VILÁGTÖRTÉNELEM.

IRTA

CANTU CAESAR.

TIZENKETTEDIK KÖTET.

XV. KORSZAK.

A VII. TURINI OLASZ KIADÁS UTÁN.

ÖSSZEEGYEZTETVE A VIII. KIADÁSSAL

KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT.

EGERBEN.

NYOMATOTT AZ ÉRSEKI LYCEUM KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1870.

XII. Kötet Tartalma.

Lap.

UJ KOR. Elmélkedés 1

XV. Könyv.

A hóditási szellem fölelevenedése. — A müvészet és irodalom virágzása. — A pogány eszmék beszivárgása. — Protestans ujitás és katholikus reform. — Polgári és vallási háboruk. — A tudományok ujjászületése.

ELSŐ FEJEZET. Általános átnézet. — A német birodalom.
(Miksa. Udvari tanács.) 81

MÁSODIK FEJEZET. Olaszország. — Savonarola.
(VI. Sándor. Savonarola) 93

HARMADIK FEJEZET. Milano. — VIII. Károly hadjárata.
(VIII. Károly franczia király. Fornovói csata. Savonarola bukása.) 108

NEGYEDIK FEJEZET. XII. Lajos. — A Borgiák. — II. Gyula.
(San Marino. VI. Sándor halála. Genua.) . . 123

ÖTÖDIK FEJEZET. A cambray-i szövetség.
(II. Gyula halála. I. Ferencz Olaszországban. Az óriások harcza. A noyoni béke. Miksa halála.) . . 144

Lap.

HATODIK FEJEZET. I. Ferencz és V. Károly.
(Spanyolország. Padilla. V. Károly és I. Ferencz közti első háboru. VII. Kelemen. A Pávia melletti ütközet. Második háboru. Freundsberg. Róma kiraboltatása. Női béke.) 165

HETEDIK FEJEZET. A Mediciek visszahelyezése. — Károly és Ferencz közötti harmadik háboru. — Az olasz függetlenség végvonaglásai.
(Ferruccio. Károly és Ferencz közötti harmadik háboru. Crêpyi béke. Alessandro Medici. Lucca. Siena. Genua. III. Pál. V. Károly és Francziaország közötti negyedik háboru. Chateau-Cambresisi béke.) . 206

NYOLCZADIK FEJEZET. A török birodalom. — Soliman.
(Görög egyház. Törvényhozás. Birtokviszonyok. I. Selim. Egyiptom. Moldva. Nagy-Soliman. Rhodus bevétele. Magyarország. Kaireddin. Algir. Malta ostroma. Ázsiai hadjáratok. India.) 238

KILENCZEDIK FEJEZET. A latin és olasz nyelv.
(Nyomdászok. Erasmus. Olasz nyelv.) . . 266

TIZEDIK FEJEZET. Olasz irodalom.
(Beszélyirók. Vigjátékirók. Levelek. Költők. Satyrikusok. Hősköltemények. Ariosto. Szomorú-játékok. Nő-irók.) 280

TIZENEGYEDIK FEJEZET. Történetirók — Publicisták. — Hattudomány.
(Machiavelli. Hadtudomány. Hadi épitészet.) 312

TIZENKETTEDIK FEJEZET Szépmüvészetek.
(Perugino. Rafael. Michelangelo. Sz. Péter temploma. Vinci. Lombardi iskola. Michelangelo követői. Vasari. Cellini. Fa- és érczmetszés, mozaik és üvegfestés. Velenczeiek. Tizian. Paolo Veronese. Correggio. Épitészek. Sansovino. Sangallo. Palladio. Fontana. A müvészetek külföldön. Dürer. Holbein.) 341

TIZENHARMADIK FEJEZET. Zene.
(Hangszerek. Palestrina.) 405

Lap.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET. A művészek és pártfogók 416

TIZENÖTÖDIK FEJEZET. Erkölcsök, vélemények.
(Szinházak. Kocsik. Fényüzési törvények. Theurgia. Paracelsus. Agrippa. Cardano. Della Porta. Boszorkányok. Delrio. Spee.) 442

TIZENHATODIK FEJEZET. A reformatio előzményei.
(Erasmus.) 504

TIZENHETEDIK FEJEZET. Luther.
(Melanchthon. Luther tana.) 522

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET. A reformatio és a politika. Paraszt háború. Ágostai hitvallás.
(Paraszt lázadás. Anabaptisták. Ágostai hitvallás. Schmalkaldi szövetség. Schmalkaldi háboru. Mühlbergi csata. Passaui béke. Luther halála.) . . 551

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET. Zwingli. — Kálvin.
(Kappeli csata. Genf. A reformatio Franczia-országban. Kálvin. Kálvin tanai. Servet. Beza.) . 572

HUSZADIK FEJEZET. Katholikus ellentörekvés. — A jezsuiták. — A trienti zsinat.
(III. Pál. Jezsuiták. Szent Ignácz. Trienti zsinat. IV. Pál. IV. Pius. Borromaei sz. Károly. Reformok. Katekizmusok. Erkölcsi reform. Tudományos intézetek. Propaganda. Szerzetesek. Sz. Teréz. Salezi sz. Ferencz. Sz. Kajetán. Neri sz. Fülöp. Paulai sz. Vincze.) 590

HUSZONEGYEDIK FEJEZET. Olasz hitujitók. Szentháromságtagadók.
(Pomponazzi. Sarpi. Pallavicino. A valdensek. Valtellina. Socinianusok.) 635

HUSZONKETTEDIK FEJEZET. V. Károly végnapjai. — A lepantói ütközet 666

HUSZONHARMADIK FEJEZET. Német-Alföld, Spanyolország, Portugal.

Lap.

(Holland. Alba herczeg. Oraniai herczeg. Genti kibékülés. Utrechti szövetség. Az egyesült-államok köztársasága. Vallási viszályok. Arminius. Dordrechti zsinat. A győzhetetlen hajóhad. Portugalia. Don Carlos. III. Fülöp.) 675

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET. Franczia ország. A Valois uralkodó ház.

(XII. Lajos. I. Ferencz. Pénzügy. II. Henrik. II. Ferencz. Medici Katalin. L'Hopital. Saint-Germani béke. Sz. Bertalan éje. III. Henrik.) . . 711

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET. A Bourbonok. — IV. Henrik.

(Nantesi edictum.) 750

HUSZONHATODIK FEJEZET. Angolország. — A Tudorok.

(VIII. Henrik. Wolsey. More Tamás. Szakadás. Skóthon, V. Jakab. VI. Eduárd. Grey Johanna. Kath. Mária. Erzsébet. Anglikán egyház. Puritánusok. Stuart Mária. Knox. Darnley. VI. Jakab. Stuart Mária halála. A lőpor-összeesküvés.) 768

HUSZONHETEDIK FEJEZET. Németország. A harminczéves háboru.

(II. Miksa. II. Rudolf. Csehország. Mátyás. Harminczéves háboru. II. Ferdinánd. Wallenstein. Gusztáv Adolf. III. Ferdinánd. Westphaliai béke.) . 811

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET. A trienti zsinat utáni pápák.

(V. Pius. XIII. Gergely. A naptár átalakitása. V. Sixtus. V. Pál. Az ‚In coena Domini' bulla. XV. Gergely. VIII. Orbán. Ferrara. Urbino.) . . 842

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET. Scandinavia.

(II. Keresztély. Stockholmi vérfürdő. I. Wasa Gusztáv. Dánia. Svédhon. XIV. Erich. Gusztáv Adolf. II. Fridrik. IV. Keresztély.) 864

HARMINCZADIK FEJEZET. Lengyelország. Litvania. Liefland.

(I. Sándor. I. Zsigmond. Kozákok. II. Zsigmond Auguszt. Liefland. Interregnum. Valois Henrik. Báthory István. III. Zsigmond. VII. Ulászló.) 882

Lap.

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET. Politikai bölcselet és Jogtudomány.
(Botero. Boccalini. Morus Tamás. Campanella. Politikai gazdászat. Serra. Jogtudomány. Nemzetközi jog. Alberico Gentile. Grotius.) 896

HARMINCZKETTEDIK FEJEZET. Hittani irodalom.
(Bellarmin. Casuistica.) 924

HARMINCZHARMADIK FEJEZET. Erkölcstudósok.
(Montaigne. Charron.) . . , . . 935

HARMINCZNEGYEDIK FEJEZET. Nyelvtudomány és Történelem.
(Sigonio. Flacius Illyricus. Baronius. Voss. Possevino. Strada. Bentivoglio. Davila. De Thou. Hirlapok.) 944

HARMINCZÖTÖDIK FEJEZET. Észlelő bölcselet.
(Peripateticusok. Vanini. Ramus. Patrizzi. Böhme. Agrippa. Telesio. Bruno. Campanella. Baco.) . . 964

HARMINCZHATODIK FEJEZET. Exact tudományok.
(Maurolico. Betűszámtan. Tartaglia. Vieta. Mértan. Cavalieri. Csillagászat. Kopernik. Tycho-Brahe. Keppler. Galilei. Erőmütan. Hignyugtan. Vizépitészet. Láttan.) 988

HARMINCZHETEDIK FEJEZET. Természetbuvárok és orvosok.
(Gessner. Aldrovando. Fabrizio. Füvészet. Cesalpino. Ásványtan. Agricola. Peiresc. Vegytan. Boncztan. Vesal. Fallopio. Harvey. Gyógyászat.) . . 1029

HARMINCZNYOLCZADIK FEJEZET. Franczia irodalom.
(Marot. Ronsard. Rabelais.) 1051

HARMINCZKILENCZEDIK FEJEZET. Spanyol irodalom.
(Mendoza. Cervantes. Lope. Calderon. Szentségi ábrázolatok. Ercilla.) 1060

NEGYVENEDIK FEJEZET. Portugal irodalom.
(Camoens. Barros.) . 1083

Lap.

NEGYVENEGYEDIK FEJEZET. Német és északi irodalom.
(Holland. Magyarország. Skandinavia.) . . 1090
NEGYVENKETTEDIK FEJEZET. Angol irodalom.
(Spencer. Euphuismus. Shakespeare.) . . 1094
ZÁRSZÓ 1113

Felvilágositó jegyzetek

a XV. könyvhez.

A) Savonarola 1135
B) V. Károly megválasztatása. 1139
C) Róma kipusztitása a Colonnák által 1149
D) Pier Luigi Farnese halála 1154
E) Török kormány 1167
F) Soliman törvénykönyve 1177
G) Ünnepélyek 1184
H) Titkos tudományok 1210
I) Pico della Mirandola Boszorkánya 1220
K) A boszorkányok éji összejöveteleiről, és vajjon való dolog-e az egyik helyről a másikra való átszállittatásuk . 1229
L) V. Sixtus bullája a csillagjóslat s a büvölések felett . 1245
M) Katholikus reformterv 1252
N) VI. Hadrián pápasága 1270
O) Nyilvános erkölcstelenségek 1278
P) Renata ferrarai herczegnő 1283
R) Don Carlos fogsága 1288
S) Szent Bertalan-éji vérfürdő 1293
T) Erzsébet jelleme 1318
U) Galilei tudományos élete 1326
V) A vérkeringés felfedezése 1363

Vége a XV. könyvnek.

UJ KOR.

Elmélkedés.

Dem Schnee, dem Regen,
Dem Wind entgegen
In Dumpf der Klüfte
Durch Nebeldüfte,
Immer zu, immer zu!
Ohne Rast und Ruh.

GOETHE.

Valahányszor egy rendkivüli férfiu erőteljes akarata és hatalmas észbeli tehetsége által segitve a közönségesség határain tul mer emelkedni, a tudákos nép, melly a középszerüséget kedveli s csak azt hiszi megtörténhetőnek, mire magát is képesnek véli, azonnal felkiált: „Lehetetlen! ő egy ábrándozó, ő egy önhitt;“ s talán még hozzá teszi: „Ő egy esztelen“ vagy „ő egy nyegle.“ Mondjátok csak, hogy a gyémánt durva kovakőben találtatik, s mindazok ki fognak benneteket gunyolni, kiknek erős kezök és akaratuk nincs azt ketté törni s tartalmát kifürkészni.

Ha az illy férfiu nem képes ellenállani az érzékenység kinjainak, melly a lángelme gyengeségét és erejét, jutalmát és büntetését képezi, az egyetemes roszalás által sujtva s maga és a másokétól eltérő nézete felett kétségbe esve, végre is legyőzetik. Az, ki XIV-ik Lajos alatt képesnek érezte magát egy hajót göz által mozgásba hozni, az udvaronczok és Ninon által nevetség tárgyává tétetett s utoljára is megbolondult és kórházban halt el; Dominichino a gunyolódók marásaitól menekülendő ecsetét vésövel akarta felcserélni; Racine látván, hogy az ügyetlen Pradon eléje tétetik, bucsut vett a szinháztól; Newton megunván a kellemetlenségeket, mellyekkel találkoznia kelle, felkiáltott: „Nem akarok többé a bölcselettel foglalkozni; valóban eszélytelenség volt tőlem nyugalmam megbecsülhetlen

kincsétől megválnom csupán azért, hogy egy árnyék után fussak.“ Pergolesi harminczhárom éves korában ugyanazon birálók üldözései alatt tört és halt meg, kik őt a temetése utáni napon isteni melléknévvel illették.

De ha a lángelme nem is áll a béketürésben, bizonyára első kelléke ez annak; tudja az, hogy minden nagy munka nem egyéb mint küzdelem, nevelés és küzdtér, azért nem kerüli ki a nehézségeket de bátran szembeszáll azokkal; elszenvedi az irigységet, a bántalmazást és a mi még roszabb, kortársai közönyét; eltüri a tördöféseket s a még kínosabb gombostű-szurásokat, és a viszontagságok közepett még okul, tudván, hogy a mozgatott füstölő nagyobb illatot áraszt, s egyenkint legyőzi ellenségeit, irigyeit és vetéltársait; megveti kicsinylőit; daczol a hatalmasak vagy elfogultak gyülöleteivel s magánosan halad az ösvényen, mellyen ha valaki féluton megállapodik, elfeledtetik vagy kinevettetik.

Ha pedig ereje által, melly a nehézségeket feladványokká, a szirteket kikötővé alakitja át, a közönséges emberek által nem is sejtett akadályokat végre legyőzve, nagy fáradsággal ámbár de czélt ér, akkor némellyek elég későn igazságot szolgáltatnak neki, dicsőségöknek tartván az érdemet felismerni, és szépnek azok védőjeként szerepelni, kiket most már lábbal nem tapodhatnak. Ugynevezett barátai a szánalomhoz hasonló s meddő helyeslésben részesitik őt; sokan parancsszóra, hizelgésből vagy hogy ne hasztalanul kezdették meg legyen a piszkolódásokat, ellenséges indulattal ismétlik: „Beh nagy dolog is! ki ne lett volna képes azt megtenni? elég leendett arra gondolni és azt akarni. Sőt már mások is megtették azt ő előtte, neki csak utánoznia, s elődje példáját hasznára forditania kelle.“

Nem tudják ezek vagy nem akarják, hogy az akarni tudásban rejlik a lángelme ereje; hogy az utánzás nem a részletek majd esetleges, majd pedig elutasithatlan találkozásában, de az elvek összevetésében, a módszerek változtatásában s a rendszerek lényegében áll; hogy régi utakon uj czélokhoz vagy közönséges czélokhoz nem próbált utakon jutni, s ennek minden gyönyört sőt a becsületet és életet is áldozatul hozni csak nagy emberek kiváltságai. A czedrusokat Hiram szolgáltatta, az érczeket és aranyat Dávid készitette elő, de Salamoné volt az eszme és kitartás, s azért az ő nevét viseli a templom.

Az előlegesen gunyolódó s az utólagosan dicsénekeket zengő két sereg között egy harmadik fok létezik, s ez akkor áll be, midőn a választott lángelme vállalata, találmánya, uj eszméje az általános

ismeretek tömkelegébe vegyül, s mindenki hasznára fordithatja azt. Bármilly iszonyuak legyenek is az erőmegfeszitések, mellyek árán azon eredményekhez jutott, bármennyire félreismertetve lássa érdemeit, ő ki minden önámitás nélkül s hálára nem számitva tette a haladásnak e szolgálatot, bőven megjutalmazottnak érzi magát; mert nem kortársai becsülése, melly rendesen igaztalan a valódi érdem iránt, s nem a dicsőség, e gyermek-álom, de azon szükség által vezettetett, hogy felfedezze és nyilvánosságra hozza az igazságot, s embertársai javára hasznositsa azt.

Illy gondolatok támadnak bennünk, midőn ama nagy férfiuról elmélkedünk, kivel a legzajosabb s egyszersmind leghomályosabb korból az uj korba átléptünk. Azt, hogy az eddig szokásban lévővel ellenkező irányu ut Indiába vezethetne, már mások is álliták, de Columbusnak ereje volt e czélt makacsul üldözni, s az eszmét valósággá változtatni. De hogy ezt véghezvihesse, kénytelen vala a hatalmasak elutasitásait, a tudósok tudatlanságait, a gőg gunyjait, a fösvénység fukarságait, vetéltársai csalfaságait s azok közönyét eltürni, kik magok képtelenek lévén munkálkodni, hajlandók a tevékenyeket kárhoztatni. Columbus személyes vitatkozásokba bocsátkozik azokkal, kik maguknak igénylik a jogot, hogy az igazságra a hitelesség bélyegét rányomhassák; egy szerzetest és egy királynét rábeszélendő, azok érzelmeihez folyamodik; annak Aristotelest, ennek a szent Atyákat idézi; egyiket mathematikai számitásokkal, a másikat kimondhatlan kincsek igéretével, a harmadikat a vallásra háramlandó előnyök kimutatásával igyekszik tervének megnyerni; szóval, ezer utat választ azon egy czélra, mindannyiát a béketürés hősiességével folytatva: igen, a béketüréssel, melly már magában véve is második vitézség: „De miért nem elégszünk meg — veték neki ellen némellyek — avval, mit eddig birunk? talán bizony egy genuai tovább fog haladhatni mint a görögök s phoenicziek?“ Mások aljasnak és gyávának nevezték őt, mivel a királyi lakok s kolostorok ajtain kopogtatott, nem lévén képesek felfogni, minő bátorság szükséges arra, hogy az ember saját gőgjét az igazság diadalának áldozatul hozza.

Naponkint halljuk ismételtetni, hogy a lángelmének nincs szüksége a dicséret és népszerüség galvanismusára, magából élvén az; s hogy a viszontagságok a nagy vállalatokat nem késleltetik. Ha igy volna is, hamindjárt tudjuk is, hogy Kant ismeretlen maradt mindaddig, mignem a hirlapok dicsérettel emliték nevét, hogy Vico egy századdal előbbre hozta a tudományt, anélkül hogy magasztalókra

talált volna: annyi mégis kétségtelen, hogy az akadályok elhárítására pazarolt erő lehetetlenné vagy legalább felette nehézzé teszi a lángelmére nézve uj vállalatokba bocsátkozni, vagy a már elérteket minden tekintetben hasznositani. Mit tehetett volna pl. Columbus azon tizennégy év alatt, mellyeket arra kelle elfecsérelnie, hogy eszméje iránt az emberekben hitet támaszszon?

Végre a Királyok segélyezik őt, mert a vállalat nagy nyereményekkel kecsegteti őket; egy magánzó szintén segité őt, de azon utógondolattal, hogy dicsőségében ő is osztozandik; maga a hajólegénység is csak azon feltételek alatt engedelmeskedik neki, hogy tetszésökhöz alkalmazza magát. Mindazáltal ha nem esztelen, legalább is vakmerő eszközökkel a tengerre száll; ottan az ismeretlen szelek által ide s tova hányatva tévelyeg s azon kényszerüségbe van szoritva, hogy társait hamis beszédekkel ámitsa; s mig a világtenger elláthatlan térein bizonytalanul keresi a pontot, mellyről nem tudja, hol áll, reményei meghiusitására minden összeesküdni látszik; mindazáltal állhatatosan megmarad nagyszerü terve mellett, s uj erőt merit azon gondolatból, hogy az embereket egy hitben s egy müveltségben egyesitendi.

Végre elhangzik az örömteljes felkiáltás: Föld, Föld! Övei Isten gyanánt imádják, mert vállalata sikerült. Ő ugyan azt hivé, hogy Indiát érte el, de csalódott, hanem utközben egy uj világot fedezett fel. — Czélt érni! a czélpontot érinteni! egy egész élet fáradalmait siker koronázottan látni! és mindezekért az Istennek hálákat adni annál mélyebb áhitattal, mennél kevesebb segélyt nyujtottak az emberek! Ah, ki lenne képes ezen kimondhatatlan örömérzetet kifejezni!

És most mi vár a nagy férfiura? A hálátlanság. A hajós, ki egy hajót bocsátott rendelkezésére, el akará ragadni töle a felfedezés dicsőségét; a Királyok különféle ürügyek alatt megtagadják neki könynyelmüen tett igereteik teljesitését; a szabad gondolkozók nevetség tárgyává teszik, mert az Istentől reméli azt, mit az emberek megvontak töle; vetéltársai mindent elkövetnek, hogy hirnevét kicsinyitsék, s evégből egy középszerü tehetséget állitanak fel ellenében, s egy más egyénről nevezik el felfedezéseit; ki hiuságról vádolja, mert követeli a czimeket, mellyek annyi elöjogban részesitik azokat, kik véletlenül jutnak hozzájok; ki fösvénységről, mert sokat ad a pénzre, melylyel uj vállalatokat vala kezdendő; ki kegyetlenségről, mert utódjai legyilkolják az általa felfedezett népeket: — Columbus halálos ágyán azon ohajtását nyilvánitja, hogy sirjában melléje tétes-

senek a lánczok, mellyekkel az Uj-világból visszatért, mert mi sem képes az emberben a büszkeség érzetét olly magasra fokozni, mint a vértanuság, mellyet egy, kétségtelenül diadalmaskodó ügyért szenvedett.

Midőn az irigységnek nincs többé mit félnie attól, hogy ujból egy más világot fedezzen fel, beismeri nagyságát, s a dicsőség osztogatójának hirdeti magát [1]; sőt a tulságig magasztalja őt, mintegy elijesztendő azokat, kik nyomdokait követve uj vállalatokra szánnák el magukat.

Columbus az első nagy felfedező, ki a szó szoros értelmében a történelem keretébe tartozik. Az ó kor, melly a Görögországból Colchis-ba átutazni merészkedő hajót, ugyszintén a lantot, melly által az megénekeltetett, a csillagok közé emelte, félistenné tette volna őt; a közép kor valamint a sajtó és lőpor feltalálását, ugy az ő felfedezését is ördögi segélynek tulajdonitandotta. Most azonban a maga valóságában áll ő előttünk küzdelmeivel, ingadozásaival, pillanatnyi csüggedéseivel s végig kitartó állhatatosságával, szóval, valamennyi magasztos hibáival: — Columbus csak ember.

És ezen roppant különbség huzódik végig az ó- és ujkori történelem között; az első hősöket, az utóbbi embereket tüntet fel; amaz a tömegeket egyéniesiti, ez a nagyokat elemeikre bontja; amaz az egyén magasztosságát, ez az emberiség hatalmát vázolja. Mi Columbus sorsában az emberiség sorsát szeretjük látni, mellynek történelme akkor is vonzó volna, ha az csupa látványosságokat tárna elénk. Mig a halandók egyenkint különböző utakon haladnak, addig az emberiség az összes közönség szellemi közremüködésével érleli meg hóditmányait; azután foganatlanoknak látszó eszközökkel igyekszik azokat létesiteni; és diadalmaskodik s diadalaiért megbünhödik, de ezekből lépcsőket készit magának uj diadalokra.

És mi az ember az összes nemzedékek ezen közremüködésében? az aránynak középső tagja, melly mint illyen az előbbiek és utóbbiak között elkerülhetetlenül szükséges, és a körülmények következménye. Egy golyó Gusztáv Adolfot Lützen-nél földre teriti, s a harmincz éves háboru más alakot ölt. Egy féreg, melly egy hajón Indiából Európába hozatik, a karózatot, mellyen Amsterdám nyugszik,

---

[1] *Virtutem incolumem odimus,*
Sublatam ex oculis quaerimus invidi.
Horácz.

elrágván, XIV. Lajos eme félelmes versenytársát és Kelet urát megsemmisüléssel fenyegeti.

A nagy férfiu szintén, bármilly fényes névvel és szerencsével birjon, nem egyéb mint egy társadalmi szükség nyilvánulása, melly bizonyos időben olly szükségszerüen áll elé mint egyik nap a másik után. A scandinávok hasztalan fedezték fel Carolinát 1000 körül; de ha Columbus el is vesz utjában, Cabral már készen áll hajóra szállani, melly véletlenül Brazilia partjaihoz jutand. Bresciai Arnold és Huss hangja elfojtatik; de ha Luther elhal, Zwingli már helyére lép; ha Saint-Simon Amerikában harczolva elesik, Owen és Fourier már ott vagynak hirdetendők utópiáit, mellyek némellyike csak egy korai tétel, melly annak idejében közhelylyé válandik.

És ezen egyedüli szempontból tekintvén az embert, némellyek azt mint a sors vak eszközét tüntetik elénk, és azt állitván, hogy annak, ami lett, lennie kellett, az egyén és nemzetek életét azon rideg higgadtsággal adják elő, melly mig egyrészről mindent kifejt, másrészről semmin sem hevül föl; vagy pedig azt hirdetvén, hogy a történelem az Isten keze, abban mindenütt csak egy közvetlenül müködő felsőbb akaratot látnak, melly alatt az embernek mi hatalma sincs [1]).

De az ember egy hatalmasabb erőt érez magában azon örvénynél, melly őt olly annyira vonzza, s azért alávalónak nevezi azt, ki gonosz ösztöneinek ellen nem áll, s hősnek, ki magát s másokat meggyőzni, ugyszintén annak idejében beszélni, annak idejében ismét hallgatni képes; és még a siron tul is csodálja azt, ki a tömeg közöl kiemelkedve megtestesité azt, mi másoknál csak jámbor óhajtás maradt, s kora reményeit betöltötte vagy épen megelőzte. Ha ez másként volna, szemlélhetnők-e boszankodás nélkül, hogy a gonoszok és hatalmasok ugyszólván örökösen jólétben úsznak, a gyengék és erényesek pedig nyomorban sinlődnek? hogy az istentelenek élete vig megelégedésben, a jámboroké pedig sanyarú elnyomatás közepett

---

[1]) Bossuet *Discours sur l' histoire universelle* czimü bámulandó munkájában s az angol királynő felett tartott halotti beszédében ezeket mondja: „Ha Isten valakit terve létesitésének eszközéül választ, mi sem akadályozhatja meg annak menetét; mindazt, mi ellenállásra képes, lebilincseli, vagy elvakitja, vagy hatalma alá hajtja.“ Azt mondja továbbá, hogy Henriette a történelemben „azok kötelességeit tanulmányozta, *kiknek élete képezi a történelmet.*“

A történelem szerinte is „a fejedelmek bölcs tanácsadója.“ De hányan olvassák azt közölök?

foly le? hogy a gonoszság diadalai által még a jobbak is elvakittatnak, mig ellenben az igazak sőt egész nemzetek elvesznek anélkül, hogy szánatnának vagy hogy szomoru sorsuk boszankodást keltene?

Ezen közérzület alól nem vonhatja ki magát bün nélkül a történelem, melly eltagadván az akarat szabadságát, lemond a jogról, hogy itéletet mondhasson az események felett, és a természet-tudományok egyik ágává leszen mintha pl. a Pó kiöntéseit vagy a Vezuv kitöréseit irná le. A véletlen mi nagyot sem képes létrehozni, nem különösen következetesen. Fogadjátok el csak a vak sorsot s tagadjátok meg az emberi akarat és kar szabad müködését, és mit fogtok előállitani, ha nem tunya embereket és pulya, kislelkü nemzeteket? Más a történelem feladata, az igazság hirdetésében és nemes érzelmek támasztásában áll ez.

Nem felel meg a történelem czéljának, midőn csakis annyit tesz, hogy a tényeket egyszerüen elősorolja ugy amint feltüntek, valamint akkor sem, midőn azokat bizonyos, előre megállapitott szabályokra erőszakolja; midőn azokat elválaszthatlanul egymáshoz lánczolja, s mikor Hume-t utánozza, ki minden viszonyt megsemmisitett a természeti tünemények között; midőn azt követeli, hogy az ember mindent, s midőn ismét azt állitja, hogy semmit sem tehet. Oh nem; a nemzedékek áthagyományoznak egymásnak némelly lassan érő müveket, mellyek foganatositásán meggondolás nélkül de nem összefüggés nélkül dolgoznak; mellyek nem tervek de szükségek; a Gondviselés eszméi, mellyeket a nép testesit meg. A szabadság, mellyet az ember élvezni hiszen, s a melly egyedül teszi őt méltóvá a jutalomra vagy büntetésre, nem nevetséges csalódás, de a Gondviselés kitüzte neki a határt s kimondá: „Eddig fogsz menni.“ A munkás minden estve hivja és várja a következő napot, s a nap a másik reggelen csakugyan visszatér, de vajjon ő tüntette-e fel azt? vagy kihat-e akaratunk azon életmüködésekre, mellyek az álomban, a legcsodálandóbb titkok idejében sem szünnek meg?

Egyesitsétek az erkölcsi világ összes elemeit, és ezzel megkészitettétek a Gondviselés történelmét, és valamint a teremtésben nyilvánuló rend kétségen kivül helyezi a teremtőt, akként az ember müvei is az ezeket kormányzó Istenről tanuskodnak; az első észlelet nem zárja ki a közvetlen okokat, a másik nem tagadja meg az ember szabad és hatályos akaratát.

De ki tudná kijelelni az isteni és emberi tevékenység határait? ki lenne képes a Gondviselés müveiből leszármaztatni az emberek tanait? vagy e világ tüneményeiből a másikat megfejteni?

A történelem bölcsészete igényli ezt magának, de miként oldotta meg feladatát? Századunk bizonyos rendszerek felállitásában találja kedvét, mellyek lefolyásukban eszményiek, alapjokban általánosak s alkalmazásukban önkényesek, ahelyett hogy a tudományos felfogást alárendelné a tényeknek, s ezek valódi összefüggéseit kimutatná. Valamint a természettan a hét szint háromra szállitotta le, mellyek ismét a fejérben összefolynak, ugy az emberi nem fejlődési menetében is bizonyos egyszerüséget akarnak látni, mit nincs okunk bizonyitani. Azon tartományokban, hol az emberek gondolkoznak, mindegyik tanár első tanévében egy rendszert rögtönöz; ez azon országokban, mellyek csupán utánoznak, elfogadtatik s a tudománynyal kereskedést üzők által fenhangon hirdettetik. Homályos rendszerek ezek, mellyekben némelylyek képzelődéseiket tudomány gyanánt adják ki, az értelem világosságát a jelképi- és érzéktulinak oltárán feláldozzák, és azután ezen bizonytalan és titokszerü homályosságból követelik a tünemények öszletét sikeresen megfejthetni. De abból, hogy az ember messze lát, nem következik, hogy egyszersmind világosan lásson; és korunk, melly a nagy szavakban s az ugynevezett csalhatatlan formulák és elvek felállitásában gyönyörködik, nagy örömmel átkarolja ezen feltalálni és légbe röpiteni egyaránt könnyü előzetes (a priori) elméleteket, mellyek kevesek erejét és sokak ostoba önhittségét tárják fel, és örökitik a vitatkozásokat, anélkül hogy azokat a megoldáshoz közelebb vezetnék.

Valóban ki lenne képes némelly események ismétlődéséből és ezek összefüggéséből a jövő dolgok menetére következtetést vonni? Az erkölcsi rend másodrendü okait kétszeres titok takarja; a tapasztalás és észlelés nem hathatnak be ide, annyival kevésbbé, minthogy a ránk áthagyományozott események némelly részének csak külső körülményeit s nem okait és belső következményeit ismerjük. A történelem bölcselete azaz a történelem gondviselésszerü menetének fölfogása nem annyira magokon az eseményeken, mint inkább azon elemeken alapszik, mellyek által azok létrehozattak; de maga szegi szárnyát önmagának, midőn a tényeket az absolut tanoknak feláldozza, a helyett hogy azok tárházából igyekeznék kivonni az elveket; midőn nem alázza meg magát a legbonyolodottabb feladványok, a rosz megengedése s az emberi élet és világ titkai előtt, mellyekben a kezdetet és véget sürü homály fedi s csakis a közép van megvilágitva; midőn ama tömkelegben nem a Gondviselés titkos utainak, az ember szabad akaratának s az embert megváltó Isten jóságának

háromszoros fonala által hagyja magát vezéreltetni. Valódi bölcselet röviden akkor leszen, ha az embert sem oltárra nem emeli, sem pedig meg nem semmisiti, de megfejteni igyekszik: honnét jő? hová megy? miért olly magasztos és aljas, fönséges és nyomoru, gonosz és nagylelkü?

Hol legyen keresendő ezen feladvány megfejtése, munkánk minden lapja hirdeti. Mi részünkről vakmerőségnek tartjuk a létujulás (palingenesia) tanait, a rendszeres haladásokat, valamint annak föltevését is, hogy az ember, bárminő észszel és hatalommal birjon különben, képes legyen azokat vezetni; ugy más részről gyávaságnak bélyegeznők azon állitást, hogy az ember kikerülhetetlenül alá lenne vetve azoknak. Az emberiség egyetemes fejlődése, vagy nyiltan szólva, a Gondviselés vezeti a csodaszerü ujulásokat, és jót hoz ki a roszból; de az Isten türelmes, mert örökkévaló, mig az ember mulékony élete tudatában minden dolgot azon pillanatban akarna bevégezve látni, mellyben szenved, bünhödik, javul és meghal. Igy a csillagász is gyorsitani szeretné az Uranus pályafutását, hogy ekként a megujuló tünemények számitásának helyessége mellett tanuskodnának. Mindazáltal csak a tudatlan hiszi véletlennek az üstökös föltünését, miután az minden évben vissza nem tér. A valódi élet az Istennek a teremtményre s az emberiségnek az egyesekre való hatásában, ugyszintén az anyagnak a szellemmel s énünknek a külső világgal való egységében áll; azért mondja Pascal, hogy „a világ összes részei olly szoros lánczolatban vagynak egymással, miként lehetetlen az egyiket ismerni, anélkül hogy az ember a többieket s az egészet ismerné.“ Az alázatosság által felemelt ész bizalommal és tisztelettel szemléli az isteni nyomokat, sokra képes, mert tudja, mire nem képes, s ahelyett hogy erejét legyőzhetlen akadályok elháritására pazarolná, csupán az ismert határok között összpontositja azt, s ekként a Gondviselés munkatársává leszen.

Nem véletlen eset tehát valamelly nagy férfiu feltünése; nem végzetszerü gondolatának hatalma és erkölcsi hatályossága; nem vak szükség a siker, mellyet kivivott, s nem kényszer szülte az érdem, mellyet az által szerzett. A lángelme nem talál, nem teremt, de tanulmányoz, kisérleteket tesz, fáradozik s folytonosan a jobb felé tör: ha müködését siker koronázza, a köznép, melly elé csak az eredményeket tárja, ihletésnek s különös kegyelemnek tulajdonitja azokat, magát pedig a lángelmét felsőbb lénynek tartja, mintha arra, hogy az emberből egy Arkwright vagy Jacquart váljék, másként kellene születni mint a közönséges embereknek. „A természetet és

törvényeit sürü homály fedé; Isten mondá, Legyen Newton, és világosság lön." Igy énekel a költő, mi azonban tudjuk, hogy a legnagyobb angol férfiut Leibnitz, Wren s mások már megelőzték; tudjuk, hogy az ő mértanának az ő lángelméjére volt szüksége, miként Skanderbeg kardja is csak az ő kezében volt félelmes; tudjuk, hogy minden találmány mellett ott áll bizonyos szükség, mellyet azután a köznép a vak sorssal szokott felcserélni; tudjuk végre, hogy a csillagász nem határozhatja meg vala a csillagok eltéréseit, ha előbb a nehézkedés főbb törvényei nincsenek megállapitva. Mindegyik nagy férfiu háta megett ott állanak a letünt s feledésbe ment nemzedékek, mellyek munkáit épen ugy felhasználják ők, mint Homér a rhapsodiákat, Dante a legendákat s a fák a rothadásba ment testeket. A lángelme szintén csak ember, s erőfeszitéseinek, az általa elháritott akadályok s legyőzött nehézségek, az általa elkövetett vagy számüzött tévedések szemlélete mindig legalkalmasabb látvány leend arra, hogy velünk méltóságunkat éreztesse. De képes-e valaha a galamb a sas repülését megitélni? és nem azt véli-e a gyenge emberi szem, hogy a sas a csillagokig emelkedik, holott az a felhőket is alig érinti?

Ha nem csalódunk, az ó-kori történelem jellege inkább az egyes emberek mint az emberinem észlelésében áll. Elvakitva a szokatlan erölködések által annyira, hogy a csendes és folytonos fejlődés figyelmét egészen kikerüli, csak a hősöket szerepelteti; a pártokat azok fejeiben ábrázolja; a nemzetek boldogságát vagy szerencsétlenségét egyes feddhetetlen és bölcs férfiaktól vagy szörnyeteg zsarnokoktól származtatja; a föld elnémul, mihelyt a nagy férfiu, ki azt betölté, letünik, de csakhamar egy másik váltja fel. Innét azon csodálandó egyszerüség eme történelmi rajzokban, hol minden határozat, minden tény egy hős megfontolásából vagy ingeréből ered; a nép müve egy személy munkájának látszik; és Gracchus, Marius s Pompejus a felkelő népet vagy a levert aristocratiát képviselik.

Mig a régi társadalmak eltökélt szándék által alapittattak, az ujabbak az egymással összeütköző és véletlenül összevegyült elemekből képződtek; amott állandó és esküvel erősitett törvények, itt szünetnélküli átalakulások és haladás; ott összeolvadás egy általános jellegbe, itt az egyenlőtlen részek forrongása; s ekként az állam, az egyház, a közvélemény az igazságnak és észszerünek csakis bizonyos töredékét valának képesek magukhoz ragadni. A mi mérsékelt kormányaink szabadabb tért engednek a gondolatnak s a különféle embereknek és osztályoknak; majd csupán egy rész, majd pedig az egész nemzet részt akar venni saját kormányzásában; a fejedelmek

előbb határozatlan, később nyilt ellenállásra találnak; az érdekek és érzelmek összeütköznek, a tudós és bölcsész annyit vagy még többet tehetnek, mint maga a király. Az ár, midőn feldagadván a mezőt elboritja s az óriás hajókat szétzúzza, sokkal költőibb mint a mikor csatornákba szoritva gépeket hajt s mezőket öntöz. Ezért tünik fel olly nagyszerünek az ó-kor, a dühös forradalmak, rendkivüli események és tógájokba müvészileg beburkolt nagy férfiak emez állandó szintere; magánosan emelkednek ki ezen letünt dicsőségek a kétes világosságu háttérből, mig a maiak elválhatlanul össze vagynak forrva az előbbiekkel és ezek által az egész emberinemmel.

Én nem hiszem, hogy az ó kor kevesebb szenvedélyek által zaklattatott volna, de kevesen foglalkoztak a közügyekkel, még kevesebben irtak azokról, s amit irtak, sem jutott el mind hozzánk. Ugyanazért nem lévén ellenmondók, némelly itéletek kétségkivülieknek vagynak elismerve, igy pl. hogy Tiberius és Dionysius zsarnok, Titus szelid s Márk Aurél bölcsész volt. Mi ujkoriak mindnyájan irunk, mindnyájan itélünk; nincs szörny, kinek ne akadna magasztalója; Caesar Borgia Machiavellinek erényes; VIII. Henrik és Erzsébet a reformatusok által az egekig emeltetnek, a katholikusok által a poklok mélyére taszittatnak; Stuart Mária és II. Fülöp megforditva ugyanezen sorsban részesittetnek; XIV. Lajos egészen más Francziaország mint Némethon és Hollandia előtt; s napjainkban mindinkább olly, vérrel bemocskolt férfiak is dicsőittetnek, kiknek nevét borzalommal ejti ki az emberiség. Annyi bizonyos, hogy (nem vévén számba a hizelgést) a pártküzdelmek s az ezeket kisérő tünemények növekedésével a dolgok felette bonyolodott természetüek, s igen nehéz a jogot és észt egy oldalon találni; olly indokok, mellyek elkülönözötten kárhozatosak, annak idején és helyén igazságosoknak látszanak. A rombolás és ujjá alkotás egyidejü s egymással ellentétben álló de mégis összevágó munkái közepett sokan nem tudják megkülönböztetni a lehulló rügyeket az uj fakadásoktól s bizonyos korszaknak róják fel vétkül azt, mi tulajdonképen az előbbi maradványa, és nem fontolják meg, hogy hamindjárt legyőzetnének is az eszmék, fenmaradnak a szokások, s hogy az erkölcsi forradalom bevégzése csak kezdete a társadalminak. Ide járul még az épen olly tevékeny mint furfangos ellenmondási szellem, melly a dicsőségek megalázásában találja kedvét; mig más részről az elvakultságig önhitt tömeg a szép és kész véleményeket szivesen magaéinak fogadja, ma különösen annyival inkább, minthogy az ész nem lévén képes a mindinkább tágasbodó mező minden részét egyenlő szorgalommal

kimüvelni, e tekintetben is ugyanaz történik, ami a vizbe vetett kő által okozott hullámkörökkel, t. i. minél nagyobbak annál határozatlanabbak. A pazarul szórt dicséretek- és ócsárlásokkal szemközt tehát ellenvélemények emelkednek s azt mondják: „Nem igaz;“ hogy igy az eszmék fokozatos fejlődésének tulajdonithassák azt, mi politikai előrelátásnak tünhetnék fel; hogy a hőst csillogó trónjáról letaszithassák s a közönséges halandók közé sorozhassák.

Azon komediában vagyunk tehát, mellyet Dante olly találóan jellemzett; az ó-kor tragoediái minket is oda neveltek ki, hogy csupán a nemesi faj méltóságát és hősiességét csodáljuk, a történelem pedig arra tanitott, hogy csakis a személyesitett dicsőséget fogjuk fel; és igy az oroszlán-ölő Hercules nagyobb hatást tesz ránk mint a polgárosodás, melly a szörnyetegeket lépésről lépésre üldözi. Nem bizonyos iskolai szag van-e azon, ha inkább az egyént mint a tömegeket, inkább egy nap mint századok munkáját csodáljuk, s ha azt akarjuk, hogy a történelem egy dráma legyen, s mint illyen csupán a darab hősére s annak cselekvéseire szoritkozzék?

Illyen volt a régi történelem s épen azért könnyebben felfogható. Ottan egy a tárgy, egy vagy kevés a szereplő, egy az érdek központja s gyakran egy az oligarchák törekvése, kik egy skláv nemzedék felett hatalmaskodnak s a szétkuszált tömeg fölé kerekednek. Mig ma mindegyik nemzet független életet folytat, s csak esetleg vagy erőszakos kivételképen uralkodik egyik a másik felett, a régieknek vagy uralkodniok kelle, vagy szolgaságba sülyedniök; minek következtében a történelem elégnek tartá a győzővel foglalkozni. Az ujabb-kori iró mindjárt az első lépésnél kénytelen a mezőt elegyengetni, a kútfőket, mellyek többé nem félistenekre de barbárokra vonatkoznak, fürkészni, figyelmét számtalan elemekre szétforgácsolni, a véleményeket, mellyek minden ténynél elágaznak, megczáfolni, s a bonyolodott és távol eső okok közepett az elemző bölcselet segélyével eligazodni; a melly tudományos törekvés nem kevéssé zavarja a drámai érdekességet. Ezenkivül számokkal is kell foglalkoznia, miután a mostani közvélemény szerint a pénzügy az államok idege; amit mi is osztunk, ha az nem egyedül arra szoritkozik, hogyan lássa el pénzzel a kormányokat, de egyszersmind feladatául tüzi ki a nemzet vagyonosságát elémozditani, ennek méltányos felosztását eszközölni s gyors forgalmat biztositani.

A régieknél azonban nagyobb mérvben nyilatkozott az akarat hatalma, mig az ujkori bonyodalmak közepett alig vagyunk képesek az embert a számnélküli müszerektől megkülönböztetni; ottan a pil-

lanatnyi ösztön, itt a rend utáni törekvés, melly előbb az egyesülésre s később az emberszeretetre vezet; ami természetesen nem olly érdekes mint a zavargások és rombolások leirása. Innét van, hogy a régi történetirók mindannyian hasonlitanak egymáshoz, mig az ujkoriak annyi nemre oszlanak, a hány szempontból indulnak ki. Ugyanis ki a tüneményekkel, ki elvontan az indokokkal, ki a néppel, ki a kormánynyal foglalkozik; ki csupán az általános eseményekre szoritkozik, ki pedig a legkisebb részletekre is kiterjeszkedik; ki végre mindenhol csak zavarokat és háborukat lát, ki ismét egyedül a kereskedés és vallás hatásaival törődik.

Nem természetes-e tehát, hogy az ó-kor ékesen szóló és festői történet-irói nagyobb tetszéssel találkoznak, mint az ujkoriak, kik politikával vagy nemzetgazdászattal foglalkoznak? Az előbbiek előadásai után indulva, amaz idők olly ragyogó szinben tünnek fel előttünk, hogy sokan közölünk az emberiség arany-kora gyanánt siratják azokat; és még olly bölcsészek is, minők pl. Machiavelli, Rousseau, Mably, a régi köztársaságok alaptörvényeit a maiakra akarták alkalmaztatni s példányképekül feltüntetni. De mellőzvén azon kérdést, vajjon a régi idők boldogabbak valának-e, az emlitett irók nem veszik észre, mennyire különbözök valának azok a mostaniaktól s hogy épen ezért nem századunk szellemc és felfogása szerint kell azokat megitélnünk. Akkor a kisebb népek (nem beszélek Ázsiáról, mellynek birodalmai egy józan magasztalóra sem találhatnak) egymás kirablásából éltek, hatalmuk nagyságát szomszédjaik végromlásában helyezték, a legyőzött földmüveseket rabszolgákká és foglyokká tevék, hogy magok a bazilikákban s a forumokon hivalkodhassanak, itéleteket hozhassanak és szavazataikkal kereskedést üzhessenek. Némellyek, hogy meggazdagodhassanak, kolostori nélkülözések közepett éltek, mig ma mi a szükségek kevesbitése helyett oda törekszünk, hogy szaporitsuk az eszközöket, mellyek által azok kielégithetők, s a helyett hogy a népről a terheket levennők, azok elviselhetését teszszük könnyüvé.

A régieknél, kik politikai gazdászatról értekeznek, az általok felállitott elvek sokkal kárhozatosabbak, mint azok gyakorlati alkalmazása. Senki sem emelkedik fel a nemzeti vagyonosság kutfejeihez és ahhoz, ami a társadalom nélkülözhetetlen életfeltételét képezi; s hamindjárt a józan ész hasznos igazságokhoz vezetné is őket, sem összeilleszteni sem alkalmazni nem tudják azokat. „Mit tegyünk, mondá Xenophon, az olly emberekkel, kik egész nap a szövőszékhez vagynak szegezve s kiknek készitményeik a fogyasztókat elpuhitják s velök a pénzt

elfecséreltetik?“ Aristoteles helyesli a természetes termelést, azaz annak fölemésztését, ami földmüvelés, vadászat és halászat által szereztetik, de nem a mesterségest azaz az eladást, mert ennél az ember mindig nyeremény után sovárog, s még kevésbbé az üzérkedést és a kölcsönadást, természetellenes müveletek lévén azok. Mintha lehetne termelni tőkék nélkül, s tőkékre szert tenni gyüjtés nélkül! Plató képzelt köztársaságát a kereskedés legfőbb emeltyüjétől a tengertől távol állitja fel, s vétkül rója fel a polgároknak, ha boltosokká aljasitják magukat. „Nem illik — igy végzi be Cicero egyik beszédét — ha a föld felett uralkodó nép kereskedéssel foglalkozik, miután az üzérkedés terén csakis csalás és hazugság által lehet nyereményhez jutni.“

Már most mi, kik a szövőszékhez és boltokhoz olly közel állunk, lehetünk-e csodálattal eltelve olly társadalom iránt, melly azokra a gyalázat bélyegét süté? Ha azután a polgár nem termelhet, alamizsnából kell élnie, evvel pedig az állam csak ugy láthatja őt el, ha rabol. Valóban Róma mindig feláldozta nagyságának a hasznost, s megforditván a természet rendjét, fogyasztani akar, anélkül hogy termelne, meggazdagodni, anélkül hogy dolgoznék, azaz mások vagyonát és szabadságát rabolja el. Ott ugyanis, hol nincs ipar, a társadalom nem állhat fen nagyszámu rabszolgák nélkül, ott az egyenlőség agyrém, a szabadság hazugság. Azért is a régi társadalmat henyélő egyének és a rabszolgaság, a mienket ellenben a függetlenség utáni folytonos törekvés jellemzi; azok előtt a hóditás, mi előttünk pedig az iparszabadság és hitel képezi a politikai gazdá szatot. A régiek egyik bölcsésze azt nevezé legszebb látványnak, midőn az ember a fájdalmakat és viszontagságokat állhatatosan türi; és csakugyan az ókori hősök a sorssal daczolva tüntetnek fel előttünk. Az ujkori hősökben ellenkezőleg a szenvedőleges méltóság helyett megkivántatik, hogy tudjon erősen küzdeni a féktelen természettel s a romboló szenvedélyekkel.

A mult században, midőn még az ipar olly alant állott a közvélemény előtt, az encyclopaedisták mindent elkövettek, hogy azt aljas helyzetéből a tisztesség polczára emeljék, s evégből majdnem összezavarták azt a szépmüvészetekkel. Diderot igy kiáltott fel: „Adjuk meg végre az iparosoknak azt, ami őket megilleti; a szépmüvészetek eléggé megénekelték már magukat, most megmaradt hangjokat a kézipar dicsőitésére forditsák.“ Ma különbséget teszünk közöttök, mert a közvélemény előtt visszahelyeztettek jogaikba; a tudomány segédkezet nyujt az iparnak; a müvész érzelmével és izlé-

sével életet lehel az ipar fáradalmaiba; és hiszszük, hogy az ember méltóságának emelésére legjobb eszköz azt a szükségtől megóvni, a szabadság legszilárdabb biztositéka az lévén, ha a személyes függetlenség minél nagyobb kiterjedést nyer a polgárok között, ami ismét csak azáltal eszközöltethetik, ha a munka haszna legczélszerüebben osztatik szét. Lehetséges volt-e ez az olly társadalmakban, mellyekben olly kevés szabad és annyi rabszolga találkozott? vagy azokban, hol az egész nép néhány kiváltságos hasznáért fáradozott? [1])

De más részről e korszak, mellyben a földisme, természet- és vegytan olly gyenge lábon állott, a munka és mesterségek felosztása ismeretlen dolog volt, s a földek, tőkék és munkások ugyanazon egy személy birtokában valának, nem rendelkezhetett olly eszközökkel, mellyek az ipar fejlesztésére alkalmasak lettek volna. Azért a gazdászat csupán a magán és közvagyon helyes kezelésére szoritkozott; egyébiránt a magánosok vagyonai nem a kölcsönös érdek de nemzetöknek a többiek felett gyakorlott fensőbbsége által valának biztositva; és miután minden kiváltságot a győzelem szerzett meg, a nemzetek főtörekvése oda irányult, hogy fegyverök segélyével tulsulyra vergődjenek; és ekként a magán épen ugy mint a közgazdászat a kard erkölcstelen hatalmára támaszkodott.

A régi és mostani társadalmak között tehát épen az a különbség létezik, a melly az aristocratia és democratia, vagyis a törvény előtti egyenlőtlenség és egyenlőség között. Amazokban a fényüzés, egység, erő látszata, továbbá egyhangubb s következésképen hatályosabb akarat, több megfontolás a tett terén, nagyobb állhatatosság a fenálló intézmények fentartásában; a mostaniakban ellenkezőleg több vitatkozás, több versengés, nagyobb elégületlenség a jelennel s dühösebb vágy a változások után, hamindjárt azok mi javulást sem

---

[1]) Az alkotmányozó gyülésben szépen kiemelte ezen hátrányokat az ékesenszóló és gyakran dagályos girondista követ Vergniaud: *Voulez-vous créer un gouvernement austère, pauvre et guerrier comme celui de Sparte? Dans ce cas soyez conséquens comme Lycurgue; comme lui, partagez les terres entre tous les citoyens, proscrivez à jamais les métaux que la cupidité humaine arracha aux entrailles de la terre; brulez même les assignats dont le luxe pourrait ainsi s' aider; et que la lutte soit le seul travail de tous les Français. Etouffez leur industrie; ne mettez entre leurs mains que la scie et la hache; flétrissez par l' infamie l' exercice de tous les métiers utiles; déshononez les arts, el surtout, l' agriculture. Que les hommes, auxquels vous avez accordè le titre des citoyens, ne paient plus d' impôts. Que d' autres hommes, auxquels vous refuserez ce titre, soient tributaires, et fournissent à vos depenses. Ayez des étrangers pour faire votre commerce, des ilotes pour cultiver vos terres et faites dépendre votre subsistance de vos esclaves etc. etc.*

idéznének elé. Ott az egyesek tulságos hatalma megsemmisité a társadalom tekintélyét; itt az emberek egyenlösitvék s a törvény mindenkit egyaránt utólér. Ott a kiváltságosok iránti tisztelet egészen a tulságig hajtatik; itt az egyéni érdek meghajlik a közérdek előtt, be lévén az ebben foglalva; ott az egyenlőtlen, itt az egyenlő erők; minek következtében a függetlenség és eredetiség egy alakba olvadnak össze. Ma mindegyik ember, azáltal hogy hazáját és önmagát egyaránt becsüli, bizonyos könnyüséget sajátit el a társalgásban, mert nem is képzeli, hogy más öt megvethesse, ő sem vetvén meg senkit; mindenki szereti az anyagi jólétet, mert ebben senki sem teheti ki öt olly nélkülözéseknek, mellyek physikai vagy erkölcsi romlására szolgálhatnának; erre irányozza eszét és erejét, anélkül hogy a kormányoktól vagy nagyoktól várná azt; hős helyett mindig embernek tünik fel, s a legbalgább párttörekvések közepett is felismerhető rajta méltóságának érzete, ki határozottan egy ügyhöz szegődik és teljes meggyőződéséből szolgálja azt. Innét ama szellem- nagyság, melly a tekintély uralma ellenében az elme hatalmát állitja; innét azon uralkodóvá lett józan ész, mellyre vonatkozólag Talleyrand igy nyilatkozott: „Vagyon egy, kinek több esze van mint XIV. Lajosnak, több mint az alkotmányozó gyülésnek, több mint Napoleonnak, és ez a tömeg.“ Röviden, a régieknél nagy emberek találtatnak, közöttünk emberek, kik nagy dolgokat müvelnek.

A hon fenállása a régieknél egyedül az anyagi erötöl függött, s megszünt létezni, mihelyt megszünt győzni, azért másokat kelle megsemmisitenie, hogy maga meg ne semmisitessék; és valóban az erejében megfogyatkozó nép mások rabszolgaságába vagy egy zsarnok alá jut. A rombolás eme szükségszerü csirája nincsen meg az ujkori társadalmakban, ezek a nemzetek és egyesek érdekein nyugszanak és szomszédaik s maguk felvirágzását az egész emberiség jólétében keresik.

A régi társadalmak természeténél fogva nemcsak a tényekre kiterjedő anyagi, de egyszersmind a gondolat, hajlam és hitvélemények felett örködő erkölcsi hatalom is a tekintély kezeiben maradt; a kettő szétválasztása pedig már csak azért is lehetetlen volt, mert közös kutfőből származtak s ezenfelül a politika még akkor is egy fővárosra szoritattott, ha ez már a félvilágot meghóditotta vala. De nem csak a gyakorlatban, hanem még az elméleti téren sem tétetett különbség a vélemények és cselekvések szabályozása között; és akkor is, midőn a kormány a bölcsészek kezébe adatni inditványoztatott, mindenki a korlátlan hatalomra gondolt. A két hatalom ezen

összevegyitése következtében az erkölcsi alá volt rendelve a politikainak és minthogy ez lényegesen harczias volt, a nevelés a harczias szellem kifejtésére irányoztatott, az erkölcsi rész a bölcsészek magán szorgalmára vagy a szini látványosságok által okozott benyomásokra hagyatván. Egyébiránt a tisztviselők az élet legkisebb dolgaiba is beavatkoztak; a törvényhozás az egész ember és összes cselekvései felett rendelkezett, sőt benyult a magán életbe s a házi szentélybe is, mig ma visszahökken az az egyéni jog sérthetlensége előtt; a haza minden s az egyén semmi sem lévén, az ember elkülönözte magát a társadalomtól, mig ma a hon csak annyit követel polgáraitól, amenynyi a rend fentartására elkerülhetetlenül szükséges, azért is az ember megtartja egyéniségét, és magában rosz, de nem tiltott cselekvényeket is ismer. Innét van, hogy a régi társadalmakban a nagy emberektöl kelle jöni a lökéseknek, nálunk ellenben tehetség nélküli fejedelmek s alávaló vezetők sem akasztják meg a haladás menetét. Ottan az ember magába vonul, a társadalmat, mellynek tagja, azáltal tartja fen, hogy a többieket gyülöli; hazafiuságnak hiszi megvetni azt, ki más országban született, politikának mások vagyonát birtokába keriteni s a népeket a nagyság eszközeül felhasználni.

A hóditási vágy a lehetőségen kivül más határokat nem ismert. Agesilaus ezt mondá: Lakonia határai addig terjednek, ameddig lándzsáink hegyei érnek.“ A rómaiakra nézve az idegen egyszersmind ellenség, a háboru pedig rendes állapot volt; katonáik a hosszu harczi meneteket tulterhelten tevék meg, eleségök mindössze tésztának való lisztből, szalonnából, zsirból és eczetből állott, amelly utóbbit a viz megjavitására használtak; a betegek vagy sebesültek részére semmi kórház. Telve szilaj bátorsággal, s a szükségtelen szenvedések között maguk iránt is megkeményedve, még kegyetlenebbek lettek mások iránt; hősiességnek nevezték a csaták utáni pusztitásokat s a védtelen népek lemészárlását. A legyőzettek megsemmisittettek; a perzsák egész nemzeteket, a hébereket és görögöket, szétszórták, ezek ugyanazt tévén előbb másokkal; Róma kiirtá Hetruria, Corinthus, Carthago és Rhodus virágzó müveltségét, és épen ugy bánt Görögországgal mint később az ozmánok.

Ennyi inség képezte a hős idők alapját. De nem is lehetett az másként, miután a községi és állami jogon kivül más nem létezett, azaz hiányzott az erkölcsi alap; és a tökéletes élet példányképe csakis annak az egész teremtés iránti viszonyaiból hozható ki. Már pedig az ó-kor nem birta vagy legfölebb csak a bölcsészek csekély száma ismerte azt, anélkül hogy behatott volna az a népek lelkiis-

meretébe, noha épen ezek érzelmei nemzik a társulást és jogot. Azért a római jog nem egyéb mint szigoru kifejezése az együttélés anyagi szükségének, ugy amint az akkor fenállott, kérlelhetlen logikával erőszakos tényeket és iszonyu következtetéseket is szentesitvén. Ahelyett hogy azt az igazság vezérelte volna, ez csak mellékes befolyást gyakorolt rá, és a természet-jog olly kevéssé volt annak kifejezése, hogy a lelkes lények ösztönszerü viszonyai neveztettek el igy, valamint más részről a népjog alatt az összes nemzetek közös szokásai értettek; ezenkivül a polgári joggal együttesen létezvén, az egyik csak akadályozta a másikat, ahelyett hogy mindakettő saját hatarai közé szoritkozott volna, vagy egyik mint végső ok minden más törvények felett állónak tekintetett volna. A jogtudomány tehát kimondja, hogy az ember a természeti jognál fogva szabad ugyan, de az államjog által rabszolgává, a népjog által dologgá s a polgári jog által ellenséggé leszen.

Végre a testté lett Ige, a szükséges lét eszményi s egyszersmind valódi példányképe kinyilatkoztatja magát, s ezt szemlélve az ember felfogja a tökélyt, mellyre természete rendeltetve van, s ebből ismét felismeri azon észszerü szükségességet, hogy azt a gyakorlati életben valósitsa. A keresztények kötelességöknek hiszik folytonosan javulni s Isten iránti tekintetből magokat másokért feláldozni; a szeretetet kötelező törvénynek tekintik; hisznek egy eszményi városban s kötelességöknek tartják annak magaslatára emelkedni. Ugyanazért a tiszta igazság és az egyetemes testvériség nem puszta ábrándok többé, de rendes állapot, mellyről az ember, anélkül hogy természetét megváltoztatná le nem mondhat. A polgári rend többé nem csupa szükségszerü tény, de mint viszfénye a tökéletes erkölcsi rendnek kötelező s mindinkább megközelitendő; nem különben fenáll a jog három lényeges eleme, ugymint a tiszta igazság szabályai, vagyis az eszményi társadalom törvénykönyve; a jelenkori társadalmi tények, viszonyitva az eszményiekhez; s azok javitása vagyis fokonkénti közeledés a tökély felé.

És ma a testvériség szava, melly először az urvacsoránál röppent el, a kabinetekben is viszhangzik; a *természetes ellenségek*-féle elnevezés még a diplomatia embertelen könyveiből is kitöröltetett, és többé senki sem követeli, hogy a nap csakis ő rá árasztja sugarait, a többiektől pedig megtagadja azokat. A nemzetiségek szentesitvék; a háboru egyedüli czélja a jog visszaállitása; a győzelem egyetlen eredménye a vita tárgyát képező ügy megnyerése s annak ujabb igaztalanságok elleni biztositása. És ha néha a való-

ságban másként volna is, legalább a külszin megőriztetik; maga az erőszak is a törvényesség köpenyébe burkolózik; és szerencsére az olly hősök, kik egyidejüleg magasztaltatnak és átkoztatnak, csak kivételek. Előbb a hadvezérnek, hogy diadalhoz jusson, legalább is tizezer embert el kellett ejteni a csatában; ma pedig azt dicsérjük, ki minél jobban kimélte a vért s minél kevesebb nyomort okozott; a harcz a kormányok s nem a személyek között foly; maga a fegyverek természete lehetetlenné teszi a személyes kegyetlenkedést; és ha Rómában Janus temploma ajtajának bezáratása, nálunk az ellenkező tekintetik kivételes állapotnak; a kard csupán azon okból tartatik készen, hogy a jognak nyomatékot és erkölcsi biztositékot kölcsönözzön; midőn pedig valaki puszta szeszélyből háborgatja más államok nyugalmát, a nemzetek azonnal egyesülnek az illető diadalszekerének szétzuzására. A harczosok többé nem egy egyén alattvalói, de egy nemzet választottjai; és noha a háboru-jog alapjául elég embertelenül ma is az ember természetes állapota vétetik, a tulajdonok megterheltetnek ugyan, de egyszersmind tiszteletben tartatnak; erőszakosságok csak egyeseken s nem tömegeken követtetnek el; a hadi fogoly nem leszen rabszolgává, de hogy ne árthasson, csupán őrizet alatt tartatik; és valamint a kivégeztetéseket illetőleg haladásnak nevezhető azon változás, miként a hullák csonkittatnak meg, ahelyett hogy az élők kinoztatnának, ugy az ellenségeskedés terén is haladásnak tekinthetjük, hogy a háboru nem magáért de a béke kivivásaért folytattatik; ezenkivül némi részben ennek köszönhető, hogy a kormány-hatalom eszméje a magán hatalom ellenében megszilárdult, s ekként a háboru-jogból fejlődött ki közöttünk a közügy fogalma.

És talán jő idő, miért ne ringatnók magunkat e szép csalódásban? igenis idő, midőn a müvelt nemzetek között nem leszen többé háboru, s ezek csak is az ipar terén s a természet megfékezésében fognak egymással versenyezni. Erre törekednek az ujkori társadalmak, mig a régiek gyalázatnak tarták erejöket az anyag felett gyakorolni, s magok a müvészetek is csak a háboruk közepett tökéletesedtek; mindenkinek ez volt foglalkozása, a munka és kereskedelem büntetés gyanánt a rabszolgák számára tartatván fen.

Mellőzzük Sparta irtózatos erényeit; azonban az atheneiek és rómaiak pompás szónoklatai által elvakitva, mind a gondolat mind pedig a tett terén a legszabadabb nemzeteknek képzeljük azokat. Mindazáltal vegyük csak őket közelebbről szemügyre, és látni fogjuk, hogy a római szabadság verőfényében a legféktelenebb zsarnokságok kerekedtek felül; illyenek valának a Sulláé, Mariusé s mind-

azoké, kik mint pl. a triumvirek elég merészek valának a korlátlan hatalmat kezeikbe ragadni. Magában a római alkotmányban minő vészteljes, minő inquisitori és önkényszerü hatalommal ruháztattak fel a censorok? Livius Salinator daczára a nép általi elitéltetésének censorrá neveztetvén, a népet tömegestül megbélyegzi, és a harminczöt törzs közöl harminczegyet megfoszt polgári kiváltságaitól. Az ő kényöktől függ tehát a köztársaságot megbuktatni; számos tagokat kizárnak a tanácsból, igy pl. 633-ban harminczkettőt, 682-ben hatvanat; Appius Claudius, Caesar valamennyi párthivét kiküszöböli abból; még szomoruabb sorsban részesittetnek a lovagok, kik a nép közé taszittatnak le s helyökbe annak soraiból ujak emeltetnek fel. Mennyire veszélyezteték e tények az alkotmányt! s mennyire fenyegették az egyéni biztonságot! Cornelius Ruffinus a senatusból kizáratik, mert tiz fontnyi ezüst edényekkel bir; Cato Manilius senatort hivatalából kiteszi, mert leánya láttára nejét megcsókolá. Lehet-e ennél elszenvedhetetlenebb zsarnokságot képzelni, melly még a családi élet szentélyébe is behat?!

Az igazságszolgáltatás teljességgel nem birt azon biztositékokkal, mellyekkel korunkban; a szónok nem a vétkes kifürkészésén s az ártatlan felmentésén fáradozott, de egyenesen oda törekedett, hogy az igazságot a szenvedélyek felizgatása által elhomályositsa; és ha e szónoklatok fényes tanuságot tesznek az embernek az ember feletti erkölcsi hatalmáról, kétségen kivül helyezik egyszersmind azt is, hogy az igazságszolgáltatás a birák akaratától függött; Horatiusnak az apának könyüi megmenték testvérgyilkos fiát; a görög szónok Phryne kebelét, a római a harczos sebeit leplezi le, hogy annak kecsei, ennek szenvedései részökre döntsék el az ügyet.

Azután a római császárság olly kényuraságot léptetett életbe, minőről alig van fogalmunk; törvényes uton milliók küldettek vérpadra, csupán mert más modorban hitték és imádták az Istent; egy különben becsületes proconsul egyedül kisérlet okáért számtalanokat bebörtönöztet s kínpadra vonat, s miután a törvény és lelkiismerete között habozott volna, a császár véleményét kéri ki, ez pedig jóváhagyja, megerősiti és kiterjeszti a kegyetlen önkényt. És mi szidalmazzuk az ujkori inquisitiót, mellynek csakugyan nem lehet megbocsátani, hogy ama régi szigort az evangeliom türelmes szeretetével nem mérsékelé, miután a vértanuk három századig küzdöttek volna csupán azért, hogy az anyagi erő zárassék ki a lélek szentélyéből s az ész és lelkiismeret elé ne szabjon törvényeket; és csak

ekkor lett a jog emberi, a türelem pedig Isten törvénye és az egész emberiség szabálya.

Az ó- és ujkori társadalom tehát gyökeresen különböznek egymástól, s bizonyára nem nehéz megértenünk, mellyik legyen közölök szabadabb. Annyi igaz, hogy némelly köztársaságokban, mint pl. Athenben a kiváltságos osztály jogai a tökéletesség magas fokára emeltettek, de hányan élvezték azokat? néhány ezer ember s még ezek sem egyenlő mértékben, kik azután a legnagyobb zsarnokságot gyakorolták a számba sem vett nép s a rabszolgák iszonyu tömege felett.

És midőn azt mondom nép, értem a falusit egészen, a városit pedig nagy részben; mert ott is, hol felkelések által vagy törvényes utakon, mint pl. Rómában sikerült annak a maga részére emberi jogokat biztositani, azaz nejét és gyermekeit sajátjainak mondhatni és földdel birni, ha t. i. a hitelező attól meg nem fosztotta volna, igen, még ott is henye életre volt kárhoztatva s kényszeritve a nagylelküség nyujtotta táplálékra vagyis azok alamizsnájára várakozni, kiknek szükségök volt szavazatukra, vagy akik épen féltek dühétől. És ha egy nap a vihar késlelteté a gabona-küldeményt, vagy Caligulának eszébe jutott azt ki nem osztani, a nép éhen halt. Midőn pedig kilépett a márvány szinházakból, hol elfeledé, hogy tegnap éhezett s holnap éhezni fog, nyomorult hegyi viskóiba vonult, mellyek annyira félreesök s a rendőrség szemei elől annyira rejtve valának, hogy ottan mühelyeket állitani s azokban az erőszakosan letartóztatott átmenőket munkára kényszeriteni lehete.

És midőn azt mondom rabszolgák, oly embereket értek ezen nevezet alatt, kiket egy másik ember kénye-kedve szerint eladhat, megcsonkithat vagy megölhet; kiknek nincs családjok, nincs törvényök és Istenök; olly nőket értek, kik még azzal sem vigasztalhatják magukat, hogy csakis az erőszaknak vagy csábitásnak engedtek, kiket tegnap ura még ölelt s másnap már a tőle született fiával együtt eladott; olly személyeket értek, kiket a törvény még emlitésre sem tart méltóknak, s ha eltiltja is megcsonkittatásukat s kinzatásukat, ezt csak azért teszi, nehogy ezen látványok urok szivét megkeményitsék.

Valóban a rabszolgaság fenállása elegendő a közerkölcsiség megrontására, lényegesen el lévén hanyagolva ezen osztály nevelése; ezenkivül a kegyetlen és korlátlan hatalom ugyszintén az örökös hizelgés meggyengiti az urakban az önmagok feletti uralmat, ami első feltétele az erkölcsi tökéletesedésnek; az önkényes kegyetlenség

megszokása kiöli a szivből az emberiség iránti szeretetet, holott épen ez a társadalmi haladás jellege; a folytonos alkalom a buja életre végül megmérgezi a családi viszonyokat.

Es mi volt a nő az ó-korban? A harczosok anyja, szorgalmas munkás, takarékos gazdasszony, legfölebb ágy- és ollykor asztaltárs. Egyébiránt teljességgel nem birt az ujkori nő személyes szabadságával, mellynél fogva a legutolsó szolgálónak sincs szüksége Penelope királynő kifogásaira, hogy a kelletlen kérőt visszautasithassa. Mellőzve a költők és szónokok által a nőnemen ejtett gyalázatokat [1]), mellőzve egyik római császárnak azon őrültségét, hogy meztelen nőket fogatott kocsijába s maga is meztelenül ült fel erre [2]), a törvényhozás jóformán semmire sem becsülte őket, s mind eszök mind igazmondóságuk iránt felette lealázó véleményt táplált. Én az ókorban csak egyetlen nőnevelő intézetre sem találtam. Ha pedig a férfiakkal egy szinvonalra emelkedni s maguknak a városokban befolyást szerezni akartak, kéjhölgyekké kelle lenniök; és akkor mint pl. Aspasia oktatást adhattak egy Periclesnek vagy egy Socratesnek; akkor mint pl. Pithionike-nek az Athenbe vezető Via Sacra mentében siremlékek állittattak számukra. De a férfi-szerelmek még világosabban bizonyitják a nők megvetését, kik e korban csakis a nemzés eszközeiül tekintettek. A szerelmes, gunyoros és komikus költőket mellőzve csak a becsületes Plutarch-ot emlitjük fel, ki egész őszinteséggel elmondja, hogy Epaminondas azért nem nősült meg, mert két ifjut tartott magának; és midőn ezek egyike Mantinea mellett vele együtt elesett, sirját a hősé mellé helyezék.

Magok a szabad emberek között is minden családban a legnagyobb zsarnokság uralkodott, melly minél közvetlenebb annál keményebb vala; az atyák gyermekeiket megölheték vagy kiteheték, nejeiket elüzhették, átengedhették vagy oda kölcsönözhették, emellett a vagyon és élet felett szabadon rendelkeztek s a házi vétségek felett korlátlan törvényhozóságot gyakoroltak [3]).

---

[1]) Pindar vetéltársnője Corinna által legyőzetvén *disznónak* nevezi őt. **Elian**-*Var.* XIII. 26.

[2]) **Lamprid.** in *Heliogab.* XXIX.

[3]) Hume egyik párbeszédében, mellyben az ó- és ujkoriak közötti különbséget bizonyitgatja, barbar nevek alatt számos kegyetlen szokást elésorol, minők pl. a nőknek a világtól való elzáratásuk, a rabszolgák kinzatása, a csecsemők kitétele, a jeles férfiak számüzetése s több más még ezeknél is roszabb szokások, mellyeket egy távol eső és vad tartományba helyez át. Midőn azonban egyik beszélő csodálattal és irtózattal telnék el ezek iránt, kinyilatkoztatja n eki,

Görögország, a régi szabadság ezen példányképe, mindössze is csak a községi önkormányzatig volt képes eljutni, és ennek az ember egészen feláldoztatott. Spártában az államon kivül más birtokos nem volt; Athenben az emberi érzelmek és községi érdekek különös összeköttetése által a tulajdon a család közös birtoka volt; Rómában a köztársaságot a család-atyák társulata képezte, kik olly független házi hatalmat gyakoroltak hozzátartozóik felett, hogy a gyermekek is a tulajdon egy neme valának. A tulajdon feletti szabad rendelkezés egy népnél sem divott; annak átruházása mindenütt korlátok közé volt szoritva, s legfölebb is csak bizonyos városnak vagy törzsnek volt eladható; Athenben a polgár csakis természetes vagy örökbefogadott rokonainak hagyományozhatta birtokát, a nő sem nem végrendelkezhetett sem nem ajándékozhatott; egyedül a fimaradék örökölhetett, mint ollyan, melly az atya személye vagy családja folytatásának tekintetett; fimagzat nem létében a nő is örökölt ugyan, de azon felette szerencsétlen feltétel alatt, hogy legközelebbi rokonával keljen egybe.

Az egyén mindenütt feláldoztatott a család vagy a város érdekének; a jószágok átruházása, a végrendelkezési jog, a házasságok, az elválások mindannyian ezen állam-zsarnokság szerint szabályoztattak. A legértelmesebb irók csupán a köztársaság javát látják ebben, annyira, hogy Aristoteles politikája élére a rabszolgaság jogát állitja, Platonak pedig nincs magasabb eszménye mint az állam szépitése és erősitése, bármennyit is szenvedjenek evégett az egyesek.

A régiség és korunk közötti kérdés már egyedül az által is el vagyon döntve, hogy az előbbiben a többistenség divott, az utóbbiban pedig a kereszténység uralkodik. Mert mellőzve azt, hogy a vétek az istenek erkölcstelensége által szentesitve volt, az istenek sokféleségе megsemmisité az egyenlőség öntudatát, a melly nélkül pedig a jogok- és kötelességekről helyes fogalmunk nem lehet [1]). Az evan-

---

hogy az atheneiekről beszél, s a classikusokból vett idézetekkel egytől egyig bebizonyitja ama tényeket, azután pedig rá bizza megitélni, mennyire van igazok azoknak, kik az atheneieket az ó-kor francziáinak nevezik.

[1]) Troplong az erkölcsi tudományok akademiájának értesitőjében egy hosszu emlékiratot bocsát közre, mellyet avval zár be, hogy „a római jog jobb volt a keresztény korszakban, mint az ezelőtti legfényesebb időkben; de alább állott a jelenkori törvénykönyveknél, mellyek a kereszténység árnyékában keletkeztek és ennek szelleme által vezéreltettek.“ És a többek közt ezt mondja: „*Je ne me sens pas capable d' admirer un droit si esclave de la lettre, et si rébelle à*

geliom a kicsinyeket és nagyokat arra tanitá, hogy a mi atyánkhoz folyamodjunk, s egyikünk a másikat testvéréül ismerje; nem tiltja az önszeretetet, de azt parancsolja, hogy másokat ugy szeressünk mint minmagunkat; azon parancs által, hogy Isten iránti szeretetből embertársainkkal jót tegyünk, beavatja az embert az Isten gondolatába, s megérteti vele, hogy az Isten czélja a rend; a szükséges álláskülönbségek s a kikerülhetlen szenvedések gyógyszeréül az irgalmasságot, a vallási érzelemmé és édes kötelességgé átalakitott szeretetet állitja fel. Hol találunk az egész ó-korban olly intézményre, melly lelkészeink egyszerü testületéhez, a népek ezen rendes tanitóihoz, az elnyomottak szószólóihoz, a szenvedők vigasztalóihoz hasonlitana, kik minden osztályból választvák ki, hogy mindenkit felvilágositsanak, az erényre serkentsenek s vigasztaljanak?

Sokan azt állitják, hogy a népesség az ó-korban sokkal számosabb, söt némellyek egyenesen azt mondják, hogy ötven annyi volt mint jelenleg. Ott, hol a kasztrendszer állott fen, hihető, hogy nagy volt a szaporodás, miután mindenki élelme biztositva vala; de azon mértékben, amellyben az alsóbb osztályok fokonkint emelkedni kezdettek, a szükség is növekedett, melly azután a felsöbb kasztot is elszegényité. A görög és római világban minden arra mutat, hogy a népesség sokkal csekélyebb volt. A törvényhozók legfőbb gondja oda volt irányozva, hogy a köztársaság jövedelmeivel arányban maradjon a polgárok száma, kiket annak élelmeznie kelle; mire nézve legszokásosabb óvszer az volt, hogy az atyáknak megengedtetett gyermekeiket megölni. Ezenkivül a nagyobb rész rabszolgákból állott, kik között felette csekély a szaporodás. Azután Rómában a házasságok a szabadok között késön vagyis a katonai szolgálat bevégeztével köttettek. Végre a kisebb gazdaságok megsemmisülésével a nagy birtokok népességökben nagyon megfogyatkoztak. De hamindjárt igaz volna is, hogy Róma több millió lakossal birt legyen, ez csak azon nagyobb hibái mellett tanuskodnék, hogy a fő a többi tagok hátrányával gyarapodott.

Gazdagabbak valának a régiek mint mi? A közvélemény számos idevágó tényekre támaszkodva igen-nel felel. Ki nincs eltelve csodálattal, már mint gyermek, Salamon kincsei, temploma és istállói iránt? Nagy Sándor Darius sátorában háromszáz milliót talált, az issus-i csatában szerzett zsákmány elég volt arra, hogy Görögor-

---

l' esprit; droit orgueilleux en même temps, qui avait la prétention de pourvoir à tout, et n' avait l' intelligence des plus simples garanties, dues à la bonne foi."

ságot gazdaggá tegye s erkölcseit megrontsa; Carthago és Corinthus nyakig usztak a drága érczekben, mellyek az itten kiütött tüzvész alkalmával összeolvadva egy ujabb kincset alkottak. Egy város, minő Rhodus, kikötője diszitményéül a hirneves colossust állittatá. Athen egyik szinházában titkos szökőkutak illatos vizet fecskendeztek a nézőkre; és három szomoru játék eléadatása többe került a kincstárnak mint a peloponnesusi háboru. Rómában Scaurus egy szinházat épitett, melly nyolczvanezer nézőt fogadhatott be, s ötezer szobor ékité azt, noha csak egy évre volt az felállitva. Emlitsük-e még Lucullus és Cleopatra fényüzéseit, Vitellius vendégségeit, Herodes Atticus és Crassus kincseit, amelly utóbbi hétezer talentumra rugó készpénzzel birt, és ama nagyszerü diadalokat, mellyek által Róma a Scipióktól kezdve egész Aurelianusig mindinkább gazdagabbá lett?

Mi részünkről nem vagyunk hajlandók vagyonosságnak nevezni az egyesek kezében összehalmozott kincseket, de igen is azokat, mellyek aránylagosan felosztva a nagyobb rész szükségei és kényelmei fedezésére szolgálnak. És mit használtak a régiség eme kincsei? hány ezer ember halt el éhen egy illy gazdag mellett? A városok külső fénye minden hitelt felülmul; a palotákat festmények, nemes érczek, fönséges szobrok, bámulatos groteszkek s különféle ékitmények diszitik, mellyeknél az anyag drágasága és a müvészi kidolgozás egymással vetélkednek; a nyaralókban (Baja mondja ezt) a fényüzés a legkisebb részletekre kiterjed; egy gazdag fürdője alkalmas volt arra, hogy belőle az örök város legdiszesebb temploma épittessék; egy másik lakában a szobrászat leghiresebb remekei fedeztettek fel; egy másodrangu városban, minő pl. Pompeji volt, egy ebédlőben olly mozaik padolat találtatott, melly ma a legelső museumok diszére válnék.

De nem inkább kérkedésről és szinészies gőgről mintsem a kényelem felőli gondoskodásról tanuskodnak-e ezek? A legszebb munkáju szobáknak nincs kellő világosságuk, és egy valóságos lyukból huzatott ki a legremekebb régi szobor-csoportozat. Mi bámuljuk ama fürdőket; de ránk nézve nem olly szükségesek azok többé, mióta a fehér ruhák viselése és a házi kényelmek közöttünk annyira elterjedvék. Csodálat fog el bennünket ama felette hosszu vizvezetékek láttára, mellyek festői romjai a római mezők egyhanguságát megzavarják; de vajjon ezek, épitőik hatalmán kivül nem tanuskodnak-e egyszersmind a vizmértani törvények hiányos ismeretéről is, mig mi a szivattyúk és földalatti csövek segélyével sokkal csodálan-

dóbb dolgokat létesitünk? Az országutak, mellyek az egész birodalmat egyik végétől a másikig átmetszék, azon tartósságuk által, melly két ezred-évvel daczolt, emberi műnél nagyobbaknak tünnek fel előttünk, de ezek csupán a hadsereg szállitására valának rendeltetve, s igy Svetonius inkább nagyszerü mint szükséges munkának nevezé azt; mig nálunk a vasutakat nem is emlitve minden falut egy uthálózat köt össze a nagyobb központokkal; a római utak továbbá arra szolgáltak, hogy azokon az adók a fővárosba szállittathassanak [1]), mig mi e czélra már váltókat használunk.

De ha leveszszük szemeinket azokról, kik a polgári kiváltságok élvezete mellett másokat joggal elnyomhattak s azok véres verejtéke árán meggazdagodhattak, és megforditjuk a képet, mennyire más alakban tünnek fel a dolgok! Rövid ut választja el Nápolyt a két eltemetett várostól; ottan a különféle s tarka lakházak majd a tengerpart hosszában egymás mellé összezsufolva, majd ismét a szárazon szétszórva állanak, mindannyian a véletlen vagy a tulajdonos szeszélye és erszénye szerint épitve, mellyek között kigyózó, meredek és sötét utczák vonulnak végig; Pompeji- és Herculanumban ellenben minden szabályos, az utczák és házak homlokzatai sinórmértékben épitvék, az ajtók idomzatosak, az udvarok és ebédlők diszesek, a térek, bazilikák, templomok mind meg annyi építészeti remekek, szóval a legkisebb házi sőt konyhai eszközök is különös csinnel készitvék. De midőn első csodálkozásunkból magunkhoz jövünk, mindjárt azon kérdés jő nyelvünkre, mellyet egy itteni király Olaszországnak egy másik fővárosában tett: „Hol a nép?“ Láttunk palotákat a csekély számu gazdagok s boltokat néhány kereskedő számára épitve; de a nép zöme hol lakott? hol vannak a házak, mellyekben az éjet tölték? Nem kérdjük, hol valának a kórházak, hol egy vendéglő a szegények számára, mindezen jótékony intézetek az ó-korban ismeretlenek valának; de magokban a földből kiásott lakházak kellemes magányaiban minő keveset találunk fel a mai élet kényelmei közöl! A ház ura nyáron és télen át külön-külön ebédlővel rendelkezett, de szobája egy, lég és világosság nélküli barlang; a lakosztály, mellybe a nők elzárattak, valóságos köpü, hol

---

[1]) *„Ut omnia tributa velociter et tuto transmitterentur.“* **Procopius.** A római birodalom összes országutainak száma huszonhétre rugott, mellyek hossza négyezer ötszáz mérföldet (leghe) tett. Már 1807 ben magában Franczianországban tizenháromezer négyszáz mérföldnyi (leghe) hosszu országut-vonal létezett, hát azóta mennyire növekedett!

alig lehet megmozdulni; azon helyek, hol ama rabszolgák zsufoltattak össze, kiket nem volt szokásban az ajtóhoz lánczolni, valóságos tömlöczök; nem valának tágas üveg-ablakok, mellyek a szobát léggel s világossággal betöltik, a kiváncsiságot kielégitik s a falak egyhanguságát meg-megszakitják; nem vizcsatornák és lecsapoló árkok; a lépcsők felette szükek; a székek és ágyak pompásak de kemények; a kocsik gyönyörüek de rugonyok és hordószij nélkül; a szük utczák és kapuk világosan mutatják, milly kevesen használták legyen a kocsikat, mig ma a szomszéd városban ezrével robognak ezek, s rendelkezésökre állanak még a szegényeknek is. Nem valának továbbá éji lámpák, nem szivattyuk a viz felvezetésére, nem esernyők és villámháritók, nem asztali készletek és villák [1]). Az ur mindig egy sereg rabszolga között tünik föl, kik félelem által tartatván féken, viszont félelmesek valának uraik előtt, s ha ezek néha társalgás végett maguk köré gyüjték barátaikat, a nők csakis mint a kéjvágy ingerei vagy kielégitői vehettek abban részt.

Képzeljük magunknak, hogy e városok egyik hajdani lakója feltámadna s a hazája felett emelkedő faluban látná, milly szabadon dolgoznak a szabó, csizmadia és asztalos, milly szabadon rendelkeznek szerzeményeikkel; hogy a gazdagnak szolgálatukat tetszésök szerint felajánlják vagy megtagadják; hogy iparuk által ahhoz hasonlókká lehetnek, s ha általa megsértetnek vagy megrövidittetnek, öt a törvényszék elé idézhetik. Ha azután a boltba belépve látná azon számtalan tökéletesedéseket, mellyek a legszerényebb mesterségek terén is létesittettek. Ha továbbá látná a szegény mesterembert és nejét selyemben öltözve, melly az ő korában a császárnéknál is rendkivüli fényüzésnek tartatott; mellén az órát, melly sokkal szabatosabban mutatja az időt, mint az ő napmutatójok vagy fövényórájok; azután a kandallót; a falakon a fényes tükröt s a legszebb festmények réz-, kő- vagy fametszetü másait; a szekrényen a könyveket; ha látná, hogy az ablakokat a szél ellen üvegtáblák, a nap ellen függönyök védik; ha izlelné a czukrot, kávét s más ama világrész terményeit, mellyről az ő bölcseik még csak nem is álmodtak; ha látná a gázvilágitást, a lámpákat és gyertyákat, mellyek világa számos fáklyával felér; az áthatlan fénymázu edényeket; a fehér- és ágynemüek gyakori váltását; ha végre szemlélné, hogy az ember olcsó áron felebarátjai különféle boltjaiból apródonként minden szük-

---

[1]) Egyes kivételek még inkább megerősitik a szabályt.

ségeit fedezheti, nem lenne-e kénytelen azon nyilatkozatra fakadni, hogy a mostani nép kényelmesebben él az ő kora fejedelmeinél?

Hogy az ókori társadalomról valódi fogalmunk legyen, foszszuk meg képzeletben a mienket nem mondom a gőz-jármüvektől, a villanydelejes táviróktól vagy a legujabb találmányoktól, de csak a postáktól, a polgárosodás eme legfőbb szükségétől, csak a papirtól és nyomdától; képzeljük, hogy gyapjuval ruházkodunk, nagy betükkel pergameneken irunk s a váltókat nem ismerjük; hogy a tenger, melly bennünket annyi ritkasággal lát el, előttünk el vagyon zárva; tegyük fel, hogy gyapotunk s gépeink, mellyek olcsó áron számunkra annyi czikket készitenek, továbbá hévmérőink, légmérőink, higmérőink, kristálylencséink, távcsöveink s más, érzékeinket öregbitő eszközeink nincsenek; hogy sem szövőszékkel sem harisnyakötőkkel nem birunk; hogy kőszenünk nem különben az egészség, szépség és élvezet emelésére szolgáló vegytani készitményeink nincsenek, s akkor mondjátok, hogy a régiek nálunk gazdagabbak s boldogabbak valának. Bizonyára nagyszerü látvány volt, midőn egész városok és tartományok tanácskozás, értekezés vagy mulatság végett összegyültek; de ma érzelmeink, eszméink, élményeink s terveink közlésére annyi eszközzel birunk, hogy evégett helyünkből kimozdulni épen nem szükséges. És ama megmérhetlen circusok s ama pompás látványosságok, hol a nők is lázas ingerültséggel szemlélheték, hogyan gyilkolják rakásra egymást és hogyan halnak meg müvészileg a küzdők százai, s hol a nép eltompult idegeit az egymást vagy a közéjök vetett szelid keresztényeket öldöklő elefántok és oroszlánok dühe szemlélésével izgatá fel; és ama szinházak, hol a legyőzött nemzetektől elrablott gazdag zsákmányok mutogattattak vagy az érzékiség kicsapongásai fitogtattattak; vagy végre, ha ugy akarjátok, amaz olympi játékok, hová a finomabb aesthetikai érzéssel biró nép a test formái szépségének, a különféle merész helyzetek bájainak, a szinek valódiságának, a szobrászat fönségének s a költészet és történelem ihletésének bámulására tódult, igenis vajjon mindezek irigylendők-e korunk által? E nyilvános vigságok fénye eltakarta a magán élet szegénységét és száraz egyhanguságát; a család tökéletlen belállapota, a nő szolgaisága, az alsó néposztályok lealázása szükségesekké tevék eme házon kivüli szórakozásokat, a mellyek egyébiránt felette ritkán tartattak. Miután azonban a rokonok és barátok közötti viszonyból egy édesebb és gyöngédebb érzelem fejlődött ki, s az egyenlőség a házi boldogságot megteremtette, eddig ismeretlen gyönyör-források nyiltak meg az emberiség szá-

mára; ezenfelül a történelem, a mindig ujabb felfedezések, a kellemes és kimerithetlen olvasmányok folytonos szórakozásokat nyujtanak, ugy hogy ma tudvágyunk és kiváncsiságunk kielégitése jóformán minden időnket igénybe veszi. Ekként a gyermekkor zajos mulatságait nálunk az ifjuság nyugodt és szellemi szórakozásai váltják fel.

Nem fogjuk ismételni, milly kevesen juthattak a szellemi gyönyörök nemes élvezetéhez; Homér munkáinak másait ujjainkon megszámlálhatjuk; Aristotelesből egyetlen példány maradt fen, Tacitusból és Liviusból pedig olly kevés, hogy közrebocsáttatásuk után kétszáz évvel később csaknem mindannyian elvesztek azok; és általában annyi nehézséggel járt a könyv-forgalom, hogy a különben nem közönséges tehetségek is egyedül a különféle munkák összegyüjtögetésével foglalkoztak; és Trogus, Justinus, Valerius Maximus, Eutropius, Photius sőt maga az idősebb Plinius is ezáltal halhatatlaniták nevöket. De ha egyedül a tisztán anyagi élvezeteket veszszük is tekintetbe, ma a legszerényebb magánzó is előnyben áll e téren az ó-kor bármellyik kiváltságos osztálya felett; a bálok és szinházak csekély pénzért mindenki előtt nyitva állanak, nem is emlitve, hogy az ember most nem alamizsnaképen, mint az athenei polgárok, de saját fáradozásai által becsületes uton jut abhoz; ezenkivül czélszerübben ruházkodunk, puhább ágyakon alszunk, nagyobb kényelemmel s gyorsabban utazunk, könnyebben tanulunk s használhatjuk fel a jelesebb férfiak haladásait, kik szellemi termékeiket a közönség rendelkezésére bocsátják.

Végül mi a régiek valamennyi müvészetét birjuk, és pedig kimondhatatlan javitásokkal s azon eléggé nem becsülhető előnynyel, hogy azok ma mindenki által hasznosithatók. Akkor a müvészek csak kevesek, most a tömeg részére dolgoznak; az ó-korban csak néhányan, most ezrek élvezik a polgári jogokat; a szegény felemelt fővel mehet a gazdag mellett, kérdőre vonhatja a nagyokat s bátran oda ülhet az élet teritett asztalához, mellynél minden nap számosabb csoportra talál.

De ha elmondhatjuk is magunkról, hogy az ész gyakorlati alkalmazásában fölebb állunk a régieknél, épen nem állithatjuk ezt a képzelet termékeit illetőleg. A ki Milo Venusát, a Niobek csoportozatát, Sophocles Oedipus királyát, Aeschylos orestesi trilogiaját s Virgil Georgicáit szemléli, kénytelen bevallani, hogy azokat utólérni képesek nem valánk. A nyelv hangzatossága, a bájos természet látványa, a szinházakban és fürdőkben a meztelen szépségek

folytonos szemlélése, a tagokat el nem éktelenitő ruházat, a müvészeknek a bölcsészekkel való örökös érintkezésök, a tisztán érzéki vallás, a városok szépitésének és a hősök halhatatlanitásának szükségessége felette magas polczra emelék Hellasban a müvészetet [1]). Ehhez járul még, hogy a görögök a multból nem birtak remek példányképeket, mig mi ujkoriak utánzásra fecséreljük az időt, mellyben a lángelme tökéletes erejében van, és csak akkor térünk vissza a természethez, midőn már a lángelme letünt; nálunk a lángelme és izlés egyik a másik után jő, mig a görögöknél azok egyidejüleg léteztek; és azon körülmény, hogy mi mindig vissza akarunk menni, feltartóztat bennünket azon az uton, mellyen ha nem is tökéletesebbek, legalább eredetiebbek lehettünk volna. Egyébiránt a szép müvészeteket társadalmi állásunk és szokásaink szempontjából kell megitélnünk; és valamint bennünket nem lenne képes az övéitől csodált chinai nő elbájolni, ugy ha előitéleteinkből kivetkeznénk, az előbbi időszakok müdarabjai alkalmasint kevésbbé tökéleteseknek tünnének fel előttünk.

Figyelemre méltó dolog, hogy az ujkoriak leginkább a müvészet azon ágában tünnek ki, mellyben a régiek nem hagyának hátra remekmüveket t. i. a festészet terén. Ebben mi felülmuljuk őket, és pedig nemcsak az erkölcsi kifejezést de a technikai részt illetőleg is. Alig tudjuk elképzelni, hogyan lehetett a háttér, perspectiv és röviditések nélküli festményeket olly magasztalásokban részesiteni s a müvésznek érdemül felróni, hogy az arczkép szemeit bármelly oldalról tekintve a nézőre látszott függeszteni, vagy hogy festett szőlőjét a madarak megcsipkedték. A fali festmények vagy a mozaikok, mellyek a Vesuv által eltemetett két városban fedeztettek fel, a régiség bálványozói által ugy tüntetnek föl, mintha a tizenhatodik század müveivel bátran kiállanák a versenyt, azonban a mi véleményünk szerint felette távol állanak azoktól.

A zenészet is gyermekkorban maradt a régieknél, kivévén hogy az énekkarok hatalmát ők is ismerték; de más részről nem a hangzatot (accord) [2]); továbbá nem valának vonó hangszereik; és feltévén, hogy az Orpheus és Amphion által müvelt csodák nem puszta mesék volnának is, mi a tambourin és népdalokkal szintén nagyszerü hatást vagyunk képesek előidézni.

---

[1]) „Az Isten nem akarván a görögöket az igazságban részeltetni, a költészetet adá nekik.“ **Joubert.**

[2]) Legujabban J. F. Dannely a *London Ecnyclopaedia* XXIX-ik részében azt állitja, hogy a görögök ismerték legyen az összhangzatot (harmonia).

A márvány, elefántcsont és érczből összeillesztett s drágaköből készült szemekkel ellátott szobrok egészen elütnek attól, amit mi szépnek nevezünk. Kétségkivüli dolog, hogy a régiek olly szobormüveket hagyának hátra, mellyeket a legszigorubb itész is habozás nélkül kénytelen csodálni; de ki fogja megoldani ama talányt, hogy miért és mikor születik a nagy müvész? Ha Apollo és Venus Athen fénykorában hozattak létre, az utólérhetlen Laocoon annak hanyatló korszakában alkottatott, valamint a tiszta izlésü Canova is a czikornyás időszakban tünt fel. Sokan vannak, kik az ujkori müvek némellyikét eléje teszik a régieknek [1]), s még többen, kik ujkori utánzásokat régi mükincsek gyanánt csodálnak [2]); mindazáltal ismételnem kell, hogy mindakét kornak megvagyon a maga szépsége, és a régieknek nincs Mózesök vagy Rezzonico pápájok, valamint sem Macbeththel, sem moralistáink és regényiróink taglaló módszerével nem birtak; ismételnem kell, hogy egyáltalában nem tudjuk, miért nem támadt közöttünk egy Praxiteles, noha a régiek minden segédeszközei, sőt ezeken kivül szabályaik és példányképeik is rendelkezésünkre állanak. Igaz ugyan, hogy ha támadna is egy Praxiteles nálunk, mi nem ismernök el őt ollyannak, mert mi, kik a régiséget annyira bálványozzuk, csakis azt ajándékozzuk meg a legnagyobb müvész czimével, ki utánoz, és azt követeljük, hogy csak az lehessen első, ki egyelőre a második helylyel is beéri. Egyedül ez az oka, hogy megvetéssel szemléljük a középkori székesegyházak eredetiségét és a renaissance styl szabad átmenetét, folytonosan a Parthenon és Rotunda modoraihoz akarván azokat visszavezetni; csak ez az

---

[1]) Michelangelo Dávid-járól Vasari azt mondja, hogy „minden ujkori és régi, görög vagy latin szobrokat felülmul;“ Bottari pedig, hogy „sokkal tulhaladta a görögöket, kiknek szobraik, ha azok életnagyságon felüliek, nem olly tökéletesek.“ Ezen itéleteket nem azért hoztam fel mintha tökéletesen egy értelemben volnék azokkal, valamint Voltaire amaz állitását sem tudnám magamévá tenni, hogy az angol parlamentben rögtönzött beszédek a régiek minden mesterséges ékesszólását felülmulják.

[2]) Winckelmann *A müvészetek történelme* czimü munkájában többeket idéz; de ő itten maga is herculanumi szobormüvek gyanánt irja le azokat, mellyek egyenesen avégből készittettek, hogy általok tévutra vezettessék. Egy Jupitert és Ganymedest, mellyet Mengs készite, ő s kivüle mindenki régi mü gyanánt csodált. A Michelangelo Amor-járól szóló adoma eléggé ismeretes; és Gianbolognának hány müve tartatik görög münek! Viszont sokan, s köztök Mengs is, azt állitják, hogy a birtokunkban lévő régi szobrok valamennyien másolatok lennének. Lásd ennek felette gyenge feleleteit Falconethez, ki vakmerően ostromolta a régi szobrászok érdemeit.

oka, hogy épitész einket oda kényszeritjük, miként ezek holmi csalódásokkal és csonkitásokkal a római és görög homlokzatokat a különben egészen más czélokra szolgálandó épületeken és lakházakon összeegyeztetni igyekezzenek; ahelyett hogy a lángelmét ösztönöznök, arra késztetvén őt, miként ujat alkosson s emelkedjék felül ama zürzavarokon, mellyeket a müvészet összhangzásba hozni nem merészelt [1]).

Nem kétségeskedünk bevallani, hogy a szépmüvészetek, mint az erkölcsi és társadalmi lét kifejezése, kiválólag az egyöntetü és állandó társadalmi állapottal illenek össze, ennek tökéletes és bevégzett jellege sokkal világosabban s határozottabban lévén ábrázolható. Igy állott a dolog a régieknél, mig nálunk a társadalom szerződéseken alapulván, maradandó vonásokkal nem bir. Azon tény tehát, hogy mi a szépmüvészetek terén a régieknél hátrább állunk, nem az aesthetikai tehetségek megfogyatkozásáról de arról tanuskodik, hogy ezek mostan olly közvetlen és erőteljes ingerre, sem pedig olly kedvező körülményekre nem találnak, mint a polytheismusban. Egyébiránt ki merné azt mondani, hogy épen a legelőbbre haladt nemzeteknek vagynak legjelesebb müvészeik?

Az irodalomban, melly akkor csak a kevés számu választottak számára ápoltatott s nem mesterségnek de müvészetnek tartatott, szintén minden szabályozva és a szokás által behozott törvények szerint vala rendezve, megjegyezvén, hogy abban az irálynak épen olly fontosság tulajdonittatott, mint az eszméknek. Ma is vannak néhányan, kik ezen keresett élvezet után sóvárognak, azért akkor is, midőn a classikusok elhányták virágaikat s odaadták minden gyümölcsüket, jól esik nekik azok árnyékában ülni; s hamindjárt szépségnél egyéb nem is található azokban, az ember szeret beléjök behatni, épen ugy mint a fényözönbe, hol semmit sem képes megkülönböztetni, de világosság és vidámság által árasztatik el.

Annyi bizonyos, hogy az ember határozott szabályokhoz lévén kénytelen alkalmazkodni, s csakis egy kis kör itélvén felette, észrevétlenül félre lép a helyes ösvényről, és alkalmasint innét van, hogy a classikai irodalom aranykora olly hirtelen hanyatlott, anélkül hogy képes lett volna többé felemelkedni.

Közöttünk is létezik egy aristokratikus irodalom, melly tehe-

---

[1]) A legigazságtalanabb dolognak tartom azon összehasonlitást, mellyet az emberek a Belveder udvarában a régiek és Canova Perseusa között tesznek. Hasonlitsátok össze mindegyik eredetiségét.

tetlen mint minden, mi a néptől külön válik. Csak kevesek által ápoltatik ez s bizonyos elméletek, oskolák és hirlapok által emelkedésében gátoltatva rhetorikai szólamaival mindenkit a régiek tétlen bámulására vagy szolgai utánzására igyekszik birni. Meg lévén fosztva ama legszebb dicsőségtől, hogy inkább a szivekben mint a könyvtárakban éljen, hasonló az acol hárfához, melly ad ugyan egyes szép hangokat de nem egész dallamokat. Ma az irodalom nem a királyi udvarokért de a népért létezik, és azért kerüli a rejtélyes, éles belátást igénylő és határozatlan értelmü kifejezéseket és ehelyett világosan és szinezve ir. Ma az irodalom, mint minden egyéb, egy küzdelem, mellyben a körvonalozott alak megsemmisül az erőszakos lökések és a szeszély rohamai alatt; a szerző tekintélyében vetett rendithetlen hit megingattatik a végtelenig menő véleménykülönbségek által; a polemia elöli a müvészetet s az olvasók füleit hizelgő szavakkal csiklandoztatni többé nem szükséges. Azért ma a müvészet nem magáért a müvészetért tanulmányoztatik, ugyanis mindinkább ritkább leszen ez az irályban, annyira hogy kivételt képeznek azok, kik fő gondjokat az alakra és előadási modorra forditják, miután a világ csakis dicséri, de egyszersmind kerüli azokat. És miért csodálkoznánk ezen? Az irodalom és szépmüvészetek nem csupán a társadalom épületének diszitményei többé, mint egykor azokat Raynal nevezé; az irodalmi köztársaság annyi tagot foglal magában, ahányan olvasni tudnak, azaz jóformán az egész emberiséget; a müvészet hasonló a szinházhoz, melly, minél jobban szaporodik közönsége, annál egyszerübb igyekszik lenni; a nép saját fesztelenségét, gondolatait, alakját, nyelvét akarja abban feltalálni s a nagy igazságokat minden ékességtől menten hallani. A szükkörü, ismételt és mély olvasmányokat könnyüek es sokfélék válták fel; még a nem tanult egyének is olvasással foglalkoznak majd szórakozásból majd pedig szükségből s nem lévén képesek a magas röptü dolgokat felfogni, érthető szépségek után sovárognak; szeretik az ujat, melly az élet egyhangusságában változatosságot idéz elő; a gyors fejlődést, melly a részletek tökéletességéért az olvasót kárpótolja; a könnyüt, melly azonnal kielégiti a mindinkább növekedő tudvágyat.

A régiek biztak az állandóságban, és arra számitottak, hogy müveik olvastatni fognak, mig a capitolium áll; mi ellenkezőleg azon hitben vagyunk, hogy könyveink az ujabb igazságok által rövid időn háttérbe fognak szorittatni. A gondos és szorgalmas kidolgozás, a készen lévő munkának kilencz éven át az iróasztalban való tartása, hiu dolog lenne ma, midőn a dicsőségek olly gyorsan váltakoznak,

hogy az ember nem hiszen többé azokban, mellyek az idő által tulszárnyaltattak; ma, midőn a jelen pillanat érdeke holnap már elenyészik; ma, midőn az eszmék olly sebességgel üzik egymást, hogy nevetségessé tenné magát, ki tiz év előtti gondolataival merne előállani! Ezen tiz év alatt ugyanis feltünhetik egy 1774, melly a természet- és vegytant ujjáteremté, vagy egy 1789, melly a politikát, hogy ne mondjam a morált, egészen átalakitá.

A röstek természetesen visszaélnek evvel, s az eszme-bőséget vévén fel ürügyül, tökéletesen elhanyagolják az alakot, nem tudván, hogy e kettő a legszorosabb összeköttetésben lévén egymással, a kifejezés finomsága erőt és világosságot kölcsönöz a gondolatnak; a hasznosnak föláldozzák a szépet, miként a franczia forradalom is a Tuileriákat burgonya-földdé változtatá át. De ha azokat veszszük szemügyre, kik kellő figyelmet forditottak a külcsinra is, amelly a classikus müveknek a veszendő irodalmi munkák között öröklétet biztosit, azt tapasztaljuk, hogy a régiek inkább festészek, az ujkoriak inkább irók, ha t. i. az alak és szinezés müvészetét megkülönböztetjük az irályétól, melly a gondolatot rendezi és kifejezi; a tehetségek külsejét azok bensejétől; a látszatos világosságot a belső érzelmek nyilvánitásától.

Ezen szemközt-állitás részünkre döntendi el az ügyet, mihelyt a tudományokra térünk át. Mert jóllehet a nehezebb rész azaz az alapok megvetése a régiek érdeme, ők azonban ezeket inkább töredékekben mintsem összeillesztett egészben hagyták át mi ránk, mint egy alapjaiul a jövő haladásoknak; mi pedig uj tudományokat teremtettünk; azokat, mellyeket gyermekkorunkban vevénk át, óriásokká fejlesztettük, s egyáltalában mindegyiket ujjá alkottuk. A tudományok kezdeténél bizonyos véletlenre, végzet- vagy varázsszerü dologra bukkant az ember, s igy nem lévén képes eredetöket megfejteni, sokan egy ős kinyilatkoztatásból származtatták azokat; mások pedig, kik a hittől fáztak, egy őskori nép kigondolásával akartak magukon segiteni, a melly elveszett volna ugyan, de némelly ismereteik töredékei megmentettek a későbbi kor számára. Ezen elemekkel kezdék a régiek az épitkezést, de valódi kisérleteket nem tettek; észlelték a természeti tüneményeket, anélkül hogy iparkodtak volna azokat egyenként ujból eléállitani, ekként okaikat és lényegöket kipuhatolandók; kiváncsiak voltak, de tudományos szellemmel nem birtak; voltak ismereteik, de nem valódi tudományaik.

A gyógytudományt, melly annyi mást magában foglal, a régiek nagyobb mérvben nem tökéletesitheték, amennyiben csak a beteg-

ségek általános és külső befolyását ismerték, anélkül hogy összefüggésbe birták volna hozni azokat a szervekkel, mellyek alkatát, működéseit és egymás iránti viszonyait nem ismerték. A világ-egyetem mindegyik tüneménye, a gyógyszer-adagtól kezdve fel az üstökös pályájáig, számtani vizsgálódások tárgya. Már pedig tudjuk, milly gyengék valának e téren a régiek, kik a közönséges számtant csak felületesen, a betüszámtant pedig, a természet titkainak eme leghatalmasabb mérőnját, teljességgel nem ismerték.

Az érzés birodalma megmérhetlen kiterjedest nyert, mióta a hévmérővel a meleg fokait pontosan kiszámitani, a légmérő által a hegyek magasságát, az ingával a földteke behorpadását s a mérleg által a csodás vegytani összetételeket megmérni illetőleg kifürkészni képesek vagyunk; a hajós a körhatod segélyével bizonyos szögöket meghatározván, tudja, minő távol áll a sarktól; a csillagász az ismétlő körök által kiszámitja, mikor s mellyik országban tünik fel valamelly égi tünemény. És ott is, hol a müszerek segélyével nem képes a tökéletességet elérni, kiszámitja legalább a lehető tévedések határait.

S már most is, midőn még csak az észleletek ösvényén haladunk, megsemmisitők a tudományok egy ágát, azaz a titkos tudományokat, mellyek a valódiakkal mindig versenyeztek. Ott, hol megfejthetlen okozatokat látunk, tisztelettel meghajlunk az ismeretlen okok előtt, anélkül azonban hogy ama véleményt táplálnók, miként azok a természet erejét meghaladják; lelkiismeretes pontossággal összegyüjtjük a tényeket, várván, hogy a véletlennek vagy egy lángelmének sikerülend majdan azok összefüggését kifürkészni s az egészet megfejteni.

Azon szellemek, mellyek kiválólag csak egyes részek vizsgálatára szoritkozhatnak, világosabban látnak, mint azok, mellyek mindent ugyan, de csak homályosan szemlélnek. Illyenek valának a régiek; részünkre azonban a mindent szétbontó s elgyengitő bölcseleti elemzés s az elvetemült és a kétes tudatlanság örvényébe döntő összekötés (synthesis) közepett feltámadt a valódi metaphysikai szellem, a viszonyok és összhangzatok nemtője, melly különféle találmányokra vezet. Innét ama nagymérvü hóditás az ész és igazság terén, s ha az ó-kor tett, anélkül hogy kutatásokba ereszkedett volna, az ujkor minden felett okoskodik, s nála az elmélet a gyakorlattal karöltve jár. Az ujkori tudományok és irodalom másik jellemvonása az, hogy ezek a régiektől eltérve nem tartják lealázónak a gyakorlati alkalmazásokkal, az anyagi érdekekkel, pénzzel, terme-

léssel s fogyasztással foglalkozni. Elég sokáig szoritkozott a bölcselet a gondolkozásra, ideje volt, hogy egyszer érezzen, szeressen s tegyen is, amire el is határozta magát, midőn a mennyből e szavak hangzottak le: „Menjetek és tanitsátok az egész világot.“ Csak miután a kiváltságos tudomány gőgje megtöretett, az akademiát és templomot környező felleg szétoszlott s a pogány papok kezeiből a szellemi kincsek titkai kiragadtattak volna, lett az emberiség közös tulajdonává a tudomány, s az ész szüleményei csakis ekkor vitettek át a gyakorlat terére ; s mig az ujkor a sajtó, az emberi müvek emez örökitője által segitve fennen lobogtatja a haladás zászlóját, másik kezébe fegyvert fog, a polgárosodást az uj barbárok támadásai ellenében megvédendő.

És különösen ma léptek összeköttetésbe a tudósok az iparvilággal. A franczia forradalomban a kormány minden ujabb intézmények nemkülönben a salétrom, lőpor és kenyér készitése felett kikérte a tudósok véleményét; Lagrange-t a vetágyuk elméletének kidolgozására szólitá fel, s az egyiptomi hadsereg mellé egy tudósokból álló bizottságot nevezett. A természettudós segitségére van a földmüvesnek ; a füvészet festékanyagot szolgáltat a festő-mühelyek számára, a vegyész pedig egyszerüsiti a festékkészitést; a gépek és technikai műveletek azok czélszerüségének megvizsgálása és tökéletesitése végett a tudósok itélete alá bocsáttatnak. A gyakorlat terére átvitt tudomány uj gyönyöröket teremtett az ember részére, vagy enyhité a földi élet szenvedéseit; magok az elkerülhetetleneknek látszó igaztalanságok is elenyésztek felfedezései előtt, igy pl. a répa-czukor megszünteti a négerekkel való kereskedés legfőbb rugóját, a gőz pedig a gályarabságot s a kényszermunkát.

Nem habozunk tehát jelen elmélkedésünk végén ismételni azt, mit annak elején kimondánk, hogy t. i. az aranykor nem a multban keresendő, de a jövőben remélendő; hogy mig a régieket szünet nélkül gyötré a gondolat, miként a világ öregszik és sülyed, minket vigasztal a hit, hogy az a tökéletesedés utján halad, s e messze eső de egyszersmind növekedő reményünkben mindent elkövetünk annak valósitására, egyaránt távol tartván magunkat a biztosság érzetétől, melly eláltat, s a félelemtől, melly elcsüggeszt. Ezért vala szükséges a mult időkből kölcsönöznünk ama világosságot, amelly nélkül a szellem a jövő keresésében a helyes ösvényről letéved; igazságos vala tisztelettel viseltetnünk a régiek iránt, kik a jövő uttörőiként szerepeltek; és felette kislelkü az, ki azon véleményben él, hogy

öket megitélni annyi mint becsmérelni; s azt állitani rólok, hogy az ujkor által tulszárnyaltattak, annyi mint érdemeiket félreismerni.

Mig a világ nagyokból és kicsinyekből, gazdagokból és szegényekből, tudósokból és tudatlanokból állott, a történelem csakis az elsőkre forditá figyelmét, ezek által vakittatván el, vagy szemei nem lévén képesek mindnyájokat áttekinteni. Megváltozván az állapotok, nem a kisebbség boldogságának szemlélésében találja gyönyörét, de törekvéseit az egész emberi nem jólétének emelésére irányozza. És igy kortársává leszen a különböző időknek, egy lévén a szereplő t. i. az ember s egy a szinpad azaz a világ, mig a körülmények folytonosan változnak; s midőn a régi idők mozgalmait a jelenkoriakkal összehasonlitja, összeköti az érdekest a tanulságossal. Ugyanazért mi az ó-kor történelmében nem annyira a háboruk és hóditások mint inkább a rabszolgák és szabadok, a plebejus- és patriciusok közötti küzdelmek vázolásával foglalkozánk; mellyek azután a középkorban a tulajdonos és szolga, ma pedig a tőkepénzes és proletarius, s a gyáros és munkás között ujból felelevenednek.

A Tarquiniusok idejében a negyvenharmadik egyenközü körön tul nem valának városok; Constantin alatt már a negyvenkilenczedikig és a Nilus eséséig vitettek elő azok, s mig a római sasok egyrészről az ázsiai királynők köpenyeit szaggaták, másrészről Németország erdeit irtogaták, a polgárosodás számára utat törendők.

Az ókorban csak néptömegek s községek valának, s a nemzetiség eszméjét csupán Róma fogta fel, melly egyesiteni, összeolvasztani és rendezni törekedett. Láttuk, miként igyekezett ez a kölcsönös ellenszenv és harczias szellem által lelkesitett s épen ezért a polgárosodástól idegenkedő kisebb népeket hatalma alatt egyesiteni és ekként egy birodalmat alapitani, mire ez ideig még példa nem létezett. Ennek rendezésére azonban csak kisérleteket tehete, s valóban törvénykönyve egy illyes nagyszerü kisérlet, mellynek sikerültét a vallásegység hiánya meggátolá. A kereszténység behozatala által e bajon segitve lévén, a polgárosodás, melly előbb karddal vagy törvénykönyvvel kezében indult ki a világ meghóditására, most az evangeliommal s a kereszt jelével felfegyverkezve igyekezett e czélját valósitani.

És evvel átléptünk a középkorba. Nem értene, vagy nem akarna bennünket érteni, ki azon véleményt táplálná, hogy mi azt magasztalni akarjuk, vagy épen visszaóhajtjuk. Ugyanazon intézmények nem felelnek meg minden kor kivánalmainak, és ezek változtával a legjobbak a legroszabbakká válhatnak, épen ugy miként a turmalin

sarkisága (polarität) hevités által megfordittatik. Nekünk egyedül az feküdt szivünkön, hogy azok, kik ugy gondolkoznak mint Voltaire, akkor, midőn ez is másként vélekednék, szünjenek meg megvetéseikkel és gunyjaikkal üldözni ama kort, melly hasonló az uj világ érintetlen földjéhez, hol a megbecsülhetetlen kenyérfával együtt megterem az upas mérges fa is, mellynek már puszta árnyéka is halálhozó. Igenis ugy akartuk azt tekinteni, mint jelentékeny haladások korszakát s megvédeni azok ellenében, kik az önkénynél is roszabb anarchicus idők gyanánt ohajtják azt feltüntetni, noha a társadalmi rendet minden becsületes ember eléje teszi a törvényesnek; tanulmányozni akartuk az őszinte és épen ezért nemes indokokból származott meggyőződéseket, mellyek ha talán vétkesek is, de legalább aljasak nem valának. A nagyszámu erőszakoskodásokról más, vigasztalást nyujtó tény felé kelle forditanunk tekintetünket, mindazáltal épen nem tagadtuk el azt, mit mások felhoztak, csak felemlitettük azt, mit mások elhallgattak; épen ugy miként az élet bajait s az ember gonoszságait szemlélő keresztény, vigaszt keresendő, a könyükkel áztatott földről az ég felé emeli tekintetét.

A középkor kiváló tényét a kereszténység foganatositása s azon törekvés képezte, hogy annak eredményeit minden akadályon keresztül kiterjeszsze, s isteni hivatását betöltve, sikerült neki az egyetemes morált politikailag megállapitani és a Róma által megkisérlett de el nem ért egyesülést létrehozni, és pedig nemcsak a nemzetiség de az emberiség alakjában. Megmutattuk, miként igyekezett a kereszténység a társadalmat megjavitani, nem annyira intézményeinek megváltoztatása, mint inkább az által, hogy az egyéneket az önmegtagadás, vezeklés és áldozatok segélyével tökéletesiteni törekedett. A melegen ajánlott alázatosság gyógyszere lett a világszerte uralkodó kevélységnek; azon parancsolat, hogy másokat ugy szeressünk, mint minmagunkat, egyrészt teljességgel nem ellenkezett a személyes ösztönnel, másrészt pedig vezetője és mértéke lett a társadalminak. A vad hazafiuságot nagyban mérsékelte az egyetemes testvériség érzete; a nyomoron amaz erkölcsi kötelesség által lőn segitve, melynél fogva vagyona egy részét mindenki a szükölködők javára felajánlani tartozott. A kereszténység midőn a családban az atyai tekintélyt szentesité, megszilárditá azt, de mindazáltal nem bizta az atya önkényére a csecsemők életét; a nőt felemelte, de nem természete korlátain tul, söt inkább kizárta őt a papságból [1]), hanem a két nem közötti eltörölhetetlen kü-

[1]) „*Mulieres in ecclesiis taceant.*“ 1-a ad. Cor. c. XIV.

lönbségeket elismerve, a nő hivatását a házi élet keretébe szoritá; itt teljes szabadságot biztositott számára, férje boldogsága és becsülése részesévé tevé, s a tisztasággal párosult anyaiság példányképe gyanánt állitá fel őt; a házasság feloldhatlansága által meggátolá, hogy az élet örökös zivatarokban és kisérletekben folyna le, és a testi vágyak megfékezése által megtanitá az embert, miként viselje magát akaratától független helyzeteiben s hogyan nyomja el tulsulyra vergődő érzékiségét.

Hogy azonban a kereszténység erkölcsi hatása nem egyedül annak tanaiból, de egyszersmind intézményeiből származott legyen, mutatja azon csekély eredmény, mellyet azok akár a bizantiaknál, akár az islamban létesitettek, melly utóbbi tulajdonképen a kereszténység elfajult felekezetének tekinthető. A kereszténység behozatala következtében a tulsuly a politikából a morál terére ment át, azt eszközölvén az, hogy az egyéni és változó szükségek alárendeltetnének az egyetemes és állandó szükségeknek; s miután az emberi élet elemi feltételei között különbséget tett, aszerint amint ezek vagy a társadalom minden osztályával közösek, vagy csupán az egyéni helyzetek sajátjai valának, a szellemi hatalom oda törekedett, hogy az elsőket ugy az egyéni életben mint a társadalomban tiszteletben tartassa.

A régi államok mindegyikének alapját a hóditás képezte. A középkorban mielőtt még nemzetek léteztek volna, a népek a püspökök s ezek ismét a pápa körül csoportosultak, s innét származott amaz egyetemesség, mellyet sem a földi határok, sem a népek személyisége nem korlátoztak. Ekként az ember nem volt többé testtel lélekkel hazájáé, s a törvényhozó sem hálózá őt egészen körül végzéseivel, mert ezeknél fensőbbnek ismerte el az erkölcsi törvényt, melly egészen más mint positiv alapokon nyugodott; azután pedig a hit és isteni tisztelet terén létre jött függetlenségből a lelkiismereti szabadság származott. A szellemi és világi hatalom illyetén megkülönböztetése azt eszközlé, hogy nem csupán kis nemzetek, de az egész emberiség, nem erőszakosan, de jó szántából testvérileg átölelheté egymást; az uj Róma minden nemzetnek egyaránt törvényeket oszta s India és Amerika megtéritésére hittéritőket külde, ami a régi Rómára nézve óriási álom leendett. Egyedül szellemi és erkölcsi érdemére alapitva, melly nem veszi igénybe a kard hatalmát, s szabad választást engedve mindenkinek, ki arra méltó lenne, az egyház bizonyos fensőbbségi érzetet sajátitott el ama kor durva s harczias formái felett, és hatása még foganatosabb lett a pagság hivatásszerü neveltetése s a szerzetesek intézményei által, kik, nem ugy mint a világi papság, a nemzeties

hajlamoktól tökéletesen mentek valának. A papi nőtlenség meghozá a nagyszerü küldetés sikeréhez megkivántató polgári és szellemi függetlenséget s gátot vete a kor azon általános hajlandóságának, mellynél fogva a birtokok és hivatalok a családok örökségeivé tétetni czéloztattak; megakadályozá, hogy a papság bizonyos osztály vagy családok kezében maradjon, amint az nemcsak a legrégibb theocratiákban, de részben a görögök és rómaiaknál is megtörtént. A veszélyt, melly a theocraticus kormányok alatt elharapózott, hol t. i. az egyéni ihletések tulsulyra vergődtek, megszünteté az egyház csalhatatlanságának isteni intézménye; az egy nyelv használata pedig, mig egyrészröl a központositást s az eszmék közlését felette megkönnyitette, másrészröl hosszu időre biztositotta ezen épületet a kritika romboló hatalma ellenében.

Szerencsétlenségre, hogy a szellemi tekintély a nyers erő eme korában magát függetlenithesse, s hogy a pápa ne sülyedjen azon király káplánjává, kinek területén lakik, szükséges vala a lelki hatalmat világi fejedelemséggel párositani. Ekként kivételes állás jutott e kis államnak, melly előnyére volt ugyan Olaszország szellemi de nem politikai és nemzeti fejlődésének, miután a pápák sem az egész félszigetet jogaruk alá nem hajthaták, sem pedig egy hatalmas szomszédot nem türhetének. De a világ többi részét érdeklőleg ki tagadhatná a középkor által behozott rend áldásos hatályosságát? A papságtól elválhatlan s az egyház íntézményeinek ős alapját képező nevelés minden osztályra kiterjesztetett, kötelezővé tétetvén a vallásos oktatás. Igy az ember természetét s az emberiség történelmét illetőleg, józan eszmék hozattak forgalomba; továbbá az egyház az emberi tények és vélemények megitélésére szabályokat állitott fel; a társadalmi kérdések megvitatását előmozditotta, és szabad tért nyitott a metaphysikai bölcseletnek, hamindjárt ollykor kénytelen vala is az egyes kihágások ellenében rendreutasitólag fellépni; és a két hatalom között kifejlődött surlódás oda vezeté az embert, hogy a polgári rend alapjairól elmélkedjék. De miután minden erő az egyetemes felebaráti szeretet felé irányult, az ész is alá lőn rendelve a morálnak, s igy kicsapongásainak szerencsésen eleje vétetett. A papság tehát hatalmában tartá az elméket és sziveket, s valóban csoda lett volna, ha a szószék-, gyóntatószék- és katekizmussal kezében, ugyszintén a különféle erkölcsi segédeszközökben olly gazdag isteni tisztelet mellett a müveletlen világ felett uralomra nem vergődik.

A népvándorlási és hóditási hajlamot, melly az északi népeket századok óta forrongásban tartá, a katholicismus fentartó szelleménél

fogva kölcsönös védelemmé változtatá át, egy politikai családdá olvasztván a keresztény nemzeteket; és ama nagy hadjáratok, mellyek buzditása következtében hozattak létre, az arabok, szászok, mongolok és törökök megtámadásai ellen valának irányozva.

Jóllehet a hatalom örökössége iránt idegenséggel viseltetett, pártolta azt a hűbériségben, mert a katonai rendszer egyszerüsitésével szükségessé vált a leendő harczosokat külön nevelésben részesiteni, amelly akkor csakis házi lehetett; de más részről a területi hatalom gyakorlatát nem lehetett volna igazgatni, ha a területtel együtt az érzelmek és szokások is át nem szállittatnak a következő nemzedékre, s ebben érdekeltség nem költetik az alattvalók iránt, kik között fölnevekedett. Emellett ama kis területi hatalmak a tartományhoz köték a harczosokat s áthághatlan sorompót képeztek a barbárok ellenében, s ekként ezek nem támadhatván meg a mások birtokát, saját területök müvelésére adták magokat. A katonai képesség egy osztálynál lévén összpontositva, a többiek a munkához láthattak, s ettől kezdve a harczias élet fokonként iparossá változott át, ami a középkor összes belső és külső politikájának czélját, a jelen kornak pedig jellemvonását képezi.

Most a kereszténység a rabszolgát paraszttá változtatá át, s egy tekintélyt állitott fel a paraszt és ura között; ennélfogva egyáltalában nem itélhetjük meg a hűbériség egymással kapcsolatban levő kötelezettségeit, anélkül, hogy megértenők, miként egyedül az egyház lehete képes a függetlenségi ösztönt s a mások iránti szolgálatkészség érzetét összeegyeztetni, amelly összeegyeztetés olly annyira emelte az emberi méltóságot, jóllehet az kezdetben csak kevés családra szoritkozott, de amellyek a többieknek példányképül szolgálandók, s az általános felszabaditás utját előkészitendők valának.

A mü koronáját a lovagi intézmény képezte, melly rendkivül czélszerü volt azon időben, midőn semmiféle társadalmi hatalom nem erősödött még meg annyira, hogy a belső rendet fentarthatná; ez pótolá a személyes védelem elégtelenségét, s azáltal, hogy a katonai nevelés egyik eszközévé fejlődött ki, a társulási szellem hatalmas emeltyüjévé leve, annyival is inkább, minthogy az érdemet eléje tette a születésnek.

De a többségről, melly nem fejedelmekből és harczosokból áll, melly nem rabol és nem gyilkol, még semmi emlités sem tétetik a statistikusok és történetirók által, s csakis következtetés és annak meggondolása által jöhetünk rá létezésére, hogy hóditók meghóditottak és zsarnokok áldozatok nélkül nem lehetnek. E névtelen tömeg

dolgozott, dolgozva birtokot s birtoka által szabadságot szerze magának. A római rabszolgaságból a hűbéri szolgaságba menekülve, mellyben az ember nem az emberé de a földé volt, czéhekbe és községekbe szervezé magát, s innét a kereskedés szárnyain egészen a politikai szabadságig emelkedett, utat törve azon idő számára, midőn nem találtatnék ember, kinek nem lenne kenyere, és ipara hogy azt megszerezhesse, s ereje hogy azt biztosithassa.

A hóditók földmüvelői életre szorittatván, s a rabszolgaság átalakittatván, a hűbériség, miután feladatát betöltötte volna, megsemmisült. A merev jogtudósok uj jogot kezdének most felállitani az egyházi jog ellenében; az iparosok és kereskedők erődöket és sánczokat emeltek a lovagok ellen; a község harangja erélyesen megfelelt a vár trombitáinak, s a népies származásu fegyveres puskájával halálos sebet ejte az áthatlan pánczélba öltözött harczoson. Most mindeu megváltozott; a szétbomlott társadalmi hatalom egyesülni törekedett; a személyes függetlenség, melly a középkorban még hiányzott, most kivivatott, és épen a ma zsarnokoknak nevezett királyok valának az eszközök annak megszerzésében, érdekökben állván magoknak közvetlen alattvalókat szerezni, s a főurakéi számát csökkenteni, egyszersmind pedig saját kezökben központositani a hatalmat, melly eddig a fő családoknál szét vala forgácsolva. És ekként a politikai szabad ság mellett a polgári és vallási szabadság is érvényre emelkedett.

A fejedelmi hatalmak, mellyek nem a fegyveren de a jogon alapultak, a kérlelhetlen logikai következtetések erejénél fogva csakis korlátlanok lehettek; s meg kell vallani, hogy épen olly jó volt ez az emberiségre, mint a szeretet által mérsékelt atyai hatalom a gyermekre nézve: de valamint ennek számára üt a felszabadulás órája, ugy a népekre nézve is, s az Isten maga adja erre a jelt. A nemzetek az egyház árnyékában nevekedtek föl, de amint lassankint nagykoruakká lettek, s a területek ismét egyesittettek, és a társadalmi hatalom megszülemlett, a népeknek terhökre vált a gyámság. A politikai hierarchia egysége mellett a vallásiért is harcz keletkezett, ahonnét azután iszonyu ellenségeskedések származtak, mellyek a XVI-ik században mindig nagyobb elkeseredettséggel folytattattak, mignem végre azokból az egyház tulajdonképeni rendeltetésének fogalma, továbbá a vallási türelem s a lelki és világi hatalmak határainak szabatos meghatározása fejlődött ki.

Illy vivmányok által igénybe véve, a tetterő nem terjeszkedhetett ki az ész mezejének müvelésére és szépitésére, s a tudomány betölté feladatát, ha a meglevőt fentartania sikerült. De még erre sem

tart igényt, s történelmét olly helyekről vagyunk kénytelenek összeszedegetni, hol azt legkevésbbé sejtenök; egy troubadour éneke elárulja azt, mit a tudós kimondani nem mer; egy guny vagy czáfolat kiegésziti a tant, melly máshol csak futólagosan érintetik. Innét van, hogy felette fáradságos és tökéletlen ama kor tanulmányozása, amellynek legszembeötlőbb de nem legjelentékenyebb tényeit kezdete és vége azaz a germánoknak délre való betörése s Amerika megszállása képezi.

A középkor védelmi és harczias küldetése most be van végezve mert az északi barbárok már véglegesen megtelepedtek, a déliek többé nem félelmesek, s a szerzetes-lovagrendek magok elegendök arra, ami előbb Europa egyesült erejét igénybe vette. A katholicismus politikai küldetése is befejeztetett, ténynyé emelvén az egyetemes erkölcsi törvényt. De a papi tekintély határai még nem valának észszerü alapra fektetve; mig ugyanis a pápák a központositásra törekedtek, a nem zetek mindig jobban idegenkedtek attól, annyival inkább akkor, midön a tetterőnek nem volt többé egy közös czélja. Felbomlott tehát a nagyszerü egység, de a lökés most is a papság tagjai részéről jött, ami fényesesen megczáfolja azon állitást, hogy az egyházban a szabad vizsgálódás gátolva lenne.

Megingattatott továbbá a középkor hármas tekintélye is, t. i. a társadalmi rendben az egyház, az értelmi világban a scolastikai bölcselet, s az irodalomban a latin nyelv. A fegyver által felforgatott s azután a hit által szabályozott időkre a hatalom által rendezett korszak következett; a világ feletti uralom a harczosoktól a papokra, ezektől a királyokra s végre a népekre ment át. A történetirónak nem szükséges többé magát arra erőltetnie, hogy saját szokásait elfeledje; a történelem a tudományosság és képzelet országából a valódi életbe lépett át, és sokkal jobban érdekel bennünket, mert inkább és inkább a miénk.

Hogy mindig nagyobb szám részesüljön a polgárosodás előnyeiben, más országok emelkednek ki a homályból és érintkezésbe jönek a világgal, amellytől elszigetelve növekednek fel. A müveltség hasonlatosságának alapján egy egyetemes társadalom felállitása czéloztatik, s ha találkozunk is néha kegyetlenségekkel, ezek a barbárok ellenében követtetnek el, s mentségükre az illetők azt hozzák fel, hogy e barbárok fajunknál alsóbb rendü teremtmények. A kitüntetések, kiváltságok és különbségek helyt engednek a társadalmi rendnek, mellynek kifejezése a családban a méltányosság, az államban pedig a törvények, örökösödések, adók, tulajdonjogok és igazságszolgáltatás

egyenlősége. Europa fensőbbsége el van döntve, s a világ többi részei azon arányban emelkednek a polgárosodott nemzetek között, amellyben hozzánk közelednek s bennünket utólérni törekednek.

A harczias érzület elenyészett; s már Machiavelli megjegyzé, miként a hadvezérek, kik Rómában mindenhatók, s a középkorban olly félelmesek valának, a XV-ik században sokat vesztének fontosságukból; ekkor ugyanis a küzdelem egészen bensővé lett, s csakis a haladás és a régi intézményekhez való ragaszkodás, továbbá a szigoru és harczias római szellem s a személyes német függetlenség között folytattatott, majd ez majd amaz vergődvén tulsúlyra, de végre is mindinkább az utóbbi győzedelmeskedvén. Az ész és érzelem, melylyek az ember rejtélyes lényét képezik, s ezek gyermekei, a szeretet és guny, a rokonszenv és kritika, a rombolás és ujjáépités, ezen egymástól elválaszthatlan fogalmak mostan szerepet cseréltek; a dogmaticus polgárosodás helyét a kétkedő és tapasztalati foglalta el; az ember mindenre az elemzést és okoskodást alkalmazá, a müveltség menetét a vizsgálat és tapasztalat után szabályozván; az anyaginak és kézzelfoghatónak adja az elsőséget, folytonosan a haszon után leselkedik, hamindjárt az ellenkezésben állana is a tekintély sőt gyakran a becsület fogalmával; a kereskedelmi féltékenység a béke külszine alatt örökös harczban tartja a kedélyeket, mindaddig, mignem a nemzetek kivetköznek azon hitből, hogy az egyik előmenetele a másik hátramaradásától feltételeztetik. A közvélemény uj kapcsot képez az egyének és nemzetek között s erre, nem pedig, miként a középkorban az érzelemre, alapittatik a jelenkor, melly számtalan egymással ellenkező, de egytől egyig az észre hivatkozó tanokat állit fel.

De a nevelés a középkortól eltérőleg egyedül az oktatásra szoritkozik, s az iskola ma kizárólag a tanok terjesztésével foglalkozik, az erényre való szoktatás, a viselet szabályozása, s a jellem képzése egészen ki lévén innét küszöbölve. A középkorban több volt a lángelméjüség és természetesség, s mi annak minden fényes tettét mint a fiatal vagy müveletlen szellem korai gyümölcsét, vagy ösztönszerü müvét megtapsoljuk, noha az izlés és képzelődés, a simaság és eredetiség nem jártak ezekben karöltve; nélkülözik azok valamint az erkölcsi gyöngédség ugy a tökéletes szépség érzetét is; nem valának képesek természetesen csinosak, tudományosan elmések lenni, sem pedig maguknak bizonyos czélt kitüzni s elérése után határozottan törekedni. Innét van, hogy a maga iránt is szigoru uj-kor kemény kritikát gyakorol a középkor irányában, s ezer jó és szép mellett csak egy hibát sem tud neki megbocsátani.

Minél inkább közeledünk az uj-korhoz, annál inkább érezzük annak szükségét, hogy Európát mint egy összetartozó egészet s egy nagy állam- és népszövetséget tekintsük; mert ha egy nemzetet elkülönözetten vennénk szemügyre, azon veszélynek tennők ki magunkat, miként a többieket nem értenők meg. Mert jóllehet egyik a másiktól meg van különböztetve, még akkor is, midőn hóditás vagy erő által le vagyon igázva, mindazáltal kölcsönösen szétbonthatlan viszony létezik közöttök. Azután minden korban felülemelkedik egyik-másik, s a többieket magával ragadja, s igy történelme egyetemessé leszen. Végre erős kapocsul szolgál a nemzetek között a gyarmati érdek, az annyi mozgalom, politikai zavar, szövetség és ellenségeskedés kutfeje. A kihaló költészet helyét a betü-számtan, a lelkesedését pedig a számitás foglalja el; azt, mit a középkorban az egyház, ma az államrendeletek és érdek eszközlik; a vallásos egyleteket világi társulatokkal, a szerzeteseket a katonákkal, e kényszeritett nőtlenségben élő egyénekkel, a bazilikákat szinházakkal, a szentélyek lámpáit gázlángokkal pótoljuk; szigoru fenyitő törvények fékezik az embereket, s mig ezek a középkorban függetlenül müködtek, s a kormány által nem parancsolt de önkényt gyakorlott becsületesség és erényesség az ember nemes indulatáról és nagyságáról tanuskodott, nálunk a rendőrség s a kivégeztetések pótolják a szenthelyek menedékjogát s az istenitéleteket.

Ennek következtében uj népjog jött létre, melly ha előbb a hit és igazságra alapitva a vallás nevében szólott, most egészen politikaivá leve, és czéljául a hasznosságot, s határaul a képességet tüzte ki. A közbenjárás tiszte a pápákról a fejedelmekre ment át, s a helyett hogy mint előbb a királyoknak az egyházi átoktól kelle tartaniok, most ágyuikkal ők tarták rettegésben a népet; a küldetések helyére a diplomatia lépett, amelly téren a ministerek és felhatalmazottak szükségesekké akarván magukat tenni, gyakran szeszélyeik által idézték elé a háborut, vagy pedig a közérdekek közé magán és házi érdekeiket is bekeverték. De az állam-hatalom mellett a közvélemény is erőre vergődött, s nem kevéssé fékezé ez amazt.

Leghatalmasabb eszköze lett ennek a sajtó, s innét van, hogy a kormányok minden áron kezeikbe akarták azt keriteni. A pártok is ezt használták fel eszközül, s küzdelmeik közepett ezrekre menő rendszerekkel és jövendölésekkel áraszták el a világot, mellyek az elmét csak kifárasztják, de föl nem világositják. A feladványok, mellyeket a theologia felállitott s kifejtett, más alakban és szavakkal ismét felelevenittetnek. A forradalmak ritkábbak lesznek, mert nem egyesek

fondorkodásai, de a nép által hozatnak létre. Azonban a titkos társulatok is nagy szerepet játszván az állami átalakulásokban, ezek müködései a történetiró által szintén figyelemmel kisérendők.

Ekként érlelődött meg korunk, amellyben az anyagi érdekek odáig jutottak, hogy az erkölcsi kötelességeket helyettesitenék; a kereskedés több háborut akadályoz meg, mint a kabinetek egyetértése; egy bank a béke őrévé, egy kölcsön a forradalmak védgátjává leszen. Ma bizonyos tekintetben a kereskedők a polgárosodás uttörői, s hála az iparnak, az emberiség szellemi kincse eme forgatásának, a népek élénken érzik a béke szükségét; a tapasztalás, még inkább mint az elméletek, meggyőz bennünket arról, hogy egy nép java nem választható el a többiekétől; amiért is a kereskedelmi nagy érdekek terén nem oda törekszünk, hogy magunknak kiváltságokat biztositsunk, de hogy — miként Napoleon — az ellenséget gyorsaság által győzzük le. Nem szabad többé az irodalommal ugy játszani, mint a gyermek a kaleidoscoppal, mert nem puszta iskolai kérdés már ez, hanem a gondolkozó fők és moralisták törekvése eszméiket az életbe átültetni. Már a mult század végén a toll avval kérkedett, hogy ő volna hivatva a világot ujjá teremteni, és valóban a müvészet minden dologról irni magánál a tettnél, sőt a gondolatnál is nagyobb hatalommá leve. A nyelv, amint a müveltség terjedésével a szavak elégtelenek lesznek a főkben fogamzó bizonytalan képek és határozatlan remények kifejezésére, lassankint egészen átalakul. Egyszersmind a szépség mindinkább hajlékonyabbá váló érzete igazságosabbakká tesz bennünket a mult idők iránt, lelkünk elé idézvén a kihalt nemzedékeket, s igy lehetővé teszi ránk nézve, hogy azok tetteit az ő álláspontjokból itéljük meg.

Ma a tudomány végtelenül emelé és tágasbitá a termelési erőt; szövetkezett az iparral, a munka fáradalmait enyhitendő, s nem embertársainkat, de az elemeket teszi szolgáinkká. Watt és Stephenson a gőzzel és vasutakkal megsemmisiték a kicsinybeni ipart, s a gyári, kereskedelmi és földmüvelési ipart oda kényszeriték, hogy egymással kezet fogva közösen és nagyban vigyék a termelést, eladást és szállitást. A gépek az összes fogyasztási czikkeket a magok körébe vonják, s épen ezért az egész emberiségnek lehetővé teszik azok élvezését; az emberben lappangó vágy a jólét után mindinkább hatalmasabbá leszen; mindenki termelni akar, hogy fogyaszthasson; a szegények a munka által meggazdagodni, a gazdagok abban tőkéiket kamatoztatni ohajtják. Miként a középkorban a kolostorok, ugy ma a gyárak uj városokat alkotnak; a részvénytársulatok mig egyrész-

ről a kisebb tőkéket összegyüjtik, a nagyobbakat szétforgácsolják; a biztositó-társaságok enyhitik a szerencsétlenségek szomoru következményeit, amennyiben a károkat többek között osztják fel.

A jelenkor által véghezvitt kiváló tények egyike kétségkivül a hatalom öszpontositása, mellynél fogva nemcsak hogy meg vagynak fosztva a magánosok a háboru-üzenési s törvényhatósági jogok gyakorlatától és a különféle kiváltságoktól, de az oktatásügy, az egyéni tények, az isteni tisztelet formái, a javadalmak kezelése, a végrendelet, a gazdagok tőkéi az állam kölcsönöknél s a szegényekéi a takarékpénztároknál felsőbb helyről szabályoztatnak. Innét a hivatalnokok nagy száma, ezen uj aristokratia, melly meg van szokva okoskodás nélkül végrehajtani s vizsgálat nélkül alkalmazásba venni azt, mi neki parancsoltatik, s amelly majd hálából majd jövője iránti tekintetből hive a kormánynak, mig mások félelemből vagy a nyugalom szeretetéből támogatják azt.

A korábbi időkben a fősuly a földbirtokokra lévén fektetve, a törvény az ingatlan vagyont különféle elővigyázati rendszabályokkal sánczolta körül, mig ellenben az ipar egészen szabadon hagyatott, senki sem törődvén vele. Midőn azonban ez olly nagy fontosságra emelkedett, mindenki szükségét érezte az utaknak, csatornáknak és kikötőknek s következésképen az ezekről gondoskodó kormányoknak, amellyek csakugyan önkényt létesiteni igyekeznek azokat, s a fegyvergyártás, hadi építészet, gépészet s a tőkék és államhitel által magok is első helyre vergődnek az ipar terén, s egyszersmind őrszemekkel kisérik az egyenlőség következtében szükségesekké lett magán társulatokat, mellyek könnyen uj hatalmassággá fejlődhetnének ki.

Mindazáltal némelly félénk egyének folytonosan azt kiabálják, hogy az anarchia felé evezünk! nem gondolván meg, hogy egy lealázó ha nem is gyötrő zsarnokság fogna felülkerekedni, mihelyt a közvélemény megszünnék az ellen müködni; mert daczára a lázas nyugtalanságnak, melly korunkat jellemzi, a nyilt lázadások mindinkább nehezebbekké és ritkábbakká lesznek, olly erőre vergődvén az anyagi jólét utáni vágy, hogy az ember a czélszerü ujitásokra való biztos kilátást is áldozatul hozza annak.

Emellett mindenki azon meggyőződésre jutott, hogy a legérezhetőbb és legbiztosabb javitások azok, mellyek a müvészetek tökéletesedéséből s az emberi ismeretek szétterjedéséből származnak. A világ-hóditó könyekre fakadhat a feletti félelmében, hogy csekély terület maradand számára, mellyen terjeszkedhetik; de a szellemi

felfedezések terén az igazságok olly szoros lánczolatban állanak egymással, hogy minél tovább halad az ember, annál tágasbbá leszen a látkör. Igy valósittathatik az egyetemes testvériség keresztény eszméje; a szegény a gazdagtól nyert védelmet és segélyt anélkül is meghálálhatja, hogy vérét kellene érette ontania; az, ki sok munkaeszközzel azaz tőkékkel bir, meggazdagodhatik, anélkül hogy alattvalóit el kellene nyomnia, sőt ellenkezőleg kényelmes létet is biztosithat azok számára.

A nemzedékek között, mellyek kihalnak és születnek, mint átmeneti lépcsők ma is fenállanak némelly törvényesitett fictiók, és ezekre alapitvák a mai alkotmányok; olly törvények, mellyek más idők és szükségek számára hozattak, szabályozzák a világot, hol minden ujitás forradalmakat szül; vámsorompók őrzik a határokat, mellyeken a vasutvonatok keresztül törtek; a tulajdon szervezete még mindig a hűbériség bélyegét hordja magán; a hypotheca rendszere ugyanaz, minő a bankok felállitása előtt volt; az ellenszenvek, kizárások és egyedáruságok még nem semmisültek meg a gépek és nagyszerü közlekedési eszközökkel szemközt; még mindig megtartunk némelly maradványokat ama társadalomból, melly semmit sem követelt attól, ki sokkal, s mindent attól, ki semmivel sem bir.

Mi az ipar középkorában vagyunk; a tőkék egyesek kezeiben halmozvák össze, kik az egykori hűbérbirtokosoknak felelnek meg, épen ugy miként a pénzfolyam-kémlet (agiotage) a hóditásnak; a kiváltságok nincsenek ugyan törvény által szentesitve, de az életben gyökereznek azok; valamint akkor a nemzet-gazdászat egyedül az ingatlan birtokkal, ugy ma csupán a kincsekkel és tőkékkel foglalkozik, mit sem gondolva a fizetésekkel, a népesség arányával s a nyomor enyhitésével. Egyébiránt ha az ember a multban a tudatlanság miatt csalatkozhatott is, ma a forradalmakon okulva ismerjük a roszat, s lehetségesnek látjuk a jobbat; és türve a pauperismust lelkünk előtt látjuk lebegni a jövőt, mellyben az ember minden szolgai teher alól fel leszen szabaditva s a tőke és munka hatalma épen olly széles kiterjedést nyerend mint az elméé; a nemzetgazdászat világitó tornyává leszen a forradalmaknak vagy inkább a jövő fejlődéseknek, miként a bölcselet és vallás vala a mult időkben; vagy, ha ugy akarjátok, maga a bölcselet leszen ezen világitó torony, de ellátva gyakorlati eszközökkel és szervező hatalommal, minővel még egy idő sem birt. E tény némileg már történeti kifejezést nyert az angol kereskedelemben, melly Indiát mintegy börze-játék által ha-

talma alá hajtá, és néhány üzérkedő leigázva tart egy olly nagy birodalmat, minővel a világhóditó Róma soha sem birt.

Ekként az uj idők müveltsége azon különös jelleggel bir, hogy mindegyik osztályhoz oda illik, mig másrészről minden nemzet felé kiterjed. A régiek mindössze két vagy három népet vettek figyelembe, mellyek nagyban tulszárnyalták azokat, mellyeket ők rendkivüli de nem egészen okadatolatlan göggel barbároknak neveztek. Ma a latin és német egyesült müveltség közé az oroszoké fészkeli be magát, s ki tudja, vajjon a fensőbbség, melly az első birtokából a másodikába ment át, a jövőben nem az utóbbiak részére van-e fentartva! Nagyobb jellemző különbségek, minők egykor valának, ma nincsenek a népek között, és az alakjában kath. Francziaország protestáns nézeteket sajátitott el s a déliek müveltségével az északiak munkásságát párositja; az Egyesült-Államok által kivivott függetlenség Amerikában több szabad államot támasztott, mellyek nem csupán e féltekének válnak előnyére; és ezen nagyszerü tény ugyszintén az indiai egyedáruság megszüntetése rendkivüli lendületet adott a világkereskedelemnek; a jobbára kath. vallásu s német és szláv népességü Ausztria békitő szerepre van hivatva az europai népcsaládban s patriarchalis rendszerével sokat használhat a csirájában lévő müveltségnek, elkészitvén népeit a szabadságra, mellyet előbb az arra megérettektől megtagadott; Oroszország, melly birodalma egyik részével Ázsiában áll s Europában mindinkább terjeszkedik, a holdéhoz hasonló területén a félvad vándornépek között elszórja a nyugati müveltség magvait, megszeliditi a kaukazusiakat, mig másrészről Lengyelország lerázni igyekszik igáját. A navarini ütközet és Görögország felszabaditása bebizonyiták, hogy a musulman csorda az erősbödő kereszténységnek nem sokáig fog ellenállhatni, s az arab és török törzsek közel vagynak azon időponthoz, midőn ők is beolvadnak az europai nagy köztársaságba.

Ekként csak kelet végső tájéka leszen még beolvasztandó, és pedig az észak-ázsiaiak s az amerikaiak segélyével; és valóban az utóbbiak ugyszintén az oroszok és angolok, daczára a féltékenyen őrzött sorompóknak, bevivék oda az európai müveltség eszméit. Igy remélnünk lehet, hogy eljő az idő, midőn egy müveltség, egy vallás s ugyanazon érdek fogják az egész emberiséget átkarolni, s midőn a különböző fajok összevegyülése lehetővé teszi a világrészek összes ismereteit és fáradalmait a föld minden népe javára felhasználni, amikor a földteke egy részecskéje sem leszen elveszve az emberiségre nézve.

A jelenkori eszmék és tények hordereje csak akkor itélhető meg voltaképen, midőn azok minden következményei napvilágra jönek. Csak ha majd egyesülnek a népek s láthatólag összeköttetésbe lépnek egymással, lehetend a történelem egyetemes, azaz akkor veheti észre a különböző tünemények közötti viszonyokat, mig ma legfölebb Európát s az evvel összeköttetésben lévő tartományokat öleli át, a többiekkel mitsem törődvén. Mit tudunk egész a mai napig Ázsiáról? népesebb volt-e az egykoron? mennyit végeztek ki a mongolok lakosai közöl? mennyit gyilkolt le a nyugati tartományokban a törökök első dühe s folytatólagos zsarnoksága? Valamint a régi philisteusok, phoeniciek, chaldaeusok, lydok, baktrianok, médusok és sogdianok anélkül tüntek el, hogy csak egy szót hagytak volna is hátra magukról, ugy legalább negyven nemzet semmisittetett meg a mongolok által. Mások napjainkban enyésztek el, igy a dom-ok a Himalaya hegylánczánál, a miao-tse-k déli Chinában, a tata-k az északiban, a samojedek a Sayansk hegységben, mások ismét a Kaukazusban, anélkül hogy Európa csak észrevette volna is azt.

Mit mondjak Amerikáról? Még a minap uj világnak neveztetett, s ma naponként mindig több bizonyitékát adja régiségének; és azután is, hogy az europaiak megszállása egészen uj korszakot alkotott számára, egész népek tüntek el földjéről, csak nehány szót hagyva hátra magok után, s ezek is a mestereiket tulélő papagájok szájaiból gyüjtettek egybe. Miután pedig a haladás csak ott mutatható ki, hol szakadatlan sor létezik, a történelem fonala csakis némelly kiváltságos népeknél található fel.

Minél előbbre halad a tudomány, annál kiáltóbb tények merülnek fel, meggyőzendők bennünket azon rendszerek tehetetlenségéről, mellyek a multban az emberiség menetét szabályozák. A milliókra menő halandók különböző viszontagságai már magokban elegendők arra, hogy pálczát törjenek ama rendszerek felett. És valóban melylyik időszak képes a haladás iránt annyi bizalmat önteni belénk, mint épen a miénk? V. Károly és Napoleon kineveték a gőzerőt, az amerikai szabadság hitt abban; Napoleon hasztalan tüzött ki nagy jutalmakat egy fonógép s a belföldi czukorgyártás módjának feltalálása végett, és ma amaz közönségesen el van terjedve, ennek termelését pedig korlátok közé kelle szóritani. Korunkban a hévanyag szállitási eszköz, a világosság fest, a villanyosság vés, világit és tudósitásokat hord; és a világosság, hévanyag s villany tulajdonképen egy, valamint a bölcselet is közel van az ész, értelem és érzelem közötti összefüggés felfedezéséhez s következésképen a metaphysika, logika és morál

ugyanazonositásához és annak megmutatásához, hogy a gondolat, okoskodás és szeretet egy kutfőből származik.

A haladásbani hit pedig ne türelmetlenkedjék, de vizsgálja, itélje és különböztesse meg azt, mit az ember lassu erőködések, békés alkudozások s szellemi és erkölcsi müveltség által elérhet, attól, mit tiszteletteljesen és alázatosan a Gondviseléstől kell várnia. A jövő fényes diadalaiban vetett bizalom legyen vigasztalónk a jelen apró nyomoraiban, mellyeket hizelgőkként el nem titkolunk, de embergyülölőkként nem is nagyitunk. Semmi rokonszenv és kevés csodálat köt bennünket a multhoz, s egyáltalában nem tartjuk haladásnak visszaohajtani egyik vagy másik időszakot, legyen az akár a feldicsért ókori szolgaság, akár a középkori kath. szervezet, akár a községek viharos szabadsága, akár XIV. Lajos vakitó kényurasága, akár végre a tizennyolczadik század csacska zürzavara. Mi jobbak vagyunk atyáinknál; de fiaink kikerülendik a hibákat és nevetségességeket, mellyeket mi magunkon felismerünk. Elég jóval birunk, hogy büszkék legyünk rájok, de egyszersmind elég roszszal, hogy veszély nélkül el ne palástolhassuk azokat. Nekünk sem tetszik a bankárok és vállalkozók, az ipar mai hübérnökeinek aristocratiája, kik az embert, a ki előbb a föld rögéhez volt szegezve, most a szövőszékhez lánczolják. Nekünk is visszatetszik ezen inkább rendezett mint erkölcsös állam, hol a simaság becsületességnek, az ügyesség okosságnak, a rendesség erényességnek tekintetik; hol az emberiség nyugalma a rendőrségre, s a morál a büntető törvénykönyvre van fektetve; hol a választott osztály csak a nyugalmat vadászsza s restségét azon jelszavával takarja: semmit sem tulságosan, s ekként kényelmes rendezett és eszélyes életet élve az óvatos önzés tétlenségébe burkolózik; hol az ember nem a hazáért de a vagyonért harczol, s hol a béke csak azért tartatik fen, mert a zsidó a kölcsönt megtagadja, vagy háboru indittatik, hogy a nép az opium- és pálinka-ivásra kényszerittessék; hol sokat beszélnek a vallás visszaállitásáról, de csupán hasznossági szempontból mint szép és jó dolog tekintetik az, mit sem törődve a hitágazatokkal s a vallás gyakorlatával; hol az ember a képzelet szülte rémképek előtt remegve mit sem gondol a közelgő valódi veszélyekkel; hol az elmélkedés által gazdagitott tapasztalás még nem mutatá meg, hogyan egyeztetendők össze az alattvalók jogai az uralkodók hatalmával; hol a kétely és hitetlenség minden lelkesedést kiöl, s ekként a nagy ugrásokat, mellyek a társadalmat alapjaiból kiforgatni látszanak, bizonyos hősiességgel palástolt lankadság váltja fel; s többé nem az

a kérdés, mit kelljen tenni, de minö ürügyek alatt lehessen ezt kikerülni, s midőn az ember a bomlásnak indult társadalmat rendezni akarja, csak azon rendszerek, hibák és roszak visszaállitásával képes azt eszközölni, mellyek ellen előbb fellázadt.

Az efféle és más kellemetlenségek elszomoritanak ugyan, de le nem alacsonyitanak s nem csüggesztenek el bennünket; s midőn a jelenkori bajokat őszintén bevalljuk, épen nem ismerjük el, hogy a multban mindaz meglett volna, mivel azt csodálói felruházni akarják, t. i. egység, állhatatosság, hit, összhangzás a vallási meggyőződések és a tettek között, erkölcsi méltóság, erőteljes áldozatkészség és emelkedett jellem. Ma a népek érzik rosz helyzetöket, mert ismerik az előnyöket, mellyekkel nem birnak, s tudják, hogy joguk van azokhoz, valamint azt is, hogy a népek javára addig mi sincs téve, mig e tekintetben még valami tenni való van. A törvények által fékezett s az érdek által vezérelt társadalomban mindenki bizonyos állást igyekszik biztositani magának, vagy javitani akarja azt; tiszteletben tartatik a tudomány, föltéve, hogy az hasznos; a jellem csak bizonyos mértékig terjed, egyaránt távol állván az valamint a hősiességtől ugy az elfajulástól is. A fejedelmek jogai csak akkor tiszteltetnek, ha azok a népek jogaival összhangzásba hozatnak; az uralkodó házakat csak annyiban környezi tisztelet, amennyiben az általok kormányzott népeket képviselik; a nyert jogok nem tartatnak elegendőknek, ha kellőleg biztositva nincsenek; amelly biztositék gyakran hiu eszköznek látszik ugyan, de mindamellett olly szolgálatot tesz, mint a kis horgony, melly a hatalmas hajót feltartóztatja.

Ma a világ azon meggyőződésben van, hogy a kormányzat és igazságszolgáltatás terén ugy érhető el némi megtakaritás, ha az emberek minél igazságosabbak és méltányosabbak egymás iránt, sőt azt reméli, hogy ezen megtakaritás a hadügy terén is be fog következhetni; a hóhérok, kémek és poroszlók naponkint kevésbbé szükségesek kezdenek lenni, s ugyanaz fog állani a birákat és katonákat illetőleg is, mihelyt belátjuk, hogy a népek elnyomása és szomszédaink megröviditése nem szolgál előnyünkre, s hogy kötelességünk nem terjed ki tovább mint azon cselekvések megakadályozásáig, mellyek a társadalomra nézve valóban károsak; mihelyt belátjuk, hogy a kölcsönös közlekedés és kereskedés mindnyájunkra nézve egyaránt hasznos, mig ugyanis ez a társadalom javát előmozditja, módot nyujtván arra, hogy a vagyon a születés fölé kerekedjék, egyszersmind testvéri összeköttetésbe hozza a nemzeteket s alkalmat nyujt az

egyiknek az eladásra, a másiknak a vevésre, az egész emberiségnek pedig arra, hogy legczélszerübben hasznosithassa földtekénk területét s fáradsága által mindinkább emelje a jóléteet.

Ezen munka még csak kezdődő félben van; sok érdek és elfogultság áll annak utjában, s alkalmasint sok áldozattal fog járni annak bevégzése. A történelem a sikertől független igazságosságával azon virágokat is számba veszi, mellyek gyümölcsöt nem hoztak, s az ember tekintetét a mulékony eseményeken felül emelve, egy fensőbb vezető kezet leplez le előtte, melly nem semmisiti meg az emberi akaratot, de czéljaihoz vezeti még akkor is, ha az tőle elpártolt. A franczia forradalom azonkivül hogy némelly akadályokat elháritott, kimutatta az előbbi intézmények elégtelenségét; de tulhajtván és kiméletlen lévén mint minden visszahatás, ürügyet szolgáltatott a roszaknak, hogy a jót rágalmazzák, s a jóknak, hogy a felett kétségbe essenek. A forradalmak ollyanok mint a nap, melly minden növényt bimbózni késztet, de maga e bimbókat nem ápolja; igy a társadalomban is a forradalom meghozza az uj eszméket, de a rendezést a gondolkozó főkre hagyja. Ezek a rendezési viszketeg által zaklatva, többször javaslatba hozák már az állam és egyház tökéletes átalakitását; ma ugyanis a vallástalanság nem gunyolódik többé, de érvel, s nem rombolni de másként épiteni törekszik. Azonban magok korunk különczségei is legalább néhány ismert pont felé irányozzák az ember figyelmét s igy némi fényt árasztanak a chaosra.

De vajjon közeledünk-e az igazsághoz? ki állithatná vagy tagadhatná ezt? ki tudná megmondani, mellyik legyen az igazság? A tehetetlen és görcsös vonaglásokban élő oskolák, az akaratukban olly gyenge s ohajtásaikban olly tulzó emberek, az elfogadott elvek és elvetett következmények közötti örökös ellenkezés közepett hogyan igazodjunk el? Hol végződnek a monarchia és democratia jogai? A kétségbevonhatlan jog mellyik részen áll s mellyiken ismét a természet és igazságosság? Elegendő-e a becsületes lelkiismeret világa, vagy pedig tekintélyre van szükségünk? Hogyan állhasson az ember ellen azon hatalmas szózatnak, melly azt akarja, hogy a közvéleménynek mindent feláldozzon? Mindenki a haladás mellett nyilatkozik; de miben áll ez? Mi legyen azon rosz, mellyből az ember kiindul, s mi azon jó, amelly felé törekszik? Nem hanyatlásnak nevezik-e azt sokan, amit mi haladásnak?

A népekben vagynak bizonyos ellenállhatlan hajlamok, mellyeket a ravasz politika feltartóztathat ugyan, de meg nem semmisithet;

az igaz és igaztalan fogalma nem elég világos azokban; mindazáltal a velök ellenmondásban levő nemzetközi szerződések legfölebb csak fegyverszüneteknek nevezhetők, mellyek ellen hangosan tiltakozik a nép szava. Már most hogyan alkalmazzuk a tiszta igazságosságot a történelemre? minő kötelességek vagynak a népek között, tisztán érzékfelettiek vagy ténylegesek? s az egyesek akarata mi befolyással van a nemzetek törekvéseire? Továbbá, mi az az emberiség, mellyet bálványozunk? S egyes emberekből áll-e az? De ha mindenki szabad és független, miként van az, hogy az egész emberiség egy gondviselésszerü czélhoz vagyon kötve, s hogy a jó és bal sorsot illetőleg bizonyos solidaritas létezik közöttök? És ha a haladás törvénye az emberiségnek, sőt ha az emberiségnek vagyon törvénye, ez természeténél fogva bizonyára kikerülhetetlen, s ekként az ember megszünik felelős lenni tetteiért; a siker igazolja őt, s a történelemnek nincs joga dicsérni vagy gyalázni, de a tényeket csak egyszerüen elősorolni.

A következtetéseket ki lehet kerülni a logika félretételével, ugyszintén a czáfolatokat is a habozással; de a történetiró kénytelen bizonyos határozott véleményhez szegődni, hamindjárt biztos is, hogy az némellyekben vagy talán mindenkiben visszatetszést fog kelteni; mert a szenvedélyek egymással ellenkező itéleteket hoznak és követelnek, s mindegyik pont felett vitatkozásba bocsátkozni véghetetlen munkába kerülne.

A földön lakván, nem veszszük észre az ez által visszavert napsugarakat, s igy az, mi nekünk homályosnak tetszik, élénk fénynyel tündöklik a testvér planeták lakói előtt. Illyformán fog felettünk itélni az utókor; nekünk azonban most elegendő magunkat leirni. Ezen feladat betöltésében uj eszközök állanak rendelkezésünkre, s uj módszerek ajánlkoznak számunkra. Nem szükséges többé kietlen pusztákon tévelyegnünk, hol egyedül romok és hullák jelzik az utat, de igenis áthatlan sürüségü őserdőkbe kell hatolnunk. Az ó-kort illetőleg olly anyagok kinálkoznak számunkra, mellyek hosszasan meg lévén vitatva vagy egészen világosak, vagy legalább a gondolkozó fők egyhangu véleményét képezik; a közép-korra vonatkozólag nem akarván magunkat a mondva készitett és rendszerbe öntött történelemhez tartani, bizonytalan és határozatlan, de különösen csekély számu adatokra vagyunk utalva, s igy majd egyesek ellesett vallomásaiból, majd egyes műemlékekből, majd végre észszerü gyanitásokból vagyunk kénytelenek az egészet összeállitani; az uj-kort érdeklőleg gazdag forrásokkal birunk; minden tényre ugyanis ezer és ezer

elbeszélő vállalkozik, kiknek mindegyike más szempontból itéli meg a dolgokat; s mindannyian saját helyes, őszinte vagy elfogult nézeteiket adván elő, tág mezőt nyitnak az igaz és hamis következtetésekre. Hogyan tisztitandó meg már most a történelem ama roszakaratu, gyanus és hizelgő adomáktól, mellyek az igazsággal és igazságossággal olly annyira ellenkeznek?

Némellyek nagy sulyt fektetnek a statistikára; de nem tekintve azt, hogy ez néha ollyasra vetemedik, mint Heliogabal, ki a pókhálók mennyiségéből igyekezett Róma népességét megtudni, vajjon elegendő eszközt nyujt-e ez arra, hogy általa egy intézmény vagy társadalom erkölcsi értékét megbecsülhessük, bármilly csekély népesség vagy egyszerü elemek képezték legyen azokat? Vajjon az élet nem siklik-e ki a statistika tekintete elől, épen ugy, mint a bonczkés alól? Nagy óvatosság és józan itélet szükséges tehát arra, hogy abból az átalakulásokat vagy az alkalmazásba vett elméleteket kihozni, vagy általa az előitéleteket és szokást lefegyverezni képesek legyünk.

A kormányok tényeinek indokait rendesen a diplomatiai levelezésekből igyekszünk kiismerni. Azonban sok politikai cselekvények okai a fejedelmek és ministerek sziveiben maradnak eltemetve. Azért a diplomatiai okmányokat vigyázva mérlegeljük, mert általában óvatosság és gyakran képmutatás jellemzi azokat; nem az ókori forumok vagy a jelenkori parlamentek vitatkozásai ezek, de többnyire középszerü, s a parancsnak szolgailag engedelmeskedő egyének férczmüvei, mellyekben valamint az őszinteség ugy a szinezés és élet is hiányzik. Felette gyakorlott szem szükséges tehát arra, hogy az értelem félrevezetésére használt szólepel alatt feltaláljuk a gondolatot, s ekként a politikát szokásos kiséretével, az ámitásokkal, csalásokkal és szenvedélyekkel együtt leálczázzuk, s hogy felismerjük, minő álarcz alá rejtezett az erőszak, s minő ürügyekkel takarózott az igazságtalanság [1]).

A jól értesült egyének levelei, mellyek nem valának nyilvánosságra szánva, közelebbről is bizalmasabban feltárják előttünk a mult idők jellemeit, szokásait és eseményeit; megmagyarázzák a tények kifürkészhetlen okait, s noha az igazság eltorzittatik az élénk és tettleges szenvedélyek által, mindazáltal feltaláljuk azokban az érzelmek olly fontos történetét.

Némelly dolgokban az irodalomtól mint a közvélemény kifejezésétől is szükséges kérnünk felvilágositást, megemlékezvén azonban,

---

[1]) *„Pour qui sait y lire, peu de documents indiquent mieux la vérité, que les mensonges officiels.“* **Barante.**

hogy ez sem nem egyhangu, sem pedig nem részrehajlatlan. Azonkivül a szép elmetermékek, daczára a későbbi felfedezéseknek, örökbecsüek, hasonlóan a gyöngyhöz, melly mit sem veszit azáltal értékéből, hogy a tenger mélyéből mindig több hozatik napvilágra. Felette értékesek továbbá az adomák, gondolatok, beszélgetések, s egyes jellemvonások a nagy müvészek életéből, kik olly sajátságos ismertetőjegyekkel birnak, mellyek meg nem hamisithatók.

A hirlapok a pillanat benyomásai alatt iratván, nem a közönség s nem is az iró gondolatát tükrözik vissza, s majd a kormány, majd a különféle pártok közlönyei lévén, az első esetben a kormány által rájok parancsolt hazugságokat tálalják a közönség elé, az utóbbi esetben pedig okadatolatlan rágalmakkal vagy dicséretekkel töltik meg hasábjaikat; általában meg vagynak fizetve vagy vesztegetve, s mint illyenek mások megvesztegetését tüzik ki czéljokul. Sokkal alább állanak ezek az emlékiratoknál, mert rendesen nem szakértő egyének által iratnak, sem tekintélyes és erkölcsi biztositékot nyujtó nevek nem állanak élükön, s az embernek, valahányszor azokat olvassa, önkénytelenül is eszébe jut, milly nyomoru leszen a történelem, melly illy piszkos kutfőkből állittatik majdan össze. Ez még nem elég; utját akarják ők állani a mások által hirdetett igazságoknak; megtagadják másoktól a gondolatnak és nyilvánitásának szabadságát, egyedül magoknak követelvén ezt; mély meggyőződéseket és jellem-méltóságot senkiben sem feltételeznek, mert magok nem birnak azokkal; minden őszinte igazságot bemocskolnak piszkaikkal; minden uj könyvet összevissza marczangolnak, vagy hizelgésekkel tetéznek, nem azok érdeme, de saját szenvedélyeik szerint; minduntalan ismételt hangzatos szavaikkal tulsulyra vergődvén az olvasó köznépnél, félrevezetik az emberek itéleteit, s a nép közvéleménye gyanánt adják azt ki, amit csak az ugynevezett csőcselék oszt.

Az emlékiratoknak nagy bőségében vagyunk; élénk elbeszélések ezek, mellyekben az elbeszélő maga is kénytelen lévén szerepelni, csakis azt adja elő, ami őt környezi, s emellett bizonyos drámai külsővel ruházza azt fel. Gyakran ezek is megérdemlik azon szemrehányást, mellyet Vauvenargues az udvaronczoknak tett, hogy t. i. olly titoknak vagynak birtokában, melylyel a nagy gondolatokat megsemmisiteni képesek; azért ezekben halásznak azok, kik a tényeket holmi gyermekes, roszakaratu és nyomoru okok által akarják megfejteni. A történelem csipősebb, de kevésbbé méltóságteljes és igaz leszen ekként, mert az életirati részletek s az egyes élczek, vagy a királyok szeszélyei nem tartoznak az ő körébe; de igenis az ő teendője a nem-

zeti feladványokba, s a különféle korszakok szenvedélyeibe és eszméibe bemélyedni; az archaeologia és földirat határain tulemelkedni avégből, hogy az emberiség folytonos haladását szemmel tarthassa; ellenben nem szabad a gyülölet és hizelgés eszközévé aljasulnia, hanem az igazság hirdetőjeként szerepelnie, bármennyire kellemetlen legyen is az; kötelessége a különben fényes héjakat feltörnie, hogy az azokban rejlő gyöngyökhöz juthasson; az életrevaló dolgokkal foglalkoznia, s azokat, mellyeknek rendeltetése az enyészet, mellőznie; az ember figyelmét önmagára s másokra irányoznia, hogy igy az mind saját erejét, mind pedig korát megismerje.

Valamint a mathesisban, ugy a történelemben is vagynak kérdések, mellyek megfejtésébe nem lehet bocsátkozni, részint mert megfejthetetlenek, részint pedig, mert felette határozatlanok lévén többféleképen fejthetők meg. És valamint a hold egyik fele kettős forgásának daczára előttünk örökre láthatatlan marad, ugy bizonyos tények szintén titkok maradnak ránk nézve. A szándékok kitalálását, vagy inkább föltevését s az elrejtett okok feletti szőrszálhasogatást csak hadd nevezzék némellyek történelmi bölcsészetnek, voltaképen ugyis csak egy, magunk s mások ámitására kigondolt eszköz leszen az. A nagy szellemek tudják ezt, s azért tartózkodók; de a köznapi elmék gyermekes daczczal pártot ütnek a természet és szükségesség által ránk parancsolt tudatlanság ellen, s nem elégednek meg, mig állandó és határozott itéletet nem hoznak olly dolgok felett, melylyekben a bizonyosság csak tévedés lehet; korlátolt szellemek ezek, kiknek támpontokra vagyon szükségök, nem lévén képesek az anyagon kivül mozogni.

Vajjon Róma vagy Carthago, Dagobert vagy Pipin, Manfred vagy Anjoui Károly részén állott-e az igazság; vajjon a pápának volt-e joga vagy sem a császároknak investiturát osztogatni s püspököket nevezni; vajjon a császárság gyakorolhatott-e vagy sem jogosan fensőbbséget a többi államok felett; vajjon a hűbérnök tartozott-e urának hűségi esküt tenni vagy sem; vajjon a községek a népvándorlás alkalmával fennmaradtak-e, vagy pedig legyőzetvén a szolgaság járma alá hajtattak; vajjon az ál Decretalisok franczia vagy római koholmány legyen-e; vajjon VII. Gergelynek volt-e joga, vagy sem egy zsarnokot gyötreni..., mindezek eléggé távolálló kérdések, hogy higgadt megfontolással itélhessünk felettök, kivévén, ha a szenvedély fegyvert akarna azokból készíteni vagy más időkre czélozni. De a jelen érdekek minden oldalról zaklatnak bennünket; sok kérdés vagyon még mindig függőben; a reformátio által ejtett seb még ma is

vérzik, daczára a határozatlan westpháliai békének; a forradalmat illetőleg nem tudjuk, végvonaglásában van-e az vagy épen csak gyermekkorát éli; az Irlandon, Lengyel- és Olaszországon olly régen elkövetett gyilkosságnak időnkint megujulnak utófájdalmai; a malaszt feletti viták, habár más alakban, ma is ismétlődnek; a tudományok- és müvészeteknek classikai formákban való ujjászületése még mindig két külön iskolára osztja a világot; s dicsvágy, bitorlás vagy forradalom adja meg a mai államoknak és köztársaságoknak külső alakjokat.

Felette nehéz a jelenkor történelmét megirni! A festőnek, ki Homert, Romulust vagy Mósest akarja ábrázolni, csak némelly általánosan elfogadott jegyekhez kell magát tartania, s mindenki azt fogja mondani: „E képek őket ábrázolják;“ de ha XII. Károlyt, XIV. Lajost vagy Napoleont veszi le, már mindenki képes az arczképek hűségét megbirálni; s ha végre atyánkat, barátunkat, vagy épen magunkat fest le, itt már közbelépnek a személyes érzelmek, s ugyanazon képet, mellyet az idegen hizelgőnek talál, a szerelmes az eredetinél kevésbbé szépnek fogja tartani. Épen igy áll a dolog a történelemben is. Kinek nincs egy kedvencz irója? ki nem viseltetik előszeretettel valamellyik ország iránt? ki nem hozott itéletet egyikmásik, hozzánk közelálló hős vagy esemény felett? ki nem sajátitott el az előitéletek iskolájában, a nevelésben bizonyos hamis eszméket a dicsőségről? Mindegyik városnak megvan a maga müvésze vagy festménye, melly büszkeségét képezi; mindegyik kiadó az egekig magasztalja az általa közrebocsátott mű szerzőjét; mindenki azt hiszi, hogy az ő hazája és müvészete csak futólagosan, a másoké ellenben a tulságig részletesen van tárgyalva. Az utókor nézpontja felette megröviditi az irodalom történetét; minden nap egy csodálatot temet el; de azon egyén, ki legelőször oszlatja szét az ábrándokat, gyülöletessé leszen, épen ugy, mint aki első fedezi fel a szeretett nő gyengéit; s az, ki az akaratos vakságot felvilágositani merészkedik, elkeseredést idéz fel maga ellen. Mindazáltal nagy különbség van valamelly mű átlapozása és áttanulmányozása között; egészen más egy tény s egy név felett elkülönözötten, vagy pedig az egész tekintetbe vételével itélni; és annak, ki örökösen az igazság kifürkészésében fáradozott, bizonyára Harduin atya ama felkiáltása fog ajkaira jőni: „Mit? hát én azért kelek mindig napkelte előtt, hogy ugy gondolkozzam, mint mások?“

Igy áll a dolog a találmányok terén is; ugyanis csak egy sincs ezek között, mellyet ne lehetne visszavezetni valamelly előbbi időre, mignem egy magasabb szellem annak fontosságát, gyakorlati hasznát

és következményeit felismerte. És innét származnak azután az elsőbbség feletti versengések. A nemzeti gőg minden csekélységet az egekig emel, s halhatatlanitja azokat, kik legfölebb csak éltökben tarthatnak igényt arra, hogy homlokukat a dicsöség fényköre ékitse; az iró, ki mint az olasz dicsőség magasztalója, hizelgőnek tünik fel az idegenek előtt, az olaszok által tulságosan fukarnak és féltékenynek tartatik. [1]) Ehhez járul még a személyes hiuság, mellynél fogva mindenki tiszteletet és előzékenységet követel saját véleménye s tömjénezést magán érdemei szá mára, mert a dicsőség ollyan, mint az arczkép, mindenki azt hiszi, hogy rája néz.

Majd müvészek és tudósok, majd ismét ujitók és conservativek lévén, ami az egyiknek tetszik, azt a másik roszalja; [2]) az egyik előtt csak a számitás, a másikra nézve egyedül az érzelem bir fontossággal; a világ részrehajlatlanságot követel az irótól, s mindamellett bűnül rója fel neki a melegség hiányát; azt kivánja tőle, hogy terjeszkedjék ki a kereskedelem, müvészet és kormányzat egyes részleteire s mindazáltal visszatetszik neki, hogy az elmélkedések az elbeszélést késleltetik. Midőn Bernardin de Saint Pierre Paul et Virginie czimü munkáját nyilvánosan felolvasná, Necker elalszik, Thomas esze máshol kalandozik, Buffon kocsijáért küld, a hölgyek titkolni igyekeznek könyüiket, mellyek önkénytelenül szemeikbe tolulnak; Necker asszony olly buzditásokban részesiti őt, mellyek rá nézve lealacsonyitók; minek következtében Saint-Pierre meg akarja müvét égetni, de Vernet, Vernet a müvész meglátja azt, s a halhatatlan hirü munka meg lőn mentve a világ számára.

Végre a történelem ne legyen csupán halálharang, melly egyedül a kimult emberek és intézmények felett kondul meg, de legyen egyszersmind hirnöke az uj eszméknek, mellyek megtestesülés után sovárognak, s buzditsa a népeket, hogy legalább öszinte örömmel üdvözöljék azokat.

---

[1]) **Mably** *Droit public de l' Europe* czimü munkájának előszavában igy ir: *Je prie un Allemand qui approuve ce que j' ai dit de l' Angleterre, de la Suède, de l' Espagne etc. de soupçonner qu'il ne serait peut-être pas impossible que j' eusse encore raison quand je parle de l' Allemagne d' une manière qui n' est pas tout-à-fait conforme à sa manière de penser. Ce que je demande à un Russe, à un Danois, à un Italien etc. Ma prière est juste, mais je sens que le préjugé ne m' accordera rien.*

[2]) *Tres mihi convivae prope dissentire videntur,*
Poscentes vario multum diversa palato,
Quid dem? quid non dem? renuis tu quid? jubet alter,
Horatius, Ep. II. 2.

Jaj a történetirónak, ki mindenkinek akar tetszeni! A népszerütlenség becsületére válik az embernek, midőn abban áll, hogy magát a tömeg által vonszoltatni nem engedi, s a közönség olcsó helyeslésének a vélemény szabad és bátor nyilvánitását eléje teszi. Az egyenes itélet s a szellemi önállóság gyakran sok tudománynyal felér. Mindenekfelett győződjék meg a történetiró arról, hogy a nagy igazságok nem annyira lázas szónoklatok, mint inkább indokok és a tények hathatós ereje által emeltetnek érvényre; mert hamarabb czélt ér az ember a szabályszerü ostromárkokkal mint a nyilt résen való rohamokkal. Az előitéletek csak az időnek engednek, jóllehet bizonyosan engednek; mindazáltal aki ellenök síkra száll, bizonyos kimélettel járjon el, melly neki vértül fog szolgálni a tévely erődjének megtámadásánál. Bernoulli, ki 1751-ben a bolygók pályájáról irt müvével a párizsi akademia által kitüzött dijt elnyerte, megvallá, hogy ezt azon kiméletnek köszönheti, melylyel egy tévely, jelesen Descartes keringési elmélete iránt viseltetett. Csak a gyáva kérkedő róhatja fel neki bünül ezen áldozatot, mert nem tudja, mennyibe került az.

És különösen a jelenkori történelemre vonatkozólag szükséges azon müvészet, mellyet máshol ajánlottunk, t. i. a sorok közötti olvasás, miután a szerző az igazság iránti szeretetből azon vértanuság alá veti magát, hogy elfátyolozza azt. Igy pl. ha a történetiró nem meri Napoleon zsarnokságát megtámadni, dicsérettel halmozza el azokat, kik annak ellenállani bátrak valának; egy szóval, elfátyolozza a tényt azon reményben, hogy az olvasó képes leszen arról a lepelt lerántani, s a ráparancsolt és mesterkélt elhallgatást az iró ohajtása szerint kipótolni [1]).

Minél kevesebb türelmet várhat a történetiró saját személye irányában, annál nagyobb mérvben gyakorolja azt mások iránt; de nem azon közönyösségből származó s mindent felforgató türelmet értjük, melly minden hitvéleményt egyenlő értékben fogad el, csakhogy azok a morállal ne ellenkezzenek, hanem azt, melly a vallási érzelmen és azon reményen alapszik, miként Isten, anélkül hogy a történetileg létező dolgokat megsemmisitené, az igazságot győzelemre juttatja s annak uralmát állandósitja. A türelmetlenség mindig gőg, melly a dolgokat ugy akarja intézni, miként maga jónak látja, nem tekintve az emberi gyarlóságra és történelemre, melly amellett tanus-

---

[1]) Galiani az ékesszólást abban helyezé, ha az ember mindent megmond, anélkül hogy azért a Bastille-be kellene mennie.

kodik, hogy az üldözés csak veszélyesebbé teszi az elégületlenséget, midőn ezt homályba vonulni kényszeriti, s hogy minden elnyomott igazság nem egyéb mint egy folytonosan növekedő erő.

Ez egyébiránt nem azt jelenti, hogy a történész egyenesen haladjon, miként a mérnök, ki az ut kijelölésénél csak a követendő vonalra ügyel, mitsem gondolva az ez által keresztül metszendő vidék szépségével és termékenységével. A szép nem csupán bájoló de lélekemelő; és a fellegekben uszó sas is szükségesnek látja néha lélekzetet venni s megpihenni, noha nem érzi, hogy ereje fogyatkoznék. A merev igazságosság, a szigoru igazság előadása hasonló a fényképekhez, mellyeken megvagynak ugyan a valódi vonások, de amellett a hullákhoz hasonlitanak. Elbeszélni az eseményeket, anélkül hogy az ember sajnálkoznék a felett, ami elbukott, s ne kisérje reményével azt, mi életre tör, nem egyéb mint azon kétkedő részrehajlatlansága, ki minden gyülölet és szeretet nélkül feltétlenül aláveti magát a tények törvényének, holott az igazság iránti szenvedélyes vonzalom első kelléke a történetirónak [1]). Nagyon tökéletlen a történelem, ha csupán értekezésre, elemzésre és következtetésre szoritkozik; ezenkivül szükséges, hogy inditson, érdeket költsön s oktasson; szükséges, hogy mutassa fel ama magasztos látványt, midőn az ember a szünet nélkül megujuló akadályok, konok viszontagságok és aljas rágalmak ellenében folytonosan férfias bátorsággal küzd, melly bizonyára többre becsülendő a csaták hevében tanusitott vitézségnél; szükséges, hogy bünösnek kiáltsa az embert akkor is, midőn az aljas utakon szerzett dicsőség fényköre ékiti, s nagynak hirdesse szerencsétlensége közepett is, ha azt nagylelküen viseli. A történelem nem annyira nyomozásai mint inkább érdekessége által válik ránk nézve tanulságossá, mert azt, mi az embert meginditja, nem egy könnyen feledi el. Jól teszi tehát a történetiró, ha akként jár el, mint az, ki olly városban utazik, hol barátjai közöl számosan laknak; ugyanis találkozván velök, azokkal ered hosszasb beszélgetésbe, kiket becsülésére és rokonszenvére legérdemesebbeknek tart. Mindig hasznos a nagy férfiakat ugy fogni fel, amint a valóságban léteznek; mert tulajdonképen az emberben rejlik a történelem tanulságos volta, s azért a kormányok, intézmények, törvények és szokásoktól ő rá térjen vissza a történetiró, szemle alá veendő gyengeségeit, nyomoruságait és erényeit. A viszontagságokkal szemközt, mellyek az igazság

---

[1]) „A legnagyobb jó, mellyet a történelem nyujthat, az, hogy felébreszti a lelkesedést.“ **Göthe**.

rettenthetlen hirdetőire várnak, felette vigasztaló emlékezetbe hoznunk, hogy Socrates az Areopág, Columbus a királyok, Galilei az inquisitio, Tasso pártfogója, Condorcet és Lavoisier a forradalom által üldöztettek. Midőn Adanson a Természet könyve czimü munkáját a párizsi akademiánál benyujtotta s ez azt bámulandó münek találván, szerzőjét körébe meghivta volna, azt felelé, hogy nem mehet, mert nincs csizmája.

Azért a történetiró, ki feladatát felfogta, össze fogja szedni azon részleteket, mellyek a történet költészetét s egyszersmind igazságát képezik [1]; a csaták kétes hűségü és unalmas elbeszéléseit az iskolák és parlamentek vitatkozásaival fogja helyettesiteni [2]. Talán Weishaupt, Jansenius, Saint-Simon nem érdemelnek annyi figyelmet mint Montecuccoli vagy Rodney? vagy a parlament-reform-bill és a ga bona-bevitel kérdése annyit mint egyik vagy másik háboru? Az amerikai függetlenség nem annyira a csatamezőn mint inkább az angol parlamentben vivatott ki; s a veronai vagy londoni congressusnak bizonyára fontosabb következményei valának, mint az antro doco-i és trocadero-i csatáknak.

De vajjon elegendő-e az igazság fürkészése és előadása mellett az eseményeket csak röviden érinteni s azokat dicséretben vagy megrovásban részesiteni [3]? A tények, anélkül hogy azok felett elmélkednénk, ollyanok mint a szótár szavai, mellyeknek, ha mondatokká nem köttetnek össze, mi értelmök sincs. A történetirónak tehát, azonkivül hogy szorgalmasan kutat, lelkiismeretesen vizsgálódik, s világosan beszél, a tények megitélésében bizonyos módszerrel kell birnia; csakhogy ennek megválasztásánál jusson eszébe, miként az igazság nem az eseményekből áll elé, de azok felett itéletet mond, s miként a bölcselet, ahelyett hogy a történelemből származnék, e felett uralkodik.

Némelly történetirók egyedül a fajokra akarnának támaszkodni,

---

[1]) „A mult idők példájából s a jelenkor tapasztalatából azon meggyőződésre jutottam, hogy a közönség mindig kiváncsi volt azon embereket ismerni, kik lelkök képmását hátrahagyák. A legcsekélyebb részletek, mellyek rájok vonatkoznak, nagy gonddal összeszedetnek s mohón olvastatnak." **Gibbon**, *Mém.*

[2]) *Quinam sit ille quem non pigeat longinquitatis bellorum scribendo legendoque, quae gerentes non fatigaverunt?* **Livius**, X. 22.

[3]) Ha állana Quintilian ama mondata: *Scribitur ad narrandum, non ad probandum*, nem lenne középkori történelmünk. De azok is, kik e véleményen vannak, nem teszik azt, s a tények bizonyos előre megállapitott gondolat járulékaivá lesznek nálok.

azon nézetben lévén, mintha ezek egysége elegendő lenne a népeket egygyé olvasztani, holott jól tudjuk, hogy a társadalmi változások általános forrásait az éghajlat, politikai intézmények s a vallás képezik. Aki a szabad erők sokféleségét anarchiának tartja s az állam első feltételéül az egységet ohajtja, csakis a korlátlan hatalom fokozatos megszilárdulását tartja szeme előtt, rendnek nevezvén azt.

Mások mindent fekete szinben festenek le, sőt még a szándékokat is, hizelegni akarván azon emberi gyengeségnek, mellynél fogva a nagyokat a közönséges mérték alá szeretjük vonni. Mi részünkről hiszünk a szép példák termékeny erejében. Mások ellenben feladatul tüzték ki magoknak a közvélemény által elitélt férfiak emlékét védelmezni, vagy, mint mondani szokás, őket a világ előtt rehabilitálni. Annyi igaz, hogy sok itélet felülvizsgálatot igényel, és sok félreismert nagyságnak igazságot kell szolgáltatni; de ezen igazságszolgáltatás épen nem abban áll, hogy olly érdemekkel ékitsük fel az illetőket, mellyekkel soha nem birtak, hanem igenis abban, hogy ismerjük el azon érdemeket, mellyeket valakiben kortársai is felfedezhettek volna, s a mellyeket azok egy része kénytelen vala bevallani.

Némellyek végre a történelmet költői szóvirágnak vagy szónoki értekezésnek tekintik, s ennélfogva az elmés ellentétekben s az érdekes összehasonlitásokban találják kedvöket, mellyek mint különczségek megállják ugyan helyöket s a pártszellemnek bő táplálékot nyujtanak, de az igazsággal merően ellenkeznek. A történelem nem változtatja szinhelyét, de azért multja a jövőben nem ismétlődhetik; s jóllehet az ember mindig ugyanazon feladványokat teszi fel magának, s noha a történelem nem egyéb mint a megfejtések különfélesége, mindazáltal ezek soha nem azonosak. De következtetéseket lehet azokból vonni, szükségét érezvén az ember a meglévőt a volttal összehasonlitani; annyival is inkább, minthogy lehetetlen a letünt fejedelmekről és népekről beszélni, anélkül hogy az ember a mostaniakra gondolna; mindaddig azonban mig az emberek emberek lesznek, a mult hasonlatosságánál vagy különbözőségénél fogva csak gunyora leszen a jelennek.

Veszélyes kőszirt a történetiróra nézve azon nemes rokonszenv, melly az embert arra ösztönzi, hogy pártját fogja a gyengének, védtelennek és legyőzöttnek s csodálattal viseltessék azon társadalmi erők iránt, mellyek semmiféle idegen segélyre nem szorulva saját maguknak köszönhetik létöket. Innét ama részvét a pápák iránt, kik egyedül puszta szóval képesek valának a fegyver hatalmának

ellenállani; innét van, hogy a mórok, kik Spanyolországba berontottak, s III. Fülöp, ki őket kiirtotta, egyaránt szidalmaztatnak; innét van, hogy a világ, melly Lengyel- és Magyarország alkotmányait roszalta, irtózattal hallotta azok erőszakos megsemmisitését; innét van, hogy VIII. Henrik, mert a katholikusokat gyilkoltatta, s II. Fülöp és kath. Mária, mert a protestánsok irányában ugyanezt tevék, egyaránt átkoztatnak. De bármilly nemes s bármennyire menthető legyen is ezen érzelem, vigyázzon a történész, nehogy a szerencsétlenséget erény s a gyengeséget vértanuság gyanánt tisztelje.

Meg kell továbbá bazudtolnia azokat, kik az erkölcsiség birájául a sikert állitják fel, s mindig a győztes félnek adnak igazat s ekként nem csak azt mondják: „Jaj a legyőzötteknek,“ de egyszersmind: „Gyalázat a legyőzöttekre.“ Nem; a történelemben nem szabad joggá emelni a tényt, mert ha ez amazt tulszárnyalná, rendkivüli fontosságra emelkednék a háboru, melly majd győzelemre segiti a jogot, majd pedig elnyomja azt.

Az ujkori történelmeknek két hibájok van, t. i. a lelkesedés és félelem. Az ó-kor iránti lelkesedés mindent evvel hasonlittat össze, s ma is ugyanazon embereket és erényeket s valamint a magán ugy a nyilvános életben is ugyanazon morált akarja feltalálni, nem vévén számitásba az ókori egyéniségek s a jelenkori tömegek közötti iszonyu különbséget, mellyek körülbelül annyira különböznek egymástól mint a kézirat és sajtó. Innét van, hogy olly elkeseredettséggel küzdöttünk Patroclos hullája körül; innét van, hogy nem szüntünk meg a rómaiak példájára szünet nélkül kiáltozni majores nostri; innét van, hogy két vagy három kedvencz hősért egész nemzedékeket készek valánk agyon hallgatni.

A fejedelmektől való félelem sokkal kevesebb hazugságot hozott létre mint a bölcsészektől való félelem; mert az előbbiek haragja ellenében elhallgatások és elleplezések által védheté magát az ember, mig ellenkezőleg az encyclopaedistáknak, a dicsőség emez osztogatóinak egyetlen gunyja gyógyithatlan sebet ejte rajta. Raynal, Gibbon s más ünnepeltebb történetiróknál láthatjuk, mennyire féltek ama Sámsonok gunyjaitól, mellyeket Rousseau is csak azáltal került ki, hogy a nevezetteket a különczségekben felülmulni törekedett.

És innét származott ama tulságos engedékenység és gyáva utánzás, mellyek általánositák a bölcselet azon visszaélését, mellynél fogva mindenhol csak elvonni, osztani, tördelni és elemekre bontani igyekezett. Ez az oka, hogy olly szükségesnek kiáltatott ki az ana-

lysis, melly gyakran helytelenül használtatik, néha pedig félreértetik. Lagrange Mechanica-ját analytikainak nevezte; gyönyörü munka ez, de ami különös, épen azért mert synthetikai, miután az általános elvekből származtatja le nemcsak a másodrendü elveket, de egyszersmind a legrészletesebb tényeket is. Az analysis és synthesis lényeges és állandó müködési modorai a logikának, mellyben az általános eszme részletesekre bontatik fel, s ezekből ismét általános eszme keletkezik; azaz előbb e tüneményeket elkülöniti, azután pedig ismét összeköti. Az analysis, mondja a mély belátásu Wronsky, visszamenő, miután a tények kutfejeihez tér vissza; a synthesis pedig előrehaladó, amennyiben azok folyását követi; az első utat tör az igazságoknak, az utóbbi azok összeköttetését deriti fel; amaz minden oldalról megvizsgálja a tényeket, tanácsot kér a tapasztalattól s a következtetések utján okról okra lépdelve felmegy egészen a legfőbb okig; a synthesis pedig a legfensőbb s az alárendelteket magokban foglaló tényekből indulván ki, lemegy a másodrendü okokra s a részletesebb okozatokra, és megfejti a tüneményeket saját felfogása segélyével, vagy helyesebben szólva igazolja ezt a tapasztalat és észlelet eredményei által. Illy formán tanulmányozza az orvos a szervezet lényeges szövedékeit s a hystologicus boncztant alkotja azokból; azután a fensőbb boncztan a különféleségeket ismét egyesiti, de nem az általánositás bizonytalan ösztönétől vezéreltetve, hanem a tényleges hasonlatosságokat meghatározva. Az analysis és synthesis tehát az emberi mozgás eszközeinek, az idegeknek és izmoknak felelnek meg, vagy a szivattyu köldöke fel- és lejárásának; s ugyanazért a két módszer egyikéből magából soha nem fog tökéletes bölcselet előállani. A vegytani szétbontás kétségen kivül helyezi, hogy minden szerves test éleny, köneny, széneny és azótból áll, de azért talán a csalán miben sem fog különbözni a rózsától s a szurtos disznó a szép leánytól, kiért szivetek ver? A természettan, zene és géptan rendelkezésetekre bocsátotta a hang elemeit, de ki közlé az emberrel a titkot, mellynek segélyével Rossini dallamait alkotá?

A mult század nagy mesterei az analysist mindenek fölé helyezék, és olly épületeket hoztak létre, mellyek felülről mi világosságot sem nyertek. Innét származott ama, minden erkölcsi eszmét nélkülöző kritika; innét azon törekvés, hogy az ember egyedül a külső okokat vette figyelembe, mellőzve az erkölcsieket s homályban hagyva a történelem megkülönböztető jegyeit; innét a régiség visszaállitása hasonlóan Dantenek a minap Florenczben felfedezett fe-

jéhez, mellynek gyönyörü arczéle van, de szeme nincs. Innét ama követelés, mellynél fogva a történeti tudományok a mathematikai valószinüség segélyével positiv alapokra fektetni czéloztatnak; amelly eszme Jacques Bernoulli agyában szülemlett, Condorcet által elsajátittatott s Laplace által nyiltan hirdettetett; de amelly ellenkezik a valódi történelmi analysissal, miután számtani müveletnek akarja alárendelni a nemzetiségek legbensőbb lényegét s az államok egyéni állapotát, a mellyekből különféle helyi körülmények és látszatra különcz bonyodalmak származnak, amellyek kisiklanak az általános szabályból lehozott itéletek alól, mindaddig, mig a történeti helyzet természetét és járulékait nem ismerjük.

Midőn azután a forradalom az ész azaz az örök jog nevében hadat üzent a történeti jognak, melly amavval ellenkezik, a hatalmasságok ezt megvédendők összeesküdtek az egyenlőséget követelő nép ellenében; de miután a szabadság ál tisztelői a legiszonyatosabb kicsapongásokat követék el annak nevében, valódi barátai felismerték, miként a történelem kötelessége elmondani, miként kelljen avval élni s azt fentartani, ugyszintén elszámolni veszélyeit s azon mesterfogásokat, mellyek annak megsemmisitésére vagy legalább megcsonkitására az illetők által alkalmazásba vétetnek. Ugyanazért vizsgálat alá vevé a különféle népek és intézményeik politikai és polgári állását, a törvényhozás és közigazgatás haladásait, s mindazt, mi az egész és egyesek jólétét előmozditja; továbbá a nemzetek erkölcsi és szellemi állapotát, a szokásokat, véleményeket, intézményeket s a tevékenységet. Azon fejedelmek nyilt zsarnoksága, kiket a régi dynastiák iránt tanusitott tisztelet többé nem környezett és védett, s kiknek csakis a hóditási jog vala támaszuk, arra ösztönzé az embert, hogy mintegy tiltakozásképen a régi dicsőségeket fürkészsze. Ennek következtében két iskola jött létre, mellyek egyike a hübéri és hierarchiai intézményeket magasztalta, s mig látszólag a fejedelmeket pártfogolta, kiemelte a nép haladásait s élénk fénybe helyeze némelly fontosabb történelmi pontokat; a másik egészen más eszmékkel a középkort kutatta, s az észnek századok által bebizonyitott halhatatlan jogára támaszkodva, megmutatandó vala, hogy az önkény ujabb találmány. A censura által korlátozva egyedül azon tények birálatára szoritkoztak, mellyeket az képtelenség nélkül nem tagadhatott. Ekként az emlékezetet terhelő történelmet ollyas váltá fel, melly a tények jelentőségét, azok okait és okozatait kutatja, s egyszersmind azt fürkészi, hogyan bővithetők az eszmék, tökéletesithetők az érzelmek, emelhető a tudomány, növelhető a jólét, s nagyobb világosságba

helyezhetők a politikai és gazdászati tanok. Ezenkivül, a forradalom olly időközt létesitvén, melly századokkal felért, a tények bevégzetteknek s a könyvek elavultaknak tekintethettek, s az ember bátran közeledhetett azokhoz, anélkül hogy félnie kellett volna, miként a jelent a multtal összezavarja vagy pedig hogy a szomszédság és uj idő erkölcsi ragálya őt is érinteni fogja. Azon türelmet, mellyet a nagyok és zsoldosaik a nemzetségi lajstromok és czimer-tudomány összeállitására elpazaroltak, a nép most saját történetére, nyelvére, vallására, iparára és müvészetére forditotta, s letaszitván az erőt oltáráról, és füleibe hangzván, hogy a nép szava Isten szava, magát látja megtestesülve a hősökben és saját szükségei kifejezését a nagy felfedezőkben; saját nevét állitja a Romulusok, Solonok, Homérek és Aesopusokéi helyére; magát szemléli a vallásokban, magát a forradalmakban.

Ekként a történelmet mindegyik század saját nézpontja szerint alakitja át.

Eközben az ujabb történelem is részesittetett azon figyelemben, mellyre előbb kizárólag csak a régi történelmek tarthattak számot; a népek állapota általános szempontokból itéltetik meg, s az egyeseket érdeklő események az egész emberiség sorsával összefüggésbe hozatnak. Nem lévén szándéka a fejedelmeknek hizelegni, de a népek által megértetni, az elbeszélés élénkebb és terjedelmesebb, a jelenre vonatkozó alkalmazásokban gazdagabb, s emellett terjeszti a szabadság eszméjét, amellyből él.

A történelem kétségen kivül leghathatósabb gyógyszer azon zsarnoki szellem ellen, melly a tények igazságos méltánylását és részrehajlatlan előadását akadályozza; mert összekötvén az elméletet annak gyakorlati alkalmazásával, megmutatja a jó és lehető közötti különbséget, ugyszintén azt is, hogyan védi néha a rosz a jót, s hogyan fészkeli be magát a hamis az igaz közé ollyformán, hogy az ember kénytelen eltürni a konkolyt, nehogy avval a buzát is kitépje. Nagyszerü leczkéiben a benső ember azaz a lelkiismeret viszontagságait a külső emberéivel társitja, s elmondja, miként fejlődtek ki legyen az államok a századok hosszu során át; a tények tudományát és a politikát azáltal hogy mindakettőt eszélyesen tárgyalja, egymással összhangzásba hozza, s ezekkel párhuzamosan vezeti a jogtudományt, ez és az előbbiek tulajdonképen ugyanazon egy eszme különböző alakjai lévén. Nem régen Németországban a jogtudósok metaphysikai iskolája t ö r t é n e t i mellékczimet vett fel, miután fő feladatául tüzte ki a törvényhozás összegét a mult mindegyik korszaká-

ban a társadalom megfelelő állapotával összekötni; kár, hogy némelly tagjai az optimismus, némellyek ismét a fatalismus karjaiba veték magokat.

Midőn Montesquieu felkiáltott „Boldog azon nép, mellynek történelme unalmas“; midőn mások egekig emelték azon kormányokat, mellyek egyedüli érdeme abban állott, hogy rólok a történelem mélyen hallgatott, kétségen kivül helyezék, hogy véleményök szerint az egyedüli jó a rosz hiánya, s hogy a történeti elbeszélésnek csakis a zajos tényekre s a hősies eseményekre kell szoritkoznia. Azonban aki a társadalmat saját elemei t. i. a hasznos, igazságos, szép, szent, igaz szempontjából szemléli, s hármas jelképe, az egyház, iskola és a bankok után itéli meg, az tudni fogja, hogy a háboru vészein kivül más szerencsétlenségek, az udvari ünnepélyeken kivül más gyönyörök, s a hóditásokon kivül más dicsőségek is léteznek. Arkwright és Watt, kik a munka állapotát átalakiták, az emberi kart gépekkel s a kicsinybeni ipart nagyszerü egyesületekkel helyettesitvén, bizonyára tovább fognak élni az emberiség emlékében, mint némelly csodált de egyszersmind a szerencsétlenek átkaitól kisért hirneves hősök.

Mi azt hiszszük, hogy az emberi szellem egyedül müvei összegében nyilatkoztatja ki magát teljesen; minden egyes ténye a tudománynak tanujele egyszersmind az egykor élt embereknek; ama növény Linné és Tournefort hátrahagyott nyoma; eme mathematikai megfejtés Pythagoras és Galilei életéről tanuskodik. Azért a multat a jelen élénk érzetével szükséges szemügyre venni, s a részletes történetek jelentését az egyetemes történelemben kell keresni. A politikai világ háta megett az érzelem, értelem és ipar világa mozog; a fejedelmek és a forradalmak vezetői háta megett ott áll a pap, ki imádkozik, a költő, ki énekel, a szerző, ki ir, a tudós, ki elmélkedik, a müvész, ki remekmüveket alkot, s a munkás, ki dolgozik. Ekként ama mondat: „Homo sum, nihil humani a me alienum puto“ különösen a történetirónak áll jól, minden alkalmas ismertető jelül szolgálván neki a társadalmi állapot felismerésére, ugy az ipar találmányai, mint a hiuság képzelődései, ugy az ész tekintélye, mint a szellem függetlensége és a kötelesség erkölcsisége; ugyszintén mindaz, mi az emberi értelem három müködési utjáról, a tapasztalat, ész és kinyilatkoztatás köréből ajánlkozik; valamint a tevékenység és szenvedőlegesség amaz összege, melly az emberben és minden dologban egyaránt nyilvánul; nem különben az emberi természet hajlamai s az

értelem fogalmai, és az értelmi, erkölcsi és physikai lét háromsága és egysége.

Mi részünkről csak akkor vállalkozhatánk ezen munkára, ha az emberiség egységét illyes egységben összefoglalnunk sikerült; és mi ábrázoltuk vagy helyesebben szólva mi kisérlettük meg először az emberiség történelmét egészben; és pedig nemcsak némelly nemzetek folytatólagos történetét, nemcsak mindegyik politikáját, de az összes emberiségét, melly a viszontagságok közepett majd előre halad, majd nagyobbodik. Valamint azonban a jogtudósok emlitett történeti iskolája nem fürkészte, vajjon szükséges lenne-e egy törvénykönyv, de kijelentvén, hogy azt egész tökéletességében eléállitani lehetetlen, ebből azt következtette, hogy arra vállalkozni tehetetlen önhittség volna a törvényhozó részéről; épen ugy roszalni lehetne, ha valaki az egyetemes történelem megirására vállalkoznék, miután annak egész tökéletességében való előállitása szinte lehetetlen. De Göthe amaz épen olly mély jelentésü mint lehangoló mondata: „hogy az ember valamit tudjon, szükséges mindent tudnia“ nem oda vezetne-e bennünket, hogy végre semmiről se irjunk? Ekként mi, jóllehet a feladat nagyságának meg nem felelő erővel, elszántuk magunkat egy uj ábrázolatot legalább egységökben uj eszközökkel létesiteni; s határozottan lépdeltünk ezen czélunk felé, gyanakodással viseltetve a tetszés-nyilvánitások iránt, s erőt meritve a szokatlanul heves megtámadásokból; és ma a vég felé sietünk, mielőtt megérkeznének ama ránczok, mellyeket az öregség csak ugy rányom a lélekre mint a homlokra.

Magában a munka szövegében soha nem tereltük a szerzőre az olvasó figyelmét, mellyet a tárgy különben is egészen igénybe veszi; itt azonban harmadszor általános szemlét tartunk magunk s munkánk felett. Kényes lépés ez, miután minden illyes átnézet hamarabb megrovatik azért, mit elhagy, mintsem tetszésnyilvánitással jutalmaztatik azért, mit tartalmaz; ehhez járul még, hogy minden előszó törvénye, szüksége vagy hibája nem annyira kutatni, mint egyszerüen állitani, nem annyira az egyes tényeket előadni, mint inkább általános nézetekkel foglalkozni. De mindegy; vakmerőségünk hire már meg van állapitva, és mi soha sem törekedtünk azon nyomorult vagy veszélyes dicsőség után, hogy az irodalmárok nagy tömegének vagy az egyes pártoknak tessünk. Mélyen éreztük, miként törpül el a nagy eszme az utánzók kezei között, de egyszersmind meggyőződtünk, miként egy nagy munkával nem szabad könnyedén elbánni, még azoknak sem, kik azt felfogni nem képesek.

És most utóljára fordulok egyenesen az olvasókhoz, kikkel, mint remélem, a hosszasb együttlét alatt megbarátkoztunk, szükségét érezvén munkámat illetőleg néhány szót ismételni. Szándékom volt a száraz tudományosságot, melly az érdekességet tompitja, s az ideologiát, melly az igazságot veszélyezteti, ugyszintén az unalmat és tévelyt kikerülve a középen haladni, s nyilt őszinteséggel előadni azt, mit előszeretettel tanulmányoztam, egyaránt távol a rendszeres elfogultságtól s a különczségek iránti csodálattól, s folytonosan a jelenkori tudomány hóditásait kutatva; amennyire az emberi természet megengedi, igyekeztem részrehajlatlan lenni mind az emberekkel mind pedig a véletlenségekkel szemközt, mellyeknek teremtményei s egyszersmind áldozatai vagyunk; a tényeket megvilágitani szándékozva lehetőleg ragaszkodtam az igazsághoz, és törekedtem a bizonyosság után; a határozatlan elméletektől iszonyodván, erős akaratom volt igazságosnak és rettenthetlennek lenni, sarkaltatva azon parancsoló merészség álfal, melly mindenkiben szükséges, ki mások birája gyanánt akar fellépni. Az általános formulákat, mellyek csak a határozott eszmék hiányát takarják el, kerülni igyekeztem. A történész biró, s mint illyennek szükséges itéletét indokolnia s nyiltan kimondania. Inkább nemzetem világos, józan és gyakorlati bölcseletéhez, mintsem a homályos rendszerekhez és csábitó különcz állitásokhoz akartam magamat tartani; nem feltételeztem tulságosan sok előismeretet olvasóimnál, s nem utasitottam más könyvekhez, kivévén, midőn nem voltam képes magamnak a tárgyról kielégitő fogalmat alkotni, vagy akadályozva valék azt kifejteni; nem hallgattam el a mások által már megmondott igazságokat, mert soha nem felesleges azokat ismételni; nem használtam készakarva a félénk óvatos s az elnyomott elkeseredett nyelvét; nem lepleztem el véleményeimet kétértelmü szólamokkal, mellyek a zsarnokok megvetése és a pártok haragja ellenében megvédhetének, hanem haladtam egyenesen, egyik felé sem hajolva; és csak igy van ez jól, miután a pártok a végletek utain járván, a becsületes embernek csakis a középen lehet és kell haladnia. Könnyü és kellemes dolog a tömegtől tolatva járt utakon haladni, egekig emeltetve a korlátolt szellemek által, kik benned saját középszerüségöket tapsolják meg! De a tulzás a hanyatló társadalmak nyelve, mig ellenben az igazság nélkülözhetetlen szükség azoknál, mellyek rendes állapotban vagynak vagy ujjászületnek.

A szerzőnek, ki darabonként kénytelen munkáját kiadni, s aki következésképen kevésbbé figyelmes olvasókra számithat [1]), sok ne-

[1]) *Il y a un point sur lequel il faut se résigner quand on écrit; c'est d'être lu légérement, et d' être jugé du haut en bas.* **Say**, Petit volume.

hézséggel kell küzdenie, midőn eszméi által összhangzatos benyomást akar gyakorolni olvasóira, ami nélkül a munka felett tökéletes itéletet hozni lehetetlen. Innét van, hogy mig az iró az olvasó látkörét a világ haladása felett tágasbitani törekszik, a rövidlátó szobatudósok serege vétkül rója fel neki, hogy Herodot vagy Livius szavait szentirásnak nem tartja; innét származnak az aprólékos szemrehányások azok részéről, kik nem birnak ama magaslatig emelkedni, hol a szép és igaz egygyé olvad; innét azon követelés, hogy az iró mitsem mondjon abból, amit mások már elmondottak, s ugyanakkor mások véleményei tartatnak eléje, mellyek az övéivel ellenkezésben állanak; innét van, hogy elkülönzötten itéltetnek meg egyes mondatai vagy értekezései, mellyeknek csak a többiekkel összefüggőleg vagyon helyes értelmök, vagy épen neki tulajdonittatnak olly vélemények, mellyeket sajátlag a támasztható ellenvetések iránti tekintetből egész nyiltsággal hozott fel, vagy megfogják egy szaván, melylyet a tények meghazudtoltak, azon álbölcsészek örökös és aljas mesterfogásait követve, kik a szövegből egy szót kiragadnak, annak jelentését elcsavarják s miután saját mérges nyálukkal bevonták, azokra köpik ki, kik azt a legnemesebb értelemben használták [1]).

Nem csoda tehát, ha különféleképen itéltetik meg egy könyv, kivált azok által, kik azt nem olvasták, nem csoda különösen olly időben, midőn az emberek szabadon sőt zavartan gondolkoznak, figyelem nélkül és kapkodva olvasnak s minden hangot eszmének vesznek; midőn a tudományt a nyugodtság árán megszerezve, keveset elmélkedve és felette sietve alkalmazni akarjuk az elveket, mielőtt azokat tanulmányoztuk volna; midőn csak félig gondolkozunk, s gondolatainkat közrebocsátjuk, mielőtt azokat megérleltük volna; midőn a pártok önhittségökben azt követelik, miként egyedül ők vagynak a jó és igaznak birtokában, anélkül hogy az ellenvéleményeket vizsgálat alá vennék, és mindannyian a kétely erőtlenségét heves szavakkal akarják eltakarni, anélkül hogy törődnének vele, igazuk van-e vagy sincs.

Itt szavaink élesebbek lesznek, s az olvasó talán roszalni fogja, hogy miután annyi köteten át csak eszméinkkel foglalkozánk, most egy lapot arra szentelünk, hogy kiöntsük a keserüségeket, mellyeket éveken át cseppenkint nyeltünk el. Ha egy országban, hol olly sok

---

[1]) A leggyakoribb de egyszersmind legkevésbbé alapos vád ellenem, hogy nem idézek. Erre vonatkozólag elég munkám lapjait figyelemmel kisérni, s az illető meg fog győződni, hogy egyetlen szerző sem támogatá elbeszélését annyi idézettel mint én.

akadályra, olly kevés bátoritásra s épen semmi segélyre sem talál az iró, a legdurvább megtámadásoknak látja magát kitéve, s mindamellett a küzdelem közepett a diadal mosolyát hordja ajkain, s annyira lenézi az olvasót, hogy egészen közönyös előtte, vajjon birja-e helyeslését vagy sem, vagy épen annyira aljasnak tekinti a honi iro dalmat s annak tehetetlen őreit, hogy nem tartja méltónak azokról szólani, nemde erős lelkületre mutat ez? És mégis roszul cselekszik az, ha panaszkodik: az igazi spártai gyávának bélyegeztetik, ha sohaj lebben el ajkiról, midőn a róka beleit marczangolja; mig ellenben helyeslö kiáltásával tiszteli meg a bámuló tömeg, ha hallgatva képes meghalni.

De végre elérkezik a visszafizetés t. i. a halál órája, vagy, ami egyre megy, azon nap, midőn az illető kifáradván és kimerülvén elveti a tollat és nem támaszt többé féltékenységet kortársaiban. Azok, kik soha nem léptek a tett terére, kik nem akarnak többé müködni, kik ismételve hirdetik, hogy megszüntek müködni, igenis azok nagy férfiaknak neveztetnek [1]), dicsőség és jutalomban sőt ami több azon nyugalomban részesittetnek, mellynek az elfásult nemzedék meggyőződését és emberi méltóságát is kész feláldozni.

Csak hadd élvezzék e nyugalmat; vannak azonban férfiak, kiknek kedvesebb a veszély és küzdelem, mint némellyeknek a siker és diadal. Lehetne-e a tétlenek és simulékonyak nyugalmát párvonalba állitani azon kimondhatatlan gyönyörrel, mellyet az ember a munkában s annak tudatában érez, hogy szivből eredő szava a szivbe hat; melly rettenthetlenül nyilvánitja azon érzelmeket, melylyeket ifjuságtokban olly hévvel ápoltatok s később is megtartottatok, habár mérsékeltetek? vagy ama meggyőződést, hogy szavatok ezer és ezer szüz s minden előitélettől ment kebelben visszhangra talál?

Más részről mennyit köszönhet a szerző azon körülménynek, hogy kényszeritve van egyedül magában bizni s ezen bizalomból lehetőleg legtöbb erőt meriteni, nem tántorittatva el mások engedékenysége által arra, hogy maga iránt szintén elnéző legyen; mennyit köszönhet továbbá azon szükségnek, hogy a jó és igaz után törekvő szivet kielégitendő kénytelen tárgyába a fiatalság egész szen-

---

[1]) *Si la puissance de mon nom s'est accrue. c'est que j'ai cessé d'écrire,*" igy irt Chateaubriand 1842-ik év julius 1-ről kelt egyik levelében. Vernet pedig igy szólott Greuze-höz: „Hallgass rám; szünjél meg nagy festő lenni, s az akademia azonnal dicséretekkel fog elhalmozni."

vedélyével, meggyőződésével s a rosz iránti gyülöletével bemélyedni! A tulzott elnyomás erővé leszen; a czölöp is szenved a vas sulyok ütései alatt, de mindig mélyebben halad a földbe, s egykor képes leend megtartani a hidat, melly két átellenben levő partot összeköt.

Azért ha munkám nem is támogattatott a nagy mesterek tanácsa s azon nyilt hamindjárt nem egészen jóakaratu kritika által, melly nem csupán az elkövetett hibákat veti szemünkre, de az ujabbaktól is megóv, legalább eredetibb az a gondolatmenetet illetöleg, nem lévén kénytelen azok véleménye iránt előzékenységgel viseltetni, kik azt pártfogásuk alá veendették; nem azon tekinteteknek hódolni, mellyek bizonyos kötelezettséget rónak ránk azok irányában, kik velünk száz pontban egyetértenek, háromban vagy négyben pedig ellenkeznek; nem végre a tisztelet egy nemét érezni az emberek, szerzők, tanok és elvek iránt, amellyet a barátság tudtunkon kivül is ránk erőszakol. Szerencsére az, ki a nagyok kegyét és tetszését nem vadászsza, sem a tudósok seregének nem hizeleg, ma sok igazságot megmondhat; a gondolat világa nem kelt többé féltékenységet az anyag világában, vagy legalább ez nem képes amazt megsemmisiteni; most már a közönség veszi meg az iró munkáját, s nem a pártfogó annak szolgálatát.

Erős szándékom volt megközeliteni a müvészet ama legmagasabb fokát, melly a képzelődés, gondolat és alak közötti összhangzásban áll; elsajátitani amaz egyszerüséget és könnyedséget, mellyek nélkül sem az ember méltóságteljes, sem az iró eredeti nem lehet, ugyszintén a szó azon hatalmát, melly ugyanazon egy kutfőből származtatja a felfedezést, meggőződést és ékesszólást; párositani a számitást a merészséggel s az eszélyességet a lelkesültséggel; egybeolvasztani a tényeket nem a szavak de a cselekvések moráljával; felfedezni ama becses titkot, mellynél fogva az ember tudós lehet, anélkül hogy annak látszanék, s azon meggyőződést költi másokban, hogy többet tud annál amit mond, de elég erővel bir azt észre nem vétetni; mindez, ismétlem, szándékomban állott, de magam érzem leginkább, mennyire távol maradtam attól. Mindazáltal ha nem is sajátitottam el mindazt, mit más történetiróktól követeltem, legalább kikerültem azt, mit bennök szigoruan megróttam. Ezen szigor megvetésnek magyaráztatott, de mellyik ember, hacsak az aljasság legmagasabb fokára nem jutott, lenne képes azokat lenézni, kik őt megelőzték, ha mindjárt az övéitől különböző léptekkel haladnának is az uton, mellyet azok neki nyitottak? Nem illyes érzelmeket ápolt keblemben azon férfiu, ki első kedvelteté meg velem ezen tanulmá-

nyokat s aki a parancs- sőt a példánál erősebb lelkesitő szavával arra szoktatott, hogy az iskolák hivatalos előitélete s az akademiák classikus elfogultsága nélkül szemléljem s függetlenül fürkészszem a multat, amikor tévedhet ugyan az ember, de legalább aljasságra nem vetemedhetik. Nem szünt ő meg ismételni, mennyire kötelességünk legyen azok gondolataival és cselekvéseivel megismerkedni, kik bennünket az életben megelőztek, s mennyire szükséges a történelem hatályos szavára hallgatni s azt hangoztatni különösen az olaszoknak, kik örömüket, vigasztalásukat s reményeiket a multban kénytelenek keresni. De evégre nem elegendők a könyvek; hanem meg kell látogatni a nevezetesebb helyeket, megkérdezni a hagyományokat, kilesni a szenvedélyek játékait s azután a magányban mások s magunk felett elmélkedni, s a nép kenyerét enni, ennél lévén leginkább feltalálható a jövőbeni bizalom. És hozzá veté: „A tudatlanság és önhittség a tudós kétkedés álczáját veszik fel, hogy a jelen okozatok távol eső okait eltagadhassák; de az ernyedetlen tanulmányozás oda vezet bennünket, hogy felismerjük azon kapcsot, melly Socrates gunyora és Spartacus mészárlásai, Gracchus és Mirabeau, Nagy Károly Olaszországba való jövetele s országunk szolgasága között létezik; felismerteti velünk, hogyan jött létre a roszból a jó, a hübériségből a községek, a tengeri rablók fészkeiből a Hansa-városok, a nyaktilóból a Napoleon-codex, s hogyan jelelte meg a gondviselés a haladást majd egy intézmény-, majd egy háboru-, majd egy ember-, majd végre egy bizonyos tanban. Ezen okokat felderiteni az olvasó előtt annyi mint elsajátitani azon müvészetet, hogy a mult érdekelje a jelent, s a régi eseményekben a magunkéit olvassuk.

„Azok, kik a tudománynyal üzérkednek, s kik legfölebb a keltek és osztályozások terén tudósok s akik előtt Cicero nem egyéb mint római szónok, Caesar egyedül a Commentárok irója, s Dante a Divina Commedia költője, nem bitorolhatják a történész nevét, valamint azok sem, kik megelégesznek bizonyos felületes ismeretekkel, anélkül hogy eszökbe jutna, miként a tudományosság csak eszköze az erkölcsi tudományoknak, mint az algebra a géptani és mértani feladványok megfejtésének.

„Minden század sok elemet viszen be a maga korából abba, mellyet leir, és tanulni akar saját beszédéből; azért kimerithetetlen uj van a történelemben, daczára az események változatlanságának. Ezek anyagi ismerete a kritikához tartozik; a publicista pedig bölcseleti értelmezést hoz ki azokból; ami által az elbeszélés magasztos oktatássá válik arravaló nézve, ami a társadalom alapjait fentartja vagy

lerombolja; a tények erkölcsiségét a társadalmi rend legfőbb kérdéseire alkalmazza; s az események tudományával azok okai tudományát párositván felfedezi azok látszólagos jelleme alatt a valódit; a hamis itéleteket kijavitja s helyes következtetéseket von. Ekként a történész maga is alkotóvá leszen.

„A kritika szerencsés merényletei nagyobb hasznokat hoztak létre, mint várni lehete; de valamint a Montgolfier testvérek első kisérletei következtében azon hit kapott lábra, hogy az ember a lég urává lőn, s a galvanikus rángatózások azon meggyőződést kelték, hogy az élet titka fel van fedezve, ugy a kritika is ki akarta jelölni a törvényeket, mellyek szerint a tényeknek haladniok kell. Innét származtak azután ama bizonytalan elméletek, általános rendszerek, a képzelődés és okoskodás ama kicsapongásai, mellyek mindegyik uj felfedezés vagy elmélkedő ész által dugába döntettek.

„Annyi igaz, hogy nem elég ismeretekkel birni, de szükséges itélni is; hogy az ember haladhasson, tudnia kell, hova megy, s hogy müködhessék, tudnia kell, mit akar; de egészen más bizonyos rendszerrel s ismét más bizonyos czéllal birni; és ezt tagadni nem lenne más, mint kimondani, hogy nincs szükségünk eszmékre; mert ez annyit jelent, mint valamelly czélt kitüzni, a tárgyról magunknak világos és biztos fogalmat alkotni. De hát tulajdonképen mik is a tények magukban? Muzeumokban heverő régi fegyverzetek, melylyekbe képzelődésed egy szörnyet vagy hőst állithat; utjelölők az erdő közepén, mellyek megmutatják az utat, ha valamellyik táj felé vannak irányozva, de mit sem használnak, ha a földön feküsznek. Könnyü a történelmet bármelly föltevés szerint hajlitani; a valóság hypothesishez vezethet, s a tényből utópia származhatik. Tudománynak benne csak az nevezhető, minélfogva az események összeköttetnek és magyaráztatnak, kiragadván azokat előbbi elkülönzött és összefüggés nélküli állapotukból: valamint épitésznek nem azt nevezzük, ki az anyagszereket kivájja, kiválogatja és rakásra hordja, de azt, ki azokból egy szép és a czélnak megfelelő épületet alkot.

„A történelem lajstromba foglalja az erkölcsi kisérleteket, melylyekben az emberiség a világ kezdetétől gyakorolja magát; idősoruk és összefüggésök szerint osztályozza azokat olly módon, hogy felfedezze lánczolatuk törvényét, s azon szándékkal, hogy nyilatkoztassa ki az emberi nem jövőjét, és mutassa fel a társadalmak előtt, melly tények vagynak a korukban létezők közöl haladásban, mellyek hanyatlásban, mellyek enyésznek el s mellyek vergődnek tulysulyra; hogy igy a népek tájékozni tudván magukat ne legyenek kénytelenek

a sors szeszélyeire támaszkodni, s hogy előrelátván a társadalmi tökéletesedéseket, háritsák el az akadályokat s kerüljék ki a veszélyes lökéseket. Ezáltal minden tény fontossá válik, mert az emberiség sorsát érdekli; ezáltal minden egyes munkája az egész javát mozditja elő: ezáltal az ismeretek szellemi és erkölcsi táplálékok lesznek, mellyeket mindegyik ember az emberiségnek nyujt.

„És azért, ha ugy tetszik, kerüld az eszményit és a torzitásokat; ne készits a jelenből jövőt, melly ábrándozik, vagy multat, melly siránkozik, de igyekezzél abból alapot készíteni a történelem számára, melly a képességet a szokással egyesiti, mert ha a csillagász fenn hordja fejét, a kapás pedig földre függeszti szemeit, ez nem a különböző hajlamokból, de a szokásból és czélirányosságból származik.

„Hátra van még az alak, melly sok nehézséggel jár kivált olly országban, hol a nyelv felette határozatlan, s olly időben, mellyben a szerzők az olvasók szórakozottságára számitva azon véleményben vagynak, hogy azt el lehet hanyagolniok. A tudományos modor eltompitá az irodalmi izlést, és azon körülmény, hogy az ember a történelmet tudománynak tartja, elfeledteti vele, miként az müvészet is, s hogy csak mint illyen sovárog halhatatlanság után. Mert ha a tudós az igazság felfedezésének szükségétől vezéreltetve néha durva külsőbe öltözteti is munkáját, hosszu életet csak azon könyvek remélhetnek, mellyek logikai terv szerint vagynak rendezve. Aki a dologról világos fogalommal bir, szivesen lemond a homályos és önhitt nyelvezetről, de egyszersmind nem bálványozza a minden szépségtől megfosztott világosságot, melly átlátszó ugyan, de mit sem láttat a feneken [1]); hanem igenis elsajátitja a szabatosság és módszer szigoru izlését, amelly csak sok hiba és kisérlet után jő meg; s a nagy igazságokat minden czifraság nélkül tudja kifejezni.

„Azon iró, ki egy hangot használ, csak egy időben él; és illyenek azok, kik (talán csakis Olaszországban) irodalmi gyakorlatnak tekintik a történetirást, s figyelmöket egyedül az alakra és kifejezésekre forditják, mellyek sima egyhanguságában elenyésznek a vo-

---

[1]) *Juger et raconter à la fois; manifester tous les dons de l' imagination dans la peinture exacte de la vérité; se plaire à tout ce qui a de la vie et du mouvement; laisser au lecteur, comme à soi-même, son libre arbitre pour blâmer et approuver; allier une sorte de douce ironie à une impartiale bienveillance, tels sont les traits principaux de la narration française.* **Barante**, Préface à l' hist. des Ducs de Bourgogne.

nások, miként a tulságosan megvilágitott festménynél. Az igaz, hogy az irmodorban szükséges, miként mérsékelten festői legyen, de ez magában nem elég, hanem megkivántatik még abban a részletek és képek finom választéka, ugyszintén a pongyolaságtól ment terjedelmesség s a homályosság nélküli rövidség s végre a könnyüséggel párosult ama szabatosság, mellyben az elbeszélés a részek arányosságával, a tények lánczolatával, az összekötés ujságával, mesteri átmenettel, helyes renddel, józan képzelődéssel, s állandó érzelemmel bir; mellyben a gondolatok merészsége s a nyelv élénksége nem árt az egyszerü és szigoru izlésnek; mellyben a szerző a nyomozást lelkesültséggel képes vegyiteni, s akkor is, midön a jelenkori emlékiratokat használja fel, eszélyesen részrehajlatlan tud lenni. Én mindazáltal nem helyeslem ama cosmopolitikus irályt, mellyet némellyek részrehajlatlanságnak szeretnek nevezni, sem azon ártalmatlan közhelyeket s ama hideg lelkesedést, mellyek olly jogtalanul követelik maguk számára a hazaszeretet és szabadelvüség nevét. Felette könynyü a fenhéjázó szavak használata, felette könnyü az eszélytelen bátorság, nagyon könnyü az állelkesedés, de a marcziusi naphoz hasonlitanak ezek, melly mindent csirázni késztet, de mit sem érlel meg. Különben a dolog ugy áll, hogy sokkal nagyobb tapsvihart idéz elő a köznépnél, aki igy kiált fel: Hordjuk el az Apennineket, ekként Olaszországot egygyé teendők, mint az, ki lassankint utakkal épiti be azok magaslatait s fiait gondolatokban és érzelmekben egyesiti.

„Munkálkodjál bár az igazság szent méltóságával s az egyéni függetlenség fönségében: ki fog veled törödni? Korunk rögtönző dühe s a legyőzhetetlen vágy élvezni a gyümölcsöt, midön még a mag alig vettetett el, elkedvetlenitik a komoly és mélyebb gondolkozásu férfiut, nem engednek időt a nyugalom termékeny hatásának érzékesitésére, minduntalan azon rendkivülit és megmérhetlent követelik, mellyek nem függnek az ember hatalmától, csakis vágyai lévén ennek végtelenek. Nem; nem elég az elmének azt mondani: Légy szabad, de szükséges egyszersmind hozzá tenni: Légy erős és sajátitsd el a mérséklet erejét.

„De az emberek legnagyobb része olly rövid látásu, hogy csupán két esetet ismer; s ha megmutatod, hogy egyiknek nincs igaza, azt következtetik szavaidból, hogy a másiknak adtál igazat; ha I. Károlyt megrovod, következésképen Cromwellt magasztalod; ha a portoreale-iak jámborságát kiemeled, tehát ellenfeleiket lenézed; ha valamit érdemül tudsz be egy németnek, tehát hütlen vagy Olaszor-

sághoz. Mindnyájokat még akkor sem elégithetnéd ki, ha az örökös dicséret piszkos egyhanguságának engednéd át magadat. De ha nem vágyol ama dicsőség után, mellyben a tömeg azokat részesiti, kik szenvedélyeiknek hizelegnek; ha nem czirógatod azon önhitteket, kik képtelenek lévén valamit alkotni, hangzatos fecsegések és érthetlen szózagyvalékok által akarnak jelentőségre emelkedni; ha tettleg visszautasitod hazádról azon vádat, hogy ez legfölebb csak a hirlapokkal, regényekkel és külföldieskedéssel törődik; ha minden zaj nélkül a tétlen tömeg élesztőjévé teszed magad s ápolni fogod a főben az üdvös eszméket s a szivben a nemes érzelmeket; ha elég bátorságod leszen arra, hogy embertársaidért a világ botránykövévé légy; ha képes leendesz egész csendességben megelégedni avval, hogy igazad van s elégnek tartandod győzni, anélkül hogy diadalmaskodni akarnál; ha a valódi nagyságok iránti tisztelet nem fog akadályozni abban, hogy a régi társadalom nyomoruságait kimutasd, sem vétkeik, hogy annak érdemeit elismerd . . . ne várd a legsajnálatraméltóbb sorsot, azt t. i. hogy senkiben sem fogsz csodálatot költeni; hanem igenis azon felületes elmék megtisztelő gunyjait, kik unalomból olvasnak s egymás közötti megállapodás után ítélnek; igenis azok megtámadásait, kik nem akarván háborgattatni álmaikban, előbb nevetségessé tenni s ezáltal lerontani igyekeznek azt, mit érvekkel megdönteni nem képesek; igenis azok őszinte vagy ledér türelmetlenségét, kik meggyőződésből vagy bizonyos kilátások által kecsegtetve szegődnek valamelly ügyhöz. A még napjainkban is egyensuly után törekvő társadalom ingadozásai s a két világ között, mellyek egyike kigunyolja azt, mit a másik csodál, a dicsőség csak ugy szerezhető meg, ha az ember kész magát a gyalázatnak alája vetni. Ha ollyanok által fogsz bántalmaztatni, kik téged nem ismernek, a hallgatásban keress vigasztalást; ha az ugynevezett erős szellemek által, akkor engedd oda nekik köntösödet s öntudatod tisztaságával vonulj vissza előlök; egyaránt távol maradván a kislelkűségtől és önhittségtől, mint ollyan, aki tudja, hogy csak egyszerü eszköz az Isten kezében. Azok, kik Jerusalemet ujjá épiték, egyik kezökkel dolgoztak, a másikban fegyveröket tartották. Katonáskodás az élet s háboru az irói pálya.

„Gondold meg, hogy az irodalmi müvek cselekvések; hogy az iró a társadalom papja; hogy a szabadosság csak azok által nyomathatik el, kik a szabadságnak zálogokat nyujtottak; s hogy arra, miként valaki meghallgattassék, nem elég a kötelességekről szónokolni, de szükséges még, hogy védte legyen a jogokat. A komoly, üdvös

és jó eszmék felé irányuló mozgalom terjedésével az ész felülkerekedik, s ha valaki hosszas munkája közepett daczára az értelem csapongásainak és a vélemények változékonyságának állhatatosan megmarad saját meggyőződése mellett, az bebizonyitotta, hogy az nála átgondolt és őszinte; s végre a gunyolódó is tiszteletet fog érezni az iránt, ki szilárdan megtartá helyét, melly annyi megtámadásnak vala kitéve.

„Csak egy ut marad fel tehát a történetiró számára; és ez az, hogy a jóra hajlandóságot, annak fölfogására készséget s akarására állhatatosságot csepegtessen olvasói szivébe; továbbá hogy állandóan őszinteséget tanusitson, mert az őszinte ember még tévedésében is csak félig csalatkozik; végre hogy ápolja azon eszméket, mellyek az üldözés közepett vigasztalást nyujtanak s a vértanuságot dicsőségessé teszik. A haldokló Herder ezt mondá fiának: Sugalj egy nagy gondolatot; csak ez üdit fel."

Ezeket mondá nekem mesterem; és szavai annyival szentebbek ma előttem, minthogy a sirboltból hangzanak felém [1]). Amennyire

---

[1]) Megengedi nekem az olvasó, s bizonyára nem fogja hiuságnak magyarázni azon örömet, hogy közlöm itten ama levelét, mellyet halálos ágyából intézett hozzám, különben is megjárván már az a hirlapokat:

Igen tisztelt barátom,

Nagy vállalatba kezdettél; hadüzenet ez a képmutatásnak, igazságtalanságnak és tudatlanságnak. Csekély jelentőséggel bir ott a mult ismerete, hol a jövő javitására nem nagy suly fektettetik. Rád nézve a romlott és erkölcsrontó emberek képezik a csőcselék népet; nemesek egyedül azok, kik embertársaikat hálára kötelezték le magok iránt.

Oh kedves Caesarom! milly nagyság van magában a szándékban! mennyi elme- és sziverő abban, hogy tolladat az erény és igazság gondolatának szen'eléd! Nem volna abban keresztény érzelem, ki téged szerencsekivánataival, magasztalásaival, köszöneteivel és áldásaival elhalmozni s buzditani nem kivánna.

Munkád megküldése alkalmával barátomnak és tanitványomnak czimezed magadat. Barátom? Igenis az vagy, s a legőszintébb és legszivélyesebb tisztelettel viszonzom barátságodat. Tanitványom? Legyen; de én is viszont a részedről irányomban tanusitott figyelemmel, tanulékonysággal és szorgalommal hallgatok mesteri szavaidra, s csodálom és boldognak érzem magamat, hogy egy jeles olasz férfiu tolla annyira képes.

Őrködjél egészséged felett, s tartsd meg lelkesültségedet és szilárdságodat; merits örömet öntudatod drága titkából s valamennyi becsületes ember támogatásából, kik tisztelettel viseltetnek Istentől nyert tehetséged és nemeslelkü elhatározásod szülte érdemed iránt.

Milano april 6-án 1838.

szerető és tisztelő barátod

G. B. De-Cristoforis.

tehetségem engedé, igyekeztem magamat azokhoz alkalmazni; s állhatatosan kutatva az igazságot és nyiltan ki akarva azt mondani, dacoltam a küzdelmekkel és előre haladtam, biztos lévén, hogy hasznos munkát létesitek, egyszersmind óhajtván, hogy más annál tökéletesebbet hozzon létre.

S hogy visszatérjek oda, honnét kiindultam, bár legalább azon sorsban részesülnék, mellyben az ismeretlen utazók, kik Columbust megelőzték! Merész kisérleteik közepett elveszve, még nevök is elfeledtetett; mindazáltal ők is megismertettek néhány szigetet és partot, s merészebb vállalatokra ösztönzék az utódokat. Minő boldog lennék én is, ha egyéni erőmegfeszitéseim által a multat megismertetve s a jövőt sejtetve egy olly müvel gazdagitám vala hazámat, mellyre nem egyedül neki volt szüksége; ha kifáradva de ki nem merülve, megveretve de meg nem semmisitve, talán hajótörést szenvedve de legalább a meggyőződés kincseit megmentve, ottan a távol eső parton az igaz, szép és jó dicsénekét zenghetném, oh akkor nem követelném én az olvasóktól, hogy tapsviharokkal üdvözöljenek, de csupán, hogy szeressenek. S ha pedig a jóakaratnak az állhatatosság pálmája jutna jutalmul, mennyire örvendenék a felett, hogy abból hazám számára koszorut fonhatok!

Milano, január hóban 1844.

TIZENÖTÖDIK KÖNYV.

Tartalom.

A hóditási szellem fölelevenedése. — A művészet és irodalom virágzása. — A pogány eszmék beszivárgása. — Protestans ujitás és katholikus reform. — Polgári és vallási háboruk. — A tudományok ujjászületése.

ELSÖ FEJEZET.

Általános átnézet. — A német birodalom

A tér, melly a történelem figyelmét igénybe veszi, tágul. Az ázsiai birodalmak közöl a chinai mindig alább sülyed, mignem idegen uralom alá jut (1644); a sofik Perzsiában hanyatlásnak indulnak (1500—1722); a mongolok Indiában alig képesek magukat fentartani (1526—1739), nyugaton pedig egészen tönkre jutnak. Mindezen történelmek annyira szakadozottak, hogy azokból egy összefüggö egészet alkotni mindeddig nem sikerült. A törökök, kik, miután magukat Europába befészkelték, rendes gyalogságuk, a jancsárok, s tengeri haderejök által olly félelmesekké levének, még nem mondottak le a reményről, hogy a Szent-István tornyán és a Vaticán kupoláján a kereszt helyét a félhold fogja elfoglalni; mindazáltal szerződések és követségek által ök is lassan beleolvadnak Europába, és kezdenek hanyatlani, amint vad és vérszomjazó fanatismusokkal alább hagynak. Velencze és Magyarország fegyverrel verik öket vissza. Portugal és Spanyolország pedig a kereskedelmet vonják el tölök, a Földközi-tengerröl az Oceánra helyezvén azt át.

Amerika felfedezése és a Jóreményfokának körülhajózása mig egyrészről a kereskedésnek más irányt ad s uj életszükségeket és kényelmeket alkot, a politikát is más érdekek felé tereli azáltal, hogy uj kereskedelmi vállalatok s gyarmatok keletkeznek, s egyszersmind a pénz is megszaporodik. Ezen körülmények ugyszintén a had-rendszer és a közjog átalakitása nem engedték meg ezentul, hogy mindenki felett ugyanazon egy erkölcsi eszme uralkodjék, de mindegyik állam az érdekei által kijelölt uton haladva oda törekedett, hogy tartományokat hóditson, rokonságot kössön, örökséget nyerjen, az egyensulyt megállapitsa [1]).

El lévén döntve a harcz a fejedelmek és hübéreseik, a községek és hübéruraik között, most nép nép ellen, kormány kormány ellen kezd küzdeni. Az előbbi korban tulsulyra vergődött önhatósági és hübéri rendszer helyére, két vagy három nagy állam lép, mellyek körül a többiek mint drabantok sorakoznak. A nép az ipar s irodalom felé fordult s nem támasztá többé azon zavargásokat, mellyek az ó- és közép-kor drámai részét képezik; az ügyek a fejedelmek és minisztereik kezében összpontosultak, amiből az addig ismeretlen kabineti politika származott.

És ez nagyon egyhanguvá tenné az ujkor történelmét, ha annak a kormányformák fokozatai némi változatosságot nem kölcsönöznének: Franczia- és Spanyolországban örökös, Lengyelországban szabad választási, Oroszországban korlátlan, Magyarországban alkotmányos, Németországban névleges, az apró olasz-államokban hübéri, Rómában theokratikus monarchia; továbbá oligarchicus köztársaságok Németországban, urrendiek (aristocraticus) Velencze és Genuában, tiszta democratia Schwyz, Uri, és Unterwaldenben; a német rendben végre katonai aristocratia, Lübekben pedig kereskedői oligarchia. E sokféleség nagyban elősegité a politikai eszmék kifejlődését.

De a köztársaságok tulszárnyaltatnak a monarchiai elem által; az olaszországiak gyors hanyatlásnak indulnak; a schweiziak, nem lévén összefüggésben egymással, nem birnak tekintélyre vergődni, azt kivévén, mellyet a fegyver hatalma ad; kár, hogy vitézségöket, mely-

---

[1]) **Heeren**, *Handbuch der Geschichte des europäischen Staatensystems und seiner Colonien.* 1809.

Schoell, *Cours d' histoire moderne des États europeens* Párizs 1830—34.

Filon, *Histoire de l' Europe au XVI. siècle.* Ugyanott 1838.

Ranke, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation.* Berlin 1839.

lyel függetlenségöket hősiesen megvédik, később idegen földön mások leigázására áruba bocsátják. Csak a hollandi tartományok képesek lépést tartani s erőben mérkőzni a nagyobb államokkal. És minthogy ezek mindnyájan monarchicusok, nem a nép az többé, melly nagyszerü vállalatokra ösztönt adna; nem uralkodik többé a nemzeti érzület és rokonszenv, hanem egyedül az érdek; nem a fiatalság ösztönszerü gerjedelmei, hanem az érett férfikor számitásai.

Ekként Europa lassanként egy nagy egészszé képződik s hatalom tekintetében a világ valamennyi részét tulszárnyalja. De könynyen általános kényuralommá nöhette volna ki magát, ha egy olly kormányrendszert nem állapit meg, mellyből később az europai államcsalád mindegyik tagját egyiránt kötelező közjog fejlődött ki. Nem nyujthatván többé egy állam sem biztositékot valamennyi jog érvényben való maradásáról, olly egyensulyt kellett megállapitani, melly akadályozza, hogy egyik állam a többiek fölé emelkedjék. E rendszer fenállott már Görögországban, később megujittatott Olaszországban, de főszabálylyá csak az uj-korban lett, midőn minden magasabb eszme elvesztő uralmát. Mig Ázsiában azt látjuk, hogy egy állam tulsulyra vergődésével a többieket elnyelte vagy magához vonzotta, addig Europában, különösen az uj-korban, két vagy több állam egyensulyban tartja egymást, megakadályozván ezáltal, hogy egy zsarnokoskodjék; és a kisebbek azon állam köré sorakozván, melly a terjeszkedni vágyóval szembe száll, ezáltal föntartják az egyensulyt, melly különben nem az anyagi erők egyenlőségén de azon tiszteleten alapul, melylyel egymás iránt viseltetnek.

És ez szükségessé tevé, hogy az államok egymást kölcsönösen szemmel tartsák, szövetségeket kössenek s követeket tartsanak, annyira, hogy a diplomatia a béke és harcz első tényezőjévé leve. Innét van az apró államok fontossága is; és ha előbb a fejedelmi házasságok csak holmi hübérrel gyarapiták a koronát, most megváltoztatják a viszonyokat az országok között és befolyással vannak magára a történelemre. Szokássá válván, hogy a fejedelmek csak fejedelmi házból nősüljenek, ezáltal a legnagyobb birodalmak keletkezhettek volna, ha az apró német herczegségek kisegitőül nem kinálkoznak, hol a herczegnőkkel való összekelések félelemre ugyan nem adtak okot, de a kevésbbé erős fejedelmeknek támaszt szereztek. A diplomatia által életbe hozott közjog a népjog szabta kötelezettségeken kivül még az illemszabályokra sőt a mellőzhetetlen szertartásokra is kiterjeszkedik, mellyek első tekintetre nevetségeseknek tünnek ugyan fel, mindazáltal arra szolgálnak,

hogy mindegyik állam politikai függetlenségét védjék vagy legalább a mellett tanuskodjanak.

Hamindjárt a nagyobb államok oda törekedtek is, hogy az aprókat hóditás vagy házasság által elnyeljék; ha a monarchiák a köztársaságokat, az örökös tartományok a szabad választással birókat ohajtották volna is felemészteni, mégis mindegyik nemzet törvényes önállása el volt ismerve, annyira, hogy Lengyelország feldaraboltatása nem csupán feljajdulást de sajnálatra méltó zavarokat idézett elő.

Ezen elévülhetlen törvényesség, eme részletes szerződések és nemzeti illemszabályok teszik alapjait az uj közjognak. Önkényes és egymással ellenkező alapok ezek, jóllehet mindegyik lényegesnek tünik fel; s azért minden dicsvágyó ahhoz tarthatta magát, melly érdekeinek jobban megfelelt, és igy ha nem is igazságos legalább törvényesnek ismert háborut indithatott.

A magán érdekek közepett némellyek közös érdekeknek tekintettek; illyenek valának mindenekelött a vallási érdekek: de a pápa tekintélye mindinkább alábbszállt, és a hittani vélemények körüli tudományos viták a közéletbe is átvitetvén, olly szakadást idéztek elő, melly Europát katholikus- és nem katholikusra osztá. Többször szintén egyesülniök kellett az államoknak, hogy távol tartsák a törököket, kik épen olly félelmesek valának akkor a monarchiai irányu mozgalmakra, mint az oroszok ma a köztársasági törekvésekre.

A gyarmatok, Europa országainak emez arany koronái, majd szövetkezéseket majd ellenségeskedéseket idéznek elő közöttök; az anyaországok leginkább megérzik ezt, különösen a politikai gazdászat igényelte rendszabályok miatt. A tengeri hadi erő ennek következtében olly óriási mérvben fejlesztetik, hogy a harcz többé nem egyedül szárazföldi csaták által döntetik el.

Még nagyobb figyelmet érdemel a gondolat fejlődése, és az eszközök, mellyek annak terjedését felette könnyiték: a nyelvtanulmány, a sajtó és posta. Ezek segélyével a müveltség a különböző tartományokban egyenlő mérvben növekedik, az egyiknek találmányai a többiek közös birtokává lesznek, s az europai tudományos köztársaság nem üres szó többé. Ez nem elégedvén meg avval, hogy maga haladjon előre, oda törekszik, hogy a szelidebb erkölcsöket az egész világon szétterjeszsze, és ekként az ujonan fölfedezett tartományokban alapitott gyarmatok a müveltség gyupontjává lesznek.

De a müveltség fejlődésében is megtartja eredeti sajátságait; az antagonismus a római törzsü déli, s a germán faju

északi nemzetek között még nem enyészik el s olly kicsinységekben is mutatkozik, hol az ember legkevésbbé várná. Azonban a nyugati öt hatalmasság fennen lobogtatja a müvelődés zászlóját, mig keleten a szlávok a barbarság maradványait kiszoritani és magokat uj betörések ellen biztositani akarván, csak lassan pallérozódnak.

Az államok benső szervezete még befejezve nincsen, mig némellyekben azon üdvös intézmények is elenyésztek, mellyek a viszszaélések megszüntetésére, akadályozására szolgáltak. A tartományok felaprózása, a fényüzési és tiltó törvények, a közlegelők, vadászkerületek és kiváltságok az uj kormányok alatt is fenállanak és pedig azon módositások nélkül, mellyeket nem a józan ész hanem az idő és körülmények hatalma tett szükségesekké. A germán eredetü népeknél a kormányok akként keletkeztek, hogy több egyenlő hatalommal biró főnök háboru idején egy fő alatt egyesült, s annak hűséget esküdött. Ezen szervezetet a meghóditott tartományokba is átültették s igy mindegyik állam élén egy fejedelem állott, s a fő és alsóbb nemesség a papsággal egyetemben képezte az államban az első rendet, melly azonkivül hogy adómentes volt, a fejedelemmel, fokozatszerüen, a törvényhozói hatalomban is osztozott. A parasztság még sok helyütt földhöz bilincselt szolgaságban hevert, polgári képviseltetéstől megfosztottan; a községek azonban fentarták magukat a polgárságban, a melly osztály az ipar által gyarapodva némelly helyeken szavazatot vivott ki küldöttei számára a nemzetgyülésben, különösen az adó megszavazásánál.

Illy országokban tehát a király a nemességtől, clerustól és városoktól függött, annyival inkább, minthogy a centralisatio emez előkorában a pénzügyi müveletek ismeretlenek lévén, csak kisebb számu hadsereg tartatott, a kalandor-vezérek pedig saját érdekökben mindig azon előitéletet táplálták, hogy a lovasság sokkal többet ér a gyalogságnál. A királyok tehát, nem lévén pénzök, administrativ rendszerök pedig tökéletlen, az egész államgazdászatot abban helyezték, hogy pénzt gyüjtsenek, azt háborura forditandók. De magukhoz rántván a fegyveres erőt s rendelkezésökre állván az államkincstár, oda törekszenek, hogy az ország nagyjait is a törvények alá vetvén s Rómától való függésöket mindinkább lazitván magukat függetlenné tegyék.

Az előbbi századok szabadsága csak kevesek kiváltságos helyzetében állott; kellett, hogy ez megszünvén az egyetemes egyenlőségnek engedje át helyét; az aristocratia tehát, bár nem küzdés nél-

kül, kénytelen engedni a királyok állhatatos törekvéseinek, kik ezáltal a monarchiát szilárdabb alapokra fektetik.

E korszak kezdetén azt látjuk, hogy Scandinávia a calmari egyesség okozta zavarokba bonyolódik s távol marad az europai hatalmak mozgalmaitól. Lengyelország, a lánczszem ezek és Oroszország között, tulsulyra vergődik a szlávok felett és félelmessé lesz a népekre nézve, mellyek őt szétzúzandók valának, amidőn barbár kormányformái benne belzavarokat támasztandnak. Az oroszok csak most szabadulván meg a tatárok igájától még mint vadak élnek kunyhóikban s nem vesznek részt nyugat politikájában. A magyarok Europa őreiként fegyverben állanak a törökök ellen. Ezekkel szembeszállva mind ők mind a csehek terjeszkedhettek volna, de a helyett hogy kezet nyujtottak volna egymásnak, mint ellenségek állottak szemközt, s ingadozva Lengyelország és Ausztria vagyis a szláv és német szolgaság között, végre is mindketten az utobbinak járma alá jutottak.

Spanyolország elüzte a mórokat és e diadal feletti örömében olly tüzzel rohant előre, hogy az ó-világ szük helynek látszott számára. Megszokván a régi emlékekre hivatkozni, makacsul ragaszkodnak azokhoz és határozottan visszautasitják az Europából jövő ujitást épen ugy mint visszautasitották azt, melly Afrikából jött. De az erő, mellyet a különböző országok egybeolvadása az idegen bitorlók kiüzésére adott a királyok kezébe, egyszersmind lehetővé tette nekik, hogy a cortest és kiváltságokat eltörölhessék s a kényuralmat, különösen az inquisitio felállitása által, megállapithassák. Portugalia nem elégedvén meg a mórok kiverésével, még Afrikában is folytatja a harczot ellenök s bámulatos tevékenységgel terjeszti a vallást és kereskedést a föld véghatáráig.

Francziaországban a gyermekek nélkül elhalt királyok javai a koronára szállanak, ami ennek erejét nem kevéssé neveli. A bárók, a helyett hogy mint előbb háboruskodtak volna a király ellen, most hü alattvalóivá levének, s ekként az idegenek azon herczegek helyett, kik egykor magok nyitottak nekik kaput, most bennök erős védfalra találandottak. Végre a jövedelmezőbb báróságok évi járadékok (apanage) gyanánt a királyi vérből származott herczegek kezeiben valának, kik azon reményben élvén, hogy egykor magok is a trónra juthatnak, nem akarták azt gyengiteni; továbbá a bárók fekvőségei nem daraboltattak fel mint Német- és Olaszországban, de sértetlenül átszállottak az elsőszülöttek birtokába, a többi testvérek pedig a had-

seregben alkalmaztattak [1]). Igy lett hatalmassá ezen ország; Bátor Károlyban kihalt az utolsó nagy hübéres [2]); VIII. Károly házasság által Bretagne urává lett s azonkivül igényt tartott Olaszországhoz; az országos rendek befolyása mindinkább hanyatlott, s a király azt tehette, mit akart. Ennek következtében Francziaország, bár mi külbirtoka sem volt, de Europa közepén állván s burgundi Károly hóditó szellemét örökölvén, gyanuval töltötte el a vele versenyző hatalmakat.

Angliában a fejér és piros rózsa-párt küzdelmei nagyon megritkiták s elgyengiték a nemességet, annyira, hogy jóllehet az ellenségeskedés megkezdése előtti évben a püspökökön kivül ötvenhárom lord ült a felső házban, a VII-ik Henrik által első izben egybehitt parlamentben mindössze csak huszonöten valának. Ekként sikerült e királynak a korlátlan s még a parlament által nem mérsékelt monarchiát megállapitani, miután a nemességtől a katonai hatalmat, ugyszintén a helyettesitési és menhelyjogot elvonta, s Irlandot az angol politika alá vetvén a területi egységet létrehozta; s leányát IV. Jakabnak eljegyezvén a Skóthonnali egyesülést is előkészitette. Ezenkivül Angolország egyik lábával Francziaországban állott, azonban még nagyon távol volt azon élénk kereskedelemtől és tengeri uralomtól, melly ma fő erejét képezi.

Ezen nemzetek nagyságának alapjaival Olaszország nem bir; sem uj tartományokat nem foglal, sem a központi hatalmat nem szilárditja, müveltsége, müvészete és gazdadsága által azonban mindegyiket tulszárnyalja. Itt életben vannak még a régi civilisatio maradványai, azonkivül az ujkori müveltség idegeit is birja Olaszország a pápában. Itt virágzik a tudományos földmüvelés, itt legterjedtebb a kereskedelem, itt honol a finomodott fényüzés. De a nemzeti érzület annyira elgyengült, hogy egy magasztos gondolat sem lelkesiti, annyival kevésbbé egyesiti őket akkor, midőn francziák, spanyolok és törökök egyenlő ravaszsággal és dühhel vetélkednek hazájok birtokáért.

A pápa helyzetét felette nehezité azon ellentét, melly kettős

---

[1]) **Machiavelli**, *Ritratti delle cose della Francia.*

[2]) A Burgundi herczegség mintegy kilenczedik részét tette a mai Francziaországnak. Hosszaságban harmincz mérföldre (leghe) terjedt: Bar sur Seinetől Mirabelig Lion mellett, szélességben szintén annyira: Auxonnetól Vezelayig, vagyis körülbelül százhusz mérföldnyi (leghe) területet foglalt el. 1477-ben a koronához csatoltatván mint külön tartomány kormányoztatott, megtartván administratióját, jogait és kiváltságait. Belőle alakittattak később a mai Ain, Cote d' or, Saone et-Loire, Yonne megyék egészben, Aube és Haute-Saone részben.

állása: földi fejedelem és a kereszténység feje között létezett. E hatalom egészen a közvéleményre lévén alapitva, nem maradhatott érintetlenül, midőn az ingadozott; de megszokott tapintatossága, melly abban állott, hogy várt és az igazság rovására akkor sem engedett, ha az veszteséget okozott, mindig kisegité a pillanatig tartó zavarokból.

Németországban az arany bullán s az egyes választások alkalmával kötött szerződéseken kivül mi sem határozta meg a birodalom jogait, s mig a császári méltóság egy részről ezer eszközt szolgáltatott egy dicsvágyó császár kezébe saját hatalma emelésére, más részről a rendek megtagadták tőle a közremüködést s még szükség esetében is vonakodtak öt fegyveres erővel s pénzzel segiteni. A különféle herczegségek, mellyek a birodalom alkatrészeit tevék, s a birodalmat mint valamelly szövetséget tüntették fel, nagyon meggyengültek az ismételt felosztások által [1]), mindazáltal sok főur közvetlenül a császártól függött, ugyszintén némelly, részben vagy egészben szabad városok, leginkább délen. Ezeket gazdagságuk tette fontosokká, főleg, midőn északon a Hansa, délen pedig a sváb szövetséggel szövetkeztek; polgári őrséget és zsoldosokat tartottak, ami nem csekély sulyt vetett a latba akkor, midőn még felette kevés volt a rendes

---

[1]) Németország ez időszerinti fejedelmi házainak történelme **Schoell** idézett s *„Cours d' histoire moderne des États européens"* czimü munkájának majd egész XIV, XV s XVI. köteteit foglalja el, s az egymásutáni politikai egyességeket (transactio) tekintve fontossággal bir. Mindez azonban nem tartozván hozzánk, megelégszünk a reformatio idejében szerepelt fejedelmi házak elősorolásával.

I. A szász ház. Két ágra oszlik a) Az *Ernesztin*-ág birja a szász és wittenbergi kerületet s azonkivül majd az egész thüringi tartományi grófságot. b) Az *Albertin*-ág birja a meisseni tartományi grófságot és Thüringia egy részét.

II. A wittelsbachi ház. a) Az idősebb ág kétfelé oszlik, a választói ágra, melly a rajnai kerületet birja, és a Simmern ágra, melly ismét a zweibrückeni és feldenzi ágra oszlik. b) A fiatalabb vagyis a bajor ház.

III. A brandenburgi ház. a) A választói ág birja a brandenburgi tartományt, b) az őrgrófi (markgräflich) ág Franconiában, kulmbachi és anspachi ágra oszlik.

IV. A hesseni ház, egyik a leghatalmasabbak közöl.

V. A meklenburgi ház.

VI. A braunschweigi ház. a) Luneburgi ág. b) Wolfenbütteli ág, s ezeken kivül a grubenhageni idősebb ág.

VII. A würtembergi ház, melly 1495-ben grófságból herczegségre emeltetett.

VIII. A badeni ház, 1527-ben badeni és durlachi ágra oszlott.

IX. A pomeraniai herczegi ház, és X. a clevei ház; kihaltak.

katonaság [1]). Ezen különböző alkotmányu és erejü államok közöl a városok, nemesek sőt nagyobbrészt a fejedelmek sem birtak szavazattal a császár választásánál, s mindannyian türték a megoszlás hátrányait, jóllehet közös eredetök, nyelvök s azon idők emléke, mellyekben mindnyájok felett egy király uralkodott, közöttök még mindig egységi kapcsot képezett.

Miksa (1493—1519).

Ezek közöl emelkedett ki az ausztriai ház, mellynek helyzeté nél és szivós politikájánál fogva sikerült tulsulyra vergődni, s mintegy örökségéül tekinteni a birodalmat, mellynek kormányzásában inkább saját birtokának öregbitését mint a császárság méltóságát tartá szem előtt. Evvel most Miksa volt felruházva, ki harmincznégy éves korában atyjától Ausztriát, Styriát, Karinthiát és Karnioliát, unokatestvérétől Zsigmondtól a másik ausztriai ág birtokait, jelesen Tirolt Sváborszagot és Elsasst, házassága által pedig Burgundiát, Breisgaut és Sundgaut örökölte, amelly utóbbiakat később fiának, az alig tizenhat éves Fülöpnek engedte át.

Szép külseje, élénk és kedves modora mellett kedvelője volt a

---

[1]) **Machiavelli** (*Rítratti delle cose d' Alemagna*) irja :

„Németország hatalmáról senki se kételkedjék, mert az valamint emberekben ugy gazdagságban és fegyverekben is bővelkedik. Mi gazdagságát illeti, csak egy község sincs, mellynek pénztárában maradvány ne mutatkoznék, s mindenki azt beszéli, hogy magának Argentinának nehány millió forintja vagyon. És ez onnét van, mert nincsenek más kiadásaik, mint azok, mellyek az élelmi szerek folytonos készletben való tartására szükségesek, miután pedig ezekből soha nem engedik magokat tökélotesen kifogyni, megujitásukra csak keveset költenek... katonaságuk nem kerül pénzbe, a mennyiben azt a polgárok képezik. Ezek ugyanis ünnepnapokon játék helyett fegyvergyakorlatokat tartanak s ki lőfegyverrel, ki lándzsavetéssel mulattatja magát. Fizetésekre s más dolgokra keveset költenek s igy a község pénztára rendesen gazdag.

Hogy a magánosok gazdagok, egyszerü oka az, hogy ugy élnek mint szegények, nem épitkeznek, nem ruházkodnak, s nincsenek fényes házibutoraik Megelégszenek, ha kenyérrel és hussal bővelkednek s van egy kályhájok, hova a hideg elöl menekülhetnek; és a kinek egyebe nincs, megél anélkül s nem jár utána. Ruhára tiz év alatt alig költenek el többet két forintnál, s mindenki állásához mérve ezen arányban költ; továbbá rendesen nem arra tekintenek mijök hiányzik, de amire szükségök van; szükségeik pedig jóval kevesebbek a mieinknél . . .

És ekként töltik el egyszerü és szabad életöket, s épen ezen okból nem igen mennek harczba, hacsak jól meg nem fizettetnek, sőt még ez sem lenne elegendő, ha községeik által arra nem köteleztetének; és ezért van szüksége a császárnak sokkal több pénzre mint más fejedelemnek.

tudományoknak és müvészeteknek, maga-is rajzolt és irt s ezenkivül jártas volt a zenében, épitészetben, bányászatban, földleirásban, történelemben, és a mit egyszer megtanult, nem igen feledé el. Kedvelé a harczot s mint illyen Frundsberg György tanácsai által támogatva rendszeresité a haderőt, s a Landsknecht-ekben állandó ezredekre osztott s kopjával felfegyverzett gyalogságot alkotott, mellyet azután a lovasság felállitása követett. Bátor egészen a vakmerőségig, bőkezü a pazarlásig; a zergevadászatot különösen szerette, a mi Tirol bérczein egyszer életveszélybe döntötte. Házának leglovagiasabb herczege, szivéből szerette Burgundi Máriát s rövid házassági frigy után elvesztvén, mindig fájlalta őt. Tiszteletet tanusitott atyja iránt, ki pedig kevessé érdemelte azt. Ez egykor egy kosár gyümölcscsel és egy erszény aranynyal ajándékozván meg fiát, ő csak az elsőt fogadta el, az utóbbit pedig kiosztotta övei között. „Ez egykoron tékozló leszen“ felkiálta atyja, mire Miksa következőleg felelt: „Nem az arany, de birtokosainak királya akarok lenni.“

Elkopott s helyén kivüli szólam akkor, midőn a lovagias időszakot az arany bálványozása váltá fel; annyi bizonyos, hogy annak szüke még ruháján is meglátszott, igy midőn burgundi Máriávali menyegzőjére volt menendő, ennek előbb uj ruhát kellett készittetnie számára, hogy illendően jelenhessék meg; később bretagne-i Annával volt jegyben s a házasság csak azért nem jöhetett létre, mert Miksa nem birt ezer scudót előteremteni. Hogy háromszázezernyi jegyajándékhoz juthasson, házasságra lépett Sforza Blankával, s VIII. Henriktől száz koronányi napi zsoldot [1]) huzott, mellyért Franczia ország ellen háborut kellett viselnie. Pénzért adta el a kiváltságokat, s a jogot a fattyu gyermekek törvényesitésére, s mi több, költők kinevezésére [2]). Mindamellett ezen végső szükségben sem nyult a kincsekhez és ékszerekhez, mellyeket őseitől öröklött.

Vállalatainak szerencsétlen kimenetele majd nevetségessé tette őt a történelemben. A németalföldiek elégületlenek lévén idegen seregével, fellázadtak s őt Brüggében egy gyógyszerész házában ostromzár alá vették, s csak akkor eresztették szabadon, midőn az

---

[1]) Egy korona vagy scudo hat frankot tesz.

[2]) 1501 augusztus 5-én Terralunga d' Alba Orbánnak, Montferrato őrgrófja tanácsosának megengedi, *ut facere, creare et instituere possit poetas laureatos, ac quoscumque qui in liberalibus artibus, ac maxime in carminibus, adeo profecerint, ut promoveri ad poeticam et laureatum merito possint.* **Tiraboschi**-nál VII. kötet, 1823. lap.

eléje terjesztett föltételekre megesküdött. Mások személyes bántalmakkal illették, de ő soha nem állott boszut azokért, s megelégedett avval, hogy azokat veres könyvébe följegyzé.

Geldern és Friesland nem tekintették magokat a birodalom alkatrészeinek, s a császár biztosai csak ugy láttattak általok szivesen, ha a népnek kedveztek. De midőn Miksa e méltóságot örökösen a szász herczegnek adományozta volna, ezt ők elüzték és Károly Geldern herczegének pártfogása alá helyezték magokat. Ebből harcz keletkezett, mellyet Miksa kénytelen volt félbeszakitani, hogy a schweiziak ellen fordulhasson. Ezek a brunneni szerződés (1315—53) értelmében szövetkeztek szabadságaik védelmére, anélkül azonban hogy egészen szakitottak volna a császársággal, melly nekik rendeleteket küldött, mellyekre ők azonban keveset adtak. Miksa szükségesnek látta, hogy ők továbbra is kapcsolatban legyenek a birodalommal legalább azon szövetség által, mellyet a sváb városokkal kötöttek, ők azonban, sok okuk lévén az elégületlenségre, fegyvert ragadtak.

„Ne ingereljetek, mert a nyakatokra megyek“ mondá a graubündeni követeknek. „Ne fáraszsza magát fölséged, felelének ők, a mi durva népünk nem igen tudja a császárnak a kellő tiszteletet megadni.“ És valóban Engadin-völgyben megverték őt (1499), azután pedig segitséget kértek a schweiziaktól; minek következtében a császár kénytelen volt a milanoi herczeg közbenjárásával békét kötni; és valamint az előbbi győzelmek az ausztriai ház uralmától, ugy a mostaniak a birodalomtól egészen függetleniték őket. A szabaditás munkáját megkoronázandók szövetséget kötöttek Franczia-országgal, mellynek hadseregét harczképes férfiakkal látták el.

Már III. Fridrik szükségét látta annak, hogy a birodalmat szabályozza; ez Miksa alatt jött létre. A wormsi birodalmi gyülés három tervet nyujtott át neki. Az első a birodalmi közbéke létesitésére, a második a legfelsőbb birodalmi törvényszék, a harmadik a birodalmi kormánytanács felállitására vonatkozott. Az első intézmény, melly örökbéke nevezet alatt hirdettetett ki (1495), számüzéssel, kétezer márka arany birsággal, ezenkivül a birodalom határán belül élvezett kiváltságaik, jogaik, hűbéreik s jó hirnevök elvesztésével bünteté azokat, kik a birodalom közbékéjét versenygéseik által megzavarni merészkednének; ugyanezen büntetés volt szabva arra is, ki a közbéke háboritóját pártfogolná vagy magánál tartaná, mindenki köteleztetvén a törvényszékekhez folyamodni s azok itéleteit bevárni.

A legfelsőbb birodalmi törvényszék (Reichskammergericht) szintén életbe lépett; állott pedig egy, herczeg, gróf vagy báró, egyházi vagy világi, biróból és tizenhat ülnökből. Ezek felerészben lovagok, felerészben ismét jogtudorok valának, kik a rendek előterjesztésére a császár által neveztettek ki, s kötelezve valának a közjog szerint szavazattöbbséggel a birodalom közvetlen tagjai ügyeiben első folyamodásu biróságként itélni, a nélkül azonban, hogy a rendeknek alattvalóik feletti törvényhatóságát megszoritanák. E törvényszék Frankfurtban székelt, s a fejedelem beleegyezett, hogy a számüzési itélet kimondása hatásköréhez tartozzék.

A harmadik tervezet csonkitani látszott a királyi előjogokat; mindazáltal midőn az olasz háborura szükségelt költségek megszavazása végett igénybe vette volna a rendeket, engedett ezek kivánságának, s a birodalmi kormánytanácsot (Reichsrath) felállitotta, hogy az a legfőbb törvényszék felett őrködnék s ennek a közbéke fentartására vonatkozó határozatait végrehajtaná; továbbá hogy az előbb a birodalmi gyülésnek fentartott dolgok felett tanácskoznék s végre rendkivüli esetekben a császárt, a hat választót s a kijelölt tizenkét egyházi s világi fejedelmeket egybehivná. Tagjai összesen huszan valának: egy választó, egy egyházi s egy világi fejedelem, öt tanácsos a választó fejedelmek által nevezve, egy gróf, egy főpap, továbbá két követ a városok részéről, egy az ausztriai tartományokból, egy Burgundiából; a többi hat tanácsos a birodalomból és pedig egy-egy a franconiai, bajor, sváb, felső rajnai, alsó rajnai, mellyhez Westphália is oda csatoltatott, és szász kerületekből.

A császár azt hitte, hogy könnyebb leend husz mint száz urat vezetni, de csalódott; csakhamar kellemetlenségek fejlődtek ki; a rendek, mellyek nem voltak benne képviselve, panaszkodtak s megtagadták az adót, melly annak fentartására vettetett ki, azért csakhamar feloszlott, s 1502 után nem volt többé kormánytanács.

Udvari tanács.

Miksa, örökös tartományai most már nagy kiterjedésüek lévén, egy udvari tanácsot állitott, melly azokra nézve a legfőbb törvényszéket képezné s őt a kegyelmi s közigazgatási dolgokban véleményével támogatná; néha a birodalom közügyeiben is kikérte tanácsát s eléje vitette a birodalmi rendek között fölmerült pörös ügyeket és a fejedelmek alattvalóinak felebbezéseit, s igy lassanként a birodalom legfelsőbb törvényszékévé nőtte ki magát, melly a fentebb emlitett s Frankfurtban székelő birodalmi legfőbb törvényszékkel

hatáskörre nézve versenyezett, s különösen a királyi előjogok védelmezésében tünt ki.

Kevéssel később a birodalmat czélszerübben szervezendő, azt tiz kerületre osztá (1512), az emlitett öthöz hozzáadván a rajnai választó fejedelemséget, melly magában foglalta a három egyházi választó fejedelemséget és a palatinatust (Kurpfalz); a Felső-szász kerületet vagyis a szász és brandenburgi választó fejedelemségeket a szász, pomeraniai, meklenburgi és Anhalt herczegségekkel; Alsó-Szászországot vagyis a régi szász kerületet; végre a császár és spanyol király örökös tartományai képezték az ausztriai és burgundi kerületet. Porosz- és Csehország nem voltak befoglalva e földrajzi felosztásba. Mindegyik kerület élére egy kapitány és néhány tanácsos állittatott, a közbéke fentartása felett őrködendők, s a legfelsőbb birodalmi törvényszék itéleteit végrehajtandók.

MÁSODIK FEJEZET.

Olaszország. — Savonarola.

Olaszország, az idegenek tekintetcinek és vágyainak eme czélpontja, ismét a dicsvágyak és érdekek szinhelyévé ugy szintén az összes europai politika mozgalmainak titkos rugójává leve [1]). Itt a müveltség óriási léptekkel haladt előre, s mig egy részről az áhitat számos idegeneket vonzott az apostolok sirjához, ugy más részről az értelmiség zarándokai is ide sereglettek, lelkesedést, példányképeket s a tudományos kutatásokhoz szükséges buzgalmat keresendők, nem különben a szabad gondolkozás és polgári szabadság feletti tapasztalatokat gyüjtendők, később hazájokat világitandók meg azon fénysugarakkal, mellyeket az olasz müveltség gyúpontjánál sajátitottak el. A tudományok kedvelése itt a fejedelmek kötelességének tekintetett; Cosmo, a haza atyja, negyvenöt irnokot tartott, könyvtárát gyarapitandó. Medici Lorenzo pedig maga köré gyüjté a tudósok virá

---

[1]) E korszak történészei a következő nagy irók valának: Guicciardini, Varchi, Scipione Ammirato, Jacopo Nardi, Machiavelli, Paolo Giovio, Pietro Bembo sat. A franczia hadjáratokat legtökéletesebben irta le Philippe de Commines, kinek müvét a „Société de l' histoire de France" Párizsban 1840—43. bocsátotta közre. A levelezések és követi jelentések fontossága és száma ezen időszakban kezd jelentékenyen emelkedni, mellyek között különösen kitünnek a Machiavelliéi.

gát, saját verseit énekeltette az utczán, álarczos meneteket vezetett s általában egész viseletében méltónak mutatta magát a dicső melléknévre, melylyel kortársai s az utókor megtiszteltték. A nápolyi király Titus Livius egy szép kéziratát követelte tőle a béke dijául. Federico urbinói herczeg Florenczben és másutt negyven másoló irnokot tartott, és csupán másolatokra harminczezer aranyat (ducati) költött. Francesco Sforza meghagyta, hogy Toscanában minden jó könyvet vegyenek meg számára, s annyi irnokot szerezzenek, a menynyit képesek. A görögországi szökevények épen ugy szerepeltek a követi teendők végzésében és a szerződések létrehozásában mint a fejedelmek nevelésében. Lodovico Moro udvarában a legkitünőbb elmék gyülekeztek össze. Itt volt Bramante épitész, Franchino Gaffuri zenész, Luca Paciolo mathematicus, Gabriele Pirovano és Ambrogio Varese orvosok és csillagjósok, Lionardo da Vinci festész és minden, Demetrio Calcondila, Giorgio és Giulio Merula, Alessandro Minuciano, Emilio Ferrari irodalmárok; itt voltak továbbá Donato Bossi történész és jogtudós, Pontico Virunio tudós és államférfi, kik vetélkedtek a fejedelem magasztalásában; a florenczi Bernardo Bellincioni koszoruzott költője, Bernardino Corio és Tristan Calco pedig történészei valának; Andrea Cornazano terzettekben itt énekelte meg a hadi tudományt; Bartolomeo Calchi, Tommaso Piatti, Tommaso Grassi és Giacomo Antiquario a tudományok pártolásában urokkal vetélkedtek, ki a paviai egyetemet bővitette s csak egyetlen egy napot sem töltött el, a nélkül hogy maga előtt történetet ne olvastatott volna.

Minden alkalom indok volt az ünnepélyre és látványosságra, mellyeknél a fényüzés és jó izlés egymással vetekedett; a régiség tanulmányozása nagyon észrevehető lett az irmodorban és az épitészeti müvekben, a nélkül azonban hogy az szolgai utánzássá fajult volna.

Gazdagok lévén az olaszok, s a mellett elfoglalva a müvészet, ipar és kereskedés által, sem kedvök sem idejök nem volt a katonáskodásra s jobbnak látták a fegyveres erőt, mint Arabia vagy India bármelly áruit, alku utján szerezni meg, s igy a katonáskodás puszta életmódnak tekintetvén, elveszté becsét, s erkölcstelen zsoldosok töltvén meg a hadsereg sorait, ezen körülmény a fegyverviselést mindinkább megvetésre méltó foglalkozássá alacsonyitotta le. Csak néhány kisebb ur vett részt személyesen a harczokban, állásuk követelte nemes kötelességüknek s előjognak tekintvén a vezérkedést; és ez volt az oka, hogy a háboruk nem dühhel de bizonyos udvari-

asággal folytattattak, s kiváló gonddal igyekeztek elháritani az emberészárlást. Igy a háboruk, mellyekben tulajdonképen az arany vetélkedett és a gazdagabb s ravaszabb volt mindig a szerencsésebb, hosszura huzódtak, természetesen a nélkül hogy a legyőzött egészen tehetetlenné tétetett volna, a ki rendesen minden cselfogást felhasznált, hogy uj erőhöz juthasson. A helyhatósági kormányzatból származott kikerülhetetlen zavarok azt eszközölték, hogy vagy a nemesek választanának kebelükből egyet, ki őket egyesitvén hatalmasokká tenné arra, hogy a népet elnyomhassák, vagy a nép ruházná át valakire fölségi jogát a végből, hogy az elnyomatást kikerülje. És minthogy sokkal könnyebb kielégiteni azt, ki nem kiván egyebet mint hogy el ne nyomassék, mint azt, ki másokat elnyomni kiván, az apró zsarnokok kedveztek a népnek, s pártfogásuk alá vették, akadályozván mások visszaéléseit ha nem egyébért is, mint, hogy maguk annál többet s annál biztosabban követhessenek el.

Ez időtájban minden kormány oda törekedett, miként a hübérnököket elnyomván, a polgárságot emeljék, hogy igy a két osztály egyenlősitése által a hatalmat központosithassák, amiben szerintök egyedül rejlik az erő; azon meggyőződésben lévén, hogy „egyetlen egy tartomány sem lehet boldog, hacsak valamelly köztársaság vagy fejedelem önkénye alá nem hajtja fejét, mint az Franczia- és Spanyolországban történt“ [1]).

De a nemesség Olaszországban nem mindenütt volt egyenlően szervezve. Lombardiában és Toscanában a köztársaságok által megalázott nemesek a városokba huzódtak, hol müvészettel s kereskedéssel foglalkoztak, Romagnában ellenben és Nápolyban csak nyomoru életjelt adtak magokról, amennyiben vagy némelly dicsvágyók fondorkodásaiba és egyesek harczaiba vegyültek, vagy alkuba bocsáták vitézségöket, s igy mint zsoldosok azon becsülést is elveszték, melly reájok mint lovagokra örökségképen szállott. Mindazáltal a nemesek még az előbb nevezett két tartományban sem voltak egyenlősitve a néppel, sem a törvény előtt, sem pedig hivatalképesség tekintetében; az összetartás azonban hatalmat kölcsönözvén nekik, igyekeztek a polgárok fölé kerekedni, kik ellenök viszont a czéheket állitották; egyik a másik ellen nem az egyenlőségi joggal de nyert vagy bitorlott kiváltságokkal állott elő, s igy az államgépezet nem az érdekek egysége de épen azok ellentéte által hozatván mozgásba, a köztársaság üdvös szervezése lehetetlenné vált. Ez okozta

---

[1]) **Machiavelli**, *Discorsi*, I. 12.

a folytonos hintálózást és azt: „hogy az életbe léptetett reformok nem a közjó megszilárditását hanem egyes pártok megerősitését és biztonságát czélozták, melly biztonság azonban épen nem éretett el, mindig fönmaradván még egy elégedetlen fél, melly igen hasznavehető eszközzé válhatott annak kezében, ki azon állapot változását óhajtotta“ [1]).

És emiatt nem jöhetett létre azon véleményegység, melly elkerülhetetlenül szükséges a nemzeti egységhez, lenne bár az monarchiában vagy pedig szövetséges államokban. A négy fő állam közöl, mellyek rendesen ellenséges indulattal viseltettek egymás iránt, egy sem volt olly erős, hogy a másikát legyőzhette volna. A köztársaságok nem tarthatták fegyverben a polgárokat, és noha folytonos gyanuval voltak eltelve a kebelökben élő nemesek és a szomszéd fejedelmek iránt, mégis kénytelenek valának fegyvereiket igénybe venni. A fejedelmek tulkapásának három akadály állott utjában: a bárók, a nép, a kisebb uraságok, mellyek gyengék valának felülkerekedni, de elég erősek másokat abban akadályozni: a miből egyenetlenség, harcz s hütlenség fejlődött ki.

A dicső Lorenzo halálával az egyensuly rendszere, melly egy idő óta fenállott, önzéssé és csalárdsággá fajult, és a politika most már nem tekintetett egyébnek mint mesterségnek általa a hatalomra jutni és azt minden áron megtartani, a nélkül hogy ez aljas törekvés valamelly magasabb eszme látszatával palástoltatott volna el. Ekkor közönségesen azon nézet volt elterjedve, hogy a győzelemre legjobb ut a csalás, melly tévedés inkább szokásból és hibás fölfogásból mint pedig a lélek roszaságából származott, miután még az egyébként lelkiismeretes egyének is a hűtlenséget alkalmilag megengedhetőnek vélték magoknak: nagy embernek nem a legvitézebb de a legravaszabb, s gyalázatnak a bukás nem pedig a siker tartatott, bármilly eszközöket használt is valaki ennek elérésében. Ez uton láttuk haladni XI. Lajost, VII. Henriket, és castiliai Ferdinándot; de Olaszország mint a politikai üzelmek központja leggyakrabban legszembetünőbb példákat mutatott fel azon politikából, mellynek feltalálójául tekintetett és végre áldozata lett.

Mindazonáltal az ügyek itt sem mentek volna roszabbul mint másutt, ha a külföld Olaszország dolgaiba nem avatkozik, mert a franczia kereskedés, a spanyol vadság s a német vitézség nem kevéssé zavarták azok mesterséges menetét; a nagy planczták közele-

---

[1]). **Machiavelli**, *Della riforma di Firenze.*

dése mint drabantokat saját pályakörébe vonta az apró olasz államokat. Most a polgárokból álló katonaságot részeges schweiziak, rendkivül ragadozó spanyolok, heves és erkölcstelen francziák, durva és gőgös németek váltá fel; az eddig bizonyos kimélettel folytatott háboruk helyébe pedig a vendégszeretet valamennyi törvényeinek, az illedelemnek, sőt magának a szerelemnek erőszakos megsértése s ezeken kivül olly esztelen kegyetlenség lépett, melly nem valamelly meghatározott czélból s nem csak a kitünőbb egyéniségeken de különbség nélkül mindenki felett dühöngött és pedig egyedül azon ördögi szándékból, hogy gyötörjön és romboljon, bizonyos dicsőséget érezvén abban, ha erejét és dühét éreztetheti azokkal, kikből a sziv és ész életét kioltania nem sikerült.

A régi köztársaságokból néhány még életben volt, Florencz azonban már megtanult engedelmeskedni a Medicieknek, kik azt annál jobban gyengiték, minél inkább szépiték; Lucca és Siena köztársaságból oligarchiává levének; Bologna a Bentivogliok hatalma alatt állott; Genua a szabadságból csak azon fáradalmakat érezte, mellyekkel mindig ujabb urat keresett. Milano előbb féktelen köztársaság most korlátlan monarchiává lett, hol, mint mindjárt látandjuk, Lodovico Moro dicsvágya a legszerencsétlenebb következményü idegen betörést készité elő. Velenczében a nemesek kormánya egyik volt Europában a leghatalmasabbak közöl, s az akkori politikusok épen olly bámulattal voltak eltelve az iránt, mint a korunkbeliek az angolországi iránt; ezenkivül a külföld előtt olly tekintélylyel birt s gazdagsága és eszélyessége olly jó hirben állott, hogy bármellyik hatalmasságra nézve jó előjelnek tekintetett, ha vele Velencze szövetkezett [1]). Nem alapos azon állitás, hogy a Jó-Remény fokának fölfedezése tette volna tönkre a velenczeieket, ellenkezőleg soha sem voltak gazdagabbak mint épen a XVI. században, és Serra még 1600 évben is ugy nyilatkozott, hogy az Ázsiából (keletről akará mondani) Europába szállitott áruk mind e városon vitettek keresztül. Csak később hagyta el a kereskedelem megszokott utait s Velencze is csak akkor szállott alább, midőn Marseille és kelet között közvetlen kereskedelmi közlekedés jött létre. Ha tehát Velencze megtartotta volna tengeri hatalmi természetét, könnyü leendett versenyeznie az

[1]) „Általános vélemény, hogy a velenczei uralom egyértelmű az arany hegygyel, és közönségesen hiszik, hogy nem csak a köz-kincstár vagyon tele, de még az egyesek szekrényei is, s hogy végre az egész város csupa arany és ezüst.“ *Relazione* di **Gio. Corner** del 1569.

ujabbakkal s uralmát az Adriai-tengeren megállapitania. De mig Spanyolország és Portugalia uj utakat törtek maguknak, ő a régiek mellett maradt, és a helyett hogy nemes verseny által igyekezett volna öket felülmulni, magához méltatlan fondorkodásokkal akarta hátráltatni, és mig üdvös feltételek alatt egyezkedhetett volna Egyiptommal a suezi átjárást magának biztositandó, addig tábori mérnököket és ágyukat küldött az indiánoknak, hogy a spanyolokat és portugalokat visszaverjék. Ekként önzővé levén, a mit erejéből vesztett, csalárdság által akarta pótolni s dicsvágyát a szárazföldre irányzá, itt azonban egyik oldalról Ausztria, másikról pedig Törökország által korlátoztatván végre Olaszországra veté szemeit, a mi annak tartományait gyanuval és féltékenységgel töltötte el.

Az aragoniaiak Nápolyban székeltek, melly ország legnagyobb kiterjedése daczára leggyengébb volt az olasz államok között, mert a király személye gyülöletes volt a nép előtt, a bárók pedig, kiket vérökben nem fulaszthatott meg, folytonosan utjában állottak. Katholikus Ferdinánd vágyott e trón után, de minthogy ez az egyensulyt tönkre tette volna, háboru származott belőle, mellynek következtében azok árasztották el Olaszországot, kik sorsára később olly szomoru befolyást gyakoroltak.

A pápa nem állott többé élén Olaszországnak, s épen olly kevéssé volt képviselője a guelfek pártjának és a függetlenségnek, de igénybe véve világi fejedelemsége és ollykor azon gond által, hogy unokaöcscsei részére államokat szerezzen, kénytelen volt himbáló politikát folytatni. Azon összeütközések, mellyek világi fejedelemségét érinték, hátrányára voltak egyházi fensőbbségének is, melly különösen Felső-Olaszországban kevés tiszteletben részesittetett. Annyi igaz, hogy a pápa Rómában minden önhatósági képviseletet megsemmisitett, állama leghatalmasabb báróit, a Colonnákat és Orsiniakat megalázta, a többieket pedig vállalatainak támogatására kényszeritette; hogy továbbá Nápolyban, mellyhez főuri igényt tartott, mindig jelentékeny befolyást gyakorolt, s hogy végre megszokott ügyessége az alkudozásokban fontos állást biztositott számára a politikában, mellynek központja e században még mindig Róma volt.

Meghalván VIII. Incze, ki azonkivül hogy a politikai ügyekbe mélyen be volt bonyolodva, a háborukat és ellenségeskedéseket nem kevéssé szitotta, Ascanio Sforza, egyik tagja a hasonnevü milanói herczegi háznak, a conclaveban magának számos szavazatot biztositott; nem sikerülvén azonban vetélytársát Giuliano della Rovere-t kiütnie, Rodriguez Lenzuoli spanyol bibornoknak, ki nagybátyjáról,

III. Calixtus pápáról a Borgia melléknevet vevé fel, adta el azokat, s ez pénz és fondorkodások által VI. Sándor név alatt csakugyan pápává is lett (1492. auguszt. 11.)

VI. Sándor.

Ez már előbb is mint rendkivüli ügyes és kitünő tehetségü férfiu volt ismeretes; bátorsága mitől sem rettent vissza, ha dicsvágya kielégitéséről volt szó, erkölcsisége azonban olly rosz hirben állott, hogy valóban szomorunak kellett lennie azon időnek, midőn illy férfiu előtt sem volt elzárva a legfőbb egyházi méltóság. Erős kézzel ragadta meg a kormány gyeplőit, legelőbb is a bárókat és rablókat fékezte meg, a melly utóbbiak a vakmerőség olly fokára jutottak, hogy csupán az előbbi pápa utolsó betegsége alatt kétszázhusz polgár esett el tőreik által. De egészen más érdekek mint az egyházéi vezérelték lépteit, minden gondját ugyanis egyedül arra forditá, hogy Vanozza Rózától született gyermekeit minél dusabban lássa el.

Toscanában Florencz a főhatalmat magához ragadta s a többi városok politikai önállását megsemmisitette, Luccát és Sienát kivéve, mellyek az által kerülték ki a hasonló sorsot, hogy el voltak feledve. A nélkül hogy a democraticus formákat levetközné, Florencz megszokta a Medici családot urának tekinteni, melly ottan már egy század óta a fejedelmi jogokat gyakorolta. A tőkék, mellyeket a florenczi kereskedők külföldön helyeztek el, akadályozólag hatottak a politikára, a mennyiben ezt nem ritkán olly szövetségre kényszeriték, melly a közérdeknek nem épen felelt meg. A városokban, mellyeket Florencz uralma alá vetett, még friss emlékezetben élt egykori függetlenségök, és különösen Pisa lassanként igyekezett a lánczokat magáról lerázni, s hogy a szomszédtól szabadulhasson, kész volt idegenek járma alá hajtani fejét [1]), ami csak ugy bocsátható meg, ha tekintetbe veszszük, hogy még eddig nem ment keresztül azon ta pasztaláson, melly egyedül képes a népeket eszökre tériteni. Egyébiránt a florenczi pártok még nem enyésztek el, és vagy dicsvágyból

[1]) Pisa eziránt alkudozásba bocsátkozott Francziaországgal, mellynél a következőket kötötte ki: tartson ott egy kormányzót, s a várost ne adja át a florencziekneк, se meg ne engedje nekik, hogy ott lakhassanak s kiváltságokat élvezhessenek; továbbá foglalja vissza Livornót, a pisai révpartot és a vidéket. Innét elutasittatván, ugyanezen feltételek alatt Spanyolországnak ajánlotta fel magát, s azonkivül a jövedelmek felét, másik fele a városé maradván; kikötötte továbbá, hogy Spanyolország ottan mint Siciliában alkirályt tartson s hogy a pisaiak a spanyol alattvalókkal egyenlő jogot élvezzenek. Az alkutervek a florenczi irattárban (*Archivio delle Riformagioni* classe 2-da, dist. III. nro 9.) láthatók.

vagy valódi hazaszeretetből folytonosan bujtogatták az országot. Hogy féken tartassanak, nagy erőre vagy nagy ügyességre volt szükség, t. i. elnyomni vagy elámitani. De a dicsö Lorenzónak, ki a szabadságot nem akarta megsemmisiteni, csupán félrevezetni, II. Péter (1492) lett utódja, ki lélekben épen olly gyenge mint testben erős, labdázás és versrögtönzés által akarta ügyessége jó hirét megállapitani, a mivel a politikai téren egyáltalában nem birt. Ez csakhamar elfeledvén, hogy családja a népből emelkedett ki s az által lett hatalmassá, különvált töle, s erkölcstelensége által elkeseredett gyülöletet keltett maga iránt, melly ha nem is tör ki mindjárt, azért nem feledtetik el.

Savonarola.

Vérszemet kaptak ezáltal az elégületlenek, kik Girolamo Savonarola ferrarai születésü (sz. 1452) szerzetesben hatalmas szószólóra találtak. Nemes születésü bár, mégis a népért élt-halt, szerzetes bár, mégis kitünően jártas a politikai tudományokban, határozottan democrata, de mellette őszintén ájtatos. Sz. Tamás tiszteletére a dominikánusok szerzetébe lépett; és Gianfrancesco della Mirandola azt mondja róla, hogy tulságos szigoru a bünök ellenében s felette szelid a bünösök irányában; nyugalma és vidám ábrázata világos bizonyságai tiszta lelkületének, szegénysége pedig olly betüszerinti, hogy legkedvesebb emberének sem tudott egyebet hagyományozni könyveinél és képeinél. Kezében rendesen elefántcsont kis koponyát hordott, hogy az által folytonosan emlékeztessék az emberi nagyság semmiségére s valóban minden bünnél inkább kerülte a hiuságot. Nehogy egyéb teendők által elvonattassék szerzete legelső kötelességének, a predikálásnak teljesitésétől, csupán világi tag akart maradni, mégis letévén a fogadalmat (1475), a bolognai kolostorban alázatossága és töredelmessége által tüntette ki magát, hol egyszersmind a szentirás tanulmányozására szentelte idejét. Bresciában (1484) a Titkos-látások könyve felett predikálván, beszédeibe politikai eszméket vegyitett, mellyeket annál mélyebben érezett hallgatósága, mennél nagyobb volt az elnyomatás. Innét a florenczi sz. Márk kolostorba tétetvén át egy damaszkusi rózsabokor alatt csekély számu hallgatósághoz tartotta beszédeit, lassanként azonban annyira megszaporodtak hallgatói, hogy a szónok a székesegyház szószékét volt kénytelen igénybe venni. Onnét a nagymérvü és komolyan egyszerü ivek alatt szórta menyköveit a papság sülyedése, a politika zürzavara s a müvészetek elfajulása ellen, mindig abból indulván ki s avval végezvén: mindent a népért s a nép által.

Ékesszólása nem volt mesterkélt, de szivből jött; gyakran könyek tolultak szemeibe, máskor a gyenge testben lakó erös lélek tüzével heves kifakadásokra hagyta magát ragadtatni, a mikor néha egészen kimerülve igy kiáltott fel: „Nem vagyok többé képes, nincs már erőm. Ne aludjál tovább, oh Uram, ama kereszten, hallgasd meg e könyörgéseket, et respice in faciem Christi tui. Oh dicsőséges szüz, oh szentek, könyörögjetek az Urnál érettünk, hogy ne késsék meghallgatni bennünket. Nem látod-e, oh Uram, hogy e rosz emberek gunyolnak, csufolnak minket s nem engedik szolgáidnak, hogy jót cselekedjenek? mindenki kinevet bennünket s a világ gyalázatjává levénk. Mi könyörögtünk, mennyi könyhullatások és sohajtások között! Hol van gondviselésed, hol jóságod és hüséged? Ah ne késsél, oh Uram, hogy a hitetlen és gonosz nép ne mondhassa: Ubi est Deus eorum?... Te látod, hogy a roszak mindennap gonoszabbakká lesznek s ma már javithatatlanoknak látszanak: terjeszd ki tehát felénk a te kezedet, a te hatalmadat. Nem vagyok képes tovább folytatni, nem tudok mit mondani, nem marad egyéb hátra mint zokognom. Nem mondom, oh Uram, hogy a mi érdemeinkért hallgass meg bennünket, a te jóságod, a te Fiad iránti szeretetedre kérünk ... Könyörülj juhaidon. Nem látod-e itt őket búba merülve és üldöztetve? nem szereted őket oh Uram? nem vettél-e emberi testet magadra s nem feszittettél-e fel érettök? Ha én nem vagyok alkalmas e munkára, ... távolits el engem, oh Uram, s vedd el éltemet. Mit vétettek neked juhaid? Ők semmi roszat nem cselekedtek. Én vagyok a bünös, de ne tekints, oh Uram, az én büneimre, tekints most egyszer a te kegyességedre, a te szeretetedre, és éreztesd mindnyájunkkal a te irgalmasságodat."

Igen jó alkalmat szolgáltatott a szerzetesnek a Mediciek anyagias, önző és minden magasabb eszmét kizáró kormánya. A nép, melly Lorenzót ugy tekinté mint a florenczieк legbecsesebb tulajdonainak bitorlóját, a többi között azt beszélte, hogy Savonarola a halálos ágyában fekvő herczeghez hivatván, először azt kérdezte tőle, ha vajjon hiszen-e az Isten irgalmasságában s azután, vajjon hajlandó lenne-e a törvénytelenül szerzett javakat visszaadni, a haldokló némi habozás után beleegyezett; végre pedig, ha vajjon visszaadná-e a népnek előbbi szabadságát és kormányát, mire azonban Lorenzo tagadólag válaszolván a szerzetes eltávozott, a nélkül hogy őt megáldotta volna.

Annyi szerencsétlenség és pedig olly időben, midőn a müveltség növekedőben volt, a sötét utakon járó politika lelkiismeretlen fondor-

kodásai, ama kérkedő utálatosság még a pápai széken is, ugyszintén a gyakori kormányváltozások következtében hazájokból számüzött honfiak jajkiáltásai azon általános hiedelmet keltették a népben, hogy nagy szerencsétlenségek előestvéjén áll, mellyek minél határozatlanabbak voltak, annál rémitőbbeknek tüntek fel. A szerzetes táplálta e hiedelmet és gyakran ismétlé: „Szerencsétlenség! szerencsétlenség! oh Olaszország, oh Róma, mondja az Ur, egy népet küldök rátok, melly titeket ki fog törölni a népek sorából. Népek, éhesek mint az oroszlánok, fognak jöni, és a halandóság olly nagy leszen, hogy a sirások az utczákon fognak járni, azt kiáltozván: Kinek vannak halottjai? és ekkor egyik atyját, másik gyermekét fogja vinni. Oh Róma, ismétlem neked, tarts bünbánatot, oh Milano, oh Velencze tartsatok bünbánatot“ [1]).

A nép azt hitte róla, hogy közvetlen összeköttetésben van az istenséggel, hogy ihletve van s belát a jövőbe. Annyi igaz, hogy ismerte az emberi szivet és tudta, hogy a zsarnokság első életföltétele az alattvalók romlottsága, azért a morál segélyével a nép erkölcsi javitásával, s az evangeliomi szentség megujitásával akarta a szabadságot visszaállitani. — „Florenczi nép (mondá), a gonoszokhoz szólok: Te tudod a közmondást, melly azt tartja, hogy a szerencsétlenségek a bünök következményei. Menj és olvasd: midőn a zsidó nép az erény ösvényén járt s barátja volt az Istennek, mindig boldog volt; ellenben midőn a gonoszság utjára tért, az Isten csapásokat bocsátott rája. Florencz, mit tettél, mit követtél el? hogyan állasz Isteneddel? akarod, hogy megmondjam? Lásd. A mérték megtelt, gonoszságod elérte tetőpontját. Florencz várj, várj egy nagy csapást. Uram, te légy bizonyságom, hogy társaimmal együtt imádság által akartuk e végveszedelmet elháritani; tovább nem lehetett. Mi kértük az Urat, hogy legalábbb döghalállá változtassa e csapást; vajjon megnyertük-e e kegyelmet vagy nem, látandod.“

A nép, melly egészen ki volt zárva a közügyekből s tevékeny bár de csak külső életet élt, bensőleg nagy szükségét érezte valami fensőbbnek s igy igen természetesen szeretettel csüggött azon, ki szemeit az ég felé irányozta s bajainak ott mutatván fel gyógyszerét, ekként csüggeteg kebelébe reményt öntött. Ennek következtében az Apenninek falvaiból már hajnal hasadtával számtalanok sereglettek össze Florencz kapui előtt, mellyek megnyittatván előttök s a feléledt keresztény szeretet által melegen fogadtatván s támogattat-

[1]) XXI. Beszéd.

ván, szent borzalommal hallgaták a szerzetes beszédeit, s ezekre annyian tértek meg „hogy az egyház első napjai megujulni látszottak.“ (**Burlamachi**).

Az udvar és a gyönyörhajhászok, kik lágymelegeknek (Tiepidi) neveztettek, gunytárgyává akarták tenni azokat, kik általok siránkozóknak (Piagnoni) czimeztettek; melly nevek csakhamar két különböző pártot jelentettek nemcsak a morál de a politika sőt a müvészet s irodalom terén is.

Nem kerülte el Savonarola figyelmét Olaszország romlottságának másik főoka sem. A classikusok szenvedélyes tanulmányozása által ugyanis a pogány eszmék annyira elharapóztak, hogy azok a buján tenyésző dudvaként az evangeliomi jó magvakat egészen elfojtották, s igy történt, hogy az akademiákban a keresztnevek pogány nevekre változtattak, a történelemben Krisztus mint Jupiter fia szerepelt, az apáczák vestaszüzeknek, Mária istennőnek, a gondviselés sorsnak kereszteltettek, a cardinalisok pedig „patres conscripti“-nek neveztettek; továbbá mythologicus czélzások rutiták el a pápák tiszteletére készitett érmeket s dicsverseket [1]). Az iskolákban pogány hősök valának a bámulat tárgyai, s azokban nemcsak Tibullus és Catullus de az Ars amandi sőt a Priapea is értelmeztetett. A bölcseletet illetőleg sem állottak jobban a dolgok, Aristoteles elméskedései például nagyobb tekintélylyel birtak a szentirásnál, s a plátói fönségesség álbölcseleti örjöngéssé fajult el. „Az egyházi szónokok, mondja Savonarola, a bölcsészek semmit-nem-mondó szólamaiból és a szentirásból bizonyos zagyvalékot készitenek s azt árulják, az Isten

---

[1]) VI. Sándor megválasztatása alkalmával valamennyi felirások hősi nevekre czéloztak:

Caesare magna fuit, nunc Roma est maxima: sextus
Regnat Alexander; ille vir, iste Deus.
egy másik: *Opes quae sunt tibi, Roma, novus fert Deus iste tibi.*
és egy másik: *Scit venisse suum patria grata Jovem.*
Olim habuit Cypris sua tempora, tempora Mavors.
Olim habuit; sua nunc tempora Pallas habet.

Marsilio Ficino Giovanni Medicit ezen szavakkal dicsérte: *Est homo Florentiae missus a Deo, cui nomen est Joannes. Hic venit ut de summa patris sui Laurentii apud omnes auctoritate testimonium perhibeat.* (Jamblichus ajánlatában) És Plotinusnak szájába következő szavakat adja Plátóról: *Hic est filius meus dilectus, in quo mihi undique placeo: ipsum audite.* (Előszó Proclushoz). Isotta, Pandolfo Malatesta Rimini urának kedvese utóbb neje a tiszteletére veretett érmen és sirkövén a *diva* czimmel tiszteltetett meg; Carlo Pinti pedig sirversében ugyancsak őt az *ágyasok diszének és büszkeségének* nevezi.

és hit dolgával pedig mit sem törödnek" [1]). Az oltárfestmények ingerlően, meztelen s élőkhöz a botránykoztatásig hasonló alakokat ábrázoltak s a kiváncsiak szent mise alatt ide tódultak fölismerni az ország hires szépségeit.

A szerzetes szenvedélyesen kikelt a multnak ezen bálványozása ellen, melly ismét fel akarta támasztani, a mi már nem létezett s többé nem létezhetett; de elképzelhető, milly sértő volt e szigor a pedánsok eme korában, az ész és érzéki gyönyör szolgálatába szegődött irodalom idejében s Aretin kortársainak közepette! És minthogy a szerzetes az öregeket „keményeknek találta mint a kő" a fiatalsághoz s gyermekekhez fordult, ezekbe vetette reményét s evégre azt akarta, hogy anyáik emlőiből szivják magokba az erényt, hogy oktattassanak a szép tudományokban de az uj társadalom s a kereszténység elvei szerint, hogy a régiségből vétessék ugyan az anyag, de a kereszténység legyen annak alapja és koronája, hogy tanulmányoztassanak a pogány nagyságok, de jusson hely az egyház atyái s különösen az „Isten városa" számára is, s hogy végre a gyenge nemzedék elméjébe a szentek és vértanuk története korán beoltassék.

Milly különös, hogy már háromszáz évvel előbb és pedig a pedanteria közepette illy igazságokra találunk, mellyek ma mégis mint vakmerő ujitások botránykőül szolgálnak a régiség bálványozói előtt.

Milly szépnek tünhetett fel különösen Olaszország bájoló ege alatt s a müvészetek anyavárosában e lelkesült szellem előtt azon gondolat, hogy azokat ujjáteremti s a szépséget visszavezeti az Istenhez, kitől az tulajdonképen eredetét vette. És megérte ezen örömet s látta, hogy a fiatalság, a szebb jövő eme záloga, körüle csoportosul, hogy azon fiatalság, melly előbb viszálkodás és bujálkodás között töltötte napjait, most a házi tüzhely körül gyülekezve áhitattal végzi imáit és olvasóját, s hogy ünnepnapokon seregestül jönek, magukat olajágakkal felékesitendők, hogy azután kint a szabadban énekeljék az általa készitett s azon dallamokhoz alkalmazott hymnusokat, melylyeken előbb a ledérséget és erkölcstelenséget zengedezték [2]). Ekként

---

[1]) Böjt IV. vasárnapi beszéd.

[2]) „Az emlitett gyermekek összegyülvén, magok közöl tisztviselőket választottak, kik bejárván a vidéket, az ártalmas játékokat s a különféle vétkes szokásokat kiirtották; a kártyákat, koczkákat, szerelmi elbeszéléseket s rosz irányu novellákat összeszedték s a tüzbe vetették. Továbbá ha az utczákon vala-

a tudomány, költészet és zene ujjászületését ünnepelte. És ime a farsangi bohózati látványosságokat, Camillus és Paulus Emilius diadalainak utánzásait, egy meghatóbb szinjáték váltotta fel. Virágvasárnapon Krisztusnak Jerusalembe való bevonulását adták elő: a menetet nyolcz gyermek, egyik kezökben keresztet másikban olajágat tartván, nyitotta meg; ezek után a szerzetesek jöttek, kiket a nagy tömeg követett, mellyben a koldus a gazdaggal, a szegény az urral tarka vegyületet képezett, végül a menetet fejérbe öltözött és virág-koszorukkal ékitett leánykák zárták be. Eközben gyermekhangok ajtatos énekeket zengedeztek, s mig a jámborok szemei könyekbe lábbadtak, az általános felindulásban maguknak a lágymelegeknek (Tiepidi) ajkain is elhalt a gunymosoly, melylyel e jelenetet fogadni készültek.

Hogy a festészetnek uj irányt adjon, Frà Girolamo a szabadkőmivesek páholyaihoz hasonló intézményt tervezett. Evégre a kolostorhoz oskolát akart kapcsolni, hol a szerzet világi tagjai a szentély árnyában magokat a festészetben és szobrászatban gyakorolnák. Addig is oda törekedett, hogy a szépségről és ennek az erényhez való viszonyáról a közönségben helyesebb és tisztább nézeteket alkosson [1]). Sok korabeli nagyhirü müvész ugy tekintette őt mint mesterét és szentet. Picco della Mirandola, miután őt egyszer hallotta, nem érezte magát jól, ha ujból nem hallgathatta; Angelo Poli-

---

melly szeméremsértő öltözékü nővel találkoztak, udvariasan köszönték s egész nyájassággal megfedték, mondván: *Kedves kisasszony, jusson eszébe, hogy meg kell halnia s itt hagynia mindezen pompát, czifraságot.* Illyen s ehhez hasonló beszédekkel azt eszközölték, hogy ezen időtől fogva sokan ha nem is Isten iránti szeretetből legalább szégyenből jóformán alábbhagytak hiuságukkal. Ekként még a különben gonosz és fajtalan emberek is, nehogy felfedeztessenek s ujjal mutassanak rájok, sok illetlenséget abbanhagytak.“ *Vita di Giovanni da Empoli.*

[1]) „De mondjátok meg nekem, miben áll a szépség? talán a szinekben? Nem. A szépség bizonyos alak, melly az összes részek és szinek arányából és összhangzásából áll elő; és ezen arányból származik egy tulajdonság, melly szépségnek neveztetik; ez azonban csak az összetett dolgoknál áll, mert az egyszerüek szépségét világosságuk képezi. Nézzétek a napot, szépsége abban áll, hogy világossága vagyon; nézzétek az Istent, ő maga a szépség, mert legnagyobb fénye vagyon, és a teremtmények csak azon mértékben szépek, a mennyiben az Isten szépségében osztoznak és ahhoz minél közelebb állanak; ugyszintén annyival szebb a test, minél szebb a lélek. Vegyünk fel például két egyenlő testi szépséggel biró nőt, kiknek egyike szent életü, másika pedig erkölcstelen, és látni fogjuk, hogy a szent életü mindenki által jobban szerettetik, és minden szem feléje fordul, igenis még az érzéki embereké is.“

ziano öt szentnek és egy magasztos tan tudós és kitünö hirdetöjének nyilvánitotta; a plátói költö Benivieni erélyesen védelmezte tanait; Giovanni delle Corniole legszebb metszvénye e szerzetest ábrázolja, ugyszintén Baldini és Botticelli neki szentelték vésüjöket; Andrea della Robia és öt fia számos érmeken örökitették; Cronaca, a nagy épitész „nem akart másról csak róla beszélni;" Lorenzo di Credi neki szentelte költészete szüz zsengéit; frà Benedetto hires miniaturfestö midön öt ellenségeitöl megtámadtatni látta, felfegyverkezett védelmére [1]), és miután áldozatul esett, Botticelli éhség által akarta magát megölni, Baccio della Porta festész pedig csuklyát öltött magára s később frà Bartolomeo név alatt hires férfiuvá lett; Baccio di Montelupo szobrász a városból kiköltözött.

Lelkesitve beszédeinek szép sikere által, Savonarola egy mü létesitését merte megkisérleni, nem rettegve azok itéletétöl, kik az alak classikus csodálásának vallást, érzeményt, eredetiséget, erényt, szóval, mindent készek voltak feláldozni. A gyermekek házról házra jártak anathema-kat kutatandók, — igy nevezték a fajtalan fényüzés azon czikkeit, mellyeket a szónok megbélyegzett, — és a piaczra hordván össze az erkölcstelen dalokat, a szeméremsértö képeket és festményeket, ugyszintén a kártyákat, koczkákat, asszonyi ékeket, Boccaccio és Pulci mocskos bohózatait [2]), azokat ottan elégették; igenis a szépmüvészetek, a gyönyör, az elfajult költészet és érzéki örömök városában, Firenzuola hazájában, megégették; a nép látja azt, és örömében a Te Deum-ot énekli.

A szerzetes el lévén határozva, a társadalom minden kinövéseit orvosolni, most a nyervágynak üzent háborut, és ott, hol annyi bank virágzott s általok annyi uzsorás meghizott, a szegények ügyében emelte fel szavát és számokra nyilvános kölcsönbankokat (monti di pietà) alapittatott s beszédeiben olly alkotmány létesitését sürgette, mellyben a nagy tökepénzesek meg lennének fosztva azon határtalan hatalomtól, mellyet eddig a közügyek vezetésében élveztek; a kor-

---

[1]) Ugyanettöl, ki mint világi Bettuccio di Firenze név alatt volt ismeretes, jelent meg utoljára *Cedrus Libani* czimü költemény, mellyben Savonarola élete terzettekben iratik le.

[2]) Giuseppe Maffei *Storia della letteratura italiana* czimü müvében elkeserve beszéli, hogy Petrarcának *aranyozott, miniatur-festményekkel* ékitett s ötven scudo értékü költemény-gyüjteményét is megégették. „Végre — igy folytatja — megérkezett a végzetes óra annak számára, ki hazájában annyi botrányt okozott, s Petrarcának és Boccacciónak árnyai meg vannak boszulva.

mányzat a község kezeibe adatnék vissza és helyreállittatnék a világi és egyházi hatalom közötti egyensuly.

Tisztelettel viseltetett ő ugyan az utóbbi iránt, de nem volt annyira elfogulva, hogy ne látta volna a visszaéléseket, s ne tudta volna, mennyit árt az egyháznak a clerus tudatlansága és erkölcstelensége; s azon szabadsággal, mellyet az egyház, mig a reformatio rombolólag nem lépett fel, soha sem nyomott el, szemére hányta vétkeit s megtérésre unszolta. „A keresztény fejedelmeknek azt irta, hogy az egyház végromlása felé közelget s azért eszközölniök kellene, hogy egyházi zsinat tartassék, ő abban bebizonyitandó lévén, hogy az egyháznak nincs feje s hogy a ki jelenleg e méltóságot viseli, nem valódi pápa, nem méltó ez állásra, söt nem is keresztény.“ (**Burlamachi**).

De, mikor hallgattak a hatalmasok és bünösök azok intő szavára, kik őket jobb utra tériteni akarták? A lágymelegek (Tiepidi) folytonosan ellenzéket képeztek a siránkozók (Piagnoni) ellenében és megvetéssel néztek a reformator szerzetesre. Álszenteskedők bevádolták Rómába és frà Mariano da Genazzano VI. Sándor előtt predikálván annyira ment, hogy felkiáltana: „Égesd meg, égesd meg sz. atya az ördög eszközét, égesd meg az egész egyház botránykövét,“ miről Savonarola értesülvén, a székesegyházban tartott predikációjában következőleg válaszolt neki: „Isten bocsásson meg neked, ő azonban téged meg fog büntetni és rövid idő alatt nyilvánosságra fog jöni, ki viseltetik nagyobb tisztelettel a világi államok és kormányok iránt;“ és valóban kevés idő mulva kiderült, hogy Mariano Olaszország elnyomói érdekében fondorkodott.

A közlelkesedés hét egész évig környezte a szegény szerzetest, a nélkül hogy ő abban valami dicsőséget helyezett volna, s mig Róma kiközösitéssel és máglyával fenyegette, Savonarola csak annyit mondott: „Azért léptem kolostorba, hogy megtanuljak szenvedni, s mikor a szenvedések meglátogatnak, akkor már megbarátkoztam velök, s azok meg fognak engem tanitani mindig szeretni és mindig megbocsátani“ [1]).

---

[1]) Hatrahagyott s nem régen fölfedezett leveleiből a következőt közöljük: *Pesciai Domenico Buonvicini szerzetesnek.*

Krisztus Jézusban legkedvesebb testvérem. Béke és öröm a sz. Lélekben. Dolgaink igen jól mennek, mert az Isten csodálatosan működött; mindazáltal nehéz küzdelmek között élünk, mellyeket visszatérésed után rendre el fogok neked beszélni, most nem lévén tanácsos azokat megirni. Sokan attól tartottak és tar-

HARMADIK FEJEZET.

Milano. — VIII. Károly hadjárata.

Milanóban a népuralmi önkényt a katonai zsarnokság váltotta fel. Ezen államot a Sforzák mint hübért birták a császártól, hogy igy a nép szabad választása alá vetve ne legyenek, azonban investiturát, mellynek szükségét ugy sem érezték, a császártól kérni nem akartak. A milanói területen kivül a herczegséghez tartoztak még Cremona, Parma, Pavia, Como, Lodi, Piacenza, Novara, Alessandria, Tortona, Bobbio, Savona, Albenga, Ventimiglia vidéke is, és a genuai szárazföld, mellyek évenként hatszáz ezer aranyat (ducati) jövedelmeztek [1]. Gian Galeazzo (1476—94) viselte ugyan itt a herczegi czimet, de egyebet semmit, miután nagybátyja Lodovico Moro vitte helyette a kormányt. Ezen dicsvágyó és ravasz férfiu [2]) eleinte a Sanseveri-

---

tanak, hogy az történik velem, a mi montefeltroi Bernardino szerzetessel, (ki az uzsora ellen tartott beszédéért a városból kiüzetett). A mi ezt illeti, állapotunk bizonyára nem veszélynélküli, de én mindig reméltem az Istenben, tudván a szentirás szavaiból, hogy a királyok szive az Ur kezében vagyon, s tetszése szerint kormányozza azt. Remélem az Urban, hogy ajkaink által sok jót fog munkálni, mert ő mindennap vigasztal engem, és ha el vagyok csüggedve, szellemeinek szavai által bátorit, mellyek gyakran ismétlik füleimben: Ne félj, mondd ki bátran, mit az Ur sugall neked, mert az Ur vagyon te veled; az irástudók és farizeusok küzdenek ugyan ellened, de nem fognak legyőzni. Vigasztalódjál azért és légy jó kedvü, mert dolgaink igen jól mennek. Ne kedvetlenedjél el, ha ama városban kevesen járnak a predikációkra, elég az illy dolgokat keveseknek hallani: a kis magban nagy erő van elrejtve. Frà Giuliano és nővére üdvözletöket küldik s az utóbbi üzeni, hogy ne légy csüggeteg, mert az Ur vagyon veled. Én igen gyakran predikálok az egyház megujitásáról, és a ránk következő csapásokról, nem általában, de a szentirás alapján, annyira hogy senki nem róhat meg, ha csak azok nem, kik erényes életet élni nem akarnak. A gróf igen szépen halad az Ur utján és gyakran eljő predikációinkra. Alamizsnát nem küldhetek, mert hamindjárt meg is érkeznék a pénz a gróftól, bizonyos tekintetek várakozást parancsolnak. A többi dolgokat, mellyekről leveledben említést teszesz, igyekezni fogok elvégezni. Rövid vagyok, mert az idő mulik. Add át tiszteletemet a főnök-atyának, a lectornak, Giorgio és Cosimo testvéreknek és a többieknek. Mindnyájan egészségesek vagyunk, különösen a mi angyalkáink, kik magukat kegyeidbe ajánlják. Légy egészséges és imádkozzál érettem. Ohajtva várom visszajöttödet, hogy akkor elbeszélhessem neked az Ur csodás müködéseit.

Florencz, marczius 10-én 1490.

[1]) **Corio**, p. VII.

[2]) *Estoit homme tres saige, mais fort craintif et bien souple quant il avoit*

nók vezérlete alatt álló ghibellin párttól támogattatott, midőn azonban ez Milano ellen fellázadt és annak hadat üzent, visszaüzte s a paviai várat és kincstárt, melly utóbbi „leggazdagabb volt az akkori keresztény világban,“ elfoglalta, magához rántott minden hatalmat s ugy rendezte az államot mint sajátját. Most már nem elégedve meg a hatalommal, a czimet is birni s unokaöcscsét egészen kiszoritani akarta. De mit mondottak volna erre a szomszédok? mit különösen a calabriai herczeg Gian Galeazzonak az apósa? Fel kellett tehát zavarni a vizet, hogy abban halászni lehessen.

Az olasz fejedelmek fenyegettetve lévén a francziáktól, az anjoui ház igényeinek örököseitől, szükségesnek látták egymással szövetkezni; és Lodovico Moro egy nyilvános tény által akarván e szövetség létrejöttét Európával tudatni, azt inditványozta, hogy mindegyik fejedelem követe bizonyos meghatározott napon az uj pápa szokásos üdvözlésére megjelenne Rómában, hol mindnyájok nevében a nápolyi király követe emelne szót. Egy a követek közöl, Pier de' Medici, nem elégedvén meg avval, hogy fényes kiséretével a többieket elhomályositja, a florenczi ékesszólásnak is szabad nyilást akart engedtetni, a miért Lodovico megneheztelt, annyival is inkább mert eszébe jutott, hogy az emlitett követ a Sforzákkal kötött régi szövetségtől elpártolván Ferdinand királyhoz közeledett, ki Lodovico Morót arról vádolta, hogy unokaöcscse felett zsarnokoskodik s őt még az élelmi szerekben is szükséget szenvedni engedi. VI. Sándor is igyekezett az aragoniai herczeg kedvébe járni, remélvén, hogy tőle egyik fia részére Alfonz calabriai herczeg természetes leányát megnyerheti, de látván, hogy kijátszatott, sőt hogy az alattomban szitani törekedett Virginio Orsini engedetlenségét, ki Viterbo és Civita Vecchia közötti állásánál fogva a nápolyiak előtt Róma kapuit felnyithatá, Lodovicóval szövetkezett. Ennek sikerült a velenczeiekkel is véd- és daczszövetséget kötni, Miksa császártól pedig, kinek unokahúgát Bianca Máriát dus jegyajándék kiséretében nőül adta, a milanói herczegségre investiturát titkon eszközölni (1493). Lodovico ismervén a fejedelmek igéreteinek becsét, jól tudta, hogy ezek szövetségére csak addig számithat, mig érdekök is ugy kivánja, azért kétoldalu politikát folytatva, uj támaszt törekedett nyerni a franczia királyi házban,

---

paour (j' en parle comme de celluy que j'ay congneu et beaucoup de choses traicté avec luy) et homme sans foy s'il veoit son prouffit pour la rompre. **Commines**, VII. 3.

melylyel a milanói herczegek többszörös házasság által ugyis rokoni összeköttetésben állottak.

VIII. Károly franczia király.

VIII. Károly atyja halálakor (1483) közel volt 14 ik évéhez, tehát azon korhoz, mellyben a franczia korona-herczegek nagykoruaknak nyilvánittatnak, de XI. Lajos gyenge egészsége vagy inkább féltékenysége, ki attól félt, hogy fia épen ugy fog fondorkodni ellene mint ő fondorkodott atyja ellen, távol tartotta őt az államügyektől és tanulmányoktól, s igy sem az embereket nem ismerte, velök sohasem találkozván, sem olvasni és irni nem tudott. Ezen elszigetelt állásából minden átmenet nélkül atyja trónjára jutván, önmaga előtt pirult, ha társaságba kellett lépnie, azért noha későn a tanulásnak adta magát, csakhogy ebben mi rendszert sem követett. Még alig tudott olvasni, s már Caesar és Nagy-Károly hőstettei lelkesiték, s ő is hős akart lenni. S valóban bátorságát tekintve nem állott tőlök távol, de épen nem birt sem azok lángelméjével, melly a nagy vállalatok tervezésére, sem kitartásukkal, melly ezek kivitelére olly igen szükséges. Nővérének Anna de Beaujeu-nek, ki nagykoruságáig a kormány vezetésével volt megbizva s a ki hajthatlan erélyességét és képmutatását illetőleg méltó tanitványa volt atyjának, sikerült Olivier le Daim, XI. Lajos borbélya, pénzügyminisztere, szóval, mindenesének kivégeztetése, ugyszintén Jean Doyac parlamenti főállamügyész és kém megcsonkittatása és számüzetése által a közvéleményt maga részére hóditani. Eközben az országos rendek a kormányzói hatáskör szabályozása végett Tours-ba gyültek össze (1484), s megszakitva a hallgatást, mellyet az előbbi kormány rémuralma kényszeritett rájok, hangos panaszokra fakadtak s Franczia ország hat nemzetiségének egyesitése mellett is felszólaltak; annyira egynek érezte magát e nemzet az aristocratia meggyengülése után. Itt mondatott ki továbbá, hogy az ország ki van merülve s csak tartós béke által képes régi erejét visszanyerni; e helyett azonban megkezdődtek a nagy háboruk.

Károly királynak kenetett, de mig ő kutyákkal, oskolás fiukkal, leánykákkal s minstrelekkel mulatta magát, nővére magához ragadta a főhatalmat, daczára Lajos orleans-i herczeg ellenkezéseinek, ki végre fegyverhez is nyult, de Saint-Aubin mellett megveretett (1488).

Károly Annával Bretagne örökösével házasságra lépvén, ez által ama nagy hübér birtokába jutott, másrészt azonban Miksa császárral, kinek leánya volt már előbb eljegyezve számára, komoly

meghasonlásba jött. A császár e méltatlanságot tudatta Angolországgal, melly kapva az alkalmon vele szövetséget kötött s Calaisnál partra szállott. A császár mint egy kalandor Angolország zsoldjába állva fogott fegyvert Francziaország ellen; saját államai által azonban pénzzel nem segittetvén, tétlenül kellett vesztegelnie s csakhamar békealkudozásokba bocsátkoznia. Károly ennek következtében átadta neki Franche-Comté, Artois, Charolais és Noyers vidékét, VII. Henriknek pedig hétszáz negyvenöt ezer scudót (nyolcz millió frank) fizetett s ezen felül Katholikus Ferdinándnak csupa lelkiismeretességből visszaadta Roussillont és Cerdagne-t, Francziaországnak a Pyrenaei hegyek felöli kulcsait. Ez az egység művét, mellyet atyja élte feladatául tüzött ki, egészen tönkre tette, de mit gondolt ő országának ezen feldarabolásával, ki a világ meghóditásáról álmodozott.

Károly mayne-i herczeg, az anjoui ház utolsó ivadéka, XI. Lajost nevezte ki örökösének. Az akkori közjog szerint a fejedelmek ugy rendelkezhetvén államaikkal mint saját birtokukkal, Károly elhatározta Nápoly- és Konstantinápolyhoz való jogait érvényesiteni s a keleti birodalmat helyreállitani. Lodovico Moro táplálta e dicsvágyat s arra bátoritotta őt, hogy a törököknek Europából való kiüzésére igen alkalmas kiinduló pont lenne Nápoly meghóditása, hogy továbbá a vállalat könnyen kivihető, miután ő neki Genuán [1]) és Lombardián keresztül szabad átmenetet engedne s ezenkivül pénzzel és fegyveres erővel is segitené; a pápa magát az aragoniakon megboszulandó legalább kéz alatt támogatná; a florenczi kereskedők, Francziaországban lévén főbankjok, evvel nem szakitanának; Velencze barátságos indulattal viseltetnék iránta, de más oldalról Törökország által ugyis eléggé el lenne foglalva; ezekhez járult még, hogy számos nápolyi főur igen bőkezüleg bánt a menekültek szokásos pénzével, az igéretekkel és bujtogatásokkal. Francziaországban a nemesség mindig kiváncsian leste az alkalmat, hogy vitézségét kitüntethesse [2]) s birtokokat szerezhessen; nővérének pedig Károly elutazása igen kedves dolgot tett, a mennyiben kényuri hatalmát tovább is gyakorolhatá; végre még ollyas jövendölések is forgalomba jöttek,

---

[1]) Genua Francziaország főurasága alatt állott s mint hűbér Galeazzónak adatott, ki azt hódolata jeléül Károly királynak ajánlotta fel: *Le seigneur Ludovic donna à aucuns chambellans du roi huict mil.*

[2]) *Le Français ne fut jamais qu'il n'aima à mener les mains, sinon contre l'étranger, plus tôt contre soi-même. Aussi le Bourguignon et le Flamand disent de nous, que quand le Français dort, le diable le berce.* **Brantôme**, disc. 89. *sur les colonels généraux.*

hogy Károly nemcsak Constantin birodalmát de még Dávid országát is meghóditaná.

Károly tehát sereget gyüjtvén s a szükséges előkészületeket megtévén, felkiáltott: „Menjünk oda, hova a harczi dicsőség, a népek egyenetlensége s barátaink segedelme hivnak bennünket.“ De a hadjárathoz megkivántató pénzt előbb a béke megvásárlására azután pedig a szép és nyájas lioni nők számára rendezett lovagjátékokra [1]) és ünnepélyekre forditván, kevésben mult, hogy vissza nem tért. Azonban részint dicsvágyó részint roszlelkü udvaronczai által terve valósitására ösztönöztetvén a legmagasabb kamatra ismét pénzt szerzett, és pedig ötvenezer aranyat (ducati) Milanoból, százezeret a Sauli háztól Genuából; Savoyi Blanka pedig gyémántjait adá neki kölcsön, mellyeket ő azután elzálogositott.

Ezalatt Olaszország sem szunyadott. Ferdinánd legelőbb is a pápát vonta el tőle, nőül adván egyik fiának Alfonz calabriai herczeg természetes leányát Sanchát. Ferdinand az előkészületek folyama alatt hirtelen elhalván (1494. jan. 25), a most nevezett herczeg lett utódja, ki gazdag kincstárral, virágzó flottával, sok személyes bátorsággal söt még a sikerhez annyira megkivántató hütlenséggel és kegyetlenséggel is bőmértékben birt. Kezdetben megfelelt a várakozásnak, és ritka erélylyel lelkesité a fejedelmeket az olasz függetlenség megvédésére, azonkivül pedig országát a szárazföldön ugy mint a tengeren a szükséges erőditményekkel ellátta, s igy a francziáknak a genuai terület ellen intézett első kisérletcik sikertelenek valának.

Azonban az olaszok megszokták a francziákat, mihelyt földjökre lépnek, szabaditójokként tekinteni; Gian Galeazzo remélte, hogy nagybátyja hatalma alól kiragadják; a florencziek avval biztatták magukat, hogy a Medicieket nyakukról lerázhatják; VI. Sándor házának államot gondolt szerezhetni; a velenczeiek az aragoniai ház megalázására, a nápolyiak végre az idegen járom lerázására számitottak; a mélyebb belátásuak ellenben elegendő okot találtak az aggodalomra, még akkor is, ha a köznépet ugy mint a tudósokat egyiránt elrémitő csillagjóslatokat figyelmen kivül hagyták is.

Ezalatt Károly átkelt az Alpeseken (auguszt.). Seregét három ezer hatszáz fegyveres rendes (Hommes d'armes), hatszaz breton ijász,

---

[1]) *Ce gentil roy ne songeoit qu'a donner aux seigneurs et aux dames force beaux plaisirs, et passe-temps et des beaux tournois à la mode de France, qui ont toujours emporté le prix pardessus tous les autres; jeux guerriers, où il etoit toujours des mieux tenans et des mieux faisans.* Ugyanaz.

ugyanannyi franczia vadász, nyolczezer könnyü gyalogság, szuronyos fegyverrel felszerelve, ugyanannyi schweizi alabárdos képezte, kik ezer főre menő zászlóaljakra voltak felosztva. A francziák a nép salakjából valának összeszedve, valódi akasztófavirágok, majd vállok megbélyegezve, majd füleik megcsonkitva, a miért is rendkivül hosszu hajat és szakált viseltek [1]), a többi is vad csőcseléknépből állott, de uj harczmodoruk, fegyverök és kegyetlenségök által félelmesekké levének. És itt tünik ki, milly alant állott az olasz hadrendszer, majd az intézmény hibája következtében, inkább egyesek mint az állam kötelessége lévén a hadkiállitás, majd a rosz tüzérség, gyalogság és nehéz lovasság, különösen pedig a nehezen szállitható és kezelhető ostromágyúk miatt, mellyekkel csak felette nehezen valának bevehetők a várak, s igy a háboruk igen hosszura huzódtak. Mig olasz olasz ellen küzdött, mindnyájan egyenlően lévén fölszerelve, egyik nem tett tul a másikán, de most a francziáknál már nem ökrök által vonatott bomba-mozsarak szerepeltek, mellyek csak hosszu időközönként vetettek egy-egy követ az erősség ellen, de száznegyven nagy és ezerkétszáz kisebb, majd gyalog emberek által vállaikon vitetett, majd lovak által vont hegyi ágyu szünet nélkül szórta a vas golyókat, mellyeknek a régi váracsok ellenállani képesek nem valának. Azért a taktika többé nem abban állott, hogy, miként a harczjátékokban, csapat csapat ellen egymásután küzdjön, de a mieink nagy bámulatára és botránykoztatására seregek rohantak, mellyek legyilkolandók valának nemcsak az embereket de a lovakat is; a Rapallo mellett vivott csata, mellyben száz ember esett el, már mészárlásnak tekintetett.

„Mindazáltal, mondja Commines, e hadsereg mindenben szükséget szenvedett. A király, kinek feje lágya még alig volt benőve s hozzá gyenge testalkatu és önfejü volt, sem okos tanácsadókkal, sem jeles hadvezérekkel, sem pedig pénzzel nem rendelkezhetett; a seregnek nem valának sátraik, noha a tél nem sokára beköszöntendő volt, ugy hogy el kell mondani, miként e vállalatot kezdetben ugy mint végén az Isten vezette, a vezérek bölcsesége legalább azon mit

---

[1]) *L' armée du petit roi Charles VIII. était épouvantable à voir. De tous ceux qui se rangeaient sous les enseignes et bandes des capitaines, la plupart étaient gens de sac et de corde, méchans garnemens échappés de la justice, et surtout force marqués de la fleur de lis sur l'épaule, esorillés, et qui cachaient les oreilles, à dire vrai, par longs cheveux hérissés et barbes horribles, autant pour cette raison que pour se montrer plus effroyables à leur ennemis.* **Brantome**, *disc.* 89. cit.

sem lenditett.“ Károly Savoyán és Montferraton keresztül, hol miután e tartományok gyengék s gyermekek kezében valának, mi ellenállásra sem talált, Astiba, az orleans-i herczeg főurasága alatt álló franczia városba érkezett; Turinban a herczegnő udvarhölgyei élén vonult eléje, kik „kifogás alá nem eshető izléssel valának öltözve“; a város szini előadásokat rendezett tiszteletére s egy paripával ajándékozta meg, mellyet ő udvariasságból Savoyának nevezett; az egész hadjárat alatt ezt lovagolta és Nagy-Sándor példája után indulva napló-irójának meghagyta, hogy arról gyakori említést tegyen.

Páviában találta a testileg beteg de lelkileg még inkább gyengélkedő Gian Galeazzó-t. Ennek neje Izabella mindent elkövetett, hogy férje bátorságát felköltse s arra birja, hogy lealázott helyzete javitására Károlynál a kellő lépéseket megtegye, de a csüggeteg lelkü herczeg még azon kisérleteket sem birta magába zárni, mellyeket neje az ő megszabaditására tervezett. Nem maradt tehát egyéb hátra, mint hogy unokatestvére Károly kegyére bizza magát [1]; de Lodovico Moro által megelőztetett. Ez ugyanis a királynál több különös szépségü milanói hölgyet mutatott be, kik által a király elbájoltatván, néhánynyal közölök szerelmi viszonyba ereszkedett, s alkalmasint ennek következménye lehetett a himlő is, mellyben nem sokára megbetegedett. Néhány nappal később Gian Galeazzo méreg okozta hideglelésben meghalt; igy adja azt elő egy akkori történetiró, a nép hiedelme után indulva, melly rendesen annak tulajdonitja a bünt, kinek azt elkövetni érdekében állott, s ekként Lodovico a közkivánatnak engedve a herczegi czimet fölvette.

A franczia urak nemes lelkületét fellázitotta e gyalázatos tény, s Károlyt sürgették, hogy most már Lodovico Moro ellen forditsa fegyverét, de ő jobbnak látta az aragoniaiakat megtámadni, noha azok erre mi okot sem szolgáltattak, s tovább vonult. A florenczieк közől a menekültek hozzá csatlakoztak, a többiek, Francziaországot mindig a guelf-párt védőjének tartván, arról panaszkodtak, hogy II. Medici Péter által meggyőződésök- és érdekökkel ellenkező háborura kényszerittetnek. Péter látva az öldökléseket és gyujtogatásokat, mellyeket a francziák országában elkövettek, nem mert ellenállani, de Károlyhoz menvén tőle békét vásárolt, nagy összeg pénzen kivül átadván neki Pisa, Livorno, Pietrasanta s más fontosabb helyeket

[1]) VIII. Károly és Gian Galeazzo Savoyai II. Lajosnak két leányától származtak.

(novemb. 6.). Péter ezen gyáva és önkényes eljárása miatt a florenczeik nyilt lázadásban törtek ki, s az országát alkuba bocsátó fejedelmet kövekkel üzték el, egyszersmind árulónak és lázadónak kiáltván ki őt (novemb. 9.); Pier Capponi, Francesco Valori és Savonarola mindent elkövettek, hogy a mostan fellángolt hazafiui lelkesedést táplálják. Károly Pisát, melly nyolczvanhét évig hordta a florenczeik jármát, szabadnak nyilvánitotta, miért e város a florenczi oroszlán (il mazocco) helyére szabaditója szobrát állitotta fel.

Károly (novemb. 17.) „győzelme jeléül fegyverrel kezében, lova csipőjén lándzsával ékitve“ [1]) vonult Florenczbe, s avval egészen ugy akart bánni, mint meghóditott várossal. Azonban a kormány kalandor-vezéreket (condottieri) gyüjtött maga köré s az urak is beszóliták a fegyveres falusi népet, minek következtében Pier Capponi, midőn Károly neki az alkuföltételeket kezébe adta volna, azt földhöz csapta s a király fenyegetéseire azt válaszolta: „Jó tehát, ha ön megfuvatja trombitáit, mi félreveretjük harangjainkat.“ A franczíák illy bátorságra nem voltak elkészülve s azt hivén, hogy ez csak az erő tudatából származhatik, méltányosabb szerződésre léptek. Innét világos, hogy a szabadság érzete nem halt ki a népből, ha ez a Mediciek bonyolodott politikája nélkül is képes volt eléggé szabadelvü habár hódolatteljes szavakban szerkesztett szerződést létrehozni.

Károly innét Romagna felé vette utját (novemb. 28). Az itteni főurak seregek élére állva, miután előbb saját dicsvágyuk kielégitése végett Olaszországot pusztitották volna, most vitézségök áruba bocsátásával akarták azt az örvény szélére juttatni. Mindig fegyverben vagy pártok élén állva, az erősebb helyeket ugyszólván Róma kapujáig birtokukba keritették, honnét most mindegyik saját kezére alkudozott s különösen a Colonnák Francziaország részére állottak; a nép béke s mindig béke után kiáltozott; a nápolyi szövetségesek kitakarodtak Rómából, és sokan, különösen Giuliano della Rovere sürgették a bevonuló királyt, hogy a méltatlan pápa letétele végett egyházi zsinatot hivna össze.

De ennek sikerült őt kiengesztelni. Ugyanis Zizim herczeg, török trónkövetelő, VI. Sándor hatalmában volt, kiért II. Bajazet sultán neki és fiainak temérdek kincset igért, ismételt követelése azonban siker nélkül maradt, noha az ajánlott kincsen kivül még az Üdvözitő köntösét is átadni igérte. Károly minden áron birni akarta

[1]) Guicciardini.

a herczeget, ki neki alkalmas ürügyet szolgáltatott volna arra, hogy a nagyurnak hadat üzenjen. A pápa nem tagadhatván meg kérését, átadta neki a herczeget de megmérgezve, (a hir legalább igy beszélte), ezután pedig három nyelven teljes bucsut hirdetett a hóditó sereg részére.

Károly, miután Rómában a velenczei palotában elsánczoltan egy hónapot töltött, (1495), pénzt veretett, mellyen nevéhez a császári czim volt illesztve, és seregének szabad zsákmányt és buja kicsapongásokat is engedett volna, a nápolyi főurak fölhivására Nápoly felé indult. A kegyetlenség, mellyet e hadsereg a határszéleken fekvő helységek egész népsége lemészárlásával és ha dühét másutt ki nem elégitheté, a kórházban fekvő betegek felkonczolásával tanusitott, annyira elvette az olaszok bátorságát, hogy a védelemre nem is gondoltak, épen ugy mintha egy békésen csevegő családi körbe egy törrel felfegyverzett gyilkos rohanna be; azért „sem erőt, sem bátorságot, sem belátást, sem dicsőség vagy hatalom utáni vágyat, sem hivséget“ nem mutatva gyáván futottak. (Guicciardini). II. Alfonz, illy kétségbeesetten állván ügye, a mazarai kolostorba menekült, hol nem sokára meghalt. Fia Ferdinánd, ki a francziák által mindjárt kezdetben megveretett, látva, hogy mindenfelől árulás környezi, hogy a nép felkel ellene, sőt hogy a zsoldjában álló fővezére Trivulzio is a francziákhoz pártolt, elhagyta a fővárost s Ischiába futott, felkiáltván a zsoltárnokkal: „Ha az Ur nem őrzi a várost, hiába vigyáz, ki azt őrzi.“ A Caesarnál szerencsésebb Károly jő és győz, mielőtt ellenséget látna; császári palástban, az arany almával kezében, melylyel Konstantinápolyra vonatkozó tervét akará jelezni, vonult be Nápolyba (február 21). S valóban Otrantoból Felső-Albaniába Valonába akart evezni; a slavonok, albánok és görögök tárt karokkal várták; a durazzói érsek fegyvert és sereget gyüjtött; Thessaliában ötezer ember csak jeladásra várt. De a velenczeiek értesiték a sultánt mind az ellenség előkészületeiről, mind az alattvalók fordorkodásairól, melly utóbbiak ennek következtében halállal lakoltak.

Eközben a francziák Nápolyban a hirtelen győzelem okozta dölyfösségökben iszonyu megvetéssel bántak az olaszokkal, kik mindenféle meggyaláztatásoknak, fosztogatásoknak s lenézéseknek voltak kitéve; még az anjou-k párthivei is, kik az aragoniai ház feletti győzelem gyümölcseiben osztozni reméllettek, hasonló sorsban részesültek. Károly egészen elfoglalva lovagjátékok és szerelmi kalandok által, a nemességet a legérzékenyebb oldalán sértette meg az

által, hogy az itten idáig épségben fenmaradt hűbéri törvényhatóságot megszüntette s a városok- és erősségekbe franczia kormányzókat nevezett. Emberei pénzt, nőket s gyönyöröket találva mindenféle szabadságra vetemedtek; később kimerülvén az élvezetek által s eltelve aranynyal vissza kivánkoztak hazájokba, öveiknek elbeszélendők hőstetteiket, épen annyi dicsőséget helyezvén e nemzet abban, mint magában a tettek elkövetésében.

Azalatt kivülről rosz hirek érkeztek, s Károly megtanulhatta, hogy az ellenszegülésre nem talált betörés még nem hóditás, s hogy egyedül a birtoklás biztositja a hóditást.

Florenczben az elüljáróság (balia) a Mediciek elüzetése után ezek unokatestvéreit, kik az öreg Cosmo tertvérétől Lorenzotól származtak s igy a népből valók valának, akarta a kormány élére állitani, de a másik párt s különösen Savonarola a democratia mellett lépett fel. Ez szünet nélkül a Mediciek ellen szónokolván s a legnagyobb csapással, az idegen uralommal fenyegetőzvén, rendkivüli tekintélyre vergődött, midőn eme jövendölése csakugyan beteljesedett; minek következtében a siránkozók pártja (Piagnoni, Frateschi) tulsulyra emelkedett. Ezek a Velenczében divott democratiát, melly az akkori időben a fenálló alkotmányok remekének tekintetett, akarták hazájokban létesiteni, mint olly intézményt, mellyben a morál, vallás és szabadság összhangzó egységet képeznek. A siránkozók között legfőbbek valának Francesco Valori, és Paolantonio Soderini; mig ellenben Guidantonio Vespucci az oligarchákat vezette, kik rosz társaknak vagy dühöngőknek (Compagnacci o Arrabiati) neveztettek, utóbbi nevökre azon heves kikelések szolgáltatván alkalmat, mellyekkel a nép ingatagságát és eszélytelenségét korholták. Ezek kezeiben lévén már előbb is a kormányhivatalok és városi tisztviselőségek, azokat most is meg akarták tartani. A negyedik párton lévők a Mediciek hivei vagyis inkább a reformok ellenségei valának, kik épen olly gyülölettel viseltetvén az elüljáróság iránt mint a siránkozók, ezekkel legalább e ponton egyesültek s golyósoknak vagy szürkéknek (Palleschi o Bigi) neveztettek, előbbi nevöket a Mediciek czimerében szerepelt hét golyótól nyervén.

Az elüljáróság (balia) a régi módon ujittatott meg, vagyis a piaczra összegyüjtött nép által, és a husz szavazatszedő közé, kik a választás vezetésével voltak megbizva, a népből származott Lorenzo Medici is megválasztatott. Igy a legfőbb hatóság kevesek kezeiben öszpontosult, mindazáltal nem lévén közöttök egyetértés, egymással ellenkezőleg szavaztak s igy elveszték minden tekintélyöket. Savo-

narolának, ki folytonosan mennydörgött ellenök, sikerült végre kivinni, hogy a közgyülésben mindazok résztvehessenek, kiknek atyjok, nagyatyjok vagy dédősük polgárjoggal birt. És e győzelem a milly szabadelvü épen olly tiszta s önzésnélküli volt, mert a szerzetes, miután közzétette volna, hogy a népválasztások most először valódilag azok, egyszersmind általános amnestiát hirdetett.

Pisa hasonlóképen átalakult, megsemmisitvén a florenczi uralom minden nyomait; Montepulciano is lerázta azt nyakáról. De jóllehet VIII. Károly nem épen kiméletesen bánt a florencziekkel, sőt Pietro di Medicivel alkudozott is, ezek Savonarola intéseire hallgatva tiszteletben tarták a kötött szerződést s nem mertek a mindinkább szaporodó elégületlenekhez csatlakozni.

Olaszországban ugyanis a francziák általánosan gyülöltettek, mióta attól lehetett tartani, hogy itten uralmukat meg akarják állapitani. Lodovico Moro kielégitvén diesvágyát, be kezdte látni, hogy a trón nem nyug-pamlag, a mellett még igen érzékenyen sértette azon körülmény, hogy az orleansi herczeg mint Visconti Valentina ivadéka Milanóhoz igényeket támasztott; ugyszintén roszul hatott rá az is, hogy ellensége Jacopo Trivulzio és a genuai menekültek Károlynál igen nagy kegyben állottak. Miksa császár megsértve látta jogait, Katholikus Ferdinandot pedig az anjoui háznak Siciliához való igényei aggodalommal töltötték el.

Velencze, melly eleinte nem volt hajlandó hinni, hogy a francziák Olaszországot megtámadják, most az elégedetlenek gyülhelyévé lőn, és sikerült is neki közöttök szövetséget hozni létre; ő maga zsoldjába fogadta az Olaszországban találtató hadvezéreket, a költségek fedezésére a francziák ellen ellenséges indulattal viseltető fejedelmek segélyét vévén igénybe, nem véve innét ki a török sultánt sem. Károly e szövetség létrejöttét nem akadályozta, habár arról Commines történész, XI. Lajos politikájának örököse által, ki az ifju király könnyelmüsége felett Velenczéből éber szemekkel őrködött, annak idejében értesittetett. VI. Sándor csak üres szavakkal biztatá a királyt, a helyett hogy investiturát adott volna neki Nápolyra, hol most az aragoniai ház pártja ismét felüté fejét. A nápolyi nép iszonynyal volt eltelve ezen rabló és fajtalan csőcselék iránt; Francziaországban pedig épen nem volt népszerü e vállalat, melly az ország erejét, és belnyugalmát nem nemzeti de egyéni érdekek miatt tette koczkára.

Károly e körülmények között visszatérésről gondolkozott, s valóban el is hagyá Nápolyt (május 20), miután e tartomány kormány-

zására alkirályt nevezett s a várakat őrséggel ellátta volna; nem gondolván meg, hogy serege illyetén feldarabolásával mind Nápoly megvédését lehetetlenné, mind pedig visszavonulását veszélyessé teszi. Román keresztül, hol Sándor hütlenségét megbüntetni nem merte, a florenczi területre lépett, hol a nép már fegyverben állott. Ekkor Savonarola, kinek sikerült honfitársainál kivinnie, hogy a királylyal kötött szerződéshez hivek maradjanak, szemére hányta lelkiismeretlenségét és hadserege kicsapongásait, s ezeknek rótta fel, hogy az Istentől rábizott küldetés sikertelen maradt, s megjövendölte, hogy ezért csapások fogják érni; némellyek szerint a trón-örökös közel halálát is ekkor jövendölte meg, melly néhány nap mulva csakugyan be is következett.

Fornovói csata.

Károly hivei sürgetéseire elállván azon szándékától, hogy Pisa és Siena szabadságát, mellyet ezek tőle megvásároltak, Florencznek ismét eladja, elhagyta Toscanát, de Fornovonál (julius 6) a Taro folyam mellett a szövetséges olasz hadsereg utját állotta. Itt a király élete olly nagy veszélyben forgott, hogy kilencz vitéz a királyéhoz hasonló öltözéket öltött magára, ekként háritandók el a király ellen intézett csapásokat; maga Károly sz. Dénesnek és sz. Mártonnak fogadalmakat tett [1]). De azon körülmény, hogy a francziák jobb fegyverekkel s lovakkal birtak, valamint a schweizi gyalogság vitézsége és különösen Trivulzio hadvezéri ügyessége a francziák részére döntötte el a csatát. Rövid de véres csata volt ez, mellyben a francziák senkinek sem kegyelmezve még a foglyok gyomrát is felhasitották, azon véleményben lévén, hogy ezek aranyaikat elnyelték, igy akarván azokat rablási dühök elől megmenteni. Károly a győzelem daczára szerencsésnek érezte magát, hogy a nyári hőség közepett a lehető legnagyobb sebességgel folytathatta utját az ellenséges tartományon keresztül. Egy része a hadseregnek, melly orleans-i Lajos vezetése alatt a milanói területre nyomult, a milanóiak által Novarába szorittatott s vitézül ostromoltatott, hol az már a véginséggel küzdött. Károly fegyveres erőt nem küldhetvén fölszabaditására, alkudozás utján eszközlötte azt. Ezekhez járult még, hogy a király

---

[1]) Károly folytonosan magánál hordott egy ereklyetartót, melly a Krisztus keresztjéből, a boldogságos szüz fátyolából, az Üdvözitő köntöséből, a szivacsból és lándzsából egy-egy darabot tartalmazott. Nagyobb biztosság okáért egyik kommornokja gondviselése alá bizta azt, melly azonban imádságos könyvével együtt ez alkalommal a velenczeiek kezébe került.

zsoldjában levő schweiziak, megcsalatván gazdag zsákmányokat igérő reményekben, fellázadtak s Károly táborára ütöttek, ki csak futással és azon igérettel menthette meg magát (oktober 22), hogy ezen, ellenségnél is roszabb barátoknak félmillió frankot fizetend.

II. Ferdinánd, kit a nép, mióta nélkülözte, maga is visszakivánt, ismét Nápolyban termett, hol a lakosok neki dühödvén, a francziákat öldökölni kezdették, ugy hogy ezek kénytelenek valának a fellegvárba vonulni. Fabrizio és Prospero Colonna, Alfonso d' Avalos pescarai őrgróf, Gonsalvo di Cordova a nagy hadvezér, és különösen a döghalál felette megnehezitették a franczia sereg helyzetét, melly Francziaországból semmi segélyt nem nyervén, a várakat feladta, s Bajába (julius 20) vonult, onnét Francziaországba evezendő.

Igy végződött VIII. Károlynak gyermeki hiuság által sugallt és eszélytelenség által vezetett hadjárata, melly azon kivül hogy a franczia hadsereget és pénzügyet tönkretette, mi eredményt sem mutatott fel. Következményei azonban Olaszországra számosak és szomoruak valának. A diplomatia soha nem fondorkodott élénkebben; a benső gyülölségek mindinkább élesedtek és támpontot szolgáltattak az idegeneknek, kik biztosak lévén, hogy itten rokonszenvre találnak, Olaszországot terjeszkedési dicsvágyuk czélpontjának tekinték.

II. Ferdinánd huszonkilencz éves korában elhalt (1496), előbb mint alattvalói szeretetét elvesztette volna; a trónon nagybátyja, a népnél már is közkedvességben álló II. Fridrik követte, ki legelső gondját a főurak között uralgó gyülölség és egyenetlenség kiirtására irányzá. VIII. Károly hajlandó lett a Florencztől elfoglalt várakat jelentékeny összeg pénzért ennek birtokába visszabocsátani, a mi ismét féltékenységre és gyanura szolgáltatott alkalmat; a velenczeiek Pisát támogatták, s igy az olaszok folytatták a harczot és pedig azon kegyetlenséggel, mellyet imént az idegenektől tanultak el.

Lodovico Moro, ki nem csekély dicsőséget helyezett abban, hogy ravaszsága által a francziákat behivnia és kiüznie, az aragoniaiakat pedig megaláznia és azután felemelnie sikerült, uj terveket főzött; s hogy a háborut saját előnyére felhasználhassa, Miksa császárt rávette, hogy a római császári és olasz királyi koronát birtokába keritendő és a pisaiakat Florencz ellen védelmezendő Olaszországba jöne. Ez bár saját ügyeivel is eléggé elfoglalva s hozzá örökös pénzzavarban volt, egész készséggel engedett nagybátyja csábszavainak, de olly jelentéktelen haderővel jött, hogy épen nem volt képes engedelmességre szoritani azt, aki arra önkényt hajlandónak nem mutat-

kozott; maga is szégyenelve erőtlenségét csak a félre eső utakat kereste, a városokat pedig kikerülte. A Florencz ellen szövetkezett olaszok által kevés pénzzel és fegyveres erővel segittetvén, sikerült neki Pisáig előnyomulni és Livornót ostrom alá venni (1498), de csakhamar kénytelen volt Németországba visszatérni, magáról Olaszországban a legkedvezőtlenebb benyomást hagyván.

Savonarola bukása.

Pietro de' Medici, ki nem volt képes Károly segélyével Florenczbe visszatérni, ezt most romagnai zsoldosok és az országban találtató hivei támogatásával két izben kisérlette meg, minek következtében Bernardo del Nero és többek hazaárulásról gyanusittatván, halálra itéltettek (1497 augusztus 21). Szomoru nap az a szabadelvü pártra, mellyen kényszeritve van vért ontani! A siránkozók, kik ezen kivégeztetéseket sürgették, elvesztették népszerüségöket; Savonarola fondorkodónak tünik fel, kinek szenvedélyessége nem hangzik össze szavaival, s olly elfogultnak, ki elég balga az ingatag és együgyü Károlyt Isten küldöttének hirdetni. Nagyobb büne volt azonban ezeknél azon nyiltság, melylyel a pápa családjának büneit ostorozta, mellyben egyik fivér a másikat nőtestvérök iránti féltékenységből meggyilkolta. VI. Sándor tehát mint eretneket perbe fogatta, a predikálástól eltiltotta s a Mediciek hiveit, az oligarchákat s a többi szerzetes rendeket ellene uszitotta. A szerzetes tiltakozott ezen igazságtalanság ellen [1]), s folytatta predikálásait, mellyeket a nép annál szivesebben hallgatott, minél több gunynyal halmozták öt el a Compagnacci-k s minél több átkot szórtak ellene az augustinianusok. Francesco da Puglia minorita (1498) felhivta, hogy beszédeinek igazságát valamelly csodával bizonyitaná be [2]), ő maga részéről késznek nyilatkozván vele a tüzbe menni azon kikötés mellett, hogy a ki ottan kettejök közöl sértetlenül maradna, annak lenne igaza. Elképzelhető, mennyire kapott a köznép az illy látványosságon! Savonarola visszautasitá ezen istenkisértő próbát, de legkedvesebb tanitványa Buonvicino di Pescia arra önkényt ajánlkozott. Meggyujtatván a máglya (april 7) Savonarola azt követelte, hogy az öt helyettesitő bajtárs szent ostyával kezében léphessen a tüzbe, mit a ferencziek

[1]) VI. Sándor pápának igy irt: *Dignetur sanctitas vestra mihi significare, quid ex omnibus quae scripsi vel dixi sit revocandum, et ego id libentissime faciam.* 1497. szeptemb. 20.

[2]) VIII. Károly is ekként szólitá meg egyszer: *Faitez moi un petit miracle.*

határozottan megtagadtak; az egész nap igen és nem között tölt el, estve pedig egy erős zápor szétoszlatta a várakozó tömeget.

A nép megcsalatván reményében, lelkesedését harag és boszu váltotta fel; Savonarola az utczán bántalmaztatott s most már az iránta ellenséges indulattal viseltető elüljáróság félelem nélkül befogadhatta és perelhette őt. Biráiul tizenöt ellensége szemeltetett ki, s midőn ezek a kínpad által arra akarták kényszeriteni, hogy jövendöléseit hazug találmányoknak nyilvánitsa, meghazudtolta az ellene szórt rágalmakat, és erősen állitotta, hogy soha sem tartotta magát ihletettnek s beszédei egyedül a szentiráson alapultak, hogy továbbá nem önérdek, nem dicsvágy de csupán azon ohaj vezérelte lépteit, hogy fáradozásai által egyházi zsinat összehivását eszközölje, melly az apostolok korát felelevenitő erkölcsi reformot létesitené. Frà Domenico és frà Silvestro Maruffi társaival máglyára itéltetvén, midőn a püspök rólok az egyházi rendeket levenné s azt nyilvánitaná, hogy őket mint eretnekeket az egyház közösségéből kizárja — „a vitézkedő egyházból“ veté hozzá Savonarola, ki utóljára, és bátorságát a végső perczig megtartva, lépett a máglyára s mint hivé a győzedelmeskedő egyházba (május 23).

Politikai inkább mint vallási gyilkosság; s mig némellyek mint csalót és bujtogatót szidalmazták, mások mint szentet tisztelték. Kevéssel kivégeztetése után Rafael a Vaticán termeiben az egyház doctorai közé festé őt le; a Santa Maria Novellá-ban képe azon fülkék egyikében látható, mellyek a predikáló Krisztust és sz. Domonkos születését ábrázolják. Caterina de' Ricci segitségül hivá imáiban, melly körülmény, midőn boldoggá avattatása szőnyegre került, ártatlansága bizonyitására fel is hozatott; és Filippo Neri, ki arczképét szobájában tartá, kérte az Istent, hogy emléke ne legyen megbélyegezve. És nem lett; sőt számos házaknál valának láthatók képek és érmek, mellyeken doctornak és vértanunak czimeztetett és több mint két század mulva is kivégeztetése napján a fiatalság virággal hintette be a helyet, mellyen ama kárhozatos tény végrehajtatott [1]).

---

[1]) Savonarolának Burlamachi által irt életrajza Luccában 1764-ik évben *Miscellanei del Baluzio* czimü munkában jelent meg egy terjedelmes védirat kiséretében. Ennek némelly állitásai egy florenczi egyén által tagadtatván, az iró okiratokkal támogatja azokat s a szerzetes pőrét is oda csatolja. IV. köt. 521. l.

A *Documents inedits sur l' histoire de France* czimü munka I. kötetének 774-ik lapján Champollion Figeac XII. Lajosnak a florenczi köztársasághoz intézett azon levelét közli, mellyben a király inti a Signoriát, hogy mindaddig semmiféle itéletet ne hozzon Savonarola felett, mig ő e tárgyban nézetét nem nyilvánitja. — Lásd e könyv végén a *Felvilágositó jegyzeteket* A) alatt.

NEGYEDIK FEJEZET.

XII. Lajos — A Borgiák. — II. Gyula.

Azon napon, mellyen Florenczben a Savonarola és ellenfele közötti tüzpróbának meg kellett volna történnie (1498 april 7), Párizsban a feslett életü, könnyelmü, ingatag és dicsvágyó VIII. Károly hirtelen halállal kimult; utódja XII. Lajos, előbb orleans-i herczeg, lett. Ez apósa, XI. Lajos által alkalmasint azon czélból, hogy szellemileg tönkre tegye, dobzódás és feslettség között neveltetvén, fiatalságát kicsapongások között töltötte, most azonban hogy trónra lépett, előbbi természetét megtagadva, a nép jogainak védelmében kereste dicsőségét, miért is a nép atyjának neveztetett. Francziaországot érdeklő tetteiről másutt fogunk szólani. A mi Olaszországot illeti, azáltal hogy mindjárt trónra léptekor magát Két-Sicilia s Jerusalem királyának és milanói herczegnek czimezte (május 27), elég világosan tudatta, hogy mint Visconti Valentina ivadéka és az Anjou ház örököse [1]) ebbeli igényeit érvényesiteni akarja. Erre ösztönözte őt ugy a külső mint a belső politika. A franczia királyok által a háboru mindig ugy tekintetett, mint legalkalmasabb eszköz a népet vakitani, a nyugtalan elemeket az országon kivül elfoglalni s a határokat czélszerübben mint várak által megvédeni. De különben is ha Lajos az apró olasz államokat fenállani engedi, ezek rá nézve veszélyesekké leendhettek.

Ezen államok fejei között első helyen szerepelt Lodovico Moro, kinél a legtevékenyebb elmével a legaljasabb lélek párosult. Különben szerette a tudományokat, udvarába hivta a tudósokat és történészeket s azokból tudományos és szépmüvészeti akademiát alakitott; a páviai egyetem épületét bővitette, szabályait megujittatta; előmozditotta azon hasznos fa termelését, mellynek nevét hordta (môro eperfa); Milanóban (1489) elkezdette a kórház épitését, valószinüleg Bramante terve szerint, kit nagy évi fizetés mellett magához vonzván általa a Santa Maria delle Grazie templom kupoláját, a San Celso előcsarnokát, a San Satiro sekrestyéjét és a Sant Ambrogio kolostorát épittette, mig Leonardo da Vinci a delle Grazie kolostor éttermében a bámulatra méltó utolsó vacsorát festette; a Martesana

---

[1]) Lajos, V. Károly máso dszülött fia, Visconti Valentinát vette nőül, s vele két figyermeket nemzett: Károlyt, ki az Orleans-, s Jánost, ki az Angoulême-házat alapitá, mellyek a trónon egymást követték. Károlytól született XII. Lajos.

uj csatornájában a medenczeszerü támokat alkalmaztatta és egy oskolát alapitott, mellyből később a Luini-k, Cesare da Sesto, Marco d' Ogionno, Lomazzo, Salaini s Boltraffi kerültek ki.

Épen olly tökéletlen jó mint rosz tulajdonaiban, Lodovico azt hitte, hogy politikai ügyessége által az olasz ügyeket tetszése szerint vezetheti. Most azonban megijedvén XII. Lajos igényeitől, melylyekre, midőn a francziákat Olaszországba hivta, nem is gondolt, szerződéseket és szövetségeket kötött s minden áron gátolni akarta, hogy a florencziek a velenczeiekkel kibéküljenek, s ezek amazoknak Pisát átengedjék. De a velenczeiek utánozván azt, a mit benne különösen roszaltak, XII. Lajost a Blois-ban kötött szerződés (1499 apr. 15) értelménél fogva, melly számukra Cremonát és Geradaddát, ugyszintén az általa Apuliában birt városokat biztositá, milanói herczegnek és nápolyi királynak elismerték. Lajos Johannával XI. Lajos leányával kötött s már gyülöletessé vált házasságát felbontani s elődje özvegyét, Bretagne örökösét nőül venni ohajtván, VI. Sándor pápát igyekezett megnyerni, ki viszont a király hozzájárulásával családját emelhetni reménylette.

Ez időtájban Olaszországban a haderők a zsoldosok vezérei (condottieri) kezeiben voltak s igy a háboruk ezek által folytattattak; a már emlitett Jacopo Trivulzió-n kivül nevezetes vezérek valának Baglione da Perugia, Marco Martinengo da Brescia, Galeazzo di Sanseverino, Appiano di Piombino, Carlo Orsini, Bartolomeo d' Alviano, Paolo Vitelli da Civita-di-Castello, ki később a florencziek által mint áruló lefejeztetett. Ezekre volt szüksége Lodovico Morónak, de Trivulzio halálos ellensége volt, saját fővezére Sanseverino elhagyta, a többieknek pedig otthon kellett maradniok, birtokaikat a valentinois-i herczeg ellen védendők. Szövetségesei közől a kevés pénzü Miksa, miként az olaszok nevezték, a schweiziakkal volt elfoglalva, de különben is mit remélhetett volna tőle? Nápolyi Fridriket a mult hadjáratban országán ejtett sebek gyógyitása vette igénybe; csak II. Bajazet, kit Lodovico Moro-nak a francziák és velenczések ellen gyanuval eltölteni sikerült [1]), küldötte Friaulba Skan-

---

[1]) Lodovico Moro a Trivulzio-féle irattárban találtató s 1499-ik év julius 29-éről kelt levelében panaszkodik, hogy azon hir terjesztetett el róla, mintha ő a törököket Olaszországba hitta volna. *„Mi pedig lelkünkre mondjuk, miként nem igaz, hogy a törökök a mi kérésünkre jöttek volna be, sem az, hogy mi erre való nézve valami lépést tettünk volna.“* Egy másikban, melly a Molini által kiadott *Documenti di Storia italiana* czimü munkában 15-ik sz. alatt áll, igy szól: *„Es-*

der boszniai basát (szept. 29), ki e tartományt egész Livenzá-ig feldulta s a hatalmába esett foglyokat mind meggyilkoltatta.

Ezen körülmény még gyülöletesebbé tette Olaszország emez örökös békezavaróját, azért a francziák Trivulzio vezérlete alatt betörtek Olaszországba; a különben nehéz adóval terhelt nép megunván fejedelme tekervényes dicsvágyát, fellázadt s a pénzügyminisztert, a milanóiak szokásos bünbakját, meggyilkolta. Lodovico Moro sehonnan sem támogattatva, nem birt magán segiteni [1]), azért miután a milanói várat védelmi állapotba helyezte volna, Veltlin völgyén át Németországba szökött. Ekkor a nép mindenütt felkelt; XII. Lajos, a nélkül hogy ellenállásra talált volna, megérkezik Milano elé s miután a várat árulás utján kezébe keritette, nagy pompával bevonult a városba, hol a nép által mint a béke és szabadság meghozója üdvözöltetett: — szokásos játék! Itt a nemeseknek visszaadja a vadászati jogot, mellyet a Sforzák magoknak tartottak fen; a főpapokat felmenti azon kötelezettségtől, mellynél fogva ezek a herczegi háztartáshoz évenkint egy ökörrel járulni tartoztak; a tanárok fizetéseit megjavitja, a tudósokat és müvészeket kegyesen fogadja, a nemesek közöl pedig többeket lovagokká üt; a titkos tanács és törvényszék helyébe egy tanácsot állit, melly egy nagy-kanczellár elnöksége alatt két főpap, négy katonai személy és tizenegy jogtudósból állott, mindegyik tag élethossziglan választatván, melly főtörvényszék a franczia parlament mintájára, még a királyi rendeleteket is felfüggesztheté.

Trivulzio gőgjéről és kérlelhetlen katonai szigoráról volt ismeretes. 1483-ban a szövetséges hadseregben elharapózott rablási düh megfékezésével lévén megbizva, a katonák közöl sokat felakasztatott. A többiek a szokatlan szigor által felingereltetve, magok között egy társulatot alakitottak, mellynek elüljáróit pápának, bibornokoknak,

---

küszöm az Istenre, hogy a töröknek soha mit sem üzentem." Corio ellenben történelme végén magát a megbizást közli, mellyet Lodovico e végből követeinek adott, „miként az ő excellentiájának Ambrogio Bugiardo- és Martino da Casalehez sajátkezüleg irt utasitásából kitetszik, melly igy szól sat."

[1]) Lodovico Moro a schweizi köztársaságnál levő követéhez igy ir: „*Visconti ur, nem birjuk szavakkal kifejezni a pusztitást és rémületet, mellyek közepett élünk; minden perczben attól kell tartanunk, hogy a város bevétetik s hátunk megett az egész ország, ha hirtelenében egy erős hadsereg itt nem terem; nem találunk szavakat, kénytelenek lévén a jelen esetben, a mint azt ön elgondolhatja, a várba zárnunk magunkat, itt várván ő felsége megérkezését, hogy e helyzetünkből kiszabaditson, másként nem marad más számunkra, mint meghalni.*" **Rosmini** *Storia di Gian Jacopo Trivulzio*, 322. lap.

érsekeknek és püspököknek nevezték. A tagok, valahányszor e kiáltás hangzott ‚falcetta' (kis sarló), tartoztak fegyvert ragadni s az ellenállókat legyilkolni. Ekként egyesülve, a szomszéd vidékek ellen rablási hadjáratokat inditottak. Trivulzio őket szétszórandó közölök többeket saját kezével gyilkolt meg. Illyenek valának a hadseregek, illyenek a fővezérek.

Vétkül róják fel Trivulziónak, hogy kardját hazája ellen idegeneknek bocsátá áruba; mintha a zsoldosok ismernének más kötelességet, mint engedelmeskedni azoknak, kik őket fizetik. Egyébiránt talán igy is sok pusztitástól és sarczoktól kimélte meg hazáját; de midőn Lombardia kormányzójává neveztetett ki s teljhatalmat nyert volna négyszáz olasz lándzsás kiállitására s ezek parancsnokának kinevezésére, számkivettetéséért nemtelen boszut állott, a guelf-pártnak rendkivül kedvezett, s a hóditás után nem jutottak eszébe azok, kiknek felemeltetését köszönheté [1]). Azért a nemesek folytonosan panaszkodtak kegyetlensége miatt, és minthogy mindig a ghibellin párt felé hajoltak, visszaohajtották számüzött fejedelmöket.

Lodovico Moro eközben (1500) látván, hogy Miksa csak pénze után kacsingat, jobbnak látta azt schweizi zsoldosok gyüjtésére forditani, kik akkoron Europa kimerithetetlen és közös fegyvertárát képezték. Ezekből nagyszámu sereget gyüjtvén, az Alpeseken keresztül visszatért, a távolból mindig kegyelt de közelről gyülölt francziákat Olaszországból kiüzendő. Trivulzio, miután előbb az olaszok által nyilvánosan bántalmaztatott volna, az országot vérrel boritva visszavonult, és Lodovico februárban a nép örömkiáltásai között lépett azon Lombardiába, honnét az előbbi év szeptember havában szitkok között kellett távoznia. Ezért talán könnyelmünek lehetne mondani e népet? De hisz ez jobb lét után sovárog s annak hiszen, ki azt neki megigéri; midőn megcsalatik, gyülölettel telik el, de nem a megváltozott név, hanem a meg nem változtatott rendszer iránt. Ki tehát a hibás?

Lodovico csakhamar környezve látta magát az apró herczegek-

---

[1]) Ezen hibáit dicsszónoka Rosmini egész nyiltsággal bevallja. Ezen korban élt Francesco Gonzaga mantuai herczeg, ki előbb a velenczeiek fővezére volt és Fornovo-nál az olasz hadsereget a francziák ellen vezényelte; később 1497-ben a császári hadseregben szolgált, 1501-ben pedig ujból a velenczeieknél a francziák ellen; azután 1506-ban Bolognát megfékezendő a pápai hadsereget vezette; 1508-ban a francziákkal egyesülve Genua és Velencze ellen harczolt.

töl, kik a franciák által elfoglalt s most kiüritett birtokaikba visszatértek, és uj szövetségek által akart erőre vergődni. De ugyanezt tette Lajos király is, és különösen a schweiziakkal fogott kezet, azt kötvén ki, hogy ezek a Lodovico zsoldjában álló honfiaikat visszahivják. Ez annyit tett, mint valamelly vivó kezében a kardot ketté törni, s igy Lodovico kénytelen volt Novarába menekülni; midőn azonban innét a schweizi őrség fedezete alatt álruhában ki akart volna szökni, felismertetett, s elfogatván (april 9) Loches-ba vitetett, hol mint fogoly egészen halála órájáig, melly csak tiz év mulva következett be, elmélkedhetett ingatag politikájának keserü gyümölcsei felett. Ennek daczára is annyira el volt fogulva saját ügyessége iránt, hogy még fogházából sőt végrendeletében is tanácsokat osztogatott, ezek szerint akarván a világot szabályozni [1]).

Lombardia tehát, Cremona kivételével, melly jutalmul a velenczeieknek engedtetett át, ismét a franciáké lőn. Trivulzio ujból kormányzóvá neveztetvén, annyira elkeseritette a polgárokat, hogy a király kénytelen volt őt e hivatalától felmenteni.

A Francziaország által kivivott siker nagyban előmozditotta VI. Sándor és fia Borgia Caesar érdekét. Ez ugyanis a királytól a rég ohajtott Valentinois herczegségét megnyervén, leteszi az általa bemocskolt bibort, hogy most a herczegi méltóságot szennyezze be. Ezen fajtalan dicsvágyó, a gonoszság eme hőse, azt szokta mondani: „A mit délben nem lehet megtenni, meg lehet estve.“ Ha pénzre volt szüksége, valakit meggyilkoltatott, és senki sem merte bevádolni, mindenki félvén, hogy ezért meg őt fogná meggyilkoltatni. Testvérét, a gandiai herczeget közös atyjok vagy közös testvérök Lucreczia iránti féltékenységből a Tiber folyóba vettette; egy rokonát meg akart mérgeztetni s miután ez nem sikerült, házához ment s ott nyilvánosan megfojtatta, sőt annyira ment, hogy tulajdon atyjának köpenye alatt gyilkolta meg ennek Peroto nevü kegyenczét [2]).

---

[1]) Végrendelete, melly korunkban fedeztetett fel, nyilvánosságra hozatott.

[2]) Burchard *naplóját* nem annyira magok a bünök, mellyeket elszámlál, mint inkább a közönyösség, melylyel azokat előadja, teszi rémletessé: „Szombaton szeptember 4-én érkezett meg Alfonz ferrarai herczeg elsőszülött fia és a pápa leánya Lukreczia között kötött házasság hire. — És az utána következett vasárnapon az emlitett urhölgy Lukreczia aranynyal himzett ruhában, és körülbelől háromszáz lovastól kisérve vonult a templomba, előttök négy püspök lovagolt. — A következő hétfőn két bohócz, egyik, kinek Lukreczia urhölgy az általa tegnap viselt és háromszáz aranyra becsült aranynyal himzett ruhát ajándékozta oda, a főutczán lovagolt, szüntelen azt kiáltozva: *Éljen a méltóságos ferrarai herczegnő!*

Jelszava lévén: Aut Caesar, aut nihil, a Romagnában féktelenkedő apró herczegek megsemmisitésével független uralmat akart alapitani. Itten csak kevés város tartotta meg vagy nyerte vissza a helyhatósági kormányzatot, illyenek valának: Ancona, Assisi, Spoleto, Terni, Narni; a többiek a pápai helytartók önkényétől függtek, kik a szentszéknek bizonyos évi adót biztositottak, de nem fizettek. Giulio Caesare Varano Camerinó-ban; Guidubaldo da Montefeltro Toscana és a Markák között, Vitellozzo Vitelli Civita di Castelló-ban uralkodott; Giovan della Rovere Sinigaglia ura az Urbinói herczegséget volt öröklendő; Perugia Paolo Baglione-, Pesaro Giovanni Sforzá-t, Imola és Forli Ottaviano Riario-t; Rimini Pandolfo Malatestá-t ismerte urának; Astorre Manfredi, Faenza és val di Lamone ura, a velencziek védnöksége alatt állott; a bolognai Bentivoglio-k, ugyszintén a ferrarai herczeg Ercole egészen függetleneknek tartották magukat a pápától, jóllehet magukat pápai helytartóknak nevezték.

Ezen apró zsarnokok között még fenállott a hübéri rendszer, de vegyitve az ujabb müveltséggel és ennek kinövéseivel. A tudósoknak ép ugy mint a szomszéd tartományokból menekült lázadóknak menhelyet nyujtottak; a bibornoki testületnek cardinálisokat, és annak, ki jól megfizette, zsoldos-vezéreket szolgáltattak. Apró gyülölségek által ingereltetve s csekély eszközökkel a nagyobb fejedelmeket utánozni akarva csaláshoz, tőr- és méreghez folyamodtak [1]), s a

---

Éljen Sándor pápa! Éljen, éljen; a másik gyalog ugyanazt kiáltozta és szintén egy ruhát kapott ajándékban. Az érintett hónap 9-én egy nő akasztatott fel, ki előtte való éjjel férjét megölte. — Pénteken hire jött, hogy Piombino meghódolt a pápának. — Oktober hó utolsó vasárnapján a valentinois-i herczeggel, saját szobájában az apostoli palotában, ötven tisztes kéjhölgygyel vacsorált, kik vacsora után. . . ." A többit nem beszélhetjük el, de szintén nem is hihetjük.

[1]) „Romagnában, mielőtt VI. Sándor pápa megsemmisitette volna azon főurakat, kik itt uralkodtak, a legelvetemültebb élet volt napirenden; itt t. i. bár milly csekély ok miatt gyilkolások és rendkivül nagy rablások keletkeztek. És ez ama fejedelmek gonoszságában, nem pedig, miként ők állitták, a nép rosz természetében gyökerezett; mert e fejedelmek, ámbár szegények voltak, ugy akartak élni mint a gazdagok, s igy rablott vagyonra szorultak, mellyet különféle aljas utakon szereztek meg. Az illy becstelen módok egyike volt például, hogy bizonyos tiltó törvényeket alkottak, és ők magok szolgáltattak először okot, hogy azok meg ne tartassanak, s a mikor ez csakugyan megtörtént, a büntetéshez láttak és pedig épen nem a törvények sérthetlensége iránti buzgalomból, hanem azért, hogy az azok áthágásáért járuló birságokat behajthassák. Innét számtalan kellemetlenségek származtak, és mindenekelőtt az, hogy a nép elszegényedett s e

közvélemény a gonoszság mentségéül elfogadta a vakmerőséget, melylyel az végrehajtatott.

Számos gyilkos bandák ütötték itt fel tanyájokat, sőt egyes urak is, ha elegendő erővel birtak a hübértulajdonossal daczolni, minden tartózkodás nélkül odaengedték magukat szenvedélyök vad dühének. Egy umbriai nemes ellensége gyermekét a falhoz csapva zuzta agyon, ugyanannak nehézkes állapotban levő nejét megfojtotta, egy másik gyermekét pedig boszuja diadaljelvényéül kapujára szegeztette [1]). Egy fiatal nemes, Oliverotto, ki anyjáróli nagybátyja, Giovan Fogliano, Fermo ura által neveltetett fel, Paolo Vitelli-nél hadi szolgálatba állott, s miután ott magát kitüntette, ir nagy bátyjának, hogy a vitézsége által szerzett érdemekkel diszitve ohajtaná magát hazájában bemutatni. Ez őt száz lovaggal együtt meghivja magához, ünnepélyes fogadtatást rendez számára s tiszteletére a fermo-i tekintélyes egyéneket megvendégeli; de a vendégség közepén Oliverotto meggyilkoltatja mind Foglianó-t, mind az összegyült vendégeket s azután magát kikiáltja a város urának.

Még roszabbul mentek a dolgok Róma területén, melly a Tiber nyugati részén az Orsini-k, keleti részén pedig a Colonnák által zaklattatott; azok guelfeknek, ezek ghibellineknek nevezték magokat s mindketten magán boszujok kielégitésére forditották vitézségöket, mihelyt azt idegeneknek áruba nem bocsáthatták; s „a pápa szeme láttára örökösen fegyverben állván ezt tehetetlenségre kárhoztatták.“ (**Machiavelli**). A szántóföldeket elpusztitották, s igy a csekély számu földmüvesek fallal körülvett városokban lévén kénytelenek menhelyet keresni, pusztulásnak s a rosz lég tanyájának engedték át a különben virányos mezőket.

Róma épitményeiben az elmult századok vonásait, ugyszintén a császárság, a katholicismus, a községek és hübériség egymást követő uralmainak nyomait hordozta magán. Templomok, bazilikák, fürdők egyházakká alakitattak át; a császárok épületei fölé várak és erősségek emeltettek; minden palota kicsinyben egy, faluról városba áttett hübért ábrázolt, melly itt is alá volt vetve azon hierarchicus szabálynak, hogy a hübéresek nem épitethettek olly magas tornyokat, mint a főurak. Mindegyik halom azt lehet mondani külön-külön családé volt: az Esquilino-t a Colonná-k, a Piazza Navoná-t az Orsi-

---

mellett nem javult, és azok, kik elszegényedtek, mindent elkövettek, hogy a kevésbbé hatalmasoktól valamit elsajátithassanak.“ **Machiavelli**, *Discorsi.*

[1]) **Ripamonti**, *Historia Med.* VII. 667.

ni-k, a Transtevere-t a Vicó-k, a többieket a Savelli-k és Frangipani-k birták, mellyek kőfalakkal s kapukkal voltak egymástól elkülönitve; a közepén a sziget körül a szegény és nyugtalan nép volt összezsufolva; a Vaticánban a pápa védte magát, az Angyalvár által elzárván a Tiberen az átjárást. Mindezen családok ellenséges féltékenységgel tekintettek egymásra, a közhatóság ellenében szabadalmaikkal léptek fel, a számnélküli gonosztevőknek pedig száz és száz menhelyet nyitottak.

Ezen, ipar és földmivelés nélküli területnek éltetője a pápaság volt, melly az egész világból ide vonta az aranyat, ezenkivül számos egyháziakat, jegyzőket, főpapokat, bankárokat, kérelmezőket és zarándokokat. E népség szünet nélkül változván, épen ezért könnyü volt magát kihuznia a törvény alól. Az udvar és Dataria szolgálatára ezernyi hivatalok állittattak, s minthogy ezek gazdagon jövedelmeztek, még előre is eladattak s csakugy megvolt árkeletök mint ma az állampapiroknak. Főpapok, bibornokok, püspökök félig papok és félig fejedelmek elhagyák egyházaikat s Rómába jöttek költeni, élvezni, fényleni és fondorkodni. Mindegyik jelesebb olasz család majd támaszul, majd pedig nyer- és dicsvágyból egy sarjadékát a bibornoki testületben ohajtotta látni, és mindegyik bibornok tartott testőrséget, kamarásokat, lovászmestereket, bohóczokat, énekeseket, költőket, hogy roszabbakat ne is emlitsünk. És mindezen fény csak életfogytig tartott; azért senki sem törekedett oda, hogy kincseket gyüjtsön vagy ezeket fekvőségekbe fektesse, de arra, hogy minél többet és kikeresettebben élvezzen. Ezen élvvágygyal, fájdalom, nem ritkán vérontási és árulási düh párosult, mintha a kéj jobban izlenék, ha az erőszakos halál előestéjén élveztetik. A császárok által használt mérgekkel uj Canidiák osztogatták a halált, a Hegyi-Öreg törei gazdagon dijaztattak, s Caraffa bibornok szerint „a gyilkosságok nemcsak méreggel de nyilvánosan késsel vagy karddal, hogy ne mondjam lőfegyverrel hajtattak végre.“ Röviden, egy féktelen comoedia volt ez, mellynek intermezzó-it a gyilkosságok képezték.

Ezen gyülölségek, zavarok s a nép elkeseredettsége között Sándor IV. Sixtust és XI. Lajost remélvén utánozhatni, az apró fejedelemségeket egybe akarta olvasztani, a mint ezt a középkori viszonyokból kifejlődött társadalmi mozgalmak hozák magokkal. Ezen tervét a nép kegyére alapitá, a valentinois-i herczeg ama mondata szerint: „Aki a nagyokat le akarja igázni, annak nem keveset kell tennie a kisebbekért.“ Azért börtön-felügyelők neveztettek ki, kik az igazságtalanul letartóztatott egyéneket kihallgatnák; továbbá négy

biró, kik Rómában az igazságszolgáltatást az előbbi állapotba helyeznék, hol, mig Sándor uralkodott, sem éhség nem volt, sem pedig a munkás szolgálati bére nem rövidittetett meg.

Ha csak ezen eszközöket használta volna; de ő a hütlenség- és kegyetlenséghez is szabadon folyamodott, ha czélja eléréséről volt szó; szövetségét pénzért és házasságokért bocsátotta áruba; fondorkodásaival egyenetlenséget támasztott a kis uralkodók között, hogy azután egyenként és elszigetelten mindnyájokat annál könnyebben elnyomhassa. Legelőbb is Sixtus pápa unokatestvéreit üzte el Imolából és Forli-ból; azután a Sforzá-k, Pesaro-k, Malatesta-k és Manfredi-k megalázása végett az Orsini-kkal szövetkezett, s miután ezek segélyével amazok várait birtokába keritette, az Orsini-k ellen fordult s legyőzvén őket, a kisebb urakat zsoldjába fogadja. Majd fia karját vette igénybe, ki minden áron emelkedni akarván, jól tudta, hogy a siker a legistentelenebb eszközök használatát is kimenti. Igy gondolkozott atyja is, s mindkettőjöktől azon közmondás volt elterjedve, hogy a pápa sohasem teszi azt, a mit mond, a valentinois-i herczeg pedig sohasem mondja azt, amit tesz.

Ez szintén zsoldosvezérnek (condottiero) csapott fel s gazdagabb zsolddal zászlója alá édesgette azokat, kik eddig az Orsini-kat és Colonná-kat szolgálták, ezenkivül erős támaszt szerzett magának XII. Lajosban, ki katonákkal látta el, s ezenkivül kinyilatkoztatta, hogy a valentinois-i herczeg elleni ellenségeskedéseket saját személye ellen intézetteknek tekintendi. Már egész Romagna, Bologna kivételével, kezében volt; Sándor e közben tizenkét uj bibornokot nevez s ezen teremtményei szavazata által támogatva fiát romagnai herczegnek nyilvánitja (1501). És a fiu a személy- és vagyonbiztonság helyreállitása által akarja megérdemelni e czimet, s helytartója Romiro d' Arco által rendkivüli kegyetlenséget fejtett ki a rablók és lázadók ellen, később pedig, miután eme minisztere kérlelhetlen szigora által általános gyülölet tárgya lett, őt, hogy a népnek elégtételt szolgáltasson, fölnégyelteti s az akasztófára függeszti.

Dicsvágya most Toscana, Bologna, a Markák és az Urbinói herczegség felé irányult és szokásos gyorsaságával s idegen segélylyel azonnal birtokába akarja azokat keriteni [1]). Minthogy azonban

---

[1]) Machiavelli a florenczieknek ezeket irja: „Ki Borgia Caesárt figyelemmel kisérte, látja, hogy ő a birtokában lévő államok megtartására sohasem akart alapot keresni az olaszok barátságában, mindig kevésre becsülvén a velenczeieket s még kevesebbre önöket. Ha ez igaz, akkor szükséges rá nézve, hogy

Giovanni Bentivogolio franczia védelem alá vetette magát, a valentinois-i herczeg felfedezi előtte azon titkos összeesküvést, mellyet ellene a Marescottiakkal tervezett; a miért is ama zsarnok a bolognai nevezetesebb családok fiait arra kényszeritette, hogy az összeesküvőket s pártosaikat gyilkolják meg.

Toscanában Siena Pandolfo Petrucci zsoldos-vezérnek kezébe adta a főhatalmat, ki ámbár szigorral de mégis mérsékelten, s inkább ugy mint egyik polgára nem pedig mint ura kormányozta azt. Ez most megijedvén, jónak látta XII. Lajos védelmét megvásárolni. Florencz felette meg volt rongálva a szerencsétlen háboru által, mellyet a pisaiak ellen folytatott, a kiket a franczia király kétes barátsága, a szomszédok féltékenysége s fondorkodása és a még mindig uralomra vágyó Mediciek törekvései miatt mindeddig le nem igázhatott. Lajos ugyan küldött nekik segédsereget a pisaiak meghóditására, de ezek a franczia követeket VIII. Károly szobra elé vezették s ott kérték őket, hogy jó királyuk müvét ne semmisitenék meg; ugyanekkor ötszáz fejérbe öltözött leányka szétkuszált hajakkal jelent meg a téren s összetett kezekkel rimánkodtak a francziák előtt, hogy mint az árvák védői s a nők lovagjai ne engednék veszélynek kitétetni annyi szüz erényét; a boldogságos Szüz egyik szobra előtt pedig olly meghatólag énekeltek, hogy nem volt franczia, ki könyekre ne fakadt volna. Beaumont fővezér ennek daczára ostromolni akarta a francziák eme barátait, de a hadsereg szétoszlott, a mikor a pisai nők azonnal

---

olly államot alakitson, melly egy maga képes őt biztositani s egyszersmind az ő barátságát más hatalmasságok előtt kivánatossá tenni, és ha valóban ez az ő titkos gondolata, akkor bizonyosan Toscanára vágyik, mint a melly hozzá legközelebb lévén, legalkalmasabb arra, hogy abból többi államaival együtt egy országot képezzen. Hogy pedig ez neki csakugyan szándéka, szükségképen következik mind a fentebb mondottakból, mind dicsvágyából, mind végre azon körülményből, hogy mindig ingadozott, ha önökkel egyezkednie kellett, s egyáltalában sohasem akart önökkel bármelly alkura lépni. Hátra vagyon most megvizsgálnunk, ha vajjon alkalmas-e az idő e tervek kivitelére. Mint emlékszem, egykor Soderini bibornoktól azt hallottam, hogy a nagy emberekre alkalmazható többi dicséretek között a pápát és a herczeget leginkább az illeti meg, hogy a kedvező alkalmat fel tudják ismerni és lehető legjobban hasznokra forditani, melly vélemény igazolva van számos ügyek által, mellyeket azok kitünő erélyességgel vezettek. Ha arról kellene vitatkoznunk, vajjon alkalmas és biztos-e a jelen idő arra, hogy a herczeg önök ellen sikra keljen, én azt mondanám: nem; de ha figyelembe veszszük, hogy a herczegnek tervei kivitelére kevés ideje van, tekintetbe vevén a pápa rövid időn bekövetkezhető halálát, rá nézve szükséges, hogy az első kinálkozó alkalmat megragadja s ügye jó részét a szerencsére bizza."

kisiettek a városból s a mezőkön és a cserjékben felkeresvén a gyengélkedőket és sebesülteket a városba vitték, ottan vigaszban, gyengéd ápolásban és védelemben részeltetvén azokat [1]).

Florencz, alig hogy fegyverszünetet kötött szomszédaival (1500), azonnal elbocsátotta zsoldosait, kiket most a valentinois-i herczeg fogadott zsoldjába, azon czim alatt, hogy nápolyi hadjáratában segitendi XII. Lajost, kinek seregével Piombinó-ban kellett egyesülnie. Florencztől azért szabad átmenetet kért, de alig hogy területére lépett, harminczhat ezer aranyat fizettetett magának általa. Azután Piombinót, melly akkor Jacopo d'Appiano birtokában volt, támadta meg s csakhamar elfoglalta, minek a pápa annyira megörült, hogy személyesen ide jött fia diadala felett tetszését nyilvánitandó.

XII. Lajos ugyanis nem okúlván elődje példáján, Nápolyra vetette szemeit, hol a franczia fegyvereken ejtett szégyenfoltot kellett lemosnia; és a helyett hogy II. Fridrik előnyös ajánlatait elfogadná, jobbnak látta Katolikus Ferdinanddal alkudozni, ki már régen vágyott e királyság birtokára s vele Granadában elhatározta ennek felosztását. Ennek következtében a spanyol király fővezérét Gonsalvo Cordovát küldte Nápolyba (novemb. 11), hol az árulást nem gyanitó Fridrik rokon és szövetségeseként fogadá, de az csakhamar elvetvén álczáját, olly gyorsasággal támadja meg a készületlen királyt, hogy ennek alig jut ideje Ischiába menekülni (1504), hol minden igényeiről lemondott, hivei számára bünbocsánatot, s magának az anjoui grófságot kötvén ki. Fia Tarantóban védelmezte magát, s csak akkor adta fel a várat, midőn a fővezér az oltári-szentségre megesküdött, hogy szabadságát tiszteletben fogja tartani, azonban alig jutott kezei közé az erősség, mint foglyot Spanyolországba küldötte, hol egészen éltefogytáig fogságban sinlődött.

Ferdinánd a pápának értésére adta, miként neki, hogy a törökök ellen indulhasson, Nápolyra szüksége volt; de itt most a nép mindenéből kiélve, a Borgiák rakonczátlankodásainak és az amerikaiak gyilkolásában elvadult spanyolok kegyetlenségének volt martalékul vetve. Francziák, spanyolok, olasz condottieri-k küzdöttek most itt egymás ellen, s minden czél nélkül majd rendes csatákban majd párviadalokban fitogtatták vitézségöket; igy például a barletta-i hiressé vált harczban tizenhárom olasz állott szemben ugyanannyi francziával, megmutatandók, hogy nemzetök bátorság tekintetéből nem áll alább ezeknél.

---

[1]) Jean D'Autun.

A spanyol fővezér hadseregével, daczára Luis d' Armagnac vitézségének, tulsulyra vergődött Nápolyban és Cerignole mellett nevezetes győzelmet vivott a francziák felett (1503 april 21). Azalatt megkezdődtek a békealkudozások s mindkét fél beleegyzett, hogy Nápolyt a kisded ausztriai Károly, Ferdinand leányának és Miksa fiának gyermeke birja. A jó Lajos bizva az egyesség őszinteségében Armagnacnak megparancsolta, hogy az ellenségeskedéseket szüntesse meg, de Gonsalvo ellenmondott s noha ura csalárdságába be volt avatva, avval állott elő, hogy ő erre rendeletet nem kapott, s az egész Nápolyországot elfoglalta, d' Armagnac-nak minden erőmegfeszítése mellett sem sikerülvén őt ebben akadályozni. Ekként az annyira elhiresztelt olasz hütlenség legyőzetett a németek jóhiszeműsége, a schweiziak durva őszintesége, a francziák becsületessége s a spanyolok loyalitása által.

Most, a kik olly gyalázatosan megosztozkodtak más országa felett, a birtok határait illetőleg viszályba keveredtek; Cordova a Capitanatá-t követelte, melly az által, hogy a nyájak ezen keresztül hajtattak Apuliába a téli legeltetésre, mintegy kétszázezer aranyat jövedelmezett.

Nagyban növelte a zavart Miksa császár, ki bárha semmit sem volt képes kivinni, jó fizetésért mégis mindent megigért. A franczia királynak megtagadta az investiturát a milanói herczegségre, továbbá előkészületeket tett Rómában leendő megkoronáztatására és a törökök elleni keresztes hadjáratra, ezen időben a keresztes hadjárat szolgálván bevezetésül minden alkudozásoknak s tárgyul az ünnepélyes szónoklatoknak, valóban pedig nem volt egyéb mint a nagyok önző érdekeinek emeltyűje s az államférfiak nevetség-tárgya.

Mindez igen kedvező volt a valentinois-i herczeg féktelen terveire nézve. Ez a navarrai királynak Jean d' Albretnek leányát birta, nőtestvérét Lukreczíát pedig Alfonz esztei herczegnek adta nőül. Ezen kicsapongó életü és kettős vérfertőztetéssel gyanusitott nőt nevezte ki VI. Sándor Róma kormányzójául, midőn innét Sermoneta ostromlása végett eltávozott, ki is a pápa távolléte alatt ennek szobáit lakta, leveleit felnyitotta s a bibornoki testülettel az ügyeket vezette. Ekként a becstelenség diadalmaskodott s a bün a tudomány fölé emelkedett. A valentinois-i herczeg, kit a siker bálványozóinak valóban bámulniok kell, kinyilatkoztatta, hogy az apró zsarnokoktól és pártoskodóktól meg akarja tisztitani a pápai államokat. Először is Astorre Manfredi ellen kelt sikra, kit, noha ez becsületszavára adta meg magát neki, Rómába küldött s ott megfojtatott; azután azon

ürügy alatt, hogy Camerinó-t akarja elfoglalni, sereget és tüzérséget kér az urbinói herczegtől, s mihelyest megkapja, ezt megtámadja, tőle négy várost és háromszáz kastélyt birtokába kerit, s csak ezután indul Camerino ellen, mellyet árulás által sikerülvén elfoglalnia, annak urát, Giulio da Varano herczeget és fiait megfojtatja.

San Marino.

Marino, dalmatiai kővágó, a negyedik században, az Urbino mellett fekvő Titano hegyre vonult, ottan remete életet folytatandó; néhány társa itten csekély számu munkás, békés és erényes életü emberekből egy kis köztársaságot alkotott, melly tizenhárom századig tartá fen már ekkor magát, s Napoleon által sem háborgattatott. E kisded köztársaság 1100-dik évben a Montefeltrói gróftól megvette Pennarossa, 1170-ben pedig Casolo várát, s bár a pápák, a montefeltrói püspökök, a Malatesták Rimini urai és a Carpegnák birtokai közé volt beékelve, sikerült megtartania függetlenségét. II. Pius hálából, hogy általa a Malatesták ellen segittetett, Serravalle, Factano, Mongiardino és Fiorentino várakat adá neki ajándékba, de ez nem sokára eredeti szerénységbe vonult vissza. Most Borgia elfoglalta, de csakhamar lerázta nyakáról ennek jármát s mai napig is fentartja szabadságát [1]).

A szomszéd tartományok a valentinois-i herczeg által fenyegettetvén, II. Lajoshoz fordultak védelemért, de ennek befolyásos tanácsosa Amboise bibornok a tiára után vágyván hizelgett VI. Sándornak, ez által remélvén magának a bibornoki testületben barátokat szerezhetni. Velencze, a keresztény müveltség emez egyedüli sorompója, derekasan el lévén foglalva a törökök által, sem a Borgiák dicsvágyát, sem a spanyolok és francziák betörését nem volt képes akadályozni. Florenczben, melly birtoka után vágyó ellenségektől, vagy tehetetlen barátoktól volt környezve, a legnagyobb zavar uralkodott; a kormány gyakori változásai miatt sem következetes politikát nem lehetet folytatni, sem titkot tartani. Petrucci di Siena e szavakat intézte egykor a florenczi követekhez: „Vissza kell küldenem önöknek a Medicieket, mert különben sohasem fognak eszökre térni;“ és valóban többek inditványozták,

---

[1]) A florenczieck 1469-ik év junius 2-án a sanmarinóiaknak ezt irták: „Ismerjük hüségteket, nemeskeblüségteket, és lelki nagyságtokat. . . Felette szükséges, hogy bátrak, állhatatosak és rendületlenek legyetek s készek szabadságtokért élteteket feláldozni; a szabadsághoz szokott embernek ugyanis jobb meghalni mint rabszolgaságban élni. Isten, ki előtt kedves a szabadság, meg fog segiteni

hogy visszahivassanak, azonban más kisegitő eszközhöz folyamodtak s egy, hivatalát életfogytig viselő gonfaloniere-t választottak (1502). A bizalom most Pier Soderiniben öszpontosult, ki sokkal gyöngébb volt, mint hogy a fenforgó nehéz körülmények között feladatának megfelelhetett volna.

Ez a pápával és a valentinois-i herczeggel alkudozandó, hozzájok követeket küldött, és pedig az elsőhöz Gian Vettoré-t, az utóbbihoz Nicoló Machiavellit, ki ekként alkalmat nyert közelről fürkészni ama furfangos fejedelmet, kit később mintául használ fel, midőn a valódi zsarnok eszményképét volt lefestendő. Mindegyiköjöket azon egy gondolat vezérelte, hogy Olaszországnak egy fő alatt kell egyesülnie, s abban is megegyeztek, hogy ennek létesitésére nem elegendő az oroszlán ereje, de különösen szükséges egyszersmind a róka ravaszsága. Ezt Machiavelli könyveiben tanitotta, a herczeg pedig kivitelét szándékolta, s miután Romagnát, Latiumot és Toscana egy részét elfoglalta volna, Nápolyra vetette szemeit, atyja támogatása ugyszintén saját ereje és fortélyossága mellett mi sem látszatván előtte lehetetlennek. De a czélja elérésére választott eszközöket magába zárta, és Machiavelli daczára államférfiúi ügyességének sötétben volt e titkolózó herczeg terveit illetőleg, kiről nem tudott egyebet mondani mint hogy rendkivül zárkozott [1]).

Florenz nem mert nyiltan azon kalandor-vezérekhez és főurakhoz csatlakozni, kik Perugia területén Magione-ban gyülést tartottak, Borgia hóditási vágyainak gátot vetendők, sőt Machiavelli által menhelyet és segélyt ajánlott fel neki ezen ujabb ellenségei ellen, mi által a herczeg azon helyzetbe jutott, hogy bevárhatá, mig ama szövetség feloszolván, őket egyenként megsemmisitheti. Hosszu szinleges alkudozások és ellenkezések után sikerül neki Oliverozzo di Fermo-t, Vitellozzo-t, és Paolo s Francesco Orsinit Sinigagliába csalni, kik, noha magok soha sem tartották meg adott szavokat, elég eszélytelenek voltak a másában bizni, s ottan megjelenni, hol mindnyájan elfogattattak s meggyilkoltattak; [2]) a pápa pedig azalatt Rómában Orsini biborno-

---

benneteket." És II. Gyula: „*Hortamur ut forti et magno animo sitis, considerantes nihil dulcius aut utilius esse libertate.*" **Delfico**, *Docum.* p. 61, 88.

[1]) „Itt soha sem beszélnek arról, mit elhallgatni szükséges, és bámulatos titoktartással kormányoznak."

[2]) „Ma korán reggel a herczeg egész hadseregével együtt utnak indult és Sinigagliába érkezett, hol az Orsini-k és Vitellozzo várták rá. Megérkezése után ezek hozzá csatlakoztak, mikor a herczeg öreihez fordulván általok mindnyájokat elfogatja .... és véleményem szerint holnap reggel már megszüntek élni."

kot és többi rokonait elfogatja, amazt megmérgezteti, ezeket elitélteti s váraikat elfoglalja. Erre mindenütt megrémültek a főurak, a nép pedig, melly gyilkosait, a kalandor-vezéreket teljes szivéből gyülölte, örvendezett bukásuk felett, s béke-kilátásokkal biztatta magát [1]); a katonák a valentinois-i herczeg zsoldjába állottak, kinek minden gonoszsága mellett is akadt dicsszónoka; Pisa, melly tovább Florencz ellen nem védhette magát, szintén Borgia járma alá hajtá fejét, ki most Sienára vetette szemeit, ekként az ellene létrehozott szövetség lelkét, Pandolfo Petrucci-t megsemmisitendő [2]).

Machiavelli, *Lettera del* 31 *dicembre* 1502. Ezután terjedelmesen elbeszéli az egész tényt, a nélkül hogy azt csak egy szóval is roszalná, sőt kevés idő mulva a florenczi kormánynak ezeket irja: „Itt mindenki csodálkozik, hogy uraságtok sem irásban sem más uton nem fejezték ki örömüket a herczeg előtt az általa önök javára ujabban végbezvitt tény szerencsés sikerülése felett, melly által ő maga iránt az egész várost lekötelezettnek véli, ugy gondolkozván, hogy uraságtoknak az Orsiniak és Vitellezzo megsemmisitése legalább kétszázezer aranyba került volna, és akkor sem sikerült volna olly szépen mint ő herczegségének."

[1]) Guicciardini irja: „Azon tartomány még a valentinois-i herczeg bukása után is csendes és hü maradt hozzá, tapasztalásból tudván, mennyivel türhetőbb állapot az országra nézve egy és hatalmas úr alatt élni, mint városonként különkülön fejedelem által kormányoztatni, a ki alattvalóit sem gyengesége miatt meg nem védelmezheti, sem pedig szegénysége miatt jólétre nem emelhetí, sőt inkább csekély jövedelme nem lévén elegendő fentartására, kényszeritve van azokat elnyomni. Még emlékeznek az emberek, hogy azon tartomány az ő tekintélye, nagy hatalma s az igazság részrehajlatlan kiszolgáltatása által ment volt ama pártzavargásoktól, mellyek által előbb folytonosan zaklattatott; melly müveivel megnyerte a nép szivét, ugyszintén jótéteményei által sokakat lekötelezett közölök; azért sem mások példája, kik ellene fellázadtak, sem a régi fejedelmek emléke nem idegenité el őket a valentinois-i herczegtől."

[2]) Érdemes elolvasni, milly szemtelenséggel tárja ki belsejét Cœsare Borgia Machiavelli előtt: „Te látod, hogyan állok azokkal, kik nekem s uraidnak ellenségei valának. Ezek egy része már nem él, vagy el van fogva, más része pedig számkivetésben él, vagy várában ostromoltatik; az utóbbiak között vagyon Pandolfo Petrucci, ki ellen államaink biztositása tekintetéből az utólsó csapást kell intéznünk. Felette szükséges pedig, hogy őt fészkéből kizavarjuk, mert valamint ismert eszélyessége ugy azon körülmény által, hogy pénzhez juthat, tartózkodási helye ránk nézve oly veszélyes szikra, melly alkalmilag nagy tüzvészt támaszthat. Őt illetőleg nem szabad magunkat álomban ringatnunk, sőt inkább *minden erőnkkel* azon kell lennünk, hogy ártalmatlanná tegyük. Nem hiszem, hogy nehéz lenne őt Sienából elüzni, de én ohajtanám őt hatalmamba keriteni, mi végből a pápa brevéi által igyekezni fog őt állásának biztonsága iránt álomban ringatni, előterjesztvén neki, miként tőle nem kiván egyebet, mint hogy ellenségeit ő is ellenségeinek tekintse; ezalatt pedig én seregemmel előre nyomulok, egészen rendjén lévén megcsalni szokat, kik az árulás főmestereiként ismertetnek. Siena követei,

VI. Sándor halála.

De a Borgiáknak is ütött végórájok. Caesar ugyan minden előkészületeket megtett, hogy atyja halála esetére a conclavet kénye kedve szerint vezethetvén, a pápai székbe valamellyik teremtményét ültethesse; de VI. Sándor hirtelen meghalt (1503. august. 18.), mint mondják, tévedésből maga iván meg azon megmérgezett bort, melly, az általa ebédre meghivott Corneto bibornoknak volt szánva. A valentinois-i herczeg szintén roszul lett, de magához jött; és támogattatva d' Amboise bibornoktól, ki az ő közbenjárása által a tiarát megnyerhetni remélte, ráteszi kezét a százezer aranyat tartalmazó pápai kincstárra, tizenkétezer embert a Vaticánba rendel, s az Angyalvárat megerősiti. Ekkor az Orsini-k és Colonná-k őt elüzendők, ide sietnek, a düh iszonyu fokra hág, a házak felgyujtatnak, a boltok kiraboltatnak, a mezők elpusztíttatnak; Fabio Orsini kezét és arczát egy Bor-

---

kik a kormány nevében voltak nálam, minden lehetőt megigértek, és én viszont biztositottam őket, hogy én szabadságukat veszélyeztetni egyátalában nem akarom, nem lévén egyéb czélom mint Pandolfót elüzni. Ezenkivül Siena községéhez egy levelet intéztem, s ebben őket szándékaimról értesitettem, mellyekről a legjobb véleménnyel lehetnek, különösen ha figyelembe veszik a Perugiával és Castellóval történteket, mellyeket, nem akarván magamnak megtartani, az egyháznak visszaadtam. Azután a ház gazdájának, a franczia királynak sem lenne inyére, ha Sienát magamnak megtartanám, s nem is vagyok oly vakmerő, hogy arra gondoljak, a község tehát bátran hitelt adhat szavaimnak, hogy t. i. én semmit sem akarok tőle elvenni, de csupán Pandolfót elüzni. Óhajtom, hogy uraid bizonyságot tegyenek ezen szándékomról és azt közzé is tegyék, melly nem egyéb mint azon zsarnokot hatalmamba keriteni. Én ugy vélem, hogy a község hinni fog nekem, s ha nem, előre fogok nyomulni s ágyuimat kapui elé állitani s a *hatalom végső érvét* is felhasználni arra, hogy őt elüzzem. Ezt pedig azért akartam veled közleni, hogy uraid ismerjék terveimet, s hogy azon esetben, ha a pápa Pandolfóhoz brevé-t intéz, tudhassák, miért történik ez; mert én erősen el vagyok határozva, hogy miután ellenségeim kezéből a fegyvert kiragadtam, azokat eszöktől is megfoszszam, mellyet leginkább a fortélyokban gazdag Pandolfo képvisel. Óhajtanám továbbá, miként uraidnál kieszközölnéd, hogy azon esetben, ha Pandolfo ellen segélyökre szükségem lenne, nekem azt készséggel megadnák. És valóban én azon véleményben vagyok, hogy ha valaki egy évvel előbb a florenczi kormánynak azon igéretet teszi, hogy Vitellozzót és Liverottót megsemmisiti, az Orsiniakat összezuzza, Gianpaolót és Pandolfót elüzi és ezért tőle százezer aranyat követelt volna, azt egész készséggel megadja. Minthogy pedig mindez olly pontosan végrehajtatott és a nélkül hogy ez neki egy fillérjébe vagy valami fáradságába került volna, ebből ránézve bizonyos kötelezettség háramlik, melly ha nincs is *irásba* foglalva, legalább alattomban értetik; azért jó volna annak lerovását megkezdeni, nehogy én vagy más azon nézetben legyen, hogy a város szokásaival és jellemével ellenkezőleg hálátlan."

gia vérében mossa meg; francziák és spanyolok küzdenek egymás ellen, mig végre a küludvarok követei és a szenvedett vereségek rábirják a herczeget, hogy Rómából távozzék.

III. Piust (Francesco Todeschini Piccolomini Sienából), ki mindössze huszonkét napig uralkodott, a pápai széken II. Gyula a savonai születésü Giuliano Della Rovere bibornok, IV. Sixtus unokaöcscse s a Borgiák legelkeseredettebb ellensége, követte. Ez, mint mondták, Péter kulcsait a Tiberbe vetette, s csupán Pál kardját tartotta meg. Mihelyt trónra lépett, a francziákkal és spanyolokkal szövetkezett; számos fejedelem visszatért államába; mindegyik város fegyverbe állott; és a valentinois-i herczeg elfogatván, oda kényszerittetik, hogy a még birtokában lévő erősségeket átengedi, őt magát azonban a pápa szabadon bocsátja, miután a hozzá szitó bibornokok szavazatainak megnyerhetése végett erre neki már előbb szavát adta. Ő ekkor Nápolyba megy s ottan Gonsalvo nagy kitüntetéssel fogadja, de Ferdinánd parancsára később Spanyolországba küldi. A herczeg bizván a király becsületszavában elindul, de alig hogy megérkezik, áldozatául esik a fondor politikának, mellynek ő maga is mestere vala, s bebörtönöztetik [1]), honnét sikerülvén megszöknie, apósához a navarrai királyhoz menekül s nem sokára Viana ostrománál megöletik (1507).

Az utóbbi években könnyü szerrel véghezvitt hóditások nem kevéssé ingerelték az idegen hatalmasságok dicsvágyát, s Francziaés Spanyolország ugyszintén a császár Olaszországot csupán zsákmánynak tekintették, mellynek birtoka felett egymás közt folytonosan perlekedtek, a nélkül hogy valódi birtokosai csak eszökbe is jutottak volna [2]). XII. Lajost felette kellemetlenül érintvén a csalás, melly által Nápolyból kiszorittatott, Louis de la Tremouille fővezérét ide küldötte, hogy schweiziakból és olaszokból álló hadseregével az elvesztett birtokot visszaszerezné. Ez a spanyolokkal Garigliano mellett

---

[1]) Midőn a herczeg bebörtönöztetett, a sienai Baldissera Scipione az egész keresztény világra nyilatkozatot bocsátott közre mindazon spanyolok ellen, kik azt állitanák, hogy „Ferdinand király és Izabella királynő becsületszavokat nem kötvén le a herczegnek, ez Nápolyban nem annak ellenére tartóztatott le, s igy ezek szószegéssel s koronájok méltóságának megsértésével nem vádolhatók.“ **Luigi da Porto**, *Lettera* 30.

[2]) Machiavelli leveleiben a többek között ez is olvasható: „A király egy embernek, kinek nem kenyere a hazugság, ezt szokta mondani: A császár engem több izben felszólitott, hogy Olaszországot egymás közt osztanók fel, én azonban sohasem akartam bele egyezni, de most a pápa kényszerit, hogy azt tegyem.“ Augusztus 9. 1510.

összeütközik (deczemb. 27.), Medici II-ik Péter a folyamban életét veszti s Cordova győztes marad, de pénzszűkében lévén s hadserege az éghajlat mostohasága miatt sokat szenvedvén, fegyverszünetet inditványozott, melly három évre csakugyan meg is köttetett; ezt követte az öreg Ferdinándnak Germaine de Foix, XII. Lajos unokahugával kötött házassága, ki ennek következtében Nápolyra való igényeit említett rokonának engedte át. Később pedig Miksa császár a Bloisban (1504 szeptemb. 27.) létrejött szerződés értelménél fogva az investiturát a milanói herczegségre a franczia királynak szászhuszezer forintért és évenkint ajándékozandó egy pár arany sarkantyuért csakugyan megadta.

Ekként két idegen nagy hatalom fészkelte be magát Olaszországba, mellyek féltékenyen őrködtek egymás felett; mindazáltal ők sem tekinthették magokat az általok meghóditott tartományok urainak, amennyiben saját fővezéreik önkényétől függtek; Gonsalvo Cordova különösen királynak hiheté magát, Ferdinándnak sem engedelmeskedvén, mikor ez őt Nápolyból visszahivta. Ez azonban személyesen ide jött (1515) s fővezérét azon ürügy alatt, hogy őt a Compostellai sz. Jakab rendje nagymesterévé nevezi, magával Spanyolországba vitte, hol tettei jutalmául távol az udvartól s elfeledve halt el hetvenhárom éves korában.

A többi olaszok tiz évi szerencsétlen harcz után nem veszték el ugyan függetlenségöket, de a népre nézve nem igen kedvező kormányokat alakitottak, egyébiránt is a fegyvernyugvás inkább csak szünethez hasonlitott, s mindenki érezte, hogy ennek elteltével a harcz annál nagyobb elkeseredettséggel fog megujittatni. Pisa még mindig fegyverben állott Florencz ellen, s majd ennek majd annak, sőt a valentinois-i herczegnek is készebb volt magát alávetni, mintsem vetélytársa hatalma alá hajtani fejét, ki kereskedését semmivé tette, népességét megritkitotta, s a vele szomszéd termékeny sikságot mocsárokká változtatta. A spanyolok a francziák elleni gyülölet által vezéreltetve pártolták ugyan Pisát, s ezt Florencz iránti féltékenységből Petrucci és Baglione is jó szemmel nézték, de a megigért segélyek vagy nagyon jelentéktelenek voltak, vagy épen csak szavakban állottak.

Genua.

Pisa miatt háborogni kezdettek a pártok Genuában, melly a Sforzák alól franczia uralom alá jutván, itt is megtartotta köztársasági kormányzatát, de népessége, kereskedelme és hadiereje nagyon alászállt. A nemesek a franczia kormányzótól kegyeltetve s Gianluigi del Fiesco által vezettetve a franczia érdekek uszályhordóivá lettek,

s a nép irányában ellenzéki állást foglaltak el annyira, miként azt is megakadályozták, hogy Genua az önkényt meghódoló Pisa feletti fő-uralmat elfogadhassa, noha annak leigázására előbb temérdeket költött. Innét folytonos viszálkodások, surlódások, sőt lázadások is származtak, mellyeket a francziáknak csak alig sikerült elnyomni. A nép azt követelte, hogy az erősségek a nemesektől vagyis a Doriák, Spinolák, Fieschik, Grimaldik utódaitól elvétessenek, s a tengerparton lévő javaik a közös törvények alá vettessenek; a nemesek viszont törökkel fegyverzék fel magokat, mellyeken e felirat volt olvasható: castigavillani (paraszt-fenyitő). De a genuai parasztok több izben megmutatták elnyomóiknak, milly keményen sujtanak a kövek, mellyek országukban teremnek, s most is egy bántalmazott társukért boszut állandók, fellázadtak. XII. Lajos (1507) sereget küld lecsendesitésökre, de ők honfitársuknak a pápának s a császárnak kegyeibe ajánlák magukat, s egyszersmind kebelökből Paolo da Novi festőt dogenek választják (február 7.), ami egyértelmü volt függetlenségök kinyilatkoztatásával [1]). Lajos tehát francziákból és schweiziakból álló

---

[1]) „Volt legyen bár ennek oka akár a Liguriát lakó népfajok különfélesége, akár, mint én hiszem, egy gazdag város és a szomszéd hegyekbe beékelt hübér-birtokosok közötti engesztelhetetlen gyülölség, az tény, hogy Genua hatalma még a jobb időkben sem nyugodott soha erős alapon, mert sem a nép, sem az aristocratia nem uralkodott ott biztosságban, s ez okozta, hogy nem szerezte meg magának a Földközi-tenger feletti uralmat, a mit bizonyára tennie kell vala. Legyőzvén versenytársát Pisát, ereje megtört a szándékaiban legállhatatosabb és legolaszabb Velencze hadseregéén. Meg lévén veretve a tengeren s benső egyenetlenség által tépetvén, az olasz városok történetében eddig hallatlan tettre szánta el magát, s a franczia járom alá hajtá nyakát; később Olaszországban keresett magának urat, s Milano herczegeinek hódolt, ő, ki tengeri hatalmánál és nevezetes hadi vállalatainál fogva sokkal tekintélyesebb volt Milanónál. 1500-ban mint szökött szolga ismét a francziák uralma alá jutott, ezután a spanyolok s később ujolag a francziák uralkodtak felette. Ezen évek a legnyomorteljesebbek voltak Genuára nézve. Az olaszországi háboru, valahányszor a szerencse változott, őt érinté fájdalmasan, s a mi mindennél roszabb volt, a fellázadt Savona versenytársul lépett fel ellenében. Genua ennyi szerencsétlenség közepett sem tett egyebet mint önmagát marczangolta; a nemesek és a pórnép, a guelfek és ghibellinek, az Adorni-k és Fregosi-k a közjólét kárára folytonosan czivakodtak; szóval, a száz névvel és ábrázattal biró egyenetlenség mind a száz kezét a hatalmas város megrontására emelé fel. És mindemellet benső ereje nem emésztetett fel mint másutt, sem a nép sem a főurak nem satnyultak el a hosszu zsarnokság alatt. Genua nem érte el tetőpontját, nem élt vissza eszével s nem a szabadsággal; és Liguria épen ezen években szülte a három legerélyesebb embert, mellyek valaha Olaszországból kikerültek, t. i. Columbust, II-ik Gyulát és Andrea Doriát.“ **Gino Capponi**, *Note ai documenti di Storia italiana.*

hadseregét személyesen vezette a lázadók megfékezésére, de ezek polgárőrsége egyáltalában nem volt képes egy fegyelmezett hadsereggel szembeszállani, és Bayard lovag ekként kiálta rájok: „Megálljatok, házalók, védjétek magatokat karjaitokkal, a szuronyokat és lándzsákat hagyjátok nekünk.“ Ezután Genua bevétetik s kiraboltatik (február 29); a király ugyan kegyelmet igért az olajágakkal eléje vonuló népnek, de azért hetvenkilencz bünös éltével lakol; a doge egyik hivétől elárultatván fölnégyeltetik, s a városra kétszázezer aranyforintnyi hadi sarcz vettetik, melly összeg épen harmadát tevé Franczia-ország adójának; a köztársaság kiváltság-levelei megégettetnek, a világító torony mellett egy erősség épittetik, s olly kormány állíttatik, mellyben az állomások felét a nemesség tölti be; a történetirók pedig magasztalják ő felsége kegyességét.

Most tehát minden segélytől elestek a pisaiak, kik „minden védelmi eszköztől megfosztva és saját gyengeségükre hagyatva, nem fogadtatva el a milanóiaktól, visszautasítva a genuaiaktól, a pápa kegyét nem birva, a sienaiaktól kevéssé támogatva, makacsul ellenállottak, egyedül mások hiu igéreteiben és a florencziek gyengeségében helyezvén reményöket.“ (Machiavelli). De hasztalan fesziték meg összes erejöket s áldozták fel minden vagyonukat, hasztalan küzdöttek tizennégy évig hősökköz illő bátorsággal és kitartással, tengeren és szárazon megtámadtatva, a francziák és spanyolok által csuful megcsalatva és elárultatva, kik nem szabadságuk fentartását, de pénzök kicsikarását tüzték ki czéljokul, végre sem maradt egyéb teendőjök, mint a régi járom alá hajtani nyakukat. Párizsban és Madridban, itt döntetvén el ezután Olaszország sorsa, határozták meg Pisa meghódolásának árát is (1509 marczius 23), minek következtében Florencz Francziaországnak százezer, Spanyolországnak pedig ötvenezer aranyat fizetett. Florencz egyébiránt nem volt kegyetlen a legyőzöttek iránt; szerződésileg kötelezte magát, hogy a menekültek javait visszaadja, sőt kereskedelmi szabadságukat és saját törvényhatóságukat is meghagyta; de elvette függetlenségöket, s evvel számos előnyeiket, ez által megkevesbitette népességöket, csak multjok emlékét és régi gyülöletöket hagyván meg. Az előkelő családok közöl többen idegen hadseregben vállaltak szolgálatot, mások Palermóba, Luccába, Francziaországba vagy Sardinia szigetére vonultak, sokan pedig Florenczbe költöztek. Ekként a tengerek egykori ura őrség és várak által igában tartva, elveszti minden fontosságát és tevékenységét, annyira, hogy 1531-ben alig számlált nyolczezer ötszáz lakost.

Pisa ostroma nevezetes még egy intézmény (ordinanza fio-

rentina) által, melly akkor első volt e nemben (1506). A florencziek tudniillik Machiavelli tanácsára tizezer parasztot fegyverbe állitottak, egyenruhájok fejér felöltőből és fejérvörös nadrágból állott; fegyverök hasonló volt a schweiziakéhoz és németekéhez; ünnepnapokon hadi gyakorlatokat tartottak, s a mellett hogy kevesebbe kerültek mint a zsoldosok, ezeknél fegyelmezettebbek valának. Mig ugyanis a háboruk zsoldosok s jobbára schweiziak által viseltettek, gyakran megtörtént, hogy ezek, ha rendesen nem fizettettek, felmondták az engedelmességet fővezéröknek, vagy csupán zsákmány reményében kedvezőtlen körülmények között csatára s más veszélyes vállalatokra kényszeritették.

II. Gyula telve harczias szellemmel s e mellett ügyes és biztos számitásu államférfiu, táplálta korának ezen harcz- és fondorkodási dühét, s minthogy a pápaság azon magas dictatori polczról, mellyen a középkorban fénylett, egy közönséges világi fejedelem állására süllyedt, legalább ezt akarta emelni, s valóban gyenge államával tiz egész éven át uralkodott az erősek felett, s vezette Europa ügyeit. Undorral viseltetvén azon vad zsoldosok iránt, kik Olaszország sorsáról kényök s kedvök szerint rendelkeztek, s kik előtt VI. Sándor reszketett, azon nagyszerü gondolat támadt lelkében, hogy „Olaszországot a barbároktól megtisztitja,“ kár, hogy ezen határozatával ellenkezőleg néha Olaszország javát másodrendü érdekeknek rendelve alá, ezek érvényesitése végett azon idegenek szolgálatát vette igénybe, kiket innét kiüzni szándékozott. Először is Romagnát akarta engedelmességre kötelezni, de a velenczeiek dicsvágya elég eszélytelenül a szárazföldre lévén most irányulva Riminit és Faenzát elfoglalták, s azokat visszaadni nem akarták, sőt az ottani engedetlen főurakat pártfogásukba vették. II. Gyula magába zárta terveit mindaddig, mig nem hadsereggel, pénzzel és szövetségesekkel ellátva, egyházi tilalmakat küldve maga előtt, Gianpaolo Baglione-t nagy erővel megtámadhatta (1505 novemb.), a mikor hadseregét hátrahagyva udvarával bevonul a városba, hol az, ki elég istentelen volt testvérgyilkosságot s nőtestvérével vérfertőztetést elkövetni, nem mervén a legnagyobb bünt véghezvinni, magát elfogatni engedi. Ezután II. Gyula Giovanni Bentivoglio-tól elveszi Bolognát (1506) s a nélkül hogy a város szabadalmait megnyirbálná, vagy democraticus kormányformáját megváltoztatná, annak kormányzását egy negyven tagból álló tanácsra bizza, melly a legujabb időkig fenállott.

A pápa ezen vállalatában Francziaország segélyét vette igénybe, de meghallván, hogy ez Genua visszafoglalására sereget küld, gyanu-

val telt el iránta, annál is inkább, mert az a vakhir terjedt el, hogy XII. Lajos egy nagy hadsereg, továbbá nyolcz bibornok, harmincz érsek és püspök kiséretében Olaszországba jő, hogy II. Gyulát a pápaságról letévén, helyébe d' Amboise bibornokot megválasztassa, magát pedig császárnak koronáztassa. II. Gyula ekkor Miksa császárhoz fordult, ki már ekkor a Francziaországgal Blois-ban kötött szerződést felbontotta. Ennek legforróbb vágya lévén a császári koronát megtartani s fiára átszármaztatni, a birodalmi rendeket Constanzba hivta össze, hol előttök Lajos dicsvágyát annyi ékesszólással s olly érzékenyen rajzolta le, hogy mindnyájokat könyekre fakasztaná; de mindamellett az általa kivánt harminczezer ember helyett csak tizenkétezret szavaztak meg számára és ennek is alig jelent meg harmadrésze s ez is csak félévre. Ekkor az olasz rendekhez rendeletet menesztett, hogy az illy alkalmakra kötelezett sereget és segélyt állitanák ki, de követelései iszonyuak valának, miután mint császár csak mások segédeszközeire számithatott s e mellett a telhetetlen sehweiziakat fizetnie kellett. Azonban mindenünnen csak gyengén támogattatott, ellenben a velenczeiek Francziaország által nógatva nyilt sisakkal léptek fel ellenében, előcsapatait tönkretették (1508) s az Adriai-tengeren levő kikötőit elfoglalták. Ehhez járult még, hogy a schweiziak és németek által cserben hagyatván, kénytelen volt nagy szégyennel visszafordulni, rendesen e lévén vége vállalatainak.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A cambray-i szövetség.

A most bekövetkezett fegyvernyugvásból Velencze huzta a hasznot. A török háboruból előnynyel bontakozván ki s a tizévig tartó olasz küzdelmek között érintetlenül maradván, régi jelentőségét visszanyerhette és versenyezhetett volna azon nemzetekkel, mellyek az ujabb felfedezések által a kereskedelmet és hajózást egészen átalakiták. De a szárazföldön akarván terjeszkedni, és az olasz fejedelmek szorult helyzetét birtokai szaporitására használván fel, ezeket mind ellenségeivé tevé, s igy az első szövetség, melly a keresztes hadjáratok óta az europai fejedelmek között létrejött, majd ellenséges indulatból, majd személyes érdekből ellene volt irányozva; szomoru előjátéka az uj közjognak!

XII. Lajos Cremonát és Geradaddát szerződésileg átengedte a velenczeieknek, kik hóditás utján már Bergamót és Bresciát birták; később megbánván tettét, az örökségben neki jutott egész milanói herczegséghez igényt tartott. Miksa mint a német császárok utóda az egy idő óta Velencze birtokában lévő Paduát, Veronát és Vicenzát követelte, mint ausztriai herczeg pedig Roveredót, Trevisót és Friault akarta birni. A Szentszék Ravennát, Cerviát, Faenzát, Imolát, Riminit és Cesenát visszakövetelte, melly területeket t. i. az egyháztól a zsarnokok, ezektől Caesare Borgia s ettől ismét Velencze foglalt el. A nápolyi király a II. Ferdinánd által elzálogositott városokat nevezetesen Tranit, Brindisit, Otrantót, Gallipolit, Molát és Polignanót kivánta; a savoyai herczeg Cyprust követelte, mellynek czimét is viselte; az Eszteiek és Gonzagák az egykor általok birt területeket, Magyarország végre Dalmatiának és Slavoniának egykor a magyar koronához tartozott városait igényelte.

Alapjában az egész nem volt egyéb mint a királyok irigykedése egy köztársaság ellen, melly nem egy halandó ember, de a tanács halhatlan bölcsesége által kormányoztatván, területének csekélysége mellett is és mindazon nagyobb költségek nélkül, mellyeket máshol az udvartartások igényeltek, első rangu hatalommá emelkedett, s elég merész volt Romának nem-mel felelni, a francziák tulsulyra vergődését Lombardiában akadályozni, s a császárok betöréseit nehezíteni [1]).

Jóllehet tartományait épen azon jogalapon birta mint mások, ezek mégis elhatározták azokat magok között felosztani, mi végből Miksa és Lajos már Blois-ban szerződésre léptek egymással. Azonban az első tehetetlensége s az utóbbi elfoglaltatása hátráltatta tervök végrehajtását; de az utolsó hadjárat és az azt követő s kénytelenség parancsolta fegyvernyugvás érzékenyen sérté Miksát, különösen midőn azt látta, hogy német katonái Alviano, a köztársaság fővezére által valóságos diadallal hurczoltatnak el. Lajos, noha Milanót megtartandó a velenczeiekkel barátságos viszonyban akart állani, szintén megbántva érezte magát e fegyverszünet által, érdekében kivánatosabbnak vélvén, hogy két ellensége egymást mentül inkább

[1]) Az aljas irigység, melly a hatalmasságokat Velencze elleni fellépésre ösztönözte, elég világosan kitünik a franczia követnek a német birodalmi gyülésen mondott beszédéből: „Mi nem öltözködünk drága biborba; asztalaink nincseuek megrakva arany és ezüst edényekkel; szekrényeink sincsenek telve aranynyal... Valóban ha nem illik a fejedelmeknek a kereskedők szerepét játszani, még kevésbbé illik a kereskedőknek a fejedelmek rangját bitorolni.“

gyengitse. Végre d' Amboise bibornok azt hitte, hogy az általa annyira ohajtott tiara körmei közöl a velenczeiek ellenkezése miatt siklott ki.

Ezen személyes gyülölségek végre is azt eredményezték, miként ausztriai Margit és d' Amboise bibornok azon ürügy alatt, hogy a fellázadt németalföldieket a császárral kibékéltetik s a törökök ellen uj hadjáratot terveznek, Cambray-ben (1508 deczemb. 10) egy europai szövetséget létesitettek a zsarnok, bitorló, viszály-hintő s mindazon méltatlan czimekkel illetett Velencze ellen, mellyeket azok ellenében szoktunk használni, kiket elnyomni akarunk. A francziák királya a fővezérséget volt átveendő; II. Gyula, ki Olaszországot a barbároktól megtisztitani akarta, egyházi tilalmakkal egyengetné az utat; Miksa tüzre vetné a vörös könyvet, melly a Francziaország által Ausztria ellen elkövetett s apródonként feljegyzett igaztalanságokat foglalta magában, s daczára az általa kötött fegyverszünetnek az egyház védőjeként lépne fel; mindegyik követelő megszállná illető részét; mindazok, kik előbb féltek Velenczétől, most egy döfést adnának neki, s igy, miként Chaumont franczia hadvezér megjegyzé, oda kényszeritessék, hogy egyedül halászattal foglalkozzék.

E szövetség hire minden titkolózás daczára elhatott a velenczeiekhez is, de XII. Lajos biztositá őket, hogy abban mi határozat sem hozatott, melly rájok nézve hátrányos lehetne; a Katholikus király azt állitá, hogy ez egyedül a törökök ellen van irányozva; s ezt egy király mondá. Ezalatt d' Amboise szokásos tevékenységével sietteté a hadjáratot, még mielőtt az ellenség gondolkozásra időt nyerne, ő maga köszvényben szenvedvén gyalog hintóban viteté magát keresztül az Alpeseken. A harcz már kitört az Adda folyónál, midőn egy franczia hirnök a háboruüzenetet Leonardo dogenek, és a „hitetlen s erőszakos, bitorló" (Da Porto) polgároknak megvitte (1509. april 27). Egyszersmind a pápa egy hosszu bullában egyházi tilalom alá vetette Velenczét, a kormányt, a polgárokat s mindazokat, kik valamelly velenczeinek menhelyet adnának; mindegyik velenczei a keresztény-ség ellenségének volt tekintendő és azon egyén rabszolgájának, ki őt elfogta.

Illy veszélylyel kellett Velenczének egyedül szembeszállnia. És nem volt elég, hogy a VIII. Károly és törökök ellen viselt háboru következtében az indiai füszer-egyedáruságot elvesztvén, ez által pénzügye felette megrongáltatott, hanem még a fegyvertár szomszédságában álló lőpor-raktára is légberepült; a bresciai várat a villám lángba boritotta; egy hajója, melly Ravennába tizezer darab aranyat

vala szállitandó, elsülyedt, s irattára a tüz martalékává lett. De épen e nagy szorultságban tünt ki leginkább az államfők bölcsesége, s a magán és köz-vagyon soha sem használtatott fel czélszerübben a szorongatott haza megmentésére.

Velencze féltékenységből mindig idegeneket bizott meg hadserege vezényletével, saját nemeseit soha. Már régi idő óta szokásba vette a sorozást, a proveditoroknak kötelességök lévén az illető tartományokban minden harczképes egyént összeirni, kik mint küzdők vagy árkászok vagy pedig mint podgyász-szállitók tettek szolgálatot; egyszer vagy kétszer havonként hadgyakorlatokat tartottak, s ha a szükség ugy hozta magával fegyverbe szólittattak. 1490-ben számos lövészeket hivtak be, s azokat az egész országban szétoszták, hogy a fiatalságot a lövésben gyakorolnák, a czéllövésre jutalmakat tüzvén ki. A besorozott rendes katonaságon kivül részt vettek még a harczban az ugynevezett portyázó csapatok, egy neme a nemzetőrségnek, ezek a könnyü gyalogságot képezték. A másodrendü bölcsek teendője volt a szárazföldi katonaságra felügyelni. A hadsereget mindig két proveditore követte, kik a fővezérnek részint tanácsadói részint pedig ellenőrei valának.

Ezen intézkedések mellett Velencze zsoldosokkal növelte erejét, s jóllehet a pápa a Romagnában felfogadott csapatvezéreket visszatartóztatta, az Oglio-nál mégis kétezer lándzsást, ezernyolczszáz olasz s nyolczszáz görög lovast, ezer nyolczszáz főből álló gyalogságot és tizenkétezer besorozott katonát állithatott sikra (april.). A fővezérség Pitigliano grófra bizatott, ki mellé másod fővezérül Bartolomeo d' Alviano adatott; mindketten az Orsini-k közől valók valának s azon kor legjelesebb hadvezérei közé soroztattak. De a signoria e nagy szorongatásoknak közepette sem birta félretenni féltékenységét, s rendeletei által zsibbasztólag hatott a fővezérek hadmozdulataira. Ezek a csatatért Geradaddába tették át, s a helyett hogy bevárták volna, mig kihül a francziák első harcztüze, mellynek befolyása alatt emberi erőt meghaladó vitézséget, mig ellenben ennek alászállásával női gyengeséget tanusitanak, Vailate és Agnadello között elfogadják a csatát (május 14). A franczia király maga is résztvett a csatában azt kiáltván: „A ki fél, jöjön hátam megé.“ La Tremouille látván, hogy katonái ingadoznak, rájok kiált: „Fiuk! a király lát benneteket.“ És valóban az olaszok vitézségök daczára iszonyu vereséget szenvednek s maga Bartolomeo is elfogatik; minek következtében Caravaggio és Bergamo azonnal meghódolnak, később Brescia, Crema, Cremona, Pizzighettone sőt Peschiera is. Az eddig habozó fran-

czia szövetségesek látván, hogy a győzelem többé nem kétséges, azonnal elésietnek, és Mantua, Ferrara, spanyolok és pápaiak versenyeznek egymás között, hogy ki szakithat előbb egy darabot a megkopasztott oroszlánból. XII. Lajos (miként avval a francziák dicsekszenek) Fusineig nyomul s öt vagy hatszáz lövést tétet Velencze ellen „hogy ezután azt is el lehessen mondani, miként a francziák királya e bevehetetlen várost ágyuztatta.“ (Brantôme).

Ez csakugyan el látszott veszteni reményét s általános levertség tölté el a polgárok sziveit. „A proveditorokat bizonyos szégyenérzet és álomkórság fogta el, napjában százszor is lehetett őket ásitozva és nyujtózva látni, mintha csak a hideglelés előjelei mutatkoztak volna rajtok; nem hordák most méltóságuk érzetében olly magasan fejöket, de ellenkezőleg rendkivül alázatosak és bizalmasak valának azok iránt is, kik erre érdemetlenek valának. Illy nagy szerencsétlenség közepett a veszély elháritására mit sem birtak kigondolni; annyira megalázva érezte magát e város, olly megrémült és zavart volt a kormány. Néhány velenczei nemes karjával átölelve és sirva mondá nekem: Édes Portó-m, ön már nem lesz a miénk. És meg akarván nekik adni a kellő tiszteletet, azt mondák, hogy hagyjam el, miután most már mindnyájan egy hatalom alá helyezett szolgatársak és egyenlők vagyunk, a balszerencse azon pontra juttatván őket, hogy magukat nem is merik uraknak tartani, sem doge-jokat serenissimo czimmel illetni. Mások a főbb ranguak közől lesütött fővel, nem rendes de majd gyors, majd lassu léptekkel haladtak keresztül a szomoru városon, s majd ezt majd amazt megölelve tulságos leereszkedést s nyájasságot tanusitottak mindenki iránt, ami nem a szeretetnek de a nagy félelemnek jele volt. Valóban tiz nap alatt egész Velencze tekintete megváltozott, előbb olly vig s most olly szomoru; s azonkivül hogy sok urhölgy lemondott előbbi fényes öltözékeiről, a téreken és csatornákon mi hangszer sem volt hallható többé, noha e város kivált ezen időszakban a lakosok legnagyobb örömére szüntelen a zenétől viszhangzott. És a velenczeiek olly kevéssé vagynak szokva illy csapásokhoz, hogy már a város végveszedelmétől tartottak s nem vévén tekintetbe ennek bevehetetlen fekvését, sokan, kiknek hajójok volt, ezt becsülték legtöbbre, erre forditák minden gondjokat, mások pedig, kik avval nem birtak, szerezni szándékoztak, hogy szükség esetében azt tehessék, mit Aeneásról beszélnek. Illy rendkívüli félelem fogta el szivöket“ [1]).

[1]) **Da Porto**, *Lettere storiche.*

És volt okuk rá. A kincstár ki volt meritve, a hadsereg semmivé téve, és mégis hajóhadat kellett előteremteni, hogy ez szembeszállhasson avval, mellyet a francziák Genuában szereltek fel. A városon belül sem igen fényesen állottak a dolgok; annyi nemes ki lévén zárva a közhivatalokból, ezek azon müködtek, hogy változás történjék; a szárazföldi városok, mellyekben a guelf és ghibellin pártok ismét feléledtek, alkudozások által siettek magukat a kiraboltatás veszélyeitől megmenteni, s ezenkivül számos csapatvezérek elpártoltak az oroszlántól [1]).

De a tanács nem esett kétségbe, hanem kölcsönök és önkénytes hazafiui adományok által megtöltvén a kincstárt, a város megerősitését és élelmi szerekkel való ellátását tüzte ki czéljául; szárazföldi alattvalóit felmenti a hüségi eskü alól s megengedi nekik, hogy ugy egyezkedhessenek az ellenséggel, mint érdekök kivánja; a csapatvezérek kiüritik a megszállott helyeket és egymással egyesülnek. De nem ezen csüggeteg lelkü seregbe, hanem az időbe, saját eszélyességébe s a népek szomoru tapasztalataiba helyezé mostan reményét Velencze, meg lévén győződve, hogy annyi különböző elem, mellyekből a szövetség állott, sokáig nem maradhat egyesülve. Azért önkényt lemondott arról, mi sokak irigységét költötte fel ellene, hasonlóan azon emberhez, ki utonállók által üldöztetvén, oda veti azoknak erszényét. A városok, mellyek az ostrom hátrányait szenvedve bizonyára átkozták volna a köztársaságot, most visszaohajtották, alig hogy megizlelték jóval kegyetlenebb elnyomóik jármát [2]); a keres-

---

[1]) 1509 május 17. „Áldozó-csütörtöki mise volt, de mindenki sirt s minthacsak idegenekből állott volna a város, senki sem jelent meg; a piaczon senkit sem lehetett látni; a tanács tagjai mind el valának rémülve, s még inkább dogénk, ki egy szót sem szólott, mintha csak meg lett volna halva. Mindenki arról beszélt, hogy e végső szükség esetében a dogét személyesen Veronába kellene küldeni, hogy embereinket és katonáinkat bátoritsa, melly alkalommal ötszáz nemes saját költségén fogná kisérni ő fenségét. Mindenütt csak erről beszéltek, de a tanács tagjai nem akartak menni, s maga a doge sem ajánlkozott. Erről értesiték gyermekei, kik azt mondák: „A doge azt fogja tenni, a mit a város akar.“ A doge azonban inkább halott mint élő . . . Rosz napokat sejtek, látjuk pusztulásunkat, és senki sem igyekszik azt elháritani. Bár folyamodtunk volna a törökökhöz öt-hat ezernyi segély-hadért, de most már ez is késő. Az is kétséges, vagyon-e elegendő élelmi szerünk a város ellátására; gabonát hozatni s a hadsereget szaporitani ugyanis csak addig lehet, mig a tengeri ut előttünk elzárva nem leend; most tehát néhány könnyü gálya felszerelését akarják befejezni.“ **Marin Sanuto.**

[2]) „A németek arra törekesznek, hogy az általok elfoglalt tartományokat kirabolják s elpusztitsák; példa nélküli kegyetlenségeket követnek itt el, minek

kedelmi forgalom fel lévén függesztve a tartományok és főváros között, ezáltal a kisebb kereskedők temérdek károkat szenvedtek, s igy alig hogy megszüntek félni a köztársaságot, már is mindenütt visszakivánták azt.

A velenczei nemesek, kik eddig csak a tengeren harczoltak, most a szárazföldi hadseregbe léptek, és hatszáztizennégy nemes saját költségén gyüjtött sereget; maga Bajazet sultán is felajánlá segélyét Velenczének, de ez vonakodott azt elfogadni. Antonio Giustiniánnak sikerült a legnagyobb veszélyeken keresztül Miksához jutni s majd hizelgő szavakkal majd igéretekkel igyekezett rá hatni, de ezen fejedelem, ki eddig ujját is alig mozditotta meg, Velencze tökéletes megsemmisitését tüzte ki czéljául, s magát a várost a szövetséges hatalmasságok között négy területre akarta felosztani; s a nagy államférfiak modorát utánozva senkinek sem szólott terveiről, s mint valami nagy hadvezér ide s tova vezetgette seregeit azon tartományokban, mellyeket mások szereztek vissza számára.

Az egészen császári érzelmü Vicenza s maga Pádua is, mellynek nemesei a császár érdekében fellázadtak, felette boszantó dolognak tartották olly távol eső s különböző elemekből álló nemzet [1]) fensőbbsége alatt élni, melly azonkivül a mult s jövő hadi költségek fejében uj alattvalóira elviselhetetlen adókat rótt, s mellynek durva harczias modora kirivó ellentétben állott az olaszok finom nyájasságával. Padua tehát kitüzte a velenczei zászlót, melylyel az első lépés meg volt téve a köztársaság feleleventésére. Miksa rendezetlen és fegyelmezetlen hadseregével ide siet, iszonyu pusztitásokat visz véghez, még a kutyákat is betanittatván az emberek elfogására és széttépésére, s hatszáz vicenzait, kik a Covolo di Masano nevü barlangba menekültek, oda fojtatott. Pádua ostromát [2]) (szeptemb.)

---

következtében a lakosok annyira el vagynak keseredve, hogy nincs egyéb kivánságuk mint magukat megboszulni és meghalni. Ezek makacsabbak és dühösebbek Velencze ellenségei iránt, mint a zsidók valának a rómaiak irányában; és mindennap adja magát elő eset, hogy az általok elfogott paraszt inkább kész meghalni, mint sem megtagadni, hogy Velencze hive. Tegnap estve is a püspök (a tridenti értetik, ki Miksa nevében Veronát kormányozta) elé hozatott egy, ki azt mondá, hogy ő velenczei érzelmü, mint ollyan akar meghalni s nem is akar másként élni, miért is a püspök felakasztatta, és sem azon igéret, hogy élete megkiméltetik, sem más javak nem voltak képesek őt azon véleményétől eltériteni. Mindezeket tekintetbe vévén lehetetlennek látszik, hogy ezen királyok, mig e parasztok élnek, megtarthassák eme tartományokat." **Machiavelli**, *Legaz. a Mantova.*

[1]) **Da Porto** idézett levelei.

[2]) Ezen ostrom terjedelmesen le van irva a *Histoire du bon chevallier* (azaz

százezer német és francziából álló sereggel kezdette meg, kik mindnyájan a zsákmányból fizettettek s még nagyobb zsákmány reménye által lelkesittettek ; e mellett volt kétszáz ágyuja, köztök nehány olly rendkivül nagy, hogy az ágyutargonczán el sem fértek ; maga a császár is vitézül viselte magát az ostromban, de nem tudta, mi legyen az állhatatosság, s ezenkivül a német s franczia lovagok igényeit kielégiteni nem birta. Egyszer La Palisse franczia tábornoknak meghagyta, hogy embereit fegyverbe állitsa, kik a német közkatonákkal egy részt lesznek megrohanandók, de Bayard lovag arra a következő észrevételt teszi : „Hogyan lehet annyi nemest lováról leszállitani, gyalog szolgálatra kötelezni, s veszélyeztetni a gyalogokkal, kiknek egy része kovács, mas része pék vagy más kézmüves lévén, jó hirnevökre nem fektethetnek annyit, mint a jó házak szülöttei? A császár seregében sok gróf, ur és nemes találtatik, állitsa ezeket sorba a franczia fegyveresekkel, s ezek örömest meg fogják nekik mutatni az utat, kiket azután a német közkatonák követhetnek.“ De a német nemesek sem akarták magukat a gyalogság között veszélyeztetni, miért is Miksa visszavonult Veronába s hadseregét szétbocsátotta. És jóllehet Polisella mellett tönkre tétetett a velenczei hajóhad (oktober 3), melly Ferrarát ostromolta, megbüntetendő herczegének hütlenségét, ki noha Velencze szárnyai alatt növekedett fel, most mégis fellázadt ellene, s jóllehet Pitigliano gróf is elesett a harcz folyamában, mindamellett a köztársaság ügyei kedvezőbb fordulatot vettek.

Velencze törekvései ugyanis a többi szövetségeseknél sikersebbek valának mint Miksánál. XII. Lajos megnyervén mindazt, mit számára a cambray-i egyezmény biztositott, el akarta hagyni Olaszországot, s nem igen szerette volna, hogy oda Ausztria fészkelje

---

Bayard) czimü franczia munkában: „Desja etait bruist par tout le camp, que l' on donneroit l' assault à la ville sur le midy ou peu après. Lors eussiez veu une chose merveilleuse ; car les prestres estoient retenuz à poix d' or à confesser, pource que chascun se vouloit mettre en bon estat ; et y avoit plusieurs gens d'armes, qui leur bailloient leur bourse à garder ; et pour cela ne fault faire nulle doucte que messeigneurs les curez n'eussent bien voulu que ceulx, dont ilz avoient l'argent en garde, feussent demourez à l'assault. D'une chose veulx bien ad viser ceulx qui lysent ceste histoire ; que cinq cens ans avoit qu'en camp de prince ne fut veu autant d'argent qu'il y en avoit là ; et n'estoit jour qu'il ne se desrobast trois ou quatre cens lansquenetz qui emmenoient beufz et vaches in Almaigne, clitz, bleds, soyez à filer, et autres ustensilles : de sorte que audit Padouan fu porté dommage de deux millionés d'escus, qu'en meubles, qu'en maisons et palais bruslez et detruitz.

be magát. Katholikus Ferdinandnak nem volt többé oka az ellenségeskedésre, mihelyest visszakapta Velenczétől a nápolyi tengerparton elzálogositott városokat; ekként ő ellene mondott Velencze ostromának, azt adván ürügyül, hogy egyedül szárazföldi birtokainak elfoglalására szövetkeztek; valóban pedig örült volna, ha a háboru hosszura huzódik, miután Miksa ezen esetben akadályozva lett volna unokájának, Károlynak gyámságába avatkozni. A pápának a köztársaság mindent visszaadott, mit Romagnában birt, csakhogy őt feloldozza, és II. Gyula hajlandó lévén a viszály kiegyenlitésére, az egyházi tilalmat csakugyan megszüntette (1510 február 24). [1]) Továbbá kormányozni s nem kormányoztatni akarván, visszatért előbbi tervéhez, melylyel ugyis csak boszuból hagyott fel, hogy t. i. Olaszországot a barbároktól megszabaditandja; s Miksát nem tartván magára nézve veszélyesnek, de a franczia királytól félvén azt akarta mindenekelőtt Olaszországból kiszoritani. VIII. Henrik angol királyt is fel akarta ellene ingerelni, ez azonban nem sikerült; továbbá a meghalt d'Amboise bibornok által hátrahagyott tizenegy milliónyi összeget követelte az apostoli kincstár számára; Francziaország igényeinek tekintetbe vétele nélkül Ferdinándnak investiturát ad a Két-Siciliára; ezután a schweizi hegyek, a hó és vitézség eme hazája felé forditotta tekintetét és Schinner Mátyás sioni püspökkel, kit bibornokká nevezett, hatezer zsoldos iránt szerződött, kik az egyházat minden ellenségei ellen megvédenék.

Ercole d'Este, Ferrara herczege, ki tartománya jólétét jelentékenyen emelte s abba a tudósokat és müvészeket vendégszeretöleg befogadta, az általa megnyitott cervia-i sóbányák miatt Velenczével háborut folytatott. Fia Alfonz (1505—34) Lucretia Borgiát vette nőül különösen azon okból, hogy VI. Sándor a ferrarai herczegek által

---

[1]) „Antonio Grimani Lepanto nál meggyőzetvén, a köztársaság által bilincsekre itéltetett. Fia Vincenzo nem engedi, hogy más tegye atyjára kezét, s ő maga tette fel rá a lánczot s többé nem válik meg tőle. Fogságának ideje letelvén, Antonio méltóságától megfosztva számüzetik, honnét sikerülvén megszöknie Romába bibornok fiához menekül. Itt is szakadatlanul szeretve hálátlan hazáját, minden erejéből azon müködött, hogy II Gyulát ama szerencsétlen szövetségtől elvonja. Velencze hibáját megbánván visszaadja neki hazáját és méltóságát, s nyolczvanöt éves korában dogenek választja. (1521.) Hivatalba való iktatásakor letérdelt s levévén doge-i fövegét, kérte az Istent, hogy a nehéz uton vezérelné lépteit. Egykor, midőn bizonyos ünnepély alkalmával egy rá nézve szomoru emlékü helyen vonulna át, megállapodik s igy szól: *Itt tétettek rám a bilincsek s ime most doge vagyok.* Vincenzo soha sem tette le a gyászruhát." **Marin Sanuto**, *Diarj manoscritti.*

az egyháznak fizetett ezer arany adót százra szállitaná le. Azután a cambray-i szövetségbe lépett, de minthogy a franczia frigyhez ezután is hü maradt, II. Gyula az emlitett sóaknák miatt bele kötött s őt egyházi átok alá vetvén fejedelemségétől megfosztottnak nyilvánitja és az ellenségeskedést azonnal megkezdi. Ő maga is serege élére állott, s nem türhetve késedelmet, nyolczvan éves kora daczára, hidegnek, golyózápornak kiteszi magát; a Mirandola ellen müködő ágyuütegeket maga vezényli (1511 január 20) s az általa lövetett résen belépve felkiált: Ferrara, Ferrara, végre is enyém leszesz. De Alfonz kitartással küzd, s nem akarván népét terhelni, saját és neje ékszereit zálogositja el, s mérsékelten tartja magát a pápa ellenében, kit soha nem sikerült kiengesztelnie.

II. Gyula egyszersmind a genuaiakat igyekezett fellázitani a francziák ellen, kik kényszeritve lévén fegyverhez nyulni, Bolognát elfoglalták s a pápai sereget szétverték. A franczia főpapok Toursban összegyülekezvén (május), Lajost felhatalmazták, hogy az egyház fejének támadásait fegyverrel torolja vissza, egyházi tilalmai ellen pedig az egyetemes egyházi zsinatra hivatkozzék. A harcz tehát neki tüzesedett, de egyházi hatalmasság ellen lévén irányozva, sokakban különösen a király nejében aggodalmakat költött, miért is Trivulzio tábornagy e kétség közepett határozottan nem müködhetett. Lajos maga engedelmet kért az ellene táborba szálló pápától, de nem sikerülvén kiengesztelnie, egyházi zsinatot hitt össze, hogy ez pápává választatását érvénytelennek és semmisnek nyilvánitsa, és egy illy feliratu érmet veretett: Perdam Babylonis nomen.

A bázeli zsinat óta a németek folytonos panaszokkal voltak eltelve Róma s különösen a pápai követek s főpapok tudatlansága és kapzsisága, a bucsúk áruba bocsátása, az annáták s a hivatalok elárusitása ellen, azért Miksa mint az egyház védője uj zsinatot hitt össze Pisába a florenczeiek védelme alatt, kik ki levén merülve a folytatott háboruk által, semlegesen viselték magukat, noha voltaképen a francziák felé hajlottak. II. Gyula ez által megsértve látván a Szentszék méltóságát, melly iránt annyi áhitattal viseltetett, egyházi tilalom alá vetette ama zsinatot, miért is csak kevés főpap jelent meg arra, s ezek is mind Pisában, mind pedig Milanóban, hová később átköltöztek, folytonosan ki voltak téve a nép bántalmazásainak.

Ezen sajátságos pápa minden személyes vagy családi tekinteteken s érdekeken felül állván nem tudott engedni olly ügyekben, mellyeket a Szentszékre nézve előnyösöknek hitt; s a velenczeiek által e tekintetben kielégittetvén, megbocsáthatatlan bünnek tartotta,

hogy mások tovább folytassák a harczot, mellyet ő egyedül e végből támasztott. Most tehát a szakadás terjedésének meggátlása s Bologna visszaszerzése végett az ugynevezett szent szövetséget hozta létre (oktober 5), mellyben részt vettek: Velencze, Ferdinánd király, ki ezáltal a spanyol Navarrát remélte megkaparithatni, továbbá Angolország királya, kinek ismét Guyenne visszanyerése nyomta szivét. A schweiziak megbántva érezvén magokat XII. Lajos azon nyilatkozata által, hogy ő többé parasztokat nem fog zsoldozni, a milanói területre törtek s Milano kapujáig minden várost sarcz alá vetettek. Friaul folytonosan a császári seregek által pusztittatott; a pápa a zsinat miatt fel lévén ingerülve a florencziek ellen oda törekedett, hogy Soderini gonfaloniere-t s a néppártot megbuktassa, mi végből követének Medici bibornoknak megengedte, hogy ottan családjának a fejedelemségbe való visszahelyezése végett fondorkodhassék.

A szövetséges hadsereget Don Raymon de Cardona nápolyi alkirály vezényelte, kinek olly nagyhirü hadvezérek mint Pier Navarro és Fabrizio Colonna állottak oldala mellett; a pápai hadsereg felett Giovanni de' Medici pápai követ parancsnokolt, s alatta Marc' Antonio Colonna, Giovan Vitelli, Malatesta Baglione, Rafaello de' Pazzi, első rangu csapatvezérek, szolgáltak. A francziákat Gaston de Foix, nemours-i herczeg vezette, ki fővezér volt, mielőtt katona lett volna, s kit a francziák hősnek, az olaszok hóhérnak tekintettek; ez huszonhárom éves korában három hónap alatt négy csatát nyert, s midőn hölgye tiszteletére vivott, pánczélt soha nem viselt.

Bologna vitézül védvén magát, Raymon-nak ez ellen intézett vállalata hajótörést szenvedett. A francziák innét kivonulván, Bresciát vették ostrom alá, melly város megunván a francziák fensőségét, fellázadt ellenök s vele a szomszéd vidékek is. A benszülöttek bámulatos vitézséggel védték magokat (1512 február 19) s ostromközben maga a félelem és szenny nélküli Bayard lovag is megsebesitetett, mit övéi megboszulandók iszonyu dühhel rohanták meg a várost, s azt bevévén, kirabolták s a lakosokat kardra hányták, elszánt s vitéz védőit pedig árulók gyanánt kivégeztették.

Bayard egy házba vitetett, mellynek urnője térdre esve ajánlotta fel neki mindenét, mivel bir, csakhogy az ő és két eljegyzett leánya becsületét mentse meg; ő ezt megigérte a nélkül, hogy az ajánlatot elfogadta volna. A nő eltelve iránta hálával a legnagyobb figyelmet tanusitá iránta hoszszu betegsége alatt, és midőn felgyógyulván el akart utazni, egy pénzzel tölt ládácskával kinálta meg, mintegy váltságdijul és hálául, hogy háza ki nem raboltatott s leányai

meg nem fertőztettek; illy viszonyban állott Olaszország győzőivel szemben. De Bayard tudván, hogy a ládácska kétezerötszáz aranyat tartalmaz, előszólitja a két leánykát, kik a mellett hogy szépek s neveltek valának, fájdalmait s unalmát olvasás, ének és zene által gyakran elüzték, megköszöni nekik szivességöket s mindegyik kötényébe ezer darab aranyat csusztat, a többit pedig a kirabolt városi apáczáknak adományozza. A hölgyek miután két karpereczczel és egy általok készitett erszénynyel ajándékozták volna meg a lovagot, sirva vettek tőle bucsut, Istentől minden jót kivánván neki.

A francziák által Bresciában szerzett zsákmány három millió scudóra becsültetett [1]), minek következtében meggazdagodván, sokan közölök hazájokba siettek, melly körülmény a győzőkre nézve gyászos következményeket vont maga után.

Még nagyobb szerencsétlenség érte a francziákat a Ravenna melletti gyilkos csatában (apr. 11) hol Gaston de Foix is elesett. A fővezér halála felett megrémülve bomlásnak indult a franczia hadsereg, jóllehet tizenkétezer spanyol feküdt a csatatéren, s ezenkivül olly nevezetes személyiségek — mint di Pescara őrgróf, Fabrizio Colonna, Pier Navarro és Giovanni de' Medici pápai követ is kezeik közé kerültek. Midőn XII. Lajosnak e győzelemhez szerencsét kivántak volna, azt felelé: „Illy győzelmet ellenségeimnek kivánjatok.“

Ezelőtt a lovagok a csatában alig voltak életveszélynek kitéve. Mind magok mind lovok pánczéllal lévén fedve s azonkivül gyermekségök óta a fegyverforgatásban gyakorolva hasonlithatatlanul felebb állottak a népből való közkatonáknál, kik csupán lándzsákkal támadták meg őket; s ha a nagyobb számnak sikerült volna is őket legőzni s a földre teriteni, megölni ugy sem birván, megelégedtek, ha fogolylyá tévén, tőlök nagy váltságdijt kaphattak. Most azonban a lőfegyverek kezdtek divatba jőni, s jóllehet még nagyon tökéletlenek valának, mégis egy paraszt által kilött ágyu- vagy puskagolyó képes volt a legnagyobb hősben vagy épen a királyi herczegekben is a vért

---

[1]) Gian Jacopo Martinengo, egyike a leghevesebb bresciai felkelőknek, egy jelentést hagyott hátra, mellyben ezen szavak olvashatók: „Most, kedves fiaim, azon engedelmességnél fogva, melylyel irányomban viseltetni tartoztok, meghagyom tinektek, hogy soha semmiféle időben ne tegyétek, miként én most tevém, élteteket és vagyonotokat koczkára a fejedelmek érdekében, mert velök keveset nyerhettek és sokat veszthettek, miután a fejedelmek igéretekben igen bőkezüek, azok megtartásában igen fösvények; s ha nem fogtok engedelmeskedni parancsaimnak, bizonyára meg fogjátok bánni.

örökre meghüteni. Az olaszok használtak már ágyukat, de nagyobb mennyiségben s kisebb, könnyen szállitható alakban csak VIII. Károly hadjárata alatt lettek ismeretesek. A fornovói csatában ez ágyutüzzel nyomta vissza a görög lovasokat, és az ez által okozott rémület mentette meg a franczia elöhadat. Az ágyuk talán soha sem használtattak sikeresebben mint a ravenna i csatában, melly egyike volt azon keveseknek, hol a hadtudomány többet tett a személyes vitézségnél; itt ugyanis nehány sugárágyu Bayard tanácsára czélszerüen alkalmazva iszonyu pusztitást okozott Fabrizio di Colonna serege között, s ha az évkönyvirónak hinni lehet, minden lövés hárminczhármat teritett le közölök. A marignanó-i ütközetben a schweiziak minden erölködése a franczia tüzérség ellen volt irányozva, melly a gyalogságot védelmezte; a pávia-iban pedig I. Ferencz nagyon előre nyomulván, nehogy ágyui saját seregét rongálják, kénytelen volt a tüzeléssel felhagyni, minek következtében a csata ránézve felette szerencsétlenül ütött ki. De a lőfegyverek átalában kevéssé tökéletesittettek ezen csatákban, a hadviselő felek nagyobb figyelmet forditván az ostromokra, hadi cselekre s a különféle megrohanásokra mint magára a rendes csatára s a győzelem biztositására. Azonkivül hogy a lőfegyverek nagyon tökéletlenek valának, a lovagok megvetéssel viseltettek azok iránt, nemtelen fegyvernek s ollyannak tekintvén azokat, melly a legnagyobb hőst is meggyilkolja. Bayard is ily véleményben volt s nem is lehetett másban, miután látta, hogy azok által a leghiresebb vitézek terittettek le, a nélkül, hogy valaki tudná, kinek fegyveréből jött a halálhozó golyó; azért egynek sem kegyelmezett, kit illy fegyverrel kezében tett foglyává.

La Palisse, Gaston de Foix fővezér utóda, nem birt elődjének sem hadvezéri talentumával sem gyorsaságával, s e mellett serege sem viseltetett iránta olly nagy bizalommal, ami pedig már magában félgyőzelem. Eközben a fogoly pápai követ Milanóban kitünö tisztelettel fogadtatott, a katonák seregestül tódultak hozzá, töle azon igéret mellett, hogy többé az egyház ellen harczolni nem fognak, feloldozást nyerendők.

A laterani zsinat összehivása által a pápa meglehetősen szük körre szoritotta a szakadást. VIII. Henrik angol király fenyegető állást foglalt el a franczia partok irányában, egy schweizi csapat pedig Lombardiába ütött, és Sforza Miksát, Lodovico Moro fiát, Milano herczegének kiáltották ki (junius.), kit az olasz hatalmasságok örömest elismertek volna fejedelemnek, miután ekként az idegenek onnét kiszorittattak volna. Hogy azonban Miksa örökségét visszanyerhesse,

kénytelen volt azt szétdarabolni. Azonkivül ugyanis hogy a schweiziak iszonyu hadi sarczot követeltek, Bellinzona a három hegyi canton birtokában volt; továbbá Lugano, Locarno és Val-maggia felett a helvét szövetség uralkodott; végre a graubündeniek Veltlint; Mantuát, Pármát és Piacenzát pedig mint Matild grófnő örökségét a pápa birta. Azután Sforza régi barátait lekötelezendő s ujakat szerzendő, más részeket is kénytelen volt elidegeniteni örökségéből, igy Leccó-t Girolamo Morone-nak, Vigevanó-t a sioni bibornok-püspöknek, Rivoltá-t és Geradaddá-t Oldrado Lampugnanó-nak adományozta; e mellett iszonyu adóval kellett terhelnie népét, hogy kielégithesse az idegeneket, kik felette örültek, hogy ez által a nemzeti kormányt gyülöletessé tehették. Eközben Miksa szintén a szent szövetséghez csatlakozván seregét a franczia któl visszavonta, minek következtében a franczia hadsereg meggyengülvén, kénytelen volt Bolognát feladni, s kevésben mult, hogy a pápa azt haragjában szét nem romboltatta. A genuaiak a franczia k ellen fellázadván sikerült függetlenségöket kivivniok, mikoron Giovanni Fregosó-t doge-vé választották (junius 29). Estei Alfonz pedig személyesen a pápához ment, tőle bocsánatot kérendő.

Florencz kötelességéhez hiven csendesen tartotta magát, mindazáltal nem sikerült kikerülnie a megtámadást. Raymon de Cardona ugyanis azon igéret mellett, hogy mind javait mind szabadalmait sértetlenül hagyja, ha Soderini-t elüzi s a Medicieket visszafogadja, seregével ellene indult. Pénzzel, ez levén azon kor fővezéreinek egyedüli dicsvágyuk, megmenthette volna magát, de e helyett érvekkel állott elő, mintha ezeknek a fegyverek zajában lenne valami értékök; és Soderini, inkább kitünő hazafi mint erélyes férfiu, semmi hadkészületeket nem tett. Prato (augusztus 30), hol egy csapat katonaság a támadókat eleinte feltartóztatta, bevétetett s iszonyú mészárlásnak engedtetett át [1]; később (szeptemb. 2) egy maroknyi fiatalság elüzte Soderinit, s Giuliano Medici-t a dicső Lorenzo harmadik fiát kiáltotta ki a köztársaság elnökének. A régi uralkodók elbizakodva győzelmökben, de különben is a hosszu számkivettetés által el lévén idegenedve hazájoktól, kiméletlenül használták fel a szerencse által kezökbe juttatott hatalmat: az elüzetésök után hozott törvényeket eltörölték, az eddigi kormánytanácsot szükkörü oligarchiával helyette-

---

[1]) Ezen vérengzés háromszor van leirva az *Archivio Storico* (1842 I. köt.) czimü munkában, mellyek szerint a spanyolok embertelensége minden képzeletet felülmul.

siték, a polgárőrséget elbocsátották, a régi siránkozókat (Piagnoni) minden hivatalból kizárták, a spanyolokat gazdagon fizették, s Florencz maga is a szent szövetségbe lépett.

Olaszországot tehát, mintegy egymással versenyezve, négy idegen nemzet pusztitotta, de a francziák legalább megoszták a zsákmányt a kirablottakkal, [1]) s a nőket, a helyett hogy erőszakot tettek volna rajtok, elcsábiták; a spanyolok ellenben, egészen elvadulva a mórok és amerikaiak ellen folytatott gyilkos háborukban, szóra sem méltatták a legyőzötteket, sőt embereknek sem tekintették; a schweiziak és németek, telve erejök érzetével durvák és állatiasak valának, szerelem helyett tivornyákat, szép szavak helyett pénzt követeltek. S Olaszország mégis kénytelen volt ez utóbbiakat tekinteni megmentőinek, s meg lévén szokva szabadnak hinni magát, ha urat változtathatott, mindenütt felkelt a francziák ellen, és a kikkel nyilt csatában szembe nem szállhatott, egyenként igyekezett meggyilkolni.

De tul az Alpeseken is sötét felhők tornyosultak Francziaország felett. VIII. Henrik ugyanis Artois grófságot, Katholikus Ferdinánd Navarrát, a schweiziak pedig Burgundiát szállották meg. Minthogy azonban a szövetségesek ellenkező igényei, az által, hogy mindegyik szövetséges tulment szövetkezésök czélján, az első győzelem után még élesebb ellentétbe jöttek egymással, Lajos azok között is számithatott szövetséges társakra, kik most ellene harczoltak. Csak a pápa maradt kérlelhetetlen és egyiket büntetve a másikat jutalmazva a legkeresztényebb (christianissimus) czimet s vele Francziaországot VIII. Henriknek adományozta, a schweiziakat pedig, kiket — miután Olaszországot a barbároktól megtisztitandotta — ennek védbástyáivá tenni szándékozott, Lajos ellen ingerelte; mindennek azonban halála véget vetett (1513. febr. 21.).

II. Gyula halála.

Még halálküzdelmében s eszméletlenül is azt ismételte: „El a francziákkal Olaszországból;“ és ha egyedül ezen gondolat vezérelte volna tetteit, Olaszországot örök hálára kötelezi maga iránt. Annyit mindenesetre meg kell neki adni, hogy méltó volt egy nagy állam élére, hogy továbbá czélzatai nemesek s minden magán érdektől men-

---

[2]) „A francziák természetében fekszik, hogy a mások javai után áhitoznak, mellyeket azután a magokéval együtt elfecsérelnek. A franczia mindent elkövet, hogy rabolhasson, de csak azért, hogy felemészthesse, elpazarolhassa sőt hogy a megrablottakkal is megoszthassa. A spanyolok természete egészen ellenkező, amit ezek rabolnak el tőled, azt soha sem látod.“ **Machiavelli.**

tek valának, s hogy végre a népek szabadsága iránt mindig tisztelettel viseltetett.

A pápai széken követe, Giovanni de' Medici X. Leo név alatt követte, ki a kincstárban háromszázezer aranyforintot (zecchino) találván, azt nem háborura de fényre és pompára akarta forditani; s valóban a fiatal és nemeskeblü pápa azon összeg harmadát beiktatási ünnepélyére költötte. Mindenekelött családját akarta Florenczben erős lábra állitani, mivégből a florenczi érsekséget a bibornoki méltósággal egyetemben unokatestvérének, Giuliónak adományozta. Épen ezen napokban olly összeesküvés fedeztetvén fel Florenczben, melly az uj kormányokat erélyes fellépésre készteti, a pápa mint a Medici ház feje, a főbbek közöl kettőt halállal büntet [1]), a többieknek pedig s köztök Machiavellinek megkegyelmez.

XII. Lajos készületeket tett, hogy a Lombardiában szenvedett veszteségeket helyreüthesse, hol a néptől lelkesedéssel fogadtatván csakugyan sikerült Genuát s a milanói herczegséget visszafoglalnia. Az utóbbit a schweiziak tartották megszállva, kiket alighogy az Alpeseket átlépték, hóditási düh lepett meg, és azon vakmerő hiedelmet táplálták, hogy országukba Sváborszag egy részét, Elsasst, Tirolt és a milanói herczegséget bekebelezvén birtokukat a Földközi-tengerig terjesztendik ki, a mi őket ha nem is boldogokká legalább hatalmasokká teendette. De hiányzott közöttök az egyetértés s azonkivül az idegen pénz által eszközlött megvesztegetések [2]) és a vallási viszálkodások erejöket nagyban csökkentették.

Ezek minden erejöket megfeszitették, hogy Sforzát a herczegségben fentarthassák; eleinte azonban kénytelenek voltak a francziák

---

[1]) Pietro Paolo Boscoli és Agostino Capponi végperczeiről (1512) az *Archivio Storico* czimü 1-ső kötete egy megható elbeszélést tartalmaz Luca della Robbiától, a festész unokájától, ki mellettök maradt utólsó pillanatukig. A többi között Boscoli azt mondá neki: „Ah, Luca, verd ki a fejemből Brutust, hogy e lépést egészen mint keresztény tehessem meg.“ A szerzetes pedig, ki mellette volt, igy szólott Lucához: „Ami azt illeti, mit a mult éjjel érintettél, hogy t. i. emlékeztetném őt, miként az összeesküvések meg nem engedhetők, tudd meg, hogy sz. Tamás e tekintetben a következő megkülönböztetést teszi: A zsarnokot a népek vagy magok emelték nyakukra, vagy a zsarnok egy véletlen pillanatban erővel magához ragadta a hatalmat, és a nép akarata ellenére uralkodik; az első esetben nem szabad a zsarnok ellen összeesküdni, az utóbbiban pedig az összeesküvés érdem.“ Ez alkalommal sem a Machiavelli részén volt a szabadelvüség.

[2]) Mr. May (*Histoire militaire de la Suisse*, IV. kötet 59 czikkely) kimutatja, hogy a schweiziak a különféle háborukban 1514 ik évig száz millio frankot szereztek.

elöl visszavonulni, de csakhamar nagyobb erövel térvén vissza, Novaránál (junius 6) a francziákon olly pusztitást vittek véghez, miként bátran el lehet mondani, hogy ez volt a legnagyobb vereség, mellyet valaha a franczia gyalogság szenvedett. Ennek következtében a franczíák azonnal kiüriték Lombardiát és Piemontot söt Genuát is elvesztették. A spanyolok ellenben még mindig folytatták az irtó háborut a velenczeiek ellen, s ezek felett Vicenzánál nagy győzelmet vivtak; s mintha e szerencsétlenség magában még nem lett volna elég, egy véletlenül támadt tüzvész által fővárosuk leggazdagabb része a lángok martalékává lett, a mi nekik legalább annyi kárt okozott, mint a mennyibe a már öt évig tartó háboru került.

A népeknek végre meg kellett unniok a sok szenvedést s a királyoknak a sok kinzást. Más részről X. Leo, nem olly szenvedélyes mint elödje, belátta, hogy milly veszélyes lenne Olaszországra és különösen a Szentszékre nézve, ha Ausztriának sikerülne Olaszországban hatalomra vergődnie; [1]) egyébiránt is főtörekvése oda volt irányozva, hogy testvére Giuliano számára a Pó mellett egy világi fejedelemséget állithasson fel. Azért XII. Lajossal alkudozásba bocsátkozott (1514), ki ennek következtében lemondott szakadási törekvéseiről, mellyeket a pisai zsinat által akart érvényesittetni, kibékült Katholikus Ferdinánddal Navarrát átengedvén neki, a schweiziakkal békét kötött, s VIII. Henriktől, ki apósa, a ravasz Ferdinánd által minden alkalommal szemtelenül megcsalatott, nöül nyeri testvérét Máriát. Miksa azonban, kit a pápa hasztalan igyekezett kibékiteni a velenczeiekkel, makacsul folytatta a költséges és pusztitó s a mellett eredménytelen háborut.

Ezen alkudozások közepett hirtelen elhalt XII. Lajos (1515. január 1), kedves királya a franczia népnek[2]), mellynek érdekében az olaszországi háborut inditá. És valóban, ha az apró olaszországi hatalmasságokat fenállani engedi, ezek öt elnyomhatták volna; ha VI. Sán-

---

[1]) Ki az akkori politikai viszonyokkal akar megismerkedni, olvassa Machiavelli és Vettore, e két vén róka, egymással váltott bizalmas leveleit; különösen az 1513-ki juliusi és augusztusi leveleiket.

[2]) P. L. Röderer *Louis XII. et Francois I, ou Mémoires pour servir à une nouvelle histoire de leur règne* (Paris 1825) czimü munkájában helyes itéletet mond azon irók felett, kik e fejedelmekről értekeznek; és bebizonyitani véli, 1-ör, hogy XII. Lajos olaszországi háboruit helyesen fogta fel, hogy azok helyesen vezettettek, és nem valának siker nélküliek; 2-or, hogy belső kormányzata olly bölcs és nemes szándékot árul el, a minő valaha a fejedelmek agyában megfogamzhatott.

dorral nem szövetkezik, ez amazokkal egyesülve öt elűzhette volna; ha Ferdinandot segitségül nem hivja, nem hódithatta volna meg Nápolyt, és legyőzetett volna a pápa által; ha Nápolyba teszi át lakását, mind ezt, mind Francziaországot elvesztheti. De az olaszok szószegő és politikátlan férfiunak s tehetség nélküli dicsvágyónak tapasztalták öt, kinek ezen hibáin kivül bünül rótták fel, hogy az egyházban szakadást hozott létre, vetélytársát, Lodovico Morot tiz éven át fogságban tartotta, a cambray-i szövetséget inditványozta s háboruit minden siker nélkül kegyetlenséggel folytatta.

I. Ferencz Olaszországban.

Utóda I. Ferencz Rheims-ban hirnöke által Milano herczegének kiáltatta ki magát, s mig egyrészről békealkudozásokba ereszkedett, másrészről nagy előkészületeket tett egy uj hadjáratra. Ausztriával és Angolországgal csakugyan sikerült békét kötnie, de a schweiziakat minden erőlködése daczára sem birta a maga részére édesgetni, miért is a velenczeiekkel szövetkezett (junius 27) és a legjobb hadsereggel, melly valaha az Alpeseket átlépte, Olaszországba indult (augusztus 15). Hadseregét tizenötezer lándzsás, a huszonkétezer emberből álló ugynevezett fekete sereg (Landsknechte), nyolczezer franczia kalandor, hatezer gascogn, háromezer utász és hetvenhét darab nagy ágyuval ellátott tüzérség képezte. Pier Navarro, ki a várak aláaknázását hozta divatba, s avval kérkedett, hogy nincs vár, melly neki ellenállhatna, a ravennai csatában elfogatván s Katholikus Ferdinándnál soha sem birván kieszközölni, hogy kiváltassék, szintén franczia szolgálatba lépett, és ekkor a gascognokat vezényelte. E hadsereggel Bayard, egyik ama kor legnagyobb hősei közől, is visszatért Olaszországba, ki maga sohasem fővezérkedett, noha karja és tanácsa nélkül egyetlen fontos vállalat sem döntetett el; jobban szeretett ugyanis ott harczolni s a veszélylyel daczolni, hol jónak látta, a nélkül hogy ezekben állása által, mellyet elfoglalt, gátoltatnék [1]).

A tonsuratus tábornok, miként a sioni bibornok-püspököt nevezték, Francziaország emez esküdt ellensége, minden befolyását fehasználta, hogy a schweiziakat rábirja, miként ezek Sforzának, az ő teremtményöknek és eszközüknek, a milanói herczegséget megtartsák. Megerősiték tehát az alpesi utvonalakat s ugyanezt tevék a többi szövetségesek is; de Ferencz az öreg s fáradhatatlan Trivulzio tanácsára az eddig nem használt Stura-völgyi uton tört be Olaszországba, s Bayard lovag olly váratlanul támadta meg az ellen-

---

[1]) **Brantôme**, *Vie des capitaines français.*

séget, hogy Prospero Colonnát, a legjobb olasz hadvezért, Villafrancában az asztalnál fogta el, melly alkalommal temérdek podgyász és ló jutott a francziák birtokába. Prospero Colonna ez által az eszélyességéről közönségesen táplált jó véleményt is elveszté; a franczia hadsereg ezután különböző utakon Turinba érkezett. A milanóiak haboztak s tétlenségben maradtak, a szerencsétlenek! azt hivén, hogy az előbbi és mostani urok között kifejlendő harczban visszanyerhetik függetlenségöket; Girolamo Morone, Sforza ministere, mindent megtett a hazafiui érzet felébresztésére, és saját tevékenysége által igyekezett pótolni ura gyávaságát.

Az óriások harcza.

Marignano mellett (septemb. 13—14) iszonyu harcz fejlődött ki a francziák és schweiziak között, mellyről Trivulzio azt mondá, hogy azon tizennyolcz ütközet, mellyekben összesen résztvett, csak gyermeki csetepaték valának az óriások eme harczához képest. Két napig tartott a verekedés, s a fejedelmek fékezői itt megfékeztettek, miután tizezer schweizi maradt a csatatéren. A harcz után Ferencz Bayard által lovaggá kivánt üttetni, ki örömében igy kiáltott fel: „Oh te szerencsés kard, ki illy erényes és hatalmas királyt üthettél lovaggá! Kedves kardom, téged ezentul ereklye gyanánt foglak őrizni s egyedül a törökök, szaraczenok vagy mórok ellen használni.“

A schweiziak, többé már nem győzhetetlenek, azon ürügy alatt, hogy zsoldjuk ki nem fizettetett, eltávoztak, esküdözvén, hogy a szenvedett vereséget megtorlandók visszajőnek, azonban a franczia királylyal csakhamar megköték az örök békét (1516). Sforza Miksa herczeg a milanói várba szorittatott, itt azonban mindig félvén Pier Navarro tüzaknáitól, azt nem sokára feladta (1515), magának harminczezer scudo nyugdijt kötvén ki; ezután Francziaországba vitetett, hol mint atyja, börtönben halt el (1530), Ferencz pedig bevonult Milanóba.

X. Leo látván, hogy a schweiziak, kikbe mint legkevésbbé veszélyes idegenekbe szokták a pápák helyezni reményeiket, legyőzettek, azt hivé, hogy el van veszve [1]); azért minden cselfogást mellőzve, a királyt, ki most, ha akarja, egészen Olaszországot meghódithatja, tévutra vezetendő egyszerüen átengedi neki Parmát és Piacenzát,

---

[1]) A pápa ez alkalommal igy szólott a velenczei Zorzihoz: „Domine orator, majd meglátjuk, mit fog tenni a legkeresztényebb király, ha kegyelemért esdve hatalma alá vetjük magunkat.“

nem kötvén ki egyebet, mint hogy a Medicieknek Florenczet biztositsa, mellynek szabadságát épen a franczia királynak kellett volna megvédenie, miután az háza iránt legnagyobb ragaszkodással viseltetett. Ferencz többé nem tarthatván a schweiziaktól eltávozott Olaszországból, Milano kormányzójául előbb Bourbon connetable-t később Lautrec-et nevezvén ki, kinek irigykedése által Trivulzio elveszté a király kegyét, ami által hosszu pályájának vége nem kevéssé lett megkeseritve.

Katholikus Ferdinánd félvén, hogy a francziák Lombardiából könnyen a nápolyi területre üthetnek, Miksa császárnak jelentékeny pénzösszeget küldött, ez által őt rábirandó, hogy a franczia király elleni háboruját folytassa; VIII. Henrik szintén fegyverhez nyult; Francesco Maria Sforza, Lodovico Moro másodszülött fia pedig a milanói herczegséget követelte, s igy az ellenségeskedések csakhamar ujból megkezdettek. A harcz azonban mind a császár részéről, ki terveiben ugy mint azok kivitelében mindig szerencsétlen volt, mind Lautrec által, ki e tekintetben ura titkos rendeleteihez alkalmazkodott, csak lanyhán folytattatott; a velenczeieknek sikerült ugyan Veronát visszafoglalniok, de kimerülve a hosszu harczban oda jutottak, hogy még a hivatalokat is áruba kellett bocsátaniok, s a mellett azt tapasztalniok, hogy a világkereskedelem mindinkább kisiklott kezeikből, s hogy a törökök fenyegető állást foglaltak el irányokban.

A noyoni béke.

Eközben Katholikus Ferdinánd meghalt (1516 január 15); és utóda ausztriai Károly sietett Francziaországgal békét kötni, nehogy ez nehézségeket görditsen eléje. A béke-feltételek Noyon-ban állapitattak meg (augusztus 13), minek következtében egész Europa a béke és csend áldását élvezte. Ferencz a schweiziakkal már rendbe hozta ügyeit, az örök békében meghatározván a dijt, mellyet minden cantonnak fizetend, hogy azokban szüksége szerint fegyvereseket toborzhasson; a római udvarral concordatumot kötött, mellynek erejénél fogva a bourgesi pragmatica sanctio s a gallicán egyház szabadságai eltöröltettek. Giuliano, X. Leo testvére meghalván, az urbinói herczegség, melly Francesco Maria Della Rovere-től fegyveres erővel vétetett el, a pápa unokatestvérére, Lorenzóra ruháztatott át, ennek csakhamar bekövetkezett halála után pedig (1519) sz. Péter örökségébe olvasztatott be; Perugia szintén meghódittatott, Gianpaolo Baglione kivégeztetett, a többi főurak pedig, kik a valentinoisi herczeg bukása után ujra felülkerekedtek, vagy fegyveres erő, vagy csalárdság által megfékeztettek; a bibornoki testület is leigáztatott,

és Sauli s Petrucci, összeesküvéssel terhelt bibornokok, halálra ítéltettek. Miksa egyedül maradván, eleinte duzzogott s avval fenyegetőzött, hogy Milanóval azt fogja tenni, mit Barbarossa; de a schweiziak, kiket fizetni nem birt, nem akartak neki engedelmeskedni, minek következtében ő Olaszországból kivonult, azok pedig Lodit, Sant-Angelót s az egész Adda-vidéket pusztitva és rabolva bekalandozták. Miksa ezután csakhamar hozzá állott a noyoni szerződéshez (1517 decemb. 4), s ennél fogva beleegyezett, hogy Verona a velenczeiek birtokában maradjon, megtartván magának Riva di Trento-t, Roveredo-t, s mindazt, mit Friaulban elfoglalt. Csak ekkor lehetett bevégzettnek tekinteni a háborut, mellyet a cambray-i szövetség támasztott; és Velencze, ki ellen az egész Europa összeesküdött, a béke által visszanyerte mindazt, mit egyetlen egy csatában elvesztett s a miért nyolcz egész évig harczolt. De ezalatt a különféle nemzetekből, kik e tusában részt vettek, ezrek estek el, kereskedésünk tönkretétetett, Olaszország a törökök [1]) és más dicsvágyók önző czéljainak lett kitéve zsákmányul, kik nem sokára még nehezebb és tartósabb nyomorokat valának föléje idézendők.

Miksa halála.

Kevés idő mulva Miksa is bevégezte nagy tervek és sikertelen erőlködések között töltött életét (1519 január 12.) Pénze soha sem volt s mégis pazarlónak tekintetett; a csatákban hősies bátorságot tanusitott, a tanácsházban mint képzelgő volt ismeretes. Minden áron emelni kivánván magát és házát, végre odáig jutott, hogy egész komolysággal pápává leendő választatásán törte fejét [2]).

---

[1]) A berbérek nem szüntek meg Olaszországot sanyargatni: 1517 ben tizennyolcz kalózhajóval eveztek Olaszország felé s kevésben mult, hogy magát X Leót el nem fogták. A következő év april havában Bibiena bibornok igy ir: „A törökök vagy mórok kalózhajói Ostián felül sőt csaknem a Tiber torkolatánál fogtak el néhány Romába vitorlázó hajót, azután partra szállván onnét férfiakat s nőket hurczoltak el magokkal. San Giorgio bibornok, ki Ostiában volt, futva tért ide vissza, ugyszintén Agen bibornok is, ki Porcigliano közelében falun tartózkodott."

[2]) XII Lajosnak Godefroy által összegyüjtött s kiadott levelei között van egy, mellyben Miksa a Fuggerektől kölcsönt eszközlendő, az ausztriai ház birtokában lévő investituralis palástot *(pallium investiturale)* zálogul akarja lekötni, *et cujus nos, post adeptum papatum, non amplius erit ut opus habeamus*, III. kötet 326 lap. Érdekesebb még leányához Margithoz intézett s elég rosz franczia nyelven irt levele, melly igy hangzik:

„Legkedvesebb és legjobban szeretett leányom. Értesültem azon tanácsodról, mellyet Pegum Vilmos által küldél nekünk, sokat gondolkoztunk felette,

HATODIK FEJEZET.

I. Ferencz és V. Károly.

Katholikus Ferdinánd egyetlen örökösét Szép-Fülöpnek a császár fiának adta nőül, de ez korán elhalván (1506) ennek fia Károly lett utóda. Károly nagyanyjától, burgundi Máriától Német-Alföld nagy részét és Franche-Comté-t, anyjától Castilia, Leon és Granada tartományokat, anyai nagyatyjától Aragoniát, Valenciát, Barcellona és Roussillon grófságokat, továbbá Navarrát, Nápolyt, Siciliát és Sardiniát, végre Miksától Ausztriát, Stiriát, Karinthiát, Carnioliát, Tirolt és ausztriai Svábországot örökölte; ha ezekhez hozzá adjuk még az észak-afrikai pártokat s fél Amerikát, ugy találjuk, hogy e fejedelem méltán dicsekedhetett avval, miként államaiban a nap soha nem nyugszik le.

Ezenkivül Miksa császár halálával a császári koronát is birni

---

de semmi jó okot nem találunk, a miért meg kellene nősülnünk, söt inkább erősebben elhatároztuk magunkban többé meztelen nőhöz nem nyulni.

„Holnap monsignor Gurce-t Rómába a pápához küldjük, ezt rábirandó, hogy bennünket coadjutorának fogadjon, aminek sikerültével biztosak lennénk, hogy halála után a pápáságot elnyerjük, pappá és azután szentté leszünk, amikor halálom után engemet te segitségül hivnál, ami nekem nagy örömet okozna.

„Azonfelül egy embert az aragoniai királyhoz küldök, öt fölkérendő, hogy támogatna bennünket szándékunkban, a mibe ő szivesen bele fog egyezni azon feltétel alatt, hogy a birodalmat közös fiunknak Károlynak adjam át, a mit én részemről örömest megteszek. A római nép és nemesek szövetségre léptek a francziák és spanyolok ellen, huszezer harczos van közöttök és velünk tudatták, hogy részünkön akarnak lenni, bennünket az én és a német birodalom javára pápává tenni, s hogy sem a francziákkal sem a spanyolokkal söt a velenczeiekkel sem akarnak alkura lépni.

„A bibornokoknál is müködni kezdek, két vagy háromszáz ezer darab arany nagy szolgalatot teszen nekünk különösen most, midőn ugyis kedvező hangulat uralkodik irányunkban. Az aragoniai király meghagyta követének, hogy parancsolja meg a spanyol bibornokoknak, miként pápaságunkat elősegitsék.

„A legnagyobb titoktartást ajánlom neked e tárgyban, jóllehet attól tartok, hogy kevés napok mulva az egész világ tudni fogja, mert lehetetlen titokban tartani illy fontos dolgot, mellynek kiviteléhez annyi ember, pénz és fáradozás szükséges. Isten veled.

„A te jó atyád s jövendő pápa Miksa saját keze által szeptemb. 18-án."

Felette érdekes e tekintetben: *Correspondance de l' empereur Maximilien et de Marguerite d' Autriche sa fille gouvernante des Pays-Bas*, 1508—19. **Le Glay.** Párizs 1839.

akarta, mellynek elnyeréseért VIII. Henrik és I. Ferencz versenyeztek vele. Ez utóbbinak követei aranynyal tölt zsacskókkal járták be a választó fejedelmek udvarait, avval állván elő, hogy „nem lenne czélszerü a szabad választástól függő császári méltóságot az ausztriai házban megörökiteni, s hogy őrült volna az, ki a vihar közeledtével nem a legerősebb kezekre bizná a hajó kormányát.“ De a választó fejedelmek épen tehetségei miatt határozták el Ferenczet mellőzni, s épen azért hajlottak ausztriai Károlyhoz, hogy ez annak eddig mi jelét sem adta. A német fejedelmek ugyanis megszokván saját akaratjokat követni, attól féltek, hogy Ferencz az alkotmányos birodalomban korlátlanul uralkodhatnék. Előbb azonban Fridrik szász választót kinálták meg társai a császári koronával, de ez jól tudván, mennyire sülyedt e méltóság Nagy-Károlytól fogva Miksáig, egy bölcshez méltóan, nem fogadta el azt, s maga helyett Károlyt ajánlotta, ki államai fekvésénél fogva leginkább képes lenne a birodalmat a törökök ellen megvédeni.

Károly, noha a mélyebben látók azt tanácsolták neki, hogy elégedjék meg Spanyolországgal s e feletti kétes uralmát igyekezzék biztositani; Károly, ki utközben arról értesittetett, hogy fővezére Cortes Mexicóban uj birodalmat szerzett számára, mellyet azonban soha sem fogna látni, a német birodalom után is áhitozott, s végre, miután annyit költött [1]) s fáradozott mint vetélytársa, czélt ért. Mindazáltal bizonyos föltételeket szabtak eléje, mellyek a jövő császárválasztásoknál is sinórmértékül szolgálnának (1519 junius 28). Ezek erejénél fogva kötelezve volt a kereszténységet, a békét, az arany bullát, s mindegyik állam szabadságait védeni, hivatalokra idegeneket nem alkalmazni, idegen katonaságot a birodalomba be nem vinni s hivatalos nyelvül a latint vagy németet használni; a kereskedői testületeket, mellyek pénzökkel mindent felforgattak, egészen megszüntetni, s Németországban legtöbbet tartózkodni [2]). Károly mindent megigér, hisz olly kevésbe kerül az, és avval az uj kor kezdetére áll.

---

[1]) Augsburgban a Fugger bankárok hátrahagyott irományai közöl ma is mutogatnak egy papirdarabot, mellyen azon összegek vagynak feljegyezve, melylyekért Károly a választó fejedelmek szavazatait megvásárolta. Az ezen alkalommal kifejlődött vitákra vonatkozólag lásd e könyv végén a ‚*Felvilágositó jegyzetek*‘-et B) alatt.

[2]) *A választó fejedelmek által V. Károly elé szabott feltételek:*

Mindenekelőtt ő Felsége tartozik a keresztény religiót, a pápát s a római egyházat mindig védelmezni, az egyház védője czimmel élni, és ebből származó kötelezettségét folytonosan teljesiteni.

Milly boszuságot érezhetett Ferencz, a marignanói hös, az europai hirü férfiu, látván, hogy épen korai dicsősége akadályozta a császári korona elnyerésében, s hogy egy senki által sem félt közép-

---

Az igazságot mindenkinek egyiránt kiszolgáltatni.

A békét állandóan fentartani.

Nemcsak megerősiteni a birodalom törvényeit s különösen az arany bullában foglaltakat, de ezenkivül azokat a szükséghez képest a választó fejedelmek tanácsának figyelembe vételével bőviteni.

A birodalmi gyülést a birodalom határain belül tartani.

A birodalmi fejedelmek s rendek jogait, kiváltságait és méltóságait sem eltörölni sem megcsonkitani nem fogja.

Valahányszor a választók szükségesnek látják összegyülni és Németország ügyei felett tanácskozni, azt szabadon tehessék, a nélkül hogy ő felsége ebben őket gátolhatná, vagy e miatt rájok neheztelne.

El fogja törölni mindazon szövetségeket és frigyeket, mellyek a nép és nemesség által a fejedelmek ellen köttettek, ugyszintén törvények és nyilt parancsok által akadályozandja, hogy illyesmik jövőre létre jöhessenek.

A hét választó beleegyezése nélkül semmiféle idegennel nem fog a birodalom ügyei felett egyezkedni vagy szerződni.

A birodalom javait sem elzálogositani, sem eladni, sem bármilly más módon kárositani vagy megcsonkitani nem fogja, azokat pedig, mellyek a birodalomból más nemzetek által elfoglaltattak vagy másként elidegenittettek, mihelyt az lehetséges, visszaszerzendi, a nélkül azonban, hogy ez által mások kiváltságait és jogait igaztalanul megsértené.

Ha ő felsége maga vagy valaki rokonai közöl vagy udvarából a birodalom valamelly jószágát igaztalanul magánál tartaná, tartozzék azt visszaadni, ha ezt a hét választó elrendeli.

Tartsa fen a békét és barátságot a szomszéd népekkel és fejedelmekkel, ugyszintén a többi keresztény királyokkal.

A birodalom ügyében háborut ne indithasson az összes rendek s különösen a hét választó beleegyezése nélkül.

Idegen katonaságot a birodalomba ne hozzon, kivévén ha azt a németek magok kivánnák, vagy pedig ha ő felsége vagy a birodalom lenne megtámadva és háborgatva, a mikor védelmére minden eszközt felhasználhat.

A birodalom ügyeiben soha ne hivjon össze gyülést, sem pedig uj adókat vagy fizetéseket ne vessen ki a választók beleegyezése nélkül.

Soha ne tartson gyülést vagy dietát a birodalom ügyeiben ennek határain kivül.

A közhivatalok nèmeteknek és ne idegeneknek adassanak.

Hivatalos nyelvül a latint vagy németet használja.

Sem valamellyik fejedelmet, sem a birodalom rendjeit ennek határain kivül törvény elé ne idézze.

Az előbbi pápákkal kötött concordatumokra vonatkozólag eszközölje ki ő felsége, hogy a jelenlegi pápa és utódai által nemcsak a szerződések de a birodalom kiváltságai és szabadságai is tiszteletben tartassanak.

A választókkal gyakran tanácskozzék.

szerüség s egy olly ismeretlen ifju tétetett eléje, kit miniszterei vezettek, s ki mellett a cselszövényen kivül mi sem harczolt. Ebből azután a két fejedelem között állandó vetélkedés származott, melly annál elkeseredettebb volt, minthogy a megsértett önérzet s nem az érdek képezte alapját: a legnevezetesebb vetélkedés az uj-kor történelmében [1]), melly később a Luther által hirdetett vallási reform még bonyolodottabbá tétetvén, e két nagy államra s e két nagy férfiu felé vonta a világ figyelmét, melly az előbbi századokban annyi kisebb között oszlott meg.

A kereskedőknek Németországra károsan ható bérleteik vonattassanak vissza.

Sem egyenes parancs, sem ajánló levél által nem fogja leszállitani azon adókat, mellyek a Rajnamelléken a választó fejedelmeket illetik.

Ha a császár Németország valamellyik fejedelmével vagy államával viszályba keverednék, ügyök a törvényszék által döntessék el, a nélkül hogy ő felsége háborut indithatna ellenök, vagy más erőszakot követhetne el irányokban, mielőtt az ügyben itélet hozatnék.

Sem magán sem közhivatalban levő személyt nem fog számkivetésbe küldeni, mielőtt az kihallgattatnék s ügye törvényszerüleg eldöntetnék.

Az üresedésben lévő birodalmi javadalmak semmiféle magán személyre ne ruháztassanak, hanem a közvagyon szaporitására fordittassanak.

Ha a császár valamelly tartományt az államok segitségével szerezne, az kebeleztessék be a birodalomba.

Ha olly dolgok, mellyek egykor a birodalom közbirtokához tartoztak, mindjárt ő felsége egyedüli közbenjárása és költsége által szereztetnének is vissza, azok visszaadandók a birodalomnak.

Meg fogja erősiteni mindazon intézkedéseket, mellyeket a palotagróf és a szász herczeg a birodalom érdekében azon idő alatt tettek, mig a császári méltóság üresedésben állt.

Sem nyiltan sem titokban mit sem fog tenni, hogy a császári méltóságot családjában megörökithesse, sőt inkább egészen szabadon és érintetlenül hagyja a hét választó hatalmát, hogy azok akként választhassanak, miként azt IV. Károly törvénye és az egyházi jog rendeli, melly III. Incze pápa egyik decretálisában is benfoglaltatik, hol az állittatik, hogy Németország fejedelmei teljes szabadsággal és hatalommal birnak császárt választani, s hogy a császári méltóság nem örökösödés de választás utján nyerhető el.

Ő felsége, mihelyt lehetséges, Németországba fog jöni, magát megkoronáztatandó.

[1]) *Dieu fist naistre ces deux grands princes ennemis jurez et envieux de la grandeur l'un de l'autre, ce qui a cousté la vie à deux cent mil personnes, et la ruyne d'un million de familles; et enfin ny l'un ny l'autre n'en ont rapporté qu'un repentir d'estre cause de tant de misères. Que si Dieu eust voulu que ces deux monarques se fussent entendus, la terre eust tremblé sous eux etc.* **Montluc.**

Lásd szintén: *Essai sur les negociations diplomatiques entre la France et l'Autriche durant les 30 premières années du XVI. siècle, par* **M. Le-Glay.**

Európának eme két fiatal kényurai közöl az egyik harczias szelleme állal tünt ki, a másik inkább a politika és cselszövés felé hajlott. Ferencz egyszerüen neveltetvén, elődje dicsteljes cziménél többre becsülte a nemesek királya s a legelső franczia nemes czimet, és valóban nagy mértékben birta a franczia nemesek erényeit és hibáit. Ő tehát ugy tünt fel mint egy középkori hős, Károly pedig mint modern fejedelem; az a pompát és fényt egészen az elpuhulásig, ez a valóságot és sikert szerette; Ferencz szigoru becsületességet negélyezett, Károly beérte családja egyszerü törvényes érzületével; e tekintetben azonban, ha a szükség ugy hozta magával, egyik sem volt tulságosan gyöngéd lellkiisméretü. Károly sohasem nyugodott, Ferencz gyakran; amaz folytonos utazások által akarta szétszórt országait szorosabban egymáshoz kapcsolni, azonkivül meg tudta nyerni hadvezéreit, a nélkül hogy őket magán uralkodni hagyta volna; a nőknek mi befolyást sem engedett, annyira hogy soha nem ismerték törvénytelen gyermekei anyját: Ferencz pompára és szerelmi kalandokra költötte pénzét, hadserege vezérletét érdemetlen egyénekre ruházta, s női ármányok és udvari cselszövények által eltaszitá magától Bourbon connetable-t, Doria tengernagyot s az oraniai herczeget, kik szemesebb ellensége zászlója alá szegődtek át.

Károly legnagyobb győzelmeit fővezéreinek köszönheté, de a politikát mindig maga vezette, s cselszövények, igéretek, kijátszások és megvesztegetések dolgában sokkal erősebb volt a katona-királynál. Már fiatal korában mély belátást és gyors találékonyságot sajátitván el, a legyügyesebb államférfiakkal környezé magát, de soha egyikre sem bizta egészen magát; kérlelhetetlen s körültekintő lévén gyermekségétől fogva, mindig saját érdekeit tekintette irányadókul, s ha szükség volt, tudott várni, hiven e jelszavához: Még nem (Nondum). Az Amerikában könnyü szerrel véghezvitt hóditások annyira elbizakodottá tették, hogy dicsvágyában az egész világot birni ohajtaná, a melly eszmét nem kevéssé táplálták benne az inkább szerencséseknek mint megérdemletteknek nevezhető győzelmek, mellyek egészen elvakiták kortársait, alattvalóit pedig olly önkivületi állapotba helyezték, hol a katona vak engedelmessége hősiességnek és bármelly ut tisztességesnek tekintetett, ha az az uralkodó hasznát és dicsőségét eredményezte [1]).

---

[1]) Mellőzvén a hizelgő Gioviót és a rágalmazó Sleidan-t s más régibb történetirókat, ideértve Robertson-t is, ki még sokkal tökéletlenebb, mióta annyi

Károly Europának legnagyobb fejedelme volt leginkább azért, mert helyzete érintkezésbe hozta valamennyi országgal, s mindezt okosan fel tudta használni saját czéljára; s igy méltán megfordulhatott agyában az egyetemes monarchia eszméje, melly alatt ő azonban nem közvetlen de csupán fensőségi uralmat akart értetni. És valóban, ha az osztrák ház nem lett volna két ágra oszolva, Europa szabadsága oda van. De épen országainak nagy kiterjedése szolgált hátrányára Károlynak. A mellett hogy olly különböző természetü és egymástól távoleső országokban uralkodott, egyikben sem birt korlátlan hatalommal; Spanyolország elég erős volt tulságos befolyásának ellenállani, a többiek pedig pénzzel felette szüken látták el. Ferencz országa ellenben egy kerekded egészet képezett, a főurak itten sokkal hajlékonyabbak valának, a hatalom ugyszólván a fejedelem kezében összepontosult, s a pénzügygyel szabadabban rendelkezett [1]; a zsoldosok benszülött gyalogsággal helyettesitettek, melly vitézség tekintetében mit sem engedett a spanyoloknak; XI. Lajos az ország nagyjait megalázta; XII. Lajos és d'Amboise bibornok czélszerübb kormányzási módokat léptettek életbe, mellyek segélyével az alattvalók kisebb megterheltetésével is tudtak pénzt elöteremteni, amit azonban Ferencz nem tudott folytatni.

Spanyolország.

V. Károly hatalmának alapját Spanyolország képezte. Ez a hosszu harczból, mellyben ujjá született, mint katholikus nemzet lépett ki, mellynek egyébiránt inkább loyalis érzülete mint királya iránti hódolata volt fő jellemvonása. Károly uralma alá jutván, veszélyeztetve látta nemzetiségét, s attól tartott, hogy ez alkirály által fogja magát helyettesittetni, s német tartományaiban nagy erő állván rendelkezésére, meg fogja semmisiteni szabadságát, mellyet annál féltékenyebben őrzött, minél nagyobb fáradsággal jutott ahhoz. Mi-

---

uj adat jött napfényre, Veshe tudor irta le V. Károly életét meglehetős fekete szinekkel, de kedvezőbb világitásban tünik fel a későbbi munkákban, mellyek között nagy figyelmet érdemel: *Correspondenz des Kaisers Karl V, aus den K. Archiv und der Bibliotheque de Bourgogne zu Brusselle mittgetheilt von Dr.* **Carl. Lanz**. Lipcse 1844.

[1]) XI. Lajos azt szokta volt mondani, hogy országa hasonló egy virágzó réthez, mellyet annyiszor kaszál le, a hányszor kedve tartja. Miksa császár Franczia-ország királyát egy juhászhoz hasonlitá, kinek aranygyapjas juhai vagynak s azokat annyiszor nyirja a hányszor akarja. Ferencz király V. Károly által kérdeztetvén, mit jövedelmezne országa, minden habozás nélkül azt felelte: *„A mennyit akarok.“* Giovanni Corrernek a velenczei köztársasághoz intézett jelentése, a *Rel. des ambassadeurs.* (Párizs 1838.) czimű munkában II. 144.

dön Károly Spanyolországot átvette, Ximenes bibornok, egyike a legnagyobb férfiaknak, vitte a kormányzást, ki szokásos erélyességével féken tudta tartani a lázongó nemességet. Ez egész határozottsággal szokván eljárni mindabban, mit üdvösnek tartott, azt kivánta a királytól, hogy mind a pénzügy- mind a hadügyben, ugyszintén a tisztviselők, kormányhivatalnokok, az államtanács tagjai s a törvényszéki személyzet megválasztásában teljhatalommal ruházza fel, a mit csakugyan meg is nyert; de Károly a spanyolok kincse után áhitozó idegenektől lévén környezve, mindig csak pénzt kért tőle, s ekként Ximenes kényszeritve volt a castiliaiakat mindinkább terhelni, minek következtében ezek között komoly nyugtalanság tört ki. Ximenes ekkor levélben tudósitá a történtekről Károlyt, és sürgetőleg kérte, hogy a kedélyeket lecsendesitendő személyesen jöne Spanyolországba, amire legalkalmasabb eszköz lenne, hogy a hivatalok idegenekre ne ruháztassanak. Károly ezért megneheztelvén, alighogy megérkezett flamandjaival (1517), félretéve minden politikát és hálát, bibornok miniszterét, ki neki Spanyolországot megtartotta, megyéjébe küldötte, hol az alig néhány órai tartózkodása után szent és csodatevői hirben meghalálozott.

Károly ezt tanitójával utrechti Hadriánnal helyettesitette, ki azonkivül hogy idegen, a kormányzásban is járatlan volt. Ezen tettével, ugyszintén az által, hogy castiliai és aragoniai király czimet még anyja életében fölvette, megsértette a nemzet kiváltságait, s a castiliai, aragoniai és cataloniai cortes által csak nagynehezen ismertetett el illyennek, s ezek, bármennyi kifogásokat is tett a király, nem akarták a hűségi esküt letenni, mig meg nem igérte, hogy az alkotmányra megesküszik. Azért a következő esküforma olvastatott fel elötte:

„Fönséged mint Castilia, Leon és Granada királya, anyjával, a mi fönséges és hatalmas királynőnkkel Johannával együtt Isten előtt és a szent evangeliomra, mellyre jobb kezét teszi, esküszik, s a jelenleg összegyült cortesben küldötteik által képviselt városoknak és falvaknak s minden tartománynak, városnak és községnek, melylyek ezen királyságokat képviselik, épen ugy mintha itten mindegyik külön-külön meg lenne nevezve, királyi becsületére és szavára fogadja, hogy a korona királyi örökségét épségben fogja tartani és védeni, és semmi szin alatt sem idegeniti el a városokat és községeket, sem azok területét és törvényhatóságát, sem a városok jogait és jövedelmeit, sem egyebet, a mi azok tulajdonához tartozik, és egyáltalában semmit, ami a korona tartozandóságait, vagy a királyi ka-

marai jószág részeit most képezi vagy jövőben képezni fogja. Ha pedig fönséged azokat elidegenitené, ezen elidegenités semmisnek s nem történtnek fog tekintetni, és az egyén, kinek azon javak teherrel vagy a nélkül adományoztattak, ezáltal mi tulajdonjogot sem szerzend azokhoz. Esküszik továbbá és igéri fönséged, hogy fön fogja tartani ezen országok törvényeit és jogait s főképen a valladolid-i törvényt, melly mindazt elészabja és elrendeli, ami ezen esküvési cselekvény körül szükséges. Azonkivül meg fogja erősiteni egyenként és különösen a városok, községek, tartományok szabadságát, kiváltságait, törvényes jogait s a koronai uradalmak épségben tartására vonatkozó szabadság-leveleit, ugy a mint ezek az emlitett kiváltságokban benfoglaltatnak . . . És fönséged mindezekre esküszik és fogadja, hogy azokon mit sem fog változtatni, sem azokat eltörölni vagy kisebbiteni, sem személyesen, sem királyi parancsa által, semmiféle alakban, sem most, sem bármelly időben, semminemü okból vagy indokból . . . Ugy segélje Isten és a szent evangeliumok."

Károly letette az esküt, s miután az eddig szokatlan „felség" (majestas) czimet felvette s az országot elkedvetlenitette volna, Németországba utazott, hol ezalatt császárrá választatott, s a hol magát ünnepélyesen megkoronáztatta [1]).

Padilla.

Elutazása után azonnal kitört az elégületlenség (1520). A valenciai nép, elkeseritve a nemesség visszaélései által, fellázadt; és Károly örülvén azok megaláztatásán, kik elég vakmerők voltak kiadásait határok közé szoritani, nemcsak hogy nem akarta őket segiteni, sőt inkább felhatalmazta a népet, hogy fegyverben maradjon. Ez ekként felbátoritva a „Hermandad" féle társulatot alakitá, melly a nagyok elnyomására esküdött össze. Juan de Padilla, köztiszteletben álló fiatal nemes, állott ennek élére, ki a képtelen kormányzó megbuktatását s a népszabadságnak a községek emelése általi szilárditását tüzte ki czéljául. A nép támogatta, s Avilá-ban megalakult a szent Junta, melly Hadriánnak megparancsolta, hogy köszönjön le, és a királynét kezei közé keritvén, ennek nevében vitte a kormányzást. Károly követeiket vonakodván elfogadni, ezek fegyvert ragadtak. Anton Osorio de Acunha, a zamora-i hetvenéves püspök, papjai élén harczol [2]); Maria Pacheco, Padilla neje, férje s a szabadság

---

[1]) Baldassare Castiglione 1526-ki november 2-ról kelt, s Bibiena bibornokhoz intézett levelében leirja e koronáztatást.

[2]) Antonio de Guerava *Arany Levelei*-ben beszéli, hogy Acunha püspököt

iránti szerelmétől lelkesitve, ajtatos körmenetben vezeti a nőket a toledói templomba, bocsánatot esdvén a szentektől, hogy a haza védelmére oltáraikat megrabolni kényszeritvék. A Hermandad két évig tartá fen magát a nemesek fegyelmezett serege ellenében, mig végre Villalarnál sikerült Padillát elfogniok. Halálos sebe fájdalmai között s kivégeztetése előtt (1522) néhány perczczel igy ir nejének: „Asszonyom, ha az ön gyötrelmei fájdalmasabban nem érintenének mint halálom, szerencsésnek tartanám magamat; miután ez elkerülhetetlen lévén, Istennek különös kegyelméből ollyan leszen, hogy ha sokan fájdalmasan fogják is érezni, nem lesz haszonnélküli. Szeretném, ha időm lenne, hogy önnek néhány tanácsot adhatnék, de többet nem engednek már számomra, egyébiránt magam sem óhajtom hátrább tolni a perczet, mellyben, mint reménylem, az üdvösség koronáját elnyerendem. Ön, asszonyom, saját szerencsétlensége s ne halálom felett sirjon, mellyet, az igazak halála lévén az, senkinek sem kellene fájlalnia. Lelkemet, miután egyebem nem marad, önnek kezeibe adom, fogadja azt ugy mint azon tárgyat, melly önt legjobban szerette. Nem akarok hosszabb lenni, mert a hóhér vár rám, s könnyen azt hihetnék, hogy soraimmal együtt életemet akarom meghosszabbitani. Hű Sossá-m mint szemtanu és titkos végakaratom bizományosa meg fogja önnek mondani, a mit én nem mondhattam; és igy bezárom e levelet, hogy a halálos csapást várjam, melly önnek olly fájdalmat, nekem pedig nyugalmat hozand.“

Toledo városához pedig a következő bucsuszavakat intézte: „Hozzád, Spanyolország koronájához és az egész világ fényéhez, ki szabad valál egészen a régi góthoktól kezdve; hozzád, ki idegen és saját véreden vásárlád meg a szabadságot magad és a szomszéd városok számára; én, törvényes fiad, hozzád fordulok most és tudatom veled, hogy a testemből kifolyó vér által mult győzelmeid meg fognak frisittetni. Ha a sors nem engedé meg, hogy tetteim nevezetes hős tetteid közé soroztassanak, szerencsétlen sorsom az oka, s nem az én jó akaratom; fogadd el ezt mint anyám, miután Isten nem engedte meg nekem, hogy mást veszitsek el éretted mint azt, a mit koczkára tettem. Többre becsülöm emlékedet mint éltemet; fontold meg

---

több izben látta „kelevézzel vállán, de sohasem breviariummal kezében, vagy stolával nyakában.“ Ezután hozzá füzi: „Saját szemeimmel láttam egy papot, ki lőfegyverével tizenegyet teritett le a mieink közöl; és ami legszebb volt, azalatt mig czélozott, mindegyiket megáldá fegyverével s csak azután küldte a más világra.“

azért, hogy illyenek a szerencse változásai, melly soha sem állandó. Örömmel látom, hogy én, fiaid legkisebbike, halok meg érted, s hogy kebeledben sokan születtek, kik megboszulhatják halálomat. Sok nyelv fogja neked halálomat elbeszélni, mellyet én még nem ismerek, jóllehet hozzá olly közel állok; és végem bizonyságot fog tenni szándékomról. Lelkemet neked mint a kereszténység védőjének ajánlom; testemről mit sem szólok, miután az már nem enyém."

Özvegye férje zászlóját kezébe véve hősiesen védte Toledót, később az ostromot megunt lakosoktól elüzetvén, a fellegvárba vette magát, honnét sikerült Portugaliába menekülnie. V. Károly, miután a felkelők közöl vagy huszat kivégeztetett, bünbocsánatot hirdetett, és a meghiusult felkelést hasznára forditva korlátlan hatalommal kezdett uralkodni, a cortesnek csak nevét hagyván meg.

E kezdet jó reményekkel tölté el a franczia királyt V. Károlylyal való vetélkedését illetőleg. Ők három ponton érintkeztek; s jóllehet nevelőik, Chiévres és Boissy urak, Noyonban békeszerződést kötöttek, mellynek erejénél fogva Nápoly Spanyolország birtokában maradna, a többi függő kérdések pedig Károly és Ferencz egyik leánya között kötendő házasság reményében hallgatással mellőztetnének, mégis sok ellenséges elem állott a két fejedelem között. Ferenczet ugyanis mellőztetésén kivül felette bántotta még azon körülmény is, hogy mint milanói herczeg, versenytársa, a császár főurasága alá volt vetve, ki csakugyan nem sokáig késett ama herczegséghez mint megürült hübérhez ugyszintén Burgundiához igényeket támasztani. A navarrai királynak mindeddig sem adatott meg a noyoni békeszerződésben megigért kárpótlás. A pápai constitutiók szerint Nápoly és Sicilia nem volt egyesithető a birodalommal, a miért is Ferencz azokat a maga részére követelte.

Ez X. Leo pápával közös érdekök parancsolta barátságra lépvén, Madeleine de Latour d'Auvergne herczegnőt II. Lorenzo Medici urbinoi herczeg fiának adta nőül; minthogy azonban Parma és Piacenza visszaadását mindig halasztgatta, a pápa ismét ellene fordult. X. Leo a lefolyt háboruk által kimerült államok közé helyezve, továbbá VI. Sándor, II. Gyula és saját hóditasai által mindinkább növekedve, a florenczi köztársasággal rendelkezve s az egész keresztény világból befolyt adományok által gazdaggá téve, könnyen fentarthatta volna az egyensulyt a két versenytárs között, s megállapithatta volna Olaszország függetlenségét, de minden magasabb eszmét nélkülöző dicsvágyában méginkább veszélyeztette azt azáltal, hogy a háborut szitotta s érdeke ellen V. Károlylyal szövetkezett (1521 má-

jus 8), minek következtében a pápa beleegyezett, hogy Nápoly a birodalommal egyesitethessék; továbbá együttesen elhatározták, hogy Francesco Maria Sforza a milanói herczegségbe visszahelyeztessék.

V. Károly és I. Ferencz közti első háboru.

Ferencz a Hermandad-féle spanyol felkelést hasznára akarván forditani Navarrába tört, Henri d'Albret navarrai királyt trónjára visszahelyezendő, mellyet két hét alatt el is foglalt, de ugyanannyi idő alatt ismét elveszitett. Más részről Robert de la Mark, Bouillon ura, Károly által jogaiban megsértetvén, elpártolt tőle s Francziaországgal szövetkezett és Luxemburgot pusztitotta. A császáriak pedig Francziaország ellen indultak, melly e hirre azonnal fegyvert ragadott. Champagne határait, hol az ellenség betörendő volt, Bayard védte csekély seregével harminczöt ezer fegyveres ellenében, azt mondván: „Nincs gyenge hely, ha bátor férfiak védik azt;“ s valóban nemcsak hogy megmenté hazáját az idegenek betörésétől, de még Német-Alföld némelly részeit is elfoglalta, mig a pyraenei oldalon Bonnivet tengernagy Fontarabiát keritette birtokába.

Az olaszok általában idegenkedtek Károlytól, ugyis mint császártól azaz a régi igények örököseitől; ugyis mint némettől vagyis azon ország urától, honnét a pápai hatalmat megsemmisitéssel fenyegető eretnekség vette eredetét; ugyis mint flamandtól azaz azon nép egyik tagjától, melly kereskedelmünk versenytársává lett; ugyis mint spanyoltól vagyis amaz uj világ uralkodójától, melly a tengeri uralmat kezeink közől kiragadta. Azért Ferencz itt szivesen láttatott, ki Prospero Colonna, a pápa és császár fővezére ellenében kedvese Chateaubriánd urhölgy fitestvérét, a bátor, önzetlen és tiszta életü de gőgös és minden tanácsot megvető Odet de Lautrec-et bizta meg hadserege vezetésével. A milanóiak egészen el voltak keseredve a francziák ellen; ezek ugyanis ugy bántak velök mint meghóditott tartomány lakosaival; minden pénzökből kifosztották, söt a vagyonosabbakat, hogy javaikat bitorolhassák, számüzték: Girolamo Morone, lánglelkü hazafi, fáradhatatlan, cselszövő, hazug, szóval, a legalkalmasabb bujtogató folytonosan táplálta Francesco Maria Sforza reményeit, szitotta a belső elégedetlenséget és a szomszédok féltékenységét, annyira, hogy a nép mindenütt felkelt a francziák ellen. Lautrec, miután a táborban lévő schweiziak az ellenség hadseregében szolgáló testvéreik ellen harczolni vonakodtak, kénytelen volt a velenczei területre huzódni, minek következtében Colonna bevonult Milanóba (novemb. 19), hol a szabaditók tiz napig iszonyu sarczolást vittek

véghez. Ez volt ugyanis leginkább óhajtott jutalma s gyakran egyedüli zsoldja a harczosoknak.

Ferencz (1522) a háboru folytatására pénzt szerzendő, huszonkilencz uj hivatalt alkotott és bocsátott áruba, sőt a XI. Lajos által sz. Márton sirjához ajándékozott ezüst rácsozatot is a pénzverdébe küldötte, s ezenkivül Párizs városa által 12% kamatra kétszázezer livre-t kölcsönöztetett magának, s az ekként összeszerzett négyszázezer tallért Olaszországba küldötte. De anyja savoyai Lujza Chateaubriand urhölgy iránti irigységből nem akarta, hogy Lautrec pénzsegélyt kapjon, s módot talált, hogy az emlitett összeg Olaszország helyett az ő ládájába vándoroljon, s igy Lautrec pénz nélkül maradt; midőn pedig a fellázadt schweiziak fizetésöket vagy elbocsáttatásukat vagy pedig csatába leendő vezettetésöket kérték, kénytelen volt Bicocca mellett Monza és Milano között az ellenséggel megütközni (april 29), hol Colonna által meggyőzetvén Lombardiát kiürité.

Most tehát Francesco Sforza a herczegség birtokába jutott, azonban a legnyomorultabb helyzetbe hozatott pénzszomjas hadserege s mindazok hatalmaskodása által, kik elég erősöknek érezték magukat arra, hogy ne engedelmeskedjenek. Velencze Ausztriával békét kötött, Genua bevétetett és iszonyuan kipusztittatott; de X. Leo váratlanul bekövetkezett halálával (1521 deczemb. 1) Medici pápai követ és Schinner bibornok, kik a káromlók- és tolvajokból álló csöcselék sereg előtt ezüst keresztjöket hordoztatták, azonnal elpártoltak Károlytól, mihelyest ez a zsoldosok fizetésére szükségelt pénzsegélyt tőlök megvonta, minden pénzét a belgiumi, castiliai és valenciai mozgalmak lecsendesitésére kellvén forditania. A császáriak hadi szerencséje tehát itt megszakad, de utrechti Hadrián, a császár egykori tanitója és spanyolországi kormányzója, az olasz érdekek iránt egészen idegen, a politika cselszövényeiben járatlan s békeszerető bibornok választatván pápává, azt az urbinói és ferrarai herczegek feloldozása és visszahelyezése nem különben egy Francziaország megsemmisitésére czélzó szövetség által (1523) akarta helyre ütni. Kivüle részt vettek ebben a császár, az angol király, Ferdinánd osztrák főherczeg, Florencz, Genua, Siena és Lucca. Nagyban támogatta ezeket a hatalmas főur, Bourbon connetable, kit Ferencz érzékenyen megsértett azáltal, hogy a nagy hübéri javak birtokosainak emez utólsó maradványát minden áron megtörni akarván, öt birtokaiban megcsonkitani törekedett; a miért is készséggel fogadta Károly ajánlatait, ki mindig örömest megvásárolta ellenfele ellenségeit, s ki most neki Spanyolország három fő méltóságának egyikét, százezer scudót jövedel-

mező földbirtokot és testvérének Eleonorának, Nagy Emmanuel portugáli király özvegyének kezét biztositá; ő pedig más részről kötelezé magát, hogy birtokain háromszáz fegyveresből s ötezer gyalogból álló hadsereget gyüjtend; a meghóditandó tartományokban neki is része leendvén. Ennek következtében V. Károly és VIII. Henrik a brüggei szerződésben már fel is oszták magok között Francziaországot; azért Ferencz maga nem mehetvén Olaszországba, legszebb s negyvenezerből álló hadseregének vezényletét legsimább s legképtelenebb udvaronczai egyikére, Bonnivet tengernagyra bizta.

A szomoru dráma, mellynek Olaszország volt szinhelye, most közel állott végéhez. A kisebb uralkodók mint pl. a Colonna, Pallavicini, Martinengo, Barbiano da Belgiojoso, Scotti, Pio, Fregosi, Rangoni családok, kik korábbi időkben fegyverök által vergődtek uralomra, ezt most azáltal akarták megtartani, hogy minden politikai becsületesség mellőzésével, majd egyik majd másik fejedelem kegyét vadászták, s majd a császári majd a franczia zászlók alatt harczoltak, csak Olaszországé alatt soha. A nép, mint minden szerencsétlen, reméllt, és hitte, hogy egy europai rázkódtatás fogja jólétét s mindenkinek jogaiba való visszahelyeztetését eszközleni. A ghibellinek, azonkivül hogy a római classicitás és dicsőség emlékei szüntelen szemeik előtt lebegtek, élénken emlékeztek még vissza arra is, hogy itt egykor a császári név alatt a szabadság virágzott, s most azt reméllték, hogy V. Károly e kort megujitandja. A guelfek, kiket annyi fegyveres erő láttára aggodalom fogott el, Francziaországban helyezték reményöket és üdvös békét hittek kieszközölhetni, bizva magukban, a fegyverben álló Florenczben, az érintetlenül maradt Velenczében s a pápában, ki pénzt szerzendő uj bibornokokat nevezett és mindent elkövetett, hogy a lutheranusok által meg ne szégyenittessék; ezalatt azonban mindegyik türt és szenvedett s bele törődött a szolgaság jármába [1]).

---

[1]) Monsignor Goro Gheri, Piacenza kormányzója, 1614-ik évről igy ir: „Rovato, a faczipős szerzetes, itt van; ez igen derék ember, s a városban igen jó neve van. Minthogy pedig e város két részre van oszolva, egyik felét t. i. a guelfek, másikát a ghibellinek lakják, s ezen felekezetesség odáig megy, hogy az egyik fél nem megy predikácziára azon templomokba, mellyek a másik félhez közelebb esnek, s minthogy a székesegyházat az egyik rész nem igen látogatja, Rovato szerzetes olly helyet keresett a városban, melly mindakét rész által leginkább közösnek tekintetik; s ez a San Protasio temploma stb.“ *Archivio storico*, app. VI. 36.

Giuliano de' Medicinek 1515-ik évben egy emlékiratot küldött, mellyben

A francziák annak daczára, hogy annyiszor hazugságon kapattak, Olaszországban mint szabaditók tekintettek; és valóban szándékosan soha sem követtek el öldökléseket, sem puszta számitásból sérelmeket és károkat nem okoztak. Telve vitézséggel, a rend és eszélyesség hiányzott nálok, és e mellett sem elegendő hadi készletekkel nem voltak ellátva, sem a szerencsétlenséget nem tudták előre belátni; kitünő katonák, de még mindig a hübéri időkbe képzelték magukat vissza; s méltó gyülölettel viseltettek a spanyolok által behozott nemtelen hadi müveletek iránt. Most pedig már a harcz eldöntésére épen nem volt elegendő a személyes vitézség, e korban inkább a hadi cselfogások szerepeltek, egyik és másik is leste az alkalmas pillanatot, hogy ellenfelét tönkretehesse vagy a hosszu várakoztatás által erejét kimerithesse. Néhány olasz is eltanulta eme cselfogásokat s hazájok veszedelmére éltek is azokkal, de a nép megtartva a régi szabad időkben tanusitott erkölcsi érzetét, utálattal fordult el azoktól. Minthogy azonban az olaszok könyvekben fejtegették ama politikát, s itt az undoritóbbnak tünt fel mint a gyakorlat terén, a világ által azon gonoszságok tanitó mestereinek tartattak, mellyeknek tulajdonképen áldozatai valának.

A francziák kiüzetése által mit sem javult Olaszország sorsa, mert a császáriak tetszésök szerint és szükségökhez képest rabolták és sarczolták a lakosokat, még a független államokat sem kimélve. Milanóban a francziák elleni gyülöletet Morone folytonosan szitá; Andrea Barbato ágostonrendű szerzetes beszédeiben szünet nélkül izgatta a népet, hogy kötelességének tartsa hazáját a barbároktól megtisztitani; ha a pogányok csupán dicsőség reményében tennék ezt, őket az örök élet buzditsa [1]). Mindazonáltal a milanóiak megfosztva minden védelmi eszközöktől bizonyára az ellenség hatalmába esnek,

---

ezeket mondja: „Ezen város két fő pártra vagyon oszolva, t. i. guelfek- és ghibellinekre; s részletesebben mondva van négy fő család: két guelf t. i. Scotti és Fontana, s két ghibellin t. i. Landesi és Anguissola, és ezen négy család neveivel töltetnek be a városi hivatalok, mellyek betöltésénél sem a herczeg sem maga a város nem jő emlitésbe, hanem a zacskókra, mellyekben a czédulák vagynak, fel van irva, hogy a Landesi-k vagy a Scotti-k vagy pedig az emlitett más családok zacskója; amelly eljárás nem igen hizelgő a herczegre nézve s rendkivül gyülöletes a nép előtt, mert ekként nagyon furcsa elüljáróságot kapnak; igy állván a dolog ugyanis a nemesek és vagyonos egyének vonakodnak részt venni a város ügyeiben, és azok, kik az emlitett hivatalokat elfogadják, nagyobbrészt szegény, rászorult emberek, s igy azok akaratát követik, kiknek hivatalukat köszönhetik."

[1]) **Guicciardini**, XIV. könyv.

ha Bonnivet, ki, mint mondá, nem akarta serege szokásos dühét előnyére fehasználni, a győzelemre kedvező alkalmat el nem szalasztja. Azalatt ellenfelei időt nyertek a csatlakozásra, és jóllehet ezek elveszték Prospero Colonnát, ama kor legnagyobb hadvezérét, ki megmutatta, miként lehessen harcz nélkül s csupa hadmozdulatok és strategia által győzni, mégis utóda Charles de Lannoy, Bourbon connetable, és Francesco d'Avalos pescarai őrgróf folytatták a háborut. Ezekkel táborozott a polgári ágból származott Giovanni de' Medici is, ki a pápától a francziákhoz, ezektől ismét a császáriakhoz szegődött, s itt most a X. Leo pápát gyászoló s ezért feketének nevezett sereget vezette, s a szokásból kiesett könnyü csapatokat ismét divatba hozta.

Bonnivet elhagyatván a schweiziaktól s Robecco mellett iszonyuan megveretvén (1524), söt midőn a Sesián átvonulna, maga is megsebesittetvén, a hadsereg vezényletét Bayardnak adta át. Ez feledve az irányában elkövetett igaztalanságokat, átveszi a főparancsnokságot s rendezi a visszavonulást, de Romagnano mellett egy golyó által halálosan megsebesittetett (april 30), a mikor egy fához támasztatván magát, arczczal az ellenség felé fordulva egy keresztté alakitott kard előtt töredelmes szivvel imádkozik. Illy helyzetben találván öt Bourbon connetable, szánakozás fogta el láttára, mit észrevevén a haldokló hős e szavakra fakadt: „Nem én vagyok a szánalomra méltó, ki mint becsületes ember halok meg, de ön, ki fejedelme, hazája és esküje ellen harczol.“ És evvel megszünt élni, a francziák pedig annyi viszontagság után ismét kitakarodtak Olaszországból.

Mindazáltal a győzteseknek nem volt okuk örülni. A világ legtermékenyebb országában, mellyet ök döntöttek nyomorba, alig voltak képesek magukat fentartani, és a hadsereg magának élelmet szerzendő idegen területekre leginkább Romagnába volt kénytelen vonulni; az alattvalók- és jó barátokra terhes adók vettettek, ami ismét csak amellett tanuskodott, hogy Olaszország annyi szenvedése árán csupán urat cserélt.

VII. Kelemen.

Eközben meghalt VI. Hadrián (1523), a szent életü férfiu de ügyetlen fejedelem; a pápai trónon VII. Kelemen követte, ki mint Giulio de' Medici bibornok különösen Florenczben közkedvességben állott. „Nem gőgös, nem simoniacus, nem fösvény, nem tisztátalan életü, életmodjában józan, öltözetében egyszerü, vallásos, ájtatos“ (Vettore), jártas a tudományokban, ügyes a legnehezebb dolgok kezelésében, müvészet-kedvelő és jó szónok, s mindemellett pápasága a

legnagyobb szerencsétlenség volt Olaszországra nézve. Kormányát avval kezdette, hogy engedelmességre szoritotta az egyház hübéres fejedelmeit, kik, valahányszor a pápai szék megüresedett, fellázadtak, azután minden gondját arra forditá, hogy rokonainak államokat szerezzen. Spanyolországot mindig kegyelte és avval dicsekedett [1]), miként ő akadályozta, hogy a francziák első betörése alkalmával I. Ferencz Nápolyig nyomuljon; ő birta rá X. Leót, hogy V. Károly császárrá választatását ne gátolja, s hogy azon tilalmat megszüntesse, melly szerint a nápolyi és a császári korona egy főn nem egyesülhetett; ő segité elő, hogy Milanó visszafoglalása végett a császár a pápával szövetkezzék; „pápává választatta VI. Hadriánt, és e végből barátjai, hazája és saját kincseit nem kimélte.“ Ekkor azonban megijedvén a felett, hogy a spanyolok Lombardiába befészkelték magukat, megváltoztatta politikáját.

Azalatt némellyek magukat szükségesekké teendők a háboru folytatása mellett izgattak (1524); Bourbon connetable sürgette a szövetségeseket, hogy törjenek be Francziaországba, s különösen Lyont foglalják el. „Három ágyuszóra, mondá ő, a város kulcsaival kezökben s kötéllel nyakukban fognak lábainkhoz borulni ama félénk polgárok.“ Károly tehát sereget és hajókat gyüjtött, VIII. Henrik pedig pénzsegélyt nyujtott,[2]) s igy Pescara és Bourbon átkelvén a Varo folyón Francziaországba ütöttek. De csakhamar észrevették, milly utálattal vagynak itt eltelve az áruló iránt, s mennyire erősek és egyek tudnak lenni a francziák megtámadóik ellenében. Marseille negyven napig tartó ostroma egészen kimerité erejöket, honnét ugyszólván szaladva vonultak vissza; I. Ferencz pedig az áruló Bourbon spanyolos kérkedését megbüntetendő negyvenezer emberrel átkel a Cenis hegyén s Vercellin keresztül Milanó felé nyomul. A csá-

---

[1]) Egy Ranke által idézett levélben.

[2]) Napjainkban, midőn olly könnyü a közlekedés, igen érdekes olvasmányt nyujt a kevéssel előbb közrebocsátott *Memorie dell illustre casa di Russel* czimü munkának azon része, hol előadatik, miként szállitotta Lord Russel a VIII. Henrik által megajánlott segélypénzt Bourbon connetable-nek. Genuától fogva ugyanis Chambéry-ig öszvéreken zsákok és csomagokban, elviselt fehérnemü és eladásra szánt főzelék-félék közt vitte azt magával. Chamberyből VIII. Henriket tudósitja, hogy a savoyai herczeg *fejedelmi nagylelkűségében* megengedte, hogy a pénz saját öszvérein *a királyi ház azon ládáiba bepakoltan vitessék Turinba, mellyekben rendesen kápolnájának diszitményei tartatnak. A ládák mindegyik fiókján meg van jelelve, mit tartalmaz, hoyy igy senki ne gyanithassa, hogy abban más valami legyen.* Illy mesterséges módokon jutott el rendeltetése helyére a pénz, melly a Francziaország ellen inditott háboru folytatására volt szánva.

szári sereg a döghalált ide hozta magával, a miért is Sforza herczeg és kanczellárja Morone elhagyták a várost. Pescara látván, hogy a lakosoktól elhagyott s élelmi szerekben szükölködő városban magát fen nem tarthatja, miután a váracsot megerősitette volna, szintén kivonult onnét, a francziák erre elfoglalták a várost, s a király La Trémouille-t nevezte ki kormányzójául (oktober 26).

Nem reméllvén többé győzni és rabolni, a császáriak közöl sokan elhagyták zászlójokat, a vezérek a teendők iránt nem birtak egymás között megegyezni, s igy Ferencz könnyen biztosithatta volna magának a győzelmet, ha Bonnivet őt a gyors előnyomulástól, mint királyhoz illetlen ténytől vissza nem tartja, s ha a király a modern hadrendszert ismerve az ellenséges várakat, a helyett hogy azokat ostromolja, egyszerüen hátrahagyja. Az időt, mellyet ő ekként elvesztett, felhasználta Antonio de Leyva, ki már eddig harminczhárom csatában és negyven ostromban vett részt, és megerősiti Páviát.

A Pávia melletti ütközet.

Mig Ferencz (1525) Pávia ostromához készült, Gian Giacomo Medeghino milanoi kalandor, kinek e zavaros idők közepette sikerült a Como tava mellett független államot alapitania, Chiavennát megtámadván, ezáltal meggátolta a graubündenieket, hogy Ferencz segitségére siethessenek, mig ellenben a császáriak minden oldalról ide tolongtak s körülfogták a királyt. Ferencz még most is, midőn a harczokban már a hadtudomány vitte a főszerepet, a régi lovag-vitézség s becsület kivánalmait tartá szem előtt, s a helyett hogy visszavonulna, elfogadja a csatát (február 24), mellyben seregéből nyolcz-ezer embert veszit el s ezenkivül mintegy husz tábornok, köztök Bonnivet és La Trémouille is elesik, ő maga is körülvétetett az ellenséges katonák által, kik nem ismervén meg akarják ölni, de ő vitézül védi magát mindaddig, mig Lannoy alkirály idevetődvén ennek átnyujtja kardját. Ez térden állva vette át azt tőle és sajátját nyujtotta oda neki, azt azonban meg nem akadályozhatta, hogy az összecsoportosult katonák ki ne rabolják, sőt hogy ruháitól meg ne foszszák [1]).

Jóllehet a király anyjának savoyai Lujzának azt irta, hogy „Minden el van veszve, csak becsületünk nem“,[2]) Ká-

---

[1]) *De tout pars lors depoillé je fuz,*
Rien n y' servit, deffense no refuz,
Et la manche de moy tant estimée,
Par pouvre main fut tout despecée.
Fogságában irt levele.

[2]) Roszul esik ezen annyira ismeretes szólamot szépségéből kivetköztetnem

roly jól tudta, hogy mi sem veszett el, s Francziaország királya nélkül is erős. Épen azért nagyon mérsékelte a király elfogatása feletti örömét s nem hallgatott Alba herczegre, ki neki azt tanácslá, hogy támadja meg a megrémült Francziaországot. Egész Europa részvétét nyilvánitá a katona-király iránt; Erasmus e végett irt is V. Károlyhoz a spanyol nemesség a királyt becsületszavára szabadon bocsáttatni kivánta s magukat ajánlották fel kezesekül érette. Ferencz maga is bizott Károly nemeslelküségében, de ez Pizzighettone várába záratta őt s tőle váltságdijul Burgundia, Milano, Asti, Genua és Nápoly átengedését követelte; Bourbon connetable számára pedig elkobzott jószágai visszaadatásán kivül a Dauphiné-t és Provence-t, mellyekből ez a maga számára független királyságot alkotna. — „Inkább börtönben haljak meg, kiálta fel Ferencz, mint megcsonkitsam gyermekeim örökségét", és Spanyolországba hagyá magát vitetni, meg lévén győződve, hogy szabadsága visszanyerésére elég leend Károlylyal egyszer találkoznia. De Károly féltékenynyé tétetvén és sértve érezvén magát azon előzékenység és tisztelet által, mellyet a nemesség a fogoly király iránt tanusitott, megtiltotta ennek Alcazarba lépni, hol Ferencz fogva tartatott; maga sem akarta őt látni, mignem hallván, hogy bujában megbetegedett, s félvén, hogy elvesztheti a zálogot, mellynek birásából annyi hasznot reméllett, végre meglátogatta, de akkor is csak üres udvarias kifejezésekkel vigasztalta; sőt Alençon herczegnőt is, ki alkudozás és a király vigasztalása végett Spanyolországba utazott, hizelgésekkel igyekeztek visszatartóztatni, hogy igy a szabad menetet biztositó levél ideje lejárván őt is fogolylyá tehessék.

A milly váratlanul lepett meg mindenkit Ferencz elfogatása, ép olly rémületet okozott az Olaszországban, melly most egy fegyelmetlen és rabló győztes hadsereg önkényének lett oda dobva. VII. Kelemen, ki előbb Ferenczczel szövetkezett, most nagy zivatarnak nézhetett eléje, mellynek elháritására majd idétlen takarékossága, majd kárhozatos határozatlansága miatt, épen nem volt felkészülve. Ha egyesül a velenczeiekkel, kik erre föl is szóliták, és a ferrarai herczeggel, egy fegyelmetlen és roszul fizetett hadsereg ellenében föntarthatta volna az olasz név becsületét, de ő jobbnak látta V. Károly-

---

s a maga eredetiségébe visszaállitanom: *„Tout est perdu, hormis l' honneur et la vie qui est sauve."*

Lásd e tényekre vonatkozólag **Rey**, *Hist. de la captivité de François I.* Párizs 1837.

lyal kibékülni, mihelyt ez a Medicieknek Florenczet biztositá (april 1), sőt pénzzel is ellátta, minek következtében a császáriak uj erőt nyerve s nem lévén okuk az olaszok egyetértésétől félni, zsarnokoskodtak a megoszlott olasz fejedelmek s a pápa felett, ki nem akarván az olaszok élére állani, most maga is az idegenek kegyétől függött. Azonban csakhamar észrevette hibáját és ügyét azonositá Olaszországéval, melly reszketett a gondolattól, hogy annak uralma alatt maradjon, kit illy szomoru tapasztalat árán kelle kiismernie. Sforza, kinek nevében foglaltatott vissza Milano, látta, hogy tartománya az idegen katonák rablási dühének vagyon kitéve, és érezte, hogy V. Károly őt örökségéből kiszoritani, s a herczegséget örökös tartományaival egyesiteni szándékozik. Kanczellárja Girolamo Morone is attól tartván, az ország függetlenségét biztositandó egy olasz szövetséget tervezett. VIII. Henrik Angolország királya Károly iránti féltékenységből pártolta azt, a franczia regensnő pedig segélyt is igért, azt hivén, hogy ezáltal a győzőtől kedvezőbb feltételeket eszközölhet ki a fogoly király számára.

A császári hadseregben nagy tekintélyre vergődött a spanyol származásu de Olaszországban született Pescara őrgróf, ki egyedül spanyolul beszélt, „rendkivül gőgös, irigy, hálátlan, fösvény, mérges, kegyetlen, vallástalan, embertelen s Olaszország szerencsétlenségére és romlására született férfiu“ (Vettore). Ez neheztelt Lannoy alkirályra, hogy Spanyolországba küldötte a fogoly királyt, kit a hadsereg hátrálékban levő fizetése zálogául szeretett volna kezei között tartani; azért Morone remélte, hogy ha hazafiui érzelem nem is vonná őt Olaszország felé, azaltal hogy valamellyik ország koronáját biztositja számára, megnyerendi őt az olasz ügynek [1]). Az olasz müveltséget nélkülöző Pescara, mindamellett hogy spanyol nevelése a loyalitásról tulzott fogalmakat csepegtetett beléje, épen nem irtózott egy kém szerepére vállalkozni, s nem szünt meg az összeesküvőket bujtogatni; később pedig értekezés végett Morone-t a novarai kastélyba hivja (oktober 14) s ott elbeszélteti vele terveit, összeesküvő társait és a sikert biztositó eszközöket [2]), a melly idő alatt Anton de Leyva a

---

[1]) Vittoria Colonna, Pescara neje, értesülvén eme titkos cselszövényekről, irt férjének, hogy árulás által ne gyalázná meg eddigi jóhirü életét; s hogy ő sokkal inkább óhajt egy jellemes lovag neje maradni mint királyné lenni, s hogy végre a halhatatlanságot nem a czimek és országok de a hüség és más erények szerzik meg. Varchi, *Storie fior.* III. könyv.

[2]) „Ez annyival meglepőbb rám nézve, minthogy emlékezem, miként Morone

kárpit mellé rejtőzve hallgatózott. Az értekezés végével Morone ugyancsak Pescara által elfogatott, a milanói herczegség elfoglaltatott s kényszerittetett, hogy a spanyol királynak hüséget esküdjék. Kevéssel később Pescara harminczhat éves korában elhalt (novemb. 30).

Most az olaszok rémülettel látták, milly veszélybe jutott függetlenségök. Velencze átvévén a Florencz által elhagyott állást, t. i. a szabadság védelmét, fegyverkezett és erélyes szavakban sürgette VII. Kelement, hogy komolyan és határozottan nyilatkozzék. Ez ennek következtében egy levelet intézett a császárhoz, melly eléggé tanusitja, milly jól értette legyen saját és a császár kötelességeit [1]);

---

többször ismétlé előttem, hogy Francesco di Pescara őrgrófnál roszabb és hütlenebb ember Olaszországban nem létezik.“ **Guicciardini**, XVI. könyv.

A Morone és Pescara között fenforgó ügyre némi világot vet Gaspare Contarini velenczei követ jelentése: „A császár tanácsosai két pártra vannak oszolva; az egyik párt feje a kanczellár (Gattinara) . . . Ez a kiralynak azt tanácsolja, hogy az egész világ uralkodójává tegye magát, s a hitetlenek ellen hadjáratot inditson, a mi sajátképen legméltóbb tény egy keresztény császárhoz, s ezenkivül alázza meg Francziaországot, . . . amire nézve szükséges, hogy Olaszországgal barátságos lábon álljon. . . Ellenben az alkirály (Beaurain ur) és Don Moncada, kiket Pescara őrgróf is támogat, azt tanácsolják a császárnak, hogy Francziaországgal egyességre lépjen, Olaszországot pedig semmisitse meg, mellynek könnyen urává teheti magát, ha a legkeresztényebb királylyal szövetkezik. De midőn mi az udvart elhagytuk, ugy látszott, hogy ő császári felsége a kanczellár tanácsa felé hajlik, s hogy nála ez vergődött tulsúlyra. Olaszországba érkezvén és látván a milanoi zavarokat, nagyon csodálkoztam, azt tartván, hogy az őrgróf e részletes megbizást (t. i. *a herczeg levelét*) nem a császártól kapta, ki egyébiránt némi gyanuval lévén eltelve a herczeg iránt, valamelly általános utasitást adhatott neki, és hogy Pescara Olaszország és a herczeg elleni rosz indulatától ösztönöztetve s a milanói herczegségre vágyó osztrák főherczeg által segittetve magától ment olly messzire, mint tapaszaltuk.“ *A velenczei követek jelentései*, 1. sor. II-ik köt. 59. lap.

[1]) A multban mindig a legjobb véleményt táplálván Fölséged jósága- és bölcseségéről, ugyszintén Olaszország békéje és szabadság iránti jó indulatáról és e hitbe helyezvén minden reményünket a sokat sanyargatott kereszténység kibékéltetését és azon más intézkedéseket érdeklőleg, mellyek az Isten dicsőségét és szent hite felmagaszlaltatását nem különben Fölséged hirnevét illetik, egyszer csak mindenki meglepetésére és Fölségednek általunk az egész világ előtt hirdetett jó és szent akarata ellenére azt kell hallanunk, hogy Fölséged olaszországi miniszterei a milanói herczeget tartományától megfosztották, őt magát saját várában ostrom alá vették, s alattvalóit a császár iránti hüségre megesküdtették, a mi mindenki kebeléből kiöli a reményt és jó szándékot arra való nézve, hogy azon ország csendességben tartathassék. Olaszország ezen romlásának láttára nem szünnek meg azok, kik hasonló sorstól félnek és Fölségednek különben sem barátai, bennünket arra bátoritani és ösztönözni, hogy mint jó olasz fejedelem és valódi

de midőn tettre került a sor, ismét habozott és tekervényes módokhoz folyamodott; szerencsétlen fejedelem, ki Francziaországot a birodalom, ezt ismét Francziaország által akarván meggyengiteni, majd

---

pápa ne mulaszszuk el Olaszország leigázása és elnyomása ellen tiltakozni, előadván nekünk, miként előbb a bekövetkezett esemény megjövendölésével több izben megkisérlettek bennünket arra birni, hogy inkább csatlakozzunk az ő érveikhez, mellyek az igazság jegyét annyira magukon hordák, hogysem a másokéi által magunkat megcsalassuk; és noha mi több izben függőben s kétségben voltunk Fölségednek iránt unk való szándékait illetőleg, nem találván azokban olly viszonzásra, minőt érdemeltünk volna, és jóllehet Felséged olaszországi miniszterei rajtunk és alattvalóinkon számos sérelmeket követtek volna s a jelenben is követnének el, mindazáltal ezekből nem akarunk olly következtetést vonni, melly bennünket Fölséged barátságától és szeretetétől megfosztana .... Erősen reméllük, miként az, ki annyiszor megmutatta és igérte, hogy Olaszország fejedelmeinek szabadságát megállapitani akarja, most annál nagyobb készséggel végre fogja azt hajtani, minthogy a milanoi herczegség mostani állapota ezen várakozásnak épen nem felel meg. Azért, hogy Fölséged adott szavának szentségéről és iránt unk való jó indulatáról magunknak megczáfolhatlan bizonyitékokat szerezhessünk, Sessa herczeggel és Ferrara lovaggal elvégeztük két hónapig várni Fölséged határozatára, melly határidő a többiek ellenkezése daczára állapittatott meg általunk, mindenki azon véleményben lévén, hogy nem kellene a kedvező alkalmat elszalasztani s hogy bármilly kis idővesztés ártalmas Olaszország ügyére ...

„Hogy pedig az eddig okozott bajok sokak kétségbeesése által még inkább ne neveltessenek, minden reménységünket benned legkedvesebb fiunkban helyezzük; most itt van végső ideje, hogy Fölséged létesitse, a mit annyiszor igért: Olaszország békéjét és szabadságát, azáltal, hogy a milanói herczegnek visszaadván államát ekként mindenki szivében eloszlassa azon aggodalmat és kétségbeesést, mellyből, ha el nem oszlattatik, Isten tudja, minő szerencsétlenségek származhatnak. És ha a milanói herczegnek hibául lenne is felróható, hogy Fölséged ellen szerződésre lépett, tekintetbe vévén az ő természetét és azon számtalan sérelmeket, mellyek irányában elkövettettek, Felségednek be kell látnia, hogy a herczeg némelly hibákat tévedésből, másokat ismét roszakaratu bujtogatások következtében vitt véghez, mellyekről valaki talán már számol is az Isten előtt ...

„Esdekelve kérjük azért Felségedet s kéri velünk a kereszténység békéje és nyugalma, hogy a herczeget szorult helyzetéből kiszabaditván és fejedelmi székébe visszahelyezvén adja bizonyitékát őszinte jó akaratának, s adja vissza Olaszország békéjét, a mivel mindenkit le fog maga iránt kötelezni, s egy közös frigygyel minden ügyeit a legczélszerübben fogja elrendezhetni s biztosithatni ...

„Ezen tényeket, legkedvesebb fiunk, nem semmitheti meg a a halál és idő, mellyek ellenben annál könnyebben megsemmisitik a fejedelemségeket, győzelmeket és hatalmasságokat; és illy módon az ember a közjónak áldozatul hozván valamelly nagy tervét, megnyeri a mennyet, az utókornál pedig halhatatlan névre tesz szert. Mi viszont, ha Felséged jó és szerető atyja szavai által meggyőzetve igazságos és méltányos kérelmünknek engedne, mindazt felajánljuk Fölségednek, a mi csak szellemi vagy világi hatalmunknál fogva tőlünk kitelik, sőt vérünket és életünket

az egyik majd a másik karjaiba veté magát, a szerint a mint féltékenysége sugallta, senki által nem félve s nem szeretve országa szabadságát elfecsérli s Olaszország fölé a legsulyosabb csapásokat idézi, mellyek egy részét maga is érezi.

Francziaországban, hol a kormányzóságot a király anyja savoyai Lujza vette át, minden osztály élénk lelkesedésben tört ki az ország függetlenségének megvédése mellett s önkényt pénzösszegeket ajánlottak meg a határszélek megerősitésére. És ha Ferencznek elegendő ereje lett volna lemondani, s igy mint magány személy marad fogságban, Francziaország mitől sem félhetett. Ő azonban királyi jogait fogságában is gyakorolta s ellenségével szabadsága visszanyerése végett alkudozásba bocsátkozott, ki nem birta felfogni, hogy vagy örökös fogságban kellene tartania Ferenczet s igy a belviszályok által Francziaországot tönkre tenni, vagy pedig egyszerüen visszaadni nemzetének s azt ekként magának lekötelezni [1]). Károly azonban kicsinyes érdekek által vezéreltetve vetélytársával ugy akart bánni mint Cortes Montezumával, s a helyett hogy gyóntatójára hallgatva királyi foglyának megbocsátott volna, Mercurino Gattinara olasz származásu kanczellárja tanácsát követve méltatlanul bánt vele. A király azon véleményben lévén, hogy szabad megcsalnia azt, ki rajta erőszakoskodott, belecgyezik az eléje terjesztett feltételekbe, vagyis lemond Burgundiáról s Francziaország más tartományairól és átengedi Flandria, Artois és Nápolyhoz való jogait (1526 január 14).

V. Károly testvérét Eleonorát, a portugali király özvegyét, Bourbon connetable-nek igérte nőül, de hogyan adhatá most nővérét oda az ennyire megbecstelenitett férfiunak? Midőn ez Madridba jött, Károly Villena őrgrófot szólitá fel, hogy őt palotájában elszálásolja,

---

is szivesen odaadjuk Fölséged dicsőségének és boldogságának előmozditására, s olly tisztelettel és szeretettel fogunk iránta viseltetni, hogy személyétől, tanácsától és akaratától mi sem fog bennünket elválasztani.“ *Lett. di Pr. a Pr.* II. 95. E levél 1525-ki deczember 16-ról szól.

[1]) Machiavelli Guicciardini-nak 1525-ik évi január 3 ról ezt irja: „Én mindig azon véleményben voltam, hogy ha a császárnak szándékában van, ‚*dominus rerum*‘ lenni, soha nem fogja a királyt szabadon bocsátani, mert hatalmában tartván ezt, minden egyéb ellenségeinek elveszi erejét, kik mindig annyi időt fognak neki engedni arra, hogy magát rendbeszedhesse, a mennyit ő maga akar, miután majd Francziaországot majd pedig a pápát azon reményben ringatja, hogy velök szövetkezik, és az alkudozásokat sem meg nem szakitja sem be nem fejezi; és a mint látja, hogy az olaszok a francziákhoz közelednek, ismét felveszi ezekkel az alkudozások elejtett fonalát, ugy hogy Francziaország ismét nem lép szövetségre az olaszokkal, a mi által megint csak ő nyer, a mint azt tapasztaltuk Milanonál,

mire a gróf igy felelt: „Kénytelen vagyok Fölségednek engedelmeskedni, de mihelyt kilép belőle, felgyujtom azt, meg lévén fertőztetve egy áruló jelenléte által.“ Ferencz tehát, szabadságát visszanyerendő, megigérte, hogy Eleonorát nőül veszi, Bourbon connetable-t pedig elkobzott javai visszaadásával s a milanói herczegséggel fogja kártalanitani, zálogul fiait adván át. A feltételek azonban olly nyomasztóknak tekintettek, hogy azokat mint megtarthatatlanokat maga Gattinara sem akarta aláirni. De Károly, ki örült, hogy vetélytársát igy megalázhatta s fogságában neki annyi kedvetlenséget okozhatott, azt is igen szivesen látandotta, hogy ellenfele adott szavát megszegje. Ferencz minden áron szabad lenni, élvezni és uralkodni akart s még kezesekül hagyott fiaitól sem véve bucsut Francziaországba sietett, hová midőn belépett, felkiáltott: „Még király vagyok.“

Az ország nagyjait ekkor azonnal összegyüjté Cognac-ba (marczius 18), hol ezek általános véleménye felmenté őt a tőle kicsikart szerződés alól; a burgundiai rendek tiltakoztak Ferencz eljárása ellen s kijelenték, hogy nem volt joga országukat átengedni; a rendek követei Párizsban szintén kinyilatkoztatták, hogy semmiféle területet nem idegenithetett el s hogy fogságába sem szabad visszatérnie, s emellett a háborura nagy összegeket szavaztak meg; Károly és Ferencz egymást kölcsönösen szószegésről vádolván, készületeket tettek az uj háborura.

A király becsülete sértetlen maradt Pavia mellett; de itt?

Capin de Capo VII. Kelemen követe, és a velenczei követ által ösztönöztetve Ferencz a szent szövetségbe lépett (május 22), mellynek czélja volt a király fiait kiszabaditani, Sforzának a milanói herczegséget, a pápának Nápolyt biztositani, a császáriakat Olaszországból kiüzni és az olaszok függetlenségét fentartani [1]).

És valóban nem ok nélkül ment a végletekig Olaszhon, mellynek védtelen népei harmincz egész év alatt a háboru mindenféle iszonyainak, s különösen a vad és rakonczátlan katonaság kegyetlenségeinek annyira ki voltak téve. Sicilia hasztalan követelte vissza kiváltságait a félvilág felett uralkodó királyától; Nápoly majd a csa-

---

mellyet illy fogásokkal szerzett meg, és kevésben mult, hogy Ferrarát is meg nem szerezte.“

[1]) Ghiberti pápai irodaigazgató (datario) a veruli-i püspöknek igy ir: „Meg kell gondolni, hogy e harcz nem puszta becsület-negélyezés vagy boszu müve, s nem is egy város forog itt szóban, ettől most Olaszország örök jóléte vagy szolgasága függ.“ *Lett. di Pr. a Pr.*

patvezérek majd tisztviselői által pusztittatott, kik nem elégedvén meg kincseivel ezek forrását is tönkre tevék; Toscána vonaglani látta szabadságát; Romagna majd féktelen apró zsarnokaitól, majd a dicsvágyó pápáktól zaklattatott: Lombardia folytonosan a harcz szinhelye volt; mindegyik államban pedig az idegenekből összeszedett s egyedül a zsákmány reménye által vezetett zsoldosok rakonczátlankodtak, kik képesek voltak azok ellen forditani fegyvereiket, kik által fizettettek, és minden áron harczolni akartak, hamindjárt saját kezökre is, nem levén más életmódjok.

Az uralkodók szünet nélkül változván, ezen zavarokban a régi pártok ismét felüték fejöket, és néhány kalandornak egyedül a fegyveradta jogczimen sikerült kényuri hatalmat ragadni kezökbe, hogy igy kényök s kedvök szerint féktelenkedhessenek. Ezek között nagy nevezetességre tett szert a milanói, a florencziekkel rokonságban nem álló Mediciek családjából származó Gian Giacomo, ki különben Medeghino melléknéven volt ismeretes. Ez pályáját férfias boszukkal kezdé meg, s hogy a büntetést kikerülhesse, a katonasághoz szegődött, hadakozás által tartván fel életét, miként azt sok mások tevék ezen szétzilált országban. Francesco Sforza ismét fejedelmi székébe jutván ennek halálos ellensége Astorre Visconti meggyilkolására vállalkozott, amiért Musso várát kötötte ki magának jutalmul. A comoi tó melletti s három oldalról meredek hegyen épitett s a természet-adta előnyös fekvésén kivül előbbi birtokosa, Trivulzio által megerősitett eme várat Medeghino még ujabb erőditményekkel vette körül, annyira, hogy az most bevehetetlen erősséget képezett. A közelében fekvő tó és hegyek rablócsapatok által nyugtalanittattak, kik felhasználván az általános zavart, raboltak, gyilkoltak, a törvénynyel daczoltak s igy a békés lakosság ostoraivá levének. Medeghino ezek egy részét szétszórta, a többieket pedig zsoldjába fogadta s fegyelem alá vetette; jeles hadimérnökökre tett szert; az egész vidéken kényuri hatalmat gyakorolt, s majd a herczeg részén harczolt, majd pedig az élelmi szerek szállitását megakadályoztatván azt kiéheztette; Veltlint és Chiavennát megszállván, a graubündenieket ekként oda kényszerité, hogy I. Ferencz szolgálatában álló seregeiket visszahivják, melly körülmény főoka volt a paviai vereségnek. A császáriak birtokukba keritvén a milanói herczegséget, még ezekkel is szembe szállott, s majd az oroszlán majd pedig a róka szerepét játszva rémületben tartá a környéket. A leccói grófságot szintén hatalmába keritette, és pénzt veretett, s kevésben mult, hogy Comot is el nem foglalta; felette gazdag lévén pénzben, fegyveresekben s gonoszságban,

és legravaszabb a ravaszság eme korában, minden vállalatát siker koronázta; minden cantonban kémeket s ügynököket tartott, s egy nagy államot akart alapitani s talán még a milanói herczegséget is hatalmába akarta ejteni a schweiziak segitségével, kiket megvásárolni remélt. De tizezer graubündeni, kiknek halálos ellensége volt, ellene szövetkezett V. Károlylyal, ki ekként le akarta nyakáról rázni az alkalmatlan barátot, mindazáltal Medeghino olly ügyesen vitte dolgait, hogy a császártól kedvező feltételeket eszközlött ki magának, jelesen harminczötezer scudón kivül a marignanói őrgrófságot nyerte (1532).

Második háboru.

A közös bajok mindenkivel nagyon éreztették a gyógyszer szükségét, és az V. Károly ellen támadt irigység s ennek zavart pénzügye reményt nyujtott Olaszország függetlenségének biztositására. Szerencsétlenségre az olaszok egészen elszoktak a fegyverviseléstől, és azon bátrak, kik rablási vagy sarczolási vágyból a hatalommal szembeszállottak vagy vitézségöket áruba bocsátották, a nemzet seprejéből valók valának; harczedzett férfiak ugyan, de nem birtak azon bátorsággal, melly a honfiui kötelességek érzetéből származik. A kormányok szintén nem birtak többé azon állhatatossággal, melylyel egykor ugy az idegeneknek mint nemzetbelieiknek ellenállottak; a velenczeiek csak lassan készültek, a pápa habozott. V. Károly megigérte ennek, hogy a milanói herczegséget olasz kézre bocsátja, Pármát és Piacenzát visszaadja; azután pedig a fejedelmek régi cselfogásaihoz folyamodva az eretnekekkel és egyházi zsinatokkal ijesztgette a pápát, őt akaratja eszközévé teendő. Luther már olly tekintélyre vergődött, hogy félelemmel töltené el a katholikus világot. Már Miksa azon gondolattal vevé őt pártfogása alá, hogy „alkalmilag jó hasznát veheti"; V. Károly „szintén tudván, menynyire fél a pápa Luther tanától, ezáltal akará őt féken tartani" (Vettore). Kelemen Olaszország romlásának közepette azon reményt táplálta, hogy Károly hatalmának növekedése által, kit ő buzgó katholikusnak tartott, legalább az egyház győzedelmeskedendik, s valóban birjuk egy levelét, mellyben a császárt arra buzditja, hogy a jobb érzelmü fejedelmekkel szövetkezve tüzzel vassal irtaná ki e mérges növényt. Igy megoszolva a különféle érdekek között Kelemen sem jó pápa sem jó olasz nem lehetett.

Midőn azonban a háboru kiütött, kimondhatatlan lelkesedéssel fogadták azt az olaszok, érezvén, hogy ez fog határozni sorsuk felett. Az urbinói herczeg, a velenczeiek fővezére, a milanói területre lépett,

Guido Rangone és Guicciardini történész pedig a pápai sereg élén siettek ide; de a szövetségesek most sem tudtak egyetértőleg működni. A pápa mellőzve s ezáltal sértve érezte magát; Medeghino, ki ettől schweici zsoldosok szerzésére nagy összegeket kapott, azokat saját hatalmának növelésére forditotta; az urbinói herczeg Colonnát akarván utánozni, iszonyu hosszura nyujtá a háborut; „a francziák segélyei, mellyek szavakban nagyszerüeknek mutatkoztak, naponként mindinkább csekélyebbeknek bizonyultak be“ (Guicciardini), különösen azon időtől fogva, hogy Ferencz a császárral ujabb alkudozásokba bocsátkozott.

Ezalatt Milanóban Anton de Leyva és Alfonzo d'Avalos zsarnoki hatalommal kormányoztak, s leirhatlan kegyetlenségekkel és elviselhetetlen adókkal felkelésre akarták a népet kényszeriteni, hogy ekként még nagyobb szigorhoz nyulhassanak. Igy sokan meggyilkolták magukat, e zsarnokságtól megszabadulandók; számtalanok pedig kiköltöztek, midőn Leyva ezáltal pénzt szerzendő nekik azt megengedte. Egy milanói nemest csupán azért, hogy nem vevé le előtte kalapját, Leyva [1]) kivégeztetett. A nép emiatt felbőszülve fellázad (1526 junius 16), s a régi várpalotába tör, ott a százötven főből álló őrséget felkonczolja, azután a tornyot beveszi, az őröket onnét ledobja s másnap reggelig folytatja a küzdelmet, mellyben néhány száz polgár életét veszté. De a katonák (Landsknechte) több helyen felgyujták a várost s a spanyolok nagy számmal siettek elő, s igy a lázadást elfojtván a főbbek részint kivégeztettek részint számüzettek, a többiek pedig feltétlenül megadták magukat. Milano ekkor a katonaság telhetetlen önkényének adatott át, melly nem elégedvén meg avval, hogy a vidéket elpusztitotta s a boltokat kirabolta, ezenkivül a háztulajdonosokat iszonyu kinzások között kényszeritette a netalán elrejtett vagyon felfedezésére. És megfosztván a milanói népet fegyverétől s kiutasitván a városból a gyanus egyéneket s a legsulyosabb szolgaságba vetvén azt, nem gondoskodik a katonák fizetéséről, kik a milanói házaknál lévén beszállásolva nemcsak

---

[1]) „Ez a legkegyetlenebb ember volt. Nem elégedvén meg, hogy a merre csak járt, rabolt és gyilkolt, ezenkivül még a házakat is felgyujtatta és mindent, mit talált, barbar módra felégetett. Az urbinoi herczegnek, ki töle azt kérdeztette, *miféle háboru lenne az, mellyet ő folytat*, azt felelte, hogy *ő felségétől meg van bizva igy bánni mindazokkal, kik engedelmeskedni nem akarnak;* ezért a herczeg azt üzente neki, hogy *ne csodálkozzék azután, ha tüzet rakván majd ő fogja a pecsenyét megsütni*, értésére adván, hogy ezentul minden elfogott német katonát megégettet.“ **Varchi**, *Storie*, VI.

arra kényszeritik háziuraikat, hogy őket válogatott ételekkel bőven lássák el, de még azt is követelik, hogy más egyéb dolgok megszerzésére annyi pénzt teremtsenek elő számokra, a mennyi szükségök fedezésére vagy vágyaik kielégitésére elegendő, s hogy ez megtörténjék, nem mulaszták el a legkegyetlenebb kényszeritő eszközökhöz folyamodni. Ezen elviselhetetlen terhek alól csak azáltal vonhatták ki magukat a milanóiak, hogy a városból titkon kiszöktek, meg lévén tiltva a városból kiköltözniök. Hogy tehát a katonák a lakosok személyét maguknak biztositsák, sokan közölök (leginkább a spanyolok, mert a németek szerényebbek és szelidebbek valának) háziuraikat nejeikkel s gyermekeikkel megkötözve tartották, gyakran nem s kor különbség nélkül érzéki vágyaik kielégitésére is felhasználván azok nagy részét.

„A milanói boltok mind zárva állottak; mindenki a földalatti üregekbe rejté vagy máshová viteté boltja készletét, háza kincseit s az egyházak diszitményeit, mellyek még itt sem valának egész biztosságban, miután a katonák azon ürügy alatt, hogy fegyvereket keresnek, a város legtitkosabb rejtekhelyeit is felkutatták s e mellett a szolgákat urok kincsei felfedezésére kényszeritették, mellyekből, ha megtalálták, tetszésök szerint valamit a tulajdonosnak is juttattak. Rendkivül szomoru kinézése volt azért e városnak; a lakosok arczán szomoruság és félelem tanyázott, s az embert mély szánalom fogta el azon csaknem hihetetlen különbség láttára, melly a város előbbi és mostani állapota között létezett. Előbb zsufolva volt lakosokkal, a polgárok gazdagok, a számnélküli boltok és raktárak megrakva a jólét, kényelem és gyönyör eszközeivel, mindenütt csak drága és fényes öltözékü hölgyek és férfiak valának láthatók, mindenhol vigság és ünnepély, annyira hogy e város nemcsak a legvigabb de egyszersmind legvirágzóbb és legboldogabb volt Olaszország minden városai között. És most a város majd a döghalál pusztitásai majd pedig a folytonos szökések következtében ugy szólván lakosok nélkül maradt; a férfiak és nők durva és szegényes öltözékekkel valának fedve; semmi nyoma vagy jele a boltoknak és raktáraknak, melly csatornákon keresztül szivárgott e városba a gazdagság; a vigság és derültség mély fájdalommá és félelemmé változott. . .

„Még e reménytől is meg lévén fosztva Milano s nem tudván segélyért hová folyamodni, a lakosokat végső kétségbeesés fogta el, minek következtében némellyek annyi keserüséggel és gyötrelemmel teljes éltöknek véget vetendők, a magasabb helyekről az utczára veték le magukat, mások ismét felakasztották magukat, ami azonban a

katonaság rablási dühét és vad embertelenségét épen nem mérséklé . . .

„Az ország állapota ezen időben a leggonoszabb volt, miután megfoghatatlan istentelenséggel bántalmaztatott még a szövetséges katonák által is, kik iránt, bár kezdetben szabaditókként üdvözöltettek, rablásaik és erőszakoskodásaik következtében iszonyu gyülölet támadt a lakosok keblében. Általános romlottsága volt ez korunk katonaságának, melly a spanyolok példája után indulva baráttal és ellenséggel egyenlő kiméletlenséggel bánt. Igaz ugyan, hogy Olaszországban már előbb is több századokon át megszokták katonáink a féktelenséget, mindazáltal végtelenül öregbitették ezt a spanyol gyalog katonák, és pedig ha nem jogosan legalább a szükség által kényszeritve, miután az olaszországi hadjáratokban rendkivül roszul fizettettek. De minthogy a példa, jóllehet menthető alapja van, mindig roszabb és roszabb tetteket vonz maga után, az olasz katonák is (noha a szükség által nem kényszerittettek, mert jól fizettettek) a spanyolok példáját követve vetélkedni kezdettek azokkal a gonoszságban, s innét van, hogy katonáink nem tesznek többé különbséget barát és ellenség között, s épen ugy pusztitják azon lakosokat és tartományokat, mellyek védelméért fizettetnek, mint azokat, mellyek ellen kötelezettségöknél fogva harczolniok kell“ [1]).

Francesco Sforza a lassan müködő szövetségesek szeme láttára kénytelen volt a milanói várat feladni, szabad elvonulást kötvén ki maga számára (julius 24). Siena, melly a császáriakhoz szegődött, nem hódittathatott meg a florenczíek, valamint Genua sem a pápai hajóhad tengernagya, Andrea Doria által. Giovanni de' Medici, e kor legnagyobb olasz vitéze, Mantua mellett kapott sebében elhalt, s igy meghiusult Machiavelli reménye, hogy az, fekete serege segélyével majdan független fejedelemséget alapitván, az idegeneket Olaszországból kiüzi. Valóban szomoru állapotban kellett lenniök az olaszoknak, hogy illy férfiuba vetették végső reményöket! [2])

---

[1]) **Guicciardini** XVII. könyv.

[2]) Az olasz ügyek 1526-ki állásáról meglehetős tájékozást nyujt Ghiberti pápai irodaigazgatónak (datario) don Michele Silvához intézett levele:

„Ha jól emlékezem, marczius 20-án kelt levelére a következő april 24-én válaszolván, ezen alkalommal érintém önnek, hogy ha a franczíákból még minden erény ki nem aludt, s ha a franczia király a minap nyilvánitott szándéka mellett maradván velünk együttesen szabaddá akarja tenni Olaszországot és fiait s megboszulni a csaszár által rajta elkövetett méltatlanságokat, akkor még mi is emberek leszünk és segiteni fogunk magunkon, hogy ne legyünk jövőre a császár

Azalatt Bourbon connetable minden kimélet nélkül azon tartomány iránt, melly neki volt oda igérve, iszonyu adót vetett a népre,

---

roszakaratu önkényének alávetve. E végből sikeresen folytatván alkudozásainkat, a mult hó 22-én Francziaországban az ott lévő meghatalmazottak közbejöttével létre jött a szövetség közöttünk, a franczia király, Velencze és a milanoi herczeg között, fentartván az angol király részére a szabadságot abba három hónap alatt beléphetni, ki azt, mint hiszszük, bizonyosan meg fogja tenni. Az alkirály Francziaországban ugy viselte magát, mintha meg akarta volna hiusitani törekvéseinket, de minden megállapodásaink daczára is azt hiszem, miként a franczia király nem tart annyira velünk, hogy fiai kiváltása iránt Spanyolországgal alkudozásokba ne bocsátkozzék, kivált ha az pénz által eszközölhető. Elhatározván magunkat, nyiltan a dologhoz láttunk. Mi tizezer gyalogot fogunk kiállitani, ugyanannyit a velenczeiek; tizezer schweizit, mint reméljük, a lodi-i püspök fog hozni, ki e végből velök már előbb alkudozott és jelenleg is ott van, mi pedig pénzzel látjuk el őket, s ha ezek nem jönnének, bármi uton is szerzünk tizezer schweizit. A milanoi erősség a végső szükségben, a cremonai szintén szorult helyzetben van, reméllem, még idején segitségökre leszünk. A milanóiak még mindig fegyverben vannak s igérik, hogy mihelyt segélyök érkezik valahonnét, csodákat fognak mivelni. A spanyolok Lodit nagyon erősitik, azt hiszszük, hogy ide és Páviába akarnak vonulni; felette fontos, hogy még aratás előtt sarkukban legyünk, mert ha egyszer élelmi szerekkel bőven ellátott vidékre veszik magukat, sokba kerül onnan őket kimozditani. A legénységnek (Landsknechte) nincs pénze, azt hiszem, hogy a császár nem levén képes őket fizetni, elhagyják zászlójokat, a spanyolok pénz nélkül is szolgálnak. Ön nagy szolgálatot tenne nekünk, ha nekik pénzt nem adna, tartsa tehat ön magát erősen és a mennyire öntől függ, akadályozza, hogy pénzhez juthassanak. Nehezteltem, midőn a mult hó 1-én kelt leveléből arról értesültem, hogy a császár öntől kapta azon kétszáz ezer aranyat, mellyet Olaszországba küldött, amit ugy tudtam meg, hogy körülbelül hetvenezer arany erejéig Olaszországra szóló váltókat kerestek. Ha a franciák állhatatosak maradnak és nekem hitelt adnak, megmutatjuk a császárnak, mit veszt azáltal, hogy hálátlan volt Isten és az emberek iránt. Erő-megfeszités nélkül bizonyára csak roszat várhatunk. A szentszékre egyáltalában nem lehet támaszkodni, nem lévén itt egyéb mint végtelen szomj minden áron uralkodni, és annyi rosz, miként hiszem, hogy Isten dolgai ilyetén megvetéséhez nem fogja segélyét adni. Hogy önök királyi herczege lenne Milano herczegévé, azt hiszem, ön is belátja, hogy az csak ábránd, vagy ámitas. Azt tartom, hogy ha Bourbon connetable ezt meghallja, nem igen jő el Olaszországba. Don Ugo 23-án indult el Francziaországból, hiszszük, hogy nagyszerü tervekkel hagyandja el Milanót, és meg fogja tenni, mit mi akarunk; a tervek azonban már fel levén fedezve, bennök nem sokat bizhatunk. Ön leveleit a pápán kivül senkisem fogja látni; később fogok irni önnek és ön is irjon, egyébiránt levelem nélkül is tudja ön, miként lehet a császár ügyét hátráltatni, t. i. megvonni tőle minden pénzt és másféle segélyt sat. Hiszem, hogy ha Olaszországban jól fognak menni a dolgok, a mit erősen reméllek, a császár meg fog szelidülni s visszaadván a királyi gyermekeket kedvezőbb feltételek előterjesztése által fogja a békét megszilárditani. Rómában junius 10-én 1526."

hogy seregét fizethesse [1]), mellynek a császár már régóta zsoldot nem adott, s a melly ezért valamelly gazdag város kirablását hangosan követelte. VII. Kelemen e miatt megrémülvén, a császár kétszinü követéhez, a valentinois-i herczeg méltó tanitványához, Ugo da Moncadá-hoz fordul, ki neki megigéri, hogy kibékélteti a császárral és a Colonnákkal, kik szintén fegyvert ragadtak ellene. Ez azonban csak diplomatikai cselfogás volt a spanyol követ részéről, mert alig hogy egyességre lépett a pápa Lannoy alkirállyal s ennek következtében séregét elbocsátotta, Pompeo Colonna bibornok [2]), ki VII. Kelemennel a pápaságért versenyzett, s most azt reméllé, hogy Károly által egykori vetélytársa helyett pápává tétetik, Ugo da Moncadával egyetértve nyolczezer parasztból álló sereget gyüjt össze és a Laterán-on át Romába vezeti (szeptember), a Tiberen tuli városrészt és a Vaticánt kirabolja s a menekülni nem biró bibornokokat elfogja. Kelemen fegyverre szólitá a népet, de ez nem sokat törődött a pápával, kit szerencsétlensége kutfejének tekintett; „és nemcsak szerzetesek a szószéken, de az ugynevezett remeték is az utczákon nem csupán Olaszország végromlását de a világ végét jövendőlgették, sőt ollyanok is akadtak, kik nem hivén, hogy a jelen csapásoknál nagyobbak is érhetik a világot, VII. Kelement antikrisztusnak nyilvánitották“ (Varchi). A pápa az Angyalvárba menekült, de ottan három napra elegendő élelmi szerekkel sem lévén ellátva, kénytelen volt Moncadával alkura lépni, mellynek következtében kötelezte magát a Colonnáknak bünbocsánatot adni és Lombardiában lévő seregét s a Genuát ostromzár alatt tartó hajóhadát visszahivni.

Freundsberg.

Ezáltal a szent szövetség nagyon meggyengült. V. Károly nem lévén képes zsoldosait fizetni, ezek Freundsberg György szolgálatába szegődtek, ki mint tiroli kormányzó a Luther tanai iránt lelkesülvén s az Olaszországban mások által szerzett zsákmány nagyságának hirét hallván, egy csapat németet felfegyverzett s ezen sereggel, melly utközben mindinkább szaporodott, Olaszországba indult (1527) a zsákmányban ő is részesülendő. Ez Róma szentül megtörténendő kirablására esküdött, s magánál mindig egy arany és több selyem zsinórt hordott, azokkal az utólsó pápát és bibornokokat megfojtandó.

---

[1]) Ez Morone-t előbb halálra itélte, később huszezer darab aranyért megkegyelmezett neki, sőt titkárának fogadta, ki mint ilyen leghivebb tanácsosa volt.

[2]) Igen érdekes olvasmány ennek élettörténete Giovio-tól. Lásd e könyv végén a ‚*Felvilágositó jegyzetek*‘-et C) alatt.

Majd saját hitelénél fogva majd zálogokra nagy összeg pénzt szerzett s evvel harminczöt századból álló legénységet gyüjtött össze, ezután Bourbon connetable-lel Romának ostrom alá vételére szövetkezett, hol a Colónnák által adott példa után itélve a zsákmány nagyszerünek és könnyünek igérkezett. Ezen, nyelv és vallásra nézve annyira különböző, fegyelem, éléstárak és podgyászok nélküli csőcselék nép, melly egyedül rablás után áhitozott, s tisztjeivel más szót nem váltott mint „Fizess ki", Olaszországon egy sáskasereghez hasonlóan vonult át. Az urbinói herczeg utjokat állhatta volna, de ő jobbnak látta a Medicieken, kik egykor herczegségétől megfoszták, boszut állani, mint Rómát megszabaditani. VII. Kelemen azon szerződésben bizott, mellyet Lannoyval kötött, ki Nápolyt biztositandó Olaszországba jött s a ki a pápának meg is igérte, hogy öt Bourbon connetable ellen védeni fogja. Midőn a pápát az általános rémület szokásos ingadozásából fölijesztette, bibornoki kalapokat bocsátván áruba sereget igyekezett gyüjteni, mit eddig tenni vonakodott; önkénytes adakozásokra buzditotta a polgárokat s segitségül hivta a szövetségeseket, kiket kevéssel előbb olly gyáván elhagyott.

Róma kiraboltatása.

De késő volt. Bourbon connetable már a Róma alatti réteken táborozott (május 5), s a katolicismus és müvészet fővárosa barbárok és lutheranusok által támadtatik meg. A római fiatalság felkelt ugyan a város védelmére, de mint uj és gyakorlatlan sereg, még a császáriak diadalán örvendező ghibellinek által sem seggitetve csakhamar futásnak eredt; a német gyalogok nem lévén lajtorjáik, kardjok segélyével másznak fel a falakra s Bourbon egyik az elsők között, de egy golyó által találva, élettelenül rogyott le. Freundsberg, miután szélhüdés érte, kénytelen volt a tábort elhagyni (május 6) s igy a vezérek nélkül maradt sereg nem fékeztetve többé boszu és zsákmány szomjában, két óra alatt beveszi Rómát, az Angyalvárat kivéve, hova VII. Kelemen menekült. A rómaiak és schweiziak meggyilkoltatnak, a többiek pedig a katonák baromias bánásmódjának és a lutheranusok boszudühének esnek martalékul.

Az Alarik idejében elkövetett pusztitások és visszaélések nem valának annyira undoritók és iszonyatosak, mint a mellyek a polgárosultság delében a Katholikusnak nevezett király nevében véghezvitettek. A kolostorok erőszakkal feltörettek, s belőlök a szüzek kivonszoltattak, hogy megfertőztessenek a tivornyákban, hol az asztalokat oltárok s az ivó edényeket kelyhek helyettesitették; részeg németek bibornoki kalappal fejökön, s templomi ruhákba öltözve ocsmány tán-

czokat jártak s a lánczra füzött apák és férjek szeme láttára gyalázták meg azok leányait és nejeit; még a siroknak sem kegyelmeznek s II. Gyula ujjáról egy arany gyürüt elrabolnak. A lutheranusok örvendeztek a szent dolgok illyetén megbecstelenitése, és az általok bálványimádás tárgyaiul tekintett képek és szobrok megsemmisitése felett; Araceli bibornokot koporsóba fektetik s gunyos halotti szertartások között Rómán keresztül hurczolják, palotájában pedig kelyhekből részegednek le s azután magát egy német háta megé lóra ültetik s igy küldik házról házra váltságdijának összekoldulása végett; egy papot kényszeriteni akarnak, hogy egy szamarat megáldoztasson; ezután a Vaticán egyik kápolnájában összegyülekezve s a fenálló szokásokat utánozva VII. Kelement leteszik s helyébe egyhangulag Luthert kiáltják ki pápának.

Sokan, kik a németektől nagy áron váltották ki magukat, a spanyolok által ujra elfogatnak s ujabb méltatlanságok, kinzások és sarczok alá vettetnek. Későbben a Colonna bibornok parasztjai érkeznek meg, az elkövetett iszonyatosságokat ismétlendők. Olaszok, spanyolok és németek vetélkedtek egymással, hogy minél nagyobb bántalmakat követhessenek el nemcsak a főpapokon s az egyházi személyeken, de még az ártatlan lakosságon is. Kelemen végre megadta s kötelezte magát, hogy az ellenséges sereg foglya marad, míg négyszázezer aranyat le nem fizet, hogy Parmát, Piacenzát és Modenát átengedi, császári őrséget hozand Rómába s azután Nolában vagy Nápolyban fogja bevárni a császár további rendeletét.

V. Károly e mészárlásokban csak annyira volt bünös, mennyire bünös az, ki egy zápor-patakot a mezőre bocsát, a nélkül hogy előre látná a pusztitásokat, mellyeket majdan nem birand elháritani. Azért másokat és lelkiismeretét elaltatandó, imákat rendel a pápa megszabadításáért, gyászba öltözik és mentegeti magát a fejedelmeknél; azonban nagy örömére szolgált a világnak megmutatnia, hogyan boszulhatja meg azt, ki Francziaországhoz közeledik; a pápa váltságdijából csak egy tallért sem enged el, sőt Spanyolországba igyekszik öt csalogatni, és „az okosabbak azt hivék, hogy a pápai méltóságot azon régi egyszerüségbe és szegénységbe szándékozik visszahelyezni, midőn még a pápák a világi dolgokba nem egyeledvén, egyedül a lelkiekkel foglalkoztak, amit a számtalan visszaélések s az előbbi pápák botrányos viselete miatt sokan helyeseltek és ohajtottak, s már a nép között is lehetett hallani, hogy a pásztori bot és kard nem illik össze s hogy a pápának vissza kell térnie a Lateránba, s ottan misét mondania.“ (Varchi).

A világ fővárosa s az egyház feje ellen elkövetett méltatlanságok boszankodással töltötték el az egész kereszténységet, és I. Ferencz s VIII. Henrik Amiensben (augusztus 18) szövetségre léptek, a pápát és Francziaország gyermekeit kiszabaditandók, Sforzának a milanoi herczegséget biztositandók, s V. Károly tulkapásainak gátot vetendők. Károly Ferenczet szószegésről vádolta, s késznek nyilatkozott a mellett személyesen sikra szállani; Ferencz meghazudtolja őt; azután kihivó leveleket váltottak egymás közt [1]), s meghatározták a párviadal helyét és napját... Ha ez megtörtént s mindketten elvesztek volna, mennyi vér és könyü megkiméltetik! de kijátszották egymást, s a párviadalt a nemzeteknek kellett helyettök elvégezniök. És a szegény Olaszországnak, melly embertelen vendégeitől a döghalállal is megajándékoztatott, ujabb küzdelemre kellett készülnie.

Mig Andrea Doria, ki az őt fizetni nem biró pápától elpártolt, Genuát bevette (1527 aug.), Lautrec (oktober 1) harminczezer francziával átkelt az Alpeseken s Páviánál boszut állott királya fogságáért [2]), s azután Róma felé indult a pápát megszabaditandó. Itt a lakosság éhhalállal küzdött, nem mervén a falusiak élelmi szereket vinni a vásárra; a császári seregek vezéreinek nem lévén pénzök, nem birják katonáikat a rómaiak vérétől és vagyonától távol tartani; s minthogy VII. Kelemen, jóllehet öt bibornoki kalapot százezer scudojával áruba bocsátott s ezenkivül kétszázezeret nagy kamatokra felkölcsönzött (Segni), nem birja a váltságdijára megkivántató összeget előteremteni, a németek azon hirt hozzák forgásba, hogy a pápát meg fogják gyilkolni. Az általa kezesekül átadott püspökök, érsekek és római előkelők lánczokra füzetve három izben hurczoltatnak a Virágmezőre (Campo de' fiori), s avval fenyegetik őket, hogy felakasztják, ha a pénz késik, s valóban csak azáltal lehetett őket megmenteni, hogy a dühöngőket leészegiték. Kelemennek sikerült álruhában megszöknie (deczember 9.), de a védelmére siető francziák iránt nagy

---

[1]) Varchi (Storie, lib. V.) közli ezen kihivó leveleket, mellyek annyira botrányosak, hogy kávéházi hőseinknek is gyalázatokra válnának.

[2]) A páviai várba legelőször egy ravennai katona lépett be. Ez a falkorona helyett azt kérte ki magának, hogy Antoninus Piusnak Ravennából Páviába átszállitott szobrát szabad legyen szülő városába visszavitetnie. Midőn az átszállitási előmunkálatok megkezdettek, a páviaiak jobban elkeseredtek felette mint városuk kiraboltatásán s olly zajt ütöttek, miként Lautrec kénytelen volt az emlitett katonát rábirni, hogy annyi aranyért, mennyiből egy korona készittethetik, állana el kérelmétől.

hálára lett lekötelezve; VIII. Henrik az általa nyujtott segély jutalmául azt követelte tőle, hogy nejével aragoniai Katalinnal kötött házasságát semmisnek nyilvánitsa; V. Károly pedig letevéssel fenyegette, ha ebbe beleegyezne, s igy a pápa ismét visszatért ingatag politikájához, s minthogy mindenkit meg akart magának nyerni, mindenkit elidegenitett magától [1]).

Ezalatt a ragály és katonaság, alig lehetne megmondani, melylyik volt gonoszabb, folytaták Rómában pusztitásaikat. Miután itt

---

[1]) „Giovanni Gioachino ur tegnap estve érkezett meg s csupán egyszer volt urunknál; eddig még miről sem értekeztek, kivévén, hogy ő szentségét sürgette, hogy nyilatkozzék, előadván, miként azonkivül hogy a személye és az egyház ellen elkövetett sérelmeket büntetlenül hagyni nem lehet, a császár olaszországi uralma senkire sem olly veszélyes, mint épen ő szentségére, véleményét számos olly okokkal támogatván, mellyek e tárgy körül felhozhatók. A mire ő szentsége azt felelte, hogy a kereszténység ennyi szorongattatásaiban, mellyek különben is csak az egyház megrontásával és gyöngitésével végződhetnek, neki is szükséges osztoznia. De hamindjárt bele is akarna a harczba elegyedni ő szentsége, szükséges előbb megfontolnia, milly állást foglaljon el abban, mert három olly hatalom által szólittatott fel a szövetkezésre, mellyek által ő szentsége érzékenyen megsértetett és károsittatott; a velenczeiek és a ferrarai herczeg birtokait foglalták el, a florencziek pedig a legellenségesebb indulattal viseltetnek iránta, nem látja át tehát, milly okoknál fogva lehessen őt arra birni, hogy ezekkel szövetkezzék, még mielött birtokait visszabocsátották volna.

„Azt hiszem, hogy ő szentsége az Isten és józan itélete által vezéreltetve tette, hogy eddig egyik részre sem nyilatkozott, mert mindaz, mi idáig történt, semmivé lenne, ha ő szentsége most midőn a harcz kimenetele előttem kétségesebbnek látszik mint valaha, valamelly merész határozatra szánná el magát.

„Mi mostani veszélyes helyzetét illeti, legtanácsosabb rá nézve semlegességben maradnia, leginkább azért, mert ekként meg nem sérti a császárt, söt kedves dolgot teszen avval neki, s azonkivül ezen eljárás Angolország részéről is helyeseltetik; de meg kell gondolni, hogy ha e háboru a császár előnyére döl el, ő szentsége az ő kegyétől fog függni, Olaszország többi részeinek pedig még csak reményök sem lehet, hogy valaha a szolgaságból kiszabadulhassanak. Más részről a franczia királyt nem elégiti ki a pápa semlegessége, ha pedig urunk mellette akarna nyilatkozni, a császárnál minden befolyását elveszti a majdan bekövetkezendő béke alkudozásoknál; továbbá a legnagyobb veszélynek teszi ki magát és az egyházat azon esetre, ha a francziák eme vállalatukban is hajótörést szenvednének. És még azt is meg kell fontolni, hogy ha ő szentsége a francziák részére nyilatkozik, ezek hanyagabbul fogják a hadi szükségleteket kiállitani, és látván, hogy ő szentsége többé sem alkura nem léphet sem békét nem köthet a császárral, annyi terhet raknak rá, hogy nem leszen képes mozdulni, és ha a császár a pápát akkor, midőn még érintetlenül állott s azonkivül még a florencziek haderejével is rendelkezett, tönkre engedte tétetni azért, hogy őt segiteni nem akarta, mennyivel inkább teheti azt most, midőn alig képes magát fentartani.“ *Lett. di Pr. a Pr.*

nem volt mit rabolniok, a szomszéd vidékeket árasztották el, mindenütt pusztitva és sarczolva, minek következtében a parasztok olykorolykor a vészharang által összecsőditve iszonyu mészárlásokat vittek véghez közöttök [1]). Ezalatt a régi pártoskodások ismét megujultak, s az Orsini-k és Colonna-k az ország nagy kárára egész elkeseredettséggel folytatták előbbi ellenségeskedéseiket [2]).

---

[1]) Néha ő szentsége elméjében azon gondolat is megfordult, hogy a népnek meg kellene engednie, hogy gyilkosait megbüntethesse. A ki az akkori őszinteséget ismerni akarja, olvassa el az alább következő s Giovanni della Stuffá-hoz intézett levelet. Renzo di Ceri egy kegyetlen csapatvezér volt, ugyszintén a harczias Napoleone Orsini is, ki farfa-i apátnak is neveztetett, kezdettől fogva rá lévén ruházva azon apátság:

„Az ut, mellyet Renzo ur választott, csupán élősködésre van számitva, jóllehet egyért-másért fizet, nagyobb részt mégis mások költségén látja el seregét. Ön látja, hogy az urbinói herczeg nem akarja, miként az ő államán vonuljon át seregével, különben rövidebb utat találhatott volna Senegagliába annál, mellyet most követ. Urunknak egyáltalában ellenére van ez, s önnek a mult hó 28-án és 29-én kelt leveleire ő szentsége részéről általam válaszoltatik, miként ujolag adja értésére Renzo urnak, hogy ő szentsége nem fogja tovább seregét államában megtürni, melly még kevésbbé képes azt élelmezni mint az urbinói herczeg tartománya s hogy ennélfogva siessen rendeltetése helyére, s eredeti terve szerint menjen Senegagliába, ottan hajóra szállandó, vagy más vidékre, Anconára azonban ne számitson, miután ennek lakosai ugy sem fogadnák be; még azon esetben is, ha Senegagliában mi parancsot sem kapna, ne menjen Ravenna felé, mert ha ő szentségének nem is lenne ez ellen kifogása, a nép nem türné meg. Azért szerényen de egész erélyességgel kérje fel ön őt, hogy azonnal induljon utnak s ez megtörténvén nyujtson neki ön segédkezet az élelmi szerek elöteremtésében, ha t. i. azokat kész pénzzel fogja fizetni; de ha végre nem akarná ezt elérteni, és seregét továbbra is ő szentsége államában a nép vérén akarná hizlalni, mondjon ellent, s nyilatkoztassa ki, hogy önnek parancsa van őt tovább ottan nem türni s hogy ön másként fog magán segiteni, miként? nem szükség önnek megmondanom; hogy továbbá a népek most más gondolkozásuak, s ha a farfai apát nem is csatlakoznék önhöz, kinek serege egyébiránt csekély számu fegyveresekből áll, a vészharang meghuzásával s a nép zabolájának megeresztésével nagy erőre lehet szert tenni, miből ha azután nagy bajok származnának, urunk Isten és az emberek előtt mentve lenne, annyival inkább, hogy már nem lehetett állama pusztitását tovább türnie. Ön érzi urunk akaratát s tudom, hogy az erélyesség nem fog önnél hiányozni annak végrehajtasában. Éljen boldogul. Vitterbo october 3-án 1528. Jacopo Salviati."

[2]) Baldassare Castiglioni grófnak: „Lehetetlen volt a Colonnákat a farfai apát elleni boszutól visszatartani, mellynek végrehajtásában Julio és Camillo Colonna több kastélyt perzséltek fel és pusztitottak el, mint a farfai apát házakat, s még azon Ursiniak ellen is dühöngtek, kik nem voltak részesek a farfai apát vétkében, feldulván még Ursini bibornok államát s a farfai apátságot is, melly egyébiránt egyházi javadalom, honnét épen ma több szerzetes jött urunkhoz,

Nyolcz egész hónapig dulongtak Rómában az ellenséges csapatok, mignem az oraniai herczeg a legyőzött császáriak feletti vezényletet átvévén, sikerült neki azokat onnét kivonni s Nápolyba zárkozni (1528 april 29), melly ellen Lautrec a francziák fővezére fenyegető állást foglalt el. Ez, miután hadereje a fekete sereggel növekedett volna, minden nehézség nélkül az egész országot elfoglalja, a nép itt sem igen törődvén avval, ki legyen ura; azután a várost a szárazföldi oldalról bekeriti, mig Andrea Doria azt a tenger felől ostromolja, ki ugyanazt gyakorolván a tengeren, mit mások a szárazon, saját költségén tizenkét hadi hajót állit ki, és tönkre teszi a castiliai hajóhadat, melly Nápoly segitségére sietett, magát Moncada alkirályt a hajóhad vezérét is megölvén s Del Vasto őrgrófot számos nemesekkel együtt elfogván. Ferencz St. Paul gróf vezérlete alatt szintén küldött Olaszországba segédsereget, melly változó szerencsével harczolt Lombar-

---

elpanaszolandók, hogy nem maradt egy kelyhök vagy egyházi öltözékök sőt egyetlen lámpájok sem, mellyet az Ur tiszteletére meggyujthatnának, a mi felette nehezére esett urunknak, ki e miatt panaszt emelt Nápolyban, honnét meg is érkezett a rendelet, hogy a pusztitásoknak vége szakittassék, de már akkor, midőn majd minden elpusztittatott, a mi elpusztitható volt, a fegyvert mindazáltal most sem tették le. Nem lenne elég egy könyv arra, hogy leirjam a gróf előtt ezen az országon ejtett sérelmeket, mert valamint a hosszu betegség a testben mindig hagy hátra valamelly utófájdalmat és gyengeséget, ugy e tartomány is a tavali pusztitás által felette meggyengittetvén, mindennap ujabb gyötrelmet érez. Értesitettem már a grófot azon károkról, mellyeket a farfai apát a Colonnák birtokain tett. Utóljára hogy mindenkit meggyőzzön, miként mindaz, mit elkövetett, urunk akarata ellenére történt, épen ugy bánt ő szentsége birtokaival miként Ascanio uréival; Tivolit kirabolta, többeket fogságba hurczolt s minden kigondolható kegyetlenségeket elkövetett, azután pedig felszedvén magát, hogy Renzo urhoz csatlakozhassék, a Markákba vonult s ottan is annyi roszat okozott, a mennyi tőle csak telhetett. A miért is ő szentsége oda működik, hogy őt apátságától és államától megfosztassa. Más részről Julio és Camillo Colonna nem csak az apát és más Ursiniak kastélyait dulták fel, de még Agnani-t is kirabolták és Tivoliban azon keveset is elpusztitották, amit az apát még meghagyott. Giambattista Savello ugyanazt tette Sabiná-ban a főtisztelendö Cesarinoval történt versengés következtében; vele vagynak Cristoforo Savello, Pirro de Castel de Piero, Ottaviano Spiriti, és sok mások, kik nem azért akarnak császáriaknak tartatni, hogy ő felségét szolgálják, de hogy nevével takarózhassanak.

„Ezekhez és más hozzájok hasonlókhoz az éhség és rablási vágy által késztetve számosan csatlakoznak, kik azután egyesülten tönkre teszik a vidéket, hová lábaikat beteszik, mint nem régen Rieti-ben történt, hol ámbár barátságosan fogadtattak, csupán azért mert e tájék felette ghibellin érzelmü volt, elkezdettek rabolni, de midőn egy részét már kizsákmányolták, Rieti lakosai e miatt ingerültségbe jövén fegyvert ragadtak s mintegy háromszázat leölvén közülök, őket

diában [1]), mignem Milano szomszédságában Landriano mellett a fáradhatatlan Leyva által megveretett s maga a fővezér is fogságba ejtetett (1529 junius 21).

Lautrec addig késett Nápoly alatt (1528), mignem a pénze kifogyott s a járvány seregében kiütött, minek következtében részint a levegő roszasága, részint a rosz felügyelet, részint pedig az egészségtelen lakások miatt az ostromló sereg egy hónap alatt huszonötezerről négyezerre olvadt le, s magok a vezérek söt Lautrec is áldozatul esett (agusztus 15.) Utóda Saluzzo őrgróf felhagyván Nápoly ostromával Aversába vonult vissza, hol kényszerülve lévén magát megadni, e feletti szégyenérzetében nem sokára elhal (augusztus 30), s igy a legszebb hadsereg maradványai istállókba zárva nyomorultul vesztek el, minek következtében a lég még jobban megromolván a halandóság és e miatt az olaszoknak az idegenek iránti gyülölete iszonyu fokra hágott [2]). A fekete sereg, melly megmutatta, hogy az

---

a városból kiüzték, de még igy sem sikerült az elrablott jószágokat tölök visszavenni, kivévén némelly csekélyebb értékü tárgyakat."

[1]) „Emlékezetem szerint a francziák egyetlen hosszura huzódott vállalatban sem voltak győztesek, azért félek, hogy a mostaniban is ugy járnak; és miután tudom, mennyire elbizakodottak, s milly nagyon számitanak az ellenség gyengeségére, már látni vélem, hogy mihelyt megtudják, hogy a császár zsoldosai közöl sokan haza mentek, hanyagabbul fogják folytatni készületeiket és ama jó úr St. Paul gróf, mint szokták mondani, kétszersült nélkül fogja magát Olaszországban találni, vagyis nem fogják ellátni pénzzel . . . . De az Isten szerelmeért titkos betűket használjon ön, ha valami kedvezötlen dolgokat ir a francziákról, mert nem elég azt irnia, hogy mennyire fáj önnek, miként dolgaik nem szerencsésen folynak, a mint azt én is irom önnek; nekik az a szokásuk van, hogy mindent rosznak tartanak, mi nincs inyökre, és azt hiszik, hogy a ki azt elbeszéli, káröromből teszi, s azért, hogy ő is óhajtja, hogy az ugy legyen sat." *Lett. di Pr. a Pr.* III. 27.

[2]) A Molini által kiadott *Documenti di Storia italiana* czimü munkában CCXCI szám alatt egy nagybecsü levél találtatik Teodoro Trivulzio és Guido Rangonitól (1529), mellyben ezek kijelölik a módokat és eszközöket, mellyeket a franczia királynak a császár elleni háborujában felhasználnia kellene. A többek között ezt mondják: „És ezen vigyázat és rendkivüli gondosság annyival is inkább szükséges, minthogy az embernek csalárd, hütlen és gonosz ellenségekkel van dolga, kiknek állhatatosságuknál és makacsságuknál fogva türelmök van a kedvező alkalmat bevárni; ugy látszik, mintha mindig azon véleményben volnának, hogy ő felségének és szövetségeseinek seregei maguk magukat fel fogják emészteni. Minthogy pedig ez már több izben megtörtént, a kilátásban levő hadjáratra minden szükséges elöintézkedéseket annak idejében kell megtenni . . . Ugyszintén jó leszen elegendő sánczásókat is hozni Francziaországból, miután illyesek Olaszországban nehezen találhatók, a *parasztok éhség, döghaldl s más okok miatt nagyobb részint kihalván.*"

olasz vitézség még nem halt ki, szintén feloszlott; a hires aknász Pietro Navarro, ki a most lefolyt harczokban fontos szerepet játszott, elfogatván, V. Károly által fejvesztésre itéltetett, azonban a vár kormányzója megszánva ez öreg hőst, börtönében saját kezével fojtotta meg.

Az orániai herczeg nápolyi alkirálylyá neveztetvén a béke ideje alatt is folytatá a harcz iszonyait: nevezetesen számos főurat arról vádolt, hogy a francziákkal egyetértettek, csupán azért, hogy őket kivégeztethesse s vagyonukat lefoglaltathassa; a Rómát kirabló hadsereg hátralévő félévi zsoldját a nápolyiak által fizettette ki. És ez volt kezdete azon eszélytelen és zsarnok kormánynak, melly két század lefolyása alatt Olaszország legszebb részét olly nyomorulttá tette.

A végső csapást Francziaországon Andrea Doria elpártolása ejtette. Del Vasto őrgróf mint fogoly tapasztalta, milly mélyen sértve érzi magát Doria a franczia udvaronczok udvariatlan bánásmódja, s azon körülmény által, hogy a király a levante-i hajóhad parancsnokságát más tengernagyra ruházta s egyszersmind Genua kereskedését Savonába akarta áttenni, mellynek kikötőjében az evégre szükséges előmunkálatok meg is kezdettek. Az őrgróf Doria ezen hangulatát felhasználván azt tanácsolta neki, hogy szabaditsa meg hazáját azoktól, kik kevéssel előbb azt kirabolták, most pedig kiváltságait lábbal tapodják. És valóban Genua arra volt kinézve, hogy Spanyol és Francziaország között aljas alkudozás tárgyát képezze, s az utóbbi csak azon okból akarta azt még megtartani, hogy annál drágábban eladhassa. Doria azért arra határozta magát, hogy azt a vetélkedők körmei közől kiragadja s kész volt jellemén csorbát ejteni, hogy hazáját megszabadithassa. Azért Francziaországtól a hazáján és személyén elkövetett sérelmekért elégtételt kért, minthogy azonban ez megtagadtatott, Doria V. Károlyhoz fordult, s ki lévén elégitve a császártól eléje szabott föltételek által, annak zászlója alá szegődött, s felhivta (szeptemb. 12) Genuát szabadsága kivivására [1]). Genua el-

---

[1]) „Andrea Doria a császártól hatvanezer darab aranyat és Genua szabadságát kérte, s ezenkivül tizezer mérő gabonát s más csekély jelentőségű föltételeket kötött ki. Ő fölsége nem csak kérelmét teljesitette, hanem ezenfelül azt irta a herczegnek, hogy a háboru szerencsés bevégeztével Doriát Nápolyban egy nyolcz-tiz ezer aranyat jövedelmező tartománynyal jutalmazza; ezenkivül Philippino grófnak ezer hatszázat, Cristoforo Pallavicino, Doria hivének hatszázat, ugyanannyit Erasmusnak, ugy hogy mindnyájan örültek, hogy a császár szolgálatába léptek.“ *Lett di Pr. a Pr.* III 43.

vesztése végzetteljes hatást gyakorolt Francziaország ügyeire, mert miként Brantôme mondja, a ki nem ura Genuának és a tengernek, az nem uralkodhatik Olaszországban.

Ekként Doria tette az utólsó döfést Olaszországon azáltal, hogy V. Károly kezeibe játszotta azt, később pedig fiának II. Fülöpnek barátja és támasza lett; de viszaszerezte Genua szabadságát s visszautasitotta V. Károly ajánlatát, ki nem lévén barátja a köztársaságoknak öt Genua fejedelmévé akarta tenni [1])

Eközben a hatalmasságok mindnyájan belátván a béke szükségét, megkezdették az alkudozásokat, s a császár és pápa Barcellonában végre egyességre léptek (1529 junius 29). Kelemen sokkal kedvezőbb föltételeket nyert mint a minőket a győzelem után még a legjobb esetben is remélhetett: jelesen a császár megigérte, hogy Velencze által visszaadatja neki Ravennát és Cerviát, a ferrarai herczeg által Modenát, Reggiót és Rubierát; hogy Florenczbe a Medicieket, Milanoba pedig Sforzát visszahelyezi, ha t. i. ennek sikerül bebizonyitania, hogy a Morone-féle összeesküvésben nem részes; és ezenkivül kötelezte magát, hogy a németországi eretnekeket az egyházba

---

[1]) Segni (*Storie fior.* II.) emliti, hogy Luigi Alamanni-tól hallotta, miként ez egykor Andrea Doriával ennek szép tettéről t. i. hazája megszabaditásáról beszélgetvén, amaz mosolyogva mondá ennek: *Bizonyára Andrea tetted nemes volt, de még nemesebb és fényesebb leendett, ha abban ollyas valami nincs, a mi nem hagyja azt egész fényében föltünni.* Luigi azt mondá nekem, hogy Doria ezen szavakra egyet sohajtott s egy ideig csendesen maradt, azután pedig derült arczczal hozzá fordulva igy szólt: *Nagy szerencse az emberre, hamindjárt bensőleg nem egészen szép eszközökkel is képes valamelly szép tettet végrehajtani. Tudom, hogy nem csak én, de mások is azon szemrehányást teszik nekem, hogy ámbár mindig Francziaország részén voltam s Ferencz király kegyéből magas polczra emelkedtem, mégis legnagyobb szükségében elhagytam öt s ellenségével szövetkeztem. De ha a világ tudná, milly nagy szeretettel viseltettem hazám iránt, megbocsátaná nekem, hogy nem lévén képes más uton hazámat szabaddá és nagygyá tenni, olly eszközhöz nyultam, mellyről tudhattam, hogy annak felhasználása bizonyos tekintetben vétkül fog nekem felrovatni. Nem akarom emliteni, hogy Ferencz király, ámbár szolgálatomat igénybe vette, nem akarta azon igéretét beváltani, hogy Savonát hazámnak visszaadja, mert ezen körülmény nem elegendő ok arra, hogy az ember adott szavát megszegje. De elegendő ok volt erre az, hogy bizonyosan tudtam, miként a franczia király soha nem fogja Genuának szabadságát visszaadni, hogy mindig kormányzót fog ottan tartani s a várat kezeiből soha ki nem ereszti. Minthogy pedig mindezeket szerencsésen megnyertem, azáltal hogy tőle elpártoltam, mindazoknak kik a dolgot helyesen fogják fel, bebizonyithatom, hogy tettemen mi árnyék sincs, melly annak fényét elhomályosithatná.*

visszavezeti. A pápa viszonszolgálat fejében a császári koronát adná neki és Nápolyra investiturát.

Női béke.

Más részről Margit Károly nagynénje és Savoyai Lujza Ferencz anyja Cambray-ban összejövén, közbenjárásuk által az ugynevezett n ő i-b é k e (augusztus 5) jött létre, mellynek erejénél fogva Ferencz lemondott az Artois, Flandria és Charlerois grófságokról, Károly pedig Burgundiáról, melly a Ferencznek eljegyzett Eleonorától születendő gyermek örökségét fogná képezni. Ezen herczegnő magával hozta Francziaországba a kezesekül hagyott királyi gyermekeket, kiket Ferencz most nagy összeg aranyért váltott ki. Ferencz, ki maga részére kedvezőbb feltételeket eszközlendő az olasz hatalmasságokat uj erőmegfeszitésre ösztönözte, most a spanyolok boszujának engedte át azokat, lemondván Olaszországban minden jogairól és semmit sem kötvén ki egykori szövetségesei részére. Hát most mondhatta volna-e a lovagias király „Mi sincs elveszve a becsületen kivül?“

Margit ez alkalommal oda nyilatkozott, hogy száz Florenczet is oda dobott volna, hogy a királynak csak egyik fiát is visszakaphassa; azért e városnak, melly a franczia király csábitó szavainak hitelt adva, Doria és saját államférfiai azon bölcs tanácsára, hogy a császárral szövetkezzék, nem hallgatott, most azt kellett tapasztalnia, hogy aljasan elárultatott, a nélkül, hogy jogai vagy panaszai tekintetbe vétetnének.

Károly, ki a Molukkákhozi igényeiről négyszázer darab aranyért Portugalia javára lemondott, Andrea Doriát Barcellonába hivta, s ott nagy kitüntetésekben részesitvén őt, hajójára szállott s egy erős hadsereg kiséretében Olaszországba vitorlázott. Ez örülve a nyugalomnak, bármi áron vásároltatott legyen meg az, mindenütt müvészileg felékesité az utakat, hol az vonult el, ki Olaszország sorsát kezeiben tartotta. Károly és a pápa Bolognában öt hónapig laktak egy fedél alatt, itt folytatván az alkudozásokat. Amaz határozottan maga részére követelte Milanót, mint a melly olaszországi uralmának kulcsát képezné; minthogy azonban Velencze nyiltan, a többi fejedelmek pedig alattomban támogatták Sforza herczeget, Károly elállott követelésétől, csendesebb időre halasztván annak végrehajtását, a mi csakugyan be is következett. Milano tehát Sforza birtokába jutott, Pávia kivételével, melly Leyvára ruháztatott át; Como és a milanói erősség Károlynál maradt azon kilenczszázezer darab aranyért, mellynek fele azonnal, másik fele pedig kilencz év lefolyása alatt volt neki

lefizetendő; Velencze Ravennát és Cerviát visszaadta a pápának, a nápolyi partokon elfoglalt tartományokat pedig a császárnak, kinek ezenfelül háromszázezer aranyat fizetett; a számüzöttekről és menekültekről végre kölcsönösen gondoskodtak.

Genua, Lucca és Siena szabadok maradtak; mantuai Fridriknek herczegi czim adományoztatott; savoyai III. Károly a császár sógora és I. Ferencz nagybátyja a háboruban semleges lévén mi veszteséget sem szenvedett. Ferrarai Alfonz II. Gyula halála után X. Leoval békét kötött, ez mindazáltal öcsese számára egy nagy államot akarván szerezni, részint fegyveres erővel részint alkudozások által birtokába akarta keriteni Modenát és Ferrarát. A halál megszabaditá Alfonzt az oroszlán körmei közöl (ab ungve leonis), a mit ő valóban egy éremre is vésetett, és a császár kegyelmébe fogadván őt, neki itélte oda Modenát és Reggiót, a pápa pedig százezer darab aranyért a ferrarai herczegségbe iktatta.

V. Károly, ha nem is lelkiismerete furdalásából, legalább szégyenérzetből, nem akart a kevéssel előbb kirablott Milanóba és Rómába menni, azért mind a vas mind pedig az arany koronát Bolognában tétette fejére (1530 február 22 és marczius 24). Ő volt az utólsó német császár, ki pápa által koronáztatott meg; és valóban mi jelentőséggel birhatott volna az Olaszország képviselője általi koronáztatás akkor, midőn az uralkodói jog felett a fegyver határozott? A festészet, költészet és szinészet versenyzett ez ünnepély emelésében, melly a fényüzés eme századában a legfényesebb vala [1]). Az olaszok részint kifáradva részint megrémülve hizelgésekkel halmozták el Károlyt, és ismételve mondák, miként nem is képzelték, hogy az, ki annyi iszonyatosságnak és szerencsétlenségnek volt okozója, illy nyájas és udvarias lehessen.

Ezen örömünnepélyek között hajtatott végre Olaszország tökéletes megaláztatása, mellyet a hatalmasságok egyenetlensége kezdett meg s azok egyetértése végzett be. Az apró államok között eddig fenállott egyensuly elenyészett, azok egy része a császárnak levén alávetve, más része pedig elnyomva s megalázva; a pápa megrémülvén a reformatio gyors terjedésétől, lábaihoz borult a császárnak, kinek elődei az előbbi pápák előtt annyiszor reszkettek, és ha előbb a

---

[1]) **Gaetano Giordani** *Della venuta e dimora in Bologna di Clemente VII. per la coronazione di Carlo V*, adatokkal és metszetekkel ellátott krónika sat. Bologna 1842. A savoyai herczeg ez alkalommal háromszázezer skudo értékü ruhát viselt. *Monum. hist. patriae*, Script. I 861.

császárok ellenében elfoglalt ellenzéki állás képezte a pápák dicsőségét és nagyságát, most a pápaság szint változtatva a ghibellinek táborához szegődött, mi által Olaszország sorsa mindenkorra el volt döntve. Ez, ha eddig sokat szenvedett is a döghalál és háboruk kö vetkeztében, mindezen bajai legalább mulékonyak voltak s nem emészték fel jóléte gyökereit, most azonban egy eszélytelen kormányzat alá kell hajtania fejét, melly gyilkos elveivel rendszeres hadat folytat a gondolat, lángelme és ipar ellen.

HETEDIK FEJEZET.

A Mediciek visszahelyezése. — Károly és Ferencz közötti harmadik háboru. — Az olasz függetlenség végvonaglásai.

Olaszországban most már csak Florencz tartotta még meg függetlenségét, melly az általános békeszerződésbe nem volt befoglalva. II. Lorenzo Medici, Cosmonak, a haza atyjának végső ivadéka elhalván (1519 april 28), a florenczíek sürgették X. Leót, hogy adná vissza szabadságukat; de ez Giulio bibornokot, családja törvénytelen sarját küldé nyakukra, ki megigérte, hogy sem a tisztviselők kinevezését nem fogja magának követelni, sem egyéb fejedelmi jogokat gyakorolni. És valóban sikerült neki Florencz szeretetét megnyerni, s még azok sem voltak rosz indulattal iránta, kik hazájok szabadsága után sohajtoztak ; de a Mediciek párthivei csakhamar felülkerekedtek és zsarnokoskodtak, és senki sem juthatott hivatalba hacsak nem általok. Később VII. Kelemen más két törvénytelen ágyból származott Medicit küldött Florenczbe, Ippolito-t, a dicső Medici harmadik szülöttjének fiát és Alessandro-t, Lorenzo urbinoi herczegnek vagy mint beszélték Kelemennek egy mór rabszolganőtől született fiát. Florencz most mint állam minden jelentőségét elvesztve a Mediciek sorsának és politikájának uszályhordójává leve, és kénytelen volt Kelemen szeszélye szerint pénzt és vért áldozni. Midőn Bourbon connetable rabló népével fenyegető állást foglalt el hazájok ellenében, s Chiana völgyét és Casentino-t már feldulta, a fiatalság szokás szerint fegyvert kért, hogy a közelgő veszélyt elhárithassa, de ez megtagadtatván erőszakhoz nyult, s fegyvert ragadva s régi jelszavát „a népért és szabadságért“ hangoztatva fellázadt, mi azonban csak-

hamar elfojtatott. Midön azonban Kelemen mindinkább szorültabb helyzetbe jutott, elüzték a Medicieket, (1527 május 17), kik most már harmadszor és utóljára mentek számüzetésbe, s egy szabadelvü kormányt és néptanácsot alakitottak.

Itt azonban az alkotmány nem részesitette egyenlő jogokban a nemeseket és népet, a várost és vidékét. Florenczben ekkor a polgárok két részre osztattak t. i. Sopportanti, adófizetők, azaz olylyanok, kik vagyonuktól tizedet fizettek, és Non-sopportanti, kik kézi munkájok után éltek. Az előbbiek közöl némellyek sem a tanácsba sem tisztviselőségekre meg nem választathattak; tökéletes polgárjogot csak azok élvezhettek és hivatalokra csak azok alkalmaztathattak, kiknek elődeik a köztársaság, tanács vagy pedig az ugynevezett „jó emberek" testületének három fő hivatalában valának alkalmazva. Ezek közöl (statuali) ismét a magasabb hivatalokra csak azok választathattak, kik a főbb mesterségek egyesületeibe valának bejegyezve; a kisebb tisztségekre pedig azok, kik a tizennégy alsóbbrendü mesterség testületeibe voltak beirva. Némellyek, noha a környéken laktak, adót fizettek Florenczben, ezek vad polgároknak neveztettek [1]). A gonfaloniere Nicolo Capponi egyenes lelkü férfiu volt, de nem volt elegendő ereje vagy tapintata arra, hogy a dühöngők (Arrabiati) erőszakoskodásait fékezhesse, azért ezeket megzabolázandó a főurakhoz szegődött, és azt hivé, hogy sikerülend a Mediciekkel egyességre lépnie, ami azonban épen olly kevéssé volt elérhető mint a főurak közötti egység. Eközben a golyósok (Palleschi) és a régi siránkozók (Piagnoni) hozzá csatlakoztak; Baldassare Carducci és Dante da Castiglione a néppártot vezették, melly nagy zajt ütve a közgyülölet felélesztésével akarta a Mediciek visszatérését megakadályozni [2]).

Nagyban növelte a zavart a döghalál, melly valamint Olaszország egyéb részeiben ugy Florenczben is három hónapig dühöngött, naponként ötszáz életet oltván ki magában a fővárosban és összesen kétszázötvenezret az egész államban. Frà Bartolomeo da Ficaja Savonarola-ként töredelmességet predikálva járt körül; a köztársaság fejei körmeneteket rendeztek s a főurakkal egyesülve mezitláb zarándokoltak a Boldogságos szüz Imprunetá-ban levő csodatevő képéhez,

---

[1]) Lásd **Varchi**, *Storie fiorent.* a III. könyv végén.

[2]) „És el lehet mondani, hogy Baldassare Carducci ur, a Mediciek ellensége, többet tett azok visszatérésére mint bárki legjobb barátjaik közöl." **Vettore**, *Sommario della Storia d' Italia dal* 1511. *al* 1527.

melly nagyobb csapások alkalmával Florenczbe vitetett át; maga Capponi, Savonarola egykori tanitványa, a nagy tanácsban mestere nyelvén szólalt fel, „és utóljára térdre esvén és hangosan felkiáltván: irgalom! utána az egész tanács e szavat hangoztatá“ (Varchi) s inditványára Krisztus örökös királynak választatott. Azonban ezen ájtatosság közepett is jutott ideje arra, hogy a kormányzás, pénzügy és igazságszolgáltatás hiányain lehetőleg segiteni iparkodjék, és felhasználván a közlelkesedést az ugynevezett statualis (előkelő) családból négyezer főnyi nemzetőrséget alkotott és Florenczet erődökkel vétette körül. De mit használtak e védelmi eszközök, midőn Olaszország sorsa külföldön döntetett el?

A florencziekre nézve előnyös lett volna V. Károlyhoz szegődni, ki ellenségöket, a pápát, fogva tartotta; de utálattal viseltetvén a spanyol féktelenség iránt és visszaemlékezvén Savonarola azon szavaira, hogy a liliomok csak liliomokkal virágozhatnak, hivek maradtak Francziaországhoz, nem vévén észre, hogy ez gyakran mást szokott a hinárba taszitani, hogy abból maga kiszabadulhasson. És valóban Francziaország mit sem kötött ki részökre az átalános békeszerződésben. Hogy pedig az általános haldoklás közepett Florencz egy maga élve ne maradjon, a császár, midőn az olaszok jajkiáltásait hallani nem akarva lecsendesitett országukból eltávozott, seregének tizévi öldöklésssel és rablással bélyegzett söpredékét Florenczbe küldötte, hogy az itten a guelf párt utolsó lehelletét is elfojtsa. Aljasan elárultatván Francziaország által, melly igéreteivel még most is ámitgatta [1]), a város panaszt emelt a császárnál

---

[1]) Carducci, 1529-ben Florencz követe a francz ia udvarnál, igy ir: „Több izben emlékeztetvén király ő felségét azon odaadásra és hüségre, mellyet a köztársaság a jelen körülmények között irányában tanusitott, ő felsége világosan és határozottan kijelentvén, hogy nagyon érzi és tudja e részbeni kötelességét, erősen állitá, hogy soha nem fog szerződésre lépni *anélkül, hogy ebben a város javát és szabadságának fentartását ki ne kötné, mellyet különben is ugy tekint mint sajátját.* Montmorency úr is ugyanezen btztositásokat ismétlé előttem, midőn öt szintén a modottakra emlékeztettem, a többek között igy nyilatkozott: „*Követ ur, ha valaha megtörténnék, hogy ő felsége szerződésre lépne a császárral, a nélkül hogy önök abban a legelsö helyen ne lennének megemlitve és benfoglalva, mondja ön, hogy én nem vagyok becsületes ember de áruló.*“

Felette érdekes az emlitett Carducci levelezése, melly most Gino Capponi levéltárában találtatik. Milly kevéssé bizott ő franczia diplomatiában, kitetszik augusztus 3-án kelt leveléből: „A mi francziáink annyira gyöngébbek a császáriaknál, hogy azon feltételeket kénytelenek elfogadni, mellyek eléjök terjesztetnek. Mindazáltal miután mind király ő felsége, mind pedig a többi urak biztositásai

„és késznek nyilatkozott bárminő feltételekre ráállani, csak függetlenségét megtarthassa (1529), de a küldöttek, kik a helyett hogy mint követek kellő tiszteletben részesittettek volna, mint kereskedők kigunyoltattak, s inkább nevetségessé tétettek mint kihallgattattak [1]), nem eszközölhettek ki egyebet, mint hogy legelkeseredettebb ellenségöknek VII. Kelemennek kezeibe adassanak.

Nem maradt tehát egyéb hátra, mint saját erejökre támaszkodni. A nép, melly annyi idő óta elszokott a fegyverviseléstől s csupán a kereskedelemnek és müvészetnek élt, most hőssé lett, s visszautasitván a feltételeket, mellyek a szolgaság jármát valának nyakára tolandók, és megtámadtatván a függetlensége ellen összeesküdött hatalmasságoktól, a sorsra bizta jövőjét s hőstetteivel, mellyek csak a következő idők igaztalansága miatt nem soroztathattak a történelem leghősiesebb cselekvényei közé, mindenki figyelmét magára vonta. Nicoló Capponi, ki a hasztalannak látszó ellenállás helyett a tisztességes békealkudozások utját választá, elveszté a nép kegyét, melly nemcsak hogy nyilvánosan kikelt ellene [2]), de ezenfelül azon

---

következtében majdnem bizonyosnak tartottam, hogy a békeszerződésben a köztársaság számára tisztességes és elfogadható feltételek köttetnek ki, nem akartam nagyságtokat e reménytől is megfosztani.“ Ugyanazon hó 5-éről igy ir: „Megszomorodott szivvel vagyok kénytelen nagyságtokat azon gonosz és embertelen eljárásról értesiteni, mellyet ő felsége és ügynökei ezen békeszerződés létrehozásában irányunkban követtek, daczára azon számtalan igéreteiknek és esküdözéseiknek, hogy mi alkura sem fognak lépni, anélkül hogy abban a követek, a hadviselő felek és szövetségesek részt ne vennének. És mégis anélkül hogy velünk csak közölték vagy abba minket is befoglaltak volna, ma reggel nagy ünnepélylyel kihirdették a békeszerződést; annyira hogy közölünk egyik sem állhatta meg (a velenczei követek ugyanazon helyzetben vannak), miként szemökre ne vesse ezen uraknak igaztalanságukat és méltatlanságukat, melylyel Francziaország iránt tanusitott ragaszkodásunkat és az ennek következtében kiállott szenvedéseinket és kellemetlenségeinket jutalmazták. Ez *örökös intésül fog szolgálni városunknak és az egész Olaszországnak, hogy mennyire bizhatik a franciák szövetségében, igéreteiben és esküiben.* Ugyanezen panaszokra Montmorency ur azt felelte: *Tehát önök akadályozni akarják a királyi gyermekek visszaszerzését? Vigyázzanak, nehogy egy ellenségök helyett kettő legyen.* Ezen szavak eszembe juttatták a királynak, Bartolomeo Cavalcanti ur előtt kiejtett igéretét, mellyről nagyságtok általa bizonyosan értesittettek, s melylyel mindenkit elámithatott volna; esküvel erősité ugyanis, hogy soha sem fog a császárral másként alkudozásra lépni, és készebb leszen gyermekeit elveszteni mint szövetségeseinek adott szavát megszegni.“

[1]) **Varchi.**

[2]) Busini-nak 1549-ik év január 31-én kelt levele, melly a Pisában kia-

gyanuból, mintha a pápával titkos egyetértésben állana, még perbe is fogta, s jóllehet az árulás gyanuja alól felmentetett, mégis letétetett, mert a nép lázas állapotában nem mérséklő eszélyességet, de tulhajtó erélyességet kivánt a köztársaság első tisztviselőjében. Helyébe Francesco Carducci-t választották, s a siránkozóktól és dühöngöktől lelkesittetve, a florenczíek végső erőmegfeszitéssel készültek a küzdelemre. Az egész város polgárőrséggé alakittatott [1]) és a sorozás ismét életbe léptetett, mellynek következtében tizezer fegyveres állott ki: a java a vidéknek, jól felfegyverezve és ugy fegyelmezve, mint azt a fegyverviseléstől elszokott néptől várni alig lehete,

---

dottak között nem találtatik, igy szól: „Nicoló Capponi soha nem akarta, hogy a San Miniato hegye megerősittessék, és Michelangelo, ki a legőszintébb ember, mondja, hogy a város főbbjei mindent elkövettek, hogy őt arra birják, de Nicoló Capponi nem volt rávehető, mindazáltal elkezdette, de Nicoló elvonta őt a munkától és más helyre rendelte. Midőn ő a kilenczes hadi bizottság tagjává lett, két vagy három izben kiküldetésekben járván el, midőn azokból visszatérne, mindig üresen találta a hegyet, miért is ő mind jó hirét féltvén mind pedig hivatalos kötelességének hivén, hangosan felszólalt ez ellen. Ismét elkezdették tehát, hogy a hadsereg megérkeztével ottan tarthassa magát. Én azért ezen és más körülményekből itélve azt hiszem, hogy Nicoló meg volt győződve, miként a kormányforma meg fog változni nem kényurasággá ugyan de kevesek uralmává, mint azt a gazdagok majdnem mindnyájan óhajtották, részint dicsvágyból, részint balgaságból mint pl. Pietro Salviati és öcsese, részint párt-felekezetességből mint Ristoro és Pier Vettori; és hozzá teszi, hogy ezen időtől fogva sem ő nem volt jó indulattal Nicoló iránt, sem ez ő iránta."

Busini-nak egy masik levele, mellyet a pisai sajtó megcsonkitott, de Gaye egész terjedelmében közlött, elbeszéli a Michelangelo megszökésének indokait, melly miatt ez annyira megrovatott: „Kérdeztem Michelangelotól, mi volt legyen oka elutazásának, mire ő azt felelte, hogy midőn tagja volt a kilenczes hadi bizottságnak, a florenczi sereg a városba érkezvén, ugyszintén Malatesta, Mario Orsini és más vezérek is, a tizek a katonákat a falakhoz és bástyákhoz rendelték, s ellátták őket élelmi és lő szerekkel, s a többek közt Malatestának nyolcz darab ágyut adtak át, hogy azokra gondja legyen s velök a hegy bástyáinak egy részét védelmezze, mellyeket ő nem bent de a bástyák alatt helyezett el és minden őrizet nélkül hagyott; Mario az ellenkezőt cselekedte. Azért Michelangelo, ki mint tisztviselő és épitész a hegy ezen részét szemle alá vette, azt kérdé Mariótól, mi az oka, hogy Malatesta illy keveset gondol ágyuival? Mire Mario igy felelt: Tudja meg ön, hogy Malatesta olly családból való, mellynek mindegyik tagja áruló, és ő még ezt a várost is el fogja árulni. *Erre ő annyira megijedt, hogy szükségesnek látta elutazni, attól félvén, hogy a város szerencsétlenül fog járni s ennek következtében ő is.* Illy hangulatban volt akkor is, midőn vele Rinaldo Corsini találkozott, kinek elmondá szándékát, mire Rinaldo könnyedén azt mondá: Én is el fogok önnel menni; sat."

[1]) **Nardi.**

kik azután a szélső pártok erőszakoskodásai ellenében biztositották a belbékét [1]). Michelangelo Buonarroti mint egykor Archimedes az erődítéseket igazgatta, és bástyákkal vette körül a várost. Ercole d'Este herczeget a ferrarai herczeg fiát és a franczia király sógorát fővezérré választották; Malatesta Baglioni-t Perugia urát és más csapatvezéreket zsoldjokba fogadtak; kényszerkölcsönök, továbbá az egyházak és magánosok ezüstjeinek, az ereklyetartókon találtató drágaköveknek, ugyszintén az egyházi és müvészi testületek javainak eladása vagy elzálogositása által pénzt szereztek; a háboru vezetésére egy kilencz tagból álló s teljhatalommal biró bizottságot alakitottak [2]).

Üdvös de elkésett intézkedések akkor, midőn a harcz és szolgaság kapui nyitva állottak, mellyeket VIII. Károly idejében be lehetett volna zárni a vészharangok meghuzásával és Savonarola lelkesitő beszédeivel, annyival is inkább, minthogy akkor még a Mediciek, nem

---

[1]) Ezen katonaság törvényei a következő jelmondattal bocsáttattak sajtó alá:

Aeneadae in ferrum pro libertate ruebant.

[2]) A florenczi helyhatóság (balia) 1530-ik év marczius 12-ről igy ir Baldassare Carducci-nak: „Itten mi mindnyájan rendesen jó hangulatban vagyunk, Isten segedelmén kivül azon üdvös intézkedésekben helyezvén reményünket, mellyeket a város megerősitésére, a fegyveres erő kiállitására és más szükséges dolgokra vonatkozólag tenni jónak láttunk s nem hiszszük, hogy más valami ártalmunkra lehetne, mint az, ha ügyünk hosszura nyulik, amit ugyan türni fogunk, mig csak élünk, mert hajlandók vagyunk mindenünket feláldozni mintsem nyakunkat a zsarnokság jármába hajtani. És bizonyára polgáraink méltók minden dicséretre, kiknek, jóllehet annyi más kellemetlenségeknek vagynak kitéve, épen nem esnek nehezökre azon áldozatok, mellyeket szabadságunk védelmére hozniok kell, melly annál inkább édesebb, minél nagyobb az ellene indittatott háboru. Ezenkivül senki sincs, ki önkénytesen saját kézi munkájával ne járulna városunk erődítményei épitéséhez. Azért látván, hogy a város igen jól meg van erősitve, bármilly erőtől sem félünk, és hajlandók lévén nem kegyelmezni még megmaradt vagyonunknak sem, azt gondoljuk, hogy addig fogunk türni, mig szabadulásunkra majdan valami rés nyilik. Nem tudunk elég hálát adni Istennek azért, hogy annyi idegen lévén bent a városban, eddig semmi olyas nem fordult elő, ami más ostrom alá vett városokban gyakran megtörtént, söt inkább olly szeretet és jóindulat uralkodik a katonák és ifjaink között, hogy testvéreknek látszanak, és az idegenek olly készséget tanusitanak városunk védelmében, miként azt kell hinnünk, hogy épen ugy küzdenek saját mint a mi érdekünkben, a mi onnét van, hogy igen jól fizettetnek s mindenki részéről szeretetteljes bánásmódban részesülnek; ennek azután az a következménye, hogy sok katona az ellenség táborát, hol roszul van fizetve, elhagyja és zsoldunkba szegődik. Ekként egész gyalogságunk, mind számát mind pedig jelességét tekintve, olly jó karban áll, hogy ha táborba szállana, egész Olaszország reszketne előtte."

lévén kezökben egyesülve az arany, kard és kereszt hatalma, sokkal gyengébbek valának. Most azonban a szabadság ellen ott állott a roszul kormányzott tartományok gyülölete, a nép által eltiprott nagyok haragja, és a Mediciek által megvásárolt szolgai lelkek serege, kik százados mesterségökkel megtudták rontani a legnemesebb tulajdonokat is. A szerzetes beszédeiben a honszeretetet a valláshoz hasonlitván, ennek következtében a guelfek jeles erényei ismét feléledtek az ifjuságban, s a kereskedő nép nem várt vitézséget fejtett ki, hogy legalább dicsőségessé tegye a bukást, melly a fegyverek, árulások és sors összeesküvése következtében nem sokáig késhetett.

A ferrarai herczeg kibékülvén a pápával, a helyett hogy fiát, kit a florencziek fővezérökké választottak, ellene küldené, ágyúkkal látja el. A különben is kétes hüségü seregek jobban látszottak félni a győzelemtől, mint a vereségtől; a hosszu harczban kifáradt vagy az ellenfél győzelme által elkábitott Olaszországból pedig mi segély sem érkezett; Baglione, a ferrarai herczeg fia helyébe kinevezett fővezér, nagy katona ugyan de „istentelen, kegyetlen és minden bünnel s gonoszsággal megrakott férfiu volt“ [1]), s ezenkivül Florenczet már egyszer el is árulta. VII. Kelemen ugyanazon féktelen sereget küldé hazája ellen, mellynek kegyetlenségét előbb ő is annyira érezte. Az orániai herczeg, e sereg fővezére, „jóllehet utálattal volt eltelve a pápa rendkivüli kapzsisága és ezen igazságtalan vállalat iránt, mégis kijelentette, hogy mindaddig fogja azt folytatni, mig a Mediciek Florenczbe vissza nem helyeztetnek“ [2]). Előre nyomulván, a városok egyik a másika után megadták magukat; a Mediciek párthivei megszöktek hazájokból, a többek közt Francesco Guicciardini is, ki több nagy családból származott honfitársaival együtt azt remélte, hogy a Mediciek segélyével az aristocratia hatalmát megszilárditandja, nem látván be, hogy ezek épen a nemesek elnyomásával akarnak emelkedni; és az ellenség rendelkezése alá bocsátotta kitünő politikai tehetségét, melly most fontosabbá leve, mióta Girolamo Morone meghalt (deczember 15), ki szintén meggyalázta magát azáltal, hogy hazája ellenségeinek adta el mély belátását, mellyet az ellenök folytatott tusában köszörült ki olly élesre. A florencziek hazaszeretet által lelkesitve erősen tarták magukat; Savonarola Benedetto da Fojano, Zaccaria da Fivizzano és Bartolomeo da Faenza szerzetesekben feltámadni látszott, kik avval biztatták a lakosokat,

---

[1]) Varchi.
[2]) Guicciardini.

hogy angyali seregek jönek segitségökre s biztosan győzni fognak. Azért a polgárok kettöztetett buzgalommal készültek a védelemre s a Florencz vidékét ékesitő nyári lakok kertjeiből a narancs- és olajfákat kivágván, azokat rakásonként Florenczbe szálliták, az erődítmények nagyobbitására forditandók. San Giovanni piaczán mise után a sorozás utján kiállitott sereget megeskették, hogy egymást sohasem hagyják el s hazájok szabadságát utolsó lehelletökig fogják védeni. És valóban, noha sok gyülölség és ellenszenv volt közöttök, olly különböző véleményüek és annyi pártra lévén oszolva, sem tettleg sem szóval nem bántalmazták egymást, azt mondván: „Most nincs idő a czivakodásra, rázzuk le előbb ezeket nyakunkról, azután majd elintézhetjük egymás között bajainkat [1]).

Ferruccio.

Az orániai herczeggel vivott első csatározásokban különösen kitüntette magát Francesco di Nicolo Ferruccio (1530), lángoló hazafi s valóságos példányképe a nép-hősnek, ki nemcsak a bőséget de a mi több, a fegyelmet is fel tudta tartani a katonák között. Ellensége lévén a fél intézkedéseknek, mellyek csak rontanak de nem használnak, rendkivül kegyetlenkedett; Volterra mellett győzedelmeskedvén „győzelem után tizennégy spanyol foglyot felakasztatott; . . . azután a városi lakosok vagyonára és az egyházak ezüst edényeire tevé kezét, s halálos büntetés terhe alatt megtiltotta a polgároknak a városból kimenni, a katonákat durva és nyers modorban házaikba szállásolta . . . rendkivüli szigorral járt el a pénz előteremtésében s e miatt két polgárt szállása ablakára akasztatott fel“ [2]), egy futárt, kit Fabrizio Maramaldo küldött hozzá, szintén felakasztatott, mialatt katonái ama vezér nevéhez hasonlitó nyávogásokat hallattak. Inditványba hozta Róma megszállását, a németek megvesztegetését és a pápa elfogatását [3]); annyi bizonyos, hogy ha Flo-

---

[1]) **Varchi.**

[2]) **Segni**, *Storie fior.* IV-ik könyv.

[3]) Ujabban nyomára jöttem, hogy Florencz ostromoltatása alatt a törökökhöz fordult segélyért. Cornara követ igy irt a velenczei köztársasághoz: „Nem mulasztom el önökkel közölni, hogy ezen urak tőlem mindig a sultánról kérdezősködnek, miközben nagy reményt látszanak bele helyezni. Tegnap egy levelet kaptak Ragusából, mellyben értesittetnek, hogy ezen hatalom szárazon és vizen nagy előkészületeket tesz s hogy már is száz gályát és száz ágyus hajót küldött Vallonához, melly tudósitás nagy örömet okozott a városban, annyira hogy csaknem bizonyos lehet benne az ember, miként szorult helyzetökről a sultánt értesitették, amiről igen jó kütfőből már előbb is értesitve valék.“ *Relazioni venete* ser. II vol. I 279.

rencz a dictátorságot Ferruccio, Carducci vagy más benszülött kezébe meri tenni, egészen másként mennek dolgai, nem lévén kénytelen magát a csapatvezérek igényeinek alárendelni, kik kevélységökben a fejedelmeken kivül másoknak nem is akarnak engedelmeskedni. A spanyolok nem tekintették a florenczieket magukkal egyenlő jogu hadviselő félnek, nem harczosoknak de csupán kereskedőknek tartván őket, azért sem kihivásaikat el nem fogadták, sem foglyaikat kiváltatni nem engedték, és igy Ferrucciót is, ki a Gavínana melletti szerencsétlen harczban (augusztus 2), hol az orániai herczeg is elesett, elfogatott, méltatlanságokkal illették, mig nem Maramaldo keresztül szurván, számtalan kardcsapások között megölték.

Ezalatt a városnak iszonyu inséggel kellett küzdenie; „a lakosok mindenféle ocsmányságokat megettek, a macskák ára rendkivül felszökött, a pórnép patkányokkal táplálkozott, a vendégségekben a szamárhus vitte a főszerepet, bort pedig nem is izleltek" (**Segni**). Ezen zavarokban tanácsülések csak ritkán tartattak, s akkor is nagy nehezen határozhattak valamit; a Mediciek hivei folytonosan bujtogattak a városban; Baglione, miután a köztársaságtól mit sem remélhetett, azt elárulta, és a pápa által eléje terjesztett föltételeket elfogadta, mellyeket midőn a velenczei doge olvasott volna, igy kiáltott fel: „Nehezékenként adta el ama szegény polgárok vérét s magának megszerezte a legnagyobb áruló babérkoszoruját."

A város tehát kénytelen volt magát Ferrante Gonzagának, az oraniai herczeg utódának feladni, csupán a lakosok biztonságát és saját szabadságának fentartását kötvén ki (augusztus 12), azonban csakhamar egy, a Mediciek párthiveiből álló tizenkéttagu helyhatóság (balia) választatott, mellyben a többek között Baccio Valori, Francesco Guicciardini, Pier Vettore, és Roberto Acciajuoli is részt vettek; és széttörvén a harangot, melly most utoljára hivta össze a népet, azt jóváhagyandó, mit győzői elrendeltek, a perekhez és kinzásokhoz fogtak; a legtekintélyesebb hazafiaknak fejök vétetett; Benedetto szerzetes Rómába küldetett, hogy ottan nyomor és méltatlan bánásmód, ugyszintén éhség és szomjuság következtében mihamarabb végezze be életét [1]; sokan számüzettek, sokan javaik elkoboztatásával lakoltak. Erre V. Károly (1531) kijelentette, hogy

---

[1]) Mit sem használt neki, hogy alázatosan tudatta a pápával, miként ha ő szentsége életét megkimélné, ő képes lenne egy munkát szerkeszteni, mellyben a szentirás segélyével világosan megczáfolná a luther-féle eretnekségeket." **Varchi**, XII. könyv.

visszaadandja Florencznek kiváltságait, ha elismeri herczegének Alessandro Medicit, kinek a császár egyik természetes leányát adta nőül, mire a helyhatóság a nép kényszeritett örömkiáltásai között ezt Florencz örökös herczegének nyilvánitotta (julius 5).

A szabadság maradványai felette kellemetlenek valának azokra nézve, kik polgártársaik gyülöletét magukra vonták. Filippo Strozzi sürgette a pápát, hogy a népies kormány maradványait törölje el; Vettore azt tanácsolta neki, hogy egyedül a zsoldosokban bizzék, vagy, a mi még jobb, poroszlóiban; Acciajuoli azt ajánlotta, hogy az ellenséget és a várost el kell szegényiteni és összeesküvéseket koholni, hogy ekként a császár Florencz ellen felingereltessék; Guicciardini azt mondá a pápának, hogy hasztalan igyekszik a kormányt népszerüvé tenni, azért legjobb lenne a gazdagokat és az értelmiséget a néppel összekeverni, hogy igy elismerjék, miként csak a Mediciekre támaszkodva lelhetik fel üdvöket [1]).

---

[1]) Guicciardini hirének sokat ártott *Florencz kormányáról* irt s köztudomásra jött beszéde, mellyben a többek közt ezeket mondja: Én két fő nehézséget tapasztalok. Az első abban áll, hogy alkotmányunktól a város lakosainak legnagyobb része elidegenedett, kik általában bárminő engedékenység és jótétemények által sem nyerhetők meg. A második az, hogy államszerkezetünk oda fejlődött, hogy nagy jövedelem nélkül fön nem állhat, ennek fő részét pedig városunk állitja ki, melly annyira ki van merülve, hogy ha a még fönmaradt ipart növelni nem igyekszünk, minden kiesik kezünkből; azért szükséges különös tekintettel lenni az iránt, a mi ismét akadályozta azon hathatós gyógyeszközök használatba vételét, mellyek különben az első nehézség elháritására alkalmasak lettek volna. Ha ezen indok nem állja utunkat, mindent ujból kezdhetnénk, nem lévén sem hasznos, sem okos dolog szánalommal viseltetni azok iránt, kik roszat okoztak és a kik, mint tudjuk, mihelyt tehetnék, még több roszat okoznának, de mennyivel több jövedelme van a városnak, annyival hatalmasabb feje, csakhogy ura legyen annak; és a jövedelmet minden nap kevesiteni az által, hogy az alattvalókat a teher viselése alól kiveszszük, nem szerencsés gondolat . . .

„Én szükségesnek látom ezen nehézségek között evezni, mindig eszünkben tartván, miként életben kell tartanunk a várost, hogy annak hasznát vehessük, és hogy az, a mit az ember e végből más időre szándékoznék föntartani, csupán elhalasztassék s ne elfeledtessék, azaz folytonosan azon czél felé kell haladni, mellyet az ember magának egyszer kitüzött s azalatt minden alkalmat fel kell használni, hogy barátainkat megszilárditsuk, azaz párthiveket szerezzünk, mert a mint az emberek most meg vagynak szorulva, maguknak kell kezdeményezni, javaslatba hozni és fölmelegiteni mindazt, mi az állam biztonságára czéloz, nem várván, hogy arra felszólittassanak, mint talán az most történik. Igaz, hogy barátaink kevesen vagynak, de sokan ollyanok, kik ha egészen nem bolondok, belátják, miként Florenczben nem lehet megmaradni, ha ottan a Medici ház fön nem áll; jóllehet mi velünk nem fog az történni, a mi a harmincznégygyel, kiknek csupán

Kelemennek tehát, kinek mi sem feküdt annyira szivén mint Florencz sorsát családjához kötni [1]), csak meg kellett parancsolnia

---

személyes ellenségeik valának és tizenkét vagy tizenöt év alatt azok nagyobb részétől is megszabadultak. Nekünk az egész nép ellenségünk, az ifjak inkább mint az öregek, annyira hogy nekünk száz éven át van mitől félnünk, ugy hogy kénytelenek vagyunk minden intézkedés után sohajtozni, melly az államot biztositja, bárminő legyen is az . . .

„Nem könnyű dolog valamelly államot biztossá és erőssé tenni; erre nézve a többek közt szükséges, hogy a kitüntetések és előnyök olly modorban adassanak, miként az, ki ezekben részesül, annyira gyülöletessé legyen a közönség előtt, hogy kénytelen legyen meggyőződni arról, miként a nép-kormány alatt nincs személybiztonsága, a mi nem annyira abban áll, hogy többé vagy kevésbbé majd megereszszük a kormány gyeplüjét, majd pedig visszahuzzuk s hogy a régi minták mellett maradjunk vagy ujakat keressünk, mint inkább abban, hogy azokat ugy egyeztessük össze, miként azokból ezen eredmény származzék, ami elé nagy nehézséget gördit szegénységünk és nyomasztó helyzetünk . . .

„A köztársaságnak herczegséggé való átalakitása szerintem jelenleg sem nagyobb hatalmat sem nagyobb biztosságot nem kölcsönöz az állam fejének, ez különben is ollyas dolog lévén, hogy annak akkor is, midőn ideje eljő, mintegy magától kell átalakulnia, és különösen olly viszonyban hozni az államfőt alárendeltjeivel, minő a fő és a test többi tagjai között létezik, azaz hübéreseket kellene alkotni, mert kevés barátra teszünk szert, ha mindent magunkhoz rántunk, s nem látom át, miként lehetne ezt megtenni anélkül, hogy a jövedelmet meg ne csonkitsuk, vagy a város iparát tönkre ne tegyük. Az eszközök illy szükében én legczélszerübbnek tartom a mostani tanácsokat megszüntetni és egy, kétszáz polgárból álló helyhatóságot (balia) alakitani, csak bizalmas embereinket tévén be abba . . .

Röviden, minden dologban azon elvet tartanám szem előtt, hogy előnyökben csak azok részesittessenek, kik embereink, kivevén azokat, kik nagy hasznunkra lehetnek. A többiek nem csak hogy haszon nélkül alkalmaztatnának, de még kárt is okozhatnának.“ *Lett. di Pr. a Pr.* III. 124.

[1]) A pápa Rómában Nerli-nek ezeket mondá: Mihelyt jónak látod, meg fogod mondani részünkről ama polgároknak, hogy mi körülbelül már életünk huszonharmadik órájához jutván, szándékozunk sőt elhatároztuk halálunk után olly helyzetben hagyni hátra családunkat, hogy azok jövője Florenczben biztositva legyen. Mond meg azért ama polgároknak, miként városunkban olly kormányforma fog életbe léptetni, hogy ők abban ugyanazon veszélyeknek legyenek kitéve, mellyeknek családunk, s hogy arról is gondoskodva van, miként családunk ugy ne járhasson, mint 1494-ben és 1527-ben, hogy t. i. csak mi üzessünk el, azok pedig, kik az állam jótéteményeit velünk együtt élvezték, szépen házaikban maradjanak, a mint akkor valóban ott is maradtak. Szükséges tehát, miként a dolgok olly formán intéztessenek el, hogy el kellvén veszteni államunkat, mi és ők együtt költözzünk ki onnét; és meg fogod mondani ama polgároknak világosan, ugy hogy megértsék, miként ez a mi szándékunk és határozott akaratunk. Más részről igazságosnak és méltányosnak találjuk, hogy arról is legyen gondoskodva, miként barátaink, kik családunk sorsához kötik a magukét, az állam részéről mindazon jótéteményekben részesüljenek, mellyek őket a méltányosság törvényei szerint megilletik.“

ezen nyomorultaknak, hogy a kormányt átalakitsák, és ők végrehajták (1532 april 27), eltörülvén a különbséget a nagyobb és kisebb mesterségek között s a törvény előtt egyenlőknek nyilvánitván a polgárokat; a hivatalokat többé nem város-negyedenként osztották ki, a kiváltságokat, az elnyomott nép ezen utolsó menedékét megsemmisitették, s Alessandro Medicinek teljes szabadságot engedtek arra, hogy szörny lehessen.

Károly és Ferencz közötti harmadik háboru.

I. Ferencz, ki saját érdekének olly aljasan feláldozta Olaszországot, megszabadulván a veszélytől nem tudott megnyugodni Milano elvesztésén. Hogy tehát V. Károlyt boszanthassa, segitséget küldött a német protestánsoknak és a schmalkaldi szövetségnek. Más részről szövetségre igyekezett lépni VIII. Henrikkel és Kelemen pápával, s hogy ezt a császártól elvonhassa, másodszülött fiának Henriknek II. Lorenzo Medici leányát Katalint kérte meg nőül, mi által annyira megtisztelve érezte magát e család, hogy a pápa ez ügyben alkudozandó személyesen ment Marseille-be, vőféllé aljasitván magát, bármennyire szenvedett is ez által a pápai méltóság.

Ugyancsak Ferencz (1533) Merveille Albertet Milanóba küldé, hogy Sforza herczeget a legnagyobb titokban a szövetségbe való lépésre birná. Ez nem volt attól idegen, de mindig félvén pártfogóitól, mihelyt azt hivé, hogy felfedeztetett, gyilkosság ürügye alatt a követet elfogatja s lefejezteti. Nem sokára ezután Sforza is meghalt, senki által sem szánatva (1535), s a császár a herczegséget mint megürült hübért elfoglalta. Ekkor Ferencz, ki már követének kivégeztetése miatt nagy zajt ütött, feleleveniteite igényeit, mellyekről a cambray-i szerződésben csak Sforza javára mondott le, és III. Károlynak, a császárhoz szitó savoyai herczegnek birtokait lefoglalta.

V. Károly, hogy Olaszországban nagy hadsereget ne kelljen tartania, az olasz államok között, Velenczét kivéve, egy szövetséget szervezett, mellynél fogva annak tagjai bizonyos hadilletéket bocsátanának Leyva parancsnoksága alá, a rabló és vérszomjazó csapatok Moreába és Siciliába küldetvén. Midőn a tunisi hadjáratból dicsőséggel és adóssággal terhelve visszatért volna s a Francziaországban történtekről értesülne (1536), haragra lobban és ismét kihivja a királyt és kinyilatkoztatja, hogy őt országa legszegényebb nemesévé fogja tenni, s fenyegetését valósitandó Lombardiában a németekből, spanyolokból és olaszokból nagy sereget gyüjt, avval Francziaországba törendő, mellynek főuri jószágait már ki is osztotta kegyenczei között, Paolo Giovió-nak pedig azt mondá: „Élesitsd arany tol-

ladat, mert nagy dolgokat fogsz avval megirni.“ Midön azonban egy franczia fogolytól azt kérdené, hány napi járás Párizs a határszéltől, ez igy felelt neki: „Tizenkettő, de ugyanannyi csatával.“ A csillagjósok azt jövendölvén neki, hogy Leyva lenne Francziaország meghóditására rendeltetve, legbölcsebb tanácsosainak ellenére ezt nevezte ki serege fővezérévé, ki Provence-ba csakugyaan be is tört. De itt a falvakat lakosok nélkül, az erődöket lerontva s az élelmi szereket elpusztitva találván, miután az éhség és betegség által huszezer emberöket és köztök Leyvát is elvesztették „s igy megtanulták volna, mi legyen a nejeiket, gyermekeiket, házaikat és templomaikat védelmező franczi ákkal saját földjökön harczolni“ [1]), kénytelenek voltak Marseille alul elvonulni s a parasztok boszujától üldöztetve Genuába és Barcellonába visszatérni.

Német-Alföldön sem volt a császár fegyvere szerencsésebb; ezalatt azonban Solimán Magyarországba ütvén és Nápolyt pusztitván, az uj pápa III. Pál fegyverszünetet eszközlött (1538). Károly, ámbár az amerikai aranybányák ura, mindig pénzszükében lévén, a spanyol cortes pedig azt neki adni nem akarván, miután e mellett az uj adó behozatala miatt Gent is fellázadt, söt katonái is, kiket nem fizethetett, zavarogni kezdettek, örömmel beleegyezett a Nizzában tiz évre megkötött fegyverszünetbe (junius 18), mellynél fogva a hadviselő felek a tényleg birtokukban levő tartományokat megtarthatták.

A két király, kik olly elkeseredettséggel a legpiszkosabb vádakkal illették egymást, most néhány napot békésen töltöttek együtt Aigues-Mortes-ban. Ezután Károly a genti lázadást elnyomandó Francziaországon keresztül a hely szinére sietett (1539). Ferencz ekkor visszafizethette volna a kölcsönt Károlynak s fogságba ejthette vagy kedvezőbb feltételek elfogadására kényszerithette volna öt, a mitől e tettét megbánó császár valóban félt is, de a franczia király nem volt annyira aljas, hogy ezt megtegye, habár az neki tanácsoltatott is [2]).

Károly a francziák nagylelkűségét gyengeségnek hitte. Párizs-

---

[1]) Du Bellay.

[2]) Triboulet I. Ferencz hires bohócza egy táblácskára fel akarta jegyezni azon bolondok neveit, kikkel találkozott. A többek közt oda irta V. Károly nevét is. Midőn Ferencz okát kérdezné, azt felelte: Azért, mert Francziaországon keresztül mer utazni. — De ha én megengedem, a nélkül, hogy bántanám? — Akkor az ő nevét letörlöm, s a tiedet irom helyére.

ban, hol a város kulcsai eléje vitettek, királyi pompával fogadtatott, s a város által egy életnagyságban készült ezüst Herculessel ajándékoztatott meg; ennek daczára azonban az iránta tanusitott vendégszeretetet az udvaronczok megvesztegetésével akarta meghálálni. Egy nagyértékü gyürüt elejtvén, az azt kézbesiteni akaró D'Etampes herczegnőnek azt mondá: Igen szép kezekben van; Anne de Montmorency marsalnak szavát adta, hogy Milanót a király egyik fiának átengedi, csak ott léte alatt az szóba ne hozassék. Hittek neki s az udvar egészen St. Quentinig kisérte. Itt a király által igéretére emlékeztetvén, Károly habozott, s e helyett késznek nyilatkozott leányát Máriát a király másodszülött fiának eljegyezni s jegyajándokul Német-Alföldet átengedni, Milanót pedig fiának Fülöpnek adományozta.

Ferencz látván, hogy a háboru elkerülhetetlen, a török sultánnal és Velenczével szorosabb frigyre kivánt lépni (1541), de követei utközben meggyilkoltattak, anélkül azonban hogy irományaik kézre kerittettek volna. Károly hirtelen három hadsereg által támadtatott meg, Perpignan alatt, Artois- és Luxemburgban, a török hajóhad pedig azalatt a tengerpartokat pusztitotta és Nizzát ostromolta (1544 april 11). Nyolcz évi háboru után D' Enghien herczeg Ceresoles mellett először csatázik, hol a Ferencz által szervezett gyalogság kitünőnek bizonyult be; a császáriak szétveretnek s egész Monferrato elfoglaltatik, söt Milanót is kézre lehetett volna keriteni, ha Ferencznek saját országát nem kell féltenie.

Eközben a kereszténységet méltó boszuság fogta el annak láttára, hogy a liliomok és félhold egymás oldala mellett küzdenek [1]), és VIII. Henrik s Németország Francziaországnak hadat üzentek. A szövetségesek Lotharingián és Calais-n át Francziaországba törtek s Párizs felé tartottak, a mi végzetteljes lehetett volna Ferenczre nézve, ha a pénz és élelmi szerek hiánya, mint rendesen, a hadsereget utjában fen nem tartóztatja.

Crêpy-i béke.

A háborunak azonban véget vetett a Crêpy-ben létrejött béke (szeptemb. 18), mellynél fogva Ferencz Artois- és Flandriáról, ugyszintén Nápoly iránti igényeiről lemondott, ezenkivül visszaadta azt, amit Savoyából a nizzai fegyverszünet után elfoglalt; Károly viszont

---

[1]) A savoyai herczeg ily feliratu érmet veretett: *Nicea a Turcis et Gallis obsessa.*

lemondott Burgundiáról [1]). VIII. Henrik még két évig folytatta az ellenségeskedést, mignem Boulogne-t a részére fizetendő két millióért zálogul megkapta. Eszerint a Károly és Ferencz közötti hosszu küzdelem anélkül végződött, hogy valamellyik félnek hasznot hajtott volna, mig ellenben a népekre annyi szerencsétlenséget árasztott s ezenkivül Európát a törökök megrohanásának is kitette. Az Olaszországhoz formált igények Francziaország feldaraboltatását vonták magok után, mig ha azokról lemond, benső erejét nagyban neveli. Károlynak annyi öröme volt, hogy ellensége foglya lett s előtte szabadságáért rimánkodott, Francziaországból azonban csak egy talpalattnyi földet sem kapott, s emellett ennek ellenszegülése nagy terveit dugába döntötte. Midőn Ferencz nem sokára ezután elhalt, Károly Németország ügyeivel volt elfoglalva; ezalatt a nemzetiségi gyülölségek csak lappangtak, nemsokára még nagyobb hévvel kitörendők.

Olaszország négy nagy háboru által tökéletesen kimerült. Az első, mellyet VIII. Károly inditott, nem eszközlött egyebet mint a politikai fondorkodások megkettőztetését s ezenkivül fölfedte az egység erejét ugyszintén föntartásának lehetlenségét. A második vagyis a Katholikus Ferdinánd és XII. Lajos közötti háboru szétzúzta az egyensulyt és a politika gépezetét azáltal, hogy Olaszország legszebb részeit idegenek kezére juttatta. Az I. Ferencz és V. Károly közötti harcz következtében az egész félsziget spanyol befolyás alá került, hol most legfelebb a győzők czivakodtak annak dirib-darabjai felett. A negyedikben egyedül Piemontot árasztották el a francziák és császáriak, hol ezen idegenek a vitézségben és kegyetlenségben egyenlően vetélkedve városokat és tartományokat foglaltak el egymástól, sokszor azokat előbb egészen elpusztitván.

Alessandro Medici.

Florenczben Alessandro de' Mediciből, ki eleinte a város előtt, miután ezt az idegenek gyülölt zsarnoki uralmától megmentette, kedvességben állott, olly kicsapongó férfiú lett, minőt ifjukori feslettsége előre gyanittatott. Idegen fegyverek által a köztársaság élére állittatván, alattvalóit ellenségeinek tekintvén, azokat, kik az ő előnyére az alkotmány korlátait lerontották, megvetvén, s magát poroszlók által környeztetvén, huszonkét éve hevének szabad utat engedett. Azután egy fellegvárat épittetvén s mindenkit, kinél fegyver találtatnék, halállal fenyegetvén, kémrendszere s egyik-másik kivégeztetése

---

[1]) Itt végződik Paolo Giovio történetirása.

által egészen kioltotta a florencziek vig kedélyét, melly ezen országnak kiváló jellemvonását képezi [1]). Alatta a szépmüvészetek és tudományok, Florencz második élete, mindinkább alásülyedtek; a családok nyugalma iránt mi kimélettel sem viseltetett; feslettségét sem az öltözet, sem a kolostor szentsége nem fékezte, kéjvágya kielégitésében nem- s kor-különbséget nem ismert, s különösen azok üldözésében s megalázásában lelte fő kedvét, kik a szabadság barátai valának és a nép előtt tiszteletben állottak. Udvaronczai és katonái vetélkedtek utánzásában s a folytonos dobzódások között magok a florencziek is el látszottak feledni dicső multjokat [2]).

Unokatestvére Ippolito de' Medici bibornok irigyelte tőle méltóságát, mellyre ő magát hitte jogositva, de Alessandro (1535 au-

---

[1]) Alessandro herczeg Florencz korlátlan urává emeltetvén, a várost általában szomoruság és elégületlenség fogta el. A nép és a kézi munkájok után élő alsóbb rendü polgárok és mesteremberek nagy része munkát nem kaphatván s igy semmit sem kereshetvén, emellett pedig az élelmi czikkek felette drágák lévén, rendkivül szomoruak és levertek valának. A népies származású polgárok gyötörtetve látván magukat, és kinek atyja, kinek gyermeke, kinek ismét testvére kiutasitva vagy számüzve lévén, és minden perczben uj kényszer-kölcsöntől, vagy adótól félvén nem merték magukat mutatni, s nem csak hogy dolgaikhoz nem láttak vagy uj üzletet nem nyitottak, de még a meglévőket is bezárták s vagy nyári lakjaikba vagy a templomokba huzódtak, részint valóban szegények lévén, részint annak tettetvén magukat. A golyósok (a Mediciek hivei) belátván megcsalattatásukat — ámbár mint rendesen történni szokott későn — egymás szemébe néztek, a nélkül hogy valamit szólnának; ők ugyanis azon hiedelemben voltak, hogy a herczegnek inkább társai mint szolgái lesznek, s hogy Alessandro megelégedvén a herczegi czimmel, s beismervén, hogy felemeltetését nekik köszönheti, kényökre hagyandja őket és nem fog, miként a közmondás tartja, a bika alatt is bornyut keresni. De ő jóllehet még nem volt huszonkét éves, már természeténél fogva élénk és éles belátásu lévén s azonkivül Kelemen pápa által oktattatván s a legokosabb emberek egyike, a capovai érsek által vezettetvén, mindenre kiterjesztő figyelmét, és azt akarta, hogy minden ügy eléje vitessék. Átalánosan rosz vért csinált mindenkiben még azon körülmény is, hogy nem a köztársaság tisztviselőinek palotájok de a Mediciek háza látogattatott a polgárok által, kikkel az minden perczben tömve volt; az egész népet rémülettel töltötte el az őrség (szokatlan dolog Florenczben), melly a herczeget szüntelen környezte, s melly egy hosszu nyélre alkalmazott s a tetején két széles és éles águ vassal ellátott lándzsa alaku fegyvert viselt. . . ." **Varchi.**

[2]). „Nevezetessé lett azon tél a Mediciek barátai által magán házakban adott fényes estélyek által, hova a város legszebb és legelőkelőbb fiatalságát meghiván, az egész éjt vigságban töltötték. A herczeg is megjelent őket mulattatni, álöltözékben ugyan de ugy, hogy mindenki által fölismertetett. Ezen vendégségek költségei olly magasra rugtak, hogy városunkban az idáig példátlan volt, miután azok egyike sem került kevesebbe hatszáz scudónál, három pedig az ezret is megütötte. **Segni**, VI. könyv.

guszt. 10) rövid időn méreg által menekült meg tőle, „Hadd lássák, mondá, hogy nem hagyunk magunkkal játszani.“ Filippo Strozzi Clarice Medici férje, épen olly jeles katona mint diplomata, s emellett nemcsak leggazdagabb magán-ember Europában, de valódi példánykép is a tudományosságnak és udvariasságnak, Alessandrohoz szegődött és hogy magát egészen hozzája alkalmazza, rosz tanácsokat adott neki; de a herczeg gyanakodóvá lett irányában, és leányában Lujzában akarta őt meggyalázni, kit midőn vétkes vágyainak megnyerni nem birt volna, megmérgezett. Filippo megmaradt családjával előbb Rómába azután Francziaországba menekült, és Kelemen pápa halála után ő és a többi számüzöttek saját és hazájok panaszait a Mediciek iránt gyülölettel viseltető III. Pál pápa elé terjesztették, s egyszersmind V. Károlyt követeik által nyomoru helyzetökről és a herczeg ocsmány tetteiről értesitették, nem kimélvén a pénzt, hogy az udvaronczokat magok részére megnyerhessék (1535). Károly kihallgatta őket s jó indulatot mutatott, de félvén egy guelf köztársaság visszaállitásától, elfogadja a zsarnok mentségét, mellyet Guicciardini megbélyegzett ékesszólása, négyszázezer forint, és a herczegnek V. Károly természetes leányával kötendő házassága támogatott. Midőn tehát a császár csak jelentéktelen és bizonytalan reformokat hozott volna javaslatba, a számüzöttek azt felelték: „Nem azért jöttünk Felségedhez, hogy megkérdezzük, minő feltételek alatt szolgáljunk, sem azért, hogy bocsánatot kérjünk azokért, miket hazánk szabadsága érdekében véghezvinni jónak láttunk, de azért, hogy szabadságunk teljes visszaállitását kérjük, melly nekünk 1530-ban megigértetett.“

A florenczeik tehát minden reménytől meg valának fosztva, midőn egyszer a boszu s evvel a segély onnét érkezett, honnét azt legkevésbbé várták volna. A polgári származásu Mediciek közöl két ág volt még életben, ezek egyikéhez tartozott Cosmo, a másikhoz pedig Lorenzino, egy tanult de kicsapongó életü ifju, ki a herczegnek kéme, társa, minisztere és nőkeritője vala. Ez szerelmi féltékenységből, szégyenérzetből, vagy épen hirvágyból arra határozta el magát, hogy öveinek becsületét egy nagyszerü tett által fogja visszaszerezni, mellyet ő az általa tanulmányozott classikusok gondolkozásmódja szerint itélt meg. Már Rómában kedves foglalkozása volt a régi zsarnokok szobrainak lerontása, miért Kelemen, ki őt igen szerette, kész lett volna őt felakasztatni; későbben magát a pápát akarta meggyilkolni, de az neki nem sikerült. Egy alkalommal a herczeget egy falról, hová együtt másztak fel, letaszithatta volna, de

nem tette, mert attól tartott, hogy azt véletlenségnek s nem az ő szántszándékos tettének fogják tulajdonitani. Most tehát Alessandrót azon ürügy alatt, hogy a szép Soderini Katalint, Lorenzónak anyai nagynénjét, ki után a herczeg már régen ólálkodott, szobájában találandja, magához csalta, s öt ottan bizonyos Michele Tavolaccino által, kit az akasztófától azon föltét alatt mentett meg, ha mindenben felajánlja neki szolgálatát, meggyilkoltatta (1537 január 6).

Lorenzino senkinek sem szólt erről, a számüzöttekkel sem volt érintkezésben, s nem is kisérlette meg a népet fellázitani, hanem a tett végrehajtása után Velenczébe szökött, honnét egy szép beszédet bocsátott közre, abban tette hősiességét bizonyitgatván. De ha néhány tudós megtapsolta is az uj Harmodiust, s ha a számüzöttek „az egekig magasztalták is dicséreteikkel, nemcsak Brutushoz hasonlitván őt, de még annak eléje tévén“ (Varchi), a világ nem látott egyebet tettében, mint rendkivüli vágyat a hirnév után; ő maga pedig nyugtalanul tébolygott, mignem néhány orgyilkos a fejére kitüzött jutalmat elnyerni ohajtva, öt Velenczében meggyilkolta [1].

Florenczet ezen esemény készületlenül találta, és jóllehet a siránkozók (Piagnoni) ismét felemelték fejöket, Isten ujját látván e tényben, s noha a kézmüvesek látván, hogy mennyire sietnek a nemesek a kormányt kezökbe ragadni, felkiáltottak: „Ha ti nem tudtok vagy nem akartok tenni, engedjétek, hogy mi tegyünk“, senki sem használta fel a kedvező pillanatot, melly a győzelmet annak biztositandotta, aki jobban sietett; a számüzöttek nem valának felkészülve, Cybo bibornok, a herczeg első ministere pedig őrködött, hogy változás ne történjék. A tanácsgyülés Guicciardini beszédének hatása s az őrség parancsnoka Vitelli tábornok fegyvereseinek nyomása alatt elhatározta Alessandrónak utódot adni, és a polgári származásu Cosmo de' Medici, Giovanni-nak a fekete sereg vezérének tizennyolcz éves fia, különben jóindulatu ifju, a florenczi köztársaság fejévé kiáltatott ki (január 9). Guicciardini ugyanakkor, midőn az egyik leányával jegyben járó Cosmo mellett pártoskodott, a tekintélyesebb polgárok iránt is érdeklettnek akarván magát mutatni, azt inditvá-

---

[1]). Segni, ki különben Cosmo iránt jó indulatot tanusit, beszéli, (XII. könyv.) hogy jól ismerte a gyilkosok egyikét, a volterrai származásu Beba-t, „ki ezen tettével kérkedvén azt ugy mondá el mint valami dicséretre méltó tényt. . . . És ők Cosimo herczegtől nem akarván a kitüzött jutalmat elfogadni, mindegyik háromszáz scudó évi járandósággal és kapitányi ranggal láttatott el, a miből azután Volterrában kényelmesen élhettek, s vigadhattak a vér dijából.“

nyozta, hogy a köztársaság uj feje elé olly megszoritó föltételek szabassanak, minők a velenczei dogék elé; de Vettore katonaként kinevette az ugynevezett megszoritásokat s azt mondá: „Ha őröket, hadsereget és várat adtok kezébe, mire való eléje bizonyos határt szabni, mellyen tul ne léphessen?“ Cosmo egy hónap alatt csakugyan elfeledte az eléje szabott föltételeket és barátait [1]). Guicciardini, miután Cosmo igérete ellenére leányát nőül venni nem akarta, számitásában kijátszatva felkiáltott: „Csak gyilkoljátok meg a fejedelmeket, hogy helyettök azonnal mások támadjanak;“ Vettore pedig, kinek panaszkodott, ezt mondá: „Ugy kell annak, ki azon vétket követi el, hogy magának zsarnokot alkot, miután napjainkban egy ut sincs, melly annál kevésbbé rosz lenne.“

Eközben a számüzöttek egymással csatlakozva hazájok ellen indultak, ottan ujitásokat eszközlendők. Filippo Strozzi, ki a szabadság ürügye alatt a herczegségre vágyott [2]), nagyszámu zsoldosaiban, a francziákban [3]) és összeköttetéseiben bizva a guelf Cancellieri-k és ghibellin Panciatici-k között megoszlott Pistoją-t megtámadja, de Vitelli, ki Cosmót a császár iránti hüségben megtartandó a florenczi fellegvárat elfoglalta, s emellett temérdek kincset rabolt össze, Montemurlo mellett rajtok üt (auguszt. 2), a vezéreket elfogja s a többieket szétugrasztja. Baccio Valori, hazája szerencsétlenségének oka, fia, Antonfrancesco degli Albizzi és más köztársaság-pártiak kinpadra vonattak és kivégeztettek, s a hóhér minden reggel négynek üté le

---

[1]). „Másnap boltomba hozzám jő egyik Bettini és . . . mondja: hogy Cosimo herczeggé választatott, de bizonyos föltételek szabattak eléje, mellyek őt kötve tartván, nem fog kénye és kedve szerint uralkodhatni. Ekkor elkezdettem rajtok nevetni és mondám: Ezek a florencziek egy ifjut egy pompás paripára ültettek, azután ellátván sarkantyuval s a gyeplőt kezébe adván egy, virágokkal, gyümölcsökkel s mindenféle gyönyörüségekkel teljes mezőre vitték, s ekkor azt mondák neki, hogy bizonyos kijelölt határvonalon tul ne lépjen. Most mondja meg ön nekem, ki fogja őt visszatartani, ha ő azokon tul akar menni? A ki ura a törvényeknek, annak nem lehet törvényeket szabni.“ **Cellini**, *Vita.* — E pontnál végződik Varchi történetirása.

[2]). Ez vilagosan kitetszik azon adatokból, mellyeket Niccolini *Filippo Strozzi* czimü munkájához csatolt, különösen pedig Fr. Vettore-nek 1537-ik évi január 15-én kelt leveléből.

[3]) I. Ferencz Strozzihoz intézett s 1536-ik évi julius 6-án kelt levelében készznek nyilatkozik ő érte, barátaiért s Florencz szabadságáért mindent megtenni; „és biztos lehet ön, hogy ezen ügyet ugy fogom vinni, miként ön abból megismerhesse, mennyit óhajtok önért, barátaiért és az érintett Florencz szabadságáért tenni.“ (Lásd az idézett adatokat *Filippo Strozzi* czimü munkában.)

fejét, mignem a nép ennyi kivégeztetés láttára mozdulni sem mert; a többiek azután várfogságra küldettek. A gaz Vitelli-nek a császár egy hübérséget adományozott jutalom gyanánt.

Filippo Strozzit, kit ez azon czélból, hogy fiaitól pénzt csikarhasson ki, fogságban tartott és iránta egész udvariassággal viseltetett, Francziaország és a pápa melegen ajánlották a császár kegyébe, s ez meg is igérte, hogy meg fogja kimélni életét; Cosmo szünet nélküli kérelmére azonban beleegyezett, hogy kinpadra vonassék, ekként kisütendők, ha vajjon részes volt-e Alessandro meggyilkoltatásában. Mig Cosmo a vizsgálat eredményét, melly a hazafiság leple alá takart aljas dicsvágyakat hozott napvilágra, közzétette, a menekültek Filippo Strozzit ügyök Catojának akarták feltüntetni s azt hireszteltték róla, hogy bele unván a két és fél évi fogságba s nem lévén biztos, ha vajjon a kinzásnak képes leend-e ellenállani, megmetszé torkát s vérével ezt irta: „Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor.“ Alkalmasint a császár ügynökei gyilkolták meg, urokat ekként megkimélendők azon gyalázattól, hogy őt ellenségeinek kiadja; az öngyilkosság hire azonban nagyobb hitelre talált, mint a melly illendőbb volt olly férfiuhoz, ki „életében és véleményeiben a pogányság szellemét képviselte s aki a római köztársaság romlottságának idejében látszott születni.“ [1]) Fia Pietro Strozzi több derék honfitársaival együtt Francziaországba Katalinhoz, a koronaörökös nejéhez menekült, s ottan később nevezetes tábornagy vált belőle [2]).

---

[1]) **Niccolini**, *Strozzi*-nak az emlitett öngyilkosságot megelőzőleg irt *Élettörténetében.*

[2]) Brantome az ő *Élettörténetében* a többek közt ezt irja: „Le seigneur Strozzi quitta l'Italie et vint trouver le roy au camp de Marole avec la plus belle compagnie qui fut jamais vue de deux cent arquebusiers à cheval, les mieux dorés, les mieux montés, les mieux en point qu'on eût su voir, car il n'y en avoit nul qui n'eût deux bon chevaux qu'on nommoit cavalins, qui sont de légére taille, le morion doré, les manches de maille, qu'on portoit fort alors, la plupart toutes dorées ou bien la moitié les arquebuses et fourniments de méme, ils alloient souvent avec les chevaux légers et coureurs, de sort qu'ils faisaient rage; quelquefois il se servoient de la pique, de la bourghignote et du corselet doré, quand il en faisait besoin; et qui plus est, c'étoient tous vieux capitaines et soldats bien aguerris sous les bannières et ordonnances de ce grand capitaine Jeannin de Medicis, qui avoient quasi tous été a lui, tellement que quand il falloit mettre pied à terre, on n'avoit besoin de grand commandement pour les ordonner en bataille, car d'eux-même se rangeoient si bien qu'on n'y trouvoit rien a redire sat.“

V. Károly, daczára a fenálló törvényeknek és az általa szabott föltételeknek, Cosmót Florencz törvényes herczegének nyilvánitotta, amelly méltóságból az áruló családját örökre kizárta. Cosmo, ki eljárásaiban a császár tetszését tekintette sinórmértékül, ellenségeitől megszabadulván barátjaitól is csakhamar meg tudott menekülni. Guicciardini, Acciajuoli s mások, kik ezen tapasztalatlan gyermeket azon reményben emelték a trónra, hogy kormánya alatt majdan kedvökre garázdálkodhatnak, egyformán ki lettek téve a herczeg hálátlanságának s a nép gyülöletének. A Mediciek ekként fosztották meg szabadságától a várost, mellyet ők már száz év óta igyekeztek megrontani, s miután a herczegség nem volt összeegyeztethető azon democraticus formákkal, mellyek alatt Florencz eddig élt, korlátlan hatalom alá jutott. Cosmo minden hatalmat személyében öszpontositott, ő maga képviselte a tanácsot, ő maga a törvényhatóságot, ő maga rendelkezett az állam pénzügye felett. Ezután Károlynál kieszközlötte, hogy ez a várakból a spanyol őrséget eltávolitsa, s haderőt gyüjtött, avval megvédendő a tengerpartokat a törökök ellen, kik hogy Francziaországnak kedves dolgot tegyenek s az általok gyülölt császáron boszut állhassanak, Olaszországba valának törendők.

Lucca.

Florencz szabadságának megsemmisitése után Cosmo természetesen nem nézhette jó szemmel, hogy Lucca és Siena továbbá is szabadok maradjanak. Lucca szabadságát Cosmo ellenében megvédendő, békével türte annak kihivásait, s magát a császár pártfogásába ajánlotta. De Francesco Burlamachi-nak (1546) azon merész terv fogamzott agyában, hogy az olasz szabadságot uj életre támasztandja, és azon kevésszámú fegyveresekből, kik köztársasági elnöki hivatalánál fogva rendelkezése alatt állottak, egy kisded hadsereget alkotott, mellyhez azután Pisa, Pescia, Pistoja, Siena, Perugia s Bologna is csatlakoztak, lerázván az idegenek jármát, sőt az elharapózni kezdő Lutherféle eszmék befolyása alatt a pápát is megfosztván világi uralmától. Minden el volt intézve; a menekült Strozzi-k mindig hajlandók lévén Toscanában zavart idézni elő, pénzzel segitették őket; azonban egy áruló által Cosmónak, s ez által V. Károlynak feljelentetvén, a császár Burlamachi-t, kit a köztársaság kénytelen volt kiadni, Milanóban kivégeztette (1556). Ekkor Martino Bernardini inditványára a luccaiak elhatározták, hogy egyedül azon családok alkalmaztathatnak kormányhivatalokra, mellyek ezen tiszteletben már előbb is részesültek, és pedig ugy hogy azokat utódaikra is átszármaztathassák, „kizárván mindazonáltal azokat, kik Luccában ide-

gen atyától vagy vidéki személyektől születtek.“ Ekként a köztársaság aristocraticus jelleget öltött magára.

Siena.

Sienát Petrucci után Alfonso Piccolomini kormányozta, de V. Károly, ki itten védnöki jogot gyakorolt, annak zsarnokságát ürügyül használván fel, ministerét Granvellét ide küldötte (1541), ki ura meghagyása következtében az államot a császártól függő oligarchiává alakitotta át, a városba császári őrséget helyezett s a polgárokat lefegyverezte. Igy bánt V. Károly a testestül lelkestül ghibellin érzelmü várossal; söt később Diego Hurtado de Mendoza, az első spanyol törnetiró, vezérlete alatt sereget küldött oda és számára erősséget épittetett, hol azután a vérszomjazó és rabló csapat megszokott kihágásait szabadon folytatá.

De Cosmo Sienát magának, a pápa pedig unokaöcscse részére követelte, és igy a sienaiaknak, kik hasztalan kisérlették meg a népies kormány visszaállitását, s kik e mellett a népies pártok által folytonosan zaklattattak, nem maradt egyéb teendőjök mint magukat a francziák karjaiba vetni. Ezek, már különben is háboruba levén keveredve az osztrákokkal, de különösen Strozzi tábornagy által sürgettetve, hajóhadat küldöttek Olaszországba, melly a törökökkel egyesülve a tengerpartokat és szigeteket pusztitaná; roszabb gyógyszer mint maga a baj. Majd a városban kitört felkelés által támogatva ezt megszállották (1552), most is mint rendesen szabadságot igérvén, s az erősséget lerontották, ami a polgárokat olly igen bántotta. És ekként a sienai ügy francziák, németek, spanyolok, pápaiak és törökök közötti harczczá fejlődött. Cosmo, ki annyira gyülölte a francziákat, mennyire félt a spanyoloktól, mindent elkövetett, hogy a jelen zavarokat előnyére forditsa. A sienaiakat és francziákat alkudozások által elaltatva hadsereget gyüjtött, mellynek vezérletét azon Gian Giacomo Medicire bizta, ki a Lombardiában vivott harczokban annyi vérontást és pusztitást okozott, és aki V. Károly által marignanói őrgróffá neveztetvén, e czimen erős támasza volt a császáriaknak az utolsó hadjáratban. V. Károly német és spanyol serege által megerősödvén, azon ürügy alatt, hogy a francziákat akarja kiüzni, megtámadja Sienát (1553), melly csak csekélyszámu de bátor és elszánt fegyveresek által védelmeztetett, s kihirdette, hogy mindenkit felakasztat, ki valamelly erősségben várja be az első ágyuszót, s meg is tette azt. Ez által a sienaiak hazafiuságát a kétségbeesésig fokozta; minden talpalatnyi föld vérbe került neki, vérrel büntette a vitézséget, s azt mondják, hogy ez alkalommal ötvenezer

ember veszett el részint fegyver által, részint pedig éhség és halálos büntetés következtében. Az utazó, ki sohajtozva vándorol át e puszta s posványos helyeken, hol egykor buja növényzet s falvak díszlettek, még ma is átkozza ezen embertelen harczokat, ugyszintén Marignano és urai emlékét.

Pietro Strozzi, ki családja többi tagjaival Olaszországba sietett, itten utólsó szabad honfitársai mellett harczolandó, Florenczet ostrom alá vette, de Francziaország által, noha ez az olaszoknak egy zöld zászlót küldött illy felirattal: „Libertà vo cercando ch' è sì cara"[1]) csak gyengén támogattatván s a kipusztitott országban roszul élelmeztetvén, sőt Lucignano mellett serege szétveretvén (1554 auguszt. 2)[2]) nem volt képes a harczot tovább folytatni, és visszatért Francziaországba, hol mint az a legyőzöttekkel rendesen történni szokott, roszul fogadtatott, mignem vitézségével és állhatatosságával hirnevét és dicsőségét visszaszerezte.

Cosmo és Marignano Siena alatt folytatták kegyetlenségeiket; a városból az élelem szüke miatt kiutasitott harczképtelenecket oda visszaüzték, s akasztófával büntettek mindenkit, ki a városba élelmi szereket szállitani merészelne. Montluc a francziákkal erősen tartotta Sienát, melly ostromzárolva lévén olly inségbe jutott, hogy lakosai harminczezerről tizezerre olvadtak le; mindazáltal még ekkor sem csüggedtek el; sőt a nők is egész lelkesedéssel vettek részt a legfárasztóbb munkákban, mellyeket a közös haza gyermekeitől köve-

---

[1]) „Szabadságot hozok, melly annyira kedves." *Dante.*

[2]) Sz. István napján; a miért Cosmo a sz. István rendjét alapitotta.

„A hadsereg számbevétele után kitünt, hogy abból körülbelül tizenkétezeren hiányoznak, kik részint elestek, részint pedig fogságba jutottak. És ha az ember látta volna, hogy estve miként térnek vissza Sienába az annyi különféle nemzetbeli katonák kirabolva, megsebesitve, s annyira megcsufitva, s hogyan vetik magukat sirva az utczákon lévő padokra s alacsonyabb falakra, (mert midőn a kórház már annyira megtelt, hogy négyen is feküdnének egy-egy ágyban, sőt a lóczák, asztalok és templomok is tömve lennének, kénytelenek valának, mint mondám, az utczán levő padokra vetni magukat) lehetetlen lett volna könyüit visszatartania, látván ezen iszonyu vereséget. Szánalom fogott el mindenkit, ki látta, hogyan hemzsegnek az utczák a sebesültektől, vagy aki különösen a németek és francziák jajveszékeléseit hallotta, kik a lakosok könyörületességéhez fordulva innivalót, kevés sót, kenyeret vagy bort kértek, amiben amennyire lehetett, részesittettek is. És én hitelesen mondhatom, hogy száz embernél többet láttam egy falhoz támaszkodva könyezni ama szegény katonák iránti részvétből, kik illy mészárlásnak tétettek ki." **Sozzini**, *Rivoluzioni di Siena* 272.

telt [1]). Kifogyván élelmi szerei, de nem állhatatossága, ugyanazon feltételek alatt, mint Florencz huszonöt év előtt, megadta magát (1555 apr. 2.), mellyek azonban valamint akkor ugy most sem tartattak meg.

A franczia helyőrséget spanyol váltotta fel. Sokan Montluc-cal Francziaországba költöztek, némellyek pedig a főbbek közöl Montalcinó-ba menekülvén ottan egy ideig fentarták függetlenségöket, mignem a Chateau-Cambresis-ben kötött békeszerződés értelménél fogva ez is Florencz hatalmába került. Cosmo Sienát pénzzel, haderővel és saját gyalázatával szerezte meg, de II. Fülöp azt tőle elfoglalta s csak akkor engedte ismét át neki, midőn szüksége volt rá, ekkor is azonban csak azon feltétel alatt, hogy Toscana bizonyos tekintetben

---

[1]) Montluc emlékiratában nagy dicsérettel szól rólok: „Il ne sera jamais, dames sienoises, que je n'immortalise vostre nom, tant que le livre de Montluc vivra; car à la vérité vous estes dignes d'immortelle louange, si jamais femmes le furent. Au commencement de la belle resolution, que ce peuple fit de defendre sa liberté, toutes les dames de la ville de Siene se despartirent en trois bandes: la premiere estoit conduite par la signora Forteguerra, qui estoit vestuë de violet, et toutes celles qui la suivoient aussi, ayant son accoustrement en la façon d'une nymphe, court et monstrant le brodequin: la seconde estoit la signora Picolhuomini vestuë de satin incarnadin, et sa troupe de mesme livrée: la troisieme estoit la signora Livia Fausta vestuë toute de blanc, comme aussi estoit la suille avec son enseigne blanche. Dans leurs enseignes elles avoient de belles devises: je voudrois avoir donné beaucoup et m'en resouvenir. Ces trois escadrons estoient composes de trois mil dames, gentils-femmes, ou bourgeoises. Leurs armes estoient des pics, des pelles, des hottes et des facines. Et en cest equipage firent leur monstre, et allerent commencer les fortifications. Monsieur de Termes, qui m'en a souvent fait le compte (car je n'y estois encore arrivé), m'a asseuré n'avoir jamais veu de sa vie chose si belle que celle là. Je vis leurs enseignes depuis. Elles avoient fait un chant a l'honneur de la France, lors qu'elles alloyent à leur fortification. Je voudrois avoir donné le meilleur cheval que j'aye, et l'avoir pour le mettre icy.

„Et puisque je suis sur l'honneur de ces femmes, je veux que ceux qui viendront aprés nous, admirent et le courage et la vertu d'une jeune Sienoise, la quelle encore qu'elle soite fille de pauvre lieu, merite toutesfois estre mise au rang plus honnorable. J'avois fait une ordonnance au temps que je fus creé dictateur, que nul, a peine d'estre bien puny, ne faillit d'aller à la garde à son tour. C'est jeune fille voyant un sien frere, a qui il touchoit de faire la garde, ne pouvoit y aller, prend son morion, qu'elle met en teste, ses chausses, et un coulet de beuffle; et avec son hallebarde sur le col, s'en va au corps de garde en cest equipage, passant lors qu'on leut le roolle sous le nom de son frere: fit la sentinelle à son tour, sans estre cogneue jusque au matin, que le jour eut point. Elle fut ramenée à sa maison avec honneur. L'après dinée le signor Cornelio me la monstra."

Spanyolországtól függjön, s ezenkivül az orbitelló-i, talamone-i, portercole-i, montargentaro-i és santo Stefano-i kikötőket maga számára tartotta fen, mellyek Sienát a tengertől és kereskedéstől egészen elzárták.

Egy szóval, az idő és fejedelmek a köztársaságoknak halált esküdtek. Ezek daczára Velencze még fenállott egy ideig, hogy a kereszténységet a törökök ellen védhesse. Genua Andrea Doria által uj alkotmánynyal láttatott el.

Genua.

Azonkivül, hogy Genua „mint átalában egézz Olaszország" (Varchi) guelf és ghibellin pártra volt oszolva, lakosai még nemesekre és nem nemesekre, az utóbbiak polgárokra és pórokra, a polgárok ismét kereskedőkre és kézmüvesekre valának felosztva. Mindazon családok, voltak légyen bár nemesek vagy nem nemesek, mellyek a város ügyeire befolyást gyakoroltak, nem rokoni összeköttetés-, de érdek- vagy pártközösségnél fogva alberghi név alatt társulatokban egyesültek. A nép részint az Adorni részint pedig a Fregosi ghibellin házak partján állott, és egyetlen egy nemes vagy más guelf pártbeli sem juthatott tisztségre. De a közös szolgaság közelebb hozta egymáshoz az elnyomottakat s a pártok közöl a versenygés szellemét kioltotta. Most tehát az alkotmány módositására kinevezett tizenkéttagu tanács javaslata folytán megállapittatott (1528), hogy valamennyi régi birtokos családok egyenlő jogokat élvezzenek azon ghibellinekkel és nem nemesekkel, kik eddig a hivatalokat kizárólag magoknak követelték, és hogy ezek együttvéve gentiluomini nevezett alatt a nemességet képezzék, melly nevezet a spanyol hiuság befolyása alatt szebbnek tetszett a polgár nevezetnél; hogy továbbá minden család, melly Genuában hat nyilt házzal bir, egy társulatot (albergo) képezzen, mellyhez azután a kevésbbé vagyonos családok csatlakozzanak; s hogy végre az Adorni és Fregosi családnevek, mellyek a régi gyülölség emlékét megörökitenék, töröltessenek el. Hogy pedig egyes családok jövőre ne képviselhessék a pártokat, az emlitett társulatokba nemesek és nem nemesek, guelfek és ghibellinek vegyesen osztattak be.

Ekként huszonnyolcz társulat (alberghi) alakult [1]), mellyekből

---

[1]) A következők: Auria (Doria), Calvi, Cattani, Centurione, Cybo, Cicala, Fieschi, Franchi, Fornari, Gentili, Grimaldi, Grillo, Giustiniani, Imperiale, Interiano, Lercaro, Lomellino, Marini, Negro, Negroni, Pallavicino, Pinelli, Promontorio, Spinola, Salvago, Sauli, Vivaldi, Usodimare.

négyszáz senator választatott, kik a többi tisztviselők kinevezésével voltak megbizva. A kormányt a következő hatóságok képezték: egy, két évre választott doge, egy, nyolcz tagból álló köztársasági tanács (signoria), nyolcz községi tisztviselő (procurator) a beligazgatás, és öt syndicus az állam külügyei vezetésére, s ezeken kivül egy, száz tagból álló tanács, melly későbben megkétszereztetett és évenként választatott. Andrea Doria nem akarván doge lenni, Oberto di Lazzaro Cattaneo választatott azzá. Később a régi és uj nemesség, ugyszintén ezek és a nép között megujulván az ellenségeskedés, az uj társulatok nevei eltöröltettek s mindegyik család eredeti nevét vette fel (1576).

Ezen alkotmány mi befolyást sem engedett az alsóbb néposztálynak, sem a vidékieknek, kivévén, hogy érdemöknél vagy vagyonosságuknál fogva a társulatokba beléphettek; de jóllehet az aristocratia nagyobb hatalomra vergődött, a nép itt nem volt mindentől megfosztva mint pl. Velenczében, a miért is a genuai köztársaság nem vénült el annyira, és kétszáz év mulva is utálattal tudott eltelni azon szolgaság iránt, mellybe Olaszország már egészen beletörődött.

Mindazáltal nem volt kioltva a nemesek és nem nemesek közötti gyülölség [1]). Doriának, jóllehet visszautasitotta a fejedelem-

[1]) Uberto Foglietta saját védelmére mondott beszédében fölfedi az aristocraták egyenetlenségét és kevélységét (*Anecdota Uberti Folieta*. Genova 1838): Sed quid ego, ut sanguinem misceant, loquor, cum nobiles ab ipsa popularium consvetudine abhorreant, se seque ab eorum aditu, congressu, sermone sejungant, illosque devitent, perinde quasi illorum contactu se polluere, ac contagione contaminare formident? Quare separata loca et compita habent, in quae utriusque corporis juventus conveniat, cum alteri alterius corporis homines excludant. Quin etiam, cum forum unum esse, in quod omnes cives conveniant, necesse sit, ratione quadam assequuti sunt, ut forum ipsum dividant ac duo fora prope faciant; duae enim sunt porticus, in quas alteri ab alterius corporis hominibus separati conveniunt. Eadem quoque distinctio in juventutis sodalitatibus servatur, quarum multas nobiles instituerunt, in quas neminem unquam ex popularibus acceperunt, cum nonnulli, privatis necessitudinibus illis conjuncti, se admitti postulassent, sed ad repulsae injuriam, verborum quoque contumelias addiderunt, cum se degenerum sodalitate commaculaturos negarent, Jam vero, cum ad animos hominum accendendos major sit contemptus, quam injuriarum irritatio, dii immortales! quam despecti ab istis nostris nobilibus sumus, quam illi a nobis abhorrent, quam nos auribus et animis respuunt, quam contemptim de nobis loquuntur, in quanta convicia linguae intemperantia provehuntur, cum nos degeneres et rusticanos, non modo Genuae sed in aliis civitatibus appellant, perinde quasi Deorum genus, atque e coelo delapsi ipsi sint; exterosque, simulatque de aliquo ex nobis incidit sermo, etiam si alia res longe agatur, sedulo admoneant, hominem illum degenerem et ex infima plebe esse, nobilitateque sibi haudquaquam comparandum: neque sentiunt, se risui plerumque exteris esse, quos non pudeat

séget, jótéteményei és erényei bizonyos fensőbbséget biztositottak; a kikötőben saját hajói horgonyoztak, s valamint ezeken a szolgálatot ugy palotájában az őrséget tulajdon katonái látták el. Nem élt ugyan ezekkel vissza, de a genuaiak attól tartottak, hogy hatalmát unokaöcscsére, Giannettinó-ra akarja átszármaztatni, ki jeles tengerész de különben gőgös és kicsapongó életü férfiu volt, s e mellett nagybátyja hatalmával saját szenvedélyei kielégitésére élt vissza. Különös gyülölettel viseltetett ez iránt Gian Luigi Fiesco lavagna-i gróf, rakonczátlan és dicsvágyó férfiu, ki Francziaországgal, a pápával és pármai herczeggel egyetértőleg a császár müvét megsemmisiteni, s különösen Olaszországba a császári hatalmat tönkretenni tüzte ki feladatául. Az összeesküvés valóban kitört (1547 január 2); minek következtében Giannettino megöletett s a nép „éljen a szabadság"-féle felkiáltással összecsoportosult, de a zavarban Gian Luigi véletlenül a tengerbe fulván övéi elszéledtek, s Andrea Doria nem minden vérontás nélkül a csendet hazájában helyreállitotta és továbbá is őrködött felette, mig az Isten meg az ő személye felett őrködött, s megoltalmazta őt a gyilkoktól, mellyeket akkor épen ugy igénybe vettek a fejedelmek, mint az alattvalók.

III. Pál.

Még más véres forradalmakról is szükséges szólanunk, mielőtt Olaszországot azon álomkórságban hagynók, mellyre az idegenek uralma kárhoztatta. III. Pál pápa mit sem mulasztott el, hogy Cosmónak ártalmára lehessen, azon reményt táplálván, hogy Toscanát egészben vagy legalább annak egy részét fiának Pier Luiginak, vagy unokájának Ottaviónak megszerezheti. Az utóbbit V. Károly természetes leányával, Margittal Alessandro Medici florenczi herczeg özvegyével — ki meggyilkolt férje ékszereit és pénzét magához ragadta — házasitá össze, s előbb a castró-i és nepi-i, később pedig a camerinó-i herczegséget adományozta neki, ezt Guidubaldo d' Urbino-tól vévén el, kinek az házasság által jutott birtokába; de mindez nem elégité ki a császári vérből származott nőt. A fajtalan Pier Luigi-nak a velenczeiektől nobile czimet, a császártól nemességet és a novara-i őrgrófságot s jelentékeny évpénzt szerzett, maga pedig gonfaloniere-vé s a római szent birodalom fővezérévé nevezte ki őt, noha ez a hadi pályához épen semmi hivatást nem tanusitott s csak a fajtalanságnak élt, mellyet hitelt felülmuló mértékben gyakorolt. III.

---

foenus ac sordidiores quaestus exercentes, nobilitatis nomine, quam comprimere deberent, se commendare, haud ullam animae nobilitatis mentionem facere.

Pál csak sajnálkozni tudott ifjui könnyelmüsége felett, melly a világot irtózattal töltötte el, s hogy fényüzésének és dicsvágyának tápot nyujthasson, kénytelen volt államát kimeriteni. A perugiaiak, kik e miatt nyilt lázadásban törtek ki (1540), fegyveres erővel s halálos büntetésekkel csillapittattak le; a Colonnáktól államuk vétettek el.

III. Pál az Olaszország sorsa felett rendelkező zsarnokok czirógatásával akarta Sienát, vagy Milanót övéinek megszerezni, ami neki nem sikerülvén felkiáltott: „A történelemből, magam és mások tapasztalásából beláttam, hogy a szentszék csak akkor volt boldog és hatalmas, midőn Francziaországgal állott szövetségben.“ A pápa eme szándékai már előbb is kellemetlenül hatottak V. Károlyra, annál inkább most, midőn az Parmát és Piacenzát herczegi czimmel Pier Luigi-nak adományozta (1545 augusztus). Ezen városok a milanói herczegséghez tartoztak, mignem X. Leo magának engedtette át azokat, azért a császár nem örömest látta azokat más kezeiben, ezenfelül Ferrante Gonzaga, Milano kormányzója, személyes gyülölség által vezéreltetve nem szünt meg urát a pápa ellen ingerelni, ki viszont Károlynak ártalmára leendő, Fiesco összeesküvését támogatta, s midőn ennek szerencsétlen kimeneteléről értesült, felkiáltott: „Most már világosan látom, miként Isten akarja, hogy ezen császár az egyház és az egész kereszténység romlására felülkerekedjék.“ (Segni). Eközben Anguissola, Landi, Confalonieri és Pallavicino családok tagjai az osztrákok által ösztönöztetve vagy legalább bátoritva Pier Luigi ellen összeesküdtek s ennek palotájába törvén (1547 szeptemb. 10) a földet egy szörnytől megszabadták [1]). Piacenza szabadnak nyilvánitotta magát, de Ferrante Gonzaga a császár nevében még azon nap elfoglalta. Ottavio Farnese, a megöletett fia s V. Károly veje, még III. Pál pápa halála után is megtartotta Parmát, melly kisded tartomány nemsokára lángba volt boritandó Europát.

V. Károly és Francziaország közötti negyedik háboru.

II. Henrik V. Károlyt boszantandó, pártfogása alá vette Farnesét, és Charles Brissac tábornagy vezérlete alatt sereget küldött Piemontba, melly rendesen mindig első kénytelen az idegen betörések veszélyeit kiállani. Don Ferrante, kinek gőgös magaviselete és áskálódásai okozták e háborut, daczára annak, hogy az uj pápa III. Gyula [2]) segitséget küldött számára, kényszeritve volt Párma ostro-

---

[1]) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó jegyzete*-ket D) alatt.

[2]) Erről **Segni** XIII-ik könyvében ezeket mondja: „Szép dolog pápának

mával felhagyni s Piemontba sietni, hol a franczia katonák a féktelenkedő spanyolok és németekhez képest megtestesült angyalok valának (1551). Az olasz elégületlenek most ismét kitüzték a franczia zászlót, s Chioggiá-ban összegyülvén mind ent megmozditottak, hogy a császáriaknak ártalmokra lehessenek, evégből még a törököket is behiván Nápoly pusztitására. Örömest hallgatok az árulásokról, gyilkokról, mérgezésekről s megvesztegetésekről, mellyek most inkább szerepeltek mint valaha, s csupán azt emlitem meg, hogy Károly Alba herczeg vezérlete alatt nagy sereget küldött Olaszországba, s ezt ugyszintén az amerikai pénzt a genuai Doria szállitá ide a mi megrontásunkra. A milanói Medeghino csapatjaival a császáriakhoz csatlakozott.

Eközben IV. Pál, a nápolyi Caraffa család egyik tagja, lépett a pápai trónra (1555). Ez, daczára annak, hogy mint bibornok ájtatos és szigoru élete által tüntette ki magát, midőn pápává választatván megkérdeztetett volna, minő bánásmódot igényel személye irányában, azt felelte: „minőt egy nagy fejedelem"; és csakugyan a legnagyobb pompával koronáztatta meg magát, rendkivül fényüző lett s egyátalában világiabb, mint méltóságával összefért volna. Azt mondá, hogy V. Károly őt erkölcsi hidegláz által akarja megölni, de ő majd adand neki dolgot s megszabaditandja a szegény Olaszországot. Ezt egy hangszerhez hasonlitá, mellynek négy hurját Nápoly, Milano, Velencze és az egyházi állam képezi. „Valóban szerencsétlenek arago-

---

lenni, miután azonkivül hogy a lehető legmagasabb polczot foglalja el a keresztény fejedelmek között, kik előtte mindnyájan térdre borulnak, gyermekei, unokaöcscsei, szülői sőt távoli rokonai is azonnal nagy urakká lesznek, jóllehet eleinte származásukat sem ismerik. Ezen pápa bármellyik elődjénél inkább bebizonyitá tetteivel fentebbi szavaim igazságát; ő maga ugyanis nagyon közönséges családból születvén, a mint pápává lett, rokonait azonnal uralkodókká tette hazájokban. Egyik alacsony sorsban született teremtményének bibornoki kalapot s kövér javadalmakat adományozott. Unokaöcscsének Giambattistának Novarát adományoztatta, maga pedig a római szent birodalom fővezérévé nevezte ki őt; öcscsét Baldovinó-t Camerino örökös kormányzójává tevé és Rómában nagyobb méltóságra emelte, mint ha herczeg vagy Olaszország valamelly részének született ura lett volna. Avval sem elégedett meg, hogy nőtestvéreitől született Ascanio della Cornia és Vincenzo de' Nobili da Montepulciano unokaöcscseinek államokat és uralkodói czimeket osztogatott, s ezek testvéreit és gyermekeit bibornokságra emelte, később pedig fővezérekké s uralkodókhoz hasonló nagy urakká tette. A többi csodálatra méltó dolgok közül még megemlitem, hogy Ersilia, Giambattista Monti neje, Rómában tartózkodván, ottan olly nagy fényt üzött és olly nagy szerepet játszott, hogy a pármai herczegnő, a császár leánya, mielőtt Pármába távozott volna, alig kapott tőle audiencziát, midőn tiszteletét volt nála teendő!"

niai Alfonz és Lodovico milanói herczeg lelkei, kik elsők tevék tönkre Olaszország eme nemes hangszerét.“ Igy szólott egykor Navageróhoz, ki hozzáveti: „Sohasem beszélt ő Felségéről és a spanyol nemzetről, hogy azokat eretnekeknek, szakadároknak, Istentől elátkozottaknak, a zsidók és mórok ivadékának, s a világ sepredékének ne nevezte volna, sajnálkozván a szegény Olaszország felett, melly illy aljas és elvetemedett nemzetet kénytelen uralni.“

Minden lépten azon gyanu gyötrötte, hogy a császár élete után leselkedik, és a zavarban halászni akaró unokaöcscseitől, ugyszintén titkárától, a hazáját, Toscanát szabaddá tenni óhajtó Della Casa-tól ingereltetvén, a római hűbéreseket birtokaiktól megfosztotta, II. Henrikkel szövetségre lépett, s azon törte fejét, hogy Nápolyt és Milanót vagy erre ruházza, vagy maga részére megszerezze, a spanyolokat ezen országoktól megfosztottaknak nyilvánitván. Állitják, miként e végből a pápa alkudozásba is bocsátkozott a törökökkel és a lutheranus Brandenburgi őrgróffal; amazokkal, hogy a nápolyi és toscanai tengerpartokat nyugtalanitanák, evvel, hogy a császárt Németországban megtámadná; azt hivén, hogy minden eszköz jó, ha általa czélját elérheti [1]).

---

[1]) Bernardo Navagero a velenczei tanácshoz intézett s 1557-ki május 21-én kelt levelében eléadja, hogy IV-ik Pál pápa VIII Károly betöréséről szólván előtte, ez alkalommal következőleg nyilatkozott: „*Hinc omnis mali labes*, mert ezek kinyitották a barbároknak ama veszedelmes kaput, mellyet mi be akartunk zárni, de nem hallgattattunk meg, ugy hiszszük, bűneink miatt. Mi soha meg nem bánjuk, hogy mindent megtettünk, a mit tehettünk, sőt talán ennél többet is. Zürzavart hagyunk a jövő századokban azok számára, kik nem akartak bennünket támogatni, hogy mondják majdan, miként volt egy tehetetlennek látszó nyolczvan éves aggastyán, ki midőn azt hitték róla, hogy nem maradt már hátra más teendője, mint egy szegletben betegsége felett siránkoznia, bátorságot érzett magában Olaszország szabadságának visszaszerzésére, de épen azoktól hagyatott el, kiktől legkevésbbé várta volna; és ekként a velenczeiek és mások meg fogják bánni, hogy nem akarták felismerni a kedvező alkalmat, mellyben ezen jármot nyakukról lerázhatták volna, melly azon király alatt vette kezdetét, ki erényei miatt türhető volt, de később ama flamandokból és spanyolokból álló népség által váltatott fel, mellyben *nihil regium, nihil christianum*, s melly miként a dudva nem irtható ki többé azon helyről, hol egyszer gyökeret vert; nem ugy mint a francziák, kik ha dolgaikat elvégezték, eltakarodnak s nem maradnának ott, ha oda kötöztetnének is. Mi láttuk őket Nápoly és Milano birtokában, és egyszer csak eltüntek. Nem tudnak egy helyen maradni: *stare loco nesciunt*. Nemes követ, mi olly bizalmasan beszélünk veled, mint ha a magas dogevel, a köztársaság tanácsosaival vagy a keresztény népek fejeivel beszélnénk, mert tudjuk, hogy szavaink nem fognak nyilvánosságra hozatni. Végre mi soha nem bánjuk meg, hogy rövid életünk folyamában az Isten dicsőségére és a szegény Olaszország javára annyit fáradoz-

A pápának, hogy Olaszország megszabaditását czélzó nagyszerü tervét végrehajthassa, a többi fejedelmek támogatására lett volna szüksége, de Savoya még mindig ellenségeskedésben állott Franczia-országgal s ezért a császárra támaszkodott; Velencze rosz szemmel nézte a pápai állam növekedését; Cosmo attól tartott, hogy Sienát, melly után annyira sovárgott, a Caraffák fogják megnyerni; Ottavio Farnese még atyja meggyilkoltatása és országa felének bitoroltatása által sem keserittetvén el eléggé, a császáriakkal kibékült és szivvel lélekkel szolgálta azokat; magok a pápa unokaöcscsei is, kikben leginkább bizott, szeszélyeiket követve s erőszakoskodásaikat folytatva csak czélszerütlen tanácsaikkal s nyomoru eszközök ajánlásával támogatták a pápát.

Mindazáltal sikerült a pápának egy szent szövetséget létrehozni (1557), mellynek fővezérségét az engesztelhetetlen Pietro Strozzi vette át. A protestánsok ismét nagy örömmel látták, hogy a pápa és a császár s Katholikus király között ujból kiütött a háboru. Ennek hadserege Alba herczeg vezérlete alatt iszonyu pusztitást vitt véghez Segni-ben, s bizonyára Róma is uj vérengzésnek és sarcznak lett volna kitéve, ha védelmére a francziák elég korán meg nem érkeznek. De Guise herczeg, a franczia fővezér, a szövetségesek által nem támogattatott, söt Olaszországból csakhamar visszahivatott, a franczia nemesség virágával Német-Alföldre sietendő, hol a gróf Egmont és savoyai Philibert Emanuel németalföldi kormányzó vezérlete alatt álló spanyol hadsereghez tizenkétezer angol csatlakozott. A St. Quentin alatt vivott nevezetes csatában (augusztus 10) a francziák egészen szétverettek, ami Párizst iszonyu rémületbe ejtette. V. Károly, ki már ekkor a koronáról fia II. Fülöp javára lemondott s egy kolostorba zárkozott, értesülvén ezen eseményről, azt kérdé: „Fiam egész Párizs kapujáig vitte győztes seregét?“ s midőn azt felelték volna neki, hogy nem, felsohajtott és igy szólott: „Az én koromban, s illy szerencse mellett én nem állapodtam volna meg féluton.“

Fülöp ehelyett St. Quentint ostromolta, a mi II. Henriknek időt

---

tunk, mert az igazat megvallva mi munkás életet tüztünk ki magunknak és soha nem nyugszunk . . .“ A junius 28-ról kelt levélben eléadatik, miként a pápa a többek között igy szólott volna a követhez: „Emlékezzék meg ön arról, amit most mondok. Mi öregek vagyunk és a közel napokban, midőn Istennek tetszeni fog, elköltözünk e mulandó világból, de jöhet idő, midőn ön be fogja látni, hogy igazat mondottunk; adja Isten, hogy az kárunkra ne legyen. Mindakketten barbárok, és igen jó volna, ha otthon maradnának, és Olaszországban nem lenne más nyelv, mint a miénk.“

engedett, hogy uj erőt gyüjthessen. Guise herczeg Calais-t, — támogatva a városiak egyetértése, a tél és az ellenség hanyagsága, ugyszintén Pietro Strozzi [1]) vitézsége által — három hétnél kevesebb idő alatt bevette (1558), elüzvén az angolokat ekként a szárazföldről, hol kétszáz évig tarták fen magukat. Ezen események megváltoztatták az olasz ügyek állását és a pápa magára lévén hagyatva, kénytelen volt alkudozásba bocsátkozni. Alba herczeg, „ki még nem tapasztalta, hogy minő különbség létezik a világi fejedelmekkel és a pápákkal folytatott harczok között, kiktől végre is az ember mit sem nyerhet, söt költségeit is elveszti," (Giannone) azon volt, hogy a háboru folytattassék, de II. Fülöp kedvező feltételeket szabván a pápa elé, vele békét kötött.

Chateau-Cambresisi béke.

Eközben az általános béke iránt is megkezdettek az alkudozások, melly később Chateau-Cambresis-ben csakugyan meg is köttetett (1559 april 3), és idáig akartuk huzni elbeszélésünket, miután itt szünt meg az ellenségeskedés Ausztria és Francziaország között s itt jutottak az olasz ügyek azon álláspontba, mellyben egy ideig maradniok kelle. Itt állapittatott meg, hogy II. Fülöp nőül veendi Erzsébet franczia herczegnőt, s ujból lemondott Burgundiáról, II. Henrik viszont Nápolyról és Milanóról; és minthogy Fülöp szövetségeseivel épen nem gondolt, a német birodalom elvesztette Metz, Toul és Verdun-t, Angolország pedig Calais-t, melly a II. Henrik által fizetendő ötszázezer arany scudóval nem igen volt ezért kárpotolva [2]). Corsica visszaadatott a genuaiaknak, Piacenza a Farneseknek részint azért, hogy ezek a francziáktól elvonassanak, részint pedig Alessandrónak, ama kor egyik legnagyobb fővezérének, a Német-Alföldön tett szolgálatai jutalmául. Jóllehet a franczia fővezérek felszólaltak azon tartomány átengedése ellen, mellyet annyi vérrel hóditottak meg [3]), a savoyai herczeg, a st. quentini hős, azonkivül hogy Margit franczia herczegnőt nőül nyerte, mindazt visszakapta, mit a háboru folyama alatt elveszitett, jelesen Bresse-t, Bugey-t, Savoyát és Piemontot; de Chieri, Turin, Pignerol, Chivasso és Villanova d'Asti a francziák birtokában maradt mindaddig, mig savoyai Lujzának II. Henrik nagy-

---

[1]) Ez később Thionville alatt egy ágyugolyótól kapott sebében elhalt.

[2]) Segni, ki kereskedéssel foglalkozó nemzetből való lévén, ehhez bizonyára értett, beszéli, miként Henriknek, hogy ezen összeget kicsinálhassa, adósságot kellett tennie, mellyért 16% kamatot fizetett, a kamatokat négy hónaponként, a tőkét pedig a határidő lejártával fizetvén. *Storie fiorentine*, XII-ik könyv végén.

[3]) Lásd Brissac és Montluc tábornagyok s Vieilleville *emlékiratait* stb.

anyjának jogai tisztába nem hozattak. És itten kezdett a savoyai herczegség mint olasz hatalmasság szerepelni s Europa ügyeire befolyást gyakorolni.

Olaszország többi részeiben megszüntek a mozgalmak s velök a szabadság is, és az olaszok kénytelenek valának békével türni az elleneik szánalma okozta sérelmeket.

NYOLCZADIK FEJEZET.

A török birodalom. — Solimán.

Ausztria és Francziaország egymás ellen harczolva s ekként egymást gyengitve csaknem oda segitették a törököket, hogy ezek Német- és Olaszországot elfoglalják [1]). Ezek harczias fanatismusa megifjitá az arab szellemet, és az europai hübéres csapatok nem igen voltak képesek amazok rendes hadseregének, a janicsároknak, a mamelukkoknak és a perzsa lovasságnak ellenállani. A kereszténység szerencséjére a perzsák között vallási és politikai viszályok dulongtak és halálos gyülölettel viseltettek a különböző felekezethez tartozó törökök iránt. A czirkassziai mamelukkok, kiket sz. Lajos a nilusi tartományok birtokában talált s kik Bibars alatt egészen Syriába nyomultak, később pedig Tamerlan által legyőzettek, harmadfél századig egy ismeretlen kormányforma alatt éltek, mellyről csak annyit lehet tudnunk, hogy az katonai kényuraság volt. A török birodalom innét sem remélhetett segélyt az általa szünet nélkül folytatott hadjáratokban; mindazáltal Nápolyt megtámadta, és Velenczét avval fenyegette, hogy „eljegyzésének megünneplése végett a tenger fenekére fogja küldeni;“ minthogy azonban inkább arra törekedett, hogy hóditásait gyarapitsa mintsem a kereszténységet kiirtsa, gyak-

---

[1]) Francesco Vettore 1513-ik év junius havában igy ir Machiavellinek: „De, kedves komám, mi csupán a keresztényekről ábrándozunk s a törökre nem is gondolunk, ki mig ama fejedelmek egymással alkudoznak, ollyasmire vállalkozhatik, amit most csak kevesen gyanithatnak. Ő neki bizonyára katonának s kitünő hadvezérnek kell lennie. Látható, mikénti ő feltette magában, hogy uralkodni fog; a szerencse kedvez neki, gyakorlott katonákkal rendelkezik, elég pénze és nagy birodalma van, mi akadály sem áll előtte, összeköttetésben áll a tatárokkal, ugy hogy épen nem csodálkoznám, ha mielőtt egy év elmulnék, Olaszországot jól elverné, és a papokat onnét kiüzné, a miről mostan nem akarok egyebet mondani.

ran szerződésekre lépett, s a diván politikája az europai kabinetek politikájával egy uton haladt.

II. Mahomed a világ anyja (igy nevezik ők Konstantinápolyt) bevételét követő huszonnyolcz év alatt meghóditá Europában Achaját, Moreát, Epirust, Acarnaniát, Szerbiát, Oláhországot, Boszniát és Negropontét, Ázsiában pedig Kastermunit, az utolsó szeldzsuk államot, a Trapezunt birodalmat, s a genuaik azon tartományait, melylyeket ezek még Kis-Ázsiában és a Fekete-tenger tájékán birtak, mellyek birtoka csak akkor lett biztositva a porta számára, midőn Bajazet Moldvában Kiliá-t és Akkerman-t bevette. A szerzeményt megtartani kötelesség volt; azért Ibrahim nagyvezir azt mondá a magyarok követének Laszki Jeromosnak: „Törvényünk azt parancsolja, hogy azon hely, hol urunk fejét lehajtá, vagy a hová lova belépett, örökre az ő birodalmához tartozzék. Nem a korona adja az országokat, nem az arany és drágakövek, de a vas, a vas biztositja az engedelmességet; a mit a kard szerzett, azt a kardnak kell megtartania."

Görög egyház.

Mahomed nem csak hóditani, de egyszersmind rendezni is akarta az ozman birodalmat. Azon föltételek értelme szerint, mellyek alatt Konstantinápoly magát föladta, tiszteletben tartotta a görög egyházat [1]), ennek patriarkáit, metropolitáit, érsekeit, püspökeit, papjait, clericusait, ugyszintén szabad választási jogát; de a méltóságban lévők nagy áron valának kénytelenek megszerezni a nagyur beratját vagyis a kinevezési okmányt, mellyben a kinevezett jogai és kötelezettségei, ugyszintén azon jövedelmek voltak elészámlálva, melylyeket a görögöktől követelni jogában állott. A sultán a konstantinápolyi patriarkát maga iktatá be székébe, átadván neki a kinevezési okmányt, a pásztori botot, a violaszinü kalapot, a fekete kappát, a köpenyt, egy virágos hosszu öltönyt és egy fejér lovat. Azonban hogyan lehetett volna a választás szabad, s hogyan tartathattak volna tiszteletben az egyházi törvények ottan, hol az uralkodó akarata képezte az egyedüli törvényt? A kinevezést nagy összegen kellett megvásárolni; a sultán legkisebb neheztelése számüzetést vagy fejvesztést vont maga után.

---

[1]) Ezt határozottan állitja Franza, III könyv. 11: *Κελεύσας ἵνα παντες ὅσοι ἐκ τῆς πόλεως ἔφυγον, διά τόν φόβον τοῦ πολέμου, ἕκαστος αὐτῶν ἐπιτρέψῃ εἰς τόν οἶκον αὐτοῦ, ὥς καὶ πρότερον ἦν. ὁμοίως προστάξας ἵνα ποιήσωσι καὶ πατριάρχην, ὡς σύνηδες ἦν κατὰ τὴν τάξιν αὐτῶν. ἦν γαρ προαποδανὼν ὁ πατριάρχης.*

Az oecumenicus patriarcha, miként a konstantinápolyi neveztetett, elnökölt a fővárosban székelő szent zsinatban, mellyben a közelebb lakó tiz vagy tizenkét püspökön kivül a nagy logothet vagy világi kamarás, az archontok vagyis a kormány által magasabb méltóságokba helyezett görögök is részt vettek. A zsinat, a papság főtörvényszéke, felebbviteli biróságot képezett a püspökök által hozott itéletekre nézve, ez választotta sőt le is tette a patriarchát, ez töltötte be a többi méltóságokat, s vetette ki az egyházi adókat, de határozatai a sultán berát-ja nélkül érvénytelenek valának.

A patriarcha hatásköréhez tartozott a görögöket általában a fényes portánál védelmezni, s az egyházmegyéjében lakók felett polgári törvényhatóságot gyakorolni. Egy, a világi papok közöl választott birákból álló törvényszék élén itélt a fenyitő ügyekben akár egyházi személyeket, akár görögöket és örményeket érdeklettek legyen azok, és jogában állott fogságra vagy gályarabságra itélni az illetőket anélkül, hogy az uralkodó jóváhagyása alá kellett volna bocsátania itéleteit, vagy hogy ez az elitélteknek megkegyelmezhetett volna, kivévén, ha a bünös az islamra tért át. A nagy jövedelmek minden lépten a törökök követeléseinek kielégitésére valának forditandók.

A püspökök, érsekek és metropoliták teendője volt egyházmegyéik lelki kormányzása és az oktatásra való felügyelet; jövedelmöket némelly fekvő jószágok, ugyszintén a papszentelések, örökösödések után járó és más alkalmi illetékek képezték. A patriarchatus k ö z p é n z t á r a, mint azon bankféle intézmény neveztetett, hová a görögök sőt törökök is be szokták tenni tőkéiket, évenkint huszonöt ezer piasztert ajándékozott a kincstárnak, amiért a fő papság felmentetett a minden alattvalót egyiránt kötelező fejadótól.

A világi papság két osztályba (p e n d a) volt sorozva. Az elsőbe tartoztak a nagy logothet vagy a patriarchalis trón főkanczellárja, a skevophylax vagy az egyházi ingóságok felügyelője, a kartophylax vagy archivarius, a nagy ecclesiarcha és nagy orator; a másikba a nagy oeconomus, a protonotarius, a primicerius, a referendarius, az archicantor és első titkár, sat. E két osztályba tartozó papoktól származtak az ugynevezett p h a n a r i o t a családok, kik a konstantinápolyi világitótorony (p h a r u s) mellett laktak és sajátképen a görög nemzet virágát képezték, s a nyelv és irodalom ápolásával és fentartásával foglalkoztak.

A hóditás idejében az örmény szertartásu érseki széken Brussa Joachim ült, kit Mahomed néhány családdal együtt Konstantinápolyba hiván (1446), őt patriárcha czimmel ruházta fel s a hierarchia

fejévé tette, s egyszersmind polgári helytartójává nevezte ki a Görögországban és Anatoliában lakó örmények felett, kiknek szintén szabad vallásgyakorlatot engedett. Hogyan állottak azonban itten a keresztények, Isten tudná megmondani, elég az hozzá, hogy 1519-ben I. Selim, később 1639-ben IV. Amurát alatt s végre a mult század végén a divánban arról vitatkoztak, vajjon nem lenne-e czélszerübb mindnyájokat kiirtani.

Acarnania, Epirus és Albania meghóditói kénytelenek valának kiváltságokat osztogatni ezen félelmes hegyi lakosoknak, hogy öket féken tarthassák. Először is Agrafa-hegy [1]) nyerte meg, hogy a rend és közbiztonság fentartása végett egy kapitányt és katonákat tarthasson, és II. Mahomed megengedte, hogy a polgári ügyek kezelésében az első szavazat a kadié, a második az érseké, és a harmadik kapitányuké legyen, melly alkotmány később az egész szárazföldi Görögországra kiterjesztetett, ami nem kevéssé könnyitette a napjainkban történt fölkelést. A benszülött katonaság vezérei armatoloknak, katonáik pedig pallikároknak neveztettek; ezeken kivül fenállottak még az ugynevezett klephtá-k vagy csapatvezérek, kik a kormány által el nem ismertettek s ez iránt ellenséges indulattal viseltettek. Az Albaniában és Epirusban örségül hagyott csapatoknak a nagyur földbirtokokat osztott ki, mellyeken ezek a lakosokkal egybeolvadtak, legaláb a tengerpartokon, a városokban és sikságon. A porta féltékeny leve ezen hübéreseire, kik mindinkább nagyobb hatalomra vergődtek, amiért is csak ritkán küldetett oda idegen basa.

Törvényhozás.

A törököknél kétféle törvényhozás létezik: vallási és polgári; az első a Koranból és hagyományból van összeállitva, az ozmánok sunniták lévén; a második a királyok rendelvényein alapszik. A jogtudós theologusok képezik az ulemák lánczát, honnét azután a mufti főnöksége alá tartozó tudorok, birák s mecsetek papjai választatnak. A mufti egy fetwá-val felel a sultán által hozzá intézett jogi vagy politikai kérdésekre, s ez által nyilatkozik a háboru vagy magas személyiségek elitéltetésének törvényessége felett; de ha a fejedelem akaratával ellenkező véleményen merne lenni, letétetik; ha pedig halálos büntetést vonna magára, nem fojtatik meg, sem le nem fejeztetik, hanem szétzuzatik egy mozsárban, melly evégre a hét toronyban tartatik.

---

[1]) **Jacovady Rizo Neroulos**, *Görögország uj-kori története.*

A törvényeken (sheri) és rendeleteken (kanun) kivül a szokások (aadet) és az ur akarata (ourf) szabályozza cselekvéseiket [1]).

II. Mahomed egy kanun-t bocsátott ki, melly három részre (porta) vagyon felosztva: az első a főhivatalnokok rangfokozatáról, a második a szertartásokról és szokásokról, a harmadik végre a büntetésekről és a hivatalnokok fizetéseiről szól. Ezen törvény szerint a birodalom négy osztálya vagy oszlopa képezi a diván összegét: azaz a vezirek, kik közöl az első, melly palota-mesternek neveztethetnék, parancsnokol a hadsereg felett, elnököl a diván-ban s vezeti a közügyeket; azután Rumelia vagy Europa, és Anatolia vagy Ázsia két nagy birája, három főkincstárnok, és az államtitkárok. Ezután négy udvari s csupán heréltek nek adományozott hivatal következik: ugymint a nagymester vagy főudvarmester (babi seadet agassi), a kincstárnok (khasinedar baschi), a főpohárnok (kilardji baschi), a palota felügyelő (serai agassi) s ezeken kivül a főkertész s a fekete heréltek főnöke.

Az emlitett törvénykönyv a legféktelenebb kényuraságot szentesiti; a határtalan önkényü ur és a rabszolga között mi közép sem létezik. Hogy pedig azon családokból, mellyek a császári családdal rokonságba keveredtek, trónkövetelők ne támadhassanak, e törvény akként rendelkezett, hogy a padishah csupán egy rabszolgálót vegyen nőül, ki még gyermekkorában elszakittatván rokonai köréből, előbb mint schasseki vagy a herczegek anyja czimet viselt s nagyobb tiszteletben csak akkor részesittetett, midőn valóban a nagyur nejévé vagyis a sultán anyjává lett. A muftik egyik fetwá-ja következtében azon szokás szentesittetett, hogy a sultán elsőszülött fia fitestvéreit megöletheti. A trónörökös, ki még tegnap a hárem hölgyei közé vala számüzve, ma sultanná lévén mindenki élete és vagyona felett rendelkezik; hatalmát sem elmozdithatlan birák, sem törvényhozó testület, sem pedig örökös nemesség nem korlátozza. Az alattvalók közt nem létezik más különbség, mint hogy egyik ura szolgálatába parancsoltatik, és ha a vezirségre emelt rabszolga letétetik, anélkül hogy megöletett volna, visszalép előbbi állásába. Az élet kényurának nem áll szabadságában megkegyelmezni annak, kit rendes törvényszék itélt halálra, mert a törvények, mellyek szerint a kadi-k itélnek, isteni eredetüek és azért megmásithatlanok.

---

[1]) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó jegyzetek-et* E) alatt.

Birtokviszonyok.

A Koran szerint a dolgok és személyek az Isten birtokát képezik, ki az embereknek bizonyos birtok-jogokat adományoz. Az élő vagyis müvelés alatt álló földektől némellyek tizedet, mások pedig földadót fizetnek. Az első azon tartományokban divik, mellyek ön kényt tértek át az islamra, vagy pedig ahol a benszülöttek kiirtása után a földek az igazhivők között kiosztattak, és azon területeken, mellyek Mahomed vagy pedig az első kalifá-k által bizonyos kiváltságokban részesittettek. A tized alatt álló birtok tulajdonjoga körülbelül ollyan mint Europa keresztény országaiban, itt is egyenes, személyi és átszármaztatható levén az, azon különbséggel, hogy a földbirtokot vallási adó is terheli, s a tulajdonos elveszti azt, ha nem müveli; illyenek csak Arabiában, Irak-Arabi-ban, ázsiai Törökországban s Bassora és Bagdad vidékén találtatnak.

Az adó alá eső földek vagyis azok, mellyek fegyver által hódittattak meg, a nélkül hogy azokról a benszülöttek elüzettek volna, és a hová nem islam gyarmatok telepitettek, a mieinktől egészen eltérő modorban vagynak szabályozva; itt ugyanis a birtokjog közös az Isten, a fejedelem, az igazhivők közönsége és a meghóditott fajok ivadékai között, mig a haszonvétel egyéni marad. A törzs minden tagjának, a legyőzöttek mindegyik családjának joga van szabadon és saját előnyére müvelni a közösen birt föld bizonyos részét, azon nyájait legeltetni, csakhogy azt müvelés alatt tartsa s tőle az adót fizesse. A hóditó e birtokokhoz nem tartott fen magának más jogot, mint a mellyet az Isten és társadalom iránti kötelezettségei szabtak eléje, melylyek közől a főbbek azok, hogy az adó tölök befizettessék és evégből müveltessenek. Következésképen az islam hóditmányai Omar óta u a k e f vagyis a musulman közönség javára tett ájtatos alapitványoknak nyilvánittattak. Egy rész az Istené, vagyis a szegényeké, betegeké és cultusé, melly magában foglalja mindazt, mit a meghóditott terület zsákmány- és tizedben, ugyszintén az ingó és ingatlan javak után járó vagy pedig főadóban jövedelmez.

Ezen törvényeken és Solimán codexén kivül vagynak még a törököknek számos olly gyüjteményeik, mellyek a legfőbb biróságok döntvényeit foglalják magukban, és ezek mellett különös törvénykönyveik, mellyek az indiai alattvalók kormányzását szabályozzák. Azért nagyon csalatkozott Montesquieu, midőn azt állitá, hogy a törökök sem törvényekkel, sem tulajdoni és örökösödési joggal nem birnak, s hogy egyedüli törvényök a nagyur önkénye [1]).

[1]) **Muradja d' Ohson** előadja a török birodalomnak polgári, közigazgatási

Bajazet testvérét Dsem-et (Zizim) megelőzvén, magát sultánnak kiáltatta ki. Dsem, hogy a biztos halált kikerülje, polgárháborut támaszt (1482), de legyőzetvén országról országra fut, mig végre Rhodus szigetére menekül, hol a nagymester őt pártfogása alá vette. Korvin Mátyás, Katholikus Ferdinánd, a nápolyi király, az egyiptusi mamelukok s más musulman fejedelmek sürgették kiadatását, hogy ekként a Bajazet elleni háborura ürügyök legyen, de végre is VI. Sándor pápa nyerte meg, hogy őt az általa czélba vett keresztes had élére állithassa. Bajazet nagyszerü ajándékokat küldött a pápának, a többek közt Longinus lándzsáját [1]), kérvén őt, hogy testvérét jó bánásmódban részesitse, e végre negyvenezer arany évpénzt utalványozván neki. A pápa a Vaticánban tisztes őrizet alatt tartotta mindaddig, mignem VIII. Károly magának engedtette őt át, de ez csakhamar meghalt (1495), mint mondják, méreg által [2]).

II. Bajazet inkább szelid mint harczias természetü, ki azért sofi-nak azaz mystikusnak neveztetett, szerette a magányt és tudományokat, s kedves foglalkozása volt kőbemetszeni, esztergályozni, s a hittani kérdések felett vitatkozni. A törökök gyakran betörtek Ausztriának Stajer, Karinthia és Karniolia tartományaiba, legnagyobb pusztitásokat okoztak azonban itt Miksa uralkodásának első évében. De vezérök, Michalogli, Khevenhüller Rudolf által Villach mellett kegyetlenül megveretett, tizenöt ezer török és hétezer keresztény esvén el itten, s ezenkivül tizenötezer keresztény szabadittatott ki a rabláncokból. 1494-ben nyolczadszor ütöttek be Stájerországba, hol Miksa személyesen verte szét őket. 1499-ben a sultán békét kötött a velenczeiekkel, de minthogy a békeszerződés egyedül latin nyelven volt feltéve, nem tekintette azt magára nézve kötelezőnek; és Lodovico Moro s Velencze más ellenségeinek unszolására Iskander basát küldé ellene, ki Friaulba betörvén egészen Vicenzáig nyomult előre, honnét visszavonulván tizezer foglyot hurczolt el magával. Egy török

---

és igazságügyi törvényhozásait. Lásd még **Boeking**-nek *Notitia dignitatum et administrationum omnium, tam civilium quam militarium in partibus orientis* czimü munkáját is.

[1]) VIII Incze a Vaticánban Antonio és Pietro Pollajuolo által ezen lándzsával ábrázoltatott.

[2]) Azon olasz levél, melly a fejedelmeknek a fejedelmekhez intézett leveleik között találtatik, s mellyet Bajazet irt volna a pápának, hogy ez testvérét mérgeztesse meg, világosan hamis. A turini egyetem könyvtárában létezik Ptolomeusnak Francesco Berlinghieri által toscániai versekben forditott geographiája, mellyet ez Dsem-nek ajánlott, sok dicsérettel szólván abban ennek és atyjának tudományosságáról.

hajóhad a Benedetto Pesaro által vitézül védett Moreát támadta meg, azért VI. Sándor és II. Ulászló magyar király Velenczével szövetségre léptek a fényes porta ellen, ugyanezt tevé Spanyol- és Franczia ország is, s igy egyesülve ostrom alá vették Mitilené-t, de egy szélvész által tönkretétettek. Az erre következő konstantinápolyi békét Velenczének Lepanto, Modon, Coron, Navarin és Durrazzo árán kelle megvásárolnia, mintegy kárpótlásul kapván ezekért Cephaloniát. A magyar király szintén békeszerződésre lépett Bajazettel, melly első ezen két állam között létrejött szerződéseknek, mellynek szövegét ismerjük.

1509-ik év szeptember 5-én és a következő 44 napon földrengés volt Konstantinápolyban, mellynek következtében százkilencz imaház, ezerhetven ház, a hét torony s a város falainak nagy része összeomlott, a régi vizvezetékek és más épületek nagy sérüléseket szenvedtek, s ötezer emberélet áldozatul esett; a tenger a város nagy részét és Galatát elboritotta, s Thrácia területén iszonyu pusztitásokat okozott.

I. Selim.

Bajazet készülőben volt kedvencz fia Ahmed részére lemondani (1512), midőn a többi testvérek, kikre az alaptörvény értelménél fogva bizonyos halál várt, fegyvert ragadtak, és a janicsárok a pártütő Selim részére állottak. Ez győztes maradván, Bajazetnek azt javaslá, hogy Konstantinápolyban maradna, de ez azt felelvén „hogy két kard nem fér meg egy hüvelyben“, eltávozott. A fiu nagy darabon elkisérte s elváláskor áldását kérte, de hallván, hogy atyja nem olly gyorsan távozik, mint óhajtotta volna, megmérgeztette öt, s nagyszerü gyászünnepélyt rendezett számára. Selim, miután a janicsárokat az uj sultánok szokása szerint gazdagon megajándékozta volna, legelsőben is az által akarta magát biztositani, hogy elhult testvérei után maradt öt unokaöcscsét saját jelenlétében megfojtatta; két élő testvére is halállal lakolt: Korkoud, mert fellázadt, Ahmed, mert atyjának kedvencz gyermeke volt. „Igy hajtattak végre, kiált fel Solakzadé történetiró, alaptörvényei az ozman uralkodóháznak, mellyet Isten mindinkább oltalmazzon.“ „Hogy az ember örömmel uralkodhassék, szükséges, hogy félelem nélkül uralkodjék,“ mondá Selim, ki türelmetlenségében a hét és hetven év között lévő siitákat birodalmában megszámláltatja s közölök negyvenezret kivégeztet; ezenkivül megrendelte, hogy a keresztényektől templomaik elvétessenek, vallásuk gyakorlata eltiltassék s mindenki megölessék, ki az islamra

át nem tér, mitől azonban keble szelidebb sugallatának engedve elállott.

Sofi-ed-din sheikh, Alinak Aderbeidsan-ban tartózkodó ivadéka, számos halálra itélt fogolynak kegyelmet és szabadságot eszközölvén ki Tamerlántól, ő maga nagy kitüntetésekben részesittetett, s kincsekkel halmoztatott el, és ivadékai is örökölték azon köztiszteletet, mellyben ő állott. Ezek elvonult életet folytattak, mignem Ali egyik dédunokája Dshunneyd, ki politikai befolyásra törekedett, a „fekete ürü" fejedelmétől számüzetvén Uzum Hassánhoz, a „fejér ürü" uralkodóház alapitójához menekült, kinek egyik nőtestvérét nőül vette. Unokája Ismael látván az Uzum hat fia közötti egyenetlenkedést, kik rövid időn meggyilkoltattak vagy a csatákban elvesztek (1499), egy tartományt követelt magának mint anyja hozományát s egy csapat élére állván a „fekete ürü" turkomanok ellen indult s a harczias kurdokkal szövetkezvén (1501), Perzsia meghóditását tüzte ki czéljául. Shaibek-khan Batu-nak, Oroszország meghóditójának ivadéka uralkodott Kharism-ban az usbekek-nek nevezett török törzsökök felett. Nyugaton III. Iván orosz fejedelem által akadályoztatván Perzsia felé fordul, remélvén, hogy a Tamerlán ivadékainak kizárásával sikerülend neki a Dsengis-khan családját a trónra visszahelyezni. Betört tehát északi Perzsiába (1505), de Ismael, Usim Baikará-nak, Tamerlan ivadékának segitségére sietvén, Shaibek-et egy csatában megölte, s bőrét és koponyáját II. Bajazetnek küldötte; Kharism-ot és Khorassant elfoglalta s azokba tetszése szerint kormányzókat nevezett. Az usbek-ek a sunniták által gyámolitva összeszedik magukat, s legyőzik Ismaelt, s a vele szövetkezett Babur-t, Tamerlánnak utolsó ghasnavid ivadékát. Babur megrémülve visszavonult s előbb Kabul-ba azután Delphi-be futott, hol miután onnét a kurdokat elüzte, a Nagymogul birodalmat alapitotta, melly később egész északi Indiára és Afghanistánra kiterjedt.

Ismael Perzsia feletti uralmát megszilárditván, a Sofi uralkodóház fejévé lőn, melly Perzsia, Media, Mesopotamia, Syria és Örményország felett uralkodott s székhelyéül Tebriz-t választá. A nemzeti függetlenséget még inkább megóvandó, a siiták vallását nyilvánitotta államvallásul, jóllehet sunnita népek által környeztetett. Hasztalan igyekezett később Thamasp-kuli-khan, hatalmát megszilárditandó, övéit a sunniták vallására áttériteni. A sofiták megkülönböztető jegye veres turbán volt, miért is a perzsák a törökök által veres főknek (kizil-basch) neveztettek. A sofeismus Ali eretnekségének magasabb foka volt, inkább hajolván az elzárkozottság és ascetismus felé; és

mig a törökök nemzeti egységre vergődtek, a perzsák inkább a képzelődést fejtvén ki, müveltebbeknek és erényesebbeknek tüntek fel, de képtelenek valának tartós államokat alapitani.

Ismael, ki II. Bajazetnek nagy barátja volt, udvarába fogadta Ahmed üldözött fiait, miért is Selim haddal támadta meg és a fejér ürüt szétszórta. A perzsák erre százezer lovast állitottak fegyverbe, s e mellett pusztaságaik nagyban védték őket a törökök ágyui, janicsárai és fegyelmezett hadserege ellenében. Selim a Dshalderan völgyében csakugyan legyőzetett (1514), s visszavonult, utjában egész családját megöletvén Örményország fejedelmének, ki őt elárulta. Midőn később Selim megveretéséért boszut állandó, vissza akart volna térni, a janicsárok vonakodtak őt követni (1515); azonban Diarbekir, Orfa és Mossul tartományok, mellyek lakosai az Ali követői iránt gyülölettel valának eltelve, Ismaeltől a törökökhöz pártoltak, s ekként ezeknek a perzsák betörései ellen védfalul szolgáltak. Idris, egy jeles történész és államférfiu, ki Ismael ellen fellázadt, volt az, ki a törököknek e tartományokat megszerezni s ottan uralmukat megszilárditani segitett. A három tartomány mindegyike több kerületre (sandsák) osztatott, de a kurdoknak, kik a várakat birtokukban tartották és élet s halál felett rendelkező patriarchalis kormány alatt éltek, számos jogokat kelle engedélyezni, sőt öt kerület régi törzsfőnökei alatt maradt; az egyetlenek, kiknél az örökös kormány tiszteletben tartatott.

Egyiptom.

Egyiptomban, mellynek a Vasco de Gama felfedezése nagy károkat okozott, ekkor a mameluk Dshoridák háza uralkodott, uralmuk azonban olly bizonytalan és ingatag volt, hogy a trónra lépés az erőszakos halál biztos előjátékának tekintetett, amiért is az illetők épen annyi fáradságot forditottak arra, hogy azt magoktól elhárithassák, mint egykor arra, hogy elnyerhessék. Kansu al Gauri is (1501) csak azon feltétel alatt fogadta el azt, hogy ha letétetnék, élete megkiméltessék. Az aleppói és damaskusi kormányzók azonban felingerlék ellene Selimet, ki őt ágyui segélyével, mellyeket a mamelukok, miután a próféta csak a nyil és kard használatát szentesité, megvetettek, Aleppo mellett legyőzte és egész Syriát uralma alá vetette. A nyolczvan éves Kansu dühében meghalt (1516), és sátorában kétszáz mázsa ezüst, száz mázsa arany és egy millio aleppói arany találtatott.

Utódja Tumam-bey ismételve legyőzetvén, Selim kezébe adatott, ki őt felakasztatá (1517). A benszülöttek Selimet szabaditójoknak tekinték s átadák neki a mamelukokat, kik közöl huszezeret a

Nilusba vettetett. Kairóban találta az abbassidák kalifáját, ki neki Mekka kulcsait és a próféta zászlóját kézbesité, s őt Konstantinápolyba követte. Syria és Egyiptom tehát az ozmán uralom alá jutott, Velencze pedig most már ennek fizeté az adót, mellyet még a mamelukoknak fizetett, hogy a nilusi tartományokban szabad kereskedelmet üzhessen. Valamint a római császárok szükségesnek hitték olly sajátságos tartományt, mint Egyiptom, a többiektől eltérő modorban kormányozni, ugy Selim is egy basát küldött oda, ki az adót behajtaná, melly a kormányzási költségek levonásával nyolczszázezer aranyban állapittatott meg. De e basának minden ügyben ki kellett kérnie a tartomány védelmére oda küldött két hadtest parancsnokaiból álló diván tanácsát, melly az ő rendeletei teljesitését megtagadhatta, sőt ha hatalmával visszaélt, őt le is tehette. A diván határozatai a mamelukok közől választott huszonnégy bég vagy kerületi katonai kormányzó által hajtatott végre, kik a belső nyugtalanságok megfékezésével s az arabok ellenséges betöréseinek viszszaverésével valának megbizva; szóval, a kormányforma katonai kényurasággá nőtte ki magát, melly csakhamar iszonyu kicsapongásokra vetemedett.

A mekkai sheriff Selim hódolatára szintén Kairóba sietett, s ezen időtől fogva szabadságában állott a portának évenként egyszer egy hadsereget küldeni e tartományon keresztül. A basa, ki a nagy zarándok-karaván vezette, Mekkában tartózkodásának idejére az ottani sheriffet felfüggeszthette s mást nevezhetett helyére, ugyszintén az is megengedtetett, hogy a mekkai, medinai és jambói helyőrségnek egy részét törökök képezzék.

Moldva.

Moldva, melly majd független volt, majd pedig a lengyelek vagy magyarok uralma alatt állott, I. (vagy VI.) Istvánban egy nagy fejedelmet vagy vajdát nyert, ki a gyámoltalan Áron Pétert elüzvén (1458), épen nem, vagy csak alig akarta elismerni az emlitett nemzetek főuri jogát. Oláhországot el akarván foglalni, II. Mahomeddel háboruba keveredett s azt le is győzte, de Bajazet által legyőzetvén, szövetségre lépett vele Lengyelország ellen; később pedig mint független állam majd evvel majd pedig Magyarországgal szövetkezett.

Fia Bogdán meghódolt a törököknek (1513); ugyszintén II. és III. István is, kivel kihalt (1526) a Dragos törs, melly 1359-ben a moldvai fejedelemséget alapitotta. A bojárok nem tudtak megegyezni a fejedelem választásában, midőn egyszer Rares Péter halász eléáll I. István fiának mondván magát, minek következtében ez fejede-

lemmé választatott (1527), s illyennek a nagyur által is elismertetett; de később a törökökkel és saját alattvalóival háboruba keveredvén, országából megszökött (1538), s Moldva a török birodalom tartományának tekintetvén függetlenségét és szabad választási jogát elvesztette.

Selim Piri basa nagyvezirt maga elé rendelvén azt mondá neki: „Ha ezen skorpió-faj (a keresztények) ellepi a tengert hajóival; ha az europai vizeken a velenczeiek, a pápa, a franczia és spanyol királyok zászlói uralkodnak, annak az én engedékenységem és a te hanyagságod az oka. Egy nagy és rettenetes hajóhadra akarok tehát szert tenni.“ A sultán eme parancsára az eddig elhanyagolt hajógyárak százával készíték a hadi hajókat; a megrémült Europa uj keresztes hadat hirdet; X. Leo egyetértésre inti a keresztény fejedelmeket és felhivja őket, hogy a törökök elleni vállalatot pénzzel és fegyveresekkel gyámolitsák, kiket a németrend nagymestere fogna vezényelni: mindnyájan megigérték, de egy sem tartotta meg szavát; s Luther oda kényszerité a pápát, hogy ennek a katholicismus megmentésére, nem pedig keletnek az egyházba való visszavezetésére kelle fő figyelmét forditania [1]).

---

[1]) Francesco Muralto Como-ból, ki ezen időről egy, kéziratban maradt krónikát szerkesztett, ezen hadjárat előkészületeire is kiterjeszkedik (1518). Ime a részletek, mellyek némileg megismertetik velünk az akkori fejedelmek haderejét:

Minden keresztény fejedelem évi jövedelmének ötödét, a magánosok, kiknek száz aranynál több évi jövedelmök van, minden száztól öt forintot, a többiek pedig egy forintot fizetnek; s ha szükségesnek mutatkozik, az egyházak s egyéb szent helyek évi jövedelmének harmada eladatik, az egyházi személyek pedig évi jövedelmök két tizedével fognak a költségek fedezéséhez járulni. A hadsereg felét Miksa császár fogja kiállitani és pedig saját és szövetségesei részéről 70,000 gyalogot, kiknek mindegyike négy arany havi zsoldot huz, 4,000 fehér egyenruhájú katonát, 12,000 könnyü fegyverest és 100 ágyut. A burgundiai herczeg 1,000 lándzsást négy-négy lóval, 2,000 német modorban kiállitott könnyü fegyverest és 25,000 gyalog katonát (Landsknecht) adand. A Katholikus király 1,600 katonát, 3,000 janicsárt olasz módra, és 20,000 spanyolt; az angol király 500 lovast, 1,000 lovas ijászt és 10,000 gyalogot; a magyar király (Csehországot is ide értve) 300 lovast, 3,000 könnyü katonát és 5,000 cseh vadászt; a lengyel király 400 lovast és 3,000 ijászt török módra. A hadsereget a római király fogja vezetni Magyarországon keresztül Belgrád, Hadrianopolis és Konstantinápoly felé; az élelmi szerek a Dunán szállittatnak. A hadsereg másik felét a franczia király fogja kiállitani, ki alatt 70,000 gyalog, 4,000 franczia lovas és 12,000 könnyü fegyveres fog harczolni; ugyancsak ő fog adni 2,500 franczia lovast, 5,000 könnyü gyalogot és 20,000 gaskogn, norman és pikardiai katonát. A pápa Velenczével, Savoyával s más olasz fejedelmekkel és a florenczieekkel együtt adand 1,500 lovast, 7,000 embert

Nagy-Solimán.

A vérengző Selim halálával (1520), ennek fia Solimán lépett a trónra épen azon évben, mellyben V. Károly császárrá koronáztatott. Vitéz, nagylelkü s merész, birodalmát a hatalom tetőpontjára emelé. Valódi török hősként nagyvezireit előbb teljes bizalmával ajándékozá meg, később pedig megöleté; tiz, császári vérből származott herczeget halálra kárhoztatott, s uralkodása alatt nem volt birodalmában hatalmas férfiu, kit nem selyem zsinórral végeztetett volna ki. Tizenhárom hadjáratot vezérlett, mellyek által birodalmát keleten a Wan-ig, nyugaton Esztergomig, délen pedig egész Nubiáig terjeszté ki; országa határait egyfelől Rhodus szigete, másfelől Belgrád őrizé; zászlóit Diu, Bécs, Marseille- és Rómában lobogtatá. Rendesen Caesar Commentár-jait olvasá, országát müremekekkel és könyvekkel s az ulemák részére kiadott bölcs intézvényeivel gazdagitá. Rendkivül tevékeny és vallásos, a siitákat és izraelitákat gyülölte; azokat, kik a keresztények üldözését tanácslák neki, a kertre figyelmeztette, mellyet a különféle fák és virágok olly széppé varázsoltak.

A kalózok egy görög fiut hazájából Pargaból elrabolván, azt Magnesia közelében egy özvegy nőnek eladták, ki őt Ibrahim név alatt a mahomedán vallásban nevelteté. Ez Solimán szolgálatába

---

lőfegyverrel és fél lándzsával ellátva, és 20,000 olasz gyalogot, mellyek egy harmada puskával legyen felfegyverezve. A helvét szövetség 20,000 gyalogot, és ha a szükség ugy kivánná, 8,000 portyázót nemzetök virágából. A franczia király szárazon fogja seregét vezetni és pedig Friaulon, Dalmatián, Bosnián és Görögországon át. Az olasz hadsereg Cattaróba menend, és Anconán s Brindisi-n át, vagy pedig szárazon Bari és Oziate felé. A hadsereg harmadik részét a tengeri haderő fogja képezni s ez fogja az élelmi szereket Görögország és Morea felé szállitani, s itten uj hadvezér választatik, melly a közvélemény szerint a portugali király leend. Ez adand 30 portugali hajót (caravela), a velenczei köztársaság 100 gályát, mellyekből 80 már fel van szerelve; a franczia király és Genua 25 gályát, ugyanannyi portugali hajót (caraca), 40 galeont és 20 bárkát. A pápa és a Katholikus király 25 gályát s ezenkivül az utóbbi 30 biscayai hajót. Az angol király 10 nagy portugali hajót (caraca). Összesen 150 gályát, 37 portugali hajót (caraca), 120 bárka s másféle hajót és számtalan teherszállitó hajót. Mindegyik gálya havonkint 500, minden portugali hajó (caraca) 600, egy galeon 200, egy másforma portugali hajó (caravela) 50, s mindegyik bárka 300 aranyba kerül. A gyalogok havonkint 4, a lovasok évenkint 120, a könnyü fegyveresek pedig 60 aranyat kapnak. Az egész hadsereg 8 és fél millió arany forintba fog kerülni, de a fent érintett kivetés szerint 12 milliónak kellene bejönni, ide nem számitván az egyházak kincseiből és ékszereiből bejövendő összeget.

Bővebb felvilágositásokat ad erről Roscoe „*X-ik Leo Élete*“ czimű munkájában.

jutván, s ura körmeinek lemetélésével bizatván meg, a levágott körömdarabokat narancsvirágvizzel locsolá s mint ereklyéket tisztelé, máskor ismét kikelt ura ellen s valódi törökként bánt vele, s majd hizelegvén, majd boszantván őt, annyira megtetszett neki, hogy nagyvezirévé s Rumelia beglerbégjévé nevezte ki; részére a seraskier vagyis generalissimus-féle uj méltóságot alapitá hatvanezer arány évi járadékkal; megparancsolta, hogy annak épen ugy engedelmeskedjenek mint neki magának; saját nővérét adá neki nőül, s épen nem ugy bánt vele mint az ur rabszolgájával vagy a király miniszterével, de mint testvér testvérével.

A magyarok az adót sürgető követével méltatlankodván, Solimán iszonyu hadsereggel, s harminczháromezer, élelmi és lőszerekkel megrakott tevével II. Lajos Magyarország gyermekkirálya ellen indult (1521); Belgrádot személyesen ostromolta, s egy franczia tüzér által támogatva a kereszténység eme védbástyáját bevette, a magyar lakosokat a Duna jobb partjára áttette, a bolgárokat pedig Konstantinápolyba szállittatta.

Rhodus bevétele.

Erre megrémült a megoszlott Europa s már Németország szivében képzelte Solimánt, de ő felfüggeszté mostanra e csapást (1522), s háromszáz hajóval s százezer emberrel Rhodus szigetét támadta meg, mellyet felette szükséges pontnak tartott a Konstantinápoly és Egyiptom közötti közlekedésre nézve. A rend nyolcz nemzetiségbeli tagjai Philippe Villiers de l' Isle Adam nagymester vezérlete alatt feloszták magok között a bástyák védelmét. Kandia ötszáz embert küldött s egy ügyes mérnököt, Martinengót, ki a védelmi munkálatokat vezette. De azt mondják, hogy André d' Amaral, a rend kanczellárja és Villiers egykori vetélytársa, ki mellőztetése feletti boszujában a törököket ezen vállalatra ösztönözte, őket most alattomban támogatta. A törökök száz ágyuval, mellyek közöl tizenkettő, tizenegy-tizenkét arasz körzetü golyókat röpitett az ostromlottak közé, ismételve megujiták gyilkos támadásaikat; a lovagok hősökként küzdöttek, a nők pedig frissitőket hordtak, s földet a rések betöltésére, és köveket az ostromlók agyonzuzására [1]). Százezer

[1]) Lásd **Jacques Batard de Bourbon** „*La grande et merveilleuse et très-cruelle oppugnation de la noble cité de Rhodes,* 1526." és **Jac. Fontani** „*De bello Rhodio*" czimü müveiket; mindketten szemtannk valának. Az utóbbi, ki ottan mint mérnök müködött, beszéli, hogy egy görög nő kedvese elestét látván, két karján lévő gyermekét, miután elöbb keresztet vetett volna rájok, a lángok közé veti,

töröknél több veszett itt el, mig a feladási szerződés megköttetett (1523), mellynek erejénél fogva a nagymester ötezer emberrel szabadon elvonulhatott.

A rend, miután előbb jó ideig ide s tova tévelygett, V. Károlytól (1530) Malta, Gozo és Comino szigeteket nyerte, mellyek terméketlen sziklái között lehetetlen lett volna megélniök, ha a közellévő Siciliából élelmi szerek nem szállittatnak oda, s mellyekről az mondatott, hogy nem érnek annyit, mennyit az a pergament, mellyre az adománylevél iratott, mig ellenben V. Károly Nápolyt és Siciliát fedezte általok. Villiers Maltában halt meg (1534), és sirjára a következő felirás tétetett: Itt nyugszik az erény, a szerencse legyőzője.

Solimán látni és vigasztalni akará őt s palotájába lépvén igy szólt: „Nehezemre esik ezen keresztényt illy éltes korában saját házából elüzni,“ mindazáltal Dsem-nek fiát, kit itt talált, a szerződések ellenére két gyermekével együtt saját szemei előtt lefejeztette. A janicsárok szintén nem sokat adtak a feladási föltételekre s megszentségteleniték az egyházakat és szent képeket.

Magyarország.

Solimán ezután százezer emberrel s háromszáz ágyuval a Duna felé fordult, s Mohácsnál tábort ütött. A nagy Corvin Mátyás halála után (1490) a sok trónkövetelő közöl II. Ulászló, cseh király, a Jagelló házból, nyerte el a magyar trónt, ki tehetetlensége által már a cseh rendeket is elidegenité magától. Ez mindjárt országlása kezdetén elveszté mindazt, mit Mátyás ausztriai Fridriktól elfoglalt. Kormánya mind a két királyságban zavarteljes, személye gyülölt és megvetett volt. A magyarok hasznukra fordithatták volna az I. Selim alatt kitört egyenetlenségeket, ha pénzügyök tönkre nincs téve s Corvin Mátyás hires fekete serege Ulászló parancsára meg nem semmisittetik. Midőn X. Leo pápa a törökök ellen keresztes hadat hirdetett, Magyarhonban nyolczvanezer paraszt gyült össze a keresztes táborba Dózsa György vezérlete alá (1514). A nemesek látván, hogy ekként földjeik müveletlenül maradnak, erőszakkal is vissza akarták tartani jobbágyaikat, miért is a keresztesek az urak ellen forditák fegyvereiket s iszonyu kegyetlenségeket követtek el rajtok, mignem Zápolya János, Istvánnak fia által tökéletesen legyőzettek.

---

mondván: „Sokkal jobb sorsban születtek, mint hogy élve vagy halva a kutyák kezeibe engedhetném őket jutni;“ ezután felfogván kedvese köpenyét és kardját a csatába elegyedik, hol nagy pusztitást visz véghez, mielőtt elesett volna.

Dózsa izzó koronával fején s ugyancsak ollyan királyi pálczával kezében tüzes trónra ültettetett, kiéheztetett czinkostársai pedig arra kényszerittettek, hogy félig sült, s tüzes vas fogókkal megszaggatott testéből elégitsék ki éhségöket. A foglyok többi része a czigányok boszujának adatott át s igy néhány hét alatt negyvenezer ember esett az ugynevezett kuruczháboru áldozatául.

Ulászló a pártokat lecsendesitendő, országgyülést hirdetett, hol számos törvények hozattak, s kiadta Verbőczy István hires Opus tripartitum-ját vagyis a magyar törvények gyüjteményét, de mindezeknek sem volt meg az ohajtott sikerök. Utána fia, a gyermek II. Lajos lépett a trónra (1516), kinek uralkodása alatt a pártviszályok még élesebbekké váltak, különösen az emlitett Zápolya János erdélyországi vajda s épen olly dicsvágyó mint gazdag és hatalmas főur, s Verbőczy István nádor szitván azokat. Ennyi viszály és szakadás között, mellyek nagy részben a reformatio behozatalának köszönhették eredetöket, az ország rendjeivel ellenségeskedésben álló király alig gyüjthetett össze harminczezer fegyverest, mialatt a német birodalmi gyülés a nagy veszélylyel szemközt szokásos lassuságával tanakodott. Solimán tökéletes győzelmet vivott ki Mohács mellett az elszántan küzdő magyar sereg fölött (1526 auguszt. 29). Huszonnégyezer ember veszett itt el, köztök két érsek, öt püspök, tizenöt mágnás s ötszáz főnemes; négyezer fogoly meggyilkoltatott; maga II. Lajos futásközben a Csele patakába fult. Solimán ezután Budának tartott s azt felgyujtatta, a Dunán átkelt Pestre s Győrig tüzzel vassal mindent elpusztitott, s csak az Ázsiában kitört zavarok kényszeriték Magyarországból távozni, két hónap alatt százezeret gyilkolván meg a keresztenység védfalát képező magyarok közől, kik egyéni dicsvágyok miatt csak csekély erőt állitottak ki a közös veszély elháritására.

II. Lajosban a Jagelló-ház kihalván, a cseh és magyar királyságot Ferdinánd osztrák főherczeg követelte magának; a csehek el is ösmerték királyuknak, de Magyarországban Zápolya János választatta meg magát pártja által királynak, ki az országot védelmezendő még mindig fegyverben állott. Ferdinánd, ki ezalatt pártja által Pozsonyban szintén királynak kiáltatott ki, Zápolyát megtámadta s legyőzte, ki Lengyelországba menekülvén onnét segitségére hivta Solimánt, hübérül ajánlván fel neki az országot. A sultán, ki mit sem ohajtott inkább mint Magyarországot birtokába keriteni, jól tudván, hogy Europa szivébe csak a magyarok holttestén keresztül hatolhat, százhusz ezer emberrel Ferdinánd ellen indul, ki Magyar-

országot nem védeni de birni ohajtotta; Budát és Esztergomot elfoglalja s Bécset megtámadja (1529). Faltörő ágyúi nem lévén husz rohamot intéztet ellene, de az őrség által mindannyiszor visszaveretik, mig végre vagy a basa árulása, vagy pedig az élelmi szerek hiánya miatt Solimán elvonul Bécs alól, utjában mindent elpusztitván. A milly váratlan volt Bécs megszabadulása, olly szokatlan fénynyel ünnepelték azt meg polgárai; az ostrom alatt elnémult harangok és órák, a bástyákról ágyulövések, a tornyokból trombiták harsogásai hirdették a szerencsés eseményt.

Solimán a koronát Zápolyának átadván s Budán visszatértének zálogául őrséget hagyván, visszatért Konstantinápolyba, hatvanezer foglyot hurczolván el magával. Azonban a Ferdinánd és Zápolya között kiütött polgárháboru uj alkalmat szolgáltatott Solimánnak a betörésre s háromszázezer emberével utra kelvén, elhatározta a Bécs alatt rajta ejtett szégyenfoltot lemosni. Kőszegnél (1532) Jurisics Miklós olly hősies ellenállást fejtett ki, hogy azt csodának tulajdonitották, miért Solimán látni akarta őt, kinyilatkoztatván, hogy felhágy az ostrommal. Jurisics arra kérte Solimánt, hogy embereket adna neki a rés kijavitására, melly olly széles volt, hogy azt háromszázötven ember nem volt képes elfedni. A törökök kibontott zászlókkal s harsogó zenével vonultak fel az erősségbe s azután ismét átadták azt vitéz parancsnokának.

Solimán ekkor Ausztriának tartott, felkeresendő ama főherczeget, ki gyáván futott előtte; ezt és Styriát feldulta, s harminczezer foglyot vitt el magával. Ezalatt V. Károly Solimánt visszavonulásra kényszeritendő, Andrea Doriát keletre küldé, ki Coront és Patrast elfoglalta és Konstantinápolyt fenyegette. Solimán részint ezért, részint pedig a Perzsiában kiütött zavarok személyes jelenlétét igényelvén, Belgrádon át Konstantinápolyba siet s alkudozásokba bocsátkozik (1533). Bécs ez alkalommal látta először a porta követét, és Ferdinánd annyira megalázta magát, hogy Solimánt atyjává, ennek kedvenczét Ibrahimot pedig testvérévé és pártfogójává fogadta, bocsánatot kérvén, hogy a sultánt Magyarországba történt beütése által tudatlanságból megbántotta, mire Solimán örökös békét engedélyezett bünét megbánó fiának.

Gritti Lajos velenczei származásu olasz, egyike azoknak, kik vitézségöket áruba bocsátják, Solimán által Zápolyához küldetvén, Erdélyben kényuri hatalmat kezdett gyakorolni, sőt Erdélyország kormányzóját álmában lefejeztette. Ennek barátai boszura gerjedvén, Grittit elfogták s hasonló sorsban részesitették (1534). A Per-

zsiában elfoglalt Solimán szünet nélkül elégtételt követelt követe meggyilkoltatásáért; emellett a török kormányzók a békeszerződés ellenére a szomszéd vidékekre ütöttek s azokat kirabolták, miből azután véres összeütközések származtak. Igy állván a dolgok, Ferdinánd Solimánnál, ez viszont Ferdinándnál emelt panaszt, végre is fegyver döntött közöttök. Zápolya halála óráján (1540), fiát, a bölcsöben fekvő János Zsigmondot nem osztrák vetélytársának de a sultánnak pártfogásába ajánlotta, ki mint annak gyámnoka Budát elfoglalta (1541), s ottan a templomot mecsetté változtatta, megigérvén, hogy visszaadandja azt gyámfiának, mihelyt ez nagykoruságát elérte.

Ferdinánd, ki a magyar koronához folytonosan igényt tartott, segélyt sürgetett a német birodalmi gyüléstől, de ennek szokásos lassuságán kivül most még a vallási viszálkodások is akadályozólag hatottak Ferdinánd kérelmének teljesitésére. Mindazáltal sikerült egy, németek-, magyarok- s olaszokból álló sereget összegyüjteni, kik Alessandro Vitelli által vezéreltetve Magyarországba léptek, hol akkor Martinuzzi nagyváradi püspök vitte a kormányt (1542); de Pest alatt annyira tönkre jutottak, hogy a táborozást tovább nem folytathaták.

Ezalatt Solimán nem szünt meg V. Károly ellen a háborut folytatni, kit magához hasonlónak, csupán spanyol királynak tekintvén, nem akarta őt a békekötésbe befoglalni, miután ez császárnak czimezte magát. I. Ferenczczel kereskedelmi szerződésre lépett (1536), s V. Károly ellen egy szövetséget inditványozott, Nápolyt tüzvén ki a megtámadás szinhelyéül, de ebbe Velencze nem akart beleegyezni.

Kaireddin.

Aruck (Horuk) és Kaireddin Barbarossa testvérek, lesbos-i tengeri rablók, a tunisi afsid sultán szolgálatába állottak; az első, miután előbb az europai és afrikai partokat folytonos rettegésben tartotta volna, elvérzett, a másik az algiri dey-t megölvén, országát és Tlemecen-t mint az ozmán birodalom hübérese elfoglalta. Ekkor még nagyobb mértékben üzte előbbi foglalkozását s minden tengerpartot elpusztitott, a franczia tengerpartokat kivéve, mellyek Solimán által a franczia királylyal kötött kereskedelmi szerződés következtében tiszteletben tartattak. Andalusiában kiszállván innét hetvenezer mórt vitt el, kik a spanyol türelmetlenség alól menekülni akartak. Solimán egyedül őt hitte képesnek arra, hogy Doriával szembe szállhasson, s Barbarossa nyolczvannégy hajóval, mellyek közöl tizennyolcz sajátja volt, Nápolyban csakugyan partra szállott s azt elpusztitotta,

Fondi-ra pedig éjjel rajta ütött. Később a sultán által rendelkezése alá bocsátott nyolczvanezer janicsárral Tunisban kikötött s ottan Muley-Hassant, a huszonkettedik afsid sultánt trónjától megfosztotta (1533), s országát a porta fő uralma alá vetette. A trónjától megfosztott sultán V. Károlyhoz menekült és unszolásaival, mellyekhez a máltai lovagok is csatlakoztak, meggyőzte V. Károlyt arról, hogy Ximenes bibornok tervei, ki iránt olly hálátlan volt, valóban alaposak valának s hogy Spanyolországnak nemcsak nagysága de biztonsága is megkivánja, hogy tekintélyét az afrikai partokon visszaszerezze s a tengeri rablókat megsemmisitse.

Algir.

Algirban különféle arab uralkodóházak váltották fel egymást a trónon; az északi tartományban az aglabiták, a nyugatiban pedig a rostamiták. A fatimiták legyözték ezeket, de később egyenetlenség ütvén ki közöttök, az uaediták nyugaton Tlemecen, az amaditák pedig keleten Bugia államokat alapitották, s közölök a zeiniták elfoglalták Ashir-t, hol Algir feküdt. Az almohádok megszüntették ezen szakadásokat, de ők is csakhamar tlemecen-i zeinitákra és bugia-i afsid-okra oszlottak fel, kik a szerint mint egyikök vagy másikok győzött, felváltva birták Algirt. A mórok, különösen miután Spanyolországból elüzetvén a régi Mauritania partjaira menekültek, rabló kalandokkal nyugtalaniták Spanyolországot, miért is Katholikus Ferdinánd több izben sereget küldött megfékezésökre s 1510-ben a spanyolok birtokukba keritvén az Algir szomszédságában fekvő tengerpartot, ottan egy olly erős sziklavárat épitettek, melly uralmokat biztositá, hatalmukban állván innét az algiri kikötőt a tengeri rablók előtt bezárni. Meghalván Katholikus Ferdinánd, az algiriak segitségül hivták Selim Eutemy hirneves arab sheikh-ot, ki Barbarossával egyesülten ostrom alá vette az emlitett spanyol sziklavárat s bevette, szövetségese Barbarossa által azonban ettől ő is megfosztatott.

Ez ellen indult most V. Károly (1535). Cagliari-ban ötszáz hajó gyült össze Doria parancsnoksága alá, megrakva több mint harminczezer emberrel a régi spanyol csapatokból Alfonso d' Avalos del Vasto őrgróf alatt, sőt a császár maga is hajóra szállt. A világ azt állitá, miként Károly azért vezeté hajóhadát Barbarossa ellen, hogy ne legyen kénytelen Magyarországban Solimánnal harczolni; ezért mondák azután, hogy soha nem láttak még fejedelmet az ellenség elől illy nagy készülettel megszökni [1]).

---

[1]) **Glovio** XI könyv. Gregorio Leti szintén arról vádolja V Károlyt, hogy

Barbarossa nagy gonddal megerősítette Tunis-t s a golettai kikötőt, a tengeri rablók eme buvó helyét, honnét azok zsákmányszerzés végett a Földközi-tengerre s tágas partjaira kicsapni szoktak. Tizennyolcz gályahajó száz ágyuval állott ennek védelmére, mig a várost szárazföldi oldaláról huszezer mór lovas s számnélküli gyalogság védelmezte. A császáriaknak mindjárt kezdetben kedvezett a szerencse, s megtámadván a kikötőt azt bevették [1]) s Barbarossa fegy-

---

megszökött Solimán elől, a legrövidebb uton sietvén Olaszországba. Ugyanerről tanuskodik egy, Marin Sanuto kéziratban levő *Naplójában* felhozott okirat is mellyet csak azért is jó leszen idézni, hogy lássuk belőle, minő fegyelmetlenség uralkodott az akkori csapatok között: „És nem akartak (az olasz katonák) Magyarországba menni, hogy ottan éhen haljanak. És igy del Guasto őrgróf magát elhatározandó, tudni akarta az olasz gyalogság véleményét, s azért közéjök menvén megkérdezte őket, ki akar Magyarországban maradni s ki Olaszországba vissza térni, mikoron legelőször is egy mezitlábos erős legény azt felelé: *Olaszországba menjünk, Olaszországba menjünk*, és igy egy pillanat alatt mint az a háborukban s táborokban történni szokott, majd a honvágy, rosz fizetés s az élelmi szerek drágasága miatt, majd azon félelemből, hogy Magyarországban kell meghalniok s többé Olaszországot nem láthatják, majd végre a hegyentuliaknak rosz, s az olaszokéval egészen ellenkező természetök miatt az olaszok mindnyájan elkezdettek iszonyuan kiáltozni: *Olaszországba menjünk, Olaszországba menjünk*; és igy egész rendben utnak indultak a császár, del Guasto őrgróf s vezéreik ellenzése daczára, kiket lőfegyvercikkel több izben rettegésbe ejtettek, s hármat ezredeseik közül meg is gyilkoltak, kik helyett ujakat s más vezéreket választván, ezek vezénylete alatt még a császár előtt eljöttek, egy nap hat mérföldet (leghe) utazván; és igy jöttek fegyveresen egészen Chiusá-ig, s minthogy utjokban élelmi szereket nem találtak és fel akarták őket tartóztatni, gyujtogattak, gyilkoltak, raboltak; a papokat bántalmazták s a nőket meggyalázták. De különösen egy helyen, hol néhány előre jött kapitány s nemes a lakosok által megöletett, mindent felperzseltek s annyi kárt okoztak, a mennyit csak tehettek. A császár egyik tábori biztosát gyors postán hegyes és szokatlan utakon eléjök küldé, hogy őket akár szép szóval akár, ha szükséges, erővel is feltartóztatná, de ez hiában igért nekik pénzt, erővel pedig épen nem boldogulhatott velök. Ezek ekkor a várost, hol átvonultak, felgyujtották s azután három egész napig, mignem t. i. Chiusá-ba érkeztek, csak gyökerekkel táplálkoztak. Országunkba érkezvén s látván az élelmi szerek nagy készletét, elkezdettek kiáltozni: *Márk, Márk; Olaszország; Olaszország*; s azt mondák, hogy ha azt tudnák, miként mindegyikök egy birodalmat fogna szerezni, még sem térnének vissza oda, hol sem pénzök, sem élelmi szerök nem volt, és ahol midőn kenyeret vagy bort kértek, mindenki azt felelte: *Nicht furth*, sat."

[1]) Itt használtatott a legnagyobb hadi hajó, melly ez ideig láttatott. Volt pedig rajta háromszáz hatvan ércz ágyu, hatszáz könnyü gyalog s négyszáz másféle katona és háromszáz tüzér, a hajós népséget ide nem számitván. Előrészén egy iszonyu fürész volt a kikötőt elzáró láncz elfürészelésére. Elszakitván ezt, a kikötőbe nyomult, és a rajta lévő ágyukból kilött golyók nagymennyisége miatt neve *Keresztelő sz. János ‚Tüzhányo'*-ra *(buttafuoco)* változtatott.

vertárát és hajóit elfoglalták (julius 25), ő maga ötvenezer emberével a városból kivonulván. Távozása előtt meg akarta öletni a Tunisban lévő tizezer keresztény rabszolgát, de tisztjei által eme szándékáról lebeszéltetvén, csakhamar meg kellett bánnia, hogy életében egyszer könyörületes volt, mert ezek szabad lábra helyezvén magukat, a fellegvár ágyuit ellene irányozták, s igy két tüz közé vétetvén serege szétveretett s a legnagyobb rendetlenségben futott Boná-ba, mig a császáriak Tunisba nyomulván ottan harminczezer embert kardra hánytak, tizezret pedig fogságba ejtettek.

Muley Hassan trónjára visszahelyeztetvén, Spanyolország hűbéresének nyilvánitotta magát, az országában találtató keresztény rabszolgákat felszabadította, a kikötőket a császár kezébe adta, s azért hogy ez Golettá-ban őrséget tartson, tizenkétezer aranyat fizetett neki. Ekkor valamennyi tengeri rabló Algirban csoportosult össze, s igy felette szükséges volt őket innét is elüzni. Károly, most már Oran és Tunis ura, ismerni látszott e vállalat nehézségét, mert a legnagyobb gonddal készült ahhoz. Mint Europa békebirája Olasz- és Spanyolországból a hajósokat, Genua-, Nápoly- és Velenczéből a gályákat ide rendelte. Sardiniában huszezer gyalogot s kétezer spanyol, német és olasz, legnagyobb részt régi lovast gyüjtött, köztök Fernando Cortez és három fia, Pier da Toledo, Ferrante Gonzaga, Colonna, Spinola és Alba herczeg; továbbá a máltai rend száz lovagja és ezer katonája s számos spanyol nők csatlakoztak hozzá. Kétszáz hadi és háromszáz teherszállitó hajóval indult meg oktober hóban, nem hallgatva Doria figyelmeztetésére, ki ezen évszakot a hadjáratra kedvezőtlennek mondotta. A temendfust-i öbölben partra szállván csakhamar olly esőzés következett be, hogy a tábor jóformán tenger volt; a legrettenetesebb szélvész, minőt Doria ötven év alatt nem látott, a hajóhad egy részét semmivé tette, másik részét pedig erősen megrongálta. A császárnak, hogy ismét hajóra szállhasson, hadseregével együtt ezer veszélyen keresztül kellett hatolnia, három nap alatt csak három mérföldnyi utat tehetett; ehhez járult, hogy élelmi szerekben nagy szükséget szenvedett s az ellenség által folytonosan üldöztetett. Visszatérés közben egy szélvész ismét megrongálta a hajókat, mellyek nagy küzdelmek között részint Olaszországban, részint Spanyolországban kötöttek ki; és Károly egy rozzant hajón csak nagy bajjal birt a szárazföldre visszavergődni.

Velencze, kereskedelmének szabadsága és biztonsága végett, Solimánnal ujból szerződésre lépvén, ennek következtében Ibrahim által folytonosan pártfogoltatott; de egy alkalommal hajói a törökökéivel

találkozván a jelzést és üdvözlést illetőleg viszály támadt közöttök, miből azután egy kis összecsapás származott. Solimán ezért, noha Velencze bocsánatot kért, sőt a vétkest meg is büntette, a Nápoly ellen felfegyverzett seregével Corfura ütött (1537); vállalata azonban, noha Kaireddin a köztársaságtól s egyes velenczeiektől több apró szigetet elfoglalt, megbukott. Károly addig mesterkedett, mignem sikerült neki a törököknek Európából leendő kiüzése végett Velenczét és III. Pál pápát szövetkezésre birni. Az előkészületek nagyszerűek valának, de Doria, nem tudni mi okból, elszalasztotta a kedvező alkalmat, midőn Barbarossát megverhette volna, s végre Corfuban a velenczeieket magukra hagyta. Ezek látván, hogy Doria vagy ura által elárultattak, alkudozásba bocsátkoztak a fényes portával, s háromszáz ezer aranynyal, továbbá több, Moreában és a dalmatiai partokon fekvő városok, ugyszintén Skyros, Pathmos, Aegina, Nio, Stampalia, Paros és Antiparos szigetek átengedésével vásárolták meg a békét.

Kaireddin, fájdalom! Francziaország beleegyezésével tovább folytatá rabló kalandjait; Nizzát bevette s elleneinek soha nem engedett pihenést, mindaddig, mig Velencze konstantinápolyi követe a következő jelentést nem küldé a köztársaságnak: „Barbarossa a mult éjjel három órakor meghalt (1546); a nagyurnak nyolczszáz, Rustem basának kétszáz rabszolgát és tizezer zecchinot hagyományozott; többi rabszolgáit tizenöt éven felül szabadságba helyezte, és harminczezer zecchinot egy mecset épitésére, tizezret pedig vejének Mustafának hagyományozott; harminczötezer zecchino és ötezer asper találtatott nála.“ Utána Dragut (Torghut-Reis) tartotta rémületben a tengerpartokat, ki majd egyedül, majd pedig a nagyvezir társaságában üzte rablásait, s Bastiát elfoglalta, a maltai lovagoktól Tripolist visszavette, mellynek kormányzójává neveztetett. Ancona, Civitavecchia és Róma erősiteni kezdék magukat megtámadásai ellen.

Ezalatt a magyarok csodával határos vitéz tetteket vittek véghez. Ferdinánd figyelő állást foglalt el s vagy alkudozott, vagy pedig kéz alatt Erdélyországot kezére keriteni iparkodott. Soliman e miatt megharagudván, a temesi bánátot birodalmához csatolta. Augier Ghislen Busbecq [1]) alkudozás végett meglehetősen megszoritott uta-

[1]) Itten Busbecq egy kitünö latin munkát irt a török katonai intézményekről, Bécsbe kétszáz-negyven görög kéziratot küldött, köztök egy Dioskoridest Juliána Aniciától, Olybrius császár leányától, továbbá számos ázsiai állatokat és növényeket, ezek között perzsiai lilát és tulipánt; felfedezte az ankyrai emlékkövet, melly Augustus tetteire emlékeztet bennünket. Verancz Antal esztergami érsek, a nevezett követ utódja Konstantinápolyban, a török birodalom *Taurichi-*

sitással Konstantinápolyba küldetett (1562), kinek végre csakugyan sikerült az Ausztria és Solimán között évenkint fizetendő harminczezer darab arany megajánlása mellett a békét létrehozni, befoglalván ebbe Francziaországot, a pápát és Velenczét.

Malta ostroma.

Mindezen szárazföldi vagy tengeri ütközetekben mindig szemben állottak Solimánnal az épen oly vitéz mint fáradhatlan maltai lovagok. A hitbuzgóság is lelkesité őket a törökök ellen, fogadalmuknál fogva engesztelhetetlenek lévén az islam irányában. A sultán, miután a lovagok keleti árukkal megrakott s Velenczébe vitorlázó hajóit kizsákmányolták, háborut inditott ellenök s negyvenezer emberével szigetökön a st. Elmo erőd átellenében partra szállt (1565). Százharmincz lovag védte ezt nyolczvan ágyu ellen. A lovagok tüzérei bizonyos gyulékony anyagból készitett karikákat találtak fel, mellyek az ostromlók közé vettetvén, ezeket hármával s négyével közbe fogták s megégették. Hősies ellenállásukat folytatván, a törökök huszezer embernyi veszteség után kénytelenek valának az ostrommal felhagyni, miközben haj óhaduk is annyira megrongáltatott, hogy Kapudán basa szégyenében éjjel vonult be a konstantinápolyi kikötőbe. Jean de la Vallette akkori nagymester saját nevéről egy várost épittetett, s megértvén, hogy uj hadjárat van készülőben ellenök, egy bérencz által a konstantinápolyi fegyvertárt felgyujtatta. Ennek, de még inkább Solimán halála következtében fegyverszünet állott be. És ez volt tetőpontja a rend hősies vitézségének, melly ezentul mindinkább hanyatlott. Javadalmaik ezután a magas családok másodszülötteinek évi járadékai s nem a vitézség és küzdelem jutalma gyanánt tekintettek. A fiatal lovagok most inkább a fejedelmi udvarokban szerepeltek, otthon Málta- és Gozó-ban pedig kényuri hatalmat gyakoroltak.

Ázsiai hadjáratok.

Hétszer jelent meg Solimán Magyarországon, Moldvát vérontás nélkül meghóditotta, sőt három nappal halála után (1566 septemb. 5) Szigetvár is bevétetett; de eme harczok gyakran félbeszakittattak az Ázsiába vezetett hadjáratok által. Ahmed basa, Rhodus meghóditója, egyiptomi kormányzóvá neveztetvén, ottan fellázadt a sultán ellen, de

---

Ali-Osman" czimü régi krónikáját hozta onnét magával, mellyet ő maga le is forditott. Lövenklau kütfő gyanánt használta azt a török sultánokról irt évkönyveiben. Ez első volt az europai nyelven irt munkák között, melly a törökök történelmét a nyilvánosság elé hozta.

csakhamar megfékeztetett Solimán által, ki ez alkalommal rendbe akarta hozni ezen országot, különösen az adórendszeren igyekezvén javitani, melly anélkül hogy a kincstárra előnyös lett volna, felette nyomta az adózó népet. Kiadta tehát az ugynevezett Solimánféle kanunt, mellynél fogva mig Rumeliában és Anatoliában a föld majd nagyobb majd kisebb hűbérekre (siamet vagy timar) vagyon felosztva, s hűbéres lakosaik (raja) katonai szolgálatra kötelezvék, addig Egyiptomban csak bérlők (moultezim) léteznek, kik haszonbért fizetnek s alattok parasztok (fellah) vagynak [1].

Perzsiában Ismael shah, a Sofi uralkodóház alapitója, ujabb tetteivel még inkább felingerelte maga ellen Solimánt, ki iránta siita eretneksége miatt már ugyis gyülölettel volt eltelve. Ez tehát Ibrahimot Perzsiába küldötte (1533), ki azt megtámadván Tebris-t bevette, a mészárlástól azonban megkimélte. Később Solimán is megérkezvén, Ihrahimmal együtt kietlen utakon Bagdád ellen nyomult. A nagyur ezt is megóvta a kiraboltatástól, s miután három hónapot töltött volna a kaliffák régi székhelyén, visszatért Konstantinápolyba.

India.

A nagy hóditó Indiát nem érinté, befolyása azonban ott is érezhető volt. Ide egy oldalról a portugalok nyomultak be s Goá-t meghóditák. Agrá-ban a Lody uralkodóház székelt, midőn Babur (Zehir-Eddin-Muhamed) Tamerlán birodalmát, kinek ötödik ivadéka vala, visszaállitani eltökéllette, és harminczhat viszontagságteljes év alatt e tartományt csakugyan egészen átalakitotta. Atyjától a Samarkandtól keletre fekvő Fergana királyságot örökölvén (1494), s látván, hogy a mongol, török és usbek fejedelmek a velök határos tartományok birtoka felett versengenek, elhatározta ezek romlásával tenni nagygyá birodalmát. Legelőször is Samarkandot foglalta el alig kétszáz negyven megmaradt társával, s iszonyu erő ellenében megvédte azt (1505); több izben mind birtokaitól mind fegyveres erejétől megfosztatott, de nem kitartásától, és soha nem hagyott fel a gondolattal, hogy Indiát meghóditandja. Egy legyőzött párt által Kabul-ba hivatván, tizenkétezer emberrel Panipat mellett Ibrahim Lody százezer afghanját megverte s őt magát is megölte (1526), Agrá-t meghódoltatta s Delhi ellen nyomult. Hasztalan igyekezett Rana Sanka a szövetkezett indiai fejedelmeket ellene fegyverbe állitani; a kanua-i győzelem megalapitá s biztositá a Nagymogol birodalmat.

Babur, azonkivül hogy rettenthetlen harczos volt, nagylelkü-

---

[1]) Lásd e könyv végén a ,*Felvilágositó jegyzete*-k'et F.) alatt.

sége miatt is dicsértetik. A kanefiták orthodox felekezetének buzgó tagja, dzsaggataj-török nyelven s egyszerü irmodorban maga irta meg emlékiratait (Vakijati Baberi), gazdag ismertetéseket közölvén abban a különféle országokról, és pedig ollyanokat, mellyek csak kevés történetirónál találhatók fel [1])

Ezek közöl meg kell emlitenünk a Mazenderan tartományban fekvő Asterabadban született (1550) Muhamed Kasem Ferischtá-t, ki atyja által Indiába vitetvén itten azon gondolatra jött, hogy a musulman királyok és szent életü férfiak történelmét megirandja. De könyvek hiányában a hadi pályára lépett s később bizalmas embere lett Mortazá-nak, Ahmednagar királyának, ki egészen az őrültségig dühös és kegyetlen lévén veszte felé közelgett. Mihrab-khan azért elhatározta öt trónjától megfosztani, s csakugyan annak üldözött fiát Miran Hoscin-t ültette helyére. Ez szintén vérengző lévén, még egy év letelte előtt megöletett Mihrab-khan által, ki maga is csakhamar hasonló sorsra jutott, a gyermek Izmael Nisam shah-nak helyet csinálandó.

Ezen időben Dekan valamennyi musulman tartományai majd udvari fondorkodások, majd pedig az egymással örökösen szemközt álló pártok erőszakoskodásai által roncsoltattak. Az idegenek vagyis az Indián tul fekvő országokból ujabban ide vándorolt s együttesen mongoloknak nevezett musulmanok s dekan-i benszülött musulmanok, kikkel a rabszolgakereskedés következtében ide szállitott abyssiniaiak is együtt tartottak, mindenben ellenkeztek egymással, annyival is inkább, hogy az elsők siiták, az utóbbiak pedig sunniták valának, a

---

[1]) Angol nyelvre forditattak Leyden által (London 1826). Hogy más musulman irót is emlitsünk, Mirkhond-ot nevezzük meg, ki 1498-ban halt el s a *„Tisztaság kertje* (*Raouzatassafá*) czimü hét kötetből álló hosszu történelmi munkát szerkeszté, melly a világ kezdetétől Ali Shin idejéig történt dolgokat tárgyalja.

Mirkhondi *Historia Seldschukidum Persiae e codicibus mss. parisino et berolinensi nunc primum edidit, lectionis varietate instruxit, adnotationibus criticis et philologicis illustravit Jo. Aug. Vullers.* Giessen 1837.

Muhamed-al Katebi (—1408), hires költő irta a *Két tenger egyesülése* czimü politikai és erkölcsi értekezést; a szépség és szerelem könyvét, s a *Gulistan*-t vagyis a *Virágok kertjét* Mirza Ibrahim dicséretére, hol minden rim *gul*-lal végződik, mi perzsa nyelven *virágot* jelent. Midőn a költemény a fejedelem előtt felolvastatott, ez a következő verssel szakitotta félbe a felolvasást: „Mellyik kertből jött ezen bájos énekü fülemile?“ mire a költő röglönözve azt felelte: „Én miként a hirneves Antar Nishapur kertjéből jöttem, de én csak szederinda vagyok, Antar pedig ama kert rózsája volt.“ A sultán ajándékokkal halmozá el öt.

királyok által pedig mindnyájan egyiránt üldöztettek. Ferischta ezen zavarokból, mellyek között ide s tova hányatott, szerencsésen megszabadulván, Ibrahim Adil shah megbizása folytán, egészen a történelemnek adta magát. Számos indiai kutfő állott rendelkezésére, s különösen az ezen tartományokban lakó rajáknak a perzsiai királyokhozi viszonyait igyekezett világosságba helyezni, de mint az a musulman történetiróknál szokásban van, a lehető legkevesebb kritikával [1]).

Babur halála után (1530) birodalmát fia Humajum örökölte, kinek trónjáért számos vetélytárssal kellett küzdenie s ezenkivül egy sereg afghán fejedelemmel, kik Delhi, Guzzerate s más tartományokban uralomra vergődtek. Behardir shah Guzzerate fejedelme Konstantinápolyból segitséget kért a portugalok ellen, kik ezen zavarok közepett Diú-t meghódították. A nagyur parancsára Solimán basa, Egyiptom nyolczvan éves kormányzója Indiába csapott, Diu-t ostrom alá vette, de Antonio de Sylveira visszavonulásra kényszeritette.

Buranbeg, kit Humajum Delhi trónjától megfosztott, s Elkas Mirza, testvére Thamasp shah és második sofi ellen segélyt kérendő, szintén Konstantinápolyba mentek, ami ürügyet szolgáltatott Solimánnak arra, hogy Perzsiát ujból megtámadja, mellynek előbb fővárosát Tebris-t azután pedig Van-t is elfoglalta, s miután a telet Aleppóban töltötte volna, Georgiába nyomult, de minthogy Elkas Mirza testvére által elfogatott, Solimán visszavonult.

Ibrahim a sultán kegyei által elkapatván avval kérkedett, hogy a török birodalmat kezében tartja, s az europai követekkel vakmerően megvetőleg bánt. Solimán még csak el tudta türni gőgjét, de miután perzsa módra sultan seraskiernek czimeztette magát, gyanuval telt el iránta, s egy éjjel, midőn vele szokás szerint egy szobában aludt volna, őt megfojtotta (1536).

Kegyvesztése alkalmasint a sultánnő Roxolána müve volt. Ezen orosz vagy, mint némelyek mondják, királyi vérből származott lengyelnő [2]) nem annyira szépségével mint kellemeivel annyira elbüvölte férjét, hogy ez őt a bevett szokás ellenére nem rabszolganőként tartotta, de nejének nyilvánitotta. Fondorkodásaival nemcsak a háremet, de a fejedelmi palotát is egészen felforgatta; a sultánt több hadjáratra

---

[1]) Bombay-ban 1831-ben angol nyelven is megjelent.

[2]) Niemcevicz 1822-ik évben egy lengyel hirlapban Solimánnak egy, Zsigmond legyel királyhoz intézett levelét bocsátotta közre, mellyben a többi között ez áll: „Követed Opalinszki megmondhatja, milly boldog nővéred az én nőm.“

rávette csupán azért, hogy ezáltal az épen olly vitéz mint tudós s vétkes terveit készséggel támogató vejét Rustem nagyvezirt emelhesse. Férjét rábeszélte, hogy harmadszor is háborut inditson Thamasp shah ellen (1552), ki Kurdistan és Erzerumba több izben betört, reménylvén, hogy Rustem itten magát kitüntetendi, ő pedig azalatt otthon utat készithet fiának Selimnek a trónra, Soliman idősb fiainak Mustafa- és Bajazetnek kizárásával. Ezek romlására tört tehát Rustem mel, ki a hadjárat élére állván, Karamaniából, hol a telet töltötte, Solimánnak azt irta, hogy a hadseregben egy összeesküvést fedezett fel, mellynek czélja nem kevesebb mint öt trónjától megfosztani s helyére fiát Mustafát emelni. Mustafa azonnal megfojtatott; de a janicsárok is fellázadtak s elégtételt követeltek Rustem ellen, minek következtében a sultán a pecséteket tőle elvette, azokat Ahmed-nek Temesvár meghóditójának adandó; de ez nem akarta elfogadni, mig a sultán meg nem igérte neki, hogy azoktól öt megfosztani nem fogja. Solimán meg is tartotta szavát, mert midőn Roxolána sürgetéseire Rustemet méltóságába visszahelyezni elhatározta, hogy ne hazudjon, Ahmed-et előbb megölette. Végre az elhintett konkoly dusan kihajtott, s Bajazet atyja és testvére Selim ellen csakugyan fegyvert fogott, de legyőzetvén Thamasp shah-hoz menekült. Ez menhelyet igért neki, de Solimán és Selim által gyanuba vétetvén, öt négy fiával együtt megfojtatta, a miért jutalmul négyszázezer aranyat kapott. Roxolana vágya ekként ki lett elégitve.

A kincstár a számos hadjáratokban szerzett zsákmány által felette meggazdagodott. Ezen időben a korona birtokai öt millio aranyat jövedelmeztek, a másféle jövedelmek pedig három millióra rugtak. Solimán a janicsárok számát tizenkét ezerről huszezerre, az állandó hadseregét pedig negyvenezerre emelte, de nem egyszer kétszáz ötvenezernyi serege is volt. A serailj őrizetét a janicsároktól és spahi-któl elvévén, azt a bostangi-k vagyis kertészek ujonan alakitott testületére bizta. Nagy szerencse Európára nézve, hogy a hóditás szelleme Solimánnal a sirba szállt; különben hogyan védhette volna meg magát a törökök ellen a harminczéves háboru alatt.

Solimán számos épitkezéseket tett Konstantinápolyban, Jerusalemben, Mekkában és másutt; de mindenek felett az általa épittetett s nevét viselő mecset tekintetett legnevezetesebb müvének. Százada egyszersmind az ozmán költészet aranykora volt; kilencz korabeli költő képezte trónja körül a költészet koszoruját [1]); ő maga is verselt

[1]) Ezen és több más török költőre vonatkozólag lásd **Hammer** XXXIV-ik könyvét.

Muhibbi vagyis a barátság kedvelője költői álnév alatt [1]). Ezen korban Abdul Baki volt a török lyra fejedelme, minő Montenebbi az arabok és Afiz a perzsák között. Solimán bátoritá és jutalmakkal halmozá őt, sőt egy diplomát állittatott ki számára, mellyben neki örök dicsőséget biztositott. Hát még ennek osztogatása is a királyokat illeti?

A kávé és az arany s ezüst edények használatát eltiltotta, s egy büntető törvénykönyvet bocsátott ki, melly nagyban mérséklé a régi szigort, a vádló tetszésére hagyván a büntetés meghatározását, minek következtében a bünök pénzzel megválthatók; a tanuk általi nyomozásoknál a birák kötelesek a tanukat számlálni s nem mérlegelni, s igy azon bünös, ki számos hamis tanut tud összeszerezni, kibúhatik a büntetés alól.

Solimánnak egy terve volt, melly Oroszországra ugyszólván születése perczében halálhozó lehetett volna; ő t. i. a Volga és Don folyamokat egyesiteni, ekként a Kaspi-tengert a Fekete-tengerrel öszkötni s védelmökre három erősséget akart épiteni; ezenfelül Astrakánt és Kasánt a porta uralma alá szándékozott hajtani, ezáltal az oroszokat folytonosan féken tartandó.

Daczára Solimán nagyságának, nemzete ő alatta kezdett hanyatlani, amit Kotschibeg török történész a következő okoknak tulajdonit. Először is, Solimán most már csak akkor jelent meg a divánban, midőn hadüzenetről volt szó, egyébként a régi keleti kényurak példájára függöny mellé rejtőzött, mi által nagyban nevelte ugyan a királyi fönség varázsfényét, de tekintélyéből sokat vesztett. Másodszor, azáltal, hogy sólymászát nagyvezirré tette, rosz példát adott a méltóságok betöltését illetőleg, mellyekre ezentul kegyenczek emeltettek, a nélkül hogy a közbeneső hivatalokon keresztül mentek volna; innét származtak azután a fondorkodások ama méltóságok elnyerésénél és a tapasztalatlanság azok betöltésénél. Roxalána ellenállhatlan bájai által leigázva, a háremnek megengedte, hogy az államügyekbe avatkozzék. A nagyvezireket rendkivül nagy fizetésekkel gazdagitotta s elnézte, hogy ezek a hivatalokkal vásárt üzzenek, ekként a fényüzés

---

[1]) Költeményeiből mutatványul szolgáljon a következő: „Ne higyétek, hogy kebelem a könyüktől vörösödött meg, szivem lángja az, melly ottan keresztül világol. Ha lothos-ként a könyük árjaiba merülök, összecsapnak azok fejem felett. A szemszőrök véres karddal őrködnek, a szerelmeseket elijesztendők attól, hogy velem daczolni merjenek. Szivem könyühullámokban usz; azok, kik azt látják, keresztül hatolnak testemen. Muhibbi nem mehet barátja országába; az ut oda el van zárva könyüim által.“

és az ezt nyomban követő vétkek kielégitésére eszközöket szerzendők.

Ehhez járult, hogy Solimán látván, mennyi véres polgárháborura szolgáltattak alkalmat a kormány és hadseregek élén nevekedett fejedelmi herczegek, elrendelte, hogy ezek jövőre távol a hadseregtől és kormányzóságoktól a serailjban növekedjenek, mi által elejét vette ugyan a polgárháboruknak, de elpuhult kormányfőket nevelt egy, lényegében harczias nemzet számára.

KILENCZEDIK FEJEZET.

A latin és olasz nyelv.

Az elbeszélt szomoritó eseményektől és a még szomoruabbaktól, mellyek elbeszélését megkezdendők valánk, lelkünknek üdülést szerzendők, forduljunk egy kissé a müvészet és irodalom ragyogó fénye felé, melly egyiránt elvakitván az akkor élő és későbbi nemzedékeket, azt eszközlé, hogy Rafael, Michelangelo, Tizián, Ariosto elfeledtessék Leyvát, Medeghinót, Baglionet, és a valentinois-i herczeg s V. Károly százada Olaszország aranykorának neveztessék.

Az előbbi korban láttuk, hogy a tudományos világ, Dante, Petrarca és Boccaccio fényes példája után indulva, visszatért a latin nyelvhez, annyival inkább, minthogy a legyőzött Görögországból Olaszországba sereglett pedánsok csak a holt nyelvek tanitása után lévén képesek megélni, mindenkép oda törekedtek, hogy azokat folytonosan megtartsák azon magas polczon, mellyről a haladó idő által letaszíttattak, miután képtelenek lettek az egészen átalakult polgárosodás eszméinek kifejezésére. Igazat szólva a latin nyelv a hajdani nemzeti nagyság egyik emlékét képezte az olaszoknál, kik örömest visszaálmodták magokat ama dicső korba, mellyben, miként mondák, őseik uralkodtak azon barbárok felett, kik most felettök zsarnokoskodtak; és ugy tetszett nekik, mint ha Cicero nyelvén irván visszavarázsolnák azon időt, midőn ama szavak a szószékről a szabadság eszméit hangoztatták.

A felületes Roscoe, ki X. Leo századát olly jónak ábrázolta mint őt magát, de tulajdonképen ő azt sem nem ismerte, sem meg nem ismertette, azt tartja, hogy az olasz latinisták Augustus kortársaival

mérköznek [1]), igy vélekedik Jovianus Pontanus is, amelly vélemény azonban épen olly helytelen, mint midőn Bojardó-t nagynak nevezi, s azt állitja, hogy Sannazaro Arcadiája felülmulja mindazt, mit Olaszország, Dante hazája! eddig e nemben létrehozott. Meg kell vallani, hogy a legjobb latinok Olaszországban találtattak, kiknek annál nagyobb vala érdemök, minthogy jó nyelvtanok és szótárak hiányában maguknak kelle szavakat és szójárásokat készitení. Az első szótárt, melly emlitést érdemel s 1502-ben Reggióban jelent meg, Ambrogio Calepio szerkeszté, melly kiadásról kiadásra növekedvén az 1581-ben megjelent báseli kiadás már tizenegy nyelvet foglalt magában.

Nyomdászok.

Annyival inkább szükséges volt tehát, hogy a nyomdászok ne csupán napszámosok és kereskedők, de valódi tudósok legyenek, minők valának Schweizban Froben és Oporin, Német-Alföldön Plantin Kristóf, Párizsban számosan, de különösen Robert, Henri, Charles és Paul Stephan [2]). Robert (1503—59), a leghirnevesebb közölök, a héber nyelvet is birta, a classikusok kiadásaihoz jegyzeteket és előszókat készitett s fáradhatlan volt „Thesaurus linguae latinae" czimü kiadványának ismételt javitásában. De Thou annyira ment, miként azt állitaná, hogy többet tett I. Ferencz uralkodásának halhatatlanitására, mint ennek legfényesebb tettei. Fáradhatlan lévén a sajtóhibák kijavitásában azon alig hihető eredményhez jutott, hogy a latin szentirásban csak egy, a görögben pedig csupán négy hibát hagyott. Egy görög szótár kiadására is vállalkozott, mellyet azután Henri Stephan bocsátott közre (1572), s mellyben a szavak nem betürendben, de gyökeik és jelentményeik szerint — kevésbbé kényelmes de észszerübb modorban — soroltattak elő.

Idősb Aldo Manuzio dolgozó szobájának ajtajára ezt irta: „Ha nincs dolgod, siess és távozzál azonnal innét, hacsak nem azért jövél, hogy Herculesként a kifáradt Atlasnak kölcsönözd vállaidat; ezen esetben leszen dolog számodra és mindenki részére, ki ide jő." Ő ala-

---

[1]) Ha véleményem olly gyakran elüt Tiraboschi, Quadrio, Corniani, Ginguéné s másokétól, az izlésemnek s ne a dolog feletti tudatlanságomnak tulajdonittassék; és aki engem meg akar czáfolni, ne tartsa elengedőnek mások tekintélyére hivatkozni.

[2]) Josse és Corrado Badio, Gilles Gourmont, Filippo Pigouchet, Corrado Neobar, Dionigi Janot, Simon de Colines, Adriano Turnebo, Guglielmo és Federico Morrel, Bienné, Cristiano Wechel, Mamerto Patisson, Michele Vascosan. — Lásd **Renouard** *Annales de l' imprimerie des Etiennes.* Párizs 1837-38.

pitotta az Aldi Neoaccademia féle társulatot irodalmi vitatkozás és a sajtó alá bocsátandó munkák megválogatása s a helyes szöveg megállapitása végett. A régiek munkáinak kiadására és fejtegetésére egy csoport nem annyira tudós, mint inkább példátlan türelmü férfiu szentelte magát; igy pl. Scaliger, Justus Lipsius, Casaubon. Pier Vettore (— 1555) a classicusok kiadása és forditása körül szintén nagy érdemeket szerzett magának. Anton Maria Conti, ki Majoragio melléknéven volt ismeretes s Milanoban az ékesszólásnak uj korszakot alkotott, s ottan a Trasformati társulatot alapitotta, számtalan tudományos munkát irt, ostromolta Cicero Paradoxáit, amiért Marco Nizolio (—1566) a „Thesaurus ciceronianus" szerzője dühös tollharczot inditott ellene. Ezen Majoragio szülővárosa tanácsa előtt, azért hogy Marcus Antoniusnak nevezé magát, vallástalanságról vádoltatván, avval menté magát, hogy az Antonius Maria név nem fordulván elő a classicusokban, nem lehetett volna nevét tiszta latinsággal kiirnia. Mellyik volt nevetségesebb, a vád vagy a mentség?

Ezen tudósok annyira mentek a régiségek iránti szeretetökben, hogy azoknak még salakjaikat és rozsdáikat is kedvelték; óhajtották volna saját személyiségöket megsemmisiteni, hogy valamelly görög vagy római maskarát csinálhassanak magokból. Paolo Manuzio és mások minden szót elvetettek, mellyel Cicero nem élt, s még azokat sem fogadták el mindig, mellyeket barátai használtak. És minthogy a pedánsoknál nem létezik perlekedőbb nép, minden pillanatban tollharczok keletkeztek, mellyek az egész irodalmi világra elragadtak; legnevezetesebbek azok, mellyek Poliziano és Bartolomeo Scaliger, a florenczieк és nápolyiak között, mindig csak egyes szavak miatt folytattattak. Igaz, hogy ezen vitatkozások a régiség nyomozására terelték a közfigyelmet, de mindebben több jó akarat mint kritika és komoly tudományosság nyilvánult. S nem is azért tanulmányozták a latint, hogy azáltal majdan az olasz nyelvet gazdagitsák, sőt inkább azt állitották erről, hogy nem méltó a tudományhoz. V. Károly koronáztatása alkalmával Romolo Amaseo a pápa és császár előtt szónokolván azt allitá, hogy az olasz nyelv csak a gyümölcsárusoknak és népnek való, mellytől nevét (volgare) származtatja. De nem gondolkozván többé az emberek latin nyelven, ebből egy szerencsétlen szakadás keletkezett az eszmék és szavak között s bizonyos keresettség a szójárások és irmodor után, a nélkül hogy a nyelv természete figyelembe vétetett volna. Ez volt oka azután, hogy az olaszba is átszivárogtak a mesterkélt körmondatok, s e nyelv természetével ellenkező szócserék; innét eredtek a szemtelen hizelgések, a nyelv most

már müvészetnek s nem a gondolatok kifejezésére szolgáló eszköznek tekintetvén; innét végre a szőrszálhasogató kimértség még a közönséges levelezésben és beszédben is, s azon dagályos és hizelgő irmodor, melly ama kort annyira jellemzi.

E latin irók Európában egy irodalmi köztársaságot alkottak; hatalmukat nagyban nevelte a nyelv egysége s egymás közötti szövetkezésök, egyesülésök által mintegy ellenzéket akarván képezni az anyagi erő uralma ellenében. Egy mü sem jött ki, mellynek homlokán epigrammák s dicséretek ne jelentek volna meg, mellyek mivel sem valának nevetségesebbek azoknál, mellyeket ma a hirlapiróktól pénzen vagy, mi még roszabb, megalázódásunk árán szoktunk megvásárolni; és a dicsszónokok örültek, ha az ismeretlenek neveit egy csoportban mutathatták be.

A latin költészet kitünő müvelői valának Sannazaro, Fracastoro, Flaminio és Vida. Milly benső gyöngédséggel üdvözlé például Jacopo Sannazaro hazáját, midőn magát önkényt számüzve II. Fridriket, a nápolyi királyi ház utolsó sarjadékát, követé, eladván előbb mindenét, fogoly Mecaenását a szükségtől megóvandó [1])! „De partu Virginis“ (1526) czimü költeményén rendkivüli tisztaság, csin és virgiliusi összhangzat ömlik el, jóllehet más részről benne a nymphák és más mithologiai alakok csoportozata nagyon elüt az ottan előforduló keresztény hitágazatoktól. Siremlékén is, ámbár az keresztény egyházban áll, Apollo, Minerva, mezei istenek és nymphák szemlélhetők. Vida, Cremonából, nagy könnyüséget tanusitott

---

[1]) *Parthenope mihi culta, vale, blandissima siren;*
Atque horti valeant, hesperidesque tuae;
Mergillina vale, nostri memor; et mea flentis
Serta cape, heu domini munera avara tui.
Maternae salvete umbrae, salvete paternae,
Accipite et vestris thurea dona focis.
Neve nega optatos, virgo Sebethias, amnes;
Absentique tuas det mihi somnus aquas.
Det fesso aestivas umbra sopor, et levis aura,
Fluminaque ipsa suo lene sonent strepitu;
Exilium nam sponte sequor. Sors ipsa favebit.
Fortibus haec solita est saepe et adesse viris.
Et mihi sunt comites musae, sunt numina vatum;
Et mens laeta suis gaudet ab auspiciis,
Blanditurque animo constans sententia, quamvis
Exilii meritum sit satis ipsa fides.

Epigram. ep. 7, ed. Comines.

a Költészet müvészete és a Sakkjáték (1527) s a Selyembogár (1537) czimü költeményeiben, ellenkezésbe tévén magát a száraz szabályokkal, mellyeknek a latin nyelvben ugy sem volt többé érzelmök. Cristiade (1535) czimü müve valódi áhitatot lehel, ment minden profán szinezettől; tárgya kidolgozásában sokkal szerencsésebb mint Sannazaro, kit azonban lágyság és fönség tekintetében utol nem ér. A veronai Fracastoro (1483—1553), ki komoly tanulmányai közepett a költészetet csak szórakozás gyanánt gyakorolja, különös tárgyat választa ugyan Siphylis czimü költeményének; de az orvos és költő ügyességét magában egyesitve képes volt azt szép kitéréseivel megnemesiteni s a tárgy undokságát, ugyszintén a szabályszerü szárazságot és elferditéseket elpalástolni; mindig hangzatos jóllehet rimelés és takarékosság tekintetében Virgilnél jóval hátrább állott. Navagero annyira gyülölte Martialis elméneczségeit és mesterkéltségét, hogy a muzsáknak áldozatul minden évben annyi példányt égetett el munkáiból, a mennyit csak összeszerezhetett. Fracastoro ő róla nevezte el a költészetről irt párbeszédét, mellyben a rideg szabályokon felülemelkedve annak lényegét az eszményiben helyezé, a miben vele egy ujabbkori bölcseleti iskola is egyetértett.

Sadoleto tiszta és természetes, Pietro Bembo pedig pompás irmodora által tünt ki. Pier Angelio Bargeo latin nyelven a vadászatot kutyákkal és tőrrel, s a keresztes hadjáratokat irta le. Marcello Palingenio (Zodiacus humanae vitae) nem annyira szép versekkel mint inkább szép gondolatokkal keserüen ostorozta a clerus romlottságát. A bergamói Basilio Zanchi jeles latin költő mint IV. Pál foglya halt el. Megemlitendők még a három Capilupi testvér; az öt Amaltei, „egregii fratres queis julia terra superbit;“ Andrea Marone a bresciai versrögtönző, kit Ariosto régi névrokonához hasonlitott, és a ki az 1527-ki sarcz alkalmával éhen halt el. Giovan Aurelio Augurelli Crisopeja czimü vagyis az arany készitési módjáról irt müvét X. Leonak ajánlván, ez viszonzásul egy üres erszénynyel ajándékozta meg őt, mellybe majdan aranyait rakná. Francesco Arsilli De poetis urbanis czimü elegiájában dicsérettel szól száznál több latin költőről, kik X. Leo idejében Rómában éltek és kortársaik által a legnagyobb költőkkel párhuzamba állittattak.

A veronai Julius Caesar Scaliger (1484—1558), első az ujkori irók közöl, ki Poetica czimü végnélküli munkájában rendszerbe önti a verskészités mesterségét, számos példákkal világositván fel

annak szabályait. A Homer és Virgil között tett összehasonlitásában inkább az izlés mint a lángész embere gyanánt tünik fel. Nagyobb előszeretettel viseltetvén a mü külcsinja mint erőteljessége iránt, mindig Virgilnek adja az elsőséget, épen ugy mint a ki egy müvelt és kendőzött hölgyet eléje tesz egy müveletlen hegyi pórnőnek; söt mi több Musaeust Hero és Leander szerzőjét is többre becsüli Homernél. Horáczot és Ovidot is eléjök teszi a görög költőknek, és sok ügyességgel védi egyik tételét, melly részletenkint véve nem tünik fel mindig különcznek. Az ujabb latin költőket is szemle alá veszi, kik közöl első helyen Fracastorónak, utána pedig Sannazarónak és Vidának nyujtja a pálmát.

Mások a régiek formáit és nyelvét ujabb dolgokra alkalmazták, ugy akarván beszélni mint ők, élni pedig saját módjok szerint; kevesebbet fejtegetni, többet irni. Ide számitjuk a történészeket, bölcsészeket s azokat, kik korkérdések tárgyalásával foglalkoztak, mellyre nekik a reformatio csakhamar tágas tért nyitott. A milanói Pietro Martire d'Anghiera előbb Spanyolországba innét Amerikába költözvén, e helyeken 1488-tól kezdve 1525-ig nyolczszáz tizenhárom levelet bocsátott közre a korabeli férfiakról és eseményekről (lásd: XIV. könyv. 123. lap.). Az inquisitiót és vallási türelmetlenséget helyeselte, a még bölcsőjében fekvő reformatio fontosságát előre sejtette, jelesen leirta a florenczi pártokat s a páviai csatát; s az amerikaiak szabadságáról értekezvén igy szól: „Eddig itten mi megállapodás sem történt. A természeti és pápai jog megállapitja, hogy az egész emberi nem szabad; a birodalmi jog különböztetéseket teszen; a gyakorlat és szokás ellenkező következtetésekre vezet. A hosszu tapasztalat azt tanitja, hogy azok nem maradhatnak szabadok, kik természetöknél fogva nagy vétkekre hajlandók. Domonkosiak és ferencziek, kik ama világrészben huzamosb ideig laktak, azon véleményben vagynak, hogy mi sem lenne czélszerütlenebb, mint megengedni nekik, hogy önmagukat kormányozzák" (ep. 806). Ebből látható, hogy a gyakorlatra alapitván észleleteit, eltért a nagyobb rész elméleti nézeteitől. A németeket leginkább megszállotta az irási düh, kik életökből a leghaszontalanabb kicsinységeket és döreségeket is papirra tették, s nem annyira önzésből és irási viszketegből, mint inkább azért, hogy megmutassák, miként ékes és világos latinsággal képesek irni.

Erasmus.

Óriásként emelkedett ki ezek közöl Erasmus (1467—1536), e villámgyors felfogásu, rendkivüli tudományu, folytonosan józan ité-

letü s nem annyira mély gondolkozásu mint inkább éles belátásu férfiu. Mint szerelem gyermeke Rotterdamban született, a deventeri iskolában neveltetett, s pappá szenteltetvén Párizsban magán leczkéket adott, később pedig Lőwenben a hittudományra adta magát; Olaszországban mint a st. Andreai érsek udvarmestere s Aldo correctora sokáig tartózkodott. VIII. Henrik Angolországba hivta, V. Károly pedig Német-Alföldön tanácsosává nevezte ki, végre is Bázelben halt el. A görög és latin irodalombani jártasságáról fényesen tanuskodik Adagiorum chiliades czimü munkája, mellyben számos szójárásokat, tanulságos mondatokat s közmondásokat tár az olvasó elé, ezekből akarván megismertetni a régi müveltséget, miközben nyelvészeti fejtegetéseit éles bölcseleti s más tudományos észrevételekkel füszerezi. Ebben, ugyszintén az örültségről irt dicsbeszédében éles belátást tanusit, megemlékezik itt Brandt A bolondok hajója czimü munkájáról, sőt fel is használja ezt, de mint ollyan férfiu, ki önmaga lábán jár.

Irigyei, kiket olly jól fest le a cserebogárban [1]), mellé helyezék Budeó-t, ki körülbelül nála jobb görög volt, de az utóvilág e tekintetben is igazságot szolgáltatott neki. Erasmus, ámbár bőbeszédü s gyakran dagályos, irályát tekintve mindig müvészi vala; maró természeténél fogva alkalmasabb volt a pártok felizgatására mint lecsendesitésére, noha ő magáról az utóbbit hitte; a clerust és fejedelmeket, értjük az europai s különösen a németországi apró fejedelmeket, kimélet nélkül mardosta [2]); jóllehet különben hizelgett a hatal-

---

[1]) „Vannak aljas, roszakaratu emberkék, kik feketék s büdösök mint a cserebogár, s ennél nem kevésbbé megvetendők, de állhatatosabbak, s kik ártthatnak a nagyoknak a nélkül hogy magok valamire alkalmasak lennének; feketeségökkel elrémitik, dongásukkal elkábitják, büzükkel elundoritják az embert; körül zugnak bennünket, belénk kapaszkodnak s ránk tapadnak; legyőzni őket szégyen, s a rajtok nyert diadal rendesen magunk bepiszkolásával jár.

[2]) *Quin omnes et veterum et neotericorum annales evolve, nimirum ita comperies, vix saeculis aliquot unum aut alterum exstitisse principem, qui non insigni stultitia maximam perniciem invexerit rebus humanis .... Et haud scio an nonnulla hujus mali pars nobis ipsis sit imputanda. Clavum navis non committimus nisi ejus rei perito, quod quatuor vectorum aut paucarum mercium sit periculum; et rempublicam, in qua tot hominum millia periclitantur, cuivis committimus. Ut auriga fiat aliquis, discit artem, exercet, meditatur; at ut princeps sit aliquis, satis esse putamus natum esse. Atqui recte gerere principatum, est munus omnium longe pulcherrimum. Deligis cui navem committas; non deligis cui tot urbes, tot hominum capita credas? Sed istud receptius est quam ut convelli possit.*

An non videmus egregia oppida a populo condi, a principibus subverti? rem-

masoknak, kik ezért viszont hizelegtek és udvaroltak neki, VIII. Henrik, V. Károly, I. Ferencz és Miksa szász herczeggel levelezésben állott; Bembo, Sadoleto, Morus Tamás, Melanchthon, Hutten Ulrik, II. Gyula és utóda bámulattal teljes tisztelettel viseltettek iránta; diadalivekkel fogadták a városokban; s ha valamelly levél a tudományok fejedelmének, az irodalom főpapjának vagy a hittan védőjének volt czimezve, az minden habozás nélkül neki kézbesittetett. Biztos lévén, hogy minden szava oraculum gyanánt tekintetik, kigunyolván mindenkit, mig őt senki nem gunyolta ki, halhatatlanságot osztogatva s hogy Morus Tamás szavaival éljünk mindent istenesitve, mit érintett, óriásnak tünt fel, midőn mindnyájan ültek; de midőn Luther megszólalt, sokan fellázadtak a hirnév eme királya ellen, ki saját és mások véleményei között ingadozva nem tudta magát elhatározni, a katholikusok részére álljon-e, kiket becsmérelt, vagy az ujitók pártjához szegődjék, kik trónját tőle elvitatni akarták.

A mi azon befolyást és állást illeti, mellyet a reformatio irányában elfoglalt, arról másutt fogunk szólani, itt mint tudósról megemlitjük, hogyan tette semmivé azon pedánsokat, kik a jobb nyelvészeknek hadat üzentek. Ciceronianus czimü munkájában nevetség tárgyává teszi a latinisták mesterkélt czifraságait, megmutatván, hogy daczára azon aggodalomnak, melylyel a nyelv tisztaságát fentartani akarák, épen magok vétkeztek az ellen leginkább. „Legelsőben is — mondá ő — arra forditsátok fő gondotokat, hogy a tárgy mélyébe behassatok; midőn azt tökéletesen birjátok, a szavak egész bőségben önkényt fognak jőni s való és természetes érzelmek fognak tollatokból folyni; akkor irályotok telve leszen melegséggel és élettel, vonzani fogja az 'olvasót s hü képét adandja lelketeknek; és az, mit mások müveiből utánzásképen átvesztek, egybe fog olvadni

---

publicam civium industria ditescere, principum rapacitate spoliari? bonas leges ferri a plebeis magistratibus, a principibus violari? populum studere paci, principes excitare bellum?

Miro studio curant auctores, ne unquam vir sit princeps. Adnituntur optimates, ii qui publicis malis saginantur, ut voluptatibus sit quam effaeminatissimus, ne quid eorum sciat quae maxime decet scire principem. Exuruntur vici, vastantur agri, diripiuntur templa, trucidantur immeriti cives, sacra profanaque miscentur, dum princeps interim otiosus ludit aleam, dum saltitat, dum oblectat se morionibus, dum venatur, dum amat, dum potat. O Brutorum genus jam olim extinctum! o fulmen Jovis aut coecum aut obtusum! Neque dubium est quin isti principum corruptores paenas Deo daturi sint, sed sero nobis.

avval, mi sajátotok." És valóban joga volt Erasmusnak menydörögni azok ellen, kik az irodalom hasznosságával mit sem gondolva csupán a szavak tanulmányozására irányzák az olasz irodalmárok törekvéseit, ami azután Olaszhonnak valódi átkává leve.

Olasz nyelv.

Az elsőség Olaszországban a latin nyelvnek engedtetvén át, a nemzeti nyelv ottan annyira elhanyagoltatott, hogy azon többé már nem is irtak; midőn pedig ez uj életre támadt, negélyző s követelő vala s egyáltalában nem elemző és világos, minő annak beszéde szokott lenni, ki a nyelvet helyesen kezeli, de mindig csak anyja nyomán tipegett. Később nagyobb gondot forditottak rája, nyelvtanok jelentek meg [1]), és számos vitatkozások s nyomozások a nyelv természete és szokásai felett, ami a mult században sok ügyességgel használtatott fel.

Nevezetes, hogy az olaszok valahányszor zsarnoki járom alá jutottak s a politikai kérdések vitatásától el valának zárva, a nyelvtani kérdéseknek rohantak mintegy tüntetésként nemzetiségök mellett, mellytől meg akarák öket fosztani. Először is a név felett versengtek. Trissino és Muzio olasznak, Varchi és Bembo florenczinek, Bargagli és Bulgarini sienainak, Claudio Tolomei toscánainak akarta azt keresztelni [2]); és számos könyvek jelentek meg erről, mellyek

---

[1]) Az első tudtomra Fortunió-tól *Regole grammaticali della vulgar lingua* czim alatt Anconában 1516-ban jelent meg.

[2]) Salviati *Avvertimenti della lingua*, (II. 21) czimü munkájában hevésen kikel Muzio és Trissino s más idegenek ellen, „kik maguk ugy ejtvén ki nyelvöket, hogy szavaik le nem irhatók, söt nevetség nélkül nem is hallhatók, a mi kiejtésünket gunyolják, és kárhoztatják bennünk azon erényeket, mellyeket elsajátitani nem reménylenek .... Mindazokra, miket a mi nyelvünk ellen felhoznak, elegendő lenne azt felelnünk, hogy ők mit sem hoznak javaslatba s mit sem helyeselnek; hogy egy iróra sem birnak hivatkozni, ki ne Florenczből való lenne. Gyalázván nyelvünket, kire hivatkoznak? Boccacciora. Honnét való volt Boccaccio? Frivoliból. Kisebbitvén irályunkat, kit dicsérnek? Petrarcát. Hova való volt? Vicenzába. El akarván tőlünk nyelvünket rabolni, kihez folyamodnak? Dantehez. Honnét való volt? Bergamoból. Az iróktól akarják megtanulni a nyelvet. Kik ezen irók? Dante, Petrarca és Boccaccio? Minő nyelven irt Boccaccio? ő maga állitá, hogy flórenczi nyelven irt. A florenczi népnyelvnek megvagynak hibái. Ki mondja azt? Dante. Mellyik nyelven irta Dante költeményét? . . . De ha Dante megvetéssel viseltetett saját nyelve iránt, miért dicsérte azt annyira egyik munkájában? Azért mert nem irta azt sem florenczi népnyelven, sem azokon, mellyek általa a *Volgar loquela* czimü munkájában ócsároltattak, de más müveltebb nyelven, mellyet egész Olaszországból különösen pedig az udvarokból gyüjtött össze. És *Commedia* czimü müvét mellyiken irta az emlitett népnyelvek közöl? Szintén az érintett müveltebb nyel-

bizonyára jobban megoldották volna a csomót, ha ama nyelv bennök valamelly nagybecsü munka létesitésére használtatott volna fel. Később Giambullari jónak látta azt részint a hetruriai nyelvből (melly ismeretlen) részint a héber és aramei nyelvek vegyülékéből származtatni; Celso Cittadini evvel ellenkezőleg azt állitá, hogy az már a régi rómaiak korában is élt, s mindenki helyeseknek találta az érveket, miután az összehásonlitó nyelvészettel kevéssé lévén e kor ismeretes, nem lehetett tőle követelni, miként meg tudja különböztetni a szülőt a testvértől. Okosan értekezett a nyelvről Baldassare Castiglioni, ki a florenczi mellett harczolt, de azt akarta, hogy az „jóhangzásu, válogatott, szép, jól szerkesztett s mindenek előtt a nép által még használt szavakból álljon;“ Firenzuola pedig e tárgyban igy irt: „Mindig azon szavakat és szólásmodorokat használtam, mellyek naponként változnak, a forgalomban lévő pénzeket s nem a sima filléreket akarván költeni;“ Davanzati mondja, hogy „valamennyi nyelv közől az a legjobbik, mellyet a szokás elfogadott,“ emellett küzdött Machiavelli érvekkel, tettleg pedig mindazok, kik jól irtak.

Az efféle egyenetlenségek mindazáltal időről időre ismét megujultak, arról győzendők meg az idegeneket sőt magunkat is, hogy mi még mindig csak a szavak felett vitatkozunk, ahelyett hogy a lényeggel foglalkoznánk, hogy a festéket keverjük, ahelyett hogy festenénk. Később is nagy szerencsétlenség volt ránk nézve, hogy a nyelv védői és ezek ellenei érveknek tekinték a gorombaságokat és soha nem emelkedtek fel a nyelvek természetéhez s ezek összehason-

---

ven. És Toscánán kivül Olaszország mellyik városában vetnek ki husz szót költeményéből? Vagy található-e husz szó költeményében, mellyeket Florenczben a mieink ne beszélnének? És minő uj nyelv, minő hallatlan vegyülék, minő szörny lenne ama talán harmincz nyelvből összeállitott zagyvalék, hamindjárt létesithető volna is? És hol látott valaha az ember efféle irást, vagy hogyan lehetne ollyasmit nyelvnek nevezni, ha egyátalában *nem mondható nyelvnek az, mit egy nép sem beszél, jelenleg, sem pedig soha semmiféle időszakban nem beszélt?* Ki érthetné azt csak középszerüen is? hol kellene azt kezdeni, s hol keresni sajátságait? Ha ezen nyelv egész Olaszországban el van terjedve, miért szabályozza azt egyedül ami városunk? miért találtatnak ebben a legnagyobb tekintélyü irók? miért nem hangzanak ennek ajkairól más nevek, mint épen Dante, Petrarca, Boccaccio, Villani s más florenczi irók nevei? És milly csodás módon vándorolták be ezek egész Olaszországot, hogy ekként száz szót Romagnából, harminczat Lombardia összes tájairól, ugyanannyit Nápolyból, s végre tizet eme tartományból, négyet pedig ama kastélyból összekaparithassanak s egybe olvaszthassanak? Minő fáradság, minő erőmegfeszités, minő baj lehetett ez akkor rájok nézve!“

litásához, amint ez más országokban történt, és szükkeblü önzésböl épen azok nem akarták elismerni a toscánai nyelv fensőségét, kik jeles irókként akarván feltünni, magok is a toscanai nyelv szépségeivel czifrázták fel irályukat.

Trissino javaslatba hozta, hogy az *i* a *j*-tól s az *u* a *v*-tól megkülönböztessék, a *ph* helyébe *f*, a *th* helyébe pedig *z* tétessék, és az η és ε ugyszintén *o* és ω görög betük által különböztessenek meg eme két hangzó rövid vagy hosszu hangjai. Szerencsétlenségére egy nem igen sikerült költeményében használta először ezen uj helyesirást s nem lévén toscánai, tévedt annak alkalmazásában, a miért is kigunyoltatott, rendes eszköz lévén ez a hasznos dolgok életbeléptetésének meggátlására. Ezen ujitások egy része azonban mégis lábra kapott, más része pedig csak jámbor ohajtás maradt.

Jóllehet némellyek inditványba hozták ama szokás kiküszöbölését, mellynél fogva a levelekben a beszéd a harmadik személyhez intéztetett, illy formán: ő magassága, ő nagyméltósága, ő urasága sat. mindazonáltal ezen spanyol fitogtatás a józan ész ellenére továbbá is használatban maradt.

Boccaccio, ki elődei tiszta egyszerüségével mit sem törödött, épen azon tulajdonai miatt leve a nyelvtudósok példányképévé, melylyek legkevésbbé valának utánzásra méltók. Pietro Bembo (1470—1547) velenczei nemes, ki a nyelv nagymesterének neveztetett, fényes irályával még őt is felülmulta, amiért bámulói azt álliták róla, hogy sikerült bebizonyitania, miként ékesen lehet irni, anélkül hogy az ember az Arno mellett született legyen. Nem vonván kétségbe az állitás elméleti igazságát, tagadnom kell gyakorlati alkalmazásának helyességét, miután Bembo nem birván leszállani fellengző irmodorából, hiányzott irataiban a természetesség, noha épen ez képezi fő becsét azon irónak, ki a nyelvet anyja emlőiből szivta magába. Ő azonban még leveleiben is mások mondataival él, erő nélküli sallangos körmondatokat és ismételten latinos kifejezéseket használ. Ehhez természetesen nagy fáradsággal lehet eljutni, és azért sokan utánozták őt azok közől, kik nem abban fáradoznak, hogy valamit elmondjanak, de inkább abban, hogy miképen mondják el azt. Az olasznyelv tanitására tanszéket állitott Diomede Borghese, ki negyvenévi tanulmányai által jogositva hitte magát arra, hogy a toscánai nyelv birájának és egyedüli szabályozójának tartassék.

Florencz, szabadságától megfosztatván, egészen a nyelv szabályai tanulmányozásának adta magát, épen akkor midőn hirneves irói kihalván, ujakkal nem dicsekedhetett. Az I. Cosmo által alapitott

akademia ezt tüzte ki egyedüli czéljául, mindazáltal egyik-másik költő sonettje vagy verse vagy pedig valamellyik remekiró s különösen Petrarca egyes helyei felett tudós értekezések tartattak, s minthogy beszédét a szónoklat szabályai szerint mindegyik részekre osztá s elég hosszu akart lenni, elképzelhető, mennyire csürték csavarták a szavakat ama különben is bőbeszédü században. A herczeg igen bölcsen azáltal hitte a nyelv müvelését elősegiteni, ha a jelesebb munkáknak olasz nyelvre való fordittatását eszközlendi; ugyanazért számos akademiai tagot bizott meg evvel, igy pl. Aristotelest Segni-vel, Boethiust Varchi-val fordittatá, Salviatinak pedig meghagyta, hogy Boccaccio müveinek ollyas kiadásáról gondoskodjék, mellynek olvasása erkölcsi tekintetben mi veszélylyel sem járna, a miért azután ennek személye ellen irányoztattak a gunyolódások, mellyekben előbb Braghettone festész részesittetett.

Ezen akademiában egy párt keletkezett, mellynek hivei, miután az olasz nyelvet a hébertől akarták származtatni, arameitáknak neveztettek. Később megunván a sok haszontalan vitatkozást, annak tagjai Giambattista Dati, Anton Francesco Grazzini, Bernardo Canigiani, Bernardo Zanchini és Bastiano de' Rossi szakadást idéztek elő s más társulatokat alapitottak, a hely szépsége, a kedélyes csevegés és gazdag vacsorák miatt vendégségeknek nevezvén el azokat[1]). Pier Salviati felvétetvén közéjök, arra buzditá őket, hogy e gyüldéknek bizonyos czélt tüznének ki, természetesen anélkül, hogy azokat eredeti vig jellegökből kivetköztetnék. Ennek következtében egy akademiát alakitottak (1582), mellyet tréfából C r u s c a-nak (korpa) kereszteltek, jelvényökül a garatot választák, székek gyanánt a tagok felforditott kenyérsütő kosarakat, elnökük pedig három egymás fölé rakott malomkövet használt, s mindnyájan illyféle symbolicus neveket vettek fel: Lisztes, Feketekenyér, Dagasztó, Liszteszsák stb. Grazzini megtartá előbbi nevét: Uszkár, miután ezen halacskát sütés alkalmával liszttel szokták behinteni. Eleinte csak különcz csevegéseik közrebocsátása által adtak magokról életjelt, később azonban a Crusca-féle szótár szerkesztését tüzték ki feladatokul, melly munka a pedánsoknál félelem, a felületes embereknél guny, azoknál pedig, kik annak czélját és hasznát ismerték, csodálat tárgya lett. Első szótár volt ez, melly élő nyelven szerkesztetett, s noha az akademiai tagok

[1]) Az „Accademia della Crusca" történelme olvasható az 1819-ben kijött „Atti dell' Accademia Crusca" czimü munka I kötetének elején.

meg voltak győződve, hogy nemzeti nyelvvé csak az lehet, melly az irodalmi nyelv méltóságára küzdé fel magát, s hogy ezen előnynyel Olaszországban csak a florenczi dicsekedhetik, még sem elégedtek meg a toscánai tájnyelv szavainak egyszerü elősorolásával, hanem példákat is hoztak fel mellettök. Ez még a tekintély kora volt; a nyelvtudósok a latin szavak értéke és jelentménye felett szüntelen veszekedvén csak irott példák felhozásával hitték eldönthetni a vitás ügyet; a classicusok magyarázatát és fejtegetését számos munka, akademia s ez utóbbiak között különösen a florenczi feladatául tüzte ki. Azért a Crusca-féle szótár szerkesztői minden szót és ezek különféle jelentményeit szövegekkel igazolták, hogy ekként azoknak tekintélyt kölcsönözzenek s egyszersmind a szerzők gondolatait világosabbakká tegyék.

De minthogy az irodalmi müvekben nem található fel az egész nyelv sőt ellenkezőleg annak csak egy kis része, a Crusca szótár szerkesztői olly magán iratokat vettek igénybe, mellyek a közéletben előforduló közönségesebb szavakkal bővelkedtek; illyenek valának pl. a kereskedők, gyógyszerészek könyvei és naplói s más effélék. Sőt mi több, némellyek külön munkákat irtak egyedül azon czélból, hogy azokba ama szókat vegyék fel, mellyekre példák hiányoztak, illyenek voltak a Fiera és Tancia Buonarroti-tól. Nem lett volna-e czélszerübb elkésziteni azon szavak névsorát, mellyek a köznép ajkain forogtak? Én azt tartom; és hiszem, hogy ezen üdvös munkára vállalkozni fog valamellyik toscánai férfiu, ki nem terjedelmes és igy csak kevesek által használt, de közkézen forgó és mindenki számára alkalmas szótárt szándékozik kiadni. A mi az érintett akademiai tagok által szerkesztett szótárt illeti, annak megvolt azon érdeme, hogy ama korban legalkalmasabb volt a remekirók müveinek fejtegetésére. A szerzők, mellyekből a példák idéztettek, mindnyájan toscanaiak valának vagy legalább azon nyelven irtak, hamindjárt nem is ott születtek, mint pl. Ariosto és mások.

Ezen okból azon nehéz vád emeltetett a szótár-szerkesztők ellen, mintha az irói képességet és kiváltságot egy bizonyos helyhez akarták volna kötni, noha e tekintetben számos dicséretes kivételek voltak felmutathatók. De mikor használta a milanoi vagy nápolyi iró saját hazája tájnyelvét, ha jól akart irni? Talán egy franczia is irhat jól olaszul, s ebből azt akarnátok következtetni, hogy a szótár franczia szerzőktől is közöljön idézeteket? És a lombardiai vagy nápolyi, ki jól ir, honnét tanulta azt, ha nem azon szerzőktől, kik a toscánai nyelvet elsajátitani törekedtek? és ha valaki közölök azon nyel-

ven irna, mellyet anyjától tanult, jónak neveznétek munkáját? Hallgasd meg inkább a legmüveletlenebb toscanait, javitsd ki őt a helyesirás egyszerü szabályai szerint, s kész olasz fog előtted állani; beszéde talán hibás leszen nyelvtanilag s modora kissé izetlen, de mindenesetre tiszta és sajátszerü. A vitát, mellyet azok örökitettek meg, kik helyi irigység által ösztönöztetve a toscanai nyelv kétségbevonhatlan elsőségét tagadták, leginkább eldönti azon körülmény, hogy ők magok, mig azt szavaikkal tagadták, tettleg utánozni igyekeztek. Ezek a nyelvet ugyszólván csak az udvarokra és elhalt szerzőkre akarták szoritani, holott az előnyelvnek a nép ajkain kell forogni, a divatozó eszmék szerint alakulni s az ujabb gondolatok kifejezésére eszközül szolgálni. Olly nyelvnek, mellyet a nép nem beszél, nincs jövője.

Az akademikusok gyakran hibáztak az irók magyarázatában, néha hibás szövegeket használtak, jóllehet ezek kijavitását tüzték ki egyik czéljokul; szótárukba még az általok igénybe vett iróktól használt szavakat sem vették fel egészen; szokásban levőnek adták ki azt, ami már régen elavult, s általánosan használtnak azt, ami csak bizonyos helyen és időben divott; sőt még hibás kifejezéseket és megcsonkitott szavakat is beiktattak abba azon czélból, hogy általok az irók gondolatait világosságba helyezzék. Különösen ingatagok valának a nyelvtanban, melly még akkor bölcsőjében feküdt, s gyengék a kritikában, melly jóformán még meg sem született. Ekként számos és az előszóban maguk által is bevallott hiba csuszott be müvökbe, mellyek egy részben a következő kiadásokban lassanként kijavitattak, de mindazáltal elég maradt azokból annak számára, ki a hibákat megróni, vagy a hiányokat pótolni akarja. Rendkivül becses anyagot szolgáltatnak az utókornak ama szellemdus és csipős észrevételek, mellyeket Alessandro Tassoni ezen szótárra tett, alig hogy az megjelent, és pedig kissé élesebb modorban mint azt egy akademikustól várni lehete. A Pistojából származott Benedetto Fioretti (ki három különböző nyelvből uj nevet alkotván, magát Udeno Nisielinek vagyis senkitől ha nem az Istentől való férfiunak nevezte) felette elmés jegyzetekkel látta el e szótár egyik példányát, melly az akademia által nagy áron megvétetvén a későbbi kiadásokban czélszerüen felhasználtatott [1]). E szótár mindvégig szép történelmi emlék

---

[1]) A Crusca-nak egyik tagja bevallja, hogy ennek fő hibája az vala, mikként inkább a régi mint az uj nyelvre szoritkozott. „A Crusca szótára azon kü-

marad, és mi részünkről megvetvén az ellenc szórt aljas megtámadásokat, csak akkor teszszük azt félre, ha jobbal fogunk elláttatni.

De ehhez számos, az irodalom körén kivül eső feltételek kivántatnak meg.

TIZEDIK FEJEZET.

Olasz irodalom.

A nyelv müvelésére minden szabályoknál és akademiáknál nagyobb befolyással vannak az irodalmi munkák, és ezek olly bőségben jelentek meg most Olaszországban, miként nemcsak hogy nyelvünknek a latin feletti diadalát biztositák, de egyszersmind azt eszközlék, hogy irodalmunk hasonlóan az ókor remekmüveihez a külföldiek példányképévé leve. A próza rendes irmodorrá lett s a jobb iróknál ment volt minden latinos negélyzéstől. Bembo bibornok nagytudományu férfiu és jeles irodalmár egyike az elsőknek, kik az érmek fontosságát felismerték, testvére és Morosini asszony halálára irt verseiben nem volt szerencsés, az azokban kifejtett érzelmek nem árulták el a szomoru alkalmat, mellyre irattak. Hazája legviszontagságteljesebb történelmében (1487—1513) mint felületes elbeszélő tünik föl; az államügyekben járatlan lévén elbeszélését nem tudta az igazság által költetni szokott érdekességgel felruházni, s ha néha jól is fest, soha nem hat be a mélyebben rejtező okokba, s ekként egy hirlap sem lehet felületesebb munkájánál. Latin és olasz nyelven irta ezt, s mi azért emlitjük őt inkább itt mint a történetirók között, mert főérdeme körvonalazott fényes irályában s az ujabb eszméknek régi szavakkal való kifejezésében áll. Ugyanez mondható Asolani czimü s a cyprusi királynő mezei lakában történt beszélgetéseket tárgyazó müvéről is, mellynek zárszavában az ifjakat szerelemre buzditja.

Kitünő keresettséggel irt Giovanni della Casa da Mugello (1503—61), illően a magasabb erkölcsi müveltség oktatójához,

---

lönös sajátsággal bir a franczia, spanyol és angol szótárakkal szemközt, hogy mig ezek biztos kalauzul szolgálnak az illető nyelvekben, a mienk tiz esetben nyolczszor rendesen tévutra vezet bennünket, és ez onnét van, *hogy nekünk még nincs elegendő bátorságunk, nem mást de azt tartani jónak, ami időnként a nép ajkain forgalomba jő, miként ez más népeknél szokás.*" **Magalotti**

Galateo czimü munkája azonban mint erkölcstani mü nem érdemel különös tekintetet, inkább kellemes irályu mint helyes irányu, az udvariasságot összezavarja az erkölcsiséggel s minden fontosságot a külső cselekvésekbe helyez, mellyek mit sem érnek, ha szivből nem jőnek. Munkájának jelentékeny részében azt tanitja, miként kellessék az eseményeket és ujdonságokat a társaságokban elbeszélni, ebben állván ama korban a müvelt társalgás fő mestersége. Degli Uffizj czimü könyvében arról értekezik, miként lehet a nagyokat megnyerni s általok méltóságok- és kincsekhez jutni. Költeményei nem birnak kellő lágysággal s igy inkább a gondolatok szépsége s a költői képek élénksége által tünnek ki. A pápa ő rá bizta Vergerius hitehagyott püspök pörét, ki a protestánsokhoz csapván át, ellenfelét Della Casát dühös megtámadásokkal illette, mellyekre fájdalom elegendő alkalmat s okot szolgáltattak némelly gyanus értelmü költeményei, melylyek őt akadályozták hogy „zöld kalapját veressel cserélhesse fel.“

Beszédei az ékesszólás példányképeinek tartattak, de mi egyáltalában nem tudnók megmondani mi tekintetben. Véleményei szünet nélkül változtak; igy pl. egyik beszédében V. Károlyról nagy dicsérettel szól, más két beszédében pedig Olaszország s minden szabadság ellenségeként mutatja be őt [1]); amabban egynek tartja aka-

---

[1]) „Nem tudnám megmondani, fönséges herczeg, kik vagynak többen, azok-e, kik a császár hatalmát és kapzsiságát nem ismerik, vagy azok, kik ismervén s nagynak és rémletesnek tartván azt, elkábúlnak vagy hasonlóan a sötét éjjel álmukból felriasztott gyermekekhez rendkivüli félelmökben hallgatnak, és segélyért nem kiáltanak, mintha a császár azonnal, mihelyest megszólalnak vagy zajt ütnek, felfalná és elnyelné őket.

„Mit jelentenek a császárnak annyi virasztásai, költekezései, munkálódásai és fáradozásai? minő czélt, minő határt tüzött ki azoknak? Mást-e mint Olaszországot és az egész föld kerekségét kormánypálczája alá hajtani, hatalmát és uralmát öregbiteni s a föld határait a mostaniaknál messzebbre terjeszteni, miként ezen szándékát zászlói jeligéi fennen hirdetik? . . .

„Bizonyosak lehetünk benne, hogy a császárnak minden gondolata, cselekedete, szava, lépése, intése nem másra czéloz, nincs más teendője és gondja, mint a szomszéd és távolesö államokat, területeket, városokat el, vagy mint némellyek mondják, visszafoglalni és a birodalomba olvasztani vagy avval ujra egyesiteni; ezekben van minden gyönyörüsége és öröme. Ezek az ő vadászatai, madarai, tánczai, illatszerei, szerelmeskedései, kéjvágyai és gyönyörei . . . .

„Fenséges herczeg, ime elöszámlálom a császár kegyes és nagylelkü tetteit, mellyekért azok, kip részén vagynak, öt az egekig emelik: megöli a még nem született söt nem is fogamzott királyokat; a szorongatott városoknak, kik magukat karjaiba vetik és hozzá védelemért folyamodnak, kiszivja véröket, kipréseli lelköket, és a valódi szabadságot, mellynek öt letéteményesévé és őrévé

ratát az igazsággal [1]), ezekben pedig kapzsiságát s más birtokai utáni esengését kirivó szinekkel ábrázolja, s miután itten Olaszország szabadságáról szónokolt, másutt oda izgatott, hogy Siena a Caraffa család uralma alá vettessék.

E korszakban minden alkalmat felhasználtak a szónoklatra, de kinek sikerült a valódi ékesszólásra emelkedni? Csak egy jó hitszónok sem került ki az irodalom ama fénykorából, Girolamo Savonarola komolyan törekedett e czél felé, mindig csupa tüz s itt-ott gyakran a valódi ékesszólás hevével szónokolt, de az, mit e tekintetben müvészetnek szoktunk nevezni, nála is hiányzott, s egyházi beszéde sokszor politikaivá fajult át. A világi szónoklatokból ezrek maradtak fel, de ki olvasná azokat? valóban nagy elszántság kivántatnék arra, hogy az ember Leonardo Salviati beszédeit gondosan átolvassa, annyira hemzsegnek azok üres szavaktól, azonkivül hogy számtalan nagyobb és kisebb részekre lévén felosztva, már ez által is rendkivül unalmasakká válnak. Az utat, mellyen Tullius haladt, Speron Speroni követte. A szónoklat pálmaágát, mellyet Olaszországban eddig senki sem birt elnyerni, fényes de rendkivül hideg beszédeinél fogva Alberto Lollio igényelte magának, de ez is gyakran csak a képzeletében létező dolgokról szónokolt s beszédeit iskolai szónoklati figurákkal s

---

tevék, nekik ujból eladja, söt meghamisitva s hamis pecséttel ellátva adja vissza . . . .

„Emlékezik fönséged, milly álnokul viselte magát Róma irányában: a várost fölperzselteté, az oltárokat, templomokat, a szent ereklyéket és Krisztus helytartóját sőt az isteni felség szent testét is elárulá s a barbárok vadságának s az eretnekek rabló vágyának engedte át, jollehet a boldog emlékü Kelemennel három izben szinleg békét kötött s őt nem is rendes harczban, de védtelen állapotában megtámadva, győzte le; mind a három békére vonatkozó hiteles okmányokat saját szemeimmel láttam . . .

„És rokoni szeretete minő? Kezeit unokaöcscsei nagyatyjának vérében fürészteni, leányának megöletett apósát a kutyáknak vetni, saját ártatlan nemzetségét államából elüzni, ezek az ő gyengéd és rokoni ölelgetései . . . Oh szerencsétlen, oh gyötrött, oh valóban mámoros és álmos Olaszország!

„A császár meg akarja buktatni az anyaszentegyházat és tőle elpártolni, s ebben rendkivül állhatatos és makacs; ezenkivül miután a Piacenza ellen elkövetett árulás sem csillapitá meg haragját s vérszomját még ama szerencsétlen herczeg vére sem enyhité, Ő szentsége élete után sovárog, továbbá a legkeresztényebb királyt is ki akarja üzni Piemontból s Franczia országból, előbb számkivetni, azután megölni; és ezen feltett szándékától semmi módon és semmiféle körülmény által nem hagyja magát eltérittetni“ . . .

[1]) „Hogy pedig ezen tett (t. i. Piacenza elfoglalása) igazságos, mindenki előtt világos lehet abból, hogy az Felséged müve s Felséged által hajtatott végre . . . .“

tropusokkal támogatá; ekként azok számos példákat szolgáltattak az ékesszólás tanférfiainak, de iszonyu unalmat az olvasóknak.

Ohajtandó volna birnunk azon beszédeket, mellyekkel a florencziek és velenczeiek hazájok ügyeiben felszólaltak, miután azok, mellyeket Bembo, Nardi, Varchi és különösen Guicciardini történelmi munkáikba beszőnek, csak körvonalozott, s lelkesedés nélküli szónoklati gyakorlatok s jobbára a régi remekirók utánzásai. Bartolomeo Cavalcanti eredetibb s azért erőteljesb. Ha ezekhez hozzá veszszük Giovanni Busini-nak a VII. Kelemen által üldözött florenczi menekültek ügyében a ferrarai herczeghez, s Jacopo Nardinak Alessandro herczeg zsarnoksága ellen V. Károlyhoz intézett beszédét, s ha ugy tetszik Lorenzino védiratát, előttünk áll egész politikai szónoklata azon kornak, melly utolsó részesült azon szerencsében, hogy szabadon szólhasson.

Hogy ezen korszakban egyetlen egy hirneves szónok sem tünt fel, bizonyos tekintetben azon körülménynek tulajdonitható, hogy nem volt ollyan nemzeti prózánk mint költészetünk; olly prózánk, melly minden irónál egy lett volna alapjában s csak a tárgy, személy s tudományok különfélesége szerint változott volna; olly prózánk, mellyet a tudósok jóváhagytak s a nép kedvelt volna. Tulajdonképen két nyelv között ingadoztunk, az egyik müvelt de holt volt s e mellett gyakran balgaságokra használtatott, a másik élő ugyan de a közvélemény szerint nem volt egyébre alkalmas mint felületességekre, szindarabokra s beszélyekre, mellyek azonban mindenkoron gazdag kincstárát fogják képezni az ékes szólásmódoknak, az élénk fordulatoknak s a találó kifejezéseknek.

Beszélyirók.

A sajnálatra méltó meggyalázást, mellyet Boccaccio Dante és Petrarca nyelvén elkövetett, fájdalom, sokan utánozták, ugy hogy az olasz beszélyirók az ocsmányságok valódi tárházaivá levének. A luccai Giovanni Sercambi (— 1424) százötvenhat beszélye általában mind müveletlen, nagy része pedig telve fajtalanságokkal. Nicoló Franco Filena-ja egy időben a Decameron fölé emeltetett, de azután csakhamar elfeledtetett. Giovan Sabadini, Bolognából, Porrettane czim alatt hetven beszélyt irt. Giraldi Cintio Ecatomiti czim alatt közrebocsátott beszélyei, mellyekben a római sarcz elől Marseillebe menekült ifjakat elbeszélőkként szerepelteti, bár szerzőjöktől erkölcs-nemesitésre szánvák, nem olvastattak, mindazáltal azon szerencsében részesültek, hogy Shakespeare néhány szinmüve tárgyát belőlök vette. Sebastiano Erizzo Giornate czim alatt

több hosszadalmas de egyszersmind az előbbieknél sokkal illedelmesebb beszélyt bocsátott közre. Lasca (—1583), florenczi gyógyszerész, számos tiszta olaszsággal irt vigjátékain kivül, mellyekben a bonyolodásnál csak erkölcsi irányuk roszabb, a Cene czimü beszélygyüjteményt irta, mellyben öt ifju s ugyanannyi hölgy, kik a zápor elől egy urnő házába menekültek, a hosszu estét regények elbeszélésével igyekeznek megrövi diteni; kár hogy szerzőjök azon tragikai hatást, mellyet müve költ, nevetségessé teszi. Agnolo Firenzuola (1493—1548), vallombrosai szerzetes s mint mondják feddhetetlen életü férfiu, sikamlós irataiban a női szépség szenvedélyes bálványozójaként tünik fel, mellynek egy külön értekezést szentel, telve szeméremsértő részletességekkel. Egy társaságot szerelemről beszéltet, s ocsmány beszélyeket adat elé épen olly szép mint szende szivkirálynője előtt. Még az állatokat is ugy tünteti fel, mint amellyek követendő erkölcsi szabályokat és példákat szolgáltatnak az emberiség számára, és Apulejus tárgyát sajátjává tévén más eszmemenettel Asino d'oro czimü munkát irt. Nyelve mindig virágos, kellemes s rendkivül világos, kár hogy balgaságokra és ocsmányságokra használta fel azt.

Matteo Bandello da Castelnuovo di Scrivia (1480—1561), a dominikanusok generalisa Milanóban, Nápoly- és Florenczben szerelmes viszonyai és udvaronczi ügyessége által lett nevezetessé. Később I. Ferencz által ageni püspökké neveztetvén, püspöki teendői közepett inkább anecdották mint beszélyekből álló gyüjteményt bocsátott közre, Boccacciót akarván azokban utánozni. Nem gondolt ki, mint mások, valamelly alkalmat, hogy társaságot gyüjthessen össze beszélyei elmeséltetésére, de külön-külön adta ki azokat, eléje bocsátván mindegyiknek egy egy hizelgő ajánlatot. Egyedüli és nyomorult eredetiség; egyébiránt elbeszélései felette hosszadalmasak, párbeszédei erőnélküliek, részletezései izetlenek, képzelgése sovány, jellemei silányak, szóval egész müve mi drámai becscsel sem bir. Ezenkivül nemcsak hogy mi kellemet sem bir kölcsönözni irályának de még nyelve is barbár [1]) s annál kevésbbé élvezhető, minél több

[1]) „A kritikusok azt mondják, hogy nem lévén jó irályom kár volt e fáradságot vennem magamnak. Én erre nekik azt felelem, hogy igazuk van, csakugyan nincs jó irályom, én azt magam is elismerem, és épen ezért nem akarok szerepelni mint próza-iró." **Bandello**. Még illetlenebb vallomás eme másik: „A kritikusok azt mondják, hogy beszélyeim nem illedelmesek . . . Én nem tagadom, hogy néhány ollyan vagyon közöttök, mellyek nemcsak hogy nem illedelmesek söt minden habozás nélkül megvallván, azok a legilledelmetlenebbek . . . De nem

classikus szólamokkal czifrázza fel azt. Legroszabb pedig benne az, hogy a legnagyobb illetlenségeket egész nyiltsággal s leplezetlenül beszéli el, melly körülmény kedvező alkalmat szolgáltatott a protestánsoknak a katholikus egyház elleni kifakadásokra. Luigi Gonzaga őrgróf mindazonáltal rábizta unokahuga Lukreczia nevelését, kibe a főpap belé szeretett természetesen csak plátói módon, s számos apró és egy tizenegy énekből álló nagyobb költeményben énekelte meg őt.

Épen olly botrányt mint csodálatot gerjesztett az akkori becstelen iratok sokasága. A farsangi énekek, mellyeket az álarczosok zengedeztek, többé vagy kevesebbé szembetünő fajtalanságokkal valának füszerezve; a Della Casa versei méltó párjokat képezték ezeknek; Francesco Maria Molza, ki költői tüz tekintetében kortársait felülmulta, épen olly féktelen volt az életben mint irataiban; Tansillo Vendemmiatore czimü munkája telve volt buja képekkel; későbben megbánva e tettét Lacrime di san Pietró-t irta; különben minden munkáiban hideg volt.

Vigjátékirók.

A vigjátékok épen olly undoritók valának. A jellemek és cselekvények a római szindarabokból vétettek át, megtoldva a beszélyirók erkölcsrontó szövegeivel. Hogy pedig azok a korral öszhangzásba hozassanak, akkori, erkölcsiséget és vallást egyiránt bántalmazó jellemek csusztattak beléjök. A fajtalanság ugyszólván kézzelfogatóvá tétetett a nézők előtt, mi által hihetetlen módon felingereltetett a jelenlevők képzelődése. Majd mindegyik darabban a bujaság szerepelt; a keritőnő, naplopó, kéjhölgy, tolvaj és poroszló nélkülözhetetlen személyek valának; egyikben a fösvény elrejtett kincseit féltvén visszatér utjából meggyőződést szerzendő, ha csakugyan bezárta-e ajtaját; a másikban egyik barát kedvese elcsábitásával vádolta a másikat; a harmadikban a szerelmesek ládákba bepakkoltan akarnak kedveseikhez jutni, de e helyett a vámhivataln ál lefoglaltatnak; az öregek siratják az éveket, mellyekben vétkezniök l ehete; egyik-másik sülyedt nőröl kisül, hogy nagy család ivadéka sat. Ezen általános s épen azért érdektelen és valószinütlen jellemekhez más részletek társultak; majd a Spanyolországból kiüzött zsidók léptettek fel, kik az aranykészités mesterségének áruba bocsátásával főzték le a könnyenhivőket, majd szerzetesek, kik száz scudóért osztogatják a bünbocsánatot a rablóknak, kik nem tudják magokat elhatározni pénzöket tartsák-e vagy lelkiismeretöket nyugtassák meg; majd ismét a szerzetesekkel meghatároztatják

ismerem el, hogy ezért megrovást érdemlek, azokat kell megróni, kik ezen hibákat elkövetik, s nem azokat, kik megirják."

a napokat, mellyeket a lelkeknek a tisztitó helyen kell tölteniök s egyszersmind az összeget, mellyért onnét rokonaik által kiválthatók. Szóval, valamennyi darabnak a nevettetés volt fő czélja, azok komikuma azonban egyedül a képzelődésre és érzékekre nem pedig az észre hatott, nem az élet hü ecsetelése vagy a jellemek és érzelmek ellentéte képezvén azt. Ugy látszik, a költők szándékosan mellőzték a tárgy igényelte helyzeteket s a mesét eléje tevék a cselekménynek; s igy száz lapot is olvashat az ember, anélkül hogy egyetlen egy jelenetre, helyzetre vagy jellemre találna, melly utánzásra méltó lenne, vagy e kor szokásairól némi fogalmat adna, s ha olvastatnak, ezt csak azon körülménynek köszönhetik, hogy a közönséges életben használtatni szokott nyelv bennök mindig, de a többi classicusokban csak nagy ritkán található fel.

Az Olaszországban s a külföldön megjelent vigjátékok között első volt Bibiena bibornok Calandra-ja, melly Velenczében 1513-ban [1]). látott napvilágot. Caro Straccioni s Firenzoula Trinuzia és Lucidi czimü vigjátékainak közös hiányaikat szerzőik müveltsége és hasonlithatlan könnyüségü irmodora feledteti el. Cecchi és Gelli természetességök és finom izlésök által tünnek ki. Lasca müveiben némileg szokásainkat vázolja. Ariosto, kinek számára Alfonzo herczeg szinházat épittetett, mellyben nemesek szerepeltek, eltért Plautus és Terentius irányától, kiket iróink idáig egész az unalomig utánoztak. Aretino épen olly hátra maradt izlés tekintetében mint a mennyire kitünt szellemi fensőbbsége által. Machiavelli pedig Mandragorája által megmutatta, hogy az, kinek bátorsága lett volna a régiek nyomait elhagyni, nemzeti szinészetet alakithatott volna. Ezután csakhamar a bohózatok kerültek felszinre, s a bohóczok europai hirre vergődtek, s Mátyás császár Cecchini bohóczot nemességre emelte.

Levelek.

Általános divat volt e korban, hogy a nagyok magoknál titkári minőségben egy irót alkalmaztak, kinek azonkivül, hogy ura levelezéseit vivé, kötelességében állott jelszavakat és emlékmondatokat készitení, festmény- s ünnepélytervet adni, s a családi ünnepélyességeket költeményekkel füszerezni. Giambattista Sanga és Sadoleto VII. Kelemen, Berni Bibiena bibornok titkára volt; Tolomei-t Farnese, Flaminió-t Ghiberti, Bonfadio-t előbb Bari azután Ghinucci bibornok, Bernardo Tasso-t Sanseverino herczeg alkalmazta illy minőségben. Ez az oka, hogy azon korból számtalan levelezések maradtak fel, mellyek

[1]). Nem 1508-ban mint Tiraboschi irja.

nagyobb része olly folyékonysággal és szabatossággal iratott, hogy az bármilly komolyabb munkának becsületére vált volna. A Bembo és Paolo Manuzio leveleiből azonban észre lehet venni, hogy nyilvánosságra valának szánva; Bernardo Tasso mint szónok szerepel, de levelei telve vagynak üres szó halmazzal; Tolomei levelei mind,a del Casaéi pedig nagyobbrészt emelkedettek, méltóságteljesek s valódi müvészettel irvák. Jacopo Bonfadio di Salo (-1550), Bembo és Flaminio sőt a kicsapongó Franco ugyszintén Carnesecchi és Valdes kedves embere, Genuában a bölcselet tanára volt, hol egyszersmind a köztársaság évkönyvének szerkesztésével is megbizatott, mellyet valódi tiszta latinsággal irt le, de némelly helyeken felette hosszadalmas s oda nem tartozó részletességekkel terheli azt tul. Különben mind a két irodalomban egyformán jártas, jobb költő a latinban mint az olaszban, jeles próza-iró s levelei különösen kitünők. Hirnevét alkalmasint nagyban nevelte a máglyán történt halála, mellyre természetellenes szerelmei miatt itéltetett.

Hannibal Caro (1507—66) szegény szülöktől a Markákban született, mindazáltal toscanainak mondhatta volna őt az ember, annyira birta a nyelv legkülönösebb sajátságait [1]). A Farnese-k szolgálatába állott s ezek levelezéseit vitte, valódi példányképekké azonban a saját neve alatt megjelent levelei levének. Több izben panaszkodott, hogy ismeretlen emberek versekkel és dicséretekkel halmozák el, melylyekre azután válaszolnia kelle, s hogy a könyvárusok kinyomatták leveleit [2]), ami arról tanuskodik, hogy e korban általában nagy fontosságot tulajdonitának az iróknak. Valóban egy csoport irodalmár mint pl. Porcacchi, Atanagi, Dolce, Ruscelli a jelesebb irók minden csekélyebb munkáit összeszedegették, hogy azokkal nyerészkedhessenek. Ezen időben számtalan levelezések jelentek meg, melly halmazból a türelmes gyüjtőnek sikerülhetne néhány olly kötetet eléállitani, melylyek nagy fontosságuak lennének nemcsak az irodalom de azon kor

---

[1]). Egy helyen igy ir: „Kötelességemnek tartom bevallani, hogy a mi keveset tudok az olaszból, azt a florenczi nyelvből sajátitottam el.“ *Lettere* t. III. c. 218. *de' Classici.*

[2]). „Nagyon kérem önt, Bernardo ur, hogy ezután önhöz, intézendő leveleimet szaggassa szét, mert nekem egyáltalában nincs időm arra, hogy minden leveleimet magam irjam, sem hogy azokat kiczifrázzam, ezen ravasz könyvárusok pedig minden balgaságot sajtó alá adnak. Tegye meg azt, ha akarja, hogy önnek mindig irják, különben ki kell jelentenem, hogy soha nem fogok irni önnek. Felhevülésemben mondom ezt, mert már több levelemet láttam közkézen forogni, mellyek miatt lelkemben szégyenlem magamat.“

politikai történetére nézve is. Elég legyen megemlítenünk a fejedelmeknek a fejedelmekhez intézett leveleit (Lettere di Prencipi a Prencipi), mellyeket Girolamo Ruscelli szedett össze, felette becses gyüjtemény ez, amint arról gyakori idézeteink után az olvasó is meggyőződhetett. A müvészek leveleinek szintén megvagyon saját érdemök, amennyiben minket velök megismertetnek, nemcsak a vásznon de egyszersmind a papiron is kitárván előttünk lelköket.

Visszatérvén Caro-ra megemlitjük, hogy ez egész életén át dolgozott munkáin, anélkül, hogy azokat valaha kiadta volna. Végső éveiben egy nagyobb költeményt akart létrehozni, s hogy ehhez kellő gyakorlottságot szerezzen magának, Virgil Aeneis éből kezdett egyet mást forditani; később azonban öregnek érezvén magát egy hősköltemény irására, bevégzé elkezdett forditását. A munka rimetlen versekben van irva, s ötezer ötszáz verssel több vagyon benne mint az eredetiben; ugyanazért a régi rövid szólásmódok nem találhatók fel benne, néha pedig vagy tévedés vagy hanyagságból nem egészen hü az eredetihez, mindazáltal visszaadja az eredeti szépséget, és valódi költői mü marad, s annyi kisérlet és birálat után is el lehet róla mondani, hogy ez a legszebb köntös, mellybe valaha az utólérhetlen Virgil ama müve öltöztetett. Első volt, ki megmutatá, milly hatást fejthetnek ki a rimetlen versek, rendkivüli harmonikus kellemmel, uj kifejezésekkel és fordulatokkal gazdagitván azokat. Daphnis és Chloe szerelmeit Longus bölcsész után valódi görög szépséggel forditá át anyanyelvére, a sz. Atyáknak töle megjelent forditásai pedig erőteljes és magas röptü irályáról tanuskodnak.

Urai parancsára Venite all' ombra de' gran gigli d' oro czim alatt egy költeményt irt a franczia királyi család tiszteletére, elszakadván Petrarca utánzóinak egyhangu seregétől. E ház hivei és számos barátai tulzó dicséretekkel halmozák el őt ezért, de egészen más véleményben volt e tekintetben a modenai születésü s rendkivül elmés és érdes Lodovico Castelvetro, ki időről időre több birálatot irt ama mü felett, mellyek, noha gyakran felette élesek valának, olly helyes izlést árulának el, hogy ama korban, melly a szépet inkább képes volt érezni mint kifejezni, alig lehetett illyesmire számitani. Caro türelmetlen természete nem tudta ezt megemészteni s majd ő maga saját vagy mások neve alatt, majd pedig barátai számos védiratokat és feleleteket irtak e birálatokra. Castelvetro ujból válaszolt, s ekként éles tollharcz fejlődött ki a két ellenfél között, mellyben mindaketten tulmenvén a mérséklet kellő határain nyilvánosságra hozák az előbb magánjellemü vitát. Castelvetrónak az a hibája, hogy

ő volt a kihivó [1]) s hozzá még tulzóan élczes, ez által akarván a homályból, mellyben eddig élt, nevezetességre vergődni. Birálatát a támadó szokásos hevével s készültségével irta, de Caro meg barátai, különösen Molza és Varchi által támogattatott, kik őt véleményeikkel s gyakran feleleteinek kijavitásával s mérséklésével segitették, de ekként sem valának képesek a legaljasabb piszkolódások fulánkjait elvenni. Urhölgyek, nemesek, bibornokok, sőt maga a ferrarai herczeg is fellépett közvetitő gyanánt, de hasztalan. Castelvetro barátai a fejedelmek és bibornokok előtt fekete szinben festették le Carot; az ő hivei pedig, midőn egyik barátja meggyilkoltatott, Castelvetrót gyanusitották avval, ennek barátjai ismét arról vádolták Carot, hogy bérgyilkosokat fogadott Castelvetro ellen. Annyi bizonyos, hogy Caro egy alkalommal ezt irta: „Utoljára is kénytelen leszek őt láb alól eltenni, bármi következzék is abból;“ és voltak, kik azt állitták, hogy az inquisitiónak is feljelentette őt, avval támogatván állitásukat, hogy Caro egy helyen Castelvetrót „álbölcsésznek, istentelennek, az Isten ellenségének s ollyannak nevezte, ki a siron tuli életben nem hiszen,“ másutt pedig ugyancsak őt „az inquisitoroknak, a poroszlókapitánynak s a leggonoszabb ördögnek ajánlotta.“ Tény az, hogy Castelvetro jónak látta Graubündenbe menekülni, hol Chiavennában elhalt (1531).

Különben élczes és értelmes itész volt, s aki nem ijed vissza hosszadalmas irmodorától, Poetica d' Aristotele czimű munkájában sok tudományosságot s jeles észrevételeket talál s egyszersmind tapasztalni fogja, hogy ott is egész őszinteséggel fedezte fel a hiányokat azon helyeken is, mellyeket más birálók dicséretekkel halmoztak. Virgilt gyakran megrója; Dantenek szemére veti, hogy munkáiban olly tudományos kifejezések fordulnak elő, mellyek a közönséges emberek előtt érthetetlenek, noha „a költemények főleg ezek számára iratnak.“ Ariostot pedig egyenesen plagiumról s történeti hűtlenségről vádolja, azt is felhozván ellene, hogy még a királyok neveit is önkényileg megváltoztatja, s kereken kimondja, hogy Franczia- és Spanyolországban is találtatnak olly jeles irók mint Olaszországban.

El lehet gondolni, milly botrányt okozott ez a pedánsok között,

---

[1]) Nem igen szokás Castelvetrónak igazat adni, mindazáltal én azt tartom, hogy az érintett költeménynek, melly különben az olasz költészet egyik legszebb darabjának tartatik, azonkivül hogy hizelgései által émelygést okoz, sok más hibája van. A liliom árnyékában álló Muzsa pl. rosz kép, továbbá Francziaországot egy, *két tenger és két hegy között álló kagylóhoz* hasonlitani helytelenség. Leginkább pedig affectált hangja teszen reám rosz benyomást.

kik a külföldi irodalmat egyáltalában nem ismerték, s hogyan duzzogott erre Varchi, ki most már azt vitatá, hogy Dante Homer felett áll. A vita evvel még nem ért véget, mert Bulgarini perlekedési viszketegből hibákat igyekezett felfedezni Dante Divina Commediajában, Mazzoni pedig ennek védelmére kelt fel. Petrarca commentatorainak serege szintén elkezdett vitatkozni Laura megéneklőjének szavai felett, minden versét, minden érzelmét bonczkés alá vették, s azon kérdést tették, vajjon valódi s nem költött személy volt-e kedvese, s ha igen, kit ábrázolt? és mennyire megbotránykoztak, midőn Cresci őt férjezett nőnek állitá. Ekként vitából vita származott, mialatt V. Károly Olaszországot szabadságától megfosztotta, Luther pedig Rómát megingatni törekedett.

A muzsák ezen bálványozásának közepette a ferrarai Giglio Gregorio Giraldi (1479—1552) üté fel fejét s nemcsak hiuságnak de egyszersmind veszedelmesnek állitá a tudományosságot; a gyógytant bizonytalannak, a jogtant viszályhintőnek, az ékesszólást és vitálytant hazugnak, s a költészetet a bűn magasztalójának nevezte s kimondá, hogy a tudósok a társadalmak és családok kormányzására képtelenek. Róma — ugymond — hatalmas volt, mig megtartá egyszerüségét, s hanyatlásnak indult, mihelyest a müveltség üté fel benne tanyáját. Egyébiránt eme különcz állitások a genfi bölcselőnél a gőg, Gregorionál pedig a köszvény szüleményei valának, ki végül maga is bevallá, hogy csupa feltünési viszketegből állitotta a fentebbieket. Alkalmasint eme tette feletti töredelmességében irta meg az istenek, később pedig a mult s kora költőinek történetét.

A páduai Girolamo Muzio (1496—1575), ki mint diplomata, katona, irodalmár, theologus, prózairó s költő általános tudományosságáról s vitatkozási készségéről volt ismeretes, maga elészámlálja azon számos munkákat, mellyek „egy olly egyénnek tollából kerülhettek ki, ki huszonegy éves korától kezdve egészen hetvennégy éves koráig folytonosan szolgálatban volt, valamennyi keresztény udvarnál működött, örökösen fegyveres sereg közepett élt s idejének nagyobb részét lóháton töltötte, s kinek véres verejtékével kelle kenyerét keresnie.“ Arte poetica czimü munkájában, melly őszinte nézeteiről nevezetes, Dantet verseinek durvasága, Petrarcát pedig azok lágysága miatt rója meg; Boccaccionak ismét azt veti szemére, hogy költeményeiben prózairó, prózájában pedig költő vala; Ariosto vigjátékait jobbaknak tartja, mint Orlando furioso-ját s igazságszeretetéért valóban dicséretet érdemelne, ha nem tudnók róla, hogy ez azon vitatkozási viszketegből származott, melly természetében feküdt, s őt ha-

láláig soha el nem hagyta. Amaseo ellen, ki az olasz nyelvet a köznépnek valónak vitatta, küzdtérre szállt, de egyszersmind azt követelte, hogy az olasz nyelv ne egy tartomány- vagy várostól kölcsönöztessék, de egész Olaszországból, hasonlóan — ugymond — „a különféle füvekből és virágokból álló salátához."

A történészekről, kik bizonyára e kor legjelesebb irói valának, másutt fogunk szólani, itt csak azt jegyezvén meg rólok, hogy az általánosságban divatozó hosszadalmasságot, s hasztalan részleteskedést ők sem birták kikerülni. Egyedül a florenczi Bernardo Davanzati (1529—1606) volt képes a régibb történészek legrövidebbikét még nagyobb rövidséggel olaszra forditani, meg akarván ez által mutatni, hogy az olasz nyelv rövidség tekintetében a latinnal bátran versenyezhet. Scisma d' Inghilterra czimü munkáját, melly Sanders Miklós müvének forditása, vagy inkább csak kivonata, meglehetősen unalmassá tette az által, hogy a politikai részt abból egészen kihagyta, végén azonban VIII. Henriket helyesen itéli meg.

Költők.

Az olasz költészet Lorenzo de' Medicivel kezdett emelkedni, ki azt atyjánál eszélyesebben pártfogolá, sőt saját példájával is támogatá. Nem annyira szerelemből mint Petrarcát utánozni akarva Donati Lucrezia-hoz platói ömlengéseket irt; pásztorköltemények és gunyversei meglehetősen sikerültek, ugyszintén farsangi énekei is, mellyeket különféle ünnepélyekre irt, s mellyek az ő költségén s igazgatása mellett élénkiték a farsangi mulatságokat. Ambra czimü költeményében egyik mezei lakát éneklé meg, Nencia da Barberino-jában pedig a népies beszédmódot utánozva utólérhetlen élénkséggel és természetességgel kaczérkodik egy parasztnővel; Altercazione czimü versezete a platói bölcselet nézeteit fejetegeti, Beoni czim alatt pedig a részegséget gunyolja ki. Anyja által lelkesitve szent énekeket is irt, mellyek ugy énekeltettek mint Savonarolaéi.

Nagyobb érdemet szerzett magának a bölcészet terén Angelo Poliziano (1454—94), ki bölcseleti és nyelvészeti tanulmányainak közepette stanzá-kat készitett Giuliano de' Medici lovagjátéka alkalmára. 1483-ban Francesco Gonzaga bibornok sürgetéseire két nap alatt Orfeust, a legrégibb melodrámát irta, melly Mantuában elé is adatott, de alkalmasint csak a kardalok énekeltettek, többi része pedig szavaltatott. A cselekmény benne gyenge, az egész jóformán párbeszédből áll, irója a leginkább ismert és csodált szerzőnek, Virgilnek pásztorjátékait vévén példányképül.

A verselés most általános divattá lön, s nem volt időszak, melly-

ben annyi vers iratott volna. Bembó-t utánozva, ki maga is Petrarcát utánozta, számtalan sonettirók keletkeztek, de mindannyian egyenlő iránynyal és sajátsággal, ugy hogy ha az ember egyet olvasott közölök, már mindegyiket ismerte, de mennyi ment át a nemzet vérébe? Mindazáltal ezen utánzók is utánoztattak, jelesen a spanyolok és Milton által. Voltak, kik őket gyalázták és gúnyolták, mint pl. Muzio és Lasca; a velenczei Antonio Broccardo szünet nélkül üldözte Bembo-t; Nicolo Franco Petrarcának rótta fel követői hibáit; Ortensio Landi azt mondá müveikről, hogy azokban a tiszta levelek érnek legtöbbet. S valóban nagy részben igazuk volt, s én szintén azon véleményben vagyok, hogy ha eme költők lyrai munkálatai megégettetnének, az irodalom mit sem vesztene, az olasz hirnév ellenben csak nyerne általa.

A jobbak közől azonban meg kell emlitenünk nehányat. Francesco Maria Molza, Modenából, számos szerelmeit éneklé meg, melylyek gyakran nem kevés szomoruságot okoztak neki, sőt utóljára halálát is ezeknek köszönheté, buja-senyvben halván el. Különben a tudósok előtt, kik barátságát keresve keresték nagy becsülésben állott; munkái általában jóknak mondhatók, kitünő azonban egyikben sem volt, s a müvészet netovábbját az utánzásban helyezé. Del Casa erőt tudott kölcsönözni a sonetteknek, mellyek Bembonál avval épen nem birtak. Bernardino Rota nejét éneklé meg, mielőtt elvette volna, sőt halála után is. Francesco Beccuti, ki Coppetta melléknéven volt ismeretes, szerencsésen kikerülte a többiek közös hibáját, a darabosságot. Angelo di Costanzo rendesen csak szerelemről irt, ha kevesebbet szól róla, bizonyára nagyobb költő lehetendett; a tárgy gyakran porba rántja a lángelmét, ez pedig ritkán képes a magában aljas tárgyat megnemesiteni. Baldi Róma romjai felett irt több sonettet, a luccai Giovanni Guidiccioni pedig néhány hazafias érzelmü költeményt bocsátott közre. Ezen kor legjobb s utolsó termékeinek egyike Celio Magno-nak az istenségről irt odái.

A szerelmesek eme jajveszékelései közepett, kik e romlott században folytonosan csak a szépek kegyetlenségéről panaszkodtak, ki várhatott volna különös erélyt? A müvészi irályt csodálandóvá tették a leküzdött nehézségek vagy a magukban képtelen gondolatok összhangzatos kifejezései. Egyébiránt a kor jellemző hiusága közepett is helyes izlés és gondolkozási modor uralkodott. Mindazáltal sok költő a görög költészet hanyatlása korában divott tanulságos és pásztori költemények irására adta magát; igy pl. Luigi Alamanni és Giovanni Rucellaj a földmüvelést és méhtenyésztést éneklék meg,

s noha az első émelygő egyhanguságа, az utóbbi pedig prózai bágyadságáról volt nevezetes, mégis a rimetlen verselés példányképeiként mutattattak fel, annyira felületes volt e század. A friauli Erasmo di Valvasone előbb a Vadászatról, később pedig Angeleide czim alatt az angyalok bukásáról irt egy költői müvet, mellyből Milton több gondolatot kölcsönzött, innét vevé nevezetesen azon szerencsétlen eszmét is, hogy az ördögök az Isten elleni harczukban ágyút használtak. Az urbinoi Bernardino Baldi, ki különben a nyelvészetet és mathematikát tanulmányozta [1]) s mint Guastalla apátja ennek történelmét is megirta, számos költeményt forditott görögből, később időtöltés gyanánt a halász életből több, a hajózásról egy költeményt irt, melly utóbbi felette hosszadalmas s emellett prózai.

A nápolyi Sannazaro (1458—1530) a portugaliak modorában versekkel vegyitett költői prózában pásztori regényt irt, mellyben gyakran latinos és érthetetlen kifejezéseket használ. Theocritust tanulmányozván, ki viszont a természetet nem tanulmányozta, egészen a képzelet világába hagyja magát ragadtatni, müvelt elméjü s finom érzésü pásztorokról beszél, különben egy pár jó kép s néhány valódi érzelem élénkké teszik munkáját.

Orfeus után számos pásztori drámák keletkeztek, mellyek utánzásoknak tartatván a puristák által kárhoztattak. Illyen volt Agostino Beccari Sarifizio-ja, melly Ferrarában 1554-ik évben adatott elé, s Agostino Argenti Sfortunato-ja, mellyhez a zenét Alfonso Viola készité, s melly szép jelenetei miatt nagy figyelemben részesült. Előadatásán Torquato Tasso is jelen volt, ki lelkesitve a tapsvihar által, mellyben a közönség a szerzőt részesité, Amintá-t irta, melly 1573-ban elé is adatott, s az eddigi müveket mind felülmulta. Költői virágokban rendkivül gazdag, nyelve tiszta és keresett, kár, hogy a jellemek idomitásában szerző nem olly szerencsés.

Turinban 1585-ben a ferrarai Giambattista Guarini (1537—1612) Pastor fidója került szinre. Szerzője előtt a drámairó fő mestersége, a közönség kiváncsiságának ébren tartása, ugy látszik, egészen ismeretlen; a hatezer versben a cselekmény egészen elmo-

---

[1]) A *Delle macchine semoventi* munkájában említést teszen bizonyos Bartolomeo Campi pesaroi születésü egyénről, „ki elég merész volt arra vállalkozni, hogy egy rendkivüli sulyu velenczei hajót a vizből kiemelend, s noha ez neki nem sikerült, mégis őt tartja azon gép elmés feltalálójának, melly nagyobb terhek felemelésére használtatik.“ Ekként olasz találmány az, mivel az angolok ma annyira kérkednek.

sódik, lassu párbeszédek, haszontalan észrevételek s közhelyek késleltetik benne annak fejlődését, sőt a jeleneteket sem képes egymással összekötni; s noha a melegség, ugyszintén a mese egyöntetüsége, az irmodor szépsége a a szerelemnek könyüket fakasztó lefestése becsessé teszik is e müvet, mindazáltal Amintával nem hasonlitható össze, mert azonkivül hogy ennek minden hibáival bir s a közönséges pásztorokat udvaronczi müveltséggel ruházza fel, nagyon meglátszik rajta, miként szerzője Torquató-t utánozta, ki helyesen jegyzé meg róla, hogy nem lett volna képes ezen pontra jutni, ha őt nem látja.

E korban, hol az irás és verselés általános szükséggé vált, egy sereg költő adta magát a költészet e nemére, ugy hogy a tizenhatodik század végén a pásztori drámák száma kétszázra rugott; s noha ezeknek a természet minden szépségeivel biró vidék szemeik előtt állott, s a pásztori életet, melly az Alpeseken, Sicilia pusztaságain, s Rómának festői romokkal ékitett síkságain változatosságban annyira gazdag, tüzetesen kikémlelhették, mégis Ptolomaeus és Augustus udvarába kelle menniök, s Theocritus és Maro pásztorkürtjébe fúniok.

Satyrikusok.

Néhány költő megvetéssel tekintvén e kor fényes nyomorára, gunyversek irására szánták magukat, mellyek már a Beoni-féle (bordalok) s farsangi dalokkal divatba kezdtek jöni. Ariosto gunyversei, helyesebben mondva levelei, nem egyebek, mint egy élénk és élvhajhászó ember pajkos élczeskedései, ki gyakran türelmetlen de soha nem haragos, elmés sőt néha éles, de nem darabos, ki Horácz modorában mindig magából indul ki s jóravaló epicureusnak festi le magát. Alamanni ellenben alkalmasint azért, hogy számüzött vala, indulatos és keserü volt s mint illyen epébe mártott tollal vette szemle alá Europa kormányait. Bentivoglio helyesebb irányt követett, a tréfa és komolyság közötti közép utat választván; Lasca az ostobaságot dicsöité, kiemelvén, milly unalmas dolog legyen a gondolkozás.

Kedvencz tárgyok volt a satyrikusoknak az egyházi személyek s főpapok fényes életmódja s a szerzetesek elpuhultsága. Giovanni Mauro az édes semmit-nem-tevést éneklé meg, melly által ölbe tett kezekkel is meg lehet nyerni a mennyországot, s megirta a hazugság történetét, melly Görögországban született, innét Siciliába azután Nápolyba s végre Rómába költözött, hol még mindig trónján ül s legkönnyebb ut a magas polczokra. Francesco Molza az egyházból kiközösitettet magasztalja, nem lévén ez többé részes Róma fondorkodásaiban.

Ezek csak tréfás modorban irtak, de Gabriele Simeone és Pietro Nelli komolyabb s élesebb hangot vettek fel. Antonio Vinciguerra, különben középszerü költő, a hét fő bünöket mint Olaszország hanyatlásának indokait, s Rómát mint az egyház sülyedésének okozóját ostorozta. Csodálatos, hogy épen a két ellenkező dolog, a pásztori költemények és gunyversek olly nagy hévvel ápoltattak; az első mindazáltal mindinkább hanyatlott, mig az utóbbinak a gyülölet továbbra is fentartá életét.

Azonban e század hajlandóbb volt a nevetésre, mint a gunyolásra s igy egy csoport költő a bohózati költészetre adta magát. A lamporecchiói Francesco Berni, kitől a költemény e neme nem tudni mi okból nevét vette, előbb Bibiena bibornoknak- „ki sem jó sem rosz nem volt iránta“ szolgálatában állott, később Ghiberti datariushoz szegődött, ki „vele nyugtatványokat iratott s egy apátságot kezeltetett,“ mig nem egy kanonoki állomásra Florenczbe huzódott. Ez magát egy jó kedvü fiatalnak festi, ki legfőbb gyönyörét a semmitnem-tevésben helyezé, s ki egyébiránt mindig szerelmes s meglehetősen kicsapongó volt. Különben az mondatik róla, hogy Alessandro Medici felhivására nem akarván megmérgezni Ippolito bibornokot, e vonakodása életébe került.

A restség, mellyet annyira szeretett, meglátszik müveiben is, hol természetességével jó adag féktelenség, neveletlenség s egy kevés bátorság is párosul; aki azonban azért akarja olvasni azokat, hogy rajtok nevethessen, tapasztalni fogja, miként nála épen nem talál több elmésségre mint más kortársainál, miután élczei nem annyira elmés ötleteiben mint inkább kifejezéseiben rejlenek. Ugyancsak restsége miatt, a helyett hogy uj költői müvet alkotna, Bojardo Orlando innamorato-ját alakitá át s anélkül hogy ebben valami ujat teremtett volna, sikerült neki a munka eredeti szerzőjét elhomályositania.

A humoristikus bohózatok rendesen fejezetekre valának felosztva, s a nevetés e századában százakat lehetne megnevezni, kik a költészet ezen ágával foglalkoztak, elég legyen azonban megemliteni a perugiai Cesare Caporali-t, ki Maecenas életét irta meg versekben, melly később Passeroninak mintaképül szolgált.

S mintha a honi nyelv nem lett volna elegendő a bohózatra, ennek számára a vicenzai Camillo Scrofa és a mantuai Teofilo Folengo egy zagyvalék nyelvet találtak fel. Az utóbbi Merlin Coccajo (1491—1544) név alatt eme, latin és olasz szavakból álló nyelven nemcsak epigrammákat s pásztori versezeteket de nagyobb költemé-

nyeket is irt, mellyek kifogyhatatlanok ugyan a bohóságokban de különben csak összhangzatosságuk miatt érdemelnek említést. Rabelais gyakran idézi s még gyakrabban lemásolja azokat, de mindig jó vagy rosz czélzatot tulajdonit nekik, amit Folengo maga soha nem tett.

Hősköltemények.

Mások ezalatt a költészetet egészen a hősköltményekig vivék, de azon hősköltményekre nézve, mellyek egy személyben vagy egy vállalatban egy nép, egy kor vagy müveltség képét rajzolják elénk, az idő már nagyon eléhaladt, s azon magas eszme, mellynek Dante életet adott, utána egy költőnek sem fordult meg többé agyában. S nem is vágyódtak most már Virgil szeplőtlen szépsége után annyira, hogy olly költeményeket igyekeztek volna létrehozni, mellyeknek becse az alak szépségében és a tökéletes szabályosságban állott volna. De a honszeretet nemes, a vallás szigoru s a benső élet mély érzelmeinek megéneklése hogyan lett volna összeegyeztethető a kor uralkodó könnyelmüségével. Azért a mieink a hős költészet két eleme, a hagyomány és képzelődés közöl elveték az elsőt s allegoriákkal pótolák azt, mint pl. Bojardo. Ariosto azonban elég okos volt ezen kisegitőről lemondani, nehány episodot, különösen Ruggero-nak Alcinávali kalandjait kivévén.

A lovag-költészet Olaszországban nem volt otthonos, s az ugynevezett lovag-korban egy eredeti költeményt sem birt felmutatni e nemben, ez külföldről Olaszországba csak akkor kezdett átszivárogni, midőn a kisebb udvarok politikája egészen távol a lovagiasság szellemétől kizárólag a positiv felé irányult. Az efféle költemények meséje a lovag-regényekből vétetett, s e század másik mételye, az aljas hizelgés szerepelt főleg bennök, annyira, hogy a fejedelmek családfája rendesen Trója hőseiig vagy legalább Nagy-Károly leventéiig vitettek fel. De mindezen költők közöl csak egy sem ismerte a lovagi életet, mindössze csak külsőségeken rágódtak s a történelemből vagy mondákból néhány nevet átvévén, azoknak rendkivüli höstetteket s természetfeletti erőt tulajdonitának. Ehhez járult, hogy azok, kik legelsők foglalkoztak a költészet e nemével, magok is kinevették találmányaikat, az utánok következő jobbak ugyanazt tették, azok pedig, kik egész komolysággal kezelték tárgyaikat, hidegek és élvezhetlenek maradtak.

Sem a női erények, sem a vitézség iránt nem lelkesülve Luigi Pulci (1432—1487)) Morgante czimü müvében a nyers erejü, óriás alkatu és oroszlán-szivü hősök vállalatait vagy jobban mondva

kalandjait énekelte meg, de sem érdeket költeni, sem munkájának hitelt szerezni nem tudott. Ezen énekek a Mediciek udvarában divott felolvasásokra valának szánva, s igy azt kellene hinnünk, hogy mind meséje mind az abban használt kifejezések válogatottak valának; evvel ellenkezöleg azonban csak az élet és tréfára forditá fő figyelmét s a müvészetet és érzelmet ezeknek áldozatul hozta. Alig lehet meghatározni, komolyan beszél-e vagy csak tréfál, s egyáltalában nem tudja az ember, mit akar összefüggés nélküli beszédeivel s őrjöngő képzeletével, mellyben mind magát a hőstettet, mind a modort, mellyben azt eléadja, nevetségessé teszi, s minden előkészités nélkül a legmagasabb eszmékről a legaljasabbakra ugrik át, összetiporva izlést és hitet, s végnélküli párbeszédeiben izetlen balgaságokat hord össze a legkényesebb s megfejthetlenebb hittani és bölcseleti kérdések felett, a jobb érzésüek méltó boszankodására a legszentebb dolgokat is nevetség tárgyává tévén ki. Az egész munka egyedüli érdeme nyelve összhangzatosságában áll, mellyet szerzője bölcsőjében sajátitott s tanulmányai által még nem rontott el.

Ez utóbbi tekintetben hátrább állott Matteo Bojardo (1434—94) scandianói gróf [1]), ki az Orlando innamorato-t irta, melly hatvankilencz énekből áll, eredetileg pedig szerzője által százra volt tervezve. Rendkivüli hatást idézett ez elő annak idejében, s maga azon körülmény, hogy Berni átdolgozása az eredetit elfeledtette, épen nem mutat arra, hogy szépség és erő hiányzott volna benne. Rendezettebb és képzeletdusabb mint Ariosto, ki a legszebb meséket átveszi tőle, mesteri müveket alkotván belőlök s az irály ama kellemével ruházván fel azokat, melly egyedül képes a képzelet alkotta müveknek a halhatatlanságot biztositani. Birtokai és jobbágyai neveit költeménye szinhelyeire és hőseire alkalmazta s ekként a Rodomontok és Mandricardok elválhatlanul összefortak ama nagy emberekkel, kik valóban szenvedtek vagy mások szenvedéseinek okozói valának.

Ariosto.

Lodovico Ariosto (1474—1533) Modenában Reggióban született. Majd apró hivatalokban s követségekben, majd udvari szolgálatokban alkalmazva elvonult és prózai életet élt, hol elméje körülbelül elveszté azon erőt, melly a viszontagságok és szerencsétlenségek által megedzve páratlan nagyságra emelhette volna őt. Ki hasonlitható hozzá nyelve nyiltságát, verselési ügyességét, szólamai bő-

---

[1]) Némellyek szerint Ricobaldo császári krónikája, mellyet Muratori *Rer. it. Script.* IX. közöl, Bojardo müve.

ségét, képei világosságát, irálya tisztaságát tekintve? Ki tudta ugy mint ő a különböző dolgok kellemes oldalát feltüntetni? S ha azon müvészi gyakorlottság, azon classicus képzettség, amaz éles belátás valamelly nemes czél felé irányul vala, Olaszország egy nagy emberrel többet vallhat sajátjának, igy csak egy nagy költője van.

Semmi czélt sem tüzött ki magának. Bizonyos Agostini folytatá Bojardo-t, de szerencsétlenül. Ariosto ekkor e munkát maga kisérlé meg, s belöle nehány éneket felolvasott barátai előtt; ezek dicsérettel halmozák el, s mind mások mind maga felismerte személyében a költőt, s munkáját tovább folytatván, az egyes részekből egy egész költői mü keletkezett. Elődjeitől mindent, még felületes és darabos részleteiket is átvevé [1]), de maga adta meg azoknak az egyöntetüséget, ő bonyolitotta s ruházta fel azon egyszerü és átlátszó irálylyal, mellyről Galilei azt mondá, hogy abból tanulta meg, miként kelljen bölcseleti iratainak világosságot és kellemet kölcsönözni.

A hősköltéménynek szükségképen olly tárgyból kell vétetnie, melly az egész emberiséget, vagy legalább egy nemzetet érdekel. Lássuk most minő az, mellyet Ariosto vett fel. Három fő és különböző tény szerepel itten egymás mellett: Nagy-Károly ostromoltatása Párizsban, Orlando őrjöngése, s Bradamante és Ruggero szerelmei. De az első ugyszólván csak háttér, mellyre a festmény jő; a második egy mellékcselekmény, melly akkor kezdődik, midőn a költemény már jól eléhaladt, s bevégződik mielőtt az egésznek vége lenne; felmarad tehát még ama két egyén szerelme, melly tulajdonképen csak az esztei ház dicsőitése végett van feltalálva, mellynek e pár képezné őseit. Ekként a költemény tárgya a hizelgés, aljas hizelgés érdemetlen fejedelmeknek, s csupán ezen okból vagynak kigondolva a Henrikek, az Azzok és Ugok, kik valóságban épen nem s legfölebb csak valamelly genealogia-iró agyában léteztek.

Nagy-Károly nevét kivéve, mi igaz sincs benne; Károly még akkor nem volt császár midőn Olászországba tört [2]), s e mellett ugy rajzoltatik le, mint egy régi nemzetség elfajult ivadéka, kinek nincs jelleme, s azonkivül a henyélés barátja. Egy ravasz csuful rászedi, egy vitéz büntetlenül bántalmazza; a fővezérséget és királyi hatalmat odaengedi akárkinek, ki azokat magához képes ragadni; rendeleteket ad ki, és nem teljesittetnek; leventéi örökösen viszálkodnak, s ő

---

[1]) Első verseit Danteből vette, az utolsók pedig Virgil forditása.

[2]) A III-ik énekben Melissa megjövendöli, hogy Ruggerotól egy gyermek fog születni, ki Nagy-Károlyt a longobárdok ellen segitendi.

nem képes a békét közöttök helyreállitani; rendkivüli szüksége van rájok, s ők ahelyett hogy parancsára eléállanának, magán boszujok kielégitésére használják fegyvereiket; hanyatlásnak indult hatalmát csakis méltósága feláldozásával birja visszaszerezni. Károly udvarában annyi tudós fénylett, s Ariosto csak az egy Alfeust tudja megemliteni, ki, nem tudni mi okból, alszik a táborban (XVIII. ének). Virgil Nisoját és Eurialoját akarja utánozni s a mórok közé viszi át őket, hol Cloridano és Medoro barátsága épen olly helytelenül van beszőve, mint azon szabadság, melylyel Angelika, Marfisa s más keleti nők ide s tova kóborolnak. Párizs akkor még nem volt valami nevezetes város és soha nem ostromoltatott a mórok által, és sem a mórok nem voltak Jerusalemben (XV. ének) sem a magyar állam akkor még nem létezett (II. ének); s valamint ama mór királyok ugy a görög császár Constantin és fia Leo, kiknek czimerök kétfejü arany sas vala, s kik a bolgárok birtokában levő Belgrádot ostromolták, nem egyebek gyermekmeséknél (XLIV, XLV. ének). Noha azon korban élt, mellyben a müvészet és tudomány olly magas fokon állott, mindazáltal egyikben sem volt járatos. Palotái képtelen kőhalmazok (XLII. ének), festményei egymásra következő cselekmények ábrázolatai (XXVI, XXXIII. ének). A világismének még elemeit sem tudja szabatosan, ugyanis Astolfot a holdba vivén (XXXIV. ének) erről azt hiszi, hogy hasonló a földhöz vagy csak kevéssel kisebb annál, hogy továbbá önmagától világitó test, mert, mint mondja, alig vala képes innét a földet megkülönböztetni, nem lévén annak világossága.

Korában a lovagias szellem még komoly jelenetekben mutatkozott, illyenek valának pl. V. Károly és I. Ferencz kihivásai, s a lovagjáték, mellyben II. Henrik franczia király megöletett. Neki tehát nem juthatott eszébe Cervantes példájára azt becsmérelni, mindazáltal egyik énekben nevetség tárgyává teszi, másikban magasztalja; más alkalommal vérrel részegit le bennünket s ezrek lemészároltatását festi elénk, ugy hogy méltó boszankodás fogja el az embert mind a hősök mind pedig a költő irányában, ki elég vakmerő nevetni a vérengzés közepett, melly naponta nyolczvan- sőt százezer ember életébe kerül, hol igen sok keresztény s majdnem minden musulman hős elvérzik, s hol a vész olly gyakori, hogy a költő maga is elfáradni látszik bele s felkiált: „De, Ur Isten, ne beszéljünk már annyit a gyülölet- és halálról“ (XVII. ének), mindazáltal nem teszi azt, s ujra más gyülöletekről s halálokról versel.

Innét egy felfordult világba megyünk át, hősök közé, kik örö-

kösen vagdalkoznak, anélkül hogy egymást megsebesitenék, kik vadon erdőségeken kalandoznak s mégis a tizenhatodik század összes müveltségével birnak; hölgyek közé, kik majd szemeikkel majd fegyvereikkel gyilkolnak; mágusok és angyalok közé, kik felváltva felforgatják a természet törvényeit. Az előbbi énekben megölt hősök a következőkben mint öldöklők jelennek meg. Angelika, az annyi viszály inditó oka, a költemény közepén eltünik. Rinaldo és Astolfo az ég ürén keresztül bekalandozzák egész Olaszországot, mindazáltal ottan sem müvészetre és mesterségekre, sem törvényekre nem találnak, noha a tizenhatodik század telve volt azokkal.

Valóban telve volt; ennek daczára azonban a szerencsétlen Olaszország idegen járom alatt nyögött, a jog helyére az árulás lépett most itten, Péter köpenye szétszaggattatott, a törökök fenyegető állást foglaltak el ellenében, s az erkölcsi romlottság tetőpontján állott. Milly dicsőség a költőre nézve, ha müvei által a nemzeti öntudatot fetébreszti s az örök szépség regióiba emelkedve az élet komoly oldalát, a sziv magasztos törekvéseit, az ember és nemzet erkölcsi nagyságát kiemeli, az áldásthozó erényeket s a helyesen alkalmazott vitézséget magasztalja! Ariosto hatalmas lángelméje által vonzatott a költészetre, de mellyik istenség lelkesité? a hizelgés.

Ha az irodalmi koldusok egy serege a görögöknél a Ptolomaeusok udvarában, s a latinoknál a hanyatlás korszakában meggyalázták is az irodalmat, legalább az első rangu iróknál soha nem mutatkozott illy elvetemültség; Virgil azon hősöket éneklé meg, kik által Róma nagygyá lett s fenállott. Horácz egekig emelte ugyan Augustust, de azért mert béke idején szervezte az országot, s nem feledkezett meg sem a rettenthetlen Regulusról, sem az emelkedett lelkü Catoról. Sőt maga Lucanus is Nero alatt a köztársasági erényeket magasztalta.

De Ariosto csak az esztei házat dicsérte „a termékeny magvat, mellyet Olaszországnak sőt az egész világnak tisztelnie kell, a legjelesebb és nemesebb családot, melly valaha létezett.“ S hogy kik valának ők, s ki volt az igazságos Alfonso, a kegyes Ippolito s Lucrezia Borgia, a történelemből igen jól tudjuk. Csak egyszer jut eszébe, hogy neki is van hazája, midőn t. i. dorgálja a keresztényeket, kik egymás közt viszálkodnak vagy épen Olaszország ellen használják fegyvereiket, ahelyett hogy a keresztény világot meghóditással fenyegető törököket visszaverni sietnének. Azután hasonlóan ama lelki szegényekhez, kik dicsértetni akarván két kézzel szórják a dicséretet, az utolsó énekben kora nagy férfiait egy teknő-

ben gyurja össze egyéb jelentéktelen egyéniségekkel, amiért is rendkivüli neheztelést támaszt maga ellen; némellyek arról panaszkodnak, hogy kifeledtettek, mint pl. Machiavelli, mások hogy roszul jellemeztettek, némellyek ismét, hogy a gyülevész nép közé soroztattak, vagy roszul énekeltettek meg, és igy, miként az gyakran megtörténik, a pazarul osztogatott dicséretek csak gyülöletet termettek számára. Columbus, Vespucci, Cabotto Olaszország büszkeségének méltó tárgyai valának, és mégis Ariosto az uj világ felfedezéséről beszélvén csak a portugalokról és spanyolokról emlékezik, és ezt is alkalmul használja fel arra, hogy V. Károlyt dicsőithesse, „a legbölcsebb és legigazságosabb császárt, ki Augustus óta élt“ (XV. ének).

És ha csak az emberekből üzne gunyt, de a szent dolgoknak sem kegyelmez; nevetségessé teszi magát az Istent (XIV. ének), gyermekes parancsokat osztogattatván ki általa; az angyal, a bárgyu s faragatlan szolga, látván, hogy az Egyenetlenség által clárultatott s megcsalatott, felkeresi ezt „hajába ragad, öklözi és rugdossa, azután pedig egy kereszt nyelével jól elpáholja“ (XXVII. ének). Ama légutazás, hol sz. János megmutatja Astolfonak a Párkákat, az Időt s más érdekes dolgokat, szintén tele van istentelenségekkel. Sz. János evang. pl. egy olly történészhez hasonlittatik, ki az igazat elferditi XXXV. ének), és Isten a Sinai hegyen Mózest egy olly füvel ismerteti meg „mellyből ha valaki eszik, mindent elhisznek neki.“ (III. ének). Méltó szavak egy Aretinhez.

Midőn pedig az énekek az istentelenséggel alábbhagynak, aljasságba mennek át. Igy pl. egyik énekben az mondatik, hogy a szinlés legtöbb esetben helyeselhető (IV. ének), s hogy győzni mindig dicséretre méltó dolog akár a szerencse, akár pedig az eszélyesség eredménye legyen az (XV. ének). Másutt inti a nőket, hogy ne hallgassanak azon udvarlókra, kik czéljokat érvén nekik hátat forditanak, de csakhamar hozzá teszi, hogy kerüljék a csapodár ifjonczokat s érett koru férfiakkal szövetkezzenek. Különös fogalom a bün- és erényről! Előtte az egyedüli dicsőség a katonai erőben rejlik, s ekként szerinte Ruggero, Marfisa, sőt mi több, Gradasso, Sacripante s Rodomonte, kiknek vérengzéseik még az önvédelem által sem igazolhatók, örök hirnevet vivtak ki maguknak (XXVII. ének). A jó és erényes Ruggero egy katona csapodársságával üzi szerelmeskedéseit; alig hogy neje Bradamante kimondhatlan fáradozással Atlante várából kiszabaditja, Alciná-hoz repül és csakhamar „elfeledi a szép nőt, kit annyira szeretett,“ később a büvésznőtől nem valamelly ok miatt, miként Rinaldo Armidától, de azért vá-

lik el, mert más büvészek vénnek és rutnak festik le őt előtte; ezen szenvedélyéből kigyógyulván Angelikát a szörnytől megszabáditja, de nem rajta mult, hogy nem fosztá meg őt azon kincstől, melly egy nőnek második élete. Mit ér, hogy a mocsárba veti büvös pánczélját, ha megtartja egyéb fegyvereit és kardját, mellyek hasonlóan meg valának büvölve, és a mellyek ekként vitézségét minden érdemétől megfosztják? Még nejét is elhagyja, hogy hü maradjon Agramante-hez; később midőn megbizatott, hogy ő vivja Rinaldoval a párbajt, melly ama harczot eldöntendő vala, csak lanyhán küzd, inkább védeni akarván magát mint győzni (XXVIII. ének), pedig vagy vissza kellett volna azt utasitania, vagy minden vitézségét kifejtenie. Leo iránti tette szép ugyan, de ő épen azért volt ott, hogy foszsza meg őt koronájától s hogy ekként méltó férj legyen (XLIV. ének): „legjobb indok a trónok felforgatására.“ Azután a nagylelkü Leo miként lehetett egy pillanat alatt olly gyáva, hogy másokat küld maga helyett küzdeni? Midőn Ruggero és Bradamante kezeikben tartják a vétkes Marganorre-t, megvédték őt ugyan azoktól, kik életére törtek, de mi czélból? azért mert különféle kínok közt maguk akarták megölni (XXVII. ének). Zerbino, az erény példányképe, Oderico által sulyosan megsértetvén, midőn ez tőle bocsánatért esdeklett volna, csakugyan hajlandó lett erre „miután a szerelemből elkövetett sérelmet megbocsáthatónak tartja;“ de azt gondoljátok, hogy nemeslelküségből? nem; nem ölte őt meg ugyan, de arra kötelezte, hogy Gabriná-val egy évig kalandozzék, bizonyos lévén, hogy ez olly hinárba vezeti, mellyből soha nem lesz képes kimenekülni (XXIV. ének).

Ha az esztei herczegek józan itélettel birtak, nagyon bánthatta őket a hizelgés, melly olly családból származtatá házukat, mellyben még a nők is vérengző gyilkosok valának. Bradamante Melissa tanácsára megöli Pinabelló-t; hasztalan boszu: és tegyük fel, hogy a hadi elvek szerint igazságos tett volt az, de vajjon lovagiasság volt-e meggyilkolni őt akkor, midőn fut s nem is védi magát másként mint avval, hogy kegyelemért kiáltozik? (XXIII. ének). Továbbá ő és Marfisa nemcsak az ügyök érdekében vivott harczban árulnak el kegyetlenséget, de általában kedvessé válik előttök a vérontás, s midőn Ruggero és Rinaldo a viszály eldöntése végett párbajt vivnak, ők oldalvást állnak, reszketvén, hogy a netaláni kiengesztelődés esetében nem nyulhatnak az összehalmozott zsákmányhoz (XXXIX. ének), s alig hogy vége van a fegyverszünetnek, örvendve rohannak a vérengző csatába.

Én részemről nem szeretem, ha némellyek a női természetet tulajdonságaiból kivetköztetik s vérengző csatákban szerepeltetik, de ha ez egyszer annyira tetszik a költőknek, nem kellene megfeledkezniök legalább a nőnem gyengédségéről, melly különben is a szerelemre s kegyeletességre van teremtve.

Különös, hogy mig a lyricusok már a siciliai troubadouroktól kezdve a szerelmet szerény szinekkel festik, addig a hősköltők és beszélyirók e tekintetben egész a fajtalanságig mennek, ugy hogy maga Tasso is, ki különben olly tiszta és nemes lélek, még vallási költeményében sem ment a buja képektől s epicureusi gondolkozási modortól. De senki sem megy e téren olly messze mint Ariosto, kinek valamint a kérdés alatti müve ugy vigjátékai is tele vannak botrányos kétértelmüségekkel s fajtalan képekkel. És ne mondja valaki nekünk, hogy ez a kor büne volt, a szerző már azért is megérdemli a megrovást, ha nem birt azon felülemelkedni, de más részről ha e körülmény menthetné is a szerzőt, müvét egyáltalában nem, s bármilly védiratnak sem sikerülhet a különben gyönyörü munkát erkölcsi szenyfoltjaitól megtisztitania.

Mondják, hogy Ariosto költeményeiben minden rang- és állásra kiterjeszkedett, de hol találunk müveiben csak egy erényes nőt, egy családanyát, egy tiszta vagy önmagával küzdő szeretőt? Ezek helyett aljas Gabrinákra és Origillákra, Bradamante-féle anyákra s kéjhajhászó barátnőkre bukkanunk, az utóbbiak közé kellvén számitanunk még Isabellát is, ki ellenáll ugyan az erőszaknak, de mit sem bir megtagadni a szerelemnek.

Azután azt sem tudjuk, miért veszi e költemény czimét Orlandótól, hacsak ellenlábasa nem akar lenni Bojardo hason czimü müvének. A költemény hősének ugyan is nem a leghálásabb szerep jut. Mint gavallér szép érzelgésekkel lép fel; később Károlyt akkor hagyja el, midőn ennek rá legnagyobb szüksége van; örjöngései Francziaország ostorává teszik öt; a győzelem nélküle vivatik ki; s örjöngéséből csak azért jő magához, hogy a maradványt semmivé tegye s Agramante-t, a seregétől és országától megfosztott s megfutamodott királyt megölje; egyébiránt egy csatát vagy támadást sem vezényel s egyedüli érdeme az, hogy Astolfot tanácsával támogatja az afrikai hadjáratban, melly vállalat különben mi nehézséggel sem járt, olly hadsereggel lévén az végrehajtva, melly csoda által hozatott létre, s olly ország ellen intézve, melly semmiféle hadi készletekkel nem birt, s jóllehet a leventék rendkivüli vitézséget fejtettek ki abban, törekvésöket meg sem koronázta volna siker, ha folytonos

csodák által nem támogattatnak, illyenek pl. az angyalok által vezetett segédcsapatok, s hogy a sziklák lovakká, a falevelek hajókká változtak.

Ariostót némellyek képzeletdús találékonysága miatt magasztalják; de itten figyelembe kell vennünk, hogy a régibb müvekben leginkább pedig Bojardonál alapvonásaikban megvannak a mesék, mellyeket ő költeményében, meg kell vallani, bámulatos ügyességgel feldolgozott. Milly könnyük legyenek egyébként ezen képzelet szülte találmányok, megmutatta Forteguerri, ki naponként egy éneket készite el egyik költői müvéből, melly nem mérközhetik ugyan Ariosto Orlandojával, de minden e nembeli költeményt felülmul. Ariosto kitünő tehetségénél fogva hasonlithatlanul jelesebb müvet alkotott mint Bojardo, de épen lángelméje jogosit fel bennünket arra, hogy őt szigoru birálat alá vegyük akkor, midőn a jelentéktelen irókat egyszerü hallgatással mellőzzük. Ariosto azáltal hogy a tündér világba lépett, elveszté az embert szemei elől, s nem veszi észre, hogy a költészet müvészete abban rejlik, miként a költött rész az igazhoz olly arányban álljon, hogy a csodás legalább hihetőnek tünjék föl. Másokra bizom, hogy öt költeményeiben található ziláltsága miatt dicsérjék; én e tekintetben csak annyit jegyzek meg, hogy az az illy nemü müvekben nem volt valami szokatlan, s valamint általában a müvészeti hiányra ugy nála különösen azon állhatatlanságra mutat, melly saját vallomása szerint nemcsak szerelmeiben de minden más érzelmében jellemző tulajdonsága volt [1]).

A költemények ugy, mint más irodalmi müvek csak akkor méltók dicséretre, ha valamelly nagy és hasznos eszmét örökitenek meg; ha az érzelem szétforgácsoltatik, a benyomás elmosódik, hasonlóan a viznek valamelly darabkő által támasztott hullámzásaihoz, egyik a másikat megsemmisitvén, egy sem marad föl. Már pedig Ariosto majd önmaga, majd tárgya, majd ismét olvasói felett nevetvén, azt kell róla hinnünk, hogy szándékosan le akarta rontani azon érzelmeket, mellyeket lassanként támasztott. Igy pl. ha meg vagy rémülve, egy szerelmi jelenetet állit eléd; ha meg vagy indulva, nevetésre

---

[1]) *Hoc olim ingenio vitales hausimus auras,*
Multa cito ut placeant, displicitura brevi.
Non in amore modo mens haec, sed in omnibus impar
Ipsa sibi, longa non retinenda mora.
Carmina l. II.

késztet; ha áhitatot ébresztett benned, egy fajtalanságot dob neked oda.

De mi által lett hát Ariosto Orlandó-ja olly kedves az olaszok előtt, s mi alapitotta meg örökre hirnevét? [1]) Az utánozhatatlanságig eleven szinezés, a tiszta irály s a mesterkéletlen nyelv, ugyszintén azon báj, melly Cellini Életén is elömlik, vagyis azon egyszerü, igénytelen s minden czikornyázás- és classicus negélyezéstől ment előadás, melly az olasz iróknál vajmi szokatlan. Világos bizonysága ez annak, hogy az irodalmi müveknek az irály biztositja az életet.

Mihelyt azonban Ariosto képletekre megy át, kijön a rendes kerekvágásból, mig ellenben bámulnunk kell őt, valahányszor egyszerüen s metaphorák nélkül ir. A részletességeket, mellyek az elbeszélés füszerei, különösen szereti, s azok megválasztásában müvészi érzékkel bir; az emberi szivet igen jól ismeri, noha a szenvedélyek festésében hamis és kirivó szineket használ; csodákról csodákra ragad bennünket, anélkül, hogy az ember gondolkozó tehetségének időt engedne e részben elkövetett hibáit kijelölni. Vegyük hozzá még a képek élénkségét és változatosságát s azon gyönyört, mellyet nem csupán Olaszország de ugyszólván az egész világ fényes elméivel való bizalmas társalgás nyujt, és meg kell vallanunk, hogy nem ok nélkül mondá róla egy helyes itéletü férfiu, miként olvasását csak azoknak kellene megengedni, kik a hazának már valamelly hasznos szolgálatot tettek.

És minthogy jól esik a szomoru valósággal szemközt ábrándokban keresni kárpótlást, megfordult néha képzeletemben, mi történik akkor, ha az ó-kor mindazon könyvei elvesztek volna, mellyek háboruk- és hóditásokról szólanak, s csupán azok maradtak volna fen, mellyek a müvészetet, tudományt s bölcseletet tárgyalják. A nyers erő, a jog neve alatt az emberiség ősi bünei örökségeként alkalmasint uralkodott volna, de a tudósok a classicusok tanulmányozása által megedzve, a helyett hogy a nagy katonáknak hizelegtek volna, őket a régi hires hadvezérekhez hasonlitván, hajlandók lettek volna a jog érvényesitésére, a nép java s az igazság előmozditására. Hogy ez jobb lett volna jelen állapotunknál, arról még az sem kétkedik, kit hasonló álmodozások mosolyra inditanak. Fel tehát s teljes erőnk-

[1]) Maga a szerző müvét először 1516-ban, utoljára pedig jelentékeny változtatásokkal, és különösen irály tekintetében számos javitásokkal 1532-ben rendezte sajtó alá, s még e század folyamában hatvan kiadást ért az.

ből törjünk e czél felé, s igyekezzünk irodalmi müveinkben a valódi erényt az álerény leálczázásával megkedveltetni.

És ne mondja senki, — Mit tehetek én egy magam? Nagy, söt kiszámithatlan az irók hatalma; jaj annak, ki azt nem ismeri, s még inkább annak, ki avval visszaél? Az ember midön elhatározta magát felhasználni eszét, reszkessen minden egyes szava következménye előtt; Schiller Haramiái hányat csábithattak az általa vonzóvá tett gonoszságra, vagy hány öngyilkos halálos hörgése érintheté Werther szerzőjének ha nem szivét, legalább fülét, és Machiavelli könyvei mennyi gyászt és gyalázatot hoztak Olaszországra! Ariosto azáltal hogy az erény fogalmát megmásitá, az erőt istenité, a bünt szépité s a bujaságot mentegeté, alkalmasint többet ártott Olaszországnak, mint az ember hinné.

Ne mondja senki, hogy mi felette komolyan veszszük a különben tréfás versezetet; épen ebben rejlik a hiba; olly tréfa ez, mintha valaki játszisságból egy bombát vetne barátai közé. Mi egyáltalában nem azért mondunk szigoru itéletet a jelesebb irók felett, hogy azáltal dicsőségöket kisebbitsük, de hogy óvjuk a fiatalságot, melly reméljük megért bennünket, és amellyet ezennel felhivunk, hogy épen illy szigorral itéljen személyünk és kortársaink felett.

Nem szokásom bocsánatot kérni az igazság kimondásáért. De meg akarom mondani, hogy már néhány évvel előbb kötelességemnek tartottam hangosan figyelmeztetni a szülőket és tanitókat azon veszélyre, mellynek a fiatalokat kiteszik azáltal, hogy ezen munkát adják kezökbe, melly irodalmi müveink között a legveszélyesebb és pedig azért, mert legszebb. Iszonyu dühhel támadt fel ezért ellenem a pedánsok öreg s fiatal serege, söt ollyan is találkozott, ki Olaszország nevében azt követelte tőlem, hogy vonjam vissza vagy bizonyitsam be a nagy költő ellen általam elkövetett sértéseket. Nyomorultak! boruljatok le a szépség bálványa előtt s ékitsétek fel tivornyáitokat játékszerekkel. Mi irói tisztünket a legnemesebb hivatásnak, magunkat a müveltség papjainak tartjuk s kötelességünknek ismerjük a fiatalságot arra inteni, hogy utálattal tudjon elfordulni a széptől, ha az a jónak ellensége.

Ha illy szigoruak valánk ezen nagy férfiu irányában, mit mondjunk utánzóiról, kik nem birtak a lángelmével, melly miatt neki olly sokat megbocsátunk, és a kik az ő példájával akarják igazolni hizelgéseiket és kicsapongásaikat? Luigi Alamanni (1495—1556) egyike volt azon florenczi fiataloknak, kik tudományos és politikai vitatkozások végett Bernardo Rucellaj kertjében össze szoktak gyülekezni,

hol a többek között Martelli, Vettore, s Machiavelli is megjelentek. Tiltott fegyverek találtatván nála, pénzbirságra itéltetett, miért megboszankodván egy összeesküvéshez csatlakozott, de felfedeztetvén Francziaországba menekült, mellyet hazájánál udvariasabbnak talált maga iránt. A Mediciek elüzetése után 1527-ben visszatért, de kétszinü magaviselete miatt a köztársaságiak előtt is gyanussá lett. Végre Provence-ba vonult, már meglehetősen szegény állapotban, amiért is házassági ajánlata, mellyet ottan szerelme tárgyának, egy fiatal nőnek tett, visszautasittatott. Coltivazione czimü munkáján kivül számos lovag-költeményeket irt, azok által II. Henrik franczia királynak kedveskedendő; Girone Cortese czim alatt megjelent munkája nem egyéb mint egy versekbe öntött franczia regény; az Avarchide vagy Bourges (Avaricum) ostroma czimü müve egészben Homer átdolgozása, mellyben Agamemnon, Achilles és Ajax helyett Arturo, Lancilotto és Tristano szerepelnek. Ide tartoznak még számos rimei, gunyversei, elegiái és dicsénekei, mellyek közül egyik sem birt a középszerüségen felülemelkedni.

A bergamói Bernardo Tasso (1493—1569), kinek emlékét nálánál jelesebb fia tartá fön, hazáját elhagyni kénytelenittetvén, Guido Rangone római hadvezér szolgálatába lépett, később Renata di Ferrara herczegnőhöz, azután pedig Ferrante Sanseverino herczeghez szegődött, kinek tunisi, flandriai és németországi hadjárataiban hü kiséröje volt. Sanseverino azonban, midőn a spanyol inquisitio csapásainak elháritása végett a nápolyiak által V. Károlyhoz küldetett, ennek kegyéből kiesvén, a francziákhoz állott, minek következtében ő is követé urát, s hüsége jutalmául a legnagyobb elhagyatottságba és szegénységbe jutott, mignem Guidubaldo urbinói herczeg őt magához vette; ezután Mantuában élt, s végre Ostiglia kormányzója volt. Viszontagság-teljes éltében igen sokat irt; nevezetesebb költeményei Floridante és Amadigi czim alatt jelentek meg; az első nem érdemel emlitést, az utóbbi épen olly gazdag költői képekben és kifejezésekben, aminö szegény e tekintetben fia. Őt magát fényes irálya, irályát ismét a lágyság jellemzi; ez az oka, hogy ő maga igy nyilatkozott fiáról „Az én Torquató-m soha nem fog engemet lágyság tekintetében felülmulni.“ Jóllehet Speron Speroni őt Ariosto elé teszi, miként pl. Varchi Girone Cortese-t, mindazáltal ezer mérföldnyire áll attól, irályát s a szöveg bonyolitását illetőleg; száz éneke egytől-egyig a reggel leirásával kezdődik, s az estve ábrázolásával végződik; az egész csupa rajzokból, a középszerü irók eme segédeszközéből áll, irálya hibátlan de nem érdekes. Ariosto-t

utánzandó szünet nélkül és épen akkor szakitja meg elbeszéléseit, midőn azok legérdekesebbek lennének, s annyira szaporitja azokat, hogy az ember közöttök mintegy zürzavarban találja magát, anélkül hogy a tárgy vagy pedig valamelly uj ötlet ezt követelné; röviden, elejétől végig elolvashatod anélkül, hogy csak egy fejezetét is óhajtanád ujból átolvasni. Ő szintén a hizelgésre adta magát, Ariosto példáját és szorult helyzetét hozván fel mentségére [1]). V. Károly ugyanis megfosztván őt javaitól, nem tudott szerény helyzetével kibékülni, s hizelgések által akarta a hatalmas császárt maga iránt könyörületre inditani [2]).

A hősköltemények eme halmazában a szereplők általában vagy aljas korhelyek vagy erényes férfiak, minden tekintet nélkül az emberre, mellyben az erény rendesen gyarlósággal van vegyitve. A müvészet csupán anyagi czélok elérése után törekedett. Teremteni nem tudtak többé, a középkor nem vala már olly mély gondolkozásu mint előbb s a természet őszinte szemlélete helyére nem lépett még a finomabb észlelet, s az emberi sziv elemzése, mellyek a müvelt századok költészetét képezik.

---

[1]) 1560-ik évi julius 12-ről Antonio Gallo bibornoknak igy ir: „Ime itt küldök Eminentiádnak két füzetet (*Amadigi* czimü munkából), melyek a hirnév és szüzeség két templomát tartalmazzák. Az egyikben a császárt, fiát a királyt, több hirneves részint élő részint elhalt hadvezért s más, a hadtudomány terén kitünt személyeket magasztalok, a másikban pedig számos olasz urat és hölgyet. Isten bocsássa meg Ariostónak, hogy ő ezen visszaélésnek a költeményekbe való behozása által mindenkit, ki utána ir, arra kényszerit, hogy őt utánozza. Igaz, hogy ő ismét Virgilt utánozta, de mégis e részben tulment a kellő korlatokon, elragadtatván a hizelgés által, melly soha nem uralkodott annyira a földön mint akkor és most. Virgil azonban belátván, hogy azt utóljára is megunják, csak kevés nevet hozott fel VI énekében, de ő (Ariosto) hosszasan időzik e tárgynál s oly nagy számu egyéneket emlit fel, hogy az ember valóban elunja. Nekünk, kik utána irunk, mindazonáltal ugyanazon a nyomon kell haladnunk. A mi engemet illet, ki némelly egyénekről a tőlők vett jótétemények miatt, másokról ismét azon reményben, hogy azokban jövőre részesitendnek, ezekről tiszteletből, amazokról érdemeik iránt való tekintetből, többekről pedig épen *kedvem s akaratom ellenére* kénytelen vagyok dicsérettel szólani, a mi engem illet mondom, nekem annyival inkább meg fogják ezt bocsátani, minthogy e tekintetben nem leszek oly unalmas mint Ariosto.“

[2]) Az érintett év május 18-ról Gallo bibornoknak ezt irja: „Ha a Katholikus király, kinek e költeményt ajánlottam, nyomoraim felett könyörületre nem indul s annyi fáradozásom jutalmául gyermekeimnek anyai örökségöket vissza nem adja s szenvedett veszteségeimet legalább részben nem kárpótolja, szerencsétlen vagyok.“

Ide sorozható Anguillara is, ki Virgil Metamorphosisát nem nagy szerencsével fordítá, de mindazáltal e században harmincz kiadást ért. Nyomor és kicsapongásai vetettek véget életének (1570).

Némellyek kortársaikat énekelték meg; illynemü müvek valának: Lautrecco Francesco Mantovano-tól, Guerra di Parma Leggiadro de' Gallani-tól, s Alemanna vagy a schmalkaldi szövetség Oliviero di Vicenzától; ezek azonban ma már nem igen olvastatnak; Machiavelli Decennali czimü munkáját is csak szerzője neve tartja életben.

A vicenzai Gian Giorgio Trissino (1478—1550), kitünő olvasottságu iró, tapasztalván, hogy valamint a szindarabokban ugy a költeményekben is a bohózat viszi a fő szerepet, komoly s hazafiui érzületet ébresztő tárgyakkal akarta ennek utját állani s Italia liberata czimü müvét irta. Ujság gyanánt kelle ennek feltünnie, már azért is, hogy rimetlen versekben vagyon irva, e téren ő lévén az első [1]), ugyszintén azon körülménynél fogva, hogy uj helyesirási modort hozott be; az egész mü azonban kevés költői ihlettséget árul el, s emellett szerzője azon hibát követte el, hogy eme fényüző századba és az egészen ellenkező természetü olasz nyelvbe a görög egyszerüséget akarta átültetni. Ezenkivül nincs a munkában semmi találékonyság és érzelem, s a szerző nem látszik ismerni az irály sajátságait, a hősök szájába hozzájok nem illő parasztos kifejezéseket adván, s ekként Sofonisba czimü müvében épen olly nyelvet használ mint Simillimi-ben, s Junot ugy beszélteti mint egy kofát. Látván, hogy versekben irt prózája elfeledtetett, azt azon körülménynek tulajdonitá, hogy mások példájára nem lovagi balgaságokat énekelt meg, de csakhamar tapasztalhatta magán, miként, hogy szavait használjuk, magistro Aristotele ac Homero duce is lehet nyomorult hősköltemény irni.

Szomoru-játékok.

Szerencsésebb volt Sofonisba czimü munkájában, az első szabályszerü szomoru-játékban, mellyben Sophoclest vevé mintául. A darabba karénekeket sző be, mellyek nem csupán a felvonások közötti szünetek kitöltésére vannak szánva, de egyszersmind a mü erkölcsi hatását is öregbitik. A hősnő jellemzése igen sikerült, a va-

---

[1]) E tekintetben övé az érdem s nem Rucellaj-é, ki *Api* czimü munkájának ajánlásában ezt irja neki: „Ön volt az első, ki nyelvünkön rimetlen versekben megkisérlette költeményt irni."

lóból és eszményiből kellő arányban lévén az előállitva; a szinezés azonban halvány és egyforma, a görög egyszerüség a tulságig hajtva, a bonyolodás felette szegény, az okadatolatlan s kishitü fájdalom kitörései tulságosak, mindenek felett pedig a párbeszéd nagyon unalmas.

Továbbá Rucellaj Rosamunda és Orestes, Alamanni Antigonus, Martelli Tullia czimü szomoru játekokat irtak, melylyek később mindinkább kezdtek szaporodni, különösen midőn szokásba jött a fejedelmek bevonulását illyesek által ünnepelni meg; a század e nemü termékei között alkalmasint legjobb Aretino Orazia-ja. Különben mindannyian hosszadalmasak, a párbeszédek bennök hidegek, a karénekek morálja pedig aljas; általában mindazon hiányok megvalának bennök, mellyekkel a mintául vett régi classicusok birtak. Hallgatással mellőzvén a még ezeknél is sokkal szerencsétlenebb utánzásokat, elég legyen megemlitenünk, hogy azok a szenvedélyek ábrázolásáról csakhamar a bünök festésére mentek át. Illyen volt pl. Canace Speron Speroni-tól, melly még mint kézirat élesen biráltatott meg, minek következtében szerzője öt felolvasással védte magát, miből azután igen zajos és heves vita keletkezett. Cintio Giraldi L'Orbecche czimü darabja bátran mérközhetik a jelenkori sátáni iskola szüleményeivel, egy vérfertőztetés, egy atyagyilkosság, egy öngyilkosság s több másodrendü gyilkosság fordulván abban elő. Antonio Decio Arciprandaja méltó párját képezi ennek, továbbá Muzio Manfredi Semiramis-ában a vérfertőztetést hozta a szinpadra, Fuligni szerzetes pedig a törökök által Bragadino-n véghezvitt kinzásokat szerepelteti.

Ekként az olaszoknak vala először rendes szinházuk, de semmi nemzeties nem volt abban, a régibb darabok iránt nyilvánult lelkesedés nem engedvén meg, hogy az irodalom e téren önerejéből uj irányt tüzzön ki magának. A választott minta, azaz Seneca, maga is rosz volt. Luigi Dolce a legjelesebb görög irókat utánzá munkáiban de müvészet és haszon nélkül. A szomoru-játéknak a nép lehetett volna közönsége, ez pedig még mindig ki volt zárva az irodalomból épen ugy mint a politikából.

Nő-irók.

Tullia d' Aragona, egy bibornok gyönyörü s kitünő müveltségü leánya, Boccaccio erkölcstelenségei- és fajtalanságaitól elundorodva illy nyilatkozatra fakadt: „Bámulandó, hogy magok a gazok és tolvajok, kik mégis keresztényeknek akarnak neveztetni, nem vetnek magokra keresztet s nem dugják be füleiket ama név hallattára épen

ugy mint a legistentelenebb és legirtózatosabb dolognál, melly az ember füleit érintheti." Hevesen kikelt ő kortársai egyéb trágár munkái ellen is, és kimondá azokról, hogy „olly fajtalan, becstelen és alávaló dolgokat tartalmaznak, hogy nemcsak apáczák, hajadonok, özvegy vagy férjes nöknek, de még kéjhölgyeknek sem lenne szabad azok előadásán jelenlenniök." Saját tapasztalatából tudván, milly károsan hatnak a fiatal lelkekre a trágár beszédek s még inkább a fajtalan és erkölcstelen könyvek, Guerino detto Meschino czim alatt egy munkát irt, azon szándékkal, „hogy abban egyedül az Istent dicsőitse, s azon meggyőződésben, hogy olly könyvet bocsátott közre, mellyért a világ háláját érdemlé ki." Különben csak jó akaratáért érdemel dicséretet.

Ezen korszakban számos nő tünt ki az irodalom és tudományosság terén. A lelkesedés, tudományosság és ájtatosságban egyiránt tündöklő Cassandra Fedele gyermekségétől fogva a komoly tudományokra adta magát, anélkül hogy természetes kedvességéből s naivságából valamit vesztett volna; arany- vagy drágakő ékszereket soha sem hordott; nyilvános helyeken soha nem jelent meg máskép, mint fejérben öltözve s fátyolozva; Olaszország bámulta; Velencze, mellyet classikai és hittani tudományosságával csodálatra ragadott, s a zenében és verselésben tanusitott bámulatos rögtönző tehetsége által elbüvölt, nagy tiszteletben tartotta. Midőn aragoniai Izabella fényes igéretekkel Nápolyba akarta édesgetni, a köztársaság nem engedte, hogy ékességei legbecsesebbikétől megfosztassék. Még nem volt tizenhat éves, midőn a velenczei tanács csaknem gyermekies de már ihlettségét eláruló vonásainak örökitését Gian Bellini mesteri ecsetére bizta.

Tarquiniát, Francesco Molza költő elsőszülött leányát, a római tanács polgárnői czimmel s Egyetlen melléknévvel tisztelte meg, Tasso pedig a szerelemről irt párbeszédét róla czimezte. Olimpia Marata latin szónoklatokat, leveleket, párbeszédeket s görög költeményeket irt. Vallási nézetei miatt férjével, a protestans Grunther Andrással, Ferrarából futni kénytelenittetvén, mindketten a heidelbergi egyetemhez hivattak meg, férje a gyógytan ő pedig a görög nyelv tanszékére; ő azonban huszonkilencz éves korában elhalt. A paduai születésü Gaspara Stampa verseket irt Collalto hadoncz után sohajtozván, ki keveset gondolt vele, sőt boszankodással fordult el rimbe szedett siránkozásaitól. A bresciai Veronica Gámbara fiatalságában Bembo barátnője, s később kilencz éven át Giberto di

Correggio neje, hátralevő napjait tiszta s munkás özvegységben töltötte.

Legnagyobb hirnévre vergődött Vittoria, Fabrizio Colonna leánya, ki már négy éves korában a szintén négy éves Alfonso di Pescara őrgrófnak jegyeztetett el; tizenhét éves korukban összekeltek, de a férj harminczhat éves korában elhalt (lásd a 184. lapot), ő pedig fájdalmát férje megénekléséval enyhité, s azután a buzgó vallásosságban keresett kárpótlást. Michelangelo által szerettetve s kora fiatalságának virága által ünnepeltetve szeplőtlen hirnevet hagyott maga után [1]).

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Történetirók. — Publicisták. — Hadtudomány.

Annyi könnyelmüség közepett is lehetetlenség volt, hogy azon fontos érdekek, mellyek ama korszakot folytonos izgatottságban tarták, ne találjanak férfiakra, kik méltóan elbeszélnék azokat s elmélkednének az események természete és okai felett.

Florencz e tekintetben a legszerencsésebb, ő dicsekedhetvén legjelesebb történetirókkal. Giacomo Nardi, ki Titus Livius forditásával képezte ki magát, sok ismerettel irta meg hazája történetét 1492-től 1531-ig; müve teljes velős gondolatokkal, irálya tiszta. Mint számüzött ellenséges indulatot tanusitott a Mediciek iránt, ellenkezőleg Filippo Nerli-vel, ki nagyon is kegyes volt irányokban. Ez történelmét hat évvel előbbre vitte (1215—1537). Bernardo Segni (—1588), olasz nemes, azon három év történetét irta meg, mellyekben Florencz szabad volt, megmutatandó, „minő volt a florenczi polgárok állapota és erkölcsisége a szabadság időszakában, hogy igy az utánok jövő nemzedékek ne helyezzenek sokat azon dicsőségben, és

[1]) Ide sorozhatók még Isabella d' Este, Argentina Pallavicino, Bianca és Lucrezia Rangone, Francesca Trivulzio, Maria di Cardena, Porcia Malvezzi, Angiola Sirena, Claudia della Rovere, Laura Terracina, a luccai Silvia Bandinelli és Clara Matriani . . . Lásd **Chiesa** *Teatro delle donne litterate* és **Luisa Bergalli** *Raccolta delle piu illustri rimatrici d' ogni secolo* czimü müveiket.

gyönyörökben, mellyeket a szabadság nyujt." Nem fényesen de hibátlanul ir, rendesen a mérsékelt párttal és nagybátyjával Nicolo Capponi gonfaloniere-vel tart, kinek életét is megirta. Később Siena bevételéig folytatta történelmét; előadása igénytelen, de lelke és irálya egyiránt nyilt és őszinte. Benedetto Varchi (—1565) a florenczi szabadság utolsó kikiáltásától I. Cosmo uralkodásáig halad; ő azonban nem volt szemtanuja az eseményeknek miként az előbbi három, s vagy uj adatok vagy a Giambattista Businitól levelekben [1]) nyert értesitések nyomán szerkeszté munkáját. Ezen vállalatával a Mediciek által bizatván meg, sőt általok segélyeztetvén is, nem mondott s hallgatott el annyit, hogy őket kielégithette volna, s ezért könyvét el akarták nyomni. Ámbár felette hosszadalmas, s előadása döczögős, sőt a körülmények megválasztásában sem igen szerencsés, a lángoló hazaszeretet miatt, melly minden sorából kiri, szivesen olvastatik; minden kicsinységre s beszédre kiterjeszkedik, s valóban az utolsó három éves szabadság idejébe varázsol bennünket vissza, s ha nem is mondja ki nyiltan, legalább sejteti a cselfogásokat, mellyek által e szabadság kioltatott, s a béke azaz a szolgaság helyreállittatott.

Scipione Ammirato, ki Florencz történelmét alapittatásától kezdve egészen 1574-ig, és a florenczi családok genealogiáját irta meg, szintén nem volt hizelgő, jóllehet I. Cosmo meghagyása következtében vállalkozott e munkára. Példányképül a régiek közöl az utánzásra legkevésbbé méltó Tacitust választá. Don Vincenzo Borghini-nak a florenczi történelem felett irt értekezése elég tudományossággal de sok darabossággal van irva. A velenczei Gian Michele Bruto Báthory Istvánt Lengyelországba kisérte; Prágában II. Rudolf történészének neveztetett ki, s ugy látszik Erdélyországban halt el. Hogy még kisértetbe se jöhessen meggyőződését áruba bocsátani, mértékletes élethez szoktatta magát. A florenczi menekültek ösztönzésére elhatározta magát a köztársaságot védelmezni Giovio rágalomteljes hizelgései ellenében, nyilvánosságra hozván az alattomos utakat, mellyeken a Mediciek hazájok szabadságát megsemmisitették. Sok országban megfordulván észleleteit sokkal inkább öregbitheté, mint ama segélypénzes pedánsok, kiknek nyomoru hizelgéseit az ő titkos gyülölete javitá ki. Jacopo Pitti az 1494-től 1529-ig terjedő időszak történelmét kitünőleg irta meg; gyakran elődjei munkáit használja ugyan, de mindig helyes itéletet tanusit a tények megbirálásában; a Medicieknek ő is megadja azon dicsérete-

[1]) Ezen fontos levelek 1822-ben Pisában Rosini által ki is nyomattak.

ket, mellyeket csak kevesen mertek tölök megtagadni, továbbá védi a Cappucci-akat s dicsérettel szól a Soderini idejében létezett florenczi kormányról, Machiavellit, Guicciardinit s mindazokat, kik meggyőződésöket eladták, keményen megróván.

Milly gyalázatosan viselte magát légyen Francesco Guicciardini (1482—1540) hazája iránt, már fölebb elmondottuk. Azt remélte ugyanis, hogy sikerülend leányát Cosmóval Florencz uralkodojával összeházasitania, de mind ő maga mind pedig Vettore és a zsarnokság többi támaszai, ha nem roszabbal, legalább megvetéssel jutalmaztattak, és a kijátszott dicsvágy s megalázott gőg szülte gyülölet megkeserité végnapjaikat. Ekkor Guicciardini, részint hogy magát igazolja, részint pedig hogy nevét az utókor dicsérettel emlitse, elhatározta bevégezni azon munkáját, mellyet még terhes foglalkozásai közepett tervbe vett, t. i. Olaszország történetét VIII. Károly betörésétől kezdve.

Maga is szerepelvén az általa elbeszélt eseményekben, de különben is jogtudós, követ, katona, Romagna kormányának egyik tagja s az V. Károly ellen müködő hadsereg hadvezére lévén, teljes mértékben birt a történetiróban megkivántató két tulajdonnal, t. i. képes volt az eseményekbe belátni s azokat előadni. Éles és gyakorlott emberismerettel birván, s azonkivül jártas lévén a politika cselfogásaiban, messze behatott tekintete, s általános észrevételeit helyesen alkalmazta. Titkos összeköttetéseinél s mély itéleténél fogva hü képét adja a politikai és társadalmi életnek; rémletes festmény ez, mellyben sem erény, sem vallás, sem lelkiismeret, de csupán dicsvágy, érdek, számitás s irigység szerepel. Nehezen találnánk az ujabbkori történetirók között olly egyént, ki a régieket elbeszélése nagyszerüségével, állandóan magasztos irályával s élénk előadásával annyira megközelitené. De a régiek szembeötlő utánzása gyakran a szónoklat terére ragadja öt; előbb a tényeket adja elé s azután a müvészileg kidolgozott elbeszéléseket, mellyeket épen ezért senki sem olvas, a négy utolsó könyvben azonban épen olly szükség mutatkozik e tekintetben, a minő tulságos bőség az első ötben. Az utánzás oda vitte öt, hogy gyakran nemcsak homályos szavakat és szólásmódokat használ, de olly érzelmeket is negélyez, mellyek ma már vagy érthetetlenek vagy nevetségesek. Mig jelentéktelen dolgoknak nagy fontosságot tulajdonit, a fontosakon könnyedén átugrik. Körmondatai az érthetetlenségig gazdagok felesleges szavakban, s nem régen egy kiadónak nagy fáradságába került azokat tisztába hozni; mindig hosszadalmas, s épen azért nem bir azon gyors folyékonyság-

gal, mellyet az elbeszélés megkiván [1]). Mindazáltal eme legnagyobb történetirónktól sokat tanulhatunk, a többek közt azt is, hogy a szónoklati virágok nem képesek elpalástolni a fejedelmek gonoszságait s a szerzők aljasságait.

Ezekből láthatjuk, hogy most már nem oly történetirókkal van dolgunk, kik inkább az általok elbeszélt eseményekért, mintsem önmagokért olvastatnak, a mint ez az előbbi korban nálunk divatozott sőt külföldön most is szokásban van. Ezek valódi tudósok s nagy tanulmánynyal fognak munkájokhoz, azokat kivéve, kik egyedül az irói müvészetet tartják szem előtt, mint pl. a florenczi Francesco Giambullari (— 1564), ki a kilenczedik század utáni általános európai eseményeket szónoki modorban adja elé, az iskolák teljes megelégedésére, mellyek a szavakat gondolatok nélkül is becsülik.

Velenczében a köztársaság történetirójává először Sabellico, egy nagyon középszerü tehetségü s emellett könnyen megvesztegethető férfiu nevesztetett ki. Utódja Andrea Navagero volt, ki elődje elbeszéléseit 1498-ig folytatá, de nem végezhetvén be, inkább el akará égetni, mintsem hiányosan bocsátani közre ; mindazáltal valódi vagy ál olasz forditását birjuk, s egyike a legbecsesebb történelmeknek. Mind ezt mind pedig Pier Guistiniano-nak 1555-ig s később 75-ig vitt latin történelmét Pier Morosini olaszban átdolgozta, de csak 1486-ig jutott, hol Bembo kezdi; minthogy azonban kutfőkre nem hivatkozik, hitelessége sokat szenved. Paolo Paruta (— 1598) a cyprusi harcz irója, az 1513-tól 52-ig terjedő eseményeket beszéli el. Jártas lévén az államügyekben s politikai fondorlatokban, politikai értekezéseiben nem közönséges nézeteket tár elénk Róma emelkedéséről és hanyatlásáról; különös figyelmet érdemel ezen fejezet: Vajjon a szövetségek erői alkalmasak-e nagy vállalatok véghezvitelére.

Marin Sanuto (1466—1531) jeles történész és statistikus 1495-től 1531-ig naponként feljegyezte a köztársaságban történt dolgokat; ezenkivül „napló alakjában mindazon eseményeket, mellyek Olaszországban s következésképen az egész világon előfordultak, hazám Velencze iránti tiszteletből, s nem a köztársaság által részemre megaján-

---

[1]) Trajano Boccalini *Ragguagli dell Parnaso* czimü müvében egy spártait léptet fel, ki három szóval mondván el azt, mit két szóval is elmondhatott, ezért Guicciardini munkájának olvasására itéltetett. Néhány lapot át is olvasott, de annyira gyötrelmesnek találta azt, hogy rimánkodnék, miként inkább gályarabságra küldessék.

lott jutalomért, mint mások, kik ennek daczára semmit vagy csak keveset irnak.“ E munkájában nyilvános vagy magán adatokra támaszkodik, a személyét érdeklő eseményeket is eléadván, mellyek igen fontosak, ő maga mint velenczei polgár részese lévén a köztársaság föuri hatalmának. A tizek tanácsa megengedé neki, hogy felhasználhassa a levéltárt „és mindazon leveleket, mellyek a világ különböző részeiben történt események felől követeinktől s ügynökeinktől naponta érkeztek, mihelyt azok a nagy tanácsban felolvastattak s titokban tartatni nem határoztattak, hogy igy ama napló alaposan szerkeztethessék.“ [1]) A Dogék Élete czimü munkája sajtó alá került, de ötvennyolcz nagy foliant kötetre menő kézirata, melyet egy, doge-től származó s Naxos és más, az Archipelaguson fekvő szigeteken uralkodott család egyedüli öröksége gyanánt a tizek tanácsának hagyományozott, a bécsi könyvtárba vitetett s ottan hever. [2]) Mindig az ellenzékkel tartott, de a régi hazai intézményeket mind fel akarván tartani, visszautasitá az idő szelleme által követelt javitásokat.

Genua évkönyveit Agostino Giustiniani irta olasz nyelven, nem müvészileg de sok igazsággal, nem szándékozván azokat a közönség elé bocsátani. Uberto Foglietta tiszta latinsággal s állandó élénkséggel két könyvet irt a genuai köztársaságról; minthogy azonban a nemesség ellen hevesen kikelt, számüzetett. Rómában Ippolito d'Este által felkaroltatván, a genuaiak dicséretét irta meg s a hazai történelmet 1527-ig, de kutfők nélkül. Classikus azon történelem, mellyet Bonfadio öt könyvben irt s 1528-tól 1550 terjed; hü képét adja az az érintett köztársaság mozgalmainak, mellyről el lehet mondani, hogy történelménél sokkal többet érnek történetirói. Az első teljes történelem Pier Bizaro di Sassoferrato által harminczhárom könyvben Antwerpenben 1579-ben bocsáttatott sajtó alá, de az egész munka második kézből került ki, s e mellett az a hátránya van, hogy benne a külső események a bensőktől elég hibásan el vagynak választva.

Benvenuto da San Giorgio Blandrata-i gróf latin nyelven s szigoru pontossággal Monferrato történelmét irta meg, felhasználván a

---

[1]) Ez megczáfolni látszik a velenczeiek féltékenységéről táplált véleményeket. Bembónak is ugyanazon ajánlat tétetett, de ő csupán ezen naplókat kérte ki. Annyi azonban igaz, hogy a tizek tanácsának levéltárában megtaláltatott Bembo történelmének első példánya, rendkivül megcsonkitva a féltékeny censura által.

[2]) Lásd: **Rawdon Brown** *Ragguagli sulla vita e le opere di Marin Sanuto, detto Juniore, veneto patrizio*“ sat. Három rész, Velencze 1838.

levéltárakat, mellyek rendelkezésére állottak. Nápoly történelmét (1250—1489) husz könyvben Angelo di Costanzo adta ki, irálya világos, de unalmas, egyhangu s egyáltalában kevés elmésségel vagyon irva; egyedüli érdeme hogy az adatokat is közli, mellyekre előadását alapitja. Camillo Porzio a fő uraknak I Ferdinánd elleni összeesküvését tárgyalja hirre vergődött történelmi munkájában; Giambattista Adriani egész Olaszországnak 1536-tól 74 ig terjedő történelmét irta meg.

A comoi Paolo Giovio nocera-i püspök jó, noha nem a legtisztább latinsággal kora történetét (1494—1544) meglehetős terjedelmesen irta le. Állásánál fogva sok olly tény juthatott tudomására, melyek előtte másként ismeretlenek maradtak volna; de épen ezekben érdemel legkevesebb hitelt, miután rendkivül könnyen megvesztegethető s vagy dicsbeszédeket vagy epés birálatokat ir. A nagylelkűségben nem igen hiszen, s igazolja hősei gonosz tetteit; a páviai püspök meggyilkoltatván, ő iszonyu rágalmakkal lép fel ellene, hogy azok által az urbinói herczeget kimenthesse. Gonsalvo elárulja a valentinois-i herczeget, és Giovio a bünösnek fogja pártját; egy alkalommal figyelmeztetve lévén, hogy hamisat állitott, igy felelt: Soha se bántsuk, háromszáz év mulva ugyis igaznak fogják azt tartani. A háromszáz év elmult, s ő megfosztatott a borostyántól, mellyet az erősek ellenmondásai s a szenvedők könyei növesztenek. [1])

Fivére Benedetto Como, a ferrarai Giambattista Pigna az esztei herczegek, Polidoro Virgilio da Urbino pedig VII Henrik meghagyásából Angolország történetét irta meg, melly épen olly szilány munka mint De inventoribus rerum czimü értekezése; Paolo Emili da Verona XII Lajos megbizásából Francziaországnak 1489-ig terjedő történelmét adta ki; müve, mellyben a régibb időszakokat az akkori szempontokból helyesen birálja meg, egy ideig legjobbnak tartatott.

Luca Contile, szorgalmas és tiszta felfogásu habár kissé bátortalan történész, a czimerekről és jelképekről irt, és sikerült neki némelly általános nézeteket megállapitania. Udvarlója volt Del Vasto marquis-nőnek s Vittoria Colonnának, söt ez utóbbinak ajánlotta Nice czimü kissé sikamlós költeményét is, mellyben imádottja érényét az arany gyapjuhoz s Hesperus almáihoz hasonlitja azon különbség-

[1]) V. Károly, ki különben nagyon szerette a dicséreteket, Gioviót és Sleidant *két hazugjának* nevezte, az első túlságosan sok jót, a másik rendkivül sok roszat mondván felőle.

gel, hogy azt sárkány helyett szép szemei őrzik, mellyekkel csak egy Jason vagy Hercules küzdhet meg. Valeriano Pierio a képirásokról (hieroglíph) természetesen az akkori kor fogalmai szerint, továbbá Belluno régiségeiről s a tudósok szerencsétlen helyzetéről értekezett, melly utóbbi tárgyról három annyit lehetne ma irni, ha kihagynók is abból az összes emberiség közös nyomorait, a mit szerző nem tett. Giovanni Guidiccioni di Viareggio Fossombronci püspök, jeles, őszinte keresztény buzgalmu s hazafias érzelmü férfiu, ki mint pápai követ V. Károlyt Afrikába kisérte, igen érdekes és becses leveleket hagyott hátra ama kor eseményeiről (1480—1551). E nemben számos jelentések maradtak fen némely követektől — leginkább a velenczeiektől — mellyek statistikai közleményeken kivül számos, a politikát és államgazdászatot érdeklő elméleti és gyakorlati szabályokat tartalmaznak.

Nem szándékom itten minden egyes esemény vagy város történetirójáról szólani, sőt azt sem tudnám megmondani, kik tértek közölök ujabb utakra, vagy kik tüntek ki a régiebbeken; annyi bizonyos, hogy mindannyian egy lángelmére várnak, ki képes lenne azokat egy egészszé alkotni, s ekként Olaszország történetét megirni. Egyébiránt is csak ritkán állanak elö adatokkal, nem igen merlegelik azokat s rendesen sok elfogultságot tanusitanak egyes tartományok vagy személyek iránt; általában véve azonban, nem annyira meseszerüek mint az előbbi században, most már a nyilvános élet szükebb határok közé lévén szoritva. A latin szerzők a többiektől nagyon elmaradtak, miután a külső alakra fordíták fő figyelmöket, és a ki ezekben történelmet keres, csak töredékekben fogja azt feltalálni s egyszersmind megfosztva azon részletességektől, mellyek annak jellegét képezik.

Machiavelli.

A történelemre most fontos átmeneti korszak várt, ki kelle t. i. bontakoznia az egyéni benyomások és összefüggetlen tények közöl s egyetemes tevékenységre emelkednie, és átmennie az emberektől a politikai erőkre s a társadalmi elemek összeegyeztetésére. Ezen utra terelé azt Nicoló Machiavelli (1469—1527), ki Istorie fiorentine czimü munkája elé bocsátott ámbár hibás és hiányos bevezetésében tekintetét az események távol eső okaira veti, s a jelentéktelen részleteket mellőzve a legfontosabb pontoknál meg-megállapodik. Nem valami kitünö szemlélő de sok gyakorlati észszel itéli meg a tények hasznát és értékét, tevékeny és vizsgálódó államférfiu, nagy diplomata és iró, mindazáltal a társadalom összes elemeit érdemök szerint méltányolni nem tudja, s a szép müvészeteket s irodalmat, hazája di-

csőségének eme tényezőit, alig veszi figyelembe a fegyverek csörgése s a kabinetek fordorkodásai közepett.

Titus Livius Decades-ei feletti értekezéseiben nem mint itész vagy történetiró szerepel; a tények valósá gát nem vitatja; a római kormány titkait nemcsak hogy föl nem fedi, de még nem is sejti. Titus Livius-ból csupán egyes helyeket vesz föl s az egyházi szónokok példájára különféle tárgyakról szóló értekezései vezérmondatául használja fel azokat. Itten tehát nem sokat találunk az ókor történelméből, de igenis számos gyakorlati alkalmazásokat s az emberek és társadalmak ismeretét. Következmények- és ellentétekhez mint pl. Montesquieu nem folyamodik s önkényes állitásait nem támogatja esetlegesen talált vagy szántszándékkal kifürkészett bizonyitékokkal, de világosan észrevéteti, hogy meggyőződését saját tapasztalataiból merité nem sokat gondolván vele, vajjon az olvasó osztja-e azt vagy sem. Szerinte egyedüli dicsőség a siker, s a legjobb eszköz az erő, használtassék bár az az önfentartásra mint pl. Spártában, vagy hóditásra mint pl. Rómában; megtagadja a jogot, meg Krisztust, nem tudom miféle csillagjóslati vallást tevén az övé helyére; tagadja a haladást és e tekintetben azt állitja, hogy „ha azt akarjuk, miként valamelly felekezet vagy köztársaság sokáig fenmaradjon, gyakran vissza kell azt vezetni kutforrásához;“ [1]) az emberiség, mint amelly a csillagok befolyásának alá vagyon vetve, visszatarthatlanul egy bizonyos körben forog, s a jóból a roszra, erről ismét a jóra megy át; [2]) a politikai világban pedig a monarchiáról az aris-

---

[1]) *Deche* III. 1 A mi itéletünket e tekintetben lásd az I-ső könyv 12, és a VIII-ik könyv. 15. lapján. „Machiavelli, a helyett hogy, mint könyvének czime *Istorie fiorentine* mondja, Florencz történelmét tárná elénk, nem ad egyebet nekünk a *florenczi dicsvágyak* történeténél. Ezen nép gazdászati és erkölcsi állapota annyira el van feledve, hogy észre nem vennéd a különbséget a Mediciek s Buondelmontik s Amideik száznda között.“ **Romagnosi** *Dell indole e dei fattori dell incivilmento,* II r. 3 §.

[2]) „A tartományok az általok eszközlött változásokban legtöbbnyire a rendből rendetlenségbe és ismét a rendetlenségből rendbe mennek át, mert a világon lévő dolgok természetöknél fogvást nem állapodhatván meg, amint a tökély legmagasabb fokáig jutnak, fölebb már nem mehetvén, szükséges, hogy lefelé szálljanak; és megforditva, ha már leszállottak s a rendetlenség következtében az aljasság netovábbjáig jutottak, nem sülyedhetvén alább, szükséges, hogy emelkedjenek; és ekként a világ a jóról mindig a roszra száll alá s a roszról a jóra emelkedik.“ *Istorie,* V könyv.

Nagy Fridrik, ki szintén bünös Lengyelország felosztásában, *Anti-Machiavel*-jében megczáfolta ennnek „Principe“ czimü könyvét és a többek között ezt mondá: „*Le* Prince *de Machiavell est en fait de morale ce qu' est l' ouvrage de*

tocratiára, ebből a democratiára, mignem a fejetlenség ismét szükségessé teszi a monarchát.

Irálya mindig világos, rövid és erőteljes: annál nagyobb dicséretre méltó tulajdonok, minél ritkábbak valának azok korában; egyébiránt irataiban nincs semmi müvészet, a classikusokat soha nem idézi, annyira hogy némellyek azt tartják, miként latinul nem is tudott, körmondataiban döczögös, e tekintetben csak az erőteljes kifejezésre törekedvén. Mint költő, vigjátékain kivül, mellyekben megmutatá, mennyire javulhat a nemzeti izlés, Decennali czimü müvét irta; silány utánzása ez Dante-nek, s benne kora eseményeit tárgyalja. Az Arany Szamár-ban, melly csak czime által juttatja eszünkbe Luciano elmés gunyversezetét, eléadja, miként tévedett el egy erdőben s hogyan mentetett meg az ott lévő szörnyektől egy hölgy által, ki azután őt egy, allegorikus állatokkal tölt helyre vezette.

Florencz egyik legelőkelőbb családjából származván, politikai pályája negyedik évében a tiz tagból álló haditanács titkárává nevezteteett ki, s tizennégy évig vitte e hivatalt, mignem a köztársasági kormány változván letétetett. Midőn a Mediciek uralomra jutottak, gyanuból betömlöczöztetett s kínpadra vonatott; a hóhérnak ellen tudott ugyan állani de nem a fejedelem, a jó atya nyájas szavainak, kihez fogságából rimánkodó verseket s mentegető leveleket intézett [1]). A köztársaság helyreállitásával mint a Mediciek hive egyszerüen mellőztetett, s midőn ezek visszatértek, barátai és ismerős hölgyei által mindent mozgásba hozott, hogy hivatalba juthasson, de ez most sem sikerülvén panaszkodott s jajveszékelt, nem tudván megelégedni vagyonával és saját méltóságával. Egyébiránt rendkivül különcz ember volt s illyenek valának nézetei is [2]); folytonosan kicsapongó életet vitt; ő volt a korhelyek fő mestere; ötvenéves

---

Spinosa en matiére de foi. Spinosa sappait les fondements de la foi, et ne tendoit pas moins qu' à renverser l' édifice de la religion. Machiavel corrompit la politique et entreprit de detruire les préceptes de la saine morale. Les erreurs de l' un étoient que des erreurs de speculation, celles de l' autre regardoient la pratique." Napoleon igy nyilatkozott: „Tacitus regényeket irt; Gibbon csak lármázni tud; Machiavelli az egyedüli szerző, kit olvasni érdemes" **De Pradt**, *Ambass. en Pologne.* Midőn Napoleon megbukott, megjelent: *Machiavell commenté par Buonaparte* (Parizs 1816).

[1]) **Artaud** *Machiavelli, son génie et ses erreurs* (Párizs 1825) czimü munkájában védelmére kel.

[2]) Guicciardini igy ir neki: „Annyival inkább, hogy ön véleménye legtöbbnyire teljesen elüt a többségétől, s rendesen uj és szokatlan dolgokat gondol ki, én azt vélem sat." május 18. 1521.

korában is szerelmest játszott [1]), piszkos és fajtalan vigjátékokat irt s egyszer, midőn Florencztől távol tartózkodott, igy irtak hozzá barátai: „Mióta ön nincs közöttünk, oda van játék, lakmározás, szóval, vége van minden mulatságnak."

De ezen vig élet közepett is éles és találó nézeteket közlött Olaszország akkori állapotáról, s nem mulasztá egyik vagy másik ájtatos gyülekezetben megjelenni, hol rá kerülvén a sor egyházi beszédet tartott a De profundis-t vevén fel textusul s a jelenlevőket töredelmességre serkenté s arra hogy „igyekezzenek követni sz. Ferenczet és sz. Jeromost, kik, hogy testöket megfékezzék s a bünre ösztönző kisértetek erejét megtörjék, az egyik töviseken hentergett, a másik éles kődarabbal marczangolta mellét. De mi tévutra vezettettünk az érzéki vágyak által, vétkekbe keveredtünk s a bün tőrébe estünk és az ördög kezei között vagyunk, azért szükséges abból kibontakoznunk, penitenciát tartanunk és felkiáltanunk Dáviddal: Miserere mei Deus, és keservesen sirnunk sz. Péterrel." Igy prédikált ő s alkalmasint akkor, midőn kevéssel később kedvesének éji zenét volt adandó s igy éneklendő:

Apri all' amante le serrate porte . . .
Pon giù quella superbia che tu hai;
Segui il regno di Venere e la corte . . .
Usa pietà, e pietà troverai.

A guny és hitetlenség képezi tehát lényének alapját, s czélját a siker. Hogy magának utat törhessen s érdemeket szerezhessen, Giu-

---

[1]) 1514-ik év január 31-én Vettore-hez intézett levelében, mellyben egy szerelmi dalt küld neki, igy ir: „Utolsó levelére legczélszerübbnek találom az ide zárt dallal válaszolni, mellyből látni fogja ön, mily mesterfogásokhoz nyult a gaz Ámor, hogy engem bilinczseibe verjen. Olly erős lánczok pedig ezek, hogy egészen kétségbe vagyok esve szabadságomat illetőleg. Nem is tudom elképzelni, hogyan rázhatnám le magamról azokat, s ha a véletlen vagy valamelly emberi segély módot nyujtana is arra, alig használnám fel, annyira kedveseknek s majd könnyüknek majd nehezeknek tetszenek nekem e lánczok, s olly vegyes érzelmeket támasztanak bennem, hogy azt kell hinnem, miként nem élhetnék elégedetten ezen életmód nélkül. Nagyon fájlalom, hogy ön nincs itten, hogy kinevethetné magát majd siránkozásaim majd pedig jó kedvem felett; egyébiránt ugyanezen örömet fogja élvezni ön, ha Donátunk elbeszélendi állapotomat, ki barátnőjével együtt, kiről önnek más alkalommal szólottam, egyedüli kikötője és menhelye éltem hajójának, melly annyi szélvész között kormányrud és vitorlák nélkül maradt. Még két nap kell s akkor Phoebus és Daphniss-sal elmondhatom stb. stb." Levelei mellyeket 1513 január s február havában intézett Vettore-hez, sokkal piszkosabbak, hogysem azokat közölhetnők.

liano herczeget be akarja oktatni, miként tarthatja fön magát a fejedelmi székén s e végből Principe czimü müvét irta [1]); minthogy

---

[1]) A következő levél megdönti azon különcz gyanitásokat, mellyek a *Principe* czimü munka eredetét illetőleg keletkeztek:

„Falusi lakomban tartózkodom, s utólsó ügyeim bevégezte óta összesen alig töltöttem husz napot Florenczben. Mostanig rigó fogdosással foglalkoztam és pedig csupán saját kezeim segélyére támaszkodva, s rendesen napkelte előtt keltem fel. A lépvesszőket elkészitvén egy csomó hálóval hátamon utnak indultam . . . kettőnél kevesebb, hétnél több rigót nem fogtam. Igy töltöttem el az egész szeptember hónapot; ekkor ezen szórakozásomnak is vége szakadt, a mi igen roszul hatott rám, bár minő unalmas és különcz volt légyen is az. Azt is elmondom, hogyan élek most.

„Rendesen a nappal kelek, és kimegyek egyik erdőmbe, mellyet most vágatok, itten vagy két órát avval töltök el, hogy megnézem mit dolgoztak munkásaim az előbbi napon s beszédbe ereszkedem a favágókkal, kiknek vagy egymás közt, vagy szomszédaikkal mindig vagyon valami bajok. Távozván az erdőből egy forráshoz megyek, innét pedig egy madarásztanyához, hónom alatt egy könyvvel, Dantevel vagy Petrarcával vagy pedig egy másod-rangu költővel, Tibull, Ovid vagy más effélével. Ekkor ezek szerelmi ömlengéseit olvasom, s az ő szerelmeik eszembe juttatják az enyéimet, s egy darabig ezekben gyönyörködöm. Ezután az országút melletti vendéglőbe megyek, beszédbe ereszkedem az átutazókkal, kérdezösködöm a hazájokban történt ujabb dolgokról, sokat hallok tőlök s följegyezgetem az emberek különféle észjárásait és izléseit. Eközben elérkezik az ebéd ideje s embereimmel elköltöm azon étkeket, mellyeket szerény falusi lakom s csekély örökségem nyujthat. Ebédelvén, visszatérek a vendéglőbe, itt találom rendesen a vendéglőst, egy mészárost, egy molnárt és két péket. Ezekkel bolondozom azután, egész nap triktrakot játszván, miből ezer pörpatvar származik ugyanannyi sértegetéstől kisérve, s mindez legtöbbnyire egy fillérért történik. . . S mig ezen mindennapiságban töltöm éltemet, igyekszem elném rugékonyságát föntartani és egészen átengedem magamat mostoha sorsomnak, nyugodtan türöm garázdálkodásait, hogy lássam, nem fogja-e egykor magát elszégyenleni s üldözéseivel felhagyni. Ha az estve beköszönt, visszatérek lakomba s dolgozó szobámba vonulok, a küszöbön azonban levetem piszkos és sáros falusi ruhámat s pompa öltönyömet veszem magamra, s csak ekkor, midőn hozzájok méltólag vagyok öltözve, lépek a régi udvarok régi férfiai közé, hol szivesen fogadtatván általok gyönyörrel élvezem azon szellemi tápot, mellyre születtem, s melly egyedül képes rám üditőleg hatni; itt nem szégyenlek velok beszélni s tetteik okai után tudakozódni, ők pedig szivélyességgel felelnek, s igy négy egész órán át semmi but, semmi unalmat nem érzek, nem félek a szegénységtől, nem rettegek a haláltól, s lényem egészen egybeolvad az övékkel.

„És minthogy Dante azt mondja, hogy tudományosak csak ugy lehetünk, ha a hallottakat megtartjuk, feljegyeztem mindazt, mit a velök való társalgás által szereztem, s ekként *De principatibus* czim alatt egy müvecskét szerkesztettem, mellyben tehetségem szerint meghánytam s vetettem e tárgyat, eléadván a fejedelemség mivoltát, ennek különféle nemeit, továbbá miként szereztetnek s tartatnak meg s miért buknak meg. És ha valaha tetszett önnek egy gondolatom, ez

azonban Giuliano a főhatalomról lemondott, Lorenzóhoz intézte beszédét, hűséget és szolgálatkészséget igérvén neki s egyszersmind segélyt kérvén tőle [1]). E valójában pogány bölcseségü könyv kérlelhetlen és önző logikával vagyon irva, s a rideg jogra alapitva. A zsarnok mindig az igazságot, törvényességet, kegyelmet, vallást hordozza nyelvén, de ha érdekei az ellenkezőt kivánnák, ne sokat törődjék azokkal; az ujdonsült kormányoknál a kegyetlenség elkerülhetetlenül szükséges, és azon kell lenniök, hogy alattvalóik inkább féljék mint szeressék őket, föltevén hogy a kettő együtt nem lehetséges; a kormányok czélja a önállás, ez pedig csak kegyetlenkedés által érhető el „mert az emberek általában hálátlanok, kétszinüek s maka-

---

bizonyára nem fog visszatetszést szülni, s bármellyik fejedelemnek különösen pedig az ujaknak szivesen kellene azt fogadniok, miért is én e müvemet Guliano ő fönségéhez intézem. Filippo Casavecchia látta azt, és ő mind magáról a dologról, mind pedig e tárgyban tartott beszélgetésünkről értesiteni fogja önt; én most folytonosan átnézésével s javitgatásával foglalkozom.

„Filippóval arról is beszélgettünk, ha vajjon e munkámat átadjuk-e a herczegnek vagy sem, s ha igen, magam vigyem-e, vagy csak küldjem el neki. Ha nem magam adom át neki, attól tarthatok, hogy Giuliano nem fogja átolvasni, és ezen Ardinghelli mindazon dicsőséget, mellyet fáradozásaim emez utólsó gyümölcse rám árasztana, maga részére fogja kizsákmányolni. Hogy magam adjam át, a szükség parancsolja, mert ma holnap tönkre jutok, és ezen állapotban sokáig nem maradhatok, a nélkül hogy szegénységem következtében megvetés tárgyává ne legyek. Azután még azon ohajtásom lenne, hogy ezen Mediciek egyszer már alkalmazzanak ha nem másra egyelőre legalább malomkő forgatásra, mert ha őket magam részére megnyernem nem sikerül, semmivé vagyok téve; ha azonban müvem olvastatni fog, mindenki be fogja látni, hogy azon tizenöt évet, mellyeket az államtudomány tanulmányozására forditottam, sem el nem aludtam sem pedig játékkal nem töltöttem el, s azért mindenki okosan cselekszik, ha olly egyént felhasznál, ki mások kárán annyi tapasztalatot gyüjtött magának. Mi hüségemet illeti, azt nem kellene kétségbe vonni, mert ha már eddig hü tudtam lenni s szavamat megtartottam, most bizonyára nem fogok ezen utról letérni, és a ki negyvenhárom éven át hü és becsületes maradt, mint én, természete nem változik többé, különben hüségem- és becsületességemről szegénységem is kezeskedik.

„Ohajtanám, hogy irja meg ön, hogyan vélekedik ezen dologban, és evvel ajánlom magamat, *Sis felix. Die 10 decembris* 1513. Nicolò Machiavelli.“

[1]) „Fogadja fönséged ezen csekély ajándokot olly szivesen, mint én küldöm. Ha szorgalmasan átolvasta és megfontolta tartalmát, meg fog győződni, mennyire hőn kivánom, hogy fönséged mielőbb elérje azon nagyságot, mellyre sorsa és tulajdonai följogositják. És ha fönséged magas állásáról néha alább vetendi tekintetét, meg fogja ismerni, milly méltatlanul kell viselnem a sors folytonos és keserü üldözéseit.“

csok lévén a büntetés félelmével kell őket féken tartani.“ Az alázatosságot kevélységgel, a kegyességet kegyetlenkedéssel váltani fel — roszalja, ha t. i. egyszerre s minden átmenet nélkül történik az (I, 41). Elegendő valakitől fegyverét elkérni, anélkül hogy meg kellene mondani: Én avval meg akarlak téged gyilkolni „akkor ugyis kielégithetvén vágyadat, ha a fegyver már egyszer kezedben van“ (I, 44).

S mindezt egy mathematikus nyugalmával vagy egy oly hadvezér hidegvérüségével adja elő, ki egész közönyösséggel számitgatja, hány ezer ember életébe kerül eme vagy ama helynek bevétele. A valentinois-i herczegről azt mondja; hogy „megtette mindazt, mit egy eszélyes és erényes embernek meg kelle tennie, hogy megállapitsa hatalmát azon tartományokban, mellyeket fegyver s mások szerencséje szerzett meg számára;“ és hozzá veti: „Megfontolván a herczeg mindezen tetteit, én őt nem ócsárolhatom, sőt inkább követendő példányképül állitom fel mindazok számára, kiket idegen fegyver vagy véletlen szerencse juttatott uralomra.“ [1])

Azok, kik ugy vélekedtek, miként Machiavelli azért irta e munkáját, hogy a monarchicus kormányformát a népek előtt gyülöletessé tegye, eléjök tárván, mennyi vért és könyüt csafart az ki [2]), vagy hogy olly formán járt volna el a Mediciek ellenében mint Sunderland herczeg II. Jakab irányában, olly kicsapongásokra akarván őket csábitani, mellyek az elnyomottak türelmét dühösséggé változtatnák, azok mondom inkább saját szivök mintsem az igazság s a dolgok állása szerint itélnek. Machiavelli nem szünik meg a zsarnokokat arra inteni, hogy szükség nélkül alattvalóikat ne ingereljék. A minő Machiavelli Principe czimü müvében, ollyannak mutatta magát mindenütt. Értekezéseiben, hol érintett munkájára hivatkozik

---

[1]) *Principe*, VII.

[2]) Ugy látszik, hogy legelőször Alberico Gentile táplálta e véleményt, ki *De Legationibus* VIII. 9. igy ir: *Sui propositi non est tyrannum instituere, sed arcanis eius palam factis, ipsum miseris populis nudum et conspicuum exhibere.* Reginaldo Polo bibornok, ki Machiavelli halála után néhány évvel később Florenczben volt, irja, hogy ottan „több polgár, kikkel ő (Machiavelli) bizalmas lábon állott, azt mondá neki, hogy Machiavelli többször állitá előttök, miként nem saját véleményét követte, hanem annak gondolkozási modorához alkalmazkodott, kihez *Principe* czimü könyvét intézte, mert mindig gyülölettel viseltetvén az illyes kormányok iránt, szerette volna azokat megbuktatni; és ha az, kihez e könyv intéztetett, meghallgatta és foganatba vette volna az abban foglalt rendszabályokat, uralma nagyon kevés ideig tart és magától összeroskad.“ *Apologia ad Carolum V. Caesarem*; Brescia 1774, I. köt. 552.. lap.

(III. 42. 9.), nyiltan azt tanitja, miként az igazság fogalma azon észleletből származik, hogy a jó hasznot, a rosz kárt eredményez szerzőjének [1]); hogy az emberek csak szükségből határozzák el magokat a jóra; a római köztársaság nagyságának ismertető jegyéül „halálos büntetéseinek keménységét és a vétkezőre szabott büntetések minőségét tekinti" (III. 49); fennen hirdeti és helyesli az 1793-ki rémuralom elvét, hogy „a kivégeztetések mi veszélylyel sem járnak, mert a ki egyszer meghalt, nem gondolhat többé boszura" (III. 6); és azt mondja, miként Romulust, Tatius és fivére Remus megöletéséért, nem lehet kárhoztatni. Az árulásokat olly közönynyel adja elé, mintha csak ő maga is részes lett volna azokban, és a valentinois-i herczeghez intézett követi jelentésében ezt mondja: „Én különösen uj fejedelemnek nem tudnék jobb utasitásokat adni, mint hogy a herczeget válaszsza magának példányképül." [2]) Castruccio Élete czimü történelmi regényében, melly különben nem a regény-hős de a szerző korát ábrázolja, különösen kiemeli, hogy az emlitett hős „soha nem akart erő által győzni, ha csalárdság által győzhetett, mert szerinte a győzelemben van a dicsőség s nem a módban", s hozzá teszi, hogy ennek erényes tettei s jeles tulajdonságai követésre méltó példákként ajánlhatók.

Mindenütt nagy közönyösséggel szól az áldozatul esettekről s különös rokonszenvet tanusit azok iránt, kik sikert arattak, bárminők voltak is különben az általok felhasznált eszközök. Szerinte az árulás csak akkor kárhozatos, ha nem sikerül; az összeesküvések csak azért kerülendők ki, mert gyakran roszul ütnek ki; és hogy sokkal jobb megbánni azt, hogy az ember valamit tett, mint azt, hogy nem tett. A florenczieknek vétkül rója fel, hogy 1502-ben nem dulták fel a föllázadt Arezzo-t és Chiana völgyét, mert „midőn egy egész város vétkezik az állam ellen, a fejedelemnek részint azért hogy másoknak példát adjon, részint hogy uralmát biztositsa, nincs más tenni valója

[1]) „Ebből származott a becsületes és jó dolgok fogalma, mellyek az ártalmasok- és vétkesektől csak azért különböznek, mert tapasztaltatván, hogy ha valaki jótevőjét megsértette, gyűlölet és szánalom támadt az emberek között, s megrótták a hálátlanokat s tisztelettel viseltettek a háladatosak iránt, ugyszintén meggondolván, hogy azon sérelmek rajtok is elkövettethettek volna, ezen roszat magoktól elháritandók elhatározták törvényeket alkotni s büntetéseket szabni azokra, kik ama törvények ellen vétenek, s innét származott az igazság ismerete." *Deche*, I. 2.

[2]) *Barátságos levelei* negyvenedikében szintén illy formán nyilatkozik: „Valentinois-i herczeg, kinek tetteit, ha uj fejedelem volnék, mindig követném. . ."

mint azt megsemmisiteni" különben bárgyunak vagy gyávának fog tartatni [1]). Azt hiszi, miként a köztársaság nem állhat fen, anélkül hogy a nagyok és nép örökös küzdelemben ne legyenek egymással, egyedül ezen küzdelmekből származhatván a szabadságra nézve kedvező törvények. Nála mit sem tesz, ha egyes ember az igazságtalanság áldozatául esik, elegendő ha a köztársaság a kül ellenség s a benső pártok ellenében biztosságban van, ő tehát szabadnak és jónak tartja az igazságtalanságot, mihelyt a közjót előmozditja. Ott hol a haza üdvéről van szó, sem az igazságos sem az igaztalan, sem a kegyes sem a kegyetlen, sem a dicséretes sem a becstelen tekintetbe nem jöhet [2]). Mindez olly államban, melly hóditásra törekszik, valóban szükséges, de nem ollyanokban, hol mint pl. napjainkban egy munkás nép él, melly nem az igaztalanságot, de saját függetlenségét s az egyesek müködéseit, gyarapodását s szabadságát oltalmazza.

Az előbbi században azon vészteljes nézet kezdett lábra kapni, hogy az államot nem lehet a közönséges erkölcsi törvények s a magánjog szerint szabályozni. Ez az oka, hogy a szellemi tekintély mindinkább gyengült, a hit az emberekben fogyott, innét van végre, hogy a lelkiismeret általános elaltatása lassankint a kényuraságot eléidézte. Ezen tételeket Machiavelli formulázta, és azt tételezni fel róla, hogy ö Principe czimü munkájával más czélt akart elérni mint a melly soraiból kitetszik, épen ollyan lenne, mintha Aristotelesről azt hinnők, hogy gunyolódott akkor, midön a rabszolgaság jogosultságát vitatá; mert olly természetesnek tünt ez fel akkor Görögországban mint az árulás és hütlenség Machiavelli korában. A politika most már nem volt a fejedelmek jogainak tudománya, valami gyakorlati, a tapasztatat dolga lett az, s mesterség minden áron becsületesen vagy becstelenül uralkodni, s az uralmat minden áron megtartani; a kormányférfiak ügyessége most nem abban állott, hogy a veszélylyel bátran szembeszálljanak, de hogy elleneiknek nyakokat szegjék; abban, hogy gyülöljenek, de el tudják azt palástolni, hogy ábrázatuk ne árulja el, mi bensejökben történik, s hogy mézes szavakkal takarhassák el iszonyatos terveiket.

De nem csak az Alpeseken innét gondolkoztak és cselekedtek ekként. Igy pl. X. Leo biztositó levéllel látta el Gianpaolo Baglione-t, s midön megérkezett, elfogatta és kivégeztette; a valentinois-i herczeg béke idején ütött a romagna-i kényurakra; V. Károly megigérte,

---

[1]) *Deche*, II. 25.

[2]) Ugyanott, III. 41.

hogy Milanót átengedi, később megtagadta; I. Ferencz lemondott Burgundiáról, később megtartotta, s voltak sokan, kik őt arra ösztönözték, hogy a Francziaországon keresztül utazó császárt elfogassa; a nagy Consalvo a sz. ostyára megesküdött, hogy a calabriai herczegnek szabad elvonulást enged, később elfogatta; a valentinois-i herczeget mint vendéget magához hivta, később mint foglyot Spanyolországba küldötte; Katholikus Ferdinánd ugyanezen hadvezért kitüntetés ürügye alatt Madridba rendelte s ottan tömlöczbe vettette; továbbá értesittetvén, hogy XII. Lajos arról panaszkodott, hogy általa kétszer megcsalatott, felkiáltott: „Hazudott a semmirekellő; tizszernél is többször megcsaltam.“ Hasonlóképen több izben láttuk, hogy a schweiziak épen az eldöntő pillanatban hagyták el a zászlót, melly alá szegődtek, hogy a sion-i bibornok hidegvérrel engedte át a francziák pusztitásainak Brescia lakosait, kiket épen ő lázitott fel Francziaország ellen, s hogy végre Franczia- és Spanyolország a béke közepett árulták el szövetségeseiket. Illy nép között a politikának nem volt más szerepe mint azt tanitani, hogyan lehessen a csalásnak csalással elejét venni s egyik gyilkosnak a másikat megelőzni.

Machiavelli tehát nem tett egyebet mint ezen eljárást egészen természetes dolog gyanánt tüntette föl; hidegen s minden szenvedély nélkül latra vévén az eszközöket és czélokat, a roszat nem mondja jónak de hasznosnak [1]); vajjon azonban a hasznos eléje teendő-e a jónak, ennek eldöntése szerinte a szerzetesek dolga. A vegyész hasonlóképen előadja a méreg s magzathajtó szer készitési és használati módját; vajjon azonban használandók-e azok vagy sem, ennek elhatározása nem az ő dolga. Azon körülmény, hogy ő hangosan és nyiltan ki merte azt mondani, amit ma az ember saját lelkiismerete előtt is alig vallana be, amellett tanuskodik, hogy mindez nem állott ellenkezésben az akkori közvéleménynyel, és nem is lehet mondani,

---

[1]) „Szándékom lévén olvasóim számára valami hasznosat irni, jobbnak láttam magamat a dolog valódi s nem képzeleti igazsága után irányozni. Sokan köztársaságokat és fejedelemségeket képzeltek magoknak, minőket valóságban sem nem láttak sem nem ismertek; mert olly nagy a különbség e két dolog között: hogyan élünk s hogyan kellene élnünk, miként az, ki elhagyná azt, a mi történik, azért, a minek történnie kellene, tapasztalná, hogy ezen az uton inkább vesztén mint önfentartásán működik, mert annak, ki minden tekintetben a jó és jog fogalmai szerint élne, szükségképen semmivé kellene lennie annyi rosz között. Azért egy fejedelemben, ki magát fen akarja tartani, megkivántatik, hogy tudjon nem jó is lenni, és azt a szükség szerint használni vagy mellőzni.“ . . *Principe*, XV.

hogy ő találta volna fel a veszélyes elméletet, mellyet korunkban róla neveznek el, hanem csupán előadta az akkor uralkodott s gyakorlatba vett általános nézeteket; de az ember rendesen könnyebben megbocsátja magát a rosz cselekedetet mint annak elméletét, s inkább a bünt, mint az álokoskodást.

Egyébiránt a tények már Machiavelli közbejötte nélkül is elméletekké alakultak, s XI. Lajosnak Commines által szerkesztett Élettörténetében, melly a Principe czimü mű megjelenését husz egész évvel megelőzte, hasonló tantételek állittattak fel [1]) Az őszinte Montaigne De l'utile et de l'honnête czimü munkájában ott találtatik, hogy minden politikai rendszerben olly hivatalok is szükségesek, mellyek nem csupán aljasak, de még vétkesek is, hogy a bünök a társadalmi kötelékek összetartásában épen azon szolgálatot teszik, mellyet a mérgek az egészség föntartásában, hogy továbbá az államokban vagynak vitéz polgárok, kik az ország jólétéért életöket is feláldozzák, de ha a közjó megkivánja, hogy az ember hazudjon, áruló legyen, sőt gyilkoljon, az illy hivatalok ügyesebb egyénekre bizandók. Guicciardini Történelmé-ben folytonosan ugyanazon tanokat hirdeti; Francesco Vettore pedig igy ir: „A lehető legjobb ujságok egyikének tartanám, ha azt hallhatnám, hogy a törökök Magyarországot elfoglalták s Bécs ellen indultak, a lutheranusok Németországban felülkerekedtek, és a mórok, kiket a császár Aragoniából és Valenciából kiüzni akar, makacsul ellent állanak s nemcsak magukat védelmezni de ellenfeleiket megtámadni is képesek.“ Kevéssel később Machiavelli után Paolo Sarpi szerzetes szerepelt e téren, ki Principe o Consigli alla signoria di Venezia czim alatt megjelent könyvében eléadja, miként kor-

---

[1]) A történelmi társulat kiadása szerint, I. köt. 237 lap. *Je veulx desclarer une trompèrie ou habilité, ainsi qu'on vauldra nommer, car elle fut saigement conduicte.*

278. lap. *Il pourra sembler, au temps advenir, à ceulx qui verront cecy, que en ces deux princes* (XI-ik Lajos és a burgundiai herczeg) *n'y eut pas grant foy; . . . mais quant on pensera aux aultres princes, on trouvera ceulx-cy grans, nobles et notables et le notre trés-saige . . . Je cuyde estre certain que ces deux princes y attoient tous deux en intention de tromper chascun son compaignon.*

II. köt. 311 lap. *Ludovic Sforce estoit homme trés-saige . . . et homme sans foy s'il veoit son prouffit pour la rompre.*

Commines mindazáltal megengedi, hogy az országok sorsát a Gondviselés intézi, de mint mondja, a világ gonoszságát is szükséges megismertetni, nem azért, hogy azt fölhasználjuk, de hogy attól örizkedhessünk I. köt. 237. lap.

mányozandók a köztársaság keleti alattvalói s a többek közt arra ösztönzi a kormányt, hogy teljességgel ne higyen a görögöknek, söt ugy bánjék velök mint vadállatokkal, szedje ki fogaikat és körmeiket, gyakran alázza meg őket, s különösen mi alkalmat se engedjen nekik arra, hogy magukat a hadviselésben kiképezhessék; kenyér és bot elegendő nekik, ez emberiségi tekintetet tartsa fel máskorra. Másutt pedig ezt állitja. „a legigazságosabb tény, mellyet egy fejedelem véghezvihet, az, hogy önmagát fentartsa;“ és azt akarja, hogy a nemesek a kereskedéstől tiltassanak el, mert a nagy vagyonosság uj erkölcsöket és szokásokat hoz létre [1]).

Machiavelli tana tehát általában el volt terjedve. Fő kivánsága volt az erős kormány, melly „a nagyokat félelemmel töltené el, s akadályozná, nehogy pártokat alakitsanak, mellyek az államot rendesen enyészetbe döntik;“ [2]) ugyanazért Florenczet Velencze példájának követésére figyelmezteti, melly „a hatalmasokat féken tartja;“ [3]) továbbá szükségesnek állitja „hogy a polgárság egyetlen testületté egyesitessék s ekként mindnyájan egy személyt ismerjenek uralkodójoknak;“ [4]) Lorenzot pedig arra ösztönzi, hogy Olaszországot az idegenektől tisztitsa meg. Mellyik leendett azután jobb kormányforma, a köztársaság vagy a fejedelemség-e, az vagy mi fontossággal sem birt előtte, vagy véleményét a szerint változtatá, a mint szabadság-szeretete emelkedett vagy alábbszállt. Végtére kétségbe látszik esni a köztársaság szétzilált ereje felett s kijelenti „hogy egy fejedelmi kézre van szükség, melly megfékezné a nemesek kicsapongásait.“ Illy erős egységet a valentinois-i herczegtől reméllt; később midőn látta, hogy ennek a szerencse hátat forditott, Lorenzo Medicihez fordul, ki sokkal képtelenebb volt ugyan e tekintetben amannál, de egy fiatal pápa által támogattatott. Ebben is csalatkozván, ujból a florenczi köztársaságra veté szemeit, de mindenesetre a nemesek elnyomatását követelte. A közönséges emberek módjára a közvetlen eredmények után itélte meg a dolgokat, a nélkül hogy a távolabbi következményeket és czélt belátni képes lett volna; Borgiát

---

[1]) Morellet abbé Emlékirataiban (Párizs, 1823) 1766 ról Pietro Verri-től egy levél fordul elő, mellyben ez mondatik: „Mellyik más tartomány, mint épen a mienk, szült egy Machiavellit és egy Frà Paolo Sarpit? Két politikai szörny, kiknek tanaik olly embertelenek mint hamisak, és a kik hidegen fejtegetik a bün előnyeit, miután az erény hasznait nem ismerik.“

[2]) *Della rif. di Firenze.*

[3]) *Discorsi*, I. könyv, 49.

[4]) Vettore-hez intézett levelében.

csodálta, s egy szellő elég volt, hogy ezt annyi ravaszsága s erőszakoskodása után semmivé tegye, elegendők valának a körülmények, mellyeket ő előre nem látott.

És ő mit nyert mindezekkel? A kényurak nem sokat törődtek vele; utóljára is csak annyira birt menni, hogy Medici bibornok egy követséggel bizta meg öt a carpi-i ferenczrendüek káptalanához, e főpap testvére pedig Florencz történelmének megirására szólitá fel, ezért bizonyos évpénzt rendelvén számára. E munkájában mindent gondosan kikerült, mi által valakit megsérthetett volna [1]; szerencse, hogy halála előbb következett be, mint kora eseményei elbeszéléséhez fogott, hol lehetetlen lett volna a szirteket kikerülnie. Azonkivül hogy egyedül Rómát és Görögországot tartván szemei előtt Florenczet ezek mintájára akarta átalakitani, mit sem gondolt előkorával, véletlen esetekből származtatta azt, mi az alkotmányos kifejlődés utján jött létre, s holmi elvontságokkal és mellékes dolgokkal megfosztja a történelmet amaz élénkségtől, melly a krónika-iróknak annyira sajátjok.

Egészen más természetet s más szilárdságot keresünk mi egy szabadelvü férfiuban, az üldöztetés magában nem elegendő arra, hogy valakinek a szabadelvüség hirnevét megszerezze. Az olvasó méltán kérdheti, vajjon tarthatjuk-e jogosan fedhetlen jellemü- s buzgó köztársaságpártinak azon Machiavellit, ki folytonosan arra inti polgártársait, hogy mindegyik kormányformával béküljenek ki; kinek barátai a florenczi vigczimborák s legbizalmasabb emberei az elvetemült s hazájokhoz hütlen politikusok valának; ki aljas vágyainak rabja volt, örökösen pénzzavarban szenvedett, az egyszerü és elvonult életet a nyomor tetőpontjának tekintette; kinek folytonosan zajra, élvezetre, szerelemre, a nagyok kegyeire s hivatalokra volt szüksége. Hogy ezekre szert tehessen, hizelgett X. Leonak, hizelgett VII. Kelemennek s a gyáva Lorenzonak; ezek kinpadra vonatják öt, s ő mégis dicséri azokat, koldul tőlök s hogy annál inkább hizelegjen nekik, Soderini tiszteletre méltó kormányát bántalmazta.

Más kortársai, kik érezték ama politika gyászos következményeit, irtóztak Machiavelli ledér könnyelmüségétől s átkozták az el-

---

[1]) 1524-ben Guicciardini-hoz igy ir: „Részletességekbe akarván bocsátkozni ohajtanám öntől megtudni, ha vajjon kitegyem-e magamat azon veszélynek, hogy az események kiemelésével, vagy kicsinyitésével kedvetlenséget okozzak. Egyébiránt számot vetek magammal is és igyekezni fogok, hogy ha ki is mondom az igazságot, senkit ne sértsen az.“

vetemült tanácsokat, mellyekkel Principe czimü könyvében az urbinói herczeget arra ösztönözte „hogy a gazdagokat vagyonuktól, a szegényeket becsületöktől, s mindnyájokat szabadságuktól foszsza meg.“ Ő ennek következtében ki akarta vonni könyvét a forgalomból, mindazáltal a nép vonakodott a hadügyi titkárságot neki visszaadni [1]); annyira fellázadt a közvélemény ama hideg elemzés ellen, melly a régiek példájára az egyént feláldozta a fejedelem személyével azonositott állam jólétének. És mi, kijelentvén, hogy Machiavelli és Guicciardini rendkivül sokat tettek az uj politikai tudomány kifejtésére, azt tartjuk, hogy ők a keresztény irodalom botránykövei, s őket a pogány világ nagy emberei közé utasitjuk.

Hadtudomány.

Valamint a többi tudományok a régieket vették fel mintául, Machiavelli szintugy a hadtudományt is ezen utra a karta terelni.

---

[1]) „A rendkivüli gyülölet okát, melylyel iránta mindenki viseltetett, azonkivül hogy féktelen nyelvü, nem igen becsületes, sőt állásához illetlen életü volt, azon munka képezte, mellyet *Il Principe* czim alatt szerkesztett s Lorenzo Medicihez, a dicső Lorenzo unokájához intézett avégből, hogy ez magát Florencz korlátlan urává tegye. E munkáról (melly valóban istentelen, s nem elég, hogy azt mindenki utálja, de meg kellene semmisiteni, mire a forradalom után a szerzö maga is törekedett, akkor még nem lévén kinyomatva) mindenki azon hiedelemben volt, hogy azt tanitja, miként a gazdagok vagyonuktól, a szegények becsületöktől, mindkettejök pedig szabadságuktól fosztassanak meg. Azért halálakor az történt, a mi a jövőben merően lehetetlen, hogy t. i. a felett a jók és gonoszok egyiránt örvendeztek, ami onnét származott, hogy a jók gonosznak, a gonoszok pedig maguknál nemcsak gonoszabbnak de egyszersmind ügyesebbnek is tartották.“ **Varchi**, *Storie*, III. könyv, 210. lap.

Giambattista Busini pedig igy ir róla: „Az egész világ *Principe* czimü munkája miatt gyülölte: a gazdagok azt hitték, hogy a *Principe* egy olly irat, melly Lorenzo de' Medicit arra ösztönzi, hogy őket vagyonuktól, a szegények ismét hogy szabadságuktól foszsza meg; a siránkozók (Piagnoni) eretneknek, a jók becstelennek, a gonoszok maguknál is gonoszabbnak s ügyesebbnek tartották, s ekként mindenki gyülölte. Öregségében a legbecstelenebb, mindenekfelett pedig féltékeny s irigy volt, azért bizonyos labdacsokkal élt, mellyekre a receptet Zanobi Bracci-tól kapta. Részint bubánat, részint természetes okok miatt beteg lett, legnagyobb fájdalmát sértett dicsvágya okozta, azt kellvén tapasztalnia, hogy állomását a nála sokkal alantabb álló Giannotto nyerte el. . . Mint beteg elkezdé az érintett labdacsokat szedni, de mindinkább gyengült, baja pedig sulyosbodott, s elbeszélvén amaz olly igen elhirhedt álmát Filippo, Francesco del Nero és Jacopo Nardi előtt, iszonyu elégületlenség s gunyolódások közepett meghalt. M. Pietro Carnesecchi (ki növérével együtt Rómából vele jött) mondja, hogy gyakran hallotta őt sohajtani, a midőn értésére esett, hogy a főváros szabad lett. Hiszem, hogy állapota bántotta őt, mert különben rendkivül szerette a szabadságot, de fájt neki, hogy Kelemen pápával szövetkezett.“ XI. levél.

Érintettük már, hogy a hadmüvészetben eszközlött javitások a zsoldos csapatoktól származtak. A hübériség helyére, melly nem egyéb volt mint az egyesnek a tömeg feletti tulsulya, a községek és népek lépvén, ezek szükségesnek látták az ellenkezőt léptetni életbe, az egyéni erő ellenében a tömeget állitván fel. Ekként keletkezett az uj polgár-katonaság; igy a schweizi gyalogság, melly három-négy ezer emberből álló s négyszöget képző zászlóaljakban, tizennyolcz lábnyi kopjákkal, két kézre készült hosszu kardokkal, csekély védelmi fegyverekkel s puskákkal visszanyomta az ellenséges lovasságot s félelmes benyomást gyakorlott az ellenfél hadseregére. De szétválva kellvén harczolniok, elveszték bátorságukat, nem sokat értek az egyes állások védelmezésében, az ostromokban és rohamokban; s felbomolván nehezen valának ismét egyesithetők.

A spanyolok már hét század óta folytonos harczban lévén a mórokkal, elsajátitották azon vitézséget, melly leginkább az apró csatározásokban tanulható el. Midőn az idegen uralmat kiirtották s hóditási vagy kalandozási vágyból Europát nyugtalaniták, a schweiziak után legjobb gyalogoknak tartattak, sőt idővel azokat felül is multák. Rendkivül mértékletesek valának és a nélkülözésekkel s fáradsággal egyiránt daczoltak. Támadási eszközökül alabárdot vagy kelevézt, kardot s gyilkot vagy tőrt hordottak; Olaszországban a schweiziaktól eltanulták zárt zászlóaljakat alakitani s átvették tőlök a kopjákat. Ha összezavarodtak, egyenkint támadtak, s vértezett sisakjok által fedezve a kopják közé rohantak s gyilkaikkal pusztiták az ellenfélt. Felette távol lévén hazájoktól szökésre nem igen gondoltak, s a hadjárat bevégeztével nem bocsáttattak el, s ekként a hadviselésben s fegyelemben mindinkább nagyobb tökéletességre jutottak.

A francziák az angolok ellen viselt háboru alatt sokat javitottak hadrendszerükön. A bovines-i győző bizonyos zsoldot határozott a harczosok számára, s innét vette kezdetét a rendes katonaság. A szabad-lövészek és vadászok, kiket VII. Károly szedett össze, Francziaországban első könnyü lovasság valának [1]). Ugyancsak ő gyalog

[1]) *Ordonnons qu'en chaque paroisse de notre royaume y aura un archier qui sera et se tiendra continuellement en habillement suffisant et convenable de salade, dague, espée, arc, trousse, jacque, ou hague de brigandine, et seront appelés les francs archiers; lesquels seront esleus et choisi par nos esleus en chaque élection, sans avoir égard ne faveur à la richesse et aux requêtes que l'on pourroit sur ce faire. Et seront tenus de nous servir toutes les fois qu'ils seront par nous mandez, et leur fe-*

lövészeket is állitott fel. Ezek körülbelől egy nemét képezték a nemzetőrségnek s bizonyos számban a községekre valának kivetve; béke idején tüzhelyeiknél hagyattak, azon kötelezettséggel, hogy magokat időnként a fegyverforgatásban gyakorolják. A lovasságot tizenöt századra osztá, mellyek mindegyike hatszáz emberből állott. Ekként a lovasság száma kilenczezerre rugott, ide nem számitva az önkényt jelentkezőket, kik azon reményben, hogy egykor ők is e hadtestbe léphetnek, szintén hozzájok csatlakoztak; mindegyik századnak egy kapitánya, egy hadnagya, egy vezetője s egy zászlótartója volt. Ekként a lovasok most már nem egyenként s kényök kedvök szerint valának harczolandók, de hadtestekre s csapatokra osztva huszávalharminczával a határszéli vagy az ország más városaiba helyeztettek el, s gyakran megvizsgáltattak az arra rendelt felügyelő által. A dandár-parancsnok felelős volt a vezénylete alatt álló fegyveresek által elkövetett kihágásokért. A zsoldot a király fizette, a városokra hadi adó gyanánt kivetett összegből fedezvén azt. Ezen intézkedés sok bajtól megmenté a társadalmat, mellynek a katonák valódi átkai valának, s egyszersmind halála volt az a régi lovasságnak, miután a lovagi czim senkit sem jogositott többé parancsnokságra s kiváltságokra.

A többi hatalmasságok utánozni igyekeztek a francziák hadi intézményeit, de csupán a burgundok mérközhettek velök. A drabantok vagy könnyü gyalogok épen ugy miként a zsoldos csapatok idejében most is apró csatákba ereszkedtek s nyugtalaniták az ellenséget, a rendes fegyveresek háta megett vagy épen melléjök helyezkedvén el; s midőn ezek csatarendben s felnyilazott ijaikkal az ellenséget megszalasztották, a drabantok előre törtek, egy vagy két ellenséget elfogandók s megölendők.

A könnyü lovasság mint külön hadtest csak akkor kezdett némi fontosságra emelkedni, midőn XII. Lajos a stradiotákat [1]) zsoldjába fogadta. Ezek görög lovasok valának, fejökön arczvért s forgó nélküli sisakkal, testök fenső részét pánczéling fedezte, fegyverök pedig kardból s egy hosszu botból állott, melly mindkét végén erősen meg volt vasalva. Néha gyalog is harczoltak, s közönségesen a velenczeiek és nápolyiak hadseregében alkalmaztattak, kik azokat a tartományaikba menekült albániaiak közöl fogadták zsoldjokba. Com-

---

rons payer quatre francs pour homme pour chacun, mais du temps qu'ils nous serviront. Ordonnance de Montils lèz Tours.

[1]) στρατιότης, harczosok.

mines azt mondja, hogy ezek a fornovo-i csata kezdetén sok bajt okoztak a francziáknak [1]). XII. Lajos Genua ellen indulván közölök kétezret zsoldjába fogadott, kikből néhány század könnyü lovasságot alkotott, melly azután a régi lovassággal egyesittetett. A lovasság csakhamar pisztolyokat kezdett használni a lándzsák helyett, megkimélendő lovait, mellyekre a katonák sokszor a csata hátrányára különös gondot forditottak, mignem kimondatott, hogy a ló az állam tulajdona.

Machiavelli sajnosan tapasztalván, hogy az olasz katonaság a csapatvezérek hibái miatt mindinkább alásülyed, megmutatni törekedett, hogy égető szükséggé vált a nemzeti hadsereg és fegyelem felállitása. Valamint a többi tanok e században a régiek által követett utakra tértek, ugy ő is hadtanát, a latinok és görögök hadászatát tartván szem előtt, akarta átidomitani, s jóllehet maga nem volt katona, abban fáradozott, hogy a régi hadmüvészetet az ujabbi modorokkal összeegyeztesse. Hazájában sok tapasztalatot szerezhetett e tekintetben, telve lévén az idegenekkel, kik Európának ezen szép tartománya felett czivakodtak, s kik részben nem valának onnét többé távozandók; egy lovagias és egy határozott király hadserege állott itt szemközt a csatatéren, hol a lőfegyver feltalálása alig sejthető változásokat vala létrehozandó.

Fabrizio Colonnát, kit V. Károly az ostrom-müvészet nagy mesterének tartott, s ki efféle javaslatait egy értekezésben terjeszté II. Fülöp elé, Machiavelli egyik beszélő gyanánt lépteti fel párbeszédeiben. Ezekben különös undort tanusit ő a kalandor katonák iránt, kik szerinte valódi utonállók, holnap azok részére állanak, kik ellen ma harczoltak, kegyetlenek ha nincs veszély, s bátrak ha a zsákmány reménye által lelkesittetnek, egyébként minden vitézségöket az általok felvett hangzatos nevekbe, minők: Üsd, Vágd stb. — helyezik.

Az olasz gyalogok ekkor egy kilencz rőf hosszu lándzsát használtak, kardjok vége inkább gömbölyü mint hegyes, s fejök nem volt vértezve; némellyek hátukat és karjaikat megvédendők, három rőf hosszu alabárdot használtak. Machiavelli azt inditványozá, hogy a

---

[1]) „A stradioták, voltak légyen azok gyalogok vagy lovasok, egészen török módra öltözködtek, fejöket kivéve, mellyen turbánt nem hordtak; mindannyian erős és megedzett férfiak valának, magok és lovaik egész éven át a szabadban háltak. Általában görögök voltak, s azon helyekről jöttek, mellyeket keleten a velenczeiek birtak; lovaik igen jók s mind Törökországból valók. A velenczeiek nagy mérvben használták őket, és bizodalommal voltak irántok, bátor emberek, és sok bajt okoztak az ellenséges tábornak, midőn rajta ütöttek.“

macedoniai és a római rendszer egyesittessék, s az első sorok kopjákkal láttassanak el, ezekkel az ellenséges lovasságot visszaverendők, a többiek pedig olly kardokkal, mellyek az önvédelemre legczélszerübbek; továbbá hogy a várak elsánczolt táborokkal pótoltassanak, s a hosszadalmasság gyors és döntő rohamokkal helyettesittessék. A csapatvezérek szokása ellenében, melly szerint mindegyik katona négy lovat vezetett, a németek példáját mutatja fel, kiknek csak egy lovuk van s minden husznak ismét egy a podgyász hordozására. A katonai és polgári élet ugyszintén a politika és hadi taktika között létező viszonyokról az öt jellemző publiczistai lángelmével értekezik s mindenekfelett azt igyekszik kimutatni, miként kelljen a hadakozókat felfegyverezni, s a csatában elhelyezni. A görögök és rómaiak példája után a tömegben való felállitásnak adja az elsőséget s javaslatba hozza a dobok, zászlók, forgók, szinek s más a rend fentartására hasznos eszközök behozatalát s kétségen kivül helyezi a hadgyakorlatoknak s a katonai marsok szabályozásának szükségét. Roszalja a hadseregnek elő- és utócsapatra s főtáborra való felosztását, szerinte elegendő levén, ha a hadsereg frontot képezve nyomul előre s elül-hátul bizonyos számu lovassága van; uj s nem a régiektől vett eszme ez, mellynek felhasználása II. Fridriknek annyi dicsőséget szerzett. Bizonyos rangfokozatot állit fel, melly kellő arányban áll az egyes ember s a tömegek képességeivel, s az általa javaslatba hozott szigoru renddel. A polgár folytonosan vegyen részt a hadgyakorlatokban, de katona csak a veszély pillanatában legyen.

Ezek voltak az ő eszméi a hadászat átalakitását illetöleg. „Nem hasonlitanak azok a franczia királyéihoz, mellyek azonkivül hogy veszélyesek egyszersmind sértők, de inkább a régiekéihez, kik lovasságukat alattvalóik közöl toborzották s béke idején haza küldötték, ottan mesterségök után élendők.“ Ugyanezt behozandó, kezdetben tizennyolcz évtől negyvenig minden embert, azután pedig minden tizennyolcz éves ifjut katonakötelezettnek kivánt tekintetni, hogy igy szükség esetében mindannyian fegyvert foghassanak, állandó katonáskodásra azonban ne köteleztessenek. Szükséges pedig, hogy az ember ne kényszeritésből, hanem egy szent kötelesség érzetéből fogjon fegyvert, ezen tüz azonban ne ragadja az embert vigyázatlan tettekre. Őrkiséretekre, kisebb megbizatásokra s tiszteletőrségre külön testületek alkalmaztassanak, hogy igy ezen szolgálatok által a zászlóaljak meg ne gyengittessenek. Békében a katona nehezebb fegyver, ruha- és lábbeliben gyakoroltassék, mint a minőben háboru idején utaznia kell.

Azon javaslata, hogy a gyalogság a falvakból, a lovasság pedig a városokból toborztassék, az Athenében divatozott szokásra emlékeztet bennünket, hol azt az alkotmány fejtette igy ki, s nálunk mi értelemmel sem bir. Bevallja, hogy a régi lovasság, nem lévén kengyele, mellyre hadakozás közben nehezkedhetett volna, alantabb állott a mainál. Hasonlóan beismeri, hogy az uj fegyverek megsemmisiték az egyéni erő előnyeit, valahányszor azonban azok használatáról szól, mindig a régieknek adja az elsőséget; a puska s más lőfegyver szerinte csak a római katonák által használt nyilt és parittyát helyettesiti. Hogy azonban kortársaival egyetemben illy kicsinylőleg nyilatkozik azokról, azon körülménynek tulajdonitható hogy akkor az emberek még nem igen voltak jártasak azok használatában, s fontosságukat és következményeiket nem ismerék. S noha a lőfegyverek használata következtében szélesbiteni kellett volna a frontot, még mindig a bevett szokás mellett maradtak s a régiek példájára tömegekbe vonták össze a gyalogságot. Machiavelli szintén el volt telve csodálattal a rómaiak iránt, a bevett szokás és a schweiziak példája is hangosan szólván mellettök, noha a marignanói csata meggyőzhette őt, hogy a sereg tömegesitése az ágyuk ellenében szerencsétlen intézkedés; és nem tudván kellő értékök szerint becsülni, a lőfegyvereket, mellyek nagy távolságban is pusztitásokat okoztak, azt akarja, hogy a seregek miként a rómaiaknál legalább huszonnégyharminczezer emberből álljanak. Midőn azonban az erősségekről értekezik, ő is belátja az aláaknázás vészes következményeit, és nem tartja czélszerünek, hogy valamelly erőditett városban vár vagy sáncz legyen, mert az őrség rendesen nem fogja a falakat olly elszántsággal védeni, ha tudja, hogy ezeken kivül is van még számára menhely.

Algarotti hevesen kikel azok ellen, kik Machiavellit nem tartják a hadászat nagy mesterének, noha e tekintetben semmi ujat nem tudott felmutatni, azon különcz gondolatát kivéve, hogy az árkok a falak háta megé huzandók; némelly általa javaslatba hozott fegyverek egészen használhatlanok; a gyalogságnak a lovasság feletti fensőbbségéről táplált véleménye épen nem uj, ez akkor már általánosan el volt terjedve; [1]) néhány, de mondjuk számos jó nézet pedig nem

---

[1]) Daniello de Ludovisi az *ottomán birodalomról* a velenczei tanácshoz intézett s 1534-ik évi junius 3-án kelt *jelentésében* igy ir: „A fegyverek minden időben sikeresebben és hasznosabban használtattak a gyalogság mint a lovasság által, ami különböző időben és helyeken már régen el volt ismerve, különösen pedig a rómaiaknál. És ha a közelebbi időkben Olaszországban a lovasság a

elegendő arra, hogy őt a nagy strategikusok közé helyezzük. Mint politikai bölcselő azonban méltánylást érdemel, a nemzeti hadsereget szervezni s a zsoldosok szomoru látványát az olaszok erkölcsi erejével óhajtván felcserélni, ami bebizonyitandotta a világ előtt, hogy nem halt még ki belőlünk a régi vitézség.

Hadi épitészet.

Nagyobb érdemet szereztek magoknak az olaszok a hadi épitészet terén. VII. Kelemen a többek közt Párma és Piacenza megerősitését a veronai Michele Sanmicheli (1484—1559) és idősb Antonio Sangallo- épitészekre bizván, ezek olly sikerrel végezték be vállalatukat, hogy Sanmicheli szerelmes lett az épitészet e nemébe, s az eddig divatozott erődités rendszert a hadászatban történt változások szerint átidomitá. Eddig egy erős fal, széles árkok, az egymáshoz két nyillövésnyi távolságra álló négyszögü vagy kerek tornyok, mellyek a közbeeső védfalakat védelmeznék, elegendők valának egy város biztonságára. Most hogy a lőfegyverek használatba jöttek, részben szegletes részben kerekded tornyokat kelle épiteni, mellyeket, minthogy a tulajdonképeni bástyáknál korábban épittettek [1]), ezek föltüntével le kellett rombolni, mert a védfalnál magasabbak lévén, a védelmezést akadályozták. Sanmicheli a bástyákat majd többé majd kevésbbé tompán kinyuló háromszögben épité, ugy hogy azok a két szárnyra támaszkodnának, mellyek a védfalakat védelmezik; a szárnyakat alacsony szobákkal látta el, honnét tüzelés által a védfalak és árkok védhetők valának. Mig a régi modornál a homlokzat fedezetlenül hagyatott, mostan az erősség minden részét szemmel lehetett tartani a bástyák szárnyairól.

---

gyalogságnál jobb hirben állott, ennek oka a csapatvezérek (condottieri) rosz akaratában keresendő, kik a gyalogságot becsmérelvén és ezáltal a fejedelmeket sok haszonvehető fegyverestől megfosztván, minden dicsőséget lovasságukra akartak ruházni, hogy igy Olaszország sorsát kezökben tarthassák, ami ennek nagy romlásával s jó részben szolgaságával végződött.

[2]) Hogy Sanmicheli bástyái nem elsők voltak, meg van mutatva C. Promis által a *Commenti* al Martini czimü munkában. Florencz körül már 1526-ban léteztek, Urbinóban 1521 után, Bariban 1524 előtt. Rhodus 1522-ki ostromának alkalmával a védgátak a vicenzai Basilio della Scala, I. Miksa és V. Károly mérnöke által már a mai alakban valának készitve; 1519-ben savoyai III. Károly illy bástyákat épittetett a nizzai hegyen lévő várhoz; 1518-ban Alberto Pio igy erősitette meg Carpi-t; s illy modorban láttattak el bástyákkal Pádua, Treviso, Ferrara s más helyek.

A függőleges védmüvek helyébe most lejtősek épittettek; a várnak nem volt oly része, mellyet egy másik nem láthatott s védhetett volna; az ágyugolyók ferde szögben érintvén a falakat, nem okozhattak olly nagy kárt, mintha egyenes irányban érintik, s ha a külső falakat lerombolták volna is, a föld önmagától fenállott. Illy modorban épité Sanmicheli Veronában a Magdolna s más bástyákat, mellyek napjainkban a lunevillei békekötés egyik föltétele következtében leromboltattak, igy szintén azokat, mellyek Legnago-, Orzinovi-, Castello-, s később Sebenico-, Cyprus, Candiában s romániai Nápoly városában épittettek, s mellyek a törökök ellenében hatalmas védgátakul szolgáltak. Velenczében Lido erődben, melly különben nedves helyen van épitve s e mellett a tenger hullámai által is csapkodtatik, e bástyák fényesen kiállották a próbát, ugyanis valamennyi nehéz ágyu egy pillanatban süttetett el rajtok, a nélkül hogy valami sérülést szenvedtek volna. Az erő mellett azután a szépséget sem mellőzte, s a bejárásokat gondosan kiékesité, szóval számos müvei arról tanuskodnak, hogy rendkivüli előny az, ha egyes emberben a sokféle ismeretek összhangzanak.

Az olaszok közöl sokan irtak a hadi épitészetről és pedig jóval előbb Errard Bardeluc-nál, kinek e nemben irt értekezése 1604-ben jelent meg. Roberto Valturio értekezése épen olly fényt árasztott a hadi mint az Albertié a polgári épitkezésre, s e mellett történeti fontossággal is bir amaz, a mennyiben a régi és ujabb lőfegyverek közötti fokozatos átmenetet söt azok feltalálásának idejét is kijeleli. Mellesleg irtak még e tárgyról Pietro Cattaneo, Daniele Barbaro, Antonio Filarete, Antonio Cornazzano, Francesco Patricio, Lionardo da Vinci, Vannocio Biringucci, Galilei, tüzetesebben pedig a sienai Francesco di Giorgio Martini. Galeazzo Alghisi da Carpi végre egy uj rendszert talált fel, mellyet azonban a tapasztalat czélszerütlennek bizonyitott.

Nicolo Tartaglia a visszapattanó lövésekről értekezett, mellyek némellyek szerint csak másfél századdal később találtattak volna fel; irt még az ágyuk elhajlásairól, s általában sok javitásokat hozott javaslatba a bástyák alakjait és a lovasságot illetőleg. Giambattista Bellucci, ki Marignanónál, továbbá Siena ostrománál I. Ferencz s mások szolgálatában állott, sokat tett az erődités tökéletesitésére nézve. Olly időben, midőn a várakban annyi bizalmat helyeztek, Giambattista Zanchi kimutatta, miként ezek a megtámadás ellenében nem nyujtanak más előnyt, mint hogy az ostromlottak időt nyernek a

szükséges előkészületekre. Munkáját François de la Treille franczia forditá, s ez tartatik e téren első franczia münek [1]).

A bresciai Jacopo Lentieri ugyan e tárgyról irt, s első volt, ki az erődités tudományt mathematikai alapokra fektette. Girolamo Maggi és Jacopo Castrioto a Della Fortificazione delle città czimü munkát irták, melly Velenczében 1564-ben jelent meg; az első Famagosta védelmezését vezette, hol a törökök által elfogatván, hosszas fogság után megfojtatott. E két mérnök nagy érdemet szerzett magának az által, hogy hatalmas védfalat állitottak fel az europai polgárosodást fenyegető uj barbárok ellenében, kiket Velenczének egymagának kellett feltartóztatnia, egyáltalában nem segittetvén az egymás között visszálkodó fejedelmek által. Leginkább kitünt mind a gyakorlati, mind pedig az elméleti téren a bolognai Francesco Marchi; az ő találmányának tartatik ugyanis azon három erődités rendszer, mellyeket némellyek Vauban müveinek szeretnek tekinteni [2]).

Az ostrom-tudománynak egészben meg kelle változnia, mihelyest olly ágyuk találtattak fel, mellyek azonkivül hogy nagy távolságra hordtak, golyóikkal irtózatos rombolást okoztak; a magaslatokkal már nem sokat törödtek, kivévén ha ollyanok voltak, hogy más magaslatokról ágyukkal hozzájok férni nem lehetett; azután most már attól is lehetett tartani, hogy aláaknázás által a legjobban megerősitett várak is légbe repittethetnek. Ezek következtében számos javitások hozattak be, mellyek körül sok érdemet szereztek magoknak az olaszok, az első századokban egész Európában csaknem egyedül ők lévén alkalmazva hadi mérnökök gyanánt; sokat lehet továbbá e tekintetben köszönni Nassaui Móricznak s más a flandriai hadjáratban kitünt vitézeknek. Az erődités müvészet a mértan és erőmütan segélyével tudománynyá fejlesztetvén ki, számos irók foglalalkoztak e tárgygyal; a franczák Bardeluc-t tekintik elsőnek, ki szilárd alapokra fekteté e tudományt, mellyet azután De Ville lovag és Pagan gróf nagyobb tökéletességre emeltek.

Az egyéni vitézség többé nem jöhetett számitásba, most már a csatákat a hadmüvészet dönté el, következőleg a seregek mindinkább szaporittattak. Addig ugyanis, mig az erősségek csak egy fal és árok s a védfalaknál alig magasabb négyszögü tornyok által öveztet-

---

[1]) *La manière de fortifier ville, châteaux, et faire autres lieux forts: mis en français par le seigneur de Beroil François de de la Treille.* Lion 1586.

[2]) Lásd **Ermenegildo Pini**, *Dialogo sull' architettura militare* (1770) és **Maffei** *Verona illustrata* (III. r. 5. fej.) czimü munkáikat.

tek, és semmiféle külső védmüvek nem valának, csekély számu várörségre volt szükség, midőn azonban az ujabb várak nagy térségre terjedtek ki s több egymástól független védmüvekkel láttattak el, mind az ostrom, mind a védelem nagyobb erőt vett igénybe. Ezenkivül a parasztok az ágyutüz közepett nem mervén többé a védárkok körüli munkálatokra vállalkozni, ezekkel is katonák bizattak meg, kiknek akkor minden öl után bizonyos összeg adatott, most pedig óraszámra fizettetnek.

És itt szabad legyen megjegyeznünk, milly igaztalanság bennünket olaszokat arról vádolni, hogy mi a katonai életnek hátat forditva kizárólag a kereskedésre adtuk magunkat. Europa ezen időtájban rendesen idegen zsoldosokból alakitá hadseregét, mindazáltal nemcsak azon tartományaink, hol a hübériség még javában uralkodott, mint pl. Piemont, Róma vidéke és Nápoly, állottak fegyverben, de kereskedéssel foglalkozó köztársaságaink is majd a végtelenre nyuló keleti hadjáratban, majd a Pisa és Florencz közötti gyilkos háboruban, majd végre az utóbbinak és Sienának zsarnokaik ellen inditott küzdelmeiben hősökhöz illő vitézséget tanusitának; a Mediciek és Sforzák elleni részint nagylelkü részint eszélytelen összeesküvések minden esetre erős jellemre mutatnak; a Strozzi-k, Ferruccio s a fekete csapatok pedig méltók valának, hogy jobb ügyben s jobb szerencsével harczoljanak.

Később, midőn hazájokban többé nem küzdhettek, idegen országokban bizonyitották be vitézségöket. A Strozzi-k egészen Skóthonba vezették a florenczi menekülteket; a cremonai Antonio Melloni mérnök várakat épitett, hogy a picardiai angol őrséget sakkban tarthassa; s ugyancsak ő a Melfi herczeg vezérlete alatt álló nyolczezer olaszszal vitézül harczolt az Angolország zsoldjában álló hasonszámu olaszok ellen, kik a trevisoi Girolamo Pennacchi mérnök közremüködése mellett magukat Boulogne-ban elsánczolák; Gabrio Serbellone a goleťta-i hőstettben nagyban kitünteté magát; s a németországi protestánsoknak s a flandriai felkelőknek felette sok okuk volt a Farnese k és Piccolomini-ak vitézségére és hadi tudományára átkokat szórni. Valóban jól mondá Machiavelli, hogy „Olaszországban nem hiányzik az anyag semmi jóra, sok képesség van itt az egyes tagokban, bárcsak főbbjeik is birnának azokkal. Nézzétek meg őket a párviadalokban vagy kisebb összeütközésekben, s látni fogjátok, milly fent állanak az olaszok erő tekintetben, de mihelyest a hadseregekhez jőnek, nem tünnek ki többé, s mindez vezéreik gyengeségéből származik.“ [1])

[1]) *Principe* utolsó fej.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Szép-müvészetek.

Láttuk már, miként emelkedett a müvészet azáltal, hogy az irodalommal s bölcselettel kezet fogva, ezekhez hasonlóan előbb a látható szépet szemlélve később az eszményihez s a legfönségesebb és változhatatlan szépséghez jutott; épen ugy mint Pygmalion, ki előbb a szobrot alkotá meg, s azután a szerelemmel életet lehelt bele. Ha a müvész csak az eszmét, a gondolatot tartja szem előtt, csupán középkori bárdolatlan alakokat állit elé, mellyek áhitatot lehelnek de nem ébresztenek; ha ismét kizárólag a plastikai tökély után törekszik, egy tiszta s külsőleg tökéletes müdarabot fog alkotni, de egyszersmind ollyat, melly a szivhez nem fog szólani.

Illy különböző fokokon ment át a müvészet Olaszországban e század három első tizedében, mig végre olly magasra jutott, hová még a régiek idejében sem. Három iskola versenyzett az elsőségért: a velenczei annyi gondot forditott a szinezésre, hogy e mellett ugyszólván a vonalokat és alakot egészen elhanyagolta; a florenczi kevésbbé erős a szinezésben, de öszhangzatosabb és sokkal kellemteljesebb különösen az átmenetekben; a római főmester a rajzban, az ábrák és alakok eléállitásában, miket a régi szobrokról sajátitott el, de épen ezen okból hanyatlott nem a kivitelben de az érzelem kifejezésében, midőn t. i. a külsőségek ábrázolatát eléje teszi magának az eszmének, s az oltárokra kedvesei s az udvari hölgyek arczképeit helyezi. Az ezeknél régibb umbriai iskola folytonosan megtartá vallásos ihlettségét, s inkább a szivhez mint az érzékekhez szólt, mintha csak a szomszéd Assisi ihletése alatt állott volna.

Gian Bellini, a velenczei iskola feje, magas életkoránál fogva megérheté, hogy a müvészet-ujitók kortársa legyen. Az érzelmet, melly müveit jellemzé, Cima da Conegliano öröklé töle, kinek festményei jobban kitüntek szépség és mély kifejezés mint kellem tekintetében, mig az utóbbi téren Basaiti és Vittore Carpaccio fénylettek, kinek sz. Orsolya történetét ábrázoló nyolcz festménye még a müvészetben járatlan egyéneket is meghatá. A festészetet ezen irányból más felé terelte Giorgione Barbarelli da Castelfranco (1477—1511), heves és merész ujitó, ki az aprólékosságokból igyekezett nagyot alkotni, mint olly férfiu, ki ismeri erejét s rendkivül fel tudja használni azt. Határozottság és erőteljes árnyalat tekintetében, ugy-

szintén a chiaroscuro hatásos festésében mindenkit felülmult. Fresco müvei, mellyekkel a velenczei paloták homlokzatait ékité, semmivé lettek; vászon-festményei öszhangzó szinezés tekintetében józan fölfogásról tanuskodnak, mig egyrészről azonban az érzékekre igen kedvesen hatnak, másrészről az elmét egészen hidegen hagyják.

A florenczi iskolába a boncztan s technikai ügyesség tanulmányozása Pollajuolo-val lépett be; a müvészet profanatioját pedig Frà Filippo Lippi kezdé meg, ki a szent képekre közönségesen ismert szépségek alakjait alkalmazta. A florenczi Andrea del Castagno aljassága miatt emlittetik; ez ugyanis Domenico velenczei festészt, kitől előbb az olajban való festést elsajátitotta, meggyilkolta. Rafaellin del Garbo, Domenico del Ghirlandajo s mások az ujabb kor festészete felé közeledtek, s épen azon mértékben elszakadtak az előbbi kor tiszta és szüzies szerzeményeitől. Az oltári-szentség csodáját ábrázoló s Florencz szent Ambrus templomában létező kép egy maga elegendő, hogy festőjét, Cosimo Rosellit, a legjobb festészek sorába emelje.

Perugino.

A perugiai Pietro Vanucci (Perugino, 1446—1524), az umbriai iskola növendéke, Florenczben és Toscána más vidékein dolgozgatván különféle modorokat sajátitott el, s olly nagy zajt ütött, hogy IV. Sixtus pápa őt hivta meg kápolnája kifestésére, mellyet később Michelangelo halhatatlanná tett. Főczélja a pénzkereset volt s e miatt gyorsan dolgozott; müveiben nem sok a változatosság, de folytonosan vallásos érzületet lehelnek azok s különösen a nyugodt kifejezés szerepel rajtok. Festményei öltözet tekintetében felette szegények, helyzetöket illetőleg izetlenek, de mennyi kellem a fön s minő könnyüded a szinezés! Pietà festménye a Pitti palotában és frescoja a Santa Maddalena de' Pazzi kolostorban, mint remekmüvek csodáltatnak, Boldog Asszony menybevitelét ábrázoló képe pedig a Vaticán legritkább kincsei közé helyezendő. Továbbá a perugiai váltótörvényszék termében, ugy szintén lágyság tekintetében még előbbálló s a Città della Pieve-ben létező frescói valóságos lánczszemet képeznek közte s Rafael között, kinek valószinüleg része volt azokban vagy legalább őt utánozta.

Rafael.

Rafael (1483—1520) Urbinóban született, hol atyja Giovanni Santi festész és költő volt. Huszonegy éves korában Mária eljegyzését alkotá, melly müvéről (ámbár hiányai vagynak) égi tisztaság sugárzik. Az umbriai iskola ihlettségének befolyása alatt készült ez,

ahhoz tartozván Rafael is mindaddig, mignem Florenczben a régiségek s természet bálványozóival megismerkedett. A két modort vagyis a typusokat az egyéniségekkel s az ihlettséget a technikai kivitellel egyesitvén sikerült neki a világot maga iránt csodálatra ragadni. Bramante által II. Gyula pápának bemutattatván, ez őt a Vaticán termei felékitésével bizta meg, s itt e terjedelmes falak között nőtte ki lángelméje magát, itt láthatók különféle modorai, melylyeket némellyek haladásnak, mások épen ellenkezőjének tartanak.

Hazája iskolájának szellemében először jelképes tárgyakat választa: a Hittant, Bölcseletet, Jogtudományt és Költészetet. A költői szépség, melly egészen különböző az idomzatos szépségtől, e müveiben található fel leginkább, s ha ezekben a kivitel talán kevésbbé tökéletes, érzelem bizonyára több vagyon bennök, mint második modorában, melly az oltáriszentség feletti vitával vette kezdetét. Róma nagyszerü emlékmaradványai s a tudósokkal való társalgás más irányt adtak gondolatainak, s mig a kivitelre nagyobb gondot kezdett forditani, elpártolt a vallásos eszméktől és hagyományos typusoktól, mellyek ollyasmit képviseltek a festészetben, mint Dante müvei a költészetben. Ekkor azonban ábrázolata nagyobbszerüvé, alakjai jellemzőbbekké s chiaroscuro festése erőteljesbbé lőn; képzelete magasabban lebeg, s nem köti magát annyira a tárgy egységéhez.

Illy nagy müvész kezei között a müvészet nem sülyedhetett, mindazáltal ő is sokat tett arra, hogy az olasz typusok s a középkor naiv szerzeményei elhanyagoltattak s látszólag nagyobbszerüekkel pótoltattak, de a mellyek a régi általános eszméktől sem erőt sem egységet nem kölcsönöztek. Madonnái szépség tekintetében felülmulták mindazt, mit elődjei e téren felmutatni birtak; de e szépség nem az volt, melly a szivhez szól s édes megelégedést hagy hátra lelkünkben, melly az Istentől jő s az Istenhez vezet.

Müvei csak akkor kerestettek ugy mint megérdemlék midőn hanyatlott. X. Leo Róma összes régiségei feletti felügyelettel őt bizta meg, s megtiltá, hogy az ő beleegyezése nélkül egyetlen, feliránssal ellátott ködarabot se dolgozzanak fel. Ez neki alkalmat nyujtott a régi Róma maradványainak tanulmányozására, s tervbe vette azok megujitását. Ennél fogva mindinkább eltért eredeti irányától s Psyche történetét ábrázoló festményeiben a pogány müvészetet idézte elő. Előbb Castiglioni által kérdeztetvén, honnét veszi amaz isteni ábrázatait, igy felelt: „Egy gondolatból, melly lelkemben felvillan,“ később bizonyos személyekről vette azokat és pedig olly mér-

tékben, hogy szentjei képein gyakran mi méltóság sem volt található, mig ellenben az emberek arczképein természetfeletti módon volt az kifejezve. A gazdag és élvsovár sienai kereskedő Agostino Chigi folytonosan uj munkákkal bizta őt meg, s ezért olly előzékeny volt iránta, hogy értesülvén egy fiatal péknő (fornarina) iránti szerelméről, ezt házába fogadta, hogy ekként a festő ne legyen kénytelen utána járkálni. E nőt (Fornarinát) használta azután mintául s gyakran róla festé Madonnáit is.

Számos megrendelésekkel lévén elhalmozva, ő maga csak vázlatban készité el azokat s Giulio Romano által szinezteté, azután a végső vonásokat ő tevé meg rajtok. Ezeket ismét tanitványai által lemásoltatá, ujból magának tartván fel a végső vonásokat. Innét van, hogy olly sok festmény tartatik Rafael munkájának, s olly nehéz kitalálni, mellyik legyen eredeti müve. De minő képzeletdusnak kelle lennie, s minő könnyüséggel és gyorsasággal dolgoznia, hogy annyi vázlatot, arczképet s nagyobb kiterjedésü festményeket hozhasson létre ő, ki más részről ünnepélyek rendezésével s a Flandriába megrendelt szőnyeg-minták készitésével annyira el volt foglalva.

Azon különczségtől, azon szeles és kimélytelen modortól, melylyet a müvészek lángelméjök biztos jele gyanánt negélyezni szoktak, Rafael egészen ment s emellett szelid természetü s olly kedves volt mint festményei. Nemcsak hogy semmit nem vont le vetéltársai érdemeiből sőt inkább igyekezett azokat kiemelni, s midőn Michelangelo azt mondá: „Amit Rafael a festészetből tud, tőlem tanulta,“ ő a helyett hogy ezen kérkedő s nagyitással teljes nyilatkozat által sértve érezte volna magát, kijelenté, miként szerencséjének tartja, hogy Michelangelo korában született. És ez az oka, hogy mindenki kereste barátságát, s élete nem volt egyéb, mint folytonos diadalmenet; a szerencse mindig karjain ringatta, s szerencsésnek lehet mondani még azon tekintetből is, hogy meghalt, mielőtt kiábrándult volna. Harminczhét éves korában a szerelmi gyönyörök tulságos élvezetében elgyengülvén, eret vágtak rajta s nem birta meg, el kelle halnia. Az Ur szine változását ábrázoló nagyhirü festménye, melly bevégzetlenül fokpolczán állott, s melly egy haldokló végszavaként sejtetni hagyá annak végső gondolatát, megkétszerezé a halála feletti általános megindulást, s a legélénkebben szóló beszéd volt, melly a legnagyobb müvész sirja felett elhangzott.

Találkoztak ugyan festők, kik őt egyben-másban felülmulták, de összes tulajdonait tekintve senki sem; a rajz, szinezés, chiaroscuro

festés, perspectiv, képzelet, kivitel s mi még a szépnél is becsesebb, a kellem, mind egyesitve volt nála, s némelly frescói (Heliodór és a bolsenai csoda) szinezés tekintetében legjelesebbek a világon, még Tizian Páduában létező e nembeli müveit sem véve ki. Különösen bámulandó az erkölcsi és physikai élet sajátságainak azaz az egyéniségnek kifejezésében, a nélkül, hogy ekként az öszhangzat és egység legkevésbbé is megzavartatnék. Ezen egyénesitést minden életkorra, érzelemre s jellemre ki tudta terjeszteni, mint ezt Siena és a Vaticán sekrestyéjében látható hősi festményei fényesen igazolják, és pedig nem csupán tulhajtott elhelyezésekben de rendezett fokozatos fejlődésekben. A mélység nála csodálatos hajlékonysággal párosult, könnyelmüen mivel sem bánt, s az alakok szépségével mindig valamelly finom s találó gondolatot kötött egybe, s ekként az érzékeket s érzelmet egyiránt kielégité. Változatosság tekintetében kifogyhatatlan lévén, minden tárgyhoz feltalálja az alkalmas kifejezést s az azokhoz illő jellemet; szent képei áhitatot lehelnek, Galateái élvvágyat sugárzanak, s méltán elmondhatni róla, hogy nem létezett müvész, ki a természetet annyira képes lett volna tetten kapni. A rokonszenvek titkait birván, a jellemet és erőteljességet még tökéletesebben ki tudja fejezni mint a szépet, s az érzékeket kielégitő, s a szivet meginditó képzeletdus szüleményeivel ugy szólván életet lehel a megszólalásig hü festményeibe. Arabeskjeibe emberi és jelképes alakokat alkalmazott, ami egészen szokatlan volt a keresztényeknél és araboknál, de alkalmasint ismerte azon római festményeket, melylyek kevéssel később Titus fördőiben felfedeztettek. A fény, melylyel a Vaticán csarnokait feldiszité, mintául szolgált a paloták királyi pompával való felékitésére s általa tiszta izlést hozott be a fényüzésbe. A szerencse még abban is kegyelte, hogy az aczélmetszés épen korában jutott nagyobb tökélyre, s Marcantonio nem talált méltóbb foglakozást mesteri vésőjének, mint Rafael festményeit terjeszteni általa, mellyek ekként a legtávolabb fekvő vidékekre is rendkivüli gyorsasággal eljutottak.

Kora más müvészeinek példájára jártas volt a szobrászatban és épitészetben, és a nagyszerü épületek, mellyekkel az urbinói herczegek fővárosukat ékesiték, s mellyek a régi és ujabbkori remekmüvek gyülhelyéül szolgáltak, sokat tettek Rafael izlésének nemesitésére. Mária eljegyzését ábrázoló festménye a legtisztább stil- és perspectivről tanuskodik, athenei iskolája pedig a háttérben gyönyörü épitészeti ábrát tár elénk; ugyanez mondható más müveiről is. Bramante halála után a Vaticán csarnokai udvarának bevégzésével bizatván meg,

ennek következtében a nyilt csarnokokat három emeletre vonta fel, s azokat ötvenkét bibliai festménynyel s arabeskekkel diszité fel. Florenczben az Uguccioni és Pandolfini paloták az ő tiszta izlésü s magasztos terve után épittettek; Rómában Chigi számára rendkivül fényes lakot épitett, legnagyobb dicséretet pedig az vivott ki magának, melly a Sant' Andrea della Valle szomszédságában fekszik. Sz. Péter temploma épitészének neveztetvén ki, csakhamar elhalt, s vele a vérmes remények is, mellyekre lángelméje a világot feljogositá; csak egyszerü, fönséges s összhangzatos terve maradt fön.

Tanitványait szeretettel vezérlé, s a nagy müvészt, valahányszor az udvarnál megjelent, ötven hirneves festész kiséré. De ő meghalván, s utána X. Leo, s a müvészet iránt idegenkedő VI. Hadrián lépvén a pápai trónra, emellett közbejövén még a döghalál s a németek, ezek is elszéledtek, szerencséjére Olaszországnak, mellynek minden részében meghonositák a finom és nemes izlést.

Giovanni da Udine táj-, virág-, diszedény- s a chiaroscuro festésben tünt ki, a vaticáni csarnokoknak arabeskekkel való felékitésében pedig minden mintaképet felülmult. Francesco Penni másként Fattorino a nápolyi iskolát éleszté fel. Giulio Pippi (Giulio Romano, 1492—1546) hirneves de ismeretlen származásu müvész nemcsak nagy festő de egyszersmind épitész is volt; Rafael őt bizta meg vázlatai kidolgozásával. Róma környékén számos nyaralót épitett, mellyek között fény és csinosság tekintetében a Marius hegy lejtőjén fekvő Madama villa tünik ki, diszitését illetőleg pedig legszebb az a vatikáni csarnokok után. Bár a kivitelben kevésbbé szerencsés s eszméi silányak valának teremtő erejéhez képest, s nem is dolgozott olly hibátlanul mint gyorsan, mégis tele lévén ihlettséggel, az iskola feje maradt, mindaddig, mig Gonzaga őrgróf épitkezései vezetésével meg nem bizatott. Itt hatalmas töltések által szabályozta a Pó-t és Minciót, s ekként a lapályos vidéket egészséges lakhelylyé varázsolta; egész utvonalokat készitett, régi épületeket ujitott, s ujakat emelt, mellyek között legnevezetesebb a Te négyszögü palota iszonyu oszlopzatos udvarával, mellyet ő maga feste ki, az antik modort tartva szem előtt, különösen a gypsz féldombormüveket illetőleg. Az óriások termében a festmények olly csalódásba hozzák a szemlélőt, hogy lehetetlen felismernie az épitészeti alakot. Minden más történeti festményeiben a festészetet a pogány költészettel párositá, és pedig annyira, hogy nem irtózott egy Aretino piszkosságai örökitésére kölcsönözni oda ecsetét. A mantuai székesegyházat tiszta antik

modorban megujitá, a bolognai templom homlokzatánál pedig a góth és görög styl közötti közép irányu modort választá.

Kitünő tanitványa volt D. Giulio Clovio Horvátországból, a jeles miniatur-festő, kit e téren saját tanitványa Felice Ramelli atya jóval felülmult. Egyházi és ájtatos könyvekben számos, ismeretlen kezek által készült olly miniatur-festmények találtatnak, mellyekkel szemben maga a müvészet bevallja, hogy azoknál jobbat soha nem volt képes létrehozni, de ezen festési modor a rosz izlés kifolyásának s pénzkereseti módnak tekintetett, melly különben is csak a hasonlatosságot tüzte ki czéljául.

Perino, elhagyott fia egy francziának VIII. Károly táborából, előbb gyógyszerészséget tanult, azután a festészetre adta magát s mesteréről a Vaga nevet vette föl. Rafael számos fresco vázlatait általa dolgoztatta ki, később Doria Genuába hivta, honnét visszatérvén Rómába, itten sokat dolgozott, müveiben leginkább mesterét követvén, de midőn Tizian szintén Rómába jött, félt, hogy általa ki fog szorittatni, és meghalt.

Polidoro da Caravaggio (1495—1543) eleinte napszámos volt. Az épitkezések élén álló Rafael felismervén hajlamát a festészetre, oskolába járatta. Itten a többi növendékekkel különösen bizonyos Maturino-val megismerkedvén, együtt Baldassare Peruzzi modorában a chiaroscuro festészetre adták magukat, s azon véleményben lévén, hogy legtöbb gondot azon festményekre szükséges forditani, mellyeket az idő mindeddig meg nem változtatott, az antik képek másolását tüzték ki czéljokul. Bourbon connetable serege által megzavartatván, Nápolyba mentek, hol Maturino meghalt, Polidoro pedig itten nem kapván munkát, Siciliába költözött, hol számos megrendeléseket tettek nála, szolgája azonban, hogy kirabolhassa, meggyilkolta.

Pinturicchio, Perugino iskolájának növendéke, Sienában II. Pius hadjáratait festé le, s változatosság kedvéért gyönyörü tájakat tüntetett fel a festmények hátterén. A sienaiak tőle és Rafaeltől tanulták el az ujabbkori müvészetet, előbb elég féltékenyek lévén az idegeneket városukból kizárni.

Primaticcio Giulio Romanó val a Te palotában különösen gipszben dolgozott; később Fontainebleaut feldiszitendő Francziaországba költözött, hová számos régi szobrokat és mintákat vitt magával; ezután I. Ferencz által a királyi épitkezések fő felügyelőjévé neveztetett. Itt müködött már előbb a florenczi Rosso, ki senki nyomdokait nem akarván követni uj modort talált fel, mellyet egészen a tulzásig hajtott, igy pl. az Ur szine változását ábrázoló festményén az apos-

tolok helyett czigányok szerepelnek. A Boldogasszony üdvözöltetését ábrázoló képe mint kitünö mü dicsértetik az angolok által, ezek között hozván létre minden munkáit.

Michelangelo.

Michelangelo Bounarroti (1474—1564) egyike vala azon ritka lángelméknek, mellyeket a természet az emberi szellem roppant hatalmát feltüntetendö időről időre létrehoz. Arezzo vidékén Capreseben született, s korán fellángolva a müvészet iránt, Domenico és Davide Ghirlandajo florenczi hirneves festök iskolájába adatott, hol csakhamar annyira kitünt, miként magának mesterének meg kelle engednie, hogy a neki kidolgozás végett átadott vázlatain javitásokat tehessen.

Brunelleschi, Leon Battista Alberti s Bramante az épitészetet már a tiszta izlés felé terelték; Lorenzo Ghiberti és Donatello vésöi a szobrászat terén csodálandó dolgokat müveltek; Masaccioból egy Rafael lett volna, ha tovább él. Michelangelo erőt érzett magában mind a három müvészetre s valóban tulszárnyalhatta volna mind kortársait, mind a régi müvészeket, ha a classicus tökélyt az igaz tanulmányozásával és az érzelem mélységével egyesiti. Lorenzo Medicivel és az ennek udvarában élő tudósokkal való társalgás ugyszintén a florenczi képtár remekmüveinek tanulmányozása egészen beavatta öt az antik müvészetbe; de rendkivül tevékeny lelke nem birta türni a müvészet sőt az anyag korlátait sem.

Hajlama leginkább a szobrászat felé vonzá, s meglátván az ujonan kiásott ódon müdarabokat, minök valának pl. a belvederi Torso, Herkules, Anteus, a farnesi Herkules és Laokoon, s összehasonlitván azokat az ujabbkori, élet és kifejezés nélküli szobrokkal, szükségesnek találta, hogy a márvány tetőtől talpig életet leheljen, azért a meztelen szobormüvek s a boncztan tanulmányozására adta magát. Mig az öt megelőző müvészek bizonyos mértékben tartózkodók valának, s távol a tulzástól a festészet terén inkább az illendőséget fentartani mint csodálatot ébreszteni igyekeztek; mig ezek a boncztant nem annyira tudományos kérkedésből, mint inkább azért tanulmányozták, hogy a mozdulatoknak okait tudják adni; s mig végre az épitészetben az erőt a czélszerűséggel párositani törekedtek: Michelangelo olly merényletekre vetemedett, minök csak a lángelméknek engedhetök meg. Azt mondá, hogy „a ki magától nem képes valami szépet és jót létrehozni, azt mások müveinek szemlélése sem fogja erre képesiteni,“ s hogy nevetségessé tegye azokat, kik a müvészetet csak az antik müdarabokban tudták csodálni, egy alvó Cupidót ké-

szitett s a földbe ásta, később feltaláltatván az egekig magasztalták az ismeretlen müvet, ő pedig, a husz éves ifju, eléállt, s kinyilatkoztatta, hogy az az ő müve. Az élénk dicséretek s a nagyszerü megbizások mindinkább növelék önmagábani bizalmát. Florenczben egy márványdarabból, mellynek már Simon di Fiesole vésője bizonyos alakot kölcsönzött, Dávidot alkotá. A Mediciek elüzetése után a Santo Spirito-ról nevezett zárda főnöke magához vette, s hogy kedvencz tanulmányát folytathassa, hullákat szerze számára; mignem Rómába hivatván, számos megbizásokat kapott, a többek közt a vaticáni Pietà készitésére is felszólíttatott.

De jóllehet mindenki kereste és magasztalta, hirtelen olly csüggedés, önmaga és a müvészet iránt olly bizalmatlanság szállotta meg, hogy vésőjét és ecsetét elvetve s egyedül a szentirást és Dante Divina Commediáját vévén magához magányba vonult, hol szomoru versekben önté ki panaszait. A nagy szellemek előtt nem ismeretlen a lelkesültség és csüggetegség emez apálya és dagálya. II. Gyula pápa végre visszaadta önbizalmát, egy sirbolt készitésével bizván meg, melly nagyszerüségét tekintve méltó volt a müvész lángelméjéhez. Ezen emlékmünek egy szabadon álló s minden oldalról látható nagyszerü épületnek kelle lennie, körül negyven szoborral ékitve, melylyek egyike Mozest volt ábrázolandó.[1]) Az örökösök fösvénysége[2]) vagy a müvész egyéb foglalkozásai miatt e páratlan mü nem jött létre, az, ami belőle elkészült, a San Pietro in Vincoli templomban csodáltatik. Az öregebb müvészek irigységgel teltek el e miatt iránta,

---

[1]) Leirásában a szerzők nem egyeznek meg. Az emléknek harminczhat láb hosszunak s huszonnégy láb szélesnek és szabadon állónak kelle lennie. Külsejét körül fülkék vevék körül, mellyek mindegyikében egy rablánczra füzött fogoly állott, lábával az épület alsó részére támaszkodva. A foglyok az egyházi állam tartományait ábrázolák. Más hasonlóan megkötözött foglyok az erényeket és müvészeteket ábrázolák, ezek is épen ugy alá lévén vetve a halálnak mint maga a pápa, ki azokat kegyelte. Az első párkány szegletein négy nagy szobor emelkedett: a tevékeny és szemlélő élet, Sz. Pál és Mózes. E párkányon felül egy mindinkább kisebbedő oszloppárkánynak kelle emelkednie, mellyet történeti festmények, gyermekalakok s más ékitvények valának diszitendők. A tetőn két szobor, egyik az ég, vállain egy koporsót tartva s mosolyogva a felett, hogy a pápa lelke már az örök dicsőségbe vitetett; a másik Cibele, a föld istennője, szintén egy koporsóval vállán, de sirva a szenvedett veszteség felett. Belseje, mellynek közepén a pápa földi maradványai valának nyugvandók, ovál alaku templom leendett.

[2]) Ezek mindazonáltal, mint **Gaye** *Levelezései* II. kötetében állitja, tizenhatezer aranyat igértek neki amaz emlékmü bevégzéséért.

s mindent elkövettek, hogy a pápát tőle elidegenitsék. Egy alkalommal a pápa az előszobában sokáig várakoztatván őt, Michelangelo e miatt megneheztelvén az ajtónállóhoz fordult, s azt mondá neki: „ha ő szentsége kérdezősködni fog utánam, mondja meg neki, hogy elmentem máshová," s valósággal visszatért Florenczbe. A pápa rögtön gyors futárokat küldött utána, de sem hozzá intézett levelei, sem pedig a köztársasági kormányhoz küldött fenyegető brevek által nem sikerült őt visszatérésre birni. Elkezdett Florenczben dolgozni, s itt készité el a rajzokat a pisai háboru lefestésére, melly müve neki a rajzolók között az első helyet szerezte meg; és szándékát nyilvánitá Konstantinápolyba utazni, hová a nagyur őt egy, a főváros és Pera között emelendő hid épitésére hivta meg. Végre elhatározta Rómába visszatérni, hol II. Gyula saját szobrának elkészitésével s Bolognában leendő felállitásával bizta meg. Fönség, erő és rettenetesség jellemzé e szobrot, s ekként a pápa azt kérdé alkotójától „Áldást vagy átkot szór-e az?" A fellázadt bolognaiak darabokra törték, és esztei Alfonz ágyut öntetett belőle.

Mondják, hogy Bramante Michelangelót zavarba hozandó, rábirta II. Gyulát, hogy a IV. Sixtus kápolnájának boltozatát ő vele festetné ki, reméllvén, hogy a szokatlan fresco-müvészetben Rafaelt és másokat nem leszen képes megközeliteni. Hasztalan vonakodván, végre beleegyezett, de bezárkozott, senkit látni és senkiben megbizni nem akarván; „s nem csak a festékeket és a másféle szükséges eszközöket maga készité, de még a festékanyagokat is maga törte s keverte, nem bizván ezt segédjeire" (Varchi), s ha maga a pápa terhére vált látogatásával, vagy egy asztalt ejtett lábaihoz, vagy összeporolta, természetesen ugy, mintha mindez véletlenségből történt volna, s ha türelmetlenségében kérdé a pápa „Mikor leszen a munkával készen?" szárazon azt felelte „Amikor lehet." Husz hónap alatt elkészité ama remekmüvet, melly mindenkiben csodálatot, vetéltársaiban pedig gyülöletet ébresztett; a próféták és sibillák helyzetökben, ábrázatukban s redőzeteikben ihletett szellemekként tünnek elé, s a kivitel legnagyobb nehézségeivel szerencsésen megküzdve sikerült neki a teremtés szépségének s a patriarchalis élet jeleneteinek elevenséget kölcsönözni.

Hatvan éves volt, midőn III. Pál pápa tiz bibornoktól kisérve lakába ment, őt fölkérendő, hogy az emlitett kápolna homlokzatát festené ki. Elfogadta a megbizást, de leesvén az állványról s egyik lábát kitörvén, ujra csüggedés fogta el, s elhatározta, hogy meg fog halni; lebeszéltetvén azonban e szándékáról, nyolcz év alatt bevégezte hires Itéletét, lefestvén ama kápolnában az emberi nem törté-

nelmének két szélső pontját, a világ teremtését és végét. Miként Phidiás Homerből s kora költészeti hagyományaiból, ugy ő az emberi természetet nemesitendő, a szentirásból és Divina Commediából merite lelkesedést, de Dantenél a pokol görcsös vonaglásait örökös mosoly s a menny kimondhatlan gyönyörei váltják fel, Michelangelo ellenben a földöntuli s a természetfeletti dolgokat alárendeli a festészet anyagi követeléseinek, mindenütt csak meztelen alakokat tüntet fel s örökösen a boncztant állitja elötérbe, nem tartva szem előtt sem a szerénységet sem az illemet, s nem gondolván meg, hogy a müvészetben épen ugy mint a morálban vannak bizonyos határok, melylyeken tullépni tilos. És jó lesz megjegyezni, azoknak, kik IV. Pált fenhangon kárhoztatják [1]) azon tettért, hogy a Sixtus kápolna meztelen alakjait Daniele di Volterra festővel befedeté, miként maga Aretino megrótta ezen illetlenségeket [2]), mellyek azt tanusitják, hogy

---

[1]) Például Cicognara, ki ezen meztelen alakokat a tizenhatodik század *ártatlan együgyüségének* következményeiként tekinti. De hogy ezek már akkor is botránykozásra adtak alkalmat és pedig nemcsak a kislelküeknél, kitetszik egy azonkori kéziratból, mellyben a többek közt ez áll: „1549-ik év martius 19-én Bacio Bandinello leleplezte a Santa Maria del Fiore egyházban levő botrányos márvány alakokat, mellyek Ádámot és Évát ábrázolták; a mi miatt az egész város által kárhoztattatott, s vele a herczeg is, hogy megengedte, miszerint egy dómban illy szobrok az oltár elé helyeztessenek, mellyen a szentség tartatik. Ugyanazon hónapban a Santo Spirito templomban egy Pietá-t lepleztek le, mellyet egy florenczi küldött az érintett egyháznak, és azt mondák, hogy a botrányosságok feltalálójától, a nagy müvész de nem ájtatos Michelangelo Bonarruoto-tól származott. Ugy látszik, hogy a jelenkori festők és szobrászok hasonló lutheranusféle különczségeket utánzandók, a szentegyházak számára maholnap csak olly festményeket vagy szobrokat fognak készíteni, mellyek a hitet és ájtatosságot aláássák, de reménylem, hogy az Isten egykor szentjei által ledönteti az efféle bálványokat."

[2]) Ezen Gaye által idézett félig komoly s félig tréfás levél némileg különbözik attól, melly Aretino levelei között olvasható:

„Michelangelónak Rómában.

„Uram, látván ön Utolsó Itéleté-nek vázlatát, felismertem abban a Rafaeli kellemet, szépséget és lángelmét. Azonban én, ki szintén meg vagyok keresztelve, pirultam ama kárhozatos szabadosságon, melylyel élt ön a földi élet végpontját ábrázoló nagyszerü festményében, hol megoldatik rendeltetésünk, melly után minden józan keresztény áhitoz. Tehát azon, hirnevéről és eszélyességéről annyira nevezetes és csodálatra méltó Michelangelo ezen festményében épen olly vallástalanságot mint müvészi tökélyt akart a világ előtt felmutatni? Lehetséges-e hogy ön, ki isteni férfiunak akarván feltünni, nem vegyül az emberek közé, ezt tette légyen az Ur legelső templomában, Jézus első oltára felett, a világ legnagyobbszerü kápolnájában, hol az egyház főméltóságai, hol a tiszteletre méltó áldozá-

iszonyu mérvben át kellett lenni hatva a müvészetnek a pogány eszméktől, ha a különben olly nemes lélek is illy visszaéléseket engedhetett meg magának.

Nem követjük Buonarrotit müveiben, elég legyen azokról megjegyeznünk, hogy egészen eredetiek valának, semmiféle iskolai hagyományra nem fektetvék s mesterök egyéni jellegét hordák magukon. Ha való lenne, hogy Rafael tőle tanulta el utólsó nagyszerü s fesztelen modorát, ugy vele egészen az ellenkező történt mint Dantével, ki mesterének s kedvencz szerzőjének Virgilnek finomságait nem sajátitá el. Mig Ráfael, ha kétkedett saját lángelméjében, más müvészekhez alkalmazkodott s az eredeti kellemet akkor is megtartá müveiben, midőn ecsetének erőteljességével szinpadi hatásra czélozott, Buonarroti felforgatá a szép fogalmait, és bizonytalanokká s önkényesekké tette a müvészet határait. Néha ugy képzeltem magamnak e két nagy müvészt, mint akik a Vatikán két csodás müvére függesztik tekintetöket, egyik a torsora, másik Apollóra; Ráfael az utób-

---

rok, hol Krisztus helytartói katholikus szertartások és ájtatos imák között szemlélik és imádják az ő testét és vérét? Ha szabad lenne e tekintetben hasonlatossággal élnem, Nanna felett irt értekezésemre utalnék, s eléje tenném illedelmes óvatosságomat ön eszélytelen eljárásának, mert jóllehet maga a tárgy fajtalan, nemcsak hogy illedelmes szavakkal élek abban, de meg nem róható és tiszta szólásmódokat használok; és ön illy fönséges történetet ábrázoló festményében a szenteket minden földi s az angyalokat minden mennyei ékességtől megfosztottan mutatja be. Ime a pogányok istennőik meztelen szobrain legalább kezeikkel fedezik el azon részeket, mellyek botrányt okozhatnának, és egy keresztény többre becsülve a müvészetet mint a hitet, a vértanukat és szüzeket olly botrányos meztelenségben festi elénk, hogy egy kéjhölgy is kénytelen lenne behunyni szemeit azok előtt. Egy kéj-fürdőbe s nem a kereszténység főtemplomába illenének ön hasonló müvei, s csekélyebb vétek lenne, ha önmaga hitetlen lenne, mint az, hogy ekként másokban a hitet gyengiti. De már eddig is meg van büntetve ön vakmerősége, mert épen festményei csodálandó szépsége egyszersmind halála ön dicsőségének. Igyekezzék tehát ezt kiérdemelni azáltal, hogy a kárhozottak szeméremsértő meztelenségét a tüz lángjával, a szentekéit pedig a nap sugaraival fedje el, vagy kövesse a florenczi müvészek szemérmetességét, kik arany levelekkel fedik el azt szobraikon, noha közhelyeken s nem az Ur szentélyében állitják fel azokat... És miután nagyobb szükségünk van az áhitatra mint a festmények élethüségére, óhajtom, hogy Pál ő szentsége akként járjon el, mint a megboldogult Gergely, ki első jött a gondolatra, hogy Rómában a botrányos bálványokat láb alól eltétesse....

Velenczében 1565-ik év november havában.

Szolgája Aretino.

Salvator Rosa is kikel a sixtina kápolna meztelen alakai ellen.

bitól az emberinél magasabb szépség szabatos kifejezését, Michelangelo pedig az elsőtől a tagok erejét, az izmok kidomborodását s játékát sajátitá el, és pedig annyira, hogy a kifejezés, melly előbb az ábrázat vonásaiban öszpontosult, az egész alakon szétterjedt. Cselekvés és mozgás jellemzi Michelangelo müveit, sőt szinei is olly élénkek s árnyalatai olly élesek, mintha csak márványba lennének azok vésve. Ki a müvészet titkait s az anyagi nehézségek legyőzését keresi, bámulni fogja Michelangelo müveit; ki azonban az észszerüséget fürkészi, megrovandónak fogja találni minden szabályon és korláton tullépő képzelődését, ama tulzott nagyszerüséget és erőteljességet, melylyet minden müveiben, szentjeinél ugy mint ördögeinél egyiránt alkalmaz, s kénytelen lesz bevallani, hogy müvei bámulatra ragadhatják ugyan a szemlélőt, de szivét hidegen hagyják.

Az érzelmet megtestesiteni, nagyszerü eszmék kifejezésére kényszeriteni s az anyagot képzelődése alá akarta hajtani, nem gondolván meg, lehetséges-e az vagy sem; innét van, hogy számos megkezdett szobrát be nem végezé; másokon pedig olly határozott vágásokat tett, hogy a márványból kifogyott; a Mediciek sirján nyujtózó meztelen allegoricus alakok, felhevült képzeletének eme szülöttei, mindent inkább mint a Mediciek dicsőségét jelzik, s midőn Lorenzo di Pietro-t akará ábrázolni, elfeledé, hogy tulajdonképen családjának ez legnyomorultabb sarjadéka volt, és a név „Gondolat," mellyet e müvének adott, világosan tanusitja, hogy abban egy gondolattal kaczérkodott, s a boncztant eszméje szolgálatára kényszerité. Kezei között minden nagyszerüvé válik s müveiben a gondolat fönsége, az alakok s kivitel nagyszerüsége, a vázlatok magasztossága s pompája s a mellékes dolgok sokfélesége mélységgel s egyszerüséggel párosul. Természetes, hogy az elvontsággal való visszaélés hátrányára van a hibátlan szép iránti fogékonyságnak, de vajjon szabad-e az utánzók tulzásait a müvésznek róni fel? Mózesében épen nem tudom csodálni ama gyönyörü kart, sem gáncsolni ama szakált, ama hordári izmokat, vagy a történelemmel ellenkező öltözéket, s azt is mellőzöm, hogy annak több más szobor között s a mostanitól egészen különböző helyzetben kelle szerepelnie, de annyi bizonyos, hogy figyelembe véven azon ki nem fejezhető buskomolyságot s tiszteletet parancsoló tekintetet, melly arczán elömlik, az ókor szobrai között sem tudnék találni ollyat, melly vele a versenyt kiállaná.

Bramante.

Új tér nyilt számára az épitészetben. A tiszta izlés megujitói között már az előbbi korszakban megemlitettük Bramante dei Lazzari

d' Urbino-t (1444—1514?), s elészámláltuk a müveket, mellyeket Lombardiában létrehozott. Igen müvelt, versiró és rögtönző, tiszta, egyenes jellemü férfiu; szerette vetéltársait s lelkesité az uj tehetségeket, a többek közt Rafaelt is, első lépéseikben, mellyek azonkivül hogy legnehezebbek, egyszersmind legnagyobb befolyást gyakorolnak a müvész jövőjére. Müveit az antik s ujabbkori modor egyesitése jellemzi. A góth építészetből a függetlenséget, a merész és sugár emelkedést, a boltozatok építési mestersége vevé át, a classicusoktól pedig a szabályos diszitést, melly a helyett hogy elfátyolozná, még inkább feltünövé teszi az alakot, s az arányok helyes megválasztását, melly a legegyszerübb épületnek is hatást kölcsönöz. Rómába hivatván, itten az Adriana-féle nyaralónak s Campania régi építészeti maradványainak szemlélése által szigorubb izlésre tett szert, mint a minővel eddig birt, s egyszersmind azt eszközlék nála, hogy szokásos félénkségével és száraz modorával felhagyjon. Caraffa bibornok Nápolyban egy templomot épittetett általa, később pedig Rómában a della Pace kolostort, mellyet könnyedén s az építészeti szabályoktól függetlenül végzett be; ugyanis a tulságosan tágas oszloptávolokat kisebbitendő, a másodrendü oszlopok közé egy áloszlopot helyezett. Müvei közöl különösen kiemelik Rómában a Cancellaria palotáját s a San Pietro Montorio templomocskát, Todiban pedig a Consolazione egyházat, hol az oszlopfőknél s a diszitményekben inkább a változatossággal, mint az ugynevezett classikai egyhangusággal kaczérkodott. Serlio „a jó és igazi építészet feltalálójának s csillagának" nevezte öt, Michelangelót pedig „olly jeles építésznek a minő csak létezhetett az ókortól fogva a jelen ideig." Ekként jobban becsülhette volna a középkor példányképeit, s nem kellett volna a szentek alakjait allegoricus képekkel s eszményi fökkel helyettesitenie.

VI. Sándor meghagyásából egyéb munkákon kivül a Transtevere és a San Pietro féle szökőkutakat épité, de müvészete tetőpontját csak akkor érte el, midőn II. Gyula által nagyszerü tervei létesitésével bizatott meg.

Sz. Péter temploma.

A sz. Péter temploma egymaga a müvészet történelmét tárja elénk, mellynek, hiányai daczára, örökre nevezetes remekmüve marad. Eredetileg Constantin által épittetett a San Giovanni Laterano és San Paolo mintájára, s négyszögü előcsarnokával a legpompásabb ókori bazilikákat juttatta eszünkbe; belsejében öt hajó volt, de csak középső oszlopain nyugodott egy főgerenda. A téglafalak hat-nyolcz arasz

szélesek valának, a kövezet kerek és négyszögü különféle nagyságu és szinezetü márvány-lapokból állott; az ablakok üvegei szinesek, rámái pedig bronzból valának; a számos ajtók között a főajtó bronz szárnyakkal volt ellátva, mellyek valószinüleg valamellyik pogány templomból helyeztettek át ide. Később több változásokon ment keresztül s majd oltárok és különféle alaku s rendeltetésü emlékek, majd pedig imaházak, sekrestyék, könyvtár, kolostorok és sirboltok kapcsoltattak hozzá, mellyek a kor izlése s a müvészet fejlődése szerint más más modorban lévén épitve egymástól nagyon elütöttek, annyival is inkább, minthogy ezen módositások a IV. században kezdettek meg, midőn Proba férjének Probus Aniciusnak, a praetorium praefectusának abban egy templomocskát épittetett, s egészen Leon Battista Alberti koráig folytattattak. Ugyanez állott a festményeket s mozaikokat illetőleg is, és pedig ugy a templom bensejében, mint homlokzatán, mellynek csucsán egy márvány kereszt emelkedett, az ülő Üdvözitővel lábainál, kinek jobbján a Boldogságos Szüz, balján sz. Péter volt látható, kissé lejebb IX. Gergely térdelve, végre négy oldalán a négy jelképes állat.

Három magasztos gondolkozásu pápa tüzte ki czélul e templomot ujból felépiteni és pedig olly nagyszerüen, hogy az a világ urai által emelt müvek mindegyikét elhomályositaná. V. Miklós olly nagyra tervezé épittetni a Vaticánt, hogy a bibornokok mindannyian ott lakhatnának s a pápát egy állandó egyházi zsinatként folytonosan környeznék; itt lettek volna a curia összes hivatalai, továbbá a conclave számára egy nagyszerü helyiség, nagyszerü terem a koronázásra, pompás lakosztályok a Rómában megforduló fejedelmek számára; a halom egészen be lett volna épitve, s a várossal tágas, boltozatos folyosók által leendett összekötve, az egészet pedig kertek, szökőkutak, kápolnák s könyvtárak veendettek körül. De a halál meghiusitá a Nicolo Rosellini által e czélra benyujtott terv kivitelét; a Leon Battista által készitett templom-tervet pedig csakis Bonanni leirása után ismerjük.

Midőn a II. Gyula számára épitendő sirbolthelyisége jött szóba, Michelangelo azt javaslá, hogy a Rosellini által tervezett templomkar a régi vatikáni bazilika felső részében épittessék fel, s azt mondá, hogy az százezer scudónál nem fog többe kerülni. Kétszázezer, ha kell, felelé II. Gyula, s evvel hozzá akartak látni a dologhoz. Minthogy azonban egyik gondolat a másikat szüli, ezen pápában, ki előtt mi sem tünt fel lehetetlennek, vágy keletkezett sz. Péter templomának ujból leendő felépitésére, már csak azért is, hogy ekként a nagy

müvészeknek foglalkozást szerezzen. A versenyzők közöl Bramante nyerte el a pálmát, tervrajzai azonban elvesztek s csupán az maradt fön belöle, mellyet Rafael följegyzett és Serlio közrebocsátott. Szerinte a templom eleje egy hármas oszlopsor által képzett csarnok leendett, belseje pedig három félkör által ábrázolt latin kereszt, közepén az óriás kupolával.

Az ő érdeme tehát e nagyszerü terv, jóllehet egész összegében az végre nem hajtatott. Ezen tökéletes egység, ugyszintén az alakok és részek összhangzata a valódinál nagyobbszerünek tüntette volna fel sz. Péter templomát, holott most épen az ellenkező áll. Alig fogott a nagy müvész munkájához, a nagy repedésekben már is mutatkoztak a sietség következményei; a támaszok pedig, mellyekkel Michelangelo a gyenge oszlopokat erősbiteni kényszerült, megváltoztatták az épület eredeti alakját. Meghalván II. Gyula és Bramante, nem különben Sangallo, frà Giocondo és Rafael, kiket X. Leo az épitkezés vezetésével időnként megbizott, Antonio Picconi és Baldassare Peruzzi folytatták azt.

Az utóbbi Volterrában született (1481—1536) s egy florenczi menekült fia volt, ki öt mint gyermeket nagy szegénységben hagyta hátra maga után. A müvészet, mellyhez annyira vonzódott, egyszersmind kenyérkereseti módja volt, s előbb festmények másolásával foglalkozott, csak midőn némi jólétre vergődött, dolgozott eredeti müveken. Egy ideig egy festővel a Vaticánban dolgozott, de elhalván a pápa, elküldetett. A fresco-festészetben csakhamar nagy tekintélyt szerze magának és Cesare da Sesto-val együtt dolgozott. Agostino Chigi da Siena hathatósan buzditotta pályáján s egyszersmind a tanulmányai folytatására szükséges kényelmet is biztositá számára; minek következtében az épitészeti s a szinházi tájképek festészetére adta magát, s valamint a Giuliano de' Medici által rendezett ünnepélyek ugy a Bibiena C a l a n d r á-ja számára készitett festményeiben rendkivüli ügyességet fejtett ki. Egész életében szerencsétlen lévén, most azon uj szerencsétlenség érte, hogy mindezen munkái elvesztek, azonban némi fogalmat ad azokról a Farnese-féle képtár, mellyet olly müvészettel festett ki, hogy Tizián is dombormüveknek hitte a festményeket. Maga ezen csinos palota, mellyről Vasari azt mondja hogy nem épült, de szülemlett, az ő müve. Bolognában szent Petronius templomára két tervet készitett, az egyiket góth, a másikat ujabb modorban, az épület előbbi szerkezetéhez alkalmazván azokat, de nem létesittettek.

Róma kiraboltatása alkalmával elfogatván, a legkimélytelenebb

bánásmódban részesittetett s ezenfelül arra kényszerittetett, hogy a megöletett Bourbon connetable arczképét vegye le; megszabadulván Sienába szökött, de ismét elfogatván kiraboltatott s jóformán meztelenül jutott el oda. Itten épitkezéssel foglalkozott, az erődítéseket vezette, s vonakodott VII. Kelement Florencz ostromában támogatni, később azonban kibékülvén vele, tőle és másoktól számos épitkezési megbizásokat kapott; ekkor épité legjelesebb müvét, a Massimi palotát, de mielőtt azt egészen bevégezhette volna, elhalt. Mindig szegényül élt s mint sz. Péter temploma épitészének is csak kétszáz ötven scudo fizetése volt; a gazdagok dicsérték, de nem segélyezték, s csak halálos ágyán kinálták meg gazdag ajándékokkal.

Sangallo a Vaticánra egy tervet készitett, melly a régi Róma valamennyi épületeit magában foglalta volna s mellynek bevégzése ki tudja minő hosszu időt vett volna igénybe. A Peruzzi tervét Serlio őrizte meg számunkra; ez egy görög kereszt négy félkörrel a végpontokon, mellyek felett négy torony emelkedendett, ezek között lett volna a sekrestye; mindegyik félkörből egyegy ajtó nyilt volna az ég négy tája felé s a szem mindegyik oldalról az oltárba ütközött volna, melly közepén s a kupola alatt leendett. Szép és öszhangzatos terv volt ez, de hiányzott belőle a merészség és élénkség, melly tulajdonokkal Peruzzi nem birt, ki alkalmasabb volt kisebb paloták és homlokzatok épitésére, mint illy nagyszerü müvek létesitésére.

III. Pál elhatározván folytatni az épitkezést, 1546-ban Michelangelót bizta meg annak vezetésével, ki életének utólsó tizenhét évét abban töltötte el. Az épitészet nem volt uj tér előtte; még csak negyven éves volt, midőn a San Lorenzo, a Mediciek temetkezési kápolnájának tervét készité, mellynek tömege sok fenséget mutatott, ámbár egyes részei tul merészek és szárazak valának; ő készité a Laurenziana könyvtár tervét, is mellynél keze sok tekintetek által volt megkötve; a Farnese palotát, mellynek tervét Sangallo készité, olly gyönyörü koronázó párkánynyal látta el, hogy az szépség tekintetében csak a florenczi Cronicá-nak engedett. IV. Pius a Diocletián féle fürdők helyén egy templom épitésével bizván meg, olly tisztelettel használta föl a régi maradványokat, minőt a későbbi épitészek e templom irányában sem tudtak tanusitani. A Capitoliumot megujitá s Mark Aurél lovagszobrát a várterén fölállitá, később a Senatorok palotájának épitéséhez fogott, mellyet azután Giacomo della Porta és Rinaldi szerencsétlen változtatásokkal végeztek be. Itt találta fel a jóniai csigaszerü oszlopfőt, az eredetiség utáni vágytól ösztönöztetve, melly öt gyakran szükségtelen és okadatolatlan ujitások felé

vonzotta. Igy keletkezett pl. a Pia kapu, eme szerencsétlen vegyüléke a classikai és uj modornak, mellynek utánzása később annyi különczséget hozott létre. Azt azonban meg kell vallani, hogy a colossalis épitési modort ő támasztá fel halottaiból, s minden épületeiben egység uralkodott.

Hetvenkét éves korában, midőn mások már csak tengenek, s az elme egyedül a multak emlékével táplálkozik, sz. Péter temploma befedésére vállalkozott. Kora s még inkább jelleme megóvta őt attól, hogy ugy gondolkozzék mint mások, kik a munka huzás halasztásával akarják vállalatukat örökiteni, sőt a neki ajánlott hatszáz zecchinót sem fogadta el, s mig Sangallónak egy rendkivül bonyolodott mintája ötezer száz nyolczvannégy scudóba került, ő a magáét tizenöt nap alatt huszonöt scudóból állitá ki, mellőzvén a költséges részleteket s ezáltal öregbitvén a fönséget, nagyságot és könnyüséget. Az elsőséget a görög keresztnek adta s mind külsején mind bensejében a corinthi stylt tartá meg a lehető legnagyobb egységgel. A pápa felhatalmazta, hogy a részletekben változtatásokat tehessen, föltévén hogy a minta megmásittatni nem fog. Minden ármányt legyőzve s a rágalmazókat megvetéssel hallgatásra kényszeritve, az épület minden részén egyenlő buzgalommal dolgozott. A kupolának az épület fő részét kelle képeznie s a kereszt négy szárnyával szemközt emelkednie; a nagyszerü oszlopzat, mellyre az egész épületet fekteté, világosan mutatá, milly nagyszerü leendett a homlokzat, ha azt utódai el nem rontják.

Ezen munkái közepett kilenczven éves korában elhalt, „lelkét az Isten kezébe ajánlván, testét a földnek s vagyonát legközelebbi rokonainak hagyományozván.“ Kétségen kivül egyike volt a legnemesebb és emelkedettebb jellemeknek; versenytársai fondorkodásai által zaklattatván, elégnek tartá nekik azt felelni „ki gyengékkel viaskodik, soha nem győzhet.“ A sok jótétemények, mellyekben a Mediciek részesitették, épen nem akadályozák őt, hogy zsarnokságuk iránt utálattal viseltessék, és védte az ostrom alá vett Florenczet, de mielőtt ez elesett volna, Velenczébe utazott, a mi vétkéül rovatott fel. Visszatérvén s VII. Kelemen ismét kegyelmébe fogadván, hazája elnyomóit szolgálta, de az Éj szobrára mégis fölirta: „Jó hogy alszik, legalább nem látja a nagy nyomort és gyalázatot.“ Levelei mély erkölcsi és vallásos érzelmeket lehelnek; életmódjában rendkivül szigoru és mérsékelt, és épen azért megvesztegethetlen vala; környezőit felette szerette s hü szolgájának halála annyira bántá, mintha

gyermekét vesztette volna el [1]). Vittoria Colonnát tiszta szerelemmel szerette, s halálakor a fájdalom minden költészetét átérezte [2]). Érdemeinek tudata majdnem gőgössé tette őt, s mégis időnként mély bizalmatlanság fogta el, amidőn rendesen kivonatokat készite Dante Divina Comediájából, s az isteni irgalomért esedezett, s azt hitte magáról, hogy nem képes a valódi müvészetig felemelkedni, épen akkor midőn a dicsőség borostyán-koszoruival árasztá el s biztositá számára az utókor csodálatát.

Olly fényes s mondhatni páratlan remekmüvek mestere lévén s a szépmüvészet valamennyi ágait egymagában egyesitvén, s tulélvén mindazokat, kik korában nevezetességre vergődtek, nem csoda, ha száza da nem annyira halandónak mint inkább Isten angyalának tekinté. Ha ezekhez veszszük lángelméje hatalmát, melly magához ragadott mindenkit, ki hozzá közeledett, feddhetlen és hazafiui nemes jellemét, nyiltságát tanaiban és itéleteiben, s azon körülményt, hogy a müvészet két központjában, Rómában és Florenczben, örök időkön át utánzásra méltó mintákat alkotott, könnyen megérthetjük a lelkesedést, mellyet neve támasztott, s mellyet még inkább növeltek a müvészet magasztalói, jobbára a florenczi irók, s utódai, kik mesterök nevére akarák alapitani növekedő dicsőségöket. Mindemellett maga is elismerte, hogy örvény szélén állott, s utánzóira gondolva azt mondá a Sixtus kápolnáról: „Hányat fog e müvem tévutra vezetni!“ A rosz utánzása, miként azt Guicciardini is állitá (ámbár más szempontból), mindig meghaladja a példányképet, ellen-

---

[1]) Vasari-nak igy ir: „Én nem tudok jól irni, mindazáltal hogy levelére válaszoljak, mégis irok valamit. Ön tudja hogyan halt meg Urbino, kiben Isten különös kegyelmet tanusita irántam, noha más részről halála rendkivül megszomoritott. E kegyelem pedig abban állott, hogy mig élt, engemet is éltetett, s halálával meghalni tanitott, ugy hogy most már nemcsak hogy nem félek a haláltól, sőt inkább óhajtom azt. Huszonhét esztendeig volt mellettem s mindig jó és hü szolga volt; és most, midőn őt gazdaggá tettem s öregségem támasza és vigasza leendett, szakadt el tőlem, s e tekintetben nem is maradt más remény számomra, mint hogy őt a paradicsomban viszont látandom. Ennek zálogául tekintem az ő boldog kimulását, őt ugyanis nem annyira a halál mint azon körülmény busitá, hogy engem e csalárd világban annyi bajok között itt kelle hagynia, jóllehet jobb részem vele együtt elment, s csakis végtelen nyomor maradt itten osztályrészemül. Magamat ajánlva stb.“

[2]) Annyira szerette őt, hogy egykor, mint emlékezem, azt mondá előttem, miként egyedül csak azt bánja, hogy midőn őt e világból elköltözni látta, nem csókolta meg homlokát vagy arczát, ugy miként megcsókolá kezeit. **Condivi**, *Vita di Michelangelo.*

kezőleg a jó utánzása mindig hátrább áll annál. Valóban a két nagy müvészt, kiket imént említénk, nagy sereg követte, némellyek Rafael finomságát, mások Michelangelo nagyszerüségét választák példányképül, mások végre saját belátásuk szerint egészen uj irányt tüztek ki magoknak.

Rafael egynémelly növendékeiről már előbb szólottunk. Legnevezetesebb volt ezek között Bartolomeo szerzetes, ki különösen alakjainak kedvessége által tünt ki, mellyre mestere baráti szeretete s még inkább saját vallásos érzülete tanitá. Ez utóbbi megóvta őt attól, hogy müveit a kor követelte s az érzékiséget csiklándoztató találmányaival elrutitsa; különben Florencz müvészei között kitünő helyet foglal el. Vetéltársai által avval gunyoltatván, hogy nagyobbszerü müvek alkotására képtelen s a boncztanban járatlan, e rágalmakra San Marco és San Sebastiano festményeivel fényesen megfelelt. Hivek maradtak a keresztény müvészethez: a vésnök Baldini, Savonarola követője, ki nem volt ugyan első rangu müvész, de feddhetlen irányu minden müvében; Gianantonio Sogliani, ki szentjeinek ábrázatán az erény szeretetét, a gonoszokén pedig a bünt tükrözteté vissza; Lorenzo di Credi szeplőtlen, nyilt s kedves buskomoly képei által tünt ki; Rodolfo Ghirlandajo, Bartolomeo tanitványa, kinek Pistojá-ban a San Pietro templomában lévő Madonnája s San Zanobi két csodája, mellyek a nagyherczegi képtárban láthatók, valódi áhitatot lehelnek. Különösen szeretett egy Michele nevü festészt, ki vele Florencz több templomában dolgozott s róla di Rodolfónak nevezetett el.

Florencz e korban gazdag volt kitünő festőkben. Pier di Cosimo, a természet különcz bámulója, nem engedte, hogy az ember azon valamit javitson, s boszankodott, ha konyhakertjében valaki a fákat s növényeket megnyeste s a dudvákat kitépte; az étkezésben rendes időt nem tartott s kedve telt a kietlen helyeken való kalandozásban s a felhők festői csoportozatának szemlélésében, s ezt müveiben örömmel utánozta. Mariotto Albertinelli, Savonarola ellensége, minthogy a Mediciek hive volt, nem igen választá meg példányképeit, s mértékletlenségének áldozatja lett. Andrea Vannucchi del Sarto (1488—1530) Lionardo Vinci különösen pedig Bartolomeo müveit tanulmányozá, s kivált a Boldogságos Szüzet és a Szent családot ábrázoló festményeiben ennek modorához alkalmazkodott; olajfestményei között Madonnája, frescói között pedig a Sarcz legjelesebb müve. Keresztelő sz. Jánost ábrázoló s Florenczben a del Scalzo-ban levő festménye szüzies tisztasággal és könnyedséggel van kivive; az ala-

kok rendezése egyszerü, állásaik biztosak, s angyalait és csecsemőit valódi gyönyör szemlélni. Később az Annunziata udvarában 1510-ik évben Filippo Benizzi történetének ábrázolatát kezdé meg, melly müvén minden kellemei daczára nagyon észrevehető az egyhanguság s a hanyagsággal rokon könnyüdség, s jóllehet hiba nélküli Andrásnak (Andrea senz' errori) neveztetett, nem birt a nagy gondolatok és erőteljes gruppirozás költészetével. Ferencz által Francziaországba hivatván, ottan több müvet hozott létre; később ugyancsak a király által festmények vásárlása végett Olaszországba küldetvén, az e czélra átvett pénzösszeget bizonyos Lucrezia del Fede iránti szenvedélyes szerelmétől megvakitva elidegenitette, melly aljas tette feletti szégyenérzetében elvonult a világtól, s nem sokára elhalt negyvenkét éves korában, elhagyatva még Lucreziájától is. Midőn az 1529-ki ostrom következtében az ellenség által Florencz külvárosai leromboltatni rendeltettek, a katonák a San Salvi kolostorban nem merészelték romboló eszközeikkel illetni a falat, mellyre Andrea az Utolsó Vacsorát festé.

Barátjai és segédei voltak Franciabigio és Puligo; tanitványai közől azonban csak Jacopo Carducci másként Pontormo emelkedett jelentőségre. Ez meglátván Dürer rézbe szivatott festményeit, ennek modora, később pedig Michelangelo iránya felé hajlott, s ekként folytonosan ingadozván, müvei elveszték önálló jellegöket, de másokét a csalódásig hiven utánozta.

Luca Signorelli előbb az umbriai iskola hagyományaihoz ragaszkodott, később különféle irányban kisérlé meg erejét, és nagy szorgalommal tanulmányozta a boncztant, miként azt Orvieto-ban levő Utolsó Itélete fényesen tanusitja. Daniele Ricciarelli kitünő festésznek bizonyitá be magát Jézusnak a keresztről való levételét ábrázoló s a Trinità de' Monti-ban létező müvével, melly egyik Róma három legnevezetesebb festménye közől; kitünő még a florenczi képtárban levő s az apró szentek meggyilkoltatását ábrázoló müve is. Taddeo Zuccari s még inkább testvére Federico Rafael modorában sokat dolgozott a Farnese palotákban, Rómában s Caprarolá-ban, később pedig az Escuriale-ben; de mennyire kellett a müvészetnek hanyatlania, ha illy férfiak valának fölhiva az emlitett nagy müvészek helyeit pótolni.

Egy adoma, minőkkel az akkori müvészet történelme felette bővelkedik, beszéli, hogy Michelangelo Rafaellel elmés találmányait s összhangzatos szinezését illetőleg vetélkedni akarván, vázlatait Sebastiano del Piombo-val (1485—1547), Giorgione utánzójával szi-

nezteté, ki az illyes munkálatokban nagy ügyességet és szorgalmat tanusitott. Ekként a Lázár feltámasztása párvonalba tétetett az Ur szine változásával, és ezen körülmény Sebastianot olly felfuvalkodottá tevé, hogy magát Michelangelóval és Rafaellel egy sorba kivánta állittatni; midőn azonban egykor Tizián az ő kiséretében a vaticáni festményeket szemle alá venné s meglátná a javitásokat, melylyeket a Róma bevételekor okozott károk tettek szükségessé, igy kiáltott fel: „Ki volt azon önhitt és tudatlan férfiu, ki ezen alakokat eltorzitá?“ Sebastiano volt.

Vinci.

Egy másik iskolát a florenczi Lionardo da Vinci (1452—1519) Verocchio tanitványa alapitott, ki festész, szobrász, költő, zenész, mérnök s épitész létére egyszersmind mélyebb gondolkozásu s általában nagyobb férfia vala századának, mint azt kora gyanitá. Lodovico Moro, kit „lantja nagy mértékben gyönyörködtetett“ Milanóba hivta őt „hogy lantját itten pengetné, és Lionardo magával vivé ide hangszerét, mellyet sajátkezüleg készitett, s melly nagyobb részint ezüstből állott s különcz és uj müdarab vala.“ De itt csakhamar felismerték, hogy a zenészetnél fontosabb dolgokra is alkalmatos, azért erőmütani és vizmérési munkálatokra alkalmaztatott; de „ugy látszott mintha reszketne valahányszor csak festéshez fogott, és azért soha nem végezte be azt, mibe bele kezdett, s olly magas fogalmat táplált a müvészet nagyságáról, hogy mindig hibákat fedezett fel azon festményekben, mellyeket mások csodamüveknek tekintettek“ (**Lomazzo**). Francesco Sforza lovag-szobrának mintáján tizenhat évig dolgozott, de a XII. Lajossal berontott gascognok nyillövészetök alkalmával czéllapul használták fel azt. Milanóban a Santa Maria delle Grazie domonkosrendü kolostor éttermében rendkivüli figyelemmel az Utólsó Vacsorát festé le [1]), melly müvében félretévén a szentség és istenség anyagi ismertető jeleit s az apostolok hagyományos jelképeit, azt akará, hogy festményének mindegyik személye

---

[1]) Nem tudom, honnét vette Roscoe azon helytelen állitását, hogy Lionardo be nem végezte légyen Utolsó Vacsoráját, és hogy „az által, miként csak egyszerü vonásokkal vázolta festménye fő személyiségének fejét, nyiltan bevallotta képtelenségét, és számunkra nem marad egyéb hátra, mint sajnálkoznunk a müvész bátortalansága, vagy a müvészet tehetetlensége felett.“ *X. Leo élete*, II. fej. Annak, ki nem látta ama festményt, elég legyen idéznünk Federico Borromeo bibornokot, ki az 1625-ben megjelent *Musaeumban* rendkivül dicséri ama főt: *Salvatoris os altum animi maerorem indicat, qui gravissima moderatione occultatus atque suppressus intelligitur.*

csupán tekintetéből s az Üdvözitő hatályos szavai által támasztott érzelmekből ismertessék fel. Nagyon kár, hogy a mü hátrányos helyeztetése mellett még nem is fresco de olajfestés, 's igy ma csupán elhalványodott maradványait szemlélhetjük.

Lodovico Moro bukása után Lionardo visszatért Florenczbe, s négy évig dolgozott hires Madonnáján, mellyet Ferencz franczia király négyezer scudón vett meg, azután mintaképet készite az anghiari csatát ábrázolandó müvéhez, mellyet Michelangelóval versenyzendő evvel egyidejüleg kelle elkészitenie, de ez egy összecsoportosulás alkalmával az irigyek vagy a mü bámulói által, mindegyik magához akarván azt ragadni, széttépetett. Lionardo ekkor ötvenkéttéves volt, s kielégithetetlen s ezenkivül munkáiban igen lassu lévén, nem volt képes magát a Michelangelisták mellett föntartani, miután ezek rendkivül gyorsan dolgoztak, azért örömest elfogadta Ferencz meghivását s Francziaországba költözött, itt azonban egyetlen egy munkáját sem végezheté be.

Nagy müvész s erős és tiszta jellemü férfiu volt; tanitványait örömest segité; madarakat vett, hogy szabadságuk visszaadásán gyönyörködhessék; azoknak, kik festményeivel nem valának megelégedve, visszaadta a kialkudott árt. Kedve telt barátait különcz találmányaival meglepni: igy pl. a levegőt majd jó illattal majd büzzel tölté meg, majd a magával hordott állatbelet fuvó segélyével titkon levegővel megtöltvén, avval a jelenlevőket váratlanul körülvevé, majd végre mechanikus madárkákat repitett föl: mind olly mulatságok, mellyek arról tanuskodnak, hogy olly elmének vala birtokában, melly szükségét érezte annak, hogy valamit teremtsen.

Igen sokat irt, de egy bevégzett munkát sem hagyott hátra; azok, mellyek neve alatt jelentek meg, kivonatok vagy férczmüvek munkáiból, de különféle tárgyu kéziratai óriási tehetségről tanuskodnak. A festészetről irt egyik értekezése egyike a müvészet alapelveiről legelőbb megjelent munkáknak. A tapaszta lat és észlelet szükségességét még Baco előtt megállapitá. „Az erőmütan — mondá ő — a mathematikai tudományok paradicsoma, mert csak ennek segélyével juthat az ember a mathematikai tudományok gyümölcséhez"; azért számos gépeket készite majd müvészeti majd pedig házi czélokra, s mindegyiknél a mértant alkalmazta; ismerte az emeltyü erejének elméletét, s az ujabb korban első volt, ki a szilárd testek sulypontjával s ennek a mozgásban vagy nyugvásban levő testekre való befolyásával foglalkozott; figyelemmel kisérte a surlódást s e czélra elmés módokat állita fel, mellyek később Amontons által tökéletesitettek;

lehetlennek nyilvánitotta az örök mozdonyt s a kör négyszögüsitését; feltalált egy erőmérőt (dynamometer) és az esetleges gyorsaság elméletét számos esetre alkalmazá; már Copernik előtt állitá a föld mozgását és ennek forgásából kimagyarázta a sulyos testeknek összetett mozgással való esését. Tudta, hogy az egyenlő magasságu lejtős sikon való esésnél az idő arányban áll a lejtő hosszuságával, s hogy valamelly test hamarabb lejut a kör ivén mint annak a hurján, és hogy az a lejtős sikon való esése alkalmával épen olly gyorsasággal pattan vissza, mintha ugyanazon magasságból függőlegesen esett volna; gyakran ismétlé, hogy a testek mozgásuk irányában birnak sulylyal, s hogy a suly, vagy mint ma mondanók, az erő a gyorsasággal arányosan növekedik. Irt az erőditésekről, s első volt, ki a hydrostaticá-ban a hullámok és áramok elméletének alapkövét letevé; ismerte a gőz erejét és azt ágyukra szándékozott alkalmazni. Az ő gondolata volt az Arno csatornázása, Florencztől Pisáig, mellyet két századdal később Vincenzo Viviani csakugyan létesitett. Tanitá a földek öntözését, vagy legalább szabatosan leirta azt, s kifejté annak elméletét; a vizek mozgását illetőleg Castelli-t egy századdal megelőzte. A láttanban a sötét kamrát Portá-nál előbb irta le, s Maurolico-nál korábban adta a szögletes nyiláson át keletkező napkép magyarázatát; tanitá a légtávlatot, a szines árnyékok természetét, a szivárvány mozgásait, a látási benyomás hatásait, mellyek Vitellion előtt ismeretlenek maradtak. Tudta, hogy azon helyeket, hol kagylólerakodások találtatnak, egykor tengernek kelle boritania, és nemcsak hogy uszadék-földnek állitja ezen helyiségek rétegeit, de ugy látszik, hogy egyszersmind a száraz föld emelkedésére is czéloz. A hold meg nem világitott felének látható homályosságát a föld visszaverődéséből magyarázza, mint azt sokkal később Mästlin állitotta [1]). Megérté, hogy a lélekzésre alkalmas levegőnek a lángot táplálnia kell [2]). Azt, hogy a vizek az egyenlitő alatt magasabban állanak mint a sarkoknál, a nap erejének tulajdonitá, „hogy igy a tökéletes gömbölyüség helyreállittassék," ami magában tévedés ugyan, de arról tanuskodik, hogy a tengelyek egyenlőtlenségét ismerte.

A fürkésző tudományos munkákat illetőleg azon tanácsot adja, hogy az ember annyi ismeretet igyekezzék szerezni, amennyit képes,

---

[1]) Kepler *Astronomia, pars optica.* (1604).

[2]) Azt észlelte, hogy ha a lámpa bele hosszában át lenne lyukasztva, a világosság szine egyenlő lenne (**Montucla**, III. 564). Eszerint tehát megelőzte volna Argand-t.

ugy mindazonáltal, hogy az igazságokat válogassa ki a sok hamis és haszontalan dolgokból. Szerinte a tapasztalat a természet tolmácsa, s nem is csalódik az soha, de igen itéletünk, ha olly következtetéseket követel attól, minőket adni nem képes, azért tanácsot kell tőle kérni s módjait addig változtatni, mignem belőle általános következtetéseket vonhatunk. Azon tudományok, mellyekre a mathesis egyik része sem alkalmazható, bizonyossággal nem birnak. Azok, kik nem a tényekhez, de a szerzőkhöz ragaszkodnak, a természetnek nem fiai de unokái, miután egyedül ez a valódi tehetségek tanitómestere. Jóllehet az okoskodással kezdi s tapasztalással végzi, nekünk ellenkező uton kell haladnunk, t. i. először tapasztalatra hivatkozni s azután mutatni meg, miért kénytelenek a testek illy módon működni.

Ezekből kitünik, hogy Lionardo da Vinci a tudomány és bölcselet ujjáalkotói közé sorozandó; fájdalom! hogy sokoldalu foglalkozásai hátráltatták számos nagy fontosságu találmányainak bevégzésében és nyilvánosságra való hozásában. A festészet terén egy iskolához sem számithatjuk őt; a boncztan szabatosabb elméletei tőle származtak, világos tekintete mélyen behatott a körrajz törvényeibe; kortársait a rajzok tökélyét s a vonalak és formák határozottságát illetőleg jóval felülmulta, s példája és tanai által a lombardi iskolát alakitá.

Lombardi iskola.

Ezen iskolából, mellyet Vincenzo Foppa alapitott, igen jó müvészek származtak, mint pl. a két Civerchi, Bernardo Zenale és a treviglioi Buttinoni, kiknek alkalmuk volt Bramante példáját hasznukra forditani. Ezek nyomain haladt Bartolomeo Suardi, másként Bramantino, ki különösen a perspectivben tünt ki s Rómában is dolgozott. Mindezeket felülmulta Ambrogio da Fossano, másként Borgognone, kinek életéről mit sem tudunk s csupán néhány szüzies áhitatot lehelő festményéről ismerjük. Az ő müve a Certosa homlokzata Páviában.

A Lodovico Moro által alapitott s Lionardo da Vinci által igazgatott festészeti akademiából jeles müvészek kerültek ki, minők valának pl. Francesco Melzi s kedvencze Andrea Salai, Gianantonio Boltraffio s hogy mást ne is emlitsünk Cesare da Sesto és Bernardino Luini. Nem lévén történészeik mint a toscánaiaknak, a külföld előtt ismeretlenek maradtak, mindazáltal Luini (1528?) frescoi, mellyekkel Lombardiában gyakran találkozhatunk, a legjobbak közé számithatók, s vászonfestményei néha az idegenek által Lionardo da Vinci müveinek tartattak. Krisztus keresztre feszitését ábrázoló s Luga-

nóban levő festménye valódi költői mü, számos alakjai különféle s az egyéniséghez alkalmazott helyzettel, ruházattal s érzelmekkel vagynak eléállitva, s a háttérben látható fők büvös tekintetökkel mintegy a szemlélő feleletére várakoznak, mit müvészeink Lionardotól sajátitottak el. Számos Madonnái nem olly szépek mint a nagyobb müvészekéi, de mindannyian szüzies szemérmet lehelnek. Ugy látszik, hogy hirneves kortársai müveit nem igen látta; dolgozatai felette silányul jutalmaztattak.

Cesare da Sesto (–1524) Rafael segédje volt, ki, mint némelylyek tudni akarják, azt mondotta volna neki: „Nem birom fölfogni, honnét van az, hogy illy jó barátok lévén, olly kevés figyelmet tanusitunk egymás iránt.“ Az ember alig tud eltelni azon festményei szemlélésével, mellyeken nagy müvésznek akart feltünni. Kedvencze Bernazzano jeles tájfestő volt s mestere müveinek hátterét gyakran ő készité. Midőn Antonio Salaino San Celso sekrestyéjében levő festményét, melly Lionardo vázlata után készült, leleplezte, az egész Milano csodálására sietett.

Gaudenzio Ferrari da Valdugia (1481—1550) előbb Girolamo Giovenone iskolájában Vercelliben képeztetett, később Rafael segédje lett s Vincit nagy szorgalommal tanulmányozá; az antik iskolának nem nagy kedvelője volt s inkább az ujak egyike vagy másika után indult; eszméi mindazáltal nagyszerüek valának, alakjainak uj helyzeteket adott, szinezése élénkebb mint más milanóiaké s különösen arczkifejezés által akart hatni. Lomazzo őt a hét leghiresebb festők közé teszi. Követői valának a többek közt Andrea Solaro szorgalmas és jó szinező; a vercelli-i Bernardino Lanini, gyöngébb a rajzban és a chiaroscuro festésben, de jó compositor mint az a San Nazzaro melletti Santa Caterinában látható. Marco d' Oggiono vászonfestményeken kivül fresco müveken is dolgozott, s csak kevesen multák őt felül festményei kifejezéseit s kiviteli ügyességét illetőleg.

Ezen festőkkel egy rangba sorozható néhány jeles szobrász vagy inkább diszitő, s maga Vasari, ki a florenczieк iránt nagy részrehajlást tanusit, megvallja, hogy valódi gyönyörüség szemlélni Bambaja, Solaro, Agrato, Gaudenzio, Cesare da Sesto, Marco d' Oggiono s Luini müveit, kik „sokra vihették volna, ha tanulmányaikat olly példányképek szemlélése mellett végezhetik, minők Rómában találtatnak; azért igen helyesen cselekedett Leon Leoni, hogy annyi antik müvet és mintákat szállitott oda.“ Ezen Leon Leoni Arezzo-ból való volt s mint szobrász és érczöntő Flandriában sokat dolgozott; a milanói dom részére Michelangelónak általa némileg módositott terv-

rajza után Medeghino siremlékét önté, maga számára pedig egy palotát épitett nagyszerü karyatideken nyugvó homlokzattal, mellyet azután különféle classicus gipsz alakokkal diszitett fel.

Több kőmives- és kőfaragóból, kik leginkább a luganói és comói tó mellékéről jöttek ide, jeles épitészek és szobrászok váltak, s a lombardiai székesegyházak olly müvészeknek köszönik létöket, kik épen nem vagy csak ritkán emlegettetnek. Illyen pl. a comói dom, melly elragadó csinossággal van épitve, ez nagyobb részt a Rodari di Maroggia testvérek müve, továbbá a luganói székesegyház, mellyet némellyek Gaspare és Cristoforo Pedoni testvéreknek s helybeli épitészeknek tulajdonitanak [1]).

Nagyobb hirre vergődtek Agostino Busti másként Bambaja és Cristoforo Solaro másként Gobbo. Az első különösen az arabeskek, virágok s leginkább a ruhaszéleken alkalmazott himzések készitésében ugyszintén a hajzat, szakál és függönyök ábrázolásában tünt ki. A Boldogságos Szüz bemutatkozását (Praesentatio) ábrázoló s a milanoi domban levő szobrászati müvében megkisérté a vésőre szerfelett nehéz távlati feladatot, t. i. egy lépcső megröviditését ábrázolja fent Simeonnal alant Máriával; bámulandó mü, de utánzása nem ajánlható. Szintén az ő müve Caracciolo siremléke ugyanazon domban, s még nevezetesebb ennél a Gaston de Foix-é, melly utóbbi az uralkodók változása miatt nem végeztethetett be; szétszórt maradványai után itélve azt mondaná az ember róla, hogy viaszból van. Cristoforo Solaro gyönyörü müveket hagyott hátra a milanói domban s a Certosában Páviában, és azt mondják, hogy midőn Michelangelo Jézusnak a keresztről levételét ábrázoló festményét leplezé, némelylyek Solaro müvének hitték azt, miért is a müvész saját nevével látta el azt. A Certosában levő két szobra Lodovico Morot és Beatrice-t ábrázolja s mindegyik a legtökéletesebb mü, minőt valaha az ember látott.

Gyönyörü müvek még Lombardiában a San Paolo homlokzata s a San Celso templomában Annibale Fontana szobrászati müvei, még jelesebbek a Francesco Brambilláéi, ki Andrea Biffi-, Fusina- s a fentebb emlitett két müvészszel a domban főkép pedig az Albero kápolna körül dolgozott; ő önté a szószék oszlopait, melly felséges mü, noha tul van terhelve apróságokkal.

Meg fogja nekem, mint lombardinak, az olvasó engedni, ha egy

---

[1]) Ezen csaknem egészen ismeretlen müvének emlékét felujitottam „*Storia della cittá e dioecesi di Como*“czimü munkám VII-ik könyvében.

kissé tovább időzöm ezen iskolánál, melly általában annyira elhanyagoltatott; s nem is szándékom attól elválni mindaddig, mig nem emlitem fel Lomazzo-t, ki szintén jó festő volt, s harmincz éves korában megvakulván, abban keresett vigaszt, hogy müvészete szabályait tollba mondatolta [1]). Az általa eléadott szabályok megtanulása s megtartása által senki sem leszen ugyan jó festővé, de ha nem is lehet azokból megtanulni, hogyan kelljen szép müveket alkotni, legalább utasitják a középszerü tehetségeket, hogyan lehet a hibákat kikerülni. Az egész telve van gyakorlatban majdnem kivihetetlen elméletekkel, körülirásokkal s csillagjóslati szólásmódokkal, s rendkivül untatja az embert, midőn a csillagok között kalandozik, noha olly müvészetről beszél, melly főleg az érzékekre szoritkozik; ha azonban bőbeszédüségével alábbhagy, egészséges gondolatokat sajátithat el tőle az ifjuság. Azt tartja, hogy a növendéknek nem kell szorosan ragaszkodni valamelly mintához, hanem inkább képzeletben csináljon magának egy általános tervet, a részleteket pedig tanulja el a természettől. Munkája csak annyiban fontos a müvészet történelmére, a mennyiben szabályait példákra fekteti s gyakran lombardiaiakra is, melylyeket máshonnét nem ismerhetnénk meg, itéleteiben pedig behatóbb mint Vasari. Négyezer festményt emlit meg, és sok dolgot felhoz Bramantinoról is, és azt mondja (IV. könyv 21. fej.), hogy kezei között volt Bernardo Zenale-nek a távlatról irt értekezése s ugyancsak e tárgyban egy másik a milanoi Vincenzo Foppá-tól, mellyekben Dürer Albertnek és Daniele Barbarónak e tárgyban eléadott tanai már megelőztettek.

Lionardo nem nagy munkásságot fejtett ki hazájában, nem igen hagyván ottan hátra hirneves müveket.

Michelangelo követői.

E közben Florenczben a régi iskola helyére egy másik lépett, mellyről nem mondhatnám, hogy jobb volt az előbbinél, s a melly egyedül a rajzolással foglalkozott.

Azt mondák, hogy Rafael kevés ideig, Buonarroti pedig nagyon sokáig élt a müvészetre nézve, s valóban az istenités, mellyben ez utóbbi részesült, arra inditá utánzóit, hogy minden más tulajdon mellőzésével egyedül az erőteljességre forditsák figyelmöket. Tanitványai azáltal, hogy alakjait másolgatták, ridegséget és izmosságot sa-

---

[1]) *Trattato dell arte della pittura*, hét könyvre van felosztva s a festészet elméletét és gyakorlatát tárgyalja; Milano 1584. — *Idea del tempio della pittura*; Ugyanott 1590.

játitottak el, a nélkül hogy eléggé ismerték volna az izmok jatékát, az öltözékek lágyságát s az öszhangzó szinezést, és elfeledék mesterök ama mondatát „ki hátrafelé megy, soha nem fog előre haladni.“ Innét van, hogy müveikben az alakok helyeztetése mesterkélt, az izmok kirivók, a boncztan száraz, s midenütt csak óriásokra és szoborszerü vászonfestményekre bukkanunk nálok. A technikában kétségkivül nagyot haladtak, mintáik és szobraik élénkek, compositióik helyesek, de mindinkább eltértek a régi egyszerüségtől, s midőn müveiknek kellemet akartak kölcsönözni, elfeledték, hogy ez fut attól, ki nagyon jár utána, s hogy a régi müvek szépsége nem tolja magát erővel a szemlélő szemeibe, de inkább csak hosszasb szemlélés által ismerhető fel az. Innét van, hogy ezen müvészek müvein olly nagy hasonlatosságot találunk, innét a meggondolatlan könnyüdség tervezeteiken, melly még sértőbbé leszen, ha meggondoljuk, hogy olly korban éltek, midőn annyi alkalmuk volt kitünő munkák alkotására. Illy hiányok tünnek fel Michelangelónak a Santa Croce egyházban levő siremlékén, mellynek egyik szobrát Giovanni dell' Opera, Bandinelli tanitványa, a többit pedig Valerio Cioli és Battista Lorenzi késziték; ezek ugyanis mindannyian olly feszes helyzetben vagynak, mintha arra várnának, hogy lemásoltassanak.

A müvészeket többé nem az érzelem s áhitat de a Mediciek megrendelései lelkesiték; ezek a müvészet pártfogói czimére tettek most szert, de nagy kérdés, vajjon kiérdemelték-e, hogy eszélyes védnökeinek neveztessenek. Különös előszeretettel viseltettek a mythologicus és hizelgést lehelő tárgyak iránt. Illy befolyások alatt növekedtek Buonarroti vetéltársai s követői, kik modorukat nagyszerünek nyilvánitották, és száraz, nyomoru és silány melléknévvel illették mindazon müveket, mellyek az övéktől eltértek. Nekik róható fel alkalmasint az is, hogy a némileg hibás de erőteljes találmányai által nevezetessé lett Baccio Bandinelli a müvészettől elidegenedett, kinek Herculese és Cacusja az akkoriban létrejött müvek egyikének sem engedett, jóllehet vetéltársa Cellini irigységében „ügyetlen s összevissza foltozott alakoknak“ találta azokat, s azt mondá rólok, „hogy ezernél több sonett keletkezett azok kigunyolására.“

Jeles szobrász volt Benedetto da Rovezzano, ki a florenczi dómban levő keresztelő sz. Jánost készité és ezenkivül San Giovanni Gualberto emlékét, melly az 1530-ki ostrom alkalmával szétzuzatott. Francesco Rustici-tól, Lionardo tanitványától, ki Francziaországban halt el, vagynak a keresztelő kut feletti szobrok; Andrea Contucci

da Sansovino, szobrász, érczöntö és épitész, szintén ott dolgozott s különféle müveket hagyott még hátra Genuában, Rómában a del Popolo templomban, és Portugaliában; fő müve a loretói sz. ház külseje. Számos fiesolai folytatá a Ferrucci irányát, mint pl. Maso Boscolo. Montorsoli szerzetestől, Michelangeló segédjétől, való Doria emléke Genuában, Sannazaro sirboltja Posilipo-ban, s a messinai szökőkut, melly müvek egy részről eszmeszegények, más részről pedig kivitelök nagyon gépies. Tribolo érdemeit a bolognai San Petronio templom ajtói hirdetik; ennek sikerült a divatos tulkapásokat kikerülni. A jeles szobrász és épitész Vincenzo Danti, Perugiából, tapintatteljes utasitásokat hagyott hátra müvészetéről, de a gyakorlatban nem birt a Michelangelisták irányától megválni.

Bartolomeo Ammanato (1490—1559), Bandinelli és Sansovino tanitványa, óriási szobormüvek készitésével foglalkozott. A nagyherczegi piaczon levő Neptunja, mellyre vele Gian Bologna, Danti és Cellini versenyeztek, legjobbnak találtatott, de csak azért, mert a pályázás eredménye felett többé nem a nép de Cosmo maga itélt. A Pratolino-ban levő Jupiter pluvius a állva száz láb magas leendett. Rómában a Ruspoli palotát épité, mellynek négy homlokzattal kelle birnia, és a jezsuiták roppant collegiumát. Eleonora toledói herczegnő megvévén a Pitti palotát, melly Brunelleschi tervrajza után készült, bensejét Ammanato által végezteté be. Az ő müve végre Florenczben a sz. Háromság hidja, három ivezetre épitve; a középső kilenczven, a szélsők nyolczvannégy, az oszlopok pedig huszonöt lábnyi szélesek. Öregségében az Istenhez tért s megbánta, hogy egykor meztelen alakokat alkotott [1]).

---

[1]) Bartolomeo Ammanato Ferdinánd nagyherczegnek:

„Fönséges nagyherczeg!

Fiatalságomtól fogva egész éltemet s minden munkálkodásomat Fönségednek és családjának szenteltem fel. Most a nyolczvan évhez közel s nem messze azon időponttól, mellyben Isten magához szólit, lelkem mélyéből egy kéréssel járulok Fönségedhez, reménylem, nem fogja azt megtagadni. Ezen században a szobrászatban és festészetben azon kárhozatos visszaélés kapott lábra, hogy utonutfélen meztelen festmények és szobrok hozatnak létre, mintegy megörökitendők a fajtalan dolgok emlékét, vagy feltámasztandók azon bálványok titkos imádását, mellyek lerontása végett a vértanuk és Istennek más szentjei éltöket és véröket is készek voltak feláldozni. Én később megbánván, hogy ezelőtt illy szobrok létesitésének eszköze valék, s nem tudván, hogyan lehetne azokat az emberek szemei elől eltávolitani, néhány évvel előbb egy, nyomtatásban is megjelent levelet irtam müvész társaimhoz, hogy Fönséged állama ennyi vétkek közepett, mellyekre olly igen hajlandók vagyunk, ne vonja magára Isten haragját. És most agg ko-

A milanói Guglielmo della Porta szerzetes Páviában, a Certosában képezte magát; Genuában keresztelő sz. János sirboltját készitvén a milanói iskola megszokott modorának erőt s nagyszerüséget kölcsönzött, segédje volt Perin del Vaga; később Rómában Michelangelotól elbájoltatván, III. Pál siremlékét készité, melly egyike a sz. Péter templomában levő jobb müveknek, különösen azok előtt, kik magát a dolgot, a kellemet és a test kerekdedségét tekintik. De a kitünően szép pápa két oldalán mint bizonyos erények jelképei, egy fiatal s egy öreg nő látható, kik a pápa barátnőjét és anyját ábrázolják, s minthogy mindketten meztelenek, az egyik ránczos alakja undort támaszt, a másik bujaságra s bünre ingerel.

Jean de Boulogne kora fiatalságában Flandriából Florenczbe jött, hol márvány s bronz munkákon dolgozott; emlitésre méltó repülő Mercuriusa, mellyben a gondolat merészsége a kivitel szépségével egyesül; továbbá a sabinai nők elraboltatása, egy müvészi csoportozat, mellyben a három kor közötti különbség igen sikerülten van feltüntetve. Tanítványa Francavilla de Cambrai Genuában és Párizsban sokat dolgozott s mesterileg de egyszersmind szokásos negélyezéssel kezelte a márványt.

---

romban, midőn jobban érzem e tény fontosságát, s éveim számával növekedni tapasztalom magamban a vágyat Fönségedet valóban nagynak és boldognak látni és tudni, jónak látom, mielőtt meghalnék, az Isten szent nevére kérni, ne festessen és faragtasson többé meztelen alakokat, és azokat, mellyeket én vagy mások készitettek, fedesse be, vagy távolitassa el, hogy igy Isten dicsősége ezáltal is előmozditassék, s az emberek ne legyenek többé azon véleményben, hogy Florencz a bálványok vagy olly dolgok fészke, mellyek bujaságra s az Isten előtt visszatetsző tettekre csábitanak. És minthogy Fönséged azon szobrokat, mellyeket én harmincz évvel előbb atyjának, a fönséges nagyherczegnek rendeléséből a Pratolino-ban készitettem, utóbbi időben a Pitti kertbe parancsolta áthelyeztetni, amint az meg is történt, iszonyu lelki gyötrelmet érzek, azt tudva, hogy saját kezeim müvei ottan maradván folytonosan fajtalan gondolatokat fognak ébreszteni azokban, kik szemlélendik. Azért a legmélyebb tisztelettel kérem Fönségedet, hogy minden eddig tett szolgálataim legfőbb jutalmául részeltessen először is azon kegyességben, hogy én azok kiigazitásában ne legyek kénytelen mások közremüködését igénybe venni, s azután engedje meg nekem, hogy valamelly erény czime alatt olly ügyesen és illendően beleplezhessem azokat, hogy többé senkinek se adjanak alkalmat botrányos gondolatokra. Ezt pedig annyival inkább illik megtenni, minthogy ekként a fenséges nagyherczegnő, ugyszintén a kiséretében levő társaság s mindazon urak, kik ezen helyet gyakran látogatják, mindenütt olly dolgokat látandnak, mellyek egy keresztény fejedelemnőre felette épületesek. Én pedig ezért örökre le leszek kötelezve Fönségednek."

Ismeretesek azon lelki gyötrelmek, mellyeket Agostino Caracci buja festményei miatt tapasztalt. Jó lesz ezt a fiataloknak megjegyezni.

Jean de Boulogne készité még I. Cosmo lovagszobrát Florenczben, s ő kezdé meg IV. Henrikét, mellyet később Pietro Tacca végzett be. A lovagszobrok közöl emlitésre méltó még II. Henriké, mellyet Caterina de' Medici megbizásából a volterrai Daniele Ricciarelli öntött, és a piacenzai két szobor, mellyeket Francesco Mocchi di Montevarchi készitett s meglehetősen szinpadi állásban tüntetett fel. A nápolyi Santa Restituta előtt egy óriási ló volt látható, mellyről a köznép azt hivé, hogy bübájosság által Virgil hozta létre, s azért az emberek lovaikat meggyógyitandók vagy a betegségtől megóvandók ide vezették. A püspökök szükségesnek látván ezen babonaságot megszüntetni, a székesegyház részére harangokat öntettek belőle, csupán a fejét őrizték meg a Caraffák. A bronz-szobrok közöl különösen kiemelendő Coleone emléke Velenczében, mellyet Andrea Verocchio kezdett és Alessandro Leopardi végzett be; ez utóbbinak a müvei a sz. Márk temploma zászlóinak bámulandó oszlopai.

Vasari.

Giorgio Vasari (1512—74), Arezzoból, szenvedélyes csodálója volt Michelangelónak, s emellett tömjénezője a Medicieknek. Jeles épitészeti tehetségét kétségkivül helyezi az Uffizj épülete s az ó palota lakosztályai, melly utóbbit azon szerencsétlenség érte, hogy ámbár a leghiresebb festők mind meghivattak kifestésére, egy sem fogadta el, s igy ez is ő rá maradván, a Mediciek történelmét vette fel festményei tárgyául, miként ő mondá, az életből tanulván el azt. Száz nap alatt végzé be a kanczelláriа termét, s a müvészek sok dicsérni valót találtak e frescóin, különösen pedig a VIII. Kelemen szobájában; de ezen könnyed és frivol festmények mi hatást sem gyakorolnak az ember kedélyére, és fájdalom, az udvari festésztől, ki most a fiatal müvészeket foglalkoztatá, a florenczi iskola is elsajátitá merész és hanyag ecsetét, s éles és mesterkélt modorát.

Nem találkozott a müvészet történelmével foglalkozó iró, ki ne lett volna kénytelen gyakran megczáfolni A festészek élete czimü munkáját. Egyébiránt is egyedül Toscanáról sőt ugyszólván Florenczről beszél, és pedig egy olly müvész szenvedélyével, ki az általa előadott események közepette él. Itéleteiben épen ugy járt el mint ő maga s iskolája a festészetben, t. i. csupán a rajzolás anyagi eszközeire, a vázlatok szabatos elhelyezésére s a fők föltüntetésére forditá figyelmét, kifejezték-e azután ezek a lélek állapotát vagy sem, avval keveset gondolt; egyedül a formát bálványozá, a nélkül hogy csak egy perczre is fel birt volna emelkedni a müvészet költészetéhez s az eszmék és gondolatok világába. Később a Mediciek

udvaronczává szegödvén, terveik eszközéül dobta oda magát. Mindazáltal egy uj téren próbált szerencsét. Ugy lépett fel mint a ki saját szemeivel igen sokat látott s azokat tapasztalás után itéli meg. A második kiadás átdolgozásnak tekinthető, annyi javitást és változtatást tettek abban szükségessé az idő, barátai figyelmeztetései, saját belátása, s egy ujabb ut Olaszországban. E munka mindenkor egyike leend a kedvesebb olvasmányoknak, mind őszinte nyelve miatt, melly olly ritka classicusainknál [1]), mind számos adomái által, mellyek hü képét adják az akkori életnek, mindenekfelett pedig azon meleg irmodor által, melylyel a különféle festményeket leirja. Mennyire lelkesül pl. midön Rafael X. Leojáról és Spasimo (fájdalom) czimü festményéről beszél! milly tüzzel irja le Michelangelo remekmüveit! csak egy müvész képes igy lelkesülni; és a ki valaha ezen gyönyöröket érezte, örül, hogy vele ismét átérezheti. Azután még nem volt kénytelen minden lépten vitatkozásokba ereszkedni, ami nagy akadályul szolgált azoknak, kik utána a müvészetről irtak, az ő hibáit is gyakran helyre kellvén igazitaniok. Ha mindjárt el is véti az időt, mellyben valamelly müvész virágzott, s a körülményeket, mellyek jó vagy rosz befolyással voltak rá; ha nem is fogja fel, hogy egy nagy müvésznek nem elég csupán ügyes munkásnak lennie, de egyszersmind kortársai erkölcsi gondolkozásmódja tolmácsának is, kérdjük hány utódának jutott ez eszébe gondolkozni szerető korunkban is?

Az érintetteken kivül számosan irtak még a müvészetről: Bernardino Campi Pareri sopra la pittura (Nézetek a festészetről), a florenczi Giambattista Armenini pedig Veri precetti della pittura (A festészet valódi szabályai) czimü munkát adott ki, az utóbbi példákra fektetvén tanait. Rafaele Borghini Vasari müvét kivonatban adja. Federico Zuccari, a sz. Lukács akademiájának elnöke, szintén irt a festészetről. Ezen tudományos intézet XIII. Gergely pápa alatt alapittatott, s azon előjoggal volt felruházva, hogy engedélye nélkül Rómában semmiféle olly irat, melly a szép-müvészetekről értekezett, közre nem bocsáttathatott; ami legbiztosabb

[1]) Az első kiadásról Caro igy ir: „Véleményem szerint jól, tisztán és sok gonddal van irva. Egyedül azt óhajtanám, hogy némelly szócserék és bizonyos igék, mellyek ékesség kedvéért a mondatok végére rakattak, küszöböltetnének ki, miután azok e nyelvben legalább előttem igen roszul veszik ki magukat. Illyen munkában szeretném, hogy az illető épen ugy irjon, mint beszélni szoktunk, azaz inkább saját mint átvitt értelmü s fellengző szavakat, s inkább közönséges mint dagályos irmodort használjon.“

mód volt arra, hogy a visszaélések föl ne fedeztethessenek s ne orvosoltathassanak.

Cellini.

Müvész és iró volt egyszersmind Benvenuto Cellini (1500—70) is, ki egyike volt a legkülönczebb embereknek s mint illyen csak Michelangelót türte maga felett. Perseusa nem ment az akkoron uralkodó iskola tulzásaitól, s inkább csak aranymüves munkái miatt nevezetes. Szokás volt e korban a sapkákon aranylemezből készült s metszésekkel ékitett érmeket hordani, s a milanói Caradosso Foppa, rendkivül ügyes férfiu, néha száz scudót is fizettetett magának egy illyen darabért. Cellini, ki őt „a legnagyobb mesternek tartotta, minőt éltében e nemben látott, és kitől sem irigyelte müvészetét annyira mint tőle," sok illyen érmet s más ékszereket készite a pápai ruhatár s a franczia udvar szépei számára. Minthogy pedig e tárgyak rendesen drága anyagból készitettek, nagyobbára eltévedtek; a mi megmaradt, nem méltó emlitésre.

Alig volt nagy müvész, ki nem kisérlette volna meg illy apró öntött müveket s ékszereket készíteni, de ezek mind elvesztek. Magok a drágakövek sem tekintettek eléggé értékes fényüzési czikkeknek, ha valamelly müvész kezein nem mentek keresztül; és Giovanni dalle Corniole a Dicső-Lorenzo alatt halhatatlanná tette nevét e téren: fő müve Savonarolának kőbe metszett s kitünően szép arczképe. Vetéltársa, a milanói Domenico de' Cammei volt, ki Lodovico Morot egy rubinra vette le; a milanói Giovan Antonio pedig egy nagy darab metszett kövön Cosmo nagyherczeget egészen térdig, ezenkivül nejét Eleonorát s két gyermekét ábrázolta. Kristályban kitünő müveket hozott létre a Saracchi öt testvér, kik egyszersmind keményebb kövek metszésével is foglalkoztak, egyikök a bajor herczeg számára kristályból egy gályát készite, melly aranyba volt foglalva, tetején fekete rabszolgák mint fegyveresek, ágyuzó tüzérség, vitorlák, szóval minden; egy másféle edényért, melly szintén illy anyagból volt készitve, hatezer scudót fizettek neki, ide nem számitva a kétezer lirányi ajándékot. Jacopo da Trezzo gyémántba metszé V. Károly czimerét. Valerio Vicentino (— 1546), a legszorgalmasabb és legfinomabb drágakő- és kristály-metsző, felette nehéz munkákat készite, és „olly bámulatos ügyességgel, hogy e müvészet terén senki sem hozott több müvet nála létre" (**Vasari**). Egy ládácskáért, mellynek fedele és alja kilencz-kilencz fiókra volt felosztva, kétezer scudót kapott VII. Kelementől, ki azt I. Ferencznek ajándékozta, midőn ennek fia Medici Katalinnal való összekelését ünnepelné. Keménykő mozaikokon

számos milanói dolgozott Florenczben és Francziaországban. Girolamo del Prato Cremonából, ki másként lombardiai Cellininek is neveztetett, ékszereket, érmeket, aranymüves munkákat és egy drágaköből álló éket is készitett, mellyet Milano V. Károlynak ajándékozott.

Sokan az antik müvek utánzására adták magukat, előbbre tévén a nyereséget a dicsőségnél [1]). A paduai Giovanni Cavino elárasztotta a világot hamis érmekkel, noha a valódiak készitésében is kitünhetett volna. Michelangelo, midőn meglátná azon érmet, mellyet Alessandro Cesari másként Grechetto III. Pál számára készitett, azon nyilatkozatra fakadt, hogy a müvészet ezen ága tetőpontját elérte; ugyancsak e müvész Phocion-ja miben sem enged az efféle antik müveknek. Kilián Lukács német Pirgotelesnek neveztetett; a nürnbergi Engelhard Daniel szintén nagy müvésznek tartatott e téren, noha az előbb emlitettel együtt csak pecsétnyomókon és czimereken dolgozott. Francziaországban a IV. Henrik szolgálatában álló Caldoré vergődött nagy hirre. Flamandok és németek gyönyörü müveket állitottak elő czinből, különösen serlegeket és kannákat, mások pedig damascusi aczélból leginkább fegyvereket.

Fa- és érczmetszés, mozaik és üvegfestés.

Már egy idő óta szokásban volt fametszések segélyével kártyákat és szentképeket készitení. (Lásd XIII. könyv. 12. lap). A sajtó elterjedésével illy módon készitték azután a kezdő betüket, ékitményeket és körrajzokat, melly modor később több jeles müvész által, minők Dürer, Mecherino da Siena, Domenico delle Greche, Domenico Campagnola és mások egészen Ugo de' Carpi-ig még inkább tökéletesittetett.

Ezen középszerü festész találta fel, vagy inkább hozta be Olaszországba, ami a németeknél már divatban volt, hogy t. i. fokozatos szinezést állithassanak elő, két vagy három fametszéssel eszközölték a nyomást, minek segélyével azután Rafaelnek számos fest-

---

[1]) A tizenötödik században a veronaiak közöl sokan kitüntek az érmek készitésében, különösen Matteo Pasti, Vittore Pisano, Guilio della Torre, G. M. Pomedello, Caroto; ugyszintén Galeazzo és Girolamo Mondella, Nicoló Avvanzo, Matteo del Nazaro, G. Giacomo Caralio, kik kőmetszéssel foglalkoztak. A mantuai Sperandio, a bolognai Francesco Francia és a velenczei Giovanni Boldú s Vittorio Camelo érmeken dolgoztak. Domenico di Paolo az antik müvek utánzásában tünt ki, valamint a pármai Lodovico Marmitta is. A florenczi Gianpaolo Poggi II. Fülöp udvarában dolgozott, ugy szintén Leon Leoni Arezzoból és fia, Pompeo. Lásd **Cicognara**, *Storia della Scoltura*, V. könyv, 7. fej.

ményeit közrebocsátá és pedig sokkal tökéletesebben mint Marcantonio. E müvészet azután nagyban tökéletesbedett az által, hogy fa helyett érczlemezt használtak.

Már a XI. században Theophilus szerzetes Tractatus lombardicus czimü s a festékek készitéséről szóló munkájában pontosan leirja a nigellus-t. „Vegyünk mondja ő, egy tiszta ezüstből készült lemezt, s vésővel messük rá amit akarunk, azután tiszta ezüst-, réz-, ólom- s kénből álló vegyitékkel öntsük le a metszést és simitsuk ki, mi által egy fekete rajztól fénylő lapot fogunk nyerni.“ Az ekként készült diszitmények azután ébenfa-szekrények, oltárteritők, kelyhek, ereklyék és keresztek ékitésére használtattak. A müvészet ezen ágában kitüntek Forzone Spinelli Arezzo-ból, Caradosso és Arcioni Milanoból, Francesco Francia Bolognából, Giovanni Turini Sienából és Matteo Dei s Antonio Pollajuolo Florenczből. Néha a metszés után a fekete szin hatásának megitélése végett finom agyaglenyomatot vettek róla, mellyet azután olvasztott kénnel leöntöttek, ezt ismét korommal bevonták, s kézzel vagy hengerrel nedves papirt nyomtak rá. Néhány darab ezen kénlemezekből, és kisérleti munkákból megőriztetett, mint kezdeményei egy uj müvészetnek. Ezen szép eredmény láttára számos levonatok vétettek azokból, s ekként az aranymüvesek boltjaiban kell keresnünk a lenyomatok müvészetének bölcsőjét. Az anyagot gyakran változtaták, mig végre a rezet találták legczélszerübbnek, s igy jöttek a sajtók és különféle szinek főleg az azurkék használatba.

Nem egészen bizonyos, hogy ezen találmányt vagy haladást még 1440 előtt Maso Finiguerrának köszönhetnők, de még kevésbbé igényelhetik azt maguknak a németek vagy bármellyik város Florenczen kivül. Ugy látszik, hogy Schweinheim Konrád, Ptolomäus kiadója, Rómában alkalmazta volna a legjobb festéket. E korban számosan foglalkoztak a metszés müvészetével még a jelesebb müvészek közöl is, mint pl. Baccio Baldini egyike az elsőknek, Antonio Pollajuolo, Andrea Mantegna, ki ötven lemezt dolgozott ki. Mindnyájokat felülmulta a bolognai Marcantonio Raimondi, ki e müvészetet Francziaországban sajátitotta el, később Dürer utánzójává szegődött, végre pedig Rafael mellett a rajzban is tökéletesité magát, mit azután müveinek terjesztésével hálált meg. Segédei és követői voltak Agostino Veneziano és Marco Ravignano, kik müvészetökkel az akkori festők müveinek terjesztésével foglalkoztak. Némellykor magok is rajzoltak vagy változásokat tettek a festményeken, mellyeket lemásoltak. Illyenek különösen a bolognai Giulio Bonasone müvei, mely-

lyeket eredetiek gyanánt gyakran még a nagyobb müvészek is utánoztak.

A választóviz általi metszést Parmigianino hozta be, jóllehet a németek Wohlgemuthot tartják feltalálójának. A fekete modort 1643 ban Siegen Lajos találta fel, melly abban áll, hogy a lemezen vésővel vonalak huzatnak, mellyek fekete festékkel bevonatnak, azután az alak rá rajzoltatik olly formán, hogy ahol nagyobb világosságnak kell lenni, az alap megvakartatik és kisimittatik, ahol némi árnyéklatra van szükség, az egy részben meghagyatik, azon hely végre, hol tökéletes árnyékot akarnak föltüntetni, egészen érintetlenül hagyatik, melly találmány azután a szines rézmetszéshez vezetett.

Mások mozaik müvek készitésére adták magukat, különösen a szentély kárszékei és sekrestyék részére. A Santa Maria del Fiore szekrényei Benedetto da Majano-tól bámulandó szépek, s még inkább azon müvek, mellyeket Corvin Mátyásnak küldött. Damiano da Bergamo szerzetes szülővárosában és Bolognában a San Domenico templom szentélye részére kitünő müveket alkotott. Más honfitársai is követték őt, minők a Capodiferro da Lovere testvérek, kik Bergamóban a Santa Maria Maggiore szentély-karát készitték, továbbá Piero de Maffeis és a Belli-k; Bresciában a Legnago-k, s a Rafaello da Brescia testvérek és Giovanni da Montoliveto; Milanóban Cristoforo Santagostino, Giuseppe Guzzi, Gianbattista és Santo Corbetti. A páviai Certosa bámulatos famozaikjai Bartolomeo da Polának tulajdonittatnak. Ezen müvészet segélyével a festmények legszebb keretekkel láttattak el, és Rafael Giovanni Barile által a Vaticánban mozaik ajtókat és padlásokat készittetett, s ő adta a rajzokat azokhoz, mellyek Perugiában a Benedictusoknál annyira csodáltatnak. A többek közt, mellyek Nápolyban láthatók, San Severino és Sossio szentélykarára emlékezem, melly változatosság és csin tekintetében bámulatra méltó remekmüve Bartolomeo Chiarini és Benvenuto Tortelli ottani müvészeknek, kik azt 1550—1565-ik évben készitték.

A genuai Damiano Lercaro egy cseresznye-magon sz. Kristóf, György és Mihályt ábrázolta, egy baraczkmagon pedig Urunk kinszenvedését. A legnagyobb elefántcsont-metszvény, melly Ábrahám áldozatát ábrázolja s van-Obstat brüsszeli müvész által készittetett, Velenczében a Volpi házban látható, ezen ugyanis az alakok másfél láb hosszuságuak.

Talán mozaikoknak nevezhetök még a márványköveken alkalmazott foglalványok, mi valószinüleg Sienában találtatott fel. Annyi bizonyos, hogy itt tökéletesittetett, amit a főegyház bámulatra méltó

kövezete eléggé tanusit. Ezt Duccio kezdé meg, nála jobb müvészek folytatták s többen, köztök Beccafumi a tökély fokára emelték. A velenczei sz. Márk templomának mozaikjai egy iskolát képeztek, a jelesebb müvek azonban a müvészet ezen ágában Rómában készittettek.

Az üvegfestés Francziaországban és Flandriában már régebben létezett [1]), és Bramante innét hivá ki Claude és Guillaume de Marillac müvészeket a vaticáni palota s a Santa Maria al Popoló felékitésére, kik azután Toscanát számos müvekkel gazdagiták. Később több flamand költözött evégből Olaszországba: Valére Profondavalle Löwenből Milanóban telepedett le; Gérard Ornario Bolognában dolgozott; a milanói Santa Caterina egyház üvegfestményei pedig hollandiai Lucas müveinek tartatnak.

Az emaillfestés már az ókorban divatozott különösen keleten, honnét átszivárgott Spanyolországba. Ott ugyanis szokásban volt a falak ékitésére három- és négyszögeket (azulejos) készíteni, vallásuk nem engedvén meg alakok ábrázolását, holott a keresztényeknél egész történetek ábrázoltattak ekként, miben leginkább Valencia tünt ki. Nyugaton illynemü müvek a VI. s VIII. századból léteznek, és Theophilus már az agyag és üveg edények emaillozásáról értekezett. A XII. században Limoges városában pásztorbotok, ékszerek, edények és siremlékek zománczoztattak, sőt illy módon még arczképek is készittettek. A XV. század közepén Faenza, Urbino, Pesaro, Casteldurante kiégetett földből emaillfestésekkel, mellyek gyakran a legjelesebb müvészektől származtak, edényeket, tálakat, kannákat állitott ki. A Luca della Robbia család a kiégetett földnek üvegmázzal való bevonásában tünt ki, ennek titka azonban 1565-ben Sante-Buglionival kihalt.

Francziaországban Bernard de Palissy (1500—89), ki szegénysége miatt nyoszolyáját is feltüzelte, hogy kemenczéjét füthesse, tizenhat esztendeig fáradozott, mig az emaill igazi vegyitékét felfedezte, mikor is (1555) hirben és vagyonban egyaránt gyarapodott. I. Ferencz a limoges-i gyárt ismét helyreállitotta, hol a jelesebb müvészek rajzai után emaillirozott rézből mindenféle eszközök készittettek. A gyár első igazgatója limousini Leonard volt.

Visszatérvén a tulajdonképeni festészetre, elmondhatjuk, hogy e korban majd minden városban találkoztak hirneves müvészek, Ró-

---

[1]) Lásd **A. Gessert**, *Storia della pittura sul vetro in Germania, nei Paesi Bassi ecc.* Lipcse, 1842.

mával és Florenczczel azonban e téren egyik sem mérközhetett. Nápoly Zingaró-t követte, mignem fiai az uj stylhez szegődtek. Polidoro di Caravaggio iskolájából Andrea di Salerno, Lama, Ruviale másként Polidorino; Fattorino- és Vasari-éből pedig mások kerültek ki. Giovanni Marliano Nolából gyönyörü szobrokat készite a Montolivetóban, a San Domenico Maggiore-ban és a nagynénjöktől megmérgezett három Sanseverino Siremlékén; és alig van valaki, ki ne sietne csodálni Antonia Gandino-nak a Santa Chiará-ban levő sirboltját, vagy a toledói Pietro-ét a spanyolok San Giacomo egyházában. Vételtársa volt Girolamo Santacroce, ki vele számos szobrászati müveket hozott létre. Antonio Razzi (— 1554) Vercelli-ből sok jeles munkát hagyott maga után Nápolyban, de rosz erkölcsei miatt a sodomai lovag melléknevet nyerte. Nápoly jelesebb müvei közé sorozható az érsekség sirboltja, mellyet a comói Tommaso Malvita készitett. Ezen tágas és magas márványtermet tiz jóniai oszlopon nyugvó s különféle szentek alakjaival ékitett emelvény disziti.

Modenában Properzia de' Rossi kedvesétől visszautasittatván, szomoru sorsát ábrázolandó, a szüzies erényü József szobrát készité, s meg kell vallani, igen jó izléssel. A bolognai iskola, melly egyenesen a florenczitől származott, mindinkább gyarapodott a festőkben, kik ámbár közel az 500-hoz nem igen haladtak elöre. Kiemelendők Lorenzo Costa és Francesco Francia, ki az aranymüvességben Caradossó-val vetélkedett. Madonnáiról Rafael dicsérettel szólott s azt mondá rólok, hogy „nem látott szebbeket, áhitatteljesebbeket és jobbakat;“ s midőn szent Czeczilliáját Bolognába küldötte volna, őt kérte fel kijavitására, ha valami tekintetben hiányosnak találná. Ez természetesen csak szerénység volt tőle, de egyáltalában nem áll, hogy Francia e feletti irigységében meghalt volna, mert ő mint tudjuk 1533-ig élt. San Sebastiano della Zecca müve a bolognaiak példányképe lett. Ezek közöl sokan az ujabb modorban képezték ki magukat: illyen volt Ippolito Costa, ki Mantuát jeles festményekkel árasztotta el; illyen Sabbatini, kinek compositiói sok kellemet árulnak el, ámbár szinezése gyenge. Barátja Orazio Sammachini szent képei fönséget és gyengéd áhitatot lehelnek, noha erőteljes is tud lenni, mint azt Cremonában Sant' Abbondio boltozata eléggé tanusitja.

Ferrarában Dosso Dossi az alakok festésében, testvére Giambattista pedig a tájfestészetben tünt ki, s jóllehet egyenetlenségben éltek egymás közt, mégis folytonosan együtt dolgoztak estei Alfonz herczeg palotájában. Ariosto mindkettejöket a jelesebb müvészek

közé sorozta. Magasabban állott ezeknél Garofolo (Benvenuto Tisio), ki Rafaelt és Lionardót tanulmányozá, s jóllehet meglehetősen egyhangu volt müveiben, sok kellemet tudott azoknak kölcsönözni. Tanitványa Girolamo da Carpi különböző müvészek után indult. Filippo Baffico Michelangelo modorában a székesegyház szentélyében az Utólsó itéletet festé le, melly olly jeles elődje müve után is nagyszerünek és ujnak tünt fel, s meg kell vallani, hogy illedelmesség és szinezés tekintetében azt felül is multa. Versenytársát Sigismondo Scarsellát fia Ippolito multa felül, ki az arczvonások festésében, a szinátmenetekben s a rajzok készitésében tünt ki. Bastarolo (Giuseppe Mazzola) lassu de sok készültségü müvész kevésbbé ismeretes mint érdemelné.

Velenczeiek.

Sansovino Rómából az ellenséges hadsereg kicsapongásai alkalmával megszökvén, Velenczébe költözött, hol a michelangelisták elfajultsága az épitészetben még nem volt annyira érezhető. Különösen az óriási szobormüvekben s madonnáiban tünt ki. Az ő tanitványa volt a luganói Tommaso Lombardo, jó épitész, középszerü szobrász és rosz költő [1]). Tiziano Aspetti-tól sok dicséretre méltó bronz szobor vagyon Bolognában ; az ő müve továbbá a San Marco tornyának erkélye, hazai muzeum. Alessandro Vittoria di Trento a kivitelben sok emelkedettséget és lágyságot, a rajzban szabatosságot s compositioiban termékenységet tanusitott, s el lehet róla mondani, hogy azon században ő volt az utólsó velenczei jó szobrász.

Tizian.

Velenczében a festészet terén a cadorai Tiziano Vecelli (1477—1576) nyerte el a borostyán-koszorut. Tanitványa volt Giován Bellini-nek, kit a szinezésben jóval felülmult; sokat dolgozott s mindaddig felette csekély dij mellett, mignem az elvetemült Pietro Aretino, ezen istengunyoló s emberimádó — értjük a hatalmasakat — Velenczébe nem jutott, ki csak megfertőztetheté azon iskolát, melly a hit szárnyai alatt nőtt fel. Tizian megnyervén barátságát, dicséretekkel halmoztatott el általa s közbenjárása következtében számos megbizásokat kapott, a többek közt V. Károly arczképének festését, ami által az udvaronczok között hirtelen divatba jött, s ekként nemcsak pénzt szerezhetett, de hirneve külföldön nagyon emelkedett. Római utja folytonos diadalmenet volt s ugyanez mondható azokról is, melylyeket a császár udvarába és Spanyolországba tett, ez utóbbi helyen

---

[1]) *Marfisá*-t irta 24 énekben.

hagyván leginkább magasztalt müveit. A Bellini iskolája s később Dürer által támasztott versenyzés rendkivül figyelmessé tette őt a legkisebb részletekre, sőt gyakran töprenkedő is volt. Azt mondá, hogy a festész ura legyen a fejér, vörös és fekete szineknek, s valóban ezen szinekkel csupán az ellentétek föltüntetése által gyakran bámulatos sikert aratott, ámbár nem való, hogy egyedül ezen szineket használta volna. Compositióiban inkább józanságot mint élénkséget tanusit; képeinek fő érdeme a kifejezésben rejlik; emberi alakjai annyi méltóságot és életet lehelnek, mig ellenben angyalaiban és szentjeiben nem olly szerencsés. Hosszu és csendes életet élt s müvészete méltóságának tudatában ellensége volt a csuszás-mászásnak; tulélte minden barátait, a nélkül hogy elgyengült vagy tehetetlenné vált volna, s midőn döghalál alkalmával elhalt, a tanács által azon tiszteletben részesittetett, hogy hullája mint a másoké — nem égettetett el.

Igen kevés tanitványa volt, részint mert nem volt türelme másokat tanitani, vagy pedig mert féltékeny vala; mindazáltal képződött egy iskola müvei tanulmányozására, melly annyi figyelmet forditott a szinezésre, hogy e mellett a compositiót és rajzot csaknem egészen elhanyagolta. A magas fok, mellyet a velenczeiek szinezés tekintetében elértek, a festékanyag megválasztásán s az alapozás (grundirung) fejérségén kivül annak tulajdonitható, hogy ők festésközben rendkivüli könnyüséggel kezelték az ecsetet, nem nyomva azt erősen a vászonra s ezt nem terhelték tul festékkel, minek következtében a kép nagyobb tisztaságban állt elő. Ezen modor nagy jártasságot és ügyességet kiván a szinek öszhangoztatásában, mellyek ellentétessége azután olly élénkséget kölcsönöz a velenczeiek festményeinek. Ezek leginkább arczképek festésével foglalkozván, hol a teremtésre mi tér sem ajánlkozott, a müvész egész figyelmét a részletekre forditá, s innét van, hogy olly mesterileg adták vissza a posztó, selyem, bársony, ércz, építészeti s másféle diszitményeket.

I. Ferencz udvara kiválóbb hölgyeit a friauli Paris Bordone, Tizian utánzójával véteté le, ki kellemteljes szinezése alakjainak élénksége és illedelmes compositiói által tünt ki. Andrea Schiavone előbb segédje volt Tiziánnak, később sok szerencsével utánozta őt különösen a szinezésben. A fresco- és vizfestészetben Callisto Piazza da Lodi tünt fel, ki hazájában az Incoronata egyházat Tizián modorában festé ki.

Paolo Veronese.

Verona nem feledé még el Frà Giocondo modorát, és müvészei

között Brusasorci felett a kitünő compositor, Paolo Cavazzola érdemel említést, ki a szenvedélyek festésében a legjobb müvészek modorához alkalmazkodott. Ezek mellett Paolo Caliari másként Veronese (1528—88) eleinte nem nagy hirben állo tt, de később Tizián és Tintoretto modorát elsajátitva jeles festővé nőtte ki magát. A San Marco procurator-jai ki akarván festetni a könyvtárt, jutalmat tüztek ki annak, ki e végre Tizián által kijelöltetnék. Versenyeztek Salviati, Franco, Schiavone, Zelotti, de utóljára Paolo Veronese lett a nyertes, ki épen akkor készité el négy legjelesebb festményét, t. i. Magdolnát Krisztus lábainál, két példányban, Jézust a publikánusokkal s a kanai menyegzőt. Ezen utóbbi festmény, mellyen százharmincznál több alak látható, mellyek mindannyian — még Tizián kutyáját sem véve ki — arczképek, egy hangversenyt ábrázol, hol mindegyik müvész egy, saját jelentőségét jelképező hangszeren játszik. V. Károly mint császár ül a galilei szegény müvészek bankettjénél; annyira bevette magát a naturalismus az előbb olly tiszta vehenczei iskolába [1]).

---

1) Algarotti munkái VIII-ik kötetében a huszonhatodik lapon azt mondja hogy Paolo kanai menyegzőjéért csupán kilenczven aranyat kapott, „a mint azt a San Giorgio Maggiore kolostor egyik jegyzőkönyvében olvastam.“ Mi egész terjedelmében közöljük a kötvényt, melly az érintett San Giorgio kolostor irat-tárában létezik, miből kitetszik, mennyire hibás Algarotti állitása.

„Junius 6-án 1562.

Jelen irat erejénél fogva tudtára adatik mindenkinek, hogy a mai napon don Alessandro da Bergamo atya, procurator, és én don Mauritio Bergamo pinczemester egyességre léptünk Paulo Caliar veronai festész urral aziránt, hogy ő a mi uj ebédlőnkben egy olly széles és magas festményt készitend nekünk, minő maga a homlokzat, elkészitvén azt tökéletesen; melly festmény a kanai menyegzőt ábrázolandja, annyi alakot festvén arra, a mennyi kényelmesen oda fér, és amennyi e végből megkivántatik, megjegyezvén, hogy a nevezett festész nem csak a festői munkára köteles, de ezenkivül mindennemű festéket és más szükséges dolgokat saját költségén fog megszerezni. A kolostor csupán a vásznat és hozzá a rámát adandja, a vásznat azonban hasonlóan saját költségen fogja felszegezni, ugy szintén a netán megkivántató kézi munkák is őt terhelendik, s az érintett müvész köteles leend emlitett müvén a legjobb festékeket használni, s ahol szükséges, a legfinomabb ultramarin s egyéb, az ahhoz értők által jónak talált szineket alkalmazni. És mi az emlitett munka dijában háromszáz huszonnégy aranyat (ducato) kötelezünk neki, naponként akkor fizetvén ki azokat, midőn a szükség megkivánja; előpénzül ötven aranyat adtunk neki. Paolo ur viszont igéri, hogy ama munkát 1563-ik évi Kisasszony napjáig elvégzendi. A kialkudott összegen felül megigértük, hogy a midőn kivánni fogja, egy hordó bort szállitandunk neki Velenczébe. És a kolostor fedezendi tápköltségeit mindaddig, mig az érintett munkán dolgozandik,

A paloták diszitése végett némellyek a négyszögitésre, mások ismét a tájfestésre adták magukat, melly utóbbi téren Giovanni da Udine remekelt.

Velencze mindig tiszteletben tartá a szépmüvészeteket, amiért gazdagon megjutalmaztatott azoktól. A XV. században a tanács be akarta fejezni a palazzo ducale-t és a nagy tanács termében Pisanello, Guariento s többek által huszonkét festményen a III. Sándor és Barbarossa között történt eseményeket örökittette meg. Csakhamar megromolván, a tanács elhatározta azokat megujittatni s Giovanni és Gentile Bellini, Alvise Vivarini, Cristoforo di Parma, s mások sőt Giorgione, Tizián és Tintoretto is dolgoztak azokon; az 1577-ki tüzvész által azonban csaknem egészen semmivé tétettek. Azok, melylyek maig is fenmaradtak, összevéve nagyszerüeknek tünnek föl, ha azonban egyenként vizsgáltatnak, hatás utáni kapkodást tanusitanak; egyebet semmit.

Licinio da Pordenone a palazzo ducale-ban lévő három Itéletében Tiziánnal akart versenyezni, de mind rajz mind szinezés tekintetében tulzásba esett; folytonosan azt képzelte, hogy temérdek ellenségei vagynak s azért elvonulva élt. Mondják, hogy csakugyan azoktól megmérgeztetve halt volna el. Tintoretto (Giacomo Robusti 1512—94), azt irta tanulmányaira: A Michelangelo rajza és Tizián szinezése, s inkább illy képzelt mint valódi mintaképeken gyakorlá magát. Azt mondá, hogy tökéletes testet nem találhatni, azért viasz- vagy agyagból készite illyeket, s a szükséghez képest megvilágitá, igy azután lemásolandó. Elsajátitott könnyüdségével gyakran visszaélt, annyira hogy némelly festményei vázlatoknak látszanak; ő azonban többre becsülte ezeket bevégzett müveinél, s azt mondá, hogy semmivé tenné azokat, ha gondosabban kidolgozná. Jó ember volt, s nagyon vágyott a dicsőségre; tanitványai inkább hibáit mint kitünő tulajdonait utánozták.

Francesco da Ponte Bassanóban letelepedvén, ottan egy jó hirü iskolát nyitott. Fia Giacomo Tiziánt és Parmigianino-t utánozta de egyszerüséggel és természetességgel. Legtöbbre becsülte a kevésbbé erőteljes tárgyakat, a gyertya-világokat, a réz-csillárokat, szalmafedeles kunyhókat s a tájfestményeket, s el lehet mondani róla, hogy

---

és azon esetben is fogja huzni azokat, ha ebédlőnkben fog étkezni. Minek nagyobb hitelére.„

Következnek az aláirások, s magának Paolonak végnyugtája a háromszáz aranyról, 1563-ik évi october 6-áról.

ha nem is mesterök legalább előpostájok vala a flamandoknak. Igen sokat dolgozott s gyakran ismétlésbe esett; legnevezetesebb müve a betlehemi jászol Bassanóban. Szerette a békét, nem fondorkodott, dicséretek után nem esengett s nem irigyelte azokat másoktól. Fia Francesco ellenben a tragicus tárgyakban lelte kedvét, mellyek azután annyira megzavarták elméjét, hogy egykor megtámadtatva hivén magát az ablakon kiugrott. Más illy nevü festészek a boltokat árasztták el müveikkel.

Giacomo Palma élénk szinezés tekintetében Giorgione-val vetélkedett. Idősbnek (Vecchio) mondatott, hogy megkülönböztettessék hasonnevü unokaöcscsétől, ki hasztalan feszité meg minden erejét, hogy Paolo Veronese- és Tintorettóval versenyezhessen. Anguisola di Cremona mind a négy leánya festész volt; közölök Sofonisba Alba herczeg által Spanyolországba vitetett, hol a királyné kegyébe fogadta; nehány müve Tizián-éinak tartatott. Cremonában — többeket nem is emlitvén — Galeazzo Campi, fiai Giulio, Antonio, Vincenzo s egy rokona Bernardino tüntek ki; müveik mind a szinezés lágyságát mind a rajz tisztaságát és nagyszerüségét tekintve jeleseknek mondhatók, kár, hogy elegendő csinnal nem birtak.

A bresciai Alessandro Buonvicino másként Moretto, előbb saját modorában kitünő müveket alkotott, később Rafaelt tanulmányozta, ennek rajzát Tizián szinezésével egyesiteni óhajtván. Bresciában és környékén remek müveket hagyott hátra, mellyek mindannyian a redőzet változatossága, az aprólékosságok nagyszerüsége, a szinek gazdagsága, különösen pedig áhitatos kifejezés által tüntek ki, utóbbi tulajdonát vallásos lelkületéből meritvén. Legközelebb állott hozzá két honfitársa, Giambattista Morone hirneves arczképfestő, és Girolamo Romanino, kinek a páduai Santa Giustinában egy föltünően szép oltárképe látható.

Correggio.

Legkevesebbet tudunk Antonio Allegri másként Correggioról (1494—1534), ki Pármában dolgozván müveiért nem dijaztatott ugy, mintha Rómában vagy Florenczben él, az azonban valótlan állitás, mintha folytonosan nyomorban sinlődött volna. Mantegna iskolájából kilépvén tágasabb és lágyabb modor után sovárgott, jóllehet Rómát nem igen látta; modorát gyakran változtatta, s innét van, hogy müvei határozott jelleggel nem birnak. A San Paoló-i apátnő lakosztályának feldiszitésében tehetségét megismertetvén a San Giovanni kupolája kifestésével bizatott meg, melly egy ujabb csodamünek tekintetett, akkor még nem létezvén a Sixtus kápolnájának Utolsó Itélete;

később pedig a dóm kupoláján önmagát felülmulta Assuntá-jával. A szenvedélyek kifejezésében néha tulzó; a müvészek bámulatát különösen némelly tárgyak megröviditésével s az emberi alakok távlatával költötte fel. A fény és árny öszhangzatos egybeolvasztása, a szinek észrevehetetlen fokozata egyszerünek tüntetik fel azt, ami gazdagon van kivive; illyes müveit csak az tudja értékök szerint becsülni, ki azokat lemásolni akarja.

Iskolájának, melly különösen a megröviditések miatt emeltetett ki, legszebb éke a két Mazzola. Francesco másként Parmigianino (1503—40) a nagy müvészek festményei után egy független modort alkotott magának, müveiben a kecs-vadászat egészen az affectatióig megy. Munkája közben elmerülve észre nem veszi, hogy V. Károly katonái Rómát kipusztitották s őt is nyomorba döntötték. Levette a császár arczképét, ki kezdetben egészen bele szeretett, később azonban elfeledé. A Steccata di Parma kifestésére vállalkozván s daczára hogy a munkadijt felvette, azt be nem végezvén, kénytelen volt Casale-be futni, s bár mindenütt nagy tiszteletben részesittetett, pénzhez sehol sem birt jutni. A kincset, mellyet az emberek megtagadtak tőle, az alchymia által akarta megszerezni, s végre mint Rafael meghalt harminczhét éves korában. Redkivül ügyes volt a metszésben s a választó vizet alkalmasint ő kezdé használni a müvészet ezen ágában. Unokatestvére és tanitványa Girolamo Mazzola, jeles szinvegyitő és szinező, feletto szerencsés volt távlataiban és változatos compositióiban; a nagy sietség azonban sokat ártott müveinek.

Pármában a Farnesek jutván uralomra kegyelték a müvészetet, a nélkül azonban hogy képesek lettek volna egy nagy müvészt létrehozni. Midőn később Sammachini és Ercole Procaccino, utánok pedig Aretusi és Annibale Caracci szólittattak fel a dom kifestésére, Correggio modora a bolognai által módositatott, s ekkor Tinti és Lanfranco szép nevet vivtak ki magoknak.

Épitészek.

A jó hagyományok sokkal tovább fenmaradtak az épitészetben mint a festészetben; a müvészek megszüntek szobrászok és épitészek lenni egyszerre, s a classicusok, különösen pedig Vitruvius irányában föltámadt tisztelet barbárságnak tünteté föl a középkori müveket s hibás iránynak minden merészséget. A veronai Giocondo szerzetes, (1435—1520), ki Vitruvius-t s más a müvészetről értekező irókat commentálta, rendkivüli ügyességgel birt a hidak épitésében, mint azt Veronában és Párizsban levő e nemü müvei bizonyitják. Velen-

czében a Brenta szabályozása által szerzett érdemeket magának; ugyanott elkészité a Rialto hidjának s a közelében fekvő épületek tervezetét, de a szokásos fondorkodások következtében Scarpagnino terve fogadtatott el, amiért megboszankodván, Rómába költözött, hol a sz. Péter temploma építészének neveztetett ki.

Ugyancsak Velenczében Pietro Lombardo a csodatevő Santa Mariá-t épité s gyönyörü diszitményekkel látta el azt; továbbá a Zeno emlékkövét, mellyet mindenki csodál a sz. Márk templomában, s mellynél még szebb a szomszéd oltár; s végre mást nem is emlitve, a Vendramin palotát s a gazdag óra-tornyot. Nyomdokait egy lombard nemzedék követte, mellynek müvei sajátságos jelleggel birnak. Bartolomeo Buono a régi procuratiák épületét készité. A veronai Giovan Maria Falconetto szép épületekkel árasztá el az államot, s a Cornarok számára a legszebb és legékesebb lakot épité Páduában; rendkivüli szorgalommal tanulmányozta az ókort s első volt, ki annak szinházait és küzdő csarnokait leirta s lerajzolta. Az Emilia kápolna San Michele di Muranó-ban maga elegendő Guglielmo Bergamasco hirnevének megalapitására. Antonio Rizzo da Bregno szép szobrokat készite ott a Tron ne' Frari emlékkőre; az ő müve még az oriások lépcsőzete a palazzo ducaleban.

Sansovino.

Más fordulatot vettek a dolgok, midőn Róma kiraboltatása után a florenczi Jacopo Tatti Velenczébe költözött, ki Andrea Contucci da Monte Sansovino (1479—1570) épitész nevét vevé fel. Első épitészi kisérletét Florenczben X. Leo bevonulása alkalmával tevé. Ezen ünnepély emelésére, azt lehet mondani, mind versenyre keltek az akkori jeles müvészek; Granacci és Rosso diadaliveket állitottak, Sangallo s a most emlitett Sansovino ál homlokzatokat és távlatokat készitettek, ugyancsak az utóbbi Rustici és Bandinelli társaságában szobrokat alkotott; Andrea del Sarto, Feltrino, Ghirlandajo, Pontormo, Franciabigio, Ubertini a festményekről gondoskodtak; Michelangelo és Rafael más jelesebb müvészekkel a San Lorenzo homlokzatáról s más a pápa által tervbe vett müvekről tanakodtak.

Sansovino, ki különben a józanabb hagyományok után képzé ki magát, csakhamar elhagyá magát vakittatni Michelangelo modora által. A velenczei köztársaság fő épitő mesterévé neveztetvén, a kisebb piaczot rendbe hozta, a sz. Márk kupoláját kijavitá, a San Geminiano templomot fölépité, melly noha magában szép mü de érdemén felül magasztaltatik, továbbá a San Francesco della Vigna bensejét, az arany lépcsőzetet a palazzo ducale-ban, a könyvtárt, melly

egyike a legszebb ujabbkori épületeknek, a pénzverdét, melly külsején hordja rendeltetésének jellegét, s végre számos uri lakot, a többek közt a pompás Cornaro palotát a San Maurizio mellett. De alig hogy bevégzé a könyvtárt, beszakadt boltozata, a miért fogságba tétetett, később azonban kibocsáttatván, a bolthajtást stuccaturra helyettesité. A szobrászatban kissé fellengző volt, öszhangzásba akarván azt hozni az uj építészeti modorral. Két óriás szobormüve, mellyek a róla nevezett lépcsőzetet ékitik, sokkal hátrább áll azon bronz szobrainál, mellyek a San Giuliano ajtaján, a képtár fülkéiben és a sz. Márk sekrestyéjének gyönyörü ajtaján láthatók. Az általa emelt számos emlékek között legkitünöbb a Venier-é a San Salvadoreban. A Rialto hidjára egy tervet nyujtott be, melly azonban a török háboru miatt végre nem hajtathatott. Midőn a köztársaság e háboru költségeinek fedezésére kénytelen volt rendkivüli adót vetni ki, Tizián és Sansovino az alól felmentettek. Fia Francesco Velencze leirását adta ki.

Sangallo.

A florenczi származásu Antonio Sangallo (— 1546) Rómában, hol Bramante segéde és a sz. Péter templomának épitésze volt, Farnese bibornok számára egy palota-tervet készite, melly mü legszebbnek tartatik Rómában, különösen pedig az udvar, mellyet azután Michelangelo és Vignola végeztek be. Ő épité a Vatikán több részét s leginkább kitünnek itt szép lépcsőzetei; továbbá Civitavecchia, Ancona, Florenz, Montefiascone, Nepi, Perugia, Ascoli s más városok váracsait. Róma kizsákmányoltatása után VII. Kelemen Orvietóba vonulván, Sangallo az ottan uralkodó vizhiány megszüntetésére egy bámulandó s huszonöt rőf széles kutat épitett, mellynek két lépcsőjén az állatok is lemehettek s feljöhettek, a nélkül hogy egymással találkozniok kellett volna. Midőn V. Károly Tunisból győztesen visszatért, Rómában a fogadási ünnepélyeket Sangallo vezette, s különösen a velenczei téren olly diadalivet készite, hogy az akkori irók nem győzik eléggé dicsérni annak szépségét és változatosságát. Sokkal egyszerübb de azért valódi mintakép a San Spirito ajtaja, melly azonban nincs egészen befejezve.

Genua érezvén, hogy gazdag, szép is akart lenni. Főurai mintegy összebeszélve elhatározták azt felékesiteni, de más terök nem lévén az épitkezésre, a régieket alakitották át, melly munka végrehajtásában a comói Andrea Vannone, Bartolomeo Bianco, a lombardiai Rocco Pennone, Angelo Falcone, Pellegrino di Tibaldo s más jó nevü épitészek szerepeltek. Az egésznek a perugiai Galeazzo Alessi

(1500—72) volt a lelke, ki szülővárosában a Sangallo által megkezdett erőditményeket befejezte s azonkivül számos palotát épite; Genuában ő nyitá az uj utczát, mellyen a pompás, Grimaldi, Brignole, Lercari, Carega, Giustiniani paloták ékeskednek, mellyeknél a tér természete különféle felosztásokat, szobrokat és oszlopokat tett szükségesekké. A Sauli palota egyik a legszebbek közöl Olaszországban, márványoszlopai mind egy-egy darabból állanak; legmerészebb épületében, a Banchi palotában aránylag szerfelett kevés anyaggal harminczöt meternyi hosszu és huszonkét meternyi széles tért épitett be. A környéken levő villáit nem is emlitvén, ő épité még a Madonna di Garignanó-t, melly egyike a legtökéletesebb és legszilárdabb templomoknak; a kikötő gátat meghosszabbitá, a kikötőt magát és a raktárakat kicsinositá. Más helyeken is dolgozott, különösen Milanóban a Tommasso Marino palota és a San Celso homlokzata szintén az ő müve.

Pirro Ligorio (—1580) nápolyi festészről, ki kárpitok festésével foglalkozott, s első volt, ki a népek szokásairól könyvet adott ki, megemlitendőnek találjuk, hogy a pápa eredeti Casinó-ja a Vaticánban az ő müve. Rajzban ő tartá fen számunkra a római müemlékekeket s tervet készite a régi Róma s a Hadrián-villa ujjáépitésére. Ha mindjárt gyakran téved a felirásokat illetőleg s nem pontos a mértani mértékben, müve annál inkább becsesebb, hogy ezen épületek közöl némellyek már nem léteznek. E mellett mint polgári s katonai mérnök is müködött s esztei Alfonz parancsából Ferrarát a Pó folyam pusztitásai ellenében biztositá.

A bolognai Sebastiano Serlio, Peruzzi tanitványa, szintén fölvette rajzát és mértékét Róma épületeinek, s modorát azok után idomitá. I. Ferencz által Francziaországba hivatván ottan élte fogytáig épitkezésekkel foglalkozott, s az épitészetről egy jeles értekezést irt.

Vignola.

Giacomo Barozzio (1507—73), Vignola szülöttje, a távlatra adta magát, s ennek, saját lángelméje által segitve, számos szabályait fedezte fel. Egy épitészeti akademiától a régi Róma épületeinek lerajzolásával bizatott meg. Pimt icci o-val Francziaországba költözvén, a háboru egyik tervét sem engedé végrehajtatni, ugyanez történt a bolognai San Petronio templomának általa készitett tervét illetőleg is. A herczegi palota Piacenzában, számos templomok, de különösen Assisi-ben az Angyalok temploma, mellyet később Alessi és Giulio Santi fejeztek be, halhatatlan érdemet biztositanak számára. III. Gyu-

la épitészének nevezvén ki, őt bizta meg a trevi-i vizvezeték és a róla nevezett villa fölépitésével. A Caprarola palota, mellyet Alessandro Farnese bibornok számára épitett, ötszögü alapzata s bástyái által egy részt a hadi épitészethez tartozik, s mig benső elrendezése rendkivül kényelmes, festői fekvése egyszersmind gyönyörü kilátást biztosit számára. A festői munkákat Annibal Caro vezetése mellett Zuccari és mások végezték benne, a távlatok magától Vignolától vannak. Farnese ajánlata folytán rá bizatott a Jézus társaságiak templomának és fogadalmi házának (Casa professa) épitése is, melylyeket később bevégzésök alkalmával a milanói Giacomo della Porta [1]) felette tulterhelt, s mindkettő mind külső csin mind pedig benső felosztás tekintetében távol áll attól, minőnek az erdeti terv szerint lenniök kelle.

II. Fülöp e tájban akará épiteni az Escurial-t, de nem elégedvén meg az eléje terjesztett tervvel, olasz müvészeket szólittatott fel egy ujabb készitésére. Ennek következtében huszonkét terv nyujtatott be, s Vignola egyikből is másikból is kiválogatván a jobb részleteket egy ujat alkotott belőlök, de a terv végrehajtására nem akart vállalkozni, jobban szeretvén sz. Péter templománál müködni, hol Michelangelo eszméinek létesitését tüzte ki feladatául, s igy emelte a két oldal-kupolát.

Sokan vállalkoztak már Vitruvius commentálására, ami másokat uj értekezések irására buzditott. Vignola Regola dei cinque ordini czimü munkájában az épitészetet határozott mértékekre s állandó elvre fekteté; nem törődött a példákkal, hanem az okokat tanulmányozá és kimondá, hogy a leginkább magasztalt régi épületek fő érdeme abban áll, hogy a részek érthetőleg megfelelnek egymásnak, hogy öszhangzatuk egyszerü és világos s hogy végre olly egészet képeznek, mellynél a legkisebb részek legszebb rendben benfoglaltatnak a legnagyobbakban, ez tévén tulajdonképen az arányok alapját.

Palladio.

Ezek nyomain haladt a vicenzai Andrea Palladio (1518—80), ki a jó izlés példányképévé leve azok előtt, kik a görög és római épitészeti modoron kivül mást nem ismertek; mert ugy lászik, hogy elhatározta magát csupán Vitruvius nyomdokait követni. Sok ügyességet fejtett ki a vicenzai góth izlésü bazilikánál, melly, ámbár 1444-

[1]) Ez boltozta a sz. Péter kupoláját, s számos palotákat s homlokzatokat épite; az ő müve továbbá az Aldobrandiniak belvederje Frascati-ban.

ben tétetett le alapja, már omladozni kezde, minek következtében ő bizatott meg megerősitésével, mellyet uj modorban dicséretesen végre is hajtott. Rómában sokat épitett, azután a régi épületek fölmérésére s lerajzolására adta magát, s hogy a romokat öszhangzásba hozza, kijavitá tervrajzaikat, amiről egy munkát is adott ki; ezenkivül az épitészetről is irt egy értekezést (1570), melly később minden nyelvre lefordittatott. Velencze, Vicenza, és a Brenta partjainak fölékitésére szólittatván fel, a belrendezés és az épitkezési anyag összes változatait kifejté a velenczei főnemesség kényelmeinek megfelelő palotákban, melly téren nem annyira a nagyszerüség mint inkább a vagyonosság egyenlősége s azon körülmény tünik fel, hogy egyik sem akart szomszédjánál hátrább maradni. Szorosan az épitészet régi elemeihez ragaszkodván gyönyörü előcsarnokokat készite azok mintájára, mellyeket Rómában látott, de kényelem tekintetében nem igen volt szerencsés s a részek öszhangzásával sem sokat gondolt, megelégedvén, ha épitményeiben az izlés hibátlan, a kivitel tiszta s a külalak szép és diszes vala. Velenczében mint Sansovino utódja a Caritá-kolostornál Vitruviusnak a római házakra készitett tervét valósitá, de a tüzvész valamint ezt ugy szinházát is fölemészté. A San Giorgio Maggiore templomában és ebédlőjében sok izlést tanusitott, s inkább a bazilikákat mint a pogány templomokat utánozta.

Fő müve a Megváltó temploma Velenczében, mellyet a tanács az 1576-ki döghalál alkalmával tett fogadalma beváltásául épittetett; de eszme-szegénységének adá jelét azáltal, hogy a homlokzatot tekintve itt már harmadszor ismétlé magát, a nélkül hogy tekintettel lett volna a belső felosztásra s a különbségre, melly a szegény capucinusok, s a gazdag benedictinusok templomai között létezett. Nem értvén továbbá a szobrászathoz ugy mint az épitészethez, megengedé, hogy müveit Vittoria és Ridolfi különféle modorban készitett gipsz öntvényeikkel és szobraikkal elrutitsák. Terveket készite a bresciai és bergamói székesegyházakra és számos más épületekre, mellyek azonban nem létesittettek, s el lehet mondani, hogy alig jött létre valamelly nevezetes épület, mellyről ne értesittetett volna. A Brenta kiöntései alkalmat szolgáltattak neki arra, hogy Bassanó-ban egy hidhoz tervet készitsen, ez azonban költséges volta miatt nem létesittetvén, fából egy másikat épitett, melly száznyolczvan láb hosszu s e mellett bámulatosan egyszerü modorban volt készitve. A Rialto-hid épitése, mellyet ő meg nem nyerhetett, mint mondják, Giovanni da Ponte-re bizatott, ki sokkal olcsóbb s e mellett olly merész tervet

nyujtott be, hogy mindenki kétkedett szilárdságáról, ma azonban harmadfél század tanusága szólal fel mellette.

Palladio Bresciában a székesegyházon és tanácsházon, Turinban a királyi parkon dolgozott; Vicenzában számos épületeken kivül a Capra rotondáját s az olympiai akademia számára egy szinházat épite, czéljának megfelelőleg antik modorban, itt adatván elő a classikus darabok. Téglából legjobban szeretett épiteni, látván hogy az illyen épületek tartósabbak mint azok, mellyek kövekből épültek. Olcsón s mégis gazdagon épitvén s az épületek ékitésére mindenféle anyagot felhasználván megérdemlé, hogy mint classikus müvész tanulmányoztassék nemcsak kortársai, kik e tájban nem jó irányban haladtak, de az ujabbkoriak által is, s még akkor is, ha a szabályszerüséget tekintjük fő szépségnek.

Vincenzo Scamozzi (1543—1607), az előbbinek honfitársa, ennek példája által buzditva szintén az épitészi pályára lépett, s tevékenységének tért szerzendő, Velenczébe, akkoron a polgári épitészet székvárosába költözött. Az első helyek Palladio, Sanmicheli és Sansovino által már el lévén foglalva, ujitási különczködései és utánzásainak elpalástolása által akart feltünni, s mind tettleg mind irásban meg akarta mutatni, hogy minden más müvész modorától eltérőleg s függetlenül müködik, miért is azokról mindig csak megvetőleg szólt. Egyébiránt elmés és ügyes épitész volt, ismerte a régiek könyveit és müveit; s a sirbolt, mellyet a Carità-ban Nicola da Ponte doge hamvainak készitett, olly jeles müdarab volt s annyira megnyerte az illetők tetszését, hogy a sz. Márk könyvtára homlokzatának s az uj procuratiák épületének épitése is rábizatott. Egy munkát sem utasitott vissza, bármennyire tul volt terhelve avval, s épen azért igen sok csak tervben maradt. Bergamóban a községi palotát épité, melly egyik a legszebbek közöl; de az Antonio Filarete által épitett székesegyház ujjá épitésére benyujtott tervénél jobbnak találtatott a Fontana-é. Hasonlóképen járt a salzburgi székesegyházra készitett tervével is, hol a comói Santino Solari terve fogadtatott el.

Idea dell architettura universale czimü munkájában a szabályokat példákkal akarta egyesiteni, mellyeket egész Európából vala összegyüjtendő. Hogy pedig azok tervrajzát megszerezhesse, azon velenczei nemesek kegyét igyekezett megnyerni, kik mint követek, idegen országokba valának menendők, s a kikkel ekként költség nélkül utazhatván, a czéljára szükséges épületek leirásának és rajzának birtokába jutandhatott. De sokkal több ismeret, utazás és tudomány kivántatott volna erre, mint a mennyivel ő birt,

s igy munkája felette zavaros, hosszadalmas és telve vagyon kitérésekkel; ezenkivül pedig boszantó benne, hogy saját munkáját mindig eléje teszi a mások müveinek, bárminő kitünők legyenek is ezek. Gögjéről, melly dagályos irataiban elég világosan nyilatkozik, még végrendelete is tanuskodik.

A bresciai képtár a vicenzai Formentone dicsőségét hirdeti; Milanóban Giuseppe Meda a nagy Seminarium udvarát, Fabio Mangone pedig a helvét collegiumét s az Ambrus könyvtárát épité; Martin Basso a romai kaput és San Lorenzo-t, Vincenzo Seregni a kereskedők piacza körül számos épületeket és ezenkivül nehány kolostort, Francesco Richini da Rovato végre sok templomot és palotát épitett. Ezek nevei egyébiránt csak hazájokban ismertetnek.

A bolognai Pellegrino Pellegrini di Tibaldo (1527—92) elkeseredvén, hogy a festészet terén nem szerepelhetett, meg akart halni, de mások tanácsára az épitészetre adta magát, s itt szerencsésebb lett. Milanóban az állam mérnökévé, s a székesegyház épitészeti igazgatójává neveztetvén, mint illyen annak kövezetét és homlokzatának tervét készité, ahol Martin Bassonak, a templom másik épitészének, több jeles müvész véleménye által támogatva sikerült főnöke némelly különcz terveinek valósitását megakadályozni. [1]) Számos müvei közöl a Ro és Caravaggio szentélyeit, a milanoi érseki lakot s a Jézus társaságbeliek genuai fogadalmi házát emlitjük. II. Fülöp által az Escurial fölépitésére Spanyolországba hivatván, ezért tőle nagy pénzösszeget kapott, s ezenkivül a valsoldai hübériséggel jutalmaztatott.

Fontana.

Montalto bibornok a bethlehemi jászol kápolnáját, mellyet a Santa Maria Maggiore-ben vala épitendő, Domenico Fontana (1543—1607) épitészre bizta, de fizetését felfüggesztvén a pápa, kénytelen volt a munkát félbeszakittatni, amikor Fontana arra vállalkozott, hogy saját költségén fogja azt folytatni. Ezáltal ő nagyon megnyerte a bibornok kegyét, s midőn ez V. Sixtus neve alatt pápává lett, nemcsak hogy bevégezteté vele az érintett kápolnát, melly különösen kupolájának arányosságáról s a szomszéd Negroni palotáról nevezetes, de egyszersmind megbizta őt az obeliszkek felállitásával, mellyek közöl csak a vatikáni állott még fönt, s ez is félig a földbe temetve. Ennek a sz. Péter temploma elé leendő áthelyeztetése végett a ma-

---

[1]) Lásd: **Bassi**, *Dispareri in maniera d' architettura e di prospettiva.* 1572.

thematikusok valamennyien tanácsot tartának és az ötszáz tudós s különcz véleménye köző a Fontana-é fogadtatott el, melly leirja a modort, miként szállitandó át a vatikáni obeliszk. A müvészet egyik legszebb dramatikus cselekvénye ez, mellyet a hagyomány még inkább fölékite. Az obeliszk egészen fölszerelve másfél millió fontot nyomott s fel kelle azt emelni alapjáról, ekkor kocsikra fektetni, azután ismét fölállitani s uj alapjára helyezni. Sixtus e munka végrehajtására egy szerdai napot választa, melly, miként mondá, mindig szerencsésen ütött ki rá nézve. Általános aggály fogta el a lakosokat s akasztófa büntetés terhe alatt meg volt tiltva csak egy szót is szólani, nehogy ezáltal a vezetők parancsainak végrehajtása gátoltassék. Az épitész a dicsőség s a szigoru pápa fenyegetései között lebegett, ki az erőszak, nagyság s lelkesedés bizonyos vegyületével a kereszt hatalma alá akará hajtani a bálványozás emez emlékét ugyanazon a helyen, hol a vértanuk véröket onták. Az obeliszk már át volt szállitva s helyéhez közel felállitva, de a csigákat nem lehetett olly közel vinni, hogy az obeliszk egyenes állásba helyeztethetett volna, mikoron a hallgatag tömeg közepette egy paraszt elkiáltja magát „vizet a kötelekre.“ Pompás tanács, melly meggátolván a kötelek elszakadását, egyszersmind megrövidité azokat, s igy a czél el lett érve, midőn a harangok s a vár ágyui dörgő hangja hirdeték a vállalat sikerültét. Sixtus lovaggá ütötte épitészét, s a paraszt, ki szembe mert nézni az akasztófával, csakhogy jó tanácsot adjon, jutalmul szülőfalujának azon kiváltságot kérte, hogy virágvasárnapján ez láthassa el az örök várost olajfa-ágakkal. [1])

Sokkal könnyebb volt a többi obeliszk felállitása. Fontana, a hires mechanikus, egyébiránt az épitészetben az uj modor embere volt. A Lateránban a basilikának a Santa Maria Maggiore felé néző homlokzatát s a pápai palotát, e nagyszerü tömeget, ő épité s azt a legtisztább izléssel diszité föl. A Vatikánban a Bramante által épitett udvaron keresztül egy épületet huzott, ide helyezendő a könyvtárt, s ő készité még a palota azon részét is, melly Róma felé néz. A Quirinál palota

---

[1]) Fontana honfitársa Adamini di Montagnola és a franczia Montferrand Sz. Pétervárott nemrégen egy hasonló óriási oszlopot állitottak fel I. Sándor tiszteletére, melly most a legnagyobb monolit a világon.

Ennek csupán dereka nyom	293,820	kilogr.
a hozzátartozó diszitményekkel együtt	423,500	„
az obeliszk magában	337,000	„
a hozzátartozó diszitményekkel együtt	375,922	„

Mi is szemtanui leheténk Párizs városa elökészületi munkálatainak és ujjongásainak a Concordia téren levő obeliszk fölállitása alkalmával.

körül is dolgozott, megnagyobbitá terét, s ide helyezé a két colossust; ő készité továbbá a négy szökőkutat a Pia és Felice ut által képzett keresztuton; kijavitá Traján és Antonin oszlopát; ezeken kivül az ő müve még a koldulók szállodája s a Termini szökőkut, egyik a legszebbek közöl Rómában, melly Mózes csodájának ábrázolatával van ékitve; a fonó gyár, mellyet a Colosseumban tervezett, szerencsére nem létesittetett. S mindez azon öt év alatt jött létre, mellyekben Sixtus uralkodott, kinek halálával VIII. Kelemen az ellene szórt aljas rágalmaknak hitelt adva, megfosztá őt a pápai épitészi hivataltól s számadást követelt tőle az általa fölvett összegekről, de a nápolyi alkirály Miranda gróf Nápolyba hiván őt, királyi épitészszé nevezte ki, hol számos utakat s palotákat épite. A Castelnuovo tér, a pompás Medina szökőkut, I. Károly, Martell Károly és Clemenza sirjai az érseki épületben, számos oltárok, s különösen az Amalfi érsekségé s végre szent Máté ereklyéjének gyönyörü tartója Salernóban szintén neki köszönik létöket. Müvei közöl legkitünőbb a királyi palota, mellynek belseje azonban annyira át van alakitva, hogy abban az eredeti terv többé föl nem ismerhető. Tervbe vett még egy kikötő-gátat s egy hidat a San Vincenzo tornya számára, de ezek végre nem hajtattak. Testvére Giovanni a Pó folyamot szabályozta és számos városokat, a többek közt Rómát is vizvezetékekkel látta el.

Ezeket megelőzte és felülmulta a veronai születésü Michele Sanmicheli (1484—1559), ki müvészetét atyjától, nagybátyjától s a régi müemlékek maradványainak tanulmányozásából sajátitotta el. Előbb szülőföldjén Veronában, később Rómában lépett föl, hol csakhamar nevezetességre vergődött. Az orvietói székesegyház épitésénél, hol előbb a jelesebb épitészek müködtek, ezek modorához alkalmazkodott, a montefiasconei főtemplomnál azonban már függetlenül mozgott, egy nyolczszegletes kupolával látván el azt, mellynek körzete képezi a tulajdonképeni templomot. Szülőföldjét és Velenczét különféle müvekkel gazdagitá, és megjegyzésre méltó, hogy soha nem fogott egyetlen vállalatához sem, anélkül, hogy előbb ünnepélyes nagy misét ne szolgáltatott volna. Mint hadi épitészről másutt szólottunk róla (337. lap.) s elszámláltuk az e téren létesitett müveit. Sokan a hajóépitészettel foglalkoztak, illyenek valának a milanoi Camillo Agrippa [1]) és Mario Savorgnano belgrádi gróf.[2]) A vizi épitészet terén szintén szá-

---

[1]) *Nuove invenzioni sopra il modo di navigare.* Roma, 1595.

[2]) *Arte militare, terrestre e marittima secondo la ragione e l'uso de' più valorosi capitani antichi e moderni,* 1599.

mosan szerepeltek, és irtak arról, a többek közt Luigi Cornaro a velenczei lagunákról mint védmüvekről értekezett [1]).

A müvészetek külföldön.

A rajz-müvészet Olaszországon kivül is szép lendületnek indult, és VIII. Henrik, I. Ferencz s V. Károly olasz müvészeket igyekeztek udvarukba szerezni. Dechamps beszéli, [2]) hogy II. Miksa császár 1575-ben egy festészt és egy szobrászt kért Gian Bologná-tól, ki ennek következtében neki az antwerpeni Sprangert, és Giovanni Montit küldé, de a következő évben Miksa elhalván, utódja Rudolf el akarta őket bocsátani, komornokjának tanácsára azonban megtartá a festőt s csak a szobrászt küldötte el.

Azon kedvezés, mellyben a fejedelmek Francziaországban a müvészetet részesitették, sokat tett tekintélyök emelésére, ezáltal is nagyobbaknak tünvén fel a különben hatalmas hübér-birtokosoknál. A góth styl hosszu időkön át fentartá itt magát, miről az 1502. Párizsban épült St. Jacques de la Boucherie egyháztornya, — az egészből csak ez kerülhetvén ki a pusztitást, — s az 1532-ben kezdett St. Eustache temploma eléggé tanuskodnak. A festészet sem volt ismeretlen, de a müvészek e téren csak a hiv arczkép s a pergamenre való miniaturfestésre s az üveg-festészetre szoritkoztak, ez tekintetvén nálok nemzeti müvészetnek, mellynek ápolását még a nemesek sem tekinték méltóságukon aluli foglalkozásnak. A lombardok példája által ösztönöztetve a francziák VIII. Károly korában helyesebb irányban kezdtek müködni s különösen az épitészetben és szobrászatban a lágyságot az igazsággal, a müvészetet az érzelemmel s a tisztaságot ihlettséggel igyekeztek párositani. Jocundus szerzetes Párizsban a fő számvevő hivatal épületén s Normandiában d'Amboise bibornok egyik birtokán a Gaillon kastélyon dolgozott, s valószinüleg ő épité a bloisi-i kastélyt is, melly alkalmasint legérdekesebb a francziaországi királyi paloták között. D'Amboise bibornok sirköve, melly müvészileg kidolgozott márványdarabokból vagyon összeállitva s festményekkel és aranyozásokkal ékitve, legszebb müemléke azon kornak. A müvészet ujjászületését mind a modor nagyszerüségét mind pedig a természet helyes utánzását tekintve fennen hirdeti a XII. Lajos siremléke St. Denisben, melly Ponzio Tribatti müvének állittatik, azonban sokkal valószinübb, hogy a tours-i Jean Juste alkotá azt. Gazdag kereskedők mint pl. Ango, nagy méltóságban levők

---

[1]) *Trattato delle acque* Pádua, 1560.

[2]) *Vite de' pittori fiamminghi*, I. köt. 193 lap.

minő pl. Du Prat, továbbá udvaronczok, nemesek vetélkedtek a nagyszerü paloták épittetésében; legszebb e nemben az I. Ferenczé Chambord-ban, melly várkastély formában épült, tornyokkal ellátva s az egész vegyes stylben fölékitve. Ez 1525-ben vagyis Primaticcio előtt épittetett, a boulognei erdőben levő madridi kastély pedig 1530-ból való.

Francziaország azon hibát követvén el, hogy csupán az olasz müveket másolta és utánozta, ekként megfosztá magát azon előnytől, mellyet a müvészet terén az eredetiség nyujt. A florenczi Rosso de' Rossi mintha csak nem is létezett volna festészet a nagyszerü modor előtt, egyedül gyakorlat után festett, nem birván azt felfogni, amit nem tudott; azt, ki másként dolgozott mint ő, megveté és sajnálkozva nézett a szegény francziákra, kik szerinte ecsetjöket olly szárazon és durván kezelték; ha valakit tanitványává fogadott, ezt csak azon föltétel alatt tevé, ha az illető nemzeti naiv hagyományait megtagadta s a látványos vagy másként a nagyszerü modorhoz csatlakozott. A középszerüeknek adván az elsőséget, Lorenzo Naldini-t, Francesco Rustici tanitványát alkalmazta mühelyében, ezen kivül tanitványai valának még Antonio Mími Michelangelo növendéke, Domenico del Barbiere, Luca Penni, Bartolomeo Miniati, s Francesco Caccianimici.

A bolognai Primaticcio (1490—1570), ki utódja lett, a Rafael iskolájából került ki, azonban Michelangelót is tanulmányozta s Giulio Romano alatt képezte ki magát. Müvei pompásak és izlésteljesek valának, habár az iskolai szag nagyon érezhető volt azokon. Munkatársai valának Bagnacavallo, Ruggeri di Bologna, Prospero Fonrana s a modenai Nicolo dell' Abbate, kik mindnyájan hagytak hátra müveket Francziaországban, különösen pedig a Louvre-ben és St. Denis-ben. Vignola két évig tartózkodott Párizsban, Serlio ott halt meg, Cellini pedig különös kalandokon ment ott keresztül. Vegyük ezekhez most a többi müvészeket, kik hivatva vagy önkényt Francziaországba jöttek, s azon francziákat, kik Olaszországban képezték ki magukat, és természetesnek találandjuk, hogy ez valódi zsarnokságot gyakorolt a még bölcsőjében fekvő franczia müvészet felett. Fontainebleau nem volt egyéb mint olasz müvek és másolatok museuma.

Ezen példányképek után képezték ki magukat Pierre Lescot (—1571) és Jean Gouchon (—1572). Az elsőt Ferencz a Louvre ujjáépitésével bizta meg, s azon része, melly az egészből fönmaradt, dicséretére válik szerzőjének, e mellett mintaképül is tekintetett. Stylje nem volt correct de nyulánk és csinos, leginkább pedig a diszitmé-

nyekben, karyatidek és diadalivekben remekelt. Germain Pilon de Loue (—1590), ki honfitársai által érdemén felül magasztaltatik, számos müemléket épite.

Jean Cousin de Soucy (1530—90), Michelangelo követöje, jóllehet soha nem volt Olaszországban, ama kor legnagyobb vállalatainál alkalmaztatott, a többek közt a vincennes-i, sens-i és anet-i várkastélyoknál; ő készité továbbá Diana de Poitiers és férje, ugyszintén V. Károly siremlékeit. Utolsó itélete első olajfestménynek tartatik Francziaországban, stylje egyébiránt nagyszerű, rajza erőteljes, szinezése erős. Jártas volt az üvegfestészetben is; szobrai közöl legjobb a Chabot tábornagyé. Az irodalom terén is szerepelt, a mennyiben egy munkát irt az emberi test arányairól. Leonard de Limoges és Bernard Palissy zománcz-festőket már előbb emlitettük.

Mig legtöbben a divatos stylnek hódoltak, némellyek az antik mellett maradtak, egészen mellőzve a szinészies és különcz helyeztetéseket, mellyek mit sem fejeznek ki; és a müvészi testületek nehány olly vidéki városokban, honnét a Michelangelo utánzói kizárattak, legalább bizonyos eredeti formát tartottak meg.

Philibert Delorme (—1577), Lyonból, Olaszországban képezte ki magát; Francziaországban számos épületeket emelt vagy megujitott; az ő műve jelesen a Valois-k sirboltja St. Denis mellett és az I. Ferenczé. Medici Katalin egy nagyobbszerű palotát akarván épittetni mint a minők eddig Francziaországban léteztek, öt bizta meg annak felépitésével, a Louvre mellett azon helyen, hol akkor téglagyár (tuilerie) állott, s innét vevé nevét a mai napig fenálló királyi palota. A pompa és diszitmények, mellyekkel a müvész e müvét elhalmozta, sokkal nagyobb dicséretet érdemelnek mint a styl tisztasága, s eredetileg jóval tágasabbnak kelle annak lennie, de a királynő csakhamar bele unt az épitkezésbe, s e mellett a többi építészek az eredeti tervet egészen fölforgatták. Megjelent egy munkája az épités mesterségéről, s feltalálta a módot, miként lehessen jól és olcsón épitení, mellynek segélyével terjedelmes térek befedhetők, a nélkül, hogy ezekre hosszu épületfák kivántatnának, s boltozatok készithetők, anélkül hogy nagyobb tartósság végett keresztgerendákkal kellene azokat tulterhelni. Velencze néhány templomán már előbb alkalmazták e módot, sőt Serlio még más ekként készült fedélzeteket is emlit fel, de ugy látszik, hogy Delorme azokat nem ismerte, s e mellett meg kell vallani, hogy az ő modora ezeknél tökéletesebb. Másrészről azonban az is igaz, hogy e fedélzet sokkal több munkaerőt vesz igénybe s

nagyobb nyomást gyakorol a kül- falakra mint a közönseges gerendázat.

A párizsi Jean Bullant (—1578) az ecouen-i góth s bizarr vegyes stylben készült kastélyt épité, melly müve nevezetes a classikusok hü utánzását s a gyönyörü kivitelt illetőleg, mindazáltal nagyon távol áll ez azon épületektől, mellyek e korban Olaszországban emeltettek.

Spanyolország Ferdinánd és Isabella alatt az Olaszországban tanulmányozott classikusok felé kezde hajlani. Igy pl. azon épület, mellyet V. Károly Granadában az Alhambrában Pedro Machuca (s nem Alonso Berruguete) által épittetett, a florenczi ó palota (palazzo vecchio) mintájára van készitve, melly szép ugyan magában véve, de rendkivüli tömegnek tünik fel a gyöngéd s kellemteljes mór épületek közepett. Egyébirant nagy müvészt egyetlen egyet sem találunk ezen időtájban Spanyolhonban, noka sok jóra akadunk; illyen volt pl. Fernando Ruiz (—1455), ki a sevillai egyházat épité, fölemelvén a mórok által épitett Giralda-féle nagy tornyot, s Alonso Berruguete (—1480) festész, épitész s kiválóan szobrász a Michelangelo iskolájából. Müvei Madridban a Prado-ban, és az Alhambrában, ugyszintén Urunk szine változását ábrázoló szobra, mellyet a toledoi székesegyház szentélye számára készitett, mintákul szolgáltak a spanyol müvészeknek. Domenico Teotocopoli (—1625), ki Görögországban született s Tizián tanitványa volt, Madridban az aragoniai Donna Maria collegiumot, Huescában pedig a templomot és kórházat épité, melly müvével egy nagyszerü gondolatot testesitett. Bartolomeo di Bustamante Toledo közelében a keresztelő sz. János kórházát s ennek fényes udvarát épité. Juan Battista di Toledo Nápolyban a pompás toledoi utczát s a spanyolok sz. Jakab-ját készité; az ő müve továbbá az Escurial tervrajza, mellyet azután tanitványa Juan d' Herrera létesitett. A szép templomalaku szentséghází, mellyet nyolcz vérvörös jaspis oszlop s több gazdag arany és drágakő szobrok ékitenek, s mellynek tervrajza szintén ő töle való, a milanói Giacomo Trezzo készité.

Francesco de Olanda, portugal miniatur-festő, 1549-ben egy párbeszédet irt, mellyet Vittoria Colonna Buonarroti s Lattanzio Tolomei Rómában tartottak [1]). Oroszország, melly az europai müveltség elől meglehetősen el volt zárva, müvészetében a bizanczi jelleget tartá meg. I. Wladimir a régi Kersonban megkereszteltetvén, ottan a gö-

---

[1]) Nem régen **C. A. Raczinsky** által közöltetett *Les arts en Portugal* (1846) czimü munkában.

rögök által egy templomot, továbbá 989-ben Kiewben a Boldogságos Szüz egyházát s Nowgorodban a sz. Zsófia templomát épitteté, mindegyiket bizanczi stylu képekkel. Csak a XII. században tüntek fel honi müvészek, kik ezt módositák; később a tatárok betörésekor keleti és lombardiai modoru épületek keletkeztek, s innét van, hogy a moszkvai egyházak s maga a Kreml is némi eredeti jelleget hordanak magukon. Eredetiek továbbá azon épületek, mellyeket III. Iván Moszkvában először kőből épittetett; 1433-ban Euphemios nowgorodi püspök a németek által kőből egy palotát emeltetett, melly festményekkel s egy órával vala fölékitve. Iván Német és Olaszországból ügyes müvészeket hitt be országába, és Aristotele Fioravanti ottan a Kreml székesegyházát épité; Pier Antonio Solaro [1]) 1487-ben az ugynevezett gránit palotát kezdé meg, mellyet azután a genuai Paolo Bossi, Marco és mások fejeztek be; a milanoi Aloisio a Belvedert épité s bevégzé a Boldog Asszony mennybemeneteléről nevezett templomot, nyolcz kupolával látván el azt, s ezeken kivül számos keleti és olasz vegyes stylben készült épületeket létesitett. Később is lehetett itt találni illy szokatlan vegyülékekre, s az 1554-ben épült moszkvai Vaszili Blazsennoj egyházat hagymaalaku kupolák ékiték, minőket az oroszok valószinüleg a törökökkel viselt háboru alkalmával láttak először. A templomok belül nagyobbrészt hosszas négyszöget képeznek felül bolthajtással, melly rendesen hat, egymástól egyenlő távolságban álló oszlopokon nyugszik, s öt kupolával; kivülről a templomba három ajtó vezet, mellyeket egy előcsarnok előz meg, belül ismét három ajtó szolgál bemenetül a három oltárhoz, mellyek ikonosztázok által vagynak a nép szemei elöl elfedve. Gyakran egyik templom alatt másikat találunk, melly mindazáltal nem földalatti, ide temettetnek a fejedelmek. 1600 ban Moszkvában négyszáz templom volt, ezek közöl negyvenöt magában a Kremlben. Mi a festményeket illeti, a czárok azt akarták, hogy az ujabbak a régiek mintájára készittessenek, s egészen I. Fedor koráig vagyis 1581-ig Oroszországban csakis szentek képei festettek.

Müvészeink az idegenekről vagy egészen hallgattak, vagy csak kétségbevonhatlan fensőbbségök érzete szülte lenézéssel szólottak; annyi bizonyos, hogy Olaszországon kivül Franczia- és Németországot kivéve a testvér-müvészetek között bizonyos történelmi lánczolatot vagy tudományos összhangzatot és saját jelleggel biró iskolákat hasztalan keresünk.

---

[1]) **Klaproth** *Tabl. historiques*, 274. lap.

Antwerpenben már 1454 től kezdve fenállott egy festészeti akademia, melly czélul tüzte ki magának ugy ábrázolni a természetet, amint az a müvész szemei előtt elterül, s alkalmasint a szinezés iránti előszeretet tompitá itt el az alak és eszményi szépség iránti érzéket. Már említettük van Eyck-ot, kinek hagyományai egészen Quintin Messis-ig (—1529), hiven követtettek, a kitől szülőföldje Antwerpen képtárában számos festményeket tálálunk; s itt kezdődik azután az olasz müvek utánzása. Michael Coxis Mecheln-ből Ráfael után képezte ki magát. Peter Campana Flandriából azon husz év alatt, mellyekben Olaszországban tartózkodott, lerázta magáról a hazai iskolában elsajátitott száraz modort. Sevillában „istení" melléknévvel tiszteltetett meg s Urunknak a keresztről való levételét ábrázoló festménye miatt mint rendkivüli müvész csodáltatott.

Peter de Witt másképp Candido, Vasari iskolájából Bajororszá gban számos müveket hozott létre, legszebb ezek között bajor Lajos siremléke, a müncheni góth székesegyház fő éke, melly 1622-ben a weilheimi Kramper által öntetett bronzba. E szobormüvön a császár és két herczeg alakjait négy életnagyságu térdelő lovag környezi. Lambert Lombardus Lüttichből, mint kitünő épitész és festész emlittetik. Peter Breughel (1510—70) meglepő hüséggel festé a mezei jeleneteket, s mindazt mi körüle történt. Olaszországba jövén itt is a természet hü ábrázolását tüzte ki feladatául, s e végből szünet nélkül a falvakat és korcsmákat lakta, hogy igy annál több s jobb alkalma legyen annak tanulmányozására. Rendkivül változatos és eredeti festményei mellett ördögi jeleneteket ábrázoló képeket is festett, s minthogy fia Giacomo leginkább az e nemü festmények készitésére adta magát, p o k o l i melléknéven is neveztetett, s valóban, miként Callot, végre oda jutott, hogy hitt az ördöngösségekben s boszorkányságokban, mellyeket mindenütt látni vélt. Testvére Giovanni (1568—1642) ellenben, miután mindig virágok s angyalok festésével foglalkozott, p a r a d i c s o m i melléknévvel tiszteltetett meg; müvei közöl legnevezetesebb a Földi Paradicsom, mellynek finom szépségeit még a leggyakorlottabb aczélmetszők sem képesek tökéletesen visszaadni.

A mechelni Collin Insbruckban a legkitünőbb sirboltok egyikét t. i. I. Miksáét készité, mellyet huszonnyolcz óriás bronz szobor környez, mindannyian az osztrák-házból származott királyokat és fejedelmeket ábrázolván, kik koruk ruházatában s hasonlithatlan finomsággal vagynak kiállitva [1]); ezeken kivül husz márvány féldombor-

[1]) Most azt állitják, hogy a szobrok nem Collintól de Höfflertől valók és ezek közöl a legjobbak egy ismeretlentől.

mü a halott vállalatait ábrázolja, mellyeknél szebbeket és müvészi-ebbeket éltemben soha nem láttam. Ennek párját képezi Philippina Welser ausztriai Ferdinánd, Tirol kormányzója, nejének siremléke, ki 1580 évi aprilban halt el.

Németországban emlitésre méltó festész volt Schön Márton, ennek azonban sem minták gyanánt szolgálható müvei, sem tanitványai nem voltak. A freiburgi székesegyház szép festményeket bir Grün Jánostól; a szász Cranach Lukács müvei, mellyek az alak bálványozói által érdemök szerint nem méltányoltatnak, mindannyian eredeti német modorban vagynak készitve.

Dürer.

Dürer Albert (1471—1528), Nürnbergből, az olasz müvészek mozgékony s fényes életével ellenkezőleg csendes egyszerüségben tölté a magáét, illyennek irja ő ezt le emlékirataiban maga is. Atyja mesterségére lévén szánva egy aranymüves mellé adatott, s már huszonegy éves korában fényes jeleit adá kitünő tehetségének egy ezüst metszvénye által, melly Urunk kínszenvedését ábrázolá. Ekkor utra kelt s határozottan a metszésre adván magát, hire távol vidékekre eljutott. 1506-ban Velenczébe jött, néhány metszvényeinek Marcantonio Raimondi általi utánnyomásáért elégtételt kérendő, melly alkalommal a szinezés iránt előszeretettel viseltető velenczeiek csekély dijért rézmetszőjökké fogadták, Gian Bellini pedig a patriciusoknál pártfogolá. „Ah, csak itt lehetne ön (irja Dürer egyik barátjának) milly szeretetre méltók az olaszok! egészen körülfogtak s napról napra jobban ragaszkodnak hozzám. Jó nevelésü emberek, tudományosak, finom modoruak, hires lantosok, mindannyian szellemdusak és méltóságteljesek, irányomban pedig kimondhatlanul jók és nyájasak. Igaz, hogy vagynak közöttök hitetlenek, hazugok, gazemberek, kiknek nincs párjok az ég alatt. Látva őket, azt hinné ön, hogy a legjobb emberek a világon, nevetnek minden sőt rosz hirök felett is. Barátaim által idején figyelmeztettem, hogy se ne egyem se ne igyam velök, sem pedig az ő fajtájokból való festőkkel. Ezek közöl néhányan háborut inditottak ellenem, s mig a templomokban vagy palotákban lévő festményeimet egész szemtelenséggel másolgatják, azt kiabálják, hogy eltávozván az antik modortól, rontom az izlést. Ez nem akadályozza Gian Bellinit, hogy dicséretekkel halmozzon el engem minden nagyobb társaságban; ezenkivül tőlem valamelly munkát kiván birni s személyesen eljött hozzám, tőlem egy festményt kérendő, hozzátévén, hogy jól meg kivánja azt fizetni. Ő mindenkitől szerettetik, tiszteltetik és csodáltatik, s az emberek nem beszélnek

egyébről mint az ő jóságáról s lángelméjéről, és jóllehet már öreg, mindazáltal kevés párja van."

Visszatérvén hazájába, kora jeles embereinek arczképeit festé le, de leginkább a metszésre fordítá figyelmét, ugy hogy száz-hat réz s háromszázkét fametszés került ki tőle; az ő müve vagy legalább az ő tervrajza után készült Miksa császár nagyszerü diadalive, melly kilenczvenkét különféle nagyságu táblából van összetéve, mellyek együtt egy kilencz láb magas és tiz és fél láb széles négyszögöt képeznek. Történeti és mythologicus képein kivül számos olly festményei léteznek, mellyek tárgyát saját képzelődéséből merité; illyenek pl. a halál lova és a búkórság. A styl tisztaságát s a physicai szépség iránti érzéket Németországban csak az ő fellépésével kezdték érdeme szerint becsülni. Irt a mértan elemeiről, a városok erődítéséről s az emberi test arányairól és pedig mindig magyarázó táblákkal. A festészetet sem hanyagolta el, s legjelesebb müve, Urunk keresztre feszitését ábrázoló festménye Bécsben látható. Itt Károly főherczeg nagybecsü gyüjteményében kell tanulmányozni ezen kitünő festészt, itt szemlélhetők különnemü müvei a legnagyobb változatosságban, mellyek valamint egyrészről legtökéletesebbek részleteikben épen olly nalvok másrészről compositiojokat tekintve. Hollandban kétszer utazott, hol mindenütt ünnepélyességgel fogadtatott, s a szép müvek iránt kitünő előszeretetet tanusitott [1]). Iskolát is ha-

---

[1]) Dürer tökéletesen kitárja kebelét ezen utazásáról szóló jelentésében, mellynek egy része kevéssel előbb egy német szépmüvészeti lapban jelent meg. „Én szegény Dürer Albert Nürnbergből feleségemmel saját költségemen indultam el. Az éjet egy bajor faluban töltöttük, hol hat denár hiján három batzent költöttünk el. Innét Antwerpenbe mentünk. Vasárnap volt s erre esett ekkor ss. Hospitius napja; és a festészek gyülekezete által feleségemmel és leányommal együtt egy diszünnepélyre hivattam meg. Ezüst edények, kristály asztali készletek, fönséges asztal, szóval minden volt itt, semmi sem hiányzott. A hölgyek mind ünnepiesen valának öltözve, s midőn helyemre vezettettem, a nép mindkét oldalon előre tolongott, hogy láthassa nevezetes személyiségemet. Számos magas állásu egyének voltak itt, fejedelmek, herczegek, kik mindnyájan igen kegyesen fogadtak s felajánlották szolgálatukat s pártfogásukat mindenre, miben hasznomra lehetnek. Midőn leültem, az Antorff uraságok udvarmestere két szolgától kisérve hozzám jött, s urai részéről négy pint bort ajánlott fel nekem, kérvén hogy azonnal innám abból s fogadnám el kitünő tiszteletök jeléül. Én elfogadtam ezen szives ajánlatot, s biztositám ama magas családot hódolatomról. Azután Péter mester, egyik asztalos a városból, jött hozzám, s megajándékozott két pint borral, mindig felajánlván egyszersmind szolgálatát. Miután az éj jó részét ivás és éneklés között vigan eltöltöttük, a vendégek fölkeltek s engemet mint egy római consult fáklyákkal egészen lakásomig kisértek. Az ajtónál elbucsuztam tőlök s

gyott hátra maga után, melly azonban későbben háttérbe szorittatott Németország olaszainak, a flamandoknak iskolája által.

---

másnap késő reggelig aludtam. Azután Quintin (Methzys) házában is voltam. Fischer az Antorff uraságok számára tizenhat darab, Urunk kinszenvedését ábrázoló képet vett meg tőlem négy forintért, mások ugyancsak illy tárgyu de kisebb alakzatu képeket három forintért, s végre husz különféle s egy féliv nagyságu képet mindössze egy forintért. Eladtam ezenkivül házi gazdámnak egy, meglehetősen rosz vászonra festett madonnácskát két rénusi forintért.

„Sz. Bertalan ünnepét követő napon Mecheln-be vitettem, hol Ronsard művész és egy festész, kinek nevét elfeledtem, vacsorára hittak meg. Ronsard mester ama hires szobrász, ki Margit herczegnőnek Miksa császár leányának szolgálatában áll. Hétfőn elmentünk Brüsszelbe, s ottan a tanácsosnál négy szép festményt láttam a nagy művésztől, Rüdigertől, és két ajándékot, mellyek Mexikoból a király számára érkeztek; azaz egy arasznyi széles arany napot s egy ezüst hasonló nagyságu holdat, és ráadásul mindenféle arany és ezüst edényeket, eszközöket és tálakat s csodálatos s olly fényes ékszereket, hogy felette nehéz dolog lenne párjokat találni. Mindezek olly értékesek, hogy százezer font aranyra becsültetnek. Éltemben mit sem láttam, mi olly gyönyört szerzett volna nekem mint ezek szemlélése. Bámultam ezen finom arany müveket és csodáltam eme távol eső tartományok férfiainak éles lángelméjöket és ügyességöket.

„Margit herczegnő tudtomra adá, hogy pártfogóm leend Károly császárnál; igen kegyes volt irányomban s én ezért egy szép példányt küldöttem neki Urunk kínszenvedését ábrázoló képeimből. A nassaui ház kápolnájában láttam a nagy művész, Hugo, bámulatosan szép festményét. Bernhardt festész meghitt ebédre, melly olly nagyszerü volt, miként nem hiszem, hogy az neki kevesebbe került volna tiz darab aranynál. Sok nemes ur volt itt jelen, kiket a házi gazda azon czélból hitt meg, hogy kedvemért társaságot alakitson; a többek közt itt volt Margit herczegnő kincstárnoka, kinek arczképét lefestettem, a király kamarása, a város kincstárnoka, kit Urunk kinszenvedését ábrázoló képeimből egy példánynyal ajándékoztam meg, ő viszont cserébe egy spanyol izlésü zsámolyt küldött nekem, melly megérhet három aranyat. Küldöttem még ezenkivül egy példányt rotterdami Erasmusnak, Bonisius titoknokának. Azután szénnel lefestettem Bernhardtnak, Margit herczegnő festészének és Erasmusnak arczképét. De hat egyén, kiknek Brüsszelben arczképöket levettem, csak egy fillért sem adott nekem.

„Ezután Aachenbe mentem, hol jelen voltam V. Károly megkoronáztatásán. Pénteken Aachenből Löwenbe mentem. Szombaton Kölnben voltam, hol dr. Luthernek egy értekezését öt denárért megvettem, egy denárért pedig a *Luthernek a szent embernek kárhoztatása* czimü röpiratot. Vasárnap láttam az ünnepélyeket és mulatságokat s jelen voltam a koronázás tiszteletére rendezett diszlakomán. Hétfőn megkaptam a császártól udvari festői diplomámat. Husvét utáni szombaton az Ulm városából való Lixben János és San-Plos, e városban született hirneves festész, társaságában Brüggé-be utaztam. A császár palotájában láttam a Rüdiger által kifestett kápolnát és egy antik müvész, valószinüleg Zemling festményeit. Jacobnál láttam Rüdiger, Hugo és más hires festők nagybecsü müveit. Láttam továbbá a Madonna alabástrom szobrát Michelangelotól s van Eyck és

Holbein.

Holbein János (1495—1554) Bazelben egy középszerü festész fia volt s minden mester és a nélkül hogy hegyei közöl kilépett volna, elsajátitá a festészetet, s csakhamar bámulatos hirre vergődött különösen a halottak tánca által, mellyet a bazeli temetőben festett le, s melly lenyomások által elterjesztetvén, rendkivül nagy befolyással volt a nemzeti müvészetre. Könnyed és termékeny festő ügyes és szabatos vonásokkal, józan a kivitelben, s biztos a körrajzban, melly az alaknak életet s a kifejezésnek jelleget kölcsönöz. Hazájában számos müvet alkotott, később pedig Erasmus által bátoritva elhagyta a szerény hazai földet s VIII. Henrik udvarába ment, ki által mondhatnám barátságosan fogadtatott, ha t. i. ezen elvetemült lélek arra képes lett volna. Valamennyi főur általa kivánta magát levétetni, és boldog volt, ki tőle nagy összeg aranyért egy történeti fest-

---

más festők festményeit. Itt egy nagyszerü lakomát adtak tiszteletemre s a városi tanácsosok tizenkét pint borral ajándékoztak meg; ebéd után a hatvan személyből álló társaság egészen lakásomra kisért. Innét Gand-ba mentem, hol a festészek dékánja s az elökelőbb személyek lelkesedéssel fogadtak, s mindannyian sz. János tornyába vezettek. Itt láttam van Eyck hires festményét, melly olly csodálatos szépségü, hogy nem lehet pénzzel megfizetni; különösen a Madonna s az Atya Isten arczkifejezései mindenkit bámulatra ragadnak. A festészek és dékánjok egy pillanatra sem távoztak mellölem, s mig e városban időztem, mindig velök kelle ebédelnem és vacsorálnom. Végre Antwerpenbe utaztam, s miután egy ideig itt mulattam volna, visszatértem családommal Mecheln-be Margit herczegnőhöz; megmutattam neki a császár arczképét, mellyet neki akartam ajándékozni, ő azonban nem fogadta el azt.

„Azon, mit Német-Alföldön dolgoztam, csak veszteségem volt; sem a nemesek sem a polgári rendüek nem fizettek, Margit herczegnőt sem véve ki; mindazon müvekért, mellyeket elajándékoztam, s mindazon vázlatokért, mellyeket kigazitottam, egy fillért sem kaptam. Midőn induló félben voltam, egy levelet kaptám II. Keresztély dán királytól, mellyben meghagyja, hogy tüstént hozzá menjek az ő és udvari személyzetének arczképét leveendő, bizonyossá tévén engemet, hogy jó bánásmódban fogok részesülni, s a királyi asztalnál étkezendem. Másnap egy álladalmi hajóra ültem, s Brüsszelbe mentem a dán királyhoz, kinek legjobb metszvényeimet adtam ajándékba. Legkülönösebbnek tünt fel nekem azon sajátságos modor, melylyel a brüsszeliek Keresztély király bevonulását nézték; azt is láttam, hogyan ment eléje a császár s milly nagy pompával fogadta; jelen voltam ezután a diszlakomán, mellyet Károly császár és Margit herczegnő másnap az ő tiszteletére adtak. A dán király viszont nagyszerü ebédet adott, mellyre meg volt hiva a császár, Margit herczegnő sőt én is, s igy a királyok asztalánál ültem. Olajba lefestettem Üdvözitőnk képét, a miért harmincz darab aranyat kaptam,“

ményt nyerhetett. Le kelle vennie mindazon nők arczképeit, kiket Henrik előbb menyegzői nyoszolyájába emelt, hogy onnét azután őket a vérpadra küldje; és eliszonyodván a véres jelenetek felett, meghalt, siratva a szerény de nyugodt dicsőséget, melly szülőföldje hegyei között környezé [1]).

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Zene.

Mig a szobrászat és festészet, az összhangzatos rend eme kifejezése a térben, olly magas fokra emelkedtek, a zene, az összhangzatos rend eme kifejezése az időben, sem maradhatott távol ama kor előretörő egyetemes mozgalmaitól.

Jóllehet XXII. János kárhoztatta az összhangzók- (consonans) és ellenhangzókkal (dissonans) való visszaélést, melly az egyházi zenébe becsuszott, mindazáltal tovább és tovább barapózott ezen hanyatlás annyira, hogy végre a futányos ellenpontozás (fugirter Contrapunkt) vagyis a hangoknak futányokkal (fuga) és mesterkéltséggé, tulterhelt sorozata is behozatott. A világi zenében a provenceiak az éneket számos hangszerrel kisérték és világi dallamokkal párositák, mellyek az egyháziaktól nagyban különböztek; ezek azonban felette egyszerüek és szegények valának, s egy szótagra csak egy hangjegyet adtak. Néhány illy darab hangjegyei az 1100-ik körüli évekből mai napig is fönmaradtak [2]).

Az olaszok által feltalált dalok, balladák májusi és farsangi énekek természetét nem egy könnyen lehetne kitalálni de az ellenpontozásban ugyanazon szabályoknak valának alávetvel mint az egyházi zene, azon különbséggel, hogy itt a szerzők nagyobb szabadságot engedvén maguknak, különféle javitásokat hoztak létre, mellyek azután az egyházi zene által is elfogadtattak.

Guido d' Arezzo után a hangjegyek a legtökéletlenebb állapot-

---

[1]) Kinek türelme lenne ezen fejezetet az első kiadásokkal egybevetni, azt találná, hogy ebben számos nézeteim módositva, kijavitva, vagy változtatva vagynak. Ennek az az oka, hogy később saját szemeimmel láttam és saját eszemmel itéltem meg olly dolgokat, mellyeket előbb csak hallomás után ismertem.

[2]) Egynehány Adam de la Halletól, *á Revue musicale* czimü folyóirat 1827-ki folyamában adatott ki.

ban maradtak; megjeleltettek ugyan általok a hangfokozatok, de nem azok tartamának ideje. Általános hit, hogy a leghosszabb, hosszu, rövid, félrövid és legrövidebb hangjegyeket legelsőben Jean Muris a párizsi egyetem kanczellárja s sorbonnei tudor különböztette meg Speculum musicae czimü munkájában, de ő már erről mint ismert dologról beszél. Ugyancsak öt (1360) lehet mondani a jelenlegi harmonia atyjának, amennyiben De Discantu czimü értekezésével ő alapitá meg azt. Engedve a visszahatásnak, melly akkoron a régiek ellenében mutatkozott, kiveté az összhangzók (consonantes) közöl a negyedet (quarta), s tökéletes összhangzóknak az egyhangot (unisono), a nyolczadot (octava) és ötödöt (quinta); tökéletleneknek pedig a nagy és kis harmadot (tertia maior, minor) és a nagy hatodot (sexta maior) állitá föl; ő nála jelentek meg először a szabályok, mellyek a hangközök sorozatára nézve maig is érvényben állanak, melly szerint a tökéletes öszhangzók egyenlő mozgásban egymás után nem következhetnek. Az összhangzókból alkotott harmonia teljesebbé lőn és a hangzatok (accord) harmadból és ötödből, harmadból és hatodból tétettek össze. Az ellenhangzás (dissonantia) szintén behozatott de kezdetben csak ovatosan s mintegy az összhangzó késleltetője gyanánt. A XIV. század harmoniájában ta láltatnak hangzatok, mellyek negyed- és ötöd-, harmad és heted-, sőt harmad- és kilenczedből állanak. Később a kettős ellenpontozás jött létre, melly négy részből álló hármoniává nötte ki magát, midőn az ellenpontozás hangközei hangzatokká (accord) alakittattak.

Helyesebb irányban haladt a zene a XV-ik században. Franchino Gaffurio Lodi-ból, továbbá Bernard Hycart, Jean Teinturier és Guillaume Garnier flammand zenészek Ferdinánd király által Nápolyba hivatván ottan egy akademiát alapitottak, mellyből jeles müvészek léptek ki. A Rozzi társaság Sienábau gyakran szini előadásokat tartott intermezzókkal és karénekekkel, mellyek egy személy által énekeltettek, ki Orpheusnak neveztetett. Ugyszintén Veronában Alberto Lavezzola a zenekedvelőkből egy társaságot alakitott, tagjainak kötelességök lévén lantjokkal bizonyos időben a városi közönséget mulattatni. Másutt is jeles zenemüvészek támadtak [1]). A

---

[1]) Lásd **Martini**, *Storia della musica*; **Stefano Arteaga**, *Le rivoluzioni del teatro musicale Italiano dalla sua origine fino al presente*, Velencze 1785; a Biche Latournak már idézett értekezését; s végre Hawkins és Strafford angolok *Zenészet történelme* czimü munkájokat.

zenedarabok papirra tételénél eddig ismeretlen pompa kezdett most lábra kapni, mit a franczia Binchois, Destaples s különösen a belga Guillaume Dufay-nek (1432) köszönhetünk, ki a Guido d' Arezzo hangjegy irás rendszerét kijavitva az ötvonalost hozta divatba. Ez irta az első jó utánzásokat (imitatio), sőt két hangu kánonokat is találunk nála, mellyek első kisérletei valának a föltétes ellenpontozásnak, igy neveztetvén az, mellyben az illető önkényleg kötelezte magát vagy csupán összekötött mozgásokot (contrappunto alla drittá) használni, vagy épen az ellenkezőre (contrappunto saltando) s más különczségekre és haszontalanságokra.

A kánon-ból származott a futány (fuga), mellyben a zeneszerző kötelezi magát egy thema választására, melly egy harmonicus hang közre (intervallum) helyezve saját magának kiséretül szolgál. Egy kánonnak vagy futánynak felkeresése tehát szükségképen nagy tökéletesedést idézett elő nemcsak a harmonicus viszonylatokban, mellyek a thema kifejlesztéséből származnak, de egyszersmind az egyes hangok időtartamára nézve is, mellyek időnkénti visszatérésök miatt egymással jól összevetendők.

És ekként a kánon és futány önkényes szabályaiból egész tökéletességében a zenészeti körmondat származott, melly olly nagy befolyást gyakorolt az uj nyelvek költői alakjára. Illy elemek állottak a XVI. századbeli zenemüvészek rendelkezésére, tökéletesitendők az ellenpontozást a gregorianumi énekhez, a görög zene eme maradványához való alkalmazásnál.

A flamandok zenemüvészeknek tekintettek s Olaszországba is meghivattak, hol a franczia pásztor-költemények különös becsben tartattak. A pápai zenekart főleg spanyolok látták el, és Bartolomeo Ramos Pereira, Salamancából, ki V. Miklós által a bolognai zenészeti tanszékre hivatott meg, kimutatá Guido d' Arezzo rendszerének elégtelenségét és egy czélszerübb változást hozott javaslatba, melly daczára annak, hogy Gaffurio és mások által hevesen ostromoltatott, elfogadtatott. Pedro d' Uregna szerzetes, ki 1520 táján Olaszországban is tartózkodott, a s i-t a hanglépcsőhez csatolá, Francesco Salinas pedig az elmélet terén legnagyobb zenemüvésznek tartatott.

Az emlitett Gaffurio megszerezte magának a régi zenészeti iratok másolatait és forditásait, s azokból nyilvános felolvasásokat tartott, miből azután az uj olasz iskola származott; különféle munkákat bocsátott ki, mellyekben a hangjegyrendszert fejtegeti, mellynek jegyei a leghosszabb, hosszu, rövid, félrövid és legrövidebb (maxima,

longa, brevis, semibrevis és minima) ; [1]) de a XVI. század elején megjelent zene-szerzeményekben már a pont, kereszt, s kettős kereszt is előfordulnak. Henri Isaac 1475 táján Florenczben nyolcz, tizenkét, sőt tizenöt hangu farsangi énekeket is hangjegyekre irt, milly természetüek voltak legyen azonban a népies melodiák, nem tudjuk, mert ami abból fönmaradt, ellenpontozásban vagyon földolgozva.

Girolamo Mei a régi s ujabb zenészetről s azok módjairól értekezett, de tévesen, mert sok mü még nem ismertetett, sok pedig roszul értel meztetett. Vincenzo Galilei Fronimo czimü munkája s más a zenészetről irt párbeszédjei széles ismereteket s okos észrevételeket tartalmaznak. Midőn Nicoló Vicentini és Vincenzo Lusitania között zenészeti vita fejlődött ki, valamennyi tudós s a pápai zenekar is részt vett abban. Az első azt állitá, hogy a görög zene nem egyéb, mint a mi szinezett (chromatisch), természetes (diatonisch) és enharmonicus zene-nemeinek vegyüléke, a másik ismét azt erősité, hogy az csupán természetes (diatonisch), és ezen utóbbi nézet győzött.

A zene és ének valódi szenvedélyei valának ama kornak. Cristoforo Landino Dante felett irt kommentárjában bizonyos Antonio degli Organi florenczi hires orgonamüvészt emlit fel, s azt mondja róla, hogy csupán játékának hallása végett sokan Angolországból sőt Északról is zarándokoltak Olaszországba. Lionardo da Vinci lantjátéka miatt a milanoi udvarhoz hivatott. Benvenuto Cellini épen olly büszke lant-játékábani ügyességére mint vésőjére; fejedelmek s királyok foglalkoztak avval ; Jakab Skóthon királya és VIII. Henrik zenedarabokat irtak; V. Károlynál ebéd felett mindig egy zenekar müködött s udvarában Brüsszelben ének-hangversenyek tartattak. Németországban mindig voltak a zenének müvelői, s a keringő, a német nemzeti táncz, ezen időkből származik. Luther reformálni akarta az egyházi zenét, s valóban az egyszerüség felé terelé azt, és számos énekei, mellyek mai napig is fenmaradtak, azt mutatják, hogy csakugyan birt ezen müvészet érzékével. Calvin ellenben a magasztos karének s az egyszerü és nemes cantus firmus helyébe a metricus zsoltáréneket hozta be, s Frank Vilmost megbizta, hogy Marot és

---

[1]) Azt hiszem, hogy az első nyomtatott zene-hangjegyek ezen Gaffurio-tól valók, s Milanoban fa-betükkel nyomattak. Az angolok Ralph Higden *Polychronicon*-ját mutogatják, melly 1495-ben Westminsterben nyomatott, s mellyben nyolcz vonalos hangjegyek is találtatnak. Attaignant Párizsban 1529-ben egy zenegyüjteményt bocsátott ki sajtó alól.

Beza zsoltáraihoz előbb egy-, azután négyhangu könnyü dallamokat készitsen. Angolországban a reformatio után Marbeck rendezte az ujhit egyházi zenéjét; Sternhold és Hopkins pedig az ötven első zsoltárt egy tenor-hangra adták ki. A karének azonnal eltünt most a parochialis templomokból s egyedül a székesegyházakban tartatott meg. A zene a nevelés nélkülözhetetlen kellékeül tekintetett: Peacham egy nemes férfiu-tulajdonait számlálván elő, megemliti, hogy annak szükségképen tudnia kell első tekintetre (a prima vista) énekelni, s violát vagy lantot játszani. Philomathes Morley zenéjéhez irt bevezetésében a következő esetet beszéli el: „Miután az asztalt leszedték s szokás szerint előhozták volna a zene-könyveket, a házi asszony egy darabot nyujtott át nekem, kérvén hogy énekeljek, s midőn hosszas mentegetözés után végre őszintén bevallottam, hogy ahhoz nem értek, mindenki elcsodálkozott, a társaság tagjai sugdostak s kérdék egymástól, hogyan mertem ide tolakodni."

I. Ferencz alatt legjelesebb zenemüvész volt Clement Jannequin, ki 1544-ben Zenészeti találmányok négy vagy öt hangra czim alatt egy munkát bocsátott közre. Csodálatra méltó azon szerzeménye, mellynek themáját a schweiziaknak Marignano melletti szétveretése képezi, s mellyben az akkori hadászat kifejezéseit használja, s az ágyuk, dobok, trombiták zaját s a fegyverek csörgését utánozza.

A zenészet haladására nagy befolyással volt a szinészet terjedése. Szokásba jött ugyanis vig és szomorujátékokban karénekeket és több hangra készitett madrigál-okat énekelni, s végre arra a gondolatra jöttek, hogy önálló drámai énekmüveket alkottak, ösztönöztetve némelly tudósok azon véleménye által, hogy a régiek a drámákat énekelték. A római Emilio del Cavaliere, ki Laura Guidiccioni Sileno és Satiro czimü darabjait zenére tette, ez által tulajdonképen csak az akkori madrigal-zene fogásait hozta alkalmazásba. Ez megadta az első lökést, s az ujitás általános tetszéssel találkozott. Giovan Bardi, lovag a Vernio grófok egyike, kinél 1589-ben Ferdinando de' Medicinek lothrigeni Krisztinával való egybekelése alkalmából Florencz előkelői összegyültek, palotájában Apollónak a kigyóval való harczát adatá elő. Később Garzias di Toledo nápolyi alkirály Tansillo pásztori darabját, ugyszintén Tasso Amintá-ját — Marotta jezsuita közbevetett játékával együtt — nagy fénynyel játszatá el. Kevés idő mulva egyik-másik jelenetet zenével kezdték kisérni, ez történt pl. Agostino Beccari Sacrifizió-jában, melly Ferrarában 1554-ben adatott elő, továbbá Alberto Lollio Aretusa-jában és

Agostino Argenti Sfortunatá-jában, mellynek zenéjét Alfonso Viola irta, s a melly valószinüleg az első darab volt, hol az ének szavalással egyesittetett [1]).

De a gyakorlatban számos akadály gördittetett a zene fejlődése ellenében s különösen azon tulzási düh, hogy a szavak értelmével mit sem gondoltak, annyira ment, miként sz. Máté evangeliumának I. fejezetét, daczára annak, hogy olly kevéssé harmonicus nevekkel van megrakva, szintén énekelni kezdették. A dallamot előbb készitették el s azután alkalmaztak hoszá egy szöveget. Ezen visszásság ellen hevesen kikelt Vincenzo Galilei s a dallamnak csupán egy hangra szóló uj modorát találta fel s e szerint tevé le hangjegyekre Dante Ugolino-ját, azután Jeremiás siralmait.

Eközben a madrigal-zene is tökéletesittetett Luca Marenzio, Paolo Quagliati, Alessandro Strigio s más zeneszerzők, különösen pedig Venosa herczeg által. A cremonai Claudio Monteverde egyszerü hegedü-müvész, később a mantuai herczeg zeneigazgatója s végre a velenczei sz. Márk templomának karnagya, 1598-ban harmadik könyvét adta ki öt hangu madrigál-jainak, mellyben előkészités nélkül a meghoszzabbitás (Verlängerung) kettős és hármas ellenhangzóit (dissonans) hozta be. Eleinte csak egy elmés merényletnek tekintetett ez, később mindazáltal egész felforgatást idézett az elő a zenevilágban. Eddig az ellenhangzó csak ugy szerepelt mint az összhangzó késleltetője vagy előkészitője, most azonban Monteverde bizonyos fokig függetlenné tette azt, az ujabb tonalitást s a valódi szenvedélyes kifejezést alkotván általa a zenészet terén.

Valamint a harmoniában az ellenhangzó eszközül szolgált a szenvedélyek kifejezésére, akként a dallamban ugyanezt tevé a hangidom (rhythmus), logikai kifejlődése levén ez az ellenhangzónak, melly ismét szükségképen periodicus cadentiákat alkotott. Ekként a szinészeti zene, melly most már erejének minden elemeivel birt, bátran haladhatott, sőt befolyást gyakorolhatott az egyházi zenére, mellytől származott. A miben még hiányt szenvedett, az az énekbeszéd (recitativ) volt, az egyedüli dolog, mellyben a görögök tanulmányozása nagy hasznára válhatott.

Giulio Caccini, a fentebb emlitett Bardi-féle társaság egyik

---

[1]) A legrégibb énekmü, mellyet ismerünk, a *l'Orbecche a ferarrai Gianbattista Giraldi Cinthio szomorujátéka, melly 1541-ben a szerző házában II. esztei Hercules Ferrara negyedik herczege jelenlétében adatott elő. Zenéjét irta Alfonso della Viola; az épitész és festö pedig a ferrarai Girolamo Carpi volt.*

tagja, czélul tüzte ki magának Galilei találmányának tökéletesitését, különösen pedig a harmoniának a szenvedélyes szövegekre való alkalmazását. De minthogy a classicusokból vett szövegek nem igen voltak alkalmasak a zenére; a madrigálok pedig mindig egy élczes gondolat körül forogván, alkalmatlanok voltak szenvedélyek kifejezésére, némellyek tehát egyedül e czélra külön darabokat irtak s igy jött létre a Pietosi affetti (gyengéd érzelmek) Angelo Grillótól s mások Vernio gróftól. Ez Rómába költözvén, a társaság Jacopo Corsi házába tette át gyülhelyét, ki Caccini- és Ottavio Rinuccini-val egyesülten a zenét a szöveghez igyekezett alkalmazni, és azt hivé, hogy ekként a régiek énekbeszédét (recitativ) fölfedezte légyen. E társaság 1594-ben csakugyan előadta Daphne-t, mellynek zenéjét az emlitett Caccini és Jacopo Peri készitték; sokkal jobban sikerült azonban az Euridice, melly 1600-ban IV. Henrik és Medici Mária egybekelése alkalmával adatott elő s mellynek zenéjét Corsi, Peri s Caccini irták.

Az utóbbihoz Grillo igy irt: „Ön az atyja a zene egy uj nemének vagyis inkább egy éneknélküli ének-modornak, egy recitativ, nemes és nem népies éneknek, melly a szavak és érzelmek életét nem metszi ketté, nem emészti fel s nem rabolja el, söt inkább növeli ezeket, megkettőztetvén azok szellemét és erejét. Az ön találmánya tehát ezen gyönyörü énekmodor vagyis inkább feltalálta ön ezen régi formát, melly a megszámlálhatatlan népek különféle szokásai között annyi idő óta elveszett s annyi századok sötétségében eltemetve feküdt. Mindig jobban és jobban megerősödöm ezen nézetben, különösen mióta Ottavio Rinuccini szép pásztori játékát előadatni láttam, mellyből azok, kik a drámai és szinköltészetben a karéneket feleslegesnek tartják, világosan meggyőzödhetnek, hogy ezt már a régiek is használták, s hogy továbbá milly nagyon emeli az az illy müvek hatását.“

Később más drámák adattak elő, leginkább Rinuccini Arianná-ja Monteverde zenéjével s fényes kiállitással. Ha mindjárt e zene szegény és kevéssé változatos is, ha szintén az üteny tekintetében sok kivánni valót is hagy hátra, mindazáltal csodálandó egyszerüséggel bir, s e mellett a szöveg igényei benne kellőleg vagynak méltányolva; és jóllehet Peri énekbeszéde, ugyszintén az Emilio del Cavaliere-é Rappresentazione d'anima e di corpo czimü müvében alig jobb egy hangjegyekre tett szavalásnál, mégis szükségesnek látván versei hangsulyozását s átalában a költői dictio tökéletesitését,

ebből azután előbb a valódi dallamos dictio s később a zenei körmondat, melly nem egyéb mint amannak kifejtése, származott.

Hangszerek.

E közben a hangszerek is tökéletesedtek. Némellyek azt állitják, hogy a hegedüt a keresztesek hozták be Europába, melly — mint mondják — Indiában használatban volt. Ezen nézet azonban nem tartható. Páviában a San Michele egyház fő ajtajának egyik féldombormüvén, melly ha nem is a longobardok által de mindenesetre az 1000-dik év előtt készittetett, egy bárdolatlan alak hegedüt játszik; egy nyolczadik századbeli kéziratban szintén előfordul egy mandolin alaku s csupán egy hurral biró vonó-hangszer. Francziaországban a hegedü csak IX. Károly korában tünt fel először, azelőtt a vándordalnokok r e b e c-nek nevezett hangszert használtak. A violának hét hurja volt s fogója mint ma a guitárroké félhangokra volt felosztva. Nemét tekintve a viola nagyon sokféle volt: viola di gamba (gordonka), viola di braccio (mély hegedü), viola di bordone negyvenegy hurral, s a viola d'amore tizenkét hurral, hattal egy magasabb, hattal ismét egy alacsonyabb nyergen; a német-alföldi t r o m b a m a r i n á n a k csak egy hurja volt és ugy lehet azt tekinteni mint a contrabass (nagybőgő) előhirnökét. Hasonlit ezekhez azon hangszer, mellyen a savojardok egy forgó iv segélyével maig is játszanak.

Legjobban el volt terjedve a lant, mellynek ismét különféle nemei valának, ugymint pandora, mandola, mandolino, tiorba, pantalon, psalterium, timpan sat. Az archicembalót Nicoló Vicentini és Francesco Nigetti, a pedálés orgonát pedig Bernhárd találták fel. A clavicembalót a mult században Némethonban Bach Sebestyén János, Olaszországban Domenico Scarlatti és Francziaországban François Couperin tökéletesitették. Ennek kisebb alaku neme a spinetta, de valamint ezt ugy amazt is a legelőbb Silbermann szász organista által készitett fortepianok a divatból csaknem egészen kiszoritották.

Mi a fuvó hangszereket illeti, ezek között legrégibb a Pan-siringa tizenkét vagy tizenhat sippal, mellyek néha két sorjában harmadok szerint valának rendezve; továbbá a kis flóta (flautino), csőrflóta (Schnabel-flöte), mellyet azután a harántsip követett; a sípoló némelly hadseregnél mai napig megtartatott. Ide tartozik a duda, az angol kürt s a basset-kürt, melly a klarinethoz hasonlit azon különbséggel, hogy meg van görbitve s hangja egészen az alsó harmadig lemegy s igy négy octávát foglal magában. A görbe trombita (tuba-curva) Mehul által e g y i p t o m i J ó z s e f-ben használtatott; a kigyó-kürt sokáig az egyházi zenekarokban szerepelt; a posaun és kürt a ka-

tonai sinfoniákban alkalmaztatott. Megemlitendő végül a vadászkürt.

Azon korban, mellyről szólunk, pompás lantok készittettek, Cremonában különösen az Amati-aknál; a franczia modoru hegedü általánosan divatba jött, s a zeneszerzők ezt használták az első drámai kisérleteknél. Azonban a különféle hangszerek nem voltak e korban ugy egyesitve, mint a mi zenekarunkban, ennek tulajdonképen csak külön-külön részét képezték, mindegyik hangszer más-más személy vagy karének kiséretére lévén rendeltetve. Igy pl. Monteverde Orpheusában [1]) a clavicembalók a ritornellákat játszották, s a kar által énekelt prologot kisérték; Orpheust a nagy bőgők kisérték, a prim-hegedük pedig Euridice énekbeszédében (recitativ) a ritornellákat játszották; a kettős hárfa a nymphák karénekét, a franczia hegedük a Reménységet, a guitárr a Caron-t, az orgonák pedig a pokoli szellemeket kisérték; továbbá Proserpina bass-violák, Pluto posaun s Apollo organin kisérete mellett énekelt; a pásztorok zárénekét végre sip, kürtök, clarinet s trombiták kisérték.

Az instrumentalis zene csak az énekbeszédek és ariák ritornelláival kezdett önállóságra vergődni; előbb ugyanis egészen alá volt rendelve az éneknek és tánczcnak; s minthogy tapasztaltatott, miként a ritornellák fontos szerepet játszanak a hallgatók lelkesedésének előkészitésében, tökéletesittettek és meghosszabbittattak; innét van, hogy az operákat mindig egy symphonia előzi meg.

Az által hogy a költészet ekként felékesittetett s a táncz szabályoztatott, a zene függetlenségre vergődött. Az által továbbá hogy Monteverde az uralgó hetedhangzatot, Peri pedig az operát feltalálta, létre hozták a zene átalakitását, melly által a zene elkülönittetett a cantus firmus-tól, mellyel amaz eddig összebonyolodva haladt. Ez második visszaesés volt a pogányság felé, mert ezáltal a régi szomoru játékoknak a karénekekkeli visszaállitása czéloztatott; a mi ugyan nem éretett el, de igen az, a mi ennél sokkal jobb.

Az első ismert bohózati opera az Ampfiparnasso, mellynek zenéjét és szövegét a modenai Orazio Vecchi irta s Alessandro d'Este herczegnek vagyon ajánlva (1597). A maszkok mindnyájan saját

---

[1]) 1607-ben adatott elő, melly alkalommal a zenekar a következő hangszerekből állott: két clavicembalo, két contrabasso-viola, tiz prim-hegedü, egy kettős hárfa, két négy húru franczia hegedü, két guitár, két fa-orgona, három basso-viola, négy posaun, egy organin, két kürt, egy sip, egy clarinet és három trombita.

tájnyelvükön beszélnek benne, s zenéje épen olly különcz, mint tárgya. E korban sokkal nagyobb tetszésben részesült azon darab, melly csodás dolgokkal volt megrakva, mint az ollyan, melly a nagyobbszerü helyzetek előállitása és a diszitmények fénye által kevésbbé kirivókká teszi a valószinütlenségeket.

A szin-költészet e neme csakhamar elterjedt, s hol szinházak nem valának, az urak karénekeket rendeztek; akademiák alapittattak, s 1645-ben Francziaországba is átszivárgott a zenei dráma; Rolands Heer Claes (Orlandus Lassus) már 1520-ban meghonositotta azt a flamandok között, kik csakhamar felülmulták ebben az olaszokat.

Ezen időtájban a zenészeti iskolák gyorsan szaporodtak; Nápolyban a több hangú s melódiákból álló népies zene jött divatba; Denticio 1554-ben leirja a hangversenyt, melly Aragoniai Johanna palotájában tartatott, hol az éneket zenekar kisérte, s mindegyik énekes külön hangszer mellett énekelt. [1]) A velenczei iskolából, mellyet a brüggei Adrian Willaerst alapitott, Giovanni Gabrieli [2]) és Costanzo Porta, a lombardiai iskola feje, léptek ki. Milanóban 1560-ban Giuseppe Caimo madrigálokat, Giacomo Castoldi di Caravaggio balletteket irt; Giuseppe Biffi szintén e téren működött; hirneves orgonista volt itt Paolo Cima. Megemlithetnők még Festá-t, kinek szerzeményei kellem, hangidom és könnyedség által tüntek ki, továbbá Arckadelt, Berchem Jakabot, Francesco Cortecciá-t, Cosmo nagyherczeg karnagyát és több másokat. A melodia kifejlődését Gesualdo venosai herczegnek köszönheti. Neri sz. Fülöp az oratoriumokat hozta be, mellyek eleinte nem valának egyebek mint az egyházakban Giovanni Animuccia sz. Péter temploma karnagyának zenéje kiséretében énekelt hymnusok, később azonban egész zene-előadásokká nőtték ki magokat, valamelly szent vagy erényes cselekvények ábrázoltatván általuk.

A zene, melly az egyházban született, ide is behozta a világias szellemet, mellyben felnövekedett. Midőn a nehézségek legyőzése által fénypontját elérte, s dicsőségét a hangok utánzásában és müvészi kiképzésében helyezte, midőn továbbá az emberi hangot ugyszólván hangszerré alakitva azt a legnehezebb s bonyolodottabb figurák éneklésére képesitette, akkor egyátalában nem volt többé össze-

---

[1]) Nápolyban a lorettói Sz. Mária zene-iskolája 1537-ben, a Pietá dei turchini és Sant' Onofrio iskolája 1583-ban, a Krisztus Jézus szegényei-é végre 1589-ben alapittatott.

[2]) **C. G. A. Winterfeld** *Giovanni Gabrieli és kora; a XVI-ik század egyházi zenéje legvirágzóbb időszakának története.* (*németül*) Berlin, 1834.

egyeztethető a szertartások szentségével, mellyeknek a lelket Teremtőjéhez kell emelniök. Egész misék szerkesztettek tisztán világias themák felett, a mi ellen mind a katholikus, mind a protestans reformátorok hangosan kikeltek; a trienti egyházi zsinat megbotránykozott azon s IV. Pál megvizsgáltatá, vajjon türhető-e az egyházban a zene. Ez akkor valóban nagy veszélyben forgott, mert a hittudósok azt akarták, hogy az emberi hang vigye a főszerepet, mig ellenben a zenemüvészek azt álliták, hogy ez müvészetök szabályaival össze nem fér.

Palestrina.

„És miért nem férhetne?" mondá Pier Luigi Palestrina (1529—94). Ezen férfiu a pápai zenekar zenésze volt, de megházasodván, IV. Pál pápa által állásától elmozdittatott, s ekként a világtól egészen visszavonulva Celio hegyén tartózkodott. Magányában és szerencsétlen helyzetében müvészetébe mélyedt el, s több magasztos és eredeti szerzeményekkel gazdagitá azt.[1]) Madrigáljai ellenpontozás tekintetében mai napig is utólérhetlenek, de müvészete főleg abban érte el tetőpontját, hogy a szentirás benső értelmét s jelképes jelentéseit s ezeknek a lélekre és vallásra való alkalmazásait ünnepélyes énekek által olly igazán tudta kifejezni. Senki nem fog erről kétkedni, ki a sixtina kápolnában egy nagypénteki szertartáson jelen volt.

Az emlitett bizottmány által egy próba-mise irásával bizatván meg, azon meggyőződésben fogott ahhoz, hogy müvészetének élete vagy halála kezeiben van. Kéziratán e szavak valának olvashatók: Uram, világosits meg engem. Két kevésbbé szerencsés kisérlet után sikerült neki a hires Missa papalis-t létre hoznia. Melodiája nagyon egyszerü, de mindvégig a szöveg értelméhez s az énekek és imák különféle jelentéseihez van alkalmazva, a miért is azon mennyei melodiához hasonlittatott, mellyet Urunk hőn szeretett apostola elragadtatásában hallott.

Elég az hozzá, hogy a zenemüvészetnek ezen, a többiekével közös ügye győzött, s ebből is kitetszik, hogy a reformatio a müvészet terén csak rombolt és pusztitott, mig ellenben az egyház uj életre támasztá, s megszentelé azt.

Szabatosság, világosság, a harmonia szabályainak szigoru megtartása, a kifejezés hüsége finom izléssel párositva, nemes egyszerüség a hangváltoztatásban jellemzik Palestrina imáit. Melodiája szegény

---

[1]) **Giuseppe Baini**, *Memorie storico-critiche della vita e delle opere di Pierluigi Palestrina.* Roma 1828.

ugyan de olly tökéletesen birta a harmonia és tonalitás tiszta érzékét, hogy senkisem volt még képes négy, hat, sőt nyolcz külömböző részletet olly könnyüséggel és izletességgel énekeltetni. Csak Händel s kivüle igen kevesen tudták elérni stylja fönségét, de senkisem annak erőteljességét, mély és egyszerü hangsulyozását, bájos lágyságát s harmoniája igéző kellemét, kivált ha az Isten anyja keserveit vagy Gábriel főangyal köszöntését ábrázolá, a mikor ugytetszik, mintha egy láthatatlan világba vinne át bennünket, s azon symphoniákat hallanók, mellyeket az angyalok a Mindenható zsámolya körül zengedeznek.

Ezen korszakot Carissimi zárja be (1649); s most e müvészet mindinkább hanyatlani kezdett, jóllehet Bach, Händel és Haydn a régi egyházi zenét a modern müvészet kivánalmaival öszhangzásba hozni törekedtek.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

A müvészek és pártfogók.

Olaszország azon időben, midőn függetlenségét szabadsága reményével együtt elveszté, egész szenvedélylyel a müvészet s irodalom felé fordult, mintegy vigasztalásul, s nemzeti büszkesége kielégitéseül, ez által is be akarván bizonyitani fensőbbségét ama barbárok felett, kik őt a fegyver hatalmával elnyomták. De vajjon illy czélok lebegtek-e amaz irók és müvészek szemei előtt? s minők azon körülmények, mellyek között a lángelme tenyészik? s mi az oka, hogy e korban annyi hirneves férfiu támadt? Olly feladványok ezek, melylyek megfejtése nem függ tőlem, mindazáltal megkisérlem azt, figyelemmel kisérvén ezen hosszu időszakon át a müvészet és lángelme haladását s részben hanyatlását.

Egy köznapi bölcselet egy végzetes görbe vonalat képzel magának, mellyen a müveltség majd lefelé majd felfelé halad, a hizelgés pedig a sokat igérő csirák kifejlődését egyedül a fejedelmeknek rója fel érdemül. Ezek állitásuk igazolására számos bizonyitékokat találnak a történelemben, melly mindegyik rendszerre elegendő adatokat nyujt. Annyi bizonyos, hogy egyetlen egy század sem érdemli meg annyira az arany melléknevet, mint a Medicieké, s a nagy szellemek soha nem részesültek olly általános tiszteletben s olly fényes jutalmakban, mint épen ekkor. I. Ferencz honfitársainkat or-

szágába hivá, hogy a szép szikráját tul az Alpeseken is lángra lobbantanák, és Lionardo, Primaticcio, Cellini, del Sarto s mondhatnók egy egész müvész-gyarmat müveket és tanitványokat hagyának ottan hátra,mig más részről Alamanni és a Strozziak vendégszeretőleg fogadtatva a számüzöttek iránt mindig olly nagylelkü franczíák által, megkedveltették velök azon irodalmat, melly Vaucluse-ben a szép avignoni nőt már azelőtt megénekelte. A gőgös V. Károly lehajlott, hogy Tizián elejtett ecsetét fölvegye; Michelangelo belépvén hozzá, fölkelt s felkiáltott: „Császárt sokat láttam, de önhöz hasonló férfiut soha sem;“ [1]) udvaronczainak, kik morgolódva nézték a kitüntetéseket, mellyekben Guicciardinit részesité, azt felelé: „Egy szavammal száz lovagot csinálhatok, de ehhez hasonlót minden hatalmammal sem vagyok képes.“ A büszke II. Gyula futárt futár utan küldött, hogy Michelangelót visszanyerhesse, s annyira megalázta magát, miként bocsánatot kért tőle, hogy előszobájában várakoztatá; pápák és fejedelmek magok mellé ültették; Velencze, Franczia ország sőt a török sultán is kivánta öt birni; hullája Rómából eloroztatott, hogy ne a kereszténység basilikájában, de Florenczben a nagy férfiak szentélyében nyugodnék. Mattiolo-nak egy fiát a német császár, a franczia és spanyol királyok tartották kereszt-vizen; Ráfaelnek Bibiena bibornok nőül akarta adni egyik unokahugát.

Mindaz, mi valaha a tudomány és irodalom iránti szeretetből tétetett, X. Leo nevében van összefoglalva; a hivatalokat, javadalmakat, egyházi méltóságokat, sőt saját pénzét is a tudósok rendelkezése alá bocsátá; titkáraiul a minden elődjeiket felülmuló latin irókat, Bembo-t és Sadoletot alkalmazta; a vaticáni könyvtár őrzését Beroaldo-ra bizta; Lascaris János és Marco Musuro hires nyelvészeket Rómába telepité, s az elsőt megbizá a görög nyelv tanitására szervezett collegium vezetésével, mellyet Görögországból hozott tanárokkal s nyomdával látott el; száznál több tanárt alkalmazott a római collegiumban s küldött szét kéziratok kutatására, azt mondván, hogy „a pápák kötelességeinek nagy része a classikai irodalom terjedését elömozditani. Tibaldeo di Ferrará-nak, ki a Gonzagá-k udvarából ment Rómába, gazdag ellátást, nagy vagyont s egy epigrammaért

[1]) Ime császári tekintély által szentesitve Fourier hires eszméje: ha egy nap valamennyi fejedelem, elnök, tábornagy, főpap, fönemes meghalna, másnap már be lenne töltve helyök, minden más kár nélkül, mint hogy fájna az embernek annyi jeles egyént elveszteni. De ha meghalnának a müvészek, a jeles irók, a jobb gépészek, a szabók, a czizmadiák, a veszteség kipótolhatatlan lenne.

ötszáz zecchinót adott; az ifju Flaminio-ban fölismerte a csirájában rejlő nagy tehetséget s maga mellett tartá; Marone rögtönzései iránt bámulattal telt el; jutalmakat igért annak, ki Liviustól, vagy Tacitustól uj munkát fedezne fel, s kiváltságokat biztositott a legjobb kiadások számára.

A tudományok iránti ezen szeretetét, mellyet őseitől öröklött, átszármaztatá ivadékaira: legkitünőbb volt ezek között Cosmo nagyherczeg; ez a müvészekkel sajátkezüleg levelezett s Michelangelot ösztönözé, hogy Velenczéből térjen vissza. A tudományok minden ágában jártas fia Francesco a pisai, florenczi és sienai egyetemeket s a florenczi akademiát megnagyobbitá, a Crusca-t és a bámulatra méltó képtárt alapitá; a Lorenzo-féle könyvtárt nagy mérvben gazdagitá s a müvészetet elősegité; minden jobb tehetséget támogatott, s Gian Bologná-hoz igy irt: „Lehetetlen hogy valami jobban kielégithetne bennünket mint a két szobrocska, mellyeket ön nekünk küldött, de nem is lehet ez másképp, miután azok az ön kezei közől kerültek ki"; Ferdinánd nagyherczeg pedig ugyancsak neki ezt irta: „Ohajtjuk, hogy ön munkálkodási buzgalmában egészségére különösen nagy gondot forditson, mert ez mindennél fontosabb." Ugyanezen Ferdinánd vette meg a medicei Venust, ő kezdé meg a San Lorenzo királyi kápolna épitését, s ő alapita a keleti nyelveken megjelenő müvek nyomtatására egy nyomdát.

Illyenek valának a milanói és nápolyi fejedelmek, mig az idegenek által ki nem szorittattak. A köztársaságok fontos küldetésekkel bizták meg a tudósokat, tökéletesen megbizhatván jellemökben. I. Alfonso d' Este, jóllehet folytonosan háboruk által volt elfoglalva, s maga nem jártas a tudományokban, ujra felvirágoztatá a ferrarai egyetemet, hol Lucrezia Borgia, Lucrezia és Anna d' Este, Isabella de' Medici különös figyelemben részesiték a tudományok képviselőit, sőt szerelmökkel is megajándékozák azokat; ugyanez mondható Isabella d' Este mántuai őrgrófnéról is. A harczias Alviano a fegyverszünetek alatt pordenone-i villájába gyüjté Fracastoro-t, Cottá-t, Navagero-t és többekot, akademiájának nevezte őket, ezek pedig őt mulattatták és tanitgatták. Az urbinói herczeg a fegyverzaj közepett udvarát tudós és müvelt személyek gyülhelyévé alakitá át. Még az elvetemült valentinois-i herczeg, s még az aljas Alessandro Medici is jól nevelt férfiaknak kivántak tartatni. És mindnyájan bizalmas leveleket intéztek Michelangelo-, Puccini-, Bandinelli- s Bronzino-hoz, majd bizonyos tervekről értekezvén velök, majd pedig valamelly müvet kértek tőlök; és II. Fülöp ezt irta Tiziánnak: „Ön nekem nagy

kedvességet és fontos szolgálatot tenne, ha a lehető legnagyobb gondot forditaná e festményre."

De nem csak a fejedelmek, hanem a gazdag magánzók is a tudomány s müvészet pártfogóinak akartak tartatni, s valóban illyeneknek tüntették fel magokat, s mig az Alpeseken tuli nemesek kérkedtek tudatlanságukkal s nevök aláirását csak egy kereszttel pótolák, nem tudván irni, mert bárók valának, addig a mieink a müvészetek- és tudományokkal nemesiték lelköket. Mennyit köszönhet pl. Ráfael Chigi-nek, Gian Bologna a florenczi Bernardo Vecchietti-nek, Marco Mántovának Benavides di Padova, Ammanati és mások! Angelo Collocci Sallustius régi villájában oszloptöredékeket, mell- s másféle szobrokat, érmeket gyüjtött össze, sőt megszerezte a többek közt a consularis évkönyveket is. A Saulí-ak házai Genuában s a Sanseverino-kéi Milanóban, mind a tudósok menhelyéül szolgáltak. A Pinelli által összeszedett tudományos kincsek jeles könyvtárának alapjaivá levének [1]).

A tömeg ezen példák után indulván, általános lett a lelkesedés a tudósok iránt. Az Ariostot megtámadó rablók a legnagyobb tisztelettel viseltetének iránta, mihelyt nevét megtudták. Midőn a müvészek szobraikat nyilvános helyre kiálliták, száz és száz sonettek aggattattak fel azokra, mellyekben az emlitett müvek olly finom müérzékkel és szigoru izléssel valának megitélve, hogy e nézeteket maguk a müvészek is tiszteletben tarták, az utókor pedig szentesité. Midőn Titus kertjeiben egy szobor ásatott ki, mellyet Sadoleto a Plinius által leirt Laocoon-nak ismert fel, ezen örömre Róma harangjai mind megszólaltak s a virágokkal megkoszoruzott márvány zene és diadaljelek között vitetett a városon keresztül; a költők versenyeztek megéneklésében, s a Capitoliumba olly ünnepélyességgel vitetett fel, melly az ünnepélyek eme hazájában is örökre nevezetes marad. Tartaglia trombiták harsogása mellett hirdetteté ki mathematikus felfedezéseit, s megfejtés végett minden oldalról feladványok

---

[1]) Itt megemlitésre méltónak találjuk a lyoni Jean Grollier-t, ki 1515-ben I. Ferencz által milanoi fő kincstárnokká neveztetett ki, hol ez daczára annak, hogy egy idegen nem igen volt eddig alkalmazva ezen hivatalra, megkedveltété magát. Ezt bizonyitják legalább a tudósok, kik iránt olly bőkezü volt hogy egy ebéd alkalmával, mellyen sok tudós volt jelen, ezek mindegyikének egy, aranynyal tölt pár kesztyüt ajándékozott. Meghalt mint franczia pénzügy-miniszter 1575-ben nyolczvanhat éves korában, s a franczia földön leggazdagabbnak tartott könyv- és éremgyüjteményt hagyta hátra.

érkeztek hozzá. Romolo Amaseo felett, ki Udine-ben az ékesszólástant tanitá, Velencze és a pápa, a bolognai és paduai egyetemek versengtek; továbbá Bembo bibornok Paduában, Gonzaga kormányzó Milanóban, Wolsey bibornok Angolországban, VII. Kelemen Rómában mind vetélkedtek birásáért. Az arezzoi Bernardo Accolti főpapoktól és schweizi őrségtől környezve szokott kimenni; továbbá Nepi herezeggé neveztetett, s kivilágitással tiszteltetett meg a hol csak megjelent. Midőn verseit szavalta, Róma boltjai mind becsukattak; egy alkalommal pedig a pápa előtt Maria tiszteletére irt versezetét szavalván el, a hallgatóság illy felkiáltásban tört ki: „Éljen sokáig az isteni költő, a páratlan Accolti,“ melly istenitések képesek lennének az utókort tévutra vezetni, ha a költő szerencsétlenségére versei fön nem maradtak volna.

Forditsuk meg most a kép másik oldalát s látni fogjuk, hogy a történelem nagyon leszállitja ezen pártfogók érdemeit. X. Leo, ugy látszik, csak a styl szépségét volt képes fölfogni; Lionardot egy munka elkészitésével bizván meg s meghallván, hogy ez növények destillalásához s olaj-festék készitéséhez fogott, fölkiáltott: „Ah ez soha sem fog valamit létrehozni, mert a mü végére gondol mielőtt hozzá kezdett volna: alkalmasint Lionardo nem ismeré a hizelgést, melylyel a kegyek megnyerhetők, mert a nagy Leo különben soha sem vette komolyan a tudósok pártfogolását. Ariosto panaszkodott, hogy, noha előbb a pápa irányában annyira leereszkedett, miként megcsókolná, később olly nyomorban hagyta tengődni, hogy nem lenne miböl egy uj köpenyt szereznie; Bembónak el kelle hagyni Leo udvarát, ki csak az olly költőket kedvelé, kik őt mulattaták, s gyakran olly tréfákat engedett meg magának, mellyek egy önérzettel biró tudóst töle egészen elidegenitettek. Camillo Querno rögtönző, különben nagy ivó és evő, ki a pápai asztalt elmés ötleteivel mulattatá, a pápa által fököltőnek neveztetett ki; illy czimben részesitette Giovanni Gazzoldó-t és Girolamo Britonió-t is, s azután, ha verseik nem tetszettek neki, megbotoztatta őket. Baraballo gaetai apátról a rá halmozott dicséretek által azt hitették el Leóval, hogy ez egy második Petrarca s ő meg akarta azt koszoruzni. Egy elefánt, a portugaliai Emánuel ajándéka, pompásan fölékittetett, s Baraballo diadalöltözékben t. i. diadali tógában s biboros senátori ruhában rá ültettetett; az egész Róma fényben uszott, semmi költség sem kiméltetett, csakhogy a rosz költő a Capitoliumban olly kitüntetésben részesittethessék, minőhöz Ariosto nem juthatott [1]).

[1]) „Mese, hogy megkoszoruztatott volna,“ mondja Ariostóról fia Virginio.

Vajjon alkalmasak valának-e illy jelenetek a tudósok buzditására? ki teszi ki gyermekét a keresztutra, ha azt szereti?

Ariosto akkori pártfogója, Alfonso által kormányzóul Garfagnana-ba küldetett; Ippolito bibornok pedig tizenöt éven át folytonosan haszontalan dolgokkal foglalkoztatá, költőből udvaronczczá változtatván át; később midőn egy érdemetlen fajt egekig magasztalva ezáltal jó hirnevét beszennyezé, az emlitett bibornoktól ezt kelle hallania: „Lajos ur, hol szedett ön össze annyi ostobaságot?“ s mert Magyarországba vele menni nem akart, elbocsáttatott s megfosztatott hetvenöt koronás tallérnyi évdijától, mellyet tőle huzott. A nagy Lionardot sem Lorenzo, sem Pietro Medici nem kegyelte; ez utóbbi Michelangelot hó-szobrok készitése végett tartá maga mellett, s avval kérkedett, hogy udvarában két kitünő nevezetesség van, Michelangelo és egy spanyol kengyel-futó; sem ezek, sem utódaik nem birták bevégezni azon nagyszerü müveket, mellyek akkor kezdettek meg, midőn a köztársasági szabadság érzete még nem aludt ki; mind II. Gyula siremléke, mind a Mediciek kápolnája félben maradt. Cosmo a müvészet tudatlan pártfogója Vasari t Tiziannak eléjé tevé. Farnese bibornok rosz bánásmódja nagyon sietteté Onofrio Panvinio halálát, az esztei herczegé pedig Tassot őrültté tevé.

Azért ahelyett, hogy — mint ma szokásban van — a tétlenség mentegetése végett ama kor nagy embereitől pártfogóikat irigyeljük, nekem ugy tetszik, mélyen sajnálkoznunk kell azon tudósok és müvészek állapota felett, kik nem részesülhetvén az egyedüli önzetlen jutalomban, a nép szeretetében s az erőltetés nélküli dicsőségben, azt az udvarokban valának kénytelenek keresni. Közönséggel ugy szólván nem birtak, s csak két osztályu olvasóik valának, az egyháziak t. i. és fejedelmi udvarok, amiért is kénytelenek valának belenyugodni, hogy általok pártfogoltassanak, s nemcsak türelmökért és bocsánatukért esdeni a keserü igazság kimondásaért, de tétlenségtőli megóvatásukat jellemök s a müvészet meggyaláztatása árán tőlök megvenni.

Bizonyára a müvész, bármilly nagy legyen különben, sem a Santa Maria degli Angeli egyházát, sem a sz. Péter kupoláját nem épitheti, sem a vaticáni termeket ki nem festheti, ha azoktól meg nem bizatik, kik erre elegendő eszközökkel birnak. Szükséges hogy a lángelme, melly eszményképeket teremt, szövetségre lépjen a vagyonossággal, melly azokat életre hozza; de ne mondja senki, hogy ez egyedül képes nagy embereket támasztani, vagy — nem mondom — egy genialis de csak egy jó izléssel biró korszakot is alkotni. A szép

müvészetek erkölcsi része, a kifejezés, a végczél, mellyek véleményünk szerint azoknak lelke, csak veszthetnek, midőn nem a bensö érzelemből fakadnak, de csupán megrendeltetnek. Ekkor az anyag uralma fog tulsulyra vergődni, s visszatérünk az alak bálványozásához, melly az eszme hátrányára fog finomulni, másrészről pedig a müvek sokfélesége veszélyeztetni fogja az eredetiséget.

A községekben képződött nép, a hivő nép, feltámasztotta a müvészeteket a barbarságból, uj ösvényeken át, hamindjárt talán hibás, de mindenesetre merész, eredeti s az uj szükségeknek megfelelő modor felé terelte azokat. Ekkor keletkeztek minden városban nagyszerü székesegyházak, ekkor énekelt Dante. Ezekhez járult később az antik müvek ismerete és tanulmányozása, mellyek finomithaták vala amaz alakokat, megtartván a bensö ihlettséget. Illy uton láttuk az előbbi században a lángelméket haladni.

E nagy férfiakat ösztönük s nem a Mediciek pártfogása támasztá; ők már ezeket készen találták, s legfölebb az az érdemök, hogy lángelméjöket fölhasználták. De midőn az irodalom, a költészet, melly maga is müvészet, azaz érzéki formákba öltöztetett szép, s a müvészetek a fejedelmek által zsoldoztattak, elváltak ezek a nemzet szükségeitől és érzelmeitől, genialitás tekintetében annyit vesztettek, a mennyit izlésben nyertek, aristocratikus elemmé váltak a helyett, hogy a népiesség kifejezései maradtak volna; s a tudósok az utcza, honnét származtak, s az őket dijazó fejedelmi udvarok közé helyezve, utól nem érhették ezek finom szokásait, ellenben elveszték azon hatalmas és gyümölcsöző befolyást, mellyet a népszerüség ad.

A müvészet iránti szeretet virágoztatja fel a müvészetet, de véleményem szerint épen a pártfogás, vagy — ha jobban tetszik — ennek természete tartja távol a legnagyobb lángelméket azon magas polcztól, amellyre csak a lélek és értelem valamennyi tehetségeinek szerencsés összhangzásával lehet feljutni. Legyen szabad nekünk, kik a müvészeteket történetileg s mint a társadalom kinyomatát észleljük, csodálkozni a kivitel, és sajnálkozni a czél felett. Sokszor gyönyörrel gondoltunk rá, mivé lehetett volna Ariosto, ha a méltatlan ferrarai fejedelmi ház helyett Dante vagy Tasso példájára a nemzetet vagy kereszténységet választandotta költeménye tárgyául; mivé Guicciardini, ha nem kell vala magát mentegetnie azon aljas szolgálatok miatt, mellyeket a zsarnokság érdekében teljesite; mivé Machiavelli, ha VII. Kelemen parancsára nem irja történelmét s nem Il Principe czimü munkáját azért, hogy hivatalt nyerjen; mivé végre Michelangelo, ha a vésőtől az ecsethez s körzőhöz nem szegődik, s nincs

kényszeritve meghasonlásba jöni a szobrászattal, a Mediciek siremlékén olly eszmét létesitvén, melly megbizói parancs ával és érdemeivel ellenkezésben állt.

A sokféle szabályok, mellyek gyakran avatatlanok által állittattak fel, s a zajos és keserü birálatok világosan mutatják, hogy a müvészet nem tüzött ki magának magasabb czélt, mint önmagát. Tetszeni az udvaroknak, tetszeni a tudósoknak, ez volt az egyedüli czél. A vallás roskadozott, s az által hitték támogatni, ha Muzio által vitatkozásokat iratnak; a lyturgiába becsuszott visszaéléseket hevesen ostromelták, és X. Leo a hymnusoknak és breviariumnak Cicero és Tibullus classikus nyelve szerinti kijavitását rendeli el; a hon elveszett, és fai énekeltek; elveszett, s csak kevesen fejezik ki e felett méltó boszankodásukat, melly mint a nemzetek megsemmithetlen tiltakozása a történelemben örökre fenmarad; elveszett, s egyetlen egy nagy férfia sem mond felette halotti beszédet, melly visszhangzanék a sirboltokban, hogy azokból egykor mint a feltámadást hirdető trombita harsogjon fel.

A legelső kínálkozó tárgy felhasználtatott, mihelyt alkalmas volt a szépséget és müvészetet nagy fényben feltüntetni. Tasso sokáig tusakodik magáva milly tárgyat válaszszon költeményének; Ariostot müve létrehozásában csupán azon indok vezérlé, hogy költeményt irjon, s megelégedet egy másik költő által feldolgozott tárgy fölczifrázásával; Alamann csak azért irta verseit, mert tudta, hogy e lovagias tárgy tetszik II. Henriknek; Bernardo Tasso száz éneket irt a nélkül, hogy tudná, hogy hőse Amadigi Galliából vagy Vales-ből származott [1]); Vida és Fracastoro a selyembogarat s a bujakórságot

---

[1]) Girolamo Ruscellihez intézett s 1558-ik évi május 4-én kelt levelében kérdést tesz, vajjon *Amadigali Gaula* vagy *di Francia* czimet adja-e költeményének. „Nem kétlem, hogy czönanyelmü és határozatlan szinezetü elbeszélés irója azt Britannia valamellyik történelméből vette ki, s azután fölékité s a világnak annyira tetsző kellemmel ruházá fel. Erősen hiszem, miként abban, hogy Amadigi hazájának ama nevet adta tévedett, de nem azért, hogy czen dicsőséget Franczia ország nak tulajdonitá, s mert nem értette e szót *Gaules*, melly az angol nyelvben annyit jelent mint Gallia. Nem is hiszem, (ha egyébként nem csalódom), hogy az angol király elsőszülött fia más okból neveztetnék gaula-i herczegnek, mint azért, hogy az emlitt király jogot tart Franczia országhoz. Hogy pedig a szerző a Gaula szónak elmezésére, vagy jobban mondva forditására vonatkozólag tévedett, s hogy az, ki történetet legelsőben megirta, Franczia országot akarta alatta érteni, kitetszik II. könyv 20-ik fejezetéből, hol az Amadigi dicsőségét és nagyságát irigylő audanello e szavakat intézi Lisuarte királyhoz: *Felség, ön tudja, hogy régenten egy viszály volt Nagy-Britannia és Gau-*

éneklik meg, bebizonyitandók, hogy latinul olly dolgokat is el lehet mondani, minőkről magok a latinok soha sem irtak.

Innét van, hogy sem a tárgyakban sem azok moráljában nincs semmi méltóság. Sannazaro, kit ájtatosságáért X. Leo és VII. Kelemen megdicsértek, miután a Szüz Mária szülését megénekelte volna, buja költemények irásával foglalkoztatta muzsáját; Della Casa V. Károlyt, kit előbb Olaszország döghalálának nevezett, egekig magasztalta; ugyanezt tevé Alamanni is, ki midőn a ragadozó és falánk sas ellen mondott élczeit a császár szemére hányta volna, avval mentegeté magát, hogy a költőnek kötelessége hazudni; Machiavelli olly hidegvérrel ment követül a valentinois-i herczeghez, mintha csak egy szerzetes testülethez küldetett volna; Borgiát a pápát mint egy szentet s kedvesét mint egy Madonnát ábrázolja, anélkül hogy csak gyanitaná is tette aljasságát; Holbein egymásután lefesti VIII. Henrik nejeinek s egyszersmind áldozatainak arczképeit; Lionardo szobrokat készit Lodovico Moro számára s diadaliveket legyőzőjének; s almanachjában megemlitvén az előbbi bukását csak annyit jegyez meg róla, hogy „egyetlen egy megkezdett müvét sem végzé be;“ Ráfael könyükre fakaszt bennünket Madonnáival s megbotránykoztat Psyche-ivel és Galateá-ival; Michelangelo megeröditi szülővárosát a zsarnokok ellen, s vésőjével halhatatlanitja ezeket; mindenki ugy gondolkozik mint Cellini: „Azt szolgálom a ki fizet.“

Ezen aljasság átszivárgott a dicséretekbe is, mellyekkel a tudósok egymást elhalmozák. Hallgatással mellőzve az uj Virgiliusokat, Cicerokat és Liviusokat, csak annyit emlitünk meg, hogy Varchí Girone Cortese-t Furioso felé emelé, Stigliani Tansillo-t Petrár-

---

laország között, mert amannak jogosan emennek uralma alá kell vala tartoznia, amint a többi szomszéd tartományok csakugyan alája is tartoznak s önt ismerik el fejökül. Ezen szavakból bátran lehet következtetni, hogy ez Francziaországot akarta érteni és nem mást.... Nem lehetne-e megcóni, s nem hanyagságnak, de tudatlanságnak s olly vétségnek tartani, minőket Aristoteles *Poetica* czimü munkájában nem tart érdemeseknek mentegetni, ha én ezen költeményt *Amadigi di Gaula* czim alatt adnám ki, a nélkül hogy tudnám, hol vagyon ezen ország? (s azt valóban meg is tette). Nem látná ön jónak, hogy valamelly kikötőt vagy fővárost megnevezzek? Minthogy azonban valamint ebben ugy sok másban tévedhetnék, nem lévén jártas az angolországi dolgokban, kérem önt, hogy alkalmilag tegye magát érintkezésbe az angolországi követtel, vagy bárkivel, ki e tárgyban felvilágositásokat adhatna, s legyen szives nekem azokat irásban megküldeni.“ Száz énekből álló költeményt irni s nem tudni, hol és mikor folyt le a feldolgozott esemény! — ehhez nem kell kommentár.

cának eléje tevé, a nagy Ariosto pedig egy fél éneket szentelt arra, hogy kora középszerü férfiainak nevét örökitse.

Ezen vágy dicsérni és dicsértetni, s a szokás csak kevesek helyeslésére szoritkozni leginkább az akademiákban volt feltalálható, mellyek az előbbi században létesitvék, ebben tetőpontjokat érték el. Minden más czél nélkül alapitva, mint hogy a régieket utánozzák, legelsőben a Lorenzo de' Medici platoi akademiája állittatott fel, később azonban gyakran nevetséges nevek alatt a vég telenig szaporittattak s nem ritkán gyermekes dolgokkal foglalkoztak. Ték- és bortól lelkesülve énekeltek s verseket szavaltak vagy szónokoltak, a hallgatóságot sokszor fejedelmek s püspökök is képezvén. Ollykor ezen komoly atyák közepett felkelt Caro az orrot dicsérendő: „Tökéletes orr, fejedelmi orr, isteni orr, áldott légy te minden orrok között, áldott legyen az emlő, melly téged illyenné alkotott, és áldottak legyenek mindazon dolgok, mellyeket megszagolsz.“ Vagy pedig Berni dicsérte az angolnát, az árticsókát s a döghalált; Firenzuola a szomjuságot s a harangokat; Casa a dühösséget és szczelmi kínt; Varchi a kemény tojást és a köménymagot; Molza a salátát és fügét; Mauro a babot és hazugságot; s végre ki a köhögést, ki a hideglelést, ki a kopaszságot, ki pedig még ezeknél is roszabb dolgokat. Igen természetesen a fejedelmi pártfogók is részesitettek a dicséretekben.

Ezen akademiák nem is emlitve léhaságukat, ártalmára voltak az eredetiségnek, természetökben lévén az illy társulatoknak magukat a jó izlés egyedárusaivá feltolni, s az előre megállapitott szabályok szerint ítélni; s miután senki sem remélheté, hogy nélkülök vagy épen ellenökre hirnévre teszen szert, mindenki kénytelen volt magát ezen önkényes szabályoknak alávetni, s mindig eszét nem pedig érzelmeit követni.

És minthogy egyedül a dicséret és pénz volt, ami után vágytak, egyiket is másikat kikoldulták magoknak. Bernardo Tasso szintén kéregetett, s valóban sajnálatra indit bennünket a lemondás és önmegtagadás, melylyel pártfogást és kenyeret igyekszik kicsikarni azon császártól, ki minden vagyonától megfosztá csak azért, hogy urához hiv maradt. Midőn XII. Lajos egy alkalommal Giason del Maino paviai tanár előadását meghallgatván, azt kérdené tőle, miért nem nősül meg, igy felelt a kérdezett: „Azért hogy Gyula pápa fölséged tanubizonysága folytán megtudja, hogy nem vagyok méltatlan a bibornoki kalapra;“ Guicciardini-nak leányai kiházasitására pénzre lévén szüksége, Machiavelli arra bátoritja öt, hogy e végett X. Leohoz forduljon; elszámlálja neki a pápa néhány nagylelkü tettét, sőt arra

is betanitja, miként kelljen kérelmező levelét fogalmaznia s „Minden attól függ, hogy tudjunk vakmerőn kérni és elégedetlenséget mutatni, ha azt meg nem nyertük.“ Machiavellinek követi állásában irt minden sürgönyei pénzkéréssel végződnek, s ezen az uton haladtak a többi követek is. Anguillara, ki apróbb verseit fél scudójával adogatta el s azért csinált annyit, egy költeményéért nem kapván jutalmat Cosmo herczegtől, e miatt szerénytelen panaszokra fakad [1]). Paolo Govio, a dicsőség és sértegetések eme megvásárolható osztogatója, azt mondá,

---

[1]) Fél éve elmult, hogy Excellentiádhoz intézett egyik versezetemet titoknokának Velenczében átadtam a végből, hogy azt kezeibe juttassa, amit ő meg is igért, s e szerint meg is kell vala tennie. Semmi választ nem kapván, sem herczegségedtől, sem titoknokától, sem irásban sem más uton, azt kell hinnem, hogy azt meg nem kapta, mert tudom, minő gyors és udvarias herczegséged a válaszolásban, s lehetetlennek tünik fel előttem, hogyha megkapta volna, legalább versért verset nem küldött volna, amint az egy idő óta divatba kezd jőni. Azon esetben, ha versezetem nem jutott volna kezeibe, kérem herczegségedet kézbesittesse azt magának don Silvano camalduli szerzetes által, s olvassa azt át, a mikor — nem kétlem — olly udvarias választ nyerendek herczegségedtől, a minő magas személyét megilleti. Bizonyos vagyok benne, hogy don Silvano birja annak másolatát, mert nem csak arról tudósitott, hogy megkapta, de azonfelül hogy szóval megköszönte, jutalmul pompás festményekben gazdag s inkább pápákhoz mint szerzetesekhez illő ajándékot küldött, melly olly értékes, hogy ha a fejedelmek, kiket verseimmel megtiszteltem, aránylag olly gazdagon ajándékoztak volna meg, több festményem lenne szekrényemben, mint nyomtatásban megjelent versem vagyon. . . . Ha mindazonáltal versezetem már előbb herczegséged kezeihez jutott volna, bátran kimondom, hogy azt hat hónapig magánál tartani, a nélkül, hogy nekem válaszolna, nagy megvetés személyem iránt, s herczeghez épen nem illő dolog; és én megsértve olly hosszu hallgatás által, könynyen kisértetbe jöhetnék panaszomat egy gunyversben tudatni herczegségeddel. Most prózában kellett irnom, mert emlékezem, miként egy florenczi férfiu Franciaországban bizonyos alkalommal azt mondá nekem, hogy ha a váltók versekben lennének irva, egy sem fizettetnék ki belőlök; én pedig kivánom, hogy az enyém legalább is egy válaszszal fizettessék ki, bárminő legyen az. . . . Ismételve kérem herczegségedet, hogy beszéljen don Silvanoval, ki engem ismer, s eljárási modora által azt tanusitja, hogy helyesen itél s ismeri a jót; s továbbá bocsásson meg nekem, ha az igaztalannak látszó megvetés feletti boszuságomban kissé kitörtem; mert mindemellett nem szüntem én meg herczegségednek olly készséges szolgája lenni, minőnek verseimben mutatom magamat, mellyeket még egyszer emlékezetébe hozva, bezárom soraimat, minden boldogságot kivánva Excellentiádnak s várva a herczeghez, nem pedig az álbölcsészhez illő választ.“

„Velencze, május 22-én 1563.

legalázatosabb s készségesebb szolgája
Gio. Andrea dell' Anguillara.“

E levél Gamba által a „*Memorie dell Ateneo veneto*“ czimű gyüjteményben közöltetett, hol az szerfelett hosszu.

hogy kétféle pennája van, t. i. ezüst és arany [1]), az ajándékokhoz arányositván általok dicséreteit. Az elpuhult és pazar életet kedvelvén, [2]) valóban undoritólag hat ránk a rimánkodás, melylyel majd egy bekecset, majd egy lovat, majd czukorsüteményeket s másféle nyalánkságokat, majd hetven rizma papirt müvei kinyomatására, [3]) majd végre pénzt koldul; [4]) ha pedig késik, vagy pedig nem az általa óhajtott mértékben érkezik az, hangos panaszra fakad; elveszettnek tartja munkáját, ha azt nem követi azon jutalom, melly arra inditá; a fejedelmek s gazdagok egymással vetélkedve siettek elhalmozni ajándékaikkal, csakhogy „pénzöknek egy harmadával nagyobb értéket szerezzen." Röviden, az általános ihlettség nem egyéb volt mint

---

[1]) „Bemártottam már arany tollamat a legfinomabb tintába. — Én ezennel kötelezem magamat, hogy Szentséged tetteit dicsőitendő, aranytollammal egy üveg finom tintát elfogyasztandok."

[2]) „Ön tudja, hogy most tétlenségben élek és nem dolgozom, *quia nemo nos conduxit* . . Ön jól tudja, hogy én csak nyest vagy rókaprémes mezben szeretek tanulmányozni . . . hogy nem szoktam présbe szoritott (sovány) öszvéren lovagolni . . . hogy én napjában kétszer akarok étkezni, és pedig a többek közt valódi finom huslevest s hogy sz. Ferencz napjától fogva egészen sz. Györgyig kandalózni szeretek. Hogy ezt tehesse az ember, nem törheti fejét *saját költségén.*" Lettere, 100. lap.

[3]) Isabella di Mantova-hoz irt levele. *Archivio Storico*, II. Függelék 322. lap.

[4]) Del Vasto őrgrófhoz igy ir. „Értésemre esett, hogy Excellentiád e nagy héten a museumba (comoi villája) jövend. Ohajtva várom és hiszem, hogy nem fog eltérni nagylelkű és bőkezű szokásától, mert eszembe jut, hogy midőn szórakozás végett a Graziákhoz vagy San Vittorebe rándul, noha csak négy napra megy s különben is ott nagy bőség uralkodik, mégis egy hónapra való élelmi szereket viszen magával. Mit remélhetek én, ha Excellentiád a museumba annyi halhatatlan férfiu közé jő, kik jóllehet magok nem esznek, de számtalan evőket táplálnak? . . . Kedves meglepetés lenne rám nézve, ha Excellentiád azon öltözéket, mellyet nála hagytam, egy más, ahhoz hasonló szép köntös kiséretében hozná el. . . Azt hiszem, kevés hetek mulva egészen Rómába kell mennem . . . Nem tudom hogyan történhetik ez meg, ha csak Excellentiád itt létében Neptun háromágu villájával a földet több izben meg nem üti, hogy ekként számomra egy pár jó lovat teremtsen. De ki kétkedhetik illy hatalmas ur nagylelkűségében?" marczius 25. 1544. — Luca Contile-töl „birsalmákat és befőzött baraczkokat kér, mellyek özönnel érkeztek a herczegnőnek Nápolyból." — Monsignor Farnesenek: „Már kezdek dolgozni, s ollyasmit csinálok dicsőitésére, hogy az utókor bizonyára olvasni fogja, és ez elég. De méltóságod viszont eszközölni fogja, hogy unokaöcsém Alessandro nocerai püspök legyen." Szeptember, 5. 1547. — És Girolamo Anghierá-nak: „Áldott legyen ön, hogy senkitsem sértvén meg, mindenki előtt kedvességben van. Ez után törekszem én is, midőn ezen történelmet kiadom."

pénz- és pártfogás-csikarás, vagy nevettetéssel, akár a Belgefor, akár egy egész költemény által minő pl. Aristoé, vagy siránkozással mint Torquato tevé, vagy végre egy istententelenséggel, minő pl. a Principe vagy Errante.

Valamint a szerelemből gyülölet ugy a dicséretekből becstelenitések származnak, s innét magyarázhatók ama kor lármás viszálkodásai. „A tudósok (irja Girolamo Negro) harczban állanak egymással; Pietro Cursio Erasmussal küzd ezen szó felett bellax, vajjon t. i. rosz értelemben s különösen a háborura vonatkozólag veendő-e vagy pedig verbum merum legyen. Mindennap uj könyvek és rágalmazások jelennek meg e tárgyról; némellyek Erasmus nevében válaszolnak Cursiónak, és ez haragra lobban.“ Petrarca miatt elkeseredett tollharcz fejlődött ki Tassoni, Guiseppe degli Aromatari és Brusantini között, mellyből azután perek és elzáratások származtak; a Medicieknek nagy mulatságokra szolgált azon sonetteket hallani, mellyeket Luigi Pulci és Matteo Franco szórtak egymás ellen; Girolamo Ruscelli Lodovico Dolce-vel kapott össze, egyenlő két pedáns, kiket csak a sértegetések voltak képesek tüzbe hozni; Sigonio Robortello-val tudományos dolgokon perlekedik, Cintio Geraldi Pignával, Paolo Manuzio Lambino-val, mert ez a consumtus szót p nélkül akarta nyomatni; és miután vetéltársa egy márványt hozott neki, mellyen consumptus volt irva, azt neki a fejéhez dobta. Varchi Lasca- és Pazzi-val veszekedik, ki öt felszólitá, miként küldené hozzá kéziratait, hogy azokkal ablakait beragaszthassa, ekként legalább egy télen át látnának napvilágot; később némelly urak, kik történelmében bántalmazva hitték magokat, törszurásokkal boszulták meg rajta magokat. Pietro Angeli másként Bargeo maró versei miatt kénytelen Bolognából elszökni, később párviadalban megöl egy francziát; Anton Francesco Raineri egy barátja által megöletik; Diomede Borghesi veszekedései miatt kénytelen szülőföldjét Sienát elhagyni s mint földönfutó tévelyegni; Dionigi Atanagi elsajátitá Mercurio Concorezio egyik forditását, amiért ez őt megtámadja s megsebesiti. Chiabrera egy római nemest öl meg, Davila egy másikat, s végre ő maga is meggyilkoltatik; Torquato Tasso törrel boszulta meg magát; Boccalini halálosan megsebesittetik; Murtola és Marino olly elkeseredett harczot folytatnak egymás ellen, hogy az első puskával lő a másikra, sőt kémeket is tartottak egymás ellenében, mit alkalmasint Caro is megtett Castelvetro ellen.

Aretino.

Senki sem volt e század folytán a koldulás, dicsérés és megro-

vás mesterségében olly szerénytelen, mint Pietro Aretino (1492—1557), kit szándékosan hagytunk ki az irodalmi férfiak sorából. Természetes ész képzettség nélkül; ő maga mondá: „Én nem tudok sem tánczolni sem énekelni, csak mint egy szamár szerelmeskedni.“ Ismerte századát és tudta, hogy a szemtelenség és gazság megszerzendik neki a dicsőséget, mellyhez a szerény erények el nem juthatnak; ismerte a sajtó hatalmát, s epedő sonettek és esztergályozott körmondatok helyett össze vissza kuszált irmodorban gunyiratokat irt. Első müvei miatt elüzetett Arezzo-ból, hol egy kórházban egy kéjhölgytől született; Rómába menvén, ottan Chigi, Ráfael pártfogója, inasának fogadta, de tolvajlás miatt innét is elhajtatott. Ezután a fajtalanságnak adta magát s később capucinus lett, de a csuklyát csakhamar levetette, s azután hizelgett és rágalmazott. Sikerülvén neki egy szép ruhára szert tenni, X. Leonál bemutatta magát, s egy dicsversezetet nyujtván át neki, ezért egy marok aranynyal jutalmaztatott, Giuliano de' Medicitől pedig szintén illy versezetért egy lovat kapott s csakhamar hirnévre vergődött az által, hogy olly dolgokat irt, mellyekhez szemtelenségnél egyéb nem kivántatik.

Egyedüli tudománya tudatlanságávali kérkedésében s abban állott, hogy meg birta vetni a tudományosságot akkor, midőn az mindenki által bálványoztatott, hogy virágos szólamokat szórt a humanisták meddő finomsága közepett, s hogy ki tudta gunyolni a tanulmányozást és az utánzókat. „Én kaczagom a pedánsokat, kik azt hiszik, hogy a tudomány a görög nyelv tudásában áll s minden dicsőséget a nyelvtan b u s - b a s-ában helyeznek. . . Nem tudatlanságból tértem én el azon utakról, mellyeken Petrarca és Boccaccio jártak, mert jól tudom én, kik legyenek ők, de nem akartam az idöt s türelmemet vesztegetni, s e mellett bolondnak neveztetni, azzá akarván magamat átalakitani, amik ők valának. Többet ér a száraz kenyér saját házunkban, mint a füszeres ebéd más asztalánál. Utánzás itt, utánzás ott, s az egész csak léha, el lehet mondani a legtöbb munkáról. . . Azt, ki valamit teremt, bámulom, azt, ki utánoz, kinevetem, mert a teremtő elmék csodálatra méltók, az utánzók pedig nevetségesek. Én részemről mindig oda törekszem, miként a tudomány felhasználásában s felfedezéseim berendezésében a szokott uttól annyira eltérjek, hogy egyéniségemet s eredetiségemet mindig megtartsam. Nem vonom én kétségbe Boccacio nagyságát s tisztelettel viseltetem Petrarca csodálandó müvei iránt; de jóllehet bámulom lángelméjöket, nem igyekszem magamat az ő tollaikkal felékesiteni; hiszek ama

két halhatatlan szellem itéletében, de midőn ezt teszem, hiszek egy kevéssé a magamában is."

Ekként félelmessé leve; keresték vagy kerülték, a szerint amint egyik vagy másik utánozta vagy utálta fajtalan életét, vagy épen félt kiméletlen megtámadásaitól. „Mantuában vagyok az őrgrófnál, s olly nagy kegyben állok nála, miként az evést s alvást is elfeledi, csakhogy velem beszélgethessen, s azt mondja, hogy e nélkül semmiféle gyönyör nem tökéletes rá nézve; a bibornoknak olly dolgokat irt felőlem, hogy azoknak valóban nagy hasznát veendem, s ezenkivül megajándékozott háromszáz scudóval s más egyéb értékes dolgokkal. Az első ajándékokat Bolognában kaptam; a pisai püspök egy pompás és fekete atlaszból készült felöltövel lepett meg, s igy a herczegtől Mantuába jöttem." Giulio Romano tizenhat buja képet festvén, Marcantonio Raimondi pedig kőre rajzolván, ezért Aretino bocsánatot kér és nyer VII. Kelementől számukra, sőt az emlitett képek mindegyikéhez magyarázó sonettet ir; és a szépmüvészetek ezen aljas szövetkezésének hire csakhamar befutja a világot s nagyban növeli Pietro gyászos hirnevét. Ezután elüzetvén Rómából „mellyből Aretinóval az élet elköltözni látszott" a fekete sereg parancsnokának, Giovanni-nak táborába menekült, s épen akkor érkezett oda, midőn a vezér katonáinak egy szabad éjszakát vagyis egy éjen át korlátlan szabadságot engedett. El lehet képzelni, minő dobzodás, veszekedés s mennyi lopás, erőszak és csábitás követtetett el e pokoli jelenet alatt, s minő jól találhatta magát annak közepette Aretino. Giovanni, ki gazság és romlottság tekintetében nem állott hátrább féktelen katonáinál, örült e szép szerzemény felett, mindig asztalánál alkalmazta, sőt gyakran magával hálatta, herczeggé szándékozott tenni, [1]) s bemutatta I. Ferencznek, ki egy aranylánczczal ajándékozta meg, s egyáltalában nem tudott ellenni ezen uj öntetü bohócz nélkül [2]). VIII. Henrik egy alkalommal háromszáz aranyat küldött neki, III. Gyula pedig ezret, s ezenkivül sz. Péter lovagjává nevezte, ekként egy időben még azon reményt is táplálta, hogy bibornok

---

[1]) Milano alatt nem egyszer de tizszer mondá nekem: Pietro, ha az Isten és jó szerencsém e háboruból szerencsésen kivezet, szülőfölded fejedelmévé teszlek."

[2]) Giovanni ezt irta neki: „A király tegnap velem együtt buslakodott, hogy szokás szerint magammal nem vittelek; avval vádoltalak, hogy jobban szeretsz az udvarokban mint a táborban időzni. Ő felsége erre azt felelte nekem, miként irjak neked, hogy jönnél el. Tudom, hogy el fogsz jőni, ha nem is azért, hogy engem láss, ki nem tudok élni Aretino nélkül, de önmagad javáért."

leend, „isteni és a fejedelmek ostora hangzatos melléknevet vette föl; az első müvészek vetélkedtek arczképének lefestésében; érmek verettek nemcsak az ő de neje és leánya tiszteletére is, mellyek hátulsó lapján e szavak valának olvashatók: A népeiktől adót húzó fejedelmek szolgájoknak fizetnek adót.“ [1])

V. Károly, ki az egyetemes monarchia után sóvárgott, nagy tisztelettel viseltetett emez isteni férfiu iránt, ki erről igy ir: „Nevezetes dolog, hogy nemcsak sikerült kegyét megnyernem, mint ön azt előre megmondá, de a vallásos császár szelidsége sokkal felülmulja azt, a mit ön e tekintetben róla hiszen, ugyanis utközben véletlenül találkozván vele, megparancsolá, hogy vele lovagoljak, sőt annyira leereszkedett, hogy kezét nyujtá nekem, ami épen annyira méltó tény az ő kegyességéhez mint a mennyire csekély személyiségem arra érdemetlen. Én valóban magamon kivül voltam hallva és látva őt; mert annak, a ki nem hallja s látja őt, fogalma sem lehet az ő leereszkedő kegyességéről és szivélyességéről.“

És minő utakon hizelgi be magát? Az által, miként azt állitja, hogy a festők roszul találták el arczképét, s elhalt nejéről Isabelláról beszél előtte: „Midőn azt mondám neki, hogy nem képzeltem volna, miként irataimat ő is olvassa, ki a világ sorsát kezeiben tartja, azt felelé, hogy Spanyolország valamennyi főura birja másolatát annak, amit én az ő algiri visszavonulásáról irtam, melly vállalatát részlete-

---

[1]) „Minduntalan annyi uraság zavarja fejemet látogatásával, hogy lépcsőimet járás-kelésekkel egészen elkoptatták, miként a Capitolium padozatát a diadal-szekerek kerekei. Nem is hiszem, hogy Róma valaha annyi különféle nemzetbeli embereket látott volna, mint a mennyi házamban megfordul. Törökök, zsidók, indusok, franciák, németek és spanyolok jőnek hozzám, s képzelje ön már most, mit tesznek a mi olaszaink. Az alsó néposztályról nem szólok semmit, mert könnyebb lenne önt a császár iránti hüségéről eltériteni, mint engemet csak egy pillanatra is katonák, tudósok, szerzetesek és papok környezete nélkül látni. Ez okból nekem ugy tetszik, mintha az igazság oraculumává lettem volna, miután mindenki hozzám jő, elbeszélendő az igaztalanságokat mellyeket rajta egyik vagy másik fejedelem vagy főpap elkövetett; én tehát a világ titkára vagyok, s azért jövőre engem ugy czimezzen . . . Mellyik tudós jártas annyira a görögben vagy latinban mint én a nép nyelvében? mellyik ezüst vagy arany colossus ér fel azon fejezetekkel, mellyekkel én Gyula pápa, Károly császár, Katalin királynő, és Francesco Mária herczeg nevét a történelembe bevésem? Ha én annyira predikáltam volna Krisztust, mint dicsérem a császárt, több kincsem lenne a mennyben, mint adósságom van a földön.“ Lásd életrajzát *Mazzuchelli* nál 57. lap.

sen elbeszélvén előttem, könyükbe lábadtak szemeim s egészen elérzékenyültem, midőn e szavakat hallám tőle: É s m i é r t i s j ö t t e m é n i d e v i s s z a, m i u t á n e z e n h a d j á r a t b a n a n n y i e m b e r e l v e s z e t t é r e t t e m! Mig most is hangzanak füleimben magasztos nyelvének érzékeny szavai. . . Csekélységem érzete elfeledteté velem, hogy lovaglás közben egész ünnepélyességgel igy szólott a nyomorult velenczei követekhez: T i s z t e l t B a r á t i m, b i z o n y á r a n e m f o g n e h e z ö k r e e s n i a k ö z t á r s a s á g e l n ö k é n e k r é s z e m r ő l m e g m o n d a n i, h o g y i g e n k é r e m ő t, l e g y e n t e k i n t e t t e l A r e t i n o s z e m é l y e, m i n t o l y l y a n i r á n t, a k i l e g k ö z e l e b b á l l s z i v e m h e z."

Valóban, ha mindenünnen elüzetett is, mindig nyitva volt előtte Velencze, hol a fajtalan életmód nagyban divatozott, s mindenről szabadon lehetett beszélni, csak az államról nem. „Én (igy ir Gritti doge-hez), ki ezen állam szabadságából tanultam meg szabadnak lenni, örökre lemondok az udvarokról, s itt ütöm fel állandóan sátoromat azon évekre, mellyek számomra még fenmaradtak, mert itt nincs helye az árulásnak, itt a kedvezés a jognak nem árthat, itt nem uralkodik a kéjhölgyek kegyetlensége, itt nem parancsol az elpuhultak szemtelensége, itt az emberek egymáson nem erőszakoskodnak, egymást nem rabolják s gyilkolják. Azért én, ki a gonoszokat elrémitettem és a jókat biztosságba helyeztem, nektek ajándékozom magamat, tinektek, kik atyái vagytok népeiteknek, testvérei szolgáitoknak, fiai az igazságnak, barátjai az érényeknek, társai az idegeneknek, támaszai a vallásnak, tisztelői s követői a hitnek, végrehajtói az igazságnak, hősei a szeretetnek s alattvalói a könyörületességnek. Ezen okból, magas fejedelem, fogadd be készséges indulatomat kegyességed egyik rejtekébe, hogy dicsérhessem a többi városok tápláló dajkáját s anyját, kit Isten arra választott ki, hogy hiressé tenné a világot, édesitené meg az erkölcsöket, szeretetet lehelne az emberekbe, s megalázná a kevélyeket, megbocsátván a tévelygőknek. . . Oh egyetemes haza! oh közös szabadság! oh biztos menhelye az elszéledt népeknek!"

Ha visszatért Rómába, ismét más hangon beszélt: „Mindig magamon kivül voltam, valahányszor azon kétely fészkelte magát fejembe, vajjon a pápa határtalan szivélyessége, melylyel fogadott, a látásomra összesereglett udvar jelenlétében testvéri gyöngédséggel ölelvén és csokolván meg, arra nem bir-e, hogy napjaimat a pápai palotában végezzem, mellyben valóban királyi s nem egy szolgához illő termek jeleltettek ki számomra. Valóban mindenki láthatta a zajos

tolongást, melylyel a népek a hol csak átvonultam, látásomra siettek, tiszteletöket tanusitandók és ajándékokkal elhalmozandók, annyira, hogy e jelenetek magát az irigységet a föld alá vonulni kényteték... A közvélemény azt tartja, miként ő szentségének minden más megérdemlett szerencséje között az a legnagyobb, hogy én az ő korában s tartományában születtem, és hive vagyok."

Mindazáltal ezen kitüntetésekkel s kincsekkel sem látszott ő megelégedni. „Leo és Kelemen (igy ir Ersilia del Monte, III. Gyula unokahugához) ahelyett hogy ajándékkal telt kezeikkel a szolgaság izzadságát homlokomról letörölték volna, egész kegyetlenséggel vérembe mártották azokat, és pedig csupán azért, mert nincs bennem csalárdság, mert bálványozom az igazat, mert a hizelgés nem kenyerem, mert a dobzódást kerülöm, mert szabadon intézem tetteimet, mert ismerem a gonoszokat, mert gyülölöm a hálátlanokat, és mert (szerénységből nem akarom megmondani, mindazáltal mindenki tudja és senki sem tagadja) daczára annyi mór és török modoru sértegetéseknek megmaradtam az egyház hitében, a miről nyilván tanuskodnak azon könyveim, mellyeket Krisztusról és a szentekről irtam. Annyi bizonyos hogy ismeretes vagyok a sophik, indusok s az egész világ előtt legalább is olly mértékben, mint bárki, kinek neve az emberek nyelvén forog. Sőt mi több a népeiktől adót huzó fejedelmek nekem rabszolgájoknak és ostoruknak adót fizetnek. Én ezen hihetetlen csodát nem kevélységből vagy kérkedésből hozom fel, de hogy bevalljam, mennyivel tartozom az Istennek, ki engemet illyenné alkotott."

Pénzösszegek-, ékszerek- s rubákkal halmoztatott el; „irótollával több mint huszonötezer scudót csalt ki a fejedelmek zsebéből;" kétezer scudo nyugpénzt huzott, s nyolczvanezernél többet csikart ki egész életében. I. Ferencz egy nyaklánczot küldött neki, melly öszszefont s vörös hegyü nyelvekből volt készitve, e felirattal: Lingua eius loquetur mendacium; V. Károly Berberiában történt veresége után, hogy gunyolódó nyelvét hallgatásra birja, szintén egy száz zecchino értékü lánczot küldött neki, de ő azt mondá erre: „Ez bizony igen kicsiny illy nagy ostobaságért;" Francziaország kincstárnokának pedig, ki neki egy összeget kézbesitett, azt mondá: „Ne csodálja, ha hallgatok, mert a kérésben minden hangom kiapadt és semmi sem maradt, mivel azt megköszönném."

Ha késtek az ajándékok, — avval fenyegetőzött, hogy Krisztust a törökök kezeibe adja: „Már elkezdtem (igy ir a pápa egyik bizalmas emberéhez) tollamat a szentek legendáival foglalkoztatni, s

mihelyt készen leszek avval, esküszöm önnek, hogy azon esetre, ha élelmemről nem gondoskodnak, Solimánnak fogom azt ajánlani, s olly uj modorban fogom a levelet fogalmazni, hogy a jövő századokban bámulni fogja azt a világ, mert annyira keresztény leend az, miként arra fogja birhatni őt, hogy hagyja ott a mecsetet a templomért." Ha az ajándékok csekélyek voltak, visszautasitotta azokat: „A tiz aranyat visszaküldöttem, arra kérvén őt, hogy visszavévén ajándokát, adja vissza az általam neki küldött dicsérő versezetet; mert nekem ugy tetszik, hogy nem illő azt megtisztelni, ki engem annyira kigunyol, hogy lealacsonyitva kellene magamat érezni, elfogadván azt, ami inkább koldusnak való alamizsna, mint jutalom egy iró számára. Annyi bizonyos, hogy azoknak, kik hirnevet akarnak magoknak vásárolni, eszélyességből bőkezüeknek kell lenniök, s az ajándékot nem kedélyhangulatukhoz, de azok állapotához mérniök, kiknek azt adják; mert a szegény iróknak más dolguk is van, mint egy, érdemhiánytól sulyos nevet a földről fölemelni." [1])

Ennyire ment szemtelensége: Isten kegyelméből szabad ember-nek czimezte magát; általában kigunyolt minden fejedelmet, midőn azokat mindenki dicsérte, vagy csupán azokat, kik neki hasznára voltak, hogy ekként az irigységet s féltékenységet köztök felköltse. „Van erőm nagy dicséretek által a hatalmasok nagyságát emelni, a hyperbolák szárnyain mindig az égben lebegvén. Szükséges átalakitanom az erkölcsi kitéréseket, metaphorákat és pedánsságokat emeltyükké, mellyek feszitenek, s harapófogókká, mellyek nyitnak: szükséges azt tennem, hogy irataim szavai a fösvénységet álmából felköltsék."

Nemcsak a koronás fők valának rá nézve fejedelmek, de egyszersmind azok is, kik a müvészet és irodalom terén a fenső polczokon állottak, s nem mulaszták el irányában adójokat leróni. Ariosto azok közé helyezé őt, kik Olaszországnak dicsőségére válnak; Tizián tanácsot kért tőle, s többször lefesté; [2]) Michelangelotól, „kit a cso-

---

[1]) I. Ferencznek igy ir: „Ne igérgessen ön legalább a nagy elméknek, nehogy kifogyván ezek remén ységök ből, okuk legyen ön hirnevét mardosni. . . Nem tudja Felséged, hogy egyátalában illetlen magas rangjához nem emlékezni azon hatszáz scudóról, mellyekre vonatkozólag saját jószántából királyi szavaival azt mondá küldőmnek, hogy azokat követe itten ki fogja nekem fizetni? . . És mindemellett Felséged dicsősége rosz szemmel nézi a sérelmet, mellyet az önmagán ejt, mig halogatja elküldeni az önkényt megigért jutalmat annak, ki azt hirdeti."

[2]) Jóllehet barátja Tiziánnak, ime hogyan beszél egyik legbámulatosabb festményéről:

dák czélpontjának nevezett, s kire szerinte a csillagzatok egymással vetélkedve, kegyök minden nyilát rá lőtték," engedélyt kért, hogy magasztalhassa, miután „a világon sok király van, de csak egy Michelangelo," ki őt urának és testvérének nevezve buzditá, hogy csak irjon róla, mondván: „Nemcsak szivesen veszem azt, de kérem önt, hogy tegye meg, miután a királyok és császárok is nagy kegynek tartják, ha ön tolla rólok megemlékezik." Ferdinando d'Adda, a páduai egyetem rectora, egy epigrammát intézett hozzá, mellyben őt V. Károly és I. Ferencz felé emeli; egyetlen egy akademia sem akarta őt tagjainak sorából kihagyni, s egy képtár sem akart ellenni arczképe nélkül; mindenütt látható volt ez, a fejedelmek termeiben épen ugy mint a korcsmákban és bordélyházakban; Arezzo városa nemessé és tiszteletbeli gonfaloniere-jévé nevezte ki, egy kötet levél jelent meg ottan dicséretére, sőt mi több ötödik evangelistává emelte.

Valahányszor eszünkbe jut ezen férfiu kacskaringós és szeszélyes irmodora, negélyes és helyén kivül alkalmazott szólamai s tulhajtott metaphorái, hajlandók lennénk korlátlan hatalmát kétségbe vonni, ha nem látnók, hogy napjainkban némelly hirlapirók hasonló tekintélyre vergődnek, mihelyt elég szemtelenséggel birnak megmondani és tenni azt, amitől minden becsületes ember irtózik. Ne higyük mindazáltal, hogy mindenki megengedte lábbal tapodtatni magát általa; azok irányában pl. kik mint Albicante, Berni és Bernardo Tasso szembe mertek vele szállani, meghunyászkodott; némellyek jól elpáholták őt annyira, hogy Boccalini pl. „a gyilkok és botok delejének" nevezte. Egy Volta, kivel bizonyos grófnő kegyeinek megnyerésében versenyzett, öt késszurást ejtett rajta; Pietro Strozzi, kiről

---

„I. Cosmó nak Velenczéből 1545-ik évi oktober 17-én. Uram! a nem csekély mennyiségű pénz, mellyel Tizián bir, és a kapzsiság, melly őt annak szaporitására ösztönzi, az oka, hogy nem sokat gondol sem a kötelezettséggel, mellyel barátja, sem a kötelességgel, mellyel rokona irányában tartozik, s hogy csak azok megrendelésein buzgólkodik, kik nagy igéreteket tesznek neki; azért nem csoda, ha miután engem fél évig biztatott, Pál pápa bőkezüsége által vonzatva Rómába ment, anélkül, hogy számomra az ön halhatatlan atyja arczképét bevégezte volna, kinek szelid és rettentő képmását azonnal elküldöm önnek, s hiszem, hogy hasonló a valódihoz, miután az emlitett festő kezeiből került ki; itt küldöm továbbá saját s ugyancsak ő általa készitett arczképemet. Bizonyára e kép él, üterei vernek, s ugyanazon szellemet tükrözi vissza, melly bennem működik, s ha több scudót adok neki, a ruházat bizonyosan fényesebb s gazdagabb leendett. Az aranylánczról, miután csak festve van, nem is szólok egyebet, mint *sic transit gloria mundi.*"

egy sonettjében emlékezett, megüzente neki, hogy nevét többé ne emlitse, mert különben meggyilkolja, s ő jónak látta e tanácsot követni; VIII. Henrik követe, kit ő arról gyanusitott, hogy az ura által neki küldött ajándékok egy részét elsikkasztotta volna, megbotoztatta őt, ő pedig hálát adott az Istennek, hogy elég erőt adott neki a sérelmeket megbocsátani; Tintoretto megsértetvén általa, azon ürügy alatt, hogy őt lefestendi' dolgozó szobájába hitta, hol egy pisztolyt kihuzván zsebéből avval őt széltében hosszában össze-vissza méregette, igy szólván hozzá: „Ön harmadfél pisztoly hosszu, ez jusson eszébe," s evvel a megrémült gunyolódót elbocsátotta, ki azután legnagyobb magasztalója lett. Mások ismét az ő saját fegyvereivel boszulták meg rajta magukat, mint pl. Girolamo Muzio és Anton Francesco Doni, melly utóbbi e czim alatt „A florenczi Doni földrengése, s egy nagy colossus, korunk baromi antikrisztusának rombadőlése, irva az Isten és az anyaszentegyház dicsőitésére, ugyszintén a jó keresztények védelmére" egy munkát adott ki, melynek előszava „a becstelen, istentelen s minden gonoszság kutfejéhez és eredetéhez, Pietro Aretino-hoz, a nyilvános hamisság ocsmány tagjához, századunk valódi antikrisztusához" van intézve.

Ezen Anton Francesco Doni (1503—74), rendkivül különcz ember és iró, kinek Zucca, i Marmi, i Mondi, le Pitture, i Pistolotti czim alatt megjelent munkái telve vagynak szeszélyességekkel s balgaságokkal, vad gyülölettel viseltetett Lodovico Domenichi (— 1564) élczes de különben üres iró iránt, s őt irodalmi tolvajlással (azon időben nagyon divatos bün) vádolta, s ugy látszik nem alaptalanul, mert ennek párbeszédei között csakugyan találunk egy darabot, melly tiz évvel előbb i Marmi czimü munkában jelent meg, s ehhez hasonlóan számos forditásokat mint eredetieket közölt. Doni egyik levelében [1]), melly örökös gyalázatjára mai napig

---

[1]) Ime egész terjedelmében: „A tagoknak mindig egyesülve kellene lenniök a jó fővel; már pedig ha valaha volt igazán jó, egyike ezeknek ő felsége V-ik Károly, kinek én legkészségesebb szolgája vagyok, sőt felmagasztaltatását eszközlendő, éjjel nappal fáradok s azon tünődöm, miként mutathatnám ki hálámat mind ő fölsége mind pedig azok iránt, kik az ő dicsőségét előmozditandók jeles tetteket visznek véghez. Méltóságodnak tehát tudnia kell, miként egy piacenzai születésü egyén, bizonyos Lodovico Domenichi egyike a világ legnagyobb árulóinak, s a mennyire értesülve vagyok, egy menekülttel és lázadóval, a piacenzai herczeg egykori alattvalójával, ő felsége ellen szövetkezett, mint azt Méltóságod a mellékletből láthatja. Ezen lázadó netalán elkövetett árulásáért, ugylátszik, már megkegyelmeztetett, mint az ezen levélből gyanitható, mellyet An-

fenmaradt, egy kém aljasságával vádakat emel ellene, de nagy boszuságára nem hallgattatott meg.

Barátja, ellensége s különösen a koldulásban és pénzcsikarásban utánzója volt Aretinónak a beneventói Nicolò Franco (1505—69) ki sonettjeiben királyokat, pápákat, bibornokokat s tudósokat olly rendkivüli dühhel s piszkossággal támad meg, miként pirulnunk kell, ha arra gondolunk, hogy illyesmit egy iró tehetett. Aretino gunyverseseket iratott vele, de később összeveszvén, egymást szidalmazták. Nicoló, ki épen olly aljas volt dicséreteiben, minő szemtelen sértegetéseiben flagellum flagelli-nek czimezte magát, s ocsmány piszkolódásokat szórt előbbi barátja ellen, „becstelen száda becstelen fejedelmeihez" pedig egy mérges levelet intézett, mellyben keményen megfeddi őket a kedvezésekért, mellyekben egy illy szörnyet részesítének [1]). A Priapea-hoz kommentárt irt s miként Aretino mondaná ő is részesült néhány hősies törszurásban, azonban egy igen hatalmas személyiséget sértvén meg, V. Pius őt akasztófára itélte. Franco ezt hallva felkiáltott: „Ez nagyon sok" és megfojtatott.

---

ton Francesco Riniero titkár irt. Hogy ezen Lodovico Domenichi ellensége legyen ő császári felségének, kitetszik egy nyomtatásban megjelent sonettjéből (mert ő költő), mellynek imhol küldöm másolatát; hogy továbbá ellensége Méltóságodnak is, kiviláglik abból (jóllehet egy gyertya nem homályosithatja el a nap fényét), hogy ellene egy másik sonettet bocsátott közre Mantuában, honnét Méltóságod iránti tekintetből már régen el kellett volna őt üzni. Mindemellett azt hiszem, hogy ő inkább személyes gyülölettel viseltetik Méltóságod iránt, miután poroszlói ezen Lodoviconak egy testvérét a páviai várkastély fedélzetére akasztották fel; mindazáltal a rosz, s még roszabb nyelvű és cselekedetű ember vissza szándékozik térni Piacenzába, hol bizonyára nem jóban fogja törni fejét, mert a farsang előtti napon Rómába ment s hirtelen visszatért. Vegye fontolóra Méltóságod e dolgokat s fondorkodásokat, és figyelemmel kisérje eme gonosz ember nyomait, hogy valamiképen ő felségének vagy államának kárára vagy gyalázatára ne lehessen. E mellett igen kérem, hogy ne bántsa őt, s bocsásson meg neki, inkább szenvedélyes mint roszakaratu embernek tartván őt. Bocsásson meg továbbá nekem is, ha talán beszédemben a tartozó tiszteletről megfeledkeztem volna, s mentse ki azt azon szeretet, mellyel ő császári felsége, s azon szolgálatkészség, mellyel minden, Méltóságodhoz hasonló személyiség irányában viseltetem. Különben magamat ajánlva, s kezeit csókolva vagyok.

Florencz, marczius 3-án 1548."

[1]) „Fejedelmek, eddig versekben szólottam hozzátok, most pedig prózában beszélek. Minő szerepet játszotok a becstelenség árjának közepette, beláthatjátok, ha gondatlanságtok nem olly vak az olvasásban, mint volt az ajándékok osztogatásában."

Aretino eközben folytatta előbbi életmódját; gunyverseket, vigjátékokat, leveleket s gunyiratokat irt, s erényes és szent életü személyeknek ajánlotta azokat; fajtalan könyvein kivül, mellyeket itten meg sem nevezhetünk, predikácziókat, tulzott asceticus müveket bocsátott közre, sőt több szentnek életrajzát is megirta, mellyek azonban épen ugy telve vagynak istentelenségekkel, mint egyéb piszkos iratai. Végre Velenczében, mint Boccaccio mondá „a fertelmességek eme csatornájában" telepedett le, hol nővérei bordélyházat tartottak, kik midőn egy alkalommal az illy helyeken történni szokott ocsmányságok elbeszélésével mulattatnák őt, nevetésében leesett székéről s halálosan megsebesité magát. Miután az utólsó kenetet feladták volna neki, felkiáltott: Most miután meg vagyok kenve, védjetek meg a patkányoktól, és meghalt életéhez valóban méltó helyen és módon.

Cellini.

Nem olly istentelen de épen olly különcz férfiu volt Benvenuto Cellini (1500—70). Telve csodálattal az isteni Michelangelo iránt épen olly mértékben mint a vasgyurók hatalmas csapásai, vagy azok irányában, kik párviadalban lehelték ki hős lelköket, jól játszott kürtön és fuvolán, amire épen olly büszke volt, mint vésőjére. Jaj volt annak, a ki csak egy ujjal is érinté, vagy a müvészet terén vele versenyezni mert. Nem talált illyenkor elég éles szavakat az illető bemocskolására, s felfuvalkodottságában Michelangelon kivül senkit sem akart türni maga felett. Haszontalan kérkedőnek tarthatnók őt, ha máig fenmaradt bámulatos müveit nem látnók. Midőn 1527-ben a németek Rómát megszállották, ő e pokoli harczban a pápai hadseregnél mint tüzér szolgált; ha szavainak hinni lehet, ő tőle származnak a lövések, mellyek Bourbon connetable-t életétől megfosztják s az orániai herczeget megsebesitik; panaszkodik, hogy nem engedtek meg neki egy lövést, melylyel a haditanácsra összegyült ellenséges hadvezéreket szétzuzni akará; letérdel a pápa előtt bünbocsánatot kérvén tőle az egyház szolgálatában elkövetett vérontásokért és „a pápa felemelvén kezeit s egy hatalmas keresztet vetvén rája," őt feloldozta. A fejedelmek rendkivül leereszkedők irányában; a nagyherczeg időnként meglátogatja műhelyében; az olaszországi apró fejedelmek, a bibornokok s azok nejei és ezek kedvesei vetélkednek egymás közt, hogy valamellyik müvéhez juthassanak. A pápa igy szól hozzá: „Ha én gazdag császár lennék, annyi területet ajándékoznék az én Benvenutómnak, amenynyit képes lenne szemeivel belátni, de miután mi már most csak szegény bukott fejedelmek va-

gyunk, annyi kenyeret minden esetre mégis adunk neki, mennyi szerény vágyai kielégitésére elegendő.“ De az ajándékok vagy egészen kimaradtak, vagy csak olly csekély mérvben érkeztek, hogy azok épen nem állottak arányban nagy érdemeivel s még nagyobb önhittségével; dicséreteivel nem boldogult, azért nyelvét, melly mart, lőfegyverét, melylyel egy krajczárt is eltalált, s ama kitünő kardját vette igénybe, melylyel ellenségeit és a poroszlókat több izben megtámadá.

Ha valamellyik vendéglős magasra rugtatta az árjegyzéket „kisértetbe jött házát felgyujtani, vagy az istállóban levő négy lovát leszurni;“ azonban elegendőnek tartá négy nyoszolyáját feldarabolni. Egy más alkalommal törőhez nyult, s ellensége hallva rogyott le „ez ugyan nem volt szándékomban, de a szurás hatását szabályozni nem áll hatalmunkban.“ A pápától temérdek pénzt csalt ki azon kilátásban, hogy ezen vétke alól bizonyosan fel fog oldoztatni; leánykákat rabolt, figyermekeket megszeplősite, s mindezen gonoszságait olly nyugalommal beszéli el, mintha csak erényes tettek lennének azok; és emellett azt követeli, „hogy a maguk nemében egyetlen embereket, minő pl. Benvenuto, semmiféle törvények ne korlátozzák;“ minek következtében nagy igaztalanságnak tartá, midőn harminczkilencz éves korában első izben tömlöczbe záratott.

Morálja szintén szenvedélyei szolgálatában állott, s ha valamelylyik ellensége meghalt, azt mondá: „látjuk, hogy az Isten figyelemmel kiséri a jókat és gonoszokat, s mindenkit érdemei szerint jutalmaz.“ Különben vallásos és hiszékeny; a Coliseumban az ördögök seregét mutatják meg neki, hol ő csak maga nem fél; tömlöczbe vettetvén folytonosan az olasz szentirást olvassa, különféle jelenéseket lát, igy pl. majd az Isten majd némelly szentek jelennek meg neki, minek következtében egy fény támadt feje tetején, „mellyet mindenki láthat, kinek meg akartam azt mutatni, ezt azonban csak keveseknek tevém.“ Végre örül, hogy az Angyalvárból megszökhetik, „boszuságára annak, ki a földön és mennyben az igazat fejtegeti, őszintén megbocsát az anyaszentegyháznak, jóllehet ezen égbekiáltó igaztalanságot követte el ellene.“ Végre azon válságos pillanatban, midőn Perseusát önté, igen, azon pillanatban, mellynek aggodalmait s gyonyöreit csak egy müvész értheti, Istenhez fohászkodik, és ennek tulajdonitja a szerencsés és váratlan sikert, s ezért hálákat adandó zarándokolásra szánja magát, „az Isten nevében mindig zsoltárokat és könyörgéseket énekelvén.“

És mindig énekelve s nevetve Florenczből sok életveszély közt

Párizsba ment. Itt fényes életet kezd élni, s három lovat és három szolgát tart; egy királyi kastélyba szállásoltatik el, de az irigység feltámad ellene s hatalmas ellenségekkel vétetik körül. Illyen volt Florenczben a fejedelemnő, Párizsban D'Etampes asszony; összevesz az éhes udvaronczokkal; s mindig épen az alsóbbrendű személyiségek azok, kik szerencséjét megrontják, meghiusitván a királynak iránta táplált jó szándékait. Itten „egy furcsa csoportra talált, mellynek tagjai kalandoroknak nevezik magukat, kik szivesen vállalkoznak az utczai gyilkosságokra, s jóllehet mindennap felakasztanak közölök egynehányat, nem igen látszanak avval törődni.“ Más bajt is talált ott, t. i. a pereket [1]), mert „mihelyest látják ők, hogy a per előnyös, eladják azt, söt némellyek bizonyos egyéneknek adományozzák, kik egész kereskedést üznek a perekkel. Ezenkivül még egy rosz szokásuk van; a normandiai lakosok ugyanis egész mesterséget csinálnak a hamis esküből, annyira hogy azok, kik pert vesznek meg, négy vagy a szükség szerint hat egyént rögtön betanitanak hamis vallomásokra, s ezek tanuskodása nyomán mindenki, ki ellenkező állitásának bebizonyitására annyi tanut szerezni nem képes, vagy a szokást nem tudja, elveszti pörét.“ De miután az illető látja, hogy ügye roszul áll „egy hosszu gyilokhoz folyamodik, s egyiket vagy másikat sulyosan megsebesitvén, ekként a pert megakasztja,“ hálát adván az Istennek, hogy illy szerencsés véletlenség jött közbe.

De jóllehet mindenki rettegett tőle, folytonosan veszélyben volt, vagy legalább azt hitte, hogy abban van; több izben megtámadtatik s még többször megmérgeztetik; pénzét mindig magánál hordja „hogy ki ne leshessék vagy meg ne gyilkolhassák, mint ez Nápolyban szokás;“ a pápa porrá tört gyémánttal meg akarja mérgeztetni, de a fösvény aranymüves gyémánt helyett édenyt (beryllt) tör össze, számtalanszor pedig erős testalkata diadalmaskodik ellenségei rosz szándékán. A fenyitő perekből, mellyeket a legiszonyatosabb bünök miatt akasztanak nyakába, csupán nagy lármája által szabadul meg, igy járt el pl. akkor is, midőn egy alkalommal a legfertelmesebb bünről vádoltatott, épen nem menté magát, de azt kiáltotta, hogy kezdjék a megégetést büntársán.

Elbeszélése, valamint minden önéletrajz, ámbár az őszinteség mázát hordja magán, nagyon tulzott; kérkedni szeretvén még olly

---

[1]) L' Hôpital 1560-ban igy szólt a párizsi parlamentben: *Peult dire qu' il y a plus de procès au Chastelet de Paris qu'en toute l' Italie.*

bünökkel is, mellyeket el sem követett. Egyébiránt a czivakodás és vérengzés nagyon gyakori volt az akkori müvészek között. Michelangelo egész életén át hordta azon ökölütés jegyét, mellyet Torrigiano ejtett rajta; Tizián gyakran pánczélban festett; Pietro Facini Annibale Caracci élete után leselkedett; Lazzaro Calvi Giacomo Baregone-t megmérgezte, s azt mondják, igy mult ki Domenichino is.

Záradékul megjegyezzük, hogy irodalmunk emez aranykorában egyetlen uj nemére s a valódi eredetiségnek egy zsengéjére sem találunk, mint pl. az előbbi századokban. A tanulmányozások kezdettől fogva a régiségre fektettettek, de azért, hogy azt tulszárnyalják; a tudósok alaposan foglalkoztak Aristoteles- és Platóval, de azért hogy tévedéseiket ostromolják s eszméiket bővebben kifejtsék; a politikusok a régieket vették föl követendő példányképökül, de e tekintetben is tulmentek, midőn a társadalmi fejlődések- s bonyodalmakba mélyedtek, mit a régiek soha nem tettek; a költészetet a classikai hősköltemények ekből származtatták, de olly költemények et irtak, mellyek a példányképek egyikéhez sem illettek. És az utánzás és eredetiség ezen vegyülékéből természetesen egy tiszta és jó stylt alkottak mind az irodalomban mind a müvészetben, s igy classicusokká lettek, a mennyiben az ember lángelme nélkül azzá lehet.

De a régiek tanulmányozása csakhamar azt eredményezte, hogy elegendőnek tarták őket utánozni, a helyett hogy valami ujabb után törekedtek volna. Rucellaj Rosamundáját a régi szomorujátékok mintájára készité, Api czimü munkájában pedig Virgilt tartá szeme előtt; Sannazaro, kinek szemei előtt Mergellina s a világ legszebb tengeröble terült el, Arcadiát énekli meg, vagy Olymp isteneit a názárethi szüzies hajlékba varázsolja át; a vigjáték terén Plautus cselszövényei dolgoztatnak fel, átalakitva a modern szokások szerint. Igy volt ez a müvészetben is; Palladio egy szinházat egészen antik modorban épite, a Vaticán a muzsák palotájává alakittatott át. Ekként a gondolatok egészen idegen formákba lettek szoritva, s ezért hiányzik bennök a melegség, érzelem, mélység, szabatosság s a valódi bölcselet. Rendkivül szemesek lévén a társadalom hibáinak fölismerésében, ugyszintén nevetséges s becstelen tulajdonainak fölfedezésében, a legüresebb véleményeket is elfogadják; nem különböztetik meg a tévelyt az igazságtól, vagy legfölebb is egészen közönyösek irántok.

Jóllehet azon nézetben valának, hogy legalább is olly ékesen irnak mint Tullius, csakhamar belátták, hogy a latin nyelv képtelen az uj fogalmak kifejezésére, azért egy uj nyelvvel akartak a régiek

ellenében versenyre kelni, s e végből minden erejökből oda működtek, hogy az olasz nyelvet hibátlanná és tisztává tegyék, s eddig szokatlan méltósággal ruházzák fel. De nagy akadályul szolgált ebben a tudóskodás s az iskolai formákhoz való ragaszkodás; a helyett ugyanis hogy a népnyelvnek magasabb szellemi tartalmat igyekeztek volna kölcsönözni, közönséges gondolatokat dagályos stylba öltöztettek, miből azután üres és terjedelmes körmondatok, begöngyölt körülírások, pedans szólamok, e egyszersmind azon szerencsétlen szükségesség származott, hogy a nyelv tisztaságát megőrzendők, a modern társadalomra régi eszméket kelle alkalmazniok. A versek nem egyebek mint férczmüvek Petrarcából; a költők egész lelkesedése odáig terjedt, hogy szép verseket alkossanak; mi a tárgyat magát illeti, az nem volt egyéb, mint halál-vágy és örökös jajveszékelés a szépek kegyetlensége felett: megfoghatatlan dolgok, ha ismerjük ama ledér kort, s olvassuk a beszélyirókat, kik épen az ellenkezőről tanuskodnak. A politikáról, theologiáról, vagy Dante ihletteljes tárgyairól szó sincsen többé, nem akarnak az isteni dolgok mélyébe hatni, s a gondolat természetfelettiségét képzelődésök természetfelettiségével pótolják. Nem a népnek, de a tudósoknak s udvaroknak akarván tetszeni, hiuságokhoz s hizelgésekhez kelle folyamodniok s ezáltal egy fényüzési irodalmat alkotniok, melly soha nem bir valódi nagyságra emelkedni.

E korban halhatatlan nevü férfiak éltek a külföldön is, de a mieink mégcsak tudomással sem látszanak rólok birni, és amaz élénk viták közepett senki sem tudott odáig emelkedni, hogy irodalmunkat a külföldivel egybevetette volna; csak később csodálta Tasso Camoenst, alkalmasint csak azért, hogy ne legyen kénytelen Ariosto fensőbbségét bevallani.

Bámuljuk azért a tizenhatodik század irói müveinek szép alakját, de sajnálkozzunk a felett, hogy olly nemzedéket kell tanulmányoznunk, melly az igaztól és jótól a szépet elkülönité; sajnálkozzunk azon haladás felett, melly mindent csak a külcsinban helyezett, mig az Alpeseken tul az ész és értelem birodalmának terjesztésében nyilatkozott az.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Erkölcsök, — vélemények.

Nem feleltünk volna meg feladatunknak, ha az olvasó azokból, miket az irodalom és müvészetről mondottunk, nem szerzett volna ma-

gának némi fogalmat azon kor erkölcseiről, mellyet vázolunk. Aki csak különbséget tesz (miként mi akarjuk) a müveltség és polgárosodás között, be fogja látni, hogy ez egyedül az emberi tehetségek együttes kifejtése által növekedhetik, s hogy ahol az egyik a másik hátrányára emelkedik, ott vége azon összhangzatnak, amellyben egyedül reméllhető a haladás hasznossága és állandósága. Észre kellett tehát vennünk, mennyire tulszárnyalta a képzelet e korban az itéletet, és azon mag gyümölcsei fölszépiték, de egyszersmind megölték hazánkat. A müvészetben, irodalomban, kormányzatban, erkölcsökben, mindenütt ott látjuk a visszatért s felemelt homlokkal járó-kelő pogányságot érzéki csábokat nyujtva, oltárt emelve, s feláldozva a szépnek amaz igazat, mellynek ő tulajdonképen csak viszfényét és nyilvánulását vala képezendő. Innét van, hogy az irodalom mit sem tudott többé az eszményi emelkedettségről, nem tüzött ki magának más magasabb czélt, mint a vágyak és akarat kielégitését, nem volt többé miként azelőtt a cultusnak egy neme, de csupán játék; az ecset és véső tökéletesbiték az alakot, de elhanyagolták a gondolatot; a tudomány csak a régi nagyságok csodálatára szoritkozott, s ezek iránti tekintetből barbár nevezettel illette a müveletlen de életerős időket, mellyekben az uj polgárosodás megérlelődött. Ekkor történt az, hogy X. Leo pápa egy bullájával pártfogolja a legerkölcstelenebb költeményt; VII. Kelemen kiváltságot ad a római Antonio Baldonak Macchiavelli összes müvei kiadására, még az il Principe czimüt sem véve ki; III. Gyula megcsókolja Aretinot, ki szinjátékai legocsmányabbikát di Trento bibornoknak ajánlja; egy másik bibornok, ki a tiara után vágyik, a Calandrát irja .... mindannyian erkölcstelen, ocsmány, lélekölő dolgozatok; de mit tesz az? szépek valának, és ez elég volt; a képzeletet szórakoztatták, az elmét elvakiták.

És minthogy a sziv s elme közötti összeköttetés sokkal erősebb, mint azt némellyek hinni látszanak, Leo nagy százada egyetlen egy olly eredeti müvet sem hozott létre, melly uj nyomokat hagyott volna hátra az értelem mezején, s mellyet az irodalom s tudomány terén, vagy pedig az igazság kifürkészésében valódi haladásnak lehetett volna nevezni.

A babonaság soha nem üti fel annyira fejét, mint akkor, midőn az igazi vallásos érzelem kialszik. A hitágazatok feletti rendszeres kétely nem harapózott el még ekkor, de a hitet külön választák a moráltól, s az utóbbi terén valódi pogány istentelenség ütötte fel sátorát. Nem a népről értem ezt, melly buzgóbb volt mint valaha, szükségét

érezvén a mennyben keresni kárpótlást a föld nyomoraiért; s innen magyarázható, hogy számos csodahirek jöttek forgalomba különösen a Szüz Mária megjelenéséről. De magoknál a nagyoknál minden gonoszság közepett sem aludt ki a buzgóság, igy pl. Cicco Simonetta emlékkönyvében igy ir: „Ma Monzában a Santa Maria delle Grazie egyházban voltam,ottan két misét hallgattam, és fogadást tettem, hogy pénteken zsirost nem eszem. Szerdára nézve is azt a fogadást tettem, hogy husos cledelt nem eszem, és azóta nem kinoztatom a podagra által;" VIII. Károly a fornovó-i csata napján szintén fogadásokat tett; a florencziek, „midőn attól tartottak, hogy Bourbon connetable fegyvereseivel Toscanán vonul át, minden pénteken az oltári szentség körülhordása mellett körmenetet tartottak, mellyben az egész város a legnagyobb buzgósággal részt vett." [1]) Vitellozzo a valentinois-i herczeg által elfogatván „kéri őt, miként könyörögne a pápánál, hogy őt büneitől feloldozná;" [2]) sőt a ki valamelly gonoszság elkövetésére készült is, ereklyékkel és bünbocsánattal látta el magát. Hallgatással mellőzöm a jókat, kik a legszigorubb töredelmességben, zarándokolásokban,sanyargatásokban és önkinzásokban töltötték napjaikat, vagy akik önkénytes szegénységre vállalkoztak, s mintegy már előre a sirban éltek, négy szük fal közé zárván el magokat. [3]) X. Leo pápaságának első napjaiban „tizenkét szerzetes a legszegényebb életre vállalkozva bejárta Olaszországot, egyházi beszédeket tartván, s megjövendölvén a történendő dolgokat. Ezek közöl Francesco da Montepulciano, fiatal szerzetes, a florenczi Santa Croce egyházban lépett fel, erősen kikelvén a bünök ellen és állitván, hogy az Isten ostorozni akarja Olaszországot, különösen pedig Florenczet és Rómát, s beszédei oly rémletesek valának, hogy a hallgatóság zajos sirásra fakadva irgalomért kiáltozott. Az egész nép iszonyuan meg volt rémülve, mert aki a nagy sokaság miatt személyesen jelen nem lehetett e beszédeken, másoktól hallotta azokat elbeszéltetni, és pedig szintén olly nagy rémülettel. Ezen beszédek nemcsak egynémelly szerzeteseket, de apáczákat, ájtatos nőket, leányokat s parasztokat arra inditottak, hogy a bekö-

---

[1]) Marco Foscari velenczei követ jelentése 1527-ről.

[2]) **Machiavelli.**

[3]) Velenczében még gyakran emlittetnek az ugynevezett elzárkozott nők, kik az egyházak fedele feletti, vagy azok pitvara alatti czellákban elzárva, vagy mi több befalazva böjtölésben és imádságban töltötték napjaikat, az isteni tiszteletekben a templomba szolgáló ablakocskákon vevén részt, s csupán a szentségeket és alamizsnákat fogadván be azokon. **Mutinelli,** *Dell costume veneziano.* 38-ik lap.

vetkezendő ujitásokat s csapásokat hirdessék és jövendöljék. . . Ezen dolgok annyira megzavarták, annyira elrémitették a tömeget, miként Lorenzo Medici leginkább azért, hogy a népet némileg felviditsa, fényes ünnepélyeket, vadászatokat, diadalmeneteket és harczjátékokat rendezett, mellyeken jelen volt hat bibornok is, kik ide Rómából álöltözékben jöttek át"[1]). Vagy ki nem emlékezik a csodás hatásról, mellyet Girolamo Savonarola szerzetes támasztott?

Ez minden, az erkölcstelenség által kifárasztott embert arra inditott, miként gátot vessen a pogány szellemnek, melly annyira elharapózott, hogy az oltárokon már a hires szépségek arczképei valának láthatók s a szüzi tisztaság példányképét Máriát ábrázoló festményekben rendesen a festők kedvesei valának felismerhetők. A sienai sekrestyében a három gráczia meztelen szobrai valának felállitva, meztelen alakok szerepeltek a magasztos külsejü fejedelmi sirboltokon sőt a pápai kápolnákban is; VI. Sándor a vaticánban a Pinturicchio által egy mágus király alakjában festeté le magát, földre borulva a Szüz Mária előtt, mellyben Giulia Farnese vonásaira lehetett ismerni; Bembo bibornok igy irt Sadoletohoz: „Ne olvassa ön sz. Pál leveleit, nehogy azon barbár styl megrontsa ön izlését; hagyjon fel ezen balgaságokkal, mellyek épen nem illők egy komoly emberhez.[2])"

De nem csak a szemérem, hanem még az igazság fogalmai is elcsavartattak annyira, hogy az emberek mintegy dicsőségnek tarták szokásaikban, tetteikben s könyveikben egész nyiltan erkölcstelenségökkel kérkedni. A főpapok saját házaiknál tarták gyermekeiket, nem is gondolva arra, hogy ebben valaki megbotránkozhatnék; a fejedelmi házak udvaronczokkal valának benépesitve, kikről azon példabeszéd forgott a közönség nyelvén, hogy gyermek-éveikben mint bohóczok, serdült korukban mint ágyasok, ifjuságukban mint férjek, fiatalságukban mint barátok, öregségökben mint nőkeritők, agg korukban pedig mint ördögök szerepelnek.[3]) A régi Aspasia

---

[1]) **Pitti**, *Istorie fiorentine*, 112.

[2]) *Omitte has nugas, non enim decent gravem virum tales ineptiae.*

[3]) A franczia udvaronczok foglalkozásait egyik kortársuk Annibalo de Ortigues igy festi le:

Valeter tout le jour de crainte en espérance;
Sans cesse caresser ceux que l'on voudrait morts;
Après se mouquer d' eux, et d'un rire retors
Demi-cillant les yeux, faire la révérence;
Se baiser à la joue en tendre contenance
En promesses toujours prodiguer des trésors:

emlékére Rómában Imperia kéjhölgy nemcsak hogy megtüretett, de tisztelettel halmoztatott, a leghirnevesebb és leggazdagabb férfiakkal, a többek közt Sadoleto-, Campari- és Colocci-val szerelmi viszonyban állt, s háza a szerelmeskedés, udvariasság és tudományos társalgás tanyája volt; [1]) 1511-ben huszonhét éves korában elhalván, a San Gregorio egyházban temettetett el, hol sirkövén e szavak valának olvashatók: Imperia cortisana romana, quae digna tanto nomine, rarae inter homines formae specimen dedit. Épen olly hires volt Tullia Velenczében, kinek Bernardo Tasso és számos jeles férfiu udvarolt, s kit Speron Speroni szerelmi párbeszédjeiben (Dialogo d' amore), egyik szereplőként léptet föl. Miért ismételnők Vanozza és Lucrezia Borgia fertelmes életét, melylyet Bianco Cappello évkönyvei közvetlen követnek? Rendkivül rosz hatással volt a közönségre, hogy a fejedelmek bujasagukról hires nőkkel keltek egybe, de azok sem valamelly fensőbb hatalom sem pedig a közvélemény szigora által nem fékezve, magoknak minden kicsapongásokat megengedhetőnek tartottak. 1534-ben Lucca városa nagy érdekeltséget tanusitott a kéjhölgyek iránt, és sajnálatát fejezi ki, hogy az irányokban követett rosz bánásmód miatt a város velök elegendően nincs ellátva, noha az ugy illenék, amiből aztán még nagyobb bajok származnak; [2]) azért nemcsak hogy pártfogása alá veszi őket, de

---

Dissimuler, flatter, encenser les mylords
Que l'on voit gouverner l' État en apparence;
Voiler ses cheveux blancs pour tromper Cupidon,
Se musquer se friser, comme un brillant Adon;
Porter une houssine. et s' en frapper la botte;
Contrefaire les grands, bégayer quelquefois;
Dédaigner le décence et la traiter de sotte,
Sont les traits coutumiers de la cour de nos rois.

[1]) Házában, mellyet Bufalo rendezett be számára, „a többek közt egy terem, egy nagyobb és egy kisebb szoba olly fényesen volt felékitve, hogy azokban csak bársony- és himszövetek valának láthatók, a padozatot pedig a legfinomabb szőnyegek borták. A kisebb szobában, hová akkor vonult, ha magas személyiségek látogatását fogadá, a kárpitok, mellyek a falat borták, mind arany szövetekböl valának készitve, gazdag redőzettel és számos szép és becses művekkel ékitve. Volt továbbá ottan egy arany- s ultramarinba foglalt párkányzat, mellyen gyönyörü s különféle drága anyagokból készült edények állottak számos alabástrom- porphyr- s kigyók öböl készült drágaságokkal. Körös-körül pompás faragványokkal ékitettt kosarak és szekrények valának láthatók, mindannyian rendkivül nagybecsüek. A középen a legszebb asztal, melly valaha az ember kezeiből kikerült, állott, zöld bársonynyal bevonva. Ezen mindig lant vagy czitera, továbbá gazdag kötésü olasz és latin könyvek hevertek.“ **Bandello**, P. III. nov. 42.

[2]) *Quod causatur quod in ipsa nostra civitate ipsae mulieres in ea stare*

számos kiváltságokat engedélyez számukra, sőt a törzsökös polgárnői czimet is megadja nekik, melly után annyian vágytak. [1]) Velenczében a kéjhölgyek száma tizenegyezer hatszázötvenre rugott, [2]) s mindazáltal a bujavágyak kielégitésére eszközül a szolgák nőkeritői buzgalma s a gondolák is igénybe vétettek; továbbá nőrablásokra, sőt természetellenes bünökre vetemedtek. A klastromok a legroszabb hirben állottak, annyira, hogy Andrea Contarini doge dicsszónoka polgári érdemül tudta be neki, hogy a szerzetesnők kisértéseinek ellenállott [3]).

Méreg- és gyilokhoz nemcsak a valentinois-i herczeg és atyja, de különben jó hirben álló egyéniségek is folyamodtak. A szelid- és emberségesnek tartott Alessandro Farnese is igénybe vette ezeket, s midőn az oraniai herczeg élete ellen elkövet ett merényletről értesült, örvendező körlevelet bocsátott szét. A gyilkosságok ekkor a hadmüvészet egy részét képezék; a mérgezése k rendkivül gyakoriak voltak mindegyik osztálynál, ezt tanusitják az életrajzok és beszélyek; Frá Paolo Sarpi a velenczei köztársaság kormányának szintén ezen módot ajánlá a veszélyes emberek láb alóli eltételére, kevésbbé gyülöletes és hasznosabb lévén a méreg, mint a hóhér.

Baglione, Flórencz elárulója, köztudatulag bünös viszonyban élt saját nővérével. Egy ferrarai urnő Ippolito d' Este bibornok, Ariosto pártfogójának kedvese, annak testvére Giulioval szerelmi viszonyba ereszkedvén, e bal lépését Giulio szép szemeinek rótta fel vétkül, minek következtében Ippolito kivájatta azokat. Ekkor Giulio testvérével Ferdinándoval Alfonso megbuktatására szövetkezett, de felfedeztetvén elfogattak, s halálra itéltettek, a vérpadon azonban megkegyelmeztetvén, örökös fogságra kárhoztattak. Sanuto kéziratban levő naplójában 1497-ről ezt olvassuk: „Nehány nappal előbb don Alfonso (később Lucrezia Borgia férje) Ferrarában egy igen botrányos dolgott vitt véghez, amennyiben nehány fiatal emberek társaságában

---

non possunt libere, prout decens et conveniens est in civitate libera prout est nostra; ex quo procedit quod vitium sodomiticum in ea radicatur, et nimis incrementi suscipit, ac etiam ex defectu ipsarum mulierum multae rixae fiunt et scandala committuntur.

[1]) „Hogy a kéjhölgyek, kik bármi módon Luccában laknak és tartózkodnak, legyenek azok idegenek vagy épen külföldiek, Lucca törzsökös polgárnőinek tekintessenek“

[2]) **Filiasi**, *Memorie storiche*, III-ik köt. 263. lap.

[3]) **Gallicioli**, *Memorie venete*, I-ső köt. 254, 262, 336, s III-ik köt. 269, 272 . . .

fényes nappal mèztelenül ment Ferrarán keresztül." Az aljas bántalmat, mellyet Pier Luigi Farnese a fano-i püspökön elkövetett, tiltja a szemérem elmondanunk.

A véres jeleneteket, mellyek a toscánai Cosmo udvarát annyira megbélyegzék, kétségkivül nagyitották a számüzöttek, de Machiavelli iratainál nem kevésbbé rémletes Burchard naplója, hol napról napra iszonyatos bünök vannak feljegyezve, és pedig olly hideg közönynyel, hogy szokásos dolognak kellene azokat tartanunk, ha azon okiratnak teljes hitelt adhatnánk. „Rómában (mondja ő 1489 táján) semmi jó sem történik, a városban számtalan lopások és szentségtörések követtetnek el; a Tiberen tuli Santa Maria egyház sekrestyéjéből kelyhek, patenák, füstölők lopattak el, s ezeken kivül egy ezüst kereszt, melly Üdvözitőnk keresztjéből egy darabkát tartalmazott, ez azonban egy szőlőben megtaláltatott; s ugyancsak illy dolog adta magát elő más templomokban is. Ehhez járulnak a gyakori gyilkosságok: Lodovico Mattei és fiai adott szavuk s biztositásuk ellenére megölték Andrea Mattucci-t, midőn ez magát egy borbély műhelyben borotváltatná, mindazáltal nem üzettek el a városból, s azt mondják, miként a pápa pénzért megengedte nekik, hogy ott maradjanak. Azt is igaznak mondják, jóllehet én nem láttam a bullát, hogy a szent atya bünbocsánatot adott légyen Stefano és Paolo Marganonak az általok és tiz bérgyilkosuk által végbevitt gonoszságokért és gyilkosságokért, menhelynek nyilvánitván házokat. Ugyan ezt tevé Marino di Stefano-val is az általa és társai által elkövetett gyilkosságokért, hasonlóképen járt el Francesco Bufalo fiai irányában, kik teherben levő mostoha anyjokat agyonütötték, sőt nyolcz halálra itélt fegyenczet bocsátott rendelkezésök alá, hogy igy szabadon járhassanak-kelhessenek. Ezt beszélik másokról is, azért a város telve van gonosztevőkkel, kik egyet vagy mást megölvén a bibornokok házaiba menekülnek; a Capitoliumban ugyszólván soha senkit sem végeznek ki, csupán az alkanczellária udvarából akasztatnak fel néhányan a Tor di Nona közelében, s más nap reggel ott láttatnak, a nélkül, hogy nevök vagy vétkök köztudomásra hozatnék. Azt is mondják még, hogy bizonyos Lorenzo Stati, a Ritonda vendéglőse, különböző időben megölte két leányát és egy szolgát, ki a mazokkal vétkes viszonyban mondatott lenni: amiért is egyik testvérével az Angyalvárba záratott, azonban midőn a hóhér le vala őket fejezendő, szabadon bocsáttattak, ezt én magam láttam és egyszersmind hallottam, hogy ny olczszáz aranyért vették meg szabadságukat. Egy alkalommal kérdeztetvén a főkamarás, miért van az, hogy a vétkesket nem ité-

lik el, de pénzért szabadon eresztik, jelenlétemben ezt felelte: „Isten nem akarja a bünösnek halálát, hanem hogy fizessen és éljen," s hozzátevé, hogy „ugyanazt teszik Bolognában is." 1514-ben Piacenza városa panaszt emelt a pápánál Campeggi kormányzó ellen, ki minden gonoszságot megengedett, annyira, hogy saját szemei előtt előkelő polgárok büntetlenül meggyilkoltattak, tisztes öreg nők tulajdon házaikban megfojtattak, hölgyek elraboltattak, boltok, műhelyek és nyári lakok fényes nappal kiraboltattak, a pártoskodások felelevenedtek, szóval minden tele volt fegyverrel s fegyveresekkel. [1])

Mindazáltal ennyi romlottság és ember telenség közepette is fenmaradt a lovagiasság emléke: I. Ferencz ugy harczolt mint egy régi levente; Bayard és Gaston de Foix hazánkba jöttek meghalni. Ez utóbbi meghallván, hogy Marcantonio Colonna, az általa ostrom alá vett Veronában betegen feküdnék, saját orvosát küldé hozzá, s midőn meggyógyult, kérte őt, lovagolna ki egy perczre, hogy láthassa. Solimán tetteire figyelve, azt kellene mondanunk, hogy az európai finomság bizonyos részben még a törökökhöz is átszivárgott.

Olaszország szebb napjaiban sokat költött ama székesegyházak fölépitésére, minők nálunk minden városban találtatnak, mig külföldön egy jut egy országra, ugyszintén azon csatornákra, mellyek mezejét termékenyitik, s kereskedelmét hordozzák. Most nem létezett többé nép, melly dicsőségével és saját kényelmével gondolna, de csupán fejedelmek és főurak, kik pompa és fény által akarák elvakitani s elbóditani alattvalóikat, s elhitetni szomszédaikkal, hogy népeik boldogok, mert fejedelmeik ünnepélyekben és fényben usznak. Azt, ki e kor történelmét nem csupa kiváncsiságból de komolyabb czélból olvassa, sajátságos érzés fogja megszállani, annyi pompát és örömünnepet látva a temérdek nyomor és szerencsétlenség közepett. Az anyagi élvezetek utáni vágy, melly annyira veszélyes a szabadságra s olly hasznos azokra nézve, kik azt elrabolni ohajtják, nagyobb mérvben elharapózott most mint valaha; a fénykorát élő müvészet s Amerika nem reméllt kincsei szövetkezni látszottak a képzeletet felfokozandók s e kornak olly fényes külsőt kölcsönzendők, minővel még eddig még egy sem birt.

Az uj világ szórta termékeit, mellyeket az uj birtoklás egész mohóságával össze birt szerezni, a föléledt tudományosság tárgyakat szolgáltatott az álarczos menetekhez s a szini előadásokhoz; a középkor ismét fölélesztette harczjátékait, s igy a hit-titkokat ábrázoló szin-

[1]) *Archivio Storico*, függ. VI. 18.

darabok a régi istenek megjelenéseivel, s az arkádiai egyszerüséggel összekeverve kerültek fölszinre; Condé herczeg, mint Orpheus öltözve egy sereg vadállatot vonszolt maga után; az erdei nymfákat komoly tekintélyes személyek ábrázolák; az embertelen VIII. Henrik és ravasz Erzsébet az első májusi ünnepélyen pásztoroknak öltözve jelentek meg, és a főurak s tengernagyok szintén pásztori öltözékben mirtussal és szeszszel kedveskedtek egymásnak. Rómában kövér csütörtökön mindegyik bibornok álarczosokat küldött szét a városba majd lóháton, majd diadalszekereken, megrakva zenészekkel, éneklő gyermekekkel, fajtalan élczeket szóró bohóczokkal, szemfényvesztőkkel s más effélékkel, kik épen nem vászonban vagy posztóban, de selyemben s arany- és ezüsttel himzett szövetekben valának öltöztetve, pazar kézzel szórván az aranyokat [1]). Menyegzők, keresztelők, fejedelmek vagy pápák bevonulásai mindig örömünnepélyek rendezésére szolgáltak alkalmul, mellyeken a fény a finom izléssel vetélkedett. A legpompásabbak Rómában és Flórenczben valának láthatók, de azért Ferrara és Nápoly sem akart hátul maradni. Velenczében még mindig hiresek valának a farsangok, a tenger eljegyzése s más hazafiui ünnepélyek, mellyek a népet azon hiedelemben ringaták, hogy most is olly kormánynyal bir, melly őt egykor ünnepélyekre s lakomákra hivogatá. Sansovino-nál le vagynak irva az örömünnepek, mellyek 1557-ben Zilia Dandolo, Lorenzo Priuli doge nejének s negyven évvel később Morosini, Marin Grimani doge menyasszonyának tiszteletére rendeztettek.

Florencz, miként egykor Athene, müvészete remekeit vette igénybe ünnepélyei emelésére. Farsangban „huszonnégy vagy harmincz pár ló vezettetett ki, gazdagon felszerszámozva, uraik az előre megállapitott terv szerint öltözve, hat vagy nyolcz lovász mindegyik számára, mindannyian egyenlő egyenruhában, fáklyákkal kezökben, melyek száma néha a négyszázat is meghaladta, a diadalszekerek telve ékitményekkel, zsákmányokkal s legkülönczebb dolgokkal“ [2]). A különféle müvészeti iskolák nyilvános látványosságokat rendeztek, diadalszekereket s társaságokat küldöztek szét a városban, vetélkedtek egymással, mindegyik ujabb találmányok s fényesebb diszitmények által akarván kitünni, mellyek vagy történelmi tényeket, vagy allegorikus képeket ábrázolának. Egy izben Paulus Aemilius, máskorCamillus diadalmenetei szerepeltek, mindig Francesco

---

[1]) **Infessura**, 1490-ről.

[2]) **Vasari**, *Pier di Cosimo.*

Granacci által igazgatva; Baccio Baldini az istenek származási fáját irta le, melly azután huszonnégy szekér által ábrázoltatott; Vasari szerint számos festő foglalkozott az illynemü munkákkal. A többek közt Cosimo Ridolfi a halál szekerét ábrázolá, mellyet fekete ökrök vonszolnak, koponyák és fehér keresztekkel befestve, rajta a csontváz kaszájával, köröskörül felnyitott sirok, mellyekből a menet végével csontvázak bukkannak ki, ezt énekelvén:

Mi ollyanok voltunk mint ti,
Ti ollyanok lesztek mint mi,
A halálé vagyunk most már,
Rátok is hasonló sors vár.

Azon, hogy emez erkölcsi tanuság tréfába öltöztetett s szórakozásul használtatott, nem kevésbbé csodálkozunk, mint azon fajtalanságokon, mellyekkel e kor tetteiben gyakran, dalaiban mindig kérkedett, mellyekkel a régi Bacchus-ünnepélyek eme hasonmásai kisértettek.

A florenczi gyönyörködtető társulatok közöl csupán a főurakét és nemesekét emlitjük meg, mellyek az általok felvett jelképekről t. i. a gyémántról és szőlőkaróról ,neveztettek el.[1]) Galeazzo Maria Sforza ünnepélyes bevonulását már érintettük[2]). Nem kevésbbé nevezetesek az előkészületek, mellyek Francesco Medicinek ausztriai Johanna királynővel való menyegzőjére tétettek, mit Vasari felette hosszasan ir le [3]).

Szinházak.

A középkori hittitkok ábrázolatai (mysteriumok) még nem feledtettek el. Az Urunk kinszenvedéséről nevezett társulat 1499-ben Lyonban XII. Lajos előtt Magdolna életét, az ágostoni szerzetesek pedig tolentinói Miklósét adták elő. A Saul czimü dráma 1571-ben négy napig tartott, hatszáz személy szerepelt benne, kik közöl százegy beszélt is.

Rómában szintén tartattak szinielőadások, mellyek sokhal inkább hasonlitottak a középkori darabokhoz, mint a modern drámákhoz, igy pl. Constantin történelme 1484-ben a pápai palotában adatott elő. Később egyik másik udvarnál, de leginkább a ferrarainál régi szerzemények szavaltattak; Pomponius Laetus IV. Sixtus előtt Plautus

---

[1]) **Vasari**, *Jacopo da Pontormo.*

[2]) Lásd a XIII. könyv. 359. lap.

[3]) Lásd **Domenico Melini**, *Descrizione dell' entrata s. reina Giovanna d' Austria in Firenze.* Florencz 1566; — **Cicognara**, *Storia della scoltura,* II. 249. s végre e könyv végén a ,Felvilágositó jegyzetek'-et G) alatt.

és Terentius vigjátékait adatá elő, 1486-ban pedig Ferrarában a Menecmi czimű forditott darabot. Németországban Reichlin és Celte Konrád latin vigjátékokat dolgoztak át. Velenczében 1514-ik év február 11-én Plautus Asinaria czimű darabját adták elő;[1]) Megemlitendő itt Anton da Molino is, ki a görög és romlott tót nyelvet tréfás modorban beszélte[2]).

E városban a XV. század elején számos bohózati társulatok keletkeztek, mindegyik más-más különcz név alatt, s mindannyian elnököt, számvevőt, titkárt, jegyzőt, káplánt s hirnököt választván kebelükből. Alapszabályaik a tizek tanácsa által helybenhagyatván, azokra ünnepélyesen megeskűdtek s a többek közt kötelezték magokat, hogy egymás iránt testvéri szeretettel viseltetnek, nem viszálkodnak, a határozatokat ki nem beszélik, mindegyik társuk menyegzőjét ünnepélylyel ülik meg, s a nősülőknek ajándékokat adnak, a halotti menetet kisérik és gyászt hordanak. Ünnepélyeik igazgatására jeles művészeket fogadtak, illy minőségben működött Tizián a Sempiterni nevezetű társulatnál, egy másik Palladiot bizta meg, hogy számára a della Caritá kolostor korinthi oszlopzatos előcsarnokában egy szinházat készitene, Federico Zuccarit pedig az Antigone, Dalmonte vicenzai gróf szomoru-játékának előadásához szükségelt tizenkét szinfal elkészitésére kérte fel. (1565). Az emlitett szinház fából volt és nemsokára leégett. Később az olympiai akademia szólitá fel Palladiot, hogy Vicenzában egy állandó szinházat épitene, mellyet ő a régiek mintájára egyenetlen félkup alakban létesite, de akustikai s még inkább láttani tekintetben nem üté meg a mértéket. A szinpád a háttérben hét utczát ábrázolt, megrakva palotákkal, templomokkal és domboru ivezetekkel; de mellőzve azt, hogy modern stilben készültek, azon oknál fogva, hogy a valóval kellő arányban nem állhattak, kellemetlen benyomást tettek az emberre. Csak hamar azt is belátták, hogy az állandó diszitmények nem felelnek meg a czélnak, a mennyiben csupán egy előadásra használtathattak. A Sabionetta szinházat szigoruan antik mintára, s félkör alakban Vincenzo Scamozzi épité, s azon előnynyel birt a másik felett, hogy a szinpádot valamennyi néző láthatá. Ranuccio I. Farnese a pármai Pilottá-ban Giambattista Aleotti tervrajza után olly tágas szinházat épittetett, hogy tizennégyezer nézőt fogadhatott be, s a tengeri csa-

---

[1]) **Missaglia**, *Biografia universale* czimü munkájában *Plautus*-ról szóló czikkben.

[2]) **Sansovino** X-ik könyv. 450-ik lap.

ták ábrázolására vizet lehetett beléje ereszteni. Később nagyon elszaporodtak a szinházak, s a lépcsőzeteket páholyokkal pótolák; s Bibiena idejében már a mai alakkal birtak.

Egy, az urbinói udvarnál tartott előadás alkalmával, mellynek leirását Baldassare Castiglioni-tól birjuk, a szinpad egy, a végső házak között fekvő utczát ábrázolt, a város falai a szinpad előrészére valának lefestve, a sánczokat pedig a földszint képezé. A nézők lépcsőzetei felett körös körül domboru párkányzat vonult el, hol azur-kék mezőn fejér betükkel Castiglioninak Guidubaldo herczegre vonatkozó eme versei valának fölirva:

Bella Foris, ludosque domi exercebat et ipse
Caesar; magni etenim utraque cura animi.

Virág- s növénykoszoruk csüngtek le a terem mennyezetéről, ezek körül a két sorban levő csilárok, mellyek mindegyike olly nagy volt, hogy száz gyertya is rá fért, ezen betüket ábrázolák: Deliciae populi. A szinfalakon egy szép város volt látható, részben domormü, egy nyolczszegletü s gyönyörü történelmi festményekkel ékitett templommal, mellynek ablakai ugy tüntek fel, mintha alabástromból lettek volna készitve, a főgerendák és párkányzatok arany és azurkék szint játszottak, az egész megrakva álgyémántokkal, szobrokkal, oszlopokkal és féldombor müvekkel, mellyeket Urbino valamennyi müvésze sem készithetett volna el négy hónap alatt. A csupa gyermekek által játszott vigjátékokat és Bibiena Calandráját rejtekhelyekről jövő zene emelé. Legnagyobb bámulatot gerjesztettek a kőzbeeső játékok, mellyek elsejében a régi modorban fölfegyverzett Jason tánczolva jő ki, megfogván két tüzokádó bikát, azokat a járomba kényszeriti; azután az elvetett sárkányfogakból fegyveres emberek támadnak, s mór tánczot lejtenek, mignem végre egymást mind megölik. A másodikban Venus egy, két galamb által vont szekeren jelen meg, mellyek mindegyikén kis szerelem-isten lovagol; a többi szerelemistenek saját jelvényeikkel ékitve körtánczot járnak, mignem fáklyáikkal egy ajtót felgyujtanak, honnét uj szerelmes párok jönek ki és szintén tánczra kerekednek. A harmadikban Neptun s nyolcz tengeri szörny szerepelnek; a negyedikben Juno a pávákkal és szelekkel. Végül egy szerelemisten a közbeeső játékok czélját fejtegeti Castiglioni versei által, mellyek azokat saját s erkölcsi jelentményekkel ruházzák fel [1]).

---

[1]) Baldassare Castiglioni levelei.

Az olasz fényüzés megtetszett a francziáknak is, kik azt részint saját tapasztalatukból sajátiták el, némellyek közülök sokáig időzvén nálunk, részint a franczia udvarhoz nöül vitt honleányainktól, leginkább pedig Medici Katalintól tanulták el. Legfényesebb ünnepélyek tartattak II. Henrik alatt. Midőn ez Lyonba bevonult, tiszteletére a régi rómaiak szokásait utánozva gladiatorok léptek a küzdtérre, a Horatiusok és Curiatiusok élethalálharczot vivtak egymás ellen, s ezenkivül valódi fegyverekkel csata tartatott, melly utóbbi annyira megtetszett a királynak, hogy azt ismételtetni kérte. Egy erdőcskében, melly tele volt megszeliditett szarvasokkal és nyulakkal, a város elökelő hölgyei Dianát és kiséretét ábrázolva, egy szelid oroszlánt vittek a királynak, ez által jelképezve városukat, melly annak nevét viselte. A Rhone folyamon tengeri csata tartatott, mellyet gyönyörü tüzi játék végzett be; ezután Ferrara bibornok egy pompásan diszitett teremben Sofonisbá-t szavaltatá el, legalább tizezer scudót költvén erre. Midőn St. Jean de Moriene városába érkezett, ama jó emberek egy egészen másnemü látványossággal lepték meg, ugyanis száz medvének öltözött s ehhez egészen a csalódásig hü álarczos botjokkal vállukon képezte kiséretét palotájáig, hol elkezdettek hajlongani, medvetánczot járni, négykézláb mászkálni s orditani, ami szerfelett tetszett a királynak, a megrémült lovak pedig kantárt kötöféket össze-vissza szaggattak [2]).

Az Alpeseken tul általában alacsonyabb fokon állott a vagyonosság és kényelem mint nálunk, csekélyebb volt a müveltség és finomság, mellyek amazok jelemvonásait képezik. A törvény a legkisebb vétségeket is szigoruan bünteté, s mégis az ország telve volt társaságokba egyesült tolvajokkal, nem is emlitve a bérgyilkosokat, kik örömest felajánlották szolgálatukat, valahányszor egyik-másik magánboszuja kielégitésére vagy egy vetéltárs láb alóli eltételére azt igénybe akarta venni. Az akasztófa rendszeresen állandósittatott, a kivégeztetések gyakoriak, de épen olly hatásnélküliek valának, mint a minő nagy vadsággal hajtattak végre; a vizbefojtás, forróvizbe vetés, kerékbetörés, megégetés, befalazás, megbélyegzés napirenden voltak. Anne de Montmorency a katonái ellen emelt vádakat azalatt hallgatta ki, hogy a rózsafüzér imádságát végezte, és az angyali üdvözlet közben szokta volt mondani: — „Akaszszátok fel, fejezzétek le;“ Strozzi ezredes nyolczszáz kurvát, kik még a hadseregnél találtattak,

---

[2]) Lásd **Brantôme**-t és **Vieilleville** *emlékiratait.*

a vizbe fojtatott. De ezen szigorral arányban állott egyszersmind a mód azok alól kibuvni, némellyek ugyanis nyilt erővel ellenszegültek s igy mentették meg magukat, mások ismét a nagyszámban létező menhelyekre, vagy a főurak és főpapok pártfogása alá menekültek.

Ottan a kisebb nemesek és városi polgárok kevés pénzzel rendelkezhetvén, fényt nem igen üzhettek; Angolországban a lakosok jobbára földmivelők és kereskedők lévén, ezek több gondot fordítottak arra hogy jól étkezzenek, mint arra hogy fényesen öltözködjenek vagy csinos házakban lakjanak. Sebastián Giustiniano [1]) VIII. Henrikről igy ir: „erényes, jó zenész, erős lovagló, jeles vivó. . . Rendkivül szeret vadászni, és soha sem megy e mulatságra anélkül, hogy ottan nyolcz vagy tiz lovat tökéletesen ki nem fárasztana; ezeket előre elküldi a helyre hová menni szándékozik, s mihelyt egyet kifárasztott, a másikra ül, ugy hogy mielőtt haza érne, rendesen mind a tiz ló ki vagyon állva. Igen szeret továbbá labdázni, melly játékban igen szépen veszi ki magát fejér testével és finom ingével, annyira szép ez, hogy ki sem lehet mondani, játszik pedig a francziaországi kezesekkel, s azt mondják, hogy naponként néha hat-nyolczezer aranyban játszott.“ A német városokban a kényelem meglehetősen el volt terjedve, de életmódjuk igen durva volt. 1524-ben Heidelbergben czéllövészetre számos fejedelem gyülvén össze, s megilletődve az országukban elharapózott kicsapongások felett megigérték egymásnak, hogy tartózkodni fognak az istenkáromlásoktól és mértéktelen ivástól, egyszersmind eltiltják azoktól hivatalnokaikat, szolgáikat, rokonaikat és alattvalóikat, s megfenyitik azokat, kik ezen rendeleteiket áthágják, melly tilalom alól azonban feloldatnak az illetők, valahányszor Német-Alföldön, Szászországban, Brandenburg- Meklenburg- és Pomerániában utaznak, „ezen tartományokban felette szokásos dolog lévén a részegeskedés.“ [2]) Midőn V. Károly Algirból visszatérve, Augsburgban a Fuggerekhez szállott, ezek fahéjből (ekkor még nagy ritkaság) tüzet rakván a kandallóban, azt a császárnak kezeiknél levő kötelezvényeivel gyujtották meg.

Olaszországban a lakosság jól étkezett, s kényelmes lakhelyekkel birt; a ruházat, melly az állapotok különfélesége szerint változott, nem volt rongyos még a legalsóbb néposztálynál sem, a felsőbb ranguak pedig prémekkel, fodrokkal, aranynyal s gyöngyökkel terhel-

---

[1]) Kézirat a Sagredo irattárban Velenczében.

[2]) **Lunig**, *R. A.* VII. köt. 193. lap. 50 sz.

ték tul ruháikat, s az ilatszereket egészen a pazarlásig használták;[1]) a házakban a butorok ha nem is voltak olly kényelmesek mint ma, mindazáltal pompásak s részint mesteri faragványokkal, részint pedig a jelesebb müvészek festvényeivel valának felékitve. Girolamo Negro[2]) irja, hogy pártfogója, a bibornok, állásához képest nagy szegénységben él, „mintegy husz lovat tart, erszénye többet nem birván meg, és negyven cselédet; középszerüen él, a szerzetesek módjára minden pompa nélkül. A pápa élelmére havonkint kétszáz scudót utalványozott neki, melly összeg a bibornoki jövedelemmel együtt elegendő a rendes költségek fedezésére, és ez igy fog menni, mig az Isten többet ad.“ Mellyik ragyogó és gazdag bibornok éri ma utól ennek szegénységét?

Eközben uj kényelmi czikkek jöttek divatba; illyenek valának az Uj-világból érkezett kávé, csukoládé s más füszerek; a czukor és zsebórák használata szintén elterjedt valamint a dohányzás is daczára az ezt tilalmazó rendeleteknek; a gyémánt, miután csiszolási módját Berquem Lajosnak kitalálni sikerült, a fejedelmek fején ragyogott. Az utak szintén jobb állapotba hozattak, s utmutató táblákkal kezdték ellátni azokat; de az emberek még rendesen lóháton vagy gyaloghintóban utaztak, ritkaság lévén még akkor a kocsi, s emelett kényelmetlen.

Kocsik.

Az első hintás kocsit, mellyről említés tétetik, Isabella spanyolkirálynő használta, midőn 1405-ben Párisba ment. 1457-ben a francia királynő felette elcsodálkozott, midőn V. László magyar királytól egy hintázó s rendkivül gazdag készületü kocsit kapott, de e kényelmi czikk most még nem utánoztatott, miután az a főurak által kigunyoltatott. 1588-ban Jules de Brunswick hübéreseinek megtil-

---

[1]) Bandello *Nov.* 47, II. r. egy milanoi férfiut emlit föl, ki „igen gazdagon öltözködött s ruháit gyakran változtatá, mindennap találván fel valami uj fodrokat, csipkéket s más efféléket. Bársony fövegein, majd egy, majd másféle érem volt látható, a lánczokról, gyürükről és karpereczekről nem is szólok. Hátas lovai, mellyeken a városban lovagolt, majd öszvérek, majd spanyol, török vagy chinai lovak valának, s czifrábbak mint a pillangók. Az állat, melylyet ama napon kelle lovagolnia, gazdag s vert aranynyal szegélyzett nyereg szerszámait nem is emlitve, tetőtől talpig be volt illatszerezve annyira, hogy a különféle drága illatokat az egész tájon érezni lehetett. . . Hasonló volt azon portugáli egyénhez, ki volt legyen gyalog vagy lóháton, egyik szolgája által minden tizlépésnyire megtisztittatta czipőit, s magán egy legkisebb pelyhecskét vagy szőrszálat sem szenvedhetett.“

[2]) *Lettere di Pr. a Pr.* III. 149.

tá kocsiban járni, kevésbbé férfias lévén az mint a lovaglás. I. Ferencz idejében csupán két kocsi volt Párizsban, egyik a királynő, másik a király barátnéja tulajdona; később René de Laval rendkivüli kövérsége miatt engedélyt nyert, hogy kocsit használhasson, s kivüle még néhány udvarhölgy is részesült e kedvezésben. Midön IX. Károly a fényüzés átalakitására vonatkozólag nyilt rendeleteket bocsátott ki, a parlament ösztönzésére, a városban szigoruan megtiltotta a kocsik használatát; s még III. Henrik alatt is nem másként de lóháton mentek a főurak a királyi udvarba, a nőket sem véve ki. IV. Henrik önmaga és neje számára csak egy kocsit tartott, innét van, hogy Sully-nek azt irta, miként azon napon nem látogathatja meg őt, neje vévén igénybe a kocsit. Azon kocsi, mellyen meggyilkoltatott, nem egyéb volt, mint a két tengelyre alkalmazott négy fa-rud által tartott mennyezet, mellyről bőrfüggönyök csüngtek alá. Később szaporodni kezdtek; Maria de' Medici regenssége alatt ugyanis a herczegeknek és magas tisztviselőknek joguk volt kocsival hajtatni be a Luovre udvarára, s 1658-ban Párizsban már háromszázra rugott azok száma. Londonban a kocsit először 1564-ben a királynő kocsisa, a hollandi származásu Boonen Vilmos hozta divatba, néhány urhölgy kiváltságot nyert annak használatára, s a vidéken rendkivüli feltünést okoztak vele. Harmincz év mulva azonban már annyira elszaporodott azok száma, hogy egy felsőbb rendelet annak használását szükebb határok közé szoritotta, de ez csak kevés ideig tartott.

Még azután is, hogy a kocsi teknője lánczokon, hevedereken és végre mindinkább tökéletesbedő rugókon feküdt, felső része fedetlen hagyatott, legfölebb felülről mennyezettel s oldalról függönyökkel láttatván el. Lassanként a mostan is szokásban levő felhuzható és leereszthető kocsi-fedél jött divatba, mignem végre az egészen elzárt kocsik hozattak be; eleinte ugyan az ajtók nyitottak valának, de később ezek is födéllel láttattak el, és pedig előbb csak függönyöket, utóbb üvegtáblákat használtak e czélra, melly tökéletesedés ugy hiszszük Olaszországból szivárgott át Francziaországba, hol először Bassompierre használta azt XIII. Lajos korában. De kényelem tekintetében sokkal hátrább állottak a mostaniaknál; szilárd szerkezetüek, de rendkivül drágák valának, különösen a rajtok levő aranyozások, festmények és metszések miatt, s emellett azokon az ember, kivált rosz utakon, nagyon ki volt téve annak, hogy a rázás miatt oldalnyilalást kap.

Fényüzési törvények.

A tulságos fényüzésnek törvények által akartak gátot vetni, mellyek azonban mindig kijátszattak. A velenczei köztársaságban a pol-

gároknak meg volt tiltva fekete ruházaton kivül mást viselni. De mit használt ez? alig várták a farsangot, hogy minél pompásabban öltözködhessenek, s minél nagyobb fényt üzhessenek s megrakhassák magukat gyémántokkal, miután itt az ékszerek nem adattak el, de rakásra gyüjtve örökségképen fiuról fira szállottak [1]). Francziaországban is meg akarták szüntetni a tulhajtott pompát, s mérsékelni nehány czikk rémitő drágaságát, de ami különös, nem az iparosok szaporitása, hanem a fogyasztás kisebbitése által. Igy pl. IX. Károly látván, hogy egy ruhának megvarratása többe kerülne mint anyaga, száz lira büntetés terhe alatt elrendelte, hogy amazért három franknál többet sem nők sem férfiak ne fizetnének; a nőknek eltiltá az olly szoknyák hordását, mellynek átmérője az egy rőföt meghaladná; a szolgák és csatlósok ruháinak elkészitésére egy franknál többet költeni nem volt szabad; a szabóknak és harisnyaszövőknek meghagyatott, hogy tüzött nadrágokat ne készitsenek, s azokat belül csak egyszerü béléssel lássák el, a rendelet áthágói kétszáz lirányi birsággal és elkobzással büntettetvén. A kereskedők nejeinek s más középosztályu nőknek gyöngyöket s aranyokat hordani tilos volt, hasonlóképen a leányoknak sem volt megengedve arany fejéket viselni, férjhezmenetelök első évét kivéve; lánczokat, nyaklánczokat és karpereczeket hordhattak, de zománcz nélkül [2]).

A fényüzés természetesen nevelte az arany és ajándékok utáni vágyat, s nagy csábot nyujtott az embereknek arra, hogy magukat áruba bocsássák. V. Károly, ki ezt jól tudta, időnkint el-elejtett egy gyürüt I. Ferencz udvarhölgyei előtt, vagy épen a fejedelmek tányérára; a ministerek nyugdijakat fogadtak el, igy pl. D'Amboise bibornok ötvenezer aranynyi zsoldot huzott az olaszországi fejedelmektől és köztársaságoktól, ezen összegből Florencz egymaga harmincz ezeret fedezvén. Giovanni Micheli, velenczei követ az angol udvarnál, emlitést teszen azon sok ajándékokról, mellyeket tőle Clarenzia, Mária királynő udvarhölgye kicsikart „ő felsége részére, nem is emlitve egy kocsit lovakkal s minden hozzá tartozó készletekkel együtt, mellyeket részint a szükség ugyhozván magával, részint az emlitett

---

1) Ottan, mint tudjuk, a leányok sohasem léptek ki a házból, kivévén midőn misére s husvéti vagy karácsoni áldozásra mentek, s akkor is befátyolozva; a házasságok anélkül köttettek, hogy az illetők egymást ismerték volna. A Márk terének közepén egészen 1518-ig fenállott egy fogház, mellybe a leghiresebb gonosztevők zárattak s holtuk napjáig tartattak, kenyeret és vizet egy kötelen huzván föl maguknak. **Gallicioli**, *Memorie venete*, I. köt. 262. III. köt. 200. l.

2) **Delamare**, *Traité de la police* VII. 1.

udvarhölgy kivánatára szintén a királynőnek ajánlottam fel, ki később azokat ezen udvarhölgyének ajándékozta; amelly kocsit én Olaszországból hozattam és saját kényelmemre tartottam, azt hogy mibe került, tiltja a szerénység kimondanom, elég az hozzá, hogy nem vált követi méltóságom gyalázatára" [1]).

A képzelet emez élvezetei közepett Olaszország nem sokat törődött szolgai helyzetével, vagy legalább elszokott attól, hogy utálattal viseltessék az iránt. És valamint ezen ünnepélyek és vigságok mellett sok nyomor és szenvedés létezett, ugy a müvészet és irodalom eme fénykorában sok örjöngés találtatott. Leggyászosabb volt ezek között a hit az ember és a természet feletti tények közötti közvetlen viszonyban, a magiában, az erkölcsi és physikai rend felforgatásában, mint ollyanban, melly az isteni mindenhatóságot s az emberi szabad akaratot bilincsekbe szorithatja, s holmi értelem és szeretet nélküli cselekvésekkel a teremtett lények törvényeit megsemmisitheti. Ujabb pogányság, ujabb zsarnoksága a képzeletnek.

Theurgia.

Két t. i. tudományos és népszerü alakban nyilatkozott ez, melylyek egymással kezetfogva iszonyu eredményeket idéztek elő. Midőn más alkalommal a titkos tudományokról szólottunk[2]), elmondottuk, miként szivárgott légyen át az ál vallás-bölcseleti müvészet a modern társadalomba az uj platonismusból vagyis az indiai, egyiptomi, görög és héber tanok ama vegyülékéből, mellyet az alexandriai iskola a kereszténység helyére, vagy annak ellenében felállitani törekedett. A középkori századokon át folytonosan fentartva magát, az Ázsiával való érintkezés a keresztes hadak alkalmával ismét érvényre juttatá azt, a tudományok ujjászületésekor uj erőt fejtett ki, s a helyett hogy az ókor bölcseinek tanulmányozása független gondolatokra vezérelte volna, olly véleményekre csábitá, hol a hamis elvekből logikailag gyászos tévelyek vonattak ki. Még mindig a világ három fő javainak, a jólét-, arany- és igazságnak kifürkészése volt czélja e tudományoknak és anélkül, hogy ismétlésekbe kellene bocsátkoznunk, láthatni fogjuk azok gyakorlati alkalmazásait e kor némelly nevezetes férfiaiban.

Paracelsus.

Az einsiedeln-i Theophrastus Paracelsus (1493—1541) a vegytan iránti eleszereteténél fogva akként töltötte fiatalságát, miként szokták

---

[1]) *Relazioni d' ambasciatori veneti* I-ső sor 2-ik könyv 379 lap.

[2]) A XI-ik könyv XXVII-ik fejezetében.

a vándorló tudósok vagyis azok, kik alchimiát tanulva s tanitva járták be a világot. Később mint katona-orvos egészen Oroszország szivébe, s talán Ázsiába és Afrikába is behatolt, kutatva a bányákat vagy az ég ama kedvenczeit, kik a nagy müvészet titkaiban jártasak lennének. Mások rászedésében lelvén kedvét minden tudomány iránt megvetést mutatott, s avval kérkedett, hogy tiz éven át nem vett kezébe könyvet, s könyvtára alig áll mindössze hat levélből, mert a felülről jövő világosság feleslegessé teszen minden könyvet és tudományt, és elegendő a büvészetben buvárkodni. Azért elhatározá népszerüsiteni Isten eme kinyilatkoztatását; szerencsés gyógyitásai által rendkivül nagy hirre vergődik, valamennyi fejedelem orvosának óhajtja, s tizennyolczat közülök valóban ki is ránt a válságos helyzetből, hová őket a Galenus rendszerét követő orvosok juttatták; legnagyobb érdeme azonban, hogy a szegényeket ingyen gyógyitotta. Később Basel városa által a természettan és sebészet tanszékére hivatván meg (1527), első volt, ki németül tartá előadásait, miután a latint elfeledé, és e tekintetben is akadtak követői; azt pedig el sem lehet képzelni, milly temérdek nép tódult e szokatlan leczkékre, mellyeken igérete szerint titkokat vala leleplezendő; csodás dolgokat beszélt, egészen áthatva a meggyőződéstől, melly őt a Theophrastus czim fölvételére inditá, magát Hippocrates-, Raze és Marsilio Ficino-hoz hasonlitgatá, és erősen állitá, hogy czipőjének talpa többet tud mint Galenus és Avicenna.

Nemde méltó párja Aretinónak? és valamint ezt a tudósoktól ugy Paracelsust külön választók az orvosoktól, némi fogalmat akarván adni általa a korról, mellyre olly nagy befolyást gyakorolt.

A nyegleség megszerzi ugyan a hirnevet, de nem képes azt megtartani, és a felgyógyultak örömrivalgásain csakhamar áttörtek az áldozatok seregének jajgatásai. Azért ujabb és ujabb vidékekre költözött, meglátogatta Elszaszt, Colmárt, Nürnberget, San-Gallent, a Pfeffer fürdőket s más helyeket, mindenütt találván hivőkre a köznépben és támaszra uj tudományának egyik vagy másik szenvedélyes tisztelőjében. Könyvei nem egyebek, mint ellenmondások és a tudatlanság zagyvaléka páratlan kérkedés és érthetlen formulák leple alá takarva. Valamint az ember testi és szellemi részből áll, ugy a világon minden szellemek által vagyon benépesitve, a levegő pl. erdei istenekkel, a vizek nimfákkal és hableányokkal, a föld gyomra manókkal, a tüz salamandrákkal vagyon tele, mellyek néha láthatokká lesznek az emberek előtt. Azért az ő élettana folytonosan szembe állitja az ember (kis világ) tulajdonságait a mindenség-

gel (nagy világ); a nehézkór a kis világ földrengése, a szélhüdés megfelel a villámütésnek, a nap- és holdfogyatkozások rendetlen verései a hét égi ütérnek, mellyeket a hét bolygó keringése szabályoz. A vegytan nagy szerepet játszik élet- és gyógytanában, az emésztést bizonyos Archeus nevü szellem müködése által fejtvén meg, ki a gyomorban az étkeket feldolgozza és átváltoztatja; a gyógyszerekben azok lényegét fürkészi s megrójja a gyógy-anyagoknak egymás általi mérséklését, és sajátságos eszméivel eltelve mindenütt csak balzsamokat és különleges (specificus) gyógyszereket lát. Nem csoda, ha annyi ábrándjai s különczködései közepett uj eszmék származtak is tőle; ezeket fürkészni azonban hasztalan fáradság lenne, miután, miként Erastus igen jól jegyzi meg, soha egyetlen egy tant sem adott elő, mellyet máshol vissza nem vont volna.

Olaszországban kevés vagy épen semmi követőkre nem talált; Angolországban a többek közt a hirneves Fludd Robert (— 1637.) is egyike volt azoknak, de legtöbb követője volt Németországban, hol a Rosenkreuzféle felekezet keletkezett, melly nagy buzgalommal terjeszté ama bölcseleti eszméket [1]). Rosenkreuz Krisztián Palestinában utazván, ottan a kaldeus bölcsektől elsajátitotta a mágiát és a kabalát, s egy társulatot alakitott, melly birtokában volt a bölcseség kövének és az általános csodaszernek (panacea), ezekkel azonban csak üdvös czélokra élt, s különösen a végből, hogy a világot ismét aranykorába helyezné vissza. Miután minden betegség nélkül százhat évig élt volna, meghalt 1484-ben. Vannak, kik azon véleményben élnek, hogy mindez Andrea Valentin János (1614) würtembergi theologus koholmánya, ki próbára akarta tenni száza da hiszékenységét. És valóban hittek neki, s a titkos tudományok összes hivei egyesültek a Rosenkreuz-féle társulatban, s ha az eddig nem létezett, most igazán felállittatott. E társulat, miként ma a szabad-kőmivesek magát Hiram Tyrus királyától, nevét pedig Üdvözitőnk véres keresztjétől származtatá; czélja és hivatása volt a betegeket ingyen gyógyitani, a titkot megőrizni; párthiveinek nagy kincseket, egészséget és örök fiatalságot s ráadásul a bölcseség kövét s az egyetemes gyógyczeppeket igérte. Azt állitá, hogy minden világosságot a bibliából kölcsönöz, s minden betegséget a hit és képzelődés által gyógyit. A ki valamelly különczséget akart közzé tenni, e czélra eszközöket nyerendő, ezen társulatba lépett.

---

[1]) **Semler**, *Saggi storici sui Rosa Croce.* Bővebb értesitést nyujtanak erről *Confessio fraternitatis* R. † C. *Fama fraternitatis* R. † C. vagy *Detectio fraternitatis ordinis Roseae Crucis.* Cassel, 1615.

Az arany, melly mindig nagyobb és nagyobb hatalommá levo, maga felé vonta a kiváncsiságot s a fürkésző tanulmányozást, és az alchimisták az olvasztó kemenczéknél s a lepárló mühelyeknél küzködtek, vagy elutaztak, a keletiektől az aranykészités nagy müvészetét elsajátitandók, vagy azt Skandinavia delejes hegyeiben a természettől kierőszakolandók. A királyok kegyelték az emberi nem eme nagy jótevőit, és II. Rudolf halálával ennek dolgozó szobájában tizennyolcz hordócska aranyat találtak, mellyek kisérletekre valának szánva, valószinüleg pedig egyik vagy másik mesterének prédájává leendettek. A hirneves ciprusi férfiu Bragadin Márk a bölcseség titkának feltalálásával kérkedvén, mammon-nak vagyis az arany nemtőjének czimezte magát, s mindig két, arany nyaklánczos kutyát hordott magával, azon hiedelemben hagyván az embereket, hogy azok az ő szolgálatában álló ördögök. Europa hitt neki, IV. Henrik őt birni vágyván meghivó levelet intézett hozzá, más fejedelmek is kaptak rajta, de ő jobbnak látta Velenczében telepedni le, hol rendkivül szives fogadtatásban részesült, s mindenki által bálványoztatott. Igaz, hogy ollyanok is akadtak, kik őt kinevették, és egy csoport fiatalság egy, alchimistákból álló s ezek minden eszközeivel felszerelt álarczos csapatot küldött szét a városban, egyik köztök Mammont ábrázolva igy kiáltozott: „Három lirán egy finom aranyból készült pénz.“ Később a bajor fejedelem vette őt udvarába, azon reményben, hogy kincsekhez jutand általa, midőn azonban belátta, hogy rászedetett, felakasztatá őt s azután kutyáival együtt megégettette [1]).

---

1) A legfontosabb értekezés, melly a középkorból, a szép müvészeti szakból ránk maradt, Theophilus szerzetes *Diversarum artium schedula* czimű munkája, melly telve van holmi becses utmutatásokkal, sok helyen azonban titkoktól hemzseg. Az 1-ső könyv 47-ik fejezetében a *spanyol arany* készitési módját ekként irja le: Ez vörös rézből, basiliskus porból, embervér- és eczetből áll. A pogányok, kiknek ügyességök annyira ismeretes, illy módon szerzik meg a basiliskusokat. Van egy földalatti egészen kőből készült szobájok, két kis ablakkal ellátva, mellyeken alig hat be a világosság. Ezen szobába két tizenkét – tizenöt éves vén kakast tesznek s eledellel bőven ellátják azokat. Amint meghiztak, tüzbe jönek, elpárzanak, és tojnak. Ekkor a kakasokat kiveszik s a tojások kiköltése végett békákat tesznek be, kenyérrel táplálván azokat. Ezen tojásokból azután himcsirkék kelnek ki, mellyek eleinte egészen hasonlók a közönséges csirkékhez, hét nap mulva azonban fejükön kigyófarkuk nő, és ha a szoba nem lenne kideszkázva, azonnal a föld alá bujnának. Ezt akadályozandók azok, kik gondot viselnek rájok, bronzból készült, tágas, minden oldalról átlyuggatott s bezárható nyilásokkal ellátott edényekbe teszik eme csirkéket, az edények száját réz fedőkkel elzárják, a föld alá temetik s fél évig ott hagyják, melly idő alatt ezen állatok az edények lyukain be-

Agrippa.

A titkos müvészetek legkülönczebb mestere a nettesheimi Agrippa Kornél (1486—1535?) volt, ki Kölnben előkelő szülőktől származott. Már gyermek-éveiben nagy hajlama volt a mysticismusra, s Párizsban mint tanuló egy titkos társulatot alakitott a titkos tudományok müvelésére, mellyeknek ő maga volt legkitünőbb képviselőjök. Egész élete kalandos volt: előbb a császár tanácsosa, azután az osztrák bányák fő felügyelője, majd hadvezér volt Olaszországban, hol a csatatéren lovaggá üttetett; Santa Croce bibornok a pisai egyházi zsinatra küldé; Dole- és Paviában katonai egyenruhában a hittani tudományokat tanitá s mint illyen azt nyilvánitá, hogy az isteni Trismegistus Hermes munkáit fejtegeti; Monferrato őrgróf, VIII. Henrik angol király, ausztriai Margit, Gattinara kanczellár versenyeztek egymással, hogy őt csillagjósuk gyanánt birhassák; Metzben syndicus, Freiburgban orvos, a franczia hadseregben pedig csapatvezér volt s tudományossága miatt mindenki által csodáltatott; vérengzései miatt Párizsból kiüzetvén Antwerpenbe menekült, hol a brabanti herczeg történésze s levéltárnoka lett; huszonnegyedszer perbe fogatván, véginségbe jutott; ekkor Luther- és Calvinhoz szegődött, később lioni utjában elfogatott s csak nagy ügygyel-bajjal szabadult meg, végre meghalt Grenoble városában.

Huszonhárom éves korában irta a titkos tudományokról szóló könyvét, megmutatandó, hogy a magia legemelkedettebb a többi tudományok között, s a legtökéletesebb bölcselet, melly t. i. a természet titkait föltárja. Három világ létezik (igy beszél ő) az anyagi, égi és értelmi, s eszerint háromféle mágia vagyon, egyik természeti, a másik égi, a harmadik pedig vallásos. A négy elem csodás tulajdonokkal bir; a földi tüz viszfénye az éginek; a levegő egy tükör, mellyben a létező dolgok képei lerajzolódnak; a láthatlan likacsokon át az állati s emberi testbe hatván, az a szellemek közremüködése nélkül is álmokat, előérzéseket, előrelátásokat hozhat létre; általa az eszmék megmérhetlen távolságra közöltethetnek, olly for-

---

ható finom földdel táplálkoznak. Ennek elteltével kiveszik a föld alól, s egy nagy tüz mellé helyezik az edényeket, mignem bennök az állatok egészen megégnek. Miután meghültek, kiveszik azokat onnét, megőrlik, s egy harmadrészben piros embervért kevernek hozzá. . . Ezután finom s rendkivül tiszta vörös rézből készült lemezeket vesznek elő, azokat mindkét oldalukon az emlitett keverékkel bevonják s igy a tüzre teszik. . . Ez azután igy folytattatik mignem a keverék fölemészti a rezet, s a vegyülék az arany sulyát és szinét megkapja. Ezen arany azután mindenféle czélra alkalmas."

mán, hogy a betük vagy más tárgyak a hold sugarai elé tartatván, azok alakjai az égi testek ábrázatán lerajzolódnak és pedig ugy hogy mások által elolvastathatnak. És minthogy minden dolog sőt magok az érzelmek és szenvedélyek is az elemekből vagynak összetéve, mindegyik dolog alá van vetve azon elem uralmának, mellyhez leginkább rokon. A tárgyak háromféle tulajdonokkal birnak, némellyek magokból az elemekből származnak, minők pl. a hideg és meleg, némellyek a körülmények összehatásából, m int pl. az üditő, felolvasztó és emésztő erők, némellyek csak bizonyos határozott részek felett működnek, tejet, vért s ekként életet hozván létre. De ezen nyilvánvaló erők mellett léteznek rejtett erők is, mellyeknek hasztalan kutatjuk okait, illyen pl. az, melly a vasat vonzza, vagy a melly a méreg hatását ellensulyozza, ezek különböznek az elemekből álló erőktől, miután csekély mennyiségben is iszonyu okozatokat hoznak létre.

Az égi szellemek által s a csillagok befolyása alatt a földi dolgok titkos erőket nyernek a világ lelkétől, melly magában mozgó lévén, nem egyesülhet a tétlen és mozdulatlan testtel másként, mint a világ egyik szelleme által, mellynek segitségével ama lélek erői minden dologra befolyást gyakorolnak. A világ szelleme a csillagoktól származik, s általa létrehozhatod mindazt, mire ő maga képes, csak sikerüljön azt elkülönöznöd az elemektől, vagy tudjad fölhasználni az általa áthatott dolgokat. Különözd el azt az aranytól és ezüsttől, s képes vagy ezen érczeket létrehozni. Agrippa látta, söt maga is eszközölte (ha igaz) ezen elkülönzést, ő is átváltoztatott más érczeket aranynyá, de csak olly mennyiségben aminőben képes volt a világ szellemét az aranytól elválasztani. Tehát aranyra volt szüksége, hogy aranyt hozzon létre. Ezt mi is tudtuk.

Àki a titkos erők által nagy eredményeket akar eléállitani, tartsa szem előtt a következőket: I. Minden lény vonzódik a hasontermészetüek felé, és igyekszik másokat magához hasonlóvá tenni annyira, hogy bizonyos állati részek által szerelem hozathatik létre, vagy az élet meghosszabbittathatik. II. A lények kölcsönösen vonzzák és eltaszitják egymást, a delej vonzza a vasat, a smaragd a nagyok kegyét; a jaspis könnyiti a szülést, az agátkő ékesen szólóvá teszi az embert, a zafir bujaságra ingerel, az ametiszt könnyiti a vér folyását. III. Némelly tulajdonokkal az egész faj, némellyekkel ismét csak bizonyos egyén bir; némelly tulajdonok sajátjai az egész lényegnek, némellyek ismét csak egyes részének; némellyekkel csak az élő, némellyekkel pedig a holt állatok is birnak, azért épen nem mindegy valamelly czélra élő vagy holt állatoktól sajátitani el azokat.

Az egész az egészben van, és az egészre müködik. A hold alatti lények a csillagok befolyása alatt állanak, s ezek által nyernek bizonyos tulajdonságokat és erőket. A dolgoknak a csillagokhoz való viszonyai az alak, mozgás, a sugarak hasonlatossága vagy különfélesége, továbbá a szinek, szag stb. szerint határozhatók meg. A tüz, vér, az életerők, az aranyos csucsu és fénylő finom kövek viszonyban állanak a nappal s érzik ennek hatását ugyszintén a csillagokét is; de miután ezek megszámlálhatatlanok, a dolgok jellegei is végnélkül különböznek egymástól.

Jelenleg a csillagjóslat még bölcsőjében fekszik, s mai napig a bölcsek is csak igen csekély részét birták felfedezni azon erőknek és viszonyoknak, mellyeket a természet magában rejt. A valódi mágia lényege nem más mint a mindenség vonzó erőinek összevetése, azért az alsóbb rendü dolgok közelebb hozandók a fensőbb rendüekhez, és ezek erejét át kell önteni amazokba. Agrippa, ki mindezeket tudja, elmondja, miként lehet a világ szellemének használatát a természettől elvonni, a halottakat feltámasztani, a szellemeket előidézni, a lelkes vagy lelketlen lényeket megkötni, pl. a madarak repülését s a hajóknak a kikötőből való kiindulásukat ugyszintén a láng kialvását akadályozni, továbbá hogyan kell a mérgeket, szerelem-italokat és büvereklyéket készitení, a jövendő dolgokat megjósolni s a büvös formulákat szerkeszteni. A legjobb feloszlató szer a hiena- vagy basiliskus-vér, a legjobb füstölők velő-, timsó és islandi mohból készülnek, mellyek bizonyos más vegyülékekkel igen czélszerüek a szellemek előidézésére. Az életerő, melly a legtisztább vérből vonatik ki, büvülő hatással bir, saját szemeinkből átmegy az a másokéiba, sőt egészen a szivbe hat, s azt örömmel vagy szomorusággal tölti el. Iszonyu okozatokat hozhatnak létre a taglejtések, a tekintetek s a test vagy valamellyik tagjának alakja, ezeken alapulván az arcztan, ugyszintén az arczvonásokból s a kézből való jóslat. Mindazon tettekből, mellyek a természetben létcznek, lehet jóslatokat kivonni, leginkább azonban az állatokéból, mellyeknek ösztönük finomabb mint az emberi ész, s mintegy jóstehetséggel vagyon felruházva.

A szavak, minthogy a létező dolgok jegyei, szintén csodás erőket nyernek, vagy az által amit képviselnek, vagy az által a ki azokat a dolgok jegyeivé teszi. Főleg a tulajdon-nevek, vagy némelly különös tárgyak nevei az általok jelentett dolgok tulajdonságaival birnak. Továbbá annak lelkesedése, ki azokat elmondja s szellemével megeleveniti, uj hatályosságot önt a büvészet költészetébe és va-

rázsigéibe. A héber betükben legnagyobb erő rejlik, miután azok leginkabb hasonlitanak az égi testekhez.

A büvészet a mathesison alapszik, miután a földi dolgok szám, suly, mérték, öszhangzat, mozgás és világosság által szabályoztatnak, azért a számtan közel rokonságban áll a büvészettel. A számok tökéletesebb, szellemiebb lényegek és közelebb állanak az égiekhez mint a testtel biró lények; csodásabb hatást gyakorolnak, s mindaz ami van vagy létre jő, a számok és ezek arányai által van és jő létre. Igy pl. a verbéna meggyógyitja a harmadnapos hideglelést, ha a harmadik bötyöknél s a negyednapost ha a negyediknél lemetszetik. Minden szám sajátságos tulajdonságokkal és erőkkel bir. Az egység mindennek kutfeje és lényege, és nélküle semmi sem létezik.

Cardano.

Ezen ábrándos és kétkedő férfiu mellett megemlitjük a milanói Girolamo Cardano da Gallarate-t (1501—76), ki, legelkeseredettebb ellensége Scaliger szerint, némelly dolgokban minden emberi tudományosságot felülmult, másokban pedig lentebb állott egy csecsemőnél. Számos munkái közől [1]) hallgatással mellőzzük gyógy- szám- és természettani ugyszintén a koczka- és kártyajátékról irt értekezéseit, melly utóbbi téren kitünő jártasságot tanusitott, nem különben azon dicsbeszédeit mellyeket a podagráról és Neroról bocsátott közre. Szavainak hitelt adva, akkor jött elragadtatásba, mikor akart, azt szemlélhette, ami neki tetszett; azt, minek vele történni kellett, előre látta vagy álmában vagy pedig körme foltjaiból; saját élete s egyáltalában minden, miről beszél, tele vagyon bübájolásokkal, holtak és szellemek történeteivel. Valamennyi titkos tudományról benső meggyőződéssel beszél, hangosan megróván ama tapasztalatlan tanárokat, „kiknek hibájok miatt megbélyegeztetett egy olly tudomány,“ mellyben legalább is van annyi bizonyosság mint akár a hajózástanban akár a gyógyászatban. Hogy megtisztitsa azt ezen rágalmaktól s megmutassa, miként a csillagok határozatai bennünk valóban láthatók, csupán az észre és tapasztalatra hivatkozik, és ezen tant rövid

---

[1]) *Hier. Cardani mediolanensis philosophi ac medici celeberrimi opera omnia . . . cura Caroli Sponii* Lugduni 1663. tom. X. A kiadó igy szól: *Inter innumeros elapsi saeculi scriptores vix ullus occurrit, cujus monumenta majore omnium eruditorum applausu, admirationis assecla, fuerint hactenus excepta ac concelebrata, quam H. Cardani . . . idque merito quidem. . . Quo factum, ut author ipse* maximus literarum dictator *a quibusdam magni nominis viris, ab aliis* vir incomparabilis, *ab aliis* portentum ingenii *audire meruerit . .;* és számos bizonyitványokat hoz fel.

tételekben állitja föl s hét szakaszra osztja, mellyekből mindenki meggyőződhetik, hogy minden szinnek, minden tartománynak s minden számnak megvagyon a maga felvigyázó csillaga. Száz nevezetes egyéniségek születésére hivatkozott, mellyeknél az illetők tulajdonságait születésök perczében egész bizonyossággal előre megmondotta, sőt annyira vetemedett, hogy Krisztus születéséből is jósolt.

Szerinte a természetes büvészet a következő nyolcz dolgot tanitja: először a bujdosó csillagok jellegeit, s hogyan kell gyürüket és pecsétnyomókat készitení; másodszor a madarak repülésének jelentését; harmadszor a madarak s más állatok beszédeit; továbbá a füvek erejét, a bölcseség kövét, a mult, jelen és jövő ismeretét; a hetedik rész a gyakorlat s elmélet terén tett tapasztalatokat adja elő; a nyolczadik végre azt tanitja, hogyan kell az ember életét századokra meghosszabbitani.

Az olvasó bizonyára ki fogyna türelméből, ha ezen tan különféle szabályait végig kellene hallgatnia. Cardano, ki mindezeket alaposan ismeri, épen nem csinál titkot azokból, sőt inkább egész nyiltsággal tanitja, hogyan kell pecséteket készitení, másokat elaltatni, s hogyan lehet megszerezni mások szerelmét, továbbá miként teheti magát az ember láthatlanná, hogyan leszen kifáradhatatlan s mindig szerencsés. A büvszerek között leghatalmasabb Salamon pecsétje. Ha egy ember-faggyuból készitett gyertyát valamelly kincshez közel viszünk, ez perczegni fog, sőt végre elalszik, ennek oka az, hogy a faggyu vérből képződött, a vér pedig székhelye a léleknek és szellemeknek, mellyek mindketten sovárognak az arany és ezüst után, mig az ember él, s innét van, hogy ezek még a bekövetkezett halál után is zavarólag hatnak a vérre. Hasonló biztossággal tanitja azt is, miként kelljen a mesterségekből és természetes eseményekből jósolni, előadja továbbá a kézjóslatot s hogy mit jelentsenek a körmökön létező foltok, s hogyan lehet az álmokat megfejteni és feleleteket nyerni. Ő tőle valóban nevezetes egyéniségek kértek feleletet, a többek közt VI. Eduárd angol király, szent Károly pedig a bolognai egyetemhez tanárul ajánlá őt. Egyébként jeles theosophista s hirneves tudós, ki sokoldalu képzettsége s különcz de független gondolatai által tünt ki; mig azonban ollykor a lángelme légkörébe emelkedik, néha a közönséges józan észjáráson alul sülyed; máskor ismét két ellentétes véleméný között ingadozik, s tiz foliant kötetre menő munkáiban hasonlit egy hirlapiróhoz, ki kénytelen lapját egészen betölteni s minél hosszabbra huzza dolgozatát, annál jobban dijaztatik, s minél többet dolgozik, annál kevesebbet gondolkozik.

Ha mindazáltal sokoldalu tudományosságának közepette a bölcseleti egységnek bizonyos alapját akarnók fölfedezni, azon szavaira kellene utalnunk, mellyekkel nyilvánitá, hogy a természet a lények és dolgok összfoglalatja. Abban szerinte három örök és szükséges kutfő vagyon: a tér, az anyag s a világ elméje, ez utóbbinak müködése a mozgás. A tér örök s mozdulatlan s nem test nélküli, azaz miként Cartesius mondá a természetben nincs ür. Az anyag szintén örökkévaló, de sem nem mozdulatlan sem nem változhatlan, sőt inkább ös tulajdonainál, a melegségnél és nedvességnél fogva alakját gyakran változtatja. Semmiféle anyagrészt nem lehet képzelni alak nélkül. Minden alak szükségképen egy és anyagtalan vagyis lélek, azért minden test lelkes lény; annyira igaz ez, hogy képesek mozogni. Az egyes lelkek az egyetemes léleknek vagy a világ lelkének müködései. Ebben vagynak benfoglalva a lények összes alakjai, épen ugy, miként valamennyi szám benfoglaltatik a tiz első számban, hasonlit az a nap fényéhez, melly jóllehet mindig ugyanaz lényegében, mégis végtelen különféleségben tünik fel az emberi szemek előtt.

Megengedvén ezt, csak ugy volt képes a pantheismus karjai közöl menekülni, hogy következtetéseit felfüggesztette s véleményét az elme egysége felett gyakran változtatta. Az ember müszere ezen egyetemes elmének, mindazáltal külön jelleggel bir, s ez az öntudat. Ez őt oda vezeti, hogy különbséget tegyen a lélek és test között, s ebből az őt megelőző bölcsészek érveivel bebizonyitja a halhatatlanságot. Azt hiszi mindazáltal, hogy ezen hitágazat sok roszat szült, a többek közt pl. a vallásháborukat.

Fenmaradtak még saját emlékiratai is, mellyek igen becsesek már csak azért is, hogy ami felette ritka, nyiltan kitárja szivét előttünk s hü képét adja a XVI. század férfiának ama büvészeti tan közepett, melly a világgal olly költöileg rendelkezik. Mint kártyajátékos gyakran pénzzavarba jutván aljasságokhoz folyamodott; egyik fia neje által megmérgeztetett, amiért is ez megfojtatott; egy másik fiát megdorgálandó fülét vágatta le. Számtalan bajokkal teljes életében a büvészet és csillagjóslat ellen küzdött, mindazáltal ő maga is gyakorolta azokat; általában mint irigy, buja, rágalmazó, gondatlan ember volt ismeretes, s ő mindezen hibáit azon rosz csillagzatnak rótta fel vétkül, mellyben született; szerinte a gyógyitásoknál tekintettel kell lenni a csillagokra, s az april 1-én reggeli nyolcz órakor Máriához intézett könyörgések bizonyosan meghallgattatnak. Ezred-évenként is alig születik egy hozzá hasonló orvos; s egyáltalában nem szünik meg saját gyógyitásait s vitatkozási ügyességét dicsérni. Néha

maga is kineveti a kézjóslatot, a boszorkányságot, az aranycsinálás mesterségét s a büvészetet, és a kisérteteket a megbomlott képzelődés játékainak tartja; máskor ismét hiszi, hogy a nyomóczok (incubo) gyermekeket nemzenek, s igaznak tartja, amit a boszorkányok perbefogatásuk alkalmával beszélnek; a kézjóslatra vonatkozólag határozott szabályokat állit fel s erősiti, hogy a lélekidézés tudományának Salamancában külön tanszéke van. A mi őt magát illeti, különös kegyeltje ő az égnek, több nyelveket tud a nélkül, hogy azokat valaha tanulta volna; az Isten álmában több izben beszélt vele, s még gyakrabban egy családi nemtő, mellyet atyja hagyott rája; [1]) elragadtatásában tetszése szerint egyik helyről a másikra mehet, hallja, mi távollétében mondatik, és látja a jövőt. A gyönyör szerinte nem egyéb mint a fájdalom megszünése; a baj s betegség már csak azért is hasznos, hogy az ember megtanulja belőle, miként kell azt kikerülnie; rá nézve életszükség volt gyötörtetni vagy gyötreni, azért másokat kinzott, magát ostorozta vagy pedig ajakait harapdálta s testét csipkedte. Egész természettana az égi testek s az emberi test részei között levő általános rokonszenven alapult.

Mindazáltal szép helyet vivott ki magának a tudomány terén részint elmés észleletei, részint pedig több fölfedezései által, mellyek közöl a Cardano-féle formula s a süketnémák nevelésének lehetősége különös tekintetet érdemelnek.

Della Porta.

A nápolyi Giambattista Della Porta (1540—1615) a titkos tudományok müvelésére saját házában egy akademiát alapitott, mellynek tagjaiul csak azok vétettek föl, kik valamelly gyógyszert vagy uj gépet találtak fel. Magia naturale czimü munkájában az összes álbölcseleti ábrándokat fejtegeti és azt állitja, hogy a testek lényeges alakjokat az észtől, az istenség eme kisugárzásától nyerik; hogy továbbá létezik egy világszellem, mellytől a mi lelkeink származnak és amelly képessé teszen bennünket a büvészetre olly formán, hogy általa a csillagok az emberi testre befolyást gyakorolnak. Nem csoda, ha ez fejére hozta az inquisitiót, melly által maga igazolása végett Rómába rendeltetett. A büvészet terén több olly dolgot lep-

---

[1]) Közönséges vélemény az ő korában. Marsilio Ficino *De Vita* czimű munkájában ezeket mondja: „Általánosan elismert igazság Plató követőinél, sőt valószinüleg az volt a régi világban is, hogy a földön mindegyik ember őrzésére egy daemon van rendeltetve, ki segiti azon egyént, kinek őréül tétetett.“ —

Lásd e könyv végén a *Felvilágositó Jegyzete*-ket H) alatt.

lezett le, mellyek által némellyek természetfelettieknek hitt okozatokat hoztak létre; megmutatá, hogy a boszorkányok kenőcse sisakvirág- és nadragulyából áll, mellyek természetes erejöknél fogva a képzelődést nagyban fokozzák.

Ambroise Paré de Laval (1518—90), egyike a hirneves franczia orvosoknak, erősen állitja, hogy ördöngösségek léteznek, jóllehet épen olly nehéz azokat megfejteni mint a delejnek a vasra való hatását; ő szintén látott ördöngös betegségeket, valamint a hires Giovanni Langio és Plater Felix is, melly utóbbi a nehézkórosok gyógyitását az ördögüzőkhöz utasitá. Giovanni Carvin di Montalbano szükségesnek nyilvánitá a gyógytant a csillagjóslattal összekötni, amelly kisérleteért Melancthon dicséretekkel halmozza el Giacomo Millich-et, ki szoros barátságban élt Giovanni Carione udvari csillagjóssal s a jósjelek szerzőjével. Más ezekhez hasonló dolgokért Michele Nostradamus prófetai hirre vergődött. A seelandi Levinus Leminius De occultis naturae miraculis czimü könyvében egy gyüjteményt bocsátott közre a természetfeletti eseményekről; minden tüneményt a kigőzölgések rokon- és ellenszenvével igyekszik megfejteni, amiért is a szerecsendió sokkal hathatósabb, ha az férfi mint ha nő által hordatik; a tetvek a rothadásból származnak; a varju látás és a könycseppek elnyelése által fogamz; a czápa száján szül; a meggyilkolt sebe vérzik a gyilkos jelenlétében; és az ördögök felhasználják a buskomoly egyének hangulatát, hogy őket megcsalhassák.

Midőn tehát Schweidnitzban egy gyermek egy arany foggal tünt fel, a tudós világ e tüneményt az 1586-ik év deczember 22-én vagyis az emlitett gyermek születése napján uralkodott csillagzat utján akarta megfejteni. Az optimisták egy uj arany-kor előjelét látták abban, amidőn a császár a törököket a keresztény világból elüzendi és szép napok fognak bekövetkezni, mellyek azonban utólsók lesznek e világon, valamint ama fog is legutóljára nőtt ki; a pessimisták ellenben szerencsétlenségek előpostájának tekinték azt, miután a baloldali alsó állkapczán állott az.

Ki ne ismerné Jean Bodint (—1596), Alençon herczeg tanácsosát, III. Henrik orvosát s Franczia ország hires publicistáját? Ő is kardot ránt az ördöngös befolyások mellett s más részről kikel a varázslók ellen; s jóllehet irtózik a büvészettől s hangosan kárhoztatja Della Portá-t, mégis hiszi az ördöngösök és nyomóczok létezését, s az embereknek farkasokká való változását, és erősen lármázik Wiero ellen, ki a boszorkányok elitéltetését roszalja.

Csak a még ezeknél is elfogulatlanabb irókat kell olvasnunk,

hogy meggyőződjünk, milly általános volt e korban a csillagjóslatban, a jövendölésekben s álmokban való hit. Pomponazzi, ki a lélek halhatatlanságát ostromolja, De incantationibus czimü munkájában azt állitja, hogy a bolygók mint az istenség eszközei befolyást gyakorolnak a világra; ezeknek és nem az ördögnek köszönhetik némellyek jósló tehetségöket; a képzelődés hatalma csodákat mivel, mellyek azonban csak természetes okozatok; a szerint amint az ember egyik vagy másik bolygó alatt születik, elhárithatja a rosz időt, vadállattá változhatik s más csodákat müvelhet. Hittek a csillagjóslatban Campanella és Fracastoro is; VI. Eduárd angol király Cardano által jóslatokat tétet születéséből, és Skóthon érsek-primása ezen csillagjós gyógykezelése alá bocsátá magát betegségében; Reichlin Németország legnagyobb tudósa azon működött, hogy a büvészetet Pythagoras tanával egyesitse; I. Ferencznek Agrippa Kornél volt orvosa, kinek birásáért V. Károly, VIII. Henrik s ausztriai Margit versenyeztek. Medici Katalin udvara telve volt csillagjósokkal; mindegyik udvari hölgynek volt egy s azt rendesen bárónak hitták; IV. Henrik fia születéséből jóslatokat tétetett magának; Mazarin és Richelieu gyakran tanácsot kértek Jean Morin-tól; Tycho-Brahe nem nősült, mert a csillagok roszat jósoltak gyermekeinek. A jeles mathematikus Cavalieri Ruota planetaria czimü munkájában kinyilatkoztatja, mit tesznek körükben a csillagok, s hogyan gyakorolnak befolyást mind a jóban mind pedig a roszban; Borelli, Krisztina svéd királyné számára egy védiratot készite a csillagjóslat mellett; Stöfler Tübingából azt jövendölte, hogy a három fő bolygó találkozása következtében a földet 1554-ben özönviz fogja elárasztani, amiért is Europa védelmi eszközökről kezdett gondoskodni, s V. Károly maga is nagy aggodalomban volt emiatt, jóllehet Agostino Nifo bátoritá őt. A naptárok tudós szerkesztői is rémületbe ejték helyenként a világot, majd döghalált, majd a törökök betörését, majd ismét rosz esztendőt jövendölgetvén; és minthogy nemcsak az évszakot, de még az egyes napokat is megjelelék, mellyeken eret vágatni tanácsos, némellyek készebbek voltak meghalni, mintsem ezen tanács ellen véteni.

Röviden, a titkos tudományok akkor mintegy magasabb részét képezték az emberi ismereteknek; az emberek minden esemény kimenetelét Nostradamus s más csillagjósok jósirataiból igyekeztek kitudni; VIII. Károly nagy bizalmat támasztott hadi vállalata iránt az által, hogy egy jövendölést hozatott forgalomba, melly nagyszerü győzelmeket jósolt. A természet mintegy csodák sorának tekintetvén,

minden tünemény megfejtése a büvészet teendője volt; egy beteg gyermek, egy aszkóros nő, a hirtelen meggazdagulás, az égi háboruk, az optikai csalódások, az ideg-izgatottságok, sőt mi több a közönséges roszak mint pl. a szerelmi s féltékenységi bajok természetfeletti okozatoknak tekintettek s hogy azokat megfejtsék, azt költötték, mintha az illetők szerződésre léptek volna az ördöggel, a kehely szent borával irott és saját vérökkel aláirt kötelezvénynyel kötvén le magukat annak.

Nem szükség mondanunk, hogy találkoztak józan gondolkozásuak is, kik szembe mertek szállani a közvéleménynyel s daczoltak az üldöztetésekkel, vagy ami néha még roszabb, a gunynyal. Valamint egyrészről a tudósok átvették a tudatlan köznéptől a tévelyek alapját, ugy más részről ez annál szigoruabban ragaszkodott s alkalmazkodott a tudósok véleményeihez, amiből azután számtalan őrjöngések származtak, mellyek néha rémletes okozatokban nyilvánultak.

Boszorkányok.

A boszorkányokban való hit egyike azon tévelyeknek, mellyeket a modern polgárosodás a régitől öröklött. Beszélik (nem mindnyájan egyformán, ami egyébiránt igen szép kiváltsága lenne a tévelynek), hogy Lamia, egy igen szép s gőgös királynő, Jupiterrel szerelmeskedvén, ezért a féltékeny Juno vetéltársa gyermekeit mind megölte volna, ami felett amaz haragra lobbanván, az országában találtató gyermekeket egytől-egyig megöletni parancsolta; azt is mondják, hogy később megvakult volna s szemeit egy erszénykében hordotta, s hogy (isteni kedvesétől nyert engedély folytán) azzá változhatott át, amivé akart. Innét van az, hogy a lamia név a gyermekek ijesztésére használtatott [1]) s innét származott a hozzá hasonló buja és vérengző nők megjelenéseiben s átváltozásaiban való hit [2]); és a régi időkben némelly nők gyakran mint a megigézések okozói vádoltattak be. A latinok azt mondák rólok, hogy kiszopják a csecsemők vérét vagy eltörpitik őket, saját emlőiket adván nekik, ami ellen azután foghagymát [3]) és bizonyos varázs-szavakat használtak

---

[1]) *Διὰ τοῦτο καὶ τὰς τιτθὰς φοβούσας τὰ βρέφη, καλεῖν ἐπ' αὐτοῖς τὴν λαμίαν.* Scol. Aristoph. *Vespe*, V. 36.

[2]) *Neu pransae Lamiae vivum puerum extrahat alvo.*

Horatius, Poet. 339.

[3]) *Praeterea si forte premit strix atra puellos,*
Virosa immulgens exertis ubera labris,

védszer gyanánt; hozzátevék még azt is, hogy a nők baglyokká változnak át, s innét vették nevöket (striges) [1]). Minő hitet táplált legalább a köznép a thessaliai boszorkányokról, a hold befolyásáról és az elváltozásokról, Lucianus- és Apulejusban elég alkalmunk volt látni. A Talmud, mellyben a régi hagyományos bölcseség egyes maradványaival együtt annyi tévely van összegyüjtve, bizonyos Lilith-ról, Ádám első nejéről mint az ördögök szülő-anyjáról s az ujszülöttek megrontójáról emlékezik. Ezen bajok elháritása végett a lebetegendő nő szobájában az Isten, Éva és Ádám neveiből egy háromszöget rajzoltak, s a falra ezt irták: Távozzál oh Lilith. Azt is hitték, hogy Herodiades megnyervén keresztelő sz. János fejét, azt meg akarta csókolni, de ez visszavonta magát és nagyot fujt, mitől a légbe vitetvén, mai napig is ott jár-kel minden éjszaka.

Ezen s más babonás hiedelmek a közép-korban is fentarták magukat, s ekként tele vagynak velök a legendák, mellyekben a mysticismus a gonoszsággal, az iszonyatos a csodálatossal karöltve jár. A törvényhozók és tudósok elutasiták ugyan magoktól, de a köznép makacsul ragaszkodott azokhoz, mignem a titkos tudományok posványába bele vegyültek; az északiak jós-asszonyaikkal, földi manóikkal, az arabok pedig tündéreikkel szaporiták azokat.

A boszorkányok- s más effélékről közönségesen az a hit volt elterjedve, hogy körutakat tesznek, bizonyos helyeken összegyűlnek, s Herodiades és Diana elnöklete alatt bálokat adnak, aljas szerelmeskedéseket üznek, farkasokká, macskákká s más állatokká változván át [2]). Ezen hit csakhamar olly mély gyökeret vert a közvé-

---

Allia praecepit Titini sententia necti.

Seren. Sammonicus c. 59.

A régiek azon véleményei, mellyek a büvös mesterségek mellett tesznek tanuságot, Delrio II-ik könyvében olvashatók.

[1]) *Striges, aves nocturnas Graeci στρίγας appellant; a quo maleficis mulieribus nomen inditum est, quas volaticas etiam vocant.* Festus.

[2]) Burchard, tizedik század előtti püspök poenitentalisa, melly a *Raccolta dei canoni* czimü munka 19-ik könyvében látott napvilágot, sokat foglalkozik a varázslatokkal. A papnak a bünbánóhoz a következő kérdéseket kelle intéznie: *Credidisti unquam vel particeps fuisti illius perfidiae, ut incantatores, et qui se dicunt tempestatum immissores esse, possint per incantationem daemonum aut tempestates commovere, aut mentes hominum mutare? Si credidisti aut particeps fuisti, annum unum per legitimas ferias poeniteas.*

Credidisti aut particeps fuisti illius credulitatis, ut aliqua foemina sit, quae per quaedam maleficia et incantationes mentes hominum permutare possit, idest aut de

leményben, hogy perbe fogták az illy varázsnőket, kik rendesen a hideg viz-próba alá vettettek s azok, kik elmerültek, feloldoztattak. Az ellenkező csak keveseknek sikerült.

Istentelenség és fajtalanság képezték czen összejövetelek alapját; szombat-napokon fényes vendégségeket csaptak, kigunyolandók az ezen napra rendelt bőjtöt; szerzetesek tánczoltak itt; mindent az egyház szellemével ellenkezőleg tettek, s ocsárolták legszentebb dolgait. Azért a szent dolgokkali érintkezés s azok jelenléte megkettőzteté az ördöngösök szenvedéseit, kiknek elméjök néha élénkebben szikrázott, ugyanis bámulatra méltó feleleteket adtak, latinul és héberül beszéltek s a távoleső és jövendő dolgokat látták.

Ezen alapult az ördögüzés tudománya, melly némelly esetekben olly bánásmódban állott, melly az egészségre igen kedvezően hatott. Abban pl. melly San Martino-ról neveztetett, az ördöngösnek negyven nap és negyven éjjel kelle bőjtölni; és pedig az első héten csupán hamuban sült kenyérrel és szentelt vizzel kellett táplálkoznia, a hátralevő öt héten át ihatott bort és ehetett szalonnát is, de nem volt szabad megrészegednie s tartózkodnia kellett a czompótól és angolnától; továbbá csak szentelt vizzel mosakodhatott és sem gyilkolnia sem gyilkolást néznie, sem pedig szemeit holttestek szemlélésével megfertőztetnie nem volt szabad; ha pedig az ördögüző papot jőni látta, ürmött ivott még pedig a hányásig [1]).

A tizenhatodik században még jobban elterjedt a boszorkányságokban való hit [2]), valamint az is, hogy az ember az ördögtől megnyerheti azon vétkes élvezeteket, mellyeket az Istentől kérni nem mer. De ha volt mód egy illy rendkivüli hatalommal szerződésre lépni, miért folyamodtak ahhoz csak kevesen? Ilinni kezdék tehát, hogy felette nagy ezek száma, s leginkább nők, kik maguk között

---

odio in amorem, aut de amore in odium, aut bona hominum in fascinationibus suis damnare aut surripere possit? Si credidisti aut particeps fuisti, annum unum etc.

Credidisti ut aliqua foemina sit, quae hoc facere possit, quod quaedam a diabolo deceptae se affirmant, necessario, et ex praecepto facere debere, idest cum daemonum turba in similitudinem mulierum transformata, quam vulgaris stultitia holdam vocat, certis noctibus equitare debere super quaedam bestias, et in eorum se consortio numeratam esse? Si particeps fuisti illius credulitatis, annum unum etc.

[1]) **Martene**, *De antiq. Ecclesiae ritibus* II-ik köt. 993 l.

[2]) A comói Bernardo szerzetes (1584) mondja, hogy boszorkányok nem léteztek *tempore quo compilatum fuit decretum per dominum Gratianum . . . . Strigiarum secta pullulare caepit tantummodo a centumquinquaginta annis citra, ut apparet ex processibus Inquisitorum.*

bizonyos titkos társulatot alakitottak, elnökökkel az élén s rendes gyülésekkel, czéljok pedig a testi gyönyörök élvezése s a boszukéj volt.

A comói Frà Bernardo Rategno, fáradhatatlan inquisitor, De strigiis czim alatt egy könyvet hagyott hátra [1]), mellyben azonkivül, hogy a boszorkányok létezésének erkölcsi bizonyosságát kimutatni véli, képtelenségnek tartja arról kételkedni [2]). Szerinte ezek főleg péntek éjszaka gyülnek egybe, s az ördög jelenlétében megtagadják a szent hitet, a keresztséget s a Boldogságos Szüzet, lábbal tapodják a keresztet, hüséget esküsznek az ördögnek, ennek kezét balkezök fejével érintvén, s lekötelezettségök jeleül valamivel megajándékozván. Valahányszor azután az ugynevezett jeles társaság játékaihoz fognak, főhajtással üdvözlik az ördögöt, ki ottan emberi alakban van jelen. Ez pedig nem képzeletben történik, mint némelly homályos eszüek követelik, de az illetők testileg, ébren és saját érzékeikben mennek oda, gyalog ha közel van ama hely különben az ördög vállain, ki néha terhét a féluton elhagyja, s ez eltévelyedik; mindez az illetőknek az inquisitorok előtti önkénytes vallomásaikból bizonyult be s köztudomásu az egész Olaszországban. Hogy pedig

---

[1]) Folytatását képezi az a következő munkának: *Lucerna inquisitorum haereticae pravitatis rev. P. F. Bernardi comensis ordinis Praedicatorum ac inquisitoris egregii, in qua summatim continetur, quidquid desideratur ad hujusce inquisitionis sanctum munus exequendum. Mediolani ap. Metios,* 1566. Az *Isten dicsőségére* kiadta a milanoi Inquisitor, több izben ujra nyomatott és Francesco Pegna által fejtegettetett. Ime néhány szabálya: „Kevés jel elegendő arra, hogy valaki eretneknek tartassék, egy jelentéktelen ismertető jel (74 lap), sőt a gyanu és hir is (39. lap.). Nem szükséges, hogy a tanuk vallomásai egybehangzók legyenek; ha azt mondják, hogy hallomásból tudják ama gonoszságot, nem kötelesek azt bebizonyitani (79. lap.); mit sem tesz, ha a tanuk az egyházból ki vagynak közösitve, vagy gonosztevők (56. lap). A ki biztosan akar haladni, igy teszen: ha valaki az eretnekség hirében vagy gyanujában áll, idéztessék meg és hallgattasék ki, bevallja? *bene quidem*; ha nem, tétessék tömlöczbe, (3. lap); az ügyvédek az eretnekeknek segédkezet nem nyujtanak s tanácsot nem osztogatnak; az illy perek az ügyvédek lármái nélkül is bevégezhetők. Felebbezésnek nincs helye (18. lap); a bevallás a per minden egyéb hibáját elenyészteti (27 lap); az inquisitor nem köteles a pert a világi hatóságnak megmutatni, ez azonban tartozik amannak minden intéseit végrehajtani (60. lap) A per nem hiányos, hamindjárt a tanuk vallomásai nyilvánosságra nem is hozatnak s a bünössel másolatban nem közöltetnek."

[2]) A hires jogtudós Pomponazzi azt állitván, hogy ezen boszorkányságok nem lehetnek az ördög müvei, ezért *De incantationibus* czimü könyve az Indexbe tétetett.

ellenfelei száját még inkább betömje, magáról hoz fel példákat, midőn ugyanis Veltlin völgyében illyes perekkel foglalkozott, teljes hitelü egyének erősiték előtte, hogy a boszorkányokat saját szemeikkel látták. Nem volt ember Comóbán, ki ne tudta volna azon esetet, melly ötven évvel előbb Mendrisioban Lorenzo da Concorezzo polgármesterrel és Giovanni da Fossato-val történt, ezek ugyanis fölkértek egy boszorkányt, hogy vezetné el őket játékukra, a mit ez meg is tett, s igy látták az összegyült boszorkányokat, de az ördögtől észrevétetvén, ez hatalmasan elverette őket [1]).

Jean Bodin azt mondja, hogy gyülekezetökben egy nagy fekete kecske-bak van s e körül tánczolnak, azután farka alatt megcsókolják, égő gyertyát tartván kezökben; ekkor a bak lángba borul, s hamujából mindegyik vesz magához egy adagot, az által a szomszéd teheneit, lovait, marháit sőt embereket is megrontandó vagy megölendő; az ördög pedig hangosan igy szól hozzájok: „Boszuljátok meg magatokat vagy haljatok meg.“ Quis ergo — felkiált Rategno — dicere velit hoc in fantasia aut in somniis contigisse? Kétségen kivül helyezi a dolgot azon körülmény, hogy ezért számtalanok megégettettek, s ebbe magok a pápák is beleegyeztek.

Valóban ezen érv döntő volt, mert az inquisitio, melly az eretnekek ellen állittatott fel, most a boszorkányokra is kiterjeszté müködését, és Europa a törvényes vérontás szinhelyévé lett, mellyekben olly dicsőséget helyeztek azok szerzői, minőt a hadvezérek és hősök a véres csatákban. A boszorkányoktól való félelem leginkább a mysticismusra annyira hajlandó Németországban volt elterjedve, amiért is VIII. Incze pápa 1484-ben egy menydörgő bullát bocsátott ki azok ellen, és Institoris Henrik s Sprenger Jakab inquisitorokat küldé oda, hatalmat adván nekik, hogy azon istentelenséget bármi módon és eszközök által kiirtsák. I. Miksától támogattatva, ezen inquisitorok avval kérkedtek, hogy öt év alatt csupán a konstanczi megyéből négyszáz-nyolczat végeztettek ki; a trieri választó-fejedelemségben, mint Möhsen beszéli, néhány év alatt hatezer ötszázan fogattak perbe a boszorkányságért; Flandriában 1459-ben rendkivül sokan gyilkoltattak meg; Genf-ben három hónap alatt ötszáznál többen itéltettek el [2]). Spanyol és Franczioszág szintén vérbe borittattak

[1]) Ezen tényt idézi Bodin is *Daemonomania* czimü munkájának előszavában ugyszintén Silvestro szerzetes és Luther első ellenfele is *Mirabili operationi de le streghe e de li demonj* czimü könyvében.

[2]) Tartarotti, I. könyv.

a boszorkányperek által. Pierre Crespet azt mondja, hogy I. Ferencz idejében Francziaországban százezer boszorkány létezett; hanem Trescale, ki 1571-ben elitéltetett, de megkegyelmeztetett, bevallá, hogy még többen valának. Nicolas Rémy, hires jogtudós és a lotharingiai herczeg tanácsosa, avval kérkedett, hogy tizenöt év alatt kilenczszázat végeztetett ki [1]; mondják, hogy IV. Henrik csupán Labourd tartományban hatszáznál többet itéltetett máglyára; Szilézián-ban 1651-ben kétszáz, Würzburgban 1627- és 28-ban százötven égettetett meg, köztök tizennégy lelkész és öt kanonok. Olaszországban ugy látszik legszerencsétlenebb volt e tekintetben a comói egyházmegye, hol az inquisitor 1485-ben negyvenegyet égettetett meg; és Bartolomeo Spina állitása szerint ottan csupán egy évben ezernél többen fogattak perbe s több mint száz pedig megégettetett.

Ennyi per- és áldozattal szemben megrémül az ember lelkében s kétkedve kérdi magától, hazugság volt-e mindez vagy őrjöngés? vagy talán a vérszomjazó törvényszékek találmánya!

Hogy a büntények szaporodnak, ha büntettetnek, kétségbevonhatlan tény mindenki előtt, ki az emberi sziv gyengéit tanulmányozza. Hogy az ember hajlandó annak elkövetésére, amit mások által elkövettetni hall, a tapasztalat eléggé igazolja. Meglehet, nem messze vagyunk azon időponttól, midőn némelly, a boszorkányperekben előfordult s való tüneményeket az állati delejesség utján megfejteni sikerülend, e titkot azért szükséges a tudománynak tanulmányozni nem pedig egyszerüen eltagadni. Mellőzöm azon felette különcz eseteket, mellyeket a gyógytan ma is fürkész anélkül, hogy azok okait fel birná találni, különösen az idegbántalmakban és ama méhgörcsökben, melylyek egykor zarándokolásokkal gyógyittattak, ezen időben pedig ördöngös betegségeknek tartattak. Ha pl. az tapasztaltatott, hogy valamelly nő baja valamelly intézetben vagy kolostorban másokra is elragadt, ezen körülmény mindjárt a boszorkányságnak tulajdonittatott. A tény létezett s a természet határain kivül esőnek találtatott; okait kimutatta amaz idő tudománya és közvélménye; az eljárást pedig szabályozta az akkori jogtudomány.

A ki józan eszét épségben megtartotta, néha hathatós de nem eszélyes védszereket javasolt. Ha a vampir valakinek vérét kiszitta, a hatóság a hullát megégettette s a baj Montaigne szerint megszünt. Egy mantuai urhölgy azt hivén, hogy megbabonáztatott, orvosa Mar-

---

[1]) Az ördög ottan *Persin mesternek* hivatott. Lásd **Dumont**, *La justice criminelle des duchés de Lorraine et de Bar*; 1848.

cello Donato akként intézkedett, hogy ürülésében szegek, tollak s tük találtattak légyen, minek következtében ő azt hivén, hogy azok csakugyan belőle hajtattak el, meggyógyult. Igen, de miután a tény való volt, s a nő saját szemeivel látván azokat, rólok nem kételkedhetett, meggyőződését valamennyi ismerőseibe, ezek ismét az övéikbe átönték.

A boszorkányok képzelődésére nagyban hathattak a füstölők és kenőcsök, mellyek Della Porta és Cardano szerint altató csucsor-, beléndek-, mákony-, nadragulya-, bürök, szirompár- s laudánumból készitettek. Agrippa szerint káprázatot idéztek elő a lenmag, petrezselyem, zeller, koriander, bürök, assa foetida és linkamaggal behintve [1]). Illyes módon Gassendi nehány parasztot elaltatott, előre figyelmeztetvén őket, hogy a boszorkányok gyüldéjébe fognak vitetni, a kik felébredvén részletesen elbeszélték az ottan történt dolgokat. Hirneves orvosok erősiték az ördöngös betegségek létezését, sőt a kitünő Zacchia is, ki különben azt állitja, hogy a tébolyodottak és méhgörcsösek is ördöngösöknek tekintettek, hogy a gyomorbajok és lépkóros változások is szülhetnek ollyas okozatokat s hogy Dávid hárfájával természetes módon gyógyitotta ki Sault buskomorságából; megengedi, miként az ördög ezen betegségek által a betegeket saját gonosz czéljaira felhasználja.

Néhány eset valósága elég volt, hogy a perre ürügyet szolgáltasson. Emlitettük már, hogy a jogtudósok minő ügyességet fejtettek ki ezekben, behozván a titkos eljárást, melly gonoszság segélyével a legbecsületesebb ember is elitéltethetett. Miként is menekülhetett volna ez alól a férfi s még inkább a nő, kitéve a magány iszonyainak s a mások szenvedése iránt érzéketlen birák kegyetlenségének, kivált miután ezek ama szerencsétlenek elitélésébe dicsőséget helyeztek, sőt abból gyakran nyereséget is huztak? Sokan tehát meggyőződve arról, hogy minden esetre meg kell halniok, vagy ha fölmentetnének is, a halálnál is kinosabb gyalázat vár rájok, önkényt vallottak, ami a közvéleményt még inkább megszilárditá.

A birák magok is épen olly babonások valának mint a vádlottak, és szabályaik azt szabták eléjök, hogy a boszorkányt háttal vezessék a szobába, hogy igy ők előbb lássák ezt, mint ez őket [2]). Egy

---

[1]) Mindenki ismeri a kénégeny (aether sulphuricum) beszivásának nemrég fölfedezett hatását. Davy egykor azóteleg gázt lehelvén be, attól egyidőre megbolondult. Lásd **Ennemoser**, *Geschichte der Magie.* Lipcse 1844.

[2]) A boszorkányoknak nem volt hatalmuk a müködő inquisitorok felett, és

másik szabályuk azt mondja, hogy ha a vádlott a kén szagát nem szenvedheti, jele, hogy ördöngös; azután a vádlottat meztelenre vetköztették és megvizsgálták, ha vajjon nincs-e nála valamelly varázsszer, melly a való fölfedezését lehetetlenné teszi. Nem volt törvénykönyv, mellyben a boszorkányságok ellen büntetések ne lettek volna szabva, s hogy az inquisitio által inditott perek szabályszerüeknek és törvényeseknek tartattak, mutatja azon körülmény, hogy az eljárást szabályozó törvények, a helyett hogy titokban tartattak volna, kinyomattak [1]). Egyébiránt miért is tartották volna titokban, miután

---

„ezen boszorkányok s gonosztevők több izben kérdeztetvén, miért nem bántják a birákat és inquisitorokat, azt felelték, hogy több izben megkisérlették, de nem tehették." Ugyanezt mondja Girolamo Menghi szerzetes *Compendio dell' arte esorcistica* (Velencze 1605) czimű munkájában (416. lap). Ez mindazáltal azt tanácsolja a biráknak, hogy vigyázzanak magukra, ne hagyják magukat általok érintetni „és szentelt sót, pálmát s füveket pl. rutát és más illyeseket hordjanak magoknál" (480. lap).

[1]) A számtalanok közöl csupán azokat emlitem fel, mellyek kezeimnél vagynak:

Eymeric, *Direttorio degli Inquisitori.*

Carena, *De officio Sanctae Inquisitionis.*

Pegna, *Praxis Inquisitorum.*

Flores commentariorum in Directorium Inquisitorum, collecti per **Fr. Aloysium Bariolam** *mediolanensem*, Milano 1610.

Masini, *Sacro arsenale, ovvero Pratica dell' officio della Santa Inquisizione di nouvo corretto et ampliato* Bologna 1665. Szóba hozván a büvészeket, boszorkányokat és varázslókat, kik ellen a hitnyomozó szék (Sant' Uffizio) fellépni köteles, a többek között ezt mondja: „Miután az illyes személyek Olaszország különbözö helyein, ugyszintén künn is felette számosan találtatnak, annál inkább szükséges e tekintetben a buzgalom; ugyanazért tudni való, hogy ezen pont alá tartoznak mindazok, kik az ördöggel nyilván vagy alattomban, magok vagy mások részére szerzödést kötöttek.

„Azok, kik (miként ök állitják), gyürükben, tükrökben, érmekben, üvegecskékben s más illy eszközökben ördögöket tartanak beszoritva.

„Azok, kik testöket lelköket eladták neki, elpártolván a kath. hittől; kik megesküdtek, hogy az ördögéi lesznek, vagy irásban, vagy talán épen saját vérökkel lekötötték magukat nekí.

„Azok, kik az ördögbálba, vagy (mint mondani szokás) a boszorkány-tánczra mennek.

„Azok, kik okos vagy oktalan állatokat megbüvölnek, feláldozván öket az ördögnek.

„Azok, kik azt nyiltan vagy alattomban imádják, sót, kenyeret, timsót s más tárgyakat ajánlván fel neki.

„Azok, kik öt segitségül hivják, valamelly kegyelmet kérvén tőle, vagy letérdelnek előtte, gyertyákat, vagy más világitó szereket gyujtanak neki, tovább-

az inquisitorok épen ugy jártak el, mint bármelly más törvényszék vagy biróság [1]).

Az éji összejövetelek létezése csakhamar vita tárgyává leve. Samuele De Cassinis sz. Ferencz rendü szerzetes bebizonyitani igyekezvén, hogy az ördög e nöket valósággal nem viszi a szóban forgó gyülekezetbe, de csupán bizonyos önkivületi állapotba helyezi őket, mellyben azt hiszik, hogy repülnek, vagy pedig hogy a boszorkányok társaságában vagynak, Giovanni Dodone dominikanus erősen állitja,

---

bá *szent angyal, fehér angyal, fekete angyal, szentséged* s más hasonló czimekkel illetik.

„Azok, kik ollyasmit kérnek tőle, mit ő meg nem tehet, mint pl. a szabad akarat kényszeritését, vagy olly dolgok megjövendölését, mellyek szabad akaratunktól függenek.

„Azok, kik ezen ördögi cselekvényekben szent eszközöket, pl. szentségeket, azok alakját vagy anyagát, a szentségekhez tartozó és megszentelt tárgyakat s bibliai szavakat használnak.

„Azok, kik az oltárra, hol mise tartatik, babot, tiszta papirt, delejt vagy más tárgyakat tesznek a végből, hogy azok által a szent mise megszentségtelenitessék.

„Azok, kik az egyház által jóvá nem hagyott, sőt kárhoztatott imákat tartanak, irnak és mondanak, minők pl. az alább következők, vagyis:

„azok, mellyek azért mondatnak, hogy az illetők mások becstelen szerelmét megnyerjék, minők a sz. Dániel, sz. Mária és sz. Ilona imádságai;

„azok, mellyek azért mondatnak, hogy az illetők általok megnyerhessék, miként a jövendő és titkos dolgokba belássanak, minők *Szent angyal, Fehér angyal* sat. *Édes szüz* s más effélék;

„azok, mellyek ismeretlen neveket és pedig ollyakat, mellyek jelentését senki nem tudja, ugyszintén betüket, köröket, háromszögeket sat. tartalmaznak, minőket az illetők magokkal hordanak, részint hogy mások jó akaratát maguknak biztositsák, részint hogy ellenségeik fegyverei nekik ne árthassanak, vagy pedig hogy a kinzások közepett az igazat be ne vallják.

„Ezen pont alá tartoznak még azok, kik lélekidéző iratokat tartanak, varázsolnak és a csillagjóslathoz folyamodnak olly dolgokban, mellyek az ember szabad akaratjától függenek.

„Azok, kik (mint mondják) embertársaiknak gyötrelmeket okoznak, vagy pedig a tüzhöz fazekakat tesznek, hogy azokat kinozzák, vagy a házasoknál a közösülést akadályozzák.

„Azok, kik babot szórnak, karjokat araszszal mérik, a kezeket vizsgálják, vagy vizsgáltatják, hogy azokból a jövőt, vagy multat megtudhassák s más efféle babonaságokat cselekesznek.“

[1]) Midőn Morellet 1762 ben a *Directorium inquisitorum* munkát leforditotta volna, Malesherbes ezt mondá neki: „Ön azt hiszi, hogy rendkivüli tényeket s hallatlan törvénykezési példányokat gyüjtött egybe. Tudja meg tehát, hogy Eymeric jogtudománya és inquisitiojának törvénykönyve körülbelül ugyanaz a mi

hogy a repülés valósággal megtörténik [1]). Ezen állitás igazsága mellett kardot rántottak Joanne s Nider[2]) és Nicolaus Jacquerius[3]) Domonkos rendü szerzetesek, ugyszintén Mamor Péter kanonok [4]), Institoris Henrik és Sprenger Jakab inquisitorok s a Malleus maleficarum szerzői, továbbá Bartolomeo Spina [5]), Silvestro Mazzolini másként Pietro szerzetes és Paolo Grillandi florenczi jogtudós, ki előbb mindezt tagadta [6]), sőt még Giovanni Pico della Mirandola is [7]), megszüntetendő ekként a botrányokat, mellyek a gyakori kivé-

büntető-jogunkkal. — Én zavarba jöttem Malesherbes ezen állitásán (hozzátesszi Morellet *Memoires* I. 35). de később beláttam hogy igaza volt."

[1]) **Fr. Vittoria**. *Praelectiones theologicae* lib. II. *de magia* 97.

[2]) *Myrmecia bonorum, seu formicarium ad exemplum sapientiae de formicis — De visionibus et revelationibus.*

[3]) *Flagellum haereticorum fascinariorum.*

[4]) *Flagellum maleficorum.*

[5]) *De strigibus* 1523. és négy védirat 1525-ről.

[6]) *De sortilegiis.*

[7]) *Strix, sive de ludificatione daemonum* 1523. Az olasz forditásban, melly Velenczében 1556-ban *Il libro detto Strega ovvero delle illusioni del demonio* czim alatt jelent meg, a fordító Frá Leandro degli Alberti az előszóban ezeket beszéli: „A mult évben felfedeztetvén itten ama gonosz és istentelen női összejövetelek és játékok, hol az Isten megtagadtatik, káromoltatik és kicsufoltatik, ugyszintén a megváltás szent jele a kereszt lábbal tapodtatik, s hol szent hitünk ellen más aljas tények is elkövettetnek, ennek következtében az eretnekek bölcs és szemes erkölcsbirája s inquisitora a dolgot tüzetesen megvizsgálván és fölismervén, ezen elvetemedett emberek közöl sokat átadott a biróságnak, melly a törvény parancsa szerint azokat egy nagy farakásra tétette s megégettette, gonoszságuknak ekként jutalmát veendők, s másoknak rémitő például szolgálandók. Most is naponként azon müködvén, hogy a szurós töviseket és gyomokat a jó és illatos füvek, vagyis a jámbor keresztények közöl kitépje és kiirtsa, sokan sértő szavakban oda kezdenek nyilatkozni, hogy igazságtalan dolog lenne ezen embereket illy kegyetlenül kivégezni, miután semmi ollyast nem tettek, amiért ezen büntetést megérdemlették volna. Mindazt ugyanis, mit az emlitett játékokról mondottak, vagy ostobaságból vagy józan ész hiányából, vagy pedig a vértanul kinoktól való félelmökben mondák, s nem is valószinü, hogy akár a sz. ostyán, akár Krisztus keresztjén, akár pedig sz. hitünkön illy gyalázatok és méltatlanságok követtethettek volna el amaz emberek által; ezt pedig az is bizonyitja, hogy sokan, kik előbb azon gonoszságokat bevallották, később állhatatosan tagadták, amit bizonyára nem tesznek vala, ha azokat valósággal elkövették volna. Ezen kivül még sok más dolgot is felhoztak kárhozatos okoskodásuknak érvényt szerzendők. Ez okból a nép között napról napra mindinkább szaporodtak az illyes zugolódások, mellyekről értesülvén ami nemes fejedelmünk Giovanfrancesco ő kegyelmessége, épen olly jó keresztény mint müvelt és tudós férfiu, s némi kételye lévén e dologban, elhatározta arról magának tökéletes tudomást szerezni és szi-

geztetések miatt támadtak. Leginkább meg volt az illyes dolgokról győződve Girolamo Menghi di Viadana atya; munkája felette mulatságos olvasmány, mint azt czimlapja is mondja [1]). A fent emlitett Nicolas Rémy Daemonolatreia (1595) czimü munkája, melly-

---

goru vizsgálat alá venni nem csak a vád alapját de a legkisebb részleteket is, mellyek a körül fölmerülnek; először is személyesen jelen volt a kihallgatásokon, mellyek az inquisitorok által eszközöltettek, azután négyszemközt s részletesen kikérdezte őket az emlitett istentelen játékról, ugyszintén az utálatos szertartásokról, a szentségtelen szokásokról s a kárhozatos és undok cselekvényekről, mellyek ottan divatoznak; és pedig nem csupán egyet, de sokat közülök; és ugy találván, hogy a fontosabb dolgokra nézve mindnyájan megegyeznek, (noha némelly jelentéktelenebb dolgokban, vagy emlékező tehetségök gyengesége, vagy pedig a rosz akaratu ördög csalárdsága miatt némileg el is tértek egymástól) vagyis egészen bele vagynak merülve ama fertelmes bünökbe, mellyeket a keresztény ember szemérmes füle mély botránykozás nélkül nem is hallhat, mint Krisztus Jézus igazi szolgája, s mint müvelt és tudós férfiu, hogy az ördög leselkedéseit, s titkos incselkedéseit felfedezze, a Krisztus hitének teljes igazságát minden helyen ragyogtassa, hogy ekként régi ellenségünk cselvetéseitől mindenki őrizkedhessék, s hogy végre az mindenütt annál jobban üldöztethessék, ezen három könyvet irta az ördög amaz istentelen és elvetemült iskolájáról, két vig, de mindazáltal tudós férfiut egészen tréfás modorban mint vitatkozókat léptetvén föl, azután egy ravasz boszorkányt hallgatván ki, s az itéletet egy igen okos biró szájába adván, mindez olly renddel, annnyi sokoldalu ismerettel s annyira mulatságos modorral van eléadva, hogy az olvasó ha egyszer hozzá kezd, le sem teszi kezéből, mig be nem végzi, mindig érdekes, szokatlan, okos és figyelmét lekötő dolgokat olvasván s folytonosan azon reményben tartatván, hogy a következők is épen olly mulattatók leendenek."

Egy darabot közlünk belőle e könyv végén a *Felvilágositó Jegyzetek*-ben I) alatt.

[1]) *Compendio dell' arte esorcistica, e possibilità delle mirabili e stupende operationi delli demonj e de' maleficj, con li rimedj opportuni alle infermità maleficiali.. Opera non meno giovevole agli esorcisti, che dilettevole ai lettori, et a commune utilità posta in luce.* Velencze 1605. E könyv felette gazdag adomákban, különösen a boszorkányságokat illetőleg, egyet ime itt közlünk belőle: „Azon időben, hogy a velenczei köztársaság a ferrarai herczeggel egy nagy háboruba volt elegyeledve, a győzhetetlen hadvezér aragoniai Alfonz, calauria-i herczeg, több más főurral Milanóban időzött. Egy alkalommal hosszas beszélgetés fejlődött ki közöttök a szellemekről és ördögökről; egyik igy, másik amugy vélekedvén, mindenki elmondá saját nézetét. Miután a herczeg sokáig hallgatta volna ezeket, végre következőképen szólalt meg: *Tudják meg uraim, hogy mindaz, mit a rosz szellemekről beszélnek, igaz s épen nem a képzelődés müve.* Ő ekkor elbeszélte nekik, hogy midőn egy alkalommal Carrone Calauria városában tartózkodott s a kormányzási gondok és államügyek után egy kis szórakozást akart volna magának szerezni, tudtára adatott, hogy a városban egy, a tisztátalan szellemektől megszállott nő találtatik. Erre ő megparancsolá, hogy ez eléje vezettessék, ami azonnal meg is történt. A herczeg mindjárt meg-

nek tárgya az érintett tartományban perbefogott boszorkányok vallomásaiból van meritve, nagy tetszéssel találkozott. Philipp Louis Elichius [1]) élesen kikelt azok ellen, kik a boszorkányságok létezését kétségbe vonták; a spanyol Torreblanca egy értekezést irt e tárgyról a jogtudósok számára [2]), ugyanazt tevé Goehausen Armin Németországban [3]).

szólitá őt, de ez mitsem felelt, sőt meg sem mozdult, mintha csak eszméletlen állapotban lenne. Ezt látván a herczeg s eszébe jutván, hogy nyakán egy kis keresztet visel, mellyet Kapisztrán Jánostól kapott s mellyben egy ereklye és egy darabka szent ostya van, azt levette nyakáról, s észrevétlenül az eszmélet nélküli nő karjára kötötte, ki azonnal el kezdett orditani, száját félrevonni s szemeit iszonyatosan forgatni, mit látván a herczeg, azt kérdé tőle, miért orditana, ki azonnal azt felelte, hogy vegye le a karjáról azt, mit oda tett. *És mit vegyek le,* kérdé a herczeg. *A kis keresztet, mellyet titokban karomra kötöttél, mert abban vagyon egy darabka Krisztus keresztjéből, szent ostya és egy, az én legnagyobb ellenségem által megszentelt viasz-kereszt,* felelte a nő. Midőn a herczeg e kivánságát teljesitette, a nő visszaesett előbbi eszméletlen állapotába. Minthogy e pillanatban belépett a velenczei követ, vele fontos ügyekről beszélgetendő, a nő kivezettetett. Midőn az éj beállott s a herczeg már le akart feküdni, hirtelen nagy orditást és zajt hall a palotában, melly egészen szobájáig hatván, őt meglehetősen megijesztette, ugy hogy biztosság tekintetéből néhány szolgát szólitott be magához, s azokat ottan tartotta, velök együtt az egész éjen át mitsem aludván. Másnap ismét maga elé hozatta a nőt, ki mosolyogva kérdé tőle, vajjon a mult éjjel nem félt-e egy kissé. Ekkor a herczeg szemrehányásokat tett neki, mint egy olly pokoli szellemnek, ki a halandók nyugalmát háborgatja, és azt kérdé tőle, ha vajjon ő volt-e azon szellem, ki ama nagy zajt okozta és álmát megzavarta mire ő igen-nel válaszolt. *És hol voltál elrejtve?* kérdé tőle a herczeg. *Én,* felelé a szellem: *azon mennyezet tetején voltam elrejtve, melly ágyadat környezi, és mondom neked, hogyha nem lettek volna rajtad ama szent dolgok, mellyeket nyakadban elrejtve viselsz s azok engemet nem akadályoznak, minden bizonnyal megfogtalak s kivetettelek volna ágyadból. Sőt még többet mondok neked, mindazt mit tegnap a velenczei követtel beszéltél, szóról szóra képes vagyok neked elmondani, miután mindent hallottam és értettem.* Ezt hallván a herczeg, kinyilatkoztatá, hogy az lehetetlen; mindazáltal meg akarván erről győződni, kiparancsolá a szobájában levőket, s ezzel a szellemnek meghagyá, hogy beszélné el hát, a mi közte és a velenczei követ között történt; a ki is, mintha csak jelen lett volna, szóról szóra ugyanazon rendben és modorban elbeszélte a nő szája által a közöttök történt dolgokat; ami annyira meglepte a herczeget, hogy ezután mindig hivé, miként a rosz szellemek mindenütt a légben, ugy mint az emberi testekben szüntelen kóborolnak.

[1]) *De daemonomagia, sive de daemonis cacurgia, cacomagorum et lamiarum energia* 1607.

[2]) *Epitomen delictorum, in quibus aperta vel occulta invocatio daemonum intervenit.*

[3]) *Processus juridicus contra sagas et veneficos, una cum decisionibus quaestionum ad hanc materiam pertinentium,* 1630.

Felette szánandó lenne az emberi ész, ha a tévely nem találna ellenmondásokra, mellyek még az igazságot sem kimélik meg. Magok a könyvek, mellyek a boszorkányságok mellett irattak, mutatják, milly számos ellenei voltak e véleménynek. Midőn Leandro degli Alberti inquisitor 1523-ban a mirandolaiakon annyira kegyetlenkedett, a nép zugott a tulságos szigor ellen, melly eme félrevezetett szerencsétlenek ellenében alkalmaztatott; a kölni hittudósok helybenhagyásukat jelentvén ki a Malleus maleficarum czimü munka felett, panaszkodnak, „hogy sok lelkész és hitszónok nem átallja beszédében a nép előtt nyiltan azt állitani, hogy boszorkányok nem léteznek vagy az embereknek nem árthatnak, és ezen eszélytelenségök által feltartóztatják a világi hatóság büntető karját;“ a velenczei tanács 1518-ban roszalván azon tulzásokat, mellyeket az inquisitorok Valcamonicában, a boszorkányságról különösen elhirhedt helyen elkövettek, magához kivánta a pereket, és elhatározta, hogy illyes ügyekben a városi elüljárók az egyháziakkal együttesen járnának el. Derekasan küzdöttek e téves közvélemény ellen Alfonso Spina sz. Ferencz rendü szerzetes [1]), Ambrogio Vignato lodi-i nemes és jogtudós [2]), és még nagyobb bátorsággal Molitor Ulrik konstanczi jogtudós és páviai tanár [3]), kereken tagadván, hogy az ördög képes legyen nemzeni, s határozottan állitván, hogy a boszorkányok repülései és összejövetelei csupán a képzelet játékai; illy értelemben nyilatkoztak Gianfrancesco Ponzinibio piacenzai jogtudós [4]), Alciat András [5]), és Martin d' Arles spanyol hittudós [6]), ekként ama szerencsétleneket a haláltól megmentendők. A hires skót Reginald szintén ta-

---

[1]) *Fortalitium fidei.*

[2]) *De haeresi.*

[3]) *De pythonicis mulieribus*, 1480.

[4]) *De lamiis et excellentia utriusque juris.*

[5]) *Parergon juris.* „Alig hogy (irja ő VII. könyvének 23-dik fejezetében) a tudori jelvényekkel feldiszitve haza mentem (1517), mindjárt ajánlkozott az első ügy, mellyben jogi véleményt kelle adnom. Egy inquisitor ugyanis, ki az eretnekek kifürkészésével volt megbizva, az Alpesek alatti völgyekbe jött, kitudandó az eretnekeket, kiket mi boszorkányoknak nevezünk. Már igen sokan, száznál több illyes egyén égettetett meg, s majd minden nap uj áldozatok mutattattak be Vulkánnak, kik közöl többeket inkább valamelly hajtószer mint tüz által kellett volna megtisztitani; mignem a parasztok fegyvert ragadva ellenszegültek ezen erőszakoskodásnak, és az ügyet a püspök elé vitték. Ez hozzám küldvén az irományokat véleményemet kérte.“

[6]) *De superstitionibus.*

gadja, hogy az ördög a természet rendes folyamát megváltoztathatná [1]).

Ezek főleg Damasus pápának egy, ma már hamisnak bizonyult kánonára támaszkodtak, mellyben a boszorkányok eme légutazásai egyenesen a képzelődés játékainak nyilvánittattak. Ekként valóban különösnek tünik fel, hogy némelly hittudósok amaz éjjeli összejövetelekben való hitet, mások ellenben azok kétségbe-vonását tartották halálos bünnek és eretnekségnek. Giacomo Pietro Borboni pisa-i érsek a helybeli-egyetem tudósait kikérdezé, ha vajjon bizonyos szerzetesnők ördöngösségét természetes vagy pedig természetfeletti ténynek tartanák-e. Celso Cesalpino egy maig fölmaradt értekezéssel válaszolt, mellyben hosszasan fejtegeti a büvészetnek tulajdonitott csodákat, anélkül, hogy azokát ostromolta volna; azután Aristoteles nyomán okoskodván, azt állitja, hogy az Isten és ember között léteznek bizonyos értelmi lények, de ezek velünk nem érintkezhetnek [2]). Az ebből vonható következmény elég világos, vagyis az emlitett ördöngösségek valósággal nem létezhetnek, ő azonban annyira kiméletes volt korának eme tévelye iránt, hogy csak azt merte nyilvánitani, miként a kérdéses ördöngösségek nem természetesek, s az egyház gyógyszereit szükséges azok ellenében igénybe venni.

A többek közt Wier János, a cleve-i herczeg főorvosa [3]) bátran kikelt századának emez előitélete ellen, felfedezvén a csalásokat, vagy természetes módon megmagyarázván a kétségbe nem vonható tényeket, s egyszersmind kérvén a császárt, hogy ne ontaná e rászedett szerencsétlenek ártatlan vérét. Továbbá tagadta az állatok önkénytes származását, ugyszintén azt is, hogy némellyek tüket köpnének, vagy hogy a cseresnye-magvak a gyomorban kihajtanának és tenyésznének, s határozottan kimondá, hogy a betegségek a büvészet által nem gyógyithatók, a nyomócz a megsürüdött vér szüleménye, s ha mindjárt léteznek is ördögi szemfényvesztések, az, ki ezeknek alá vagyon vetve, áldozata s nem büntársa az ördögnek. Nagy zajt ütött a munka s hatalmas ostromlói akadtak nem csak a katholikusok, de a protestansok között is, mint pl. Erastus Tamás és Sennert Dániel orvosok, Daneus Lambert, Campan János, Hemming, Raynold, Perkins,

---

[1]) *Discovery of Witchcraft.* 1584.

[2]) *Daemonum investigatio peripatetica, in qua explicatur locus Hippocratis, si quid divinum in morbis habeatur.* Florencz, 1580.

[3]) *De praestigiis daemonum et incantationibus ac veneficis libri VI. — Liber apologeticus. Pseudomonarchia daemonum. — De lamiis,* Basel, 1564.

Jakab angol király Daemonologia czimü munkájában, és különösen a hirneves Bodin. Ez tizenöt vádpontot számlál elő, mellyekért a boszorkányok máglyára itéltettek, illyenek: aki az Istent tagadja, azt káromolja, az ördögöt imádja, annak gyermekeket mutat be áldozatul, vagy ezeket neki megkereszteltetésök vagy épen születésök előtt felajánlja, aki továbbá az ördögnek követőket igér szerezni, az ördög nevében esküszik, embert öl, azt megsüti s megeszi, vérfertőztetést követ el, felakasztottak husával táplálkozik, másokat méreg vagy boszorkányság által megöl, megrontja az állatokat és terményeket s szükséget okoz, az ördöggel közösül; mind olly bünöknek tartván ezeket, hogy az is megérdemli a legkinosabb halált, aki azok legkisebbikét elköveti.

Delrio.

Bodin ellen felléptek Godelman György János [1]) és Biermann Márton [2]), de e tévely valamennyi ellenét leverte Delrio Márton (1551—1608) antwerpeni jezsuita [3]), kit Justus Lipsius kora csodájának nevez, [4]) s kinek éjjeli tanulmányai, Manzoni szerint, több ember életébe kerültek, mint bármellyik hóditó vállalatai. Müve, melly sok észszel s nagy tudományossággal van irva, „a legtekintélyesebb s megczáfolhatatlanabb szöveggé s a rettenetes és szakadatlan birói kivégeztetések sinórmértékévé s hatalmas rugójává leve.“

Hat könyvre van az felosztva, s ezek mindegyike több szakaszra. Miután az ördögökről egész általánosságban beszélt, s egyszermind kimutatta volna, milly szükséges azokról tüzetesen szólani, kivált ma, midőn a boszorkányság az eretnekséggel szövetkezett, átmegy a büvészetre, felosztván azt természetes-, mesterséges- és ördögire. Az elsőben a képzelődés-, büvereklyék-, titkos szavak-, számok- s különösen az aranycsinálás mesterségéről beszél. A II-ik könyvben az ördögire menvén át, feltárja az ördögökkel kötött külső

---

[1]) *De magis veneficis et lamiis.*

[2]) *Εξεταστις de magicis actionibus.*

[3]) *Disquisitionum magicarum libri sex, quibus continetur accurata curiosarum artium et vanarum superstitionum confutatio, utilis theologis, jurisconsultis, medicis, philologis* 1599. — Én az 1612-ki lyoni kiadást használom.

[4]) Ugyanaz a Lipsius igy ir e munkáról:

Hic pura et liquida omnia; hic venena
Nulla quae timeas opinionum.

A censöbbség jóváhagyásában e szavak fordulnak elő: *gravium doctorum theologorum judicio approbatos;* a könyvvizsgálóéban pedig: *nihil contineant quod catholicae fidei adversetur.*

s benső szerződéseket, minden korból, s mindegyik nemzet életéből számtalan történetecskét hozván fel; azután kutatja, milly hatalmuk van a büvészeknek a külső dolgok felett, vajjon szerepelhet-e az ördög mint nyomócz (incubo succubo), előadván azon kételyeket, melylyek ezen aljasság körül felmerültek; továbbá vajjon képesek-e a testeken áthatni, azokat átváltoztatni, az állatokat megszólaltatni, a fiatalságot visszaszerezni, az embereket extasisba hozni s a halottakat feltámasztani. És itt a halottak megjelenéseiről számtalan példákat hoz fel minden századból, különösen pedig a magáéból, kétségteleneknek tartja azokat, s kimondja, hogy nem szabad feltennünk, miként azok az ördög közbenjárása által hozattak létre. Kiterjeszkedik e könyvben még a boszorkányokra s összejöveteleikre, ezek valóságát beismeri s bebizonyitani törekszik, s e végből részletesen tárgyalja azokat [1]). A III-ik könyvben azon boszorkányságról beszél, melly bizonyos porok, füvek, szalmák, kenőcsök, lehellet, szavak, fenyegetések, dorgálások, dicséretek, szentelt viz s más szent dolgok segélyével vitetik véghez, s álmatlanságot, szeretetet, gyülöletet vagy megbüvöltetést idéz elé; ide tartoznak még az emlitett tárgyak általi megmérgezések, egyik másik dolognak megkönnyitése vagy megakasztása, a tej kiapasztása, arczképek készitése avégből, hogy annak átszegzése következtében az általa ábrázolt egyén megrontassék, a tüzvész-támasztás s némelly különcz dolgoknak az emberi testben nagy mennyiségben való eléállitása. De miért engedi meg az Isten, hogy az ördögök az emberek ellenében ennyire rakonczátlankodhassanak? és miért folyamodnak azok eszközökhöz, miután magoktól is árthatnak? Feleljen ezekre ő.

Miután hosszasan beszélt volna az ide tartozó szertartásokról, az élet minden körülményeihez alkalmazott babonás tények eme halmazáról, a IV-ik könyvben átmegy a jövendőmondásra megkülönböztetvén az istenit az ördögitől. Ezen szakaszba esnek továbbá a különféle jóslatok, u. m. kéz-, viz-, csillagjóslat stb. ugyszintén a lélekidézés, az álmak megfejtése és a sorsvetés. Ezekkel kapcsolatban megemliti a sorsjátékokat, mellyeket megengedhetőknek vél, ha azoknál bizonyos jogszerü szabályok megtartatnak, mellyek azonban a kormányok gyalázatára mai napig sem fogadtattak el. Ezen osztályba sorozza még az isten-itéleteket, mellyekről máshol szólottunk, s előadja azok okait, szertartásait és határait, számos olly czélszerü észre-

---

[1]) Lásd e könyv végén a ‚*Felvilágositó Jegyzetek*'-et K) alatt.

vételekkel kisérvén azokat, mellyek a legélesebb elméjü bölcsészek figyelmét is kikerülték.

Az V-ik könyvben a biró teendöire tér át, felfedezvén ama szerencsétlen modorokat, mellyek szerint ezen átkos perek vezettetnek; és jóllehet kezdetben azt mondja, hogy ez által elejét akarja venni némellyek tulzásainak, mindazáltal ő sem arról beszél, miként kelljen a bün valóságát kisütni, de arról, hogyan kelljen a vádlottakat elmarasztalni; és nemcsak azt tanitja, hogy a biró egyszerüen tulteheti magát a rendes szabályokon, de még ugyszólván kötelességévé teszi hazudni, azt javasolván, hogy a biró a vádlottat a bevallásra birandó, kegyelmet igérjen, alattomban értve a köztársaságnak, s mondja, hogy a bevallás megszerzendi neki az életet, értve az örökkévalót. A VI-ik könyvben az illyes eseteknél alkalmazott gyóntatók szent és kényes kötelességeit tárgyalja, s kardot ránt a gyónási titok szentsége mellett; azt mondja, hogy a gyontató ugyanazon időben biró és orvos is egyszersmind, azért gyógyszereket ajánl ezen uj baj ellen; a protestánsok ellenében védi az ereklyék és skapulárék használatát, ugyszintén a harangozást, a különféle szentelé seket, a szentelt vizet, a szent ostya hordozását, az ördögüzést és a szentelt sót.

Eltérve attól, hogy a dolog már alapjában téves és kárhozatos meg kell vallani, miként felette nehéz lenne munkát találnunk, melly olly tökéletesen kimeritené tárgyát, és a mellyben olly tudományossággal összeállitva látnók mindazt, mi valaha a természet és képzelődés csodáiról iratott. Sokat ezek közöl olly érvek által fejt meg, mellyek korában egészen szokatlanok valának, némellyeket helyes birálattal egészen elvet, a nagyobb részét pedig szemtanuk vagy hirneves tudósok tanusága nyomán valók gyanánt elfogadja.

Ennyire félre lévén vezetve valamint a köznép ugy a tudós világ közvéleménye, nem csoda, ha a püspökök s pápák kötelességöknek tartották elejét venni ezen utálatosságnak, mellynek valóságáról többé nem kétkedtek [1]). Valamennyi bullák között, mellyek e tárgy-

---

[1]) 1588-ik év deczember 15-én Agostino Valerio veronai püspök és bibornok egy pásztori levelet bocsátott ki, sajnálatát fejezvén ki abban a felett, hogy „találkoznak némellyek ha mindjárt a legalsóbb néposztályból is, kik a pokollal, azaz a pokol ördögével szövetségre léptek, s babonaságokkal, varázslásokkal, boszorkányságokkal s más illy fertelmes dolgokkal foglalkoznak.“

1494-ben VI. Sándor pápa hallván *in provincia Lombardiae diversas utriusque sexus personas incantationibus et diabolicis superstitionibus operam dare suisque veneficiis et variis observationibus multa nefanda scelera procurare, homines et jumenta ac*

ban adattak ki, legnevezetesebb a Coeli et terrae Creator Deus, mellyet 1585-ik évi január nonái-ban V. Sixtus bocsátott ki, kárhoztatván abban a föld-, viz-, lég-, tüz-, álom- s kézjóslatot, ugyszintén a lélekidézést; a sorsvetést koczkák, gabonaszem vagy bab által; továbbá a halállal vagy ördöggel való szövetkezést a végből, hogy az ember kincseket találjon, büntényeket s boszorkányságokat hajthasson végre, és illatszerek vagy gyertyák égetését az ördög tiszteletére. Végül kárhoztatja még azokat is, kik az ördöngösökben, a vizkórságos és ábrándos nőkben levő ördögtől a jövőről kérdezősködnek; azon nőket, kik az ördögöt üvegecskékben tartják s a kik tenyeröket vagy körmüket vizzel vagy olajjal megkenve őt imádják; azért eltiltja a csillagjóslatról értekező könyveket, a születésből való

---

campos destruere et diversos errores inducere, meghagyja az inquisitoroknak, hogy őket üldözzék.

1521-ben X. Leo a velenczei inquisitorokhoz igy ir: *Quoddam hominum genus perniciosissimum ac damnatissimum labe haeretica, per quam suscepto renuntiabatur baptismatis sacramento, Dominun abnegabant, et Satanae, cujus consilio seducebantur, corpora et animas conferebant, et ad illi rem gratam faciendam in necandis infantibus passim studebant et alia maleficia et sortilegia exercere non verebantur....*

1523-ban VI. Hadrián a comói hitnyomozó székhez igy ir: *Repertae fuerunt quamplures utriusque sexus personae ..... diabolum in suum dominum et patronum assumentes eique obedientiam et reverentiam exhibentes, et suis incantationibus, carminibus, sortilegiis aliisque nefandis superstitionibus jumenta et fructus terrae multipliciter laedentes, aliaque quamplurima nefanda, excessus, et crimina eodem diabolo instigante committentes et perpetrantes etc.*

1623-ban XV. Gergely erősen kikel azok ellen, kik boszorkányságokat követnek el, honnét azután ha épen halál nem is, de minden bizonynyal betegségek, elválások, nemzési tehetetlenségek s más az állatokban, terményekben és gyümölcsökben okozott károk származnak. sat; és elrendeli, hogy az illyenek befalaztassanak. Az inquisitoroknak mintegy százhárom pápai bulla szolgált sinórmérték gyanánt.

Az első tartományi zsinatban sz. Károly igy szól: *Magos et maleficos, qui se ligaturis, nodis, characteribus, verbis occultis mentes hominum perturbare, morbos inducere, ventis, tempestati, aeri ac mari incantationibus imperare posse sibi persuadent aut aliis pollicentur, ceterosque omnes qui quovis artis magicae et veneficii genere pactiones et foedera expresse vel tacite cum daemonibus faciunt, episcopi acriter puniant et e societate fidelium exterminent.* (Act. p. 5. pag. 5).

Mgr. Bonomó-nak a comói egyházmegyében tett látogatásáról szóló jegyzőkönyvhöz Filippo Visconti püspöknek egy rendelete van mellékelve, mellyben ez az ördögüzésre vonatkozólag több rendbeli szabályokat állit föl, elháritandó ezek által a felmerülhető kellemetlenségeket és rendetlenségeket. Illyenek a többek közt: engedély erre csak keveseknek adassék; s ezek mindenekelőtt kérdezzék meg az orvost, vajjon a betegség valamelly testi bajnak, bus komolyságnak, az

jóslást, az ötszegletü alakok rajzolását s más e korban divatozó babonaságokat [1]).

Wier azt állitja, hogy a protestansok a katholikusoknál jobban meg voltak győződve a boszorkányok éji összejöveteleiről; Thomasius [2]) pedig azt mondja, hogy ugyancsak a protestansok nem mertek Delriónak ellent mondani, noha ez igen erősen kikelt Luther és a reformatio ellen és avval vádolta őket, hogy folytonosan czivakodnak egymás közt. Luther valóban annyira hitt az ördögmesterkedéseiben mint bármellyik parasztnő; Melanchthon a csillagjóslatot hevesen védte Pico della Mirandola ellenében, sok esetre hivatkozván, melylyek az égi testek állásából előre megjövendöltettek s be is teljesedtek; ami felette sokat tett arra, hogy eme hit a protestansok között megszilárduljon. Beza hitetlenséggel vádolta a párizsi parlamentet, habozván ez a boszorkányokat halálra itélni; mire azonban Florimond de Remundis királyi tanácsos Antikrisztus czimü munkájában nagy sietve ezt felelte: Lajstromaink az ellenkezőről tanuskodnak.

Spee.

Erélyesen és hathatósan felszólalt eme törvényesitett kivégeztetések ellen Spee Fridrik westhpaliai (Kaiserwerd-ból) születésü jezsuita, ki számos kivégeztetésnél hivatalos minőségben jelen lévén, alkalma volt a kivégzettek ártatlanságáról meggyőződni. Nem tagadta egyenesen a büvészet lehetőségét, jóllehet nem igen hitte azt [3]), de csupán azt állitotta, hogy számtalanok ártatlanul itéltettek el, s igy végzi: „Esküvel erősitem, hogy egyetlen egyet sem kisértem a máglyára, kiről igazságosan ki lehetett volna sütni, hogy bünös volt; ugyanezt hallottam két jeles hittudóstól, s magam is mindent elkövettem, hogy az igazságot kideritsem.“ Valóban elegendő volt a közönséget figyelmeztetni, hogy az ész, ha egykor a tekintély helyére lép, utat fog törni magának; egyébiránt ő mit sem törődött avval, hogy a közvéleménynyel annyira összeütközésbe jött, miként a protestans

---

ördög mesterkedésének vagy pedig a szeszélynek következménye-e; és helyét látván az ördögüzésnek, ezt a templomban karingben és stólában felöltözve végezzék; ha pedig az illető nő, legyen jelen ottan két rokona vagy más jóhirű személyek; az ördögüző őket ne érintse, legfölebb csak fejét kezével; ne adjon gyógyszereket, s ne kérdezősködjék az ördögtől holmi babonás dolgokról.

[1]) Lásd e könyv végén a ‚*Felvilágositó Jegyzetek*‘-et L) alatt.

[2]) *De origine processus inquisitorii contra sagas*, § *81.*

[3]) *De tripudiis seu conventibus an unquam corporaliter fiant non parum dubitari potest; et vinem qui credit [illegible]* Fol. 48.

Bierling Frigyes [1]) felette csodálkoznék azon, hogy egy katholikus ollyas dolgokat mer irni, minőket a protestansok között az igazság legbuzgóbb védője sem merne kimondani, ha magát guny tárgyává kitenni nem akarná.

Spee hiven leirja a vádak természetét és az azok körül divatozott eljárásokat. A köznép hihetetlen babonasága, irigység, rágalom, suttogás volt a gyanu első alapja. Mindazon csapások, mellyekkel a szent irásban az Ur az emberiséget fenyegette, a boszorkányoktól jőnek; az Istentől vagy természettől semmi, tőlök jő minden. A tömeg hangosan követelte, hogy a hatóság lépjen fel a bünténeyek ellen, mellyeket ők saját nyelvökkel teremtettek, és a fejedelmek megrendelték azt. A birák és tanácsosok nem tudják, hol kezdjék, semmi ismertető jel vagy bizonyiték nem létezvén; de a követelések ismételtettek s a köznép hangosan zugolódott ezen, szerintök gyanus késedelem miatt; a fejedelmek magok is meg voltak arról győződve, és ezek parancsát nem követni nagy bün Németországban, hol a nép mindent jóvá-hagy, ami csak azoknak tetszik. Azért a birák engednek és mindjárt találnak valamit, ami a perre ürügyet szolgáltat; ha pedig késedelmeskednek vagy eme hivataluktól visszariadnak, a hatóság egy rendkivüli inquisitort küld ki, s ennek tudatlanságát és dühöngését igazságszolgáltatásnak nevezik. A biró buzgalmát nagyon éleszti a nyereség-vágy, különösen az alsóbb osztályu és nagy családdal biró egyéneknél, kiknek minden megégetett ember után néhány tallér jár; nem is szólva azon gyüjtés vagy kivetés utján beszedett összegekről, mellyeket az inquisitorok magok számára a néptől szabadon követelhetnek [2]).

Midőn valamelly faluban boszorkányos hirek keringenek, a meghitt inquisitor megigéri, hogy el fog menni ezen dögmirigy kiirtására, egyuttal pedig a pénzelőlegek fölvételére egy adószedőt küld; ekkor megjelen; egy vagy két kivégeztetés után a rémület növekedik, a boszorkányságokról annál többet beszélnek, ő pedig kijelenti, hogy el fog menni, ha neki az emlitett adószedő utján uj összegeket nem ajánlanak meg.

Ezen s más aljasabb visszaélések, minők pl. hogy a vádló és biró egy személy volt, titkos bevádlások, és pedig érdeklett szemé-

---

[1]) *De pyrronismo historico*, c. 4 §. 5.

[2]) La Peyrére, Grönland történelmének szerzője, megkérdeztetvén, miért lenne északon annyi boszorkány, igy felelt: „Mert az elitéltek jószágai részben a birák javára koboztatnak el.“

lyektől is elfogadtattak, a biró az elitélt vagyonának egy részét kapta, felette gyakoriak voltak nemcsak Német- de Olaszországban is. Szigoruabb bizonyitékot hozhatnék fel ennek igazolására, mint a minő a római inquisitio eljárását szabályozó könyv, hol az illyes eljárások nagyon roszaltatnak, és eszélyesebb s emberségesebb szabályok állittatnak föl. De téves lévén az alap, következhetett-e innét más, mint hogy egyik hiba a másikát szülje? Maga a római inquisitio, melly a többinél szelidebbnek tartatott, mind elköveté azon tulzásokat, mellyeket a titkos eljárás elfogadása magában rejt.

De lássuk, hogyan folytatja Spec. Ha valamelly ördöngös vallomása vagy a hamis hir egy nyomorult személyt — nevezzük azt Gájának — [1]) bevádol, ez szolgál a vád alapjául. Hogy azonban ne lehessen azt mondani, miként az eljárás a puszta hirre alapittatnék, ime a következő kétélü vas okoskodásban készen áll egy ismertető jel: Gaja vagy rosz életü volt, és akkor feltehető róla, hogy hajlandó a roszra, vagy pedig jó életet folytatott, és akkor épen ez az, amivel a boszorkányok gonoszságukat el szokják palástolni. Azért elfogják őt, s itt van egy másik kétélü okoskodás: ha megrémültnek látszik, jele hogy lelkiismerete vádolja, ha nem, épen az a boszorkányok szokása, hogy ártatlanságukkal kérkednek.

Hogy még több ismertető jelt lehessen fölmutatni, az inquisitornak megvagynak saját emberei — legtöbbnyire a nép söpredékéből — kik a vádlott egész életét kifürkészik, mellyben természetesen mindig akad egy szó vagy tény, mellyet rosz akaratúlag oda lehet csavarni, hogy az illető gyanus; továbbá könnyen találkozik egy ellensége, ki kap az alkalmon, hogy magát megboszulhassa. Ekként az adatok folyvást szaporodván, a vádlott kínpadra vonatik, ha az ugyan már az elfogatás napján meg nem történt [2]). Ügyvédet hasz-

[1]) „Hogyan fedezendők fel a boszorkányok? kérdi Rategno. — Vagy gyanuból, vagy társai vallomása nyomán, kik őket magok között a játéknál fölismerik. Felismerhetők továbbá arról is, ha Oltáriszentség iránt megvetéssel viseltetnek, a kereszt láttára ábrázatukat eltorzitják, ha valakit avval fenyegetnek, hogy roszul járnak, bajok leszen, és ez valóban be is következik. Mattia Berlica beszéli egy földmüvesről, hogy ez a boszorkányokat fölismerendő annyi fonalszálat tett egy zsákba amennyi nő volt falujában, s bizonyos szavak mondása közben a zsákot jól elverte, azután házról házra járt s ha valamellyik nőt szomoru állapotban találta, azt mint bünöst feljelentette, s kinpadra vonatván kénytelen volt bünösségét bevallani."

[2]) „Meg vagyon irva (ekként folytatja Rategno) hogy két csekély ismertető jel elegendő arra, hogy valaki kínpadra vonassék; nem szükséges, hogy

nálni, vagy magát rendszeresen védeni meg nem engedtetik, mert ez kivételes büntény; de különben ki is vállalkoznék védelmére, miután az illyest azonnal boszorkányok ügyvédjének hínák, s az illető e mellett még rosz hirbe jöne. Legtöbb esetben azonban, nehogy azt lehessen mondani, miként Gájának magát védenie nem lehetett, megtartják a külszint s közlik vele a vádat; de hamindjárt szétoszlatta is azt s kitisztázta magát, mit sem hajtanak arra, s nem is igyekeznek állitásait gyengiteni, hanem egyszerüen visszaküldik a tömlöczbe, hogy ottan jobban fontolja meg, vajjon folytassa-e makacsságát. Ha hallgatag, felszólitjàk, hogy védje magát, ha ezt tüzetesen teszi, ujabb bizonyiték ellene, mert ha boszorkány nem volna (mondják ők) hogyan lehetne illy beszédes?

Miután igy elmélkedett volna, másnap ismét kihallgattatik és felolvastatik előtte a kínpadra vonatását megrendelő itélet, mintha csak az ellene emelt vádakat semmivel sem gyengitette volna meg; de előbb a poroszló által egész testében megvizsgáltatik és megnyiratik, nehogy valami büvös védszert rejthessen magánál, melly öt a fájdalmak iránt érzéketlenné tenné. Ekkor kínpadra vonatik, hogy mondja ki az igazat, azaz vallja magát bünösnek, mert bármit mondjon egyebet, az nem lehet igazság. Kezdetben enyhébb volt a kinzás, enyhébb legalább a másféle kegyetlen kinzásokhoz képest, s ha ekkor vallott, azon hir terjesztetett szét, hogy erőszak alkalmazása nélkül bevallotta bünét. Igy állván a dolog, ki ne hitte volna, hogy csakugyan önkényt vallott, s hogy ekként minden kétely nélkül el lehet itélni? De el kellett itéltetnie, ha mindent tagadott is, mert ha valaki egyszer a kínpadra került, onnét nincs többé szabadulás; meg kell halnia, megvallott vagy tagadott mindent, az mindegy. Ha vallott, ez ellen többé nem lehet szólani, minden visszavonás hasztalan lenne. Ha nem, kétszer háromszor sőt négyszer is ismétlik a kin-

evégett az inquisitor, a püspök és vicariusa összejöjjenek. A biró önkényétől függ meghatározni, minő ismertető jelek elégségesek arra, hogy valaki kínpadra vonassék. Először megkisérlendő, vajjon vagyon-e valamelly könnyebb mód az igazság felderitésére, azután azok kinoztassanak legelőbb, kiktől leginkább reméllhető az igazság kimondása, pl. a gyengébb nők, a fiu előbb mint atyja és pedig ennek jelenlétében. A biró belátása szerint határozza meg a kinzás tartamát és minőségét. Kínpadra ne vonattassanak, kik tizennégy éven alul vagynak, még akkor sem, ho az igazságot korbácscsal sem lehet belőlök kicsikarni; sem a nyolczvan éven felüli öregek, sem végre a terhes nők," 37, 79, 82, 84. lap.

Azért idéztem másokat, nehogy azt mondhassa valaki, miként Spee mint érdeklett fél a dolgot nagyitotta.

zást [1]), addig mig az illetőknek tetszik, mert illy kivóteles büntényeknél az idő, kegyetlenség és ismétlés nem jő tekintetbe. Ha Gája a kinzás közepett szemeit forgatja a fájdalomtól, azt mondják, hogy kedvesét keresi, ha merően néz, akkor már megtalálta. Ha hallgat, ájulásba esik, vagy ábrázatát eltorzitja, azt mondják, hogy nevet, hogy a hallgatagság varázsszere által segitve alszik; ekként elevenen megégettethető, miként előbb néhánynyal történt (itt még mindig Spee beszél), kik ismételt kinzás után is mindent tagadtak; és a gyóntatók, szerzetesek azt mondják, hogy megátalkodottan s bünbánat nélkül halt meg, s nem akart kedveséhez hűtlen lenni. Ha a kínok közepett meghal, azt mondják, az ördög kitekerte nyakát [2]); azért hullája a hóhér által elvonszoltatik s az akasztófa alá eltemettetik.

Ha azonban Gája a kinzás alatt nem hal el, s nem merik más bizonyitékok hiányában kinzani, vagy anélkül hogy vétkét bevallaná, megégetni, szigorubb börtönbe teszik, s ha kell, egy évig is ott tartják, mignem megszelidül; mert a kinzás által senki meg nem tisztulhat, büne el nem töröltethetik, mint azt az igazság követelné. Szégyen lenne az inquisitorokra nézve őt elküldeni, ha már egyszer elfogatták, hibás vagy nem, bünösnek kell lennie, miután egyszer megkötötték [3]). Ezalatt tapasztalatlan s heves papokat küldenek hozzá, kik tolakodóbbak lévén a hóhérnál, addig zaklatják szegényt, mignem bünösnek vallja magát, avval ijesztgetvén őt, hogy másként sem nem üdvezülhet sem a szentségekben nem részesülhet. Józan és komoly papok nem bocsáttatnak hozzá, sem ollyanok, kik a fejedelmet a dolog mibenlétéről értesithetnék; az illetők mitől sem félvén inkább mint attól, hogy ártatlansága ki fog derülni. Mig Gája ezen szomoru állapotban sinlődik, a szemes birák mindig találnak olly egyéneket, kik nemcsak, hogy uj ismertető jeleket fedeznek fel el-

---

[1]) „Hányszor lehet a bünöst kinzás alá venni, ha vallomását visszavonta? *Fel:* kétszer vagy háromszor.“ Igy ir Pegna *Flores commentariorum* czimü munkájában, a 3-ik lapon. Rategno pedig a 88-ik lapon ekként: „Mi a teendő, ha a vádlott eltagadná később, mit a kínpadon vallott? *Fel:* A vádlott köteles előbbi vallomásánál megmaradni, ha nem, ismételtessék a kinzás, ha szükséges, háromszor.“ Delrio beszéli, hogy egy westpháliai nemes *vicies saevae quaestioni subditus* nem vallott; de a hóhér részegitő italt adott neki, és akkor engedett.

[2]) *Constitit flagitii reos in tormentis a daemone fuisse strangulatos.* **Ripamonti**, *De peste* pag. 115.

[3]) *Perseverant ne videantur frustra coepisse,* mondá Tacitus; és e mondat minden kor számos pereire alkalmazható.

lene, de egyszersmind őt bünös voltáról is meggyőzik. Némellyek ki akarják belőle üzni az ördögöt, más helyre vitetik, s ujból kinoztatják, meggyőződést szerzendők magoknak, vajjon a hallgatás varázsszerét meg lehet-e semmisiteni; ha mindez nem használ, máglyára küldik.

Ugy van; vall, vagy nem, el kell vesznie, minő mentség marad hát számára? Szerencsétlen, mit reméltél? miért nem vallottad magad bünösnek az első vallatásnál? bolond vagy, ki többször akarfál meghalni, noha azt egyszerre is megtehetted volna! kövesd a jó tanácsot, valld magad bünösnek és halj meg; nincs ut, mellyen menekülhetnél, a német buzgalom nem egy könnyen lankad el.

Ha valaki a kinzatások folytán bünösnek vallotta magát, alig lehet elbeszélni nyomorult állapotát. Nemcsak hogy nem képes többé magát az alól kivonni, de kényszeritve van bevádolni másokat, kiket vagy a hóhér ád szájába, vagy már előbb ismert mint ollyanokat, kik illyes gyanuban voltak, vagy mi több be is vádoltattak, kik ismét kénytelenek lévén ujakat bevádolni, a pernek jóformán soha nem lett volna vége. Azért a birák kénytelenek vagy félbeszakitani a nyomozást, vagy elitélni saját mesterségöket, és megégettetni öveiket, magokat és mindenkit, mert utóljára mindenkinek akadnának hamis vádlói s mindenkit vétkesnek bizonyitanának, s ekként végtére azok is bele kevertetnének a boszorkány-perbe, kik eleinte leginkább követelték a máglyák fölállitását, akkor be nem látván, hogy egykor szükségképen rájok kerülend a sor.

Spee megtörtént tény gyanánt emliti fel azt is, hogy egy szerzetes több boszorkány által arról vádoltatott, miként a boszorkányok összejövetelében volt épen azon időben, midőn társai őt a choruson énekelni látták; hogy továbbá egy németországi fejedelem megkérdezett egy inquisitort, vajjon perbe lehetne-e fogni egy olly egyént, kit tiz vagy tizenkét boszorkány bevádolt, mire az igen-nel felelvén, a fejedelem előmutatta neki vagy tizenöt boszorkány vallomását, kik egyhangulag azt álliták, hogy őt az ördöngös játékban látták; erre az inquisitor olly zavarba jött, hogy egy szót sem tudott felelni.

De (folytatja Spee az érintett eszményi perben) mig ez igy forr, s a megkinzottak másokat bevádolnak, kiszivárog, hogy ez vagy az föl van jelentve. Az illetők vagy elszöknek és evvel bebizonyitják, hogy bünösök, vagy otthon maradnak, és ez annak a jele, hogy az ördög fogva tartja őket. Ha valaki az inquisitoroknál jelenkezik magát védendő s a bajnak törvényes uton elejét veendő, ez ismertető jelnek tekintetik, mintha t. i. a lelkiismeret nógatná előbb mintsem

ellene vizsgálat indittatott. De bármit is tegyen, a hir megmarad, melly egy vagy két év alatt eléggé megnövén, elegendő leszen arra, hogy az illető kinpadra vonattassék, habár az egész hir csak feladásokból származott. És én mindezeket (mondja Spee) példákban láttam.

Hasonlóan jár mindaz, kit valamelly roszakaratu egyén illyes rágalommal illetett. Ha nem védi magát a biróság előtt, rá alkalmazzák; aki hallgat, beleegyezni látszik; ha védi, a rágalom még jobban terjed, előbb gyanusitják, azután nyomozást rendelnek ellene, s a rosz hir végre is elnyomja. Ennek még azután az a következménye van, hogy ha a perek illy dühhel folytattatnak, senki sem leend biztosságban, bármellyik nemhez tartozzék, s bárminő vagyonu, állásu vagy magas rangu legyen különben, mert mindenkinek akadhat egy ellensége vagy rágalmazója, ki azon hirt terjeszti el róla, hogy ő is boszorkány. S ekként bármerre forduljak, mindenütt csak vészt és nyomort látok.

Igy beszél a rettenthetlen jezsuita, s jól tudja, hogyan kellene e szerencsétlen állapoton segiteni, jóllehet nem meri azt nyiltan kimondani; azt hiszszük azonban, hogy ezen gyógyszer nem más, mint a mellyet Malebranche is ajánlott, hogy t. i. meg kell szüntetni a pereket. Mint várni lehete, sokan kikeltek ezen korábbi Beccaria ellen, különösen a protestansok közöl [1]), ő mindazáltal elnyerte fáradozásainak leginkább ohajtott jutalmát, azt t. i. hogy sok németországi fejedelem megszüntette a boszorkánypereket, a többek közt Schönbrunn Fülöp János mainzi érsek, és a braunschweigi herczeg — és mások.

A Moira-féle perben, melly a tizenhetedik század végén Dalekarliá-ban merült fel, biróság előtt az állittatott, hogy a boszorkányok Svédhon egyik hegyén gyülekeznek össze, ottan az ördög egyik papja által megkereszteltetnek, s egyszerü vendégséget tartanak bor nélkül; néha az ördög kirántja alólok a seprőnyelet s kaczagás között jól elveri őket. Ezek mind tanuvallomások, valamint az is, hogy egykor az ördög megbetegedvén, öt érvágással s hólyagtapaszszal gyógyiták, s minthogy tartani lehetett halálától, az egész társaságban

---

[1]) Mint pl. Carpzov Benedek, Sennert Dániel, Crusius Kristóf, Maurizius Henrik, Spizelius Theophil, Glanville József, Van Helmonz ker. János, Hartz Konrád, Garmann Frigyes és Voigzius Gotfrid hamburgi tanár, ki 1667-ben *De conventu sagarum ad sua sabata* czimü tételében erősen állitja, hogy a boszorkányok éjjeli összejövetelei valók.

nagy levertség uralkodott. Hatvankét nő és tizenöt gyermek égettetett meg illyes tanuvallomások nyomán.

Harmincz évvel előbb Antoinette Bourignon, ki Lille-ben (1680) árva leányok számára egy növeldét alapitott, azt hiteté el magával, hogy a növendékek felett egy csoport fekete ördögöcskét lát repkedni, azért figyelmezteté őket, hogy vigyázzanak magokra. És ime pár nap mulva egy leányka valamelly fegyelmi vétség miatt külön szobába záratván, abból kiosont, s midőn kérdőre vonták volna, hogyan történhetett ez, azt mondá, hogy az ördög által szabadittatott ki, kivel már gyermeksége óta szoros szövetségben áll. Csak hamar valamennyi leányka azt állitja magáról, hogy az ördög megszállotta, minden éjjel megnyomja, s jelen vagyon a boszorkányok gyülekezetén; azért a leánykákat exorcisálják, perek s vitatkozások keletkeznek a kapuczinusok, kik a dolgot hiszik, és a jezsuiták között, kik azt kétségbe vonják; a szülők Bourignon-t boszorkányságról vádolják, ki ekkor belátja, milly veszélyes legyen a gyermekek képzelődését felzaklatni.

Számtalan boszorkány-ügy fordult elő Angolországban, hangosan tanuskodnak ezekről VIII. Henrik, I. Jakab és Erzsébet törvényei, melly utóbbi alatt nevezetes boszorkányper tárgyaltatott Warbais-ban. Barrington VI. Henrik huszadik törvényének kibocsátása alkalmával, harminczezret számlált el, kik eme perek áldozatául estek. Jakab király egy értekezést irt a boszorkányok mesterségéről, s a gonosz szellemekről, amiért is a közönség, mintegy hizelegni akarván ez által a királynak, divatba hozta e hiedelmet, és a parlament a következő rendeletet bocsátotta ki: „Ha valaki a lélekidézést vagy ördögüzést gyakorolja, vagy az ördögtől tanácsot kér, vagy avval érintkezik, őt felhasználja vagy jutalmazza; ha továbbá valamelly férfi vagy nő vagy gyermek a sirból a hullának bőrét csontját vagy bármelly más részét kiveszi avégből, hogy azok által boszorkányságot, büvészetet vagy ördögüzést vigyen véghez, vagy a boszorkányságot, büvészetet vagy ördögüzést bárminő alakban gyakorolná, s az által valaki megöletnék, vagy testének bármelly tagja megsértetnék, meggyengittetnék vagy megnyomorittatnék; aki ezt megtette, vagy bebizonyittatik rá, hogy elkövette, életével lakol.“

Még roszabbul ment a dolog Skóthonban, különösen a reformatio után. Mária alatt a kilenczedik parlament hetvenharmadik czikkelye halált határozott a boszorkányok, vagy pedig azok ellen, kik velök egy követ fúnak. VI. Jakab alatt e perek általánosakká kezdettek lenni, különösen mint a rágalom eszközei, s a boszorkány-

ságok főleg a megmérgezéseknél fordultak elő. A többek közöl egy emeltetik ki (1591), melly a büvészet segélyével a királyon és királynén kiséreltetett meg. Gelis Duncan szolgáló leány, ki rendkivüli gyógyitásai miatt gyanuba vétetett, kínpadra vonatott, feje kötél közé, ujjai pedig présbe szorittattak, daczára ennek azonban mit sem vallott, amiért is azt következtették, hogy az ördöggel szövetségben áll; de alighogy egy kék folt mellén felfedeztetett, a varázs szétfoszlott, s azonnal bevallotta boszorkányságait és megnevezte számos büntársait, kik közöl mintegy negyvenen befogattak, köztök még elökelö hölgyek is. A fö személy bizonyos Cunningham, másként Fian doctor és mester volt, ki iszonyu kínok alá vettetett, elöször ugyanis feje szorittatott össze, azután lábszárait háromszor egymás után vas csizmába tették, s ekként bevallá a boszorkányság által véghezvitt felségárulás részleteit. De alighogy feloldoztatott, visszavonta vallomását, azért ujjolag megkezdették a kinzásokat, két helyen szegeket vertek ujjai alá, azután ujjait présbe tették, de mind hiába; a vas csizmákhoz folyamodtak tehát ismét, amellyek lábszárait egészen elboritották sebekkel, ugy hogy összeroncsolt testéböl a csontok is kiállottak. Végre minden körülményt hímezés-hámozás nélkül elmondott, mire Jakab e kiáltásra fakadt: „Csak nagy gazemberek ezek.“

Ugyanezen Jakab kedvelöje volt az ördögi mesterségeknek, a vallatásokon mindig jelen volt, s látni akarta hogyan lejti Gelis Duncan a boszorkánytánczot; hitte hogy az ördög több izben cselt vetett ellene, de hasztalan. Egykor tengeri utra kelvén, a pokoli szellemek összegyülekeztek, öt elvesztendök; Fian meghivó leveleket bocsátott szét, s ekként kétszáz boszorkány rostákon és szitákon a tengerre szállt s ottan szélvészt támasztottak; partra szállván, elkezdettek szitáikban inni s énekelve körmenetet rendeztek a northberwick-i templomba, hol az ördög megjelenvén közöttök, annak rendje és módja szerint megtartották szokásos ünnepélyöket. Ennek következtében sokan megégettettek, köztök nagy tekintélyü személyek is. Sok pert hoztak itten létre a reformatusok, különösen pedig a puritánok, kik 1640-ik évben tartott gyülésökön, minden felekezetökhöz tartozó lelkipásztornak megparancsolták, hogy jegyzéket vezessenek a parochiájok körében találtató boszorkányokról, s adják át öket a biróságnak.

Howel, egyike kora felvilágosodottabb férfiainak s a király történésze, hitt a boszorkányságokban, s helyeselte az 1646-ik évben történt kivégeztetéseket, noha ekkor csupán Essex és Suffolk grófságok törvényszékei több mint kétszáz boszorkányt itéltek halálra.

Glanville lelkész, Hume előfutára a rendszeresitett scepticismusban, tökéletesen hitte a boszorkányok létezését és a lélek-jelenéseket [1]). 1651-ben Pordage orvos s tudós tanitványai magok előtt látták elvonulni a pokoli hatalmasságokat, sötét felhők között szekereken, oroszlánok, sárkányok és tigrisek által vonatva, ugyszintén az ördögöket eltorzitott macska fülekkel; s hasztalan hunyták be szemeiket, mert nem testi de lelki szemeikkel látták azokat. Aubrey 1670 táján angol ujságában egy jelenésről s az ördöngösökről ugy beszél, mint valamelly közönséges dologról; Zacharia Grey kiadó a Hudibrasban azt mondja, hogy egy lajtsromot látott, mellyben három ezerre van azok száma téve, kik Angolországban a hosszu parlament alatt boszorkányság miatt kivégeztettek. A restauratio első évében 1661-ben huszan itéltettek el illy vétségekért csupán a skóthoni törvényszékek által, és gyakran különös megbizások adattak illyes perekre, főleg papoknak. Jónak látunk még felemliteni egy tényt, melly nagy befolyással volt a jövőre. A tizenhetedik század vége felé Shaw kisasszony, Skóthon Paisley helységbeli leányka, megveretvén szolgálójok által, elkezdett orditani, hogy ez meg akarja őt igézni, s a rángatózások, mellyek a nagy mérgelődés következtében állottak elő rajta, azt csakugyan igazolni látszottak. A szolgáló szokott mód szerint kérdőre vonatván, mindent kivallott és sokakat bevádolt, minek következtében huszan különféle büntetésekre, s öten máglyára itéltettek, egy pedig a tömlöczben az ördög által megfojtatott. Shaw kisasszony e miatt megrémülvén vagy lelkiismerete furdalásaitól gyötörtetvén, elvonult a világtól és dolgozgatott, len és kender fonására adván magát; s miután munkája igen szépnek találtatott, külről számos megbizásokat kapott. Hogy ezeknek eleget tehessen, kénytelen volt iparát nagyobb mérvben üzni, s igy kapott hirre a skóthoni czérna, s ekként emelkedett Paisley jóléte, melly napjainkban százötven ezer sterling értékü czérnát és talán két s fél millio sterling értékü batiszt, muselin sat. szöveteket gyárt.

Ekkor azonban a hatóságok józanabbul kezdvén gondolkozni, ugy vezették a vallatásokat, hogy az esküdtszékek kimondották a nem vétkest. Mindazáltal még 1708-ban is megégettetett egy öreg nő Loth községben; 1711-ben Powel ügyvéd hiába igyekezett a Wenham ellen inditott per képtelenségét bebizonyitani, az esküdtszék bünösnek nyilvánitá őt; a nevezett ügyvéd azonban azon kérdést intézte az esküdtekhez, ha csakugyan hiszik-e, hogy az illető

[1]) Bölcseleti nézetek a boszorkányok létezése felett. London, 1666.

macska alakjában közlekedett az ördöggel, kik igennel feleltek, és ez elég volt arra, hogy a vádlott biztos legyen megkegyelmeztetéséről. Később 1716-ban Hicks asszony és leánya felakasztattak, arról lévén vádolva, hogy az ördögnek adták lelköket, s vihart támasztottak az által, hogy leveték harisnyáikat, azokat beszappanozandók. Az amerikai angolok között különösen Massachusets államban főleg 1688-tól—92-ig számos boszorkányperek indittattak, fő eszköze lévén ezeknek Cotton Mather lelkipásztor, ki ezen eljárását a szent irással támogatá [1]).

A franczia parlament 1617-ben boszorkányságért halálra itélte d' Ancre tábornagynőt, e váddal akarván elleplezni boszuszomját. 1634-ben Urbain Grandier loudun-i lelkész a helybeli apáczák által boszorkányságról vádoltatott, és Asmodeus, Astaroth, Cedo s más ördögök tanuvallomása nyomán, kik ama szerzetes nőket megszállották, halálra itéltetett és elevenen megégettetett; de a Sorbonne tudorai kinyilatkoztatták, hogy az ördögnek nem lehet hitelt adni, mert hazug. Vétke abban állott, hogy Richelieu ellen irt, ekkor ugyanis de egyáltalában minden időben ezen titkos perek a boszu, fösvénység és dicsvágy eszközeivé levének. A normandiai parlament szintén halálra itélt egy boszorkányt, de XIV. Lajos megváltoztatta a büntetés nemét, s minthogy emiatt nagy zaj támadt, 1682-ben egy rendeletet bocsátott ki, mellyben kárhoztatja azokat, kik maguknak természetfeletti hatalmat tulajdonitanak. Illy lassu lépésekkel haladt a józan ész a tévely kiirtásában.

Hauber Bibliotheca czimü munkájában azt mondja, hogy Würzburgban 1627-től—29-ig százötvenhét boszorkány közöl huszonkilenczen végeztettek ki, köztök öregek, nők, gyermekek, idegenek, papok, egy tanácsos s a város legszebb leánya; Linden-ben 1660-tól—64-ig hatszáz lakos közöl harminczan égettettek meg. A gleichenbergi kastélyban mai napig látható azon negyven boszorkány pereinek jegyzőkönyve, kik ottan 1689-től-91-ig máglyára itéltettek; az Istriában fekvő Hainfeld levéltárában szintén megvagynak ama nevezetes per iratai, melly ottan 1674- és 75 ben tárgyaltatott, s mellynek következtében számos boszorkány égettetett meg. Maga az irodalom is szitotta ama máglyák tüzét, 1629-ben ugyanis egy ballet jelent meg zenével és képletekkel, mellyek ama szerencsétlen eseményeket ábrázolák s nem kevéssé nevelék e kárhozatos babona-

---

[1]) **Bancroft**. Az egyesült államok történelme, XIX. fejezet.

ságban való hitet; Rigában pedig 1626-ban Sampson Armin kilencz egyházi beszédet bocsátott közre a boszorkányok ellen. Csak 1631-ben jelent meg Németországban a Cautio criminalis czimü munka, s ez tette tönkre a boszorkánypereket. Glarus-ban még 1786-ban is megégettetett egy boszorkány, jóllehet a többi schweizi cantonokban már két század óta nem fordult elő illy eset; Genfben, melly e tekintetben leghevesebbnek mutatta magát, 1652-ben volt az utólsó boszorkány-égetés. Magyarországban Szegeden 1729-ben tizenhárman égettettek meg; de midőn husz évvel később Würzburgban Maria Renata máglyára itéltetett volna, általános borzalom futotta végig Németországot, s a rokonszenv és ész hangos szavakban nyilváníták e tény feletti roszalásukat.

Mercklin orvos 1698-ban elősorolja azon betegségeket, melylyek az igézésnek tulajdonittattak [1]), munkájából azonban nem lehet kivenni, vajjon ő maga hitt-e azokban vagy sem; annyi bizonyos, hogy tudományos szabatossággal ir le némelly valóban rendkivüli bajokat, mellyekből az illetők többnyire kigyógyultak, miután hasmenés vagy hányás következtében holmi csodálatos anyagoktól megszabadultak; hiszi hogy varázslás által be lehet azokat az emberbe csempészni, de mint mondja azért van a gyógytan, hogy segitsen az illy bajokon [2]). Midőn Thomasius, Bekker érveire támaszkodva, a

---

[1]) *Sylloge physico-medicinalium casuum incantationi vulgo adscribi solitorum, maximeque prae caeteris mirabilium, decurias VI. complectens; cum inspersis partim, partim subnexis huc spectantibus judiciis et curationibus. Cui loco mantissae accesserunt:* I. *Quaestio solemnis, an monstrosa varia illa excreta revera in corpore fuerint, vel extrahantur? an vero praestigia daemonis sint, extra saltem talia in corporis superficie ostentantis?* II. Helmontii, *Tract. de receptis injectis, de injectis materialibus, de injaculatorum modo intrandi.* III. Laevin Fischer, *De morbis magice per sagas inductis naturaliter curandis.* IV. Bartholomaei Carrichter, *Ratio medendi morbis ab incantatione dependentibus, nunc primum latinitate donata.* V. *Collectanea et secreta mygliana ad morbos magicos, maximam partem e germanica in latinam linguam translata, et nunc primum publicam in lucem emissa. Collegit, adornavit, edidit D. Georg. Abraham* **Mercklinus**, *ducal. et reipubl. Norimberg. medic. ord. etc. Norimbergae, impensis Johannis Ziegeri et Georgii Lehmanni, anno* 1698.

[2]) Ezen esetek méltók arra, hogy az orvosok által tanulmányoztassanak. Laevinus Fischer elősorolja az igézésből származó betegségek ismertető jeleit: az illetők a kenyértől irtóznak, nyugtalanok, nehézkórosok, nem veszik be a gyógyszereket, mellyek mit sem használnak; ha kezeiket hangyafészekbe teszik, nem érzik a csipést; ha vizeletök egy uj fazékban a tüzhöz tétetik s felforr, nincs megigézve, mert a megbabonázottaké soha nem forr fel.

halle-i egyetemnél 1701-ben a boszorkányságot és büvészetet ostromolta, számosan feltámadtak ellene. Francziaországban 1725-ben Boisserie sikra kelt Saint-André orvos ellen, ki bebizonyitani törekedett, hogy „nagyon is igaz az, amit a büvös tényekről s a boszorkányok éjjeli összejöveteleiről beszélnek.“

De a tudományok nagy haladást tettek és számos olly tüneményt megfejtettek, mellyek eddig csodás dolgoknak tartattak. A gyógytan sok esetnek okát adá, másokat pedig az analogia utján megfejte. A jogtudomány bebizonyitá, hogy a vádlott önvallomása nem lehet elegendő ok elitéltetésére. Fontolóra vévén a tényt, melly legnagyobb csodálatot gerjesztett, azaz a különféle tanuvallomások öszhangzását, ugy találjuk, hogy ez csupa általánosságokra szoritkozott, mindenki hallván ama dolgokat beszéltetni; a kérdések pedig olly modorban tétettek, hogy gyakran egyedül igennel és nemmel kellett azokra felelni. Linden-ben egyik perben bizonyos öreg katona volt az inquisitor, s kiváncsi volt olly dolgokat is kitudni, minőkről mások soha nem kérdezősködtek, hogy t. i. kik legyenek a pokol tisztviselői és kapitányai, és az illetők pontosan elszámiták.

Az irodalom e korban nem tartván hivatásának a népet nevelni, magok a boszorkányság ostromlói csak tudományosan tárgyalták e kérdést, mindent a tudós világ, a nép számára ellenben semmit sem irtak, s ekként ez megmaradt saját előitéleteiben. Legelsőben a roveretó-i Girolamo Tartarotti [1]) vitte ez ügyet a közönség itélő széke elé, tagadván a boszorkányok összejöveteleit s különösen Delrio ellen szállván sikra. De épen ő maga csökkenté állitása fontosságát az által, hogy nemcsak elfogadta de védte is a büvészet valóságát, s ekként megengedvén az ördög közvetlen hatalmát, nem látjuk át, miként lehetne tőle megtagadni, hogy azt a boszorkányokra is átruházza; állitása tehát csupán arra szoritkozott, hogy egyes esetekben józan észszel nem lehet hinni a boszorkányokban, annál kevésbbé pedig azok nagy számában.

Ne mondja pedig senki, hogy ő kénytelen volt századának ezen engedményt tenni; mert midőn Gian Rinaldo Carli [2]) és Scipione Maffei [3]) minden közvetlen ördögi mesterséget medtagadtak volna,

---

[1]) *Del congresso notturno delle lamie*, libri III. Rovereto 1749.

[2]) *Lèttere del Pr. G. R. Carli al sig. G. Tartarotti intorno all' origine, falsità e dottrina dei maghi e delle streghe.*

[3]) *Arte magica dileguata.* Verona 1750. Ezen munkára még ugyanazon évben Velenczében egy felelet jelent meg illy czim alatt: *Osservazioni sopra*

Tartarotti kötelességének hitte ellenök sikra kelni, és kinyilatkoztatni, hogy midőn ő a boszorkányokat képzelősködésről vádolta, egyáltalában nem szándékozott az ördög hatalmát kétségbe vonni. Illy erőfeszitésre vagyon szüksége az emberi észnek, hogy kibontakozhassék az előitéletek közől, mellyekben neveltetett [1]).

Milly erős volt légyen az ellenzék, mutatja Concina atya, ki terjedelmes hittanában, melly 1750 után jelent meg, a boszorkányok és nyomóczok csódáit, mint a közvéleményen alapuló igazságokat [2]), maga is elfogadta.

Senki sem fogja mondhatni, hogy tulságosan kiterjeszkedtem e tárgy felett, ha megérti ebből, milly kevéssé irigyelhető a tizenhatodik század boldog és mosolygó népeinek sorsa, kiket egy részről a boszorkányoktól való félelem, más részről pedig ama rémletes perek zaklattak; ha meggondolja, hogy ezen könyvben mindvégig eretnekekről fogunk beszélni, kik ellenében ugyanazon eljárás, ugyanazon halálos s másféle büntetések alkalmaztattak, melly utóbbiak néha még az illetők gyermekeire is kiterjeszteltek [3]); ha megfontolja, hogy

---

l' opusculo „Arte magica dileguata“ di un prete dell Oratorio. Ezen munkának czélja megmutatni, hogy valamint Krisztus előtt ugy utána is mindig léteztek bűvészek és boszorkányok; továbbá némelly idézetek vagynak benne a sz. atyákból, kik a boszorkányságban hinni látszottak.

[1]) A ki még tüzetesebben akarja ismerni eme kárhozatos tévelyt, olvassa a következő müveket:

Calmet, *Sull' apparizione degli spiriti e sui vampiri.*
Le Brun, *Histoire des pratiques superstitieuses.*
Le Gendre, *Traité de l' opinion.*
Grimaldi, *Della magia naturale, artifiziale etc.*
Frà **Sarpi**, *Discorso sopra l' Inquisizione dello Stato veneto.*
De Limbroch, *Storia dell' Inquisizione.*
Lami, *Lezioni di antichità etrusche*, XV, XVI, XVII.

A boszorkány-perekről terjedelmesen értekeztem *Storia della diocesi di Como* czimü munkám VII. könyvében, hol egy indokolt itéletet is közlöttem. Illyenek olvashatók még **Mazzoni Toselli**, *Origini della lingua italiana* czimü müvének II-ik kötetében a 868, 1013, 1076, és 1350-ik lapokon.

[2]) *Communis Catholicorum sententia docet re ipsa hanc commixtionem daemonum mulierumque accidere.* Theol. christ. tom. III.

[3]) Az eretnekek gyermekei, jóllehet magok jó katholikusok, meg vagynak fosztva az apai örökségtől. Az örökösök kötelezvék a bünösre kiszabott elégtételt végrehajtani. Az eretnekek pártfogói, fiai és örökösei hivatalaiktól és méltóságaiktól megfosztathatnak. Egyik vagy másik halála után is eretneknek nyilvánittathatik, s javai elkoboztathatnak; ekként az eretnekség büne még az illető meghalálozásával sem enyészik el. Az elkobzott javakból a megyés püspök nem

hasznos föltárni a mult időszakok müvelt osztályának és köznépének tévelyeit, ugyszintén azok erőszakos és törvényesitett kegyetlenkedéseit, minden kornak meglévén a magáéi; és ha ezekből meggyőződik, hogy egykor a jobb unokák roszalása és átka fogja azokat sujtani.

TIZENHATODIK FEJEZET.

A Reformatio előzményei.

Ha az ember egy olly társadalom általános romlottságára függeszti tekintetét, melly a lovagias érzelmekből már régen kivetkezett s nyugodt megfontolásra még nem birt szert tenni; ha szemügyre veszi az erkölcsök, szokások, politika és irodalom emez, — mondhatnók — elpogányosodását, akkor bizonyára reform után kell sohajtoznia. Más izben, más körülmények között láttuk, hogyan rántotta ki a romlottság örvényéből a világot egy VII. Gergely erélye vagy sz. Ferencz és Domonkos intelmei és példái, de az idők nagyon megváltoztak. A középkorban a kereszténység szárnyai alatt egy uj társadalom keletkezett, melly az Isten kezei alatt nyugodott. És az Isten, minden hatalom eme kutfeje, helyettesére ruházta azt át a földön, ki maga a lelkek üdvével s a hitágazatok és tiszta erkölcs épségben tartásával lévén elfoglalva, a két kard egyikét a császárnak adta át; és ez, mint Krisztus fölkentje a földön, ugy tekinté magát, mint a királyok fejét s az egyház világi hatalmának képviselőjét ama nagy egységben, melly a vallási rendben katolicismusnak, a világi rendben pedig római szent birodalomnak neveztetett. Fönséges eszme, melly a világot az erő önkénye alól fölszabaditván, az eszmék védelme alá helyezte, melly a fejedelemségeket nem a foglalás és születés, de a hit és vélemény alapján hozta létre; melly a háborukat gyakran meggátolta, s ha erre nem volt képes, legalább kevésbbé vérengzőkké tette; melly a fejedelmeket és alattvalókat egyaránt védte a kölcsönös megtámadásoktól, egyiket is másikat is oda kényszeritvén, hogy eljárásaikról adjanak számot azon itélő szék

---

részesül: azok egy része azon községnek adatik, hol a kivégeztetés történt, másika a hitnyomozó szék tisztviselőinek, a többi a hit terjesztésére s az eretnekség kiirtására fordittatik. **Rategno.**

elött, melly jóllehet fegyvertelen, de mindazáltal rendkivül hatalmas volt, a népek lelkiismeretére lévén az alapitva.

Láttuk, milly akadályok gördültek e fönséges eszme valósitása elé; ekként a két hatalom határai csak tökéletlenül határoztattak meg. A pápák az uralkodó zavargások közepett és olly időben, midőn a hatalom a birtokon alapult, magukat biztositandók, kénytelenek valának világi fejedelemséget szerezni maguknak; de ezen uj helyzet több izben oda kényszerité öket, hogy fejedelmi hatalommá változtassák át azt, mi tulajdonképen nem egyéb volt, mint védelem és békebiróság, melly a lelkiismeretek által ruháztatott rá, és pedig olly országban, melly nem e világból való. A császárok viszont a királyok felett uralkodni, a pápák felett pedig védnökösködni akartak, ami nem fért össze az előbbiek függetlenségével s a hivek közös atyjának méltóságával. Innét származott a hosszu harcz a pásztori bot és kard között, melly csupán kiegyenlittetett, de el nem intéztetett olly egyezmények által, mellyek gátot vetettek ugyan mindkettejök tulkapásainak, de egyszersmind egyaránt akadályozták öket hatályosságuk teljes kifejtésében.

Az igaz, hogy a pápáknak sikerült az islamot Európától távoltartani s Ázsiában a keresztes hadjáratok által megfékezni; a házasság sérthetlenségét, s a családi méltóságot a királyi kéjvágyak ellenében is fentartani; ugyszintén a papi fegyelmet, melly az úri érdekekkel való érintkezés és összevegyülés által megzavartatott, viszaállitani: de nem voltak képesek az államnak az államhoz való viszonyát meghatározni, akadályozva lévén ebben a hübériség, az északi szokások, s az uralkodó erkölcsök által.

Eközben mindinkább szaporodtak a fölfedezések, és az uj eszmékkel uj szükségek keletkeztek; a megujult tudományosság nem keresztény de egészen más kutfökből merité a nevelést; a római jog a régiek szigoru egységéből kifolyó rendszereket kivánatosabbakká tevé az atyai intézményeknél és helyi szabadalmaknál; a classikai társadalomban létezett szép iránti csodálat nem engedé becsülni a modern társadalmakban levő jót; az uj társadalmi intézmények a világi kormányok kezébe juttatták a fő fontosságot; a tudományok a szentélyből eltávoztak; a szépmüvészetek többé nem ájtatos érzelmekből meriték a nekik szükséges tápot; az özönnel elétörő tudományosság most már nem szoritkozhatott egy központra; a hit helyére a kétely lépett, ez megrontá az erkölcsöket s az erkölcsök viszont semmivé tevék a hitet.

Általános volt tehát az egyházi reform szükségének érzete. Az

egyház, melly rendithetetlen vala a hitágazatok dolgában, de az alkalmazásban és fegyelemben készséggel engedett az idők kivánalmainak, egyetlen egy ünnepélyes gyülekezetet sem tartott anélkül, hogy javitásra czélzó rendszabályokat ne hozott volna javaslatba; és különösen a két utólsó t. i. a constanczi és bázeli zsinatokon, melylyek ollyasmik valának a reformatióra nézve, mint a nemzeti gyülés a franczia forradalomra vonatkozólag, hangosan követeltetett, hogy az egyház fejében és tagjaiban megujittassék. Ha az illetők itten egész nyiltsággal és egyérzelmüleg jártak volna el, valószinüleg el lehetett volna háritani a csapást, de ehelyett elfenésedni engedték a sebet, olly nagy volt a romlottság s annyira uralkodó a világias szellem valamint az egész keresztény világban, ugy annak fejében Rómában is. Sz. Péter kulcsai nem azért óhajtattak, hogy a paradicsomot megnyitják, de mert aranyból valának; a bibornokok, kiknek a kegy, egyik vagy másik fejedelem iránti előzékenység, vagy épen a pénz szerzé meg e méltóságot, nem lettek szentekké, mint Bellarmin mondja, mert szentségesek (pápák) akartak lenni; az egyházak adomonyozásában nem az érdem, de pusztán családi tekintetek határoztak; és a római udvar mindenekfelett arra törekedett, hogy lehető legnagyobb hasznot huzzon az üresedésekből és a javadalmak adományozásából, s hogy továbbá az irodai dijakat mentül inkább szaporithassa. A püspökök nagyobb részt ugyanezt tevék, s szintén csak jövedelmök öregbitése volt fő czéljok, pénzért coadjutorokat neveztettek maguknak, ami emellett egy mód volt arra, hogy a püspökséget ugynevezett unokaöcsceikre átszármaztathassák; a ki püspöki székéről lemondott, a javadalmak adományozását és némelly más jövedelmeket megtartá magának.

Az apátságok, prépostságok s más főpapi javadalmak a vagyonosoknak adományoztattak, és pedig csupán mint mellék-jövedelmek; továbbá szokásba hozatott, hogy bárhol lakott légyen is az illető, szabadon élvezhette javadalmai jövedelmét; ekként egy személy lehetett római bibornok, ciprusi püspök, glocester-i érsek, reims-i primás, Lengyelország priorja s ugyanakkor a császár ügyviselője a franczia udvarnál. Giovanni de' Medici, ki később X. Leo név alatt pápává lett, már fiatal korában a florenczi, fiesole-i és arezzo-i székesegyházak kanonoka; Carmignano, Giogoli, San Casciano, San Giovanni in Valdarno, San Pier di Casale, San Marcellino di Cachiano rectora; montevarchi-i prior, a Sant' Antonio di Firenze kántora, prato-i prépost, Montecassino, San Giovanni di Passignano, Santa Maria di Morimondo, San Martino di Fonte dolce, San Salva-

dore di Vajano, San Bartolomeo d'Anghiari, San Lorenzo di Coltibuono, Santa Maria di Montepiano, San Giuliano di Tours, San Giusto és San Clemente di Volterra, Santo Stefano di Bologna, San Michele d'Arezzo, a Milano melletti Chiaravalle, a Poitou-ban fekvő Pin és végre a Clermont melletti Chaise-Dieu apátja volt (Fabroni). A különben tudatlan püspökök, kik inkább szerettek jól élni mintsem jó életet folytatni, ahelyett hogy nyájaik közepett laktak s azok lelki üdvével foglalkoztak volna, megyéjök kormányát lelki helyettesekre, ugynevezett suffraganeusokra bizták. S hogy olcsóbban jussanak illyenekhez, kolduló barátokat választottak, kik sem fényüzésre nem költöttek, sem pedig jutalmat el nem fogadtak. Ezek már különben számos kiváltságokkal birván, IV. Sixtustól még ujabbakat nyertek, annyira hogy a plebánosok hivataluktól való megfosztatással fenyegettettek, ha nekik nem engedelmeskednének, vagy őket bármi módon háborgatnák [1]). Ezekre bizatott továbbá a búcsuk eladása; de az előnyök, mellyeket a szentségökről táplált vélemény szerzett meg számukra, meglaziták közöttök a szerzetesi fegyelmet, s ők is elvilágiasodván, ezerféle utakon és módokon hajhászták a méltóságokat, és „némellyek annyira mentek, hogy nemcsak méreggel, de nyilván kés-, kard-, hogy ne mondjuk lőfegyverrel követtek el gyilkosságokat.“ [2]) A püspökségek főleg Németországban a nagy családok másodszülötteinek adományoztattak, kik világias szenvedélyeket és hajlamokat vittek oda magukkal; és némelly főpapok fejedelmek is lévén egyszersmind, elhanyagolák a népet, melly lelki táp nélkül hagyatva, megbotránkozott erkölcstelenségökön és vagyonosságukon, mellyet egészen más czélra forditottak, mint a mellyre az egyház és az ájtatos adományozók azt nekik átengedték.

A pápák ellen, kik a középkorban a hatalom legmagasabb fokára emelkedtek, felszólaltak ugyan némellyek, mint pl. Bresciai Arnold és a patarinok; de az ujitókra nem sokat hallgattak, mert az ember inkább érez, mint gondolkozik, előbb hiszen s csak azután fürkész, miután már hitt. Mindazáltal a közvéleményt, a pápai hatalom emez alapját, megrendité az avignoni lakás s a Szép-Fülöppel és más királyokkal való viszálkodás, melly mindegyik gyöngéit föltárta. Az egyház egysége, mellynek rendeltetése vala a fejedelmeket egyesiteni, a nyugati szakadásban a meghasonlás indokává leve; negyven

---

[1]) Ezen bulla, melly a szerzetesek nyelvén *mare magnum*-nak neveztetett, 1474-ik évi augustus 31-én kelt.

[2]) Caraffa bibornok, Ranke-nél.

éven át folytonos kétely uralkodott örök fenállását illetőleg, és a versengő pápák a királyok segélyére lettek szorulva, hogy az igazságot és tévelyt föntarthassák. Ekkor a királyok személyökben akarván a hatalmat központositani, nem ismerték el Róma régi előjogait; III. Eduárd megtagadta tőle az adót; Ferdinand daczára ‚katholikus' czimének ellenzéki állást foglalt el irányában; a constanczi és bázeli zsinatok magukat a pápa fölött állóknak nyilvánitották, nem ismerve el az egyházban a monarchiát, melly a politikai világban épen akkor érvényesité magát.

E korban általános volt a hajlam a fejedelemségeket a köztársaságok és községek romjain szilárditani meg, s igy a pápák is nagyobb mérvben foglalkoztak a világi érdekekkel; államokat akartak szerezni családjok számára, s e végből egy részről hizelegtek a hatatalmasoknak, hogy törekvésöket ne ellenezzék, más részről pedig elnyomták a gyengébbeket, hogy kizsákmányolhassák. E miatt, s hogy világi fejedelemségöket a romagnai apró kényurak, tekintélyök eme gátjainak rovására erős lábra állithassák, erőszak és csalárdsággal teljes politikát üztek. Legkárhozatosabb példáját láttuk ennek VI. Sándorban, ki ha kicsapongó volt is mint ember, nem volt illyen mint pápa, s kortársai egyhangulag dicsérik azon tettéért, hogy az apró zsarnokokat megfékezte, s bevallják, hogy nála a bün és erény egymással vetélkedett.

II. Gyula olly harczias szellemü volt, mint egy tizenegyedik századbeli püspök, s miután az egyháznak Urbinot erőszak nélkül megszerezte, minden gondját arra forditotta, hogy azt erőssé és hatalmassá tegye. Bibornokokat nem nevezett ki gazdag családokból, s miután az államot olly fejetlenség közepett vette volna át, hogy még Róma utczáin is csaták tartattak, a rendet helyreállitotta, a bárókat megfékezte; valódi hősnek lehetne őt mondani, ha a fegyveres öltözet és vadság roszul nem állana a galilei békés halász utódjának. De azon körülmény, hogy maga is táborba szállt s ágyudörgések között töltötte napjait, azt mutatja, hogy olly korban élt, midőn a királyok hittek még az Istenben, de nem többé a pápában, s hogy nagyban különbözött azon időtől, mellyben VII. Gergelynek egy szava elég volt arra, hogy a fejedelmek meghunyászkodva lábaihoz boruljanak.

Ezután X. Leo lépett a pápai trónra. Élte virágjában levő, müvelt, szeretetreméltó s békés férfiu, ki minden gyönyörüségét a szellemi élvezetek hajhászatában helyezé; majd zenél és lassu hangon énekkel kiséri azt; majd Machiavelli és Bibiena vigjátékait, majd

Querno és Baraballo tréfás diadalénekeit adatja elő; szertartóját gyakran zavarba hozza, karing nélkül, sőt néha hosszuszáru csizmában menvén ki; Viterbo- és Cornető-ban egész napokon át vadász, Bolsenában pedig halász; Aretinot és Ariostot megcsókolja, s ez utóbbinak megengedi, hogy erkölcstelenséggel teljes költeményét neki ajánlhassa, s ugyanezen kegyben részesiti Rutilius Numazianus Itinerarium czimü munkáját is, mellynek szerzője egyike volt azon utólsó pogányoknak, kik a keresztény vallás ellen legjobban agyarkodtak; egyházi átokkal fenyegeti azokat, kik Tacitust vagy Orlando Furioso-t utánnyomni merészelnék; kedvesen fogadja Erasmusnak az uj szövetségi szentiráshoz irt jegyzeteit, mellyek később az Indexbe kerültek. Röviden, jó fejedelem, de rosz pápa, ki százezer zecchinót költött koronáztatására, melly egy nagy fejedelemhez illő ünnepélyek és mulatságok között hajtatott végre; és nemcsak hogy elköltötte ama kincset, mellyet II. Gyula a barbároknak Olaszországból való kiüzésére gyüjtött, de elzálogositá a pápai drágaságokat is, s emellett áruba bocsátás végett annyi hivatalt alkotott, hogy negyvenezer zecchinóval szaporitá az egyházi állam évi kiadásait, mellyet nagy adósságokkal terhelt meg.

Ő sem volt ment azon dicsvágytól, hogy családját minden áron emelje, s evégből fondorlatokba ereszkedett a fejedelmekkel és szükségtelen szigorra vetemedett, ezért a nép között közmondássá vált róla: „nagygyá lett ugy csuszva mint egy róka, uralkodott mint az oroszlán, s ugy végezte mint a kutya.“

Mindazáltal szigoruan igazságos volt a javadalmak adományozásában; környezetét figyelmezteté, hogy ne birnák őt olly kegyek osztogatására, mellyeket később meg kellene bánnia vagy miattok magát szégyenelnie, s inkább saját erszényéből elégité ki a kérelmezőket; nagy buzgalmat fejtett ki a cseh országi hussiták maradványainak kiirtásában s a katoliczismusnak az oroszok közötti terjesztésében; továbbá oda törekedett, hogy Amerikában mentül több egyházakat alapithasson, az abissinaiakat pedig az igaz hitre visszavezethesse; sikerült elnyomnia a szakadást, melylyel az egyházat a pisai zsinat fenyegette, s megszüntetnie a pragmatica sanctiot Franczia-országban; mindent elkövetett, hogy a keresztény fejedelmek között az egyetértést helyreállitsa, ekként őket a törökök ellen egyesitendő.

A pogányság lehelete mindazáltal behatott a pápai udvarba is; a jeles férfiak nagy kegyben részesittettek ott, minden tekintet nélkül arra, hogyan használták fel tehetségöket. Bembo, ki, miként verseiben mondá, nagyobb gyönyört érezett kedvesének, mint az ég vá-

lasztottjainak szemlélésében, azt irja az apostoli irodából, hogy X. Leo a halhatatlan istenek jóvoltából emeltetett a pápaságra; beszél még a lauretomi istennőnek tett fogadalmakról, a manes- és a földalatti istenek kiengeszteléséről, a mennyei zephyr fuvalmáról; a bibornokokat jósok testületének (collegium augurum) nevezi [1]). X. Leo I. Ferenczet per Deos atque homines buzditá a törökök elleni háborura. A tridenti zsinat megnyitása alkalmával Cornelio Musso püspök azt mondá, hogy a főpapoknak ugy kell arra megjelenniök, miként a görög hősök elmentek a fa lóban. Sadoleto, ki egyike volt ama kor legajtatosabb férfiainak, Giovan Camerarió-t anyja halála feletti fájdalmában vigasztalandó, egy értekezést intézett hozzá, mellyben sokat beszél a pogány csüggedetlenségről és léleknagyságról, a nélkül, hogy csak egy szóval is érintené ama sokkal hathatósabb érveket, mellyeket e tekintetben a keresztény vallás nyujt.

Ritkaság, hogy az alak befolyást ne gyakoroljon az eszmékre, és az ujból fölfedezett régiség fénye annyira elvakitá a világot, hogy a kereszténységet nem látta többé; mindenütt bizonyos kérkedő és kéjencz renyheség uralkodott, melly még a gondolkozás terhét is lerázta magáról, s a felületes közönyösséget bölcseletnek nevezte, és legfőbb élvezetnek azt tartotta, ha serleggel kezében, érzékeit elzsibbasztó félhomályban heverészhetett. És ekként történhetett az, miként Bembo, Della Casa főpap, Ippolito d'Este bibornok s mások számosan nemcsak szégyennek nem tartották, hogy gyermekeik voltak, de még azokkal nyiltan kérkedtek is. Casa a bibornoki kalapot nem érdemeiért de „azon állandó hűség és őszinte s kizárólagos odaadás jutalmául kérte, mellyet a Farnese család iránt szakadatlanul tanusitott.“ Ligorio a pápák szórakozására épitett Pia mezei lakban egészen pogány izlést fejtett ki, és pedig nemcsak magában az épitésben de a jelenetek és alakok ábrázolásában is. Bibiena bibornok a Vaticán mintájára egy nyaralót épittetett magának, mellyet Rafael ecsete által meztelen nymphákkal népesittetett be; X. Leo udvarában a pompák és ünnepélyek feletti fő felügyelettel lévén megbizva,

---

[1]) Más alkalommal a tanács által a többek közt ezt iratja a pápának: *uti fidat Diis immortalibus, quorum vices in terra gerit*; és X. Leo által igy inteti Recanati polgárait: *ne tum nos, tum etiam Deam ipsam* (a boldogságos Szüzet) *inani donatione laesisse videamini;* a halotti mise neki nem egyéb, mint *litare diis manibus;* egy haldokló sietett *deos superos manesque placare;* Sz. Ferencz *in numerum Deorum receptus est.* V. ö. a 103. lapot.

farsangi és álarczos meneteket rendezett, s rávette a pápát, hogy Machiavelli Mandragora-ját és az ő Calandra-ját adassa elő, s czek jelenetei, mellyek különben egy kéjhölgyre nézve is tulságosan fajtalanok, megnevettették X. Leot, esztei Isabellát s Olaszország legelőkelőbb hölgyeit; általában nem volt párja a tekintetben, hogy a legjózanabb férfiakat is bolondságokra tudta ragadni; örömét nyilvánitá a felett, hogy Giuliano de' Medici nejét, a herczegnőt, Rómába vitte és „az egész város azt mondá: „Most dicsőség Istennek, mert itt nem hiányzott egyéb, mint egy női udvar, ezen urnő pedig bizonyára fog nekünk illyest tartani, és ekként a római keresztet tökéletessé teendi.“ [1])

Ronsard, Montaigne, Bodin, Machiavelli s mások nem voltak képesek más müveltséget csodálni mint azt, melly a kereszténység előtt létezett; Erasmus Socratest hivta segitségül; Marsilio Ficino lámpát égetett Plato mellszobra előtt. De némellyek még tovább mentek, igy pl. Pietro Pomponazzi, rosz nyelvész, gyenge logikus, de élczes és élénk szónok, a régiség iránti előszeretetből azt vitatá, hogy a lélek halandó. Egy valaki Rómában Erasmusnak azt akarta bebizonyitani, hogy mi különbség sincs az emberek és barmok lelkei között; és „az nem is tekintetett nemes embernek s ügyes udvaroncznak, ki az egyház hitágazatairól nem táplált valamelly téves és eretnek véleményt.“ [2])

Egyik oldalon a classikus tanok és erkölcsök negélyeztettek, a másikon pedig a szószékek és kanonoki állomások tudatlan egyénekkel voltak megrakva. A hittan legtöbbnyire az evangeliom helyére tolta fel magát, s különbséget kezdett tenni a bölcseletileg igaz és hittanilag nem igaz dolgok között; mindannyi száraz skolasztikus modorok. Legroszabb izlés kapott lábra az egyházi szónokoknál, kik

---

[1]) *Lettere di Pr. a Pr.* I. 16. Jellemét igy festi Giovio: *Accesserat et Bibienae cardinalis ingenium, cum ad arduas res tractandas peracre, tum maxime ad movendos jocos accomodatum. Poeticae enim et etruscae linguae studiosus, comoedias multo sale multisque facetiis refertas componebat, ingenuos juvenes ad histrionicam hortabatur, et scenas in Vaticano spatiosis in conclavibus instituebat. Propterea, quum forte Calandram a mollibus argutisque leporibus perjucundam ..... per nobiles comoedos agere statuisset, precibus impetravit ut ipse pontifex e conspicuo loco despectaret. Erat enim Bibiena mirus artifex hominibus aetate vel professione gravibus ad insaniam impellendis, quo genere hominum pontifex adeo oblectabatur, ut laudando, ac mira eis persuadendo donandoque, plures ex stolidis stultissimos, et maxime ridiculos efficere consuevisset.*

[2]) **Caracciolo**, *Vita di Paolo IV.* (kéziratban).

szent és profán, komoly és nevetséges dolgokat össze-vissza zavartak s különösen az uj, különcz és meglepő után kapkodtak. Igy történt, hogy Bembo midőn egy alkalommal megkérdeztetett volna, miért nem jár a szent beszédekre, ezt felelte: „Mit csinálnék én ottan, hol az ember soha nem hall egyebet mint a fönséges doktort az angyali doktorral vitatkozni, mig nem Aristoteles harmadiknak közbejő és eldönti a függőben levő kérdést.“ [1]) Már előbb szólottunk Gabriele Barletta, Menot és Maillard egyházi szónokokról, (L. XIII. könyv 256 s köv. lap.), kik noha az előbbi században éltek, ebben is csodáltattak, mint azt munkáik ismételt kiadásai tanusitják [2]); hasonló tetszésben részesültek Mariano da Genazzano szerzetes és Paolo Attavanti, melly utóbbi minden lépten Dantet és Petrarcát idézte, s evvel előbeszédében még dicsekedett is; ugyszinte Roberto Caracciolo da Lecce szerzetes is, kire csak ugy hullottak a dicsérő bullák, a megtisztelő küldetések, püspöki süvegek és ‚uj sz. Pál-‘ féle czimek. Azonban más, ezeknél közönségesebb szónokok szaporodtak el a nép között, tévelyeket és babonaságokat tanitva, s beszédeiket mindig koldulással végezve [3]). Azután minden szerzetes rendnek, falunak, templomnak volt egy különös szentje, kinek dicséretében az illetők végletekig mentek; s együgyüségből vagy csalási szándékból szaporitani akarák azok csodáit, kegyeit, ereklyéit, s egyszersmind olly tiszteletet szerezni számukra, melly az együgyü népnél csaknem egészen a bálványimádásig ment.

Azon nem csupán vallásos, de egyszersmind emberi érzelem, melly bennünket azokhoz köt, kik által a számkivetés eme helyén megelőztettünk, s kik ránk a sirontuli hazában várakoznak, szentesitve vala a hit által, melly bizonyos közösséget hirdet a vitézkedő és a tisztitó helyen levő lelkek között s azt tanitja, hogy ezeken imáink és jó cselekedeteink által segithetünk. De ezen magasztos eszmébe is becsuszott a nyervágy, s a közbenjárás emlitett nemei csak-

---

[1]) **Landi**, *Paradossi.*

[2]) Barletta egyházi beszédei Párizsban 1527-ben, Lyonban 1536-ban adattak ki. A Menot-éi Párizsban először 1519-ben, azután ugyanott 1526- és 30-ban, és még többször is. A Maillard beszédeiből több kiadást ismerek, egy 1498-ban Lyonban, egy 1511-től 30-ig Párizsban s egy másik 1527-ben jelent meg.

[3]) Egy bizonyos ezeket mondá: „Azt kérditek kedves véreim, hogyan lehet bejutni a mennyországba. A kolostor harangjai hangjaikkal megmondják azt nektek: dan-do, dan-do, dan-do.“

nem egyedül a szent misékre szoritattak, ami gyakran valóságos kereskedéssé fajult át.

Milly babonaságok kaptak légyen lábra a hivő nép között, sok izben elmondottuk, s nem szükség emlitenünk, milly nagy befolyást gyakorolnak ezek az erkölcsiségre. Hanyatlásra mutatott már a hitnyomozó szék növekedő szigora is, miután a szellemi uralom egyedül az'értelem önkénytes beleegyezésén alapulhat, s azon körülmény, hogy szándékosan anyagi erő vétetett igénybe, azt árulja el, hogy érezhető volt az erkölcsi sülyedés.

Mindez azonban nyom nélkül eltünhetik az együgyü tudatlanság közepett; de azon időkben már finomodtak a szokások, terjedni kezdett a tudományosság s a kétely befészkelte magát a tudósok szivébe. Az első változások rendesen a gondolkozó fökben jőnek létre s ezek teremtik a később általánossá fejlődő közvéleményt. Most a bölcselet, miután mesterei összhangzásba akarták azt hozni a megfogyatkozott és megrenditett hittel, versengésekre tért át, nem kevéssé táplálván ezeket az ujból föléledt római jog s a keleti nyelvek tanulmányozása, mellyek egyrészről a theurgiára, más részről pedig a szent könyvek uj s merész értelmezésére vezettek. Evvel ellenkezőleg a humanisták a müvészettel kaczérkodtak, s egy epigramm vagy egy jelentéktelen müvecske, a tudósok közös nyelvén irva, Europa egyik széléről a másikra repült. A felső papság, világi gondokkal elfoglalva, nem igyekezett megtanulni azon hitet, mellynek terjesztése és épségben tartása kötelességében állott; az alsóbbak rendesen a főbbek példái után indulnak. A kolostorok, egykor a szellemi és müvészeti tevékenység központjai, az aggkor zsibbadtságába és a jólét szülte fegyelmetlenségbe sülyedtek; a számtalan szerzetes, kik előbb a kéziratok lemásolásával foglalkoztak, most a nyomda által ettől fölmentve, csekély jelentőségü és sok hajszálhasogatással járó kérdések vitatásába ereszkedtek épen akkor, midőn az ujból föléledt tudományosság megvetéssel nézett ama skolastikus izetlenségekre és balgaságokra, mellyek egy időben a komoly tudomány helyét elfoglalva tartották.

Az egyház a bibliát még a kereszténység elökorában leforditotta a nép nyelvére, igy pl. a latin forditást már az első század óta birjuk; később Ulfilas leforditotta azt a góthok számára, s mások más megtért népek részére. Olaszországban Jacopo da Varagine genuai püspök után, Nicolo Malerbi kamalduli szerzetes 1471-ben Velenczében bocsátotta közre a biblia olasz forditását, melly azután harminczhárom kiadást ért; ugyanott nyomatott ki 1486-ban „a négy evange-

liom, népnyelvre téve Guido szerzetes, és értelmezve Simone da Cascia szerzetes által“ [1]). Sőt Passavanti már panaszkodik a szentirás forditói ellen, „mellyet azok különféle módon megrontanak; némelylyek ugyanis elharapott szavakkal megcsonkitják, mint pl. a francziák és provence-iak; némellyek darabos nyelvökkel elhomályositják, mint a németek, magyarok és angolok; némellyek parasztos és faragatlan népnyelvökkel eldurvitják, mint a lombardiaiak; némelylyek kétértelmü s kétes szavakkal az együvé tartozó dolgokat ketté vágják, mint a nápolyiak; némellyek kemény kiejtéssel elkorcsositják, mint a rómaiak; némellyek táj-, parasztos s alpesi szólamokkal eldurvitják; és némellyek kevésbbé helytelenül mint mások, pl. a toscanaiak alkalmatlan szavak használata által bemocskolják, s a többek közt a florencziek tájnyelvökkel hosszura nyujtván és utálatossá tévén azt, elhomályositják s különféle szokatlan szavakat kevernek bele.“ [2])

Tehát csak a modor nem pedig maga a tény rovatott meg, és X. Leo saját költségén kezdeté meg a biblia olasz forditásának kiadását a luccai Sante-Pagnini által [3]), ki a pápa közbejött halála

---

[1]) Antonio Brucioli Florenczből 1538-ban az egész szentirást kiadta forditásban, melly később az Indexbe tétetett. Ő maga a protestansok közé soroztatik, ámbár ugy látszik, hogy soha nem hagyta el hitét.

[2]) *Specchio di penitenza.*

[3]) Ezen férfiu irta a *Thesaurus linguae sanctae* (1529) czimü munkát, s valóban csodálnunk lehet, hogy ezen korban, mellyben olly kevés eszköz állott az iró rendelkezésére, illy nagy munkára is akadt vállalkozó, holott illyesmire napjainkban is alig találnánk embert. Az első keresztény, ki a zsidó nyelvet Olaszországban nyilvánosan tanitotta, Felice da Prato kikeresztelkedett zsidó volt, ki 1515-ben kiadta a zsoltárok latin forditását, és X. Leo által 1518-ban Rómába hivatott. Ezen időtájban tanitotta még a héber nyelvet Agatia Guidaccrio di Catania is, ki I. Ferencz által a keleti nyelvek collegiumába hivatott meg tanárul, hol neki Paolo Paradisi di Canossa lett utóda. Fano-ban 1514-ben a II. Gyula által alapitott nyomdában egy arab imagyüjtemény látott napvilágot. (**Schnurrer** *Biblia arabica*, 231—34 lap.). Pagnini Velenczében megkezdé a Korán eredeti kiadását (Ugyanott 402 lap.). 1613-ban Rómában a zsoltárok aethyop nyelven adattak ki (**Le Long**, Masch. kiadás, I. könyv, II. rész, 146, lap.); később 1548-ban pedig az uj szövetség Mariano Vittorio da Rieti által, ki négy évvel utóbb az első abissiniai nyelvtant adta ki (**Colomesii**, *Ital. Oratores ad nomen*). Teseo Ambrosio, az Albonesei grófok egyike, Bolognában a chaldeus, syrus és örmény nyelvet tanitotta, mellyekről, ugyszintén tiz más nyelvről egy nyelvtani bevezetést bocsátott közre (Pávia, 1539), megtoldva mintegy negyven a-b-c betüivel. Röviden, annyi exegeticus munka jelent meg ezen időben, hogy M' Cree csodálattal van eltelve a gondviselés iránt, melly magok a katholikusok által élesiteté ki azon fegyvereket, mellyek öket meggyilkolandók valának.

miatt félbeszakasztván azt, csak később 1527-ben Lyonban bocsátotta közre. Pantaleone Giustiniani Ágoston rendü szerzetes s később nebbio-i püspök Corsica szigetén, a bibliának latin, görög, zsidó, arab és chaldeus nyelveken való kiadására vállalkozott, s megkezdé a zsoltárok nyomatását, 1516-ról X. Leonak ajánlva, nyolcz hasábban, egy a zsidó szöveget, hat a különféle forditásokat, s egy a jegyzeteket tartalmazván; de a kétezer ötven példánynak alig kelt el negyedrésze, a többi 1536-ban egy hajótörés alkalmával szerzőjével együtt elveszett. Egy szóval, nem volt nyelv, mellyre a biblia már a reformatio előtt le ne lett volna forditva [1]).

Eközben a nyelvészet uj lendületet nyert, és a kritika, melly a profán szerzőkön nagy gyakorlottságra tett szert, tanulmányai élét a szent könyvek ellen irányzá, és ezen uj szerzemény feletti elbizakodottságban mindenki saját felfogása szerint akarta értelmezni azokat. A hirneves Reuchlin, ki belátta a keleti nyelvek és müvek tanulmányozásának fontosságát, sok javitásokat tett a Vulgátán, héber nyelvtant és szótárt adott ki, s midőn a kölni inquisitorok azon kérelemmel járultak volna a császárhoz, hogy a biblián kivül valamennyi héber könyv égettetnék meg, ő felszólalt ez ellen, s a vitatkozás népszerüséget kölcsönzött e kérdésnek. Az aggódó elmék megbotránkoztak e felett, de Róma Reuchlin mellett nyilatkozott, hiven bölcs türelmi politikájához, mellytől soha nem szokott eltérni, mig a hit egysége veszélyeztetve nincs.

Figyelemre méltó azon nyiltság és merészség, melylyel a római udvar vétkei s az egyházba becsuszott visszaélések az egész keresztény világban, de különösen Olaszországban megrovattak. Dante és Petrarca hevesen kikeltek azok ellen, mindazáltal sem ezen eljárásuk

[1]) Német nyelven van egy szentirás kelt nélkül, miként az szokásban volt a sajtó előkorában; Faust egyet 1472-ben adott ki, egy ismét megjelent még ugyanazon évben, egy pedig 1493-ban; az, melly Nürnbergben 1477-ben adatott ki, három kiadást ért, mellyek mind megelőzték a Lutherét; Augsburgban ugyanazon évben megjelent egy s nyolcz kiadást ért, többet nem is emlitek. Franczia-országban egy 1478-ban jelent meg, egy 1484-ben Medard, egy 1487-ben Guiars de Moulins s egy 1512-ben Jacques Lefevre által adatott ki. A franczia bibliák jegyzéke megtalálható **Le Long** *Bibl. Sacrée* czimü kiadványában. Kölnben 1475-ben flamand biblia jelent meg, melly azután még 1488 előtt háromszor kiadatott; egy másik versio ismét 1518-ban. Cseh nyelven 1488-ban. Moore Tamás (*Dial.* III. 4.) azt mondja, hogy „a szent biblia erényes és tudós férfiak által jóval Wicleff előtt angol nyelvre forditatott, s a jámbor és buzgó nép által kellő ajtatossággal olvastatott.“

nem roszaltatott, sem pedig könyveik be nem tiltattak. A beszélyek és regények hemzsegtek a szerzetesek elleni elménczkedésektől és a rovásukra koholt kalandoktól. Poggio, ki három pápának volt titoknoka, Leonardo Brunohoz intézett levelében Huss János és Prágai Jeromos kivégeztetését irván le, szánalmat igyekszik költeni ezek iránt, s szitkokat szór Róma ellen. Szemtelen ‚Tréfái' mellyekben az egyházi férfiak és a római udvar a democratiával és aristocratiával, ugyszintén a tudósokkal és szónokokkal együtt nevetség tárgyává tétetik, 1469 ben magában Rómában jelentek meg. Giovanni Pico della Mirandola a lateráni zsinatban, olly merészen mint bármellyik eretnek, kikelt a papság dicsvágya, fösvénysége és erkölcstelensége ellen, s kimondá, hogy általános a reform szükségének érzete. Menot elfrancziásitott latin szónoklataiban a papok visszaéléseit, Maillard pedig a bucsu-árulókat ostorozza [1]).

S valóban, midőn valamelly hatalom nem vonatik kétségbe s mindenki előtt megtartja szent jellegét, az ember itéletet mondhat felette s mindamellett tisztelettel viseltethetik iránta, és akkor a megrovás nem is veszélyes, miután sem az aki azt teszi, sem az kit illet, nem kapcsol ahhoz sértési szándokot. De Olaszországban a vallási ellenzék gunyos, csufolódó s hitetlen vala; tagadta a hitigazságokat, és alájok veté magát; Németországban ellenben positiv, hivő és elkeseredett modorban lépett fel, mit nagyban nevelt a német népnek a latin faj elleni kiolthatlan gyülölete; ő rontani akart, de egyszersmind ujból épiteni. Innét van az, hogy a németek gyakran erkölcstelenségről és könnyelmüségről vádolták az olasz és franczia irodalmat; Puyherbault pl. ezeket mondá ide vonatkozólag [2]): „Mire valók ama jámbor olasz irkászok? a bünt s a piperkőcz udvaronczok és buja hölgyek elpuhultságát táplálni, a kéjvágyat ingerelni, az érzékeket feltüzelni s a lélekből kiirtani mindazt, ami abban férfias van. Sokkal tartozunk az olaszoknak, de sok sajnálatra méltó dolgokat is kaptunk tőlök. Az ottani erkölcsökön ambra s más illat-

---

[1]) *Suntne hic portatores bullarum? certe ibi est magnus abusus, et miror quod praelati non apponunt remedium. Durandus dicit quod de indulgentiis nihil habemus certum in sacra scriptura. Legatis Basilium, Hieronymum, Augustinum: nihil dicunt de indulgentiis. Ita dicunt doctores moderni, et asserunt quod materia indulgentiarum semper fuit dubia. Sed diceret aliqua mulier: „Pater, ego nescio si sint bonae: nonne melius est capere postquam episcopus misit?" Credo quod capiunt partem suam, et omnes sunt fures. Heu! sunt aliqui bullatores qui dicunt quod, si scirent quod pater eorum non cepisset, nunquam orarent pro eo: ad omnes diabolos.*

[2]) *Theotimus de tollendis malis libris*, 1549.

szerek érezhetők; ottan a lélek épen ugy el van puhulva mint a test; könyveik semmi erő- vagy mél tóságteljest, semmi hatalmast nem tartalmaznak, és bár adta volna az Isten, hogy mind munkáikat mind pedig illatszereiket megtartották volna maguknak! Ki nem ismeri Giovan Boccacciót, Angelo Polizianót és Poggiót, kik mindnyájan inkább pogányok mint keresztények valának? Rabelais agyában Rómában villant fel a Pentagruel eszméje, melly valóságos döghalál a halandó emberiségre nézve. És mit csinál ez? minő életet folytat? Egész nap iszik, kaczérkodik, okoskodik, szagolgatja hol és mit főznek, gyalázatos firkákkal tölti be papirját, mérget okádik, melly messze tájakra s minden országban szétterjed, rágalmakat és sérelmeket szór minden osztályu személyekre, rágja a jókat s marja a tudósokat; és a szentséges atya asztalánál alkalmazza ezen gonosztévőt, az emberi nemnek ezen nyilvános ellenségét és szenyfoltját, ki épen olly gazdag szavakban, mint szegény józan ész tekintetében."

Németországban azért el lőn határozva a harcz, ha mindjárt nem volt is még megüzenve. Reuchlin egy vigjátékot adott ki a szerzetesek ellen; Eisleben-ben 1480-ik évben egy, a Luther hazájához valóban méltó dráma adatott elő e czimen: Johanna a nőpápa, mellyben ördögök, szentek, angyalok sőt a halál is szerepelt [1]), s a melly előjátékát képezte azon jeleneteknek, mellyekben a német szinészet a reformatio bajnokává csapott fel, s többé nem ismert egyebet parodiánál.

Erasmus.

A clerus ellenei élén Rotterdami Erasmus (1467—1536) állt. Rendkivüli tehetség, egyetemes tudományosságu s tréfás kedélyü férfiu, bölcseleti szellem, jóllehet bölcseleti elméletei nem valának, ki a tudományosságot a hasznos és gyakorlati tér felé vezérelve, majd komolyan, majd gunyosan, majd végre tudományosan csipkedte a szerzeteseket, s ugy tüntette fel őket, mint a tudatlanság, fajtalanság és torkosság képviselőit; különcz adomákat szórt szét az irodalomban és világban czen elfajult társaság ellen, mellyek hitelre találva, még inkább nevelték rosz hiröket. Görög bibliájában, melly 1518-ban jelent meg, mennyi roszat mond a papságról! az örültségről irt dicsbeszédében a kolduló barátokat s más ismeretesebb szerzetes rendeket ostorozza; Ciceronianus czimü

---

[1]) Kézirat'ban létezik, és legrégibb a német szomorujátékok között. Lásd **Gottsched**. *A drámai müvészet történelme Németországban.*

munkájában azonkivül, hogy erősen marja azon pedánsokat, kik Krisztus Jézust Jupiter fiának hivják, lefesti az egyháziak erkölcstelenségeit, a francziák és németek örjöngéseit s a katonák tudatlan babonaságait, kik felváltva gyilkolnak és gyónnak, gyónnak és gyilkolnak. A Sorbonne kárhoztatását akarta nyilvánitani Colloquia czimü müve felett, mellyben a böjtöt, papi nőtlenséget, a szerzetes életet, a zarándokolásokat s a papság vétkes tunyaságát a legkiméletlenebb módon megtámadja. „Nincs ember a világon, ki kényelmesebben és kevesebb gonddal élne, miut Krisztus eme helytartói. Azt hiszik, hogy Istennek eleget tettek, ha ő szentségeik egy titokszerü s majdnem szinészies öltözetben áldásokat vagy átkokat szórnak . . . Mit mondjak azokról, kik a bucsukkal altatják el a népek lelkiismeretét és mintegy órával mérik a tisztitó helyen töltendő idők tartamát, s minden tévedés nélkül kiszámitják annak századait, éveit, napjait és óráit? Nincs kereskedő, katona vagy biró, ki egy scudóval, miután ezreket rabolt, lemoshatónak nem vélné egész élete bünét . . .“ [1])

A hitujitóknak épen az volt a sajtó, ami Mahomednek a kard. Egykor egy zsinat itélete vagy máglya elfojthatá egy Arnold, egy Abelárd, egy Huss szavait, de most a Colloquia czimü munka huszonnégyezer példányban volt szétterjedve s az örültség dicsbeszéde mindjárt első izben ezer nyolczszáz példányban kelt el, a későbbi kiadásokban pedig Holbein metszései még népszerübbekké tették ezen mérges harapásokat. Mindemellett is Erasmus nem akart kilépni az egyházból, vagy legalább nem hitte, hogy elvált attól, jóllehet azon tanokat hirdette, mellyeket Luther [2]); és helyesen mondták róla, hogy ő hozta létre a tojást, Luther csak kiköltötte azt.

Százanként adatott el ezen időtájban az Epistolae obscurorum virorum czimü munka. Az abban foglalt levelek ugy valának feltüntetve, mintha azok több hittudós által Gratius Ortwin kölni hittanárhoz lettek volna intézve s azon ellenvetéseket és otrombaságokat tartalmazták, mellyeket a szerzetesek ellen Reuchlin hozott szőnyegre; minthogy pedig azokban az akkori szerzetesek és pedánsok tudatlan és követelő nyelve hiven volt utánozva, sokan tévutra vezettettek általok. E munka szerzőjének Reuchlin vagy

---

[1]) **Müller Adolf**, *Leben des Erasmus.*

[2]) *Videor mihi fere omnia docuisse quae docet Lutherus, nisi quod non tam atrociter, quodque abstinui a quibusdam aenigmatibus et paradoxis.* **Gerdesius** nál I. 153.

Erasmus tartatott; de ugy látszik, hogy Hütten Ulriktól való az, ki a pápa ellen intézett heves beszédei miatt német Demosthenesnek neveztetett el [1]; Luther a levél-irmodor példányképe gyanánt bámulta azokat s valóban olly hirre vergődtek, hogy némellyeknek kedvök jött Pascal Lettres provinciales-jához hasonlitani azokat. De ha az ember olvassa azokat, utálattal fordul el ama korcsmai, bordélyházi és árnyékszékbe való nyelvtől, azon galád bántalmaktól, ama tivornyaszagu gondolatoktól és szavaktól, mellyek akkor is undoritók, ha már előbb olvasta azon iratokat, mellyeket az első reformatorok ama levelek mintájára szerkesztettek. Az igazság a megtámadás visszatorlására sem élhetett volna illy aljas fegyverekkel, s mégis a bünnek ezen anyagiasitása, ezen tartalék nélküli szemtelen beszéd a közönség tetszésével találkozott.

Mások, magok a legjámborabb férfiak is felszólaltak ezen viszszaélések ellen, de természetesen kellő mérséklettel, és gyógyszer után kiáltoztak [2]. Sadoleto bibornok, különben szigoru katholikus leveleiben szünet nélkül ismétli a reform szükségét [3]; számos főpásztori körlevelek szintén bevallják az erkölcstelenség elharapózását. D'Amboise bibornok roueni érsek s XII. Lajos ministere vonakodott több javadalmakat személyében egyesiteni, noha az akkori szokások azt megengedték, és reformálta a Domonkosiakat és Conventualisokat, daczára az előbbiek makacs ellenszegülésének s az utóbbiak képmutatásának. Ximenes bibornok, ki egyike vala száazada legnagyobb jellemeinek, noha ez felette gazdag volt illyesekben, és szegény sorsból csupán erényei által emelkedett a toledoi érseki székre és Spanyolország kormányzójává, hatalmát a sz. Ferenczek és Conventualisok reformálására használta fel, ezenkivül megyéje papsága közé szokatlan szigoru fegyelmet hozott be; továbbá

---

[1]) *Trias* czimü munkájában mondja, hogy Rómából az ember három dolgot hoz ki: rosz lelkiismeretet, megromlott gyomrot és üres erszényt; hogy ottan három dolgot nem hisznek: a lélek halhatatlanságát, a halottak feltámadását és a pokol létezését; hogy ottan három dologgal üzérkednek: a Krisztus malasztjával, az egyházi méltóságokkal és a nőkkel.

[2]) **Schelornius**, *Amoenitates historiae ecclesiasticae*, és **Gerdesius**, *Specimen Italiae reformatae* czimü munkáikban összegyüjték a reformatio előhirnökeit, ezek közé sorozván némelly szabadon gondolkozókat, de mindemellett hü katholikusokat.

[3]) Girolamo Negro mondja, hogy Sadoleto „egy munkát szándékozik irn *De republica* és megrostálni korunk valamennyi köztársaságait, de *különösen* a papokét nem pedig az egyházét.

megrendelte a kereszteltek és házasultak anyakönyvének vezetését, s egy több nyelvü bibliát készitett. Az egyház soha sem akarta takargatni, annál kevésbbé pedig védelmezni a becsuszott visszaéléseket, sem pedig nem fejezhette ki erőteljesebben az egyházi reformokra vonatkozó határozatait, mellyeket valamennyi általános és részletes zsinatban ismételt.

Vajjon tehetségében állott volna-e egy erős és őszinte akaratu férfiunak békés uton és keresztény szellemben összeegyeztetni ama szerencsétlen szétágazó véleményeket, azaz tisztába hozni az egymás között összebonyolodott egyházi, vallási és politikai viszonyokat, s ekként elintézni az egyház és állam közötti pörös ügyet? vajjon végrehajtathatott volna-e a reform javitva s nem rombolva, szeretetben s nem gyülöletben, az egységet megszilárditva s nem szétzuzva? és ezen esetben minő befolyása maradt volna a pápai hatalomnak a világi dolgokban? Ezek mind megfejthetlen feladványok; annyi azonban bizonyos, hogy a legdicsőbb vállalat leendett az egyház nagy doctorai vagy nagy pápái számára.

Szerencsétlenségre a békés kisérleteknek politikai érdekek állották utját. II. Gyula, ki félelmet és habozást nem ismert, a közte és XII. Lajos között kifejlődött viszály alkalmával tisztán világi dolgokért egyházi átkokat szórt, ami természetesen visszahatást szült, s mig egy, iránta ellenséges indulattal viseltető zsinat szakadással fenyegette az egyházat, Pierre Gringoire (1511) a Bolondok fejedelme és a Bolond anya czimü drámákat hozta a szinpadra, mindkettő a római udvar kigunyolására és nevetségessé tételére lévén irányozva. Az augsburgi birodalmi gyülés 1510-ben panaszt emelt a pápai követelések ellen, s avval fenyegetőzött, hogy ha ezeknek bizonyos határ nem szabatik, egy általános fölkelés a papság ellen s egy szakadás — minő a cseh országi — leend a következménye. A fegyveres üldöztetések ezen országban a szokásos eredményt szülték, t. i. az elnyomottak iránt részvét s szánalom támadt, s azon vélemény terjedt el, hogy az igazság részükön van; azért a hussiták tévelyei, mellyeket ezek a catarheusoktól, waldensesek- és wicleffitáktól örököltek, számos követőkre találtak; Pellikán és Capito nagynevü német tudósok már 1512-ben ostromolták Urunk testének és vérének az Oltáriszentségben való jelenlétét, 1514-ben pedig Oecolampadius nyiltan predikálta azt [1]).

---

[1]) Egy uj tényt is idézhetünk. A müncheni könyvtárban egy levél találtatik, mellyet Rosin István 1516-ik évi május 12-ről Károly herczeg gurki püs-

Eközben uj eszmék hozattak forgalomba a polgári szabadságról, s a népek mélyebben érezték szenvedéseiket; gyógyszerek után sohajtoztak, s uj utakat kisérlettek meg. Visszaemlékezvén a szolgaságra, mellyben őseik sinlődtek, rettegtek annak visszatértétől, és undorodva a multtól, gyanuval teltek el a papi hatalom iránt, melly abban tulsulylyal birt. Ott, hol az egyháziak egyszersmind fejedelmek valának, az uralkodó elleni gyülölet a papi jellegre vitetett át. Németországban a nemesek el valának határozva lerázni magokról az apró fejedelmek uralmát, egyenesen a császártól akartak függni, és azt hitték, hogy e czélra bárminő forradalom alkalmas eszközt nyujtand kezökbe. A fejedelmek rosz szemmel nézték, hogy a római curia különféle czimek alatt annyi pénzt kicsikar országaikból; és a számos concordatumok csak eltakarták, de nem szüntették meg a bajt.

Az államszükségek a nemzetek közötti háboruk és az állandó hadsereg tartása miatt mindinkább szaporodván, a fejedelmek pénzügyei nagy zavarba jutottak; irigy szemmel nézték tehát ezek a papság jószágait s igyekeztek azokat adóval s más czimek alatt minél jobban megterhelni, sőt ohajtották volna elsajátitani, ha Róma ellenzésétől nem kell vala tartaniok.

Azon körülmény, hogy a németek szünet nélkül beavatkoztak Olaszország viszonyaiba, kölcsönös ellenszenvet hozott létre a két nemzet között, a mieink gyülölvén őket mint hatalmasabbakat, ők megvetvén bennünket gyengéket, sőt mi több, szellemi fensőbbségünket ravaszságnak és roszhiszemüségnek bélyegezték. Azonban épen akkor, midőn minden nemzet függetlenség után sovárgott, a családi viszonyok és politikai egyezmények az egymástól annyira különböző népeket az ausztriai ház uralma alatt akarák egyesiteni, ugyszintén

pökhöz intézett, elbeszélvén abban, hogy X. Leo pápaságának első évében bizonyos Bonaventura szerzetes Rómában azt predikálta, miként ő lenne a világ megváltója, Istentől választatva arra, kinek egyháza Sionban fogna székelni, és több mint huszezer ember sereglett össze Isten ezen vélt helytartója lábainak csókolására. Egy könyvet is irt „a hitehagyott, Istentől elüzött és elátkozott szajháról, a római egyházról," mellyben kiátkozza a pápát, bibornokokat és főpapokat; felszólitja a keresztény fejedelmeket, hogy ragadjanak fegyvert s támogassák őt, és különösen a velenczeieket arra ösztönzi, hogy igyekezzenek barátságban lenni a franczia királylyal, ez lévén Istentől eszközül arra választva, hogy az Isten egyházát Sionba áthelyezze és a törököket megtéritse. 1516-ban elfogatott és az Angyalvárba záratott. Lásd **Höfler**, *Analecten zur Geschichte Deutschlands und Italiens*, 1847.

némelly dicsvágyók a kisebb tartományok önállását szándékoztak megsemmisiteni, s ekként nagyban szaporodott az elégületlenek száma, kik mindig barátjai az ujitásnak. Róma hallá e tompa morajt, a közelgő vihar emez előhirnökét, de egészen elmélyedve a müvészetbe, azt hivé, hogy a rágalmazók ellenében elég leend evvel fellépni s a fölforgató syllogismusra a Vatican remekmüveivel s az Urunk szine változását ábrázoló festménynyel felelni. Érthetlen nyelv a positiv Németországban.

Illyen volt a tér, hol azon háboru készült, melly megrendité a világot s kihatott a legkésőbb nemzedékekre is; hármas tünemény, bölcseleti, társadalmi és vallási; gőgös visszahatása a taglalásnak (analysis) az összefoglalás (synthesis), a kritikának a hagyomány, az észnek a tekintély ellen, mellyben nem a fejedelmek de a népek érdekei, ugyszintén a hit, az isteni tisztelet s a gondolat fölszabaditása hozattak szőnyegre.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Luther.

Krisztus megváltá a világot kegyelemből a hit által [1]), kiengesztelé a büneink által megbántott Istent, és érettünk eleget tett. De ezen kiengesztelés és elégtétel után is meghagyta apostolainak s egyházának, miként a bünösökre, hogy ezek a gyónásban bünbocsánatot nyerhessenek, bizonyos büntetéseket szabjanak; ugyszintén hatalmat adott nekik az efféle büntetések módjának és tartamának meghatározására s azok egy részének elengedésére, ami bucsunak neveztetett el [2]). Az egyház, sz. Cziprián szerint, ugy értelmezi ezt, hogy az ember a vezeklés által nem annyira neki, mint inkább az Istennek teszen eleget, amiért is a büntetés részletes elengedése elengedése volt egyszersmind azon elégtételnek, melylyel az ember az isteni igazságnak tartozott; ezen elengedésre pedig feljogositá az egyházat azon hatalom, mellyet alapitójától nyert, hogy t. i. a bünöket megbocsáthatja vagy pedig megtarthatja. Az egyház már az első időkben imádságokat, böjtöket és vezekléseket szabott a bü-

---

[1]) *Sz. Pál*, az efezusiakhoz irt lev. II. r.

[2]) *Sz. Máté*, XVIII. fej.

nösre [1]), de egyszersmind azon hatalmával is élt, hogy azokat elengedte; s ekként azon tan mellett, melly azt tanitja, hogy az üdv Krisztus ingyen kegyelméből származik, ott állott a másik, t. i. az ember közremüködése, a vezeklés s ennek részletes vagy teljes elengedése a vezeklő állapota szerint. A VII. század vége felé némi zavarok állván be a hittani tanulmányok terén, egy ujitás kapott lábra, melly fegyelmi buzgalom akart lenni, azt azonban inkább szétrombolta; és a büntetés, melly az első időkben harmincz éven soha nem terjedt tul, most néha több századra is kiterjesztetett, s igy az illetőnek lehetetlen volt életében feloldozást nyernie. A helyett, hogy a büntetés tartama megrövidittetett volna, jobbnak látták átváltoztatását megengedni, s innét származik a büntetés megváltása; és az átváltoztatott vezeklések végrehajtásával a szerzetesek bizattak meg, kik e czimen bizonyos összegeket szedtek be az illetőktől, a szerint a mint az egyik vagy másik vezeklési könyvben meg volt állapitva. A keresztes háboruk szintén bevétettek az átváltoztatott vezeklések sorába, azon hiedelemben, hogy a veszélyek és fáradalmak, mellyeknek az illetők azokban ki vagynak téve, felérnének a rájok szabott ideiglenes büntetésekkel; ugyszintén illyesminek vétetett a pénz, melly ezen vállalatokra szükségeltetett. Később ide számittattak mindenféle ajtatos cselekvények, minők pl. egyházak és hidak épitése; és jóllehet az egyház kinyilatkoztatta, hogy ezen bucsuk mit sem érnek, ha bünbánattal nincsenek összekötve, a köznép mégis könnyen téves értelemben vette azokat. Bármint itéljünk is egyébiránt ezen ujitásról, ez, miként Morin atya mondja [2]), azt tanusitja, hogy a bucsuk fogalma mindig össze volt kötve az ideiglenes büntetések fogalmával, mellyeket az isteni igazság a bün kiengesztelése gyanánt követelt; és hogy állandó hit volt, miként az egyház Istentől hatalmat nyert a bucsuk engedélyezésére.

A skolastikusok nem lévén képesek fölfogni (ugyanazon szerzőt követem) miként engedélyeztethetnek olly csekély elégtételekért olly tágas bucsuk, és nyugtalanitva sz. Ágoston egy tétele által, ki más szent atyákkal egyetemben megállapitja, hogy ha a bünös vétkeiért eleget nem tesz, Isten bizonyára meg fogja büntetni, ezen okoskodáshoz folyamodtak. Krisztusnak egy csepp vére elegendő lett volna a világ megváltására, de ő mind kiontotta, és ekként ki-

---

[1]) *Sz. Pál*, a korinthiaiakhoz irt lev. és **Tertullián**, *De poenitentia.*

[2]) *De poenitentia*, X. c. 19.

merithetlen kegyelmi kincstárt készite számunkra, mellyet még inkább öregbitenek a szentek érdemeinek fölöslege és a szükségen tul véghezvitt üdvös cselekvények. Ezen kincs őrei és osztogatói a püspökök és pápák, kik azt vagy annak egy részét a töredelmes bünösökre átruházhatják vagy alkalmazhatják, elengedvén a megérdemlett büntetést vagy annak csupán bizonyos részét. Sőt nemcsak ezekre, hanem a tisztitó helyen levő lelkekre is lehet azt alkalmazni.

A kegyelem kincsének s alkalmazásának ezen fogalma épen nincs a bucsukról szóló hitágazattal összezavarva, igy tartván azt az egész egyház. Később a jubileumok hozattak szokásba, mellyekben teljes bocsánat engedélyeztetett, és a roppant sokaság, mellyet ezek az apostolok sirjához vonzottak, valódi aranybányává leve Rómára nézve. A bucsu továbbá kiterjesztetett azokra is, kik a pápák szükségei fedezésére más tájakon adakoztak. A pápák egyetemes atyák s az igazság egyetemes őrei valának; ha már most az országok mindenütt megadóztatnak, hogy az ekként begyült összegből a fejedelmek és törvényhatóságok fizettessenek, természetesnek látszott, hogy a közös szellemi fejedelem udvara az összes kereszténység által tartassék fön. Ha még hozzá veszszük, hogy a pápáknak olly kiadásaik valának, mellyek az egész kereszténység érdekében tétettek, pl. a keresztes háboruk, a törökök elleni hadjáratok s a missiók költségei, valóban igazságos, hogy azok fedezéséhez minden keresztény járuljon. De a két hatalom egy kézben lévén egyesitve, könnyen megtörténhetett, hogy a szellemi szükségletek a világiakkal s az egyháziak az egyéniekkel összezavartattak.

A bucsu-bullák kibocsátása jelentékeny jövedelmi forrássá lett a római curiára nézve. A köznép azon téves hitben élt, hogy ezen pénz ama szent dolog ára; a szerzetesek pedig, kik annak beszedésével voltak megbizva, csak egy száztólit kapván a begyült összegből, botrányos módon magasztalták a bucsuk erejét. A lateráni, viennei és constanczi zsinatok szigoru tilalom alá vetették ezen üzérkedést; de X. Leo jónak látta tulteuni magát azon, pénzt szerzendő két nagy vállalatra, t. i. az I. Selim elleni keresztes hadjáratra és a Sz. Péter temploma felépitésére, azon véleményt táplálván, hogy ez utóbbi a katholikus egység látható képe lévén, arra minden kereszténynek kell adakoznia. A középkor semmi különöst nem látott volna ebben; most azonban a népek már megtollasodtak s kirepültek a fészekből, mellyben fölnevekedtek; a fejedelmek, kik épen olly telhetetlenek valának pénz dolgában, mint a minő rosz gazdák annak

kezelésében, szintén bizonyos részt követeltek maguknak e szokatlan nemü jövedelemből [1]).

Tetzel János pirnai domonkos rendü szerzetes, ki a mainzi érsek és választó-fejedelem által Németországban az emlitett bullák árának beszedésével bizatott meg [2]), botrányosan járt el ezen hivatalában; igy Szászországot bucsu engedélyekkel telt ládáival körüljárván, a hova megérkezett, keresztet állittatott fel a piaczon, s áruit kirakva, azokat e szavakkal ajánlgatta: „Vegyetek, vegyetek, mert minden ládámba vetett pénzdarab csengésére egy lélek szabadul ki a tisztitó helyről“ [3]). A nép tömegestül tódult hozzá s tallérait és zecchinóit ugyszólván szórta a bocsánatokért; a vásár néha a korcsmákban tartatott, s csupán Freybergből kétezer forintot vitt el a száz választó-fejedelem nagy boszuságára, s a jámbor lelkek nem csekély botrányára.

Senki sem háborodott fel ezen inkább mint Luther Márton. Ez Mansfeld Eisleben városában született (1483 november 10.), és oskoláit csak ugy folytathatta, hogy házról házra járt zsoltárokat énekelgetve, mignem egy eisenachi özvegynő kiemelte ezen nyomoru helyzetéből, élelemmel s szállással látván el öt. Az erfurti egyetemen a classikusokban gyakorlá magát, s ennek könyvtárában jött tudomására a biblia létezése, előbb ugyanis azt hivé, hogy latin nyelven csak azon töredékei vagynak meg, mellyek a liturgiában használtatnak. A villám által érintetvén, ez annyira megdöbbenté öt, hogy megfogadta a világtól bucsut venni, s valóban Ágoston rendü szerzetes lett (1505), s mint illyen vezeklésekkel, s hosszas imákkal, mellyek közepett néha el is ájult, igyekezett magában az érzékiséget elfojtani, de ez nem sikerülvén neki, buskomolyságba esett. Staupitz János, tartományi főnöke, jeles tudós és kiválóan erényes férfiu, avval bátoritá öt, hogy Isten bizonyára nagy dolgok végbevitelére szánta öt, ha illy nehéz megpróbáltatásoknak teszi ki, azért továbbá is csak álljon azoknak ellen, szemlélje a Krisztus sebeit s azokban az Istent fel fogja ismerni. Számára egy hittanári állomást szerzett a witten-

---

[1]) Hat évvel előbb, hogy Luther tételeivel előállott, Szászországban bucsu hirdettetett a törökök elleni hadjárat költségeinek fedezésére; de a begyült összeget a csaszár és ama választó-fejedelem, ki később Luther pártfogója lett, erőszakkal maguknak tulajdoniták el.

[2]) A pápai bulla meghazudtolja Guicciardinit, ki azt mondja, hogy a pápa a Németországban eladott bucsuk árát nővérének Cybo asszonynak utalványozta.

[3]) Ezen tételt a Sorbonne 1518-ki május 6-án kárhoztatta.

bergi egyetemen, melly egyike volt az elsőknek, hol a scholasticismust a platonismus váltá fel, s hol a szokásos hittani és bölcseleti tudományokon kivül még a jog is tanittatott. Itt jó névre tévén szert, rendes szónokká neveztetett ki, melly állásában sikerült neki a közönség tetszését s a választó fejedelem becsülését kivivnia, amikor Márton szerzetes legyőzvén természetes félénkségét s tuladván buskomorságán, társaságba lépett, hol esze, éleze és ékesszólása által csakhamar kitünt.

Rendje tagjai között nem tudom miféle vita támadván (1510), ő Rómába küldetett. Lombardiában nagyon megbotránkozott a felett, hogy egy kolostornak harminczhat ezer zecchino jövedelme lenne. Ezután az örök városba érkezvén meglátogatja a templomokat, leborul az ereklyék előtt, térdelve megy föl a szent lépcsőzeten; de hideg és positiv lelke nem képes megérteni éghajlatunk és müvészeteink költészetét, nem ott sem, hol a régi s az evvel versenyre kelt uj korból annyi s olly irodalmi, szobrászati és festészeti müremekek, továbbá a pápa védszárnyai alatt számos olly lángelmék valának összegyüjtve, miként egy azok közöl elegendő lenne egy országot, egy kort halhatatlanná tenni. Ő az éghajlatot esősnek, a vendéglőket kényelmetleneknek, a bort karczosnak, a vizet halálhozónak, a levegőt lázasnak s a természetet és embereket egyformán nyomoruaknak találta; a fényes szertartások s a pápai pompa közepett legfölebb azt veszi számba, mennyi pénzbe kerülnek, s minő utakon szereztetik ez; megbotránkozik az ottani erkölcstelenségen, a történetecskéken, mellyek X. Leo rovására forgalomba hozattak, azon papok szórakozottságán, kik „hét misét elmondanának addig mig én egyet," a curia megvásárolhatóságán, melly Judással hajlandó elmondani: „Mennyit adtok nekem, és én átadom öt nektek."

Illy érzelmekkel térvén haza (1512), ottan hittudorrá mozdittatott elő, s a bibliának görög és héber nyelven való tanulmányozására adta magát; átkot mondott a skolasztikára és Aristotelesre „ezen szemfényvesztőre, ki görög álczájával az egyházat rászedte;" ezek helyett sz. Ágostonhoz és a mysticusokhoz — minők sz. Bernárd és Tauler János — csapott. Ekkor értésére esvén, minő vásárt üz legyen Tetzel a bucsukkal, szerzetesi irigységből-e vagy pedig valódi buzgalomból azt mondá: „Én egy lyukat fogok ütni e dobon;" ellene szegült ezen botrányosságnak; néhánynak, kik bocsánatot vettek, megtagadta a feloldozást, ha csak a roszat jóvá nem tennék és magukat meg nem jobbitanák; és a wittenbergi templomra Mindenszentek előestéjén (1517) kilenczvenöt tételt függesztett ki a bucsúk-

kal való visszaélések ellen, késznek nyilatkozván azokat mindenki ellenében megvédeni, s minden jót, mit az ember véghezviszen, Istennek tulajdonitván: mindig alávetve magát a pápának [1]), „ki ha ismerné a bucsú-árusok zsarolásait, inkább hamuban ohajtaná látni Sz. Péter bazilikáját, mintsem azt juhainak husával és csontjával épiteni fel“ [2]). Annyi bizonyos, hogy ő távolról sem sejtette, minő

[1]) Mindazáltal Luther már azelőtt kinyomatta ezen munkáját: *De viribus et voluntate hominis sine Gratia, contra doctrinam papae et sophistarum.* Wittenberg, 1516.

[2]) Az egyházi történelmeken, a reformatorok iratain és Luther munkáinak Jenában megjelent gyüjteményén kivül, lásd még.

Jo. Sleidani, *De statu religionis et reipublicae sub Carolo V caesare commentarii*, 1555.

Ludovicus Seckendorf, *Commentarius historicus et apologeticus de Lutheranismo*, 1690: ez válaszul van irva **Maimbourg** jezsuitának „*Histoire du Luthèranisme*“ czimü munkájára.

Gerdes, *Historia evang. saeculi XVI renovati.*

Von der Hard, *Historta literaria Reformationis.*

Menken, *Sriptores germanici:* számos e tárgyról értekező apró munkát tartalmaz, különösen pedig a Reformatio évkönyveit Spalatin Györgytől.

J. Planck, *Gesch. der Entstehung der protestantischen Lehrbegriffs.* Lipcse 1789.

Beausobre, *Histoire de la Rèformation depuis* 1517-1530. Berlin 1785.

L. Woltmann, *Gesch. der Reformation*, 1801.

CH. Villers, *Essai sur l' esprit et l' influence de la rèformation de Luther*, Párizs 1806. Az akademiától jutalmat nyert, de nem látta a kútfőket, és itéleteiben szenvedély vezette; helyesebben tárgyalták e pontot legujabban Marx és Hoeninghaus.

Robelot *De l' influence de la rèformation de Luther.*

W. Spieker, *Geschichte Luthers und der Kirchenverbesserung in Deutschland* Berlin 1818.

G. Pfizer, *Martin Luther.* Stuttgart 1836.

G. Weber, *Gesch. des Calvinismus in seinen Verhältnissen mit dem Staat in Genf und in Frankreich*, 1838. Egészen a nantes-i edictum visszavételeig terjed.

Winsleben János, *Propos de table de Luther, remis en lumière. Stuttgart* 1839.

Michelet, *Mémoires de Luther.*

V. Audin, *Histoire de la vie, des écrits et des doctrines de Luther.* Párizs 1840. Rendkivül ellenséges indulatu e fő eretnek iránt.

G. Schuederoff, *Ueber Protestantismus und Kirchenreformation.*

Schmidt, *Luther und Reformation.*

Wagenseil, *Leben und Geschichte Dr. Luthers, etc.*

Merle D' Aubigné *Histoire de la Reformation du XVI siècle. Párizs 1837.*

Döllinger, *Die Reformation, ihre innere Entwickelung und ihre Wirkungen im Anfange des Lutherishen Bekentnisses.* Regensburg 1846.

láng fog ebből keletkezni; és minthogy a pápa maga is röszalta ezen visszaéléseket, azt hivé, hogy pártfogójára találand benne [1]); és a kolostor elüljáróinak, kik őt ezen tettéért megdorgálták, azt felelte: „Atyák, ha az, mit tettem, nem az Istentől való, magától el fog enyészni; ha pedig az Isten is ugy akarja, nyugodjunk meg abban."

Bizonyára a bucsúkkal való visszaélések csak mint külső és mellékes okok szerepeltek itten, s elhárittathattak volna a nélkül, hogy az egyház egységét szétrombolják; de mint láttuk, minden ugy állott, hogy a legkisebb szikra is elolthatlan gyuladást támaszthatott. Luther tehát tételeit a közönség elé bocsátotta, s elküldé azokat a mainzi választó fejedelemnek is, mint a kinek meghatalmazásából árultattak a bocsánatok; ő maga pedig e tárgy felett tartott első egyházi beszédében azt igyekezett megmutatni, hogy a bibliából nem lehet bebizonyitani, miként Isten a bünöstől más vezeklést vagy elégtételt kivánna, mint a sziv megjobbitását s azon eltökélett szándokot, hogy Krisztus keresztjét viselni fogja; „s nincs az sehol megirva, hogy az isteni igazság kiengesztelésére bizonyos tények vagy cselekvések kivántatnának meg. Azt mondják nekünk, hogy a bucsúk a tisztitó helyen levő lelkekre alkalmazva, a rájok mért büntetés elengedését eredményezik; ezen véleménynek nincs alapja. Ha fölösleg pénzed van, adakozzál Sz. Péter templomának fölépitésére, de Isten iránti szeretetből tedd ezt, s ne azért, hogy ama pénzen bocsánatot végy. A Sz. Péter templománál és a bucsúknál előbbvaló szegény testvéred. A bucsú sem isteni tanon nem alapszik, sem nem evangeliomi tanács; nem parancsoltatik, s nem olly cselekvény, melly üdvözit. Aki azt mondja, hogy én eretnek vagyok, mert jövedelmét megcsonkitom, az soha nem olvasta a szentirást."

Nemde már megvagyon e szavaiban a kihivó hang, az elbizakodottság, melly a biblia olvasásán alapul, mit sem ügyelve a hagyományra és oskolára?

De csakhamar találkoztak Luthernek ellenfelei; ellentételek jelentek meg, de ezek olly tulzók valának, hogy maga Róma is undorral fordult el azoktól; a domonkosiak testületi irigységből léptek fel ellene; Eck János, az ingolstadti egyetem kanczellárja, Némethon

---

Bibliotheca Lutheriana: *Uebersicht der gedruckten Dr. M. Luther betreffenden biographischen Schriften; zusammengestellt* von E. G. Vogel Halle 1851.

[1]) *Et in iis mihi certus videbar me habiturum patronum papam, cuius fiducia tum fortiter nitebar, qui in suis decretis clarissime damnat quaestorum immodestiam. Praef. ad op. lat. tom. I.*

leghiresebb vitatkozója s előbb Luther barátja Obelisci czim alatt sok tudománynyal és elmeéllel egy munkát irt ellene [1]), mellyre Luther Asterisci czimü müvével válaszolt. Eközben minden véleménykülönbség az eretnekség nevével bélyegeztetvén meg, ennek következtében sokan nyiltan Luther mellé szegődtek; a tulzók azt terjesztették, hogy a classikusok tanulmányozása tévelyre vezet, amiért is a humanisták kedvezőleg hangoltattak Luther iránt, annyival inkább, mert ellensége vala a domonkosiaknak, kik mint könyvvizsgálók nagy gyülöletben állottak.

A sajtó már ekkor uj társadalmi erő volt, és Luther tételei, melylyek hihetetlen gyorsasággal terjedtek szét, vitatkozásokra hivták fel a tudós világot, mellyekben az illetők tovább mentek, mint a vita tárgya kivánta volna, és kétségbe vonták a pápa törvényes hatalmát és tekintélyét, mi több a hit dolgában is.

A vita ugyszolván már lázadássá fajult át, és a kereszténység két külön zászló alá szegődött; mindazaltal Róma kilencz hónapig hallgatott, az egészben nem látván mást, mint azon kérdések egyikét, mellyek a kolostorok falai között szoktak támadni és egyszersmind elenyészni; az Alpeseken inneni tudósok pedig egyáltalában nem hitték, hogy a barbár valami rendkivüli dolgot legyen képes létrehozni. X. Leo, ki szerette az eszes embereket, gyönyörködött ezen elmésségekben, s azt mondá, „hogy Márton szerzetesnek igen szép esze van, s mindezek csak szerzetesi irigykedések"; legroszabb esetben részeg németnek nevezte őt, kinek időt kell engedni, hadd emészthesse meg a bort, mellyet megivott [2]). Más részről Luther igy ir hozzá: „Szentséges atya, én leborulok előtted és egészen ugy amint vagyok szentségedre bizom magamat: éltess, ölj, dicsérj, kárhoztass, amint neked tetszik, én épen ugy hallgatok szavaidra mint a Krisztuséira, ki benned elnököl és beszél; tudván, hogy a te szavad Krisztus szava, ki általad szól; ha halált érdemlek, nem utasitom azt viszsza magamtól, miután a föld s minden, mi rajta létezik, az Istené,

---

[1]) „Elrejtözni azon fénysugarakban, mellyek Péter után az egyházat megvilágitják, hinni azon tanokban, mellyek az oskolákban minden árnyék és szennyfolt nélkül folytonosan megőriztettek, követni a doctorok, szent atyák és pápák, az egyház eme dicsőségének nyomait, annyi-e ez, mint az észt megtagadni, az érzékek tanuskodását elutasitani, vagy a gyertyát véka alá rejteni? A mi szentirás-értelmezőink talán mit sem olvastak, min sem elmélkedtek? és miért rejtette volna el Isten előttök azon érteményeket, mellyeket egyedül neked nyilatkoztatott ki?"

[2]) *Ein voller trunker Deutscher.* **Luther**, *Opera* XXII. köt. 1337. lap.

kinek neve áldott legyen mindörökké.“ Azonban az ösziute férfiu egyidejüleg ezt irta Spalatinnak: „Nem tudom eldönteni, ha vajjon a pápa antikrisztus-e vagy az antikrisztus apostola.“ [1])

Miksa császár, ki legközelebb esett a tüzvészhez, felismerte annak komolyságát, s ha egy pillanatban Róma ellen fegyverül akarta is azt felhasználni [2]), mihelyest Rómára szorult, bevádolta Luthert Leonál, ki őt maga elé idézte (1518. julius hó), hatvan napot tüzvén ki neki a megjelenésre. Márton szerzetes, ki erősen állitgatta, hogy a pápának aláveti magát, ezalatt világi támaszokat szerzett magának, és a szász választó-fejedelem közbenjárása által sikerült kieszközölnie, hogy egy küldött által Németországban hallgattassék ki. A választás Tommaso de Vio gaetai bibornokra, tudományosság és erényesség tekintetében egyaránt hires domonkos rendü szerzetesre esett. Ez egy vitatkozást tüzött ki Augsburgba. Luthert igyekeztek barátai erről lebeszélni. Huss példáját hozván fel előtte [3]), noha Luther ellenében, kit azon város előkelői olly melegen ajánlottak és támogattak [4]), lehetetlen lett volna erőszakot használni még akkor is, ha az illetőknek szándékukban állott volna.

Ez volt az első alkalom, mellyben a nép hivatva érzé magát saját józan eszével itélni hittani dologban; az irók-, tudósok- és nagyoknak tetszett a vita, melly a szokásos szük körből kilépett; Luther pedig már egy olly felekezet fejének érezte magát, mellyet az ellenmondások felette elkeseritettek. A gaetai bibornok igyekezett őt a rosz utról visszatériteni; de nagy eszélytelenség volt tőle vitatkozásokba bocsátkozni, mellyek rendesen soha nem fejeztetnek be. Luther

---

[1]) Merle d'Aubigné, ki inkább dics-szónok mint történész, igy kiált fel ezen mondatoknál: „*Combiens ces combats honorent Luther! quelle sincérité quell droiture ils nous font découvrir dans son âme! et que ces assaust pénibles qu'il eut à soutenir au dedans et au dehors, le rendent plus digne de notre respect, que n'eût pu le faire une intrépidité sans lutte semblable!*

[2]) Igy irt a szász választó-fejedelemhez: „Gondja legyen önnek Márton szerzetesre, kire nagy szükségünk lehet. (*Dass er uns den Munch Luther fleissig bewäre).*“

[3]) *Contra omnia amicorum consilium comparui.* **Luther.**

[4]) Luther maga ezen utjára vonatkozó levelében elbeszéli azon tisztelet-nyilvánitásokat és szivélyes fogadásokat, mellyekben Peutinger birodalmi tanácsos, Langemantel tanácsos, és Adelman testvérek s kanonokok által részesittetett; s hogy ajánlva volt a szász választó-fejedelemtől és a franczia követtől. *Ainsi* — mondja Aubigné — *ce qu'il y avait de plus respectable dans la bourgeoisie de l'une des premières villes de l'empire, était déjà gagné à la Réformation.*

nem akarta magát egészen alávetni, s csak is azt jelentette ki, hogy az egyház, vagy a bazeli, freiburgi, löweni, párizsi egyetemek határozata előtt kész meghajolni. Ezután személyes biztonságának veszélyeztetését adván ürügyül titokban elillant; a bibornok pedig Leónak egy rendeletét bocsátotta közre, mellyben a bucsu-árusok működése helyeseltetik, Luther ellenben eretneknek nyilvánittatik.

Leo mindazáltal még most sem tért le a barátságos és békés utakról; söt inkább Fridrik szász választó-fejedelmet az arany-rózsával tisztelte meg, s ennek átadásával (1519) Milticz Károly kanonok, birodalmi nemest és egykori katonát bizta meg, ki minden vitatkozási viszketegséget nélkülözvén, igen alkalmasnak látszott a békitő szerepére, de a választó-fejedelem által hidegen fogadtatván, csakhamar észrevette, mennyire elharapózott a baj, minden négy egyén közöl, kikkel találkozott, legalább három Luther pártján lévén. Ez most hallgatott a békitőre, ki olaszos nyájasságával [1]) rábirta öt, hogy hallgasson, de mit sem végeztek, mindazáltal Luther az ő tanácsára ezeket irta a pápának: „Nagyon érzem haragod sulyát, oh atyám, de nem látok módot az alól kibuvni; szivesen visszavonnám tételeimet, ha ez czélhoz vezetne; de irataim, mellyeket ellenfeleim megczáfolása végett bocsátottam közre, sokkal jobban el vagynak terjedve, mint reménlleni mertem, s olly benyomást tettek, hogy ha visszavonnám is, nem lennék képes azok hatását megsemmisiteni. Minden bajnak azok az okai, kik ellen felléptem; Isten s minden teremtmények a bizonyságaim, hogy nem volt szándékomban lerontani az egyház hatalmát, sem pedig a tiedet, mellyről ezennel elismerem, hogy minden más hatalomnál fensőbb, a Krisztus Jézusét kivéve. Én megigérem szentségednek, hogy békét hagyok a bucsuknak, és hallgatni fogok e tárgy felett, csak ellenfeleim is szünjenek meg kérkedni s engemet sértegetni; inteni fogom a népet, hogy tartsa tiszteletben a római egyházat, mérsékelni fogom a hevességet, melylyel eddig róla szólottam, jól tudván, miként az által hogy ezen fecsegőkkel vitába ereszkedtem, ártottam az egyháznak, holott nem volt más czélom, mint meggátolni, nehogy némelly tudatlanok kapzsisága beszenyezze a mi anyaszentegyházunkat.“ És valóban közre is bocsátott egy iratot, mellyben a szentek tiszteletét s a tisztitó helyről szóló tant erősen védelmezi, s továbbá kijelenti, hogy a római egyház számos vértanuk halálával van megszentelve, s hogy a visz-

[1]) *Has italitates*, mondja Luther *Ep.* I. 231. lap.

szaélések épen semmi okot sem adnak arra, hogy attól elváljunk, söt inkább annál szorosabban össze kell tartanunk, mert a szeretet és egység sok bajt orvosolhat; annak megvitatása pedig, hogy minő határok közé szoritandó a szent szék hatalma, a tudósok dolga, mi köze sem lévén ennek az üdvösséghez.

De a baj mindinkább növekedett. Eck Luthert egy nyilvános vitatkozásra hivta ki, és ez elfogadta azt, Lipcse tüzetvén ki helyétül. A szabad akaratról szóló tant illetőleg Carlstád András vette fel a kesztyüt, maga Luther pedig a pápai hatalom isteni eredetéről vitatkozott. Legyőzetett,[1]) de érvei kézről kézre jártak, és ő megtagadván egyszer az egyház csalhatatlanságát, tanait többé visszavonni nem akarta; azért ezentul mindent elkövetett, hogy érveket gyüjthessen tévelyei igazolására, s csak azon hitigazságokat hagyta meg épségben, mellyek az evangeliomokban betüszerinti értelemben benfoglaltatnak, vagy a négy első egyetemes zsinatban kifejtettek; elvetvén az átváltozást (transsubstantiatio), a szentségeket, a tisztitó helyet, a szerzetesi fogadalmakat és a szentek segitségül hivását. Ezután levelet irt a pápának, mellyben rajta mint egy, a farkasok közé helyezett bárányon szánakozik, és ismétli mindazon aljasságokat, mellyek azon időben Rómáról forgalomba hozattak [2]).

Ezen sérelmek kimeriték Leo türelmét, s Luthert egyházi átok alá vetette (1520. junius 15). Ekkor Luther Captivitas babylonica czimü munkáját bocsátotta közre, mellyben az egyházat minden bün és gonoszság példányképének, Sodoma-, Gomorha s a törököknél is roszabbnak kiáltotta; ekként végezvén szidalmait: „Sem pápának, sem püspöknek, sem bármiféle más embernek nincs hatalma arra, hogy egy keresztényre beleegyezése nélkül bármilly csekély dolgot ráróhasson; különben zsarnoki szellem által vezéreltetik. Mi szabadok vagyunk; a keresztségben tett fogadás ele-

---

[1]) Luther nem akart hussitának tartatni. Eck bebizonyitván előtte, hogy egyik tételét a constanczi zsinat kárhoztatta legyen, azt felelte, miként egy zsinat kárhoztatása neki nem elegendő arra, hogy valamelly tételt eretnek tannak higyen. Ekkor Eck azon evangeliomi helyet *Te vagy Péter* sat. idézvén, Luther azt állitá, hogy Krisztus ezen szavak kimondásánál Péterre mutatott, később pedig önmagára, és ekkor tette hozzá: *és ezen köszálra fogom épiteni anyaszentegyházamat.* Ezen két érv undorral töltötte el az elfogulatlanokat.

[2]) Levele april 6-áról való, és ezen keltet szükséges megjegyezni. Aubigné ezt mondja: *Avant même que Rome ait eu le temps de publier sa redoutable bulle, c' est lui qui lance la déclaration de guerre . . . Il montrait une simplicité et une umilité étonnantes.*"

gendő, sőt több mint hogy azt valaha betölthetnők; azért a többi fogadalmak eltöröltethetnek. Aki papságra lép, tudja meg, hogy cselekvényei miben sem különböznek Isten előtt egy földmives- vagy majoroséitól; Isten a dolgokat a' hit szerint becsli." Az iratok szaporodnak, a pártfogók tulhajtanak; azon tény, hogy Luther iratai a könyvárusoktól elkoboztattak, a legkegyetlenebb üldözéshez hasonlittatik [1]; annak, ki tudósnak vagy szabadelvünek akar tartatni, a pápát szidalmaznia kell. Később Luther összecsőditvén a wittenbergi tanulókat, a pápai rendeleteket és a bullát megégette (deczember 10.), sajnálatát fejezvén ki, hogy ugyanazt nem teheti a pápával, „ki boszantotta az Úr szentjét." [2])

Ekként a harcz kihirdettetett, az örvényből örvény keletkezett; a vakmerőség megtapsoltatott, az egyházi beszédek és vitatkozások a sajtó által nagy gyorsasággal terjesztettek, a szépmüvészetek szintén segédkezet nyujtottak, rajzokat, féldombormüveket, torz- és arczképeket szórván csalétkül a sokaság közé. Luther munkái Spanyolországban és Német-Alföldön már 1520-ban le valának forditva, 1521-ben pedig egy zarándok Jeruzsalemben vette meg azokat.

Luther némellykor maga is megrémült a tüzvésztől, mellynek Herostratusa vala, megállapodott és megigérte, hogy magát az egyháznak alávetendi; mig azonban Leo a bünbánóra várakozott, ez De libertate christiana czimü munkájával lépett fel, mellyben azt állitja, hogy a megigazulásra a jó cselekedetek nem szükségesek, a hit a jó cselekedetekkel össze nem fér, az ember alá van vetve az ördög hatalmának s a lélek nem vétkezhetik, csak higyen az Isten bárányában, ki elveszi a világ büneit [3]). X. Leo megingatni látván a hajót, mellynek kormányosa vala, végitéletet mondott Luther és párthivei felett (1521. január 3). Oleander pápai követ látván az uj tan terjedését, s a pápa elleni iratok, énekek és képek sokaságát,

[1]) Aubigné ismét ezeket mondja: „*Les bûchers se dressaient . . . tout annonçait qu'une terrible catastrophe allait mettre fin à la révolté audacieuse. En octobre 1520 les livres de Luther furent enlevés de toutes les boutiques des libraires . . . e l'on vit s'élever des échafauds, où les écrits de l'hérétique devaient être reduits en cendre.*"

[2]) *C'est ainsi que la Réformation voulait retablir dans l'Eglise la sainteté des moeurs.* Ezen következtetést teszi Aubigné.

[3]) *Sufficit quod agnovimus per divitias gloriae Dei agnum, qui tollit peccatum mundi; ab hoc non avellet peccatum, etiam si millies uno die fornicemur aut occidamus.*

ugyszintén tapasztalván, mennyire pártolják ezeket a fejedelmek egyedül Róma iránti gyülölet- és irigységből, a wormsi birodalmi gyülésnél Luther elitéltetését szorgalmazta, de kérelme nem teljesittetvén, annak tanát ezen gyülés elé terjeszté, kimutatandó, hogy az illető nem csak a visszaélések ellen kelt ki, de egyszersmind a hitágazatokat is megtámadta [1]). Beszéde eszes és erőteljes vala, de okosság volt-e világi birák elé vinni az isteni dolgokat? Ekként a hittani kérdés nemzetivé fajult át; a kételyek egy, világiakból álló gyülekezet előtt fejtegettettek, melly nem vala képes azokat értékök szerint becsülni, s a melly neki bátorodván, száz panaszt emelt Róma ellen, kérvén az uj császárt V. Károlyt, hogy azokat orvosolja. A szász választó-fejedelem tiltakozott minden olly határozat ellen, melly

---

[1]) „Azt mondják, hogy csupán néhány peres pontról van szó Luther és a pápa között, mellyek kiváltképen a pápai szék hatalmát érdeklik. Nagy tévedés, miután a bullában kárhoztatott negyven pont közöl nagyon kevés vonatkozik a a pápai méltóságra. Luther tagadja, hogy a jó cselekedetek szükségesek legyenek az üdvösségre; tagadja, hogy az ember szabad akarattal birna a természeti és isteni törvények megtartását illetőleg . . . Vagy mit mondjak ama botrányos tanáról, melly mindakét nembeli világiakat felhatalmazza a bünök megbocsátására? . . Hallgatással mellőzzük azon esztelen tanát, hogy a törököknek nem szabad ellenállani, mert Isten a hitetlenek által ostoroz bennünket; mintha bizony betegségünkben tiltva lenne gyógyszerekhez folyamodni azon okból, mert Isten büneink büntetéséül bocsátotta azt reánk. Nemde bámulnunk kel! Luther szivét, ki jobban szeretné, hogy Németország a konstantinápolyi ebek által széltépessék, mintsem hogy Róma főpásztora által őriztessék?

„Róma, Luther szavai szerint, a képmutatás fészke. Tehát menhelye az erénynek is, mert senki sem készit ottan hamis aranyat, hol a valódi kellő becsben nem tartatik . . . A pápa — ugymond ő — bitorolja az egyház-főnökséget. Bitorolja? és hogyan? talán Nagy Sándor csapatai val, vagy Caesar fegyverével, vagy épen a hóhér bárdjával? és miként van az, hogy mindezen népek, kik különböző nyelveket beszélnek, különböző éghajlatok alatt élnek, különböző szokásokkal és eredettel birnak, s kiknek érdekeik egymással olly merev ellentétben állanak, egyhangulag Krisztus helytartójának ismernek el egy szegény, hatalom nélküli papot, kinek egy kis zugon kivül nincs más öröksége? . . . Mondja, hogy minden püspöknek független urnak kell lennie megyéjében; de akkor egy zsarnok helyett ezret kell megsemmisitenetek . . . Végre hozzá teszi, hogy a püspökök felett a zsinat fog uralkodni; püspökök hajtsátok meg fejeteket! De állandó leszen e zsinat? ezen esetben a pásztorok távol lesznek nyájaiktól. Vagy feloszlik, de akkor ki fogja az időközben felmerülő bajokat orvosolni? ki fogja összehivni a zsinatot s ki fog azon elnökölni? Nem látjátok, hogy ezen kérdések mindegyike telve van zavar, forradalom- és nyugtalansággal? Minő zürzavar keletkeznék azon törvények-, szabályok-, szertartások- és tanokból, mellyek e gyülekezetben hozatnának létre, hol mindegyik hivő azon véleményben leend, hogy csupán az ő püspöke tartotta fön a hitet épségben?“

Luther kihallgatása nélkül hozatnék, s azért a jámbor, kedves és tiszteletreméltó tudornak az annyi tartományok és fejedelemségek császára nevében egy, szabadmenetet biztositó levél küldetett.

Sokan lebeszélni igyekeztek Luthert ezen utról, de ő menni akart „ha mindjárt annyi ördög esküdött volna is össze ellene, amennyi zsindely van a háztetőkön," s utközben szerkesztette azon hires énekét [1]) melly méltán a reformatio indulójának neveztethetik.

Ezen utjában vagy inkább diadalmenetében Luthernek alkalma

---

[1]) Ein' feste Burg ist unser Gott,
Ein gute Wehr und Waffen;
Er hilft uns frei aus aller Noth,
Die uns jetzt hat betroffen.
Der alt' böse Feind
Mit Ernst er's jetzt meint;
Gross' Macht und viel List sein grausam Rüstung ist.
Auf Erd' ist nicht sein's Gleichen.

Mit uns'rer Macht ist nichts gethan,
Wir sind gar bald verloren:
Es streit für uns der rechte Mann,
Den Gott selbst hat erkoren.
Fragst du, wer er ist?
Er heisst Jezus Christ,
Der Herre Zebaoth und ist kein and'rer Gott;
Das Feld muss er behalten.

Und wenn die Welt voll Teufel wär',
Und wollt'n uns gar verschlingen,
So fürchten wir uns nicht so sehr,
Es soll uns doch gelingen:
Der Fürst dieser Welt,
Wie sau'r er sich stellt,
Thut er uns doch nichts; das macht, er ist gericht't,
Ein Wörtlein kann ihn fällen.

Das Wort sie sollen lassen stah'n
Und kein'n Dank dazu haben.
Er ist bei uns wohl auf dem Plan,
Mit seinem Geist und Gaben.
Und nehmen sie den Leib,
Gut, Ehr', Kind und Weib:
Lass fahren dahin, sie haben's kein Gewinn,
Das Reich muss uns doch bleiben.

volt meggyőződni, milly nagygyá nőtte ki magát pártja. Egy császári hirnök kisérte, Wormsban a fő szertartó-mester fogadta, s olly nagy tömeg csődült össze látására, hogy a gyülés-terembe egy titkos ajtón kelle őt bevezetni. V. Károly ezen magános és ügyetlen ember láttára illy szavakra fakadt: „Ez ugyan soha nem fog engem eretnekségre csábitani.“ A császár azonban nem ismerte a közvélemény mindenhatóságát, mellyre Luther merényletét fekteté, ki most már érezvén, hogy arra biztosan támaszkodhatik [1]), tévelyeit visszavonni nem akarta. Felszólittatván, hogy látna e módot a kiegyezésre, igy felelt: „Ha emberi mü, magától el fog enyészni; ha Istentől van, mi sem képes terjedését megakadályozni.“

V. Károly, kinek akkor szüksége volt a pápára [2]), számüzte Luthert és követőit; és itt kezdődött a szakadás a fejedelmek és alattvalóik között. Az ujitók ugyanis már számosan valának, s a Németországban divott kiváltságokkal megköthették a császár kezét. Luthert visszatértében pártfogója a választó-fejedelem, a nélkül hogy valaki arról valamit tudott volna, elraboltatta, s Thüringiába Wartburg várába vitette, megmentendő őt nem annyira ellenségeitől, mint saját eszélytelenségeitől.

A fő hallgatása szabad tért engedett követői egyenetlen hangjainak, kik vakmerően megtámadták az általa becsben tartott isteni tiszteletet. Néhány wittenbergi Ágoston rendü szerzetes megszökött a kolostorból; a többiek reformot követeltek, hogy pl. ne kellessék mindennap misét mondani, s hogy az oltári szentség két szine alatt szolgáltattassék ki; és ezen ügy a capitulumban többséget nyert. Carlstad Jézus testének és vérének az oltári szentségbeni valóságos jelenlétéről mesterétől holmi zavart eszméket sajátitván el, a fiatalság élére állva, meg akarta semmisiteni a pápaság maradványait, s en-

---

[1]) „A pápa (irja ő) meghagyta a császárnak, hogy ne sokat hajtson a védlevélre; a püspökök szintén sürgették őt, de a fejedelmek és rendek nem akartak arra ráállani, miután ebből nagy lárma keletkezett volna. Ez nagy hirnevet szerzett nekem annyira, hogy ők jobban féltek tőlem, mint én tőlök. S valóban a hesseni tartományi gróf, e fiatal fejedelem, hallani kivánt engemet, hozzám jött, vitatkozott velem, s végül ezt mondá nekem: *kedves tudor ur, ha igaza van önnek, segitse czéljában az Isten.*

[2]) *Charles-quint embrassa un système de bascule, qui consistait à flatter et le pape et l'électeur . . . suivant les besoins du moment . . . Il ne s'agissait pas pour lui de savoir de quel côté se trouvaient et la vérité et l'erreur, ou de connaitre ce que demandaient les grands intérêts de la nation allemande. Qu'exige la politique, et que faut-il faire pour porter le pape à soutenir l'empereur? c'était là toute la question, et on le savait bien à Rome.* D' **Aubigné.**

nek következtében a misék a népnyelvén tartatnak, s a hivek gyónás nélkül áldoznak. És minthogy mindenkinek meg volt engedve a bibliát saját tetszése szerint értelmezni, mi csoda, ha e téren annyi vélemény létezett a hány fő?

Luther magányában, mellyet Pathmosának nevezett, igyekezett zavart s eddig ide s tova tévedező eszméit rendbeszedni, s az uj hitágazatos könyvet összeállitani; de semmiféle módszert nem türhetvén, az neki soha sem sikerült. Mindazáltal bevégzé itten legnevezetesebb munkáját, a biblia forditását, mellyben noha a héber nyelvet nem igen birta, képes volt saját lelkesedéséből meritett ihlettségével az eredetit visszaadni, s annak lyrai fönségét magasztos egyszerüséggel forditásában is eléállitani. Ezután megedzve a magány által, beszédeivel a felmerült rendetlenségek ellen lépett fel (1522), a fegyelmet helyreállitotta s a bibliát a nép nyelvén százezer példányban közrebocsátotta, mellyben mindenki találhatott érveket saját véleménye támogatására. Ekkor Orlamünde-be Carlstad tartózkodási helyére siet „szétzuzandó ezen sátánt;“ Carlstad pedig a nép által sárral és kövekkel dobáltatja meg; később a fekete medvéhez czimzett vendéglőben keresi fel őt, és az uj apostolok emez első gyülekezetében a legpiszkosabb bántalmakkal illetik egymást. Luther egy forintot ad ellenfelének, hogy irna véleményei ellen, ez elfogadja azt, s azután egymás egészségeért isznak, s végre igy válnak el: „Bár csak a kereken látnálak“ mire a másik igy felelt: „Bár csak kitörne a nyakad, mielőtt kiérsz a városból.“

Némelly erkölcstelen papok s a kolostori életbe beleunt szerzetesek megragadták a kedvező alkalmat, hogy a terhes igát magokról lerázhassák, a reformatióval csak annyiban törődvén, amennyiben az felmenté kinos kötelmeik alól s pénzzel és feleséggel látta el őket. [1]) Luther szintén leveté a szerzetesi öltönyt; üresen maradt kolostorát a választó-fejedelemnek ajánlá fel, ki azt neki ajándékozza; megváltoztatá az isteni tiszteletet, eltiltá a misézést, s kezét Bore Katalin

[1]) *Civitates aliquot Germaniae implentur erroribus, desertoribus monasteriorum, sacerdotibus coniugatis, plerisque famelicis ac nudis; nec aliud quam saltatur, editur, bibitur ac cubatur, nec docent nec discunt; nulla vitae sobrietas, nulla sinceritas. Ubicumque sunt, ibi jacent omnes bonae disciplinae cum pietate.* (**Erasmus**, epist. 902, 1527.) *Satis jamdiu audivimus, Evangelium, Evangelium, Evangelium; mores evangelicos desideramus* (epist. 946). *Duo tantum quaerunt, censum et uxorem: caetera praestat illis Evangelium, hoc est potestatem vivendi ut volunt* (epist. 1006.). *Tales vidi mores (Basileae) ut etiamsi minus displicuissent dogmata, non placuisset tamen cum hujusmodi foedus inire* (epist. 1066.).

szökött apáczának nyujtá. Nem szükség mondanom, hogy a menyegző alkalmával, mellyet egy szerzetes egy szerzetesnővel ünnepelt, furcsa jelenetek hozattak szinre, elég az hozzá, hogy Luther azokra gunyorral és dühhel válaszolt. A szerzetesnő el lévén keseritve a hosszu hallgatás és a kolostori élet apró bántalmai által, ugyszintén gőgössé téve az által, hogy férjül a reformatort birta, s hogy egy törvénytelen lépést követett el, szeszélyes lett, férjével durván bánt, az ellenök szórt rágalmak miatt örökösen panaszkodott, szóval, átéreztette élete párjával a lángelmének mindazon kinait, mellyeket ennek az aprólékos életszükségekkel való küzködés nyujtani szokott. És ő türi ezen csevegéseket mint a legtermészetesebb dolgot, minnélkülözhetlen tulajdonát a nőnek arra, hogy anya legyen, s ekként betöltse az egyedüli czélt, mellyre Isten által alkottatott.[1]) De családja körében megpihent a külső küzdelmektől, nevetett, tréfált, szeretett annyi gyülölet után, és ha az ő kedves Katalinja reszketett a jöhető veszélyektől, ő Isten iránti bizalmat öntött belé, nyájas szavakat intézett hozzá[2]), és könyekre fakadt egyik gyermeke halálánál[3]).

---

[1]) „Házasságunk első évében nőm rendkivül szeretett fecsegni. Midőn dolgoztam, mellém ült, s ha semmi mondani valója nem volt, azt kérdezé tőlem, ha igaz-e, hogy a porosz udvarnál az örgróf saját fivérét alkalmazza fő udvarmesternek. — Katalinom, Katalinom (mondám én neki), mielőtt ezen halgaságokba elegyedtél volna, elmondodtad-e *Mi Atyánk*-odat."

[2]) Midőn ő csecsemőjét szoptatá, s a kis Herkules szeliden anyja mellett állott, Luther igy szólott nejéhez: „Ime egy jó emberke, kitől valamint mindentől, mi tőlünk jő, undorral fordul el a pápa, György herczeg s párthivei, és a pokol minden ördögei. A szegény kisded mindemellett bátrabb egy bölcsésznél; nem aggódik, nem boszankodik; szopik, viczkándozik, jó kedvű; ha jól lakott, megforditja szőke fejecskéjét és mosolyog; a világi dolgok forgó szele nem inditja meg őt. Tegyünk ugy mint ő; ez jó leczke nekünk . . . A legnagyobb kegy, mellyben Isten egy nőt részesithet, egy jó és ájtatos férj, kire bátran rábizhatja sorsát, boldogságát, életét, kinek gyermekei egyszersmind a tieid, s tied az ő boldogsága is. Katalin, te megtaláltad e férjet, ki téged szeret, te vagy az ő urnője; adj hálát Istennek érette . . . Ilyenek valának atyáink a paradicsomban, egyszerüek, őszinték, minden gonoszság és képmutatás nélkül; sajátlag mi is ollyanok leendettünk, mint ezen gyermek, midőn az Istenröl beszél, és arról olly biztos. Minők lehettek Ábrahám érzelmei, midőn beleegyezett, hogy egyszülött fiát feláldozza! Sárának meg nem mondotta volna." Ezen utólsó vonás csaknem magasztos bizalmat és gyöngédséget árul el. De egészen a magasztosságig emelkedik egyik levelében (*Epist.* IV, p. 41), mellyben fia előtt egy szép kertet ir le, telve aranyba öltözött gyermekekkel, kik almákat, körtvéket és cseresnyéket szednek, dalolnak, ugrálnak s arany gyeplővel és ezüst nyergekkel felszerszámozott lovacskákon lovagolnak.

[3]) „Nincs mód benne; én sirok, s ugy érzem, hogy szivem kihalt keblem-

A jószivüség és gög, a busongás és nevetségesség, a dühösség és magasztosság ezen vegyüléke folytonosan előfordul Luther életében. Ha mindjárt tekintetbe veszszük is az akkori időket, mellyek sem az udvariasságot, sem a szokásokban és beszédben megkivántató mérsékletet nem ismerték, undort gerjeszt bennünk azon fékztelen és tréfás modor, melylyel a legmagasztosabb dolgokról és személyekről szól; és midőn estve a korcsmában nevetség tárgyává tevé azon dolgokat, mellyekről reggel szónokolt, olly szólamokat engedett meg magának) össze vagynak szedve az Asztali beszédek (Tischreden) czimü munkában), mellyek a legkicsapongóbb ficzkók tivornyájának is gyalázatára válnának. Nem is emlitenők fel ezen aljasságot, ha követői sokáig meg nem tartják vala e nyelvet, melly egészen ma sincs még elfeledve, és annak, ki erre vonatkozólag nekünk azt felelné, hogy ez akkor általános bes zédmodor volt, azt mondanók, hogy a katholikusok fejeinél és előkelőinél illy nemtelen sértegetésekre soha, legfölebb csak azon sepredék néhány tagjánál találunk, minőt mindegyik ügy mellett láthatunk, de a melly épen olly elégtelen annak beszennyezésére, mint képtelen védelmezésére.

A mester, ki minden előitéletet kigunyolt, hitt a jóslatokban, boszorkányságokban és az asszonyi babonaságokban; Pathmosában saját szemeivel látta, hogy ugráltak a mogyorók a tányéron, s hallotta a zajt, mellyet az ördög által a kastély lépcsőin alá s fel hengergetett háromezer hordó okozott; látta a sátánok által nemzett Killkroppft gyermeket fiai között ülni; hallotta az ördögöt, kinek léptei hasonlitottak azon zajhoz, mellyet valamelly rőzsenyalábnak tüzrevetése okoz; más gonosz szellemek is tartózkodtak szállásán, s kedvök telt a nyárs, seprő és más házi eszközök szétszórásában; hitte, hogy az öngyilkosságot senkinek sem lehet betudni, miután az ördög személyesen készíti el a kötelet vagy kést az illető számára; s hogy köveket vetvén a kutba, ez által felébresztjük az annak fenekén alvó gonosz szellemeket. Neki is sok rosz éjet csinált az ördög; s midőn már tulságosan háborgattatott általa, három szóval riasztotta el magától őt, mellyeket azonban az illedelem tilt itten ismételnünk [1]).

ből. Lelkem mélyébe vagynak vésve vonásai, taglejtései és beszédei; szüntelen szemeim előtt van épen ugy, mint éltében s haldoklásában láttam. Leányom! kedves és engedelmes leánykám! a Krisztus halála (és mi ehhez képest minden más halál?) maga sem képes ezen gondolatot fejemből kiverni. Olly vigkedvű, olly kedves, olly szeretetteljes volt!"

[1]) Egy alkalommal Melanchton azt irja neki Rómából, hogy egy öszvér

Luthernek sok tudománya volt, de latinságában a classikus szépségek és egység helyett nehézkességet és szószaporitást találunk; midőn pedig Rómába irván felpiperézetten akart fellépni, irmodora dagályos, fenhéjázó és melléknevekkel tulterhelt volt. Helyesebben teszen, mikor indulatba jő, ekkor ugyanis ha a latin szó nem jut eszébe, a németet használja; egyébiránt nem sokat törődik a nyelv müvészetével, beszél mert beszélnie kell; érvelése nem világos, a fő sulyt a különcz állitásokba helyezi, s a skolasztikusok módjára a valószinüségekre alapitja okoskodásait; ekként midőn felette merész tételeket dob hallgatói elé, hozzá teszi: „Ez logika s nem hit, a hitnek ehhez semmi köze.“ [1]) De nagy ügyességre tett szert a bölcseleti és vallási dolgokban, különösen midőn anyanyelvén szólott azokról; birta a szónok tulajdonait: gondolatbősége kimerithetlen, képzelődése egyformán gyors valamint a benyomások elfogadásában, ugy azok létrehozásában, stilje kifogyhatatlan bőségü és felette hajlékony; hangja tiszta és csengő, szemei tüzesek, feje szép, kezei gyönyörüek, taglejtése fesztelen és változatos; ruházata, haja és fogai mindig rendkivül tiszták. A nép között élt és tanulmányozta azt, belátván, hogy a tartós forradalmak attól származnak. Szavait személyes csalhatatlanságának gőgjé lelkesiti, melly az Isten szavaira hivatkozik ugyan, de azok tetszésszerinti értelmezésének jogát magának tartja fön. Azért mindig dühösen szaval, nem tartva tiszteletben semmit; a lángelmét nála az élcz és képzelődés pótolja; haragés dühhel tör előre, anélkül, hogy tudná hová megy. Napjában háromszor is predikál, és soha nem fogy ki a tárgyból, s mindig egy óda rendetlenségével és melegével; ékesen szóló, ha az ékesszólás a lélek folytonos izgatottságában áll; még katolikus szónok vala, de előre látja, hogy az ékesszólás alább fog szállani a hitágazatok hanyatlásával s az által, hogy a szónok nem meri a hallgatók érzelmeit felkorbácsolni.

Tanai közől egy sem volt uj. Az egyház már bölcsőjétől kezdve kénytelen volt szavaival védelmezni az igazságokat, mellyeket vérével pecsételt meg, s Péter utódja körül összegyülekezve a hitágazatok felett vitatkozni, és a Szentlélek ihletése folytán mennykövével

---

egy daru-lábu szamarat nemzett, ami biztos jele lenne Róma romlásának. Luther válaszol neki s ezen világos jósjelenséggel vigasztalja magát: *Gaudeo papae signum datum in mula puerpera, ut citius pereat.* Epist. IV. p. 47.

[1]) *Nihil asserens sed disputans, non in fide sed in opinionibus scholasticis.* Luther Eck ellen.

sujtani az ész kevélységét, melly — miként a régi csábitó — azt mondja az embernek: Te Isten vagy. A pásztori bot és kard között kitört viszály alkalmával a pápai hatalomra vonatkozó peres kérdések már mind felszinre hozattak, és a világ kimondotta az anyagnak a szellem s az erőnek a közvélemény feletti fensőbbségét. A valdensek és katarok s az ujitók mindannyian a szentirást tekintették egyedüli illetékes birónak a hit dolgában; a hagyományról pedig azt tartották, hogy az, mint emberi szó, alá van vetve a tévedésnek, s csak is a szentirás égő betüje fénylik miként a nap, s egyedül az ment a tévelytől; a külső isteni tisztelet szerintök felesleges; Péter utódja nem egyéb mint antikrisztus, kinek széke nem sokára összedől. A szabad vizsgálat ott lengett a középkori eretnekek mindegyikének zászlaján; és a malasztot, megigazulást s a tisztitó helyet érdeklőleg nem létezett olly igazság vagy tévely, melly a vita tárgyát ne képezte volna.

Luther tehát csak összeszedte a századokon át felmerült kételyeket, a rendithetlenül álló hagyomány helyére a hibázható értelmezés ingadozásait állitá, s bátran és anélkül, hogy azokat öszhangzásba hozni igyekezett volna, oda dobta egy olly világba, melly annyira alkalmas volt ezen mag befogadására. Némelly jó lelkűek azt hivék, hogy ő lenne az Isten által támasztott férfiu, ki nem a hitágazatok megsemmisitését, de a visszaélések megszüntetését tüzte ki czéljául, hitték pedig ezt annyival is inkább, mert rendkivüli tehetséget fedeztek fel benne. A tudósok látták, hogy felületesen ir, de ujjongtak, tapasztalván, hogy megtámadását a rosz hirben álló skolasztika és szerzetesek ellen intézi, kikben ők a megtestesült tudatlanságot és pedanteriát szemlélték. Az elsők, kik neki válaszoltak, rendes formákba önték érveiket, és Luther egy tréfával, egy bátor ugrással kisiklott körmeik közöl, és felizgatta a tanulókat, kik őt ismételve megtapsolták, ellenfeleit pedig kifütyölték.

Az egész tehát inkább düh volt mint erő, egy záporpatak, melly igen magasról jő, s noha magában csekély, erőt fejt ki s nagy zajt csinál; de ezen düh, ezen piszkolódások, ezen hajthatlan türelmetlenség, a „királyok és a sátán ezen magasztos megvetése“ népszerüvé tették őt. A történelem folytonosan arról tanuskodik, hogy a rendkivüli erő csodáltatik, s magához vonzza azokat, kik változás után sovárognak, vagy restellnek saját fejökkel gondolkozni. A németek rosz indulattal viseltettek a pápák iránt már akkor, midőn ezek ellenszegültek a császároknak, kik az anyagi és erkölcsi rendet összezavarni akarák. Most ápoltatni látták ezen rosz indulatot min-

den ellenében, ami az Alpesecken innét van, ugyszintén azon pápák ellen is, kik betöréseiktől a polgárosodást megmentették; s ekként ujjongtak ezen uj Arminnak, kikeltek a fény és finomság ellen, melylyeket nem ismertek, s a kedélyes müveltség ellen, mellyre képtelenek.

Ekként nagyban növekedett a reformator párthiveinek száma. Különösen kitünt ezek között Hütten Ulrik, az Epistolae obscurorum virorum szerzője, a sajtó akkori feje delme, ki épen olly ügyesen forgatta a kardot mint a tollat, és sikra szállt négy franczia ellen, kik Miksát rágalmazták, s egy kemény előszóval látta el Valla Lőrincznek Constantin adományozá sáról értekező munkáját. Ez a latin nyelvet némettel cserélte fel, s tervbe vette az egyházat az évenkint összesereglendő püspökök gyülekezete által rendezni, ugyszintén a birodalomnak egy keresztény alkotmányt adni, élén V. Károlylyal. Minthogy azonban ezt ingadozónak tapasztalta, Sickingen Ferenczhez, egy rajnai független nemeshez fordult.

Ez egyike lévén azoknak, kik az ököljogról legutoljára mondtak le, Landstuhl várából gyakran kirontott, megtorlandó azon sérelmeket, mellyeket a törvényszékek boszulatlanul hagytak. Egy magános ellenségén magát megboszulandó, Worms ellen háborut inditott, s számüzetvén, három egész évig tartotta magát, hadi költségeit a Frankfurtba utazó kereskedőktől rabolt zsákmányból fedezvén. Ekként Miksa kénytelen volt őt az érintett büntetés alól felmenteni és szolgálatába fogadni; némellyek által még a császárságra s javaslatba hozatott. Egyike volt az elsőknek, kik Luther pártjához szegődtek, sőt ennek rendelkezése alá bocsátá még várát is, remélvén, hogy ezen zenebona megszüntetendi az akadályokat, melylyek eddig a magán háboruk folytatását gátolták; és kétezer fegyveres élén megtámadta a trieri választófejedelmet, s dühösen harczol a fejedelmek ellen, kik őt visszaverendők ellene indultak, mignem a lovagias világban szokatlan fegyverekkel ostromoltatván megsebesittetett, a várrésen elfogatott, s csakhamar meghalt.

Luther azt hivé, hogy erős támaszt nyert Erasmusban, kinek szava akkor legnagyobb tekintély volt. Annyi bizonyos, hogy ez egyengette számára az utat, és első fellépéseit, midőn t. i. azokban nem látott egyebet, mint az elvénült iskolák bálványozói s a reform és tökéletesedés párthivei közötti tudományos versengést, meg is tapsolta [1]), de mint mindazon habozó hitűek, kik tudni hittek min-

[1]) Erasmus igy ir: „Csalódtam; én csodáltam ezen férfiut, ki emelt fővel

dent, mert ékes nyelvvel birtak, csak nevetni akart a katholicismuson s mindamellett katholikus maradni. Luther hizelgett a hirnév eme fejedelmének, de két gőgös ütközött össze, és Erasmus utálni kezdé azt, ki jóllehet kevésbbé jeles iró mint ő, mégis hasonlójává nőtte ki magát, és magára vonta egész Németország tekintetét, melly eddig egyedül ő rá vala függesztve.

Bizonyára, én nem fogom Erasmust szilárd hite miatt dicsérni. Mint felette hiu udvaroncz észrevette, hogy egyik párthoz csatlakozván, a másikat ellenségévé teendi, s ekként kevesbiteni fogja a rája háramlandó dicséreteket, tömjénezéseket, sőt saját nyugalmát is. Tréfáiban épen nem kimélte sem a hitágazatokat sem pedig a szokásokat, de igenis mindig nyitva tartott magának egy ajtót, szokása lévén olly kétes értelmü szólamokat használni, mellyeket szükség esetében másként lehetett magyaráznia; általánosságban rendesen kikelt a szerzetesek ellen, de egyenkint mindegyiknek tudott egy két hizelgő szót mondani; kikelt a pápák ellen is, de azért X. Leonál megjelent lábcsókolásra s nyugpénzt fogadott el tőle; szóval nem volt hajlandó semmiféle hit vértanujává lenni. „Luther (igy ir ő) üdvös tant és felséges tanácsokat adott nekünk, de kár, hogy megbocsáthatlan hibáival azok hatását egészen elrontotta! De hamindjárt semmi megrovásra méltó sem lenne irataiban, én soha sem éreztem magamat hajlandónak az igazságért meghalni. Nem minden embernek vagyon elegendő bátorsága arra, hogy vértanu legyen; és ha én kisérteteknek lettem volna kitéve, félek, hogy ugy jártam volna, mint Péter.“

Mindazáltal sértve érezvén büszkeségét Luther által, ohajtotta volna ezen versenytársát megalázni. Neki készült tehát, s a katholikusok már előre ujjongtak; de nem igen lévén jártas a vita tárgyában, a rémletes könyv nem jelent meg; élczelt ugyan Luther ellen, de e tekintetben a katholikusokat sem igen kimélte, és az Ágoston rendü szerzetesek vicariusának, ki tőle azt kérdezte: „Mit tett a szegény Márton szerzetes, hogy mindenki agyarkodik ellene?“ igy felelt: „Két nagy bünt követett el, egyet a pápai korona s egyet a szerzetesek hasa ellen.“

Luther sokáig kimélettel vagy szánalommal viseltetett iránta, és tréfát üzött ezen mondatából: „ugy kell a tojásokon tánczolni, hogy

---

lépett fel száznda büneit és a biboros püspököket korbácsolva; ki semmiféle hatalom, sőt a legelső főpap előtt sem hajlott meg; ki szentül fajtalan kezével atyját egészen a meztelenségig leleplezte.“ *Ep.* 736. l.

azokat össze ne törjük," és szemére vetvén, hogy „a Szentlélek nem kétkedő," végre egy kiméletlen levelet intézett hozzá (1524), melly telve vala ismételt sértegetésekkel [1]). Milly jó alkalma lett volna most Erasmusnak arra, hogy szabad menetet engedjen gunyorának és kaczajának a reformátorok százfelé ágazó s egymással ellenkező véleményei és egyenetlenkedései, ugyszintén az uj tannal egyaránt növekedő babonaságok felett! de ő komoly oldaláról vette a dolgot, s egy hittani czáfolatot irt azon pont felett, mellyen a katholicismus a rationalismussal érintkezik, azaz az ember természetes erejéről. Luther, ahelyett, hogy a szabad akaratnak bizonyos korlátokat szabott volna, tagadta azt; Erasmus közvetitő gyanánt akart föllépni, s szándéka vala ezt a malaszttal kiegyeztetni, de a kiegyenlités ideje lejárt, és senki sem értette azon értekezést, melly nagyon iskolaszagu volt s épen nem birt megállani Luthernek tüz-, képletek- s kaczajjal teljes válaszával szemközt.

Láttuk, hogyan kereste Luther a fejedelmek támogatását; és valóban elmondhatjuk, hogy ha az előbbi eretnekségek, a társadalom eme romboló eszközei, eredmény nélkül tüntek el, ez csupán azért jutott ahhoz, mert az absolutismust irta zászlajára egy olly időben, midőn a világ kiválóan érezte a rend szükségét. Luther mindazonáltal a fejedelmeknek sem kegyelmezett, sőt közmondássá vált nála: Principem, et non latronem esse, vix est possibile [2]) „Ritka madár (mondá ő) egy józan eszü fejedelem, még ritkább egy jámbor fejedelem. Rendesen a legnagyobb bolondok és a legszemtelenebb csalók a földön; tőlök mindig csak roszat lehet várni, jót felette ritkán különösen az isteni dolgokban, miután ők az Isten hóhérai, kinek haragja őket használja fel a gonoszok megbüntetésére s a külbéke fentartására. Nagy Ur a mi Istenünk; ugyanazért illik,

---

[1]) „Mihelyt felgyógyulok, Isten segitségével irni fogok ellene és tönkre teszem őt. Azt hogy engem kigúnyolt s belém kötött, elnéztem neki, de most midőn Krisztussal is ugyanazt akarja tenni, föllépek ellene ... Igaz hogy Erasmust összezuzni ollyas valami mint egy poloskát széttaposni, de Krisztusomra, kit ő nevetség tárgyává teszen, többet adok mint Erasmusra ... Ha élek, Istensegitségével meg fogom tisztitani az egyházat ezen piszoktól. Ő elvetette a magot, s ebből Crotus, Egran, Witzelm, Oecolampadius, Campan s más illyes ábrándozók és epikureusok keltek ki. Csak ugy hemzsegnek az ember fülében, de többé nem fogom őt megszenvedni az egyházban ... Ha prédikál, ugy szól mint egy repedt fazék, egyszer megtámadja a papát, máskor pedig behuzza szarvait."

[2]) **Seckendorf**, *Hist. Lutheranismi*, I. 212

hogy magas származásu és fönséges hóhérai és poroszlói legyenek“ [1]). a braunschweigi herczeg ellen egy könyvet irt illy czim alatt: Szalmacsutak; V. Károlyt német vadállatnak, dühös bolondnak, a pápa katonájának s az ördög ajtónállójának hitta [2]).

Különösen hizelgő volt önszeretetére nézve, hogy egy királylyal állott szemközt. VIII. Henrik síkra lépett ellene, megczáfolandó a szentségekre vonatkozó tanát, ez alkalommal tudákosnak és képmutatónak czimezvén öt: „Csak tagadja hát ezen tudósocska, hogy az egész kereszténység a világ egyik végétől a másikig Rómát mint közös anyját s szellemi vezérét tiszteli; a keresztények, elválasztva bár egymástól az oceán vagy pusztaságok által, mindnyájan engedelmeskednek a szentszéknek. Ha ezen határtalan hatalom nem az Isten rendeléséből, sem nem az emberek akaratából szállott a pápára, ha ez bitorlás és rablás, ám mutassa meg nekünk Luther annak eredetét. Olly nagy hatalom származását nem fedheti homály, különösen ha annak idejére visszaemlékezünk. Két vagy három századdal előbb jött létre? Itt a történelem, mindenki olvashatja. De ha ezen hatalom olly régi, hogy annak eredete elvesz az idők éjében, akkor neki tudnia kellene, hogy az emberi törvények minden olly birtokot szentesitenek, mellynek származását az emberi emlékezet nem képes kimutatni, s hogy a nemzetek egyhangu beleegyezésének erejénél fogva nem szabad ahhoz nyulni, mit az idő állandóvá tett. Valóban nagy szemtelenség kell ahhoz, hogy valaki azt állitsa, miként a pápa ezen hatalmát kényuri erővel alapitá meg. Hát kiknek tart bennünket Luther? talán annyira ostobáknak, hogy képes leend velünk elhitetni, miként egy szegény papnak sikerült legyen az övéhez hasonló hatalmat alapitani? hogy minden czél, küldetés s jogczim nélkül jogara alá vetett annyi különféle nemzetet? hogy annyi város, annyi ország, annyi tartomány olly pazarul bánt szabadságával, miként urául ismert volna el egy idegent, kinek sem hüség, sem hódolat, sem pedig engedelmességgel nem tartozott?“

És igy tovább erős és összefüggő érvekkel folytatja a koronás hittudós Luther elleni vitáját, s védelmezi a szent misét ugyis mint üdvös cselekedetet, ugyis mint áldozatot. Ott pedig, hol Luther Krisztusnak eme szavairól: Amiket feloldoztok a földön, fel lesznek oldva mennyben is, azt állitja, hogy azok a hivökhöz valának intézve, félre téve az okoskodásokat, történelmi

[1]) *Opera*, II köt. 181. lap.

[2]) *Opera*, VII. köt. 276-278. lap.

példákhoz folyamodik. „Aemilius Scaurus a római nép előtt egy jelentéktelen egyén által bevádoltatván, felkiáltott: Quirites, Varo állitja, én tagadom. Kinek hisztek? A nép tapsolt neki, s a vádló megszégyenülve távozott. A bünbocsánat kérdésében sem szándékozom másféle érvet használni. Luther azt mondja, hogy az érintett szavak a világiakra vonatkoznak, sz. Ágoston tagadja azt; kinek hisztek? Luther azt mondja: igen, Beda azt mondja: nem; kinek hisztek? Luther igent, sz. Ambrus nem-et mond; kinek hisztek? Luther azt mondja: igen, az egész egyház felkel s azt mondja: nem; kinek hisztek“ [1])?

Luther egész dühhel tört ki Angolország Pharaója ellen, esztelennek, bolondnak, gyávának, tök-királynak, kövércsütörtöki bohócznak [2]), a szamarak legaljasbikának és sz. Tamás disznajának nevezvén őt, ki szembe mert vele szállani „a medvével, az oroszlánnal, a koronásfők és csuklyás okoskodók emez ostorával, ki kész szétzuzni az ő vas fejöket és bronz homlokukat.“ De alig hallotta meg, hogy a király haragra lobbant ellene, alacsony mentegetőzéseket intézett hozzá.

Épen olly szenvedélyes és változékony vala kortársai iránti itéleteiben. Már láttuk, milly különbözőleg szólott Erasmusról; Eck, az egykor „kitünő tehetségü és tudományosságu férfiu“ csakhamar tudatlan theologus- és szerencsétlen álbölcselővé leszen előtte; a párizsi egyetem, mellyet „a tudományok és józan hittan anyjának“ nevezett, mihelyest nem remélheté, hogy azt nézeteinek megnyeri, nagy szajha, az eretnekség posványa, telve bélpoklossággal tetőtől talpig, asini parisienses s más efféle czimekben részesittetett általa.

Melanchthon.

Illy léptekkel haladván előre, nem lehetett tőle várni sem azt, hogy ellenszegülésében következetes leszen, sem pedig hogy uj tanát bizonyos határozott rendszerbe öntendi. Nagy fontosságu dolog volt rá nézve Melanchthon (Schwarz Erde) Fülöpöt (1497—1560.) megnyerni. Ez egy huszonkét éves, szép, gazdag hajfürtökkel, igéző szemekkel biró s kedves modoru ifju vala, ki ezenkivül gondos nevelésben részesittetett, s jeles görög volt, és elevenen fölfogta, milly

---

[1]) Ezen elmés okoskodásait elcsufitá aljas kitöréseivel; és a választ, melylyet Luther feleletére készitett, avval végzi, hogy ott hagyja őt *cum suis furiis et furoribus, cum suis merdis et stercoribus, cacautem cacatumque.*

[2]) *Opera.* II. köt. 145. l; V. köt. 517. l.

előny merithető a classikusokból. Ugy látszik, hogy a reformator hevének mérséklésére vala rendeltetve, kiről igy nyilatkozott: „Achilles haragjával és Herkules dühével bir, mindazáltal jobbnak tartom öt, mint a minőnek irataiból látszik;“ Loci communes czimü munkájában szabatosan rendbeszedi az uj tant, kijelentvén, hogy a megigazulás Isten előtt csupán a hit által történik, ezt pedig a malaszt eszközli függetlenül az ember akaratától, ki e tekintetben nem szabad, s jó cselekedetek által érdemeket nem szerez.

Luther tana.

Azért tehát inkább követőinél mint Luthernél magánál kell keresnünk tana hitvallását, melly nem egyéb mint egyedüli hit a szentirásban, nem hajtva semmit a pápára, szent atyákra és zsinatokra, de csupán a törvény szövegére, mellyet mindenki tetszése szerint értelmezhet. A kereszténység azon hitágazatra van alapitva, hogy az ember az eredeti bün által megromolván s a vétekre hajlandó lévén, szükség volt, hogy Isten saját fiát küldje a földre, azt megváltandó. Innét származnak azután a Szentháromságról, a Megtestesülésről, Krisztus természetéről és akaratáról szóló s mindazon hitágazatok, mellyek az Istenre vonatkozó keresztény tannak lényegét képezik. Ezek ellen intézték az első századok eretnekei megtámadásaikat, nem lévén inyökre a hit megfoghatatlan igazságai.

A kereszténységnek az emberre való alkalmazása a szentségek, és ezekre vezethető vissza a XVI. századbeli eretnekség, ezen — mondhatnók — óvástétele az erkölcsi szellemnek az egyház visszaélései ellen, melly, mondák ők, megszaporitá a megváltás eszközeit, öregbitvén a szentségek számát, és erény nélküli cselekedetekre s bánat nélküli tényekre alkalmazván azokat. Ezen állitólag gépies, eladó s az erkölcsökre mi befolyást sem gyakorló megigazulásnak üzent hadat Luther, és a keresztény ember megigazulását a hitben kereste, azt állitván, hogy ez az üdvösség egyedüli föltétele; azért a jó cselekedetek haszontalanok; sőt a ki bensőleg meg van győződve, hogy bünei megbocsáttatnak, (ebben állván a keresztény hit) képtelenné leszen többé vétkezni, vagy az Isten kegyelmét elveszteni. Malasztot és üdvöt az embernek csak a Megváltó vére szerezhet, sőt mint gyarló és bünös magától mitsem tehetne, ha öt Isten a bünből és halálból ki nem ragadná. Az embernek tehát nincs szabad akarata; az egyháznak nincs mit eléje szabnia; a jónak valamint a rosznak szerzője az Isten.

Ekként megállapittatván, hogy a megigazulást az Isten ingyen kegyelméből nyert hit eszközli, ebből a bölcseletben azon tétel állit-

tatott fel, hogy az embernél a szabad akaratot a malaszt pótolja; az erkölcstanban, hogy a külső cselekedetek, minők a böjtök, fogadalmak és a holtakért való imák, haszontalanok; az isteni tiszteletben, hogy a szentségek az üdvösségre előkészitik ugyan az embert, de azt nem szerzik meg, s hogy szentségeknek csak azok tartandók, melylyeket Krisztus világos szavakkal szerzett, illyenek a keresztség, az egyházi rend, az utolsó vacsora és a penitencziatartás. De a penitencziatartáshoz nem kivántatik meg a gyónás, és az utolsó vacsora, a kálvárián végbevitt áldozat emléke, nem oldozhatja fel sem az élőket sem a holtakat, és két szin alatt eszközöltetik, mellyekben az Isten jelen vagyon, de az anyagok át nem változnak. A bucsúk pedig, ugyszintén a magán misék, a zarándokolások s a szentek segitségül hivása kiküszöböltetnek.

A mi az egyházi kormányzatot illeti, Luther és a hitszónokok között semmi egységi kapocs nem létezett, egyikök sem birván más hatalommal, mint fejtegetni a nép előtt azt, mi ennek homályos volt. A hitszónok ollyan ember mint más, következésképen sem embertársait fel nem oldozhatja, sem fogadalmak vagy szigorubb életmód által nem szükség magát megkülönböztetnie. Központ, mellyben a hatalom összpontosulna, nincs; a pápaság nem isteni intézmény, és a vallási törvényhatóság a püspököket illeti, kik egymás között egyenlők, Krisztus alatt állanak, ez lévén fejök, és a fejedelmek által választatnak. Elvetvén a hagyományt, képtelenség elfogadni az uj szövetséget, melly egyedül hagyomány utján jutott el hozzánk; a keresztény titkok puszta betükké válnak, mihelyest bizonyos hagyományos tekintélytől nem birjuk azok határozott értelmezését; s ha ezt egyszer eldobtuk, a képzelődés és szenvedélyek értelmezésére kell biznunk magunkat. Nem maradt más hátra, mint egy hitvallást szerkeszteni s annak megvédését a világi hatalomra bizni, és evvel pótolni a lelki hatalmat, melly épen olly nagynak tünik fel az Istentől való függésében, mint a világ hatalmasságaitól való függetlenségében. Egy szóval, a lelki tekintély helyére az állam mindenhatósága lépett, természetesen a hitbeli korlátlan szabadság álarcza alatt.

Eközben néhány fejedelem Regensburgban (1524) szövetségre lépett, államaikból az eretnekséget kiirtandók s bizonyos reformot létesitendők. VI. Hadrián, az uj pápa, ki skolasztikus érvek utján erősen meg volt győződve a kinyilatkoztatott igazságokról, nem hihette, hogy a protestánsok jóhiszeműleg szakadtak volna el az egyháztól; de ezen véleményben volt, hogy az irányokban alkalmazott szigor hajtá őket e tulzásba; más részről idegen országokban nevel

tetvén ismerte a római curia visszaéléseit, és midőn a római udvart rémülettel tölté el azon kijelentésével, hogy azokat egy csapással ki fogja irtani, egyszersmind bátorságót öntött az ellenséges táborba az által, hogy azokat bevallotta és megszüntetni igérte; minek következtében a nürnbergi országgyülés (1523—24) száz sérelmet intézett hozzá [1]).

Most azon kérdés támad, vajjon lehetséges lett volna-e még a reformot békés utra terelni s a szakadást megszüntetni? Róma a trienti zsinatban tettleg bevallotta, hogy Luthernek sokban igaza volt; s ha amaz a fegyelmet tüstént megjavitja, merően curialis követeléseitől cláll, a joghatósági kérdéseket hitágazatiakká nem változtatja át, szóval, önkényt lemondott volna arról, mit később szükségből ugy is kénytelen volt feladni, legalább is kirántotta volna a reformatorok alól az alapot, mellyre ezek támaszkodtak. Napjainkban látjuk, hogy az egyházi jószágok elvétetnek, a nélkül hogy ebből szakadás származnék; a szertartásokat illetőleg a görögöknek és

---

[1]) Rómában a Vallicelli-féle könyvtárban vagyon letéve azon beszéd, melylyet Bernardino Carvajal ostiai bibornok VI Hadriánhoz Rómába való bevonulásakor tartott. Ebben a következő hét pont ajánltatik figyelmébe:

1. „ Quod eleminet omnes dolores praeteritorum temporum, *simoniam* videlicet, *ignorantiam* et *tirannidem*, ac vitia omnia, quae alias Ecclesiam affligebant; et bonis consultoribus adhaereat, et libertatem in *votis*, in *consiliis* ac *executione gubernatorum* cohibeat.

2. „ Ecclesiam juxta sancta concilia et sacras leges canonicas religiose, quantum tempora patientur, reformet, *ut faciem sanctae Ecclesiae, non peccatricis congregationis referat.*

3. „ Fratres suos et filios carissimos sanctae romanae Ecclesiae cardinales, aliosque praelatos et membra Ecclesiae integro amore non verbis tantum sed rebus et operibus complectetur, bonos honorando et exaltando, illisque et maxime pauperibus providendo, *ne apex apostolicus paupertate sordescat.*

4. „ *Omnibus indifferenter iustitiam administrabit*, et in hoc optimos officiarios constituet, qui nullis compositionibus aut altercationibus iurium justitiam pessumdabunt.

5. „ Fideles, signanter nobiles et monasteria consueta adjuvari, in suis necessitatibus iuxta tempora bonorum pontificum sustentabit.

6. „ Infideles maxime Turchas, pessimos crucis hostes, nunc apud Rhodum et Hungariam multis victoriis superbientes, qui maximo dolori et terrori Ecclesiae sanctae sunt, excludet et *expugnabit*, et ad hanc expeditionem *pecunias congruentes*, inducias inter Christianos procurabit, et justam expeditionem magna auctoritate ordinabit, et nunc *aliquo pecuniario praesidio* obsidioni Rhodianae succurret.

7. „ Ecclesiam Principis Apostolorum *magno nostro dolore diruptam, et conquassatam* partim *sua impensa*, partim *principum et populorum piis suffragiis*, sicut praedecessores sui fecerunt, eriget et consolidabit."

hussitáknak már előbb némelly engedmények tétettek; a bucsúkra vonatkozólag kezdetben épen nem a lényeges pontok támadtattak meg; a hitágazatok és hittitkok dolgában pedig a két fél még nem nagyon messze távozott egymástól. Következésképen még lehetett remény az egyesülésre; és VI. Hadrian s Melanchton hajlandók is valának arra [1]). De épen ezen pápa alatt tünt ki leginkább, menynyire romlott volt Róma. Valamint nevét ugy régi szokásait is megtartá; magával vivé hü szolgálóját, most is beérvén azon szolgálattal, mellyet ez mellette előbb végezett; egyszerüsége és azon szokása, hogy miséjét s breviariumát mindennap rendesen elmondá, nevetség tárgyául szolgált a Mediciekhez szokott pápai palotában. Ő, kit övei az irodalom pártfogójának tartottak [2]), s ki elháritá az akadályokat, mellyek a löveni három nyelvü egyetem felállitásának utjában állottak, barbárnak czimeztetett a tudósok által, kiket többé nem dijazott. Midőn a Laocoon szobor-csoportozatot neki megmutatták, felkiáltott: „Pogány bálványok," s avval elforditá szemeit eme classikus meztelenségektől. Ez elég volt arra, hogy ama hiu tudósok fussanak tőle, és Pasquino egy iskolamester alakjában festé őt le, ki a bibornokokat mint tanitványait pálczájával leczkézteti. Ha a javadalmak simonia-szerü eladásait gátolni akarja vala, sérelmet okoz azoknak, kik törvényes uton jutottak ezen kárhozatos jog birtokába; de megszüntette az egyházi méltóságokra vonatkozó várományi jogot, mi által sok ellenségeskedésnek tette ki magát. Mint idegennek családi összeköttetései nem valának, s ujakba nem ereszkedett, mert mielőtt egyik vagy másik javadalmat betöltötte volna, sokáig gondolkozott felette, s igy sok állomást üresen hagyott, minek ismét az lőn a következménye, hogy támogatói nem valának s kénytelen volt felkiáltani: — „Minő szerencsétlenség, hogy van idő, mellyben a legjobb akaratu ember sem mehet semmire."

Ekként a jámbor és buzgó pápa épen olly nagy szerencsétlenségnek tartatott, mint a döghalál, melly akkor dühöngött; halálakor általános volt az öröm és ujjongás, s orvosának ajtajára polgári

---

[1]) Lásd e könyv végén az M) alatti jegyzetben az akkor szándékba vett katholikus reform tervezetét.

[2]) **Erasmus** (epist. 1176) ezt mondja: „*Vix nostra phalanx sustinuisset hostium coniurationem, ni Adrianus tum cardinalis, postea romanus pontifex, hoc edidisset oraculum: Bonas literas non damno; haereses et schismata damno.*"

érdemkoszorukat aggattak ezen felirattal: Ob urbem servatam [1]).

Valóban legkedvezőtlenebb a reform létesitésére azon percz, mellyben azt tovább halasztani lehetetlen. Az idő által behozott visszaélések megszüntetésére idő kivántatik, de ezalatt a reformatio rombolva haladt előre; a nép megszokta az uj szertartásokat és hitágazatokat; a megnősült papok két kapocs, az érdek és a családi érzelmek által valának ahhoz csatolva; és nem sokára egy, ezen uj hitben nevekedett fiatal nemzedék vala kilépendő az élet szinpadára.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET

A reformatio és a politika. Paraszt-háboru. Ágostai hitvallás.

Paraszt lázadás.

Azalatt érezhetőkké kezdettek válni a reformatiónak társadalmi következményei is, s miután a bibliát mindenki saját tetszése szerint értelmezheté, a szenvedélyek szolgálatára kényszerittetett az, melylyek között mindig legdühösebbek a politikaiak. A parasztok kiolvasván az evangeliomból, hogy az emberek egyenlők, s látván, hogy ottan emlités tétetik ugyan az Istenről és fejedelemről, de a nemességről szó sincs, a vallási szabadságot a polgári viszonyokra is ki akarták terjeszteni, s panaszokat emeltek a kisebb uraságok ellen, kik a nagyokat utánozva őket elnyomták. Már előbb is csoportosultak és szövetkeztek e czélból, s fellázadtak (1501), paraszt faczipőt vévén fel jelvényül (Bundschuh) az urak csizmái ellenében. Később több tájakon össze-sereglettek; amikor Schappler Kristóf (1518) schweizi pap tizenkét mérsékelt és nyilt pontban tevé fel panaszaikat és követeléseiket. Ezek értelménél fogva megengedendő a parasztoknak, hogy szabadon választhassák papjaikat, kik az Isten igéjét a maga eredetiségében tisztán hirdetnék; eddig elszenvedték, hogy rabszolgai hánásmódban részesittessenek, jóllehet ők is meg vagynak

---

[1]) Siremlékén valóban igaz e két felirat: *Hadrianus VI hic situs est, qui nihil sibi infelicius in vita quam quod imperaret duxit.* — *Proh dolor! quantum refert in quae tempora vel optimi cuiusque vita incidat.* — Lásd e könyv végén a ‚*Felvilágositó Jegyzetek*'-et N.) alatt.

váltva Krisztus vére által, de mostantól fogva nem fogják azt türni, ha csak a szentiráshól meg nem győzetnek, hogy nincs igazuk; az állatok után járó kisebb tized végképen megszüntetendő, a föld termékeiből járuló nagyobb tized pedig más czélokra forditandó; a törvény, melly őket örökre földhöz köté eltörlendő, a jobbágyi munkák s a fogházi büntetések enyhitendők; megengedendő, hogy ők is szabadon vadászhassanak és halászhassanak, miután az Isten Ádám személyében őket is felruházta uralommal a tengerek halai és a lég madarai felett; hogy továbbá részint fütés részint épitkezés végett az erdőket használhassák; az adó, melly a családfő elhaltával az özvegytől és árvától követeltetik, eltörlendő, nehogy ezek koldulni kénytelenittessenek; egyéb sérelmeiket nem is emlitvén, csak hogy az urak igérjék meg, miként az evangeliom értelmében fognak velök bánni [1]).

Mind méltányos követelések, de erőszakhoz nyultak azokat kieszközlendők, és előbb-utóbb tulzásokba valának átmenendők, mint azt VI. Hadrián, VII. Kelemen sőt Luther maga is előre látta. Ez békebiróul szólittatván fel a parasztok és urak között, megtagadta népvédői szerepét, mellyet ez ideig fitogtatott, s maga is a hatalom polczára emelkedvén s annak előnyeit élvezvén, egy iratot bocsátott ki, mellyben megmutatja, hogy a polgári életben elkerülhetlenül szükséges, hogy urak és szolgák legyenek; igaz ugyan, hogy az urakat igazságosságra intette, de a parasztoknak viszont azt predikálta, miként békével kell türniök szenvedéseiket és bele nyugodniok szolgaságukba; midőn pedig ezek következetesebbek akartak lenni, mint ő ohajtotta, s vonakodtak magukat alávetni, sőt hallatlan kihágásokra vetemedtek, képtelenségnek nyilvánitotta az állapotok egyenlőségét [2]), dühbe jött, szidalmakra fakadt, arra ösztönözvén a fejedelmeket és nemeseket, hogy irgalom nélkül végezzék ki ezen veszett ebek átkozott faját [3]). „Föl, föl, (mondá ő) fejedelmek, fegyverre; üssetek, vágjatok; itt van azon csodálatos idő, midőn egy

---

[1]) **Gnodalius**, *Rusticanorum tumultuum vera historia*, 31 lap.

[2]) „*Vos eo spectatis ut omnium sit eadem conditio, sint omnes aequales: hoc autem est absurdum et ineptum.*“ **Gnodalius**, 63 lap.

[3]) „Én azt hiszem, (mondja ő), hogy a parasztoknak mind el kell veszniök, miután a fejedelmeket és törvényhatóságokat megtámadják, minthogy erre semmi isteni tekintély által nincsenek felhatalmazva . . . Semmi irgalmat, semmi türelmet, de ellenkezőleg az Isten embereinek méltó haragját érdemlik ki ezen parasztok . . . A parasztok számkivetve vagynak az Istentől és a császártól; azért úgy lehet velök bánni mint a veszett ebekkel:“

fejedelem a parasztok gyilkolása által könnyebben megszerezheti magának a paradicsomot, mint mások imáik által."

Mindazáltal ugyancsak ő igy ir: „Aki akár karjával akár vagyonával közremüködik a püspökök és püspöki hierarchia megsemmisitésére, az Istennek kedves fia, valódi keresztény, ki megtartja az Ur parancsait" [1]) és másutt: „Ha a tolvajok ellenében az akasztófát, a gyilkosok ellen a pallost, az eretnekek ellenében a máglyát alkalmazzuk, miért nem mosnók meg kezeinket a kárhozat ezen mestereinek, ezen bibornokoknak, ezen pápáknak, és Róma és Sodoma eme kigyóinak vérökben, kik megfertőztetik az Ur egyházát" [2]).

Méltán kárhoztaták tehát őt Osiander és Erasmus azért, hogy az evangeliom nevében a püspökök és szerzetesek ellen keresztes hadjáratot hirdetett, mert, fájdalom! mindakét rész tulságosan hajtott szavára. Az urak és városok szövetkeztek egymással a parasztok ellenében; az engesztelhetetlen gyülölet azonban leginkább dühöngött a szegényeknél a gazdagok ellenében, és valódi háboru indittatott a rend, tulajdon, a tudományok mint az egyenlőség ellenségei, s a szépmüvészetek mint bálványozás ellen. A Rajna mellékén, Elsassban, Lotharingiában, Tirolban, Karinthiában és Stájerben a nép fegyvert ragadt, a törvényhatóságokat elszélesztette, a nemesektől jószágaikat elszedte, s neveiket és ruházataikat velök kicseréltette. Weinsberget bevévén, a kormányzót neje szeme láttára megölték, ezt pedig magát fiacskájával együtt egy ganajos szekérre ültették. Némellyik ur majd dicsvágyból majd pedig ujságvágyból szintén a lázadókhoz szegődött, illyenek valának Hütten Ulrik, Götz von Berlichingen, a rémletes vaskezü báró; néhány hitszónok s főleg Carlstad még bátoritá a népet e szent harczra.

Anabaptisták.

Némelly kézmüvesek és papok azt kiáltozták, hogy felülről nyertek megbizást a reform müvének bevégzésére s a nép anyagi és erkölcsi szolgaságának megszüntetésére; a stolbergi Storch Miklós pedig tizenkét apostolt és hetvenkét tanitványt maga mellé vévén, a kisdedeknek a keresztséget megtagadta, és a már megkereszteltetket azon korukban, midőn eszökkel élni és szeretni képesek, ujra megkeresztelte. Innét származott a keresztségismétlők (anabaptisták) felekezete, kik Luther hitágazatát végletekig hajtva, az igazságot többé nem a szentirás holt betüiben s nem az egyház állandó hagyo-

---

[1]) *Opera* II. köt. 120. lap.

[2]) *Silv. Prier ellen.*

mányában, de egyesek személyes kinyilatkoztatásában keresték, kik a Szentlélek által világosittattak fel a törvény tökélyének fölfedezésére. Következésképen minden ember próféta volt, a fölizgatott képzelem minden lázas sugallata mennyei kijelentésnek, s bárkinek ezerféle és egymással ellenkező ábrándjai igazságnak tartattak; egyébként az anabaptisták csak azon nevezetességgel birnak a történelemben, hogy a minő gyorsan terjedtek el, épen olly hirtelenséggel enyésztek el.

Frankoniában Pfeiffer lázitá a népet: „Nagy sokaságu egeret láttam, mellyek egy magtárra rohantak, annak gabonáját felemésztendők. Fejedelmek, ti vagytok ezen egerek, ti, kik bennünket kizsákmányoltok; ti vagytok, oh tisztviselők, kik bennünket elnyomtok; ti, oh nemesek, kik bennünket felfaltok. De alvásközben rájok csaptam ezen állatokra s iszonyu pusztitást vittem véghez közöttök. Fegyverre tehát, ki a táborba; Izrael a sátrakba! ime itt van az ütközet napja; gazdag zsákmány várakozik ránk, mellyet a próféta lábaihoz teszünk, ki azt ki fogja közöttünk osztani.“ Münzer Tamás, Zwickauból, ki a keresztségismétlést első használta fel politikai czélokra, s ki, mint mondá, az Istennel beszélvén, ez Gedeon kardját kézbesité neki, az által az Isten földi országát megállapitandó, behatott a mansfeldi bányákba (1520), s ekként izgatta az ottani munkásokat: „Keljetek fel, oh testvérek, keljetek fel álmaitokból, vegyétek kalapácsaitokat kezetekbe, s roncsoljátok szét a filiszteusok fejét; övezzétek fel magatokat bátorsággal az Isten munkájára. Testvérek, kalapácsaitok nem maradnak tétlenségben; püff! paff! edzzétek meg azokat Nimród ülővasán; használjátok fel bányáitok vasát az ég ellenségei ellen; Isten leszen vezéretek. Mit féltek, ha ő veletek van? Midőn Josaphát meghallá a próféta szavait, arczával a földre borult; testvérek, hajtsátok meg fejeteket, mert Isten személyesen jő segitségtekre.“

Ekkor az uj hivők előbujtak a bányákból; egész Frankónia fellázadt; a templomok leromboltattak; Münzer vérengzésre uszitotta hiveit: „Bum, bum, bum! itt az idő; a gonoszok elüzetnek mint a kutyák; semmi irgalom! rimánkodni fognak, de ti üzzétek el őket; siránkozni fognak mint a csecsemők, de semmi kegyelem! bum, bum, bum! a tüz lángol; a vér ne hüljön meg kardjaitokon; a tornyok ledőlnek csapásaitok alatt; ime a boszu napja; az Isten előttetek megyen, kövessétek őt.“ És követték, s feltették magokban, „hogy egyet sem hagynak életben ezen tétlenségben élők közöl.“ Azonban eme rendetlen csapatok minden tájon megverettek a fe-

gyelmezett várőrségek által, s kardra hányattak vagy akasztófán végeztettek ki; százezer fejér keresztes veszett el; a weinsbergi kormányzó egyik gyilkosa egy lánczczal a bitófához kötöztetvén, lángoló tüzzel vétetett körül, hogy ekként annál tovább kinlódjék; Hütten számkivettetett, Berlichingen tizenegy évig börtönben ült: Münzer ezalatt felláziti Mühlhausent (1524), vagyonközösséget hirdetvén s bizonyos theokratikus kormányformát hozván ottan be, melly tulajdonképen nem volt egyéb mint mindnyájok zsarnoksága. Itten fél évig tartá fön magát, számos paraszt gyülekezvén melléje, de az urak által körülvétetvén és sem tüzérséggel sem hadgyakorlottsággal nem birván, miután a Münzer által kilátásba helyezett angyali segédcsapatok sem jelentek meg védelmökre, szétfutottak, s majd a hóhérbárd majd pedig fegyver által sok ezer végeztetett ki közölök.

Iszonyu példa az ujitóknak, kik — hamindjárt nemes szándékból is — reformokra rohannak, minden tekintet nélkül a multra, s minden támasz nélkül csupán személyes számitásokból vagy ihlettségből elszakadnak a jövőtől, mert megtagadják a multat. Münzer Frankenhausenben elfogatván, kinpadra vonatott, s kiadta lelkét (1525. május 15.), a fejedelmeknek kegyességet ajánlván a szegény parasztok irányában, ez által lévén elhárithatók az uj felkelések.

Luther annak, ki szemére veté ezen mészárlásokat, igy felelt: „Nem jöttem békét hozni, hanem fegyvert;“ mindazáltal látva ezen irtózatos következményeket, hátrálni kezdett, megszünt a néppel tartani, a hatalmasokhoz szegődött s nyiltan a fejedelmeket támogatta. Bölcs Fridriket, a szász választó-fejedelmet s Luther mérsékelt pártfogóját a szilárdnak nevezett János váltá fel az uralkodásban, ki az egyházi joghatóságot eltörölte s az egyház kormányát egy, papokból és világiakból álló bizottmányra bizta, s evvel előtérbe lépett a reformatio politikai oldala, melly a fejedelmi tekintélyt az egyházi dolgokban a területi uralom kiegészitő részének tekintette.

A reformatio mindenesetre szembetünő visszahatása vala a nemzetiségeknek; az egyes népeknek a pápai monarchia ellenében; a kormányoknak egy olly rendszer ellen, melly elvonta tőlök az ember egyik része feletti uralmat, s nem engedte, hogy a lelki hatalom is az ő kezökben egyesittessék. A fejedelmek közönséges eszközökkel képtelenek lévén Austria betöréseinek ellenállani, a nép lelkesültségében szokatlan eszközöket hittek találni, ha velök s magok között szövetkeznek. Épen ezen szenvedélyekhez fordult Luther Németország keresztény nemességéhez intézett kiáltványában, s féltékenységet keltett bennök a papságnak és Rómának

a német nemzet elleni mindinkább növekedő bitorlásuk iránt, és felkiáltott: „Nincs többé papnőtlenség, nincsenek egyházi tilalmak és zarándokolások; nincsenek egyház-ünnepek, dispensatiók vagy bucsuk; nincsenek böjtök, magán misék s egyházi büntetések; el az apostoli nunciusokkal, kik pénzünket elrabolják. Róma pápája figyelj ide jól: te nem vagy többé szent, nem, de a bünösök legnagyobbika; trónod nincs az éghez forrasztva, de a pokol kapujához van szegezve . . . Te császár, légy ur, Róma hatalma tőled raboltatott el; mi nem vagyunk többé egyebek, mint a szent zsarnokok rabszolgái; tied a császárság czime, neve és fegyveres ereje, annak kincsei és hatalma pedig a pápáé; a pápa buzával él, mi pedig korpájával."

Az egymás közt meghasonlott apró fejedelmek, kik megszokták fő jövedelmöknek az országutakon véghezvitt rablásokat tekinteni, ujjongtak, hogy most nem apró zsákmányokhoz, de egész hordó aranyokhoz juthatnak, mellyek Luther szerint az anya-kolostorok rejtekhelyeiben fekűsznek. Igaz ugyan, hogy ez azt inditványozta, miként az egyházaktól elrablott javak nyolcz részre osztassanak, s a lelkészek, tanitók, betegek, árvák, szegények, utasok számára, továbbá templomok épitésére és magtárak állitására fordittassanak; de a fejedelmek csak az első tanácsot fogadták el, a többivel pedig mit sem törődtek, jóllehet Luther tiltakozott, látván, hogy az emlitett javak lefoglaltatnak, s azokból a legszájasabb hitehagyottaknak legfölebb egy marok pénz vettetik. Az egyházak tehát mindenütt világiasittattak, a kolostorok megnyittattak, és a szerzetesnők menhelyökből, hol öreg napjaikat biztosságban tölthetni reméllették, kitaszittattak a világba, mellytől már egészen elszoktak. Brandenburgi Albert, a németrend nagymestere, szüzeségi fogadalmát megszegve alsó Poroszország örökös fejedelmének kiáltotta ki magát (1525); rémletes példa egy olly országban, hol annyi egyházi fejedelemség létezett.

V. Károly trónra léptekor a reformatio a szász választó-fejedelem és a palotagróf kormányzósága alatt meglehetősen nagygyá nőtte ki magát. Ő, ki annak mindig csak politikai oldalát látta, mint császár nem ohajthatott mást, mint hogy megaláztassanak a pápák, kik elődjeit szüntelen féken tartották s akik II. Gyulával nyiltan kimondották, hogy Olaszország az idegenektől megtisztitandó; annyival is inkább, minthogy egy szakadas kedvező ürügyet szolgáltatott volna neki arra, hogy ujolag beavatkozzék a félsziget ügyeibe, melly után annyira sovárgott. De más részről a birodalom fejedelmei azon törték fejöket, hogy a vallási ujitásokat felhasználva magukat nem csu-

pán a pápától, de egyszersmind a császártól is függetlenitsék; veszélyes hajlam különösen akkor, midőn a törökök a kereszténység ellenében olly fenyegető állást foglaltak el. Károly azonban attól tartva, hogy a spanyolokat, ezen buzgó katholikusokat magától elidegenitené, és a pápát I. Ferenczczel szövetkezni kényszeritené, számitásból katholikus maradt, és X. Leoval egy, világi érdekekkel teljes szerződésre lépett. De midőn Paviánál győzött, más hangon kezdett beszélni, nem lévén többé szüksége sem Lutherre, mint a pápák ijesztőjére, sem a pápákra, mint a franczia hatalom ellensulyozóira.

Ezen tájban (1526) VII. Kelemen, az uj pápa, körleveleket bocsátott szét, mellyekben siránkozik a kereszténység sajnos állapota felett, melly részint a fejedelmek közötti egyenetlenségből, részint az egyházi rend elfajulásából származott; szükségesnek látja a javitást az Isten házán kezdeni; igéri, hogy ő is megjobbitandja magát, a bibornokok hasonlóképen; szándékozik személyesen elmenni mindegyik fejedelemhez, velök a békét helyreállitandó, mellynek sikerültével egyházi zsinatot hivna egybe, ekként az egyház békéjét is visszaszerzendő. Károly e miatt megneheztelt, vagy legalább ugy tettette magát, s azt felelé, hogy az egyenetlenségek szitója maga a pápa; hogy csupán iránta való szivességből nem hallgatott a németekre, midőn ezek tőle Wormsban a zsinat összehivását követelték; hogy ő most hazudott, igérvén, miként azt össze fogja híni; de azon esetre, ha késnék, arra ösztönözte a bibornokokat, hogy eszközöljék azt ők magok.

A hitujitók nagyot nevethettek, látván hogy Róma a császár által ekként marczangoltatik s egy uj szakadással fenyegettetik. Károly az egyetemes zsinat összehivását várva birodalmi gyülést hirdetett, gátot vetendő a növekedő bajoknak. Ez hasonló volt egy hadüzenethez; itt is ott is szövetségek köttettek, a katholikusok Dessauban, a reformátusok Thurgauban; Luther és Melanchton gyengébbeknek érezvén magukat, istentelenségnek nyilvánitották az egyházat fegyverrel védeni. Spirában összegyültek a rendek [1]), de sem-

[1]) *Non seulement ces princes n' allaient pas à la messe, et n' observaient les jêunes prescrits, mais encore on voyait, dans les jours maigres, leurs serviteurs porter les plats de viande et de gibiers destinés à la table de leurs maitres, et passer sous les yeux de la foule que le culte rassemblait . . . afin d' attirer les Catholiques par le fumet des viandes et des vins. L' electeur avait un grand etat: sept-cents personnes formaient sa suite. Un jours il donna un banquet, où assistaient vingt-six princes avec leurs gentilshomnes et leurs conseillers: on y joua jusqu' à une heure très tardive . . . On ne pouvait plus se faire illusion; l' esprit qui se manifestait dans ces hommes était bien celui de la Bible.* **D' Aubigné**, 528. lap.

mit sem végeztek, mindenki az egyetemes zsinattal kecsegtetvén magát; mindazáltal határozatba ment, hogy mindegyik fél maradjon meg eddigi állásában, a reformatió terjedésének azonban gát vettessék. Sokan tiltakoztak (protestáltak) ezen határozat ellen, s innét származott a protestáns név (1529. april 19.).

De a reformatio két testvér-gyermeke már nem volt egy nézetben; nem is lehetett azt reméllení ott, hol mindenkinek szabadságában állott a szentirást tetszése szerint értelmezni. Luther egyedül a magáét tartotta igaznak, és hitszabály gyanánt közrebocsátá: Utasitás a lelkészek számára czimü iratát; Melanchthon enyhitett abban néhány hitágazaton, pl. a szabad akarat tagadásán és a jó cselekedetek foganatlanságán, és Corpus doctrinae christianae czimü munkája a protestánsok által hitágazatos könyveik közé soroztatott [1]). De épen erre támaszkodtak néhányan, Urunk testének és vérének az Oltári-szentségben valóságos jelenlétét tagadandók; és Wittenberg, honnét az uj világosság szétterjedt, bölcsője leve egyszersmind a fő eretnekségnek, melly a lutheranusokat két részre osztja. Luther, jóllehet belátta, hogy „semmi sem tett volna olly jó szolgálatot a pápa ellenében, mint az átváltozás (transsubstantiatio) tagadása“ mindazáltal elfogadta Krisztusnak az urvacsorábani valóságos jelenlétét, egy izzó vashoz hasonlitván azt, mellyben a vassal együtt a melegség is létezik; de Carlstad csak Krisztus halálának emlékét látta abban, és Luthert arról vádolta, hogy elcsavarta az isteni szavak értelmét. Heves piszkolódások származtak innét, és Luther kigunyolván ábrándjait a szent atyák egyhangu véleményére támaszkodott [2]) elfeledvén, hogy ő maga azt elvetette; annyira uralkodó szenvedély volt nála a diadal-szeretet.

---

[1]) *Hitágazatos* (simbolicus) könyvnek neveztetik a protestansok által valamelly részegyházban elfogadott tan fejtegetése, azon hitczikkek kijelelésével egyetemben, mellyekben más felekezetektől eltér. Illy nevet a kath. egyháznak is tulajdonitanak, *első hitágazatos könyvnek* nevezvén a trienti zsinatot, *másodiknak* a trienti hitvallást, *harmadiknak* a római katekizmust.

[2]) „A kereszténység alapittatásától fogva az egyház soha nem tanniott mást; és ezen állandó s egyhangu tanuság elegendő arra, hogy a zavargás és tévely szellemei meg ne hallgattassanak. Veszedelmes dolog az egyház szava, hite és tanitása ellen fellázadni. Mit tesz kétkedni, ha nem annyit mint megszünni hinni az egyházban s ezt, ugyszintén Krisztust, az apostolokat és prófétákat hazugoknak tartani? Nincs-e megirva: *Ime, én veletek vagyok a világ végezetéig*, és sz. Pálnál: *Az Isten háza az élő Isten temploma, az igazság oszlopa és fundamentoma?*“

Ezalatt Zwingli Ulrik Zürichben még 1519-ben mint hitujitó lépett fel egyházi beszédeiben, sőt előbb mint Luther s egészen függetlenül tőle, kitől egyébiránt Krisztusnak az Urvacsorában való jelenlétét illetőleg eltért, és avval vádolta őt, hogy setétség fiává tette az embert, ki magától képtelen az igazság utját feltalálni. Oecolampadius János bázeli tanár szintén azt állitá, hogy az urvacsora csak jelkép; és Luther átkot mondott mindazokra, kik másként hisznek mint ő. Zwingli könyük között kérte, hogy lenne türelmes és szakadást ne okozna, de Luther kijelentette, hogy nem tekinti testvérének, ki másképp gondolkozik mint ő; és papirra tétété a schwabachi hitczikkeket, kinyilatkoztatván, hogy azokat kell vallania annak, ki a katholikusok elleni szövetségbe be akar lépni. Ekkor Zwingli rémülten visszavonult a lutheranismustól, melly épen olly terhes lenne mint a papismus [1]).

Csehországban a hussiták és kelyhesek maradványai szintén elkésziték hitvallásukat, és Luther jóváhagyta azt [2]). Sokkal hevesebb volt a synergisták vitája, mellyben az albonai Flaccius Mátyás jenai hittanár (1557) Melanchton ellenében azt vitatá, hogy a Szentlélek által eszközlött megigazulásra megkivántatik az ember közremüködése; sőt annyira ment, hogy azt állitaná, miként az eredeti bün az embernek nem csupán járuléka de lényege, s innét származott a flaccianusok vagy substantialisták eretneksége.

„Az ördög közöttünk vagyon (mondja Luther), s minden nap kopogtat ajtómon: egyik a keresztséget nem akarja, a másik az oltári szentséget veti el, a harmadik pedig azt tanitja, hogy az utolsó itélet előtt az Isten egy uj világot fog teremteni; ki azt akarja, hogy Krisztus ne legyen Isten, ki ezt, ki amazt; egy szóval, annyi hit a hány fő, és alig van ügyefogyott, ki azt ne képzelné, hogy Isten megjelent neki, és ő próféta.“

Ha a szabad vizsgálat tényleg is olly érvényben állott volna mint jogilag, kit lehetett volna ezek közöl kárhoztatni? De Luther, ki még a minap hiveit a katholikusok üldözésére uszitotta, ugyanazt tevé most mindenki ellenében, ki az ő véleményeitől eltérőleg gondolkozott; Oleandernek hitelt adva, Carlstad követői több mint ezer

---

[1]) *Das Lutherthum werde so schwer als das Papsthum. Ep. 374.*

[2]) Daczára Ferdinánd király kegyetlen üldözéseinek fentarták ezek magukat, jóllehet nagyobb részt Poroszországba menekültek. Később eltürettek, és az utraquisták az ágostai hitvalláshoz szegődtek, a cseh-testvérek pedig Zwinglihez.

lutheranus lelkészt üztek el és juttattak koldusbotra; Tosanso ezt mondá: „Ha én császár lennék, csak azon esetben hagynám alattvalóimat életben, ha az én vallásomon és véleményeimen lennének;" a calvinisták pedig ezt irák Lengyelország fejedelmének:

O Casimire potens, servos expelle Lutheri,
Ense, rota, ponto, funibus, igne neca.

Illyen vala a protestansok között a vélemény-szabadság, mellyet olly fenhangon hirdettek; minden vitatkozás államügygyé leve; ürügy az Isten s ok a világ volt. Eközben Solimán ostrom alá vette Bécset; Károly vele szembeszállandó, és az egyenetlenségeknek véget vetendő Augsburgba országgyülést hirdetett (1530). Vagy nem tudott németül, vagy szorosan a spanyol illemhez akará magát tartani, elég az hozzá, hogy csak igennel és nemmel, vagy egyes szavakkal és fórázással válaszolt; „becsületes ember (mondá róla Luther) ki kevesebbet beszél egy év, mint én egy óra alatt."

Ágostai hitvallás.

Itt a protestánsok előterjeszték (jun. 25) hitvallásukat, melly bámulatos világosság-, szabatosság-, egyszerüség és erőteljességgel volt szerkesztve. Három részből áll: az első a kétségbe nem vont általános pontokat, a második a lutheranusok által elfogadott 3 részben elvetett hitczikkeket, a harmadik végre azon szertartásokat és szokásokat foglalja magában, mellyek a kath. egyházéitól különböznek, melly utóbbiak közöl hét fejezetet elvetettek, t. i. a kehely használatát, a papok nőtlenségét, a misét mint áldozatot, az egyéni részletes gyónást, a szerzetesi fogadalmakat, a böjtöket és püspöki hatalmat; a bucsuk-, tisztitó-hely és pápai fönsőségről semmi említés nem tétetik.

Az ágostai hitvallás föltárja Luther gyöngéit. Ő t. i. a szabad vizsgálat elvét irta zászlajára, s ime most egy hitvallást erőszakol övéire s kimondja, hogy a ki mást tanit, átkozott legyen. A katholikusok legalább azon meggyőződésben vagynak, hogy az, mit hisznek, isteni ihletésből származik: itt, mint tudjuk, az illetők az eszmék és szavak felett egymás között vitatkoznak; és Melanchton, a szelid és békeszerető férfiu megrémülve egy részről a zavaroktól, mellyek ebből a társadalomra háromolhatnának, más részről pedig azon vészteljes világi zsarnokságtól, melly az egyházi kormány eltörléséből keletkeznék [1]), a hitvallást olly szavakkal tevé

[1]) *Confusio et perturbatio religionum . . . Video postea multo intolerabiliorem futuram tyrannidem, quam antea unquam fuit.* Corp. Ref. 382, 384.

föl, mellyekről azt hivé, hogy leginkább képesek leendnek a szétágazó véleményeket egymáshoz közel hozni. Mindazáltal többször javitás- és változtatáson ment keresztül; és mig előbb abban az ember szabadsága, tekintettel az isteni elővégzésre (praedestinatio), tagadtatott, Melanchton rávette Luthert, hogy az kihagyassék s olly modorban fejeztessék ki, mint ha e tekintetben a sacramentariusok véleményét fogadta volna el; és önhatalmulag megváltoztatá a 18-ik czikket, mondván „szükséges elismerni a szabad akaratot minden emberben, ki eszével él.“ Később Luther maga is hajlandó volt Krisztusnak az urvacsorában való valóságos jelenlétét illetőleg véleményét vagy legalább kifejezéseit módositani. Makacsul állitá, hogy „Isten müveli bennünk a bünt,“ mindazáltal a 9-ik czikk igy szól: „A gonosz ember akarata a bün oka.“ Elveté a jó cselekedetek foganatosságát, mégis a 6-ik czikk azt mondja, hogy „a jó cselekedetek dicséretet érdemelnek, szükségesek és jutalomra méltók.“ A mise, mig Melanchton élt, kiegészitő részeivel egyetemben, föntartatott, és imádkoztak a holtakért beismervén, hogy ez volt az eredeti egyház szokása. Mi több? az annyira szidalmazott Babylon is elismerésben részesül a 21-ik czikkben, hol ez áll: „Nem vetjük meg a kath. egyház hitágazatait s nem is akarjuk az általa számüzött istentelenségeket védelmezni, mert nem aljas szenvedélyek, de az Isten szavának és a régi egyháznak tekintélye által vezettettünk ezen tanhoz, melly a próféták, apostolok és szent atyák tana.“

Elcsodálkoztak a katholikusok, látván mennyire megszelidültek a lutheranus nyilatkozatok; és el lehet mondani, hogy ha Melanchton ott van 1519-ben, a harcz nem tör ki, s a béke létre jő, ha Luther 1530-ban nem él. De az örömre, mellyet a katholikusok ezen s más hasonló ellenmondások láttára nyilvánitottak, mit felelt Luther? „Szamarak! talán őket illeti tanunk ellenmondásai felett itéletet hozni, őket, kik egy betüt sem értenek azon szövegekből, mellyeket marokkal szórnak ellenünk!“

Azonban Melanchton hasztalan hitte és mondta, hogy az ágostai hitvallás megegyezik a katholikus hitágazatokkal [1]); mert fő dolgok-

[1]) Ez mindig azt ajánlotta, hogy a szertartásokban lehetőleg legkevesebb változás tétessék: *Obsecro, quantum ex veteribus caeremoniis retineri potest, retineas: omnis novitas nocet in vulgo;* Corp. Ref. II. 551. *Furor est non pietas tales caerimonias improbare*; 910. Augsburgban pedig azt mondá Valdes pápai követnek, hogy nem állanak olly távol a kath. egyháztól, mint a köznép hiszi; hogy a vita tulajdonképen csak három pontra, t. i. a két szin alatti áldozásra, a papok

ban tértek el egymástól, amennyiben ezek szilárd alapon, az egyház tekintélyén nyugodtak, amaz pedig az egyéni értelmezés szeszélyes ingadozásain alapult. És valóban azok, kik Krisztusnak az urvacsorábani valóságos jelenlétét nem fogadták el, egy más hitvallást szerkesztettek (Confessio tetrapolitana); [1]) Zwingli pedig egy harmadikat, melly erőteljesebb volt a másik kettőnél, s minden szertartást és egyházi hierarchiát kizárt. Most már minden kisérlet, melly a katholikusokat és protestansokat egymáshoz közelebb vala hozandó, füstbe ment, miután ha Luther és Melanchton hajlandók valának is a püspökök és pápa egyházi hatalmát elismerni, a fejedelmek azért szegődtek a reformatióhoz, hogy függetlenek maradhassanak; azonfelül a katholikusok már azt mondhatták a protestansoknak: „Előbb egyezkedjetek ki magatok között, azután majd szóba állunk veletek.“ Luther igy irt öveihez: „Eleget, sőt sokat tettetek. Krisztust megvallottátok, békét ajánlottatok, Károlynak engedelmeskedtetek; most forduljatok vissza, ha mindjárt a pápa és császár által elátkoztatnátok is. Most hadd itéljen az Isten közöttünk. Ha harcz következik belőle, hát legyen harcz; az Ur ellenfeleinket akként készitendi el számunkra, miként a felajánlandó dolgokat az áldozatra.“ [2]) A birodalmi gyülésen tehát egyedül az határoztatott, hogy vallási dolgokért senki se háborgattassék és a zsinat összehivása sürgettessék. [3])

Schmalkaldi szövetség.

V. Károly máshol komolyan el lévén foglalva [4]) és a katholikus pártot — egy vezért állitván annak élére — meg akarván szilárdítani,

---

nősülésére és a magán misék eltörlésére szoritkozik. Lásd *Relazione di Spalato* **Seckendorfnál**, II. 165. Más alkalommal ismét azt mondá: *Dogma nullum habemus diversum ab Ecclesia romana.*

[1]) Bucer és Capito által szerkesztetett, és Constancz, Strassburg, Memmingen s Lindau városok által nyujtatott be.

[2]) Ep. IV. 162, 171 lap.

[3]) Nővére Mária, II-ik Lajos magyar király özvegye, szivesen hallgatta a protestans hitszónokokat, termeiben az isteni tiszteletet az ő szertartásuk szerin végeztette s V Károlyt rábeszélni és mérsékelni igyekezett. **D'Aubigné**, I. 611.

[4]) Mondják, hogy egy alkalommal, midőn a császár a fejedelmekkel ebédelt volna, egy szinész-társulat jelent meg nála, hogy, miként az akkor szokásban volt, előadást tartson. Először is egy öreg s doctornak öltözött álarczos lépett elő s a kandallóba egy nyalláb egyenes és görbe fát vetett összevissza; hátára volt irva *Reuchlin.* Ezt egymásik követte, ki az egyenes és görbe fácskákat össze akarta egyengetni, de ez nem sikerűlvén neki, elment; hátára volt irva *Erasmus.* Ek-

testvérét, a protestansok iránti ellenszenvéről ismeretes Ferdinándot római királylyá neveztette. Ezokból a protestansok kijelentvén, hogy az arany bulla kiváltságai megsértettek, Schmalkald-ban egymással szövetségre léptek (1531): a szász választó fejedelem és fia, Braunschweig és Luneburg herczegei, a hesseni tartományi gróf, az anhaltcötheni herczeg, a Mansfeld grófok, továbbá Strassburg, Ulm, Constancz, Reutlingen, Memmingen, Lindau, Biberach, Isny, Lübeck Magdeburg, Brema, Essling, Goslar s Einbeck városok kinyilatkoztatták, hogy a német szabadságot meg fogják védeni, velök tartott a bajor fejedelem is, ki katholikus volt ugyan, de Ferdinandot elismerni nem akarta; és a franczia s angol királyhoz segitségért folyamodtak. Minthogy azonban a török fenyegető állást foglalt el Németország irányában, Nürnbergben békét kötöttek Károlylyal (1532 julius 23), ki a worms-i és augsburgi rendeleteket felfüggesztette, s a protestánsoknak szabad vallásgyakorlatot engedett, csakhogy a törökök ellen fegyvert ragadjanak.

A béke kihirdettetett, de azért mindenütt forrott a harcz, és Fülöp hesseni tartományi gróf egyedüli eszköznek hitte azt az uj vallás megszilárditására, a miért is minden áron szitotta azt, s e végből védelme alá vette a würtembergi fejedelmet, ki V. Károly által államától megfosztatott. A trónvesztett herczeg fiának Kristófnak sikerülvén a császár fogságából elillanni, ez tiltakozott a bitorlás ellen; Fülöp pedig János Fridrik szász választó-fejedelemmel és Bajorországgal szövetkezett; Franciaország pénzsegélyt igért, és igy a harcz megindittatott Ausztria ellen, mignem a császár Würtemberget mint Ausztriára szállandó hübért az illetőnek visszaadta.

A keresztségismétlők sem valának kiirtva Münzer és övéi kivégeztetésével, és uj hitszónokok özönlötték el a Rajna mentét és Német Alföldöt; de minthogy V. Károly Amsterdamban sokakat lefejeztetett, ezen uj ábrándozók Westpháliában Münsterben öszpontositák magokat. Bockelson János, előbb szabó azután vendéglős, Leydenben nagy tömeget gyüjtött maga köré (1533), mit a münsteri tanács el akarván nyomni, a lázadás kitört, és a münsteri s kölni püs-

---

kor egy barát jelent meg egy serpenyő parázs-tüzzel, s a fácskákat rendbe hozván meggyujtotta és elment; ez *Luther* volt. Egy császári jelvényekkel ékitett személyiség látván ama lángot, kirántá kardját s evvel el akarta azt oltani, de látván hogy inkább még növekedik, eltünt. Egy másik személyiség, X Leonak öltözve, ezen látványra megrémül, s közelében egy kanna olajat és egy kanna vizet vévén észre, fogja az olajat s a tüzre önti, és minthogy ez jobban lángol, eliszonyodva visszavonul. J. L. **Fabritius**, Op. II. 231.

pökök, ugyszinte a geldern-i herczeg s a hesseni tartományi gróf, kik fegyvert ragadtak ellenök, legyőzettek (1534). Ekkor kikiáltották a szabadság és egyenlőség uralmát, s minthogy Krisztus Dávid fia volt, a zsidók mintájára egy kormányt ütöttek össze, mellynek élére az Isten két prófétája, leydeni Dávid és János, s az ördög két prófétája — a pápa és Luther állittattak; megégettek minden könyvet a bibliát kivéve, s minden müvészeti emlékmüveket és hangszereket; több nőt vettek magoknak, a jószágokat közösöknek nyilvánitották, s azután a szentelt gyertyák világánál fajtalanságokkal fertőzték meg a szent helyeket, mellyeket rombolásuk által már előbb megszentségtelenítettek. János négy feleséget vett, pompával környezé s a világ felett álló igazság királyának czimezé magát; törvényeket szabott, pereket döntött és a városból, hol ostrom alá vétetett, apostolokat küldött, az evangeliomot terjesztendők és a többi tartományok keresztség-ismétlőivel magukat érintkezésbe teendők, sőt azon is törte fejét, hogy Amsterdámot hatalmába kerithesse. De az apostolok és párthiveik mindenütt elfogattak s mint törvényen kivül állók kinpadra vonattak s érettök a már meglevő s különben is elég kegyetlen kivégeztetési eszközök tökéletesittettek. Szigor, lelkesités, egyházi beszédek s akasztófák nem valának elegendők Jánosnak arra, hogy magát Münsterben föntarthassa, melly végre bevétetett (1535 junius 24), s azok, kik fegyver által el nem vesztek, tüzes fogók által vagy kereken és akasztófán végeztettek ki a katholikusok és lutheranusok, Róma és Genf közös örömére.

Ezalatt mindakét fél sürgette a zsinat összehivását, de egyik sem óhajtotta azt őszintén; sőt a protestansok (1536) egy uj hitvallást bocsátottak ki, melly Luther tollából került ki, s a melly még inkább eltért a katholikus tanoktól, s ekként lehetetlenítette a kiegyezkedést.

A schmalkaldi szövetség ellenében egy katholikus szövetség köttetett a császár és a római király között (1538, junius 10); de V. Károlynak nem voltak-e tervei, miként az előre nem látott viharok alkalmával történni szokott? vagy mint mély belátásu politikus titkolta azokat? vagy pedig igaz lenne, hogy nem jóban törte fejét s résen akart állani? Annyi bizonyos, hogy most nem mutatott annyi szilárdságot mint más vállalataiban, talán attól tartván, hogy a protestansok Francziaországgal szövetkeznek; azonkivül testvérére Ferdinándra nézve sürgető szükség volt a béke, Magyarországot a törökök ellenében védenie kelletvén; azért Regensburgban egy Interim (ideiglenes) rendelvény jött létre (1541 julius 29.), melly az egyházi

zsinatig a vallási békét biztositaná. Nem tetszett ez a protestánsoknak, de még kevésbbé a katholikusoknak, miután ellenci azalatt folytaták az egyházi javak elkobzását s a püspökségek világiasitását, és mindent elkövettek, hogy megszilárdithassák magukat, amit az idő rendesen meg szokott hozni; emellett a dán király a schmalkaldi szövetséghez csatlakozott; a brandenburgi választó fejedelmen és János Fridrik, az uj szász fejedelmen kivül még a kölni érsek, a lübecki, camini és schwerini püspökök is elfogadták a reformátiót; azért tiz évre megujiták a szövetséget, seregeket gyüjtöttek, s a protestantismus politikai testületté alakult.

Schmalkaldi háboru.

A császár a schmalkaldi szövetséget nem tekinthette másnak mint lázadásnak, azért működésének, melly mindeddig ingadozott, határozott czélt tüzött ki, ez pedig nem volt egyéb mint az uj alkotmány megsemmisitése, mellynek megvédésére az illetők fegyvert ragadtak. Alig hogy Franczia- és Törökországot lecsendesitette (1545), elhatározta magát a háborura, melly inkább politikai mint vallási szinezetű vala, jóllehet szent szövetségnek neveztetett, részt vévén abban a pápa is, ki Károlyt felhatalmazta, hogy a spanyolországi egyházi javakból bizonyos évdijt szedhessen s fél millio arany erejéig a kolostorok jószágait eladhassa; ő maga sajátjából kétszáz ezeret igért s ezenfelül kötelezte magát, hogy fél éven át el fog látni tizenkét ezer gyalog és ötszáz lovas fegyverest azon olaszok közöl, kiket a szolgaság megfosztott fegyvereiktől, s kik most örömmel sorakoztak a pápa unokaöcsese Ottavio Farnese zászlója alá.

Mühlbergi csata.

A schmalkaldi szövetségesek készültek a védelemre, de kevesebb hévvel mint várni lehete; Móricz, a fiatalabbik szász herczeg, jóllehet protestáns, V. Károly részére állott, kitől megnyerte a választó-fejedelemséget, melly János Fridriktől elvétetett; Ferdinánd Magyar- és Csehország királya a rendek felhatalmazása nélkül sereget gyüjt a csehek közöl s testvére segitségére siet, kit I. Ferencz halála jóval bátrabbá tett. És Károly győz Mühlbergnél (1547 april 24.); foglyává teszi János Fridriket; hesseni Fülöpöt pedig, ki szabadon bocsáttatásának kikötése mellett magát neki megadta, arra kényszeriti, hogy térden állva kérjen tőle bocsánatot, és fogságban tartja [1]); s mindkettejöket maga után hurczolja, mintegy meg akar-

---

[1]) Károly az igérte neki, hogy nem fogja őt *fogságra* itéln; de később azt mondá, miként csupán azt igérte, hogy *örökös* fogságra nem itéli, csalárdul

ván hosszabbitani ez által a diadalt, mellyet a német szabadság felett kivívott [1]). Királyok, fejedelmek, fejedelemnők s az összes hatalmasságok ministerei lábaihoz borultak Károlynak az érintett foglyok szabadon bocsáttatását kieszközlendők, de Károly kérlelhetetlen maradt, mint volt I. Ferencz irányában; mi tekintettel sincs többé barátjai vagy ellenségei iránt, s a birodalmi alkotmány ellenére a választó-fejedelmet egy, spanyol és olasz tisztekből s Alba herczeg elnöksége alatt álló hadi törvényszék elé állittatja, kik őt halálra itélik, ő azonban megkegyelmez neki, de megalázó föltételek mellett. Azután megjelenik a gyülekezetekben, mindig környezve spanyol és olasz zsoldosaitól, kik a szabad német földet megszentségtelenitve, az ellenséget és barátot egyaránt megsarczolják.

Ekkor az ausztriai ház hatalma tetőpontján állott; a schmalkaldi szövetség feloszlatva, a német birodalmi testület kiváltságai megsemmisitve, a szabadság elcsüggedve. A fellázadt csehek Ferdinánd önkénye alá esnek, ki eltörli kiváltságaikat; és Károly Augsburgban Melanchton által egy uj Interim-et tétet fel (1548 május 15) melly mindenkinek visszatetszett, különösen azon kétértelmüsége által, melylyel abban a két különböző vélemény kiegyeztetése czéloztatott; és azonfelül egy egyházi reform-tervet is tartalmazott, mellytől Róma undorral fordult el.

Ezalatt a különféle gunyiratok és torzképek hitehagyott- és árulónak bélyegezték szász Móriczot, ki megneheztelt a császárra, hogy az a hesseni tartományi grófot szabadon bocsátani vonakodott. Mig amaz bizva kémeiben, mellyekkel őt környezé, ő egy kiáltványt bocsátott ki V. Károly ellen, arról vádolván őt, hogy Németországba is azon türhetetlen, esztelen és örökös szolgaságot akarja behozni, mellyet Spanyolországban felállitott. Hogy Károly a császári koronát családjában örökiteni szándékozott volna, nem hiszem, de igen, hogy azt a spanyol koronával II. Fülöp fején egyesiteni törekedett; és ezen szerencsétlenséget elháritá szász Móricz kardja, kinek alig hogy nem sikerült a császárt Innsbruckban elfogni (1551). Ez szabadon bocsátván János Fridriket, megfutott; II. Henrik franczia király

---

játszván az *einige* és *ewige* szavakkal, mellyek a német irásban alig különböztethetők meg.

[1]) „A két szegény fogoly látása, kiket a győző a legkihivóbb modorban vonszolt maga után, még azokban is szánalmat ébresztett, kik különben pártszellem vagy valláskülönbségnél fogva ellenséges indulattal valának irántok eltelve.“ Coxe, *V. Károly története*, 30. fej.

pedig betört Németországba s annak védőjévé kiáltotta ki magát és dühös harczot vivott Elsassban.

Passaui béke.

Ennek következtében a császár kénytelen volt Passauban aláirni a szerződést (1552 august. 2), melly mindakét vallásnak szabad gyakorlatot biztositott; ki volt továbbá benne mondva, hogy azért, mert valaki az ágostai hitvallást követi, vagy hogy katholikus, ne háborgattassék; annak erejénél fogva felfüggesztetett az egyházi joghatóság a protestánsok felett, kik most már még a legfelsőbb birodalmi törvényszéknek is tagjai lehettek. Itt azonban nem volt meghatározva, ha vajjon a lelkiismereti szabadság kiterjesztendő-e az egyházi fejedelemségekre is; és minthogy a békéből mindazok kizárattak, kik katholikusok vagy lutheranusok nem valának, a többi ujitóknak tág mező nyilt az egyenetlenségekre és ellenségeskedésekre.

Három évvel később Augsburgban ugyanazon föltételek alatt megköttetett a vallási béke (1555 septemb. 21.), melly mindegyik rész ügyetlenségéről tanuságot tett. A protestáns fejedelmek lelkiismereti szabadságot követeltek alattvalóik részére, de a római király és a bajor fejedelem kijelentvén, miként ők alattvalóiknak nem engedhetik meg az olly vallás gyakorlatát, melly őket mi lelki vigaszban sem részesiti, a protestansok oda mérsékelték követelésö. ket, hogy engedtessék meg az a tisztviselői karnek, s ekként ezek a két vallás közöl azt követhessék, mellyiket akarják; a lovagok testülete, a városok s az egyházi fejedelmek alá tartozó s már az ágostai hitvallást követő községek ezt továbbá is folytathassák; a szabad és birodalmi városok pedig ollyanok maradhassanak, minők valának. A hirhedt szabadság tehát csak néhány ezer kiváltságosra terjedt ki; a népnek fejedelme hitéhez kelle szabni a magáét, vagy máshová költözni, ami neki minden fizetés nélkül megengedtetett. Szász Móricz lemosván magáról a régi gyalázatot azáltal, hogy megtörte V. Károly hatalmát, harmincz-három éves korában meghalt. (1553).

Luther halála.

Luther nem látta az általa támasztott schmalkaldi háboru iszonyait. Már több izben óhajtotta a halált, és Eislebenben halálos betegségbe esvén, igy kiáltott fel: „Jöj gyorsan Uram és végy magadhoz engem; jöj utólsó itéleteddel, én tartani fogom nyakamat; forgassd felettem kardodat, s hogy én nyugodni mehessek... Dehogy! éltünknek tizedrészét sem szenteljük az Istennek; és elhinnők, hogy jó cselekedeteink által a mennyet kiérdemeljük?.. Mit tettem én életemben?.. Ezen madárka elkészité fészkét s nyugodtan aludni

megy; nem nyugtalankodik, nem gondolkozik holnapi fészkéröl, nyugalommal ül az ágon s Istenre bizza, hogy gondoskodjék felöle. Oh Uram Jézus neked ajánlom lelkemet! Én el fogom hagyni ezen terhes földi létet, ki fogok ragadtatni az életböl, de tudom, hogy örökké a te közeledben fogok maradni." Háromszor ismétlé: „Kezeidbe ajánlom lelkemet; te váltottál meg engemet oh Uram, igazság Istene." Jónás doctor ezen kérdést intézvén hozzá „Tisztelendő atya, állhatatos maradt ön a hitben, mellyet tanitott, s avval hal meg" ő egy világos és hangos igennel felelt, és örökre elszenderedett (1546 február 18).

Bátor és önzéstelen férfiu, de telve heves szenvedélyekkel, türelmetlenséggel és személyes gyülöletekkel. Lerontván a pápa tekintélyét, csalhatatlanságot követelt maga számára; s helytelenül mondatik róla, hogy a szabad vizsgálatot hirdette volna, ő ki öveire egy hitvallást erőszakol, csupán azon különbséggel, hogy előbb az emberi ész, szerzője, az Isten előtt hajlott meg, akkor ellenben egy ember tekintélyének vettetett alá. Mondják, hogy ő volt az első, ki a bibliát népnyelven a közönség kezébe szolgáltatta, de láttuk, hogy menynyire valótlan állitás ez. Mondják, hogy életre hivta az értelmezés (exegeticus) tanulmányokat; azonban a zsidó nyelvet már előbb is tanulták Olaszországban, Genuában egy nyolcz nyelvü zsoltárkönyv. Spanyolországban pedig Ximenes több nyelvü bibliája jelent meg Mondják, hogy a szabadság tanát hirdette, de épen ellenkezőleg irataiból azt látjuk, hogy minden törvényes jog iránt zsarnoki megvetéssel viseltetett, a politikai szabadságnak pedig még csak nyomát sem találjuk fel bennök; elnyomván a püspökök joghatóságát, ezáltal a királyi hatalmat tevé erősbbé, ezért mondá Melanchton, hogy Luther a fa-járom helyett vas-jármot alkotott. Luther maga igy beszélt: „Az ember honpolgárnak születik, mielőtt keresztény lenne. Ismerni akarod jogaidat? nem Krisztus, de a császár és hazád törvényét kérdezd meg; ez a szabály: te mint tisztviselő s ne mint keresztény parancsolj." Ekként még a lelkiismeret is a fejedelmi hatalom alá volt vetve: sarkigazság gyanánt állittatott fel: Cuius regio, eius religio; s igy történt, hogy a Pfalz-grófság (Palatinatus) negyven év alatt négyszer változtatta vallását [1]).

---

[1]) Matter (*Histoire des doctrines morales et politiques des trois derniers siècles)* czimü munkájában mondja, hogy igaztalanul rovatik fel a protestantismusnak a rationalismus behozása, miután ez a társadalomba ugyszintén az erkölcsi s politikai tanokba a müvelődés következtében csuszott be. De kezdetben nem gon-

Szigoru becsületessége miatt dicsérik őt: de a megigazulásról szóló tana hadat izen minden erkölcsiségnek, s tevőlegesen az erényre senkit sem kötelez. Talán elősegité Luther a tudományok terjedését? de épen ő volt az, ki a bölcseletet ördöginek, a tudományokat haszontalanoknak, a romlottság eszközeinek nevezte, s azok mint illye-

---

doltak arra, sőt elvetvén az egyház tekintélyét, a szentirás alá veték magukat, minthogy azonban élő értelmező nélkül ez csupán holt betü, ennek is el kellett bukni, s ekkor kapott lábra az egyéni rationalismus.

Tocqueville (*De la démocratie en Amérique*. II. 9. fej.) megmutatja, milly vonzalommal viseltetnek az Egyesült Államok katholikusai a democratia iránt: *Si le catholicisme dispose les fidéles à l' obéissance, il ne les prépare donc pas à l' inégalité: je dirai le contraire du protestantisme, qui en général porte les hommes bien moins vers l' égalité que vers l' indépendance.*

Börne, ki Párizsból nem régen politikai ujjászületésre buzditá hazáját, igy ir: „A reformatio után a fejedelmek elsajátitván az egyház javait és jövedelmeit, az önkénytes adakozások helyére a kincstári adók s a tisztitó hely helyébe a büntető törvénykönyv lépett. Luther elrablá a néptől a paradicsomot, s a poklot meghagyá neki; elvette tőle a reményt de meghagyta a félelmet; megparancsolta a töredelmességet, hogy büneiktől feloldoztathassanak, de a bánat nem ollyas valami, mit; rá lehetne az emberre erőszakolni. Az ünnepek megkevesbittettek a munkanapok megszaporittattak, s ennek következtében a köznép fáradalma is A közélet egészen megszünt, nincsenek többé festők, nincsenek költők, népünnepek és középületek; a nemzeti szellem helyét tartományi és házi érdekek foglalták el; a kedélyes, élczes és őszinte német nép ma a protestáns tartományokban nehézkes és kiállhatlan; s az élet, melly három század óta tart, valóban egy nagyböjt és ama jó nép igen messze van a husvéttől.

„A népies származásu Luther gyülölte és megvetette az osztályt, mellyből származott, s inkább a fejedelmek pártfogoltja, mint hasonlóinak pártfogója akart lenni; azon fejedelmeknek, kik hizelegtek neki, mert féltek tőle. Luthert gögössé tevé az ő félelmök, s annyira megrészegittetett nyájasságaik által, hogy észre nem vevé, miként vallását ezen fejedelmek merő dicsvágyból és kincsszomjból fogadták el, s hogy különben gunyt üztek vallási és bölcseleti lelkesültségéből. Luther sok roszat okozott hazájának: előtte Németországban csak szolgaság létezett, Luther megajándékozá még azt a szolgaisággal. De a protestánsok között a fejedelem vagy a reformatorok beleegyezésével vagy épen tanácsával magához ragadta az egyház erkölcsi hatalmát; minek következtében az alattvalók kötelességképen ő rá vivék át azon tiszteletet és szeretetet, mellyel egykor az egyház iránt viseltettek. A katholikus papok soha nem predikáltak passiv engedelmességet, miként a protestáns hitszónokok.

„Luther nem látja sem a társadalom felsőbb osztályainak ravaszságaikat, szenvedélyeiket és makacsságukat, sem pedig az alsóbb osztályok józan eszét, erényeit és érdekeit: kiválólag a népet veté meg, melly jó és erényes mindig s igyekszik véleményeit érzelmekké, érzelmeit pedig tettekké változtatni át.

„Irtózat olvasni az üldözéseket, mellyeket Luther elkövetett és a dühös

nek ellen folytonosan harczolt; [1]) és ezek a csaták közepett valóban ismét hanyatlásnak indultak. Ismerte az embert? és nem veszi észre, hogy abban ész és képzelődés együttesen létezik. A reformatio elnyomván ez utóbbit, félig megöli az embert, s azt követeli, hogy ész- és érveléssel müködjenek a tömegek, mellyekre nézve a szertartások szükségesek. Ama szép római liturgiát, mellyben a majd örvendetes és diadalmas, majd érzékeny és mélabus, de mindig komoly és lélekemelő énekek, ugyszintén a régiségöknél és mély jelentésöknél fogva tiszteletre méltó szertartások az Ur teste és vére valóságos jelenlétének hitágazatán nyugosznak és egy gazdag s magasztos müvészetben nyilatkoznak, ama szép liturgiát mondom, egy szépség, élet és szeretet nélküli isteni tisztelettel váltá fel. A külső isteni tisztelet ezen fénye uj dicskoszorut füzött Olaszország halantéka köré, mig ellenben épen nem Lutheren mult, hogy a barbárság vissza nem tért, lerombolva a mult nagyszerü müveit és emlékeit.

Szerette hazáját? de midőn arról volt szó, hogy Europa fegyvert ragadjon a Bécset fenyegető törökök ellenében, Luther ellene

---

szidalmakat, mellyeket szórt a nép ellenében. Ha megelégedett volna avval, hogy fékezze tulkapásaikat s megmutassa nekik, miként a lázadással csak roszabbá teszik helyzetöket, miként felette gyengék s emellett egyenetlenek azon fejelmekkel szemközt, kik az ország valamennyi önző érdekei élén állnak, jó akaratának meg lehetett volna bocsátani bátorsága, eszélyessége és előrelátása hiányát. De nem. Luther a nélkül hogy csak egyikét is megtette volna ezeknek, boszura tüzelte a fejedelmeket; azt mondá, hogy egy ördög sincs többé a pokolban, mert mind a parasztokba bútt; agyon kell verni ezen veszett ebeket; nem a türelem, nem az irgalom, nem a kegyelem, de a harag, kard és boszu áll jól a fejedelmeknek; könnyebb nekik megnyerni a paradi csomot vérontással, mint imával. Midőn Luther néhány jó szándéku ur által megkérdeztetett volna, ha vajjon a személyesen teljesitett szolgálatok vagy más adónemek, mellyekkel jobbágyaik terhelve vagynak, nem ellenkeznek-e az evangeliom szavaival, s nem kellene-e azokat eltörölni, azt felelé, hogy a parasztok féktelenebbek lennének, ha a terhek vállaikról levétetnek; a jó szamárnak és rosz szamárnak bot kell, a parasztnak pedig kényszer és kegyetlenség. Luther paraszt ember fia volt, és uri jelszót vett föl; ennél nem szükség többet mondanunk.

„Luther, ki elé az erfurti polgárok tisztikaruk beleegyezésével jóváhagyás végett egy önkormányzati alkotmány-tervet terjesztettek, mellyben a polgárok jogai biztositva valának a hatóság tulkapásai ellenében, egy iratot készite ama képviseleti alkotmány ócsárlására, mellynek erejénél fogva a hatóság beleegyezett, hogy mint egy gyermek ellenőriztessék, vezettessék és utbaigazittassék, s müködéséről az alattvalóknak számot adjon.“

[1]) Erasmus ezt mondja: *Ubicumque regnat lutheranismus, ibi literarum est interitus* (epist. 1101, 1528.). *Evangelicos istos cum multis aliis, tum hoc nomine*

volt e vállalatnak [1]; attól tartván, hogy ezen körülmény öregbithetné az europai szabadság állandó védőinek, a pápáknak hatalmát. Szerette az ész és lelkiismeret szabadságát? de mindig szidalmazta azt, valahányszor csak ellenkezésbe jött véleményeivel, átkot mondott azokra, kik ágostai hitvallásától eltérnének, bilincseket és pallost óhajtott volna igénybe venni mindenki ellen, ki másként gondolkozott mint ő. Ő, ki 1520-ban oly tág utat tárt fel a gondolat szabadságának, 1532-ben csak egy ösvényt sem hagyott nyitva annak, és a keresztségismétlőknek erőhatalommal kelle az egyházba behatolniok. Ne is mondja senki, hogy Luther azért üldözte volna őket, mert a hitágazat politikai fordulatot vett, s veszélylyel fenyegette a társadalom épületét; nem következtek volna be azon iszonyatosságok, ha Luther türelemmel viseltetik az iránt, és szabadon engedi azt hirdettetni. [2]) Szerette a népet? de miután az evangeliomi szabadság nevében röpirataival előbb keresztes háborut hirdetett volna a püspökök és szerzetesek ellen, s miután a parasztok jónak látták fejszéjöket és kalapácsukat fegyverré alakitani, arra buzditá a fejedelmeket, hogy irtsák ki őket [3]).

Ellenkezőleg felette előzékeny volt a fejedelmek irányában még igazságtalanabb dolgokban is, és 1539-ben Melanchtonnal és hat más német tudorral egyetemben egy határozatot adott ki, melly a hesseni tartományi grófot többnejüségre hatalmazá fel. Első eset a kereszténységben, hogy egy tani végzés illy visszaélést engedett meg; és ez azoktól eredt, kik a római udvarnak a dispensatiókat hányták szemére, s csupán azon megszoritás köttetett hozzá, hogy gyónási titok gyanánt őrizze azt még.

Tehát inkább a nagyok önzése és ellenfelei hanyagsága mint sem a nép lelkesedése segitette öt diadalra; de reformatiója nem egyéb mint határ a hit és kétség között, s nem is tetszhetett az a ha-

praecipue odi, quod per eos ubique languent, lugent, jacent, intereunt bonae literae, sine quibus quid est hominum vita? Amant viaticum et uxorem, caetera pili non faciunt. Hos fucos longissime arcendos censeo a vestro contubernio (epist. 946, cod. ann.).

[1]) *Praeliari adversus Turcas est repugnare Deo, visitanti iniquitates nostras per illos.* De captiv. babylon.

[2]) „Ti mindnyájan az Isten szavaira hivatkoztok, és magatokat tártjátok azok igazi értelmezőinek; azért egyezzetek meg egymás között, mielőtt törvényeket szabnátok a világnak.“ **Erasmus.**

[3]) *Carnifici committendum velut nebulonem qui seditionem machinatur.* **Luther** Comm. in Ps. LXXI.

ladás kedvelőinek, miután nem ujitást hirdetett, de visszatérést az első századokhoz és a régi törvényhez, melly ha el nem töröltetett, az uj szövetség által tökéletesittetett.

Melanchton, a reformatio Fenelonja, eme szelid és békülékeny férfiu, ki azt reméllte, hogy kétértelmü formulákkal s mestere szigorának enyhitésével a különféle felekezeteket összeegyeztetnie sikerülend, egészen 1560-ik év april 19-ig élt, elkeseritve a mindinkább szaporodó viszálkodások által.

Kevéssel később két nagy fontosságu tény jött létre a lutheranismus történelmében. Az első az, hogy János Vilmos Szász-Weimár fejedelme felhasználván a teljhatalmat, melylyel a vallási dolgokban a fejedelmek felruháztattak (1561), az egyháziaktól minden joghatóságot elvett, még a kiátkozást is, s egy világiakból álló s a fejedelemtől függő consistorium alá veté azokat, nem sokat törődvén a lármával, melly az egyházi hatalom függetlensége érdekében támasztatott; és ez azonnal utánoztatott. A másik a heidelbergi katekizmus kibocsátása, melly az ujitókat véglegesen lutheránusokra vagy evangelikusokra, és kálvinistákra vagy reformátusokra osztá.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

Zwingli. — Kálvin.

Schweiz mindig kiváló tisztelettel viseltetett a kath. hit iránt, ennek köszönhetvén müveltségét, vagyonosságát, számos kolostorait, és városait [1]; azt hivta fel jogai védőjéül, s midőn ausztriai III. Fridrik azokat megnyirbálni törekedett, a pápánál emelt panaszt ezen önkény ellen. Azonban midőn fiai hosszasabb ideig Olaszországban harczoltak, megbotránkoztak az ottan uralkodó erkölcstelenség, ugyszintén azon főpapok visszaélései felett, kik Rómából hazájokba vetődtek. A wildhaus-i Zwingli Ulrik (sz. 1484) glarus-i lelkész, mint tábori pap Schinner püspök seregében, jelen volt a novara-i és marignanói ütközetekben, szenvedélylyel tanulmányozta a classikusokat, csodálta Erasmust, és a bálványozás egy neme, mellyet az illetők az einsiedelni Boldog-Asszony iránt tanusitottak, nem különben a bucsu-

[1]) San-Gallen, Einsiedeln, Appenzell sat. Lásd **Abraham Buchad** *Histoire de la Reformation de la Suisse*; **Hottinger** *Schweiz története a reformatio korában.*

hirdetések ürügyet szolgáltatván neki, már Luther előtt (1516) egyházi beszédeket kezdett tartani ezen viszszaélések ellen, hanem kevesebb hévvel, de nagyobb nyiltsággal, kevesebb ihlettséggel, de rendszeresebben. Mig amaz lépésről lépésre haladt, s egyik győzelme által bátoritva a másik után sovárgott, Zwingli evvel ellenkezőleg mindjárt kezdetben megtagadta az alap-hitágazatokat; nem beszélt reformról, de azt mondá, hogy a kereszténység nem keresendő másutt, mint a szentirásban és belé szeretvén a természetbe, a deismus egy nemét hirdeti, kizárja az eszmét s megfosztja a vallást szellemiségétől, a régi hittan mélységét egyszerü s bizonyitásra nem szorult fejtegetésekkel pótolván. Zürichi lelkészszé mozdittatván elő (1518), s ottan Leo Judásban bajtársra találván kinyilatkoztatta, hogy a tiszta evangeliomhoz fogja magát tartani, és pedig nem egyes töredékekhez de az egészhez. Kikelt az erkölcstelenség, a papság megvásárolhatósága s az egyház tekintélye ellen; Samson Bernard szerzetest, ki a bucsuk árulása végett ment oda, kizárja, s ha azt mondák neki, hogy azon pénz szükséges a világ legfényesebb templomának felépitésére, a nap sugaraiban ragyogó vagy a lenyugvó nap által lángba boritott havasok csucsaira mutatott, ugy tetszvén neki, hogy az Isten müveinek szemlélése, bárhol tünnének is fel azok, többet érne, mint a messze földre való zarándokolások [1]).

A constanczi püspök által megintetvén, azt felelte, hogy a hit dolgában minden emberi határozatot visszautasit, és Isten előtt semmi más elégtételt nem ismer el, mint azt, mellyet Jézus vitt véghez; a bőjtöket helytelenitvén igy szól öveihez: „Ti kétségeskedtek nagy bőjtben hust enni, de nem eladni embertársaitok testét idegen fejedelmeknek.“ A szikra lángot vet, a zürichi canton vitatkozást rendel el a két fél között (1523 január), és Zwingli hatvanhét tételt állit fel: a többek között, hogy a mise nem áldozat; más közbenjáró vagy ut az üdvösségre nincs mint Krisztus; a jó cselekedetek csak annyiban érdemlik meg e nevet, a mennyiben azok Krisztus müvei; vezeklés által bünbocsánat nem nyerhető; a szüzeségi fogadalmak tilosak; a kiátkozás csak azon egyes egyház által mondathatik ki, mellyhez a bünös tartozik; a bibliában semmi alapja sincs az egyházi hatalomnak; aki azt állitja, hogy az evangeliom az egyház megerősitése

[1]) *Romam curre! redime literas indulgentiarum! da tantumdem monachis! offer sacerdotibus!.. Christus una est oblatio, unum sacrificium, una vita.* **Zwingli.** Opp. I. 201-222.

nélkül semmi, káromkodik; a keresztények mindnyájan testvérei Krisztusnak és egymásnak, s nincsenek atyáik a földön.

Tömegestül csődült a nép e vitatkozásra, de senki sem lépett fel ellenfél gyanánt; egyedül Faber, a constanczi püspök helyettese, fogadta el hosszas vonakodás után a vitát a szentek közbenjárása és a mise körül; de hogyan lehessen ott a kérdést eldönteni, hol az egyik fél zsinati határozatokra hivatkozott, mellyeket a másik nem ismert el? A zürichi tanács tehát kijelentette, hogy Zwinglire ellenfelei a bibliával nem süthettek ki eretnekséget, azért nem lehet őt a szótól eltiltani, mindazáltal senki ne merészeljen olly dolgokat hirdetni, mellyeket a szentirásból bebizonyitani nem képes.

De minthogy Zwingli, Engelhard és Leo Judás kikeltek a képek ellen, a nép ezért lázadásban tört ki, amiért is a tanács egy uj vitatkozást rendelt meg (szept.) Watt Joachim (Vadianus) koszorus költő és san-galleni polgármester elnöksége alatt. Háromszáz ötven pap és számtalan világi jelent meg itt, hol Zwingli azt állitja, hogy a hivek minden gyülekezete egyház, azért ottan a hit-dolgok tárgyalhatók; minek következtében sok szertartás vita alá került, a körmenetek, orgonák, a szent ostya imádása s az utólsó kenet eltiltattak, csakhamar a képek is kiküszöböltetnek, a mise eltöröltetik s merő jelképes szertartásnak bélyegeztetik, s az urvacsora reformált szertartások között szolgáltatik ki.

Ezek tehát sokkal tovább mentek mint Luther, ki sok vallásos szokást igy pl. a képeket, gyertyákat, oltárokat, a kovásztalan kenyeret s a fül-gyónást is meghagyta, mindazt meg akarván tartani az egyházban, ami nézete szerint a szentirással nyiltan nem ellenkezett; Zwingli ellenben mindent meg akart semmisiteni, mit a szentirással megmutatni nem lehetett. Amaz egyesülve akart maradni a régi századok egyházával, s csak attól akarta ezt megtisztitani, a mi az Isten szavaival ellenkeznék; Zwingli visszatérni az apostoli századokhoz, átalakitván az egyházat, mint mondá, azért, hogy azt eredeti állapotába visszahelyezze. Luther az által harczolt a katholicismus ellen, hogy a hit általi megigazulást kiáltotta ki; Zwingli megsemmisiti még az isteni tiszteletet is, mint ollyast, melly az Isten legfőbb egyetemes és kizárólagos tevékenysége mellett felesleges. Luther, hogy a megigazulás tanát felállithassa, megtagadta a régi theologiát, s visszatért ahhoz, hogy az Ur testének és vérének valóságos jelenlétét megengedhesse; Zwingli ugyanakkor egészen szakitott a hagyománynyal és egyenesen a szentirásból akarta meriteni a hitet; szóval, az egyik conservativ, a másik felforgató szellemben müködött s ha-

tározottan a tagadás terére állt. A mi a külső állapotokat illeti, mig Luther, ki monarchicus államokban hirdette tanait, absolut elveket állitott fel, előmozditotta az egyházi javak elkobzását s a vegyes joghatóság gyakorlatában felmerült viszályok láttára az egyházi hatalmat emberi intézménynek és a fejedelmek egyik tulajdonságának tekinté, addig a köztársaságban élő Zwingli az egyházaktól elvett hatalmat, ahelyett hogy azt a fejedelmekre ruházná, a nép kezébe tette; Luther monarchicus maradt, Zwingli a democraticus érzelmeket fejté ki a népben, s ekként könnyen gyupontjává válhatott azon pártoknak, mellyek a fejedelmek iránt ellenséges indulattal viseltettek.

Leo Judás, Gaspard és Grossmann a bibliának egy uj forditását bocsátották közre, melly alkalmasint hivebb mint a Lutheré, ha mindjárt irodalmi tekintetben hátrább is áll annál. Zwingli latin nyelven az igaz és hamis vallás értelmezését adta ki, melly összes tanait magában foglalja s Melanchton Loci communes czimü munkájának ellenlábasa. Innét származott az összeütközés a német protestánsokkal, kik az ő követőit sacramentariusoknak nevezték, s itt kezdődik közöttök a szakadás, melly mai napig is tart; és Luther épen ugy szidalmazta Zwinglit mint Münzert és Carlstádot, s azt mondá, hogy az urvacsorában inkább akar csupa vért látni a pápával, mint csupa bort Zwinglivel.

Ezen versengések s a keresztség-ismétlők véres botrányai, melly nevezet alatt a törvény és rend valamennyi ellenei egyesültek, Manz és Grebel után indulva s minden tanácsot és tekintélyt megvetve, — sokakat elvontak a reformátiótól; mig mások hazájokban üldöztetvén Schweizba menekültek, melly menhelyül szolgált mindenkinek, ki a társadalom ellen pártot ütött, s ottan még inkább növelték a már meglevő zavart és egyenetlenséget. Ennek első következménye az lőn, hogy a többi cantonok összeütközésbe jöttek azokkal, mellyek a régi hithez hivek maradva minden ujitástól irtóztak. A három ős canton, Schwyz, Uri és Unterwalden, a helvét szabadság emez alapitói, a szokásaikban olly egyszerü s szegény papság közepett élő hegyi lakosok, reszkettek a gondolattól, hogy bezáratnának a kolostorok, hol segedelemre találtak, s megszünvén a zarándokolások nem látogathatnák meg többé évenkint Tell kápolnáját s a morgarteni csatamezőt, hol őseik Krisztust és Máriát segitségül hiva az osztrák jármot nyakukról lerázták. Kilencz canton jött össze a Luzernben tartott nemzetgyülésre (1524); s minthogy „a szentséges atya s az egyház többi őrei alusznak a szélvészben, melly azt fenyegeti,“ elrendelik, hogy a zsinatig mi változás se tétessék a vallásban,

egyedül néhány visszaélést törölvén el. Javaslatba hozatott egy értekezlet is Eck Jánossal; de Zwingli nem tartotta tanácsosnak megjelenni, Oecolampadius azonban az argaui Badenben (1526 május) a cantonok és püspökök küldöttei előtt tizennyolcz napig vitatkozott; erölködések és sértegetések nem hiányoztak itt, de anélkül hogy valami egyezkedés jöhetett volna létre. Azok, kik itt jelen voltak, most még jobban buzgólkodtak a reformatio terjesztésében, külről hatalmasan támogattatván.

Bázelben, a tudósok és nyomdászok eme városában s Erasmus kedvencz tartózkodási helyén, Capito (Köpflin) Fabricius Wolfgang már 1517-ben eltörölte a misét; később Oecolampadius (Hausschein) János, és Farel Vilmos az ujitók élére állottak, s olly türelmetlen szellem által lelkesitettek, miként a városi tanács elrendelte, hogy a vonakodók sem a malmokat sem a köz-sütőházakat ne használhassák, sőt élelmi szereket se vehessenek. Bern, az előkelő családok városa, miután Oecolampadius, Zwingli, Konrád Pellican (Kürschner), Haller s más vitatkozók vitáit meghallgatta volna, a reformatióhoz szegődött (1526) ragadozó farkasoknak nyilatkoztatván a lelkészeket; és Schaffhausen és San-Gallen azonnal utánozták azt. Bern egyszersmind eltiltotta polgárainak idegen szolgálatba állani, vagy fejedelmektől nyugpénzt elfogadni; de sikertelenül szólitá fel a többi cantonokat, hogy ők is ugyanazt tegyék. A katholikusok megtették a szükséges előintézkedéseket, hogy az uj vallás terjedését meggátolják; Luzern kijelentette (1529), hogy hitét azon esetben sem hagyja el, ha Zwinglinek feje levágatván az ujból megnőne; Schwyz máglyákat gyujt a másként gondolkozók ellenében, és az a hir terjesztetik, hogy a katholikusokat Ausztria látja el ágyukkal.

Kappeli csata.

Tehát mindenütt viszály és versengés; Zwingli maga, ki mindig békéről és egyetértésről ábrándozott, felkiáltott: „Midőn az ember ellenségét össze-gazemberezi, szükséges, hogy a sértő szóval együtt a gyilkot is hajitsa bele, és találjon, ha azt akarja, hogy maga ne találtassék;“ végre nyilt harcz tört ki közöttök. Luzern, Uri, Schwyz, Unterwalden, Zug és Wallis Róma által vallási buzgóságból, Ausztriától a régi gyülöletből izgatva, Ferdinánd a római király védnöksége alatt a vallás védelmére szövetséget kötöttek (1531), jóllehet az okosabbak azt mondották: „A szabad államoknak magukon kivül nincsenek barátjaik.“ Ennek ellenében Zürich, Bern-, Schaffhausen és San-Gallennel együtt a keresztény egyletet alakitá és megtiltotta a sajt készitéshez elkerülhetet-

lenül szükséges só kivitelét az emlitett cantonokba. Kappel mellett csatára került a dolog (oktober 10.), hol Zwingli, ki a szó fegyverét karddá s a szószéket harczparipává változtatta át, megöletett, s a katholikusok által perbe fogatott és felnégyeltetett; egy közölök azonban igy kiáltott fel: „Bárminő volt légyen hited, te magad őszinte és hiv szövetséges valál. Isten vegye magához lelkedet!"

A cantonok megmérközvén egymással, tisztelni tanulták egymást, s a vallási béke kedvezően ütött ki a katholikusokra nézve, a közös kerületekben visszaállitatván az igaz, régi és kétségbevonhatlan hit, az ugynevezett zürichi vallásnak pedig bizonyos határok tüzettek ki, mellyeken maig sem lépett tul, a cantonok katholikusokra, reformatusokra és vegyesekre osztatván föl. De Schweiz kebelében egy fontos következményü forradalom ütött ki.

Genf.

Midőn V. Henrik 1112-ben a lateráni zsinat által egyházi átok alá vettetett (L. XI. könyv. 276 lap.) Genf megszünt a császároktól függni. A püspök volt annak világi és szellemi fejedelme, ki a nép által jelöltetett ki, s a kanonokok által választatott, mindig megesküdvén, hogy a város jogait csonkitani nem fogja. A világi ügyeket egy, polgárokból álló tanács kezelte s azok végrehajtását egy gróf és egy helyettnök eszközölte, kik szintén megesküdtek, hogy a város kiváltságait fön fogják tartani. A tanács, melly tudományos férfiakból és nagy kereskedőkből állott, fogatta be és itélte el a gonosztevőket, az itélet pedig a gróf által hajtatott végre, a püspöknek joga lévén megkegyelmezni. A polgárok, kik mindnyájan vagy kereskedők vagy kézmüvesek valának, a selymet, szappant, füszereket, gyümölcsöket, illatszereket Olaszhonból, a posztót, gyapjut, könyveket Francziaországból, a mézet és gabonát Savoyából, a vasat és rezet Némethonból kapták; különben tevékeny, jámbor és józan nép valának, s szivesen befogadtak mindenkit, ki valamelly mesterséget s jó akaratot hozott közéjök; polgári hivatalokra nem emelkedhetett, ki a kereskedők közé nem volt bejegyezve! e két jelmondatuk legjobban jellemzi őket: Dolgozva élni, és Jobb a szabadság a gazdagságnál.

A savoyai herczegek a közel fekvő Gaillard nevü erősséget zálogban birták azon pénzösszegekért, mellyeket háboru alkalmával a genfieknek kölcsönöztek, s mindenképen azon voltak, hogy delegált hatalmukat absolut fejedelmi jogukká alakitsák át, amiből azután hosszu harcz keletkezett ezen ház és a genfi polgárok között. Berthellier Philibert a fiatalság között egy társulatot alapitott, a mu-

latságot tűzvén ki annak egyedüli czéljául; tagjai a schweizi szövetségről szintén szövetségesoknek (Eidgenossen) nevezték magukat, s jelszavuk gyanánt ezen mondatot vették fel: Aki bántja az egyiket, bántja a másikat is; később azonban politikai párttá s a szabadság védőivé nőtték ki magukat. Kalapjok mellett kakastollat hordtak schweiziasan, a mamelukoknak nevezett ellenpártiak pedig egértövist savoyai módra. III. Károly savoyai herczeg, ki udvarával itt lakott s a város feletti uralomra vágyott, a szövetségeseket lefegyverezte s Berthelliert halálra itéltette; de midőn a páviai csata (1525) reményt támasztott benne, hogy Olaszországban uralmát öregbitheti, és a francziák által elvett tartományait visszafoglalandó Genfet elhagyta, a köztársaságiak fellázadtak, az általa felállitott törvényszéket eltörölték s Freiburggal és Bernnel szövetséget kötöttek (1526 február 24).

Itten a reformatióról csak 1528-ban kezdtek beszélni, de megértvén, hogy annak nem csupán a papságra hanem a fényüzésre is ki kell terjedni, késedelmeskedtek azt elfogadni; minthogy azonban Freiburg a szövetség felmondásával fenyegetőzött, ők is eltörölték a misét (1533 augusztus); azért ha a reformatio Wittenbergben eleinte csak kolostori forradalom vala, Genfben politikai mozgalom volt az, s annak természetét ölté magára. A savoyai herczeg az innét származott egyenetlenségekből hasznot reméllt huzni. A savoyai és burgundi nemesek között a kanál-társulat alakult, igy neveztetvén a tagjai által felvett jelvényről, melly azt vala jelzendő, mintha Genfet el akarnák nyelni. De Bern hadat üzent III. Károlynak (1539), s elvette tőle Waadt tartományt, mellyet ő annak biztositékául, hogy biráskodásukba bele nyugszik, csakugyan átengedett, s a melly továbbá is hatalmokban maradván, mint illyen szintén a reformatióhoz szegődött.

Genf ekként két forradalmat hajtott végre: az első által függetlenité magát Savoyától, a második által pedig behozta a reformatus isteni tiszteletet s megdönté a püspöki főúri hatalmát, és köztársasággá alakult; mint illyen pénzt veretett, s czimeréül a császári sast, jelszavául pedig a Post tenebras lux mondatot vette fel. Még egy harmadik forradalom volt hátra, t. i. az eddigi tanácsot megbuktatni, s azt egy tisztán protestáns kormánynyal pótolni; amit akkor eszközlött, midőn Calvinnal a reformatio Rómájává lett.

A reformatio Francziaországban.

Francziaországban számos eretnekséget láttunk felmerülni, s általok háborukat eléidéztetni, nem is emlitve az állandó ellenszegü-

lést Róma igényei ellenében. Jacques Lefebre d' Etaples (Faber Stapulensis), bölcsészet-tanár Párizsban, nyiltan kikelt (1527) a babonaságok és visszaélések különösen pedig a papság és egyetem romlottsága ellen, jóval előbb, mintsem Luther tana oda behatott volna, s ezenkivül a bibliát népnyelvre forditotta. Számos követői akadtak, a többek között Farel is később egyike lett a legbuzgóbb reformátoroknak. De a párizsi egyetem eretneknek nyilvánitotta Luthért; és a parlament szigoru gátokat vetett tanai terjedése ellenében; sokakat perbe fogott, sokakat kivégeztetett, a többek közt Louis de Berquin I. Ferencz tanácsosát is, ki leforditván Erasmust, azt gunyoraival még élesbbé tette, s többszöri intés után sem tért magába.

És csakugyan mit reméllhettek volna a franczia királyok a reformatiotól? a Rómától való függetlenséget nem, mert ez már Szép-Fülöp által ugyis létre hozatott; a papságnak a világi hatalom alá hajtását nem, mert ez a pragmatica sanctio által már különben is gallican, a X. Leóval kötött concordatum erejénél fogva pedig monarchicus lett; de az egyházi javakra sem áhitozhattak, miután a javadalmakkal magok a királyok rendelkeztek, s azokra tetszés szerint adót vetettek. Csak félniök lehete tehát a reformatiótól, melly az ellenszegülési szellemet s a viszály magvait hozta volna be az országba, mellynek lecsendesitésében előbb annyit fáradtak. I. Ferencz belátta, hogy az uj felekezetek „nem annyira a lelkek üdvösségét mint inkább az államok szétrombolását" czélozták. Egyébként a királyok politikai gyülölségből szitani látszottak a reformátióhoz és XII. Lajos II. Gyula elleni háboruja alkalmával egy érmet veretett illy felirattal: Perdam Babylonis nomen; I. Ferencz pedig politikai érdekekből segédkezet nyujtott a németországi protestánsoknak s levelezésben állott Melanchthonnal.

Hirtelen valamennyi városban sőt magában Párizsban is gunyiratok ragasztattak ki a mise és átváltozás (tanssubstantiatio) ellen, a miből azt lehetvén következtetni, hogy az összeesküvés nagyon elterjedt, a szigor megkettőztetett, s a nép mint a legnagyobb inségek alkalmával szent Genovéva temploma köré sereglett, sokan pedig máglyára itéltettek, jóllehet itten Inquisitio nem létezett. Az ujitók Beárnban Margarethe d' Alençon, I. Ferencz nővérénél, Henri d' Albret navarrai király nejénél s az Eptameron szerzőnőjénél találtak menhelyre, ki emlitett müvében nagy mértékben utánozta a Decameron szabados modorát. Ő és más főrangu hölgyek, megtéritve Lefebvre, Farel és Brigonnet püspök által, egy sajátszerü misét készitettek maguknak; a Marot által versekben, de minden erő,

kenet és öszhangzat nélkül leforditott zsoltárokat énekelték, s a női báj és szépség valamennyi csábjait felhasználták, az uj hitnek követőket szerzendők.

Calvin.

De ha a lutheranismusban volt is valami, mi a fejedelmeknek tetszhetett, egészen másként állott a dolog Zwingli tanait illetőleg, mellyek nyiltan a köztársaság felé eveztek. Ennek iskolájából került ki a noyon-i születésü Calvin János (szül. 1509), ki az ujitók könyveiből elsajátitván azon kételyeket és kinzó nyugtalanságot, mellyeket azok szoktak érezni, kik hinni megszüntek, bucsut vett a jogtudománytól, eladta lelkészi állomását, mellyet tizenkilencz éves korában nyert, a bibliát saját modora szerint kezdé értelmezni, Luther szerint mindenkinek szabadságában állván ez, s a már diadalmaskodó reformatióhoz szegődött. De ha irtózott is a kath. egyház romlottságától, nem kevésbbé undorodott a reformátorok által okozott zavaroktól, s eltökéllette az egyházba rendet hozni be; azért miután Luther függetlenitette, ő rendezni akarta azt, s átalakitását tüzte ki czéljául.

Félvén az üldöztetésektől Bázelbe, Schweiz Athenjébe menekült s néhány iratai által megismertetvén magát, Genf igyekezett őt megnyerni; később a strassburgi tanács által hivatott meg, hogy a menekült francziáknak az evangeliumot hirdetné, hol olly nagy hirnévre tett szert, hogy csakhamar a legjelesebb hitszónoknak s reformatornak tartatott. Farel Vilmos, a protestans Genf első lelkésze, egy hitvallást szerkesztett, mellyben a kiátkozási jog is megtartatott; evvel és szükség esetében nyers erővel hadat inditott az egyházak, szentélyek és keresztek ellen; mindazáltal szükségesnek látta, hogy más lenne törvényhozójává a forradalomnak, mellynek ő apostola volt, s épitene, hol ő csak romokat halmozott össze.

Alkalmas férfiu volt erre Calvin. Nem volt ő egyébiránt forradalom előidézésére vagy hóditásra termett lángelme, és nem is birt sem Luther elragadó szónoklatával vagy elmés ötleteivel és merészségével, sem Zwingli rendithetlen meggyőződésével, de igenis hatalmas szervező tehetséggel. Természeténél fogva félénk s azért eszélyes, mint közvetitő lépett fel amannak pápistasága s ennek pogánysága között; eljárásaiban szigoru, irataiban tömör, mit Christianae religionis institutio czimü fő müve is eléggé tanusit, mellyet franczia nyelven is közrebocsátott s a müvelt osztályuak között szétterjesztett. Ebben és katekizmusában, melylyet 1538 ban adott ki, keresendő szervezési kisérlete, mellyben Lu-

thertől a megigazulást, Zwinglitől a szellemi jelenlétet, s a keresztségismétlőktől azon tant vette át, hogy az ember, ha egyszer a Szentlelket megkapta, azt többé el nem veszthetí, s ezekből egy rendszert állitott össze, melly tőle nyerte nevét.

Calvin tanai.

De mellyek hát tanai a vallás és bölcselet alapelveit illetőleg? „Az Istennek, midőn teremtményeit a semmiségből létre hivta, kettős akarata volt, t. i. az egyik részt üdvöz iteni, a másikat elkárhoztatni[1]); tehát ő az, ki bennünket a bünre ösztönöz, ki azt akarja és parancsolja; s ha mindjárt küld is valakit szavai hirdetésére, ezt csak azért teszi, hogy a gonoszok még jobban elvakuljanak s megsiketüljenek[2]). Ha Absolon az atyai nőszágyat megfertőzteti, ez az Isten müve.“ Ezen tanok, mellyek az ember vétkezhetőségét megsemmisitették volna s irtózatos esztelenségnek tüntetnék fel a törvényszékeket, hol az ember olly vétkekért itéltetik el, mellyeket kikerülnie nem lehetett, a későbbi javitott és átdolgozott kiadásokban meglehetősen enyhittettek[3]).

---

[1]) *Christianae religionis institutio*, III könyv, 21 fej.

[2]) *Ecce vocem ad eos dirigit, sed ut magis obsurdescant; lucem accendit, sed ut reddantur coeciores; doctrinam profert, sed quo magis obstupescant; remedium adhibet sed ne sanentur.* Ugyanott, III könyv, 24 fej.

[3]) A reformatio különféle átalakulásai élesen megbiráltattak még azok által is, kik különben ahhoz tartoztak. Naville Ernő 1539-ben a genfi akademia előtt több nyilvános tételeket fejtegetett, mellyekben a többek között ezeket mondja: „A malaszt birása csak democraticus hatalom mellett állhat meg: ezt a protestáns lelkészek magoknak tulajdonitják, vagy legalább ugy tesznek, mintha azt maguknak tulajdonitanák. Hitczikkeket készitettek s üldözték, ki azokat elfogadni nem akarta, s ekként a protestánsok erőszakosságukat és igaztalanságukat nyilt következetlenséggel párositák. Ma a reformált egyházakban egyetlen felvilágosodott és részrehajlatlan férfiu sincs, ki be ne ismerné, hogy mihelyest a kinyilatkoztatáson kivül más dogmaticus tekintély létezése megengedtetik, a protestánsoknak a katholikusokhoz kell számítaniok magukat.

„Magok a reformátorok nézetei azon módot illetőleg, mellyel a lelki hatalom a papságra ruháztatik, egyenesen a katholicismushoz vezetnek. És csakugyan mihelyt nem a hivek választása ruházza fel a papot a lelki hatalommal, miként ruháztatnék fel evvel? Szentelés által, a mi szentség. És ez ki által eszközöltetik? Az egyház lelkészei által. Ezen lelkészek kik által szenteltettek fel? Más lelkészek által. És az első reformált lelkészek kik által szenteltettek fel? Itt van a kérdés veleje. Egyedüli mód ennek megoldására az, ha a reformált pápák következési rendje a valdensek- és albigensekéihez vagy pedig a katholikusokhoz köttetik. Ekként az ember visszanesik az apostoli következési rendbe, innét pedig a katholicismusba. Azért Calvin, miután a következési rend eszméjét

A kereszténység abban különbözik az egy Istent hivő vallásoktól, hogy titkokat állit fel azon módot illetőleg, mellyben Isten az embernek magát kinyilatkoztatta, s az ember Istenhez közeledhetik. A lutheránusok e tekintetben olly kevéssé tértek el a katholikusoktól, hogy reméllni lehete, miként a két fél ki fog békülni; de Zwingli és Calvin tagadják a titkot, s ez által leromboljják a régi hitet. Ha az ember az ész által megfoghatatlan dolgokban hiszen, szükséges, hogy azok anyagilag ábrázoltassanak, és ezen okból a lutheranusok sok katholikus szertartást megtartottak. Calvin ellenben mindent eltörölt, mi az érzékekre hat.

Luther azt állitotta, hogy Krisztusnak eme szavai: Ez az én testem betüszerinti értelemben vecndők, mindazáltal tagadta, hogy a kenyér átváltoznék s annak csak külső tulajdonságai maradnának meg; Carlstád és Zwingli azt mondják, hogy az urvacsora egyszerü megemlékezés; Calvin pedig azt, hogy Krisztus teste, melly a mennyben van, lényegében nem lehet jelen a földön, de mindazáltal az ember az urvacsorában Krisztus saját lényegével tápláltatik, ki abban az embert az egek magasságából részesiti. Calvin értelmezése, melylyet Szent Pálnak a rómaiakhoz irt levele fejtegetésében ad elé, nagyon különbözik a lutheránusokétól; ez csupa metaphysica, az övé pedig bölcselet, és a rationalismus felé halad; amaz a katholicismus épületét alapjában támadja meg, tagadván a hagyományon alapult igazságok nagyobb részét; a Calviné a hitágazatot nagyobbrészt mozdulatlan pontnak tekinti s inkább az isteni gondolat üdvsáfárságának, a malaszt magasztosság és szeretet ismérveinek helyreállitásukra törekszik; a titkos képleteket, mellyek által az ó szövetségben az uj ábrázoltatik, elveti, és valamint Luthertől Carlstád, Oecolampadius és Münzer, ugy Calvintól Paulus, Eichhorn és Strauss származnak [1]).

---

nem akarta, de más részről a kath. papok törvényes hivatását meg nem engedhette,kinyilatkoztatja, hogy a következési rend ott semmi, hol az igaz hit nem létezik. Tehát végre is a tan az, mi a törvényes lelkészeket megkülönbözteti. De mi az egyház tanának a sinórmértéke? A hitvallások. Ki szerkesztette azokat? A lelkészek. Tehát a tan megbirálja a lelkészeket, a lelkészek pedig a tant.

„A római rendszer annyira logicus s összefüggő minden részeiben, hogy vagy az egészet el kell fogadni, vagy semmit. A protestánsok, hol elvekről leszen szó, mindig megveretnek, valahányszor a szabadságot minden következményeivel együtt el nem fogadják.“

[1]) D' Alembert az *Encyclopaedia Genf* czikkében már egy századaddal előbb dicsekedett, hogy ama városban a tiszta deismus uralkodik.

Érezte ő a bizonyosság szükségét s azt az egyéni és a szentirásra alkalmazott kinyilatkoztatásban keresté. De mert ez egyéni, eltért a katholicismustól, s mert a szentirásra alkalmazott, elvált azoktól, kik csupán a személyi ihletést fogadták el. Szerinte a hit első müködése, mellyet az Isten közvetlenül sugallt belénk, elegendő arra, hogy biztosak legyünk a szentirás igazságáról, melly akkor csalhatatlan vezérünkké leszen. Annak positiv szövegei, a többség véleménye, azaz egy szóval a tekintély kötelezőkké lesznek; és ekként állitható helyre az egyház. Ez azonban különbözött a katholika egyháztól, amennyiben csupán egyéni ihletést követelt, és semmi külső tekintélyt nem állitott fel; továbbá azért is, mert a hagyom ány és az egyház tanitása helyett az egész hit alapjává a szentirást tette.

Luther megfosztá a katholicismust formáitól, hogy, mint mondá, szellemét megtartsa; de megsemmisité a cselekvéseket a hit-, s az embert Istennel szemközt. Calvin bevégzé a megigazitó hit (fides justificans) rendszerét s nagyobb szigort hozott be abba; és ha Luther azt mondja, hogy a keresztény ember hit által biztos lehet megigazulásáról, de magától nem képes az üdvösséget megszerezni és később elvesztheti azt, bünbánatra van tehát szüksége, hogy eséséből ismét felkelhessen, Calvin a megigazulás tana minden következményeit elfogadja és azt mondja, hogy az ember biztos lévén egyszer hit általi megigazulásáról, bizonyos egyszersmind megszenteltetéséről, Isten nem tehetvén, hogy az embert elkárhoztassa, miután előbb már választottjai közé fogadta. Ekként az elővégzéshez (praedestinatio) jutott, s ennek következtében a keresztség és urvacsora elvesztik hajdani titokszerü hatályosságukat, a választottak fiainak nem lévén szükségök a keresztségre, hogy bemehessenek az igazak országába, mellybe már születésöknél fogva tartoznak, épen ugy miként Krisztus előtt születésénél fogva mindenki a kárhozat fia volt. Mire való hát a bünbánat, ha az igazi választott ujból el nem eshetik?

Luther megsemmisitette a kath. monarchiát; Calvin megdöntötte a lutheranus aristocratiát, és a genfi köztársaságiak szellemében evezve eltörli a püspökséget, a lelkész választását a hivek közönségére bizván; a vallási ügyek kezelésére s az erkölcsök javitására egy, lelkészekből álló consistoriumot alkotott; mind en embernek, ki a malaszt által meg van szentelve, kiváló erkölcsi tisztaság által kell magát arra méltóvá tennie, de a pap mivel sem különb mint bármellyik hivő. Ekként democraticus kormányt állitott ugyan fel, de minden eddigi szokással ellenkezőleg a polgári hatalmat a vallási tekintély alá rendelé, mi által egy központot létesitett a jövő

forradalmárok számára. Nagyobbnak kelle tehát lennie a calvinismus hatásának, miután az semmiféle hatalom által nem korlátoztatott, s nagyobb müveltségnek kelle abból származni; s innét van, hogy számtalan felekezetek keletkeztek, s a politikai eszmék annyira kifejlődtek abban.

Az ember élete örökös küzdés a szellem és a test között, azért a keresztény szabadsága egészen szellemi, az anyagi szolgaság nem igen vétethetvén tekintetbe. De az elővégzés (praedestinatio) hitágazata mellett, melly által minden az Isten kényuraságának tulajdonittatott, az emberi hatalmaknak mi teendőjök sem maradt. Calvin mindazáltal, ki a világi hatalmat meg akarta szilárditani, az általános türelmesség helyett megállapitá, hogy a vétek, ámbár szükségképen követtetik el, betudandó, [1]) s ekként a gonosztevők kivégeztetendők. Innét amaz iszonyu türelmetlenség. Az erkölcsök javitásával megbizott consistorium valóságos inquisitio volt, mert még a családi titkokat is pelengérre állitá; azt, ki pápista képeket tartott, megbüntette, a káromkodókat bitófához köttette, avval ki misét hallgatott, vagy barátját a korcsmába vezette, vagy az egyházi beszédre későn érkezett, három soldót fizettetett; és ekként szigorról szigorra menvén, eltiltotta a szinházak látogatását, a tánczot, a zajos mulatságot s a hazafias időtöltéseket; a kereszt-atyák és anyák csak a keresztelés végeztével s az egyházi beszéd meghallgatása után távozhattak, különben öt soldót fizettek; illy alkalomkor költségeket tenni két annyi pénzbirság terhe alatt tiltatott; férfiaknak nőkkel tánczolni vagy csipkés nadrágot hordani nem volt szabad. Hárman kenyeren és vizen töltendő börtönre itéltettek, mert reggelire három tuczat molnárkalácsot ettek meg; egy nő, ki más hajfodrozattal ment ki, mint meg volt rendelve, fodrászával együtt tömlöczbe záratott; egy bizonyos, kártyajátékon kapatván, a bitófához köttetett, hátán egy játék kártyával. A türelmetlen Genf sokáig megtartá ezen szigor bélyegét, számüzvén köréből a müvészetet, költészetet és szinészetet.

Ezen türelmetlenségénél fogva s azon véleményben, hogy az igaz egyház egyedül tana követői között található fel, Calvin hideg s prózai dühében a legaljasabb korcsmai szidalmakat szórja a reformátio hősei ellen; [2]) később midőn hitvallását kiadta, ennek erejénél

---

[1]) *Nego peccatum ideo minus debere imputari quia necessarium est.* Instit. chr. II könyv. 5. fej.

[2]) Luthert Németország Periclesének nevezi; Melanchthon szerinte állha-

fogva hazugoknak bélyegzi a többi ujitókat, kik őt viszont kiátkozzák; s minthogy azt államtörvény gyanánt állittatta fel, mindenki lázadónak tartatott, ki azt elfogadni vonakodott. Nem inquisitio-e ez?

Jaj tehát annak, ki azt hitte, hogy szabadon értelmezheti a szentirást! jaj annak, ki el nem fogadja az elővégzésről szóló hitágazatát! Midőn a városi tanács véleményt kért tőle Gruet Jakab iratait illetőleg, ő arra buzditotta azt, hogy halálra itéltesse őt büntársaival és követőivel egyetemben, és pedig minél hamarabb, hogy ne mondhassák, miként a gonoszság a városban elsimittatott és türetett. És megjegyzendő, hogy holmi összefüggetlen s olly iratok forogtak szóban, mellyek tárczájából alattomban vétettek ki, s mellyekről Istenen kivül senkinek sem tartozott számolni; olly irtózatosság ez, mellynek párjára még a zsarnoki kormányoknál is alig akadunk; mindazáltal „az Atya, Fiu és sz. Lélek nevében, a szent evangeliommal szemben" elhatároztatott. Bolsec, Ochin, Blandrata, Gentili, Castalion Calvin által feljelentettek a consistoriumnak, mert vele ellenkező véleményben voltak.

Servet.

Servet Mihály (sz. 1509) Aragonia Villanova városából, foglalkozására nézre orvos, csillagjós és Ptolomaeus kiadója, a hittani tanulmányokra adván magát, szintén vallás-ujitó akart lenni, akkor mindenki uj vallási rendszerek alkotásáról álmodozván, és kiadta De Trinitatis erroribus és Christianismi restitutio czimü munkáit, Rómát avval vádolván, hogy az Istent három agyrémmé változtatta. A katholikusok türték Olaszhonban, de Calvin nem tudott neki megbocsátani némelly leveleiért, mellyekben az ő elveit balgaságoknak nevezte, s azt kérdé tőle: Unde tibi auctoritas constituendi leges[1]), és hét évi várakozás után sike-

---

tatlan és gyáva; Osiander bűbájos, csábító és vadállat; Augiland gőgös, dühös és kisorru; Capmulus henye, semmirekellő; Heshus büdös fecsegő; Stancer arianus; Memnon nyomorult manicheus; Wesfaliushoz igy irt: „Oskolád nem egyéb mint büdös disznó-ól. Értesz engem te kutya? értesz engem te őrült, értesz engem te barom"? Folytonosan játszik e szóval *tridentini*, azt akarván az által mondani, hogy a zsinati atyák a három águ villás Neptun pártfogása alatt állanak: *Tridenticolas, sub Neptuni auspiciis militantes, indoctos, quisquilios, asinos, porcos, pecudes, crassos boves, Antichristi legatos, blaterones, magnae meretricis filios, patres ad sesquipedem auritos.*

[1]) *Christianismi restitutio* czimü munkája végén. Csak két példánynak sikerült ebből a genfi Inquisitio elől megmenekülnie; de 1790-ben Nürnbergben ujra kinyomatott.

rülvén neki öt elfogatnia [1]), sok ideig fogságban tartotta [2]). Hasztalan kért ügyvédeket, hasztalan rimánkodott, hogy ügye gyorsabban tárgyaltassék s ekként a hosszas erkölcsi kinzástól megmentessék, hasztalan kért Calvintól egy inget, hogy avval a rajta lévőt felválthassa Servet egy olly vallás nevében, melly minden tekintélyt elvet, elevenen megégettetett (1553 oktober 27); és ez nem volt elég, hanem még emléke és azon mód is, melylyel a halált kiállotta, becstelenséggel illettetett [3]).

Valamennyi reformált canton, továbbá Bullinger, Farel, Bucer sőt a szelid Melanchthon is [4]) tetszését nyilvánitá e tény felett, és

---

[1]) Ezen hét évvel előbb Calvin ezt irta Viret lelkésznek: *Servetus cupit hic venire, sed a me arcessitus. Ego autem nunquam committam, ut fidem meam eatenus obstrictam habeat; jam enim constitutum apud me habeo, si veniat, nunquam pati ut salvus exeat.* Adataink vannak arra, hogy higyük, miként ő maga jelentette fel őt a vienne-i Inquisitiónak.

[2]) Számos levelek léteznek Servettől, mellyekben a genfi sindicusoktól és tanácstól igazságszolgáltatást és felmentetését kérte; egyet eredetiben itten közlünk:

„Très-honorés seigneurs, je suis détenu en accusation criminelle de la part de Jehan Calvin, lequel m' a faulsement accusé, disant que j' aves escript I. que les ames estiont mortelles, et aussi II. que Jesu- Christ n' avoit prins de la vierge Maria que la quatriesme partie de son corps.

„Ce sont choses horribles et execrables. En toutes les aultres hérésies, et en tous les aultres crimes n' en a poynt si grand que de faire l' ame mortelle; car a tous les aultres il y a sperance de salut, et mon poynt a cestui cy. Qui dict cela, ne croyt poynt qu' il y age Dieu, ni justice, ni resurrection, ni Jesu Christ, ni sainte Escriture, ni rien; si non que tout est mort, et que home et beste soyt tout un. Si j' avais dict cela non seulement dict, mais escript publicament pour enfecir le monde, je me condemnares moy mesme à mort.

„Pourquoy, messeigneurs, je demande que mon faulx accusateur soyt puni *poena talionis*, et que soit détenus prisonnier comme moy, jusques à ce que la cause soyt diffinie pour mort de luy ou de moy, ou aultre peine. Et pour ce faire, je me inscris contre luy à la dicte peine de talion. Et je suis content de morir si non est convencu, tant de cecy, que d' aultres choses, que je luy metré dessus. Je vous demande justice, messeigneurs, justice, justice, justice.

Fait en vos prisons de Genève, le XXII de septembre 1553.

Michel Servetus en sa cause propre."

[3]) *Ceterum, ne maleferiati nebulones vecordi hominis pertinacia quasi martyrio glorientur, in eius morte apparuit belluina stupiditas, unde iudicium facere liceret, nihil unquam serio in religionem ipsum egisse. Ex quo mors ei denunciata est, nunc attonito similis haerere, nunc alta suspiria edere, nunc instar limphatici ejulare. Quod postremo tandem sic invaluit, ut tantum hispanico more reboaret, misericordia, misericordia.* **Calvini**, Opusc. ed. Genev. 1597. apud Allworden, p. 101.

[4]) Melanchton ezt irta neki: *Affirmo etiam vestros magistratus juste fe-*

buzditólag mondák, hogy ekként kell a konkolyt a buza közöl kiirtani; és az uj Mózes diadal-érzetében igy kiáltott fel: „Veszszen el az, ki az Isten dicsőségét bántalmazza.“ [1]) Történészei avval mentik, hogy az Isten ujja készteté öt: Isten a gyülölet, dicsvágy és zsarnokság bűntársa! Tehát a szabad Genfnek Isten mondatolta volna ama törvényeket, mellyekben minden lépten a halálra bukkanunk, s mindig az Isten nevében! Igen hosszura nyulik azok lajstroma, kik, miként Calvin irja, emberséges bánásmódban részesittettek, azaz a börtön gyötrelmei által felemésztettek vagy pedig kinpadra vonattak.

De talán azt hihetné valaki, hogy csupán a reformátor gyalázatára ujitjuk meg ezen tényeket; felette nyomoru feladata lenne ez a történelemnek! Nem; de kiegészitő vonásait képezi ez azon századnak, mellyben a vallási üldözések olly nagy szerepet játszottak, s mellyben a türelmesség még egészen ismeretlen volt, és azon vélemény uralkodott, hogy a másként gondolkozókat kötelesség lenne üldözni [2]).

Calvin Schweizból Olasz- és Francziaországban is szétterjesz-

---

cisse, quod hominem blasphemum, re ordine judicata, interfecerunt; Calvin leveleiben 187 sz. a. — Beza pedig: *Servet a eté mis au feu; et qui en fut jamais plus digne que ce malheureux?* Lerminier a már idézett czikkben (XII. könyv 127. lap.), Calvin dicséretére ezeket mondja: *On comprend maintenant l'esprit de ce siècle; la mort y était de droit commun pour le crime d'hérésie: les Catholiques brûlaient les Protestants à Lyon et à Paris; Philippe II à Madrid n'était plus tolerant que Calvin à Genève.* Ezen szavak bátran betétethetnének a nagy inquisitor, Torquemada dicsőitésére tartandó beszédbe; hozzátévén, hogy ez azt hivé, miként az egyház egyedüli értelmezője a bibliának s azon kivül nincs üdvösség, mig ellenben a reformatio mindenkit felhatalmaz ott, hogy a szentirást ugy értelmezze, mint neki tetszik.

[1]) Renata, XII Lajos leánya igy irt Calvinhoz: „Nem feledtem el, amit ön nekem irt, hogy t. i. Dávid halálos gyülölséggel gyülölte az Isten ellenségeit; s nem is szándékozom ennek ellenére cselekedni; és ha tudnám, hogy atyám, anyám, férjem és gyermekeim az Istentől eltaszittattak, megátkoznám őket és a poklot ohajtanám számukra“. Calvin maga pedig ezt irta a navarrai főkamarásnak: *Ne faictes faut de defaire les pays des faquins, qui excitent le peuple contre nous. De pareils montres doivent être exécutés comme Michel Servet l'espagnol.*

[2]) Ugyancsak Calvin eme városában a mult század legfüggetlenebb bölcsésze ezt irta: *Il y a une profession de foi purement civile, dont il appartient au souverain de fixer les articles, comme sentiments de sociabilité . . . Sans pouvoir obliger personne à les croire, il peut bannir de l'État quiconque ne les croit pas: il peut le bannir non comme impie, mais comme insociable, comme incapable d'aimer sincèrement les lois . . . Que si quelqu'un après avoir reconnu ces dogmes, se conduit comme ne les croyant pas, qu'il soit puni de mort: il a commis le plus grand des crimes; il a menti devant les lois.* **Rousseau**, Contract social.

tette tanait; és Navarra, La Rochelle, Poitiers, Bourges, Orleans és Német-Alföld hemzsegtek követöitöl; a Roderik-féle bandák össze-vissza járták az országot, mindenütt a visszaélések ellen menydörögve; néha egyik vagy másik vidéken tiz ezren is összegyültek, melly alkalommal valamellyik hitszónok szekérröl vagy egy élöfáról beszédet intézett hozzájok, ök pedig népnyelven zsoltárokat zengedeztek, mialatt a néptömeget fegyveresek környezték.

Eközben I. Ferencz kibocsátotta a fontainebleau-i èdictumot, (1540 junius 2) az elsöt, melly Francziaországban a protestansok ellen megjelent, vizsgálat alá vétetni vagy perbe fogatni rendelvén azokat, mint isteni és emberi felségsértöket, s mint összeesküvöket és lázadókat, söt büntetést szabván még azokra is, kik öket pártfogolják vagy házukhoz befogadják. Egyidejüleg egy hitvallást tett közzé, mellyet a párizsi egyetem szerkesztett, s mellette a tiltott könyvek jegyzékét, söt a sajtó-censurát is behozta. Azonban a szikra, melly most a hamuban lappangott, nem sokára lángot vala vetendö.

Beza.

Calvin ezalatt korlátlan hatalommal rendelkezett Genfben, hol 1559-ben az elsö protestans egyetemet alapitá. Ennek igazgatója Beza Tódor (szül. Burgundia Vezelay községében 1519 ben † 1605) századának ritkasága volt, kinél a szónoki tüz gyönyörü irálylyal párosult, melly utóbbi tulajdonnal akkor nagyon kevesen dicsekedhettek; egyébiránt nem gondolkozó fö, annál kevésbbé hittudós, de szép müveltségü férfiu, kinek a körülmények fontos szerepet juttattak. Már fiatalságában magába szítta az uj eszméket, de titkolta azokat, s ezalatt verseket (Juvenilia) irt, mellyek gyakran botrányosak valának ugyan, de azért mindig tetszésben részesültek. Egész hévvel a reformatióhoz szegödvén, az Uj szövetséget leforditotta s számos titkos és nyilvános követségekkel bizatván meg, mint Calvin segédje nagy befolyást szerzett magának.

Calvin tehetség- és ismeretdus férfiu volt, s mint illyennek minden oldalról kikérték tanácsát; bárha különben gyenge egészségü, majd mindennap predikált; a consistoriumokban gyakran részt vett; a fejedelmektöl segedelmet s a menekültek számára menhelyet sürgetett; tiszta életü, hideg mint egy szobor, s megközelithetlen; a hétszáz frank, mellyekböl hagyatéka állott, eléggé tanusitja, hogy az apostolok szegénysége egyik tulajdonát képezte, ha mindjárt azok szelidségével és türelmével nem is dicsekedhetett [1]). Rideg, ascetis-

[1]) Én nem hiszek a hitehagyott szerzetes Bolzec rágalmaiban, jóllehet sokan ismétlik azt.

mus, s vallásos, szeretet és lelkesültség nélkül; a rendet kedvelte s mig Genfben uralkodott, azt ottan szigoruan megtartatta, és üdvös törvényeket alkotott. Törvényeket akart ő adni az egyháznak is; egy köztársaságot alapitott, de olly elemekböl, mellyek csak a rombolásra valának képesek; és minthogy ellenében számos más ujitók támadtak, kérlelhetlen volt mint mindazok, kik forradalmat hozván létre azt igénylik, hogy azt kényök-kedvök szerint korlátozhassák: abnormis helyzet, mellyet ő azonban bámulatos módon föntartott. Annyi bizonyos, hogy a reformatio a schweiziak erkölcseit nagyban megjavitá, inkább a népre mint a papságra lévén az irányozva; a tanultságot és erkölcsi parancsokat közöttök terjesztette, különösen pedig az ember-vásár s azon zsoldok és kitüntetések ellen kelt ki, mellyeket a hatóságok az idegenektől elfogadni jónak láttak; elemi Iskolák alapitattak, s az ország, melly eddig csak a vadászatnak és harcznak élt, a tudományokat is megkedvelte.

Végre a calvinisták a zwingliánusokkal egyesülve az ugynevezett református hitfelekezetet alkották. Az első helvét hitvallás már 1536-ban kihirdettetett, elismervén, hogy az ember bir ugyan szabad akarattal, de hogy a jót és roszat megkülönböztethesse, szüksége vagyon a malasztra; egyedül ez eszközli a megigazulást és nem a jó cselekedetek; a szentségek a vallás és malaszt jelképei; az urvacsorában Isten magát adja, de nem ugy mintha a kenyér és bor az ő testévé és vérévé változnának, hanem azon jelek alatt az Ur Krisztust közli a hivőkkel, az által szellemi életöket táplálandó. Később átdolgoztatván 1566-ban Zürichben kihirdettetett, és Skóthonban, továbbá Magyar- és Lengyelországban elfogadtatott.

Luther fel akarván oldani az embert azon bilincsekből, melylyekben az szerinte nyögött, tagadta a szabad akaratot, s egészen az Istentől tette őt függővé s ezért az elégtételi cselekedetek haszontalanok s ennek következtében a pap, ki azoka t véghezviszi, nem különb a világiaknál, a pápa ki bucsukat igér, hazug, a szentek tisztelete, a halottakért való imák s a szentségek mind hasztalanok: egy szóval azt állitván, hogy mindent az Isten cselekszik bennünk, egyenként a régi egyház valamennyi intézményei ellen harczot inditott. Mindazáltal mindenkinek szabadságában állott azon véleményhez szegődni, mellyhez neki tetszett, és a reformatio kezdetben nem is igen volt egyéb mint tiltakozás (protestatio) a régi hitágazatok s kifakadások a római pápák ellen, a legkülönfélébb módokon. De minthogy az emberi szellem nem érezheti jól magát a kételyben, Calvin megkisérlé a reformatiót hittani elvekre fektetni, és a bizonyosság

alapját az egyéni és a szentirásra alkalmazott kinyilatkoztatásban kereste. Ekként volt valami hitszabálya, és tekintélye vagyis egyháza, s innét rendkivüli türelmetlensége.

Luthernek azon előtételéből, hogy a jó és rosz egyedüli szerzője az Isten, engedékenységet és szigort egyaránt lehetett következtetni: Calvin az utóbbit választá, azt mondván, hogy Isten nem akarja, hogy a más vallásuak türettessenek. Luther azt prédikálta, hogy az emberek, kik különben sem egyebek mint Isten eszközei, mindnyájan egyenlők: Calvin az isteni ajándékok egyenlőtlenségéből azt okoskodta ki, hogy a választottak az eltaszittattak felett jogosan zsarnokoskodhatnak. Luther kivette az emberi szellemet régi kerékvágásából s függetlenségre szólitá, mellyet, noha az benne meg volt hamisitva, később meg kelle szereznie: Calvin megkisérlé az emberiséget a multhoz visszavezetni, az elavult eszméket felélesztení, a haladásnak inkább féket mint rendet szabni s az idővel összeütközni, melly nem azokért van, kik megállapodnak. Luther neve az emberiség forradalmai egyikének élén áll; Calvin müve azonban más épen olly jogos igények által csakhamar megsemmisittetett, s csak annyiban vergődött hirnévre, a mennyiben az átalakulás szükségét érező nemzetek politikai eszméibe vegyült; de szükséges volt, hogy más forradalmak által megdöntessék, ekként a bölcselet hóditásainak szabad tért engedendő [1]).

HUSZADIK FEJEZET.

Katholikus ellentörekvés. — A Jezsuiták. — A trienti zsinat.

A reformatio negyven év alatt rémletes gyorsasággal terjedt a Pirenei hegyektől egészen Islandig s az Alpesektől egészen Finnhonig, befészkelve magát a gondolkozó főkbe s egész nemzeteket ölelve

---

[1]) Lerminiér idézett dicsbeszédét igy zárja be: „A kath. vallás és bölcselet között a calvinismus ma már oda jutott, hogy nem egyéb mint vesztegló tehetetlenség. És hogyan lehetne ez másként, miután egyikét sem elégiti ki azon kiolthatlan szükségeknek, mellyek az emberiségben a vallás és bölcselet szükséges okát képezik.“

keblére. Már ekkor uralkodott Németország azon vidékein, hol ma, jelesen Szászország, Brandenburg, Braunschweig, Hessen, Mecklenburg, Holstein és más északi tartományokban, délen pedig a Pfalzgrófság (Palatinatus), Baden, Würtemberg és számos birodalmi városokban, de inkább az észhez mint a képzelethez szólván, itten nem tett olly nagy hóditásokat mint északon. Egy velenczei követ 1558-ban azt jelenté, hogy Németországnak alig tized-része, Ausztriának pedig csak egy harmada maradt katholikus. Az egyetemek, mellyek a régi hitnek olly jeles harczosokat neveltek, mohón megnyiltak az ujnak; husz éven át egyetlen bécsi sem lépett az egyházi rendbe; Ingolstadtban nem találkoztak jelöltek az egyháziak által viselt hivatalokra; Kölnben miután sokáig kerestek volna uj igazgatót, azon felfedezésre jutottak, hogy a megválasztott protestans; a dillingeni egyetemnél, melly egyenesen az uj eszmék elleni gátul állittatott, a tanszékekre nem kaptak egyéneket; máshol a tanárok legnagyobb részt protestánsok valának; minek következtében a fiatalság ugy szólván anyja tejével szitta magába a pápai intézmények elleni gyülöletet.

Magyarországba a reformátio a lőcsei Csiriácsi Márton által hozatott be; a főurak ugyan gátolni igyekeztek azt, mindázáltal számos magyar ifju ment ki a wittenbergi egyetemre, onnét viszont sok hithirdető jött ide, kik között legnevezetesebb volt Dévay Mátyás Luther asztaltársa. Budán protestáns község keletkezett; Perényi Péter Patakon az első egyházat alapitá; Pannonius Gábor pedig a bibliát forditá le (1532). I. Ferdinánd engedékenysége mellett mindinkább növekedvén 1546-ban az eperjesi zsinaton megállapiták hitvallásukat, melly az ágostaival mindenben megegyezett, később azonban a szintén megszaporodott kalvinisták Csengerben egy más hitvallást bocsátottak közre.

Erdélyben, noha kezdetben Zápolya János nehéz akadályokat görditett eléje, csakhamar elterjedt az s utána mindjárt a szakadások is. A nagy-szebeni zsinat 1557-ben a kálvinistákat s más szakadárokat kárhoztatta; később a piemonti Blandrata György az unitarius vallást vitte be oda, melly ottan mint törvényesen bevett vallás mai nap is fön áll. Heltay Gáspár itten 1562-ben a bibliát latinból a nép nyelvére forditá, s ugyanazt tevé Károlyi Gáspár 1589-ben a héber szöveg után.

A biblia-forditások szaporodtak. Tyndale és Coverdale 1535-ben angolra, három évvel később Brucioli olaszra forditák azt, melly utóbbi Marmocchini által átdolgoztatott; azután 1542-ben a florenczi

Zaccaria szerzetes s később Diodati forditották azt ugyancsak olaszra, és pedig az utóbbi protestáns értelemben. Francesco Erzina 1543-ban az Uj szövetséget, Ferrara 1553-ban az egész bibliát spanyol nyelven nyomatták ki; továbbá Olaf Petri svéd, Palladius dán, sokan flamand és holland, Sante- Pagnin 1527-ben Lyonban, ugyszintén Sebastianus Catulius, Beza és mások latin, Münster Sebestény 1534-ben Bázelben s Leo Judás és Bibliánder 1543 ban Zürichben német, Olivetan pedig 1535-ben Neufchâtelben franczia nyelven bocsátották azt közre; lengyelül Radzivil pártfogása alatt 1563-ban, szláv nyelven 1581-ben s arabul 1511-ben Rómában jelent meg. A Pentateuchus 1547-ben Konstantinápolyban a zsidók által nyomatott ki.

Midőn valamelly nagy kétely vettetik az emberi társadalomba, minden ingadozásba jő, a helyzet bizonytalanná válik legalább egy pillanatra, ami valóban nagy szerencsétlenség az akkor élőkre nézve. Vagynak régi tévelyek, mellyek már kiállották az idő próbáját s evvel daczolva megmutatták, hogy bizonyos tekintetben a jóval összeférnek; vannak ismét uj igazságok, mellyek a társadalmat, mielőtt arra elökészittetett volna, rendes menetéből kirántják, s ekként vészhozókká válnak; azért minden forradalom rendesen zavarok és háboruk kutforrásává leszen az által is amit lerombol, az által is amit fölállit. Egy spanyol Németországba menvén, ottan protestánssá leszen; fivére utána megy őt visszakövetelendő, összevesznek s megölik egymást. Iszonyu jel!

A zavarral, melly az elméből az akaratba, innét pedig a politikába ment át, szembe kelle szállnia az egyháznak. Kezdetben fejei nem látszottak felfogni a baj nagyságát; X. Leo gyönyörködött Luther szép eszében és elégnek tartá a hideg ész megtámadásaira a müvészet remekeivel felelni; elcsodálkozik az ember látván, milly gyenge küzdők léptek a sikra ezen hatalmas támadást visszaverendők. Az elsők egyike Silvestro Mazzolini másként Prierias volt, kit az illetők magok is tanácsosnak láttak elhallgattatni, mindazáltal püspökké s Luther birájává tévén őt. Nem is egészen igaztalanul mondá Melchior Canus, hogy a korabeli hittudósok csak hosszu nádpálczákat használtak az eretnekek ellen. Mindenek felett szükséges lett volna elismerni azon pontokat, mellyekben az ujitóknak igazuk volt, s alázatosság-, tudomány- és szeretettel felfegyverkezve a reform élére állani, nem pedig a gyülölség és gőg dühöngéseinek engedni azt át.

Valahányszor valamelly komoly eretnekség üté fel fejét, az

egyház Sz. Péter utódja köré sereglett és zsinatot tartott, itéletét meggyőződése és a Szentlélek sugallata szerint kijelentendő. Ezen gyógyszer, melly rendkivül hathatós volt, midőn az egyház tekintélye még kétségbe nem vonatott, a baj kezdetén is javaslatba hozatott, s a pápa kiátkozását a protestánsok magok a zsinathoz felebbezték; a császár boszusággal szemlélvén, hogy dicsvágyó terveit egy szerzetes zavarni merészli, azt óhajtá, hogy az ujitók és katholikusok kibéküljenek, s az utóbbiak csakugyan azon meggyőződésben voltak, hogy egy zsinatnak sikerülne a konkolyt kiirtania. De VII-ik Kelemen törvénytelen agyból születvén s nem a legtörvényesebb uton választatván pápává, tartott a zsinattól, melly a bázeli példáját követve könnyen a pápa felett állónak nyilvánithatná magát. Azért kibuvásokhoz és érvekhez folyamodott, melly utóbbiak között legnagyobb sulylyal birt azon mondata, hogy a zsinat uj tanok meghatározására igen, de egyáltalában nem szükséges azokra nézve, mellyek már világos itélet által el vagynak döntve.

III. Pál.

Halálos ágyán (1534 novemb. 26) Alessandro Farnese bibornokot ajánlá utódjának, ki III. Pál név alatt csakugyan pápává választatott. Ez fiatalságától kezdve kedvelője volt az irodalomnak és müvészetnek, de más részről kora könnyelmü erkölcseiben is osztozott; gyermekeket nemzett, Rómában a világ legszebb palotáját kezdé épittetni, s Bolsena mellett rendkivül fényes mezei lakot tartott; egyébiránt szeretetre méltó, finom és pompakedvelő férfiu; beszédében csak classikus kifejezéseket akart használni, de egyszersmind hitt a csillagok befolyásában; engedékenységét gonosz rokonai irányában s ravasz politikáját máshol már szigoruan megróttuk. De mint pápa belátta, hogy a katholikus szellem ismét eröre vergődött az elmékben és erkölcsökben, s ezen visszahatásnak hódolva a legderekabb bibornokokkal környezé magát, illyenek valának Caraffa, Contarini, Sadoleto, Polo, Ghiberti, Fregoso, kik részletes müködéseik által megkezdék az egyház ujjászületésének munkáját, s azért a pápa rájok bizta annak vezetését. Ezek szokatlan nyiltsággal keltek ki a pápák ellen, kik „gyakran nem tanácsosokat, de szolgákat" választottak maguknak, s nem azon czélból, hogy tőlök kötelességöket megtanulják, de hogy jóváhagyásukkal minden vágyaikat szentesitsék."[1])

---

[1]) Lásd *Consilium delectorum cardinalium et aliorum praelatorum de emendanda Ecclesia. S. D. N. D. Paulo III ipso jubente conscriptum et exhibitum. 1538.*

Gaspare Contarini a római curia visszaéléseit leplezé le, s azoknak, kik nagyon kirivónak találták a rajzot, igy felelt: „Hát mit! talán busuljunk három vagy négy pápának bünei felett, a helyett hogy kijavitanók azt, ami rosz, s magunknak jobb hirnevet szerezni igyekeznénk? Felette nehéz feladat lenne a pápák minden tetteit mentegetni, és zsarnokság s bálványozás állitani, hogy rájok nézve nincs más szabály mint saját akaratuk, s hogy a positiv jogot kényök-kedvök szerint megállapithatják vagy eltörölhetik."

III. Pál őszinte jó akarattal fogott a munkához, rendeleteket bocsátott ki az apostoli kamarát, rota romanát, kanczelláriát és poenitentiáriát illetőleg; de minthogy a reformatorok Rómának nem javulását de halálát kivánták, ezen intézkedésekből azon lármát ütöttök, mintha az ekként bevallotta volna hibáját.

A visszaélések fájdalom mély gyökereket vertek, s a személyes érdekek gátolták a jó és gyors eredményeket. A magas clerus olly szokások- és gondolatokban őszült meg, mellyek a vallásos erkölcsszigortól felette távol állottak; az alsó papság, tisztelet a dicséretes kivételeknek, amazok nyomdokait követte, de más részről maga az egyházi nevelés sem látta el őket biztos fegyverrel eme döntő ütközetre. A fegyelem a szerzetes rendekben egészen meglazult s némellyek vagyonosságuk okozta henye életmódjok által botrányt keltettek, mások piszkossággá fajult szegénységök, továbbá durvasággá vált egyszerüségök, vagy a kétely és vallási viták korával össze nem férő együgyü buzgalmok által gunyt és nevetséget támasztottak. Nagy szükség volt tehát egy erőteljes és fiatal rend alapittatása, melly olly müvelt és finom lenne mint maga a század, mellyben élnie kell.

Jezsuiták.

A Jézus-társaság, mellynek megmérhetlen áldásteljes müködései iránt már a missióknál csodálattal valánk eltelve, s mellynek kebeléből, mint látni fogjuk, olly nagy férfiak emelkedtek ki, a legsulyosabb vallási és társadalmi bünökről vádoltatott, s később egy képzelt vétek miatt el is töröltetett. Ezen rendről, mellytől a gyenge fejedelmek annyira rettegtek, s mellyet számüzetése után Nagy-Fridrik fogadott be országába, azon vélemény tápláltatott, hogy egyetemes monarchiára tör, s minda mellett csak egyetlen tagját sem emelte Péter trónjára; ugyan egy időben arról vádoltatott, hogy a tudatlanságot terjeszti s a legjelesebb főket magához ragadja, hogy elbutitja az embereket s kimüvelé az indiánokat, hogy szabadelvü tanokat sőt a királygyilkosságot is tanitja, s összeesküdött a fejedel-

mekkel a népek elnyomására; végre is eltöröltetett a királyok által, s épen ezek ellenségei ujjongtak leginkább bukása felett s ők élvezték annak gyümölcsét; később sirjuk felett egymás mellett látjuk legnagyobb csodálóikat és engesztelhetetlen ellenségeiket; vissza óhajtották, midőn többé nem volt szükség rájok, s akkor is, midőn már megszüntek veszélyesek lenni, olly rémület mutatkozott iránt ok, hogy még századunkban is ki vagynak véve az általános türelem törvénye alól, noha ez annak fő jellemvonását képezi, s árnyékuk ellen is agyarkodnak. Mi nem félünk az árnyékoktól s még kevésbbé azoktól, kik ellenök harczra kelnek, s bátran, mitől sem tartva kifejezhetjük csodálatunkat iránt ok, annyival is inkább, mert nem vagyunk hajlandók vétkeiket szépiteni.

Szent Ignácz.

Midőn a franczia k Navarrába betörtek, ottan minden várat kiüritve találtak, a pampelonait kivéve. Ide szorittatott be Lojola Ignácz (1491—1556) guipuscoa-i nemes, előbb apród Ferdinánd és Isabella udvaránál, később katonatiszt, ki vitézsége és szép külseje által egyaránt kitünt. De szép paripák, fényes fegyverek s lovagi hirnév nem valának képesek őt kielégiteni. Egyik csatában megsebesittetvén (1521), miután sebe roszul gyógyittatott be, a legnagyobb lelki erőt tanusitva kétszer kinyittatta azt, s azután a betegágy unalmait elüzendő, a szentek életének olvasásához fogott, kiknek szigoru erényeik rendkivül felizgaták lángoló lelkét. Ő is látta a gonoszság örvényét s a kisértetek erejét, miként Luther; de mig ez kétségbe esve az elővégzés rettentő tanába veté magát, Lojola a tettekhez folyamodott, s nem világi de egészen más dicsőség, a gonoszság szelleme elleni csaták után sovárgott. Családja köréből kiszakitván magát (1524), mint zarándok Jerusalembe indult, és a montserrati Boldog-Asszony csodatevő képéhez érkezvén, előtte szüzeségi fogadalmat tett, s a galliai Amadis példáját követve, a Szent szüz képe előtt fegyveres őrt állott, ekként magát lovagjává avatandó; azután pedig kardját egy oszlopra függeszti, harczias öltözékét szőrzsákkal cseréli fel, s gyalog és koldulva egészen Manresá-ig megy, hol a kimerülés miatt bizonyára elhal, ha néhány utas ápolása alá nem veszi s ekként az életnek ugyszólván vissza nem adja. Böjtölések, önmegtagadás s mindenféle testi sanyargatások által edzi meg lelkét, s lelkesültségéből és az isteni kinyilatkoztatásokból uj erőt merit. Nagy nehezen rábirathatván, hogy köpenyt, kalapot s czipőt vegyen magára, ekként Barcelonából Gaetába hajózik, kitéve mindazon nyomoroknak, mellyekben egy idegen koldus különösen döghalál idejé-

ben részesittetni szokott. Miután Rómában VI. Hadrián pápa lábait megcsókolta volna, piszkosan, elsoványodva s kimerülve Velenczébe utazott, utközben kicsufoltatva a hajósoktól, kiket meg akart tériteni; Palaestinában folytonos siránkozás között látogatta meg a szent helyeket, s ottan a hitetleneknek a keresztény vallást hirdette; de a szent sir őrei, a franczisканusok attól tartván, hogy ezen buzgalmával a törököket fel fogja ingerelni, őt letartóztatták s azután Velenczébe vitették, honnét visszatért Barcelonába.

Utazása közben elhatározta, hogy egy uj rendet fog alapitani. A tömeget csupán szegénység- és buzgalommal magához vonzani többé nem volt lehetséges, miután az emberek müveltek és tanultak valának, és sikerre csak a tudományosság nyujthatott reményt. Azért harminczhárom éves korában a latin nyelvtanra s később a bölcseletre adja magát, de igen lassan haladt s csak roszul és összevissza irt; mindazáltal olly hévvel predikált, hogy az Inquisitio, akkor telve gyanuval, őt ettől eltiltotta sőt bebörtönöztette. Kiszabadulván, Párizsba megy, mindig szegénységben élve s tanulási vágyától zaklatva és lelkesedve; a féltékeny Sorbonne vizsga alá veti, de nem talál benne kárhoztatni valót. Kempis ájtatosságát hazája képzelődésével párositva egy lovagrend mintájára tervezi a magáét, mellynek tagjai azonban nem oriások, várőrség vagy szörnyek, de eretnekek, mahomedánusok s bálvány-imádók ellen harczolnának, és hat barátjával[1]), kiket tervének megnyert, a montmartre-i egyházban fogadalmat tettek, hogy hittéritési szolgálatra a pápa rendelkezése alá bocsátandják magukat. Krisztus igéretében bizva Olaszországba jönek és honi kalapjaik széles karimáit rázva bünbánatot predikálnak azon spanyolos olasz nyelven, mellyen a mieink nagyon meg valának szokva fenyegetéseket és bántalmazásokat hallani; azután III. Pál pápa elé terjeszték rendjök tervét (1540), mellynek feladata lenne a hitet megszilárditani, azt egyházi beszédek, lelki gyakorlatok s a foglyok és betegek iránt tanusitott szeretet által terjeszteni. És a pápa jóváhagyta azt, Jézus csapatja (társasága) papjainak nevezvén őket, épen ugy miként szokásban vala mondani Lando gróf vagy Moriale szerzetes csapatja; és Lojola katonai módra generálisává jelöltetett ki.

Olaszországban és Portugaliában azonnal tárt karokkal fogad-

---

[1]) Xavér Ferencz, Laynez Jakab, Salmeron Alfonz, Bobadilla Miklós spanyolok, Rodriguez Simon portugál, Lefevre Péter savoyai. Csakhamar hozzájok csatlakoztak Claude de Jay Annecy-ből és Jean Codure Embrun-ből.

tattak; Claude de Jay Bresciába siet az ottan feléledni kezdő eretnekséget kiirtandó, Brouet Sienába indul egy botrányos életü kolostort átalakitandó, Bobadillának az Ischia szigetén uralkodó ellenségeskedések megszüntetése jutott osztályrészül; Lefevre Pármában apostolkodott, Laynez Németországban a legkényesebb természetü ügyekben járt el, Nugnez a megtért Abissinia pátriárchájává választatott; Xavér Ferencz a hősök hosszu sorát, kik családfáját ékiték, egy szenttel akarván megtoldani, keleti Indiákra utazott, feldiszitve, mint azt a szentté avattatásáról szóló bulla mondja, „az égi erény minden jegyeivel, a jövendölés, nyelvek s mindenféle csodák ajándékával.“ Az ujonczok és collegiumok mindinkább szaporodtak, a pápák pedig különféle kiváltságokkal halmozák el őket, belátván milly erős támaszai ezen szolgálatkész szerzetesek a pápai hatalomnak. Legelső oskolájokat Gandiá-ban, Borgia Ferencz herczegi székhelyén álliták fel, melly később egy egyetem jogaival ruháztatott fel.

Lojola Rómában egy collegiumot alapitott, mellyben huszonnégy német ifju a püspöki és más magasabb egyházi méltóságokra neveltetnék; továbbá Lelki gyakorlatok czimü müvét szerkeszté, melly nem valamelly tudományos könyv, de kalauz azon lélek elmélkedéseihez, melly nem annyira a tudományok mint inkább az isteni dolgok szemlélése után áhitoz; itt irta meg végre A rend alapszabályait, megtoldva egy Nyilatkozattal, melylyek kiváló helyet foglalnak el azon kolostori törvénykönyvek között, mellyeknél már előbb olly szivesen időztünk [1]). Ha ő csakugyan olly ábrándozó és tudatlan vala, mint némelly történetirók állitják, ez még inkább fokozza a feletti csodálkozásunkat, hogy olly finom tapintatu szerzetet alapitott, melly mindegyiknél inkább megmutatá, minő erkölcsi hatalmat fejthet ki egy erőteljes társulat az össze vissza kuszált néptömeg között.

Ezen rend tagjai a szokásos három fogadalmat tették le; de a szegénységre csak az egyén s nem a testület volt kötelezve, és a collegiumok tisztes jólétben állhattak. Vagynak idők, midőn az illetőknek, hogy a világot szabályozhassák, félre kell vonulniok, de vagynak ismét ollyanok, hogy benne kell élniök. A jezsuiták azért a társaság közepett élnek, anélkül azonban, hogy abba bele vegyülnének; collegiumaik s nem kolostoraik vagynak; egyházi s nem szerzetesi öltönyt hordanak, sőt ez sem volt egyenesen meghatározva, hanem az

[1]) Lásd a VIII-ik könyv XVI ik fejezetét.

illető országok szokásai szerint, igy pl. Indiában mint kereskedők, Chinában mint mandarinok öltözködnek, szóval, egész életmódjok ollyan volt, minőt tevékeny, eröteljes és befolyásos hatáskörük követelt. Czélszerüen épitett collegiumaikban [1]) a fiatalságot soha sem fárasztják ki, egy folytában két óránál tovább nem foglalkoztatják, s annak az e czélra tartott mezei lakokban szórakozást és mulatságot nyujtanak. Minden rendü egyéneket befogadnak, s minden tehetség és érdemnek megfelelő állást jelölnek ki; kötelező fogadalmaikat csak harmincz éves korukban teszik le, s a hosszu és terhes novitiatus által elejét veszik az elhamarkodott beesküvéseknek s a késő és haszontalan bánatoknak; emellett azon idő alatt az elüljárók kényelmesen fölismerhetik, ki alkalmas a tanári pályára, ki az udvarokba, ki a szószékekre vagy lelkészi állomásokra, ki hitküldérnek a falvakba vagy vértanunak Indiákba. Mindegyik szerzet-tartománynak volt egy helyettnöke s különféle tisztviselői, mindannyian a rend generálisától függvén, ki a keresztény világ fővárosában székelt, s ki a főnökök jelentéseiből mindegyik rendtagot ismervén, ezek tehetsége, akarata s a szerzet összes vagyona felett függetlenül rendelkezett. [2]) Korlátlan hatalommal birt s élethossziglan választatott, mindazáltal egy intő (admonitor) állott oldala mellett, a társaság közgyülése által választatva, kinek kötelessége volt őt figyelmeztetni, ha eljárásában valamelly törvénytelenséget vett volna észre. Hogy az engedelmességet annál tökéletesebben fentarthassák, méltóságokat nem vadásztak, [3]) sőt kezdetben minden állandó hivataltól visszatarták magukat, s midőn Jay visszautasitá a III. Ferdinánd által neki felajánlott triesti püspökséget, az egész rendben hálaadó isteni tisztelet tartatott. A papság fösvénységről vádoltatván, ők ingyen tanitanak, s ingyen vállalkoznak a lelkészi állomásokra; a gyóntatószékben minden szörszálhasogatást, a szószékekben minden aljas kifejezést, az ájtatossá-

---

[1]) Mindegyik szerzetes rend hivatásának megfelelő helyeket választott magának ezen ismeretes vers szerint:

Bernardus valles, colles Benedictus amabat,
Oppida Franciscus, magnus Egnatius urbes.

[2]) Senki sem hiszen többé a *Secreta monita, seu Arcana Societatis Jesu* czimü könyvecskének. A XVII század müve ez, s egy cseh protestánstól került ki, ki azt költötte, hogy Paderbornban a kapuczinusok egyik kolostorában találta, s először 1635-ben, utóljára Luganoban nyomatott ki. Nem tudatlanságból tehát, de rosz akaratból használtatott az fel kevéssel előbb.

[3]) „A fejedelmek nagyobb részt jezsuitákat választottak gyóntatókul, hogy ne legyenek kénytelenek a feloldozást püspökséggel vásárolni meg.“ **Voltaire.**

gokban minden előitéletet kikerültek; imáik egyáltalában nem hosszadalmasak, a choruson egész napokat nem töltenek, hogy ekként annál több idejök legyen a tanulásra és munkára; tulságosan szigoru fegyelmet nem tartanak, nehogy ez által kimeritsék embertársaik szolgálatára szentelt testöket. Midőn látják, hogy a latin költészet magasztaltatik, tanitványaikat mindjárt arra képzik. Ha tapasztalják, hogy a szini előadások tetszenek, azonnal vallásos szindarabokat készitenek azokhoz. Ugyanazon időben midőn a tudomány és ellenállási viszketegség vállvetve fölkelt a pápa ellen, ők feltétlen engedelmességet esküsznek annak, késznek nyilatkozván hatalmát megvédeni, nem a világit, melly már roskadozó félben volt, de azt, melly Rómát a müveltség élére állitá; a protestánsok ellen minden tölök kitelhető módon küzdeni, kivévén az erőszakot, miután a helyett hogy az Inquisitio kényszer-eszközeihez folyamodnának, elüzvén a protestánsokat, kiváltságot kérnek arra, hogy feloldozhassák őket az ideiglenes büntetésektől, és III. Gyula megadja azt nekik, amiért is sok kellemetlenségnek voltak kitéve Spanyolországban, hol a királyok azt akarták, hogy inquisitiojok a máglyákat is igénybe vegye. Mig a királyok és kereskedők mészárlásokra és hóditásokra seregeket küldtek az uj világba, ők India, Japán és China megtéritésére siettek, és az apostoli időkhöz méltó buzgalmuknak tág mező nyilt Amerikában, hol a müveltség magvait Róma hinté el.

Miután a reformatio a papság tudatlanságát és romlottságát kapta fel ürügyül, nagy szükségök volt az erényes életre és tudományosságra [1]. A jezsuiták a protestánsokkal vetélkedve mindent elkövettek az erkölcsiség és fegyelem javitására, a legczélszerübb eszközöket, a nevelést és példát használván fel e végre. A tanférfiak eddig csak a fizetést tarták szem előtt, s odahagyák iskoláikat és tanitványaikat, mihelyt jobb állomáshoz juthattak: a jezsuitáknak egyik rendeltetésök az oktatás lévén, azt mint saját ügyöket kötelességökben álló dolognak tekintették, egymást kölcsönösen segiték és felváltták, s mitől sem tartottak inkább, mint hogy kötelességök teljesité-

---

[1]) Bayle, ezen rend egyik legnagyobb ellensége, Szótárának *Mariana* czikkében kedvét találja a jezsuiták tiszta életéről szóló dicsér etek összegyüjtésében, nem azért, hogy azt eltagadja, de hogy gunytárgygyá tegye. *Lojola* czikkében pedig azt mondja, hogy midőn ellenök valamelly vád hozatik forgalomba, bármilly képtelen legyen is az, s bármennyire megczáfolják is azt az illetékes tanuk sőt maga a józan ész, a nép hinni fogja azt: *On n'a qu'à publier hardiment tout ce qu'on voudra contre les Jésuites, on peut s'assurer qu'on en persuadera une infinité de gens.*

sében hanyagoknak látszassanak, s a tudományokkal együtt a buzgóságot is bele csepegtették az ifjuságba. Ezen kor tudósai egyhangulag magasztalják oskoláikat, [1]) s nem csoda, ha tanárok-, egyházi szónokok- és különösen gyóntató atyáknak leginkább ők kerestettek.

Ezen utóbbi minőségben ellenségeik tulságosan engedékeny morálról s miként ma mondanók szabadelvü politikai véleményekről vádolják őket. A hittudományokban a szabad akarat foganatosságát vitatták, mellyet maga a malaszt sem semmisithet meg, és ebben a semi-pelagianusokhoz látszottak közeledni, s nem akartak szorosan aquinói sz. Tamással tartani, ami a protestánsokkal való kiegyezkedés elé akadályokat görditett volna. A politikában némellyek közölök a népfenséget hirdeték, s azt taniták, hogy a királyok a néptől veszik hatalmokat s ez őket leteheti, sőt ha zsarnokok, meg is ölheti, az alkotmányokat megváltoztathatja vagy épen egészen ujakat alkothat. Ezen tanokat egy részben Marianától sajátitották el azon cortesek, mellyek alkotmánya néhány évvel előbb példányképül állittatott fel a forradalmi mozgalmak által felkorbácsolt közép Europa előtt. A másik vád modern kifejezés szerint az volt, hogy haladó pártiak (progressisták) valának, mert mig a reformatorok, voltak legyen bár azok katholikusok vagy tévhitüek, az első századokhoz óhajtották az egyházat visszavezetni, a jezsuiták a kor igényeihez képest akarták azt átalakitani, természetesen nem a hittant, melly változhatatlan, de a fegyelmet illetőleg.

Másutt fogjuk megvizsgálni, mennyire alaposak és fontosak ezen vádak, itt legyen elég csupán szemle alá vennünk ezen csapatot, melylyel a pápák az egyház érdekében harczra valának szállandók.

Szent Ignáczot a generálisságban a castiliai Laynez Jakab követte, azután (1565—72) Borgia Ferencz gandiai herczeg, Mercurián

---

[1]) Számos bizonyitványok találhatók ezekre vonatkozólag Tiraboschi-nál, VII. kötet, I. könyv, 3. fej. *Quae nobilissima pars priscae disciplinae*, mondja Baco az ifjuság iskolai neveléséről szólván, *revocata est aliquatenus quasi postliminio in Jesuitarum collegiis, quorum cum intueor industriam solertiamque tam in doctrina excolenda, quam in moribus informandis, illud occurrit Agesilai de Pharnabazo : — Talis cum sis, utinam noster esses* (De augm. scient. lib. 2). És másutt: *Ad paedagogicam quod attinet, brevissimum foret dictu : Consule scholas Jesuitarum; nihil enim, quod in usum venit, his melius.* És ennek tulajdonitja azon hasznot, mellyet a római egyháznak tettek : *Nuper etiam intueri licet Jesuitas, qui partim studio proprio, partim ex aemulatione adversariorum literis strenue incubuerunt, quantum subsidii viriumque romanae sedi reparandae et stabiliendae attulerint* (Ugyanott, I. könyv).

Everard, Aquaviva Claudius, az atri-i herczegi családból, kinek halálakor (1615) a rend már harminczkét szerzettartományt számlált huszonhárom házzal a felesküdtek számára jószágok nélkül, százhetvenkét javadalmazott collegiummal, negyvenegy novitiatussal, százhuszon-három székhelylyel (residentia), tizenhárom ezer száztizenkét atyával.

Trienti zsinat.

Róma végre maga is belátta egy zsinat szükségét: de hová lenne az összehivandó? A mieink Mantuát, Piacenzát és Bolognát hozták javaslatba; a németek azt akarták, hogy Németországban legyen s hogy a pápa nem mint annak feje, de csupán mint tagja jelenjék meg, s nemcsak hogy vonakodtak megigérni, miként a zsinat határozatainak alávetendik magukat, de még azt követelték, hogy abban ők döntő szavazattal birjanak. Ez annyi lett volna, mint a szakadást elismerni. Ezután Pier Paolo Vergerio capodistriai püspök III. Pál által hozzájok küldetvén, csakhamar felfedezte, hogy ők épen nem kivánják őszintén a zsinat összehivását. V. Károly, ki kezdetben óhajtotta azt, most már ellene volt, attól tartván, hogy ez által a protestánsokat magától elidegenitené, neki pedig nem az feküdt szivén, hogy megtérjenek, de hogy engedelmesek legyenek s Francziaország ellen vele tartsanak. I. Ferencznek egyáltalában nem tetszett, hogy ezen gyülekezetből származó minden dicsőség a császárra háromoljék, ki olly ingatag barátja a vallásnak, ki Rómát bevette és megsarczolta s a protestánsokat türte sőt pártfogolta. Luther, ki előbb szünet nélkül a zsinatra hivatkozott, most kigunyolta azt: „Zsinat kellene nektek, (mondá ő) ti nyomorultak, kik azt sem tudjátok, mi egy püspök, császár, Isten vagy ennek örök Igéje! Palikám, ne rugdalózzál, ne rugdalózzál te szamár pápa; a jég még nem elég erős, leszakadhatna alattad s te eleshetnél és kitörhetnéd lábadat, és . . .“ Arczátlan tréfáinak többi részeit müvelt nyelv nem ismételheti.

De III. Pál őszintén óhajtotta azt s kimondhatlan akadályok (1537—45) elháritása után csakugyan sikerült neki azt Trientbe összegyüjteni három követe elnöksége alatt[1]), kiket a **béke angyalainak** nevezett, kinyilatkoztatván, hogy a zsinat czélja az eretnekség kiirtása, az erkölcsök és fegyelem javitása s a keresztény fejedelmek közötti egyesség helyreállitása. Róma kisebb erővel s na-

---

[1]) Gianmaria Ciocchi dal Monte és Marcello Cervini olaszok, kik később mindaketten pápává lettek, s Pool Reginald angol, ki kevésben mult, hogy azzá nem lett.

gyobb igényekkel jelent itt meg mint Bázelben vagy Constánzban, olly tekintélyt hozván ide magával, melly sokak által egyenesen megtagadtatott, s emellett viselete sem állott minden kifogáson felül; egy személyben mint biró és fél jött ő ide, reformálandó az egyházat, hollott mindenki azt követelte, hogy a reformot legelőször is magán kezdje. Az első ülés 1545 évi deczember 13 án tartatott huszonöt püspök részvéte mellett. Miután a szertartások, egyéb formalitások, szavazási mód és a zsinat czimének megállapitása körül sok időt eltöltöttek volna, végre megkezdetett a kath. rendszernek ama hosszas és lelkiismeretes átvizsgálása, mellynek utóljára is avval kelle végződnie, hogy a szakadásnak minden engedményt megtagadjon. Kezdetben lényeges határozatok hozattak, s megállapittatott, hogy az ó és uj szövetségi könyvek egyenlő tekintélyűek, a vulgata forditás hiteles, s evégből annak hibátlan kiadása elrendeltetett; továbbá az eredeti bün hitágazata mint illyen ünnepélyesen elismertetett, egyházi átkot mondván a zsinat azokra, kik azt tagadnák. Némellyek azt követelték, hogy a hitágazatokat megelőzőleg a reform-kérdések hozatnának szőnyegre, de végtére is abban állapodtak meg, hogy mindkettő egyidejüleg tárgyaltassék, és mindegyik ülésben számos határozatok hirdettettek ki, mellyek a vétkes visszaélések kiirtására s az egyház hit- és erkölcsbeli tisztaságának helyreállitására valának irányozva.

Az elsők között a malaszt és megigazulás kérdése merült fel. Az emberi természet eredetileg meg lévén romolva saját erejéből nem képes többé az Istenhez emelkedni, sőt foganatosan nem is akarhatja azt a malaszt, Istennek ezen ingyen való ajándéka nélkül. Ebben mindnyájan megegyeztek, de kétség merült fel abban, ha vajjon az, ki a malasztot megnyeri, olly ellenállhatlan módon ösztönöztetik-e a jóra, hogy biztosak lehetünk, miként mindvégig állhatatos marad, vagy pedig az ember ellenállhat az isteni sugallatnak és ismét eleshetik. Továbbá az Isten által eszközlött választás az örök elővégzéstől (praedestinatio) függ-e, vagy pedig Istennek egy másik itéletétől, mellyet akkor hozott, miután az ember a bünt elkövette? És a jóra visszavezetett ember ujjászületését egyedül az isteni akarat és erő által viszi-e véghez, vagy neki saját akaratával és cselekedeteivel is közre kell müködnie abban? Mások azt hitték, miként a malaszt szükséges ugyan arra, hogy az ember büneiből felkeljen, de maga kérheti azt, s ekként saját akaratával kezdheti meg megigazulását. Tehát az eredeti malaszt (gratia primitiva) nem lenne szükséges, vagy pedig mindenki egyenlő mértékben részesittetik abban.

Luther és az első hitujitók határozottan azt állitották, hogy az emberi akarat csupán szenvedőleges, és egyetlen egy jó cselekedet sem tudható be az embernek. Melanchton azt tanitá, hogy az ember közremüködése szükséges, melly synergista tan közönségesen elfogadtatott a lutheránusok által, mig ellenben a kálvinisták az örök elővégzéshez ragaszkodtak, és ezért az emberi cselekedetek foganatlanságát vitatták. A katholikusok között sokáig tartott a vita, de az ügy végre is a jó cselekedetek részére döntetett el, kimondatván egyszersmind, hogy a szentségek segélyével a malasztot kifejleszteni szükséges [1]). Ekként a protestantismusnak még a szine is számüzetett s a kiegyezkedés lehetetlenné tétetett.

A jezsuiták, kik némellyek által a szent szék janicsárainak neveztettek, valóban mindig erős támaszai valának a pápai hatalomnak. Laynez váltólázban szenvedvén ennek napjain az ülések felfüggesztettek. Bármennyire ki valának is tüntetve, megtarták szokásos szerénységöket; az atyák a kórházban vettek szállást, szegényesen öltözködtek, s noha a pápai követek uj öltönyökkel látták el öket, hogy tisztességesen jelenhessenek meg a zsinaton, innét kilépve ócska köntösüket vették magukra, s alamizsnákat gyüjtöttek, hogy élhessenek s táplálhassák az árvákat és szegényeket, kiket az utczákon összeszedtek és oktattak.

Jóllehet a pápa ura maradt a zsinatnak, örömest eltávolitotta volna azt Németországból; azért a döghalálról szállongó hireket adván okul Bolognába tette azt át (1547 marczius 11). V. Károly tiltakozott ez ellen, nem akarván a protestansok előtt tehetetlennek tünni fel, miután öket fegyverrel kényszeritette a zsinat elfogadására; és a mühlbergi győzelem által elkábitva, bibornokainak megparancsolta, hogy Trientben maradjanak, s igy nem rajta mult, hogy szakadás nem jött létre, III. Pál azonban ennek elejét veendő a zsinatot felfüggesztette.

Gianmaria Ciocchi dal Monte, ki az udvarok fondorkodásai között pápává választatván III. Gyula név alatt követte öt (1550 decz. 14), ismét megnyitotta azt (1551 szept. 1); és noha II. Henrik franczia király, ki akkor a pápával Párma miatt viszálkodásban élt, ezen zsinat ellen, mint a melly a gallicán szabadságokat sértené s csak néhány hatalmasság előnyére hivatott egybe, erélyesen tiltakozott, mégis némelly szentségek tárgyalás alá vétettek abban; midőn azon-

---

[1]) *Non ego autem sed gratia Dei mecum.* Sz. Pál, I. Kor. XV.

ban Szász Móricz Trient ellen indult (1552) a császárt hatalmába keritendő, a zsinat megrémülvén szétoszlott.

IV Pál.

II. Marczell (Cervini di Montepulciano) szent életü pápa után a nápolyi Gianpietro Caraffa IV. Pál név alatt ült a pápai székbe (1555 junius). Az egyházi reform fáradhatatlan harczosa, ő alapitotta a Theatinusok rendjét s püspöki székéről lemondván maga is belépett abba; a trienti zsinaton a legszigorubb párthoz tartozott s illy értelemben küzdött, s általános volt a csodálkozás megválasztatása felett, miután soha egy bibornok iránt sem tanusitott előzékenységet. Pápává választatván megkérdeztetett, minő bánásmódot követel — „Minőt egy nagy fejedelem“ válaszolá ő. Olaszországot az idegenektől meg akarván tisztitani, háborukba keveredett, mellyekben nagyon világiasnak tüntette fel magát. Egy vagy más rendetlenségről értesülvén felkiáltott: Reform, reform; mire egy bibornok azt felelé neki: „Szentséges atya, a reformot magunkon kell kezdenünk.“ Ekkor az eddig elrejtett igazság felfedeztetik előtte, unokaöcscsei becstelen eljárásai tudtára adatnak, amikor nemcsak hivatalukból de Rómából is elüzi őket; a rómaiakat kegyelmi tényekkel és szabad intézményekkel megnyugtatja, az oklevéltudomány tanulmányozását pártfogolja s előmozditja, oklevelek gyüjtését rendelvén el; azután pedig a javitáshoz lát. Elmondhatta magáról, miként egy napot sem töltött el anélkül, hogy az egyház megtisztitására valamelly rendeletet ne bocsátott volna ki; amiért egy érem veretett tiszteletére, melly azon jelenetet ábrázolá, midőn Krisztus a vásárosokat a templomból kiüzte.

Már előbb szokásban volt az eretnekeknek nyilvánitott könyveket jegyzékbe foglalni [1]); ekkor három osztályu Index jött divatba; az első osztályba azon szerzők tartoztak, kiknek minden munkáik, a másodikba, kiknek csak némelly munkáik valának eltiltva, a harmadikba végre a névtelen szerzők soroztattak. Általában el valának tiltva mindazon munkák, mellyek a világi hatalomnak az egyházi, vagy pedig a zsinatnak a pápa feletti fensőségét vitatták, vagy pedig az elésorolt hetvenkét nyomda egyikéből kerültek ki, vagy végre bárhol nyomattak legyen is, de eretnek könyvek valának;

---

[1]) A tiltott könyvek első lajstromai Lövenben és Párizsban készittettek; ekkor Della Casa adott ki egyet Velenczében; a többiek ezután következtek.

azok olvasása egyházi átok (excommunicatio latae sententiae) terhe alatt tiltatván.

IV. Pál az inquisitiót szokatlan és kérlelhetlen hatalommá akarta emelni s e czélra még világi egyéneket is alkalmazott [1]; börtönbe vettette Morone bibornokot és Egidio Foscarari püspököt, koruk legnevezetesebb főpapjait, továbbá Tommaso Sanfelice della Cava és Luigi Priuli di Brescia püspököket, mindnyájan arról vádoltatván, hogy eretnek véleményeket táplálnak vagy az igazhitüeket roszul védelmezik. Pool bibornokot időközben bekövetkezett halála menté meg, a többiek kitisztázták magukat, de néhányan Rómában megégettettek, Velenczében pedig megkinoztattak, melly utóbbi helyen három nemes ült a hitnyomozó székben; sokan ismét ollyas tévelyeik visszavonására köteleztettek, mellyekbe előbb estek mintsem azok kárhoztatása tudomásukra jutott volna. Általában az inquisitio rendkivül szigoru volt azok irányában, kik hibáikat bevallani vonakodtak, mig ellenben kegyességgel viseltetett azok iránt, kik őszintén bevallották. Emiatt olly gyülöletre gyuladt a nép IV. Pál iránt, hogy alig halt meg, szétrombolta szobrát, mellyet a felette ingatag népkegy kevéssel előbb emelt számára, s az inquisitio épületét felgyujtotta. Nehéz ezen pápa felett itéletet mondani, nagyon visszás körülmények között élvén az; annyi azonban bizonyos, miként az által, hogy az olasz függetlenség iránti lelkesedésével a császárt magától elidegenité, megfosztá magát ennek közremüködésétől, melly olly szükséges lett volna a magát akkor consolidáló söt Angolországban is terjedő eretnekség kiirtására.

IV. Pius.

IV. Pált IV. Pius név alatt a hires Gian Giacomo Medici marignanoi őrgróf (188 lap) testvére, Gian Angelo, jeles milanoi jogtudós, váltá fel sz. Péter trónján (1559). Mint pápa szerényen lovagolt Róman keresztül, meghallgatva mindenkit, ki vele szólani ohajtott; a követeket a Belveder-ben minden szertartás nélkül fogadta; roszalta elődje szerzetesi szigorát, és jóllehet származásánál fogva Ausztriával

---

[1]) „Ezen a bajon czélszerüen akként segitett a római hitnyomozó szék, hogy minden városba jeles és buzgó inquisitorokat rendelt, ollykor buzgó és tudós világiakat is igénybe vévén a hit megvédésére, mint pl. Odescalcó-t Comoban, Albano grófot Bergamóban, Muzi-ót Milanóban. Azon eltökélés, hogy az Inquisitióhoz világiakat is alkalmazzanak, onnét származott, hogy nemcsak számos püspökök, helyettnökök, szerzetesek és papok, de még az Inquisitio tagjai közöl is sokan eretnekek valának.“ *Compendio della Santa Inquisizione.* Bizony különös vallomás.

tartott, felismerve a háboru iszonyait, Románnak nyugalmas éveket és jóléteet adott. Elődje három unokaöcsét halálra itéltette, a bibornokot sem véve ki, alkalmasint a spanyol király ösztönzésére, ekként akarván az boszut állani Caraffán, ki avval kérkedett, hogy Nápolyt ki fogja kezéből ragadni; [1]) de különben maga IV. Pius sem volt ment a nepotismus bünétől, a milanói érsekséget ugyanis s csakhamar rá a bibornoki kalapot egyik rokonának egy huszonhárom éves aronai ifjunak adományozta, ki ekkor még fel sem volt szentelve. Szerencsére nem csalódott, mert Borromaei Károly egyike volt azon főpapoknak, kik az egyházra legnagyobb fényt árasztottak s annak átalakitásában legtöbbet fáradoztak.

Borromaei sz. Károly.

Az akkor divatozó visszaélések szerint Borromaei Károly (1538—84) el volt halmozva méltóságokkal. Ő ugyanis egyidejüleg előbb Bologna és Ravenna utóbb egész Olaszország oldal-követe (legatus a latere) legalább tizenkét, különböző államokban fekvő egyház apátja s commendatora, a Santa Maria Maggiore főpapja, a római szentegyház fő poenitentiariusa, aronai gróf, oriai herczeg, Portugál, a schweizi katholikus cantonok, alsó Németország, a sz. Ferencz és humiliatusok rendje, a coimbriai szent keresztről nevezett szerzetes-kanonokok, s végre maltai és Krisztus rendü lovagok védnöke volt, s ekként évenként legalább kilenczvenezer zecchino jövedelmet huzott. Mindezen méltóságokról lemondott ő s példájával megszégyenité a római világi s egyházi fejedelmek fényüzését és ennyel karöltve járó kicsapongásait. A szokásban levő zajos összejövetelek helyett a tudományosság és közerkölcsiség előmozditására egy akademiát alapitott, melly hetenkénti gyüléseit vatikáni estélyek (Noctes vaticanae) czim alatt az ő palotájában tartá; udvari személyzetéből nyolczvan egyént elbocsátott, s általában világiakat csak az alacsonyabb szolgálatok végzésére alkalmazott; lemondott az akkor szokásos szórakozásokról és fényes ruházatokról; a pápát rávette a római Santa Maria degli Angeli s a magasztos Certosa épitésére, maga pedig Olaszország különböző vidékein számos egyházakat épittetett; a római szent-szék iránt olly tisztelettel viseltetett, hogy brevéit min-

---

[1]) Egy diacon-bibornok kivégeztetése olly nagy ritkaság volt, hogy az egész világot álmélkodásra ragadta az; mindenki ismerni óhajtotta a pert, de senki sem látta ezt egészben, söt maga a vádlott és védője sem, és V. Pius elégette azt, miután azt igazságtalannak nyilvánitotta. Erre vonatkozólag lásd az *Archivio Storico italiano* XII. kötetét.

dig fedetlen fővel vette át. Milanóban hat tartományi zsinatot tartott, mellyek határozatai Atti della chiesa milanese czim alatt bámulatos fegyelmi rendszabályokat tartalmaznak [1]; továbbá a keresztény oktatási társulatokat alapitá, [2]) mellyek czélja volt a gyermekeket ünnepnapokon nem csupán a hit igazságaira de egyszersmind olvasásra és irásra tanitani, tagjainak határozottan megtiltván e czim alatt jövedelmeket és világi kincseket gyüjteni. Szent Ambrus oblatusait, kik különös fogadalmak által az érsek iránti engedelmességre kötelezték magukat, a legszegényebb és terhesebb plebániák ellátására, és lelki gyakorlatok tartására rendelte. Püspökeinek méghagyta, hogy évenkint minden plebánost egy szent beszéd beadására kötelezzenek, s ha e tekintetben mi előmenetelt sem vennének észre, egyházi szónokokat küldjenek hozzájok.

A humiliatusoknak kilenczvennégy házok volt, mellyek mind egyike képes volt száz szerzetes ellátására s mindemellett egybenegyben csak ketten valának; azért a sok kincs közepett, mellyet csak kevesen élveztek, egészen megromlottak. Borromaei Károly fegyelmet akarván közéjök behozni, egyik szerzetes rá lőtt, minek következtében ő a szerzetet eltörölte s gazdag jövedelmét a tanintézeteknek, papnövelдéknek s legnagyobb részben a jezsuitáknak adományozta. Megyéje látogatásában fáradhatatlan volt, s egyházát a legszigoraabb figyelemben tartotta, figyelmét nemcsak a fontosabb dolgokra de a legjelentéktelenebbekre is kiterjesztvén. Egy alkalommal a Camonica völgyön átutazván, minthogy itt a lakosok egy idő óta a tized fizetését megtagadták, nem ad főpásztori áldást, mi a népet nagy rémületbe ejtette, a Mesolcina völgyben pedig szigoru birói eljárás alá vétette az eretnekeket és boszorkányokat [3]); ezen hibáit

---

[1]) A franczia papság gyülekezete 1657-ben saját költségen kinyomatta és szétosztotta *Sz. Károly főpásztori utasitásait.*

[2]) Aki a helyes oktatás történelmét kedveli, olvassa a következő czimü könyvecskét: *Questa é la regola per la Compagnia dei servi dei puttini di charità, che insegna le feste ai puttini et puttine a leggere et scrivere et li buoni costumi gratis et amore Dei* 1565.

[3]) Ő megtiltotta, hogy egyházi beszédében senki ne merje a világ végének napját kimondani: *Ne certum tempus antichristi adventus et extremi judicii diem praedicent; cum illud Christi Domini ore testatum sit: Non est vestrum nosse tempora vel momenta;* Act. p. 3. Az V-ik tartományi zsinatban pedig igy nyilatkozott: *Ad nuptias matrimoniaque impedienda vel dirimenda eo cum ventum sit, ut veneficia fascinationesve homines adhibeant, atque usque adeo frequenter id sceleris committant, ut res plena impietatis ac propterea gravius detestanda; itaque ut a*

azonban, mellyek a naz időben olly divatosak valának, ugy szintén joghatóságát meghaladó némelly tulzó cselekvényeit [1]) mellőzni akarjuk, hogy elmondhassuk, miként forditá minden vagyonát a szegényekre, s mennyi testi és lelki segélyben részesité a betegeket egy rémletes döghalál alkalmával. Sokat fáradt abban is, hogy az eretnekség a szomszéd Schweizból Olaszországba át ne csapjon, s midőn mint pápai követ oda ment, hathatósan támogatta az ottani katholikus pártot, Milanóban pedig egy helvét collegiumot alapitott, melly Schweiz részére a papok seminariumát képezné.

Legnagyobb érdeme a trienti zsinat bevégzése, melly 1560-ik év november 29-én ujból megnyittatott. Áldásthozónak kelle lennie ezen gyülekezetnek, mellyben mindazon jeles tehetségek részt vettek, mellyeket a katholikus világ akár az ügyekbeni jártasságot, akár a tudományosságot és szentséget tekintve felmutatni birt. Itt voltak a már emlitett Morone bibornok Milanóból és Foscarari bolognai püspök; a legnagyobb tudósok egyike Seriprando bibornok Trójából; Gianfrancesco Comendone bibornok, egyike Velencze legnagyobb férfiainak; Daniele Barbaro, Gianantonio Volpi, Antonio Minturno, első rangu tudósok; Marcantonio Flaminio [2]) és Vida püspök, kikben Catullus és Virgil feltámadtak; Ambrogio Catarino domonkos rendü szerzetes és hittudós, az eretnekség legnagyobb ostora; a bresciai Isidoro Clario, ki a vulgátát javitotta. Ide volt küldve a két hires löveni tanár Bajus Mihály és Hessels János, kik a malasztot illetőleg téves tanokat terjesztettek.

Itten nem egyes kérdésekről, miként a constanzi zsinaton, de az egész kath. tanról sőt az egyház létezéséről volt szó, és olly szellemi forrongás közepett veszélyes volt azt összehivni, felette nehéz a kellő határok között tartani. Azonkivül hogy a protestáns fejedelmek abban részt venni vonakodtak, a katholikus királyok versengései s a bibornokok és nemzetek igényei és összejátszásai minden lépten uj nehézségeket görditettek eléje. Miután az idegen püspökök minduntalan változtatták nézeteiket, a szegényebb s kevésbbé követelő

---

t anto tamque nefario crimine poenae gravitate deterreantur, excommunicationis latae sententiae vinculo fascinantes et venefici id generis irretiti sint.

[1]) Például fegyveres erővel rendelkezett, hogy saját biró-ágának itéleteit végrehajthassa még világiak ellenében is, ha azok jó keresztényhez nem illő életet folytattak.

[2]) Titkárul volt kijelölve, „de vonakodott azt elfogadni, mert alkalmasint lelkében már akkor is ragaszkodott azon tanokhoz, mellyeknek kárhoztatá ában később tollát igénybe kell vala vennie.“ **Pallavicino.**

olasz püspököket kellett megnyerni s azoknak a fejenkénti nem pedig nemzetenkénti szavazás megállapitásával tulsulyt szerezni [1]). De ha némelly határozatoknál a politika szerepelt légyen is, azok legnagyobb részében a meggyőződés és lelkiismeret működött.

A zsinat első szakában, melly a schmalkaldi háboru alatt tartatott, már megállapittatott a megigazulás hitágazata, melly a kath. rendszer alapjává leve; most már a hierarchiára vonatkozó kérdések megvitatása volt hátra. Vajjon a püspöki intézmény és azok helybenlakási kötelessége isteni jogon alapul-e? vagy ami egyre megy, meddig terjed a püspökök függetlensége a pápával szemközt? s vajjon a kulcsok egyedül Péternek magának adattak-e? Laynez Jakab, a jezsuiták generalisa, beszédében, melly e gyülekezet tartama alatt kétségkivül a legjelesebb volt, azt állitá, hogy a joghatósági hatalom egyedül a pápának adatott s minden más tőle származik. És győzött; s ekként a pápai főnökség, melly már roskadozni kezdett, szilárd alapot nyert, s elhatároztatott, hogy egyedül neki van joga a canonok értelmezésére s a hit- és életszabályok felállitására.

Ezen eredmény annak köszönhető, miként a püspökök ahelyett hogy a pápai tekintély rovására maguknak uj hatalmat szerezni iparkodtak volna, szükségesnek találták amannak árnyékában a magukét megmenteni. A fejedelmek hasonlóképen belátták, hogy a hittani viszálkodások az ő létöket is fenyegetik, s azért rájok nézve életbe vágó szükség nem az egyházi hatalom határai felett versengeni, de abban maguk számára támaszt keresni.

Mindazáltal a benső egyenetlenségekben nem volt hiány; a fejedelmek a zsinatot lassusággal vádolták s egyszersmind arról is panaszkodtak, hogy nincs ottan szólásszabadság, hogy továbbá Rómából minden készen küldetik oda, s hogy a főpapok tulságos készséget tanusitanak a pápai hatalom nevelése körül. A lassuságot pedig az ő követeléseik okozták; ők nyugtalankodtak, némelly reformoktól visszaijedtek, máskor ismét egyéni érdekeik előmozditására akarták felhasználni a zsinatot. Igy pl. Spanyolország a fellázadt belgákat akarta általa megijesztetni, Francziaország és a birodalom pedig a hugonották és lutheránusok elnyomására vagy czirógatására óhajtotta azt felhasználni. Továbbá a császár nem csupán a pápai udvar, breviarium, legendarium s egyházi beszédek (sermonarium) reformálását, de a két szin alatti áldozást is követelte; Spanyolország kimondatni

[1]) Száznyolczvanhét olasz és nyolczvanhárom különféle nemzetbeli főpap volt itten jelen.

kivánta, hogy a püspökök joghatósága isteni eredetü s nem a pápai hatalom kifolyása, ök tehát függetlenek; Francziaország a bázeli zsinat határozatait s a zsinatnak a pápa feletti fensőségét vitatta, a lothringiai herczeg s bibornok által pedig a papok házasságát, a kehely használatát, az isteni tiszteletnek a nép nyelvén való tartását sürgette, mignem a francziaországi zavarok oda kényszeritették őket, hogy a pápaiakhoz közeledjenek.

Elgondolható, milly fáradságába került IV. Piusnak és hittudósainak ezen egymástól annyira különböző követeléseket öszhangzásba hozni! A még hátramaradt tárgyak, jelesen a házasság, a tisztitó hely, a szentek segitségül hivása, a képek és ereklyék tisztelete, a bucsuk és böjtök körüli kérdések ezután már gyorsabban tárgyaltathattak. A fegyelmet illetőleg az alattomos (clandestinus) vagy három hirdetés nélküli házasságok, a két szin alatti áldozás, továbbá a pappá szentelés czim nélkül szigoruan eltiltattak; a bucsuárusok eltávolittattak, az egyházi rendek feladása és a dispensatiók dijmentesen eszközöltettek; a helybenlakási kötelezettség kimondatott s ez által több javadalomnak egy személyre való ruházása megakadályoztatott; az egyházi forum kiváltságai fentartattak, s a világi birák az illy ügyekbe való avatkozástól eltiltattak; a fejedelmek egyházi tárgyakat vagy személyeket illetőleg semmiféle rendeletekot ne bocsátanának ki s adót vagy tizedet ne kivánnának, sem végre a pápai bullákra vonatkozólag az exequatur-féle jogot maguk számára ne követelnék; egyházi átok alá vettettvén, a ki ezek ellenére cselekszik, vagy pedig egyházi javakat és jogokat bitorol.

Ekként a zsinat be lőn végezve (1563, deczember 3), és IV. Pius 1564-ik évi január 26-án ünnepélyesen megerősité annak határozatait. De azok, kik ettől az egyház egységének visszaállitását várták, most az elkülönitést megállapitottnak látták. De igazán szólva a zsinat nem lehetett békéltető s határozataiban nem követhetett más utat, mint a mellyen az egyház eddig járt. Most már mindegyik fél határozott állást foglalt el. A vallási véleményekbe politikai érdekek vegyültek; a világ két táborra volt felosztva. Az ellenfélleli kiegyezkedés nem volt többé várható, a katholikusok között pedig semmiféle alkudozásra sőt vitatkozásra sem volt szükség. Nem maradt tehát egyéb hátra, mint tisztába hozni a kath. hit rendszerét, s valóban sok nézetkülönbség kiküszöböltetett abból s ekként a hittan a positiv tudományok sorába emeltetett, megtisztittatván az a vitás kérdésektől.

Reformok.

Az egyetemes reform, melly már világosan kimondatott és előkészittetett, nem jöhetett mástól, mint attól, ki arra felülröl fel volt hatalmazva, csak igy nem kellvén a központtól elszakadnia s magát a tagadásra fektetnie. Az emberek azt hivék, hogy ők magok elegendők e munka véghezvitelére, s megbontván az egységet kitaszíták magok alól az alapot, melly azt törvényesitheté. Most már a protestansok a tagadás és tiltakozás terére valának szoritva. Az egyház a tőle elszakadt és magát elkülönző ellenzék ellenében csak ugy védheté meg magát, ha a régi hit bástyái közé vonulván, ottan erős állást foglal el; de még a katholikusok által sem fogadtattak el minden szabályai ama zsinatnak, melly nagyon távol maradt attól, hogy az egység visszaállitására vonatkozólag táplált reményeket kielégitse.

Ha a hitet érdeklőleg tökéletes egyetértés uralkodott legyen is a katholikusok között, a reformot és fegyelmet illetőleg sok érdek sértve érezte magát. Velencze ment elő jó példával a zsinat határozatai elfogadásában; azután a toscánai Cosmo de' Medici, később Lengyelország és Portugalia minden megszoritás nélkül, II. Fülöp pedig azon feltétél alatt fogadta el azokat, hogy végrehajtásuknál államai törvényei pontosan megtartassanak. IX. Károly visszautasitotta azokat mint ollyanokat, mellyek a királyi előjogokra nézve sérelmesek lennének s a máshitüeket elkeseritenék; sőt midőn IV. Henrik beleegyezett volna azok elfogadásába, erős ellenzékre talált, s ekként formaszerint soha sem, csakis hallgatólag fogadtattak el. Németországban, miután a pápa a két szin alatti áldozást s a papok házasságát megtagadta, birodalmi törvény gyanánt nem fogadtattak el, csak mint póttörvény szerepelvén az itten, a hittant érdeklő pontok azonban az egyház kifolyásának tekintetnek. Ugyan ez áll Magyarországra nézve is.

IV. Pius egy hitvallást szerkesztetett, mellyet minden egyházi személy és tudor tartozott aláirni, s mellyben a hitágazatok határozottabban valának kifejezve mint a zsinatban. Teljes hit fejeztetik ebben ki az apostoli hitvallás s a Krisztus Jézus által rendelt szentségek iránt, mellyek mindnyájan megszerzik a malasztot; a trienti zsinatnak az eredeti bünt és megigazulást érdeklő minden határozatai elfogadtatnak; az élőkért és halottakért tartott misében valóságos engesztelő áldozat mutattatik be; az Oltári-szentségben Krisztus Jézusnak teste és vére valóságosan és lényegileg jelen vagyon, ugy hogy abban a kenyér és bor lényegökben a Krisztus testévé és vérévé változnak; Krisztus Jézus akár a kenyér, akár a bor szine alatt egé-

szen vétetik; hiszen a tisztitó helyben és a halottakért való imák foganatosságában; üdvösnek tartja a szentek segitségül hivását, kik érettünk esedeznek; az ereklyék, Krisztus, az ő anyja s a szentek képei tisztelendők; Krisztus hatalmat adott egyházának a hivekre nézve olly üdvös bucsuk engedélyezésére; a római kath. és apostoli egyház anyja és tanitó mestere a többieknek; a pápának, Krisztus valódi helyettnökének és sz. Péter utódjának, engedelmesség igértetik; s végre elfogadja mindazt, mi a hagyomány utján ránk maradt és a zsinatokban különösen pedig a trientiben elhatároztatott.

Mindazáltal némelly dogmaticus pontok függőben maradtak még a katholikusok között. A zsinatnak a pápa feletti fensősége, mellyet a constanczi és bázeli zsinat mondott ki, a németek által most is vitattatott; a franczíák pedig gallicán szabadságaik sarkkövévé tették azt. Ennek következtében egyenesen megtagadtatott az egyház gyülekezetétől különvált pápa csalhatatlansága, és jeles hittudósok valának e nézetben, a nélkül hogy a kath. anyaszentegyháztól elszakadtak volna. Bellarmin bibornok ellenben rendithetlenül védte a pápa fensőségét, s azt állitá, hogy az független minden emberi itélettől s lelke a társadalomnak, mellynek a világi hatalom csupán csak teste [1]). Egy szóval, megujulni látszottak VII. Gergely követelései, és soha sem védetett nagyobb hévvel s élesebb érvekkel az egyháznak az állam feletti korlátlan uralma.

Mindazáltal a pápák kényszeritve valának igénybe venni a fejedelmek közremüködését, és valóban a bajor herczeg nyiltan támogatta őket, ki azáltal, hogy egy hatalmassá vált elv támaszaúl ajánlá fel magát, nagy politikai jelentőségre vergődött. A birodalom egyházi fejedelmei szintén közremüködtek a szent szék megszilárditásában, saját kárukkal tapasztalván, hogy az ennek irányában nyilvánult ellenállás, most már ellenök fordult. Más részről a hatalmasok mindig arra törekedtek, hogy lerontsák a gátot, mellyet az egyházi hatalom ellenökben felállitott, és ha a protestánsok nyilt lázadás által egy csapással elérték azt, a katholikusok viszont mellék utakon igyekeztek ahhoz eljutni, ekként lelkiismeretöket is megnyugtathatni s dicsvágyukat is kielégithetni vélvén. Igy pl. Velencze, XIV. Lajos és a német császárok különbséget iparkodtak tenni a politikai és papi jogok között, és öregbiteni amazokat, anélkül hogy a hittant

---

[1]) *Summus pontifex simpliciter et absolute est supra Ecclesiam universam et supra concilium generale, ita ut nullum in terris supra se judicem agnoscat.* De concilii auctor. c. 17.

megsértenék. Evégből szitották az egyéni diesvágyakat s függetlenséggel kecsegtetvén az illetőket, oda müködtek, hogy államaik papjait a többiektől elszakaszszák, s azokat az egyház fejével való közvetlen érintkezésben gátolják, különálló egyházakat alakitván, hogy igy engedékenyekké tegyék azokat azon hatalom irányában, melly nekik élniök megengedi. Ekként a pápák kénytelenek valának tulzó követeléseiktől elállani, s a fejedelmek lassanként elsajátiták az egyházi jogokat, mellyeket a protestánsok erővel magukhoz ragadtak. Eközben az ál-decretalisok megsemmisittetvén, a pápai tekintély megszilárdult, mert kimértebb vala, s az egyházi jog annak előnyére módosittatott. Ez egészen uj alakot öltött a protestánsoknál, hol a fejedelem a lelki főhatalommal is fel lőn ruházva, azaz önkényére bizatott valamelly vallás-gyakorlatot eltiltani vagy megengedni, az egyházi hivatalokat betölteni, annak javai felett rendelkezni és az egyházi joghatóságot s a püspöki előjogokat gyakorolni; holott az egyház léte első perczétől minden erejéből küzdött azokért, különben lehetetlen lévén függetlenségét megtartania.

A másik kérdés, melly csak részben oldatott meg a zsinat által, részben pedig szabad vitatkozás tárgyául hagyatott, a malaszt kérdése volt, és csakugyan a következő században látni fogjuk a hosszas viszálkodást, melly Jansenismus név alatt ebből származott.

El lévén tiltva bárkinek s bármi szin alatt a zsinat határozatai felett értelmezéseket, jegyzeteket vagy magyarázatokat bocsátani közre, s ki lévén mondva, hogy kétségek felmerültével a szent székhez szükséges folyamodni, a pápa a reformot illető határozatok, fegyelem s egyházi joghatóság értelmezésére egy, nyolcz bibornokból álló bizottságot állitott fel.

Katekizmusok.

Ugy látszik, hogy az egyház a középkorban nem adott ki katekizmusokat, mellyekben a vallás elemei a népnek fejtegettettek volna. Midőn Luther szemére veté Rómának, hogy az ifjuság és nép oktatását elhanyagolja, Erasmus közrebocsátott egyet; ezt azután több más követte, mellyek között legnevezetesebb a Canisius Péter (von Hundt) jezsuitáé (1535). A trienti zsinat elrendelte egy általános katekizmus készitését, sz. Károlyt bizván avval meg, ki három domonkos rendü szerzetest vett e végre magához munkatársakul [1]);

---

[1]) A bresciai Muzio Calino előbb zárai azután terni-i püspök; a genuai Leonardo Marini lanciano-i érsek; s a fenebb emlitett Egidio Foscarari.

Paulus Manutius annak irályát nézte át[1]) s ekként olasz és latin nyelven kiadatott (1566), később fejezetekre, az Andrea Fabrizio kiadásában pedig már kérdésekre és feleletekre osztatván az fel (1574). És ez ama Római katekizmus, melly magasztossága és világos előadási modora miatt annyira csodáltatik, s melly legalkalmasabb annak bebizonyitására, hogy a mély és komoly hittani tudományosságnak nincs szüksége érvekbe s iskolai formulákba burkoloznia, de a világos és szabatos magyarázatban és a gondolat magasztos egyszerüségében is képes az nyilatkozni. A jezsuiták a malasztról szóló tanokat illetőleg nem lévén egy értelemben a domonkosiakkal, igyekeztek annak jó hirnevét kisebbiteni, és más katekizmusokat bocsátottak ki, mellyek között a Bellarmin bibornoké áll első helyen. A protestánsoknak szintén valának katekizmusaik, mellyek egyszerüebbek de egyszersmind tökéletlenebbek a mieinknél, miután számtalan kérdéseket érintetlenül hagytak, sokakat ismét illően meg nem oldhattak, igy hozván azt magával hitök ingatag alapja, melly azon kérdést kelti fel az emberben, miért nem tagadnak hát mindent, ha már egyszer annyit megtagadtak.

A ledérség, mellyet az irodalom terén tapasztaltunk, felette káros volt a fensőbb rendü dolgokra nézve is. Az apocriph lectiók, a nevetséges karversek (antiphonae) s a bohozatos szertartások, mellyeket a tudatlanság és együgyüség csempészett be az egyházba, javitás után kiáltoztak; de vajjon a fellengzős tudósok, vagy a bibornokok, kikben undort gerjesztett sz. Pál rosz latinsága, alkalmasak lehettek-e ezen munkára? X. Leo a vicenzai Zaccaria Ferreri guardai püspököt bizta meg a hymnusok kijavitásával, de az ujak, mellyekkel a régiek pótoltattak, épen olly hibátlanok valának irály, mint hidegek érzelem tekintetében. Ferreri közbejött halála miatt nem dolgozhatta át az egész breviáriumot, azért VII. Kelemen Quignonez-t a Santa Croce egyház bibornokát bizta meg avval, ki csakugyan készitett is egy sokkal rövidebbet, melly épen e tulajdona miatt sokaknak tetszett s csak kevésben mult, hogy a régi el nem töröltetett, s ekként a hagyomány félre nem vettetett. V. Pius elveté Quignonez breviariumát és egy ujat bocsátott ki, annak használatára mindazon egyházakat kötelezvén, mellyek legalább is kétszáz éves breviarium-

---

[1]) Ezt tagadja Lagomarsino, ki bebizonyitja, hogy a latin szövegü katekizmusnak Calino püspök s a milanoi Pietro Galesino és Giulio Pogiano valának szerkeztői.

mal nem birtak; ezen engedmény azonban épen nem akadályozta azt, hogy a legtöbb egyház a rómait fogadja el, mellyet azután csakhamar a misekönyv követett.

Épen olly szükséges volt a bibliának a nyelvészet és értelmezés haladásával párvonalban álló kiadása is. A görög szöveget illetőleg a Stephanus Roberté tartatott meg; a latinra vonatkozólag pedig a zsinat által egyedül a vulgata nyilvánittatott hitelesnek, anélkül azonban, hogy kimondatott volna, mellyik kézirat vagy nyomda után, minek következtében maguk a katholikusok is azon kiadást választák, amelly nekik leginkább tetszett. Uj forditások is eszközöltettek, minő pl. az Ario Montanoé, vagy pedig a régiekben lényeges változások tétettek, mint pl. az Isidoro Clario kiadásában. V. Sixtus ezen szabadosságot elnyomni akarván, egy uj kiadást bocsátott ki (1590), egyedül ezt akarván hitelesnek tekintetni; miután azonban ebben hibák fedeztettek fel [1]), visszavonatott, s VIII. Kelemen egy másikat adott ki. Egyébiránt a protestánsok magok sem hiszik, hogy az ő biblia-kiadásaik jobbak lennének a mi vulgatánknál.

IV. Pius Rómába hivta Paulus Manutiust, hogy utólérhetlen betűivel bocsátaná közre a Szentatyákat.

Erkölcsi reform.

Az erkölcsi reform sokkal jobban sikerült az egyházban, mint az illy zavargások közepett reméllení lehete; nem akadályoztatván az azon gőg által, melly a tévhitüeknek miben sem akar adni igazat. A classikai bálványzás valamint a müvészet, irodalom és vitatkozások terén, ugy az életben is az erkölcsi érzelemnek engedte át helyét. Számos tartományi zsinatok tartattak a babonaságok és erkölcstelenségek maradványainak kiirtása végett, s azt lehetne gondolnunk, miként ama jámbor ujitók avval hizelegtek magukuak, hogy sikerülend nekik a világot az apostoli kor tiszta erkölcseihez visszavezetni. Szent Károly ritualejában visszaállitja az első századok szigoru vezekléseit; Gianfrancesco Bonomo vercelli-i püspök a comoi egyházmegye látogatására lévén kiküldve, a többi szigoru intelmein kivül arra hivja fel a püspököt, hogy értékes házi butorokat különösen pedig ezüst edényeket és gyertyatartókat ne tartson, ezek árából sok szegényt lehetvén eltáplálni; XIII. Gergely a trienti zsinat határozatait a legkisebb pontig foganatba vétetendő apostoli látogatókat küldött ki az

---

[1]) XIV. Gergely által az Indexbe tétetett, s most már csak bibliographiai ritkaság.

egyházak, jótékony egyesületek és testvérületek számadásainak megvizsgálására, kik tullépvén hatáskörüket sok elégületlenséget támasztottak, amiért is több fejedelem jelesen II. Fülöp kizárta őket államából. Az inquisitio szintén feléledt s kiváltságok és engedmények igéretével szolgálatába csalogatta a férfi és női testvérületeket, s nemcsak az eretnekséget és hitetlenséget fürkészte, de még arra is kiterjeszté figyelmét, hogyan töltik be az illetők vallási kötelmeiket; pénteki napokon a konyhákba is betekintett, s az egyetemi tanárok véletlenül elejtett egyes szavait is szigoru bonczkés alá vette. Illy eljárások sérteni látszottak a fejedelmi jogokat, és a fejedelmek, kik előbb hangosan kikeltek a visszaélések ellen, most nem tudtak megbarátkozni azok gyógyszereivel. Velenczében egy jezsuita ünnepnapokon maga köré gyüjti a gondolásokat, őket a keresztény hit igazságaiban oktatandó; de a köztársasági elüljáróság azon gondolatra jő, hogy a gondolások minden rendü személyekkel érintkezvén, könynyen kémek gyanánt használtathatnak fel; azért az összejövetelt betiltja s a jezsuitát elkergeti. Egy másik a farsang ellen kell ki, azt mondván, hogy jobb lenne ezen pénzzel a pápát a köztársaságra olly veszélyes törökök elleni hadjáratában segitoni, a miért is az elüljáróság őt is elüzte.

V. Pius, kiről Baco (De bello) ezt mondá: „Csodálkozom, hogy a római egyház még szentjei közé nem emelte ezen nagy embert“ megtiltá az orvosoknak valamelly beteget háromszor meglátogatni, anélkül hogy ez meggyónt volna; annak, ki a vasárnapot megszegte, egy egész napon a templom előtt kelle állania még pedig hátra kötött kezekkel; ismétlés esetében a városon végig korbácsoltatott; harmadik izben pedig nyelve átfuratott és gályarabságra küldetett.

A pápai udvar és Róma városa egyházias alakot és szellemet ölte magára, és Tosco bibornok csupán azért nem választatott pápává, mert néha nem a legillőbb lombard tájszólamok repültek el ajkairól. A helybenlakás a püspököknek és minden javadalmas egyházi személynek szigoru kötelességévé tétetett. Azon visszaélés is eltörültetett, melly szerint apátsági és püspöki javadalmak világiakra söt katonákra is ruháztattak, kik azután el szokták mondogatni: az én egyházam, az én szerzeteseim, épen ugy mintha csak azt mondották volna: az én szolgáim, az én lovaim. A nepotismus rosz hirbe jött, s ha mindjárt a következő században ismét lábra kapott legyen is az, egészen más természetet öltött magára; a pápák ugyanis ekkor rendesen két unokaöcscsüket szokták maguk

mellé venni, s ezek egyike bibornok, a másik világi volt, kik ha méltóságokkal és kincsekkel elhalmoztattak is, uralomra nem juthattak.

A bibornoki és püspöki állomások fényét nagy férfiak nevelék: igy pl. Villanovai sz. Tamás valenzai érsek; az épen olly mély belátásu mint becsületes Rusticucci; Borromaei Károly az egyházi kormány és lelkipásztorkodás valódi ujjáteremtője; az ő unokaöcscse Federico, ki bátyját olly szerencsésen utánozta; Salviati, ki még most is él a bolognaiak emlékében; Santorio szigoru erkölcsü férfiu, ki valóban méltó volt azon kitüntetésre, hogy az inquisitio élére állittassék; Gaspare Contarini, ki mesterét Pomponazzi t a lélek halhatatlanságát illetőleg megczáfolta, s számos értelmező és polemicus értekezéseket, a püspökök kötelmeiről pedig két könyvet irt, s dicséretére legyen mondva kevésbbé éles irálylyal, mint az az akkori hittudósoknál szokásban volt; Tolomeo Gallio di Como, ki hazáját elszámlálhatatlan jótéteményekkel halmozta el, a többek közt egy collegiumot alapitott, mellyben az egyházmegye gyermekei neveltetnének és pedig nemcsak a nyelvtanban és ékesszólásban de a müvészetekben és mesterségekben is; egy szóval, olly mütani oskolákat állitott, mellyek iránt századunk annyi rokonszenvet tanusit. Madruzzi trienti bibornok, ki a bibornoki testület Cátojának neveztetett, az osztrák politika vezetése körül tüntette ki magát; és igy tovább a hirneves D' Ossat, Du Perron, Toleto, valamint Sourdis és La Rochefoucault bibornokok, kik Francziaország Borromaei Károlyjainak hivattak. Fabio Chigi, pápai követ a westphaliai béke-congressusnál s később pápa, ágya alatt mindig egy koporsót, s asztalán egy emberkoponyát tartott, s csupán gyökerekkel táplálkozott. Guglielmo Sirleto, biboros bölcsész és élő könyvtár, nem találta magához méltatlan dolognak a Navona piaczán járó kelő faárus gyermekeket maga köré gyüjteni, őket a katekizmusban oktatandó. A veronai Agostino Valierinél alig tudja az ember, ritka tudományosságát vagy törhetlen lelkiismeretességét csodálja-e inkább. Caesare Baronio egész napon át egyházi történelmén dolgozott és szolgáival étkezett [1]). A Rota au-

---

[1]) Baronius bibornok finom müérzékkel birt s nagy tisztelettel viseltetett a müvészet iránt. Igy pl. a sz. Nereus és Achilleus egyházára, mellynek czimét viselte, miután azt régi alakjába visszaállitotta volna, a következő feliratot tétette:

Presbyter Card. Successor Quisquis Fueris — Rogo Te Per Gloriam Dei Et — Per Merita Horum Martyrum — Nihil Demito, Nihil Minuito, Nihil Mu-

ditorai közöl még ma is dicsérettel emlittetik Mantica, kinek iratai a jogi akademiák- és törvényszékeknél föltétlen tekintélyben állottak; és Arigone, ki inkább az ügyködés mint a tudományosság terén szerepelvén, mint illyen rendithetlen jelleme által tünt ki. A nuntiusokról, kiknek hivatásuk volt ama kor zivataraival szembeszállani, gyakran fogunk emlékezni, sőt érintettük is már Bellarmint, ki a hittani vitatkozás terén épen olly hirnevet szerzett magának mint erényes élete által. Igen jól illenek mellé a tudós Clavio és Gianpietro Maffei, melly utóbbi liviusi zamattal irta latin történelmi munkáit. Muretus, egy másik kitünő latinságu férfiu, eredeti és élénk modorban a Pandectákat fejtegette. A spanyol Azpilcueta válaszai oraculum-oknak tekintettek az egyházi jog terén, és XIII. Gergely gyakran órákig értekezett vele; mindazáltal nem tartotta magához méltatlanoknak a legalacsonyabb kórházi szolgálatokat sem. Illy férfiakkal környezék magukat a pápák költők és katonák helyett, kik egy századdal előbb a pápai udvarokat megtölték.

Tudományos intézetek.

Mindazáltal most sem hagytak alább a pápák a tudományosság pártfogolásával, sőt inkább helyesebb irányt követtek abban. A hittani tanulmányok hanyatlásával a jezsuiták áthatva a reformált katholicismus szellemétől az oktatást igyekeztek magukhoz ragadni; és collegiumaikból legelőbb Bécset, később Kölnt, Ingolstadtot népesiték be egyéneikkel, honnét azután Ausztriát, a Rajna és Majna mentét s a németet Rómát Münchent áraszták el; és oda törekedtek, hogy a kath. egyetemek bátran versenyezhessenek a protestánsokkal. Szabad szellemek és uj igazságok feltalálói, az igaz, ők nem voltak, de igenis szolgálatkész s előzékeny férfiak s mentek minden személyes érdektől és egymás kisegitésében fáradhatatlanok. Azon uj nemü roham közepett, mellyet a román Europa a német ellen intézett, az egymással viszálkodó s véleményeikben szétágazó német hittudósok legyőzettek azon kevésbbé emelkedett de szorosan összetartó szellemek által, mellyek a legkisebb részletekig kisimitott s minden kétséget kizáró tanokkal állottak elő. A jezsuiták egyidejüleg szegények számára iskolákat alapitottak s az egyházi szónoklat terén is működtek, hol valóban csodálatos eredményeket mutattak fel, ugyszólván lelkesedést támasztván a vallás iránt. [1])

---

tato — **Restitutam Antiquitatem Pie Servato — Sic Te Deus Martyrum Suorum Precibus — Semper Adjuvet.**

[1]) Az 1583 ki bordeaux-i zsinat ezt mondá: *De scholis, in proemio recte*

A püspököknek kötelességül tétetett, hogy minden egyes egyházi megyében papnöveldét állitanának fel. XIII. Gergely huszonhárom collegiumot alapitott és látott el javadalmakkal; és pedig egyet száz német és magyar ifjú részére, egyet-egyet az angolok, görögök és maroniták számára; a római collegiumot ujból fölépité, a hitujonczok részére ismét külön collegiumot alapitott; azután Fuldában, Dilingenben, Kolozsváron Erdélyországban, Grátzban Stájerhonban, ugyszintén Olmücz, Prága, Bécs, Augsburg, Pontà-mousson, Douai, Braunsberg városokban egy-egy collegiumot állitott, végre Loretoban az illyr collegiumot, Japánban pedig hármat alapitott; ezenkivül két millio római tallért tett le a szegény tanulók segélyezésére s egy milliót a vagyontalan leányok kiházasitására, vagy ha kedvök tartaná, zárdaszüzekké leendő neveltetésökre [1]). Ferdinando Medici bibornokot egy keleti nyomda állitására birta, ki több tudósokat jelesen a florenczi Giambattista és Girolamo Vecchietti testvéreket kéziratok gyüjtése végett Aethiopiába, Alexandriába és Antiochiába utaztatta, s betüket öntetett, és ekként Rómában csakhamar több mint ötven keleti nyelven jelentek meg nyomtatványok.

Propaganda.

A De propaganda fide társulat (Congregatio) XV. Gergelynek és unokaöcscsének Lodovico Lodovisi-nak köszönheti létrejöttét (1622). Ebben tizenhárom bibornok, három főpap, egy titoknok foglalkozott a hit terjesztésével s a hitküldérek kormányzásával, kik, miután számuk az e czélra hagyományozott összegek által mindinkább öregbittethetett, roppant tevékenységet fejtettek ki, s e központból elárasztták az egész föld kerekségét, az Andesektől egészen az Alpesekig, Tibettől Skandináviáig, Irhontól Chináig, mindenütt a protestansok vagy nestoriánusok, mahomedánusok, buddhisták és bálványimádók megtéritésében fáradozván. Az apostolkodás csodái leginkább a két indiai missiókban ujultak meg; bámulandó volt itt a missionariusok hősiessége s mondhatni természetfeletti az eredmény; már előbb érintettük az egyházi szónokok buzgalmát, az üldözések dühét, a hit bámulatos terjedését s a szeretet és bátorság gyümölcseit. Az Európában szenvedett annyi veszteség után mintegy vigaszta-

---

quodam hujus seculi sapienter mandatum est, nihil esse de quo concilium divinius iniri possit, quam de recta puerorum institutione; juventus enim est spes ac soboles reipublicae; quae si, dum adhuc tenera diligenter excolatur, maximos et merae suavitatis fructus feret; contra vero, si negligenter, aut nullos aut amarissimos.

[1]) **Tiraboschi**, VII. köt. I. könyv, 3. fej.

lásul követek érkeztek a pápákhoz Abissiniából, Japánból, Perzsiából s Kelet régi tartományaiból, ugyszintén az uj világból Amerikából, hol püspökségek, kolostorok, oskolák és kórházak állittattak. VIII. Orbán az ugynevezett apostoli semináriumot alapitá, melly a missionariusoknak növeldéül, a reformatio által állomásuktól megfosztott főpapoknak pedig menhelyül szolgálna; Antonio Barberino bibornok abban tizenkét helyet alapitott a georgiak, perzsák, nestoriánusok, jakobiták, melchiták és koptok számára, hetet az aethiopok s hatot az indiaiak vagy örmények részére.

V. Sixtus inkább nagy fejedelem mint nagy pápa, hetvenkét bullát bocsátott ki, mellyek mindannyian a hit és erkölcs tisztaságának fentartására irányozvák; átkokat szórt a házasságtörők, kéjhölgyek és csillagjóslat ellen; az uzsorát és társasági szerződéseket illetöleg rendeleteket bocsátott ki, mellyek egyházi jogtudósainknak mai nap is sinórmértékül szolgálnak; a bibornokok számát hetvenben állapitá meg, kiknek feddhetetlen életüeknek kelle lenniök.

Mennyire kifejlett legyen a vallásos érzület a nép között, mutatják azon számos s különféle csodák, mellyek e korban megtörténteknek lenni állittatnak, ugyszintén a gyakori természetfeletti jelenések. A Boldogságos Szüz némellyeknek megszólalt, másoknak megjelent, egy helyütt képe izzadott; Luccában 1558-ban játékközben egy katona veszitvén, a Boldogságos Szüzet szidalmazta s a koczkákat hozzá dobta, de karja azon pillanatban eltörött. Ezen csoda hallattára özönlöttek az ajándékok s egy félév alatt mintegy kétszáz ötven bucsumenet zarándokolt ide, s ezek ájtatos adományaiból épült a csodatevő Boldog-Asszony temploma; szent Károlynak Carvaggióban jelent meg a szent Szüz, Treviglioban pedig siránkozó képe arra inditotta a franciákat, hogy feltett szándékuktól, a tartomány elpusztitásától elállanának; egy szóval, nem volt vidék Olaszországban, hol azon időben valamelly uj csoda ne történt, vagy pedig a réginek emléke meg ne ujittatott volna.

A szentek életiróihoz szükséges folyamodnunk, ha bámulni akarjuk egy Cardona Katalin herczegnő, egy Beatrice d'Ognes, egy Camillo de Lellis, egy Pasquale Baylon, egy Diego s Pier d' Alcantara csodás erényeit, kik Spanyolországban Thebais hajdani remetéinek vezekléseit ujból fölélesztéк; vagy pl. a keresztről nevezett Jánoséit ismerni ohajtjuk, ki sz. Terézzel társulva az Énekek énekét versekben és elmélkedésekben fejtegette. Ugyanakkor Avilai János Andalusia városaiban és hegyeiben harsogtatta hatalmas egyházi beszédeit, szerzetestársa Granadai Lajos pedig a domonkosiakat egy

keresztény bölcselettel és egy szónoklati könyvvel (sermonarium) ajándékozta meg, az első által gondolataikat kormányzandó, a másikkal szavaikat szabályozandó; Luis Ponce de Leon pedig a költészetet a mennyei sugallatok megéneklésére kényszerité. Lengyelországban Kostka Szaniszló, Olaszországban Luigi Gonzaga s Maddalena de' Pazzi valóságos csodák valának a benső tökély-, szeretet- és az örökkévaló dolgok szemlélésében.

Egy jezsuita 1569-ben a tanuló ifjakból egy társulatot alapitott, a Boldogságos Szüz pártfogásának kinyerésére, melly Nápolyból Róma-, Genua és Perugiából csakhamar annyira elterjedt, hogy 1584 ben már minden olaszországi városban viragzott az, s XII. Gergely bucsu engedélyekkel látta azt el. Ezen szellemi egyletek később az oskolákból a nemzet minden osztályára átszármaztak és müvészek, nemesek, kereskedők, tisztviselők illy társulatokat alakitottak, mindannyian a Szüz Mária segitségül hivását tüzvén ki egyesületök czéljául. Rómában az isteni szeretet gyülekezete alakult, mellynek a többek közt tagjai valának Contarini, Sadoleto [1]), Ghiberti, Caraffa, később mindannyian bibornokok, ugyszintén Gaetano Tiene és Lippomano. Florenczben Alessandro Medici bibornok a keresztény oktatás egyletét alapitá (1602), Ippolito Galantini selyemárust bizván meg annak vezetésével; s mai napig is fenáll az különösen a selyemgyártók számára. Ugyanott Alberto Leoni ösztönzésére a keresztelendők (catechumeni) részére egy intézet alapittatott. Milanóban Castellini da Castello pap a keresztény reform társulatát alakitá, s ennek feladatául a gyermekeknek a katekizmusban való oktatását tüzte ki; tagjai később a gyermekek szolgáinak (Servi de' puttini) nevezték magukat.

Szerzetesek.

Különböző eszközökkel, de ugyanazon reform-czélok felé tört az uj szerzetesrendek alapitása vagy a régiek átalakitása, mellyek a vallásosság visszaállitására és a szerzetesrendek megfiatalitására valának irányozva épen akkor, midőn a németek ez utóbbiakat egészen eltörölték. A calabriai paulai sz. Ferencz már 1435 ben a Minimi szerzetet alapitá, mellynek tagjai Spanyolországban a győzelem atyáinak neveztettek, az ő könyörgéseiknek tulajdonittatván a mórok feletti diadal, Franczia országban pedig jó embereknek

---

[1]) Sadoleto *Sz. Pál Rómaiakhoz irt levelének értelmezésében* semipelagianus elveket állitván fel, munkája betiltatott; de ő III. Pál előtt csakhamar szerényen visszavonta tévelyeit.

hivattak, ezen név alatt lévén ismeretes alapitójok XI. Lajos udvarában. Guadelupa János Spanyolországban a mezitlábasokat hozta be, kik Olaszországban Riformati, Francziaországban Recollet név alatt szerepeltek; Alcantarai Péter pedig ugyanott a sz. Ferencz rendüek szabályait alakitá át. Matteo Baschi montefalcone-ei minoritának megjelenvén sz. Ferencz, ez őt a szerzet szabályai szigoruabb megtartására intette, melly alkalommal látván, hogy rendje alapitójának durvább köntöse, csuklyája pedig egészen más alaku vala és sem skapulárét sem czipőt nem viselt, egészen ő utána öltözködve jelent meg VII. Kelemennél, ki neki ezen uj szigorok behozatalára engedélyt adott (1525); s innét származtak a magános életü minoriták szakállal és hosszu csuklyával, melly utóbbitól kapuczinusoknak neveztettek. Csupán Olaszországra kellett volna szoritkozniok, de a Lotharingiai bibornok a trienti zsinatból nehányat Francziaországba vitt magával, hol miután a pápa a tilalmat megszüntette, Medici Katalin által szivesen fogadtattak s csakhamar mindenütt elterjedtek. Valamint a jezsuiták a müveltebb osztály, ugy ők a köznép részére alapittattak, egyszerüek sőt gyakran nevetségesek valának, de ezt valamint ujonczaik kipróbálására alkalmazott különcz szabályaikat elfeledteti azon hősies önfeláldozás, mellyet a jelen században kiütött döghalál alkalmával tanusitottak. A sz. Ferencz szigoruabb szabályait követő szerzetesek, kik később mezitlábasaknak neveztettek el, Olaszországban 1532-ben hagyattak jóvá, s itten huszonöt, Spanyolországban és Portugaliában tizenkét s Francziahonban tiz szerzettartományra tettek szert. A párizsi Massar Vincze sz. Ferencz harmadik rendjét hozta be, melly strictioris observantiae vagy sz. Antal szerzetesei néven hivattak. A kapuczinusok és az observansok kivétetni kérték magukat a trienti zsinat azon engedélye alól, mellynél fogva minden szerzetesrend még a koldulók is fekvővagyont birhattak.

Paolo Giustiniani (1522) a kamaldulensieket reformálta, mind egyik szerzetest a hegyek között és pusztaságokon külön czellácskába rendelvén s remetéknek nevezvén el őket. Jean de la Barriére (1577), ki a Feuillant-ok Toulouse melletti apátságát birta, a cisterci rendet reformálta, szigoruabb szabályok alá vetvén, s különösen hallgatásra és kenyeren s vizen való folytonos bőjtre kötelezvén őket, kik Feuillants név alatt nem sokára elterjedtek. Leruel a premontreieket, Pierre Fourrier pedig a sz. Ágostoniakat reformálta.

Sz. Benedek szerzeteseiből a maurin-ok származtak (1618), kik a tudományos életre és oktatásra kötelezték magukat s mint illyenek

VIII. Orbán pápa által meg is erősittettek. Két évi novitiatus után öt évig a bölcseletben és hittudományokban oktattattak, azután pedig egy évig elmélkedésekkel az egyházi rend fölvételére készültek. Kis seminariumokat vagyis gyermek-oskolákat alapitottak, és annyira elterjedtek, hogy 1718-ban Francziaországban száznyolczvanhat apátságuk és perjelségök volt. Nicolas Hugues Menard az egyházi régiségek felé irányzá figyelmöket és L' art de verifier les dates czimü bámulatos munkájok által megvettették a tudományos történelem alapját.

A kapuczinus-nők vagy reformált clarissák (Figlie della Passione) a cataloniai Maria Lorenza Lunga által alapittattak Nápolyban 1538-ik évben. Szigoru bőjtök között töviskoronával fejökön alamizsnából éltek, anélkül azonban hogy kéregettek volna, kivévén a szegények részére.

Sz. Teréz.

Avilai sz. Teréz (1525—92), lelkesitve a vértanuk életiratainak olvasása által, még mint gyermek egyik fivérével elszökött az atyai háztól, hogy a hitetlenek között lelhesse halálát. Visszavitetvén lankadatlan imádságban tölté idejét, s később belépett a carmelitanők[1]) közé, azokat reformálta (1562) s a klastrom-zárlatot annyira megszoritotta, hogy még a rokoni látogatásokat is csak kivételes esetekben akarta megengedni; s szigorával oda törekedett, hogy minél közelebb állhasson az Istenhez. A nélkülözéseket és testsanyargatásokat nem tartotta elegendőnek, de a munkat és a házi foglalkozásokat is behozta, ezek lévén szerinte a lélek sava, melly meggátolja, hogy ahhoz hiu és meddő gondolatok férközzenek. A munka azonban nem lehetett értékes, sem müvészi sem rendes időre szoritva, de csupán arra volt irányozva, hogy elfoglalja a lelket s előidézze azt, mit ő a szeretet imájának nevezett, melly által a lélek elfeledkezik magáról, hogy ne halljon egyebet isteni kedvese szavánál s „ugy éljen mindig, mintha folytonosan az Ur szeme előtt lenne, s ne érezzen más fájdalmat mint azt, hogy az ő jelentében nem gyönyörködhetik.“ Élete, mellyet önmaga irt le, igen különös vallomása egy, Istenbe szerelmes nőnek, ki az örökkévaló gyönyörök patakjánál megrészegedve az ördögnek nem tud aljasabb czimet adni, mint a szerencsétlen, kit soha nem szerethetek. Az Isten akaratát saját akaratává tenni, szenvedni és élni, ezek valának egye-

---

[1]) A carmelitáknak a XVII században magában Olaszországban 444, Spanyolországban 88 kolostoruk vala.

düli vágyai, csupa engedelmességből könyveket irt, s ugyancsak engedelmességből a már készen levőket megégette; hivé, hogy az ember csalatkozhatik a látványokat és kinyilatkoztatásokat illetöleg, de soha sem abban, hogy az elüljáróknak engedelmeskedik. Asceticus müvei telvék vallásos lelkesedéssel, a lángelme szikráival és kizárólagos szenvedélylyel s jóval többet érnek azoknál, hol a hideg vitatkozás terére lép; versei pedig nemzete remekirói közé helyezik őt.

Salezi sz. Ferencz.

Kevésbbé szigoru irányt követett Salezi sz. Ferencz (1567—1622), az e nevü savojai grófi család egyik sarja s annecy-i és genfi püspök (1602), ki a chablaisi herczegségben, hová a calvinismus Bernből átszivárgott, apostolkodván, egyházi beszédeivel csodás megtéréseket eszközlött, szeretet és a maga iránt támasztott becsülés által vetvén meg azok alapját, és az ős vallást ottan csakugyan visszaállitá. Nyugodt s derült lélek s emellett folytonosan munkás minden erőltetés és sietség nélkül. Mig Borromaei Károly hatásteljes tulajdonaival, fejedelmi tekintély s ugyszólván a töredelmesség ostorával felfegyverkezve jelent meg, hogy az elpogányosodott katholikusokat megtéritse s magokba-szállásra kényszeritse, sz. Ferencz szelidséggel és angyali jóságot sugárzó külsővel vala felruházva, hogy az egyház lázongó fiait annak kebelébe visszavezesse [1]). Fremyot Johanna

[1]) E két szent összehasonlitására Arnald-nak *A gyakori áldozásról* irt munkája által vezettettem, mellyből jónak látom közleni a következőket:

„Az Isten sok segédeszközzel áldotta meg sz. Károlyt, hogy egymázmegyéje reformálásának és a töredelmesség visszaállitásának nagy munkáját végrehajthassa, ami neki szükségképen sok küzdelmet okozott. Jelesen hatalmassá tevé őt rokonai és összeköttetései által egész Olaszországban, barátai által a római udvarban; magas születése által a nemességnél; bibornoki méltósága ugyszintén azáltal, hogy a pápának unokaöcsese s a szent szék követe volt, az egyháziaknál; vagyonossága, a felebaráti szeretet eme hathatós eszköze által a szegények, kitünő ájtatossága által a jámborok, alázatossága s bámulandó szigorusága által a bünösök között. Évégből megáldotta őt tiszteletreméltó s méltóságteljes ábrázattal, olly bölcseséggel és erényes viselettel, melly képes leendett az egész egyházat kormányozni; nagy urhoz s nagy szenthez illő léleknagysággal, hogy ne rettegne a dühös kormányzók fenyegetéseitől, a kétségbeesett szerzetesek gyilokjaitól, a fellázadt egyháziak rágalmaitól, a pápa és a rászedett s megcsalatott bibornokok elhidegülésétől; rendkivüli lelki erővel, hogy nagy dolgokra vállalkoznék, s rendithetlen állhatatossággal, hogy azokat bevégezhesse; lángoló s önfeláldozó szeretettel, hogy a döghalál közepett félelem nélkül járhasson-kelhessen; fáradhatatlan testi erővel, hogy egyházmegyéjét szünet nélkül látogathassa s a testsanyargatásokat elviselhesse; egy nyilvános bünöshöz illő alázatossággal, hogy a nyilvános megátalkodottságot zavarba hozhassa . . .; röviden,

Franciska urhölgygyel, Chantal özvegyével együttesen a Boldogságos Szüz látogatásáról nevezett rendet alapitá (1610) különösen azon nők számára, kik gyenge testalkatuknál vagy beteges állapotuknál fogva a szigoruabb szerzetekbe nem léphettek. Ennek tagjai tulajdonul mit sem birhattak, szobájokat, ágyokat, ruháikat, olvasóikat szóval mindenöket minden évben fölcserélték; egyébiránt a breviarium végzésétől s a szigoruabb szabályok alól fel valának mentve. Alapitójok oda törekedett, hogy őket a bensö elragadtatásoktól megörizze, azt ajánlván nekik, hogy „negélyzett keresettség nélkül álljanak az Ur elé, s csak azon mértékben kivánjanak benne gyönyörködni, a mellyben ő magát nekik megmutatni hajlandó; gyakran az elragadtatás alakjában a gög kisért és csábit el bennünket; az embertől nem követeltetik több, mint hogy az erény rendes ösvényén járjon."

Sz. Ferencz könyvei, s különösen Philoteá-ja, melly valódi keresztény szeretetet lehel, legjobbak az asceticus müvek között; nyelve bár elavult, nem hibátlan s képekkel tul van terhelve, sajátságos vonzerővel és kellemmel bir; bölcseleti és keresztény szellemének mélységét és világosságát illetőleg pedig nem áll hátrább ama nagy század egyik irójánál sem. Élénk és egyszerü hasonlatokat használ, mindig a természetből vévén azokat, mellynek jelképeit és szépségeit bárkinél is jobban érti. Az egész kereszténységet az Isten szeretetében foglalja össze s azt állitja, hogy erre az ember

---

minden istenes és hősi tulajdonnal, mellyek szükségesek egy püspöknek arra, hogy egyházmegyéje rakonczátlanságait reformálhassa, s a tökéletlen gyónások, az elhamarkodott feloldozások, a haszon nélküli elégtételek és szentségtörő áldozások olly siralmas visszaélését eltörölhesse.

„Minthogy Isten a genfi püspököt az eretnekek megtéritésére választotta ki . . . ellátta őt páratlan kedvességgel, melly elkerülhetlenül szükséges az eretnekség keserüségének megédesitésére és a makacs lélek legyőzésére; nem közönséges szellemi tehetséggel, hogy a hamis véleményeket megdönthesse; inkább a malaszt mint a tanulmány által szerzett tudományossággal, hogy ihlettséggel szólhasson a hit titkairól; vonzó ékesszólással teljes beszéddel; ajtatossággal és jámborsággal valamint taglejtéseiben és szavaiban ugy irataiban is; kedves ábrázattal, melly képes vala a legvadabb embert is szeretetre gyulasztani; angyali tisztasággal, melly a lélek viszfényeként egész testén elömlött; mély, komoly s az eretnekség gőgjével és gunyjaival ellentétben álló alázatossággal; végre szeretetteljes, türelmes és valóban atyai gyöngédséggel, hogy szánalommal ölelje át azokat, kik az anyai tejjel szivták magokba az eretnekséget, és a kiknek atyáik apagyilkosok valának, hogy lassanként legyőzhesse tévelyök makacsságát, s hogy bevárhassa az elvetett isteni magvak sokszor lassan és későn érő gyümölcseit."

természeti hajlammal bir, s hogy aki annyit tett, mennyi erejétől kitelt, eleget tett. A mysticus erénynyel éles belátást párósita a földi dolgok és viszonyok megitélésében, s egész élete merő tevékenység volt. Nagy hatást gyakorolt főleg a nőkre megnyerő ájtatossága által; engedékeny vala s még a bálokat sem tiltá el Philotheának; a Boldogságos szüz látogatásáról nevezett szerzetesnőknél inkább az akarat mint a test sanyargatását kereste; de noha mindig nők által volt környezve, olly szigoruan óvatos volt e tekintetben, hogy nővel négy szem közt sohasem beszélt. „Ő maga (mondja Camus) vitt engem hajokázni azon szép tóra, melly Annecy falait nyaldossa, vagy sétálni ama kedves partokat szegélyző gyönyörü kertekbe. Midőn hozzám jött Belley-be, soha nem vonakodott az illyes időtöltésektől, ha én őt azokra felszólitám, ő maga azonban soha sem hozta azokat szóba, sem egyedül nem ment ki. Midőn pedig az épitkezésről, festészetről, zenéről, vadászatról, madarakról, növényekről, kertészetről, virágokról szólottam előtte, nem kárhoztatta azokat, kik ama dolgokkal foglalkoznak, de azt óhajtotta volna, hogy mindezen foglalkozások egyedül mysticus lépcsőkül szolgálnának arra, hogy Istenhez emelkedjünk; azt pedig, hogy miként történhetik ez meg, saját példájával tanitotta, mindezen dolgokból bizonyos lelki emelkedettséget vonván ki. Ha szép s rendezett kerteket mutattak neki, Mi, mondá ő, az Isten mezeje vagyunk: ha arányos épületeket, Mi az Isten épitkezése vagyunk; ha valamelly nagyszerü és ékes egyházat, Mi az élő Isten élő templomai vagyunk; bár ekként lenne felékitve a mi lelkünk erényekkel! ha virágokat, Mikor fognak a mi virágaink gyümölcsöket hozni? ha ritka és tökéletes szépségü képeket, Mi sem olly szép mint a lélek, melly az Isten képe és hasonlatossága. Ha egy kertbe vezettetett, igy kiáltott fel: Ah, mikor leszen a mi lelkünk virágokkal és gyümölcsfákkal bevetve, rendezve, kiseperve és kitisztogatva? mikor leszen bezárva mindazon dolgok előtt, mellyek a mennyei kertész előtt viszszatetszők, ki illy alakban jelent meg Magdolnának? A szökőkutak láttára pedig: Mikor leszen a mi szivünkben az élő viz forrása, melly az örök életre csergedez? mikor meritünk kedvünk szerint az Üdvözitő forrásaiból?“ [1])

---

[1]) *Ésprit de saint François de Sales.* — Luis de la Riviére Minimi szerze -

D' Estonnac urhölgy, Montferrand őrgróf özvegye, Guyenne-ben a Boldogságos szüz egyesületét alapitá, melly első volt, hol nők a jezsuiták példájára a keresztény oktatásra kötelezték magokat. Maria Vittoria Fornari, genuai jámbor özvegy, a Mária eljegyzéséről nevezett szerzetesnőket hozta be, kik egészen elzárva a világtól szellemi életet folytattak. Orleans-Longueville urnő végre Párizsban a kalvaria-hegyi Boldogasszony társulatát alapitá, mellyet a hires kapuczinus atya József, Richelieu bibornok tanácsosa kormányzott.

Sz. Kajetán.

A világi papságnak legnagyobb szüksége volt az átalakitásra. Gaetano Tiene (1480—1547), vicenzai nemes, jámbor, békeszerető s egészen a lelkesedésig asceticus férfiu, ki imaközben siránkozott és „reformálni óhajtá a világot, de a nélkül, hogy a világ az ő létezésé-

---

tos atya által szerkesztett életiratában pedig ezeket olvassuk: „Tous les dimanches, et au temps des caresmes les samedis après disner, il enseignoit le catéchisme aux petits enfants, avant quoy, environ une heure, un héraut faisoit le tour de la ville, couvert d'un casaque violette, sonant une clochette et criant, *A la doctrine chrestienne, à la la doctrine chrestienne; on vous enseignera le chemin du paradis.* J' ay eu l'honneur de partéciper à ce bén y catechisme, oncques je ne vis pareil spectacle. Cet aimable et vrayment bon père estoit assis comme sur un throsne, eslevé de quelques cinq degrés; toute l'armée enfantine l'environnoit, et grand nombre des plus qualifiez, qui n'avoient garde de desdaignier d'y venir prendre la pasture spirituelle. C'estoit un contentement non pareil d'ouyr combi ent familièrement il exposoit les rudiments de notre foy; à chasque propos les riches comparaisons luy naissoient en la bouche pour s'exprimer; il regardoit son petit monde, et son petit monde le regardoit, il se rendoit enfant avec eux pour former en eux l'homme intèrieur et l'homme parfait selon Jésus Crist. ..." És másutt „Spècialment il sembloit estre en son élément lorsqu'il se rencontroit au milieu des petits enfants; là estoient ses délices et menus plaisirs; il les caressoit et mignardoit avec un souris et un maintien si gracieux que rien plus. Eux pareillement s'accostoient de luy en toute privauté et confiance; rarement sortoit il de son logis sans se voir soudainement environné de cette troupe agnelline, laquelle le recognoissant pour son aymable berger, lui venoit demander sa benédiction. Quelquefois ses serviteurs menaçoient les enfants, et leur fesoient signe de se retirer, craignans qu'ils ne l' importunassent; mais quand il s'en advisoit, il les reprenoit tout doucement et leur disoit de si bonne grâce, *He! laissez-les, laissez-les venir;* puis les mignottant et les flattant de sa main sur la joue, *Voicy mon petit mesnage* (faisoit-il), *c'est mon petit mesnage que cecy.* Au demeurant plusieurs attribuoient presque à miracle de ce que les poupons encore pendillans à la mammelle, si tost que de loing entre les bras de leurs mères ils le découvroient venir le long des rues, trépignoient, se demenoient, et quand se mettoient à pleurer si on ne les portoient vistement au saint homme, duquel ayant esté festoyez et benist, ils restoient content et satisfaits."

ről tudomással birna," a heves Gianpietro Caraffa chieti-i (Theate) püspökkel szövetkezett, ki látván hogy szivére bizván magát nyugtalansága még inkább nevekedett, az Isten kebelén kereste zaklatott benseje békéjét. Ekként az angyal és sas egyesülve a most mosolygó és benépesitett de akkor még kopár Pincio hegyén ütötték fel sátorukat s a lateráni egylet szerzetes papjait alapiták (1524), kik közönségesen theatinusoknak neveztettek Caraffa püspökségétől, ki később IV. Pál név alatt pápává választatott. Az egylet papjai szerzetesi fogadalmakat tettek, de fel voltak mentve a szigorúabb szabályok alól, hogy annál szabadabban szentelhessék magokat a predikálásra, a szentségek kiszolgáltatására s a betegek ápolására; szegénységet fogadtak, de a nélkül, hogy koldulnának, attól várván az alamizsnát, ki a mezők liliomait ruházza. Feladatuk gyanánt tüzték ki az istentiszteletet régi fényébe visszahelyezni, a szentségekben való gyakori részesülést ajánlani, a betegeket, foglyokat és halálra itélteket látogatni s az eretnekeket megtériteni. Az uj rendnek csakhamar nagy ékessége lett avellinói András.

A háboruk által feldult s azok ürügyéül szolgált Milano (1533) a cremonai Anton Maria Zaccaria, Bartolomeo Ferrari és Giacomo Antonio Morigia milanoi főnemesek (patricius) közremüködése által sz. Pál szerzetes papjait, azaz a barnabitákat nyerte, kiknek hivatásuk volt missiókat rendezni, a papnöveldéket kormányozni s a püspököknek segélyökre lenni; ezeken kivül arra is kötelezték magukat, hogy egyletökön belül semmiféle hivatalra nem fognak törekedni, azon kivül pedig a pápa dispensatiója nélkül semmi ilyest el nem fogadni. Megemlitjük még itt a Jó Jézus, az Isten Anyja és a Jó Halál egyleteit.

Neri sz. Fülöp.

A florenczi Neri Fülöp (1515—95), kiben a tudományosság s az evvel többnyire összeférhetlen alázatosság olly mérvben párosult, hogy épen ugy kereste a nép megvetését, mint mások annak csodálatát, Baronius bibornokkal s más érdemdus személyekkel szövetkezve az Oratorianusok egyletét alapitá (1564), mellynek tagjai tetszésök szerint bármikor visszatérhettek a világba, nem lévén más szabályaik mint a kánonok, más fogadalmaik mint a keresztség és egyházi rend, s más kötelékeik mint a szeretet. Egy szállodát állitott azok számára, kik az apostolok küszöbéhez zarándokoltak, mellybe az 1600-ik évi jubileum a kalmával három nap alatt 444,500 zarándokot és 25,000 nőt fogadott be. [1]) Szellemi atyja volt Borromaei

[1]) Három millióra teszik azok számát, kik ezen jubileum alkalmával Ró-

Károlynak, Salezi Ferencznek és Felice Cantalice-nek, barátja a legnagyobb tudósoknak, minők valának p'. Tarugi hires egyházi szónok és gyóntató-atya később pedig bibornok, Silvio Antoniano költő, ki a pápai breveket irta, a hires orvos Michele Mercati és Baronius, kit az Annales czimü nagyszerü vállalatra serkentett; egyébiránt legörömestebb időzött a rongyos koldusok között a sz. Péter templomának előcsarnokában, vagy a pénzváltók, törvényszékek és paloták közelében, változhatlan szelidségével és florenczi élénk szólásmódjával az illetőket majd felebaráti szeretetre ösztönözve, majd igazságosságra intve, majd pedig az ingadozó erényeket támogatva. A mellékes dolgokban épen olly engedékeny volt, minő hajthatatlan a lényegesekben; a gyóntatószékben csodálatos belátással kormányozta a hivek lelkiismeretét, lakásán pedig gyönyörködtető ájtatosságokra és kellemes tanulmányokra gyüjté egybe az ifjuságot. Szent gyönyörérzettel megy még ma is az ember azon halomra (Janiculus), honnét tekintetünk egész Rómát' átölelheti, s mellyet ő szinkörré alakitott, hol a szép s lombos fák hüs árnyékában ajtatosságra indító szindarabocskákat szavaltatott a fiatalokkal, ekként mintegy megszentelve a müvészetet és szinészetet.

Ekkor ismét megjelentek a világi papok a szószékeken, hol előbb az ember csak szerzeteseket láthatott. Jean Romillon a keresztény oktatás szerzetét alapitá, melly az elemi tanitást ujjá alkotá; Bourdoise felismervén milly szükséges legyen a fegyelem és rend a papoknál, azt eszközlé, hogy a plebánosok a Chardonnet Miklósról nevezett papok egyesületében közösen élnének. Pierre de Berulle egy előkelő egyházi férfiu Neri Fülöp példájára a Jézusról nevezett Oratorianusokat alapitá (1611), kik csak egyszerü igéret által valának lekötve, s ekként bármikor kiléphettek; különben jó papok nevelésére valának rendeltetve, és csakhamar papnöveldéket s más iskolákat állitottak, hol kitünő egyházi szónokokat képeztek, azonkivül az ember nem tudná elszámlálni, mennyi hittudományi, szónoklati, szépirodalmi, itészeti és történelmi munkákkal gazdagiták a tudományos világot.

Ezen időtájban Jean Jacques Olivier sok jó akarattal, de kevés gyakorlottsággal biró férfiu Párizsban a St. Sulpice papnöveldéjét állitá fel (1641), közel szomszédságában St. Germain külvárosnak, melly számos protestáns lakosai miatt kis Genfnek neveztetett. Ezen

---

mába zarándokoltak, köztök fejedelmek és bibornokok épen ugy gyalogolva mint a nép; és számos megtérések történtek.

papnöveldéből, melly valamennyi francziaországi papnöveldének mintaképe vala, nagy buzgalmu és tudományu püspökök és papok kerültek ki; s ezen egyesületnek annyi érdemei valának, hogy elsö volt, melly Francziaországban a forradalom után visszaállittatott. Ennek köszönheti létre jöttét a párbaj elleni egylet is. Ezután a Port Royal remetéi következtek, kik ha tévutra tértek is, mindazáltal kitünő példáit mutatták fel a nagy tudományossággal és finom lelki müveltséggel párosult ájtatosságnak és szelidségnek.

Ezen rendekben és testületekben, de a többiekben is, mellyek vagy ujból keletkeztek vagy átalakittattak, nem volt található a tulságos szigor, a végnélküli zsoltározás s az örökös földreborulás, melylyek a müveletlen századokban az erőszakos rázkodásokat igénylő érzékek miatt hozattak be; de a szerzetes rendek eme gazdag változatosságában inkább a lélek összeszedésére, a sziv megfékezésére s az értelem nevelésére volt a fő suly fektetve, szóval az egész oda irányult, hogy a lélek a test felett uraloma vergődjék [1]).

Ezen század harczai közepett ah mennyire növekedett a nyomor! s emellett az olly számos kolostorok bezáratása számtalanokat fosztott meg nemcsak a szellemi de egyszersmind az anyagi táplálékától is. Hogy csak egy példát emlitsek, midőn VIII. Henrik azokat Angolországban eltörölte, iszonyu tömeg-nép, melly a szerzetesek után élt, kenyér nélkül maradt, s ennek következtében koldusok özönlötték el az országot. Ekkor VI. Eduárd rendeletet adott ki, hogy ezen csavargók rabszolgákká tétessenek, kik mint illyenek nyakvassal ellátva korbácsesal kényszerittettek a munkára. Ezen törvény máskor is megujittatott, anélkül azonban, hogy az a nyomort enyhitette volna, s ekként Erzsébet kénytelen volt a szegény-adót behozni, azaz kötelezővé tenni és törvényesiteni a könyörületességet, mellynek nemcsak érdeme de egyszersmind hatályossága az önkénytességben rejlik, s melly csalatkozhatik ugyan, de meg nem hamisittathatik.

Más gyógyszerekhez folyamodtak a katholikusok. Girolamo Miani velenczei főnemes a cambray-i szövetség alatt Castelnuovo várát védelmezvén, ottan fogságba jutott, mellyben, miként sz. Ignácz, betegségében magába szállott, mert a betegágy és fogház borzasztó de egyszersmind üdvös alkalmakat szolgáltatnak az embernek arra, hogy multja felett elmélkedjék s jövőjére vonatkozólag terveket készitsen. Csodálatosan megszabadulván, azon gyermekek összegyüjté-

---

[1]) Lásd e könyv végén a ‚*Felvilágositó Jegyzetek*'-et O) alatt.

séhez fogott, kik a harczok és éhség közepett árván maradtak. Befutotta a velenczei szigeteket, ezeket felkeresendő s a könyörületességet felébresztendő, s valóban csakhamar mindenütt menhelyek állittattak fel ezen elhagyatottak táplálására és oktatására, ugyszintén az eltévelyedett leányok javitására. Később hasonló gondolkozásu barátaival egyetemben Somasca-ban a papok egyesületét (Clerici regulares) alapitá (1531), feladatukul tüzvén ki azoknak az ifjuságot a tudományokban, mesterségekben és erényekben oktatni. Ezekkel egyideig egyesülve, később különválva müködött a keresztény oktatás egylete, mellyet 1592-ben a Francziaországban született milanói De Bussi a szegényeknek a hittanban való oktatására alapitott. Miani-val egyidejüleg Istenes János (1540), portugaliai katona, kit a világ bolondnak tartott, mert nem értett, a betegek ápolására Granadában egy kis házacskát nyitott, melly nem sokára hatalmas kórházzá nőtte ki magát. Tanitványai több illyeseket alapitottak, mellyekben ők magok végezték a szolgálatokat s ekként az irgalmasok egyletét alakiták, mellynek tagjai „Tegyetek jót véreim"-nek is neveztettek azon buzditásról, mellyet mesterök egyedüli szabály gyanánt szabott eléjök.

Az Ágostoniak reformálására Spanyolhonban egy bizottság ült össze, mellynek titkárául Calasantius József spanyol nemes választatott, ki magányából, hol imádság között töltötte idejét, a püspökök segitségére szólittatván elé, mint missionarius a Pirenei hegyekbe megy, melly akkor meg volt rakva gonosztevőkkel és fösvény s tudatlan papokkal; ottan kölcsön-magtárakat állit a szegények élelmezésére, s alapitványokat a leányok kiházasitására; azután Rómába indul, de nem a zöld vagy vörös kalap elnyerése végett, hanem hogy a kórházakat és tömlöczöket felkereshesse; összeszedi a szegények gyermekeit és oskolába vezeti (1548), amiből azután egy egyesület keletkezett, melly egyéb fogadalmain kivül magát a gyermekek ingyen oktatására kötelezte. XV. Gergely 1621-ben rendes szerzetté emelte azt, mellynek tagjai ma közönségesen piaristáknak hivatnak.

A desenzano-i születésü s bresciai illetőségü Angela, sz. Ferencz harmadik rendjének tagja, huszonhat éves korában azon kinyilatkoztatást tette, hogy az Isten neki egy uj társulat alapitását parancsolta meg, és hetvenhárom társnőre találván a bresciai előkelő házakból, azokat sz. Orsolya pártfogása alá helyezte (1537). Ezek különben a szülői háznál éltek s kötelességök volt a szerencsétleneket kifürkészni, hogy azokat segélyezhessék, továbbá a kórházakat és betegeket látogatni s végre a csecsemőket nevelni. Az alapitónők jól tudták, hogy

forradalmat csinálnak és azt mondák: „A megromlott világot a fiatalság által kell ujjá alkotni; a leányok átalakitják a családokat, a családok a tartományokat, a tartományok a világot;“ egyébiránt szigoru szabályaik nem voltak, szemlélő életet nem folytattak, s példányképökül sz. Mártát a szorgalmatost választák; és Marie L'Huillier Saint-Beuve grófnő, ki 1604 táján őket Párizsban megtelepitette, szeretto az életet, élvezte annak örömeit s mi titkot sem csinált abból. A jótékonyság és szeretet ezen csodálandó intézménye olly jó hirbe jött, hogy Borromaei Károly négyszáz orsolya-szüzet fogadott be megyéjébe; Franczia országban 1668 ban már háromszáz tizenhárom házok volt: később elterjedtek nemcsak Európában, de az Atlanti-tengeren tul is, és önfeláldozásuk csodái által bámulatra ragadák Canada vad embereit, hol épen ugy hirdeték az evangeliomot, mint Franczia ország és Angolhon fővárosaiban.

Louise Legras de Marillac az irgalmas néném alapitá (1617), kiket harminczával negyvenével küldött a csatatérekre vagy az ostrom alá vett városokba, sőt idegen tartományokba is kimentek a betegek ápolására, mint pl. Varsóba az 1652 ki döghalál alkalmával. [1])

Paulai sz. Vincze.

A keresztény szeretet egy nagylelkü apostolt nyert a franczia népszármazásu Paulai Vinczében (1576—1660). Olly időben születve, midőn szép hazája a vallásháboruk következtében el vala pusztitva, mig a királyok a katonaság szaporitásával egyszersmind a nép nyomorait is nevelték, ő Krisztus nevében enyhiteni iparkodott azokat, s a gazdagok könyörületességére hivatkozva pénzt, földmivelési eszközöket és élelmi szereket gyüjtött, hogy ezek által a népet előbbi életmódjához s a munkához visszavezesse. A csecsemőket, kiket a nyomor vagy bün a világba taszitott, összeszedi és az irgalmas nénék gondja alá helyezi, kik az ő buzditásai következtében elfeledve előbbi kényelmes helyzetöket egymással vetélkedve ápolták a betegeket és Jézus szerinti anyáik levének azon gyermekeknek, kik természetes anyáiktól elhagyattak [2]). Ezután a gályarabok és fegyen-

---

[1]) „Peut-être n'est-il rien de plus grand sur la terre, que le sacrifice que fait un sexe délicat de la beauté et de la jeunesse, souvent de l' haute naissance, pour soulager dans les hôpitaux ces ramas de toutes les misères humaines, dont la vue est si humiliante pour l'orgueil humain et si révoltante pour notre délicatesse. Les peuples séparés de la comunion romaine n'ont imité qu'imparfaitement une charité si généreuse.“ **Voltaire**, *Essais sur les moeurs.*

[2]) Napoleon Paulai Vincze irgalmas néneiről beszélvén ezt mondá: Ezek

czek fogházaiba temetkezik el, hogy a társadalom által eltaszitott eme gonosztevőket a bün posványából kiragadja s a tömlöczöt a javulás iskolájává változtassa. Értesittetvén azon szerencsétlen állapotról, mellybe Lothringia a háboru következtében jutott (1639), azonnal segélyére sietett, s egyletét a legszükségesebbekre szoritva, amennyi alamizsnát gyüjthetett, mind oda küldé. Olly nagy volt a nyomor, hogy még a jó családból származott leányok is csak becsületök áruba bocsátásával valának képesek életöket fentartani; a szerzetesnők feltörték a klastrom-zárlatot, hogy kenyeret szerezhessenek; a plebánosok együtt éheztek hiveikkel, vagy ökrök hiányában maguk vonták az ekét; sőt mi több, az anyák saját gyermekeiket emésztették fel. Az elpusztult mezőkön fényes nappal farkasok bolyongtak, felfalván az embereket, miután ezek előbb már a lovakat és kutyákat felfalták. És ez nem csak a falukon volt igy, de még a nagyobb városokban is mint pl. Metz-, Toul és Verdun-ben, hol minden reggel tiz tizenkét éhen halt egyént szedtek össze.

Paulai Vincze fáradhatatlan lévén a keresztény szeretet munkájában s kifogyhatatlan az eszközökben hatszázezer livrét küldhetett nekik, ő, kinek sajátjából egy fillére sem volt; missionariusokat rendelt oda, kik utonállók és vérengző vadállatok között juthattak el rendeltetésök helyére, hogy ottan a gyermekeket összeszedjék, a betegeket gyógyitsák s a csecsemőknek dajkákat szerezzenek. Ő maga ezalatt Párizs keménysziv ű főurainak ajtain kopogtatott, s a királynét rábírta, hogy még szőnyegeit is adja el; később midőn a háboru a lakosokat tömegestül Párizsba hajtotta, ő fogadta be és táplálta őket, a nőket az urhölgyeknél helyezte el, a férfiaknak munkát és erre való szükséges eszközöket szerzett; a jó családokból származott egyéneknek a nemesektől segélyt eszközlött, kik nem kevéssé lelkesültek, látván miként ő könyörületessége által saját egyletét azon helyzetbe hozta, hogy az nem tudná mit eszik másnap. Midőn a király a háboru nyomorait Artois, Picardia és Champagne tartományokra is kiterjesztette, s ezek is pusztulásnak és éhségnek lettek kitéve, Paulai Vincze ide is kiterjeszté a felebaráti szeretet munkáját; később pedig midőn a pusztitásokat a fegyverszünet egy időre felfüggesztette, kettőztetett buzgalommal sietett a szerencsétleneken segiteni, és azokat, kiket a kétségbeesés a bün utjára vonszolt, az erény ösvényére visszavezetni; s ezenfelül Richelieu bibornokhoz ment s

---

ám a hasznos intézmények. Illy áldozatokat emlitsetek nekem s nem a ti emberbarátaitokat (philanthropi), kik csak fecsegnek és mit sem tesznek."

igy szólott hozzá: „Kegyelmes Ur, adja vissza Francziaországnak és elpusztult tartományainak békéjét, s könyörüljön annyi szerencsétlen polgárán.“

1625-ben Rómában a Missio egyletét alapitá világi papokból, kik állhatatossági fogadalmat tettek és évenként nyolcz hónapot körutazásban töltöttek, mindenütt predikálván, gyóntatván, a gyermekeket oktatván, a viszálkodókat kibékéltetvén, igazságot szolgáltatván, a szegényeket és betegeket segélyezvén és ápolván, melly müködésöket mindig egyetemes áldozással zárták be. Az asztalhoz rendesen két koldus közé ültek, azt mondván; „Mi a szegények papjai vagyunk; Isten az ő segitségökre rendelt bennünket, ez a mi fő kötelességünk, a többi csak mellékes.“ És csakhamar huszonöt missiót alapitottak, mellyek száma később nyolczvannégyre nevekedett. És nemcsak Francziaországra szoritkoztak, de elterjedtek Corsica szigetén is, melly a vérboszu által annyira zaklattatott; ugyszintén Olaszországban, hol Piemont-, Genua és Romagnában tágas tér nyilt buzgalmoknak. A pásztorok, kik Róma mezein s az Apenninek völgyeiben a nyájakat őrizték, hónapokon át szentségek és Isten igéje nélkül valának, nem ismerve még a hit sarkalatos igazságait sem; a missionariusok esténként összegyüjték őket, hogy az istállókban vagy a szabad ég alatt a hit igazságaiban oktassák, ünnepnapokon pedig hogy a rögtönzött oltároknál a szent misében és időnként az Oltáriszentségben részesitsék. Paulai Vincze maga befutotta a világot felkeresendő a tudatlanokat hogy oktassa, a bünösöket hogy javitsa, a jámborokat hogy az erény utján támogassa, a szegényeket hogy táplálja, s mindezekért megvetéssel és rágalommal jutalmaztatott, ő azonban avval boszulta meg magát, hogy lebeszélte a királynét kegyetlen tervéről, ki Párizs városát büntetés gyanánt kiéheztetni akará.

Igen nagy segitségére volt Bernárd atya, ki a kórházakban, tömlöczökben és a gályarabok között szegény pap név alatt volt ismeretes. Ő hozta be a párizsi plebániákba a jótékony egyleteket, elősegité az irgalmas nénék és azon intézetek alapitását, hol a szerencsétlen eltévelyedett nők biztos menhelyre találtak (1634).

Ha meggondoljuk, hogy a világ bölcsesége által kigunyolt de a nyomor és fájdalom által áldott eme hősök, egyik a másiktól egészen függetlenül müködtek, s mindazáltal a végczélt és eszközöket illetőleg mindannyian megegyeztek, világos leend előttünk, milly szüksége vala rájok a kornak. Igaz ugyan, hogy nem irtatott ki a rosz gyökerestül, nem számüzetett az álbölcselet az iskolákból s nem

változtatott meg az egyetemek és azon szerzetes testületek szerkezete, mellyekre a magasabb nevelés volt bizva; az is igaz, hogy az uj rendek vagy elpuhultak vagy elfajultak: de a felélesztett keresztény szeretet elnyomta a visszaéléseket s gátolta a romlottságnak végletekig való harapozását; és nekünk ugy tetszik, hogy kétségtelenül a katholikusok részén van a diadal szembe állitván az ő tettekben és szeretetben nyilvánuló reformjokat avval, melly egyebet sem tett mint kétkedett, tagadott és rombolt; és erős söt kétségtelen hittel vagyunk, csalhatatlan igéreten alapulván ez, miként mindig fog maradni egy katholikus, hogy az utólsó máshitü sirja felett imádkozzék.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Olasz hitujitók. — Szentháromság-tagadók.

A reformatio szelleme hamarabb nyilvánult Olaszországban mint máshol, s ha az a körülmények- és nemzeti hajlamokhoz képest Schweizban democraticus, a hussiták, valdensek és wicleffitáknál kelyhes (calixtinus), Dániában aristocraticus, Németországban dynasticus volt, nálunk tudományos és rationalisticus alakott öltött magára. Giordano Bruno, Girolamo Cardano és mások merész okoskodásaikat a szent dolgokra is átvivék; Plato és Aristoteles követőinek két oskolája, ha nem is inditott nyilt háborut a vallás ellen, legalább számüzte azt kebeléből, és a bölcselet nevében ki a lélek halandóságát, ki pedig az egyéni ihlettséget vitatá; kik mint illyenek már nem eretnekek de pogányok valának, mintha csak az evangeliom soha nem hirdettetett volna.

Pomponazzi.

A mantuai Pietro Pomponazzi (1462—1526), Aristoteles tisztelője, Prometheusként kinoztatván azon bizonytalanság által, melylyel az igazság kutatásában találkozott, ugyszintén az által, hogy annak fürkészése a köznép részéről gunynyal fogadtatott, az inquisitoroktól pedig üldöztetett [1]), szükségesnek találta kétkedni, s azt hivé, hogy a hitágazatok és vallási fegyelem nem gördithetnek eléje akadályokat a vitátkozásban, annyival is inkább, minthogy a metaphysi-

---

[1]) *De fato.* III. 7.

cával és erkölcstannal bibelődni nem szándékozik. Ennek következtében (1516) előállott, legfeltünőbb érveivel bebizonyitandó, hogy a lélek halandó, vagy helyesebben szólva, megmutatandó, hogy az emberi ész a lélek halhatatlanságát, a szabad akarat s gondviselés létezését bebizonyitani nem képes; különben kijelenté, hogy tisztelettel viseltetik a vallási hagyományok iránt, s czen állitásának szigoru erkölcsiségével szerzett hitelt. De incantationibus czimü értekezésében azt állitja, hogy az ember a természethez tarthatja magát, valahányszor csak a magokban rendkivüli tünemények az ész által megfejthetők, és hasonló eljárás alá veszen számos csodás eseményeket, az evangeliomiakat kivéve, ollykor a theurgiához is folyamodván, mellyhez Aristoteles követői okoskodva, Piátoéi pedig szemlélődés utján jutottak el. Szerinte a természetben minden össze van lánczolva, a földi események az égiekkel, amiért is a birodalmak és vallások sorsa a csillagzatoktól függ; a csodatevők kitünő természettudósok, kik a csodaszerü de különben természetes dolgokat és az égnek a földhöz való titkos viszonyait előre látva, azon perczeket, mellyekben a természet rendes törvényei fel vagynak függesztve, uj vallások alapitására használják fel; megszünvén a befolyás, megszünnek a csodák is, a vallások hanyatlanak, s utóljára is csak puszta hitetlenség maradna a földön, ha uj csillagzatok uj csodákat és csodatevőket nem hoznának létre.

Munkája, mellynek megczáfolására sokan vállalkoztak, Velenczében nyilvánosan megégettetett, mindazáltal Leo udvarában Bembo bibornok védelmezte azt. Bizonyára Pomponazzi legbefolyásosabb bölcsésze volt korának [1]), és amikor csak valamelly tanár szokásos értekezéseit megkezdé, az ifjuság félbeszakasztá, azt kiáltozván: „Beszéljen nekünk a lélekről", mindenekelőtt ismerni akarván annak nézetét a lényeges kérdéseket illetőleg. Számos azon korbeli irók munkái tanusitják, hogy amaz eszmék nem állottak elszigetelten, annyi bizonyos, hogy Simone Porta, Lazzaro Bonamico, Scaliger, Giacomo Zabarella, Cesare Cremonino da Cento oszták azokat, melly utóbbi Pomponazzinak a kath. hit és a bölcseleti tudomány közötti egyességet illy módon csonkitá meg: Intus ut libet, foris

---

[1]) **Matter** (*Hist. des découvertes morales et politiques des trois derniers siècles*) az egekig magasztalja Pomponazzit mint ollyat, ki az emberi tökéletesedés törvényét, az oktatás és a tudományok haladását, s a jelen kor függetlenségi tanát megállapitotta. Ezen képtelenségek valóban méltók ahhoz, ki Olaszországot X. Leo korában *barbárnak* nevezi.

ut moris est, továbbá még sirjából is tiltakozni akart a halhatatlanság ellen, illy siriratot készitvén magának: Hic jacet Cremoninus totus. Hogy többeket ne is emlitsünk, Machiavellit hozzuk fel, ki nem hitt Krisztusban, de igen a csillagjóslatban.

Kitörvén a vallási háboru az idegen hitujitók szerették volna jó hirben álló tudósainkat ügyöknek megnyerni és saját irataikat nálunk elterjeszteni, mig más részről a mi jeleseink élénk természetöknél fogva nagyon óhajtották az uj tanokat ismerni [1]). Francesco Calvi da Menaggio (Minicio) páviai könyvárus Bázelben Frobentől megszerezvén Luther müveit azokat Lombardiában elterjesztette; Velenczében névtelenül után-nyomták a Miatyánk feletti commentárját, ugyszintén Melanchthon Loci communes munkáját: Principj della teologia d' Ippofilo da Terranegra czim alatt, nem különben Calvin katekizmusát és Bucer-nek a zsoltárok feletti commentárját Arezio Felino név alatt. Zwingli munkái Corisio Pogelio, más eretnekekéi más-más név alatt jelentek meg, s igy forgalmukat kezdetben senki sem akadályozta. Ezenkivül terjesztették még az uj tanokat a katonák, továbbá a német tanulók, kik magok kimüvelése végett országunkba jöttek, ugyszintén a mi ifjaink is, kik német egyetemekről tértek vissza hazájokba; sőt Bembo és Sadoleto is barátságos viszonyban és levelezésben voltak a nagy tudós hirnevében álló Melanchtonnal.

Az ujitók továbbá nem csekély támogatásra találtak azon számosaknál, kik a római udvar visszaéléseit kárhoztaták; a ferrarai udvar pedig épen gyülhelyül szolgált nekik, hová Renata, XII. Lajos franczia király leánya s II. Ercole d' Este hitvese, hazájából magával hozta ama tanokat. Egy idéig Calvin és Marot is nála tartózkodtak, a számüzött ujhittéket szivesen fogadta, és ekként egy kis egyházközség alakult pártfogása alatt, melly egészen 1556-ig fenállott. [2]) De az inquisitio szigoruan fellépett most, s ekként számos ferraraiak kénytelenek valának elhagyni hazájokat, az elitélteket nem is emlitvén; a mantuai Francesco Stancari Lengyelországba ment s ottan mint predikátor müködött; Matteo Gentile és két fia Oxfordban és Al-

---

[1]) Az olaszhoni reformatiót illetőleg lásd Tiraboschi-t X. köt. 560 lap. továbbá **Thomas Mac Crie** ,*Az olaszországi reformatio haladásának és elenyészésének töténelme a XVI. században, megtoldva a graubündeni reformatio rövid vázlatával* (ángolul) 1830; ugyszintén saját müveinket: *Storia della città e diocesi di Como* (VIII. könyv) és *Rivoluzione della Valtellina del seculo XVII.*

[2]) Lásd e könyv végén a ,*Felvilágosító Jegyzete*-ket P) Alatt.

torfban tanárokul alkalmaztattak; igy járt Guglielmo Gratarola bergamoi orvos és a nápolyiak közöl számosan [1]).

Azon körülmény hogy itten mindenki szabadon gáncsolhatta a római széket, nagyban mérsékelte a reformatio dühét, mig az ellenkező még inkább fokozta volna azt. Az olaszok képzelődő nép lévén nem rokonszenvezhettek olly vallással, melly megveté a külsőségeket és ekként a müvészeteket is, mellyek a nemzeti dicsőség olly tetemes részét képezék. Azután azt is érezték, hogy Olaszország jelentőségét csakis a pápaság tartja fen s ez vonzza oda a pénzt, embereket és ügyeket; ezenkivül mindegyik fejedelemnek s kitünő családnak voltak rokonai a főpapok és bibornokok között, kik amellett hogy nagy jövedelmeket huztak még nagy befolyással is birtak; a tudósok és irók pedig pártfogókra és védőkre találtak a pápákban és bibornokokban. Az érdek tehát, melly az idegeneket a reformátióhoz vonta, a mieinket elidegenitette attól és ezenkivül az egyházi hatóság is közelebbről őrködhetett felettök. Nézetünk szerint ezek azon emberi okok, mellyeknél fogva az ujitás iránti vonzalom csak kevesekben ébredt fel, és sem a népet sem a fejedelmeket nem szállotta meg. Tévedne mindazáltal, ki az itteni reformatio kiterjedését és hatályosságát felette kevésre becsülné.

Sadoleto bibornok arról panaszkodott, hogy a pápa nem igen törődik az elmék elszakadásával, sem azon vészes hajlamukkal, melly őket az egyházi tekintély elleni lázadásra vonzza [2]); Caraffa bibornok pedig kijelenté III. Pálnak, hogy a Luther féle eretnekség egész Olaszországot megmételyezte és nemcsak államférfiakat de sokakat még a papság közöl is elcsábitott [3]); némelly hitehagyottak vakmerő reményei még világosabban tanuskodnak erről. 1536-ban III. Pál Pápa azt irta a modenai püspöknek, hogy Milanóban tekintélyes férfiak és nőkből álló olly gyülekezetek fedeztettek fel, melylyek Frà Battista da Crema (— 1560) tévelyeit vallanák [4]). A chierei

---

[1]) A ferrarai Olimpia Morata igy irt Heidelbergből: *Ferrariae crudeliter in Christianos animadverti intellexi, nec summis nec infimis parci; alios vinciri, alios pelli, alios fuga sibi consulere.* Ezenkivül még számos nők pártolták a reformatiót, igy pl. a nápolyi Manrica di Bresegna, Lavinia Orsina della Rovere, Maddalena és Cherubina ugyanazon családból, Elena Rangone Bentivoglio, Giulia Gonzaga Fondi grófnő, kinek Valdes a zsoltárok feletti commentárját ajánlotta. A nápolyi protestansokat illetőleg lásd **Giannone** VIII. könyv, 120.

[2]) **Raynald**, *ad annum* 1539.

[3]) **Spondani**. *ad annum* 1543.

[4]) **Raynald**, *ad annum*.

Celio Secondo Curione, elbájoltatva Luther könyvei által, Giovanni Cornelio- és Francesco Guarini-val Németországba ment, hol ezek protestans lelkészekké lettek; ő maga pedig később Milanóban és Piemontban Luther eszméit hirdeté, ami azonban épen nem akadályozta őt abban, hogy a páviai egyetemhez tanárrá neveztessék. [1])

A sienai Frà Bernardino Ochino mint egyházi szónok olly nagy hirnévre tett szert, miként V. Károly azt mondaná róla: „A kőszikláket is könyekre fakasztaná," Bembo pedig: „Minden embert elbódit, férfiak, nők mind megzavarodva fejökben távoznak el beszédéről; minő ékesszólás! minő hatás!" Luther könyveiből ő is megtanulá a szentirásban keresni azt, mi szenvedélyének tetszenék, s minthogy a pápa bibornokká nem nevezte, dühöngeni kezdett ellene, de félvén Genfbe futott. Itt azonban nem tudván Calvin tanaival megbarátkozni, ő, ki az egyetemes egyházban hinni nem akart, kiátkozva és üldöztetve kénytelen volt innét is távozni, s tévelyből tévelybe esvén végre oda jutott, hogy a többnejüséget vitatná.

Bolognában, a tudományok és fiatalság eme központjában, a montalcinoi Giovanni Mollio minorita szórta az ujitás magvait (1533), s hogy ezek ottan sokakban gyökeret vertek, kitetszik a német reformátorok levelezéseiből, sőt egy nemes ember hat-ezer fegyverest igért gyüjteni azon esetre, ha a pápa ellen háboru indittatnék [2]). A florenczi születésü Pietro Martire Vermiglio, kitünő tudományu egyházi szónok, az emlitett Mollio-val szövetkezve Zwingli tanait kezdé hirdetni, s csakugyan sikerült is neki Nápolyban, Luccában és Pisában protestans egyházakat alapitania[3]), de nem érezvén magát biztosságban, Strassburgba futott s ottan tanár lett. Ugyancsak Florenczből szökött meg (1550) Michelagnolo praedicator rendü szerzetes, ki a graubündenieknél apostolkodott, s egy Védiratot bocsátott közre, mellyben az igaz és hamis egyházról, a miselényegéről és minőségéről, Krisztusnak az Oltári szentségbeni valódi jelenlétéről, a pápaságról és sz. Péter főnökségéről, a zsinatok- és azok hatalmáról stb. értekezik.

A Ferrarához olly közel szomszédságban fekvő Modenában Grillenzone orvos fáradozásai következtében egy akademia alakittatott, melly Luther tévelyei által egészen meg volt mételyezve. 1540-

---

[1]) **Stupani**, *Oratio de Coelii Secundi Curionis vita.*

[2]) **Seckendorf**, *Historia Lutheranismi.* III. köt. 68, 69, 579 lap.

[3]) **Simlerl**, *Oratio de vita P. M. Vermilii.*

ben a siciliai Paolo Ricci vagy mint ő magát nevezé Lysias Philenus, különben kitünő tudós férfiu, de egyszersmind a kárhoztatott tévtanok buzgó apostola, ide jövén, olly bátorságot öntött az illetőkbe, hogy mindenütt nyiltan beszélnének arról. Elfogatván és Ferrarába vitetvén visszavonta téves véleményeit, de az elvetett mag mindinkább növekedett, s különösen az egyházi szónokok kigunyolásában nyilatkozott, annyira, hogy nem lehetne találni egyházi férfiut, ki itten szónokolni merészelne. Róma segiteni akarván e bajon, egy hit-formularet küldött ide, mellyet a gyanu alá vettek aláirnának, amint azt néhányan meg is tették, a többek közt Egidio Foscarari püspök, Morone bibornok és Lodovico Castelvetro.

Ezen szellemdus férfiu leforditá Melanchthon Loci communes czimü munkáját, melly Velenczében csakugyan ki is nyomatott, de egyszersmind a hóhér által megégettetett. Később mint érintők (288 lap). Hannibal Caroval piszkos viszálko dásba bonyolodván, eret nekségről vádoltatott, amiért is Chiavennába futott, hol vendégszeretőleg fogadtatott s meghalván el is temettetett [1]). Ugyancsak Chiavennában mint protestans lelkész sokáig tartózkodott Girolamo Zanchi, előbb alzano-i (Bergamoban) kanonok, ki Genfben hat kötetre menő theologiai munkálatokat bocsátott közre, minek következtében olly hirnévre vergődött, hogy Sturm azt mondaná róla, miként egy maga képes lenne a trienti atyákkal szembeszállani. Itt élt és halt meg Agostino Mainardi ágoston-rendü szerzetes is, ki a Mise bonczolása s Krisztus elégtétele czimü könyvet irta. A trienti jogtudós Jacopo Acconzio a római Francesco Betti-vel előbb Zürichbe azután Strassburgba futott s Erzsébet angol királynő által több kitüntetésben részesittetett, ennek ajánlván a Sátán mesterfogásai a vallás dolgában (Bázel 1565) czimü munkáját, mellyben a kereszténység lényeges hitágazatait mentül kevesebbre akarja leszállitani, ezáltal akarván a különböző felekezetek között a kölcsönös türelmet megállapitani.

Emlitettük már Pier Paolo Vergerió-t (— 1565), ki mint a pápának németországi követe avval hizelgett magának, hogy Luthert

---

[1]) Sirkövén, melly még mai nap is fen van, a következő felirat olvasható: *Dum patriam ob improborum hominum saevitiam fugit, post decennalem peregrinationem tandem hic, in libero solo liber moriens, libere quiescit.* 1823-ban alsó Modenában egy házban, mely egykor Castelvetróé volt, hatvanhárom darabot találtak befalazva a reformátorok könyveinek első kiadásaiból, mellyek az esztei könyvtár által szereztettek meg. A számos kéziratok, mellyek szintén ott találtattak, elvesztek.

sikerülend megtéritenie. Visszatértével roszul jutalmaztatván, vagy talán már gyanuba is vétetvén, most hazájában Capodistriában püspökké neveztetett, hol mindjárt az egyházi visszaélések kiirtásához fogott, a mit neki vetéltársai vétkül tudtak be, s különösen Muzio és Della Casa főpap fekete szinben festették le eljárását. Megjelenvén a trienti zsinatban, s ottan nem fogadtatván el, Veltlinbe menekült, hol boszuból vagy talán a szükség által kényszeritve buzgó hitujitóvá lett; dühös iratokat bocsátott közre a főpapok és zsinat ellen, s jelentékeny részt vett a reformatio terjesztésében. Egy másik Vergerio (Giambattista) polai püspök szintén hitehagyottá lőn.

Panizzi az Orlando innamorato angol kiadásában az idősb Vergerió-nak egy munkáját bocsátja közre (Bázel 1554), mellyben ő azt állitja, hogy Berni azon költeményt az uj tanok köpenyéül használta fel, mellyek a szerző halála után azonban abból kiküszöböltettek; és ennek bebizonyitására egész terjedelmében közli azon tökéletesen protestáns irányu tizennyolcz versszakot, mellyek a huszadik ének előszavát képezik, miből a kiadó azt következteti, hogy Olaszország müvelt közönségénél épen ugy el valának terjedve akkor a lutheranus hitvélemények, mint ma a szabadelvü eszmék. Ezen állitás azonban valamint egy részről nagyon kétes alapokon nyugszik, ugy más részről nem is uj, mert mások már Trissinot, Alamannit, Manzollit (ezt különösen a papság ellen intézett s bántalmakkal teljes Zodiacus vitae czimü munkájáért), Vittoria Colonnát s több másokat a protestánsok közé akarták sorozni, elég helytelenül összekevervén azokat, kik a visszaéléseket kárhoztatták, azokkal, kik a szentirás egyedüli értelmezője gyanánt az egyéni észt állitották fel. Marcantonio Flaminiot Pallavicino ugy tünteti fel, mint aki csakugyan magába szitta azon tanokat „jóllehet élete végső éveiben a Pool bibornokkal való üdvös társalgás magába téritette őt, s katholikus szellemben irt és mint ollyan is halt meg.“

Azok közől, kik eretnekségről vádoltattak, sokan kikeltek ugyan a római udvar ellen, anélkül azonban, hogy azt megbuktatni akarták volna; mások a papság reformálását vagy az isteni tisztelet megtisztitását sürgették, némellyek pedig élő szóval vagy irásban olly tévelyeket nyilvánitottak, mellyek az elmének s nem az akaratnak valának felrovandók. Azok, kik szándékosan szegődtek az ujitáshoz, inkább Zwinglihez, mint Lutherhez hajlottak, miután amaz latinul irt s amellett következetesebb is volt; de ők is csakhamar meghasonlottak egymással Krisztusnak az urvacsorábani valóságos jelenléte felett, és Luther, midőn eziránt a velenczei ujitók által meg-

kérdeztetett volna, bántalmakkal halmozta el Zwinglit és Oecolampadiust, mételyes tudoroknak s hamis prófétáknak nevezvén őket.

A velenczeiek mindig daczoltak a pápákkal [1]), azt mondván, hogy „ők előbb velenczei polgárok s csak azután keresztények;" sőt ezen aristocraticus köztársaság gyanakodó politikája odáig ment, miként attól félt, hogy a papok erényeik által nagy befolyást gyakorolhatnának a népre [2]). Maga a kereskedelmi szabadság, mellynél fogva Velenczében örmények, törökök, zsidók egyenlő szivességgel láttattak, nagyban elősegité itten a közönyösséget, melly azon kor kiváló jellemvonását képezi. Brucioli Velenczében bocsátotta közre a bibliának Luther szellemében készitett olasz forditását; itten predikált Ochino; Páduában sokáig tartózkodott Pietro Martire Vermiglio; Trevisóban az ujitók társulatot alakitottak, ugyszintén Vicenzában is, hol 1546-ban mintegy negyvenen értekezletet tartottak, mellynek határozatai jóval tulszárnyalták a protestansok által felállitott határokat. Schenk Burkhardt német nemes már 1520-ban azt irta Spalatinnak, a szász választó-fejedelem udvari káplánjának, hogy Luther Velenczében nagy tiszteletben áll s könyvei közkézen forognak, noha a patriarcha által el vagynak tiltva; hogy a tanács csak nagy nehezen engedte meg a Luthert kiátkozó pápai bulla kihirdetését, s csak akkor midőn a nép a templomból már kiment [3]). Luther örömét fejezé ki a felett, hogy ottan annyian „befogadák az Isten igéjét," [4]) s

---

[1]) Paolo Sarpi szerzetes irataiból, de leginkább ennek a császár udvarában levő követhez Priuli-hoz intézett leveleiből látható, milly kevéssé tisztelte a köztársaság az egyházi személyek szabadalmait. Orzi-ban egy szerzetes bizonyos iratot bocsátván közre a velenczei kormány ellen, ez őt elfogatta, kivétetvén kezéből a szent ostyát, mellyet az biztosság tekintetéből magánál tartott. Egy vidéki pap halálra itéltetvén, a Signoria azt üzente a patriarchának, hogy venné le róla a rendeket; s minthogy ez habozott, a tanácsgyülésben némellyek azt javasolták, hogy határozott rendeletet kell hozzá menesztení, mások azon nézetben valának, hogy ezen eljárás jövőre hátráltatná az igazságszolgáltatás menetét, s azért ki kell őt végeztetni, anélkül hogy a rendek róla levétettek volna. Sarpinak egy véleménye létezik ezen kérdés felett: *ha vajjon a tizek magas tanácsa a patriarcha helyettnöke közbejöttével hallgassa-e ki a vádlott egyházi szemelyeket;* és ő nemmel felel.

[2]) „Politikai indokokból nem kivánatos, hogy az állam papjai erényesek legyenek, mert nagy tiszteletben és szeretetben állanának a népnél." *Discorso aristocratico sopra il governo dei signori Veneziani.* Velencze, 1670, 116 lap.

[3]) **Seckendorf**, I. köt. 115. és 116. lap.

[4]) **Luthers**, *Sämtliche Schriften* XXI. köt. 1092 lap. (Walch kiadás); **Melanchton**, *Op.* col. 598, 835 etc.

levelezést folytatott Ziegler Jakabbal, ki az uj tanok terjesztésében ottan nagy buzgalmat fejtett ki; innét küldettek buzditó levelek Melanchthonhoz, hogy ne ingadoznék a hitben s ne csalná meg az olaszok várakozását [1]). Sokat tett a reformatio terjesztésére az albonai Baldo Lupetino, kinek tanácsára egyik rokona az illyriai Flacius Mátyás Németországba ment, hol kitünő részt vett a hires Centuriae Magdeburgenses szerkesztésében. Ekként történhetett az, hogy az aquilai Baldassare Altieri, ki Velenczében telepedett le s ottan mint számos német fejedelmek ügynöke müködött, szabadon terjeszthetó a reformatorok könyveit és eszméit, s valóban az ujitók annyira megszaporodtak ott, miként Melanchthon 1538-ban arra kérte a tanácsot, hogy engedné meg ottan a protestáns egyház alapitását [2]).

A Discorso aristocratico sopra il governo dei signori Veneziani szerzője azt allitja, hogy ha ottan egy lutheranus vagy kálvinista elhal, a hatóság megengedi annak egyik vagy másik templomban való eltemettetését, és a plebános urak nem igen sokat törődnek avval. Azután hozzá teszi: „Én soha nem ismertem Velenczében Luthernek vagy Calvinnak egyetlen követőjét sem, de igenis ollyanokat, kik Epicurus vagy pedig a paduai egyetemnél első bölcsészettanárként müködött Cremonino tanaihoz szitottak, ki azt állitá, hogy lelkünk a nemző mag erejétől származik, épen ugy miként az állatoké, s azért halandó. Ezen gonoszság hivői a város első polgárai s részben a kormány tagjai."

Sarpi.

Senkit sem számitanak a protestánsok olly örömest magok közé, mint Paolo Sarpi (1552—1623) servita rendü szerzetest. Egyike volt ez kora legnagyobb tehetségeinek, s kéziratban hátrahagyott hétszáz gondolata eléggé tanusitja, milly jártas volt legyen a mértan-, betüszámtan-, erőmütan-, természettan-, csillagászat-, higmértan- és épitészetben. A köztársaság hittudósa lévén, ennek a pápával folytatott viszálkodásai arra birták őt, hogy bonczkés alá venné az utóbbi jogait, s minden uton-módon kisebbiteni törekednék annak a világi ügyekbe való befolyását, s noha a kormány egyenes parancsára szerkeszté e tárgyu iratait [3]), mégis annyira beleélte magát az

---

[1]) **Caelestini**, *Act. Comit. Aug.* II. köt. 274 lap. III. köt. 18. lap.

[2]) *Epistolae*, col. 150.

[3]) Crisellini Paolo Sarpi élet- vagy inkább védiratában azt mondja, hogy ez „miután consultorrá választatott volna, soha semmiféle munkához nem fogott,

ezekben kifejtett nézetekbe, hogy vitatkozásainak kiváló jellemét a pápai szék iránti gyülölet képezte. Megtámadni ezt olly köztársaságban, melly folytonosan daczolt a pápával, épen nem mutatott bátorságra; egyébiránt ugyanakkor, midőn a pápát bántalmazta, aljasan hizelgett II. Fülöpnek, azt jósolván neki, hogy Europát és Afrikát meghóditandja, s Párizst faluvá változtatandja; a főnemesekkel szemben azok alázatos szolgájának mutatta magát, noha más részről szabad gondolkozó gyanánt szerepelt; hizelgett nekik s eszközül engedte át magát a kormány érdekeinek, mégis olly tiszteletben részesittetett, melly egyedül az erős jellemeket illeti meg.

Miként gondolkozott legyen a szabadság dolgában, tanusitják azon szabályok, mellyeket szerzete számára tervezett, nem ijedvén itt vissza még a kinpadtól sem, ugyszintén azon körülmény, hogy a köztársaságot zsarnok intézkedésekre sarkalta. A negyvenes biróság, hol az ügyek irásban s ügyvédek közbejöttével tárgyaltattak, nem tetszett neki, s legfölebb a polgári perekben volt hajlandó azt megtürni; a bünpereket egyedül a tizek tanácsa által akarta tárgyaltatni, honnét minden vitatkozás ki volt zárva [1]). Már emlitettük, milly aljas tanácsokat adott a köztársaságnak a keleti gyarmatok leigázására vonatkozólag; a görögöknek mint a vadállatoknak fogaik és körmeik lefürészelendők; gyakran megalázandók s minden alkalomtól megfosztandók, mellyben magukat a fegyverforgatásban gyakorolhatnák, csak kenyér és bot nekik, a felebaráti szeretet más alkalmakra lévén fentartandó; a köztársaságnak Olaszhonban fekvő tartományaiban oda kell törekednie, hogy a városok kiváltságaiktól megfosztassanak, a lakosok elszegényedjenek s jószágaik a velenczeiek által vétessenek meg; azokat, kik a városi tanácsokban legbuzgóbbak, el kell tenni láb alól vagy pedig bármi áron megnyerni; a netaláni pártvezérek bárminő ürügy alatt kivégeztetendők, kikerülvén a törvény rendes menetét; a méreg kevésbbé gyülöletes és sokkal czélszerübb mint az akasztófa. Továbbá ő hozta fel vádképen, hogy „néhány év óta naponta csapatostul olly könyvek jelennek meg, mellyekben az tanittatik, hogy egyedül az egyházi kormány

---

anélkül, hogy abban a közérdeket ne tartaná szem előtt vagyis hogy az állam főhatósági jogait s törvényeinek szentségét ne védelmezte volna.“ 78 lap. Egyéb munkairól is igy szól: „Szerzőnk mindig mint a közvélemény tolmácsolója vállalkozott azokra.“ 101 lap.

[1]) *Opinione di frà Paolo, come debba governarsi la Republica per avere il perpetuo dominio* etc.

származik Istentől; a világi szentségtörő és zsarnok s mintegy ez által akarja az Isten próbára tenni a jókat; hogy a nép lelkiismeretében nem köteles a világi törvényeknek engedelmeskedni, sem pedig az adókat és egyéb közterheket fizetni; hogy az embernek elég legyen arra figyelni, miként fel ne fedeztessék; hogy az adók és közterhek nagyobb részt kárhozatosak és igazságtalanok, és a fejedelmek, kik azokkal a népet terhelik, ki vagynak átkozva: röviden, a fejedelmek és törvényhatóságok az alattvalók előtt ugy vannak feltüntetve mint kiátkozottak és igazságtalanok; hogy hatalmok miatt szükséges őket megtartani, bensőleg azonban mindent el szabad követni, hogy az ember magát uralmok alól kivonja." És avval végzi, hogy egy szigoru sajtótörvényt hoz javaslatba.

Erősen támogatá őt Fulgenzio Micanzio, Passirano-ból Brescia mellett, ki olly vakmerőséggel predikált, hogy Asselineau franczia orvos s a reformatio buzgó hive azt mondaná róla: „Ugy látszik, az Isten egy másik Melanchthont vagy Luthert támasztott Olaszországban." [1])

Paolo atya Consolazione della mente nella tranquillità di coscienza, cavata dal buon modo di vivere nella città di Venezia nel preteso interdetto di papa Paolo V, czimü könyvében a következő kérdéseket teszi fel: 1.) Van-e a pápának és egyháznak hatalma kiátkozni; 2.) Mellyek a kiátkozás alá eső személyek s mellyek az okok, melylyekért a kiátkozás alkalmazásba vétethetik; 3.) Felebbezhető-e a kiátkozás; 4.) A pápa áll-e a zsinat felett, vagy ez a pápa felett; 5.) A kiátkozás következtében megfosztathatik-e a törvényes fejedelem államaitól; 6.) Vajjon az egyházi szabadság korlátozása által magára vonja-e jogosan az ember az egyházi átkot; 7.) Miben áll ezen szabadság, s egyedül az egyházra terjed-e az ki vagy pedig egyes egyházi személyekre is; 8.) Világi birtokát isteni jog alapján birja-e az egyház; 9.) Vajjon egy köztársaság vagy független fejedelem megfosztathatik-e államától egyházi átok miatt; 10.) Vajjon a világi fejedelemnek van-e joga a papság tizedét beszedni s törvényes hatalma az egyházi jószágok és személyek felett akként intézkedni, amint azt az állam érdeke megkivánja; 11.) Van-e a világi fejedelemnek egymagának joga egyházi személyek felett itélni; 12.) A pápa csalhatatlanságáról. Miként felelt meg ezekre, mindenki eltalálhatja.

---

[1]) *Memoires de Duplessis-Mornay*, X. 292. (Párizs 1825).

A velenczei kormány a köztársaság és V. Pál pápa közötti viszály alkalmával rendkivüli szigort alkalmazott azok ellenében, kik a pápának engedelmeskedni akartak, és emiatt örvendező iratokat kapott a protestánsoktól. Az ujitók központja az angol követ volt, kit hires udvari káplánja Bedell erösen támogatott; sőt még azután is hogy Velencze a pápával békét kötött s ez az egyházi átkot megszüntette, ezen Bedell igy irt Giovan Diodati-hoz: Ecclesiae venetae reformationem brevi speramus, és ösztönzé őt, hogy jőne ide, hol követe és Paolo atya türelmetlenül várják. Diodati tudósitotta erről Duplessis-Mornay-t, a franczia kálvinisták fejét, ugyszintén arról is, mi történt ottan e tekintetben az utóbbi két év alatt; elmondá továbbá, hogy Velenczéből érkezett levelek szerint a köztársaság egészen meg van ujulva, hogy különösen Paolo és Fulgenzio atya és Bedell által a legszabadabb beszédek tartatnak, annyira, miként az ember Genfben hiszi magát, hogy végre a pápa elleni gyülölet folyvást tart, és a nemesség három negyed része meghódolt az igazságnak. Diodati oda érkezvén (1608 oktober), azt tapasztalta, hogy az eredmény nem felelt meg a várakozásnak, mindazáltal — mint mondá — vérmes reményei vagynak; ama két szerzetes ugyanis mindent elkövet, de most még mélyen gyökerezik itten a szerzetesek iránti tisztelet [1]). Végre bevallja, miként „alaposan megismerkedett Paolo atya nézeteivel, ki épen nem tartja szükségesnek világosan és határozottan nyilatkozni, miután az Isten ugy is látja a szivet és jó hajlamot.“ Valóban Sarpit nem lehet mondani sem lutheránusnak sem kálvinistának, ő rationalista volt; mindazáltal tovább is folytatta miséit, de kérdés, vajjon hitt-e azok foganatosságában; egyébiránt maga azon körülmény, hogy saját eszét tartá legfőbb tekintélynek, és ennek következtében folytonosan fürkészte az igazságot, anélkül hogy valaha lelkének nyugalmat birt volna szerezni, eléggé elárulná a protestantismushoz való hajlandóságát, ha mindjárt világosabb próbáit nem adta volna is annak. [2])

---

[1]) Ezen s hasonló részletességek az idézett *Emlékiratban* láthatók. Lásd még *Blicke in die Zustände Venedigs zu Anfang des XVII. Jahrhunderts* czikket a *Historisch- politische Blätter, für das katholische Deutschland* czimü folyóirat 1843-ik évi folyamában.

[2]) Ha nem lenne elegendő evégre *Történelme*, számos bizonyitékot találunk 1673-ban Veronában kiadott leveleiben. Az 53-ikban Sully halála felett sajnálkozik s azt mondja, hogy szerette őt „hitében való állhatatosságáért.“ Egy marseillei, valószinüleg protestans egyénről beszélvén hozzáteszi: „Hiszem, hogy ha politikai okok nem állanának utban, sokan találkoznának, kik Róma árkából a

De Liques, Diodati társa, a többek közt ezt mondja: „Paolo szerzetes biztositott engem, hogy a nép között több mint tizenkét vagy tizenötezer embert ismer, kik a legelső alkalommal készek a római egyháznak hátat forditani. Ollyanok ezek, kik atyáról fiura öröklötték az Isten igaz ismeretét, vagy pedig a régi valdensek maradványai. A nemesség közöl számosan megbarátkoztak az ujitással, de nem akarnak megneveztetni mindaddig, mig kedvező alkalom nem nyilik arra, hogy egész őszintén nyilatkozhassanak. Bizonyitja ezt az is, hogy a tanács meghagyta Paolo szerzetesnek továbbra is folytatni misézését, noha ez egyházi átok alá lenne vetve.“ Hozzáteszi még, hogy a papok gyónóiktól, mielött őket feloldozták volna, azt követelvén, hogy igérnék meg, miként uj egyházi tilalom esetében a pápának engedelmeskedni fognak, a kormány elfogatta őket, et mis en lieu où depuis ne s'en est oui nouvelles; tellement que, depuis l'accord, ils ont plus faict mourir de prebstres et autres ecclesiastiques, qu'ils n'avoient faict en cent ans auparavant[1]).

Paolo Sarpi nem szünt meg fondorkodásaival Velenczét a Rómától való elszakadásra birni s azt mondá: Materia adest apud multos sed forma deficit, s attól félt, hogy háboru nélkül terve nem sikerülend. Azért azt hajtá, hogy Franczaiország támadná meg Milanót, amikor az Alpeseken tuli tartományokból a hugonottákkal s német és schweizi protestánsokkal együttesen predikátorok özönlenék el az országot. „Ha háboru ütne ki Olaszországban, ugy jól menne a dolog a vallást illetőleg, ezért fél attól Róma; az inquisitio megbuknék s az evangeliomnak szabad folyás engedtetnék.“ [2]) Evégből érintkezésbe léptek a németalföldi

---

reformatio csucsára ugranának fel, de egyik ettől, másik pedig attól fél. Ugy látszik, az Istennek nagyon kevés része van az emberek gondolatainak igazgatásában. Tudom, hogy megért ön anélkül hogy világosabban kellene szólanom. 81-ik Levél.“ I. Jakabról pedig igy nyilatkozik: „Ha az angol király nem volna doctor, lehetne töle valami jót várni, és ez igen hatalmas kezdet lenne, mert Spanyolország le nem győzethetik, hacsak a vallás ürügye el nem távolittatik, ez pedig csak a reformationak Olaszországba való behozása által történhetik meg. És ha a király meg tudná ezt tenni, akkor Turinban és itt jól menne a dolog.“ 88-ik Levél.

[1]) *Memoires de Duplessis-Mornay.* X. 142.

[2]) Uggyanott, X. 386. 390. 443. 456. 546; és **Courrayer**, Paolo Sarpinak *Storia del concilio di Trento* czimü munkája forditásához mellékelt életiratában a 66 lap. Sarpi még IV. Henrik meggyilkoltatása előtt néhány nappal igy irt:

lázadókkal, kik követet küldöttek Velenczébe [1]), melly azáltal hogy ezt elfogadta, fontos szolgálatot tett a felkelőknek.

Az ujitók azon reményben valának, hogy IV. Henrik az ausztriai ház elleni ellenséges indulatától vezéreltetve a protestantismushoz szegődnék; ez azonban egészen váratlanul megküldé a velenczei kormánynak Diodati azon levelét, mellyet ez Durand párizsi protestans lelkészhez intézett, elmondván abban mindent, mi Velenczében történt; az előkelő egyéneket mint a reformatio hiveit tüntette fel s reményét fejezé ki, hogy rövid időn az ő és Fulgenzio atya fáradozásai szerencsés véget érnek; és ha a pápa makacsnak mutatkoznék, Velencze elszakadna a kath. egyháztól, mit a doge s némelly tanácsnokok már ugy is óhajtanak [2]). Ekkor a kormány kényszerülve volt szigorubb rendszabályokhoz nyulni; a pápa hivei fölülkerekednek, ami Sarpit egészen lehangolta, ugy hogy Mornay e végett erős szemrehányásokat tett neki, előadván, hogy e levertség halálát okozhatná, mielőtt munkáját bevégezhetné [3]).

Illyen volt Sarpi szerepe, de hogy hitét elhagyta volna, nem hiszszük, jóllehet levelezéseiben a római széket folytonosan meretrix, bestia babylonica czimekkel illette. A trienti zsinat történelme (1619) czimü munkája kétségtelenül egyike vala a legnagyobb csapásoknak, mellyek ezen korban a pápai széken ejtettek [4]). Kiváló figyelemmel és türelemmel dolgozott ő ezen, s rendelkezésére állottak a legbecsesebb okiratok, valamint a velenczei kö-

---

Nulli dubium quin, sicut Ecclesia verbo formata est, ita verbo rite reformetur. Attamen, sicuti magni morbi per contrarios curantur, sic in bello spes; nam extremorum morborum extrema remedia. Hoc mihi crede e propinquo res videnti: non aliunde nostra salus provenire potest. Opp. VI. 79. *Titkos életiratában*, mellyet Zeretti 1802-ben adott ki, százhusz levél találtatik, mellyeket ő a különféle eretnekekhez intézett.

[1]) Ezen követ arra kérvén Mornay-t hogy őt Velenczébe ajánlaná, az 1609. október 3-ról igy irt hozzá: *Pour adresse, je ne la vous puis donner meilleure qu'au vénérable père Paulo, directeur des meilleurs affaires . . . auquel, avec le zèle de Dieu, vous trouverez une grande prudence conjoincte: mais il faut l'exciter à ce que l'une enfin emporte l'autre. Vous avez aussi le père Fulgenzio, qui n'est que feu, prescheur admirable.*

[2]) Ezen tény mint IV. Henrikhez annyira méltatlan kétségbe vonatik Voltaire és Daru által, Mornay *emlékiratai* azonban kétségen kivül helyezik azt.

[3]) 1611. marczius 6-ról kelt levele *Mémoires*, X. 169.

[4]) „Szándékom a trienti zsinat történelmét megirni, mert jóllehet századunk több jeles történésze érinté iratában annak egyes részleteit, Sleidan János rendkivül körültekintő iró pedig kiváló gonddal elbeszélte az azt megelőző eseményc-

vetek jelentései is; ő azonban nem az igazság kideritésére használta fel azokat, de csupán hatást akart kivivni általok, evégből még azok meghamisitásától sem ijedvén vissza. Olly időben, midőn az éles birálgatások és kitörések napirenden valának, egészen megtartja a nyugalom látszatát, mintha csak tárgyilagosan hordaná fel a tényeket és adatokat, amivel elámitja a tapasztalatlanokat, még inkább pedig folyékony és könnyed irmodorával ugyszintén csipős és elmés meg-

---

ket, mindazonáltal mindezen dolgok együttesen nem elegendők arra, hogy tökéletes átnézetet nyujtsanak as olvasónak.

Mihelyt érdeklődni kezdtem az emberi dolgok iránt, égtem a vágytól azokat egészben ismerni, s miután figyelmesen átolvastam mindazt, mit e tekintetben feljegyezve találtam, ugyszintén a nyilvános okiratokat, mellyek a sajtó vagy kézirat utján bocsátattak közre, a legnagyobb gonddal és szorgalommal kutatni kezdém a főpapok és más a zsinatban résztvett egyének által hátrahagyott jegyzeteket és emlékiratokat, a nyilvánosan eléadott szavazatokat és nyilatkozatokat, mellyeket vagy szerzőik magok, vagy mások őriztek meg, nem különben az ama városból érkezett tudósitásokat; minek következtében szerencsés valék olly személyek, jegyzeteket és leveleket tartalmazó napl óiba is betekinteni, kik az ügyek menetére nagy befolyást gyakoroltak. Miután tehát annyi dolgot összeszedtem, hogy azok elég bő anyagot nyujthatnak a történtek elbeszélésére, elhatároztam azokat rendbeszedni.

„El fogom beszélni egész folyamát azon egyházi gyülekezetnek, melly huszonkét éven át különböző czélokból s különféle eszközökkel némellyek által annnyira óhajtatott és sürgettetett, mások által ellenben gátoltatott és elodáztatott, s amelly tizennyolcz éven keresztül majd összehivatott majd feloszlattatott s mindig különféle czélok elérése végett tartatott, és amelly alakját és eredményét tekintve egészen ellenkezőleg ütött ki azok terveivel, kik azt létrehozták, ugyszintén azok aggodalmaival, kik azt minden lehető módon háborgatták. Világos bizonyitéka ez annak, hogy az ember egyedül Istenbe vesse bizalmát s ne bizzék az emberi bölcseségben.

„S valóban ezen zsinat, melly a jámborok által a feloszlásnak indult egyegyház egyesitése végett ugy óhajtatott s olly nagy fáradsággal létre is hozatott, ugy megszilárditá a szakadást s annyira elkeserité a pártokat, hogy a kiengesztelődés lehetetlenné vált. A fejedelmek által a papság átalakitására irányoztatva, ehelyett olly eltorzitást létesitett, minő — mióta a keresztény név hangzik — soha nem létezett. A püspökök által azon reményben óhajtatva, hogy vizszanyerendik a püspöki hatalmat, melly nagyobb részt magára a római pápára ment át, ehelyett azonban még azt is elvette tőlök, ami eddig megmaradt, sokkal nagyobb szolgaságba kényszeritvén őket. Evvel ellenkezőleg, noha a római udvar annyira félt attól s kerülte azt mint hathatós eszközt kezdetben kicsiny de fokonként növekedő s most már korlátlan sőt kicsapongó hatalma mérséklésére, a zsinat a még Rómától függő részekben ugy megszilárditá azt, hogy illy erős alapokon előbb soha nem nyugodott. Azért nem helytelenül nevezzük azt s z á z a d u n k I l i á s á n a k“ Sarpi.

jegyzéseivel, mellyek által a magában unalmas tárgynak sok kellemet kölcsönöz [1]). Egészen eltávozik ő e müvében a kath. elvtől, miután a szentirást illetőleg az egyéni értelmezést akarja felállitani semmi tekintettel a hagyományra, elveti a deuterocanonicus könyveket a Vulgatával együtt, elkülönzi az exegesist a szent atyák tanaitól, épen ugy miként a protestansok; az eredeti bünt, malasztot, megigazulást és más hitágazatokat illetőleg szóról szóra Chemniz Márton hittudósnak, a trienti zsinat egyik legelkeseredettebb ellenségének véleményeit irja ki. Egyedül az ős egyházban akarja fellelni a kereszténységet, azért mind a hitet mind a fegyelmet ide akarja visszavezetni; mindazon intézményeket, mellyeket az egyház mindig friss életerejéből merit, pusztán emberi találmányoknak bélyegzi s mint illyeneket elitéli. Azért az ő felfogása a hierarchiáról, a lelki joghatóságról, a pápa elsőségéről, a scholastikáról ugyszintén a szerzetesi intézményről sem nem egyházi, sem nem történelmi. A hierarchia szerinte csak a pápák dicsvágya s a fejedelmek gyengesége és tudatlansága következtében szilárdult meg; mi jótéteményt sem hozott az emberiségre, de igenis elnyomatást és zsarnokságot. A papság a középkorban nemcsak hogy nem pártolta a tudományokat, a müvészeteket és polgárosodást, sőt inkább a collegiumokat és oskolákat saját előnyére zsákmányolta ki.

Röviden, ha nem is szegődött határozottan egyik vagy másik protestans hitvalláshoz, ellenkezésbe tette magát a kath. hittannal s olly kánont állit fel, melly egyenesen az eretnekséghez s rationalismushoz vezet. Nagyon jellemző azon ohajtása, mellynél fogva az egyházat területi kormányzás alá akarta vettetni, s azon körülmény, hogy mindig az ős időket állitá fel példányképül, mellyekben az egyház és pogány vagy zsidó állam közötti viszonyoknak bizonyára egészen másoknak kelle lenniök, mint most, midőn az tökéletes kifejlettségre vergődött. Továbbá előharczosa volt a mult században felkapott azon eszméknek, mellyeknél fogva a világi fejedelmek minden egyházi hatalomtól függetlenítendők lennének, s mellyeket Febronius elméletileg fejtegetett, II. József pedig valósággal létesitett; innét

---

[1]) Botta, ki egyébiránt az ő nézeteit szóról szóra átveszi s minden kitöréseit sajátjaivá teszi, kénytelen bevallani, hogy „az elkeseredett gyülölet, melylyel Paolo atya a római udvar iránt viseltetett, őt gyakran téves véleményekre s túlságosan éles és maró kifejezésekre ragadja.“ XVI. köuyv.

Paolo Sarpit védi a genuai Eustachio Degola *Justification de fra Paolo Sarpi, ou Lettres d'un prêtre italien à un magistrat français etc.* (Párizs, 1811.) czimü müvében.

mondja Ranke, hogy a fejedelmek sokat köszönhetnek Sarpinak, ki annyira megszilárditá a korlátlan hatalmat; ugyszintén a katholicismus ellenségei is, kiknek annyi fegyvert adott kezökbe, mellyek annál gyilkolóbbak, minthogy egy katholikustól származtak. Az egyházellenes párt képviselője és példányképe lévén, mint illyen felülmulta azt ha nem is agyarkodása legalább fényes elméje s azon eredetiség által, hogy egész kath. formában irta munkáját, mellyben minden körmondat tördöfés volt a kath. egyház ellen, s hogy illyen elvből vonta minden következtetéseit, s ekként az első történelmet hozta létre, melly határozott rágalmazási szándékkal iratott, kiterjesztvén ezt minden eléadott tényre, mellyeket az elbeszélő nem nyomoz, de csupán rakásra halmoz. Példájából az is látható, milly szoros öszszeköttetésben van a hittan az egyházzal, s mennyire csalatkoznak azok, kik ezt vakmerően ostromolván azt mondják, hogy amazt bántani nem akarják.

Egyébiránt Sarpi ugy rajzoltatik elénk, mint feddhetetlen életü férfiu, ki folytonosan tanulmányainak élt s az adatok összegyüjtésével foglalkozott, azokat saját gondolkozási módja szerint felhasználandó. Az orgyilkosoktól öt izben megtámadtatván s egyszer meg is sebesittetvén igy kiáltott fel: „Ismerem a római udvar gyilokját.“ Szerfelett elterjedt, e mondat s a közvélemény a világ bünbakjainak, a jezsuitáknak tulajdonitotta e tényt.

Pallavicino.

Róma más utat valasztott, hogy Sarpi megtámadásait visszaverje, s a Jézus társaságának egyik tagját Pallavicino Sforza (1607—67) bibornokot megbizta, hogy a zsinat történelmét ő is irná meg. Egyike a legjobb iróknak, kik az e tájban lábra kapott mesterkélt ugyan de más részről sima és átgondolt irmodort tevék sajátjokká; mindazáltal müve élénkség tekintetében távol áll a Sarpiétól, elnézve attól, hogy mint ollyan, ki a maga védelmére s minden lépten mások véleményeinek megczáfolására van kényszeritve, már különben is nagy hátrányban áll. Ott, hol Sarpi elméncz, pajkos s előadásában rendkivül szerencsés, Pallavicino elmés de tulságosan müvészi, gondolatait szólamokba burkolja s az öszhangzat kedvéért homályossá leszen; különben egyik sem részrehajlatlan, amaz mindent gyalázni, ez mindent védeni akarván.

Sarpi egy részben az előbbi történészek mint pl. Giovio, Guicciardini, Thuano, Adriani s különösen Sleidan munkáját használja fel, söt ez utóbbit gyakran egyszerüen leforditja, de egyszersmind eredeti kutfők nyomán kiegésziti és tulajdon észrevételeivel kiséri;

folytonos élénkségével elüzi az unalmat, melly másoknak annyira sajátja, s eltakarja tévedéseit és ellenmondásait; az uj adatokat rendszeresen ellenzéki irányban és hazája politikai érdekeiben használja fel, folytonosan korholván Rómát és igényeit, nem vévén észre, miként ezek az akkor kezdeményezett vallási átalakulás követelményei. Pallavicino visszamegy a reformatio kezdetére; rendelkezésére állottak a leggazdagabb irattárok azaz a rómaiak, s rendesen megjeleli az adatok természetét és czimét, amit Sarpi elmulaszt tenni. Lajstromát adja a Sarpi által elkövetett tévedéseknek, mellyek mintegy 361-re rugnak, nem is számitva, mint ő mondja, azon számtalan más hibákat, mellyeket mellékesen czáfolt meg. A protestans Ranke, ki állitásait összeveté az adatokkal, mellyekre hivatkozik, szigoruan pontosaknak találta azok kivonatait. Némellykor ő is csalódott, s miként az a vitatkozásoknál megtörténik, tulságba ment, mindent menteni, amit tagadni nem lehetett, gyengiteni akart, és hallgatással átsikamlik több ellenvetésen és okiraton. Minden esetre tanulságosabb mint Sarpi, de azért ez szivesebben olvastatik, mint egyáltalában minden olly iró, ki támadólag lép fel; annyi bizonyos, hogy az igazság nyomozói fájdalommal fogják tapasztalni, miként olly két forrás használatára vagynak kényszeritve, mellyek ellenkező tekintetben egyaránt gyanusak.

A dalmatiai Marcantonio De Dominis (1556—1624), ki már husz éves korában a Jézus-társaságának tagja s Paduában az ékesszólás, bölcselet és mathesis tanára volt, II. Rudolf által Dalmatiában signai püspökké jeleltetvén ki, miután itten sok nehézséggel és kedvetlenséggel találkozott, a spalatoi érseki székért folyamodott s azt meg is nyerte. Hevessége miatt számtalan viszálkodásba keveredett; a velenczeieket V. Pál ellenében védelmezte, s midőn látná, hogy müvei a római inquisitio által kárhoztattak, Angolországba ment (1616), mint mondá, hogy ottan a különféle keresztény felekezeteket egyesitse, valósággal azonban azért, hogy magát a romai széktől függetlenitse s tanulmányait szabadon folytathassa. Kiadta Sarpi Történelmét, előszóval és jegyzetekkel megtoldva, mellyek azt még élesebbé tevék, s I. Jakab, a hittudománynyal foglalkozó angol király által szivesen fogadtatott. De lelkiismerete furdalásaitól ösztönöztetve, vagy talán vele született könnyelmüségénél fogva egy alkalommal a szószéken nyilvánosan visszahuzván tévelyeit, ez által minden hitelét elvesztette. XV. Gergely, egykori tanitványa felszólitá őt, hogy térne vissza, minek következtében ő csakugyan visszajött s a bibornokok gyülekezetében tévelyeit ünnepélyesen visszavonta, hogy

ekként püspökségét visszanyerhesse. De a következő pápa, a szigoru VIII. Orbán, mint állhatatlan és hibáiba visszaeső egyént az Angyalvárba záratta, hol perének tárgyalása alatt elhalt, és hullája megégettetett Della republica cristiana czimü munkájával együtt, mellyben a pápa elsőségét s a zsinatoknak a hit dolgábani tekintélyét ostromolta.

Láttuk már, hogy az uj hit terjedésének meggátlása tekintetéből Olaszországban megszünt azon vallási türelem, melly kezdetben ottan uralkodott. Érintők, hogy IV. Pál szigorral visszaállitá az inquisitiót, melly ha előbb mindegyik tartományban a püspöktől függött, most a hitnyomozó szék alá rendeltetett, mellynek joga volt az Alpeseken innen és tul az eretnekségek felett itélni. Csodálattal hallja az ember, hogy ezen törvényszék tagjaivá világiak is nevezettek, miután az eretnekség nemcsak püspököket és szerzeteseket, de még némelly inquisitorokat is megmételyezett [1]). Ekkor felosztattatott a modenai akademia is (1556), mellynek több tagja külföldre menekült; számos ferraraiak, a többek közt Olimpia Morata; sőt Renata herczegnő is kénytelen volt hitfeleivel tartott vallás-gyakorlatát megszüntetni s később Francziaországba költözni.

A protestánsok, kik feljegyzék számunkra vértanuik neveit, leirják azon kegyetlenségeket, mellyekkel Fannio di Faenza, a bassanoi Domenico Cabianca, a már érintett Giovanni Mollio szerzetes, Pomponio Algieri di Nola, Francesco Gamba di Como, Goffredo Varaglia piemonti kapuczinus és Luigi Pasquale di Cuneo kivégeztettek. A fejedelmek támogatták az inquisitiót, és Cosmo nagyherczeg alatt egy körmenet tartatott, mellyet egy zászló előzött meg, mellynek fekete mezején egy kard és olajág között a kereszt és ezen felirat volt látható: Exurge, Domine, judica causam tuam; ezután huszonkét, vezeklő csuklyába és keresztekkel ékitett sanbenitó-ba öltözött vádlott jött, élökön Bartolomeo Panciatichi, előbb nagyherczegi követtel a franczia udvarnál, s a székesegyházba vezettetvén, ottan feloldoztattak, könyveik pedig a piaczon megégettettek. San Simone egyházban néhány nő, kik szintén téves eszmékről vádoltattak, ugyanezen szertartás alá, de kevesebb nyilvánossággal vettetett.

Mindazáltal ezen nagyherczeg IV. Pálnak a tiltott könyvek iránt kibocsátott rendeletét csak azokra vonatkozólag fogadta el,

---

[1]) Lásd 605 lap. és **Bernini**, *Storia di tutte le eresie* sec. XVI. c. 7.

mellyek a vallás iránt ellenséges indulattal viseltetnének, vagy pedig a csillagjóslatról értekeznének, mellyek közöl egy halmaz 1559 év marczius 3 án a San Giovanni és San Croce egyházak előtt csakugyan megégettetett. Lodovico Domenichi azon okból, hogy Calvin Nicomediana czimü munkáját leforditotta s hamis kelttel kinyomatta, tiz évi börtönre itéltetett s ezenkivül tévelyét az érintett könyvvel nyakán visszavonni kénytelenittetett.

Siena bevétele után Cosmo kezdetben nem volt hajlandó az ottani eretnekek jelesen a socinusok ellen emelt vádaknak füleit megnyitni; később azonban ott is megkezdetett az üldözés, és a német fiatalok közöl, kik ottan tanulmányaikat végezék, számosan elfogattak, ugyszintén néhány boszorkány is, kik közöl öten 1569-ben megégettettek. Aonio Paleario di Veroli idevaló iskolamester magába sziván Socinus és Ochino téveszméit s azokat Colle- és San Geminianó-ban terjeszteni igyekezvén, itten üldözőbe vétetett, s azért Luccába utóbb Milanóba menekült, hol daczára az ellene emelt vádaknak tanárrá választatott. Különben jeles iró, több hittani munka szerzője és Ochino védője volt; II. Fülöp által azonban 1570-ben elfogattatván s a római inquisitiónak átadatván ez által három évi fogság után megfojtatásra itéltetett és megégettetett.

Ugyanezen időben történt, hogy Torrentino, ki csinos nyomdai munkáiért dicsértetik, Toscanából a savoyai herczeg tartományaiba tette át lakását, a Giunti-k pedig Velenczébe, hol a szabadság a nyomdának sokkal jobban kedvezett. Pietro Carnesecchi florenczi nemes, ki hazájában, Francziaországban és Rómában a Medicieknél nagy kegyben állott. Nápolyban ismeretséget kötött Pietro Valdes-, Ochino-, Vermiglio-, Caracci-, később pedig Viterbóban Vittore Soranzo püspök-, Pier Paolo Vergerio, Lattanzio Rangoni-, Luigi Priuli-, Apollonia Merenda-, Baldassare Altieri- és Mino Celsivel, tölök az uj tévelyeket magába szivta s őket befolyásával és pénzzel támogatta. Vittoria Colonna-, savoyai Margit-, Renata franczia herczegnő s Lavinia della Rovere Orsini-val bizalmas viszonyban állott; Melanchthonnal Francziaországban alkudozásba bocsátkozott, s visszatérte után sem szünt meg az eretnekekkel levelezni. IV. Pál azért maga elé idézte, de nem jelenvén meg, őt egyházi átok alá vetette; minthogy azonban fondorkodásait tovább is folytatta a nélkül hogy az ujitók iránti vonzalmát titkolni akarná, IV. Pius kieszközölte Cosmonál, hogy ez őt neki kiadná. Olly ügyesen védte itt magát, hogy felmentetvén szabadon bocsáttatott; de még akkor sem hallgatott el sőt Pier Leone Marioni és Pier Gelido da San Miniato, Genfbe mene-

külött protestans érzelmü egyéneket pénzzel segitette, anélkül hogy ezen körülmény Cosmonak iránta való jó indulatát csökkentette volna. De később Cosmo a szigoru V. Pius kérelmére átadta őt az inquisitiónak, hol vétkét bevallván elitéltetett, s makacsul vonakodván tévelyeit visszavonni, 1567-ben lefejeztetett és megégettetett.

Ezalatt Toscanában mindinkább növekedett a hitnyomozó szék szolgáinak száma, kik veres kereszttel valának megkülönböztetve s egyszersmind kivéve a világi hatalom joghatósága alól. A nagyherczeg attól tartott, hogy ekként kiderülne, milly nagy legyen azok száma, kik uralma ellenében ellenséges indulattal viseltetnek; mindazáltal nem fékezhette az inquisitorokat, kik Sienában és Pisában rendkivüli szigorral jártak el azok irányában, kik nem böjtöltek vagy kétes szavakat ejtettek el, még a tanulók könnyelmüségének sem kegyelmezvén meg.

Mig azon félelem, hogy a szent dolgok birálgatása a politikai akra is kiterjedhetne, szigoruabbakká tevé a monarchicus kormányokat, a szabad Lucca nem sokat törődött emiatt, s épen nem gátolá az ujitás terjedését. Ennek következtében sokan ehhez szegődtek, s Pietro Martire Vermiglio a luccai testvérekhez intézett védiratában, mellyben futását mentegeté (1556), egyszersmind örömét fejezé ki a felett, hogy a hivők száma ottan annyira növekednék. Alkalmasint nagyiták azok számát mind Róma, hogy az inquisitiot ide is behozhassa, mind pedig Florencz ura, hogy ekként ürügye legyen ezen kisded köztársaság elfoglalására, amelly után annyira vágyott. Ez azonban az által igyekezett a veszélyt elháritani, hogy szigoru rendeletet adott ki, mellyben sulyos büntetés terhe alatt megtiltá hittani dolgokról beszélni, tiltott könyveket tartani vagy olvasni, s eretnekekkel különösen pedig Bernardino Ochino- és Pietro Martire Vermiglióval érintkezni [1]). A római inquisitio, melly biztosul a püspöki helyetnököt nevezte ki ide, egyéb törekvései által uj rendeletek és az ujitás elleni tiltakozások kibocsátására szolgáltatott alkalmat, minek következtében az inquisitionalis törvényszék visszahivatott, s ez által a kisded köztársaság soha sem is bélyegeztetett meg. 1555 ben

---

[1]) „Miután azon gyanu tápláltatik, hogy városunkban Luccában és az uralma alá tartozó községekben mindakét nemből akadna néhány vakmerő, kik jóllehet mit sem értenek a szentiráshoz és kánonokhoz, a keresztény vallás dolgairól értekezni, s arról olly szabadon vitatkozni merészkednek, mintha csak hires hittudósok volnának stb. stb.“ 1545 évi május 12-ki *kibocsátvány.*

ugyan, miután közönségesen azon hit kapott lábra, hogy az eddig puszta fenyegetések életbe léptettetnének, sokan kiköltöztek onnét, a többek közt Filippo Rustici, ki Genfben a bibliát leforditotta, Giacomo Spiafame nevers-i püspök, Pietro Perna, ki Bázelben nyomdát állitott, s abban különösen a reformátorok műveit szaporitotta, javitnokul pedig a vele egy követ fuvó Mino Celsit alkalmazta; Simone Simoni orvos, ki két izben bebörtönöztetett a genfi reformatorok által; és egész családok mint pl. a Liena, Jova, Trenta, Bulbani, Calandrini, Minutoli, Buonvisi, Burlamachi, Diodati, Sbarra, Saladini s Cenami családok, mellyekből később annyi jeles férfiak származtak[1]). IV. Pius attól tartott, hogy azon lucca-iak, kik Schweizban, Franczia-országban s más, az eretnekség által megmételyezett tartományokban utaznának, a téveszméket könnyen magokba szihatnák; azért a tanács egy másik rendeletet bocsátott ki, mellynek erejénél fogva eltiltá a luccaiaknak ezen vidékeken lakni, a számüzött eretnekek fejére pedig, ha azok Olasz-, Spanyol- és Franczia-országban vagy Flandriában és Brabantban találtatnának, a köztársaság pénztárából fizetendő háromszáz arany-tallérnyi dijt tüzött.[2]) Pius és Borromaei Károly dicsérettel halmozták el a köztársaságot ezen rendeletéért, de hinni szeretjük, hogy senkit sem vitt az gyilkosságra.

A zsarnokok rendesen ellenséges indulattal viseltetnek mások zsarnoksága iránt. Velencze állandóan visszautasitá az egyházi inquisitiót, noha kebelében felállitá a világit, mellynek rendeltetése vala a sajtó alá bocsátott könyveket átnézni s jóváhagyni vagy elvetni, az eretnekek felett őrködni, a fel nem szentelt s mégis misézni merészkedő papokat ugyszintén az isten-káromlókat fenyiteni; s megjegyzendő, hogy az állam inquisitorai kiméletlenebbül jártak el az egyháziaknál. A zsidóknak és görögöknek mindazáltal szabad vállásgyakorlatot engedett s az elitéltek javai a törvényes örökösökre szállottak. Vicenzában egy egyház alapittatott, mellyben alkalmasint sz. Háromság-ellenes hitágazatok hirdeitettek; s miután a pápa pa-

---

[1]) Illyenek Giovanni, Carlo és Alessandro Diodati; Federico Burlamachi és a hires Gian Giacomo; Gian Lodovico Calandrini; Benedetto, Francesco, Michele, Gian Alfonso, Samuele Turretini; Vincenzo Minutoli; Giacomo, Bartolomeo és Francesco Graziano Micheli; és Gian Lodovico Saladini.

[2]) 1562 évi januar 9-ki kibocsátvány. Olvasható Mazzarosa *Storia di Luca* czimü munkája végén. 1562-ben még panaszok valának hallhatók, hogy sok eretnek maradt volna a városban, kik levelezésben állanának a menekültekkel és protestáns munkákat hordatnának. **Raynald**, *ad ann.* 1562, 174 lap.

naszt emelt volna (1560) a kapitány és polgármester ellen, hogy ezek a tévelyeket szabadon terjeszteni engednék [1]), a köztársasági kormány szigoru rendeleteket bocsátott ki, s a kivégeztetések itt is megkezdettek. A trevisói Giulio Ghirlanda és Francesco di Rovigo Velenczébe vitettek s ottan azonnal megfojtattak, ugyszintén a vicenzai Antonio Ricetto, Francesco Spinola milanói pap és Baldo Lupetino szerzetes; a többiek meghallván a rémletes hirt, még jókor megszöktek, köztök Alessandro Trissino többekkel együtt Chiavennába menekült, honnét honfitársát Leonardo Tiene-t levélben felszólitá, hogy az egész várossal egyetemben a reformatióhoz szegődjék.

Lucar Czirill, ki a velenczeiek uralma alatt álló Candia szigetén született, Olaszországban és később Némethonban magába szivta a reformatorok téveszméit, de gondosan titkolta azokat, mignem alexandriai később pedig konstantinápolyi patriarchává lett, amikor ő is hirdetni kezdé az uj tanokat. Ennek következtében a püspöki kar és papság számüzették őt Rhodus szigetére, Angolország és Hollandia által támogatva azonban ismét elfoglalta székét s egy kálvinista katekizmust bocsátott közre, melylyel komoly zavarokat támasztott, a miért is a Porta megfojtatta öt. Több zsinat mind öt magát, mind pedig tanait egyházi átok alá vetette.

Anemond de Coct dauphiné-i lovag s az uj hit egyik legbuzgóbb apostola arra ösztönözte Luthert, hogy irna III. Károly savoyai herczegnek öt a reformatio elfogadására buzditandó: „Ő nagy hajlandósággal viseltetik a jámbor élet s az igaz vallás iránt [2]) és udvara személyzetével szivesen beszélget a reformatióról. Jelszava: Nihil deest timentibus Deum, amelly egyszersmind az öné is. Meg lévén aláztatva a császár és Francziaország által, alkalma lenne nagy befolyást szerezni Schweiz-, Savoya- és Francziaországra.“ És Luther csak ugyan irt neki, de ugy látszik eredmény nélkül.

A Valdensek.

Az Alpesekben, mellyek a Dauphiné-t Piemonttól elválasztják, Pinerolo felett laktak a valdensek, maradványai azoknak, kikről a XIII. század folyamában szólottunk (XII. könyv 86 s köv. lap), az idősbek vagy másként a nagybátyák (barbi) kormányzása alatt élve, amiért is Barbetti néven is neveztettek. Gyülölettel viseltetve Róma és a kath. szertartások iránt, mellyeket bálványozásnak

---

[1]) **Raynald** *ad ann.* 1546.

[2]) *Ein grosser Liebhaber der wahren Religion und Gottseligkeit.* **Luther**, Ep. 401.

tartottak, azt állták, hogy az evangeliomi tanokat egész tisztaságukban csupán csak ök őrizték meg. VIII. Károly üldözőbe vette őket, VIII. Incze pápa (1487) pedig fegyverrel óhajtotta volna ezen mérges kigyókat kiirtatni, s fel is hivta erre az illetőket, midőn azonban az ellenök küldött s a pápai követ által vezényelt hadsereg közeledéséről értesültek volna, némellyek a kath. vallásra tértek, a többiek pedig a járhatlan hegységekbe menekültek. XII. Lajos miután rólok biztos tudósitásokat nyert volna, igy kiáltott fel: „Jobb keresztények mint mi.“ Eljutván hozzájok a reformatio hire (1530), levelet intéztek ennek fejeihez, megirván nekik, hogy nálok a fülgyónás fenáll, papjaik nőtlenségben élnek, s bizonyos hajadonok örök szüzeséget fogadnak. Azoknak, kik azt állták, hogy a reformatio tanai épen olly régiek mint maga a kereszténység, nem igen tetszhetett tapasztalniok, hogy az apostolok ugynevezett kortársai a legfontosabb pontokban ellenkeztek a protestánsokkal, s hogy különösen Luthernek a szabad akarat ellen irt munkáján megbotránkoztak.

A kálvinisták azt hivén, hogy vallási nézeteiket illetőleg közelebb állanak a valdensekhez, arra birták ezeket, hogy hitvallásukat közrebocsátanák. Annyi volt ez, mint kiragadni őket csendes homályukból, s az aixi és turini parlamentek (1540) az eretnekek ellen hozott törvényeket, a máglyát és bélyegzést csakugyan alkalmazásba vették ellenök, később pedig midőn a megtéritésök végett hozzájok küldött szerzeteseket bántalmazták volna, elhatároztatott, hogy kiirtandók, gyermekeiktől, javaiktól s szabadságuktól megfosztandók. Erősen ellene szegült ezen kegyetlenségnek Sadoleto carpentras-i püspök, s I. Ferencz is, midőn látná, hogy csendesen viselik magukat s adójokat pontosan fizetik, három havi határidőt engedélyezett nekik, hogy ezalatt az egyházzal kibékülnének; de Jean Meinier d'Appéde báró, a parlament elnöke rávette őt, hogy kiadott rendeletét végrehajtatná. Ekkor rájok rontott a kegyetlen katonaság s elkezdettek a mészárlások, négyezeren közölök legyilkoltattak, nyolczszázan gályarabságra hurczoltattak, s huszonkét falu elpusztittatott. Iszonynyal tölté ez el a nemeslelkü franczia nemzetet, s a haldokló király arra kérte fiát, hogy büntetné meg ezen gonoszság szerzőit; ezek azonban hathatósan pártfogoltatva kikerülték a méltó büntetést, nagy boszuságára a protestánsoknak, kik ezen iszonyu esetet nem birták elfelejteni.

A valdensek látván, hogy a protestantismus Schweizban és Franczia országban mennyire növekedik, vérszemet kaptak, a miért is

Tommaso Giacomelli inquisitor Emanuel Philibert herczeghez küldetett (1552), őt rábirandó, hogy azokat hamindjárt fegyverrel is az egyház iránti engedelmességre kényszeritené. Ő tehát szigoru büntetés terhe alatt eltiltá azokat a nyilvános isteni tisztelet, papjaikat pedig egyházi beszédek tartásától, minek következtében a valdensek felingerülvén nyilt lázadásban törtek ki, azért a herczeg részint az ős hit iránti tisztelettől vezéreltetve, részint pedig attól tartván, hogy a franczíák tömegesen siethetnének hitrokonaik segitségére s ekként a nemzeti függetlenséget veszélyeztethetnék, fegyveres erőt rendelt oda, melly a nehéz hegyi harczokban nagy pusztitásokat okozott és szenvedett. Végre a siker bizonytalansága s az eszközök czélszerütlensége arra birta a herczeget, hogy a valdenseknek megkegyelmezett, megengedvén egyszersmind nekik (1561 jun. 5), hogy bizonyos meghatározott helyeken összegyülekezhessenek s egyházi beszédeket tarthassanak, anélkül azonban, hogy határaikat tullépnék, vagy pedig a kath. szertartásokat bármi módon akadályoznák.

Az Alpesek fentebb érintett völgyeiből a valdensek közöl néhányan még 1370-ben Calabriába telepedtek, hol a puszta térségeket benépesiték s termékeny földekké változtatták. Idővel egészen négy ezerre szaporodtak itt, s bár vallási szertartásaikat illetőleg a katholikusoktól eltértek, miután csendességben éltek, s adóikat pontosan fizették, földesuraiktól nem háborgattattak. Hirét vévén azonban a németországi reformátiónak követeket küldöttek Genfbe, s maguk részére hitszonokokat kértek, kik csakugyan meg is érkeztek s közölök többeket megtéritettek. Alessandrino (Ghislieri) bibornok, akkor római inquisitor, egyházi szónokokat küldött hozzájok, s egyszersmind komolyan figyelmezteté őket, hogy az egyház kebelébe térnének, de siker nélkül, minek következtében karhatalomért a világi hatósághoz folyamodott. Alcala herczeg alkirály egy birót és számos katonaságot küldött oda, kik a hittéritőket támogatva, az illetőket misére menni kényszeriték, az engedetleneket pedig pénzbirsággal vagy fogsággal büntették. Ezek a kétségbeesés szélére hajtatva (1561) a katonaságot megtámadták s előbb ugyan egyenként, később rendes csatákban harczoltak, de végre is legyőzetvén a lombardiai Guardiába menekültek, hol részint fegyveres erő részint árulás segélyével elfogattak, vértörvényszékek elé állittattak s különösen az ellenszegülők iszonyu kinok között kivégeztettek. Hatszázra teszik a kivégzettek számát, s mondják, hogy a hóhér csupán egy nap nyolczvannyolczat küldött közölök a más világra. Főnökük

Luigi Pasquale Rómában megégettetett, a többiek pedig a spanyol gályákra küldettek [1]).

---

[1]) A következő levelek a Medicei levélvtárban találtatnak (*Corrispondenza di Napoli* a. d.) s egy névtelennek tulajdonittatnak, ki Ascanio Caracciolo-t a calabriai reformatusok elleni hadjáratban követte:

„Tudva van, hogy Ascanio ur az alkirály rendeleténél fogva kénytelen volt a mult hó 29-én postakocsin Calabriába indulni, és pedig a san-sistói és guardiai lutheránusok miatt. Ő urasága folyó hó 1 én Cosenzában találta sógorát Buccianico örgrófot, kinek meg volt hagyva, hogy több mint hatszáz gyalog és száz lovas katonájával ujból táborba szálljon, azon gonosz embereket hatalmába keritendő és lakhelyöket elpuszitandó; és ekként 5-én Guardia felé indult, s oda érkezvén biztosokat nevezett ki s fegyveres erő kiséretében hadbirákat küldött a szomszéd vidékekre ezen lutheránusok kézrekeritése végett. Akik is olly buzgalommal jártak el, hogy azok egy részét a harczmezőn elfogták; számos férfiak és nők pedig, kiknek száma az ezer négyszázat meghaladta, önkényt eléállottak, s ma Urnapján mindnyájan egy rakásra gyüjtettek s mint foglyok Mont' Altóba vitettek, s jelenleg is ott vagynak. Annyi bizonyos, hogy szánalom fogja el az embert, hallván őket kiáltozni, siránkozni s irgalomért könyörögni, s azt mondván, hogy az ördög által szedettek rá, s más, szánalomra inditó dolgokat is beszélnek. Mindamellett az örgróf és Ascanio ur, mielőtt Guardiát elhagyták, minden házat felgyujtattak, mindent leromboltattak, sőt a szőlőket is kivágatták. Most az itélet van hátra, melly mint az ezen uraknak a hadbirákkal s Valerio szerzetes és inquisitorral tartott értekezésökből gyanitható, rettenetes leszen, ugyanis ezen férfiakat és nőket Calabria egyik végétől a másikig akarják szállittatni s helyenként felakasztatni. Annyi bizonyos, hogy ha az Isten kegyelme által irgalomra nem inditja ő szentsége szivét, az örgróf és Ascanio ur iszonyu büntetéseket szabnak rájok, hacsak más parancsot nem kapnak azoktól, kik erre fel vagynak jogositva . . .

„Az örgróf ur legelőször is San Sistót gyujtatta fel, és néhány guardiai embert, kik Castagneta halálánál jelen voltak, elfogatott, s felakasztatta azokat, részben pedig a toronyból vettette le; ekként reménylem, hogy mielőtt egy hét elmulnék, ezen ügy rendbe hozatik és bevégeztetik." Mont' Alto junius 5. 1561.

„Ezen percsig fel van jegyezve mindaz, mi ezen eretnekekkel naponként történt. Most azt kell elmondanom, hogy ma korán reggel megkezdetett ezen lutheránusok kivégeztetése, mellyre gondolni is irtózatos. Ezek egy házban valának bezárva, s eljövén a hóhér egyenként elővette őket, szemöket egy kendővel beköté s azután a ház előtti tágas térre vezette, hol letérdeltetvén őket, egy késsel mindegyik torkát elmetszette, avval ott hagyta; ekkor ismét elővévén a már véres kendőket és kést másokhoz fordult s velök is ugyanezt tevé. Igy ment ez egész nyolczvannyolczig; milly borzasztó lehetett e látvány, önre bizom megitélni. Az öregek vigan mennek a halálra, a fiatalok már félénkebbek. Ki van adva a rendelet s már itt is vagynak a szekerek; mindnyájan felnégyeltetnek s a postauton egészen Calabria véghatáráig apródonként felfüggesztetnek, hacsak a pápa és az alkirály mást nem parancsolnak az örgrófnak. Mások kötél által végeztetnek ki és pedig nagy számban, hogy azután a többiekkel könnyen el lehes-

Valdes spanyol nemes, ki V. Károlylyal jött Olaszországba, s általa az alkirály Pier di Toledo titkárává neveztetett, nyilvános vitatkozásokat tartott a megigazulásról s mint az inquisitorok tanusitják, háromezer egyént nyert meg uj tanának apostolaiul. Ezek közöl Galeazzo Caracciolo, vico-i őrgróf egész Olaszországot bejárta, hivőket gyüjtendő, később pedig családját és szép vagyonát odahagyva Genfbe költözött (1551), ottan egy olasz consistoriumot s külön hitvallással biró egyházat alapitandó, mellynek azután Massimiliano Martinengo, bresciai gróf lett első lelkésze.

V. Károly Nápolyba is be akarta hozni az irtózatos (Pallavicino) spanyol inquisitiót, ekként ezen veszélyes hajtásokat kiirtandó, de a megrémült nápolyiak ellene szegültek (1547) ezen mindent felülmuló zsarnokságnak (Sarpi), jóllehet azt költötték, hogy ez Rómából lenne elrendelve; a spanyolok megtámadták az összecsődült népet s a toledói utcza vérengzés szinhelyévé vált, de a gyülöletes itélőszék még sem hozatott be. Alcala herczeg alkirály ujból megkisérlé azt, de a város esedezései által kieszközlötte, hogy ahelyett inkább a római modoru hitnyomozó szék állittatnék fel [1]). II. Fülöp Milanónak is kedveskedni akart ezen kelletlen ajándékkal, de a város tekintélyes egyéneket küldött a királyhoz, pápához és zsinathoz, kifejezvén általok, minő szerencsétlenség há-

---

sen bánni. Mára száz aszszony van berendelve a legöregebbek közöl, kik előbb kinpadra vonatnak, azután kivégeztetnek, hogy ekként bizonyos tarkaság állittassék elő. Ezek közöl hét sem a keresztet látni sem gyónni nem akart, s elevenen fognak megégettetni."Mont' Alto junius 11. 1561.

Most itten Montaltóban a Guardia Fiscalda- és Casal di San Sistoból való eretnekek kivégeztetése lévén napirenden, közölök tizenegy nap alatt kétezer végeztetett ki, s még ezer hatszáz elitélt fogoly van; már a harczmezőn száznál többen ölettek meg, kik közöl negyven fegyverrel kezében találtatott, a többiek kétségbeesve ötével hatával bolyongtak; mindakét község felgyujtatott s a birtokok elpusztittattak.

„Ezen eretnekek a savojai herczegségben fekvő angrogna-i hegyekből származnak s ultramontánoknak neveztetnek. Ezen országban különböző tartományokban még négy helységben laknak, de nem hallatszik, hogy erkölcstelenül élnének. Egyszerü, tudatlan emberek, künn élnek, s részint fejszéjökkel keresik kenyeröket, részint pedig barmokat öriznek; s haláluk alkalmával a kath. vallásra a római egyház kebelébe térnek." Mont' Alto junius 12 1561.

[1]) A nápolyiak ellene szegültek a spanyol inquisitiónak de nem azon, szokásban levőnek, melly a püspökök megbizásából müködött. A *Seggio di Capuana* czimü kéziratban 1571-ről ez olvasható: „Egy küldöttség választatott, mellynek kötelességéül tétetett köszönetet szavazni a nagyméltóságu érseknek az eretnekek

ramlanék ebből az országra: Róma maga is fázott ezen itélőszéktől, melly tőle nem függött, sőt a pereket sem akarta az vele közleni, s ekként az illetők megnyerték, hogy Lombardiának különben is sulyos bajai evvel ne szaporittassanak.

Valtellina.

Láttuk, hogy számüzötteink közöl sokan a graubünde niek uralma alatt álló Valtellinába (Veltlin), mások ismét Lugano, Mendrisio, Bellinzona schweizi helyhatóságokba menekültek, hol mig egy részről az ujitások türettek, más részről a mieink egészen otthonosan érezhették magokat, ugyanazon éghajlat alatt s ugyanazon nyelv és szokások közepett élvén mint Olaszországban. Ezen közel szomszédság nem kevéssé zavarta a pápának és a spanyol királynak mint milanói herczegnek álmait. Azért Borromaei Károly, ki már előbb Milanóban a helvét collegiumot alapitá, mint pápai követ Schweizba ment, s ottan a boszorkányok és eretnekek ellenében vérhatósági jogot is gyakorolt. Jelesen Locarnó-ban bizonyos Beccaria nevü egyén alatt jelentékeny ujhitü egyházközség alakult (1580); de itt háborgattatván, Pestalozzi, Orelli és Muralto vezérlete alatt átlépték az Alpeseket s Zürichben telepedtek le, hol a kereskedést és mestersége ket meghonositák, lelkészekül pedig Ochino-t választák.

Ezen időtől kezdve mindig egy pápai nuntius székelt Schweizban, hol az alsó osztály részére a kapuczinusok Altorfban, a müvelt közönség részére pedig a jezsuiták Luczernben oskolákat alapitottak. A vallás ürügye alatt ugyan, de valóban politikai czélokból a spanyol király mint milanói herczeg az egyház védelmére s az illető tartományok békéjének biztositására az ugy nevezett arany vagy borromaei szövetséget köté a katholikus cantonokkal, mellynek erejénél fogva ezek megengedték a spanyol királynak, hogy seregével területökön szabadon átvonulhasson s ottan saját részére fegyvereseket toborzhasson; a király viszont azt igérte, hogy minden erejéből támogatandja őket. Ekként Schweiz katholikus és protestans szövetségre oszlott, ami nagyban csökkenté ezen ország politikai jelentőségét, örökité a belviszályokat, s az idegenek önkényének

---

és zsidók ellenében követett eljárásaiért, és egyszersmind felkérni őt, miként lenne szives ő szentsége előtt tolmácsolni a városnak a feletti közös örömét, hogy az illyes egyének, a mint illik, csupán a mi püspökünk müködése által büntettettek meg és irtattak ki; mindig az lévén óhajtásunk, hogy az inquisitio a kánonok értelmében, a világi hatóság közbejötte nélkül, csakis a vallási dolgokban biráskodnék.

bábjává tevé azt; és nem is kerültetett volna ki a polgárháboru, ha a semleges cantonok a béke érdekében közbe nem vetik magukat.

Komolyabb következményüek valának a vallási viszályok a graubündeniek között, hol Commander János chur-i főpap, Spreiter Henrik, Blaise János és Saluce Fülöp elterjeszték Calvin tanait. A graubündeniek 1512-ben Valtellinát Bormio és Chiavenna vidékeivel, Olaszország eme kapuival egyetemben elfoglalták; s jóllehet a jante-i békekötés értelmében szövetségesökül fogadák, csakhamar szolgájokká tevék azt, melly szolgaság annál nyomasztóbb vala, minthogy köztársaságtól származott az, rendesen ezek szokván bánni legnagyobb zsarnoksággal meghóditott alattvalóikkal. Tudatlan egyének küldettek kormányzására, kiknek egyedüli törekvésök az vala, hogy meggazdagodhassanak; és ami még boszantóbb, antikatholikus eszméket terjesztének ott, Borromaei Károlyt nem engedték az országba lépni, a reformatusokat a katholikusok hátrányával kegyelték, ezek templomait elszedték, egy szóval elkövették mindazon visszaéléseket, mellyek azon tartományokban divatoznak, hol az alattvalók nem az uralkodó vallást követik. Gyülölségek és viszálkodások származtak innét, s ezek ismét erőszakoskodásokban törtek ki, mellyek természetesen erőszakoskodásokkal toroltattak vissza.

A graubündeniek között a vallási viszályok politikaiakká fajultak át, s két párt keletkezett; a protestánsok Salis által vezéreltettek s Franeziaországhoz szitottak, a katholikusok pedig Planta által vezettetve Spanyolországgal tartottak, ami még inkább roszabbá tevé az ország helyzetét, melly az idegenek által megvesztegetett és az alattvalókkal zsarnokilag bánó aristocratia által különben is roszul kormányoztatott. A protestánsok ellenségöknek tekinték az osztrák pártot, s a predikátorok által felingereltetve, a Planták kastélyait elpusztitották (1620), ellenfeleiket bebörtönözték s Tusis-ban egy rendkivüli itélőszéket (Strafgericht) állitottak, melly dictátori hatalommal ruháztatott fel azon esetre, ha az alkotmány veszélyben forogna.

És evvel megkezdődtek az erőszakoskodások, kivégeztetések és számüzetések; Nicoló Rusca, a sondrioi szentéletü főpap, kötelen halt meg; s azon hir terjesztetett el, miként a granbündeni és valtellinai katholikusok meggyilkolására összeesküvés léteznék. A katholikusok jámborsága ekkor haraggá s félelmök dühhé változott át, s egymással egyesülten a Valtellinában levő protestánsokat mind meggyilkolták (julius 19). E kisded tartomány most függetlennek nyilvánitotta magát, önálló kormányt létesitett, mellynek élére ezen moz-

galmak lelkét, Giacomo Robustellit állitá. A graubündeniek siettek ezért boszut állani; a győzelem azonban hol egyik hol másik félhez hajlott; a katholikusok Ausztriát hivták segitségül, mell ynek e völgy mint összekötő pont a milanói herczegség és németország i tartományai között felette szivén feküdt; ugyanazért ez nemcsak Valtellinába de Graubündenbe is betört. De most a féltékeny Francziaország is táborba szállott, a pápa közbeveté magát, mindazáltal több év telt el a háboruk és alkudozások között, nagy szerencsétlenségére ezen vita tárgyát képző völgynek, melly saját erejére hagyatva képtelen volt magát e két hatalmas dicsvágyó közepett föntartani. Végre ezek, anélkül, hogy a valtellinaiakat csak meg is kérdezték volna, Milanóban békét kötöttek (1639), mellynek értelmében Valtellina a graubündenieknek visszaadatott, olly feltétel alatt, hogy ottan protestánsok ne laknának s inquisitio ne lenne.

Ekként a reformatio távol tartatott Olaszországtól; mindazáltal a mieink nemcsak hogy azt más országokban terjeszteni segitettek, de ezenfelül még szigoruabb következtetéseket vontak ki abból. Luther számos hitágazaton kivül megtartotta a hierarchiát is, s legfölebb a világi hatalom uszályhordozójává tette ezt, s igy jóformán csak az egyházi fegyelmet semmisitette meg. Calvin a merev lutheranismus tespedő szabályosságából a kritikába csapott át, de ennek kiváltságait nem hajtotta a végletekig. Az olaszok már sokkal következetesebbek lévén nem elégedtek meg az egyházi fegyelem és hierarchia lerombolásával, hanem megtámadták a kereszténység alapigazságait 'is; az ész korlátlan hatalmát hirdették, s az arianismus karjaiba veték magukat.

Socinianusok.

Az unitariusok történelme nem zavarok és vérontások, de sajátságos hitágazataik s azon mérsékeltség által válik érdekessé, melylyel azok hirdettettek, és pedig nem egyházi s szószékhez szokott személyek, de jogtudósok és orvosok által, kik egyedül a bibliát fogadván el hitszabályul, miután abban a Szentháromság hitágazatát világosan kifejezve nem találták, elvetették azt. Alkalmasint kétkedtek ezen hitágazatról Ochino, Capitone s más protestánsok is, Hetzer Lajos zürichi pap pedig, ki házasságtörés miatt Constanzban lefejeztetett, nyiltan tagadta azt; Servet Mihály szavát, ki ugyanezen tévelyt hirdeté, a genfi máglya fojtá el. De nagyobb sikert vivtak ki a szentháromság-ellenesek Olaszhonban, hol valószinüleg az 1540-ben tartott vicenzai értekezleten hitvallásukat formába öntötték. Apostolai valának ennek Giovanni Valentino Gentile da Cosenza, ki

Genfben, Franczia- és Lengyelországban tanitott, és Schweizból számüzetett, minthogy azonban e rendeletet megszegte, Bernben lefejeztetett; Matteo Gribaldi tübingeni tanár, ki az utóbb emlitett sorsában osztozandott, ha a börtönben korábban el nem hal; a milanói Gian Paolo Alciato, ki Danzigban halt el. Ide számithatjuk még Leonardo apátot, Nicolo Paruta, Giorgio Biandrata, Giulio di Treviso, Francesco di Rovigo, Giacomo di Chiari, Francesco Nero és Dario Socinót is.

A sienai Lelio Socino (1525—63) Schweizba és Németországba menvén baráti viszonyba lépett a reformatio fejeivel, sőt egy ideig Melanchthon házában is lakott; később Lengyelországban a corfui Lismanin Ferenczczel, a szent Ferencz rendü szerzetesek perjelével s a királyné Bona Sforza gyóntatóatyjával szövetkezett, akit csakugyan hitére is téritett; végre meghalt Zürichben. Ő csak kéz alatt müködött, mindazáltal mindinkább növekedett a szentháromság-ellenesek száma Lengyelországban, rendesen ide menekülvén a Calvin és Luther által üldözöttek. Nyiltan hirdette itt ezen tant (1555) a podláchiai Goniacz községbeli Gonez Péter, s hitfelekezetének székhelye Rakow volt, s herczeg Radzivil Miklós kormányzó ide hitta össze a tudósokat. 1574 ben közrebocsátották a Schoman György által szerkesztett katekizmusukat, három évvel később pedig az uj szövetség lengyel forditását, mellyben Krisztus ugy tüntetik fel mint „ember és közbenjárónk az Istennél, ki a próféták által előre megjövendöltetett, Dávid véréből származott, az Atya által az Ur és Üdvözitő rangjára emeltetett, azaz a próféták legnagyobbjává, a legszentebb áldozó pappá s a királyok leghatalmasabbikává tétetett, ki által az Isten egy ujjászületett világot alkotott, kiengesztelte s kibékéltette az egész mindenséget s örök életet adott választottainak, hogy Isten után ő benne hinnénk, őt imádnók, hallgatnók és követnők. A Szentlélek bizonyos isteni erő, mellynek teljessége az Atya-Isten által egyszülött fiának adatott a végből, hogy mi, mint az ő fogadott fiai, hasonló teljességben részesülhessünk.

Fausto Socino (1539—1604), nagybátyja Lelio által neveltetve, anélkül azonban, hogy ez őt szentháromság-ellenes eszméibe tökéletesen beavatta volna, előbb a jogtudományokat s később Lionban az irodalmat tanulta, s miután nagybátyja iratait örökölte volna, azokból egy uj vallási rendszert alakitott. Tizenkét éven át a florenczi udvarnál alkalmaztatott, mellyek elteltével Bázelbe tette át lakását, hol névtelenül munkákat bocsátott közre, később pedig Erdélybe és Lengyelországba költözött (1579). Itten nem akarták őt befogadni

az unitarius hitközségbe, több lényeges pontban eltérvén azoktól, minthogy azonban tanult, nyájas modoru, ékesenszóló és jeles iró volt, annyi követőket szerzett magának, hogy a szentháromságellenesek róla socinianusoknak neveztettek el.

Müveit unokaöcscse, a litvániai Wissowatius András adta ki a Bibliotheca fratrum polonorum (1656, 6 köt. ivrét) czimü gyüjteményben. Ezek szerint a biblia isteni eredetü s betüszerinti értelemben veendők mindazon helyei, mellyek Krisztusra vonatkoznak. Az Istenben csupán egy személy van, Krisztus az Istennél csak fönség és hatalom tekintetében áll alább, mellyeket ő halála, engedelmessége és feltámadása által szerzett meg. Az ember halandó volt már esése előtt; különben Krisztus, azáltal hogy a bünt eltörlötte, felszabaditotta volna azt a halál alól, ugyszintén az eredeti bün nem örököltetik. Az ember szabad akaratjával él; az isteni mindentudás nem terjed ki az emberi cselekvényekre; és az elővégzés tana minden vallást tönkretesz. A megigazulásra a jó cselekedetek szükségesek. Krisztus nem tett eleget az emberek büneiért, mert Isten már ő előtte megbocsátotta nekik azokat; nem szerzette a viz általi keresztséget, nem lévén ez egyéb, mint egy képletes és a beavatást ábrázoló cselekvény [1]).

És evvel a reformatio eljutott vég-következményeihez. Socinus után magában Lengyelországban harminczkét felekezet keletkezett, mellyek csupán Krisztus istenségének tagadásában egyeztek meg, s a mahomedánusokhoz hasonlóan az egész hittant az egy Istenre s az ideigtartó büntetések- és jutalmakra szoriták össze.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET

V. Károly végnapjai. — A lepantói ütközet.

Most már a történelemben egy uj megkülönböztetés huzódik végig, Europa katholikus és protestans országokra oszolván fel. Az előbbiek élén e században Spanyolország állott, melly keletkezésétől kezdve kath. jelleget öltött fel, később a mórok elleni háboruban megszokta a nemzetiséget és kereszténységet egy dolognak, a hit

---

[1]) A sociniánusok hitrendszere a rakowi második *katekizmusban* található fel, melly maga Fausto Socino és Stoinsky Péter (*Statarius*) által 1595-ben iratott s 1608-ban közre is bocsáttatott.

tisztaságát pedig a vér tisztasága jegyének tekinteni. Ezen nagylelkü nemzet nyolcz százados küzdelmei alatt hazája iránt lángoló szeretetet, hitéhez őszinte ragaszkodást, fejedelmei iránt pedig nemes vonzalmat sajátitott el; önmaga iránt büszke önérzettel telt el, mint ollyan, ki csak ugy meg tudja védeni jogait a hon ellenségei, mint saját kormánya ellenében; s végre valódi vitézségre tett szert, megedzetve az ugynevezett guerilla harczokban, mellyek legalkalmasabbak hősök képzésére.

Midőn azonban egy királyi pálcza alatt egyesittetve Europa legnagyobb nemzete gyanánt kelle szerepelnie, a körülmények megváltoztatták természetét. Isabella és Ximenes által bizonyos egyházi szinezetet nyert; az inquisitio politikai intézménynyé lett, melly egyformán szükségesnek látszott mind a királyi tekintély, mind pedig az alattvalói engedelmesség föntartására, s mig egyrészről félelemmel tölté el az a nagyokat s féken tartá a népet, elnyomta egyszersmind a gondolatot is, s a lakosokat a gyülölet- és vérhez szoktatá. Külföldi csatázásaikban a spanyolok barbár kegyetlenséget tanusitottak, s egyedül vezéreik parancsát tartva szem előtt, vadságukat és kapzsiságukat uraik ellenségein elégiték ki, voltak legyen bár ezek olaszok, flamandok vagy amerikaiak, s a példányszerü lovagiasság és hüség gyermekei gyakran a legaljasabb tettekre vetemedtek. Az idegen uralkodóház, melly Spanyolországban kormányra jutott, nem ismerve az ország szokásait s felfuvalkodva a dicsőségben, melly első lépteit követé, egyedül azon törte fejét, hogy lerázza magáról a bilincseket, mellyekbe a történelmi szabadságok a kényuraságot szoriták, s hogy a püspököket és cortest befolyásuktól megfoszthassa; a függetlenséget fegyelmetlenségnek, a régi jogokra való hivatkozást pártütésnek vélte, minek következtében Spanyolországban, melly a vallást és szabadságot ikertestvéreknek tekintette, az első tévutra tért, az utóbbi megsemmisittetett.

Láttuk (172 és 173 lap), hogyan némitá el V. Károly a cortest Padilla és husz társa kivégeztetése által, mire azután közbocsánatot hirdetett s a királyi tekintély megszilárditásához fogott. Kizárva a nemeseket és egyháziakat, ő maga szabta a községek elé a mintát azon utasitásokat illetőleg, mellyeket ezek követeiknek adandók valának, ami lényegében oda ment ki, hogy azok tulajdonképen csak azt tehették, ami a király inyére volt; ennek következtében a cortes puszta formalitássá sülyedt, s a követek csak azért gyültek össze, hogy a szükséges pénzt megszavazzák, anélkül hogy a kormány visszaélései ellen csak fel is szólalhattak volna; a városok kiváltságai

eltöröltetvén a kereskedés hanyatlásnak indult. Később Károly folytonos háborui által rendkivüli segédeszközök igénybe vételére kényszerittetvén, Toledoba összehivta a cortest (1538), de makacsnak találván azt, feloszlatta s helyébe a képviselt tizennyolcz város követeit gyüjté egybe, azt hozván fel okul, hogy csupán a polgárok fizetnének.

Ekként a községek megsemmisittettek. A nemesek megfosztatva hatalmuktól, mellyre olly büszkék valának, mert a honért ontott vér árán szerezték azt, nem osztoztak többé a királylyal a törvények alkotásában; és miután hübéresekből királyi nemesekké váltak, megvesztegethetökké lettek, dicsőségöket a fejedelem iránti feltétlen odaadásban helyezték, még akkor is, midőn ez megszünt a hősök elseje lenni; és hasztalan igyekeztek politikai semmiségöket czimekkel s pompával takargatni.

Még a győzelem sem segitett V. Károlyon, és azon nagyság alatt, mellytől egész Europa remegett, rothadás jelei valának észrevehetők. Mérhetlen birtokaihoz aránylag felette szegény volt a segédeszközökben, és pénz szüke miatt kénytelen vala minden vállalatát félbeszakitani; katonái, miután azokat nem fizethette, többnyire a döntő pillanatokban hagyták el; annyi háboruinak daczára s olly terjedelmes birodalma mellett is csak egyetlen egy országot sem birt meghóditani, ellenben az idegen hatalmasságok, a távol fekvő Spanyolországot kivéve, mindegyik államába betörtek; a törököknek kénytelen volt bizonyos területet átengedni és látni, hogy azok most mélyebben nyomultak be Europa szivébe, mint akkor, midőn hatalmuk tetőpontján állottak.

Politikájának, mint állittatik, hármas czélja volt, t. i. a vallási szakadást megszüntetni, a német alkotmányt megdönteni, s családjainak az örökös korlátlan monarchiát biztositani. Egyiket sem érte el. Passiv engedelmességet követelt, s ime a reformatio nyilt ellenzék gyanánt üté fel fejét ellene; az egyetemes monarchia után sovárgott, s ezen eszméjének áldozatul is hozta köztársaságainkat, de ezek helyett feltámadt Svédhon s a német fejedelmek, kik ellene szövetkezve épen akkor futamiták meg őt, midőn a győzelmet legbiztosabbnak tartotta. Terveivel aránytalanságban álló segédeszközökkel rendelkezhetvén, pénzügyi mütétekhez volt kénytelen folyamodni, melyek a tőkét a forgalomból elvonták, s az ipart elszegényiték. A seregek nem kaphatván meg fizetéseiket hozzászoktak zsákmányokból élni, s a rendes adók különféle csikarásokkal pótoltattak. A mesterségek monopolizálása, a terhes kiviteli és behozatali vámok, a csá-

szári gyárak és drágán vett szabadalmak s más illyes visszaélések már előbb is divatoztak ugyan, de Károly rendszeresité azokat; a szabad kereskedés helyére megszoritások és kizárások léptek, a gyarmatok az anyaországnak feláldoztattak, a közszellem a termelés rendes utjairól eltereltetett s kalandos és veszélyes műtétekre kényszerittetett. A jogot és szabadságot biztositó formák a zsarnok kormányzók által mind eltöröltettek, a diplomaták- és katonákból álló aristocratia tekintélye mindinkább növekedett s ekként bizonyos fattyuhübériség keletkezett [1]). Másrészről az uj világ meghóditása, melly a nemzet harczias lelkületének tért nyithatott s a pénzügyet a zavarból kiránthatta volna, a véletlennek és egyesek kapzsiságának dobatott oda martalékul.

V. Károly uralkodása alatt egyike volt a legfontosabb de egyszersmind legkevesebb figyelemre méltatott eseményeknek (még Robertson sem vette észre) az általános törvénykönyvnek behozatala a birodalomba. A császárok mindent elkövettek, hogy a római jogot megszilárdithassák, de a fejedelmek és főurak szorosan a bevett szokásokhoz ragaszkodtak. Most azonban igénybe vétetve a vallás viszálkodások által és saját szabadságukért is remegve, figyelmen kivül hagyták a Károly által 1532-ben a regensburgi birodalmi gyülésen Carolina név alatt kihirdetett s kötelező erejü büntető törvénykönyvet, melly az ügyek vég-eldöntését a trón elé s az előre nem látott eseteket az irott törvényekhez utasitá. Ekként a német birói eljárások megsemmisittettek, s helyettök a titkos nyomozás és kinpad hozatott be; a régi szokások iránt csak annyiban tanusittatott némi fegyelem, hogy a biró mellé még két segéd adatott, avval természetesen mit sem törődve, ha vajjon birtak-e ezek kellő jártassággal vagy sem. És ez lett alapja Németországban a büntető törvénykönyvnek és bünvádi eljárásnak.

Testvére Ferdinánd, kit ő római királylyá választatott (1531),

---

[1]) Ce fut l'époque de toutes les mauvaises pensèes, de tous les mauvais systémes, en industrie, en politique, en religion: nous ne commettons pas aujourd'hui une faute, nous n'obèissons pas à un seul préjugé industriel, qui ne nous ait été légué par ce pouvoir malfaisant, assez fort pour convertir en loi ses plus fatales aberrations. Non, jamais la science ne trouvera de termes assez énergiques, ni l'humanitè assez de larmes pour flétrir et déplorer les gestes néfastes d'un tel règne. Philippe II de sinistre mémoire n'en a tiré que les conséquences; c'est Charles-Quint qui en a posé les bases. Mais les attentats du fils ont cessé en même temps que sa vie, et les doctrines du père entravent encore, après trois siècles, la marche de la civilisation. **Blanqui**, *Hist de l'écon. polit.* 14—21.

csak nehezen volt képes magát az elégületlen államok által elismertetni, később pedig elhárithatlan akadálylyá leve Károlyra nézve, midőn ez a császári koronát fiára Fülöpre akarta átszármaztatni. Makacsul el lévén tökélve minden áron megszerezni ennek azt, mit ő maga el nem érhetett, Ferdinándot fenyegetések és igéretek által arra igyekezett birni, hogy a császársághoz való jogairól Fülöp részére mondana le. Hogy ennek még az angol trónt is megszerezhesse, eljegyzé neki a koronaörökösnőt (1554); és noha leányának jegyajándékul a milanói herczegséget oda igérte, mindössze csak háromszázezer tallért adott neki, hogy ekként kedves Fülöpje államát meg ne kisebbitse. Ez azonban épen nem volt háladatos az atyai gondoskodásért, s nem elégedvén meg Nápolylyal és Milanóval, még Német-Alföldet is követelte, s hogy ezt megnyerhesse, kiméletlenül bánt atyjával. Ez annyi kellemetlenség és viszontagság miatt buskomorrá és kedvetlenné lett s kilencz egész hónapig mit sem irt alá, s egy rendeletet sem bocsátott ki, végre elhatározta magát Német-Alföld- és Spanyolországról fia részére lemondani. És Lövenben egy fényes gyülekezetben csakugyan meg is tette azt (1555 oktober 25), hol méltán kérkedett bámulatos tevékenységével, felhozván, hogy tizenhét év alatt egyedül uralkodói kötelességének élt, mindenről saját szemeivel akart meggyőződni, s evégből Németországba kilencz, Spanyolhonba hat, Francziaországba négy, Olaszhonba hét, Német-Alföldre tiz, Angolországba két s Afrikába ugyanannyi utat tett, a tengereket pedig tizenegyszer hajózta át; s hozzá tevé, hogy mindig kedvesen fog visszaemlékezni flamandjainak ragaszkodásukra s kérni fogja az Istent boldogságukért. Fiát Fülöpöt nem alattvalói iránti szeretetre, hanem a kath. hit és az inquisitio fentartására intette. [1])

Kevéssel később testvére Ferdinánd javára lemondott németországi tartományairól s a császári czimről (1556 szept. 17); s ekként megszabadulva az elviselhetetlen tehertől, visszatért Spanyolországba, mellynek sem érdekeit sem vágyait nem elégitette ki. Biscayaban partra szállván a földre borult, s igy kiáltott fel: „Oh közös anya, meztelenül léptem ki kebeledből, s meztelen térek vissza abba;“ s evvel Estremadurába a St. Juste kolostorba vonult, hasonlóan ama középkori hősökhöz, kik a jelen és jövő élet közötti időközt ájtatos elmélkedésekre forditák. Két évig élt itten, napjait kerti s kézi mun-

---

[1]) Lásd V. Károlynak II. Fülöphöz intézett utasitásait. Francziára forditá Antoine Teissier. Haag. 1700.

kákban és jóságos cselekedetek gyakorlatában töltvén. Nem birván két órát összeegyeztetni, felkiáltott: „És én bolond annyi különböző nyelvü s olly különböző éghajlat alatt élő népeket akartam egyesiteni!“ Gyakran a köszvény és a trón utáni vágy által gyötörtetett, s látván, hogy a világ által elfeledtetett, legalább halotti pompáját akarta még éltében látni, s egy gyász-ravatalra feküdve elvégezteté maga felett a temetési szertartásokat [1]). És halál-sejtelme csakugyan nem csalta, mert ezután nem sokára (1558 szeptemb. 21) kimult miután ötvennyolcz évet élt. Ekkor ismét felragyogott az elhomályosodott császári fény, s hatvannégyezer halotti mise, s hat millio arany árán állitott kétszázezer gyászravatal övedzé körül sirját ama dicsőséggel, mellynek hiuságát ő maga hirdeté.

Egyike volt a legjelesebb de egyszersmind a legvégzetteljesebb férfiaknak, mellyekről a történelem emlékezik; Olaszország leigázása, Német-Alföld elnyomása, Németországban tanusitott ingadozása s a politikai gazdászatban való járatlansága nem képesek tőle a nagyságot elvitatni. Életmódjában egyszerü, különben pedig szigoru és buskomor volt, haragra soha nem lobbant, s ha megsértetett, méltóságteljes hallgatással fogadta azt, a háláról mit sem tudott, s meglehetősen gyanakodó volt; éveivel önfejüsége is növekedett, ellenmondást nem türt, és sokszor önkényüségekre vetemedett. Természetétől nem volt harczias, s csupán az I. Ferenczczel való vetélkedési vágy tette azzá, s a hadi szerencse bátorságot öntött beléje. Midőn császárrá lett koronáztatása után Barcellonába volt vonulandó, s a küldöttek azt kérdezték tőle, miként fogadnák, igy felelt: „Mint előbb, ugy gondolom a barcellonai gróf nem áll alább a római császárnál.“ Mikor Andrea Doria a rosz idényt adva okul le akarná őt beszélni algiri vállalatáról s ezt mondaná neki: „Ha hajóra szállunk, mind elveszünk“, ő ekként felelt: „Igen, de ön hetvenkét évi élet után, én pedig huszonkét évi uralkodás után.“ Legbizalmasabb embere Büren gróf sántikálni látván öt köszvényes bajában, azt mondá neki: „A birodalom ingadozik,“ ő pedig: „Nem a lábak de a fő kormányoz.“ Leköszönése után bohóczával, Pedro de San Erbas-sal találkozván, levevé kalapját előtte, s látván, hogy ez a felett csodál-

[2]) Hasonló buskomorság példáját látjuk I. Miksánál. Nem léven megelégedve azon palotával, mellyet Insbruckban épittetett, igy szólt: „Egy más lakást készittetek,“ és asztalost hivatván egy koporsót csináltatott s azt minden a temetéshez szükséges eszközökkel elláttatván egy ládába tétette, mellyet mindenütt magával hordott, sőt avval gyakran beszélgetett is. **Fugger**

kozik, azt mondá neki: „Most már ugy sem adhatok neked ezen tisztelet-nyilvánitásnál egyebet.“

Kedves olvasmányait Thucydides olasz forditása és Commines emlékiratai képezték; Guicciardinival hosszasan beszélgetett, s midőn a főurak emiatt neheztelnének, azt felelte nekik: „Egy szempillantás alatt száz olly nagyot alkothatok mint önök, de egy Guicciardinit egyedül csak Isten teremthet.“ Tizián, azalatt hogy arczképét festené, elejtvén ecsetjét, ő felvevé s ezen szavakkal nyujtá át azt neki: „Tizián megérdemli, hogy Caesar szolgálja ki őt,“ és hozzá tevé „Ez már harmadszor történik, hogy ön nekem halhatatlanságot ad.“ Ő mondá továbbá: „A tudósok engem oktatnak, a kereskedők gazdagitanak s a nagyok kizsebelnek“; és más alkalommal: „A hosszu gondolkozás a siker biztositéka... Az idő és én felérünk más kettővel... Az államok magoktól kormányoztatnak, ha menni hagyjuk; az ujitók csak zavarják azok menetét.“ Azt is ő mondá, hogy egy jó hadseregnek olasz fővel, német szivvel s castiliai karral kellene birnia.

Az osztrák ház méltán büszke ezen férfiura, kihez hasonlót nem mutatott fel, és aki olly magasságra emelte őt, hogy egész Európát leigázással fenyegette. Olaszország csak sohajtások között emlitheti őt; az egyház mint egy ingatag fejedelmet, ki sem a multat nem volt képes fentartani, sem irányt adni a komoly mozgalmaknak, mellyek oda czéloztak, hogy a fejedelmek és népek uj érdekeinek nagyobb fontosságot kölcsönözzenek. A legvéresebb harczokból és szigoru üldözésekből csak fegyverszüneteket és ideiglenes rendszabályokat tudott felmutatni; a törökök által, kiket neki mint a kereszténység fejének legyőznie legdicsőbb tette leendett, ellenállás nélkül el hagyá foglaltatni Rhodust; a tunisi hadjárat dicsőségét egészen elhomályositá az algiri vállalat szerencsétlen kimenete. Mindazáltal azon körülmény hogy a spanyol polgárháboruval, a kitünő vezér által vezényelt törökökkel, a francziák féltékenységével s a protestáns mozgalmakkal szembe mert szállani, nem közönséges észről és bátorságról tanuskodik; és jóllehet ezen vállalatainak egyikét sem koronázta siker, noha harminczhét év alatt csak azt bizonyitotta be, hogy fényes elméje tehetetlen a parancsoló körülmények ellenében, s ámbár utóljára is avval végzé be pályáját, hogy leveté vállairól a terhet, mellynek csak kellemetlenségét érezé, mégis e nagyokban bővelkedő században is megérdemli a nagy nevet.

Midőn a törökök északról s délről betörtek, fel kelle fognia a Ximenes által hirdetett keresztes háboru czélszerüségét De a har-

czok, mellyeket ő kezdett a törökökkel, nem végződtek vele, és II. Selim, II. Solimán utódja, felmondta Velenczének a már harmincz évig fenálló békét, s csupán azon okból, hogy izlése szerintinek találta a cyprusi bort. [1]) Száz gálya és kétszáz huszonnégy kisebb hajó, nyolczvanezer török fegyveressel s a hitehagyott olaszok és spanyolok által vezényelt ostromkészletekkel megrakva, támadta meg a roszul védett szigetet (1570 septemb. 9); s borzasztó véröntás után Nicosia bevétetett, huszezer ember mészároltatván itt le, azután pedig Paphos és Limasol jutott e sorsra. V. Pius a veszély perczében az egész kereszténységet felhivta a törökök ellen, de csak II. Fülöp méltatá válaszra, és a szövetséges hajóhad Cyprus eleste után csak két hónappal később érkezett meg.

A genuai kereskedők, a maltai lovagok s Europa minden országának nemesei odahagyták családjaikat, foglalkozásaikat s az udvarokat, és telve lelkesedéssel és vitézséggel a hajókra, vagy pedig Magyar- és Erdélyországba siettek, a törökök ellen sikra szállandók. Mindazonáltal nem azon buzgó keresztesek valának ezek, kik a dicsőséggel mit sem gondolva olly ismeretlenül, miként éltek, haltak meg Jézusért és Máriáért; de igenis a hiuság, vitézségök kitüntetése, hirnév utáni vagy épen jutalomvágy, egy jövedelmező perjelség vagy egy szép odaliszk reménye kecsegteté őket. A pápai hajóhadat Marcantonio Colonna vezénylé; Velencze százhuszonhat, Sicilia pedig negyvenkilencz hajót állitott ki Andrea Doria főparancsnoksága alatt, ki alkalmasint szülővárosának versenytársa Velencze iránti féltékenységből ingadozott és késedelmeskedett. Ezalatt Marco Bragadino hősiesen védte Famagustát; de miután hat ostromot visszavert volna, tisztességes föltételek alatt feladta a várost (1571 auguszt. 4). Ezután több tisztekkel egyetemben Lala Mustafa sátorába hivatott, látni akarván ez ama hősöket; de itten a feladás értelmezése felett szóváltás keletkezvén közöttök, Mustafa elfogatta és felnégyeltette őket, Bragadinot elevenen megnyuzatta, Famagustával pedig ugy bánt mint ostrom által bevett várossal.

Lepantói ütközet.

Ekkor a keresztények átlátták a közös veszély nagyságát, s elhatározták ötvenezer gyalogságot s négyezer lovasságot sikra álli-

---

[1]) A mahomedánussá lett Giuseppe Massynak Selim részegségében Cyprust oda igérte. Mindent elkövetett ez most, hogy azt megnyerh esse, s alkalmasint ez vettette fel 1569. szeptemb. 13-án a velenczei arsenál lőporgyárát, ami a városnak olly roppant károkat okozott.

tani; II. Fülöp a költségnek felét, Velencze harmadát s a pápa hatodát viseli, s a zsákmány hasonló arányban osztatik szét; az europai és ázsiai foglalások a köztársaságot, az afrikaiak pedig Spanyolországot illetik, a hajóhad feletti főparancsnokság pedig Don Juan, V. Károly természetes fiára bizatik. Hozzá járultak e szövetséghez Florencz, Savoya, Ferrara, Urbino, Parma, Mantua s a genuai és luccai köztársaságok. Messinában hajóra szállván a Curzolari szigeteknél észrevették az Ali basa által vezényelt s kétszázhuszonnégy hajóból álló török flottát a Lepantói öbölből kibukkanni (oktober 7) „A felfeszitett Krisztus képeit a legszembetünőbb helyekre függesztték . . . és a szent kép előtt mindnyájan letérdelvén s alázatos töredelmességgel büneik bocsánatáért esedezvén, a keresztény katonák harczkedve és bátorsága annyira növekedett, hogy ugyanazon egy pillanatban, mintegy csodaszerüleg az egész hadsereg a legnagyobb örömrivalgással ismételve ezt kiáltozná: győzelem, győzelem, ugy hogy az ellenség maga is hallhatá azt.“ [1]) Ekkor összeütköznek, Ali megöletik, a törökök megrémülve és szétveretve huszezer halottat és tizezer foglyot hagynak hátra, s hajóikról tizenötezer keresztény fogoly szabadittatik meg.

Ez volt a legnagyobb tengeri ütközet az után, melly tizenhat századdal előbb ugyanazon vizeken Antonius és Octavianus között a világ sorsát eldönté. Az akkori irók a velenczeieknek rovják fel érdemül e csatát, de a hir Don Juant dicsőité azért; a pápa ezen örömhir hallatára igy kiáltott fel: Fuit homo missus a Deo, cui nomen erat Joannes, de a rideg és féltékeny Fülöp azt mondá: Igen, győzött, de sokat koczkáztatott, s nem is engedé meg, hogy elfogadhassa az albaniai és macedoniai koronát, mellyet az ottani keresztények felajánlottak neki [2]). A kereszténység most egy perczre még egynek érezte magát, s a csodaszerü győzelmet a Boldogságos Szüznek tulajdonitá, miután az ütközet órájában ugyszólván a hivők összes serege az olvasót imádkozta, és ezen esemény és ájtatosság emlékét a rózsafüzér ünnepével örökité meg.

---

[1]) **Sereno**, *Comm. della guerra di Cipro.* 191. lap.

[2]) E győzelem örömére Velenczében fényes ünnepélyek rendeztettek; a Rialto hid folyosója egészen kék és vörös posztóval volt bevonva; a boltozatok török fegyverekkel és zsákmányokkal ékitve, mellyek között gyönyörü festmények valának láthatók Gian Bellino, Tizian, Pordenone, Giorgione és Tintorettotól, továbbá ivezetek, zászlók, virágkoszoruk, fáklyák, karos gyertyatartók, lámpák. **Sansovino**, *Venezia città nobilissima et singolare*, X. könyv.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

Német-Alföld, Spanyolország, Portugal.

V. Károly, valamint Kath. Ferdinánd is, Olaszország meghóditása által igyekezett Európára tulsulyt gyakorolni, s ugyanazért félelmessé tevé a spanyolországi hadsereget s elnyomá ennek szabadságát. Most is, midőn a német császárságtól el volt különözve; meg akará ez tartani ama fölényét és pedig nem külerőkre, de saját fekvésére és népének szellemére támaszkodva. De II. Fülöp, kinek részére hasztalan kérte ki atyja a németek és flamandok szeretetét, nem birta megnyerni a spanyolokét sem. Egészen elütött Károly cosmopoliticus szellemétől, valódi castiliainak tartá magát, egyedül saját nyelvét beszélte s csakis a spanyol vallás és alkotmány iránt lelkesedett. A fél világot örökölvén negyven éven át szerencséről szerencsére lépdelt; tanácsosai bámulandó ügyesség, hadvezérei lángész és vitézség által tüntek ki; neki volt legszámosabb gyalogsága és leghatalmasabb hajóhada; a felkelőket mindenütt leverte, Portugált meghóditotta, két nagyszerü győzelmet vivott ki t. i. a törökökön Lepantónál és a francziákon St. Quentinnél; megmérhetlen gyarmatai kifogyhatatlan kincseket küldének számára; a nemzeti irodalom az ő idejében élte aranykorát. És mégis ő alatta kezdődött Ausztria hanyatlása, és Spanyolország sajnos sülyedése.

Nem gondolt ő többé az egyetemes monarchiára, s inkább nyugtalanitani akarta az országokat mint meghóditani; es miután bent s kint nem annyira háboruk mint inkább szigoru politikai rendszabályok által korlátlan kényurrá lenni s Európát ismét katholikussá tenni törekedett, minden kör történelmében a szabadság ijesztő váza s a kényuraság szitója vagy minden erre czélzó kisérlet büntársa gyanánt tüntetik föl. Az amerikaiak patakként folyó vérén szerzett milliókat Német, Franczia- és Angolországban keresztény vér vásárlására forditotta. Erősnek hivé akaratát mert makacs volt az; lelkiismerete furdalásait azáltal akarta elaltatni, hogy ájtatosnak tetteté magát, és saját modora szerinti kötelességet gondolt ki magának. A vallási függetlenségben felségsértést látott; és fő szövetségese az inquisitio volt, mellynek szigorai az eretnekségből Német és Franczia-országra háramlott bajok által igazoltaknak vagy legalább menthetőknek látszottak. Jelen lévén egy auto-da-fén, az elitéltek egyike

szemrehányást tett neki, hogy ezen kegyetlen halálos büntetést eltürné, mire ő azt felelte: „Ugyanazt tenném fiammal, ha eretnek lenne."

Holland.

Azon buzgalma, mellynél fogva az inquisitiot mindenhová behozni iparkodott, fellázitá a németalföldieket, s ez legnevezetesebb esemény uralkodása alatt. Hollandnak már neve is (Holland, mély ország) jelzi azon vidék természetét; ezt ugyanis az északi tenger felé terjedő s mindinkább lejtő lapály képezi, melly több helyen a tenger fölszinénél jóval alább áll. Az ember itt folytonos küzdésre van utalva a természet ellen s majd számtalan apró folyamokat vezet kövicses földje termékenyitésére, majd hatalmas töltéseket emel az Óceán ellenében, melly nyugodt egykedvüségében magasabban lubiczkol a méhszorgalmu lakosok házai tetőinél. Ugy van az ember itt mint ostrom alá vett városokban, mindig őrök állanak résen, kik ha a borzasztó elem valahol a töltéseken áttör, jelt adnak az ajtók bezárására s a menekülésre. Nincs év, mellyben az valahol rést ne nyisson magának; és akkor pusztulás terjed szét a vidéken, iszonyu zajtól és a vészharangok zugásaitól kisérve. Valóban szomoru dolog látni, miként viszi hajójában a szegény hollandi kedveseit azon házak és kertek felett, hol őket boldogul élni reménylé. Ezalatt mások gátot igyekeznek vetni a rohanó árnak, s nappal a nap égető sugarainál, éjjel pedig ezer és ezer fáklya fényénél uj töltések emelésében s az Óceánnak régi határai közé leendő szoritásában fáradoznak, hogy ekként araszról araszra kicsikarják tőle azon földeket, mellyeket folytonosan elözönléssel fenyeget.

Iszonyu töltések metszik át az országot, mellyek egyszersmind utakul szolgálnak, s kövekből és fatörzsökökből vagynak épitve, megjegyzendő, olly vidéken, hol kő és fa nem létezik. Más részről a fövény el szokta boritani a termő földeket, s az ember ültetvényekkel állja annak utját. A dyck és dam-mal végződő temérdek nevek olly helyeket jeleznek, mellyek egykor vizben állottak; broeksel-nek nevezik a mocsárt, s illyen volt a Senna szigetecske, hol egyik arras-i püspök a VII. században egy kápolnát épittetett, melly idővel Brüsszel városává nőtte ki magát. Luigi Guicciardini azt mondja, hogy egészen 1048-ig az eladási szerződések semmiseknek tekintettek, ha a tenger a földet tiz év lefolyása előtt elhordta. Minden században háromszor négyszer kirontott az ár s tavakat hagyott hátra, hol előbb rétek valának, és szigeteket, hol azelőtt hajók uszkáltak. 516 tól 1273-ig negyvenötször boritá el az ár

e vidéket; az 1287-ki nyolczvanezer ember életébe került; 1421 november 18-án a tenger elöntvén egy lapályt, ottan hetvenkét falut és százezer embert nyelt el; ott ahol Dordrecht állott, csak egy szigetecske maradt; 1570-ben százezeren fultak be; de ezen időtől kezdve a hollandok hatalmuk alá hajtották a tengert, mindazáltal nem birták meggátolni, hogy az 1659- és 1718-ban ki ne rontson. 1776-ban Frisiában több mint száz ölnyi töltést szakitott ki, s a lakosok a czethalászatra szánt hajók valamennyi vitorláit a rés betömésére forditották. 1825 február 3-án és 4-én uj szerencsétlenség érte e tartományt; s Geldriában és Frisiában harmincznál több helység jut ott tönkre, négy-ötezer holdnyi térség borittatott el az ár által, s mint mondják, ötvenkétezer ember veszett el abban.

A gyakori szerencsétlenségek nagy mérvben kifejték a hollandoknál a társulási és segélyzési szellemet, s a vizár által nyomorra jutott lakosok azonnal bámulatos nagylelküséggel kártalanittatnak.

Különben rendkivül józanok, mérsékeltek, munkaszeretők, tanultak s ennek következtében a vétekre nem igen hajlandók, ellenségei a fényüzésnek s minden haszontalan pazarlásnak, szeretik a tisztaságot, a virág s ritkaság-gyüjteményeket; képesek a jelent feláldozni a jövőnek s ugyanazért nagy tőkéket fektetnek be olly vállalatokba, mellyek csak igen későn jövedelmeznek. Ezen viszontagságok közepett Holland bizonyos szilárdságot, mondhatnám makacsságot sajátitott el, melly öt jelenleg Europa többi népeitől annyira megkülönbözteti, továbbá szorgalmat, hogy vagyonhoz juthasson, s állhatatosságot, hogy azt megtarthassa. Más részről a tenger, melly olly félelmes volt rá nézve, képezé hatalmát, s jóformán egészen a világ végpontjáig kiterjeszté általa uralmát.

Egyik másik véletlen esemény szintén nagy befolyással volt jóléte emelésére. Houlloz 1198-ban a kőszenet találta fel. A hering lévén ezen tengerparti vidék fő jövedelme, a flamand származásu Beukeltz János örökös hirnevet vivott ki magának azáltal, hogy annak besózási módját feltalálta és közzétette (1416), ekként az egész világot ellátháthatván avval. 1282-ben egy földrázkodás elszakitá északi Hollandot keleti Frisiától; ez ugyanis előbb csupán egy tó által volt elválasztva attól, mellyen a Rajna egyik ága folyt keresztül; most ez az Északi-tenger által visszatolatva egészen elboritá ama tó északi vidékét, s igy keletkezett azon öböl, melly ma Zuyder-tó név alatt ismeretes, s a melly Amsterdam szerencséjének alapját vetette meg.

Épen olly nagyszerüek valának itten a politikai mint a termé-

szeti rázkódások. A kormányzók, mellyeket Nagy Károly utódjai rendeltek ide, hollandi és flandriai gróf, s brabanti és geldriai herczeg név alatt függetlenitek magukat; mellőzve az utrechti és frisiai püspökséget, melly jóformán külön országot képezett. A Német-Alföld nagy része a régi Lotharingiához tartozott s emiatt Németországhoz kapcsoltatott, mignem a burgundiai herczegek magukhoz ragadták azt. Merész Fülöp, II. János franczia király negyedszülött fia osztályrészül a burgundiai herczegséget kapván, nőül vevé II. Lajos, utolsó flandriai gróf leányát Margitot (1364), s ekként ezen tartományt, ugyszintén Artois-t, Franche-Comté-t, Nevers-t, Rethel-t, Malines-t és Antwerpent örökölte (1384); később unokája Jó-Fülöp a namuri grófságot megvette (1421), a brabanti és limburgi herczegségeket örökölte, bajor Jakobinától Hennegau grófságot, Hollandot, Zeelandot, Frisiát alkudozás utján megszerezte, s Erzsébet herczegnő Zsigmond császár unokájával kötött egyesség folytán Luxemburgot elfoglalta, amellyekhez azután Bátor Károly a Zütphen grófságot csatolta (1473).

Kezdetben Holland felette lovagias ország volt, s ő adta Jerusalemnek az első királyokat s Konstantinápolynak az első keresztes császárt. Később azonban a hübér-birtokosok tulszárnyaltattak a kereskedői nemesség által, és a városok, mellyek a főurak gyengitése végett mindig több és több kiváltságokkal ruháztattak fel, minden dicsőségöket a kereskedésben helyezték. 1468-ban csupán egy nap alatt százötven kereskedelmi hajó vitorlázott be a Sluis-i kikötőbe; Brüggé-ben tizenöt kereskedelmi társulat létezett, nem számitva a Hansa-városi ügyviselőségeket. Később midőn ausztriai Miksa a tiz évig tartó zárlat által Sluis kereskedését semmivé tette, ezáltal Antwerpen gyarapodott, melly a nagyobb hajókat is megbiró folyama által a keresztény világ első kereskedő városává lett, s minden évben két, hatvan napig tartó vására volt. Megváltozván a kereskedés régi utjai, Portugal a füszereket Antwerpenbe állitá ki vásárra s az olaszok ide valának kénytelenek jöni azok vásárlása végett, mig más részről a Hansa-városok is ide szálliták észak terményeit; s ekként a város lakosainak száma csakhamar százezerre szaporodott, mindennap háromszáz hajó érkezett kikötőjébe, minden héten kétezer kocsi jött ide Némethonból, Francziaországból s Lotharingiából, s egy hónap alatt több váltóügy fordult meg itten mint Velenczében két egész év alatt. A kereskedés mellett a vászon, csipke és diszmügyártás nagyban üzetett, minek következtében Holland a leggazdagabb és legnépesebb tartománynyá lett; némelly városok huszezer

embert is képesek valának fegyverbe állitani; és a XV. században már háromszázötvennyolcz város, kétszáz ezek közöl kőfallal körülkeritve, s hatezer háromszáz templomos falu létezett ott, hol a rómaiak idejében alig volt tizenkét mezőváros s néhány táborhely.

A fényüzést mérséklettel párositák; s akkor már olly mérvben uralkodott ottan a tisztaság és virágok iránti szenvedély mint jelenleg. Midőn Szép-Fülöp Brüggébe bevonulna, neje csodálva vagy talán irigyelve a kereskedőnők fényes öltözékeit, igy kiáltott fel: „Hogyan! én azt hivém, hogy csak magam vagyok itten királyné, és százakat látok.“ Margit IV. Henrik neje bámulatra ragadtatott Marke Eberhard püspök pal otája által, melly „aranynyal és márványnyal annyira fel volt ékitve, hogy annál nagyszerübbet és pompásabbat képzelni sem lehet.“

Még nagyobb jólétre emelkedett Német-Alföld azon házasság által, melly Mária Bátor Károly egyetlen leánya s Miksa főherczeg között köttetett, s mellynek következtében tizenegy tartomány az osztrák házra szállott, t. i. Brabant, Limburg és Luxemburg herczegségek, Flandria, Hennegau, Namur, Artois, Holland és Zeeland grófságok, az antwerpeni őrgrófság és a malinesi uradalom. Szép-Fülöp, ezen házasság gyümölcse, s V. Károly, ennek fia, ezekhez csatolták Frisiát, Utrechtet Felső-Yssellel s Geldriát Zütphen, Gröningen és Cambrai-val egyetemben; később Károly (1548) a Franche Comtéval gyarapitá azokat s a burgundi kerületet alakitotta belőlök; pragmatica sanctió-ja által pedig megállapitá, hogy egymástól elválaszthatatlanok lennének, a császárság védnöksége s a közbéke kötelezettsége alatt állanának, jóllehet fölségi jogaik meghagyatnának s a császár és legfelsőbb birodalmi törvényszék hatóságától függetlenek maradnának.

Ámbár ezen tartományok egy stathouder vagy helytartó által kormányoztattak, mégis igen gyenge kötelék füzte össze azokat; mindegyiknek megvolt saját modora szerint alakitott országgyülése, de mindegyik s mindahárom rend követeket küldött az egyetemes gyülésre. Számos kiváltságokkal ruháztattak fel, a többek közt idegen sereget országukba befogadni nem tartoztak. Féltékenyek lévén ezekre, irtóztak a spanyol kevélységtől, s ekként Károly, ki fölfogta Német-Alföld fontosságát s ki Párizst avval fenyegeté, hogy kesztyüjébe (guant, Gant) dugandja s azt mondá: „Országom mindig gazdag marad, mig a flandriai nőknek ujjaik lesznek“, noha vállalataiban őket is reszelteté, s tizszer jelennék meg nálok sőt azt mutatná, hogy őket a castiliai nemességnek eléje teszi,

mégis nagyon érezte, hogy legnehezebb őket fék en tartani s azon panaszokat elfojtani, mellyeket közöttök a negyven millio arany-tallérra rugó rendkivüli adók keltettek.

Eközben a kereskedéssel az ujitók eszméi is beszivárogtak ezen országba; Edgard kelet-frisiai gróf korán megismertette Luther iratait, mellyek a többi fejedelmek által is kedvesen fogadtattak; másrészről pedig a különböző tartományokból ide menekült protestánsok a népesség szüke miatt igen szivesen láttattak. Ettől megrémült Károly, s a helyett, hogy itten szintén a Némethonban tanusitott engedékenységet gyakorolná, halálbüntetés terhe alatt megtiltá (1550) az eretnekek könyveit tartani vagy olvasni, vagy pedig a bibliai szövegek felett felhatalmazás nélkül predikálni, vagy azokat értelmezni, elrendelvén egyszersmind, hogy a tisztviselők az inquisitoroknak segédkezet nyujtsanak. Mondják, hogy ötvenezerre megy azok száma, kiket 1560-ig megégettetett, megfojtatott vagy elevenen eltemettetett; de jóllehet ezek nevei s egyéb körülményei is följegyezvék, hinni szeretjük, hogy ez tulzó nagyitás. Igaz ugyan, hogy mai nap is megvagynak rendkivül szigoru rendeletei, ezek azonban csak a szokott eredményekhez vezettek, t. i. szaporiták az ujhitüeket s az illetőket tulságba hajtották. Az anabaptisták s más fanatikusok zavarokat idéztek elé, a német s angol kereskedők pedig megrémülten futottak Antwerpenből s más kikötőkből, mignem ausztriai Mária V. Károly nővére s helyette az ország kormányzója (1531—55), maga is vonzalommal viseltetvén az ujitás iránt, kieszközölte, hogy az idegenek és kereskedők az inquisitio alól kivétetnének.

Ekként ezen tartományok előtt is gyülöletessé lett V. Károly neve, noha lázadásra épen nem gondoltak, miután hatalma lendületet adott kereskedelmöknek, megnyitá előttök a világ valamennyi kikötőjét, segité őket a Hansa-városoknak a Balti-tengeren gyakorlott uralmok megsemmisitésében, Burgundia egyesitése által pedig Europa legjelentékenyebb államai közé emelte őket, s egyszersmind elfojtá azon belső viszályokat, mellyek Geldriát, Frisiát, Utrechtet és Gröningent olly sokáig gyötrötték. Továbbá Károly Flandriában születvén, az ő dicsősége ezen tartományra is visszaverődött; már pedig láttuk, minő zsarnokságokat képes a dicsőség elfeledtetni.

Midőn ez fia II. Fülöp részére lemondott, ennek természetes nővére Margit parmai herczegnő neveztetett ide ki kormányzóul (1559), kit Granvella arras-i püspök s minister, az épen olly nagy tehetségü mint kevély és zsarnok államférfiu vezetett. V. Károly 1522-ben Brabantba egy világi inquisitort helyezett be, kit e hivata-

lában néhány egyházi személy támogatott; VII. Kelemen már hármat küldött ide, III. Pál azonban kettőre szállitá azok számát, de sem idegenek sem pedig domonkos rendüek nem valának; itéleteik pedig nem annyira önkényüek s eljárásaik nem olly titkosak voltak; azután még néha a név többet teszen, mint maga a dolog. Most Fülöp a spanyol inquisitiót akarván ide behozni, miután a városok ennek határozottan ellenszegültek, idegen seregeket küldött az országba, s tartásukra adót szedetett, s miután felszólittatott, hogy ezen alkotmányellenes tényét a seregek visszahivása által szüntetné meg, azáltal akarta elámitani a rendeket, hogy az azok feletti főparancsnokságot Nassaui Vilmos orániai herczegnek s Utrecht, Holland, Zeeland kormányzójának, és Egmont grófnak, Flandria és Artois kormányzójának, a St. Quentinnél kitünt hősnek ajánlá föl. Ezek visszautasiták azt, s az ellenzék élére állottak. Egmont nyilt, őszinte és harczias volt; az orániai herczeg erős lélék közönséges külső alatt, kinek csak alkalom kelle, hogy egész nagyságában tünjék föl.

Fülöp Francziaország feletti győzelmeit a hollandi nemeseknek köszönhette s mégis illy méltatlanul bánt velök. Megszokván a fényüzést s V. Károly szolgálatában tönkrejutván, most hogy a béke helyreállt, fájdalmasan tapasztalták, miként a gazdag polgárok által tulszárnyaltattak, a király által pedig lábbal tapodtattak. Ezenkivül Fülöp a püspökök számát háromról tizenhétre emelte, s ekként az apátokat jövedelmeiktől megfosztotta, az eretnekek felett itélő törvényszékeket megszaporitotta, s azokat kénye s kedve szerinti egyénekkel töltötte be; Granvellát pedig bibornokká, és a malinesi érseket Német-Alföld primásává tette. Ekkor a katholikusok s protestansok belátták, hogy Fülöp Spanyolország mintájára egyházi kormányt szándékozik itten felállitani, s fájdalmasan szemlélték, hogy a hivatalok spanyolokkal töltetnek be; minek következtében Margithoz egy, négyszáz nemes által aláirt kérvény nyujtatott be; ezt ismét számos panaszok követték mindegyik osztály részéről; az egyháziak az uj püspökségek, a nép az inquisitio, a kereskedők a kereskedés sülyedése s mindannyian az alkotmány megsértése miatt jajveszékeltek. A panaszok nem hallgattattak meg, de nem is feledtettek el, s a népköltők (r e d e r y k e r s) nem kevéssé sziták a gyülöletet az utált kormány iránt.

Ezen zajongások közepett a hitujitók harminczhét czikkelyben közrebocsátották Calvin tanaihoz hajló hitvallásukat, megengedve ugyan Krisztusnak az Oltári-szentségben való jelenlétét, de egyszersmind a lelkészek közötti egyenlőséget hirdetve; ezek háta megett

pedig az orániai herczeg, Egmont gróf és Montmorency Fülöp tengernagy Granvella ellenében egymással szövetkeztek (1550). Igaz, hogy most még folytonosan hüséges alattvalóknak vallották magokat, de Fülöp, ki az itteni dolgokról mit sem tudott s a panaszkodásokat pártütésnek tekintette, hajthatatlan maradt s a bibornokot nem akarta eltávolitani, amiért is azok kinyilatkoztatták, hogy az államtanácsban nem veendenek részt, nehogy a minister zsarnokságának eszközei gyanánt tünjenek föl. Fülöpnek csak nagynehezen sikerült az államtanácsot összetartani (1564), kénytelen volt őt visszahivni, de egyszersmind elrendelte, hogy a trienti zsinat határozatai s atyjának az inquisitiora vonatkozó törvényei utólsó betüig foganatba vétessenek. „Készebb vagyok elveszteni alattvalóimat mintsem eretnekek felett uralkodni“ mondá ő, s azért határozottan visszautasitá a protestáns eszméket, annyival is inkább, mert látta, hogy ha a hollandoknak engedményeket adna, a spanyolok is hasonló követelésekkel lépnének fel; rendszeres kegyetlenséggel uralkodott tehát, roszalását fejezvén ki atyja és Francziaország eljárása felett, mellyek nem azt tevék mit ő. Söt azon hir is keringett, hogy a franczia királynő és a spanyol Isabella Bayonne-ban elhatározták a protestánsok kiirtását (1565) s hogy az e czélra vezető eszközökről is tanácskoztak.

Igaz volt-e ez vagy sem, nem tudjuk, elég az hozzá, hogy az orániai herczeg a nemzet szabadságát biztositandó tizenkét nemessel egy bizottmányt alakitott (november) s csakhamar számos katholikus és protestans nemes csatlakozott hozzájok. Gyülésökben fölhevülvén, innét testületileg egyenlő s szegényes öltözetben Brüsszelbe mentek (1566 april 5), s Margitot fölkérték, hogy az inquisitiót törölné el. Minthogy pedig ez alkalommal Barlemont azt mondá a kormányzónőnek: „Mit fél ön ezen koldusoktól“, ezek a koldus nevet vették föl, jelvényökül pedig egy arany érmet, mellynek egyik oldalán a király arczképe, a másikon pedig egy, két kéz által tartott koldustarisznya volt ezen jelmondattal: Hivek a királyhoz egészen a koldus tarisznyáig. Mások ehelyett egy, ezüst szalagról függő fa-tálat választottak, mellyre Egmont ezen jeligét tételé: Concordia res parvae crescunt.

Fülöp sokkal távolabb volt alattvalóitól, hogysem azok szükségeit láthatná, és sokkal makacsabb, hogysem azok követeléseit figyelemre méltatná, s emellett épen ugy mint II. József azon meggyőződésben élt, hogy „a lázadás lángja csak vérrel oltható el.“ Söt már a herczegnő azon engedménye is, hogy az eretnekeket máglya helyett akasztófán végeztette ki, a királyi méltóság megsértésének

tünt fel előtte. Minő béketürés nem fáradt volna ki illy körülmények között? A meg nem hallgatott protestánsok tullépték a mérséklet határát s ezrenként fegyvert ragadtak, Antwerpent választván mozgalmuk központjául; és az ég ellen dühöngve az emberek által okozott bajokért, a képeket s kereszteket összetörik, a kolostorokat szétrombolják, s egyetlen nap alatt négyszáz templomot pusztitanak el, ezek között a hatvan oltárral biró bámulandó szép székesegyházat is. [1])

Undorral fordultak el a katholikusok ezen kicsapongásoktól, és Margitnak, ki neheztelésöket szitotta, sikerült az ellenzéket meggyengitenie s az előbbi erőszak- és szigorhoz folyamodnia. Már hire járt, hogy egy erős hadsereg fog megérkezni Spanyolországból, s minthogy a lutheranusok az ő nézeteiktől eltérő felkelőknek a kért segélyt megtagadták, az orániai herczeg visszavonult (1567), Egmont az udvarral kibékült s körülbelül százezer polgár Német és Angolhonba menekült, oda vivén magukkal egyszersmind üzletöket is, és Fülöp most már avval hizeleghetett magának, hogy a rendet és vallást helyreállitotta.

Alba herczeg.

De illy sokan költözvén ki az országból, népessége szerfelett megcsökkent, a kereskedés pangásnak indult, minek következtében a kormányzónő Spanyolországból segédcsapatokat kért. Szelidség vagy szigor fogja-e képezni ezek jelszavát? Hernando Alvarez de Toledo Albai herczeg arról igyekezett Fülöpöt meggyőzni, hogy a nyugtalanok csak félelemből csendesedtek le s csakhamar ujból ki fognának törni, azért a legnagyobb szigorral kell eljárni irányokban. Jóllehet a kormányzónő hosszu és irtózatos háborut jósolt ebből, Alba

---

[1]) **Famiano Strada**, *de bello belgico decades duo*, 1632—47. Jóllehet jezsuita és részrehajló, az eredeti kutfők nyomán készité munkáját, és különösen a protestans irók hibáit javitja ki, kik természetesen a másik tulságba estek.

Everard von Reyd: (Reidani). *Annales belgici.*

Wiquefort, *Histoire des Provinces Unies.*

Wander Wynckt, *Troubles des Pays-Bas*, a flandriai irattárokból szerzett adatok nyomán; de csupán hat példányban nyomatott ki.

Bentivoglio, *Le guerre di Fiandra.* 1607-től 1616-ig mint apostoli nuntius müködött Flandriában.

Luis Cabreria de Cordova, *Hist. del rey don Philippo II.* Madrid 1719.

Watson, *The history of the king Philipp II.* London 1777.

Schiller, *Geschichte des Abfalles der Niederlande.* Csak Alba herczeg megérkezéig terjed.

herczeg Genuában nyolczezer hétszáznyolczvan gyalog és ezer kétszáz lovas katonaságot gyüjtött egybe, kik mindannyian az olaszok öldöklésében képezték ki magukat harczosokká, s háromezer hatszáz hasonló fajtáju német fegyverest csatolván még azokhoz, Chiapino Vitellit táborkari főnökévé, Gabrio Serbellonit pedig a tüzérség parancsnokává nevezte, s ekként Német-Alföldre indult, hová nem sokára meg is érkezett (augustus) még pedig olly tágas felhatalmazással, hogy Margit elbocsáttatását kérné.

Alba egyike volt Spanyolország legnagyobb embereinek, kitünő hadvezér, utólérhetlen a táborozásban, saját zsebéből pazar, katonái életét illetőleg fukar, fegyelem dolgában rendkivül szigoru; a balszerencsében csüggedetlen, feleleteiben rövid, határozataiban renditheetlen, a politikai fondorlatok vezetésében felette ügyes; kevély, rettenthetlen, könyörtelen, nem kapzsi, nem fösvény, alattvalói iránt nem szabadelvü, hasonlói iránt megvető, felebbvalóihoz nem sok tiszteletet tanusitott, V. Károly és II. Fülöp által egyformán utáltatott, daczára hogy ezeknek annyi fontos szolgálatot tett [1]). „Lazaczra s

---

[1]) „Ezen nagy hadvezér magas családból származott s iszonyu jószágokkal birt; szemei élénkek de szigoruak valának, tekintete biztos s néha rémletes, viselete komoly, magatartása kemény, kinézése nemes, testalkata erőteljes, kevés beszédű, de hallgatása sokat mondó. Józan, keveset aludt, sokat dolgozott, minden ügyeiben maga irt. Életének minden mozzanatai felette érdekesek: gyermekéveiben okos, előhaladt korában ment mind a nevetségességtől mind a gyengeségektől; a hadi életet nem szórakozásnak tekinté s a tábori kicsapongások közepett a politikában képezte magát. Midőn a tanácskozásokban véleményét kimondá, sem a fejedelem kivánatával sem a ministerek érdekeivel nem törődött, de mindig oda hajlott, hol az igazságot hitte feltalálni; gyakran az igazság utjára terelé vissza hallgatóit, vagy legalább nem követé őket igaztalanságukban. Rettenthetlensége nem egyedül a csata órájára szoritkozott, de állandóan s minden körülmények között megtartá azt, és barátjait számtalanszor borzadály fogta el látván őt a kevélység egy nemével védeni V. Károly emlékét II. Fülöp piszkolódásai ellenében. Házát bizonyos fönség jellemezte, mellyet ő senkitől sem tanult el, s a mellyet szerencsétlenségre senki sem utánzott; udvarát nemes ifjakkal tölté meg, kiket kedvteléssel vezetett be a hadi vagy politikai tudományokba; növendékei Spanyolországban sok ideig az első méltóságokat foglalák el, s nagyban növelék az ő hirnevét. Nemzete évkönyveiben nem akadunk olly hadvezérre, ki képesebb lett volna nála nagy háborut olly csekély erővel vezetni, nagyobb hadsereget ütközet nélkül megsemmisiteni, az ellenséget, anélkül hogy magát meglepetni engedné, kijátszani, katonái bizalmát megnyerni s azok panaszait megszüntetni. Azt mondják, hogy hatvan évre terjedő hadjáratában, noha különböző éghajlat alatt, különböző évszakokban s különböző ellenség ellen kelle harczolnia, soha meg nem veretett, sem meg nem előztetett, sem végre véletlenül

más nagy halakra nem pedig pisztrángokra és szardellákra kell halászni" mondá ő, s ezvel következetesen Egmontot s gróf Horn tengernagyot ebédre hivatá s elfogatá, és saját elnöksége alatt azonnal egy törvényszéket állitott fel, melly itéletet mondana azok felett, kik a zavargásokban részt vettek, vagy azoknak ellene nem szegültek, vagy az inquisitio ellen tiltakoztak, vagy házukba protestáns hitszónokokat fogadtak, vagy akként nyilatkoztak, hogy inkább Istennek kell engedelmeskedni mint az embereknek. Az itéletek csak az akasztófa és máglya, a gályarabság és felnégyelés között váltakoztak, sőt (példa nélküli határozat) a Fülöp által biróságul választott spanyol inquisitio eretnekségi s ennek következtében felségsértési bünben marasztalá el mindazokat, kik az alól névszerint kivéve nem valának (1568). Egmont és Horn számtalanokkal egyetemben kivégeztettek (junius 5), nem mintha a per folyamában bünösöknek bizonyultak volna be, de mert fényes példára volt szükség, s meg kelle mutatni, hogy a kormány nem fél; más magas rangu egyéniségek vagy megelőzték vagy követték őket; Oraniai Vilmos fia Spanyolországba vitetett s ottan huszonnyolcz évig fogságban tartatott. Atyjának, kitől jobban féltek, mert hallgatni tudott [1]), sikerült megmenekednie, s csakhamar fegyvereseket gyüjtve betört ez az országba (1569), de részint Alba herczeg huzás-halasztása, részint a német zsoldosok fegyelmetlensége miatt kénytelen volt visszavonulni, és távolról szemlélni, hogyan végeztetnek ki azok, kik ezen alkalommal hozzá szegődtek.

Ekkor Alba elhatározta tovább menni s a reformatusokat kiirtani; Antwerpenben és Amsterdámban erődöket épittetett, mellyek a kereskedést e városoktól egészen elijeszték; foganatba vette a trienti zsinat határozatait s behozta az inquisitiot; adót akart kivetni és pedig az ingó javakra ezek értékének tizedéig, az ingatlanokra pedig egy huszadáig; de a nép, melly eltürte pártvezérei kivégeztetését, felingerült ezen adó ellen, melly a legkisebb eladásokra is kiterjesztetvén megszaporitá a zaklatásokat, és megtagadta azt s bezárta boltjait. Alba ezalatt Antwerpenben saját szobrát állittatá fel, és pedig olly helyzetben, mintha az ország rendjeit lábaival tapodná.

---

meg nem lepetett. Milly férfiu, ha olly fényes tehetségeit és erényeit el nem homályositja vala tulzó szigorával, melly nála barbársággá s kegyetlenséggé fajult át!" **Raynal**, *Hist. du Stathoudérat.*

[1]) „A Hallgatag el van fogva?" kérdé az akkoron Rómában tartózkodó Granvella bibornok. Tagadó feleletet nyervén, igy szólt: „Ugy tehát mindössze is egy nagy semmit tettek."

s uj akasztófák készitéséhez fogatott; de az orániai herczeg meggátolá véres diadalait.

Oraniai herczeg.

Ne képzeljük magunknak az orániai herczeget valamelly önzetlen hazafinak. Azáltal hogy köztársaságivá és protestanssá lett, csupán azon kitüntetéseket akarta elérni, mellyeket mint katholikus és udvaroncz el nem nyerhetett; mindazáltal lángelméje megmentette Hollandot, s egyébként is minden körülmények között sok tapintatosságot s mély belátást tanusitott; szenvedélyei felett uralkodott, s szokott mérsékeltségét az általános ingerültség közepett is meg tudta tartani. Spanyolországnak mindenütt ellenségeket igyekezett támasztani; Németország féltékenységét az osztrák dicsvágy ellen fölizgatta; Europa protestánsainak megmutatta, hogy milly előnyös lenne rájok nézve, ha Flandriát támogatnák. Coligny tengernagy azon tanácsot adván neki, hogy minden gondját tengeri ereje növelésére forditsa, mint Oránia ura a németalföldi nemeseknek szabadalmat adott azon spanyol hajók lefoglalására, mellyek Amerikából aranynyal terhelten tértek vissza; s az ugynevezett tenger koldusai iszonyu kincseket keritettek birtokukba, s csakhamar hatalmasakká lettek a tengeren; tengernagyuk Marke Vilmos gróf, másként az ardennesi vadkan a Voorn szigeten Brielle városát, ezen tengervidék kulcsát bevette (1572 april 1). És ez volt bölcsője azon köztársaságnak, melly ama mocsáros és a tenger által folytonosan fenyegetett apró tartományokból keletkezett, mellyek a leghatalmasabb és legpolitikusabb királylyal szembe szállottak, és azáltal hogy függetlenségöket megállapiták, gátot vetettek előbb az osztrák ház, később a Bourbonok határtalan terjeszkedésének.

A városok egymással vetélkedve siettek az orániai herczeg zászlója alá szegődni s tárt karokkal fogadták a megérkező seregeket, mellyek őket a tizedtől felszabaditandók valának; a dordrechti első egyesülésben a herczeg Stathoudernek kiáltatik ki, Gertruidenberget hatalmába keriti s a Zuyder-tón nagyszerü tengeri győzelmet viv ki. A szerencsétlen siker nagy sebet ejt Alba hirnevén, ki már öreg s emellett beteges lévén visszahivatásáért folyamodik (1573 deczember). Igazságszeretete bebizonyitására azt hozta fel, hogy hat évi kormánya alatt tizenötezer hatszáz eretneket és lázadót végeztetett ki, amiért Fülöp elfeledéssel jutalmazta őt.

Utódja., a szelid és mérsékelt szellemü don Luis de Requesens, megérkeztével elődje szobrát ledönteté s közbocsánatot hirdet akkor, midőn a nemzet nem érezte többé annak szükségét; pénzhez nem

képes jutni; serege megveretik, s midőn az ostrom alá vett leydenieket maguk megadására szólitaná fel, ezen választ nyeri: Ne számitson arra, mig egyetlen kutya ugatását hallja a városban; ha ezeket megettük, ott leszen még bal karunk, azt fogjuk megenni, s azalatt jobbunkkal harczolunk." Valóban az oraniai herczeg megszakittatja a töltéseket, s a tenger a spanyolokat elnyeli (1575), és a város jutalmul és kárpótlásul egyetemmel ajándékoztatik meg, melly ekként második a protestans egyetemek között, legelsőben a genfi állitatván föl. A spanyol tartományokból menekült mórok és héberek Német-Alföldön telepednek le; az Alba herczeg által Antwerpenből elüzött zsidók hasznos iparukat Rotterdamba és Amsterdamba viszik magukkal, s különösen a kánfor, bóris és festék gyártásával fontos szolgálatot tesznek uj hazájoknak; továbbá gazdag tengeri biztositó társaságok keletkeznek itt és hajók készittetnek, még az ellenség számára is.

A hajthatlan spanyol kabinet kénytelen volt most Hollanddal és Zeelanddal alkudozásokba bocsátkozni, minthogy azonban a vallás dolgában engedni nem akart, semmiféle egyezmény sem jöhetett létre. Eközben a szabaddá lett két tartomány között visszálkodás ütött ki a kormányzási módot illetőleg, mignem abban állapodtak meg, hogy a polgári és katonai főhatalom a háboru tartama alatt a király nevében gyakoroltatnék, azon kikötéssel, hogy a katholicismus kiirtassék s a reformatio megszilárdittassék, anélkül azonban, hogy vallási nézetekért valaki üldöztetnék.

Genti kibékülés.

Meghalálozván Requesens (1576 marczius 5), ki olly ügyesen vezette a háborut, a zsoldos csapatok, a hadseregek eme mételyei, zsoldjokat követelve fellázadtak s Antwerpent és Maestricht-et, e két leggazdagabb várost kirabolták; ennek következtében a tartományok az egyesülésben keresték biztonságukat, s Brabant, Flandria, Artois, Hennegau rendjei, ugyszintén Valenciennes, Lille, Douay, Orchies, Namur, Tournay, Utrecht, Malines városok, mellyekhez később Frisia és Amsterdam is csatlakoztak, Gent-ben egymással szövetkeztek (november 8), s elhatározták, hogy egyesült erővel a spanyol hadsereget országukból kiüzendik, a vallási bajokat orvoslandják s a dolgokat azon állapotba helyezendik vissza, mellyben Alba megérkezte előtt voltak. Don Juan V. Károly természetes fiát, az alpuxarres-i és lepantói hőst, kit II. Fülöp majd gyülölt majd czirógatott, a rendek csak azon feltétel alatt akarták főkormányzóúl elfogadni, ha az idegen seregeket az országból el távolitja s a genti békekötéshez

ő is hozzá áll; ezt örökös kibocsátványa (1577) által megtévén, a rendek hüséget fogadtak neki, s részére a szükséges pénzt is megszavazták.

De az uj kormányzó, ki jelvényül egy illy felirattal ellátott keresztet hordott: Ezen jelben győztem meg a törököket, s ebben fogom meggyőzni az eretnekeket, a béke köpenye alatt szigorra ösztönözte a madridi udvart. Elbizakodván lepantói győze lmében, korona után sovárgott, s a pápa által támogatva Tunisban, Angolországban és Német-Alföldön csakugyan meg is kisérlette azt; minthogy azonban csak gyors hadi vállalatokhoz volt szokva, az orániai herczeg ügyes és mély politikáján hajótörést szenvedett. Ehhez járult még az is, hogy Henrik franczia királynak az orániai herczeghez intézett egyik heves kifejezésekkel teljes levelét elfogta, a miért is őt a rendek méltóságától megfosztottnak nyilvánitják, ujból fegyvert ragadnak, a várakat elfoglalják s lerombolják s az orániai herczeget dictátori hatalommal Brabant kormányzojává (ruward) választják. A harcz változó szerencsével folyt most itt, melly alatt Don Juan, kit Fülöp arról gyanusitott, mintha magának független fejedelemséget szerzendő a flamandokkal és angolokkal egy kézre játszanék, meghalt, vagy láb alól eltétetett (1578 october 1), utódjául Alessandro Farnese pármai herczeg neveztetvén ki, ki olasz katonáival legtöbb bajt okozott a felkelőknek.

Fülöp már több mint negyven millio tallérral tartozott a spanyol és genuai kereskedőknek; a tenger koldusai minden lépten elraboltak tőle egy-egy, Ame rikából jövő hajót, mellynek kincsei nem valának elegendők egy marok hering-halász leigazására; ezenkivül nem bizván a kormányzókban, s attól tartván, hogy ezek a nekik adott teljhatalommal visszaélnének, gyakran változtatá őket s velök a rendszert is; s ekként kezdetben, midőn a szigor használt volna, egy nő, később pedig, midőn engedékenynek kellett volna lenni, egy kegyetlen férfiú ült a kormányon. A hollandoknak soha nem volt más czéljok mint magukat szabaddá tenni; pártfogóik valának mindazok, kiknek udvaraiban Fülöp árulókat vásárolt, az általa üldözöttek pedig ide hozák karjokat és gyülöletöket, s igy a hadseregek az ország kára nélkül megujithatók valának. Szerencsétlenségre a katholikusok és reformatusok gyakran összecsaptak egymással, ami a genti reformatusok és katholikus wallonok között egészen polgárháboruvá fajult át.

Fel tudta ezt használni Farnese herczeg, ki épen olly ügyes tábornok mint mély belátásu politikus lévén, mig egy részről a háborut

okosan vezette, másrészről az elégületlenekből egy pártot alakitott, mellynek tagjai ismertető jegy gyanánt olvasót hordtak nyakukban. Jóllehet különben szelid ember, valamint kortársai, ugy ő maga is azon véleményben volt, hogy szükség esetében szabad lenne gyilokhoz és méreghez folyamodni; azért midőn a kiegyezkedés utólsó reménye is eltünt, az oraniai herczeg ellen egy nyilatkozatot bocsátott ki, mellyben őt semmirekellőnek, árulónak, az emberi nem ellenségének s dögmirigynek nevezi, s megtiltja, hogy senki ne merészelje őt házába fogadni vagy élelemmel ellátni; annak pedig, ki őt élve kézhez szolgáltatja vagy meggyilkolja, Fülöp királyi szavára huszonötezer arany tallért, nemességet s minden vétkeit illetőleg bárminő iszonyatosak lennének is azok, bocsánatot igér. Az orániai herczeg egy hosszu védirattal válaszolt erre, s a rendek által egy nyilatkozatot adatott ki, mellyben kijelentetik, hogy nem a nép van a fejedelemért, de a fejedelem a népért, s hogy azon uralkodó, ki alattvalóival mint rabszolgákkal bánik, elüzethető, különösen ott, hol az törvényesen mondatik ki az ország által, s ez már olly szorult helyzetbe juttatott, hogy szabadságát másképp meg nem védheti; ennek következtében a spanyol király mint törvényszegő és zsarnok uralmátó megfosztottnak nyilvánittatik.

Utrechti szövetség.

Az orániai herczeg egy pillanatig sem kecsegtette magát azon reménynyel, hogy a természetökre és vallásukra nézve különböző kilencz tartományt egyesitendheti; azért megelégedett a Maas északi partján fekvő s egyenlő vallásu tartományok egyesitésével. Mindazáltal Utrecht, Geldria vagy Züphten, Holland, Zeeland és Gröningen tartományok a városok kivételével örökös szövetségre léptek (1579 január 23), arra kötelezvén magukat, hogy egymást kölcsönösen védendik, egymás beleegyezése nélkül békét vagy fegyverszünetet nem kötnek s adót nem szednek; a vallást illetőleg mindegyik felekezet saját tetszése szerint rendezheti ügyeit, ugy azonban, hogy mindnyájok szabadsága még a katholikusoké is épségben maradjon, a szerzetesektől és papoktól elvett javak pedig az illetőknek visszaadattassanak. Nem sokára Frisia és Felső-Yssel s kevéssel később Gröningen városa is hozzájok csatlakoztak, és ezen hét tartományból alakult a németalföldi egyesült államok köztársasága, mellyben a megbukott spanyol uralkodóházat az orániai herczeg reménylé a trónon felválthatni.

Az egyesült államok köztársasága.

De a fejére kitüzött jutalom vagy a buzgóság többeket arra

birt, hogy merényletet követnének el élete ellen; igy a többek közt Jaureguy biscayai származásu egyén is megkisérlé azt, kinél illy tartalmu irat találtatott: „Neked oh Ur Jézus Krisztus, ki a világ megváltója és üdvözitője s az ég és föld teremtője vagy, ha azon kegyelemben részesitesz, hogy szándékom véghezvitele után életben és szabad maradhatok, egy szép függönyt, egy köntöst, egy lámpát, a bayonne-i és aranjuez-i Boldogságos szüznek pedig egy-egy koronát fogok felajánlani.“ Végre egyik, szolgálatában levő egyénnek, a franche-comtei származásu Gerard Balthazárnak sikerült az, ki, mi több, az ő pénzén vette a pisztolyt, melylyel urát kivégzé (1584 julius 10). Kinpadra vonatván majd azt állitá, hogy Farnese herczeg, majd ismét, hogy egy sz. Ferencz rendü szerzetes, majd végre, hogy egy jezsuita által béreltetett fel e galád tett végrehajtására, [1]) amit alig hitt valaki, de magától a ténytől mindenki utálattal fordult el.

A hollandi rendek most a kormány vezetését egy államtanácsra bizták, mellynek élére a meggyilkolt herczeg fiát Móriczot álliták; s országukban, mellyet annyi folyam és tengerág metsz keresztül, kétségbeesett védelemre készültek. De Farnese herczeg szerencsésen folytatta a háborut s a zsoldos csapatok a pusztitást; s valóban ugy látszott, hogy „Európának majd minden népei egymással versélkedve mint valamelly nyilvános küzdtérre Flandria inséges mezejére siettek, itten mérgöket és gyülöletöket kiöntendők, s karddal kezökben egymás ellen élet-halálra küzdendők“ (Bentivoglio). Különösen nevezetes Antwerpen ostroma (1585), mellyet a mantuai Federico Giambelli egy egész évig hősiesen védett s végre is csak tisztességes feltételek alatt adott át.

A köztársaság több tartományát elvesztvén s nem bizván önmagában, másoknak ajánlá fel magát. Előbb már az Anjoui herczeg karjaiba veté magát, de ez kiesvén a kegyelemből, elküldetett. Most III. Henrik franczia királynak ajánlá fel magát, de ez nem fogadta el, valamint Erzsébet angol királynő sem; ez azonban II. Fülöp iránti gyülöletből valamennyi protestansok pártfogója lévén, de azt is reméllvén, hogy a köztársaságot birtokába keritendi, segitséget igért. S valóban kegyencze Dudley Robert leicesteri gróf vezénylete alatt meg is érkezett az (1586); ezt most a rendek helytartóvá nevezték,

---

[1]) Rendes mentségök volt a vádlottaknak másokat bekeverni. I. Ferencz fiának, a koronaörökösnek halálával (1536) pohárnoka Montecuccoli kinpadra vonatván, azt vallá, hogy Anton de Leyva, Gonzaga őrgróf s V. Károly megbizásából ő mérgezte meg azt.

de szerencsétlen hizelgésöknek nagyon megadták az árát, amennyiben e gyámoltalan férfiu csak a fondorkodásokhoz és pártoskodásokhoz értvén hanyagsága miatt a spanyolok ismét felülkerekedtek, s iszonyu pusztitásokat okoztak. Ekként mindenkit elidegenitett magától, a köznépet és protestans hitszónokokat kivéve, kiknek segélyével a fő uralmat magához akarta ragadni, mignem gyalázattal tetézve, kénytelen volt Hollandból eltávozni (1587 deczember). Ekként ez szerencsésen megszabadult amaz álnok férfiutól, ki épen olly veszélyes volt rá nézve mint maga a háboru. Nagy előnyt nyujtott most neki azon körülmény, hogy Erzsébet nyilt harczba ereszkedvén Spanyolországgal s folytonosan nyugtalanitván azt, ezáltal a hollandok ismét erőre vergődhettek.

Nassaui és orániai Móricz Holland és Zeeland helytartójává választatván (1590) sok szerencsével küzdött a spanyolok ellen, különösen miután Farnese herczeg elhalván (1592 deczember 2) II. Fülöp őt olly hadvezérrel nem pótolhatá, ki a vitéz ellenséggel megmérközhetnék. Valóban bámulandó ezen kisded tartomány erőmegfeszitése, melly huszezer gyalogságot, kétezer lovasságot s hatalmas hajóhadat tartott, s emelett kereskedelme jobban virágzott mint valaha. Amsterdámot bőviteni kellett; Holland és Zeeland több mint hatvanezer tengerészszel rendelkezett; minden évben négyszáz hajót küldött Lisabon, Cadix, Lucar és Spanyolország s Portugal más kikötőibe, mindig idegen lobogók alatt. II. Fülöp szerette volna őket kizárni, de hasznosnak vélte országaira nézve, hová azok Lengyelországból gabonát s északról más árukat szállitottak; midőn azonban III. Fülöp azt hivé, hogy halálos csapást ejt rajtok, ha alattvalóinak a németalföldiekkel való kereskedést eltiltja (1599), a hollandok minden más államnak lehetetlenné tevék a nekik eltiltott kereskedést, s ekként Spanyolország inségre juttatott. Később Portugal Spanyolországgal egyesittetvén a hollandok megtámadák annak a leggazdagabb tengerentuli gyarmatait; Houtman Kornél négy hajóval rajta ütött Java szigetén s azt elfoglalta; van Nok Jakab pedig a kelet-indiai társulatot alapitá ott. Igy, mint azt napjainkban is láttuk, a gondatlanul létre hozott zárlatok ezek szerzőinek romlását vonták magok után.

Ezalatt a rendek Erzsébettel és IV. Henrik franczia királylyal véd- és daczszövetséget kötöttek (1596 oktober 31), s ekként mint független köztársaság az europai hatalmasságok közé léptek. És jóllehet a spanyol hadsereg szerencséje Spinola örgróf vitézsége következtében némileg emelkedni kezdett, Spanyolország zilált pénzügyi

viszonya nem engedte, hogy e vállalat kellő erélylyel folytattassék. Ostende három évig és három hónapig tartá magát Spinola ellenében (1601—4), s nyolczvanezer spanyol és hatvanezer hollandi életébe került. A gibraltari szorosban vivott tengeri ütközet (1607), mellyben mindakét fél tengernagya elesett, végjelenetét képezé e véres drámának.

II. Fülöp azt reméllvén, hogy névcsere által a kibékülést megkönnyitené, Német-Alföldet hübér gyanánt leányának Izabellának, Albert osztrák főherczeg nejének engedé át, ki azután avval mint szabad országgal Antwerpenben tizenkétévi fegyverszünetet kötött (1609 april 9), elismervén az egyesült államok függetlenségét s szabad kereskedést engedvén azoknak az europai spanyol birtokokban, de nem Indiában. Ezen utóbbi pont felette lényeges volt, miután a forradalom nagy férfiai belátták, hogy Holland csak a tenger által lehet nagygyá, és ennek következtében ők nyilatkoztatták ki először a világnak, hogy a tenger mindenki előtt szabad (mare liberum). Azáltal, hogy a spanyol nyakasságtól ezt is kicsikarták, magas véleményt költöttek Europában azon nép iránt, melly eddig csak mint kereskedő volt ismeretes; és ez volt az első példa arra, hogy a hosszszas erőmegfeszitésnek a szabadságot kivivni sikerült.

Ekkor a köztársaság hét szövetséges tartományt foglalt magában, mellyek kiterjedés, haderő és teherviselés tekintetében egymástól különbözők valának, de azért egyenlő politikai jogokkal birtak, mindegyiknek egy szavazata levén a Hágában tartott köztársasági gyülésben, hova mindegyik annyi követet küldhetett, amennyi neki tetszett. De ezek nem valának képviselők, s minden egyes esetben különös megbizatást kelle kérniök tartományuktól, ami felette lassitá az ügyek menetét, s azonkivül a titoktartást lehetlenné tevé. Holland a közterhek ötvenhét századrészét viselte, s mindig követei közöl választatott az államügyész, vagy mint később nevezték, a nagypensionarius, ki a köztársaságban legalább a helytartó után fő személynek tekintetett. A fölségi jogot tehát nem az országgyülés de a választók gyakorolták, kik néha azt a helytartóra, a kormány lelkére ruházták át. De Leicester után egészen 1748-ig senki sem választatott fő helytartóvá és nassaui s orániai Móricz, ki negyven évig kormányozta a köztársaságot, ugyszintén utódai az egyesült államok fővezérének és tengernagyának czimezték magukat.

Ezen forradalmat nem annyira a vallási izgalmak mint inkább az orániai herczeg politikája és dicsvágya hozta létre, s a wallon tartományokban diadalmaskodván, egy köztársaságot alapitott, mellyben

sem a politikai sem pedig a vallás-szabadság nem nyert semmit, s amellyben folytonos küzdelem állott be a helytartó, az országgyülés s az önkormányzati hatóságok önkényei között. A katholikusok egészen elnyomattak, mi több, egész tartományokban is, mint pl. északi Brabantban, annyira, hogy a legnagyobb mérvben elégületlenek valának s idegen uralom után sovárgtak. A reformatusok, midőn valahára a béke áldásait élvezhették volna, hasonlóképen vallási viszálkodások által háborgattattak, mellyek kikerülhetetlenek valának, midőn az egyéni észnek olly szabad tér nyittatott.

Vallási viszályok.

Luther lázadásra hivta fel a világot a tekintély ellen, vagyis a keresztény szabadságra, de mi módon? ugy hogy megtagadta az ember erkölcsi szabadságát, egészen az Istentől tévén függővé, függetlenitendő őt azoktól, kik Isten képviselőinek mondák lenni magukat. Ekként megtagadván a szabad akaratot, szerinte nem valának többé hasznosak azon elégtételi cselekedetek, mellyekkel, mint ő vélte, olly visszaélés üzetett, s romba dönté az egész hierarchiát, melly az egyszerü hivőtől magáig az Istenig terjedt ki. Luther megállapitván, hogy mindent az Isten müvel bennünk, s hogy a jó cselekedetek az üdvösségre feleslegesek, mintegy megállapitá egyszersmind az elővégzést s a vaksors uralmát is.

Már most ezen hitágazat épen ugy vezethetett engedékenységre mint türelmetlenségre. Calvin az utóbbihoz hajlott; miután ugyanis az Isten jókká vagy gonoszokká, választottakká vagy elkárhozottakká teremtett bennünket, az ember csak az ő rendeleteinek engedelmeskedik, midőn a kárhozottak ellen dühöng. Emellett ő a reformatiot hittani elvekre s a szentirásra alkalmazott egyéni kinyilatkoztatás erős terére állapitá, ami által, különböző modorban ugyan, a tekintélyt visszaállitá s az egyházat ujból fölépité. Különben a szentirásban való hit a malaszt eredménye s annak helyes értelmezése a választottak kiváltsága volt; és ezen elővégzésből a kálvinisták fegyvert készitének ellenfeleik ellen s eszközt reformált egyházuk szervezésére és védelmére. Ez uralkodott Német-Alföldön is, hol nemcsak a keresztségismétlők és sociniánusok, de még a lutheránusok is üldöztettek; s ekként az olly hangosan hirdetett szabadság kevés idő alatt a legmakacsabb türelmetlenséggé nőtte ki magát. Az efféle zsarnokság ellen szükségképen fellázadt a reformatio első szabálya s bizonyos tekintetben egy harmadik protestans vallást alkotott.

Arminius.

Az oudewater-i Arminius (Hermanns) Jakab (1560—1609), ki

Genfben és Olaszországban neveltetett s később az amsterdámi egyház lelkésze (1588), azután pedig leydeni tanár (1603) volt, telve lelkesedéssel és tudomány-vágygyal, néhány egyházi férfiu által az elővégzés tanának megczáfolása végett Delftbe hivatott, és ottan azt vitatá, hogy Isten öröktől fogva elhatározá, miként az, ki a bünt megutálná és Krisztus Jézusban biznék, elnyerné az örök életet, mig ellenben a megátalkodott bünösök elkárhoznának, miután az Isten senkit sem kényszerit arra, hogy a bünt elhagyja s a hitben állhatatos legyen [1]). Ő tehát Calvin egyháza ellenében ugyanazon merényletet követé el, mellyet Luther a kath. egyház ellen, megtagadván tőle a jogot, hogy mulhatatlanul elkárhozottaknak nyilvánitsa azokat, kik másként hisznek. Luther azt mondá: „A pap, szerzetes, jámbor vagy szent semmi más mint ember, mert minden erényeink és tökéletlenségeink az Istentől jőnek és ő tetszése szerint osztá szét ajándékait.“ Arminius és tanitványai ezt mondák: „Azon embernek, ki az igaz vallást hiszi követni, nincs joga ezért másokat elkárhoztatni.“ Luther fatalismusát magokévá téve mindjárt hozzá füzhették volna: „Mert ha az Isten némelly embereket a tévelyre kárhoztatott, ezeknek joguk van magokat védeni;“ s ekként bizonyos igazság-érzetnél fogva, melly magánál, a lutheránusok és kálvinisták által Istennek tulajdonitott igazságérzetnél is magasabb, a kárhozottak részére állottak volna, de ők nem akarták az Istent ennyire megsérteni és azt mondák, hogy „az Isten, igaz biró és irgalmas atya lévén, öröktől fogva azon megkülönböztetést tevé az emberek között, hogy azok, kik a bün ösvényét elhagynák és minden bizalmokat Krisztus Jézusban helyeznék, feloldoztatnának gonosz cselekedeteiktől és elnyernék az örök életet; mig ellenben a megátalkodottak megbüntettetnének; hogy Isten kedvesen venné, ha az emberek mindnyájan lemondanának a bünökről s ha miután az igazságot megismerték, abban állhatatosak maradnának, de senkit sem kényszerit; hogy Beza és Calvin tana az Istent a bün szerzőjévé teszi, s az embereket vétkes hajlamaikban megerősiti, bizonyos végzetszerü szentség eszméjét öntvén beléjök.“ Ezen tételekben épen ellenkezőjét ismerjük fel annak, mit Calvin a Luther által felállitott hitágazatból következtetett; és valamint egyrészről bizonyos, hogy Luther tana jobban

---

[1]) Az arminianismus legteljesebb történelmét, számos okiratokkal és Arminius müveinek forditásával megtoldva, James Nichols bocsátotta közre. (London 1825).

öszhangzott a Cálvinéval, ugy más részről az is tagadhatatlan, hogy azon érzelem, melly által Luther vezettetett, sokkal jobban megegyezett avval, melly Arminiust vezérlé. De a brüggei Gomar Ferencz (1563—1641), szintén leydeni tanár, határozottan azt állitá, hogy az Isten az embereket kárhozatra vagy üdvösségre rendelé elö; azért is némellyek a jóra, mások a roszra vonzatnak: ez Calvin és Béza véleménye, a másik pedig Erasmusé és Melanchtoné volt.

Az ország azonnal arminiánusokra és gomaristákra oszlott. Az elsőkhöz azon türelmesek tartoztak, kik az értelem részére szabad tért tartának szükségesnek; és minthogy az isteni kegyelem kutforrását mindenkinek megnyiták, universalisták-nak hivattak. Ellenfeleik, a particularisták, ismét kétfelé oszlottak az időt illetőleg, mellyben Isten ama végzetes itéletet kimondá; némellyek Calvinnal azt állitták, hogy Isten öröktől fogva üdvösségre vagy kárhozatra rendelé elé az embereket, s igy előbb mintsem a bünt elkövették volna (supralapsarii), ugy, hogy az ember semmi módon sem kerülhette ki rendeltetését; mások visszarettenve azon gondolattól, hogy Isten az emberre még a bün elkövetése előtt büntetést szabhatott volna, azt mondák, miként az Isten nem határozta el Ádám esését de csupán megengedte azt, és hogy az ember Adám által lett a kárhozat fiává, mellyből Isten némellyeket különös kegyelménél fogva kiragadni eltökéllé (sublapsarii).

Ez volt a hittani kérdés, melly alatt egy másik, a társadalmi lappangott. Érintettük már, hogy a németalföldi forradalom nem a régi vallás iranti gyülölet által hozatott létre, hiszen a fő forradalmárok katholikusok valának, s a tartományok nagyobb része továbbra is az maradt; ugyszintén kezdetben nem volt szándékukban Spanyolországtól elszakadni, s magok a király iránt legellenségesebb indulattal viseltető rendeletek is annak nevében bocsáttattak ki; s ha gyülölettel viseltettek is az idegen uralom iránt, mégis idegeneknek ajánlák fel országukat. Voltaképen a városok hatóságai valának azok, mellyek a központi kormány feletti tulsulyra törekedtek, s amellyek előbb elüzték II. Fülöpöt, azután pedig ellenszegültek orániai Vilmosnak; ennek fiát Móriczot lealázóbb helyzetbe szoriták mint aminőben atyja a spanyol uralom alatt állott; s végre a helytartóságot is eltörölték. Most ugyanezen elv lépett ki a küzdtérre, csakhogy hittani nevezetek alatt. A néppártiak gomaristák valának, a tudósok pedig és gazdagok Arminiust követék mindazokkal egyetemben, kik a calvinisticus egységtől és zsarnokságtól irtóztak s a foederalismus-

hoz hajlottak, azaz a városok között kötendő barátságos egyesség utján az egyházi és világi hatalmat kibékéltetni akarták.

A számra gyengébb arminianusok egy nyilatkozatot nyujtottak be az országgyüléshez, azt kérvén ebben, hogy egy összehivandó zsinaton hallgattatnának ki, a másik fél erre egy ellennyilatkozatot adott be, s innét származtak a remonstrans és contraremonstrans nevezetek. Az országgyülés hallgatást parancsolt, de rendeletek által a vallás-felekezetek nem csendesittethettek le, sőt inkább elkeserittettek. A remonstransok egyházi átok alá vettettek, a másik pártiak pedig Móricz által támogattatva a reformátiót a városok szervezésére is ki akarták terjeszteni, s egyszersmind a kormányt kezökbe ragadni. Ekként politikai pártokká lettek és pedig némellyek köztársaságiak, a többiek pedig orániai Móriczhoz szegődtek. Az előbbiek vezérei Hugo Grotius és Olden Barneveldt hollandi államügyész voltak, melly utóbbinak kötelessége volt a rendek fölségi s más jogai felett őrködni, azokat összehivni, határozataikat közzétenni s a városok utasitásainak foganatba vételére vigyázni. Telve féltékenységgel hazája szabadsága iránt, egyike volt ez a forradalom legnagyobb férfiainak, mindig a béke helyreállitására, mig ellenben Móricz a háboru szítására törekedett. Igy a többek közt az ő tanácsai következtében jött létre a tizenkét évi fegyverszünet, s ügyes alkudozásai által ő szerezte vissza az angoloktól Vliessingent, Briellet és Romekenst, az idegen uralomtól való függés ezen utólsó maradványait s a belföldi hajózás eme kulcsait. Megköttetvén a béke Móricz ellenzésének daczára, a tengerek felszabaditása mellett küzdött, épen olly hévvel mint előbb a területi szabadságért, bölcsen belátván, hogy Holland csak a kereskedelem által válhatik tekintélyes hatalommá. Mig Móricz a gomaristák demokratikus érzelmü pártjával szövetkezett, reménylvén, hogy ekként a monarchiát a foederalismus ellenében győzelemre juttatja, addig Barneveldt az arminianusokkal a köztársaság szabadságát az egyes városokra akarta fektetni s azt a szolgaságtól az eldarabolás által biztositani. Heves egyházi beszédek sziták a két vetéltárs közötti ellenségeskedést; az egyik zsarnoki dicsvágyról, a másik kereskedői fösvénységről vádoltatott; a gomaristák zsinat után sohajtoztak, a másik párt pedig nem akarta azt, s ekként a németalföldi tartományok egysége közel volt a feloszláshoz.

Dordrechti zsinat.

A dordrechti zsinatban (1618) mindakét fél a biblia tekintélyére hivatkozott, anélkül hogy egyebet meg birtak volna állapitani,

mint hogy az tökéletlen kinyilatkoztatás, nem világositván fel határozottan a lényeges pontokat. Ezen zsinaton érte el a protestantismus tetőpontját, s itt kezdett hanyatlani, ezentúl mindig többet-többet vesztvén tanitói tekintélyéből. A remonstransok mint a vallás megrontói és iszonyu botrány okozói elkárhoztattak, s minden egyházi és akademikus hivatalból kizárattak; igen sokan Holsteinba menekültek, hol Fridrichsstadtot épiték; mások ismét Angolországba, hol hitök azáltal, hogy a methodistáktól elfogadtatott, nagy diadalt vivott ki. Az arminianismus a katholikus nézetekhez közeledvén s az összes emberiségnek a megváltás által eszközlött üdvözülhetését állitván fel hitágazatául, ujból felszabaditá a véleményeket az önkény nyomása alól, türelmességet hozott be, melly által kibékité magával a többi felekezeteket, mig ellenben a kalvinismus gyülölte és üldözte azokat; és azáltal, hogy az emberek közötti egyenlőség eszméjét terjeszté, nagyban egyengeté a bölcselet utját.

Orániai Móricz nem palástolva tovább zsarnoki hajlamait, az ellenpárt vezéreit elfogatta s törvényszék elé állitatta és a remonstransokat állomásaiktól megfosztotta. Kiváló gyülölettel viseltetett Barneveldt iránt, és az országgyüléssel egyetértve elfogatá s a szokásos ürügyek alatt kivégezteté őt (1619). Grotius, ki a tenger szabaddá nyilvánitása mellett olly hévvel küzdött, örökös fogságra itéltetett s Lövenstein várába záratott, s ezen időtől fogva erről nevezé el magát az orániai Móricz ellenes párt; ő pedig fogságában az orangisták ama véleményét igyekezett megczáfolni, hogy a fölségi jog az országgyülést illetné, s egyszersmind bebizonyitani, hogy az, ki avval ellenkezésbe teszi magát, nem pártütő. Eközben az általános elégületlenség érzete kitört, s a remonstránsok örvendének, hogy oraniai Móricznak a fő hatalomra való jutását meggátolniok sikerült.

Ezen zavarok közepett az egyesült államok köztársasága mindinkább növekedett. Midőn a fegyverszünet ideje lejárt, a spanyol kormány Spinolának meghagyta (1621), hogy Bredát ostromolja; midőn pedig ez kinyilatkoztatná, hogy azt bevennie lehetetlen, illy választ kapott: „Őrgróf, ön be fogja venni Bredát. Én, a király.“ Az őrgróf mindent megtett, mi tehetségében állott, és a király ezen makacssága miatt tömérdek ember elveszett; de végre is Breda csak tisztes feltételek alatt adta meg magát (1623), és pedig akkor, midőn az erőlködésben már mindakét fél kimerült. Nem kevésbbé nevezetes volt Maestricht és Bois-le-Duc ostroma. Móricz a háboru folyama alatt visszaszerezte a béke idejében elvesztett dicsőségét és befolyá-

sát; és ezen hosszas háboruskodás sokat tett a hadi taktika tökéletesitésére nézve, különösen az erődök ostromlását és védelmét illetőleg.

Angol és Francziaország Spanyolország iránti gyülöletből támogaták Német-Alföldet; sőt még az uj világ is besodortatott ezen makacs küzdelembe. Spinola Hollandnak Németországgal folytatott kereskedését tönkre teendő, egy csatornát szándékozott létesiteni a Rajna és Maas között, az által meggátlandó, hogy a hajók a Rajnán Rheinbergen tul hatolnának, de azon nehézség miatt, melylyel ezen csatorna védelme járt volna, felhagyott tervével. Sokkal szerencsésebbek valának a hollandok, kik Brasiliában jelentékeny hóditásokat tettek, s egymásután több portugal birtokot elfoglaltak azon időszak alatt, mellyben ezen ország a spanyol koronától függött. Végre a münsteri (Westphália) congressusban (1646—48) létesitett békekötés értelmében Spanyolország az egyesült államokról, ugyszintén az ezek által spanyol Német-Alföldön tett hóditásokról lemondott; az indiai birtokokat illetőleg, mindegyik fél azon állásban hagyatott, mellybe a béke találta, ugy azonban, hogy a spanyolok és portugalok hajózásaikat az eddigi határokon tul ki ne terjesztenék; ezenkivül az egyesült államok azon joggal ruházttattak fel, hogy a Schelde folyamot ugyszintén a Sas és Zwyn csatornákat, s más, az országukba nyuló tenger-torkolatokat zárva tarthassák. Rendkivül lealázó feltételek valának ezek, mellyeknél fogva Spanyolország megfosztá alattvalóit saját folyamaik előnyeitől, semmivé tevé az antwerpeni kikötőt és szolgákká tartományait. Az egyesült államok lakóinak végre tökéletes lelkiismereti szabadság biztosittatott [1]), s ezen időtől fogva nem is fordult elé több háboru e két hatalmasság között, mellyek egy századon át küzdöttek egymás ellen.

A győzhetetlen hajóhad.

Azon országtól, melly szabadságát igy megszilárditá, forduljunk most ahhoz, melly azt tőle előbb elrabolta, a magáét pedig elvesztette. Mig II. Fülöp azon törekvésének, hogy az inquisitiót behozza, Német-Alföldet feláldozta, felkelésre kényszeritette avval a mórokat

---

[1]) Ma Amsterdamban a katholikusoknak tizenhat, a reformatusoknak tizenhárom, a lutheranusoknak három, a keresztség-ismétlőknek két, a presbiterianusoknak egy, az anglicanusoknak egy, a remonstransoknak egy, az örményeknek egy, s a görögöknek is egy templomuk van; ezenkivül vagyon ottan két zsinagóga, egyik a portugál, másik pedig a német zsidók részére.

is, miként azt másutt [1]) már emlitettük. Kevéssel előbb szólottunk a törökök elleni hadjáratáról is, melly által igazolni látszott a keresztény ség védője czimet, mellyet a belföldi ellenségek ellenében is ki akart érdemelni. Ha Fülöp nagy ellensége volt a reformatusoknak, egyetemes pártfogójok vala azoknak Erzsébet angol királynő, ki Német-Alföldet segélyezé vagy legalább bátoritá, sőt a spanyol királyt boszantandó hajóhadával amerikai gyarmatait s a cadixi kikötőt is háborgattatá. Fülöp, ki mint a kath. Mária angol királynő férje a gyermek Erzsébet védnökének nyilatkoztatta ki magát, régen kereste az alkalmat, hogy ezt hálátlanságáért megbüntethesse, mig más részről üdvös cselekedetnek tartá az eretnekség fő tüzhelyét szétrombolni. V. Sixtus is bátoritá őt erre, sőt Angolországot mint az eretnekektől elveendő zsákmányt neki adományozta, s ezenkivül a hadjárat költségeinek fedezésére egy millió tallért ajánlott fel, minek következtében (1588) Fülöp nagy titokban egy hajóhadat szerelt fel. Spanyolország, mellynek Columbus számára csak három hajócskája volt, azt tapasztalhatta most, hogy százötven millio talléron százötven, a szokottnál nagyobb hajó állittatik ki, ellátva kétezer hatszázötven nagy ágyuval, huszezer katonával, nyolczezer matrózzal, s egy, az előkelő házakból vállalkozó ezer főnyi önkénytes csapattal. Huszonegy hajó a Boldogságos Szüz különféle neveit, tizenkettő pedig az apostolokéit viselte; száz szerzetes szállott e hajókra Martin d'Alarçon, a római hitnyomozó szék általános helyettnökének vezetése alatt, ki magával vivé a pápai bullát, melly az angolokat a hüség-eskü alól feloldá. Ezenkivül a pármai herczeg Német-Alföldön harminczezernyi gyalogságot és négy ezernyi lovasságot szerelt fel, ellátva szállitó hajókkal; a partra szalló sereg vezénylete ő rá bizatott, a hajóhad felett pedig Alfonso de Guzman medina-sidoniai herczeg s fő tengernagy parancsnokolt, kit Lopez de Vega is követett, költeményei által a győzelmeket örökitendő. Egyőzhetetlen hajóhad a Drake Ferencz által vezényelt, sokkal kisebb s épen azért könnyebb mozdulatu hajókból álló angol hajóhad által nyugtalanitva, Dünkirchen elé érkezett, hol az iszonyu tengeri vihar által ugyszólván semmivé tétetett (oktober). Midőn a herczeg-tengernagy II. Fülöpnek e szerencsétlenséget hirül vivé, előadván, hogy harmincz nagy hajó tizezer emberrel együtt elveszett, a többi hajók pedig járhatatlanok, a király igy szólt hozzá: „Herczeg, én önt emberek s

---

[1]) XIII. könyv 113. lap.

nem az elemek ellen küldöttem harczolni; legyen meg az Isten akaratja," s evvel folytatá a már előbb megkezdett levél irását.

Lehetetlen nem csodálni ezen lelki erőt, hamindjárt egy zsarnokban is;[1]) s valóban a csüggedetlenség a sors csapásai közepett fő jellemvonása volt Fülöpnek. Különben zárkozott, szigoru, magába vonult, fáradhatatlan szorgalmu s fényes tehetségü férfiu vala, ki mindent saját szemeivel látott; tábornokainak és ministereinek a legalkalmasabb egyéneket választá ki; uralkodásának negyvenkét évi időszaka alatt ő volt a világ politikájának központja, s ellenségeinek többet ártott cselszövényei mint fegyverei által. Csak térden állva szoktak vele beszélni; a nagyokkal ritkán érintkezett, mig ellenben a legközönségesebb embereket is magához eresztette, s bármellyik vele találkozó parasztot köszöntötte. Ájtatossága, habár kissé visszás, meggyőződésből származott; erősen hivé, hogy a Gondviselés által ő van az eretnekség kiirtására hivatva s abban tölté egész életét, és némileg hizeleghetett is magának avval, midőn a törököket Lepantónál meggyőzte, a mórokat az Alpuxarresekben, a német-alföldieket Alba herczeg által, s a francziaországi protestánsokat sz. Bertalan éjén rakásra gyilkoltatta. De azáltal, hogy a világot elözönléssel fenyegetö uj eszméknek hadat üzent, tönkre juttatta népeit. Az angol hajók elbizakodva győzelmökben kirablák az Amerikából jövő spanyol hajókat és elpusztiták Spanyolország gyarmatait és tengerparti vidékeit; ugyanannyi sőt talán még több károkat okoztak neki a hollandok; és a kereskedésökben korlátozott gyarmatok az anyaország nagy sérelmével s az ellenség nagy előnyére csempészet utján szerezték meg a szükséges czikkeket. Mexico kincsei hamindjárt megérkezhettek is, alig valának elegendők a száznegyven millio aranyra menő adósság kamatainak fedezésére, s ekként a király az államjövedelmeket a bankároknál elzálogositá, s később az utalványokat visszavonta, minek következtében gyalázatos bukás állott be, melly sok olaszországi, némethoni és német-alföldi tőzsdét a romlás szélére juttatott; végre pedig annyira ment, hogy pénzt szerzendő papokat küldött ki házról házra koldulni.

Portugalia.

Nagy kárára volt neki Portugalia elfoglalása is. Ezen kis ország bámulatos hatalomra emelkedett II. János alatt, ki azonkivül hogy

---

[1]) II. Mahmud szultán hasonló egykedvüséggel vette a hirt, hogy hajóhada Navarin-nál megsemmisittetett.

Kelet-Indiát felfedezte, országa bensejében az előbbi kormányok viszszaéléseit megszüntette, a királyi hatalmat a nemesség gyámsága alól felszabaditotta, a büntető joghatóságot tölök elvette s törvénytudó birákra ruházta azt. Az elégületlen nemesek a király veje Braganza herczeg vezérlete alatt összeesküdtek ellene, de ez lefejeztetett, Viseo herczeget pedig, ki az összeesküvést ujból szervezni törekedett, a kiraly saját kezével gyilkolta meg.

Utódja Emanuel (1495), ki tengeri vállalatai miatt nagynak vagy szerencsésnek is neveztetett [1]), bölcs kormányzása által a legdicsőbb korszakot alkotá Portugalia számára. A tudományokat kedvelte, a nemességet czirógatta, bölcs törvényeket hozott, s mig egyrészről a pápától a papság átalakitását kérte, másrészről Németországot arra intette, hogy Luthertől őrizkedjék.

Fia III. János elhatározta (1521 deczember), hogy a cortes minden tizedik évben összehivassék; uralkodása alatt a felfedezések mindinkább gyarapodtak; de elég gondatlan volt Afrikában néhány erősséget átengedni, mellyek által Marokkót hatalmában tarthatta volna. Országa a kereskedés által jelentékenyen meggazdagodott, de egyszersmind erkölcsileg megromlott; nem volt ott ház, mellyben négerek ne tartattak volna, kiknek gyermekeikkel azután aljas kereskedést üztek [2]), Algarve- és Lagos-ban állittatván ki leginkább e szerencsétlenek a vásárra. Lisabonnak szép épületei nem valának, lakosai a fényüzést inkább az ékitményekbe és butorokba helyezték, s a boltok és raktárak iszonyu számban találtattak itt [3]). Már Vasconcello, a felfedezések egyik hőse, azon észrevételt tevé, hogy ezek nem szereztek a földmivelésnek mezőket, sem a nyájaknak legelőket, sőt inkább azt eszközlék, hogy a földmivelés az országban elhanyagoltatnék s a termékeny vidékek elhagyatott pusztaságokká változnának. János meg akarván hálálni a jezsuitáknak Indiára árasztott jótéteményeiket, behozta őket országába, s számos kiváltsággal ajándékozá meg, sőt maga is tagjává lett társaságuknak, a nélkül azonban,

---

[1]) Lásd a XIV. könyv 78 lap. Sir-irata igy szól.

Littore ab occiduo qui primi ad lumina solis
Extendit cultum notitiamque Dei;
Tot reges domiti cui submisere tiaras
Conditur hoc tumulo Maximus Emanuel.

[2]) **Nic. Clenardi**, *Epist.* II. könyv.

[3]) Troa és Lippomano velenczei utazók egyik érdekes jelentését közli **A. Herculano** a *Panorama* II. sorozatában.

hogy a koronáról lemondott volna; azután az inquisitiot is felállitá azon számos zsidók és marranok ellenében, kik Spanyolországból országába menekültek, s ottan magukat keresztényeknek szinlelték.

Sebestény, III. János unokája és utódja, három éves korában jutott a trónra (1557 junius 10). A jezsuiták által neveltetvén, a római udvar iránt vak engedelmességet, a hitetlenek ellenében pedig gyülöletet sajátitott el; ki volt képezve a lovagi testgyakorlatokban, de nem a kormány-ügyekben. Irtózván a nőktől, soha nem nősült meg; szigoru törvényeket bocsátott ki a fényüzés sőt mindazon czikkek ellen, mellyek országába behozattak. Ezen gazdászati ügyetlenséget nem teheté jóvá nagybátyja Henrik bibornok, lisaboni érsek s valamennyi lovagrend nagymestere s a király nagykoruságáig az ország kormányzója, maga is járatlan lévén a közügyekben, noha másként talpig becsületes ember. Sebestény tizennégy éves korában kezébe vette a kormányt, s a nevelés által magába szitt előitéletekkel az országban olly szokásos s az e tárgyu olvasmányok által még inkább felzaklatott lovagias hajlamokat párositván, az áfrikai mórok ellen egy hadjáratot tervezett, melly sikerülés esetében összekötendette a Földközi-tenger két partját, s elősegitendette a polgárosodást, megmentvén Európát a berbérek betöréseitől. II. Fülöp is buzditá őt erre, lehet, hogy a hitetlenek iránti gyülöletből, vagy talán mert azt hivé, hogy ottan el fog veszni; elég az hozzá, hogy megküldé neki azon pánczélt és sisakot, mellyeket V. Károly akkor viselt, midőn Tunisba bevonult.

Ezen időben Muley Mohammed Marokko királya elhatározta, hogy halála után a trón egyik fiáról a másikra szállana s csak azután lépne életbe az elsőszülöttek örökösödési rendje. Ennek következtében utódjának Muley Abdalláhnak legsürgősebb gondja volt valamennyi testvérét megöletni, s fia és utódja Muley Mohammed el-Mostanser ugyanazt tevé testvéreivel. De ennek nagybátyja Muley Abd el-Melik szerencsésen megmenekült a vész elől, s a törökök mellett a keresztények ellen harczolva (1576) megnyerte Solimán sultán kegyeit, ki neki, hogy unokaöcscsét a tróntól megfosztha-sa, segélyt adott. Ez Sebestényhez folyamodott segitségért, ki kapva az alkalmon, huszezerből álló hadsereggel, mellyet XIII. Gergely mint keresztes hadat ünnepélyesen megáldott, Afrikába evezett (1578).

De a lelkesedés maga nem elég a győzelemre. A hadsereg az eke mellől elfogott emberekből s olly urakból állott, kiknek minden vitézségök rendkivül fényes fegyverzetök fitogtatásában rejlett, mellyek között ollyan is találtatott, melly ezer cruzádba került, s csupán

a király és főurai részére négyezer sátor volt szükséges [1]). A Spanyol-, Olasz- és Némethonból jött seregek nem birtak egymással megegyezni és engedelmeskedni, ezenkivül az áfrikai éghajlat olly bajokkal látogatta meg őket, mellyek ellenében a király rendithetlen bátorsága mit sem használt. Alcazar-Quivir mellett csatára került a dolog (augustus 4), Sebestény fogságba esik; a katonák egymással viaskodnak birtoka felett, mit látván egy tiszt, őt e szavak között: Hát mi az? midőn Isten benneteket illy győzelemben részesit, ti egy fogolyért egymást öldösitek? fegyverével meggyilkolá. Abd el-Melik a csata alatt lázban elhalt, Mohammed el-Mostanser futtában a vizbe fult s ekként egy nap alatt három király veszett el.

A portugal uralkodó-háznak utólsó ivadéka, a hatvanhétéves Henrik bibornok lépett most a trónra. Evorában egyetemet, Lisabonés Coimbrá-ban pedig collegiumokat alapitott; a bergamói születésü Maffei atyával India hires történelmét iratá, a papság erkölcsi reformját keresztül vitte: de a közügyek vezetésére képtelen lévén, egészen a jezsuitákra bizta magát. Az uralkodó ház kihalásából származható zavaroknak elejét veendő, felhivá mindazokat, kik a trónra igényt tartanának, hogy evégből jelentkezzenek, s öten, mindannyian Emánuel ivadékai, csakugyan elé is állottak követeléseikkel; de II. Fülöp spanyol király Emánuel legidősb leányának Izabellának fia pénzzel s a jezsuiták segélyével, nem különben hatalmas hadserege által magához ragadta a trónt, daczára a papság és nemzet ellenzésének, melly utóbbi azon véleményben volt, hogy az uralkodó család kihaltával a király-választás joga őt illetné. A bibornok király halálával (1580 január 31) Fülöp elfoglalta az országot s egész általánosságban megigérte, hogy sem annak jogait csonkitani, sem pedig a hivatalokat idegeneknek adni nem fogja. De Antal crato-i perjel s Emanuel unokaöcscsének, Luis de Beja herczegnek titkos házasságból született fia királynak kiáltatta ki magát, minek következtében az ország két pártra szakadt. Fülöp a jogtudósok és casuisták által kimondatá, hogy jogában áll a trónhoz való igényét fegyveres erővel is érvényesiteni; visszahivja tehát Alba herczeget, ki már két év óta Uzeda várába volt számüzve, s Portugáliába küldi, azt meghóditandó. Az Antal pártiak elfogadják e szentnek tekintett harczot, de mindenütt megveretnek. Antal legyőzetvén ide s tova bolyongott, de noha tizezer darab arany jutalom tüzetett ki fejére, el nem árultatott,

[1]) **Hercolano**, az *Archeologia portugueza* czimü munkában.

azután pedig segélyt kérendő Franczia és Angolországba utazott, meg is nyerte azt, de hasztalan; végre (1595) Francziaországban, a megbukott fejedelmek eme közös menedékhelyén meghalt, IV. Henriket nevezvén ki örököséül.

Fülöp közbocsánatot hirdetett, s mindazáltal ötven nemest és papot kivégeztetett; azt is megigérte, hogy Portugaliában lehetőleg legtöbb időt fog tölteni, de nem tartotta meg. Annyi bizonyos, hogy ha olly ügyességgel birt volna annak megtartásában, mit szerzett, minő volt hóditási dühe, kedvező fordulatot adhatott volna a félsziget sorsának. Antonelli mérnök kimutatá, hogy a két ország folyamai összeköthetők; az Oceán partján fekvő s tengeri kereskedést üző népes városok bizonyára legyőzendették nemzetiségi ellenszenvöket, hogy egy hatalmas országba olvadjanak be. De a zsarnok nem gondolt egyébre, mint e tartomány kizsebelésére, ekként azt féken tartandó; a hollandokkal való kereskedést eltiltotta, az országból háromszáz hajót s több mint kétezer ágyut elvitt, s az ottani fegyveres őrség tartására évenként hatszázezer aranyat költött.

Brazilia s Portugalia afrikai és indiai gyarmatai uroknak ismerték el II. Fülöpöt, az Azori szigetek (Terzeira) pedig Antal mellett maradtak; de a hollandok csakhamar rajtaütöttek ellenségök uj birtokain, s Portugalia megfosztatván attól, mit annyi szerencsével és dicsőséggel összeszerzett, az elnyomott népek utólsó eszközéhez, az összeesküvéshez és lázadáshoz folyamodott. Számos portugaliak kiköltöztek, kik Spanyolország ellenségei által szivesen fogadtattak ugyan, de hiu biztatásokon kivül egyebet tőlök alig nyertek. Három csaló Sebesténynek adta ki magát; mi a negyediket illeti, azt a történelem illyennek bélyegezni habozik. Ez néhány portugali egyén által Velenczében felismertetvén, kinyilatkoztatá, hogy ő volna Portugalia királya. A köztársaság által elfogatván, elbeszélte, hogy az alcazari csatából életben megmenekülvén Algarbiába jutott s ottan felgyógyult; s szégyenelvén megverettetését, nem akarta magát megismertetni, hanem beutazta Abissiniát, Perzsiát, Georgiát s végre visszatértében minden vagyonából kifosztatván Velenczébe menekült. Huszonnyolczszor hallgatá őt ki a tizek tanácsa, s a nélkül, hogy hazugnak nyilvánitotta volna, három évig fogságban tartotta. Ezen időtájban a menekült portugaliak és IV. Henrik visszakövetelték őt, minek következtében a tanács szabadon bocsátá azon feltétel alatt, hogy a köztársaság területét nyolcz nap alatt hagyná el. Szerzetesnek öltözve Livornóba ment, de felismertetvén, toscanai Ferdinánd átadá a spanyoloknak, kik őt Nápolyba szálliták. Itten az alkirály

Ruiz de Castronak olly körülményeket fedezett fel, mellyek bárki más előtt egészen ismeretlenek valának, mindazáltal fogságra itéltetett, s többé mit sem lehetett hallani róla. [1])

Még kevésbbé sikerültek II. Fülöp azon törekvései, mellyeknél fogva a franczia koronát magához ragadni, vagy annak birtokában tulajdonosát háborgatni igyekezett; mindazáltal a vervins-i békekötésben (1598) Cambray-t nyerte.

Don Carlos.

Első nejétől portugáli Máriától egy fia maradt Károly, kinek születése anyja életébe került (1545). Ezen ifju egy esés következtében, melly tizenhétéves korában érte, egészen megbutult, s legfőbb gyönyörét az állatok kinzásában és öldöklésében találta; emellett mindenki iránt féltékenységgel viseltetett, annyira, hogy midőn Alba herczeg Német-Alföldre menendő hozzá bucsuzni ment, karddal rohanta őt meg; szándékában volt atyját is meggyilkolni, s csakugyan több gyóntató-atyától feloldoztatni kérte magát azon gyilkosságtól, mellyet egy főrangu személyen elkövetni tervezett, de természetesen mindegyik megtagadta azt. Később atyja tudta nélkül egy utat akart tenni Flandriában, honnét azon reménynyel kecsegtették, hogy királynak választanák, ha szabad vallás-gyakorlatot engedne. Nagybátyja Don Juan, kivel e tervét közlé, tudósitá arról atyját, ki őt elfogatta s Feria herczeg őrizetére bizta (1568 január 18). Ezután Károly egy törvényszék által, mellyben a király személyes elnöklete alatt Diego Espinosa bibornok, nem ugy mint nagy inquisitor de mint a castiliai államtanács elnöke, Eboli herczeg Károly nevelője s egy castiliai államtanácsos vettek részt, perbe fogatott, s ez ahelyett hogy ugy bánt volna vele mint esztelennel, felségsértésben marasztalta el őt s halálára szavazott, kijelentvén, hogy a királynak hatalmában áll kinyilatkoztatni, miként a törvények a királyi elsőszülöttekre ki nem ter-

---

[1]) Sirirata Belemben elárulja e kételyt:

Hoc jacet in tumulo, si vera est fama, Sebastus
Quem dicunt lybicis occubuisse plagis.

Sebestény a portugalok által épen ugy miként Arthus a wallisiak által függetlenségök és jobb jövőjök jelképe gyanánt tekintetik. Portugalia és Brasiliában mai nap is fen van az ugynevezett Sebestény-felekezet, egy néme a mystikusoknak, kik az emlitett király halhatatlanságában hisznek, s a történelem legjelesebb személyeiben feleleventik őt, igy pl. IV. Jánosban, Pombal őrgrófban s Don Miguelben; és fogadásokat tesznek arra, hogy legközelebb ismét meg fog jelenni. Lásd *Portugal regenerado*; és **Kinsey**, *Portugal illustrated.*

jednek. Károly mérgében őrjöngővé lett, és minden étket elutasitott magától, midőn azonban atyja őt vigasztalandó meglátogatta, annyit evett, hogy ennek következtében veszélyes lázba esett; ezután mindinkább sorvadni kezdett, s gyóntatója által a királytól bocsánatot kérvén s azt meg is nyervén nem sokára meghalt (julius 23) [1]).

Az orániai herczeg, ugyszintén a többi lázadók s a számos menekültek ezen eseményből az olly ismeretes regényt koholták, szóba hozván ebben Károlynak és Erzsébet franczia herczegnőnek viszonos szerelmét, mielőtt ezt atyja, ki ekkor Mária angol királynő özvegye volt, nőül vette volna; de ezen mese megczáfolására elég azt felhozni, hogy Fülöp, midőn Erzsébetet nőül vevé (1558), harminczegy éves férfiu, Károly pedig tizennégy éves gyermek volt; s hogy Erzsébet nem méreg által, de korai szülés következtében halt el. Arról is vádolják Fülöpöt, hogy Antonio de Perez államtitkárt Juan Escovedo, ausztriai János meghitt barátjának meggyilkolásával bizta volna meg; ezen vád azonban legkevésbbé sincs bebizonyitva, noha más részről nagyon igaz, hogy Fülöp által iszonyu sok vér ontatott ki. Mindazáltal ő azon meggyőződésben élt, hogy mindezen vérontásokat jogosan, sőt kötelességszerüleg követte el, ugy hogy öregségében érzett ugyan lelkiismereti furdalásokat, de ezeket nem az általa véghezvitt üldöztetések, hanem don Carlos, don Juan és Sebestény király rémalakjai támasztották benne. Iszonyu betegségét, a tetvességet, türelemmel és egész odaadással viselte, s ennek folyama alatt tizennégyszer vette magához az urvacsorát; végperczében Fülöpöt a koronaöröket „szivének örömét és szemeinek gyönyörüségét," a körüllevőknek ajánlva és néhány államfoglyot szabadon bocsáttatva elhunyt (1598 szeptemb. 13.)

A pirenei félsziget apró tartományainak különböző fővárosaik valának; a frankok Barcellonát és Pampellonát, az arabok Saragossát, Valenciát és Granadát, a góth fejedelmek Oviedot és Leont, a castiliai grófok végre Burgost választották fővárosaikul; ez utóbbiak királyokká lévén a móroktól időnként elfoglalt városokba helyezék át székőket. Isabella Granadában kivánt eltemettetni, s ide temettetett el Katholikus-Ferdinánd is. Egyesittetvén az ország, egy fővárosának kellett lennie, hogy ekként a Burgos és Saragossa közötti féltékenység és vetélkedés megszüntettessék. Ximenes, de még inkább II. Fülöp alatt (1563) Madridot kezdették illyennek tekinteni,

---

[1]) Lásd e könyv végén a ‚*Felvilágositó Jegyzetek*-'et R) alatt.

jóllehet puszta fensikon feküdvén, kevésbbé volt alkalmas erre Sevillánál, melly a leggazdagabb tartományban s a legnagyobb folyam mellett terült el s igen alkalmas volt arra, hogy az Afrika-, Amerika- és Olaszországgal való közlekedés központjául szolgáljon. Fülöp Madrid közelében épitteté az Escurialt, mellyet a St. Quentini csata alkalmával tett fogadalma beváltásául sz. Lőrincz rostélyának alakjára emeltetett, öt millió aranyat költvén s a leghiresebb müvészeket alkalmazván annak felépitésére. Meg kell vallani, hogy tervei valóban nagyszerüek valának, kár hogy azok a rendelkezésére álló eszközökkel arányban nem állottak. Spanyolországot egy politikai testté alakitván, Európában a vallási egységet akarta megállapitani, s negyvenkét éven át igazgatván ennek kabinetjeit, hőse lehetett korának, de egyszersmind rosz szellemeként tünt fel. Egyenlő zsarnoksággal akarta kormányozni az amerikaiakat, castiliaiakat, aragoniaiakat, siciliaiakat, nápolyiakat, belgákat és lombardokat. Aragonia nagybirája (justizia) kegyvesztett ministerét Perez-t védelmezvén s Saragossa városa annak érdekében fellázadván, Fülöp a felkelést elnyomta s a nagy-birót minden vizsgálat nélkül lefejeztette, mindenkit hasonló sorssal fenyegetvén, ki vele ellenkezni merészelne. Azután e félelmes méltóságot eltörölte, s az általános rémület közepett összehiván a cortest, ezt a régi törvények megváltoztatásával a királytól függővé tette.

A régi alkotmányos intézmények eltüntek tehát s a r i c o s h o m b r e s-ek helyére a spanyol nagyok léptek. V. Károly sértve érezte magát azon jog által, hogy ezek a király jelenlétében fövegöket fejökön tarthaták, s azért beleegyeztek, hogy jövőre csak akkor tennék azt föl, ha a király arra jelt adna. De minthogy ezen engedmény is bántotta a németországi főurakat, hova Károly koronázására néhány spanyol nagyot magával vitt, egészen eltörölte azt, valamint hallgatólag a nagy (g r a n d) czimet is, csupán ezen szavakkal nevezvén ki néhányat: T e g y e f e l f ö v e g é t. II. Fülöp a birói testületeket ügyesen felhasználta a nemesség megalázására, anélkül, hogy felemelné a polgárokat, kiktől a közbátorság feletti őrködést is elvonta, oda müködött, hogy a különböző tartományok nemesei házasság által egymással összevegyülnének s ekként a régi vetélkedések megszüntettetnének; továbbá a nagyokat két osztályba sorozta azáltal, hogy elrendelné, miként az általa nevezett nagyok fedetlen fővel beszélnének vele mindaddig, mig ő nem mondaná: T e g y e f e l f ö v e g é t. III. Fülöp első és másod osztályu nagyokat alkotott, ami szükségessé tevé, hogy a kinevezési okmányok ezen különbséget

világosan megjelelnék; az első osztályuakat te-vel szólitá meg, azonban mindannyian egyenlően meg voltak fosztva a politikai ügyekbe való befolyástól.

Ekként hiu fény lépett a régi spanyol erények helyére, és a király önkénye osztogatá a nemességet, mellyet előbb az illetők a vallás- és hazáért ontott vérök árán szereztek meg. Ezalatt az ország, alkalmasint az egyetlen Europában, melly valamint az idegen seregek pusztitásaitól ugy a polgári háboruktól is ment maradt, hanyatlásnak indult, s II. Fülöp mint elszegényedett, s mi több népességében s iparában megfogyott tartományt hagyta azt át utódjára. A nemesség elszigetelten, fényben uszva és tétlenül élt kastélyaiban; a fegyvertárak üresek valának; a husz millionyi lakosság felére olvadt le, s emellett a spanyol birtokokban összesen kilenczszáz ezer egyházi személy, köztök négyszázezer szerzetes találtatott. Amerika kincseinek tulzott hire számtalanokat, kik hirtelen akartak meggazdagodni, vonzott a tengerentuli világrészbe, minek következtében a hazai föld és belföldi bányák müveletlenül maradtak, s a vagyonosság forrásai körüli eszmék egészen elcsavartattak. A merino-juhnyájak tulajdonosai elsajátiták az országutak közelében fekvő területek használatát s megszerezték maguknak a jogot, hogy szabadon legeltethessék azokon nyájaikat, mellyeket az évszakok szerint vidékről vidékre hajtattak; ekként az országutak mentében mindakét oldalról negyven ölnyi szélességben számukra tartattak fen a legelők, csak igen csekély adót kellvén azokért fizetniök. Annyival inkább elősegité ez a mezők elpusztulását, hogy azok népességökben a kiütött döghalál és a mórok elüzetése következtében már előbb is nagyon megfogyatkoztak.

Ezen utóbbi körülmény sokat ártott ugyan a népességnek, de még többet az iparnak, melylyel csaknem egyedül a mórok foglalkoztak, s mellyet ezek magokkal az országból el is vittek. A kincstár, hogy teljesen megkaphassa azon összeget, mellyet tőlök huzott, tulterhelte a hátramaradottakat, kik emiatt szintén megszöktek az országból; ekként eltüntek a selyemgyárak Valenciából, s a posztógyárak Andalusiából és Castiliából. A kormány a földmüveseket szorgalomra serkentendő nemesekké tette őket, de egyszersmind tulterhelte adóval földjeiket; annak következtében, hogy a régi országok határai között még most is fenálló vámok felemeltettek, a közlekedés megszakadt, s igy a hidakra és utakra ugyszólván mi gond sem fordittatott. Az inquisitio megmenté ugyan Spanyolországot a polgárháboruktól, de elnyomta a gondolatot, s a más nemzetek eszméi sé

haladásai itten eretnekségnek tekintettek. A közigazgatás megromlott; a hajóhad megsemmisülvén a berberek egész vakmerőséggel pusztitgatták a tengerpartokat, sőt még az Amerikával és a Kanári szigetekkeli összeköttetés fentartására szükségelt posta-hajókat is idegenektől kellett bérleni. Az államadósság, melly már V. Károly halálával is iszonyu volt, 1588-ban annyira rugott, hogy kamatjai az összes jövedelmeket felemésztették s igy a bukás kikerülhetetlen volt. Az adók a bérlők kezeiben valának, kik kényurakká tétetve a lakosság szorult helyzete és saját kincseik által, s birtokukba keritvén az összes földbirtokokat a nép felett zsarnokoskodtak, mit annál bátrabban folytathattak, minthogy tulajdon hivatalnokokkal s törvényszékekkel birván, a köz-törvényhatóság által utól nem érethettek. Miként a hajótörést szenvedett hajóban, mindenki csak abban fáradozott, hogy a még megmaradt kincsekből mentül többet rakhasson zsebre; és a kormányzók, helytartók s egyéb alárendelt tisztviselők egymással vetélkedve lopták és pazarolták az államvagyont.

Ezen nagy birodalom távoleső részeinek feleleventésére és kormányzására gyorsaság és munkásság lett volna szükséges, és ehelyett iszonyu lassusággal és bonyolodottsággal kezeltettek az ügyek. Ha háboru tört ki, idegeneket kellett zsoldozni; s minthogy az állam jövedelmei kémek-, árulók- és felesleges hivatalokra fordittattak, vagy a tisztviselők által elidegenittettek, az ugynevezett Bisogni-k (ekként hivattak az olaszországi seregek) magukat azáltal kártalaniták, hogy kirabolták a tartományokat, mellyek védelmére küldettek. A meghóditott tartományok sajnálatra méltó gyengülésbe esvén, nem jövedelmeztek annyit, mint amennyibe kerültek. Német-Alföld jövedelme alig volt elegendő a helyőrség fentartására; Franche-Comté mit sem jövedelmezett; Milano, Nápoly és Sardinia deficit-et mutattak fel; Aragonia, Valencia, Catalonia, Roussillon, Navarra és a Baleari-szigetek rendei valamint az állam segélyzésében ugy a király iránti ragaszkodásuk kimutatásában felette szük markuak valának, és az államot legnagyobb szükségeiben cserben hagyták.

III. Fülöp.

III. Fülöp akként neveltetett, hogy testvérének Károlynak dicsvágyai benne fel ne ébredhessenek. Ennek következtében gyengelelkü, alamuszi, álszenteskedő, nem birva atyjának sem vétkeivel, sem jeles tulajdonaival, s mint illyen a kormányzási terheket egészen Francesco de Roxas de Sandoval, Lerma-i herczegre biztat, minden hatóságnak megparancsolván, hogy épen ugy engedelmeskedjenek ennek, mint neki. E felett ismét Rodriguez de Calderon uralkodott,

kit a herczeg százezer arany évi jövedelemmel Olivai gróffá tett, s aki jeles tehetségü férfiu volt ugyan, de szerencséjében elbizakodva épen olly rátartó volt, aminő szende Lerma. Ezek (mert II. Fülöp halála után a ministerek voltak a valódi királyok) kötötték meg a fegyverszünetet az egyesült államokkal s a békét Angolországgal (1609), de vagy nem ismervén a bajok okait, vagy nem lévén képesek azokat kiirtani, eltitkolták a király előtt a kincstár szomoru állapotát. A földmüvesek buzditására az e téren kitünt egyének között rendjelek osztattak ki, de alig hogy az illetők ezeket megkapták, hátat forditottak az ekének; az ipar elömozditása végett a mesteremberek a katonaságtól felmentettek, s ekként a hadsereg kiegészitése lehetetlenné vált. Azon körülmény, hogy a hitnyomozó szék szolgálatára a magasabb rangu személyek csupán buzgóságból is felajánlák magukat, a mórok elleni üldöztetés mindinkább elkeseredettebbé lett, s ekként a népesség még jobban fogyott. Egy királyi rendelet (1603) a rézpénzt csaknem egészen az ezüst értékére emelte; olly szükében volt ez, s olly meggondolatlanok a ministerek. Ezen visszaélések és rendetlenségek ellen erösen kikelt Mariana jezsuita, egyenesen Lerma önkényeskedésének s a király tétlenségének és tunyaságának róván fel azokat, a miért is börtönbe vettetett. Végre is az általános panasz következtében Lerma kegyvesztetté lön s fia Uzeda herczeg lett utódja (1618); Oliva pedig perbe fogatott s kivégeztetett olly vétkekért, mellyeket el nem követett.

Midőn egy nap (1621 február 28) a király a főurak udvarlását fogadná, kellemetlenül érezé magát érintetni a közelében levő parázstüz gőzétől, de az illem tiltá neki, hogy emiatt panaszkodjék, az udvaronczok pedig, kik a király e baját észrevették, nem merték a vészes serpenyőt eltávolitani, nehogy ekként a főkamarás tisztjébe avatkozzanak; azalatt pedig, mig ezt keresték, a király a széngőztől elájult; [1]) ezután nem sokára a palotában találtató valamennyi ereklyével körülvétetve s a keresztet megcsókolva kiadta lelkét. A temetési

---

[1]) Hasonló eset történt 1681-ben Mária Lujza orleansi herczegnővel, II. Károly nejével. Ez lováról leesvén, s egyik lába a kengyelben maradván, paripája által az udvaron össze-vissza hurczoltatott, s ámbár a királyné élete nagy veszélyben forgott, senki sem mert hozzányulni. Szerencsére két nemes többre becsülvén őt mint az illemet, oda futottak, a paripát megállitották, s a királynét megszabaditották; evvel futásnak eredtek, kikerülendők a halálbüntetést, melly azonban igy is utólérendette őket, ha a királyné kegyelmet nem kér vala számukra.

pompák egy pillanatra felrázták Madridot álomkórságából, mellybe csakhamar ismét visszaesett; és IV. Fülöp átvevé a trónt és szellemet, melly egy század óta a spanyol politika felett uralkodott.

Ő ismét Olivares herczeg által vezetteté magát, ki némileg rendbe hozta a kormányt, de erővel azt akarván, hogy ura minden áron tartaná meg a nagy czimet, mellyet vele fölvétetett, olly vállalatokba bonyolitá őt, mellyek a rendelkezésére álló eszközökkel arányban nem állottak. Ezalatt a hollandi háboru még mindig tovább huzódott; a castiliaiak fellázadtak, mert elöjogaikat, mellyek értelmében hazájokon kivül harczolni nem tartoztak, sértve látták, s Portugália visszaszerezte függetlenségét.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Francziaország. — A Valois uralkodó ház.

XI. Lajos egész életén át minden aljas eszközt felhasznált, hogy a nemességet kiváltságaitól és szabadalmaitól megfoszthassa, ezáltal a királyi hatalmat erősbitendő. Halála után (1483) a Toursban összegyült rendekből kitörtek a panaszok, mellyeket a rémuralom eddig visszatartott; és a papság visszaköveteli a gallican szabadságot, melly a pragmatica sanctio által eltöröltetett; a nemesség a megszüntetett joghatóságok visszaállitását, a határvárak őrizetét s a királyi erdőségekben való vadászat-jogot kéri; a harmadik rend is hallatá gyenge szavát, azt kivánván, hogy a tiszti állomások többé áruba ne bocsáttassanak, sok hivatal egyes személyre ne halmoztassék; a birák örökösek legyenek, s uj adó a rendek beleegyezése nélkül ne vettessék, holott azt IX. Lajos megháromszorozta [1]). Anne de Beaujeu kor-

---

[1]) Ha az ember ezen gyülésnek G. Masselin rouen-i követ által szerkesztett jegyzőkönyvét olvassa, de la Roche urnak itt következő szavai azt hitetik el vele, hogy azok egy szabadelvü népszármazásu egyéntől származtak: *Historiae praedicant, et id a majoribus meis accepi initio domini rerum populi suffragio reges fuisse creatos, et eos maxime praelatos, qui virtute et industria reliquos anteirent. . . Et in primis vobis probatum esse velim, rempublicam rem populi esse, et regibus ab eo traditam, eosque, qui vi vel alias nullo populi consensu eam habuere, tyrannos creditos et alienae rei invasores.* De ugyancsak ő maga igy értelmezte fentebbi szavait: *Populum appello, non plebem, nec alios tantum hujus regni subditos, sed omnes cujusque status, adeo ut Statuum generalium nomine etiam principes complecti arbitrer.*

kormányzónő vele született eszélyességénél fogva szép szavakkal meg tudta őket szeliditeni; azután VIII. Károly házasság által a Franczioországra nézve felette fontos Bretagne t szerezte meg hübérül; de Katholikus-Ferdinándnak visszaadta Roussillont és Cerdagne-t, Miksának pedig Artois-t és Franche-Comté-t, hogy ekként háboritlanul az olaszországi szerencsétlen háboruba elegyedhessék; s miután ezen király egész életét ez vette igénybe, az erészben mondottakhoz nincs mit hozzáadnunk.

XII. Lajos.

Utódja XII. Lajos (1498), ámbár mint herczeg rosz hirben állott, a legjobb király volt. Egyik ellenfelének, La Tremouille-nek megboszulására ösztönöztetvén, igy felelt: „A király nem áll boszut az Orleans herczegen elkövetett sérelmekért;“ VIII. Károlynak, irányában ellenséges indulattal viseltető tanácsosai neveihez egy keresztet tévén, midőn ezek amiatt megrémülve hozzá futottak, s irgalomért esedeztek, ezt mondá: „Azáltal, hogy a megváltás jelét függesztettem önök nevei mellé, azt akartam nyilvánitani, hogy önöknek megkegyelmeztem.“

Husz éves korában Johanna herczegnővel, XI. Lajosnak szelid de rut leányával kelt egybe, kit e miatt nem szenvedhetett; azért egy botrányos válópert inditott ellene (1499), mellynek folyamában védelmére azt hozá fel, hogy ezen házasság az ő akaratja ellenére köttetett, s elhálás által soha meg nem erősittetett; s midőn a gyülölt kötelék csakugyan feloldatott, Annát, II. Ferencz bretagne-i herczeg leányát s elődje özvegyét vette nőül. Hosszas szerelem s politikai tekintetek hozták létre ezen házasságot, mellynek következtében Anna jegyajándékul hozta neki Bretagnet, olly feltétel alatt azonban, hogy az Franczioországtól különválva maradjon. A királynő erősen ragaszkodván hazájához, s az osztrák ház irányában elfogult előszeretettel, a pápa iránt pedig hódolatteljes engedelmességgel viseltetvén, férjének ezáltal sok nyugtalanságot okozott; és avval, hogy jó házból származott leányokat magához vett, kiket azután kiházasitott, megkezdé a szépség amaz uralmát, melly később Franczioországban olly nagy hatalomra vergődött. A nemes urhölgyek látogatni kezdék most az udvart, és a gyöngéd s finom bánásmód, mellyben őket a felette udvarias Lajos részesité, például szolgált a férjeknek, mig más részről Annának a királyra gyakorlott befolyása megmutatá a nőknek, milly értékesek legyenek a szellemi kincsek, az erény és müveltség. Azért most ezek, anélkül hogy megszünnének erényesek lenni, magokat kimüvelni, a hiu vágyakat, mellyek egy pillanatban

szülemlenek s el is enyésznek, komoly ragaszkodássá változtatni, s a szellemi kéjeket az érzéki gyönyörökkel párositani akarák.

XII. Lajosnak tizenhét éves uralkodása telve vagyon fényes tettekkel. Már érintettük (IV-ik Fejezet) olaszországi haboruját, mellyet előbb mint Katholikus-Ferdinánd szövetségese, később mint annak ellensége folytatott, akivel a granadai szerződés erejénél fogva kibékülvén (1500 novemb. 11), leányát Claudiát a későbbi V. Károlynak igérte. Ezen szerződés szerint azon valószinű esetben, ha Lajos figyermek nélkül halna el, Francziországnak nagy része Ausztriára szállandott; amiért is az összegyült rendek s a pápai követ azt érvénytelennek nyilvánitották, nem állván a király hatalmában tartományait elidegeniteni; és Claudia, Ferencz angoulêmei grófnak, a vélt koronaörökösnek jegyeztetett el (1506). Haragra lobbantak ezért az osztrákok s később mérgöket a Lajos által olly makacsággal vitt olaszországi háborukban önték ki.

Ministertanácsa élére George d' Amboise rouen-i érseket állitá, ki iránt mindvégig egyenlő szivélyes barátsággal viseltetett. Evvel egyesülten mindent elkövettek, hogy a nép terhein könnyitsenek s a visszaéléseket megszüntessék, ámiért is a nép barátainak neveztettek. [1]) Dicső czim, melly elfeledteti, hogy d' Amboise tizenegy milliót rakott félre, s személyes dicsvágyát kielégitendő t. i. a bibornoki kalapot söt mi több, a pápai trónt elnyerendő, a politikát számtalan bonyodalmakba keverte. A törvénykezés, a nemzetek ezen első szüksége átalakittatott, különös törvényszékek, mellyek bárminemü büntények felett itélnének, nem türettek s a törvényhatóságoknak meghagyatott, hogy a törvényekbe ütköző rendeleteket végre ne hajtanák. A négy tartománybiró, kikhez az uri joghatóságoktól felebbezett peres kérdések vitettek, az udvari főurak közöl választatott, és számuk az országhoz csatolt hübér-tartományokkal arányban szaporittatott; de ezek csak akkor biráskodtak, midőn kedvök ugy hozta magával, különben hivataluk terheit jogtudós helyettesekre bizták. Elrendelvén Lajos, hogy a birságok egészben csak akkor illetnék őket, ha a jogi tanulmányokat elvégezték volna, ellenkező esetben pedig azok negyedrészét helyetteseik huznák, ők készebbek voltak ezen levonásba belenyugodni, mintsem a nemesekhez olly méltatlan tanulmányokkal foglalkozni, s ekként a tudomány tulszár-

---

[1]) Felette érdekesek a *Lettres de Louis XII. et du cardinal d' Amboise*, összeszedve J. Godefroi által. Brüsszel 1712. két kötet.

nyalta a születést, a törvényszékek a képtelen biráktól megtisztittattak, s a kard elválasztatott a tógától.

Claude de Seyssel szerint Franczioríszág mérsékelt monarchia volt; de az országgyülés, melly a három rendet képviselte, ritkán hivatott össze; s az csak akkor volt hatalmas, midőn a király gyenge, jóváhagyta az adót s panaszait benyujtotta. A parlamentek elmozdithatlan tisztviselőkből valának szerkesztve, mellyek tiltakozhattak a rendeletek ellen, mielőtt azok végrehajtattak volna. Ezen két ellenzék, mellyek a király önkényeit korlátozandók valának, nem zavarták meg az ország nyugalmát, nem birván kezdeményezési joggal. „Ha a király valamelly zsarnoki tényre vetemedik, bármellyik erényes életü s jó hirben álló főpap vagy szerzetes szemtőlszemben megfeddheti őt; s a király nem meri őt bántani, nehogy ezáltal a népet maga ellen ingerelje.“ A király oldala mellett az államügyek kezelésére egy, tiz- vagy tizenkéttagu tanács állott; a legkényesebb dolgokat egy titkos tanács tárgyalta; a rendes és rendkivüli költségek átnézésével a fő számvevő hivatal foglalkozott, s joga volt a feleslegeseket vagy tulságosakat kitörölni.

A papság gazdag volt, de erszénye mindenki számára nyitva, s miután erkölcsi élete minden megrováson felül állott, gyülölet- és irigységgel nem találkozott. A nemesség ment volt az adótól, s ennek fejében ingyen katonáskodott és hivataloskodott. A felsőbb polgárság a birói és pénzügyi hivatalokat töltötte be, mellyeknek a nemesek a fegyverviselést eléjök tevék, és fontos szolgálatok által a nemesi rendbe juthatott, ami nem kevéssé csökkenté a két osztály közötti ellenszenvet. A közép rendü polgárok kereskedők vagy ügyvédek valának.

A különböző osztályok tehát egy közös rendbe kezdtek összeolvadni, melly mindnyájokat magában foglalta és védelme alá vette, s mindannyian egy egységes területen és szabályozott hamindjárt nem is egyenlő kormányzat alatt éltek. A népe iránt ragaszkodással viseltető Lajos, ámbár folytatni akará a háborut, az adót még sem emelte fel; az egyedüli országgyülés, mellyet összehitt, csupán a városok és birói testületek követeiből áliott. A különböző szokásokat és intézkedéseket egy törvénykönyvbe igyekezett összefoglalni, e tekintetben mindig a polgárság hasznát tartván szem előtt.

Ezen atyai kormány simulékonyokká tette a kedélyeket, s a nép bizalma növelé a királyi tekintélyt. Bárhová érkezett Lajos, mindenütt diadallal fogadtatott, s a nép barátja, jótevője, atyja s más efféle czimekkel üdvözöltetett. Néha egyedül, minden kiséret vagy

elöleges tudósitás nélkül, öszvérén a törvényszéki palotába lovagolt s a tanácsülésekben váratlanul megjelent. A hivatalokat az evégre tartott lajstromban feljegyzett érdemes egyéneknek adományozta, ekként elejét vévén a kérelmezéseknek és ajánlásoknak; az egyházak menhelyi jogát eltörölte; halálra soha senkit nem itélt; gyóntatóját Laurent Bureau-t a valdensekhez küldötte, hogy az ottani üldözést megszüntetné, és azt mondá: „A jó pásztor soha nem tehet tulságosan sokat arra való nézve, hogy nyáját meghizlalja. Jobban szeretem, ha az udvaronczok sirnak takarékosságom, mint ha a nép pazarlásom miatt.“ Ime czért nevezték őt nép-királynak.

Mint özvegy Máriát VIII. Henrik nővérét vette nőül (1514) s ennek kedvét keresendő megrövidité életét (1515 január 1).

I. Ferencz.

Az angoulême-i herczeg fényüzés-szeretete által magára vonta a közfigyelmet, mielőtt I. Ferencz név alatt a franczia trónra lépett volna. Husz éves, szép, bátor, ékesenszóló, szeretetreméltó, egészen franczia ugy jó tulajdonaiban mint hibáiban, épen ugy kedveltetett az előbbiek mint az utóbbiak miatt. Ha elődje a nép királya, Ferencz a nemeseké volt [1]), kik szokás szerint hivei lévén a királynak s mindent csak tőle várván, ahelyett, hogy mint ez az előbbi fejedelmek alatt szokásban volt, politikai egyletekbe esküdtek volna, fondorkodásaikkal csupán oda szoritkoztak, hogy egy kegyenczet vagy kegyencznőt megbuktathassanak, vagy egy állomást nyerhessenek, mellyben a királynak szolgálhatnának [2]). Ferencz azt szokta vala mondani: „Az udvar hölgyek nélkül nem egyéb, mint év tavasz nélkül, és tavasz rózsák nélkül“; azért azon méltóságteljes életmód, melly Anna királyné korát jellemzé, számüzetett most az udvarból, s széptevések és szerelmi kalandok szinhelyévé vált ez. Azt lehet mondani, hogy tulajdonképeni és állandó udvar a maga szokásaival,

[1]) *Cum Ludovicus tueretur plebejos adversus impotentes manus nobilium, dictus ex eo a nostris pater populi. Tum aegre id ferebant provinciales cuiusque loci reguli, ut illum inter se ipsos plebejum, aut, ut loquimur, roturarium regem vocarent. Successorem autem Franciscum, a quo senectus regni, quia lasciviis eorum imperiisque licentiosissimis indulgeret, vocabant e contrario regem nobilem.* **Mornac**, *Observ. in Cod. lib.* II. *tit.* 3. *de pactis.*

[2]) „Il n' y a prince, qui ait la noblesse plus volontaire que le notre. Un petit souris de son maistre eschauffe les plus reffroidies, sans crainte de changer prés, vignes et moulins en chevaux et armes; on va mourir au lict que nous appelons le lict d'honneur“ **Montluc**.

szellemével és személyzetével ő előtte nem is létezett, s csupán alkalmilag sereglettek össze a főurak a fejedelem köré. A hölgyek a királyi ünnepélyekre szivesen megjelentek, mintegy a dicsőség és diadal mezejének tekintvén azt; azért a főurak magános kastélyaikból a fővárosba huzódtak, magukat tönkreteendők; s minthogy ekként a hübériség képezé az udvart, a királyi hatalom azáltal nagyban erősödött. Ferencz az udvaronczokat egészen elszoktatá a köz hivatalok utáni vágyódástól, ugy, hogy ezeknél csakhamar többre becsülték a királyt szolgálni, s ekként a király személyes szolgái egy uj rangfokozatot alkottak. A főurak tolongva ajánlkoztak ezen uj méltóságok betöltésére, mellyekkel hangzatos czimek és mi teendő sem járt, hacsak a király szórakoztatását annak venni nem akarjuk; és igy az udvar különvált a nemzettől s a csábitás ütötte fel abban sátorát, hol a kitünő tehetségek is a birvágy vagy szükség által hizelgőkké tétetve, a fondorkodásokhoz és megvesztegetésekhez folyamodtak. A szolgai sereg közepett Ferencz pompázott, s ezen időtől kezdve harmadik személyben kezdék őt szólitani; röviden, ő megelőzte XIV. Lajos fényüzését és hibáit.

Rendkivüli pompával fogadta V. Károlyt Aigues-Mortesben. VIII. Henrikkel szintén találkozott egyszer Andres és Guines között az ugynevezett a r a n y-m e z ő n, melly nevét az arany szövetekkel bevont sátraktól nyerte, hol a jelenlevők olly fényesen valának öltözve, hogy „sokan erdeiket, rétjeiket és malmaikat magukon hordák.“ Kezdetben a hideg udvariasság szabályai távoltarták őket egymástól, de egyik reggel Ferencz a Henrik sátorába megy, ki még akkor aludt s felkölti őt: „Testvér, ön a lehető legnagyobb szivességet teszi nekem, mától fogva foglya vagyok“ mondá neki az angol király s nyaklánczával megajándékozza, mit Ferencz egy igen értékes karpereczczel viszonzott. Egy nap (beszéli Fleuranges örgróf) a harczjáték után s a két udvar jelenlétében néhány angol hasonló számu francziákkal viaskodván, az elsők lettek győztesek. Most a két király visszavonulván s egymásközt poharazván, Henrik megfogta Ferenczet s azt mondá: „Testvér, én is birkozni akarok önnel“ s több izben gáncsot igyekezett neki vetni; de Ferencz ügyesebb lévén, átfogta derekát s földre teritette őt.

Már XII. Lajos áruba bocsátotta a pénzügyi hivatalokat, az ekként bejövő összegből katonáit fizetendő, kik épen nem valának jobbak a többieknél. „Szemeimmel láttam — mondja Saint Gelais — hogyan szöktek meg a lakosok, midőn városukba vagy falujokba katonaság érkezett, előbb jószágaikat a templomokba vagy más erősebb

helyekre elrejtvén, mintha csak az angolok jöttek volna; szinte szánalom fogta el az ember szivét ennek láttára. Ha valamelly községben egy sereg huszonnégy órára elszállásoltatott, többe került ez annak, mint egész évi adója." Lajos maga egy nyilvános okiratban panaszkodott ezen baj ellen, [1]) s kitelvén a schweiziak szolgálati ideje, ezen zsoldosok helyébe nemzeti hadsereget igyekezett állitani, s evégből néhány urat, a többek közt a félelem és gáncs nélküli Bayard lovagot felszólitá, hogy ezer gyalog katona parancsnokságát vállalnák el, ami által a franczia gyalogság becsületére vált nemzetének. Söt azt állitják, hogy Lajos olly szigoru fegyelemben tartá katonáit, „miként közölök egy sem merészelt csak egy tojást is elvenni valamellyik paraszttól, anélkül hogy azt megfizetné."

I. Ferencz hatezer parasztból a rómaiak modorában legiókat akart állitani, de csakhamar visszatért a zsoldosokhoz, a katona-kötelesekre kivetett ötvenezer gyalogsági adó által fedezvén azok fentartási költségét. A schweiziakkal Freiburgban örök-békét kötött (1516 novemb. 29), melly a későbbieknek is alapul szolgált, és az őket még az olaszországi háborukért illető s mindeddig fizetetlen maradt háromszázezer tallér, ugyszintén az egyéb károkért számukra járulandó négyszázezer tallérnyi összeg biztositékául az olaszországi kerületeket engedé át nekik. Később a fényes Portával szövetkezvén, utódjait s általában az államférfiakat példájával megtanitá, hogy a politikában nem a vallási gyülölségek, de az önérdek tartandó szem előtt.

Megnyugtatandó a pápát, ki VII. Károly pragmatica sanctiojával nem volt megelégedve, X. Leoval egy concordatumot kötött, mellynek erejénél fogva a püspökök, apátok és perjelek kinevezése többé nem a káptalanok- és szerzetektől függött, hanem a király az illető javadalom megüresedése után hat hét alatt egy jelöltet vala felterjesztendő a pápának, s ha ez nem találtatott volna alkalmasnak,

---

[1]) *Par les longues guerres se sont levés quelques adventuriers, gens vagabonds, oiseux, méchants, flagitieux, abandonnés à tous vices; larrons, meurtriers, rapteurs de femmes et de filles; blasphémateurs et renieurs de Dieu; cruels, inhumains, immisérícordieux; faisant de vice vertu; loups ravissants, fait pour nuire a chacun; ne voulant, ne sachant nul bien ni service faire; coustumiers de manger et de dévorer le peuple, le dénuder et dépouiller de tout son bien; perdre, gâter et dissiper toute ce qu'ils trouvent; battre, mutiler, chasser, et mettre le bonhomme hors de sa maison; tuer, martyriser nos pauvres sujets, et leur faire plus d' oppresse, de violence et de cruauté, que nuls ennemis, fussent-ils Turcs et Infidéles, ne voudroient faire ne penser.* Ordonn. royale de 1513.

három hónap alatt egy másikat; a megválasztottnak a javadalom az annatákkal együtt a pápa által adományoztatott, szintén ez tölté be azon állomásokat, mellyek kilencz hónapig üresedésben maradtak, valamint azon javadalmakat is, mellyeknek birtokosai Rómában haltak el; az expectativák és reservaták pedig eltöröltettek. Ekként különös csere által a világi azaz a jövedelem a pápa által adományoztatott, mig a szellemi azaz a választás a királynál maradt. A közönséges javadalmak a kegyurak által adományoztattak, de mindegyik pápa apostoli parancs által minden ötven javadalom közöl egyet vagy kettőt tetszése szerint betölthetett, ugy azonban, hogy egy egyház területére két illyes kinevezés ne essék. Mi a joghatóságot illeti, megállapittatott, hogy minden ügyek, a legfontosabbakat kivéve, a rendes birák által itéltetnének el. A pragmatica sanctio az 1516-ki lateráni zsinatban mint valóságos dögmirigy visszaélésekkel teljes és istentelen eltöröltetett; de a hazafiak hangosan felszólaltak ez ellen, a pápát és királyt arról vádolván, hogy meg akartak osztozni az egyháztól elrablott javak felett; a parlament egész erővel ellene szegült a concordatumnak, noha Ferencz megbüntette és megdorgálta azt, e szavakra fakadván: „Francziaországban csak egy király van, s nem türöm, hogy itten ollyan tanács létesüljön mint Velenczében“: az egyetem eltiltá a concordatum kinyomatását, s körmeneteket és letenyéket rendelt mint valamelly köz-inség alkalmával, és elhatározta, hogy a lyoni érsek mint Francziaország primása általános zsinatot hivna egybe; de a király e rendeleteket megsemmisittette, s a concordatum elleneit birságok és erőszak által elhallgattatta.

Duprat kanczellár, ezen intézmények tanácslója és a kényuraság buzgó apostola, kit az alattvalók gyülöltek, Ferencz pedig nem szeretett, jól látta, hogy a királyi hatalom nagyban növekednék azáltal, ha a főuri családok, ifjabb gyermekeik számára javadalmakat szerzendők, kénytelenek lennének a király kegyeit vadászni; és valóban számos egyházi javadalmak világiaknak is adományoztattak [1]), kik saját költségükön Custodinos név alatt helyetteseket tartának azokban, és Correr velenczei követ szerint épen ugy üzérkedtek ottan a püspökségekkel és apátságokkal, mint Velenczében a borssal és fahéjjal. Mindazáltal Francziaországnak ezen időponttól kezdve kitünő püspökei valának.

---

[1]) A vitéz Crillon pl. az arles-i érsekséget, a frejus-i, toulon-i, sens-i, saint-paponl-i püspökségeket s az isle-barbe-i apátságot nyerte.

A lovagias természet és a hizelgések hóditásokra ösztönzék Ferenczet. Állitólagos joga Milanóhoz és a vágy elődje utóbbi kudarczait lemosni elegendők valának előtte e harczok igazolására. A vállalatok, mellyekhez V. Károlylyal való vetélkedése alatt fogott, ámbár azok az országot tönkre juttatták, felette hizelegtek a nemzeti hiuságnak, sőt a szerencsétlensége feletti szánalom becstelen tetteit is elfeledteté. Azon körülmény, hogy Ferencz e rideg zsarnokkal állott szemközt, különben nem érdemlett fényt vetett vissza rája, és azt eredményezte, hogy ő tekintetik a számitás és érdek századaival harczra szállt hősies időszakok utolsó képviselőjének.

Ferencz hiányos nevelését nyilt eszével s mások ismereteinek gyors elsajátitásával pótolá. Minden országban ügynököket tartott, kik őt a történtekről s az illető egyének hajlamairól tudósitanák, hogy igy őket szükség esetében magának lekötelezhesse, hogy továbbá a panaszokról értesülhessen s mindent tisztán láthasson, ami által a pártoskodások és veszélyes egyének szaporodását sikerült meggátolnia. Elrendelte, hogy a legfelsőbb törvényszékek határozatai ne latin de franczia nyelven szerkesztessenek, továbbá hogy a plebániákon keresztelési anyakönyvek vezettessenek, ezelőtt csak a főranguak születési ideje jegyeztetvén fel.

Szándéka lévén Europát ha nem is uralma legalább befolyása alá hajtani, pártolnia kellett a müvészeteket és tudományokat. Evégből Lascarist Jánost országába hivta, s ezt ugyszintén Budeus Vilmost, kit Erasmus Franczia ország csodájának nevezett, a fontainebleau-i könyvtár alapitásával bizta meg; ő maga mindenhonnét kéziratokat gyüjtvén és fiatal görögöket hiván be, kik a francziákkal együtt neveltetve, ezekbe a classicusok iránti szeretetet becsepegtetnék. A királyi nyomda vezetését Robert Etienné-re bizta. Az egyetemben a héber nyelv, görög irodalom, latin ékesszólás és a mathematika számára tanszékeket allitott, és azon fizetések kipótlására, mellyeket eddig a tanulók teljesitettek, kétszázezer arany-tallérnyi alapitványt tett. Leánya Margit, Berry herczegnő, nagy fényt árasztott a bourges-i jogiskolára. Michel L' Hopital, Duaren Ferencz és Cujas Jakab tudósokat hivta meg ide, kik később Francziaországban a jogtudományt ujjáalkoták. I. Ferencz Leonardo da Vinci, Primaticcio, Rosso, Benvenuto Cellini és számos más müvészeket hitt be országába, és az ezekkel való vetélkedés jeles franczia müvészeket támasztott, kik között emlitésre méltó Jean Goujon; és XII. Lajos siremléke uj korszakot teremtett a szobrászat terén. Ezen király épitteté a fontainebleau i, chambord-i, follembray-i és villers-cotterets-i

kastélyokat, ugyszintén a madridi királyi palotát a boulognei erdőben, s ezeken kivül tervbe vette a Louvre és egy collegium épitését, mellyben az összes tudományok tanárai és hatszáz növendék ingyen láttatnának el, evégből ötvenezer tallérnyi jövedelmet szándekozván biztositani annak számára. A tudósokat és müvészeket asztalánál, sétáinál és utazásainál szivesen alkalmazta, de az akkor terjedő uj vallási eszmék szigoru censura behozatalára kényszeriték őt [1]).

Pénzügy.

A temérdek kiadások, neje, anyja és nővére pazarlásai, ugyszintén Duprat telhetetlensége kimeriték a kincstárt, s ekként a hadi szükségleteket nem volt honnét fedezni; s minthogy eladható koronai jószágok sem valának már, szerencsétlen pénzügyi mütétekhez folyamodott. Legelőbb is a pénzügyi bérlőktől előlegek vétettek fel a következő évi jövedelmekre; később a városházra államjegyek tizenkét száztólival bocsáttattak ki, ezek biztositékául a Párizsba szallitott borokért bejövendő vámilleték köttetvén le. Ez volt az első lépés az állampapirokhoz, s ennek következtében mindjárt létre jött a korunkban olly nagyon ismert börzei nyerészkedők serege, kik mit sem dolgozva s csupán a kormány lépésére figyelve kilesték a ked-

---

[1]) Az 1534-ik évi február 23-ról Saint Germainban (en Laye) kelt nyilt rendeletet hiven közli **Taillandier** a *Résumé historique de l'introduction de l'imprimerie a Paris.* (1837) czimü munkájában:

„Combien que, dés le XIII. jour de janvier 1534, nous eussions prohibé et défendu que nul n'eust dés-lors en avant à imprimer ou faire imprimer aulcuns livres en notre royaume, sur peine de la hart, toutesfois . . . nous avons voulu . . . et nous plaist que l'exécution et accomplissement d'icelles nous dictes lestres, prohibitions et défenses soit et demeure en suspense et surséance jusques ad ce que par nous aultrement y ait esté pourvu; et cependant nous mandons et ordonnons à vous, gens de nostre dicte court de Parlement de Paris, que incontinent vous ayez â eslire vingt-quatre personnages bien callifies et cautionnez, desquels nous en choisirons douze, qui seulzs, et non aultres, imprimeront dans notre ville de Paris et non ailleurs livres approuvez et nécessaires pour le bien de la chose publique, sans imprimer aucune composition nouvelle, sous peine d'estre pugnis comme transgresseurs de nos ordonnances, par peine arbitraire . . . Et jusqu'a ce qu'il nous ait esté satisfaict à ce que dessous . . . nous avons derechef prohibé et défendu, prohibons et défendons à tous imprimeurs généralement, de quelque qualité ou condition qu'ils soient, qu'ilz n'ayent à imprimer aulcune chose, sur peine de la hart, le tout par maniére de provision.

Chapelet, *Robert Etienne imprimeur royal et le roi Francois I*, (Párizs 1840) czimü munkájában védi őt s meg akarja számára menteni a *tudományok pártolója* czimet.

vező alkalmakat, hogy a nem értesültek rovására meggazdagodhassanak. A sorsjátékok, mellyek nem egyebek, mint a nép tudatlanságával és babonaságával való nyerészkedés, szintén ekkor hozattak be.

Az alsóbb törvénykezési hivatalok már sz. Lajos alatt áruba bocsáttattak, s ezen időponttól kezdve ezen kisegitő eszköz majd eltiltatott, majd ismét alkalmazásba vétetett. Mostan Duprat kanczellár egy, husz tanácsosból álló uj főtörvényszéket hozott javaslatba, mellynek összes állomásai a király javára eladatnának, s daczára a parlament tiltakozásának elfogadtatott az. A vevők megeskettettek, hogy nem vették a hivatalt, melly szemtelen hazugságot IV. Henrik megszüntette, de a dolgot magát ő is megtartotta, sőt bizonyos összegért a családokban örökösökké tette azokat. Ekként a hivatalok elnyerésére elegendő volt vagyonosnak lenni, mindazáltal ezen független patriciatus néha szembe szállott a királylyal, nem tartván attól, hogy letétetik, s ezenkivül azon körülmény, hogy a hivatalok árultattak, utját állotta a fondorkodásoknak és kedvezéseknek.

Országgyülést nem hirdetett, de csupán az előkelők (notables) gyülekezetét hivta egybe, mellytől ugyanannyit eszközölhetett ki, anélkül, hogy ekként valamit koczkáztatna. Távollétében a parlament megkisérlé tulsulyra vergődni, minek következtében az igazságszolgáltatás kezelésére szoritá azt, épségben hagyván ártatlan óvástételi jogát. [1]) Bretagne-t egészen a koronához csatolta (1532), daczára Anna (— 1514) királynő kikötésének, és avval kérkedett, hogy a franczia királyokat a gyámság alól felszabaditotta, azaz azon helyzetbe tette, hogy azt cselekedhessék, ami nekik tetszik. Szomoru dicsőség! Annyi bizonyos, hogy nemzete szabadsága iránt semmi tisztelettel sem viseltetett; és elkábitva a románczok által, egy különcz lovagias korszakot akart alkotni akkor, midőn a valódi már elenyészett; a reformatusokat kegyetlenebbül üldözte mint V. Ká-

---

[1]) A *concordatum* (1516) alkalmával igy szólt a parlament követeihez: „Il se trouve dans mon parlament bon nombre de fous et d' étourdis; je les connais par leurs noms, et je n'ignore aucun des propos qu'ils se tiennent de ma conduite et de la depense de ma maison; mais je saurais bien les ranger a leur devoir: car apparemment je suis roi. J'entends qu'ils exaltent jusqu' au ciel mon prédécesseur, qu'il le nomment le père de la justice; je n' ai pas moins d'envie que lui, que la justice soit bien administrée a mes sujets: mais ce roi qu'ils vantent aujourd' hui, ne laissa pas d' interdire de leurs fonctions et chasser de la cour quelques esprits turbulents; si l'on m'y force, je prendrai bientôt le même parti." *Ap.* **Garnier**, *Hist. de France*, XXIII. 157.

roly; s ámbár szerencsétlensége némi érdekeltséget támasztott személye iránt, Francziaország nem tekinthette őt egyébnek mint egy rosz királynak. [1])

A francziák egészen el lévén foglalva a háboruk és udvari fondorkodások által, mi részt sem vettek az akkori nagyszerű felfedezésekben; közönyösen nézte Amerika emelkedését, holott ha ezen olly élénk és kalandos nemzet vele született hevességével az uj világra veti magát, alkalmasint elháritandotta hazájáról azon csapásokat, mellyek rá várakoztak. Itt ugyanis egy uj korszak kezdődött Francziaországra nézve, melly kivetközve lovagias szellemből és a tudományok iránti előszeretetből, a gőg és viszálkodás ördöge által gyötörtetett; kormánya a ravaszság- és ámitásra volt fektetve, s csak egyet sem nemze azon nagy férfiak közöl, kik a bölcseletet, természettant, tengerészetet és vallást átalakiták.

A kicsapongó király minden szemérem nélkül üzte szerelmi kalandjait s kéjhölgyeit czimekkel és évdijakkal tetézve palotájában alkalmazta, annyira hogy ezek termei lettek az államügyek központjává és a kegyek kutforrásaivá. De a szép Ferronnière férje a királyon boszut állandó a bordélyházakban egy akkor még gyógyithatlan bujakórt szerzett magának, s avval nejét, ez ismét a királyt megfertőztetvén, Ferencz ötvenkét éves korában elhalt (1547 marczius 31) [2]).

A koronaörökösnek azt tanácslá, hogy a Guise herczegeket

---

[1]) Röderer következőleg itélt róla: *Francois I. ne fut en effet pour l' esprit et pour la conduite qu'un gros* gargon, *épais, borné, vain et présomptueux; pour les femmes ce fut sans doute un* beau garcon; *pour ses favoris, un* bon garcon; *pour les hommes de guerre, un* brave garcon; *mais ce fut pour ses ennemis, pour Léon X et Charlés Quint un* trés-petit garcon, *et pour la France ce fut un* mauvais roi."

[2]) Pierre Chatelain macon-i püspök 1-ső Ferencz felett tartott halotti beszédében a többek közt azt mondá, miként meg van győződve, hogy „illy szent élet után a király lelke, mihelyt a testet elhagyá, egyenesen a mennyországba vitetett, anélkül hogy a tisztitó helyen tartózkodott volna." Ezen kitétel, melly ma alacsony hizelgésnek tekintetnék, akkor a Sorbonne előtt eretnekségnek tünt fel, mintha t. i. a püspök a tisztitó hely létezését nem hinné, s e miatt őt az udvarnál bevádolta. A fő udvarmester, Jean Mendose jó kedvvel fogadá a küldötteket s bucsuzás-közben igy szólt hozzájok: „Legyenek önök nyugodtan. Ha a megboldogult királyt közelebbről ismerték volna, bizonyára felfogandották a püspök szavainak értelmét. Ferencz sohasem maradhatott egy helyben, s ha egyszer a tisztitó helyen körültekintett, semmi módon sem lehet vala őt arra birni, hogy bárminő rövid ideig ott maradjon." A követek elnevették magokat, s evvel az egész ügynek vége lőn.

alázza meg, a Montmorencyakat ne kegyelje, s a kálvinistáktól őrizkedjék. Valóban a monarchicus hatalom gyors emelkedése sok érdeket megsértett, s ha ezek egy központban egyesülhetnek, félelmes ellenzéket képesek alkotni. A hübériség most már ugy szólván meg volt semmisitve, s a területi egység felett egységes monarchicus hatalom uralkodott. A közép-kor tekintélyes főurai vitéz és finom müveltségü nemességgé alakulván át, mostan mint hű és bátor lovagok, nemesek s udvaronczok a király fő támaszaivá levének; ekként a királyok nem félhetvén többé a polgárháboruktól, tetszésök szerint a tétlen életnek vagy a kül-háboruknak adhaták át magukat. Mindazáltal ezen állapot nem menté meg Francziországot a dicsvágy, gőg és vetélkedés okozta belzavaroktól. Valamint ugyanis a király béke idején a külháboruk által igyekezett magának szórakozást keresni, ugy ezen harczias és lovagias nemesek is az egymással való háboruskodások által akarták magukat mulattatni; és ha bizonyos körülmények között a királynak eszébe juthatott a szomszéd fejedelmet megbuktatni s államait elfoglalni, miért ne jöhetett volna bizonyos helyzetekben valamellyik főnemes azon gondolatra, hogy királyát megbuktassa s koronáját saját fejére tegye. Uj okot és alkalmat szolgáltatott a forrongásokra a reformatió, melly a különböző vallás segélyével a népet és nemeseket a királytól elszakitani törekedett, s melly a democratia álarcza alatt megfosztá a koronát attól, mit ez olly hosszu időn át tudott megszerezni.

II. Henrik.

II. Henrik bedugva füleit az atyai tanács előtt, visszahivta a kegyvesztett Montmorency herczeget, Guise lotharingiai herczegeket az ország első méltóságaira emelte, s egészen ezek és neje Medici Katalin által hagyá magát vezettetni. Ezen ravasz olasznő, VII. Kelemen unokahuga s családja furfangosságának örököse, a király felett uralkodandó, visszavonult a politikai és udvari fondorkodásoktól s behunyta szemeit férjének Diane de Poitiers urhölgygyel kötött szerelmi viszonya előtt, ki harminczkét éves létére rabjává tevé a tizenhárom éves Henriket annyira, hogy ez a harczjátékokban az ő szineit viselné, s ruháit és palotái homlokzatait az ő czimerei ékitenék. Guise herczegek unokahugukat, Stuart Máriát Skóthon királynőjét, a koronaörökössel összeházasitván, Henriket az angolok ellen izgatták, kiktől az Boulogne-t csakugyan elvette (1550); Parma elfoglalása miatt a pápával ellenségeskedésbe jött, s Trientben kijelenté, hogy a zsinatot csak egy pártnak fogja tekinteni s annak soha nem engedelmeskedik; a német protestánsokat és Szász Móriczot pártfogása alá

vette; V. Károlynak atyja I. Ferencz iránti méltatlankodásait megboszulandó, s kezéből az általa annyira óhajtott s reméllt világuralmat kiragadandó, miként azt láttuk, betört Németországba; a saintquentini csata inkább csak szégyent mintsem kárt okozott Francziaországnak, melly e vereség után csakhamar ismét sikra szállt; Guise herczeg Olaszországból elésietve a bevehetetlen Calais-t elfoglalja (1558 január 8); végre Henrik a Chateau-Chambresisben létre jött békekötés (lásd a 237 lap) erejénél fogva lemond a fényes de vészteljes olaszországi hóditásokról, nagyobb és állandóbb sikert reméllvén Németország elleni terveiből.

Mondják, hogy Henrik egy titkos szerződés által, mellyet II. Fülöppel kötött volna, kötelezte magát az eretnekség kiirtására is. Korán behatolt ez Francziaországba is (1521), de a Sorbonne rögtön kárhoztatá azt, s emellett a franczia királyoknak sem állott érdekökben Róma hatalmát gyengiteni, országukban ugy is eléggé korlátolva lévén az; mig más részről a pápákkal való szövetség elősegité Olaszországra vonatkozó terveiket. Mindazáltal vérszemet kaptak a reformátusok, látván, hogy I. Ferencz VIII. Henriket a pápa, s a német protestánsokat V. Károly ellenében pártolja, s Erasmus gunyoraiban gyönyörködik; s hogy a franczia papság gyülekezete Toursban kinyilatkoztatja, miként a király hadat üzenhet a pápának s végrehajtathatja a bázeli zsinat határozatait; s hogy az egyetem kárhoztatja Thomas de Vio munkáját, mellyben a pápa az egyház korlátlan fejedelmének lenni állittatik. Ferencz király egyik boszus pillanatában azon fenyegetésre fakadt, hogy a pápán egy nagy sebet ejt, elszakadván az egyháztól; de a nuntius azt mondá neki: „Fölség, ön többet fogna azáltal veszteni mint a pápa, mert az uj vallás uj fejedelmet ültet a trónra.“

Ferencz fontolóra vette ezt; s ha kezdetben egyformán kárhoztatá a parlament szigoru eljárásait és az ujitók nyugtalanságait, mihelyt ezeknek Németországban elkövetett kihágásaikról, különösen képrombolásukról, szentségtörésükről és lázitásukról értesült, megváltoztatta nézeteit; s kedves nővérének Valois Margitnak ellenére, kit az uj tanok szintén meghóditottak, a parlament és Sorbonne sürgetéseire megengedte, hogy a kálvinisták üldöztethessenek, különösen mióta köztársaságias érzelmeket árultak el. Az első vértanukat, kik Párizsban és az Alpesekben ezen ügynek áldozatul estek, már másutt érintettük (657 lap). Sokkal szigoruabb volt az ujitók iránt savoyai Lujza, a király fogsága alatt Francziaország kormányzója, Duprat nagy kanczellár által ösztönöztetvén erre; és ekként azon kálvinista

egyházak, mellyek Meaux-, Montbeliárd- és Lyonban már előbb alapittattak, a Sorbonne határozatai és a parlament eljárásai következtében feloszlottak.

II. Henrik saját buzgósága nem különben a lotharingiai bibornok s Diane Poitiers által ösztönöztetve, még inkább növelé e szigort; inquisitiót és vértörvényszékeket állittatott fel, mellyek minden törvényességet lábbal tapodtak. A biróságok szelidité némileg ezen tulkapásokat, a mennyiben sok vádlottat felmentettek, noha Henrik ollykor fegyveresen jelent meg a törvényszékeken; azért a reformatio, melly Francziaországban nemcsak az igazság de a hitetlenség és erkölcstelenség által is üldöztetett, sehol sem mutathat fel annyi áldozatot mint itten, s kénytelen volt a kietlen helyeken tévelyegni s egész csendesen a vidéken szaporodni, mielőtt a fővárosban nyiltan fellépni merészelne.

A kivégeztetések következtében (1551) még inkább növekedett az ujhitüek száma, kik a genfi kálvinisták által izgattatva összejöveteleket tartottak, hol a Marot által francziára forditott zsoltárokat énekelték, később pedig Párizsban és más városokban a genfi mintájára egyházakat alapitottak. A Bourbonoktól titkon pártoltatva s a németországi fejedelmek közbenjárásai következtében most már nem üldöztetve, egy ideig békében éltek, de a nép egy alkalommal párizsi egyházukat megrohanván (1556), azok, kik maguknak fegyverrel utat törni képesek nem valának, elfogattak s néhányan közölök kivégeztettek.

II. Ferencz.

Eközben Henrik egy harczjáték alkalmával véletlenül megöletett (1559 julius 10.), s a nők és pártok ezen játékszere a kincstárt kimeritve, az országot zavarok és bonyodalmakkal telve a hozzá hasonló gyenge s még csak tizenhat éves II. Ferenczre hagyta. A vallási pártok, miután az érdekekkel és szenvedélyekkel szövetkeztek, most már erősbekké levének. Ezek egyikének élén a hat Guise testvér állott [1]), kik, mert Spanyolország által támogattattak s unokahuguk Stuart Mária a király neje volt, felette hatalmasak valának;

---

[1]) Az első Guise herczeg (1528) Lotharingiai Claudius volt, Aumale grófja, ki 1550 meghalt. Hat figyermeket hagyott hátra: Ferencz, Aumale grófja később Guise herczeg; Károly metz-i bibornok-püspök, később reims-i érsek *(Lotharingiai bibornok)*; Claudius, gróf, utóbb (1547) Aumale herczeg; Lajos troyes-i püspök, később metz-i bibornok püspök; Ferencz a máltai lovagrend nagy perjele és Francziaország tengernagya; Renatus az Elboeuf-ök törzs-atyja.

ezenkivül nyugdijak s rendjelek osztogatása által egészen magukhoz édesgeték a népet, mellynél rendkivüli kedvességben állott Ferencz herczeg, Calais-t az angoloktól nyolcz nap alatt visszafoglalván. A királyi vérből származott herczegek pártjának fejei Bourbon Antal navarrai király, ennek testvére Lajos Condé herczeg, Coligny Ferencz gyalogsági ezredes s különösen ennek testvére Coligny Gáspár tengernagy s orániai Vilmos apósa valának, melly utóbbi érdek-, dicsvágy- s vallási gyülölségből halálos ellensége volt a Guise herczegeknek, különben mély belátásu politikus, s makacs democrata az aristocraticus gőg közepett. „Felség — mondá ő — üzenjen háborut a spanyol királynak, mert különben mi üzenünk önnek."

Medici Katalin.

Medici Katalin, kiben a francziák a megtestesült olasz ravaszságot és kevélységet, továbbá a kiszámitott romlottság, hideg kegyetlenség s önző és Francziaországra nézve vészteljes politika személyesitőjét vélték szemlélni, a toscanai udvar fondorkodásai következtében kapott fel, s politikai indokokból jegyeztetett el a franczia koronaörökösnek, ki őt soha sem szerette s kedveseit eléje tette. Hosszas megaláztatásából kilépve, még mindig szép, parancsoló külsejü s élte virágában, a viszontagságok által megedzve s a megaláztatások által felingereltetve, korlátlan uralkodónő, mégis szerettetve fiai által, s utólérhetlen az emberek elbájolásában, nem az ország java, mellyben magát idegennek tekinté, s nem az ős vallás fentartása, melly keblében ugy sem honolt, de saját hatalmának emelése s biztositása feküdt szivén, s mindemellett sikerült azáltal megmentenie Francziaországot, melly ezen viszontagságteljes időkben könynyen felbomolhatott vagy olly zsarnokság alá juthatott volna, minő alatt Spanyolország nyögött. Mindig özvegyi gyászruhájában járt, s maga a rágalmazó Brantôme sem vádolja erkölcstelenségről őt, ki különben mások gyengéi iránt rendkivül elnéző volt. A protestáns vallásnak olly kevéssé volt ellensége, hogy szobájában ebéd alatt gyakran egyházi beszédeket tartatott magának [1]), s az ifju IX. Károlynak a valence-i püspök által predikáltatott, és pedig „olly nyiltsággal, mintha csak Genfben lett volna az ember." De félre a meg-

---

[1]) Santa Croce nunciusnak 1561 novemb. 15-ről kelt levele, az *Actes ecclesiastiques civ. et synod.* czimü munka I. könyvében Duplessis-Mornay mondja, hogy Feuquères és más buzgó hugonották „se fesoient faire la presche en la chambre de la royne mère du roy pendant son disner, estant aydès à ce faire par ses femmes de chambre, qui estoient secretement de la religion."

győzödésekkel. Miután Francziaország hatalmas ellensége II. Fülöp a katholikus párt feje volt, Francziaország a protestans párttal való szövetségre volt utalva, mellyet az előbbi királyok is kerestek. De a kálvinisták megszüntek vallási felekezet lenni, s veszélyes politikai párttá nőtték ki magokat; azért Katalin belátta, hogy csak ugy mentheti meg Francziaországot, ha a nagy többség t. i. a katholikusok részére áll. Jóllehet gyülölte a Giuse herczegeket, Diane de Poitiers és az őt támogató Montmorency herczeg megbuktatására velök szövetkezett; és valóban amaz számüzetett, emez pedig a Bourbonokhoz közeledett; a navarrai király az udvarnál hidegen fogadtatott, mit egyébiránt gyengesége eléggé igazolt; a Guisé-k a legmagasabb polczokra emeltettek, s az ujhitüek ellen szigoru rendeleteket bocsátottak ki, a többek közt halálbüntetés terhe alatt megtiltván azoknak minden összejövetelt. [1])

Az ellenök alkalmazott szigor még jobban felingerlé ezek vakbuzgóságát, kik most a schweizi szövetségesek (Eidgenossen) nevét eltorzitva hugonottáknak czimezék magukat; és feljogositva a hit és jogtudósok határozatai által fegyvert ragadtak (1560) s fővezérökül Condé herczeget, másod-parancsnokul pedig Goffroy de Barry, La Renaudie urát választák, s erősen eltökéllék, hogy az idegeneket t. i. Medici Katalint és a Guise herczegeket megbuktatják, a királytól szabad vallásgyakorlatot követelnek, s ha ez azt megtagadná, Blois-t beveszik, a Guisé-ket elfogják s a királyt kényszeritik, hogy Condé-t az ország kormányzójává nevezze.

A Guis-ek külföldi levelek által mindezekről értesittetvén, a királyt Amboise-ba viszik, s a hitszónokok kivételével a kálvinisták részére közbocsánatot hirdetnek, s az egyetemes zsinatig mindenféle üldözést felfüggesztenek; de hasztalan, mert az összeesküdtek Amboise-t megtámadják (marczius 17), de elfogatnak s az akasztófán vagy a Loire folyamban közölök ezerkétszázan végeztetnek ki. Condé, ki mint királyi vérből származott herczeg a rendes törvény-

---

[1]) Lásd **Davila** (egykoru iró és szereplő). *A francziaországi polgárháboruk történelme.*

Lacretelle, *Hist. de France pendant les guerres de religion;* 4. köt. **Páriss** 1844.

Anquetil, *L'esprit de Ligue; ou Histoires politiques des troubles de France pendant le seiziéme et le dix-septiéme siécle.*

Végre, *Mémoires de* **Michel de Castelnau**. 1559—70; *de* **Tavannes**, 1530—73; *de* **Brantome**; és *Mémoires des royales économies d' État par* **Max. de Bethune Duc de Sully**.

székek által perbe nem fogathatott, ártatlannak állitá magát s mindenkinek, ki azt tagadni merné, kesztyüt dobott eléje; azért feloldoztatott, s boszuval telve eltávozott; a többiek beismerték, hogy összeesküdtek legyen, de csupán a Guise-k kormánya ellenében. Halálra itéltetvén a megölettek vérébe mártják kezeiket s átkokat szórnak Medici Katalinra, gyermekeire, Stuart Máriára s a hölgyekre, kik a kivégeztetésre mint valamely szindarabra megjelentek. Ezalatt a nép egész dühhel üldözé a kálvinistákat, s alig hogy a párizsi parlament kikiáltja: „Rajta az eretnekeken," a többiek azonnal viszhangozzák azt, s a polgárháboru az egész országban kitört, melly annyival inkább irtózatos vala, minthogy a vallás köpenyege alatt szittatott az. Egy királyi ügyész hivataltársai által saját fiát halálra itélteté s mint egy második Brutus saját szemei előtt felakasztatá azt.

L' Hopital.

Michel L' Hopital d' Aigueperse (1505—73), e feddhetetlen és ékesenszóló férfiu Medici Katalin által Francziaország kanczellárjává neveztetvén, példányképe vala azon kiváló jellemeknek, kik állomásuknak a zsarnokok alatt is becsületére válnak. Hazáját és az igazságot eléje tévé a háladatosságnak, sok jeles és hasznos törvényt alkottatott, mellyek e viszontagságteljes időkben egy jobb jövő létesitését czélozták; mindazáltal illy rémletes vihar közepett bizatván meg az államhajó kormányával, foganatlan erőmegfeszitései által kétségen kivül helyezé, hogy az okosság tehetetlen a szenvedélyek rohama ellenében. A Guise-k az inquisitiót állandósittatni akarván, ő ehelyet egy olly rendelet kibocsátását vitte keresztül, melly szerint az eretnekek elleni nyomozások vezetésével a püspökök bizattak meg, a parlamenteknek pedig kötelességökké tétetett azok itéleteit végrehajtani. Olly ujitás vala ez, melly tulszárnyalta a törvényszéki testületek jogkörét, de a kanczellár csupán ama vészthozó terv életbeléptetését akarta ezáltal meggátolni s azt mondá: „A rendelet nem fog állandóan fönmaradni, de ha egyszer az inquisitio gyökeret ver mikor fog az megszüntetni?" S valóban a katholikusok és protestánsok egyenlően zugtak e rendelet ellen, a parlament csak kényszeritve iktatá azt be, s az általános elégületlenség L' Hopitalt sujtja, ki az ország érdekében egy perczig sem habozott a közgyülöletet magára venni.

Az ő tanácsa következtében az előkelők (notables) Fontainebleau-ba összehivatván (1560 augustus 2), ottan Coligny Gáspár tengernagy a kálvinisták fejének nyilvánitja magát, és ezek nevében egy kérvényt nyujt be, mellyben a királyt hüségökről biztositva, tőle

szabad vallásgyakorlatot s az üldözések megszüntetését kérik. Minthogy pedig Guise Ferencz azon megjegyzést tevé, hogy a kérvény nem lenne aláirva, Coligny azt felelé: „Egy pillanat alatt tizezer aláirással leszen ellátva. — És én (viszonzá a herczeg) egy ellenkezőt fogok benyujtani, és százezer egyén saját vérével fogja azt aláirni.“ Számos püspök támogatván a kérelmet, az ország rendei Orleansba összehivattak s azalatt a kivégeztetések felfüggesztettek. L'Hopital, kinek tanácsára hivatott egybe az országgyülés, mérsékeltnek reméllé találni ezt, de a Guise-k egy kelepczévé tevék azt, hogy ellenségeiket hatalmukba kerithessék.

Alig hogy a navarrai király és Condé herczeg menlevéllel ellátva ide érkeznek, az első szoros őrizet alatt tartatik, az utóbbi pedig elfogatik, kinpadra vonatik s halálra itéltetik. Az itélet karácsonnapján az országgyülés megnyitása alkalmával vala végrehajtandó, mikoron a Guisek a hugonották fejeit, kiket kezeikben tartának, egy hitvallás aláirására kényszeritendették, melly az egész országra nézve kötelező leendett; s ekként, miként ők mondák, a lázadás és eretnekség egy csapással megsemmisittetett volna. A kálvinisták szerencséjére a gyenge II. Ferencz tizenhét éves korában elhal (deczemb. 15), és Katalin, ki tiz éves fia IX. Károly nevében az ország kormányát kezébe veszi, Condé t ártatlannak nyilvánitja és szabadon bocsáttatja, a navarrai királynak az ország kormányzója czimet oda igéri, de egyszersmind a Guise-ket is megtartja, a buzgó katholikus Connetable-t visszahivja, s a magát nyiltan protestansnak valló tengernagyot tanácsosává teszi.

Illy előjelek között nyittatott meg az országgyülés (deczemb. 23), mellyben L'Hopitál egy, a közigazgatás minden ágaira kiterjedő törvényjavaslatot terjeszt elő. Iszonyu munka volt ez, melly nem egészen két hónap alatt tárgyaltatott s meg is szavaztatott, s a mellynek a kereskedelemre vonatkozó része valamennyi kereskedő nemzet által elfogadtatott. Alig hiheti el az ember, hogy illy zavargós időkben olly nagy tevékenységet fejthessen ki egy férfiu, ki ezenkivül az irodalommal is foglalkozott s egyike volt a legjobb latin költőknek. Arra ösztönzé ő a rendeket, hogy minden tekintet nélkül a személyekre az állam javát tartanák szem előtt: „Félre, félre ezen ördögi nevekkel, a pártoskodás és lázadás eme neveivel, minők lutheranusok, hugonották, pápisták; ne torzitsuk el a keresztény nevet.“ A pénzügy iszonyu rendetlenségben volt; az államadosság negyvenhárom millióra rugott s attól kamat fejében tizenkét száztóli fizettetett: minthogy azonban a rendek az előbbi kormányok alatt elvesz-

tegetett összegekről számadást követeltek, a Guise-k a gyülést felosztatták. Később Pontoise-ban ismét egybegyülvén kitünt, hogy az egyház ingatlan javakban, az épületeket ide nem számitva, négy millió jövedelemmel birna, melly összegnek napjainkban négy annyi értéke lenne; azért javaslatba hozatott azok eladása, ugy hogy azon százhusz millióból, mellyeket érettök bevenni reméllettek, negyvennyolcz a papság fentartására, a többi pedig az államszükségek fedezésére fordittatnék. A megrémült papság ekkor az államadósság törlesztésére hat éven át jövedelmének négy-tizedét ajánlá fel, a többi rendek pedig felhatalmazták a koronát, hogy uj adót vethessen a szeszes italokra, melly évenként egy millio kétszázezer frankot vala jövedelmezendő.

A kálvinisták ellen még mindig morogtak; de Katalin nem látván czélszerünek a szigort, s türelmi politikájához ragaszkodván, a multra nézve közbocsánatot hirdet (1561 január 28), ugy azonban, hogy ha megtérni vonakodnának, az országból halálbüntetés terhe alatt költöznének ki. Ezalatt Saint-André tábornagy, Montmorency connetablé és Guise herczeg II. Fülöp által izgatva a Ligue-t alakiták; minek következtében a pártdüh ismét lángra gyult s a mérsékeltek szavai meghallgatatlanul hangzottak el.

Katalin IV. Piustól némelly engedményeket kért a mindinkább növekedő protestansok számára; igy pl. hogy a képek kiküszöböltessenek, a keresztség szertartásából az exorcismus és a nyállal való érintés kihagyassék, a világiak is két szin alatt áldozhassanak, a mise egyszerüsittessék, a lyturgiában a franczia nyelv használtassék, s az Oltári-szentség ünnepe eltöröltessék; „ekként egyesiteni lehetvén a két egyházat.“ Ezután az egyesség megkisérlése végett Poissyban egy értekezlet hozatott javaslatba, hová a navarrai király Pietro Martire Vermiglió-t és Beza Tódort, hogy a lotharingiai bibornokkal és Claude Despense sorbonnei tudorral szembeszállanának, meghivta. A királyi vérből származott herczegek is megjelentek itt, de a vitatkozás, épen ugy miként a többiek, mi eredményre sem vezetett; mindegyik fél magának tulajdonitá a győzedelmet, s egyik sem volt hajlandó engedményekre, ekként bebizonyitván a fogságban levő Condé ama szavainak igazságát: „Nincs itt más eszköz ezen ügy kiegyenlitésére mint a kard éle.“ A kálvinisták vérszemet kaptak ennek következtében, nyilvános gyülekezeteket tartottak és már kétezer százötven egyházzal birtak; de a Guise herczegnek sikerült a navarrai király dicsvágyát felzaklatni, elvesztett országa visszanyerésével kecsegtetvén őt; amiért is ez ellenségei triumviratusá-

hoz csatlakozott, melly az udvart egészen körülhálózá, a királynőt pedig minden befolyásától megfosztá. Katalin el lévén határozva uralkodni, Condé herczeghez közeledik s L' Hopital tanácsára a protestánsoknak szabad vallásgyakorlatot enged, de csak a városokon kivül, s a nélkül, hogy a katholikusokét háborgatnák (1562 január).

Ezen halogatások ugyanazt eredményezték, mit Németországban. Az épen olly dicsvágyó mint gyenge Bourbon Antalnak nehezére esvén, hogy testvére Condé herczeg a kálvinisták fejeként szerepelne, mig ő övéitől ugy mint ellenségeitől egyformán megvettetnék, dühös elleneként lépett fel az uj vallásnak, s ezáltal a Guise-k felbátoritva segitségül hivák a herczeget, de ennek katonái ütközben bántalmakkal illetvén a kálvinistákat, kik Champagne-ban Vassy mellett egy imaházban összegyülve valának (marczius 1), ezek fegyvert ragadtak s az első kiontott vér a negyven éves bizonytalanságot háboruvá változtatá át, melly harmincz évig tartott s Francziaországnak iszonyu bajokat okozott [1]).

---

[1]) Ezen eseményekről Marcantonio Barbaro velenczei követ 1565-ben kormányának egy kimeritő jelentést tett, melly a *Relations des ambassedeurs venitiens sur les affaires de France* (Párizs 1838) czimü munka II-ik kötetében olvasható. A következőkről Giovanni Correr értesité 1569-ben, midőn a többek között igy ir: „Én ezen országot a legnagyobb zavarban találtam, mert a vallásszakadás (mellyből ugy-szólván két párt, s ugyanannyi ellenséges fél keletkezett) oda vitte a dolgot, hogy mindenki, semmi tekintettel a barátságra vagy rokonságra, örökös lesben állott s telve gyanuval hallgatózott, mellyik oldalról üti meg fülleit valami zaj. Féltek a hugonották, féltek a katholikusok, félt a fejedelem, féltek az alattvalók; és ha az igazat meg kell vallani, sokkal jobban félt a fejedelem, és sokkal jobban féltek a katholikusok mint a hugonották; mert ezen utóbbiak bátrakká, sőt vakmerőkké lettek, keveset törödvén a csend és béke érdekében kibocsátott királyi rendeletekkel; vallásukat minden lehető eszközök által terjeszteni igyekeznek, s evégből prédikációkat tartanak a nekik eltiltott helyeken sőt magában Párizsban is, hol a nép kevesek kivételével olly buzgó s olly ellensége a protestansoknak, hogy alaposan állithatom, miként Olaszország tiz legnagyobb városában sincs annyi buzgóság és annyi gyülölség hitünk ellenségei iránt mint abban. Evvel azonban ők mit sem gondolnak és szabadságot vesznek maguknak a magán házakban összegyülekezni, és éjjelenként harangszó helyett puskalövésekkel adnak jelt az összejövetelre. A katholikusok ellenben egészen le vagynak verve, és a fönséges királynő elrémitve az előbbi felkelések által, semmit sem mer tenni, mi által a hugonottákban legkisebb gyanut ébresztene. Sőt inkább azt mutatja mintha nem látná mit cselekeszenek; a legnagyobb türelemmel van irántok, szivesen fogadja s látható barátságos érzülettel ajándékokban és különféle kegyekben részesiti őket. Ő felsége, mint azt saját szájából több izben hallám, azt hivé, hogy ekként nyugodtakká és elégedettekké teendi őket, s igy bánván velök reméllé, hogy ezen kedélyhangulat idővel meg fog szünni, inkább

A két dicsvágyó között, kik nem annyira a vallás érdekeit védeni, mint inkább a gyenge király felett uralkodni óhajtottak, Katalin nem lévén képes az egyensulyt fentartani, elillant. De Guise herczeg, miután előbb Párizsba győztesen bevonult volna, a triumvirekkel együtt Fontainebleauba indult, s ottan a királyt és anyját

---

dicsvágyból és boszuvágyból mint a vallás iránti ragaszkodásból származván az. Ezenkivül azt is reméllé, hogy a király éveivel az alattvalók engedelmessége is növekedni fog, s ekként a lázongók nem mernek olly könnyen vele szembeszállani.

„E név alatt *hugonották* háromféle személyek értetnek, azaz előkelők, közép és alsó osztályuak: az előkelők dicsvágyuktól ösztönöztetve azon reményben szegődtek a felekezethez, hogy igy ellenségeik felett diadalmaskodhatnak; a közép osztályuakat a szabad életmód és azon kilátás édesgette oda, hogy *különösen* az egyház javaiból majdan meggazdagodhatnak; az alsó osztályuak végre egy tévhit által vonzattak abba. Ekként el lehet mondani, hogy az egyiknél a dicsvágy, a másiknál a lopás, a harmadiknál pedig a tudatlanság volt az indok. Az előkelők keritőül használván fel a vallást, elmondhatják, hogy czéljokat nagyobbrészt elérték, mert Condé herczeg és a tengernagy neve épen olly tisztelettel és félelemmel emlittetik, mint magáé a királyé és királynéé; a közép osztályuak mindennap közelebb és közelebb jutnak terveik sikerültéhez; az utólsók azaz a köznép azt hiszik, hogy az uj vallás által a paradicsomot szerzik meg magok számára. Az ország minden tartományában voltak főnökeik, kik a király helytartóit valának ellensulyozandók, ha csakugyan ezek nem az ő embereik közöl valók voltak. E főnököknek ismét számos alárendeltjeik valának, tekintettel rangjokra és állapotukra, kik azután az egész tartományban szétszórva, tekintélyökkel és hatalmukkal (mert mindnyájan tiszteletben álló nemesek és jó házakból származottak valának) az alsóbb osztályuakat kegyelték és hivatalra alkalmazták. Ezek után a hitszónokok következtek, kik kiváló szorgalommal oktaták a népet, megerősiték azokat véleményükben, s mindent elkövettek, hogy mentül többeket elcsábithassanak. Azt mondám, kiváló szorgalommal, de hogy helyesebben szóljak, a felsőfokot kell használnom és azt mondanom, hogy legkiválóbb szorgalommal; mert ha a mi lelkészeink csak félannyit tettek volna, a kereszténység nem lenne azon zavarban, mellyben jelenleg áll. Egyházaikban gyakran pénzgyüjtést rendeztek, mellyhez a legalsóbb néposztály is készséggel és bőkezüséggel járult, és azután ezen pénzből az előkelők és középosztályuak is részesültek. És ezen segély nélkül a herczegek nem is birták volna meg azon kiadásokat, mellyeket tettek, s a mellyek bizonyára inkább egy királyhoz mint apró herczegekhez és közönséges nemesekhez illettek. Már most ezen intézkedésből és ezen egymással szoros összeköttetésben levő czélokból olly egyhangu akarat s olly tökéletes egység jött létre, hogy ekként mindnyájan készek valának azonnal engedelmeskedni, egymással érintkezésbe lépni és a leggyorsabban végrehajtani mindazt, mi nekik parancsoltatott. Ekként ők képesek valának egy nap, egy órában s a legnagyobb titokban az ország valamennyi részében felkelést eléidézni s egy kegyetlen és mindenkire nézve veszélyes háborut támasztani.

hatalmába keritette, ekként eljárásának törvényes szint kölcsönzendő. Condé ezalatt beveszi Orleans-t, Francziaországnak Párizs után legjelentékenyebb városát. Az itten nagy számmal találtató kálvinisták azon ürügy alatt, hogy Katalin által a gyermek és anyja megszabaditására felszólíttattak, szövetséget kötnek, több várost elfoglalnak, a vér foly, az emlékek s épületek leromboltatnak, az egyházak kincsei elraboltatnak, de más részről a katholikusok sem mulasztják el védelmökről gondoskodni, s ha szükséges, támadást intézni [1]). A király vagy inkább a triumviratus lázadóknak nyilvánitja őket, schweizi zsoldosokat fogad szolgálatába, Német-, Spanyol-, Olaszországban és Savoyában szövetségeket keres; mig mások Condé-t segélyezik, a többek közt Erzsébet angol királynő, kinek ezért Havre-de-Grâce elzálogosittatik; de valamint ezé, ugy II. Fülöp segélye is olly gyenge, mintha csak azt óhajtották volna, hogy a francziák egymást gyilkolják, ezáltal nekik hasznos dolgot teendők.

A polgárháboru tehát egész dühhel folytattatik; a navarrai király Rouent ostromolva elhal; Conde herczeg Dreux mellett a ret-

---

[1]) Montluc Guienne-be parancsnokul küldetvén, bámulatos nyiltsággal elbeszéli a tartomány állapotát és az általa véghezvitt kivégeztetéseket: Les ministres prèchoient publiquement que, si les catholiques se mettoient de leur religion, ils ne payeroient aucun devoir aux gentilshommes, ny au roy aucune taille, que ce qui luy seroit ordonné par eux; autres preschoient que les roys ne pouvoient avoir aucune puissance que celle qui plairoit au peuple; autres preschoient que la noblesse n'estoit rien plus qu'eux: et de fait, quand les procureurs des gentilshommes demandoient les rentes à leurs tenanciers, ils leurs respondoient qu'ils leurs montrassent en la Bible s'ils le devoient payer ou non, et que si leurs prédécesseurs avoient esté sots ou bestes, ils n'en vouloient point estre. Quelques-uns de la noblesse commencoient á se laisser aller, de telle sorte qu'ils entroient en composition avec eux, les priants de les laisser vivre en sureté en leurs maisons, avec leurs labourages; et quant aux rentes et fiefs, ils ne leurs en demandoient rien. D'aller à la chasse, il n'y avoit homme si hardy qui osast y aller; car ils venoient tuer les levriers et les chiens au milieu de la campagne, et n'osoiton dire mot, à peine de la vie, etc."

Montluc tehát *természeti hajlama ellenére* kényszeritve látta magát *nem csupán szigorral és kegyetlenséggel* lépni fel, és evvel kiérdemlé, hogy Guienne megmentőjének neveztetnék. Meggyilkolván a protestánsok Fumel urat, Montluc elfogatá a vétkeseket s egy nap közölök harminczat vagy negyvenet felakasztatott vagy kerekbe töretett. Értésére esvén, hogy Gironde-ban nyolczvan hugonotta tartózkodnék, hatvanat közölök elcsipetett s minden teketoria nélkül a piaczon levő oszlopokra felakasztatott; ami — mondja ő, nagy rémületbe ejté a tartományt, mert nagyobb hatása van annak, ha egy felakasztatik, mintha ssáz megöletik. Sommerive mint provence-i kormányzó egy év alatt hatszáz hetven férfit, négyszázhatvanhárom nőt és huszonnégy gyermeket akasztatott fel.

tenthetlen Guise herczeg foglyául esik, ki őt saját ágyába fekteti; a protestansok Coligny tengernagyot fővezérökül választják (1563); de ezalatt Guise Orleans alatt egy kálvinista által meggyilkoltatik. Katalin ennek halálával a főhatalmat kezébe ragadván béke-alkudozásokba bocsátkozik; amboise-i kibocsátványával (marczius 19) a protestánsoknak szabad vallásgyakorlatot s közbocsánatot engedélyez, s a hadi költségeket fedezendő, három millió értékig a papság jószágait elárusitja, ami eddig Francziaországban hallatlan dolog volt.

Jóllehet az egy éves polgárháboru az államadósságot ötvenhárom millióról hatvanra emelte, s noha a jövedelem csak nagy bajjal volt kilenczre fokozható, s a zavargós időkben ennek is csak egy harmada volt bevehető, Katalin Európában a legfényesebb udvart tartá; és ha nem is volt módjában nagy pompát fitogtatni, kellemmel és izléssel pótolá azt; azokat, kiket leginkább gyülölt, a legnagyobb szivességben és kitüntetésben részesité; a nagyokat engedékenység és gyönyörök által igyekezett udvarához lánczolni, kik ottan átengedték ugyan magokat a kéjeknek, anélkül azonban, hogy a királynénak sikerült volna őket megnyerni. Udvarhölgyeinek számát száz ötvenre emelte, az első családok leányain kivül ollyanokat is alkalmazván e czélra, kik csupán szépségök és vig kedélyök által tüntek ki; nagyszerü sétalovaglásokat s vadászatokat tett ezekkel, vagy pedig balletteket adatott elő általok, mellyeket Orlando furioso s Amadigi szövegei nyomán önmaga készitett. A müvészeket és tudósokat pártolá; fia nevelését Amyot-ra bizá; Montaigne érdemeit felismeré, mielőtt az mint iró fellépett volna; Ronsardot, ki ekkor a költészet egén napként tündöklött, csodálta; Brantome-t különösen kegyelte. Jodelle, Baif, Dorat készek valának az ő hibáit mentegetni. Ő épitteté a Tuileries királyi palotát (1560), és Jean Goujont, a franczia Phidiast foglalkoztatá [1]). Azután ha a szükség ugy

---

[1]) Az emlitett Giovanni Correr velenczei követ 1569-ben igy ir: „Ezen királyné egészen megtartá ősei jellemét, s azért müemlékeket kiván maga után hátrahagyni, majd épületekben majd pedig könyvtárakban és régiség gyüjteményekben. Mindezekhez hozzáfogott ő, de kénytelen volt azokat félbenhagyni s másra forditani figyelmét. Mindenki iránt szives, udvarias és kegyes. Feladatául tüzte ki senkit sem bocsátani el magától elégedetlenül, s ha másként nem, legalább szavai által eszközli ezt, mellyekben felette bőkezü. Az államügyekben olly szorgalmat tanusit, hogy mindenkit bámulatra és csodálatra ragad azáltal, s valóban nincs olly csekély dolog, melly közbejötte nélkül hajtatnék végre. Se nem eszik se nem iszik sőt alig alszik, anélkül hogy valaki ne legyen mellette, ki füleibe sugjon. A

hozta magával, mint egy amazon lóra ült Havret-t ostromlandó vagy a roueni ágyukkal szembeszállandó.

Ezalatt mindenki olasznak és pogánynak akart látszani: Ronsard és barátai Bacchusnak egy kecskebakot mutattak be áldozatul; az irodalmi munkák mythologicus czélzásokkal terheltettek tul, mig a protestánsok mindenüvé a bibliai szólamokat alkalmazták. Midőn Amyot Plutárch fordítását közrebocsátotta, mindenki a régiség nagy embereit akarta utánozni: igy pl. Guise herczeg Scipiot, Brissac tá-

---

hadseregnél ide s tova futkos s ő maga teszi azt, mit férfiaknak kellene tenniök, a nélkül, hogy emellett egészségét kimélné. Mindazáltal az országban senkitől sem szerettetik, s ha igen, csak kevesek által. A hugonották azt mondják, hogy szép szavakkal és szivességgel táplálja őket, más oldalról pedig a Katholikus királylyal értekezik s megrontásukon dolgozik. A katholikusok pedig ellenben az mondják, hogy ha ő a hugonottákat annyira nem kegyelte volna, ezek nem tehetik vala azt, amit tettek. Sőt mi több, jelenleg Franczia országban mindenki annyira elbizakodott, hogy mindent, mit kigondol, vakmerően követel, és ha az neki megtagadtatik, iszonyu zajt üt s a királynét okozza, azon véleményben lévén, hogy ha mindent megadna is, idegen létére semmit sem adna a magáéból. Ő neki rovatnak fel a békés vagy háborus időkben kibocsátott mindazon határozatok, mellyek az országnak nem tetszenek, mintha csak ő maga s korlátlanul uralkodnék s mások véleményére vagy tanácsára mitsem hallgatna. Én nem állitom, hogy a királyné egy Sybilla, ki nem csalatkozhatik, s hogy néha magát tul nem becsüli, de igenis, azt merem mondani, hogy nem tudom, mellyik bölcsebb és tapasztaltabb fejedelem nem vesztené el fejét, nyakán egy háboruval, mellyben olly nehéz megkülönböztetni a barátot az ellenségtől, hozzájárulván még az, hogy midőn az ország javáról akar gondoskodni, olly egyénekkel van körülvéve s ollyanok tanácsát és közremüködését kénytelen kikérnie, kikről jól tudja, hogy az érdek emberei, s hűségökre nem igen lehet számitani. Ismétlem, hogy nem tudom, mellyik bölcs fejedelem nem jött volna zavarba ennyi baj között, hát még egy idegen s megrémült nő, kinek egyetlen bizalmas embere sincs, s ki soha egy igaz szót sem hallott. A mi engemet illet, fönséges fejedelem, én nagyon csodálkozom, hogy e fejedelemnő el nem veszté fejét s egészen oda nem dobta magát a pártok egyikének, ami bizonyára az ország tökéletes romlását vonta volna maga után. Miért mindeddig ő tartá fen azon csekély királyi méltóságot, melly ezen udvarban még fenáll, és azért én inkább sajnáltam mintsem vádoltam őt. Én ezt neki a legjobb szándékkal magam is elmondtam, és ő helyzete nehézségeit elszámlálván igazat adott nekem, s később több izben emlékeztetett engemet azokra. Jól tudom, hogy sokszor látták őt kabinetjében sirni; azután erőt véve magán s könyüit letörölve vidám arczczal jelent meg a nyilvános helyeken, hogy igy ne okozzon aggodalmat azoknak, kik a dolgok állását arczvonásaiból szokták kiolvasni. Azutan ismét dolgaihoz látott, s nem követhetvén saját nézetét, majd ennek, majd pedig annak akaratához alkalmazkodott, és innét származott azon kétszinü politika, mellyet az ő hirnevének nem kevés rövidségével az egész világ ócsárolt.“ Az idézett *Relations* II-ik köt. 154 lap.

bornagy Fabiust, a Connetable Catot a censort, Chatillon uticai Catot választá példányképéül; csak IX. Károly maga nem akarta követni ama nagy hősöket még jeles tetteikben sem. Henri Etienne és a jó izlés más őrei ostorozták ezen olaszositott franczia fattyu-hajtásokat; a nép pedig mind a költőket, mind az olaszokat, mind végre az udvaronczokat közösen gyülölte.

A kálvinisták és katholikusok között egy közép felekezet képződött, mellynek tagjai szinleg keresztények, de tényleg epicureusok valának, kik egyedül a földi gyönyörök élvezetét tüzvén ki végczéljokul, a sirontuli léttel mit sem törődtek. Ezek Politikusoknak nevezték magukat s a mult századbeli bölcsészek példájára egyedül az észt tekinték Istennek, s mig a vallást czélszerü eszköznek vélték a nép féken tartására, az atheismussal a babonaságok és a boszorkányokban való hit mindinkább növekedett; egyébiránt minden türelmességök mellett önzők, emberségesek csak skepticismusból valának s mindössze a közönyösség mérsékletével dicsekedhettek. Az udvaronczok tréfát üztek ebből, de a komoly férfiakban és népben botrányt és elkeseredést támasztott az; a jezsuiták szószékről ostorozták őket; François Garasse az erkölcsi reactio bohócz közlönyévé tette magát, és Theophile de Viau, a fajtalanság emez előharczosának arczképe megégettetett [1]). Az alsó osztály buzgott a katholicismus mellett; Párizs rendkivül ájtatos volt, s kiváncsian tolongott a vesztőhelyre a hugonották kivégeztetését szemlélendő, s zugolódott valahányszor látta, hogy a kormány türi ezeket vagy pedig protestans szövetségek felé hajlik.

A király, ki, hogy Condé befolyása alól felszabadittassék, L'Hopital tanácsára nagykorunak nyilvánittatott, a kormányzatot

---

[1]) A *Pourmenade des Bonshommes, ou le jugement de nostre siécle* czimü s 1623-ból való gunyiratban a többek között ez olvasható: „Bonne mine, bonne piaffe, bien frisez, perruquez, godronnez, parfumez; le jeu et le b . . . fréquentez: calomnies contre les honnestes femmes qui ne les auront voulu escouter, vantises de celles qui auront esté si sotties que de leur prester; ne point payer ses debtes; quand on est aux champs, faire le petit roy; lever des contributions sur les vassaux; faire travailler à corvées: frapper l'un, battre l'autre, faire des mariages à leur plaisir; c'est pitié que d'avoir à vivre avec eux. La guerre vient-elle, on capitule avec le roy, on ne le sert qu'en payant, prend tout pour soy, appointe ces pauvres malotrus soldats à courir la poule et dénicher les cochons de nos fermes, n'y rien laisser que ce qu'ils ne peuvent avaler ou emporter; et le pauvre manant et sa déplorable famille courbent sous ce faix insupportable."

anyjára bizta [1]). Ez a kálvinisták és katholikusok között ingadozva azon reményben, hogy egyiket a másika által megsemmisitendi, mindakettejöket elidegenité magától; mignem végre, nehogy Condé ekként nagy hatalomra vergődjék, a katholikusok karjaiba veté magát, és Spanyolországgal szorosabb viszonyba lépett (1565); és azalatt, hogy a bayonnei congressuson harczjátékok és ünnepélyek rendeztettek, ő Alba herczeggel az ujhitüek kiirtásának módjairól értekezett. Ezek eltelve gyanuval ellenállásra készültek, számos helyeket elfoglaltak s Párizst kiéheztetni szándékoztak. St. Denis mellett csatára került a dolog (1567), hol Montmorency hetvennégy éves korában elesett, s ezért mondá Veilleville tábornagy Károlynak; „Nem

[1]) Medici Katalinnak fiához intézett számos levelei között vagyon egy igen hosszu, mellyben öt kevéssel sz. Bertalan éje előtt arra oktatja, hogyan tartsa udvarát: Örömét fejezi ki a felett, hogy mindent elrendezett a békére nézve, mellyet Isten adott neki, s hogy egy pillanatig sem késett a dolgokat rend- és észszerüleg szabályozni, különösen pedig azokat, mellyek a vallást és egyházat illetik. S hogy ezt fentarthassa, szükséges erényesen élnie, jó példával mennie elő, továbbá mindent rá bizni, a jókat védeni s a gonoszoktól az országot megtisztitani. . . Ohajtanám, hogy ön mindig bizonyos meghatározott időben kelne fel s a nemességet magának megnyerendő ugyanazt tenné, mit boldogult atyja, ki midőn ingét s egyéb öltönyeit magára venné, a herczegek, főurak, fővezérek, lovagok, kamarások, az udvari tisztviselők s szolgálattevő nemesek mindannyian bementek hozzá, s ő velök beszédbe ereszkedett, ami nekik sok örömet okozott."

Továbbá azt ajánlja neki, miként soha ne mulaszsza el tiz órakor misére menni, tizenegy órakor pedig ebédelni; kitüzi az időt az államügyekre, vadászatokra és más időtöltésekre; hetenként kétszer tánczmulatságot kell tartania „mert az ön nagyatyjától, a királytól azt hallottam, miként arra való nézve, hogy az ember a francziákkal kijöhessen s velök magát megkedvelletheste, szükséges öket szórakoztatni s valamivel elfoglalni."

Elésorol azután némelly részleteket, I-ső Ferencz okos háztartását illetőleg: „Az ajtóőr senkit sem bocsátott be a kastély udvarába, kivévén a király gyermekeit, fi- és nővéreit, kocsin, lóháton vagy gyaloghintóban . . . ; ugyszinte estve, midőn a király termeibe visszavonult, az ajtók bezárattak, s a kulcsok az ő párnái alá tétettek . . . Midőn a tartományokból tisztviselők jönek önhöz, ereszkedjék beszédbe velök . . . ; ezt én ön atyjánál és nagyatyjánál láttam, kik ha nem tudtak azokkal miről beszélni, házi körülményeikről kérdezősködtek, csakhogy valamit mégis mondjanak . . . Ekként azon rágalmakat, mellyeket az illetők avégből koholnak, hogy öntől alattvalóit elidegenitsék, mindenki fel fogja ismerni.. . Majd elfeledtem egy pontot, melly igen fontos, s könnyen megtehető, ha ön azt jónak találná, ez pedig a következő: Mindegyik nevezetes városban válaszszon ön ki három vagy négy jó módu kereskedőt, kik polgártársaik előtt jóhirben állanak, s halmozza el azokat kegyeivel, anélkül azonban hogy ezt a többiek észrevennék és azt mondhatnák, hogy ön az ő kiváltságosaikat rászedte; ekként sem a városi gyülekezetekben sem egyes házakban nem mondatik és tétetik ollyas valami, miről ön ne értesülne."

Felségod, se nem Condé, de a spanyol király nyerte meg a csatát.“ A szétvert kálvinisták visszavonultak, de csakhamar összeszedték magokat; Condé német fegyvereseket hitt be az országba, s ezek zsoldjainak fedezésére hivei gyürüiket, lánczaikat s minden drágaságaikat felajánlák. Végre Lonjumeau-ban béke köttetetett (1568 marczius 2). Ez Katalin mesterfogása volt, ki ezáltal Párizst az ostromtól meg akarta menteni; de mihelyest a csapatok elbocsáttattak s a protestansok fejei egyszerü magánosokká lettek, a felizgatott nép a hugonottákat, hol azok csekélyebb számban találtattak, legyilkolta, s hogy annál biztosabban lehessen erőszakos eszközökhöz nyulni, a mérsékletet javasló tanácsosok az udvartól eltávolittattak, sőt maga L'Hopital is, ki mindig óvatosan s a törvények értelmében járt el.

Ennek végrendelete hü képét adja az I. Ferencz halála után történt eseményeknek: „Én engedtem az erősebb fegyvereknek s nőmmel, leányommal és unokáimmal falura vonultam, ezen egyetlen kegyet kérvén a királytól és királynétól, miután ők elhatározták hadat üzenni azoknak, kikkel előbb békére léptek, és engem elbocsátottak az udvarból, mert tervöket elleneztem. Arra kértem őket, hogy miután alattvalóik vére utáni szomjokat lecsilapitandották, ragadják meg legalább a békére kinálkozó legelső alkalmat, még mielőtt a dolog a végletekig menne; mert bármiként üssön ki e háboru, mindenesetre vészthozó leszen az a királyra és országra.“

De az okos tanácsok meghallgattatnak-e a pártküzdelmek hevében? Katalin az akadályoktól megszabadulván, Condé herczeget és Coligny tengernagyot, az egyedüli ellenеit, kiktől félt, hatalmába akarta keriteni, de ezek szerencsésen megmenekülve Rochelleba futottak, melly ekként a hugonották központjává leve, kik most ismét fegyvert ragadtak s ujból megkezdék a mészárlásokat, s röpirataikban mi titkot sem csináltak azon tervökből, hogy a királynét és más főbbeket meggyilkolni szándékoznak. Briquemont egy, a szerzetesek füleiből készitett nyaklánczot viselt. De a katholikusok sem valának jobbak; V. Pius vak buzgalmában ellenezte az egyezkedést s azt akará, hogy az Isten ellenségei bármi módon is kiirtassanak. [1]) Ismét csatára került a dolog (1569), és Jarnac-nál Condé herczeg, a

---

[1]) *Nullo modo nullisque de causis, hostibus Dei parcendum est.* IX. Károlyhoz irt levele. Katalinhoz pedig 1570-ik év január 29-ről igy ir: *Compertum nobis est nullam esse satanae cum filiis lucis communionem; ita inter catholicos quidem et haeresicos nullam compositionem nisi fictam, fallaciisque plenissimam fieri posse pro certo habemus.* Ap. **Capefigue** t. II.

vitéz, fáradhatatlan, ékesen szóló és nagylelkü férfiu, harminczkilencz éves korában megöletik.

Saint-Germani béke.

Ekkor Jeanne d'Albret, navarrai királynő, fiacskáját, a későbbi IV. Henriket s az ifju Condé herczeget kezén vezetve a hugonották táborába ment, el lévén határozva a harcz veszélyeit és fáradalmait, ugyszintén megmaradt vagyonát velök megosztani. Örömujjongásokkal fogadtattak itt, melly alkalommal a Bearni (igy nevezték Henriket) felkiáltott: „Esküszöm, hogy a vallást védelmezni fogom, s a közös ügy mellett állhatatosan megmaradok halálig, vagy az óhajtott szabadság kivivásáig." Coligny győzelemről győzelemre vezette seregét; az általa behitt németek felduljják Francziaországot; okosan kikerüli az ostromokat „a hadseregek eme temetőit." Moncontour mellett ugyan az anjoui herczeg által tönkre tétetik, de eszélyessége és kitartása által csakhamar ujjá alkotja táborát, mignem Katalin Saint Germain-ben (en Laye) békét köt vele (1570 august. 8), ekként elaltatandó a kálvinistákat s a csendben elnyomandó azokat, kiket háboruval meg nem törhetett. A királynő ezen alkalommal Erzsébet angol királynővel is szerződésre lépett, mellynek értelménél fogva, mint állittatik, Coligny a II. Fülöp ellen Német-Alföldre küldendő franczia hadsereg fővezéréül lett volna kiszemelve, egész Francziaország óhajtván e háborut. A két vallás közötti kibékülés házasságok által ünnepeltetett meg, mellyek között legnevezetesebb volt a király nővéréé Margité, ki az akkor navarrai királylyá lett Henrikkel (Bearni) kelt egybe (1572 junius).

A hugonották most elözönlék Párizst s a bizalmas közeledések, kitüntetések és vigság közepett, mellyek a régi gyülölségnek még nyomait is elenyésztetni látszottak, egy gyilkos béreltetett fel Coligny ellen (auguszt. 22.) A tengernagy azonban csak megsebesittetett; ennek következtében a protestánsok árulásról vádolták az udvart, elégtételt követeltek s avval fenyegetőztek, hogy ha az megtagadtatik, majd ők magok állanak boszut. Katalin félvén, hogy titka napvilágra jő, közlötte szándékát fiával, elmondván, hogy a polgárháboru fog kitörni, vagy a protestansok karjaiba kell magát vetnie, miután már a katholikusok szövetséget kötöttek, más fővezért választandók. Guise Henrik, az előbbi gonosz tett szerzője s dicsvágyánál fogva a nép szenvedélyeinek szítója, szintén segit a királyt elrémiteni, ki félelmében beleegyezik a hugonották egyetemes kiirtásába.

Sz. Bertalan éje.

Ezen iszonyu gonoszság egy ravasz nő, egy huszonkét éves és

félénk király s ennek testvéröcscse az anjoui herczeg által határoztatott el. Szent Bertalan éjjelén (august. 24) a vészharang megszólamlásával Guise herczeg vezérlete alatt elkezdetett az öldöklés; Coligny meggyilkoltatik s bebalzsamozott feje Rómába küldetik; a mészárlás mindenütt dühösen folytattatik, még a királyi palotában söt Margit termeiben is; számos katholikus is áldozatul esik az egyéni boszunak, igy a többek közt a hirneves Pierre Ramus, ki collegiuma egyik tanárának megbizásából gyilkoltatott meg; egy valaki avval kérkedett, miként harmincz hugonottát váltott meg a haláltól, hogy azután kénye-kedve szerint kinozhassa azokat. IX. Károly, ki nevelésénél fogva zárkozott természetü, gyávaságánál fogva pedig kegyetlen volt, tétlenül szemlélte az öldöklést, megkisérlé ugyan a tengernagyot megmenteni, de már késö volt, de ennek orvosát Ambroise Paré-t sikerült megszabaditania; a navarrai királyt és Condé herczeget saját szobájába vezette s ottan szabad választást engedett nekik a halál vagy megtérés között, minek következtében ök az utóbbit választák. L' Hopital, ki jó katholikus volt ugyan, de a vakbuzgók által, miután a királynak a protestánsok elleni szigoru eljárásait ellenezte, általánosan gyülöltetett, saját házában szintén megtámadtatott, s csak a király parancsára oda érkezett lovasok által mentetett meg, s midön ezek által Károly elé vitetnék, ez értésére adá, hogy megkegyelmezett neki, mire a feddhetetlen államférfiu igy felelt: „Nem tudtam, hogy a halálra vagy kegyelemre érdemes lennék;“ és nem sokára meghalt, elkeseritve a szerencsétlenség által, mellyet meg nem akadályozhatott, igy kiáltván fel: Excidat illa dies aevo.

Károly reggel szigoruan eltiltá az öldökléseket és rablásokat és a tartományoknak megparancsolta, hogy a kicsapongásoktól tartózkodjanak; de Katalin avval ijeszté a királyt, hogy ekként Guise herczeg kiáltatnék ki királylyá; azután meg az egyszer kitört népdüh nem olly könnyen mérsékelhető. Mindenütt követtetik az iszonyu példa, és az illetök gyülöletöket és boszuvágyukat kielégitendök, a törvényesség köpenyével takaróznak. Savoyai Henrik tendai gróf s Provence kormányzója határozottan vonakodott az öldöklést megrendelö királyi parancsnak engedelmeskedni; D' Orthes algróf bayonnei kormányzó igy irt a királyhoz: „Felség, én csak hü polgárokat és vitéz katonákat találtam, s egyetlen egy semmirekellöt sem.“ Saint-Heran Auvergne kormányzója pedig: „Megkaptam a felséged pecsétje alatt hozzám küldött rendeletet, mellyben kötelességemmé tétetik minden protestanst kivégeztetni. Azon tisztelet, melylyel Fölséged

iránt viseltetem, azt parancsolja nekem, hogy azt hamisnak higyem; ha pedig való lenne, ugyanazon tisztelet arra kényszerit, hogy annak ne engedelmeskedjem. A lyoni hóhér megtagadta szolgálatát, mondván: „Én csak bünösöket végzek ki, s csak törvényes itéleteket hajtok végre.“ A lisieuxi püspök palotájába fogadja a protestánsokat s ezáltal számosak megtérését eszközli.

Már most az a kérdés, vajjon a sz. Bertalan éji öldöklés előre kicsinált terv vagy pedig a pillanat nyomásának következménye volt-e? A katholikusok igazságosnak és szentnek tartván azt, azon véleményt táplálták, hogy az érett megfontolás eredménye volt; s ugyanazt hitték később magok a protestánsok is, ezáltal a katholikusokra és olaszokra még sulyosabb gyalázatot hozandók. [1]) Mindazáltal a józan ész nem engedi azt hinnünk. Az udvarnak épen ugy kelle félnie a Guise-któl mint a hugonottáktól, s ugyanazért őket mindig egyensulyban törekedett az tartani. Ha a protestansok egyetemes kiirtása csakugyan előre el volt határozva, mire való volt azt a Coligny-n elkövetett gyilkossági merénylet által két nappal előbb elárulni? továbbá miért nem foglaltattak el előbb valami csiny által La Rochelle s a protestansok többi erősségei? s végre miért nem bocsáttattak ki egyidejüleg rendeletek az egész országban, holott az elsők csak augusztus 28 án küldettek el? Mi elég próbáit adtuk részrehajlatlanságunknak s nem szükség félnünk attól, hogy valaki bennünket ezen gonoszság iránti elnézésről vádoljon; s igy az igazság érdekében annál bátrabban kimondhatjuk, hogy az öldöklések a protestánsok által kezdettek meg, s a nép részéről nyilvánitott düh a nemesség ellen irányult, melly már annyi idő óta háborgatá az ország nyugalmát. Coligny dicsvágyát és fékezhetetlenségét tekintve legveszélyesebbnek mutatkozott a nemesek között; több izben megsértette a franczia nemzetet; ő volt az oka, hogy Havre 1562 ben az angolok kezébe került, s ő gyilkoltatta meg Guise herczeget Orleans ostroma alkalmával. Ha mégis ezen pokoli setétségben valami nyomára akadhatnánk az igazságnak, azt kellene mondanunk, hogy az udvar elhatározta Coligny-t láb alól eltenni s ennek eszközlését Guise herczegre bizni, hogy ekként azt perbe fogathassa s kivégeztethesse. Ez azonban látván a merénylet meghiusulását, embereit felbujtogatja,

---

[1]) *Un crime italien* mondja Mézeray. Merimée *Cronique du temps de Carles IX* (Párizs 1829) czimű munkájában tagadja, hogy előleges terv létezett volna; hasonlóképen tagadja azt Sismondi, a katholicismus legnagyobb ellensége is. Lásd e könyv végén a „*Felvilágositó jegyzetek*“-et S) alatt.

a királynét elrémiti s néhány óra lefolyása alatt a mészárlás elhatároztatik s megkezdetik.

A meggyilkoltak számát ki százezerre, ki pedig csak kétezerre teszi [1]; de bármiként álljon e tekintetben a dolog, az iszonyu tett valóságát s a katholikus udvaroknak e feletti örvendezését nem lehet eltagadni. A Lotharingiai bibornok, akkor követ Rómában, száz aranyat ajándékozott a futárnak, ki neki ezen eseményt hirül vivé; XIII. Gergely pápa ennek alkalmából ünnepélyt tartatott, mintha csak a vallás diadala lett volna az; Madridban ugy örültek annak mint egy második lepantói ütközetnek; Velencze hivatalosan kijelenté a franczia udvarnak az Isten ezen kegyelme feletti örömét. IX. Károly, ki örökösen a félelem által zaklattatott s ez által a kegyetlenségbe hajtatott, s többeket megmentett, mig másokat sorsára hagyott, az egészben alkalmasint nem volt egyéb mint az egyetemes vakbuzgalom eszköze, s mig egy részről Parénak felfedezé, hogy mennyi lelki gyötrelmet érez emiatt, más oldalról igazolni törekedett magát a parlament előtt, Coligny-t arról vádolván, hogy az ő megbuktatására forradalmat tervezett, minek következtében a parlament büntársait perbe fogta s felakasztatta, egyszersmind pedig feddhetetlen elnöke De Thou által köszönetét fejezteté ki a király eszélyes eljárásáért s annak emlékét évenként körmenettel rendelte megülni. A jó lelkűek irtóztak e ténytől, a mélyebb belátásuak pedig előre sejtették, mennyi vérbe fog kerülni ezen bün, melly amellett hogy erkölcsileg annyira kárhozatos, politikai tekintetben egészen szükségtelen volt.

S valóban a kihaló félben levő kalvinismus a gyülölet és boszuvágy által felizgatva ismét felelevenedett; a menekültek mindenütt irtózatot keltettek gyilkosaik iránt, mig a többiek észrevévén, hogy a király belátván, miként ama gonosz tett által mitsem nyert, mindig résen áll, védelmi állapotba helyezék váraikat, s megkezdetett a negyedik polgárháboru. La Rochelle, hol a vitézségben a nők a férfiakkal vetélkedtek, kilencz ostromot állott ki; midőn azonban az anjoui herczeg Lengyelország királyává választatott (1573 junius 24), eg yesség jött létre a két fél között, mellynek erejénél fogva a protestansoknak szabad vallás-gyakorlat engedtetett. Az erőszakos eszközök sikertelenek lévén a Politikusok a connetable fiai, a négy Montmorency testvér elnöksége alatt ismét erőre vergődtek; hozzájok

[1]) Sully hatvanezeret, Lapopeliniére huszezret, a kálvinisták martirologiuma 16,168-at emlit, de csak 786-ot nevez meg; Caveirac abbé (*Diss.* 58) azt hiszi, hogy a meggyilkoltak száma legfölebb két-ezerre tehető.

csatlakoztak a navarrai király és Condé herczeg is, s végre az udvar iránti ellenzéki viszketegből s vallásuk ellenére a hugonottákkal egyesültek, s fővezérökül Alençon herczeget, a királynak dicsvágyó s csekély szellemi tehetséggel biró harmadik testvérét, választák, kinek egyedüli érdeme abban állott, hogy anyja Medici Katalin által gyülöltetett.

Csakhamar kitört tehát az uj háboru; de a kiontott vér iszonyu lelkiismeret-furdalásokat okozott Károly királynak s ennek következtében egy olly szokatlan betegségbe esvén, mellyben testének likacsain át vért izzadott, s ezenkivül örjöngő borzalmak által zaklattatván [1]) huszonnégy éves korában elhalt (1574 május 30), örülve, hogy nincs gyermeke, kinek e szerencsétlen örökséget hagyományozná.

III. Henrik.

Büntársa, az anjoui herczeg, kedvencz gyermeke volt Katalinnak, ki, midőn az mint lengyel király országába volt menendő, azt mondá neki: „Nem fogsz sokáig az idegenek közt maradni.“ Kora fiatalságában kitüntetve a jarnac-i és moncontour-i győzelmek által azon körülményből, hogy fején a franczia és lengyel koronát egyesiti, sok előnyt vonandhatott; a lengyelekre nézve ugyanis igen kedvező lett volna a tölök távollakó s kiváltságaikat nem veszélyeztető király, a francziák pedig örültek volna azon fény és hatalomnak, melly egy idegen korona birtoklásából országukra háramlandott. De Henrik unatkozott a nép között, mellynek választását erényeivel kell vala igazolnia, s aljas bünökbe merült, királyi palotájába zárkozott, számkivetés helyének tekinté ezen országot, s mint egy szökevény hagyta el azt (junius 19), mihelyt a IX. Károly halála iránt olly hosszasan táplált reménye és óhajtása megvalósult. Németországon keresztül utazván, II. Miksa, miután megszünt félni és becsülni őt, kitüntetésekkel halmozta el; Velenczében csak az álarczos bálokat látogatta meg; mindenütt szórta az ajándékokat, s nem maradván egyebe Turinban Pignerol-t és Savigliano-t ajándékozta el. Párizsba érkezvén kegyenczekkel (m i g n o n s) környezé magát, kik az udvari romlottsággal a szájhősök szemtelenségét párositák; egész napokon át nem tett egyebet, mint haját cziczomázta, a királyné nyak-

[1]) „Ah kedves dajkám! mennyi vér, mennyi gyilkosság! Oh milly rosz tanácsokat követtem! Oh ur Isten, bocsáss meg és irgalmazz nekem! Nem tudom hol vagyok, annyira zavarttá és nyugtalanná tesznek engem azok. Mi lesz ennek a vége? mit fogok csinálni? Látom, el vagyok veszve.“ Relation de Piere de l' Estoile.

kendőjét igazgatta, vagy pedig kutyáival játszott és az utczai járdákat koptatta; kegyencze Joyeuse menyegzőjére egy millio kétszázezer frankot költött, és máskor nem volt annyi pénze, hogy a bizonyos fontos ügyben Guise herczeghez küldendő futárt kifizethesse; boldog volt, csak kegyenczei körében hagyták légyen őt, kiket fekvő jószágokkal, méltóságokkal és pair-ségekkel halmozott el. Ezen bünfészekből azután néha kiragadta magát olvasót imádkozandó, vezeklést fitogtatandó és a bucsumenetekben gyalogosan részt veendő; de csakhamar visszaesett előbbi életmódjába; egy ájtatos egyesületet s a Sz. Lélek lovagrendjét alapitá. Igy állván a dolog, Henrik a katholikusok által vétkei, a protestánsok által képmutatása, mindnyájok által pedig ingatagsága miatt általánosan megvettetett, s vallásának barátjai kormányának ellenségei valának és megforditva.

Mig ő hizelgő és erkölcstelen kegyenczei által hagyá magát kormányoztatni, kitört az ötödik polgárháboru. A kálvinisták Nimesben szövetkezve (1575), valódi államot alakitottak külön törvényhatóságokkal, törvényekkel, hadsereggel és kincstárral; s most már nem kérték de követelték a királytól a szabad vallásgyakorlatot, valamint azt is, hogy a parlamentnél és törvényszékeknél a protestánsoknál fele részben alkalmaztassanak, a sz. Bertalan éji gyilkosok megbüntettessenek, az ország rendei egybehivattassanak, az adók megkevesbbittessenek s a multra fátyol borittassék. Velök tartottak a Politikusok vagy miként most neveztettek az Elégültlenek; és ha annyi dicsvágy és egyéni érdek összeütközése között ki lehetett venni valamelly közös czélt, az nem volt más, mint hogy Franczia-ország apró köztársaságokra daraboltassék, mellyekből azután egy foederativ aristocratia lenne alakitandó.

Nem vallási versengésről volt tehát itt már most szó, és a háboru komolyabb alakot öltött magára. Alençon herczeg, Katalin negyedik szülött fia, nem szerettetve anyjától s kigunyoltatva III. Henrik kegyenczeitől, a Politikusok élére áll, a rendet helyreállitandó; a navarrai király, ki eddig az udvarnál csak élvezni látszott, levetve álarczát, megszökik, ismét protestánsnak nyilvánitja magát s az ellenséges párt legkitünőbb fővezérévé leszen. Ekkor Katalin a navarrai kiráynétól és udvarhölgyeitől kisérve Beaulieu mellett állomásozó ellenséges táborba megy, s miután kisérete ottan a női szépség és kellem minden csábjait felhasználta, sikerült neki ifjabb fiát békére birni (1576), őt anjoui herczeggé nevezvén, az elökelőket igéretekkel és kitüntetésekkel tetézvén s mindenkit közbocsánatról biztositván; ezenfelül az illetők kiváltságai visszaadattak s az ugynevezett

reformált vallásnak szabad vallásgyakorlat engedélyeztetett, Párizs és két mérföldnyire terjedő környékét kivéve; továbbá az államhivatalok fele a protestansok számára biztosittatott, hat vár birtokukban hagyatott s az ország rendeinek fél év alatti egybehivása megigértetett.

A katholikusok előtt tulságosoknak tüntek fel ezen engedmények, és Henrik, az akkor olly hatalmas Guise ház feje, a protestánsokat utánozva egy szent szövetséget alakitott (1577 február 12), állitólag a Politikusok és reformatusok egyensulyozására. A szövetségesek a kölcsönös védelmen kivül felfogadták, hogy a királynak engedelmeskednek, az ország függetlenségét és egységét megőrzik a bel-egyenetlenségeket megszüntetik s az ugynevezett reformátusok iránt türelemmel viseltetnek. [1]) A dicsvágy alkalmasint nagy szerepet játszott ebben; és a pápához egy előterjesztés küldetett, mellyben eléje rajzoltatik, hogy a Capet-ek a franczia trónhoz való jogaikat eljátszották légyen azáltal, hogy a gallicán egyház szabadságait behozták s az eretnekeket annyira felemelték, amelly visszaéléseket Guise Henrik, Nagy-Károly törvényes utódja meg fogna szüntetni. A felhozott indokok igazságossága számtalanokat arra birt, hogy jóhiszemüleg belépnének a szövetségbe, melly különben az akkor uralkodó vélemények ünnepélyes kifejezése vala; maga III. Henrik is belépett abba, mint a tulajdonképeni nemzeti pártba, vezetni reméllvén azt, holott épen ellene hozatott létre.

Ő is megjelent a blois-i országgyülésen, hol elhatároztatott, miként az országban a katholikus valláson kivül más nem türetik. Ismét

---

[1]) A szent szövetség létesitésének indokai a következő esküformulában olvasbatók; „Au nom de la Très-Sainte Trinite et de la communication du sacré corps de Jésus Christ, avons promis et jurés sur les saints Évangiles, sur nos vies, nos honneurs et nos biens, de suivre et garder inviolablement les choses ici convenues etc. Prémièrement, étant connu de chacun les grands pratiques et conjurations faites contre l'honneur de Dieu, la sainte Église catholique, et contre l'état et monarchie de ce royaume de France, tant par ses sujets que par les étrangers; étant connu que les longues et continuelles guerres et divisions civiles ont tant affaibli nos rois et les ont réduits a telle nécessité, qu'il n'est plus possible que-d'eux-mémes ils fassent ce qui est convenable et expédient pour la conservation de notre religion, ou qu'ils puissent nous maintenir sur leur protection, en sûreté de nos personnes, familles et biens, auxquels nous avons recu tant de pertes et dommages .... avons éstimé très-nécassaires etc.“ Ezután azon igéret tétetik benne, hogy az illetők az anyaszentegyháznak, a királynak és utódainak engedelmeskednek, az ugynevezett protestánsok iránt türelemmel viseltetnek, az ország rendeinek határozataikat minden áron megtartják és megtartatják sat. **Maimbourg**, *Histoire de la Ligue* 629 lap.

kitört tehát a háboru (1579—80), azonban csakhamar kibékülés követte; de megint megujult, és a szerelmesek háborujának neveztetett, miután szerelmi fondorkodások által hozatott létre. Henrik navarrai király nem várt vitézséget tanusitott ebben; szorosabb viszonyba lépett a protestans fejedelmekkel, jóllehet nagyban hátrálta ezt azon gyülölet, melylyel a lutheránusok a kálvinisták és katholikusok iránt egyformán viseltettek, s egyszersmind egy egyetemes zsinat létesitésén fáradozott, mellyben a protestánsok a katholikusok ellen állandó szövetségre lépnének, ami azonban nem sikerült. A hugonották iszonyu boszut állottak testvéreik kivégeztetéséért, mignem a flexi béke négy évre nyugalmat adott az országnak. Alençon herczeg, ki időközben a szövetséges hadsereg fővezérévé tétetett, Flandriában, hová uralkodóul hivatott, nyomoru szerepet játszott, s még Erzsébet által is rászedetett, ki egyidőben kezével kecsegteté őt; végre halála (1584 junius 10) csak jobban nevelé Guise Henrik dicsvágygyal teljes kilátásait.

Ez a trón első lépcsőjén látván magát, Spanyolországhoz simult, melly a szent szövetségnek honaponként ötvenezer tallért fizetett; s minthogy ezen gyülölet és harag közepett egy protestáns király eszméje, minő lenne például navarrai Henrik, általános rémületet gerjesztett, abban állapodtak meg, hogy III. Henrik halála esetében az eretnek és más vallásu herczegek kizárásával a franczia korona Bourbon Károly bibornok fejére szállana. Ezen ügyefogyott, kit a király-pártiak arany szamár-nak neveztek, köpenyül vala szolgálandó a herczegnek, mig II. Fülöp valószinülog azon reményt táplálta, hogy családjának egyik tagját sikerülend a franczia trónra ültetni; és ekként egyik a másikát ámitotta. Guise ezalatt fellázitá Párizst, azt adván ürügyül, hogy a király, a vallás, a nemesség kiváltságai, a parlament jogai s a nép java védelmére kel fel [1]); ezek

---

[1]) Bourbon bibornoknak a szövetség megalakitása után kibocsátott kiáltványa igy végződött: „Ezen igazságos okoknál és tekinteteknél fogva nekünk, Bourbon Károlynak, a királyi vérből származott herczegek elsejének, a római apostoli szent egyház bibornokának, másoknál inkább érdekünkben állván az ország kath. vallását védelmünk és pártfogásunk alá venni, ugyszintén a jó és hü alattvalókat ő felségének s az államnak megtartani, ki kérvén e végre számos királyi herczegek, bibornokok és más herczegek, pairek, főpapok, államtisztviselők, tartományi kormányzók, városok, főurak és nemesek, számos községek, szóval az ország józanabb és tekintélyesebb részét képező jó és hü alatt valók közremüködését; miután éretten megfontoltuk volna ezen vállalat indokait s azokról az ország nyugalmát és javát leginkább szivökön hordó, felvilágosodott és istenfélő férfiakkal tanácskoztunk volna, ezennel kijelent-

lévén azon hangzatos szavak, mellyek által a nép magát elcsábittatni engedi. III. Henrik, ahelyett hogy erővel lépett volna fel ellenök, egy védiratot intézett hozzájok, és Katalin megkötötte a nemours-i gyalázatos békét (1585 julius 7), a szövetségesek minden követeléseit teljesitve, s halált mondva a más vallásuak fejére.

Nem pillanatnyi pártkérdések valának ezek, de szoros összeköttetésben valának a polgárosodás állásával. A papság állhatatosan oda müködött, hogy a barbár alkotmányt a rómaival s a hübériséget a központositással helyettesitse. Ezen az uton haladtak magok a királyok is, elnyomni akarván a papságot is, melly az ő ellenökre a néphez közeledett, s innét a szövetség democraticus eszméi. A germán rendszer mellett ellenben a protestánsok, a tekintély emez ellenei, buzogtak, kiket a hatalmas Róma és a zsarnok király ellen gyülölettel viseltető nemesek szintén pártoltak. Azért ezek a franczia egység szétrombolásán müködtek, a papság pedig és a király megszilárditani igyekeztek azt, csakhogy különböző módokon.

V. Sixtus, jóllehet a szövetséget veszélyesnek nyilvánitotta az államra és vallásra nézve, Condé herczeget és a navarrai királyt mint eretnekeket egyházi átok alá vetette, mindenkit felmentvén az irántok tartozó engedelmesség alól. A szövetségesek ereje most még inkább nevekedett azáltal, hogy egy, a Jakobinusok kolostorában keletkezett társulattal egyesültek, mellynek tagjai a kormány és király ellen tartott heves beszédek által fanatizáltatva keblökből tizenhat elüljárót választottak, kik város-negyedenként Párizst felizgatandók valának. Franczia ország most egészen a Guise herczeg kezeiben volt, s a gyenge és megvetett III. Henrik nem látott más menekülést, mint a protestánsokkal való egyesülést; mindazáltal nem merte azt

---

jük, hogy mindnyájan megigértük és ünnepélyesen megesküdtünk, hogy fegyvert ragadunk az Isten szent egyházát régi fényébe visszaállitandók és az egyedül igaz kath. religió vallására visszavezetendők; továbbá kieszközlendők, hogy a nemesség az öt megillető kiváltságokat egész teljességökben élvezhesse; hogy a nép terhei megkönnyittessenek, a IX. Károly uralkodása óta behozott adók eltöröltessenek s a parlamentek biráskodási fönsége és függetlensége minden lelkiismereti kényszer kizárásával helyreállittassék; hogy az ország minden alattvalói hivatalaikban és állomásaikban megtartassanak, s azoktól csakis az ország régi törvényeiben kijelelt három esetben s a parlamentek rendes biráinak itéleteik következtében fosztathassanak meg; hogy a népre kivetett összes adók az ország védelmére és rendeltetésök czéljaira fordittassanak, s hogy legfölebb minden három évben hivattassanak össze az ország rendei szabadon s minden vesztegetés nélkül, teljes szabadság adatván mindenkinek a jóvá nem tett sérelmek miatt panaszt emelhetni."

tenni s ehelyett a szövetségesekhez közeledett, jóllehet már tökéletesen ismerte azok terveit.

Az ellenséges felek fegyvert ragadtak tehát; a német fejedelmek az öreg Beza Tódor által ösztönöztetve hitfeleik védelmére csapatokat küldöttek Francziaországba; azaz a nemesek és reformátusok pártja által egy idegen hadsereg hozatott be az országba (1587), és navarrai Henrikre nagy fényt árasztott a Coutras melletti győzelem s azon nagylelkűség, mellyet utána tanusitott.

Nagyobb bajt okoztak III. Henriknek a Tizenhatok, kik minden módot megkisérlettek, hogy a király tekintélyét tönkre tegyék, sőt mi több, Párizs fellázitásán müködtek, ezáltal a fegyvertárt hatalmokba keritendők s a királyt lemondásra kényszeritendők; és Guise herczeg, az eretnekek ostora, a franczia Machabeus, III. Henrik ellenére csakugyan bevonult Párizsba, mint annak ura. A király saját védelmére sereget gyüjtött, de a szövetségesek felláziták a népet (1588 május 12), melly az utczákat eltorlaszolva (journée des barricades) egészen a Louvre-ig nyomult, ottan az áldozatul kijelölt schweizi zsoldosokat legyilkolta s a királyt ostrom alá fogta, kinek azonban sikerült elillannia. Guise herczeg a fegyvertárt és Bastille-t elfoglalván, egy intéssel lecsendesité a sereget és lázadókat. Ha királylyá akart vala lenni, ez leendett arra a legalkalmasabb pillanat, de csak kevés ember képes a gonoszságban egészen végig kitartani, és az ő habozása visszaadá ellenei bátorságát. III. Henrik azonban vele született gyámoltalanságánál fogva elfogadja a gyalázatos békét, megerősiti a szövetséget és szigoru eljárást igér a hugonották ellenében. Guise most már épen nem titkolá azon szándékát, hogy a királyt megbuktatni igyekszik; és nővére Montpensier herczegnő mindig magánál horda egy ollót, melylyel, mint mondá, a királynak tonsurát fog csinálni, midőn az kolostorba záratik. III. Henrik szokásos tunyaságából kiragadtatván, a gyávák segédeszközéhez folyamodik, és Bloisban Guise-t szobájába hivatván azt azonnal, testvérét a bibornokot pedig másnap meggyilkoltatja (23 és 24 december); Mayenne, a harmadik testvér megszökik; és számosan elfogatnak. Henrik anyjához sietvén, előtte igy kiáltott fel: „Asszonyom, a párizsi király nincs többé, ma már én vagyok a király.“ Katalin pedig igy felelt: „Adja Isten, hogy ezen halál önt a semmiség királyává ne tegye. Igen jól kiszabta ön, de szükséges azt összevarrni; mindenről intézkedett ön?“ Erre Katalin csakhamar meghalt (1589 január 3) fiának azt ajánlván, hogy a navarrai királylyal béküljön ki.

E nő tényei menthetők talán a kegyetlen politikai szükségességek által [1]), de sohasem a morál birói széke előtt.

Henrik csakhamar tapasztalta, milly kevés igazság lappangjon azon közmondásban, melylyel füleit tele beszélték, hogy t. i. a fenevad halálával annnak fulánkja is elenyészik. Neki első teendője lett volna Párizst ostrom alá venni s a Tizenhatot elfogni; minthogy azonban habozott, azok a várost fölfegyverzék; a nép gyászt öltött; a templomok feketével vonattak be; az egyházi szónokok szüntelen a gyilkos ellen mennydörögtek; az oltárokra a király viasz alakjai tétetnek s gombostövel keresztül szuratnak, hogy ezáltal mintegy halála eszközöltessék. Még a jobbak előtt is törvényesnek tünt fel a szövetség egy gyilkos ellenében; a Sorbonne kinyilatkoztatja, hogy az esküszegő király irányában senki sem tartozik hüséggel viseltetni, s a franczíákat az engedelmességtől felmenti. Henrik szabadon bocsátván a lázadók elfogott fejeit, a nép vakmerősége még inkább növekszik; a lázadás ujból kitör s Mayenne herczeg a szövetség fővezérévé s az ország kormányzójává választatik. Most már a szövetségben nem csupa aristocraták müködtek, sőt inkább egészen democraticussá lett az; a népfönség ünnepélyesen kikiáltatott s következőleg formuláztatott: „A királyokat az Isten akarata helyezi a trónokra, ez pedig a nép szavában nyilvánul. A franczia trón a szabad választáson alapszik; a nemesi czim személyi, és nem nemes az, ki nem erényes.“ [2]) De még nem jött el ideje, hogy a katholicismus a democraticus eszmékkel egyesittessék.

Henrik nem lát más utat a menekülésre mint a hugonották karjaiba vetni magát, s valóban most teszi azt, mi néhány évvel előbb megmenthette volna; a navarrai királyhoz megy tehát (julius 1), ki

---

[1]) IV. Henrik Claude Groulard elnöknek ezeket mondá: Ugyan kérem, mit tehetett egy szegény nő öt gyermekkel hátramaradva, és szemben olly két családdal, minők a mienk és a Guiseké, mellyek mindketteje a franczia korona után tört? Nem kellett-e különcz utakon járnia, hogy egyikét és másikát is megcsalhassa, s ekként fiai jövőjét biztosithassa, kik anyjok bölcs eljárásai következtében egymás után csakugyan trónra is jutottak? Én csodálkozom, hogy aljasabb eszközökhöz nem nyult.“ *Mémoires de Groulard*, Petitot kiadása, XLIX kötet, 384 lap.

Eugenio Alberi *Saggio storico sopra Caterina de' Medici.* (Florencz 1883) czimü munkájában érvekkel és adatokkal védeni igyekszik őt, vagy legalább megmutatni, hogy olly nehéz időkben mást nem tehetett. Ugyanaz tünik ki **Capefigue**. *Hist. de la Réforme* czimü müvéből is.

[2]) A szövetség iratai, idéztetve Louis Blanc *Hist. de la révolution* czimü munkájában.

neki lábaihoz borul s őszinte barátsággal fogadja őt, [1]) és vele egyesülve egy erős sereggel Párizs ostromlására indul. V. Sixtus, ki Henriket, hogy Guise bibornok meggyilkoltatása miatt magát igazolja, már előbb maga elé idézte, most egyházi átok alá vetette, és mint illyent a fiatal, tudatlan és vakbuzgó jakobinus szerzetes, Jacques Clement a Tizenhat és Montpensier herczegnő által buzdittatva meggyilkolta (augusztus 2), azon hitben lévén, hogy az isteni gondviselés őt választá eszközül ezen tett végrehajtására. Elfogatván csüggedetlenül türte a kinzásokat és pártja s a kor türelmetlensége által egészen az egekig emeltetett, sőt szent gyanánt tiszteltetett. De nem látjuk e napjainkban Corday Charlotte-t Chenier és Klopstock által istenittetni? Sandot, Kotzebue gyilkosát az egész német fiatalság álmagasztaltatni? s nem halljuk-e az iskolákban Harmodius, Timoleon és Mucius Scevola hőstetteit mindennap dicsértetni? [2])

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

A Bourbonok. — IV. Henrik.

III. Henrik senki által sem szánatva meghalt, miután előbb a franczia trónra a navarrai királyt ajánlotta, ennek pedig megmondotta volna: „Soha nem fogja ön azt birhatni, hacsak katholikussá nem leszen.“ És csakugyan Bourbon Henriket illette most törvényesen a franczia trón, noha az csak huszonkettedik fokban volt rokon III. Henrikkel, kivel a Valois ház utólsó ivadéka sirba szállt. De a szokásos kiáltozások: „Meghalt a király, éljen a király“ elmaradtak most, s a kedélyeket általános aggály fogta el. Vajjon a hadseregben szolgáló katholikusok csatlakozni fognak-e a hitehagyott fejedelemhez, daczára az egyházi átoknak? hát a királyi herczegek el fogják-e őt fogadni? és azok, kik őt megsértették? s hitfelei, kik most attól tartának, hogy elhagyandja őket? És ő maga minő utat vala követendő? ha a hugonották részére nyilatkozik, elveszti a katholikusokat s ekként szilárdabbá teendi a szövetséget; ha a katholikusokhoz áll, csak kevesen fognak mellette maradni. Mindazáltal ezeknek meges-

---

[1]) Mornay igy irt a navarrai királyhoz: „Felség, ön azt tevé, mit tennie kellett, s mit önnek egyikünk sem tanácsolhatott.“

[2]) Napoleon egy hagyományt rendelt azon egyén számára, ki Wellingtont meggyilkolni megkisérlé.

küdött, hogy vallásukban oktattatni fogja magát, az egyházi személyeknek a protestansok által elvett javaikat visszaadandja s az uj vallás gyakorlatát csak ott engedendi meg, hol az már előbb is türetett; ennek következtében IV. Henrik név alatt több fejedelem elismerte őt Francziaország királyának; némellyek elkedvetlenedtek e miatt, mások ellenben illy szavakra fakadtak: „Ön a bátrak királya s csakis a gyávák hagyják el önt.“

A szövetség épen nem titkolta III. Henrik meggyilkoltatása feletti örömét, s Montpensier herczegnő, az akkori gyülölségek fő szitója, ki azzal kérkedett, hogy az egyházi szónokok szája által többet tett mint a szövetségesek minden fondorkodásaikkal és fegyvereikkel, Párizs utczáin személyesen hirdeti a szerencsés eseményt, s egyszersmind nyomtatott falragaszok által teszi azt közzé; Clement vértanunak nyilvánittatik s anyja ezen énekkel tiszteltetik meg: „Áldott a méh, melly téged hordott, s áldottak az emlők, mellyek téged tápláltak.“ És minthogy az eretnek navarrai Henrik királylyá föl nem kenethetett, s Guise herczeg meghalt, Mayenne pedig inkább más nevében ohajtott uralkodni, X. Károly név alatt Bourbon bibornok, most a navarrai király foglya, kiáltatott ki királylyá. De végre is szerencse és siker koronázta IV. Henrik erőlködéseit és nagylelkűségét, ki katonái közepett közemberként harczolva, azt mondá nekik: „Ha elvesztitek zászlótokat, az én fejér forgóm köré gyülekezzetek“; futni látván őket, ekként kiáltott utánok: „Forduljatok meg, hogy ha már harczolni nem akartok, legalább lássátok, hogyan halok meg“; ha pedig győzött, igy szólt hozzájok: „Barátim, kiméljétek a francziákat.“ Noha pedig Mayenne megigérte, hogy Henriket megkötözve fogja Párizsba szállitani, s e végből már ki is béreltettek azon utczákra eső ablakok, mellyeken a fogoly navarrai király elvonulandó vala, ennek daczára Arques [1]) és Ivry mellett győzelmet vivott az ki a szövetségesek felett (1589—90), s ujból ostromzár alá vette Párizst. Nagy zavar uralkodott itt; a pápa nem igen akart ellenséges indulatot mutatni olly fejedelem irányában, kinek megtérését reméllé; Mayenne nem volt elég határozott pártvezérnek s V. Sixtus szerint „több időt forditott evésre mint Henrik alvásra;“ a spanyol király pazarul szórta a pénzt, de azon reményben, hogy a

---

[1]) E csata estvéjén igy irt Crillon-hoz: „Halj meg bánatodban vitéz Crillon, Arques mellett csatáztunk és te nem valál ott. Isten veled vitéz Crillon, szeretlek minden körülmények között.“ Ezen Crillon az, kinek Henrik királylyá lévén ezt mondá: „Ime országom legnagyobb vitéze.“ — Felség hazud, (felelé ő), ön az.“

franczia koronát családjának megszerezni sikerülend, és már királyi hangon kezde beszélni, támogatva a tizenhatos bizottság vakbuzgósága által; azonban a spanyol párt ellenében egy franczia párt lépett fel, a mi természetesen még inkább növelé a benső bonyodalmakat.

A fővárosban kétszázharmincz ezer egyén volt összezsufolva, egy hónapi élelemmel ellátva; mindazáltal a spanyol pénz és Montpensier herczegnő izgatásai iszonyu nyomorba dönték a lakosokat; a vakbuzgó egyházi szónokok olly kifakadásokkal füszerezték beszédeiket, miként IV. Henrik azt mondaná: „Minden bajom a szószékből származik.“ Végre nem volt más ennivaló mint bizonyos, kő-, széna-, szalma- és csontból készült vegyülék, melly Montpensier asszony kenyerének neveztetett. Henrik meg akarta kimélni a várost az ostromtól, éhség által reméllvén azt maga megadására kényszeriteni; mindazáltal segélyezte az éhezőket és a városból kiutasitott haszonvehetetlen élelem-fogyasztókat elfogadta. [1]) Alessandro Farnese, pármai herczeg, a késedelmes hős, Német Alföldről megérkezett huszonötezer spanyol katonával, felmenté a várost az ostromzár alól s ellátta élelemmel, azután visszafordult, győzvén a nélkül, hogy csatázott volna. A Sorbonne halálbüntetés s egyházi átok terhe alatt megtiltá a Bearnival alkudozásba bocsátkozni vagy azon véleményt táplálni, hogy a franczia korona egy eretnekre ruházható; az uj pápa XIV. Gergely, II. Fülöp hive, pénzt és sereget küldött a szövetségeseknek, Henriket visszaesett eretneknek nyilvánitotta, s egyházi átok alá vetette azokat, kik tőle elállani vonakodnának. De bullái a hóhér által megégettettek, seregei pedig megverettek.

Ezalatt a szövetség maga is több pártra oszlott fel; a tizenhatos bizottmány, melly Spanyolországra támaszkodva zsarnoki hatalmat gyakorolt, saját kebelében is gyilokhoz és kivégeztetésekhez folyamodott, mignem Mayenne felülkerekedvén, őket letette s megbüntette. Összegyülvén az ország rendei (1591), II. Fülöp nyiltan oda müködött, hogy a franczia korona az osztrák ház egyik tagjának fejére tétessék, a melly veszélytől a francziák megrémülvén, mérsékelni kezdék IV. Henrik elleni gyülöletöket. Ez Gondi bibornoknak

---

[1]) Néhány paraszt, kik Párizsba gabonát szállitván emiatt elfogattak, és a vesztőhelyre vitettek, Henrikkel találkozván, hozzá kiáltoztak, azt mondván, hogy csak azért tevék ezt, mert más módon nem tudták élelmöket megkeresni. „Kegyelem, kegyelem, kiálta Henrik, és zsebébe nyulván, nekik adja az abban talált keves pénzt, mondván: A Bearni nagyon szegény, ha tehetné, többet adna.“

és a lyoni érseknek ezeket mondá: „Egy ütközetért egy, az általános békéért pedig két ujjamat adnám oda, de a mit ön kér, lehetetlen megtennem. Nagyon szeretem Párizs városát, az én elsőszülött leányomat és kedvesemet; azért nagyobb kegyet és könyörületességet akarok iránta tanusitani mint amennyit ő maga kér. De megkivánom, hogy háladatos legyen azért nekem, és ismerje el, hogy ezen jótétemény tőlem s nem Mayenne herczegtől vagy a spanyol királytól származik. Én népemnek valódi atyja vagyok s hasonló a Salamon könyvében érintett valódi anyához. Mondhatom, hogy inkább nem akarom Párizst birni, mint azt lerombolva s kipusztitva annyi szegény ember élete árán birtokomba keriteni. Ellenben a szövetségesek épen nem riadnak vissza attól, miként Párizs szétszaggattassék, csakhogy nekik is jusson egy darab belőle. Mind spanyolok ezek vagy elspanyolosodottak. Egy nap sem mulik el, hogy Párizs külvárosai ötvenezer lirányi kárt ne szenvedjenek azon katonák kezei által, kik azokat lerombolják, nem is számitva azon szerencsétleneket, kik itten életöket vesztik. Azután önnek bibornok ur szánalommal kell irántok viseltetnie, mert azok az ön juhai, kiknek utólsó csepp véréről egykor számot kell adnia az Isten előtt; önnek szintén érsek ur, ki az összes püspökök feje. Én nem vagyok jó theologus, de annyit mégis tudok, hogy Isten nem veheti kedvesen, hogy önök igy bánjanak a szegény néppel, mellyet gondjaikra bizott, ha ezt mindjárt azért tennék is, hogy azáltal a spanyol királynak, Bernardino Mendozának és a pápai követ urnak kedves dolgot tegyenek... A más világon bünhödni fognak önök ezért. És miként remélhetik önök, hogy engem vallásukra térithetnek, ha olly keveset gondolnak juhaik életével? Ez igen szegény próbája az önök szentségének és az nem igen épületes rám nézve..."

A skolasztikus érvelések és fanatikus szónoklatok által félre vezetett józan ész a Menippee czimü gunyirat által ismét rendes kerekvágásába hozatott (1593). Öt vagy hat iszákos, mindannyian Rabelais és a régiek csodálói szerepeltek ebben, kik kaczagva és dőzsölve halálos csapásokat ejtettek a szövetségen, szigoru birálat alá vévén annak minden tetteit s gunyoraikba keverve Aristophanest és Luciánust, a jezsuitákat és Luthert, Mayenne-t és Gargantua-t, az evangeliomot és a pandektákat, s két nyegleként szerepeltetve a Guise pártot és Spanyolországot. A legnépszerübb munka volt ez, melly valaha napvilágot látott, hol a szövetség fő szereplőinek arczképeikben egyenként az emberi szenvedélyek valának feltüntetve s ekként a mulékony események leple alatt az emberi élet

örök mozzanatai és törekvései valának ábrázolva. A nép csak a külső s a könnyebben felfogható részt vette ebben szemügyre, mindazáltal nagy hatást gyakorlott az rá, s engedett a józan ész ezen felhivásának, mellyben a szövetségesek tulzásai, a tizenhatos bizottmány kegyetlensége s az idegen uralom alá való jutás veszélyei olly élénk szinekkel valának rajzolva.

Más részről IV. Henrik elmés, katonás, ugyszintén nagylelkűségéről és jó indulatáról tanuskodó mondatai mindenütt forgalomba hozattak, valamint a Mornay által szerkesztett kiáltványai is, melylyekben az ékesszólás az érzelmek nemességéből fakadt ki. Különben is tévednénk, ha e királyt szabad gondolkozónak képzelnők, ki előtt egyik vallás épen olly közönyös lett volna mint a másik, egyikben sem hivén; levelei ugyanis eléggé tanusitják, mennyire zaklattatott a vágytól ezen olly nagy fontosságu dolgokban az igazságot megismerni. [1]) Egyébiránt egy idő óta már gyanuval vala eltelve a pro-

---

[1]) Lásd a *Recueil des lettres missives de Henri IV. publié par* **Berger de Xivery** (Párizs 1843) czimü becses munkában 1583-ik évről a roueni érsekhez intézett következő levelét:

„Mon cousin, j'ay receu votre lettre, et croy volentiers que l'affection que me portés et à la grandeur de notre maison, vous fait parler. Le bruit que vous dictes de mon intention d'aller à la Cour, est très vray. Toutes les fois que je verray plus d'utilité pour le service du roy, à y aller qu'à demeurer icy, je seray prest à partir; et les choses, grâce a Dieu, s'acheminent tellement en ces quartiers, que j'espère que ce sera bientost. Mais sur ce que vous adjustés, que pour estre agréable à la noblesse et au peuple il faudrait que je cangeasse de religion, et me réprésentés des inconvéniens si je suis aultrement, j'estime, mon cousin, que les gens de bien de la noblesse et du peuple, auxquels je désire approuver mes actions, m'aimeront trop mieulx affectionnant une religion, que n'en ayant du tout poinct. Et ils auraient occasion de croire que je n'en eusse poinct, si, sans considération aultre que mondaine (car aultre ne ni allégués en vos lettres) ils me voyaient passer d'une à l'aultre. Dictes, mon cousin, à ceulx qui vous mettent telles choses en avant, que a religion, s'ils ont jamais sceu que c' est, ne se despouille pas comme une chemise; car elle est au coeur, et grâces à Dieu, si avant imprimée au mien qu'il est aussi peu à moy de m'en départir, comme il estait au commencement d'y entrer, estant cette grâce de Dieu seul et non d'ailleurs. Vous m'allégués qu'il peut mesavenir au roy et à monsieur. Je ne permets jamais à mon esprit de pourvoir de si loing à choses qu'il ne m'est bienséant ny de prévenir, ny de prévoir, et n'assignay oncq ma grandeur sur la mort de ceulx auxquels je dois mon service et ma vie. Mais quand Dieu en auroit ainsy ordonné (ce qui n'advienne), celuy qui auroit ouvert ceste porte, par la mesme providence et puissance nous sçauroit bien applanir la voie; car c'est luy par qui les roys règnent, et qui a en sa main le coeur des peuples. Croyez moy, mon cousin, que le cours de votre vie vous apprendra qu'il n'est que de se remettre en Dieu qui conduit toutes choses, et qui ne punit jamais rien plus sévère-

testánsok fejei iránt, észrevevén, hogy ezek az ország szétdarabolása s a hübériség és az aristocratia uralmának ismeti felelevenitésére törekszenek; mig ellenben a katholikusok között számos olly tekintélyes férfiakra talált, kik a nemzetiségnek és trónnak egyaránt hivei valának. Észrevevé továbbá azt is, mit egy csalárd politika elődjei szemei elől elrejtett, hogy t. i. az uralkodónak nem a meghasonlott és nyugtalankodó nemességben de a népben kell keresnie támaszát, s evégből enyhiteni annak inségeit, s katonáskodásra szólitani nem a katholikusokért vagy hugonottákért de saját nyomoraik nevében Francziaországért, mindennemü pártoskodók ellenében s a béke és igazság helyreállitása végett. Számitásból-e tehát vagy meggyőződésből, Henrik még egyszer elhagyta a protestantismust s ősi hitére tért; minek következtében mindennap jobban szaporodott pártja s végre Chartresben királylyá koronáztatta magát (1594).

Ekként el lévén távolitva az ürügy, melly miatt a párizsi democraták a törvényes örököst a franczia trónról kizárni akarták, Mayenne elhagyta a fővárost, s a nép Henriket élteté, ki a legfényesebb diadal között, mellyben valaha király részesittetett, bevonult Párizsba (marczius 22). Midőn kisérete a néptömeget félre akará terelni, ezt mondá nekik: „Engedjétek őket előre nyomulni, hiszen égnek a vágytól látni a királyt.“ És hozzátevé: „Feledést hozok magammal a tévedések iránt s emlékezést a teljesitett szolgálatokat illetőleg.“ Még a boszut-szomjazó katonákba is képes becsepegtetni nemes lelke gyengéd érzelmeit s kegyessége eszközeivé varázsolja át azokat; midőn azért némellyek fejedelmök legengesztelhetetlenebb ellenségeit megmutatnák nekik, igy feleltek: „Ők nem ismerték a mi jó királyunkat.“ Néhány polgár be akarván zárni a város kapuit, ő felkiáltott: „Nem kell többé zár. Talán nem hisznek az én kegyeimben, vagy méltatlanoknak tartják azokra magukat? akkor csak hadd menjenek el a spanyol vagy pápai követtel.“ És midőn ezek seregeikkel elvonulandók valának, igy kiáltott utánok: „Tiszteletemet urok számára, ugy hiszem nem látjuk többé egymást.“ Még azon estve kártyaasztalhoz ült Montpensier herczegnővel.

Még az adoma is jelentőséget nyert azáltal, hogy ezen ritka jóságu királyra vonatkozott, kit az ember elfeledett csodálni, hogy annál inkább szerethesse őt.

Eközben VIII. Kelemen, nehogy Francziországot késedelmes-

---

ment que l'abus du nom de religion. Voilà, mon cousin, mon intention, en laquelle j'espère que Dieu me maintiendra.“

kedése által elveszitse, mint pl. VII. Kelemen Angolországot hirtelenkedésével elvesztette, Henriket az egyházi átok alól feloldozta s az egyházzal kibékitette. [1]) A többi városok utánozzák Párizst; a főurak, kik a tartományokban magukat függetleniteni reméllék, meghódoltak; az ujból szerencsét próbáló spanyol sereg megveretik, s végre Mayenne is alája veté magát Henriknek. Ez igen kövér volt, s egy izben a király egy gyors sétában erősen kifárasztván őt, nevetve igy szólott hozzá: „Ez az egyetlen rosz, amivel önön magamat megboszulni szándékoztam."

És valóban, hogy a pártoskodások lecsendesittethessenek, illy kegyességre, illy józan, vidám, becsületes, takarékos s a nép jó indulatára alapitott kormányra volt szükség. Az udvarban még mindenkinél élénk emlékezetben valának a régi gyülölségek s az elvesztett hatalom utáni vágy; a király nem lett volna képes azokat kitüntetésekkel és kincsekkel kárpótolni; mit tett tehát? őszinteséget és nyájasságot tanusitott irányokban, s vállalataik elbeszéltetésével, játékkal s fáradságos vadászatokkal szórakoztatá őket; ha pedig valamelly önkényes tettre sarkaltatott, azt felelé: „Két ur tiltja azt nekem, az Isten és a törvény." Régi ellenségeinek hivatalokat adományozván, a vegyészhez hasonlitá magát, ki magukból a mérgekből készíti azok ellenszereit; és azt mondá, hogy a boszu gyönyöre csak pillanatig tartó, a kegyességé ellenben örök. A török követnek, ki csekély őrsége felett csodálkoznék, ezt mondá: „Ott hol az igazság uralkodik, nincs szükség erőre."

Két hirneves férfi vala barátja és támasza, t. i. Philippe de Mornay, Plessis-Marly ura és Maximilien de Bethune, Sully-i herczeg. Az első (1549—1623) merev protestáns, kitünő katona, jeles államgazdász, mély belátásu és őszinte politikus, korán megértvén, hogy a bünök rohanó árja ellenében fél-erények nem elegendők, királyának mikénti a nevelő, de a józan és nemes érzelmekben gazdag nevelő növendékének illy irányban adott tanácsokat. [2]) Határozottan ellenzé

---

[1]) Ezen esemény emlékére Rómában a Santa Maria Maggiore terén levő oszlop emeltetett.

[2]) Mint követ III. Henrik udvaránál 1584-ről igy irt hozzá: Felség, az Isten maga sugalmazta önt, midőn Pau-ban elhatározta a királynak az állama ellen szőtt titkos cselszövényeket felfedezni, daczára a politikai tekinteteknek, melylyek önnek az ellenkezőt javasolták volna. Ezáltal kiérdemlé az ő teljes bizalmát olly időben, midőn a korona-herczeg ő fönsége halálos betegségbe esvén, ön lett a trón törvényes örökösévé; de gondolja meg, hogy e pillanattól fogva Franczia-ország és Europa szemei felségedre vagynak függesztve. Evégből ugy kell intéznie

ő, hogy Henrik a katholicismusra térjen, mig ellenben Sully tanácsolta azt. Buzgó kálvinista volt különben ez is (1560—1641) de hajlékonyabb politikus; nagy katona de egyszersmind jártas a polgári kormányzat különböző ágaiban is; helyes itélettel karolta át az egészet, nem mellőzve a részleteket; tanácsokat adott a királynak anélkül, hogy szenvedélyeit simogatta volna; az elméleti általánosságokat kerülve a valóhoz s egyáltalában ahhoz ragaszkodott, mit az ország javára üdvösnek vélt; ő is belátta annak szükségét, hogy a király a néppel tartson, elnyomván a nemességet, melly kettejök közé ékelte magát; s állandóan oda törekedett, hogy rendet és takarékosságot hozzon be az államháztartásba, melly annyi visszaélések és bonyodalmak után olly nehéz feladat volt, hogy csakis az ő makacs törekvéseinek sikerülhetett az.

Henrik birtokába kerité ugyan az országot, de szegény, szétmarczangolt és felforgatott állapotban jutott az kezéhez; háromszáz harmincz milliónyi adósság terhelte az államot, mellynek összes jövedelme alig rugott harmincz millióra, és emellett annak behajtása s általában a pénzügyi hivatalnokok visszaélései nagy összegeket nyeltek el. A Rouenben összegyült rendeket (1596), kik valamelly mentőszer javaslása végett hivattak egybe, igy szólitá meg Henrik: „Ha szónoki dicsőség után sovárognék, inkább szép szavakat mintsem jó

---

egész életét valamint egyes tetteit, hogy a közönség ne csak semmi megrovásra méltót ne találjon azokban, de ellenkezőleg dicséreteseknek tűnje nek fel azok előtte. Ugy értem ezt fölség, hogy a király az irányában tanusitott tisztelet, a herczegek a testvéries érzelem, a parlamentek az igazságszeretet, a nemesség a nagylelkűség, a nép a java iránti szorgoskodás, a papság a mérséklet, ellenségei a kegyesség és engedékenység, s mindnyájan a minden hütlenség-, tettetés-, boszu és gyülölettől ment jó indulat miatt elismeréssel viseltessenek ön iránt; amelly erények már ugyis önnel születvén nem kellett vala azokat megszereznie. Szükséges továbbá, hogy az ön háza fényes, tanácsa méltóságteljes, személye komoly s tettei következetesek legyenek s állhatatosságáról tanuskodjanak. Azért mondom ezt fölség, mert ön eddig elégnek tartá a rágalmak ellenében saját lelkiismeretének tanubizonyságára hivatkozni; de ha ezen elv helyeselhető is egy magán férfiuban, ki csak önmagának tartozik számadással, önnek, ki milliókért született, nem elég erényesnek és eszélyesnek lennie, de emellé még az is kivántatik, hogy a közvélemény által annak tartassék. Engedjen még egy szót fölséged hü szolgájának: ezen nyilvános szerelmeskedések, mellyekre ön annyi időt pazarol, időnkivüliek; most már szerelmeskedjék ön Franczia országgal, a mi tiszta és törvényes vonzalmakat terem ön számára, midőn az Isten, jog, rend és örökösödés trónra szólitandja.

Felette fontosak, és telvék nyiltszivüséggel az ő *Memoire* jai. Lásd szintén **Mirabeau** *Eloge de Sully*, 1789.

akaratot hoztam volna önök közé. De én inkább Franczia ország szabaditójának és ujjá teremtőjének akarok tartatni, hogysem nagy szónoknak. Az ég kegyelme, hü szolgáim üdvös tanácsai s vitéz és nemesszivü nemességem fegyvere által már sikerült azt a szolgaságból és enyészetből kiragadni, most régi hatalmába és fényébe akarom visszahelyezni. Vegyenek részt önök ezen második dicsőségben, valamint részt vettek az elsőben. Nem azért hivtam össze önöket, miként elődeim, hogy akaratomat vakon jóváhagyják, de hogy kikérjem tanácsukat, hogy abban higyek s kövessem azt, szóval, hogy magamat az önök oltalma alá helyezzem. Ritkán jönnek illy gondolatra a királyok, a megőszült és győztes férfiak, minő pl. én is vagyok; de azon szeretet, melylyel alattvalóim iránt viseltetem, s azon vágy, melylyel országom jólétét elömozditani törekszem, mindent könnyünek és becsületesnek tüntetnek fel előttem." Az országgyülés azonban mint rendesen csak czivakodásokkal és haszontalanságokkal töltötte el az időt.

Felette érdekesek Henrik azon levelei, mellyekkel Sully t a pénzügyi fő felügyelőség elfogadására igyekszik birni. Hü rajzát adván az ország állapotának igy folytatja egyik levelét: „El akarom önnek mondani azt is, hogy minő helyzetbe jutottam; nevezetesen csak néhány lépésnyire vagyok az ellenségtől, s alig van egy lovam, mellyen harczolhassak, jó fegyverzetem pedig épen nincs; ingeim mind szétszakadoztak, felöltőmből künn vannak a könyökeim, konyhám többnyire hideg s két nap óta majd ennél majd annál ebédelek és vacsorálok; mert embereim azt mondják, hogy nem képesek ellátni asztalomat, annyival is inkább, hogy fél év óta egy fillért sem kaptak. Már most itélje meg ön, érdemlem-e én, hogy igy bánjanak velem, s türjem-e, hogy engem a pénzügyi tisztviselők és kincstárnokok még tovább is koplaltassanak, mig ők magok gazdag asztalokat tartanak; hogy az én házam szükséget szenvedjen, az övék pedig a jólétben uszszon; és vajjon nem köteles-e ön rajtam olly szives barátsággal segiteni, aminővel én önt erre kérem. [1])

Sully valóban mindent elkövetett, hogy a pénzügyet rendezze. Az uj világ felfedezése és a háboruk következtében a vagyon értéke általában fel lévén forgatva, czélszerübb eszközről kelle gondoskodni, mellynek segélyével a pénz beszerezhető s megtartható lenne, s egyszersmind szükségessé vált az adók szabályozása; és ekként szárma-

---

[1]) Amiensből 1596 évi april 15-ről.

zott a pénzügyi tudomány, melly Sully-nek és az angol parlamentnek köszönheti lételét. Ő volt az első pénzügyi fő felügyelő, ki nem találomra járt el, hanem szervező lángelméjével áttanulmányozta Franczia ország segédforrásait és terheit, s első volt, ki ezek nyomán előleges költségvetést készitett, s egyszersmind a nemesség pénzügyé nek romjain a mai állampénzügyet felállitá. Hogy az államadósságot törleszthesse, minden kiadási ággal egy jövedelmi ágat állitott szembe, mellynek nem volt szabad más czélra fordittatnia. A bérlőket, kik százötven milliót vettek be s a kincstárba csak harmincz milliót szolgáltattak be, megfékezte; az idegen fejedelmeket a vámok zálogba vagy bérbe való vételétől kizárta; az eladósodott földmüvesek igavonó marháinak vagy szerszámainak lefoglalását eltiltotta; a katonáknak a parasztokat mars vagy elszállásolás alkalmával nyomorgatni és zaklatni nem engedte; a tartományok kormányzóinak kapzsiságát megfékezte; mindez pedig annál bámulatosabb, hogy példányképül egyik elődjét sem vehette, s emellett annyi rendetlenséget kellvén orvosolnia, ezáltal valamennyi sértett érdek gyülöletét magára vonta.

A sokféle adókat, mellyekkel a nemesek a népet terhelék, megszüntetni, s a pereket a király itélőszéke elé igyekezett vonni; de noha a népnek lehetőleg kedvezett, semmiféle képviseletet nem engedélyezett számára; s mig a nemesek a fényüzés- és dicsvágyban keresték gyönyöreiket, a népet kereskedelemmel és munkával akará elfoglalni. Felismervén hogy az alattvalók vagyonossága veti meg a fejedelem vagyonosságának alapját, fő gondját a földmivelés emelésére fordità, azt mondván: „Franczia ország emlői és aranybányái a földmüvelés és baromtenyésztés"; minek következtében az eddig müveletlenül álló földek feltörettek; ő pedig megszünteté a belső közlekedés akadályait, egyszerüsité a jövedelmek beszedését, eltörlé a nép terheltetésével járó engedményeket, ugyszintén a kereskedelmi czikkekre kivetett gyülöletes adót, mellynél fogva minden franknyi érték után egy sou vala fizetendő; és nem mult el év anélkül, hogy a népen valamelly adónem megszüntetésével ne könnyitett volna.

Az ipar jelentőségét félreismerte, mint nemes a mesteremberek s mint kálvinista a fényüzés iránt megvetéssel viseltetvén. Sőt annyira ment, hogy emiatt meghasonlott Henrikkel, ki Olivier de Serres (1539—1619) tanácsára hallgatva [1]) elrendelte, hogy minden

[1]) Ő irta a *Théâre d' agriculture* (1604) czimü munkát, mellyben a leghasznosabb mesterség feletti oktatásainak drámai fordulatot bir kölcsönözni, anélkül

megyében ötvenezer eperfa ültettetnék. „Mit nyerünk (mondá ő) a selyem-ipar behozásával? A nép ekként a terhes mezei munkát oda fogja hagyni a sokkal könnyebb és kevésbbé fárasztó selyem-gyártásért. Eddig a legjobb katonákat az izmos földmüvesek és erőteljes iparosok családjaiból nyertük; ha már most ezeket a csupán gyermekmunkához szokott egyénekkel fogjuk pótolni, nem lesznek többé harczképes katonáink, nem erős hadseregünk, melly Francziaországnak jelen helyzeténél fogva olly elkerülhetlenül szükséges. Azután a mellett hogy a falusi népet elerőtlenitjük, a városiak közé beviszszük a fényüzést és következményeit. Kérdem már most, nincsenek-e Francziaországban elég sőt tulságos számban olly haszonvehetetlen embereink, kik arany és biborruhák alatt valódi női erkölcsöket rejtegetnek?“ [1]).

Őszintén bevallja továbbá, hogy a hintók használatát akadályozni, vagy legalább e hiuságot drágán megfizettetni szándékozott; ugyszintén szigoru inquisitio alatt akará tartani a tékozló és kicsapongó egyéneket s egyszersmind eltiltani nekik a jelentékenyebb kölcsönöket, ha igazolni nem birnák, melly czélra lennének azokat forditandók. Ugyanezen előitéleteknél fogva a külföldről behozott árakért fizetett összegeket ugy tekinté, mintha azok Francziaország zsebéből lopattak volna ki, s azért egyik volt az elsők közől, ki a szerencsétlen kereskedelmi rendszert behozta, szigoru büntetéseket szabván a dugárusokra; a külföldi pénzeket a forgalomból kizárta s megparancsolta, hogy azokat az illetők a pénzverdének kézbesitsék, minek következtében a tőkék a forgalomból kivonattak. Midőn pedig a párizsi selyem-kereskedők, mint rendesen szép posztó és selyemmel bélelt ruhájokban öltözve, nála megjelentek volna panaszaikat előadandók, Sully azok vezetőjét kezénél megfogva s körülforgatva igy szólitá meg: „Hogyan? Önök siránkozni jöttek hozzám, és szebben vagynak öltözve mint én. Hogyan? ime itt tafota, itt damasz, itt ismét himzések“; és igy folytatta még tovább, kitréfálván őket; kik

---

hogy evégből a párbeszédet használná. Egy müvelt családapa ez, ki szolgái kézi munkája által gyümölcsöztetni tudja földjeit.

[1]) *Mémoires des sages et royales oeconomies d' Estat etc.* II. köt. 289. lap. E munka a tizenkét titkárnak a ministerhez intézett jelentéseit tartalmazza; magában száraz és unalmas ugyan, de vonzóvá teszik azt az abban tárgyalt érdekes dolgok s azon ismeretek, mellyeket belőle az államügyeket, különösen pedig Henrik jellemét illetőleg merithetünk.

is szégyenökben csakhamar eltávozván magok között illy nyilatkozatra fakadtak: „A szolga kevélyebb mint ura.“

És mi következett ebből? Az, hogy az olaszországi kereskedők, kik Angolországba és Flandriába Franeziaországon keresztül szálliták áruikat, visszarettenvén a terhes vámoktól, ezeket kikerülendők, mostan tengeri utakat választának; s igy boszulták meg magukat azonnal az államgazdászat terén elkövetett tévedések.

De a kormányzat többi ágai is hasonló nyomoru helyzetben valának: a közigazgatás össze volt bonyolodva, a parlamenteknek senki sem engedelmeskedett, a nemesek épen olly engedetlenek és hatalmaskodók valának mint a hübériség idejében, a kikötők üresen állottak, noha két világ keletkezett, a szomszéd országokat gazdagokká és hatalmosokká teendők.

IV. Henrik fegyelmezte a rendes hadsereget, a bizonytalan ideig szolgáló honvédséget pedig elbocsátotta; [1]) a lőfegyver viselését eltiltotta; a nemeseket ismét arra intette, miként ahelyett, hogy a királyi udvarban tétlenül élnének, inkább gazdálkodásuk után nézzenek; a párbajokat eltiltotta, egy évben négyezer-nemes esvén azok áldozatául; s mig Spanyolországban a népet a nemesség jólétének emelésére akarták felhasználni, ő a nemeseket is a közteher viselésére törekedett szoritani.

---

[1]) „Az akkori hadvezérek valamennyi jelentéseiben még a Sullyéiban is minden tartózkodás nélkül felemlittetnek a rablások, mellyek egyik vagy másik városban történtek, ugyszintén azon összegek is, mellyek az illetők által illy módon szereztettek. Ezek pedig néha olly jelentékenyek valának, miként azonkivül hogy a hadvezérek tábori költségeit tökéletesen fedezték, még azok vagyonát is gyarapiták. Sully felemliti, hogy Saint-Germain külváros kirablása alkalmával tizennyolczezer frankot kapott, és olly apró városok sarczából is, minő pl. Fontenai Poitou-ban, ennél még nagyobb összeg jutott neki. A foglyokkal valóságos kereskedés üzetett s gyakran hatvan- sőt százhuszezer frankra is rugott egynek váltságdija. De legnagyobb hasznuk volt ebből a nyerészkedőknek, kik egyik ugy mint a másik félnek ötven- hatvan szásztólira kölcsönöztek. Igy pl. Zamel bankár három vagy négy év alatt olly vagyonra tett szert, melly napjainkban hét- nyolcz millió frankot tenne, s mindemellett mindvégig becsületes embernek tartatott. Bussy Leclerc ugyanannyi idő alatt anélkül hogy csak ki is ment volna Párizsból, rendkivüli vagyont szerzett magának. A kereskedés felakadása és a hitel tökéletes megsemmisitése akadályozván a pénzforgalmat, némellyeknél iszonyu pénzösszeg volt összehalmozva, ami azután rablásokra és zsarolásokra adott alkalmat. Valóban csodálatos, hogy hat évvel később e szerencsétlen időszak után a pénzügy terén a legszebb rend és jóhiszeműség hozatott létre.“ **Lacretelle**.

És épen abban áll Francziaország eme nagy kibékéltetőjének érdeme, hogy felfogván a nép jelentőségét, szükségesnek látta azt vállalatai részeseivé tenni; nem oda törekedett ő tehát, hogy azt a nemesség uszályhordozójává s reformátussá vagy katholikussá tegye, de minden igyekezetét arra fordítá, hogy kényelmes létet, s ami ebből önkényt következik, függetlenséget biztositson számára; innét amaz ismeretes vágya: „Reméllem, élek addig, hogy vasárnaponként minden parasztnak tyuk főjjön a konyháján.“ Ma is birjuk azon tervezetet, melly által Sully Francziaország ujjáalkotását czélozá, s ez a következő: 1-ször, Valamennyi lázadó engedelmességre szoritandó, hogy a király ekként országában valódi ur legyen. 2-or, A különböző vallások és felekezetek közötti harag és gyülölség elfojtandó. 3-or, Egy pontos kimutatás készitendő az ország jövedelmeiről, ezek eredetéről és behajtási módjáról, ugyszintén az utóbbi tekintetben czélszerüeknek látszó javitásokról. 4 er, Egy másik kimutatás Francziaország összes adósságairól, nem különben azon eszközökről, melyek által azok törleszthetők lennének. 5-ör, Az összes polgári és katonai tisztviselőkről egy lajstrom vezetendő s azok száma és illetékei amennyire lehetséges kevesbbitendők. 6 or, A király és főurak városairól és várairól szintén egy lajstrom készitendő, megjeleltetvén benne azok, mellyek egyáltalában szükségesek, ugyszintén azok is, mellyek leromboltathatók lennének, anélkül hogy azon egyének, kik iránt kimélettel kell lenni, ezáltal megsértetnének. 7-er, Az ország határai s különösen a tengerpartok szemle alá veendők, azokról pontos földabroszok készitendők, s ezekben azon helyek, mellyek kikötők és révpartok állitására alkalmasak, megjelelendők, hogy ekként Francziaország oly hatalmas legyen a vizen, minő a szárazföldön. 8-or, Francziaországnak a szövetséges fejedelmeket illető összes szenvedőleges adósságai elismerendők, s azon államokkal, mellyek az osztrák házat gyülölik vagy félik szövetség kötendő.

Antonino Perez II. Fülöptől Henrik udvarába szökvén, ennek vendégszeretetét e három szóból álló tanácscsal hálálta meg: Roma, consejo, pielago. És valóban IV. Henrik a pápákkal jó viszonyban állott, a jó tanácsokat fölhasználta, s a tengert el nem hanyagolta. A kereskedést szabaddá teendő Angolországgal és I. Achmet szultánnal szerződésre lépett; a tavak lecsapolását és a bányák rendszeres müvelését elrendelte; Párizst szépitette; megkezdé a kórház és katonai iskola épitését s egyszersmind a briare-i csatorna ásatasát, melly a Szajnát és Loire-t összekötendő vala; ugyszintén tervbe vet-

te a Garonne és Aude folyamok egyesitését és ezáltal a két tenger összekapcsolását.

Francziaország most Amerikára is kiterjeszthetó figyelmét. 1562-ben Coligny Floridába néhány hajó kálvinistát küldött, nem azért hogy ottan ikincseket gyüjtsenek, de hogy a polgári és vallási békét élvezhessék. Azonban Menendez spanyol tengernagy elpusztitá a gyarmatot, az elfogottakat nem mint franczíákat de mint eretnekeket felakasztatván. Dominique Gorgues gascognei nemes és Spanyolország engesztelhetetlen ellensége minden vagyonát egy hajóhad szerzésére forditván, evvel megtámadta a spanyol gyarmatokat s a lakosokat nem mint spanyolokat de mint gyilkosokat felakasztatta. Mindazáltal a francziák elhagyák ezen vidéket, mint ollyat, melly ellenségök közel szomszédságában feküdt, és Észak-Amerikába mentek, hol már New-Foundlandot felfedezték, és egészen a Sz. Lörincz folyamig hatoltak, mellynek partján 1608-ban Canada egykori fővárosát Quebeck-et alapitották.

Nantesi edictum.

Henrik a nantes-i edictum (1598 april 15) által régi hitfelei számára teljes közbocsánatot hirdetett, s ennek erejénél fogva lakhattak az országban, a nélkül, hogy lelkiismeretökkel ellenkező dolgokra kényszerittethetnének; minden hivatal nyitva állott előttök, anélkül, hogy a vallásukkal ellentétben álló esküforma letételére kötelezthetnének; felettök egy vegyes, felében protestansokból, felében pedig katholikusokból álló törvényszék biráskodott; szabadságukban volt könyveket kiadni, s hitsorsosaik számára collegiumokat, iskolákat és kórházakat alapitani; az egyetem és a régi kórházak szintén nyitva állottak számukra; vallásukat mindenütt szabadon gyakorolhatták, kivévén a királyi székhelyeket és Párizs vidékét öt mérföldnyi távolságban. Ekkor ök már hétszázhatvan egyházzal birtak és négy egyetemök volt Montauban-, Saumur-, Montpellier- és Sedanban, az öveik voltak továbbá a montaubani és la rochellei erősségek és több mások, s ekként az államban államot képeztek, mellyet később XIV. Lajos az ország egységének tekintetéből szükségesnek látott megsemmisiteni.

Henrik azon türelmet, mellyet a protestánsok irányában gyakorolt, kiterjeszthetőnek vélte a jezsuitákra is. Ezeknek mint ollyanoknak, kik a gallicán egyház szabadságai s a királyi jogok iránt ellenséges indulattal viseltettek, csak nagy erölködések között sikerült Francziaországban megtelepedni; honnét később a zavargós időkben kiüzettek. Különös dolog, hogy ámbár azon vélemény tápláltatott fe-

lölök, miként ötödik fogadalmuk által engedelmességet esküdtek a spanyol királynak és hogy II. Fülöpért mindennap imádkoznak, mégis Spanyolhonban üldöztettek az inquisitio sőt a király által is, kinek épen nem tetszett ezen életerős szerzet, kivált pedig azon hatalmuk, mellynél fogva a tiltott könyvek olvasását megengedhették s az eretnekeket ahelyett hogy máglyára küldenék, feloldozhatták. Henrik visszahivta őket (1603), s az ügyes és mérsékelt Coton atyának sikerült a királynak irányokban taplált balvéleményeit eloszlatni. Egykor a gyónási titokról beszélgetvén a királylyal, ez igy szólitá meg őt: „Ön tehát nem jelentené fel azt, ki engem meggyilkolni szándékoznék? — Nem felség (felelé a jezsuita) hanem a gyilkos és felséged közé állanék.“ Mi több, Henrik maga védelmezte őket a parlamentben, és De Thou, a jezsuiták egyik fő ellensége, idézi ezen beszédet, ugy amint azt a király szájából hallotta: „Köszönet a személyem iránt táplált figyelemért és aggodalomért, de mindazt, mit önök e részben eléhoztak, már én eleve megfontoltam. Poissy-ban a jezsuiták nem dicsvágyukról de fényes tehetségökről tanuskodtak; és én nem tudom, hogyan lehessen dicsvágyról vádolni azokat, kik a püspökségeket és más egyházi méltóságokat visszautasitják, sőt felfogadják, hogy azok után nem fognak sovárogni. Mi csoda, hogy az egyháziak görbén néznek rájok? a tudatlanság mindig ellensége a tudományosságnak. A Sorbonne kárhoztatá őket, anélkül hogy ismerte volna. Az egyetemnek van oka őket visszaóhajtania, mert eltávozásuk következtében üresen maradt az, a tanulók önök tilalmai ellenére az országon kivül és belül egyaránt felkeresvén őket. Azt mondják önök, hogy a szép tehetségeket magokhoz édesgetik és a jobbakat kiválogatják? én emiatt még inkább becsülöm őket. Midőn én hadsereget alakitok, azt akarom, hogy a legvitézebbek vétessenek fel abba, s egyszersmind azt óhajtanám, hogy önök közt is csak az arra méltó egyéniségek foglalnának helyet, s hogy egyáltalában ez erény lenne a kitüntetések megkülönböztető jegye. Ugy jutnak be a városokba, amint tudnak? de ugyanazt teszik mások is, és én magam is csak ugy jutottam a trónra, ahogy tudtam. Meg kell vallani, hogy tevékenységök és erényes életök által minden sikerül nekik. Mi tanaikat illeti, épen nem vagyok hajlandó hitelt adni az e tekintetben ellenök emelt vádaknak, annyi növendékök között, noha ezek némelly része vallását megváltoztatá, egyet sem találván, ki azt állitaná, miként hallotta volna tőlök, hogy a zsarnokokat megölni, vagy a királyokkal összeesküdni szabad legyen (s itt egyes esetekre tér ki.). Mondják, hogy a spanyol király felhasználja őket; én szintén fel akarom használni őket, Fran-

cziaországnak nem lévén szabad Spanyolhonnál alább állania. Hagyják rám önök egészen ezen ügyet, nehezebbekkel is megküzdöttem már én; és legfölebb azt tegyék önök e tekintetben, amit én mondok és parancsolok."

Mindazáltal a Henrik élete ellen elkövetett gyakori merényletek a jezsuitáknak és kapuczinusoknak rovattak fel; Jean Chatel ugyanis, ki Henriket száján megsebesité (1594), azt vallá, miként ezen tettet azért követé el, mert a jezsuitáktól azt hallá, hogy üdvös cselekedet lenne egy eretneknek és zsarnoknak meggyilkolása. Ennek következtében a jezsuiták mint csend-háborítók s a király és ország ellenségei ujból perbe fogattak s Párizsból számüzettek; de a többi parlamentek nem fogadták el ezen határozatot, és igy a vidéken levő collegiumaikat megtarták.

Nem élt fejedelem, kinek több nehézséget kellett volna leküzdenie, több gyülölséget elfojtania s több ellenséget megfékeznie, mint épen neki. Szerencséje; mert ha más királyok prózai életére lett volna kárhoztatva, bizonyára egy közönséges kéjencz válandott belöle; igy is tizenegy elismert természetes gyermeket hagyott hátra, nem is számitva egyéb természetes gyermekeit, kikről szintén ő gondoskodott; amelly gyengéjét ellenségei ügyesen ki tudták zsákmányolni. Ágyasai közöl Gabrielle d'Estrées legtovább birta vonzalmát; később kölcsönös gyülöletből, de egyszersmind okul adván, hogy e házasságra kényszeritve volt, elvált első nejétől Margittól, ki magát igazolandó közrebocsátá ismert emlékiratait. Eközben Gabrielle elhalván (1599) a király Henriette d'Entraigues kisasszonynak ajándékozá szivét, söt irásban megigérte neki, hogy nöül veendi, de Sully a király szemei előtt széttépte e kötvényt, ki megbocsátva e merényt Medici Máriával lépett házasságra (1600), ki neki XIII. Lajost szülte. Mindazáltal ötvenhat éves korában annyira bele szeretett egy tizenöt éves kaczér nőbe, hogy országos kérdést akart abból csinálni. [1]) Egykor II. Rudolf követétől azt kérdezvén, ha vajjon vannak-e urá-

---

[1]) Evvel nem azt akarom mondani mintha hitelt adnék azoknak, kik azt beszélik, hogy e kaczér nő miatt Spanyolország ellen háborut akart inditani. 1791-ben az alkotmányozó gyülésen Lameth azt mondván, hogy IV. Henrik Condé herczegnőt visszaszerzendő egész Europát lángba akarta boritani, Maury abbé felkelt, megfelelt neki s egyszersmind feltárta nemes terveit „ama páratlan királynak, kinek a nép maig megtartá és áldja emlékét." Ezen beszédet az ékesszólás egyik remekének tartom valamennnyi ujkori szónoklatok között, s bizonyára minta gyanánt fog az felhasználtatni, ha egykor a görög és római nevelés a divatból ki talál menni.

nak barátnői, az igy válaszolt: „Nem tudom, de ha vagynak is gyengéi, legalább eltakarja azokat. Jól teszi — mondá erre Henrik — ha nincsenek jeles tulajdonai, mellyekkel hibáit elfedhetné."

Egy nap a castiliai connetable épen akkor lepte őt meg, midőn négykézláb mászva fiacskáját saját hátán lovagoltatá. Az vissza akarván vonulni, Henrik azt kérdé tőle, vagynak e fiai, s midőn az igennel válaszolt volna, tovább folytatá körutját. [1]) Ezen családias egyszerüség nem különben azon hüség és szivélyesség, melylyel barátai iránt viseltetett, elfeledteti szerelmi tévedéseit. Sully ellen egykor vád emeltetvén nála, közlé azt vele, s midőn az igazolása közben elérzékenyülvén lábaihoz vetné magát, Henrik rá kiáltott: „Mit csinál ön? ha valaki látná, azt hinné, hogy ön kegyelmet kapott tőlem." Milly finom gyöngédség!

Politikájának állandó czéljául az osztrák ház megaláztatását tüzte ki, ezáltal azt mások elnyomásában megakadályozandó. II. Fülöp nem szünt meg őt majd összeesküvések, majd pedig lázadások

---

[1]) A történelem épen ugy megszokta a plagiumot mint a költészet. Lásd Aretinonak 1548 april haváról Franciottohoz intézett következő levelét;

„Jóllehet tegnapelőtti beszélgetésünk alkalmával mitsem szólottam azon mosolyodra vonatkozólag, mellyre téged leányaim Hadriával és Austriával való enyelgéseim inditottak, kiknek egyike, a tizenegy éves, nyakamat átölelte, másika pedig, az ölemben tartott nyolcz hónapos, szakállamat tépdeste; ez épen nem azért történt, mintha azt észre nem vettem volna, de, miként láttad, számosan lévén nálam összegyülekezve, jobb időre akartam azt halasztani, s hallgattam, hogy alkalmilag az apai gyöngédség egy szép példáját ismertessem meg veled. Lorenzo és Giuliano, az Leo, ez Kelemen pápák atyja, a nyári idényt Poggio-ban töltvén, egykor ebéd után a délutáni alvást kikerülni akarva szobájokba vonultak, hol a nyitott ablakon át betoluló fris lég némi enyhet szerezvén nekik, miután két nádpálcza akadt kezökbe, az egyik az egyikre a másik másikra ült, s Giuliano Giuliot, Lorenzo pedig Giovannit saját hátára ülteté és igy mindegyik sarkantyu nélkül sarkantyuzván képzelt lovát ugy tetszett nekik, mintha valóban lovagolnának, ami a gyermekeknek rendkivül nagy örömet szerzett, az apák pedig azon ártatlan gyönyört érezték, melly minden, gyermeke boldogságát szemlélő szülő kebelét el szokta tölteni. Mariano, ki később Frate dal Piombo név alatt lett ismeretes, ezen helyzetben látván őket kaczajra fakadt; amiért is az érintett nevezetes egyéniségek szobájokba szóliták őt, s ottan a tréfás és becsületes férfiut felkérték, hogy addig, mig neki magának gyermekei nem lesznek, ne beszélné el azon esetet, mellyet a két testvér (X. Leo és VII. Kelemen atyái) által kevéssel előbb elkövettetni látott; azt következtetvén ezen okos szavakból, hogy azok, kik az apai gyöngédség illy különcz nyilvánulásán megütköznek, ha gyermekeik lesznek, magok is elkövetik azon balgaságokat, mellyeket mint gyermektelenek másokban nevetségeseknek találnak."

által nyugtalanitani; söt Francziaországba is betört (1597), s a bevehetetlennek vélt Amienst is elfoglalta s az engedetlen főurak altal támogattatva még Párizst is fenyegeté; de Henrik visszafoglalta ama várost s II. Fülöpöt a vervinsi békekötésre kényszerité (1598 május 2), mellynek erejénél fogva Francziaország visszanyerte mindazt, mit egy mostoha századon át elvesztett. I. Károly Emánuel savoyai herczeg kénytelen lévén az Alpeseken tuli tartományait Saluzzoért átengedni, Spanyolországgal és Biron őrgróffal Francziaország ellen szövetkezett.[1]) Ez a király érdekében tett szolgálataiért nem látván magát kellőleg megjutalmaztatva, elárulta hazáját s az idegen fejedelmekkel együttesen annak felosztását tervezte. Felfedeztetvén először bocsánatot nyert, másod izben azonban, noha bünét bevallani vonakodott, kivégeztetett. A többi összeesküvésekben, mellyek száma tizennyolczra tétetik, Henrik mindig megkegyelmezett.

Henrik utólsó éveit békében tölté; félve és tisztelve Europa által, mellynek békebirája vala. Egy nagy köztársasággá akarta ő ezt átalakitani, melly öt örökös monarchiából, hat szabad királyválasztási joggal biró országból, két democraticus és két aristocraticus köztársaságból állandott. Az örökös monarchiák e következők lettek volna: Francziaország, Spanyolhon, Nagy-Britannia, Svédország, és Lombardia Savoya-, Piemont- és Milanoval egyesitve; a szabad királyválasztási joggal biró országok: az egyházi államok Nápolylyal, Magyar-, Német-, Csch-, Lengyel és Dánország; a democraticus köztársaságok: Német-Alföld, Juliers-, Cleves- és Berggel, és Schweiz Franche-Comté- és Tirollal; az aristocraticus köztársaságok végre: Velencze Sziczilliával, és Olaszország összeállitva Toscána-, Genua-, Lucca-, Mantua-, Modena-, Parma- és Monacoból. Az elésorolt hatalmasságok között felmerülő vitás kérdések felett szavazattöbbséggel egy tanács biráskodandott, melly csakis az általános ügyekben határozott volna, mellyek között első helyen állottak Magyarországot és Lengyelhont a törökök, Svédhont az oroszok, a népeket a zsarnokság s a királyokat a forradalmi szellem ellenében megvédeni.

Már a középkori pápák agyában felvillant ezen ábrándos eszme;

---

[1]) Biron atyja egyike volt a leghirnevesebb hadvezéreknek. Fia IV-ik Henrik háborui idejében, hatezer főnyi sereget kérvén tőle, melylyel a pármai herczeg visszavonuló hadseregét megsemmisitendő lenne, ő megtagadta azt neki, kalandornak nevezve fiát; később azonban négyszem közt azt mondá neki: „Tudom, hogy te megtehetnéd azt, de ha megis tetted volna, a háboru végeztével nem várna más ránk mint Bironba haza menni s ottan káposztát ültetni.

de minő biztositékot nyujthatott az, ha nem a háborut magát, mellyet kiirtani akart? Henrik egyébiránt ezen merész és kivihetetlen tervek közöl legalább a lehetségest igyekezett létre hozni s Európát Ausztria ellenében egy nagy szövetséggé alakitani. S valóban végveszélyben forgott ez, midőn egy alkalommal François Ravaillac, angoulêmei ifju, Henriket egy kevéssel átszurta (1610 május 14). Elfogatván, bevallá, hogy a királyt azért gyilkolta meg, mert hugonotta és a pápának ellensége [1]). Azonban a dicsőités helyett, mellyet a nép részéről várt, ennek közös gyülölete és átka kisérte a vesztőhelyre.

Henrik politikája tulélte őt; az osztrák ház elleni gyülöletet előbb Gusztáv Adolf, később Richelieu bibornok s XIII. Lajos kormányának lelke következetesen fön tudták tartani; és Francziaország folytonosan védte a vallási szabadságot s az europai egyensulyt, mignem maga veszélyeztetni látszott azt, amikor felkelni látta maga ellen azon félelmes szövetséget, mellytől Európát előbb ő szabaditá meg.

HUSZONHATODIK FEJEZET.

Angolország. — A Tudorok.

VIII. Henrik.

A Tudorok elseje, a fösvény és szigoru VII. Henrik, ki az ország külbékéjét a nemzeti méltóság árán, belnyugalmát pedig zsarnokság, zsarolások s a két rózsa-párt között kiütött háboru következtében megtizedelt főnemesség elnyomása által szerezte meg, a trónt egy millió nyolczszázezer sterlinggel együtt az államügyekben egészen járatlan fiára VIII. Henrikre hagyta (1509 april 21). Ezen tevékeny, tanulni szerető s gyönyörhajhászó ifju feje-

---

[1]) Mariana (*De rege et regis instit.* cap. 6. *Francziaország örök diszének* (aeternum Galliae decus) nevezi őt. Paolo szerzetes Casaubon-hoz igy irt: *Detestandum facinus in optimum principem vestrum abominantur omnes, praeter eos, quorum ars est principum caedes, quos impensius odisse mihi nunquam satis est*; 1610 január 22-ről. És másokhoz: *Dicere non valeo quanto moerore regis mors apud nos audita fuerit: unica spes libertatis christianae in eo posita esse videbatur . . . Communis jure fuit calamitas, quae spem bonorum fregit, et malorum audaciam auxit.*

delem, ki a skolasztikában és hittudományokban sokkal jártasabb vala mint állása igényelte volna, fényes ünnepélyekkel, harcz- és lovagjátékokkal kezdé meg uralkodását; példája által a főurakat elrejtett kincseik szellőztetésére ösztönzé, zenemüveket irt, a nép zsarolóit szigoruan megbünteté: legbiztosabb módok lévén ezek a népszerüség megszerzésére.

Wolsey.

Thomas Wolsey Ipswikből (sz. 1471), ezen felette munkás, hajlékony s épen olly elmés mint pénzsovár és dicsvágyó férfiú, ki szerény származása daczára york-i érsekké, bibornokká és kanczellárrá léptetett elö, csakhamar a király legbizalmasabb emberévé és mindenható ministerévé lett, ugy hogy bátran mondhatná: „A király és én akarjuk.“ A gazdag évdijakból, mellyeket az idegen fejedelmektől huzott, szivesen pártolá a müvészetet és irodalmat; Oxfordban egy collegiumot alapitott; Hampton-courti palotája, mellynek öt udvara s ezer ötszáz szobája volt, még ma is bámulat tárgya. Királyi pompa között s a fejedelmi udvarok szokásos tisztviselőitől környezve élt ő itt; tartott heroldot, poroszlókat, negyven asztalnok, pohárnok s más illyes cselédet, hatszáz szolgát; mindennap három nagy asztal állott nála teritve, mellyeknél magas állásu személyek elnököltek; olly értékes asztali készlettel pedig, mint ő, korában egy fejedelem sem birt. Tizenhat káplán látta el nála az isteni szolgálatot s csupán a kápolnai zenekar egy dékánból és öt papból, egy karmesterből és tizenkét zenész s ugyanannyi énekesből állott. Wolsey, mint láttuk, Európa minden ügyeiben szerepelve, saját érdeke szerint kötteté vagy bontatá fel urával szövetségeit. V. Károly két gazdag spanyol püspökséggel és azáltal, hogy a pápai trónnal kecsegteté, legjobban a maga részére hóditá öt; de két izben kijátszatva az előbbi szivélyességet gyülölet váltá fel nála, s VIII. Henriket egészen elidegeníté tőle; és ez volt a főindok, melly a császárt I. Ferencz szabadon bocsátására és a madridi béke elfogadására birta (1526.)

Henrik a legkeresztényebb czim után sovárgott, mellytől a pápa a franczia királyokat megfosztotta; e helyett azonban a hit védője czimet nyerte, midőn Assertio septem sacramentorum adversus Martinum Lutherum czimü munkáját irta, mellyet X. Leo az ég gyémántjának nevezett [1]).

A szép és erényes aragoniai Katalin, V. Károly nagynénje,

[1]) A történészeken kivül lásd: **Burnet**, Az ángol egyház történetét. **C. Dodd**, Angolország egyházi történetét 1500—1688 ig (angolul) 1839.

Henrik fivérének volt eljegyezve; de ez tizennégy éves korában, anélkül hogy azt érintette volna, elhalván, Henrik belé szeretve nöül vette öt. Házassága első két évét mulatságok és gyönyörök között tölté, a következő tizennyolcz év alatt pedig, azonkivül, hogy neje több magzatot letett, öt gyermeket nemzett, kik közöl csak Mária maradt életben. Henrik azonban másokkal is csapodárkodott, mignem Boleyn Annával megismerkedvén, lelkiismeret-furdalásokat kezd érezni, hogy rokonát vevé nöül, s ennek róván fel, hogy Isten gyermekeiben annyira ostorozá, a tudósokhoz fordul öket kikérdezendő, ha vajjon nem volna-e szükséges ezen házassági köteléket felbontani. Wolsey, ki kezdetben ezt gátolni akará, látván ura heves szenvedélyét, VII. Kelemennél közvetitőként lépett fel. Ez nem akarván megsérteni V. Károlyt, vonakodott az ügyben itéletet hozni, s a dolog elintézését magára Wolsey-re, a pápai szék választott követére bizta. Wolsey e kényes kérdésben nem a legnagyobb gyorsasággal járván el, Boleyn Anna gyanuval tölté el a királyt iránta, minek következtében ez a bibornokot hivatalától s kincseitől megfosztá. Wolsey ezután nem sokára meghalt (1530) fájlalva, hogy nem fejtett ki annyi buzgalmat az Isten mint a fejedelem szolgálatában. Palotájának a yorki érseki székre kell vala szállania; de megbecsülhetetlen értékü edények, eszközök, a többek közt aranynyal és ezüsttel bevont falak, egy, arany tányérokkal és tálakkal tölt szekrény s mintegy ezer darab jeles hollandi festmény találtatván abban, Henrik hütlenségi perbe fogatá öt, és ekként a palota a királyi fiscusra szállván, a király ide tette át lakhelyét. Ha az ember figyelemmel kiséri, mennyire tul tette magát Henrik minden igazságon és emberi tekinteteken Wolsey halála után, ennek hajlandó érdemül felróni, hogy addig a kötelesség korlátai között tartatott.

More Tamás.

Henrik, ki valamint nőkbe ugy férfiakba is könnyen bele tudott szeretni, most More Tamást, ama kor egyik nagy tudományu férfiát és jeles iróját halmozta el kegyeivel, kit eszéért, tudományáért s talán még inkább elméneczségéért annyira megkedvelt és becsült, hogy mindig magánál tartá, vele sétált, vele vitatkozott, s általa füszerezteté a neje társaságában egyhangunak látszó ebédjeit. A parlamentet kibékéltetendő, vagy az ő lelkiismeretét elaltatandó Henrik neki adá át a pecséteket, ami — More Tamás sem főnemes sem pap nem lévén — Angolországban hallatlan dolog volt; ö pedig, ki csupa erény volt irataiban, hamindjárt nem egészen ollyan tetteiben, feddhetlen jellemét a méltóság és kincs utáni vágynak feláldozta; a ki-

rály önkényes eljárásait védelmezte, mignem lelkiismerete a vallás érdekében felébredett. Három fogadást tett, hogy t. i. a hatalmasságok között a békét helyreállitandja, az eretnekséget kiirtandja, s a királyt az elválásról lebeszélendi. [1])

A király elválása most folytonos vitatkozás tárgya volt; a tudósok és egyetemek különféle értelemben nyilatkoztak arról; a nép helytelenité azt, mert szerette Katalint és attól tartott, hogy ennek következtében az ország háboruba fog keveredni Spanyolországgal s a Német-Alfölddel való kereskedés félbeszakittatik; de Cromwell Tamás, Henrik tanácsosa, azon tervet adá urának, hogy a nehézség kettévágására legegyszerűbb mód lenne magát az angol egyház fejének nyilvánitani. Azért a király most avval fenyegette az egyháziakat, hogy azon okból, mert Wolsey-t pápai követnek elismerték, mindnyájokat perbe fogatandja, kik emiatt megrémülvén Henriket „az egyház első védnökének, egyedüli és legfőbb urának, sőt, a mennyiben Krisztus törvénye megengedné, az egyház fejének“ egyhangulag elismerték.

Szakadás.

Sikerülvén az első lépés Henrik tovább ment; Boleyn Annát nőül vette (1533 január 25), ki neki nem sokára Erzsébetet szülte. Ezután a pápai hatalom vétetett bonczkés alá s kijelentetett, hogy az nem alapszik a szentiráson s az illetők csakis a középkorban kezdék ezen jogot bitorolni, s ennek következtében a felebbezések Rómához egészen eltiltattak. A pápa előbb intésekkel azután fenyegetésekkel lépett fel, mignem végre V. Károly követei által sarkaltatva, meg-

---

[1]) Azon időben, midőn a türelmesség nem tartatott dicséretnek, Erasmus igy ir More Tamásról: A kegyesség kiváló jelének tekintetett, hogy az érintett kanczellár az uj eszmékért senkit sem végeztetett ki, noha Franczia- és Németországban számosan halállal büntettettek azokért.“ *Erasmus levelei* 1811 lap. Ez eléggé megfelel Hume,- Burnet és Voltaire-nek, kik azt állitják róla, hogy nem sokkal volt jobb Torquemada-nál.

Nem fog ártani egybevetni a különböző itéleteket, mellyeket három, egymástól nemzetiségre nézve különböző iró hozott felőle:

Rudhart, *Thomas Morus*, Nürnberg 1829.

Mackintosh, *The life of sir Thomas Morus*, London 1830.

De Craon herczegnő, *Thomas Morus*, Párizs 1833.

Lásd még **Campbell**, „A nagy kanczellárok élete“ (London 1844) czimü munkáját, hol olly levelek közöltetnek, mellyek őt nem a legjobb szinben festik le.

semmisitette az elválást kimondó itéletet [1]), mellyet Cranmer Tamás hozott, ki ennek jutalmául canterbury-i érsekké mozdittatott elő; azután a királyt egyházi átok alá vetette (1534) s ekként merően külső befolyás következtében eldobta az egyház ezen fontos tagját; Angolországgal minden közlekedést eltiltott; az alattvalókat az engedelmességi eskü alól felmenté; s itéletének foganatot szerzendő Pool Reginald bibornokot, a Plantageneták utólsó ivadékát, a fejedelmi udvarokhoz küldé. A hizelgés nagymestere Cranmer elnöksége alatt tartott parlament határozatilag kimondá, hogy a papság ezentúl a király felsőbbsége alatt áll, ki mint az angol egyház feje ugyanazon előjogokkal bir, mellyekkel előbb a pápa, s ekként hatalmában vagyon tizedet s évdijakat követelni s a püspökök kinevezési jogát a káptalanokra vagy az erre illekés testületekre vagy egyes személyekre ruházni; Katalinnak gyermekei, mint nem törvényes házasságból származottak, a trónt nem örökölhetik, de igen a Boleyn Annától nemzettek; minden honpolgár köteles erre az esküt letenni; aki más értelemben nyilatkozik, felségsértést követ el, az pedig, ki ilylyesmit hallván fel nem jelenti, büntársnak tekintetik. Katalin soha nem akarta a királynői czimet letenni, sem az országból kiköltözni, nehogy ezáltal leánya jogát kétségessé tegye; ezt azonban, bármint rimánkodott is, nem láthatá; és nem sokára halála közelgését érezvén (1536), Henriknek levelet irt, mellyben mindent megbocsátván neki, leányát szeretetébe ajánlja. Henrik erre könyükre fakadt, de nem javult.

More Tamás és a nyolczvan éves rochester-i püspök Fisher János az elválást ellenezvén és az esküt letenni vonakodván örökös fogságra itéltettek; és minthogy III. Pál pápa bibornoki kalapot küldött az utóbbinak, Henrik ezt meghallván igy kiáltott fel: „Jól van, majd leüttetem fejét, hogy ne lehessen azt hová tenni;“ s csakugyan kivégezteté őt (1535) s nem sokára utána a másikat is. More neje által engedékenységre ösztönöztetvén igy felelt annak: „Édes Lujzám, meddig élhetek én még? tiz- husz esztendeig? de mi ez arra, hogy érette az örökkévalóságot elcseréljem.“ Eltiltatván neki az irás és olvasás, leereszté a függönyöket, mondván: „Elkoboztatván portékáink, be kell csuknunk a boltot.“ Végre elitéltetett és pedig ugy, hogy hálóra fektetve a városon át egészen a Tyburn-ig vonszol-

---

[1]) Luther szintén roszalá ezen elválást, azt mondván, hogy szivesebben megengedné a királynak a kétnejüséget.

tassék, ottan akasztassék fel s félholtan levétetvén négyeltessék fel, szemérem-tagjai levágattassanak, gyomra kihasittassék, bele megégettessék s testének négy darabja a város négy kapujára, feje pedig a londoni hidra függesztessék. Tudtára adatván, hogy Henrik azon kegyelemben részesiti, miként lefejeztessék, felkiáltott: „Az Isten mentse meg barátaimat a király kegyességétől, s ivadékomat az ő kegyelmétől."

Henrik most, hogy a zsarnoki hatalom minden szálait kezeiben egyesithesse, hitszonokká leve, kilépett az egyház kebeléből, ő, ki előbb olly hévvel küzdött Luther ellen, sőt mi több, annak követőit üldözte s azokat, kik a bibliát a nép nyelvére forditani merészlék, megégettette. Az általa czélba vett reformatio tulajdonképen nem maga a vallás ellen volt irányozva s nem meggyőződésből akarta azt érvényesiteni de csupán szenvedélyei kielégitésére, a királyok s az aristocratia előnyére kizsákmányolni. Ezen reform természetesen a lutheranismus felé hajlott, jóllehet Henrik, hogy magával ellenkezésbe ne jöjjön, még mindig kárhoztatá azt, megtartá a hit védője czimét, s egyaránt égetteté a lutheranusokat és katholikusokat, amazokat mint eretnekeket, emezeket, mert egyházi fensőbbségét és csalhatatlanságát tagadták, mellyet ő épen ugy követelt magának a hit dolgaiban mint az államügyekben; amiért is egy franczia igy kiáltott fel: „Különös egy ország, hol a katholikusokat felaggatják, a lutheránusokat pedig megégetik." A püspököket, hogy engedékenységöket próbára tegye, hivataluktól egy hónapra felfüggeszté, kik, ha azt vissza akarták nyerni, hozzája kelle folyamodniok; ő pedig nagy kegyesen akkor amikor neki tetszett, azokat mint meghatalmazottait székökbe visszahelyezte. A kolostorok eltörlése által, mellyek száma háromszáz hetvenhétre rugott, a királyi jövedelmek száznegyvenezer font sterlinggel szaporodtak; ezenkivül pedig a kincstárba pénzben, ékszerekben, házi eszközökben s hagyományokban százezer sterling folyt be, melly összegek épen nem állottak arányban az elkövetett erőszakoskodásokkal. A király azt mondá, hogy azok a háborui terhek könnyitésére s a nagyok évdijainak fedezésére fognak forditatni, de ehelyett egy pillanat alatt ő maga emésztette fel, még szakácsának is jószágokat ajándékozgatván, ha az neki kedvére való ételt készite. A gazdag könyvtárak szélnek bocsáttattak; a főurak azt követelték, hogy az egyházi javak az első adományozók képviselőire szállanának; a jobb érzelmüek megbotránkoztak ezen önkényes eljárás felett; a szegények végre megfosztattak ugy az anyagi mint a

szellemi táplálékról, mellyet előbb az eltörlött száztiz kórházban és kilenczven collegiumban nyertek.

Henrik most senkire sem hallgatott többé, s minthogy az általa felvett uj czimek megtagadása felségsértésnek tekintetett, számos szerzetest és főpapot kivégeztetett; Pool Reginaldnak valamennyi rokonát a vérpadra küldé; Ruffense bibornok a vesztőhelyre érkezvén elveté mankóját s igy kiáltott fel: „Rajta, lábaim, tegyétek meg magatok erejéből az utólsó lépést" s evvel a „Téged Isten dicsérünk" éneket zengedezé. Aske Robert vezetése s ostyákat és kelyheket ábrázoló zászlók alatt északról negyvenezer paraszt, az ugynevezett kegyelem zarándokai, nyomult most London ellen, azt követelvén a királytól, hogy a tévtanokat hirdető könyvek megsemmisittetnének, az eretnekek megfenyittetnének s a pápai tekintély és a kolostorok visszaállittatnának. Henrik alkudozásba bocsátkozott velők, mindent megigért, de midőn szétoszlottak volna, tömegestül felakasztatá őket.

Ezalatt a lutheranismus a menekültek becsempészett iratai által szitva mindinkább terjedt, s a haterodox-ok és reformatusok felekezetére oszlott, az egyik a közvélemény a másik pedig a király tettei által támogattatván. Ez végre hat hitczikkelyt bocsátott közre elfogadván azokban az apostoli, a nicaeai és szent Athanáz hitvallását, továbbá a keresztséget, a penitencziatartást, az urvacsorát, Urunk testének és vérének az oltári-szentségben való valóságos jelenlétét, a jó cselekedetek szükségességét, a szentek segitségül hivását, a képeket, a liturgiai öltözeteket, a hamvázó-szerdai, virág-vasárnapi s nagy-pénteki szertartásokat és a halottakért való imákat. Általános helyettnöke Cromvell elrendelte, hogy azok minden magyarázat nélkül az összes templomokban hirdettetnének ki, és a papság engedelmeskedett, az ellenkező felségsértésnek tekintetvén. Ugyancsak ő a nép részére közrebocsáttatá az Institution of Christian Man-féle katekizmust, mellyben egyenesen ki van mondva, hogy a kath. egyházon kivül nincs üdvösség, mindazáltal a pápa felsőbbsége megtagadtatik s helyére a királyé állittatik. Ezután az ünnepek eltöröltettek, az ereklyék és csodatevő képek megégettettek, Becket Tamás pere megujittatott, ugyanazért ő megidéztetett s makacssági itélet folytán decanonisáltatott, megégettetett s javai elkoboztattak; továbbá a király a biblia forditását átnézeté s kiadatá, ugy azonban, hogy aki azt a családfők kivételével olvasni merészelné, egy havi fogsággal büntettetnék. Azután a reformatusokkal személyesen vitatkozott és Simnel Lambert ellenében öt egész óráig védelmezé Urunknak az

oltáriszentségben való jelenlétét, végre is szabad választására bizta azt elhinni vagy meghalni, s csakugyan elevenen megégettetté öt. Sokkal engedékenyebbek valának Cranmer és Cromwel, mégis, noha magok lutheranusok, önkényt ajánlkoztak hitsorsosaik elitélésére; és minthogy a felségsértési büntény igazolására nem mindig találtatott elegendő próba s ekként az illetők halálra nem itéltethettek, Cromwel a parlamentben keresztül vitte a meggyőződési billt (Bill d'attainder), minek következtében a legfelsőbb törvényszék csak ugy röviden minden formaságok mellőzésével a vérpadra küldé az ellenvéleményüeket. Ezen kegyetlen inquisitio rendkivül szaporitá az áldozatok számát, és ezen kormány alatt összesen hetvenkét ezer halálos itélet hozatott.

Ugyancsak Cromwell egy másik billt is keresztül vitt, melly a nemzetet szabadságaitól megfosztva egészen a király kezeibe tette le a törvényhozói hatalmat, törvény erejével ruházván fel a királynak a parlament kihallgatása nélkül hozott határozatait. Egyszersmind kijelentetett, hogy azok, kik a büntetés kikerülése végett az országból kiköltöznek, felségsértőknek tekintetnek; a peer-ek pedig határozatilag kimondák, hogy Cromwell méltó lenne az egész világ általános helyettnöke gyanánt szerepelni. Henrik a parlamenttől nyolczszázezer font sterlinget kérvén, miután ez annak csak felét szavazta meg, az elnöknek értésére adatá, hogy vagy a javaslatnak keresztül kell menni, vagy neki meghalni. A parlamenti szónokok vetélkednek egymással az aljas hizelgésekben, és Salamonnak, Sámsonnak, Absolonnak s a római Góliáth legyőzőjének nevezgették öt; sőt annyira mentek, hogy valahányszor ő f e l s é g e emlittetnék, az egész gyülekezet meghajtá fejét. Az adók megszavazásában s más előzékenységek tanusitásában nem ismertek többé határt, s nem volt ember, ki a kölcsönök vagy a pénz meghamisitása s a gyülöletes személyi adó ellen felszólalni merészelt volna, mignem egy gyalázatos bukás mindazt elnyelte, mit a király harminczegy éves uralkodása alatt kölcsönzött.

Ezen rémletes és minden szerelmében állhatatlan zsarnok legalább azon elégtételt adá a világnak, hogy kegyetlenségének saját eszközeit is feláldozta. Boleyn Anna Katalin halála feletti örömében fényesen felöltözve a király szobájába lépvén, szerencsétlenségére egy leányt pillantott meg a király ölében; amiért is ez meglepetését és szerelme kihülését a féltékenység leple alá takarva nejét vérfertőzés és összeesküvés ürügye alatt perbe fogatá (1536), Cranmernek pedig halál-büntetés terhe alatt meghagyá, hogy azt ágyasának, s le-

ányát Erzsébetet törvénytelennek nyilvánittassa. Anna megégetésre vagy hóhérpallosra itéltetett, szabad választás engedtetvén e részben a királynak, ki kegyességében őt a máglyától felmentette. Sorsába belenyugodva s Katalin szerencsétlensége feletti örömének hiuságát belátva igy szólt: „Egyszerü nőből grófnévá, azután királynévá tett, s nem emelhetvén fölebb e földön, az ég szentjei közé akar soroztatni;“ azoknak pedig, kik őt a halál kinjai miatt sajnálták, ekként felelt: „Az én nyakam igen gyöngéd, a hóhér pedig nagyon gyakorlott.“ Henrik a kivégeztetés napján öröme jeléül fejérbe öltözött, s miután Cranmer kinyilatkoztatta volna „az Isten előtt, hogy ezen házasság érvénytelen és semmis,“ másnap összekelt Seymour Johannával (május 20). A parlament törvényteleneknek nyilvánitotta Anna gyermekeit s felségsértőnek, ki az ellenkezőt merné állitani, s egyszersmind a királyt felhatalmazá, hogy fiörökös nem létében a trónról szabadon rendelkezzék. Johanna Eduárdot szülvén meghalt (1537), s alkalmasint csak ez által menekült meg a kivégeztetéstől.

Most a szárazföldről szereztek számára nőt cleve-i Anna személyében, de amint Henrik ezt meglátta, flamand kanczának nevezte; és minthogy sem a zenéhez nem értett, sem pedig angolul nem beszélt, azon ponton állott, hogy visszaküldi; Cromvell azonban leverte őt erről. Ez, ki közönséges mosóból mindenható ministerré emelkedett, már előbb magára vonta a nemesek irigységét, ugyszintén katholikusok és protestánsok megvetését, most pedig mint eme házasság szerzője a király előtt is gyülöletessé lett, s lutheranus hite miatt perbe fogatván az általa kitalált meggyőződési bill erejénél fogva halálra itéltetett s kivégeztetett, senkitől sem szánatva.

Howard Tamás norfolki herczeg adta erre az első lökést, ki a király csapodár szerelmeinek unokahugát Katalint ajánlá fel. Ekkor a parlament szabadságot kért a királytól Annával kötött házasságának megvizsgálására, s azt semmisnek nyilvánitotta, minek következtében a király Howard Katalinnal egybekelt (1540.). Jóllehet ez sem testes sem méltóságteljes külsejü nem volt, Henrik ezen tulajdonokat szeretvén a nőkben, őszinteségeért és ártatlanságáért mégis szerette őt; de Cranmer csakhamar az ellenkezőről győzvén meg őt, Katalin a parlament által felségsértés miatt halálra itéltetett (1542) s két büntársával együtt kivégeztetett; egyszersmind pedig a jövőre nézve kimondatott, hogy az, ki nem lévén szüz a királyhoz nőül menni merészel, vagy akik erről tudomással birnak s fel nem jelentik, ugyszintén a csábitók is felségsértőknek tekintetnek. Henrik végre Parr

Katalint vette nöül (1543), ki, miután kitudatott volna róla, hogy lutherana, csak nagy bajjal menekült meg a vérpadtól.

Az ország többi részeinek is érezniök kelle Henrik zsarnoki hatalmát. Wales herczegségből származván, ezt is egyesiteni akará Angolországgal (1536), s csakugyan hatalma alá veté mind a negyvenegy főurat, kik ottan egészen függetlenül külön joghatóságot gyakoroltak.

Skóthon. V. Jakab.

Midőn VII. Henrik leányát Margitot IV. Jakab Skóthon királyának eljegyzé, némellyek azon aggodalmukat nyilváníták, hogy ekként Angolország egykor Skóthon tartományává sülyedhet; de ő azt felelte: „Épen ennek ellenkezője fog megtörténni; Skóthon Angolország uralma alá jutand," és eltalálta.

Miután Skóthon a floddeni csatában (1513) Angolország által annyira megaláztatott volna (XIII. könyv 216 lap), V. Jakab uralkodott ottan anyjának Tudor Margitnak, később pedig Albany herczegnek kormányzósága alatt, ki a VIII. Henrik elleni háborut szintén folytatta. Jakab a rosz nevelés által megrontatva zsarnokká lett s a világias hajlamu és erkölcsü főpapság segélyével a nemeseket elnyomni törekedett. Hamilton Patrick a lutheranismust bevitte az országba s noha többekkel vértanuja lett annak, a kiontott vér még inkább gyarapitá az ujhitüek számát. Kitünt ezek közöl Buchanan György régész, történész és költő, ki a király tanácsára gunyiratainban a szerzeteseket erősen ostorozta, de mint eretnek elfogatott s csak nagy bajjal birt megszökni. Jakab határozottan a katholikusokkal tartott; Henrik azonban a vallási zsarnokságot Skóthonra is kiterjeszteni igyekezett. De a franczia párt győzött most, melly hü maradván ősei vallásához irtózott az angol szolgaságtól. „Még a gyermekek is — igy ir sir Georg Douglas — készek lennének őt megkövezni, s a nők rokkájokat hátán darabra tördelni; és azonkivül a nemesség nagy része s az egész papság ellene (Henrik ellen) van." Henrik egy összejövetel alkalmával megtériteni iparkodott Jakabot, de nem sikerülvén az neki, betört Skóthonba. De fegyverével sem aratott nagyobb sikert mint érveivel; eközben azonban a nemesek elégületlenségöket nyiltan kimutatva vonakodtak Jakabot a háboruba követni, mit nagyon szivére vévén hét nappal később Stuart Mária születése után meghalt (1542 deczemb. 8). Arran gróf kormányzónak kiáltatván ki, beleegyezett, hogy e gyermek-leány VIII. Henrik fiának Eduárdnak eljegyeztessék; de Beaton áldornagy Franciaországra támaszkodva meghiusitá azt. Henrik ezért háboruba ke-

veredett ama hatalommal s a franczia partokon kiszállván Boulogne-t ostrom alá vette és elfoglalta (1546), s a békekötés után is nyolcz évig maradt az birtokában.

Ekként két nagy kortársához hasonlóan ő is befolyást akart gyakorolni Europa sorsára, s minthogy ez neki nem sikerült, avval kárpótlá magát, hogy országában minden gátot lerombolt, melly korlátlan hatalmának utjában állhatna. Halálát közeledni érezvén, fiának, a még alig kilencz éves Eduárdnak a trónt azáltal akarta biztositani, hogy mindenkit eltétetett láb alól, ki azt neki kétségessé teheté; ennek következtében Howard Henrik surreyi-gróf kivégeztetett; atyja Tamás, a norfolki herczeg s az angol katholikusok feje, szintén követendő vala őt, ha a király eközben el nem hal (1547 jan. 28). Halála után egy kétes hitelü végrendelet mutattatott fel, mellyben a trónörökösödésből leányait kizárja, ha azok az általa felállitott kormányzó-tanács beleegyezése nélkül mennének férjhez. Tizenhat tagból állott ez, kik mindannyian a Seymour-ok teremtményei lévén, Seymour Eduárd somerset-i herczeget az ország védnökévé s a kiralyi felség képviselőjévé választák.

VI. Eduárd.

Vetéltársait eltévén láb alól minden hatalmat magához ragadott ez, s mint buzgó lutheranus Cranmerrel kezet fogva ugyanazon vallásban nevelteté a gyermek VI. Eduárdot. A püspökök hatalmát korlátok közé szoritotta; a bálványozások azaz a képek, számos szertartások s a magán-misék megszüntetésére egyházlátogatókat küldött ki; a tanitási és prédikálási jogot megszoritotta, csak keveseket ruházván fel avval; az egyházi javak maradványait elkoboztatta; s a tiz éves király csalhatatlanságát illetőleg uj hitágazatokat állitott fel. A papok házassága megengedtetett, a püspök-választási jog a káptalanoktól elvétetett s a királyra ruháztatott; s Cranmer, az efféle ujjitások mestere által uj katekizmus szerkesztetett. Az ellenmondás fogsággal büntettetett. Egyszersmind a parlament kitörlé a büntető törvénykönyvből a Henrik által kigondolt uj felségsértési büntényeket, s megszoritá az általa minden korláton tul terjesztett királyi hatalmat.

Seymour Tamás fő tengernagy, a védnök testvére, VIII. Henrik gazdag özvegyét Parr Katalint nőül vevé mindjárt akkor, midőn az jóformán még ki sem hült; ennek halála után pedig Erzsébet keze után sovárgott, ki épen nem volt iránta közönyös. Biztos lévén, hogy a kormányzó-tanács abba nem fogna beleegyezni, testvére megbuk-

tatására összeesküvést hozott létre, de felfedeztetvén, általa a vérpadra küldetett (1548).

Skóthonban ezalatt az ide behozott reformatio komoly zavarokat támasztott. George Wishart (1546), a puritanusok előharczosa, Róma ellen nemcsak a népet de a főurak egy részét is felizgatta, minek következtében Beaton bibornok (Bethune) megégetteté őt, de csakhamar ő maga is megtámadtatott s meggyilkoltatott. A vér vér után kiáltott; a kivégeztetések és belzavarok mindinkább növekedtek; a kormányzónő lotharingiai Mária, a Guise-k testvére, Francziaországra, az ujitók pedig Angolországra támaszkodtak; és Somerset betörvén az országba, a skótokat Pinkencleugh mellett megverte, s egyuttal Stuart Máriát oda akarta kényszeriteni, hogy Eduárd nejévé legyen; de az anyjának sikerült ezt meghiusitania, Francziaországba küldvén leányát (1549).

Ezen rosz siker, ugyszintén azon körülmény következtében, hogy a saját érdeköket kereső korona-tanácsosok hanyagsága miatt az ország mindinkább gyengült, s Boulogne Francziaországnak átengedtetett, kitört az elégületlenség Somerset ellen, s előbb letétetett, később pedig mint honáruló kivégeztetett (1552). Most Somerset leghevesebb ellenfele s az ellene táplált gyülölet szitója, Dudley János warwicki gróf, állott a dolgok élére, az ország főbbjeit magához édesgette, s magát northumberland-i herczeggé tette, és senki sem volt az országban, ki hatalmát ellensulyozná. A hit dolgában Cranmert támogatá, ki eszélyes mérsékletével biztositá a lutheranismus diadalát, s hitszónokokat hitt az országba; köztök az olasz Pietro Martire Vermiglio-t, ki Oxfordban hittanár volt, és Bernardino Ochinot. A Strassburgból ide költözött Bucer Márton látván az angol acatholikusok közötti uralkokó ellenkező véleményeket, egy hitvallás szerkesztését eszközlé, melly negyvenkét czikkelyben csakugyan közre is bocsáttatott. Urunknak az Oltáriszentségben való jelenléte megtagadtatik ebben, az elővégzést illetőleg semmi sem határoztatik, a malaszt szükségessége kimondatik, a király egyházi fensősége megállapittatik s a halálbüntetés és háboru törvényesittetik. Ezután a keresztvetés, utólsó kenet, és a halottakért való ima eltöröltetik; azok, kik az egyetemeknél tudorokká valának felavatandók, kötelesek valának megesküdni, hogy a szentirás tekintélyét az emberek itéletének eléje teszik, és (minő ellenmondás) a királyi tekintély által felállitott hitczikkeket bizonyosak gyanánt elfogadni; az egyházi törvények átalakittattak, a katholikusok hevesen üldöztettek, a liturgia egészen ujjá alkottatott.

Eközben a szegénység iszonyu mérvben nevekedett. A szerzetesektől elkobzott jószágokból az uj birtokosok a lehető legnagyobb hasznot kivánván huzni, a haszonbérlőket sokkal jobban terhelték mint az előbbi tulajdonosok, kik csekélyebb haszonbérrel is megelégedtek; a szántóföldek rétekké változtattak, részint mert müveltetésök igy kevesebbe került, részint pedig mert a gyapju többet jövedelmezett; továbbá terjedelmes termő földek vadászó területekké alakittattak, s ekként számos család kényszeritve volt az ősei által birt telkeket odahagyi; temérdek napszámos kenyér nélkül maradt, s emellett az Amerikából behozott érczek az élelmi szerek és más czikkek árát fölcsigázták. A koldusok, kik eddig rendesen a szerzetesek által tápláltattak, most elárasztták az országot, minek következtében egy törvény bocsáttatott ki, melly elrendelé, hogy a ki három napon át munka nélkül élne, elfogattassék, mellén V. betüvel megbélyegeztessék s két évre mint r a b s z o l g a feladójának birtokába adassék; ez csak kenyérrel és vizzel tartozott őt táplálni, és szabadságában állott nyakára vagy lábára egy vaskarikát tétetni s bármilly munkára kényszeriteni; ha tizenöt napig távol lett volna, arczára egy S betü süttetett s egész élethosszíglan rabszolgaságra kárhoztatott, visszaesés esetében pedig felségsértőnek tekintetett s mint illyen megbüntettetett. Két évig volt érvényben ezen esztelen rendelet.

Grey Johanna. Kath. Mária.

Eduárd mint buzgó lutheránus nevekedett; de Dudley János northumberlandi herczeg látván gyenge egészségi állapotát, mindent elkövetett, hogy a trónt családjának biztositsa. Meggyőzvén tehát őt arról, hogy az angolok, daczára Henrik végrendeletének, a két, törvénytelen származásunak nyilvánitott leányát királynéjoknak soha nem fognák elismerni, hogy továbbá Tudor Mária ugyszintén a skót-honi Stuart Mária buzgó katholikusok, rábirta őt, hogy a trónt halála esetére Grey Johannára, a VIII. Henrik testvérétől Máriától született Brandon Franczisканak buzgó lutherana leányára ruházná át. Northumberland ekkor fiának Guildford herczegnek jegyezteté őt el, és az ország nagyjait részint fenyegetések részint pedig igéretek által ezen önkényileg készitett trónörökösödési okirat aláirására kényszerité. Illy szolgaságba sülyedt Angolország, midőn a vallás-szabadságot olly fennen hirdeté.

Eduárd tizenhat éves korában elhalván (1553 julius 6) Lady Grey, ki mit sem tudott ezen cselszövényről, midőn a korona neki felajánltatott, elájult s azt határozottan visszautasitá; de a herczeg rávette őt, s a nép hallgatása által roszalva a bitorlást, szánalmat ér-

zett a szelid és ártatlan koronás áldozat iránt. Northumberland most Tudor Máriát hatalmába akarta keriteni, de ez jó korán értesittetvén menekült, és sereget gyüjtve negyvenezer önkénytessel London ellen nyomul (augusztus 3), hová Erzsébettel együtt csakhamar bevonult. A norfolk-i herczeget, ki még atyja uralkodása alatt bebörtönöztetett, s több püspököt azonnal szabadon bocsáttatott; Northumberland párthivei nagyobb részének megkegyelmezett, némellyeket azonban perbe fogatott s őt magát, bármennyire rimánkodott, két társával együtt kivégeztette. V. Károly, Máriának gyermekéveiben védnöke azok ellenében, kik őt erőszakkal a lutheránus vallásban akarták neveltetni, készteté őt ezen szigorra; azt azonban, hogy a kilencz napos uralkodásáról önkényt leköszönt Grey Johannát kivégeztesse, nem birta tőle kicsikarni. Mária ezután az isteni tiszteletbe behozott visszaéléseket kiküszöbölte, s udvarában a régi fényt visszaállitá, s evvel de különösen azáltal, hogy jó pénzt veretett, a népet magához hóditá. Az elmozditott püspököket székeikbe visszahelyezte s Erzsébetet rábirta, hogy a kath. vallásra térjen, azután kath. szertartások között megkoronáztatván ujból törvényesitteté anyjának VIII. Henrikkel való házasságát, a dolgokat azon állapotba helyezte vissza mellyben azok atyja kormányának utolsó éveiben állottak, megsemmisitvén a vallás ügyében VI. Eduárd alatt életbe léptetett intézményeket.

Most férjet kellvén választania, ő a királyi vérből származott jó katholikus és szelid érzelmü Pool bibornok felé hajlott, de ez nem fogadván el az ajánlatot, V. Károly ösztönzésére ennek fiát II. Fülöpöt választá férjéül (1554). A féltékeny hatalmasságok titkon oda müködtek, hogy Fülöp Mária helyett Erzsébetet nyerje nőül; az osztrákok iránt gyülölettel viseltető népek pedig fellázadtak ezen házasság ellen, minek következtében Grey Johanna a lázadás szitásában részesnek tartatván férjével együtt kivégeztetett, Erzsébet pedig bebörtönöztetett. Illy körülmények között érkezett meg II. Fülöp, ki serivással, poharazva és népszerüséget negélyezve akarta az angolokat magához édesgetni; de csakhamar elárulta családjának szokásos kevélységét, a spanyol kérkediséget és merev s hideg természetét.

És itt kezdődik a katholikus párt megtorló politikája, a vallás leple alá burkolva. Pool bibornok mint pápai követ a nemzetet ismét az egyház keblébe vevé; s áldását adá a királynénak a nemzet előtt annyira gyülöletes házasságára; a parlament két háza visszatért a kath. egyházba, csupán azt kérvén ki, hogy az egyházi javak bir-

tokosai e czimen ne háborgattassanak; a pápának régi joghatósága visszaadatott. Mária szabadon bocsáttatá Erzsébetet és a többi foglyokat, de ezen engedékenysége csak kevés ideig tartott, és Gardiner István nagy-kanczellár tanácsai, ki tulzó buzgalmával akárta elfeledtetni az előbbi kormányok alatt tanusitott vallási és politikai ingadozásait, [1]) annyira vitték őt, hogy a történelem által a vérengző melléknévvel bélyegeztetnék meg, ő, ki előbb olly szelid és könyörületes volt. Cranmer és mások VI. Eduárd alatt elhatároztatták, hogy aki hitvallásukat el nem fogadná, az egyházi biróságok elé állittatnék, és ha tizenöt napon át makacsnak bizonyulna, a világi hatóságnak adatnék át [2]), és ekként ők magok készíték a fegyvert, mellyet most azon párt vala felhasználandó, amelly ellen tulajdonképen az irányozva volt. Számos hitszónokok elevenen megégettettek. Alphons de Castro spanyol szerzetes és Fülöp gyóntató atyja hangosan kikelt ezen eljárások ellen s egyidőre fel is függesztettek; de egy felkelés (1556) ismét ürügyet szolgáltatott azok folytatására; s jóllehet a később diadalra jutott párt tulságosan nagyitja azokat, annyit még a mérsékeltek is bevallanak, hogy jobbára a közép osztályból kétszáz egyén veszett el igy. Cranmer felmentetett; később azonban azon hir terjedvén el róla, hogy vallását megváltoztatta légyen, ő tiltakozott ez ellen, sőt a misét mint az ördög müvét káromolta; minek következtében ujból elfogatott, s félelmében a katholiczizmusra tért, de a máglyán megtagadta a pápát s a kath. tanokat. Utódja Pool bibornok lett. Az egyházi javak visszaadatása iránt kibocsátott rendelet még gyülöletesebbé tevé Máriát mint türelmetlensége.

Fülöp, ki nem a nőt de saját dicsvágyát szerette, elvesztvén abbeli reményét, hogy neje gyermekeket nemzene számára, visszament Spanyolországba, s nejét a szerencsétlen franczia háboruba keverte; minek következtében Mária, Calais elvesztésén és férje eltávozásán elkedvetlenedve, sorvadásba esett és elhalt (1558 novemb. 17). Számos erényei sem feledtették el türelmetlenségét, mellyet egyébiránt akkor minden párt egyformán gyakorolt. [3])

---

[1]) Lingard azonban menteni igyekszik őt.

[2]) Lásd *Reformatio legum ecclesiasticarum*, tit. *De haeresibus* és *De judiciis contra haereticos.*

[3]) A presbyterianus lelkész **Patrick Fraser Tytler** Mária királynő védelmére egy munkát bocsátott közre e czim alatt: *England under the reigns of Edward VI. and Mary, with the contemporary history of Europe, illustrated in a se-*

Erzsébet.

Halálához közel telve aggodalommal, hogy müve majdan megsemmisittetnék, magához hivatá nővérét Erzsébetet s felkérte, hogy tárná fel előtte erészbeni érzelmeit. Ez, ki a többi szépmüvészetekkel egyetemben a szinlelés mesterségét is elsajátitá, katholikának vallotta magát. De alig kiáltatott királynévá, látván hogy a pápa törvényes származását elismerni habozik, Stuart Mária Skóthon királynője trónkövetelő gyanánt lép fel ellenében, II. Fülöp pedig mindent elkövet, hogy a világ gyeplőjét, melly atyja kezéből kiesett, a magáéba ragadja, saját és az ország szabadsága érdekében szükségesnek tartotta a protestánsok részére állani. Azért a foglyokat szabadon bocsáttatta, a protestans lelkészeket visszahivta s kanczellárjául Bacon Miklóst, bizalmas embereül pedig Cecil Vilmos kitünő jártasságu államférfiut választá. Ezután a Tudor Mária uralkodása alatt a katholikusok javára hozott határozatok megsemmisittettek, a pápai adók (annaták), az egyházi tizedek s a lelki főhatalom az uralkodónak visszaadattak; azok, kik a pápa fensőségét vitatnák vagy a királyét tagadnák, szigoruan megbüntettek; és ami különös, kilenczezer négyszáz javadalmas egyházi személy közül csak száz hetvenhét ta-

---

ries of original letters never before printed, with historical introduction etc. Az itten közlött levelek egészen más szinben tüntetik fel Mariát mint némelly történetirók, s ekként Tytler meg van győződve hogy „ő tiszteletre méltó királynő volt. Mielőtt II. Fülöphöz nőül ment volna (harminczkilencz éves korában) csak azon egyetlen szemrehányás tétethetett neki, hogy hü és buzgó katholika volt; és ezért mondanak róla annyi roszat Fox, Carte, Strype és a buzgó protestansok mindannyian. Általam közlött és jósággal, szivélyességgel s ildomossággal telt levelei nagyon elütnek Erzsébet pedans, affectált s homályos irmodorától; mégis ezt mi *a jó Bettinek*, nővérét pedig *vérengzőnek* nevezzük, amelly melléknevek bizonyára felette helytelenül vagynak alkalmazva. Fülöp nejévé lévén, Mária kedves és bizalmas jellemében fokonként bizonyos változás jött létre, mellynek okai épen nem vizsgáltattak. Gyengéd és szerető szive élénken megsebeztetett azon hidegség és elhanyagolás által, mellyekkel vonzalma viszonoztatott. Kijátszott remények és hálátlansággal viszonzott szeretet elegendők arra, hogy a legszerencsésebb kedélyt is elkeseritsék; és ekként bizalmatlanság, undor és szomoruság fészkelte be magát e megcsalatott lélekbe. Megengedé, hogy ministerei a reformationak ellenében müködjenek, de ő maga gyakran kegyes és elnéző volt ottan, hol azok kérlelhetlenek és erőszakosak valának.“ Mindezt levelekkel igazolja, mellyekből nyilván kitetszik, milly nemeslelküleg megbocsátott Erzsébetnek, ki miután a Wyatt Tamás összeesküvésében (1554) részes volt, méltó volt a halálra. De Erzsébet a nemzettel haladt, Mária pedig ellenében, s innét a dicskoszoru annak, a gyalázat ennek.

gadta meg a fensőségi esküt. [1]) Az egyház fő kormányzónőjének hatalom adatott az eretnekség elnyomására, egyházi törvények kibocsátására vagy eltörlésére, a fegyelmi viszályok eldöntésére, a lyturgia szabályozására, jogában állván egyszersmind a püspököket kinevezni, s az egyházi hatalom gyakorlását azokra ruházni, kikre jónak látta. És igy keletkezett (1559) az egyházi felebbezési törvényszék (court of high commission), melly később önkényes hatalmával olly ártalmasnak bizonyult a polgári szabadságra nézve, s a melly miben sem különbözött a hitnyomozó széktől, miután annak birái nyomozásaikban „minden lehető módokat és eszközöket" kötelesek valának felhasználni.

Anglikán egyház.

Az anglikán egyház most tehát véglegesen szerveztetett. Hitágazatai a kálvinismustól kölcsönöztettek ugyan, mindazáltal megtartá a régi hierarchiát és püspöki kormányt, mint amelly az ország aristocraticus kormányformájának s a Tudorok zsarnokságának inkább megfelelt. A papságtól a javak ismét elvétettek, a képek kiküszöböltettek, a papoknak a nősülés megengedtetett, s a hitvallás harminczkilencz czikkelybe szorittatott össze. Valamint a kath. ugy az anglikán egyház is csupán egy Istent hitt három személyben, hivé továbbá, hogy a Fiú emberi természetet vévén magára feláldozta magát az az ember eredeti és cselekedeti büneiért, s hogy az ember csakis az ő nevében üdvözülhet. Hasonlóképen elfogadta a három hitvallást, és a szentirást Isten szavának tekinté. De a szent könyvek közöl némellyeket áleredetüeknek (apocryphi) nyilvánitott, s azt állitá, hogy a Krisztus és apostolai által hirdetett összes tanok a szentirásban foglaltatnak, míg ellenben a kath. egyház azt hiszi, hogy némellyek, mint pl. a kisdedek keresztsége s a vasárnapok megülése Krisztus és apostolai által tanittattak ugyan, de a szentirásban föl nem jegyeztetvék, s csupán a hagyomány utján származtak át hozzánk. Abban mindaketten megegyeztek, hogy az egyháznak joga van a szertartásokat meghatározni, és hatalma a hitversengéseket eldönteni, de az érintett harminczkilencz czikkely megszoritásai által megsemmisiteni látszik ezen hatalmat, az egyház csakis a szentirásban foglalt hitkérdések felett határozhatván, emellett általános zsinat a fejedelmek pa-

---

[1]) **Camden** *Annales rerum anglicanarum et hibernicarum regnante Elisabeth.* London 1675.

Mad. **De Keralio**. *Hist d'Elisabeth reine d'Angleterre.*—Párizs 1786—88.

rancsa és akarata nélkül össze nem hivathatván, s ha összehivatnék is hibázhatván, amint hibázott is. Lelkészeiben a hivatást és küldetést mindkettő szükségesnek tartja s az egyház kormányzását a püspökökre mint a hierarchiának magasabb rendü személyeire ruházza, de a régi egyház a fejedelemnek mint illyennek semmi egyházi hatalmat nem tulajdonitván, az elsőséget s az egész egyház feletti joghatóságot a római püspöknek, sz. Péter utódjának kezébe adja, mig az uj egyház ettől az országban minden joghatóságot megtagad, s a királyt még az egyházi kormányzat terén is főnek tekinti.

Mindketten azt taniták, hogy a bünös megigazulását semmiféle természetes erőmegfeszitések által nem nyerheti vagy érdemelheti ki, s hogy az csak Krisztus érdemeiért ingyen adatik meg neki; de az egyik a puszta hit, a másik pedig a remény- és szeretettel párosult hit általi megigazulást vitatá. Közösen megegyeztek, hogy a szentségek az isteni malaszt hathatós eszközei, mellyek által Isten láthatatlanul müködik bennünk; mindazáltal a hitczikkekben csupán a keresztség és urvacsora fogadtatott el szentségek gyanánt. Ez utóbbit illetőleg az angol reformatusok azt taniták, hogy abban Krisztus teste nyujtatik és vétetik ugyan, de egyedül mennyei és szellemi módon, a katholikusok pedig, hogy valódi, ámbár szellemi és szentségi módon; az előbbiek azt állitták, hogy az átváltozás tana a szentirásból be nem bizonyitható s hogy az urvacsora Krisztus intézménye és rendelete szerint a világiaknak is két szin alatt nyujtandó. A mise istentelen találmánynak nyilvánittatott, miután nem mutathatik be más áldozat a bünökért, mint a melly a keresztfán bemutattatott; a tisztitó helyről, a búcsúkról, az ereklyék vagy képek tiszteletéről ugyszintén a szentek segitségül hivásáról szóló tanok, habár csak általánosságban s minden magyarázat nélkül, kárhoztattak. [1])

Most már Angolhonban kath. papok nem lévén többé neveltethetök, külországokban s leginkább Rómában állittattak számukra papnöveldék; és jóllehet Erzsébet itt is üldözte volna őket, hittéritők jöttek onnét az országba, hová eközben a jezsuiták is behatoltak, kik még bátrabbakká levének, mióta a katholikusok ellenében uj és szigoruabb törvények hozatván, az országba való jutás nagyobb veszélylyel járt. Angol születésü jezsuita Campian Edmund szintén bejutván oda, kijelentette, hogy a jezsuiták a világi ügyekbe avat-

---

[1]) **Lingard** VII-ik köt. N. Jegyzet.

kozni egyáltalában nem akarnak, de igenis arra összeesküdtek, hogy semmi fáradságot sőt életöket sem kimélik, hogy Angolországot az igaz hitnek visszanyerhessék. Szigoru és ismételt házkutatások után, mellyek a gyanusitottak házi békéjét annyira háborgaták, sikerült Campian rejtekhelyét felfedezni, ki két izben vizsgálat alá és kinpadra vonatott, sőt maga a királyné által is biróilag kihallgattatott, de mint okos és mérsékelt férfiu szabadon bocsáttatott. Mindazáltal csakhamar egy összeesküvést koholt ki (rendesen ezen kisegitő eszközhöz folyamodott) és öt tizenhét mással együtt kivégeztette (1581). Erzsébet be akarván bizonyitani, hogy a lelkiismereti szabadságot megsérteni nem szándékozott, azt hozta fel okul, hogy a jezsuiták, kik ellen egy felső biróságot állitott, fondorkodásaikkal oda müködtek, hogy az országot fellázitsák s idegen uralom alá juttassák; minthogy azonban ők erősen állitták, hogy tisztán vallási czélt tüztek ki magoknak, az inquisitorok evvel meg nem elégedve határozott nyilatkozatot követeltek tőlök a következő pontokra: vajjon a pápai bulla, melly Erzsébetet trónvesztettnek nyilvánitotta, törvényes-e s kötelezi-e az az angolokat; és hogyan viselnék magokat, ha a pápa öket a hüség alól feloldozná. Ők azt felelték, hogy meg akarják adni a császárnak ami a császáré, s ez nyilt vallomásnak vétetvén, számosan bebörtönöztettek; és vége hossza nem volt a kivégeztetéseknek, mellyek párjokat még a spanyol inquisitio történelmében sem találhatják fel.

Ezek és a börtön valának az uj vallás érvei; a mise-mondás kétszáz márkányi birsággal (mintegy háromezer nyolczszáz tallér) s egy évi fogsággal, a mise-hallgatás száz márkával s ugyananyi fogsággal büntettetett, aki pedig az anglicán templomot egy hónapon át nem látogatná, husz font sterlingnyi birságra itéltetett. Azon hitágazat értelmében, hogy „a királyné az egyház feje, és az ő kötelessége az eretnekséget kiirtani, s az eretnekeket, nehogy ezek a többieket bemételyezzék, Krisztus aklából eltávolitani“ mintegy ötven ezren jegyeztettek be a gyanusak lajstromába; a kath. könyvek és kelyhek kikutatása végett a házak és egyének megmotoztattak, eközben gyakran még a szemérem is megsértetvén, sőt evégből még a kinpad is alkalmazásba vétetett. A sajtó felett a westminsteri fenyitő törvényszék a római Indexnél sokkal szigoruabban őrködött; nyomdák Londonon kivül nem állittathattak, Cambridge-t és Oxford-ot kivéve, hol egy-egy nyomda engedélyeztetett; könyvek a kamara engedélye nélkül közre nem bocsáttathattak; a koronai tisztviselők a nyomdát lefoglalhatták és a sajtókat megsemmisithették.

A katholikusok üldöztetése még idő multával sem enyhült. Howard Fülöp, az ország első peer-je s előbb a királynő kegyencze, most kiesvén annak kegyéből az udvarból elüzetett; de meghallván, hogy a katholicismusra tért, visszahozatá s tizenegy éven át fogva tartatá, anélkül, hogy ezen idő alatt gyermekeit vagy rokonait láthatná; végre is azon ürügy alatt, mintha a „győzhetetlen hajóhad" diadalát óhajtotta volna, kivégezteté. A parlament felségsértésnek tekinté, ha valaki a pápától bullát, olvasókat és viasz báránytt (Agnus Dei) elfogadni merészelt; sőt inditványba hozta, hogy bizonyos meghatározott kor elérésével mindenki tartozik a megállapitott isteni tisztelethez alkalmazkodni s az urvacsorához az uj alakban járulni; de a bill nem ment keresztül, mert eközben uj felekezetek s különösen a puritanusok keletkeztek.

Puritanusok.

A reformatusok, kik kath. Mária uralkodása alatt Németországba és Schweizba költöztek, visszatérvén hazájokba botránkozással szemlélték, hogy az egyházakban templomi edények, ruhák s különösen püspökök találtatnának, kik az első keresztényeknél egészen ismeretlenek valának, és hogy ezek a parlamentben ülnének. Azért ők külön egyházakat követeltek a magok számára (1566), és azt állitták, hogy a hit és szertartások szabályozása nem a királyt de az egyes községeket illeti, s hogy a lelkészek azon imákat használhatják, amellyek nekik tetszenének; elveték továbbá azon szertartásokat, mellyekkel az egyház az emberi élet ünnepélyes mozzanatait kiséri, ugyszintén a püspök-szentelést is.[1]) Ezen puritanusok vagy nonconformisták nagy gyülöletben állottak a királynénál, s azért ez még inkább üldözte őket, mint a katholikusokat; minthogy azonban azoknak az alsó házban sok pártolóik valának, nem egy könnyen lehetett őket az országból kiüzni.

Erzsébet részint politikai részint vallási tekintetekből a franczia hugonottákat és német-alföldi protestánsokat folytonosan támo-

---

[1]) Mennyire távol állottak legyen egyébiránt a puritanusok a türelmességtől, noha a vallásnak az államtól való függetlenségét vitatták, kitetszik **Chartwright** *második válaszának* (1567) következő helyeiből: Az eretnekeket tüstént ki kellene végeztetni. Ha ez kegyetlenség és tulzás, én csak örülni tudok, hogy e bünben a Szentlélekkel egyaránt osztozom . . . Tagadom, hogy a bünös bánatát a büntetés elengedésének kell követni . . . A hatóságok, mellyek a gyilkosságot büntetik s a tizparancsolat megszegői irányában engedékenyek, nagyon rosz uton haladnak."

gatá, és örökös ellensége lévén II. Fülöpnek, ellene Portugal-, Holland, Francziaország-, Skóthon- és Amerikában háborut folytatott, sőt „kiéheztetni próbálta Spanyolországot,“ minden erejéből gátolni igyekezvén, hogy partjain a hajók kiköthetnének.

És uralkodása valóban a legfényesebb és legszerencsésebb volt. A spanyol háboru következtében kénytelen lévén tengeri haderejét nevelni, hajókat küldött Amerikába, mellyek az angol hajóhad hatalmának alapját mindenkorra megvetették; és egyrészről Hawkins, Drake, Cavendish, Walter Raleigh ujabb felfedezéseket tettek, (XIV. könyv 262. lap) másrészről pedig Angolország a többi europai államokkal szorosabb és tartósabb viszonyba lépett. Ekkor nyert nagyobb lendületet a vas-ipar, melly később Angolhonban első jelentékenységű üzletággá nőtte ki magát. Szünet nélkül fürkészték most a föld gyomrát, de a nagy fa-mennyiség, mellyet a vasgyártás igénybe vett, panaszokra szolgáltatott okot, s ekként törvények hozattak, mellyek eltilták a grófságokban uj vashámorokat állitani. Mindazáltal az ország annyira érezte ezen kéz-ipar fontosságát, miként azon inditvány is felmerült, hogy czélszerü lenne Angolhon egész területét erdővé alakitani. Később innét Irlandba helyeztettek át a vashámorok, bőségben lévén itt a fa; végre pedig kőszénnel akarták azt pótolni, de a nép szétrombolta az eszközöket, mellyek a még akkor ismeretlen de később Angolországot uj életre támasztó ipar-czikk előállitására szükségesek valának.

A nép elégedett, a parlament hajlékony, a kincstár tele volt, a földmüvelés virágzott, s emellett számos flamand kézmüvesek költöztek az országba, minek következtében most már itt bent gyártattak azon czikkek, mellyek előbb csak külföldről szereztethettek meg, bent épittettek továbbá a hajók, mellyeket előbb az ország Olaszhonban vagy a Hansa-városokban készittetett. IV. Iván Oroszország czárja megengedé az angoloknak, hogy összes államaiban, tehát a Kaspi-tótól egészen Perzsiáig is Bokharáig kereskedést üzhessenek. A szolgák állapota nagyban enyhittetett azáltal, hogy módok nyujtattak nekik arra, hogy magokat megválthassák; a koldusokon, kik a kolostorok eltörlése következtében annyira megszaporodtak, némileg a szegény-adó, a szeretet nélkül nyujtott és hála nélkül fogadott hivatalos alamizsna, behozatala által lön segitve. Gresham Tamás, a londoni börze alapitója, a kereskedőket rábirta, hogy az államnak kölcsönt adnának, melly ekként felmentetvén az antwerpeni bankárok uzsorái alól függetlenségre vergődött. Nem csoda tehát, ha Erzsébet olly lelkesedést gerjesztett maga iránt, s igy történhetett az,

hogy egy puritanus jobb karjának elvesztésére itéltetvén, baljával felemelé kalapját s felkiálta: „Éljen a királynő.“ Midőn II. Fülöp „győzhetetlen hajóhadával“ Angolországban kikötni szándékozott, Erzsébet azon kérdést intézte a londoni lord-majorhoz, minő haderőt ajánlana a város az ország védelmére, mire ez azt felelte, hogy határozza meg ő maga, mit kivánna; s midőn a királynő tizenöt hajót és ötezer embert követelne, a londoni polgárság arra kérte a királynőt, hogy „a fejedelem és haza iránti teljes és őszinte hódolatuk és ragaszkodásuk bizonyitékául fogadna el tizezer embert és harmincz gazdagon felszerelt hajót.“

Szerencsétlenségre a reformatio behozatala szükségessé tevé a zsarnoki uralmat, melly épen olly korlátlan volt mint a törököknél [1]), az adó meghatározásán kivül mindent tehetvén a király. Erzsébet a parlamentet tetszése szerint összehivá vagy feloszlatá, és az 1584-ki ülésszak bezárásával kijelentette, hogy „az egyházi kormányt birálgatni, annyi mint a királynét rágalmazni; ez ugyanis Isten által rendeltetvén az egyház fejévé, abba sem eretnekség sem szakadás nem csuszhat be, hacsak nem az ő hanyagsága miatt.“ Kegyenczeinek bizonyos árukra kiváltságokat osztogatott, minek következtében annyira megdrágultak ezek, hogy kénytelen volt azokat megsemmisiteni; a magasabb rangu birákat tetszése szerint elmozdithatá; az alsóbb rendüek pedig a parlamentben „állatoknak neveztettek, melylyek egy fél tuczat csirkéért egy fél tuczat birói törvényt feláldozni készek lennének;“ ajándékokat ő maga is elfogadott s udvarhölgyeinek és udvaronczainak megengedé, hogy az igazságszolgáltatás terén fondorkodhassanak. Csalárd politikájával a tengeri rablást felbátoritá, a különböző országok lázadóit támogatá és gyakran személyes boszuvágya által engedé magát vezettetni. [2])

Sokan esengtek kezéért, de ő ahelyett, hogy egy urat választott volna magának, jobbnak látta kedveseit mentül gyakrabban változtatni; mindazáltal Dudley Robert, később Leicester gróf, egy közönséges tehetségü és erkölcstelen férfiu, kiről az mondatik, hogy nejét megölte, csakhogy a királynét elvehesse, harmincz évig uralkodott felette, s minden gyengéiben és büneiben egyaránt osztozott vele. Midőn Német-Alföld segélyt kért tőle, Erzsébet ezt küldé oda; midőn a vihar a „győzhetetlen hajóhadat“ megsemmisité, őt jutal-

---

[1]) *Peut-être n' a-t-il manqué aux Anglais que trois Elisabeth pour être les derniers des esclaves.* **Raynal.**

[2]) Lásd e könyv végén a ‚*Felvilágositó Jegyzetek*‘-et T) alatt.

mazta meg azért, Angolország és Irland helytartójává nevezvén őt. Más kegyenczeit reményekkel táplálta, részint azon hiuságból, hogy udvarlói legyenek, részint azon politikából, hogy mentül számosabb hiveket biztositson magának. Minthogy pedig a hizelgéseket olly nagyon szerette, elárasztá őt azokkal; s jóllehet minden inkább csak szép nem volt, Shakspeare a szép vesta szüznek czimezte őt; Spencer a tündérek királynőjének nevezte; IV. Henrik azt mondá róla, hogy kedvesebb mint az ő Gabriellája; Raleigh azáltal jutott be kegyébe, hogy pompás köpenyét lábai alá terité, nehogy azokat a sár megfertőztesse; Amerikában az ujabban felfedezett területek az ő tiszteletére Virginiának neveztettek; Essex gróf és Sir Charles Blount miatta párbajra hitták ki egymást, és ő, ki akkor ötvenhat éves volt, örömét fejezte ki a felett, hogy „az ő szépsége lenne a közöttök felmerült viszály oka;“ később 1593-ban egy kiáltvány tudatta a néppel, hogy a királynőnek eddig megjelent arczképei nem hivek az eredetihez, azért czek ugyszintén másolataik árulása betiltatott s csakis azon arczkép szaporitása engedtetett meg, mellyet az államtanács készittetett. [1])

Stuart Mária.

Ha, miként a katholikusok állták, VIII. Henrik törvénytelenül vált el Katalintól s lépett Boleyn Annával házasságra, Erzsébet törvénytelen gyermek volt, s ekként a trón Stuart Máriát Skóthon királynőjét illeté. Ez nagybátyjai, a Guise herczegek által Francziaországban neveltetett; kitünő jártassággal birt a müvészetekben és irodalomban, s magát a latin nyelvet is annyira sajátjává tevé, miként ezen egy nyilvános vitatkozást tartana azon tétel felett, hogy az irodalommal való foglalkozás a nőket is megilletné. Később a franczia trónörökös nejévé lön (1558) s Tudor Mária halála után Angolország királynőjének czimeztette magát. Ő benne központosult tehát a katholikusok reménye, Angolhon ellenségeinek cselszövényei s következésképen Erzsébet gyülölete. E két egymással vetélkedő nő törté-

[1]) Midőn Erzsébet hatvanhét éves volt, fiatal kegyenczе Essex gróf igy irt hozzá: „Ma korán reggel reméltem szemeimet felséged szépségén legeltethetni . . . Adja az ég, hogy felséged isteni hatalma ne ragyogjon kisebb fényben, mint szépsége, melly ragyogásával az egész világot betöltié“ . . . Kevéssel előbbb pedig Raleigh: „Hogyan élhetett volna ő távol öntől, ő, ki megszokta önt látni ugy lovagolni mint Nagy Sándor, vadászni mint Diana, járni mint Vénus, mig a nyájas Zephyr ön szép hajfürteit fejér arcza körül lebegteté, miként egy nymphánál; ki megszokta önt látni, midőn az árnyékban mint egy istenség ül, vagy mint Orpheus lantját pengeti.“

nelme, kiknek egyike könnyelmü, szenvedélyes, heves, eszélytelen, másika elmés, irigy, hütlen, vérengző, egyik valamint a politikában ugy érzelmeiben is ingatag, a másik határozataiban rendithetlen, mindkettő pedig egyaránt bünös és kétes erényü volt, e két nő történelme mondom hü rajzát adja a kath. és protestáns párt küzdelmeinek, mellyek egymással Skóthon birásáért vetekedtek. E két nő, mint az érintett pártok képviselői, majd az egekig magasztaltatott, majd ismét a porba rántatott; de a történelem késő itélete egyaránt tulteszi magát a rokonszenven és gyülöleten s épen ugy megrovja a vértanut mint annak gyilkosát.

Beaton áldornagy halála után Skóthonban a reformatio olly meztelenül és felfegyverkezve lépett fel, minök magok ama hegyi lakosok: és a kormányzónő Lotharingiai Mária, jóllehet a Guisek testvére, kénytelen volt a szinleléshez folyamodni. A tekintélyesebb főurak különösen Argyle és Morton grófok a Sátán egylete azaz a katholikusok ellenében a Jézus egyesületét alakitották és bizván Erzsébetben, ki Skóthont meghóditandó vagy legalább az őrvény szélére taszitandó ottan zavarokat támasztott, arra buzdíták a lakosokat, hogy Rómával végképen szakitsanak.

Knox.

Különösen Knox János (1505—72) lelkesité őket, ki most genfi számkivetéséből visszatérvén, a skót egyház tulajdonképeni alapitójává lön, mellynek történelmét is megirta. Ezen dühös, önzéstelen, a fenyegetések és hizelgések iránt érzéketlen s a szép nők és fegyverviselő lovagok irányában egyformán durva férfiu, összeköttetésbe lépett egész északkal s minden országgal, hol Rómának ellenségei valának. A protestánsok általa s a kormányzónő ellenében létrejött ellenzék által izgatva kegyetlenkedni kezdének az ős vallás ellen; s midőn a kormányzónő a protestáns hitszónokokat maga elé idézné, ezek olly számmal jelentek meg, miként kénytelen lenne őket fölkérni, hogy oszoljanak szét. Ezután Perth és Edinburgot hatalmukba keriték s az utóbbi városban egy gyülekezetet tartottak (1560), mellyben a kath. vallást kárhoztaták s annak követőit latroknak, árulóknak és gyilkosoknak nevezték; a kath. isteni tisztelet s az egyházi jogbatóságok eltöröltettek s az uj vallás megállapittatott, halálbüntetés szabatván azokra, kik azt elfogadni vonakodnának. A protestantismus Skóthonban Calvin tanaira fektettetett s presbyterianusnak neveztetett, minthogy minden hierarchiát kizárt kebeléből s az államfő beavatkozása ellen tiltakozott. Knox most az egyházi fegyelem első könyvét szerkeszté, melly a genfi lyturgicus

könyvvel sokban megegyezett; és azt inditványozta, hogy az egyházi javak a protestáns lelkészek javadalmazására fordittassanak, de a nemesek és főpapok, kik azokat elsajátiták, őt emiatt esztelennek és ábrándozónak nevezték; másik inditványát azonban, melly a pápaság emlékeinek megsemmisitésére vonatkozott, elfogadták, s ekként elkezdődött a rablás és rombolás, nem kegyelmezvén még a siroknak sem.

Stuart Mária tiltakozott ezen tények ellen, és a Guise-k azon reménynyel kecsegteték őt, hogy a majdan Skóthonban gyüjtendő sereggel sikerülend neki az angol trónt megszerezni; de azon szerencsétlenségek, mellyek Francziaországban érték őket, továbbá a kormányzónő halála (1560), ugyszintén azon körülmény, hogy Erzsébet a skóthoni protestánsokat segélyezé, beláttatták vele, hogy oda kell működnie, miként saját trónját megtarthassa, nem pedig hogy a másét elvehesse. Letevé tehát az angol királynői czimet; fiatal férje halála következtében a franczia koronától is elesett, és ő, ki előbb a legelső királyi udvar szemfénye volt, most Reimsban unatkozott, elhagyatva az udvaronczoktól, görbe szemmel nézetve Medici Katalintól, elhanyagoltatva a Lotharingiai bibornok által, kit a polgári háboru közepett veszélyben forgó hatalmának megtartása vett igénybe.

Ezalatt a skóthoni parlament hazatérését követelte (1561), s bármennyire irtózott azon gondolattól, hogy ezen dühönczök kezébe adja magát, végre mégis hajóra szállt, diadalai szinhelyéről szerencsétlenségei szülőföldjére költözendő. „A hajó elindult, (beszéli Brantome, ki szintén kiséretében volt), és ő anélkül hogy valamivel gondolna, a hajó hátsó részében könyökére támaszkodva elkezdett könyezni, szép szemeit a kikötőre és az elhagyott helyekre függesztve s időnként ezen szavakat ismételve: ‚Isten veled Francziaország! Isten veled!‘ És ezt tevé mintegy öt óra hosszáig, amikor azután alkonyodni kezdvén, megkérdeztetett, ha vajjon nem szándékoznék-e a hajó bensejébe vonulni s keveset vacsorálni. Erre még jobban folytak könyüi és ezen szavakat mondá: ‚Most kedves Francziaországom egészen elvesztlek szemeim elől; a sötét éj megirigylé tőlem, hogy látásodban a lehető legtovább gyönyörködhessem, és fekete lepel terül el szemeim előtt, hogy elrabolja tőlem e gyönyört. Isten veled tehát kedves Francziaországom, többé nem látlak, soha, soha többé.‘ És evvel visszavonult, azt mondván, hogy épen ellenkezőjét tevé annak, mint Dido, ki — Aeneas elválván tőle — mindig a tengerre függeszté tekintetét, mig ellenben ő folytonosan a szárazföldön tartá szemeit. Le akart feküdni, anélkül, hogy salátán kivül mást

evett volna, s nem is ment le szobájába, hanem a hajó hátsó részén készittetett ágy számára. Keveset nyugodott, nem birván sohajait és könyüit szüntetni, és a kormányosnak megparancsolta, hogy hajnalban, ha ekkor még Francziaország földje látható volna, bátran költené fel őt. És a szerencse kegyes volt iránta, mert elállván a szél, az evezőket kelle igénybe venni, s ekként a hajó éjjel olly keveset haladt, hogy viradatkor még látható volt Francziaország. A kormányos a kiadott parancs szerint cselekedvén, ő felemelkedett ágyán s mig lehetett, Francziaországon legelteté szemeit. De mindig tovább haladván a hajó, öröme is véget ért s nem látta többé ama boldog országot; azért ismételten e szavakra fakadt: Isten veled Francziaország, soha, soha nem látlak többé!"

Erzsébet, ki épen ugy gyülölte őt szépsége mint az angol trónra való igényei miatt, megtagadta neki, hogy országán keresztül utazhassék, s el akarta őt fogatni, mindazáltal sikerült partra szállania. Az örömujjongás, melylyel fogadtatott, a szépsége, kellemei és szellemdus képzettsége által költött csodálat, a részvét kettős (férje és anyja) gyásza iránt egy pillanatra elfeledteték vele saját és mások nyomorait, mindazáltal már a fogadására rendezett vad ünnepélyek között is felismerte azon ország mély és gyógyithatlan sebeit, mellybe ellenségei által engesztelhetetlenül gyülöltetve s természetes testvére, Murray Jakab által elárultatva érkezett meg. Mária a harcztérre a dél fegyvereivel, szépséggel, hizelgésekkel, képzettséggel, ékesszólással és könyükkel jelent meg; ő is birt ugyan a Guise-k mesterfogásaival, de azon különbséggel, hogy szenvedélyeinek egészen átengedé magát; csábitott és csábittatott, vonzott és vonzatott. A protestánsok iránt türelemmel viseltetett, de ezek vétkül rovák fel neki, hogy ősei vallását követé, tagadák, hogy a bálványozónő kezében valami hatalom, lenne bár az tisztán polgári, maradhatna s naponkint jelképeket és czélzásokat alkalmaztak rája a biblia azon helyeiből, mellyekben a bálványozás megbélyegeztetik. Knox szitotta a tüzet, II. Ferencz halála alkalmával a szószékből átkot mondott nejére s a nők kormánya ellen egy munkát bocsátott közre; azon eszélytelen párbeszéd következtében pedig, melylyel Mária fogadá, vakmerősége még inkább növekedett. Ő maga elbeszéli nekünk Máriával történt első találkozását.

„Önnek a nők kormánya ellen irt munkája (mondá neki a királynő) heves és veszélyes; felfegyverzi az alattvalóinkat ellenünk, kik azok királynője vagyunk. Ön hibázott, és vétket követett el az evangeliom ellen, melly engedelmességet és jóakaratot parancsol.

Azért mostantól fog va több szeretetet tanusitson ön azok iránt, kik nem ugy éreznek mint ön.

„Asszonyom, ha a bálványozást kárhoztatni s az Isten igéjét hirdetni annyi mint a lázadást szitani, akkor én bünös vagyok; de ha, mint hiszem, az Isten ismerete s az evangeliom követése az alattvalókat fejedelmök iránti őszinte engedelmességre vezeti, kit lehet azért kárhoztatni? Az én könyvem nem egyéb mint egyéni véleményem kifejezése; szigoruan véve, a lelkiismeretet nem érdekli, kötelező erejü elveket nem tartalmaz; és ami engemet illet, mindaddig, mig felséged keze tisztán marad a szentek vérétől, nyugodtan élek törvényei alatt. Vallás dolgában az ember nem a fejedelem de Teremtője akaratának tartozik engedelmeskedni. Ha az apostolok idejében mindenki ugyanazon egy vallást tartozott volna követni, hol volna ma a kereszténység?

„Az apostolok nem állottak ellen.

„Nem engedelmeskedni annyi mint ellenállani.

„Nem állottak ellen fegyverrel.

„Mert nem volt erre erejök.“

Ekkor Mária felkelt s hevesebben igy folytatá: „Ön tehát azt állitja, hogy az alattvalók a királyoknak ellenállhatnak?

„Kétségen kivül, ha azok a határokon tulmennek. Az egész, mit a törvény tőlünk követel, az, hogy a királyokat miként atyánkat tiszteljük; és ha ezen atya őrjöngésbe esik, bezáratik. Midőn a fejedelem meg akarja gyilkolni az Isten fiait, megfosztják fegyverétől, megkötözik kezeit, s börtönbe vetik, mig nem eszére tér. Ez akkor nem engedetlenség sőt inkább az Isten szavai iránt tanusitott engedelmesség.“

Mária egy ideig egészen megrémülve hallgatott, s hosszas szünet után igy szólt: „No jó! most látom, hogy alattvalóim önnek fognak engedelmeskedni és nem nekem; azt fogják tenni, amit ön parancsol, és nem azt, amit én rendelendő leszek. És nekem azt kell tennem, amit ők parancsolnak, és nem azt parancsolnom, amit nekik tenniök kell.

„Ments Isten! egyedüli óhajtásom az, hogy a királyok és alattvalók egyaránt engedelmeskedjenek az Istennek. Az ő szava mondja, hogy a királyok az ő egyházának gyámatyjai és a királynék annak gyámanyjai.

„Kétségen kivül; de az önök egyháza nem az, mellynek én anyja és gyámolitója akarok lenni. Én a római egyházat, az Isten igaz egyházát, fogom védelmezni.“

Ezen szerencsétlen szavakra kitört Knox haragja és igy szólt: „Az ön akarata, oh asszonyom, nem az ész tanácsa. A római szajha meg van fertőztetve, megbukott és meggyaláztatott.

„Az én lelkiismeretem az ellenkezőt mondja nekem.

„Az ön lelkiismerete nincs fölvilágositva."

És evvel elment, s a protestansoknak ezt mondá: „Semmit sem remélhetünk ezen ravasz és gőgös nőtől;" [1]) és Jezabelnek nevezé őt s avval kérkedett, hogy több izben sirásra fakasztotta őt.

Mindazáltal Mária szelidségével és jó indulatával alattvalói szivét megnyerni és a rendet helyreállitani törekedett; Erzsébettel is ki akart békülni, mivégből az angol királynői czimről végképen lemondott; de az vonakodott szép vetéltársával személyesen találkozni s ehelyet férjet akart számára szerezni, s miután az evégre javaslatba hozottak mindegyikét ellenezte volna, utóljára saját kegyenczét Leicester grófot ajánlá fel neki.

Darnley.

Mária azonban részint politikából részint szive vonzalmából lord Stuart Henriket, Darnley grófot választá (1565), ki valamint a skót ugy az angol koronához is igényt tartott. E házasság mindenkiben visszatetszést szült, rá nézve pedig végzetteljessé leve; a protestans hitszónokok átkot és szidalmakat szórtak az elvetemedett ifjura; Erzsébet bele nem egyezett abba; Murray gróf pedig, a testvére elleni folytonos cselszövények gyártója, egy összeesküvést hozott létre a férj ellen, elraboltatni szándékozván őt, minek következtében törvényen kivül állónak nyilvánittatván, Angolországba futott.

Darnley szép volt és semmi egyéb, emellett részeges, bárgyu és telve boszuvágygyal azok iránt, kik neki ellenmondani merészeltek, s képtelen viszonozni a gyöngédségeket, mellyekben az őt szenvedélyesen szerető királynő részesité. Mária csakhamar eltelve a szellem nélküli szépséggel s a gyávasággal párosult fiatalsággal, megvonta töle bizalmát s többeket különösen a piemonti születésü Rizzi Dávidot ajándékozta meg avval, ki felette ügyes de egyszersmind olly öreg és csuf külsejü volt, hogy gyanura okot egyáltalában nem adhatott. Mindazáltal a királynő ellenségei féltékenységgel töltték el Darnley-t s arra ösztönzék, hogy a királyi hatalmat saját kezeibe ragadja; az összeesküvést, mellynek czélja vala Darnley

---

[1]) **Knox**, *Histoire* 311—15 lap.

neve alatt Murray-t juttatni uralomra, Erzsébet maga vezeté. Knox eziránt megkérdeztetvén azt felelé, hogy üdvös dolog lenne Isten egyházát egy bálványozó vérével megmenteni; Rizzi tehát a hathónapos teherben levő királynő lábainál meggyilkoltatik (1566-máj. 5) s a tett végrehajtása után a gyilkos poharat vesz kezébe, megtölti azt s fölhajtván azt mondja neki: „Mindez az ön férjének müve.“ — „Ah, tehát igy áll a dolog (mond a királynő), félre a könyükkel s lássunk a boszuhoz.“ És azonnal összeszedve egész erélyét, mellyet veszélyek alkalmával rendesen visszanyert, menekült, férjét is magával hurczolván mintegy kiragadandó őt aljas büntársai köréből, és sereget gyüjtvén annak élén bevonul Edinburgba, megbüntetendő a gyilkosokat, kik eközben Angolországba futottak; és Mária ismét kezébe vette a királyi hatalmat, s ekként az Erzsébet által tervezett gyilkosság gyümölcstelen maradt.

Darnley esküvel erősité a királynőnek, hogy az elkövetett gyilkosságban mi része sincs; de e tekintetben saját aláirása által hazudtoltatott meg. Ha tehát csakugyan bünös volt, szerethette-e őt továbbá is Mária? Ez most olly egyénekkel vevé magát körül, kik férje iránt ellenséges indulattal viseltettek; és Murray, kinek Mária időközben megbocsátott, másokkal egyetemben Darnley-t mint esztelent és zsarnokot meggyilkolni szándékozott, amiről Mária szintén tudomással birt. Darnley nem hivatván meg fia Jakab keresztelésére, mellőzve érezte magát, s azért Glasgowba vonult vissza, hol himlőbe esvén, a királynő ápolására siet, és ujból kiengesztelődnek (1567). Ezen kibékülés gyümölcse és záloga Murray elvesztése leendett, ki erről értesülvén, sietteté régi tervének végrehajtását, s evégből érintkezésbe lépett Morton Jakab kanczellárral és Bothwell gróf, Skóthon örökös tengernagyával s a leghatalmasabb föurral, ki Mária előtt mint hü védője nagy kegyben állott, egyébként telve volt adósággal, dicsvágygyal és álnoksággal. Egy estve, midőn a királynő épen bálban volt (febr. 10), a ház, mellyet férje számára rendelt, a légbe röpittetett. [1]) Ugy látszott, hogy Máriának tudomása volt erről,

---

[1]) Mária ezután Bothwelhez ment nőül; nyolcz, sajátkezüleg irt s Bothwelhez intézett szerelmes levél s tizenkét sonett, szintén általa irva, s ugyanahhoz intézve; ezek azon adatok, mellyekre Máriának férje meggyilkoltatásában való részessége alapittatik. A történészek különösen a protestánsok mint pl. Hume, elfogadják azt, de már Robertson nem meri őt elitélni s legfölebb nagy elvakultságról vádolja. De be van bizonyitva, hogy a sonetteket Buchanan, a leveleket pedig Maitland, az összeesküvők egyike készité, ki utánozta Mária irását; a tény

mindazáltal boszut esküdött; de Murray és a protestáns hitszónokok a balványozónő romlásával magokat megmentendők rá és Bothwellre hárítták a gyanut. Ez bevádoltatván négyezer nemes kiséretében megjelen, azon lovon ülve, mellyet Máriától kapott ajándékban s amelly egykor Darnley-é volt; de senki sem lépvén fel ellene vádlóul, az esküdtek által felmentetett; a házasságtörő, gyilkos és elvetemedett nő ellen azonban általános ingerültség tört ki. Mária, ki jól tudta, mit beszélnek róla, magáról itélvén ártatlannak hitte Bothwellt s az ellene szórt rágalmakat a kegyenczek iránt közönségesen tápláltatni szokott gyülöletnek tulajdonitá. Ő pedig egy idő óta hitelezői körmei közől menekülni akarván, evégből most minden követ megmozditott, hogy Mária kezét megnyerhesse. Ez kezdetben vonakodott, de Bothwell mint a királynő ministere arra birta ezt, hogy a protestáns vallás ellen kibocsátott szigoru rendeleteket megsemmisitené, igy akarván magának a nép kegyét biztositani; azután a királynét elrabolja s dunbar-i kastélyába viszi, s mig egyrészről azon hirt terjeszteté, hogy ez a Mária beleegyezésével történt, másrészről őt arról igyekszik meggyőzni, hogy ekként becsülete visszahozhatatlanul semmivé van téve, s egyszersmind egy iratot nyujt át neki, mellyben a peer-ek ártatlansága mellett tanuskodnak s a királynőt arra kérik, hogy hozzá menne nőül. Mit tudott tenni? a gyilkosság elkövetése után három hónappal egy protestáns püspök megáldá az uj házasokat.

Némellyek szánakoztak e fiatal nő gyengeségén, ki övéitől elhagyatva, a nélkül, hogy tudná miért, most egy ravasz dicsvágyó kezei közé jutott; mások ellenben, kiknek előbbi élete erre elegendő indokot szolgáltatott, az egészben nem láttak mást, mint egy előre kicsinált tervet, jóllehet Mária erősen állitaná, hogy Bothwellt ártatlannak hitte. A nemzet boszankodással szemlélte azt, és a nemesek azon gyanut táplálván, hogy Bothwell a trónörökös élete után leselkednék, Darnley meggyilkoltatását megboszulandók, egymással szövetkeztek. Murray jóllehet távol volt, nem különben Morton és Maitland, a gyilkosság részesei, látván, hogy mások élvezik tettök gyümölcsét, a mozgalom élére állanak, annyival is inkább, hogy ártatla-

---

körülményei ártatlansága mellett tanuskodnak. — Lásd **Goodal**, *Examination of the letters supposed to be written by Mary queen of Scots*, Edinburg 1754. **Gilbert Stewart**, *Hist. of Scotland* 1782, ki felhivta Robertson-t, hogy czáfolná meg az ő idevágó elbeszélését, de Robertson épen nem hazudtolá meg őt; **John Whitaker** *Mary queen of Scots vindicated.* London 1787.

noknak akartak látszani. Mind a két párt fegyvert ragad tehát, de a királyiak vonakodnak harczolni, minek következtében Mária a szövetségeseknek megadván magát, a katonák bántalmazásai között a táborba vezettetett, előtte egy zászló vitetvén, mellyen Darnley holtteste s a trónörökös arczképe és ezen szavak valának láthatók: Domine, judica causam meam. Hasztalan kisérlé meg szavaival és levert tekintetével a népet szánalomra buzditani, Lochleven várába vitetett s ottan bebörtönöztetett. Bothwell az orkádiai szigetekre szökött, hol egy ideig mint tengeri rabló élt; azonban hajója elfogatván, ő maga Norvegiába menekült, hol börtönbe tétetvén s megőrülvén, nyolcz évre meghalt. (1577).

VI. Jakab.

A szövetségesek, kik a titkos tanács lordjainak czimezték magokat, Máriát lemondásra kényszeriték; ekként az egy éves VI. Jakab megkoronáztatott, kormányzóul Murray adatván melléje, ki Francziaországból elősiet s a parlamentet egybehiván eléje terjeszti az emlitett leveleket és sonetteket, mellyekből Mária házasságtörése és az ebből folyó vétkek kiderülvén, előbbi és mostani ellenségeinek szabad tér nyittatott üldözésére. A szerencsétlen és a dühöngők kényére hagyatott nő sorsa szánalmat ébresztett különösen a katholikusoknál; és a tizennyolcz éves George Douglas belé szeretvén a szép szenvedőbe, módot talál elszöktetésére. Ekkor azonnal visszavonja kényszeritett lemondását, kijelentvén, hogy kész jogait egy szabad parlament itélete alá bocsátani, s egyszersmind Darnley gyilkosainak megbüntetését kérvén. Ez természetesen nem tetszhetett Murray- és büntársainak, a miért is fegyvert ragadnak s a királypártiakat megverik. Mária ekkor egy gyürüt küld Erzsébetnek, mellyet előbb ettől barátsága jeléül kapott, s kedvező ajánlatokat nyervén tőle, nála keresett menedéket (1568).

Erzsébet megörült, hogy vetéltársát végre kezei közé keritheté; vonakodott vele személyesen találkozni, sem pedig meg nem engedé neki, hogy Francziaországba vagy Skóthonba visszatérhessen, s egyszersmind kijelenté, hogy pártfogása alá csak akkor veheti, „ha rágalmazói előbb megszégyenittetnének.“ Ez annyit jelentett, hogy Mária perbe fogatnék, s az York-ban csakugyan meg is kezdetett ellene. Itt vége-hossza nem volt a fondorkodásoknak; Murray ugyanis arra akarta őt birni, hogy számára mondana le a kormányzóságról, Erzsébet pedig oda törekedett, hogy kedves nővére megaláztassék és megbecstelenittessék. Mária ezek ellenében renditheten állhatatosságot tanusitott, s a gyöngék utólsó menedékéhez, a

tiltakozáshoz folyamodott; közöltetni kivánta magával a vád alapjául szolgáló adatokat, hogy igy azokat meghazudtolhassa, minthogy pedig ez neki megtagadtatott, Murray-t és az ellenpárt fejét bünrészességről vádolta,kik most Erzsébet által megajándékoztatva visszatértek Skóthonba, és jóllehet legyőzettek, győzteseknek hirdeték magukat, s a látszat csakugyan mellettök volt, miután Mária börtönben ült,Murray pedig az angolok tetszése szerint kormányzott. Mária most szigoruabb fogságba hurczoltatott s Talbot János őrizetére bizatott. A kül-hatalmasságok felszólaltak Mária érdekében, és Erzsébet mindig jó indulatot tettetett irányában; de ha megtagadta legyen is az alattvalóktól azon jogot, hogy őt megbüntethessék és letehessék, maga részére követelte, hogy tetszése szerint zsarnokoskodhassék felette, azért huzta-halasztotta a per befejezését; és ezalatt minden kisérlet, melly megszabaditása végett tétetett, még inkább sulyosbitá a szerencsétlen fogoly királynő állapotát. A norfolk-i herczeget, ki őt kiszabaditani akará, Erzsébet kivégezteté, s még kiméletlenebbül bánt ez foglyával a Sz. Bertalan éji mészárlás után; midőn pedig azon hir terjedt volna el, hogy ausztriai János őt megszöktetni s nőül venni szándékozik, Erzsébet a német-alföldi felkelőket segélyezé. Természetes volt, hogy Máriának ellenei egyhangulag halálát követelték, ő levén a katholikusok összeesküvéseinek központja; de Erzsébet, kinek kezdetben nem igen tetszett a királyi méltóság elleni illyes föllépés, egyszerü gyilkosság által akarta őt láb alól eltétetni, amelly t. i. róla most és jövőben a felelősséget elháritaná; és evégből skothoni ellenségeinek kezeibe akará őt átadni,kik azután őt titokban meggyilkolnák. A fő czinkos halála azonban meghiusitá a tervet, mellynek létezését mai napig fenmaradt okiratok igazolják.

Ezen czinkostárs Murray volt, ki Linlithgow-ban bizonyos Hamilton által, kinek nejét meggyalázta, meggyilkoltatott (1569). Ezen esemény nagy zavarba döntötte Skóthont, annyira, hogy a király és királynő lordjai között véres összeütközésekre került a dolog. Legelőször Stuart Máté Lenox gróf, Darnley atyja, vitte utána a kormányzói tisztet, de ez egy harczban megöletvén, Marr gróf által váltatott fel. Legnagyobb befolyása volt azonban a gonosz Mortonnak, a Mária-ellenes párt lelkének, ki végre kormányzóvá levén (1572) mint Erzsébet bérencze annyira elidegenité magától a skótokat, hogy VI. Jakab, ámbár még csak tizenkét éves, felkéretett, miként saját kezeibe venné át az ország kormányát (1578). Morton azt akará most magáról elhitetni, hogy egészen visszavonulva a gyönyöröknek él, de ehelyett teljes erejéből fondorkodott s a királyt fogságban tartá.

Edme Stuart, Aubigny ura, ki Francziaországban neveltetett, azáltal hogy a király hitére tért, annnyira megnyerte ennek kegyét, hogy az őt Lenox herczeggé tenné. Ez Morton által arról vádoltatván, hogy Francziaországhoz szitana, ő viszont Mortont mint Erzsébet czinkosát s Darnley meggyilkoltatásának részesét bevádolta, s miután a vádak be is bizonyultak rá, elitéltetett és lefejeztetett (1581). Erzsébet megrémült erre, és értésére esvén, hogy a kegyencz Jakabot és anyját egymással kibékiteni szándékoznék, erősen szitotta az egyenetlenségeket, mellyek onnét származtak, hogy az alsó rendü papság nem akarván többé türni a püspököket, azok eltávolitását követelte; ezenkivül támogatá az elégületlen főurakat, kiknek sikerült a királyt elfogni s vele Lenox herczeget számüzetni, ki most Francziaországba költözött, hol el is halt. Jakabnak sikerülvén állitólagos szabaditói kezei közől menekülni, visszatért Edinburgba, s a testvérek azaz a presbyterianusoknak ellene irányzott szónoklatainak véget vetendő, a parlament által (1583) minden összejövetelt eltiltatott, mindenkit bárminő állásban lenne a király joghatósága alá vettetett, s egyszersmind halált mondatott azokra, kik a király, az egyház feje ellen szónokolni merészelnének.

A börtönben sinlődő Mária megtudván, hogy Jakab fogságba esett, méltóság- és szeretetteljes levelet intézett Erzsébethez, eléje adván abban igaztalanságait; minek következtében ez azt szinlelte, hogy kész ujból egyezkedésbe bocsátkozni, holott tulajdonképen ekkor törte fejét az ellene irányzandó végső csapáson. Hirek hozattak forgalomba, mellyek szerint a fogoly királynő összeesküvéseket hozott volna létre Erzsébet ellen; majd bizonyos gyilkosokról kezdettek beszélni, kik őt meggyilkolandók valának, de elfogatván kivégeztettek; amelly vak lárma következtében a királyné életének biztositása végett a protestánsok között egy társulat keletkezett, sőt a parlament azon ostoba törvényt hozta, hogy az, kinek érdekében forradalom kiséreltetnék meg, a trónhoz való jogát örökre elvesztené. Kikerülhetetlen kelepcze volt ez Mária számára, ki most Amias Paulet és Drue Drury, e két dühös puritanus őrizete alá adatván, egy egészségtelen tömlöczbe vettetett, s a mi még roszabb, fia tőle egészen elidegenittetett; midőn pedig Erzsébet, megrémülvén a II. Fülöp által állitólag a reformatio kiirtására tervezett szövetségtől, szintén illyesmit szándékoznék a protestans államok között létrehozni, s Jakabbal vagy inkább az őt környező ministerekkel véd- és daczszövetségre lépne, Mária minden reményét elveszté szabadulhatására nézve.

Néhány fiatal kath. pap összeesküvést szervezett vagy jobban mondva fogadást tett Mária megszabaditására; az angol rendőrség tudomására jövén ennek, még inkább szitotta azt és leveleket szerzett, mellyek igazolandók valának, hogy Mária a külföldi összeesküvőkkel levelezésben áll. Az állitólagos összeesküvők elfogattak és felnégyeltettek; a bevádolt Mária pedig minden irataitól megfosztatván, perbe fogatott egy kivételes törvényszék előtt, melly vesztét előre elhatározá. Elbámult és elrémült ez, midőn az ellene irányzott s előtte megfejthetetlen fondorkodásokról értesült, és ezen szavakra fakadt: „Vétkeim a születés, az ellenem elkövetett bántalmak, és vallásom. Az elsőre büszke vagyok; a bántalmakat szivesen megbocsátom; vallásom a vigasztalás és remény kutforrása rám nézve, anynyira hogy felette örülnék, ha annak dicsőségére ontatnék ki vérem a vesztőhelyen."

A parlament, melly már minden aljasságot csak helyeselni tudott, jóváhagyta a nemtelen eljárást, s egyszersmind az itélet gyors végrehajtását követelte, mig ellenben Erzsébet habozást szinlelt, azon Erzsébet, ki áldozatától Párizsból himzéseket és ruhákat fogadott el ajándékban, s ki azoknak, kik Mária halálát tanácsolták, igy felelt: „Hogyan ölhetném én meg a madárkát, melly az én kebelemben keresett menedéket?" Hasztalan igyekezvén őt két puritanus öre által láb alól eltétetni, végre aláirta a halálos itéletet (1587). Tisztán politikai gyilkosság volt ez; Mária ugyanis a katholikus párt feje lévén, ennek felülkerekedésével ő leendett a királynő. A politikának nem szabad szivvel birnia.

Stuart Mária halála

Mária, ki a legaljasabb gonosztevővel egyenlő bánásmódban részesittetett, mindvégig megtartá méltóságteljes önérzetét. „Fejedelemnőtök és rabszolgái, az én biráim daczára mint királynő halok meg. Eltörölhetetlen ezen jelleg s lelkemmel együtt annak adom azt vissza, kitől vettem, az Istennek, ki ismeri becsületességemet és ártatlanságomat." Erzsébetet levelében arra kérte, hogy holttestét Franczia országba küldetné, hol az örök nyugalomra anyja mellé tétetnék; hogy nyilvánosan végeztetnék ki, s ekként magatartása, melylyet végső pillanataiban tanusitana, el ne ferditettethetnék; s hogy szolgái a nekik rendelt hagyományokkal Angolországot elhagyhatnák. Méltóságteljesen és ájtatosan lépett a vérpadra (február 3). Egy gyóntató-atyát is kért, de az megtagadtatott tőle, s csak nagy bajjal engedték meg neki, hogy egy feszületet nyerhessen. „Asszonyom, mondá neki Kent gróf, Krisztust szivünkben s nem kezünkben kell

hordanunk," mire ő igy felelt: „Hogy annál biztosabban birhassuk szivünkben, igen üdvös őt szemeink előtt tartanunk." Fletcher protestáns dékán örök kárhozattal fenyegeté őt, ha a bálványozást el nem hagyná s bünösségét be nem vallaná; midőn pedig feje levágatnék, ekként kiáltott fel: „Igy vesznek el Erzsébet minden ellenségei," mire csak Kent maga felelte: „Ugy legyen." Erzsébet fájlalta, hogy rendeleteit végrehajtották volna, mielőtt ideje leendett azokat visszavonni; de a jó nép megnyugtatá őt, ünnepélyeket és kivilágitásokat rendezvén: azon jó nép, mellynek üdvéért és kérelmére birta magát elhatározni arra, hogy kedves unokatestvérét feláldozza. [1])

Jakab eliszonyodott ezen hir hallására, fenyegetőzött és mit sem akart tudni Erzsébet mentegetőzéseiről, mellyeket ez ama szerencsétlen esemény alkalmából hozzá intézett; [2]) de nehogy veszélyeztesse az angol trónhoz való jogait, csakhamar lecsillapodott. III. Henrik franczia király gyámoltalan neheztelésén kivül mit sem tett; II. Fülöp győzhetetlen hajóhadát küldé Erzsébet ellen (1588), ellátva a bullával, mellyben V. Sixtus Erzsébetet trónjától megfosztottnak nyilvánitá, de a vihar és az angolok egészen megsemmisitették azt. [3])

---

[1]) Ezen eseményt illetőleg az idézett Tytler-en kivül egészen uj s nem várt felvilágositó adatokat hoztak napfényre: **Raumer**, a franczia könyvtárakból szerzett kéziratokban; **Gonzales**, *Függelék II. Fülöp történelméhez* czimü munkájában; **Labanoff Sándor**, *Stuart Mária levelei, utasitásai és emlékiratai*-ban; Mardin *State-papers* czimü közleményében, mellyekről Philaréte Chasles egy nevezetes czikket irt a *Revue des deux Mondes* 1841-ik évi január-havi füzetében. És ezeken alapszik mindaz, miben e tárgynál az ismert történetiróktól eltértem.

Legközelebb Stuart Máriának egy történelme jelent meg Mignet-től és egy másik Dargaud-tól 1851-ben. A Mignet által közlött adatok szerint nem lehetne többé kétkedni Mária bünösségéről. Midőn ez a beteg Darnley-t magához vala viendő, igy irt Botwell-hez: *J'ameine l'homme avec moi lunedy à Craigmilar. Aimez-moi. Je ne l'ay jamais veu mieux porter, ni parler si doucement. Et si je n'eusse appris par l'expérience combient il avait le coeur mol comme cire, et le mien estre dur comme diamant, et le quel nul trait ne pouvait percer si non décoqué de votre main, peu s'en eust fallu que je n'eusse eu pitié de luy. Toutefoys ne craignez rien.*

[2]) Ekkor a skót udvar gyászt öltvén, Argyle gróf teljes fegyverzetben jelent meg ottan s illy szavakra fakadt: „Ez most az egyedüli illetékes gyász."

[3]) Lingard felszámitá, hogy ezen győzelemtől fogva Erzsébet haláláig hatvanegy egyházi, negyvenhét világi férfiu s két nemes hölgy végeztetett ki vallásáért, s nagyobbrészt mindnyájan elevenen hasittattak ki. A tőbbi vonakodó katholikusokra iszonyu birságok vettettek, minek következtében a gazdagok nyomor-

II. Fülöp gyülölete most még inkább növekedett a katholikusok eme legnagyobb ellensége irányában, s majd gyilkosokat bérelt ellene, majd Irhont lázitá fel. Mióta ez II. Henrik által meghódittatott, noha Angolországtól függő tartománynak tekintetett, folytonos lázadásban volt (XIII. könyv. 212. lap); s minthogy az angolok azt sem a polgárosodás jótéteményeiben részesiteni nem akarták, sem engedelmességre szoritani nem birták, soha nem hozattak be ide az angol törvények; az ide küldött fegyveres csapatok pedig csak kevesen lévén s emellett roszul fizetve, még inkább nevelték a zavart. A nép még mindig megtartá itt erkölcsi egyszerüségét; leginkább pásztorok és földmüvesek valának, nem birván iparral és városokkal, patriarchalis kormány alatt élve, mellyben az elsőszülötti ág nagyobb tekintélylyel birt; mindegyik törzs külön főnök alatt állott, ki korlátlan hatalmát legkedvesebb fiára ruházta át. A főnököknek (chieftains) törzsük feletti kényuri hatalmuk nyugtalanságokra és heves erőszakoskodásra szolgáltatott alkalmat; a többi birtokosok pedig ezek példája után indulva lázongó s a nevelés által nem mérsékelt szenvedélyeskedésökkel szünet nélkül zavarták a bel-békét; a szenvedő nép ismét, amint ez a szolgaság alatt történni szokott, egészen megromlott, s az irigység-, rondaság-, tunyaság- és véres boszuknak engedé át magát.

Az egyenetlenségeket nagyban szitották a két fő család, Butler és Fitz-Gerald közötti ellenségeskedések, mellyek lecsendesitésére királyi helytartók küldettek az országba. Az ifju Kildar, a Fitz-Geraldok feje, egy dalnok által arra ösztönöztetvén, hogy atyja vélt gyilkosán, VIII. Henriken boszut állana, ennek hadat üzent; de legyőzetvén lefejeztetett, noha maga és övei számára bünbocsánatot alkudott ki. A vallási ujitás iránt gyülölettel viseltetetvén, mindakét párt egyesült annak az országból leendő eltávolitására, de legyőzetvén, kénytelenek valának abba belenyugodni; ezután az irhoni lordok a peer-i méltóság megnyeréséért folyamodván Henrikhez, ez a pápának fizetett adót eltörölte s magát többé nem Irland urának de királyának czimezte. Hamindjárt a parlament bele is nyugodott Erzsébet rendeleteibe, sok vidék fegyveres erővel ellenszegült. Ezen királynő legtöbbet gondolt Irhonnal, igy pl. Hughues O' Neal-t, a legelső családok egyikének fejét magának lekötelezendő Tyrone gróf-

ra jutottak, a szegények börtönbe hurczoltattak, mindannyian pedig szünet nélküli nyomozások által zaklattattak.

jává nevezte; de ő csakis a szolgaság megkülönböztető jegyének tekinté azt s hüséget szinlelve a spanyol király támogatása mellett egy általános felkelést rendezett; és az angol sereg megsemmisittetett.

Meghalván Leicester (1588) Ezsébet szivét az ő vejének Devereux Robert, Essex grófnak ajándékozá, noha már ő maga ötvenöt, az uj kegyencz pedig csak huszonegy éves volt. Erre bizta ő a fellázadt tartomány lecsillapitását (1599), de a legszebb hadsereggel, mellyet valaha Erzsébet kiállitott, olly szerencsétlenül harczolt, hogy kénytelen volt Tyrone gróffal meglehetősen gyalázatos békét kötni; minek következtében kiesett a királyné kegyéből, de csakhamar ismét visszanyerte, majd ujból elvesztő és visszaszerzé azt, sokkal nagyobb befolyást gyakorolván Erzsébetre e gondatlan de nyilt diesvágyó férfiu, mint legtapasztaltabb és legmeghittebb tanácsosai, kik őt környezék. Ismét kegyvesztetté lévén, a puritanusok, kiknek karjaiba vetó magát, panaszokkal és kérelmekkel léptek fel mellette, ő pedig két vagy háromszáz összeesküvővel London ellen indult (1601), de senki sem törődött vele; amiért elfogatott, halálra itéltetett s Erzsébet által, kit Devereux vénnek nevezett, vérpadra küldetett. Azonban csakhamar megbánta e tettét s még inkább elkeseredett, miután az ellene inditott per folyamában ejtett nyilatkozatokból később értésére esett volna, hogy magok az ő ministerei is azon véleményben valának, miként már eleget élt; és jóllehet Montjoy lord erős küzdelmek után lecsillapitotta volna Irhont, Erzsébetnek nem tért többé vissza jó kedve, s nem sokára hetvenéves korában elhalt (1603 april 3). Szétfoszlott most a büvös fátyol, melly alá fényes tulajdonait rejté, s leplezetlenül állott a Tudorok által behozott zsarnokság, mellyért később a szerencsétlen fajzat-nak (igy neveztettek el a Stuartok) kelle bünhődnie.

Jakab Skóthonban folytonosan a nemesek és puritánusok által támasztott zavarok között uralkodott. Ezeket azáltal hivé lecsendesiteni, hogy a fő családok fejeit vendégségre meghivta magához, s megigértetvén velök, hogy a multra fátyolt fognak boritani, öket kettejével kézen fogva egy térre vezeté, hol azután együtt poharaztak. Másnap azonban már ismét mint ellenségek fegyverben állottak egymással szemközt. Nem kis előnyére váltak neki a katholikusok összeesküvései s II-ik Fülöpnek Angolország ellen intézett fenyegetései (1586), a protestánsok ugyanis ekkor a királyhoz közeledve egy egyesületet (Covenant) alakitottak, mellynek tagjai kötelezték magukat, hogy az országot ugy a külső mint a belső ellenségek ellen

meg fogják védeni. Minthogy azonban Jakab a katholikusok iránt olly türelemmel viseltetett, hogy ezeknek a spanyol udvarral kezdett fondorkodásaikat is elnézné, arról vádoltatott, hogy ezekkel tartana, és ennek következtében kénytelen volt a covenant-ok követeléseit teljesiteni s magát presbyterianus tanácsosokkal környezni. A puritanusok hasonlóan rosz szemmel nézvén, hogy Jakab a kiköltözött katholikusokat országába visszafogadná, fellázadtak, amiért is a király kénytelen volt a futásban keresni menedéket (1597); később azonban sikerülvén felülkerekednie, perbe fogatni rendelte a lázitó hitszónokokat; végre pedig ismét a szelidség és engedékenység ösvényére tért, s a felső papságot a parlament tagjaivá nevezte, daczára a puritánusok tiltakozásának, kik ezáltal a püspöki méltóságot visszaállittatni hitték. És Jakab valóban pártolta azt, tapasztalván, hogy a presbyterianusok a köztársaság felé törekednének, és azt mondá: „Ha nincsenek püspökök, király sincs," és állhatatosan védte azokat a vitatkozásokban, mellyekben annyira gyönyörködött.

I. Jakab név alatt anyja gyilkosának utódjává hivatván meg (1603), a Mária kivégeztetésében részes nemesek boszujától féltek, az anglikán papság ismét gyanuval volt eltelve a kálvinista király iránt, a katholikusok pedig azon reményt táplálták, hogy Erzsébet halála után katholikus királyt nyerendnek, s ekként általános aggodalom szállotta meg a kedélyeket, de igéreteivel mindnyájokat megnyugtatván Angolországban olly lelkesedéssel fogadtatott, hogy egy skót ezen szavakra fakadna: „Ezen ostobák még elrontják a mi jó királyunkat." Ezt meghálálni akarva tele marokkal szórta a kitüntetéseket, és hat hét alatt kétszáz harminczhét egyént ütött lovaggá, ami némellyeket azon tréfás ötletre birt, hogy egy módot gondolnának ki, mellynél fogva ezen uj nemesek neveit az ember emlékezetében megtarthatná.

És ebből származtak az első kellemetlenségek, mellyeket még inkább nevelt a király ingatagsága, melly illy válságos időkben valóban kárhozatos volt. IV. Henriknek az osztrák ház ellen irányzott terveiben nem érdekelte magát és Spanyolországgal békét kötött, A puritanusok, kik Erzsébet alatt el valának nyomva, most azt remélék, hogy szabadabban fognak lélekzeni, de hasztalan; a katholikusok sokat vártak Stuart Mária fiától, de ő teljes érvényökben hagyá a régebben ellenök hozott határozatokat, sőt még némileg nehezité azokat azáltal, hogy a gazdag kath. családokra kiszabott birságokat kincsszomjuzó hiv skótjainak adományozta, kik azután amazokkal nagy összegekben alkudtak meg

A lőpor-összeesküvés.

Catesby Robert eltökéllé a katholikusokat ezen zsarnokságtól megmenteni, s csak keveseket avatva be titkába, a parlament gyüléstermét aláaknázta (1605). Felfedeztetvén, hosszas és zajos per keletkezett abból, minden áron a jezsuitákra akarván azt háritani; de a bünösök nem valának arra birhatók, hogy őket vádolják; a tényt magát őszintén bevallották, sőt kérkedtek is vele, minek következtében mindannyian kivégeztettek. Garnet Henrik, a jezsuiták provinciálisa, ki a kinpadon bevallá, hogy a gyónás utján tudomása volt arról és megakadályozására mindent megtett, mit a gyónási titok szentsége megengedett, felnégyeltetett. Halála előtt bocsánatot kért a királytól, de nem azért, hogy az összeesküvésben része lett volna, vagy hogy a gyónási titkot fel nem fedezte, [1]) de azért, hogy némelly jelentéktelen hireket mindjárt annak idejében föl nem fedezett.

Ezen esemény még sulyosabbá tevé a katholikusok állapotát; és Jakab, noha a parlamentben azt állitotta volna, hogy közöttök is találkozik nehány jó ember, sőt hogy némellyek üdvözülhetnek is, mindazáltal üldözé őket, hamindjárt nem is VIII. Henrik dühével, legalább annak makacsságával, és a következő esküformát erőszakolta rájok: „Én N. N. őszintén elismerem, lelkiismeretesen állitom, bizonyitom és kijelentem Isten és az emberek előtt, hogy a mi királyunk és urunk Jakab törvényes fejedelme legyen ezen országnak és az általa birt valamennyi államnak; hogy a pápának sem saját sem az egyház vagy a római szék tekintélyénél fogva, sem bármi más módon nincs hatalma a királyt letenni, vagy országával vagy egyéb birtokaival rendelkezni; hogy továbbá semmiféle idegen fejedelmet fel nem hatalmazhat az ő megtámadására vagy személye és államai háborgatására; sem alattvalóit fel nem mentheti a hüségi és engedelmességi eskü alól; ugyszintén senkinek ezek közöl meg nem engedheti, hogy ellene fegyvert fogjon, zavarokat támaszszon, s államai valamellyikének, kormányának vagy államaiban lakó alattvalói egyikének kárt okozhasson, vagy azokon bármilly erőszakot elkövethessen. Lelkem mélyéből esküszöm továbbá, hogy daczára a pápa

---

[1]) A tény igy áll: Catesby a főherczeg szolgálatában kapitánynyá lévén Garnet-hez ment és azon kérdést intézte hozzá, vajjon azon esetben, ha olly csatákba küldetnék, mellyekben a vétkesekkel együtt ártatlanoknak és védteleneknek is kellene veszniök, engedelmeskedhetnék-e tiszta lelkiismerettel az illy rendeleteknek. A jezsuita igen-nel felelt, ő pedig saját titkos tervére alkalmazta ezen feleletet.

vagy utódai nem különben a tölök vagy a római széktől származott egyéb hatóságok által a király vagy utódai ellen kibocsátott kiközösitési vagy megfosztási itéletnek, vagy az általok a király alattvalói számára kiadott eskü-felmentvénynek, én hive és alattvalója maradok ő felségének és örököseinek vagy utódainak, s védelmezendem őket minden, az emlitett itélet ürügye vagy bármi más szin alatt az ő személyök, tekintélyök és trónjok ellen irányzott merényletek ellenében. Mindent el fogok követni, hogy felfedezzem s világosságra hozzam ő felsége és utódai előtt mindazon ellenök intézett árulásokat és összeesküvéseket, mellyeknek nyomára jönnék vagy amellyekről valamit hallanék. Esküszöm még, hogy teljes szivemből utálom azon gonosz és eretnek tant és állitást, hogy az egyházi átok alá vetett vagy a pápa által államaiktól megfosztott fejedelmek alattvalóik vagy bármely más személy által letétethetnének vagy megölethetnének. Hiszem és lelkiismeretemben meg vagyok győződve, hogy sem a pápának sem bárki másnak nincs hatalma engemet ezen esküttől vagy annak bármelly részétől feloldani. Elismerem, hogy ezen eskü törvényes hatalom által szabatott elém, és lemondok minden evvel ellenkező engedélyről vagy felmentvényről. Teljesen és őszintén vallom és esküvel erősitem mindazon dolgokat, mellyek fentebb elősorolvák stb."

Sokat tartván theologiai tudományáról, a hitágazatokról, bullákról s a hatalom eredetéről örömest vitatkozott. Bellarmin Tortus Mátyás név alatt egy iratot bocsátván közre a fentebbi esküforma ellen, ő arra Tortura torti czimü munkájával válaszolt.[1]) A hollandok ellen csupán azért akart háborut inditani, hogy tanárrá választák Worstius-t, az arminianusok védőjét, kik ellen ő egészen az elkeseredésig küzdött.

Ezen időben a királypárti episcopalisok s a köztársaság felé hajló presbyterianusok két külön felekezetet alakitottak, mellyek sokkal jobban gyülölték egymást mint a protestánsok és katholikusok, s innét vették eredetöket a whig és tory pártok. Ezeken kivül számos vakbuzgó vallási felekezetek keletkeztek ekkor, mellyek a vallási szabadságot a Jakab által Észak-Amerikában alapitott gyarmatokban vélvén feltalálni seregestül oda költöztek.

---

[1]) Ezen ritka könyvnek ez a teljes czime: *Triplici nodo triplex cuneus, sive apologia pro juramento fidelitatis adversus duo brevia pontificis Pauli V et epistolam cardinalis Bellarmini ad G. Blanckvellum archipresbyterum nuper scriptam. Londini excudebat Robertus Barckerus;* 1607, in 4-to.

Mondják, hogy azon rémület, melly a fiával teherben lévő Stuart Máriát Rizzi meggyilkoltatása alkalmával elfogta, volt volna az oka, hogy Jakab a fegyvertől rendkivül irtózott, amiért is egy üres kard-hüvelylyel ábrázoltatott, sőt ezen vers hozatott róla forgalomba: „Rex fuit Elisabet nunc est regina Jacobus.“ Gyengeségét fondorkodásokkal és tettetéssel igyekezett elpalástolni; de eszélyessége gyávasággá s jósága elvakultsággá fajult át; könyvekből a királyi hatalomról olly fogalmat sajátitott el, melly országa körülményeivel s az általa hirdetett vallás-szabadság elveivel homlokegyenest ellenkezett. Tudományosságot negélyezett s azt meg kell vallani, hogy felette jártas volt az ollyan dolgokban, mellyek egy királynak szükségtelenek valának; igen okosan beszélt, de esztelenül cselekedett, amiért is Sully szép mondataival ellentétben álló rendetlen tettei miatt „Europa legokosabb bolondjának“ nevezte őt. Bár maga iránt szigoruan igazságos, tulságosan elnéző volt kegyenczei visszaélései iránt, kiket gyengeségénél fogva nem nélkülözhetett. Először fegyverhordozója Carr Robert nyerte meg kegyét, kit a latin nyelvre maga oktatott, s egymásután Rochester, Salisbury s végre Somerset gróffá nevezett; azután George Villiers Buckingham herczeg lépett kegyébe, kinek valamint elődjének fő gondja volt az állam rovására kincseket szerezni. És Jakab, ki olly fösvény volt, hogy sajátjából nem lett volna hajlandó csak száz frankot is kiadni, minden meggondolás nélkül irogatta alá az állam-kincstárra szóló utalványokat.

Ekként a pénzügy mindinkább ziláltabb állapotba jutott; amin azáltal akart segiteni, hogy magasabbra emelte a méltóságok árát, később Vliessingent, Brielt és Ramekenst visszaengedte a hollandoknak, és pedig csupán egy harmadáért azon összegnek, mellyért azokat Erzsébet zálogban birta; de a pénz, mintha csak elfútták volna, egy pillanat alatt elenyészett. Ha a parlamentet összehivta, olly viharos volt az, hogy kénytelen volt elnapolni. Ha tiz ezer sterlinget kért, a ház csak kilenczet szavazott meg neki, hacsak a lord kincstárnok nem figyelmezteté azt, hogy a király irtózik a kilenczes számtól, miután kilenczen valának a kolduló költők, ha szintén a kilencz muzsa követői voltak legyen is azok; nem különben a tizenegyes számtól is, minthogy Judás árulása után ennyire csökkent az apostolok száma; ellenben szerette a tizet mint az Isten parancsainak számát. Németországba pompás követséget küldött veje V. Fridrik Pfalzgróf támogatására, kit II. Ferdinánd császár Csehország trónjától meg akart fosztani, amiért is azon monda hozatott forgalomba, hogy a'dán király százezer hordó heringet, Holland százezer hordó vajat,

Jakab pedig százezer követet küldött annak. A heringhalászatot az angol partoknál eltiltotta a hollandoknak, kik Spanyolországgal folytatott háborujok tartama alatt türték e tilalmat, de fegyverszünetet kötvén hadi hajókat küldöttek a halászat védelmezésére, melylyel háromezer hajó és ötvenezer ember foglalkozott; és Jakab békében hagyta őket. A nagy hajós Walther Raleigh, ki mint Essex gróf kivégeztetésének részese börtönben ült (1604—16), azon ajánlatot tévén, hogy Guyana-ban egy aranybányát jelölne ki, szabadon bocsáttatott s tizenkét hajóval ezen felfedezés eszközlésére Amerikába küldetett (1617). Minthogy azonban ezen erővel teljes béke idején St. Thomas spanyol várost megtámadta, Jakab, ki akkor Spanyolországnak kedvében járt, halálra itéltette öt. Raleigh a bárdot kezébe vévén igy kiáltott fel: „Erős gyógyszer, de minden bajt meggyógyit.“ Ezen kivégeztetés, melly aljas hizelgésnek tünt fel Spanyolország irányában, nagyban nevelte a nép elégületlenségét, melly különben is megunta azon eszközöket, mellyekkel Jakab a parlament által megtagadott összegeket pótolta, ugyszintén azon erőszakos eljárását, hogy a kivánt pénzmennyiséget kicsikarandó néhány parlamenti tagot börtönbe vettetett.

Skóthon, hol az alkotmány annyira megszoritá a királyi hatalmat, sokat vesztett azáltal, hogy királya az angol trónra jutott; mindazáltal Jakab hasztalan törekedett a két országot egyesiteni. Az 1606-ik évi parlamentben egy beszédet tartott. Tudományosságának eme remekművében, mellybe Dávidot és Astreát, Sz. Pált és Bellonát is bele keveré, a házasság feloldhatlanságából akarta kihozni Nagy-Britannia elválaszthatatlanságát; elmondá továbbá, hogy ő a pásztor, az angolok és skótok pedig a juhok; nehogy tehát ő részes legyen a kétnejüség bünében, össze kell kapcsolni a két országot, különben sem lehetvén egy fő két testen s egy pásztora két nyájnak.

De daczára a metaphorák eme halmazának az inditvány az angol parlamentben hidegen, a skót parlamentben pedig visszatetszéssel fogadtatott, s egyelőre abban állapodtak meg, hogy a két ország között fenálló ellenséges törvények megsemmisittessenek s egyik ország lakosai a másikban honosittassanak; ami felette fontos lépés volt az egyesülés felé. Ezután személyesen Skóthonba ment, ottan az episcopalis rendszert állandósitandó, s miután a puritanusokat megnyerte és megengedte volna nekik, hogy a bálványozást azaz a katholiczizmust szabadon üldözhessék, az sikerült is. Ezen alkalommal a parlamentben egy beszédet tartott, mellyben a többek között ezeket mondá: „Mi sem fekszik inkább szivemen mint az, hogy

durva honfitársaimat olly müveltekké tegyem, minők az angolok; és ha ők alkalmazkodni fognak ezek jó hiszemü oktatásaihoz, bizonyára sikerülni fog az nekik, mert már ugyis eltanulták a toastirozást, a hintók és szép ruhák használatát s a dohányzást, és elsajátitottak egy zagyva beszédet, melly tulajdonképen se nem angol se nem skót."

Ezen időponttól kezdve állandóan oda müködtek az angol királyok, hogy Skóthon kiváltságait minél jobban megnyirbálhassák, minden, rendelkezésökre álló kitüntetéseket felhasználván e czélra.

Ami Irhont illeti, Jakab itt is kimutatá törvényhozói hajlamát, egy törvényczikkelyt bocsátván ki, melly a lakosokat még inkább a társas életre szoktatná. Az Erzsébet ellen fellázadt főnököknek megkegyelmezett, a birtokosok jogait és a parasztok kötelességeit szabályozta, a biráskodási jogot a főnököktől és birtokosoktól elvette s azt a törvényszékekre ruházta; minek következtében meghatározott időkben királyi birák járták be a tartományokat, megtorlandók az elkövetett büntetteket, mellyek többé egyesség utján vagy vérdij által jóvátehetők nem valának. Eltörölte az iparra nézve olly káros hatásu szokást, mellynél fogva az örökségben az összes rokonság osztozott, ugy hogy a törzs-főnök egy részt magának tartott fel abból, a többit pedig a családok között tetszése szerint kiosztá. Jakab jól tudván, hogy a katholicismust Irhonból csak ugy irthatja ki, ha mentül több idegeneket telepit le oda, minden aljas módot megkisérlett, hogy a régi birtokosokat jószágaiktól megfoszthassa. Ulster tartomány lakosai, mindannyian hü katholikusok, hogy ne legyenek kénytelenek kegyelemért esengeni, kiköltöztek, minek következtében két millió hold jutott a korona birtokába, hová azután gyarmatosok küldettek, kik ottan számos falvakat épitettek. 1613 ban az egyetemes irhoni parlamentben az egész sziget képviselve volt, holott előbb csak az Angolország uralma alatt álló tartományokból jelentek meg erre képviselők. Jakab az irhoni katholikusokat részesiteni akarta ugyan azon jogokban, mellyeket hitfeleik Angolhonban élveztek, de a presbyterianus gyarmatosok meggátlák azokat, kivévén, hogy az érintett katholikusok Spanyolországgal és Rómával folytonosan közlekedhettek.

Jakab Angolhonban is tett némelly ujitásokat. A nemesek itten herczegek, őrgrófok, grófok, algrófok és bárókra valának osztályozva. Ezen utóbbi czim a korona közvetlen hübéresei mindegyikének megadatott, ki hübéréért katonáskodni tartozott; de minthogy a felosztás következtében nagyon megszaporodtak, báróknak csak azok tartattak, kik egy egész hübér birtokában voltak, a többiek pedig lova-

goknak; de ezen megkülönböztetés nem lévén kivihető, csak nagyobb és kisebb báróknak neveztettek. III. Henrik alatt megállapittatott, hogy a fejedelmi tanácsba a nagyobbak jogilag, a kisebbek pedig csakis a király tetszése szerint hivatnának meg, és az, ki egy vagy két izben zárt levél által meghivatnék, örökös báró maradna; ezen szokás azonban lassanként egészen kiment a divatból, s ezután a bárói czim királyi kinevezéstől tétetett függővé! Jakab most a baronet-i méltóságot állitotta fel, melly a peer-ek és egyszerü nemesek között közepén állana, s a gyarmatosok buzditása végett Irhonban, Acadiában és Uj-Skóthonban többeket felruházott e méltósággal, kiknek itten a tenger vagy folyamok mellett három mérföldnyi birtok-területtel, vagy pedig az ország bensejében két annyival kelle birniok.

Jakab szeretetreméltó de ingatag, tudományos de pedans, kitünő nemesember de rosz király volt, s jeles tulajdonai daczára is népe részéről megvetéssel találkozott. Ötvenkilencz éves korában elhalván (1625 april 6), az országot fiára Károlyra hagyá, kinek elődjei büneiért keservesen kelle lakolnia.

HUSZONHETEDIK FEJEZET.

Németország. — A harminczéves háboru.

Ha a reformatio minden országot, ahová csak behatolt, fenékig felforgatott, menynyivel inkább éreznie kelle ezen zavarok sulyát annak, mellyben az a világra jött. V. Károly az örökös tartományokat felosztá testvérével Ferdinánddal, ki ezenkivül neje által a magyar, választás utján pedig a cseh trónra jutott, s mindakét országban a királyi hatalom megszilárditásán s a kiváltságok megsemmisitésén müködött. Zápolya János, mint érintők (255 lap), a magyar trónt csecsemő fiára Zsigmond Jánosra hagyta (1540), anyját Isabellát és Martinuzzi Györgyöt rendelvén melléje kormányzókul. Ez utóbbi, a kitünő tehetségü és dicsvágyó nagyváradi püspök, gyámfiának a trónt biztositandó annyira ment, hogy az országot a fényes Portának hübérül ajánlá fel; de Ferdinánd, ki minden áron birni akarta ama trónt, versenyzett vele az aljasságban, s a török szultánnak adófizetőjévé lőn. Ez hasznára forditván azok ellenségeskedését, a gyermeket anyjával együtt Erdélyországba számüzé s Magyaror-

ságot birodalmához kapcsolá. Martinuzzi nem uralkodhatván Erdélyben olly korlátlanul mint akart, Ferdinánddal kiegyezkedik és mindent elkövet, hogy ennek Erdélyországot megszerezze, s a magyar trónhoz való jogait megállapitsa; ezenkivül pedig háboru és béke idején egyaránt olly fontos szolgálatokat teszen Ferdinándnak, miként ez neki köszönhetné, hogy most már a magyar koronát az osztrák ház örökségének tekintheté (1547) csupán a személy kijelölése függvén az országgyüléstől. Martinuzzi jutalmul a bibornoki kalapot nyerte, ki midőn később látná, hogy Ferdinánd Németország ügyeivel el lévén foglalva az országot a törökök ellenében roszul védelmezi, a régi szokás szerint Erdélyországot egy lovas és egy gyalog hirnök által fegyverre szólitá, s egyszersmind Ferdinándot sürgeté, hogy a kereszténység ellenségei ellen sikra szállana. Ferdinánd gyanuval telvén el iránta meggyilkoltatá (1554), s magát igazolandó sulyos bünökről vádolta őt; de III. Gyula eléje tartván azon határtalan dicséreteket, mellyekkel őt, midőn számára a bibornokságot megszerzendő vala, elhalmozta, s emellett megtudván, hogy Ferdinánd csupa gyanuból vagy roppant kincsei utáni áhitozásból öleté meg Martinuzzit, őt egyházi átok alá vetette. Ferdinánd meghajlott a pápa itélete előtt, V. Károly kérésére azonban nem sokára feloldoztatott az alól; de Martinuzzi remélt kincseiből mindössze csak ennek egyik fülét kapta, mellyet a gyilkos tartott fel számára. Eközben az elkeseredett ország fellázadt, Erdély függetlenité magát tőle, Magyarországot pedig csak mint a Porta hübérét tarthatá meg.

Ferdinánd Csehországot rendkivüli szigoru intézkedései által végre engedelmességre kényszerité, de midőn a prágai érseket, a hussiták emc rémét, székébe visszahelyezte, s V. Károlyt a schmalkaldi szövetségesek ellen segitendő a rendek beleegyezése és felhatalmazása nélkül egy hadsereget állitott volna ki, a kelyhesek ellenszegültek. Emiatt haragra lobbanván, akkor midőn a mühlbergi győzelemben elbizakodva az osztrákok mindent merhetének, Prága ellen forditá seregét (1547); s a várost megrakván katonasággal, az elüljárókat maga elé rendelé, s mindaddig fogságban tartá, mignem a polgárok nevében minden kiváltságaikról lemondanának. Sokan meghaltak a rémület miatt, sokan pedig megőrültek; a többieknek Ferdinánd megkegyelmezett, s ezután az ugy nevezett vér-országgyülést hivá egybe, onnét nyervén ez nevét, hogy négy tekintélyes cseh férfiu kivégeztetése előzte azt meg, és itten a népet megfosztá fegyverétől s terhes sarczot vetett rája. Csehország három fő városában hat főurat mint „árulókat, kik a népet az örökös fejedelem

ellen felláziták" megkorbácsoltatott. Ezen czim felvételére szintén a győzelem bátoritá őt fel, olly országban élvén avval, mellynek trónja mindeddig szabad választás alá tartozott; azután behozta a jezsuitákat és a censurát; [1]) de hogy az üldözés tisztán politikai s nem vallási volt legyen, kitetszik azon körülményböl, hogy Ferdinánd a kelyheseket nagyon is türte.

V. Károly lemondása után (1556) Ferdinand felvette a császári czimet, de minthogy a pápa hozzájárulása nélkül tevé azt, IV. Pál nem akarta őt elismerni, azt állitván, hogy a lemondás elfogadása egyedül őt illetné, s a választásnál a protestáns fejedelmek szavazattal nem birnának. A vallási zavarok lecsillapitása volt az ő fő gondja, de olly szerencsétlenül járt el ebben, hogy Grumbach-ban a polgárháboru kitört. Halála előtt, melly Bécsben 1564 julius 25-én következett be, birtokait felosztá tizenöt fia közt, kiknek végrendeletében a kath. vallás megőrzését és fentartását melegen ajánlá: „Ha a reformatusok, a helyett hogy egymással megegyeznének, olly viszálkodók, habozók és szőrszálhasgatók, hogyan lehetne az igaz és jó, amit hisznek? Az igaz hit nem lehet több de csupán egy, minthogy pedig nekik több egymástól különböző vallásuk vagyon, az igazság Istene nem lehet velök."

II. Miksa.

Elsőszülött fia, cseh és római király, II. Miksa név alatt követé őt a császárságban, igazságszerető és eszélyes férfiu, jó családapa, bátor s mégis béke-kedvelő; Ausztriában a protestantismust türte, és a főuraknak s lovagoknak megengedé, hogy kastélyaikban és saját területükön ama vallást szabadon gyakorolhassák.

De a vallási egyenetlenségek magvai épen nem irtattak ki az augsburgi békekötés által. Az egyházi jogfentartás (reservatio ecclesiastica) értelmében a már világiasitott püspökségek és apátságok a protestánsok birtokában hagyattak ugyan, de azon kikötés mellett, hogy ha jövőre valamellyik egyházi fejedelem a római egyháztól elszakadna, méltóságát és birtokát azonnal elvesztené. A protestánsok egyelőre elfogadták ezen záradékot, de később az egyenlőség elvébe ütközőnek s a lelkiismereti szabadságra nézve sérelmesnek nyilvánitották azt; és minthogy a jus sacrorum által fel valának jogositva a vallás reformálására, világiasiták az egyházi alapitványokat és magukhoz ragadák a jószágokat. Alsó Németországban már végre volt hajtva e munka, felső Némethonban azonban

---

[1]) Lásd Coxe, *I. Ferdinánd élete.*

a számra jelentékenyebb katholikusok ellenezték azt; a fejedelmek ama jog gyakorlásában erőszakot követtek el a lelkiismereteken; és a Pfalz-grófság először kálvinistává azután lutheranussá, utóbb ismét kálvinistává lett; és mindegyik változás sokakat megfosztott állomásaiktól és számüzött hazájokból.

A kölni püspök Mansfeld Agnes karapáczát (canonissa) nőül veendő, elhagyta hitét, s mindamellett is meg akará tartani püspökségét, de a papság más püspököt választott, honnét azután szakadás származott (1582). Fontos jelentőségü volt ez eset; ekként ugyanis a hét választó közöl négy protestáns leendett, s igy az osztrák ház a császárságtól elesendett; de a püspök kálvinistává lévén, a lutheránusok irtózattal fordultak el tőle, s tervét megbuktatták. A Nürnbergben (1560) összegyülekezett lutheránusok már előbb kárhoztaták a hitvallásukba átszivárgott kálvinista hitágazatokat; a szász választó fejedelem egészen halálra kinoztatta a máshitüeket, s egyszersmind egy hitformulát szerkesztetett, mellyet mindenki alá tartozott irni, ki hazájából számüzetni nem akart. Az efféle formulák mindinkább szaporodtak és uj egyenetlenségek magvaivá levének; a szaporodó kálvinisták szintén részesittetni kivántak a vallási béke jótéteményeiben (1566), s mindegyik birodalmi gyülést panaszokkal özönlék el, kikelve a legfelsőbb birodalmi törvényszék részrehajlása, a császár hanyagsága s a béke visszaélései ellen, ami még inkább elzsibbasztá a birodalmi gyülésnek különben is lassu eljárását, mig másrészről a gyülölségek visszálkodásokban és vérengzésekben törtek ki. A protestánsok azt hozván fel okul, hogy a katholikusok nem alkalmazkodnának a vallási béke pontjaihoz, az ugynevezett evangelikus uniót alakiták (1608) és egy sereg panaszszal léptek fel; a katholikusok ennek ellenében egy másikat állitottak, mellybe maga a császár is belépett, s amelly tagjai között uralkodó politikai és vallási egység erejénél fogva sokkal nagyobb jelentőségre vergődött.

II. Rudolf.

Miksát a császárságban II. Rudolf (1576—1612) követte, ki békés indulatu volt egészen a fásultságig, s épen olly gazdag erényekben a magán, mint szegény a nyilvános élet terén. A természet és alchymia tanulmányozására adván magát, a természettani csillagászatot s az égi testek mozdulatainak tudományát ujjá alkotá; az udvari bohóczok helyett, kikben elődjei annyira gyönyörködtek, a hazájokból számüzött Kepplert és Tycho-Brahe-t udvarába fogadá, s általok a nevéről ismert csillagászati abroszokat készitteté, mellyek

egész szabatossággal kijelölik a cs illagok állását és mozgását. De az égi öszhangzat által vétetvén igénybe, nem orvoslá a földi rendetlenségeket, mellyek iszonyu mértékben növekedtek ezen, olly irtózatos háborukat keblében rejtő béke idején. Tycho a csillagokból azt jósolván neki, hogy élete ellen legközelebbi rokonai merényletet fognának elkövetni, az emberektől egészen visszavonult s még udvari kápolnájában is alig mert megjelenni, csakis a szép lovak, ritka állatok és naponkint változó kedvesei körében találván némi szórakozást. II. Fülöp leányát eljegyezvén, tizennyolcz évig késett vele egybekelni, minek következtében az másnak adatott, ő pedig e veszteségért a legbájosabb fejedelemnők és királyi herczegnők arczképeinek és életrajzainak összegyüjtésével kárpótolta magát.

Erős akaratot egyedül a türelmetlenségben tanusitott. Látván, hogy az ausztriai nemesek mennyire visszaélnének a Miksa által számukra engedélyezett szabadsággal, meg akarta őket attól fosztani; minek következtében ezek nagy lármát csapván állitólagos üldöztetésök miatt fellázadtak, s ezáltal igazolák Rudolf szigoru eljárását.

Sokkal makacsabbak valának jogaik megvédésében Erdély és Magyarország, mellyek folytonosan haboztak az osztrák és török uralom között, a melly utóbbi soha nem szünt meg azokat csábitgatni. Meghalván Zsigmond János, ki kénytelen volt az osztrákok előtt meghajolni, az erdélyi országgyülés Báthori Istvánt választá meg utódjául (1571), ki a magyar királynak hüséget esküdött s miután Lengyelország királyává választatván Erdélyt elhagyná (1574), a vajdaságot testvérére Kristófra, ez ismét fiára Zsigmondra ruházta át (1581), ki a török uralmat lerázván nyakáról, Rudolfot a törökök kiüzésében segitette, később pedig Erdélyt neki engedte át; midőn pedig azt visszaszerezni törekedett volna Basta [1]) gróf által legyőzetett (1602). Most ez vette át Erdély kormányát, de annyira kegyetlenkedett és sarczolta a lakosokat, hogy ezek fellázadván, az elégületlen magyarokkal szövetkeztek, kik most sokkal jobban irtóztak Rudolf kormányától mint a törököktől. Az olvasztó tégelyével és távcsövével lévén elfoglalva, az országgyüléseken meg nem jelent, elővigyázati rendszabályokról nem gondoskodott, vagy legfölebb csak a baj kitörése után, s a hivatalokra idegeneket alkalmazott; még

---

[1]) Született Rocca-ban Taranto mellett, s a parmai herczeg parancsnoksága alatt Német-Alföldön katonáskodott. Munkái e következők: *Maestro di campo generale* Velencze 1606, és *Governo della cavalleria leggiera* Frankfurt 1612.

roszabbul állott a dolog akkor, midőn az 1604-ki országgyülés huszonegy törvényczikkéhez önkényesen egy olly értelmü huszonkettedik törvényczikket ragasztott, miszerint ezentul az országgyülésen minden vallási vitatkozás keményen megtiltatott, s emellett haszontalanoknak nyilvánitá a protestánsok követeléseit s botrányosoknak eljárásaikat. Bocskay István, erdélyországi főur és Báthory Zsigmond anyai nagybátyja, ki a bécsi udvarnál, hol az ország sérelmei orvoslását szorgalmazta, méltatlanságokkal illettetvén a felkelés élére állott, melly tulajdonképen nem a császár személye, de kegyetlen és rabló hivatalnokai ellen volt irányozva; és előbb Erdély fejedelmévé kiáltatott, azután pedig a szultán által Magyarország királyává tétetett.

Az osztrák herczegek Rudolf hibája és hanyagsága következtében hanyatlani látván régi nagyságukat, el akarták őt a kormányról távolitani. Fivére Mátyás, a vélt koronaörökös, ügyes és uralomra vágyó férfiu, a hollandok által neki felajánlott fejedelemséget elfogadván, azon botrányt követte el, hogy ausztriai főherczeg létére ő maga állana a lázadók élére. De látván amaz állás veszélyeit, lecöszönt, s a császár büntetésképen meglehetősen lealázott helyzetben tartá őt, sőt az általa annyira óhajtott lengyel tróntól is elüté; szorultságában azonban az osztrák és magyar hadsereg vezényletével bizta meg, s miután Magyarországban szerencsésen harczolt volna a törökök ellen, sikerült neki a nép kegyét megnyernie. Testvérei tehát és stájerországi unokatestvérei titokban rá ruházzák át a gyámoltalan Rudolf kezében levő főhatalmat és ő a magyarokat s törököket csakhamar lecsendesiti; de Rudolf értesülvén az ellene létre hozott családi szerződésről, ellenszegült s a vele vetélkedő testvérét megbuktatni törekedett, ki ekkor elvetvén álarczát, őt Magyarország, az ausztriai főherczegség s Morvaország átengedésére kényszeriti. Mátyás a magyar kálvinistáknak és lutheranusoknak szabad vallásgyakorlatot enged s a jezsuitákat fekvő javaiktól megfosztja (1608). Az erdélyi fejedelemséget Rákóczi Zsigmondnál hagyja, kinek halálával a kegyetlen Báthory Gábor ragadta azt magához, ez azonban a kálvinista Bethlen Gábor által csakhamar kiszorittatott az országból, ki a törökök által támogattatva Erdély fejedelmének általánosan elismertetett (1613). De az ausztriaiak, kiket Mátyás maga tanitott meg az engedetlenségre, megtagadták neki az engedelmességet, mindaddig mignem szabad vallásgyakorlatot engedett.

Cseh ország.

Roszabbul állott a dolog Csehországban. Ez az osztrák uralom

alá hajtatván, a bányamüvelés és az országba behozott uj növények termelése által mindinkább nagyobb jólétre vergődött, s maga Prága egyikévé leve Europa legvirágzóbb városainak. De a hussiták korából fenmaradt vallásfelekezetek által nagy mérvben zaklattatott az. Az utraquisták, amennyiben a bázeli zsinat és császárok engedékenysége következtében két szin alatt áldozhattak, a katholikusokkal egyetértésben éltek; de a „morva testvérek" nevezete alatt egy másik felekezet keletkezett, melly elveiben és erkölcseiben egyaránt szigoru, a kálvinisták, lutheránusok és keresztségismétlők hitágazatait egyesité kebelében. A kedélyek már különben is nagyon el valának keseritve azon kiváltság által, mellynél fogva csak a városoknak engedtetett meg a sör-gyártás, s csak is ezek láthatták el avval a főurak kastélyaiban levő korcsmákat; hozzájárult még, hogy Rudolf az utraquistákat a vallási béke jótéteményeiből kizárta. Midőn ez azonban többi államaitól megfosztatott, a csehországi rendekhez folyamodott, s csakugyan nyert is tőlök segedelmet, cserében határtalan engedményeiért s felségi leveléért (Majestäts-brief), mellynek erejénél fogva a cseh hitvallás elismertetett, szabad vallásgyakorlat engedtetett, s mindez a rendek által választandó tisztviselők védelme alá helyeztetett; és egyszersmind semmisnek nyilvánittatott minden, jövőre kiadandó ollyas határozat, melly ezekkel ellenkezésben állana. Igy vettetett meg Csehországban a jövő lázadások alapja; és Mátyás testvérét, kit minden hatalomtól megfosztott, még a közvéleményben is tönkre tenni iparkodott.

Most uj olaj öntetett a tüzre. A Jülich, Cleve és Berg herczegségek, ugyszintén a Mark és Ravensberg grófságok s a Ravenstein uradalom lassanként egy családban öszpontosultak. Ez Vilmos Jánosban kihalván (1609), száz és száz követelő lépett fel, de különösen a meghalt fejedelem négy nővére és két nagynénje, kik a szász Ernesztina és Albertina ágak által valának képviselve, tartott azokra igényt.

Az a kérdés támadt tehát, vajjon eme hübéres tartományok illetik-e a női ágat s feloszthatók-e azok.

Hübéri perkérdés lévén ez, annak eldöntése a császárhoz és az udvari tanácshoz tartozott: de ha a szász választó-fejedelem a számára igéretileg biztositott kedvezménynél fogva bele is egyezett abba, a brandenburgi választó és a neuburgi pfalz-gróf, mindketten protestánsok, épen ezen okból tiltakoztak az ellen; amiért is nyilt kérdéssé lett ez a lutheránusok és katholikusok között, járvány alkalmával rendesen minden betegség annak jellegét szokván magára

ölteni. Az osztrák ház mindig uj szerzemények után sóvárogván, azon ürügy alatt, hogy a német-alföldi egyesült államokkal határos eme hübért veszélyes lenne protestáns kézre bocsátani, azt lefoglalja. Az evangelikus unio, Franeziaország és Angolhon, szóval mindazok, kik Ausztria növekedését gyanus szemekkel nézték, előbb diplomatiai uton, később nyilt háboruval ellenezték azt; IV. Henrik már szintén táborba vala szállandó ellene, midőn Ravaillac kése megmenté Ausztriát.

Most egy bizonytalan béke elfojtá ugyan a tüzvészt, de nem sokára egész dühhel tört az ki. Rudolf haragra lobbanván amiatt; hogy Cseh ország is gyülölt testvére kezébe esnék, fegyvert ragadt; Mátyás pedig azon hirt hozatá forgalomba, hogy bátyja vissza akarja vonni felségi levelét, amiért is a cseh ujhitűek elüzték az osztrákokat, és ő királylyá kiáltatja ki magát, Rudolfnak egy szük évpénzt rende, s eltökélvén magában, hogy csillagászi sapkáján kivül mit sem hagyand meg neki, a császári koronától is megfosztandó vala őt, ha a halál ezen utólsó gyalázat elől el nem ragadja (1612 január 10).

Mátyás.

Mátyás most a birodalom élére állittatván, annál kevésbbé vala képes mérsékletével az abban keletkezett iszonyu zavarokat orvosolni, minthogy a különféle államok jutalmat követeltek tőle a bátyja megbuktatására nyujtott segélyekért; minek következtében ocsmány uralkodásával tetézte azon hibáját, hogy olly aljas utakon szerezte meg magának azt. A jülich-i kérdés érintetlen maradt s kilencz éven át a katholikus és evangelikus uniók gyilokkal és karddal kezökben leselkedtek egymásra; a protestansok uj hóditásokat tettek, s a császári palástot darabokra tépendők, legelőször is Cseh országot lázíták fel. Ezen országnak, melly régi jogaiban már ugyis megcsonkittatott, most vallása miatt kelle rettegnie, miután a császár eltiltá a templomok épitését, mit azonban az utraquisták fegyveres erővel is keresztül vittek. A rendek, kik a felségi levél megszegése felett tanácskozandók Prágába összegyültek (1618). Bécsből kedvezőtlen választ nyervén, miután ezt Mátyás tanácsosainak, Slawata és Martinitz grófoknak rótták fel vétkül, régi szokás szerint (defenestratio) mindkettejőket az ablakon át a mélységbe vetették (május 23).

Harminez éves haboru.

Ez volt első jelenete a harminez éves háborunak [1]), mellybe

---

[1]) Lásd **H, Bougeant** *Histoire des guerres et des negociations qui précéderent le traité de Westphalie.*

Angolhont kivéve egész Europa bele volt keverve, s amellynek következtében Németország lett a politika központjává, az előbbi században Olaszhon részesülvén e szerencsében. Kezdetben ugy látszott, hogy könnyen elfojtható lenne az, s egyelőre nem is volt annak bizonyos kitüzött czélja; de az ujabb események táplálékot nyujtottak annak, s egy pontban egyesiték a különböző gyülölségeket, diesvágyakat és érdekeket. A császár politikai és vallási kettős hatalmánál fogva fenhatósága biztositására törekedett; a lutheránus választó-fejedelmek politikai és vallási függetlenség után sóvárogtak; a katholikus választók a vallás segélyével igyekeztek egységre jutni, mig a politikai téren elváltak egymástól; az Ausztria által meghóditott tartományok lerázni remélték magokról a jármot; azok, mellyek már függetleniték magokat attól, szabadságuk megszilárditását tüzték ki czélul, egész Europa pedig fel akarta magát szabaditani ama háznak mindinkább veszélylyel fenyegetőző uralma alól. A vallás csak ürügy és takaró volt, s eközben feloszlásnak indult a birodalom, mellyben 1613 után gyülések többé nem tartattak. Kezdetben a protestánsok szükségesnek látván a forradalmat fegyveres erővel támogatni, Thurn grófot fővezérül választák s a morva, szileziai, luzacziai, ausztriai és magyar rendekhez segélyért folyamodtak, kik mindanynyian kijátszattak Mátyás igéretei által. Ez látta az örvényt, melly családja előtt tátongott, anélkül, hogy saját rokonaiban is bizhatnék, kik ugyanazon sorsban valának öt részesitendők, mellybe ő Rudolfot taszitá, midőn eközben váratlanul meghalt (1619 marczius 10).

II. Ferdinand.

Kihalván benne az osztrák ház egyenes ága, a már magyar és cseh királylyá koronázott (1617) stajerországi Ferdinánd követelte magának a császárságot. Helyettesekként a rajnai (pfalz-gróf) és szász választó, mindketten protestánsok, kormányzák a birodalmat s az evangelikus unióval szövetkezve el akarták ütni az osztrák há-

---

Krause *Geschichte des dreissigjährigen Kriegs* Halle 1782. Ugyanazt **Schiller**tól, Lipcse 1802, és **Westenriedertől**, München 1804. s több másoktól, kiknek egyike sem taglalta tüzetesen annak eredményeit egész Europára.

F. Foerster *Wallensteins Biographie*, Potsdam, 1834.

Némelly irományok, mellyek azon alkalommal, midőn a Waldstein elkobzott jószágai ivadékainak visszaadattak, az osztrák császár engedélye folytán megszemlélhetők valának, egészen más szinben tüntetik fel az emlitett fővezér tetteit, mint Khevenhüller *Annales Ferdinandei* czimű munkája.

Ajánlhatók még: *Memorie recondite di* **Vittorio Siri**, és **Gualdo** *Istoria delle guerre di Ferdinando II.* czimü müve is.

zat a császári méltóságtól; de nem találkozván egyén, ki azt a kitüzött föltételek mellett elfogadni hajlandó lenne, Ferdinánd megválasztásába beleegyeztek. Ezen bátor és vallásosan nevelt férfiu szembeszáll az egyetemes zürzavarral, s el van tökélve családja hanyatló nagyságát régi fényébe visszaállitani. Legelőször is Csehország ellen indult. Itt azon hir terjesztetett el, hogy megérkeztével sok fő porba hullana, és számos birtok urat cserélne; képek hozattak forgalomba, mellyeken a cseh oroszlán és morva sas lánczokban feküdtek, s mellettök egy, nyitott szemekkel alvó nyul, melly a szemes és félénk rendeket vala példázandó és guny tárgyává teendő. Azért is a csehek Ferdinandtól elfordulva, V. Fridrik rajnai választót királyukká kiáltják (1618). Ez kedve ellenére s csakis dicsvágyó neje sürgetéseire, „ki jobban szeretett száraz kenyeren tengődni mint királynő, mintsem a gyönyörökben gázolni mint választó-fejedelemnő," elfogadta a neki felajánlott királyi méltóságot, de elfásultsága miatt nem gondoskodott a veszélyek elháritásáról; a gyakori tánczmulatságok, a fényüzés és udvara ledérsége által egészen elidegenité magától a cseheket, kik szigoruabb erkölcsöket vártak a vallás nevében kezdett és végrehajtott forradalomtól.

Ezalatt Magyarország Bethlen Gábor erdélyi fejedelmet uralta, ki buzgó kálvinista maradt daczára Pázmány Péter esztergomi érsek és Magyarország primása fáradozásainak, ki a fő családokat minden módon a katholikus vallásra visszatériteni iparkodott, s evégből számukra Kalauz czimü munkáját irta. Bethlen a morvákkal és csehekkel szövetkezve hatvanezer emberrel Bécsbe tör, s ostrom alá veszi a kastélyt, mellyben II. Ferdinánd tartózkodott; sőt a lázadók küldöttsége egészen szobájáig hatolt, hol az által különféle bántalmakkal illettetett. Ferdinánd a feszület elé térdelve segedelemért esedezett, s egy szózatot vélt hallani, melly azt neki megigérte, s csakugyan egy vasas csapat meg is szabaditá őt. Bethlen Magyarország királyává kiáltatott, de ő csupán a fejedelmi czimet fogadta el, és mint illyen megerősité a katholikusok ellen hozott határozatokat. Ferdinánd Magyarország felének átengedésével lecsillapitá ugyan Bethlent, minthogy azonban ezt a protestánsok, angolok és törökök folytonosan ingerelték, több izben kitört közöttök a háboru.

Ferdinánd e nyomoru helyzetéből tevékenysége és azon erős elhatározása következtében menekült meg, hogy készebb volt a trónról levettetni, mintsem arról önkényt leszállani. Szerencséjére az evangelikus unióban viszály ütött ki, mig másrészről V. Pál pápa és a madridi udvar pénzzel és fegyveresekkel támogaták őt, sőt a bajor

herczeg Miksa, a katholikus liga lelke, dicsvágyától ösztönöztetve szintén hive lett. Ez, midőn értesülne a pusztitásokról, mellyeket a főleg általa szitott háboruskodás okozott, avval vigasztalá magát, hogy az Istenért harczolt, s hogy országában többé eretnekek nem találtatnának; és bő kárpótlásnak tekinté sz. Kozma és Demjén koponyáit, mellyek ekkor Bremából Münchenbe vitettek. Különben ő maga böjtölt és sanyargatá testét; a tánczot, játékokat és mulatságokat eltiltá, 's egyszersmind megparancsolá, miként a férjek azon szándékból, hogy magok után szerencsétlen ivadékokat ne hagynának, nejöktől tartózkodni ne merészelnének. IV. Henrik halála után Francziaország is támogatá a császárt, ki egy erős hadsereg élén, Boucquoy és Spinola örgróf vitézsége által is segittetve, bevonul Csehországba s azt hódolatra kényszeriti (1620 novemb. 3). V. Fridrik gyáván megszökött, midőn még a csehek harczoltak érette; a lázadás fejei közöl, kik elég balgák valának bizni a megigért kegyelemben, huszonheten kivégeztettek, tizenhatan számüzettek vagy börtönbe vettettek, a számos engedetleneket nem is számitva; egy rendelet bocsáttatott ki, hogy mindazon birtokosok, kik a lázadásban résztvettek, jelentenék be magokat, különben jaj nekik. Több mint hatszáz báró és lovag s majd minden birtokos feljelenté magát, s életök megkiméltetvén, javaik elkoboztattak. Továbbá Ferdinánd a felségi levelet megsemmisiti, a szabad vallásgyakorlatot biztositó rendeleteket visszavonja, a nem katholikusokat a királyi városokból kizárja s a mesterségek és kereskedés gyakorlatát ezekre szoritja; a máshitüek kórházakba fel nem vétethetnek és egyházi temetésben nem részesittethetnek, mindazáltal az egyházközségi terhek viselésére kötelezvék; házasságaik és végrendeleteik semmisek; a községekbe katonák küldetnek s felhatalmaztatnak, hogy a lakosokat tetszésök szerint sarczolhassák; a horvátok karddal térittetnek meg. Mindez azonban politikai indokokból s nem vallási buzgalomból eszközöltetett, miután Ferdinánd maga kiváltságokat engedélyezett az izraeliták számára. Azután e rémület közepett fiát királylyá választatja, megfosztván a rendeket a szabad választási jogtól; minek következtében Csehország azon nyomorba sülyedt, mellyből mai napig alig bir kivergődni. A máshitüek közöl számosan kiköltöztek, mások ismét a hegyek közé vonultak; s midőn II. József 1781-ben kiadá türelmi rendeletét, még sok ollyas falu találkozott, mellyek saját szertartásaikat mindeddig föntarták. [1])

---

[1])Mindezekről bizonyságot tesz Coxe, *II. Ferdinánd élete* czimü munkájában, Hau-

Ferdinánd mostanig csak önvédelmi harczot folytatott; és ha megelégedve a sajátlag Ausztria háborujában nyert győzelmekkel, véres kardját hüvelyébe visszateszi, áldás követhette volna lépteit, visszaadván ekként Németország békéjét, melly most egyedül tőle függött. De vállalatának szerencsés kimenetele s a bányákból legujabban nyert kincsek boszuvágyóvá és türelmetlenné tevék őt, néhány fejedelmet köztök a rajnai választót számüzé, és Tilly-t, a bajor herczeg fővezérét, egy hadsereggel Németországba küldé, ki Heidelberget bevette (1622) s kiraboltatta, elpusztittatván egyszersmind a a Sz. Lélekről nevezett hires könyvtárt is. [1]) Bethlen Waldstein Albert által legyőzetett s az evangelikus unio feloszlattatott. A választó fejedelemség jutalmul a bajor herczegnek adatott, nem különben az általa követelt tizenhárom milliónyi hadi költség fejében a felső Pfalz is neki engedtetett át a császár által; minek következtében a katholikusok a császár-választásnál négy, a protestánsok pedig csak két szavazattal birtak. A nemzetek panaszt emeltek ez ellen, de Ferdinándnak sikerült azokat megnyerni vagy kijátszani.

Nem a lázadók leigázása s Ausztria hatalmának megszilárditása, de a birodalom felforgatása volt már mostan szóban; s Bécs és Madrid egyhangulag elhatározák Németország és Holland szabadságának megsemmisitését. Ferdinánd elárulván azon tervét, hogy a Balti-tengeren egy hajóhadat szándékoznék felállitani, IV. Keresztély dán király és holsteini herczeg, a tartományaitól megfosztott rajnai választó rokona s a vitézség és ész által leginkább kitünt fejedelmek egyike, a német egyensuly megzavartatása esetében saját államait féltvén s egyszersmind fiaira óhajtván ruházni a bremai érsekséget s a mindeni és verdeni püspökségeket, mellyek birtokjogától a császár a protestánsokat valószinüleg megfosztandó vala, ezek élére áll, és Svédhonnal s a rajnai választó apósával, az angol királylyal szövet-

---

gosan kárhoztatván ezt, hogy a háborut csupa boszu- és dicsvágyból folytatni akarta volna, egyszersmind azt állitja, hogy a jezsuiták ösztönözték volna őt o türelmetlenségre.

[1]) A pápa annak egy részét Allacci Leo által összeszedeté. 431 görög, 1,958 latin és 847 középkori német kéziratból állott e gyüjtemény, melly a Vaticánba vitetvén, ottan a bibliotheca Palatiná-t képezte. A többiek Louvois által 1693-ban megégettettek. Azon ötszáz kéziratból, mellyeket a francziák 1797 ben Rómából elvittek, harminczhyolcz görög és latin Heidelbergből való volt, köztök Anacreon egyetlen példánya és Cefala Constantin *Antologiája*. Ezek az 1815-ki szerződés értelmében visszaadattak Heidelbergnek a nyolczszáz-negyvenhét német kézirattal együtt.

kezik. Ferdinánd saját hadseregével szeretett volna ezek ellenében fellépni s nem az előbbivel, melly a szövetség által állittatott ki s a bajor herczegnek engedelmeskedett; de hogyan szerzendő az össze pénz nélkül?

Wallenstein.

Waldstein Albert (Wallenstein), cseh ujmegtért, tanulmányait Páduában bevégezvén II. Ferdinánd szolgálatába állott, ki őt vitézségéért a lázadóktól elkobzott jószágokkal halmozta el. Házassága által még gazdagabbá levén s birodalmi gróffá és friedlandi herczeggé emeltetvén, most minden vágyát és törekvését a csillagok által neki megjósolt fényes jövő felé irányzá, teljesen hitelt adván azok jóslatainak. És most nyitva látta maga előtt az utat arra; azon ajánlatot tevé tehát a császárnak, hogy egy hadsereget gyüjt, és csakhamar hirneve, a nagy zsold, a szabad féktelenkedés és rablás reménye ötvenezer embert gyüjt zászlója alá, kiket csakis az ellenség területén s annak költségén kiván élelmezni. Ezen hadsereggel, melly egyedül töle függött, uj alakot adott a háborunak, és ahelyett, hogy a többi hadvezérek mozdulatait támogatná, betört alsó Szászországba (1626). Az ellenséges párt fejedelmei ezalatt négy hadsereget állitottak ki a csatatérre, s ezáltal Németországot az erőszakoskodás és rablás szinhelyévé változtaták, annyira, hogy az emberek éhen halnának, miután elfogyott a fü, melylyel eddig táplálkoztak. E hadvezérek között Mansfeld Erneszt tünt ki, aki, miután hadserege Dessau mellett Waldstein által megsemmisittetett volna (april 25), hirtelen egy másikat gyüjt s avval Szilezián keresztül Magyarországba vonul és Bethlenhez csatlakozik; de serege részint a döghalál részint a gyakori szökések által nagyobbrészt felemésztetvén, annak maradványát szétbocsátja, ágyuit a budai basának eladja, és Bosnyákországon s Dalmatián keresztül az Adriai-tengerhez siet, onnét ismét Németországba hajózandó, de utközben Vranovitzban elhal (novemb. 30). IV. Keresztély Lutter mellett Tilly által szintén megveretik (augusztus 27), és elhagyatva szövetségeseitől tétlenül kénytelen szemlélni, hogy a császáriak a Balti-tenger partját egészen Stralsund-ig, a hatodik hansa-városig hatalmukba keritik. Waldstein a Balti-tenger admirájává neveztetik és zsold fejében az elkobzott Mecklenburgi herczegségeket s az általa annyira óhajtott fejedelmi czimet nyeri, Stralsund ostrom alá veszi és megesküszik, hogy azt beveendi, „hamindjárt azéghez lenne is az láncolva, vagy a pokol által gyémánt falakkal vétetett volna is körül.“ Később azonban, minthogy e partokon egy független fejedelemséget szándékozik alakitani a maga számára, a

dán királyt megnyerni igyekszik, Lübeck-ben békét köt vele (1629 május 12), s valamennyi elvesztett birtokát visszaadja neki, egyedül azt kötvén ki tőle, hogy Németország ügyeibe többé ne avatkoznék.

Waldstein annál inkább hajlandó volt az egyezkedésre, minthogy a mantuai herczegség üresedésbe jövén s a bécsi udvar nem akarván türni, hogy ama tartományt, mellyhez ő is jogot formált, valamellyik franczia herczeg birtokába jusson, innét Némethon és Francziaország között ellenségeskedések keletkeztek. A németek meg akarták ragadni ezen alkalmat, hogy a császári hatalmat az Alpeseken tul ismét kiterjeszszék, és azt mondák: „Menjünk s mutassuk meg az olaszoknak, hogy van még császár; száz éve hogy Róma kiraboltatott, most bizonyára gazdagabb lesz mint akkor volt.“ És ekként, noha a vallás érdeke egységet követelt volna, a politika szakadást idézett elé Ausztria és Francziaország között, mindegyik tulsulyra törekedvén; és Bécs ellenségképen lépett fel a katholikusok és a pápa ellen: olly kevés része volt a vallásnak ezen háboruban, melly az ő nevében a szabad eszmék ellen indittatott! Waldstein, kinek a császár a trevisói Markát veronai herczegi czimmel oda igérte, csakugyan Olaszországba inditá seregét, melly a Valtellinán és Lombardián keresztül be is vonult oda, iszonyu pusztitást okozva mindenütt amerre elvonult különösen pedig Mantuában, s emellett még a döghalált is bevitte magával.

Eközben a kath. választó-fejedelmek azon követeléssel léptek fel II. Ferdinánd előtt, hogy a protestans fejedelmek által elfoglalt egyházi birtokokat visszaadatná; és ő, ki győzelmeiben elbizakodva Csehországból mindenkit számüzött, ki az egyház kebelébe visszatérni vonakodnék, ki a mecklenburgi herczegeket letette s a pomerániaiakat birtokaiktól megfosztotta, egy kibocsátványával (edictum restitutionis 1629 marczius 9) elrendelte a visszaadást, mellynek értelmében a protestans fejedelmek az 1555-ki béke után elfoglalt összes egyházi jószágoktól megfosztatandók lettek volna; s épen nem titkolá, hogy a választó-fejedelmeket a spanyol nagyokkal egy rangra szállitani, s a püspököket mintegy fő udvari káplánokká tenni szándékoznék.

Németország tehát kétszázezernyi hadsereg által árasztatik el; némelly fejedelmek birtokaiktól megfosztatnak s földönfutókká tétetnek, mások ama kibocsátvány erejénél fogva zaklattatnak, s Ferdinánd hatalma tetőpontjára emelkedik. És már készülőben volt egy iszonyu sereg kozákot Francziaországra küldeni, de Richelieu bibornok, a franczia teljhatalmu minister, IV. Henrik politikáját meg-

jitva, Ausztria tő ellensége gyanánt lép fel, s míg egyrészről cselszövényeivel ellenségeket igyekszik ellenében támasztani, másrészről egy nagy hadvezért állit ki a küzdtérre.

Ferdinánd remélé, hogy sikerülend fiát a birodalmi gyülés által római királylyá választatnia; de a protestánsok és katholikusok egyesülten panaszokat emeltek Waldstein hadserege s az általa elkövetett csikarások és erőszakoskodások, ugyszintén a telhetetlen fővezér „az emberiség eme salakja és átka" hatalmaskodásai ellen, minek következtében Ferdinánd elhatározta őt a fővezérségtől elmozditani (1630). Azonban hasztalan kisérlette volna ezt meg százezernyi, testtel és lélekkel hozzá ragaszkodó serege közepett, ha Waldstein az égen nem látja vala, hogy csillaga a császáré által elhomályosittatott; amiért is belenyugodott a dologba, és visszavonult a mások nyomora árán szerzett kincsekkel páratlan fényt üzendő s nagy terveiről és boszuvágya kielégitési módjáról elmélkedendő.

A császár e két ellenmondó ténye t. i. az egyházi javak visszaadását elrendelő kibocsátványa és Waldstein eltávolitása által felette meggyengült; és a rendek külhatalomra támaszkodtak. Richelieu gyóntatóját, József atyát, a birodalmi gyülésre küldé, ki titokban lebeszélte a választókat, hogy Ferdinánd fiát római királylyá választanák. „Egy nyomorult kapuczinus (igy kiáltott fel a császár) meghiusitá tervemet; a csalárd ember hat szavazatot tudott csuklyájába elrejteni."

Gusztáv Adolf.

De még nagyobb bajt okozott neki a kapuczinus azáltal, hogy Gusztáv Adolf svéd királylyal szövetséget hozott létre. [1]) Ez tizenhét éves korában a trónnal együtt három háborut örökölvén, dicsőséggel folytatta azokat, midőn a német alkotmányt és hitfeleit megsemmisüléssel fenyegető veszélyek arra birták őt, hogy résztvenne a németországi háboruban. Vallási érzületétől lelkesitve német nyelven több szent éneket szerkesztett, beszéde csodálatosan erőteljes és világos volt, hős tetteivel lelkesedést tudott támasztani a népben: de a fejedelmek közől senki sem félt ezen jelentéktelen uralkodótól; Bécsben hó-királynak hivatott; és Waldstein igy kiáltott fel: „Jőjjön csak ide ezen iskolás fiucska, majd kikorbácsolom innét," és követeit Lübeck-ben vonakodott elfogadni. Még inkább megboszankodott ezért Gusztáv Adolf, ki a Francziaország versenytársát megalázni

---

[1]) **Gfrörer** *Gustav Adolph und seine Zeit.* 1846.

ohajtó Richelieu bibornokkal közelebbi viszonyba lépvén [1]) Németországban partra szállt (junius 24), szövetségre lépett Szászországgal, Pomerániával és Brandenburggal és ugy hadakozván mint akinek mi veszteni valója sincs azon országban, zavarba hozza a táborhokokat, kik kénytelenek valának a politikai czélokat figyelembe venni és a kabinetek utasitásait követni, s az elesüggedt ellenfélnek visszaadja reményét és bátorságát.

Egész dühhel folyt ekkor a háboru Pomerániában és a Markában, hol Tilly Magdeburgot ostrom alá vette s daczára a polgárok végső erőmegfeszitésének azt bevette, szabad rablást engedvén katonáinak a városban (1631). A részeg horvátok a holttestek felett tán-

---

[1]) Richelieu 1633-ik évi politikáját a királyhoz intézett s alább következő előterjesztvényében ekként fejtegeti: „Pénzsegély által kell a svédeket, a németországi protestáns fejedelmeket s az Egyesült-tartományok rendeit arra birnunk, hogy a birodalomban és Német-Alföldön háborut inditsanak, anélkül azonban hogy Ausztriával nyiltan szakitanánk. Ha ez pénzsegély által nem volna kivihető, akkor szükséges felségednek is befoglaltatnia magát mindazon szerződésekbe, mellyek a különféle hatalmasságok között köttetnek, nehogy a császár és spanyol király összes ereje magának Franczia országnak nyakára nehezedjék. Ha a protestans hatalmasságok valamennyien kénytelenek lennének az osztrák házzal alkudozásokba bocsátkozni, és pedig egyedül azért, mert Franczia ország vonakodik vele nyilt ellenségeskedésbe lépni, akkor jobb volna egyenesen háborut üzenni neki, a mi fölötte fontos és nehéz dolog, amennyiben sokan kárhoztatnák az eretnekekkel kötött eme szövetséget. Fölséged azon föltételek alatt szövetkezhetnék az Egyesült-tartományokkal, hogy ezek a vallási érdekeket biztositanák; vagyis a katholicismus fentartatnék mindenütt, hol az jelenleg önáll. A svédek és a németországi protestans fejedelmek felségednek engednék át mindazt, mit a Rajnán innét elfoglalnak, továbbá Mainzot s az alsó-Pfalz, Elsass és a strassburgi püspökség főbb helyeit; nem különben segitenék önt Brissac és Philippsburg elfoglalásában, és köteleznék magukat, hogy az ön beleegyezése nélkül békét vagy fegyverszünetet, nem kötnek. Mi az Egyesült-tartományok rendeit illeti, azoktól ki lehetne kötni, hogy a kath. vallás minden ujolag meghóditott tartományban fóntartatnék; hogy a flandriai tengervidék helyeit egyetértőleg rohannák meg, s ezek a felséged birtokában hagyatnának. A németországi protestáns fejedelmek és az Egyesült-tartományok rendei ezen engedményekért csupán azt kivánnák öntől, hogy az osztrák házat csakis egy oldalról üldözné, és pedig vagy Németországban, vagy Németalföldön, vagy végre Olaszhonban; annyival inkább, hogy Elsassban ugyivan önnek egy hadserege, melly őket a szükség esetén támogatná, föltevén, hogy ön az Alpeseken tuli vidékre vinné fegyvereit. A terv, mellyet ön elé terjeszte tek, fölség, sok előnynyel és kevés veszélylyel jár. Ekként egész a Rajnáig terjeszténé országa határait, anélkül hogy kardját kihuzná, mert tulajdonképen önnek nem lenne egyéb teendője, mint a meghóditott tartományokat birtokába vennie, amelly jelentékeny szerzemény önt a béke és háboru urává tenné." Ap. **Capefigue** *Richelieu* etc. c. 54.

czolva ülték meg „a magdeburgi menyegzőt.“ Tilly fölkéretvén, hogy a mészárlást szüntetné meg, ekként felelt: „Ne bántsátok őket még egy óráig, azután majd beszélhetünk arról; illő, hogy a katona megkapja jutalmát.“ Ünnepélyes hálaadó isteni tiszteletet tartatott s urának azt jelenté, hogy Trója és Jerusalem bevétele óta nem vitetett véghez illy dicső vállalat. Rendkivüli gyülölet fogta el a népet a császár ellenében, és Gusztáv Adolf, daczára a fejedelmek megoszlásának, boszut akart állani e méltatlanságokért, és a lipcsei csatával (szeptemb. 7.) a katholikusokat rémületbe ejté s a protestánsokba uj lelket öntött. Sem ellenségei sem barátai nem vártak tőle ennyi ügyességet, amiért is pártja lelkévé lett, a kath. szövetséget zavarba hozta és a Balti-tengertől Bajorországig s a Rajnától Csehországig terjedő területet hatalmába keritette. Ferdinánd belátja, hogy „a hókirály nem olvadt el a császári nap fényénél,“ s midőn Torquato Conti a téli idényre fegyverszünetet kért volna Gusztáv Adolftól, ez igy felelt: „A svédek nem ismernek telet.“

A hadmüvészet ekkor némi változáson ment keresztül. A seregek, mellyek Németországban harczoltak, bizonyos uj faju kalandor vezérek által szedettek össze, kiket a fejedelmek láttak el pénzzel. Ezen seregek most nem egy könnyen hagyták oda zászlójokat, miután inkább vallási meggyőződésből szegődvén az ügyhöz nem puszta zsoldosoknak tekinték magukat. A hübéri rendszerben legtöbbnyire csak tömegek állittathattak ki; most már a katonáskodás mintegy uj s határozott rangfokozattal biró testülettéfejlődvén ki, a belépők előbb bizonyos alsóbb rendü katonai foglalkozásokra szorittattak s csak azután léptettek elé a rendes katonák közé. Tisztjeik iránt ragaszkodással és engedelmességgel viseltettek, de nem a császár iránt, kitől se nem fizettettek se nem jutalmaztattak; és zsoldjok csekély lévén rablás által kárpótolták magokat s igy barát és ellenség előtt egyaránt félelmesekké levének. Kitelvén szolgálati idejök a seregtől elbocsáttattak, s egy császári engedély folytán fel voltak jogositva koldulni vagy jobban mondva zsarolni s evégből csapatokba gyültek össze és raboltak, ha t. i. a rendes katonaság felhagyott volna még valamit számukra.

A lőfegyver jelentősége még akkor nem volt ismerve; és Franczia országban az Ivry mellett vivott csatában a szövetségeseknek csak négy, a királypártiaknak pedig hat ágyujok volt. A kanóczos puska nagyon alkalmatlan volt a lovasságra nézve, megsemmisitvén ez a védelmi fegyverek használását; nem különben a gyalogságra nézve is, melly ekként kénytelen vala fegyverével, batyujával és töl-

tényczivel megterhelni az öszvéreket, mellyeket előbb zsákmánynyal szokott megrakni. A lándzsák és kopják tehát a karabély, pisztoly és puskák mellett is megtartattak; a védelmi eszközök pedig pánczél, sisak és mellvértből állottak. Ezután nagyobb mérvben kezdték használni a csupán karddal és karabélylyal ellátott lovasságot; továbbá behozattak a dragonyosok s a lovas vadászok, kik előbb mindig, később pedig gyakran leszállottak lovaikról s igy harczoltak; épen ugy mint azok, kiket I. Ferencz alatt Olaszországban Brissac tábornagy alkalmazott először.

Orániai Móricz és Gusztáv Adolf, a hadmüvészet emez ujjáalkotói, mindent elkövettek, hogy az akkori hadrendszert tökéletesitsék; és a schweiziak által ismét divatba hozott macedoniai zártsort (phalanx) a római modoru legióval köték össze. A Német-Alföldön folytatott hosszas háboru folytonos iskolája volt a hadmüvészetnek, és jeles hadvezérek képződtek Móricz táborában, ki olly jól értette a táborozás és hadi mozdulatok mesterségét mint Montecuccoli, a várak erődítését mint Vauban, a nagy hadseregeknek kietlen vagy elpusztitott tájakon való élelmezését mint Eugen, azoknak a fáradalmak elleni megedzését mint XII. Károly, a vérkimélést mint Turenne-Azonkivül, hogy mások találmányait felhasználta, sajátjaival is gazdagitá a hadtudományt, illyen volt az, mellyet a várak védelmére és megtámadására nézve életbe léptetett; a kopják ellenében a régiek által használt nagy paizst szerette volna behozni, de nem merte megkisérleni ezen ujitást, mellynek foganatositására egy fejedelem korlátlan hatalma kivántatott volna meg.

Gusztáv Adolfnak egyéb jeles tulajdonain kivül azon érdeme is megvolt, hogy általánosan szerettetett, s olly katonái valának, kik lelkesülni tudtak az ügyért, mellyet védelmeztek. Ami eddig szokatlan dolog volt, behozta az egyenruhát és katonáit a téli idényre báránybőrrel bélelt dolmánynyal látta el; mindenkinek a közlegénységen kelle kezdeni pályáját és annak rendje szerint futni át a megállapitott rangfokozatot, ami képessé tevé őket arra, hogy szétzavartatásuk esetében azonnal összeszedődjenek és sorakozzanak. Gyalogsága ezredekre volt felosztva, mindegyik kétezer tizenhat emberrel, kik közöl ezerszázan puskával, kilenczszázan pedig lándzsával valának ellátva; az ezredek ismét kisebb testületekre osztattak fel, és pedig a puskások kilenczvenhattól kétszáz-huszonnyolczig, a lándzsások kétszáztizenhatan valának egy illyen csapatban. Bőrből készitett s felette könnyü ágyukat talált fel s hozott használatba, mig a németek nem fordithatván meg hirtelen nehéz ágyuikat, kénytelenek va-

lának azokkal haszontalanul vagy épen saját embereiket lövöldözni. Ezenkivül épen olly ügyes lévén a tervek készitésében mint gyors azok végrehajtásában, meghiusitja az ellenség szabályos és előre kimért mozdulatait, ugyanazt teszi, mit Napoleon a lábak harczának nevezett el, feláldozza hadserege egy részét, hogy a háborut megröviditse; a folyamok hosszában levő várakat elfoglalja, és a Baltitenger urává tévén magát Svédországot biztositja; az osztrákoktól szövetségeseiket elvágja és körülfogja őket, mielőtt megtámadná, s a birodalom előtt ugy tünteti fel magát mint a császár megboszulója; és gyorsaságával magával ragadja a tétleneket, ugyszintén nem semleges barátait és ellenségeit.

Eközben azon aggodalom szállotta meg a kedélyeket, hogy a góthok Olasz- vagy Spanyolországba betörni szándékoznának; és ha ő csakugyan bevonul Csehországba vagy a katonaságtól kiüritett és elégületlen osztrák tartományokba, magában a birodalom fővárosában dictálhatta volna a császár elé a békepontokat, s felállithatta volna az általa tervezett protestáns császárságot, melly a katholikus császárság ellenlábasa leendett; de kénytelen volt seregét megosztani, azután meg szövetségesei és tábornokai sem valának buzgalom és becsületesség tekintetében hozzá hasonlók.

II. Ferdinánd most alábbhagyott gőgös szólamaival, de az általa megsértett pápa kezdetben nem akart vele szövetkezni. Waldstein fényes számkivetéséből nézte a háboru dühöngéseit; udvarába a legvitézebb férfiakat gyüjté maga köré; asztalán folytonosan legalább százra volt teritve; szolgálatára hatvan apród állott, kik mindannyian a legelőkelőbb házakból származtak s azurkék szinü és aranynyal szegélyezett bársonyban valának öltözve; márvány jászlakkal ellátott istállójában háromszáz lovat tartott; ha utra ment, legalább tizenkét hintó, ötven szekér és ugyanannyi két kerekü kocsi követte, az utóbbiak czüst edényekkel és málhákkal megrakva, s hat főur és ugyanannyi lovag kisérte; udvarában a fő tiszt egy magas rangu főur volt; és egy kamarás a császár szolgálatát odahagyva nála alkalmaztatá magát. Az olasz müvészek egy négyes fogatu diadal-kocsiban vonatva festék öt, feje borostyán-koszoruval köritve, amellyen felül egy csillag ragyogott. A csillagokban jövő nagyságát kutatta. Kegyvesztettsége feletti boszankodásában a német birodalom romlása, saját pártfogásának hatalma, kardja nélkülözhetlensége s azon lehetőség felett elmélkedett, hogy vitézségével sikerülend közép Europát ujjá alkotnia. Bőkezüsége által a bécsi udvar minden lépéséről értesült és nagy vigasztalására szolgált látni,

hogy közeleg az idő, midőn a császár meg fogja magát előtte alázni, s az ő csillaga tul fogja szárnyalni a császárét. És csakugyan, midőn a félelmes Tilly Ingolstadt ban meghalt (1632), a gőgös Ferdinánd kénytelen volt Waldsteintól bocsánatot kérni és szolgálatát igénybe venni, mire ez avval válaszolt, hogy igen jól érzi magát elvonultságában, és csak azon feltétel alatt volt hajlandó azt elhagyni, ha épen olly hatalommal ruháztatnék fel, minővel a császár maga bir. Megengedtetett tehát neki, hogy a hadsereg összes tisztjeit ő nevezhesse ki, adót tetszése szerint szedhessen, jutalmazhasson s büntethessen, és az elkobzott jószágok felett szabadon rendelkezhessék; az osztrák tartományok megnyittattak előtte; és megigértetett neki, hogy nélküle béke vagy fegyverszünet nem köttetik; midőn pedig a császár egy főherczeget akart mellé adni, felkiáltott: „A parancsnokságot senkivel, még az Istennel sem osztom meg.“ [1])

Elfogadtatván feltételei s „az osztrák ház, a birodalom és Spanyolország fővezére“ czimével ruháztatván fel, kitüzte toborzási zászlóját, amelly alá seregestül tódultak mindazok, kiket már előbb győzelemről győzelemre vezetett, vagy a zsakmány reménye lelkesitett; a lovas katonáknak kilencz, a könnyü lovasoknak hat, a gyalogoknak pedig négy forintot igért egy hónapra kenyéren, boron és huson kivül; és ekként három hónap alatt negyvenezer ember gyült zászlója alá, kikhez még négyezer raklegény s ugyanannyi nő csatlakozott, a málhahordásra pedig harminczezer ló alkalmaztatott. Ezen

---

[1]) Fulvio Testi a következő, szóvirágokkal teljes levelet intézte Waldsteinhoz: „Azon hir, hogy ön, fenséges herczeg, vette legyen át ismét a felséges osztrák ház összes hadserege feletti fő és örökös parancsnokságot, vigaszszal töltötte el a hü alattvalókat, enyhülést szerzett az elnyomottaknak s rémületbe ejté a vakmerőket. Ezen perczben Németország ismét szabadon lélekzett fel, Svédhon összeborzadt, s a szerencse ön erényei által megfeddetve elpártolt az ellenség igaztalan ügyétől, mintha szégyenelné önnel szemközt a hütlenséget és pártütést továbbá is kegyelni. Az ön puszta neve hadseregeket alkotott a császár számára s megsemmisité az ellenség csapatait. Ön daczára a háboru különböző s egymástól távol fekvő szinhelyeinek mindent előre látva s mindenről gondoskodva kimutatta, hogy ön e test valódi lelke és ezen ég értelmisége. A császári hadsereg folytonosan sinlődött ön nélkül, ki annak igazi Achillese volt; az ön nyugalma okozá a mi munkáinkat; és (bocsásson meg nekem oh herczeg) ön alvásával többet ártott nekünk, mint az ellenség éberségével . . . Az irigység megelégelte a fondorkodásai által magára vont büntetéseket, és azok látták legelőször is házukat lángba borulni, kik titokban Németország felgyujtásán müködtek. Jelenleg az ön vetéltársai másoknál inkább ohajtják az ön főhatalmát, s azt, mit előbb öntől roszakaratulag elvettek, most rimánkodva ajánlják fel önnek sat.“

népbe határtalan bizalmat tudott ő csepegtetni, és szerencse-csillagában elbizakodva, rendkivül szigoru volt a büntetésben és bőkezü a jutalmazásban; minden merész tett egyszersmind szépnek tünt fel előtte, s elmés tervekben kifogyhatatlan volt. Azt mondván, hogy könnyebb lenne százezer embert mint tizezret élelmezni, [1]) a háborut olly tartományokba teszi át, mellyek még kisarczolva nem valának. Schiller fölszámitá (ha mindjárt önkényileg is), hogy Németország feléből hat év alatt hatvanezer millio tallért csikart ki; a csatákat és döntő ütközeteket nem kereste, de folytonosan a svédekkel szemközt üté fel táborát; Nürnberg ostrománál, anélkül, hogy valaha csatába ereszkedett volna, két hónap alatt tizezer polgár és huszezer svéd, az ő seregéből pedig harminczezer ember veszett el. Mellyik csata került annyi emberéletbe, mint ezen irtózatos veszteglés?

A császáriak szerencséje tehát most megfordult, s még inkább midőn Gusztáv Adolf valószinüleg orgyilkosság következtében Lützennél megöletett (1632 november 6), épen a legkedvezőbb pillanatban Ausztria szerencséjére és az ő saját dicsőségére nézve, miután mindenki által szánatva mint Németország szabaditója halt meg, mi előtt talán mint annak elnyomója átokkal illettethetett volna. Jóllehet övei keményen megboszulták halálát, szétvervén a katholikusokat, mindazáltal Bécs, München és Róma mint valamelly fényes győzelmen ujjongtak ezen esemény felett, sőt Madridban tizenegy napon át örömünnepélyek rendeztettek ennek alkalmából, s népies szinmüvekben szerepelteték a megöletett svéd királyt.

A protestánsok ügye alkalmasint felbomlásnak indult volna, ha Axel Oxenstierna Svédhon kanczellárja és Richelieu bibornok nem támogatják azt, kit nem meggyőződés, mint Gusztáv Adolfot, Ferdinándot s Waldsteint, de azon aljas számitás vezetett, hogy Ausztriát megalázza. Ezek együttes müködésének köszönheték a protestánsok, hogy győzelmeiket továbbá is folytathaták. Waldstein, ki a császárral kötött szerződés erejénél fogva a hadsereg ura volt s Ferdinánd ministerei felett állott, kétkedvén arról, hogy a császár a szilézia szerződésekbe bele egyezne, azt mondá: „Ha jóvá nem hagyja, a pokol fenekére küldöm öt“ s gőgjében a csillagok jóslata által még inkább megerősitve annyira vakmerővé lett, hogy a császárban féltékenységet költene maga iránt s egyszersmind azon gyanut ébreszté

[1]) Napoleon Junot-nak, midőn őt Portugaliába küldené, szintén ezt mondá: „Huszonnégy-ezer embert még egy pusztaságban is lehetséges élelmezni.“ Mennyire csalódott!

benne, hogy magát Cseh országi királylyá teendő az ellenséggel összejátszanék. Piccolomini Oktáv, ki bizalmas embere, kéme és gyilkosa volt, azt mondja róla, hogy az ellenséggel egyetértőleg Ausztria megbuktatására törekedett; az e tárgyban kinyomatott levelek azonban és a bécsi levéltárban létező per semmiféle összeesküvésről nem tanuskodik, de minden arra mutat, hogy megvolt Waldsteinban arra a vágy.

A császár, ki nem türhetett többé maga felett urat, számüzte öt anélkül, hogy kihallgatná (1634), jóllehet önálló fejedelem volt s szabad egyezkedés utján lépett szolgálatába és pedig saját költségén toborzott sereggel; és jutalmat tüzött ki fejére. Három tisztje öt és leghivebb embereit Eger-ben (febr. 25) csakugyan meggyilkolta. Ferdinánd megszoritá kezét Butlernek, a gyilkosság fő mesterének, társainak pedig aranykulcsokat és rendjeleket adott; a megöletett lelkéért háromezer misét mondatott s egy hirdetményt bocsátott ki, mellyben tudatá, hogy Waldstein elveszett s ekként a felségsértés perre nincs szükség. [1])

---

[1]) Midőn XII. Lajos Waldstein halálát meghallá, felkiáltott: „Illy véget ér mindenki, ki fejedelmét elárulja; mire Richelieu azt mondá: „A királynak nem kellett volna érzelmeit illy szabadon nyilvánitania.“ Annyi bizonyos, miként Richelieu sokat épitett azon reményre, hogy Waldsteint sikerülend a császár pártjáról elvonnia és *Emlékiratai*-ban ezt mondja: „Különös dolog, s egyszersmind az emberek gyengeségének és aljasságának fényes bizonyitéka, hogy azok közöl, kiket jótéteményeivel elhalmozott, csak egy sem vállalkozott halála megboszulasára, mindegyik valamelly ürügy alá rejtvén hálátlanságát vagy félénkségét. Waldstein halála csodálatos példája a szolga hálátlanságának vagy az ur kegyetlenségének; mert a császárnak soha sem volt még olly embere, kinek szolgálatai csak távolról is megközelithették volna azokat, mellyeket ő neki tett; de viszont a történelem alig képes felmutatni olly szolgát, ki annyira jutalmaztatott volna. És mégis erőszakos halállal mult ki, ura parancsára, kiért annyiszor koczkáztatá életét. Ura hütlenségről vádolja öt, de nem képes felmutatni csak egyetlenegy olly tettet sem, melly ránézve hátrányos leendett, mig ellenben Waldstein millio szolgálataira hivatkozhatott volna. Ha a császár azt veti szemére, hogy benne féltékenységet támasztott, ő erre azt felelhetné, hogy mielőtt azon szenvedélynek szabad leendett lelkében helyet engednie, elfogulatlanul meg kellett volna fontolnia, vajjon a hüség tettleges bizonyitékai, vagy pedig az ellenkezőről való üres gyanakodások nyomnak-e többet a latban sat.“

Raumer ezen események feletti kutatásait azon vallomással zárja be, hogy „midőn Waldstein elkárhoztatott, sem Svédhonnal sem Francziaországgal nem kötött szerződést; és nem is volt a császárnak törvényes indoka arra, hogy megölessen vagy csak törvényszék elé állitson egy embert, kit ő maga ruházott fel korlátlan hatalommal. De épen hatalmának ezen öregbitése tevé elkerülhetlenné

Most a hadsereg élére Ferdinánd főherczeg, Magyar- és Csehország királya állittatott, ami uj fordulatot adott a háborunak, Ausztria előnyére döntvén azt el. A svédek Nördlingen mellett tökéletesen megveretvén (1634 szeptemb. 6), nem valának képesek többé a császáriakkal szembe szállani, s miután a szász választó köpenyeget forditva Ausztriához állott s ekként ennek erejét még inkább növelte volna, a többi protestánsok ennek példája után indulva elfogadták a dicstelen békét.

Ekkor közbelép Francziaország (1635), melly Richelieu minister erőteljes kormánya következtében a bel ellenségektől megszabadulván, Ausztriát megalázni s Europa feletti uralmát megsemmisiteni törekedett; amiért is közvetlen részt vesz a háboruban, és pedig nemcsak Németországban, de Hollandban és Olaszhonban is, és hét hadsereget állit fel egész Europát bele keverve a vitába. Svédhon, Párma, Mantua, Savoyai I. Victor Amadé, Holland és Hessen-Cassel Francziaországgal tartottak, melly Spanyolországtól a még birtokában maradt Német-Alföldet elvenni s Milanót meghóditani szándékozott, s egyszersmind Bernárd Szász-Weimari herczeget, Gusztáv Adolf jeles növendékét, négy millionyi évi zsold felajánlásával arra kötelezte (oktober 27), hogy tizenkétezer gyalog és hatezer lovas katonaságot tartana. A graubündeniek a tartományukba betört osztrákokat már előbb legyilkolták és a régi szövetségeket megujitották; most Rohan Henrik herczeg bevonult a rhaetiai területre és Valtellinát elfoglalta, melly Ausztria előtt mint olasz és német birtokai közötti kapocs mindig különös becsben állott.

Ezen előkészületek között II. Ferdinánd, a szerencsétlenségben rendkivül szilárd, de a szerencsében felfuvalkodott férfiu, meghalt (1637 február 15). Három dologról mondá, hogy soha sem tetszettek azok előtte hosszuknak, t. i. a vadászat, a ministeri tanácsok s az isteni tisztelet. A jezsuitákat mint az eretnekség legrettenthetlenebb ellen-

---

vesztét. Egyébiránt a független hatalom u'áni törekvés, s a közvetitő gyanánt való fellépés a két tulhajtó párt t. i. honfiai és az idegenek között, nem volt annyira szokatlan dolog akkor, mint más időkben. A herczeg ellenségeinek legnagyobb része olly megvetendő emberekből állott, kik irigylék hatalmát; de benne meg hiányzott az őszinteség, melly a nagy lelkek kiváló jelleme. Az egymással homlokegyenest ellenkező határozatok között ingadozva, s felváltva a körültekintés, vakmerőség, babonaság, gőg, dicsvágy és fösvénység által vezettetve, nemcsak az összes fejedelmek bizalmát veszté el, de mi több, megszünt bizni önmagában is, ami az embert közönyössé teszi a vétekkel és erénynyel szemközt."

ségeit szerette s kijelenté, hogy közéjök lépne, ha kötelessége vissza nem tartaná. A vétkezők iránt elnéző volt, a házasságtörőket és az eretnekeket kivéve, a melly utóbbiak irányában adott szava megtartására sem érzé magát kötelezettnek. Még a dögmirigyes betegség gyanujában álló koldusokat is magához bocsáttatá, de nőket soha sem fogadott el tanuk nélkül (Coxe).

III. Ferdinand.

III. Ferdinánd szerette a békét, de mégis kénytelen volt folytatni a háborut, melly részint fegyverrel részint pedig fondorkodással Europa egyik végétől a másikig dühöngött. Catalonia, Roussillon, Cerdagna fellázadtak IV. Fülöp ellen; Portugalia visszavivta szabadságát; Francziaország és Holland hajóhadai a tengerek feletti uralmat magukhoz ragadták, és Spanyolország Olaszhonban is legyőzetett a francziák által. Németországban az ész és lázadás harczát a müvészet és hadtudomány harcza váltá fel, mellyet Piccolomini, Banier, Torstenson, Condé és Turenne vezettek. A szász-weimári herczeg saját kezére akarta folytatni a háborut és Elsass elfoglalására törekedett, de mint Gusztáv Adolf s Waldstein a legalkalmasabb pillanatban meghalt (1639 julius 8), és seregét s az általa elfoglalt helyeket Francziaország ragadta kezeibe. Banier (Baner) János a svédeket uj győzelemre vezette s Wittstock mellett (1636, szept. 24) a császáriakat és szászokat szétverte. Gusztáv Adolf növendéke és kegyencze volt ő, s mint illyen nem akart függni az udvartól, s valóban Piccolomini és Galas feletti diadala annak tulajdonittatták, hogy saját belátása szerint járt el. Az akkori hadvezérek véleményei ellenére nem igen szerette az ostromokat, de igen a nagyszerü strategicus hadmüveleteket, Spinolát választván e tekintetben példányképül; katonáinak a rablást meg nem engedte, azt mondván, hogy a meggazdagodott katona polgárrá leszen; és egészen haláláig (1641) iszonyu ostora volt Ausztriának.

A csatákkal az alkudozások is előtérbe léptek, de a dicsvágy s szertartási vagy illemkérdések miatt mindannyiszor meghiusultak. A nép a legnagyobb nyomorban tengődött, s a fejedelmek mégsem akarták bevégezni a háborut, vagy lehetetlennek tarták azt. Mindazáltal sok dolog akaratuk ellenére arra kényszerité őket, hogy szüntessék meg a mészárlásokat. Spanyolország Portugalban uj ellenséget nyert, Catalonia felkelt ellene, s Masaniello fellázadása és Guise herczegnek Nápoly ellen irányzott hadi vállalata következtében attól kelle félnie, hogy Olaszországot elvesztendi. A katholikusok nem reméltek diadalmaskodni, látván az osztrák ház két ága közötti egye-

netlenséget, s tapasztalván, hogy a pápa nem igen tiszteltetik s Franczia ország az ujitókhoz hajlik. De még ezeknek sem lehetett kilátásuk a győzelemre, miután politikai ellenpártokra szakadtak, s különböző czélokból müködtek, Hollandban a köztársaságot, Svédhonban pedig a monarchiát akarván megállapitani; Németország, az egyetlen hely, hol a függetlenség mint azon föld jellege kifejlődhetett volna, egy szükséges fő hijával volt s mindig külföldről kelle azt koldulnia; de különben is Gusztáv Adolf halála után, kinek talán sikerülhetett volna az egész reformált Németországot egy központban egyesitenie, senki sem látszott képesnek ezen nagy feladat megoldására.

A háboruknál sokkal többet ártott a császárnak a pomerániai születésü és Svédhon szolgálatában álló Chemnitz Fülöp De ratione status in imperio romano-germanico czimü munkája (1640), mellyben a szerző megmutatta, hogy a németországi fejedelmek többé nem császárságot de egy aristocraticus köztársaságot képeznek, a fölségi jog nem a császárt de a rendeket illetvén, és arra buzditá őket, hogy mindannyian egyesüljenek a meghalt zsarnok háza, a birodalom és szabadság emez átka ellenében.[1]) Nem

---

[1]) Chemnitz könyve a császárokat arról vádolja, hogy a birodalom szabadságát megsemmisitették, és azt mondja, hogy egyesülni kell nem annyira a kül ellenség visszaverésére, mint inkább Ausztria megfékezésére. Egyik fejezete a következő czimet hordja homlokán: *Quod simulacra majestatis principi relinquenda sint, jura vero reipublicae reservanda.* Az ősi szabadság visszaállitásának eszközeiről értekezvén, evégből hat pontot hoz javaslatba, mellyek czélszerüségét értékök szerint megbecsülheti mindenki, ki a birodalom későbbi viszontagságait figyelemmel kiséri. E hat pont itt következik: 1. Általános amnestia és az egyetértés helyreállitása. 2. Az osztrák ház kiirtása. 3. Egy uj császár választása, ki elé uj nemü föltételek szabandók. 4. A bizalmatlanság megszüntetése és a bizalom visszaállitása. 5. A birodalmi gyülések és alkotmány visszaállitása s az udvari tanács feloszlatása. 6. Egy állandó hadsereg tartása s külön hadi kincstár alapitása. Különösen a második pontot sürgeti, amellyre vonatkozólag ezeket mondja: *Omnium arma in defuncti tyranni liberos, ac totam istam familiam, imperio nostro avitaeque libertati exitiosam, nullique quam sibi fidam, domum, inquam, Austriacam convertantur; illa, prout de republica nostra merita est, Germania in totum pellitor: ditiones eius, quas amplissimas imperii beneficio consecuta est et sub imperio possidet, in fiscum rediguntur. — Si enim verum est, quod Machiavellus scripsit, esse in singulis rebuspublicis familias fatales, quae earum exitio nascantur, haec certe familia Germaniae nostrae fatalis est, quae, ab exiguis orta initiis, eo progressa est potentiae, ut toto imperio formidolosa, imo exitiosa existat. — Facili opera demonstrare possumus, publici imperii opibus et viribus ad privatam potentiam suam stabiliendam eos abusos, quantumque illi viribus et poten-*

lehet elképzelni, minő hatást csinált e könyv, mellynek elveit a protestáns publicisták egészen sajátjokká tevék; s ekként a fejedelmek, minden intézményben bitorlást látván, a császárral az ellenség hátrányára nem egyesültek, a hadüzenet és békekötés jogát maguknak követelték, és a polgári s vallási szabadságnak megszilárditása végett követeket küldöttek a congressusba, mellyre őket Franczia-ország meghivá.

Hosszura nyultak s mindinkább bonyolodottakká váltak itten az alkudozások; és a pártok általános bizalmatlanságának közepette lehetetlen vala szabatosan kijelölni a terület és jogok határait. Eközben a harcz folytattatott s Bajororszag lángba borult, mignem a Königsmarck gróf által vezényelt svédek Uj-Prágát be nem vették (1648), ami utólsó jelenete volt a szomoru-játéknak, mellynek elseje épen itt folyt le.

Westphállai béke.

Richelieu, a tüzvész szitója, meghalt. Az osztrák fejedelmeknek nem igen csett nehezökre a mészárlások meghosszabbitása, melylyek különben sem szemeik előtt folytattattak; de Fridrik Vilmos brandenburgi választó terjeszkedésével szemközt sem azok, sem Svéd-

---

tia aucti sunt, tantum decrevisse imperii majestatem, ordinum auctoritatem 'communumque libertatem, ut de lione referunt, eo crescente, reliquum corpus imminui. — Archiducis titulum ob meram arrogantiam Austriaci adsciverunt, ut alias principum familias, longe antiquiores et eminentiores, aliqua praecellerent. — Poloni, Austriacorum ambitionem experti, in comitiis suis aliquando sanxere, ne quis, in electione novi regis Poloniae, deinceps aliquem ex domo Austriaca nominare, aut suffragio suo commendare auderet, alioquin ipso facto infamem fore. — Nec virtutes aut animi dotes, quibus familia ista clarescere vulgo jactitatur, quisquam objiciat, et clementiae inprimis famam, quam apud multos habet, quorum in ore pervulgatum est, nullum in hac familia unquam exstitisse tyrannum. Nam virtutum quaedam species etsi primo intuitu sese offerant. attamen istae quoque non minus noxiae quam vitia sunt, quoties parando regno finguntur; cumque novum imperium inchoantibus utilis sit clementiae ama (**Tacitus**, *Hist.* lib. IV), *ista quo que clementiae in hac domo affectatio tamquam novi imperii illecebra, eo magis suspecta esse debet, et quidquid clementiam ac mansuetudinem suam jactitent Austriaci. Nobis, in libertate natis et educatis, placet generosa illa Demosthenis vox, qui plerisque aliis Antipatri humanitatem ac facilitatem laudantibus,* Dominum, *inquit,* quantumcumque facilem repudiamus! — *Velut sanguinis emissione ac purgatione plurimum etiam boni sanguinis elicitur, fieri tamen hoc expedit nisi vitae velis periculum facere: ita imperium nostrum ejusmodi potenti et omnibus formidolosa familia evacuari oportet, etiamsi ea in totum mala non esset. — Obfirmentur ergo et conspirent contra vipereum hoc genus, omnium, quicumque servire dedignantur, animi:* magna enim adversus tyrannos victoriae pars est, nolle amplius tyrannidem pati. (Lib. VI).

hon nem remélhették többé államaik növekedését. Végre Osnabrück- és Münsterben összeült a legnevezetesebb congressus, mellyet eddig a világ látott, s ahol a császár, pápa, Franeziaország, Spanyolhon, Portugál, Svédhon, Dánia, Német-Alföld, Schweiz, Mantua, Savoya, Toscana teljhatalmu követei a legnagyobb fontosságu ügyek megoldásán fáradoztak. [1]) Mennyi érdek és követelés vala itt összeegyeztetendő! Svédhon háborut folytatott Ausztriával, Bajor- és Szászországgal; Ausztria Svédhonnal és a protestans rendekkel; Franeziaország Ausztriával és Spanyolhonnal; Spanyolhon Franeziaországgal, Portugállal és Német-Alfölddel. Az idegen hatalmasságoknak és a birodalom rendjeinek kárpotlást kellett adni, s egyszersmind megállapitani a politikai és vallási viszonyokat ugy az idegenek között, miként a birodalom bensejében. A nyilt ellenségeskedéseket nem is számitva, ugyanazon párt kebelében a legnagyobb bizalmatlanság uralkodott, és senki sem akarta az ellenségeket annyira gyengiteni, hogy ezáltal a szövetségesek tulságosan erősbödjenek. A nehézséget még jobban nevelte a ministerek jelleme, kik a nyilt ellenségeskedések közé magán-gyülöleteket is bevivék; a spanyolok ugyanis gőgösek, a császáriak makacsok, a franeziák ravaszak, a svédek hatalmaskodók valának; csakis a békés indulatu pápai követ Chigi fáradozott a kölcsönös féltékenység mérséklésén, egyedül ő lelkesittetvén a béke önzetlen vágya által.

Három évig tartott a vitatkozás; végre megköttetett a westpháliai béke (1648 oktober 24), melly tulajdonképen nem volt egyéb mint hivatalos kinyilatkoztatása annak, hogy a pártokat egyesiteni lehetetlen, s ekként a congressus megelégedett a törvényes viszonyok megállapitásával, nem sokat törődve a jog- és igazsággal; számos követelések csak elpalástoltattak, különben minden pillanatban az ellenségeskedések megujulásától lehetvén tartatni, és már akkor mindenki belátta, hogy a határozatlan kifejezések uj egyenetlenségekre fognak szolgáltatni ürügyet. De az erőszakoskodások és háboruk már harmincz, sőt többet mondok, nyolczvan év óta folytattattak [2]), és nem csupán Németországban de egész Európában, hol majd minden ország idegen hadseregek által rohantatott meg és pusztittatott ki.

---

[1]) **Meyern**, *Acta pacis vestphalicae.* Göttingen 1734.
Puetter, *Geist des westphalischen Friedens.* Ugyanott 1759.
Bougeant, *Histoire du Traité de Westphalie.*

[2]) Német-Alföld felkelésével kezdődtek.

Csak Franczia ország és Svédhon kapták meg a kivánt kárpótlást. Amaz Ausztria hátrányával Elsasst nyerte s ezenkivül megerősittetett Metz, Toul és Verdun birtokában, előbb csupán védnöke lévén azoknak, továbbá Piemontban Pinerolot kapta. Svédhon nyugati Pomerániát, ugyszintén alsó Pomeránia egy részét, Rügen szigetét, Wismart, Bremát és Verdent nyerte, ezeken kivül a birodalmi gyülésen három szavazatot s öt millio tallért azon hadserege számára, mellyet elbocsátandó volt. Gusztáv Adolf diadalmaskodott most a sirból, ki ekként Svédhonnak sokkal nagyobb hatalmat biztositott, mint aminőt az remélni mert.

Hogy a fejedelmek kárpótoltathassanak, az egyházi javak világiasittattak. Illy módon a brandenburgi választó Magdeburg, Halberstadt, Camin és Minden-t nyerte; Meklenburgnak Schwerin és Ratzeburg engedtetett át; Hessen-Cassel hatszázezer talléron kivül Hirschfeld-et kapta; a szász választó a magdeburgi érsektől elvett birtokokat tartá meg; a pfalz-gróf számára, kinek választói méltóságát a császár a bajor herczegre ruházta át, egy nyolczadik választó fejedelemség alkottatott. A jülich-i örökösödés még 1610-ben megoldatott, midőn t. i. az orániai herczeg az osztrákokat onnét kiüzte, de az ebből keletkezett viszályok nem egyenlittethettek ki.

Spanyolhon azon reményben élvén, hogy Ausztria és a katholikusok diadala Hollandot visszavezetné karjaiba, minden erejéből pártolta azokat, de hogy összes hadait Franczia ország ellen forditthassa, már előbb kénytelen volt a fellázadt tartományok függetlenségét elfogadni, melly itten megerősittetett. A schweiziak már századok óta felkeltek az osztrák ház bitorlása ellen, mindazáltal a birodalom alattvalóinak vallották magokat, melly felkelésöket elismerte. Midőn a császári méltóság az osztrák ház birtokába ment át, mindinkább lazultak a kötelékek, és a schweiziak, ha jogilag nem is, tettleg függetlenek valának. A vallás-háboru szerencsés perczeiben a birodalom megkisérlé ottan némelly jogait gyakorolni, de a békekötés alkalmával a helvét köztársaság függetlennek nyilvánittatott.

A Franczia ország és Spanyolhon, nem különben a Spanyolhon és Portugalia közötti háboru nem volt kiegyenlithető; ugyszintén számos más, az ellenségeskedések ideje alatt keletkezett viszálkodások elintézetlenül maradtak.

Ami a vallást, e hosszu harczokát vagy ürügyét illeti, a protestánsoknak az Interim már előbb türelmet biztositott, később pedig az augsburgi birodalmi gyülésen a katholikusokkal egyenlő jogokban részesittettek; a lefolyt háboru alatt már tovább szerettek volna

menni s magok számára elsőséget követeltek, sőt külön császárt is akartak maguknak választani, minő leendett például Gusztáv Adolf. Ezen követelésektől azonban kénytelenek valának elállani, sőt még azt sem lehetett remélni, hogy valamennyi felekezet számára türelem biztosittassék, szokatlan lévén ezen eszme ama században, nem pedig annyival inkább, hogy bizonyos tekintetben a pápa lépett fel közvetitőül, ki az eretnekekkel alkudozásokba bocsátkozni vonakodott. Azért csakis az augsburgi egyezmény erősittetett meg, befoglaltatván abba a kálvinisták is, s ekként egyedül a két hitvallást követő felekezetekről lőn gondoskodva. A legfőbb birodalmi törvényszék huszonnégy protestánsból és huszonhat katholikusból vala alakitandó, az udvari tanácsban hat hely a reformatusok számára volt fentartandó, a birodalmi gyülés pedig fele részben katholikusokból és másik felében protestansokból állandott. A szerzetes-rendek megtarták a protestáns tartományokban lévő birtokaikat, de uj rendek oda be nem vitethettek, amelly tilalom különösen a jezsuitákra czélozott. A katholikus és protestáns, vagy az egyedül protestáns államok között eddig létezett egyházi vagy egyházmegyei függés megszüntetett. Az egyházi javakat illetőleg az 1624 ik év vétetett fel zsinórmértékül, a jus sacrorum, mellynél fogva a fejedelmek államaikban szabadon rendelkezhettek a vallási dolgokkal, továbbra is ezeknél hagyatván. Ez magában foglalta azon jogot is, hogy a más hitüeket országukból kiüzhették, kiknek egyébiránt szabadságukban állott kiköltözhetési engedélyért folyamodniok, anélkül, hogy jószágaikat elvesztenék. És innét származott azon furcsa állapot, hogy mig a birodalom egyik részében valamellyik vallás uralkodó volt, a másikban már alig türetett, a harmadikból pedig épen számüzetett. A fejedelmeknek és lovagoknak teljes lelkiismereti szabadság biztosittatott; ami a népet illeti, ez ura akaratától vagy a birtok előbbi mellékes körülményeitől függött.

Nagyobb akadályokba ütközött a birodalom rendezése. I. Miksának, de még inkább V. Károlynak sikerült azt a felbomlástól megóvni, sőt némileg régi fényébe visszahelyezni; de II. Rudolf és Mátyás alatt ismét hanyatlani kezdett az, és annyi zavarok különösen Franciaország uj politikája mellett a két Ferdinánd sem volt képes azon segiteni. Spanyolország azon tervével, mellynél fogva Franciaországot megmérhetlen birtokaival egyesiteni törekedett, Európában azon vágyat költé, sőt mi több, azon szükség érzetét szülte, hogy megaláztassék, és evégre nagyon czélszerü eszköznek mutatkozott a német ág hatalmának a protestánsokkal való szövetkezés általi megcsonki-

tása. Innét van, hogy III. Ferdinánd zsarnoksága és az osztrák ház rendszeres dicsvágya mindinkább növekedett; s a békekötés alkalmával Ferdinánd a birodalom hatalmának csak látszatát mentheté meg. A fejedelmek lassankint egy, egymástól majdnem teljesen független jóllehet el nem ismert állam-szövetséggé változtaták azt át. A béke törvényesité azt, mi eddig abban szabályellenes volt, ugy hogy ők igazi fejedelmeknek mondhaták magokat nemcsak tényleg de egyszersmind jogilag is. A császári méltóság egy cseppel sem öregbité azon ház valódi hatalmát, melly azt magának követelte. Annak meggátlására pedig, hogy Ausztria azt családjában örökitse, azon követeléssel léptek fel, miként a római király ne a választó fejedelmek de a birodalmi gyülés által választatnék, ami azonban nem fogadtatott el. Egyszersmind bizonyos állandó föltételek állapittattak meg, melylyekre a császárok esküt valának teendők; de ez egészen VI. Károlyig nem foganatosittatott. Továbbá elhatároztatott, hogy az előbb abbanhagyott birodalmi gyülések megujittatnának, és 1663-tól kezdve 1806-ig Regensburgban állandóan ülésezett is az, de lassusága és ingadozása egészen közmondássá vált. Az igazságszolgáltatás czélszerüsitése végett megállapittatott, hogyan lenne alakitandó a legfőbb birodalmi törvényszék; a kisegitő törvényhatóság pedig, mellynél fogva a felperesek ügyeiket tetszésök szerint saját urok vagy pedig a birodalom elé viheték, eltöröltetett [1]).

Az érintett szerződés tehát kettős jelleggel birt, t. i. létre hozta a békét és uj alkotmányt adott a birodalomnak, szabatosabban körvonalozván a német szövetséget; az államok örök időre területi felségi-jogot nyertek, melly valamint az egyházi ugy a politikai dolgokra is kiterjesztetett; a birodalmi városok határozatképes szavazatot kaptak; egymással vagy idegenekkel szövetségre léphettek, föltévén, hogy a császár és közbéke ellen nem lenne irányozva. Ekként egy valódi szövetség állittatott fel, melly egyensuly gyanánt szolgálna s Ausztria és Francziaország között korlátot képezne. Amaz megröviditetett ezáltal, emez pedig a német alkotmány védnökévé emelkedvén, szerencsétlenségre alkalom nyilt számára annak belügyeibe avatkozni s ottan egy hatalmas párt fejévé lenni.

X. Incze pápa tiltakozott ezen békekötés ellen, mint a melly nagyon kevéssé lenne vallásos; Spanyolország az ellen tiltakozott, hogy Ausztria Elsasst átengedte; III. Ferdinánd végre a portugali

---

[1]) Itten elészámláltam azon intézkedéseket is, mellyek a birodalmi gyülés után kevéssel később hozattak.

követ által felvett czim ellen tiltakozott, és jóllehet ugy is mint császár, ugy is mint főherczeg sok pontban kénytelen volt engedni, arra soha nem volt hajlandó, hogy örökös tartományaiban szabad vallás-gyakorlatot engedélyezzen, s csakis abba egyezett bele, hogy a reformátusok ájtatosságaik végzése végett a szomszéd tartományokba rándulhatnának át. Határozottan megtagadta továbbá a kivánt közbocsánatot lázadó alattvalói számára, alkalmasint belátván, milly iszonyu zavar keletkeznék abból, ha a jelenleg mások kezében levő javak birtokosai visszatérnének, különösen Csehországban, hol a jószágok fele elkoboztatott. [1])

Ausztria, melly ellen volt irányozva az egész háboru, elvesztette Elsasst, s az Europa feletti főuraság reményét. Nagyobb kár érte Németországot, hol, mint mondatik, a népességnek fele vagy mi több két harmada elveszett; a nagyságát képező ipar megsemmisittetett vagy külföldre vitetett; az olly virágzó Hansa-városok hanyatlásnak indultak s a sváb városokkal egyenlő szomoru sorsban osztoztak; a rombolásokat és fejetlenséget szétdaraboltatás, megaláztatás és elgyengülés követte; a világi hatalom különválása megállapittatott, ami a politikai élet pusztulását vonta maga után; a két pártra való szakadás, melly épen olly mély gyökeret vert, mint a vallási, megörökittetett; a központi hatalom megsemmisittetett a kisebb fejedelmek erejének nevelése által, kik egyedül saját emelkedésöket és kincstáruk megtöltését tüzvén ki czélul, a népet örökségök gyanánt tekinték s a magán jog uralma alá veték, és ekként még a jobbak és emberségesebbek sem ismerék a kormány valódi kötelmeit; a népeknek nem volt többé hazájok, mellyet egész odaadással szolgáltak volna; és azon ország, melly a középkori századokon át az europai politika élén állott, most az idegenek fondorkodásainak és csábitásainak szinhelyévé vált.

És mégis mennyire áldották a népek e békét, melly őket a háboru kegyetlenségei és az örökös ellenségeskedések közől kiragadta! És valóban, ez csak fegyverszünet volt ugyan, de állandó; és eldöntetlenül hagyván a pontokat, mellyeket csakis az örökkévalóság oldhat meg, valódibb volt, mint aminőnek első tekintetre látszott. Meghatároztattak ebben a közjog némelly alapjai, illyen lenne pl. hogy a

---

[1]) A közbocsánat mellett különösen a svédek buzgólkodtak; és Schmith Ignácz (*Geschichte der Deutschen*, XI. köt. 188 lap) azt mondja, miként Krisztina királynőnek hatszázezer tallér fizettetett azért, hogy a menekülltek pártolásától elállana.

német birodalom fentartása egész Europára nézve üdvösnek nyilvánittatott; az északi hatalmasságok nyugaton kezdék keresni a sulypontot; Ausztria bizonyos békitő szerepre utaltatott, mellyet csak ritkán hazudtolt meg; a középkor vallási politikája kiirtatott, és ezen tény jövőre az államférfiak tanulmányát s a politikai rendszer és nemzetközi jog uj alapját képezte [1]).

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET.

A trienti zsinat utáni pápák.

V. Pius.

A kath. reform a zsinat után a pápákban nyilatkozott, jóllehet némellyek még most is világias érdekek és szenvedélyek után futkostak. Az Alessandria közelében fekvő Bosco községbeli születésü Michele Ghislieri, e szigoruan vallásos és tiszta életü férfiu, mindig gyalog járt; mint a domonkosiak perjele számos kolostort kitisztázott adósságaiból; Comóban és Bergamóban mint inquisitor és pedig a méltatlanságok és fenyegetések daczára is a legszigoruabban müködött. Bibornokká neveztetvén, mit sem változott, sem pedig midőn V. Pius név alatt a pápai székbe ült (1566). Azt mondván: „Aki mások felett akar uralkodni, mindenekelőtt önmagán uralkodjék,“ az udvartartás költségeit megszoritá, továbbá is szerzetesi életmódot folytatván, s csakis kötelességei pontos teljesitésében s buzgó elmélkedésekben és imádkozásokban találta jól magát, mellyekből rendesen könyezve kelt fel [2]). A tökéletesség ezen neme szokott az emberben saját akarata iránt bizalmat költeni, s ez szokta azon elhatározást szülni, hogy azt másokban is megfékezze. És valóban olly szigoru fegyelmet hozott be, hogy a kereszténység őskora mintegy megujulni látszott; a kéjhölgyeket elüzte; az öltözetben divatossá lett fényüzést elnyomta; a Humiliatusok rendjét eltörölte; uj misekönyvet és breviariumot adott ki; az egyházi birtokoknak bármilly czim alatti hübérbe adását eltiltotta; felmentvényeket (dispensatio) és bucsukat ritkán engedélyezett; a plebánosoknak plebániájokról eltá-

---

[1]) Lásd a XVI-ik könyv Első Fejezetét.

[2]) De Falloux, *Histoire de Pie V.* Párizs 1844.

vozni megtiltotta; a szerzetesek eredeti szabályait visszaállitotta; a női kolostorokban a clausurát megszoritotta; és több buzgó püspök által támogattatva, az olasz egyházat egészen átalakitá. A reformátionak, miután a zsinat, mellyre folytonosan hivatkozott, nyilatkozott, megszünt ürügye, s ekként az már most nem követelés, de lázadás volt. A fejedelmek meggyőződvén, hogy a vallás-változtatást politikai változások követik, ismét közeledni kezdtek Rómához; az inquisitio mindenütt megujitott szigorral járt el; Spanyolországban az auto-da-fe-k mindinkább szaporodtak, és Medici Cosmo Carnesecchi-t, Velencze pedig Guido Zanetti-t kiszolgáltatván a pápának, mindketten megégettettek.

A mély buzgóság épen nem akadályozá V. Piust, hogy századának üldözési szellemét el ne sajátitsa. A hugonották elleni harczot buzditásaival szitotta, söt ellenségeiket hadsereggel és pénzzel segitette[1]); Alba herczegnek egy megszentelt kalapot küldött; az Angolország elleni háborura az egyház összes javait, a kelyheket és kereszteket sem véve ki, felajánlá, söt mi több, megigérte, hogy e harczot személyesen fogja igazgatni. Sajnálatra méltó tévedések, de századának és állásának kifolyásai valának azok. Egy hosszu sorát látta ö maga elött a pápáknak, kiket a nép közakarata emelt a kereszténység fejeivé, és most az alig néhány napos ujitók szét akarták tépni ezen dicsö egységet. Ama pápák megmenték a müveltséget azáltal, hogy a kereszténységet az izlam ellen sikra álliták; most a törökök fenyegették Európát, és eközben a keresztény államok egymást marczongolták. V. Pius tehát ugy müködött mint egy hadvezér a harcz közepett, hol a szigor nélkülözhetetlenül szükséges a győzelem biztositására. Legfőbb feladatául a törökök hóditási vágyának megfékezését tüzte ki, és e zavarteljes korban csakugyan sikerült neki evégre egy keresztény hadsereget fegyverbe állitani, s ennek

---

[1]) A breve-ben, melylyel ezen segély-adományokat kisérte, IX. Károlynak a többek között ezeket irta: „Mi kérjük a seregek urát, hogy Felségednek teljes győzelmet adjon minden ellenségei felett . . . remélvén, hogy ha Isten e kegyben Felségedet részesitendi, azt nem csupán a saját személyén elkövetett méltatlanságok, de egyszersmind a megsértett isteni érdekek megboszulására használandja fel, és szigoroan megtorlandja a hugonották által elkövetett iszonyu merényleteket és irtózatos szentségtöréseket, ekként az Isten végzései igazságos végrehajtójának bizonyitván be magát.“ Ezen olasz hadsereget Sforza santa-fiorai gróf vezényelte, és az általa a hugonottáktól elvett huszonhét zászló 1570-ben a lateráni bazilikában nagy pompával függesztetett fel.

köszönhető a lepantói győzelem, az utólsó, mellyet a keresztény egység a félhold felett kivivott.

Mindazáltal V. Pius az üldözés szellemével volt eltelve; és megközelithetetlen az emberi szenvedélyektől, valahányszor a kötelesség teljesitése forgott szóban, semmiféle egyéni tekintetek által nem hagyá magát korlátoztatni; amiért is a bibornokok kényszeritve látták magokat őt emlékeztetni, hogy nem angyalokkal van dolga. Az In coena Domini czimü bullát egész szigoruságában fen akará tartani, megtagadván a fejedelmektől azon jogot, hogy alattvalóikra uj adókat vethessenek; s minthogy az idők és uralkodók azt többé nem türheték, komoly ellenkezésekkel kelle találkoznia. Ugyanazon II. Fülöp, ki ama bullát elfogadni vonakodott, s az exequatur jogát magának követelte, azt irta neki, miként ne tenné ki magát azon veszélynek, hogy lássa, mire képes egy, végletekig hajtott hatalmas király. Érezvén halálát Pius meglátogatá a hét egyházat, megcsókolá a szent lépcsőzetet, „elbucsuzandó e szent helyektől"; és ajtatossága őszintesége által elérte, hogy a nép élve szeretné, halála után pedig szent gyanánt tisztelné őt, az utolsó pápát, ki a szentek sorába iktattatott.

XIII. Gergely.

A bolognai Ugo Buoncompagni XIII. Gergely (1572) név alatt a pápai székbe ülvén, elődjével ellenkezőleg leereszkedő és kegyes volt egészen az igazság háttérbe szoritásáig. Világi hajlamait elnyomta az akkor előtérbe lépett erkölcsi közvélemény, annyira, hogy csak nagy bajjal kegyelheté saját fiát, unokaöcscseiért pedig épen semmit nem tehetett; egyébiránt mint a kereszténység feje pontosan teljesité kötelmeit, a püspökségekre a legjelesebb férfiakat emelte s az oktatás terjesztését rendkivül szivén hordozta. Több mint husz collegiumot alapitott, a többek közt egyet az összes nemzetek számára, mellynek megnyitási ünnepélyén huszonöt nyelven tartattak szónoklatok; a német collegiumot, a hitbajnokok eme halastavát átalakitá; továbbá egyet a görögök részére, kik itten honi szokásaik szerint anyanyelvökön és saját szertartásaikban neveltettek; többeket ismét a maroniták és angolok számára. Gratianus Decretum-át átnézeté [1]) s pápaságát a naptár átalakitásával halhatatlanitá.

---

[1]) Az első *Bullarium* 1586-ban jelent meg, mellyben Laerzio Cherubini időrendben feljegyzé az I. Leótól V. Sixtusig megjelent pápai rendeleteket; Fia Angelo Mária később pedig Angelo Lantusca és Paolo di Roma öregbiték azt. Ezen gyüjtemányeket felülmulja az 1727-ben megjelent *Bullarium Magnum*, melly Nagy

A naptár átalakitása.

A maga helyén [1]) megjegyeztük, hogy Julius Caesar azt már kijavitá, a tavaszi napéjegyent márczius 25-re határozván s az évet háromszáz hatvanöt napban és hat órában állapitván meg. Minthogy pedig ezen év a valódinál tizenegy első és tizenkét másod perczczel több lett volna, a napéjegyen mindegyik százhuszonkilencz évben egy nappal előbbre esett. Az egyház, mellynek ezen dologgal már csak azért is kelle foglalkoznia, mert a husvét rendesen a tavaszi napéjegyent követő holdtölte utáni vasárnapra esik, a 325-ben tartott nicaeai zsinaton azt tapasztalta, hogy az akkori napéjegyen marczius 23-ának felelt meg, de okát nem birta kitalálni. 1257-ben ezen előhaladás már tizenegy napot tett, s már ekkor szóba jött a naptár átalakitása, több izben meg is kiséreltetett az, de sohasem sikerült. Mindegyik zsinatban de főleg a trientiben ismét szőnyegre került ezen ügy; végre XIII. Gergely összehiván Rómába az e dologban leginkább jártas egyéneket, különösen pedig a perugiai Ignazio Danti domonkos rendü szerzetest és a bambergi Clavius Kristóf jezsuitát, megbiráltatá általok a különféle javaslatokat; de a helyes formulát Luigi Lilio calabriai orvos találta fel s testvére Antonio tökéletesitette azt. A pápa 1577-ben mindegyik fejedelemnek, köztársaságnak és kath. akademiának megküldé azt, s miután mindannyiok által helyeseltetett volna, 1582-ben kibocsátá az uj naptárt, october 5-ke és 15-ke között tiz napot kihagyván. Az év eszerint háromszáz hatvanöt napban, öt órában, negyvenkilencz első és tizenkét másod perczben állapittatott meg, és egyszersmind minden negyedik év szökönek nyilvánittatott. Az ekként kijavitott év annyira megközeliti a valódit (365 nap, 5 óra, 48 első, 45 másod percz) hogy a maradványok csak 4238 év multával tennének egy napot.

Az igazat megvallva, a négyszázados időkör helyett, egy, háromszázötvenöt évből állót lehetett volna fölvenni, melly a huszonhét másod percznyi különbség helyett csak egy tized másod perczet tett volna a valódi év folyama alatt; továbbá az év kezdetét össze lehetett volna egyeztetni a napfordulattal, a holnapokét pedig a napnak az állatkör jegyeibe való lépésével, és a tavaszi és őszi napéjegyen között eső hónapokba harminczegy, a többiekbe pedig harmincz na-

---

Leótól XIII. Benedekig halad, ugyszintén a Charles Coquelines gyüjteménye is, melly 1739—48-ban Rómában jött ki, s a mellyet Andrea Barberi 1835-ben a VIII. Piusig megjelent pápai rendeletekkel toldott meg.

[1]) Az V. könyv. 443 lapon.

pot tenni és deczembert megröviditeni. Ezen okoknak, de különösen azon gyülöletnek, melylyel mindennek, mi Rómából származott, találkoznia kelle, lehet betudni, hogy a fejedelmek felette lassan fogadták azt el; igy pl. a németországi protestánsok 1699-ben, Holland, Dánország, Schweiz 1700-ban, Angolország 1752-ben, Svédhon a következő évben; az oroszok és görögök pedig még mai napig sem, s ez az oka, hogy tizenhárom nappal nálunk hátrább vagynak.

XIII. Gergely mindent elkövetett, hogy a törökök elleni szövetséget fentartsa, a császárt és a maltai lovagokat pénzzel segitette, Irland függetlensége mellett nyilatkozott s midön a sz. Bertalan éji vérengzésnek hirét vette volna, örvendezett. A vállalataihoz szükségelt pénzt most már nem az egész kereszténység adójából, de államából fedezé; mindazáltal sem uj adókat alkotni, sem lelki engedményeket adni nem szándékozván, az idegenek némelly jogait s a nemesség visszaéléseit eltörölni és világi hatalmát öregbiteni törekedett, az apostoli kincstár részére foglalván le a visszaesett vagy nem fizető hübériségeket, s kiváltván azokat, mellyek eladattak vagy elzálogosittattak. De azáltal, hogy Anconában a vámot felemelte, a kereskedést onnét elriasztotta. Az emiatti elégületlenség nyilt ellenállásban tört ki; a régi guelf és ghibellin pártok ujra felelevenedtek; a gyilkosságok napirenden valának s a Piccolominik és Malatesták által vezényelt rabló-bandák iszonyu kegyetlenségeket és rablásokat követtek el.

A szomszédok, kiket Gergely a pápai jogokhoz való szigoru ragaszkodása által maga ellen ingerelt, kárörömmel nézték e zavarokat és menhelyet nyujtottak a rablóknak, midön visszaüzettek; ekként sem az erő, sem pedig az egyházi átok nem használván, a pápa kénytelen volt az elkoboztatásokkal felhagyni s az illető rablókat az egyházi átok alól feloldozva velök alkudozásba bocsátkozni. Alfonso Piccolomini Montabboddó-t elfoglalta s ottani ellenségeit rabló csoportja ujjongásai között kivégeztette; Róma vidékén korlátlanul üzte garázdálkodásait s a corneto-i lakosoknak megüzente, hogy sietnének az aratással, miután Latino Orsino szántóföldjeit felperzselni szándékozik; egy futárt elfogván, megfosztá irományaitól, anélkül hogy pénzét bántaná. A pápa nem lévén képes öt megfékezni, kénytelen volt neki megengedni, hogy Rómába mehessen, minek következtében megjelent ottan (1582), a Medici palotába szállott s egy hosszu lajstromban annyi gyilkos megkegyelmezését követelte, hogy a pápa eliszonyodott annak láttára, és még inkább, midön értésére esett, hogy

vagy meg kell kegyelmeznie Piccolomininak, vagy pedig saját fia meg fog gyilkoltatni.

V. Sixtus.

V. Sixtus (Felice Peretti Montalto-ból, 1585) elég erővel birt ezen zavarok megszüntetésére. Mint gyermek egy bérlő sertéseit őrizte, mignem franciskanus nagybátyja magához vevén kineveltette és szerzetessé tette. Mint illyen lépcsőnként emelkedve és azokhoz csatlakozva, kik az egyházi fegyelem helyreállitásán fáradoztak, végre pápává lett, anélkül hogy találkoztak volna rokonai, kik által e méltóságában zaklattatnék. Kitünő tehetségeinek és parancsoló s heves jellemének egész erejével oda törekedett, hogy külsőleg is ujjá alkossa a pápaságot, melly épen annyit vesztett hatalom mint nyert tisztelet tekintetében [1]). A hadsereg és poroszlók egy részét elbocsátotta, de egyszersmind szigoruan követelte, hogy rendeletei személy különbség nélkül pontosan megtartassanak, hogy igy mindenki tudja meg, miként Sixtus uralkodik.

Hogy ezt elérhesse, két iszonyu bajon kelle segitenie t. i. a kincstárt megtöltenie s a rablókat megfékeznie. Már koronáztatása napján, azok, kik az Angyalvár hidján keresztül mentek a Vaticánban tartandó ünnepélyre, négy ifjut láttak a vár fedelzetén függeni, csupán azért, hogy rövid fegyverrel kezökben fogattak el. A kóborlók-, verekedők-, kalandorok- és munkakerülőkről lajstromot készittetett; a rablók fejére ujból jutalmakat tüzött ki, mellyek most már nem a kincstár de az illetőnek rokonai vagy a község által fedeztettek; a károsodottakat szintén azon községek vagy uraságok tartoztak kárpótolni, amellyek területén a rablás elkövettetett. II. Fülöp, kinek határ-tartományaiba szoktak volt a rablók menekülni, szintén támogatá öt; és azon igéret, hogy minden rabló, ki társát élve vagy halva a hatóságnak átszolgáltatja, kegyelmet nyer, nagy rémülést okozott azok között, kik előbb az egész vidéket félelemmel tölték el. Guercino pap feje, ki magát a campagna királyának nevezte, kétezer tallérral fizettetett meg, s megkoszoruzva az Angyalvár hidjára függesztetett ki. Bizonyos Della Fara az öröket a Salara kapun kivül magához hivta, őket jól elbotozta s azután felkérte, hogy mély tiszteletét adnák át a pápának; mire Sixtus megparancsolja rokonainak, hogy kézhez szolgáltatnák öt, különben mindnyájokat felakasztatandja, s minthogy ezek belátták, miként a pápával tréfálni

---

[1]) Gregorio Leti által (1669) irt *Élete* merő regény.

nem lehet, engedelmeskedtek. Harmincznak, kik Urbino közelébe vonultak, ennek herczege megmérgezett élelmi szereket küldött. Giovanni Pepoli gróf Bolognából a tömlöczben fojtatott meg, sőt még a rablók anyái és nejei is halálra itéltettek csupán azért, hogy azoknak menhelyet adtak. Egy Tiberen-tuli nagyon ifjunak tünvén fel arra, hogy kivégeztethessék, Sixtus ezen szavakra fakadt: „Néhányat éveimből az övéihez kapcsolok.“ Ezen keleti kegyetlenséggel, melly a nép száján forgó közmondás szerint „magának Krisztusnak sem kegyelmezett meg“, egy évnél kevesebb idő alatt egészen megtisztitá az országot a rablóktól; de később ismét felelevenedett azok vakmerősége és egészen napjainkig nyugtalaniták a hegyeket Aquilától Terracináig, nem különben a Tiber és Garigliano között fekvő tájékot is. [1])

Nem csoda tehát, hogy Sixtus emlékét, miként rendesen minden nagy jellemü férfiuét, sokáig népszerüség környezte; és olly intézmények és rendszabályok is neki rovattak fel érdemül, mellyek nála régiebbek valának. Kérlelhetetlen az egyéni vétségek és a törvények áthágói iránt, általában elnéző és jóindulatu volt azok irányában, kik engedelmeskedtek; azon jótékony egyletnek, melly XIII. Gergely alatt a foglyok segélyezése végett alakult, megengedte, hogy egy börtön-vizsgálót választhasson, ki mindegyik nagyböjt első hétfőjén megszabadithatott egy elitéltet, hamindjárt halálra lett volna is itélve; a fejedelmeket arra birta, hogy követeléseiktől elállanának, és azok épen olly jó indulatot tanusitottak irányában, a minő gyülölettel viseltettek elődje, XIII. Gergely iránt; az ország főurait kiengesztelte; Romagna városainak kiváltságokat ajándékozott, Anconának több régi jogát visszaadta, Fermó-ban érsekséget, Tolentinóban pedig és születése helyén Montaltó-ban püspökségeket alapitott; Loretó-t várossá emelte; a városok közigazgatási rendszerét megjavitotta, a földmüvelést pártolta, s az orvietói és pontin-i mocsárok lecsapoltatását elrendelte, kétszázezer scudót költvén ama folyam

---

[1]) 1557-ben IV. Pálnak egyik biztosa hirdetményében Montefortino lakosait mint rablókat törvényen kivül állóknak nyilvánitotta, és elrendelte, hogy a község elpusztittassék, területe a kincstárra szálljon, a lakosok pedig számüzettessenek; és csakugyan ugy történt. 1819-ik év julius 18-án Consalvi bibornok hasonlóan cselekedett Sonninó-val, melly szintén leromboltatott; és V-ik Sixtus pápának minden szigorait megujittatni láttuk napjainkban, és ezeknek köszönhetjük ma (1840), hogy egész biztosságban bekalandozhatjuk ama festői vidéket, és a rablók szétrombolt tanyáin ülve nyugodtan hallgathatjuk az egykor itt véghezvitt merényletek történeteit.

megnyitására, melly maig is az ő nevét viseli; szigoruan meghagyta, hogy mindenütt eperfák ültettetnének; magtárakat alapitott; a selyem- és gyapjuipart buzditotta. A bibornokok számát hetvenkettőben állapitotta meg [1]); és ezek hét congregatióját t. i. az indexét, az inquisitioét, a zsinat határozatainak végrehajtásával és értelmezésével foglalkozókét, a püspökökét, a szerzetesekét, a signaturáét és consultáét nyolcz uj congregatióval toldotta meg, mellyek egyike az uj püspökségek alapitásával, másika az egyházi szertartásokkal, a többiek pedig az anyagi dolgokkal, jelesen a magtárakkal, az utakkal, az adók eltörlésével, a hadi épitészettel, a vaticáni nyomdával s a római egyetemmel valának foglalkozandók. Tiz gályát épittetett s a tengerészetre hetvennyolczezer scudót fordittatott.

Sixtus takarékossága minden lépten nagy dicséretekkel halmoztatott el, és méltán. Ő a kincstárt teljesen kimeritve találta, és egy év alatt már egy millió arany scudo maradványt volt képes felmutatni; s ugyanez történt a négy következő évben is. Alig hogy egy milliónyi felesleghez jutott, letéteté azt az Angyalvárba, s a Boldogságos szüznek és az apostoloknak ajánlotta fel, az ó szövetséget vévén fel e tekintetben példányképül, mikoron a kincsek az előfordulható nagyobb szükségek esetére a templomban őriztettek.[2]) Hibás gazdálkodás volt ez ugyan, de megbocsátható azon időben, midőn még nem tudták az emberek, hogy a pénznek csak azon mértékben van becse, amellyben az forgalomba hozatik. Sixtus az udvar költségeit és hivatalait szükebbre vonta össze; a hivatalok áruba bocsátását már gyakorlatban találván, azok árát felemelte; a kölcsönházakat szaporitotta; minden hivatalra söt a legszükségesebb élelmi szerekre is adót vetett, s a pénzeket is meghamisitotta. Valóban csodálatos gondolkozási módot árult el azáltal, hogy az országot tulterhelte s kölcsönöket vett fel csupán azért, hogy meddő s mit sem jövedelmező kincseket gyüjthessen rakásra. Mindazáltal bámulta a világ, mint rendesen bámulni szoktuk azon nagy tehetségeket, kik sikert vivnak ki; és az emlitett eszközökkel sikerült neki a pápai hatalom elhomályosodott fényét némi részben helyreállitani.

[1]) Ezek közöl hét bibornok püspök volt, kik Róma közelében fekvő püspökségeket birták (suburbicarii), illyenek valának Velletri, Porto Santa Ruffina, Civitavecchia, Frascati, Albano, Palestrina és Sabina püspökei; ötven presbyter bibornok, a többi pedig diaconus bibornok.

[2]) 1793-ik évi marcziusban Cacault azt irta a franczia conventnek, hogy az Angyalvárban még egy millió scudo létezik V. Sixtus kincseiből.

Illy nagy takarékossága és józan gondolkozása mellett bámulatra ragadnak bennünket nagyszerü és ábrándos tervei. A török birodalom megsemmisitését tüzvén egyik czéljául, evégre alkudozásokba bocsátkozott Perzsiával, a druzokkal és néhány arab főnökkel; saját költségén gályákat épittetett, mellyekkel Spanyol- és Franczia ország a magokéit egyesitenék, azalatt pedig Báthory István lengyel király első sorban sikra szállana a gyülölt ellenség ellen. Ezen terve füstbe menvén Egyiptom meghóditásán törte fejét, minek sikerültével a Vörös-tengert összekötendette a Földközi-tengerrel s a kereskedelmet régi utjára terelendette vissza; addig is pedig mig kedvező alkalma lenne a Szentföldet a törököktől visszafoglalni, a szent sirt onnét elhozatni s azt Montaltó-ban a loretoi szent ház mellett felállitani szándékozott. Mondják, miként III. Henrikkel is alkudozásra lépett, hogy egyik unokaöcscsét örököseül fogadná: annyira bele élte magát azon gondolatba, hogy az egész kereszténységnek szükséges az ő terveit osztania.

Az mindenesetre tagadhatatlan, hogy a pápaság annyi vesztesége után ismét tekintélyre vergődött, és mostantól fogva erejét nem a keresztény világ adójából de sz. Péter örökségéből merité. Arról, hogy az Olaszország feletti főuralomra törekedjék, többé szó sem lehetett, miután az idegenek itten egészen meggyökeresedtek; de viszont a pápai terület nem idegenittethetett el többé a pápák unokaöcscsei által, és nagy támogatására szolgált az a szellemi befolyásnak. A virágzó és termékeny egyházi állam Velenczét, Genuát, Nápolyt ellátta gabonával, és 1589-ben ötszázezer scudo értékü mennyiség szállittatott ki ebből; nem emlitvén a faenza-i és lugo-i lent, a perugiai kendert, a viterboi kendert és lent, a cesenai, montefiasconei és orvietoi bort, a rimini-i olajt, a san-lorenzoi mannát, a bolognai és forlivese-i festékszereket, a campaniai lovakat, a terracinai vadakat a halakat, sót és márványt, ugyszintén a másféle terményeket, melylyek a követek és utazók által annyira feldicsértettek [1]). Ancona ismét felelevenité a görögök és törökökkel üzött kereskedést; egyikmásik háznak ötszázezer aranyra is felrugott ottani üzlete, és minden országból karavánok érkeztek oda. A romagnaiak állandóan föntarták vitéz hirnevöket, s a legjobb katonák közölök toborztattak; és meg kell vallani, hogy Alberico da Barbiano és az urbinoi herczeg

---

[1]) Lásd Montaigne *Utazását* és a *Relazioni d' ambasciadori* czimü gyüjteményt.

vezénylete alatt olly vitézséget tanusitottak, melly méltó lett volna egy sokkal nemesebb czélhoz.

A pápai kormány, épen ugy miként a többiek Olaszországban, a helyhatósági szabadalmak megnyirbálása által erősödött meg. Mindazáltal az engedelmességet tanusitó területek részben megtarták és érvényesiték azokat; sokan birtokaikat magok kezelték, katonákat tartottak s évpénzeket utalványoztak. II. Gyula a velenczei háboru alatt csak egyet sem hódoltatott meg a nélkül hogy velök külön külön szerződésre ne lépett volna; és igy képződött a népjog ama része, melly libertas ecclesiastica név alatt volt ismeretes. Némellykor a kormányzók világiak valának, de a városok megtiszteltetve érezték magokat azáltal, ha kormányzójokul egyháziakat nyertek. Mindegyik községben valának kiváltságos testületek, mint pl. a nemesek, polgárok s a tisztviselőség, de tartományi alkotmányok a pápai területen egészen ismeretlenek valának [1]). A pápai állam tehát némileg hasonlitott a velenczeihez, hol a fő hatalom szintén a községek kezeiben állott, mellyeknek gyakran ismét más községek valának alárendelve; Velenczében a nemesség, Rómában a curia állott felettök. De mig Velenczében az első testület, az örökös nemesség ősi tulajdonai gyanánt tekinté a kormány-hivatalokat, a római curiában minden pápaválasztás alkalmával változtak az elemek azáltal, hogy rendesen az uj pápa rokonai s honfitársai csusztattak be abba; Velenczében a hivatalok a testület, Rómában az államfő által adományoztattak; amott szigoru törvények fékezék a kormányzókat, itten pedig csak az elöléptetés reménye tartá őket kötelmeik korlátai között. Azon alkotmányok tehát, mellyeket Velencze adott, állandóbbak valának, a pápaiak csakis a pápa önkényétől függtek. Mig a közép és alsó néposztály nyugodtan s a munkának élt, a nemesek, kik kezeikben tarták a helyhatósági kormányzatot, folytonosan nyugtalankodtak, sem az iparral sem a müvészetekkel nem foglalkozván s még csak jobb neveléssel sem birván; a guelf, ghibellin czimek ismét felelevenittettek, s az uj viszálkodásokra alkalmaztattak; nem volt város vagy család, mely egyik vagy másik zászló alá ne szegődött volna; megkülönböztetés okáért más ruházatban jártak, ugyszintén a „kenyérszegésben, kardjok felkötésében, forgójok, szalaguk vagy bokrétájoknak kalapjok vagy füleikhez va-

[1]) Mindezekre vonatkozólag lásd **Ranke** *Die Fürste und die Völker etc.* czimü munkáját.

ló alkalmazásában" más modort követtek ; folytonos versengésben éltek, s evégből bérenczeket tartottak, vagy szükség esetén fogadtak.

Ezen egyenetlenség és féltékenység megfosztá a városokat azon erőtől, melylyel helyhatósági jogaikat fentarthaták vala, miután mindegyik párt, ahelyett hogy az uj pápai követ tulkapásait fékezni igyekezett volna, azt magának megnyerni törekedett s oda kényszerité, hogy az egyik vagy másik párt karjaiba vetné magát. A vidéki főurak, kik vendégszeretet és fényüzés közepett éltek, jó viszonyban és egyetértésben állottak a városi főurakkal és még inkább a földbirtokosokkal, kik bizonyos patriarchalis modorban tőlök függtek. Egyik másik vidéki család, melly mindeddig szabad maradt, szintén oda szegődött a pártok valamellyikéhez, s igy mindegyik párt igyekezett annak fejét a maga részére megnyerni.

A középkori zavarok ismét felelevenedtek tehát s ugyanazon gyógyszerek alkalmaztattak ellenök. Ollykor a csendes lakosok szövetségre léptek egymással, igy pl. Fanó-ban a gyilkolások és rablások megszüntetésére az ugynevezett Szent egyesület alakult,[1]) mellynek tagjai megesküdtek, hogy a békét életök árán is fen fogják tartani. Ezek a Békések neve alatt egész Romagnában elterjedtek, s népies törvényhatóságokat alakitottak, mellyek, valamint a községeknek egymás közötti versengése is, nagyban elősegiték a kormány hatalma növekedését. És ekként az állam nem a renden, de az ellenségeskedéseken és bizalmatlanságon ugyszintén az erő és törvény közötti küzdelmeken alapult.

A gyakori és meglehetősen hosszu trónüresedések alatt a városok fent hordák fejöket, és a régi főurak ismét uralomra akartak vergődni; azért mindig résen kelle lenniök, nehogy a pápák vagy bibornokok valamellyik rokona bizonyos jogokat nyerjenek felettök, amellyektől azután csak pénzváltság, tiltakozás vagy néha nyers erő által szabadulhattak meg ; legyőzetésök esetében pedig még jobban elnyomattak. Faenza minden évben megünneplé a napot, mellyen X. Leo schweizi csapatját egy rendes ütközetben a városból kiüzte (1521), Jesi pedig azt, mellyen a pápai követ zsarnoki hatalma alól magát felszabaditotta (1528); Ancona ellenben egy hadsereg és az erőd által fékeztetett meg (1532); Perugia végre, melly a sóadónak ellenszegült, egyházi tilalom alá vettetett, és Pierluigi Farnese által

---

[1]) Amiani, *Memorie die Fano.* II. 146.

fegyveres erővel szorittatott engedelmességre, (1540) ki ez alkalommal a város régi kiváltságait megszüntette. [1])

Az ember azon általános panaszokat hallva, mellyek a különböző országok által a reformatio előtti időkben Rómába szivárgott pénzösszegek ellen emeltettek, azt gondolhatná, hogy ottan nyakig usztak a kincsekben; de e tekintetben Róma Spanyolország sorsában osztozott és az emlitett összegekből olly kevés jutott a pápák kezeibe, hogy II. Pius a pénzhiány miatt kénytelen volt napjában egy étkezésre szoritkozni s a törökök elleni hadjáratra kétszázezer aranyat kölcsönözni. A hivatalok nagyobbrészt el lévén adva, a jövedelmek a vevők kezeibe folytak. 1471-ben hatszázötven eladott állomás létezett, mellyek jövedelme százezer scudóra becsültetett. [2]) Minő segély-források maradtak fel tehát a sürgős szükségek eseteire? Uj hivatalok alkotása, bucsuk és jubileumok engedélyezése; ezek lévén a pénzügy hathatós emeltyüi. Azután uj czimek és hivatali állomások találtattak fel, amivel IV. Sixtus rendivül visszaélt. VIII. Incze, ki még a pápai koronát is elzálogositani kénytelenittetett, huszonhat titoknoki állomást szervezett, amiért hatvanezer aranyat kapott; VI. Sándor a brevék irására nyolczvan irnokot nevezett ki egyenkint hétszázötven scudo dij lefizetése mellett; II. Gyula ugyanazon dijért még száz irattári irnokkal szaporitá meg azok számát, és általánosan dicsértetett, mert minden szükség esetére képes volt pénzt teremteni; de ez csak azáltal sikerült neki, hogy az egyházat ugy kezelte mint valamely államot, áruba bocsátván vagy haszonbérbe adván a hivatalokat. X. Leo, ki azonkivül, hogy háborukat folytatott, rendkivüli fényüzés közepett élt, ezerkétszáz uj hivatalt alkotott áruba bocsátás végett; azok, kik ezen állomásokat elnyerték, egy tőkepénzt fizettek le, mellynek kamatait életfogytiglan huzták, amiért is ezen összegek inkább kölcsönöknek vagy életjáradékoknak tekintethettek, mellyek gyakran a tőkének egészen nyolczadjáig felrugtak. Ezen kamatok pedig részint a kissé felemelt curialis dijak maradványából, részint az álladalmi helyhatóságoktól bejött összegek fölöslegéből, majd ismét a

---

[1]) **Tonduzzi**, *Istoria di Faenza*, p. 609.

Baldassini, *Memorie storiche dell' antichissima cittá di Jesi*. Jesi 1744, p. 256.

Saracinelli, *Notizie storiche della cittá d' Ancona*. Roma 1675. II. p. 385.

Mariotti, *Memorie storiche civili ed ecclesiastiche della cittá di Perugia e suo contado*. Perugia 1806 p. 113.

[2]) Chigi kézirat, **Ranke**, által idézve IV-ik könyv, 2 §.

timsó-bányákból, a só-egyedáruságból és a római vámjövedelemből fedeztettek.

Ennek következtében olly virágzó állapotba jutott a pénzügy, hogy többé nem volt szükséges az államot terhelni, melly különben is legkevesebb adót fizetett a többi országokkal szemben, nem lévén kénytelen nagy hadsereget tartani, melly legnagyobb nadálya szokott lenni az államkincstárnak. De mihelyt az állampénztár megszünt fölösleggel rendelkezni, elkerülhetlenül zavarba kellett jöni a pénzügynek; és a reformatio idejében, midön a külföldi fejedelmek ellenezték, hogy a pénz különféle czimek alatt Rómába folyjon, X. Leo olly nyomoru állapotban hagyta azt, hogy VI. Hadrián kénytelen volt az adót minden tüzhelytől egy fél aranynyal felemelni, ami a nép között igen nagy elégületlenséget támasztott. VII. Kelemen egyszerü kölcsönhöz folyamodott s tizes kamatra kétszázezer aranyat vett fel olly formán, hogy azt utódjaira is átszállithassa, biztositására pedig a vámokat kötötte le; de a tőkepénzesek azon követeléssel léptek fel, hogy a kezelésben ők is részt vehessenek. III. Pál egy másik ujitást hozott be, lemondván t. i. a só árának felemeléséről, pótadót vetett ki, melly szintén egyenes adó gyanánt szerepelt, s különféle nevek alatt már több déli tartományokban divott, [1]) s amellyet később megszüntetni igért; és ekként minden kivétel nélkül háromszázezer scudo vettetett ki a különböző tartományokra. A városok élénk panaszt emeltek ezellen; Bologna egy, készpénzben letett tőkével váltotta meg magát attól; a többieknek kénytelen volt a kormány az összeg egy részét vagy gyakran az egészet is elengedni; és igy nagy szerencse volt, ha amaz összegnek csak fele is befolyt a pénztárba. De bármikénti is, az államjövedelem, melly II. Gyula alatt háromszázötvenezer scudóra becsültetett, X. Leo alatt négyszázhuszezer, VII. Kelemen alatt ötszázezer, III. Pál halálával pedig hétszázhatezer négyszázhuszonhárom scudóra rugott fel.

Mindazáltal a későbbi időkben uj segédeszközökhöz kellett folyamodni, s igy a liszt, hus s más czikkek adóztattak meg, az innét befolyó jövedelmek ismét a hitelezőknek zálogosittatván el. Gregorio Leti szerint a pápáknak rendesen egy millio kétszázhetvenezer arany scudo jövedelmök volt, a bündijakból pedig és irodai illetékekből ezenkivül négyszáztizennégyezret vettek be. V. Sixtus azáltal nevelte azt, hogy uj adókat vetett ki, a régibb tartozásokat behajtatta,

---

[1]) Nápolyban *ajándék*, Milanóban *havi adomány*, Spanyolhonban pedig *szolgálat* név alatt volt ez ismeretes.

a bündijakat felemelte s a zsidókkal a kormánytól nyert pártfogást megfizettette. Erre pedig azon körülmény kényszerité őt, hogy a katholikusokat vagy a protestánsok vagy pedig a törökök ellenében kellett védenie; a pápák pedig nem elégedtek meg a puszta buzditással, de magok mentek jó példával elé. Az uj terhek rendesen uj eladások és elidegenitések által kisértettek, ugy hogy ha az adó növekedett is, az apostoli kamarának felette kevés haszna volt abból.

Ekként a pápai állam is csak ugy megrakatott terhekkel mint a többiek; a régi függetlenség megsemmisült a szabályszerü közigazgatás alatt; a katonai szokások elenyésztek, csak ötszáz főből álló zsoldos csapat tartatván meg, melly nagyobb részt schweiziakból állott. Mindazáltal azt mondhatjuk, hogy épen ezen időszakban támadt uj életre Róma. A népvándorlásból keletkezett harczok és viszontagságok, a barbárság betörései, az olly gyakori polgárháboruk, leginkább pedig a pápai széknek Avignonba való áttétele rendkivül megfogyaszták Róma népességét. Midőn a pápák ide visszatértek, (1377) a város lakosságát jobbára barompásztorok képezték, kik a barátságtalan és kietlen hegységekből a Tiber hosszában fekvő sikságra jöttek le, s ottan megtelepedvén, magoknak kunyhókat épitettek, mellyek között szük, sáros s a terraszok és közlekedési hidak által elhomályositott utczák vonultak végig. A régi épületek romokban hevertek, a Capitoliumon kecskék legeltek; a Forumon tulkok tévelyegtek [1]; és a San Silvestrotól kezdve egészen a nyárfák (Popolo) kapujáig csupa kertek és mocsárok valának találhatók, mellyeken vadkacsa vadászatok tartattak. Legelőször V. Miklós kezdé meg Rómát olly épületekkel felékesiteni, mellyek régi és uj fönségéhez méltók lennének; utódai szintén követék példáját, különösen pedig II. Gyula és a Mediciek. Uj épületek népesiték be most a Tiber két partját, mellyeket IV. Sixtus a mai napig is nevét viselő hid által összekötött. II. Gyula ugyszólván ujjá épité az alsó várost és a Via Juliá-t, melly a Lungára-val párhuzamosan nyulik el, a vaticánt és a kanczellaria bámulandó épületét nem is emlitvén. A bibornokok és herczegek egymással vetélkedve pompás palotákat emeltettek, és a Riario, Chigi, Farnese s Orsiniak palotái szépségben bátran versenyezhettek a régi épitményekkel, kényelem tekintetében pedig azokat jóval felülmulták. [2])

---

[1]) Innét maradtak fen mai napig a Monte Caprino, Foro Boario, Campo Vaccino elnevezések.

[2]) *Opusculum de mirabilibus novae et veteris urbis Romae editum a* **Francisco Albertino**, 1515.

Róma kiraboltatása és a döghalál ismét megcsökkenté a népességet s megakasztá az épitkezéseket; de IV. Pius alatt ujból megkezdettek azok s az elhagyatott halmokon paloták emelkedtek. A régi Capitoliumot egészen elhomályositá az uj, mellyen most a Conservatorium palotája, Michelangelo müve pompázott. Ugyancsak ő a Viminale-n a Santa Maria degli Angeli-t épité, Diocletián fürdöinek bámulatos maradványait használván fel erre. A Quirinal-on az ugynevezett Pius-kapu nyittatott, és az uj bazilikáknak épen nem volt okuk irigységgel tekinteni a régiekre.

De be lehetett-e népesiteni addig a halmokat, mig vizök nem volt? V. Sixtus azért a régi császárokhoz méltó erömegfeszitéssel huszonkét mérföldnyi (miglia) távolságról vezetteté azt ide, Acqua Felice-nek nevezvén el, melly, mint Tasso éneklé, a hosszu ut homálya után élénken szökellt ki, hogy lássa Augustus Rómáját. A Trinità dei Monti közelében fekvő tért egyenitteté, és azon lépcsőzetet készitteté, melly ama magaslatot és a spanyol tért összeköti. Továbbá ő nyittatá a Via Felicé-t s egyéb utakat, mellyek a Santa Maria Maggiore-hez vezetnek. A classikus szépség és a pogány müvészet becsét nem igen értvén, Severus Settizonio-ját minden habozás nélkül leromboltatá, és oszlopait a sz. Péter templomához hordatá; Caecilia Metella sirboltját s más müemlékeket is lerontatni szándékozott, nem látván mást azokban mint éktelen köhalmazokat. A régiségénél fogva olly tiszteletre méltó ös pápai lakot szétbontatá, hogy azt a minden épitészeti jelleget nélkülöző Laterani palotával pótolja. A Vaticanban Laocoont és Apollot csak nehezen szenvedte meg; a Capitoliumban Minervát megtürte ugyan, de lándzsáját kereszttel helyettesitteté. A Traján és Antonin-féle oszlopokat azáltal vetközteté ki pogányságukból, hogy sz. Pétert és Pált állittatá fel rájok, hogy igy e magaslatról a város felett örködni látszanának. Midőn az egyiptomi obeliszkot a Vaticánban felállittatná (393 lap), Krisztus valódi keresztjéből egy darabot tétetett abba, hogy ekként az istentelenség emlékei alá lennének vetve a hit jelképének épen ott, hol azért annyian szenvedtek. A többi obeliszkek a Laterán, s a Santa Maria Maggiore előtt és a Popolo piaczon szintén alatta állittattak fel, nem különben a szent Péter kupolájának boltozata is ekkor készittetett el; ugyszintén a Quirinál palota homlokzatára ő tétetté fel azon két koloszszust, mellyek ottan Phidias és Praxiteles nevek alatt pompáznak. Továbbá a vaticani könyvtárt valamint a görög és keleti nyomdát megnagyobbitá, s kétezer szegény számára a Tiber mellett fekvő kórházat épitteté.

A népesség, melly IV. Pál alatt alig ment fel negyvenötezer lé-

lekre, alatta százezerre emelkedett, összeállitva mindenféle nemzetekből. Csodálatos látványt nyujtottak ezen emberek tarka öltözékei, kik a bibornokok körül udvarolgattak, azon reményben, hogy egykoron pártfogójokat a pápai trónon láthatják. Azután mindegyik pápa kegyenczei és rokonai uj nemességet és birtokosságot alkottak. Mig előbb a nemesek a Colonna és Orsini családok, a két ellenséges párt eme vezérei körül csoportosultak, most miután Sixtus a római herczegi méltóságot (principi del soglio) alkotta, melylyel a pápa misézése alkalmával a trón melletti állás joga volt összekapcsolva, s azt az emlitett két háznak adományozta, a többiek részint irigységből részint kisebbségök érzetéből különváltak azoktól.

Szilárdan ragaszkodván a lelki hatalom tanához, s azon erős meggyőződésben élvén, hogy a királyi hatalom csakis a nép és egyház hatalmának kifolyása legyen, az igazhitüséget diadalra segitendő, a németországi katholikus államokat egymással s a császárt a spanyol királylyal összeegyeztetni iparkodott; de Francziaországban a szövetség (Ligue) legyözetését kelle tapasztalnia, és IV. Henriket, jóllehet különben becsülte, egyházi átok alá vetette. Később azonban féltékenységgel telvén el a spanyol tulsuly iránt, Francziaország felé hajlott. Annyi bizonyos, hogy ki tudta magának vivni, miként az europai udvarok egyiránt tisztelnék és félnék őt, az utólsó pápát, ki a politikai ügyekben fontos szerepet játszott.

Tizenhat hónap alatt négy pápa váltá fel egymást a pápai széken. VII. Orbán (Giambattista Castagna, Rómából) után (1590) XIV. Gergely (a milanoi Nicoló Sfondrati) következett, ki a Sixtus által összegyüjtött kincseket IV. Henrik ellen használta fel, s a menedékjogot az egyházaknak és kolostoroknak visszaadta; IX. Inczét (Gianantonio Facchinetti, Bolognából) VIII. Kelemen (a fanoi Ippolito Aldobrandini) követte (1592), ki Spanyol- és Francziországot egyensulyban tartotta és közöttök a békét létrehozta. A tanácskozásokat (Consulta) hosszasaknak és zavartokozóknak találván, mindent maga végzett s csakis arra használta fel azokat, hogy közzé tennék, amit ő már előbb elhatározott. Az adót az adózók kihallgatása nélkül meghatározta s a bárókat a köz törvényhatóságok alá vetette. Hanyatló korában unokaöcsese Aldobrandini bibornok által hagyá magát vezettetni, minek következtében a római udvarnál Francziaország vergődött tulsulyra, IV. Henrik az egyházi átok alól fölmentetett, és Spanyolország nem gyakorlott többé korlátlan befolyást a pápai szék elhatározásaira.

V. Pál.

A Medici család egyik tagja s a franczia királyi ház rokona, XI. Leo, huszonhét nap mulva V. Pálnak (Camillo Borghese) engedte át a pápai széket (1605). E tudományos férfiu minden fondorkodás nélkül egyenes uton jutván a trónra, érezte annak méltóságát, és feltette magában, hogy a katholicismus erkölcsi tekintélyét visszaszerzi. Borromei Károlyt a szentek sorába igtatá, a Karmeliták és Lazaristák rendjét jóváhagyá s megparancsolá, miként a latin, görög és héber nyelvek minden kolduló szerzetben tanittatnának, hogy ekként a német egyetemekkel lépést tarthatnának; a bibornokoktól pedig szigoruan követelte, hogy székhelyökön laknának.

Az „In coena Domini" bulla.

Mint jogtudós a szent szék mindazon jogaira igényt tartott, mellyek a decretálisokból folytak, és bevégzé az „In coena Domini" bullát, melly a pápai gőg netovábbja gyanánt szokott idéztetni. Mellőzvén a csekélyebb jelentőségü pontokat s kivetköztetvén azt a kor szellemehez mért szólamokból, huszonnégy czikkben egyházi átok alá vet az mindenféle eretnekeket, azokkal egyetemben, kik őket védik vagy könyveiket olvassák, tartják, kinyomják s terjesztik; továbbá azokat, kik a pápától a zsinathoz, vagy a pápa és meghatalmazottjai rendeleteitől világi törvényszékekhez felebbezik ügyöket; a Földközi-tengeren garázdálkodó tengeri rablókat és kalózokat, ugyintén azokat, kik a hajótörést szenvedett keresztényeket kifosztanák; azokat, kik uj adókat vetnek népeikre vagy a régieket felemelik; azokat, kik a törököknek hadi szereket vagy tanácsokat adnak; azokat, kik az egyházi szabadság ellen irányzott törvényeket alkotnak, vagy a püspököket joghatóságuk gyakorlatában háborgatják, vagy kezeiket az egyház jövedelmeire teszik, az egyháziakat a világi törvényhatóságok elé idézik, az egyháziakra adót vetnek, az egyház területét elfoglalják vagy nyugtalanitják, ide értve Siciliát, Corsicát és Sardiniát is.

Minden püspöknek fel kelle ezt olvasni egyszer évenkint népe előtt; de minél inkább követelte ezt a pápa, annál kevésbbé valának hajlandók az olasz hatalmasságok azt megengedni. Nápolyban egy könyvárus gályarabságra itéltetett, mert Baroniusnak a siciliai monarchia ellen irt munkáját közrebocsátá; Luccában a pápai hivatalnokok rendeletei csakis a hatóság jóváhagyása mellett adathattak ki; Savoyában a kormány a pápának föntartott javadalmak felett is rendelkezett; Genuában a választási pártoskodások alkalmával a jezsuiták körüli összecsoportosulások eltiltattak; Velencze néhány vétkes

papot a világi törvényszékeknek szolgáltatott át. V. Pál ennek következtében intésekhez és az egyházi átokhoz folyamodott, de erősebb ellenkezésre találván mint remélte, kellő óvatossággal mérséklé azokat. A müvészetet nagyban pártfogolta, és unokaöcscseit rendkivül kegyelte.

XV Gergely.

Pártja utána XV. Gergelyt (Alessandro Ludovisi, Bolognából) választá pápává (1621), ki elaggott és képtelen lévén, s emellett csakis a tudományokkal és ajtatos cselekvényekkel foglalkozván, unokaöcscsének Lodovico Ludovisi-nak engedte át a kormány gyeplőjét, ki nagy barátja volt a pénznek, gyönyöröknek és fényüzésnek s rendkivüli ügyességet tanusitott az ügyek vezetésében s az állam hajójának a szélvész közötti kormányzásában. Ezen pápa alatt iktattattak a szentek sorába Lojola Ignácz és Xavéri Ferenc z, s Girolamo da Narni szerzetes buzditására ugyanekkor keletkezett a De propaganda fide társulat, mellyre Lodovico saját erszényéből sokat áldozott.

XV. Gergely uralkodása nevezetes azon bulláról, melly által a conclave visszaéléseit megszüntetni szándékozott. Eddig háromféle választás volt ismeretes: a titkos szavazat általi (scrutinium), mellynél megkivántatott, hogy a jelenlevő bibornokok szavazatainak két harmada egy személyre essék; a választott biróság (compromissum) általi, midőn a pápa kinevezése egy bibornokra bizatott; végre az isteni sugallat általi, midőn t. i. valaki egyhangulag mintegy ihletés következtében kiáltatott ki pápává. De igen gyakran a vesztegetések és fondorkodások szerepeltek a pápa-választásnál s a császáriak és Spanyolország törvényeket akartak szabni a conclave elé, minek következtében a pápai szék sokáig üresen állott, melly idő alatt a Piccolomini és Sciarra rabló csoportjai kényök s kedvök szerint garázdálkodhattak. Később szokásba jött, hogy a meghalt pápa által kinevezett bibornokok annak bibornok-unokaöcscse körül csoportosulnának össze avégből, hogy magok közöl választanának valakit pápává; de minthogy ez majd sohasem sikerült nekik, ellenzéket képeztek az uj pápa ellenében, s ennek halálával rendesen keresztül vitték saját jelöltjöket.

VIII. Orbán.

Most VIII. Orbán név alatt Matteo de' Barberini, egy, Anconában kereskedés által meggazdagodott család sarjadéka ült a pápai székbe (1623). VIII. Kelemen szent Bernárd, V. Pál a velenczei Giustiniani munkáinak olvasásában, VIII. Orbán pedig a modern

költeményekben találta gyönyörét; sőt ő maga is csinált verseket, s Rómába hivta Leone Allacci-t, Holsten (Holstenius) Lukácsot és Echellensis Ábrahámot, ugyszintén az olasz tudósok virágát. Az egyházi személyeknek minden kereskedést és világias foglalkozást eltiltott, kiadta a kijavitott r ó m a i B r e v i a r i u m o t, maga javitván ki annak hymnusait. Olly időben élvén, midőn a czimek emelkedtek azon jelentőségre, mellyet a dolgok elvesztettek, a bibornokoknak, kik ezelőtt r e v e r e n d i s s i m i-knek hivattak, az e m i n e n t i s s i m u s czimet adományozta. Egyszersmind világi fejedelemnek is tekintvén magát, erőditési tervezeteket készitett, s midőn elődjei márvány siremlékeit mutogatnák neki, igy szólt: „Én vasból fogok csináltatni.“ Az Orbán erőd által Bologna határait megerősitette s ugyanezt tevé Rómával is; a monte-cavallói palotát kőfallal véteté körül, anélkül, hogy e munka végrehajtásában a Colonna kert régiségei iránt kimélettel viseltetnék; Tivoliban fegyvergyárt s arsenált állittatott s katonákkal rakta meg azt; Civitavecchiát szabad kikötővé tette, s ekként a berberek itt adták el a keresztényektől elrabolt jószágokat. Nagy fény által környeztetvén, hirneves költőnek tartatván s óriási testalkattal és egészséggel birván magas véleménynyel volt személyi fontosságáról s azért korlátlan tekintélylyel uralkodott, azt mondván: „Én jobban értem az ügyeket, mint valamennyi bibornok együttvéve.“ Midőn egy alkalommal a régibb pápai intézményekre való hivatkozással egy ellenvetés tétetnék neki, igy felelt: „Többet ér egy élő pápa határozata mint száz meghalt pápáé.“ Ha környezői valamelly eszmét el akartak vele fogadtatni, rendesen az ellenkezőt kellett javasolni. Egész Europa békebiróul szólitá fel őt; s valóban nagy megtiszteltetés lett volna ez rá nézve, ha annak méltóképen meg bir felelni; de a követekkel csak csevegett, vagy szónoklatokat tartott nekik, ugy hogy soha sem végezhettek valamit, és az i g e n vagy n e m nála mindig a szeszély s nem a megfontolás kifolyása volt.

Ferrara.

Ezen pápák alatt csatoltatott Ferrara és Urbino a pápai államhoz. Ferrara az esztei ház utólsó ivadéka, II. Alfonz alatt (1559) minden volt inkább mint sem boldog; és Montaigne, ki ezen időtájban Olaszországban utazott, népességében megfogyatkozva találta azt. A Pó folyam egészen el volt torlaszolva a fövény által, miután a herczeg saját földbirtoka müvelésére használta fel a munkásokat, kik a töltések föntartására s a viz szabályozására valának rendeltetve; azonfelül mindenféle adóval terhelte népét, egyedáruságot üzött a

sóval, olajjal, liszttel és kenyérrel; a vadászatot eltiltá, s csakis néhány napon át engedte azt meg a nemeseknek, de akkor is legfölebb, három kutyával, és azokat, kik a tilalmat megszegték, felakasztatá. Egyedül az udvar fénylett, olly köpenyeg-forgató politikát üzvén, melly őt a többi herczegségek bukása közepett is föntartotta; és pártfogolván a tudósokat, ezek halhatatlanságának viszfénye rája is visszaverődött. Giambattista Pigna és Montecatini egyetemi tanárok egymás után vezér-miniszterekké lettek, anélkül hogy tanulmányaikat és előadásaikat félbeszakitanák; Battista Guarini Velenczébe és Lengyelországba küldetett követül; Francesco Patrizi hizelgésekkel halmoztatott el; akademiai vitatkozások nyittattak meg, és szinházak, hol pásztori játékok találtattak fel vagy finomittattak ki; fényes ünnepélyek, látványosságok és harczjátékok rendeztettek, melly utóbbiakban sokszor száz lovag is részt vett, s a mellyek általában kedvező alkalmat nyujtottak az idegenek összecsődítésére, s a herczeg udvariasságának és a Tasso által megénekelt hölgyek bájainak fitog tatására. De a pártfogáson, mellyben Alfonz a tudósokat részesité, gőg és türelmetlenség vonult végig; Tassotól pl. ki a Mediciek által Florenczbe hivatván meg, hajlandónak mutatkozott azok ajánlatainak elfogadására, megvonta kegyét, sőt megfosztá szabadságától is; a hires egyházi szónokot, Panigarolá-t pedig, kit nagy ügygyel-bajjal tudott Ferrarába édesgetni, erőszakosan számüzte, mihelyt meghallá, hogy máshová szándékoznék költözni.

Nem lévén fiai, Alfonz oda müködött, hogy alattvalói idegen uralom alá ne jutnának, és daczára V. Pius rendeletének, melly a szent székre visszaeső államok hübérbe adását eltiltotta, a császártól kieszközlé, hogy tartományai unokaöcscsére Caesar-ra szállanának (1597), ki annál nagyobb ünnepélylyel avattatott fel herczeggé, mennél inkább félt Ferrara attól, hogy függetlenségét elvesztendi. VIII. Kelemen azonban eléállott jogaival s azokat fegyverrel és egyházi átkokkal is támogatta, minek következtében Caesar kénytelen volt Ferraráról és Comachió-ról lemondani (1598 január 13) és Modenába vonult vissza, hol az általa megkezdett herczegi ág egészen 1797-ig fenállott. A pápa kedvezmények által kibékélteté magával ujonan szerzett tartományát, a helyhatósági kiváltságokat visszaállitotta s egy kormány-tanácsot alkotott, melly huszonhét régi nemesből, huszonöt kisebb nemesből és tekintélyesebb polgárból s a különféle testületek tizennyolcz tagjából állana; de a parasztok szokás szerint sajnálkoztak azon kormány bukása felett, melly iránt fény-

korában utálattal viseltettek, és Ferrara népességében mindinkább fogyatkozott.

Urbino.

Montefeltrói III. Fridrik (1444) ,urbinói gróf, mások zsoldjában folytonosan háboruskodott; kétszázezer aranyon az urbinói kastélyt épitteté, melly Olaszországban egyike a legszebb épületeknek, azt müremekekkel s könyvekkel látta el és herczegi czimet vett föl. Guidubaldo (1482), ki a pápák szolgálatában szintén mint jeles hadvezér szerepelt, Cesare Borgia által államától megfosztatván ennek bukása után visszatért (1502); II. Gyula elhalmozta öt kegyeivel s rábirta, hogy közös unokaöcscsöket Francesco Maria Della Rovere-t nevezné ki örököseül, ki csakugyan utódjává lett (1508), s a pápának mint az egyház fő hadvezére fontos szolgálatokat tett. De X. Leo saját családjának emelése végett jónak látta öt megalázni s herczegségétöl megfosztani (1516), mellyet most Lorenzo de' Medicire ruházott át. VI. Hadrián alatt Francesco visszatért és egyike volt a leghirnevesebb hadvezéreknek valamint II. Guidubaldo is.

Az urbinói herczegség hét várost és majd háromszáz helységet foglalt magában; tengerparti vidéke felette termékeny s hegyei gyönyörüek valának; jövedelme pedig, különösen midőn a Sinigagliaban termett gabonájával jó üzletet csinált, a százezer scudót meghaladta. A herczegek emellett idegen zsoldban nagy összegeket szereztek, s igy miután több hasznot csináltak az országnak mint amennyibe magok kerültek, ezenkivül pedig pompa-kedvelők s tudományosak lévén, továbbá hatalmukat a fenálló szabad intézmények hátrányára nem öregbitvén, a nép ragaszkodással viseltetett irántok. II. Francesco Mária (1574) Guidubaldo fia sokáig tartózkodott II. Fülöp udvarában és akaratja ellenére kénytelen volt esztei Lukrecziát nőül venni, holott a harczias ifju csak huszonöt éves, a szellemdus és müvelt mátka pedig negyven éves volt; minek következtében a házasság szerencsétlenül ütött ki s végre is elválással végződött. Meghalván Lukreczia, Francesco Maria másodszor is megházasodott, s ezen frigyből született a nép nagy örömére örököse Ubald-Antonio, kinek részére atyja az uralkodásról lemondott; ez azonban visszaélt avval, dorbézolásnak adta magát, még a szinpadon is fellépett és egy reggel halva találtatott (1623). Francesco Maria akaratja ellenére kénytelen volt a kormányt ismét kezébe venni és szemlélni, hogyan perlekednek tartományán a pápa, kire az vissza volt esendő, és a császár, ki ahhoz szintén igényt tartott. Alig hogy behunyta szemeit

(1626), majorsági jószágai Florencz birtokába jutottak, a többit pedig VIII. Orbán foglalta el (1631), daczára annak, hogy saját unokaöcscsei kivánták ama herczegséget magukra ruháztatni.

Ezek kényök s kedvök szerint uralkodván Orbán felett méltán kiérdemlék a nép gyülöletét. Sovárogtak ők a Castro és Ronciglione herczegségek, a pápa két hübéres tartománya után is, mellyek egészen Róma kapujáig terjedtek ki s most a pármai herczegek birtokában valának. Odoardo Farnese azonban állhatatosan ellenállt a Barberini-ek törekvéseinek, ami annál könnyebben sikerült neki, minthogy a pápát egy dicsköltemény nyel magának lekötelezte; de egy bizonyos napon fegyveresen megjelent a pápánál, panaszt emelendő annak unokaöcscsei ellen, kik már élete után is leselkedtek. Ezen időtől kezdve a Barberini-ek mindent elkövettek, hogy őt megbuktassák, s e végből a többek közt felizgatták ellene hitelezőit, háboruval támadták meg őt, mit nem sokára egyházi átok és javainak elkoboztatása követett. Velencze, Toscana, Modena látván, hogy Olaszországot veszély fenyegeti, fegyverbe álliták seregeiket, a pármai herczeget támogatandók (1642), ki, mig a pápai sereg tartományát elárasztá, Róma ellen indult. A pápa, ki mindezekről mit sem tudott, megrémült, az idegen követek azonban közbeveték magukat, s a Barberiniek fondorkodásai ellenére a békeszerződés Velenczében aláiratott (1644), a dolgok a háboru előtti állapotban hagyatván. Az egész ellenségeskedésnek tehát csupán azon eredménye volt, hogy a pápa és Párma pénzügyöket tönkre juttaták; és alkalmasint ezen körülmény ugyszintén a nép élénk panaszai röviditék meg Orbán életét.

Ezek bizonyára felette kincsinyes érdekek azokkal szemközt, mellyekért a pápákat a középkor századaiban küzdeni láttuk, midőn a világot az evangeliomi müveltség befogadására sürgeték s az emberiség jogait a mindennemü zsarnokok viszszaélései ellen védelmezték, nem törődvén a földi országgal csakhogy a mennyeit azaz az erkölcsiséget és igazságot biztosithassák.

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET.

Scandinávia.

II. Keresztély.

A calmari unio [1]) még érvényben állott, s Dán, Norvég és Svéd egyesült országokban 1513-ban János halála után a trónt ennek fia II. Keresztély örökölte. Természeténél fogva heves és hajthatatlan lévén, nevelői, hogy az egyenlőség eszméjét belé csepegtessék, a köznép körében tartották őt, minek következtében egészen megszokta a korcsmákat s a másféle erkölcsrontó helyeket, más részről pedig tanitói a latin nyelv ráerőszakolásával vele a tanulást és tudományokat egyáltalában megutáltatták. Később az atyja ellen kiütött lázadás elfojtása alkalmával a kegyetlenség vergődött nála tulsulyra, amiért is a scandinávok emlékében máig is egy szörnyetegként él, mellynek vétkei lehetőleg tuloztatnak, rendesen ezen sorsban részesittetvén minden bukott párt képviselői.

Tilos viszonyt kötött ő bizonyos Dyveke nevü szép nővel, kinek anyja Sigbrit Willins amsterdami gyümölcsárusnő volt. Ez alacsony helyzetét s erkölcseit nagy mértékben felülmuló tehetséggel birván s emellett a Bergenben nyitott korcsmáját látogató nyeglék, borbélyok és kalandorok elbeszéléseiből a városok és családok eseményeiről apró történeteket készitvén, azokkal s leánya szépségével a királyt rendkivül magához édesgette. Ehhez járult még, hogy Német-Alföld intézményeiről és kereskedéséről igen jól volt értesülve s a politikáról olly biztossággal s józansággal tudott beszélni, aminővel a király idétlen és önhitt pedánsai teljességgel nem dicsekedhettek. Csoda-e tehát, ha Keresztély egészen ezen két nő karjaiba vetette magát? annyira hogy sem a trón, sem a házasság, sőt Dyveke halála sem csökkenté Sigbrit hatalmát, kinek sikerült saját aljas szenvedélyeit t. i. a papság és nemesség iránti irigységet és a Hansavárosok iránti féltékenységet a király szivébe csepegtetni, s gyóntatóul melléje egy, hozzá hasonló nyegle papot alkalmaztatni.

A dánok és norvegek, midőn őt királyokul elfogadták, uj feltételeket szabtak eléje; a többek között jelesen kikötötték, hogy azon bűnvádi esetek elitélése, mellyekben a bündijak a negyven markát

---

[1]) Lásd XIII. I. könyv 462 lap.

meg nem haladnák, a nemeseket illetné, s hogy a trónt elöre senkinek sem biztositaná. Ezen korlátok elviselhetetlenekké levének Keresztély előtt, ki minden törekvését arra forditotta, hogy a nemességet és papságot, a királyi hatalom eme bilincseit, s a Hansa városokat, Scandinávia ezen zsarnokát, megalázza, amelly terveiben szokatlan erélyt, mély belátást és kegyetlenséggel határos állhatatosságot tanusitott.

Svédhon szintén elfogadta őt királyául (1518); de minthogy az ifju Steno Sture, az ország kormányzója, késedelmeskedett neki a trónt átengedni, Keresztély hadsereggel rontott be az országba. Megveretvén, X. Leóhoz folyamodott, ki miután Steno Sture-t az ország átadására hasztalan intette volna, a nemzetet egyházi átok alá vetette. Nagyobb sikert vivott ki Keresztély egy erős hadsereg által, melylyel a háborut folytatá, most már az ujból felelevenedett s a dánokkal rokonszenvező felekezetek által is támogattatván. Troll Gusztáv upsalai érsek, Steno Sture vetéltársának fia, az ország rendeinek az esküt megtagadta, amiért általok erőszakosan letétetett. Keresztély most megigérte, hogy a kormányzóval alkudozásokba bocsátkozandó Stockholmba menend, ha számára szabadmenetel biztosittatik és kezeseket nyerend; de alig hogy megkapta ezeket, Dánországba vivé magával; azután pedig egy hadsereggel, melly a hozzá csatlakozott német, porosz, lengyel, skót és franczia kalandorokkal nagyban öregbedett, visszatért és folytatta a háborut, felhasználván az erős fagy következtében képződött jeget, mellyet véres csaták szinhelyévé változtatott. Steno Sture elveszett (1520) s vele a dánok elleni lelkesedés is, özvegye Gillenstjerna Krisztina, ki hét hónapon át férfias elszántsággal védte Stockholmot, hasztalan igyekezvén azt ujból felelevenitení; és Keresztély elfoglalta az országot, közbocsánatot igérvén s a nemzet kiváltságait megerősitvén.

Stockholmi vérfürdő.

Mondják, hogy Sigbrit ösztönözte volna őt a svéd nemesség kiirtására s a király gyóntatójával s az upsalai és adensee-i püspökökkel egyetértőleg ugyancsak ő tette volna meg erre a szükséges előkészületeket. Keresztély megkoronáztatván (november), három napon át ünnepélyeket tartatott, a negyediken pedig megnyitá a vértörvényszéket, melly a nemeseknek rótta fel mindazon bünöket, mellyekért a nemzet egyházi átok alá vettetett; és a püspökök, a senatorok, a nemesek Krisztinával együtt börtönbe vettetnek s tudtokra adatik, hogy meg'kell halniok, és pedig mint egyházi átok alá vetetteknek szentségek nélkül. A polgárságnak, melly az egész dologról mit sem tu-

dott, meghagyatott, hogy házaikból kilépni ne merészelnének; és ime a királyi várból kilenczvennégy főrangu egyén — ugy öltözve miként az udvari ünnepélyekre megjelentek — vezettetett le s ottan, miután ártatlanságukra hivatkoztak s a népet ezen embertelen járom lerázására buzditották volna, meggyilkoltattak; másnap pedig a kivégeztettek családjai és nagy számu polgárok akasztattak fel, holttestök még akkor is az akasztófán hagyatván, midőn annak büze kiállhatatlanná lett. Sokan mint foglyok Dániába hurczoltattak, azután csapatok küldettek szét az országba, mellyek az elrejtőzötteket kikutatnák, a parasztokat lefegyvereznék és svéd-ellenes gyülöletöket kielégitenék; Keresztély pedig kihirdette, hogy miután az egyház itélete ekként végre lenne hajtva, Svédhon büne ki van engesztelve, és avval hatszáz felakasztott ember között, mellyekkel ministere Claus Holst az utakat szegélyezte, visszatért Suderköping-be. Ide érkezvén Claus-t is felakasztatá, s ezután mint ollyan biró, ki igazságos itéletet hozott s hajtott végre, Dánország törvényei, erkölcsei és kereskedelme javitásához fogott, és behozta a lutheranismust.

Valóban azon ellenmondás, melly Keresztély tetteiben olly feltünő, csakis a vallási és politikai felekezetek dühöngéseinek természetes emelkedése által fejthető meg. Rokonságba lépett Europa leghatalmasabb fejedelmi családjával, egy osztrák herczegnőt, V. Károly nővérét vévén nőül, kivel számos hollandok és flamandok költöztek be az országba, kik Kopenhága átellenében, Amack szigetén egy földmüvelő gyarmatot alapitottak s az előbb terméketlen vidéket egy kertté változtatták át; a flandriai főzelék nemeket országában meghonositotta; az angolok által üzött tengeri rablásnak véget vetett; a VIII. Henrikkel kötött szerződés által a dán hajósok jogait elismertette s ezek számára IV. Vazul muszka fejedelemtől kieszközölte, hogy Nowgorod-ban a Hansa-városiakkal egyenlő kiváltságok mellett telepedhetnének le; Kopenhágát fő áruhelylyé tette, Helsingörből ide helyezvén át a Sund-vámot. A nép részére a senatus beleegyezése nélkül kedvező törvényeket bocsátott ki, mellyek egyike a parasztokat uraik telhetetlensége s az ember-kereskedés ellenében oltalmazta, megengedvén az elégületleneknek, hogy más tájékra költözhetnének, a mint ez Schonen, Jütland és Fühnen lakosainál már régebben szokásban volt. A hajótörést szenvedők kirablását eltiltotta, s a papságot reformálni igyekezett. „Aki a lelkipásztorság terén müködik, annak székhelyén kell laknia; a püspök utazása közben kiséretképen tizenkét vagy tizennégy, az érsek pedig husz személynél többet nem hordozhat magával. Egyháziak földbirtokot nem

szerezhetnek; és aki az egyházaknak vagy kolostoroknak valamit hagyományozni akar, azt pénzben s ne ingatlan javakban tegye." [1] A senatustól a biráskodást elvette s azt egy más főtörvényszékre ruházta, mellynek mindig a királyt kelle követnie; a polgárokat a kiváltságos osztályok közé törekedett emelni, és az adók felemelése által sikerült az állandó hadsereget öregbitenie.

Elhibázott nevelése s alattvalóinak durva ellenkezése, nem különben a Hansa-városok hatalmaskodása gyakran kegyetlen eszközökhöz készteték őt nyulni, ami természetesen gyülöletet keltett személye iránt, mellyet még inkább növeltek méltatlan kegyenczeinek eljárásai, különösen pedig ál gyóntatója Slaghök skarai püspök, kit kormányzóul Svédhonban hagyott, melly most megboszulni készült a stockholmi mészárlást.

I. Wasa Gusztáv.

Az áldozatul esettek egyikének fia volt Wasa Gusztáv, ki 1490-ben senatori családból született. Ez mint kezes Keresztély által, ki fényes elmebeli tehetsége és vitézsége miatt tőle nem kevéssé tartott, börtönbe vettetett; sikerült azonban onnét elillannia s Lübeckbe menekülnie (1519), s ottan arra, hogy Svédhonba visszatérhessen, segédeszközöket nyernie. Azt hivé, hogy általános elégületlenséget és boszuérzetet fog itt találni; azonban ehelyett mindenütt csak levertség mutatkozott; mindenki azon félénk tanácsot adta neki, hogy mások példáját követve hallgasson és nyugodjék meg a dolgok menetén. A dalekarliaiak azonban, miután a stockholmi vérfürdőről értesültek s egyszersmind azon hir terjedt volna el közöttök, hogy a király minden parasztnak egyik kezét és lábát levágatni szándékozik, annyival is inkább megnyiták füleiket Wasa szavainak, minthogy szerencsés előjelnek tekinték azon körülményt, hogy beszéde alatt az északi szél nem szünt meg fúni; ekként megkezdődött a felkelés, melly csakhamar nagyobb és nagyobb kiterjedést nyert. Fegyelmezetlen csapatok küzdöttek itt a rendes hadsereg ellen, de Wasa e hiányt saját szilárdságával pótolá. Hedemorában üté fel székhelyét, hol fegyvergyárakat és pénzverdét állitott, maga semmi fáradságot nem kimélvén, és semmi kellemetlenségtől vissza nem riadván. Egy győzelem által sokat javitván hadserege számán és állapotán, Upsalát bevette (1521), a nemesek gyülésén az ország kormányzójává választatott, nem akarván elfogadni a királyi czimet, mig a zsar-

[1] Két törvénykönyvet bocsátott ki: az *Egyházi törvényeket* 1521 május 26-án, a *Politikai törvényeket* 1522 janur 6-án.

nokság tartana. Stockholm ostrom alá vétetett, és Slaghök Dániába futott, hol Sigbrit által támogattatva lund-i érsekké léptetett elő; de a római udvar, melly most utóljára gyakorolta azon jogát, hogy a királyok által elkövetett igaztalanságokat is megbüntetheté, Gian Francesco di Polenza szerzetest Dániába küldé, a királyt a stockholmi mészárlásért számadásra vonandó. A szerzetes látván, hogy a király csak ugy mentethetik ki, ha az elkövetett vétek másra háríttatnék, az egész Slaghök-nek rovatott fel, ki ezért kötélre és máglyára itéltetett.

Lübeck segité a felkelőket. Keresztély most összehivta a jütlandi rendeket, tölök a hadsereg növelésére segédeszközöket eszközlendő; de néhány püspök és senator összeesküdött ellene, mint aki megszegte a szerződéseket, mellyek erejénél fogva uralkodott, és Fridrik schleswig-holsteini herczeget választották királyukká (1522), ki Lübeck-kel szövetkezve Keresztélynek hadat üzent. A régi bátorság és szilárdság egészen elhagyta most ezt, s noha még annyi mentőszer állott rendelkezésére, családjával, a levéltárral s a korona ékszereivel és a kincstárral megszökött, magával vivén Sigbrit-et is, ki a nép dühétől egy hordóban mentetett meg.

„Az én nevemnek minden gonosz fejedelem ajtajára fel kellene enni irva“ mondá Munz, a jütlandi törvényhatóságok főnöke, midőn Keresztélynek értésére adta, hogy „a nemesség és papság őt az ország kiváltságainak megsértéséért letette.“ Észak Nerója helyébe ennek nagybátyja Fridrik holsteini herczeg és azon Keresztély fia választatott királylyá (1523 január 20), ki e családból első uralkodott a három scandináv ország felett. De Svédhonba Wasa Gusztáv kiáltatott ki királylyá, és Stockholm megadván magát, a calmári szerződés széttépetett. Az itt létre jött unio kölcsönös szerencsétlenségek kutforrása volt. A király ugyanis minden határozott működésében gátoltatott a senatus által, melly a nagyobb szükségek idején mint a nemzet képviselője a királytól egészen függetlenül egybegyült, lehetetlenné tévén ekként az együttes eljárást; a korona régi uradalmai a nemesek által bitoroltattak, s ekként a királyok gyakran rendkivüli segédeszközökhöz kénytelenittettek folyamodni, ami azután rendesen lázadásokat vont maga után.

Dánia.

Dániában I. Fridrik uralkodása szünet nélkül a trónjától megfosztott Keresztély kisérletei és a reformatió által háborgattatott. Az uj eszmék már II. Keresztély alatt behatottak ide, ki szabadon engedte azokat terjesztetni, igy akarván megalázni a papságot. Elia Pál,

a karmeliták perjele Kopenhágában, hazai nyelven fejtegette bizonyos lutheranus hittérítő beszédeit; de a nép kicsufolta ezen apostolt, ki a nyelvek ajándékával nem birna, s igy ez örökre eltünt, a perjel pedig visszatért az igazsághoz. Mindazáltal Tausen János Fühnenből, Luther tanitványa, Kopenhágában hirdetni kezdé annak tanait s az első nyilvános vallástétel Malmoeben vitetett véghez. Fridrik, ki az uj eszméket egészen magába szivta, szabad vallásgyakorlatot engedett (1527), biztositván egyszersmind a kath. papság javait „hacsak azoktól valamelly törvény által meg nem fosztatnának;" a püspökök választása a káptalanokat, megerősitésök pedig a királyt illette; Rómát semmi. Itt azonban a dolgok nem állapodhattak meg, s csakhamar az augsburgi nyomán egy negyvenhárom czikkből álló hitvallás szerkesztetett és fogadtatott el (1530), és a protestánsok, amint ez másutt már szokásban volt, itt is dühöngeni kezdettek a képek és emberek ellen. A katholikusok viszont elkeseredve küzdöttek a reformatio ellen, mellyet különösen Norvegia és Island uj dán zsarnokságnak tekintettek.

Ezen zavarokat hasznára akarta forditani Keresztély, ki épen akkor, midőn neje a protestáns fejedelmeket megnyerendő Nürnbergben az urvacsorához járult, a katholicismus köpenyébe burkolózva és rokona V. Károly s a német uralkodók által segittetve Norvegiában partra szállt. A scandinávi katholikusok pénzzel segiték őt, sőt az egyház drágaságait is felajánlák neki, azonban csakhamar olly szorult helyzetbe jutott, hogy kénytelen volt magát nagybátyjának megadni (1532). Ez adott szavát megszegve a sonderburgi várba záratá őt, hol egy törpének társaságában huszonhét évet töltött; és ezen szomoru sorsa elfeledteté a stockholmi vérfürdőt s azt eredményezé, hogy a közvélemény kinzóját átkozná el.

Fridrik vallási és politikai szempontból Ausztria ellenségeihez és a schmalkaldi szövetséghez csatlakozott; továbbá a norvégiaktól azt követelte, hogy csakis adónok által választott királyt fogadnák el fejedelmökül. A helyett azonban, hogy az ország a század általános szellemével haladva a monarchia felé evezett volna, itten a nemesség vergődött tulsulyra, melly Fridrik királylyá választása alkalmával kikötötte magának azon jogot, hogy a parasztok élete és halála felett szabadon rendelkezhessék, s adókat tetszése szerint vethessen ki, ami őket rendkivül erősekké s csaknem egészen függetlenekké tette. Ekként a szabad választás hátrányai mindinkább érezhetőbbekké lettek. Fridrik halála után (1533 april 10) elsőszülött fia, III. Keresztély, kit Schleswig és Holstein már elismert uralkodójául, verseny-

zett Dánia trónjáért; de a főpapok a másodszülött Jánosnak akarák adni az elsőséget, [1]) azt hozván fel okul, hogy ez már gyermekségétől kezdve beszélte az ország nyelvét, mig a másik mindig németnek tekintetett, voltaképen azonban azért, mert katholikus módon neveltetett. Az országgyülés végre az időközi kormányzat (interregnum) mellett nyilatkozott, mellyet Lübeck hasznára remélt fordithatni.

A lübecki köztársaságban a régi aristocratia csupán a kereskedelemre akart szoritkozni, mig ellenben az uj democraticus kormány hóditások után sovárgott, és azon reményt táplálta, hogy sikerülend Scandinávia és a Balti-tenger urává lennie. Wullenwever György polgármester, ki Kopenhágába küldetett az ottani hangulatot kipuhatolandó, és Meyer Márk előbb kovács most a köztársaság tengernagya, valának a cselszövény vezetői; és minthogy II. Keresztély nem állott rá a feltételekre, mellyek alatt őt a trónra visszahelyezni igérkeztek, Dániát VIII. Henrik angol királynak, Svédhont pedig Svante Sturenek, az előbbi kormányzó II. Steno Sture fiának kezére akarták játszani. Alkalmasint csak hitegetni szándékoztak ők az angol királyt, kinek pénzén egy hadsereget szereltek fel és Kristóf oldenburgi gróf parancsnoksága alá helyezték azt, kinek minden érdeme abban állott, hogy a kardot igen jól forgatta s Homert eredetiben olvasta. Ez az alsó néposztályok s a katholikusok ügyét látszott támogatni, voltaképen azonban saját kezére dolgozott, ámbár a lübeckiek azt hivék róla, hogy vak eszköze lenne titkos tervöknek, II. Keresztély pedig avval hizelgett magának, hogy az ő visszahelyeztetése végett küzdene. Ekként mindegyik fél meg akarta csalni a másikat, s a valódi harcz a nemesek és nép, a protestánsok és katholikusok, a németországi és német-alföldi kereskedők között dühöngött, a melly utóbbiak a Sund tengerszoros kizárólagos birása felett versengtek egymással.

A dánok most minden részen legyőzetvén s a gyilkoló háboru összes iszonyait tapasztalni kénytelenittetvén jónak látták III. Keresztély királylyá választásába mindannyian beleegyezni (1534), ki vitézségével szerencsés fordulatot adott a háborunak s a lübeckiekkel előnyös békét kötött. Biztositván magát a trónon, a püspöki hatalmat megsemmisitendő és saját kezeibe ragadandó, egybegyüjté a világi senatorokat, s azokkal egyetemben megállapitá, hogy a káptalanok, egyetemek, oskolák, egyházak jószágaikat és jövedelmeiket megtar-

---

[1]) A harmadszülött Adolf törzsatyja volt a Holstein-Gottorpi herczegeknek és következésképen Oroszország császárainak, a svéd királyoknak és az oldenburgi nagy-herczegeknek.

tanák, a kolostorok javai elkoboztatnának s a kincstárra szállanának, s a király utódja még ennek életében választatnék meg; a püspökök pedig letétettek és bebörtönöztettek.

Bugenhagen János, Luther tanitványa és társa s a Hansa-városok apostola, az egyház rendezése végett az országba hivatott. A püspökök helyébe püspöki czimmel superintendensek alkalmaztattak, kik az egyházmegyei perjelek által választattak, a perjelek ismét a lelkipásztorok által, a lelkipásztorok végre az egyházközségek tekintélyesebb egyénei által; minden püspök mellé egy tiszttartó neveztetett, ki a világi ügyeket szabályozná; ekként az evangelikus papság csak igen csekély mérvben részesittetett azon hatalomban, mellyet előbb a katholikus papság élvezett. Luther tanácsára a király a kanonoki állomásokat megtartá, azokkal az érdemet jutalmazandó.

A polgárság olly országban, hol a kereskedés felette gyenge lábon állott, csak kevés befolyással birhatott; minek következtében a forradalom egészen a nemesek javára ütött ki, kik minden akadálytól felszabaditva kicsapongó előjogokat követeltek maguknak, annyira hogy egy fontos hivatal sem töltethetett be az ő beleegyezésök nélkül. Ezen alkotmány egészen 1660-ig fenállott, amidőn a svédek elleni védelmi háboru szükségessé tevé a korlátlan monarchia behozatalát. Norvégia, mert II. Keresztély mellett nyilatkozott, Dániába olvasztatott, megtartván törvényeit és országgyüléseit. Island csak fegyverrel kényszerittethetett az uj vallás fölvételére.

III. Keresztély szövetségre lépett I. Ferencz franczia királylyal, kölcsönös segitséget igérvén egymásnak a Sund tengerszoros elzárolására (1541). Ez semmivé tette Német-Alföld kereskedelmét, ami Dánia és V. Károly között szakadást idézett elő, mellynek a speyeri békekötés (1544) vetett véget, mellyben Keresztély lemondot a franczia szövetségről s Amsterdam polgárainak visszaadta azon jogokat, mellyeket előbb ezek a Balti-tengeren élveztek.

Svédhon.

Érintők, hogyan szakadt el Dániától Svédhon, mellyet a reformátio olly magas polczra emelt, aminőről az még csak nemis álmodhatott. Még II. Keresztély dán király uralkodása alatt Giovan Angelo Arcimboldo mint pápai követ Scandináviába ment, ottan bucsukat hirdetendő, és ezerszáz rhenusi forintért a királytól engedélyt nyert az ország beutazására, hol azután ő is elkövette azon visszaéléseket, mellyek a bucsu-hirdetések körül azon időben divatoztak.

De amint megszedte magát, Keresztély elkoboztatta hajóját, mellynek zsákmánya huszezer aranyra becsültetett.

Ezután nem sokára Olaf és Lőrincz, Phase Péter tábornagy fiai, kik Wittenbergben neveltettek, kezdék hirdetni hazájokban Luther tanait; de itten a reformatio nem ugy jött létre mint Németországban, t. i. a vallási, hierarchiai és politikai vélemények közötti harczból, mellyek néha erős meggyőződésekké nőtték ki magokat, hanem egyszerüen államcsiny által. Troll Erich upsalai érsek a nemzeti pártot megbuktatandó, a vallás köpenyébe burkolózott és X. Leo nevében a lázadókat eretnekek gyanánt elitéltette. Utálatot keltett ez a romai egyház iránt és Wasa Gusztáv a dánok iránti gyülöletét erre is kiterjesztette. Midőn tehát Gusztáv most már nem csupán a nemességre, de az egész nemzet erejére támaszkodva Svédhon királyává lett (1523), pártfogása alá vette a reformatiót, hogy ekként az elődjei által a papság tiszteletben tartására tett esküre ne köteleztessék. Két püspök ellen, kik arról vádoltattak, hogy Dalekarliában a népet bujtogaták, maga lépett fel vádlóul sőt majdnem hóhérul, lefejeztetésök előtt a legaljasabb bánásmódban részesitvén őket. De mielőtt határozott lépésre szánná el magát, bevárta, mig az országban az ujitók eszméi egészen elterjednének s V. Károly és VII. Kelemen annyira belebonyolodnának fondorkodásaikba, hogy másokkal mit sem gondolnának. Ezalatt képmutató biztatásaival lecsendesité a püspökök aggodalmait, a megüresedett állomásokra olly egyéneket választott, kiknek gyengeségökben bizhatnék, és tekintet nélkül a becsület- s lelkiismeretre mindent elkövetett, hogy megszilárdithassa országában az uj vallást, melly mint monarchicus irányu kedvező volt terveire nézve. [1])

Westerasba (1527) összehivta a nemességet, a püspököket, továbbá minden városból a polgármestert és egy helyhatósági tisztviselőt, minden kerületből hat parasztot s minden káptalanból három vagy négy kanonokot. A nemeseket, kiket előre figyelmeztetett, hogy fegyveresen s kisérettel jelennének meg, az ünnepélyes ebédnél a főpapok elé ülteté, azután előadja, hová fordittattak a terhes

---

[1]) Lásd **Theiner Ágoston**, *Efforts tentés dans les trois derniers siécles par le Saint-siége pour ramener a l'unité catholique les peuples du Nord, qui en ont été séparés par l'hérésie et par le schisme.* Augsburg 1838. és *La Svéde et le Saint-siége sous les rois Jean III, Sigismond et Charles IX.* Párizs 1842, számos adatokkal, mellyek a vaticán titkos levéltárából s más irattárakból vagynak kivéve. Höse Possevin.

adók, s elmondja, miként jól tudja, hogy az egyháziak panaszokat emelnek, miután nem teljesité követeléseiket; de mindenekfelett szükséges az állam sebeit begyógyitani s evégből segédeszközöket bocsátani a király rendelkezése alá, ugyszintén visszaadni a nemeseknek ama jószágokat, mellyeket őseik eszélytelenül elidegenitettek. Itt a papság kinyilatkoztatván, hogy nem egyezhetik bele az egyház megrablásába, hozzá tevé: „Ezen esetben én nem uralkodhatom, és lemondok;“ s avval eltávozott. A mesterfogás használt, mert a gyülés azonnal küldöttséget menesztett hozzá, kérvén őt, hogy térne vissza, amikor mit sem tagadott meg neki. A püspökök, káptalanok és kolostorok javai tehát a korona birtokaihoz csatoltattak, s jövőre ez vala meghatározandó az egyháziak évdijait s a parochiák számát és ez választandotta a hitszónokokat.

Ekként az uj vallás törvényes uton korábban volt ide behozva mint Németországba; de az alsó papság idegenkedvén a lutheranismustól, a király mint az egyház feje az oerebroi zsinaton (1529) egy vegyes s a lutheranusoké után készült lyturgiát állapittatott meg, a nélkül, hogy a kath. szertartásokat eltörölné, sőt a németektől eltérőleg részben a hierarchiát is megtartá. Phase Lőrincz, a reformatio fő apostola, ült most az upsalai érseki széken, s minthogy erőszakosan kivánt eljárni s nem egyezett bele, hogy az egyházi javak világias czélokra fordittatnának, a király neheztelését vonta magára. Ez tehát, miután az uj vallás hirdetése végett mindenütt hitszónokokat küldött volna maga előtt, egy erős hadsereg élén az egész országot bejárta (1531), az egyháziakat jószágaiktól megfosztotta s lovasságát a kolostorokba szállásoltatta.

A papság két harmadát birta a svéd földeknek, mellyeket századokig tartó fárasztó munkával csikart ki a mostoha természettől, vagy pedig a polgárosodás és földmüvelés terjesztése körül szerzett érdemeiért s a kolostorok által nyujtott nevelés jutalmául nyert. Elkoboztatván ezeket a kincstár részére, Wasa Gusztáv azt hivé, hogy meg fogja tölteni az állampénztárt; mindez azonban nem volt elég s pénzt szerzendő más módokhoz volt kénytelen folyamodni; igy pl. minden egyháznak csak egy harangot hagyott meg; a tizedet, melly eddig a papságot illette, a kincstárra ruházta s a nemeseket szintén adó alá vetette. Belátván a kereskedés fontosságát, Oroszország kereskedelmét Svédhonba akarta átültetni. 1558-ban ez már huszonkilencz hadi s több mint száz kereskedő hajóval birt, noha Gusztáv halálakor Stockholmban csak kétszázkilencz kereskedő és boltos, s a

mestereket és legényeket összeszámitva kétszáztizenhárom iparos találtatott.

Igy született ujjá Svédhon. A nemesek hazájokat Dánia kezére játszották, és Dánia tönkre tette s megtizedelte őket; a papság az idegeneket támogatandó különvált a néptől, s most egy csapással megsemmisittetett, s a kettős aristocratia romjain a monarchia emelkedett fel. Gusztáv nemzetének legmüveltebb férfia és szerencsés szónok volt, udvarába hivta az idegeneket, fényesen öltözködött, nagyszerü vendégségeket, ünnepélyeket és zene-estélyeket rendeztetett, amelly utóbbiak iránt előbb a svédek nagy ellenszenvvel viseltettek; amiért is kétszinüsége és kegyetlensége daczára alattvalói sokkal jobban szerették öt, mint bármellyik elődjét. I. Ferenczczel Ragnyban szövetségre lépvén (1542 julius 10), ezáltal országát egész Europával összeköttetésbe hozta. A lázadások, mellyek minden uj s az alattvalók érzelmeit és érdekeit sértő kormány alatt annyira szokásosak, az ő uralkodása idejében is gyakoriak valának, különösen Dalekarliában, hová a katholikusok menekültek, a lübeckiek azon reményben, hogy Scandinavia feletti elvesztett befolyásukat visszaszerezniök sikerülend, nagyban szitván azokat. Gusztáv kezdetben a tettetéshez folyamodott s azt szinlelve, mintha figyelmére méltatná ezen erőteljes és ingerült parasztoknak, felmagasztaltatása fő eszközeinek, panaszait, a főbbeket szabadmenetet biztositván számukra maga köré gyüjté s eközben hadseregével rajtok ütvén egy csatában leveri s kivégeztetések által elrémiti, azután pedig a katholicismust onnét kiirtja s a dalekarliaiakat becses kiváltságaiktól megfosztja.

XIV. Erich.

A rendek 1540-ben Westerasban a koronát a férfi ágban örökösnek nyilvániták, minek következtében XIV. Erich lépett a trónra (1560 septemb. 29); de Gusztáv a második nejétől született három fia iránti előszeretetből akként rendelkezett, hogy ezek Finnlandot, Ostgothlandot és Südermanlandot függetlenül birnák. Erich tehát oda törekedett, hogy ezen engedményt megszoritsa s a nemesi osztályt megalázza. Evégből megkoronáztatása alkalmával három grófot és kilencz bárót nevezett ki, amelly méltóságok egészen szokatlanok voltak egy olly országban, hol a nem lovag nemesek egymás közt egyenlőek s csak kevéssel valának felebbvalók a polgároknál. Ezenkivül behozta a déli udvarok szertartásait, egy udvari nemességet alkotott, kamarásokat és tizenkét senatort nevezett, kik közöl négyen magán-tanácsát képezték; és ekként ama testület többé nem a nép képviselője, de a király vak eszköze volt.

Ezen ujitások által elégületlenséget támasztott maga ellen, annyival is inkább, hogy azon régi kötelezettséget, mellynél fogva a nemesek az ország védelmére katonákat tartoztak kiállitani, ismét feleleveniteni iparkodott. Nem nyerhetvén el sem Erzsébet, sem Stuart Mária, sem végre a hesseni herczegnő kezét egy káplár leányát, Mänsdoter Katalint akarta nőül venni, kit már előbb teherbe ejtett. Nyiltan ellene szegült ennek a nemesség, minek következtében a király gyanakodóvá, erőszakoskodóvá s végre őrjöngővé lőn; sokakat elfogatott arról vádolván őket, hogy élete ellen áskálódnának, s a per folyama alatt meghallván, hogy a finnlandi herczeg börtönéből megszökött volna, a bünrészességről vádoltak egyikét, Sture Miklóst saját kezével meggyilkolta (1567), azután pedig mint valóságos bolond a mezőre futott. Egykori nevelője Burrey Dénes utána ment, s kegyelmet kért tőle a foglyok számára, amiért is őt a többi bebörtönözöttekkel együtt halálra itéltette. Emiatt lelkismeretétől gyötörtetvén ismét viszszaesik őrjöngésébe, ebből pedig komor buskomolyságba, annyira, hogy mindenütt kisérteteket és ördögöket látna.

Egyedüli vigasztalása Katalin volt, kit végre nőül vett, a legmagasabb fokra emelvén czáltal a nemesek elégületlenségét. Fivére János, kit mint az ellene irányzott összeesküvések bünrészesét börtönben tartott, s előbb szabadon bocsáttatott, a lázadók élére áll s testvérével Károlylyal egy tölgyfa alatt összeesküszik s annak leveleit veszik fel jelvényökül (1568. február 25). Erich elfogatván, a börtönben a legaljasabb bántalmakkal tetéztetik; ezután pedig János a senatust megkérdi, vajjon veszély esetében el lehetne-e azt láb alól tenni, s igenlő feleletet nyervén, megmérgezteté őt (1578). Érdemére annyit meg kell emlitenünk, hogy a tengerészet és ipar fejlődését előmozditotta, a menekülteket országába fogadta, a hadmüvészetről egy munkát irt, s énekeket készite, mellyek Svédhonban mai nap is énekeltetnek.

Liefland nem lévén képes magát az oroszok és a kardhordó lovagok ellenében megvédeni, s nem akarván Lengyelországnak magát alávetni, Erichet ismerte el urának (1561), aki emiatt az egész északkal háboruba keveredett. II. Fridrik dán király, ki szintén sovárgott ezen tartomány után, nem találván más ürügyet a Svédhon elleni háborura, a három koronás czimer miatt kötött bele, mellyet az egykori egység jeleül és emlékeül mind a svéd mind pedig a dán király viselt. Pusztitó háboru keletkezett ebből, melly még III. János alatt is folytattatott, ki végre Stettinben békét kötött (1570 deczemb. 31),

megtartván a vita tárgyát képező czimert, Dánia pedig lemondván Svédhon iránti igényeiről, valamint ez is Norvegiáról, Schonenről és Gothlandról. A fő kérdés azonban, mellynek tárgyát Liefland birtoka képezé, eldöntetlenül maradt, miután a császár is igényt tartott arra; minthogy azonban ez a váltságpénzt megfizetni nem birta, III. János megtartá azt.

Midőn János fogságban tartatott, neje, a Jagelló lengyel királyi házból származott Katalin, megosztá vele a börtön magányát, hol a vallás vigaszaival igyekezett férje kinjait enyhiteni, s egyszersmind mindent elkövetett, hogy őt a kath. vallásra téritse. Midőn tehát János a trónra jutott, neje és mások, különösen pedig az országba jött jezsuiták arra ösztönzék őt, hogy a katholicismust visszaállitaná, és ezeknek csakugyan sikerült őt rábirni, hogy egy, a katholikusokéhoz hasonló lyturgiát bocsátana közre. XIII. Gergely most Possevin Antalt, a szilárdságról és hajlékonyságáról egyaránt nevezetes szerzetes-atyát, Svédhonba küldé (1578), kinek kezeibe János a kath. hitvallást csakugyan letette. De második neje, a buzgó lutherana Gunilda Bielke, csakhamar ellenkező véleményre birta őt; és ha nem is akarta többé alattvalóit vallásuk megváltoztatására kényszeriteni, azt egész makacsséggal követelte, hogy az általa kiadott lyturgiát fogadják el. Különben elfásult, hiu és gyanakodó fejedelem volt; fiának Zsigmondnak megszerezte a lengyel trónt (1587), kikötvén, hogy halála után ez lenne utódja, természetesen Svédhon kára és hátránya nélkül. Amint azonban János elhalt (1592 novemb. 17), testvére Károly, kivel Erich a Jánostól elveendett országot megosztani igérte, és akivel ez mindig vagy nyilt ellenségeskedésben vagy gyanus békében élt, unokaöcscse nevében kezeibe ragadta a kormányt, s mindent elkövetett, hogy a trónt magának megszerezhesse, és evégből a vallás és szabadság védőjének hireszteltete magát, rendesen ezáltal szokván a dicsvágyók a könnyenhivő népet hálójokba keriteni. A senatorok, kik a tőlök elvett s a király által bitorolt jogaikat visszakövetelték, szintén támogaták őt, ki most a nép szenvedélyeinek hizelgett s a János zsarnoksága ellen emelt panaszok némelly részét orvosolta, s a liturgia-ellenesek tulsulyra vergődvén, az augsburgi hitvallás egész terjedelmében elfogadtatott (1595).

Zsigmond a trón elfoglalására az országba jövén, mindenütt elégületlenséggel találkozott; és eltávozása után Károly ismét átvette az ország kormányzását és a senatus elnökségét. Ezután Tensinben az oroszokkal előnyös békét kötött (május 18), megtartván Esth-

landot és átengedvén Ingermanlandot, Zsigmond ellen pedig leginkább a vallási dolgokat érdeklőleg különféle rágalmakat hozatott forgalomba; és a törvényesség köpenyével akarván takarózni azt fitogtatá, mintha mindenben az országgyülés határozatai értelmében járna el. Zsigmond most egy követség által tolmácsoltatá sérelmeit (1596), mellyekre Károly kétes tagadásokkal válaszolt, s egyszersmind a kormányzói hivatalt a rendek kezeibe letette. De midőn látná, hogy tettetése komolyan vétetett s lemondása elfogadtatott, aljas cselszövényekhez s kicsinyes bujtogatásokhoz folyamodott, arra birandó az országot, hogy lemondásának visszavételére kéretnék fel, miután az által a haza veszélybe döntetnék. Károly evvel iszonyatos polgárháborut támasztott Svédhonban, párthivei által megerősitteté magát kormányzói méltóságában, és elfoglalta a hajóhadat, mellyet Zsigmond hatalma helyreállitására az országba küldött.

Zsigmond felette el lévén foglalva Lengyelországban, keveset gondolhatott Svédhonnal; mindazáltal bérlett kereskedelmi hajókon ide evezett, mikoron Károly nyiltan ellenszegült neki, amit felváltva heves csaták és élénk alkudozások követtek. Károly ártatlannak szinlelve magát, számos panaszokat emelt Zsigmond ellen, ki végre is kénytelen volt a viszály kiegyenlitését az országgyülésre bizni (1600), s öt senátorát, kik hivek maradtak hozzá, Károlynak átadni. Károly ennyire megalázván Zsigmondot amaz egyezmény által, még roszabb sorsban vala őt részesitendő, ha meg nem szökik. Ekkor Svédhon örökös fejedelmévé kiáltatja ki magát s a király ellen aljas bántalmakkal telt gunyiratokat terjesztet szét, mellyek tiltakozások vagy hivatalos jegyzékek alakjában valának ahhoz intézve; továbbá a kath. vallás és jezsuiták ellen rágalmakat szóratott, ezek lévén e demagog kedvencz tárgyai, mellyekkel a nép szenvedélyeit felkorbácsolandó vala. Azután ellenségeit igyekezett láb alól eltenni, s evégből egy törvényszéket állitott fel, melly a király ellen szórt rágalmakat halálos itéletek által pecsételte meg. Zsigmond most a tróntól megfosztottnak nyilvánittatik (1604 február 6), s az Károlyra és maradékára ruháztatik át, egyuttal pedig határozatilag kimondatik, hogy amellyik fejedelem a kath. vallásra térne, elveszti a koronához való jogát, s honárulónak tartatik, ki azt a katholicismusra tériteni igyekeznék.

Ezen kegyetlen és gyanakodó fejedelem, kiben a jámborság, hit és becsületnek árnyéka sem létezett, s ki, mert maga mindenkit megcsalt, minden lépten megcsalatva hitte magát, csupa tevékenység

és szilárdság volt, felismerte az előnyös és kedvező politikai helyzeteket s hasznára tudta azokat forditani. Uj törvénykönyvet adott ki, városokat épittetett, az oktatást pártfogolta és egy rimes krónikát szerkesztett. Azon békeszerződésbe, melly Oroszország és Svédhon között Tensin-ben köttetett, a többek közt beletétetett, miként Oroszország nem fogja akadályozni, hogy az Ostrobotnia és a tenger között egész Waranger-ig lákó lappok Svédhonnak adót fizessenek. Az oroszok elfogadták e pontot, a nélkül hogy észrevennék, miként ezáltal Finnmark, melly mint Norvegiához tartozó tartomány a dán koronát illetné, Svédhon birtokául ism ertetik el. Panaszt emelt ez ellen Dánia s a három korona miatti viszály ismét megujult, melly végre nyilt háboruban tört ki. IX. Károly a lappok királya czimet fölveszi; IV. Keresztély pedig Calmar előtt megjelenvén a svéd hajóhadat tönkre teszi, a melly győzelem felette megkeserité IX. Károly végnapjait, ki három háborut hagyott örökségben utódjának (1611 october 30), t. i. egyet Lengyelországgal Liefland, s kettőt Oroszországgal és Dániával Lapphon miatt.

Gusztáv Adolf.

Fia Gusztáv Adolf [1]) sietett Dániával békét kötni (1613 január 20), mellynek erejénél fogva az elfoglalt birtokok kölcsönösen visszaadattak, a három korona mindegyik fél által megtartatott; Svédhon Lapphon egy részéről lemondott, egy millió tallért fizetett s a Jegestengerről kizáratott.

Szerencsésebb volt Oroszországgal szemközt. Midőn Ulászló lengyel király orosz czárrá választatott, a svédek háborut üzentek neki (1611), Novgorodot és Ingermanland főbb helyeit elfoglalták, véglegesen meg akarván azokat tartani. La Gardie, a svédek fővezére, szerencsével folytatta a háborut a Romanow-ok ellen; később pedig Gusztáv Adolf személyesen ostrom alá vette Pskow-ot; de Angolország és Hollandia közbeveték magukat, s Stolbova-ban béke köttetett (1617 február 22), minek következtében Oroszország Ingermanlandot átengedte és huszezer tallért fizetett s ezáltal megfosztatván attól, hogy Európával a Balti-tengeren közlekedhessék, ismét ázsiai hatalmassággá hanyatlott vissza s le kelle mondania tengeri terveiről.

---

[1]) **Meuvillon**, *Histoire de Gustave Adolphe.* Amsterdam 1764. — **Samuel Puffendorf**, *De rebus svecicis sub Gustavo Adolpho usque ad abdicationem Christinae.*

A Wasa ház svéd- és lengyelországi ágai között folyvást tartott az ellenségeskedés, s ha az időközönkint létrejött fegyverszünetek félbe is szakiták azt, a békére mi kilátás sem volt. A bécsi és madridi udvarok előrelátván, hogy Gusztáv Adolf azonnal be fog Németország ügyeibe avatkozni, mihelyt otthon biztosnak érezi magát, még inkább szitották ezen ellenségeskedéseket, mellyek közepett ő egészen begyakorolta katonáit azon hadművészeti müveletekbe, melylyek szerint a győzelem többé nem az ütközetekben, de a harcznak a különféle hadi mozdulatok általi huzásában és halasztásában rejlett. És csakugyan alig hogy Dániával fegyverszünetet köthetett (1629), Németországban termett, hol mindenütt győzedelmeskedni láttuk őt, mignem Lützen-nél elesett (1632).

Kénytelen volt ő a nemességnek uj jogokat engedélyezni, melly most hübérivé alakittatván át és kevélyebbé levén, sulyos bajokat vala Svédhonra árasztandó. Három osztályba sorozá őket, t. i. grófokra és bárókra, lovagokra azaz a senatorok ivadékaira, és egyszerü nemesekre; nem különben pontosan meghatározta a papság, katonák és polgárok rangfokozatait, mellyek szerint ezek az országgyülésen szerepelnének.

Menhelyet nyujtott a protestáns menekülteknek, kik a lelkiismereti szabadság élvezetéért készek valának ezen zordon éghajlat alatt élni, hol ezenkivül kiváltságokban részesittettek s egyszersmind engedélyt nyertek arra, hogy hazájokba bármikor is szabadon visszatérhessenek. Egy nagy kereskedelmi társulatot tervezett Német-Alfölddel s a protestáns Németországgal, ezáltal országát az összes világrészekkel összeköttetésbe hozandó. A hadsereget átalakitotta, és az erre szükségelt költség megszerzése végett a malomba őrlés végett vitt gabonára bizonyos adót vetett, a szegényeket, kik saját kezökkel őröltek, kivévén az alól, ugyszintén megadóztatta a szeszes italokat is. Azután egy büntető törvénykönyvet bocsátott ki, s a királyválasztásból és a vallásküllönbségből származó zavaroknak elejét veendő, az ország számára egy uj alkotmányt tervezett. Tudományosan müvelt és bőkezü volt, mit az is tanusit, hogy családja uradalmait az upsalai egyetemnek adományozta.

E jószivü de néha indulatos fejedelem azt mondá, miként a nemzeteknek kérniök kell az Istent, hogy ne ajándékozná meg őket nagy királyokkal, kik vállalataikkal az országok békéjét rendesen megzavarják. Egykor egyik tanácsosának, ki őt a biblia olvasással foglalkozva egyedül találta, azt mondá, hogy vigaszt keresett az Isten szavaiban, miután senki sem lenne annyira kitéve az ördög incselke-

déseinek, mint épen azok, kik csupán az Istennek tartoznak számolni tetteikről. Szóval, uralkodásának egész idejét népe javának előmozditására forditotta s oda törekedett, hogy azt az idegenek befolyása alól felszabaditsa, s hogy az a Balti-tengerre, Lieflandba, észak éléstárába, Poroszországba, a nagy folyamok eme kulcsába s Pomerániába, melly neki a Német-Szövetségben helyet biztositott, lábát betehesse. Midőn a harmincz éves háboruban a szerencse annyira mosolygott volna felé, egész vagy legalább a protestáns Németországot meghóditani, ugyszintén Olaszhonban a góthok uralmát visszaállitani szándékozott; különösen ohajtotta volna még Lengyelországot és Svédhont egyesiteni; és azért mondók előbb, hogy dicsőségére nézve a legkedvezőbb pillanatban halt meg, korábban t. i. mintsem dicsvágyával magát beszenyezte volna.

Milly nagy férfiu volt legyen ő, mutatja azon rémület, mellybe párthivei halála hirére estek, s azon ujjongás, mellyet ezen esemény Bécsben, Münchenben és Madridban okozott. Lengyelország és Dánia elérkezettnek hitték az időt, mellyben magukat szenvedett veszteségeikért kárpótolhatni fogják; a svédek bomladozni látták nagyságuk épületét; de a fő kanczellár Oxenstierna éles tapintatával és rendületlen szilárdságával folytatta a háborut, s ugyanazon időben rendbe szedte az ország belügyeit és a senatusnak azt javaslá, hogy Gusztáv Adolfnak hat éves leányát Krisztinát fogadná el királyul. — „Hogy néz ki e leányka (kérdé egy paraszt) mi őt nem ismerjük.“ A kanczellár ekkor megmutatá őt, mire a paraszt ekként kiáltott fel: „Szemei, homloka, ábrázata ollyanok mint a Gusztávéi; tökéletesen ollyan mint ő. Legyen a mi királynénk.“ És a nép egyhangu örömkiáltásai között csakugyan királylyá kiáltatott (1632)., Oxenstierna elnöksége alatt egy kormánytanács adatván melléje.

II. Fridrik.

Ezalatt Dániában III. Keresztély elhalt (1559 január 1) átalánosan gyászoltatva népe által, kinek javát annyira szivén hordozá, s a trónon fia, a huszonöt éves II. Fridrik váltá őt fel. A dithmars-iak, kik Dániától elszakadván független köztársaságot alkottak, 1500-ban ennek hadseregét megvervén, azóta folytonosan fenyegető állást foglaltak el egykori anyaországuk ellenében, mindig készek lévén annak ellenségeivel szövetkezni. Fridriknek sikerült őket zugaikból kizavarni, ámbár hősiesen védték magukat, s mindannyian Heyde romjai alatt lelték halálukat. Már érintők Svédország elleni háboruját, mellyel egyességre lépvén ezután minden gondját a béke fentartására s a nemzetgazdászatra forditá; az oskolákat szaporitotta,

a kopenhágai egyetem kiváltságait megerösitette, Fridrichsburg városát és várát épitette, melly később a legszebb királyi lakok egyikévé lett. Tycho Brahe-t pártfogása alá vette és csillagászati észleletei számára a Hwen szigeten az oranienburgi kastélyt emelteté. Ennek rokona Oxe Péter rendbe hozta az ország pénzügyét, s igy Fridrik egy virágzó országot és egy erős hadsereget hagyott utódjára, IV-ik Keresztélyre (1588. apr. 4.)

IV. Keresztély.

Ez egyike volt kora legnagyobb királyainak. A koronához tartozó herczegségeket, mellyek elszakadása által az ország annyira meggyengült, evvel ismét egyesité. A Svédhon ellen viselt háborunak a tensin-i békekötés által szerencsés véget vetett. Egészen az államügyeknek élvén, személyesen meglátogatta tartományait s azok szükségeiről tudomást szerzett; továbbá egyszerü kapitánynak öltözve Norvégiát beutazta, az északi fokot körülhajózta s birodalmának tengerpartjait bejárta egészen odáig, hol ez Oroszországgal érintkezik, s a Fejér-tengerig, s miután itten az ország állapotát felismerte volna, czélszerü közigazgatást hozott be ide. Több várost alapitott, igy pl. Christianopolist, és Gothenburgot a svéd határon, Christániát és Christiansand-ot Norvégiában, Glückstadt- és Christianpries-t Holsteinban; Kopenhágának füvészkertet, csillagász- tornyot és nyilvános könyvtárt adományozott, s az ipart, amennyire az akkor még mélyen gyökerezett hübéri rendszer engedé, előmozditotta.

Uj törvényeket alkotott (1605); és a kereskedést a Hansa-városok kezeiből kiragadandó, a keleet-indiai kereskedelmi társulatot alapitá (1616), Ceylonba egy hajót küldött, melly ottan kereskedelmi szerződést kötött és elfoglalta Tranquebar városát, hol egy gyarmatot, a dánok egyetlen de jelentékeny birtokát alapitá (XIV. könyv 366 lap.). Egy másik kiváltságos kereskedelmi társulatot, melly Island és Faröer szigetek számára alapittatott, az algiri tengeri rablók miatt kénytelen volt megszüntetni.

A pénzügy és kereskedelem vezetését apósára és miniszterére, Corfitz Ulefeld (1643), e testi és szellemi tulajdonokkal olly böven megáldott férfiúra bizta, ki a salétrom, kén, lőpor és fegyvereknek a Balti-tengerről az Északi-tengerre a Sund tengerszoroson való átszállitását szigoruan eltiltotta, amelly tilalom a hollandok kereskedelmén sulyos csapást ejtett. Előbb alkudozások és erőszak által igyekeztek ezek a Sund-ot felszabaditani; később a csatornákon kisérlették meg a Balti-tengerre jutni; végre pedig svéd szászló alatt mentek át,

ami okot vagy legalább ürügyet szolgáltatott a Svédhon elleni háborura.

Azon tulsuly, mellyet most Svédhon Észak ügyeiben gyakorolt, aggodalommal töltötte el Keresztélyt; ugyanazért a westphaliai békealkudozások alkalmával Svédhon és Ausztria között közvetitőként lépett fel, és az ő tanácsára Svédhon készpénzben s nem tartományokban kárpótoltatott, és egyszersmind Gusztáv Adolf harczedzett katonái apró csapatokban a különböző német fejedelmek között osztattak fel. Ezen olly részrehajló közbenjárás kellemetlenül érinté Svédhont, melly most Hollanddal szövetkezve az emlitett ürügy alatt Dánia ellen háborut inditott. Ebben Dánia hazta a rövidebbet, s a csapatok, mellyek a harminczéves háboru alatt Németországot pusztitották, most olly tartományokban elégitheték ki rablási vágyaikat, mellyek eddig a hadjárat csapásaitól egészen megkiméve maradtak. Keresztély azonban nem veszté el bátorságát s Franczia ország közbenjárása által ellenczivel Brömsebro-ban békét kötött (1645 auguszt. 13), mellynek értelmében a svédeknek a Sund és Belt tengerszorosokon vámmentesség biztositattatott; Holland azonban három éven át köteles volt az árjegyzékben megállapitott vámokat fizetni, de ugy hogy ezek alapjául az elömutatandó áruszállitási jegyzékek szolgálnának, a kutatás meg nem engedtetvén. Ulefeld, ki e szerencsétlenségek következtében az országban népszerütlenné lett, mint követ Hágába küldetett, hol a németalföldi egyesült tartományokkal egy szerződést kötött (1647), melly a norvégiai kikötőkbe érkező hajók tehermennyiségét és az ezért fizetendő vámokat pontosan szabályozta, s egyszersmind a két állam közötti barátságos viszonynak alapját megvetette.

IV. Keresztély hatvan évig uralkodott (1648 február 28), s Tilly azt mondá róla, miként arra, hogy nagy hadvezér legyen, csak szerencséje hiányzott; mások ismét azt állitják róla, hogy a nagy államférfiu tulajdonai közöl csupán a tettetés mesterségét nem birta.

HARMINCZADIK FEJEZET.

Lengyelország, Litvánia, Liefland.

Ismét egy olly ország áll előttünk, melly az e korban lábra kapott monarchicus központositás szellemétől eltérőleg szabad király-

választási jogával együtt a függetlenségére olly féltékeny aristocratia kiváltságait is sértetlenül föntartá.

A lengyel nemesek, kik egymás között semmi megkülönböztetést nem türtek, szorosan egyesültek a kormány-hatalom növekedésének s a polgárság emelkedésének megakadályozására. A városi épen ugy mint a falusi nép egészen alá volt vetve a földesuri hatalomnak, ámbár bizonyos tekintetben a városi polgár jobb sorsban osztozott, csak készpénzben kellvén lerónia tartozásait, mig a paraszt a pénzadón kivül még terhes kézi munkára is köteleztetett, s ezenkivül földjéhez lévén kötve, azt nem hagyhatá el ura engedélye nélkül, ki jobbágyainak élete és halála fölött szabadon rendelkezhetett, azokat kivévén, kik tudományos pályára vagy a papságra szentelték magokat. Ekként a népesség tizenkilencz huszadrésze semmi politikai szabadságot nem élvezett, s a fönségi jog egészen a nemesek kezébe volt letéve, tu lajdonképen ezek alkotván a nemzetet. A senatust, az állam eme fő tanácsát, melly a királyi hatalmat az aristocratia érdekei szerint vezette, két érsek, hét püspök, tizenöt vajda és hatvanöt várur képezték. A többi nemesek a krakkói polgárokkal egyetemben egy nemesi közönséget alkottak s országos követek által képviseltettek, kiknek beleegyezésök nélkül adót kivetni nem lehetett. Az országgyülések a többi államokéitól eltérőleg nem zárták ki azon jogot és szokást, hogy fontosabb ügyek tárgyalása alkalmával az egész nemességet személyesen egybehivhassák. Határozat csak egyhangu szavazattal hozathatott és ez annyira szükséges volt, hogy ha az egybehivottak közöl, mellyek száma néha a négyszázat is meghaladta, csak egy is ellenkezett, az ügy eldöntetlenül maradt. És ez ama hires l i b e r u m v e t o, az annyi viszálynak és Lengyelország végromlásának kutfeje [1]).

---

[1]) *Nobilitas genere censetur . . . ; est autem pari dignatione polonica omnis nobilitas, nec ullum in ea patriciorum comitumve discrimen, exaequata quodam tempore omnium conditione.*

In plebe numerantur quicumque nobiles sive equites non sunt . . Sunt autem aliquanto meliore et liberiore conditione urbani et oppidani, quam aggrestes. Censum quidem annuum utrique dominis suis pensitant; verum aggrestes operas praeterea gratuitas ad colendos eorum agros et alios usus domesticos praestant, nec alio cuiquam commigrare, inconsulto domino licet . . . Habent sane in eos domini vitae necisque potestatem, praeter eos qui, ineunte aetate, litterarum studiis Sacrorumque ministerio se addixerunt.

Initio liberior dominatus, ac nullis propemodum legibus adstrictus infinitam non modo omnium rerum sed etiam vitae necisque omnium potestatem habens . . . .

A király, ki a nemesek által illy módon választatott, egészen vak eszköze volt ezeknek; nem ő vala a kormány központja, nem a hadsereg fővezére, nem a közigazgatás feje; és ekként sem háborut nem üzenhetett, sem békét nem köthetett, sem törvényeket nem alkothatott, sem végre fontos ügyeket el nem intézhetett az ő beleegyezésök nélkül; sőt Sándor uralkodása alatt még azon jogtól is megfosztatott, hogy a korona jövedelmei felett rendelkezhessék (Statutum alexandrinum) és pénzt verethessen.

IV. Kázmér [1]), ausztriai Erzsébet férje, kinek fia Ulászló cseh és magyar királylyá választatott, II Bajazet-tel szerződésre lépett, s ez volt az első, melly a lengyelek és törökök között köttetett. Halála után (1492), melly alattvalóinál nem nagy szánalmat keltett, másodszülött fia János Albert lépett a trónra, kit az uralkodásban fia Sándor, Litvánia nagyherczege váltott fel (1501), minek következtében ez Lengyelországgal egyesittetett, megtartván saját törvényszékeit s a lengyelekkel egyenlő jogokban és kiváltságokban részesittetvén.

I. Sándor.

Sándor a tudományokat pártfogolta, de a nagyok gátot vetettek bőkezüségének s mindinkább szükebb korlátok közé szoriták a királynak a törvénykezésre és politikára való befolyását. Uralkodása alatt a nemességnek eltiltatott valamellyik város polgárává lenni, vagy kereskedést üzni.

Már IV. Kázmér folytonosan vagy nyilt háboruban, vagy legalább ellenséges viszonyban állott Oroszországgal, melly nem feledhetvén, minő hasznot huzott legyen Litvánia az ő megaláztatásából, oda törekedett, hogy Fejér-Oroszországot, Ukrániát és Severiát visszafoglalhassa. III. Iván, ki nem merészelt Kázmérral nyiltan sza-

---

nunc sane angustis finibus regia potestas circumscripta est. Rex, senatu inconsulto, neque bellum cuiquam facit, neque foedus publice cum quoquam init, neque tributa nova instituit, neque rem ullam majorem ad rempublicam pertinentem statuit aut facit. Porro leges novas condere, successorem sibi designare, ne cum Senatu quidem potest, absque consensu caeterae nobilitatis.

Jus creandi reges penes senatum est . . . atque id etiam equester ordo sibi vindicari coepit, ita ut demum in eo ratum sit senatus judicium, si assentiatur caetera nobilitas . . . A novo rege jusjurandum exigitur in hanc sententiam, quod secundum leges et instituta majorum regnaturus sit, et suum cuique ordini et homini ius privilegiumque et beneficium salvum conservaturus.

Non temere disceditur a stirpe regia mascula si qua extat.

Cromer, De republica ac magistratibus Poloniae.

[1]) Lásd a XIII. köny. 471—476 lap.

kitani, Sándort, akkor még Litvánia nagyherczegét megtámadta, s tőle több tartományt elfoglalt; más tartományoknak pedig a moszkvai szerződés (1494) által jutott birtokába, mellyben ő a minden oroszok független uralkodójának ismertetett el, és nőül vette Sándor egyik leányát. De Iván épen olly buzgó hive lévén a görög szertartásnak, aminő nagy ellensége volt annak Sándor, a litvániaiak közöl számosan Oroszországhoz pártoltak, melly most Severiát is birtokába kerité. Sándor ekkor Plettenberg-gel, a német-rend leghatalmasabb nagymesterével szövetkezett; de az utóbbi által nyert fényes győzelmek sem akadályozták Oroszországot, hogy a pápa közbenjárása mellett kötött (1503) ötven évi fegyverszünet ideje alatt a kath. egyházat illető régi adót a maga számára ne követelje. Lengyelországnak mostani területe, noha már ezer száz tizenhét földirati mérföldet elvesztett, még hétezer nyolczszázharmincnyolcz, Litvániáé pedig tizenegyezer kilenczvenhét négyszög mérföldet tett, tehát többet mint Spanyol- és Francziaország együttvéve. Nagy kiterjedésü erdőségek kiirtattak és müvelés alá vétettek; a gabona-kivitel gazdagon jövedelmezett, de a parasztok szolgai állapota minden ipart hátráltatott, a nyers anyagok feldolgozásához a belföld nem értett, a kereskedés egészen a zsidók kezeiben összpontosult. Midőn a tatárok az országba betörtek (1556), a szélütött király az ellenök felállitott táborba viteté magát, melly felett a tatár származásu s Németországban nevelt Glinski, most Lengyelhon minisztere és tábornoka parancsnokolt; és miután a győzelem hirét vette volna, jobb életre szenderült.

I. Zsigmond.

Fia és utódja Zsigmond által Glinski megsértetvén IV. Vazul Ivanovicshoz, Oroszország független uralkodójához menekült s rábirta öt, hogy a fegyverszünetet felmondaná. Ez kezdetben megelégedett avval, hogy atyja szerzeményeit megszilárditsa, később azonban Smolensk-et, mellyet szászhusz évvel előbb elvesztett, viszszafoglalta. Glinski megcsalatva látván magát azon reményében, hogy azt hübérül megnyerendi, visszatért Zsigmondhoz. Az orja-i csata (1514 szeptemb. 8) az oroszoknak harminczezer emberökbe került, s ezenkivül két tábornok, harmincz herczeg és ezerötszáz nemes fogságba esett. Mindez Ostrowski Konstantin herczeg érdeme volt, ki ezen alkalommal Smolensk visszavételét is megkisérlé, de egy, öt évre kötött fegyverszünet a háborut félbeszakitá (1522).

Más oldalról Lengyelország a moldvaiak, törökök és krimi tatárok által fenyegettetett, kik Ostrowski által ugyan gyakran le-

győzettek, de a lengyelek sem várakkal sem hadsereggel nem birván, nem valának képesek őket megfékezni,s igy gyakran pusztitva kalandozták be országukat. Dasskiewitz Eusztách, Ostrowski alattvalója, vitézsége jutalmául a Cirkassy és Kanief starozta-ságokat nyerte,hol ő a Dnieper hozzáférhetlen szigetei között egy ismeretlen néptörzsre talált, melly később tevékeny befolyást gyakorlott északi Europa sorsára.

Kozákok.

Porphyrogenitus Konstantin már említést tett bizonyos Kozákországról,melly a Fekete és Kaspi-tenger között a Kaukazus déli lejtőjén létezett, körülbelül ott, hol ma a czirkassziaiak laknak. Alkalmasint innét származtak le a kozákok, kik a mongol Batu-val jöttek Oroszhonba (1241), hol több csapatokat képeztek s a török polovczokkal egyesültek, kik ezen időtájban a történelemből egészén elenyésztek. Összevegyültek még velök lengyelek, litvánok és más népek is, kik vagy a mongolok, vagy a politikai és vallási üldözések elől menekültek, vagy pedig a kalandor és rabló élet által édesgettettek hozzájok. Ezen vegyülékből képződtek a kozákok,kik voltaképen mongol eredetü és szláv nyelvü népség voltak. Felosztattak pedig nősökre és nőtlenekre. Az utóbbiak csak hadakozással és rablással foglalkoztak, s a Dnieper egyik szigetén azon vizeséseken (porog) felül, mellyek ezen folyamot jó darabon hajózhatlanná teszik, Secia név alatt egy telepitvényt alapitottak, amiért is zaporog-oknak neveztettek. A nős kozákok a Dnieper és Bug folyamok közötti közel falvakban laktak s minden kaland alkalmával összegyülekeztek, maguknak vezért választandók. 1500 táján választott főnökük alatt egy katonai köztársaságot alakitottak és kis-oroszoknak hivattak, a kozák nevet a nőtlen zaporog-ok tartván meg maguknak. Később litvániai, witepsk-i, polotzk-i, azof-i és krimi kozákok is fordulnak elő. [1])

Dasskiewitz most ezen gyülevésznépet Lengyelország előnyére akarta felhasználni, épen ugy, mint amikor az ember valamelly folyam töltéseire a medréből nyert iszapot forditja. Evégből egy csapatba egyesité őket, ezredekre és századokra osztotta fel, továbbá felfegyverezte és fegyelmezte, egyszersmind a fáradalmak iránti előszeretetet és a halál megvetését csepegtetvén beléjök, vak engedel-

[1]) Ugy látszik, hogy az azof-i és doni kozákok a szóban lévőkkel nem egy eredetüek, s némellyek szerint csak azért neveztettek el igy, mert a Dnieper közelében élő kozákokkal egyenlő életmódjuk van.

mességre szoktatta s bareztérül Chortica szigetét jelelé ki számukra, hol magukat a tatárok elleni csatározásokban gyakorolnák. Csakhamar rendkivül félelmesek levének ezek Lengyelország ellenségei előtt, és nekk volt köszönhető ama hires vereség, mellyet a tatárok Olchenicza mellet (1527) Ostrowski seregétől szenvedtek, s amellynek következtében negyvezezer keresztény fogoly szabadittatott ki.

Zsigmond „az igazság atyja és a vitézség fia“ a vilnai országgyülésen lengyel nyelven közrebocsátotta a litvániai Statutum ot (1530); és husz évvel később törvénynyé emeltetett, hogy senki sem koronáztatnék királylyá, ki nem a rendek által választatnék meg, kik a szabadság legdrágább jelének tarták ezen jogot, melly ha czélszerü intézmények által nem szabályoztatik, nagy szerencsétlenségek kutforrásává válhatik. Neje Bona Gian Galeazzo Sforza leánya volt, ki az északi barbárság iránt gőgös megvetést tanusitott és egyszersmind azon gyanúban állott, miként két menyét megmérgezte, nehogy ezek fia feletti korlátlan hatalmát csökkentenék. Zsigmond a német renddel szerencsésen harczolt, és a krakkói békekötés erejénél fogva attól az általa három század óta birt Poroszországot nyerte (1525) s hübérképen Brandenburgi Albert nagymesterre ruházta azt át, ki vallását és rendjét egyaránt elárulta. Ennek pártfogása alatt a reformátio legelőször is lengyel Poroszországba hatolt be, innét pedig Lengyelország többi részeibe, hol ennek utját a hussiták már jóval előbb elegyengették, s végre Litvániába, Zsigmond nem igen akadályozván annak terjedését. Tricessius János Krakkóban titkon hirdeté azt, és sikerült megnyernie a hirneves Ferencz rendü szerzetest és a királynő gyóntatóját Lismaninust is. Más felekezetek is befészkelték ide magokat, különösen pedig a morva testvérek, kiket I. Ferdinánd birodalmából kiüzött. A kálvinistákat a mantuai Francesco Stancari krakkói héber nyelv tanár hozta be (1557). Az unitárius tanok az olaszok által terjesztettek, s követöik csakhamar a protestánsoktól különböző felekezetet alkottak ott. Az első pápai követ Lengyelországban Luigi Lipomano veronai püspök volt, utódja pedig a szelidebb és mérsékeltebb Gianfrancesco Commendone, kinek sikerült itt a trienti zsinat határozatait elfogadtatni.

II Zsigmond Auguszt.

II. Zsigmond Auguszt atyja halála után (1548 ap. 1.) a trónra jutván, a rendek beleegyezése nélkül Radzivil Borbálát, egy egyszerü nemes özvegyét vette nőül. Minthogy a lutheranusok részéről ellenszegüléssel találkozott, a katholikusokhoz szegődött, s ekként az el-

lenzék vallási jelleget öltött magára. Lismaninust Europa országaiba küldé, meghagyván neki, hogy a reformátio különböző rendszerei közöl a legjobbat keresné ki; miután azonban ez Calvin és Socinus tanácsára Németországban megházasodott, a király elidegenedett tőle, s hive maradt a katholicismusnak. Mindazáltal elejét veendő mindazon bajoknak, mellyek más országokban a türelmetlenségből származtak, kimondá, hogy hivatalokra minden keresztény alkalmaztathatik (1570), továbbá a három ellenséges felekezetet egyesité és a protestánsoknak megengedte, hogy Krakkóban templomot épithessenek. Ekként a reformatio nem jutott ugyan itten uralomra, de mégis egy párttá nőtte ki magát, melly a belső egyenetlenségeknek uj táplálékot szolgáltatott.

Liefland.

A német rendtől függő kardhordó lovagok Liefland, Kurland és Esthlandot birták, az ezen országok feletti uralmat a német rend lovagjaitól azon segély jutalmául nyervén, mellyet a porosz szövetségesekkel folytatott háboru alkalmával nyujtottak. Azonban az érintett birtokokért két ellenféllel kelle megküzdeniök t. i. előbb az érsekkel, utóbb pedig Riga városával, melly végre a rendnek meghódolt (1491). Plettenberg Walter, a német rend nagymestereinek legjelesebbike (1495—1535), Lieflandot nagysága tetőpontjára emelé; Rigát féken tartá; Oroszország ellenében becsülettel harczolt s ezután a birodalmi herczegi méltóságra emeltetett (1527). Megengedvén a reformatio behozatalát, a rigai polgárok az érseket nem ismerték el többé uroknak, s ekként tulajdonképen a nagymester maradt Liefland független ura.

Megszaporodtak itt most a polgárháboruk, s valódi barbár kegyetlenséggel folytattattak, barbárok lévén a tudományt és müvészetet nem ismerő lakosok magok is. Oroszország, melly általok gyakran nyugtalanittatott, elhatározta Lieflandot meghóditani, és IV. Iván (1556) Dorpat-ba egy követet küldött, ki a püspök számára egy selyem vadászhálót, két agarat és két szőnyeget vitt s egyszersmind adót követelt tőle. A főpap püspöksége minden férfiától egy márkát ajánlott meg, de mert igéretét meg nem tartá, IV. Iván megtámadta és bevette a várost. Az esthlandiak az orosz járom alól menekülendők Svédhon alá veték magukat (1559); Kettler Gothard pedig, a német rend nagymestere, Lengyelországgal szövetkezett, s evvel a herczegség világiasitása iránt alkudozásokba bocsátkozott. És valóban a rend, az érsek s a nemesek és városok követei Zsigmond Auguszttal megkötötték (1561 novemb. 28) az „**e l s ő s z a b a d a l-**

mat" (privilegium), mellynek értelmében Liefland a lengyel királynak meghódolt, fentartani igérvén ez ottan az ágostai hitvallást, s biztositván az ország javait, hübéreit, jogait, törvényhatóságait és kiváltságait. Kurland és Semigallia a Kettlerek részére herczegségekké alakittattak, kik ottan egészen ez ág kihaltáig 1737 ig uralkodtak. Riga külön szerződésre kivánt lépni s Litvaniától független köztársaságot alkotni, de végre ez is meghódolt, s Liefland megszünt önálló történelemmel birni.

Iván Lengyelország nagyobbodása miatt, de még azért is haragra lobbanván, hogy Zsigmond Auguszt egyik nővére kezét tőle megtagadta, háborut inditott ellene, mellyet békeszerződések szakitottak félbe (1562). Iván számos őrjöngő tettei közöl emlitésre méltó a többek közt az is, hogy két lieflandi megnyervén bizalmát, őt arra ösztönzék, hogy országukat önálló állammá emelné, ekként mindazon igényeket, mellyeket ezen tartomány iránt Svédhon, Dánia, Lengyel- és Oroszország támasztottak, dugába döntendő. Ugy is tett, Magnusnak, II. Fridrik dán király fiatalabb testvérének ajánlván fel e trónt, ki huszonötezer oroszszal be is tört az országba (1570), de La Gardie fővezér által legyőzetvén, legfölebb is Esthlandot pusztithatá el.

Ezen háboruban Zsigmond Auguszt nem birhatván rá a nemességet, hogy a határok védelmére szükségelt állandó katonaság föntartására bizonyos évi adót fizessen, azt ő saját jószágai tiszta jövedelmének negyed részéből fedezte (1563), amiért is ezen kátonák negyedeseknek néveztettek. Állandóan oda törekedett ő, hogy Lengyelország és Litvánia egyesitését véglegesen befejezze, lemondván ezen herczegség iránti ősi jogairól s nem tekintvén azt többé családja életjáradékának; s bármennyire is ellenezték a két ország nemesei, hogy közös országgyüléssel és törvényekkel birjanak, mindazáltal sikerült neki azokat egy politikai testté olvasztani (1569).

Interregnum.

Zsigmond Augusztt kihalt a Jagelló ház (1572 junius 1), melly Lengyelországnak hét királyt adott. Most tehát a trónkövetelők és pártok, a nemesek és vallási rajongók, a nemzetbeliek és idegenek között iszonyu tusák keletkeztek, mignem végre az ugynevezett dissidensek békéje következtében mindannyian egyesültek s Pacta conventa czim alatt bizonyos föltételeket állitottak fel, mellyekre az uj király megesküvendő vala. Ezek szerint a király életében utódját ki nem jelölheté; az idegen hatalmasságok követeit a senatus tudta nélkül el nem fogadhatá; kötelességében állott a sza-

vazatok egyhanguságát az országgyülésen továbbra is föntartani; az országgyülés által választott tizenhat senátor mindig a király oldala mellett állandott, a nemzet szabadságai felett örködendők; a nemesek birtokain találtató ércz- és só-bányák jövedelme őket illetné; a hivatalok csak benszülötteknek adományoztathatnának.

A többek közt IV. Iván is versenyzett a trónért, ki ha Moscoviát, Lengyelországot és Litvániát egy királyi pálcza alatt egyesitheté vala, véget vetendett a szláv törzs közötti kikerülhetetlen háborunak s tulsulyra vergődik a tatárok és törökök felett; de az országgyülés ezen őrjöngőt gőgje s azon körülmény miatt, hogy görög nem egyesült vallásu volt, félrevetette. Más protestáns német fejedelmek szintén mellőztettek. Az osztrák ház egy idő óta hasonlóképen azon volt, hogy a szláv nemzetek közé befészkelhesse magát, mintegy láncszemet képzendő az északi és déli népfajok között; de a lengyelek attól tartottak, hogy, valamint Magyar- és Csehországot, őket is a szolgaság járma alá hajtaná. Ha a svéd király fia választatik vala meg, Svédhonnak Lengyelországgal való egyesitése tulsulyt biztositandott azoknak Oroszország felett. Végre is Valois Henrikben, ki később III. Henrik név alatt Francziaország királyává lett, állapodtak meg.

Valois Henrik.

Ez a százezer választóból álló országgyülésen kénytelen vala nagy igéreteket tenni s ha ezek valamellyikénél habozott, az ország fő marshallja azt mondá neki: Si non jurabis non regnabis. A Pacta conventa-ban kijelölt feltételekhez még azon záradék kapcsoltatott, hogy mihelyt a király azokat megszegi, az engedelmességi kötelezettség irányában azonnal megszünik; s ezen határozat képezte azon mintát, mellyet később is a király utódjai aláirandók valának. Ebben a nemesek számára tökéletes egyenlőség s egyszersmind azon kiváltság biztosittatott, hogy bármiféle büntettért sem fogathatnának el, mig el nem marasztaltatnának. [1])

Henrik kezdetben megnyerő modora és dorbézolási hajlama miatt közkedvességben állott a lengyeleknél, később azonban, midőn tapasztalák, hogy országukat kicsinyli és unja, elidegenedtek tőle; ő pedig IX. Károly, Francziaország királya haláláról értesülvén, egy éjjel titokban odahagyta Lengyelhont, egy fényesebb de nem kevésbbé zivataros trónra lépendő (1574).

---

[1]) Lásd **Lengnich** és **Chwaykowski**, *Jus Publicum Poloniae* és **Pfeffer** *Emlékirat Lengyelország kormánya felett* czimü müveiket.

Báthory István

Az országgyülés trónvesztettnek nyilvánitá öt s Báthory Istvánt Erdélyország fejedelmét hozta javaslatba, ki III. Amurát szultán által ajánltatván, a törökök részéről békével kecsegteté az országot; más részről pedig jeles hadvezér, szép és tudományos férfiu volt, s nem örökösödés de saját erényei által jutott a trónra, mellyen országának nyugalmát visszaadta s a katholikusokat és protestánsokat egymással kibékitette. Tetszett ez a lengyeleknek annyival inkább, minthogy kevéssel előbb a krimi tatárok a védtelen Lengyelországot megrohanván, onnét ötvenötezer embert, százötvenezer lovat, ötszázezer szarvasmarhát és kétszázezer juhot elhajtottak. A nemzet tehát hangosan követelte Báthoryt királyául, minthogy azonban lealázónak tartotta a Porta hübéresét birnia fejedelméül, a királyi czim jövendőbeli nejére Annára ruháztatott. Báthorynak sok fáradságába került a pártoskodásokat jó móddal vagy fegyverrel lecsendesiteni, mellynek sikerültével egy fő törvényszéket alkotott (1578), annak tagjait a nemesek által évenként választatván s müködési teréül a nemesek törvényszékeitől felebbezett ügyekben való végbiráskodást jelölvén ki.

Iván nem nyerhetvén meg tőle Litvániát, háborut üzent neki, személyesen vezényelvén a Lengyelország és Svédhon ellen inditott hadsereget; és Lieflandot csakhamar elfoglalta. Ennek királya Magnus, ki megkisérlé magát a czártól függetleniteni, elfogatott és börtönbe vettetett, azután szabadon bocsáttatván, az üres czimről lemondott. Báthory most sem hazudtolta meg vitéz hirnevét, s végre is az oroszok Venden-nél legyőzettek, s a tüzérek nem remélvén ágyuikat megmenthetni, felakaszták magukat. Még a zsarnokságnak is megvagynak a maga hősei. A lengyelek, oroszok, svédek versenyeztek egymással a vitézségben, makacsságban és kegyetlenségben. Báthory vonakodott Oroszországon kivül alkudozásokba bocsátkozni, s mindig magasabbra csigázta követeléseit; végre a csüggeteg Iván a császárhoz és XIII. Gergely pápához folyamodott, közbenjárásukért avval kecsegtetvén őket, hogy kész lenne a kath. egyház kebelébe térni. A mantuai Possevin Antal jezsuita vezette az alkudozásokat, s egy jelentést tett ezekről, [1]) mellyben rendkivül érdekes látni a fiatal né-

---

[1]) *Acta in conventu legatorum serenissimi Poloniae regis Stephani I, et Joannis Basilii Magni Moscoviae ducis, praesente A. Possevino. Moscovia et alia opera* (Köln 1595) czimü munkában.

pekkel kötött emez egyezményeket. Jóllehet a czárnak felette nehezére esett Lieflandot átengedni, miután a Balti-tenger által mind politikai mind kereskedelmi tekintetben europai hatalmassággá akart lenni, mindazáltal kénytelen volt abba belenyugodni, és a béke Kieverova-Horká-ban megerősittetett (1580 január 15), a czár megcsókolván a keresztet.

Báthory István az országot a tatárok betörései ellen biztositandó a kozákokat czélszerüebben rendezte, egy hetman alá vetvén őket (1576), s évi dijul egy aranyat és egy ködmönt rendelvén nekik, s azonkivül fegyvertárakat alapitván számukra. Szokása volt mondani, hogy az Isten három dolgot magának tartott fen, t. i. semmiből teremteni, a jövendőt ismerni s a lelkiismereteket kormányozni; amiért is a szabad vallásgyakorlatot nem korlátolta. A protestansok a papság és jezsuiták ellenére mindinkább szaporodtak; a socinianismus megerősödött; a Lengyel hős Ostrowski Konstantin mindent elkövetett, hogy Lengyelország orosz alattvalói között a vallásos oktatást előmozditsa. Possevin arra akarta birni Báthoryt, hogy ottan a katholicismust megszilárditaná; de egy jezsuita missio ellen, melly Rigában ütötte fel sátorát, a nép felkelvén s ez később lázadássá fajulván át, e hir hallattára a királyt szélhüdés érvén hirtelen elhalt (1586 deczember 12).

A trónörökösödés kérdése és bizonytalansága még inkább nevelte a külső zavarokat. A nemesek ismét eléállottak igényeikkel; a pártok csoportosultak, készek lévén szavazataikat áruba bocsátani, s végre fegyvert fogtak, megoszolva Miksa osztrák főherczeg és Zsigmond, III. János svéd király fia között. Kitörvén a háboru a főherczeg fegyveres erővel vonult be Lengyelországba, de a spanyol pénznek és magyar vitézségnek daczára a hadi szerencse nem kedvezett neki.

III. Zsigmond.

Zsigmond megkoronáztatott (1587), a főherczeget ujból legyőzte és elfogta s a békekötés alkalmával arra kényszerité őt, hogy minden igényéről lemondana.

Az esztelen szabad választási rendszer lassankint kioltá a népből a nemzetiségi érzületet, mindig idegen uralkodók alá vetvén azt, bő tápot nyujtott a dicsvágynak és megvesztegetésnek; és emellett mig a pártok dühöngtek, hatalmas szomszédaik valamellyike nem hódithatta volna-e meg őket? Zsigmond figyelmezteté a nemeseket e veszélyekre, s azok igazat is adtak neki, de azért a régiek maradtak s azt remélték, hogy Zsigmond sokáig élvén a zavarteljes interregnumok botrányos szokásai majdan magoktól elenyésznek. És csakugyan

negyvenöt évig uralkodott, de hogyan! Atyja már az eléje terjesztett feltételekből előre látta a mulhatlanul kitörendő viszályokat, azért nem javasolta neki a felajánlott trón elfogadását. S valóban csakhamar elvesztő alattvalói szeretetét, nem tudván ezek szokásaihoz alkalmazkodni. A lengyel királyok fő előjoga abban állott, hogy tetszésök szerint ők tölthették be a hivatalokat, mellyek száma az egyháziakat és világiakat összevéve mintegy huszezerre rugott. Zsigmond ezekre mind katholikusokat alkalmazott; eközben a jezsuiták a fiatalság megtéritésén fáradoztak; a Dzialinski, Kostka, Konopat családokat a régi vallásnak visszanyerték s ezeken kivül számos görög nem egyesülteket is, amelly utóbbiak megtéritésében Possevin a vitéz Ostrowski által tá mogattatott. De ezáltal mindinkább szaporodott az elégületlenek száma, kik felbujtogaták a kozákokat, ugy hogy ezek most veszélyessé kezdtek lenni azon köztársaságra nézve, mellynek védelmére szerveztettek, s mindenütt zavar és viszálkodás ütötte fel tanyáját.

Zsigmond atyja halálával a svéd trón birtokába jutott, (1592—1600), de csakhamar elvesztő ezt ama zavarok következtében, mellyek ezen országban kitörtek, hol a reformált vallásnak a jezsuiták fo ndorkodásai ellenében való föntartása minden évben megünnepeltetett. Zsigmond most végrehajtá azt, mit a lengyeleknek tizenkét éven át megtagadott, t. i. Esthlandot Lengyelországgal és Litvániával egyesité. Ez Svédhon kormányának ürügyet szolgáltatott arra, hogy a lengyelek ellen háborut inditson, s a védetlen északi tengerpartokat csakugyan megtámadta (1604), amiből azután egy hatvanéves háboru származott. IX. Károly a protestantismusra hajló litvánoktól támogattatva folytatá a harczot s azokkal külön szerződésre lépett. Zamoyski, Zsigmond összes hadainak fővezére, csodákat müvelt ugyan, de mit használt ez egy olly hadsereg mellett, melly sem zsoldozva sem fegyelmezve nem volt? A svédek épen ugy féktelenkedtek s ekként Liefland iszonyu pusztitásnak volt kitéve; s ha szinte tulsulyra vergődött legyen is a lengyel vitézség, az egyenetlenség minden jó eredményt megsemmisitett. A babonás és kéjencz Zsigmond a müvészetnek és a nőknek élve mit sem gondolt a közügyekkel; osztrák születésü nejét a nemzet gyülölte; végre a nemesek egy r o k o s s - t létesitettek (1606), igy nevezvén a király ellenében jogaik védelmére alakitott egyesületet; százezer embert fegyverbe állitottak, és két egész évig huzódott a polgárháboru, mignem az egye sületben kiütött egyenetlenségek arra késztették a nemeseket, hogy magukat a királynak alávessék.

A lieflandi harcz csak ideiglenes fegyverszünetek által szakittatott meg; s most ehhez járult még az Oroszországgal való háboru is. A Dimitri-ek egyike, kik most orosz trónkövetelők gyanánt léptek fel (1607), Zsigmond által fegyveres erővel támogattatott, s ez hatvanezer lengyelt és nyolczezer zaporog-kozákot Oroszhonba küldött, kik Moszkvát és Smolensket ostrom alá vették. Zsigmondnak nem volt szándékában ezen csalót pártfogolni, hanem saját fiát Ulászlót az orosz trónra emelni, ki Moszkvában csak ugyan czárrá kiáltatott ki (1610), minthogy azonban a nép azt követelte, miként ez a görög nem egyesült vallásra térne át, Zsigmond nem küldé el fiát, mindazáltal hosszu ostrom után bevette Smolensket (1611), hol a nyolczvanezernyi népesség az ostrom alatt annak nyolczadára olvadt le. Czélja volt Oroszországot a lengyel uralom alá vetni, de az oroszok nem hajlottak a lengyel járom alá, s felkelvén hatezer lengyelt legyilkoltak (1613.) Az életben maradtak ekkor Moszkvát felgyujtották, százezer lakost lemészároltak, s a kincstárt kirabolták, a kozákok Oroszország bensejét elpusztitották; végre az uj czárral Deolinó-ban tizennégy évre fegyverszünet köttetett, (1618 február 3) megtartván a lengyelek Smolensket, Csernikowot és Severiát.

A törökök elkeseritve a kozákok szünet nélküli betörései által szintén belekötöttek Lengyelországba. II. Otmán szultán Moldvában négyszázezer emberrel megtámadta a lengyeleket, de a járvány és fegyelmetlenség inkább, mint a csaták, felemészték hadseregét. A Choczin-ban kötött békeszerződés erejénél fogva Lengyelország a tatárok s Törökország a kozákok berontásai ellen biztosittatott; továbbá Moldva fejedelmét a fényes Porta nevezendette ki, ugy azonban, hogy ez mindig keresztény lenne.

Sokkal nehezebb volt a Svédhonnal való kiegyezkedés. Zsigmond ugyanis a viszály okát képező Esthlandon kivül még a svéd koronára is igényt tartott, mellyet előbb IX. Károly később Gusztáv Adolf viselt. Ez válogatott gyalogságával betört Lieflandba, melly e háboru szinhelyét és tárgyát képezte, s lépteit mindenütt győzelem követte; azután a háborut Poroszországba tette át s hadseregének előcsapatai egészen Varsóig nyomultak. Az osztrákok Gusztáv Adolf ellen mellékes támadást intézendők, segitették a lengyeleket, de Waldstein fegyelmetlen és rabló katonái magok ellen ingerelték az országot, ehhez járult még a döghalál és éhség, minek következtében a lengyel nemesek béke után sováogtak. Zsigmond belátván az osztrák segély elégtelenségét arra, hogy a háborut sikerrel folytathassa, másrészről pedig Gusztáv Adolf, a német katholikusokon akarván

boszut állani, s egyszersmind látván, hogy a choczim-i békekötés következtében az ellenség most már nagyobb haderövel rendelkezhetik, beleegyezett a fegyverszünetbe, melly hat évre csakugyan megköttetett (1629 szeptemb. 26).

VII. Ulászló.

Zsigmondot fia VII. Ulászló követte a trónon (1632 april. 30); hogy azonban Oroszország czárja czimét is fölvette, III. Romanow Mihály ürügyül használta ezt arra, hogy elvesztett tartományait visszaszerezze. Hosszasan ostromolta tehát Szmolensket, melly már a végső helyzetbe szorittatott, midőn Ulászló segédseregével megjelenvén, az oroszokat bekeriti s magok megadására kényszeriti. Ezáltal felbátoritva, Oroszország fővárosát szándékozott megtámadni, minthogy azonban a törökök, őt Oroszország elhagyására kényszeritendők, háborut inditottak ellene, kénytelen volt a békeajánlatokat elfogadni, s ekként a béke Viasmaban meg is köttetett (1634 junius 15), mellynek értelmében Ulászló lemondott az orosz trón iránti összes igényeiről, a czár pedig átengedte Szmolenszket és Csernikowot ugyszintén Liefland, Esthland és Kurland iránti jogait. A tatár csordák, mellyeket a törökök izgattak fel Podolia megszállására, most önkényt kivonultak az országból.

A kozákok többször fellázadván Zsigmond ellen, büntetés gyanánt feloszlattattak és földönfutóknak nyilvánittattak; ők pedig a Fekete-tengerre vetvén magokat tengeri rablást üztek, Kaffát bevették, a trapezunti fegyvertárt felégették, Sinope városában az összes lakosságot legyilkolták, anélkül, hogy a király képes lett volna őket megfékezni. Azután felváltva Orosz-, Török- és Lengyelországot pusztitgatták, melly utóbbi kénytelen volt ellenök egy állandó hadsereget tartani; sőt mi több, azt követelték, hogy a királyválasztásnál szavazattal birjanak, s ekként végre nyilt háborut kellett ellenök inditani, mellyben legyőzetvén feloszlattattak, kiváltságaiktól megfosztattak, a parasztokkal egyenlőknek nyilvánittattak s a lengyel nemesség egész zsarnokságával elnyomattak. Az elégületlenség ujból fegyvert ragadtatott velök (1640), és Ulászló, ki a királyi hatalmat öregbiteni s örökössé tenni iparkodott, még jobban szitotta azt. Evégből a katonákat igyekezett magának megnyerni, a törökök ellen háboruba vezetvén őket; és nem lévén képes az országgyülést idegen csapatok zsoldozására birni, elhatározta a kozákoknak kiváltságaikat visszaadni és behunyt szemmel nézni, hogy a tatárokat addig ingerelnék, mig ezek a köztársaságot megtámadni kényteleniettetnének. A halál meggátolta ugyan őt e terveiben (1648 marczius 20), de a tatá-

rok már föl valának izgatva s a kozákok velök versenyezve iszonyu rablásokat és pusztitásokat vittek véghez, ami ezen interregnumot még rémletesebbé tevé az előbbieknél.

A lengyel királyok ekként folytonos háboruban élvén az oroszokkal, törökökkel, tatárokkal és svédekkel, ugyszintén örökösen majd a bel pártoskodások és vallási viszálkodások lecsillapitásával, majd a rakonczátlan kozákok megfékezésével lévén elfoglalva, soha sem hozhaták rendbe az országot, melly mindvégig zilált, versengö és nyomoru helyzetben maradt. A szegény nép csak tengett és türte a nemesek embertelen zsarnokságát, miután még a királyok sem valának képesek öket megzabolázni; az idegen hatalmasságok pedig ugy lesték az országot, mint a holló az öngyilkost, kit rövid idön felemészthetni remél.

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET.

Politikai bölcselet és Jogtudomány.

Az egymást felváltó szokatlan események szükségképen oda kényszeriték az embert, hogy a hiu elvontság regiójából a parancsoló valóság terére lépne, a morált ne csupán az egyénre de az egész társadalomra alkalmazná s a zajos események szabályait és okait kutatni s azok jogosultságát mérlegelni igyekeznék. Előbb láttuk, hogyan törekedtek Olaszországban Machiavelli és Guicciardini rendszerbe önteni ama politikát, mellyet a hatalmasságok már életbe léptettek. [1]) Mig a tények a népeket a korlátlan monarhia felé vonszolták, s a királyok, kik az eszközök megválasztásában mi tekintettel sem valának az erkölcsiségre, a kivételes hübéri állapotok kiirtásán fáradoztak, némelly sajátságos körülményeken kivül négy általános eszme állott e törekvések utjában: jelesen először, a visszaemlékezés Róma és Görögországra, mellyek ha egykor a központi hatalom eszméjét ébreszték is fel, most a polgári szabadság és a zsarnokok gyülöleté-

---

[1]) **Mackintosh**, *Progress of ethical philosophy.*

Wheaton, *Histoire des progrés du droit des gens en Europe, de puis la paix de Westphalie jusqu' au congrés de Vienne.* Lipcse 1841.

Stewart. *Preliminary dissertation on the progres of metaphisical and ethical philosophy since the revival of letters in Europe.*

Ompteda, *Litteratur des Völkerrechts.*

nek gondolatát költék fel; másodszor, azon korlátok fris emléke, mellyek a középkorban a monarchiák elé állittattak; harmadszor, a kálvinisták által hirdetett egyenlőségi tan; s végre negyedszer, az egyház ama követelései, mellyeknél fogva uralmát, különösen mióta azt fenyegetve látta, annál nagyobb hévvel visszaállitani s a királyokat kötelességeikre, a népeket pedig jogaikra oktatni iparkodott.

Etienne de la Boëtie (1530—63), kath. iró s Montaigne bizalmas barátja, ki öt mint a mozgalmak legnagyobb ellenségét magasztalta, s aki az ő iratait, miután fiatal korában elhalt volna, összeszedte és közrebocsátotta, erényesebb, önállóbb, hivőbb és tevékenyebb volt barátjánál s emellett a komolyság szelidség- és élénk képzelődéssel volt nála párosulva. Contre-sens czimü munkájában vagyis az önkénytes szolgaságról irt értekezésében egy franczianál szokatlan merészséggel ostorozta a hatalom visszaéléseit különösen II. Henrik idejében. Szerinte a szabadság a nemzetek joga, mellyek a szerző által nyomozás alá vett különféle módokon teszik magukat szolgákká; a zsarnokok ollyan emberek mint mások, kivévén hogy vakmerőbbekké tétetnek alattvalóik hosszas türelme által, kik mindazáltal az ő kezeik, lábaik és szemeik. [1])

[1]) „Celuy qui vous maitrise tant n'a que deux yeulz, n'a que deux mains, n'a qu'un corps, et n'a aultre chose que ce qu'a le moindre homme du grand nombre infiny de vos villes; sinon ce qu'il a plus que vous tous, c'est l'advantage que vous luy faictes pour vous destruire. D'où a il prins tant d'yeulx d'où il vous espie, si vous ne les luy donnez? Comment a il tant de mains pour vous frapper, s'il ne les prend de vous? Les pieds dont il foule vos citez, d'où les a il, s'ils ne sont des vostres? Comment a il aulcun pouvoir sur vous que par vous aultres memes? Comment vous oseroit-il courir sus, s'il n'avoit intelligence avec-ques vous? Que vous pourroit-il faire, si vous n'estiez receleurs du larron qui vous pille, complices du meurtrier qui vous tue, et traistres de vous mesmes? Vous semez vos fruits, à fin qu'il en face le degast; vous meublez et remplissez vos maisons, pour fournir à ses voleries; vous nourrissez vos filles, à fin qu'il ayt de quoy saouler sa luxure; vous nourrissez vos enfants, à fin qu'il les mène, pour le mieulx qu'il face, en ses guerres, qu'il les mène à la boucherie, qu'il les face les ministres de ses convoitises, les exécuteurs de ses vengeances; vous rompez à la peine vos personnes, à fin qu'il se puisse mignarder en ses délices, et se vautrer dans les sales et vilains plaisirs; vous vous affoiblissez, à fin de le faire plus fort et roide à vous tenir plus courte la bride. Et dettant d'indignitez, que les bestes mesmes ou ne sentiroient point, ou n'endureroient point, vous pouvez vous en délivrer, si vous essayez, non pas de vous en délivrer, mais seulement de le vouloir faire. Soyez résolus de ne servir plus, et vous voylà libres. Je ne veulx pas que vous le poulsiez, ny le branliez; mais seulement ne le soubstenez plus: et vous le verrez, comme un grand

Épen olly köztársasági tehát ő is mint mások korából, kik az egyház tekintélyét megtagadván a királyokét támadták meg. La Boëtie a katholikusokkal tartott ugyan, mindazáltal könyvei erős támaszokul szolgáltak a kálvinistáknak, midőn ezek a democraticus tanokat hirdetni kezdették. [1])

A burgundiai Hubert Languet (1518—81), Melachton barátja Vindiciae contra tyrannos czimü munkájában azt igyekezett bebizonyitani, hogy a zsarnokság a vallással ellentétben áll, hogy a forradalom jogos s a népfönségen kivül más hatalom nem létezik; hogy továbbá a fejedelem nem Isten képviselője de vasallusa, s csakis kezdeményezési joggal bir, midőn a békéről, háboruról, adókról s a rendkivüli költségekről vagyon szó; amelly esetekben kötelessége a kamarák tanácsát kikérni; s hogy végre ha zsarnokká lenne, mindenki megölheti őt. A német származásu Althausen János szintén azt állitá, hogy a magán egyén ugyan nem, de az ország rendei fel vannak jogositva a zsarnoknak ellenállani, megczáfolván egyszersmind Albericus Gentilist, Barclay-t s másokat, kik a szenvedőleges engedelmességet hirdeték; hogy a fönségi jog (jus majestatis) a népnél s nem az állam első tisztviselőjénél van, ki annak csupán csak sáfára; s hogy végre az országgyülés nem idegenitheti azt el, épen ugy miként az embernek nincs joga az élethez való jogáról lemondani.

A párizsi François Hotman (1524—90) Franco-Gallia czimü müvében azt vitatá, hogy felette hamis és veszélyes az uralkodói jog örökitése, és számos helyeket idéz a régi szerzőkből megmutatandó, hogy a népet a fönségi jogban részeltetni szükséges. Továbbá emlékezetbe hozza, hogy a régi királyok paizson emeltettek fel s hogy szokásban volt a gonoszokat letenni, s hogy végre „ha korlátlan hatalom engedtetnék nekik, nemcsak a polgárokkal de még rokonaikkal is ugy bánnának mint rabszolgákkal és nyájakkal“ mindazáltal utóljára is avval végzi, hogy az ország rendei a királyok felett állanak.

Egyedül eddig jutottak a szabadelvü protestánsok; azaz a jog s nem a kötelesség nevében ellenállottak a tekintélynek; utálattal viseltettek a korlátlan hatalom iránt, de nem ereszkedtek le a népig;

---

colosse à qui on a desrobé la base, de son poids mesme fondre en bas, et se rompre.

[1]) **Charles Labitte.** *De la démocratie chez les prédicateurs de la Ligue.* Párizs 1841.

a szabadság biztositékait egyes testületek kiváltságaiban keresték, s a monarchiai kormányformát tiszteletben tarták, föltévén, hogy ez csupán eszköz és nem elv lenne. Nem az őszinte szabadelvüség vagyis azon akarat lelkesité tehát őket, hogy a népen könnyitsenek s azt a hübéri szolgaság alól felszabaditsák, hanem igenis a szenvedélyek és az aristocraticus igények; s ott is, hol jóhiszemüleg jártak el, tapasztalatlan hazafiságuk által tüzeltetének, melly látja ugyan a bajokat, de nem azok elháritásának nehézségeit. Különösen a szövetség (Ligue) idejében III. Henrik minden tette a legfeketébb szinben festetett le a szószékekről, épen ugy mint ma a hirlapok tennék, egyenesen engedetlenségre bátorittatván a nép; és a szónok szava gyakran csak előhirnöke volt a gyilkos késének vagy a hóhér bárdjának. Midőn „Párizs jó polgárai és lakosai" a III. Henrik irányában tanusitott ellenállást illetőleg a Sorbonne tanácsát kikérték volna (1589), ez noha különben örökös védője vala a királyi kiváltságoknak, oda nyilatkozott, hogy véleménye szerint a nép fel lenne oldva a hüségi eskü alól s ekként tiszta lelkiismerettel szövetkezhetik, fegyverkezhetik s pénzt verethet, megvédendő a kath. vallást a király megtámadásai ellenében. Előbb már láttuk, hogy a gyilkosság ama században nemcsak közönséges tény volt, de bizonyos tekintetben törvényes mód számos kérdések megoldására.

A különböző országokból menekült egyének alkalmi iratai mindannyian szünet nélkül dicsőitik a zsarnok-gyilkosságot; az angol John Poynet az istenitélettel egyenlőnek nyilvánitotta azt; a protestánsok Poltrot de Méré-t, Guise Ferencz herczeg gyilkosát feloldozták. A zsarnok-gyilkosság tana, jóllehet azt a constanzi zsinat kárhoztatá, védőkre talált még a katholikusok söt jezsuiták között is nem akként ugyan mint az ő különös véleményök, de mint azon kor egyik eszméje; épen olly régi ez mint a Harmodius és Brutus iránti csodálat, és számos hittudós vitatá azt egészen a mult század közepéig; s aki ezeket megszámitotta, ugy találta, hogy tizennégy jezsuita volt közöttök, az első 1596 ban, az utolsó 1669-ben lépvén fel. [1])

---

[1]) A *Documens historiques, critiques, apologétique concernant la Compagnie de Jésus* czimü munkában, mellyet nem régen Waille Párizsban közrebocsátott, a 11-ik sz. alatt a zsarnokgyilkosság (nem a királygyilkosság) vétetik vitatás alá; és bebizonyittatik, hogy ezen eszmét közönségesen valamennyi világi és egyházi casuista osztá, és közjogilag érvényben állott az egész Európában, kivévén Franczia ország a III. fejedelmi törzs korában; továbbá hogy magában Fran-

A hittudósok azután a pápának a világi hatalom feletti fensőségét vitatták, minthogy a pápaság isteni jogu lenne. Midön pedig erre azon feleletet nyerték volna, hogy a fejedelmek hatalma is isteni jogon alapszik, mert különben mi lenne hát annak alapja? minden habozás nélkül azt felelték: a nép, ekként megállapitván ennek fönségi jogát. Bellarmin szerint Isten a világi hatalmat nem egyes embernek de az egésznek együttvéve, azaz a népnek adá, melly azután azt egyre vagy többekre ruházza, feltartván maga részére a jogot, hogy ezen formákat szabadon változtathassa. Saa A gyontató-atyák vezérkönyv-ében azt álllitja, hogy a nép a fejedelmet, ha zsarnokká leszen vagy kötelmeit elhanyagolja, leteheti és szótöbbséggel mást választhat. A már emlitett Mariana (1537—1624) De rege et regis institutione (1599) czimü munkájában, melly III. Fülöpnek volt ajánlva s a királyi censor által melegen ajánltatott, abban állapodik meg, hogy a legjobb kormányforma az örökös monarchia, ugy azonban, hogy a fejedelem kérje ki a tekintélyesebb polgárok tanácsát, s a senatus véleményét hallgassa meg; mondja továbbá, hogy a nép hatalma és tekintélye a királyé felett áll; hogy épen olly eszélytelenség a néptől jogait a királynak átengedni, mint ettől azokat elfogadni; kikel a zsarnokok ellen, s a szabadságnak és közjónak egészen a tulságig meleg pártolója.

A tizenhatodik czikkben azt vitatván: An tyrannum opprimere fas sit, drámai modorban lerajzolja Jacques Clement III. Henrik gyilkosát, és pedig azon nyilt szándékkal, hogy öt kimentse. Azután elszámlálja az érveket, mellyeket azok, qui tyranni partes tuentur, a királygyilkosság ellenében felhoznak; de populi patroni non pauciora neque minora praesidia habent, és azt állitja, hogy a valódi zsarnokot szabad meggyilkolni. [1]) De miként bizonyitandó be, hogy ő valóban zsarnok? Erre való nézve legjobb eszköz, ha a nép, melly magának igazságot akar szolgáltatni, egy gyülekezetbe összejő, az ügyet el-

---

cziaországban a parlamentek, a Sorbonne s az egyetem szintén magokénak vallották azt; hogy azon tizennégy jezsuita közül, kik azt állitották, egy sem volt franczia, de mindnyájan azon országokból valók valának, hol törvényesen, mind a világi mind az egyházi hatóságok jóváhagyásával lehete hirdetni ama tant.

[1]) Különös, hogy tagadja, miként szabad lenne öt megmérgezni. Ez csaknem azon gondolatot költi fel az emberben, mintha a zsarnokgyilkostól azt követelte volna, hogy tudjon a halállal bátran daczolni.

döntendő, s végzései azután törvény erejével birjanak. [1]) És ha nem volna lehetséges a nemzetgyülést összehivni? ha az állam az örvény szélén állana? Mariana habozik, de végre kimondja: Haudquaquam iniquc cum fecisse existimabo, ki a zsarnokot meggyilkolná. Ezen tanok miatt könyve Francziaországban kárhoztatott; Spanyolországban pedig maga is fogságba tétetett, de nem emlitett munkájáért hanem azért, hogy a pénzügy zilált állapotát, a pénzek meghamisitását s az országot fenyegető veszélyeket felfedezé. Midőn meghalt, a castiliai államtanács elnöke igy kiáltott fel: „Tanácsunk ma elveszté zaboláját."

Santarelli olasz jezsuita szintén azt állitá, hogy a pápa a királyokra ideigtartó büntetéseket szabhat, s igazságos okoknál fogva az alattvalókat a hüség-eskü alól feloldhatja. Hasztalan hurták vissza rendtársai e munkát; a párizsi parlament s a Sorbonne, mellyeknek az feljelentetett, tilstént kárhoztató itéletet mondott felette és megégettette, arra kényszeritvén egyszersmind a jezsuitákat, hogy az érintett itéletet elismernék s a királyok függetlensége mellett nyilatkoznának.

Ugyanezen eszméktől lelkesittetett egy másik jezsuita is, jelesen a granadai Francesco Suarez (1548—1617), ki azonban nem vont azokból olly merész következtetéseket. Noha a Lettres Provinciales czimü munkában guny tárgyává tétetett, mindazáltal Hugo Grotius azt mondá róla, hogy éles elméjét tekintve alig létezett párja a hittudósok és bölcsészek között. De legibus ac Deo legislatore czimü értekezésében kifejti a különbséget, melly a természetjog s a nemzetek között megállapitott törvények között létezik; az egyetemes jog összes részei tárgyalásában Grotiust és Puffendorfot is megelőzi, [2]) s első veszi észre, hogy ez nem csupán az igazságnak a nemzetek között létező viszonyokra alkalmazott elvei-

[1]) *Atque ea expedita maxime et tuta via est, si publici conventus facultas detur; communi consensu statuendum sit quid deliberare, fixum ratumque habere quod communi sententia steterit.*

[2]) *Tractatus de legibus ac Deo legislatore in decem libros distributus; utriusque fori hominibus non minus utilis quam necessarius.*

Meglepő nála, hogy a világtörténelmet csillagjóslati és cabalisticus szempontból észleli. A nagyszerü csillagjegyek (constellatio) a nagyobb szerencsétlenségek idejében valának láthatók; igy pl. azon nagy csillagjegy, melly akkor jelent meg, midőn Róma Caesar hatalmába esett, megujult 630-ban vagyis Mahomed idejében, azután 1464-ben a legvészteljesebb forrongások korszakában. A birodalmak tartósságának számait olly megközelitések által számitja ki, mellyek ma senki képzelődésében sem fordulnának meg.

ből, de egyszersmind a bizonyos idő óta fenálló divatokból is állanak, mellyek később szokásoknak lönek elismerve. Minden törvényhozói és atyai hatalom, mondja ő, az Istentől jő, minthogy akkor is, midőn az emberi, az ember csak az ő helyettese; a törvények alkotása a fejedelmet illeti, de csak azért, mert a nép őt bizta meg avval; a törvények lényege az, hogy a köz-jólét elömozditására irányuljanak, különben a lelkiismeretet nem kötelezik; mindazáltal a fölkelés csak a bitorló ellenében van megengedve.

Nagy zajt ütött Francziaországban Richer Edmund (1560—1631) a párizsi hittani kar syndicusának De ecclesiastica et politica potestate (1611) czimü könyve, mellyben a szerző a gallicán egyház kiváltságait védelmezvén s a pápa fönségét ostromolván, kinyilatkoztatá, hogy mindegyik községnek elidegenithetlen joga van magát kormányozni, és csakis őt, nem pedig bármelly magánzót illeti a jeghatóság és hatalom, annyival inkább tehát a polgári társadalomnak; és ekként ezen isteni és természeti jogot sem az idő sem pedig a helyi kiváltságok és egyesek méltóságai nem évesithetik el; amiből önkényt következik, hogy az ország rendei a király felett állanak; hogy III. Henrik, ki a rendeknek adott esküjét megszegte, igazságosan gyilkoltatott meg. A püspökök a sens-i zsinaton kárhoztaták e tant, mindazáltal meleg védőkre talált az.

Nem mellőzhetjük Etienne Pasquier (1529—1615), párizsi ügyvédet, ki Mariano Socino alatt [1]) Bolognában képezte ki magát, s aki Recherches sur la France czimü munkájában több történeti pontot megvilágitott, Pourparler du prince müvében pedig a kormány feletti nézeteit fejtegeti, mindent a közhaszonra vivén vissza s hevesen kikelvén egy közbeszóló ellen, ki azt mondja, hogy a népek a királyokért alkotvák. A jezsuiták az egyetem példájára szintén tudori fokozatokat akarván osztogatni, ebből nagy összekoczczanás származott, és Pasquier őket mint az államra nézve veszélyes egyéneket hevesen ostromolta.

Velencze eközben ellenkezésbe jövén a pápával s egyházi tilalom alá vettetvén, ellenséges tételeket bocsáttatott közre a pápai követelések ellenében, leginkább Paolo Sarpi, Marc' Antonio Cappello atya és Giovanni Marsilio szerzetes tollait vévén evégre igénybe, [2])

---

[1]) *Qui* — mint ő maga mondja — *avait acquis tant de renome, que la plupart des Italiens venoient se vouer à ses pieds l'espace de cinq ou six mois, pour tirer de lui consultation.*

[2]) Lásd Sarpi munkái teljes kiadásának VII-ik kötetében.

kik Bellarmin ellenében erősen vitaták, hogy a népeknek joguk van az egyházi átkok és pápai rendeletek indokait vizsgálat alá venni.

A katholikusokon kivül a protestánsok is szerették az intézmények történeti és bölcseleti eredeteit kutatni; de a szabadelvü tanok egyik országban tárt karokkal fogadtattak, a másikban pedig nagy ellenkezésre találtak. Igy pl. Holland, Genf és Skóthon, hova a reformatio a király iránti ellenkézési viszketeg által vitetett be, a köztársaságiakkal tartottak, mig Angolország és Skandinávia, mellyek királyi rendelet következtében levének protestánsok, a monarchiai elvekhez ragaszkodtak. George Buchanan különös tekintettel Skóthon ügyeire De jure regni apud Scotos azt állitja, hogy a királyi jog a nép választásából származik; hogy a király a koronázással átveszi a nép ama letéteményét; s hogy végre a szentirás szerint a zsarnokok megölethetnek. Hasonlóképen Hooker Richard Angolországban Erzsébet önkényszerü uralkodása idejében nyiltan hirdeté a nép beavatkozási jogát és pedig egy democratához illő buzgalommal. Az oxfordi egyetem ellenben a tudorjelöltektől azt követelte, hogy esküdnének meg, miként soha semmiféle olly társadalmi tanok nem fordulnak meg gondolatukban, mellyek az ottan, [1]) vagy ami egyre megy, az Albericus Gentilis, [2]) Hemming, [3]) Barclay [4]) és mások által tanitottakkal ellenkeznének; amelly tudósok elfeledvén, hogy a társadalmon kivül álló s annál régibb törvény is létezik, a tényleges absolutismus s a zsarnokias törvényesség karjaiba veték magukat. Sem Spanyolországban, sem pedig Keleten nem hirdettetett olly arczátlan önkény mint Angolországban Erzsébet és I. Jakab alatt, amelly utóbbihoz Raleigh, midőn munkáját neki ajánlaná, igy irt: „A kötelékeknek, mellyek az alattvalókat a királyhoz csatolják, vasból kell lenniök; azoknak pedig, mellyek a királyt az alattvalókhoz, pokhálóból;“ és tovább folytatván azt mondja, hogy a törvény a királyt csak annyiban kötelezi, amennyiben azt saját érdeke kivánja, s ekként ez nem forogván fen, azt bátran megszegheti.

Ezen időtájban kezdett tanittatni az is, hogy az első szülöttség utján már az emberiség őskorától fogva bizonyos patriarchalis hata-

---

[1]) **Wood**, *Az oxfordi egyetem történelme*; II. köt. 341 lap.

[2]) *De potestate principis absoluta, et de vi civium in principes semper injusta.* 1605.

[3]) *Apodictica methodus de lege naturae.* Lipcse 1562.

[4]) *De regno et regia potestate.*

lom származtatott át a törvényes örökösre, s azért a nemzetek természetes fejök személyéhez vagynak kötve; de miután nem lehetséges tisztába hozni, ki legyen ez, a jog annak a képviselőjét illeti, ki a történelem tanusága szerint első uralkodott valamelly nép felett. Suarez eloszlatta ezen ábrándot, megkülönböztetvén a patriarchalis jogot (oeconomicum) a politikaitól.

A protestánsok arról vádolák a katholikusokat, hogy ezek törvényesitik a hatalom önkényei ellen intézett ellenállást s meg akarják az egyházzal osztani azon hatalmat, mellyet ők egészen a fejedelmekben összpontositának; hogy a társadalmi szerződéseknél valami fensőbbet is föltételeznek, akkor midőn ők a kötelezettségek egyedüli kutfejét a tekintélyben helyezék; s hogy végre sz. Tamással azt tanitják, miként a királyok iránti engedelmesség alá van rendelve az igazságosság törvényei iránti engedelmességnek. Ime, melylyik részen állott a szabadelvüség.

Botero.

A legjelesebb publicisták egyike volt a piemonti származásu Giovanni Botero (1540—1617), Borromei Károly és Fridrik titkára, azután pedig Károly Emmanuel fiainak nevelője, ki Ragione di Stato és Relazioni universali czimü munkáiban éles okoskodást, széles olvasottságot s mély belátást tanusitott. „Az állam — mondá ő — nem egyéb mint tartós uralom a népek felett; az államböleseség pedig azon eszközök ismerete, mellyek ezen uralom megalapitására, fentartására és öregbitésére alkalmasak. A kormányoknak minden áron fel kell magukat tartani.“ Következésképen dicséretekkel halmozza el a sz. Bertalan éji mészárlást; roszalja Alba herczegnek, hogy Egmont-ot és Horn-t olly zajjal ölette meg, ahelyett „hogy titokban tette volna el őket láb alól;“ egyébiránt ollyannak föltételezi az embert, minőnek lennie kellene, s nem ollyannak, mint a minő valóságban, azért az általa javaslatba hozott intézményeknek azon közös hibájok van, hogy ki nem vihetők. Nem tartja szükségesnek az emberiséget a házasságra buzditani s nem látja át, miért kellene attól félni, hogy a részletes nőtlenségek megfogyasztanák a népességet, amelly az élet-fentartás eszközeivel rendesen kiegyenliti magát:[1]) magokban véve józan élmeletek ugyan ezek, de a tudomány később egészen elhomályositá és eltorzitá azokat. A spanyolok és portugalok gyarmatait roszalja, nem látván azokban egye-

[1]) „Két dolog kivántatik meg a népek szaporodására, a nemzés és nevelés; de mig a házasságok sokasága elősegiti az elsőt, bizonyosan gátolja a másodikat.“

bet mint regényes álmokat és valódi pusztitásokat, amiért is uj világ helyett uj pusztaságok fognának maradni birtokukban.

Boccalini.

A loretói Trajano Boccalini (1556—1613), ezen éles elméjü és élénk képzelődésü férfiu a politikai rendszerekbe vitte be azon kicsapongásokat, mellyeket kortársai az irmodorba behoztak. Valamint Machiavelli Titus Liviust ugy ő Tacitust vevé fel tárgyául, s el is sajátitotta tőle sötét nézeteit az emberek szándékai megitélését illetőleg, csakhogy mérgét tréfás modorban önti ki. Ragguagli di Parnaso czimü munkájában Apollót udvara közepett azon jelenetben mutatja be, midőn a panaszokat hallgatja ki s itéletet mond a különféle, majd irodalmi majd pedig erkölcsi és állami kérdések felett. Politikai próbakő czimü müvét részletesebben az államra alkalmazva, felfedezi egyszersmind a sebeket, mellyeket Olaszország szép testén az idegen uralkodók ejtének, s megmutatja, hogy nem olly nehéz lenne tőlök megmenekedni, mig ellenben ő nekik soha sem sikerülend a mi éghajlatunkkal s modorunkkal megbarátkozni.[1]) Épen nem csodálva a csendet, mellyet akkor Olaszország élvezett, ugy vélekedik, miként ennek, ha helyesen gondolkoznék, be kellene ismernie, hogy épen olly nagy szerencsétlenség rá nézve ezen lassan emésztő méreg mint másokra a nyilt háborukból származó pusztitások és felforgatások.

A politikai irók tanulmányozása felette nagy fontosságu, ezek lévén az akkori tények birái, mellyek indokait csakis az ő véleményeik tárják fel előttünk. Csak futólag emlithetjük a párizsi Gabriel Naudé-t, ki Államcsinek (1639) czimü munkájában minden tettet sőt a sz. Bertalan éji vérengzést is igazolni törekszik; Richelieu bibornokhoz intézett emlékiratában [2]) pedig azt vitatja, hogy egyáltalában szükséges egyenesen a czél felé törni, anélkül hogy az ember magát némi kicsinyes tekintetek által feltartóztatni hagyná, s

[1]) Franczia országgal Spanyolhonnak azt mondatja, hogy „Olaszország leigázása nem olly könnyü dolog . . . Midőn az én agyamba is befészkelte magát e gondolat, legnagyobb kárommal csakhamar beláttam, hogy az olaszok olly emberek, kik mindig készen állanak arra, hogy kezeink közöl kisikamoljanak, és soha sem élik bele magokat az idegen járomba. És jóllehet mint felette ravasz nép könnyen elsajátitják a felettök uralkodó nemzetek szokásait, szivök mélyében egész élénkségben megtartják a régi gyülöletet . . . S midőn amazok sarokba akarják őket szoritani, annyi fogat vicsoritanak rájok, mennyi ötven köteg fürésznek sincs."

[2]) Kiadatlanok és Capefigue által idézvék.

hogy a miniszter egyedüli küldetése a siker. Ennyel ellenkezőleg Giovian Pontano a fejedelemről irt értekezésében (Trattato del principe) a politikát a morállal azonositja s a kormányok alapját a szabadságban és kegyességben helyezi. Az angol származásu Selden (De jure naturali et gentium juxta disciplinam Hebraeorum, 1654) azt nyomozza, minő véleményben valának a héberek a természeti törvény- s a nemzetközi jogról azaz az erkölcsi kötelezettségről függetlenül a Mózes törvényétől.

Ravaillac kése megmutatá, hová vezethet a királygyilkosságnak az egyéni felfogás által alkalmazásba vett elmélete. A hatalmak már meg valának szilárdulva; azok, kik a szent-szék fensőbbségét vitatták, nem találkoztak a nép tetszésével s nem is ellenkeztek többé olly élénken a fejedelmekkel; amiért is nagyobb nyugalom állott be a politikában, melly a korlátlan hatalomnak többet használt hallgatásával mint tevékenységével. Most a közfigyelem a statistika felé irányult, melly Olaszországban született s a követek jelentéseiben gyakorlatba vétetett, s az illetők a régi vagy uj kormányok alakjainak elemzésére s azok intézményeinek ábrázolására és fejtegetésére adták magukat. Az Elzevir-ek apró formatumokban összegyüjték az europai államok politikai alkotmányait, de csupán a tényekre szoritkozva, anélkül hogy azok bölcseleti nyomozásába ereszkedtek volna. Egyszersmind a különböző országokról földiratok készittettek, minek következtében számos olly dolog jutott a világ köztudomására, mellyek előbb nem igen valának ismeretesek.

Donato Giannotti, Machiavellinek a titkárságban utódja, alaposan tanulmányozta a velenczei és florenczi köztársaságot, s polgártársait a Mediciek ellen ingerlé. A velenczei Paolo Paruta (1540—98) politikai értekezéseiben (Discorsi politici) a rómaiak és kortársai felett elég őszintén itélt, habár másrészről nem nagy elmésséget és erőteljességet tanusitott legyen is azokban. Ha munkájának irmodora olly durva nem volna, sok olly eszmét lehetne abból meriteni, melylyeket a világ Montesquieunek tulajdonit. Velencze története czimü müve szintén helyes nézetekkel van telve, noha mint a köztársaság fizetett embere irta azt; sokkal őszintébben irja le a törökök ellen vivott háborut, amelly valódi hősies megéneklését képezi ama kath. ellenhatásnak, alkalmasint maga is résztvevén ebben, amint azt kevéssé ismert és önmaga által vázolt s belső küzdelmeit feltáró életiratából sejteni lehet.

Ide sorozhatjuk még Bernardo Segni-t, Francesco Sansovino-t és Vida-t is (De optimo statu civitatis).

Bodin.

J. Bodin (1536—96) a köztársaság feletti munkáját előbb franczia nyelven irta s azután latinra forditotta, s egészen eltért abban az eddig szokásban levő modoroktól, ugy hogy annak párja az előbbi időkben nem létezett. Mig Machiavelli a politika szabálytalan számitásait gyüjté egybe, Bodin annak valódi alapjait akarta megszilárditani; amaz alapelvül a fejedelem egyéni, emez pedig a közönség egyetemes érdekét vette föl. Szerinte a politikai társulás czélja az egyes polgárok s következésképen az egész társadalom lehető legnagyobb jóléte, amire az emberi erények gyakorlata s ugy az isteni mint az emberi természetes dolgok ismerete vezet. A család jogszerü kormányzata többeknek egy fő alatt, valamint a köztársaság (vagy, mint ma mondanók, állam) több családoké. A patriarchalis kormány legjobb, s a nőnek a férj önkényétől kell függnie annyira, hogy ennek szabad legyen őt magától eltaszitania, amiből kitetszik, hogy szerző e tekintetben Mózes törvényét a keresztény tan fölé helyezi. De sok más pontra vonatkozólag teszi ő ezt, annyira hogy azt hinné, miként a rabszolgaság bizonyos megszoritásokkal fenállhatna, s csakis fokozatos felszabaditások által volna végképen eltörlendő. Nem a törvény adja a személyes jogokat, mert hamarabb léteztek ezek, mintsem az erő, erőszak, dicsvágy, fösvénység és boszu az embereket egymás ellen felfegyverezte s a győzelem egyiket a másiknak alárendeltjévé tette volna, amiből aztán az urak és szolgák, a fejedelmek és alattvalók, röviden köztársaság származott.

A polgár olly szabad ember, ki köteles más fensőbb hatalmának engedelmeskedni. Ha az alattvaló elismeri a fejedelmet s ez védi amazt, készen van a város (az állam). A hóditás és leigázás tehát nem elegendő, s kiváltságok akármellyik jövevénynek nem adományozhatók. Az állam egysége a monarchiákban az örökösödési rend által tartatik fön, s daczára hátrányainak a legczélszerübb kormányforma ez az alattvalók közötti egyenlőség fentartására. A fölségi jog (majestas) a legnagyobb hatalom és örökös, s azonkivül semmi törvény által nem korlátoztatik. Helyén van ugyan, hogy a parlamentek véleményök és beleegyezésök nyilvánulása végett összegyüljenek, de a király nincs határozatukhoz kötve. A fölségi jog azaz a törvényhozói hatalom megoszthatlan lévén, vegyes kormányok nem léteznek s csakis három fő faja vagyon azoknak; de Montesquieu-höz hasonlóan nem mondja el azon ismertető jegyeket, mellyek a monarchiát a despotismustól megkülönböztetik, egyedül az uralkodó személyes hajlamától függvén az. Ennek hivatalnoka a köz-hatalommal

felruházott tisztviselő. A biró tartozik a természet törvényeivel nem ellenkező rendeleteknek engedelmeskedni, söt ha ellenkeznének is jobb engedelmeskedni, hogysem az ellenállás által a népnek veszedelmes példát adni. A köztársaság testületek és czéhek nélkül fen nem állhat. A korlátlan hatalom szerinte olly sérthetetlen hitágazat, hogy — mint mondja — a fejedelem maga sem szorithatja meg saját hatalmát; haragszik azokra, kik az országos rendeket a király fölé emelik, Angolország példáját vakmerőenel tagadja s az aragoniai főbiró formulájában puszta szertartást lát; nem igaz, hogy a király azonnal zsarnokká leszen, mihelyt tullép a nép akaratán, „különben a király nem lenne egyéb mint egyszerü tisztviselő" (II. könyv, 3-ik fej. 196 lap) és fölségsértés az alattvalókat a fejedelem társaivá tenni. (183 lap).

Helyesebb uton jár ott, (IV. könyv) hol az államok haladásáról, megállapodásáról és változásairól értekezik, mignem azok az emberi dolgok kikerülhetlen sorsára jutnak azaz elenyésznek. A történelemben való jártassága, mellynek következtében sokszor annyira kiterjeszkedik, hogy ezáltal gondolatmenetét egészen elhomályositja, nagy segitségére van ezen fölforgatások magyarázatában. A nagy szerencsétlenségek a népies kormányt főurivá változtatják át, mig a szerencsés viszonyok épen az ellenkezőt idézik elő. Átalában azonban a democratia a monarchiába vezett, s ez, ha zsarnokoskodik, ismét democratiává leszen. Az aristocraticus államban félni lehet, hogy valamelly nagyravágyó a népet a főurak ellen felláziti a. A kisebb államok inkább ki vagynak téve a változásoknak, amennyiben ottan sokkal könynyebben megtörténhetik, hogy a nép töredékekre oszlik fel.

Azon módokról szólván, mellyek segélyével a forradalmak előre láthatók lennének, azt hiszi, hogy a csillagoknak részök van azokban, jóllehet az észlelők tudatlansága miatt kevés haszon huzható azok jelentéseiből. Kopernikkel nincs egy véleményben, s ábrándozik a számok felett, mert Plato azt mondja, hogy az államok az arány hiánya miatt buknak el.

Már Hippocrates az éghajlatok változatosságára alapitá az erkölcsök és intézmények különféleségét. Bodin kifejti ezen alapelvet s mind physikai mind erkölcsi szempontból vizsgálat alá veszi a nemzetek jellemeit, [1]) s azt mondja, hogy a sarkoknál a testi, a forró ég

[1]) Bodin az embereket három osztályra t. i. keletiekre, nyugatiakra és vegyesekre osztja. „Non assentiemur Polybio et Galeno, qui coeli et soli naturam necessaria quadam vi mores hominum immutare contendunt. Ut enim ex natu-

öv alatt a szellemi erő vergődött tulsulyra, a mérsékelt éghajlat alatt pedig a két erő összevegyülve találtatik; hogy továbbá északon az erőszak, délen a babonaság, a középtartományokban pedig az ész uralkodik. Ebből láthatjuk, hogy Bodin már megelőzte Montesquieu-t, s ehhez hasonlóan csakhogy türhetőbben számos hamis vagy félreértett tényt halmoz össze.

A birtokokat illetőleg igazságtalannak tartja az adósságok eltörlését, képtelenségnek a tulajdon felosztását; a végrendeletek szerinte ártalmasak az egyenlőségre nézve; a nők nem részeltetendők a férfiakkal egyenlő örökségben, miután a házi életben sem követelik maguk számára a teljes egyenlőséget. A büntetéseken kivül a jutalmakról is értekezik, és belátja, mennyire előnyösek valamelly nemzetre nézve a harczias szokások és az erődök.

Ebből kitünik, hogy Bodin is összezavarja a politikát a jogi kér-

ralibus causis vitia nasci possint, extirpari tamen et omnino tolli, ut is ipse qui ad ea propensus fuerit a tantis vitiis avocetur, non est id positum in naturalibus causis, sed in voluntate, studio, disciplina: quae tolluntur omnia, si necessitati locum demus. Quae ut planius percipiantur, trifariam regiones ab aequatore ad polum utrumque dividemus; ita ut cuique regioni partes coeli triginta dentur: tot enim ab aequatore ad utrumque polum numerantur. Prima regio, quae ab aequatore propius abest, ab ardoris intemperie calidissima esse dicitur; at quae ad aquilonem spectat, rigidissima; inter utramque calore ac frigore modice temperata interjacet. Rursus regiones singulas bifariam subdividemus. Nam regio quae partes coeli quindecim priores ab aequatore capit, temperatior est, contra quam plerique magno errore putant, quam quae tropicis utrisque subest. Item regio quae a XXX. circuli meridiani parte ad XLV. porrigitur, multo mitior est quam quae a XLV ad XV, propter utriusque poli propinquitatem. Hinc ad LXXV. regiones quidem multo frigore rigent, coluntur tamen, ac populorum multitudine abundant. Postrema regio quindecim partium coeli a LXXV. ad XC, etsi omnino deserta non videatur, illic tamen tanta est frigoris ac nivium intemperies, ut non satis commode vivi, ac ne vivi quidem possit; sed quidquid hominum restat, fere in antris ac latebris bestiarum more versatur, aut vagatur in sylvis.

„Ut igitur Australis ater est, sic aquilonius ex albo rubescens; hic longus ille brevis; hic robustus, ille debilis; hic calidus, humidus, ille frigidus, siccus; hic pilosus, ille glaber; hic laetus, ille timidus; hic vinosus, ille sorbrius; hic sui et alieni negligens, ille circumspectus; hic juste arrogans, ille demisso vultu elatus; huic rauca vox, illi clara; hic prodigus, ille parcus; hic minime salax, ille salacissimus; hic sordidus, ille nitidus; hic simplex, ille versutus; hic miles, ille sacerdos; hic opifex, ille philosophus; hic in manibus spem ponit rerum suarum, ille in mente: hic terrae venas ac fodinas, ille coelestes inquirit. Consequens est igitur, ut si Afri pertinaces, quemadmodum Plutarchus scribit, Scythae leves sint. Qui vero medias regiones sortiti sunt, constantiam illam et animi fortitudinem, in qua decus est omnium virtutum, melius quam utrique tuentur.“

désekkel, noha ezek amannál korábbiak. Jóllehet tulságosan hosszadalmas s ezenkivül affectált tudományossággal és a tárgyhoz nem illő mathematikus nyelven irt, kiválóan jártas volt a történelemben s a törvényekben és észleleteiben valódi bölcsésznek mutatkozott. Machiavelli után ő volt az első, ki a politikát tüzetesen és eredetiséggel tárgyalta, belátván, hogy az ember bölcselete ennek függetlenül kikérdezett multjában lenne keresendő. Munkája elavult alakja miatt nem igen kedves olvasmány, de korában nagy hatást idézett elé; minden nyelvre fordittatott az, és szövegül szolgált komoly politikai kérdéseknek s egyszersmind ösztönül olly müvekre, mellyek azt később elhomályositák.

Morus Tamás.

Morus Tamás Utopia czimü munkájában (1516) is feltalálható néhány azon tanok közöl, mellyek nem régen Saint-Simon és Fourier által hirdettettek. A szerző fölteszi, hogy Antwerpenben Hythlodeus Rafaellel, Americo Vespucci társával találkozván, véletlenül szóba jött közöttök az emberiség nyomorteljes állapota, s miután ezt Rafael a tulajdonjognak róná fel vétkül, szerző pedig azt válaszolná neki, hogy az kikerülhetetlen, a másik avval akarta őt meghazudtolni, hogy felhozná előtte az általa látott, Utopiának nevezett s a régi Atlantis helyén fekvő országot, melly magán birtokok nélkül áll fön. Ottan minden tisztviselő, maga a király is választás alá esik, kit csak egy marok kalász különböztet meg alattvalóitól, épen ugy miként a pápa is csak az előtte vitetni szokott viasz gyertyáról ismerhető fel. A társadalom alapja a család, melly negyven tagból és két rabszolgából áll. Mindegyik harmincz családnak egy főnöke (phylarchus) s minden tiz főnöknek egy főfőnöke (protophylarcus) van; ezek kétszázan vagynak s a nép által javaslatba hozott két jelölt közöl egymással egyetértőleg ők választják a fejedelmet, s egyszersmind annak tanácsosai. Minden közös, kivévén a nőket; akinek valamelly szerszámra van szüksége, a hatóságtól kéri azt; mindenki költség nélkül utazik, a jövevények mindenütt vendégszeretettel fogadtatnak, amit azután munkával viszonoznak. A földmüvelés alól senki sincs felmentve, mindenkinek tudnia kell valamelly mesterséget, kivévén azokat, kik különös hajlamot mutatnak a tudományok iránt. Hat órát szentelnek a munkára; a szünidők alatt nyilvános előadások tartatnak. Nyári estéken a kerteket müvelik, a téli estéket pedig erkölcsképző játékokkal, különösen a sakk egy nemével töltik el, mellyben a bünök és erények küzdenek egymással, ezen egyetlen háboru lévén ismeretes Utópia lakói előtt. A külföldre küldött gabonával egy őrsé-

get tartanak a határokon; az arany megvetésben áll s csakis lánczok a gályarabok, és fülbevalók megkülönböztetési jegyül a fegyenczek számára készittetnek abból. Közösen étkeznek zene és jó asztal mellett; az érzékek hangok, ének, illatszerek és látványosságok által csiklandoztatnak, épen ugy miként a fourieristáknál, s egyedüli határa a gyönyöröknek az, mit a természet állit fel, t. i. kerülni a kicsapongást.

Vagynak itten tehát gyönyörök visszaélés, munka fáradság, kényelem fényüzés és szünidő henyélés nélkül. Ha valaki sulyosan megbetegszik, a főnök enyhitő italt nyujt neki, melly öt a más világra küldi. A jegyeseknek előbb ki kell próbálniok egymást s csak ha tetszenek egymásnak, lépnek házasságra; ha pedig össze nem illenek, elválnak. A házasságtörőnek büntetése rabszolgaság, ha visszaesik, halál, a melly büntetés csakis ezen egy esetben alkalmaztatik. Az angol törvények szigora, különösen a halál a lopásért s a fogság a koldulásért roszaltatik; Utopiában mindenki jártas a fegyverforgatásban, de hadsereg nem tartatik; teljes vallás-szabadság uralkodik, egyedül az számkivettetvén, ki a vallás czime alatt zavarokat támaszt. Ő is ollyan tehát mint társai, s müve inkább a képzélet mint a komoly megfontolás eredménye, mint rendesen, ő is szigoruan megróván a közéletben előforduló visszaéléseket; de annyit mégis kétségen kivül helyez, hogy ismeri a roszat s képzelni tudja a jót, és ezen képzelet szülte köztársaságának neve maig is fenmaradt azon kivihetetlen terveket jelzendő, mellyek mindig hagynak valamit hátra a valóságban, s amellyek gyakran nem egyebek mint idő előtti igazságok.

Campanella.

Hasonló az Utopiához a calabriai Tommaso Campanella da Stilo (1568—1639) Nap városa czimü munkája, melly kevés figyelmet gerjesztett kortársai között, de napjainkban felelevenittetett a communismus hirdetői által, kik tanukat eme bölcsészhez akarták kötni, a ki a becsületesség s az erő, bölcseség és szeretet közötti öszhangzat helyreállitása által vélte az emberiséget ujjá alkotni. Egy társadalmat rajzol tehát le, melly egy élethossziglan választott fő által kormányoztatik, ki az Istent képviseli s akitől három minister függ, ezek egyikének a haderő feletti rendelkezés, másikának a tudományok terjesztése, a harmadiknak végre a társadalmi egység s az élet fentartása lévén teendője. Vajjon nem a római szék egyetemes monarchiája-e ez? Szerzetes létére társadalmi intézménye példányképeül a kolostort s az egyházi hierarchiát állitja föl; a nap

lakói valamennyien mértékletességi és szegénységi fogadalmat tesznek; négy órai munka naponkint elegendő a csekély szükségek fedezésére; a többi a tudományokra fordittatik, átkarolván az emberi ismeretek összegét. A javak és nők közösek; a család és szolgaság eltörölvék; a házi szolgálat köz foglalkozásokká vagyon átalakitva; s a hatalom vagy helyesebben mondva a munkások kormányzása a rangfokozat minden lépcsőjén egy férfi és egy nő által gyakoroltatik.

„Aki magát valamellyik tudományban vagy kézi mesterségben kitüntette, tisztviselővé tétetik, s mindenki mesterek és birák gyanánt tekinti azokat; ezek ügyelnek fel a mezők és legelők felett; aki több mesterséget tud s tökéletesebben gyakorolja azokat, nagyobb figyelemben részesül.“ És ime itt van a képesség rangfokozata (hierarchia), épen ugy miként az a Saint-Simonisták által hirdettetett, nem hiányozván abban még a legfőbb atya vagyis az ipar-pápa sem. Ezen tisztviselők nagy tekintélylyel birnak, itélnek sőt halállal is büntetnek és pedig sommás uton; a végrehajtói és birói hatalommal a vallásit is egyesitik, mindegyik alárendeltjöknek kiveszik fül-gyónását s azt saját gyónásukkal egyetemben felebbvalóikhoz juttatják. Ekként ő nem riad vissza a communismus szükséges következményeitől, vagyis a legnagyobb zsarnokságtól, melly valaha létezett; a faj fokozatos nemesitésének czéljából még a nemzés is bizonyos szabályok alá van vetve, s igy a szabadság még a szerelemben is végképen számüzve. A nők kitárják kecseiket, a tisztviselők összeválogatják a párokat az általa cinicus meztelenséggel tervezett szabályok és a csillagjóslati észleletek szerint, mellyek felett ő szánalomra méltó bölcseséggel terjeszkedik ki.

Ezen rendszer segélyével a nap lakói nagyban tökéletesitendették a tudományt és társadalmat, ekéket készitendettek, mellyeket vitorla vala mozgásba hozandó, s hajókat, mellyek vitorla és evezők nélkül valának hajózandók, repülendettek s kifürkészendették az ég megmérhetetlen távolában fekvő csillagokat, kihallgatandották a mennyei körök összhangzatos énekét, majdnem elérhetlen hosszu életkorig élendettek, sőt képesek leendettek minden hetven évben megfiatalodni. Ekként Campanella az erkölcsi természettel megváltoztatá egyszersmind a physikai természetet is, a tapasztalat és okoskodás helyére a képzelődést állitván.

Mindazáltal a csillagjóslat s az elvetemedett scholastika alkotta emez örjöngések közepett is mélyen beható és uj észrevételekkel gazdagitá a történelmet, és a római udvar fensőbb politikáját; börtö-

néböl egy levelet intézett II. Fülöphöz, magához kérvén öt ebben, miután Spanyolországot illetöleg felette fontos dolgokat volna vele közlendö, és valóban könyvek nélkül s tiz év óta egy szük kunyhócskában (in tuguriolo angusto) tökéletesen ismerte az okokat, mellyek később az akkor még teljes fényében álló spanyol hatalom hanyatlását eléidézték[1]). Az első ok szerinte a spanyol faj gőgös elkülönözöttsége volt, amiért is azt tanácslá, hogy a spanyolok lépjenek házasságra a flamandokkal, németekkel és nápolyiakkal, ami megszüntetné azon gyülöletet, mellyet az idegenek a spanyolok iránt táplálnak, habár más részről fényüzésöket szivesen utánozzák; s minthogy lehetetlenség volna ezen gőgös népet az idegenek szokásaira terelni, ezeket kellene a spanyol szokásokhoz édesgetni. Nagy jele e gőgnek az is, hogy midőn olly dicsö tetteket hajtának végre, nem jutott eszökbe azokat feljegyezni. „Az ön bárói és grófjai elszegényitvén az alattvalókat, elszegényitik önt is (mondá a királynak). Al-királyoknak és kormányzóknak csak azért mennek el, hogy elköltheassék pénzöket s a gyönyörök között tönkre tehessék magukat; azután a hetvenkedés és fényüzés által kimeritve visszatérnek Spanyolországba, ottan zilált vagyoni állapotukat helyre ütendők, jobbra balra rabolnak és ismét meggazdagodván ujból megkezdik elöbbi életmódjokat, és ezer utat ki tudnak gondolni a szegény nép kizsarolására."

És épen azon hiba, miszerint a szerzeményt megtartani nem tudta, volt az oka, hogy Spanyolország az egyetemes monarchiára nem vergődhetett, sőt inkább az örvénybe sülyedt. De aki az igazságot idő előtt megmondja, nem kedves sem a királyok sem a népek előtt, az elsők ugy miként az utóbbiak csakis a hizelgőket szeretvén; ugyanazért ezek nem törödtek vele, amazok pedig üldözték a szerzetest, ki felfedezé, milly roszul valának az adók kivetve, hogy egyedül a szegényeket terhelnék, a nemesek a polgárokra, ezek ismét a mesteremberek és parasztok vállaira háritván azokat; és hasonlóan a mi direct és indirect adózásunkhoz egy rendszert hozott javaslatba, csak kevéssé terhelvén meg a szükséges, és sulyosabban a fényüzési czikkeket[2]); a fejadót elveti s csakis az állandó javakat adóztatja meg.

Valóban józan gazdászati tanok s annyi idővel elöbb mintsem

[1]) *Sulla monarchia spagnuola.* Utánnyomatott Berlinben 1840-ben.

[2]) *Vectigal exigatur pro necessariis rebus parvum, pro superfluis largius; . . . non alia bona quam certa et stabilia graventur.*

azok határozottan tanittattak volna! Ugyancsak ottan javaslatba hozatott a rokkantak egybegyüjtése s a tengerész ifjak számára egy szakiskola felállitása; egy menhely és kiházasitási alap a katonák leányai részére; ingyen-kölcsönök a szegényeknek zálogra, azaz olly kölcsönházak, mellyek méltán megérdemelnék a könyörületes nevet; bankok, mellyekbe az alattvalók tőkéiket betehetnék, rendes számadás vitetvén azok elhelyezéséről és kamatairól; ajánlja továbbá, hogy erős hajóhad tartassék, miután a tenger kulcsa kulcsa egyszersmind a világnak; hogy a gyarmatokat és hóditásokat illetőleg ne utánoztassanak a francziák, qui quum multa acquisiverint, nihil servaverunt, mert nem tudják magukat mérsékelni s egy részről sokat követelnek, más részről tulságos szabadságot engednek, ma szelidséggel és jósággal holnap kiméletlen szigorral bánnak alattvalóikkal. Javasolja továbbá az elméknek a hittani szőrszálhasogatások teréről a történelem, földleirás, szóval, a valódi világ felé lendő irányzását, nem különben egy egyöntetü törvénykönyv behozatalát; ajánlja még, hogy a hivatalok minden arra képességgel biró egyének előtt nyitva álljanak s a született nemesek vagy a meggazdagodottak mentül kevesebb kedvezésben részesittessenek; szükségesnek tartja végre, hogy az embernek a dicsőségre és a jó hirnév megszerzésére ösztön adassék, a dicsvágynak nemes czél tüzessék, a pénzek egyenlősittessenek s az iparágak, mellyek a bányáknál jövedelmezőbbek, tevékenységre serkentessenek. Azután a nagyszerü felfedezésekre vetvén szemeit, börtönében az emberiség biztos haladásának gyönyörteljes szemlélésével vigasztalá magát mondván: „A jövő században be leszen végezve az emberiség átalakulása; eleinte rombolás azután fölépités, egy uj monarchia s a törvények tökéletes átváltoztatása jövend létre.“ Ezen bizalmat a felfedezéseken kivül még inkább az emberi jellem ereje költé fel benne: „Hogyan állapodhatnék meg az emberi nem szabad haladása — igy szólt ő — midőn negyvennyolcz órai kinzás nem hajthatá meg egy szegény bölcsész akaratát s nem csikarhatott ki belőle egy olly szót, mellyet az kimondani nem akart?“

Politikai gazdászat.

Az olasz köztársaságok fenállásának korában az emberek, kik azokat kormányozák, a magán életet megszokva ismerték a gazdászat és munka becsét s fontosságát, s azok szabályait a polgári családra is alkalmazták. Elmondhatjuk tehát, hogy mi közöttünk született meg a politikai gazdászat, amelly többé nem csupán a háboruba helyezé az államok erejét. A nagy monarchiák megalakultával a

születés vagy ármány által felemelkedett s a fondorlatok által támogatott ministerek nem tudtak egyebet mint a kincseket a királyok mértéktelen szükségeire elpazarolni. Később ezeknek, miután az állam egyetemes vezetését magukhoz ragadták, a hivatalnokok és hadsereg fentartása végett folytonosan pénzre volt szükségök, s ezalatt a kereskedelem eddig nem látott fontosságra emelkedett. A figyelem tehát szükségképen a gazdaság tudománya felé irányult, s legelsőben is az olaszok boztak létre olly müveket, mellyekben a nemzetgazdászat bizonyos rendszerbe vala öntve.

Serra.

A consenzai Antonio Serra (1613) mint Campanella büntársa a Vicariatus börtönében ülvén Lemos alkirályhoz egy értekezést intézett azon okokról, mellyek az országokat arany- és ezüstben gazdagokká tehetik. A vagyonosság kutfői szerinte vagy természetesek, mint a bányák, vagy esetlegesek, és pedig közönségesek vagy különösek, aszerint amint azok minden országban vagy csak némellyekben találhatók fel. A közönségesekhez sorozhatók a különféle iparágak, a lakosok jelleme, a terjedt kereskedelem s a bölcs kormány; a részletesekhez pedig a föld termékenysége és a kedvező helyzet. Az ipart eléje teszi a földmüvelésnek, mert annak terményei határtalanul sokasithatók: a földterület, melly száz köblöt fogad be, nem jövedelmez többet, ha az százötven köböllel vettetik be, miglen az iparnemek megszázszorozhatják a jövedelmet, anélkül hogy a költségeket aránylagosan emelni kellene.

Ő is azon kevés olaszok egyike tehát, kik az ipar-rendszer mellett buzogtak, és pedig azon időben, midőn ezen igazságok felette uj hangzásuak valának. Mint az akkori politikusok valamennyien ő is csodálta Velenczét, melly mindentől megfosztva csupán kereskedelme és állandó bölcs kormánya által gazdagságban felülmulta Nápolyt, mig a nápolyi királyságban minden alkirálylyal s a pápai államban minden pápával változás állott be.

Gyakorlatban a kalmári és kizáró eszmék uralkodtak; a sok pénz az ország vagyonosságának tekintetett, s ugyanazért fő fontosságu dolog volt azt, hamindjárt a mások hátrányával is, szaporitani, kiváltságokhoz jutni s a kormánytól védő intézkedéseket s folytonos közbelépést követelni. VII. Henrik angol király megszabta a ruhanemüek, kalapok s napszám árát, s Baco dicsérettel halmozá el őt azért; IV. Henrik franczia király nemcsak megerősité IX. Károlynak a czéhekre vonatkozó kibocsátványait, de a kereskedőkön kivül még a kézmüveseket is azok alá vetette. Különösen V. Károly tette

tönkre a politikai gazdászatot, aki épen ugy mint a hübéri időkben a háboru esélyeiben kereste a gazdagságot, ezenkivül a közigazgatásba behozta azon hibákat és tévelyeket, mellyek nevének árnyékában megörökiték magukat; a négerekkel való kereskedést törvényesnek ismerte el, a munkát bizonyos osztályoknak tartotta fen s képtelen kizárásai által a gyarmatokat az anyaországnak feláldozta.

A pénzek meghamisitása a kormányok által gyakran szintén alkalmas eszköznek tartatott a meggazdagodásra, és szomoru következményei daczára folytattatott az. V. Károly a castiliai és más meghamisitott arany scudóknak nagy mérvben lett kibocsátása által megbuktatá a mieinket. Eközben azonban némellyek alaposan tanulmányozni kezdék a pénzügyet és Gaspare Scaruffi gróf, a reggioi pénzverde igazgatója (1579), a pénzek s az arany és ezüst között létező valódi arány felett irt értekezésében (Discorso sopra le monete e la vera proporzione fra l' oro e l'argento) egy általános reformot hozott javaslatba, melly szerint azok suly és érték tekintetében egyenlősitendők lettek volna; de e gondolat, habár azután még sokszor megujult, egész napjainkig csak jámbor ohajtás maradt. Bernardo Davanzati is értekezett a pénzekről és váltókról, de anélkül, hogy mélyen behatott volna tárgyába. Gian Donato Turbolo értekezései a nápolyi királyságban forgó pénzek körül felmerült egyes rendetlenségeket veszik bonczkés alá.

Jogtudomány.

Jóllehet a gyakorlati jogtudósok szentségtelenitésnek tartották az irodalomnak a jogtudományba való behozatalát, mindazáltal ez csak akkor haladhatott előre, midőn a nyelvtudomány társittatott vele, avégből hogy a római jogtudósok törvényes szavainak és technikus kifejezéseinek valódi értékök megismertessék. Ujjáalkotójának a milanoi Andrea Alciato (1492—1550) tartatik. Bourgesben tanárkodott ez hatszáz scudo fizetéssel s el akarván onnét távozni, a király háromszázzal toldá azt meg, a koronaörökös pedig négyszáz scudo értékü éremmel ajándékozá meg, és I. Ferencz néha hallgatói között ült. Alciato még most sem lévén kielégitve elutazott s ezer ötszáz scudo fizetés mellett Páviában később Bolognában és Ferrarában tanitott, anélkül azonban, hogy valaha meg lett volna elégedve. Mint irodalmár és tudós, megtisztitá a római jognak izetlen idézetekkel, szeméremsértő történetekkel és sántikáló okoskodásokkal teljes mezejét, és jó irályt, szabályszerü menetet és helyes nyelvészetet hozott be abba. Ekként jobban behatott a törvények szellemébe, mint azok magyarázói tenni szokták, jóllehet nem látná összeköttetésöket

s nem értené, hogyan származtak legyen a positiv törvények az észjogból.

Az ügyvédek és tanárok megrótták őt mint irodalmárt, de a tolosai Giacomo Cujaccio (1522?—90) az ő nyomain haladva felülmulta az összes polgári jogtudósokat, megtisztitván a jogot szenyfoltjaitól, elmondván ami előtte valaha mondathatott s a szörszálhasgató scholastikai értelmezéseket egyetemes tudományossággal pótolván. Mindazáltal kicsinylette az ügyködést és az ujabb törvények alkalmazását.

A párizsi Budeus Vilmos (1467—1540) a Pandecták feletti jegyzeteiben helyesen alkalmazta a nyelvtudományt és történelmet a római jogra. Charles Dumoulin (1500—66) L'Hôpital által pártoltatva, alaposan tanulmányozta a hübéri rendszert. A franczia királyok megsemmisiték a hübériséget, Fülöp August megfosztván azt hadüzeneti jogától, szent Lajos törvényhatóságától, Szép-Fülöp pedig pénzveretési jogától, de mindezek által inkább csak jogra s nem hatalomra tettek szert; III. Henrik 1579-ik évi kibocsátványában megparancsolta az állam-ministernek, hogy tudomást szerezzen magának a főurak bitorlásairól, de titokban kivánta azt tétetni, ezáltal hatalmát és gyengeségét egyaránt kitüntetvén. Ehhez járul, hogy a felsőbb osztályokban is kitört a forradalom; ami a népet illeti, ez még egészen észrevétlenül nyögött a hübéresek által rája rakott terhek alatt, azok igaztalansága tulélvén hatalmokat. Dumoulin egészen a népig le akará vezetni a politikai forradalom következményeit, mindazáltal tiszteletben tartá, habár egyszersmind szabatosan kimérte, a szerzett jogokat. Nem vitte sokra, de szerencsés volt kevesbiteni az uri jogokat, mellyek a jobbágy minden cselekvésére ólom-nehézséggel sulyosodtak, s a római törvényekben és az észben keresett azokra nézve korlátokat. Nagyobb nevezetességre emelkedett Observations contre les petites dates (1541) czimü s II. Gyula pápa követelései ellen irányzott munkája által, amellyre vonatkozólag Montmorency Anné ezt mondá I. Ferencz franczia királynak: „Amit az ön harminczezer katonája nem birt megtenni, megtette ezen emberke eme könyvecskéjével." Alkalmasint a protestánsok tanait sajátitá el, mellyeket itten erősen védelmezett s a mellyek neki annyi viszontagságot okoztak. Ügyvédi szóváltásai elé rendesen ezen szavakat irta: „Én, aki senkinek sem engedem oda az elsőséget s akit senki sem oktathat semmire."

A protestánsok ellene müködtek a katholikusok eszményének s az erőt, a tényt és az értelem feletti uralmat emel-

ték trónra; az ő jogtudományuk csakis azon társadalmi tények statistikájára szoritkozott, mellyek a világot hatalmukban tartják; mindazáltal egygyé és egyetemessé akarták alakitani a természet-jogot, ekként valódi törvényességre teendők szert. De azt hivék, hogy ezen jogot a római codexben fogják feltalálni s hogy az ebben megállapitott társadalmi viszonyok képezik a polgári rend netovábbját. Az ő metaphysikai alapjok nem az emberi tökély valósitásának erkölcsi szükségében, hanem a jó utáni általános vágyban állott, s igy az igaz és igaztalan fogalmát az határozván meg, vajjon az a boldogságra vezet-e vagy sem, az egyetemes értelem helyett az egyéni érzület lett illetékes biróvá.

A XVI. század második fele a jogtudomány aranykorának mondatott. Elég legyen itten felemlitenünk a franczia Duaren-t s Barnabé Brisson-t, kit Párizsban a tizenhatos bizottság felakasztatott (1591); a portugal származásu Govea-t; az alessandriai Giulio Claro-t, ki Sententiarum receptarum opus (1525) s Pratica civile e criminale czimü müveiről nevezetes; Giacomo Menochiot (—1607), ki Páviában s több egyetemen tanárkodott, s akinek munkái még ma is jó hirben állanak; a hollandi Arnoldus Vinnius-t s a római Prospero Farinacio-t, végül pedig a párizsi Denis Geoffroi-t Corpus juris civilis (1583) czimü remek müvével.

Azonkivül, hogy a régi törvényekben levő tollhibák kijavittattak, a Tribonianus által okozott rombolások üttettek helyre; később több merészséggel a savoyai Antoine Favre azt állitja, hogy a törvény annyira meg van rontva és csonkitva, miként szükséges volna azt számüzni, és az az érdeme csakugyan megvan, hogy egész teljességében fölfogta azt, és olly véleményeket koczkáztatott, mellyek a szokottaktól egészen eltérők valának. Hotman (Antitribonianus) Tribonianusnak vétekül rója fel, hogy az eredeti törvénytudósokat tévutra vezette, az egyes helyeket megcsonkitotta vagy átrakta; és dicsérettel halmozván el a római jogtudósokat kárhoztatja Justinián gyüjteményét s kimutatja, mennyi elavult dolog legyen található abban, minél fogva ostobaság ama penészes formulákat fentartani. A sienai Alessandro Turamini (—1558), előbb Rómában azután szülőföldjén nemkülönben Nápolyban és Ferrarában tanár, egy értekezést irt e czim alatt: De legibus Pandectarum, amelly munka, bár nem érdemlé, egészen a feledékenységnek adatott át a tudomány történetirói által. Ulpianustól eltérve szent Tamással a természet törvényéről azt mondja, hogy az nem egyéb, mint az örök törvénynek az eszes teremtményben való részesülése, ekként a te-

remtőnek a józan ész által nyilvánitott akaratát tévén annak alapjául; ennek következtében egyenlő az minden népnél s olly változhatlan szabályaiban minő változatos következtetéseiben. Minthogy azonban az, csakis a benső szentesitéstől nyervén tekintélyét, a szenvedélyek ellenében nem elegendő s nem is állapitja meg a jogok mértékét és módosulásait, szükséges azt egy polgári törvénynyel pótolni, a mellyet az idők-, éghajlatok- és szokásokhoz kell alkalmazni, minél fogva még az egyes tárgyakat érdeklő törvények is összhangzásban állanak a nemzet politikai rendszerével. A törvények egyszerüek, kevesek, rövidek és végrehajthatók legyenek; s a büntetésekben nem az ember kegyetlensége de a törvény egyensulya tünjék ki. A polgári méltányosság teendője a törvényt javitani, midőn ez vagy általánosabban átkarol valamelly esetet mint kellene, vagy pedig nem eléggé részletesen veszi szemügyre azt; és ezáltal van sugallva a római törvények legnagyobb része, amellyek dicséretére Turamini bebizonyitja, hogy azok a természet törvényéből származtak.

IV. Pius ki akará javittatni Gratianus Decretumát, mellyben az igaz a hamissal összevegyitve találtatik, s hol a cánonok érthetetlenek vagy megcsonkitottak, az időtan pedig hibás; s egy bizottságot alakitott evégre, melly XIII. Gergely alatt csakugyan bevégzé munkáját (1582). És ekkor jelent meg az összes egyházi jog pompás kiadása, kijavitva ugyan de mindazáltal még mindig sok hibával és áldecretálisokkal.

Nemzetközi jog.

Nagy lendületet nyert a jogtudomány a nemzetközi jog megállapitása által, melly kezdetben csakis egyes hittani esetekre, a positiv és helyi jog hasonlóságaira (analogia), szokásokra, példákra s némelly régi emlékekre — minő pl. a hirnök-jog — szoritkozott, most azonban szélesebb jogalapra fektettetvén, el lőn ismerve, hogy az ellenségnek is vagynak bizonyos jogai, s a törvényszerü jogczimnek nagyobb erő tulajdonittatott mint a keresztényellenes hóditás bevégzett tényeinek. A jelesebb szerzők még mindig a hittudósok, illyen pl. Francesco da Vittoria domonkos rendü szerzetes és salamancai tanár (Praelectiones theologicae), ki a kormányt isteni intézményből származtatja, és azt tanitja, hogy valamint a nemzet többsége a királyt, ugy a keresztények többsége a császárt választja. Ehhez hasonlóan tanitványa Domenico Soto azt állitja, hogy az indiánok tulajdonaik és a felségi jog felett szabadon rendelkezhetnek, megtámadja a rabszolga-kereskedést, s mindig azon igazságosság és

emberszeretet szól belőle, melly épen olly közönséges a spanyol hittudósok mint ritka minisztereik között. Baldassare Ayala, a Farnese herczeg főparancsnoksága alatt álló német-alföldi hadsereg hadbirája, a háboru jogáról s kötelességeiről ugyszintén a katonai fegyelemről irt munkájában a háboru igaztalanságáról értekezik, tagadja a jogot, mellynél fogva a hitetlenek vallási indokból megtámadhatók lennének, még akkor is ha arra a pápa felhatalmazást adna; mert a hitetlenség senkit sem foszt meg az uralkodási jogtól.

Alberico Gentile.

Alberico Gentile (1551—1611), olasz protestans és oxfordi tanár, kit már több izben említénk, nem szoritkozott egyedül a római jogra, melly akkor csupán Angolországban tanittatott tudományosan, hol a helyhatósági törvénykönyv előadása a közjog szabálytalan iskoláira (Inns of Court) bizatott, de a természeti tudományt fürkészte, továbbá bebizonyitá a követségek fontosságát és szentségét (De legationibus) és azt állitá, hogy a vallásküllönbség senkit nem foszt meg követ-küldési jogától; hogy a közhivatalnokok elleni vádak a közönséges törvényszékek elé vihetők. Ezen és más könyveiben (De potestate regis absoluta, De vi civium in regem semper injusta) ő alapitá meg voltaképen a közjog iskoláját. Ő volt az első, ki De jure belli (1598) czimü müvében a háboruban levő nemzetek közötti jogot rendszeresen tárgyalta; megvitatja ő ebben a fő pontokat, egybefoglalja az őt megelőző irók véleményeit, s józan itélettel és teljes szabadsággal mondja ki saját nézeteit. Az adott szó megtartását szükségesnek tartja, s V. Károlyt és XII. Lajost megrója; a szövetkezési kötéseket nem szorosan kötelező (strici juris) de jóhiszemü (bonae fidei) szerződéseknek véli; a vallási háboruk eme korszakában kinyilatkoztatja, hogy a hit dolgábani versengések nem szolgáltatnak okot a háborura, s hogy az akkoriak egyedül pártoskodási szellemből származtak legyen.

Grotius.

Az ő könyve adá valószinüleg az eszmét, bizonyára pedig a gondolatmenetet Hugo Grotiusnak (Groot, 1583—1646), ki valamennyi elődjét felülmulta a természet- jog visszaállitásában, egy olly rendszer segélyével, mellyben még össze valának zavarva az elemek, mellyek később pontosan elkülönöztettek. Akkor tünt ő fel, midőn Machiavelli, Luther, Calvin, V. Károly és Richelieu megsemmisiték a régi közjogot; és a vad kegyetlenséggel folytatott háboruk s pusztitások arra bátoriták őt, hogy egy gyógyszert találna fel ezek ellené-

ben, s mint mondá, megczáfolná azokat, kik azt állitták, hogy a népeknek nincsenek egymásiránti kötelezettségeik, s hogy háborus időben minden szabad.

Alkalmasint ezért czimzé könyvét Jus belli (1624) nem pedig Jus Gentium-nak, s maga a háboru szinhelyére ment, ottan a nemzetközi kötelmekről tanitást tartandó. De hogyan lehessen meggyőzni a nemzeteket, mellyek között a vallási vélemények különfélesége különböző politikai érdekeket teremtett s egyszersmind azt okozta, hogy az igazságot különfélekép értelmezzék? Ha volt pont, amellyben mindannyian megegyeztek, az csak a régiség iránti tisztelet lehetett, és erre hivatkozott Grotius, a jog eszméjéből vont következtetéseknek erőt kölcsönzendő; s annak még akkor is, midőn a lelkiismeret által javasoltatott, csak ugy tulajdonitott értéket, ha a régi történelem által támogattatott. Ugyanazért Homér, Virgil, Tacitus és Thucydides-ben kutatja, milly kötelezettségeket szab elé a béke, s minő visszaéléseket engéd meg a háboru [1]), anélkül hogy legkevésbbé is törődnék az előbbitől egészen különböző s mi több keresztény társadalom uj gondolkozásmódjával, vagy figyelembe venné, hogy ez az iparra és az egyesek általános szabadságára, mig ellenben a régi a henyélésre és rabszolgaságra volt alapitva.

Az innét vont következtetések természetesen felette kegyetlenek valának; de miután az eszmék, mellyek között felnőtt, egészen más módon támogaták a lelkiismeret szavait, egy olly különböztetésre kényszerittetett, mellynek mi köze sem volt az általa felállitott alappal, és az ember társulási ösztönéből származott természet-jog mellett kénytelen volt megengedni egy másikat, az ugynevezett nemzetközi jogot; a jogi kötelezettséget megkülönbözteti az erkölcsitől, az igazságosságot, a népek közérzületének eme leányát, a mérsékelttől, melly-

[1]) Megjegyzendő, hogy ő ezen idézeteket nem föltétlen tekintély de csupán a közérzület bizonyitékai gyanánt hozza fel azon időben, midőn az emberek inkább hittek a szövegeknek mint az észnek. De halljuk őt magát: „Én e törvény mellett épen nem azért hoztam fel bizonyságokul a bölcsészeket, történetirókat, költőket és szónokokat, mintha őket részrehajlatlan tekintélyeknek tartanám, mert gyakran feláldozták ők az igazságot majd a felekezeti előitéleteknek, majd a tárgy természetének, majd végre ügyök érdekének; de midőn több, különböző század és országból való szerzők egyhangulag ugyanazon tan mellett nyilatkoznak, ezen általános találkozás valamelly egyetemes okra vezethető vissza, melly az általunk tárgyalt kérdésekben csakis a természeti igazságosság elveinek vagy valamelly egyetemes érzületnek valódi következtetése lehet. Az első a természet-jogra, az utóbbi a nemzetközi jogra czéloz." *De jure belli et pacis*, proleg. 40.

nél fogva a nemes lélek irtózik az egyátalában nem szükséges rosz elkövetésétől.

Ennek folytán minden jogot természetire és önkényesre oszt fel; a természeti jogot ugy értelmezi, hogy az „a józan ész által belénk öntött szabály, mellynél fogva szükségképen itéletet mondunk afelett, vajjon valamelly cselekvény igaztalan vagy erkölcsös, aszerint amint az az eszes természettel egyező vagy nem, s hogy ekként az Isten, a természet szerzője, az egyiket tiltja, a másikat parancsolja.“ Ezen határozatlan értelmezésben benfoglaltatik a morál eszméje is, de azután visszatér, s a természet-jogot az általános és föltétlen észre alapitja, miként azt Cicero és a stoicusok tevék. [1])

Az önkényes jog a törvényekből származik, és emberi vagy isteni. Az isteni tökéletesen megegyez a természet-joggal, és egyetemes vagy részletes. Az egyetemes az Isten által nyilatkoztatott ki az egész emberiségnek a teremtés után, később a vizözön után, végre Krisztus által; a másik a héber nép sajátja s a keresztényeket nem kötelezi. Az emberi polgári, felsőbb rendü és nemzetközi: az első a legfensőbb hatalom által kibocsátott törvényekből származik; a második az örökösödési, az uri s az érintett hatalomnak alárendelt egyéb jogokat foglalja magában; az utólsó kötelező erejüvé tétetik több nép egyhangu akarata által. Ebből nyilik az átmenet a béke és háboru kötelezettségeire; elismeri a nemzetek függetlenségét, de nem a népek szabadságát; föltételez egy korlátlan hatalmat, ugyszintén örökösödéstől függő országokat és olly fő uraságot, melly nem a természettől de politikai intézményektől veszi eredetét; s arról értekezvén, vajjon a királyok tartoznak-e igéreteiket megtartani, ellentétet talál az absolut morál és az idők véleménye között.

Nem egy kutfőből származtatja ő tehát a jogot, de majd a társulási ösztönből, majd a szokásból, majd a természet egyetemes érzületéből: az ész mellé helyezi a kinyilatkoztatást; az ember természeti állapotát kitudandó azt fürkészi, miként kellett annak élnie a földi paradicsomban; azért hiányzik nála a szabatosság és szilárdság, és néha bevallja, hogy nem tudja tudományos származásukat a legjobb következtetéseknek, mellyekre őt az érzelem vezeti. Mackintosh, valószinüleg korunk egyetlen remek publicistája és Grotius nagy csodálója, megengedi, hogy az ő rendszere, se nem állandó, se nem tudományos;

[1]) *Est quidem vera lex recta ratio, naturae congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna, quae vocet ad officium jubendo, vetando a fraude deterreat.* De republ.

mig ugyanis a természeti rend azt mutatja, hogy a tudomány elemeit előbb az emberi természetben kell keresni s azokat az egyének viseletének szabályozására azután alkalmazni, végül pedig a nemzetek között fenálló viszonyokban előforduló bonyolodott kérdések megoldása végett azokhoz folyamodni, addig evvel ellenkezőleg Grotius a hadi és béke állapotnál időzik, csak esetlegesen vévén szemügyre az ős törvényeket amint azok az általa felvetett kérdéseknél felmerültek; ennek következtében nem fejti ki eléggé ezen alapszabályokat s nem oda helyezi, hol azok tárgyalása tanulságosabb leendett. Ollykor a tacitus-féle jósmodor által elhomályositva irálya tulzottan tudományos és hosszadalmas, s okoskodásai, noha különben tudományosak és élesek, nagy kárára szolgálnak az előadás világos menetének, melly benne inkább a tudóst mintsem bölcsészt árulja el.

Mindazáltal olly befolyást gyakorolt a gyakorlati és politikai világra, mint Baco a gondolkozási modorra. A heidelbergi egyetemen az ő tana értelmezése végett az első ész- és nemzetközi jogi tanszék állittatott fel. A hollandi és németországi egyetemek szivesen olvasták őt, s a classicusoknak fentartott tiszteletben részesittetett, munkája cum commentis variorum nyomatván ki. Ekként ujjáalkotá az erőszakos szenvedélyek közepett tönkrejutott tudományt; a közjogot kiragadta azon piszkokból, hol eddig rendesen fetrengett, visszavivén azt az örök igazságra s jóhiszemű, igazságos és amellett változatlan szabályokat adván annak; a tudósok figyelmét a függő kérdések felé terelé, jóllehet maga azokat meg nem oldá, és kibocsátott egy codexet telve szabályokkal, mellyek noha önkényesen felállitott elvekből hozattak ki és a szentesitést nélkülözték, mindazáltal felette üdvösek valának, miután voltaképen a külső és belső közérdekekre alkalmazott észjogot képezték. Széttépetvén a vallási kötelék, az, mivel pótolni akarták, nem lehetett ugyan tökéletes, mindazáltal legalkalmasabb volt evégre az embernek a vele született társulási ösztöne. Ezen elv, melly a társadalmat Machiavelli és Rousseau irtózatos elméleteitől megóvja, elfogadtatott Puffendorf és mások söt Gerard de Rayneval által is, mindig nagyobb sulyt fektetvén azonban ezek az emberi lelkiismeret s a történelmi tények tekintélyére. Ezen időtől fogva a nemzetközi jog a bölcselettel egyetemben mindig észszerü alapokon mozgott s némelly jelenkori irók által körülbelül összezavartatott a tulajdonképeni észjoggal.

Most már az észjog ezen tudománya a társadalomban élő egyének viseletének szabályzására alkalmaztatván, később kiterjeszkedett az amaz elvekre is, mellyek által az erkölcsi lényeknek tekintett

s minden tételes jog nélkül egy társadalomban élő államoknak vezéreltetniök kell; honnét azután az ész- és nemzetközi jog vegyes tudománya származott; és gyakran az emez uj tanárok által nevelt közvélemény oda kényszerité a királyokat, hogy tiszteletben tartanák az igazságosságot és emberiséget, sokkal inkább mint a régiek tevék, és védelmet biztositott a gyengéknek az erőszak és hatalmaskodás ellenében.

Grotius a delft-i polgármester fia volt, s Holland, Seeland és West-Friesland fő államügyészévé választatván Mare liberum czimü munkáját bocsátá közre (1608), megvédendő ezen elem közös birtokát és következésképen a hollandok indiai kereskedését. A malaszt feletti versengések következtében elfogatván, sokáig fogságban tartatott (697 lap), honnét azonban egy könyves ládában megszökött (1621). Később Krisztina svéd királynő szivesen fogadá udvarában, s követül Franczia országba küldé, de nem lévén képes az udvar illemszabályaihoz alkalmazkodni, sem az előszobákban való szolgai ácsorgást türni, egy szegletbe vonult, ottan a biblia görög szövegét olvasandó. Egyébiránt a kereszténység buzgó védelmezője volt, és számos classicust olly szerencsésen fejtegetett, hogy méltónak találtatott a jelesebb tudósok közé helyeztetni.

HARMINCZKETTEDIK FEJEZET.

Hittani irodalom.

Az első vitatkozások a katholikusok és vallásujitók között felette gyengék valának, kevés müveltséggel birván a papság s a scholastikus rendszerhez lévén szokva, amelly czélszerütlen fegyver vala a másnemü megtámadások ellenében. Némellyek azonnal a keleti nyelvek és hermeneutica tanulmányozására adták magukat, s különösen Olaszországban Luther tévelyei ellen számos czáfolatok bocsáttattak közre, mellyek közöl némellyek alkalomszerüek valának ugyan, de csak egy sem maradt fen. Valóban csodálatos látni, milly képtelen harczokra bizta ügyét Róma. Illyen volt például a pádnai Girolamo Muzio, különben számos levelek, költemények, egyházi és világi történelmek szerzője, ki a protestansok ellen irt könyvecskéiben felette csekély hittani tudományosságot árult el, és anélkül hogy egyenesen megczáfolná, csak csipdeste őket, különösen a hitehagyott

olaszok gyengéit tárván fel; mindazáltal talán nagyobb hatást gyakorolt a köznépre mint a zártsoru viták.

Általában senki sem fogta fel a felmerült kérdés horderejét s mindannyian oda szoritkoztak, hogy a részletes vitát egy olly alárendelt biróság előtt folytassák, minő az egyéni ész vala, jóllehet ellenfeleik előtt mi értéke sem volt a scholastikus érvelésnek, mióta a főtétel t. i. az egyház tekintélye, a hit eme közös alapja, támadtatott meg. A katholikusok nem fedezték fel a reformatio gyenge oldalát s egyszersmind elmulaszták a védelmi harczra szállókat arra figyelmeztetni, hogy azt szorosan kimért korlátok között folytassák. De a protestánsok sem fogták fel (hacsak Bezát magát ki nem veszszük) a megkezdett szellemi forradalom egész jelentőségét, és anélkül hogy a felállitott tan összes következményeit meggondolták volna, egyik tekintélyt leverve, azt egy másikkal pótolták, mellyet törvényesnek mondának; üldözték az ellenvéleményüeket, mert azt követelték, hogy egyedül csak ők vagynak az igazság birtokában, s következésképen kötelességük a tévelyt elnyomni. Ha a kath. egyház a maga részére ugyanazon jogot igényelte, megtagadták azt tőle mint olylyantól, melly az Istentől elhagyatva a sötétség árnyában maradt; de hogyan utasitsák rendre a másbitüeket, kik azt hirdetvén, hogy a kath. egyházat velök egyenlően gyülölik, egyszersmind egyenlő szabadságot követeltek maguknak a szentirás értelmezésében? mindazáltal ezen visszás helyzet épen nem nyitá fel szemeiket; szabad szárnyára bocsáták az emberi szellemet, de törvényekkel akarák azt kormányozni; a szabad vizsgálattal kérkedtek, s hitvallásokat és tekintélyeket állitának fel. [1])

Némellyek megkisérlék egyesiteni a vitatkozásokban használt két módszert, t. i. a tevőlegest, melly a szentirás és a szent atyák közvetlen tekintélyéhez ragaszkodék, és a scholastikust, melly ugyanazon alap-tekintélyekből vezeté le következtetéseit; s a hittani rendszerek, másként Loci communes, nagy divatba jöttek a katholikusok és protestánsok között. Az előbbiek különösen arra használták azokat, hogy szigoru érvelés által az álokoskodást tönkre tegyék, s legnevezetesebb vala közöttök Melchior Canus Loci theolo-

[1]) *Le droit d'examiner ce que l'on doit croire, est le fondement du protestantisme. Les premiers Réformateurs ne l'entendirent point ainsi; ils croyaient pouvoir placer les colonnes d' Hercule de l'esprit humain au terme de leurs propres lumières.* **M. De Stael.**

gici czimü munkája (Salamanca 1563), mellyben az ékes királynak megfelelő tudományossággal bölcselet és hittan párosul.

Midön azonban Róma a trienti zsinat segélyével magához vonzotta az erkölcsi és szellemi élet minden elemeit s a hittan ujjáalkotása és a fegyelem megjavitása által ismét erőhöz jutott, elnyomta a déli tartományok reformatiohoz való hajlamát, megnyeré a legjelesebb elméket, s miként egy hóditó feladatául tüzé ki a tévelygőket kormánypálczája alá visszavezetni; és harczosai támadó harczot kezdettek most, megállapitván az igazságnak kétségbevonhatlan szabályait s bebizonyitván, miként azon kivül nincs üdvösség. Valamint a szétvert had maradványai a táborkar körül gyülekeznek össze, ugy a katholikusok is szükségesnek érezték a pápa mellé sorakozni; különösen pedig a jezsuiták a megifjodott katholiczizmus szellemétől lelkesitve, azon pásztor támogatására szentelték magokat, aki körül alakitando az egy akol. Feléledni látszottak ekkor VII. Gergely igényei, mellyek szerint az egyház az állam felett korlátlan hatalommal bir; a pápa minden itéleten felül áll; s elveszti trónját azon fejedelem, ki az egyház kebeléből kilép.

Bellarmin.

Ezen elöharczosok között legnevezetesebb volt a montepulcianoi Bellarmin Robert (1542—1621) jezsuita, ki később VIII. Kelemen által bibornokságra emeltetett, quia ei non habet parem Ecclesia Dei quoad doctrinam. A szentirás, a zsinatok, a szent atyák tekintélye s a hittudósok egyhangu nézetei által támogatva ellenfeleit nem bántalmazza, hanem egyenesen és őszintén elöterjesztvén véleményeiket, azokat minden iskolai formaságok nélkül de világosan és szabatos rövidséggel megczáfolja. A világi hatalmat a testhez, a szellemit a lélekhez hasonlitja, jóllehet nem állapitja meg a pápa közvetlen elöjogát s az isteni jogot a politikai hatalom felett. Szerinte a pápának a polgári ügyekbe nem kell vala beavatkoznia, hűbéres államait kivéve; de hol a szellemi rendről van szó, ott mindent tehet. A királyokat kénye-kedve szerint semmi szin alatt le nem teheti, kivévén ha azok hübéresei; de másnak adhatja országukat ott, hol azt a lelkek üdve igényli. Milly sokat adtak legyen müvére, kitetszik az ellene sikra szállt egyének nagy számából. [1])

[1]) *Antibellarmin* czim alatt számosan irtak ellene; ezek között megemlitésre méltók: Scherzer Ádám, Uber Sámuel, Vorstius Konrád, Albrecht György, Polen Amandus, Crell Lajos, Amesius Vilmos; ezeken kivül pedig még Stuart Jakab angol király is egy czáfolatot adott ki ellene. Duplessis-Mornay végül ezen

Bellarmin mellett a küzdtérre léptek Labbe, Baronius, Sirmond, történeti érvekkel támogatván állitásaikat: mig ellenben Blondel, Daille, Salmasius, Usser Irhon primása Róma elsőségét ostromolták, az apostoli egyház egyenlőségét igyekezvén bebizonyitani. Richer az egyházi kormányt a püspökök aristocratiája által mérsékelt monarchiához hasonlitván s a szentszek csalhatlanságát megtagadván, Du Perron sens-i érsek lépett fel ellene. Ezen főpap egyike vala az elsőknek, kik a keresztény hitvitának szélesebb alapot adának, a lényegesebb pontokra azaz az egyház sarkkövére fektetvén azt, s egyszersmind megmutatván, hogy a protestantismus nem bir a nyilvános vallási társadalom ismérveivel, nem lévén annak szent, egyetemes, apostoli és állandó papsága. [1]) Ekkor a protestánsok kénytelenek valának az egyházat a nyilvános társadalom jellegétől megfosztani s azt csupán szellemi társadalomnak tekinteni, melly bizonyos számu czikkelyekből álló hit által vala alapitva.

Most tehát meg kelle mutatni, hogy a protestantismus alaphitágazata, azaz az egyéni értelmezés, megsemmisité a szellemi társadalom lényegét, megsemmisitvén a hitet; és itt szélesebb tér nyilt a küzdelemre, az lévén bebizonyitandó, hogy a magán itélet nem elegendő tekintély. Evégből Papin (1657—1709) egész általánosságban szembe állitá az egyéni észt a tekintélylyel. Szerinte az emberek két részre oszlanak t. i. ollyanokra, kik hisznek, s ollyanokra, kik vizsgálódnak: tehát vagy egyik vagy másik, vagy mindent vagy semmit, vagy mindig függetlenek vagy mindig alárendeltek a hit dolgában. A ki az utóbbit teszi, az katholikus; az első esetben pedig az igazságnak nincs többé kötelező jellege, s bármily tévelytől nem lehet azt megkülönböztetni. A protestánsnak nem lehet a zsidót, deistát s isten tagadót elkárhoztatni, miután ezt csak ugy tehetné, ha ezek esze ellenében a tekintélyt állitaná fel.

Innét azután azon következtetés vonatott, hogy a katholiczizmus alapja nem valamelly különvált tény, de maga az összes emberi bizonyosság talpköve; ekként ellenfeleik a scepticismusról vádolák őket, miután azt álliták, hogy a vizsgálódás által semmi positiv bizo-

czim alatt lépett fel ellene: „A gonoszság titka vagy a pápaság történelme; azaz hogyan jutott hatalma tetőpontjára; s milly ellenzéket hoztak létre időnként ellene a jóravaló emberek: mellyben a császárok, királyok s a keresztény fejedelmek jogai Bellarmin bibornok és Baronius állitásai ellen megvédetnek." (Saumur, 1611).

[1]) Lásd **Gerbet**, *Coup d'oeil sur la controverse chrétienne*. Párizs, 1831.

nyossághoz nem juthatnak: de a katholikusok meg valának elégedve, hogy a tekintély elvét megszilárdithaták.

Általában a tizenhetedik század hittudósai sok tudományosságot és jobb itészetet árultak el; a történetirókat egyszerüen mellözve, elég legyen megemlitenünk Cornelius a Lapide-t, ki a protestánsok által is nagy becsülésben részesittetett, tovább Gerhard és Glass lutheránusokat s a kálvinista Rivet-t. A legjelesebb hittudósok a jezsuiták közöl kerültek ki; igy pl. Sirmond atya egy igen merész vitatkozást folytatott a két szin alatti áldozás felett; Macdonald észrevévén, hogy a történelem haladása a szentirás részéröl különböző alaku értelmezéseket igényel, Simon Richardot megelözöleg a bibliai kritikát alkotá, kisebb merészséggel ugyan de nagyobb elmeéllel; Petau a Dogmata theologica czimü s felette hasznos munkája által (1644—1650) megveté alapját a hitbeli vallásczikktan (theologia dogmatica) s a magasabb bölcselet között késöbb létre jött szövetségnek; egyébként s a socinianismusról vádoltatott.

Az egyházon kivül álló némelly irók egészen a kinyilatkoztatás tagadásáig jutottak, igy pl. a franczia Pierre Charron a bölcseség felett irt értekezésében, melly különben a kereszténység védelmezésére volt szánva; és az olasz Lucilio Vanini De admirandis naturae reginae deaeque mortalium arcanis czimü s Párizsban a király engedelmével kibocsátott (1616) könyvében. A hatvan párbeszéd ötvenedikében, hol némelly physikai és erkölcstani tárgyakról értekezik, leplezetlenül feltárja kételyeit s nyiltan kimondja, hogy nem ismer el más törvényt azon kivül, mellyet a természet oltott be az ember szivébe. A hitetlenség azután nagy divatban volt XIII. Lajos és I. Károly udvarában s egész mezztelenül kirítt az La Mothe-le-Vayer, Naudé, Guy Patin és mások irataiból.

Épen ezért némellyek szükségesnek látták a kinyilatkoztatott vallás igazságát bebizonyitani; ezt tevé különösen Grotius Annotationes ad vetus et novum Testamentum (1633) czimü s olly sok kiadást ért munkájában. Ez a calvinismust, mert a szabad akaratot ostromolta, megvetve, Arminiushoz, annak védöjéhez hajlott. De elkedvetlenitve azon körülmény által, hogy a szabadságot megsemmisitve látná, a valódi malaszt tagadásaig jutott s azon véleményt táplálta, hogy sz. Ágoston nagyon elhomályositá e tárgyat, amellyre vonatkozólag csakis a görögök és semipelagianusok tarták fön az igazat; továbbá a szentirást felette merész kritikával átnézte, különös hitágazatokat, söt Socin tévelyeit is kihozván abból,

mellyeket azonban később elvetett. Igy ingadozván a különböző tanok között, mellyek egyike által sem elégittetett ki, végre is azon gondolatra jött, hogy mindegyiket nélkülözheti; később azonban mindig jobban érezvén egy tekintélyben való megnyugvás szükségét, alkalmasint a kath. egyház kebelébe tér, ha tovább él. Ugyanez történt Casaubon Izsákkal is, és számos kitünő államférfiu és tudós forditott hátat a reformatiónak.

Ennek kebelében még mindig forrongásban voltak a régi és uj kérdések; az arminianismus mindinkább mélyebb gyökeret vert, s fő előharczosa Simon Episcopius (1583—1643) már csak azért is nevezetes, hogy a hitágazatokat azon kevesekre szoritotta össze, melylyek tárgya, czélja és vonatkozása a bibliában vagy egyenesen vagy más megfelelő módon bent foglaltatnak. [1])

Felmerült itten azon társadalmi kérdés is, meddig terjed a felsőbbségnek az egyház feletti hatalma, és mennyiben jogositvák az alattvalók azt el nem ismerni vagy más vallásra áttérni. Erastus a nevét viselő rendszerében azt inditványozá, hogy az egyházi fenyitékek és kiközösitések a világi hatóságnak a hit és vallásgyakorlat feletti főfelügyelete által pótoltassanak. Bővebben kifejté e rendszert Hooker Egyházi alkotmány czimü munkájában, s ezen alakban fogadtatott az el VIII. Henrik alatt Angolországban, de Skóthon és a németalföldi tartományok presbyterianus egyházi alkotmányát egészen megsemmisité az. Grotius (De imperio summarum potestatum circa sacra) az angolok eszméi s a passiv engedelmesség kötelezettsége mellett nyilatkozik, ahol a király korlátlan hatalommal bir, de nem ott, hol az valamelly szerződés vagy pedig a senatus és országos rendek tekintélye által kötve van; csak a király törölheti el a hamis vallásokat és büntetheti meg azon egyéneket, kik azokat vallják. De ha az kérdeztetik tőle, melylyek lennének tehát a hamisak, azt feleli, hogy azok, mellyek a királynak nem tetszenek, mert csakis ő tőle függ a követendő vallás kijelölése [2]); minek következtében a hitvélemények különbözősége államvétségnek tekintetett.

---

[1]) Lásd **Calder**, *Life of Episcopius*. London 1835.

Nicholles, *Calvinism and Arminianism.*

[2]) *In arbitrio est summi imperii quaenam religio publice exerceatur; idque praecipuum inter majestatis jura ponunt omnes qui politice scripserunt. Docet idem experientia; si enim quaeras cur in Anglia, Maria regnante, romana religio, Elisabetha vero imperante, evangelica viguerit, causa proxima reddi non poterit, nisi ex arbitrio reginarum, aut, ut quibusdam videtur, reginarum ac parlamenti.* 242 lap.

A tévhitüség miatti üldözés mindegyik egyházban meg volt engedve; némellyik kormány engedékenyebb volt ugyan e tekintetben, de egyik sem fogadta el jelszavául a feltétlen türelmet; a mérsékeltebb irók a fenyitékek neme és mértéke különösen pedig a halálbüntetés feletti vitatkozásokra szoritkoztak. Justus Lipsius, ama kor legelmésebb férfiainak egyike, mint német-alföldi tanár azt irta (1579), hogy a máshitüek semmi kegyelemben sem részesitendők, de szétapritandók és megégetendők. [1]) Midőn pedig némellyek emiatt felszólaltak, bebizonyitandók, hogy azáltal V. Károly és Alba herczeg öldökléseit igazolja, avval menté magát, miként ama szavai rhetorikai képletek valának; az eretnekek csak ritkán és titokban végeztetendők ki, de a számkivetésekkel, jószágelkobzásokkal és birságokkal nem kell fukarkodni.

Episcopius, különösen mióta az arminianismus nem türetett, a vallás-szabadság mellett küzdött, mindenki előtt utálatos és gyülöletesnek nevezvén Calvin példáját [2]); és ezen idő után a halálbüntetés eretnekség miatt nem alkalmaztatott. A függetlenek (Independentes) Angolországban avval kérkedtek, hogy ők hirdeték először az egyetemes vallásszabadság tanát; Jeremias Taylor (Liberty of prophesying, 1647) ki akará azt terjeszteni még a katholikusokra is, kivévén azon esetet, midőn azt állitanák, hogy a pápa a királyt leteheti, főleg abból indulván ki, hogy az egyházban feletto kevés olly bizonyos és határozott hittétel vagyon, minők az apostoli hitvallásban foglalt hitágazatok. A vallási türelem azonban Észak-Amerikában sajátlag pedig a katholikus gyarmatokban mint pl. Mariland-ban vétetett először gyakorlatba, s ugyancsak itt iktattatott be az egyházi alkotmányokba.

Némelly jóindulatu embereknek még mindig kedves ábrándjok volt az összes egyházakat bizonyos vélemények és szertartások iránti türelem által egy hitben egyesiteni. Megkisérté ezt Grotius s kivüle Georgius Calixtus helmstädti egyetemi tanár is, ki azt állitá, hogy a calvinismusban semmi ollyas nincs, amit a katholikusok meg nem türhetnének, és üdvös szabályokat alkotott, ezek segélyével a különböző hitücket egymáshoz közelebb hozandó [3]); azt akarta továbbá,

---

[1]) *Clementiae non hic locus: ure, seca, ut membrorum potius aliquot, quam otum corpus intereat.* Civil. doctr. IV. 3. — Lásd e könyv 586—587. lap.

[2]) *Apologia pro confess. remonstr.* c. 24.

[3]) *De tollerantia Reformatorum circa quaestiones inter ipsos et augustanam confessionem professos controversas consultatio. Desiderium et studium concordiae ecclesiasticae.*

hogy azon egyház, melly ollyasmit állit, mit a többiek tagadnak, kénytelen legyen azt a szentirással, a régi egyház egyhangu véleményével és érvekkel bebizonyitani.

A fentebb emlitett Taylor legjobb szónoka volt Angolországnak, telve melegséggel, áhitattal, szeretettel és ollyas ékes szólamokkal, mellyek egészen a költészetbe vágnak át, amiért is övéi által a szószék Shakespeare-jének neveztetett. A schweizi hitszónokok egyszerüek és népszerüek, az angolok inkább bölcsészek, a hollandiak tudósok és termékenyek valának; a franczíák pedig már ekkor is jelét adák azon izlésnek és ékesszólásnak, mellyek a következő századokban az első helyet szerezték meg számukra.

Mig Grotius fentebb idézett Jegyzeteiben a bibliának minden más értelmezését, a betüszerintit kivéve, elveti, csakis erre forditván rendkivüli tudományosságát, addig Coccejus evvel ellenkezőleg mindenütt elrejtett értelmekre talál; az elbeszélések szerinte mindannyian képletes czélzások, az ó szövetség pedig nem egyéb mint az ujnak rejtélyes ábrázolata; ezenkivül az exegesisbe a jogtudomány münyelvét hozta be, az Isten és ember közötti viszonyokat ugy tekintvén mint valódi szerződéseket; amelly irály egyébként nagyon hozzá illett az akkori holland s a későbbi angol szokásokhoz.

A lutheránusok között, bármennyire ragaszkodtak legyen is symbolikus könyveikhez, szintén találkoztak némellyek, kik a benső szellemi élet felé fordíták tekintetöket; igy pl. Arndt egyike vala az első protestánsoknak, ki a merev hit száraz formáiból kilépett. De az első hely az ajtatos hittani irodalomban Szalezi sz. Ferenczet illeti, ki Philothea (1606) czimü könyvével e téren korszakot alkotott.

Casuistica.

Midőn az erkölcstudomány arra van hivatva, hogy a gyóntatószékben a lelkiismereteket vezesse s az egyéni kételyeket megoldja, minő iszonyu felelősség nyomja a gyóntató vállát, valamelly tanácsolt vagy nem akadályozott vagy épen feloldozott tény bünsulya ő rá eshetvén vissza. Azért különös és rendszerbe öntött értekezések irattak és pedig már nem az egyetemes morál felett, s nem is csupán egyes eseteknek példaképeni felhozásával, hanem a jogtudósok modorában kiterjeszkedve a legkisebb részletekre, amiből egy egészen uj irodalom keletkezett, melly a jezsuiták és janzenisták közötti versengések következtében felette hiressé lett. Az evangeliomi morál mindig az emberségesebb és nemesebb utat tanácsolja, de összeütkö-

zésbe hozatván a megromlott emberi természettel s az egyéni érdekekkel elhomályosittatik a czélszerüség törvénye által. Bármillyen bünös legyen az ember, az egyház nem akarja öt a kétségbeesés örvényében hagyni, de bünbánatra és elégtételre szólitja fel öt; azonban a bünét megbánónak nem mindig lehetséges az elégtétel s nem is lehet azt szabatosan meghatározni. Azután az inquisitio sok tartományban fenállott, s a legszigoruabb szabályok szerint járt el; már pedig azon körülmény, hogy a bünös egy év alatt fel nem oldoztatott, ezen rémletes törvényszék karjai közé veté azt. Azért szükséges vala bizonyos módokról és eszközökről gondoskodni, melylyek a lelkiismeret jogait érintetlenül hagyva reményt nyujtanának a bünbocsánatra, anélkül azonban, hogy tulságos engedékenység által az embert a bünre édesgetnék.

És innét származott a Casuistica tudománya, melly alkalmasint kelletén tul rágalmaztatott. Különbséget teszünk a cselekvények tárgyi és alanyi jósága, azaz az ész és lelkiismeret hatásköre, a jó vagy rosz cselekedetek és a szándék között, melylyel azok végrehajtattak. Az erkölcstan mint tudomány csakis a tárgyi morállal foglalkozhatik, s az ember szellemi természetére és akaratára a casuismus segélyével alkalmaztatik az, ezen alapigazság szerint „amennyire tehetségünkben áll, kötelességünk a jót megismerni és teljesiteni.“ De mennyi nehezség adja magát elő az alkalmazásban! s mennyi mentség és aggodalom gátolja a cselekedet végrehajtását! A gyóntató csak afelett itélhet, amit a gyónó eléje ád, s következésképen különösen a szándékot kell figyelembe vennie, mert aki valamelly dolgot meggyón, ezáltal azt árulja el, hogy lelkiismerete amiatt furdálja; már pedig az, ki lelkiismerete ellen cselekszik, vétkezik, hamindjárt a cselekedet magában ártatlan volna is. De nem ártatlan minden cselekedet, mellyet a lelkiismeret nem kárhoztat, ez hibás lehetvén, amazok erkölcsössége pedig magasabb és biztosabb szempontból lévén megitélendő. Söt mi több, a gyóntatónak tanácsokat kell osztogatni a jövőre; ugyanazért az ő kezében lévén a legnyomorultabb emberek épen ugy mint a királyok lelkiismerete és akarata, szigoru kötelessége az alanyi és tárgyi jóság között amaz összhangzást megszerezni, amellyben áll tulajdonképen az erkölcsi cselekedet tökéletessége. De mennyi eset fordulhat elő! hány furfangosság fejtendő meg! hány és milly különböző körülmények mérlegelendők meg! És ime itt állnak elé a morál minden kételyei, és pedig nem ugy mint iskolai vitatkozások tárgyai, de közvetlen alkalmazást követelve; vajjon betüszerinti értelemben veen-

dök-e a törvények, vagy pedig lehet azokat értelmezni: minek következtében a gyakorlatban már régen fenálló két iskola most az irodalom terére lépett át, az egyik szigoruan ragaszkodván a törvény szavaihoz, a másik magyarázatokat engedvén meg magának.

Nagyobb habozás állott be az igazmondás szabályait és az igéretben gyökerezett kötelezettségeket illetőleg. Némellyek azt állíták, hogy ez, hamindjárt tudatlanságból tétetett vagy csalárdul vagy épen erőszakkal csikartatott is ki, teljesen kötelező, amelly elv egészen megfelel az evangelium által parancsolt szándékos önmegtagadásnak. Mások azonban szükségesnek látták a körülményekhez és szenvedélyekhez alkalmazkodni, ha csak azért is, hogy ekként a lelkiismeret uralmát megmentsék. Az érdek már számos esetekben talált olly ál okoskodásokat, mellyek segélyével az adott igéret alól ki lehet buvni; mindazáltal a jezsuitáknak rovatik fel vétkül amaz engedékeny morál rendszerbe való öntése, melly ma is az ő nevöket viseli. Nem a rideg keleten s nem a kereszténység hőskorában, de Montaigne és Machiavelli századában születvén, inkább fáradozván mint testöket sanyargatván, inkább hősökként daczolván a halállal mintsem a kolostor szigorai szerint élvén, nem annyira az asceticus életre mint inkább az emberi nem javára, mellyet a szentszék diadalával azonosnak tekintettek, szentelvén magukat, gyakran olly esetekkel állottak szemközt, mellyek elhárithatlan akadályokat görditendettek magasztos czéljok elé, ha ennek szentségét nem hiszik vala elfogadhatónak mentségül. Hivatva lévén a nagyoknak tanácsokat osztogatni, összeegyeztethették-e mindig a szigoru becsületességet a politika ildomaival és elutasithatlan követelményeivel? vagy pedig e kitünő állásukat feladva meg kellett volna magukat fosztaniok azon hatalmas eszköztől, melylyel az egyháznak és emberiségnek olly fontos szolgálatokat tehetének?

Még kevésbbé érthettek egyet a rideg casuistákkal, kik nem tartván elegendőnek a szabatosan körvonalozott törvényt, olly szigort követeltek, mellyre az ész nem kötelez és amellyre vonatkozólag a belső és külső forum egymástól tökéletesen különböző szabályokat állit fel. A világ a test és szellem két törvénye között nagyon megszokta a folytonos egyezkedést, vagyis más szóval a két erő rézsuntos vonalán járni. Egyik épen nem türne meg valamelly tanban egy kevésbbé szigoru morált, melly megrovásra méltó cselekvéseket is megenged, mentségeket találván s mások példáira és véleményeire támaszkodván; a másik valamelly tény jósága vagy egy kötelesség szigora felett habozván, igen gyakran a valószinü (probabilis)

vagyis azon véleményre támaszkodik, melly valaki által vitattatott.

Ehhez semmi közük azoknak, kik a logikát és álokoskodást arra használják, hogy olly mentő érveket találjanak, mellyek utóbb az erkölcsi becsületesség alapjait aláássák. Ezek pl. megengedték az olly kétes kifejezés használatát, melly bizonyos értelemben igaz ugyan, de hamis azon értelemben, melly annak közönségesen tulajdonittatik; továbbá az észbeli fentartást (restrictio mentalis), mellynél fogva valamelly dolog kimondatik, de alattomban értett feltételek mellett; ugyszintén az embernek szavai feletti korlátlan uralmát, mellynél fogva azoknak a közönségestől eltérő jelentést tulajdonithatott; tulozták a valószinüsködést (probabilismus), megengedvén, hogy kétes esetekben az ember azt tehesse, amit kevésbbé jónak vél, feltévén, hogy valamellyik casuista véleményére támaszkodhatik, amelly feltétel épen nem volt terhes, miután e tárgyban számtalan értekezések irattak, gyakran csakis logikai gyakorlat végett.

Kitünő nevezetességre emelkedett a casuisták között Thomas Sanchez de Cordova (1550—1610). Az ő értekezése a házasság felett (Genf, 1602) legjelesebb az e tárgyban megjelent munkák között; de az egyes esetek előadásában szeméremsértő részletekre terjeszkedik ki, amellyeket, habár a gyóntatószékhez tartoznának is, nem vala sem szükséges sem illendő nyilvánosságra bocsátani. Egyébiránt az, ki ebből botrányokat akarna kisütni, gondolja meg, hogy ugyanazt lehetne tenni az orvosi könyveket illetőleg is.

Ezen osztályba tartoznak még a spanyol Tolet, Less, Busenbaum, kinek Medulla casuum conscientiae (Münster 1645) czimü könyve, ötvenkét, Escobar Theologia moralis-a (Lion 1648) pedig negyven kiadást ért. A nagy erkölcstanárról, a granadai Suarez-ről már a politikai irók között szólottunk; egyébiránt valamint a többi jogász-hittudósok ugy ő is felette unalmassá válik hosszadalmassága, az aprólékos felosztások és azon körülmény következtében, hogy tárgyát minden oldalról kimeriteni, s az abból kivonható következtetéseket mind elősorolni igyekszik. Valóban bámulnunk kell itt ezen irókat, kik a scholastikai rendszer segélyével olly tökéletesen kimeriték tárgyokat, hogy a legjelentéktelenebb ellenvetés sem kerülé ki figyelmöket; mindazáltal az egyes esetek részletességeiről az általános nézpontokhoz is fel tudnak emelkedni. Igaz, hogy nagyon belebonyolodtak a megkülönböztetésekbe s a tekintély iránti tisztelet által gyakran egymással teljesen összefüggetlen rendszerekre kényszerittettek.

Sokkal alantabb állanak ezeknél a protestáns casuisták, kik közöl csak egynek sem sikerült egy tökéletes rendszert alkotni.

HARMINCZHARMADIK FEJEZET.

Erkölcstudósok.

Ezen olly közvetlen és fontos alkalmazáson kivül mások számosan értekeztek a morálról. Baldassare Castiglioni (1478—1529), ki mint latin költö még a nehézkes Scaliger által is dicséretekkel halmoztatott el, Cortigiano (udvaroncz) czimü munkájában az akkori finom élet-modort vázolá, olly irálylyal azonban, mellyen az udvari finomság nyomai észre nem vehetök. Castiglioni Mantuában született s magát kimüvelendö a milanói herczegek udvarába küldetett, honnét Francesco Gonzaga örgrófot a szerencsétlen nápolyi hadjáratba követé; Franczia- és Angolországban mint követ szerepelt, Rómában barátságban élt a legelökelöbb egyénekkel; azután Guidubaldo urbinoi herczeget elöbb a háboruba azután udvarába követé, hol a köszvényben szenvedö herczeg és neje Gonzaga Erzsébet a fönemesek virágát szokták vala magok körül egyesiteni. Élénk társalgások folytak és szini elöadások s éji látványosságok rendeztettek itt; s az, ki valamelly ügyesség által kitünt, próbáját adá annak; Ezen finom életmódot akarta Castiglioni vázolni könyvében, elbeszéléseket költvén, mellyekben az udvaroncz tulajdonai és kellékei ábrázoltatnak. A stoicus szigor helyett Socrates fél engedékenységét fogadta el alapul, melly az erényt csupán a tudományban s a bünt a tudatlanságban helyezi. Az embert teljességgel nem tanulmányozza ugy mint annak kellene, ki szabályokat állit fel. Müvében a jellemek különfélesége elenyészik; azt kivánja, hogy az ember mit se tegyen önállóan és függetlenül, de minden tetteiben az udvaroncz eszményképéhez alkalmazkodjék. Hogy pedig ezt utólérhesse, szabályokat ad az öltözést, beszédet és bókok csinálását illetöleg; elmondja továbbá, vajjon egy leánynak vagy pedig egy férjezett nönek kell-e inkább udvarolni, s a hazugságban meddig lehet menni; különösen szükséges, hogy tudjon jól vivni, s azonkivül értsen a tekézés-uszás-, táncz-, zene- és kellemes testgyakorlatokhoz; ne legyen valamelly sajátságos tulajdona azaz jelleme. Röviden, tudjon erkölcs-

telen és kedves lenni. Mindazáltal megkivánja, hogy kerülje a hizelgéseket s a mértéken tuli előzékenységet s ne hallgassa el az alkalomszerü igazságokat; és e tekintetben maga ment jó példával elé, roszalván, hogy a szinlelés mestersége a fejedelmeknél olly közönségessé lett.

Megelőzte őt Agostino Nifo (De viro aulico et de muliere aulica), ki az udvaronczság müvészetét a nagyok komor unalmának elüzésére szolgáló tréfák és ujságok szórásában helyezé s azoknak — mint rendesen történni szokott — a szeretet és szemérem nagy hatrányával nyitott forrásokat. Muzio gyenge hittani munkáin kivül a Gentiluomo (a nemes ember) czimü müvet irta, mellyben a személyi nemesség mellett száll sikra s ugyanazért értékesebbnek tartja azt a tudósban mint a katonában. Az ő müve továbbá: Az öt szükséges ismeret az udvarba lépő ifju nemes számára, ezek pedig a következők: megemlékezni arról, hogy ember, keresztény, nemes, ifju és előkelő; szerzője még végre több efféle munkácskának. Egyike volt ő az elsőknek, kik a párbajt és becsületbeli dolgot mint tudományt rendszeresen tárgyalták.

A modenai Jacopo Sadoleto (1477—1547) mint carpentras-i püspök egy értekezést irta nevelésről (De liberis recte instituendis), hogy ekként magán uton pótoltassék a modern törvényhozás hiánya, melly az önkénynek engedi át az ennek következtében ingadozó és elhanyagolt fegyelmet. Az okos életmód szerinte abban áll, hogy a szenvedélyek egymással egyensulyban az észszel pedig összhangzásban tartassanak. Ugyanazért a nevelő arra szoktassa növendékét, hogy ez kellőképen kormányozza bensejét s igy sajátitsa el azon szokást, hogy az erényben gyönyört, ennek ellenkezőjében pedig undort találjon. Ezt pedig eszközlik a vallás, a valódi boldogság egyedüli alapja, s a szülők példája. Az értelem a józan bölcselet által müveltessék ki, amellynek segélyével a tanitvány elsajátitandja azon szokást, hogy az előforduló dolgokról magának világos és alkalmas fogalmakat alkosson s őrizkedjék a legveszedelmesebb betegségtől, az áltudomány vakitó fényétől. Megtanulván helyesen gondolkozni, szükséges, hogy tudja magát jól kifejezni; ugyanazért tanulja a költészetet, ékesszólást, szépirást s a lovagi müvészeteket. Merész és eredeti eszméi nincsenek, de józan igazságokban nem szüköllködik.

Sperone Speroni Guevara, Marcantonio és Orologio dei principi czimű s párbeszédekben szerkesztett általános ta-

nulságu három munkája felette gyenge, ennek daczára azonban számos kiadást értek azok; ezeken kivül irt még egy bölcseletet olasz nyelven. A sienai Alessandro Piccolomini páduai tanár és Aristoteles követője a szabad államban született nemes ember oktatásáról (Della istituzione dell' uomo nobile nato in cittá libera) irt egy munkát, sokat elsajátitván Speroniból; többi müvei Corso di filosofia, Istromento della filosofia és Filosofia naturale czim alatt jelentek meg. Általában Aristotelessel, az ő mesterével és kalauzával, ezen, embernél nagyobb férfiuval jár karöltve, néha azonban bátorságot veszen magának attól eltérni. Kortársai nem tudták neki megbocsátani, hogy mindezen müveit toscánai népnyelven irta; mások pedig mint eretnek ujitót rótták meg, mindig megkülönböztetvén a bölcseletet a theologiától, jóllehet végül kinyilatkoztatá, hogy egészen aláveti magát a hittudósoknak. A szintén sienai Francesco Piccolomini Aristoteles különféle munkáit fejtegette s a többek között latin nyelven egy illy czimü munkát irt: Comes politicus pro recta ordinis ratione propugnator, mellyben a magán (de moribus) és társadalmi morálról (de republica) értekezik, amelly utóbbiban a legnagyobb jó t. i. az erény terjesztéséről elmélkedik, a tisztviselők kötelességének tekintvén azt a városokban s az államban terjeszteni.

Della Casa Galateo czimü munkája, melly egyedül irályáért olvastatik, az akkori szokásokat rajzolja vagy árnyékolja, s bizonyos tekintetben elég durván, noha már ekkor az olaszok a spanyol finynyásságot meglehetősen elsajátitották. Doveri fra amici di stato diverso (a különböző rangu barátok közötti kötelességek) czimü müvében szabályokba önti ama szolgaiságot, melly fájdalom olly nagyon gyakoroltatott, s azt kivánja, hogy az alattvaló soha se bántsa meg urát, sőt szeliden türje el annak még sértő tréfáját is. Vége az olly ország müveltségének, hol az erkölcsiség puszta szertartásokká s a kötelességek udvariasságokká fajulnak át.

Általában a mieink nem elemezték az embert, de mindig általános mintákat állitottak fel, egészen mellőzvén az egyénieket. Mi sem tárja fel annyira ezen hamis rendszer gyengéjét, mint Tasso allegoriája, melly saját költeménye elején látható; valamint másrészről ennek hiányai felfedik a módszer képtelenségét.

Ugyanezen Tasso, Varchi és mások számosan a viselet egyes pontjairól különösen a szerelemről s a lovagi tudományról értekeztek. Ez olly mély gyökeret kezdett verni, hogy majdnem egyedüli szabályává leve a nemesek viseletének; és a párbajról, e felette lé-

nyeges pontról, számosan irtak, és pedig a hittudósok, hogy azt roszalják, mások ellenben, hogy azt szabályozzák [1]). A nemesek tehát egy egészen mesterkélt légkörben mozogtak; a nyomorban sinlődő alsó osztálylyal, a mindenből kizárt néppel pedig a papokon kivül senki sem törődött.

Thomas Elyot a jó kormányzó mintaképét festé le. A Tudorok kegyetlen zsarnoksága s Erzsébet gyanakodó jelleme bizonyos kevélységet és bizalmatlanságot honositott meg az angolok keblében, amelly tulajdonok nálok előbb egészen ismeretlenek valának. Bacon Kisérleteiben, mellyek „a tényeknek bizonyos czél felé való irányzását szándékolják s alkalmas tanácsokkal szolgálnak azok számára, kik nagyok és bölcsek akarnak lenni", már ezen egy kitétel elegendő szerzője dicsvágyának kitüntetésére; voltaképen azonban inkább ért a politikához mint a morálhoz, s inkább a polgárt mint az embert veszi szemügyre. A lázadásokat, az uralkodást, az ujitásokat s általában azon modort illetőleg, melly szerint a fejedelmeknek népeiket kormányozniok kell, sok helyes nézetet tanusit; mindezek azonban csakis az uralkodók érdekeit támogatják. Miután hosszasan elmélkednék ezen alapigazságok felett, kidolgozza és saját modora szerint fejtegeti azokat; s emlékmondatokká alakitván át, nagyon nehézkesek ott is, hol kellemesek lehettek volna. Egyébiránt Angolországban még ma is legszivesebben olvastatnak az Erzsébet kormánya alatt megjelent müvek közöl, s az azokból meritett szellemi élvezet nagyon megjutalmazza a fáradságot.

Thomas Browne Religio Medici czimü munkája számos nyelvre lefordittatott, s az abban levő termékeny és ollykor fényes analogiák nem különben a tudományos külső sajátságos ábrázatot kölcsönöznek annak; más részről azonban telve van az önhitt és különcz de mindamellett nem eredeti állitásokkal; irálya erőteljes de egyszersmind durva, s folytonosan bizonyos buskomoly önzés vonul végig rajta, a szerző mindig halottakról és sirboltokról beszélvén. Selden Asztali beszédek czimü müve felette élénk és telve nemzeties eredetiséggel, ugyszintén megvetéssel a féltudósok iránt, kiknek száma mindig olly jelentékeny volt. Melanchton Epitome philosophiae moralis-a szintén csak a főurakat veszi tekintetbe.

A német származásu Andrea Bálint Janos sokkal fentebb áll

---

1) A XVI-ik könyv erről majdan bővebben fog szólani.

hazája pedans tudósainál és kontár theologusainál; sötét nézetü de mindamellett jó indulatu; kiméletlenül feltárta az emberek hibáit, de azon szándékkal, hogy azokat javitsa. Mythologiae christianae, sive virtutum et vitiorum vitae humanae imaginum libri tres (1618) czimü könyvei olly nemü iratok, amellyeket Herder paramiti (példarege) néven nevezett el. Mondják, hogy a Rosenkreuz-féle philanthropicus egyesületet ő alapitotta volna (1614).

Montaigne.

Már nem az akademiákhoz de az ugynevezett jó társasághoz intézte Michel Montaigne (1533—92) Essais (1580—88) czimü könyveit, amellyek telvék józan, változatos és velős bár tudományosan nem rendezett gondolatokkal, s jóllehet mind a tartalmat, mind pedig a nyelvet illetőleg nagyon elavultak, mégis legszivesebben olvastatnak az ama században megjelent munkák közöl. Montaigne, ki voltaképen kevesebb jóhiszemüséggel bir, mint szavaiból következtetni lehetne [1]), azon erkölcstudós, ki leginkább átengedé magát a már többször érintett megujult pogányságnak, s egészen a kereszténység előtti időszakba akarta magát visszavarázsolni. Atyja, ki bizonyos tekintetben bölcsész volt s Olaszországban harczolt és sokat utazott, mindig hegedűszóval költé fel őt; nevelőül egy németet fogadott melléje, kivel latinul kelle beszélnie, mielőtt más nyelvet tudott volna; falun neveltété őt, ekként arra szoktatandó, hogy senkit ne vessen meg; fel hagyá őt nöni, anélkül hogy a nyelveket és saját tapasztalatát kivéve valamelly más tudományban oktattatta volna; a tanintézetben pedig, hová fiát küldé, olly kényelemmel környezé, hogy egészen kivonná a fegyelem alól. Montaigne itt beleszeretett Ovid Metamorphosis-ába, czen könnyü költeményekről azonban előbb a dagályos Lucanushoz s később a kikeresett irályu Virgilhez csapott át; nagy gyönyört talált Terentius és Plautus rajzolataiban s a vigjáték-irókban; teljességgel nem lévén regényes kedélyü, a szerelemben csak élvezetet keresett; hogy a népszokásokat s a különböző idők történelmét egymással összehasonlithassa, és „saját agyát a másokéhoz köszörülhesse“, utazott, főleg Olaszországban, az ujjászületés csodái közepett a mult felett siránkozva; a polgári háboruktól távol tartja magát, hivatalait dicsvágy nélkül viseli, hajlandó a tudományos élettől visszavonulni, hogy ismét ember legyen; izlé-

---

[1]) Könyvét igy kezdi: *C'est icy un livre de bonne foy.*

seit gyakran változtatja, bőkezü volt midőn semmivel sem birt, s fösvény midőn gazdag volt; végre a rendes kerékvágásba tért. Megházasodván elhagyta előbbi könnyelmüségeit s nyugodtan nézett az öregség elé, mondván: „Láttam az élet bimbóit, virágait és gyümölcseit; most látom száraz ágait; de meg vagyok elégedve, mert mindez igen természetes.“

Ámbár a tudományosság nem ritka érdem volt ama korban, mindazáltal ő szivesen kérkedett a magáéval, elbeszéléseibe másoktól kölcsönzött helyeket és töredékeket szövén be; annyit mindenesetre meg kell róla vallani, hogy sokat olvasott s munkáiban igen ügyesen s a maga helyén tudja felhasználni azon szövegeket és elbeszéléseket, mellyek emlékező tehetségéhez tapadtak. Ugy látszik, hogy a régiekkel való érintkezésben, kikbe egészen bele volt bolondulva (e m b a b o y n é), akarta elfeledni a jelen vétkeit, s ha másutt nem legalább az ő sirjokon feltalálni a békét, melly után annyira vágyódott. Ennek daczára azonban itéleteiben önálló és eredeti, s azt mondhatnók, hogy Plutarch, Seneca és Lucanus neveit csak azért idézi, hogy saját gondolatait adhassa elő; ahelyett ugyanis hogy a szellemi zsarnokok egyikének vagy másikának háta mögé búvnék, saját fejével gondolkozik, s azt, mit észlelt, az egyszerü és élénk elme önkényes ömledezéseként mondja el.

Minthogy pedig főleg önmagát észlelte, magáról beszél leggyakrabban [1]). A mindennapias dicsvágy vádját, ugy látszik, azáltal akarja magától elháritani, hogy vétkeit sőt gyöngéit is feltárja előttünk; ez azonban csak puszta cselfogás, mert elbeszéli ugyan azokat, de nem helyteleniti, sőt inkább azok által tiszteletre méltóbbá akarja tenni magát; ugyszintén midőn valódi hibáiról szól, nem látszik azokat megbánni, sőt azt mondja hogy ha még egyszer kellene születnie, ugyanaz lenne. Még a halál gondolata sem tériti más utra, igy kiált fel ugyanis: „Bután rohanok a halálba, anélkül hogy szemlélném és ismerném azt, épen ugy mint egy néma és sötét mélységbe, melly egyszerre elnyel s egy pillanat alatt megfojt; igen a halálba, az ellenállhatlan álom, balgaság és elfásultság eme hazájába.“ Ekként azon szomoru elégtételt nyujtja a gőgnek, hogy ottan saját hibáit találandja fel, anélkül hogy azokon pirulnia kellene, és kárhoza-

---

[1]) *Me truovant entièrement despourvu et vuide de toute autre matière, je me suis présenté moy-mesme à moy pour argument et pour subject.* II-ik könyv, 8 ik fej.

tos példáját adja azon vallomásoknak, mellyekben némellyek olly gyönyörrel elemzik saját vétkeiket, illy módon azokat fitogtatandók.

Montaigne jól tudta, hogy a prózának a francziáknál olly szokásos cseveges jellegét kell magára öltenie. Még az elvont fogalmak világában is mindig festői lévén, eszméit csakis változatos, könnyü és átlátszó képekben adja elő; a nyelvvel nem sokat törödik, mindazáltal classicus, s a tulajdonképeni franczia irodalom vele kezdődik [1]). A francziáknál olly otthonos kedélyesség és jókedvüség, amaz élénk, beható, pajkos de nem sértő elméneczség, azon önbizalomra mutató külső, azon folytonos bibelődés önmagunkkal s énünk átengedése az örömnek, amaz édeskés gyönyörködés, ama kétkedő szavak, mellyeket a különféle szerzőkből összeszedegetett s mellékes szerepökből lényegesekké változtatott, azon könnyed modor, melylyel a különben összefüggetlen adomákat egymásba füzi; mindezen tulajdonok mondom azt eszközlik, hogy müveinek olvasása azon gyönyörérzetet költi fel az emberben, mellyet egy müvelt és előzékeny egyénnel való társalgás vagy egy sokat tapasztalt kedélyes öreg ur beszéde szokott keblünkben elöidézni. Bizonyos meghatározott czélja soha sincs, ő csupán festeni akar, épen ugy miként a rajziskolákban csak egyedül tanulmányozás végett szokják másolni a meztelen alakokat; mindent észlel, ami eléje kerül, s mindig talpraesett szavakkal jellemzi azt, s hozzá szoktatja a lelket, hogy önmaga felett elmélkedjék, jóllehet ezáltal hajlandóvá teszi azt arra, hogy a cselekvéssel ne sokat törödjék s szabadságát és erejét magánosan élvezze.

Montaigne olly században élt, mellyben minden vitatkozás alá vonatott, s amikor egyik országban szentségnek neveztetett az, mi a másikban babonaságnak, s lázadásnak az, mi máshol szabadságnak. A nagy tömeg majd ide majd oda hajlott, s noha az uralkodó bizonytalanság közepett méltán türelmességre számithatott volna az ember, mégis mindenütt dogmatismussal, szenvedélyességgel s üldözéssel találkozott. A gondolkozó fők számára nem volt más menhely mint a kétely, és egész kényelemmel ennek engedé át magát Montaigne is, ki az embert „ingadozó és változó lénynek“ keresztelte; azután pedig igy folytatja: „Tudatlanul és mivel sem törődve hagyom

---

[1]) *Le parler que j'aime, c'est un parler simple et naïf, tel sur le papier qu'à la bouche; un parler succulent et nerveux, court et serré, non tant délicat et peigné comme véhément et brusque . . . La recherche des phrases nouvelles et des mots peu connus, vient d'une ambition scholastique et puérile. Peusse-je ne me servir que de ceux qui servent aux hales à Paris.* I-ső könyv, 25-ik fej.

magamat e mindenségben a világ általános hite által vonszoltatni . . . Oh milly kellemes és puha nyug-párna a tudatlanság és érdekletlenség egy jól megtermett fő számára!.. Itélő-tehetségem habozása legtöbb esetben annyira ingásba hozatik az előforduló események által, hogy szivesen alávetném magamat a sors vagy a koczka határozatának.“ Igy használja fel a kételyt, általa az emberi észt gőgös tehetetlensége miatt megszégyenitendő. Gyönyörüséget érez abban, ha a társadalom bűneit föltüntetheti, és pedig nem szánalomból, de a guny hangján, habár gyülölség nélkül, miként az észlelők teszik; szereti továbbá a különböző véleményeket és szokásokat egymással szembeállitani, amikor minden válogatás és birálat nélkül elfogadja az utazók vázlatait; minden hosszas fáradságtól irtózván, az akadályok előtt megállapodik, legyőzhetetleneknek nevezvén azokat. Ha azután az ész nagyon megszaporitá kételyeit, a kinyilatkoztatáshoz menekül, de csakis azon szükségtől ösztönöztetve, hogy hát mégis higyen valamit.

A katekizmusnak azonban soha semmi nyoma roppant olvasmányai, sem a malasztnak kedélyhullámzásai között. Lehetetlen, hogy ne érezte légyen a kereszténységet, melly az eszmékbe, szokásokba sőt még a kétesdiségbe (scepticismus) is átszivárgott, ezt tartózkodóvá teendő; de ő nem vesz magának fáradságot azt ostromolni, ugy tesz, mintha nem is léteznék, mintha soha senki sem mondotta volna, hogy az emberi természet meg van romolva, mellyet leküzdeni nem pedig támogatni szükséges. Kénytelen lévén a keresztről is szólani, azt igen messze egy olly magas hegyre helyezi, hogy a tisztelet és közönyösség hozzá nem férhetne. A töredelmesség és vezeklés völgyében ő nem akar látni töviseket; nem önmegtagadást a gyönyöröktől, nem más tartalékot a mulatságok közepett mint a tulzást, melly azokat megrontaná, nem nehézséget és kőszirteket a nevelésben; négy- öt nap alatt a logicát betanittathatni gondolá; a bölcseséget a mérsékletben helyezé; a vallás, hagyomány és szentirás csak gátolnák az ő, ugynevezett bölcseségének szabad menetét. Még az által sem akarja magát megkötni, amit már előbb mondott vagy még ezután mondani fog, szükség esetében szánandólag hűtlen emlékező tehetségét vádolván.

Az ő bölcselete tehát nem igen mélyen gyökerezik s nem is volna lehetséges rendszerét a valószinüség szeszélyes változatai között nyomozni. Valamint a buza-kalászok egyenesen állanak, mig üresek, de meghajlanak mihelyest maggal telvék, ugy szerinte az emberek is megalázták magukat s beismerik saját tudatlanságukat,

mihelyt ismeretekre tettek szert. Egyébiránt hasztalan keresnénk nála összefüggést és következetességet s méltán megilleti őt a vád, hogy kételyeivel és állításaival elvonta az embereket az igazság őszinte fürkészésétől, s a közönyösséget a legfontosabb kérdésekben, az önzést a morálban, a rakonczátlanságot az irodalomban divatba hozta. Képtelen állításai a társadalom ellen s a nevelés feletti eszméi később Rousseau által elfogadtattak, ki Montaigne-nak olly befolyást tulajdonitott, minőt ez korára teljességgel nem gyakorolt.

Mindazáltal a scepticismus a türelmesség felé vonzá őt, és pedig azon időben, mellyben ezen erény egészen ismeretlen volt; a szenvedélyesek közepett megtartá szokott nyugodtságát, a pedansokat gyanus szemmel nézte s kinevette, a boszorkányságokról kételkedett, s képtelennek találta, hogy a birói hivatalok áruba bocsáttassanak, az igazság-szolgáltatás megfizettessék s a kinzás által kierőszakolt vallomások igazaknak tekintessenek; a reformatusokat nem szerette, mert nyugtalankodók, nem ellenfeleiket, mert erőszakoskodók valának; kárhoztat mindenféle üldözést s annyi tévely és babonaság közepett megtartja saját érzelme nyiltságát.

Charron.

Pierre Charron (1541—1603) De la Sagesse czimü munkája a bölcseséget szintén az ész tanácsai szerinti életmódban helyczi. Morálja inkább nemes mint tiszta; kalauzul a belső érzelmet fogadván el, kénytelen bevallani, hogy az ember az erényt egész tökéletességében nem gyakorolhatja, s ugyanazért az üdvös czél elérése végett néha tiltott eszközökhöz kell folyamodnia. Veszélyes de szükségképeni következménye ez a scepticismusnak s a nagyitott emberi gyengeségnek. Rendezettebb de kevésbbé eredeti a gondolatokban, s kevésbbé élénk a kifejezésekben mint Montaigne, kinek eszméit gyakran átveszi, megfosztván azokat attól, mi bennök illetlen, önző és felületes, de egyszersmind tulozván s kételyeit igazságok gyanánt adván ki. Montaigne azt mondja Mit tudok én? Charron pedig Én nem tudok semmit; amaz az eszmék függetlenségét fürkészi, ez megtagad minden szabályt, s azt állitja, hogy egyedül a kétesdiség vezethet a bölcseleti szabadsághoz. Kiterjeszti továbbá kételyeit a positiv vallásokra is, és azt mondja, hogy az igaz vallás az ész és sziv dolga, következésképen független az a külső isteni tisztelettől.

Ugyanezen iskolából való La Mothe le Vayeur (1588—1672), XIV. Lajos nevelője is, ki különösen a vallás terén vala kétkedő, s aki az erkölcsi érzet ellen harczolván, mint illyen inkább a külsősé-

gekhez és divatokhoz mintsem a cselekvéseket szabályozó elvhez tartá magát. Ő tehát ugyszintén Montaigne és Charron valamint másrészről Hobbes és Gassendi egy kétkedő iskolát alakitottak, nem fogadván el az ész és lelkiismeret tekintélyét, nem a természeti igazságosságot vagy az észjogot, szóval, semmit az erőn és szokáson kivül. Mindazáltal az iskola falai közől a gyakorlati élet terére vitték át a bölcseletet s ekként kivetköztették azt pedáns formáiból, felhasználták a párbeszédekben, csevegésekben és értekezésekben s igy most már mindenki hozzá férhetett ahhoz. Valóban nagy nyeremény nem a morálra de az irókra nézve, kik mindig hasznot huztak abból, ha a néphez közeledtek.

HARMINCZNEGYEDIK FEJEZET.

Nyelvtudomány és Történelem.

A vallási kérdések által eléidézett nagyobb mozgalom azt eredményezte, hogy a németek tulszárnyalták az olaszokat a nyelvtudományban, de a latin irályban különösen kellem tekintetében jóval hátrább maradtak azoknál. Ioannes Sleidanus mindazonáltal a prózában lépést tartott az olaszokkal; mig az Amaltei-k s más olaszok nem állották ki a versenyt a külföldön különösen Francziaországban és Hollandiában feltünt latin költőkkel, minők valának Muret, Henri Etienne, Joseph Scaliger, Sainte-Marthe, ki a Paedotrophiá-t irta, arra ösztönözvén abban az anyákat, hogy saját csecsemőiket önmagok szoptassák [1]). A veronai Flaminio azonban a régiekkel vetélkedett. Mindnyájokat felülmulta a skót George Buchanan (1506—82), ki sok fajtalan nemkülönben szerzetes- és vallás ellenes költeményt irt, nem szégyenelvén bevallani, hogy azokat a király parancsára ké-

---

[1]) *Ipsae etiam alpinis villosae in cautibus ursae,*
Ipsae etiam tigres, et quicquid ubique ferarum est,
Debita servandis concedunt ubera natis.
Tu, quam miti animo natura benigna creavit,
Exsuperes feritate feras? nec te tua tangunt
Pignora, nec querulos puerili e gutture planctus,
Nec lacrymas misereris, opemque injusta recusas.
Quam praestare tuum est, et quae te pendet ab una?

szité [1]) Legjobb müve De sphaera czimü költeménye, melly sok szószaporitásra adott alkalmat; Zsoltárai érdemökön tul magasztaltatnak.

A nyelvtudomány egész csendben vitatkozott a classicusok felett és a szavak nyomozásában mindaddig, mignem a reformátio gyanuval tölté el a katholikusokat azon tanulmány iránt, melly most a hit terére rontott be, s a protestánsokat nevetésre inditá gyakori izetlenségeivel. Hires harcz keletkezett a görög kiejtést illetőleg a Reuchlin és Melanchton vezérlete alatt álló jotacisták s az Erasmus által támogatott ethisták között; számos görög classicus adatott most ki Frobenius- és Badius Ascensius-tól, mások ismét Pier Vettore, Lambinus, Turnebus, Silburgius, Lipsius, Grotius, Fabricius által; mindazáltal a szövegeknek a birálati hihetősködés (conjectura critica) szerinti kijavitásában Casaubon Izsákot senki sem multa felül; Robert Etienne Thesaurus-a nagyon megkönnyité a helyes irást; Budeus Commentarii linguae graecae czimü, jóllehet rendezetlen munkája pedig a szavak különösen a jogtudományi kifejezések jelentéseinek fejtegetésével foglalkozott.

Aldus Manutius beszéli, hogy ő leczke-órája alatt az üresen álló római egyetem előtt járt kelt; amennyiben az élő nyelvek elfoglalák az ő természetes helyöket, a classicusok csak puszta kiváncsiság tárgyai valának már most, s a tisztelet, mellyben előbb azok részesitettek, régtől fogva nem állott összhangzásban a tudományok illy nagy előhaladásával. Melanchton azonban felismeré, milly szükséges lenne a régiek tanulmányozása, hogy a hittudomány a kicsapongó lelkesedés ellenében megvédethessék, és a régi egyetemek ujakkal, nevezetesen a marburgival (1527), kopenhágaival (1539), königs-

---

Cujus onus teneris haerebit dulce lacertis,
Infelix puer, et molli se pectore sternet!
Dulcia quis primi captabit gaudia risus,
Et primas voces, et blaesae murmura linguae?
Tunc fruenda alii potes illa relinquere demens?
Tantique putas teretis servare papillae.
Integrum decus, et juvenilem in pectore florem?

Gruter *t. III. lib. 1. p. 266.*

[1]) Saját életiratában igy ir: *Rex Buchananum, forte in aula agentem, ad se advocat . . . . et jubet adversus Franciscanos carmen scribere. Ille utrosque juxta metuens, carmen quidem scripsit, et breve, et quod ambiguam interpretationem susciperet. Sed nec regi satisfecit, qui acre et aculeatum poscebat . . . Igitur acrius in eos jussus scribere, eam sylvam, quae nunc sub titulo Franciscani est edita, inchoatam regi tradit etc.*

bergivel (1544) s jenaival (1558) szaporittattak; I. Ferencz a három nyelvü collegiumot alapitá, és nem volt város, mellyben a görög nyelv ne tanittatott volna. S valóban el lehet mondani, hogy a reformatio következtében jött létre az igazi nyelv-tudomány (philologia), mire vonatkozólag Beza Tódor igy ir: „Elérkezvén az Isten által meghatározott idő arra, hogy választottait a babonaságtól elvonja s igazságának fényét ámbár az egy századddal előbb tüzzel vassal üldöztetett, ismét helyreállitsa, legelőször is Németországban Reuchlin Jánost támasztá, ez által a héber nyelv ismeretét felelevenitendő, melly a keresztények között egészen semmivé lett [1]); a mit a kölni és löweni hittudósok teljes erejökből elleneztek. De az Isten annyira meghiusitá e szándékot, hogy Reuchlin Rómában véglegesen felmentetett s a héber nyelv tanulmányozása jóváhagyatott, ekként megmutatván az Ur, hogy egyháza fölépitésére annak fő elleneit tudja felhasználni.

„Reuchlin oskolájából jeles német tudósok kerültek ki, a többek közt Pellicán Konrád, Oecolampadius János, Münster Sebestyén, Capito János, Fagius Pál és mások számosan. Ezalatt a tudományok Löwenben is virágozni kezdettek, honnét eközben Rotterdami Erasmus Párizsba ment, ki ottan a latin nyelv tanulmányozását felelevenité. Jacques le Febvre d'Etaples (Faber Stapulensis) sorbonnei tudor, e jobb társaságra érdemes férfiu, látván, hogy a párizsi egyetem irtózatos barbarismusba és álbölcseletbe sülyedett, a müvészetek tanulmányozását rendes utjára terelé, sőt a görögből forditott s kézenforgó uj-szövetségi könyvekben találtató hibák kijavitására is vállalkozott, amin annyira felboszankodtak a sorbonnei tudorok, különösen pedig ezen egyetemi kar fejei, a vad Beda és Duchesne, hogy addig áskálódtak ellene, mig állomását legalább egyidöre elhagyni kényszerült. Ennek daczára azonban e ponttól kezdve olly csapás érte Francziaországban a barbarismust, hogy egyszer meg lévén ingatva, mindinkább hanyatlott az. Sőt mi több, X. Leo jóváhagyta az uj szövetségnek Erasmus által készitett latin forditását, mig a párizsi tudósok azt a Colloquia czimü munka miatt eretneknek bélyegzék s mint illyent nyiltan kárhoztaták.

„Kevéssel előbb a Medici ház, valamint mások is Olaszországban, több jeles görög menekültet befogadott, a többek közt Argyropulust, Musurus Márkot, Chalcondyla Demetert s különösen egy ki-

[1]) Számos adatokkal bebizonyitottuk az ellenkezőt.

tünő egyéniséget, a császári vérből származott Lascaris Jánost, kik az olaszországi oskolákban sokkal előbbre vivék a görög nyelvtudományt. Ezeken kivül számos franczíák valának itt, kik visszatérvén hazájokba e tanulmányok iránt kedvet ébresztének. A Sorbonne olly hévvel ellenezte ezt, hogy azt kelle hinni, miként a görög nyelv tanulmányozása s a héber némi ismerete a világ legnagyobb eretneksége volna. De az Isten olly tekintélyeket támasztott ellenökben, hogy ohajtásoiknak épen ellenkezőjét valának kénytelenek tapasztalni. Illyenek voltak Etienne Poucher párizsi püspök, Louis Ruzé, François de Luynes, s ezek érdeme, hogy a nyelvtanulmányok virágzásnak indultak, sőt a görög nyelv nyilvánosan tanittatott a később bibornokká lett olasz Alcander, a schweizi Henricus Glareanus és a franczia Cheradame által, ki a görög és héber nyelvtudományban igen jártas, habár másrészről felületes tehetség s tulságosan érzékeny vala.

„Mindazáltal a görög és latin nyelvekben kitünt tudósok között Budeus Vilmos ugy fénylett mint a nap a csillagok között, s igy egyik ellenfele sem merte öt megtámadni; de az igazat megvallva egyikök sem törődött a hittudománynyal, s ekként jogosan el lehet mondani, hogy ők egyengeték mások számára az utat, mellyre magok soha sem léptek. Budeus szerencséjére egy olly királyra akadt, ki emelkedett szellemü s a jó irányu irodalom nagy kedvelője vala, jóllehet csak anyanyelvét ismerte, azaz I. Ferenczre; ennek ajánlá ő Commentarii linguae graecae czimü gyönyörü munkáját, s rábirta öt, hogy nemcsak az érintett három nyelv s az azokon irt könyvek tanittatnának az ország oskoláiban és egyetemeiben, hanem egyszersmind jeles férfiak fogadtatnának fel, kik tisztességes fizetéssel ellátva állandóan tanárkodnának az általa a három nyelv számára felállittatni szándékolt nagyszerü collegiumban, melly elegendő jövedelemmel láttatnék el avégre, hogy abban számos elüljárók és tanitványok tartathassanak. Ezen épület ugyan soha sem fejeztethetett be, de különféle tanárok állandósittattak abban, kik között legnevezetesebbek valának: a héber nyelvre Agathius és François Vatable; a görög nyelvre Pierre Danés és Jacques Tusan; a mathematikára Phinée; és Franczia ország csakhamar érezheté az ekként beállott javulást.“ [1])

Már az is, ki egyedül jelen munkánkat olvasta, képes lenne kipótolni a mostan idézett hely számos elhallgatásait és kihagyásait,

[1]. *Histoire ecclésiastique des Églises réf.* I. köt. 1 lap.

mindazáltal megjeleli ez a philologia menetét, melly Olasz és Franczia országban általában tudományos, Németországban ellenben csakis theologicus alakot öltött magára. A philologia most már valódi terére lépett Postel Vilmos (—1581) fáradozásai következtében, ki a franczia követek társaságában Ázsiában tett utazásai alatt a keleti nyelveket elsajátitván 1538-ban Párizsban kiadá Linguarum duodecim characteribus differentium alphabetum, introductio ac legendi modus longe facillimus czimü munkáját. E nyelvek pedig a következők: héber, chaldei, syrus, samaritanus, arab vagy pun, indiai vagy aethiopiai, görög, georgiai, szerb, illir, örmény és latin, csakis ábéczéit tanitván azoknak és pedig számos hibával s meglehetős tudatlansággal, ami azonban könynyen megbocsátható annak, ki első lépett e térre. Kevéssel később De originibus, seu de hebraicae linguae et gentis antiquitate, deque variarum linguarum affinitate liber czimü müvét irta; ez azonban már valóban összehasonlitó nyelvtudomány, amellyben az akkori közvéleményre támaszkodva azt hiszi, hogy az első nyelv a chaldei volt legyen, s ebből származott a héber, melly a zsidó népre bizott küldetés következtében felette nagy jelentőségre emelkedett; a többiek szintén azon alapulnak s máig is megtarták annak nyomait. Hogy pedig e grammaticális nyelveknek a héberhez való rokonságát bebizonyitsa, összehasonlitja az arab, aethiopiai és héber ábéczéket, másutt pedig olly szavakat sorol elé, mellyek a latinoknál, görögöknél és hébereknél, vagy a gallusoknál és görögöknél közösek; és jóllehet csalódik, az mindenesetre az ő érdeme, hogy az összehasonlitás eszméjét feltalálta, amelly később olly váratlan felfedezésekre vala vezetendő.

A zürichi Gesner Konrád, ki Bibliotheca universalis és Pandectae universales czimü munkáiban jegyzékét adja azon ismert könyveknek, mellyekből az akkori nyelvtudomány állása megmérhető, 1555-ben kiadta Mithridates czimü müvét, amelly először kisérli meg a különféle nyelvek rendezését, elészámlálván százharmincz akkorában ismeretes régi és ujabb nyelvet; a Miatyánkot huszonkét-féle forditásban adja, megjelölvén a hasonlatosságokat és különbségeket és például kimutatván, hogy az aethiopiai nyelv a héberhez s nem a chaldeihez hasonlit; Indiát két részre osztja t. i. afrikaira azaz Aethiopiára, és ázsiaira, mellynek nyelvei és irodalma egészen ismeretlenek. Megemlitendőnek véljük még itten az olasz Ambrosionak a chaldei, syrus és örmény nyel-

vekbe való Bevezetését (Introductio), ugyszintén a schweizi Bibliander (Buchmann) De ratione communi omnium linguarum et litterarum commentarius (1548) czimü müvét is, mellyben a szerző kimutatni igyekszik, hogy a világon használatban levő nyelvek és betük között analogia létezik s egyszersmind azt állitja, hogy mindannyian a görögből származnak.

Ha csak a köznapi tudományosság szinvonalán álló munkákban levő gyakori idézeteket tekintjük is, azt kell mondanunk, hogy a héber nyelv ezen időben már nagyon ki volt müvelve. Már emlitők a luccai Sante-Pagninit, ki a bibliát forditá, s egy jó de hosszadalmas héber nyelvtant, egy héber és egy chaldei szótárt szerkesztett s ezeken kivül egy, a rabbinusok által használt jegyeket ismertető könyvet adott ki. A héber nyelvvel foglalkozó tudósok között leginkább kitünt a westphaliai Buxtorf János bázeli tanár, ki 1609-ben egy héber nyelvtant, melly sok ideig legjobbnak tartatott, s később egy héber, chaldei és syrus szótárt adott ki. Fiának a megtért protestáns Norin véleménye ellen kelle harczolnia, ki azt vitatá, hogy a legközelebb Europába hozott samaritanus Pentateuchus eléje teendő a masoreticus szövegnek, melly után a protestáns forditások készittettek. A héber nyelv tanulmányozásában korszakot alkotott a sedáni Cappel Lajos saumuri tanár Arcanum punctuationis revelatum (1624) czimü munkája, mellyben szerző azt állitja, hogy a magánhangzók pontozása csak a VI. század után találtatott fel a Tiberiásban lakó héberek által, nem pedig mindjárt kezdetben vagy Esdrás által. Felette fontos kérdés ez, mert ekként a biblia vulgata-féle forditása régibb volna ezen ujitásnál.

A nyelvtudósok most egy, eddig elhanyagolt nyelvvel t. i. az arabbal kezdettek foglalkozni; és ekkor jött létre Rapheling szótára, melly nagyrészben Scaliger munkáira támaszkodott; az első arab nyelvtant, melly Europában megjelent, a gorkumi Herpentius szerkeszté (1613), a hága-i Golius pedig, ki őt a leyden-i egyetemi tanárságban követte, egy gazdag arab szótárt adott ki (1653); és nem volt nagyobb könyvtár, melly arab könyvekkel nem gazdagittatott volna. Ezenkivül voltak egyének, kik a perzsa, török és örmény nyelvekkel foglalkoztak, söt itt-ott chinai nyelven irt könyveket is lehete látni.

Mig a hitversengők fegyvereket szereztek a keleti nyelvek e tárházából, addig mások a régiségek különösen a rómaiak tanulmányozására adták magokat. Kitüntek e téren Justus Lipsius, Carlo

Sigonio és Onofrio Panvinio [1]). De a nagyobb rész csupán arra törekedett, hogy Cicerót jobban megérthesse; általában pedig mindannyian meghajlottak a tekintély előtt, a római dolgok iránt tulzó tisztelettel viseltettek és teljes hitelt adtak Tulliusnak, jóllehet nem az igazság kifürkészését de ügye győzelmét tartá szem előtt; feltétlenül hittek továbbá Liviusnak és Dionysiusnak, kik a régiséget olly kevéssé ismerték, ugyszintén Pomponiusnak és Gelliusnak is, kik a köztársasági intézményekben egészen járatlanok valának. Egyszóval mint buzgó régészek mindent megfejteni, mindent leirni akartak, noha sem müismerettel sem adatokkal nem birtak.

Scaliger (De emendatione temporum, 1583) elvek szerint és rendszeresen tárgyalta a chronologiát, szigoru vizsgálat alá vetvén a csillagászati rendszereket, és egybevetvén a dátumokat. Munkáját sokan bonczolgaták, különösen pedig Peteau (De doctrina temporum 1627), ki később Rationarium temporum (1633) czimü müvét egészen más rendszer szerint szerkeszté. Mások ismét a régészet és numismatica tudományát kezdék müvelni, amelly eddig csakis a különféle nemzetek és idők érmeinek, feliratainak, eszközeinek és ritkaságainak izlés nélküli összegyüjtésére szoritkozott. E nemben felette hires volt a Museum, mellybe Paolo Giovio majd koldulva majd hizelegve rendkivül szép és érdekes ritkaságokat szedett össze. A régiek érmeiről először a velenczei Enea Vico értekezett (1555); később a szintén velenczei származásu Sebastiano Erizzo egy tökéletesebb munkát szerkesztett (1559), s evvel megveté ama tudomány alapját. A flamand rézmetszö Golzius Hubert 1557-ben egy érem-gyüjteményt adott ki, a mellyben sok hamis vagy képzelt érem is szerepel; és azt mondja, hogy akkor Olaszországban háromszáz nyolczvan régiség-gyüjtemény taáltatott s annak kedvelöi erényeseknek (virtuosi) neveztettek.

A nápolyi Gian Vincenzo Pinelli (1535—1601), ki bár maga nem lévén tudós a tudományok iránt nagy elöszeretettel viseltetett,

---

[1]) A nevezetesebb munkák e téren: **Manutius**, *De legibus Romanorum* 1558, *De civitate* 1585; **Panvinio**, *De civitate romana interiore*; **Sigonio**, *De iure civium romanorum* 1560, *De jure Italiae* 1562, *De judiciis Romanorum* 1574; **Gruchius**, (Grouchy de Rouen), *De comitiis Romanorum* 1555; **Zamoscius**, lengyel, *De senatu Romano* 1563; **Patrizi**, *Della milizia romana* 1583, amelly első azon munkák között, mellyek hadi dolgokról értekeztek; **Lipsius**, számos apró értekezések; **Parciroli**, *Notitia dignitatum etc.* Megemlithetök még Gianpietro Valeriano di Belluno, Lelio Giraldi, Celio Calcagnini, Pirro Ligori sat.

egy könyvtárt alakitott, mellybe minden megjelent munkát megszerzett, bármibe került legyen is az, és azt a tárgyak szerint osztályozta; ezenkivül földtekékből, térképekből, mathematikai müszerekből, ásványokból és néhány felette ritka éremből egy museumot állitott. Halála után mindez eladatván és a tengerre szállittatván, a hajó a tengeri rablók által kizsákmányoltatott, kik a tengerbe vetették vagy a partokon elvesztegették a nem ismert kinceseket, s igy a halászok majd sajkáik kifoltozására majd pedig ablak-táblákra használták fel a kezökbe került kéziratokat és pergameneket; a maradványt Borromei Fridrik bibornok vette meg háromezer négyszáz arany-scudóért, ki avval az Ambrosianus könyvtár alapját veté meg.

A veronai Onofrio Panvinio (1529—68) egyike volt az elsöknek, kik a feliratok becsét felismerték s azok segélyével a római régiségeket és consularis évkönyveket hitelesiték; értekezett a latinok játékairól, diadalmeneteiről, neveiről és isteni tiszteletéről; sokat irt a keresztény régiségekről, ami által nagyban gyarapitá az egyházi évkönyveket (Annales ecclesiastici), mellyeket később Baronius közrebocsátott; neki köszönhető végre az egyetemes krónika a világ teremtésétől egészen koráig, nemkülönben egy rajz, melly a lakott világot ábrázolja, és más történelmek, mellyek csodálattal töltik el az embert, ha figyelembe veszi, milly rövid ideig élt [1]).

Donato Roma vetus et nova (1633) czimü munkája nemcsak az e téren korábban megjelent dolgozatoknak de még Nardini müvének is eléje tétetik. Ottavio Ferrrari a legjobb értekezést irta a római szokások felett (1642—54), Pignorio pedig az Isis-táblát fejtegeté. Sokkal fontosabb az antwerpeni Gruter Jánosnak (1560—1627) Corpus inscriptionum czimü munkája. Ennek alapjául ő a bruggei Smezius Márton gyüjteményét vette fel, amelly a szerző meggyilkoltatása után 1588-ban a hollandi köztársaság által és költségén bocsáttatott közre; ő azonban számos feliratokkal gyarapitá azt; munkája Scaliger József huszonnégy kiválóan hasznos táblájával megtoldva Welser Márk augsburgi polgármester költségén 1603-ban Heidelbergben adatott ki. Igaz ugyan, hogy sok ollyas hiányzik abból, ami szerző előtt ismeretes lehetett volna; továbbá némelly feliratok hibásan mások ismételten fordulnak elé benne, ezenkivül pedig elferditve adja némelly szerzők neveit, kiktől az adatok átvétettek, mindazáltal megvagyon azon érdeme, hogy felköltö a vágyat az eredeti iratok lemásolására s ezeknek a régészeti munkákba

[1]) Maffei, *Verona illustrata*, II. rész, 4-ik könyv.

való beiktatására. Ennek nagyban bővitett kiadását Grevius János György utrechti tanár (—1703) 1707-ben végzé be, s az e téren egészen a mai napig mint legterjedelmesebb gyüjtemény szerepel.

Ezen egyetemes gyüjteményeken kivül részletesek is szerkesztettek, mellyek azután egyes városok és tartományok történelmének alapul szolgáltak. A bergamói Gian Crisostomo Zanchi (De Orobiorum sive Cenomanorum origine, Velencze, 1531) az akkori szokást követve, hazáját nagyitó kifejezésekkel magasztalta, mellyeket hevesen ostromoltak a novarai Gaudenzio Merula s a milanoi Bonaventura Castiglioni, kik egyébként az Alpeseken inneni gallusokról értekeztek s a milanoi Ottavio Ferrarihoz hasonlóan ismerték a viterbói Annius álnokságát.

Sigonio.

A modenai Carlo Sigoniót (1521—84) a jelesebb tudósok közé helyezik azon fáradozásai, mellyekkel a római történelmet és régészetet, a consularis évkönyveket, a római, olasz és tartományi jogot annyira felvilágositá. Megirta azonkivül a nyugati császárság történelmét Domitianustól Augustulusig, s első izben ő merte a longobardok olaszországi uralmának történetét vázolni, előbb ugyan csak 1199-ig később 1286-ig. Olly tér volt ez, mellyet előtte senki sem kisérlett még meg, s amellyen csakis az irattárok nyujthattak neki némi felvilágositást, amiért is hibáinak daczára a diplomatiai tudomány ujjáalkotójának lehet őt tekinteni. Vallásos érzelme a héberek köztársaságának mintegy a modern alkotmányok mintaképének ábrázolására készteté őt. Aristotelessel azon véleményben lévén, hogy a polgári együttélés czélja nem lenne más, mint a hasznos és igazságos összeegyeztetése, azt akarja, hogy állittassanak fel senatusok, mellyek a nemzet jólétének előmozditásával foglalkoznának, s törvényhatóságok, mellyek nem engednék meg, hogy a hasznos az igazságostól elkülönittessék, és ezeken kivül egy fő választassék, ki az egyiket is másikat is összehivná, s mindegyik teendőit kimutatná; azután pedig bebizonyitani törekszik, hogy mennyire jó volt mindez a hébereknél elrendezve.

XIII. Gergely egy egyházi történelem szerkesztésével bizta meg őt; erre azonban mások vállalkoztak, de egészen ellenkező irányban.

Flacius Illyricus.

Francowitz, (1520—75) másképp Flacher Mátyás (Flacius Illyricus) azt tartván, hogy a lutheranusok felette lanyhák a reformatio előmozditásában, Magdeburgba ment, ottan fegyvereket kovácsolan-

dó, és csakugyan összeszedvén a különféle könyvekből az egyház ellení vádakat, közrebocsátá Az igazság bizonyitékai czimü munkáját. Ekkor azon gondolat villant meg agyában, hogy jó lenne eredeti kutfők után egy egyházi történelmet készitenie, s e végből Wigand János és Judex Mátyás hitszónokokat, s kivülök még tizenöt egyént társaiul fogadván, egyetértőleg hat évig dolgoztak, a nélkül, hogy valamit sajtó alá adtak volna; ennek multával azonban a közönség elé léptek, s huszonnégy év folytán Centuriae magdeburgenses czim alatt tizenhárom (in folio) kötetet bocsátottak közre, mindegyik könyv egy század történelmét foglalván magában. A legerősebb támadás ez az egyház ellen, miután tényekre látszik támaszkodni, mellyeket igen ügyesen tud kizsákmányolni, s a katholiczizmus ellen felhasználni. [1])

Baronius.

Ezeket megczáfolandó a nápolyi Baronius (1538—1607) bibornok Annaleseit irta, (1580—93), mellyek egészen a pápai fensőség támogatására irányozvák, s minthogy a pápai irattárok rendeldelkezésére állottak, fontos okiratokkal látta el azokat, még a világi történelmet illetőleg is, mellynek központja Róma volt. [2]) Ő e munkájával azonban csak a XII-ik század végeig jutott, azután 1565-ig Raynald Oderic folytatta, Spondanus Henrik pedig összevonta és 1602-ig vitte. Milly értéket tulajdonitottunk legyen mi e kincsnek, már máshol elmondottuk. Ő az eseményeket mindig az Isten jutalmazásai- és büntetései gyanánt tünteti fel; a mi igen jól hangzik az egyházi beszédekben, de alapjában hamis, azt tételezvén fel, hogy az Isten jutalmait és büntetéseit ide lent a földön osztogatja. A trienti zsinat történelmeiről már másutt szólottunk. (XX-ik Fej.)

A történetirók főleg a latin nyelvet használták, nagy hátrányával az igazságnak, melly ekkéntolly nyelvre kényszerittetett, melly nem volt sajátja. Átalában a hosszabb történelmi munkákban az irók nem

---

[1]) **Ludvigh Wachler**, *Gesch. der historischen Forschung und Kunst seit der Wiederherstellung der literarischen Cultur in Europa*, Göttingen 1816, 2 köt.

[2]) Frá Paolo 1612-ik évi junius 8-ról egy levelet intézett Casaubonhoz, mellyben őt arra ösztönzi, hogy irna Baronius ellen, kiről minden roszat mond. Figyelmezteti azonban, hogy roszhiszemüségről és csalásról ne vádolja, mert azok, kik ismerik, nem fogják hinni, minthogy a legbecsületesebb embernek tartatik; kivévén, mondja Sarpi, hogy magáévá teszi mindazok véleményét, kikkel közeli érintkezésben áll.

oda törekedtek, hogy a különféle anyagokat összegyüjtvén, egyöntetü egészszé alakitsák, azokat szigoruan megbirálják, vagy hogy a közvetlen kutfőkhöz folyamodjanak, s azokat mély belátással felhasználják; hanem egyszerüen az őket megelöző nevezetesebb irókat vették elé s elbeszéléseiket kiegészitték, vagy az egyes részeket másokkal pótolván, vagy más szempontból vizsgálván, vagy uj okiratokat szövének be azokba, épen nem tartván bünnek egyes darabokat lemásolni vagy néha ugyszólván forditani. Sleidán a különféle szerzőket lemásolva férczelte össze a reformatio történelmét. De Thou ugyanazt tevé, és Skóthont iletőleg Buchanant, Németországra vonatkozólag Sleidant és Chytreust, Olaszországot érdeklőleg Adrianit, Törökországot illetőleg végre Busbeck-et és Leuvenclaviust irta ki. Sarpi egész nyugalommal Gioviot, Guicciardinit, De Thout s különösen munkája nagy részében Sleidant magát használta fel. Az irói fáradozás tulajdonképen csak arra szoritkozott, hogy az illető képes legyen a más nyelven irt munkákat saját nyelvére helyesen leforditani, s forditását és saját munkáját irály tekintetében egyöntetüvé tenni.

Jovianus Pontanusnak (1427—1503) egy párbeszéde van a történetirói müvészetről, melly első ujabb munka e tárgyban, de egészen szónoklati mü az, a történelmet a költészet egy nemévé alakitván át: historiam, poeticam pene solutam esse quamdam. Ugyanazért megjegyzi, hogy Livius catalectico-dactylicus verssel (Facturusne operae pretium) Sallustius pedig egy spondaicus hexameterrel (Bellum scripturus sum quod populus romanus) kezdi munkáját, és ezen szerzők s Virgil egyes helyeit egymással összehasonlitgatja. Egyébként kevésbbé hiu, ajánlja a rövidséget a szavakban, s gyorsaságot az irály menetében; alapjában pedig óhajtja a részletességet, a helyek leirásait, a nyilvános szónoklatok s különösen az élétirati mozzanatok közlését.

Francesco Patrizzi is a költészethez hasonlitja a történelmet unalmas kitérésekkel teljes tiz párbeszédében, (1560), azt mondván, hogy a szent történeteket kivéve, a régi történelmekben nagy bizonytalanság uralkodik, az ujabbak pedig nem szabadon iratnak, s hogy a történetiró és költő közötti különbség egyedül abban áll, hogy amaz nem változtatja meg a helyeket s időket; hogy továbbá mi az istenek látványossága vagyunk, és igazság nincs másutt, csupán csak az Isten és természet müveiben. Egyébként Lucianus értekezésére támaszkodik, valamit a spanyol Fossio Morzillo is (De historiae institutione). A mélyebb gondolkozásu Baudoin Prolegomena historica czimü munkájában a történelmet a jogtudomány

és politikához való viszonyaiban veszi szemügyre és azt mondja, hogy annak kötelessége oktatni, s hogy lealacsonyitja magát, midőn mulattani kiván, amiért is egészen távol kell állania a költészettől; szükséges továbbá, hogy az ne drámai, de pragmaticus azaz valódi és positiv legyen; mindenekfelett semmi ollyast ne mellőzzön benne, ami a közigazgatásra, a törvényhozásra s a földiratra és statistikára vonatkozik. A történészek végre legyenek jogtudósok, hogy ekként a tények erkölcsisége felett itéletet mondhassanak; valamint másrészről a jogtudósok is tanulmányozzák a történelmet, amelly nélkül sem kormányozni sem uralkodni nem lehet.

A történetirás ama szabályai, mellyekkel Fogliettá-nak Genua történelmé-hez irt bevezetésében és Viperano De scribenda historia czimü munkájában találkozunk, daczára azon diséreteknek, mellyekkel azokat Tiraboschi elhalmozza, nagyon mindennapiasak vagy más iróktól kölcsönzöttek. Ugyancsak Tiraboschi az egekig emeli Agostino Mascardi-t is, kinek Arte storica czimü müve, melly Rómában 1630-ban látott napvilágot, csak szolgai forditása a ferrarai Ducci 1604-ben Ars historica czim alatt kiadott munkájának. Különben azt kivánja, hogy a történelem emelkedettebb legyen mint a fontolgató müvek szoktak lenni; és minthogy annak fő teendője a háboruk előadása, ezen szomoru eseményeket ne tegye bonyolodottabbakká holmi aprólékos elbeszélések sem évszámok vagy pedig a földirat által. Igazságot követel, csakhogy bizonyos kimélettel mondassék ez ki a nagy férfiakat illetőleg, kikhez egyébiránt néhány tanulságos mondatot intéz, megmutatván, hogy csak ugy számithatnak a történelem részéről némi elnézésre, ha jók lesznek. Nem sokat hiszen azon iróknak, kik saját tetteiket beszélik el; és azt óhajtaná, hogy a történész bölcsész legyen és jártas a társadalmi tudományban, s ne tartsa magára nézve lealázónak a népek müvelődését előmozditó müvészetekkel foglalkozni, minők a festészet, költészet, erkölcsi oktatás és történelem. A nyilvános szónoklatok közlését, mint minden hozzá hasonló szónok, ő is helyesli, csakhogy azok a szóban forgó tárgyra vonatkozzanak. Ami a történeti beszédmodort illeti, kivánja, hogy az tartsa meg a képeket és összhangzatosságot, de nélkülözze a költeményeket s a költészet kimért modorát. [1])

---

[1]) Wolf János 1579-ben *Artis historicae penus* czim alatt egy munkát adott ki, melly tizennyolcz különféle s a történetirás müvészetéről szóló értekezésből van összeszedve.

Voss.

A heidelbergi Voss Gerárd (1577—1649) a régi és középkori latin történetirókat veszi szemle alá mai nap is haszonnal olvasható munkájában (1623), mellyet később Mallinkrat, Hallervord, Sand, Apostolo Zeno gazdag függelékekkel láttak el. Ő azonban csupán életirati és könyvészeti ismeretekre szoritkozik, mig La-Mothe-le-Vayeur talpraesett bölcseleti észrevételeket tesz tizennégy görög és tiz latin történetiró felett, ezáltal őket jellemzendő. Sandoval V. Károly élete czimü munkáját birálván Discours sur l'histoire czim alatt a történetirás müvészetéről egy jeles értekezést adott ki, szeme előtt tartván annak anyagát és alakját, miként előbb mások tevék. Ő a történelmi munkákat csak annyiban becsüli, amennyiben azok a bölcseleti erkölcstannal s a szigoru igazsággal vagynak összekötve; ugyanazért mi sulyt sem fektet azon történelmekre, melylyek az azok lefolyása alatt élő egyének által irattak; helyteleniti a hazug nemzetségi fákat, mellyekkel akkor a világ elárasztatott, ugyszintén a csodákat, csillagjóslatokat és nemzeti gyülölségeket. A nyilvános szónoklatok közlését kedveli, a kitéréseket s előbeszédeket ajánlja s általában a történetirótól megkivánja, hogy ismerje az ügyeket s legyen bátorsága az igazat kimondani, habár nem teszi kötelességévé, hogy azt egészen kimondja.

Possevino.

A mantuai Antonio Possevino (1534—1611), ki előbb udvaroncz s később jezsuita lett s mint illyen leginkább az északi protestánsok elleni küzdelmekben tünteté ki magát, 1586-ban Moscovia leirását adta ki, s ez volt az első munka, melly a világgal a még akkor egészen elszigetelten élő orosz nemzetet közelebbről megismerteté. Bibliotheca selecta czimü munkájában a módszeres Encyclopaedia egy nemét adja elénk, mellyben előbb a különböző tudományok tanmodoráról, azután pedig azok iróiról értekezik; amazokat illetőleg a fő szabályokat sorolja el, ezekre vonatkozólag pedig gyakran igen helyes itéletet tanusit. Ezt kiegésziti Apparatus sacer czimü müve, amellyben mintegy hatezer egyházi iró rendezett névjegyzékét adja.

Strada.

A ferrarai Girolamo Faletti De bello sicambrico czimü munkájában az V. Károly és a franczíák között 1542-ben Német-Alföldön folytatott s a schmalkaldi szövetség elleni háborut tárgyalja. Később Famiano Strada (1572—1649) római jezsuita latin nyelven a

németalföldi felkelést irta le; [1]) az oskolák számára készült s kitérésekkel teljes munka ez, mellyben a szerző hosszasan időzik az egyes események felett s nagy élvezetet talál a tanulságos mondatok és szónoklati hasonlatok gyakori alkalmazásában. A madridi kabinetből számos okiratokkal rendelkezett, de azokat, mellyek a protestánsokra vonatkoztak, nem ismerte; a politikában és hadmüvészetben meglehetős járatlanságot tanusit, ezt azonban józan de nagyon általános morállal pótolja. Jóllehet egyedül Spanyolországra szoritkozik, egész nyiltsággal előadja azt, miről tudomása van s amit közölnie lehet. Egyike ez azon könyveknek, mellyeket legelőbb olvastam, s élénk érdekeltséget költött az bennem azon ügy vértanui iránt, mellyet ő roszal, világos jeléül annak, hogynem hütlen elbeszélő s nem is érzéketlen. Liviust csodálja s hosszadalmasság tekintetében tulszárnyalja. Tacitust megrója majd az igazságszeretet hiánya és vallástalansága majd azon körülmény miatt, hogy az emberi sors intézésében a gondviselésnek mi szerepet sem juttat; állandóan pessimista s mint illyen alattvalóik előtt gyülöletesekké teszi a királyokat, fekete szinben tüntetvén fel azok tetteit és szándékait. Visszatetszik még neki az általa tulságosan használt tanulságos mondatok nagy száma is, habár ő maga is nagy bőségében van azoknak [2]). Gaspare Scioppio Infamia Famiani czimü munkájával czáfolta meg őt; Guido Bentivoglio bibornok pedig azt mondja róla, hogy Stradá-nak az a hibája, miként gyakran letér az utról (di strada), minden előforduló személyiségnél hosszasabban megállapodván. Mi előttünk ez teljességgel nem hiba, annyival is inkább, hogy számos aprólékosságokat tartott fel számunkra, mellyek a hirneves férfiakban mindig érdekesek.

Bentivoglio.

Ugyancsak az érintett ferrarai Bentivoglio (1579—1614), ki mint apostoli nuntius Német-Alföldön kilencz éven át müködött, olasz nyelven megirta az ottan folytatott háborut, egyszerüen de minden simaság és kellem nélkül; telve e munkája egyébként halvány szólamokkal, s valahányszor elmés akar lenni, ellentétekbe s izetlen él-

---

[1]) Csak két évtizedet végzett be, s 1590-től kezdve egészen az 1609-iki fegyverszünetig egy másik jezsuita, a maceratai Angelo Galluccio folytatta azt.

[2]) Ezen tanulságos mondatok közöl némellyek említést érdemelnek, igy pl *Magnum imperii corpus magna animandum est mente, multis tuendum manibus.* — *Spes et cupido credulos homines facit.* — *Crebra inter pericla metus excuitur periclitandi.* — *In magnis principum injuriis non incipitur ut desistatur.*

czekbe keveredik ; emellett „a szómértékre (numerus oratorius) olly féltékeny, hogy annak fentartása végett igen gyakran holmi meddő s mit sem jelentő pótszavakhoz folyamodik“ [1]). Emlékiratai felette fontosak ugyszintén a flandriai és franczia udvarokról szóló jelentései is, mellyek meglehetősen feltárják előttünk azok zilált állapotát, jóllehet a főpap vagy nem igen mélyen hatott be abba, vagy részrehajlatlan akarván lenni a felszinen maradt, a történelem leghaszontalanabb részében, a hadi tettek ecsetelésében találván fő gyönyörét. Pompeo Giustinianinak a flandriai háboruról szóló s hat könyvre terjedő müve (1609) csakis hadászati tekintetben bir némi belbecscsel. Lodovico Guicciardini, a történész fivére, szintén érdekes és hasznos jelentéseket hagyott hátra Német-Alföldről (1567).

Davila.

A páduai Caterino Davila (1576—1631) valóban müvészileg s gyakran a régiek elmésségével irja le a franczia-országi polgárháborukat, mellyekben maga is harczolt. A tények előadásában pontos ; azok megitélésében mély belátást, elrendezésökben pedig sok bölcseséget tanusit, s nagyon jól ismeri a franczia jellemet. Inkább királypárti mint katholikus lévén, a politikát az erősek és ravaszok játékának tekinti ; Medici Katalint, ki neki saját nevét adá, mentegeti ; a sz. Bertalan éji mészárlást csak annyiban roszalja amennyiben az eredménytelen maradt. Jól mondák, hogy épen ugy nem kell hinni Davilának midőn az udvart dicséri, mint De Thounak midőn azt gyalázza. Nem affectál, jóllehet hosszadalmas mint az olaszok szoktak lenni, és aprólékoskodó mint azok, kik az előszobákban gyüjtik tapasztalataikat. Tommaso Stigliani pármai tudós által beszédközben megsértetvén, ezt párviadalra hivja s keresztül szurja ; ekkor a velenczeiek zsoldjába szegődik s Keleten hadakozik mellettök ; azután Bresciába megy kormányzóul, hol kiadja munkáit s csakhamar meggyilkoltatik.

A követi jelentések, mellyekben Olaszország főleg pedig Velencze és Florencz annyira bővelkedik, egyszerüek s méltóságteljesek, józan és tapasztalás által élesitett itéletről tanuskodnak ; történelmet azonban nem képeznek, de segélyére vagynak annak, a történész elfogultsága nélkül itélvén meg a különböző időket.

A németek a történelem terén nagyon hátra maradtak, miután a tudósok figyelmöket a nyelvtudományra és régi irodalomra fordíták, s a jobb eröket a reformatio által támasztott küzdelem emészté fel.

---

[1]) Pallavicini, *Dello stile*, v. 9.

Ekként a történelem olly egyéneknek engedtetett át, kik elegendő politikai ismeretekkel nem birtak. Igaz ugyan, hogy az archaeologia tere nagyban bővittetett s az egyházi történelemre s ennek következtében a politikaira is nagyobb fény derittetett, de mindezek csak előkészületi munkálatok valának és sajátlag a nyelv- s hittudományra vonatkoztak. Tritheim János (Heidenberg, —1516), e tudományossága miatt általánosan csodált férfiu, a német régiségekre nagy fényt derite az irattárokból összeszedett okiratok által, jóllehet ezek megválasztásában nem vala körültekintő. Melanchton kijavitá vagy jobban mondva átdolgozá mestere Carion János egyetemes történelmét, amelly nagy tekintélyre vergődött. Dobnek János másként Cochlaeus (— 1552) Luther történelmét irta meg, melly öt meglehetősen fekete szinben tünteté fel. Thurnmayer János (—1534) ki szülő városáról Abensbergről Aventinus-nak is neveztetett, Bajorország krónikáját készité meg, mellybe jóformán egész Németország történelmét beszövé. Fontos munka ez, mert uj és gazdag adatokban; minthogy azonban hü az igazsághoz, visszatetszést szült s bevégzése után csak harminczkét évvel később s akkor is megcsonkitva adatott ki (1554); ami németségét illeti, ez egészen a Lutheré mellett áll. Münster Sebestyén (—1552) Cosmographia universalis czimü munkájában a statistikát kisérlé meg, amelly kikerülhetlen hibái mellett sok jót és érdekest tartalmaz.

Philipson János vagy szülőföldje Schleiden után Sleidanus (1506—56), ki több ideig I. Ferencz franczia király szolgálatában állott s általa különféle államügyekben alkalmaztatott s a schmalkaldi szövetség történésze volt, a Négy monarchia czimü munka után huszonhat könyvben tiszta s egyszerü latinsággal és sok ismerettel kora vagy ami egyre megy V. Károly történelmét (1517—56) irta meg. E müvében különösen a reformátio felett állapodik meg s ugy tünteti azt fel mint a gondviselés munkáját s az emberiség legfontosabb érdekét, és megczáfolni igyekszik Cochlaeust s méginkább Paolo Gioviot, ki szerinte ész nélkül s csak hallomás után fecseg, mig ő nyilvános tényekre és hiteles adatokra támaszkodva gyalázza V. Károlyt. Hasonló czélt tüz ki magának Hortleder Fridrik is a protestánsok által a császár ellen inditott háboru igazsága felett irt értekezésében.

Tschudi Egyed (1505—72), a schweizi történelem atyja, hazáját szolgálta s megirta annak 1000-től 1564-ig terjedő történelmét. Ennek elleneivel a freiburgi Guilliman Ferencz foglalkozott Habsburgica czimü munkájában.

A hollandi történetirók között leginkább kitüntek Voss Mátyás és Izsák Annales Hollandiae et Selandiae czimü müvök s Emsi Ubbo Res Frisicae czimü s 1564-ig terjedő történelmi munkája által, mindegyik aszerint szinezvén elbeszélését, amint katholikus vagy protestáns volt. Katholikus szellemben irt a jól értesült és élénk irályu Burgoigne Miklós (— 1646), ellenkező szellemben számosan, a többek közt Bor Péter Keresztély, kit az országos rendek bizván meg e munkával megnyiták előtte az irattárokat, mellyekből érdekes adatokat kutatott ki, kár hogy azok elrendezésében ügyesebb nem vala. Jobb rendszere volt Van Hooft Péter költőnek; Hugo Grotius azonban széles ismeretekkel irt s mind világosság mind előadás és felosztás tekintetében olly kitünő s 1609-ig terjedő Évkönyveivel mindnyájokat tulszárnyalja; a jellemek festésében bámulandó, a tényeket ügyesen csoportositja az ok körül, mellyből származnak, és képes megdicsérni az orániai herczegeket is, habár azok által üldöztetett.

Dánia, Svédhon, Lengyel-, Cseh- és Magyarország e korban csak egy jeles történészt sem birtak felmutatni.

Skóthon történelmében Buchanan a részrehajlás szelleme által vezettetve, lábbal tapodta a kritika minden szabályait. Helyesebb ösvényt követe William Camden Erzsébet történelme megirásában (1615—25); és ezek voltak Angolországban az első kisérletek azon müvészet terén, melly később olly kitünő mintaképeket volt képes felmutatni. Lord Herbett de Cherbury VIII. Henrik történelmét irta meg, Baco pedig VII. Henrikét, amelly müvében a bölcseletnek is szerepet juttatott az általa vázolt események felett elmélkedvén; egyébként rendkivül dicsérte Henriket s magasztalással szólt minden ravasz és önző politikáról.

Az e korban irt franczia történelmek mindegyikét még mindig a hübéri rendszer szelleme lengi át. Illyen a többek közt a Loyal serviteur czimü munka, melly „a félelem és szeny nélküli jó lovagnak, a kedves Bayard urnak tetteit, viselt dolgait, diadalait és vitézségeit“ beszélvén el, hőse jellemét és érzelmeit ölti magára, s az előbbi történetirók előtt egészen ismeretlen finom és szabatos irálylyal él. Fleuranges tá bornagy Pávia mellett fogságba esvén, börtönében az 1449 és 1521 közötti időszak nevezetesebb eseményei történelmét irta meg meglehetősen fesztelen irálylyal. Guillaume és Martin du Belley, kik nagy részt vettek az akkori eseményekben, szintén elbeszélik ezeket, rendkivül kedvezve I. Ferenczneк s gyalázva V. Károlyt.

De csakhamar a vallási szenvedélyek léptek közbe. Blaise de Montluc, ki a sz. Bertalan éjén tanusitott buzgalmáért királyi hóhérnak neveztetett el, és a Medeghino által ostromolt Siena védelmében annyira elrutittatott, hogy ezután mindig kénytelen volt álarczot viselni, hetvenkét éves korában irta meg vállalatai hősköltményét, gyakran kitérvén ebben a háborura; amiért is IV. Henrik azt mondá, hogy e könyvnek a katona bibliájának kellene lennie. Marguerite de Valois, a most emlitett király neje, Brantome urhoz intézett emlékirataiban (1565—87), hol felette gyenge érvekkel igyekszik magát a hütlenség vádja ellenében védeni, elmésen és élénken vázolja Medici Katalin udvarát, mellyet magas állásánál fogva tökéletesen ismerhetett, ugyszintén a hugonották lemészárlását is. Tanulságosabbak ezeknél Michel de Castelnau (— 1592) emlékiratai (1559—70), ki azonkivül hogy az általa elbeszélt eseményeket saját tapasztalatából ismeri, számos észrevételekkel kiséri azokat. Bassompierré tábornagy, e kitünő hadvezér és államférfiu, Journal de ma vie czimü történelmi munkája, ugyszintén Mornay és Sully emlékiratai, mellyekről már előbb szólottunk, valamint D'Ossat és Du Perron bibornokok, Jeannin elnök s François de la Noue emlékiratai is a vallási érzelem benyomásának kifolyásai. Théodore Agrippa d'Aubigné-t (1550—1630) atyja a hugonották megcsonkitott hullái felett megesküdteté, hogy boszut álland azokért; amiért is a hugonották részén harczolt, azután pedig visszavonulván az 1550-től 1601-ig terjedő időköz egyetemes történelmét irta meg, és daczára annak, hogy négy izben itéltetett halálra, Genfben nyugodtan élt. Egyébként erélyes férfiu, félig puritanus félig gascon s rendesen csak katonai dolgokkal foglalkozik; munkája telve lelkesedéssel, pongyolasággal és nyiltsággal, ugy beszél mint társalgásközben szokás s a politikai szükség parancsolta rendszabályok jogosultságát tagadja.

Nagyobb figyelmet érdemelnek Pierre de Bourdeilles (1527—1614), Brantome urának emlékiratai, vagy jobban mondva IX. Károly III. és IV. Henrik udvarainak titkos történelme, melly felváltva a franczia és idegen hadvezérekről, a kalandos és hirneves nőkről, nem különben a párviadalokról értekezik. Szerző e munkájában elmés, élczes s egyaránt közönyös az igazmondás és a tények erkölcsisége iránt; egyenlő nyugodtsággal beszéli el az árulásokat és fajtalanságokat hasonlóan ahhoz, ki sem a nők szemérem-érzetében sem a férfiak becsületében nem hiszen. Már ez maga is elegendő volna

e munkát népszerüvé tenni, h amindjárt eredetisége és ama kor élénk szinezése azt annyira nem is ajánlaná.

Csak röviden érintjük Bernard Girard du Haillon-nak Pfaramund-tól VII. Károlyig terjed ő történelmi munkáját, melly a krónikairók modorát elhagyva összefüggésben adja elé a tényeket s itéletet mond azok felett; továbbá Jean de Serres-nek a francziaországi vallási és államügyekről irt általános átnézetét, e nagyon olvasott de később elfeledett munkát, melly daczára annak, hogy kálvinista által iratott, még a kálvinistáknak sem tetszett; ugyszintén Du Tillet-t, ki a történelmet hiteles kutfőkre fekteté, s végre François Beaucaire de Péguillon-t, ki a trienti zsinaton a gallicán egyház szabadságait védelmezte s Francziaországnak 1461-től 1567-ig terjedő történelmét latin nyelven megirta, a legjobb forrásokat használván fel e végre, mellyekből a legkisebb töprenkedés nélkül egész darabokat lemásolt.

De Thou.

Az első történész, ki a krónikairók zilált és hosszadalmas elbeszéléseit világos, rendszeres, izléssel és müvészileg felosztott előadással helyettesité, a párizsi Jacques Auguste de Thou (1553—1617) volt. Hirnevét az Autun vidékét nyugtalanitó egerek védelmezésével alapitá meg. Ezek ugyanis a püspök által egyházi átok alá vettetvén s szokás szerint három izben megidéztetvén, De Thou, ki ügyvédökké rendeltetett, kimutatá, hogy a formák nem tartattak meg s a kitüzött határidők igen rövidre szabattak, a hidak és utak nem lévén biztosak a macskáktól; s ekként azokat felmentené. Olaszországban utazván terjedelmes világ- és emberismeretet szerzett magának, amire szintén alkalmat szolgáltattak neki a III. és IV. Henrik által rábizott hivatalok; később a parlament elnökévé lévén a magasból észlelheté az eseményeket. Megrémülvén a sz. Bertalan éji vérfördőtől, kutatni kezdé annak okait s egy, 1607-ig terjedő történelmet irt, melly felette gazdag józan és mély belátásról tanuskodó észrevételekben, jóllehet nem terjeszkedik ki a jövőre s nem lelkesittetik egyetemes és a különféle nemzeteket átkaroló nézetek által. Valószinüleg anyanyelvét nem tartván alkalmasnak e munkájára, a régieket választá; és tudományossága ugyszintén állandó részrehajlatlansága ama kor agyarkodásai közepett elfeledtetik azon hibáját, hogy a chronologiai rend által gyakran más dolgok és nemzetek felé hagyá magát tereltetni a nélkül, hogy a részeket össze birná kötni; hogy továbbá néha holmi apróléksségokat hosszadalmasan beszél el, s Titus Liviust utánozandó a munkájában szereplő személyeket hősies

külsővel ékiti fel. Az események közepett nem feledi el a tudományok és müvészetek történelmét, sem a polgárosodást a politika tekervényei között; és mint szigoru tisztviselő mindenkit kárhoztat, ki a törvényesség korlátait tullépi, bármi körülmények között történjék is az. Munkája el volt tiltva; s hogy magát igazolja a pártoskodás eme korában kikerülhetetlen rágalmak ellenében, kiadta emlékiratait.

A spanyolok között, kik állhatatosak valának a hit egységében, melly nekik a nemzeti egységet is megszerzé, s más országokra megvetéssel néztek, a classicismus sajátságos alakot öltött magára. Már emlitők a portugal származásu Osorio Jeromost (—1580), ki ciceroi modorban irta meg Emanuel király történelmét, ugyszintén Juan Mariana di Talavera (—1624) jezsuitát is, kinek munkája egészen ódon irályban vagyon szerkesztve s bámulatos leirásokkal és beszélgetésekkel s számos helyi hibákkal megrakva; emellett pedig a saracén emireket, góth fejedelmeket s a castiliai királyokat ugy beszélteti, mintha azok mindannyian a szónoklattan mesterei lettek volna. Egyébként Spanyolország történelmét a legrégibb időktől tárgyalja; nem mélyen gondolkozó fő, nem viseltetik ellenszenvvel a király és monarchia iránt, részrehajlatlanul adja elé a tényeket, csakhogy apró történetkékkel, legendákkal és boszorkányságokkal toldja meg azokat, anélkül hogy csak egy szóval is érintené, vajjon hitelt érdemelnek-e vagy sem. „Nem az volt szándékom — mondá ő — hogy történelmet irjak, de hogy rendbeszedjem és jó irályba öntsem azon anyagokat, mellyeket mások az én épületem számára összegyüjtöttek, anélkül, hogy kötelezném magamat az egyes részletek bebizonyitására; amiért is senki sem követelhet tőlem többet, mint amennyit én magam akartam.“ És valóban az irály s a munkán végig vonuló lángoló hazafiuság az ő érdeme. A mórok kiüzetésénél megállapodik, mondván: Recentiora contrectare ausi non sumus, multorum offensione evitanda; de jóllehet felette óvatos volt s munkáját II. Fülöpnek ajánlá, ez által mint szabadelvü az inquisitionak feljelentetett, s mint láttuk nem ok nélkül.

A cordovai Juan Sepulveda, ki Rómában sokáig tartózkodott s V. Károly történésze (1536) és II. Fülöp nevelője volt, e két király és a mexikói háboru történelmét irta meg. Irálya classikusnak mondható, kritikáján és igazságosságán azonban nagyon meglátszik, hogy fizetett iró vala, mentegetni igyekezvén honfitársainak Amerikában elkövetett kegyetlenségeit. Girolamo Zurita Aragonia év-

könyveit szerkeszté (1562) megleh etősen hideg tudományossággal; Bartolomeo d'Argensola folytatta azokat, erősen védelmezvén a cortes jogait, mellyek az uralkodókra nézve olly alkalmatlanok valának. Antonio di Solis Mexico meghóditásának történelme (1684) czimü munkája különösen irálya tisztasága miatt dicsértetik; én azonban azt mindig mesterkéltnek, ellentétekkel teljesnek s az anyag változatosságához képest unalmasnak találom. Általában a spanyolok, kik annyi csodálatra méltó tettet vivének végbez, saját dolgaikról emlékiratokat nem készitettek, hiven e közmondásukhoz: Obras y no palabras.

Hirlapok.

A kivánesiság, melly e korban a különféle érdekes események és utazások által természetesen annyira felzaklattatott, a mai hirlapokhoz hasonló iratokban keresett magának tápot, mellyekben apródonkint az év nevezetes eseményei beszéltettek el; illyenek pl. M. Eytzinger [1]), Arthusius János [2]) M. C. Landorp [3]) folyóiratai, és Vittorio Siri titkos emlékiratai [4]).

HARMINCZÖTÖDIK FEJEZET.

Észlelő bölcselet.

Az ész jogainak olly gögös kikiáltása következtében annyira megrázkodtatván az elmék, maradhatott-e a bölcselet régi pályáiban? Az egyetemek és akademiák előbbi hivatásukhoz hiven kötelességöknek tartották az ujitásokat gátolni; a méltóságteljes Sorbonne afelett vitatkozott, vajjon lehet-e mondani ego amat; azután a királyi tanárok ellenében, kik a qui és quamquam szókat olaszosan akarák kiejtetni, a francziás kiejtést ki és kankan vitatta, s

---

[1]) *Relationum historicarum pentaplus*, 1576-tól 97-ig. Köln.

[2]) *Mercurii gallo-belgici Sleidano uccenturiati; sive rerum in Gallia et Belgio potissimum, Hispania quoque, Italia, Anglia, Germania, Ungaria, Transylvania etc. gestarum* 1555—1626. Frankfurt.

[3]) *Mercurius austro-boemo-germanicus.* Frankfurt 1620. Ide sorozható még *Theatrum europaeum* J. P. **Abelin**-től 1617-től 28-ig; *Diarium europaeum* **Meyer**-tól sat.

[4]) Ezek 1601-től 40-ig terjednek, s folytatásukat képezi a *Mercur* vagy *A jelenkor történelme* 1644—82.

egy egyházi személyt, ki másként meré azokat kiejteni, megfosztott javadalmától; minek következtében a párizsi parlament kénytelen volt a dologba belevegyülni. A spanyol tudósok aristotelesi érvekkel igyekeztek Columbusnak az Ujvilág körüli tapasztalati tételeit megczáfolni; és Juan Sepulveda Las Casas ellenében bebizonyitani törekedett, hogy az amerikai benszülöttek elnyomása törvényes dolog. Sőt annyira ment a tekintély iránti tisztelet, hogy midőn bizonyos orvos egy scholastikus bölcsésznek megmutatta volna, hogy a hulla mája nem a baloldalon fekszik, ez igy felelt: „Az mind igaz, de Aristoteles ezt mondja."

Mindazáltal a humanisták, a Plato követői, az uj peripateticusok, az uj pythagoreusok, a mysticusok, stoicusok, scepticusok, különösen pedig a reformatio különböző fegyverekkel háborut inditottak a scholasticus bölcselet ellen; ekként az elavult formulák s a tisztes hagyomány nem elégiték ki többé az igényeket, s az emberek össze akarák vetni a tudorok állitásait „az Isten eredeti kéziratával" azaz a világgal és természettel. A spanyol Luis Vives (—1540) a magasabb tudományok nevében ostromolni kezdé a scholastikus bölcseletet [1]), ugyszintén Erasmus is, ki a barbár érvelési formákat világos és ékes vitatkozással akarta helyettesiteni. Luther, ki azt hivé, hogy a scholastikus bölcselet képezné a catholicizmus alapját, szokásos dühével kelt ki Aristoteles ellen, támogatva Melanchton által is, ámbár ez később Initia doctrinae physicae czimü, csillagjóslattal és előitéletekkel teljes müvében a régi bölcseleti rendszer párthivének bizonyitá be magát.

Peripateticusok.

A görög nyelv tüzetesebb tanulmányozása következtében Aristoteles munkái jobb forditásokban adattak ki, s igy megvolt a kulcs azok helyesebb megértéséhez. Ekkor ismertetett fel Aphrodisias-i Sándor, Aristoteles legjelesebb magyarázója is; minek következtében Aristoteles csodálói két pártra szakadtak, az egyik rész t. i. Aphrodisias-i Sándorral tartott, ki a lélek létezését tagadá; a másik pedig Averroes-hez szitott, ki annak halhatatlanságát vitatá, jóllehet a lélek alatt nem valamelly egyéni, és saját természettel s önmagáról öntudattal biró lény értetett. A tagadás terén állottak Pomponazzi, kit már emliténk (635 lap), a nápolyi Simone Porta és Cesare Cremonino. Andrea Cesalpino a mindenistenség felé hajlott; és valamint

[1]) *De corruptis artibus et tradendis disciplinis.* 1549.

a rovarok a rothadásból ugy szorinte a létező dolgok mag nélkül jöttek létre, midőn az égi hév legmagasabb fokán állott. Ezt a montbeliardi Nicola Torello altorfi tanár czáfolta meg egy iratában, mellynek czime is eléggé mutatja [1]), milly tulzott legyen az. Ezen véleményeket egyébként csak azért hoztam fel, hogy mindenki lássa, miként a XVIII. század hirneves bölcsészei, ahelyett hogy valami ujat teremtettek volna, rendszereiket azon idők terményeiből szedegeték össze, mellyek iránt annyi megvetést tanusitának.

Vanini.

Lucilio Vanini (1585—1619) nápolyi pap mint hitszónok beutazta Europát; de az evangeliom helyett Averroes tanait fejtegeté, Pomponazzi és Cardano tanitványának vallá magát és azt mondá, hogy az ördög hatalmasabb az Istennél, mindennap olly dolgok történvén, mellyeket az Isten nem akarhat. A kereszténység birálgatását egy harmadik vagy negyedik szájába adja s ugy tetteti magát, mintha irtózattal hallaná azokat; hasonlóképen a trienti zsinat védőjének szinleli magát s dühösen kikel Luther ellen, ő, ki Amphitheatrum aeternae providentiae czimü munkájában mint bölcsész, De admirandis naturae arcanis czim alatt kiadott müvében pedig mint természettudós a kereszténység ellen háborut indit, s majd mindenistenitő, majd materialista. Az előbbiben azt fejtegetvén, mi az Isten, a gondviselés és vaksors felett értekezik, és azt szinlelve, mintha az istentagadókat ostromolná, teljes fénybe helyezi azok érveit s a gondviselés mellett szóló bizonyitékokat az oraculumokra, Sybillákra és csodákra szoritja össze, s ezeket is a jóhiszemüség leple alá burkolt de azért mindenki által észrevehető rosz akarattal gyenge oldalaikról tünteti fel. Mint természettudós az ember eredetét a rothadásban s a faj fokozatos tökéletesedésében keresi, s azt állitja, hogy ennek nem lehet czélja az erkölcsiség, miután ez a törvényekből származik. Még erő tekintetében is tulszárnyaltatik az ember az állatok által, azért nem lehet mondani, hogy annak magasabb rendeltetése lenne mint ezeknek, s a legjobb, mit az ember tehet, élni és élvezni s „elveszettnek tekintendő azon idő, mellyet az ember nem a szerelemnek szentel.“ Illyen eszközökkel harczolt ő a kereszténység ellen. Toulouseban titkos összejöveteleket tartott s egészen a maga részére hóditá az ifjuságot; egy szóval felette ve-

---

[1]) *Alpes Cesae* (Cesalpino nevére czéloz), *hoc est A. Cesalpini monstrosa et superba dogmata discussa et excussa.*

szélyes egyéniség leve a vallási viszálkodások által különben is nagy mérvben felizgatott korban. Ugyan azért elfogatott s az általa egy üvegcsében tartott s nála megtalált nagy béka erős bizonyitékul szolgálván ellene, mint büvész és istentagadó máglyára itéltetett, figyelemben nem vétetvén, hogy az egyik vád tulajdonképen megsemmisité a másikat.

Röviden, illy botrányos tanok hozatván ki Aristoteles elméleteiből, nem csoda, hogy azok tanitását X. Leo és mások eltiltották. Azonban Marsilio Ficino s a florenczi akademia más tagjai által Olaszországban már felelevenittetett a Plato tanulmányozása, s láttuk (XIII. könyv 539 lap), milly viták fejlődtek ki ennek következtében Gemistio Pletone, Teodoro Gaza, Gennadio és Bessarione között.

Ramus.

Sőt mi több a párizsi egyetemen, Aristoteles eme székhelyén, Ramus Péter (1502—72) határozottan fellépett ellene, ki miután a logicát három évig tanulmányozná s megvizsgálná, mennyire növekedtek ennek következtében ismeretei, javult előadása, vagy fejlődött költői tehetsége, azt találta, hogy e tanulmány teljességgel mi befolyással sem volt szellemi müvelődésére nézve. Plátohoz fordult tehát s abban alaposabb okoskodást vélt feltalálni; mindazáltal azt mondá: „Ha egy teherhordó valami okosabbat mondana nekem mint Plato, elhagynám ezt, hogy amazt kövessem.“ A párizsi egyetem látván, milly csipős szavakkal, finom izléssel és ritka tudományossággal ostromolná Animadversiones in Dialecticam Aristotelis és Institutiones dialecticae czimü munkáiban a stagiritá-t és értelmezői badar beszédét, nagyon megbotránkozott s a tudomány és vallás elárulásáról vádolá őt; maga a király is közbelépett s elkárhoztatá tanát s az itéletet egész Európában kihirdetteté, minek következtében Aristoteles követői diadaléneket zengedeztek; azonban teljességgel nem állott a király hatalmában a gondolat világát korlátok közé szoritani. A lotharingiai biborok ugyanis megszünteté ama tilalmat, és Ramus a mathematikai tudományok tanitására adá magát, mint amellyek eszméivel jobban megegyeznének; de a sz. Bertalan éji vérengzés kedvező alkalmat szolgáltatott elleneinek arra, hogy meggyilkoltathassák. Ennek daczára azonban a ramisták és antiramisták még sokáig vitatkoztak a gondolat terén.

A modenai Mario Nizzoli (—1566) [1]) a tudományok tanulmá-

[1]) *De veris principiis et vera ratione philosophandi contra pseudo-philosophos.* Parma 1553.

nyozásában szintén szükségét érezvén egy módszernek, megtámadta a stagirita logicáját és metaphisicáját, nem különben a tényekkel ellenkező platoi eszméket is, és az iskolai különcz kifejezések ellenében helyes nyelvtudományt állita fel. Leibnitz jó hirnevet szerzett neki azáltal, hogy munkájából exemplum dictionis philosophicae reformatae gyanánt egy kiadást rendezett; az mindenesetre érdeme, hogy megtisztitá azt a scholastikus barbarismustól, a münyelvet közönséges és a szónyomozást illetőleg világos nyelvezetté igyekezvén átalakitani.

Jacopo Aconzio olasz számüzött egy rendszert állita fel, melly által, miként mondá, könnyebben el lehet jutni az igazsághoz mint a közönséges vitálytan (dialectica) segélyével [1]), megmutatván, miként arra, hogy az ember a vizsgálodás által czélt érjen, szükséges a dolgot többször szétszedni és összerakni s különböző szempontokból megvizsgálni, az ismertről az ismeretlenre menvén át. A velenczei Sebastiano Erizzo (—1585) [2]) az elemző (analyticus) módszer mellett szállt sikra, mellyet ő felbontónak nevezett, bebizonyitván, hogy a régi jobb nevü tanitók azt használták, és Plato az istenek ajándékának s tanitmányának nevezte. Minthogy a tudósok mindannyian valamelly régi bölcsész jelmondatát kapták fel, Justus Lipsius a Potamonét vevé fel, s jóllehet a rendszeres eclecticismust hirdeté, a stoicusok iránt nagy előszeretettel viseltetett; de voltaképen ő inkább nyelvtudós mint bölcsész, valamint Casaubon és Scaliger is.

Patrizzi.

Feletto különös modorban járt el az illyriai Cherso városából származott Francesco Patrizzi (1529—97), ki miután Aristotelest Plátóval s a többi bölcsészekkel összhangzásba hozni megkisérlette volna, megtámadá munkái hitelességét, kinyilatkoztatván, hogy azok izlés és itélet nélküli irodalmi lopások és tákolások. Tulzó és gorombaságok által bepiszkolt állitás ez, annyit azonban meg kell vallani, hogy eddig szokatlan kritikával él, amit épen nem várna az ember attól, ki egyébiránt Hermes iratait s a cabalisticus hitágazatokat is elfogadta. Végre azt vitatja, hogy a stagirita tanai ellenkeznek a keresztény tanokkal, mig Platóéi negyvenhárom pontban teljesen meg-

---

[1]) *De methodo sive recta investigandarum tradendarumque scientiarum ratione.* Bázel 1558.

[2]) *Dell'istromento e della via inventrice degli antichi*, 1554.

egyeznek azokkal; minek következtében arra ösztönzé XIV. Gergelyt, hogy Aristotelest az iskolákból számüzze [1]). De kivel akarja helyettesiteni? Hermes, Zoroaster, Orpheus s más hirre vergődött uj-platonicus mystikusokkal. Különösen kitünt ezek között Paracelsus, kiről már szólottunk, s aki a tudományokat közvetlenül az Istentől származtatta. Az ember szerinte egy kis világ, a négy elem lényegéből, a csillagokból, a bölcseségből és észből alakitva; amiért is az abüvészet által tanitott mesterséges eszközök segélyével a csillagok eőiben részesülhet. Az elemi test meghalván, a csillagzati mindaddig fennmarad, mignem a csillagok azt elnyelik, és folytatja müködéseit mint éltében; és innét van, hogy a halottak az általuk kedvelt dolgok és személyek körében megjelennek. Nagy dolgok ismeretére juthat az ember a csillagzati testek segélyével, ha tud felettök uralkodni.

És számosan követék öt a titkos tudományok müvelésében, különösen pedig a Rosenkreuz társulat tagjai, kik között kiváltképen kiemelendők Zludd Robert angol, ki felett a világ nagyon különböző véleteket mondott, ugyszintén Tauler, a németországi theosophicus iskola alapitója.

Böhme.

Nem különben bizonytalan vélemények vagynak forgalomban a Görlitz közelében született Böhme Jakabról (1575—1625) is, ki azt olvasván a bibliában, hogy az Üdvözitő oda igéré szellemét annak, ki azt tőle esdi, szüntelen annak megnyeréséért imádkozott. A vallási bizonyosságnak nagy szükségét érezvén, fürkészni kezdé, ha vajjon igazságuk van-e a crypto-kalvinistáknak; és az Isten lélekben a boldogok lakhelyére ragadá öt fel, hol hét napig szemlélte az istenséget a világosság teljes fényében. Mindez nem vonta öt el a csizmadiaműhelytől s a házi gondoktól, mignem felülről uj fényár özönlé öt körül, s egy czin-edény véletlen láttára „csillag-szellemé egy élénk fénysugár közepett egészen a természet központjáig ragadtatott, ugy hogy sikerült neki a teremtmények benső lényegét saját alakjok, árnéklatuk és szinök szerint megismerni.“ Később egy harmadik látás által is szerencséltetvén azt A u r o r a czimü munkájában leirta s az ezekintetben kiadott tilalmak daczára egymásután közrebocsátá az isteni lény három okfeje, az ember hármas élete, a hit általi épülés, a természetfeletti élet s az Isten szemlélése felett irt müveit. Egyéb-

[1]) *Discussiones peripateticae*; Bázel, 1581. *Poetica* czimü munkájában arról értekezik, hogy a költészet az igazra és történelemre fektetendő.

ként teljességgel nem követelő s alchimiai és csillagjóslati szólamokkal teljes irataiból őszinteség és jószivüség sugárzik ki, s nem is vált meg soha a lutheranusoktól. Rendszere a protestánsoknak a malaszt feletti eszméiből vagyon kihozva s alchimiával és kabalával vegyitve. A rosz létezésének szükségét erősen vitatja, azt mondván, hogy az ördög a természet szakácsa s az ő füszerei nélkül minden csak ízetlen pép volna [1]). Morálja abban áll, hogy az ember semmihez se ragaskodjék, a holnappal ne törődjék, ne legyen akarata s egészen vetkőzék ki személyes létezésének érzetéből; merüljön el az isteni malasztba, azon erőlködjék, hogy mintegy ne létezzék s szemlélet és ima által siettesse azon percz elérkeztét, mellyben a lélek ismét az Istennel egyesülhet. A malaszt protestáns rendszerének eme következményei a mindenistenitésbe vitték őt; s egyik mint örjöngőt becsmérli, mig a másik prófétává és Saint-Martin előhirnökévé emeli.

A sienai Bernardino Ochino tagadja, hogy az ember az ész segélyével az igazság megismerésére juthatna, s azt mondja, hogy annak evégből isteni tekintélyre van szüksége [2]); és minthogy a szentirás magában nem elegendő, hacsak valamelly csalhatatlan világosság nem segiti elő annak értelmezését, kénytelen volt (miután hitét elhagyván az egyház tekintélyét elvetette) a mysticismusban és a közvetlen ihletésben keresni menedéket [3]).

---

[1]) *Mysterium magnum*, 18 fej.

[2]) „A természet vagyis a hit által ki nem gyógyitott ész tehát örjöngő és ostoba. Ekként elképzelhető, hogy miként lehetne az a természetfeletti dolgok kalauza és sinórmértéke s miként lehetne az ő téves bölcselete a hittudomány alapja s lépcső, mellyen ehhez fölemelkedhetnénk. Ha az emberi ész nem volna örjöngő, jóllehet csekély ismerettel birna a teremtett dolgokról, mégis haszontvehetné annak nemcsak avégre, hogy általa az Isten ismeretéhez jusson, de meg inkább arra való nézve, miként Socratessel beismerje nem csak azt hogy semmit nem tud, de hogy nem is tudhat az isteni malaszt segélye nélkül. Mig ma ellenben olly gőgös, hogy Krisztust, az evangeliumot, malasztot és hitet mindenképen elnyomni, tönkretenni és üldözni igyekezvén, a testi embert, az ő tudományt és hatalmát mindig magasztalja. És mi több, ezen őrültsége következtében annyira makacs, hogy miután a hit által nincs kigyógyitva, csak azt fogadja el igaznak, ami neki tetszik, s egyátalában nem lehet vele valamelly igazságot megértetni, hacsak azt előbb örjöngő eszével meg nem vizsgálta s vak itéletével megegyezőnek nem találta. A bölcselet tehát igen alant, csakis az érzelmek völgyében fen terjeg s teljességgel nem képes fejét a magasabb és természetfölötti dolgokhoz felemelni, amellyekkel szemközt tökéletesen vak.“ (**Bernardino Ochino**, beszédeinek 2-ik része, III-ik beszéd).

[3]) „A szentirás nem elegendő arra, hogy az Istenről kellő ismeretet sze-

Agrippa.

Azok, kik evvel nem tudtak megbarátkozni, a scepticismus karjaiba veték magukat; igy pl. Cornelius Agrippa, ki előbb a titkos tudományokat és a cabalisticus müvészeteket ostromolta, később pedig szintén elfogadta, mint már azt máshol érintők, első tekintetre egy csapodár dogmaticusnak tünik fel, mindazáltal a tudományok bizonytalanságáról és hiuságáról (1530) irt munkájában a végletekig viszi a scepticismust, s azt mondja, hogy az ember még saját tudatlanságáról sem bizonyos [1]). A mathesist a többi tudományok fölé helyezi, nemcsak bizonyosság tekintetében de még inkább tanai öszhangzatát illetőleg, mindazáltal ennek is vétkül rója fel, hogy a valóságban semmi sem felel meg a számok eszméjének; gyakran téved, s az embert sem jobbá sem boldogabbá nem teszi. Az arithmeticusok a geometrákhoz hasonlóan szintén eltérnek egymástól az egység, pont, vonal és felület fogalmára vonatkozólag s megfejthetlen feladványaik vagynak; továbbá a számtan a babonaságot és nyervágyat elősegiti. Megtámadja a történetirókat, kik a gáncsolásra méltó tetteket, minők pl. a hoditókéi, is helyeslik, a he-

rezzünk magunknak, mert ha találkoznék is olly egyén, ki szerencsés emlékező tehetségénél fogva a szentirást és értelmezését képes lenne elméjében megtartani, emberi eszével csak emberileg értené azt, és hit s az Isten szelleme és valódi világa nem volna benne. Ugyanazért természetfeletti szellemre és világosságra vagyon szükségünk, azaz hogy az Isten kegyelmével világositsa fel elménket, és eszközölje, miként annak értelmébe természetfeletti módon behathassunk. Ne tartsuk tehát a szentirást sem végczélunk, sem pedig cselekvéseink fő szabályozója, de csak eszközök és szolgálók gyanánt, mellyek segélyével sokkal inkább mint a teremtmények által a hithez s az Isten valódi ismeretéhez juthatunk. Azután, jóllehet az Isten egyházában vagyunk, a végből, hogy a kinyilatkoztatott és természetfeletti isteni igazságokban bizonyosak lehessünk és megállapodhassunk, szükségünk van utóljára a Szent-Lélek benső tanubizonyságára, amelly nélkül nem tudhatjuk, mi legyen szentirás és mi nem." Ugyanott IV-ik beszéd.

[1]) Jeligéje a következő:

Inter divos nullos non carpit Momus,
Inter heroas monstra quaeque insectatur Hercules,
Inter daemones rex Erebi Pluton irascitur omnibus umbris,
Inter philosophos ridet omnia Democritus,
Contra deflet cuncta Heraclitus,
Nescit quaeque Pyrrhias,
Et scire se putat omnia Aristoteles.
Contemnit cuncta Diogenes.
Nullis his parcit Agrippa,
Contemnit, scit, nescit, flet, ridet, irascitur, insectatur, carpit omnia,
Ipse philosophus, daemon, heros, deus et omnia.

lyett, hogy őket gyilkosoknak tekintenék. Mi azonban azt hiszszük, hogy legalább ezen vád nem fog emeltetni történelmünk ellen.

Az ő scepticismusa tehát egészen gyakorlati, akként lévén az a tudományokra alkalmazva, amint ezek korában állottak s ide értvén e név alá mindazon cselfogásokat és ábrándokat, mellyek a kapzsiság, dics- és kéjvágy s a minden áron való előretörés utáni sovárgás által tanittatnak. Különösen a papságot üldözi s teljességgel nem kegyelmez sem a kolostori tudományosságnak, sem a scholastikának, sem végre a szerzetes rendek romlottságának; amelly nyilt fellépés világosan mutatja, minő volt legyen az egyház türelme a reformatio előtt. [1])

A portugali Francesco Sanchez (1562—1632) hazája törvényei által el lévén tiltva Aristoteles követőinek egyenes megtámadásától a semmit nem tudás felette nemes és első tudományáról irt munkájában az általános dogmatismust ostromolja, elevenen kimutatván a tudomány hiábavalóságát, amelly nem képes eljutni a dolgok lényegéhez, de csupán a képzelet termékeire s szavakra szoritkozik. A kérdéseket quid?-del kezdi s quid?-del végezi. A könnyed modor, mellyet szándékosan használ, nem engedi, hogy komolyan vegyük azon megtámadásait, mellyeket jóval Bacon előtt a syllogisticus logika ellen intéz; honnét azután azt következteti, hogy az egyesitett ész és tapasztalat által el lehet jutni az igazsághoz, mig ellenben azok elkülönözötten mit sem érnek. A troppaui Hirnhaym Jeromos (—1679) De typo generis humani czimü müvében szintén azt vitatja, hogy az összes tudomány merő káprázat, s bizonyosság egyedül a kinyilatkoztatás által szerezhető.

Telesio.

Mig ezek kétkedtek és romboltak, mások épiteni kezdettek, A cosenzai Bernardino Telesio (1509—88) egész csendben tanulmányozta a mathematikai tudományokat és bölcseletet, azután hatvanéves korában elhagyva magányát Nápolyban a természeti bölcseletet tanitotta s a róla nevezett aristoteles-ellenes akademiát alapitotta. A dolgok természetéről értekezvén [2]), három okfőt enged meg: két test-nélkülit t. i. a meleget és hideget; és egy, testtel birót azaz az

---

[1]) Bayle és a *Biographie universelle* czikkeinél tüzetesebben foglalkozik Agrippával a *Hirneves férfiak életrajza a tudományok újjászületésének korából* czimü munka.

[2]) *De rerum natura iuxta propria principia* 1565.

anyagot; és ezek nem csupán tevékenységgel de egyszersmind értelemmel is birnak, képesek levén saját tetteiket és kölcsönös hatásaikat észrevenni. Belőlök és összeköttetéseikből állanak elé a dolgok; a meleg legfinomabb anyaggal egyesülten az egekben tartózkodik; a hideg hazája a föld központja, hol legtömöttebb az anyag; a közbeneső tér az ő harczmezejök. Ezáltal rendkivül egyszerüsité Aristoteles természettanát, elvetvén a geniusokat, az erőlényegeket és egyszóval az egész scholastikus zürzavart. Az égi testek mozgása, a nehéz testek csése, a beesési szög, a világosság visszaverődése és az öblös vagy domboru tükrökben megtörött sugarak iránya felett uj eszméket hozott forgalomba; és Bacon igy itéli meg őt: amatorem veritatis et scientiis utilem, et nonnullorum placitorum emendatorem, et novorum hominum primum.

Ezen első uj emberek pedig, kik az eddig divatozó scholastika helyére az észt álliták, Olaszországban támadtak; s midőn Franczia-ország legfölebb is Ramus-sal dicsekedhetett, aki tulajdonképen csakis a vitatkozás mesterségének megállapitása körül buzgólkodott, a mieink kijelölék az utat a természet tanulmányozására, egészen megtisztitván azt a régi előitélektől.

Bruno.

Illyen volt a nola-i Giordano Bruno (1550—1600), ki viszontag ságokkal teljes élete által nagy érdekeltséget költött maga iránt. Dominikanussá lévén csakhamar elhagyta a kolostort, és zsarnokaink üldözései elől menekülendő Genfbe ment, hol Calvinnal és Bezával sokáig vitatkozott, mignem elfogadta azok tanait; azután Franczia-Angol- és Németországba utazott [1]), de sehol sem találta fel nyugalmát; alkalmasint kevélysége [2]) s részben azon megvetés lévén ennek

---

[1]) Bruno egyébként felette háladatos volt az őt pártfogoló fejedelmek iránt. Lásd erre vonatkozólag: *Oratio consolatoria habita in illustri academia Julia in fine solemnissimarum exequiarum illustrissimi et potentissimi principis Julii ducis Brunsvicensium, 1° julii* 1589. *Helsmtadii.* Magáról beszélvén igy szól: *In mentem ergo, in mentem, Itale, revocato, te a tua patria, honestis tuis rationibus atque studiis pro veritate exulem, hic civem; ibi gulae et voracitati lupi romani expositum, hic liberum; ibi superstitioso insanissimoque cultui adstrictum, hic ad reformatiores ritus adhortatum; illic tyrannorum violentia mortuum, hic optimi principis amaenitate atque justitia vivum.*

[2]) Igy ir: *Ad excellentissimum Oxoniensis academiae procancellarium, clarissimos doctores atque celeberrimos magistros, Philotheus Jordanus Brunus, nolanus, magis laboratae theologiae doctor; purioris et innocuae sapientiae professor; in prae-*

oka, melylyel Aristoteles iránt azon mértékben viseltetett, amilly mérvben csodálta Lullus-t. Eltökélvén magát hazájába visszatérni Velenczébe érkezett; de elfogatván átadatott a római inquisitionak, amelly nem lévén képes őt arra birni, hogy tanait visszavonná, a világi hatóság kezeibe szolgáltatá, ut quam clementissime et citra sanguinis effusionem puniretur. Máglyára itéltetvén igy szólott a birákhoz: „Ti jobban féltek az itélet kimondásától, mint én annak elfogadásától.“

Olaszország mindig utólsó ott, hol saját dicsősége emeléséről van szó: a németek azonban az utóbbi években feleleveniték Bruno emlékét, kimutatván, hogy tanaiban sok ollyas találtatik, ami az övéikkel közel rokonságban áll. Annyit meg kell vallani, hogy felette éles elmével és erőteljes képzelődő tehetséggel birt, habár ezt nem igen tudta fékezni eszével s egészen megrontá hiuságával; jártas volt a görög nyelvben és a régi bölcseletben, s eszméi az alexandriai ecclecticusok különösen pedig a Plotinuséira emlékeztetnek bennünket.

A bölcselkedési szabadságot vitatván, eredeti ugyan, de nem képes a tárgynak ura lenni s annak idejében megállapodni. Munkáinak különcz czimeket ad, minők például: Cabala del cavallo pegaseo, Cena delle ceneri, amelly utóbbi egy párbeszéd a világ physikai elmélete felett, hol Kopernikus t támogatja s tudományosságaért épen ugy mint bátorságáért dicséretekkel halmozza el [1]; a ne-

---

cipuis Europae academi is notus, probatus et honorifice exceptus philosophus; nullibi praeterquam apud barbaros et ignobiles peregrinus; dormitantium animorum excubitor; praesumptuosae et recalcitrantis ignorantiae domitor; qui in actibus universis generalem philanthropiam protestatur; qui non magis Italum quam Britannum, marem quam foeminam, mitratum quam coronatum, togatum quam armatum, cucullatum hominem quam sine cucullo virum, sed illum, cujus pacatior, civilior et utilior est conversatio, diligit; qui non ad peruncium caput, signatum frontem, ablutas manus, et circumcisum penem, sed (ubi veri hominis faciem licet intueri) ad animum ingeniique culturam maxime respicit; quem stultitiae propagatores et hypocritunculi detestantur; quem probi et studiosi diligunt, et cui nobiliora plaudunt ingenia: excellent. clarissimoque acad. Oxon. procancellario cum praecipuis ejusdem universitatis S. P. D.

[1] *Heic ego te appello, veneranda praedite mente,*
Ingenium cujus obscuri infamia saecli
Non tetigit, et vox non est suppressa strepenti
Murmure stultorum, generose Copernice, cujus
Pulsarunt nostram teneros monumenta per annos
Mentem, cum sensu ac ratione aliena putarem,
Quae manibus nunc attrecto teneoque reperta,
Posteaquam in dubium sensim vaga opinio vulgi
Lapsa est, et rigido reputata examine digna.

hézkedés törvényét azonban képtelenségnek tartja, minden mozgás természeténél fogva kör-alaku lévén! Spaccio della Bestia trionfante, proposto da Giove, effettuato dal Consiglio, rivelato da Mercurio, recitato da Sofia, udito da Saulino, registrato da Nolano czimü munkájáról az tartá a világ, hogy az valami rettenetes menydörgés Róma ellen, holott csak egy allegoria, melly bevezetésül szolgál moráljához. Della causa, principio e uno könyvében metaphysikáját tárja elénk, a melly tulajdonképen nem egyéb, mint kettős mindenistenités. A világot egy mindenütt jelenlevő értelmiség élteti, s ez első oka mindazon alakoknak, mellyeket az anyag fölvehet, de nem magának az anyagnak; ez az egyedüli phy sikai tényező (agens), amelly minden dologban él még akkor is midőn azok nem látszanak élni [1]). Az egy-

---

Quantumvis Stagyrita meum noctesque diesque
Graecorum cohors, Italumque Arabumque sophorum
Vincirent animum, concorsque familia tanta;
Inde ubi judicium, ingenio instigante, aperiri
Caeperunt veri fontes pulcherrimaque illa
Emicuit rerum species (nam me Deus altus
Vertentis saecli melioris non mediocrem
Destinat, haud veluti media de plebe, ministrum).
Atque ubi sanxerunt rationum capere veri
Conceptam speciem facilis natura reperta:
Tum demum licuit quoque posse favore Mathesis
Ingenio partisque tuo rationibus uti,
Ut tibi Timei sensum placuisse libenter
Accepi, Agesiae, Nicetae, Pythagoraeque.

[1]) Bruno ekként igyekszik bebizonyitani, hogy minden dolog él:

„*Diosono:* A közvélemény azt tartja, hogy nem minden dolog él. *Teofilo:* A közvéleménynek nincs mindig igazsága. *Diosono:* Hiszem, hogy azt lehet vitatni, de arra hogy valamely dolog igaz legyen, nem elég azt vitatni, szükséges még azt bebizonyitani. *Teofilo:* És az nekem nem leszen nehéz. Nemde valának bölcsészek, kik azt állitták, hogy a világ él? *Diosono:* Igenis sokan, még pedig a jelesebbek. *Teofilo:* Miért ne mondhatnák tehát ama bölcsészek, hogy a világnak összes részei élnek? *Diosono:* Sőt mondják is azt, csakhogy egyedül a födolgokról és azokról, mellyek valódi részeit teszik a világnak, és ezek mindegyikének van lelke; mert az általunk ismert állatok lelke azok testének mindegyik részében egészen megvan. *Teofilo:* Mi az tehát tulajdonképen, amit ön nem tart a világ valódi részének: *Diosono:* Azon dolgok, mellyek, miként a peripatetikusok mondják, nem első testek; a föld a vizekkel és más részekkel, mellyek ön szerint az egész állatot képezik, továbbá a hold, nap és más testek; ezenkivül én azokat nevezem fő állatoknak, mellyek nem első részei a mindenségnek és amellyekről az mondatik, hogy vagy tenyésző vagy érző vagy épen eszes lélekkel birnak. *Te-*

ség a lény, ami többféle, az összetett; következésképen csak az egység létezik, és ebben egyesülve van a véges és végtelen, a szellem és anyag. Magában véve az egység Isten, amennyiben pedig számban nyilatkozik, világ, és a világ is Isten [1]). A tárgyak külseje alatt

---

ofilo: De ha a lélek, épen azért mert az egészben megvan, a részekben is ott találtatik, miért nem akarja ön elfogadni, hogy a részek részeiben szintén létezik. *Diosono*: Megengedem, de csak a lelkes dolgok részeiben. *Teofilo*: Mellyek hát a nem lelkes dolgok vagy azok, mellyek nem teszik részeit a lelkes dolgoknak? *Diosono*: Talán nem elég terül el szemeink előtt? Mindazok, mellyek nem élnek: *Teofilo*: És mellyek azon dolgok, mellyek nem élnek vagy legalább éltető erővel nem birnak? *Diosono*: Ön tehát azt állitja, hogy minden dolognak van lelke és éltető ereje? *Teofilo*: Épen azt követelem. *Polinnio*: Ekként tehát a holttestnek lelke van? ugyszintén kézelőimnek, papucsaimnak, csizmáimnak, sarkantyuimnak, gyürümnek, czipőim formáinak, köpenyemnek, felöltömnek szintén vagyon lelkök? *Gervaso*: Ugy van Polinnio ur, és miért ne? Én azt tartom, hogy az ön köpenyének és felöltőjének igenis van lelke, mert egy állatot fednek be mint pl. ön; hogy a sarkantyuknak és csizmáknak vagyon lelkök, midőn a lábak bennök vannak; hogy a kalapnak van lelke, midőn a főt takarja, amely bizonyára nem lélek nélküli; igy továbbá lelke van az istállónak is, midőn a ló, öszvér vagy ön benne van. Nem igy érti ön, óh Teofilo? nemde ugy találja ön, Mester uram, hogy eszméjét én világosabban kifejtettem? . . . *Teofilo*: Én azt mondom, hogy az asztalnak mint asztalnak, ugyszintén a ruhának mint ruhának, a bőrnek mint bőrnek, a pohárnak mint pohárnak nincs lelke; de egyszersmind azt állitom, hogy ezeknek mint természetes és összetett dolgoknak megvagyon a maguk anyaguk és alakjok; továbbá bármily kicsiny legyen valamelly dolog, már megvagyon benne a szellemi állomány egy része, amelly ott hol a tárgy erre alkalmas, annyira kiterjeszkedik, hogy növénynyé vagy állattá leszen és elsajátitja azon testek egyikének szervezetét, mellyek közönségesen lélekkel biróknak neveztetnek; mert a lélek minden dologban megvagyon, és nincs olly parányi test, melly annak egy részét magában nem tartalmazná és lelkes nem volna. *Polinnio*: *Ergo quidquid est, animal est. Teofilo*: Nem minden dolog, mellynek lelke vagyon, neveztetik lelkesnek. *Diosono*: Eszeriut minden dolognak van legalább élete? *Teofilo*: Amennyiben lelkök vagyon, van egyszersmind életök az állományt érdeklőleg, de nem azon tényt illetőleg, mellyet a peripateticusok s mindazok megengedtek, kik az életet és lelket felette vastag módon értelmezték. *Diosono*: Ön nekem egy érvet ad kezembe, melly valószinüvé tenné Anaxagoras azon véleményét, hogy minden dolog megvan minden dologban, mert a szellem vagy lélek vagy az egyetemes alak minden dologban meglévén, mindendologból minden dolog származhatik. *Teofilo*: Én azt mondom, hogy ezen vélemény nemcsak valószinü de igaz; mert az ugynevezett szellem mindazon dolgokban létezik, amellyek ha nem is állatok, mindazáltal lelkesek; ha nem is az állatiság és élet érezhető cselekvése, legalább a bármelly állatiságnál előbb létező okfő és cselekvés szerint."

[1]) *Est animal sanctum, sacrum et venerabile mundus.* De immenso, V-ik könyv.

azok mélyében bizonyos ős egység létezik,és ehhez képest mindnyájan egyenlők; a tárgyakat szemlélve elkülönözött állományok nem láthatók, de igenis az állomány elkülönözve. E szerint van a létnek egy első okfője azaz Isten; ezen okfő lehet minden és valóban minden; az erő, tevékenység, valóság és lehetőség egy megoszthatlan és elválaszthatlan egységben van egyesülve benne; ő nem csupán külső oka de egyszersmind belső alapja a teremtésnek; mindabban él, ami él.

Nem egyéb ez tehát mind a Schelling által részben ujból eléállitott mindenistenités; de ezenkivül Fichte is utánozta Brunot legalább neologismusában. Valódi eszmék csak az isteni lényben vagynak, amellynek a mindenség okozata és tökéletlen kifejezése; és ezen mindenségből származtatjuk mi le az ismereteket, mellyek nem eszmék de az eszméknek csak árnyékai. Metodo czimü müvében arról értekezik, miféle módon kelljen az okfőket kutatni, felfedezni. megitélni, rendezni, alkalmazni s az emlékezetben megtartani.Megállapitván azután az isteni értelmességnek az egyetemes ugyszintén az egyes értelmiségek iránti viszonyát, felfedezi az isteni igazság, a dolgok igazsága és a mi saját értelmiségünk igazsága közötti összeköttetést, és ebből az összes dolgoknak egymásközötti összhangzatát hozza ki. Felfedezvén ezen összeköttetést, azt reménylé, hogy az eszményit, valódit, az eszes és létező lényt egy osztályzatba sorozhatja, amelly a maga egyetemességében a legegyszerűbb egységre visszavezetett lényt átkarolhatná. Evégre teljes erejével hozzáfogott Lullus Ars magna-ja tökéletesitéséhez, amellynél roszabb példányképet alig választhatott.

Mindazáltal a világ szemlélésében egészen metaphysikus; nem magában az anyagban keresi a tünemények okait, de egy véghetet len térre utal, melly telve van önfénnyel biró világokkal,világ-lelkekkel s a főértelmiségnek a mindenség iránti viszonyaival. A belső világosságban, a természetes észben s az értelem magasztosságában bizva, az álló csillagok mozgásait, az üstökösök bolygó természetét s a föld tökéletlen gömbölyüségét illetőleg merész gyanitásokba ereszkedik, mellyek néha elég szerencsésen ütnek ki.

Campanella.

Nem kevésbbé merész gondolkozásu férfiu volt a szintén calabriai származásu és dominikanus Tommaso Campanella (1568 — 1639). Bele szeretve Telesio eszméibe, Bacot megelőzőleg megkisérlé a természetre és tapasztalatra fektetni a bölcseletet; és ez csak-

ugyan sikerült volna neki, ha ahelyett hogy erejét annyi tudomány ujjáalkotásában szétforgácsolja, azt egyben összpontositja. Aristoteles metaphysikájában ő sem lát egyebet egy érthetetlen nyelvnél; sőt Albertusra és aquinói sz. Tamásra sem hajt sokat, hanem a bölcseleti ismeretet egyszerüen a természetre alapitja, összekötvén ezt a természetfelettivel azaz a kinyilatkoztatással, amelly alapja a hittudománynak, valamint a természet alapja a bölcseletnek. Az értelem az érzésben azaz létünk módosulásainak észrevételében áll; az emlékezet, a figyelés és képzelődő tehetség csak különböző meghatározásai az érző tehetségnek, a gondolat összfoglalata az érzésben helyezett ismereteknek, amelly azonban egyedül az egyéni tárgyakat ismerteti meg velünk s nem egyszersmind azok valódiságát és általános viszonyait.

A helyett hogy itten az érzékiségvitatókkal (sensualista) megállapodnék, felismeri és kijelenti az észszerü és hittani ismeret szükségességét, jóllehet távol attól, hogy e tekintetben az igényeket kielégitené. Szerinte az egész teremtés lét- és nem létből áll; az elsőt az erő, bölcseség és szeretet teszi, mellyek czélja a valóság, igazság és jó; mig ellenben a semmi nem egyéb mint tehetetlenség, gyülölet és tudatlanság. A legfőbb lényben a három ős tulajdonság megfoghatatlan egyszerüségben van egyesülve a semmi legkisebb vegyüléke nélkül; és ezek egyet tesznek, habár különbözők. A fő lény, midőn a dolgokat a semmiből kihozza, az idő föltétele mellett s a tér alapján kimerithetlen eszméit áthelyezi az anyagba és a véges lényekkel közli a három tulajdont, mellyek a szükségesség, gondviselés és összhangzat hármas törvénye alatt a mindenség okfőivé lesznek.

És ezen metaphysikára épit ő egy természettani, lélektani és társadalmi bölcseletet. A természettani bölcseletben a mindenséget ugy tekinti mint összfoglalatát az anyagi tüneményeknek, mellyek az időben és térben kifejlődnek. Az czekbe helyezett anyag nem idomitott de idomitásra alkalmas test és két tényező t. i. a meleg és hideg segélyével müködik. Amaz az eget, emez a földet képezte, aszerint amint az anyagot kiterjeszték vagy megsüriték s az ő egyesülésökből származik minden tünemény. A világosság tökéletesen egy a meleggel, csak nevök különböző, aszerint a mint a tapintásra vagy látásra hatnak. — Nem azon ponton áll-e ma a természettan, hogy ezen gyanitásokat igazolja?

Az élettanban, hol a lényeket mint élőket és érző testeket tekinti, az emberben háromféle életet különböztet meg, megfelelőleg harmas állományának, amellyek: az értelem; ennek segédesz-

köze a szellem; a test, a szellem és értelem segédeszköze és müszere. Minthogy pedig minden lény önmagát fentartani igyekszik, el vannak azok látva érző ösztönökkel és tehetségekkel, csakhogy különböző fokon. Már ha az embernek is vagyon halhatatlan értelmessége, menynyivel inkább a világnak, amelly minden teremtett dolgok között legtökéletesebb. Kezei a feszítő erők, szemei a csillagok, nyelve azok sugarai, s alkalmasint ezek kicserélése által közlekednek egymással, a legérzékenyebb élettel lévén felruházva. A boldog szellemek, kik azokat lakják, mindent látnak, mi a természetben s az isteni eszmékben rejlik. Életének bizonyitékai a delej és a növények nemi különbsége. [1]) Valódi ékesszólással irja le a természet rokonszenveit s a világosságnak a föld feletti szétterjedését, számtalan müködése által áthatván az ennek minden részeit, ami kétségtelenül kimondhatlan kéj között megy végbe. A természetben csak erőszakos eszközök által képződhetik ür, miután a testek kölcsönösen érintkeznek.

Különben sokkal többet állit, mint amennyit bebizonyitani képes; s a magány és szenvedések által felingerelt képzelődése tévutra vezeti őt. Mindenekfelett, hogy a kétkediséget visszariaszthassa, egy bölcseleti dogmatismus feltalálásán fáradozik, e tekintetben azon szükségességre támaszkodván, melly az észt az igazság felfedezésére készteti, s amellynek következtében magának a kétkedőnek is szüksége van bizonyos alapelvekre midőn azt ostromolni akarja. Politikájában egyaránt küzd az istentagadás és machiavellismus ellen, ellenben a tudomány szabadságát s az ész jogait hevesen védelmezi. [2])

Kora szenvedésre kárhoztatá őt; s politikai vétség miatt bebörtönöztetvén huszonhét évig ülte a tömlöczöt, mignem VIII. Orbánnak azon ürügy alatt, hogy elitélteti, sikerült őt Rómába hozatnia, ehelyett azonban szabadon bocsáttatá. Ekkor Francziaországba költözött, hol Peiresc- és Naudé-ban barátokra, Richelienben pedig pártfogóra talált.

Nem mellőzhetjük itten Paolo Sarpi szerzetest, ki a Helyes gondolkozás müvészete czimü munkájában azt állitá, hogy az érzékek soha sem csalódnak, minthogy tevékenységök egyedül

---

[1]) *Inveniemus in plantis sexum masculinum et foemininum, ut in animalibus, et foeminam non fructificare sine masculi congressu. Hoc patet in siliquis et in palmis, quarum mas foeminaque inclinantur mutuo alter in alterum, et se se osculantur; et foemina non impregnatur nec fructificat sine mare, immo conspicitur dolens, squalida, mortuaque, et pulvere illius et odore reviviscit.*

[2]) *Città del sole* (Nap városa) müvéről már a 911 lapon szólottunk.

arra szoritkozik, hogy mindazt, mi eléjök akad, az észszel közlik; hogy továbbá az axiomák a felfedezésekre nem alkalmasak; nem különben Giambattista Porta-t, ki Lavatert és Gallt megelőzte, azt tanitván [1]) hogy a testek nem maradnak változatlanok a lélek mozdulatainál, sőt inkább kölcsönös szövetség létezik közöttök, amelly a külsőn rendesen észrevehető; és hogy a kedélyektől s vérmérsékletektől származnak az erkölcsök.

Ekként az aristotelismus minden oldalról meg lőn ingatva; Telesio és Campanella elveték az előzetes (a priori) tételekre fektetett előitéletek ama halmazát; Telesio kijelölé az utat, mellyen a természet titkai a kihozás és tapasztalat segélyével kifürkészendők lennének; a másik pedig az emberi ismeretek egész körét igyekezett áttekinteni, a metaphysikára támaszkodván itt, amelly nélkül csak egy megmérhetlen ürt látott; továbbá ez és Morus Tamás a kor vészteljes machiavellismusa ellen szálltak sikra, ekként a politikát észszerü elvekre fektetendők. Most már szét valának rombolva az emberi elmének utjában álló gátok, és ki lőn mutatva a tér uj és kimerithetlen hóditásokra, amellyek azt az erény és értelem segélyével a rosz hatalma alól kiszabaditanák. Ezen módszerben, melly inkább a természet mint a könyvek kutatására, inkább a tapasztalatra hogysem az okoskodások ismétlésére szoritkozott, s amelly azt akará, hogy az ember a kételylyel kezdje, vallja be saját tudatlanságát s ne higye, hogy mindent tud, csupán azért mert mindenről beszél, ezen módszerben, mondom, csak kevés törvény alkottatott, de mint másutt érinteni fogjuk, fényes példák adattak Lionardo da Vinci és Galilei által, kik megdönték ama scholastikus hitágazatot, hogy a r é s z l e t e s s é g e k n e m t e s z n e k t u d o m á n y t.

Baco.

Ezen egyes kisérletek érdeme azonban a londoni származásu Francis Baco-nak (1561—1626) itéltetett oda, ki noha mindezek után tünt fel s eleinte a tudomány férfiai által alig ismertet ett, egy századdal utóbb a dicsőség osztogatói által a bölcselet ujjáalkotójának kiáltatott ki. Egy ideig Erzsébet királynő pecsétőre, azután hatvanéves korában főkanczellár és verulam-i báró, végre pedig I. Jakab által santalbano-i algróffá neveztetett. Megvesztegettetésről ugyszintén arról is vádoltatván, hogy ezt alárendeltj in k hasonlóképen megengedi, miután bünét bevallotta volna, negyvenezer font sterlingnyi

---

[1]) *De humana physiognomia.*

birságra és börtönre itéltetett s minden hivatalból kizáratott (1621). Ennek daczára azonban nem szünt meg az udvarokat szeretni, s addig csuszott, mig büntetése elengedtetett, s ő a királyi palotában ismét megjelenhetett.

Egy illy bokros foglalkozásu férfiunál a bölcselet csak szórakozás lehetett, mégis az uj bölcsészek élére állittatott ő. Felfedező tehetség nem volt, sem rendszert nem alkotott, de igenis egy módszert, egy rendet az emberi értelem számára, amellyben ez tevékenységét az érzelmek által eléállitott eszmék felett gyakorolhatná. Sem a régi sem az uj rendszerek által nem elégittetvén ki, azt hivé, miként avégre, hogy az igazsághoz juthasson, szükséges neki a tények fürkészését, az osztályzatokat, a módszert ujjáalkotni; ugyanazért mindenekelőtt a közönségesebb hibákat, ezek forrásait és gyógyszereit vevé vizsgálat alá. Négy bálvány állott eddig gátul a helyes ismeret utjában: a minden emberrel közös előitéletek (idola tribus), az egyéni előitéletek (idola specus), továbbá azok, melylyeket egyik a másikkal közöl (idola fori), s végre azok, melylyeket az ember a mesterektől szi magába (idola theatri). Ezen utóbbiakhoz sorozhatók az észszerü, tapasztalati és babonás bölcselet álokoskodásai: az első ugy veszi át az elvont fogalmakat amint jelentkeznek, anélkül t. i. hogy próbakő alá vetné azokat; a tapasztalati a tapasztalatból indul ki, de csakhamar a hypothesisek tömkelegébe téved; a babonás, melly tulajdonképen egy vegyülék a bölcselet- és hittanból, Platonál és számos keresztény bölcsésznél található föl. [1])

Ezen hibák nemzik azután a természet hamis szemléletét mint pl. Aristotelesnél, ki felette szük térre szoritá azt, hogy igy rámájába beférjen; továbbá a hamis bizonyitást tapasztalat hiányából. Az emberi értelem majd mindig szunyadozott, kivévén a rómaiak s görögök korát és a mai időket.

Azoknak, kik a bölcseletre adják magokat, sokat árt, ha különféle gondok által vétetnek igénybe és személyes érdek által vezettetnek; vagy pedig szolgailag hódolnak a tekintélynek, vagy ismét könnyen kifáradnak és azt hiszik, hogy a czélnál vagynak, midőn tulajdonképen alig indultak el. Annál, ki a tudományban haladni akar, megkivántatik, hogy a természetet tetten kapja, a tüneménye-

---

[1]) *De dignitate et augmentis scientiarum.* 1605. — *Novum organum scientiarum* 1620.

ket (instantiae naturae) fejtegesse és egymással összevesse, azután azokat könnyü osztályzatokba sorozza (comparationes instantiarum), végre pedig kihozás (inductio) utján emelkedjék fel a természet valódi megértéseig. És itt adja elő Baco a kihozás, az okoskodás emez uj alakjának különféle szabályait, melylyel ő a syllogismust akarja pótolni, de amelly voltaképen Kepler, Galilei, Kopernik által már előbb használtatott s Tycho-Brahe és Vinci által nyilvánosságra hozatott.

Mintha ezáltal a tudományok megszerezhetők lennének, Baco oda törekszik, hogy azokat rendezze, s a szellemi földteke leirását közre-bocsássa. Három tehetségre viszi ő vissza az emberi szellem termékeit, t. i. az emlékezet-, képzelet- és észre. Az elsőnek a történelem, a másiknak a költészet, az utóbbinak a szoros értelemben vett tudomány felel meg. Az első az egyéni lényeket és tényeket veszi szemügyre; a költészet abból, mit az emlékezet nyujt számára, képzeleti alakokat teremt; a tudomány általánositja és fejtegeti a tényeket. A történelem kalauz, a költészet álom, a tudomány ébredés.

A történelem vagy természeti, vagy polgári, vagy emberi. Az első három ágra oszlik, aszerint amint a természet szabadon követi folyását (rendes tünemények), vagy eltér attól (szörnyek), vagy az ember által leigáztatik (müvészetek). A tulajdonképeni történelem az Isten müveinek, az embereknek, a természetnek festménye; amiért is különféleképen neveztetik el, t. i. szent, prófétai, egyházi; régi és jelenkori; naplók, évkönyvek, régiségek, egyetemes és irodalmi történelem, amelly utóbbi még nem létezik, noha nélküle az emberi szellem az egyszemü Polyphemushoz hasonlit. [1])

[1]) „Historiam civilem in tres species recte dividi putamus: primo *sacram*, sive *ecclesiasticam*: deinde eam, quae generis nomen retinet, *civilem*; postremo, *litterarum et artium*. Ordiemur autem ab ea specie, quam postremo posuimus, quia reliquae duae habentur, illam autem inter desiderata referre visum est: ea, est *historia literarum*. Atque certe historia mundi, si hac parte fuerit destituta, non absimilis censeri possit statuae Poliphemi, eruto oculo, cum ea pars imaginis desit quae ingenium et indolem personae maxime referat. Hanc licet desiderari statuamus, nos nihilominus minime fugit, in scientiis particularibus jurisconsultorum, mathematicorum, rhetorum, philosophorum, haberi levem aliquam mentionem, aut narrationes quasdam jejunas de sectis, scholis, libris, auctoribus et successionibus hujusmodi scientiarum; inveniri etiam de rerum et artium inventoribus tractatus aliquos, exiles et infructuosos. Attamen justam atque universalem litterarum historiam nullam adhuc editam asserimus. Ejus itaque et argumentum et conficiendi modum et usum proponemus.

A költészet vagy elbeszélő, vagy drámai, vagy példázatos, azaz olly költemény, mellyből bizonyos igazságot akarunk kihozni.

A tudományok közöl némellyeket az ember hoz létre a földön, némellyek pedig a kinyilatkoztatás utján az égből származnak. Az emberi tudomány vagy a bölcselet annyit karol át, amennyi a tárgy;

„*Argumentum* non aliud est, quam ut ex omni memoria repetatur, quae doctrinae et artes; quibus mundi aetatibus et regionibus floruerint: earum antiquitates, progressus, etiam peragrationes per diversas orbis partes (migrant enim scientiae, non secus ac populi), rursus declinationes, obliviones, instaurationes commemorentur. Observetur simul per singulas artes inventionis occasio et origo, tradendi mos et disciplina, colendi et exercendi ratio et instituta. Adjicientur etiam sectae et controversiae maxime celebres, quae homines doctos tenuerunt. alumnae quibus patuerunt, laudes et honores quibus decoratae sunt. Notentur auctores praecipui, libri praestantiores, scholae, successiones, academiae, societates, collegia, ordines, denique omnia quae ad statum litterarum spectantt Ante omnia etiam id agi volumus (quod civilis historiae decus est et tuasi anima) ut cum eventis causae copulentur: videlicet, ut memorentur naturae regionum ac populorum; indolesque apta et habilis, aut inepta e, inhabilis ad disciplinas diversas; accidentia temporum, quae scientiis adversa fuerint aut propitia; zeli et mixturae religionum, malitiae et favores legum; virtutes denique insignes, et efficacia quorundam virorum erga litteras promovendas, et similia. At haec omnia ita tractati praecipimus, ut, non criticorum more, in laude ut censura tempus teratur, sed plane historice res ipsae narrentur, judicium parcius interponatur.

„De *modo* autem hujusmodi historiae conficiendae, illud inprimis monemus ut materia et copia ejus non tantum ab historiis et criticis petatur, verum etiam ut per singulas annorum centurias, aut etiam minora intervalla, seriatim (ab ultima antiquitate facto principio), libri praecipui, qui per ea temporis spatia conscripti sunt, in consilium adhibeantur, ut ex eorum non perlectione (id enim infinitum quiddam esset,) sed degustatione et observatione argumenti, styli, methodi, genius illius temporis litterarius, veluti incantatione quadam a mortuis evocetur.

„Quod ad *usum* attinet, haec eo spectant, non ut honor litterarum et pompa per tot circumfusas imagines celebretur; nec quia, pro flagrantissimo quo litteras prosequimur amore, omnia quae ad earum statum quoquo modo pertinent, usque ad curiositatem inquirere et scire et conservare avemus, sed praecipue ob causam magis seriam et gravem: ea est (ut verbo dicamus), quoniam per talem, qualem descripsimus, narrationem, ad virorum doctorum, in doctrinae usu et administratione, prudentiam et solertiam, maximam accessionem fieri posse existimamus; et rerum intellectualium, non minus quam civilium motus et perturbationes vitiaque et virtutes notari posse, et regimen inde optimum educi et institui. Neque enim b. Augustini, aut b. Ambrosii opera ad prudentiam episcopi aut theologi tantum facere putamus, quantum si ecclesiastica historia diligenter inspiciatur et revolvatur. Quod et viris doctis ex historia obventurum non dubitamus. Casum enim omnino recipit, et temeritati exponitur, quod exemplis et memoria rerum non fulcitur.“

hogy azonban azok között bizonyos egység létezzék, egy általános tudományra van szükség, melly az egyes tudományokkal közös alapigazságokat felállitaná. Ezek az Isten, természet és ember tudományára oszlanak fel. Az elsőhöz tartoznak a természeti hittudomány, a csillagjóslat és büvészet; a második majd kémlelő (physica, metaphysica) majd müködő (erőműtan, magia) s mint függelék ide tartozik még a mathematikai tudomány. Az embert érdeklő tudomány vagy az ő természetére, vagy pedig a polgári társadalomra vonatkozik. Ezen utóbbi három részre oszlik, azon javak szerint, mellyek megszerzése a társadalmat illeti, azaz a magányosság elleni biztositás, segély a munkában és a sérelmek elleni védelem (törvények, politikai gazdászat, kereskedelem). Az ember lélekből és testből állván, a tudománynak, melly rá vonatkozik, annyi ága van, amennyi a testi jó: az egészségnek a gyógytan, a szépségnek a kosmetika, az erőnek a testgyakorlat, a gyönyörnek a zene és festészet felelnek meg. A lélek tudománya vagy az ő állományáról, vagy logikai és erkölcsi tehetségeiről, vagy ezek használati módjáról értekezik. A logika vagy fürkésző, amelly t. i. az igazat kutatja, vagy előadó, amelly azt tanitja (nyelvtan, ékesszólástan, kritika, neveléstan). Az észlelő erkölcstan a jellemeket tanulmányozza, a gyakorlati az indulatokat müveli.

És ez az emberi tudományok amaz elhiresztelt fája, mellyet Baco állitott fel [1]; ezek a szolgálatok, mellyeket ő a tudománynak tett. Már a középkorban találunk egyes, majd többé majd kevésbbé szerencsés kisérleteket, mellyek az emberi encyclopaedia rendczését czélozták; de még ez is, azonkivül, hogy épen nem tökéletes, világosan mutatja, hogy az emberi ismeret tana akkor még bölcsőjében feküdt. A tudományok szülőanyja nem más mint az ész, az emlékezet az ő letétőrük, a képzelődés csak anyagokat szolgáltat és csinos ruhába öltözteti azokat. Baco sem a tudományok logikai leszármaztatását, sem azok történelmét nem adja, és a tárgyilagos tulajdonságok helyére, mellyek a tudományokat és tárgyaik logikai fejlődését alkotják, azok tehetségeit teszi, kiknek azokat felfedezniök kell.

---

[1]) Mondják, hogy a francia Jacques de Chavigny-tól kölcsönözte azt. Különben Angelo Poliziano Panepistomenon czimü müvében a tudományokat már jóval előbb hittanra, bölcseletre és jóslatra osztotta fel. Campanella pedig fő és egyetemes tudományul a metaphysikát állitotta fel és alatta a tanokat észszerüekre és valódiakra osztotta, mellyeknek a müködő és gyakorlati tudományok, s a tanulmányok és müvészetek felelnek meg.

Amint az az élénk képzelődésü és heves véralkatu embereknél történni szokott, hajlandóbb lévén a természet hasonlóságait felismerni, mint annak különbségeit felmutatni, Baco nem igen volt képes a szigoru okoskodások korlátai között maradni, de gyakran metaphorákkal élt s érvek gyanánt használta azokat, bárminő különösek és erőszakoltak voltak legyen is azok. Innét származtak azután munkáinak különcz czimei és felosztásai, ugyszintén azon barbár latinság, mellyen azokat irta, s amellyet némellyek követelő hangja miatt olly erőteljesnek szeretnek tekinteni. Igen gyakran ismétli magát; és bizonyos lehet az ember, hogy csillogó gondolataival és elmés hasonlataival nem egyszer fog találkozni.

Azon első tantétele után: Az ember, a természet szolgája és tolmácsa, csak azon mértékben szélesbitheti ismereteit és tevékenységét, amellyben a dolgok természetes rendjét elmélkedés vagy észlelet által felfedezi; azon tul mit sem tud és tehet, azt hihetnők, hogy egy higgadt képzelődésü emberrel van dolgunk, ki csakis a természet tüneményeinek feljegyzését tüzte ki czéljául, anélkül hogy annak titkait kutatná. De jóllehet egyedül erre szoritaná őt kihozó módszere, mindazáltal sokkal magasabbra vivék őt vágyai és reményei; azt hivé ugyanis, hogy sikerülend neki a lappangó okokat és azon sebes folyamatot kifürkésznie, melly által a testek egyik alakból a másikba mennek át; és mindezt a kizárólagos és állitó tantételek szigoru alkalmazása által akarta elérni.

Ez bizonyára eléggé meggyőzhette őt arról, hogy Organum czimü müve nem valamelly általános segédeszköz; és ő maga is kizárta azt az emberi véleményeken alapuló erkölcsi és politikai tanok teréről [1]). Inkább oda törekedvén, hogy az emberi szellem számára bizonyos rendet alkosson, hogysem a dolgokat fejtegesse, nem vevé észre, hogy a tények egész sora kisiklott figyelme alól, s egészen az érzékiességbe (sensualismus) zárkozott, amelly mindinkább növekedvén a bölcseletet megvesztegette. Valóban, ha a kihozás igen czélszerü is a természet-tudományokban, mellyek egyedül a tapasztalaton alapulnak, épen nem előnyös a szükséges, föltétlen s a tapasztalatot megelőző igazságoknál. Hozzátehetjük még, hogy a kihozás csak annyiban állja meg helyét, amennyiben

---

[1]) *Doctrinis, quae in opinionibus hominum positae sunt, veluti moralibus et politicis.* Cogitata et visa.

minden okozat bizonyos okból származik; már most hol van azon tapasztalat, melly a szükséges okozatosság (causalitas) eszméjét nyujtaná? ha pedig ez hiányzik, csakis egyes hypothesiseink lesznek.

Baco magát a végső okok ellenségének vallja, mellyek szerinte meddők mint a magukat Istennek feláldozó szüzek; mindazáltal teljességgel nem birom magammal elhitetni, hogy ő rendszeresen ellensége lett volna a kinyilatkoztatás bölcseletének, merez is tapasztalati tudomány, csakhogy magasabb és szellemiebb természetü; és tanát csakis Locke s tanitványai vonszolták oda, hogy az emberben és lelkiismeretben mindazt tagadja, mi a természet felett áll. Az ő vétkök, ha a tapasztalatból akartak következtetést vonni olly dolgokra is, mellyeket az érzéki világ soha sem tartalmaz, minők az élet törvénye s a hit és remény összes dolgai. Baco egyébként állandóan buzgónak mutatta magát, vallásos elmélkedéseket irt, imádkozott, s Hume és D' Alembert vétkül róják fel neki, hogy a vallás kedvéért magas röptü szellemének szárnyát szegé.

Annyit mindenesetre meg kell róla vallani, hogy a vallási dolgokban a következtetésektől tartózkodott, vagy pedig képmutató politikából tiszteletben tartá kora nézeteit. A polilikát is csak történelmi szempontból tárgyalta, anélkül, hogy annak észszerü alapjait kutatta s kora cselszövényeitől és aljas diesvágyaitól magát távol tartotta volna. A metaphysikának, melly mégis első tudomány, nem sejté fontosságát; azt hivé, hogy a tudomány egyedüli teendője az ember jólétének elömozditása (commodis humanis inservire); és valódi tudománynak csakis a természeti bölcseletet tartotta, miután a lelket érdeklő ismereteket csupán az ihletés és hit által nyerjük; amiért is távol maradt ama szándékától, mellynél fogva az emberi tudomány egész körét átölelni akará. Vajjon nem szerepelt-e a tapasztalat folytonosan az egész középkoron át, [1]) hat

[1]) Campanella a tapasztalatot „tudományunk kutforrásának és értelmünk kanzának" nevezi, s már sokkal előbb Rogerius Baco a tapasztalat szükségességét hirdeti: *Scientia experimentalis a vulgo studentium penitus ignorata; duo tamen modi sunt cognoscendi, scilicet per argumentum et experientiam. Sine experientia nihil sufficienter sciri potest, argumentum concludit sed non certificat, neque removet dubitationem, ut quiescat animus in intuitu veritatis, nisi eam inveniat via experientiae.*" Opus maius, VI-ik rész 1-ső fejezet. Később Lionardo da Vinci helyesebb szabályokat állit fel a tapasztalat felhasználását illetőleg, „amelly nélkül, magában mi sem bizonyos" *(Tratt. della pittura)*; és azt kivánja, hogy „az ember a tapasztalattal kezdje s ennek segélyével fürkészsze ki a dolgok okát."

mindjárt az illetők mindenre ki akarák is azt terjeszteni s használatában különcz módokon jártak is el? Már pedig Baco ugyanazt tevé, és Sylva sylvarum (1627) czimü munkája nem egyéb mint szokatlan tények, kérdések és tervek halmaza; és kémlelni teljességgel nem tud, noha szabályokat állit fel a kémlelödést illetöleg. Sokkal szerencsésebbek valának e tekintetben kora jeles férfiai, Kopernik, Kepler és Galilei [1]), kik annak segélyével felette fontos felfedezéseket tettek, mig Baco csak egyet sem.

És maga a kihozás (inductio), Baco bölcseletnének emez alapja, müvészet-e vagy inkább csak egy természetes módszer? Az utána következő bölcsészek mindannyian alkalmazásba vették azt, de az övétől egészen eltérő módon, t. i. mellőzve a tények csoportositásait, a tünemények lánczolatait és az osztályzatokat, mellyeket ő javasolt. Ő legfölebb az annak használatában szem előtt tartandó határokat tanitá; de vajjon módszer-alkotás-e ez? nem természetes következménye-e ez inkább az észlelők előtt fekvő tények és tünemények gyarapodásának, ugyszintén a tudományokba becsusztatott ama positiv szellemnek, melly minden rendszertől annyira irtózott?

Épen az ő korában kimerittetvén a tudományosság, mindenki a természetre vető tekintetét; s minthogy Baco nyilvánitá szükségesnek azt a tapasztalat segélyével kifürkészni, a következő felfedezések az ő módszerének rovattak fel érdemül, holott egészen ellenkezőleg ő volt az, ki megvetéssel szólt az óriás léptekkel haladó tudományokról, s megingathatlan önfejüséggel behunyva szemeit azt mondja, hogy sötét van. De jóllehet gyakran idéztetett, nem igen olvastatott; s munkái 1730-ig csak egy kiadásban jelentek meg Angol-

Humboldt (*Cosmos* III-ik rész, 63 lap), szintén azon észrevételt teszi, hogy Baco sokkal hátrább állott kora ismereteinél, különösen a csillagászat és természettan terén. Ugyanis némelly dolgokat nem sejtett söt egyszerüen elvetett, noha azok kétségbevonhatlan igazságok valának. Igy pl. *Novum organum* czimü munkájában (1740-ki kiadás, 371 lap) azt mondja, miként némellyekkel együtt kétkedett arról, hogy a csillagok létök első perczében láthatók nem lennének, azaz hogy a világosságnak bizonyos időre van szüksége mig a csillagoktól szemeinkhez ér; de csakhamar hozzáteszi, hogy elveté ezen kételyt s a képtelenségig helytelen okát adja annak.

[1]) Baco ismerte Galilei müveit; lásd *Organon*, lib. II. afor. 39, és *Sylva sylvarum* Nro. 791. Terenzio Mamiani *Rinnovamento della filosofia antica italiana* czimü munkájában Bacoról szólván igy végzi: „Baco vagy mint gyakorlati, vagy mint észlelő férfiu itéltetik meg. Ha mint gyakorlati, ki volna öt képes Galileinek eléje tenni, vagy csak evvel összehasonlitani? Ha mint észlelő, ak-

honban [1]). Felette csekély eredményt mutatott fel tehát, mig az olasz tapasztalati iskola nagyszerü felfedezésekre nyitott utat; amiért is honfitársa Hume Galileit Baconak eléje teszi. Csak midőn a XVIII. században megkezdetett az élethalál-harcz a középkor ellen, emeltetett ő az egekig mint ollyan, ki első szakadt el attól; és miután egyszer ki lőn mondva, hogy elődjeinél csak könnyenhivőség és tudatlanság található, neki kellett érdemül felróni, hogy mintegy semmiből megteremté a tapasztalati bölcseletet, az egyetlent, mellyet a világ elfogadni hajlandó volt, azt véglegesen az érzésre fektetendő. Ekkor a tudósok versenyt tömjéneztek neki; söt Condillac annyira ment, hogy a valódi metaphysika teremtőjének nyilvánitaná őt, ki avval csak mellesleg foglalkozott; midőn pedig a franczia encyclopaedia az ő tudomány-fájára fektettetett, ugy tünt fel, mint a jelenkori tudomány képviselője, mellynek tulajdonképen csak egyik előmozditója volt.

De a tudomány haladására és a bölcselet ujjáalkotására egészen más befolyást gyakoroltak Descartes és Gassendi, kikről csak a következő században fogunk szólani, nem akarván őket elválasztani ama férfiaktól, kik azokat tovább fejlesztek vagy ostromolták.

HARMINCZHATODIK FEJEZET.

Exact tudományok.

Maurolico.

Az olaszok közől számosan a mathematikára adták magokat, némellyek a régieket folytatván, mások a betüszámtant tökéletesit-

---

kor nyiltan kimondjuk róla, hogy sem természetét sem fontosságát nem ismerte néhány ollyas alapigazságnak, mellyek az őt megelőző olasz bölcészek előtt kellően ismeretesek valának."

[1]) Stewart, ki Bacot valamennyi jelenkori bölcész fölé helyezi, ekként itéli meg az ő hatását a tudományokra: „Baco lángelméjének befolyása a physikai felfedezések fokozatos haladására ritkán méltányoltatott kellően; némellyek alig tartván érdemesnek arról szólani, mig mások a tudományok átalakitásának oka gyanánt szeretik azt tekinteni. A két véglet közöl bizonyára az utóbbi áll kevésbbé távol az igazságtól, csak egyet sem lehetvén felhozni a történelemből, kinek fáradozásai olly szembetünően siettették volna az emberi nem szellemi haladását.

vén. Az elsők közé számithatjuk a messinai Francesco Maurolico-t (1494—1575), ki Archimedest, Apolloniust, és Diophantest kijavitván és egészitvén, ekként ujabb eredményekhez sikerült eljutnia. Megkezdé a tiszta és alkalmazott mennyiségtan encyclopaediáját, majd forditva majd ismét fejtegetve a görög szerzők müveit. Apolloniusnak a kup-szeletekről értekező nyolcz könyve közöl a négy utólsó elveszvén, ezekről csak annyit tudott a világ, hogy az ötödik a szeletek körzeténél végződő legnagyobb és legkisebb egyenesekről értekezett. Maurolico elhatározta ezen munkát átdolgozni és kiegészíteni, szép szabályokat állitván fel evégre; de felülmulta öt Vincenzo Viviani, ki olly időben, midőn a mathematikai tudományokat nagyobb fény környezé, ugyanazon feladat megoldására vállalkozott. Egy gyönyörü alkalmazást huzott ki abból Maurolico, kisütvén, hogy a gnomon stil-jától vont görbe vonalok mindig kupszeletek volnának, azon sik természete szerint változván, amellyen elterülnek. Irt még ezenkivül olasz és siciliai költeményeket, ugyszintén bölcseleti, nyelvtani, hittani s különösen láttani értekezéseket; meghatározta számos tömör test nehézkedését: s ha nem is hagyott hátra eredeti felfedezéseket, annyit meg kell róla vallani, hogy figyelmes észlelő és éles elméjü nyelvtudós volt. Szép és nagylelkü szülő-városa, mellyet erőditésekkel látott el, száz arany scudót utalványozott szá-

Mindazáltal nem szabad elhallgatnunk, hogy már Baco előtt Europa különböző részeiben a bölcsész a helyes utra tért; s munkáiban a kémlelet igazi módszerét illetőleg alkalmasint csak egy fontos szabály sem foglaltatik, mellynek csirája elődjei irataiban feltalálható nem volna. Az ő fő érdeme abban áll, hogy egy gyupontban egyesité a gyenge és szétszórt sugarakat, s a bölcsészek figyelmét a valódi és áltudomány különféle ismertető jegyeire irányzá, s mindezt a legrészletesebb és legszerencsésebb világossággal, mellyet merész és képletes ékesszólásának hatalmával támogatott. Az általa ajánlott kémleleti módszer már előbb is mindannyiszor alkalmazásba vétetett, valahányszor csak a természet törvényeit érdeklőleg valamelly jelentékeny felfedezés tétetett; de egyedül véletlenül s minden szabályos és előre átgondolt terv nélkül alkalmaztatott az; s ekként neki tartatott fen szabályokba és módszerbe önteni azt, mit mások vagy csupán véletlenül, vagy pedig az igazság némi csillámlását felhasználva hajtottak végre. Ezen megjegyzésekkel épen nem akarjuk Baco dicsőségét gyengiteni, mert ugyanazt lehet mondani mindazokról, kik valamelly müvészet alapelveit rendszerbe önték; sőt kisebb mértékben alkalmazható az rá, mint bármelly más bölcsészre, ki az övéivel rokon tárgyakat tanulmányozta; mert nem ismerünk müvészetet, mellynek szabályai oktatói modorban olly szerencsésen ki lennének fejtve (ez ugyanis akkor még nem igen volt kimüvelve) mint a tapasztalati bölcselet Baco korában." *Account of life and writings of Reid*; 2-ik rész.

mára, csakhogy munkálatait s hazája történelmét folytassa; V. Károly- és ennek természetes fia Don Juannál nagy tiszteletben állott azon csillagjóslati számitásai miatt, mellyekkel ezeknek a törökök feletti győzelmét megjövendölé.

A régi synthesissel foglalkozó olaszok közöl Federico Comandino észleleteit kommentárokba rakta le; Francesco Galigaj 1521-ben Giulio Medicinek Somma d'Aritmetica czim alatt egy munkát ajánlott fel, melly magában foglalá a másod foku határozott, ugyszintén számos és felette nehéz határozatlan egyenletek megfejtését; az előbbi értekezésekből pedig egy kivonatot készite, melly nagy előnyére szolgálandott a tudománynak. A velenczei Giambattista Benedetti 1553-ban huszonhárom éves korában a Risoluzione di tutti i problemi d'Euclide con una sola apertura di compasso (Megfejtése Euclides feladványainak egy szögnyilással) czimü munkát adta ki, s noha a feladat nehéz volt, nagy elmességgel megoldotta azt. Továbbá ő állapitotta meg a sulyos testek esésének elméletét, s ő mutatta meg, hogy azok a légüres térben tömörségök különfélesége daczára egyenlő sebességgel hullanak alá; ismerte a lég nehézségét és ruganyosságát; az évszakok légmérsékletének változásait a napsugárnak ferdeségéből magyarázta; hitt a világok többségében és elveté az ég szétrombolhatatlanságát s a peripateticusok egyéb tévelyeit.

Betüszámtan.

A XV. század már lejárt, s még csakis az első és másod foku határozott s némely derivativ egyenleteket tudtunk megfejteni, a tagadólagos vagy képzetes gyökök pedig tekintetbe sem vétettek; mindezen számitások az olasz algebristák érdeme. [1]) A bolognai Scipione del Ferro a köbös egyenlet egyes esetének ($x^3 + px = q$) megfejtését találta fel, s ennek titkát közlé Antonmaria del Fiorevel, ki Nicoló Tartagliát Velenczében egy nyilvános vitatkozásra hitta ki (1535). Ez már a Giovanni De Tonini-val tartott tudományos küzdelemből mint győztes fél lépvén ki, most uj vetéltársát egy általánosabb megoldással hozta zavarba, s eskü alatt megtanitá arra a milanoi Girolamo Cardano-t, ki azt Ars magna czimü munkájában (1550) a nyilvánosság elé bocsátotta, saját nevét adván annak, mellyet az végképen megtartott.

---

[1]) Felesleges ismételni, hogy az indiaiak a harmad és negyed foku egyenletek megfejtését is ösmerték.

Minél jobban tanulmányozza az ember a tudományok történelmét, annál világosabb leszen előtte, hogy az igazságok első felfedezői bizonyos jóstehetséggel birtak, ama kor okoskodásai és ismeretei épen nem lévén elegendők arra, hogy általok azon igazságokhoz vezettessenek. Kit nem fog el méltó csodálkozás annak láttára, hogy ama szép képlet, melly a legjelesebb munkálatoknak sőt Harriott magasztos általánositásának alapját képezi, olly időben találtatott fel, midőn Tartaglia előtt valami nagy dolognak tünt fel a p+q köbének, ugyszintén a köb és egy vonal s ezek két része közötti egyenletnek felfedezése?

Cardano, a tudományosság és különczség eme csodás vegyüléke, mindenről értekezett s felfedező elemzésével mindenen javitott; a gyökök tulajdonságainak nagyobb részét felismerte, a tagadólagosakat a négyzetes egyenletekben kijelölte s megmutatta, hogy minden köbös egyenletnek egy vagy három való gyöke van; megközelités által fel tudta találni ezeket s jegyeik vagy együtthatóik szerint azok számát és természetét megjelelte; a teljes köbös egyenletet tudta ollyan más egyenletté átalakitani, mellyben a második tag hiányzott; feltalálta az elemzésre olly előnyös képzetes gyökökkeli számitást; még Harriott előtt zerusra hozá az egyenletet, noha Montucla ennek rótta azt fel érdemül. Kiadta a biquadraticus egyenletek megfejtésének módszerét, mellyet tanitványa, a bolognai Lodovico Ferrari talált fel; a betüszámtant a mértanra sőt a feladványok mértani constructiojára alkalmazta, megelőzvén ebben Vietát és Descartest [1]); és itt megjegyzésre méltó, hogy ezek óta mostanig csak egyetlen lépéssel sem haladt előre a tudomány a betüs egyenletek tökéletes megfejtésében. Tartaglia panaszt emelvén, hogy Cardano az ő képletét közrebocsátotta, ennek következtében Ferrari harminczegy feladványt illetőleg tudományos vitatkozásra hitta ki Tartagliát, ki még nehezebbeket adott fel, mellyekben jelesebb algebristának tünt ki ellenfelénél. Ezen kihivások, ugyszintén Tartagliának a fejedelmek, szerzetesek, követek, épitészek kérdéseire adott feleleteit tartalmazó kilencz könyve eléggé bizonyitják, milly hévvel folytattattak akkor az efféle tanulmányok.

---

[1]) **Cossali** *Storia critica dell algebra* (1797) czimü müvében majdnem egy egész kötetet Cardano érdemeinek bebizonyitására szentel, visszahelyezvén őt azon felfedezések birtokába, mellyeket Montucla másoknak különösen pedig Vietának tulajdonit.

Tartaglia.

Tartaglia (—1557) egy öszvérvezetőnek fia volt, s Brescia kiraboltatása alkalmával nyelve megcsonkittatván, innét nyerte gunynevét (tartaglia, hebegő). Szegényül s egyedül a mathematikának élt, mit sem törődve a titkos tudományokkal s hazája viszontagságaival. A mértant a görbe vonalu mozgásra s a sulyos testek esésének meghatározására alkalmazta, s megkisérlé az erőmütant ujjáalkotni; a balisticára nagy gondot forditott, s annak segélyével számos, a tüzérségre vonatkozó feladványokat megoldott; Quesiti e invenzioni diverse (különféle feladványok és találmányok) czimü munkájában megszabja az ostrom-ágyuk terjedelmét, ugyszintén használatuknak s lőképességök meghatározásának módját. Az ő elmés találmánya továbbá az is, hogyan kelljen az ismert oldalu háromszög térmét felmérni, anélkül, hogy a függőleges vonal kikerestetnék, ugyszintén hogyan emelhetők felszinre az elsülyedt hajók, bármillyen sulyosak legyenek is azok.

Az erőmütant illetőleg helyes észleleteket tett Cardano is, ki a levegő nehezségét és ellenállását értékök szerint becsülte, az időt az ütér verése által akarta mérni s egy különös szerkezetü lakatot talált fel, melly a serpens szó alatt bezárathatott, s amellynek felfedezését hibásan tulajdonitják magoknak a francziák [1]).

Már Aristoteles, később pedig a pisai Lionardo, Luca Paciolo szerzetes, az előbb érintett két tudós és mások [2]) használták a betüket az általános mennyiségek jelképei gyanánt; mindazáltal a betüszámtani nyelv még mindig csak hebegett. Michael Stiefels használta először (1554) a + és — jeleket, valamint a számjegyeket is mint a hatványok kitevőit; az = Robert Record angol által találtatott fel (1557) Swethstone of wit czimü munkában.

Vieta.

De a betük rendszeres használatának behozatala, amelly az általános okoskodás tudományát a jelképes nyelv által annyira könynyité, a franczia François Vieta de Fontenay-le-Comte (1540—1603) érdeme, ki mindjárt felismerte annak fontosságát s megkülönböztetendő azt a régi elemzéstől, azaz a logistica numerosa-tól, logistica speciosa-nak nevezte. Vieta tehát igen jól tudta, hogy a betüszámtannak egészen más jelentősége van, mint a számok

---

[1]) *De subtilitate*, Bázel 1607, XVII. könyv, 1074 lap. *Serra, quae sub quocumque nomine claudi potest.*

[2]) Libri idézi azok helyeit. Lásd Montuclát és Hallamot, akiket követek.

elmés kutatása, s hogy annak sajátsága az arányok kifejezésében áll; amit később Newton formulázott, egyetemes számtannak nevezvén azt.

Ezenkivül Vieta egy, ma már elvetett módot gondolt ki, t. i. az egyenleteknek megközelités általi megfejtését, amelly rokon a gyökfejtés módszerével, és felfogta a köbös egyenletekben előforduló egyszerüsithetlen esetek természetét. Érté az egyenletek átalakitását avégre, hogy azokat az együtthatóktól s a második tagtól megszabaditsa, azok köbjeit Cardanotól eltérő modorban oldotta meg, és látta, hogy midőn az ismeretlen több állitólagos érték segélyével megfejthető, akkor a második tag együtthatója ezen értékek összege tagadó jellel; a harmadik ezen értékek szorozmányainak összege kettőt-kettőt sokszorozva; a negyedik azon értékek szorozmányainak összege hármat-hármat sokszorozva; és igy tovább, mig végre az utólsó az összes értékek szorozmánya, ami előkészité az utat Harriott találmányára. A betüszámtant a mértani szerkezetekre alkalmazván Vieta, a szögletes szelések tanához jutott. A számos feladványok, mellyekben a betüszámtant a mértanra alkalmazza, de mindig egyenes vonalok felett, némellyek előtt ugy tüntették öt fel, mint a betüszámtan és nagyság közötti viszonyok feltalálóját, noha Tartaglia és Cardano sőt Luca Paciolo [1]) is, hogy némelly keletieket ne is emlitsünk, már tudták a számok tudományát a térbeli feladatokra alkalmazni. Csakhogy a mértani feladatok feloldásában akkor vitetett végbe a számitás, midőn már előbb minden ismeretes vonal különös számmal volt kifejezve; s ekként a kérdések általános megoldása nem vala eszközölhető, enélkül pedig elméletek nem alapithatók. A mértani módszerek tehát kétségkivül előnyösebbek maradtak, miután azok mindennemü feladatokban legalább általános szerkesztési szabályokra vezettek, azaz ollyanokra, mellyek az adott vonalak nagyságaitól függetlenek.

Azonban nem volt elég, hogy a számokkali feloldások, algebrai képletekben, az általánosság és egyformaság jellemét nyerték: szükséges volt még állandó kölcsönös viszonyt ismerni föl az algebrai képletek és mértani szerkesztések között; szükséges volt minden betüszámtani kifejezést és müveletet megfelelő mértani ábra és müvelet által előállitani; különben a mértanár, kizárólag az algebrát

---

[1]) *Modus solvendi varios casus figurarum quadrilaterarum rectangularum per viam algebrae.* Első fejezete ez az ő *Mértani Értekezése* III. szakaszának.

használván, saját tudományát eldobhatá, ha a számok tényeiröl és törvényeiröl a tér adataira és törvényeire visszamenni nem tudott volna. Mielött a betüszámtani feloldásokat rajzolatilag elöállitani tudták volna, maga a nagy Keppler semmi hasznát sem látta azon egyenleteknek, mellyeket akkoribanJustus Byrg több szabályos többszög oldalainak meghatározására adott vala; s hogy a hétszög- s efölötti többszögekröl hallgassunk, még az ötszög egyenletét sem fogadá el, holott az ötszög egyenlete alig másod foku, amiáltal elárulá, hogy nem tudott módot az ismeretlen oldal szerkesztésére. A harmad-fokuaknál magasabb egyenletek még mindig mértani értelmezés nélkül maradtak, mig végre Descartes a bármelly foku egyenletek gyökeinek szerkesztését általános és egyforma módszerre vezette vissza [1])

A mennyiségeknek Vieta által behozott egyszerü jelölése megkönnyitette az elemzést. Az angol Briggs világosan kifejtette a kéttagu képletét; a hollandi Girard Albert pedig helyesebb fogalmat adott a nemleges gyökökröl, megmutatván, mikép értelmezhetök azok visszamenöleg a mértanban. De mindnyájokat felülmulta az oxfordi Harriott Tamás, Raleigh Walter kisérője Virginiába tett utazásában, (1584), ki az egyenletek származásának elméletét olly tökélyre vitte, mellyet Cardano és Vieta csak sejtettek vala. Ugyan ö ha nem is mint feltalálója, de mint terjesztöje s tökéletesitöje a mennyiségek ujabb jelölésének, dicséretet érdemel; ö t. i. a jelölésben a nagyok helyett kis betüket tett, az ismeretleneket magánhangzók által jelölte, s a szorozmányt a tényezök egyszerü összetétele által fejezte ki, ami épen olly kényelmes mint könnyü módszer. Valamennyi tagot egy oldalra hozván, feltalálta, miszerint az egyenlet minden ismeretlenének annyi értéke vagyon, amennyit annak hatvány kitevöje az első tagban mutat; s hogy az illyen értékek az összevetések szükségszerü sorában a következö tagok együtthatóit képezik, melylyekbe az ismeretlen fogyó hatványai lépnek be, ahonnét azután egyesitett szorozmányuk az egyenlet utólsó tagját teszi.

Az algebra tökéletlen használata nagy nehézséggel járt az alkalmazott mennyiségtanra, különösen pedig a csillagászatra nézve,

---

[1]) A görbék tulajdonságainak algebrai egyenletek általi eme jeles fejtegetésében is megelözte Descartest Marin Gethaldo, ki a mértant alkalmazá a határozott egyenletek megoldására egészen a negyedik fokig.) *De resolutione et compositione mathematica, libri quinque; opus posthumum.* Roma 1630. (Egy évvel azután Oughtred tevé közzé ugyanazon feloldásokat Londonban a *Mathematika kulcsa* czimü munkájában.

midön a sinusok, tangensek és secansok háromszögtani táblái legalább is hat vagy hét tizedes jegyre valának kiszámitandók; milly fáradságos legyen pedig e munka, azonkivül, hogy a hosszadalmas szorzások- és osztásoknál a hibák becsuszása csaknem kikerülhetetlen, már csak abból is érthető, ha számba vétetik az idő, melly igen gyakori esetekben a negyedik arányos kiszámitására szükségeltetik, hogy a sinus vagy tangens legaláb négy tizedes jegyre kiszámittassék; bonyolultabb műveleteknél pedig még nehezebb vala a munka. Marchinstoni báró Napier János (1550—1617) módot talált a számolások egyszerüsitésére, mellyet Rhabdologia-jában 1616-ban le is irt; majd később ezen tárgygyal való igazán nyakas foglalkozás által egy magasabb elvre jutott, mellyet ő képes volt egy gyakorlati képletre visszavezetni.

Ha valaki a számtanban csak némileg is jártas, tudja, hogy ha egy mértani sorban, mellynek első tagja 1, két tag egymással szoroztatik, a szorozmány ugyanazon sor egy tagja leend, mellynek helyzete a két tényező helyzetei egygyel kisebbitett összegének felel meg, a tagok számai pedig a mindegyik tagban előforduló közös tényező hatványainak egygyel nagyobbitott kitevői. Ha tehát csak egy mértani sor tagjaival kellene számolnunk, elég volna csak a kitevőket összeadnunk, vagy egymásból kivonnunk, ahelyett hogy szoroznánk vagy osztanánk.

Ezen csak kevés esetekre alkalmazható igazságot Napier általánositani akarván, olly mértani sort keresett, mellynek minden tagjai a természetes számok volnának; s ugy találta, hogy azon sor, mellynek első tagja 10 s közös tényezője szintén 10, óhajtásának megfelelne. [1]) Ezen magában igen egyszerü módszer, melly szerint

---

[1]) *Logarithmorum canonis descriptio, seu arithmeticarum supputationum mirabilis abbreviatio.* Edinburg, 1618.

Talán már Archimedes, a német Stifels Mihály pedig bizonyosan sejtett valamit ezen dologról. Ez mégmutatá, hogy ha a mértani haladványban a sor két tagjának mutatói összeadatnak, ugyanazon tagok szorzatának mutatója nyeretik. Igy ha ezen sorok.. . . . . 1 2 4 8 16 32 64
egymás alá iratnak 0 1 2 3 4 5 6
az utóbbi számtani sor tagjai ugy tekinthetök, mint az előbbi mértani sor tagjainak mutatói, mellyek az azokban előforduló közös tényező hatványait jelelik; s ha ezen sor két tagja 2 és 4 összeadatik, a nyert összeg 6 jelöli a fölöttük álló mértani sor tagjai szorozmányának helyét, s csakugyan $4 \times 16 = 64$. Ezen tény algebrai kifejezésekből könnyen érthető; de azok, kik a közönséges szám-

minden szám mint azon egy szám hatvány kitevője áll elő, az emberi elmeél tetőpontja, s annál méltóbb a bámulatra, hogy akkor még a betüszámtan csecsemő s a kitevők általános elmélete hiányos vala. Maga Napier sem jött volna arra, ha a különvált és folytonos mennyiségeket, mellyek olly gyakran összezavartattak, pontosan meg nem különbözteti, miből lehozá, hogy minden szám mint valamelly sor tagja állhat elő; honnan ki azok mutatóit mint valamelly rendes soréit feltalálta volna, azokat összelve, ugyanazok szorozmányait nyerendette. Ő a legelmésebben kigondolt müveletek által jutott arra, 6931472 középarányos tagot igtatván az 1 és 2 közé, s ismételvén ezen hosszadalmas müveletet minden törzsszámokon, azaz mindazokon, mellyek csak önmagok és az egység által oszthatók, mivel a többszörös számok logarainak feltalálására elég csak azok tényezőit összelni.

A nagyszerü találmány olly tökéletesen bevégezve jött ki Napier kezeiből, hogy az utókornak mit sem lehete ahhoz hozzátennie. Az egyetlen anyagi javitást a fönebb emlitett Briggs (—1630), Napier barátja és munkatársa, tevé rajta, ki egy különböző sort számita ki, közzétévén az első ezer szám logarainak tábláját (1618), később Arithmetica logarithmica czimü müvét (1624), melly a természetes számok logarait 20,000-ig és 90,000-től 100,000-ig foglalja magában kiszámitva 14 tizedes jegyre; ugy hogy a legcsekélyebb különzék maradt fön. Ebben azon igen fontos törvényt mutatá meg, melly szerint az összténye zők azáltal képződnek, hogy a kéttagu valamelly tökéletes hatvány burkolatában foglaltatik, mit már Cardano és Stifels is sejtének. Felállitotta a sinusok és tangensek logarait is a körnegyed minden fokaira s a fok századaira, de bevégzetlenül hagyá munkáját, mellyet később Gellibrand tett közzé. Vlacq hollandi könyvárus, ki Briggs Arithmetica logarithmica-jának forditását közzétette, a 20,000 és 90,000 közötti hézagot 11 tizedes jegyre kiszámitott logarokkal betölté, s arra kiadta a Trigonometria artificalis czimü felette hasznos munkát, melly Briggs és Gellibrand dolgozatait összeköté. A logaroknak Keppler által adott megfejtése megszüntetó azok kétségét is, kik a Napier által adott megfejtést nem hivék eléggé szigoruan mértaninak. A mathematikai megmutatásokban eszerint a mérnökök botrányára gyorsaság hozatván be, az elme a végtelen elemzésére e melkedheték s elő-

---

tannál tovább nem mentek, ugy tekintették azt, mint valamelly titokszerü tulajdonságot, melly a számolás könnyitésére mit sem használ.

készitheté magát a legelvontabb s érzékek alá nem eső igazságok fölfogására. Ettől fogva mindinkább tökéletesitett logartáblák nyomattak, s igen sajnálatos, hogy azok használata a kereskedelemben s különösen a váltóüzletekben még mindig mellőztetik.

Mértan.

Azok, kik a mértannal foglalkoztak, hagyományos tisztelettel viseltetve Euclides iránt, ennek tanai mellett maradtak. Retico Jakab Opus palatinum de triangulis czimü s a háromszögtani számitásokban nagybecsü müve Oto Bálint által 1594-ben kiadatott, de nem bevégzetten, minthogy abban az érintők, hurok és sinusok 15 helyett csak 10 tizedes jegyben valának kiszámitva; Pitisco azonban 1613-ban a lehető legnagyobb pontosságig vitte azt. Ezalatt a ragusai Gethaldo Marin a perga-i Apolloniusban hiányzó feladványokat kiegészitette; Valerio Lukács pedig módot talált minden, a kupszelet forgása által képzett testek sulypontjának meghatározására.

Azonban az ujabb mértan előbbre haladt, mert habár talán kevésbbé szabatos és világos mint a régi, de alkalmazása messzebb terjedő vala. Két tantétel, mellyek a gömbháromszögek feloldásának minden fontosabb eseteit magokban foglalják, Napier neve alatt ismeretes.

Keppler Nova stereometria doliorum czimü munkájában vizsgálat alá veszi mindazon tömör testeket, mellyek a kupszelet valamelly szelvényének egy olly vonal körüli forgása által származnak, melly annak nem tengelye. Ámbár pedig minden feltett feladványt meg nem old, nagyszerü mégis az eszme, melly szerint a kört végtelen sok háromszögből, mellyeknek alapvonalai a körzetben, csucsaik pedig a központban vannak, tekinti összetettnek, valamint a kupot számtalan sok gula egyesüléseül és a hengert a hasábok összerakásául nézi. Midőn ő eszerint a testeket mint végtelen nagyszámu vonalak s ezeket ismét mint végtelen nagyszámu pontok összetételét fogá föl, a kör négyzetitését s a hordók tartalmasságát kutatá, érintvén már a végtelen elemzésének elméletét is.

Galilei már közelebb járt ahhoz Dialogo primo sulla meccanica és Dialoghi delle nuove scienze czimü irataiban, az előbbiben a félgömbileg metszett hengert tárgyalván, az utóbbiban pedig különösen a feloszthatatlanokról értekezvén: de összezavará az osztható mennyiség metaphysicai eszméit, feltévén, hogy az kiterjedés nélküli oszthatlan részekből van összetéve; amiért sem állitani sem tagadni nem mervén, hogy a végtelenek egymás

közt egyenlők lehetnek, egyedül arra szoritkozott, hogy az egyenlőség és különbözőség viszonyai avagy az ezeket kifejező jelölések = ⌣ ⌢ csak határozott mennyiségekre alkalmazhatók s igy Archimedes kimeritési módszerére tért vissza [1]).

Cavalieri.

A milanoi Bonaventura Cavalieri (1598—1647) szerzetes, a mathematika tanára Bolognában, ki Galileivel levelezésben álla, a Fermat által feltett feladványt: „a három adott ponthoz legközelebb álló pontot meghatározni" megoldá. Annak megoldására egy tantétel alkalmazása által jutott, melly szerint bármelly gömbháromszög négyzetithető. Módszerét a feloszthatlanokról már 1627-ben bevégezte, de csak 1635 ben adta ki Geometria indivisibilium continuorum nova quadam ratione promota czim alatt. E módszer azon föltevésen alapszik, hogy a testek végelen sok egymásra rakott felületekből mint oszthatatlan elemekből, a felületek végtelen sok egymás mellé rakott vonalokból s ezek megint szintén egymás mellé sorolt pontokból állanak; eszerint ő ebben Kepplert megelőzé. Értették már akkor valamelly végtelen sor tagjainak összelését is számtani haladványban, millyen azon körök átmérőinek sora, mellyek a kup körül fogynak s ugy vannak mint az átmérők négyzetei. Cavalieri ugy találta, hogy a végtelen tagokban, a számtani haladványban növekedő vonalokon leirt négyzezetek összege épen a legnagyobb négyzet harmadának felel meg, szorozva a tagok számával; vagy más szavakkal, hogy a kup harmadrésze egy olly hengernek, mellynek vele egyenlő alapvonala és magassága vagyon, melly megmutatás más testekre is alkalmazható. Ezzel utat nyitott a mértan nagyszerü haladásának, s jóllehet ostromoltatva, első eset volt, hogy a végtelen a mértanban rendszeres alakban megjelent. Maga Cavalieri észrevette, hogy az ő modora nem egyéb mint a kimerités módszerének folyománya, de bevallá, hogy arról szigoru megmutatást adni nem képes; azonban azáltal hogy a vonalat, felületet és a tömör testet ugy fogá fel mint a pont, vonal és felület kiterjedését, mindenesetre ő adá Newton kezébe a fluxiok vagyis a külzeléki hánylat eszméjét és nevezetét.

Ezen vivmányok után nem állapodott meg, sőt ujabb nagyszerü merényletek által tüntette ki magát a mértan, melly ettől fogva a legáltalánosabb modorban nyert alkalmazást. Illyen vala a henger-

[1]) Fabroni *Vitae Italorum*. I. 272.

lék (cycloide) feladványa, igy neveztetvén azon görbe, melly valamelly fekmentes sikon haladó s egyszersmind hengergő kör egy pontja által iratik le. Ennek területe kezdetleg ugy tekintetett; mint egy körszelvény, s Galilei 1639-ben azon vallomást tevé, hogy negyven évvel előbb eredménytelenül gondolkodott felőle. Mersenne Roberval-nak tevé föl e feladványt s ez 1634-ben megmutatá neki, hogy a hengerlék területe a nemző kör területének háromszorosa [1]). Descartes, ki ezen felfedezést meghallá, arról mint valamelly könnyü dologról szintén adott egy megmutatást; s minthogy Roberval azt mondá, miként arra az ő megoldásának ismerete által jutott, Descartes feltalálta a görbe érintőit s kihivá Roberval-t és Fermat-ot, hogy tennék meg ugyanazt. [2]) Fermat-nak sikerült az, de nem Roberval-nak, sőt még Galilei- és Cavalieri sem jutottak czélhoz: annyira felülmulta amaz egyetemes lángész még azokat is, kik a mértannal mint szaktudománynyal foglalkoztak, holott ő csak mellesleg foglalkozék avval. Az érintők ezen feladványában Descartes Keppler fentebb emlitett elvét használta, ki a görbét mint végtelen sok oldalu sokszöget tekinté, miből következik, hogy egy végtelen kicsiny iv szintén végtelen kicsiny hurjával egyenlőnek vehető.

Ugyancsak Descartes magyarázta meg az előbb homályosan s fáradságosan jelölt algebrai jelképek hatvanyát, mellyek többnyire okszerütlen vagy épen lehetetlen alakokban oldatának meg. A mértani megmutatás is megrövidittetett, amennyiben a vonalok és néhány részre osztható épszögek helyett számok és betük vétettek használatba. Majd kiviláglott, hogy az okszerütlen számok összmérhetlen számokat képviselnek, minek következtében egy olly négyzet átlója, mellynek oldala 1, a 2 négyzetgyöke által képviseltetik. A szám- és betüszámtani hánylatok mindinkább alkalmazásba vétettek a térbeli mennyiségekre vonatkozó feladványokban: de megforditva az algebrai képleteket a görbék szerkesztésében alkalmazni nem igen kisérlették meg; azaz nem gondoltak arra, hogy a mértani idomok algebrai kifejezése helyett az algebrai kifejezéseket mértani idomokká változtatták volna.

Descartes megállapitá, hogy minden mértani görbének saját

---

[1]) Torricelli, anélkül hogy róla valamit hallott volna, hasonló megoldáshoz jutott.

[2]) Ezen jeles férfiakra visszatérünk még a következő könyv XLII. fejezetében.

alapegyenlete vagyon, melly a metszék és rendszál közötti állandó viszonyt fejezi ki; hogy egy egyszerü első foku egyenlet csak egyenes vonalak viszonyát fejezheti ki; hogy valamelly négyzetes, másodfoku egyenlet feloldása a négy kupszelet valamellyikében található; s hogy valamelly ismeretlen magasabb hatványai fensőbb rendü görbékre vezetnek. Ezen tételek legfőbb fontosságuak valának, de mint minden egyéb mértani felfedezéseit, ezeket is el akarták tőle vitatni, noha kiviláglott, hogy az egyszer kijelölt uton saját ereje által ugyanazon eredményekre jutott, mellyekre Harriott és Vieta. S ha Descartes ama vitatkozásokban, mellyekbe a görbék érintői körül Fermattal vegyült, valamivel ingerlékenyebbnek s igaztalanabbnak mutatkozott is, megmagyarázható ez azon igaztalan bánásmódból, mellyben főleg hazája részesité azáltal, hogy uj mértanának magas jelentőségét elismerni sem akarta.

Csillagászat.

A mathematikai tudományok a csillagászatra alkalmaztatván, számos olly tévelyekből kiragadák ezt, mellyek épen olly régiek valának mint maga a világ. Ptolomaeus még most is fő tekintély volt e téren, azt tanitván, hogy a föld mozdulatlan s a planeták körüle forognak; és jóllehet csak később ismertettek fel azon tüneményeket, mellyeket Ptolomaeus követői megfejteni képesek nem voltak volna, mindazáltal most is olly bonyolodott keringésekkel és tekervényességekkel volt e rendszer megrakva, hogy a bölcs Alfonz király kénytelen vala ekként kiáltani fel: „Ha én a Teremtő oldala mellett állottam volna, sokkal egyszerübb rendszert ajánlok vala neki.“

Némellyek, hogy az égi tüneményeknek kevésbbé bonyolodott magyarázatát adhassák, már előbb olly hypothesiseket állitottak fel, mellyek megszüntek a földet központnak tekinteni: az egyiptusiak azon hiedelemben valának, hogy Mercurius és Venus a nap körül forognak; a pergai Apollonius azt tartá, hogy valamennyi csillag a nap körül, jóllehet ez ismét a föld körül forog, amelly rendszert később Tycho de Brahe is magáévá tett. Heraclides s az egész jóniai iskola a földet tengelykörüli mozgással ruházták fel; Pythagoras követői leveték a földet mozdulatlan trónjáról, oda a napot, a Teremtő eme legnagyobb képmását, helyezendők; Ptolomaeus maga is bevallá, hogy a föld mozgása „a legegyszerübb tan szerint [1])“, helyes okát adná az égi tüneményeknek, ha nem ellenkezném avval, ami magán a földön s a levegőben történik.

---

[1]) *Κατὰ τὴν ἁπλουστέραν ἐπιβολήν.* Lib. I. c. 7.

És valóban ha egyszerüen mellőzzük is az érzékek ellenmondó tanubizonyságát, kérdenünk lehetne, ha a föld csakugyan mozog a légben, miért nem hallatszik az iszonyu robaj? Miért nem tünnek el a fellegek szemeink elől roppant gyorsasággal? Miként van az, hogy a madár, melly magasra repül, ismét megtalálja fészkét? Miért nem esik a felvetett kő sokkal távolabb? Miként evezhet a hajó kelet felé azon légroham ellenében, mellynek olly erősnek kellene lennie, hogy mindent elseperjen, mi a föld felületén találtatik? Illy képtelenségek származtak annak nem tudásából, hogy a légkör a földdel együtt forog: ugyanazért a Ptolomaeus elmélete vergődött tulsulyra; az arabok, kik a nevek iránt olly tisztelettel viseltettek, sohasem kétkedtek arról [1]); egyik-másik keresztény, ki az ellenkezőt vitatá, nem igen hallgattatott meg, de nem is kárhoztatott.

A régi pogányok hitágazat gyanánt tisztelvén azon véleményt, hogy az Isten bünhődési helyül teremté a földet azon emberek számára, kik egy előbbi éltökben vétkeztek, ebből azon következtetést vonták, hogy az égi testek mindannyian a föld szolgálatára volnának elrendeltetve, amelly mint királynő mozdulatlanul állván a központon, azoktól nyeri világosságát, melegségét és szépségét. A Genesis ellenben kimutatá, hogy az ember a többi müvek után alkottatott s ekként ezek nem egyedül az ő számára vagynak rendeltetve; s hogy az Isten a hetedik napon megnyugodott, azaz hagyá a dolgokat azon erők által igazgattatni, mellyeket evégre rendelt [2]). Az égi testek helyzetének kutatásában tehát semmiféle hitágazat által sem korlátoztatik az ember, s valamint arra nem kötelezteti, hogy annak mozdulatlanságát higye, ugy az ellenkezőre sem; s ekként szabadon fürkészheti a rendet, melly jobban megfelel az isteni müvek tökéletességének s azon eszközök egyszerüségének, mellyek a szabályozó bölcseségről tanuskodnak. Ugyanazért időnként emelkedtek egyes szavak,

[1]) Ulug-beyg-nek Sedillot által forditott csillagászati tábláiból kiviláglik, hogy a tatárok Trigonometriája egy az arabokéval, a csillagászati elméleteik a Polomaeuséival, nem számitva némelly javitásokat az állókat illetőleg. Calwini egy töredéke azonban a Newton-féle vonzáshoz hasonló tant érint meg: „Pythagoras némelly tanitványai azt állitták, hogy a föld folytonosan forog, és a csillagok mozgása csak látszat, melly a földteke forgásából ered; mások azt tartják, hogy a föld a mindenségben minden ponttól egyenlő távolságban függ, és ollyformán vonzatik az égboltozat által, hogy az tökéletes egyensulyban maradjon; és hogy valamint a delej természetes tulajdonságánál fogva vonzza a vasat, ugy vonzaná az égboltozat a földtekét, melly minden oldalról egyenlő erővel vonzatván a központon függve marad."

[2]) A cabalisták leghiresebb könyvében, a *Zohar*-ban, mellynek eredete, ha

mellyekPythagoras eszméjét felelevenitendők valának,s a kolostorokban és a főpapok körében egyiránt tanittatott az, anélkül, hogy abban valaki megbotránkozott volna. Mert ha a szentirás némelly helyei a föld mozdulatlanságára czéloznak is, minden katholikus tudja, hogy az nem az ember kiváncsiságának kielégitése végett iratott; Szent Ágoston pedig azt mondja, hogy „bármi bizonyittassék is be, természetesen kétségbevonhatlan érvekkel, a dolgok természetét illetőleg, mi be fogjuk bizonyitani, hogy az a szentirással nem áll ellenmondásban; [1])" Szent Tamás végre igy szól: „Felette káros dolog volna azt, mi a hitre és erkölcsiségre nézve teljesen közönyös, ugy vitatni vagy tagadni, mintha az a hittanra vonatkoznék [2]).“

Kopernik.

Cusa Miklós, ki Pythagoras rendszerét nyiltan hirdeté [3]), bibornokká mozdittatott elő. A poroszországi thorn-i születésü Kopernik Miklós (1473—1543) Bolognába menvén, ottan a csillagászatot Domenico Mazia-tól elsajátitandó, csakhamar a csillagászat tanárává neveztetett Rómában, hol ezen tudomány igen nagy becsben állott, minthogy itten akkor a naptár kijavitása vétetett czélba, és ugyancsak itt több jeles főpap arra ösztönzé őt, hogy bocsátaná közre rendszerét. A legjelentékenyebb felfedezések alapját képező hypothesisek segélyével jutott ő el ehhez s száraz okoskodások helyett inkább azon metaphisikai érvet ragadva meg, hogy a természet mindig a legegyszerübb utakon müködik, s hogy a szépség és egyszerüség sehol sem olly szembeötlő mint a Pythagoras rendszerében. A gömb, mondá ő, az ábrák legtökéletesebbike, a világ ugyszintén a planeták tehát gömbalakuak, mozgásaik köralakuak, csakis a körforgás lévén az egyedüli szabályos mozgás. Az égi testek (másik hypothesis) annál nagyobbak, minél hosszabb idő alatt végzik be pályájokat. Hy-

---

ős régiségét nem is fogadjuk el, a XIII. századnál későbbre teljességgel nem tehető, a 3-ik részben ezt olvassuk: „Az öreg Chamnuna könyvében terjedelmesen ki vagyon fejtve, hogy az egész föld maga körül köralakban forog; némellyek fent, némellyek lent vagynak; minden teremtmény külseje elváltozik álláspontjok szerint, megtartván mindazáltal ugyanazon helyzetöket; némellyik tartomány meg van világitva, mig némellyek setétségben vagynak; ezeknek nappaluk, amazoknak éjök van; sőt olly tartomány is vagyon, mellynek állandóan nappala van, vagy legalább csak néhány perczig tart az éje.“

[1]) *De Genesi*, I. könyv.

[2]) Opp. X, 31.

[3]) Ezenkivül azt hivé, hogy a föld a nappal együtt a világ sarka körül forog, amelly szünet nélkül változó. Lásd **Clemens**, *Giordano Bruno et Nicol von Cusa*; 1817, 97 l.

pothesis gyanánt állitá fel továbbá a nehézkedést vagyis az anyag vonzását, amelly alkalmasint az égi testekre is kiterjed [1]).

Nem talált ő fel tehát valami ujat, de csupán Pythagoras tanát önté rendszerbe akként, hogy az a tudományos férfiak igényeinek is megfelelne, s olly egyszerüen, miként az uj tünemények megfejtése végett az ismeretek fejlődésével semvolt szükség másra. A naponkénti forgás megmagyarázta a számtalan csillagok összhangzatát, mellyek bár rendetlenül szétszórvák az égen s különböző természettel birnak, mindazáltal egy közös forgásban egyesitvék; a föld évenkinti forgása kizárta a különcz megállapodásokat és visszatéréseket, s emellett módot nyujta nekünk a planeták viszonyos távolságát a naptól megmérni, egy iszonyu háromszöget vévén fel evégre, mellynek alapját a föld pályájának tengelye képezte, ami megközelithetlen tény vala a régi csillagászatra nézve. A föld egyenlitőjének egyszerü mozgásaitól függ a csillagok lassu váltakozása, mellyek majd lefelé majd ismét felfelé haladnak.

Kopernik De orbium coelestium revolutionibus (1543) czimü munkáját III. Pál pápának ajánlá s az ajánlatban képtelenségnek bélyegzé a föld mozdulatlanságában való hitet, s a többek közt ezt mondja: „Ha a fecsegők s a mathematikai tudományokban járatlan egyének a szentirás valamellyik roszul értett helyére támaszkodva könyvemet kárhoztatandónak vélnék, megvetném ezen nyomoru megtámadásokat... Lactantius mesécket irt a föld alakjára vonatkozólag; de mathematikai tárgyakban az ember a mathematikusok számára ir.“ A hamis itéletek s a rágalmazók bántalmazásai ellenében az egyház fejénél keresett pártfogást; annyival inkább, hogy az egyház az év tartamát s a hold mozgásait illetőleg nagy hasznot huzhat kutatásaiból. Alig jelent meg az érintett munka, Kopernik meghalt; de Celio Calcagnini még ugyanazon évben bebizonyitá, quod coelum stet, terra autem moveatur. 1584-ben Diego de Stunica, Ágoston rendü szerzetes Salamancában és hirneves hittudós, Jób könyvéhez egy kommentárt adott ki, melly szabályszerüen jóváhagyva s II. Fülöpnek vala ajánlva, s amellyben ezen verset: Qui commovet terram de loco suo fejtegetvén azt mondja: Ezen nehéz hely nagy világosságot nyerne a Pythagoras követőinek azon véleményéből, hogy a föld természeténél

[1]) *Gravitatem esse affectionem, non terrae totius, sed partium eius propriam, qualem soli etiam et lunae caeterisque astris convenire credibile est.*

fogva forog, nem is lehetvén másként megmagyarázni a csillagok mozgásait, mellyek lassuság vagy gyorsaság tekintetében egymástól annyira különböznek. . . Napjainkban Kopernik illyképen fejté meg a planeták forgását, és kétségkivül az ő tanával sokkal biztosabb tudomást szerezhetünk magunknak a planeták helyzetéről mint Ptolomaeus Syntaxis-ával. A szentirásnak semmiféle helye nem mondja ki olly világosan, hogy a föld áll, mint Jóbnak érintett verse azt, hogy az mozog. [1]) Mindezeket megelőzte Widmanstadt János Albert, ki 1533-ban Rómában időzvén VII. Kelemen, két bibornok és több elökelő egyéniség jelenlétében Pythagoras rendszerét fejtegeté, amiért is a pápa által Alexander Aphrodisiusnak De sensu et sensibili czimü szép görög kéziratával ajándékoztatott meg, amelly jelenleg Münchenben őriztetik, s mai nap is látható rajta Widmanstadtnak ezen tény hitelességéről tanuskodó sajátkezü irata.

Hazud tehát, ki azt állitja, hogy az egyház ellenséges indulattal viseltetett e tan iránt, melly rá nézve teljességgel nem vala sérelmes. Mindazáltal csak lassan terjedt az el, ellenkezvén az érzékek tanubizonyságával s a tudományos férfiak előitéleteivel, kiknek épen nem vala inyökre elfeledni azt, mit egyszer megtanultak s megtagadni a Ptolomaeus és Aristoteles tanaiban való hitet.

Tycho-Brahe.

E két rendszer összeegyeztetését a dán származásu Tycho de Brahe (1546—1601) kisérlé meg, ki az oranienburgi csillagdában, mellyet II. Fridrik épittetett számára, tizenhét évig (1570—87) tanulmányozta az égboltozatot és pedig sokkal tökéletesebb eszközökkel, mint amellyek Kopernik rendelkezésére állottak. Szerinte az öt bolygó a nap körül, de a nap és hold a föld körül forog: a középutat tartó de épen azért sikertelen rendszer vala ez, mert aki a tekintély-

---

[1]) Lásd **Didaci a Stunica** *Salamanticensis in Job commentaria etc.* Toledo 1584. *Hic locus quidem difficilis videtur, valdeque illustraretur ex Pythagoricorum sententia, existimantium terram moveri natura sua, nec aliter posse stellarum motus, tam longa tarditate et celeri tate dissimiles explicari; quam sententiam tenuit Philolaus et Heraclides Ponticus, ut refert Plutarchus* in lib. De plac. philos. *quos sequutus est Numa Pompilius, et quod magis miror, Plato divinus senex factus. Nostro vero tempore Copernicus juxta hanc sententiam planetarum cursus declarat. Nec dubium est quin longe melius et certius planetarum loca ex ejus doctrina, quam ex Ptolemaei Magna compositione et aliorum placitis reperiantur:* 205 l. Előbb pedig: *Nullus dabitur Scripturae sacrosanctae locus, qui tam aperte dicat terram non moveri, quam hic moveri dicit. Juxta igitur hanc sententiam facile locus hic de quo verba facimus declaratur, ut ostendat mirabilem Dei potentiam atque sapientiam, qui terram, cum gravissima natura sit, universam motu ciet atque agat.*

hez ragaszkodott, Ptolomaeussal tartott; aki pedig tanulmányozott, Kopernikhez csatlakozott.

Tycho de Brahe mindazonáltal a nagy és szerencsétlen férfiak közé számittatik, noha telve volt babonasággal, s mint csillagjós és alchimista is szerepelt s mint illyen egy uj elixirt talált fel, ezenkivül pedig holmi automatok és ijesztgetések segélyével azt akará magáról elhitetni, hogy büvész. Egy népszármazásu nőt vévén feleségül, családját ellenségévé tette. Ami tudományát illeti, a Ptolomaeus követői és uj rendszer hivei közötti vita csakis ujabb észleletek által vala eldönthető, miután az előbbiek mindakét rendszerben megfejtethettek és pedig egyaránt helyesen; azért ezekre vállalkozott ő. Először is a naput kisebbedő ferdeségét vevé észre, azután számos egyenlőtlenséget fedezett fel a hold mozgásában, s meghatározta annak törvényeit, ami dicsőségének fő részét képezi; az üstökösök parallaxisa segélyével megmutatá, hogy ezek jóval tul vagynak a hold pályáján s ugyanazért az egek nem tömör átlátszó gömbök; volt már némi sejtelme azoknak a nap körüli ellipsiseiről is; ő készité a sugártörések első táblázatát, amelly csak a magasság 45-ik fokáig terjedt ki, ezen tul a sugártörés okozatai nem lévén észrevehetők, mielőtt a távcső feltaláltatott volna. Sokkal becsesebb a 777 csillag névsora, az első az ujabbkori csillagászok által létrehozottak között, amellyhez Keppler Tycho de Brahe kéziratai nyomán még 223-at toldott. Mindezen észleletek a délkörön kivüli eszközökkel hajtattak végre s felette fáradságos módon számittattak ki; az üveglencsék sem vétettek még használatba a mérő eszközöknél s igy annál bámulatosabb azok pontossága [1]).

Keppler.

Ezen hypothesiseket kétségbevonhatlan törvényekké emelni s tudományos rendszerbe önteni a weil-i születésü Keppler Jánosnak (1571—1631) és Galileinek tartatott fön. Aki Kepplert tanulmányozza, meglepetik azon vallásos érzület által, melly öt összes felfedezéseiben lelkesité. Nem egyedül azon imákat s áhitatteljes felsohajtásokat értem, mellyekkel munkálatait gyakran megkezdé vagy bevégzé, vagy amellyekkel valamelly felfedezés feletti örömét megszakitja; de általában minden fáradozását azon buzgó gondolat ve-

---

[1]) Keppler a Tycho-Brahe csillaglajstromához kapcsolá azon déli csillagokat is, mellyek szögtávolságai Javában és Sumatrában Houtman Fridrik és Teodori Péter által mérettek fel.

zérlé, hogy a világ összes részei között tökéletes összhangzat uralkodik s hogy a legfensőbb, legjobb, legbölcsebb és legtökéletesebb Lény müveiben is csak illyennek bizonyithatá magát. Mesterétől Moestling-től Kopernik hypothesiseiről értesülvén, azon erős hittel vitatja azokat, melly egész tudományos életét jellemzi, s kéri az Istent, hogy segitené őt valamelly nagyszerü felfedezésre, melly azokat igazolná s a Teremtő véghetetlen bölcsesége- és hatalmáról tanuskodnék.

Eleinte Aristoteles metaphysikai módszereit, Pythagorás számösszhangzatát és Platónak az ősképekről való eszméit sajátitá el s ezek értelmében szerkeszté Harmonia mundi czimü munkáját, mintha Isten a nap, a csillagok és a bolygórendszer által a világrendszerben képletes bizonyitékát akarta volna adni a Szentháromság hitágazatának. Azután azt képzelé, hogy az Isten a bolygók egymásközti elrendezésében az öt szabályos polyedert tartá vala szem előtt; azért megállapitá, hogy a bolygók közötti térek a Teremtő által ugyanazon szabályos formák szerint volnának kimérve; és pedig Saturnus és Jupiter között a köb (cubus), Jupiter és Mars között a tetraeder, Mars és a föld között a dodecaeder, a föld és Venus között az icosaeder, Venus és Mercurius között az octaeder; hogy továbbá mindegyik bolygó egy mozgató szellem által bizonyos pálya megfutására volna késztetve, amelly szükségképen köralaku, mert csak egyedül ezen alak tökéletes és méltó azon szellemi erőhöz, melly azokat mozgásban tartja. Csakhamar ismét azt kezdé sejteni, hogy ezen egyetemes összhangzat nemcsak magokban a világokban, de azoknak egymásközötti összhangzó viszonyaiban is feltalálható. Ekkor a föltétlen formáknak hátat forditva az arányok kutatására adta magát, s itt nyilt meg számára azon tér, mellyen a jelenkori csillagászat teremtőjévé nőtte ki magát.

Először is azt tevé föl, hogy a bolygóknak a naptóli közép távolsága nem lehet tisztán önkényes; de bármennyire igyekezett legyen is a vezető sugarak között bizonyos arányt felfedezni, az teljességgel nem sikerült neki; mindazáltal annyira meg volt erről győződve, hogy határozottan állitaná, miként később fel kell fedeztetni egy közbeeső de még eddig ismeretlen bolygónak, ami kétszáz évvel később az Asteroidák felfedezésével csakugyan be is bizonyult. Azután bizonyos arányt tett föl a sugarak hosszusága s a bolygók megfordulásának ideje között; s huszonkét évi kitartó kisérleteinek segélyével felállitá ama hires törvényt: „Két bolygó napkerülési idejének másod hatványai, naptóli közép távolaik harmad hatványával

mértékszerben állanak.“ Annyira meg volt győzödve a világ-egyetem összhangzatos elrendezéséről, miként ezen törvény felfedezése elegendő volt neki arra, hogy Kopernik rendszerét hirdesse győztesnek a Ptolomaeusé és Tycho-Braheé felett.

Az utóbbinak észleleteit folytatva kiszámitá Mars egymást követő állásait, s minthogy azt tapasztalta, miként azok a pályák tökéletes köralakusága felől akkoriban táplált általános hiedelemmel ellenkezésben állanának, tagadni merészlé azt; a további észlelet azonban teljesen felvilágositá öt, meggyőződvén ebből, hogy Mars majd többé majd kevésbbé távol áll a naptól s hogy nem is egyenlő de azon távolságokkal arányban álló gyorsasággal halad, amiből azután azt következteté, hogy a bolygók pályái tojás-alakuak. Ezen görbe vonal szabályos kifejezése egyideig titok volt előtte, mignem felfedezé a második törvényt, melly igy szól: „A bolygók pályái ellipsisek, mellyeknek egyik tüzpontjok közös, hol a nap áll.“

Hátra volt még a bolygók szög-gyorsaságának növekedése s fogyása és azok vezető sugarai közötti arány felfedezése; és az infinitesimalis számitás segélyével szerencsésen eljutott a harmadik törvényhez: „Minden bolygó egyenlő idők alatt egyenlő területeket jár be;“ ami ugy értendő, hogy a tüzpontból a bolygóhoz vont vezető sugarak egyenlő idők alatt a pálya terének egyenlő terjedelmü darabjait járják be, nem tekintve arra, ha vajjon a bolygó által pályájából megfutott ellipsis-vonal darab egyenlő-e a két esetben.

Most tehát a napot a világegyetem központjára helyezé; körüle a bolygók öszhangzatosan növekedő távolságokban a közös tüzponttal biró ellipsiseket járják be, mindannyian ugyanazon irányban mozogván, amelly egy a nap saját tengelye körüli forgásának irányával; magok a tér és idő változásai is bizonyos positiv törvény alatt állanak; és mindenből az egyetemes összhang tünik ki, melly csakis egy rendező akaratból származhatik. Hire menvén, hogy Galilei négy uj bolgyót fedezett fel, rendszere megsemmisülésétől félt, de felvilágosittatván, hogy azok Jupiter holdjai lennének, ezen felfedezésből uj érvet alkota a Teremtő bölcseségének bebizonyitására; ugyanis ha az Isten négy drabanttal ajándékozá meg ama bolygót, mig a földet csak egygyel, ez világos jele annak, hogy a föld nem a legjelentékenyebb égi test naprendszerünkben.

Ekként felfedezései mind ugyanazon egy eszméből származtak; mindig fensőbb ihletések gyanánt villantak fel azok agyában, és ő dicsénekekké változtatá át azokat, általok az örökkévaló Geometrát

magasztalandó [1]). Vajjon Baco Organum-a s a tapasztalat és következtetés hoztak-e létre illy eredményeket? nem inkább az okosan és makacsság nélkül felhasznált hypothesis szüleményei-e ezek? Koperniknek azt mondák: „Ha az ön elmélete igaz volna, Venusnak épen olly változásokon kellene keresztül mennie mint a holdnak.“ „Igazatok van — válaszolá Kopernik — erre most nem tudok felelni, de az Isten meg fogja adni, hogy arra is fog találtatni felelet;“ és valóban találtatott. Eulert sem a tapasztalat vezette azon felfedezésre, hogy a naput hajlásai változékonyságának daczára sem fog soha az egyenlitővel összeesni; és több századokig kellett volna várni, hogy láthassa az ember, miként a naptéritők ismét elhajlani kezdenek. Épen azon végokokból, mellyeket az angol kanczellár annyira lenéz, huzta ki Keppler nagyszerü eszméit, meg lévén győződve, hogy azoknak igy kell lenni, mert igy legészszerüebbek. Különösen a harmadik törvényt illetőleg egyáltalában nem fogható fel, miként lehetett volna azt az észleletből és előbbi ismeretekből leszármaztatni. A bolygók naptóli középtávolságainak és napkerülési idejeinek egy egyetemes analogia által kell szabályoztatniok, a szabályos mértani testekhez s a hangl ajtorja hangközéihez hasonlitván azokat; és tizenhét év után felfedezi, hogy a hangok négyzetei ugy állanak egymáshoz, mint a pályák nagy tengelyének köbjei (cubus).

Hasonló természetü hypothesisek segélyével felfedezte, hogy a hold pályája állandóan a naput egyenlapja felé hajlik; és noha evvel a hold legnagyobb szélességeire s a naput ferdeségeire vonatkozó előbbi észleletek ellenkeztek, nem veté el e föltevését, amelly egy századdal k később az egyetemes nehézség szükséges következményének bizonyult be.

Ő maga nyilvánosságra hozta mindazon tévelyeket és hamis okoskodásokat, mellyek által az igazsághoz jutott; és az ember csodálattal hallja őt, midőn elbeszéli a kisérleteket, mellyek öt két nagyszerü felfedezéséhez vezeték: hogy t. i. a Mars pályája petekör (ellipsisi), mellynek egyik tüzpontjában a nap áll, s hogy egy iv bejárá-

---

[1]) Lásd **Buchez**, *Essai d'un traité complet de philosophie etc.* II. 180. Igen szép hallani Kepplernek saját szavait: „Nyolcz hónap óta látom a világosságot. néhány nap óta szemlélem a legcsodálandóbb napot . . . Ezen eszme 1618-ik évi marczius 8-án villant fel elmémben; de roszul számitván azt ki s mint hamisat elvetvén, május 15-én uj lelkesedéssel ragadtam meg azt és minden setétséget szétoszlattam . . . Megvallom, hogy elraboltam az egyiptusiaktól az arany edényeket, azokból távol Egyiptom határaitól Istenemnek egy szentélyt készitendő.“

sára szükségelt idő arányos a görbe vonal és a naptól az iv végpontjaiig vont két egyenes vonal között fekvő térrel. Ezen törvények s a nehézkedésre vonatkozó szabatos ismeretek, mellyekkel ezen munkában találkozunk, Newton és Laplace előhirnökének s az égi géptan (mechanica) alapitójának tüntetik öt fel. Hamindjárt ezen felfedezéseiben nagy rész jutott a szerencsének is, bizonyára megérdemlé azt kitartó munkássága s azon nyiltsága által, melylyel hypothesiseit elveté, mihelyest azok az ujabb és biztosabb ismeretekkel ellenkezésben állottak. Ekként ő fedezé fel a természeti törvényeket, melylyeket elméletileg később Newton fejtett ki s bizonyitott be és egyetlen egy erő szükséges következményeiként tüntetett fel.

Galilei.

Különböző utakon haladt a pisai Galileo Galilei (1564—1642), ki az igazság kifürkészésére a legpontosabb észleletet s a legalkalmasabb eszközöket fordità s a tudományt valódi utjára terelé, hol semmiféle tény sem fogadtatik el, anélkül hogy az szigoru vizsgálat alá vettetnék [1]); azért minden habozás nélkül a tudományok bölcselete ujjáalkotójának nyilvánitjuk öt, és nagyon értjük, mit jelentsenek azon szavai, hogy több évig tanulmányozta a bölcseletet mint

---

[1]) Galilei a tekintély és tapasztalat határait a toscanai herczegnőhöz intézett egyik levelében igyekezett kijelölni: „Én azon nézetben volnék, hogy a szentirás tekintélyének fő czélja lenne meggyőzni az embereket azon czikkek és tételek igazságáról, mellyek minden emberi okoskodást felülmulván, sem valamelly más tudomány, sem pedig más eszköz segélyével, de csakis magának a Szentléleknek szája által tétethetnek hihetőkké . . . De hogy ugyanaz az Isten, ki bennünket érzékekkel, beszédképességgel és értelemmel felruházottt, ezek használatát háttérbe szoritva más eszköz által akart volna minket azon dolgok ismeretére vezetni, mellyek az érintett tehetségek segélyével is elsajátithatók s hogy ekként érzékeinket és elméuket azon természetes dolgokban is meg kellene tagadnunk, mellyek az érzéki tapasztalatok s a kétségbevonhatlan bizonyitékok által egész világosságukban szemeink vagy értelmünk elé állittatnak, ezt, ugy tartom, nem szükséges hinnünk. Én ugy vélekedem, hogy a természeti feladványok feletti vitatkozásokban nem a szentirás tekintélyéből, de az érzéki tapasztalatokból és kétségbevonhatlan bizonyitékokból kellene kiindulni, mert valamint a szentirás ugy a természet is az Istentől származik, az mint a Szentlélek szava, ez mint az Isten rendeleteinek legpontosabb végrehajtója . . . nekem tehát ugy tetszik, hogy azt, mit a természetes okozatok és az érzéki tapasztalat elénk tár, vagy ami a kétségbevonhatlan bizonyitékokból önkényt kiviláglik, nem kellene kétségbe vonni, annál kevésbbé kárboztatni csupán azon szin alatt, hogy az a szentirás némelly helyeivel ellenkezésben látszik állani, mert a szentirás valamennyi szava nincs olly szigoru szabályokhoz kötve mint a természet mindegyik müködése stb.“

amennyi hónapig a mathematikai tudományokat. Nem nyugodni meg a tekintélyben, eléje tenni a tapasztalatot az érvelésnek, mellőzni a dolgok lényegének kutatását, nem törődni mással mint a tiszta igazsággal s alávetni ezt a számitásnak és a mértani próbakőnek; folytonosan megtartani a kételyt, a találmányok emez anyját s az igazságra vezető ezen utat, mig a logika be tudja ugyan bizonyitani, ami felfedeztetett de maga mitsem képes felfedezni: ez az ő módszere, mellynek segélyével már előbb gyakorlatba vette azt, mit később Baco elméletileg kifejtett s olly gyéren alkalmazott. Ugyanazért egész erejével azon volt, hogy az erőt s az érzékek pontosságát bizonyos eszközök segélyével öregbitse és sokasitsa. Az ő találmánya a hévmérő, habár azt bizonyos kiindulási pont segélyével nem tette összehasonlithatóvá; az övé a proportionalis körző és más számos eszközök, mellyekkel égi felfedezéseire készité magát elő. Különös gondot forditott felfedezései alkalmazására; feltalálván az inga egyidejüségét, azt az ütér verése s az idő megmérésére használta; mértani tételeit a gépekre és az erőditésekre alkalmazta, amellyekről egy munkát irt, melly mai napig sem bocsáttatott sajtó alá; a zenében azok segélyével megállapitá az összhangzat és ellenhangzat törvényeit, elveszett s De visu et coloribus czimü értekezésében pedig a szinekéit.

Erőmütan.

Az erőmütan, melly Archimedes óta egy lépést sem tett előre, Aristotelessel egészen a gyermekiességbe sülyedt. Azt állitták, hogy az ágyuból kilőtt golyó egy egyenköz (parallelogram) két oldalát járja be; Tartaglia ezt tagadta ugyan, de csupán hogy azt állithassa, miként az egyenes vonal, mellyet a golyó kilövettetésekor s a másik, mellyet esésében jár be, egy köriv tangensei volnának. Tapasztalván, hogy az erő, melly bizonyos sulynak valamelly lejtőn való fentartására szükséges, a viziránnyos lapnál zerusra olvad le, mig egy függőleges lapnál egyenlő a sulylyal, Cardano ebből azon következtetést vonta, hogy ezen erő egyenes arányban változik a szeglettel, mellyet a sik a horizonttal együtt képez. A velenczei Benedettinek némileg jobb eszméi valának; a testek távolitó (centrifuga) erejét ezek azon hajlamának tulajdonitá, melly szerint egyenes vonalban törekednek mozogni, meghatározta a ferde emeltyü általi egyensuly törvényét s felfogta az összetett mozgást [1]). Azonban Galilei volt az első, ki az erőmütan valódi elveit megállapitá, Sci-

[1]) Lásd **Montucla**, 963 lap.

enza meccanica czimü müvében a nyugtalanról, Nuova scienza munkájában pedig a moztanról értekezvén; s kétségbevonhatlan dolog, hogy az egyenetlen sulyok egyensulya- s a képzelt (virtualis) gyorsaságról felállitott tételének köszönheti az erőmütan a gyengeség és tulzás feletti győzelmét.

A moztanban (dynamica) Aristotelessel az állittatott, hogy a sulyos testek esése a sulylyal egyenes s a közeg sürüségével megforditott arányban gyorsul; mignem Galilei inkább a tapasztalat mintsem tételek segélyével felfedezte, hogy a gyapot és ólom esése légüres térben teljesen egyenlő volna, s felállitá a sulyos testek gyorsulásának s a lejtőn való esésének törvényét; kimondá, hogy a suly mozgásba hozására az akadálynál nagyobb erő szükséges, vagy gyorsasággal kell ezt pótolni, s igy értekezett a csavarról, az emeltyüről, a szilárd testek ellenállásáról s összeütközéséről. Azután okoskodás utján tisztába hozá, hogy az esésközben befutott térek ugy viszonylanak egymáshoz mint az idők négyzetei, és páratlan számok szerint növekednek; s hogy az egész tér csak fele annak, mellyet a sulyos test befut vala, ha egyenlően a végsebességgel esik.

A gyorsitott és késleltetett mozgás eme szabályaiból felette fontos corollariumokat vont ki. Jóllehet az összetett mozgás elvéről már Aristotelesnél s más az erőmütanról értekező iróknál is tétetik említés, ugy látszik, hogy egyetlen egy ujkori férfiu sem használta azt, mignem Galilei annak ségélyével megmutatá, hogy az ágyugolyók hajtalékban (parabola) mozognak, amiből érthető lett a görbevonalu elhajlás is, melly a véghetetlenül csekély időrészletekben müködő erők által okoztatik. Megmutatá, hogy a lejtőn a testek ugyanannyi idő alatt jutnak le, mintha hasonló magasságból estek volna le; kutatás alá vette az egyenetlen hosszuságu ingák lengéseinek tartama közötti viszonyt, anélkül azonban hogy e tekintetben mértani pontosságra jutott volna; kifejte továbbá egy uj elvet a szilárd testek ellenállásáról, midőn azok részei más testekkel surlódásba jönek, amelly ugyan Cartesius (Descartes) által gőgösen elvettetett de ma átalánosan elfogadtatott.

Mellyik természettudós kérkedhetik a moztanban ennyi fényes sikerrel? Pedig felfedezéseinél sokkal bámulatosabbak okoskodásai, s azon eszméinek menete, mellyeket olly fényesen noha néha hosszadalmasan fejtegetett, ugyszintén módszerei, mellyeket tanitott, és a tévedések, mellyekre figyelmeztetett [1]); azért Keppler egyike azon

[1]) Jóllehet az angolok hazafiui érzületöknél fogva egészen az egekig eme-

nagy férfiaknak, kiknek sikerül a természettől felette fontos igazságokat ugyszólván kierőszakolni, de módszereket alkotni vagy másokat vezetni nem képesek; mig ellenben Galilei inkább azon felfedezések által lett nagygyá, mellyeket előkészite, mintsem azok által, mellyek kizárólag neki köszönik létöket.

Kopernik rendszere már csak azért is tetszett volna neki, hogy általa Aristoteles tekintélyét gyöngithesse, mindazáltal egészen érett koráig balgaságnak tartá azt. „Elvégeztem (ugymond ő) a bölcseletet, midőn Rostock-ból bizonyos Christianus Vurstitius, Kopernik tanitványa jött ide, s ennek rendszeréről egyik tanintézetben számos hallgatóság előtt eléadásokat tartott. Én azt hivém, hogy legtöbben egyedül az ujság varázsa által vonzatnának oda, s meg lévén győződve, hogy az egy hirnévre vágyó bolond rendszere, hallani sem akartam. Néhány hallgatóját megkérdeztem, de mindnyájan azt mondák nekem, miként csakis azért látogatják az előadásokat, hogy azokon jóizüen nevethessenek. Egy azonban határozottan azt állitá, hogy korántsem nevetséges dolog az, s miután komoly és óvatos férfiunak ösmertem őt, sajnálni kezdém, hogy Christianus előadásait lenéztem; és valahányszor csak Koperniknek valamellyik párthivével találkoztam, megkérdém őt, ha vajjon mindig illy véleményben volt-e. Mindenki azt erősité, hogy sokáig az ellenkező nézeten volt s egyedül az érvek ereje által meggyőzetve változtatta meg előbbi véleményét. Most mindegyiköknek feltettem az ellenpárt ellenvetéseit, s feleletökből meggyőződtem, hogy nem tudatlanságból se nem könnyelmüségből szegődtek ujabbi nézetökhöz. Másrészről ha Aristoteles követőitől és a Ptolomaeus párthiveitől azt kérdém, vajjon olvasták-e Koperniket, rendesen azt felelték, hogy nem, vagy ha igen, nem értették azt. Ugyanazért hinni kezdém, hogy ha valaki hátat fordit egy ollyan véleménynek, mellyet anyja tejével szitt magába, s amelly egyszersmind a nagy többségé is, és egy ollyanhoz szegő-

---

lik Baco és Harriott honfitársaikat, mindazáltal elég őszinték Galileink fényes érdemeit is méltányolni, amint az kitünik Drinkwater Bethune *Galilei élete* czimü müvéből, mellyet Hallam *Introduction of the litteratur of Europe etc.* kiadványa számára készite, ugyszintén Playfair *Preliminary dissertation to Encyclop. britan.* czimü munkájából, amellyben szerző azt mondja, hogy mindazon irók között, kik azon időben éltek, midőn az emberi szellem alig bontakozott még ki a tudatlanság békóiból s a barbárságból, mindenkinél inkább Galilei találta el a valódi bölcselet hangját s legtisztább maradt ama kor romlottságától izlés, gondolkozás és vélemények tekintetében.

dik, mellynek kevés párthive van, s amelly az iskolák által elátkoztatik s képtelenségnek tartatik, az bizonyára ellenállhatlan érvek által vonzatott s mintegy erőszakoltatott arra; s ekként ismerni vágytam a kérdés alapját" [1]). Mindazáltal még akkor sem merte Galilei ezen rendszert nyiltan vallani, midőn már annak igazságáról teljesen meg vala győződve, félvén a kinevettetéstől, miután valamint most ugy akkor is üldözte a köznapiság azt, ki föléje emelkedett [2]). S valóban Pisában kifütyölték, amiért is Páduába ment, hol a kormány a bölcseleti vélemények számára biztositá a teljes szabadságot, melylyet a politikai téren megtagadott [3]).

Meghallván, hogy Hollandiában bizonyos eszköz találtatott fel, melly az emberi szem előtt a távoleső tárgyakat nagyitotta, a sugártörés törvényeinek tanulmányozására adta magát, s csakugyan sikerült neki tisztába hozni, hogy egy völgyes és egy domboru üveg, valamelly cső két végére alkalmazva, harminczszor nagyithatná a tárgyak tömegét, és egy illy eszközt a velenczei tanácsnak is ajándékozott (1609), amelly ezért avval jutalmazá őt, hogy fizetését ezer forintra emelé. Érdekes olvasni azon őrjöngést, melylyel mindenki szeméhez törekedett ragadni ezen eszközt, melly később Demisiano által telescop-nak neveztetett. Sirtori egy illyet készitvén a szent Márk tornyába ment fel, ottan észleleteket teendő, de felismerték őt, és tömegestül csődültek fel hozzá az emberek, kiknek kénytelen vala eszközét több órára átengedni; azután az illyes követelésektől menekülendő megszökött a városból [4]). Csakhamar Velenczében számosan kezdtek foglalkozni a távcsövek gyártásával, mellyek akkoriban mindenfelé nagyon keresettek valának; de Galilei egészen másra

---

[1]) *Systema cosmicum*, dial. II, p. 121.

[2]) Kepplernek 1597-ben igy ir: *Multas conscripsi et rationes et argumentorum in contrarium eversiones, quas tamen in lucem hucusque proferre non sum ausus, fortuna ipsius Copernici praeceptoris nostri perterritus, qui, licet sibi apud aliquos immortalem famam paraverit, apud infinitos tamen (tantus enim est stultorum numerus) ridendus et explodendus prodiit.* **Keppler** levelei II-ik köt. 69 lap. Lipcse 1718.

[3]) Fabroni beszéli, hogy egy roszakaratu egyén a velenczei tanácsnál bevádolta Galileit, miként Marina Gambaval házasságtörésben élne; és eme rémletes tanács azt felelé, ha ez csakugyan igaz, akkor családjának fentartása végett bizonyára több pénzre van szüksége; és ennek következtében 320 forintra emelte fizetését. Annyi igaz, hogy házasságon kivül két fia és egy leánya volt.

[4]) *Del telescopio*, 486 lap.

használta azokat mint kiváncsisága kielégitésére, és tiz hónappal később kiadta Nuncius sidereus czimü munkáját (1610), telve olly felfedezésekkel, mellyek csodálatosabbak azoknál, mellyek valaha a legtökéletesebb eszközökkel tétettek [1]). A holdnak felületét

[1]) A római collegiumban levő kéziratok között (*Codex B.* fasc. 15) Galileinek néhány levele találtatik, mellyeket a bambergi Clavius Kristóf jezsuitához, e hirneves mathematikus- és hittudóshoz s a naptár egyik átalakitójához intézett. Jónak látjuk azok közöl közölni a következőt, melly nyilván tanusitja, milly tökéletlenek valának az eszközök, mellyekkel észleleteit tevé.

„Nagytiszteletü ur, különösen tisztelt atyám!

Ideje, hogy megszakitsam a hallgatást, melylyel inkább tollam mint elmém élt Nagyontisztelendőséged irányában. Most szakitom pedig meg azt, midőn visszakebeleztettem hazámba Florenczbe, hová a fönséges nagyherczeg kegyes volt mathematikusának és bölcszének meghíni. Nem tartom szükségesnek részletezni bölcseséged előtt az okot, melly e mai napig azaz Páduában való tartózkodásom végső pillanatáig hallgatásra késztetett; elég lévén Önt biztositanom arról, hogy sohasem hült meg bennem azon mély tisztelet, melylyel magas erényei iránt viseltetni tartozom. Ön egyik leveléből, mellyet legutóljára Antonio Santini urhoz Velenczébe intézett, értesültem, hogy egyik szerzetes-társával egy szemüveg segélyével Jupiter körül a medici-féle bolygókat fürkészvén, nem sikerült azokat fellelnie, amin épen nem csodálkozom, megtörténhetvén, hogy vagy az eszköz nem volt olly finom, minőnek lennie kelle, vagy pedig nem jól tartatott az, ami ismét felette szükséges, miután ha az a kézben tartatik, jóllehet a falhoz vagy más mozdulatlan tárgyhoz támasztatik is, maga az ütér verése vagy a lélekzés okozta mozgás miatt nem vehetők észre, különösen azok által, kik azt más alkalommal még nem látták, vagy pedig kevéssé jártasak ezen eszköz kezelésében. A csillagászati tudósitványomban érintett észleleteimen kivül később többeket tettem, különösen mikor Jupiter nyugaton volt látható; és ismét számosakat, mióta az visszatért keletre, sőt most is folytonosan észlelem azt; a legutóbbi időkben pedig sikerülvén eszközömet egy kevéssé tökéletesiteni, az uj bolygók olly világosaknak látszanak s épen ugy megkülönböztethetők, miként szabad szemmel a másodrangu csillagok.. Két héttel előbb meg akarván próbálni, meddig volnának azok láthatók a hajnal feltünte után, az ebcsillagot kivéve már valamennyi csillag elenyészett, s azok szemüvegen keresztül még mindig igen jól látszottak; később ezek is eltünvén Jupitert kisértem figyelemmel, szintén tudni akarván, meddig lehetne azt látni; s végre a nap már tizenöt fokkal felül volt a láthatáron, s mindazáltal Jupiter olly világosan s olly nagynak látszott, hogy biztos lehetek, miként ha nagyobb távcsővel tovább is követem, egész nap láthatom azt. Számot akartam adni Nagyontisztelendőségednek ezne részletekről, hogy ezen tények igazsága iránt netalán táplált kételyeit eloszlassam, amelly igazságokról, ha előbb nem, önhöz leendő átrándulásom alkalmával bizonyára meg fog győződni, ami, reménylem, rövid időn meg fog történhetni, néhány napot Önnél szándékozván tölteni. Nem akarván tovább terhére lenni, nem marad egyéb hátra, mint arra kérni Önt, hogy helyezzen vissza kegyébe, mely-

és tájékait darabosaknak találta, s hegyeket vélt abban látni, mellyek némellyike magasabb volna a mi legmagasabb hegyeinknél, a napsugarak visszaverődésének különböző idejéből s fokaiból következtetvén azt. A bolygók épen olly kerek testeknek látszottak, minő a hold, mig az állócsillagok nem lapos karikáknak de olly világitó testeknek tüntek fel, mellyek sugarai szikráznak. A fiastyukban nem kevesebb mint negyven csillagot számlált meg; a tejut megszámlálhatatlan csillagcsoportnak tünt fel előtte, ugyszintén az Orion ködszerü foltjai is. Jupiter körül négy kisebb csillagot vesz észre, melylyek másnap helyöket változtatván ebből egész biztossággal azt következteté, hogy azok holdak [1]), felfedezvén ekként [2]) ama szép rendszert, melly kicsiben képét adja a naprendszernek, mellynek részét teszi, s egyszerre a szem elé állitja a részek elrendezését, mellyet a bolygó-rendszerben csakis elménkkel vagyunk képesek feltalálni.

Csodálkozás tölté el őt s a világot ezen uj találmányokkal szemközt, s hasztalan igyekezett az irigység azok jelentőségét leszállitani azáltal, hogy mitsem akart rólok tudni; kijelölé a Venus változásait; a hold homályos részének hamuszinü világosságát a föld által visszavert napfénynek tulajdonitá, figyelmezteté a világot Saturnus különös kinézésére, mintha t. i. szárnyai volnának, mellyek később e bolygó gyürüjének bizonyultak be.

Hogy Galilei nagyságát felfoghassuk, ellenfeleivel szükséges őt összehasonlitanunk. Plato követői azt hivék, hogy az ég különös erők által kormányoztatik, mellyeknek mi közök sincs a földhöz; Aristoteles követői egy előzetes (a priori) csillagászatot készitettek maguknak, s jaj volt annak, ki velök ellenkezni merészkedett; Clavius, a legtudósabb jezsuita, Jupiter drabantjairól hallván beszélni, azt mondá, hogy ha azokat látni akarja az ember, előbb olly eszközt

---

lyel udvariassága – és tanulmányaink közösségénél fogva már régóta dicsekedhettem; én részemről biztositbatom Önt, hogy mindennel, mi hatalmamban áll, feltétlenül rendelkezhetik. Egész tisztelettel maradván, s kezeit csókolván, Istentől minden boldogságot esdek számára.

Florencz szeptember 17-én 1610.

Galileo Galilei."

[1]) Peiresc fejében azon elmés ötlet támadt, hogy azok elsötétülései a hosszuság meghatározására szolgálhatnának. Hogy Jupiter drabantjait s a napfoltokat Harriott fedezte volna fel, teljesen meg vagyon czáfolva.

[2]) *Nescio quo fato ductus*, mondja ő.

kellene feltalálni, mellynek segélyével létre hozathatnának; Sizzi florenczi csillagász tagadá, hogy hét bolygónál több lehetne, miután hét ága volt a héber gyertyatartónak s hét hónap alatt fejlődik ki tökéletesen a magzat; Jupiter holdjainak kigunyolására álarczos menetek rendeztettek; a franczia udvar ajándékokat ajánlott Galileinek, ha uj csillagokat fedezvén el azokat a Bourbonokról nevezné el, miként az előbbieket a Mediciekről; s midőn Galilei a legegyszerübb kisérlet által, a pisai görbe toronyból egy sulyos testet vetvén le, tévesnek bizonyitá be Aristoteles azon tételét, hogy a gyorsaság arányban áll a sulylyal, olly nagy harcz keletkezett ellene, hogy kénytelen vala amaz egyetemből távozni.

Mások ismét azon szándékkal rostálták meg Galilei eszméit, hogy azokat a szentirással ellenkezésbe hozhassák, ami azután ezen nagy férfiu üldöztetését vonta maga után, amelly felette nevezetes esemény nem annyira a római inquisitio gyalázatának felfedésére, mint inkább azon idők jellemzésére vonatkozólag. Előre kell bocsátanunk, hogy Galilei azon dühös modora által, melylyel ellenfeleivel bánt, egy nagy sereg ellenséget szerzett magának; mert mintha teljességgel nem tudta volna, hogy a tévedés néha ut az igazságra, s hogy a szellemeknek, csakugy mint az anyagnak, megvagyon saját tehetetlenségi erejök, Aristoteles követőit nem élesen de kegyetlenül ostorozta s a megtámadásokra mindig irgalmatlan gunynyal válaszolt; söt néha maga is támadólag lépett fel minden tekintet nélkül a tehetségre s az illető viszontagságaira, a többek közt Torquato Tasso ellenében, hogy másokat ne is emlitsünk. Milly számosak voltak legyen Aristoteles párthivei, már elbeszélésünkből is kitünik; de magok a jóhiszemüek is nem a legjobb indulattal viseltettek ezen heves ellenfél iránt; nem is emlitve a gyülöletet, mellyet a köznapi emberek a lángelme iránt táplálnak, ugyszintén az irigységet, mellyet a nagy férfiaknak hazájokban kikerülniök teljességgel nem lehet. Azutána csuszók-mászok, kik minden hirneves férfiunak nyomában vagynak, s kiknek mesterségök alattomban csipni, félelemmel tölték el az embereket ezen rendszer iránt, melly addig ártalmatlannak tartatott; ostoba hitszónokok eretneknek bélyegzék azt [1]); és Róma, melly

[1]) Guglielmo Libri, ki az egyház eljárását ezen ügyben a lehető legfeketébb szinekkel festi, söt azon képtelenséget állitja, hogy Galilei kinpadra vonatott volna, azt mondja, hogy midőn Caccini domonkos rendü szerzetes kikelt Galilei ellen, Maruffi, ezen rend generalisa, egy levelet intézett hozzá, mentegetőzvén és fájdalmát jelentvén ki a felett, hogy neki is osztozni kell mindazon

kivált annyi ujitás idejében nem maradhatott közönyös, megvizsgáltatá a dolgot.

Venus és Mercurius változásai kétségtelenné tevék, hogy ezek a nap körül forognak; Jupiter és Saturnus drabantjainak felfedezése s Marsnak és Jupiternek most már biztos tengelykörüli forgása azon következtetésre vezettek, hogy ugyanaz történik a földdel is, miután egy észlelő, ki azon égi testek felületén tartózkodnék, ugyanazon tüneményeket látná, amellyeket mi. Mindazáltal az ismeretek akkori álláspontjából tekintvén a dolgot, Kopernik rendszere épen nem állott minden kétségen felül; ugyanis sem a fénytévedés tüneményei, sem a föld ellapulása a sarkoknál, sem a viz emelkedése az egyenlitőnél, sem végre az inga lengéseinek változásai a szélességi fokok változtával nem észleltettek még; sőt a kisérletek is ellenkezni látszottak ama tannal, mignem arra a gondolatra jöttek, hogy a földdel együtt a légkör is forog. Nagy nehézséget támasztott továbbá az állócsillagoknak e rendszer által hirdetett iszonyu távolsága, figyelembe vévén az évi látköz (parallaxis) hiányát. Ide járul még, hogy Kopernik és kortársai az égi testek pályáját szükségképen köralakunak hitték; amiért is ha az évszakok változásait azon párhuzamos állás (parallelismus) segélyével akarták megfejteni, mellyet a föld tengelye egész éven át állandóan megtart, kénytelenek valának ezen állandóságot egy harmadik erőnek tulajdonitani. Cartesius több helyen tagadta Kopernik tanának igazságát; Gassendi nem merte azt hirdetni; Baco kigunyolta mint ollyast, melly a természeti bölcselettel ellenkeznék; Galilei maga, mint látók, felette habozott annak elfogadásában, és ami még több, magyarázatai hamisak vagy hiányosak [1]).

Az egyházat, az igazság eme védőjét, gyanuval tölté el e hirneves férfiu bölcselete, ki a természet-tudományokat vette fel alapul s az elmét müködésciben a természet törvényei által akarta szabályozni; amiért is félni lehete, hogy ezek felforgattatván, felforgattat-

---

embertelenségekre háromló gyalázatban, mellyeket harmincz-vagy negyvenezer szerzetes elkövet. — Lásd e könyv végén a, *Felvilágositó Jegyzetek*-et U) alatt.

[1]) A Rinuccini-féle florenczi gazdag levéltárban Galileinek utólsó éveiből egy kéziratát olvastam, mellyben, bármi okból, visszahuzza és megtagadja Kopernik elméletét s elészámlálja a természeti okokat, mellyek őt arra birták. Valóban ollyanok valának ezek, hogy egyetlen egy okos ember sem nyugodhatott meg azon véleményben; valamint másrészről lehetetlen volna arról kétkedni ma, miután kétséghevonhatlanoknak vagynak bebizonyitva az érvek, mellyeket Galilei kortársai nem ismertek.

nának a metaphysikai és erkölcsi igazságok is. Galilei volt első, ki a kérdést e térre vitte, megmutatván, minő értelemben kellene venni a szentirást, s a szent atyák egyes helyeivel támogatván azon tételeket, mellyek számitás és tapasztalat utján valának bebizonyitandók. Ezen kisérlet a szentirást tudományos kérdések eldöntésére alacsonyitani le általános visszatetszést szült s egy szerzetes feljelenté őt az inquisitionak.

Az inquisitorok nem érthetvén minden tárgyhoz, ezek megvizsgálását a qualificatorokra, holmi esküd-féle egyénekre bizták, kik azután véleményt adának az eléjök terjesztett s általok ismert pontokról. De valamint a spanyolok kárhoztaták Columbust, s Napoleon becsmérelte Fulton találmányát, ugy ők is hamisnak s a szentirással ellenkezőnek nyilvánitották a föld mozgásának tanát. Mi csoda ha ezen minden inkább mint tudományos emberek nagy önbiztségnek találták azt nem mint puszta hypothesist, de mint föltétlen igazságot állitani? s ha az inquisitorok hatáskörükhöz tartozónak vélték mások értesitése nyomán tudományos tárgyakban itélni s kárhoztatni olly véleményeket, mellyek már előbb a pápaság védszárnya alatt nyiltan hirdettettek?

A könyvvizsgáló szék (Congregatio indicis) meginté Galileit, hogy ne beszélne többé Kopernik rendszeréről mint feltétlen igazságról, mindazáltal mint hypothesisről ezután is háboritatlanul értekezett [1]), sőt magában Rómában nevetség tárgyává tevé ellenfeleit. V. Pál biztositá őt, hogy az ő éltében mi bántása sem lenne; midőn pedig VIII. Orbán lépett a pápai trónra, ki mint bibornok versekben dicsöitette Galileit, a Lincei társulat kiadá ennek Saggiatore czimü munkáját (1629), s magának VIII. Orbán pápának ajánlotta azt, ki igen melegen ajánlá őt a nagyherczegnek [2]), s neki és fiának bizonyos évpénzt rendelt [3]); később 1631-ben a fő udvarmesternek

---

[1]) A rendelet 1616-ban kelt. 1624-ről egy levele vagyon, mellyben mathematikai érvekkel támogatja azt.

[2]) „Mi benne tudományos érdemein kivül a buzgóság szeretetét s más olly tulajdonokat leltünk fel, mellyek teljesen megnyerték pápai jóakaratunkat. Először látván őt, szivélyesen megöleltük, s nem hagyhatjuk őt elutazni anélkül hogy Önnek kegyébe ajánlanók, biztositván Önt, hogy mindazon jótéteményeket által, mellyekkel Ön bennünket utánozva, vagy épen tulszárnyalva, őt elhalmozza, a mi hálánkat érdemli ki.

[3]) Mindezen tények be vagynak bizonyitva a *Memorie e lettere inedite o disperse di Galileo Galilei ordinate dal cavaliere* **G. B. Venturi** (Modena 1818) czimü munkában. Delambre Galileit illetőleg nagyon sokszor téved.

ha nem is kierőszakolt de legalább a censura titkaiba beavatott egyén előtt ismeretes fogásokkal kieszközlött jóváhagyásával Galilei közrebocsátotta Dialogo, dove nei congressi di quattro giornate si discorre sopra i due massimi sistemi del mondo, tolomaico e copernicano (Párbeszéd, mellyben a négy napi gyülekezet folyama alatt a világ két legnagyobb t. i. Ptolomaeus és Kopernik rendszere felett tartott értekezések foglaltatnak) czimü munkáját, ő maga az utóbbit vitatván. Itten az apályt és dagályt elég tévesen a föld mozgásának tulajdonitja, s nem tudja eloszlatni a képtelen következtetéseket, minél fogva számos jeles férfiu megczáfolta őt.

Mig azonban ő és a tudósok csakis hasznos vitatkozás tárgyául használták fel az emlitett véleményt, s mig ő maga Spanyolországnak azon ajánlatot tenné, hogy módszerének a hosszuságokra leendő alkalmazása végett hajlandó lenne oda átrándulni, [1]) az irigyek alattomos fondorkodásai elidegeniték tőle VIII. Orbánt, ki sértve érezvén magát azáltal, hogy Galilei az iránta tartozó tiszteletről megfeledkezett s igéretét megszegte, sőt talán Dialogo etc. czimü munkájában a bárgyu Simplicius álczája alatt őt ábrázolta volna, az ügy megvizsgálását a bibornoki egyesületre bizta, amelly azt az inquisitiohoz utasitotta.

A perből tisztán kiviláglik, hogy az egyház a nap mozdulatlanságának állitását csakis mint határozott tételt s nem mint hypothesist tiltá el, mert ha az kétségtelennek bizonyittatott volna be, szükséges leendett a szentirásnak ide vonatkozó helyeit aszerint értelmezni, holott ez felesleges volt mindaddig, mig a kérdés mint akkor eldöntetlenül állott. Galilei megkapta az intést s megszegte azt, s igy a törvényszék az akkor divatozott modor szerint pert kezdett ellene.

Galilei megidéztetvén (1632) nem záratott börtönbe, sem más testi büntetéssel nem illettetett [2]), de magának az ügyésznek szobájá-

---

[1]) Galileinek bizonyára felette fájhatott, hogy választ soha nem kapott; ma azonban tudjuk, miként Cosmo herczeg azt irta III. Fülöpnek, hogy csak azon esetre bocsátaná el Galileit Spanyolországba, ha megengedné, hogy a livornoi kikötőből évenként két hajót küldhessen vámmentesen a spanyol Indiákra. **Nelli**, *Vita di Galileo.*

[2]) Bernini *Storia delle eresie* czimü munkájában azt állitja, hogy Galilei öt évig tartatott volna börtönben; Pontécoulant azt mondja, hogy az inquisitio börtönében is vitatta volna a föld forgását; Brewster szerint egy évig volt börtönben; Montucla többeket idéz, kik azt mondják, hogy szemei kitolattak sat. Libri nem régen feleleveniteni törekedett ezen vádakat, mellyeket a Venturi által kiadott

ban volt letartóztatva, hol saját cselédje szolgálta őt ki, élelmezését pedig a florenczi követ, Nicolini udvarából nyerte [1]). Mennyit szen-

---

Emlékiratok és levelek már eléggé megrostáltak. Elég igaztalanságot követett el Olaszország nagy férfiai irányában, miért kellene ezeket még költöttekkel is szaporitani. Megtekintésre méltó *David Brewster, The Martyrs of science or the Lives of Galileo, Tycho-Brahe and Kepler*, 1841.

A páduai papnövelde könyvtárában egy kézirat találtatik, Galilei jegyzeteivel ellátva, mellyben a többek közt ezt olvassuk tőle:

„Az ujitások behozatalát illetőleg.

„És ki kétkedik azon, hogy nagy botrányokat fogna okozni azon kivánat ujbóli behozatala, hogy az Isten által szabadnak teremtett értelem mások akaratának rabszolgájává aljasitsa magát?

„Vagy azt akarni, hogy némellyek tagadják meg saját érzékeiket s mások önkényének rendeljék alá azokat.

„Vagy megengedni azt, hogy olly személyek, kik valamelly tudományban vagy müvészetben teljesen járatlanok, biráskodhassanak ollyanok felett, kik azokhoz értenek, és a rájok ruházott tekintélynél fogva hatalmokban álljon azokat saját modoruk szerint csürni-csavarni.

„Ezek ama hatalmas ujitások, mellyek a köztársaságokat és államokat felforgatni s tönkretenni képesek.

[1]) Galilei viszontagságaira vonatkozólag Rómában egy levél van forgalomban, mellyet ő tanitványához Ranieri atyához intézett. Ennek eredetije azon levelek között találtatik, mellyeket Nelli senator gyüjtött össze, s a mellyek mostan a florenczi Palatiná-ban tartatnak: „Ön jól tudja, különösen tisztelt Vincze atya, hogy az én életem mindeddig szerencsétlenségek és viszontagságok sora volt, mellyeket egyedül egy bölcsész türelme szemlélhet közönyösen, mintegy szükséges eredményeiként azon különös változásoknak, mellyeknek az általunk lakott földteke alá vagyon vetve. Felebarátaink, kiken jobbra balra segiteni igyekszünk, hálátlansággal, rágalmakkal és vádakkal fizetnek; és mindez valóban feltalálható életem folyamában. És ez legyen elég Önnek s ne akarjon többet hallani ezen ügyről és bünről, mellyet teljességgel nem érezek magamban. Ön a folyó évi junius 17-én kelt utólsó levelében számot kér tőlem arról, mi velem Rómában történt, s tudni óhajtja, minő indulattal viseltettek irántam a biztos Ippolito Maria Lancio atya s a tanácsos Alessandro Vitrici főpap. Igy hivatnak biráim, kiknek nevére még elevenen emlékezem, jóllehet épen most hallottam, hogy másokkal cseréltettek fel, s a tanácsos Pietro Paolo Febei, a biztos pedig Vincenzo Macolani atya lett. Valóban felette érdekesnek tünik fel előttem e törvényszék, melly csupán azért, hogy az észre hallgattam, körülbelül eretneknek nyilvánitott. Ki tudja, nem fog-e még bölcsészi minőségemből kivetköztetni s ehelyett az inquisitio történészévé emelni, vagy nem viszen-e odáig, hogy Olaszország legnagyobb ostobája és bolondja legyek, amit végre is szükséges leend szinlelnem. Kedves Vincze Atya, én hajlandó vagyok papirra tenni érzelmeimet azon tárgyat illetőleg,mellyre fölkér,csakhogy ezen levélnek önhöz való juttatása végett tétessenek meg az elővigyázatok, mellyeket én megtettem, midőn Lottario Sarsi Sigensano urnak kelle válaszolnom, amelly név alatt Orazio Grassi jezsuita atya, a *Libra astronomica e filosofica* szerzője, lappangott, ki elég ügyes volt

vedhetett e nagy férfiu, kényszeritve látván magát, mint az gyakran kikerülhetetlen, véleményeit olly emberek előtt fejtegetni és bebizo-

---

engemet Mario Guiducci urral, a mi közös barátunkkal egyetemben megszurni. De nem elegendők a levelek, szükséges kiadni *Saggiatore* czimü munkámat, s VIII. Orbán méheinek védelme alá helyezni azt, hogy ekként ezek fulánkjokkal megcsipnék őt, engemet pedig védelmeznének. Önnek azonban elegendő leszen e levél, mert teljességgel nincs kedvem könyvet irni peremről s az inquisitióról, nem születvén hittudósnak s még kevésbbé olly szerzőnek, ki büntető jogi munkák irásában találná gyönyörüségét. Én már fiatalságomtól kezdve tanultam és elmélkedtem, hogy Ptolomaeus és Kopernik rendszereiről kiadhassak egy *Párbeszédet*, mivégből már attól fogva, hogy Paduában az előadásokat látogattam, folytonosan észleltem, és bölcselkedtem, főleg egy gondolat által ösztönöztetve, melly akkor agyamban megvillant,hogy t. i. a föld föltételezett mozgásai által megfejtsem a tenger apályát és dagályát. Néhány erre vonatkozó szó kisiklott ajkaimon, épen akkor, midőn Páduában figyelmére méltatott Gusztáv svéd fejedelem, ki mint ifju Olaszországban ismeretlenül utazván, jónak látta kiséretével együtt ottan néhány hónapra megállapodni; és szerencsés voltam uj kutatásaim s a naponkint hozzám intézett és általam megfejtett feladványok által nála alkalmazást nyerni, sőt arra is felszólitott, hogy az olasz nyelvre tanitanám meg őt. Da ami Rómában nyilvánosságra hozá a föld mozgása körüli nézeteimet, az egy igen hosszu beszéd volt, mellyet Orsini bibornok ő magasságához intéztem, amikor azután arról vádoltatám, hogy botrányos és vakmerő iró volnék. *Párbeszédeim* kiadása után a hitnyomozó szék által Rómába idéztettem, hova 1632 ik évi február 10-én érkeztem meg s azonnal ama törvényszék és VIII. Orbán magas kegyére voltam bizva, ki méltónak tartott becsülésére, jóllehet epigrammokat és szerelmes verseket irni nem tudtam. A Trinita de' Monti kellemes fekvésü palotában tartóztattam le, közel a toscanai követhez. Másnap hozzám jött a biztos Lancio atya s kocsin elvitt magával, utközben számos kérdéseket tett nekem, s mindent elkövetett, hogy rábirna azon botrány helyrehozására, mellyet a föld mozgásának állitásával egész Olaszország szine előtt elkövettem; és bármilly erős érveket és mathematikai próbákat hoztam is fel neki, mindig csak igy felelt: *Terra autem in aeternum stabit, quia terra autem in aeternum stat*, mint a szentirás mondja. Illyen beszélgetés között érkeztünk meg a hitnyomozó szék palotájába, melly a sz. Péter templomától nyugatra fekszik. A biztos által azonnal bemutattattam Vitrici tanácsos urnak, kinél két domonkos rendü szerzetest találtam. Ők ekkor udvariasan felhivtak, hogy teljes gyülésben adnám elő érveimet, s egyszersmind kimondák, hogy azon esetre, ha bünösnek találtatnám, mentségeimnek is hely adatnék.Az erre következő csütörtökön a hitnyomozó szék egyesülete elé állittattam, s előadtam ottan érveimet, szerencsétlenségemre azonban ezek nem értettek meg, s bármennyire is erőlködtem, nem sikerült biráimat állitásom igazságáról meggyőznöm. Ők viszont tettem botrányosságát törekedtek velem beláttatni, s mindig a szentirás érintett helye idéztetett vétkem achilles-sarka gyanánt. Annak idején egy szentirási érv jutván eszembe, felhoztam azt, de kevés sikerrel. Azt mondám, hogy véleményem szerint a szentirásban találtatnak olly kifejezések, melylyek a régi csillagászati tudomány tanaihoz alkalmazkodtak, s illy természetü lehete azon hely is, melly ellenem idéztetett; mert — vetém hozzá — Jób köny-

nyitani, kik nem képesek azokat megérteni. Ama birák meggyalázták magukat tudatlan önhittségök által, mellynél fogva saját elméjök itéleteit csalhatatlanoknak hirdették; Galilei pedig meggyalázta magát azáltal, hogy visszavonta véleményeit, mellyekről meg volt győződve, és saját visszavonásával igazságosnak tüntette fel az üldözést. Illyesmit szül azután a szabadságnak bilincsekbe való szoritása. Galilei „bizonytalan ideig tartó fogságra" itéltetett; de VIII. Orbán azonnal számüzetésre változtatta azt, a Trinita de' Monti mellett fekvő Medici kertet tüzvén ki tartózkodási helyéül. Maga azon körülmény, hogy Galilei a gyönyörü Pincio hegyen lőn letartóztatva, világosan tanusitja, miként Róma tisztelettel tudott viseltetni eme nagy férfiu iránt, kinek tanait egyébként kötelességének hivé kárhoztatni [1]; korunk bizonyára egészen más példákat adott e nemben, és

vének 37-ik fejezetében a 18-ik versben az mondatik, hogy az egek erősek és fényesek mint egy réz- vagy bronz-tükör; Eliás mondja ezt. Látható, hogy itten Ptolomaeus rendszerének értelmében beszél, melly képtelennek bizonyittatott be a jelenkori bölcselet s a komoly józan ész által. Ha tehát olly suly fektettetik a napnak Josue által eszközlött megállitására, annak bebizonyitása végett, hogy a nap mozog, ezen helyet is figyelembe kell venni, hol az mondatik, hogy az ég a tükrök mintájára számtalan egekből vagyon összetéve. A következtetés helyesnek látszott előttem, mindazonáltal soha sem vétetett az figyelembe, s legfölebb válvonitással feleltek arra, ez lévén egyedüli menhelye annak, ki akár elfogultságból akár meggyőződésből előbbi véleményéhez ragaszkodik. Végre mint igazi katholikus kénytelen valék véleményemet visszavonni, s büntetésül *Dialogo* czimü munkám betiltatott; és öt hónap mulva Rómából elbocsáttatván (azon időben, midőn Florenczben a döghalál dühöngött) börtönömül az én legkedvesebb barátomnak, Piccolomini sienai érseknek háza jelöltetett ki, kinek kedves társalgása olly nyugalmat és lelki gyönyört szerzett nekem, hogy nála ujból elővevém tanulmányaimat s itten találtam fel és bizonyitottam be a sulyos testek ellenállásáról s más egyebekről felállitott tételeimet; és megszünvén hazámban a döghalál, körülbelül öt hónap mulva 1633-ik év deczember hónapjának eleje táján Ő szentsége megengedte, hogy érintett házi fogságomból falura mehessek, ami után annyira vágytam; minek következtében Sienából a Bellosguardo nevü mezei lakba, később pedig Arcetribe jöttem, hol jelenleg is szivom ezen olly egészséges levegőt, közel szomszédságában kedves hazámnak, Florencznek. Éljen boldogul."

Ezen levél, mellyet Tiraboschi mint hitelest közöl, ma általában hamisnak (apocryphus) vagyon elismerve. Galilei eredeti pere 1809-ben Rómából Franczia országba vitetett s 1815-ben visszsa nem adatott; de IX. Piusnak sikerült azt visszakapni, s 1850-ben a vaticani könytárba tétete azt.

[1]) A katholikusok s különösen a jezsuiták iránt olly ellenséges indulattal viseltető Buhle azon akadályokról beszélvén, mellyeket ezek a gondolat haladása elé gördítettek, s ugy találván, hogy a katholikus országokban sőt még a leg-

pedig ott, hol az üldözés még azon meggyőződés által sem volt igazolva, hogy azt a közérdek követelte. Csakhamar (1633) Sienába helyeztetett át legkedvesebb barátjának az érseknek palotájába, s alig hogy megszünt Florenczben a döghalál, visszatért falusi lakába Arcetribe, számos munkálódásai által halhatatlanitván azt, mellyeket csak akkor szakitott félbe, midőn látását elveszté. [1])

Eközben a csillagászat óriási léptekkel haladt előre, s mintha a természet ösztönt akart volna adni annak tanulmányozására, szokatlan jelenségeket láttatott. Három első rangu csillag tünt fel és le; egy a hattyuban, egy a Cassiopeában, mellyet 1572-ben Cornelio Gemma vett először észre s olly ragyogó volt, hogy fényes délben is látható vala, a harmadik végre a kigyótartóban, mellyet Keppler 1604-ben észlelt s amelly minden más bolygót felülmult fényével. Nyolcz üstökös, mellyek 1577-től 1607-ig tüntek fel, s három, melylyek 1618-ban valának láthatók, ezen félt s mindeddig megfejtetlen égi testek felé terelé a csillagászok figyelmét. Galilei valódi csillagoknak tartotta azokat; Keppler azt hivé rólok, hogy egyenes vonalban haladnának, mignem végre megsemmisülnének; a jezsuita Grossi első volt, ki ugy irta le azokat (De tribus cometis, 1619) mint valódi bolygókat, mellyek a nap körül iszonyu ellipsiseket járnának be. Ignazio Danti alatri-i püspök, egyike a naptár átalakitóinak, s aki a bolognai és Florenczben a Santa Maria Novella-i délkört vázolta, a naput hajlásának változását fedezte fel (Trattato dell astrolabio, 1568, 86 lap), és pedig négy évvel előbb mintsem Tycho-Brahe-nek De nova stella czimü munkája megjelent, mellynek tulajdonitják e felfedezést. Galilei, Harriott, Scheiner és Gian Fabrizio a nap foltjait fedezték fel, szokatlan tünemény azon égitestben, melly a legtisztább folyékony lángnak képzeltetett; amelly foltok biztos jelei annak, hogy ezen uralkodó égitest is forog tengelye körül. Midőn 1631-ben Mercurius a nap előtt elhaladt volna, mint azt Gassendi előre megmondá, diadalünnepét ülte a csil-

---

szabadelvüekben is, minő pl. Német-Alföld most is ugyanazon jelenetek ismétlődnek, hozzáveti: „Becker, az igaz, üldöztetett s hivatalától elmozdittatott, mindazáltal sok figyelemmel voltak iránta, ami dicséretére válik Német-Alföld kormányzói mérsékelt véleményeinek. Alkalmaztassék ez Galileire.

[1]) Egészen 1835-ig a tiltott könyvek lajstromában valának bejegyezve Kopernik és Stunica *donec corrigantur*, Foscarini, Keppler *Epitome astronomiae copernicanae*, Galilei *Dialogo, et omnes alii libri pariter idem docentes*; 1820-ban azonban megengedtetett a föld forgásáról értekezni, hamindjárt nem is hypothesis alakjában.

lagászati számitás. Vallási versengések és scholastikus elöitéletek nagyban lassiták Kopernik elméletének elterjedését; de a Lincei társulat, mellyet Federico Cesi a természeti bölcselet müvelése végett Rómában alapitott (1603), azt tökéletesen észszerünek találta; mások ismét nem az ujabb bizonyitékok által meggyőzetve de csupán azért szegődtek ahhoz, hogy Galilei is elfogadta. Mindazáltal hiba volt azt népszerüsiteni.

Cartesius, kinek nevét már annyiszor emlitők a legnagyobb férfiak között, jóllehet csak olly tárgyakban, mellyeket mellékesen tanulmányozott, Naprendszerünk elmélete czimü munkájában azon okok megfejtését kisérlé meg, mellyek okozatait Keppler és Galilei olly sikerrel fürkészték, t. i. minő erő, minő törvény szabályozná a testek mozgását. Elvetvén a nehézkedés eszméjét, melylyet már Keppler is sejtett, az örvényekhez folyamodott, és két anyagot tételezett fel, mellyek egyike hasonlithatlanul finomabb lévén, megtölti a másik részecskéi között szabadon hagyott apró üröket. A testecskék köralakban mozogván elvesztik szegleteiket, s az innét származó hulladék-mennyiség több mint amenynyi a közök betöltésére szükséges. A felesleg a rendszer központja felé huzódván, a mi rendszerünk s egyszersmind a többi bolygó-rendszerek napjává leszen. Ezen központok körül forog az egész tömeg és pedig különböző örvényekben, amellyek mindegyike egy bolygót vonz magával. A távolitó erőnél fogva minden örvény egyenes vonalban törekszik távozni a naptól, de visszatartatik azok nyomása által, mellyek már előbb eltávoztak s azon tul egy tömöttebb gömböt képeznek. A világosság eredménye a központtól távozni törekvő részecskéknek, melylyek egyike a másikkal surlódásba jö. Ezen rendszer egy egész századon át divott, mignem a tudomány haladása kétségen kivül helyezé, hogy az a tünemények megfejtésére teljesen képtelen; mindazáltal a fényt illető része, melly Huygens által tökéletesittetett, ma általában el vagyon fogadva, s egészen kiszoritá Newtonnak erre vonatkozó elméletét, egy finom aethert föltételezvén az, melly minden tért betölt.

Cartesius az erőmütanra is kiterjeszté figyelmét s a nyugtant azon egyetlen elvre vezeté vissza, hogy annyi erő szükséges valamelly testnek bizonyos meghatározott magasságig való emelésére, mint amennyi kétszer ollyan testnek arra, hogy ama magasság feléig emeltessék; ami ámbár más alakban a képzelt gyorsaság elvével egyre megy.

Mások felfedezései iránt féltékeny lévén [1]) vonakodott Galilei érdemeit elismerni; a mozgás gyorsulása ellenében a lég ellenállását állitja fel, amellyet már Galilei tökéletesen kiszámitott; tagadja, hogy a testek a legkisebb sebességgel kezdenének esni, valamint azt is, hogy a térek páratlan számok szerint növekednek, s hogy a gyorsaság oka volna az erő nagyobbodásának. Azonban Dioptrica czimü munkájában Galileinél világosabban kifejti a mozgató erők összetételét, s az ő érdeme a mozgás törvényeinek különösen pedig annak felállitása, hogy a testek a nyugvás vagy az egyenes vonalu egyenlő mozgás állapotában maradnak mindaddig, mig ebben valamelly más ok által meg nem háborittatnak; amiért is minden görbe vonalu hajlás olly erőtől származik, mellytől a testek a görbe vonal egyik érintőjének (tangens) irányában távozni törekednek. Metaphysikai eszméit is bele kevervén azon föltevésre jut, hogy a változhatlan isteni természetre nézve szükséges, miként állandóan egyenlő mennyiségü mozgás létezzék a mindenségben; amiből azután ama világosan hamis következtetést vonja ki, hogy két test ellenkező irányban összeütközvén, mindakettő visszapattan, anélkül, hogy sebességökből valamit vesztenének, s hogy egy kisebb test nem kölcsönözhet sebességet egy nagyobb testnek. Minthogy pedig a tapasztalat ellenkezőt tanusitana, azt a levegőnek tulajdonitá, amelly na-

---

[1]) Figyelemre méltó azon udvariatlan sőt aljas modor, mellyel Cartesius a mások által tett felfedezéseket eltagadja, hamindjárt nem is voltak legyen azok az ő vetéltársai: „Nem hogy Vietától vettem volna eszméimet . . . Sőt inkább ott kezdettem, hol ő végezte; s ezt is anélkül tettem, hogy arra gondoltam volna, jóllehet utólsó levelének vétele óta többször átkutattam Vietát mint azelőtt, véletlenül egy barátom kezében meglátván azt; s köztünk legyen mondva, azt tapasztaltam, hogy nem volna abban annyira jártas, mint én gondoltam, noha különben eléggé ügyes.“ *Mersenne*-hez *irt levele*, 1637. *Oeuvres de Descartes*, V. köt. 300 lap. — „A mozgásnak a páratlan számok szerinti azon gyorsulása, mellyről Galileinél emlités tétetik s amellyről *mint hiszem*, *önnek más alkalommal irtam*, nem lehet való, hacsak két vagy három tökéletesen hamis dolgot nem tételezünk föl: az egyik az, hogy a mozgás fokonként növekedik, kezdvén a leglassubtól, mint Galilei véli; a másik, hogy a levegő ellenállása nem szolgál akadályul.“ IX. köt. 319 lap. Az első föltevés igaz; a második Galilei által kiszámittatott. — „Én nem hiszem, hogy a sebesség oka legyen az erő növekedésének, jóllehet mindig kiséri azt.“ IX. köt. 356. lap. Különcz álokoskodás ott, hol a tényt nem tagadhatá! — „Nevetséges dolog a tekerőcsigánál az emeltyüt számitásba venni; ami, ha jól emlékszem, Guido Ubaldo egyik ábrándja.“ IX. köt. 357 lap. A tudomány tökéletesen megerősité ezen *ábrándot;* és Guido Ubaldot nevezi meg itt, hogy ne legyen kénytelen idézni Roberval-t; másik nyomoru eljárása ezen nagy férfiunak, ki illyesekkel tölti meg iratait.

gyobb mozgási képességgel ruházza fel a testeket, mint a minővel önmagokban birnának.

Hignyugtan.

A brüggei Simon Stevin (1605) Statica és Hydrostatica czimü munkája egy hajlékony láncz segélyével a lejtőn való egyensulyt fejtegeti, amelly feladvány jobban megoldható Varignon szerint az erők háromszögével, amellyet Montucla ugyancsak Stevinnek akarna érdemül betudni. Egyébként számos uj tételeket állitott ez fel a másféle erőmütani erők tulajdonságairól, s Archimedes után a viznyugtanban az első felfedezést tevé, megállapitván, hogy a folyadékoknak valamelly vizirányos fenékre való függőleges nyomása egyenlő az alapsiknak a folyadék magasságávali szorozmányával. Galilei, kiről nem tudjuk, vajjon ismerte-e vagy sem Stevin müveit, A vizbenálló testekről irt értekezésében az ugynevezett viznyugtani paradoxont állitá fel, és megmutatá, hogy a testek alakja mi befolyással sincs arra, hogy azok a viz szinén felül maradjanak vagy alámerüljenek.

Vizépitészet.

A vizépitészet, melly különösen honunkban olly fontos szerepet játszik, Galilei tanitványainak, Castelli-nek és Torricellinek köszöni létét. Az első elméleti ismereteinek a folyó vizek méréséről (1628) kiadott munkájával adá fényes próbáját, a gyakorlati téren pedig az Arno lecsapolásával s illetőleg folyóvá tételével tüntette ki magát. Azon véleményben volt ő, hogy a folyadékok sebessége arányban állana a magassággal, mellyről azok lefolynak, mig ellenben Torricelli (1608—47) kimutatá, hogy nem magával a magassággal, de ennek gyökével. Galilei hasztalan igyekezett megfejteni, miért nem emelkednék fel a viz valamelly csőben vagy a szivattyuban harminczkét lábnál magasabbra, de Torricelli kitalálta, hogy ez a légoszlopnak a folyadékra gyakorlott nyomásától föltételeztetik, s hogy ekként a folyadék ama légnyomással arányban emelkedik. Ellenpróbáját adá ő ennek azáltal, hogy a vizet az ennél tizenháromszor nehezebb higanynyal helyettesitvén, ez most az érintett magasság tizenharmad részére emelkedett. Eszerint ezen magasság a lég sulyával arányosan változik; és ennek folytán feltaláltatott a légsulymérő (1643), melly Pascal által csakhamar a hegyek magasságának megmérésére használtatott.

Láttan.

A láttan kezdetben igen lassan haladt. Maurolico rendkivül elmés magyarázatát adá azon módnak, melylyel az ember a különféle

tárgyakat látja (De lumine et umbra) s hogyan gyüjti össze a kristálynedv a sugarakat az idegreczén, ami által megfejté egyszersmind a szem különböző alkalmazkodási képességét a távol- és rövidlátóknál. Azon a ponton volt tehát már, hogy a szem hátulsó falán lerajzolódó képecskék keletkezésének magyarázatát adja, annyival is inkább, hogy másutt megfejté már a képnek valamelly homoru tükörben való képződését; attól azonban valószinüleg azon nehézség tartá vissza, hogy teljességgel nem tudta magának megmagyarázni, miként legyen az, hogy a tárgyakat valódi állásukban látjuk, noha azoknak az idegreczén lerajzolódó képök felforditva vagyon. A nápolyi Giambattista Porta (—1615) a sötét kamrát (camera obscura) találta fel[1]) s Magia naturalis czimü munkájában a látás különféle tüneményeiről értekezett; de állandóan azon nézethez ragaszkodván, hogy a szemben ugyanaz történik, ami a sötét kamrában, nem tudta, hogy a szem mellyik részén rajzolódnának le a tárgyak, s a látás fő eszközének a kristálynedvet tartá. Sokat irt a sik, homoru, domboru és gyujtó tükrökről, különösen pedig az arczisméről, amelly utóbbi téren odáig jutott, hogy azt hinné, miként a vonások külső alkatának kijavitása által a lélek hajlamai is módosittathatnának.

A XVII-ik században a láttan nagyobb haladást tett mint valaha. Keppler Vitellio lengyel bölcsészhez irt Paralipomenenjében (1604) a szemnek a látásra olly alkalmas szerkezetét fejtegeté eltalálván az idegreczének rendeltetését s a látás hiányainak okait, midőn a fénysugarak az idegreczén innen vagy tul eső ponton találkoznak. Igaz, hogy nem található fel abban a jelenkori szabatosság, s azt sem lehet állitanunk, hogy kileste volna a sugártörés törvényét, de mennyi uj eszmét tár fel, s minő lángelmét árul el. Kutatásait tovább is folytatván, kiadá Dioptrica czimü munkáját (1611), mellyben azon véleményt táplálja, hogy a sugártörés szöge egy harmada volna a beesési szögnek, amelly föltevés általában véve hamis ugyan, de az általa használt üvegek természetét tekintve elég szabatos.

Ki találta legyen fel a távcsöveket, hosszas vita tárgya volt; ugy látszik azonban, hogy azok felfedezése Lippershey Jánosnak

---

[1]) A láttani kamarát már Leon Battista Alberti találta fel; de a sötét kamarát is leirták már Lionardo da Vinci és Cardano még Porta előtt (Lásd Libri *Hist. des mathématiques en Italie*, IV. köt. 2 sz.) különösen pedig Ciceriano *Vitruvius hoz irt commentárjában* (a 33 lapon) található fel annak részletes leirása.

vagy Jansen Zachariás middelburgi szemüveg-készitőnek rovandó fel érdemül (1609), kit Galilei, mint érintők, csakhamar utánzott. A távcső kezdetben csak egy domboru tárgy-lencséből és egy homoru szemlencséből állott; az illy távcső azonban olly szük határok közé szoritá az emberi tekintetet, hogy csodálnunk kell, miként lehetett az elegendő Galilei nagyszerü felfedezéseire. Keppler nem sokára rájött, hogy két domboru üveglencséből is lehetne azt készitení; minek következtében a század közepén a csillagászati távcső jött használatba, a hollandi ezentul csakis látcsöveknél alkalmaztatván; és ekkor lettek láthatókká Jupiter holdjai, Venus változásai s a ködfoltok. Ugy látszik, hogy a górcső is ismeretes volt már Hollandiában, midőn azt Galilei feltalálta; s valamivel később két domboru üveglencséből gyártatott az, holott a kezdetben készitetteknél a szemlencsék homoruak valának.

Dedominis Antal spalatoi püspök D e r a d i i s l u c i s i n v i t r e i s p e r s p e c t i v i s e t i r i d e czimü munkájában igen körülményesen ismerteti a szivárványt, annak szineit a sugártörés által magyarázván, s ezen nézetét egy, a szem és nap közé helyezett s vizzel tölt üveggömb segélyével be is bizonyitván, amikor t. i. a sugár a beesési szög szerint különféleképen jutott a szemhez. Valóban meglepő ezen elmés felfedezés olly férfiunál, ki semmi más jelét nem adá tudományos készültségének.

Végre Cartesius D i o p t r i c a (1637) czimü munkájában a sugártörés törvényét akarja fejtegetni s megmutatja, hogy a beesési szög sinusa ugyanazon közegben állandó viszonyban áll ama szög sinusával, mellyben a sugár átmenet közben megtöretik; változván azonban aszerint, amint ama közegek nagyobb vagy kisebb sugártörési képességgel birnak. De Willibrod Snell hollandi mérnök már husz évvel előbb egyengeté ezen szép és egyszerü törvényt (ez történvén Cartesius minden egyéb felfedezéseivel), s nyilvánosan tanitotta is azt, jóllehet könyve még akkor nem jelent meg. Ugyancsak Cartesius Dedominis érintett érdemét hallgatással mellőzve a szivárvány elméletét adta elé, a külső ivet a napsugárnak a vizcsepp bensejében történt második visszaverődése által fejtvén meg. Minthogy pedig mindenki azon kérdést tette, miért volna az, hogy ezen megtörött fény a szemet csak két ivben s bizonyos szögök alatt és bizonyos átmérőkkel érinti, ahelyett hogy prismaticus fényét a fellegek minden cseppjeire kiterjesztené, azt felelte, hogy miután a fény a vizcseppben megtört és visszaverődött, egyetlen fénycsomag sem tartja meg többé sugarainak párhuzamosságát s következésképen

azon tömöttséget sem, melly elegendő volna arra, hogy szemeinkre hatást gyakoroljon, kivévén azon kettőt, mellyek a naptól az evvel átellenes pontig vont tengely által létrehozott eme két szögöt képezik, amiért is két iv tünik szemeinkbe.

A távlat (perspectiv) a szép müvészetek érdekében tanulmányoztatott; Dürer Albert a gyakorlati téren igen szép előmenetelt tett abban s ugyancsak ottan helyes elveket tanitott, a sienai Baldassare Peruzzi pedig Bibiena Calandrája számára készitett diszitményeiben a távlat kitünő mesterének bizonyitá be magát. A tudomány ezen ágában mint irók csak olaszok szerepeltek, illyenek valának a borgo-sansepolcro-i Pietro della Francesca, továbbá a velenczei Daniele Barbaro, ki egy bevégzett értekezést adott ki arról (1568), ugyszintén Barozzi, Ignazio Danti és mások; mértani alapokra azonban csak Guido Ubaldo, del Monte őrgróf fekteté azt (1600).

William Gilbert (—1603) angol orvos, ki Frà Paolo Sarpi szerint Vietával együtt csak maga irt volna ujat a XVI. században, Physiologia nova de Magnete czimü értekezésében olly tételeket állitott fel (1600), mellyek azután is érvényben maradtak. A föld delejességének hypothesise teljesen az ő sajátja.

HARMINCZHETEDIK FEJEZET.

Természetbuvárok és Orvosok.

Aristoteles, ezen megmérhetlen tehetségü férfiu, annyi ismeretet gyüjtött össze s olly hatalmas synthesissel, hogy annyi század mulva is a természettudományok mestereinek élén maradt. Milly iszonyu távolság létezik pl. az ő lángelméje s egy Athenäos, egy Oppianus, egy Aelianos sőt maga Plinius férczmunkái között. Irodalmárok s nem természetbuvárok valának ezek, és mégis mindannyian, különösen pedig Aelianos, nagyobb szorgalommal tanulmányoztattak a középkorban mint Aristoteles. Ezek nyomain bolyongott a világ, inkább a különczségeket s a csodás természeti tüneményeket mintsem az általános törvényeket fürkészve; teljességgel nem fogván fel, hogy a rendkivüli tünemények okai csakis a szokottabbak okainak kifürkészésével volnának feltalálhatók. A természettudósról, ki egy kő esését vagy rózsa fejlődését tanulmányozná, mindenki azon véleményt táplálta volna, hogy lealjasitá magát, vagy épen bolondnak

tartatott volna, ha elmondja, hogy bolygónkat és a többieket, a nap tengelykörüli forgását és az üttér verését összhangzó törvények szabályozzák. Következésképen minden összefüggés hiányában a természet még mindig csodák sorozatának tekintetett. Illy véleményben voltak erről Sevillai Isidor, Albertus Magnus, Philon Emanuel, Vincent de Beauvais és más férczmunka-irók, kik nem magát a természetet, de a könyveket tanulmányozták. Mindazáltal a józan észlelet szelleme most utat kezde törni magának. A büvészet s a csodatevő gyógytan a növények legelrejte ttebb és legkülönösebb részeit kutatá, s ekként maga a tévely elemzésére kényszerité embereit [1]). A halismével (ichtyologia) a XVI. században a Civita di Castello-i Salviani foglalkozott; Rondelet, a boncztan első tanára Montpellierben, vizsgálat alá vevé a régiek állitásait, megveté a módszeres felosztás alapját, melly maig is követtetik, s valóban keveset lehetne hozzáadni ahhoz, mit a Földközi-tenger halairól irt. Felülmulta őt honfitársa Belon, ki keleten és Egyiptomban utazván, onnét számos különcz növényeket hozott be Europába s általában több uj ismerettel gazdagitá a természettudományt mint elődjei és kortársai együttvéve; ezenkivül észrevevé a természetben létező typusok meglepő egyformaságát, szembe állitá egymással az ember és madár csontvázát s a hasonló részeket egyenlően nevezte el. Merész gondolat volt ez azon időben és első lépés az organicus összetétel egységének bebizonyitására, mellyről az elmélet terén már Aristotelesnek is tiszta fogalma volt.

Gessner.

A zürichi Gessner Konrád (1516—65), ki épen olly férczelő (compilator) vala mint Wotton és Lonicer, csakhogy ezeknél terjedelmesebben és nagyobb kritikával irt, a természetrajz valamenynyi ágait illetőleg összegyüjté a régi és ujabb ismereteket és sajátjaival nagyban öregbité azokat. Aldrovando lemásolta, Johnston kivonatban adá, mások ismét felhasználták e munkát, anélkül hogy idéznék; Cuvier [2]) pedig a jelenkori állatisme (zoologia) alapitójának nyilvá-

[1]) Porta szintén azt tanitja, hogy *varii sunt plantarum bulbi, qui animalium testes mentiuntur, praesertim luxuriosorum . . . Natura hominum generationi satagens, hac testiculorum imagine ad vires venereas, ad conceptum, ad prolem eas valere significavit . . .* IV-ik könyv 18 fej. Az I-sö fejezetben pedig: *Plantarum partes scorpionem integrum repraesentantes, ad eius morsus valere . . .* És a III-ik könyv 51 fejezetében: *Fructus uterum referentes et fructuum involucra, ad uterum et puerorum involucra, sive secundinas, valere.* És igy tovább.

[2]) Egyetemes Természetrajzában.

nitja szerzőjét. Ha napjainkban az ember nem is birná magát elhatározni annak átolvasására, a szaktudósok alig nélkülözhetik azt, mint olly munkát, amelly az e tárgyban előbb megjelent összes müvek rövid tartalmát adja s ezenkivül a jelenkori tudomány első eredményeit is magában foglalja. Átmenetet képez ez azon korból, mellyben a férczelgetés végződik, abba, mellyben az észlelés kezdődik. Természetes osztályzatokat nem állit fel [1]), de gyakran utal a lények közötti hasonlóságra; mindegyik állat leirásánál tekintettel van azon nevekre, mellyeken az a különféle nyelvekben neveztetik, továbbá ezen neveknek az állat tulajdonságaival való nyelvtudományi rokonságaikra s a tulajdon értelemben vett és képes beszédbeni érteményökre, ugyszintén annak külsejére, hazájára, természetes cselekvényeire, szokásaira, ösztönére, valamint arra is, hogy mire használtatik; ezenkivül pedig egy külön részben azokról mint táp- és gyógyanyagokról értekezik. Terjedelmes vázlat ez, melly mindenesetre arról tanuskodik, hogy szerzője az encyclopaedicus osztályzásokban nagy jártassággal birt. Első volt, ki természeti gyüjteményt alapitott, csakhogy Amerika felfedezésének daczára kevés állattal gazdagitá a, már ismertek számát.

Aldrovando.

A bolognai Ulisse Aldrovando (1527—1605) mint gyermek az atyai házból elszökvén idestova bolyongott, mindenütt s mindent észlelve. Később gazdag örökségét utazásokban, természeti ritkaságok és mükincsek gyüjtésében emészté fel; több rajzolón és metszőn kivül egy állat-festészt harmincz éven át kétszáz aranynyal dijazott. Nagyban támogattatott szülővárosa tanácsa által, amelly örökölvén tőle rendkivül gazdag gyüjteményét és könyvtárát, sokat költött tizenhárom ivrétü kötetre menő s az előbb megjelent enemü munkákból összeférczelt Természetrajzának bevégzésére és kinyomatására (1599—1688). A szerző által bevégzett s egyszersmind a többieknél sokkal jobb részek a madár- és rovarisme (Ornythologia, entomologia), mellyek fametszetü táblákkal vagynak ékitve s rövid de szabatos leirásokkal megrakva; kár hogy kora tudóskodó szellemét követve tulhalmozta munkáját a költészetből, mythologiából és czimertudományból vett idézetekkel s ezenkivül észleleteit élményeivel s a természeti igazságokat az emberek találmányaival

---

[1]) Mindazáltal *Icones animalium* czimü müvében a négylábuakat szelidekre és vadakra osztja, s az előbbieket két, az utóbbiakat négy osztályba sorozza.

vegyité. Gessner betüsoros lajstromát egy rendszeressel helyettesiti; de beleteszi abba mindazon fajokat, mellyeket valaha a képzelet kigondolt. Jól mondá tehát Buffon, hogy ezen munkát tizedrészére le lehetne szállitani, s még ezen tizedrész sem volna megvetendő.

Eközben számosan egész szenvedélylyel üzék az illynemü tanulmányokat, s ami azok tökéletesitését nagyban elősegité, mindenki egyes ágára szoritkozott; Fabio Colonna a kagylókat tanulmányozta, a tudományosságot észlelettel párositván, s különösen a bársony-csigákról értekezett; Pietro Olina a madarakat, Mouffet Tamás a rovarokat tanulmányozta, mig Marcgraf és mások a távoleső tartomá nyokban uj fajokat kerestek fel. Később (1653) a skót John Johnston Siléziában letelepedvén a tudomány ezen ágában megjelent müvekből egy egészet alkotott, rézmetszetü táblákat csatolván ahhoz. Az arras-i Clusius (Charles de l' Ecluse) Exotica czimü munkájában, melly a régibb müvek kivonatait is magában foglalja, néhány uj majom-fajt, az ó-világ nagy hangyáját, a három ujju lajhárt, egy vagy két pánczélos állatot s a kiveszett pompás madarat, a dodo-t ismertette meg.

Fabrizio.

Az acquapendente-i Girolamo Fabrizio (1537—1615) egy könyvet adott ki az állatok nyelvéről, e gazdag, de még eléggé nem tanulmányozott tárgyról, azt fürkészvén, vajjon vagyon-e azoknak nyelvök, minő legyen az s miben különbözik az emberekétől és más fajokétól, mire használtatik, hogyan fejezik ki érzelmeiket, hogyan lehessen azt megérteni, s mi legyen annak a müszere. Az irók tekintélyére s különösen a vadászok és pásztorok tapasztalataira támaszkodva bebizonyitja, hogy az állatok hangjaikat változtatván, ezáltal azt eszközlik, amit mi a betü-hangokkal; de ami beszédünk sokkal tartalomdusabb, mert gyorsabb természetü és számosabb elemekből áll; ezenkivül mi hajlékonyabb ajkakkal és nyelvvel birván, innét származik azon változatosság és keverék, mellyek a beszédet képezik. Az állatok az övéiket érzelmeik nyilvánitására használják. Ki fejezik pedig magokat, igy folytatja Fabrizio, taglejtés, tekintet, hang, kiáltás és szó segélyével. Igy pl. a kutya el akarván a másikat hajtani azon helyről, hová ő maga kiván helyezkedni, avval kezdi, hogy haragosan néz rá, azután jelentményes mozdulatokat tesz, fogait vicsorgatja s végre ugatáshoz fog; a férgek és az ezekhez hasonló más alsóbbrendü állatok csak a két első móddal birnak; némelly halak uszó-szárnyaikkal vagy kopoltyujokkal adnak bizonyos hangokat. A rovaroktól megtagadja a szavukat, jóllehet han-

gok által ezek is kifejezik érzelmeiket; az ökröknek, szarvasoknak és más négylábuaknak inkább szavaik vagynak mintsem beszédök; de valódi beszédök vagyon a macskáknak, kutyáknak, madaraknak, csakhogy e tekintetben alább állanak az embereknél, kik világosabb és határozottabb kiejtéssel birnak. Az állatok megértik, amit mi nekik mondunk, annál inkább meg kell értenünk nekünk őket. Fabrizio az öröm, vágy, fájdalom és félelem négy szenvedélyét vizsgálván a kutyán és tyukon, bevallja, hogy e tekintetben nem sokra ment. Végül bebizonyitja, hogy egy állat sem vetélkedhetik az emberrel, miután az ő fő müszerök a torok, holott az nálunk csakis a magán hangzók kiejtésére használtatik.

De vajjon képesek legyenek-e az állatok egymással egyes tényeket közölni vagy milly fokig birjanak a beszéddel fogalmakat kapcsolni össze, mindezek olly feladványok, mellyeket ő nem érintett s a mi bölcsészeink mindeddig meg nem oldottak.

Füvészet.

A Sz. Márk könyvtárában létező növénytani kéziratok közöl különösen említést érdemel a velenczei Benedetto Rinio Liber de simplicibus czimü munkája, melly 1415-ben jelent meg, négyszáz harminczkét növénynek Andrea Amadio által készitett bámulandóán szép ábráival ékitve s azok latin, görög, arab, szláv és német neveivel megtoldva. Ugyancsak itt találtatik Pier Antonio Michiel öt kötetes Egyetemes növényrajza, mellyben körülbelül ezer növényfaj vagyon lerajzolva és szinezve, a különböző nyelveken megnevezve, jó leirásokkal kisérve s gyökereik, leveleik és magvaik alkata szerint rendszeresen három osztályba sorozva [1]).

Giorgio Valla, Marcello Vergilio, Ermolao Barbaro velenczei főnemes, Nicolo Leoniceno, Giovanni Manardo egyedül a régi füvészek értelmezésére szoritkoztak; de az akkori számos utazások mindenkit meggyöztek arról, hogy e tekintetben még korántsem mondatott el minden. Oviedo di Valdes első irta le az Amerikában látott növényeket; öt követték azután Cabeza de Vacca, Lopez de Gomara, Thevet, Leri, Monardes, Acosta; mások ismét Ázsiából és Afrikából hoztak be uj növényeket. A sienai Andrea Mattioli Dioscorides-t értelmezte és számos észrevételekkel gazdagitotta. Eközben szükségét kezdék érezni a füvészkerteknek, s ekként a ferrarai Antonio

---

[1]) **De Visiani**, *Illustrazione delle piante nuove e rare dell' orto di Padova.* 1840.

Musa Brasavola (—1577), ki az értelmezők és észlelők között átmenetet képezett, Ferrarában alapitott egyet; Velenczének már 1330-tól fogva volt egy gyógyászati kertje, később pedig 1564-ben Páduában a gyógyfüvek ismertetésére egy tanszéket s ennek számára egy kertet alapitott, s általában tartományaiban annyi füvészkertje volt, lamennyi egész Olaszországnak; Florencznek is volt füvészkertje valamint Pisának is, a bolognai Luca Ghini-től nyervén azt ajándékban, amellyet később Ferdinánd nagyherczeg ázsiai és amerikai növényekkel gazdagitott.

Az első növénytani táblák, ugy látszik, azok, mellyek 1480-ban Emilio Macro De viribus plantarum czimü költeményében megjelentek; ezeket követték 1493 ban a Pier Crescenzi munkájához csatoltak. Maranta 1559-ben egy rendszert adott ki a gyógyfüvek tanulmányozása végett; Prospero Alpino pedig a kávé-cserjét irta le. De a növények csakis kiváncsiságból vagy gyógyászati szempontból tanulmányoztattak, ugy hogy azok lajstromai betürendben készittettek. Gessner czélszerübben rendezé azokat, legalább jobban mint az állatokat, t. i. nem leveleik és gyökeik de állandóbb életmüveik mint pl. virágaik, gyümölcseik s magvaik szerint, ami által megalapitá vagy legalább előmozditá a természetes osztályozást. Joachimus Camerarius, Melanchton benső barátja, számos füvészeti munkákat hagyott hátra. E tudomány megalapitói közé tartoznak Lobel és Dodoens belgák, továbbá Charles de l'Ecluse, ki abba csinos irályt hozott be, azt tanitván, hogy mindent el lehetne mondani, anélkül hogy az ember sokat mondana. Megemlitésre méltó még itten a heydesbach-i Bock Jeromos (Tragus —1554), e jó orvos és türelmes észlelő, ki növénytani munkájában mindig a fajok ismertető jegyeire támaszkodott.

Cesalpino.

Az arezzo-i Andrea Cesalpino (1519—1603), a tudományok minden ágában olly jártas eme férfiu, sokkal jobban osztályozá a növényeket, bizonyos csoportokba sorozá ugyanis azokat különösen pedig a szikeseket, gyümölcsképző szerveik alakját és elrendezését vévén evégre alapul; kimutatá, hogy a magvak és az állatok tojásai között egyformaság létezik; számos igazságot napfényre hozott, mellyek helyessége csak később bizonyult be, s egészen Linné-ig egy természetbuvár sem multa öt felül [1]). Ezen kitünő természetbu-

---

[1]) „Cesalpino értekezése tizenhat könyvre vagyon felosztva: az első a

vár, kit Cuvier az ásványtani módszerek nemtőjének és alkotójának, Linné pedig az első igazi rendszer-teremtőnek nevez, s aki Sprengel szerint első készité a corpologicus rendszer abc-és könyvét, s aki

növények képződését fejtegeti, s itten vagynak letéve a növényi boncz- és élettan alapjai. Jóllehet Cesalpino általában tagadja, hogy a növények között nemkülönbség léteznék, mindazáltal sok esetben elismeri azt és tökéletesen megegyez századunk füvészeivel, himeknek nevezvén azon egyedeket, mellyek a porzókat, és nőknek azokat, mellyek a gyümölcsöket hordják; ennek daczára azonban régtől fogva az ellenkező vélemény vergődött tulsulyra. Egész szabatossággal megismerteti ő a növények belső szerveit; azt tartá, hogy azok életereje a bélben rejlik, mellyet ő a növény szivének s a gyümölcsök kutfejének tekintett, mig ellenben a virág többi részei, mellyeket igen helyesen megkülönböztet, a fából és héjból származnának; ugy hogy szerinte a virág csak a belső részek kiterjeszkedése volna. Linné szintén elfogadta ezen eszmét, s bővebben kifejté azt *Prolepsis plantarum* czimü könyvében. Bárminő fontosságot tulajdonitson is egyébként Cesalpino a bélnek, azt tartá, hogy az a fák életére nézve csakis létezésök első perczeiben volna szükséges.

„A többi tizenöt könyv ugyanannyi különböző osztályzatot tár elénk, s ezekbe osztja be szerző az általa leirt növényeket, alapul vévén itten 1-ör a fák vagy füvek élettartamát; 2-or a csira helyeztetését a magvakban; 3-or a gyümölcsökben vagy ezek sejtjeiben létező magvak számát; 4-er a gyököket; 5-ör a virágok és gyümölcsök hiányát. Ezen osztályok azután negyvenhét szakaszra, ezek ismét kilenczszáz negyven fejezetre vagynak felosztva, mellyek némellyike általános nézeteket tartalmaz az osztályokat és szakaszokat, gyakran pedig a jelentékenyebb csoportok jellemét illetőleg is, mellyek ma természetes családoknak vagynak elismerve. Minden fejezet czimét egy növény neve képezi, mellynek leirását adja; néha egyedül áll ez, gyakran pedig többekkel együtt, mellyek vele olly viszonyban állanak mint a faj a nemmel: de nem eléggé általánosak arra, hogy ezen fejezeteket olly nemeknek tekinthessük, minőket korunk füvészei megalapitának. Ezeket azután tudományos értekezések zárják be vonatkozólag azon nevekre, mellyeket a régiek használtak, minők valának pl. a görögöknél Theophrastus és Dioscorides, a rómaiaknál Plinius, kiket, mint látszik, alaposan ismer.

„Illy munka szerencsés átalakulást vala előidézendő a füvészetben, de senki sem akará követni szerzőjét az általa kijelelt uton, mindenki félvén ennek nehézségeitől; ő ugyanis jóval tulszárnyalta kortársait. Bauhin Gáspár azt állitja, hogy ő Cesalpino módszere szerint szándékozott felosztani *Pinax* czimü munkáját, de bevallja, hogy nem érté őt eléggé. Ezenkivül szokásban volt a füvészeti munkákat többé vagy kevésbbé jól sikerült ábrákkal felékiteni, Cesalpino pedig egészen számüzé azokat a magáéból. De egy lényegesebb hibája is volt neki, az t. i. hogy az általa használt neveket nem egyezteté össze azokkal, melylyekkel elődjei és kortársai éltek; a növényeket sajátos és jobbára olly nevek alatt ismerteti, mellyek Olaszországban főleg pedig Toscanában a köznép ajkain divatoztak; amiért is felette nehéz volt meghatározni a növényeket, mellyekről be-

megelőzé Harvey-t a vér keringésének felfedezésében, és Hauy-t az ásványok jellegeinek kristályaik alakjai szerinti megállapitásában, csak igen későn vergődött hirnévre, nehézkes irálya, peripateticus fejtegetési modora s Aristoteles iránti tisztelete lévén ennek oka, amelly utóbbi különösen visszatartá őt a szigoru következtetésektől, vagy pedig ellenmondásokba ragadta, ekként az uj felfedezéseket a régi állitásokkal kiegyeztetendő. Szerencsétlenségre a növénytanban sem volt mindig hű saját rendszeréhez; ezenkivül a fajok rokonságával nem törődve a füvészet tanulmányozóinak lehetetlenné tevé, hogy elődjeik fáradozásait saját előnyökre felhasználhassák. Segitett azonban e hátrányon az amiensi Jean Bauhin (—1613), ki vallási véleményei miatt Schweizba menekülvén, ottan egész életét a növények tanulmányozásában töltötte s azokról egy általános természetrajzot készite, melly halála után több évvel nyomtatásban is megjelent; s amellyben történeti szabatossággal le vagyon irva mindaz, miről e téren szerzőnek tudomása volt. Felülmulta őt fia Gáspár (—1624), ki Pinax czimü munkájában hatezer növény névjegyzékét s azok rokonfajait adja, megérintvén egyszersmind a nemi és faji különbségeket, s mindezekben a régi felosztásokhoz tartván magát, jóllehet ugy látszik, hogy ismernie kellett a természetes rendszert is. Jobb munka e nemben Parkinson Theatrum botanicum-ja. Fabio Colonna Ecphrasis (1606) czimü müvében a nemek megkülönböztetése által letevé a füvészet alapjait, felhasználván evégre Cesalpino elhanyagolt eszméit; s első volt, ki a fametszeteket rézmetszetekkel helyettesité. A gombák magváról már Giambattista Della Porta teszen emlitést [1]). 1592-ben a cseh születésü Zaluziansky

---

szél, és Bauhin, ki erre *Pinax* czimü munkájában vállalkozott, gyakran tévedett. Ugyanazért nem lehet pontosan meghatározni azon fajok számát, mellyeket munkájában érint; azok, kik azt nyolczszázra teszik, csakis a főbbeket vették számba, mert Haller szerint ezerötszázhuszra rugnak fel azok . . .

„Az előszóban, melly telve van ollyas uj és bölcseleti észleletekkel, melylyek századát tulszárnyaló elméjéről tanuskodnak, egyetlen lapon összpontositja az elveket s lerakja az alapokat, mellyekre a füvészet módszerei és rendszerei fektetendők . . . Daczára azonban a munkálatoknak, mellyekkel ezen dus tartalmat kifejti, mi lényegest sem adott ama vázlatához, ugy hogy ha összes munkáiból csak ezen egy lap maradt volna fel számunkra, ez magában elég leendett hirnevének örökitésére."

Dupetit Thouars.

[1]) *Phytognomica* czimü munkája V. könyvének 2-ik fejezetében igy ir: *Contra antiquorum opinionem, plantas omnes semine donatas esse.* Ugyancsak ot-

Methodi herbariae libri III. czimü munkájában a növények nemzéséről értekezik, megkülönböztetvén a nős himes növényeket azoktól, mellyek különböző nemüek; s említést tesz a porzószálakról (ligulae), a porzsákról (apex) s a magzóról (pistillum).

Ásványtan.

Az első ásványtani nyomozások Olaszországban tétettek, de Németország csakhamar tulszárnyalt bennünket e téren, sokkal gazdagabb lévén nálunk ásvány-kincsekben.

Agricola.

A pesaro-i Camillo Leonardi a régiek müveit férczelé össze Speculum lapidum (1502) czimü munkájában; de Agricola György (Bauer, 1494—1555), a szászországi bányászok orvosa, e valódi észlelő férfiu, jóllehet jobban értett a bányászathoz, első volt, ki az ásványokat külső alakjok, tömöttségök és használatuk szerint rendezé. Elszámlálja az addig megjelent s ismert könyveket, mellyek az ércztudománynyal foglalkoztak; állottak pedig ezek egy német munkából, melly a próbamüvészetről, egy angolból, melly az érczerekről, s egy olaszból, melly az olvasztásról és elválasztásról értekezett. Ő, ki látta a bányászok táradozásait, teljességgel nem hitt a bölcseség kövében s a varázsvesszőben, mellyekkel némellyek a viz- és érczereket felfedezhetni hiszik, amelly hiedelem, mint láttuk, napjainkban is felüté fejét. Mig élt, nagy tiszteletben állott; de meghalván, miután buzgó katholikus volt, a protestánsok megtagadták eltemetését, s hullája öt napig maradt eltemetetlenül mindenkinek méltó boszankodására. Nála hat évvel előbb a sienai Vannuccio Biringuccio Velenczében (1540) tiz könyvet adott ki a tüzmüvészetről (pirotechnia), mellyekben az érczekről és félérczekről, azok ásványairól, néhány sóról s ezek kivonatáról, az ötvözésről s a müvészetekre nézve hasznos folyamatokról (processus) értekezik s hevesen ostromolja az alchimistákat.

V. Sixtus azt hivén, hogy egy nagyszerü ásványgyüjtemény uj dicsőséggel övezné pápaságát, elhatározá, hogy a Vaticánban a könyvtárral és nyomdával együtt egy érczgyüjteményt állitand fel, mellybe a világ minden részéből összegyülendő ásványok volnának helyezendők; és azok rendezését a samminiato-i Michele Mercati-ra

---

tan ezt mondja: *E fungis semen perbelle collegimus exiguum et nigrum, in oblongis praesepiolis vel liris latens e pediculo ad pili circumferentiam protensis, et praecipue ex illis qui in saxis proveniunt, ubi decidente semine, feracitate seritur et pullulat etc.* Frankfurti kiadás, 1591. 367. lap.

(1541—93) bizta. „Tudósok, kik illyes tárgyakról irtak volna, nem hiányoztak (mondja ő), de vajjon kik álliták a szem elé a sajátos alakokat, kik világositák fel az olly számos homályos pontokat, kik adtak ki e tárgyu munkákat? Mert ha némellyek mellesleg az illy tárgyakat érinték, azonnal eretnekségről gyanusittattak, és ekként más ártatlan kútfő előkészitésén kelle fáradozniok.“

A kortársai által egekig magasztalt s a pápákkal, királyokkal és legnagyobb tudósokkal összeköttetésben élő Mercati az emlitett museum leirásában semmiféle természetes osztályozást nem tartott szem előtt, hanem megelégedett avval, hogy az ásványokat azok szekrényeinek sora szerint rendre elésorolja, megemlitvén mindegyik tulajdonságait, ugyszintén az azokról forgalomban levő különféle véleményeket. Mindazáltal igen érdekes figyelemmel kisérni a paleontologia első lépéseit, amelly tudomány később olly fontos szerepre vala hivatva. Mercati az ásvány-csontokban csak szokatlan összenövéseket veszen észre; és lidiomorphi vagy sajátságos alaku kövek név alatt egy külön szekrénybe helyezi azokat, mint „a természet ártatlan játékát, melly nekünk ekként a szobrászatban és festészetben kezdő leczkéket akart adni.“ Hogy azonban némellyek az állatország maradványainak vélték azokat, kitetszik czáfolataiból, mellyekben azt bizonyitgatja, hogy azok a hegyek csucsaira vagy a mélységekbe teljességgel nem vitethettek. De mesterének Cesalpinonak sokkal világosabb fogalma volt ezen ujonszületett tudományról, czáfolatot irt saját tanitványa ellen és olly módon tárgyalta az ásványtant, hogy az összetételen alapuló rendszerekre mintegy utat mutatott. Ugyanis az ásványokat földekre, savakra és olly anyagokra osztotta, mellyek a vizben feloldódnak vagy kötve maradnak; azután ismét kevésbbé fontos jellegeik szerint osztá fel azokat: igy pl. a földeket soványakra, kövérekre, szinesekre és gyógyerejüekre; a köveket pedig sziklákra, márványokra, drágakövekre és szerves testek vagy növények szüleményeire. Az ásvány-kagylók a tengerből származnak, amelly visszahuzódván a szárazföldön hagyá azokat; a hévvizeket azon melegség hozza létre, melly a föld gyomrában a különféle vegyülések és égések következtében áll elő; hiszi, hogy az ásványok valamennyien képesek mértani alakokba jegeczesedni; az ólom-éleget bizonyos légszerü anyagból származtatja, melly által az ércz sulyban növekedik — bámulandó elősejtése Hauy és Lavoisier felfedezéseinek.

A veronai Girolamo Fracastoro (1483—1553) az ásvány-kagylókra s a kősziklákban különösen pedig a Bolca hegyén lévőkben

találtató kövült halakra s más illyes állatokra és növényekre fordít ván figyelmét, azok fekvéséből azt következtette, hogy nem ugyanazon egy időszakban temettettek el [1]). Egyike vala ő a leghirnevesebb orvosoknak és tudósoknak; az elrejtett okokat a parányok müködésével helyettesité; a testeket ollyanoknak tekinté, mellyek egymást vonzanák; a villanyos, delejes és élettani tüneményeket bizonyos megmérhetlen (imponderabile) alapelvre fekteté; Omocentrici müvében első adá a csillagászati lencsék eszméjét [2]); s a mellékköröket (epicycli) ostromolván, nagyban egyengeté az utat Kopernik rendszeréhez.

Gessner nem dönti el, vajjon a cseppkövek állati termékek-e vagy pedig, mint azt többen hivék, szervetlen testek egyesülése következtében jöttek-e létre. Erkörn a próbamüvészetről értekezett. Bernard Palissy (—1589) porczellángyártó és festő a francziákban felébreszté az ásványok tanulmányozása iránti kedvet (1575), egy ásványgyüjteményt állitott fel s eltalálta, hogy az ásványkagylók nem a Noe idejében levő vizözön által rakattak legyen le a hegyekre.

Azon muzeumok, mellyekben mindenféle ritkaságok összehalmoztattak, s amellyek számára a nyeglék szándékosan különczenél különczebb állatokat készitettek, az eszközök illy szükében nem valának haszonnélküliek.

Peiresc.

Ezen ritkaság-gyüjtők között különösen kiemelendő a provence-i Nicolas Peiresc (1580—1637), egy régi olasz család ivadéka, ki daczára gyenge egészségének kora fiatalságától kezdve nagy kedvelője vala a tudományoknak, s rendkivül gazdag lévén számos ritkaságokat gyüjte össze a müvészet és tudomány köréből s nagy érdek-

---

[1]) Lionardo da Vinci kézirataiban a többek között ezen igazság is érintve van; ugyanis egyik czikkében *a föld régi állapotáról* értekezvén, megczáfolja azokat, kik azt állitták, hogy a különböző koru kagylókat a természet s a csillagok befolyása képezhette s hogy a fövényeket különböző időkben különböző magaslatokra vihette; és egy cseppet sem habozott határozottan sikra kelni azon igazság mellett, melly mindinkább erősebb alapot nyer, hogy t. i. a szárazföld legnagyobb része egykor tengerfenék volt.

[2]) Beszéli, hogy a csillagok észlelése végett bizonyos üvegeket használt, mellyek segélyével a hold és csillagok nem látszottak távolabb állóknak mint a magas tornyok csucsai (II. szak. 23 fej.); és hozzáteszi: „Ha valaki ezen két szemüvegen át néz, egyiket a másika fölé helyezvén, minden tárgyat nagyobbnak és közelebb állónak lát.“ (II. szak. 8. fej.)

kel viseltetett a kutatások iránt. Sokat utazott; tanulmányozta a kövületeket és állatnövényeket, anélkül azonban hogy gyanitaná, miként ezek állatok volnának; olly kertet tartott minővel maga a király sem birt; első volt, ki az indiai jasmint, a mecca-i tököt, az egyiptomi papyrus-cserjét, a paprikát, s más keleti növényeket sőt a kókusfát is Európába átültette. Galilei felfedezéseiről értesülvén egy távcsövet szerzett magának s avval Jupiter holdjait észlelve megérté, miként lehetne azok segélyével a hosszusági fokokat meghatározni. Találmányai tökéletesitésével vagy közrebocsátásával nem sokat gondolt, megelégedvén, ha ezeket azok rendelkezése alá bocsáthatá, kik evégett hozzá fordultak, s ha a tudósokat támogathatá. Egyike ezeknek, Gassendi, életét irta meg, tőle pedig terjedelmes levelezése maradt fel, mellyet jelesebb kortársaival folytatott.

Vegytan.

A vegytan még mindig a bölcseség kövének s az általános gyógyszernek kutatásában fáradozott, mignem Basilio Valentino némi lendületet adott annak. Az általa antimoniumnak nevezett stibium erejéről irt értekezéséből csakis a Hyppokrates, Galenus s más korabeli orvosok elleni piszkolódások és kifakadások érthetők. Azon jelentékeny szerep, mellyet ezen tudomány Paracelsus gyógytanában játszott, némileg elősegité annak fejlődését; és a Rosenkreuz társulat tagjai ujjá akarván alkotni az alchimiát, az élettant (physiologia) a vegytan megvilágitására alkalmazták. Azonban a párizsi orvosi kar (1603), melly a vér keringését, csupán azért mert ujitás volt, elvetette, a vegyészeket méregkeverőknek, az antimoniumot pedig minden esetben méregnek nyilvánitotta. Mindazáltal Van-Helmont (—1644) müveiből már látni lehete, milly jelentőségre fog emelkedni e tudomány, mellyet ő olly szerencsésen alkalmazott, daczára annak, hogy különben a titkos tudományok nagy hive volt.

Boncztan.

A boncztant a bolognai Mondino költé uj életre, kinek e tárgyu munkája az olaszországi oskoláknak három századon át egyedüli kézikönyve volt, az időnkinti felfedezések commentár alakjában csatoltatván hozzá. Követői közöl kiemelendőnek tartjuk a carpi-i Jacopo di Berengario bolognai tanárt, kinek Portal számos felfedezéseket ró fel érdemül, jelesen az idegrecze előtt levő szaruhártyáét is, amelly különben Alpinonak tulajdonittatik. Tanitványainak azt ajánlja, hogy ne arra ügyeljenek, mit mások mondanak, de önmagok észleljenek; ő maga több száz hullát bonczolt fel, ami akkor Olaszországon kivül példátlan vakmerőségnek tünt fel. Első volt, ki ira-

taihoz ábrákat csatolt, hasznára forditván a szépmüvészeteket, valamint más részről ezeknek is nagy előnyére szolgált a boncztan. Lionardo da Vinci tudományosan és bölcseletileg vizsgálta az emberi testet s a festészeti boncztanról egy értekezést adott ki. Sokan utánzák őt,a többek köztDürerAlbert(De humani corporis simmetria 1524), a férfi és női testeket mértani ábrákba szoritván; felesleges sőt tulzott s emellett haszonnélküli alkalmazása a tudománynak. Walter Ryff (1541) strassburgi orvos tizenkilencz boncztani táblát készite, mellyek a Berengarioéit jóval felülmulták.

Az első boncztani museum felállitása, ugyszintén a kőmorzsolás (lithothrypsia) első ismerete és a kór-boncztan (anatomia pathologica) alkotása a nagy boncztudósnak, a legnagoi Alessandro Benedettinek tudandó be érdemül [1]). Mint a VIII. Károly ellen müködő velenczei hadsereg főorvosa leirta e hadjáratban vivott csatákat; és Haller a gyógyászat terén első eredeti irónak nevezi őt. A florenczi Benivieni már jóval Paré előtt alkalmazta az érlekötést s más felette nehéz és fontos mütéteket szerencsésen hajta végre. Ugyancsak ő a kórboncztan terén szép mütéteket vitt véghez egy gyomorkeményedés, cseplez-fekélyesedés, vérhabarcz és epekő kezelésénél [2]).

Francziaországban Guido Chauliac tünt ki a boncztanban. A német származásu Günter, ki Párizsban a boncztudomány első tanára volt, a hallérzék szerkezetét irta le, tagadván, hogy a vele született lég volna annak közvetlen müszere.

Gaspare Tagliacozzi a hiányzó testrészek mesterséges berakását tanitá; Siciliában azonban, mint mondatik, már 1400-ban fordultak elő olly esetek, hogy az ajkak és orrok mesterséges uton pótoltattak [3]); amelly mütét egyébként inkább csodálatosnak mint hasznosnak mutatkozott. A provence-i születésü Pierre Franc véletlenül a fensőbb kőmetszést fedezte fel, és a kőmetszésnek számos módja találtatott fel. Jacobus Silvius (Dubois), Günter tanitványa, első

---

[1]) *Aliqui intus in vescica sine plaga lapidem conterunt ferreis instrumentis.* Benivieni beszéli magáról, hogy nem lévén másként képes bizonyos nőtől egy nagy hólyagkövet elvenni, *insolitum sed tamen opportunum consilium capiens . . . ferramento priori parte retuso calculum ipsum percutio, donec saepius ictus in frusta comminuitur.*

[2]) *De abditis nonnullis ac mirandis morborum et sanationum etc.* Florencz 1504.

[3]) Lásd erre vonatkozólag *Camillo Porzio*-nak Agostino Gervasio által irt *élet*rajzát. 1832.

jött azon fontos gondolatra, hogy minden izomnak nevet adjon, és leirta az erek billentyüit, ami nagyban elősegité a vérkeringés nagyszerü eszméjének felfedezését.

Vesal.

André Vesal (1514—1564), egy brüsseli gyógyszerész fia, számos állati és emberi hullák felbonczolása következtében azon meggyőződésre jutott, hogy a régiek a boncztanban felette járatlanok valának, s hogy Galenus majmokon tevé észleleteit; amiért is bátor volt ennek tévedéseit felfedezni ,daczára annak, hogy kortársai csodálták. Páviában, Bolognában és Pisában tanárrá neveztetvén, Velenczében boncztani táblákat adott ki, mellyek olly zajt ütöttek, mintha ismét egy uj világ fedeztetett volna fel. Később kibővité és tökéletesité azokat, és Galenus iránt sokkal nagyobb tiszteletet tanusitott mint megbotránkozott csodálói, jelesen azáltal, hogy az ő nyomán azt állitá, miként a gyógytant szükséges volna a boncztanra fektetni.

Ez akkor annyira el volt hanyagolva, hogy még a zuzások és ficzamodások is gyógyitalokkal és szörpökkel gyógyittattak; Guicciardini egész komolyan beszéli (VII. könyv), hogy Giulio d'Este herczegnek szemei kivétettek s az orvosok gyors és ügyes bánásmódja által helyökre visszatétettek, anélkül hogy látását elvesztette volna. V. Károly formaszerinti véleményt kért a salamancai hittudósoktól, ha vajjon bün nélkül s tiszta lelkiismerettel fel lehetne-e nyitni az emberi hullákat, avégből hogy azok belső szerkezete felismertethessék. És épen neki „az isteni, a legnagyobb és leggyőzhetetlenebb császárnak, V. Károlynak" ajánlá Vesal De corporis humani fabrica (1548) czimü munkáját; amelly hizelgések azonban megbocsáthatók, ha tekintetbe veszszük, hogy egy hatalmas pártfogóra vala szüksége azon gőgös férfiak ellenében, kik a boncztudóst a borbélylyal összetéveszték, s ama pedánsok ellen, kik irtóztak egy huszonnyolcz éves ember önhittségétől, ki Galenust birálgatni meré. Dühösen neki rohantak ezek különösen Francziaországban; sőt mestere Silvius maga is iskolás gyermeknek nevezte öt; és nem tagadhatván Galenus tévedéseit, annyira ment, hogy azt állitaná, miként az emberek azóta megváltoztak, sőt a természet is szeszélye szerint változnék. Az isteni és győzhetetlen V. Károly nem dugta be füleit a rágalmazók előtt, s perbe fogatta öt emlitett könyvéért, ami felett Vesal megboszankodván sok kéziratát elégeté. Azonban győzedelmeskedett; de udvari orvossá neveztetvén a tömjénzések és zajos élet közepett el hagyá parlagosodni láng

elméjét. Művészete gyakorlására olly ritkán volt alkalma, miként arról panaszkodnék, hogy Spanyolországban csak egy koponyát sem kaphatott. Egy fóur bizonyos ismeretlen betegségben meghalván, felkérte rokonait, hogy engednék meg neki hulláját felbonczolni; de ime mi történik? azt álliták ezek, hogy a sziv a bonczkés alatt mozgott; amiért is gyilkosságról vádolták őt a törvényszék s istentelenségről az inquisitio előtt, minek következtében halálra itéltetett. II. Fülöp azonban számüzetésre változtatá halálos büntetését, s igy Velenczébe ment, s mint katonai orvos a rimini-i Giovanni Malatestaval Cyprusba és Jerusalembe hajózott, honnét midőn visszatérne, Zante mellett hajótörést szenvedett és éhen meghalt.

Fallopio.

A boncztan most bátrabban kezdett mozogni. A modenai Gabriele Fallopio (1523—62), bár különben nagy tisztelettel viseltetett Vesal iránt, néhány tévedésen kapta őt, különösen a hasizmokat illetőleg; s páratlan belátással és finomsággal felfedezé a hall-rendszer apró csontjait, ugyszintén az orr-üregek, állkapcza, mell- és keresztcsont összeillesztését, és nevét adá a méhcsöveknek. Az izom-tanban megczáfolá Galenusnak az izom-rostokra vonatkozó véleményét, tagadván, hogy az idegek azokba behatnának, s megmutatván, hogy az ő működésök megszünik ott, hol a rostok keresztben metszik át egymást, de nem ott, hol hosszában. A véredényekről szóló tanban nem ismerte a kis keringést s Galenussal együtt azt hivé, hogy az üterek olly csatornák volnának, mellyek az életerőt a szivből az egész testbe átvezetik. Kijavitá azonban ennek a vakbélre vonatkozó tévedéseit és egész pontossággal leirta a hashártyát és a gyomor-csukot s megismerteté a középhártyát, mellhártyát és a könymirigyet. Az idegeket Galenussal az agyvelőből származtatá, eltérőleg Aristotelestől, ki a szivből származtatá azokat; erészben azonban ingadozott. Emberi s nem állati hullákon tevé észleleteit, s evégre hat sőt nyolczat is kapott évenkint, különösen a toscanai herczeg időnként átengedett neki egy halálra itélt fegyenczet, amire vonatkozólag maga igy szól: quem interficimus modo nostro et anatomizamus: ime hogyan lett az orvos hóhérrá [1])! IX. Károlynak egy óvszere lévén, mellyről az állittatott, hogy a mérgezést megakadályozná, egy, akasztófára itélt bünösön kisérletet tettek avval, maróhiganyt (sublimatum corrosivum) adván be neki, a melly iszonyu görcsök között végzé

[1]) De némellyek azt vitatják, hogy ezen hely halála után negyven évvel később csusztatott be munkájába.

azt ki. Midőn II.Henrik egy lovagjáték alkalmával halálosan megsebesittetett volna, négy bünös feje levágatott s a sebészeknek adatott át a végből, hogy a lándzsák azon helyen szuratván be azokba, amellyen a király érintetett, ekként felfedeztetnék, micsoda részekbe hathattak be a lándzsa szálkái.

A fül kengyele felfedezésének érdemét Fallopio a szicziliai Gian Filippo Ingrassia-nak (—1580) engedi át, ki a nápolyi egyetemen a boncztant ujjáalkotá, s aki az 1575-ki döghalál alkalmával valódi hős gyanánt viselé magát és első volt, ki a közegészségi bizottmányokat felállitá. A cremonai Asselio a tejedényeket találta fel. A capodistriai Santorio Santori (—1636) harmincz éven át ugyszólván a mérlegen élt, hogy a bőr kipárolgásának addig még nem észlelt tüneményeiről magának biztosságot szerezhessen. Honfitársa Costanzo Varoli az agyvelőt fürkészte, amelly mai napig Varoli hidjának neveztetik, ugyszintén a látidegeket, mellyek menetét egészen a gerinczvelőig követte. Paolo Sarpi a szőlőhártya összehuzódását és kitágulását vette észre.

A sanseverinoi Bartolomeo Eustachio (1520—74), a római Sapienza tanára, a veséket, a páratlan visszereket s a fül és fogak szerkezetét tanulmányozta; nagy figyelemmel észlelte az idegeket, és csakugyan kipuhatolta a tenyészideg eredetét és más többek menetét, ami addig titok volt; és negyvenhat nagy táblát készite, mellyek azonban költség hiánya miatt közre nem bocsáttathattak; midőn pedig XI. Kelemen 1714-ben azokat Lancisi által kiadatta, mindenki beismerte, hogy ha annak idejében ismeretesek voltak volna, Bartolini, Bellini, Pequet, Lavater és mások elől a dicsőség pálmáját bizonyára elragadják.

A bolognai Giulio Cesare Aranzi első volt, ki a méhgyümölcsöt s ennek burokjait nagy figyelemmel vizsgálta, egyengetvén ekként az organogenia utját, amelly csak napjainkban jött létre; és felhasználván Realdo Colombo-nak a vérkeringés körül tett felfedezéseit, megdönté a régiek ide vonatkozó fogalmait, azt állitván, hogy a vér nem a válaszfal likacsain, de az ütéren át jut a tüdőkbe; jóllehet Colomboval együtt ő is osztá korának azon általános véleményét, hogy a máj a vérkészités müszere volna.

Levasseur már 1540-ben ismerni látszott a tüdők általi vérkeringést, ugyszintén az üt- és visszerek billentyüit. Michel Servet, kinek tévelyeit és szomoru végét már előbb érintők, a tüdők általi kisebb vérkeringést irta le, de nem — mint közönségesen állittatik — De Trinitatis erroribus czim alatt 1531-ben megjelent

munkájában, hanem Christianismi restitutio (1553) czimü müvében, amelly Calvin által szerzőjével együtt megégettetett.

Fabrizio d'Acquapendente folytatá Vesal munkáját általánositván azon észleleteket, mellyek az ember boncztanának a különféle állatok szervezetével nem egyedül avégből tett összehasonlitásából hozattak ki, hogy ezekben láthatók legyenek azon részek is, mellyeket az emberben látni nem lehete, de hogy összehasonlittassanak ugyanazon szervek s kifürkésztessenek a fajok között létező hasonlóságok és különbségek, valamint az is, minő következtetések vonhatók innét. Értekezéseit, mellyek tulajdonképen Totius animalis fabricae theatrum czimü bevégzetlen munkájának fejezeteit képezik, egyenként három részre osztja: az első a szerv leirását, a második annak müködését, a harmadik végre rendeltetését és használatát foglalván magában. Különös gonddal tanulmányozta a visszereket s észrevevé, miként a billentyük a sziv felé irányulnak, s ekként e felfedezés inkább neki mintsem Sarpi-nak tulajdonitható.

Harvey

Ő alatta tanult Páduában egészen 1602-ig az angol születésü William Harvey (1578—1657), ki tagadta a generatio aequivoca-t, mellyet már Redi is ostromolt, s nagy figyelemmel tanulmányozta a tojás fejlődését, jóllehet a nagyitó üveg hiánya tévedésekben hagyta őt. Már 1619 től kezdve tanitá Londonban a vér keringését s 1628-ban De motu sanguinis et cordis czim alatt megjelent munkája ledönté a régi épületet. Senki sem kételkedhetik többé arról, hogy a vérkeringés Olaszországban már előbb ismertetett, s hogy Harvey a véredény-rendszer valódi müködéseit Eustachio Rudio-tól tanulta legyen meg [1]), kinek munkájából, anélkül hogy szerzőjét idézné, egész helyeket irt ki; annyit azonban meg kell neki adni, hogy a tapasztalati boncztan haladásait előnyére forditva elhagyta a hibás szólamokat, mellyek elődje müvét olly bonyolodottá tevék, s világosabban kifejtette a vérkeringés általános gépezetét. Hazájában tiszteltetve s mint az angol királyok orvosa általok álla-

---

[1]) Sprengel azt állitja, hogy Berengario tagadta volna a vérnek a válaszfalon való átszivárgását; de jóllehet ő arról azt mondja, hogy *satis notabilis substantiae, quae est etiam satis densa*, mindazáltal elfogadja Galenus apró likacsait. Ugyancsak Sprengel azt vitatja, hogy Colombo már hitte ezen átszivárgást, jóllehet világosan mondja, hogy *longa errant via* kik ezt állitják. Lásd **De Renzi** *Storia della medicina*, III-ik köt. 307 lap.; s e könyv végén a *Felvilágositó Jegyzetek*-et V) alatt.

tokkal és más, tanulmányaihoz szükséges eszközökkel ellátatva, nagyban növelheté hirnevét s nyugodtan nézheté, miként tulajdonittatik neki egyedül egy olly felfedezés, mellyben már őt mások bizonyára megelőzték.

A sebészetnek és gyógyászatnak tehát most haladnia kelle. A lőfegyverek behozatala uj kutatásokra késztette a sebészetet. Jóllehet kevéssé ismert de mindenesetre fontos jelenség e téren a nápolyi Alfonso Ferri-nek De sclopetorum vulneribus (Lion, 1504) czimü munkája. Ezek gyógyitásának titkát birta egy turini orvos, s ettől sajátithatá el Ambroise Paré, ki azt inkább a vételár mintsem valódi értéke után becsülte meg. Ezen Ambroise Paré egyike vala a legkitünőbb sebészeknek; ha nem is találta fel mindenesetre megujitá a közvetlen érlekötést, ahelyett, hogy a köpölyözést és etetést használná; ez tanitá a sebesülésekkel párosult csonttörések gyógyitásának módját s más mütételeket, mellyek mai napig sem mentek ki a divatból; általános összehasonlitást tett a négylábu állatok és madarak csontváza között s azon véleményben volt, hogy a ragályos kóranyag (miasma) a szaglás által hat be az emberi testbe. Orvosa volt I. Ferencznek, II. Henriknek és IX. Károlynak, aki a szent Bertalan éji vérfördő alkalmával megmenté életét. Tanitványa, a provence-i Jacques Guillemeau, a koponya-lékelést tökéletesité. A szülészet szintén sokat vesztett előbbi kegyetlenségéből; a császármetszést élőn először Nufer Castraporci kisérlé meg Thurgauban; François Rousset a savojai herczeg orvosa pedig egy jeles munkát irt arról, és nehány illyes kisérlet szerencsésen sikerült.

Mindazáltal a sebész még mindig alsóbb rendü egyéniségnek tartatott, s tanulmányait a borbélyoknál kezdé meg, eleinte csak a bolt seprésével, fésüléssel s a tyukszemek kimetszésével foglalkozván. Midőn testületök Párizsban ugyanazon kiváltságokban részesittetett, mellyeket az orvosok élveztek, iszonyu volt ezek boszankodása, s az irigység által kinzott borbélyokkal a sebészek ellen szövetkeztek; de végre ezek mégis az egyetem tagjainak tekintettek. A klinika mint egyetemi intézmény Giambattista Del Monte által még 1543-ban vitetett be Páduába. [1])

[1]) Olaszország még mindig a fő szerepet vitte a tudományok terén; alig volt ugyanis a külföldön jeles ember, ki nem a mi egyetemeinken neveltetett volna. Paracelsus Bolognában, Rómában és Páduában tanult; Solenander Rómában, Pisában és Ferrarában; Langh Pisában ékittetett fel a tudori koszoruval, miután előbb Leoniceno és Vigo leczkéit hallgatta volna; Eurnius Páduában és Páviá-

Gyógyászat.

A gyógyászat terén a görögből eszközlött jobb forditások feltünteték az arab nyelvből tett forditások- és ezek értelmezéseinek silányságát. A bajorországi wemdingeni születésü Fuchs Lénárd el akarta vitatni Avicenná tól az orvosok fejedelme czimét, ezt Hippocratesnek és Galenusnak visszaadandó; a veronai Giambattista Montano és Marsilio Cognati valamint a sajtó ugy a gyakorlat terén visszaálliták a gyógyászat atyjának iskoláját; Hyacinthe Houlier ennek könyveit értelmezte, s még inkább tanitványa a Dauphiné-ből származott Louis Duret és a metz-i Foés; Jean de Gorvis pedig végre nagy nyelv- és tudomá nyos ismerettel a gyógyászati müszavakat fejtegette.

Paracelsust, kinek bálványozása épen olly hátrányára volt Németországnak, mint az araboké Spanyolhonnak, kénytelenek valának a nyeglék közé sorozni. Mindazáltal némelly ábrándos alchimistákból jó orvosok váltak, kik az élő szervezet valódi sarkigazságait sejtve szükségesnek tartották annak tanulmányozását a holt anyagétól különválasztani, más törvények szabályozván az élő testeket s mások az életteleneket. Ugyancsak Paracelsus lényeges szolgálatokat tett a tudománynak, uj gyógyszereket hozván használatba vagy

---

ban tanult; Zwinger Tódor, Jakab és Bonifácz a páduai és más olaszországi egyetemek előadásait hallgaták; Linacrus Florenczben és Rómában tanult; Bruceus valamint Dessinius, Paracelsus első megczáfolója is, az olaszországi iskolák növendéke volt. Volcher Coitee Fallopio és Eustachio tanitványa vala; Joubert Argentieri növendéke Turinban; Gaspard Bahuin az Acquapendente-é, testvére Jean pedig Páduában tanult. Guilandinus Fallopio által algiri rabságából kiszabadittatván, előbb növendéke, azután tanára volt a páduai egyetemnek, és Schenk János, Arveus, Spiegel s Hoffmann Gáspár is itt végezték tanulmányaikat. Fyens Mercuriale, Aranzio, Aldrovandi és Tagliacozzi tanitványa volt; Struzius Páduában ékittetett fel tudori koszoruval s Erastus is itt tanult kilencz éven át, azután pedig Bolognában avattatott tudorrá; Monavius egyetemeinken tanult s De Pratis is honunkban nyert e el a tudori koszorut. Servet az olaszországi tudósokkal társalgott; ugyszint én Cornelius Agrippa is itt volt és harczolt hét évig, itt tanulta a bölcseletet és gyógyászatot s Turinban és Páviában mint tanár müködött. Rodoneus Páduában tanult s több izben meglátogatá az olaszországi iskolákat; Amatus Lusitanus Bolognában tanult és tanárkodott; Rodrigo de Fonzeca Pisában és Páduában tanár volt. De idő multával sem szüntek meg a külföldiek Olaszországot látogatni; igy pl. csupán a páduai egyetem növendékei voltak: Hoffmann Móricz, az öregebb és ifjabb Posthius Gáspár, és Tamás, továbbá. Bartolinus, Meibomius, Rolfink, Sennert, Wepser Wirsung János György, Wesling János és mások számosan.

nagyobb merészséggel alkalmazván azokat. Csodálatos gyógyitásait a higanynak és mákonynak lehet köszönni. Az első készitési módja még alig ismertetett, a másiktól pedig irtózattal fordultak el az orvosok mint ollyastól, amelly a negyedig fokban hideg volna; de Paracelsus igen gyakran látta azt Törökországban használtatni s mint annak ellenzője a tartarust hozta be, igy neveztetvén ez azon tulajdonságáért, hogy a beteget savanyával, mellyet vizzel, sóval és olajjal együttesen tartalmaz, mint a pokol égeti. Kimutatá kora gyógyászatának hiányait és a szükséges reformokat; s nevetség tárgyává tévén a régi gyógyszerészetet sok ujitást elfogadtatott s megszünteté az azok ellenében táplált rendszeres ellenszenvet. Egyébiránt egész szemtelenséggel rágalmazta és bántalmazta azokat, kiknek iratait lemásolá és fellázitá a tömeget, ahelyett, hogy egy üdvös változás felé terelte volna, amit pedig bizonyára megtehet vala eredeti elmésségével, amelly nem volt ugyan lángelme, de ollyas felfedezésekre vezethette volna őt, amellyek a félénk mérséklet által megközelithetlenek.

Némelly orvosok az ő példája után indulva a specificus gyógyszerekhez ragaszkodtak, anélkül, hogy a kórjelenségekkel törődnének; mások Galenus tantételeibe akarták beoltani mindazt, mit Paracelsus elfogadhatónak tartott; mások ismét nyiltan ostromolták őt, főleg pedig Hoffman Gáspár De barbarie imminente czimü könyvében.

Most már több orvos bátran daczolt azon veszélyekkel, melylyeknek rendesen kiteszi magát az, ki a járt ösvényről letér; s miután Pierre Ramus hevesen kikelt volna Aristoteles és a scholasticusok ellen, az amiensi Jean Fernel nem Hippocrates- és Galenusnál de a természetben kereste az igazságot; a józan ész szabad használata kiválóan szembeötlő Giovan Selvatico páviai tanárnál nem különben a neusteini Julius Alexandrinus-, Servet- és Pierre Brissot-nál. A chieri-i Giovanni Argentieri (—1572) az ujjáalkotott turini egyetemen határozottan ellenkezésbe tette magát Galenussal s a régiek csodálóival [1]), számüzvén az ürtöli irtózás (horror vacui) álbölcseleti

---

[1]) *De erroribus veterum medicorum*, 1533; *In artem medicinalem Galeni*, 1566. — *Oportet* (irja ő) *de scriptoribus ita sentire, ut eos homines agnoscamus, et non tamquam deos veneremur, nobisque antiquam libertatem relinquamus . . . Probationes ex nostris sensibus, nostroque ingenio ducamus. Nemini credamus, sed liberi contra omnes quod putemus verum prferamus. Eorum opiniones refellamus qui in magno sunt precio, quorum authoritas infirmis ingeniis obesse potest.*

érveit, ugyszintén azon számos szellemeket, mellyekhez Galenus iskolája a különféle müködések megfejtése végett folyamodott; megtagadta a lélek akaratától a gyógyitó erőt, azt a természet törvényeinek tulajdonitandó; tagadta, hogy a különféle szellemi tehetségek az agyvelő határozott részeiben tartózkodnának, ugyszintén azt is, hogy a vérerek a májból származnak; és elmésen értekezett az álomról. Tanitványa Girolamo Capodivacca, paduai tanár, szintén ostromolta Galenust, anélkül azonban, hogy mindenkorra el tudott volna tőle szakadni. Fortunato Fedeli (1602) számos divatozó tévelyt kimutatott, megállapitá a gyógytani bölcselet szabályait, és azt ajánlá, hogy a kutatások egyedül az egészség fentartására vagy visszaállitására szoritkozzanak, a többi az elvont bölcseletre hagyatván; ostromolja azokat, kik pazar kézzel szórják a gyógyszereket, kijelentvén, hogy teljességgel nem kell az orvosságok követelt természetes erőivel gondolni; s a titkos szavak és mentőszerek (amulett) számüzését ajánlja.

Más jeles észlelők megsemmisitének némelly, általános hitelnek örvendő tényeket, mellyek azonban csak eme szerzők képzeletében léteztek; de ők is a különcz eseteknek adák az elsőséget s egyáltalában nem valának képesek magokat a scholastikus módszerektől s a követelt elemi tulajdonságoktól függetleniteni; a gyógymód a kórjelenségek ellen irányoztatott; rendkivüli fontosság tulajdonittatott a vizeletnek s a válságos eseteknek, mellyekről Fracastoro egy felette elmés de egészen kémlelő értekezést adott ki.

Nagy bátorságra volt az embernek szüksége, hogy a kor tévelyeit ostromolja; ugyanazért épen nem akarjuk vétkül felróni, hogy némellyek a régi czopfos rendszer maradványaihoz ragaszkodtak. Alig hinné az ember, miként Brissot azon állitásával, hogy érvágás alkalmával teljességgel nem volna szükséges a gyuladástól legtávolabb eső részt keresni, olly heves vitát költött, amelly semmivel sem állott hátrább a vallási viszálkodásoknál, s amellynek következtében az orvosok valamennyien két pártra szakadtak, az egyik az arab, a másik a görög modorban való érvágás mellett harczolván; amelly rendszerek a vérkeringés felfedezésével önmagoktól megsemmisültek. Az érvágás iránt ellenszenvvel viseltető franczia orvosok elleni ellenséges indulattól vezéreltetve az asti-i Leone Botalli azt tanitá, hogy valamint egy bizonyos forrásból mentül több rosz viz huzatik ki, annál több jó viz jő abba, s valamint az emlőből mentül több jó tej szivatik ki, annál jobb leszen a később szivott tej, épen ugy áll a dolog a vérbocsátásnál is; minek következtében minden baj s minden

nedvromlás ellenében az érvágás alkalmaztatott. Mások ismét minden gyógyulást az ásványos vizektől s a fürdőktől vártak, s ugyanazért ezekről számos munkák irattak, amellyek nagy része, egy kötetbe összegyüjtve, 1533-ban Velenczében közrebocsáttatott.

A patécsot, melly Olaszországot 1505-ben pusztitotta, s amelly azután is gyakran felüté ott fejét, egész szabatossággal először Girolamo Cardano irta le; később számosan értekeztek arról, különösen pedig Fracastoro, Massa és Andrea Trevisio. Mások a szamár-hurutot, a járványos hurutot, a mindinkább elterjedő skorbutot és a bujasenyvet tanulmányozták, amelly utóbbi ellenében a carpi-i Berengario használta először a higanyt [1]); a görcsös rángatózás külön betegségnek tekintetett. A mirigyvész észlelésére fájdalom felette sok alkalom adta magát elő, s az okok, mellyeknek az tulajdonittatott, nevetésre inditanának bennünket, ha korunk, melly azokat felelevenité, szánalomra nem késztetne. Elég az hozzá, hogy legtöbben a ragályt az Isten közvetlen akaratának tulajdoniták, Paracelsus pedig természetes és természetfeletti dögmirigyet különböztet meg, az utóbbit az égi testektől különösen pedig Saturnustól, a csecsemők eme felemésztőjétől származtatván. Rómában még a XVII. században is a bélpoklosság (lepra) és más bőrbetegségek ellenében a következő gyógyszer használtatott. A beteg, miután előbb kitisztittatott volna, Bracciano közelében egy barlangba vitetett, melly telve vala kigyókkal; a magas hévmérséklet következtében a beteg azonnal izzadni kezdett s elaludt, meztelenül s kinyujtózva feküdvén a földön. A kigyók az izzadság szaga által vonzatva százanként siettek elő rejtekhelyeikből s az alvó teste köré tekergőztek vagy gyengéden nyalogaták őt, anélkül hogy legkisebb sérelmet okoztak volna neki; minthogy pedig a legcsekélyebb mozgás is elriasztotta volna azokat, a betegnek altatószert adtak. Három vagy négy óra mulva kihozatott a barlangból és ismételten ezen eljárás alá vettetett mindaddig, mig a gyógyulás be nem következett, melly rendesen nem soká váratott magára [2]).

Szokásosabb dolog volt a gyógyászatot csillagjóslati kutatásokkal és észleletekkel párositani. A nápolyi származásu Luca Guarico

---

[1]) Benvenuto Cellini bántalmazza őt, igy nyilatkozván róla: „Bizonyos kenőcsével számtalan főurat és szegény nemest megkent, kiknek zsebéből sok ezer aranyat kihuzott . . . és ime most mindezen szerencsétlenek, kiket ő megkent, elnyomorodottan és inséges helyzetben Rómában vagynak.“

[2]) **Kircher** *De arte magnetica* III-ik könyv, 7 rész.

püspök maga is üzte a csillagjóslatot s irt arról; ugyszintén Gianantonio Magini, Angelo Forzio, Placido Fosco, Guglielmo Grattaroli, Clemente Clementino s Tommaso Giannozzi orvosok és mások számosan müvészetöket a csillagjóslattal kapcsolák egybe; a hirneves Fracastoro az égi testek befolyásától származtatja a rokon- és ellenszenvet, a milanoi Lodovico Settala pedig az emberi testen feltünő anyajegyeket; összeköttetésbe hozza a bolygókkal a szervek mindegyikét sőt még az arczvonásokat és ránczokat is; és azt vitatja, hogy a nap az életerőre, a hold a tenyészetre, mercurius a képzelődésre, venus a vágyó, mars az utáló tehetségre, jupiter a természeti hajlandóságra s saturnus az emlékezetre gyakorol befolyást. Meg kell azonban vallani, hogy más tudósok mint pl. a perugiai Baffi, továbbá Valleriola, Mandella és Manardo tagadták az égi testek eme befolyását.[1]) A titkos tudományokkal és alchimiával foglalkozók hosszu névsorát, ugy hiszszük, nem szükséges ismételnünk.

És ezen időszakból valók a törvényszéki gyógytanba vágó első értekezések, mellyek sorát Fortunato Fedeli De relationibus medicorum (Palermo 1602) czimü munkájával nyitá meg, hol a szerző mindazon pontokat tárgyalja, mellyek ma előfordulhatnak, s ezenkivül ama kor sajátos eseteit, mint pl. a boszorkányságokat és a kinpadot is érinti.

HARMINCZNYOLCZADIK FEJEZET.

Franczia irodalom.

Alkalmunk volt az olasz irodalmat éléggé terjedelmesen tárgyalni (X. Fej.), anélkül hogy említést tettünk volna a külföldiekről, ismeretlenek levén azok innét az Alpeseken; de mig a mi irodalmunk olly korai virága csakhamar hervadni kezdett, gyümölcsökké érlelődött az azon nemzeteknél, mellyek tőlünk tanulták el.

Ha a francziák nem hódithaták is meg Olaszországot, legalább a müvészet és irodalom iránti szeretetet, ismereteket, könyveket és zlést vivének el innét magukkal[2]). XII. Lajos Gaguin szerzetes ál-

[1]) **Renzi**, III-ik könyv, 68 lap.

[2]) Castiglione *Cortigiano* czimü müvében mondja, hogy „a francziák egyedül a fegyver nemességét ismerik, és minden mást semmire sem becsülnek, annyira miként

tal egy könyvtárt gyüjtetett össze, melly ama korban leggazdagabb volt a világon, elvitte a milanoi és nápolyi uralkodók könyvtárait, udvarába hivta Lascaris Jánost és Alcander Jeromost; de ezen buzditás bizonytalan és mulékony vala. I. Ferencz, ki a tudományok atyjának czimével tiszteltetett meg, tudósokkal környezé magát, azután lassanként üldözé őket és elnyomta a szabadságot, melly öt félelemmel tölté el. Az általa alapitott Collége de France felelevenité a görög és héber nyelvek iránti szeretetet, jóllehet a főurak részéről az irodalmárok ellenében táplált féltékenység meglehetősen körülnyirta az eredeti terv nagyszerüségét s a keleti nyelvek tanulmányozása az eretnekség gyanujába ejté az illetőket. A görög nyelv müvelői között első helyen állott a rendkivül tudós férfiu Budé, ki általánosan Franczia ország csodájának, Erasmus által pedig vetéltársának neveztetett; a latin nyelv és tudományosság becsületét az eretnekség miatt harminczhét éves korában (1546) megégetett Estienne Dolet, a szelid Muret s a megmérhetlen tudományu Casaubon tarták fön. Az Estienne-k hibátlan és helyes jegyzetekkel kisért nyomtatványaikkal nagyban terjeszték a classikusok ismeretét, amellyekben a király az eszmék világosságát, a nemes szabályosságot, a szabatos és fényes előadást becsülte.

A jó izlés örök példányképei nem hagyák elhanyagolni a nemzeti nyelvet, melly már a törvényszéki termekbe is bevitetett, a nyelvészek által nyomoztatott, a forditók által szépittetett s a megkisérlett ujitások által szabályoztatott. Ezek felette gyakran ismétlődtek, mint az minden, irodalommal nem biró nyelvnél megtörténik, nem igen lehetvén a Roman de la Rose és Repues franches számos utánzóira támaszkodni, kik lángelme hiányában uj nehézségekkel kinozák magukat. Az olasz nyelv használata, melly Medici Katalin udvarában jött divatba, idegen szavakkal és szólamokkal özönlék el a franczia nyelvet, mellyek azonban csak gazdagabbá és hajlékonyabbá tevék ezt.

Calvin, a reformator, nagy lendületet adott a franczia nyelvnek azáltal, hogy ezt használta a vallási vitatkozásokban; és Institution chretienne czimü müvének irálya sokkal határozottabb és komolyabb mint bármellyik könyvé ama századból. A melun-i Jacques Amyot (1513—93), hogy Plutarchot fordithassa, összekeresé

---

nemcsak hogy mi becsben sem tartják a tudományokat de megvetéssel viseltetnek azok iránt, és nagy gyalázatnak tartják bárkire nézve, ha irónak neveztetik."

mindazt, mit a franczia nyelv kellem és hangzatosság tekintetében birt; azután uj kecsekkel, nemzeties tájszólamokkal s a Calvinnál hiányzó hajlékonysággal ruházta fel e müvét, megtartván amellett a fordítás természetes sajátságát s egyszersmind az eredeti ügyes szófordulatait is. Ezen sok türelmet igénylő fáradozásokat utánzák azután Le Vayer, ki Horáczot, Cicerot és Demosthenest, Coëffeteau és Vaugelas, kik Florust és Quintus Curtiust fordíták, és később Montaigne, megtoldva azon bájos egyszerüséggel, melly a latinos kifejezéseket s a kikerekitett körmondatokat egyaránt kerülni törekedett. Az élénkségnek, mellyet a Satyre Menippée s más a Ligue tartama alatt megjelent gunyiratok kölcsönöztek a franczia nyelvnek, még sokkal nagyobbá kelle magát kinőnie a keresztény polemiában.

Marot.

A kor szelleméhez mérten minden mü a pillanatnyi szenvedély bélyegét hordá magán, s telve valának ezek személyes tulzásokkal, mellyek kétségkivül nagy hatást gyakoroltak ama korra, de hiányzott bennök azon emelkedettség, melly egyedül lehete képes azokat egyetemesekké tenni. Clement Marot (1495—1544) inkább a franczia románczirókat mintsem a classikusokat tanulmányozá [1]; sajátjává tevé azok jelképes mythologiáját, felhasználta Villon ujitásait, tökéletesité az alakokat, anélkül hogy maga csak egyet talált volna is fel, sem pedig a franczia szómértant nem vala képes tökéletességre emelni; együtt uszott I. Ferencz udvarának vig kedélyével, középszerüségével és hiu érzékiségével; udvarolt a hölgyeknek és pedig minden gyengédség nélkül s nagyban dicsekedett e téren kivivott szerencséjével; mi több, szerelmet vallott a király nővérének Margit herczegnőnek s Diane de Poitiers-nek, és ha szavainak hitelt lehet adni, nem siker nélkül. Páviánál a királylyal fogságba esett; innét hazájába visszatérvén oktalanságai miatt előbb bebörtönöztetett azután számüzetett; viszontagságait mindig költőileg viselte azaz megénekelte, végre mint erkölcstelen férfiu Genfből kiüzetett s nagy szegénységben meghalt Turinban. Költeményei változatosak mint élete, mindig élénkek, ollykor fajtalanok, sohasem emelkedettek, de mind-

---

[1]) *J'ai leu des saints la Légende dorée;*
J'ai leu Alain, le très-noble orateur;
Et Lancelot, le très-plaisant menteur:
J'ai leu aussi le Romant de la Rose,
Maiestre en amours, et Valère et Orose
Contans les faits des antiques Romains.

egyikben feltalálható az önkényt jövő költői hangulat s az egyéni érzelmek kifejezése; sok ellensége s még több utánzója volt, söt még a későbbi gunyvers-irók is leltek müveiben ollyast, mit felhasználni jónak láttak. A kalvinistákhoz szitott, alkalmasint mert kedvesek valának ezek a hölgyek előtt, s leforditá a zsoltárokat, mellyek általok a románczok dallamai szerint énekeltettek, s minthogy a Sorbonne megrótta azokat, nem érdemlett dicsérettel halmoztatott el érettök.

I. Ferencz sok költeményt hagyott hátra, mellyek valószinüleg csak annyiban mondhatók az övéinek, amennyiben megfizette azokat; de nővére Margit, kinek Marot kamarása söt talán ennél többje volt, Heptameron czim alatt egy munkát irt, telve erkölcsi irányu beszélyekkel, de amellyek voltaképen olly botrányosak, aminőket csak az akkori idők társalgási szelleme megtürhetett. Azt mondja, hogy Boccacciot akarja utánozni, de csak annyiban, hogy egyedül az igazat fogja elbeszélni; valódi személyeket, az udvart söt magát is szerepelteti, és az általa ábrázolt szenvedélyek épen olly fajtalanok mint élénkek. A vallási érzület később tulsulyra vergődött nála, valószinüleg azután, hogy a reformatusok tanaihoz szitott, s a kamarása által Marguerites de la Marguerite des princesses czim alatt közrebocsátott verseiben folytonosan vallási fellengzéseknek engedi át magát; de mindig nélkülözi a müveltséget s az érzelem felett okoskodik. Mindezen irók müveiben a nyelv nincs még megállapodva, de mindegyik a sajátos eredetiség bélyegét hordja magán.

Az udvari tudatlan dalnokok ellenében hirtelen az ugynevezett pléiade française kelt fel, azt követelvén, hogy a lyrai költészet eddig teljességgel nem hozott olly gyümölcsöt, mellyet a régiekhez vagy az olaszokéhoz lehetne hasonlitani; azt kivánták tehát, hogy hagyattassanak abba a könnyed formák, mellyek legfölebb csakis a toulouse-i Flóra-játékok számára volnának jók, s utánoztassanak a classikusok ódái, hősköltményei és szomorujátékai, s a köznapias hang bizonyos télreismerhetlen méltósággal cseréltessék fel. Ekként midőn a delphos-i templom elrablott maradványaiból uj modoru épületeket valának épitendők [1]), igényt tartottak egyszersmind a nyelv

[1]) Du Bellay, ki Ronsard és Baif irókkal együtt feje volt azon iskolának, igy szól: *La doncques, Francois, marchez courageusement vers cette superbe cite romaine et des serves depouilles d'elle (comme vous avez fait plusieurs fois) ornez vos temples et vos autels . . . Pillez moi sans conscience les sacrés trésors de ce temple delphique, ainsi que vous avez fait autrefois.*

ujjáalkotásához is régi szólamokkal s az egyes tájnyelvekből kölcsönzött kifejezésekkel és szavakkal gazdagitván azt; minek következtében nem vala többé népszerü de tudományos, s egy különcz vegyülékké fajult, mignem a franczia józan izlés ismét a nép ajkáról lesé azt el. A régi nyelvvel a régi eszméknek is fel kelle támadniok, és elfeledtetvén a történelem, senki sem beszélt és énekelt másról mint Olympusról és a nymphákról.

Ronsard.

A pleiade française legragyogóbb csillaga a vendômei Pierre Ronsard (1524—85) „a müvészet és természet csodája" volt, ki, miután a hugonották ellen harczolt volna, pappá lett. Montaigne a régiek hasonmásának nevezi őt; müvei Flandriában, Angolhonban, Lengyelországban, Danczigban nyilvánosan fejtegettettek; a toulouse-i polgármestertől a szokásos arany rózsa helyett egy tömörezüstből készült Minervát, a fogoly Stuart Máriától egy szintén ezüst Parnassust, a pápától pedig, azért hogy a genfi predikátorocskáknak válaszolt, köszönő levelet kapott; és anélkül, hogy osztoznia kellett volna a kellemetlenségekben, mellyek a korukon felül álló egyéneket rendesen érik, önmagával eltelve elégedetten s miként egy király hizelgésekkel elhalmoztatva élt. Mindazáltal dagályos és köznapias s csakis az elavult emlékeken lelkesül; izlés nélkül utánoz, önhitt és elbizakodott miként egy pedans, a görögből, latinból s a különféle tájnyelvekből veszi az uj és összetett szavakat, mellyekből egy, egység és hasonlóság nélküli keverék nyelvet alakit[1]). Arra hogy költő legyen, hiányzott nála a lángelme, melly egyedül képes az ujitásoknak tartósságot kölcsönözni; mindazáltal nagy változatosságot hozott be a hangidomokba s a szómértant szilárdabb alapokra fektette[2]); s jóllehet ő és hivei be nem látták vala, hogy a nyelvek különböző természettel birnak, s hogy ezt egy ember vagy társaság kénye-kedve szerint meg nem változtatják, s noha ama tisztán régi emlékekből készült rendszeres épület a közönség füttyei között összeomlott, mindazáltal nem kevéssé gazdagiták a franczia nyelvet.

---

[1]) Sainte-Beuve egy egész kötetet szentelt Ronsard érdemei magasztalásának. Lásd még *Tableau historique et critique de la poesie francaise et du théatre français au XVI. siècle* (Párizs 1843) czimü munkáját.

[2]) Miként némellyek Olaszországban, ugy Ronsard, Baïf, Pasquier, Rapin és mások Franczianországban a versmértani versek készitését is megkisérlették. Illyen pl. a következő distichon Jodelle-től:

Phoebus, Amour Cypris veut sauver, nourrir et orner
Ton vers, coeur et chef, d'ombres, de flammes, de fleurs.

Kicsapongó társai közöl a párizsi Etienne Jodelle (1532—73) a titkokat, bohózatokat és erkölcsi szindarabokat valami jobbal akarván pótolni, s a régieket vévén fel példányképül, Cleopatrát készité. E karénekekben gazdag szomorujátékát ifjak által adatá elö a hösnöt ö maga személyesitvén, s e müve által megveté a fényes és hitetlen franczia szinészet alapjait. Egy vigjátékot is irt, de e téren felette messze áll Shakspeare- és Lope de Vega-tól, hosszu szavallatokba bonyolodik, a szereplöket francziásan öltözteti s a tényeket a scholastikus egységek keretébe zsufolja össze. Meghalt szegényül és bénultan negyvenegy éves korában s az öt követö és a régiek rongyaival ruházkodó tömeg a középkor nem hibátlan ugyan de nagyszerü eszméinek hátat forditva a gondolat-meddőségbe és középszerüségbe ment át, melly még roszabb annál, amit csunyának nevezünk; és még akkor is midön a jelenkorból vevék a tárgyat, mint pl. Guise herczeg vagy Stuart Mária halálát, nemcsak az érzelmeket, de a diszitményeket is a régiektöl kölcsönzék s mindig végnélküli csevegésekkel terhelték tul darabjaikat.

De már Ronsard tanitványai között is érezhető volt a visszahatás a tévutra tért ujitó ellenében, s egyike azoknak Philippe Desportes (1546—1606) elhagyá azt, mit Boileau az ö nagy szavai pedans fényének nevezett, ugyszintén a képek pompáját is, mellyet Du Bartas a Semaine vagy La Creation du monde szerzöje még inkább tulhajtott, s amelly annyira ellenkezett a franczia költészet természetével, csupa eszme és szenvedély lévén ez. A reform határozottan a caen-i születésü François Malherbe töl (1555—1628) jött. Hasztalan ütöttek lármát a pleiade hivei, hasztalan irta de Gournay kisasszony Défense de la poésie et du langage des poëtes czimü munkáját ama hypotyposisok- találékonyság-, merészség és nagylelküségtöl ragyogó müvek védelmére: Malherbe irgalom nélkül ostorozta öket, s jobb érzelme fellázadt a példányképek ellen, mellyeket követett. Jóllehet valamint a pleiade ugy ö is nagyra becsülte a latinokat és görögöket s Horáczot zsolosmáskönyvének nevezte s emellett az olasz szerzök müveit kiirogatta, különösen Larmes de saint Pierre czimü munkájában, mindazáltal a jobb irók szellemét nem pedig azok rongyait sajátitá el. Jobban felfogván anyanyelve természetét számüzte a pedans és aljas szólamokat; és jóllehet normandiai volt, határozottan a párizsi tájnyelvhez szegödött. Kortársai gunyolták a szavak és szótagok emezsarnokát, ki mint valamelly fontos államügyröl vitatkozott a point és pas közötti különbségröl s az erreur és

doute neméről s aki még végvonaglásában is gyóntatója figyelmeztetésének daczára betegápolónőjének nyelvhibáit rovogatá; de ezen kicsinyes töprenkedései csak azt tanusitják, hogy fölfogta, miként a szavak és gondolatok megválasztása életföltétele a valódi ékesszólásnak. Ő alkotá a nemesebb irányu irályt, s ösztönszerüleg feltalálta a verselés szabályait, mellyektől a költészet többé nem távozott el, s ő maga az utánzó hangzatosság példányképe maradt. Aki azonban Boileau szavainak hitelt adva őt mint költőt olvasná, csalódásnak tenné ki magát, hiányozván nála a gondolat és kifejezés kedvessége, ezenkivül a dicséretekben szinte émelygős, gyakran pedig prózai; röviden, jobb költő elődjeinél, de nem jó költő. Azt is fájlalni lehet, hogy a számitó kritika szárnyát szegte a mesterkéletlen lelkesedéseknek s a franczia muzsát nagyon korán megtanitá, mit kelljen kikerülnie, és ekként ez elszakadt az önkénytes ihlettségtől és saját benyomásaitól, megszerzendő Ménage dicséretét, ki azt okosnak és szerénynek nevezte.

Az eredetiség most a gunyköltőkhöz költözött át, kiknek felette sok tárgyok és alkalmok volt csipős kedélyök foglalkoztatására. Senki sem tünt ki e téren jobban a Satyre Menippée hét szerzőjénél (1593), kik e próza- és versvegyülékkel a Ligue-t nevetségessé tenni törekedtek; csupa élénkség és játszaiság jellemzi e népszerü s ugyanazért egészséges irályu munkát. Az eszmét Pierre Leroy roueni kanonok adta hozzá, Jean Passerat és mások pedig szinezni segitének a tervet, mellynek legalább is annyi része volt IV. Henrik diadalában mint a fegyvereknek. A chartres-i Mathurin Regnier (1573—1613), ki a korcsmákban neveltetett fel s egy utazása alkalmával Rómában csak nevetséges dolgokat látott és kicsapongásai következtében negyven éves korában elhalt, szintén erőteljes de egyszersmind szemérmetlen gunyköltő volt; s amilly magasan állott Boileau felett költői ihlettség tekintetében, olly alant müveltségét illetőleg, s Rabelais-t kivéve első lángelméjü költője vala Franczia-országnak. El lehet mondani róla, hogy ő teremté meg hona szabályszerü gunyköltészetét, mellyet nem a latinoktól de a troubadouroktól, a néptől s az olasz humorisztikusoktól vett át; s még Boileau is, ki különben olly megvetéssel viseltetik a régi költők iránt, azt mondja, hogy „Regnier az első franczia költő, ki a közvélemény szerint az emberek szokásait és jellemét Molière-t megelőzöleg legjobban ismerte [1]).

[1]) *Réflexion V. sur Longin.*

A protestans Théodore-Agrippa d'Aubigné (1550—1630), e hugonotta, katona, számüzött és cinicus férfiu, Juvenalisa volt századának. A politikai gyülölségek által lelkesitve, épen olly hősies mint Dante, egy még egészen uj irály durva erejével irgalom nélkül ostorozza ellenfeleit. Munkái XIII. Lajos alatt a hóhér által égettettek meg.

Rabelais.

A még mindig kicsapongó beszélyeknek és ledér románczoknak uj irányt adott most a chinon-i François Rabelais (1483—1553). Ámbár egyedül atyja gyógyszertárában neveltetett, mégis magáévá tett minden élő és holt nyelvet s előbb benczés azután franczisканus lett, csakis a szerzetesek ellení gyülöletet és megvetést vivén ki közölök magával. Telve különczséggel és tudománynyal kedves embere volt I. Ferencznek és II. Henriknek. Rómában, hová Du Bellay bibornokot kisérte, megnevetteté a pápát és bibornokokat s ugyanakkor anyagokat gyüjtött a végre, hogy őket később nevetség tárgyaivá tehesse. Egykor sz. Ferencz egyik szobrának helyére állott s hangos kaczajáról felfedeztetvén örökös börtönre vala kárhoztatandó, ha VII. Kelemen meg nem kegyelmez neki. Ekkor Montpellier-be futott, ottan a gyógyászatot tanulmányozandó; leforditá Hippocratest, s olly hirnévre vergődött ottan, hogy a tudori koszoruért pályázóknak ezen egyetemen a Rabelais köntösét kelle magokra ölteniök. Végre megnyerte a meudon-i plebániát, hol békében folytak le napjai, s e szavakkal végzé be életét. „Egy nagy talán keresésére indulok.“

A könyv, melly ama korban legnagyobb zajt ütött, az ő Geánt Gargantua et son fils Pantagruel czimü munkája volt. Egy krónika ez avégből készitve, hogy I. Ferencz udvarának lovagrománczait nevetségessé tegye. A nem remélt siker, mellyben e bohózat részesittetett, szerzőjét arra birta, hogy abból egy második jóval bővitett kiadást rendezne: s most is találkozván a közönség tetszésével egészen a bohócz és különcz románczok irására adta magát, és azt tapasztalta, hogy „két hónap alatt több példány kelt el azokból, mint kilencz egész éven át a bibliából.“ Az állam valamennyi osztályának torzképei ezek; csupa élcz, merő féktelen képzelődés, csupa czinikus szabadság uralkodik itten, melly mindent a végletekig tuloz, nem kimélve jobban Calvint mint a pápát, nem jobban Krisztust mint Luthert. A franczia könnyed kedélyességet, a kor bohócz szellemét, a középkor különcz képletét, az ujjászületett tudományosságot össze-visszakeverve találjuk itten; a pápát és plebaniája sok-

restyését, Servet máglyáját és az isteni palaczkot, az orvosokat és katonákat, a költőket és szerzeteseket, a püspököket, bibornokokat, királyokat kimélytelenül ostorozza; mindent megengedhetőnek tart a tréfa kiváltságainak, s mindent jónak talál, ami táplálékot nyujt vig kedélyének vagy azon dalocskáknak, mellyekkel a kor általános eszelősségét kigunyolja. Hogy gondolatát elleplezze, de természetesen csak ugy, hogy szándéka felett senki se lehessen zavarban, majdnem képtelen bohóczságokhoz folyamodik; Gargantua-ját és Pantagruel-jét tulzottan kiemeli, hogy igy a közönséges emberek tisztán az elme játékainak tekintsék azt, amiben egyébként gonosz czélzások rejlenek; képtelen tételeket vitattat, de csak azért, hogy azok között czéljának megfelelő igazságokat csusztasson be, s hogy Rómát, a szerzeteseket, a Sorbonne-t s a vallási türelmetlenséget annál szabadabban korbácsolhassa. Azt kivánja, hogy az ember ugy tegyen mint a kutya „a világ eme legokosabb állata, melly, ha egy csontot talál, egész erejével rágódik azon, és miért? hogy egy csepp velőt kikaparhasson abból.“ Az istentelenségnek nincs itt szünete, Gargantua nemzetségi lajstromában Krisztus genealogiáját paródiázza, Pantagruel születésében a megtestesülés titkát teszi nevetségessé, a feltámadt Epistemon elbeszélésében a jövő élet hitágazatát gunyolja ki. Ugyanakkor midőn a szerzeteseket, a szüzeséget és önmegtartóztatást teszi guny tárgyaivá, kineveti a házasságot; de kérdjük, mit akarhat az, ki a szerzetesi fogadalmakat ostromolja, s a házasságot szétrombolja? Röviden, ő a bohócza a reformátionak, mellynek Luther a hőse. Az eredmény nem soká váratott magára, s a tréfák vérpatakokká nőtték ki magokat.

Ekkor a Ligue dühöngései közepett az egyázi szónoklat egész szenvedélyességgel hangoztatá szavait a szószékekről, telve bántalmazásokkal és néplázitó dühöngésekkel, sőt üdvös eszköznek hirdetve még a gyilkosságot is. A törvényszékek termeiben szerencsésebb lendületnek indult a szónoklat, s Duprat, Marillac, Lizet, Pasquier és mások nagy haladást mutattak fel e téren; de nagyon meglátszott rajtok a régiek utánzása, és igy azon csekély hallgatóság és apró kérdések közepett felette lealacsonyiták a Forum es Agora hajdani nagyszerü jeleneteit, csak azért, hogy tudományosságukat és böbeszédüségöket fitogtathassák.

A tudományossággal való eme visszaélés nagyon közönséges hibájok volt e kor iróinak, nem vévén ki innét még Machiavellit és Montaignet sem; mindannyian felette szaporiták az idézeteket, nem annyira azért, hogy általok tekintélyt kölcsönözzenek munkáiknak,

mint inkább hogy felékitsék azokkal ezeket; s valamint az elöbbi korban a képbeszéd ugy ebben a mythologia vergődött tulsulyra a költészetben. Poitiers-ben egy nagy ünnepély alkalmával az épen olly szép mint müvelt Des Roches asszony kebelén egy bolha mutatta magát, s tüstént száz költő, különösen pedig Scaliger József ismételten megénekli azt, és pedig nem kevesebb vakmerőséggel és szemtelenséggel, mint amelly ezen kis állatot jellemzi.

HARMINCZKILENCZEDIK FEJEZET.

Spanyol irodalom.

A spanyol nemzet az idegen járom lerázásával s a népjogok kivivásával lévén elfoglalva, küzdelmeiben a mult idők hősei románczainak éneklésével vigasztalá magát; de nem adhatá nyugodtan át magát a tudományoknak, s a tudományosság dicsőségét nem párosithatá avval, mellyet fegyvere által megszerzett. Azonban már elöbb mintsem a hosszu harczokban elsajátitott erélyességénél fogva egészen a tanulmányoknak engedheté vala át magát, a költészet fényes szikráival találkozhatánk itt, s ezekből egy irodalom keletkezett, amelly ha felette különböző elemekből állott is, egy vala természetét és irányát illetöleg, s inkább mint Europa bármellyik irodalma magán hordá az a nemzeti jellem és érzület bélyegét. A próza itten elöbb és jobban kifejlődött mint bármellyik latin eredetü nyelvben, nem a nyelvbuvárok de a jogtudósok és katonák fáradozásai következtében. Valamint a törvényhozásban ugy az államügyekben is a spanyol nyelv használtatván, élénk, világos, fesztelen mindazáltal szabályos, minden pongyolaságtól mentes a gyakorlati és politikai élethez alkalmazott volt az, habár egyetlen nagy bölcsész sem találkozott, ki avval élt volna. Az általunk vázolt században a classikusok, különösen Seneca tanulmányozásával müveltetett az, ki olly felkapott szerző volt ottan, mint nálunk Cicero; de a régiség utánzása soha nem vergődhetett ottan tulsulyra, inkább a valódi és jelen élet felé hajolván e nemzet.

A barcelonai Juan Boscan-Almogaver (szül. 1500) elsajátitván Andrea Navagero-tól, Velenczének V. Károly udvarában levő követétől, a mi classikusaink szeretetét, eltökélé hazája erőteljes irodalmát széppé varázsolni; evégből Petrarca nyomdokait követé, anélkül

azonban hogy lemondott volna az erőteljes szinezésről, a szenvedélyes tulzásokról (hyperbolae) s a fennkölt némzeti érzelmekről; s eszméi meddőségét irályának tisztaságával és csinnal párositott szabatosságával pótolá. Az ő példáját követé a toledói Garcilasso de la Vega (1503—36), ki Virgil, Petrarca és Sannazaro müveiből képezvén ki magát, valamint ez utóbbi ugy ő is beleszeretett a szépbe s a mezei életbe, s midőn a honától távollevő költő buskomoly érzetének benyomása alatt a pásztori gyönyöröket és szerelmi kinokat megéneklé, gyakran utólérte emlitett példányképei szépségét. Jóformán egész életét a fegyverek közepett töltö s miután Ausztriában a törökök, Tunisban a berbérek ellen harczolt volna, Provence-ban egy roham alkalmával elesett. Ezen két költő a redondilla és arte mayor név alatt ismert s kizárólagosan használt régi nemzeti versidom mellé még a nálunk divatozó hendecasyllabus-t, sonettet, canzone-t, octavát és capitolot is behozták a spanyol költészetbe.

Némellyek az andalusiai ujitásnak olly hevesen ellene szegültek, mintha csak valamelly eretnekség forgott volna szóban. Különösen Castillejo Kristóf az uj verseket lágyaknak s csupán olaszok és nők számára valóknak találta, nem tévén azok semmi benyomást a fülre s nem levén megkülönböztethetők a prózától; de senki sem hallgatott rá.

Mendoza.

A granadai Don Diego Hurtado di Mendoza (1503—75) katona és államférfiu volt. Atyja, a nagynak nevezett Tendilla gróf, Katholikus-Ferdinánd által mindjárt a hóditás bevégzése után Granada kormányzásával bizatott meg, különös kötelességévé tétetvén itten a fegyelmetlen népet a járomba beleszoktatni s a panaszokat, elégületlenséget és felkeléseket majd szigorral majd ismét kegyességgel lecsillapitani. Ezen mozgalmak közepett neveltetett fel Hurtado, ki jártas lévén a keleti nyelvekben és bölcseletben, a velenczei köztársaságnál, a trienti zsinatnál és máshol mint követ alkalmaztatott; amelly minőségben sokszor csalnia és csalatnia kellvén ollykor igy kiáltott fel: „Milly nyomoru teremtmény egy követ!“ Olaszországban közremüködött a függetlenség maradványainak megsemmisitésében, Cosmo de' Medici-vel Siena ellen harczolván s később a nagy hazafiakat majd árulás majd per által kipusztitván, mignem V. Károly a közgyülölet által megindittatva őt visszahivta. Mindazáltal a legbuzgóbb pártolója vala a tudományoknak, mindenfelől régi kéziratokat és müemlékeket gyüjtetett össze, evégből megbizottakat küldvén Keletre s ezek feladatának megkönnyitésére Solimánnal

egyezkedésre lépvén. Római fogságában, hol eröszakosságai miatt börtönöztetett be, s granadai számüzetésének ideje alatt az Alpuxarrokban lakó mórok lázadásának történelmét irta meg, az uj dolgokat régi modorban beszélvén el. Egészen Sallustiust és Tacitust utánozza s az archaismust negélyezi; a magasztosságnak áldozatul hozza a természetességet, s bármit mondjon róla Sismondi, nem sok hasznot huzott az emberek ismeretéből és a politikából; különben az egyedüli czél, mellyet magának kitüzött, a müvészet és irály.

Költeményei, szépségöket tekintve, az előbb érintett két költő mellé helyezik őt, tárgya emelkedettsége s a csendes élet és házi erények iránti lelkesülése által pedig, melly egészen váratlan Siena elnyomójánál s a római hölgyek csábitójánál, jóval felülmulja azokat. Fiatalságában Lazarille de Tormes Kalandjait irta, és ez az első ama gazságokkal teljes elbeszélések közöl, mellyeket a spanyolok annyira megkedveltek. Hőse egy a legundokabb bünökbe merült csaló, ki több házba mint szolga csuszván be, alkalmat szolgáltat azon czifra nyomoruság, azon koldus kevélység és gőgös semmitevés ecsetelésére, mellyek közepett a castiliaiak éltek, mielőtt Europa és Amerika meghóditását tüzték volna ki czéljokul. Midőn egy abbé szolgálatában van, alig képes megélni az urától elsikkasztott kenyérrel, mellyről azt hazudja, hogy az egerek ették meg. Egy nemes katonánál szolgálván, fényes öltözékben követi urát a templomba és sétára, de az ebéd ideje soha sem érkezik meg, s ő a koldult kenyérdarabokkal kénytelen éhségét csillapitani. Egy pékné, egy csizmafoltozóné, egy varróné, egy kömüvesné, egy divatárusnő, egy szalonnaárusnő, egy limonádéárusnő közösen inasuknak fogadják fel s összesen alig adnak neki annyit, amennyi éhsége csillapitására elég volna. Szerző azért használja ezen kirivó szineket, hogy hü képét adja a nemesek, papok és katonák aristocratiájának, kik a kiváltságos osztály egész sulyával nehezednek a köznépre. Lazarille csalásai, koldusi szemtelensége, s a többi gazokkal való szövetkezése, a castiliai szegénység eme fő jellemvonása, mellyeket Mendoza olly hiven feste le, a picareszk irmodort alkoták, s egyszersmind tárgyat adtak számtalan utánzásokra, mellyek közöl képeinek hüségét tekintve legjelesebb a Gil Blas czimü munka, noha szerzője idegen.

Ezek hárman, kik mindannyian az olaszokat utánzák, egy sereg iró által utánoztattak, minek következtében egészen uj alakot öltött az irodalom, s csaknem a castiliai nyelv is. Annyi győzelmi örömzaj között, az ujabbnál ujabb felfedezések és a megmérhetlen

területü tartományok könnyü szerrel eszközlött meghóditásai által költetni kellett lelkesedés közepett, szemben egy, vérben elfojtott polgárosodással, a költők pásztori dalokat zengedeztek és szerelmi izetlenségeket énekelgettek meg, nem pedig a hősi tetteket és lovagias cselekvényeket, miután most már a harcz nem a nemzet érdekében folytattatott; s azt mondhatná az ember, hogy vagy el akarák feledni azon szenvedéseket, mellyeket másoknak okoztak, vagy ki akarták magukat ragadni a gonosz világ valóságaiból, hogy egy mesterkélt világba varázsolják át magukat. De ami mesterkélt, nem örökithető.

Hallgatással mellőzzük azon költőket, kik legfölebb is csak szépen irtak, és akiknek olvasása ollyas benyomást hagy vissza az emberben mint valamelly hatályos zene, és egyebet semmit. Az isteni melléknévvel megtisztelt sevillai Fernando de Herrera (1516—95) minden természetességet számüzve a magasztosság után törekedett s szép nyelvezetével állandóan igazi költői képzelődést tanusitott s annyira ment, hogy a szavakat és szólamokat költőiekre és prózaiakra osztaná. Pap volt ő, valamint a portugal születésü Jorge di Montemayor is (1520—62), ki castiliai nyelven Diana czimü müvét irta, mellyben Marfisá-jának hütlenségét szerepeltetve hét könyvet tölt meg lovagi, pásztori és allegoricus szerelmekkel megrakott elbeszélésével, s valóban meglepő, hogy az izetlenségeket és ismétléseket szerencsésen kikerüli. Gil Pol folytatá, sokan pedig utánozták öt. Louis Ponce de Leon (1527—91) a vallás által lelkesittetett, különösen miután az Énekek énekének forditásáért öt évig volt letartóztatva a hitnyomozó szék börtönében. Különféle remekirók s főleg kedvencz szerzőjének Horácznak forditásában, kitől elsajátitá irálya szépségét és ildomos kellemét, de nem epicureismusát, azon czélt tüzte ki magának, hogy ugy beszélteti öket, miként beszéltek volna, ha az ő korában élnek, ami azután a következő forditók által közönségesen elfogadtatott; egyébként leghibátlanabb és legkevésbbé dicsvágyó költője ő nemzetének. Gines Perez de Hita Granadai polgárháboruk (1595) czim alatt egy regényt irt Boabdil udvaráról, az Abenceragokról s más a hagyományból meritett vagy talán általa kigondolt de népszerüekké vált eseményekről. Matteo Aleman Guzman de Alfarache (1599) czimü munkájában szép példányképét adja a picareszk fajtának; különben keserü kigunyolása ez az akkori erkölcsöknek s telve vagyon csalásokkal és zsebmetszésekkel.

Cervantes.

A spanyol nyelv egész hatalmát a szellemdus, nemes férfiu, Miguel de Cervantes Saavedra (1547—1616) fogta fel. Ez szerencséjét megállapitandó, melly honában nem igen kercsé fel, Olaszországban katonáskodott; Lepanto-nál balkezét elveszté, s midőn innét visszatérne, a berberek kezébe esvén, hat évig kelle Algirban rabszolgaságban sinlődnie. A foglyok kiváltásáról nevezett szerzetes atyák által kiváltatván, kénytelen vala vig- és szomorujátékok irásával tengetni életét; később midőn II. Fülöp halála szabadabban hagyá őt lélekzeni, közrebocsátotta Don Quixote czimü müvének első részét (1605), mellyet azon idő alatt irt, hogy az adósok börtönében ült, s amelly épen nem ragadá ki őt a nyomorból, jóllehet Spanyolországban és külföldön csakhamar harminczezer példány kelt vala el abból. Epe nélküli gunyor ez, s inkább egyetlen mint ritka tünemény; valóban felette ritka az olly könyv, melly nevettet, anélkül hogy az erkölcsöket, vallást és törvényeket kiméletlen kézzel érintené. És illyen a Don Quixote, melly mindamellett hogy meséje a legegyszerübb, az események benne valószinüek, s amelly anélkül hogy érdeket költeni erőködnék, hü képét adja a spanyol életnek, ekként egy nemzeti hősköltménynek helyét pótolván. Nem a jelenkor analyticus regénye ez; hanem inkább két jelképes typust állit fel a középkor számára, t. i. a nemes veszélyekkel daczoló lelket s a magát kimélő testet. A szerzőnek czélja volt evvel nemzetét a lovagi olvasmányok kórságából kigyógyitani, az ezek által megrontott képzelődés jóakaratu ábrándjaival s a mindenütt uralkodó fellengzéssel a valódi életet, hol az ember egészen mást talál, mint amiről álmodozott, s a józan ész prózáját állitván szemközt.

Igen jól esik kigunyolva látni ezen hősiességet, melly a nemes férfiak fejét megzavarja, a nagylelkűséget, melly a gályarabokat kiszabaditja, melly a jót akarja, anélkül hogy annak eszközeit és mértékét ismerné, melly az erényt nem érett megfontolás után, de az izgató olvasmányok s a felzaklatott rokonszenvek benyomása alatt gyakorolja; de midőn nevetségessé teszi ama tulzott hősiességet, kigunyolja egyszersmind Sancho Pansa érzékies önzését is. Munkája folyamában azonban különösen pedig a második részben (1615) a jellemek megváltoznak, a Mancha hőse lovagi erényekkel és sok ismerettel bir, s csak egy részletes rögeszme, egy physikai betegség kinozza őt, melly különben semmiféle erkölcsi leczkét nem tár elénk, de csupán az erény és eszelősség közötti ellentétet tünteti fel; sőt

látván jó akaratát, melly balgaságai közepett is annyira szembeötlő, inkább szánalomra mint nevetésre indit bennünket. Ugyanazért bizonyos buskomolyság vonul át az egész könyvön, mellyben világosan látjuk, milly közel álljon a magasztos a nevetségeshez, s mellyben a szerző irgalom nélkül szétoszlatja azon ábrándokat, mellyek olly vonzók az ifjuságra nézve, s amellyek gyakran, noha meggondolatlanul, valódi erényekre s nemes eltökélésekre vezetik azt. Az örökös nevetés s az önző anyag és az áldozatokra olly kész szellem emez ellentéte közepett, hol az ember majd nevet majd ismét szánakozik, áttör az elégületlenség, melly Cervantes lelkén rágódott, látván, milly kevés elismerés követi s milly nyomoruan jutalmazza a világ azon nemes érzelmeket, mellyek őt fiatalságában a harcztérre ragadák, s amellyek olly nagylelkűen elviselteték vele a rabszolgaság kinjait; mig másrészről magában a dicsőségben is csak keserüségekre, hálátlanságra és csalódásokra talált. Ő, századának legnagyobb irója, mind a közönség kegyében mind a dicsőségben megelőztetett a csuszni-mászni tudó aljas tömeg által s annyira elhanyagoltatott kortársai által, hogy valamint születésének ugy halálának helye sem tudatik. Illy nyomatás alatt az ember még inkább érzi saját érdemét s Cervantes is bizonyos öntetszéssel irta a következő szavakat regénye végére, melly őt halhatatlanitandó vala: „Itten Sid Amet ben Engeli leteszi tollát, de olly magasra függeszti fel, hogy senkinek sem leszen bátorsága azt ismét levenni.“ És valóban senki sem érte többé utól ezen különben olly átlátszó eszme-mélységet, azon merész ecsetelést, azon nyilt és finom észjárást, melly gyermekségünkben nevetésre, érett korunkban pedig elmélkedésre késztet bennünket; azon könyvet, melly mindaddig fennmarad, mig a hősies álmodozások s az önös józan ész; mindaddig, mig az utópisták kedvencz örjöngései s az akadályok, mellyekkel a világban találkozunk, hol minden nap egy ábrándot semmisit meg [1]).

De Voltaire-nek teljességgel nem volt igaza, midőn azt mondá „hogy Spanyolország csak egyetlen egy jó könyvet tudott létrehozni, azt t. i. melly a többiek nevetségességét feltünteté.“ Cervantes egyszersmind egyike a spanyol szinészet legjelesebb alapitóinak. Miként állott legyen ez korában, halljuk tőle magától: „Bocsáss meg nekem kedves olvasó, ha ezen előbeszédben a szokásos szerénységet félreteszem. A napokban véletlenül egy baráti körbe jutottam, hol

1) *Don Quixote*-nak mellőzhetlen kiegészitésül tekintendő don Diego Clemencin terjedelmes kommentárja (1765—1838), melly a spanyol szellemet és erkölcsöket 1580-tól 1630-ig a legnagyobb részletességgel tárgyalja.

a vigjátékok és más illyes dolgok kerültek szőnyegre, s az illetők olly mélyen bele hatottak a tárgyba, hogy szerintem annak alapját érintenék. Szóba jött az is, hogy ki volt legyen az első Spanyolhonban, ki a szinészetet bölcsőjéből kiragadta volna, azt fénynyel és pompával övezendő körül; és én az idősbekkel egyetemben azt mondám, miként emlékezném, hogy láttam szavalni a nagy Lope de Ruedá-t, ki egyaránt kitünő vala mind játékát mind pedig tehetségét illetőleg. Ez Sevillában született s mesterségére aranymüves volt; és sem előtte sem utána nem tünt fel férfiu, ki a pásztori költészetben hozzá hasonló volt volna. Jóllehet akkor még gyermek s igy képtelen valék verseit megitélni, mindazáltal néhány azok közöl emlékezetemben maradt, s most is midőn érett koromban lelkem elé állitom azokat, méltóknak találom hirnevökre.

„Ezen hirneves spanyol férfiu korában a szinigazgatónak egész készlete egy zsákban állott s négy fejér, aranyos prémekkel diszitett pásztori ködmönre, négy szakálra és parókára s ugyanannyi botra vagy majd többre majd kevesebbre szoritkozott. A vigjátékok párbeszédekből állottak egészen a pásztori játékok mintájára, s az egész darab két vagy három pásztor s egy szép parasztnő között folyt le, legfőlebb is annak szépitése és meghosszabbitása végett egy pár czigány, nőkeritő, bohócz és biscayai léptetvén fel abban. Lope ezen négy szerepet egész fönséggel s valódi élethüséggel játszotta. Nem valának diszitmények, nem harczok lóháton vagy gyalog a mórok és keresztények között, nem alakok, mellyek a szinpad alól felbukkannának vagy a föld mélyéből felbukkanni látszanának; a szinpad négy, négyszöget képző padból állott, mellyeken át öt vagy hat szál deszka tétetett, s az egész állvány mintegy négy arasznyi magasságra volt a földtől; nem lehete látni angyalokat leszállani az égből s nem lelkeket a felhők felett; a szinpad diszitménye egy ócska függöny volt itt ott kötelek által tartva, s ez választá el a szinpadot az öltöző szobától; a függöny háta megett a zenészek voltak, kik guitárr mellett néhány ódon románczot énekeltek. Lope de Rueda meghalt s hirnevénél és nagyságánál fogva azon kitüntetésben részesittetett, hogy a cordovai székesegyház senatori karában tétetett örök nyugalomra, ide temettetvén a hires bolond Louis Lopez is. Lope de Ruedá-nak utódja Nazaro da Toledo főleg a gyáva nőkeritő szerepében tünteté ki magát. Ez némileg gyarapitá a szinjátékok diszitményeit; a zsákot, mellyben a ruhák tartattak, kofferekkel és bőröndökkel helyettesité; a zenét a szinpadra hozá, melly eleinte a függöny háta megett énekeltetett; a szereplőkkel letétété a szakált, mellyet előbb

mindnyájan hordottak, és azt kivánta, hogy mindenki valódi alakjával lépjen fel, kivévén azokat, kiknek öreges szerepet adniok vagy ábrázatukat átváltoztatniok kelle. Ő találta fel a szinfalakat, a fellegeket, mennydörgéseket, villámlásokat, párviadalokat és ütközeteket, de egy sem vitetett olly tökéletességre, mint ma tapasztalható, mignem (félre a szerénységgel) az általam szerkesztett Algiri foglyok továbbá Numantia és a Tengeri Ütközet a madridi szinpadon elő nem adattak. Most a három napos vagy felvonásos vigjátékokat én három évre merészkedém kiterjeszteni, s első valék, ki a képzelet káprázatait s a lélek titkos gondolatait a szinpadra hozám, általános tapsvihar között erkölcsi alakokat léptetvén fel ottan. Azután husz vagy harmincz vigjátékot irtam, mellyek mindannyian előadattak, anélkül hogy a nézők káposzta-torzsa s czitromhéj bajingálásokkal vagy más, a rosz szerzők számára fentartott bókokkal tudatták volna roszalásukat, s mindannyian füttyök, lárma es zaj nélkül fejeztettek be.

„Más teendőim lévén, félretettem a tollat és vigjátékokat, s ekkor tünt fel a természetesség csodája Lope de Vega, ki a drámai egyeduralkodásra emelkedett; elhalmozta ez a világot jól rendezett s helyesen keresztülvitt vigjátékokkal és pedig olly nagy számban, hogy tizezer iv nem volna képes azok befogadására; és ami valóban meglepő, mindegyik darabját látta eljátszatni vagy legalább biztos vala azok előadatásáról. Mindazok, kik az ő dicsőségében osztozni óhajtottak, összesen sem irtak félannyit mint ő. Mindazáltal, minthogy az Isten nem ajándékoz meg mindenkit mindennel, a közönség nem szünt meg becsülni Ramon tudor munkáit sem, ki a legerőteljesebb szindarab-iró volt a nagy Lope után; köztetszésben részesültek még Miguel Sanchez elmés cselszövényei, Mira de Mescua tudor komolysága, ki olly fényt derite nemzetünkre; Tarraga kanonok bölcsesége és iszonyu találékonysága, don Guillen de Castro kedvessége, Aguilar finomsága, Louis Velez de Guevara vigjátékainak rohamossága, fénye és nagyszerüsége, don Antonio de Galarza elmessége, ki népnyelven irt, s Gaspar d' Avila szerelmi pajkosságai; kik mindannyian s kivülök még néhányan erélyesen támogaták a nagy Lope-t a szinészet megalkotásában."

Midőn tehát Olaszországban a legnagyobb költők, a főurak által támogattatva, müvészetet és fényt fejtének ki a szinpadokon, Spanyolországban ezek körülbelül a kötéltánczosok önkényének engedtettek át. De épen népies eredetétől nyerte a spanyol szinészet szabadabb irányát, melly teljesen függetlenité magát a classikus

utánzásoktól s az iskolák által előirt illemszabályoktól és egészen megfelelt a nemzet jellemének. A müvészet nálunk egy életrevaló drámát sem hozott létre; a spanyolok ellenben bővében vagynak az eredeti szerzeményeknek, mellyek a drámai regényirodalom legfelsőbb foka gyanánt tekintetnek.

Kitüzni egy czélt, egy érzelmet, egy tényt s azt minden lehető szempontból fejtegetni, bármillyenek legyenek az evégre felhasznált eszközök, ebben áll a spanyol drámairók müvészete. Nem akarnak ők, miként a francziák, minden lépésről számot adni; nem csombókokat kötni egyedül avégből, hogy azokat megoldhassák; de szenvedélyeket szerepeltetnek, s ezek ellentéte képezi a bonyolódást. A képzelt egységeket, mellyek a szerzőket gyakran oda kényszeritik, hogy a valódiakat megsértsék, soha nem keresik [1]), de egymást követő s idő és hely tekintetében egymástól távol álló eseményeket adnak elő, lehetőleg a természetet s a szenvedélyek okozatait utánozván, azon szándékkal, hogy olly drámát alkossanak, melly a müvészet szépségeire támaszkodva valódi költészet legyen a kifejezésben. Ami az alapot illeti, nem kérkedvén a középkortól és kereszténységtől való gőgös elszakadással, bizonyos eredetiséget sajátitottak el, melly annál feltünöbb, hogy az irodalom minden más ágában az idegenek utánzásába sülyedtek.

A spanyolok a szindarabokat isteniekre és emberiekre oszták fel, az előbbieket ismét szentek életeire, mellyek a mysteriumok mintájára készittettek, és szentségi előadásokra (autos sacramentales), mellyek majd mindig képbeszédiek valának s főleg Urnapján az Oltáriszentség tiszteletére adattak elö. Az emberiek hősiek, történelmiek, mythologicusok vagy pedig olly világias vigjátékok valának, mellyek a társadalmi életet ábrázolák. Az elsőség a szentségi előadásoknak adatott, s ekként a castiliai tanács IV. Fülöp idejében megengedvén, hogy a szinházak öt évi szünetelés után ismét megnyittatnának, elrendelé, hogy a szinmüi jelenitések jó példával ékeskedő s a szentek életéből vagy épületes halálesetekből vett tárgyakra szoritkozzanak, egészen kizáratván azokból a szerelmeskedések [2]) A tréfás játékok az egyházakból a szinpadokra me-

---

[1]) A tizenhatodik században Pinciano rhetor Aristoteles szabályainak megtartását sürgette; Juan de la Cueva azonban a teljes szabadság mellett kelt sikra, mint amelly az idők szellemének s a képzelődésnek inkább megfelelne.

[2]) A szentségi előadások III. Károly alatt 1765-ben betiltattak.

nekültek, s innét származtak a prolog-ok, mellyek dicséreteknek (loa) neveztettek, és a játékközök, ezen elmés és pajkos bohózatok, mellyek zenével és tánczczal kisértettek (saynetes). A vigjátékok alapját rendesen a fondorlatok képezik, mellyek szövevényeit csak az képes felfogni, ki megszokta azokat az életben látni, mint a spanyol nemzet, mellynél a kalandvágyon kivül olly nagy mértékben kifejlődött a kiváncsiság, hogy még a szinészettől is változatos eseményeket, meglepetéseket s kedélyizgalmakat követel, s ekként nála a körültekintö müvészetnek buknia kell vala. Midőn a helyzetek alakitása s a bonyolodások kifejtése forgott szóban, keveset törödtek a valószinüséggel; a bonyolodások keresztül-kasul vágták egymást; a szerelmeskedések nemcsak gyengédtelenek de illedelmetlenek valának; a leghevesebb szenvedélyek, csalások és gazságok hozattak szinre s a szerelem által mentegettettek; mindenekfelett pedig rendkivüli közönyösség vala tapasztalható a vérontás iránt.

A fentebb dicsérettel emlitett Lope de Rueda (1500—64), aranymüves, belátta, hogy a vigjáték nyelvezetének lehetőleg természetesnek kell lennie, s ugyanazért az eddig használt virágos költészet helyett a prózával élt. Mindazáltal nem ő volt az első szinigazgató, miként azt Cervantes és a történetirók állitják, s az első szinmüvet Villena őrgróf irta (1474) aragoniai Ferdinánd menyegzőjére, ez azonban szerző egyéb müveivel egyetemben az inquisitio máglyáján égettetett el; később Santillane őrgróf a genuaiak és aragoniaiak között Ponza mellett vivott ütközetet dolgozta fel a szinpad számára, mellyet nem olly régen Martinez de la Rosa Párizsban fedezett fel. Juan de la Encina pásztori játékokat irt, maga játszván azokban a fő szerepet; telve valának ezek czelzásokkal hazája eseményeire s közben tánczokkal füszereztettek, énekekkel végeztettek s gyakran bohózati jelenetekkel vegyittettek. Az első Granada meghóditásának évében adatott elő (1492). Ezután La Celestina került szinre, mellyről már előbb szólottunk; a valódi szinmüvek pedig csak a tizenhatodik században keletkeztek. Bartholome Torres de Naharro, előbb fogoly a móroknál, kiváltatása után Rómában tartózkodván vigjátékokat irt, mellyek X. Leo udvaránál eléadattak. Mind a tárgyak megválasztásában mind pedig a jellemzésben nagyon szerencsés volt s emellett az élénkség sem hiányzott darabjaiban; különben kicsapongó volt, mint azon udvar, mellynél élt; mint pap s közel a pápához irgalmatlanul ostorozta az egyházat. Szinmüvei, mellyek Rómában tapsviharral fogadtattak, Spanyolországból kitiltattak, valamint azok is, mellyeket Cristoval de Castillyo ausztriai I.

Ferdinánd titoknoka irt; ugyanazért a történetirók mit sem tudtak ezen szinmü-példányokról s csak kevéssé ismertettek azok Spanyolhonban is, hol azalatt vagy Plautus és Ariosto darabjai, vagy pedig némelly népies bohózatok adattak elő. Midőn az udvar Madridba tette át állandó székhelyét (1563), szinház épittetett ottan, s csak ekkor tüntek fel a kitünő vigjátékirók.

Cervantes előtt a szomorujáték vagy a vigjáték [1]) nem valamelly müvészi ábrázolat volt, de élethü festménye a szenvedéseknek vagy nevetségességeknek, olly módon szerkesztve, hogy az által bizonyos érzelem költessék és tartassék fel. Numantia szinmüvében azon dühös honszeretetet fejtegetvén, mellynél fogva a polgárok készebbek magokat meggyilkoltatni mintsem Róma rabszolgáivá lenni, nem keresi az egyes szenvedélyek összeütközését vagy az egyéni jellemeket, de az egész darabot egy tábor, egy ostromolt és bevett város zajongásaival tölti be; megjelennek ebben Spanyolország panaszkodva, Proteus jövendölve, továbbá áldozatok, lélekidézések ugyszintén a Had, Éhség és Betegség. De minő hatást gyakorolhatott az a függetlenségökre olly féltékeny népekre, midőn ez meg volt védve az idegenek ellenében, de ugyanakkor saját királyaik által fenyegettetett. Az Algiri foglyok czimü darabjában a keresztény rabszolgák szenvedéseit ábrázolván, honfitársait azok kiszabaditására ösztönzi; kitérések sorozata ez inkább mint egy magános cselekvény, azon igazsággal vázolva, mellyet csak az érezhet, ki az általa ecsetelt nyomorokat maga is átszenvedte. Szinmüvei többnyire történelmiek és hazaiak, mert a spanyol szinészet azon sajátos előnynyel bir, hogy mindegyiknél nagyobb tiszteletet és lelkesedést tanusitott saját nemzetisége iránt.

Lope.

A madridi Lope de Vega (1562—1635), az Alba herczegek egyikének titoknoka, fiatalságát szerelmeskedések, kicsapongások és kalandok között töltötte, mellyeket Dorothea czimü munkájában egész szemtelenséggel maga elbeszél. Egy párviadalért számkivettetvén a győzhetetlen hajóhadban szolgált, mignem két neje halála s a megcsalatott szépek cselei által megtöretve, pappá lett. Mint a szegény papok segélyzése végett alapitott egylet káplánja gyakran láttatott, hogyan szedé össze a betegeket és halottakat az utczákon; azután

---

[1]) Ekként ő szinmüveit nem azok vig vagy szomoru szinezete de a személyiségek nagyobb vagy kisebb emelkedettsége szerint osztályozza.

husz évig a hitnyomozó szék szolgáinak elüljárója volt, amelly hivatala teljességgel nem akadályozta öt abban, hogy szinmüveket irjon, és pedig ugyanazon érzelmekkel, érzéki kéjt lehelő szinezéssel és vakmerőséggel, mellyek fiatalságát jellemzék. Képzelődésének gazdagsága és kifejezésének könnyedsége a csodával határos; egy, kétezer versből álló szinmüvet, melly sonettekkel, terczinákkal és oktávákkal vagyon füszerezve, gyakran egy nap alatt végzett be; és több mint száz darabja „huszonnégy óra alatt (igy szól ő maga) a muzsától a szinpadra költözött," a szinigazgatók csak annyi időt sem engedvén neki, hogy azokat ujból átolvashassa. Ekként ezer nyolczszáz vigjátékot és négyszáz szentségi ábrázolatot irt; [1]) ezeken kivül pedig huszonegy négyrétü kötetre menő költeményeket, ezek között öt hősköltményt, t. i. a Meghóditott Jerusalemet husz énekben, Angelika szépségét szintén husz énekben, továbbá egyet Circe, egyet Stuart Mária felett s egyet Drake tengernagy ellen. Valakinek türelme volt kiszámitani, hogy összesen huszonegy és fél millió verset irt; és ekként születésétől fogva haláláig minden héten háromezer verset kelle elkészitenie. Hol vette legyen a szükséges időt a bonyolodások kigondolására, a történelmek olvasására s a népszokások kifürkészésére, teljességgel nem birjuk felfogni.

Müvei sok pénzt hoztak be neki, de ő ugyanazon könnyedséggel majd jótékonyságokra forditá, majd pedig fényüzésre pazarlá azt el. Megmaradt azonban számára a dicsőség, mellynek minden édességeit élvezé; a nép az utczákon összesereglett, hogy láthassa „a természet csodáját és Spanyolország phönixét" (Cervantes); a pápa czimeket és kitüntetéseket küldött neki, s temetési szertartásánál, melly három napon át ismételtetett, három püspök végezte az egyházi szolgálatot.

Illy sietség után természetesen nem várhatunk töle valami tökéletest, annyival inkább hogy kedvét lelte a nehézségek szaporitásában, munkáit névversekkel (acrosticon), szófordulatokkal s más rosz izlésü czifrasságokkal terhelvén, mellyek nem annyira lángelmét mint inkább időt igénylenek. De nem szemlélhetjük azokban még a természet szülte ihlettség gyermekded nyilvánulását sem, miután igy ir: „Tudják meg a külföldiek, hogy Spanyolországban a vigjátékok nem köve-

[1]) Utólsó életirói, jelesen Damas Hinard, vigjátékainak számát ezer ötszázra, szentségi ábrázolataiét pedig háromszázra teszik. Azonban ezeknek fele sem nyomatott ki, a kinyomatottak fele pedig elveszett s igy eg könyvtár sem tudott még azokból négyszázat összegyüjteni.

tik a müvészet szabályait. Én azokat ollyanoknak készitém, minőknek találtam, másként nem értettek volna meg... Hála Istennek, ez nem azért van igy, mintha a müvészet szabályait nem tudtam volna, de amelly iró azokat követi vala, bizonyára dicsőség és pénz nélkül hal el... Ollykor csak a kevesek által ismert müvészeti szabályok szerint irtam, de midőn láttam az izetlenségeket, mellyeken a köznép és nők annyira kapkodtak, kedvökért kontárrá lettem... S ugyanazért valahányszor vigjátékot kell irnom, hat zár alá csukom be a szabályokat s kiteszem szobámból Terentiust és Plautust, nehogy kiabáljanak ellenem, miután az igazság a néma könyvekben is felszólal... A szomorut és nevetségest, Terentiust és Senecát összekevervén, ebből egy, a minotaurushoz hasonló szörny keletkezik, s ekkor előttetek áll egy szinmü, mellynek egyik része komoly, másika pedig bohózat. Ezen változatosság felette tetszik, példa erre a természet, melly illyes ellentétekből meriti szépségét." Hogy pedig munkáiban egység létezzék s ne csupa kitérésekből álljanak, mellyek egymástól elszakithatók, anélkül hogy az egész épület romba döntetnék, megengedi a költőnek, hogy olly történeteket is szinre hozhasson, mellyek több évig tartanak: „Ha a müvelt közönség nincs avval megelégedve, mit sem tesz, ne menjen vigjátékaitokra. Hányan keresztet vetnek magokra ijedtökben, látván, hogy több évre terjed ki a darab története, mellynek egy mesterséges nap alatt kell bevégeztetnie! Tapasztalván, hogy a szinházban ülő spanyol mohó kiváncsisága csak ugy elégittetik ki, ha a világ teremtésétől fogva az utolsó itéletig lefolyt események két óra alatt mind szemei elé állittatnak, ugy tartom, hogy kötelességünk a nézőknek tetszeni; azért a közönség számára irok, s minthogy ő fizet, illő, hogy azon bárgyu nyelven beszéljünk, amelly neki tetszik" [1]).

Hol van itt a lángelme szent függetlensége? hol ismerhető fel itten azon vallásos ihlettség, melly az élet tömkelegének közepette azon fonalat keresi, melly egyedül képes biztos kalauzul szolgálni? Mindazáltal eszméinek gazdagsága, szinmüi jelenitése, élénk képzelő tehetsége, költői nyelve s lángelméjének ragyogásai, mellyeket semmiféle müvészet nem hozhat létre, valódi költőnek tanusitják őt. Hazája történelmét nagy gonddal tanulmányozza, nem azért hogy drámákat de hogy fondorlatainak leginkább megfelelő tényeket meritsen abból, mellyek nem egyebek, mint párbszéddé alakitott beszélyek, összevegyitve azokban a komolyt a nevetségessel, a köznapiast a fenségessel, a gyermeteget a különczczel, nem azért hogy oktasson vagy vagdalózzék, de

[1]) *Arte nueva de hacer comedias.*

hogy a lelket ébren és érdekelten tartsa. A spanyol jellem függetlensége akkor még nem hajlott meg az osztrákok előtt, és az emberi méltóság érzete, melly bennök sokkal mélyebben gyökerezett mint más nemzetbelieknél, erősebb volt a zsarnokságnál, amelly egyébiránt még nem tudta, nem merte vagy nem akarta az elnyomás erőszakos eszközeit alkalmazásba venni. Lope azt mondja, hogy II. Fülöpnek nem tetszett a királyokat a szinpadon látni; mindazáltal minden spanyol királyt szerepeltetett ottan, magát Fülöpöt sem vévén ki.

Némelly általános jellemek, miként az olasz álarczosok, folytonosan szerepelnek szinmüveiben; illyenek az agg, a szerelmes, a nő, az inas, a komorna s különösen a bohócz, melly nélkülözhetetlen személy a spanyol drámákban. A bohócz ellentéte a szerelmesnek, miként Sancho Pansa don Quixote-nak; ez harczvágyó, szerelmes, virágos szólamokban beszél, kész a szerelemért és becsületért vagyonát és életét feláldozni; amaz hidegen számitó, szüntelen az életről és ennek szükségeiről aggódik, három vagy négy szobalánynak is udvarol, az eszményit a gyakorlati józan ész által mérsékli, ami gyakran nevetésre néha komoly elmélkedésekre inditja az embert. Igy pl. midőn a hős a bohóczot felhivja, hogy őt a harczba kövesse, ez ekként felel neki; „Meglehet hogy elmegyek, de csupán azért, hogy lássak s legyen később mit elbeszélnem. Ami az öldöklést illeti, én nem akarom megszegni a törvényt, mellyben születtem és élek, s amelly nem azt mondja Ne ölj mórokat, vagy Ne ölj keresztényeket, de egyszerüen Ne ölj. És én megtartom azt pontosan, mert nem engem illet az Isten parancsainak értelmezése“ [1]). A többi jellemek Lope müveiben kevéssé tanulmányozottak és roszul alakitottak s általában azon akkor divatozó elvet követik: A szerelem mindent kiment; egyébként telve vagynak azok árulásokkal, gazságokkal, agyonszurásokkal, gyilkosságokkal, rögeszmékkel vegyitett buzgósággal, mindenekfelett pedig szinpadi csattanósságokkal és szemkápráztatásokkal.

A valódi keresztény érzelmet nem vagyunk képesek fellelni az általa ábrázolt gyülölségek, haragok, heves és kielégitett szenvedélyek közepett, jóllehet szerző szakit a régi szinészet anyagias fatalismusával s a jelenkori materialismusával [2]); teljességgel nem talá-

---

[1]) *A secreto agravio secreta venganza.*

[2]) F. Schlegel az irodalmak legregényesebbike iránti csodálatában ugy ta-

lunk nála lelkiismereti habozásokat, nem bizonytalanságot az emberi cselekvényeket illetőleg, nem szomoru kimenetelt, de folytonos és meggondolatlan élénkséget, melly felette távol áll azon aggodalmaktól, mellyek az érzéssel biró egyéneket a válságos perczekben meglepik, s amellyektől Shakspeare müvei visszhangzanak.

Lope már éltében elhalmozva dicsőséggel, sőt ha egyik-másik életirójának hitelt adhatunk [1]), pénzzel is, tizenöt éves fiához egy vigjátékot intézett, mellyet még fiatal korában készite, lebeszélni igyekezvén őt abban az iróí pályáról: „Ha szerencsétlenség vagy véralkatod a versirás felé vonzana (amitől Isten mentsen meg téged!), legalább ne legyen a költészet egyedüli foglalkozásod. Ha szabad magamat felemlitenem, te nehezen dolgozhatnál annyit, menynyit én tettem hazám szolgálatára és becsületére. S mindazáltal mi volt jutalmam? egy igen szerény erszény, egy evvel arányban álló asztal s egy kertecske, mellynek virágai nekem szórakozást és gondolatokat szereztek. A dicsőség leend jutalmam, mondhatnád te. Ne hidd. Jusson eszedbe azon jelvény, mellyet korunk egyik tudósa, választott magának, egy tükör a fára függesztve, mellyet a gyermekek kövekkel dobáltak: periculosus splendor. Irtam kilenczszáz vigjátékot, tizenkét kötetnyi prózát és verset s annyi más munkát, hogy a nyomtatásban megjelentek felette távol állanak azok számától, mellyek ki nem adattak. És mit nyertem? kritikusokat, irigyeket, ellenségeket szereztem magamnak; elvesztegettem a drága időt, és elértem az öregséget, non intellecta senectus, miként Antonius mondja, anélkül, hogy ezen hasztalan tanácsokon kivül neked mást hagyhatnék. Neked ajánlom ezen vigjátékot, mert a te

álja, hogy „a spanyol irodalom szigoru, erényes, vallásos ott is, hol morálró vagy vallásról közvetlenül nincs szó; semmi sincs abban, mi a gondolkozás módnak árthatna, az érzelmet zavarba hozhatná vagy az észt tévutra vezethetné; mindenütt a becsület, szigoru erkölcsök s az erős hit szelleme lengi azt át.“ *Az irodalom története* XI. előadás. A tények azonban mindezt meghazudtolják.

[1]) Montalban azt állitja, hogy vigjátékai nyolczázezer reál-t jövedelmeztek neki; Bonterweck hozzáteszi, hogy Lope százer darab aranynyal birt. Damas Hinard, legutólsó életirója és számos spanyol drámák forditója *(Chefs d' oeuvres du théatre espagnol*; Párizs 1842—44), kiszámitá, hogy ezerötszáz vigjátéka ötszáz reáljával (130 lira) százkilenczvenötezer lirát hozott volna be neki; amelly összeghez hozzáadván még a főuraktól kapott hatvanezernyi ajándékot és kétezernyi jövedelmét, mindössze évenként tizenöt-ezer lirányi jövedelemmel birt volna. De a számitásnál nem vette figyelembe, hogy ezen összeget nem egyszerre kapta; mig ellenben egyéb munkáinak értékét egészen mellőzi.

korodban irtam azt... és azon feltétel alatt, hogy engem ne válaszsz példányképül, mert könnyen ugy járhatnál mint én, hogy t. i. megtapsoltatnál a tömeg által, de kevesektől becsültetnél."

Calderon.

A madridi Don Pedro Calderon de la Barca (1601—87), előbb katona s azután mint udvari költő IV. Fülöp kegyencze, dicséretekkel halmozá el azon fejedelmet, kire olly roszul illettek V. Károly köpenyének rongyos foszlányai, s elüzni igyekezék annak könnyelmüségből származó unalmát; dicsért minden nagy urat, ki őt megfizeté; még akkor sem változott, midőn pappá szenteltetett (1652); és kitüntetésekkel tetézve késő öregkort ért [1]). Irói pályáját tizennégy éves korában El carro del cielo munkájával kezdé meg s nyolczvanegyedik évében Hado y divisa czimü müvével végzé be. Müvei eszméinek gazdagsága, a jellemek alakitása, részletesség, rajz és érzelem tekintetében bámulatra méltók, költészete majd fönséges majd hatályos, gyakran megrontva azonban negélyezése és hosszadalmassága által. Ha köznapiasságba nem sülyed, mint sok más költő, egyedül azon szerencséjének köszönheti, hogy olly nyelven ir, mellyben az ember természetes és egyszerü lehet, anélkül, hogy köznapiasnak kellene lennie, miután a legközönségesebb kifejezések egyszersmind a költői nyelv sajátjai.

Calderon nemzete hanyatlásának közepette élt, és ez nagyon meglátszik müvein; nem találván ugyanis élő példákat az erény és nagylelküség terén, az eszményihez kelle folyamodnia, és itten igen gyakran kitér a rendes kerékvágásból, tulságosan nagyitván a bünt és erényt s emellett affectáló s dagályos nyelvével még kirivóbbakká teszi azokat [2]). Egyébként nála is a becsület a szokásos sarkpont; de

[1]) Midőn 1841-ki april. 18-án Calderon hamvai átszállittattak, estve az *Egy titkos bosza* czimü szindarab adatott elé.

[2]) A *Halál utáni szerelem* czimü darabban don Alvar Tuzani, az Alpuxarrok-ban felkelt lázadt mórok egyike, kedvesét egy spanyol által átszurva s haldokolva találja.

Klára. Egyedül a te szavad önthete belém uj leheletet, csak ez teheté boldoggá halálomat. Engedd, engedd hogy öleljelek meg s karjaid között haljak meg, és . . . *(meghal).*

Alvar. Oh mennyire, de mennyire tudatlan, ki azt mondja, hogy a szerelem két életből egyet képes csinálni! Ha ezen csodák lehetségesek volnának, te nem halnál meg és én nem élnék; mert ugyanazon perczben vagy én meghalnék vagy te élnél, és igy egyenlőek maradnánk. Egek, kik látjátok fájdalmaimat! hegyek, kik nézitek kinjaimat! csillagok, kik szemlélitek gyötrelmeimet! lángok, kik látjátok szenvedéseimet! szelek, kik szemtanui vagytok kinjaimnak! miként engeditek, hogy a legragyogóbb fény kialudjék, hogy a legszebb

látja annak tulzásait s mint gondolkozó fő ostorozza az előitéletet, jóllehet az neki mint költőnek szépségeket tár fel [1]). A történelmet még kevesbbé ismeri mint Shakspeare [2]), s nem fél kora eseményeit

---

virág elhervadjon, hogy a legnemesebb lélekzet elenyészszék? Emberek, kik tudjátok, mi a szerelem, adjatok tanácsot e szorongattatásomban, mondjátok meg nekem e kétségem közepett, mit tegyen a szerető, ki kedvese látogatására jövén, épen azon éjszakán, melly olly régi szerelmét boldogitandó vala, vérébe fürödve találja azt, őt, a legiszonyubb zománczczal környezett jáczintot, őt, a legégetőbb kemencze tüzénél megolvasztott aranyat? mit tegyen a szerencsétlen, ki menyasszonyi ágy helyett sirt talált, mellyben az általa imádott kép s istenség gyanánt követett lény most mint hulla látható? sat.

[1]) A *Titkos boszu* czimü darabban a meggyalázott férj igy szól „Becsület, micsoda szemrehányást teszesz te nekem? mivel sértettelek én meg téged? Nem öregbitettem-e a jó nevet, mellyet őseimtől öröklék, a veszélyek közepett, a husz rémletes csatában szerzett dicsőséggel? Nem valék-e mindig udvarias a gyenge, bőkezü a szegény irányában; nem valék e szüntelen pártfogója a katonának, ba rátja a becsületes embernek? . . És magában a házas életben miben hibáztam? nem választottam-e nemes nőt, ki erényeiért annyira magasztaltatott? és azután nem egyedül őt szerettem-e? nem viseltettem-e lehető tisztelettel iránta? nem tanusitottam-e irányában minden gondosságot és figyelmet? Ha tehát miben sem hibáztam, ha nem vagyok vétkes irányodban, ha nem követtem el bünt, miért hagysz el engem? miért? Oh esztelen törvényei a világnak! És mi? az emberki, hogy becsültessék, mindent megtett, mi hatalmában allott, még azt sem tudja, vajjon meg van-e gyalázva! Egyik elkárhoztattatik más rosz tetteiért, s a másik nem magasztaltatik más jó cselekedeteiért! mert mások erényeiért még senki sem becsültetett. Hát még mi? az ember becsméreltetik és kigunyoltatik annak vétkei miatt, ki hiszékenységében vagy könnyelmüségében saját büszkeségét rendetlen szeszélye első hizelgéseinek oda dobja! . . . Hogyan helyeztetett a becsület illy törékeny edénybe? sat.“

Az *Alcade di Zalamea* czimü darabban Pedro Crespo igy szól: „Midőn a városokban olly egyéneket látok, kik a kardvivás mesterségét tanitják, ezt mondom magamban: Nem illyen iskolát ohajtanék én; nem arra kellene tanitani az embereket miként vivjanak ügyesen és csinosan, de meg kellene velök ismertetni az indokokat, mellyekért párbajt vivni érdemes; s ha akadna egyén, ki illyen leczkéket adna, bizonyára minden családatya az ő gondjára bizná gyermekeit.“

[2]) Jó leszen összehasonlitani Sismondi szigorát *(Litterature espagnole)* Schlegel csodálatával, ki Calderont nagy és isteni költőnek s müvésznek nevezi. A VII. században élt Szent Ildefonz szájába ezen szavakat adja: „A tudományos világisme, melly a földet és eget felmérte, a földtekét négy részre osztja; ezek között a három első Afrika, Amerika, Ázsia, mellyekről itten nincs szó, s amelylyek Herodot által már leirattak; a negyedik a mi Europánk sat.“

A *Szépség fegyverei* czimü szindarabban Coriolán bele szeret Veturiába, ki kecseinek segélyével lebeszéli őt azon szándékáról, hogy hazája ellen háborut inditana.

érinteni. Igy pl. Sitio de Breda (Breda ostroma) czimü szinmüvében Spinolát, Nassaut s más élő sze mélyeket szerepeltet. A városok rendesen valamelly irót biztak meg az Urnapján előadandó szentségi ábrazolat elkészitésével; Madrid több éven át Calderont szemelte ki evégre, ami azon szerencsét szerzé meg számára, hogy a spanyol tartományok más régi fővárosai részére is ő készité az illyes darabokat.

Szentségi ábrázolatok.

A szentségi ábrázolatok (autos sacramentales) kevésbbé bonyolodottak mint a drámák s hittani kérdésekkel vegyitvék. Egyik illyes darabban, mellynek tárgyát az eredeti bün képezi, az Ember, a Bün és Ördög vitatkoznak egymással; a Föld és Idő meglepik őket párbeszédök folyamában, azután pedig az Isten Igazsága és Irgalmassága jelennek meg egy mennyezet alatt s egy asztalnál ülve, melly mindenféle iróeszközökkel el vagyon látva. Most az Ember a szokásos törvényes formák szerint kikérdeztetik; a fejedelem-Isten előre lép; a Lelkiismeret-furdálás térden egy kérvényt nyujt be neki; az Ember az Isten által ujolag kikérdeztetik és felmentetik, de az Ördög tiltakozik ezen kegyelem ellen. Azután az Ember harczra kel a Bolondsággal és Hiusággal; eközben Krisztus megjelenik, tövis koronájával fején, angyali énekek között az égbe emelkedik, s midőn a mennyei trón zsámolyához ér, a függöny legördül.

Képzeljük már most ehhez a hosszadalmas hittani értekezéseket és érveket minden alakban, mellyekkel a darabok megrakattak, s látni fogjuk, hogy teljességgel nem felelnek meg ezek azon fogalomnak, melylyel mi a színészetről birunk. Mintegy a nép felviditása végett az előadás egy loa-val vagy képbeszédi és tréfás prolog-gal kezdődött; a felvonások között egy rövid szinmü adatott elő, melly rendesen bohózat volt a mindennapi életből meritve, s annyival illetlenebb mennyivel komolyabb az ábrázolat maga; igy pl. az Oltáriszentség tiszteletére előadott egyik ábrázolatban belép a Buzgóság és jelenti, hogy a Boldogságos szüz piaczán uj bor árultatik a mennyország örököse által: „Három garasért, három garasért, Hit-, Remény- és Szeretetért; oh a felséges gyógyital! vegyetek mennyei bort, Krisztus vérét, az ellenmérget.“ Azután a Hir ugyanazon modorban az emlitett vásárt hirdeti. A játékközi darabban néhány gazficzkó épen az Oltáriszentség ünnepélye alatt egy orvos házába megy, s mig az egyik őt valamelly nevetséges dologgal elfoglalja, a másik kirabolja pénzes ládáját. A rablók üldözőbe vétetnek, de midőn a poroszlók elérnék őket, térden állva a litániákat mondják. Más alka-

lommal szintén utóléretvén, a bünbánók közé vetik magukat, s ekként mindig kisiklanak a büntető igazság kezei közöl, evégből mindannyiszor vallásos szertartásokhoz folyamodván; minek következtében végre a megrablott orvos mintegy vigasztalásul meghivatik az ünnepélyre.

A Kereszt ájtatossága mint Calderon legjelesebb müve fordittatott le Schlegel által, és valóban egyik munkájában sem tünteté ki annyira eszméinek, kifejezéseinek és szinpadi hatásainak szépségét. A sienai hős ekként beszéli el saját történetét: „Ki volt legyen atyám, nem tudom; de annyit tudok, hogy bölcsőm egy kereszt talapzata s első párnám egy kődarab volt. Csodálatos vala az én születésem, amint azt nekem azon pásztorok elbeszélték, kik engemet e hegyek lábainál az érintett helyzetben feltaláltak. Három napon át hallák ők siránkozásaimat, a nélkül, hogy közeledni mertek volna hozzám, félvén a vadállatoktól, mellyek nekem mi sérelmet sem okoztak; és miért? bizonyára a kereszt iránti tiszteletből, melly védőleg állott mellettem. Egy pásztor eltéveledett juhát keresve megtalált engem, s Eusebius falujába vivén, elbeszélte neki a tapasztalt csodás dolgokat; és az isteni Kegyelem utánzására inditván őt, befogadott házába s fiaként felnevelt; és ezért hivatom keresztes Eusebiusnak (Eusebius de Cruce). Szenvedélyből a fegyverforgatásra, időtöltésből pedig a tudományokra adtam magamat, és meghalván Eusebius, vagyonát én örököltem. Amillyen csodálatos vala születésem épen ollyan volt csillagom is, melly majd ellenséges majd kegyes lévén irántam, egykor veszélylyel fenyegetett, máskor ismét kimentett abból. Mint csecsemő dajkám nyakán függve, próbáját adtam heves természetemnek, inyemmel erősen megharapván annak emlőit, amiért is az nagy fájdalmában egy kutba vetett. Némellyek meghallván nevetésemet, leereszkedtek a kutba, hol engemet a vizen ülve találtak, kisded kezeimmel egy keresztet alkotva s azt ajkimon tartva. Egykor midőn a ház, mellyben voltam, felgyujtatott, s a gyujtogatók minden kijárást elzártak volna, én sértetlenül maradtam, s csak azután tudtam meg, hogy azon nap a szent kereszt ünnepe volt. Tizenöt éves koromban Rómába rándultam s utazásközben hajóm darabokra tört; de én megragadtam egy deszkát s annak segélyével partra eveztem, és azon deszkának kereszt alakja volt. Máskor egy társammal a sziklák között utaztam, s észrevettem, hogy egy kereszt-uton kereszt áll; mig én a keresztnél, előtte imádkozandó, kissé megállapodtam, társam tovább haladt, s ime a gyilkosok megragadják őt és megölik. Egynap veszekedés közben megszuratván a földre rogy-

tam s midőn már mindenki kétségbe esett életben maradásom felett, látják, hogy a gyilkos fegyver csak a keresztet érte, mellyet mellemen hordék, s a melly ekként a döféstől megóvott. Más alkalommal, midőn a meredek hegyek közepett vadásztam, az eget hirtelen sötét felhők boriták el s az hadat üzenve a földnek esö- és jégzáporral árasztá el ezt; mindenki a lombok alá siet, s minden cserje egy sátort képvisel; egy villám két, hozzám legközelebb álló társamat megöli; én megrémülve körültekinték s látom mellettem a keresztet, mint hiszem, ugyanazt, melly születésemkor örködött felettem, s mellynek jegyét mellemen hordom."

Eusebius a gyilkosokkal szövetkezett, de gonoszságainak közepette is mély tiszteletet őriz meg kebelében a kereszt iránt; midőn valakit meggyilkolt, hullája mellé keresztet állitott; némellykor a kereszt tekintete visszatartja öt a már szándékba vett vérontástól s a megkimélt áldozatok azt kivánják neki, hogy ne haljon meg gyónás nélkül. Julia, nem ismert nővére és kedvese, most szintén a szinpadra lép. Ez atyja által kényszerittetve apáczává leszen s czellájában Eusebius látogatását elfogadja; ez azonban, amint mellén a keresztjegyét meglátja, megfutamlott az ölelések elöl, mellyek után annyira vágyott. Julia öt követendő férfi ruhában megszökik a kolostorból s még elvetemültebb és kegyetlenebb leszen Eusebiusnál, de egyszersmind épen olly ájtatos mint ö. Sok viszontagság és gonoszság után Eusebius üldözőbe vétetik, de épen azon pillanatban, mellyben öt az atyja által vezetett katonák elfogandók valának, megmenekedik. A szinpad egy kietlen s kábitó mélységek által megszaggatott vidéket ábrázol; s egy szikla csucsán a megsebesült Eusebius tünik fel; itten atyja által utóléretik, felismertetik és meghal. Gyónás nélkül hal meg, s ugyanazért nem érdemli meg, hogy szent földbe temettessék; s a parasztok, kik öt feltalálták, a bokrok közé temetik el. De ime egy tompa hang hallatszik, melly ismételten Albert után kiáltoz. Ezen Albert egy ájtatos szerzetes, ki épen ezen időtájban tér vissza Rómából, s aki most elösiet megtudandó, ki hivja öt, és elháritván a bokrokat felfedezi a hullát; ez felláll s a nézők hallgatása és rémülete közepett meggyónik, s feloldoztatván ismét visszafekszik sirjába. „Illy nagy a kedvezmény, mellyet a kereszt tisztelete képes megnyerni az Istentől." Egy bohócz a harmadik szerepet játszsza e rémletes jelenetben.

Az üldözött Julia szintén megérkezik és ott áll, gonoszságainak jutalmát elveendő; látván azonban e csodát s felfedeztetvén, hogy Eusebiusnak nővére volna, átöleli a keresztet, melly annak sirján áll,

s fogadást tesz, hogy visszatér a kolostorba, ottan vétkeit megsiratandó. És ime férfi ruhái lehullanak róla, s ő apácza öltözetben a kereszt előtt térdel, melly felemelkedvén, elviszi őt messze az emberek büntető biroságától oda, hol az isteni igazságot kiengesztelheti; és eközben a megszakadozott fellegek közöl a fénykörrel övezett Eusebius karjait tárja feléje.

Ezen darab előadatott Németországban s kimondhatatlan lelkesedést gerjesztett az ottan; Hoffmann egészen az egekig ragadtatott ezen előadás által. Calderon ezen müve elegendő arra, hogy fogalmat alkossunk magunknak az ő modoráról, melly ha utólérhetlen is szinpadi hatás tekintetében s kivitelét illetőleg rendkivül szép, még sem elégiti ki az észt, melly nem elégszik meg puszta képzelődésekkel.

Kortársa Corneille a régi történelmet a jelenkori politikával egyesitve a régiséget és bölcseletet képviselte müveiben; s ezt látva azt hinné az ember, hogy nem a válságok de a rend és béke korszakában sok század választja el tőle Calderont, annyira hü marad ez a katholikus polgárosodáshoz s olly távol áll egyszersmind a görög dogmatismustól s a jelenkori kételytől. Legszokottabb gondolata a hit és bünbánat diadala, melly a gonosztevőket szentekké változtatja; amiért is a rázkodtatások közepett nem vesz el egészen az ember, mint a régieknél és Schakspearenél, de egy szellemi átalakuláson megy keresztül, egy ujéletre ébred, melly a másik elenyésztével benne kifejlődik. Öregségében nem lévén többé kénytelen a királynak hizelegni és szeszélyeihez alkalmazkodni, csupán szentségi ábrázolatokat akart készíteni; de a vad és babonás vallást, mellyet müvei lehelnek, csakis kárhoztatnunk lehet, valamint vissza kell utasitanunk az azokban nagy bőségben találtató keresztény mythologiát is. Más részről hasztalan keresnők bennök a müvészet azon tiszteletét, melly által némellyek olly magasra emelkedtek, különösen akkor midőn valamelly kedvencz müvökben fel akarták tárni előttünk gondolkozási modoruk és hatalmuk titkát.

Sokan utánzák e két nagy vigjáték- iró kifogyhatlan termékenységét, anélkül, hogy lángelméjökkel birtak volna, s ekként a szinészet csupán vigjátékokra lett szoritva, hasonlók valának ezek azokhoz, mellyeket Olaszországban a müvészet minden tanulmány és komoly munka nélkül létrehozott. Agostino Moreto Calderonnal vetélkedett s cselszövényeinek és tréfáinak élénkségét tekintve talán felül is multa őt, s ugy látszik, hogy ő készité legelsőben a Comedias de figuron név alatt ismert szinmüveket. Gabriel

Tellez szerzetes, kit Schlegel és Sismondi egészen elfelednek, Tirso de Molina név alatt sok szindarabot irt, mellyekben élénkségével és vidámságával a legjobb szerzőket is felülmulja, kár hogy ezeknek mindent feláldoz. Rojas Calderonnak és Moretonak csak irály tekintetében enged s Don Garzia del Castagnar czimü müve némellyek által a legjobb spanyol drámának tartatik.

Meghalván IV. Fülöp, a tudományok ezen pártfogója s akinek kormánya alatt több mint negyven szintársulat, körülbelül ezer személylyel létezett, a királyné megparancsolta, hogy szini előadások ne tartassanak mindaddig, mig fia II. Károly azon kort el nem éri, midőn azokban gyönyörködhetik. Ennek következtében tönkre jutott itten a színészet, s midőn a király megnősült (1676), csak nagy bajjal lehete három társulatot összegyüjteni. A színészet becsületét Antonio de Solis (1686), a történész, csak maga tartá fön, s vele bevégződik ezen müvészet fénykora, melly valódi bánya volt a külföldi különösen pedig a franczia szinmüirókra nézve [1]); elég legyen erre vonatkozólag megemlitenünk Pierre Corneille Cid-jét, Don Sanche d' Aragon-ját és Héraclius-át, Rotrou Venceslas-át Molière Princesse d' Elide, Festin de Pierre és Don Garcie de Navarre czimü darabjait, Thomas Corneille minden munkáit s végre Quinault első müveit. És ennyi bizonyára elegendő a spanyol színészet érdemének feltüntetésére, melly miként az angol állandóan fentartá nemzeties és modern jellegét, mig ellenben máshol mindenütt, még ott is hol hirneves mesterek által ujjá lön alkotva, csakis a régi müvészetet ülteté vissza trónjába.

A vigjátékok illy halmazának közepette a spanyoloknak valódi szomorujátékaik nem valának, kivévén azokat, mellyek külföldről vitettek be. E tekintetben legelőször Boscan ment jó példával elő, Euripidest forditván le, azután Fernando Perez de Oliva két szomorujátékot irt, Trissino Sophonisbá-ját utánozva, mellyek 1570 táján adattak elé; Girolamo Bermudez szerzetes pedig Antonio de Silva néven Madridban Nisa lastimosa és Nisa laureada czim alatt két szomorujátékot adott ki Inés de Castro viszontagságairól és boszujáról. Mások is követék ezeket, de mindannyian eredetiség nélkül. Későbben a franczia költészet iránti elő-

---

[1]) Voltaire bevallja, hogy a franczia k XIV. Lajostól fogva az ő koráig negyven drámai müvet kölcsönöztek legyen a spanyoloktól. Cervantes pedig azt mondá, hogy „Franczia országban egy férfi s egy nő sem mulasztja el a castiliai nyelvet megtanulni."

szeretet terjedvén el a spanyolok között, az utánzás erre irányult; de eredeti szomorujátékokkal csak századunkban láttattak el Cienfuegos, Quintana és Martinez de la Rosa által.

A drámairókat kivéve a többi spanyol költők inkább verselési szépség és irálytisztaság mintsem élénk képzelődés által tüntek ki. Egy fél század alatt huszonöt költemény jelent meg nagyobbrészt V. Károly magasztalására, mellyek azonban olly meddők és középszerüek valának, mint maga a hizelgés.

Ercilla.

Az egyetlen, melly a Pirenei hegységeken áthatolt, Alonzo de Ercilla (1525—1600) Araucana czimü munkája. Ez Madridban született, s miként a többi spanyol költők, zajos és nyugtalan életet élt. Huszonkét éves korában Chilibe hajózott, az araucanok ellen harczolandó, kik a spanyol jármot lerázva visszatértek előbbi kormányformájokhoz, béke idején tizenhat kazika, háboruban pedig, mellynek mesterségét ellenségeiktől eltanulták, egy dictator-féle főnök alatt élendők. Don Alonzo azon gondolatra jött, hogy ezen vállalatot megénekelje, s a tábori élet fáradalmai közepett papir vagy bőr-darabokon megirta verseit. Harminczéves korában tizenöt énekkel s a győzelem fénykörével tért vissza Spanyolországba, kisérve egyszersmind a korában olly szokásos ábrándoktól; de II. Fülöp épen olly keveset adott énekeire mint vitézségére. Alonzo azáltal hitte kortársai közönyösségét legyőzhetni, hogy még egy második részszel is megtoldá költeményét s aljasan hizelgetta komor zsarnoknak; de sem ez sem pedig érintett munkájának harmadik része nem ragadta őt ki a nyomorból és homályból; amiért is megszünt verselni, gondját lelke üdvére forditandó.

Még a halál utáni dicsőség sem vigasztalhatá öt sirjában; Voltaire ugyanis a hősköltemények szemléjében alkalmasint csak azért dicsérte őt, mert ismeretlen volt. Költeménye egy hideg és hosszadalmas történet képzelet és helyi ihlettség nélkül, és sem a helyes felosztás sem pedig a megválasztás müvészete nem ismerhető fel azon; gazdag ugyan honszeretetben, de hiányzik benne a költői lelkesedés, elbeszélése hosszura nyujtott s telve vagyon tulajdon nevekkel. Caupolicant az araucánok hősét szerepelteti hazafiasságuk szitója gyanánt, ki egy vad ember erélyével és kitartásával folytatja a háborut, de végre legyőzetik s egyenlő közönyösséggel fogadja a keresztséget és halált. De don Alonzo nem birja az emberek lelkét azon állhatatossággal felruházni, melly az ellenség tulnyomó erejével s a castiliaiak telhetetlen fanatismusával küzd, sem nem képes

feltüntetni az egyéni bátorságot eme kalandorokban, kik az érintett vállalatra nem a katona vak engedelmességével de nyereség- és kalandvágygyal s a harczias és vérszomjazó apostolkodás által lelkesitve rohantak. A kitérések csak nagy ügygyel-bajjal vagynak a fő cselekvénynyel összekötve s a rajz soha sincs természetének megfelelő szinekkel árnyalva. Ama tündér kerteket pl. bátran át lehetne tenni Arcadiába vagy Nápolyba; a vad GlauraErcillának egy spanyol hölgy nyelvén beszéli el saját szerelmeit; Ercilla maga pedig a hosszu ut unalmait elüzendő két énekben a katonáknak Dido és Aeneas szerelmeit fejtegeti, s ezek igazsága ugyszintén Virgil anachronismusa és II. Fülöpnek Portugaliához való jogai felett értekezik.

A gongoristák fényes elfajulásának és mesterkélt halálának látványosságát a jövő századra halasztjuk. A spanyolok, kik a költészet egy nemét sem hagyák megkisérletlenül, a próza terén egy nagy bölcsészszel vagy egy nagytudományu férfiuval, sőt, amit igen nehéz megfejteni, egy nagy egyházi szónokkal sem birtak. Az inquisitio szárnyát szegé a gondolatnak; s mig a világ a jövő utjaira veté magát, a spanyolok a multhoz tértek vissza scholastikus vitatkozásaikkal, mellyekből egyetlen nagy ember sem bontakozott ki; nemkülönben az itten épségben fentartott katholikus egység sem vala képes ujjáalkotni azt, mi máshol a kételyben elhalt.

Sőt a nemzeti hanyatlás annyira ment, hogy elfelednék hazájok nagy férfiait és tetteit; nagy dolgokat hajtván végre, senkinek sem jutott eszébe azokat az utókor számára megirni; senki sem fogott az irodalom történetébe, mellyben nem kevésbbé változatos a müvészet, mint érdekesek és szokatlanok a szerzők viszontagságai; és elfeledvén, hogy ők valának Európában az elsők, kik a nyelvet eddig meg nem kisérlett utakra terelék, elforditák tekintetöket saját nagyszerü példányképeiktől, ehelyett a külföldiek utánzására vetemedendők. Végső elajasodása egy nemzetnek, midőn saját dicsőségét és nyomorát egyaránt feledi!

NEGYVENEDIK FEJEZET.

Portugál irodalom.

A portugál irodalom a spanyolnak testvére. Költöik mindannyian a castiliai nyelvet is müvelék, mint a melly nemesebb és

nagyszerűbb volna, mig sajátok, melly hangzókban és orrhangokban felette bővelkedik, inkább a lágysághoz és szépséghez közelednék, jóllehet igen gazdag merész alakzatokban s változatos és szabad a szerkezetben. A XV. században, a nemzeti nagyság és erély eme legfényesebb korszakában, az irodalom is tetőpontjára emelkedett, noha egyedül a szerelem lelkesité azt.

A szerelmi verseket zengő költők sorát a szerelmes melléknéven ismert Macia, Villena őrgróf teremtménye, nyitá meg, ki egy féltékeny férj által bebörtönöztetett s később börtöne róstélyzatán keresztül meg is öletett. Számtalanok utánzák énekei hangját; és Nagy-Emanuel uralkodása alatt Bernardino Ribeyro, egy titkos és reménynélküli szerelem áldozata, a gyengéd buskomolyság hurjait pengeté. Az ártatlan leány czimü regényében ő emelte először a portugal prózát azon magaslatra, hogy szenvedélyes érzelmek kifejezésére is alkalmas volt. Behozta a pásztori-játékot, melylyel később nemzete annyira visszaélt, a pásztorok örökös sohajtozásait hallatván, mellyek bárminő kedvesek valának is, s noha tündér szépségü vidékek pl. a Tajo, Mondego s a tenger partjai által sugaltattak, végre is unalmasakká váltak. Gil Vincenzo, a portugál Plautus, midőn még az uj nyelveken szabályos vigjátékok nem léteztek, a bibliából vett illyeseket, erkölcsrajzokkal s vallási szertartásokkal vegyitvén azokat; müvei tervezetöket tekintve szabálytalanok, de gazdag képzelődéssel irvák s telvék élénk párbeszédekkel és öszhangzattal. Erasmus, hogy portugál nyelven olvashassa, megtanulta azt.

A coimbra-i Saa de Miranda (1495—1558), egyike a hirneves spanyol költőknek, a görögöket, latinokat és olaszokat tanulmányozta. Müveiben szive érzelmeit követvén állandóan eredeti maradt s a mezei szépségek festésében nagyobb természetességet tanusita mint vetéltársai; irt még vigjátékokat is classikus modorban s népdalokat, amelly utóbbiak egyszerüség tekintetében utólérhetlenek valának. A lisabon-i Antonio Ferreira (1528—69), midőn egyrészről classikailag hibátlan gondolatokkal és kifejezésekkel ékité anyanyelvét másrészről megfosztá azt eredetiségétől; irt egy szomorujátékot Inès de Castro czim alatt és pedig azon időben, midőn az ujabb szinészet Trissino Sophonisba-ján kivül mást talán nem is tudott e téren felmutatni.

Camoens.

E két költő classikus iskolája sok követőre talált, kik közöl csak azt emlitjük meg, ki mindnyájokat felülmulta, Luis de Ca-

moenst-t (1517?—79). A classikusok iránti csodálat már gyermeksé gétől fogva párosult benne a nemzetének hősei irányában táplált bámulattal, s megénekelni ezeket amazok müvészetével legirigylendöbb dicsőségnek tünt fel az ifju költő előtt. Azonban első kisérleteivel csak szánalomra inditá Ferreirá-t maga iránt; azután Catharina d' Attayda palota-hölgybe beleszeretvén, egy innét keletkezett viszály következtében kénytelen volt Lisabonból távozni. Ekkor a marokkóiak ellen harczolt, hol egyik szemét elveszté; de hazájában sem katonai vitézsége sem költői tehetsége nem méltányoltatván Kelet-Indiába hajózott (1553). A három hajó, mellyek az övét kisérték, mind elveszett; ő maga Goá-ba érkezett, hol alkalmazást nem találván kénytelen volt a Cochin számára toborzott önkénytesek közé állani. Miután itten az éghajlat ártalmas befolyása következtében majd minden társai elhaltak, ő visszatért Goába pénzéből teljesen kifogyva, s ismét kényszeritve volt egy, a vörös-tengeri rablók ellen szervezett hadjáratban részt venni. Ezen vállalatok izgalmai csak öregbiték költői lelkesedését s honszeretete még inkább fellángolt nemzete nagyságának szinhelyein. Azonban az Indiák rosz kormányzása ellen egy gunyverset bocsátván közre, az alkirály által Macaóba számüzetett, hol kénytelen volt az elhaltak vagyonának kezelésére rendelt szomoru hivatalt elfogadni, mignem egy másik alkirály megengedé neki, hogy Goá-ba visszatérhessen. Utközben hajótörést szenvedvén, uszás által menekedett meg, csakis költeményét vivén magával; azután a kezére bizott pénz elfecsérléséről vádoltatván börtönbe vettetett, s midőn magát igazolta volna, hitelezői tartóztaták le őt ottan, mignem néhányan pénzt gyüjtve számára adósságait kifizeték s Európába leendő utazásának költségeit fedezék. Ismét Lisabonba jutott ekként (1569), de épen akkor, midőn annak lakosait az ugynevezett n a g y d ö g m i r i g y tizedelte. Ki akart volna tehát ekkor törődni egy költővel? ki kenyeret adni azon férfiunak, ki azon földről jött, hol számtalanok dusgazdagokká lettek? Sebestény király, ki megengedte, hogy költeményét neki ajánlhassa, száz lirányi évi dijt utalványozott számára, de ez olly kevés volt, hogy jobbára a szerzetesek könyörületességére s Indiából hozott jávai szolgája által éjjelenként összekoldult kenyérre volt szoritva, mignem megbetegedvén egy kórházban talált menhelyet. Nagy oka volt tehát igy énekelni: „Egyedül Portugál elégszik meg a fegyver dicsőségével; egyedül ő veti meg az irodalom és müvészet szülte dicsőségét. A muzsák lantja nem gyönyörködteti füleit, és szive süket a költészet mennyei varázshangjai iránt; megveti ezen isteni müvészetet mert

nem ismeri.“ De ahelyett hogy elkeseredetten szidalmazta volna hazáját, melly öt elfeledé, állandóan szerette azt, s halálos ágyán is, midőn a portugal hatalomra olly vészteljes alcazar-quivir-i szerencsétlen ütközetről értesittetett volna, igy kiáltott fel: „Annnyira szerettem hazámat, miként szerencsémnek tartom nemcsak azt, hogy keblében halok meg, de azt is, hogy vele együtt halok meg.“ És igy végzé be földi pályáját, feltünés nélkül mint élt, csakhamar kisérve azonban a halál utáni hála nyomoru vigaszától.

„Engem nem aljas jutalomvágy, de valódi honszeretet buzditott a költészetre,“ mondhatá ő jogosan; mert Dante után egy hősköltő sem lelkesittetett olly mély hazafiui érzelem által mint Camoens. Hazája nagyságát nem gondolá jobban emelhetni, mint ha tengeri vállalatait megénekli. Felette szerencsés választás! A lovagkor fényes napja már leáldozott; a keresztes hadak elvesztéke minden jelentőségöket; ehelyett a világot a felfedezések foglalkoztaták, s ezekkel táplálkozott a képzelődés és tudomány; ezekben találkoztak Europa s az uj világok vágyai. És e téren volt nagy egy pillanatra Portugál, melly dicsőségét India kincseiben s büszkeséget felfedezéseiben helyezé. Azután Camoens bele tudta a költeményébe szőni mindazt, mit hazájának történelme dicsőt és nagyot tudott felmutatni s jóllehet a kitérések a keret szüke miatt inkább mesterkéltek mint természetesek, mégis az europai emlékek Ázsia szüzies illataival s a félsziget lovagias érzelme a hajózás szellemével mesterileg van abban vegyitve. A rajz nagyszerüségének hátrányára szolgál Virgil utánzása, ki a müvészi tökély példányképe gyanánt tekintetvén, igen szük határok közé szoritá a lángelme szabad röptét. Mindazáltal Camoens ki tud ezen bilincsekből bontakozni, s elmondhatnók, hogy valamint hőse ugy ő is minél tovább halad, annál több önbizalomra teszen szert, s annál szabadabb röptet enged képzelődésének. Azután meg kell jegyezni, hogy mindent, mit leir, saját szemeivel lát, s érzi azt, mit ama hirneves hősök, s az indiai eget a természettől kölcsönzött szinekkel festi le; és valóban egy olly harcz és ostrom nélküli hősköltemény, melly az ipar hóditásait s az embernek a természettel való küzdelmét dicsőiti nekem igazán a jelenkor költeményeként tünik fel.

Helyesen czimzé azt os Lusiadas-nak (a lusitániaiak), a nemzet lévén annak hőse nem pedig Vasco di Gama, ki csakis a költő által magasztalt hazának rája visszaverődött sugaraitól nyeri fényét. Látszik, hogy a költő beszél, midőn Gama igy szól Melinda királyához: „Ez a kedves föld, mellynek én szittam elöször üde le-

vegőjét; vajha az ég dicső vállalatom bevégeztével visszahozna ide, itten napjaimat boldog megelégedésben befejezendő." A költő szive szól, midőn Vasco igy rajzolja le az elutazást: „A tekintet lassankint elszakad a hazai hegyektől, mellyek eltüntek; eltünt a kedves Tajo és Cintra kies hegye, mellyekre hasztalan függesztjük szemeinket; szivünk azonban állandóan ezen általunk annyira szeretett földhöz leszen tapadva." A honszeretet az, mi őt könyükre fakasztja az Europát marczangoló gyülölségek különösen pedig a vallási egyenetlenségek láttára; mellyek következtében olly hatalmassá lett a török s Europát jármával fenyegeti, mellyet az iberi félsziget lakói nyakukról olly hősiesen leráztak.

Némellykor azután ki-kitér saját nyomorai felett siránkozandó, s vigaszért folyamodik a Mondego és Tajo nympháihoz, hogy megénekelhesse a nagyszerü vállalatokat, felemlitvén, hogy a sors távoleső vidékekre ragadja őt s mindig ujabb szerencsétlenségek közé sodortatik, egyik kezében tollat, másikban kardot tartva, a szegénységgel küzdve, a vendégszerető asztaloktól visszautasitva, a remény által megcsalatva, s roszul jutalmaztatva épen azok által, kiket felmagasztalt. „Ki érezné tehát magát lelkesitve a munkára? Mindazáltal nem az éneklés de annak tudata fárasztott ki, hogy egy süket és keményszivü fajért énekeltem."

Mi az alakot illeti, első volt az ujabbkori irók között (ha Trissino Italia liberata czimü müvét kiveszszük), ki a régiek mintájára egy szabályos s egység- és egy uralkodó gondolattal biró hősköltemény t kisérlett meg, mellyben a gazdag részletek nem vonják el a figyelmet az alapeszme nagyszerüségétől. A classikusoktól egy mythologiát veszen át, melly felette roszul illik az ujkori vállalatokhoz, s annál kárhozatosabb, minthogy Jupitert, Venust és Bachust ellentétbe állitja Jézussal s a Boldogságos Szüzzel; némellykor azután egészen váratlanul maga oszlatja szét a kellemes csalódást, kijelentvén, hogy mindez csak képbeszéd. Máskor nagyobb merészséggel engedi át magát képzelődésének; mint pl. ott, hol a rettenthetlen hajósok szemei előtt, kik egy hegyfokot megkerülni iparkodnak, a vésztjósló Adamastor rémképét tünteti föl [1]. Ariosto octava versnemét használja s nagyszerü elbeszéléseit bizonyos kéjt-lehelő hangulattal s képzelgő buskomolysággal vegyiti, mellyek Tasso-t jut-

[1] Igaz, hogy rövidebbnek kellene lenni a leirásának. Banco árnyának Shakespeare-nél egészen más hatása van.

tatják eszünkbe; az alkotó erőt mély érzelemmel, nyelvhangzatossággal és szép szólamokkal párositja, mellyek valamint Anacreon-t ugy őt is visszaadhatlanná teszik. [1]).

Camoens maga elég egy irodalom dicsőségére, s valóban a portugaliai alig mutat fel más olly nevet, melly a külföldön is ismeretes volt volna. A pásztori verszezetet mindenütt ott találjuk, ezen alakba lévén öltöztetve a moral, a hősiesség és vitatkozás. Rodriguez Lobo, a portugal Theocritos, hozta ezen költeményfajt divatba. Regényei állandóan mezei jeleneteket ábrázolnak, anélkül azonban hogy sajátos jellegekkel birnának vagy erősebb szenvedélyek festésével foglalkoznának. Udvar a falun s Téli éjszakák czimü müveiben a nagy-világi ember mikénti neveléséről értekezik, s valamint Bembo Olaszországban ugy ő is megkisérlé a cicero féle körmondat behozatalát, feláldozván ennek az erőt, a szabatosságot és gondolatot. Kortársa Jeronymo Corteréal fiatalságát Indiában töltötte a pogányok ellen harczolva, azután Sebestény királyt Afrikába kisérte, hol, az Alcazar melletti ütközet alkalmával fogságba ejtetett, s midőn a rabszolgaságból megmenekedve hazáját spanyol Fülöp igája alá hajtva találta, visszavonult, megéneklendő a régi dicső tetteket s különösen Manuel de Souza Sepulveda viszontagságait, ki nejével Leonore de Sa-val a Jó-reménység foka mellett hajótörést szenvedvén, midőn a pusztaságon áthatolandó vala, elveszett. Livius iskolájában képezvén magát, hosszadalmas beszédeket sző be munkájába s hosszu és kikerekitett körmondatokat használ nem törődve a korlátokkal, mellyeket e tekintetben a hajlitásokat nélkülöző nyelvek természete az iró elé szab.

Barros.

A sok csint, mellyekkel Lobo az irályt felékesité, később a történészek forditák hasznukra. Ezek között különösen kitünik Joao de Barros (1496—1571), ki III. János király által bátoritva a portugalok keleti felfedezéseit és hóditásait irta meg. Előbb a guineai partokon levő telepitvények kormányzója, azután fő kincstárnok s később a gyarmatok ügynöke lévén, alkalma volt anyagokat gyüjteni s a dolgokba mélyen betekinteni. Négy részre szándékozott osztani munkáját, t. i. Europára, melly a portugal királyságnak történelmét egészen az ős időktől foglalná magában; Afrikára, melly a Fez- és

---

[1]) Gyakran spanyol néha pedig galiziai versekkel tarkázza költeményét; sőt egy olasz is van benne: *Tra la spica e la man qual muro è messo.* Os Lusiadas, IX.

Marokkóban viselt háborukat tárgyalná; Amerikára, ide értve a brasiliai gyarmatokat is; és Ázsiára, s ez az egyetlen, mellyet bevégzett. Milly vonzó hallani a jelentéseket ezen uj földek eseményeiröl, és pedig olly emberektöl, kik azokat saját szemeikkel látták! Maga a portugalok iránti részrehajlása melegséget kölcsönöz az elbeszélésnek, s egy regénynél sokkal érdekesebb ezen kis de nagylelkü nemzet története, melly vissza nem ijed az akadályoktól és az idö hosszuságától, de amelly kevély és babonás létére dicsöségének és kötelességének hiszi a pogányokat kiirtani, a négereket elrabolni s az indiánokat ezrével a tengerbe fulasztani csupán azért, hogy közölök néhányat a keresztény hitre térithessen. Munkáját Diego Couto de Silves és mások folytaták, kiknek nyomán Bernardo de Brito (1569—1617) Monarchia lusitana czim alatt hazájának egyetemes történelmét, kezdve a világ teremtésétöl, megirni szándékozott. Általános tényeken tévedezve a halál hamarabb elragadta, mintsem oda jutott volna, hol tulajdonképen kezdenie kelle. Végül Jeronymo Osorio (—1580) püspököt emlitjük meg, ki Emanuel király történelmét ama félszigeten olly ritka vallási türelemmel irta meg.

A portugalok irodalmi dicsösége tüstént elhomályosodott, mihelyt idegen járom alá jutottak; s jóllehet ezután is irtak kivált verseket, egy sem tett szert közölök halhatatlan névre, söt inkább mindannyian csak nagyiták remekiróik hibáit. Manuel di Faria y Souza (1588—1647) számtalan költeményt s prózai és kritikai dolgozatokat irt, a többek között az europai portugal királyság történelmét, Aganippa forrását, melly tulajdonképen egy szörszálhasogató kommentár Camoens felett, és avval kérkedett, hogy élte minden napján tizenkét levél papirt irt be, jobbára castiliai nyelven, de a gongora-féle irmodorban, melly mindig rosz, a történelemben pedig kiállhatatlan.

A költök egészen a pásztori játékokra adták magokat s szüntelenül Galateákkal, Estellákkal, Eliciusokkal és Nemorinusokkal rakták meg a Tajo partjait. Francisco Xaver de Menezes (1614—99), ericeyra-i gróf s kora legnagyobb irója, megkisérlé a jó izlést felébreszteni vagy inkább a roszat kijavitani, ez lévén az egyedüli czél, amelly után a költészet törekedhetik. Ezt tartván szeme elött Enricheide czimü müvében Portugal alapitóját éneklé meg. Hibátlanabb de egyszersmind hidegebb mint Camoens; ismerte a classikusokat és sok szépséget elsajátitott azoktól; irálya dagályos s nem bir költöi ihlettséggel.

Utána egészen napjainkig senkit sem tudnánk felhozni, ki említést érdemelne. A nyelvészeti akademia (1714) s a történelmi akademia (1720) nem nagy lendületet adtak az irodalomnak, valamivel többet a királyi akademia (1792); uj és nagy események valának szükségesek ahhoz, hogy a lusitaniaiak szelleme ismét a kard és lant felé forduljon.

NEGYVENEGYEDIK FEJEZET.

Német és északi irodalom.

Hogyan foglalkozhattak volna a németek a tulajdonképeni irodalommal a reformatio dühöngései közepett? Vitatkozások, bántalmazások, átkozódások és versengések valának a protestansok fegyverei, kik a képzelődés jogait egészen feláldozák az ész jogainak. Luther a bibliát német nyelvre forditván ezáltal nagy lendületet adott annak, jóllehet azon körülmény, hogy evégre saját tájnyelvét használta, a szó szoros értelmében semmivé tevé az alsó-németországi nyelvet, melly olly gazdag vala közmondásokban és népies szólamokban. A hymnusok, mellyek sorát ő kezdette meg, uj tért nyitottak a költészet számára; kétszáz év alatt harminczháromezer hymnus hangzott el a protestáns egyházban; kevéssel előbb pedig ötvenezerre rugott azok száma.

És ez a németek valódi költészete, amellyen kivül alig tartjuk érdemesnek Melchior Pfinzing Thewrdank czimü képbeszédi költeményét felemliteni, amelly munka sokak által I. Miksának tulajdonittatik. Göthe nagyban magasztalta Hans Sachs (1494—1576) nürnbergi csizmadiának, ezen termékeny és erőteljes népköltőnek lángelméjét, mi azonban kénytelenek vagyunk megvallani, hogy teljességgel nem birtuk azt müveiben felfedezni, hanem igenis sok könnyüséget, uj képeket és válogatott gondolatokat, vegyitve különczségekkel és balgaságokkal. Éva és az Ur által kikérdezett fiai czimü legsikerültebb munkájában Káin, ki nem tud mást mint rosz társaságban kóborolni „nem képes a Hiszek egy Istent elmondani a Miatyánkban pedig akadozik, mig Abel és a többiek helyesen felelnek az Ur kérdéseire“ azaz Luther katekizmusa szerint.

Az idők felette alkalmasak valának a gunyiratokra; és Murner

Tamás a Bolondok összeesküvése czimü müvében minden tartózkodás nélkül kiönté keserü epéjét semmi iránt sem viseltetve tisztelettel. Jóval aljasabb ő még Aretinonál is, kihez méltán hasonlittatik. Neki tulajdonittatik a Till Eulen-Spiegel czim alatt megjelent, tréfa és élczgyüjtemény, amelly könyv és név épen olly népszerü a németeknél mint maga Faust.

Strassburg a nagy távolság miatt vonakodván a schweicziakkal szövetségre lépni, mit tesznek a zürichiek? A fiatalság közöl nehányan egy iszonyu fazokat megtöltenek forró kásával s ezt magokhoz véve a Limmat folyón hajóra szállnak, Strassburgban kikötnek s a még meleg étellel megkinálják az ottani polgárokat, kik nem valának képesek ezen érvnek ellenállani. Fischart János (Mentzer), egyike a különcz hajósoknak Szerencsés hajó czimü munkájában megéneklé ezen vállalatot,elmés szabadossággal utánozván Rabelais Gargantua czimü müvének első könyvét,s még élesebbekké tévén annak élczeit.

Mások a harminczéves háboru alatt müvelék a költészetet, de többnyire latin nyelven. Weckerlin Rudolf, egyike a jelesebbeknek igy szól: „Ha a költészet az Istennek nyelve, cselekedhetik-e a költő jobban mint ha ékesen és müvelten akarván irni a földi istenek azaz a nagyok, tudósok és fejedelmek nyelvét utánozza?“ Ugyanazért az udvaronczok nyelvén irt s épen ezen oknál fogva sem kortársaira nem tudott hatást gyakorolni, sem hirnevet nem biztositott magának a jövőben. Spee Fridrik jezsuita vallásos énekei nem kellem nélküliek.

Holland.

A XV. században, a nagy elmék eme korszakában, Holland semmi eredetit nem hozott létre, de a forditások felette bővitték a nyelvet s megállapiták a verselés szabályait. Minden nyilni kezdő bimbót elfojtottak a bel viszálkodások s a Hökschen és Kabbeljawschen (szigonyok és tőkehalak) közötti hosszu harczok; maga a kereskedelem is hanyatlásnak indult, s a tudományok szunyadoztak, a következő században uj életre ébredendők.

A nemzeti nyelv tökéletesedését nagyban elősegiték a szónoklati termek (Kamers der Rederykers), mellyek a németországi mü-énekesek egyleteihez felette hasonlitának. Ezek mindegyike egy virágnevet s egy jelmondatot vett fel, s tagjaik rangfokozat szerint valának osztályozva, császár, fejedelem, dékán, ügynökök s troubadourok (Vinder) lévén közöttök s egyikök illyes vagy ollyas versek készitésével, másikok ismét a szertartások rendezésével bizatott

meg. Kétszázra ment fel Hollandban az illy társulatok száma, s mindegyikök felette népes; nagy urak léptek azokba mint pl. Burgundi Fülöp. Majd az egyik majd a másik párttal tartván, nagy befolyást gyakoroltak a politikára, a katona lőfegyverét és kardját gunyorokkal, epigrammokkal, énekekkel és vigjátékokkal segitvén; annyira hogy a burgundi herczeg kénytelen volt a sértegetéseket korlátozni. A reformátio korában a vallás tanai szindarabok és költemények tárgyaivá tétettek; és Alba herczeg kegyetlensége, a brüszszeli vérmenyegző s az oraniai herczeg kivégeztetése mind a szinpadra kerültek.

Erasmus ekkor tevé népszerüvé nevét tudományosságához hasonló éles elméje által; Coornhert a protestánsokkal való harczai közepett magának szórakozást szerzendő az ókor legjobb könyvei közöl néhányat leforditott; Marnix vallásos gunyorokat irt; Wischer és Spiegel a nyelv és költészet kimüvelésében fáradoztak; Bor Német-Alföld történelmét, Plantin Thesaurus teutonicae linguae czimü munkáját irta; Hooft Péter történész és drámairó volt; Cats rendkivül olvastatott, noha egyhangu és üres volt s egészen a közügyekről értekezett. A tudományosság és nyelvészet nagy elömenetelt tettek itt; latin költők, minők valának Grotius, Heinsius, Barlaeus, még a tizenhetedik században is virágoztak, noha már ekkor másutt hanyatlásnak indultak. Ekként a hollandi irodalom aranykorát a classikai követte, mignem XIV. Lajos uralkodása ide is a francziák feltétlen utánzását hozta be.

Magyarország.

Magyarországban Balassa és Rimai szent tárgyak felett verseltek, de valamint nekik, ugy Bornemisszának és Batizinak is nagy akadályukra szolgált a nyelv tökéletlensége s a versmértan nehézsége. Székely 1559-ben megjelent krónikáit igen sok követte még, de mindannyian durvák és rendetlenek valának.

Skandinávia.

Az irodalom felette sokat köszönhetett a reformatiónak az északi tartományokban, hol a még meg nem állapodott nyelvek a szentirás forditása által müvelődtek ki. Svéd nyelven csak igen későn kezdtek irni, jóllehet Euphemia Norvegia királynője, Magnus Smeck svéd király nagyanyja, már 1308-ban lefordittatta volna Nagy-Sándor és Nagy-Károly történetét, később pedig Hermanni Miklós püspök szent Ansgarius életrajzát. Az unio ideje alatti királyok leginkább Dánországban tartózkodván, nem sokat törődtek az irodalommal; a kolostorok gazdagok valának, de a papság tudatlan;

olly kevéssé tudtak latinul, hogy a kormánynak gyakran nem akadt olly embere, kivel levelezéseit fogalmaztathatta volna; népoktatás teljességgel nem létezett. A tanulmány főleg a hittanra szoritkozott, és a szentirást is csak a XIV. században forditotta le Mathias linköping-i kanonok, ezáltal szent Brigittának kedves dolgot teendő. I. Steno Sture fensőbb tanintézeteket alapitott, vissza akarván ekként tartani a svéd ifjakat attól, hogy tanulmányaik folytatása végett Kopenhágába menjenek, hol Keresztély király őket a maga részére hódithatná. IV. Sixtus Upsalának egyetemet engedélyezett (1476), ugyanazon kiváltságokkal ruházván fel, mellyekkel a bolognai birt, de Wasa Gusztáv hanyatlani engedé azt. Ez azonban pártolta a tudományokat s egy könyvtárt alapitott ugyanakkor, midőn a reformatióval uj tanulmányok szivárogtak be az országba; s Pederson Lőrincz leforditá a bibliát, ezenkivül pedig a Tóbiás czimü vigjátékot irta, melly svéd nyelven első volt e téren.

Az erre következő viszontagságok nagy hátrányára valának a tudományoknak; mindazáltal IX. Károly versekbe füzé saját életét; Gusztav Adolf az egyetemet családi javaival gazdagitá, de rendet nem kölcsönözhetett annak; leánya Krisztina nagy érdekkel viseltetett az iránt; minthogy azonban a tudósok kevesen valának, vagy pedig a politikai, egyházi és katonai pályára adták magukat, idegeneket hitt be országába, s ezek terjeszték itten a müveltséget. Most az urak közöl számosan előszeretetet tanusitának az irodalom és classikai tudományosság iránt; s később, miután a reformatio Svédhont Németországgal szorosabb viszonyba hozá, feléledt az eszmecsere. A nyomda, melly Stockholmba már 1483-ban behozatott, csak azért állott fön, mert mintegy királyi jognak tekintetett, s az országnak egészen 1613-ig nem volt papirgyára.

Stjernhjelm György, egy dalecarliai bányásznak 1598-ban született fia, tanult és sokat utazott, s mint iró Hercules czimü müve és az Erényről irt költeménye által ismeretes [1]). A két történész, Magnus János és Olaus, szép latinsággal képtelen dolgokat irt össze; Pederson Olaus és Lőrincz szintén megirták Svédhon történetét; s Massenius János azt népszerüsitendő, azonkivül hogy sok emléket gyüjtött össze, ötven drámát szándékozott az ifjuság számára készitení, amellyekből azonban csak ötöt végzett be.

Hedraeus (1659) egy csillagdát alapitott. Az ország háromszögmértanilag IX. Károly alatt kezdett felméretni, és Buraeus András

---

[1]) **Marmier** *Hist. de la littérature en Danemark et en Suède* Párizs 1839.

1626-ban készité az első térképet, az Olaus Magnusé számitásba sem jöhetvén. A gyógytan tapogatózás és nyegléskedés volt, a törvényhozás egyszerü s mint illyen nem igényelt sok tudományt.

NEGYVENKETTEDIK FEJEZET.

Angol irodalom.

Miként Mária alatt a buzgóság, ugy Erzsébet alatt bizonyos mythologicus düh lepte meg Angolországot; és a vendégségek, vadászatok, szerelmeskedések, ünnepélyek teljességgel nem lehettek el istenek nélkül. Shakspeare, midön atyja mészárszékében marhaöléssel foglalkozott, a régi áldozatok mintájára megkoszoruzta a borjukat, s illy alkalmakkal beszédet tartott. Az angolok most is folytaták az olaszok tanulmányozását, kiket Chaucer ismertetett meg velök; John Harrington Ariosto-t, Carew s később Fairfax Tassó-t forditá le; Henry Howard Surrey gróf, Petrarca buzgó párthive, bejárta Europát, mindenütt megénekelve Geraldináját és lándzsákat törve Florenczben szépe tiszteletére; mignem VIII. Henrik által vérpadra küldetett, ki épen ugy nem kegyelmezett a bolondoknak, mint a tudósoknak. Ő és Thomas Wyatt jobb alakot adtak a versnek, a régi modort a Petrarcáé után módositván. A görög és latin forditások szintén szaporodtak: Erzsébet Plato-t értelmezte, Euripides-t, Isocrates-t, Horáczot leforditotta s „többet olvasott latinul egy nap mint némelly karkáplánok egy héten," és Harrison hozzáveti: „Aki az udvarba megy, mindenütt könyveket lát, mindenütt tudományos vitatkozásokat hall; az ember inkább egy akademiában mintsem a politika és diplomaczia lakában véli magát."

Mindazáltal az idegenek iránti csodálat nem szilárditá meg a szabályok kényuraságát, sem pedig a nemzeti szellemet el nem fojtá; és Philip Sidney (—1586), e katona és utazó, Arcadia czimü költői prózája izlésteljes dolgokon kivül telve van regényességgel, mellyre olly nagy természetes hajlama volt. Thomas Sakville (—1608) azon gondolatra jött, hogy hazája tragikai eseményeit összegyüjtvén, egymást követő magánbeszédekben fogja azokat közrebocsátani (Mirour of magistrates), azonban csak Henry Buckingham életét végzé be, amelly felette gazdag költői gondolatokban.

Spencer.

Az ujjászületés az irodalom terén Edmund Spencer-nek (1553—98), Sidney kegyenczének tudatik be érdemül. A classikusoktól főleg az olaszoktól válogatott alakokat, a kor szellemétől pedig a képbeszéd iránti elöszeretetet sajátitá el, amellynek unalmasságát a szép keresett érzetével, gazdag képzelődésével és szinezésének tisztaságával enyhiti. Gloriana tündér-királynő az ünnepélyen, mellyet évenkint tizenkét napon át tartott büvös kastélyában, tizenkét, sorshuzás által választott lovagnak kötelességül teszi az alattvalók sérelmeit orvosolni. A lovagok mindegyike egy erényt ábrázol, a tündérkirálynőben pedig Erzsébet s Arthurban Sidney jelképeztetik; és ekként tizenkét legenda keletkezik, mellyek mindegyike tizenkét énekből, s ezek ismét egyenkint negyven vagy nyolczvan octavából állanak. A terv épen nem méltó a dicséretre, jóllehet tökéletes fogalmat magunknak arról nem alkothatunk, a munkának csak fele bocsáttatván közre. Az első ének sokkal jobb a többinél; itten a vörös keresztes lovag által ábrázolt vitézkedő kereszténység a hit-, reménység- és szeretettől támogatott Egy szüz, azaz a valódi egyház által kiszabadittatik a pápaságot ábrázoló Duessa tőreiből.

Az angolok Ariostó-hoz hasonlitják őt; és valóban mindketten a szerelmet és udvariasságot éneklik meg, s hizelegnek a fejedelmeknek. Igaz, hogy Erzsébet egészen más költői tárgy vala mint az Eszte herczegek; de Ariostónak egy müvelt nyelvvel volt dolga s utólérhetlen ügyességgel kezelte azt, mig Spencer egy ollyannal bajlódott, melly még bölcsőjében feküdt s hasztalan igyekezett annak archaicus menetet kölcsönözni. Ha felülmulja is ez Ariostót találékonysága, a jellemek erőteljessége és változatossága, a gondolat mélysége, képzelődésének gazdagsága és a felfogás magas röpte által, élénkség, könnyedség és ékesség tekintetében jóval hátrább áll nála. A büvészet gépezete már Ariostonál is a legkevésbbé kellemes rész, hát mivé leszen az Spencernél, kinél nem puszta diszitmény de a költemény alapja? Ariosto szeszélyesen s előre megállapitott terv nélkül halad, nevetve maga és tárgya felett; egészen korának embere, nem hiszen a mesékben s néha még az igazságokban sem, barátja a nevetésnek és gyönyöröknek: Spencer Luther és Cranmer után negélyezni meri a lovagiasságban való hitet, komolyan tárgyalja a jelentéktelen dolgokat s ugy látszik, hogy a valódi bolond és gonosz világból egy erényes s magasabb morállal biró eszményi világba akar menekedni. Mindketten az egekig magasztaltattak, s az angol költőről egy ujabbkori kritikus igy nyilatkozik:

„Képzelődésének mezeje tágas és buján termö; az angol költészetbe az összhangzat lelkét veté be, melegebbé s a vázolásban olly gyengéddé és magasztossá tevé azt, minő sem előtte sem utána nem volt. Igaz, hogy vázolásai nem árulják el az ecset azon hatalmát s ama mesteri vonást, melly a nagy költöket jellemzi, de zamatosabb és világosabb képek mint a költö lelkében képződött eme látványok, nagyobb érzelem-lágyság vagy gazdagabb szinezés mint ezen Rubensnél sehol sem található. Képzelődése áradozó s a legkisebb részletekre is kiterjed, hasonlóan egy tápdus földhöz, melly elevenséget és életet küldöz szét egészen az általa táplált levelek végpontjaiig. Ha e költeményt általában tekintjük, kellemetlenül hat az emberre, hogy nem leljük fel benne ama bájt, melly az erőből, az arányok idomzatából s a gyors és érdekes beszédmenetből származik; mert noha a költő nem végzé is be egészen tervét, látható, hogy munkáját több ének hozzáadása által nem egyszerüsitendette“ [1]).

Az ekkor olly divatos pásztori költészetben Spencer a Pásztor naptára czimü munkát irta, minden hónapra egy pásztori játékkal, mellyek természetesebbek valának mint rendesen szoktak lenni; saját menyegzőjére készitett versezete pedig olly gazdag igazi érzelemben, hogy minden e nemben irt költeményt felülmulna.

A sok lantos költő közöl, kik Erzsébet alatt énekeltek, minden habozás nélkül az angol s még inkább a skót balladák névtelen szerzőinek adjuk a pálmaágat; az utóbbiak között eredeti tisztasága, könnyü verselése s az emberi sziv ismerete által főleg David Lindsey (—1557) Knox buzgó párthive tünik ki, noha másként a képbeszéd iránt nagy hajlandóságot tanusit.

Spencer utánzói csak öregbiték annak hibáit, mint az különösen Phineas és Gilles Fletcher-nél látható; ezután a képbeszédi iskola hanyatlani kezdett, mihelyt az angol tudóssá és gondolkozóvá lévén, a nyomatékos, tömött s az uj és elmés hasonlatok által füszerezett élczes mondatokat szerette meg, mellyekért inkább becsüljük az embert, mintsem csodáljuk az irót. Innét azután két iskola keletkezett, mellyek mindketten inkább az ész hogysem a képzelet által hagyák magokat vezettetni. Az egyik élén Sir John Davies állott Noscete ipsum czimü költeményével, a másik fejei pedig Sir Fulk Greville és Lord Brooke, Giordano Bruno pártfogója, valának: mindketten mélyen gondolkozó de homályos fők.

Mások az érvelő költészetre adták magokat, melly nagyon

---

[1]) **Campbell**, *Specimen of the British Poets*; I. köt. 125 lap.

megfelelt az ország fekvésének; mások inkább metaphysikusok lévén, a velős mondatok és uj gondolatkörök után kapkodtak. Ezek között legrégibb Donne s leghiresebb Abrahám Cowley (1618—67), ki Barátnő czimü munkájában egész sorozatát adja a szerelmes költeményeknek, mellyek telvék szőrszálhasogatásokkal és szójátékokkal; az ódákat azonban nagy mérvben tökéletesité s lelkesedést hozott be a költészetbe.

A történelmi költők közöl Samuel Daniel (—1619) a york-i és lancaster-i polgárháborukat énekelte meg tiszta irálylyal s egyszerü de száraz elbeszéléssel. Michael Drayton (—1631) Baron's ware czimü költeményében Mortimer lázadását énekelte meg s Polyolbion czim alatt megjelent munkájában Angolországot irja le harminczezer páros alexandrinus versben, középszerü irálylyal s erőteljes és világos nyelvvel.

A próza szintén tisztulni kezdett s a jobb kifejezéseket igyekezvén használni férfiassá és képekben gazdaggá lön, s kerülte a mindennapias szólamokat, jóllehet másrészről a körmondatok alkotásában nem volt szerencsés s gyakran latinos kifejezésekhez folyamodott. A biblia rendkivül elterjedvén s nyelve nagyon közönségessé lévén különösen a puritanusok között, az irály sokat megtartott annak sajátságaiból s telve vala czélzásokkal sajátos szójárásokkal és példabeszédekkel. Raleigh a Világ történelme czimü munkájában az ujabbkorból vett elmélkedéseivel és kitéréseivel épen nem kárpótolja az olvasót azon unalomért, mellyet a földi paradicsomra s Káin utazásaira való kitérései által okoz; egyébiránt csak a maczedoniai második háboruig jutott el, s munkájának folytatói hibáit még negélyezéssel nevelék. Daniel történelme, melly a hóditó Vilmostól III. Eduardig terjed, udvari nyelven vagyon irva, különben irálya tiszta és ment az erőltetett szólamoktól.

Euphuismus.

Most minden jót, amelly még az irodalomban fenmaradt, megrontott Lilly Euphues, anatomy of wit czimü munkájával, egy fiatal atheni történelmével, ki szerinte előbb Nápolyban azután Angolországban élt volna. Lilly minden egyszerüséget félretéve ellentétek, szójátékok, negélyezések s óriási erőlködések közepett halad, hogy végre is egy semmihez jusson. Előbb Erzsébet udvarának bálványa, később a finom modor példányképévé lett; nem vala hölgy ki euphuismus-ok nélkül akart volna beszélni; minek következtében iskolája, melly hasonmása volt a Gongora- és Marini-féle iskolának, az életbe és társalgásba egészen befészkelte magát.

Az angol irodalom dicsőségét a színészet képezi. Ez itt is mint máshol a középkori bibliai játékokból származott [1]) és pedig akkor, midőn az irók felett nem állott egy dictator, ki azt szabályok közé szoritaná, amiért is megtartá az regényes természetét. Gurton mama tü-je, melly legrégibb angol vigjáték s amellynek szerzője nem tudatik, noha aljas és fajtalan, telve vagyon komikai élénkségekkel, és jóval előbb áll Thomas Sakville Garboduk czimü darabjánál, amelly különben szabályszerü szomorujáték. Christopher Marlow (—1593) Faust-jával minden kortársait felülmulja, a Predikátor könyvének amaz eszméjét fejtvén ki, hogy „a sok tudomány sok roszat okoz.“ Ebben Faust tudor elszámlálván az összes tudományokat, s egy sem fejtvén meg előtte az ember rendeltetésének nagy feladványát, a büvészethez folyamodik; angyal és ördög jelenik meg neki, amaz arra igyekezvén őt birni, hogy ne kutassa a dolgok mélyét, emez pedig igéretekkel ösztönözvén őt arra. Itt-ott igen szép költészeti szikrák fordulnak elé abban: Faust azon kérdést intézi Mephistopheles-hez, miként jöhetett legyen ki a pokolból, ha az büntetés; és ő igy felel: „Nem jöttem én ki abból, a poklot mindenütt magunkkal hordjuk. Hiszed-e, hogy az ég lakóivá teremtett szellemi lényekre nézve, kik az általok megvetett tökéletességre születtek, létezhessék nagyobb gyötrelem mint a mennyei boldogságra gondolni s attól magokat örökre megfosztva látni? Valóban minden más gyötrelemnél kinzóbb gondolat!“ Végre elérkezik Faust utólsó napja; csak egy óra hiányzik még a határidőből, mellyben az ördöggel kötött szerződés értelménél fogva lelkét neki átadandó vala; és az óramutató halad: rettentő helyzet, mellyben az angol költő gyönyörüen rajzolja a világ szépsége, melly az elvesztés pillanatában még sokkal mosolygóbbnak látszik, s a rája várakozó és örökké tartó kínok közötti ellentétet. „Csak egy órát élni s azután örökre elkárhozni! Álljatok meg, égi testek; idő, függeszd fel menetedet; éjfél, soha ne érkezzél meg. Oh természet, kelj fel egész pompádban és add, hogy e nap állandóan tartson. Tedd meg legalább, hogy ezen óra egy év, egy hónap egy hét vagy legalább egy nap legyen, hogy ekként időm legyen a megbánásra. De az égi testek haladnak, az idő repül, az óra mindjárt elmulik. Hová szaladok? hová rejtem el magamat? az égbe? ennek az utját a Megváltó vére jelzi; egy csepp belőle elegendő lenne megmentésemre, de egy boszuló kar visszatart

---

[1]) A konstanczi zsinaton az angol főpapok a gyülekezetet egy, szent tárgyu latin drámával mulattatták.

engem. Hegyek, fedjetek el engem az ég haragja elől. Föld, nyilj meg s nyelj el engemet. Csillagok, kik születésem felett örködtetek, kik engem a halálba és pokolba vezettetek, eszközöljétek, hogy testem feloszoljék.“ Eközben az óra a hallgatóság láttára halad... Már egyik fél óra oda van s a másik egy szempillantás alatt elenyészik. Nagy Isten! ha csakugyan ki kell állani lelkemnek a rettenetes itéletet, legalább határidőt szabj büntetésemnek. Ezer, százezer évet, ha akarod; de azontul mutass üdvöt számomra. De örökre! Miért ruháztattam fel lélekkel? miért halhatatlan az? Átok szüleimre! átok rám! átok Luciferre! Ah az óra üt, üt az óra! Kegyelem, kegyelem! Irgalomból, csak egy perczet még!“ — Göthe nem volt e tekintetben jelesebb.

Alig hinnők, milly állapotban valának akkor a szinházak. A szinpadon székek valának elhelyezve nem csupán a szereplők, de egyszersmind a főranguak, nagy elmék és mükedvelők számára is, kiknek hátok megett szolgáik kezökben dohányt és pipákat tartva állottak; a többi nézők a földszinti székekben valának. A padló gyékénynyel volt beteritve; a szinpadot csak egy deszkafal vagy néha egy függöny választá el a nézőtértől, hol a hallgatóság beszélgetett, játszott, vett s adott, evett vagy pipázott. A szinészeknek szerepeikhez illő ruháik nem voltak; a Desdemonák és Juliák férfiak valának s gyakran ugyanazon egy személy több szerepben játszott. Egyik másik falragaszon olvasni lehete: Rómában vagy Londonban vagyunk; a trombita-harsogás fejedelem beléptét jelenté; néhány festett vászonból állott az egész diszitmény, s néha egy fehérbe öltözött embernek kelle a falat képviselnie. Azután a tárgy megválasztásában és kivitelében vakmerő cynismus uralkodott.

Philip Sidney, ki látta az olasz szinházak pompás nagyszerüségét, ekként irja le az angolokéit: „A mi szomoru- és vigjátékaink sem a becsületességgel párosult müveltség, sem pedig a költészet szabályaira nem ügyelnek. Azokban egyik oldalról Ázsiát, a másikról ismét Afrikát fogjátok látni, számos tartományokkal egyetemben, hová midőn a szerző megérkeznék, mindjárt beszéde kezdetén kénytelen kijelenteni, hol vagyunk; másként az emberi elme nem lenne képes a dolgot megérteni. Ha három nőt virágot szedni szemléltek, azt kell következtetnetek, hogy a hely egy kertet ábrázol; ollykor egy hajótörés elbeszélése kapja meg füleinket, amelly ugyanazon helyen ment végbe, minek következtében felette bárgyuknak kellene lennünk, ha azt egy szirtnek nem tartanók; máskor a föld mélyéből tüz vagy füst közepett egy rémletes szörnyeteg kel ki, s

akkor a szerencsétlen nézők kénytelenek azt barlangnak hinni; ugyanazon időben két szaladó sereg négy kardos s ugyanannyi vértes egyén által vagyon ábrázolva; az istenért nem azt kell-e akkor képzelnünk, hogy ezen hely egy csatatér? Némellykor egy fiatal herczeg s herczegnő bele szeretnek egymásba; sok viszontagság után a nő terhes leszen, egy fiut szül, ez eltéved, férfivá nő, ő is szerelemre gyul, s közel van azon ponthoz hol szintén egy fiut nemz; mindez két óra alatt. Milly képtelenség legyen ez, mindenki elképzelheti, aki drámai érzékkel bir" [1]).

A jelesebb drámairók mindegyik müvökért hat és fél sterlinget kaptak az országtól s néha a harmadik előadás jövedelmét, ugy azonban hogy tulajdonjogukat elveszték, ha pedig a kéziratot megtarták maguknak, huszonnégy krajczárával példányát elárusithaták, ezenkivül felmaradt még számukra a hizelgő előszóért járuló illeték, mellyet a pártfogók fizettek, s amelly, változatlanul tizennégy shillinget tett. Ezen megaláztatás menté meg alkalmasint az angol drámairodalmat a pedánsok beavatkozásától, kik másként bizonyára szabályok közé szoritandották és meggyilkolandották azt; mig ellenben a különböző osztályok telhetetlen kiváncsisága kielégitésének szükséges volta merész függetlenséget s ez ismét magasztosságot kölcsönzött annak.

Shakespeare.

És illy szegény eszközökkel szemközt támadt a jelenkor legnagyobb drámairója, bizonyos William Shakespeare (1563?—1616?) kiről minden bizonytalan, kivévén iszonyu lángelméjét és azon ellentétet, melly egy nagyra született lélek magas vágyai s aljas foglalkozásai s még aljasabb életmódja között létezett. Morált e szó szokásos értelmében ne keressünk az ő drámáiban, sem történelmi és földirati hüséget; ne mesterséges bonyolitást, ne finom kifejtést; gyakran egy vastag tréfa megzavarja a tragikai hatást; hibás szerkezetü mondatok, szójátékok, kétértelmüségek, uj vagy helyén kivül használt szavakkal elhomályositott beszédek elég tápot nyujtanak a kritika férgeinek, s meghazudtolják Drake-t s több korunkbeli birálót, kik annyira mennek, hogy minden hibát elvitatnak müveitől. A görög szomorujáték-iróknak valószinüleg még nevöket sem ismerte; a középkori bibliai játékok szabad eredetiségét gyakori szinpadi változásokhoz, sokáig tartó cselekvényekhez, egy egész élet vázolásához szok-

---

[1]) *Defence of poesy.*

tatá. Diszitményeket nem használván, egészen a néző képzelődésére kelle biznia magát.

A drámát nem a szinpad számára készíteni csak a jelenkori tévedés, miután annak lényege épen a népszerüségben áll. Shakespeare nem törődött a figyelmes olvasóval vagy az asztala mellett ülő szobatudóssal, kik neki szemére vethetnék, hogy Hamlet idejében a heidelbergi egyetem nem létezett,sem pedig Theseus korában a leánykák kolostorba nem küldettek; hogy továbbá Milanónak soha nem volt Antonio nevü herczege, sem pedig Csehországban hajóval ki nem köthetünk. Ő csupán a nézőkre gyakorlandó hatást vette számitásba, s nem öntudatosan de ösztönszerüleg felfogta, hogy a hibák kikerülése csak a középszerü tehetségek kiváltsága; a lángelme ellenben szépségekkel kárpótol bennünket azokért.

És valóban a költői szépségeket tekintve senki sem mulja őt felül, sem bármelly nemzetbeli meg nem közeliti őt teremtő hatalmát, képzelődése erőteljességét és változatosságát s a különféle kor, idő és állapot szinezésben olly gazdag festését illetőleg. Ha az élet az érzelemben áll, akkor senki sem állitja azt tökéletesebben elénk. Az ő idejében a középkor a reformatio által összehalmozott romok alá vala temetve, mellyekből a jelenkor még nem bontakozott ki; a kétely megingatta a hitbeli véleményeket és a kutató szemet az emberek és dolgok fürkészésére terelé; de mig egyrészről Baco felfedezé az ész előtt saját erejét, másrészről a titkos tudományokban való hit még mindig uralkodott. A kereskedők kis királyok valának; az orvos, a lovag, a szolgák meg valának különböztetve épen ugy öltözetök mint müveltségök és nyelvök által. Az angol főurak hajduik által megbotoztatták szolgáikat, kikkel nem valának megelégedve; az öklözést nemes testgyakorlatnak tartották; a bohóczok az udvarok és paloták játékszerei valának, épen ugy miként a népnek a bolondok királya, a kicsapongás apátja és a farsangi bohóczmenet. Aki a szeretetnek kitünő jelét akará adni, kénkövet vegyitett borába s ugy itta meg azt, vagy pedig elvágta ujját, vagy épen még ennél ostobább tettet követett el. Az ünnepélyek, vendégségek, a középkor ünnepélyességeinek eme maradványai, felette gyakoriak valának, s a királyok és udvaronczok pásztoroknak öltöztek fel, ekként a balletteket vezetendők.

Minden össze-vissza volt itt keverve, miként az átmeneti korszakokban történni szokott: a még meg nem semmisitett mult fönmaradt hitbeli véleményei, egy kegyetlen kényuraság, egy a keményszivü nemesekben magát tulélő hübériség, egy vegyülék a régi

durvaságból s az uj de még darabos udvariasságból; az élet tökéletlen kényelmei; egy uj szellemi és physikai világ felfedezése utáni merész vágyak; a nemzeti irodalom gyermetegségei a classikus szépségek és az olasz s spanyol czifraságok utánzásai; a mindenki könyvévé lett biblia s vele a szerénytelen ballett s a mézédes pásztorijáték. Nagyszerü események verték fel a képzelődéseket e században, melly szemtanuja volt VIII. Henrik és II. Fülöp kegyetlen apostolságának, Torquemada és Erzsébet inquisitiojának, a protestánsok kiirtásának Párizsban s a katholikusokénak Irhonban, a skót királyné és a felkelő flamandok vérpadjának, Portugál megaláztatásának és Holland felmagasztaltatásának; s a melly mindezek daczára látta a müvészet ujjászületését, a bölcseletnek a babonaságok feletti diadalát, naponként a müvészetek és ipar uj csodáit s az uj földterületeket, mellyek a rettenthetlen Jason-ok szavára a tengerből kikeltek. A szokások és hit felforgatásának közepette az emberek kilépnek azon kerékvágásból, mellyre csendes időkben bölcsőjöktől kezdve rendeltetve látszanak, és némelly tulajdonságokat nyilvánitanak, mellyek elrejtve maradnak, miként a szikra az ércz kebelében, mig a kovakő ütése azt onnét ki nem csalja.

Ezen látványnyal szemközt Shakespeare, az emberiség ezen élő öntudata, magában összpontositá annak minden benyomásait, minden erényeit, büneit, nevetségességeit, hibáit, gyülöleteit, rokonszenveit, visszaemlékezéseit, sejtelmeit, csüggedéseit és vágyait, a nyugtalan és kétkedő gondolat aggodalmait, az emberi cselekvények rugóit miden fokon és korszakon át, az ártatlan gyermektől kezdve egészen az elgyengült aggig. És ekként ő az embert ollyannak ábrázolta, minőnek látta; de mig Dante azt a véghetetlen titkai homályától környezve festi le, ő érzékeink alá eső körülmények között állitja elénk, mindent összevegyitve és összevetve miként a valódi életben, a nagylelküséget a gyengeséggel, a komolyt a nevetségessel; és nyugodt elmével észlelve a látottakat anélkül, hogy magát azokkal azonositaná, megtartja a jó és rosz, a nagyság és aljasság, a sötétség és világosság ama vegyülékét, mellyből az ember áll. Ha a müvészetnek az lenne a czélja, hogy a jelen életet ollyannak rajzolja, aminő, azaz egy talánynak, nem tekintve ama jövőre, melly egyedül képes ezen élet titkait megfejteni és megmagyarázni, akkor ő elérte volna a müvészet tetőpontját; és ami a földi létet, az élet szabad költészetét illeti, senki se hizelegjen magának avval, hogy felül fogja mulni ezen hősköltemény t, mellynek hőse az ember, a társaságba vetve szenve-

délyeivel, s anélkül, hogy tekintetét magasabbra emelné. Tehetett-e ő többet, nem lévén semmiféle vallása?

Az általa alkotott személyiségek száma hétszázra rug, s mindnyájan, még azok is, mellyek nem tesznek egyebet mint megjelennek, sajátos jelleggel és cselekvési modorral vagynak felruházva; mindig a természet után másolvák és sohasem egyénitett elvontságok azok, s rendesen feltaláljuk bennök a természetesség és eszményiség ama helyes mértékét, mellynek köszönhető, hogy hősei valamint korukban ugy minden más időben valóban ollyanoknak tünnek fel. Innét van, hogy mig mások egyik vagy másik embert festik, ő általánosságban az embereket rajzolja elénk, és számtalan jellemek, melylyek általa alkottattak, maig is mintaképek maradtak. Ha a történelemből veszi őket, sem hizelgésekkel nem tetézi, sem nem rágalmazza, nem alkot szörnyeket vagy hősöket, de embereket, és ugy ábrázolja azokat, amint kora az előbbi századtól kapta, nagyoknak morál nélkül, vitézeknek igazságosság nélkül, nemeskeblüeknek megfontolás nélkül, nagylelkücknek és barbároknak. Csodálattal látja az ember, mennyire el tudja feledni önmagát s korát csupán azért, hogy részrehajlatlanul megitélhesse az embert s tetteit; nem hallgatván el az erősek egy gyengeségét, nem az erényesek egyetlen hibáját sem, s egészen idegen azon szenvedélyektől, mellyek szereplőit tevékenységre ösztönzik és lelkesitik.

A szinház egy mészárszékhez hasonlitott; a szinpadon egyiket megnyuzatni, másikat felakasztatni látta a néző, máskor egy anya gyermekeit ette meg, egy néger megégettetett az általa megyilkoltak hullái felett; illyenek lévén a helyzetek, a szavallatok tökéletesen megfeleltek azoknak. Shakespeare gyakra kigunyolja ezen tulzásokat; és ő, ki előttünk kegyetlennek tünik fel, kortársai által szelidnek neveztetett. S hogy valóban gyöngéd érzésü volt, tanusitják lantos költeményei; de a drámában kötelességének hitte az emberi természetet élethiven vázolni, anélkül hogy annak hizelegne, annyira, hogy folytonos gunyornak mondhatná az ember müveit, jóllehet némellykor hazafias, emberszeretetről és égő szerelemről tanuskodó kitöréseknek engedi át magát. Részrehajlatlanul észlel tehát ő, szigoru és hajthatatlan mély belátással fest; nem itél, nem von következtetéseket, nincsenek tanai, mellyeket bebizonyitania, sem elméletei, mellyeket vitatnia kellene, ő maga nem lép előtérbe, nem oktat, az olvasóra bizván a tanuság kivonását, s abba helyezvén a müvészetet, hogy avval bizonyos módon saját fölfogását közölje. Néha iszonyatosnak tünik fel nála a sziv érzéketlen elemzése s az emberi fajnak

kegyetlen bonczolása azon hideg és gunyoros hangon, melly sem kegyelmet, sem szánalmat nem ismer; de ábrázolhatja-e az emberi életet másként mint gunyosan az, ki azt szeretet s hit nélkül tekinti?

Ekként állitja ő az ember szeme elé a szenvedélyeket, bármilylyen különbözők legyenek azok, egy szó által eltaláltatván a benső küzdelmeket s az erőszakos összeütközéseket a szenvedély és jellem, a vágyak és a sors között. S nem tulzottak e szenvedélyek, nem óriásak már a függöny felgördültekor, de az előadás határozatlan tartama alatt lassanként növekednek.

Nem szállott ő le soha magas polczáról, s nem alacsonyitá le személyiségeit avégből, hogy ezáltal a szinpad vagy a szereplők tetszését megnyerje. Az idő mindig rövid a képzelődésnek, ha telve van az eseményekkel: és a lényegében egy de vég nélkül változatos emberi természetet vévén fel tárgyul s nem egyes tényről értekezvén, miként a görögök, Shakespeare-nek el kelle háritania minden más akadályokat s a müvészi egységet az élet szellemi változatosságával pótolnia, az ő teljes egységében tekintvén azt. Ne kutassuk tehát nála a költészet müvészetének kellékeit, hanem a sziv benső ismeretét; ne a jelenetek összefüggését s a mellékeseményeknek a kifejletre czélzó berendezését, de a szenvedély menetét és titkos előjeleinek önkénytelen nyilvánulását. Mindazáltal ne higyük, hogy ő olly tudatlan volt volna, mint némellyek követelik; mert a jelenetek még akkor is, midőn összefüggésök esetlegesnek látszik, következetesen egymásból folynak; s ha az ember az egészet átkarolta, látni fogja, hogy azok mindegyike kellően indokolt s mindnyájan egy czél elérésére irányulnak, ugy hogy egyet sem lehetne azok közöl kihagyni, anélkül hogy a darabot valamelly szépségtől meg ne fosztanók. Azután biztosan tudjuk, hogy ő olvasta Montaigne müveit s Plutárchnak Thomas North által eszközlött forditását, mellyből egész darabokat ád személyiségeinek szájukba; olvasta továbbá Bartas-t, Ariosto-t, Tasso-t és számos utazók munkáit. Saját termékeit figyelmesen javitgatta; Hamlet-et háromszor átdolgozta, Othello-t átalakitotta s Lear királyt az első előadás után egy harmadával bővitette.

Aeschylosnál a sors határozza meg a cselekvényeket; Calderon a jövő életet tárja fel, megoldandó abban a jelen feladványait; Voltaire szereplőit saját érzelmeivel lelkesiti; Alfieri görögösen öltözött hősök által száza da bölcsészeinek velős mondatait szavaltatja el. Shakespeare az embert egész meztelenségében állitja elénk, s egyedül

benne, az ő erejében és érzelmeiben találja fel a cselekvények és események indokát; ha észrevetted a következményeket, a szerző által már be vagy avatva azon tényekbe és érzelmekbe, mellyek azokat eléidézték. Azért Göthe az ő személyiségeit átlátszó órákhoz hasonlitja, mellyek azonkivül, hogy az órákat mutatják, látni engedik egyszersmind benső szerkezetöket is. Macbeth gyilkolt és lelkiismereti furdálások által gyötörtetik; II. Richard börtönben senyved, mert gyenge volt a trónon; III. Richard-ban látod, hogyan szerezhető és tartható meg azon büvös és veszélyes gyermekjáték, melylyet hatalomnak nevezünk, s hogyan vesztheti azt el az ember saját hibái által; Shakespeare azután egy király ágyához vezet, ki mindent kisiklani érez kezei közől s ugyanakkor visszaemlékezik arra, hogy egykor mindent tehetett; egy pillanatra behunyja szemeit, s felnyitván azokat látja,hogyan siet ifju örököse saját fejére tenni azon koronát, mellyet haldoklása perczeiben vánkosa alól elragadott. Hány dicsvágyó összeesküvését és hány király bukását láttuk a szinpadon? de mellyik darabban tünnek fel jobban egy gyenge s mindazáltal zsarnok király hibái, mint II. Richard-ban, ki mindig nagyobb hatalom után áhitozva, végre az örvénybe sülyed? Hol van tökéletesebben ábrázolva egy dicsvágyó, mint Bolingbroke személyében, ki belátván a jövőt, tud várni, az alkalmat megragadni, az alázatosságot vakmerőséggel, az eszélyességet bátorsággal egyesiteni s aláásni a trónt ugyanazon vélemény segélyével, mellyre saját emelkedését fekteté s végre magában összpontositani mindenki érdekét és rettegését? Pontosan felismeri ő az időt, mellyben tettetett alázatosságát nyilt ellenállással felcserélnie szükséges. Most hirtelen átváltozik a jelenet, s a Bolingbroke által okozott titkos rémület a megbukott királyt bizonyos szánalommal övezi körül, amellyhez azonban még tisztelet sem vegyül, miután megérdemelte szerencsétlen sorsát s nem tudja azt méltóságteljesen elviselni.

Igaz, hogy az emberi viszontagságok közepett előfordulnak olly esetek is, mellyek csupán a sors nevével fejthetők meg, s ezek nem ritkák Shakespearenél. Illyen pl. Julia és Romeo szomoru vége, s még gyakoriabbak azok ama drámákban, mellyek a kereszténységet megelőző időkbe vezetnek vissza bennünket. Valami régi végzetszerüt találunk Macbeth-ben, ki a dicsőség polczára való emeltetésének közepette a boszorkányok által gyilkosságra ösztönöztetik, az események sarkalják őt arra, s csakhamar utóléri őt a lelkiismeret furdalása, mellyet előrelátott, s amelly nem alacsonyitja le jellemének nagyságát. Az alvajáró Macbeth asszony föltünése s Banco árnyá-

nak megjelenése a vendégségen ugyanazon hatást eredményezik, mellyet az Eumenides-ek Aeschylosnál.

Valamint itten a rémület, úgy a szánalom uralkodik Lear király-ban, Shakespeare ezen legeredetibb müvében, amelly legkevésbbé hasonlit a classikus szomorujátékokhoz. Bámulatos e király eszméje, aki meg vagyon fosztva nemcsak a külső nagyságtól de még a természet ajándékaitól is, szegény, őrült s megvetett leányaitól, kiknek mindent megengedett. Kezdetben elaljasodottnak, gyengének, önzőnek mutatkozik; azután a természetellenes elnyomatás által annyira emeltetik, hogy élénk szánalmat tud maga iránt gerjeszteni; őrjöng, de nem képtelen kitörésekben, hanem csak lassankint; észbeli tehetsége erőt merit a méltatlan szenvedésekből, jóllehet a gyermeki korba sülyedt vissza s felette ingerlékeny; és milly szánalmat tud költeni ezen lény, kinek nem maradt más ereje, mint szeretni és szenvedni! Timon czimü szinmüvében szintén egy nagylelküség vagyon lefestve, mellyet inkább hiu kérkedés, mintsem felebaráti szeretet táplál, s egy szivesség, mellyet a hálátlanság még inkább fokoz, a lélek mélyében szunyadozó erők, mignem a düh által kifejlesztetnek: de Lear leányainak hálátlansága még bántóbb mint az athenei vádlóké, amellyet várni lehete; s a jellemek ottan vagy bámulatosan gonoszak, vagy angyaliak mint pl. Cordeliáé, mig Timon-ban nem igen szembeötlők. [1]) Milly jelesen festi ugyanazon kéz a nagysággal párosult hiuságot IV. Henrikben és Hortspur-ban!

Shakespeare az erkölcsi szabadság képviselőjévé teszi magát néhány drámájában, mellyekben az embert, az állapotokat és szenvedélyeket fürkészi; és politikussá leszen ott, hol minden tekintet nélkül az osztályokra, fokozatokra s a szerencse adományaira, a tényeket mérlegeli. Behatván a sziv és társadalom tömkelegébe, s látván az emberi vállalatok titkos s gyakran hiu rugóit, a népnek a királyok tettei feletti véleményeit és itéleteit vázolja; és senki sem ábrázolta olly élethiven a népet, akár dühös ingerültségének közepette mint Jack Cade zendülésében, akár a római forumon vagy az angol csapszékekbeni mulatása alkalmával.

Dicsőségére szolgál Shakespeare-nek, hogy a nemzeties drámát karolta át, s ekként munkái azonositvák a hazafiui érzelemmel. Tiz darabja, mellyeket az angol történelemből vett, egy czélra irányulnak; feltárvák ezekben a látszólagos okok s a titkos rugók, miként a

---

[1]) *Lear király* és *Timon* a legrégibb drámák után készittettek.

valóságban, s teljesen felderitvék a politikai szenvedélyek s lázongó ittassága ama tömegnek, melly megunván, hogy lábbal tapodtatott, fellázad az ellen, ki a tetőponton áll. Különösen kitünnek azokban a hatalom visszaélései s a korlátlan tekintély veszélyei, melly épen olly vészteljes arra nézve aki avval él, mint arra, aki az alatt nyög; és ez ismét egy uj czim, amiért müvei az angolok előtt annyira kedvesek.

Ha csakugyan igaz, hogy Shakespeare, ha nem is müveletlen de csekély tudományossággal biró férfiu volt, annál inkább bámulandó, hogy lángelméjével ugy felismerte és felderitette a régi időket, amint az a tudományos készültségnek is alig sikerült. Julius Caesar-jában annak daczára, hogy abban a cselekvény-egység hiányzik s a női jellemek nem igen erőteljesek, csodálatra méltó jelenetekre találunk; Brutus-a utólérhetlen ábrázolata a néplázongásoknak, s nem ismerek olly szónoklati töredéket, melly Antonius beszédével vetélkedhetnék. A drámai egység már a tárgy természeténél fogva megvagyon Coriolán-jában, de mig egy közönséges szomorujáték-iró abban a nép hősiességét, a tribunok rokonszenvet gerjesztő szónoklatait s a nép és patricziusok hazafiusága közötti élénk ellentéteket emelte volna ki, Shakespeare felismerte, hogy Coriolan dölyfössége csakis a népnek ollyas lealjasodása által volt elviselhető, mint azt Londonban látta, nem pedig miként a mi szabadelvüségünk magának képzelni szereti. Kevesebb szépség vagyon Antonius és Cleopatrá-ban, de több lángelme Augustus vetéltársának szerepeltetésében és Cleopatra föltünő jellemének vázolásában, mellyek valóban nagyszerüek; s ha a külső tények nem érthetők és láthatók jól, oka, hogy Shakespeare-nek egyedül a legtökéletlenebb szerző, Plutarch, állott rendelkezésére. De milly csodálatra méltó müvészettel képes a szétágazó fonalakat egy pontban egyesiteni, az események folytonos menetével a figyelmet állandóan ébren tartani, s egy rövid de sokat mondó zárszóval befejezni a történelmet, mellyet olly élénken fejteget! Cleopatra, a keleti gőg, hiuság és szerelem, kéj és állhatatlanság ezen vegyüléke, csak ollyan szeretőhöz lehetett illő mint Antonius, ki szintén a dicsvágy és gyönyörszeretet, a gyalázattól való félelem s egy nő csábitásai között hányatik s egyik pillanátban hős, a másikban gyermek. Ezen utóbbira összpontositá Shakespeare az érdeket, és pedig nagyobb mérvben mint azt a történelem Antoniusa megérdemli vala; de viszont nem hagyá magát elvakittatni a történet által Octaviánra pazarolt dicséretektől, s az igazságnak megfelelőleg önző és hideg férfiunak festette ezt.

Történelmi drámáiban is kisebb fontossággal birnak a mellékcselekvények mint a jellemek kifejtése, s ekként hasztalan keresnénk azokban csattanós kifejletet; sőt IV. Henrik második részének bonyolódása sincs. Shakespeare remekmüvei azon drámák, mellyek egy eszme kifejtésén alapulnak, minő pl. Macbeth határozatlan buskomolyságával és ingatag moráljával, e valódi hősköltemény s a lángelme legfönségesebb erőmegfeszitése; minő továbbá Hamlet, mellyben olly meztelenül feltárja korunk sebét, azon kórságot, melly mindent elemezni, mindent tudni akar azon pontig, hol a cselekvés ereje ezáltal elnyomatik; e kórság Hamlet ben vagyon személyesitve, ki mindig ábrándozván, soha sem lép a cselekvés terére, s az okok fürkészésének közepette megtagadja a jó indulatokat és szétszaggatja a szenvedélyes szivekot. Illy jellemet nem lehete kigondolni a protestantismus előtt; és Shakespéare termékeny képzelődésének bizonyára kedve telt illy tágas mezőkön járkálni, de nem bolyongani; nem rémeket idézve elé, de uj életet adva valódi lényekbe s olly gondolatokat és szavakat öntve beléjök, minőkkel egykor valóban birniok kelle; követve továbbá a sors nagyszerü változásait, ugy miként a történet vázolja elénk, megfosztva a végzet ama befolyásától, melly a régieknél azok felett uralkodik. Azok, kik megállapiták a módszereket, amellyekkel s amellyek által szabad csupán lángelmével birni, felpanaszolják, hogy Shakespeare-nél hiányzott a müvészet, az természetesen, amit ők annak neveznek; de nem hiányzott a müvészet szenvedélyeket, rémületet, szánalmat ébreszteni; jellemeket festeni s a helyzetcket a tehetségekkel összhangzatosan ábrázolni; röviden, a müvészet drámákat készitení nem az iskola és kritikusok de a szinpad számára. Különösen feltünő lángelméje ottan, hol az embereket, bármelly ország- vagy nemzetbeliek voltak, korában vagy századokkal előbb éltek legyen, élethiven festi s egészen sajátos vonásokkal ruházza fel azokat, saját szavai szerint az ég és föld amaz eszközeit használván fel evégre, melylyeket a bölcselet iskolái még megálmodni sem képesek [1]).

Szinmüvei sajátlag sem szomoru- sem vigjátékoknak nem mondhatók; de valamint az egyikben az embert a szerencsétlenségek közepett festi, ugy a másikban hiányos oldaláról ábrázolja azt. Nagy

---

[1]) *There are more things in heaven and earth*
Than are dreamt of in our philosophy.

komikusnak tünik fel a Windsóri vig nőkben,[1]) amelly müvét Erzsébet kedvéért készité, ki bármilly titkolódzó és álszenteskedő volt legyen is, látni akarta a szerelmes Falstaff-et. A bonyolódás ebben gyenge, de a rajz felette élénk s igen gazdag elmésségekben; kora társai életét festi ő itten s a vidéki fiatalságot azon időből, mellyben hirlapok épen nem, a közlekedési eszközök pedig hiányosak lévén, ennek következtében a müvelt körökben ügyetlen és hüledező volt az, durva tréfákban találta kedvét, s olly tettekben helyezé dicsőségét, mellyeket a városiak kinevetnének, mindazáltal bátor és jó hajlamu. A Velenczei kalmár-ban a szövevényesség nem rontja le a valószinüséget, s a jellemek igen változatosak. Más darabjaiban nagy akadályára szolgált elmélkedni szerető bölcseletének, hogy világosan kelle magát kifejeznie, ami nem mindig sikerült neki.

Azután, ugy látszik, hogy a szigoru ész embere néha megereszté a képzelődés gyeplőjét; s látvan, hogy a nép kedveli a csodás dolgokat, ábrándos müveket készite számára, ezek tárgyait a büvészetben és boszorkányságokban való hitből meritvén, melly még mindig uralkodott a nép között. Néha hiu különczségek, máskor a lángelme szikráitól hemzsegő termékek, vagy az élet hiuságainak találó rajzai ezek, mellyekben feltárja az ember ostobaságait s a szerelem tulcsapongásait, mellyet ő mindig könnyelmüen tárgyal. A tündérek ábrándozásai szokatlan alakot vesznek fel Egy nyár-éji álom czimü darabjában, amelly különben igen jól van irva, eltérőleg Romeo és Juliától, mellyben a mondatos irmodornak engedé át magát, mintha kigunyolni vagy követni akarná a tizenhetedik század romlott izlését. De még itt is, ha annak bensejébe tekintünk, látni fogjuk, hogy az emberismeret tulszárnyalja a képzelődést s gunyoros és mély gondolat uralkodik abban.

Ekként Shakespeare a szinpad királyává lett s csakhamar eléje tétetett vetéltársainak és mézes nyelvü melléknévvel tiszteltetett meg. Erzsébet kegyére méltatá s tanácsaival halmozá el őt, mellyek gyakran ólomként nehezülendettek lángelméje szárnyaira. Ő azonban, a még alig négyvenhét éves férfiu, erejének teljében, mellyről Othello és Vihar czimü darabjai eléggé tanuskodnak, oda-

---

[1]) Ennek tárgya a mi *Pecorone*-nkből vagyon véve, valamint *Cymbeline* Boccacciótól, *Othello* Giraldi Cintio-tól, *Romeo és Julia* Da Portótól, és igy tovább.

hagyta diadalait s magányba vonult vissza, amelly után mindig vágyódott; de ugy látszik, hogy csak kevés ideig élvezhette annak a dicsőségnél drágább örömeit.

Valóban nevetés vagy boszuság fogja el az embert, látván, hogy költeményei felett rövid időn megjelent kommentárokban, még a Johnsonét sem véve ki, egészen iskolás gyermekként bánik vele a tanitómesteri önhittség. Shakespeare igazi bálványozása csak akkor kezdődött, midőn a hires komikus Garrick (1741—76) személyiségeibe lelket öntvén, ezeket mintegy élve állitá a gondolkozó közönség elé, s ekként megérteté avval a szerző egész nagyságát. 1769-ben egy minister megvévén a nagy szinmüiró házát, s kivágatván az eperfát, melly alatt ő pihenni szokott, a nép fellázadt, s nem könnyü volt azt lecsendesiteni; Garrick pedig három napi vezeklést rendezett.

Külföldre még neve sem jutott el. Kortársai közől senki sem ismerte; Boileau kegyes volt Lope-t és Calderon-t ócsárolni, de az angol drámairónak még nevét sem tudta; Le Tourneur, ki francziára forditá müveit s hogy ezek eredetisége a közönséget kellemetlenül ne érintse, a szükséges módositásokkal is ellátta, nagy botrányt okozott ama nyilatkozatával, hogy Francziaország egyet-mást tanulhatna az angol irodalomból; Voltaire Angolországban emlegettetni hallván öt, nem titkolhatá el iránta érzett müvészi csodálatát, de később utálatfortaldult el tőle mint szomorujáték-irói vetéltársától, s azt hivé, miként megvetésével annyira lealacsonyithatja öt, hogy a világ észre nem veendi, mennyit lopott müveiből. Azt inditványozá tehát, hogy számüzessék Parnassusról; s H a m l e t-jét egy részeg paraszt munkájának bélyegzé. Engedelmes tanitványa, La Harpe még tulozta ezen nagyitásokat. Ducis, ki nem tudott angolul s a költőt csak kivonatokból ismerte, öt a párizsi szinpadra hozandó, kénytelen vala müveit elfrancziásitani, mielőtt szerzőt magát a legnagyobb és legtermékenyebb lángelmének nyilvánitani merte volna. Olaszországban ama tespedő irodalom mellett lehetetlen volt az angol szinészetben hemzsegő helyzetek, érzelmek és képek végtelen s bonyolodott változatosságát megérteni, s Baretti dicséretei nem méltattak figyelemre; Alfieri, ki néhány darabjának előadatását látta Angolhonban, nem fogta fel öt; s mi magunk tanui valánk a botránynak, melly eleinte támadt, ha valaki öt dicséretekkel halmozni merészlé. Ma kevesebb bátorság kell erre, s azért nagyobb nyiltsággal teszik ezt az illetők, de többnyire csak mások szavai után.

Shakespeare főleg a német aesthetikusoknak köszönheti, hogy müveiben felfedeztettek ama kiváló szépségek, mellyeket még honfi-

társai sem vevének észre; s a szabad ut, mellyet az uj iskola nem az ő nyomai de utmutatásai után bejárt, megmutatá, milly nagy volt ő, s mennyire felülmulja az ő önkénytes költészete a müvészet bágyadt ihletéseit, midőn az középszerü jellemekkel s a komolyt nevetséges-sel, a fönségest köznapival vegyitve tünteti fel a szinpadon a természetet.

Ekként az angoloknak és spanyoloknak megvolt saját regényes szinészetök, mellyek bár egészen függetlenek valának egymástól, mégis hasonlitottak egymáshoz nemcsak az egység hiányát s a szomoru és vig vegyitését, de az azokban uralkodó jelenkori szellemet illetőleg is, melly minden tekintetben különbözött a régitől, s amelly sokkal jellemzőbb mint az alakok magok. És igy hozatnak egymáshoz közelebb az egyenlőtlen elemek, miként az életben rendesen történik, t. i. a természet és müvészet, a költészet és próza, a komoly és nevetséges, a visszaemlékezés és előérzet, az elvont eszmék és az érzelmek.

De Shakespeare-rel csak kezdődik az angol szinészet, Calderonnal pedig a spanyol végződik. Shakespeare egy észlelő és gondolkozó nép költője, a spanyol szinészek pedig olly nemzetéi, melly szenvedély és képzelődés által kormányoztatik; ezek az élő és buzgó hitü katholikust képviselik, ki épen olly biztos a láthatlan mint a földi dolgokról; Shakespeare a kutatás által a kételyhez vezettetik; amazok az események változatosságára fektetik az alapot, az angol drámairó ellenben a személyiségek sajátos jellemeinek különféleségére, ami eddig megkisérletlen dolog volt. És még Shakespeare utánzói is különböznek egymástól azon müvészetet illetőleg, melylyel a személyiségeket eredetien jellemzik s hatást idéznek elő; különbözők tehetségökre nézve, de mindannyian egyaránt nevezetesek egyszerüség, erő, jóhiszemüség és észbeli emelkedettség tekintetében s nem zaklattatnak önkényes szigoruságok által. Nemzetiesebbek mint Shakespeare, de nem olly humanitariusok; az angol életet festik ők azon időből, midőn a nép, az aristocratia, a kereskedelem szemközt állottak egymással, anélkül hogy összeütődtek volna, mindegyik sajátos, erős és független vágyakkal birván, s a midőn mindent el lehetett mondani és szinpadra hozni még a hitetlenséget és otrombaságokat is.

Beaumont (—1615) és Fletcher (—1625), e két jó barát és munkatárs, akkor kezdettek emelkedni, midőn Shakespeare hanyatlott, és sohasem csatlakozott két lángelme olly szorosan mint ők. Épen olly felül állottak ezek Shakespeare-en szinpad, mint ez felettök

az emberi természet ismeretében; főczéljok a szinpadi hatás s a nézők érdekeltségének folytonos feszültségben való tartása volt. Ugy tekintetnek ők, mint a cselszövényes vigjátékok alapitói Angolhonban, de igen sokat vettek át a spanyoloktól. Több mint ötven szindarab bocsáttatott közre kettejök neve alatt, s ezek közöl egyike a jobbaknak az Idősebb fivér, amelly egyikét rajzolja azon magok előtt is ismeretlen szellemeknek, kiket a szerelem ébreszt öntudatra. A Hü juhásznő czimü darabjok, Guarini ezen utánzása, szintén nagyhirü szinmü s a maga idejében igen népszerü volt Angolhonban; különben telve vagyon szüzieségekkel, gyöngédségekkel, illetlenségekkel és tulzásokkal, még nagyobb mérvben mint az olasz mintakép, melly után készült, mindazáltal sok költői szépség találtatik benne.

Most Philip Messinger lépett fel, ki alább állott de egyszersmind érthetőbb vala az előbbieknél; egyébiránt müveit bizonyos buskomolyság jellemzi, nem mintha saját kedélyállapota ösztönözte volna erre, de mert képtelen vala az erősebb szenvedélyekig emelkedni; bámulatosan fölfogja a jellemeket, de nem változtatja azokat elegendően s különös előszeretettel viseltetik az erkölcsileg szépek iránt. Hallam azt hiszi róla, hogy mint szomorujáték-iró nem áll alább Shakespeare-nél, a vigjátékok terén pedig hasonló Ben Johnson-hoz (1574—1637). Ez utóbbi, Shakespeare barátja, sokat olvasott, amiért is nagy tudományosságot fitogtat, nem törődvén avval, helyén vagyon-e az vagy nincs; valódi szigoru classikai tehetséggel szabályozni törekszik a szinészetet; Alchymist czimü darabjában hőse szerepében vegytani, Sir Epicure szinmüvében pedig konyhai tudományával kérkedik; müvei telvék elmés élénkséggel s legjobb költői dolgozata a Szomoru juhász. Némellyek Shakespeare-hez akarák őt hasonlítani, de ő felkiáltott: „Ne bántsuk az istenséget.“

Erzsébet alatt nagyobbodott és javult a szinházak alakja; tizenegy rendes létezett a tizenhatodik század elejétől fogva, s 1570-től 1629-ig tizenhét épittetett; sőt az orvosok, jogtudósok és gyógyszerészek testületei is birtak külön-külön vigjátéki társulatokkal. Ekkor a tökéletesitett szinházak nyilvános és különös termekre osztattak fel: az előbbiek nem valának egészen fedve, s nem valának bennök mindenütt székek, nem gyertyák; a különösek inkább hasonlitottak a mostaniakhoz, de mozgó diszitményekkel nem birtak, amiért is a hallgató képzelődésének kelle pótolni azok hiányát. És ezen körülménynek köszönhetjük Shakespeare némelly szép helyeinek fennmara-

dását, mellyeket a szinigazgató nem törlött ki, nem tartván kötelességének azokat élethiven ábrázoltatni, de nem is áhitoztak akkor annyira a gyakori szinpadi változások után, mint korunkban.

Jakab király szerette a szini előadásokat, minek következtében a puritánok megszüntek ellenezni azt; vasárnapokon egyébiránt el valának tiltva, ami mai napig tart. Károly alatt a puritanismus tulsulyra vergődvén, a parlament a szinházak bezáratását elrendelte (1642 szeptember 2); a forradalom ideje alatt pedig föltétlenül be voltak azok tiltva [1]). Ekkor a költészet szigoru alakokat s komoly tárgyakat vala kénytelen fölvenni, amint az Milton egyhangu müveiből látható.

Az irodalom olly nemének, melylyel minden népnél, legyenek azok bárdolatlanok vagy müveltek, találkozunk; olly szórakozásnak, melly alakját változtatva mindenütt fenáll s tuléli a külső és nyilvános élettől való irtózást, melly korunkat különösen jellemzi, tuléli azon idegenkedést, melly az örömöket és fájdalmakat a családi tüzhely körül összpontositja; olly müvészetnek, melly a bölcselet és vallás kettős befolyása alatt fejlődik ki, bizonyára az emberi természet mélyében kell gyökereznie, és igy megérdemli azon figyelmet, hogy a polgárosodás különböző térein neki adjuk az elsőséget. És valóban helyesen volt mondva, hogy a drámai költészet müködésben levő történelme a szenvedélyek, szokások és természet egymást követő állásának.

ZÁRSZÓ.

Hosszasabban időztünk ezen korszak felett, mert telve vagyon az nagyszerü eseményekkel; mindazáltal nem hizelgünk magunknak avval, hogy sikerült volna annak olly számos férfiait és dolgait olvasóink szemei elé állitanunk, s még kevésbbé avval, hogy világos átnézetet adtunk volna ama század iszonyu mozgalmairól.

Már most minő fogalmat alkossunk magunknak azon korról, mellyben minden megkezdődik és semmi sem végződik be; azon korról, melly különös vonzerőt gyakorol ránk, mert minden mozgásban van abban, épen ugy mint ma, s példákra, tanulságokra, vigasztalásokra és reményekre találhatunk ottan?

---

[1]) **Collins**, *Hist. of english dram. poetry, Annales of the stage.*

Fő jellemvonását a felfedezések képezik: Columbus igy irt Isabellához: „Az ismert világ felette kicsiny,“ s ugy látszik, minden oldalról ugyanazon vélemény volt hallható az erkölcsi világot illetőleg is. Egyik korszakban sem tágasbodott annyira a külső világra vonatkozó eszmék köre, sem az ember nem érezte olly élénk szükségét annak, hogy a természetet kérdőre vegye; egyik korszakban sem hozattak forgalomba az uj eszmék olly bőségben és változatosságban mint Columbus és Gama, Dürer és Rafael, Luther és Baco idejében. Néhány év leforgása alatt egy uj világ jött napfényre, melly olly kiterjedésü vala mint a régi; később ugyancsak néhány év alatt Kopernik és Keppler törvényeket alkotnak a mindenség rendszere számára; Rudio és Harvey a vérkeringésben az élet törvényeit nyilatkoztatják ki; Vieta és Harriott a mathematikai elemzés nyelvét tökéletesitik; Cesalpinus és Gessner a meghóditott természetet osztályozzák; Galilei és Stevin a testek egyensulyát és az erőmütan hatalmát határozzák meg; ugyancsak Galilei láteszközök s Napier a logarithmusok segélyével az embert az égi testek pályáinak csalhatatlan megmérésére képesitik. Miként Görögországban Plato, Aristoteles, Phidias, ugy Olaszhonban Ficino, Michelangelo, Fallopio összemüködnek az emberi természetet hármas t. i. szellemi, müvészi és anyagi szempontból kifürkészendők. Nincs ut, mellyen az emberi ész előbbre ne haladt volna: a régiség kutatása, az uj világ ismerete utáni élénk vágy, a lángelme fellobbanásai, a tudós türelmes fáradozásai, költészet és számtan, szóval, minden emberi képesség kitünő egyéniségek által vagyon képviselve. Az egyik állhatatos törekvésére egy uj világ emelkedik ki a tengerek mélyéből; egy másik romba dönti a tizenöt század hitágazatait; ez megingatja a föld mozdulatlanságának hitét; amaz a földet a többi égi testekkel egyenlő törvények alá helyezi; akad ollyan is, ki kiragadja a tudományt a tekintély gyámsága alól s megbuktatja az iskolák bálványait; a hadmüvészet az állandó hadseregek, erőditések és tüzérség megállapitása által tökéletességre vergődik, és hadászati irodalom alakul; s minthogy a képzelődés jogai a hideg észszel szemközt is érvényesitik magokat, olly nagy költők támadhatnak mint Ariosto, Camoens, Calderon, Shakespeare, s majdnem egy időben olly hét müvész virágzik, kiknek máig nem akadt párjuk, t. i. Lionardo, Michelangelo, Rafael, frà Bartolomeo, Correggio, Tizian, Andrea del Sarto.

Egy időben sem uralkodott egyszerre annyi nagy fejedelem; illyenek valának V. Károly, X. Leo, I. Ferencz, VIII. Henrik, An-

dreaGritti,AndreaDoria,II. Solimán,I. Zsigmond lengyel,GusztávWasa svéd király,Ivanovitz Bazil az egykori orosz nagyság alapitója, Shah-Ismail, ki Perzsiában a sofi-k kormányát megállapitá, Shah-Akbar Indiában, a mongolok legnagyobb férfia. És minö kirivó vonásuak ezen ábrázatok! Ha egyszer megismertétek, nem mondom a királyokat, de Cellini-t, Aretinó-t, Savonarolá-t, Zwingli-t, szent Károlyt, Coligny-t, Valentinois-t, Medeghinó-t, a Strozzi-akat, az orániai herczeget, Medici Katalint . . . soha nem fognak azok emlékezetetekből elenyészni, sem más korszakok és tartományok alakjaival nem fogjátok azokat összetéveszteni.

Eközben az öltözetekben, a fejedelmi udvarokban és a különféle készletekben rendkivüli fényüzés kapott lábra; nyugatról és keletről mindennap uj nyalánkságok érkeznek az érzékeket csiklandozandók; a classikus szinházak és a középkori előadások vetélkednek egymással a pompa kifejtésében; királyok és pápák vágyódnak nemcsak Giovio, de Aretino és Franco dicséreteire, olly nagy hatalom tulajdonittatik a sajtónak; ma Bresciá-ban trombita-harsogás hirdeti az utczákon, hogy szülöttje Tartaglia egy uj mathematikai elméletet talált fel; másnap egész Pisa látni siet, miként bizonyittatik be a sulyos testek esésének törvénye egy, a ferde tornyából levetett golyó segélyével; egy másik nap mindenki csak Orlando uj énekéről beszél, mellyet tegnap Ariosto a ferrarai udvarnál felolvasott; egy másik nap végre szónoklatok, sonettek, harangzugások és kivilágitások hirdetik, hogy Laocoon a föld alól kiásatott, vagy hogy Michelangelo megnyitotta a Sixtus-kápolnát, vagy Gian Bologna közszemlére tette ki Sabináját.

És e nagyszerü látványra nem kiáltotok-e fel, hogy ez a századok legszerencsésebbike?

De forditsátok meg a képet, és ime olly irtó háborukat fogtok ottan látni, mellyekkel a barbárok is alig versenyezhetének, s amelylyekben az állati vérszomjuzás párositva vagyon a müvészettel minél tökéletesebben ártani, s a harczi vérontások iszonya még undoritóbbá tétetik azon árulások által, mellyek azokat kisérik és bevégzik. Az erkölcstelenség a királyok és főpapok palotáiból egész szemtelenséggel vándorol át a táborba, ha Bourbon connetable és Waldstein bandái tivornyáznak. A szószegések és árulások nemcsak gyakorlatban vagynak de fitogtattatnak és rendszeresittetnek; s ha Machiavelli minden gonoszságot igazol a czél által, ha az egyházakban és más termekben a szószékekről a gyilkosság hirdettetik, az udvarokban ez már kormányzási müvészetté vagyon emelve; a tör már

rendesen egy Poltrot, egy Ravaillac vakbuzgó meggyőződésének vagy Lorenzino és Benvenuto könnyelmüségeinek támogatására szolgál; a mérgezések megszokott eszközök s majdnem szégyennek tartatik, ha valakinek nincs bátorsága gyilokhoz nyulni; egyik Ferdinánd Martinuzzi bibornokot, a másik Waldsteint öleti meg; a Vaticánban a szent Bertalan éji vérengzés hallattára ünnepély rendeztetik; egy katholikus király gyilkosának, Clement-nek oltárok emeltetnek; Gerard Balthasarnak, egy protestans fejedelem gyilkosának Spanyolország nagy összeget fizet, a franczia királyok pedig nemességet adományoznak [1]; ez utóbbiak a Guise herczegektől és Coligny-tól csak gyilok által tudnak megszabadulni. Egy halász a gandiai herczeg hulláját a Tiberbe vettetni látván és megfeddetvén, hogy miért nem jelenté azt fel, igy felel: „Száz illyen esetet láttam én már, s épen azért nem képzeltem, hogy ez fontosabb volna a többinél.“ Stuart Máriának karjai között gyilkoltatik meg Rizzi, férje légbe röpittetik, leghivebb emberei megöletnek, nagybátyja agyonüttetik, végre pedig nővére által ő maga is vérpadra küldetik. Coligny Luizának a szent Bertalan éjén megöletik atyja s férje Teligny; ezután orániai Vilmoshoz megy nőül s ettől is gyilkos kéz által fosztatik meg. Lukreczia, Cesare Borgia, Cenci, don Garzia de' Medici, spanyolországi don Carlos mindannyian véres jelenetekre emlékeztetnek bennünket. Gyilok által esnek el frà Paolo, Fulvio Testi, Molza, Castelvetro, Bethlen Gábor, Waldstein, III. Henrik, IV. Henrik s talán Gusztáv Adolf is.

Ezen érzékiség közepett, hol ugy látszik semmiféle erkölcsi törvény nem létezik, a legfőbb szükség az arany s az alchimia olvasztó tégelye fenekén, Spanyolország és Portugál a lemészárolt Indiának millióinak gyomrában, a királyok a népek vérének uj pénzügyi mütétek általi kiszivásával vagy vakmerő lopásokkal, az irodalmárok koldulva, a katonák rabolva, a papok a szent dolgokat áruba bocsátva, az cretnekek az egyház javait bitorolva keresik azt.

Az uralkodó aristocratiai szellem a felfedezésekben inkább azt kutatja, ami a nemességnek dicsőséget szerezhet, mintsem azt, ami a nép állapotát javithatja vagy azt gazdagabbá teheti. Egy önző politika, melly többre becsüli a ravaszságot mint az erőt, egy iszonyu képtelenség, egy fondorkodó üzelem harczban vagy szövetségben áll majd a képmutató majd a szemtelen gonoszsággal s az erő

---

[1]) **Wander Wryckt,** *Troubles des Pays-Bas,* 403 lap.

visszaéléseivel, melly a nagy népvándorlás óta soha nem hirdeté olly arczátlansággal erkölcstelen mindenhatóságát, mint a Milano- és Csehországért vivott harczokban, továbbá Róma kipusztitása s Florencz, Siena és Nürnberg ostroma alkalmával. Ekkor egy felette mérsékelt érzelmü agg igy ir: „Mióta V. Károly a császári jelvényeket megkapta, az ő közötte és I. Ferencz között viselt háboruk következtében, ide számitván azokat is, mellyeket Solimán, a török nagyur, majd általok késztetve majd saját elhatározásából a keresztények ellen folytatott, harczban kétszázezer ember veszett el, s több mint száz város és főuri kastély majd kipusztittatott, majd leromboltatott és megsemmisittetett. Ezenkivül annyi ezer ártatlan férfi és nő veszett el éhség és döghalál által, hogy nem könnyü dolog azok számát meghatározni, nem is számitva a nemes hölgyek megfertőztetését, szerzetes és világi leánykák szüzességöktől lett megfosztatását s a fiu gyermekeken elkövetett gyalázatos és utálatos fajtalanságokat; amelly gonosz, kegyetlen és embertelen s minden emberi és isteni törvény elleni dolgok legnagyobb részt keresztények által keresztényeken követtettek el és nem más okból, mint két ember dicsvágyának kielégitése végett, kik gyermekségökben, fiatalságukban és öregségökben örökös gyülölséggel és ellenséges indulattal viseltetve egymás iránt, soha nem fáradtak ki a vérontásban, s ma is harczolnak és harczolni fognak egymás ellen, ameddig csak élnek. Amiért is a zaklatott népeknek, avégből hogy valahára békében élhessenek, nincs hőbb óhajtásuk, mint hogy Isten őket e világból szólitsa ki, vagy hogy mindakettőt a török hatalma alá vesse, hogy ekként a világ egy, jóllehet barbár és törvényeink iránt ellenséges indulattal viseltető uralkodó alá jutván, nyugalomban nevelhessék gyermekeiket, s noha szegénységben de legalább annyi zaklatás nélkül viselhessék szerencsétlen életök terheit“ [1]).

Nem a legroszabb század-e ez, mellyet a történelem felmutathat? nem mentünk-e vissza az ezredik év barbárságába anélkül, hogy annak előnyeiben részesek volnánk?

Ide járul még a babonaság, melly a vallás, igazságosság és jámborság eszméit egészen felforgatja, s majd kinzóeszközökkel fegyverzi fel magát, hogy képtelen vallomásokat csikarhasson ki, majd gyilkokkal és akasztófákkal, hogy a máshitüeket kiirthassa, majd végre rémképekkel, hogy a világot esztelen jövendölésekkel

---

[1]) **Segni**, *Storie fiorentine*, XI. könyv.

és a láthatatlan hatalmak félelmével elrémitse. . Machiavelli Titus Livius tiz könyve feletti értekezésének egyik fejezetét arra szenteli, hogy kimutassa azon égi jegyeket, mellyek a birodalmak felbomlását megelözik, a csillagokban keresvén azokat, mellyeket ugyancsak ö az emberek roszaságában s az emberinem folytonos elfajulásának kétségbeejtö gondolatában vélt feltalálni; Cardano, e hatalmas mathematikus s közönségesen ismert lángelméjü férfiu, szándékosan éhen hal el, hogy egy jóslat igazságát bebizonyithassa; Della Porta a természet titkainak fürkészésében helyezi tudományosságát; Agrippa mindenröl kétkedik de nem a titkos tudományokról; Paracelsus visszaállitja az alchimia országát; Luther az ördögöket látja, miként Benvenuto Cellini is; Vanini ezen épen olly vakmerö férfiu a tekintély ostromlásában mint ö, békákat kerit, azokból jövendöléseket teendö; Keppler nem kevésbbé bámulandó nagyszerü felfedezései mint azon ábrándjai által, mellyekkel amazokat vegyiti; Giordano Bruno és Campanelláról nem tudja az ember, lángelmék vagy bolondok-e. Ennyi tévely láttára azt kell kérdeznünk, a tudatlanság százada volt-e az s ostobább-e vagy gonoszabb.

És mindazáltal nagy volt e század, mellyben összevegyült a régi az ujjal, anélkül hogy egyik vagy másik elönyeit élvezte volna; a multból megtartá az eröt és vadságot, de elveszité a hitet és az engedelmességre való készséget; a jövö felé öntudatosan s annak helyes felfogásával haladt ugyan, de még nem birt simaságával és szabályosságával. Az általa megszerzett ismeretek és szabadság még mindig a szenvedélyek szolgálatában állottak; az ihlettség a visszaemlékezésekkel, a lángelme a pedansággal, a pogányság ájtatos gerjedelmekkel, a szentség gonoszsággal, a cselekvés elmélkedéssel, az erényesség machiavellismussal vala egyesitve.

A középkor különféle állapotai még mind fenállottak, és pedig csodás ellentétben egymással. A köztársaságok valamennyi változatai ott vagynak a fejedelemség egymástól elütö formái mellett, amazok hanyatlásnak indulva, ez szilárdulva; a csapatvezérek még megtörik az állandó gyalogság sorait, s a régi idök fegyverzetét akarják a löfegyverek ellenében használni; Ravenna mellett több vezér esik el, mert kedveseiknek azon fogadást tevék, hogy mellöket nem fogják pánczéllal befedni; az ujabbkori királyok harczjátékokban koczkáztatják éltöket akkor, midön a szomorujátékok könyekre fakasztják a nézöket a régiek költött szerencsétlenségei felett. A kabinetek titkos cselszövényeivel szemközt állanak a lovagi nagylelküség gerjedelmei, s a jelenkori tüzérek által készitett ak-

nák ismeretlen veszélyei közepett olly bátorságot látunk kifejtetni, amelylyel némellyek egykor a büvös erdőkbe vagy a sziklavárak rejtekeibe léptek.

Innét van azután, hogy a közönséges életben egymás mellett találjuk a becsületesség árulásait s a nyiltan bevallott epicureismust; a gyilkos kétkediséget és az irtó vakbuzgóságot; a lelkesedést és gunyt; Trissino hideg szabályosságát s Ariosto lángelmétől szikrázó különczködését; Aretino szemtelen gunymosolyát és Petrarca követőinek sohajtozását; a pásztori játékok szerzőinek falusi egyszerüségét és Paolo Giovio kielégithetlen pénzszomját; a szeny és folt nélküli Bayard-ot és a becstelen Katholikus-Ferdinándot; Montaigne-t és sz. Ignáczot, Machiavellit és Neri Fülöpöt, Calvint és sz. Terézt, X. Leot és VI. Hadriánt, V. Károlyt és I. Ferenczet; Paolo Sarpi gunyorát és Baronius meggyőződését; Lucrezia Borgia tivornyáit és Torquemada mágyláit. Innét van, hogy olly nehéz a tények erkölcsiségéről s az egyéniségek nagyságáról itéletet hozni, a szenvedély és pártszellem által festetvén le előttünk ezek, kik egyébként olly különböző eszmék, embertelen és szolgai előitéletek, a példák leküzdhetlen vonzereje s az ugynevezett közvélemény által ide s tova hányattak.

A lángelme, erények és bünök ezen bőségében érkezett el a reformatio, e közép-fogalom a hit és kétely között. Uj korszakot jelel az a történelemben s körvonalozza a jelenkori idők ábrázatát; behat az egyéni müveltségbe, módositván azt, s az életbe, felkorbácsolván a véleményeket s megingatván a hitet, mellyre a társadalom épitve volt; Németországban a fejedelmek szeszélyei, Francziaországban a hübéri ellenszenvek, Angolhonban a királyok dühe által támogatva, s ellenmondásban önmagával majd a féktelen szabadságot, majd a zabolátlan zsarnokságot hivja segitségül, s egyaránt rabja a hatalmasok és népek szenvedélyeinek.

Az egyedüli és fő fontosságu pont, amellyre vonatkozólag az állapotok és nézetek olly különféleségének daczára mindnyájan megegyeztek, oda czélzott, hogy a pápai központiság eltöröltessék s az egyházi hatalom a világinak alárendeltessék; amelly zavar a többieket is maga után vonja vala, igy pl. azt, hogy a lelkiismeret a ténynek, a szabadság az engedélynek, a belső biróság a külsőnek, az isteni dolgok az emberieknek alávettessenek. Luther kezdetben nem igen érinté a hitágazatot, de igenis a fegyelmet, s ebben főleg azon pontokat, mellyek a papi függetlenséget leginkább támogaták, t. i. a papnőtlenséget s a fülgyónást. Még azon fejedelmek is, kik katholikusok maradtak, nemzetiesiteni

igyekeznek az egyházat. A válságos mozgalom még czak ösztönszerü vala, minden közbejötte nélkül valamelly rendszeres tannak. Az itélet és lelkiisméret szabadságát, mellyet mi ma rationalismusnak nevezünk, nem akarták a reformátusok; de a pápa tekintélyét a bibliáéval helyettesiték, s minthogy ez értelmező nélkül mit sem ért, az egyetemes értelmezéshez jutottak, amelly csakhamar uj hitvallásokhoz s a fejedelmek döntö befolyásához vezetett.

A hit dolgában megtagadtatván a felsöbb tekintély s az egyénivel pótoltatván ez, számos, egymástól eltérő véleményeknek kelle keletkezniök, söt másnak mindegyik főben, amelly gondolkozni akart; a pápa csalhatatlanságának s a bucsuknak ostromlása egészen Krisztus istenségének megtagadásáig s azon állitásig juttatta az illetőket, hogy az evangelium egy hitágazatot sem nyilatkoztatott ki, de csupán az Isten létét s a lélek halhatatlanságát erösité meg; a deismus mysticus örjöngésekhez vezetett, s mindnyájan az ész kételyei s a lelkiismeret aggályai által kinoztattak.

Ekként a reformatio valóban oda törekedett, hogy rendszeresitse az emberi életet, s amennyire lehetséges, függetlenül a hitágazatoktól; a régi uralmat, mellyet hibásnak vélt, nem akará egy, jogi alapon nyugvó uralommal helyettesiteni, hanem odaveté a társadalmat a világi hatalom végzetes uralma alá, amelly tényleg uralkodott: csalékony rend vala ez, mellyben a tény parancsnokolt, anélkül hogy a jogra támaszkodnék. Azért a protestantismus az emberiség vallási és társadalmi rendjében széttépte a két kapcsot, amellyeken a jog legfensöbb fogalma nyugszik, és szétrombolá minden egyház és állam alapját, amelly élni akar: t. i. a benső kapcsot, melly az embert lelkiismerete által az örökkévalóságban az Istenhez köti, s az egyetemes hatályu kapcsot, melly öt egy tárgyilagos törvény, egy az időben külsőleg létező tekintély alá veti. Meggyengittetvén a tekintély, melly eddig az elme meggyőződésére irányadó volt, egy hatalom állittatott fel, melly az akarat felett uralkodnék, az egyházi pápa politikai pápával pótoltatott, s a csalhatatlanság az elmétől és kinyilatkoztatástól az erö- és királyi pálczához ment át.

A haladás közepett elveszett ekként a türelem s a hagyomány iránti tisztelet; az emberi ész a szabad értelmezés jogával ruháztatott fel ugyanakkor, midőn lelkiismeretétől a szabad akarat elvitattatott; a kötelesség és jog érzete közötti egyensuly nem tartatott fen; az egyház maga tehetetlenné tétetvén a legmagasabb társadalmi viszonyokat illetőleg s mindinkább egyéni életre és önfentartására

lévén szoritva, a királyokkal szövetkezett, s igy elveszté népies jellemét.

A reformatio az egyéni észt tevé a vallási vélemények birájává, s még inkább tennie kellett ezt a politikát, irodalmat s a meggyőződés szerinti cselekvést illetőleg. És innét kezdődnek a bureaukraticus kormányok, s a fellázadt parasztok már hangosan követelik az irkászok és jogászok elbocsáttatását; a fejedelmek és választók belső titkos tanácsosi testületeket alakitanak kis államaik számára, nélkülözhetlen lom lévén ez, mióta a lelkiismeretek szabályozása is rájok háramlott. Ezen világi zsarnokság a katholikusoknál is lábra kapott, mert a papság czélszerünek vélte azt a nép féken tartására; s ekként szokásba jött a világi dictatorság, mig a forradalmak és bölcselet nem módositották azt.

Ekkor mindenütt bizonyos türelmetlenségi szellem és elkülönzés állott be; a kereszténység ellenségei most már nem egyedül a hitetlenek, de maga is két ellenséges táborra oszlik, mellyek kölcsönösen üldözik egymást. A polgári szabadság elveszett, a gondolkozási lábbal tapodtatott; azon szerzők, kik nem régen Olasz- és Németországot szabadelvü irataikkal annyira elárasztották, vagy hallgatásra kárhoztattak, vagy épen büntetés alá vettettek. A reformatio iránt ellenséges indulattal viseltető fejedelmek annak párthiveit a trón ellenségeinek tekinték, ugyanazért eretnek és lázadó egyet jelentett előttök; a reformátio párthivei ellenben látván, hogy a katholikusok minden erejöket megfeszitik ellenök, a kathqlicismus szerkezetét az absolutismus támaszának bélyegzék, és valóban annak kelle látszania mindaddig, mig a vallási pártok egyszersmind politikaiak valának; később azonban az ellenkező lett világos, s a két tábor politikusai és moralistái be is bizonyiták ezt. Csak akkor volt lehető VIII. Henrik, II. Fülöp és Cromvell zsarnoksága, mert mint a forradalom vagy ellentörekvés fejei minden erőt felhasználhattak, vagy ha ugy akarták, azzal vissza is élhettek. De a kormányok maguk nem valának többé elegendők a társadalmi mozgalom vezetésére s kénytelenek valának csupán az anyagi rend fentartására szoritkozni.

A türelmesség, e kiválóan polgári erény, melly a különböző hitü emberben csak testvért és polgártársat lát, melly a lelkiismeretek feletti itéletet magának az Istennek tartja fön, melly egybegyüjti az Isten családjának tagjait, bárminő jel nyomatott legyen homlokukra, e korban teljesen ismeretlen volt. Luther és Calvin csakugy üldözték a más hitüeket mint Torquemada; II. Fülöp ugy

mint VIII. Henrik, ki mint mondják hetvenkét ezer halálos itéletet hozott; Erzsébet ugy mint a vérengző Mária. Ha IV. Pál pápa jegyzéket készit a tiltott könyvekről, Erzsébet egy hadi törvényt bocsát ki azok ellen, kik azt terjeszteni merészlik; 1574-ben egy szász tudós crypto-calvinismusért perbe fogatott, s 1601 ben egy tekintélyes államférfiunak hasonló vétségért feje vétetett; Grotius és Morus Tamás a protestáns inquisitio börtöneiben, Bruno és Carnesecchi pedig a katholikusokéiban senyvednek, s mintha a ragály a kereszténységen kivül is elharapózott volna, Soliman megégetteti Cabiz ulemát, ki azt állitá, hogy Krisztus Mahomed felett áll [1]. És mindezen küzdelmekben csak arról volt szó, ki legyen a hóhér; azért kárhoztatván a gyilkosokat, meg kell egyszersmind emlitenünk, hogy ha az illetők nem gyilkolnak, magok gyilkoltattak volna meg.

Ezen ellenségeskedések konkolyt hintének még a családi életbe is és gátolták a müveltség lépteit, melly a nyughelyéről felkelő óriáshoz hasonlóan gyorsan haladt előre. A háboruk kikerülhetetlenekké váltak majd az állam és egyház között létező benső kapocs miatt, majd pedig azért, hogy az uj tanok szokatlan irányban kényszeréték a kormányt haladni; és Angolhonban a puritánok, Francziaországban a kálvinisták, Némethonban a protestánsok valódi politikai pártokká nőtték ki magokat. Ennek következtében a politika elvesztő minden erkölcsösségét s az állam ellenségei párthiveket találtak az államban.

Innét azután nyugtalanságok törtek ki, előbb ugyan egyes tartományokban, később pedig általános zürzavar követte ezt, mellyben nem arról volt szó, ki mit higyen s miként imádja Istenét, de hogy mellyik uralkodjék, az erő vagy a vélemény-e. Az absolut kérdések mindig bizonyos egyezkedés által végeztetnek be, miként két erő vonzása rendesen az általok képzett egyenközeny átlójában oldatik meg. És ime mi azon pontig vezettük e kort, mellyben a népek és királyok végső leczkéje, a szükség, egy egyezményt hozott létre, melly nem békité ugyan ki az egyéneket és nemzeteket, de kijelölé legalább előttök az utakat, mellyeken haladniok kell, ha az összeütközéseket ki akarják kerülni.

Most tehát a kereszténység katholikusokra és protestansokra oszlott fel; egyik rész az egyház, másika az egyéni ész csalhatatlanságába helyezvén hitét; az egyik a tekintélyre, másik a szabad vizs-

[1]) Hammer, XXVI. könyv.

gálódásra, az egyik a történelemre, a másik az egyéni benyomásra hivatkozván. A két párt kölcsönösen örszemmel kisérte egymást, ami az erkölcsi és politikai viszonyokban a jó rugójává leve; és Holland vitatkozásai s Anna angol királynőnek Ausztriával kötött szövetsége létre hozák az egyetemes türelmet. A két párt most állandó állást foglalt el a különböző tartományokban, anélkül hogy azóta azt változtatták volna. Általában szólva a római eredetü népek katholikusok maradtak, a német származásuak protestánsok, a szlávok görög nem egyesültek; s miután a vallási rendszer helyére a politikai lépett, most már mindegyik megtartja saját vallását, anélkül hogy a másikét megsemmisiteni törekednék.

És ez nem vala közönyösség, sőt inkabb a vallásos szellem emelkedett. A tizenhatodik század elején láttuk, hogy a pápaság elfeledé hierarchiai jelentőségét, az egyházi kötelékek megtágultak, minden dologba katholikus-ellenes szellem csuszott be, a müvészetekben, a bölcseletben és irodalomban bizonyos pogány hajlam vergődött tulsulyra, amelly később a reformátioban a holt betü bálványozásában s azon jelenségben nyilatkozott, hogy az Istent az emberrel, az egyetemes érzületet az egyéni észszel helyettesité. E kor végén ellenben azt mondhatnók, hogy a vallási érdekeken kivül mások nem is léteznek; a hit nevében folynak a háboruk, az emberek annak nevében gyilkolják egymást s az által lelkesittetnek a szent életre; annak nevében állittatnak szerzetes rendek s dühös viták folytattatnak a vallási pontok felett. Hatalmas hittudósok lépnek a királyok tanácsaiba, azok kormányozzák ezek sziveit és tetteit; a gyóntató fő kerekévé leszen a politikai gépezetnek; a legyőzött pápák ismét kezökbe ragadják VII. Gergely hatalmát s egy maroknyi szerzetes-csapattal megrémitik a fegyverben álló világot, mig másrészről a szenvedett veszteségekért gazdag kárpótlást szereznek magoknak az uj világban.

A reformátio, melly egészen vallásinak látszott, politikai fontosságot nyert azáltal, hogy abban a fejedelmek is résztvettek, vagy legalább résztvenni kényszerültek; és elősegité az államok megalakulását s azoknak monarchiává való fejlődését. A fejedelmek mindjárt kezdetben észrevették, milly előny származnék rájok abból, ha az egyházi joghatóságot, különösen pedig a jövedelmeket kezeikben összpontositanák; minek következtében a holtkéz javainak elkobzása döntő befolyást gyakorolt azon országok sorsára, mellyek a tekintély ellen tiltakoztak. De más tartományokban is hajlandók valának a királyok a reformatiot saját előnyökre felhasználni, ez által a pápát

megijesztendők. Igy pl. I. Ferencz egy alkalommal ezt mondá a pápának: „Gondolja meg jól, mit cselekszik, mert különben könynyen megtörténhetnék, hogy VIII. Henrik példáját követendem.“ IX. Károly, midőn testvérének Henrik navarrai királylyal kötendő házasságát a pápa jóváhagyni késnék, igy szólt: „Ha még tovább is kötekedik, Margitot kezen fogom, s az ünnepélyes isteni tisztelet alatt megeskettetem.“ Philibert Emánuel pedig azt válaszolta a pápa fenyegetéseire, hogy nem sokat törődnék avval, ha őt az egyházból kiközösitené, és valószinüleg megbánatná vele ezen tettét [1]; söt II. Fülöp is ezen szavakra fakadt: „A pápának vigyáznia kellene, hogy ne kényszeritsen végletekre egy hatalmas királyt.“

A római beavatkozás ezen visszautasitása hasznára vált az akkori politikának, igy pl. a világ a hatalmak feldarabolásából tömör monarchiába, a keresztény egységből különvált nemzetiségekbe ment át. Innét kezdetben irtó háboruk keletkeztek, mellyekben a fejedelmek erejöket használni kénytelenek lévén, azt felismerték, és megszokták az elkülönzött állást, mellyet azután még jobban kifejtettek; az egyházi javak elfoglalása s a joghatóságnak saját kezökben lett központositása által nevelték erejöket s megszüntek félni azon mérséklő hatalomtól, mellynek fegyverei ellenében az öveik eltompultak.

Azt mondhatnók, hogy a királyok a politikai monarchiával akarák pótolni a katholikus monarchiát, mellyet Luther szétrombolt. E czélból magok a hittani vitatkozások a királyi tekintélyt illető értekezésekké fajultak át; Europa fő alapja a közjog leve; a politika iszonyu fontosságot és terjedelmet nyert s minden dologba bele vegyült az. A protestantismusból sarjazván ki, nem hitt az egy akaratban vagy az egyetemes lelkiismeretben, melly az egyéninél fölebb állana; nem látott egy jogilag létező főuraságot, de független egyéneket; a társadalom szerinte szerződés következtében alakul, mellyben az egyesek önkényt lemondanak szabadságuk egy részéről; a politikai testet egy szerződés, egy papirdarab, egy, a tényleg fenálló társadalmi hatalmak között kötött alaptörvény képezi. Ekként a szabadság egy irott szöveg keretébe van szoritva, épen ugy mint a hit hitvallásokba; ahelyett hogy a haladásokra vetné magát, saját tökéletességét a fönségi jognak a tényleges hatalmak közötti egyenlő felosztásában s egyensulyozásában helyezi; nem abban hogy az alattvalók egyedül a jogilag létező főuraság által kormányoztassanak, de

[1]) Morosini követ jelentése.

abban, hogy egyedi s amennyire lehetséges, a társadalmi élettől független életet éljenek.

És ezen szabadelvü tételek azok, mellyek napjainkban a tényleg fenálló kormányok, a szükségesség, a bevégzett tények stb. elismerésére vezettek bennünket; milly hamis tehát azon állitás, hogy a reformatio adta legyen az első lökést a szabadságra. Ama korban két mozgalom követé egymást, mellyek bár nem különböztek egymástól el valának különözve; az egyik a vallási a másik a bölcseleti; amaz hatalmasabb volt akkor, ez pedig, melly a távol jövőnek vala föntartva, még nem értetett, annyira hogy a katholikus országok szabad gondolkozói protestánsoknak tartattak. De voltaképen Campanella, Galilei, Bossuet, Pascal katholikusok valának; Machiavelli, Guicciardini, De Thou, Maffei, Mariana, Paolo Sarpi történelmei katholikus tollakból származtak; először katholikus országokban töröltetett el a kinpad s a halálbüntetés; a müvészeket pedig, kik ellenében a reformatio csak egyetlen nevet sem képes felállitani, teljesen mellőzzük.

Előbb az államok csak igen kevés befolyást gyakoroltak egymásra, most azonban érezhető lett azok kölcsönös müködése. A paviai csata uj korszaknak tekinthető, mert a független és rendetlen erők, mellyek annyi századon át nyilt sisakkal küzdöttek, egy titkosabb és folytonosabb erőnek engedtek helyet. Az eszmét, Európát egy családban egyesiteni, Rómától örökölte az egyház, de a hübéri feldarabolás megakadályozta annak kivitelét. Az előbbi század a nemzeti egység létesitésén fáradozott és czélját is érte. Ezen diadal közepett a királyok ismét lehetőnek tarták azon eszme megtestesitését, és I. Ferencz egy időben azon ponton állott, hogy azt végrehajthassa, de a császári korona, melly után annyira vágyódott, másnak adatott, s ekként ő oda volt kényszeritve, hogy tehetségét saját függetlenségének megvédésére használja. V. Károly korában a különböző népek erői, mellyek eredetök, a lovagi időszak s a keresztes-hadak befolyásai alatt elkülönözve érlelődtek meg, elérték tetőpontjokat, amiből egy általános felbomlásnak kelle bekövetkeznie. Károly mindenütt s minden hatalmával ellenállott ennek, ismét visszatérvén az europai egység eszméjére; egyik nemzettel diadalmaskodik a másik felett, s ezek kölcsönös gyülöletét arra használja fel, hogy mindnyájokat a szolgaság jármába hajtsa. De ime terve elé áll a reformátio, s ő kénytelen ezen uj szakadást elismerni. Mindazáltal II. Fülöp nem mond le a reményről, hogy Európát egyesitheti s elfojthatja az eretnekség szabadságát, melly azt lehetetlenné tevé; de meghiusiták e szándé-

kát az orániai herczeg, IV. Henrik és Erzsébet, kik a protestantismus segitségével a nemzeti függetlenség érzetét sikeresen támogaták.

A világ politikailag két táborra lévén oszolva, lehetetlenittetett az egyetemes monarchia ábrándja, valamint az is, hogy egyik vagy másik fejedelem államát az egyes független országok romjaiból öregbithesse. Erkölcsileg még folytonosan érezhető volt az egység szüksége s különféle módokon meg is kiséreltetett az, mellyek azonban csak mulékonyak és csalékonyak valának; napjainkban ismét némellyek az érdeken és önzésen alapuló társulási szellemben keresik azt.

Németország, melly első sorban s legnagyobb mérvben zaklattatott, elvesztvén egységét, melly őt eddig Europa élén tartá, egy örökös interim-et nyert, melly mindenkorra megzsibbasztá idegeit, de egyszersmind szakadatlan nyugalmat szerze számára.

Az izgalom mélyebbre hatott s nagyobb pusztitást okozott ott, hol a multtal nem egészen de csak részben szakitottak, s hol a megtartott katholikus külsőségek alatt becsuszott a reformatio szelleme, a jövő rázkódtatások e magva a vélemény és tudomány terén, végre pedig a valóságban s az államban is. Franeziaországban a reformátiot nem szükség, nem meggyőződés s nem is a nemzet elégületlensége hozta létre, de Schweizból előbb mint a tudomány uj gyümölcse, később pedig mint politikai eszköz vitetett az be oda. Ennek következtében állandó béke nem volt többé lehetséges ott, csakis ingatag és határozatlan egyezmények jöhettek létre, mellyek azután a jövőbe is átszármaztattak. Egy protestáns fejedelem győzelme biztositja a katholikusok diadalát, s ez eléggé jellemzi a mindkét pártra nézve olly kellemetlen erőszakos állapotot. A nantes-i edictum polgári létet engedélyez a protestánsoknak, de csak mint kiváltságot; s midőn XIV. Lajos azt visszavonja, a katholikusokra nézve bent csak is igazságtalan künt pedig csalékony diadal volt az, melly nem tépi ki a baj gyökereit, sőt inkább elkeseredettebbé teszi a belső küzdelmet, a mellyből előbb a jansenismusban részletes egyenetlenségek, később a forradalomban nyilt ellenségeskedések származnak.

Spanyolország állandóan a katholikus elvet képviselte, annyira hogy minden egyenlőtlen elemet ki akart irtani kebeléből, nem gondolván meg, miként mindig eszélytelenség kizárni azt, mi századok óta létezik s a mi az ország egészben tekintett helyzetének történeti következménye. De hogy az ösztön a tökéletesedésre annyi akadály által sem fojtatott el ottan, későbben tapasztalható, midőn t. i. Spa-

nyolhon az előbbre haladt országoknál nagyobb merészséggel a tökéletes ujjászületés terére lépett.

Olaszországban a különben nem olly közel álló visszaéléstől való félelem annyira ment, hogy békóba szoritaná a valódi tudományt; ez és Spanyolország, mellyek müveltségök által a többi tartományokat megelőzték, kénytelenek valának az ész mezejét elhagyni s a képzelődés terére lépni, minek következtében a haladás lassu és összhangzás nélküli lett, amiből azután egy, az anarchiával határos szabad szellemi élet származott akkor, midőn mellette a gyakorlati élet lánczokba vala verve. A pápaságban, a nagy családok e dicsvágyában inkább a nemzeti fejedelem mintsem a legfőbb pap szerepel, összezavarodván ez az államférfiuval ama kitünő egyéniségekben, kik nagy tehetségökkel, cselszövényeikkel s a legnehezebb helyzetek közötti ügyes evezésökkel fényt árasztának a tiarára.

Skandináviában a reformatio nem a nép véleményében vert gyökeret, de a fejedelmek parancsa és példája által hozatott az be oda, s igy az ország bensejében jelentékenyebb változást nem okozott, kivévén hogy összevágván az a dynastiák kezdetével s a politikai intézmények átalakitásával, később a nemzeti jellemmel azonositá magát. Norvegia az uralkodó valláson kivül minden mást kizárt, nem türvén még az izraelitákat sem. Svédhon, melly, mondhatnók, egészen ismeretlen volt, kitünt hirtelen nagy fontosságra emelkedett Gusztáv Adolf tulajdonai által; s mikénti Velenczét a keresztes hadak és a schweiziakat Bátor-Károly idejében, ugy most Svédhont látszott a gondviselés eszközül választani avégre, hogy végső döfést ejtsen az olly hosszura terjedő forradalmakon; mintegy megmutatandó, mikénti a nagyszerü változások létesitése végett inkább a kicsinyeket mintsem a nagyokat használja fel.

Lengyelországban a reformatio, melly oda idegenek által vitetett be s a melly ottan keletkezésénél ismeretlen kihágásokra vetemedett, sőt annyira ment, hogy a kinyilatkoztatást is megtagadná, uj tápot szolgáltatott a már is tulságosan tenyésző egyenetlenségeknek, mellyek feldaraboltatását előkésziték. Magyarországban korán létre jött a vallási béke, s a türelem alkotmányának egyik elemévé leve. Csehországban ellenben a vallási egyenetlenség ürügyet szolgáltatott arra, hogy az olly elszántsággal védett kiváltságaitól megfosztassék, hasonlóan egy őrülthöz, kit csakis lelánczolás által lehet lecsendesiteni. Hollandban a reformatio társulni látszott a nemzetiség védőivel, voltaképen azonban csak bujtogatási eszköze nem pedig oka volt a felszabadulásnak; palástja volt ez azon ellenségeskedésnek, mely-

lyel a községek, nagyobb városok s a benszülöttek az idegenek ellen titokban olly régen viseltettek. Oroszország a reformátió rázkodtatásait nem érzé. Schweizban, melly önvédelmére volt kényszeritve s evégből a társulás szükségességét átlátta, a két küzdő fél majdnem egyenlő erejü lévén, egyességre lépett. Illy nagy erő-kifejtés, egyesülve egy gyalázatos politikával, melly a csalásoktól s a gyilkoktól sem riadt vissza, kimutatja, milly gyengeség rejlett valóban a látszólagos erőteljesség alatt; és ama nagy hatalmasságoknak nem sikerült az, mit a kis hübérnökök megtehettek, t. i. az izlam visszanyomása.

A törököknek erőt adott hübéri és skláv-rendszerök, vallási hitágazataik s kényuri hatalmok, melly elkerülhetlenül szükséges ott, hol a birodalom nem egy uralkodó faj s nem különféle népek szövetkezése vagy összeolvadása, de egy, szolgák felett rendelkező ur által állittatott össze. A háboru tehát nekik mellőzhetetlenül szükséges vala; s midőn Selim elpuhult és elfeledtetett azon törvény, melly azt parancsolja, hogy minden uralkodás egy fényes vállalattal kezdessék meg, minden hanyatlott, a romlottság még a janicsárok közé is behatott, kik most fejedelmök ellen forditják tevékenységöket, mellyet eddig a csatamezőn gyakoroltak, s annyira elaljasodnak, hogy elforditják szemeiket az ágyuktól, midőn azokat kanóczaikkal elsütendők volnának. A törökök tehát, kik ezen kor elején Europát irgalmat nem ismerő meghóditással fenyegeték s abban féktelen tulsulyra valának emelkedendők, elbuknak, anélkül hogy valami nagy csapásnak lehetne ezt felróni. Elbuktak, mert az uj társadalom lehetetlenité legalább állandóan egyik népnek a másik feletti zsarnokoskodását; mert a különféle nemzetek, kik most szabadoknak érezék magokat, s akik megerősiteni igyekeztek a testvériség azon kötelékét, mellyben felnőttek, egyenként saját benső jólétök emelésében s a külső egyensuly fentartásában fáradoztak.

Valóban a kis államok elnyelettek a nagyobbak által; a középkor szabadalmai és kiváltságai már mindenütt megszüntek, kivévén Dániában és Lengyelhonban: de amaz segitett e visszásságon, 1660-ban az absolutismushoz folyamodván, ez pedig a zavarban végre is elveszett. Spanyolországban a főuri hatalom egészen a tartományok érdekei ellen van irányozva, amellyek ellenszegülnek a nemzeti központositásnak. Ezen küzdelemben, melly maig sincs bevégezve, az uralkodók, a gazdagokat pénzöktől, a nagyokat tekintélyöktől, a máshitüeket életöktől, mindnyájokat pedig a gondolat szabadságától megfosztandók, az inquisitióra támaszkodnak. De épen

ez megmenté öt a reformátio rázkodtatásaitól, aminek fontossága világossá leszen elöttünk, ha figyelemmel kisérjük, miként változtaták annak következtében Németország, Német-Alföld, Francziaország, Angolhon, Skóthon, Liefland és Poroszország alkotmányukat.

A reformatio következményei érezhetőbbek valának Angolországban, s egy küzdelem után, melly az általunk vázolt korszakon tul huzódott, általánosan csodált alkotmánya fejlődött ki abból. Itten a reformatio két t. i. episcopalis és puritanus alakban nyilatkozik; amiből azután egy belső háboru származik, mellyben a protestantismus az orániai házzal diadalmaskodik, s tökéletesebb leszen az mint máshol, sőt valósággal államvallássá növi ki magát. Vallási béke tehát ottan nincs, de az egyik rész elnyomja a többieket s különösen a katholikusokat, kik kénytelenek folytonosan törvényes vagy törvénytelen felkelésben élni. Ekként az ország harmada mai napig a meghóditott népek sorsára vagyon kárhoztatva; innét van azután a félelem és irigység az uralkodó pártnál, innét az akadályok és zavarok mind az alkotmányban mind pedig a lelkiismeretekben. Látva mindazonáltal, miként szilárdultak meg a legnagyobb polgári szabadságok az angoloknál, kik felette kevés módositásokat hoztak be az egyházi intézménybe, mindinkább belátjuk, mennyire igaztalanok azok, kik egyjelentésü szóknak tartják a katholicismust és szolgaságot, a reformátiót és szabadságot.

Németország, melly a népköltözéstől fogva szakadatlanul előre haladt, most a legsiralmasabb és vigasztalás nélküli viszontagságok közepett megszünt a világ első hatalma lenni; a fejedelmek részint katholikusok, részint reformátusok lévén, folytonos ellenségeskedésben élnek egymással; külső vállalatokra teljesen képtelenek, bent pedig mások cselszövényei által vezettetnek; egyik család tulsulyra vergődik a többiek felett, egy másik a pápai köntös foszlányaiból köpenyt készit magának, melly egykor a legfélelmesebbek között fog fényleni. Szép feladat jutott itten az ausztriai háznak, egyesiteni t. i. a kereszténység összes erejét a törökök ellen, s fentartani a békét a keresztény hatalmasságok között, ahelyett hogy hóditások által saját birodalmát növelné; s valóban ehhez látszott az magát tartani II. Alberttől kezdve egészen V. Károlyig. Ekkor azonban ő is el hagyá magát ragadtatni a dicsvágy által, s mig mások egyenkint államaik önzésteljes öregbitésén fáradoznak, addig ő római császári czimmel, a keresztény köztársaság ezen egyetlen maradványával, igyekszik háza nagyságát és fényét emelni.

A törökök megfékezésének feladta a szláv fajoknak maradt

fön, mellyek czáltal még inkább növeszték a tatárok visszanyomásával előbb szerzett fontosságukat; és ezen egy tény körül fordul meg az ő egész történelmök. Egy másik ponton közremüködik ebben a középkor teremtményeinek egyik maradványa, Velencze, melly tulélheté az összes uj hatalmaknak ellene forralt összeesküvését s a felfedezéseket, mellyek kiragadák kezeiből a tenger feletti uralmat, azt Angolországnak és Hollandnak adandók át, amelly utóbbinak tengeri nagysága eddig ismeretlen tény vala Europa történelmében.

A többi nemzetek megszilárdulásának közepette csak egy veszett el, az, melly kezdetben a legnagyobb fontosságra emelkedett, végre pedig az erősek játékeszközévé és jutalomdijává lett. Olaszország szépségével magára vonta az idegenek gyilkos öleléseit, kik a távolból ide küldék rabló-bandáikat, általuk Florencz vagy Siena szabadságát megsemmisitendők, Rómát vagy Mantuát kipusztitandók, a kenyeret kérő nápolyiakat vagy palermoiakat lelövetendők. Érintkezésbe jövén az idegenekkel inkább függetlenségének mintsem szabadságának elvesztésétől félt; s mig amaz után mindegyik vágyódott, senki sem gondoskodott az egész nemzetről, s mindegyik azt hivé, hogy egy maga is képes leend az idegeneket erőben épen ugy felülmulni mint tulszárnyalta azokat müveltsége által. Olaszország kétségkivül oka volt saját szerencsétlenségeinek, de felette könnyen hajlandó az ember bántalmazni azt, kit mint áldozatot szánni nem akar. És milly nagynak tünteté fel magát végső perczében! Egész Europa szövetkezik Velencze ellen, s mindazáltal tuléli ezt és öt száztóli kamatra össze tudja keriteni a hadjáratra szükségelt roppant összeget, mig Franczia ország csak negyvenes kamatra kaphatja meg azt; és még sikerült neki a félholdat Lepantonál megalázni. Franczia- Spanyol- és Németország hadseregei majd egymással szövetkezve majd ellenségeskedve a szabadság elfojtása végett jönek ide, jól tudván, hogy mig az fenáll, nem valósithatják az egyetemes monarchia eszméjét; és Olaszország, mintha más dicsőségeket keresne a régiek elvesztése után, énekel, fest, vés, fölségesebben mint valaha.

De az áldozat be vagyon végezve; s mig más országok előre haladnak, Olaszhon, melly azokat megelőzte, megállapodik; pápái megszilárditják ottan magokat, egyenetlenségei állandókká lesznek, irodalma utánzóvá aljasul, gyarmataitól megfosztatik, sőt fő dicsősége, a szépmüvészetek is elfajulnak.

Az amerikai gyarmatok, a reformátio, a hóditások, Olaszhon feldaraboltatása, az örökösödések szokatlan fontosságot kölcsönöznek

a diplomatiának, amelly tevékenységre és szemességre ébresztve a világot szabályozni véli, mig összes tecndője arra soritkozik, hogy elfogadja a változásokat, midőn azok már kikerülhetetlenek és bevégzett tények; és elismeri Schweizot, Poroszországot, Hollandot s a protestánsokat, nem akadályozhatván azok megalakulását. Innét azután egy uj osztálya származott a jeles férfiaknak, a diplomaták, kiknek feladatuk vala a császár és lengyel király választását, a pápát, a népek elégületlenségét s a nagyok házasságát őrszemmel kisérni.

A politikai gazdászat fontossága szintén fel lőn ismerve: Sully behozza azt Franczia országba, Erzsébet utánozni igyekszik Angolhonban, a hollandok gyakorlatba veszik; s az egyenes adó, mellyet ezek behoznak, elegendő hosszu háborujok költségeinek fedezésére; később más államok is utánozzák őket; és meg kell vallani, hogy nagyon helyes volt e tervezet, a szükségek lépcsőnkinti emelkedését követvén az, s egyszersmind lépést tartván a fényüzéssel és az iparral.

A katonai vitézség még mindig fénylett Olaszhonban, de leginkább a nemesek között; amiért is egyedül az idegenek vették annak hasznát, kik afelett egymással vetélkedtek. Jeles hadvezérek valának, mint láttuk, a fekete sereg parancsnoka Giovan, Prospero, Fabrizio, Antonio Colonna, Gian Paolo Baglione, Medeghino, Guido Rangoni, azután az urbinoi és parmai herczegek, mindannyian idegen királyokat szolgálván mások szabadsága ellenében; de nagyobb érdemet szereztek magoknak a hadi épitészet teremtői: Martini, Lantieri, Cattaneo, Maggi, Sanmicheli, Marchi. Holland végnélküli háboruja, melly folytonos védelemre és támadásra kényszerité az illetőket, legnagyobb haladást idézett elé a hadtudományban, mellynek ezután csakis Turenne és Montecuccoli nagyszerü alkalmazásaira kelle várakoznia.

A közvélemény óriási erőre tett szert, nagyban növekedvén a sajtó hatalma, melly a bölcseleti és kritikai henye nyomozásoktól elvonatván, a tevékenység terére lépett, egyengeté az utat Luther előtt s később a Harminczéves háborut doboskénti szolgálta; azután csakhamar a Fronde harczait szitotta, mintegy előjátékát adván azon mindenhatóságának, mellyet napjaink forradalmaiban nyilvánit. És már akkor érezhető volt annak hatalma amaz egyetemes irányzatában, mellynél fogva a multtal szakitani, az eszmék, hit, intézmények és erkölcsök terén uj korszakot nyitni, s minden oldalról és az egymástól olly különböző elmékkel az emberi szellem nyugtalan kivánesisága előtt feltárt utakon rohanva haladni törekedett.

Azt hinné az ember, hogy ennyi rázkodtatások után a világ teljesen elszakadt a multtól, s mégis folytonosan mindenki szükségesnek érezte mások véleményére támaszkodni s vagy az elődök vagy a kortársak tekintélyére hivatkozni. A gunyor, melly alapjában bölcseleti, alakjait illetőleg pedans-szerü valamint Huttennél és Erasmusnál ugy a Satyre Ménippée-ben is; Kopernik bebizonyitani törekszik, milly régi az ő rendszere; Columbus összeszedegeti azon helyeket, mellyekben a classikusok az ő felfedezését előre eltalálni látszanak; a protestánsok a valdensek és ezek származványai által az ős egyházzal kötik össze saját hagyományaikat; Grotius az uj népjogot a régiek után állitja össze.

De a nép itéletére is nagy suly fektettetik, s azért az illetők őket vagy érvekkel meggyőzni, vagy pedig az előttök hitellel biró tekintély által elaltatni igyekeznek. IX. Károly, a Henrikek, a Ligue s a tizenhatos bizottmány férfiai mindig kikérik a Sorbonne, a zsinatok s a pápa véleményét vagy jóváhagyását; V. Károly megmutatni törekszik, hogy ártatlan VII. Kelemen letartóztatásában; a hollandok igazoló nyilatkozatokat bocsátanak közre; szóval mindenki alávetve érzi magát a közönség amaz itélőszékének, mellyet Katholikus-Ferdinánd és Caesar Borgia szemtelenül kinevetnek.

Ezen befolyások alatt támadhattak a nagy erkölcs- és jogtudósok: egy L'Hopital, a sz. Bertalan éji mészárlás élő tanuja; egy Grotius és egy Mariana II. Fülöp idejében; s ama józan gondolkozók, kik a tulzásokból a középutra terelék a véleményeket; és azon erőteljes szellemek, kik egyik vagy másik elvből bátran kivonták a szigoru következményeket, vagy az észre akarák fektetni a jog uj alapjait s a hit uj hitvallásait.

Ugyanezen tekintet szülte a pártfogást, mellyben a tudósok és müvészek részesittettek: VI. Hadrián, ki barbárnak tartatott, arra kéri Gioviót, hogy dicsérettel szóljon róla, és ez meg is tevé azt történelmében, de kigunyolta dei Pesci romani czimü értekezésében, ekkor már mit sem lehetvén töle reméllenie vagy félnie; a becstelen Pietro Aretino-t a fejedelmek czirogatják s a világ ajándékokkal halmozza el és isteni melléknévvel tiszteli meg; Machiavelli, Erasmus, Bellarmin, Grotius valódi hatalmasságokká lesznek egyedül tollaik által; s a kegy, mellyben I. Ferencz és X. Leo a müvészeket részesiték, ámulatba ejti nemcsak kortársaikat de a későbbi nemzedéket is.

Milly mérvben emelé az irodalom a népek jólétét? mennyire vetközteté ki természetéből azt a pártfogás? Mi igyekeztünk azt e

könyv folyamában kimutatni, s igy nem szükséges ismételnünk, föltévén, hogy az olvasók megszokták az alakot az eszmétől megkülönböztetni.

És csakis az alakot illetőleg fogja az fel a müvészetet, ki azt a régi nyomokra akarja visszaterelni; másküléönben azt követelné, hogy a müvész a pogány eszméktől legyen áthatva, higyen azokban s egészen azon kor szokása szerint öltözködjék, gondolkozzék és érezzen, s azon kor kényelmeivel éljen. Illy következményekig akarták azt vonni a mesterek, amelly áramlatnak azonban gátot akara vetni a bátor Savonarola, de meghiusult e szándéka s a müvészeti reform nálunk, nem ugy mint Németországban, az eszme, de a gyakorlat és a plasztikai szép nevében hajtatott végre. Jóllehet a müvészet a keresztény spiritualismussal született ujra, a régiség nevében tiltakozik az a középkor ellen; s ha kezdetben meg is kisérlé eszményképét a szépség varázsaival felruházni, végre elfeledi a lényeget a külsőért s az izléssel helyettesiti a lelkesedést. Szétromboltatván a pápai nagyszerü egység s elenyészvén a kőmives társulatok és velök titkaik, az épitészet a régiség könnyü müveihez tért viszsza; a müvész nincs többé a néppel, de az udvarokban kénytelen jutalmakat és pártfogást keresni, amiért is hizelgővé leszen; és a müvészetek elvesztik történelmi jelentőségöket, mert megszünt azon intézmények időszerüsége, mellyek közepett ujjászülettek. A protestansoknál a müvészet egyedül a szobákra, az arczképekre s a képtárakra szoritkozik.

A figyelmet most már inkább a sajtó mint az épitészet, inkább a papir mint sem a márvány vette igénybe. A század elején sok tudományosság és éles elme mutatkozott, de a kritika felette rövidlátó volt. A reformatio uj fontosságra emelte a tanulmányokat; a régi nyelvek szükségeseknek találtattak ugy a vallás érdekeire mint a történelmi bizonyosságra nézve. A szépirodalom azonban az akkor támasztott vitás kérdések tömkelegében megsemmisült; a gyanu elfojtá a müveltséget némelly tartományokban, hol az annyira ki volt fejlődve mint nálunk; másutt elveték mindazt, mi a középkor szinét hordá magán, s ez kioltá az eredetiséget; a régiség többé nem az egész világtörténelemhez való viszonyában vétetett szemügyre, egyedül görögre és rómaira összpontosittatott a figyelem, mellyre a középkori idők méltatlanoknak tüntek fel, noha ezek valának a jelenkori társadalmak gyermek- és ifjukora. A képzelem, — melly a csupán utánzásra és férczelésre szoritkozó classikus népek között szunyadozott, a keresztes hadak és községek idejében életre ébresztetett, a kereszténység által megifjittatott, ekként a hit szárnyain a magasban meré-

szen röpkedendö, — kénytelen vala a tért átengedni az észnek, melly visszautasitá a kötelezö visszaemlékezéseket s az élet szépitéseit, a gondolatot föntartó és romboló erőnek kiáltotta ki,s versengésekbe bonyolodott, mellyek többé sohasem végződtek be. Elkülönöztetvén a bölcselet a hittöl, s elnyomatván a hamis vélemény, de anélkül hogy jobb intézkedések tétettek volna az igaz terjesztésére, ebböl azután erőszakos ellentörekvések származtak, a gondolat zsarnoksága, mellynek felszabaditása olly fenhangon hirdettetett, s ujabb forradalmak szükségessége.

És valóban, ha valaki a reformátio korában látja a régiség ama gögös lenézését, azon szokást előitéletnek bélyegezni mindazt, mi az illetök előitéleteivel ellenkezésben áll, az egyéni fontosság amaz érzetét, mellynél fogva még a legtudatlanabbak is csalhatatlanoknak tartják saját itéleteiket, ama bizalmat a világ megjavitását illetöleg, azon törekvést a nagy czélok után, a nélkül hogy azok utai ismertetnének, az ama kor és a közel mult között sok hasonlatosságot fog találni. A forradalom, melly a XVI. században kézdödött, ha fel is volt függesztve egy időre a XVII. században a nagy király kormánya alatt fenálló rend és fegyelem következtében, ismét megujult a XVIII. században s mondhatni igen kevés toldalékkal; Montesquieu átdoldozta Bodint, Mably Hotman nyomain járt, Rousseau Montaigne-böl merité ihlettségét; Grotiusnak nem támadtak vetéltársai; La Boétie már hirdeté a szabadságot s Almain és Jurieu megállapiták a nemzetfönség tanát; s végre Holbach báró estélyei sem vitték tovább a kételyt mint Socinus. Ama század tehát atyja és elöhirnöke a mienknek; feltüntek abban és vitatás alá vétettek mindazon kérdések, mellyek ma Europát zaklatják; a logica kérlelhetlenül kivonta a következményeket, mellyek ellenében ma a történet és érzelem annyira erölködnek; a személyek feláldoztatnak az elvontságoknak. Ki tudja, vajjon nem fenyeget-e bennünket egy uj Harminczéves háboru, s vajjon, miként akkor, a gyülölségek nem fognak-e elhalni a fáradság- és kimerülésben, de csak miután elöbre vitték a szabadságot?

FELVILÁGOSITÓ JEGYZETEK

a XV. könyvhez.

A) 122-ik laphoz.

Savonarola.

Legdühösebb gyülöletet tanusit Savonarola iránt Gismondo Naldi Marin Sanutonak kéziratban lévő naplójában idézett levelében. Ez utóbbi szinte gazemberként mutatja őt be, s némi fogalmat adhat azon tulzott hirekről, amellyek e tekintetben Velenczében a nép nyelvén forogtak:

„Florenczből tudósitások érkeztek afelől, hogyan fogatott el és vonatott kinpadra Hironimo szerzetes, s hogyan kinoztatott meg hét izben kötelekkel kötöztetvén össze, ami hónalja alatt olly sebet nyitott neki, hogy többé nem lehetne öt kötéllel kinzani, amiért is másféle kinzások alá akarák vetni, jelesen pedig karóba huzni. Aki is megkötöztetése alkalmával sokféle dolgot nevezetesen hét eretnek tényt bevallott; igy a többek között, hogy két év óta több misét mondott, anélkül hogy consecrált volna; hogy olly ostyával áldoztatott, melly nem vala consecrálva, különösen két ezer embert, kik a legutóbbi alkalommal áldoztak; hogy Francesco Vallori-t örökös dictatorrá akarta tenni; hogy nem hitt az Istenben; hogy bibornokká akará magát tétetni sat. Bevégeztetvén az emlitett per s felolvastatván a tanácsban, a pápa látni akará azt s Joachim Turiano az Üdvhirdető szerzetesek (Ordo praedicatorum) generálisát egyik biztosával Florenczbe küldé avégből, hogy az emlitett pert megvizs-

gálná és Savonarola s a többi szerzetesek ellen, amint a szükség hozná magával, eljárna. Ugy látszik, hogy a kiküldöttek gyülekezetökben elvégzék, miként Hironimo, miután ezen eretnekségeket bevallá, deczember 29-én vagyis a legközelebbi szombaton Domenico és Silvestro szerzetesekkel egyetemben felakasztatnék és megégettetnék, előbb az egyházi rendek levétetvén róla; mindazáltal a dolog sokáig huzódott, mert a milanoi herczeg azt irta, hogy szeretné látni a pert, mielőtt a halálos itélet végrehajtatnék. És ekként a florencziek a herczeg kivánatának eleget teendők, a per másolatát Milanoba küldék. Hironimo szerzetes pedig meghallván sorsát s elismervén, hogy megérdemli a halált, három kegyet kért ki magának: először hogy ne szolgáltassék át a pápa kezeibe, aki ellen predikált; másodszor hogy ne a florenczi legények kezei által haljon meg, mint akik őt olly hiven követték; harmadszor hogy ne elevenen égettessék meg, amelly három kegyben őt a florencziek a legörömestebb részesiték."

Burchard (Diarium Curiae romanae sub Alexandro VI. papa), ki természetesen nagy gyülölettel viseltetik Girolamo szerzetes iránt, sok szerzetes nyilatkozatát közli, kik Savonarola következtetéseinek igazságát és az egyházi átok semmis voltát bebizonyitandók készek valának a tüzbe menni. Ezek között a prato-iak mindannyian, a kiknek nyilatkozatukat vévén a következő iratot bocsátotta ki:

„Én Geronimo di Ferrara szerzetes, az Üdvhirdető szerzetesek sz. Márk egyesületének méltatlan helytartója, elfogadom mindazon szerzetesek ajánlatát, kik jelenleg sz. Márk és a fresole-i sz. Domonkos egyházaiban tartózkodnak, és igérem, hogy adok közölök egyet, kettőt, hármat, négyet, tizet vagy amennyi szükséges ezen munkára, azaz megengedem, hogy a tüzbe menjenek az általam hirdetett tanok igazságát bebizonyitandók; és bizom a mi Urunk és Üdvözitőnk Jézus Krisztusban, és az ő evangeliomi igazságában, hogy mindegyik, akinek megengedem, épen és sértetlenül fog abból kijőni; s ha legkevésbbé is kétkedném e tekintetben, nem engedném azt meg, nem akarván embergyilkos lenni; és ennek jeléül saját kezeimmel tettem ezen aláirást, nem különben a lelkek üdvére s a mi Üdvözitőnk Jézus Krisztus igazságának megerősitésére, qui solus fecit magna et mirabília et inscrutabilia, cui est honor et imperium sempiternum, Amen."

Azután valaki szemére vetvén neki, hogy ő magát nem merné a tüzpróba alá vetni, egy védiratot adott ki, melly igy kezdődik:

„Igen drágák lévén perezeim, csak röviden felelek néhány ellenvetésre, mellyek önnek az ügyünk igazsága bebizonyitására inditványozott tüzpróbát illetőleg tétettek. Először is ami azt illeti, hogy ama minoritával, a Santa Croce egyház szónokával, én magam nem akartam a tüzbe menni, azt felelem, igenis nem, és pedig azért, mert ő, mint mondá, annak bebizonyitása végett volt tüzbe menendő, hogy az ellenem kimondott egyházi átok érvényes; már pedig azt, hogy ezen egyházi átok semmis legyen, épen nem szükséges tüzpróbával megmutatnom, miután én azt bebizonyitottam már olly érvekkel, mellyekre eddig sem itt sem Rómában senki sem tudott megfelelni; igenis nem, mert első izben nem azt inditványozá, hogy velem lépjen ki a küzdtérre, de általában késznek nyilatkozott mindenkivel megküzdeni, ki e tárgyban tőle eltérőleg gondolkoznék. Igaz, hogy midőn később frà Domenico da Pescia erre ajánlkozott volna, ő avval menté magát, miként egyedül csak velem kiván sikra szállani; nem leginkább azért, mert azon tény, hogy én egy magányos szerzetessel a tüzbe megyek, nem eszközölné az egyháznak azon hasznot, mellyet egy olly munka megkivánna, minő az, mellyet Isten kezeimbe tett le; és mégis én felajánlottam s ujból felajánlom magamat személyesen ezen tüzpróbára, valahányszor csak ezen tanunk ellenségei s különösen a rómaiak és párthiveik hajlandók lesznek ezen ügy eldöntését egyik vagy másik atyára bizni; és én bizom a mi Urunk és Üdvözitőnk Jézus Krisztusban és egy cseppet sem kétkedem, hogy velem is az fog történni a tüzben, ami Sidrach-, Misach-, és Abdenagoval az égő kemenczében, nem az én érdemeim miatt s nem saját erőmből, de az Isten erejéből, ki illy módon akarja az ő igazságát megerősiteni s dicsőségét nyilvánitani. Valóban felette csodálkozom ezen ellenvetéseken, miután e tüzpróbára testvéreim valamennyien egyhangulag ajánlkoztak, akik pedig körülbelül háromszázan vagynak, ezenkivül nagyszámu és különböző rendü szerzetesek, kiknek aláirásaik kezeim között léteznek, ugyszintén számos világi papok és polgárok, valamennyi szerzetesnőink sőt még a különféle más rendüek is, hasonlóképen számtalan polgárnők és leányok s különösen a mai nap vagyis april elseje reggelén néhány ezer egyén, kik Sz. Márk egyházában predikáczionkra megjelentek, a legnagyobb lelkesedéssel egyhangulag felkiáltottak: Ime én, Uram, bemegyek e tüzbe a Te dicsőségedért. Ha már most ezek egyike az én szavamra, s az én parancsom iránti engedelmességből a legnagyobb készséggel, miként ajánlkozott, bemenne a tüzbe s ottan megégne, ki nem látja be, hogy ekként én s Istennek

ezen egész müve és vállalata velem együtt semmivé lenne, s hogy én többé semmiféle nyilvános helyen meg nem jelenhetnék? És nem is szükséges, hogy ama predikátor másokat hivjon ki s nem az emlitett Domenico szerzetest, akivel, a mult évben ellene predikálván, összetüzött. És ha némellyek azt mondanák, hogy ha én az általam jövendölt dolgokat illetőleg hitet követelek, szükséges lenne előbb azokat csodákkal bebizonyitanom, arra azt felelem, miként én az embereket nem kényszeritem e hitre, de egyszerüen az ő tetszésökre hagyom, hanem igen is ösztönzöm öket, hogy becsületesen és keresztényekhez illően éljenek, mert csakis ez lehet azon csoda, amelly velök a mi dolgainkat s az Istentől származott egyéb igazságokat elhitetheti. És noha feltettük magunkban, hogy a nyilvánulandó nagy dolgokat természetfeletti jelekkel fogjuk bebizonyitani, ezen jeleket épen nem az egyházi átok megsemmisitése czéljából tecndettük, különben is még nincs itt a mi időnk, amellynek megérkeztével Isten bizonyára nem fog késni igéreteit beváltani, quia fidelis Deus in omnibus verbis suis, qui est benedictus et gloriosus in omnia secula seculorum, Amen."

Ugyancsak Burchardnál VI. Sándornak egy, Savonarolához intézett eszélyes levelére találunk, mellyben e pápa öt együgyüségről és tulzott buzgalomról vádolja s azért vezeklésre szólitja fel. Savonarola egy hosszu levélben válaszol, pontról pontra megczáfolván az ellene emelt vádakat, hivatkozván emellett az egész nép tanubizonyságára, amelly öt hallgatta, és az általa kiadott könyvekre, és egyenesen tagadván, hogy ő magát valaha prófétának vagy Isten közvetlen küldöttének lenni állitotta volna; mindenekfelett azon vádat utasitja vissza, mintha ő az ellenségeskedéseket szitotta volna.

„Certe, beatissime pater, notissimum est non solum Florentiae, sed etiam in diversis Italiae partibus, quod meis verbis secuta est pax in civitate Florentiae, quae si non fuisset secuta, Italia fuisset perturbata. Quod si verbis adhibita fuisset fides, Italia hodie non hoc modo quateretur, nam illius praevidens afflictiones, licet a multis semper fuerim derisus, pronunciavi gladium venturum, ac pacis remedium ostendi solum esse; unde Italia universa gratias pro me Deo agere deberet. Docui enim eam remedium tranquillitatis, quod quidem servans Florentia iam habet quod non haberet; et si similiter faceret tota haec Italia, gladius nequaquam per eam transiret: quid enim nocere potest poenitentia?"

Girolamo atya tárgyul szolgált számos uj munkára, amellyek egyikében a szabadelvüség apostolának, a másikban a reformátorok

elöhirnökének, a harmadikban végre vértanunak tekintetik. Rio ur De la poésie chretienne dans son principe, dans sa matière et dans ses formes (Párizs 1836) czimü félbeszakitott munkájában müvészeti oldalról veszi öt szemügyre s állandóan oda törekszik, hogy emlékét tisztázza. A jenai Mayer Ferencz (1836), ki számos levelet közöl VI. Sándorról, öt Luther elöhirnökeés vetéltársaként mutatja be. P. J. Carle (Párizs 1842) egy szentet csinál belöle, ki örökös harczban élt kora gonosz szenvedélyeivel, ki emellett az igazság és erény vértanuja, s a hittanban orthodox a politikában pedig mérsékelt volt. Rubieri a Francesco Valori czimü szindarab, Lenau egy német költemény, a piemonti Corelli egy regény hösévé választá öt.

B) 166-ik laphoz.

V. Károly megválasztatása.

Azon vitatkozásokról, mellyekre a birodalmi gyülésen a XII. Lajos és V. Károly császár-jelöltek közötti vetélkedés szolgáltatott alkalmat, Gaetano bibornok 1519 junius 29-röl ekként értesité X. Leo pápát:

— . . . Tegnap vettem ö felsége titkárának levelét, mellyböl német nyelven részletesen értesültem mindarról, mit a mainzi érsek a császár-választás tárgyában a birodalmi gyülésen a választó-fejedelmeknek elmondott, amelly alkalommal hosszadalmasan kikelt a császári méltóság két fö követelöi azaz ausztriai Károly spanyol király és I. Ferencz franczia király ellen. Fö okai pedig ezek valának, hogy t. i. a választók törvény és esküi által kötelezve vagynak idegent nem választani. És hogy ezenkivül ök tisztán látják, miként I. Ferenczet választván császárrá, ez legelöször is saját országát igyekeznék növeszteni, ami csak ugy történhetnék meg, ha a másokét elvenné vagy a szabad városok egynémellyikét leigázván Francziaországhoz csatolná, amellyröl tudja, hogy fiainak biztos öröksége, mig ellenben épen nem bizonyos, vajjon azok a birodalmat öröklendik-e. Hasonlóképen igyekeznék Flandriát és Ausztriát Károlytól elvenni, kinek már mintegy a császári méltóság megnyerése reményében, mint látjuk, háborut üzent. Ebböl pedig nagy zavarok

és bajok származnának Németországban, sőt tekintetbe vévén ezen fejedelmek és népek különböző szenvedélyeit és vonzalmait még egyenetlenségek és polgári háboruk is. Azon esetben, ha Károly háborgattatnék, felette nagy gyalázat és kötelesség-mulasztás terhelné a választókat és a fejedelmek mindegyikét, ha őt nem segitenék, jól tudván a világ, mennyire le vannak kötelezve a választók sőt az egész birodalom Miksának Károly nagyatyjának, aki által ők és a birodalom annyi jótéteményben részesittettek. Azután az is megfontolandó, hogy azon esetben, ha a franczia király lenne a birodalom feje, azáltal hogy az osztrák Házat államától megfosztaná, nagyban növelné erejét és ekkor első teendője lenne a választókat és a többi fejedelmeket, kik a birodalom és Németország szabadságát védelmezik, elmozditani s ezek helyébe más választókat, más minisztereket és más fejedelmeket tenni, akik kellő biztosságot nyujtanának neki arra, hogy a birodalom német kézre többé ne kerüljön s Francziaországtól el ne szakadjon ; mert ők igen jól tudják, hogy a választói méltóság alkotásának az volt a fő oka, hogy a császárság örökre a németeknek biztosittassék s idegennek soha ne adathassék, amint már mondá, a választók mindegyike törvény és eskü által kötelezve lévén arra. Ezen és más okokon kivül az érintett érsek még felemlité, hogy ezen napokban a franczia király a schweiziakon vett nagy győzelem után Milanot elfoglalta s világosan látható, hogy egész Olaszország leigázására törekszik; ebből tehát bátran következtethetjük, hogy Németország eme tartományát sem fogná megkimélni. Amit pedig annyival könnyebben megtehetne, ha a császári hatalom s mint mondani szokás a gyeplő a kezében lenne. És hogy a választók fontolják meg, miként ama király nem lenne alkalmas egyéniség Németország és a fejedelmek szabadságának megőrzésére, tapasztalásból tudván, hogy évek előtt magában Francziaországban nagy tekintélyü fejedelmek léteztek, s főleg az igazságszolgáltatás terén és ama tartomány szabadságának megvédésében jelentékeny befolyással birtak, ma pedig látjuk, hogy ezen herczegségek majd mind megsemmisittettek s nincs egyetlen főur, ki a király bármelly csekély intésére ne reszketne, s akinek bátorsága tovább terjedne, mint dicsérni, amit a királyok mondanak vagy tesznek, bármi legyen is az különben.

Ami ismét azt illeti, mit a követek és más emberek a királyról beszélnek, hogy t. i. azon király hatalmas, erős és bátor férfiu, az érsek azt jegyzé meg, hogy mindezek olly tulajdonok, mellyek inkább félelmet költenek bennök a monarchia iránt, mintsem reményt aziránt, hogy ő Németország számos városainak szabad kormányza-

tát tiszteletben fogja tartani. Ami továbbá azt illeti, hogy a törököknek háborut fogna üzenni, amit a követek megigérnek, azt mondá, hogy ez igen üdvös és ohajtandó dolog lenne, különösen ha evégre Franczia- és Olaszhont Németországgal egyesitené; de félni lehet, hogy a franczia király császárrá választatván nem fogja seregét olly távol eső tartományokba küldeni, mig azt előbb meg nem próbálta s általa Nápolyt, Flandriát más helyekkel egyetemben el nem foglalta, amellyekre vonatkozólag ő azt tartja, hogy nem a birodalomhoz de Franczia országhoz tartoznak. Nem is lehet hitelt adni mindazon igéreteknek, mellyeket a követek sőt magok a fejedelmek tesznek, különösen akkor, midőn olly fontos dologról van szó, minő a császárság; annyival inkább, hogy a király lelkülete, mellyet az érintett érsek előbb csak találomra s bizonyos tényekből következtetve ábrázolt, most már tapasztalásból ismerhető; világos ugyanis, hogy fegyverben áll s háborut szándékozik inditani, mint ő már azt érinté. Miután pedig sem a törvény és esküjök iránti tisztelet sem a hazájok és hivataluk iránti köteles szeretet meg nem engedi, hogy másként gondolkozzanak vagyis hogy I. Ferenczet megválaszszák, másokról szükséges szólani.

Ekként Károlyra térvén át, ő igen jól tudja, hogy a választófejedelmek ha nem is mindnyájan de nagyobbrészt azon véleményben lehetnek, hogy ausztriai Károly spanyol király császárrá leendő választatása nem lenne üdvös dolog. Ugyanis Spanyolországot birván, folytonosan ott szokván lakni s ekként olly távol lévén Németországtól, ennek következtében a birodalom sokat szenvedne, főleg ezen időkben, midőn Németország annyi polgári egyenetlenség szinhelye s a török által annyira fenyegettetik. És ezenkivül jól megfontolandó, hogy Károly, császárrá választatván, akár szükségből akár pedig azok elleni harag- és boszuból, kik Németország szabadságának fentartásán leginkább buzgólkodtak, spanyolokat hozhatna Németországba, már pedig elképzelhető, minő bánásmódban részesittetnék azok által e tartomány. Emellett Károly hadserege jelenleg igen gyenge, s az sem igen remélhető tőle, hogy a birodalom egykori statusquo-ját visszaállitsa, mennyivel kevésbbé, hogy azt növelje. Mert ha a spanyolok Milanot visszafoglalnák is, nagyon hihető, hogy azt magoknak fognák megtartani, s inkább Nápolyhoz mintsem a birodalomhoz csatolnák; Ugyanazért az érintett érsek ezen és más okokból azon véleményre jutott, hogy az ősök példáját kellene követni s császárrá inkább egy németet választani. Mindazáltal ezt is szemügyre vévén elismeri, hogy a mult idők egészen

másak és jobbak valának mint a jelen, mert ha mostan valamellyik német fejedelem választatnék császárrá, ez olly kevés hatalommal birna, hogy az alsó-németországi s az osztrák fejedelmek teljességgel nem engedelmeskednének neki. Azon esetben pedig, ha I. Ferencz Károly ellen Flandriában vagy Olaszországban háborut inditana, igen nagy gyalázat lenne az uj császárra nézve, ha tétlenül szemlélné azt s megengedné, hogy a francziák, ez idegen nép, birodalmának olly nagy részét elvennék tőle, s annyi oldalról egészen háza faláig nyomulnának be. Ezenkivül az érintett esetben nagyon hihető, hogy a németországi fejedelmek kevéssé félvén vagy épen megvetvén az illy gyenge császárt, az emberi természet rendes folyását követve, majd az egyik majd a másik királyhoz közelednének, s ekként Németország és a birodalom nagy zavarba jutna és pártokra szakadna. Felemlité azt is, hogy midőn III. Fridrik császár idejében Károly burgundi herczeg Németországot, Filippo Maria milanoi herczeg pedig ugyanakkor Olaszországot haddal megtámadta, ebből felette nagy gyalázat háramlott a birodalomra és a németországi fejedelmekre, kik nemcsak hogy fegyvert nem fogtak a támadók ellen sőt inkább gyáván visszahuzódtak, nehogy nekik is háborut üzenjenek; épen illy gyalázat volt az is, midőn később az érintett császár a magyarok által Ausztriában ostrom alá vétetett s onnét csakhamar kiüzetett, jóllehet a csehek barátjai és szövetségesei valának, Brandenburgi Albert őrgróf az érsek ősatyja s Albert szász herczeg pedig a legmelegebb hajlandósággal viseltettek iránta. Ebből az ember következtetheti, mit lehetne remélni egy németnek császárrá választatásából, különösen ma, midőn a németországi fejedelmek között olly egyenetlenség uralkodik. Ezenkivül fölhozá, hogy több más okok hihetővé teszik, miként a fejedelmek és városok nem akarnának engedelmeskedni a német származásu és olly gyenge császárnak, nem különösen a vallási viszálkodásokból származott indokokból, amellyek ha egy erős kar és hatalmas tekintély által nem orvosoltatnak, nagy romlására lehetnek nemcsak az egyháznak de egész Németországnak is, közönségesen ismert dolog lévén, hogy a szászok és schweiziak nyiltan ezen uj véleményekhez szegődtek, hát még mennyien lehetnek, kik titokban táplálják azokat, igy hozván azt magával az emberek különböző gondolkozásmódja s főleg az ujság utáni vágy és kapkodás. Ezen hitversengések megszüntetése pedig nem remélhető egy egyetemes zsinat nélkül, amelly azonban, ha a császár nem hatalmas, sem össze nem gyülekezhetik sem magát nem védheti. Ezenkivül háborunk vagyon a törökökkel, s igy állván a

dolog nem kellene bevárnunk, hogy ők törjenek be ami hazánkba, de inkább mi az övékbe, mert sokkal biztosabb és méltóságunkhoz illőbb támadni mint megtámadtatni s a hadseregekkel mások országát nem pedig a mienket pusztittatni; ide járul még, hogy ollyan tartományok visszaszerzése is forog szóban, mellyek egykor a birodalomhoz tartoztak de később attól elfoglaltattak, illyen különösen Görögország. Hogy pedig mindez végbevitethessék, sok emberre, sok jó barátra, sok pénzre, sok erőre és jó hirnévre vagyon szükség, amelylyekkel csak igen csekély mértékben birna egy, magunk közöl választott császár.

Én tehát, miután olly sokáig tusakodtam magammal (mondá az érintett érsek), s egész áhitattal kértem volna az Istent, hogy nyitná meg elmémet és a tieteket, s mutatná meg a helyes utat e nagy szükség közepett, végre is azon meggyőződésre jutottam, hogy tekintetbe vévén a birodalom és Németország szükségét, a jelen kor összes keresztény fejedelmei között egy sincs alkalmasabb, sőt nincs is olly alkalmas egyén a császári méltóságra mint ausztriai Károly spanyol király; akiben ha megvolnának is némelly olly dolgok, mellyek némellyikünkben némi aggodalmat szülhetnének, mindazáltal be fogjuk látni, hogy másokban több és sokkal jelentékenyebbek lesznek találhatók. Károly ugyanis német származásu s tartományokat bir Németországban, s épen nem lehet részéről attól tartani, hogy a birodalom valamellyik szabad területét a szolgaság járma alá fogná hajtani. És látván, hogy mi megtartjuk a törvényeket és esküket, ő is meg fogja tartani a magáét, hogy t. i. a birodalmat másokra átruházni nem fogja, azt tehetségéhez képest gyarapitandja, szabadságunkat fentartandja s a keresztény vallásnak örökké védője leend. És ami e tekintetben a legfontosabb az az, hogy önöknek épen ugy mint nekem vagy bárki másnak biztos tudomásuk lehet arról, hogy azon ifju felette dicséretes és nemes természetü, erős testalkatu, a fáradalmak közepett edzett es kitartó, a kihallgatásokat illetöleg könynyen megközelithető, feleleteiben kegyes, idegen minden kegyetlenségtől, bőkezü, nagylelkü s különösen élénk és bámulandó elméjü. És ha tekintetünket az ő atyjára Fülöpre s nagyatyjára Miksára forditjuk s elgondoljuk, minő kegyes természetüek és jók valának ezek alattvalóik iránt, továbbá minö igazságosak s milly igazán szerették Németországot, csakis minden jót remélhetünk és várhatunk tőle. S ha az igazat megvallva még nagyon fiatal is, mindenesetre olly korban van már, hogy képes lehet kormányozni, másrészről pedig igénybe fogja vehetni nagyatyja tanácsosait s Németország legjele-

sebb fejedelmeit. Ami azon hátrányt illeti, mellyet e tartomány és birodalom azáltal szenvedne, ha ő Németországtól hosszu ideig távol lenne, mi azon segithetünk, ha t. i. őt törvény által kötelezzük s vele eskü alatt megigértetjük, hogy ezen országot elhagyni nem fogja. Azon pedig épen nem lehet kétkedni, hogy azt nem fogná örömest megtenni, részint mert a császári teendők ottan fogják őt tartani, részint mert ekként közelebb leszen Olaszországhoz, hol állama és országa vagyon, s még inkább azért, mert Németországban és Flandriában sok tartományt bir. És épen a legjobb időben leszen itt, midőn t. i. a törökök által annyira fenyegettetünk, midőn szükséges leszen határainkat a francziák ellenében megvédeni, tölök Olaszországot elfoglalni s a vallási viszályokat kiegyenliteni. Ezen és más okoknál fogva (mondá az érsek), mellyeket mellőzni akarok, nem annyira a rövidség okáért, mint inkább azért, mert biztos vagyok, hogy önök uraim azokat épen olly jól, mint én, sőt talán jobban is ismerik, nekem ugy tetszik, hogy az Isten e zavarteljes időkben és a jelen körülmények között a császári méltóságra nem fog alkalmasabb egyént javasolni ausztriai Károlynál, ki követei és levelei által annyi szerénységgel kijelenté nekünk szives készségét, amint azt önök mindnyájan látták.

Azt mondják, szentséges atya, hogy a mainzi választó-fejedelem ezen szavai nagy zavart idéztek elé a többi választók elméjében s hogy ezek egymással értekezvén a válaszszal Rikhárd trieri érseket, egy igen ügyes és mély itéletü de különösen nagy tekintélyü férfiut bizták meg. Aki beszédének kezdetén azt mondá, hogy évekkel előbb azt hallá, miként egy jós megjövendölte, hogy ausztriai Miksa leendett Németország utólsó császára. Amit eddig nevetséges dolognak tartott ugyan, de most teljesen hinni kezdi azt, látván, miként igyekszik a mainzi választó-fejedelem szép szavaival oda müködni, hogy egy idegen választassék császárrá. Valóban ő nagyon csodálkozik azon, hogy az érintett választó-fejedelem a jelen körülmények között eléje tenné Károly spanyol királyt Ferencz franczia királynak, s hogy ő már előre sajnálkozott Németország állapotán, amellynek, ha ők a régiek példáját követnék, nem lenne szüksége idegenekre, kik megnyervén azt bizonyára nem mulasztanák el a szolgaság járma alá hajtani. Azért, hogy ugyanazon rendben szóljon, mellyet az érsek beszédében követett, legelőször is az esküt és törvényt fogja érinteni. A törvényt illetőleg ugy látja, miként az érsek arra alapitá okoskodását, hogy idegen választatván császárrá, ki nem fogna állandóan Németországban tartózkodni, a birodalom

ekként sokat szenvedne s lassankint idegenek kezére jutna. De ha ő ezt érti a törvény alatt, akkor épen olly kevéssé választható meg egy spanyol mint egy franczia. Ha pedig a törvény megengedné Károly megválasztatását csupán azért, mert a birodalomban néhány tartományt bir, akkor Ferencz szintén megválasztható, ő is birván Lombardiát és Arli-t, mellyek hasonlóképen a birodalom részei.

Ugyanazért meg akarván fontolni, mellyik lenne a kettő közöl alkalmasabb, szükséges visszaemlékezni azon időre, midőn Franczia-ország össze volt kapcsolva Németországgal (ami a frankok korában volt, kik szintén Németország népei), a birodalom sokkal boldogabb s dicsőségben sokkal gazdagabb volt, ugy hogy mindegyiköknek örülniök kell, ha olvasván a történelmet lelkök elé idézik azon nagy tetteket, mellyeket ama nagy franczia császárok véghezvittek. Most tehát, midőn ismét kedvező alkalom kinálkozik a birodalmat azon állapotba visszahelyezni, semmi áron nem kell azt elszalasztani, annyival inkább, hogy tudva levő dolog, miként a pápa, a velenczeiek s Olaszország összes fejedelmei ugyanezen véleményben valának. Ezenkivül mindenki igen jól tudja, hogy a franczia nemzet természeténél, törvényeinél és szokásainál fogva felette hasonlit Németország népéhez, mig ellenkezőleg a spanyol nagyon különbözik attól; s valamint a francziák szeretik és czirogatják a németeket, ugy a spanyolok gyülölik és megvetik azokat. Továbbá Francziaország szomszédsága Olasz- és Németországgal sokkal előnyösebb az egyensuly fentartására mint Spanyolország távol fekvése; mert valami zavar támadván Németországban, vagy a török betörvén Magyar- vagy Olaszországba, igen nagy haszon leszen olly közel szomszéd császárt birni, minő a franczia király lenne. S ha már most a belső értékről kell szólani, ő nem tagadja, hogy bizonyos tekintetben a nép közvéleménye szerint a spanyolok jó katonák ne lennének, de mindazáltal a mélyebb belátásu egyének sokkal jobban megitélhetik és megbirálhatják azt, mit a spanyolok Olaszországban valaha véghezvittek. Ezenkivül mellőzvén a már emlitett távolságot, nagyon ismeretes dolog, hogy a spanyolok azon nagy költségek miatt, mellyeket a hajózásra tesznek, nem képesek valami nagyra, sem pedig nagy hadseregeket külföldre nem küldhetnek; hogy továbbá a francziák a a németekkel valamint az ütközetekben és fáradalmakban ugy a dicsőségben és zsákmányban egyaránt osztoznának; de a spanyolok minden jó sikerért, melly az ő jelenlétökben vivatik ki, minden dicsőséget maguknak tulajdonitának és ezáltal szemtelenek és gőgösek

lesznek. A melly esetben Németország tapasztalni fogná, hogy győzni sokkal nagyobb szerencsétlenség mint legyőzetni.

Azután ha a franczia király választatik meg császárrá, nincs mit félni az olaszországi háborutól, miután birja már Milanot, melly az ő országának szomszédja. Ami pedig azt illeti, hogy Nápolyhoz való igényét érvényesiteni akarná, mi tanácsolnók neki, vagy ha ugy tetszik eskü által kényszeritenők őt, hogy nyugodtan maradjon, s ugyanazt tennők a flandriai ügyeket illetőleg is, amellyek azonban épen nem érdekelnek bennünket olly közelről, mint azt az érsek hinni szereti s előttünk bebizonyitani akarja; mert jóllehet olly közel szomszédaink is, mindazáltal Németországgal soha nem állottak sem szövetségben sem pedig igazi és őszinte barátságban; mindig ugy tekintettek mint akik semmiképen sincsenek alávetve a mi birodalmunk törvényeinek, és a közös szükségek fedezéséhez csak olly kevéssé járultak mint az angolok és schweiziak vagy mondhatnók mint az arabok és tatárok. Továbbá a franczia király olly hatalmas lévén országában, s majd egész Lombardia akaratától függvén s különösen leggazdagabb és a szükséges eszközökkel leginkább el lévén látva remélni engedi, hogy mindjárt császársága kezdetén fényes tettek és nagyszerü vállalatok által akar kitünni, s hogy főleg a törököt Magyar- és Olaszországból kiüzendi, ekként biztositandó Németországot, mellynek kormányát kezében tartja, s amellyet saját országa védfalának vagy előcsarnokának tekint De ha ellenben Károly spanyol király választatik császárrá, bizonyos lehet benne mindenki, hogy Németország, Flandria és Olaszország lángba fognak borulni, miután Károlynak ezen esetben legelső tette leend Milanot a franczia királytól visszafoglalni s ha ez neki sikerült, magát megboszulandó Francziaországba törni; ezalatt pedig a török minden erejével beront Magyarországba s egyáltalában lehetetlen leszen utját állani, e két leghatalmasabb király egymás közötti háborujok által lévén elfoglalva. És ha a pápa, a franczia király által zaklattatva, semmisnek és törvényellenesnek fogja nyilvánitani választásunkat? és ez esetben előre tudhatjuk, minő zavar fog abból keletkezni; hát ha még tekintetbe veszszük azt is, hogy Károly császárrá választatása esetében a spanyolok a mi erőnkkel Francziaország ellen védetve kedvet kapnak egész Olaszországot hatalmokba keriteni s azt országukhoz kapcsolni, anélkül hogy eszök ágában lenne visszaadni a birodalomnak azt, ami törvényszerüleg ezt illeti. Ami pedig az egyik vagy másik természetét és erkölcsi tulajdonait illeti, én nem vonom kétségbe, hogy Károly csakugyan kegyes természetü és szerény fér-

fiu; de még olly fiatal, hogy nem birhat azon erényekkel, mellyek egy olly fejedelemben megkivántatnak, kinek egy illy nagy és jelentékeny birodalmat kormányoznia, s ami több az egyház zavart ügyeit rendbe hoznia kellend, amiut azt az érsek igen bölcsen megjegyzé. Mindezeket Ferencz király tökéletesen megteheti, ő ugyanis mély belátásu, nagy eszü s mint illyen nagy gyönyört talál az olvasásban s ami fő dolog a vallási ügyekben mindig tudós és szent életü férfiak tanácsával él, ezenkivül pedig a hadi dolgokban rendkivül nagy tapasztalattal és sok jártassággal bir. Ennélfogva Ferencz, ki már érett férfikorában van, annyival felülmulja a még éretlen Károlyt, mennyivel a tények a reményeket és véleményeket, közönségesen ismert dolog lévén nemcsak az, hogy milly vitézül foglalta el Milanot, de egyszersmind az is, milly dicsőséggel teljes győzelmet vivott ki a legvitézebb népen, a schweiziakon, kik egészen Cajus Julius Caesar idejéig majdnem győzhetetlenek valának.

Azután hozzátevé, miként az érsek, noha beismeré, milly hátrányos lenne, ha a császár Németországtól távol laknék, mindazáltal arról akarta őket meggyőzni, hogy nyugodt lélekkel fognák azt viselni, de ő épen nem látja be, miként lehetne ezen nyugalom eszközölhető akkor, midőn a császár spanyol alattvalói kivánata folytán majdnem állandóan nálok tartózkodván, ezalatt Németország majd polgári háboruk által zaklattatnék, majd pedig a törökök által nyugtalanittatnék és pusztittatnék. Amikor a birodalom és Németország hasonló lenne a nagy tengeren evező hajóhoz, melly minden oldalról a szélvész által hányatik, s amellynek ura vagy kormányosa a szárazföldön van. Ezenkivül a császár Spanyolországban lakván folytonosan spanyol, flamand, burgundiai vagy olasz miniszterek által környeztetnék, s ekként soha sem értesülne helyesen ami ügyeinkről, de általában hamisan s csak ugy, amint ezen ministerek és tanácsosok akarnák; de föltéve, hogy olly hiven és igazán értesülne azokról, amint mi azokat leveleink vagy követeink által eléje terjesztjük, s megengedve, hogy azokra vonatkozólag a kellő intézkedéseket megtenné, mindez olly lassan és későn történhetnék meg, hogy a legtöbb esetben a gyógys zer akkor érkeznék meg, midőn már a betegek eltemettettek. És ha, mint hihető, némelly roszakaratu honfitársaink vagy más idegenek bujtogatásai következtében Németországba jöne, megfenyitendő azt, ki nem annyira az ő mint inkább ministerei kegyét nem birja, bizonyára idegen katonáktól környezve érkeznék meg, már pedig el lehet képzelni, minő bánásmódban részesitenék azok e tartományt.

Következésképen ezen és sok más okoknál fogva ő azon véleményben van, hogy ha a német császári koronának ez idő szerint csakugyan egy idegen fejét kellene ékitenie, bizonyára sokkal inkább egy franczia mint egy spanyol birja azt; és ha a törvény vagy eskü tiltja nekik, hogy egy francziát válaszszanak, csupán azért mert ez idegen, ugyanazon törvénynek és eskünek tiltania kell azt is, hogy egy spanyol választassék meg, sokkal idegenebb lévén ez egy francziánál, akár eredetét és a benne folyó vért, akár pedig lakhelyét és szokásait tekintsük. Nem is szükséges holmi szőrszálhasogatásokkal azt akarni elhitetni, hogy Károly német volna; de minden álokoskodást félre téve inkább egy ollyat választani, ki német származására, szokásaira, természetére és nyelvére nézve, amint azt az érsek beszédének második részében már előbb inditványozá. Jóllehet ugyanis némelly ellenvetésekkel kisérte e javaslatát, azt mondván, hogy ezen német származásu császár hadi erejének csekélysége miatt a köteles engedelmességre nem igen számithatna, s következésképen inkább kárára mint hasznára lenne birodalmunknak, mindazáltal ha csakugyan nem akarunk egy ollyat választani, ki már személyében elegendő tehetséget és vitézséget öszpontosit, ottan leszen Németország, melly elég erővél bir annak eszközlésére, hogy császárát féljék és tiszteljék, s hogy annak minden vállalatát siker koronázza. Elég legyen például felhozni Rudolf császárt, ki Miksát tizenegy évvel előzte meg, s aki maga felette csekély erővel rendelkezett, mindazáltal erényes és bátor lévén, nemcsak alattvalói félték, de egyszersmind a szomszéd királyok is, s nagyban öregbité a birodalmat, melly akkor felette kicsiny s annyi háboru következtében csaknem tönkre vala téve. Ezenkivül emlékezhetünk még, milly jó véleményben állott az idegen fejedelmeknél különösen pedig XI. Lajos franczia királynál Miksa, s nem másért mint azon erényeiért és vitézségéért, mellyekkel olly nagy mérvben birt. És végre ha Németország fejedelmei valaha jó hirnévben és közbecsülésben állottak, ugy azt különösen a mostanról lehet elmondani, a többek közt három igen jeles fejedelmi ház lévén itten, t. i. a bajor, szász és brandenburgi, mellyekben olly kitünő férfiak találtatnak, kik minden tekintetben alkalmasak a császári méltóságra. Azért ha ezek közül valamellyiket megválasztjuk s azt mi erőnkkel támogatjuk, nincs mit tartani az idegenektől, és dolgaink jól fognak menni, csak mindannyian egyetértsünk. Mellőzvén tehát az idegeneket válaszszunk császárt a mieink közöl, lévén számos honi példánk között néhány nagy hatásu is, illyen példa, hogy csak egyet emlitsek, Corvin

Mátyás magyar király, eme vitéz és szerencsés harczos. Épen itt van most Fridrik választó-fejedelem, ő igen jól tudja, hogy egykor atyjának az emlitett király hadat üzenvén, amint látja, hogy egy erös és vitéz hadsereggel kell szembeszállania, elhagyta lelki-ereje és bátorsága. És igy remélhető, hogy a mieink egyikét választván császárrá, nemcsak általunk, de mindenki által tiszteletben fog az tartatni.

A trieri választó ezen beszéde után, mint értesülök, Fridrik szász herczeg szólott, ki számos indokokkal támogatván szavait a többek között azt mondá, hogy a franczia király a törvények szerint császárrá meg nem választathatik, Károly azonban mint német fejedelem igen; különben is kétségkivüli dolog, hogy ma nincs nála hatalmasabb fejedelem: de mindazáltal neki ugy látszik, miként bizonyos törvények és feltételek alatt kellene öt császárrá választani, hogy ezek által mind Németország szabadsága és a birodalom növekedése biztosittassék, mind pedig azon veszélyek elhárittassanak, mellyeket a mainzi és trieri választók felemlitettek. És igy már igen késöre haladván az idö, hallom, hogy a trieri érsek fel akarván allani azt mondá, miként ő valóban tudta Németország közellevő átalakulásának sorsát, de hogy mindazáltal, látván miként a többiek ama véleményben volnának, ő szintén belenyugszik abba; és igy minden más határozat nélkül szétoszlottak.

C) 194-ik laphoz.

Róma kipusztitása a Colonnák által.

Az akkori helyzetre nem csekély világot vet a következő két levél, mellyeket 1526-ik évi october havában Girolamo Negro Marcantonio Micheli-nek Velenczébe irt:

„. . . Azt gondolom, hogy amilly jó keresztény katholikus ön, el fog jöni a jubileumra s néhány élvezetes órát töltendünk együtt, remélvén, hogy akkorára megszünnek vagy legalább tova vonulnak a hadi zsibongások. Azt hiszem, miként olly csodálatba ejté önt a Lombardiában kivivott siker, hogy nekem néhány nap óta nem is irhatott. Valóban maga a császári párt sem várt illy nagy szerencsét sőt nem is fordult meg illyesmi agyában. A császártól jó vá-

laszt remélnek, és senki sem kétkedik az ő jó indulatáról a velenczei köztársaság iránt; amit én is rendkivül óhajtok Olaszország és a mi nyugalmunk végett.

„A capua-i érsek egy kemény és szokatlan esetet beszél Aleandro főpapról, a brundusi-i választott püspökről, ki nuntius volt a legkeresztényebb királynál; aki is a harcz legnagyobb hevében, amaz iszonyu zavarban, mellynél rémletesebb nem is képzelhető, püspöki öltözetben megszökvén, a spanyolok kezei közé jutott, kik öt elfogták, s különben nem is ösmervén őt, fenyegetésekkel és szidalmazásokkal arra kényszeriték, hogy háromezer arany váltságdijt fizessen, és magok után vezeték őt az egész táboron át, gyakran kitörvén ellene s keserü szavakkal arra nógatván öt, hogy őket követné. A szegényke reszketve futott utánok s nem akart velök spanyolul beszélni sem pedig megmondani, hogy ő apostoli nuntius volna. Azután Páviába érkezvén, az alkirály és Pescara őrgróf előtt felfedeztetett kiléte, akik nagy bajjal kiszabaditák öt fogságából; mindazáltal lelkiismeretében köteles volt ama spanyolok mindegyikének kétszáz aranyat fizetni. Azt hallom, hogy Velenczébe megy; tőle meg fogja ön hallani kellemetlenségeit.

„... Itten egy hirdetmény bocsáttatott ki, mellyben meghagyatik, hogy egy nyomdász se merészeljen valamelly uj akár latin akár olasz irományt kinyomatni, amelly a fő udvarmester jóváhagyásával ellátva nem volna. Erre egy elegia szolgáltatta a fő okot, amelly legujabban ismeretlen szerzőtől a franczia király elfogatásáról jelent meg, amellyben a pápa és császár összeveszitésére czélzó dolgok s más illy oktalanságok foglaltattak. Kutatták a szerzőt, de nem találtathatott fel az...

„Szent Mátyás ünnepét megelőző napon, reggel szobámban öltözködvén, a szomszédságban azon morajt hallom, hogy a Colonnák a Santo Janni kaput elfoglalták, s hogy boszuval eltelve Rómába sietnek. Nem hittem ezen dolgot, mert tudomásom volt a fegyverszünetről, melly urunkkal két héttel előbb köttetett s amelly által ő szentsége megnyugtatva elbocsátotta a gyalogságot, melly Spoletoból s más helyekről jött. Mindazáltal felvilágositást szerzendő magamnak, azonnal a palotába siettem, s midőn a datarius ur szobáiban volnék, küldönczök érkeztek, egyik roszabb ujsággal mint a másik, azt állitván, hogy az ellenség már belépett Rómába s hogy Colonna bibornok Ascanio Colonna és más főurakkal együtt már a Santi Apostoli városrészben saját lakában vagyon, honnét a transtevere-i uton Sz. Péter felé haladnak. Mindenki megrémült s minden-

kit elhagyott bátorsága, látván, hogy nincs mód ellenállani sokkal kisebb számu ellenségnek sem, hát még nyolczezer kétségbeesett és dühös egyénnek.

„Urunk azonnal összehivatá a bibornok urakat, s miután megérkeztek volna, eléjök terjeszté az esetet, s rövid tanácskozás után abban állapodtak meg azok, hogy két bibornok küldessék a Colonnákhoz, velök értekezendők s őket megkérdezendők, mit akarnának, egyszersmind pedig a fegyverszünet megszakitása ellen tiltakozandók; továbbá hogy más két bibornok a Capitoliumba küldessék, a népet összehivandók s azt az apostoli szék és a pápa védelmére buzditandók. A Capitoliumba Campeggio és Cesarini főpapok mentek, de a rómaiakkal mit sem végezhettek, mindnyájan meg lévén ezek rémülve, s elégnek tartván az eseményeket összetett kezekkel szemlélni. A Colonnákhoz Della Valle és Cybo bibornokok mentek, de hasonlóképen mit sem végeztek, miután a Colonnák még kihallgatni sem akarták őket. Visszatérvén tehát minden válasz nélkül a pápai palotába, s urunk mindig roszabb hireket vévén az ellenség előnyomulásáról, rá hagyá magát beszéltetni, hogy néhány bibornokkal és főpappal s azon kevés értékesebb holmijával, mellyet e nagy zavarban összeszedhetett és magával vihetett, a várba huzódjék.

„Azontul hogy ő szentsége a várba vonult, én két óránál tovább még a palotában maradtam s kedvem volt ottan tartózkodni, nagyobb biztosságban érezvén itten magamat mint lakomban, miután a palota erős volt s emellett ellátva ágyukkal és őrséggel. De midőn láttam, hogy a schweizi őrség a pápa parancsára a palotát elhagyta s a várba vonult, haza mentem, kisérve Giacomo Cocco urtól, kinek kedve volt házamba jöni, melly alkalmasabb leendett számára; és avval ő uj szobájába ment, mellybe három nappal előbb lépett be, én pedig szintén a magaméba. Alig mult el egy félóra, megütik fülemet az ellenség iszonyu orditásai és kiáltásai, amelly részint a Szentlélek kapuján, részint a Bagnacavallo szőlőhegyen át jött be a városba, miután visszanyomta volna azon csekély számu gyalogságot, mellyet a datarius ur ama kapu őrizetére rendelt ki. Azok, kik az emlitett szőlőhegyen át jöttek be, Corfu főpap kertjébe és házába rontottak, s annak lovait elvitték; ő maga egyéb holmijával előbb Araceli bibornok házába s innét a várba futott, és oda szerencsésen el is jutott; evvel Araceli háza mindjárt az elsők között kiraboltatott, a bibornok maga ezüstnemüivel a várba menekedvén.

„Az ellenség az egész ó-városban elszéledvén, elfoglalta a pápai palotát, hová — miután a vár ágyuitól féltek — részint a Szent

Péter lépcsőzetén, részint az istállókhoz vezető uton s a Szent Péter előcsarnokába nyiló ajtón át nyomultak be, ugy hogy a palota minden oldalról elfoglaltatván, az ugyszólván egészen kiraboltatott, ide értve a pápa ruhatárát és szobáját, a Szent Péter és a pápai palota közös és titkos sekrestyéit, a főpapok és udvaronczok szobáit, a pápa és más magán személyek istállóit; az ajtók és ablakok összetörettek és szétromboltattak, kelyhek, keresztek, pásztorbotok és a legértékesebb ruhák s diszitmények elraboltattak, sőt a tekintélyesebb egyének, kik ottan találtattak, fogságba ejtettek. És mig ezek igy bántak a pápai palotával, mások ugyanazt tevék a magán személyek, mesteremberek és udvaronczok házaival, kik az armellino-i uton azaz az ó-városban laktak, mert az uj városba nem mert az ellenség bevonulni, félvén a vár ágyuitól, mellyek folytonosan dolgoztak. A legelőbb kirablott házak között volt a szegény Giacomo Coccoé is, kit azonfelül hogy minden vagyonát és pénzét sőt öszvérét is elvitték, még kinoztak is, hogy váltságdijt csikarhassanak ki tőle, s már fogságba valának őt elhurczolandók, ha egyik szolgája az ellenség soraiban szolgáló honfitársaival meg nem érkezik, kik azon ürügy alatt, hogy őt fogságba viszik, az ellenség között magukkal ragadják s Tiberio Muti ur házába vezetik. Igy sőt még roszabbul járt az apostoli szék titkára, Evangelista dei Brevi, ki miután mindenéből kifosztatott, saját öszvérén szőrén ülve fogságba hurczoltatott, jóllehet később többekkel egyetemben kiszabadittatott.

„Visszatérek a pápai palotába, mert illy rendetlenség közepett nem vagyok képes rendet tartani. Sadoleto főpap szobája és istállója kiraboltatott, ő maga az Angyal-várba menekült. A folyosóra nyiló szobák majd mind kipusztittattak, kivévén a Campeggioét, melly néhány spanyol által azon ürügy alatt, hogy az már el volna foglalva, megvédetett. Ridolfi egészen kiraboltatott. A datarius vagyona jó részét a várba viteté, de mindazonáltal ő is elég kárt szenvedett; a többek közt hatszáz arany értékü gyönyörü porczellán edényei összetörettek. A paradicsom szobái mind kiraboltattak. Vianesio urnak valamint Chiericato püspöknek, ki épen akkor Rómától távol volt, mit sem használt, hogy császárpártiak valának. Urunk helyetnökének szobái a szomszéd helyiségekkel együtt ugyszintén Alcionio laka mind kiraboltattak.

„Az ő szomszédja Berna tökéletesen kifosztatott; sőt vagyonán kivül el akartak még vinni tőle egy csomag levelet is, mellyek a datarius urhoz valának intézve, kinél Berna Sanga helyett szolgált; de valaki elkiáltván magát a templom, a templom, ott hagyták

azokat. A pápai palotában levő hivatalok pénztárai mind kiraboltattak s több más helyek, ugy hogy röviden szólva a palotában felette kevesen kerülték ki azt. A könyvtártól az ellenséges katonák jó borravaló által eltávolitattak; de az őrök elfutottak. A brundusi érsek legfölebb egy órával előbb menekült Rómába s a várba futott; de a városban levő háza, hol családja volt, kiraboltatott. Marone elveszté mindenét, huszonhét aranyával együtt, melylyek szobájában voltak. Ő ekkor a poenitentiaria közelében volt s haza felé tartott, midőn az ellenség már Rómába bevonult, beszaladt tehát a poenitentiariába a melly teljesen kipusztittatott, ő maga egy fedél alá menekült, hol félholtan feküdt részint a minapi betegsége után fenmaradt gyengeség, részint pedig a félelem miatt. Én magam minden pillanatban hasonló sorstól rettegtem, de szobám fekvése megmentett. Az ellenséges katonák ugyanis azon utczából, mellyben voltak, nem jöhettek az én utczámba, anélkül hogy át ne vonuljanak az uj-városi uton, mellyre a vár ágyui szünet nélkül tüzeltek, s ha néhánynak sikerült is hozzánk eljutni, azonnal lelövettek azok a szobáink átellenében lévő várfolyosón álló vadászok által, és valóban magam is láttam, hogy vagy négy katona a golyóktól találva ablakaim előtt rogyott össze. Ekként a mi utczánk a fal mellett, hála a várnak, bántatlanul maradt; de ha az ellenség huzamosabban megszállva tartja a már elfoglalt palotát, bizonyára több másokkal együtt ki nem kerülhetjük, hogy a következő éjszakán ki ne raboltassunk.

„Az ellenséges csapatok most, akár azért, hogy megteltek zsákmánynyal, mellyen tul szerettek volna adni, akár azért, mert attól tartottak, hogy a rómaiak a pápa védelmére fegyvert ragadhatnának s őket két tüz közé szorithatnák, huszonnégy óra táján kivonultak de olly nagy rendetlenségben, hogy bármilly csekély számu gyalogság szétverhette és zsákmányuktól megfoszthatta volna őket. Valamenynyire üldöztettek is egészen a Sixtus hidig, s a Colonna városrészébe huzódtak.

„Ő szentsége még ugyanazon estve magához kéreté don Ugo di Moncadá-t, császár ő felsége s az ellenséges hadsereg fővezérét és helytartóját, ki miután a pápa két unokaöcscsét, Ridolfi és Cybo bibornokokat, kezesekül megkapta volna, bejött a várba urunkkal alkudozásba bocsátkozandó, és elkezdtek a fegyverszünetről értekezni, de mi sem végeztetett e tekintetben, mert olly dolgokat követelt, mellyek teljesithetők nem valának. Mi ezen éjszakán át nagy félelemben voltunk, attól tartván, hogy a város másodszor is meg fogna támadtatni; elutazni s vagyonunkat más helyre szállitani nem vala

biztos. Másnap reggel a külvárosból mindenki Rómába takarodott, és ekként én is, nem akarván okosabb lenni másoknál, a Colonna városrészben lakó némelly barátaim házába huzódtam.

„A következő napon egybegyülvén a bibornok urak s a fejedelmek valamennyi követei, a fegyverszünet néhány homályos és még nem értett feltételek alatt három hónapra megköttetett. Elég az hozzá, hogy a Colonnák bejövetelök után harmadnapra Rómából gazdag zsákmánynyal terhelten kivonultak. Most mindig többen és többen állanak a pápa részére, de természetesen későn. Ő szentsége még folyvást a várban tartózkodik, s mindenki visszatér a városban lévő szobáiba, mellyek seprő nélkül jól kisepertettek. És igy ma én is visszatértem a városba, attól tartván, hogy szobámat saját katonáink elfoglalhatnák.

„Az elrablott vagyon értéke meghaladja a háromszáz ezer aranyat. Ma egy hirdetmény bocsáttatott ki azok ellen, kik a rablásban résztvettek vagy a rablott jószágból valamit megvettek volna, és kutatás alá vétetnek a spanyolok és rómaiak házai: de azt hiszem, hogy a zsákmány nagy részét a katonák magokkal vitték."

D) 233-ik laphoz.

Pier Luigi Farnese halála.

Némellyek egyenesen tagadták, mindenki előtt pedig kétes volt, ha vajjon V. Károly részes volt-e a piacenzai forradalomban. Ireneo Affo atya megirta Pier Luigi Farnese életét, melly azonban nem látott napvilágot, mignem Pompeo Litta lovag kevéssel előbb közrebocsátotta azt. Ez vétkül rója fel az általa kiadott munka szerzőjének, hogy „az olvasó figyelmét minden lépten megzavarja holmi régi krónikák és levelek töredékeivel, mellyek egyébként is olly modorban vagynak irva, amelly előttünk teljesen szokatlan;" és „pedanteriának nevezi, hogy illyképen egyenlőtlen mozaikká alakitja át a történeti elbeszélést, amellyet soha nem kellene félbeszakitani."

Előttünk pedig épen ezen levelek teszik Affò munkájának legbecsesebb részét, s azokból világossá leszen, milly roszakarója volt V. Károly Farnese herczegnek azért, mert ez Francziaországgal tartott, s mert maga Károly egy idő óta birni vágyott Piacenzát, a Pó eme kulcsát. Azután Don Fernando Gonzaga, milanoi kormányzó, különös gyülölettel viseltetett Farnese herczeg iránt, ellenezvén ez

neki Soragna megszerzését. Az akkori politika legpiszkosabb fondorlatainak egyike vétetett tehát igénybe ellene; a mellyet megismervén, nem fogunk csodálkozni, ha látjuk, hogy a kormányzó a császár előtt egy lopást, egy rablást hoz javaslatba, igy nevezvén ő maga is ama tényt.

Arra kezdé tehát don Fernando V. Károlyt izgatni, hogy ne várja be III. Pál pápa halálát, amint ő akarta, s 1547 évi február 1-ről igy ir neki:

„A pápa éltében Pierluigi Farnese egész biztosságban szunyadozik az ő árnyékában, nem is fordulván meg agyában azon gyanakodások, mellyeket bizonyára táplálni fog, ha egyszer ezen védőjét elvesztette; következésképen nagyon hihető, hogy akkor sokkal jobban fog vigyázni birtokára, mint jelenleg. Ugyanazért szeretném tudni, hogy azon esetre, ha a pápa éltében valamelly látszólagos ok kinálkoznék az emlitett terület elrablására, megengedi-e Felséged, hogy én azt megtegyem, természetesen, miután megtettem, azt levén mondandó, hogy azt a magam fejétől, Felséged rendelete és tudta nélkül hajtottam végre, hogy igy ezáltal Felséged ment legyen azon szemrehányástól, melly érhetné, ha azt Felséged rendeletére vinném végbe.“

A császár felhatalmazta őt arra s a kormányzó csakhamar ekként értesité őt további terveiről:

„Legközelebbi levelemben számot adván Felségednek Pierluigi Farnese herczeg eljárásáról, és szóba hozván a pármai és piacenzai ügyet, azt mondám, hogy sok oknál fogva jobbnak látnám azt a pápa életében mint halála után végrehajtani, s egyszersmind kértem Felségedet, adná értésemre, vajjon azon esetre, ha a pápa éltében valamelly látszólagos ok kinálkoznék Piacenza elrablására, tetszésével találkoznék-e annak megkisérlése. Felséged azt felelte nekem, hogy a dolog ellen mi kifogása sincs, csakhogy mielőtt annak kiviteléhez fognék, eziránt Felségeddel értekezzem, s hogy különösen irjam meg a módot és formát, amellyet ezen ügyben követni szándékozom. Én tehát ezennel előállok avval, miután e dologban, melly Felségedre nézve olly fontos, nem mulasztottam el már jó idő óta fürkészni azon módokat és eszközöket, mellyek czélhoz vezethetnek. És ezen módon, melly most agyamban felvillant, amint azt alább kifejtem, sokkal könnyebben kivihetőnek tartom e tervet jelenleg, mint bármelly más időben. Tudja Felséged, miként valamelly hely elrablásánál mindig az a legnagyobb nehézség, hogy feltünés nélkül nem lehet összegyüjteni az embereket, kik a lopást elkövetendők

volnának; mert ha minden igazságos és törvényes ok nélkül emberek gyüjtetnek össze, azok, kik államokat birnak, rendesen féltékenyek lévén, valami uton gondoskodnak saját biztonságukról, s minden illy elővigyázat, bármilly csekély legyen is az különben, megzavarja a tervet. Már pedig most épen kinálkozik illy látszólagos ok arra, hogy embereket szedjünk össze s azokat Piacenzában legalkalmasabban elhelyezzük, küszöbön állván a Montojo-féle vállalat végrehajtása. Ide járul még, hogy Piacenzában jelenleg semmi őrség sincs, s az emlitett Pierluigi herczeg mi gyanut sem táplál, annyira hogy a jelen idők világosan oda mutatnak, miként nem kell tovább várakozni, s hogy az érintett merénylet sikere remélhető.

„Hogy számot adjak Felségednek azon módról, melly által e czélt elérni akarom, elmondom szándékomat, melly abban áll, hogy mindenekelőtt egy kaput foglalok el, egy segélycsapatot készen tartok s evvel birtokomba keritem az érintett területet. Az emlitett kapu elfoglalása jelenleg, mint mondám, igen könnyü, a segélycsapatnak a városba szállitása s ez által a területnek hatalmamba leendő keritése pedig a legkönnyebb. A kapu elfoglalása végett ugy fogok intézkedni, hogy szolgáim egyike bántalmakkal illetne egy személyt, kit én ezen lopás végrehajtásával megbizok, és eszközölni fogom, hogy a bántalmazott onnét elutazzék s Cremába menjen, honnét az kihivó leveleket küldözgetne azon emberemnek, ki őt bántalmazta. Ezen kihivó leveleket ürügyül használva embereket küldenék ki, kik azt mondanák és szinlelnék, hogy az én megbizásom folytán meg akarják ölni azon férfiut, más oldalról pedig ugy rendelkezném, hogy az érintett bántalmazott azt szinlelné, miként felfedezte legyen azon emberek titkos tervét, kiket én a végből küldöttem ki, hogy azt szinleljék, miként őt megölni akarják, s avval Piacenzába futna és onnét kihivó leveleket küldözgetne s azt negélyezné, hogy vivni akar, és saját biztonsága végett mindig nyolcz vagy tiz ember által kisértetné magát. Hogy pedig a kihivó levelek küldözgetése a fő dolog végbevitelére alkalmas eszközül szolgálna, addig folytatnám azt, mig véglegesen elhatároznám magamat, azaz mig az evégre szükséges egyéb dolgok megérlelődnének. Ezután azon éjszakán, mellyen a terv kiviendő volna, még vagy tizenöt embert küldenék oda, de ugy hogy mit se tudna egyik a másikáról, sem pedig arról, miért mennének, mindaddig mig a munkára nem kerülne a sor, és ezen huszonöt emberrel elfoglaltatnám a kaput, melly, mint hallom, legfölebb azon egyén által őriztetik, ki azt bezárja; és elfoglalván azt, bevinném a segélycsapatot, és pedig a következő módon.

„A Montojo-féle vállalat szine alatt tehát azon hirt terjesztetném, hogy háromszáz gyalog katonát szándékozom összegyüjteni Lodi vidékén, melly majd Piacenzáig terjed, csak két vagy három mérföldnyi (miglia) távolságban lévén ez attól; voltaképen pedig öt vagy hatszázat gyüjtetnék egybe, s a katonai szemlét s a legénység fizetését a terv kivitelére kitüzött éjt megelőző napra rendelném, hogy megérkezvén az idő, mellyben a városban lévő huszonöt ember a kaput elfoglalná, ezek mindjárt készen legyenek azt megszállva tartani és erőszakkal a városba nyomulni. Hogy pedig elhárittassanak az akadályok, mellyek a kint levőknek a Pó folyamon való átkelésöket megnehezithetnék, ugy intézkedném, miként házi felügyelőm családom számára fát vagy más szükséges czikket vásárolna ama vidéken, s ennek átszállitása végett hajokat rendelne oda, amellyek a kellő időben ott lévén, az emlitett átkelést azonnal eszközölhetnék. Ezenkivül szándékom volna azon szin alatt, hogy testvérem és a herczegnő látogatására Mantuába utazom, Lodi-ig menni, s azon éjszakán, mellyen a merénylet végrehajtandó volna, őrségemmel s az engem kisérő nemesekkel a város közelében lovagolni, hogy igy a legnagyobb gyorsasággal segitségökre siethetnék az első és második hóditó csapatnak, erősen hivén, hogy az első terv sikerültével a második s harmadik nem dülhet dugába, az evégre szükséges intézkedések olly jól el lévén takargatva, hogy nem akadna ember, kinek azok feltünhetnének. A segély, melly a herczegnek kivülről jöhetne, semmiképen sem árthatna nekünk, mert jóllehet Piacenzának fellegvára van, az mindazonáltal belülről el vagyon zárva a falak által, minek következtében, ha a terület egyszer elfoglaltatott, nem vitethetnének be azon fegyveresek, kik kivülről jönnének; én ellenben ezen tartományból nyolcz vagy tiz óra alatt még vagy két ezer embert vihetnék oda, kiknek segélyével a város leigáztathatnék, s minden kivülről érkezhető támadás ellen biztosittathatnék. Ezenkivül, sikerülvén a város elfoglalása, azon lovasok közöl, kik velem jöttek vala, vagy százat örjáratra Párma felé küldenék, hogy ekként ezek a netalán innét jövő segédhadat feltartóztatnák; s egyszersmind trombitásokat küldenék szét, kik a kérdés alatti tartomány vidékeit s az ezeken joghatósággal biró főurakat arra intenék, hogy meg ne merjenek moncczanni, sulyos büntetésekkel fenyegetvén őket; és hiszem, hogy engedelmeskednének, részint mert félnének Felségedtől, nem tartván meg e parancsot, részint mert általánosan gyülölik a herczeget.

„Hogy pedig Felséged még jobban meggyőződhessék, milly

könnyü volna minden oldalról ezen merénylet végrehajtása, de magam is attól tartván, hogy magában a városban ellenségekre találhatnánk, kik a herczeg mellett fegyvert ragadnának, a mult napokban egy bizalmas emberemet oda küldöttem, távolról kikémlelendő néhány főnemes érzületét, s egyszersmind megtudandó, hogy azon esetre, ha véletlenül valamelly lázadás támadna, tétlenül néznék-e azt. Megbizottam elmenvén s kötelességét, amint illik, teljesitvén, olly rosz hangulatban találta azokat, akikkel beszélt, miként ezek, anélkül, hogy tudnák kivel beszélnek, azt mondák, miként a legnagyobb öröm, amelly őket a világon érhetné, az volna, ha valamellyik éjjel ezen kiálltást hallanák Spanyolhon, Spanyolhon, vagy Francziaország, Francziaország; s midőn megbizottam efelett szinleg csodálkoznék, természetesen avégből, hogy még többet kivehessen belölök, hozzátevék, hogy ha ez valahogy megtörténnék, közölök csak egy ember se mocczanna meg, s mindenki saját házában tétlenül maradna; mindezt pedig olly nyiltan s olly kevés tartózkodással mondák, miként látható vala, hogy szivök nyelvökön van. Megbizottam tehát bizonyságot szerezvén magának arról, mi eddig kétséges vala, eltávozott, anélkül hogy tervemet valakinek felfedezte volna. Mindazáltal ezen nemesek között van egy tekintélyes emberem, kiben megbizhatnám, s aki meghallván éjjel a kapu elfoglalása által okozott lármát, a városban ide s tova fog lovagolni, s ollyanra akadván, ki a herczegnek pártját fogni látszanék, azt majd jó szóval, majd fenyegetésekkel hazatérésre kényszeriti. És ezen nemes olly jelentékeny személyiség, hogy tekintélyével még akkor is nagyban elősegitené az ügyet, ha a város kedvezőleg volna hangolva a herczeg irányában, hát még mennyivel inkább akkor, midőn ennek épen ellenkezője áll?

„El lévén foglalva Piacenza, Párma elfoglalására kellene gondolni, s e tekintetben bátor vagyok Felségedet arra emlékeztetni, amit ide vonatkozólag a mult napokban irtam, hogy t. i. czélszerü volna vagy háromszáz lovast összegyüjteni, ezek segélyével Pármát elfoglalandó, nem rablásképen, de megakadályoztatván általok, hogy a városba fegyveresek mehessenek, illy módon: A cremonai területen, Pármához olly közel amint csak lehetséges, szállásoltatnám el őket, s mihelyt sikerült a terv Piacenzában, megparancsolnám, hogy a Pó folyamon átkelve Párma felé huzódjanak, s a tartomány lakosait és főurait a fentebb érintett módon figyelmeztessék és intsék, hogy meg ne merjenek mozdulni; mert ha ezek meg nem mozdulnának s másrészről valamellyik fő személynek bizonyos előnyök vagy jutalom

igértetnék, remélném, hogy nem sokáig kellene Pármát a maga megadására nógatni, látván kivált ez, hogy a segitség utja el vagyon zárva s valamellyik fő személy mellettünk nyilatkozik, ki akkor Felséged részére állana; ide járulna még a herczeg iránti gyülölet, melly ezen városban épen nem csekélyebb mint a másikban. Ezenkivül, miután a piacenzai dolgokat rendbeszedtem volna, magam is Parma felé indulnék, hogy a vállalatot támogassam, vagy azt fenyegetésekkel kivivjam, vagy hogy végre megtegyem azon intézkedéseket, mellyeket annak idejében könnyebb megtenni, mint most elmondani.

„Értesitem egyszersmind Felségedet, hogy Párma elfoglalásában San Secondo gróf sokat tehetne, részint mert pármai és tekintélyes férfiu s a városban sok barátja van, részint mert ellensége a herczegnek s felette elégületlen. Ugyanazért szeretném tudni, hogy azon esetben, ha őt Felséged szolgálatába megnyerhetném, tetszésével találkoznék-e ez. Mert annak idejében hasznát venném segélyének s Felséged szolgálatába vonnám őt. És erre vonatkozólag meg kell mondanom, hogy, amint azt Felséged igen jól tudja, az illyes dolgok soha sem mennek jól, ha jutalom nem tüzetik ki azoknak, kik véghezvitelökben életöket koczkáztatták. Azért is, czélt kellvén érnem, kénytelen leszek valamelly jutalmat igérni. Kérem tehát Felségedet, hagyja ezt jóvá s egyszersmind legyen biztos, hogy e tekintetben a lehetségig takarékos leszek.

„Ez az én tervem a piacenzai ügyet illetöleg, amellyről részletesen értesiteni akartam Felségedet, engedelmeskedendő erre vonatkozó parancsának, és elmondandó, hogy a jelen idők leginkább kedvezők a terv kivitelére nézve, ami nem csekély figyelmet érdemel, ha tekintetbe veszszük a francziák által e vidékeken szőtt cselszövényeket, amellyek meghiusitására s az Olaszországot lángbaboritással fenyegető tüz eloltására épen ez volna a legjobb mód. De minthogy nem ismerem mindazon ügyeket, mellyek fonalai Felséged kezeiben vagynak, s ekként nem tudhatom, minő hátrány és zavar származhatnék az emlitett tervnek mostani megkisérléséből, egészen Felséged bölcs véleményére és tanácsára bizom magamat, s csak annyit mondhatok még, hogy ha eléadott tervem Fölséged tetszését megnyerné, azt olly hiven, olly szorgalommal s olly titokban fogom végrehajtani, amint csak képzelhető; és ekként alázatosan kérem Felségedet, kegyeskedjék velem határozott akaratát még e jelen futár által közölni, mert arra, hogy a dolognak külső szinét kellően megadjuk, sok idő szükséges és késedelmezvén, elvesztenők a jó ürü-

gyet a fegyvereseknek a fentebb érintett helyeken ʼvaló összegyüjtésére s Lodi-ba leendő menetelemre, számitásom szerint szükséges lévén minden dolgot ugy intézni el, hogy a terv Husvét utáni héten végrehajtassék."

Mint rendesen történik, idő multával megszaporodtak a levelek és fondorlatok; don Fernando Gonzaga maga részére hóditá Anguissolá-t s junius 13-ról igy irt a császárhoz:

„Emlékezni fog Felséged arra, miről e napokban tudósitám, értvén Pármának és Piacenzának ezen állammal leendő egyesitését s a Piacenza elrablására kinálkozó alkalmat, amelly terv végrehajtására Giovanni Angosciolo gróf ama város legelőkelőbb polgára is felajánlotta közreműködését, sőt erről rokonával Luigi Gonzagá-val is értekezett. Az emlitett Giovanni gróf akkor, mint mondá, főleg Felséged érdekének előmozditása által vala inditva erre, s egyedül azért akará magát kitenni e veszélynek, hogy megmutassa, miként ezáltal Felségednek némi szolgálatot óhajt tenni. Most azonban más oka is vagyon ezen terv végrehajtására, az t. i., hogy megszabaditani vágyik hazáját Pierluigi hatalma és zsarnoksága alól, s ez még inkább megerősiti őt előbbi tervében, amellynek kivitelére a város más négy előkelő polgárával szövetkezett, kiket a többi lakosok föltétlenül követnek; ezek tehát egyesülve és szövetségre lépve egymásnak szavukat adták, hogy a várost felláziti ják, Pierluigi személyét hatalmokba keritik, a váracsot elfoglalják s azt Felséged kezébe adják. És ezen okból az érintett gróf postakocsin ide küldé nevezett rokonát, Luigi Gonzagá-t, engemet határozatukról értesitendő. S azon esetre, ha Felséged ajánlatukat elfogadná, nem kérnek mást, mint hogy a tett után annyi segélyt küldjek nekik, amennyit ők az emlitett város megvédésére szükségesnek tartanának. Azon mód pedig, mellyet a dolog kiszépitése végett javaslatba hoznak, az volna, hogy a terv sikerülte után postakocsin egy embert küldenének hozzám, ki engemet felszólitana, hogy a várost letétemény gyanánt átvenném, s azon esetre, ha én azt átvenni haboznám, avval fenyegetőznének, hogy különben a franciáknak adnák át, ekként engemet a város átvételére hajlandóvá teendők s kétségeskedésemet eloszlatandók. Ezenkivül azt kivánják, hogy Felséged általam császári szavával biztositsa őket, miként a város azután sem Pierluiginak nem fog visszaadatni sem a Farnese ház valamellyik tagjának birtokába bocsáttatni, ekként kikerülendők azon rosz következményeket, mellyeket a kérdéses merénylet végrehajtása rájok vonhatna. S még akkor is, ha Felséged bizonyos tekin-

tetekből nem volna hajlandó az érintett segély megadása által magát elárulni s a várost letéteményeként elfogadni, ők magokra vállalják a városnak bizonyos ideig pl. nyolcz hónapig vagy egy évig sőt tizenhárom hónapig leendő megvédését, csak igérje meg nekik Felséged, hogy ezen határidő alatt a város védelmezését magára veszi, természetesen azon fentebb érintett föltétel mellett, hogy azt a Farnese háznak adni nem fogja. És annyira buzgók s határozottak ezen dologban, miként kijelentenék, hogy minden esetre, akár elfogadja Felséged ajánlatukat akár nem, minden módot megkisérlenek tervök valósitására, főleg azon ok által ösztönöztetvén erre, hogy látnák, miként nevezett Pierluigi jelenleg a várat épitteti, amint már arról Felségedet más alkalommal értesitém, s azt akarja, hogy october hónapban minden az erődben legyen, az ottan számára készitett pompás szobákba óhajtván lakását áttenni. S ha ez megtörténnék, nem lehetne többé semmi reményök tervök valósitására. Ugyanazért el vagynak határozva még azon idő előtt végrehajtani tervöket, nehogy elszalaszszák a kedvező alkalmat, melly az emlitett tervben hazájok megszabaditására kinálkozik, amelly ama város általános óhajtása. Ezenkivül azt mondják, miként bizonyosan tudják, hogy a pápa a franczia királylyal már alkudozásban van, vele sógorságot kötendő azon feltétel alatt, hogy a francziák kötelesek volnának Pármát és Piacenzát védelmezni; és ezen körülmény még inkább sürgeti őket tervök végrehajtására; amit ugyan meglehet csak azért mondanak, hogy Felséged annál könnyebben beleegyezzék óhajtásukba. De bármiként legyen is ez, miután a dolog felette fontosnak látszik előttem, értesiteni akartam arról Felségedet, két dolog lévén ezen esetnél megfontolás alá veendő: az egyik, hogy azon esetre, ha Felséged nem akarna az emlitett merényletbe beleegyezni, megtörténhetnék, miként azok a franczia királyhoz fordulnának, s tőle igyekeznének megnyerni azt, mit most Felségednél sürgetnek, ami valóban hihetővé válik, ha azon makacsságukat tekintjük, mellyet szándékuk valósitásában tanusitanak; ezenkivül pedig ha egyszer az érintett kastély erőddé alakittatik át, elszalasztatnék a kedvező alkalom ama város elfoglalására, s lehet, hogy hosszu ideig nem kinálkoznék egy másik ehhez hasonló. Eszerint én ugy tartom, hogy Felségednek nagyon jól meg kell fontolnia a dolgot s bölcseségével arra határoznia el magát, ami érdekének jobban megfelel. Azon esetre pedig, ha Felséged a merénylet végrehajtásába beleegyeznék, bátor vagyok figyelmeztetni, hogy eddig az illetők részéről semmi biztositékom nincs arra, hogy megtartják amit igérnek, azt kivévén, mellyet Fel-

séged jónak látand tőlök követelni, t. i. irást vagy ennél még nagyobb biztositékot, aszerint amint azt Felséged czélszerübbnek fogja gondolni. S minthogy a dolog illy fontos és halasztást nem szenvedhet, jónak láttam evégből e futárt küldeni, alázatosan kérvén Fölségedet, hogy ezen ügyben azon gyorsasággal határozzon, mellyet a dolog fontossága megkiván."

„Ime (mondja Affo) egészen a császár önkényétől függ ama végzetes szomorujáték kifejlete, millyen a hires piacenzai forradalom volt. Ime Pierluigi sorsa azon császár kezében vagyon letéve, kivel ő és a pápa mindig olly keveset törődtek. Vegyük szemle alá ama fejedelem különféle indulatait, ki természeténél fogva kegyes, de egyszersmind rendkivül dicsvágyó volt. A kegyesség sokszor elfojtotta szivében a boszuvágyakat s irtozatot támasztott benne azirán t, amit maga főzött ki; minek következtében nagyon valószinünek látszik, miként ez most oda vonzá őt, hogy ne egyezzék bele az illyes tervbe, jóllehet az ő saját s a birodalom jogai azt igazolhaták vala. De azon veszélynek látván magát kitéve, hogy az iránta mindig ellenségeskedéssel viseltető franczia hatalom által tulszárnyaltatik, és elvesztheti a milanoi herczegséget, mellyért annyi vért és kincset áldozott, elveszti pedig azért, mert nem akará meghiusitani a fondorlatokat, mellyeket az általa annyi jóval elárasztott s ennek daczára nagysága iránt gyülölettel viseltető francziák szöttek, ezen körülmény elfojtá kebelében a kegyesség szavait, mellyet inkább fásultságnak lehetne nevezni; és elhatározván Pierluigit megbüntetni, azt irta don Fernando Gonzagának, hogy örömest jóváhagyja az összeesküdtek ajánlatait."

Ezen örömest Affo által van oda toldva; de hogy a császár csakugyan beleegyezett a terv végrehajtásába, kitetszik azon megbizásból, mellyet az emlitett don Fernando azon küldöncznek adott, kit Luigi Gonzagához küldött:

Utasitás önnek, Federico Gazino kapitány, arra vonatkozólag mit kelljen Luigi urnak mondania.

„Hogy én önt oda küldöm, nekik tudtul adandó, miként Ő felségének a piacenzai tervre vonatkozó felelete megérkezett, amelly oda megy ki, hogy a terv végrehajtandó. De főleg két óhajtása vagyon: az egyik, hogy az érintett terv végrehajtása bizonyos figyelemre méltó okoknál fogva néhány napra elhalasztassék, midőn t. i. a vál-

lalat minden zavar és akadály nélkül végbevihető, ennek megitélését én rám bizván; a másik, hogy csak ugy kell ahhoz hozzá fogni, ha a siker valószinü, másként nem, tekintve azon kellemetlenségeket, mellyek annak meghiusulásából származhatnának. Leginkább óhajtaná pedig, hogy Castro herczeg személye sértetlenül maradjon, sőt hogy ez szabadon hagyatnék, az állam területéről kiutasittatnék, s oda mehetne, hová neki tetszenék. Lényegében ez ő felségének hozzám intézett felelete, meghagyván egyszersmind nekem, miként rokonának Giovanni grófnak s mindazoknak, kik az emlitett terv kivitelében közremüködnek, tudtokra adjam, hogy felette meg vagyon velök elégedve s kedvesen veszi azon jó akaratot, mellyet ezáltal az ő érdekében tanusitanak s hogy semmi esetben sem mulasztandja el azt meghálálni; amit ő urasága tudatni fog velök részemről, hogy igy még nagyobb kedvök legyen ő felségének ezen kitünő szolgálatot megtenni, amelly valóban illyen gyanánt fog vétetni. És hogy ami azt illeti, mit ő felsége nekem megiratott, megeshetik, hogy veszélyes leend a dolgot elhalasztani, amint ő felsége óhajtaná, tekintve némelly, itten el nem mondható okokat, és hogy nekem ugy látszik, (ő felsége rám bizván annak megitélését) miként minden veszély kikerülése tekintetéből nem kell azt tovább halasztani, de hogy én szinte igen czélszerűnek vélem ezen ügyben ő felsége figyelmeztetését szem előtt tartani s nem kezdeni a vállalathoz, ha annak sikere nem bizonyos, aminek megitélését ő urasága eszélyességére bizom. És ha már a terv egyszer folyamatban leszen, véleményem szerint azt kellene tenni, hogy bekövetkezvén a város fellázadása és Castro herczeg személyének elfogatása — kit daczára ő felsége ellenkező rendeletének nézetem szerint le kellene tartóztatni, bizonyos okoknál fogva, mellyeket itten elhallgatok — Giovanni gróf és mások, kik az ügyet vezetendik, egy küldöttség által a következő feltételek alatt nekem a várost felajánlanák:

„Az első, hogy küldöttséget menesztenek, melly az emlitett várost a császárnak s nekem mint az ő helytartójának felajánlja, ugy azonban hogy egy napi határidő alatt kénytelen legyek határozni, vajjon elfogadom-e azt, ugy szinte a többi feltételeket is, mellyek alább következnek; másként, elmulván az egy napi határidő, szabadoknak érzik magokat ezen felajánlás által rájok szabott kötelezettség alól; mert olly hatalmas ellenségekkel lévén dolguk, nem találják magukat biztosságban pártfogó nélkül, miután nincs elegendő erejök magokat megvédeni, s ha ő felségét nem birhatják urok gyanánt, mint ők óhajtanák, bizonyára kapnak másokat.

„A második, hogy kivánják, miként igérjem meg nekik, hogy valamint Piacenza ugy Párma minden hübéreseit kötelezni fogom ő felsége főuri hatalmának elismerésére, s azoknak, kik ezt tenni vonakodnának, javai elkoboztatnának.

„A harmadik, kieszközölni, hogy ő felsége Pierluigit szabadon ne bocsátassa, ekként biztositandó magát, hogy ez Pármába ne menjen, ottan a lakosokat maga mellett felkelésre izgatandó.

„A negyedik, hogy én eszközöljem ki, miként ő felségének Párma hasonlóképen hüséget és engedelmességet fogadjon, nehogy ama város más ur hatalma alatt maradván, ebből a tartományban háboru keletkezzék, nagy kárára és hátrányára az emlitett két városnak.

„Az ötödik, hogy én ne rendelkezhessem addig Pierluigi személye felett, mig Parma városa ő felsége hatalmában nincs.

„A hatodik és utólsó, hogy a merénylet napján történt dolgok s akár a halál áldozatául esett emberek akár pedig a szerzett zsákmányok többé szóba ne hozassanak s azok számon ne kérettessenek, sőt ellenkezőleg ugy tekintessenek, mintha törvényes háboruban szereztettek volna.“

Ezen utólsó pont már elárulja, hogy a herczeg megöletése szándékoltatott; később a kormányzó nyiltan bevallá azt, igy irván V. Károlynak:

„Egy dolog az, mi ezen alkudozásban engemet kellemetlenül érint, hogy t. i. ezen emberek Pierluigit megölni szándékoznak, ami felséged akaratával és rendeletével ellenkezik. De nem annyira ez bánt engem, mert végre ha csakugyan megöletnék is, nézetem szerint keveset kellene avval törődnünk, mint inkább az, hogy megérkezvén Ottavio herczeg, valószinüleg ő is belebonyolodik ezen küzdelembe, amelly esetben az illetők nem biztosithatnak engem arról, mit tőlök kivántam, hogy t. i. őt megmentik, mert hasonló esetben, hol a golyók hordereje és iránya ki nem számitható, felette nehéz valamelly személy életéről jót állani, különösen akkor, ha ez magát védelmezné; de annyit megtettem, hogy lehető legmelegebben figyelmökbe ajánlottam őt, s egyszersmind kifejtém előttök, miként azáltal, hogy őt ezen napon azon figyelembe részesitik, melly Felséged vejét mindenesetre megilleti, rendkivül nagy szolgálatot tesznek Felségednek.“

Elhatároztatott tehát, hogy Ottavio herczeg elutazása bevárattnék; s ime

Azon pontok, mellyek szeptember 7-én Milanoban Giovanni Angosciolo grófnak engedélyeztettek.

„A piacenzai merénylet végrehajtásának esetére általam ő felsége nevében Giovanni Angosciolo grófnak engedélyezett pontokon kivül még a két alább következő pont engedélyeztetik, azaz:

„Hogy a merénylet napján elkövetendő gyilkosságokért senki kérdőre s felelősségre nem vonatik, sem pedig azon zsákmányokért és pénzekért, mellyek bármi módon szereztetnek, sőt ezen zsákmányok és pénzek ugy fognak tekintetni, mintha törvényes háboruban szereztettek volna.

„Minthogy Piacenza városa azt mondja, miként a milanoi herczegek idejében felette meg volt földadóval terhelve, ezennel megigértetik neki, hogy jövőre e tekintetben könnyebbitve leszen e terhén, s a méltányosság parancsolta mértékre fog az leszállittatni, s hogy ezenkivül a milanoi területre kivetendő rendkivüli adókban csak két harmadát fogja fizetni azon összegnek, melly különben rá esnék."

Miként mentek legyen a dolgok, tudjuk; egyébként e jeles adatok kiegészitéseül jónak látunk azokhoz még egyet csatolni, melly szinte világot fog vetni az akkori olasz városok állapotára.

Piacenza városa által kért s nagyméltóságu don Fernando Gonzaga, ő császári felségének olaszországi fővezére és helytartója által szeptember 12-én megállapitott pontok.

„Piacenza városa vissza akarván térni ő császári felsége hüségére s a milanoi herczegséghez kivánván magát csatoltatni, valamint egyrészről önkénytesen hatalma alá veti magát, ugy másrészről jó indulatának és őszinte hüségének emlékéül kéri don Fernando Gonzaga ő excellentiáját, a milanoi herczegség érdemteljes kormányzóját és ő felsége fővezérét, engedélyezné ő felsége nevében az alább következő pontokat, megigérvén egyszersmind, hogy harmincz napi határidő alatt azokat ő felségével hiteles alakban kiállitott nyilt levél által megerősittetendi.

„Először is ő felsége nevében megigéri ő excellentiája, hogy tekintetbe vévén Piacenza önkénytes hódolati készségét és a veszélyt, mellynek magát emiatt kitevé, az sohasem fog hübérbe adatni, elidegenittetni, vagy a milanoi herczegségtől bármi módon elszakittatni,

semmiféle állásu egyén kedvéért, bármilly magas méltóságban sőt ha ő felsége véréből való volna is ez, sem pedig bárminemü más, ha mindjárt kivételes okból is.

„Másodszor, hogy a rendes adó azon összegre szállittassék le, és akként hajtassék be, amennyi volt és amiként behajtatott ezen város hübérbe adása és elidegenitése s a III. Pál pápa által behozott pótlékok előtt, s az semmi módon ne öregbittethessék.

„Harmadszor, ha azon eset adná magát elő, mitől Isten mentsen, hogy t. i. szükséges volna a milanoi herczegségre rendkivüli adót vetni, Piacenza városára és vidékére csakis tized része vettethessék ki azon összegnek, mellyre rendes adója rug.

„Negyedszer, hogy a polgármester (podestá), ki a városba fog kiküldetni, egyike legyen a Milanoban székelő magas tanács jogtudós ülnökeinek, s olly módon, olly alakban és azon hatalommal ruháztassék fel, minő a cremonaiaknak szokott adatni.

„Ötödször, hogy a polgári perek ezen városban vizsgáltassanak meg és döntessenek el, s ne vitessenek Milanoba, kivévén a hübéri pereket és azokat, mellyek ezer arany jövedelmet felülmulnak.

„Hatodszor, hogy határozataink s helyhatósági törvényünk minden ezekkel ellenkező szokás és rendelet daczára fentartassanak.

„Hetedszer, hogy a város és vidéke azon egységben és békeségben megtartathassék, melylyel ezek ő felsége hatalma alá veték magokat, töröltessenek el és semmisittessenek meg mindazon perek és bünvádi itéletek, mellyek bármi ügyben és vétségért hozattak, etiam criminis lesae majestatis, hely adatván azonban az egyességnek azon esetekben, mellyekben az egyesség szükséges, kivévén azt, hol szándékos emberölés vagy sebesités nem történt, amikor egyesség nélkül is bünbocsánat adatik, kivévén azt, melly egy harmadik érdekére vagy hátrányára vonatkozik, akinek hátrány okoztatni nem szándékoltatik. És ekként minden számüzöttek még a milanoi herczegségből valók is a multban véghezvitt büneikért szabadoknak és feloldozottaknak nyilvánittatnak.

„Nyolczadszor, hogy mindazon javak, mellyek a kincstár által elkoboztattak, s jelenleg is annak birtokában vagynak, a tulajdonosoknak, ha ezek a jelen engedélylyel élni képesek, visszaadassanak; azon esetben pedig ha képesek nem volnának, adassanak legközelebbi rokonaiknak, akiket törvényesen illet vala, ha az illetők végrendelet nélkül halnak el.

„Kilenczedszer, hogy e város lakosai közül senki se tiltassék el

az ollyas kereskedés és mesterség gyakorlatától, melly Milanoban meg vagyon engedve.

„Tizedszer, hogy akarata ellenére senki se kényszeritessék a városban tartózkodni és lakni, de mindenkinek szabadságában álljon bent vagy kivül lakni.

„Tizenegyedszer, hogy a város kormánya olly állapotba helyeztessék vissza, minőben volt a városnak hübérbe lett adatása vagy elidegenitése előtt.

„Tizenkettedszer, hogy a hübér-birtokos urak kiváltságaikban és joghatóságaik kezelésében megtartassanak, ugy mint az előbbi milanoi herczegek idejében valának, mielőtt e tartomány a franczíák által elfoglaltatott volna, mindig szem előtt tartatván azonban a nagyobb magistratus rendelete.

„Tizenharmadszor, hogy ő felsége a Milanoban székelő nagyságos senatorok egyikét örök időkre e város jogtudósai közöl fogja kinevezni.

„Tizennegyedszer és utólszor, hogy ő excellentiája mindazokat, kik a piacenzai területen jószágokat birnak, akár piacenzaiak akár más tartománybeliek legyenek, a többi polgárokhoz hasonlóan a tartozó engedelmességre, hüségre és egységre kötelezendi; és az engedetleneket jószágúk elbobzásával, vagy amint ő excellentiája jónak látná, más büntetésekkel sujtandja."

E) 242-ik laphoz.

Török kormány.

II. Mahomet, a hóditó, a vezirek-, kadiaskerek-, defterdárok- és nischangokban az államnak négy oszlopot vagy támaszt (erkiani dewlet) adott. Az államtanács vagy diván oszlopai ezek, amelly utóbbi név ördögöket jelent, miután az állam tanácsosainak az ördögök bölcseségét és tevékenységét kell magokban egyesiteniök.

Az állam első oszlopa s a diván támasza a vezirek vagy teherhordók, onnét neveztetvén igy, hogy az állam terhe az ő vállaikon nyugszik. Kezdetben illyes csak egy volt, később az első sultánok alatt kettő, később ismét három. A hóditó számukat négyre emelte, s az, ki közöttök méltóság és hatalom tekintetében legfentebb áll, nagy-

vezirnek neveztetik, s ez a sultán korlátlan teljhatalmu biztosa, látható képe és képviselője, felruházva minden hatalommal, az állam összes közigazgatásának fő feje, a kormány központja és emeltyüje.

Keduk-Ahmed basa, Kaffa, Karamán és Otranto meghóditójának nagy-vezirsége alatt egykor egy rongyos turkomán belép a diván termébe s faragatlan tájnyelvén kérdi: „Mellyik közöletek a szerencsés császár?“ Mahomet haragra lobbant; s a nagy-vezir felhasználva az alkalmat előadta neki, miként avégből, hogy jövőre szent személye másokkal illy lealacsonyitó módon össze ne zavartassék, jobb volna a diván ügyeit a vezirekre bizni. Tetszett Mahometnek a javaslat, s ezen időtől fogva a diván ügyeinek kezelése a vezirekre különösen pedig a nagy-vezirre maradt. A hét négy egymást követő napjain (szombat, vasárnap, hetfő, kedd) a nagy-vezir, megelőztetve a többi vezirek, kadiaskerek, defterdárok és nischangok által, a seralj diván-termébe ment. A terem ajtajánál, azok, kik elsők érkeztek oda, megállottak s igy a többiek mindnyájan, kezeiket keresztbe téve s ruhájok ujja alatt elrejtve. A nagy-vezir a sorok között elhaladva első lépett a terembe, a diván többi tagjai kettőnként követék őt, ugy hogy ezen menetben azok, kik legelőször érkeztek az ajtóhoz, legutóljára léptek a terembe. Midőn a nagy-vezir a tanácsosok sorai között elhalad, köszönti őket s azok viszonozzák ezt. A szófán, hol helyet foglal, jobbján a többi vezirek és kadiaskerek, balján a defterdárok és nischangok ülnek; előtte az esedező levelek előadói, kik kötelesek az ügyeket előterjeszteni. A reiseffendi vagy államtitkár nem szófán ül de lábain. A fő kamarás és az udvari tábornagy kamarásokból és csaus-okból álló kiséreteikkel nagyban emelik az ünnepély diszét. A csaus-basa vagy az udvari főtábornagy azon körülménynél fogva, hogy a rendet ő tartja fel, a diván bégjének neveztetik.

A vezirek jelvénye három lófark; a beglerbégeknek kettő, a szandzsakbégeknek egy van. Egyedül a vezireket illeti meg a hangos áldás-kiáltás (alkisch), melly a bizancziak sokáig éljen felkiáltását pótolja. Nyáron át arany gombokkal és sinórokkal ellátott bársony felsőruhát, télben czobolybőrrel bélelt köntöst hordanak. A vezireknek mint illyeneknek évi fizetésök kezdetben százezer később kétszázezer asperben állapittatott meg, a nekik adományozott hübérbirtokok jövedelme öt- sőt hatannyira is fölrug. Azon nagy különbség, melly a három lófarku basák és a nagyvezir között van, ennek némelly kizárólagos kiváltságain alapszik, mellyek a következők: 1-ször Őre a császári pecsétnek, melylyel a diván napjaiban a kincstár s a pénzügyi kamara ajtajai lepecsételtetnek. 2-or Joga van saját

palotájában délután egy külön divánt tartani, melly fényes portának neveztetik. 3-or Palotájából a seraljba s innét vissza palotájába, valamint minden pénteken a mecsetbe inditott körmeneten az udvari tábornagy és az összes csausok által kisértetik. 4-er A kadiaskerek és defterdárok által ugyanazon ünnepélyes öltözetben, mellyben ezek az udvarnál megjelennek, minden szerdán meglátogattatik. 5-ör A császári udvar tisztjei minden hétfőn megjelennek az ő divánjában. 6-or Minden pénteken ünnepélyes menetet vezet a mecsetben, ottan imádságot mondandó, amikor a csausok vagyis az állam küldöttei, a csaschnegire-k azaz asztalnokok s a muteferriká-k vagyis az udvari irnokok által kisértetik, kik ekkor mindannyian ünnepélyes fövegöket viselik. 7-er A janicsárok agája által minden héten meglátogattatik, holott ez a többi vezirekhez hónaponként alig megy el egyszer. 8-or Joga van a városban és vásárokban körüljárni és szemlét tartani, amikor a konstantinápolyi biró, a janicsárok agája s a vásári és városi felügyelő (muhtesib és subaschi) által kisértetik. 9-er A törvénykezési tisztviselők és szandzsakbégek minden héten tisztelkednek nála és pedig gála-turbánjokban s ünnepi ruházatukban, holott a többi vezireknél csak ritkán jelennek meg s akkor is közönséges öltönyükben. 10-er Bairam két ünnepén a többi vezirek, defterdárok, bégek, törvénykezési tisztviselők s a hadsereg tábornokai ünnepélyes szerencsekivánatát fogadja.

Az állam második oszlopa a kadiaskerek vagyis a hadsereg birái. Az ottomán birodalom alapitásától kezdve egészen II. Mahomet uralkodásának végső szakáig csak egy illyes hadseregi biró volt, ki mint a törvényhatóságok legfőbb tisztviselője dönté el az europai és áziai ügyeket. De Mahomet uralkodásának utólsó évében az emlitett Keduk-Ahmed basa nagy-vezir, kinek kormánya alatt léptetett életbe a Kanunname intézményeinek nagy része, azt hozta javaslatba, hogy valamint a divánban négy vezir volna, ugy a hadsereg számára is két birót kellene felállitani, kiknek egyike az europai, másika pedig az ázsiai ügyeket döntené el. Javaslata valósittatott, és Castellani mellé Hadzsi Hasanzade neveztetett a kisázsiai hadsereg első birájává. Ezen módon Europának és Ázsiának azon két fő birája, kik valóságos szolgálatban voltak, s azok, kik ezen hivatalból már kiléptek, képezték idővel az állam második oszlopát. Ezek után törvénykezési fő tisztviselők valának a sultán s a herczegek mestere (chodzsa), s a döntő szóval biró hit- és jogtudós (mufti), ki később II. Solimán, a törvényhozó, uralkodása alatt az

első méltóságra emelkedett. Mufti a czime minden hit- s jogtudósnak, ki a törvény kétes eseteiben tanácsadásra hivatván föl, kimondja a döntő szót, mellynek alapján azután a biró (kadi) hivatalos teendőit végzi.

Az állam első mufti-jának hivatala Konstantinápoly meghóditása után a főváros birájára (Chizrbeg), azután Adrianopolis birájára (Abdulkerim), később egy muderris-re azaz egy akademia igazgatójára (Ali al-Arabi) ruháztatott, végre pedig önkényüleg adományoztatott az: de a törvény kétes eseteiben végső itéletet mondó fő muftinak ezen időben még nem volt korlátlan befolyása az ügyek eldöntésére, s nem is az övé volt az első hely a törvénykezési tisztviselők között, felette állván Europa s Ázsia kadiasker-jei ugyszintén a sultán mestere s a konstantinápolyi biró is. A kadiasker-ek rendes fizetése csak ötszáz asper volt, de mellékes jövedelmeik tizannyira rugtak. Ők ezen időben azon joggal birtak, hogy ama napokon, mellyeken diván tartatott, mindjárt a vezirek után bocsáttattak audiencziára a sultán elé, hol az ügyeket közvetlenül magok terjeszték elő. Keddet és szerdát kivéve délutánonkint mindennap divánt tartottak saját lakukban, hol a birák és kollegiumok igazgatói által üdvözöltettek; a kadi és muderris hivatalokat mind ők tölték be, és pedig egyik az europaiakat, a másik az ázsiaiakat, kivévén a százötven aspernyi napidijjal járó sladi-hivatalokat s a negyven aspernyi napidijjal ellátott muderris állomásokat Konstantinápolyban, Adrianopolisban és Brussában, mellyekről előbb a nagy-vezirnek jelentést tenni tartoztak.

A defterdárok vagyis a számvevő hivatal lajstromozói az állam harmadik oszlopát képezik. A hóditó idejében csak egy defterdár volt (később négy), ki Rumelia defterdárjának neveztetett, s akinek az ázsiai tartományok számára egy segédje volt. A huszonhét kamara, mellyekre jelenleg az ottomán pénzügyi hivatal fel vagyon osztva, sokkal később állittatott fel. A defterdárok kedden a vezirekkel együtt mentek a gyűlésbe; de ottan csak azon tárgyakat terjeszthették elő, mellyekre engedélyt nyertek a nagy vezirtől, kinek jelentéseiket bemutatni tartoztak.

A diván negyedik támasza a nischango-k vagyis a sultán titkos irodájának titkárai; kezdetben valódi államtitkárok s igy a diván tagjai, mig a reis-at-kuttab-nak vagyis az irnokok fejének nem volt abban helye, s csakis később emelkedett ez a nischangok fölé, kiknek hivatala nem gyakorolván jelentékeny befolyást az ügyek menetére, később puszta czimmé vált. Kezdetben a nischangok köte-

lessége volt az oklevelek felső részére a tughrat azaz a sultán jegyirását föltenni; de jelenleg segédjei által tételi azt föl. A Kanunnamè első intézménye értelmében a nisciangi teendője volt a reiseffendi által föltett rendeletek és oklevelek fogalmazványait átnézni és megerösiteni; de ma csupán megrendeli segédjeinek, hogy azok felső részére a sultán titkos jegyirását föltegyék, miután előbb az ügyiratok átnézője (mumejiz), az állam-referendarius (belyikdzsi) s a kanczellár (reis) azokat jóváhagyásukkal (ssahb) ellátták.

A nagyvezir fényes portájától és a defterdár portájától most a janicsárok agájának portájára térünk át, ki a seregek többi parancsnokoló agáival együtt a külső agák osztályzatát képezi, ellentétben a belső agákkal, kik egyedül a sultán kiséretéhez tartoznak. A janicsárok agája a fontosabb eseményekről a nagyvezirnek vagy közvetlenül a sultánnak tett jelentést; de sem ő sem más aga nem fogadhatott el pénzbirságokat, mellyek csupán a rendőrség igazgatójának valának fentartva. Javaslata, midőn a janicsárok testületében megürült állomások betöltéséről volt szó, döntő erővel birt; de a testület titkársága nem az aga által s nem is kebelbelinek adományoztatott, de a nagyvezir által egy idegennek, ki köteles volt az ügyek menete felett ellenőrködni. A janicsárok száma folytonosan tizenkétezer volt. A bot-büntetésnek még a tisztek is alá voltak vetve. II. Mahomet Karamánia elleni egyik hadjáratában az engedetlen ezredek főnökeit mind megbotoztatá. A rendes gyalogság (azabi) száma szokás szerint harminczezerre rugott; ezekhez tartoztak a mosellini, jaja és voinak nevek alatt ismert fegyveresek. A rendes lovasság a sipahi-k és silihdari-k hadtestére osztatott fel, ide sorozható még a jobb és bal szárny négy csapata, mellyek zsoldosoknak és idegeneknek is neveztettek. Ezen, hat fajtára osztott lovas csapat agái valának a lovasság hat tábornokai, kiknek száz aspernyi napidijokon kivül évenkint az árpapénzből még tizenhat—tizenhétezer aspernyi jövedelmök volt. A katonák száma a hóditó alatt igen csekély volt az utóbbi időkhöz képest. A sipahi-k és silihdari-k hadteste két-két ezerből állott, a többi négy csapat egyenkint ezer főre rugott, s igy az összes rendes lovasság száma nyolczezer volt. Annál számosabbak valának a száguldozók (affindzsi) csapatai, kik pusztitó ár gyanánt özönlék el az ellenséges tartományokat; vezérök azonban nem számittatott a külső agák azaz a rendes csapatok tábornokai közé. Ezekhez tartoztak méga topdzsibaschi, a tüzérségtábornoka, a dzsebedzsi-

baschi a lőszerek tábornoka, a toparabadzsibaschi a szállitmányok tábornoka és a mehterbaschi a sátorkészitők tábornoka vagyis a fő szállásmester. Ezen tizenkét tábornokon kivül a külső agákhoz soroztatnak még a császári istálló tizenkét ura, kiknek kiváltságuk volt a sultán oldala mellett járni, midőn ez lóháton ment ki; illyenek valának a zászló herczege vagy a sultán zászlótartója (miri aalem), a négy első kamarás (kapidzsibaschi), a két lovászmester (mirachor), a fő asztalnok (csaschnedzsibaschi), és a négy fő vadászmester vagyis a sólymászok két főnöke, s a keselyük és karvalyok két fő vadásza.

Áttanulmányozván ekként az állam épületének kapuját, hol a hadsereg őrei táboroznak, lépjünk az udvar kamaráiba, mellyek felügyelői belső agáknak neveztetnek. Ezek elseje és feje a kapù-aga másként a császári Porta agája, az egész udvar udvarmestere, fejér herélt, kinek harmincz vagy negyven más herélt vagyon alája rendelve, kik kapuoghlan vagy a Porta suhanczai czim alatt ismeretesek s avégre rendeltetvék, hogy az apródok felett szobáikban őrködjenek. A Porta négy suhancza első szolgái a fő udvarmesternek, s egyik a kulcsokkal, a másik a kéztörléssel, a harmadik a hüsitő, a negyedik végre a medencze hordásával van megbizva. A kapu-aga mindig a császár személyét kiséri, kivévén ha ez a seraljból vadászatra vagy sétára távozik, amelly esetben a palota őrizetére otthon marad. A második benső aga a kincstárnok, (chazinedarbaschi), a másik fejér herélt, ki a sultánt a nyilvános körmeneteken kiséri, elötte hordván a disz-turbánt, s a szőnyeget — azon imádkozandó — a mecsetben eléje teritvén, miután előbb kétszer a földre vetette volna magát, saját élete veszélyeztetésével kikémlelendő, vajjon nincs-e az megmérgezve. Ő tőle függnek a császári kincstár minden tisztviselői s tőle kapják fizetésöket. A harmadik a fő sáfár vagy pinczemester (kilardzsibaschi), kinek kötelessége nemcsak a császár számára hordott ételek előtt menni, de az asztalt, mellyen eszik, megteriteni, a csemegék, liktariomok és hüsitők készitéséről gondoskodni s a felügyelete alatt készitett ételeket megizlelni. A negyedik aga a serálj agája vagy a palota őre, kire a felügyelet s az épület fentartása van bizva. Elöléptetés esetén ez a fő sáfár hivatalát veszi át, ez a kincstárnokét s ez ismét a fő udvarmesterét foglalja el; az ekként megürült palotaőri állomásra pedig a Porta suhanczainak felügyelője (kapoughlan-kiajasi) léptetik elő. A seraljt elhagyni kényszerülő fő udvarmester kegyvesztése azáltal szelidittetik, hogy valamelly tartomány beglerbég-

jévé neveztetik ki. A fő udvarmester alatt álló s a Porta suhanczai czimen ismert harmincz vagy negyven fejér herélt fő teendője az apródok három szobája felett őrködni, mellyek elseje bensőnek (chassoda), másodika nagynak (bujukoda), harmadika pedig kicsinynek (kucsuhoda) nevezteti k. A chassodabaschi, a benső szoba felügyelője, ki a sultánt öltözteti és vetközteti, azon körülménynél fogva, hogy a császár személyének közvetlen közelében van, majdnem olly tiszteletben áll mint a fő udvarmester, ennek mindazáltal alája vagyon vetve. Ő áll a többi négy benső aga élén, kik a benső szoba négy udvari kivatalnokát képezik, ezek pedig a következők: 1-ör a chassodabaschi, titkos kamarás; 2-or a silihdar, vagy a sultán kardjának hordozója; 3-or a csokadar, első komornyik, ki annak köpenyét hordja; 4-er a rikiabdar, ki kengyelét tartja. A benső szoba apródjai a nagy szoba apródjai közől választatnak s ezek ismét a kis szoba apródjaiból. Ezen szobák apródjai között vagynak felosztva a némák és törpék, az énekesek és zenészek.

Mindezen benső agáknak rendes fizetésökön kivül turbán és övpénz gyanánt bizonyos évi dijok vagyon, épen ugy miként a külső agáknak árpapénzök, csak ollyan szükségök lévén amazoknak turbánokra és övekre, hogy magukat felpiperézhessék, mint ezeknek árpára, avégből hogy lovaikat táplálhassák. A titkos kamarás évenként öt ruházatot kap, mellyek maga a sultán által viseltettek. A seralj őrsége kettős: a kapuk és udvarok őrizete a kapuőrökre (kapidzsi), a kerteké és csolnakoké pedig a kertészekre (bostandzsi) vagyon bizva. A kapuőrök felügyelői (kápidzsi baschi) körülbelül ami kamarásainknak felelnek meg, s ezek főnöke a kapidzsiler-kiajasi azaz a fő kamarás, kinek külső szolgálata a kapunál egészen különböző a titkos kamarás szobai szolgálatától: a fő kamarás és az udvari fő tábornagy vagyis a kapidzsiler-kiajasi és a csausbaschi a divánba és audiencziára való meneteknél legelül mennek, kezökben ezüsttel bevont botokkal, mellyek a földhöz üttetvén csengő hangot adnak: az első a kapidzsibaschi-k főnöke, a második a csausoké (az állam futárai és küldönczei). A nagyszámu kertőrök hatalmas feje a bostandzsibaschi, kinek csapatja müveli és őrzi a császári kerteket s gondoskodik a sultán hajóinak épségben tartásáról és felszereléséről.

A harem a nők tartózkodási helye, s ezek urai a fekete heréltek, kiknek feje a kizlaragasi azaz a suhanczok agája befo-

lyásánál fogva gyakran hatalmasabb mint a tizenkét külső aga s mint a császári istálló tizenkét agája.

És ekként vala szabályozva a törvénykezési, kincstári, hadseregi, városi és udvari kormányzat; a tartományok közigazgatása a bégekre és beglerbégekre volt bizva, az előbbiek egy, az utóbbiak két lófarkkal, s ezek vezérei egyszersmind a hübéri lovasságnak, melly zászlójok (szandzsak) alá gyül össze. Ekkor az europai ottomán birodalom harminczhat zászlót számlált, mellyek mindegyike alatt körülbelül négyszáz hübéri lovas szolgált. A hadsereg gyalogságban és lovasságban százezernél többre rugott s a kincstárnak évenkint több jövedelme volt két millio zecchinonál, az illetékekből, adókból, vámokból és bányákból folyván ez be.

Az ulemák, kik hit- és jogtudósok egyszerre, kizárólag a tanári és birói állomásokat foglalják el, az előbbiekről az utóbbiakra, s ezekről ismét a törvénykezési fő méltóságokra azaz a hadseregi birói hivatalokra s végre a muftiságra lépvén elö. Tévedés hinni, hogy az ulemák csak hittudósok vagy papok volnának. Hittudósoknak kell ugyan lenniök, miután az izlamban az összes jogtudomány a hittanban mint a törvény positiv tudományában gyökerezik, mellynek első alapja a Korán, az Isten szava, mindazonáltal nem papok. Igaz másrészről, hogy szélesebb értelemben az ulemák közé számittatik a papok osztálya is, mellybe tartoznak az imam-ok vagy az imák szavalói a mecsetekben s a hitszónokok, kikhez kapcsolhatók még a muezzin-ek vagy toronyőrök, a chatibi-k vagy a pénteki elül-imádkozók, a kaimi-k vagy sekrestyések s a szerzetesek valamennyien; de ezen osztály egészen különbözik a tanitókétól, mellyet egyedül a tanárok és birák képeznek, miután a papok nem számithatnak a jövedelmes törvénykezési méltóságokra, mellyekre csakis a tanulmányok s a tudományos müveltség nyit utat. Ámbár láttuk, hogy Orkán az ottomán birodalomnak általa Nicaeában alapitott akademiájában szintén muderris-eket vagy tanárokat alkalmazott, s hogy I. Bajazet, a Villám, a birák jövedelmeit határozott dijakkal már megállapitá, az ulemák tanitói osztályát csak II. Mahomet rendszeresitette, meghatározván a tanári és birói hivatalok fokozatait s a szabályos előléptetést egyikből a másikba. A valódi papok osztálya, amennyiben ez csakis a mecsetek vallás-szolgáit s az imák elülmondóit és kikiáltóit, az imam-okat és hitszónokokat foglalja magában, talán egy államban sem bir csekélyebb befolyással mint épen az ozmán birodalomban; ellenben a tanitói osztály, Chinát kivéve sehol sem részesül olly nagy tiszteletben s nem bir

olly politikai jelentőséggel, mint ott. Középen állanak a dervisek s a szemlélődő életet vivő hitszónokok; de még ezeknek sem lehet igényök a tanári és birói jövedelmes hivatalokra, mellyek utat nyitnak a legmagasabb törvénykezési méltóságokra, ha a legalsó lépcsőtől kezdve át nem futották a tanitói osztály különböző fokozatait. Ezen lépcsőzet az ulemák vagy tudósok lánczának neveztetik s az ottomán birodalomban a hóditó állapitotta meg annak fokozatait. Egészen különböző az a szerzetes sheikok lánczától, melly csupán a szemlélődő élet lépcsőzetét s a mesterek szavai segélyével a szerzet szellemének nemzedékről nemzedékre leendő átszállitását foglalja magában. Ez a szerzet tanának és szabályainak szellemi láncza, amaz pedig a tanitói állomások és javadalmak hittani láncza. Minthogy ezen láncz az alkotmánynak s az ottomán birodalom kormányzatának egész épületét átkarolja, s azoknak már régóta szétválással fenyegetőző részeit bizonyos módon ma is összetartja, felette szükséges avval közelebbről megismerkednünk, nemcsak azért, hogy ezáltal helyesebb ismeretet szerezzünk magunknak az ottomán birodalomról, de azért is, hogy II. Mahometnek mint törvényhozónak érdemeit jobban méltányolhassuk.

Konstantinápoly meghóditása után Mahomet a nevezetesebb egyházak közöl nyolczat mecsetekké alakittatott át, s ezek szomszédságában nyolcz akademiát (medresse) alapitott, mellyek az egyház jövedelmeiből tartattak fön. Midőn később ottan a saját nevét viselő mecsetet épitteté, ehhez szintén nyolcz medresse-t csatolt, mellyek a mező nyolcz akademiájának neveztettek, és ezek muderris-ei az eddig alapitott összes kollegiumok muderris-einél nagyobb fizetést huztak. A különféle előléptetések a tanári állomások terén s az ulemák teljes rangfokozatának rendszeresitése a müvelt basa, Mahmud nagyvezir müve volt, ki fő gondjának tekintette a tudósok lépcsőzetét és ellátását megállapitani. A tanulók thalib-oknak vagy tudvágyóknak neveztetnek, általában pedig suchte-knek vagy megégetteknek, miután a tudományok iránti szeretettől lángolnak s bizonyos épületekben, mellyek tetimne néven ismeretesek s a nyolcz iskolával határosak, lakást és élelmezést nyernek. Tanulmányaik folyama tiz tudományt foglal magában t. i. nyelvtant, syntaxist, logicát, metaphysicát, nyelvészetet, a tropusok és irály tudományát, ékesszólást, mértant és csillagászatot Ezen tanulmányok bevégeztével danischmendi-knek vagy tudományos készültséggel biróknak neveztettek, s mint illyenek vagy

pedig mint altanitók (muid) más tanulókat oktatnak az általok elsajátitott tudományokra. A danischmendi-k tehát az alsóbb iskolák tanitóivá vagy imam-okká lesznek, s ugyanazért nincs szükségök a magasabb tanulmányokra, de egyszersmind minden reményöket elvesztik arra, hogy a muderris és mollah jövedelmes állomásokra elöléphessenek. Ezeknek még át kell tanulmányozni a jogtudományokat is, és keresztül menni az ulemák pályájának minden fokozatán. Az efféle állomásokra igényt tartható jelöltek mulazim-oknak (járulnokok) neveztetnek s a muderris állomások husz aspertől hatvanig menő napidijjal vagynak ellátva. Ezen fizetés szerint a tanárok huszasoknak, harminczasoknak, negyveneseknek, ötveneseknek, hatvanasoknak neveztetnek. Mahomet mecsete nyolcz akademiájának tanárai ötven aspernyi napidijjal vagynak ellátva s rendesen a nyolcz tanárainak neveztetnek, s az ő nyolcz kollegiumuk a birodalom történetében közönségesen mint a tudomány nyolcz paradicsoma fordul elő. Ezen nyolcz kollegiumon kivül a hóditó Ejub mecsete mellett egy másik medrese-t alapitott hasonló fizetéssel s ismét egy másikat a Szent-Zsófia mecsete mellett hatvan aspernyi napidijjal. Hogy azonban bizonyos lépcsőzetet és rendet állitson fel az egyenlő fizetéssel biró muderris állomások között, ezek külsőkre és belsőkre osztattak; a külsők a belsők alatt, ezek Mahomet mecsete nyolcz akademiájának muderris-ei alatt, s a nyolcz vagyis az emlitett mecset mezejének tanárai a hatvanas tanárok alatt állanak. A tanárok fizetése és méltósága azon muukának fontosságához volt szabva, mellyet azoknak előadásaikban kifejteniök kelle. A huszasok egy meghatározott hittant, a harminczasok ékesszólást adnak elő; a negyvenesek a polgári törvényt, az ötvenesek a Próféta hagyományát, a hatvanasok a Korán értelmezését tanitják. Az ékesszólás és metaphysika fensőbb munkáin kivül, mellyek alapelvei a kisebb oskolákban is tanittatnak, a magasabb tanszékek kiterjeszkednek a törvénytudomány négy ágára, azaz a vallásos hitágazatokra, a jogtudományra, a hagyomány tanulmányára s az irás értelmezésére. Csak a mulazim, ki ezen hét évi tanfolyamot elvégezte s a szigoru vizsgát jól kiállotta, léphet a muderris vagy magasabb birói hivatalba; a huszonöt aspernyi napidijt huzó alsóbb rendü biráknak (naibi) elegendő a danischmendik tanulmányait elvégezniök; de a felsőbbeknek, kik mollah-oknak neveztetnek, szükséges a magasabb tanulmányok bevégzése után a muderris-ek minden fokozatán keresztül menniök. A legfelsőbb foku muderris machrege-mol-

lah vagyis mollah-jelölt czimet vesz föl. A mollah czim csak a felsőbb birói méltóságokat illeti meg, mellyek az ulemák testületének öt osztálya közöl az elsőt képezik, s osztályzatuk és jövedelmök szerint ujabban hat fokozatra vagynak felosztva.

De Hammer *Az ottomán birodalom történelme* XVIII. könyv.

F) 261-ik laphoz.

Sollmán törvénykönyve.

Solimán, a törvényhozó, ugy a janicsárok hadtestének tökéletesitésére mint a hübérek (timar- és siamet-ek) rendezésére is kiterjeszté gondját, amellyek birtokosai, jóllehet sipahi-knak neveztetnek, egészen különbözők a fizetéses sipahi-któl, kik a rendes lovasság négy csapatának elsejét képezik. I. Amurát, ki a janicsárokat szervezvén a keresztény gyermekek elraboltatása által arról is gondoskodott, hogy a török törzs a görög, szerb és bolgár vérrel fölfrissittessék, szabályszerüen felosztá a hübéri birtokokat is, olly módon, hogy azok mindig a férfi ágra szállottak át s ennek kihaltával visszaestek az államra. A hübér-birtokos valamelly bűnténye következtében elveszthetö birtokait saját személyére, de nem fiaira nézve. Különféle timar-ok vagy egyesitett kisebb hübérek, mellyek egy embernek adományoztattak, nagy hübérré (siamet) változtathattak át; de ez nem daraboltathatott fel timar-okra, sem pedig huszezer aspernél kisebb értékü nem lehetett, csak illyesek engedélyezésére lévén a kormányzók felhatalmazva. Solimán országlása tizedik évében elrendelte, hogy a kormányzók jövöre csak kis hübéreket adományozhassanak és pedig birtoklevél nélkül, amiért is ezek tezkeresiz-eknek azaz a birtoklevél alól kivetteknek neveztettek. De a nagyobb hübérek kezdetben ideiglenesen osztattak ki az engedélyezési rendelet által (tewdzsib-ferman), melly azon tartomány kormányzójához intéztetvén, mellyben a hübér létezett, annak kötelességeül tette tudakozódni azirán t, vajjon a jelenkező valóban sipahi fia-e, csak ezen osztály nyerhetvén hübért, s mennyi jövedelme volt atyjának halálakor. Ekkor a kérelmező a basától egy birtoklevelet (tezkere) kapott, mellyet a Portánál bemutatván, az megszerzé neki az engedélyezési okmányt (berat); amelly hü-

bérek az előbbiekkel ellenkezőleg tezkerelu-knak vagyis birtoklevél alá vetetteknek neveztettek. Ha valamelly siamet birtokosa, mellynek értéke huszezertől ötvenezerig rugott, a csatatéren elhalván három fiat hagyott hátra, ezeknek kezdetben csak egy, négy-hatezer értékü timar adatott; ha nem csatában de saját ágyában halt el, két fiának együtt együtt csak egy, ötezer értékű timar, a harmadiknak pedig magának egy, négyezernél többet nem érő timar engedélyeztetett; ha a fiuk már atyjok halála előtt birtak volna timarokat, ezen esetben pótlékot kaptak, melly kétszáz aspernyi értéktől kétezerig haladhatott. Mindazáltal eltérőleg a ferman-ban kitett eme rendeletektől vagy inkább a nagyobb hübéreket érdeklő utasitásoktól, a birtoklevelek nem cseréltettek ki adományozási okmányokkal, (tahwill-kiagaid), s ekként a sipahi-k hübéreik birtokába léptek, anélkül hogy a Porta oklevelével törődnének. Ugyanazért rendelet menesztetett Lutfi basához, Rumelia beglerbégjéhez s később nagy-vezirhez, hogy jövőre illy okmányok ne engedélyeztessenek, hanem a hübéres-jelöltek, volnának bár azok szandzsákbégek, kiaja-k vagy szószólók, vagy a timarok defterdárjai, subaschi-k (tisztek) vagy egyszerü sipahik (hübéresek) a Portához utasittassanak, hat hónapi határidő alatt birtokleveleiket oklevelekkel felcseréltetendők. Egy hübér több egyénnek engedélyeztethetett, részekre (hissa) osztatván az fel; de mindezen részek egynek tekintettek, s tilos volt azokat a Porta engedélye nélkül feldarabolni. Nagyobb része azon szabályoknak, mellyek Solimán uralkodása alatt a hübérekre vonatkozólag készittettek, Ebusund mufti fetwá-in alapszik; s a Solimán halála utáni évben, mindjárt II. Selim trónra emeltetése után Mohammed Chelebi defterdar mindezen fetwá-kat és fermánokat egy könyvbe gyüjté össze, melly a hübérek Kanunname-jenek neveztetik. Ebben a muftik véleményével egyezőleg az mondatik, hogy az izlam államokban háromféle birtok létezik, t. i. először a tized alá vetett földek vagyis azok, mellyek a hóditás idejében kerültek a musulmánok birtokába, amellyek az ő valódi tulajdonuk (mülk), s amellyekért tizedet (aascher) fizetnek, de földadót (maradzse) nem. Másodszor a földadó alá vetett területek, mellyek a hóditás idejében nem mahomedanus birtokosaik kezeiben hagyattak, olly kötelezettséggel azonban, hogy azokért a főadón kivül kettős t. i. föld és jövedelmi adót fizessenek. Ezen jószágok épen ugy feltétlen tulajdonuk birtokosaiknak, mint az előbbiek, s csakis az azokért fizetett nagyobb adó által különböznek ezektől. A harmadik osztályba végre az ugyneveze tt tartományi vagy államjavak tar-

toznak, mellyek csakis a birtokjog fentartása mellett az állam által katonai szolgálatokért élethoszszíglan engedélyeztetnek: és ezek azon hübérek, mellyek birtokosai a jobbágyok vagy parasztok (raja) haszonbért (tapú), földadót s a terméuyek után jövedelmi adót fizetnek, amelly utóbbi tizednek is neveztetik, de illetéktelenül, amennyiben az a termésnek kilenczed, nyolczad részét, söt néha felét is teszi.

Az államjavak bérleti rendszere, melly Egyiptomba be vagyon hozva, nagyon különböző a Rumeliában és Kis-Ázsiában levő hübérek bérleti rendszerétől, amelly az izlam jog fentebb emlitett elvei szerint vagyon szabályozva, ha a jövedelmek beszedésének különböző módja vétetik tekintetbe. A Korán itélete szerint a föld az Istené, ki azt annak engedélyezi, kinek akarja; következésképen tehát jogilag az imam-é az, mint aki e világon az Isten árnyéka. De valamelly tartomány meghóditásával az imam mint fóur másokra ruházza át ezen tulajdonjogot, és pedig a musulman birtokosokra a tized, a nem musulmanokra a föld és jövedelmi adó fizetésének terhe alatt, anélkül hogy a fejedelem valami jogot tarthatna e földekre, amellyek birtoka az apáról a fiura megy át, olly korlátlan szabadsággal, hogy azt eladhassa, feloszthassa vagy elajándékozhassa, szóval minden más tulajdonjoggal. Maga a fejedelem illy módon birja a családi és kamarai jószágokat, amellyek jövedelmei fizetés gyanánt gyakran a főbb hivatalnokoknak szánvák. Egészen másfélék az ugynevezett tartományi vagy államjavak, mellyek mint hübérek katonai szolgálatokért engedélyeztetnek, s amellyeknek csupán birtoka megy át örökösödés utján a fiágon lévő nemzedékekre, de nem a többi jogok, s azok engedélyezése minden halálesetnél megujittatik. Ezen javak, mellyek Rumeliában és Kis Ázsiában mint kisebb vagy nagyobb hübérek (timar-ok vagy siamet-ek) osztatnak ki, Egyiptomban bér-földeknek neveztetnek, mellyek nem lévén egyenlő adók alá vetve, még a kizárólagos jövedelmeket sem élvezik; minthogy mig az életében birtokos gyanánt tekintett hübéres a különféle adókat mind megkapja paraszt-jobbágyától, anélkül hogy az allamnak valamit fizetne, addig az egyiptomi bérlő evvel ellenkezőleg kénytelen megfizetni a haszonbért, s csak a maradványt osztja meg a földmüvessel. Ez a különbség a Rumeliában és Kis-Ázsiában hübérek gyanánt engedélyezett területek s az egyiptomi bér-földek között; s innét van, hogy az ottomán birodalom europai és ázsiai tartományaiban a hübéres (siam vagy timarlü) valamint jobbá-

gya (raja) is sokkal kedvezőbb állapotban vagyon mint a bérlő (moultezim) s jobbágya (fellah) Egyiptomban.

Selim e tartomány meghódítója azon bérleti szabályzatot találta itten, mellyet a XIV. század kezdetén Naser-ben- Kelaun, a baharit mamelukkok szultánja hozott be, de amelly ennek halála után mindinkább lazulni kezdett. A bérleti javak, mellyek egyedül katonáknak valának adandók, eredeti rendeltetésökkel ellenkezőleg vakfokká változtattak át, vagyis a vallás-alapitványnak adományoztattak, vagy bizonyos évpénzért a polgároknak és iparosoknak zálogosittattak el. Kaitbai sultán mintegy ötven évvel az ottomán hóditás előtt egy uj rendelete által orvosolni igyekezett ezen visszaélést; de a baj a mamelukkok utólsó előtti fejedelme Kansu el-Gawri különösen pedig az első ottomán kormányzó Chairbeg alatt még inkább növekedett. Chaim Ahmed kormányzó lázadása Egyiptom felé terelé Solimán figyelmét, s miután azt elfojtotta volna, korlátlan hatalmu vezire szabályozta az országot. Egyiptom valódi Kanunnamè-ja azonban nem Ibrahim egyiptomi utjáról de a herélt Solimán, az arab és indiai hóditó s későbbi nagyvezir kormányától veszi eredetét. Ezen Kanunnamè megállapitá a kaschifi-k vagyis a mamelukkok tisztjei, a sheikok, városok, faluk, a pénzügyi és városi felügyelő, a kormányzó basa, a bérlők és irnokok, a magtári biztosok és felügyelők, a mérnökök és földmüvesek dijait és más kötelezettségeit s magában foglalja az ájtatos intézmények, a vám, pénzverde és közkincstár szabályzatait s gyakran hivatkozik az Kaitbai sultán régi rendeleteire, melylyek föntartatni szándékoltattak. Ezen könyv szerkesztése s az ország uj leirása annyival inkább szükséges volt, minthogy a régi lajstromok egy tüzvész alkalmával mind elvesztek. A török fizetéses csapatok Egyiptomban hét osztályba valának sorozva: u. m. janicsárok, azabok, csausok, muteferrikák, dzsebedzsik, tüfendkzsik és gonnüllük.

A rumeliai és kisázsiai hübérbirtokosokra és az egyiptomi államjavak bérlőire vonatkozó törvényekről a raják vagy azon musulmán jobbágyok törvényeire megyünk át, kik a hübérbirtokosnak illetékeket és adókat fizetnek. A jobbágyok törvénye (kanuni-raja), mellyet Solimán bocsátott ki s I. Ahmet részben megerősitett részben kibővitett, megállapitja azok adóit; ezek pedig a következők valának: a földekért járuló pénzadó, a nőtlenek, menyasszonyok, barmok, legelő, telelés, méhek, malmok, családok taksái s a birói és rabszolgai taksák. Az izlam tartományokban az összes adók két osztályba soroztatnak: törvényesek, mellyek a Korán s az izlam

alaptörvények által állapittattak meg, és önkényesek, mellyek a politikai intézmények (kanun) által hozattak be, amiért is azok a diván adóinak neveztetnek. Azon adók végre, mellyek sem a Korán sem pedig a Kanun által nincsenek előirva, a csikarásokhoz tartoznak, amellyek arab neve awani magával a dologgal együtt Keletről Nyugatra is átszármazott. A törvényes adók egyedül a főadó, a tized, a föld és jövedelmi adó, mellyek charazs név alatt ismeretesek. Az önkényesek a vámok, a királyi haszonvételek, a taksák és birságok, mellyek általában a diván adóinak neveztetnek. A taksák vagy személyiek, minők a nőtlenekéi, menyasszonyokéi, aszerint amint ezek hajadonok vagy özvegyek, s a házasokéi, vagy pedig tárgyiak minők a birói taksák és az illetékek. A birságok vagy sulyos rendőri vétségek után járók (dzserime), vagy kisebb kihágásokért fizetettek, mellyek badu-hawa, vagy szél- és levegőnek neveztetnek. A vámok az árukért fizettetnek és pedig mint kiviteli, beviteli, átviteli és országuti illetékek, vagy pedig az élelmi czikkekre s igy a többek közt a mészárszékekre és szőlőkre vettetnek. A királyi haszonvételekhez számittatnak a raktárakért, hiteles mértékekért és hivatalos pecsétekért járuló illetékek, továbbá a szolgák, örök, bizományosok és alkuszok taksái: a többiek az ujitások általános nevezete alatt vagynak összefoglalva. Nem mindenütt egyenlők, de az adóknak annyi kanunname-jok vagyon a hány kormány. Igy pl. Siriában a földek nem ugy vannak megadóztatva mint Rumeliában és Kis-Ázsiában t. i. holdak szerint, de azon tér vétetik mértékül, mellyet két ökör reggeltől fogva délig felszánt, s amellyet a viz, egy kilyukasztott edényből folyva, huszonnégy óra alatt befut. A terményekért és pénzért haszonbérbe adott jószágok dimosoknak neveztetnek: az olajfák hitetlenekre és izlamokra vagynak felosztva, és eszerint adóztatvák meg. A kikötőkben a fentebbi taksákon kivül vagynak még az ugynevezett megérkezési, okleveli, ajándéki, ünnepi sat. taksák; ismét ollyanok, mellyek a rizsföldekre öntözés fejében s a nyájakra a tévelygő barmokért, továbbá a takarmányra és a rétek terményeire vagynak kivetve: vagynak végre szolgai munkák, az átmenő hadsereg számára természetes termények s végre hadi adó.

A janicsárok, a rumeliai és kisázsiai hübérek, az egyiptomi bérlők és jobbágyok kanunname-in kivül kibővité még Solimán azt is, melly a tartományok felosztásáról értekezett, tekintettel saját hóditásaira. A birodalom huszonegy kormányzóságra osztatott fel, melylyek összesen kétszázötven szandzsákságot foglaltak magokban; s

az ő hadjáratai naplójában különféle törvények emlittetnek, mellyek által némelly változásokat tett az állam szokásai (a j i n) és szertartásai (t e s k r i f a t) kanunnamé-jában.

Végre különös figyelmet forditott a rendőri tilalmakra és büntető törvényekre, amellyek öt fő fejezetre terjedő kanunnamé-ja alapját képezi az ottomán birodalom büntető törvénykönyvének. Az 1-ső fejezet, melly a paráználkodásról értekezik, ezen bünt a bünös vagyoni állapota szerint bünteti, a gazdagok ezer, a szegények pedig harminez aspernyi birságot tartozván fizetni. A fiuk vagy leányok elrablói férfiásságuk elvesztésével büntettetnek. Ki lest vet más nejére vagy leányára s azt megcsókolja, keményen megfeddetik s minden szóért és csókért egy-egy aspert fizet; aki rabszolganővel teszi ezt, felével büntettetik, miután csak két szóért vagy két csókért fizet egy aspert. A csábitási vádnak, ha erre tanuk nincsenek, hitel nem adatik; ha pedig a vádlott esküt teszen az ellenkezőre, a nő vagy leányzó a biró által megfeddetik s egy aspert fizet. Az atya, ki fia rabszolgálójával hál, nincs alávetve pénzbeli birságnak. Aki valamelly állattal közösül, keményen megfeddetik s mindannyiszor egy aspert tartozik fizetni. A 2-ik fejezet a sértő szavakért és ütésekért járó büntetéseket állapitja meg, pénzbeli birságokat szabván ezekre; de a szakál megrángatása, a pofoncsapások s a főbeütések a f o g a t f o g é r t, s z e m e t s z e m é r t-féle törvény szerint büntettetnek; a vádló beleegyezésével azonban megválthatja magát a bünös e büntetéstől, a gazdag egy kitört fogért kétszáz aspert, a szegény harminczat fizetvén. A rabszolgákért uraik e birság felét fizetik. Ha két becsületes s az elfátyolozottak osztályába tartozó nő összeverekedik, a biró által mindketten megfenyegettetnek s husz asper fizetésére itéltetnek; a fátyolt nem viselők vagy becstelenek pedig megfeddetnek s minden verekedésért két aspernyi birságot fizetnek. A 3-ik fejezet a borivásért, lopásért, gyilkosságért és rablásért járó büntetéseket foglalja magában. Minden borivásért és ellopott szárnyas állatért egy aspernyi birság fizettetik; de a ló-, öszvér-, szamár- vagy bivalytolvajnak keze vágatik el, kivévén azon esetet, ha ezen büntetéstől kétszáz asperrel megváltaná magát. A közeli rokonok, kik egymást saját házukban meglopják, csak megfeddetnek; aki pedig haragjában a másik fejéről turbánját letépi, szintén megfeddetik s egy aspert fizet; aki végre egy rabszolgát rabol el, egy boltot tör fel, vagy több izben kisebb lopásokon kapatik, felakasztatik. Az egyik vagy másik falu közelében elkövetett

lopás megtéritéséért annak összes lakosai felelősek. Ha a tolvajok hübéresek, tömlöczbe vettetnek, mielőtt azonban sulyosabban megbüntettetnének, erről a fényes Portának jelentés teendő. A hamis tanuknak, hamisitóknak s hamis-pénz csinálóknak kezeik elvágatnak. Aki a megrendelt naponkénti ötszöri imát kétszer elmulasztja vagy a böjtöt megszegi, egy aspert fizet. A kamatok nem haladhatják meg a tizenegy száztólit. A rágalmazók és hirhordók kezesek a nyelvök által okozott károkért. A 4-ik fejezet a vásári czikkeket s az 5-ik az iparos testületek törvényeit tárgyalja. Amabban figyelemre méltó az állatok iránt tanusitott részvét, ebben némelly parancsok tünnek ki, mellyek némi fogalmat adnak a törökök szokásairól és rendőrségéről. A pékekre nézve megszabatik a különféle süteményeknél felhasználandó liszt és vaj mennyisége; ugyszintén a szalonnaárusokra nézve a rézüstök megczinezése. A halwa vagyis édes sütemények ára a méz és mandola ára szerint szabályoztatnak. Az aszalt gyümölcsök és friss szőlő árusainak tiz száztóli nyereség engedélyeztetik. A különféle czipők, csizmák és papucsok ugyszintén a nyergek, kötőfékek és kantárok ára megállapittatik. A kőmivesek és asztalosok naponta tiz asperért és élelmezésért dolgoznak. Az épületfák hosszasága különbözően állapittatik meg, aszerint amint azok szamarakra, öszvérekre vagy tevékre rakatnak. A fürdők tulajdonosai kötelesek meleg szobákról, ügyes szolgákról és jó borotvákról gondoskodni s az igazhivőknek külön köténytadni; a borbélyoknak pedig nem szabad a keresztényeket azon borotvával beretválni s azon törlőkendővel megtörülni, mellyeket már az igazhivőknél használtak. A koldusok vásárkor és a mecsetben nem koldulhatnak; a bélpoklosok a városban nem kóborolhatnak. A városi és vásári biró megállapitott törvénye nélkül mi sem adathatik el. És mindenki ezekhez tartozik magát alkalmazni, másként nem cselekedvén.

A büntető törvények ezen kivonata mutatja, hogy Solimánnak az erkölcsiség- és rendőrségre vonatkozó rendeletei bizonyára kedvesek valának a nép előtt, miután azok az árak jutányosságát s az élelemre és ruházatra leginkább szükséges czikkek jóságát biztositák s egyszersmind olly szelidek és engedékenyek voltak az érzéki bünök iránt, hogy inkább ingerül mintsem gátul szolgáltak azokra. Ugyanazért törvénykönyve, melly az utóbbi tekintetben nehezen kerülheti ki a szigoru erkölcsbiró ócsárlását, dicséretet érdemel az emberbarát és politikus részéről már csak azért is, hogy olly ritkán veszi igénybe a két halálos büntetést, mellyet az izlam-törvény a Ko-

rán nyomán a megkövezésben és kézvágásban a házasságtörésre és lopásra szab, amelly büntetések pénzzel való megváltását Solimán megengedi. Az engedékenység szelleme, melly itt sokkal nagyobb mint az első izlam-törvényben, még abban is nyilvánul, hogy hallgatólag eltüri az arany és ezüst edények használatát; atyáik véleménye szerint ugyanis illyes fényüzés nem volt megengedhető a musulmanoknak. Sőt Solimán egykor meg is botránykoztatta a hit- s jogtudósokat és a népet, a perzsa követséget arany és ezüst edényekből vendégelvén meg; de ez nem történt többször, miután ezentul minden udvari edények zöld chinai porczellánból készittettek. Hasonló engedékenységet tanusitott ő az uj érzéki élvek pl. a kávé iránt, amellyről legalább is kétséges volt, vajjon a próféta megengedte vagy eltiltotta volna-e azt; s bár uralkodása végén szigoruan megtiltotta a borivást, a korcsmák bezáratása iránt kiadott rendelete arról tanuskodik, hogy ezek előbb türettek.

De Hammer, Idézett munk. XXXIV. könyv.

G) 451-ik laphoz.

Ünnepélyek.

Nincs történelem vagy krónika, melly a tizenötödik s tizenhatodik század fényes ünnepélyeiről említést ne tenne. A számtalanok közöl néhányat kiválasztván, czélszerünek találjuk azokat olvasóink elé terjeszteni, némi összefüggésben lévén azon dolgokkal, mellyekről jelen könyvünkben értekeztünk, különösen pedig az akkori szokásokkal és véleményekkel.

Bergonzo Botta ünnepélye Tortoná-ban, midön Gian Galeazzo Sforzá-t s ennek jegyesét Aragoniai Isabellát fogadná (Tr. **Calchi**, *Nuptiae Med. Ducum. VI.).*

— Miután a jegyesek elfogadtattak s részökre a legfényesebb lakosztályon kivül három, selyemmel bevont szoba kijelöltetett volna, amellyek egyike fejér, másika karmazsin piros, a harmadik pedig zöld volt, mindannyian felékitve czimerekkel, diadal-jelvényekkel és epigrammokkal, s miután az ünnepelt személyek étkezés közben ma-

gokat kissé kipihenték volna, kezdetét vette a számukra rendezett ünnepély. Az asztalok gyönyörü helyen valának felállitva s amint a meghivott vendégek leültek, kellemes zene hallatszott, előre hirdetve, hogy az ételek uj modorban fognak feltálaltatni. Legelőbb is Jason jelent meg, kiteritvén az asztalra az arany gyapjut; azután Apollo, ki elénekelvén a földön tett utazását, valamint azt is hogyan nőnének a borjak, a finom izlésüek eme kedves étele, s azokból néhánynyal kedveskedett, később Diana jött s egy szarvast hozott, azt mondván, hogy az a szegény Acteon volna, kinek nem lehetne szebb temetkezési helye mint a menyasszony kebele; ezt Orpheus követé, ki elbeszélte, hogy Euridices-ét siratandó az Apennineken tartózkodván, hirét vette ezen menyegzőnek, s lantja pengetése által sok madarat magához csalogatván azokat megfogta, s velök a jegyeseknek kedveskedik. Ezután Atalanta a caledoniai vadkan fejét, Iris, Juno követe, urnője kocsijának madarait, Theseus és vadásztársai egy vadkan tagjait s más erdei vadállatokat hoztak; Hebe nektárral s ambrosiával kedveskedett; ennek társaságában Apicius árnyéka jött, ki a legfinomabb lével látta el az ételeket; az arkadiai pásztorok tejjel, Vertunnus és Pomona gyümölcsökkel, a najadok és Glaucus folyóvizi és tengeri halakkal, a Pó, Adda és Ticino mézes vizekkel s fölséges italokkal szolgáltak. Nem maradtak el Verbanus és Larius, válogatott ételekkel rakandók meg az asztalt, sem Ulysses, ki megfékezte a siréneket, hogy igy a fiatal leányka sajátjává tenné az erényt s ne hajtana ama szörnyek hizelgéseire. Illy módon mindig ujabb meglepetések, az énekek folytonos változatossága s méltóságteljesen és gazdagon öltözött uj személyiségek megjelenése közepett kellemetesen végződött a vendégség.

Mindazáltal az ünnepélynek nem volt vége; de amint az asztalok eltávolittattak, egy másik kezdődött, mellyet a görögösen öltözött s borostyánnal övezett Orpheus nyitott meg, menyegzői éneket zengedezve s magával egy csoport Amort hozva, kik menyegzői költeményeket énekeltek. Ezután gyönyörüen tánczolva és dalolva, elévonták a Grácziákat, kik övük által egymáshoz csatolva s a jegyesek előtt megállapodva, hozzájok különféle énekeket intéztek. Ezeket a női Hüség követé fejérben öltözve s jobbjában egy fejér nyulacskát, baljában pedig egy jaspis nyaklánczot tartva, mellyeket a menyasszonynak ajándékozott. Azután Merkur leszállván az égből bevezeté a Hirt, ki Virgil és Livius között foglalván helyet azt mondá, hogy ő az örök jó és rosz követe. Eközben Semiramis, Helena, Medea, Cleopatra, egy csoport, gazdagon sőt királyilag öltözött kéjhölgygyel

egyetemben, megjelenvén, énekelni kezdék csábitásaikat és gyalázatos kalandjaikat. De hogy meg ne becstelenitenék a szent menyegzőt, a női Hűség megparancsolta az Ámoroknak, hogy üznék el őket, amire azok égő fáklyáikat megcsóválva hozzájok veték s addig taszigálták őket, mig azon helyről el nem zavarták, hol azután helyettök az erényes nők kara tünt fel, közöttök Lukreczia, Penelope, Tomiris, Judit, Porczia, Sulpiczia, kik a szerénységet és szentséget, a női szemérem emez ékeit megénekelvén s azokat a menyasszony lelkében felismervén, mindegyik ennek nyujtá pálmáját, az erény jelképét, annyival inkább mert felismerték, hogy benne minden erény egyesitve volna. Végre a társaságot felviditandó az öreg Silenus jött szamarán ülve, s ittasnak és álmosnak tettetve magát ide-oda dülöngött nyergében s végre a földre zuhanván ottan különféle hengerbuczkákat csinált, megnevettetvén ekként a jelenlevőket; ezután vig tánczok közepett végét érte ezen kedves és uj mulatság. —

Esztei Herculesnek és neje Eleonorának, Ferdinánd nápolyi király leányának megtiszteltetése Rómában 1473-ban.

— Az utczák telve valának lóháton ülő bibornokokkal, nökkel, római néppel s ezek családjaival. A Sant' Apostolohoz érve (hol San Sisto bibornok, qui vere dici poterat summus pontifex, az egész tért szőnyeggel borittatá be, s a piacz felöli oldalon három uj terem nyittatott, mindannyian régi modorban készitve, lombok és virágok által diszitett oszlopokkal, s felül egy gazdag és gyönyörü ékitmény a pápa, San Sisto bibornok, a nápolyi király, a milanoi herczeg s Hercules ferrarai herczeg czimereivel; az egyik terem nagyon hosszu volt, berendezve a diszebéd számára s egyszersmind váróteremül szolgálandó, mig a tervezett játékok kezdetöket vennék; a többi termek bizonyos eléadásokra valának szánva), leszállottak lovaikról s beléptek a palotába, melly olly szépen fel volt ékitve, mintha csak sz. Péter váratott volna a földre. Ezen három első terem belsejének falai a legfinomabb szövetekkel annyira be valának fedve, hogy egy arasznyi fal sem vala látható. A nagy terem elején egy a többinél szebb szövet tünt fel, müvészileg készitett alakokkal diszitve, s ez az emelvény mellett vala, amelly felett egy nagy karmazsin vörös mennyezett függött, közepén egy fejér bársony kereszttel s három eltakart fuvóval, mellyek folytonosan szelet csináltak. Oldalvást egy oszlopra egy valódi, angyalalaku, meztelen és megaranyozott gyermek vala felállitva, ki egy kutból vizet szórt szerteszét.

Ezen palotában az első terem bejárásánál volt ama szövet, mellyet Miklós pápa készitett, s a melly legszebb a keresztények birtokában levők között; itt vagynak ábrázolva az Atya-Istennek a világ teremtésekor végbevitt müvei; továbbá egy ágy azurkék atlacz takaróval és párnákkal s arany bojtokkal; végre egy előcsarnok aranylombokból készitve, közepén San Si sto czimerével. És igy tovább öt ajtón átlépve mindinkább nagyobb és nagyobb fényre és pompára talált az ember, mignem az emlitett urhö lgy szobájába lépett.

A második teremben a falak többféle finom szövetekkel valának befedve; itten volt egy szekrény, telve arany és ezüst edényekkel, mellyek rendes használatra valának szánva; és egy ágy karmazsin vörös atlacz takaróval, vánkosokkal és paplanokkal s arany rojtokkal; egy három rőf hosszu s egy rőf széles asztal, egy darab ciprusfából készitve, rajta sok kosár és ládácska. Ezen termek egyikének kápolnájában volt egy oltár, rajta egy diszitmény, mellyen a Boldogságos Szüz, karján a gyermek Jézussal, s a betlehemi jászol valának aranynyal és selyemmel kivarrva; az oltár felett két angyal és két gyertyatartó állott tiszta aranyból készitve; oldalvást egy zsámoly, mellyre az illető miseközben letérdelendő volt, aranyozott ezüstből csinálva, felül gombokkal alul oroszlán-lábakkal; hat bársonynyal bevont szék, közőlök kettő karmazsin vörös, kettő azurkék, kettő zöld. A fal mellett köröskörül remek müvirágok, mellyek Franczia országból hozattak, s más pompás dolgok.

A harmadik teremben sok zölddel kivarrt szövet, egy ágy fejér damaszk takarókkal es vánkosokkal, egy nagy asztal arany-himzetü szőnyeggel; egy koszoru és egy zászló aranynyal kivarrva, mellyeknél szebbet az ember nem láthatott; és két karmazsin vörös szék ezüst szegélyzettel.

Ezután tizennégy szoba, a legszebb szőnyegekkel és selyem függönyökkel ellátott ágyakkal, különféle modorban felékitve; a paplanok, vánkosok majd azurkék, majd karmazsin vörös és zöld atlaczból valának készitve. Az ágylepedők egy darab finom lenvászonból, a takarók karmazsin vörösek vagy pedig azurkék arány szövetből voltak, mindannyian hiuz-, czoboly- és hermelinbőrrel bélelve. Az emlitett takarók alatt még mindegyik ágyon három más damaszk takaró volt, mellyekkel az illető kényelme szerint élhetett.

Ezen szobák egyikében a falon fejér atlacz függönyök valának láthatók, Krisztus mennybemenetele lévén azokon ábrázolva, amellyek már szebbek nem is lehettek; az ágyat karmazsin vörös atlacz függöny környezé, egy nagy fejér kereszttel közepén és San

Sisto czimerével, amelly egészen aranynyal volt kivarrva; a kandalóban nyárs, lapát és fogó mind tiszta ezüstből készitve. Egy másikban fejér damaszk függönyök valának, arany virágokkal; az ágy fölött fejér damaszk függöny vörös kereszttel, mellynek karjai gazdagabban valának kidolgozva mint a fentebb érintettnek; az ágy ételenében a falon egy arany-szövet Paduai sz. Antalnak pompásan himzett képével s két szék, mellyek ezerötszáz aranynál többe kerültek. Az ablakon e két vers vala irva:

Quis cameram hanc supero dignam neget esse tonante?
Principe (quis neget?) haec est minor illa suo.

Nem szólok a többi szobák feldiszitéséről, a mellyekben felette sok selyem szövet volt látható, elegendő lévén csupán ezeket felemliteni, mellyek olly nagyszerüek valának. A szobák mindegyikében a padolat mindenütt különféle szőnyegekkel volt beboritva.

Pünkösd vasárnapja reggelén a fönséges herczegnő himzett szövetü ruhában öltözve s ékszerekkel és bámulandó nyaklánczczal ékitve hölgykiséretével együtt lóra ült s San Sisto és San Pietro in Vincola bibornokok közé helyezkedve, megelőztetvén Hercules herczeg ugyszinte a király ő felsége csinosan öltözött fegyveres csapatai által, a sz. Péter templomába vonult, s ottan mindannyian lovokról leszállván a nagy kápolnába mentek, hol a pápa s a bibornokok már összegyülekezve valának; és az emlitett urnő fellépett egy nagy emelvényre, melly az érintett kápolna vasrácsozata mellett ujból készittetett; s a nevezett szent atya megkezdé a szent misét, s nehogy hosszura nyuljék az, azon ünnepélyességgel és szertartással végezé, melylyel Pál pápa szokta mondani. Vége lévén a misének, a herczegnő a legnagyobb ünnepélyességgel a pápa elé vezettetett, s miután ez által fogadtatott volna, alázatosan lábaihoz esve meg akará azokat csókolni, de ő szentsége nem engedé azt meg s kezét nyujtá neki, amellyet megcsókolván, a pápa neki s az egész népnek áldását adá; azután felemelvén őt, a lehető legnagyobb nyájassággal és szeretettel megsimogatá. Mig ez történt, a herczegnő távollétében néhány bibornok dicséretekkel halmozá el öt, rendkivül csodálkozván komoly viselete s okos beszéde felett és azt mondván, hogy Tullius elnémulna mellette.

Ezután az érintett urnő a pápa engedelmével Sigismondo ur és Andri herczeg között kilépett szent Péter templomából, és a szent atya szokás szerint székén a palotába vitetett, megelőztetve a bibornokok által, San Sisto és San Pietro in Vincola bibornokokat kivéve, kik lóra ültek, s magok közé vévén az emlitett urnőt, őt a so-

kaság kiséretében nagy diadallal a Sant' Apostolo-ban fekvő lakába vezették. Nagyon hosszas volna leirni a fényt és pompát, mellyet ez alkalommal San Sisto bibornok kifejtett, elég legyen annyit mondanunk, hogy nem szerzetesnek, de a leghatalmasabb császár fiának látszott, s nagyobb kitüntetésben és tiszteletben részesittetett mint maga a pápa. És itt olly zavarba jövök, hogy nemcsak az egészet képtelen vagyok elmondani, de abból a legkisebb részletet sem tudom előadni.

Délben a termekben néhány florenczi által Zsuzsánna adatott elé, és pedig olly müvészileg, amint csak képzelni lehet.

Hétfőn San Sisto a külső nagy teremben megvendégelé a herczegnőt. Itten egy iszonyu nagy szekrény vala látható, tizenkét polcza megrakva drágakövekkel ékitett arany és ezüst edényekkel, és pedig olly mennyiségben, hogy csodálatra ragadtatott az ember általok; de még bámulatosabb volt, hogy az alább elésorolt számos és különféle ételek mindannyian külön-külön ezüst edényekben hordattak fel, anélkül hogy az emlitett szekrényről valami elvétetett volna. Azután két asztal készittetett fel: az egyiknél hét személy helyeztetett el; azaz közepén az érintett herczegnő, mellette jobbról San Sisto, Andri herczeg s Girolamo gróf a pápa unokaöcscse; balról Sigismondo ur, Malfi herczegnő és Alberto ur. A másik asztalnál Malfi herczeg, Altavilla s Bulchianico grófnők ültek. És mielőtt az asztalnál helyet foglaltak volna, különféle czukros süteményekkel és csemegékkel kináltattak meg, amellyeket aranyozott tálczákon hordoztak körül s az illetők állva élveztek, ezután kezeik megmosására rózsaviz nyujtatott nekik. Később asztalhoz ültek, mellyen négy abrosz volt s felhordattak az alábbirt ételek; mindegyik trombita és sipszó mellett.

(És itt következnek a rendkivüli fénynyel felczifrázott számtalan étkek, mellyek elősorolása amilly nehéz épen olly feleslegés. Ford.)

Ezután az emelvényen nyolcz férfi jelent meg ugyanannyi nymphákká öltözött nővel mint kedveseikkel, akik között láthatók valának Hercules karján Dejanirával, Jáson Medeával, Theseus Fedrával, ugyszintén a többiek kedveseikkel, mindannyian megfelelő jelmezben; amikor megszólamlottak a sipok és más hangszerek, ők pedig elkezdettek tánczolni s nympháiknak udvarolni. Tánczközben Centaurusoknak öltözött személyiségek jelentek meg, egyik kezökben paizszsal a másikban buzogánynyal, Herculestől és társaitól nympháikat elrabolandók; és ekként Hercules s a Centaurusok között

csete-paté keletkezett, de végre Hercules legyőzte őket s elüzte az emelvényről.

Ugyanitt előadatott még Bacchus és Ariadne s más nagy költséggel járó darabok, mellyek részint feledékenységből, részint rövidség okáért fel nem jegyeztetnek. Zene és ének között különféle bohóczok léptek fel, s mindannyian arany edényekből itták a válogatott borokat. A nagy tálak ötével egy aranyozott táblán elhelyezve négy apród által hordoztattak körül. San Sisto egész háznépe sőt szolgái is mindannyian selyemben valának öltözve s két csapatra felosztva bámulatos renddel szolgáltak az asztal körül. Az udvarmester négy izben öltött magára ujabb és fényesebb ruhákat, s mindannyiszor változtatá aranylánczait s gyöngyeit és drágaköveit.

Kedden azon Zsidó adatott elő, ki Krisztus testét megsütötte, szerdán pedig Keresztelő János lefejeztetése.

Ezután september 12 én Pietro szerzetes, a római egyház említett bibornoka, a herczeg kérésére Milanoba jött s olly fényes kisérettel, hogy ezt a pápa jelenléte sem emelhette volna. Különösen Galeazzo herczeg az ő tiszteletére egészen az ország határáig eléje küldé Branda Castiglioni comoi püspököt s a cremonai püspököt, több hübéres urral és tanácsossal egyetemben. Azután meghagyta, hogy tartományában mind ellátásáról mind elszállásolásáról olly módon legyen gondoskodva, amint az ő herczegségétől kitelhetett. Közel érvén Milanohoz, a herczeg a nápolyi, florenczi, ferrarai és mantuai oratoroktól ugyszinte a hatóságoktól és udvaronczoktól követve a bibornok elé ment s őt a legnagyobb tisztelettel fogadta és pedig a trombiták és más hangszerek olly harsogása között, hogy csaknem megrepedt bele az ég. Belépvén a városba, a jogtudósok és orvosok testülete által fogadtatott; fejér arany szövetü mennyezet vitetett fölötte s az egész papság körmenetben vezette egészen a nagy templomig, mellyet miután a herczeg társaságában megnézett volna, a várkastély felé irányzá lépteit, hol pápához illő fénynyel szállásoltatott el. A herczeg elrendelte, hogy az erőd kulcsai minden esetre szobájába vitessenek. Galeazzo sok értékes ajándékot adott neki, a többek között két ágydiszitményt, két kocsilovat és négy paripát vert arany- és ezüsttel ékitett nyergekkel és szerszámokkal. Azután hosszu értekezletet tartottak s megállapittatott közöttök, hogy Galeazzot a pápa Lombardia királyává nevezné és segitené mindazon városok és területek megszerzésében, mellyek ezen méltósághoz tartoztak. —

Bernardino Corio, ad ann.

Paolo Morigi szerzetes egyike a bárdolatlanabb krónikairóknak (La nobiltà di Milano, 353 lap.), ekként irja le Trivulzio tábornagy temetési szertartását:

— A megváltás 1518-ik évének deczember 5-ke volt, midőn Francziaország Chartres városában meghalt a nagy Giovan Jacopo Trivulzio, városunk dicsősége és disze. Hullája 1519 évi január 17-én a Saint-Eustache templomába vitetett s azonnal egy uj koporsóba tétetett, mellyet egy aranynyal himzett szőnyeg s a halott hat jelvénye és sz. Mihály rendje ékite. A hulla a Saint Eustache templomában volt egészen január 19-ig, amelly két napon az emlitett templomban ünnepélyes gyászmise tartatott s ezenkivül mindakét nap negyven kis mise, mindegyik oltáron kilencz tallér értékü gyertyák égvén, s mindig ott valának a halott családjából negyvenen, gyászban öltözve, ugyszinte az emlitett kolostorból négy szerzetes, tizenhat folytonosan égő fáklyával.

Január 19-ke reggelén napkeltekor megkezdődött a temetési ünnepély, a gyászmenet a Saint Eustache templomából a szent Lázár egyháza felé indulván. Legelül ment a szent Lázár templomának atyja feketében öltözve, ezt követék a halott rokonai, kik százan valának s mindannyian gyászban öltözve. Utánok a halott katonái mentek számszerint ötszázan, hasonlóképen mindnyájan feketében öltözve; ezek után száz festett fakereszt vitetett, mindegyiken öt égő gyertya lévén; most ötszáz szegény mindannyian feketében öltözve, s mindegyik négy rőf posztóval, kezökben két font sulyu velenczei viaszból készült fáklyával, a mellyek mindegyikéről a halottnak finom aranyból készitett czimere csüngött.

Ezeket a huszonhárom rendbeli szerzetesek követték, kiknek száma ezer háromszáz harminczötre rugott; most a milanoi lelkészek és káplánok következtek, kik háromszázan valának; ezek után ismét a különböző káptalanok tagjai jöttek számszerint háromszáz hetvennégyen s igy összesen kétezer kilenczen valának hatvan ezüst kereszttel, mellyek mindegyikén öt gyertya égett. A temetési ünnepélyt megelőző estvén, nem különben másnap hajnalban Milano valamennyi harangja meghuzatott.

A papság után a halott hirnökei mentek, mindnyájan lóháton s feketében öltözve, karmazsin vörös felső köntösben, melly a halott egyenruhájának mintájára vala készitve, azután négy trombitás fekete posztóban öltözve vállukon trombitájokkal s a hirnökökéhez hasonló szinü lecsüngő fátyolokkal. Ezeket hat kapitány követé mindnyájan paripájokon ülve s egészen a földig feketében öltözve, fejökön

csuklyával, s a paripák hasonlóan feketével valának befedve. Az első a halott három sárga és három zöld csiku jelvényzászlóját, a második és harmadik a nápolyi és aragoniai királyok zászlóit, a negyedik VIII. Incze pápa zászlóját vitte. A zászlók nyelei vörösre valának festve s a másik kettő a halott csapatának zászlóit vivé.

Ezek után a lovászmester ment, tetőtől talpig feketében öltözve, az öszvér, mellyen ült, szinte feketével volt beboritva, s kezében egy fekete vesszőt vitt. Ezt egy nagy paripa követé, melly feketén vala felszerszámozva s fekete bársonynyal fedve; rajta egy vivókard, s az ezt vezető szolga szinte a földig feketében öltözve, fején csuklyával. Ezután öt könnyü paripa egészen a földig fekete bársonynyal fedve, s mindegyiken egy hasonlóan öltözött apród: az első bal karján egy fekete fapaizst, a második egy lándzsát, a harmadik egy másfél rőf hosszu botot vitt, tetején a halott forgó nélküli sisakjával; a negyedik egy szép vivókardot arany himzetü hüvelylyel, s annak markolatán arany sarkantyukkal; az ötödik végre a franczia tábornagyi botot vitte. Utánok két, fekete bársonynyal bevont öszvér ment két vezetővel, kik hasonlóképen feketében valának öltözve, fejökön csuklyával, s ezek között vitetett a halott koporsója, mellyen szent Mihály rendje vala látható. Azután a franczia király hirnöke ment lóháton ülve egészen feketében öltözve, sötétbarnás felső köntössel s a liliomokkal, ki folytonosan a halott koporsója mellett állott, a halott családjának huszonnégy tagjával, kik mindannyian feketében valának öltözve, fejökön csuklyával s kezökben négy fontos fáklyával, amellyek mindegyikéhez a halott czimere vala kapcsolva.

A halott után gyalog mentek Lautrec ur, ő felségének a franczia királynak olaszországi fővezére, Teodoro Trivulzio ur, a pápa követe, a tanács, a halott rokonai négyszázan, mindnyájan csuklyával fejökön, azután a tisztviselők, a tudorok, orvosok, kereskedők és gyógyszerészek testületével s minden ház egy tagjával; s a franczi-ák, a nép és idegenek sokasága miatt nem lehete rendet tartani, mert az utczák annyira meg valának rakva emberekkel, hogy alig lehetett mozdulni; a boltok e napon mind be valának zárva; s végre a San Nazaro egyházba mentek s a halott hulláját az evégre készitett helyre tevék.

Most el fogom beszélni a San Nazaro templomának feldiszitését, amelly össze van kapcsolva ama nagy kápolnával, mellyet a nagy férfiu Giovan Jacopo Trivulzio egy nagyprépost és tizenkét kanonokkal alapitott és jövedelemmel ellátott, amelly ha oszlopzatával

együtt teljesen elkészült volna, egyike leendett Olaszország legnevezetesebb kápolnáinak.

A San Nazaro egyháza tehát egészen feketével volt bevonva; a fő bejárásnál egy fa-emelvény vala készitve, a középen négy rőfnyi széles tér szabadon hagyatván; ezen emelvényen egy másik nagyobb s két lépcsővel magasabb létezett, s efelett ismét egy másik egy lépcsővel magasabb; amellyen jobb kéz felől volt Lautrec ur széke s kissé lentebb a Teodoro Trivulzioé, a követeké és a tanácsé; s balkéz felől ültek a rokonok, tudorok, orvosok és kereskedők; s minden szószék feketével volt bevonva.

A templom négy hajója két sor fáklyával volt körülvéve, s az egyik és másik sor között fekete posztó vala, mellyen a halott jelvényei valának láthatók. Azon hajóban, mellyben az emelvény állott, az első fáklyasortól fogva egészen a földig fekete posztó borité vala, kettős, finom aranyból készült czimerekkel.

Az emlitett egyház tizenkét ivezete alatt más tizenkét fa ivezet készittetett a halott czimereivel, a mellyekről az első fáklyasorral egyenlő magasságban más fáklyák csüngtek alá sodronynyal levén azokhoz erősitve, mellyek annak idejében a többi fáklyákkal és gyertyákkal egyetemben mesterséges tüz által egy pillanatban meggyujtattak. Ezek közelében a bőségszarvhoz hasonló fa-edények valának láthatók, mindegyik öt fáklyával, és igy összesen hatszáz fáklya volt, mindegyik két fontos lévén.

Az érintett egyház közepére egy nagy, feketével bevont emelvény tétetett s erre helyeztetett a halott koporsója, és ezen lépcsők körül ült a halott családja, s az emelvényen felül volt egy gula lépcsőkre készitve s oszlopokkal, mellyek egészen az egyház kupolájának tetejéig nyultak; és ezen gulán nyolczszáz gyertya volt, mindannyian kilencz nehezékesek s az érintett kupola csucsa közelében egy kereszt rézsuntosan s rajta husz fáklya. És minden oltár feketével volt bevonva s azokon az ő gyertyái égtek; a nyolcz lépcső magas fő oltárt pedig egészen aranynyal himzett szövet fedte.

Ezen temetési ünnepély költsége huszonnyolcz ezer arany scudóra rugott, amelly összeg ma nyolczvanezernél többet tenne. —

Hogy ne csupán a fejedelmeknél és herczegeknél időzzünk, halljuk, hogyan beszéli el egy müvész a legnagyobb müvész temetési ünnepélyét:

Cosmo Medici Florencz herczegének.

Excellentiás Uram!

Ma folyó hó 14-ke reggelén tartatott az isteni Michelangelo Buonarotti gyászünnepélye s olly általános részvét közepett, hogy San Lorenzo temploma zsufolva volt tekintélyes egyénekkel s ezenkivül annyi sok főrangu hölgygyel és nagyszámu idegenekkel, hogy bámulat fogta el az embert. Az egész csendben és jó rendben ment véghez, közremüködvén ennek fentartásában a nyolczas városi hatóság szolgái s a poroszló kapitány emberei; nem is emlitve Lanzi kapitány őrségét, melly a gyászravatal körül volt elhelyezve, gondoskodandó, hogy a Ruota és akademia tudorai ugyszinte a polgárok kijelölt helyökre juthassanak, s egyszersmind felvigyázandó, hogy az egész akademia s a festészek testülete sorban a kitünőbb helyeket foglalják el, a szószékkel átellenben közbe vévén a helytartó urat s az öt környező consulokat s a három tagból névszerint Bronzino-, Giorgio Vasari- és Bartolomeo Amannati-ból álló tisztelet-küldöttséget. Benvenuto (Cellini) nem akart az ünnepélyre megjelenni, valamint Sangallo sem, a mi sok mende-mondára adott alkalmat. A Michelangelo ház iránt nagy figyelem tanusittatott, mert Lionardo Buonarottit a helytartó mellé ültettük, s az erényes öreg iránt mutatott ezen tisztelet általános tetszéssel találkozott. Egy szóval az egész akademia a helytartó mellett két oldalról foglalt helyet, a festészek testülete pedig az előtte levő padokban ült. Az akademia lábainál mintegy huszonöt ifju ült, kik mindannyian rajzolni tanulnak s jeles egyének vagynak közöttök. Azon körülmény, hogy itten nyolczvan festész és szobrász volt egybegyülve, csodálkozásra ragadta a közönséget s azon hitet ébreszté benne, hogy egy időben sem valának a müvészek illy nagy bőségben.

A gyászravatal olly jól sikerült, hogy ki sem lehet fejezni nagyszerüségét és fönségét, s rajta levő alakok nagyon szépen veszik ki magukat helyökön. Az emlitett ifjak mindegyike próbáját ohajtá adni szeretetének és képességének, mindegyik ki akart tünni, s valóban miután az alakok fejérek, a márványt ábrázolván, nagyobbaknak s tökéletesebbeknek látszanak, s általában mindenkinek annyira tetszettek, miként sajnálnák, hogy ezen mü elvitetik onnét s nem örökittetik. A hét történeti festmény, mellyek a gyászravatalon láthatók s fényárny-modorban festvék, avval együtt, mellyen a Michelangelo életét tárgyazó sirirat létezik, nem kevésbbé szépek és

jók mint a fentebb érintett szobrok ; mindezeket egy obeliszk egésziti ki, mellynek gömbjén a hir istennője három trombitát harsogtat s kezében három koszorut tart, mellyek müvészetünk legnagyobb férfiának erényeit, e hármas müvészet lángelméinek érdemeit s Excellentiádnak ezen erények és az ezeket szülő város iránt tanusitott nagylelküségét és kegyességét olly méltán megilletik.

A templom hátulsó része körüli diszitmény négy történeti festményt tartalmazott: az egyiken a három világrész folyói ábrázoltatnak, mellyek eljövének, hogy az Arnoval együtt sirjanak e nagy férfiu halála felett; a másikon Michelangelo a más világra érkezvén, ottan feltalálja mindazon régi és ujkori szobrászokat, festészeket és épitészeket, kik Cimabue-től fogva egészen napjainkig a más világra költöztek, s általok csodáltatik és tiszteletnyilvánitásokkal tetéztetik; a harmadikon Michelangelo az emlitett müvészeteket tanuló ifjak és gyermekek között ül, s ezek mindegyike megmutatja neki szobrászati vagy festészeti munkáját, tőle tanulandók; a negyedik végre Michelangelo életéből azon pontot ábrázolja, midőn ez herczegünket Rómában meglátogatván, ő excellentiája őt leültette, maga pedig kora s erényei iránti tiszteletből folytonosan állott s ekként beszélgetett vele.

A templom két hajójában minden oldalon két nagy történeti festmény volt; az egyik II. Gyula pápát ábrázolá, midőn Michelangelo rája megneheztelvén őt elhagyá s Florenczbe távozott; átellenben III. Gyula pápa látható azon helyzetben, midőn szőlőjét beépittetni akarva, Michelangelo hozzá menvén ő szentsége ült, a bibornokok pedig mindannyian állottak, s a pápa Michelangelot maga mellé ülteté. Egy másikon a Velenczében lévő Michelangelot a köztársasági kormány küldöttje által felkeresteti s fényes ajánlatokat teszen neki; egy másik ismét azt ábrázolja, midőn Excellentiád Romában lévén szobájában ő vele olly sokáig beszélgetett. Ezen történeti festmények ollyanok, hogy azok is, kik nem sokat vártak tőlök, most már azon véleményben vannak, hogy ha készitőik segélyeztetnek, egykor csodákat müvelendnek, aminek jelei már jelenleg is láthatók. Azután a templomban itt-ott halál-alakok tüntek fel, mellyek a három müvészetet ábrázoló három virágu liliomszálat levágván sajnálkozni látszottak azon, hogy másként nem cselekedhettek, ez lévén a természet rendje. Ezek között néhol az örökkévalóság volt ábrázolva, a halált lenyügözve s kezében egy jelképet tartva három koszoruval, mellyek a nagy müvésznek mind a három müvészetbeni tökéletességét jelentették.

Nem szólok a zene s az orgona-kiséret melletti ünnepélyes mise rendjéről, sem az ezután következett szónoklatról, mellyet Benedetto Varchi méltóságteljes komolysággal s annyi ékesszólással mondott el; azt azonban nem hallgathatom el, hogy mindenkit csodálatra ragadott ez, s nemcsak, hogy öregbité Michelangelo dicsőségét, de egyszersmind dicsvágyat keltett azokban, kik magokat szinte hasonló dicséretre érdemesiteni s őt csak felében is utólérni óhajtanák.

Florencz julius 14-én 1564.

G. Vasari.

A velenczei doge menyegzője 1557-ben (Sansovino, *X. könyv).*

A doge hatvan tanácsostól kisérve husz órakor a doge-palota termében fogadtatott, s innét sz. Márk terére vonult különféle diszitményekkel és festményekkel ékitett diadalivek alatt haladván keresztül, s miután a lagunákhoz érkezett volna, hajójába lépve kiséretével együtt a doge testvérének háza felé tartott, itt váratván az uj asszony által. Felmenvén a lépcsőkön s a fényesen feldiszitett szobákba lépvén, udvariasan eléje ment a menyasszony, ki fejedelmileg vala öltözve, jelesen himzett szövetü felső köntösben s széles kézujjakkal ellátott arany szövetü ruhában; fejéről hófehér candiai fátyol hullott alá, s azon felül gyönyörü, aranyból készült fejék diszlett. A kölcsönös köszöntések és bókok után a menyasszony a szerződés pontjaira megeskettetett; s ezután ugyancsak ő különféle kegyeket osztogatott, nevezetesen a tanácsosoknak egy arany erszényt, s a nagy kanczellárnak ismét egy másikat ajándékozott. Azután csolnakverseny tartatott a csatornán, amidőn minden oldalról elébözönlöttek a sajkák és gondolák, mellyek damaszkkal vagy bársonynyal valának bevonva s a rajtok levő sok aranytól már messziről csillogtak. Ezek között volt valamennyi czéh, mindegyik csoport sajkáján s a legnagyobb diszben; a többek között az aranymüveseknek tizennégy kisérő gondolájok volt; s valamennyien sipszó s vig ugránczozások és éljen kiáltások között szeldelték át a lagunákat.

Elérkezvén az ideje, e hullámzó diszmenet a sz. Márk felé vette utját, mindenütt ékes diadalivek alatt haladva, s a menetet azon hajó zárta be, melly az uj doge-nőt szállitá. Ekkor a fényes hajóraj kikötött a sz. Mark terén, melly ez alkalomra fejéren vala feldiszitve. Legelőbb a czéhek szállottak ki a zenészekkel egyetemben, azután a korosabb férfiak párosan s hosszu bársony, damaszk és atlacz ruhá-

ban öltözve. Elülmentek a trombitások s a doge fegyverhordozói, utánok kétszáz harminczöt hölgy különféle alaku nyaklánczokkal s iszonyu értékü gyöngyökkel és drágakövekkel ékitve; a többek között hat menyasszony, aranyszálakkal kevert hajzatuk vállaikon függve; tovább huszonégy éltes urnő fekete ruhában s elfátyolozva, a sz. Mark procuratorának neje atlaczban öltözve herczegi kézelőkkel, amelly kiváltság férjének méltósága után illeté meg őt. Hátrább a senatorok, a nagy kanczellár s a doge rokonai következtek, kik, ha nővérei valának, fejér bársony ruha által valának megkülönböztetve; ha pedig első házasságából származott fia, herczegi módon vala öltözve; s végre két tanácsos között a herczegnő lépdelt, kinek köpenye széleit egy apród tartá, s kiséretét számos lovagok, senatorok és rokonok képezék.

A diszmenet sz. Márk templomába érkezvén s a hálaének elzengedeztetvén, a menyasszony uj esküt tett, innét hogy magát a népnek megmutassa s a herczegi lakosztályokat átfussa a Foscara lépcsőzeten felment s meglátogatá a czéheket, amellyek mindegyike néhány hivatalszobát és páholyt foglalt el, azok felett szemlét tartott, s minthogy igen sokan valának, az egész palota megtelt velök.

A menyasszonyt legelőször is a borbélyok házmestere fogadta s udvarias bókok között megkinálta őt egy fatányéron feltálalt ozsonnával, s miután az ezt megköszönte és tovább ment volna, az aranymüvesek házmestere sietett üdvözletére, kik egy folyosón ütöttek tanyát, sátoruk boltozatát arany csillagokkal ékitett kék vászon, oldalait pedig finom szőnyegek képezvén, s itt-ott zene és ének lévén hallható; azután a szabókat szerencsélteté látogatásával, kiknek sátoruk aranynyal s bársonynyal vala bevonva; és igy egyik helyről a másikra menvén, mindenütt arany és ezüst edények, drágaságok, damaszk és keleti szőnyegek, oszlopos diadalivek, koszoruk- s arany rojtokkal ékitett jelvények és selyem zászlók közepett haladt. Mindezen czéheket meglátogatta s mindenütt fogadta és viszonozta az illetők üdvözleteit s hódolatait, mignem a nagy terembe érkezvén, ottan a herczegi trónra ült. Az állam nagyjai ekkor összesereglének körüle, s a teremben urak és különczebbnél különczebb álarczos alakok lépdeltek fel s alá.

Beesteledvén s a palota egészen kivilágittatván a piaczon háromszáz, egyenlően álarczozott egyén tünt fel, kezében mindegyik egy, csemegékkel és édességekkel megrakott ezüst tányért tartván föl, s száz, selyembe öltözött fáklyás ifju által kisértetvén, utánok pedig huszonöt, hosszu fekete bársony ruhában öltözött nemes férfiu

haladván kezökben őrbotokkal s zeneszerekkel. Azután a sokaság tapsviharai közepett egy hosszu kört csinálva a palotába mentek s belépvén a terembe az emlitett nyalánkságokat a herczegnő kiséretének átnyujtották; ezalatt tüzjáték rendeztetett, s különféle röppentyük bocsáttatván fel, illy módon a társaság három óra hosszáig mulattatott. Ekkor megkezdődött a táncz, mellyet fényes vacsora szakitott félbe, s ezután egészen másnapig folytattatott, amikor uj ünnepélyek kezdődtek, jelesen a mészárosok bika-vadászatot tartottak. Azután több napon át folytattattak a vigságok s a czéhek különféle fényes ajándékokkal lepték meg a dogenőt.

Még nagyobb részletességgel irja le Marin Sanuto Lucrezia Borgiának Esztei Alfonzzal, a ferrárai herczeg fiával 1502-ben tartott menyegzőjét. Utjában nagy számu nemes és hölgy, követ és püspök kisérte őt, ugy hogy kiséretében négyszáz huszonhat ló, kétszáz harmincznégy öszvér és kétszáz ötvenhárom személy találtatott.

— A vőlegény, Alfonso herczeg Mal Albergoig eléje ment menyasszonyának, ugyszinte kisérete.

Február 1-én 14 órakor a mantuai őrgrófnő kiséretével együtt hajóra ülvén, Ferrarából Mal Albergo-ig ment, hová megérkezvén, találkozott a magas menyasszonynyal, ki az urbinoi herczegnővel s kevés számu kiséretével egy hajóban vala, amikor is az emlitett őrgrófnő hajójából a menyasszony sajkájába lépvén, őt udvariasan köszönté, vele volt ekkor Laura da Gonzaga urhölgy s Cotrone őrgrófnő is, s evvel Ferrara felé eveztek. A sáncz tornyához érvén, a menyasszony meghajtá magát a ferrarai herczeg előtt, ki rája a Pó partján várakozott, hetvenöt lovas vadászszal egyetemben, kik sorban valának felállitva s mindannyian fehér és veres egyenruhában öltözve; s megcsókolván őt, mindnyájan hajóra szállottak, miután a hatalmasságok követei, kik az emlitett herczeg mellett állottak, kezet fogtak volna a menyasszonynyal. 24 órakor Esztei Albert herczegnek a Pón tul fekvő lakába érkeztek, hol a menyasszony szállására kisértetvén s ottan Lucrezia Bentivoglia és számos nők által fogadtatván, azután mindnyájan Ferrarába indultak, előbb azonban Alfonso herczeg udvarmestere által a menyasszonynak társalkodónőül felajánltatván Theodora urhölgy, tizenkét kisasszonynyal egyetemben, kik mindnyájan karmazsin atlacz ruhában és fekete bárány-bőrrel bélelt fekete bársony felső köntösben valának öltözve; ugyancsak ekkor a mennyasszonynak öt kocsi ajándékoztatott, az

első aranynyal himzett szövettel vala bevonva, négy fejér lóval, melylyek értéke egyenkint ötven aranyra rugott; a másik sötétbarna bársonynyal volt behuzva négy fekete lóval, a többiek pedig sötét barna atlaczczal s bennök négy-négy különböző szinü ló. A menyasszony ruhája csillogott az aranytól és drágakövektől, fején egyszerü arany főkötővel. Az őrgrófnő zöld bársony ruhát viselt, megrakva aranynyal, s egy, hiuzbőrrel bélelt fekete bársony felső köntöst, fején pedig arany főkötőt, homlokát végre egy arany karika s nyakát egy, gyémántokkal megrakott arany karika ékité; végül az urbinoi herczegnő fekete bársony ruhában vala öltözve, melly fénylett az aranytól.

Másnap bevonultak Ferrarába, és pedig legelül a herczeg hetvenöt lovas vadásza, mindannyian fehér és vörös szövetü egyenruhában öltözve, élökön három kapitánynyal, kik különbözően valának öltözve. Ezeket nyolczvan egyenruhás trombitás s huszonnégy sipos és púzonos követé. Utánok az udvaronczok és ferrarai nemesek mentek minden rend nélkül, s rajtok hetven aranyláncz számláltatott meg, mellyek egyike sem ért kevesebbet ötszáz aranynál, sőt némellyek 800—1200 arany értéküek valának. Ezeket az urbinoi herczegnő kisérete követé, melly atlacz- és bársonyban vala öltözve. Ezen csapatot Alfonso herczeg s Hannibál Bentivoglio ur zárták be. Ő herczegsége egy pej lovon ült, melly felszerszámozva hatezer aranyra becsültetett. Azután a menyasszony kisérete ment, mellyet az adriai, comacchioi és cerviai püspökök s a pápa két követe követett; most a követek jöttek t. i. a luccai, sienai és florenczi; a két velenczei követ hosszu karmazsin vörös bársony, a négy római pedig aranynyal himzett szövetből készült s karmazsin vörös atlaczczal bélelt hosszu köpenyt viselt. Ezek háta megett hat dobos és két inas ment, kik aranyhimzésü szövet- s különféle szinü atlacz ruhában valának öltözve.

A menyasszony karmazsin vörös atlacz mennyezet alatt lépdelt, melly tudorok által vitetett; előtte egy nagy szürke paripa vezettetett, mellyet a herczeg ajándékozott neki, s a melly most arany himzésekkel ékitett karmazsin vörös bársonynyal volt bevonva, és ezen lovagolt a menyasszony egészen a castel-tealto-i (T e d a l d o) hidig, itt azonban a lövésektől megijedvén az, majdnem leveté urnőjét, de a mellette levő nyolcz lovász által, kik sötétbarna és sárga atlaczban valának öltözve, nyergében megtartatván, egy sötétbarna öszvérre ült át, melly aranynyal kivarrt bársonynyal volt beteritve, ami gyönyörüen vette ki magát. A menyasszony ruhája fénylett a sok aranytól; nyakát gyémántokból és rubinokból készült nyaklánczdiszité,

mellyet a ferrarai herczegnő adott neki emlékül, fején azon főkötőt viselé, mellyet a herczeg számára Rómába küldött. Környezetét Alfonso herczeg hat komornyikja képezé, kik különféleképen valának öltözve, mindegyikök nyakán azonban nagy aranyláncz diszlett; a mennyezeten kivül pedig a franczia követ magányosan kisérte, hátrább pedig az urbinoi herczegnő s a ferrarai herczeg. A herczegnő egy sötét-barna öszvéren ült, melly aranyhimzetű fekete bársonynyal vala beteritve, magán pedig aranynyal kivarrt fekete bársony köntöst, nyakán egy gyöngysort s fején arany főkötőt viselt. A herczeg, ki sötétbarna bársony köntösben vala öltözve, egy sötétbarna paripán lovagolt, melly fekete bársonynyal volt bevonva. Ezután két urhölgy következett t. i. Jeronima Borgia s Ursini asszony, mindketten fekete bársonyban öltözve, s utánok a pápa rokona, Adrianna özvegy urnő, s más nők nem is valának lóháton. Most Lucrezia Bentivoglia jött egy aranynyal himzett szövetü kocsiban, s tizenkét más kocsi, melylyekben ferrarai és bolognai urhölgyek ültek; utánok a mennyasszony két öszvére vezettetett, mellyek fekete bársonynyal valának feldiszitve s végre ötvenhat öszvér sötétbarna és sárga szövettel, s tizenkettő sötétbarna és sárga atlaczczal bevonva.

Azon helyeken, hol a menyasszony átvonult, diadalivek valának felállitva, s némelly előadások tartattak. 24 órakor a piaczra ért, hol két kötéltánczos mulattatá; és ezen órában a foglyok szabadon bocsáttattak. Az udvar lépcsőzetén az örgrófnő Laura da Gonzaga urhölgygyel, egész kiséretével és számos ferrarai urnővel fogadta; a lovas vadászok a mennyezetet hatalmukba keriték, a herczeg és don Alfonso lovászai pedig az öszvéren czivakodtak, mignem don Alfonso lovászaié lőn az. A menyasszony a követek, don Alfonso a mántuai őrgrófnő, az urbinoi herczegnő s a többiek által a herczegi nagy terembe kisértetett, s itt maradván egy kevés ideig, azután mindenki saját szobájába vonult, s a következő éjet a vőlegény és menyasszony együtt töltötték.

A harmadik napon ebéd után a teremben bál tartatott, mellyben a jelenlevők sokasága miatt alig lehetett tánczolni; a herczeg pedig próbát tartatott a szinészekkel, kik mindössze száztizen voltak s öt darabot (Lepidice, Bacchide, Soldato glorioso, Asinaria, Casina) valának előadandók, amellyek közöl az első éjjeli egy órakor el is játszatott, közben mórtánczczal vegyitve.

Február 4-én a menyasszony csak 19 órakor jelent meg a közönség között s utána mindjárt az örgrófnő. Vele volt az urbinoi herczegnő is s az időt egészen 23 óráig tánczolással töltötték, amikor

Plautus Bacchide czimü darabjának megszemlélésére mentek, melly szintén két mórtánczczal vala vegyitve.

A következő napon vagyis 5 én, melly szombatra esett, a menyasszony feje mosásával és irással lévén elfoglalva, nem mutatá magát, s igy a többi urak és hölgyek egy sétát rendeztek.

Február 6-án azaz vasárnap a püspökségben a carniolai püspök által ünnepélyes mise tartatott, mellyre az urak közöl csak don Alfonso jelent meg egyedül a franczia követ által kisérve, de udvaronczok és a népből sokan. Ennek végeztével a pápa egyik kamarása, névszerint Leandro ur egy bepecsételt bullát nyujtott át don Alfonsonak, amelly felnyittatván azt tartalmazta, hogy szokásban lévén, miként a pápák karácson éjjelén egy kardot és egy föveget szentelnének meg s azokat az egyház körül érdemeket szerzett keresztény fejedelmek valamellyikének ajándékoznák, ő szentsége ezen évben az érintett kitüntetésre ő herczegségét szemelte ki, tekintetbe vévén mind magas születését mind pedig személyes kitünő tulajdonait; és pedig a kardot a keresztény hit, a föveget ismét saját személye védelmére. A levél nyilvánosan felolvastatván don Alfonso az oltár elé térdelt. Az emlitett püspök néhány ima elmondása után fejére tette a bársony föveget s kezébe adá az aranytól csillogó kardot, aminek megtörténtével őt felemelé. Felállván a herczeg, magához hitta Julio Jaxone urat, aki átvevé tőle a kardot, mellynek hegyén volt a föveg, és trombita harsogás között ebédelni mentek.

Ebéd után az őrgrófnő fivéreitől és az urbinoi herczegnőtől kisérve a terembe vonultak, hol két óra hosszat tánczmulatság tartatott, mellyben a menyasszony, teljes diszben öltözve, egyik udvarhölgyével néhány francziát tánczolt; 23 órakor Plautus Soldato glorioso czimü darabjának megszemlélésére mentek, melly éjjeli öt óráig tartott, közben három mórtáncz adatván elő.

Következő napon vagyis 7-én 21 órakor két ember küzdésének megszemlélésére mentek, akik is küzdtérül a ferrarai főcgyház előtti piaczot választák, s akik egyike Vicino da Imola, a mantuai őrgróf növendéke, másika pedig Aldobrandino Piatese da Bologna volt. A harmadik trombitaszóra egymásnak rohanván, majd lándzsával majd ismét vivókarddal egy óra hosszáig viaskodtak, de olly változó szerencsével, hogy a herczeg utóljára sem mondaná meg, ki lenne közölök a győztes.

Innét Plautus Asinaria czimü darabjának megszemlélésére mentek, melly szép és mulatságos volt. Az első játékközben vad emberek jelentek meg a szinpadon, kik egy ideig ide s tova futkostak

azután pedig hajmeresztő módon tánczoltak; később egy kürt hangja ütvén meg füleiket s azt hivén, hogy kutyák és vadászok jönek, a sürüségbe rejtöztek s midőn ott lesben állanának, nyulakat láttak kijöni s utánok futván botokkal agyonverték és megették. Másodszor is kürthangot hallván, ismét elrejtöztek s kecskéket és zergéket látván kijöni, utánok szaladtak s botokkal agyonverték és megették. Midőn harmadszor hallanának kürthangot, visszamentek az erdőbe, s látván egy párduczot és egy oroszlánt kijöni, botjaikkal üzőbe vették azokat, s miután gyáván védelmezték volna magukat, utóljára is megfogattak s megkötöztettek; amikor a vad emberek örümükben ujjongva tánczoltak s a szinpad egyik végében egy csapatba egyesültek; ekkor négyen közölök egymást karon fogva egy kört csináltak s más négy feléjök ugrott és sípszó mellett ekként tánczoltak, mig végre szétváltak. Azután dobszó mellett tizenkét paraszt tünt fel a szinpadon, kik a földmüvelést ábrázolták; egyik ásta a földet, másik apróra vagdalt aranyokat vetett, a harmadik gabonát mért, a negyedik a malomba vivé sat. végre ezek is tánczcnak eredtek s tánczolva eltüntek a szinpadról, s ekként az ünnepély mintegy éjjeli négy órakor véget ért, amikor mindenki vacsorára sietett.

Ezen napon a menyasszony aranynyal himzett szövetü ruhában jelent meg, fején gyémánt és smaragd fejékkel; az örgrófnő aranynyal himzett karmazsin vörös bársony ruhában, nyakán drágakövekből készült nyaklánczczal s homlokán rendkivül nagy gyémántokból álló fejékkel; az urbinoi herczegnő végre aranynyal himzett fekete bársony ruhában, nyakán és fején gyöngyökkel és drágakövekkel ékitve.

A farsang utólsó napján, melly február 8-ára esett, a követek ajándékaikat magokkal vive, a menyasszony szobájába mentek, azokat neki ottan átnyujtandók. Először is a herczeg felette szép és értékes ékszerekkel lepte meg; azután a velenczei követek rövid bevezetés után két, karmazsin vörös köpenynyel ajándékozták meg, most a florenczi követ lépett elő ajándékaival, melly harminczöt rőfös és igen szép aranynyal himzett végszövetből állott; ezután a sienaiak két igen szép és értékes ezüst edényt nyujtának át neki, végre a luccaiak egy mosdó medenczével tisztelték meg. Ez megtörténvén, a menyasszony az örgrófnő s az urbinoi herczegnő kiséretében a terembe ment, hol 24 óráig tánczoltak, azután pedig a Casina czimü utólsó darab megszemlélésére indultak, melly a közönség általános tetszése között adatott elé.

Mielőtt a darab megkezdetett volna, az uj házasok tiszteletére

zene kiséretében egy ének zengedeztetett el; azután az első felvonásban dobszó mellett egy franciásan öltözött nő jött ki, s utána tiz ifju don Alfonso szinében, fehér és vörös ruhában öltözve s kezökben egy-egy vesszőt tartva, e felirattal amore non vole (nem akar szeretni). Midőn ezek tánczoltak, a nő kiragadta kezökből a vesszőket és eldobta; mire azok haragot szinlelve eltávoztak a szinpadról, később azonban dárdákkal felfegyverkezve visszatértek, amellyekkel a nőt megsebesitvén, őt félholtan hagyák. Eközben megjelenik Amor s nyilával az ifjakat földre teritve, a nőt megszabaditá. A második felvonásban vad emberek jőnek ki, s ezek a szinpad egyik végéről a középre vonnak egy nagy göngyöt, mellybe négy erény vala bezárva t. i. az igazság, erősség, mértékletesség és okosság, amellyek, midőn a göngy felnyittatnék, egy kürt kisérete mellett bizonyos éneket énekeltek. A harmadik felvonásban hat igen jó hegedüs jelent meg, akik között volt don Alfonso is. A negyedikben tizenkét németesen fegyverzett egyén jött ki, s kezökben alabárdokkal és késekkel, fejökön forgós föveggel gyönyörü mórtánczot jártak. Utóljára tizenkét egyén jelent meg kezökben mindakét végén meggyujtott fáklyákkal, kik ekként mórtánczot járva gyönyörü látványt nyujtottak; és ekként bevégződvén az előadás, hat órakor mindenki vacsorára ment. Ezen ünnepélyek alkalmával a mantuai őrgrófnő majd készpénzben majd trombitásoknak, bohóczoknak, dobosoknak, siposoknak s másféle zenészeknek való ruhákban sok ajándékot osztott ki; igy a többek közt három spanyol bohócznak egy-egy öltönyt ajándékozott és pedig kettőnek aranyhimzésü szövetből, a harmadiknak sötétbarna atlaczból. stb. —

Ezen ünnepélyek le vagynak irva Esztei Isabellának férjéhez Francesco Gonzagához intézett leveleiben is, mellyek kevéssel előbb az Archivio storico czimü munkában jelentek meg.

— X. Leo pápává emeltetésének alkalmából (beszéli Vasari Jacopo da Pontormo czimü munkájában) Florenczben szép és nagyszerü ünnepélyek tartattak, különösen kitünvén ezek között azon kettő, mellyek két, urak- és hölgyekből álló társulat által rendeztettek. Ezek egyikének, melly Gyémánt-társulatnak neveztetett, Giuliano de' Medici, a pápa testvére, volt a feje, s onnét czimeztetett igy, minthogy atyjának, az öreg Lorenzonak, gyémánt volt a jelvénye; a másiknak, melly az ágról neveztetett el, s ez volt jelvénye is, Lorenzo, Piero de' Medicinek fia, volt a feje, amelly utóbbinak egy ág vala a jelvénye vagyis egy száraz borostyán-törzs, melly

zöld leveleket hajtott, azt jelzendő, hogy a nagyatya neve megujult és ujra feltámadt. A Gyémánt-társulat az általa szándékolt diadalmenet tervének elkészitésével Andrea Dazzi-t bizta meg, ki akkor a florenczi akademián a görög és latin nyelvet tanitotta; azért is ez egy ollyast rendezett, melly hasonló volna a rómaiak diadalmeneteihez, jelesen három szép famunkáju és müvészileg kifestett szekérből vala az állandó. Az elsőben a gyermekség volt egy szép csoport gyermek által képviselve; a másodikban a férfiuság számos olly személyek által ábrázolva, kik férfiui korukban nagy dolgokat vivének véghez; a harmadikban végre az öregség több olly érettkoru emberrel, kik öregségökben nagy dolgokat müveltek; amelly személyiségek mindnyájan olly gazdagon valának felöltöztetve, hogy annál szebbet képzelni sem lehete. Ezen szekerek készitői valának: Rafaello delle Viole, Carota vésnök, Andrea di Cosimo festész és Andrea del Sarto; az alakok ruháinak készitői és rendezői pedig Lionardo da Vinci s Bernardino di Giordano, mindannyian a legjelesebb müvészek; végre a három szekér festése egyedül Jacopo Pontormo érdeme volt, ki azokon különböző történeti festményekben az isteneknek különféle átalakulásait ábrázolá. Az első szekeren szembetünő betükkel ezen szó vala kiirva e r i m u s, a másodikon s u m u s, a harmadikon f u i m u s, azaz leszünk, vagyunk, voltunk. Az ének igy kezdődött: R e p ü l n e k a z é v e k, sat.

Lorenzo, az ágról nevezett társulat feje, látván ezen diadalkocsikat s óhajtván, hogy azokat az öveik felülmulnák, a nemes és tudós férfiut Jacopo Nardit megbizta, hogy hat diadalkocsit készitene megkettőztetendő ekként a Gyémánt-társulat által kiállitottak számát. Az első kocsi, melly két, füvekkel felékitett ökör által vonatott, Saturnus és Jánus korát ábrázolá, melly aranykornak neveztetett; annak tetején Saturnus és a két ábrázatu Janus valának láthatók, az első kaszával, a második a béke templomának kulcsával kezében, lábai alatt pedig a lebilincselt szörnyeteget tartva; ezenkivül sok ollyas tárgy vala ezen, mellyek Saturnusra emlékeztettek, s mindezek rendkivül szépen és különféleképen szinezve a lángelméjü Jacopo Pontormo által készitettek. Ezen diadalkocsit hat pár meztelen pásztor kisérte, némelly tagjaik nyest- és czobolybőrrel fedve, különféle régi divatu csizmákban, oldalukon pásztor-tarisznyával s fejökön különböző zöld gallyakból font koszoruval. A lovakon, mellyeken e pásztorok ültek, nem volt nyereg, de ehelyett oroszlán-, tigris- és hiuzbőrrel valának azok beteritve, amellyek aranyozott körmei igen szépen csüngtek alá a lovak oldalairól; a lovak kereszt-

csontjának diszitményei, ugyszintén a kengyeltartók arany-kötelekből valának készitve; a kengyelek kos, kutya s más állatok fejeinek formájára alakitva, a zabolák és kantárszárak végre különféle zöldségekből és aranykötelekből csinálva. Mindegyik pásztornak négy lovásza volt, mindannyian pásztor-ruhában, de egyszerüebben s más bőrökben öltözve, kezökben száraz ágak alakjára készitett fáklyákkal, ami gyönyörü látványt nyujtott. A második kocsin, mellyet két pár ökör vont, — mindannyian bevonva értékes szövetekkel, fejökön koszorukkal s aranyozott szarvaikról olvasók csüngve alá — Numa Pompilius, a rómaiak második királya volt, a vallási könyvekkel, a papi rendekkel s az áldozatokhoz tartozó dolgokkal egyetemben; miután ő volt a rómaiaknál a vallás és áldozatok első alapitója és rendezője. Ezen kocsit hat pap követte szép öszvéreken ülve, mellyek borostyánlevél alaku arany és ezüst himzésekkel ékitett szőnyegekkel valának beteritve. A papokon régi modoru papi ruhák valának, körül arany szegélyekkel és rojtokkal ékitve, kezökben pedig majd egy füstölőt, majd egy arany edényt, majd ezekhez hasonló más tárgyat tartának. Mellettök a leviták szokása szerint egyházi szolgák lépdeltek, s a fáklyák, mellyeket ezek kezökben vivének, a régi gyertyatartók mintájára müvészi tökélylyel valának készitve. A harmadik kocsi Titus Manlius Torquatus consulságát ábrázolta, aki az első carthagoi háboru után consul volt s ugy kormányozta Rómát, hogy korában ottan az erények és jólét egyaránt tenyésztek. Az emlitett kocsit, mellyen Titus volt, különféle diszitmények ékiték, mind Pontormo által készitve, s nyolcz igen szép ló vonta, előtte pedig hat pár senator ment tógában, s lóháton, lovaik aranyhimzésü szövettel fedve, kiséretöket pedig nagyszámu lovászok képezték, kik a lictorok mintájára bárdokkal s más az igazság kiszolgáltatásához tartozó dolgokkal valának ellátva. A negyedik kocsi, mellyet négy elefánt-módra felszerelt bivaly vont, a Cleopatra legyőzése után diadalmenetét tartó Julius Caesart ábrázolá. Ezen kocsit hat pár fegyveres kisérte, szép és fényes fegyverekkel s aranytól csillogó ruházatban; s a fáklyák, mellyeket kezökben vivének, különböző módokon győzelmi jelvényekké valának átalakitva. Az ötödik kocsin, mellyet szárnyas és griff-alaku lovak vontak, Augustus Caesar, a világ ura volt, kisérve hat pár lóháton levő költő által, kik valamint maga Caesar is borostyán-koszorut hordának fejökön s különféleképen valának öltözve, mindegyik saját hazájának szokása szerint. A Caesar által annyira kegyelt költők valának ezek, kik őt munkáikkal az egekig emelték; s hogy felismertessenek, egy

szalagot viseltek, mellyen nevök olvasható vala. A hatodik kocsin, mellyet négy, gazdagon felczifrázott tinó vont, s Pontormo igen szépen kifeste, Trajánus, a legigazságosabb császár ült, s előtte szépen felszerelt lovakon hat pár jogtudós bokáig érő hosszu öltönyben, aszerint amint régenten a jogtudorok öltözni szoktak; a lovászok pedig, kik nagy számu fáklyákat vivének, irók, irnokok és jegyzők valának, mindannyian könyvekkel s irásokkal kezökben. Ezen hat után jött az aranykor diadalkocsija, gazdagon felszerelve, jelesen számos gyönyörü alakkal Baccio Bandinellitől s igen szép festményekkel Pontormotól, amellyek közöl kivált a négy fő erény emeltetett ki. A kocsi közepéről egy földgömb-alaku nagy golyó emelkedett ki, mellyen egy halottnak látszó férfiu feküdt, arczczal a föld felé, s rozsdás fegyverekkel övezve. Ennek háta ki volt hasitva s a hasadékból egy meztelen és aranyozott gyermek nyult fel, ki az ujból feltámadó aranykort ábrázolá s egyszersmind végét ama vaskornak, mellyből a mostani pápaválasztás következtében kijött és ujjászületett; ugyanezt jelenté az ismét kizöldült száraz ág, jóllehet némellyek azt mondanák, hogy az Lorenzo de' Medicire czélzott, ki urbinoi herczeggé lett. Nem hallgatom el, hogy az aranyozott gyermek, ki egy pék fia volt, azon fáradság következtében, mellynek tiz scudo szerzéséért tevé ki magát, nem sokára meghalt. Az ének, mellyet amaz álarczos menet, amint az rendes szokás, énekelt, az emlitett Jacopo Nardi müve volt.

Magán személyek vagy társaságok szintén rendeztek ünnepélyeket és mulatságokat:

— Gianfrancesco Rustici házában (beszéli Vasari ennek életiratában) egy nemes férfiakból álló társaság szokott összegyülni, melly a főzőüstről nevezé el magát s csak tizenkét személyből állhatott, kik a következők valának: az érintett Gianfrancesco, Andrea del Sarto, Spillo festész, Domenico Puligo, Robetta aranymüves, Aristotele da Sangallo, Francesco da Pellegrino, Nicoló Buoni, Domenico Baccelli, aki felette jól játszott és énekelt, Solosmeo szobrász, Lorenzo másként Guazzetto és Ruperto di Filippo Lippi festész, ki a társaság gazdája volt. Ezek mindegyike némelly vacsorájokra és mulatságukra négy egyént vihetett magával, de többet nem. A vacsorák rendje pedig az volt (örömest elbeszélem ezt, miután napjainkban az illyes társaságok csaknem egészen kimentek a divatból), hogy mindenki hozna valami, elmésen kigondolt vacsorára valót, amellyet az illető megérkeztével átadna a házi urnak, ki min-

dig közölök vala, s aki azt annak adá, akinek tetszett, kicserélvén ekként egyik vacsoráját a másikéval. Midőn azután az asztalhoz ültek s egyik a másiknak magát bemutatá, mindenkinek volt mindene, s arra, kinek vacsorája valamellyikéhez hasonló volt, büntetés szabatott. Egy este tehát, midőn Gianfrancesco érintett társaságának vacsorát adna, megparancsolta, hogy asztal gyanánt egy, hordóból készitett rendkivül nagy főző üst szolgálna, amellynek belsejében valának mindnyájan s ugy látszott, mintha mindannyian az üst vizében lennének; amellynek közepéből jöttek az ételek köröskörül; s a főző üst fönálló nyele gyönyörüen megvilágitá a középet, minek következtében mindnyájan láthaták egymást. Midőn tehát az asztalhoz ültek s a jól elhelyezett főzőüstnek belsejében valának, a középről egy fa jött ki számos ágakkal, mellyek ételekkel valának megrakva, s midőn ezek onnét elvétettek volna, leereszkedett s ismét uj ételekkel terhelve jött fel és igy tovább; köröskörül pedig szolgák valának, kik a tagokat a legfinomabb borokkal kinálgaták. Ezen gondolat, melly festmények segélyével igen szépen volt kivive, nagyon tetszett a társaság tagjainak s általok dicséretekkel halmoztatott el. Ezen alkalommal a Rustici ajándékát egy pástétomból készitett üst képezte, mellybe Ulysses belemártá atyját, ekként azt megifjitandó. A két alak emberalaku főtt kappanokból valának s különböző tagjaik különféle ennivaló dolgokból készitve. Andrea del Sarto egy nyolcz homlokzatu templomot ajándékozott, melly hasonló vala a San Giovanni templomához, csakhogy oszlopokon nyugodott. A padozatot egy nagy tál kocsonya képezte, itt ott szinezve, mintha mozaik lett volna; az oszlopok, mellyek porfirból látszottak lenni, nagy és vastag kolbászok valának, a talapzatok és oszlopfők pármai sajtból, a párkányzatok czukros tésztasüteményből s a szószék marczipánból vala sat. Spillo egy lakatost ajándékozott, libából vagy más hasonló állatból készitve s ellátva minden eszközzel arra, hogy szükség esetén az üstöt kiigazitani lehessen. Domenico Puligo egy sült malaczból egy fonó szolgálót készite; mások ismét más elmés ajándékokkal lepték meg a társaságot.

A vakoló kanálról nevezett társaság, melly hasonló volt a most érintetthez, s amellynek Gianfrancesco Rustici is tagja volt, a következő módon keletkezett. 1512-ik év egyik estvéjén Campaccioban Feo d' Agnolo, a púpos, kertjében egy társaság vacsorálván, ennek egyik tagja Baja a kert valamellyik zugában egy vakoló kanalat vett észre ugy, amint azt előbbi napon a kőmüves a mészben hagyta. Kezébe vévén s rája egy kevés meszet, ezt Feo-nak a szájába csapta

épen akkor midőn ez száját nyitva tartaná egyik szomszédjától valami kedves falatot várván; amit meglátván a társaság elkezdé kiáltozni vakoló-kanál, vakoló-kanál. Ezen véletlennek köszönte azután létrejöttét a vakoló-kanálról nevezett társaság, melly huszonnégy tagból állott, s mellynek jelvénye a vakoló kanál lett. Számos ünnepélyeket rendezett ezen társaság, amellyek közöl elég legyen egy párt felemlitenünk. Az elsőt Giuliano Bugiardini szervezé, mellyre nézve a társaság házi ura meghagyá az illetőknek, hogy mindenki tetszése szerinti ruházatban jelenjen meg, ugy azonban, hogy azok, kik hasonló alaku ruhákban jelennének meg, meg fognának büntettetni, aminek következtében a tagok a kitüzött órában különczebbnél különczebb ruhákban érkeztek meg. Eljövén a vacsora ideje, a tagok ruházatuk minősége szerint helyeztettek el az asztalnál; akik fejedelmileg valának öltözve, az első helyeket, a nagyurilag öltözöttek az amazok mellett lévőket s végre a szegényes ruházatban levők az utólsó teritékeket foglalták el. Azt pedig, hogy minő mulatságokat rendeztek vacsora után, legjobb hallgatással mellőzni.

Más alkalommal a vendégség illy renddel ment végbe: Ceres Pluto által elragadott leányát Proserpinát keresvén s a vakoló kanálról nevezett társaságba tévedvén, felkérte annak tagjait, hogy lennének szivesek őt a pokolba elkisérni. A kérelem teljesitésébe hosszu vitatkozás után beleegyezvén, követék Cerest s ekként egy sötét szobába lépve, ajtó helyett egy iszonyu kigyószájat láttak, amellynek feje az egész homlokzatot elfoglalta. Most mindnyájan ezen ajtóhoz közeledtek, mire Cerberus ugatni kezdett, Ceres pedig kérdezé, ha vajjon ott bent volna e elveszett leánya. Kérdésére igenlő válasz adatván, hozzáveté, hogy visszakövetelí őt, de Pluto azt felelé, hogy nem adja vissza, hanem Cerest az egész társasággal egyetemben a készülőben levő menyegzői ünnepélyre meghivja, amelly meghivás el is fogadtatott. Azért a fogakkal tölt kigyószájon mindnyájan belépve, végre egy nagy kerek szobában találták magukat, amellynek közepén csak egy kis gyertya világitott, de olly csekély fénynyel, hogy alig láthaták egymást. Ekkor egy rut ördög által, ki háromágu villájával a középen állott, a feketével bevont asztalok mellé leültettetvén, Pluto megparancsolta, hogy a menyegzőnek de a jelenlevő vendégek tiszteletére is a pokoli kinzatások megszüntettessenek; és ugy történt. És minthogy ezen szobában a kárhozottak világának rejtekei mind le valának festve valamint büntetésök és kinzatásuk módjai is, egy meggyujtott kanócz se-

gélyével egy pillanat alatt minden rejtekben lángra lobbant egy gyertya, s a festményeken világosságba helyezte és ekként feltárta, mi módon s minő büntetésekkel kinoztatnának az emlitett rejtekekben levő kárhozottak. A pokoli vacsorának étkei látszólag undoritó s rut állatok valának, az utálatos külső alatt azonban a legizletesebb és válogatottabb ételek rejtőztek. Az ételek héja és külseje, mondom, azt mutatá, hogy kigyók, gyíkok, békák, skorpiók, szárnyasegerek s más illyes állatok volnának, belsejök azonban a legjobb étkekből állott; és ezek a középen levő ördög által egy lapáton tétettek fel az asztalra mindenki elé sorban, a másik ördög pedig finom borokat töltögetett az utálatos külsejü tégelyekbe, melylyek serlegek gyanánt szolgáltak. Ezen első étkek felhordása után, mellyek csak előétkezésnek valának tekinthetők, az szinleltetett, mintha a vacsora (melly alig kezdetett meg) végét érte volna, s gyümölcsök és csemegék gyanánt halottak csontjai hordattak fel, amelylyek azonban czukorból valának. Ez megtörténvén s Pluto, ki, mint mondá, Proserpinájával le akart nyugodni, megparancsolván, hogy a kárhozottak kinzatásai ujból megkezdetnének, bizonyos szél által egy pillanat alatt eloltattak az emlitett gyertyák s iszonyu zaj és rémletes kiáltások és orditások levének hallhatók. E setétség közepett a jelenlevők egyikének Baja-nak egy gyertya által megvilágitott képe vala látható, kit Pluto pokolra kárhoztatott, mert tüzjátékaiban és gépezeteiben mindig a hét fő bünökből és a pokol más dolgaiból merité leleményességét. Ezen látvány s az emellett hallható jajgatások után megszüntetett ezen félelmes helyzet, s gyertyák gyujtatván egy fényes teremben találták magukat, hol diszesen öltözött szolgák hordák körül a gazdag vacsorát. Ennek végeztével a társaság a fenti szobákba vonult, s ottan a F i l o g e n i a czimü vigjáték adatott elé, mellynek végével hajnalban mindenki elégülten tért vissza lakáka.

Két év lefolyása alatt számos illy ünnepélyek tartatván, egy alkalommal a háziur megleczkéztetendő azokat, kik ezen vendégségekre tulságosan sokat költöttek s azokra ugyszólván minden vagyonukat elfecséreltek, a következő módon rendezé az áliala adott vacsorát: A téren, hol össze szoktak gyülekezni, a kapun kivül a homlokzaton olly alakok valának festve, minőkkel a kórházak tornáczaiban találkozhatunk pl. a kórház felügyelő azon helyzetben midőn a szegényeket és utazókat szeretetteljesen hivogatja és befogadja. Ezen festmény az ünnepély estvéjén lepleztetett le, s a vendégek csak későn érkezének meg, kik kopogtatván s a kórházfelü-

gyelö által bebocsáttatván, egy nagy terembe jutottak, melly egészen kórháznak tünt fel, ágyakkal s más illyes eszközökkel lévén felszerelve. A terem közepén egy tüz körül henyélöknek, naplopóknak és szegényeknek öltözve ültek Bientina, Battista dell' Ottonajo, Barlacchi, Baja s más tréfás emberek, kik ugy tettetvén magukat, mintha észre sem vették volna a belépőket, társaságuk tagjaira s illetőleg magukra vitték át a beszédet, azt mondván a többek között, hogy a világ legnagyobb gazai volnának azok, kik mindenöket elpazarolták s vendégségekre és ünnepélyekre költötték, tullépvén e tekintetben minden korlátot. Ezen beszéd végeztével, miután a várottak mind megérkeztek volna, köztök termett védnökök sz. András, s kivivén öket a kórházból, egy fényesen feldiszitett szobába vezette, hol asztalhoz ülve vigan vacsoráltak; azután pedig a szent szeliden megparancsolta nekik, miként avégből, hogy a sok költekezés következtében kórházba ne jussanak, elégednének meg évenkint egy nagy ünnepélylyel, s evvel elvált tőlök. Ők e parancsnak csakugyan engedelmeskedtek, s ezentul sok éven át csak egy ünnepélyes vacsorát tartottak, amikor különféle szindarabok adattak elö. —

Általánosan ismeretes a burgundiai herczegek által adott ünnepélyek fénye, amellyek egész terjedelmökben olvashatók Barante Histoire des ducs de Bourgogne czimü müvében, leginkább pedig ennek V. kötetében.

H) 469-ik laphoz.

Titkos Tudományok.

Némi fogalmat adandó az ugynevezett magiáról, jónak láttam Agrippa Kornél De occulta philosophia (1531) czimü munkájából kivonatokat közleni, igénybe vévén egyszersmind más e tárgyu irókat is.

— Három világ van, elemi, égi, értelmi: mindegyikre befolyást gyakorol a felső. Az Isten maga közli azokkal mindenhatósága erőit és pedig az angyalok, egek, csillagok, állatok, növények, kövek és érczek által. Ezen lépcsőzeten felfelé haladva, az emberek egészen a példányszerü világba hathatnak s nemcsak azon tulajdonságokkal birhatnak, mellyekkel a legnemesebb dolgok, de ujakat is elsajátit-

hatnak. A mi tanulmányunk először is azon mód körül forog, melylyel a bölcsészek az anyagi világ erőit felfedezik s azután az égi erők megismerésére jutnak; másodszor a csillagjósok tudományai körül; végre pedig akörül, hogyan érvényesitendő az egész bizonyos szertartások segélyével.

A magia a leghatalmasabb titkos tudomány, melly magában zárja a legtitkosabb dolgok ismeretét; és egy szóval valódi tudomány. Ennek alapitói Zamolxis és Zoroaster; követőik Abbari, Carmonda, Damigerone, Eudoxius, Ermippus, Trismegistus, Mercurius, Porfirius, Jamblicus, Plotinus, Proclus, Dardanus, a thracziai Orpheus, a görög Gog, a babiloniai Germa; végre tianei Apollonius, Ostanes, Pythagoras, Empedocles, Democritos és Plato utazásokat tettek, hogy azt magokévá tehessék.

Négy elem van, sem több sem kevesebb nem lehet: t. i. tűz, lég, föld, viz, s mindegyiknek három tulajdonsága vagyon, amiből azután a bámulatos 12 szám keletkezik, melly a 7 által a tizhez jut, a legfőbb egységhez érvén ekként, amellytől függenek az összes csodálatos hatályok. A dolgok természetes erői közöl némellyek elemiek, minők pl. a nedvesités, melegités; némellyek ismét azon elemekből származnak, mellyekből azok állanak, minők az emésztetés, lágyitás, etetés sat. Ezeken kivül vagynak elrejtett erők, minők a méreg hatásának megakadályozása, a vas vonzása; minő továbbá egy kisded hal ereje, melly csekélységének daczára farkával a legnagyobb hajót is feltartóztatja. Épen ugy, miként az Isten szellemében léteznek az eszmék, megvagynak a világ lelkében a magszerü okok, mellyek segélyével Isten az egeket, csillagokat, alakokat teremté s azokat mindnyájokat tulajdonságaikkal felruházá. Az alsóbb rendü fajok erői és tulajdonságai tehát ezen alakoktól s ezen tulajdonságoktól függenek; s igy minden fajnak megvagyon megfelelő alakja, mellyből csodálatos müködési erőt nyer. Az égi testek alakja és helyzete sok egyénnek különös erőket kölcsönöz; mert amint valaki bizonyos állandó befolyás vagy valamelly csillagzat alatt kezd lenni, azon pillanattól fogva bámulandó sajátos müködési erőre és fogékonyságra teszen szert; amiért Avicenna azt mondá, hogy minden, ami itt bent történik, megvagyon már előbb a csillagok és földgömbök mozgásaiban és eszméiben. Mindenki tudja, hogy a delej vonzza a vasat, hogy a megdörzsölt borostyánkő megmozditja a szalmát, az egyszer meggyujtott asbest csak nehezen oltható el, a karbunkulus sötétben világit, a jaspis megállitja a vérzést, a kameleon mája, végén meggyujtva, esőt és mennydörgést okoz, a veres

pettyü keleti jaspis láthatatlanná teszi azon egyént, ki azt magánál hordja; épen ugy Aethiopiában van egy fü, melly elvágja a czint s bárminő zárt felnyit; Tatárországban pedig egy ollyas növény találtatik, amellyet ha valaki megizlelt, tizenkét napig ellehet étel és ital nélkül.

Bizonyosak lévén magáról a tényről, a bölcsészek dolga annak okát fürkészni; de mi biztosak lehetünk, hogy minden füben, minden kőben vagyon bizonyos erő és csodálatos hatás, annál inkább tehát minden csillagban: s nincs is más szükségszerü oka az okozatoknak mint az egésznek összhangzása és összeköttetése az első okkal s azoknak ezen isteni példányképekkel való megegyezéze. Ezen titkos erők ugy fedeztetnek fel, ha hasonlatosságok utján fürkésztetnek. Midőn tehát bizonyos tulajdonságot valamivel közleni akarunk, ollyas dolgokat szükséges evégre kiválasztani, amellyekben az kiváló módon megvagyon, s azok olly részét venni, hol az nagyobb erővel bir. Igy ha bátorságot akarunk közleni, válaszszuk ki egy kakas vagy oroszlán szivét, szemét vagy homlokát: illy módon be van bizonyitva, hogy ha valakinél egy holló szive van, vagy jobb karjára egy szárnyas-egér köttetett, az nem aludhatik; a békák és baglyok beszédessé teszik az embert s egy béka nyelve valamelly aluvónak feje alá téve azt álmában beszélteti; valamint ha a fülesbagoly szive egy elaltatott nő mellének bal részére tétetik, az ennek következtében titkait ki fogja beszélni. Igy tudjuk, hogy az öregek megifjodnak, ha kigyókat esznek.

A titkos erők ellentét utján is kimutathatók, mert nincs olly dolog, mellynek ellenségei ne volnának; igy pl. a tüz ellensége a viznek, mars és venus saturnusnak, mars, mercurius és a hold a napnak: amelly ellenségeskedés a csillagok között ellentétes helyzetökből származik. Azért Heraclitus azt irta, hogy itt alant minden az ellenszenv és rokonszenv által történik [1]). Itt lent a delej szereti a vasat, a smaragd a gazdagságot, a jaspis a nemzést, az agát az ékesszólást, a kén a tüzet; a nő-pálma szereti a himet és egymáshoz hajlanak; a szőlők szeretik a szilfákat. A szeretet az állatok és lelketlen lények között is megvan; igy a macska szereti a vad csombort, és azáltal, hogy ahhoz dörgölözik, him nélkül fogamz; igy a cappadociai lovak a széltől lesznek vemhesek. Ezen módra figyelve, az emberek sok gyógyszert tanultak el a vadállatoktól; s a

---

[1]) Ma a neveket megváltoztatva azt mondanók, hogy a vonzó és visszatasztó erő által.

fecskék megtanitának bennünket, hogy a vérehullófü (chelidonium) gyógyszere a szemfájásnak; sokan a borostyán levelcivel segitenek magukon; a büdös-banka, ha szölöt evén attól roszul érzi magát, a kőrutától gyógyul meg; a szarvasok az ezerjó-fü által szabadulnak meg a beléjök lött nyilaktól.

Ezek rokonszenvek, de vagynak ellenszenvek is mint pl. a rabarbara s az epe, a terjék s a méreg, a violakő s a részegség, a szüzfa [1]) s a bujaság, a kaláris és gyomorbaj között; a holló epéje az embereket eltávolitja azon helytől, hol valami el vagyon temetve; a borostyánkő minden tárgyat vonz, kivévén a lósóskát s mindazt mi olajjal van megkenve, amelly iránt természetes ellenszenvvel viseltetik. Más alkalommal hosszasabban fogunk értekezni ezen erőkről, mellyek a csillagok befolyása által egész bizonyossággal a testekbe vagynak öntve. Nem olly könnyü dolog, mint némellyek hiszik, fölismerni, milly csillagok vagy jegyek befolyása alatt álljanak a különféle dolgok; mindazáltal meg lehet azt tanulni vagy a sugarak utánozásából, vagy a felsőbb rendü testek mozgásából, vagy ezek szinéből és illatából s némellykor hatásaikból. Igy pl. a tüz, láng, vér és életerők, az arany szine s a karbunkulus fénye által a nap befolyása alatt állanak; a föld, viz, minden nedves test, az ezüst, kristály a holdtól s más testek ismét más bolygóktól függenek. Söt mindaz, mi idelent történik, a bolygók uralkodása szerint megy végbe; s még az országok és tartományok is alá vagynak vetve saját bolygójoknak. Ugyanaz mondható a jegyekről s álló csillagokról is.

Midőn tehát valaki meg akarja ismerni a világ valamelly részének vagy egy csillagnak erejét, azt ugy eszközölheti, ha evégből olly dolgokhoz folyamodik, mellyek avval összeköttetésben s egyszersmind annak befolyása alatt állanak. Senki sem vonja kétségbe, hogy bizonyos profán mesterségek segélyével eléidézhetők a rosz szellemek, valamint az angyalok is a jó cselekedetek által.

Hátra van most látnunk, hogyan lehet az emberekben szerelmet vagy gyülöletet ébreszteni, azokat egészségesekké vagy betegekké tenni; továbbá miért nem rabolhatnak a rablók bizonyos kijelölt helyen; miért nem léphet át valamelly hadsereg bizonyos határokat, sem a hajók ki nem mehetnek valamelly kikötöből, a malom nem foroghat, a kutból viz nem merithető sat. sat.

A büvölések italok vagy kenőcsök által történhetnek; a szerelmi italok olly dolgok által, mellyek felköthetők vagy felfüggeszt-

---

[1]) Ugyanazért minden kolostorban termesztetett ezen növény.

hetők, gyürük, babonaságok, képek, betük, varázslások, átkozódások, gyertyák, számok, lélekidézések, exorcismusok segélyével. Hogy a mérgeknek nagy erejök vagyon, azon egy tényből is világos, hogy Olaszországban valának olly nők, kik sajtot adván enni az embereknek, ezeket vadállatokká s miután czéljaikra felhasználták ismét emberekké változtatták. Felette hatalmas ital bizonyos női folyadék, amellynek erejéről az irók valamennyien említést tesznek. Aki a királygyik (basiliscus) véréből iszik, annak minden kivánata teljesül; a veszett eb által megharapott kő viszályt okoz azok között, kik azt porrá törve megiszszák. Ha egy kardból, melylyel valaki megöletett, zabola készittetik, ez által bárminő vad ló megszelidittethetik; ha pedig borba mártatik, s ezen bort valamelly negyednapos hideglelős megiszsza, attól meggyógyul.

Vagynak illatszerek is, mellyek összeköttetésben állanak a csillagokkal s ezek befolyása alatt nagy hatásuak. Ha koriandrom-, petrezselyem- vagy beléndekből és bürökből egy illatszert készitünk, annak szagára megjelennek az ördögök, ha pedig a fentebbi növényekhez mák nedv is vegyittetik, ezen szer által bármelly helyről is elüzethetők azok. Az illatszereket illetőleg megjegyzendő, hogy a jó cselekedetekben, minő pl. a szerelem ébresztése, kellemes illat, a rosz tettekben pedig, minő a gyülölet támasztása, kellemetlen szag használandó. Ami a csombékokat illeti, annyi bizonyos, hogy ha csillagférget vagy rókavért egy rézszöggel valamelly ajtóra szegezünk, ottan semmiféle szerelmi ital nem árthat; sem pedig a férfi nem közösülhet azon nővel, ki olly tüt tart magánál, mellyet előbb trágyával befedve és szemfedélbe begöngyölgetve a ganajdombba dugott.

Ez azt bizonyitja, hogy bizonyos tárgyakon kötött csombékok által szert tehetünk némelly erőkre; csakhogy tekintettel kell lenni arra, miként bizonyos csillagzatok alatt tétessenek és pedig ércz- vagy selyem-, in- vagy haj-, szőr- vagy sertéből csinált fonállal. Hasonló módon készittetnek bizonyos gyürük, olly fü vétetvén evégre, melly valamelly szerencsés csillag befolyása alá vagyon vetve és pedig akkor, midőn ez uralkodik, azután a neki megfelelő kővel együtt valamelly érczbe tétetvén s ottan bizonyos képek csináltatván, amiről azonban máskor fogok szólani valamint a büvölés különböző módjairól is.

Ezekhez tartozik a megboszorkányozás, vagyis egy olly büvölés, melly a boszorkány lelkéből a megboszorkányozott szemein át ennek szivébe hat.

Az illy finom észleletek által lehete némelly igen fontos ered-

ményekhez eljutni. Meg akarod gyógyitani a negyednapos hideglelésben szenvedőt? kösd a beteg körömvakarékját egy angolna nyakára s ereszd azt vissza a vizbe; vagy tégy a beteg nyakára egy akasztófából való szeget gyapjuba göngyölgetve; vagy pedig az akasztófának egy darabját rejtsd el olly lyukba, hová a nap nem férközhetik. A köhögés ugy gyógyitható, ha az illető egy békának, midőn az a növényekre mász, szájába köp. Ezenkivül más olly eljárásokat is elő fogok adni, mellyeket a bölcsek az emberiség javára fentartának; itt azonban jónak látom megjegyezni, miként mindezen büvölések hatályosabbak, ha összetett térddel vitetnek véghez vagy pedig az illető aközben egyik czombját a másikra teszi; s ez az oka, hogy a királyok s fejedelmek előtt nem engedtetnek meg az illyes cselekvények. Az is bizonyos, hogy ha valaki az ajtó előtt áll s nevén szólitja azon férfit, ki valamelly nő mellett fekszik s az a megszólitásra felel, azután pedig az előbbi az ajtóba egy tört hegyü kést vagy gombostüt szur, mig ezek ottan maradnak, az illetők egymással nem közösülhetnek.

(Itten a jövendölésekről, jóslatokról, álomfejtésekről s mindazon módokról vagyon szó, mellyek segélyével az ember az igazság felfedezéséhez juthat; azután a büvszavakról és alakokról).

De legfontosabb ránk nézve az, ami a mathematikai tudományokat illeti, mellyek annyira fontosak, hogy annak, ki a magiát ezek nélkül tanulmányozza, mi sem sikerül s csak elvesztegeti idejét. Minden ugyanis, ami itt alant történik, a természetes erők által megy végbe, s a szám, suly, mérték, összhangzat, mozgás és fény által igazgattatik és kormányoztatik; minek következtében a természetesekhez hasonló mütétek valamelly természetes erő nélkül, csupán csak a mathematikai tudományok által létesithetők. És Severinus Boetius azt mondja, hogy ami van, a számok segélyével hozatott létre; azután a leghiresebb bölcsészek és katholikus tudósok bizonyitják, hogy a számokban csodálatos hatályu erő rejlik. Mi több, a pimpóban vagy öt levelü füben magad is tapasztalni fogod a számok erejét, mert az ellensulyozza a szerelem-italok hatását s elüzi az ördögöket; egy levele napjában kétszer borban bevéve eloszlatja a részegséget; három levele a harmadnapos, négy levele pedig a negyednapos hideglelés gyógyszere. Igy az, ki a hetedik hónapban születik, érintés által meggyógyitja a görvélyes egyént. A kigyó, ha egy náddal egyszer megüttetik, megdöglik, ha kétszer erősbbé tétetik. S nem egyedül a természetes számról vagyon szó, de az alaki tartalomról is, amelly a számban vagyon. Ha egykor századok multával si-

kerülend a szószerinti és természetes számokat az isteni számokkal s azok viszonyát az id ökkel egybekapcsolni, csodálatos mütétek lesznek létesithetök s bámulatos dolgok felismerhetök. Szerencsések az utódok, kik oda el fognak jutni! mig azon idő elérkeznék, az egyes számok tulajdonságait beszélem el . . .

Midőn látjátok, hogy a büvészek bizonyos taglejtéseket tesznek, mellyeket némellyek nevetségeseknek tartanak, ez nem egyéb mint a számolás legmagasztosabb módja. S ami a számok irását illeti, számtalan módja van ennek, mellyekre most meg foglak benneteket tanitani, azután a mértani és zene-hangjegyek értékét és hatályát lévén nektek megmagyarázandó.

Hogy azonban a természetes erő csodákat müveljen, az égi dolgok észlelete által kell annak lelkesittetni és kisértetni, alávetvén ezeknek a földieket. Aki a csillagok befolyását tagadná, az egyszersmind az Isten bölcseségét s a tapasztalást tagadná meg. Az Isten mit sem tesz hiában: s ime a nap és hold világitanak, de a bolygók és csillagok mit használnak nekünk, hacsak meg nem engedjük, hogy a földi dolgokra befolyást gyakorolnak? Mit? Az ásványoknak, érczeknek, rovaroknak megvagynak saját tulajdonságaik, s a csillagoknak nem volnának? Felette fontos tehát minden büvészi mütétben a csillagok és bolygók helyzeteit, mozgásait és állásait az ő jegyeikben és fokaikban észlelni; ugyanazért midőn egyik vagy másik bolygót illetőleg valamit akartok tenni, szükséges leszen annak különböző tulajdonságaira tekintettel lennetek.

Az égi testek melegség, világosság, mozgás és állásuk által müködnek az alsóbb rendü dolgokra. Már ha az okok nem változnának, nem változnának az okozatok sem; aki tehát ismerni akarja az okozatokat, vizsgálnia kell az okokat vagyis a bolygókat. Már a csillagászoktól megtanulhattátok a bolygók számát, s azok természetét, nemét, szenvedélyeit, szerencsés vagy szerencsétlen voltát, miután jupiter és venus szerencsések, saturnus és mars szerencsétlenek. Azután az ég tizenkét lakhelyre vagyon felosztva, mellyeket itten eléttek rajzolok:

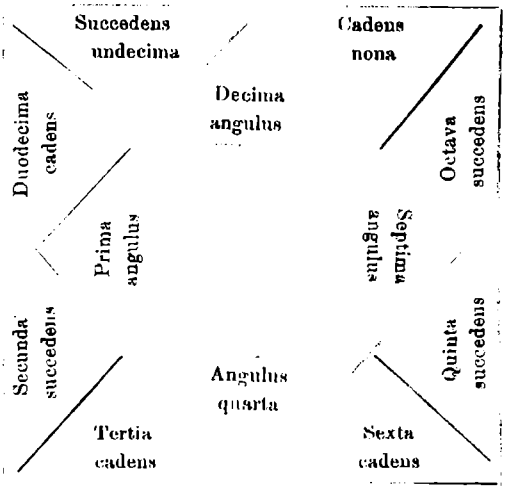

Ezen lakhelyek közöl négy t. i. az I, IV, VII, X szögnek neveztetik, s ezek legerősebbek, jóllehet különböző erővel birnak, miután az I legerősebb mindnyájok között; kivévén hogy a X a világi dicsőségre vonatkozó dolgokat pl. az országokat, herczegségeket, hivatalokat illetőleg tulsulylyal bir stb. A II, V, VIII, és XI következőknek mondatnak, minthogy a szögökre oldalvást következnek s ezeknél kevésbbé erősek, kivévén, hogy a XI a reméllt szerencsés dolgokban tulsulylyal bir, amiért is a bizalom lakhelyének is mondatik. A III, VI, IX, XII esőknek mondatnak, és nagyon gyengék, s nem is igérnek valami állandó jót; kivévén, hogy a IX az egyházi méltóságokban tulsulylyal bir. És ime ezek azon jók és roszak, mellyeket az egyes lakhelyek jelesznek aszerint amint azokban áll a bolygó, mellyekben az illető születik, stb. . . .

Most tudnunk kell, mi befolyást gyakorol egyik s másik bolygó a gyermekek fogamzására. Az első hónapban saturnus megsüriti az anyagot, anélkül azonban hogy azt kiszáritaná; amiért is ha saturnus jó hangulatban van, a gyermek alakja rendes leszen, ugy hogy mindegyik bolygó kellően fog müködhetni. A második hónapban jupiter szellemet és tagokat ad neki; s ha akkor jó hangulatban leszen, a fogamzott szép tagokkal s könnyü lélekzéssel fog birni. A harmadikban mars szint ad a vérnek. A negyedikben a nap megváltoztatja főbb tagjait. Az ötödikben venus bevégzi a füleket, orrot, szemöldököt s a nemzőrészeket. A hatodikban mercurius a veséket, nyelvet, tüdőt s a test minden lyukát. A hetedikben a hold megnyitja a tüdő csöveit; ekkor már mindegyik bolygó müködött, s innét vagyon,

hogy a hét hónapra született gyermek tökéletes. A nyolczadik hónapban saturnus megszilárditja a tagokat; a kilenczedikben jupiter a magzatot elválasztja az anya méhétől. Minden bolygónak megvagynak saját napjai, igy pl. a holdé hetfő, a marsé kedd, stb.; megvagynak továbbá saját órái, igy vasárnap első órája jupiteré, a második marsé, stb.; végre ugyanazon órák közöl az első nappali és éjjeli himnemü, a második nőnemü és igy tovább felváltva: ami felette fontos tudnivaló arra nézve, ki a születéseket észleli.

És épen a születés órájára figyelnek leginkább a csillagjósok, minthogy bizonyos dolog folyamatai és végei a kezdetben rejlenek. A születési jóslat megállapitása végett tehát nagy gonddal kell a kellő pillanatot meglesni; vagy pedig az ég közepét kell fölvenni s emellett kerestessenek a többi szögletek és napházak. Mindegyik napházban ott vagyon a felelet egy kérdésre; az órajóslóban (horoscopus) tudakozódjunk a vérmérsékletről, a testi tulajdonságokról, a nagyságról s arról, mi a test által vitetik véghez, minők a betegségek, utazások, stb.; a második napházban a kincseket, a harmadikban a rövid utazásokat, testvéreket stb. kérdjük; a negyedikben a rokonokról, a titkos és földalatti dolgokról, minők a kincsek, tömlöczök stb. kérdezősködjünk.

A bolygókat is szükséges kérdőre venni; a nap dicsőséget és méltóságot s atyát és férjet is jelent; a hold nőt, anyát, lelket, értelmet. Saturnustól a titkos dolgok, a lélek makacssága, az atya s a lassu ügyek származnak stb. A cselekedet szerencsés vagy szerencsétlen volta az uralkodó bolygó állapotából és helyzetéből tudható meg, aszerint amint jó- vagy kártékony, egyenes irányu vagy visszamenő, reggeli vagy esteli.

De mire való volna kutatni az eseményeket, ha nem tudhatnók meg az élet tartamát? Ezt pedig az afeticus helyből, annak uralkodóiból s az öldöklőkből lehet kivonni. Az életet öten kormányozzák: a nap, hold, az órajósló, a sors része s ama helyek uralkodója. Az afeticus helyek szinte öten vagynak: Az ég közepe, az órajósló, a XI, VII, IX napházak. Ha a fentebb érintett kormányzók valamelylyike ezek egyikében találtatik, akkor az életet jelent. Amiből megértitek, hogy egy embernek sok afeticusa lehet. Azoknak, kiknek nőniök kell, mindig sok afeticusuk vagyon, mig ellenben azok, kiknek csak egy vagyon, gyengék. . . Öldöklő egyenes irányban kettő van, saturnus és mars s az ő ellentétes állásaik és négyzeteik, mellyek hátra rugnak. De annak, ki a csillagjóslati mütéteket helyesen akarja vezetni, két dolgot kell figyelemmel kisérnie vagy lega-

lább egyet a kettő közöl t. i. a csillagok mozgásait és az időt: a mozgásokat illetőleg vajjon azok emelkedésben vagy esésben vagynak-e, lényegesek vagy mellékesek-e az ő szögeik, s főleg minő állásban vagynak a nyolczadik körben; amit némellyek elhanyagolván az égi testek ábráinak felállitásában, csalódtak; az idő a bolygó órája, amelly körül azonban a büvészek nem igen egyeznek meg egymás közt.

A csillagok összeköttetéseinek észlelete által nem csupán az ember, de a birodalmak, vallások s a világ élete is megtudható. A csillagjósok között számitásai miatt leghiresebb Abulmazar, a legbölcsebb férfiu, aki valaha létezett; ez ugyanis kiszámitá, hogy a Mahomet vallása ötszáznegyvennégy évig, a Krisztusé pedig ezer négyszázhatvanig fog állani, a melly jóslatok egyike meg vagyon hazudtolva, valószinüleg azért, mert az illető a számitás legszükségesebb elemeinek egyikét figyelmen kivül hagyta; a másikat illetőleg utódaink fognak itélhetni.

Ezen épen olly terjedelmes mint hasznos, mondhatnám lényeges tudományról elég legyen mostan ennyit mondanom. Leszen idő, midön hosszasabban fogunk arról értekezni.

Jelenleg csupán néhány fontos tanácsot fogok nektek adni, miután nem ritkán csak azért éri kellemetlenség a csillagjósokat, mert megmondák az igazat vagy pedig csalatkoztak. Ezen veszélyeket kikerülhetitek s az orvosokkal egyenlő hirnévre vergődhettek, ha 1-ször nem fogtok jóslani, mielőtt tudományunkban magatoknak kellő jártasságot szereznétek s a bolygókat és azok állását tüzetesen ismernétek; 2-or minden gyülölet-, szeretet- és félelemtől távol fogjátok magatokat tartani; 3-or jóslataitokat uton-utfélen nem fogjátok árulgatni; 4-er annak nem jósoltok, ki erre benneteket kisért, sem annak, kinek kétséges órajóslója vagyon, vagy pedig aki keveset fizet; 5-ör előbb jól megvizsgáljátok s kérdezzétek ki az embert; 6-or gonosz vagy ismeretlen embereknek valamint rosz fejedelemnek soha semmit se jósoljatok; 7-er csak azoknak feleljetek, akik kérdeznek benneteket s ekkor is csupán általánosságban és röviden; 8-or fejedelemnek soha ne jövendöljetek valami roszat, csak annak veszélyét; 9-er jóslataitokhoz mindig tegyétek oda: „Ha valamelly közös szerencsétlség véletlenül közbe nem jő; ha a közbeneső dolgok ellen nem állanak“ stb.

Az égi testek erejének nagysága ollyan, hogy nemcsak a természetes de a mesterséges dolgok is, ki lévén előbb téve az égiek befolyásának, a leghatalmasabb tényező benyomásait azonnal átve-

szik. Ugyanazért nemcsak a természetes dolgok vegyüléke által de bizonyos csillagzatok alatt készitett képek, pecsétnyomók, gyürük, tükrök s más illyes eszközök segélyével is felvilágositásokat nyerhet az ember a magasból. Innét keletkezett a mesterség olly jegyeket alkotni, mellyek jó vagy rosz befolyást gyakorolnak. Igy pl. szerencséssé akarsz valakit tenni? készits egy képet, mellyen szerencsés dolgok ábrázolvák, minők az illető életének jegyei és bolygói, az ö szerencse-csillaga, az ég közepe, a szerencse egy része stb. Ha pedig szerencsétlenné akarod tenni, tedd az ellenkezőt.

Az égi testek illy erejéből és befolyásából világosan látjátok, hogy azoknak lélekkel kell birniok, mert a test egyedül mi működést sem vihet véghez. A költők és bölcsészek mindnyájan megegyeznek ebben, azonkivül hogy az ész is bizonyitja azt. Nem bizonyos-e, hogy a legtökéletlenebb testeknek, a világ legkisebb részeinek s a legnyomorubb állatocskáknak is vagyon életök és lelkök? milly különös volna tehát, hogy az egek, csillagok és elemek élettel és lélekkel nem birnának. Ki fogja tagadni, ha különben józan észszel bir, hogy a föld és viz élnek, amellyek t. i. annyi növénynek és állatnak életet adnak? És nemcsak hogy lelkök vagyon, de ezen lelkek beszélgetnek; sokak nevei is ösmertetnek, amellyek segitségül hivása nagy szolgálatot teszen azoknak, kik a magiával foglalkoznak.

I) 482-ik laphoz.

Pico della Mirandola Boszorkánya.

Apistius. Föl, boszorkány, mondd meg nekem, testben és lélekben együtt mentél-e te játékotokba, vagy pedig csak egyikben a másik nélkül?

Boszorkány. Testben és lélekben együtt mentem oda.

Apist. Hogyan hivják ezen játékotokat?

Boszorkány. Társaink a nő játékának nevezik azt.

Apist. Hogyan mentél te oda?

Boszorkány. Hej, nem mentem én oda, de vitettem.

Apist. Mi vagy ki által?

Boszorkány. Egy motóla által.

Apist. Miként lehetséges, hogy ez vinne valakit, ahelyett hogy azt vinné valaki?

Boszorkány. Igen, de szeretőm által vitettem.

Apist. Ki az?

Boszorkány. Lajos.

Apist. Talán egy ily nevű ember az?

Boszorkány. Nem ember, nem, de ördög ember képében, kit ugyszólván Istennek hittem.

Apist. Embernek látszott-e azután ez a te szeretőd?

Boszorkány. Igen, minden tagjában, lábait kivévén, amelylyek ludlábaknak látszottak, de meg valának forditva, ugy hogy hátul volt aminek elül kellett volna lennie. . .

Apist. Mondd meg nekem, te boszorkány, volt e lábainak más alakja midőn hozzád jött, vagy pedig mindig csak ludlábakkal mutatta magát?

Boszorkány. Soha másként, mindig ludlábai voltak.

Apist. Hogyan jött hozzád?

Boszorkány. Néha az én kérésemre, máskor pedig magától is.

Apist. Mindig emberi alakban jött?

Boszorkány. Igenis mindig emberi alakban mutatta magát, valahányszor csak velem kéjelgett.

Apist. Óh, miféle kéjelgés lehetett az illy ránczos ábrázatu vén asszonynyal?

Boszorkány. Huh, juj!

Dicastus. Mitől félsz? mi ijesztett meg?

Boszorkány. Nézd, nézd.

Dicastus. Hol, hol?

Boszorkány. Ő, ő, a falon, a falon.

Dicastus. Minő alakban?

Boszorkány. Egy veréb alakjában.

Dicastus. Nézzétek csak, ezen rendkivül fajtalan madár képét vette fel, méltólag ezen gonosz asszonyhoz, ki telhetetlen és féktelen bujavágyával a legundoritóbb fajtalanság szörnyeit is felülmulja.

Apist. Mennyire csodálom, hogy őt kivévén senki sem látja közölünk ezen költött verebet. . . Lehetséges-e, hogy annyira félj kedvesedtől?

Boszorkány. Oh, jaj, előbb nem féltem tőle, de mióta börtönbe vettettem s az ő akarata ellenére fajtalan kéjelgésünket kival-

lottam, iszonyuan s kimondhatatlanul félek töle. Néha a börtön amaz ajtajára vagy ablakára jövén erös szemrehanyásokat tett nekem, ami nagy zavarba ejtett engem. S azután megigérte, miként mindent el fog követni, hogy engem innét kiszabaditson, csak nyugodtan legyek s jövöre hallgassak s ne valljak ki semmit, sőt azt is tagadjam el, amit már elöbb bevallottam.

Apist. Hát akkor féltél-e midőn játékotokba mentél?

Boszorkány. Bizonyára nem.

Apist. Minden nap mentél oda, vagy csak bizonyos meghatározott időben?

Boszorkány. Szombat után következő második éjszakán és innét számitva a negyedik éjszakán, azaz hétfő és csütörtök éjszakán mentem oda.

Apist. Nappal soha sem mentél?

Boszorkány. Nem, soha.

Apist. Na most mondd meg nekem, te boszorkány, mit jelentsen az, hogy más éjszakákon nem mentél Diána vagy Herodiades ezen tánczmulatságaiba és játékaiba, vagy amint ti nevezitek a nőjátékokba? De hogy világosabban szóljak, miért nem voltál más éjszakákon jelen az ördög emez incselkedéseinél és szemfényvesztéseinél? vagy miért nem tetszett ugy neked mintha ott voltál volna?

Boszorkány. Azt nem tudom.

Apist. Te Magad készültél fel, vagy bevártad, hogy oda vitessél?

Boszorkány. Igy tettem: Megcsinálván a kört megkentem magamat s miként a lóra szokás egy hosszu székre ültem s a levegőben azonnal egészen a játékba vitettem. Ekkor a körben néhányszor lábaimmal tapostam a szent ostyát és sok egyéb gunynyal illettem azt; azután Lajosom mellettem termett s szerelmi kéjbe merültem vele, amint kedvem hozta magával.

Apist. Miből áll ezen átkozott kenőcstök?

Boszorkány. A többi között legnagyobb részben kis gyermekek véréből.

Apist. Hol kented meg magad?

Boszorkány. Szégyenlem kimondani.

Apist. Ej, szemtelen ringyó szégyenled kimondani azt, mit tenni nem szégyenlettél?

Boszorkány. És olly csoda volna az?

Apist. Ki vele mérges kigyó, köpd ki a mérget. Rajta, hol kented meg magad?

Boszorkány. Ha már szükséges kimondanom, tehát megmondom. Azon testrészeimet kentem meg, mellyekkel ülni szoktam.

Apist. Nézzétek, minő illedelmesen mondá ki! De nagyon szeretném hallani, mennyi idő alatt vitettél lakodból a játékba?

Boszorkány. Kevés idő alatt.

Apist. Milly kevés idő alatt?

Boszorkány. Egy fél óránál kevesebb idő alatt.

Apist. Milly magasan voltál a föld felett, midőn vitettél?

Boszorkány. Torony-magasságban.

Apist. Azt is nagyon szeretném tudni, mit csinálnak a ti istentelen játékotokban. Azért, boszorkány, ha azt akarod, hogy rajtad némileg segitsünk, ne vonakodjál elbeszélni mindent épen ugy, amint ott történt.

Boszorkány. Megteszem. A Jordán folyamhoz érvén... ott látjuk ülni a játék asszonyát kedvesével együtt.

Apist. Ki az?

Boszorkány. Nem tudom, de azt igen jól tudom, hogy egy igen szép ember aranynyal ékitett pompás ruhában öltözve.

Apist. Csak folytasd.

Boszorkány. Az emlitett asszonynak két szent ostyát vittünk. És ez vidám ábrázattal és kellemteljesen elfogadván azokat, megparancsolta, hogy egy lóczára tétessenek, nekünk pedig meghagyta, hogy az Isten megbecstelenitése végett lábainkkal tapossuk s ezenkivül hugyozzuk le s minden kitelhető gyalázatot kövessünk el azokon.

Apist. Oh nagy Isten! mit hallok? ki volt azon istentelen ember, ki neked ezen szent ostyákat adta avégből, hogy azokat ezen átkozott és gonosz játékba vidd?

Boszorkány. Az don Benedetto Berno volt, aki ezen kastélyban nagyon is ösmeretes... Azután ettünk, ittunk és szerelmi kéjelgésnek adtuk át magunkat. Nos mit akar ön még tudni?

Apist. Akarom, hogy részletesen beszélj el mindent. De elöször is mondd meg nekem, mit ettetek?

Boszorkány. Hust és más ételeket, amint vendégségben szokás.

Apist. Hol vettétek ezen hust?

Boszorkány. Ökröket öltünk, de annyi igaz, hogy ezek azután feléledtek.

Apist. Kiéi valának ezen ökrök?

Boszorkány. Ellenségeinké, s bort is hoztunk magunknak

a hajókról, hogy ihassunk. És miután jól ettünk és jól ittunk volna, mindegyik felkérte kedvesét azaz az ördögöt ember képében, hogy kéjvágyát kielégithesse; ugyszinte a férfiak is elöszóliták kedveseiket, kik hasonlóképen ördögök valának, de gyönyörü fiatal leánykák képében és illy módon mindenki szerelmi kéjelgésnek adta át magát s kielégité féktelen vágyait. . .

Apist. Mi ugy tudjuk, hogy az ördögöknek sem hasuk sem csontjok nincsen, mondd meg tehát nekem te boszorkány, hogyan esznek, isznak és paráználkodnak azok? rajta, felelj gyorsan.

Boszorkány. Amint nekem látszik legalább szemérem-testök a hushoz hasonlit.

Apist. Tudnád-e testöket valami tárgyhoz hasonlitani?

Boszorkány. Határozottan nem, de mégis ugy tetszik, mintha testök hasonló volna az összenyomott csepühöz vagy pamuthoz. Illyen körülbelül szemérem-testjeik is, de mindazáltal mindig hidegek.

Apist. Most folytasd tovább.

Boszorkány. Miután kéjvágyaink kielégittettek volna, mindnyájan haza vitettünk.

Apist. És itt sohasem látogatott meg?

Boszorkány. Gyakran. Egykor amint a vásárra mentem és onnét visszatértem, mindenütt kisért. Azután emlékezem még, hogy más alkalommal a kastélyból késön térvén haza s ő velem lévén, mig haza értem volna, utközben háromszor paráználkodtunk. . .

Dicastus. Hogy nagy gyönyört érezhetnek e szerelmi kéjelgésben, teljesen hiszem; az több oknál fogva lehetséges, amellyek közöl egynehányat felemlitek, a többit illedelem okáért elhallgatom. Olly módon s főleg köznyelven kell ugyanis beszélnünk, hogy azt még a szemérmes fül is meghallgathassa. Véleményem szerint tehát az lehetséges, mert az elvetemült ördög igen kedves alakban azaz szép ábrázattal, igéző szemekkel s megnyerő arczczal mutatja magát neki; az ördögnek ugyanis nagyon kevésbe kerül szép vagy rut külsöt venni magára s ugy alakitja át ábrázatát, amint tetszeni vél annak, kit el akar csábitani. Ugyanazért költött szépségével, büvös szemeivel és kéjsovár tekintetével magához csábitja ama nyomoru nöket. Hogy pedig még jobban elcsábithassák öket, ugy tettetik magokat, mintha szerelmesek volnának beléjök. Hasonlóképen járnak el ama szerencsétlen férfiak irányában, a legszebb leánykák alakjában mutatván magokat; kitárják továbbá elöttök meztelen tagjaikat, minden szépségöket és bujaságra ingerlö kecseiket, hogy ekként

annál inkább elcsábithassák őket. Azután elhitetik velök, hogy ezen kéjgyönyörök, mellyeket költött szépségökkel nyujtanak, sokkal nagyobbak azoknál, mellyeket valódi férfiak és nők adhatnak. Már most elgondolhatjátok, mennyire rászedetnek és megcsalatnak azok az ördög által. Igy beszélte azt az istentelen és átkozott szemfényvesztő don Benedetto. Elmondá ez továbbá, hogy az általa Armelinának nevezett s női alakba burkolt ördöggel élvezett kéjgyönyörei sokkal édesebbek valának azoknál, mellyeket valaha egyik vagy másik nőveli közösülés alkalmával érezett. És hogy azt ne gondoljátok, miként csak kevés nővel paráználkodott légyen, kimondom neked, hogy ezen utálatos állatnak, inkább igy nevezhetem őt mint embernek, még saját nővérétől is egy fia volt. Nem mondok titkot, mert mindazon dolgok, mellyeket most elbeszélek, az ellene inditott perekben irásba foglalvák. Ezen szerencsétlen ember annyira bele merült ezen ördögi szerelembe s olly állati módon lángolt ezen Armelinájáért vagyis az asszonyi alakba bujt ördögért, hogy gyakran vele sétált az utczákon s miként két jó barát szokott, beszélgetve mentek együtt, jóllehet csak ő maga vala látható. Amiért is hallván őt az emberek beszélni s nem látván társát, azt gondolák, hogy megbolondult. Most pedig halljátok a gonoszságokat, mellyeket ez Armelinája iránti szeretetből elkövetett: nem keresztelé meg a gyermekeket, kik a keresztények szokása szerint megkereszteltetés végett hozzája vitettek, de ugy tettetvén magát, mintha megkeresztelné, keresztség nélkül küldé el őket; miseközben az ostyákat nem consecrálta, jóllehet csalását eltitkolandó ugy tetteté magát, sőt evégre bizonyos taglejtéseket csinált és mormogott is, mintha csakugyan consecrálta volna, és illy minőségben imádtatá azokat a néppel. De ha néha consecrálta volna is azokat, midőn a szent ostyát szokás szerint a népnek felmutatná, felforditva vagyis az ostyán levő keresztet vagy más egyéb alakot lábbal felfelé forditva mutatta fel, ekként az Istent és szent hitét kigunyolandó s meggyalázandó. Azután a szent ostyákat magánál tartá, azokat amaz istentelen asszonyoknak és férfiaknak adandó, hogy az emlitett gonosz és átkozott játékba vinnék. És igy amaz ördögi s baromi szerelem annyi vétek oka volt. Egy másik ilylyen bolond is akadt névszerint valami Pinetto, ki annyira bele bolondult egy, általa Fiorinának nevezett ördögbe, ki asszonyi alakot öltött magára, hogy midőn egykor kérdezgetném őt, azt mondá nekem, miként készebb volna minden vértanui kinokat kiállani, mintsem azon rendkivül szép asszonytól megválni, kivel negyven év alatt annyi szerelmi kéjt élvezett. És annyira bele volt bolondulva, hogy

nem hinne más Istent kivüle. Látjátok mennyire bele vagynak keveredve e nyomoru emberek az ördög hálójába. És ne higyétek, hogy a Krisztus szent és győzedelmes hitének emez istentelen megvetői ezen őrült szerelmök által elbóditva csakis a szent ostyát és az üdvözitő hitet illetőleg követnek el bünöket; de ezenkivül számtalan gonoszságokat visznek véghez. Megrabolnak ugyanis sokakat, istentelenségeikkel minden helyet bemocskolnak, s mindenekfelett egészen bele vagynak merülve a házasságtörésekbe, vérfertőztetésekbe és paráználkodásokba; nem irtóznak ezen bünöket rokonaikkal, nő vagy fivéreikkel s más személyekkel elkövetni; meggyilkolják a gyermekeket, kiszivják azok vérét, iszonyu mennydörgéseket idéznek elé, a mezőket és veteményeket rémletes viharok és borzasztó szelek által annyira elpusztitják, miként hozzájok képest szeliden viselték magokat azok, kik régenten a veteményeket büvölésök által tönkre tevék s akik ellenében hozatott azután a tizenkét táblára irt törvény.

Apist. Hát te boszorkány csináltál-e már mennydörgéseket és villámlásokat?

Boszorkány. Igen gyakran.

Apist. Elpusztitád a vetéseket jégeső vagy vihar által?

Boszorkány. Nem egyszer, de gyakran.

Apist. Hogyan.

Boszorkány. Megcsinálván a kört, azonnal mellettem termett Lajosom nem ember de tüz képében. Akkor azután elkezdett mennydörögni és villámlani s utána jégeső és vihar lepte el a mezőket különösen pedig azok földjeit, kik ellenségeink valának s akiknek vetéseit elpusztitva óhajtám látni.

Apist. Mondd meg nekem, ki iránti szerelemből okoztál annyi rombolást?

Boszorkány. Gyülöletből s nem szerelemből tevém azt.

Dicastus. Amaz istentelen don Benedetto, kit előbb emlitének, hetvenkét éves volt, midőn elüztük legyen vétkes szerelme lángját, amelylyel annyira szereté Armelináját azaz asszonyi alakba bujt ördögét, és pedig egy igen nagy rakás fából származott láng által; és igy minden hamuvá égett. És ez a mód arra, hogy egyik tüzet a másikkal eloltsuk. Egy másik is bele van e bünös szerelembe merülve, ki felül van hetvenöt éven; s ismét egy másik, ki már nyolczvan tavaszt látott; kik az emlitett istentelen ördögi játékba havonként nyolczszor mentek el. És igy ezen átkozott s gonosz emberek nagy részének tanusága s vallomása nyomán kitudatott, hogy nem csak két—három nőboszorkány vagyon, de illyesek nagy számban talál-

tatnak, s hogy hasonlóképen nem három-négy férfi-boszorkány vagyon, kik ezen gonosz játékba járnak s az asszonyi alakba bujt ördögökkel eme kárhozatos kéjgyönyört élvezik, de ugy sült ki, hogy igen számosan járnak oda, annyira hogy ők saját számitásuk szerint azt hiszik, miként ezen átkozott gyülekezetben több mint kétezer személy vagyon jelen. . .

Apist. De most te boszorkány mondd meg nekem, öltél-e valaha gyermekeket?

Boszorkány. Nem egyet, de sokat.

Apist. Késsel vagy bottal?

Boszorkány. Tövissel és ajkammal.

Apist. Hogyan?

Boszorkány. Éjnek idején az előttünk megnyiló kapukon vagy ajtókon bementünk ellenségeink házaiba s midőn a szülők aludnának, a gyermekeket fekhelyekről levettük s a tüzhöz vezetvén őket egy tövist körmük alá szurtunk, s azután ajakinkat a sebre illesztvén abból annyi vért szittunk ki, amennyi szájunkba fért. Ennek egy részét lenyeltük, más részét pedig egy edénykébe tettük, abból kenőcsöt készitendők, melylyel alfelünket valánk megkenendők, midőn a játékba akaránk vitetni.

Dicastus. Hogy pedig azt ne gondoljátok, miként ezek mesék, álmok vagy képzelődések volnának, s hogy azok egyedül káprázatok valósággal pedig meg nem történtek, azaz egyik-másik házba, ottan a gyermekeket megölendők, nem mentek, ki kell előttetek jelentenem, hogy valóban találtattak olly szerencsétlen csecsemők, kiknek ujjaik ki valának lyuggatva s körmeik alatt sebhelyek és lyukak látszottak.

Apist. Felelj, boszorkány, én nagyon csodálom, hogy azon gyermekek nem sirtak és orditoztak, midőn velők olly gonoszul bántatok s őket tövissel szurkáltátok.

Boszorkány. Akkor annyira el valának altatva, hogy nem éreztek. De midőn felébredtek, hangosan kiáltoztak, sirtak és fogaikat csikorgatták, megbetegedtek söt néha meg is haltak.

Apist. Miért nem haltak meg mindnyájan?

Boszorkány. Mert meggyógyitottuk őket. Hatályos gyógyszereket adtunk be nekik és ekként megmentettük; amiből azután nagy nyereségünk volt.

Apist. Ki tanitott meg benneteket ezen gyógyszerek készitésére?

Boszorkány. Az ördögök.

Apist. Minö igéretekkel kecsegtettek ezek titeket?

Boszorkány. Hosszu élettel, sok vagyonnal és kincsekkel, folytonos kéjgyönyörökkel, a mellyeknek csakugyan bövében voltunk s nagy élvezetet találtunk azokban.

Apist. Ej, mondd meg nekem hitedre, mellyel nem birsz, ajándékozott e neked valaha pénzt?

Boszorkány. Igenis ajándékozott, csakhogy eltüntek azok. Mindazáltal néhány fillért megtartottam belőlök.

Apist. Nagyon meg vagyok elégedve. De mondd meg nekem, te boszorkány, tudtoddal megcsalt-e téged valaha ezen kedvesed?

Boszorkány. Sohasem.

Apist. Hogyan lehet ez? Midőn a tőle kapott pénzt eltünni tapasztaltad, mit gondoltál?

Boszorkány. Mi módon tünt legyen el az, avval nem törődtem. Annyi bizonyos, hogy ő maga visszatért hozzám és sok kéjgyönyört szerzett nekem, s annyira magához kötött, hogy egyedül csak róla gondolkoztam!

Apist. Hát ő mit kivánt tőled, midőn neked annyit igért, annyi testi gyönyört nyujtott és ugy tetteté magát, hogy beléd olly nagyon szerelmes?

Boszorkány. Mást nem kivánt tőlem, minthogy tagadnám meg Krisztus hitét, többé ne reménylenék benne, hanem hogy ő előtte letérdelve őt imádnám s Istennek tartanám.

Apist. Rajta, boszorkány, mondd meg nekem, mi által valál te megkülönböztetve a többi jó keresztényektől?

Boszorkány. Mi különbség sem volt köztem és a többiek között. Elmentem a templomba s nagyböjtben a papnak minden büneimet meggyóntam, kivévén a most eléadottakat. Azután a többiekkel elmentem az oltárhoz áldozni. És ekként mi különbség sem volt köztem s a többi nők között. Mindezt kedvesém nem tiltá el nekem: egyedül azt parancsolta meg, hogy igen lassan bizonyos szavakat mondanék s titokban némelly dolgokat követnék el; amellyek megtörténvén, mást tőlem nem kivánt.

Apist. Beszéld el az egészet körülményesen.

Boszorkány. Megparancsolta nekem, hogy midőn ünnepnapokon a templomban volnék s a pap (mint szokás) a misét fönhangon olvasná, én igen halkan azt mondjam: Nem igaz, hazudsz; meghagyta továbbá, hogy midőn a pap a szent ostyát imádás végett a népnek felmutatná, én szemeimet másfelé forditsam s ne nézzem

azt; hogy azután kezeimet ruháim alatt hátra tegyem, illy módon mint most látja ön, azaz hogy fügét mutassak. Azután azt mondá, hogy szerelmi kéjelgésünkből mit se fedezzek fel a gyóntató atya előtt, sem ollyast, ami a játékra vonatkozik. A többire nézve mindegy volt neki akár kimondanám a gyóntató atyának, akár nem. Továbbá azt kivánta, hogy szokás szerint áldozni menvén, a szent ostyát azon ürügy alatt mintha szájamat megtörölném, azonnal köpjem ki, s tegyem el papirosba, azt később a játékba viendő, hogy ottan a fent érintett istentelen módon gunyokkal és gyalázatokkal illetnők s lábainkkal taposnók. Azután két szent ostyát ruhámba bevarrva szüntelen magamnál hordoztam, mert ő azt mondá nekem, hogy ezekben, ha tiszteletlenül sőt meggyaláztatások között hordatnak, olly nagy erő rejlik, hogy soha sem vallhatnám ki szerelmi kéjelgésünket sem a játékra vonatkozó egyéb dolgokat, bárminő kinzások között vagy más módon is kérdezhetném az inquisitor által. Mindazáltal erősen rám riasztván az inquisitor s avval fenyegetőzvén, hogy ha gonoszságainkat ki nem vallanám, iszonyuan kinoztatna, amaz álnok ördög megparancsolta nekem, hogy vetném azon edénybe, mellyet a börtönőr hozott számomra avégből, hogy természeti szükségemet abban végezném.

A pist. És teljesitetted ezen istentelen parancsot.

Boszorkány. Óh én nyomorult és szerencsétlen, igenis engedelmeskedtem. De hallja ön azon irtózatos és rémletes dolgot, amelly történt. Én boldogtalan és szerencsétlen ama szent ostyákat az emlitett edényben egy vessző segélyével darabokra tördelvén, azokból élő vért láttam kifolyni. . .

K) 487-ik laphoz.

A boszorkányok éjli összejöveteleiről, és vajjon való dolog-e az egyik helyről a másikra való átszállittatásuk.

Kivonat **Martin Delrio** *Disquisitionum magicarum* (III. könyv, 16 czikk) czimü munkájából.

— Az első vélemény az, hogy a boszorkányok csakis lélekben s képzeletben jelennek meg e gyülekezetekre; illy nézetben valának ezirán Luther, Melanchton, s több más szakadárok; ugyszinte né-

melly spanyol- és olaszhoni katholikusok, mint pl. bizonyos Samuel, a Fortalizio della fede szerzője, Martin de Arles egyházi jogtudós, s az olaszok közöl Ponzinibio, Giambattista della Porta Magia naturale czimü munkájának II. könyvében, és Alciato Parergon czimü müve VIII. könyvének 21 fejezetében, kinek idejében a dolog még nem volt eléggé ismeretes; hasonló véleményben voltak Molitor Ulrik (De Python. mulieribus, 8 fej.), Duaren és Vair Lénárt (De fascino II. könyv 13 fej.). De érveik, mellyekkel eléállanak, kevéssé meggyőzők. Ime, az egész dolgot csak asszonykák erősitik, hogyan bocsáthatá tehát ki azt száján Alciato? Honnét van, hogy annyi tudós, hirneves és korukhoz mérve okos férfiu mindannyian ugyanazt vallják és azért bünhödnek? Legyen ugy, hogy egynémellyik, mind bel- mind külérzékei elzsibbadván s képzelődése megromolván, az ördög által csalékony álomban ringattathassék; legyen ugy, hogy a testi erők és szellemi tehetségek megbénittatván, az ördög több dolgot elhitethessen az emberrel, mint amennyit a részegek és lépkórosok látni vélnek, amint azt sz. Ágoston tanitja; tegyük fel azt is, hogy háromféle káprázat vagyon, mint ugyancsak ő igen helyesen megjegyzé; mit tesz az? ebből következtetni lehet ugyan, hogy a boszorkányok csalódhatnak, de nem, hogy mindig csalódnak. Az sem bizonyit többet, amit ugyancsak ő Enodiushoz irt levelében a csodás látványokról beszél; mert én azt tartom, hogy a lelkek nem hagyogatják el a testeket, eltérvén e tekintetben Bodin ellenkező véleményétől; én tudom, hogy a test érzékei gyakran egészen elzsibbadvák s czen képzelődések olly élénkek, miként az illetők felébredvén azt hiszik, hogy valóban ballottak, láttak és véghezvittek olly dolgokat, mellyek sohasem történtek meg. Az illyes csalódások számos példái sem ismeretlenek előttem; nem azon gonosztévőé, ki széltében beszélé, hogy Dite királyi palotájában volt (Alessandro Alessandri, Genial dier. VI. könyv); nem Gennadiusé, ki azt vélte, hogy a szentek karának közepette vala (Ágoston, 101 Levél); nem egy platói bölcsészé, ki álmában egy másiknak megjelent, tanitván őt (Ágoston De civitate Dei XVIII könyv, 18 fej); nem végre egy atyáé, ki fényes nappal meglátván leányát, azt hivé, hogy egy tehenet lát (Vita Sancti Macarii).

És mit sem teszen, hogy az illetők testei gyakran ugyanazon helyen fekve találtattak s onnét meg sem mozdultak, mint némelylyekről Olao, Tostato, Grillando és mások beszélték; nem még a szent Germán életiratában elbeszélt azon tény sem, melly szerint némelly nők vendégségen vélték lenni magokat s mindazáltal otthon

aludva találtattak; ugyszinte más illyes dolgok sem. Ebből ugyanis csak az következik, hogy ezen nők néha csalódnak, de nem az, hogy mindig. Ha csupán gyanitásokra akarnánk épiteni, Alciato érvelése valóban birna némi sulylyal különösen ott, hol kérdi, miért nem lehetett volna az ördög azon nő helyén, kiről azt állitók, hogy férje mellett ágyában feküdt? De nem puszta gyanitások által indittattunk meg, hanem igenis a minden kor- s nemzetbeli és minden nemü vádlottak, egyáziak, nemesek egyhangu vallomása által, amellynek ellenében a gyanitásnak mi ereje sincs. Michol megcsalta atyja poroszlóit, Dávidot egy bábbal helyettesitvén; igy az ördög is, valamelly testet keritvén s azt az ágyba helyezvén, megcsalhatja s meg szokja csalni a férjet. . .

Némellyek szent Ágoston De spiritu et anima czimü könyvének 21-ik fejezetét vetik ellen, mellyben ugyanazon szavak olvashatók, amellyek a Canon episcopi 26-ik fejezetének 5 ik pontjában, hol ugy látszik kiközösittetnek az egyházból mindazok, kik az illyes boszorkányokról szóló mende-mondáknak hitelt adnak. Ezen canon az ellenfeleink fő fegyvere, erre hivatkoznak ők s ezt vetik szemedre. De én erre azt felelem, hogy nem sz. Ágoston könyve az s nem is a szent Gergelyé, kinek szeretné tulajdonitani Boetius János karmelita, de Vittorin Hugoé vagy Eterián Hugoé; bár kié legyen is azonban, nem azon vélemény vagyon benne kifejezve, melly a fentebb emlitett canonban. Némellyek kisebbitik e canon tekintélyét, csakis egy részletes zsinatból származván az, melly mint illyen csalatkozhatott, de én nem szeretek illy kibuvó ajtóhoz folyamodni. Mások tagadják, hogy az ancira-i zsinatból való volna az, miután ama zsinat határozatainak görög és latin szövegeiben ma már nem létezik; de még ezen kifogás sem tetszik nekem, mert az érintett canon ott vagyon a zsinati határozatok néhány régi gyüjteményében, ott Damasus A pápák életiratai czimü munkájában, ha mégis ő annak szerzője, ugyszinte ott van Burchard Decretumai-ban (X. könyv, 1 fej.) és Ivon-éiban (II. rész, 30), sőt meg vagyon tartva Gratianusnak XIII. Gergely pápa rendeletéből kijavitott Decretumában is. De inkább Vittore (Nro 32), Basino, Alfonso da Castro és másokkal együttesen azt felelem, hogy ama canonban olly dolgok vannak eléadva, mellyek természetöknél fogva az ördög által véghez nem vitethetnek, igy pl. midőn valódi állatokon lovagolnak, olly nagy tért, olly kevés idő alatt be nem futhatnak. Ugyanazért illyes dolgokat állitani valóban eretnekség volna. De ugyancsak az emlitett canonban más olly tények is érintetnek, mellyek a dolgok természe-

tével nem ellenkeznek, sem az ördög erejét felül nem mulják, minő az is, mellyről itten szó vagyon; és a canon nem tagadja, hogy azok megtörténhetnek, de csupán azt akarja jelezni, hogy nem kell hinni, miként azok mindig valósággal megtörténnek, hanem néha a megzavart képzelődésnek tulajdonitandók. A canon valódi értelme tehát oda megyen ki, hogy az eretnekség bünével terheli magát az, ki hiszi, hogy a boszorkányoknak, mint ők állitják, ezen dolgok és amazok is sikerülhetnek. Ugyanis avégre hogy valaki véleményét kárhoztassuk, elegendő, hogy annak egy szava ellenkezzék a hittel; mert mig az igazság az egészből, a hamisság bármelly egyes hibából is származhatik. És illy értelemben magyarázom én Navarro tudor szavait (Manuale, II. fej. 38 szám), ki homályos kifejezéseivel nem keveseket tévutra vezet. Amiből kitünik, hogy sem az emlitett canon sem Hugo felhozott helye nem ellenkezik a hittudósok általános véleményével, sem pedig az inquisitorok és birák eljárásával.

Végre Alciato igy okoskodik: Néha ezen gyülekezetek minden tagjai eltüntek Jézus neve kimondásánál, következésképen csak rémek nem pedig testtel biró személyiségek valának, mert egy testtel biró dolog illy módon el nem tünhetik. Erre azt felelem, hogy a boszorkányok nem tüntek el, de a nézők szemei elvakittatván, ezalatt azok onnét az ördögök által gyorsan elvitettek; hogy továbbá ama szót tágas és átvitt értelemben kell venni, s igy eltüntek nem jelenthet mást, mint hogy többé nem láttattak. Nem hallgathatom el azt sem, hogy Alciato azon véleményt látszik táplálni, miként az ördög a testeket nem szállithatja el helyökről; azt állitja ugyanis, hogy Krisztus az ördög által sem a templom tetejére sem pedig valamelly magas hegyre nem vitetett, Origenes és szent Jeromos tekintélyére támaszkodván; de én be fogom bizonyitani később, hogy a szent atyák jóval nagyobb része az ellenkező véleményt osztotta; söt szent Jeromosban mi sincs, ami Alciato mellett szólana; Origenes pedig nyiltan ellentmond neki, mert Alciato csakis megcsonkitott szavakat idéz, ellenvetést tévén anélkül hogy Origenes feleletét is közlené.

Én tehát a második véleményt tartom legigazabbnak, azaz hogy a boszorkányok az ördög által egyik helyről a másikra valósággal átvitetnek, egy kecskén vagy más állaton (amelly többnyire különcz alaku; azaz néha az ördög vagy ember vagy egy légszerü kecske alakjában három-négy boszorkányt is átviszen), vagy pedig egy pálczán vagy seprőnyelen lovagolván, amellyet azonban az

ördög tart mozgásban, és igy testileg megjelennek amaz istentelen gyülekezetben.

Ez a spanyol, olasz és német katholikus hit- s jogtudósok legáltalánosabb véleménye; hasonlóképen vélekednek továbbá számos irók, mint Torquemada, Grillando, Basino, Remigio Daemonolatria czimü könyvében, a Martello szerzői több helyüken, Penna Direct. inquisitorum czimü munkájában; Damiani Péter s az ujakkori hittudósok nagy része, miután előbb a dolgot szigoru nyomozás alá vették volna, ugyanazt erősitik. Ime látjátok, milly feltétel alatt vitetik véghez ezen titkos gonoszság, amint Neubrigensis Vilmos (Rerum anglicarum czimü müve I. könyvének 38-dik fejezetében) beszéli: „Deira tartományban egy csoda történt, mellyet még mint gyermek hallottam. Egy vipse-i paraszt egyik barátja látogatására a szomszéd faluba menvén, onnét késő éjjel ittasan tért vissza. És ime egy közel levő magaslatról ének és lakmározási zaj üté meg füleit. Csodálattal eltelve, az érintett helyre megy s nyitva találván egy ajtót és azon betekintvén egy tágas s kivilágitott szobát lát, hol számos férfi és nő ült. Egy szolga észrevévén őt itallal kinálja meg, mit elfogad ugyan de nem iszik, hanem tartalmát kiöntvén az edényt magát zsebre teszi s azonnal eltávozik, szerencsésen megmenekülve üldözőinek körmei közöl. Ezen ismeretlen anyagu, szokatlan szinü és különcz alaku edény Henrik angol királyhoz vitetett, azután Dávid skót királyhoz, s több éven át a skót királyok kincstárában tartatott.“ Az avignoni boszorkányok közöl egy gyermek elfogatván a birák előtt azt beszélé, hogy atyja által a hordócskába vitetett s ottan sok iszonyatosságot látván elkövetni, megrémült, s eközben a Jézus nevét kiáltá és keresztet vetett magára, aminek megtörténtével a sokaság eltünt és ő egyedül maradt. Bizonyára nem fogja rosz néven venni az olvasó, ha ide irom Grillando szavait: „Megtörténvén a hódolat, az ördögök fejedelme azonnal egy ördögöt rendel a nő őrzésére, kitől soha sem szabad annak elválnia, de minden kivánataiban szolgálatára lennie, s valahányszor a nőnek meg kell jelennie a játékban, ő figyelmezteti, ő viszi oda, ő tanitja be azt; röviden, mindig ugy kiséri őt, mint a férj nejét. Gyakran mennek az illetők e gyülekezetekbe, hol rendesen igen nagy számu nősereg szokott megjelenni, s mindezen dolgokat nem csupán lélekben vagy egy tüneményhez hasonlóan látják, de valódi és természetes alakjokban mennek a fent érintett helyekre, illy módon és renddel: Egy vagy két nappal a gyülés előtt az őrző ördög az illetőknek tudtokra adja, hogy ezen vagy azon az éjszakán,

ezen vagy azon órában készen legyenek, a mulatságba menendők. A nő, ha igazságos okai vagynak az elmaradásra, előadja azokat és elfogadtatnak. Ha pedig nem akarván menni valamelly ál-okot gondolt ki, akarata ellenére a játékba nem vitetett és otthon maradt de hazugságának büntetéseül testben és lélekben iszonyu és folyto; nos fájdalmakkal, belső s külső bajokkal olly erősen kinoztatott az ördög által, hogy sem éjjel sem nappal nem volt nyugta, hanem mindig gyötörtetett, s dolgai, mellyeket illyenkor végzett, füstbe mentek s munkaközben semmivé lettek; ekként hogy annyi gyötrelemtől megszabadulhasson, kénytelen vala bevallani bűnét s esküvel megigérni, hogy többé nem vonakodik oda elmenni. Midőn pedig késznek nyilatkozott, elérkezvén a kitüzött éj és óra, körülbelül emberi hangon kihivatott az ördög által, kit az illetők nem ördögnek de mesternek, máskor ismét másként neveztek. A nő ekként meghivatván azonnal elővevé a kenőcsös üveget s megkenvén teste némelly részeit, kiment a házból s az ajtó előtt mindig ott találta kecskebak képében rá várakozó mesterét; s erre felugorván erősen szőrébe fogódzott, amikor a bak hirtelen a levegőbe emelkedett, s igen rövid idő alatt a benevento-i menyegzőbe vitte terhét, hol gyöngéden letevé azt."

Más dolgokat is felhoz, mellyek teljesen megegyeznek azokkal, mellyeket az idézett többi tudorok ama gyülekezetekben történni szokott esetekről irtak. Az emlitett hittudósok ugyanis különféle példákat és vallomásokat közölnek számos vádlottól, kik mindannyian megegyeznek abban, hogy az átszállitás testileg történik, összhangzanak továbbá a gyülekezet szertartásait s egyéb körülményeket illetőleg is, amelly ek közől rövid időn közleni fogom a főbbeket, megtoldva azokkal, mellyeket Oranus Péter, e tudománya és becsületessége miatt általam testvér gyanánt szeretett ritka derék férfiu, beszélt el nekem, ki 1597 és 98 években inquisitor s a stavelo-i boszorkányok és bübájosok birája volt.

A vessző egy kenőcs által szokott megkenetni, melly a legundokabb anyagokból, leginkább pedig megölt gyermekek zsirjából készittetik. Néha nem a pálczát hanem czombjaikat vagy testök más részét kenik meg. Közönséges hiedelem szerint elegendő első izben e kenőcsöt kölcsön kérni, de azután az illetőknek maguknak kell azt készíteni s evégre gyermeket ölni. Ekként meg lévén kenve vagy lovon, vagy egy boton, vagy egy három águ villán, vagy seprőn, vagy guzsalyon, vagy egy bikán, kecskén, kutyán ülve vitetnek a játékba, mindegyik esetre lévén példa. Igy, miként az olaszok

mondják, a jó társaság játékába szállittatván, ottan egy nagy tüzet találnak, mellynél rémletes alakban legtöbbnyire kecskebak vagy kutya képében az elnöklő ördög ül; és most imádják őt, meghajtván térdöket vagy a magasba emelvén czombjaikat, de nem hajtván előre fejöket, sőt inkább hátra vetvén azt, ugy hogy álluk az ég felé legyen forditva; és szurok-gyertyákat s gyermekek köldökeit ajándékozván neki, hódolatuk jeléül alfelét megcsókolják. Mi több? néha a szent misét, szentelt vizet s a másféle katholikus szertartásokat utánozzák; az ördögnek saját gyermekeiket vagy az Oltáriszentség némelly maradványát ajánlják föl.

Azután asztalhoz ülnek s étkeznek az ételekből, mellyeket az ördög felhordott vagy mindenki magával hozott. Számosak az asztalok s megrakvák három vagy négyféle majd igen finom majd ismét rendkivül izetlen és ocsmány étellel, s méltóságuk és vagyonosságuk szerint ülnek azoknál. A nők mindegyike mellett mindig ott van ördöge, néha pedig a nőboszorkányok mindannyian az egyik oldalon vagynak s mindegyikkel szemközt saját ördöge. Nem hiányzik itten az asztali ima sem, melly teljesen méltó ezen gyülekezethez, szidalmakból állván az, mellyek által Belzebubot mindenek teremtőjének, adójának és fentartójának vallják; hasonló tartalmu az asztal utáni hálaadás is. Sok illyes formulát olvastam, mellyeket egy hires férfiboszorkány jegyzett föl. Néha a vendégségben meztelen arczczal, máskor ismét álczával, valamelly szövettel vagy fátyollal fedetten jelennek meg. A vendégség után többnyire álczával arczukon, mindegyik ördög kézen fogja tanitványát s hogy minden a legvisszásabb modorban történjék, egymásnak hátat forditva s kezeiket kör alakjában összetéve ugrálnak, szeszélyesen mozgatván eközben fejöket s kezökben égő gyertyákat tartván, mellyekkel előbb az ördögöt, kit meg is csókoltak, imádták; és ennek tiszteletére fajtalan verseket énekelnek, vagy pedig dob- vagy dudaszó mellett tánczolnak; s mindent nevetséges módon s a bevett szokással ellenkezőleg tesznek; azután pedig a legocsmányabban összekeveredenek egymással.

Midőn áldozatok tétetnek, azok mindjárt kezdetben az imádás után szoktak végrehajtatni. Végre felszólittatnak, hogy kiki beszélje el az utólsó gyülés óta elkövetett gonoszságait, s az illető annál nagyobb dicséretben részesittetik, minél sulyosabb és ocsmányabb gonosztetteket vitt véghez; aki pedig illyeseket nem követett el, vagy ha igen, azok nem eléggé istentelenek valának, az ördög vagy valamellyik öregebb férfi boszorkány által kegyetlenül elveretik. Utóljára, midőn a porból (mellyet némellyek a kecskebak hamvának

lenni mondanak, ezen alakot vévén fel az ördög, kit előbb ők imádtak s aki most mindnyájok jelenlétében véletlenül megégett) vagy más méregből már kaptak volna, mindegyik boszorkány számára kijelöltetik, minő boszorkányságokat kelljen véghezvinnie, s kimondatik az álisten-ördög határozata, Álljatok boszut, mert másként meghaltok, hogy igy a szeretet törvényének ellenkezője uralkodjék közöttök, s evvel mindenki haza tér; ha közel lakik, gyalog, ha távol, azon módon vitetik vissza, amint ide hozatott. A gyülések többnyire az éjfél csendjében tartatnak, ekkor uralkodván a sötétség hatalma; néha azonban délben s némellyek ide vonatkozóknak hiszik a Zsoltárnoknak a déli ördögről mondott ismeretes szavait. Az éjek legtöbbnyire azok, mellyek szerdát és szombatot megelőzik.

Az ördög kenőcs nélkül is átszállithatná a boszorkányokat s néha meg is teszi azt; de különféle okoknál fogva jobban szereti a kenőcsöt használni. Alkalmasint azért, mert a boszorkányok nagyon félénkek ezen merényletekre s nagyon gyöngédek arra, hogy az ördög által fölvett testtel való rémletes érintkezést kiállhassák, a kenés pedig eltompitja érzékeiket, s elhiteti ezen nyomoru teremtményekkel, hogy ama kenőcsnek csodás ereje vagyon. Vagy pedig azért teszi azt, hogy alávaló módon utánozza az Isten által rendelt szentségeket, s hogy ezen, talán nem is volna szabad igy neveznem, szertartások által némi tiszteletet szerezzen tivornyáinak. De mindamellett hogy azok, kik kiváncsiságból a gyülésben megjelenni óhajtanak, megkenvén magukat a levegőben valósággal átszállittatnak oda, (mint több eset bizonyitja, megengedvén ezt az Isten, ekként ama hitetlen és vakmerő kiváncsiságot megbüntetendő) a kenőcs ereje teljességgel semmi befolyást sem gyakorol az átszállitásra, amint ez abból is kitünik, hogy ha valaki, ki a hitben erős és szeretettel van felfegyverkezve, megkenné magát ezen kenőcscsel avégből, hogy az ördög csalárdságairól meggyőződhessék s azokat meghiusithassa, kétségen kivül, miként Binsfeld helyesen mondja, az átszállitás épen nem következnék be; mert itt semmiféle szerződés nem forogna fent az ördöggel, s az Isten sem engedné meg azt. Következésképen ha a boszorkányok a gyülés határidején kivül megkennék magokat, nem fognának a levegőben repülhetni sem át nem vitetnének, mert ezt ki nem kötötték. Amit ők tudván, csak akkor kenik meg magukat, ha a gyülésre adott jelt meghallják. Néha mesterök által tudósittatnak erről, máskor ismét a boszorkányok királynője átrepülő kiséretének kiáltása által vagy más módon. Némelly boszorkányok különös szerződés erejé-

nél fogva bizonyos jelre vagy kenésre, vagy kalapjok és köpenyök sajátságos megforditására, vagy más ok következtében, midőn akarják, átvitetnek; de ez legtöbb esetben az előbb érintettem módon történik.

Ez meg lévén állapitva, ezen testileg való átszállitás először abból is bebizonyul, hogy semmi sincs, mi azt lehetlenné tenné: nem hiányzik a mozgató test, miután az ördög testet vesz föl; nem áll ellen a mozgásba hozott test vonakodása vagy nehézsége, jóval nagyobb lévén ennél a mozgató ördög ereje, ki hegyeket is képes kimozditani helyökből; nem áll ellen a mozgás gyorsasága távol eső helyre rövid idő alatt, szent Ágoston és szent Tamás véleménye szerint megtehetvén ezt az angyali természet ügyessége és ereje; s az Isten megengedi azt, számtalan példák vagynak ugyanis erre, sőt maga a szentirás is hoz fel illyeseket. Némellyek első helyen fölemlitik, hogy Krisztus Urunk kétszer megengedé, miszerint a gonosz lélek által átszállittassék, amit Origenes, Ambrus, aranyszáju szent János, Gergely, Strabo és mások az ördög által magyaráznak. Én azonban nem veszem igénybe ezen példát, mert noha a szent atyák többen azt mondják, hogy Krisztus saját akaratából a levegőbe emeltetett s az ördög által átvitetett, mindazáltal Origenessel és Eutimiussal együtt jobban szeretem hinni, hogy Krisztus csak követé az őt vezető és megelőző ördögöt és igy jutott a templom tetejére és a hegyre. Másodszor fel szokták hozni, hogy néhány ördög egy nyáj disznóba bujván, azokat a tengerbe üzték (Márk V. fej. 13. v.; Máté VIII. fej. 32. v.). Harmadszor azt mondják, hogy Fülöp diaconus a gonosz lélek által az azof-i pusztaságba vitetett (Apost. csel. VIII. fej. 26 és 40. v.) és Habakuk hajánál fogva Dánielhez vitetett Babiloniába (Dán. XIV. 35. v.). Erre Molitor Ulrik azt feleli, hogy helytelen a következtetés a jó angyalokról az ördögökre, sokkal nagyobb hatalmok és erejök lévén amazoknak mint ezeknek. Azonban hibás ez az okoskodás, nem lévén semmi ok azt állitani, hogy a helyi mozgásban a jó angyaloknak nagyobb hatalmok vagyon mint a roszaknak; és a hittudósok oskolája megengedi, hogy az ördögök megtartották természetök tulajdonságait s csakis azokat vesztették el, mellyek a kegyelem kifolyásai valának. Ha azért az angyal átvitte Habakukot, az Isten engedelmével az ördög is átviheti az embert. Mi csoda hogy az ördögök illy hatalommal birnak az emberi testek felett, midőn tudjuk, hogy ennél még nagyobb az, melly szerint a lelkeket elcsábithatják és megcsalhatják?

Ezenkivül számos tények erősitik még ezt s igy makacsság

bűne nélkül senki sem lehet ellenkező véleményben. A legtekintélyesebb és legszentebb atyák mondják, hogy Simon magus Péter jelenlétében ördögi szárnyakon röpülni láttatott. Ugyanaz mondatik Abaris scytháról is. Angolország történelme Badud bretagne-i királyról beszéli, hogy épen olly jártas volt a repülés mesterségében, aminő szerencsétlen lett később általa (Polydorus, Histor. Angl. 1 könyv). Olaus Magnus a góthok és svédek történésze II. könyvében azt beszéli, hogy Erik Svédhon királya bármelly oldalra forditotta legyen kalapját, tüstént ama tartományba vitetett. Nangiaco 1045-ről szóló krónikájában azt irta, hogy Berengarius eretnek és boszorkány ugyanazon éjszakán Rómában volt s egyszersmind a tours-i templomban a szent leczkét olvasta; s 1045-ben de prodigiis czimü iratában azt mondja, hogy Angolországban egy boszorkány nyilvánosan egy fekete lóra ültetett s a levegőben tova vitetett. Vincenzo Damiani Péter tekintélyére támaszkodva azt beszéli, hogy egy szerzetessé lett magas állásu egyén öt éves fia egy éjjel elvitetett s reggel egy zárt malomban találtatott; s miután kikérdeztetett volna, azt mondá, hogy bizonyos emberek által egy nagy vendégségbe vitetett, megparancsoltatván ottan neki, hogy ennék; azután a magasból egy malomba szállott alá.

Paolo Grillando De sortilegiis czimü munkája II. könyvének 7-ik fejezetében beszéli, hogy 1524-ben inquisitor lévén bizonyos Lukreczia nevü nő vitetett eléje, ki midőn a gyülésből haza vitetnék, épen akkor lévén hallható a hajnali imára fölhivó harangszó, az öt vivő ördög által egy folyam közelében fekvő tövises földön letétetett. Véletlenül egy arra menő ismerős fiatal embert látván meg, azt megszólitá. A fiatal ember egészen meztelenül látván öt, csakis czombjai lévén befedve, hajai pedig szétszórva, nem bátorkodott hozzá közeledni. A nő nyájas szavakkal rimánkodott neki, annyira hogy csakugyan hozzá ment és tudakolni kezdé tőle, mi lenne oka, hogy ottan illy állapotban találja. A nő eleinte egészen más okát adá ottlétének és sok dolgot összebeszélt, mignem a szavainak hitelt nem adó fiatal ember kijelenté, hogy csak azon esetben leszen segitségére, ha az igazat bevallja. Ekkor a nő titoktartási igéret alatt bevallotta a történteket; s miután a fiatal ember őt titokban haza vezette volna, gazdagon megajándékozá azt. De végre ez elfeledte igéretét s a tényt egynek-kettőnek elbeszélé: igy lassankint nyilvánosságra jutott a dolog, a nő letartóztatott s az ifju kénytelen vala az igazság mellett tanuskodni.

Grillando még a következő esetet beszéli el: „Egy nő a sabi-

nai egyházmegyéből szintén gyakorlá ezen ördögi mesterséget, amit gyanitván férje, őt eziránt többször kérdőre vonta, de ő mindig mindent tagadott. A férj mindazáltal gyanujában továbbra is megmaradván, szorgosan fürkészte a valót, és ezt olly ügyesen tevé, hogy egy éjjel csakugyan észrevevé, miként neje nem tudom miféle kenőcscsel megkené magát s avval mint egy madár nagy gyorsasággal eltávozott s a felső emeletről földszintre ereszkedett. A férj kiváncsi lévén megtudni, mire menne ki e tréfa, követé őt, de elveszté szemei elől s a ház ajtajához menvén azt zárva találta; amin felette csodálkozott. Másnap a férj tisztába akarván jöni ismét kérdőre vette nejét, de ez állhatatosan amellett maradt, hogy az egész dologról mit sem tud. Ekkor a férj, hogy neje ne tagadhassa tettét, nyiltan kimondá neki, miként látta, mi történt a mult éjjel; azután pedig jól elverte sőt még roszabbal fenyegette, ha a valót be nem vallaná. A nő látván, hogy nem titkolhatja el a dolgot, kimondá az igazat s bocsánatot kért férjétől, ki neki meg is engedett azon feltétel alatt, ha őt is elvinné magával a gyülésbe; amit a nő, hogy bocsánatot nyerjen, szivesen megigért s a sátán engedelmével meg is tartá igéretét. Mindketten az illető helyre érvén, a férj egy ideig nézegette a mulatságot, tánczot és más dolgokat; végre pedig a többiekkel együtt étkezés végett az asztalhoz ült; de izetleneknek tünvén fel neki az étkek, sót kért, miután az asztalon nem volt; s jóllehet több izben kért volna, soha sem adtak neki. Végre midőn sok alkalmatlan kérés és hosszu várakozás után a só elhozatott, igy kiáltott fel: Dicsértessék az Ur neve, hogy végre a só elérkezett. Amelly pillanatban e szavak kimondattak, eltüntek az ördögök, s a többiek is velök, és ő egyedül maradt; és kiáltatván a gyertyák maga volt ottan egészen reggelig, amikor meglátván néhány pásztort, megkérdé tőlök, micsoda tartomány volna az, kik azt felelék neki, hogy Benevento vidéke a nápolyi államban. Ezen tartomány száz egész mérföldnyi távolságra lévén hazájától, ő ki különben gazdag volt, kénytelen vala koldulni, hogy igy haza térhessen. Megérkezvén ide, azonnal bevádolá nejét mint boszorkányt, s a birák előtt az egész dolgot elbeszélte. Ezek megvizsgálván az egészet, ugy találták amint elmondottuk, sőt a nő is megerősité vallomásával.“ Ezen dolgokat, Grillando tekinlélyére támaszkodva, Alfonso di Castro beszéli el, hozzátévén egyszersmind, hogy számos illyes tényeket tudna felhozni, a leghitelesebb tanubizonyságokból értesülvén, hogy azok Spanyolországban valósággal megtörténtek legyen.

Bartolomeo da Spina pápai főudvarmester szintén nem kevésbbé

bizonyos tényeket hoz fel (Q. de strigibus czimü munkájának 17 és következő fej.), amellyek közöl csak a következőt közlöm: „Egy leányka, ki anyjával Bergamoban lakott, egy éjjel Velenczében egyik rokona ágyában találtatott. Reggel meztelenül láttatván s mint közel rokon fölismertetvén, kikérdeztetett, hogyan jött ide s mi okból volna itt. A leányka miután felöltözött, sirva ezeket mondá: A mult éjjel ébren lévén ágyamban, láttam, miként anyám, ki azt hivé, hogy én alszom, felkelvén ágyából s levetvén ingét a padozat alól egy edényt vont ki, s az abban levő kenőcscsel megkenvén magát és lábai közé egy evégre elkészitett botot vévén az ablakon át tova vitetett s eltünt szemeim elől. Ekkor én szintén felkeltem ágyamból s miként anyám magamat én is megkentem, amikor az ablakon keresztül én is azonnal tova vitettem s ide hozattam, itt találván anyámat, ki az ágyban fekvő eme fiucska élete ellen leselkedett. Rémülettel töltött el ez engem, de anyám szintén zavarba jött megérkezésemre s fenyegetni kezdett, amikor én Jézust és a Boldogságos Szüzet hivtam segélyül, s ezen pillanattól fogva többé nem láttam anyámat s itt egyedül maradtam egészen meztelenül. A leányka rokona hallván ezeket, azonnal irt a bergamoi inquisitornak, s ez a kérdéses nőt letartóztatta, ki kinpadra vonatván mindent bevallott, sőt hozzátevé, hogy ötvennél többször átvitetett oda az ördög által emlitett rokona gyermekét megölendő, de nem érhette el czélját, mert szülei a keresztjelével és ájtatos imákkal kellőleg biztositák azt." Azután a következő esetet beszéli el: „Antonio Leone valtellinai születésü s Ferrarában lakó szénégető ezen évben a következő tényt beszélte el nekem, mellyet ő annak szájából hallott, kivel a dolog történt. Egy bizonyos egyén többek beszéde nyomán azon gyanut táplálta, hogy neje, mig ő aludnék, a boszorkányok gyülekezetébe járna. Egy éjjel ugy tettetvén magát, mintha mélyen aludnék, s neje is azt hivén, ez kikelt ágyából s egy rejtekben tartott edényből vett kenőcscsel megkenvén magát, azonnal eltünt. Az elcsodálkozott férj kiváncsiságától ösztönöztetve szintén felkelt s ugy tett mint neje, s avval, mint gondolá, a kéményen át kivitetett, neje is ott menvén ki, ugy tünt fel legalább előtte, és egy gróf pinczéjébe szállittatott, hol többek társaságában nejére talált. Ez amint meglátta öt, bizonyos jelt csinálván a többiekkel együtt eltünt, egyedül hagyván ott férjét. Ez másnap reggel a ház szolgái által a pinczében találtatván, mint rabló letartóztatott s a házi ur elé vitetett, ki szabad szólást engedvén neki, az egész dolgot bátran elbeszélte. Aminek következtében a nő az inquisitornak feljelentetvén, ez előtt végre

mindent kivallott s elvevé gonoszságainak méltó büntetését." Eddig Bartolomeo da Spina.

(Mellőzök itten számos egyéb tényeket, mellyeket Delrio felhoz, ki ekként folytatja) Baldovino Ronseo (Epist. med. 50) a következő esetet beszéli, melly korában Hollandiában történt: „Oostbrouck falujában, nem messze Utrechttől, volt egy özvegy nő, ki a házi foglalatosságok végzésére egy szolgát tartott magánál. Ez mint a szolgák rendesen egy kissé kiváncsi lévén, titokban észrevette, hogy asszonya az éj sötétében, mihelyt a háziak elaludtak, az istállóba egy bizonyos határozott helyre ment s kitárván kezeit a jászol mellett levő szénatartót átkarolta, ami felett elcsodálkozván elhatározta magában, hogy ő is meg fogja azt próbálni. Midőn tehát urnője szokás szerint az emlitett szénatartóhoz ment, s mint neki látszék, tüstént eltünt volna, ő is azon helyhez közeledett, megnézte a helyet s urnője példájára átkarolta a szénatartót. Ekkor azonnal a levegőbe emeltetett s Wych városába egy föld alatti rejtekhelyre vitetett, hol urnőjét a boszorkányok gyülekezetében találta, kik egymásközt gonoszságaikról beszélgettek. Az urnő elcsodálkozván szolgájának váratlan megjelenése felett kérdőre vette őt, micsoda csalárdság következtében, vagy mi más módon jutott oda egy pillanat alatt. A szolga körülményesen elbeszélt mindent, amin a nő nagyon felboszankodott, attól félvén, hogy illy módon nyilvánosságra hozatnának ezen éjjeli titkos gyülekezetek. Társaival tanácskozván mi teendő volna e válságos helyzetben, együttesen azt határozták, hogy őt barátságosan fogadják, hallgatást fogadtatnak vele s megeskettetik, hogy a világon senki előtt sem fogja felfedezni a titkokat, mellyeket érdemetlenül s az ő nagy bámulatukra látnia sikerült. Ő mident megigért, nyájasságot mutatott s azt szinlelé, mintha rendkivül óhajtana az ő engedelmökkel a további gyülekezetekben megjelenni. Mig azonban efelett tanakodtak, ütött az óra, s ideje volt egymástól elválniok. Az urnő bujtogatására ismét azon kérdés tétetett fel, vajjon az egész gyülekezet veszélyeztetésével haza vitetendő-e, vagy pedig a közjó iránti tekintetből láb alól elteendő. Végre közmegegyezéssel a szelidebb eljárás fogadtatott el, amelly abban állott, hogy megeskettetik s haza vitetik. E határozat végrehajtásával az urnő bizatott meg, ki vállaira vevén őt, szélnél sebesebben vitte a levegőben. De midőn az ut jó részét hátra hagyták volna, ime egy, náddal sürüen benőtt tó tünik fel szemeik előtt. Most a gonosz vén asszony attól tartva, hogy az ifju ezen istentelen ünnepélyekbe lett beavattatását megbánhatná s a látott dolgokat nyilvá-

nosságra hozhatná, megragadta a kedvező alkalmat s tovább repülvén leveté hátáról az ifjut, remélvén, hogy az erőszakos esés következtében az elbódulván, a tóban alá merülne. De az irgalmas Isten, ki nem akarja a bünösnek halálát, de hogy megtérjen és éljen, nem engedé meg, hogy ezen gonosz terv egészen sikerüljön. Az ártatlan ifju nem merült alá és mai napig él, miután véletlenül a nádra esvén, ez meglehetősen mérséklé áz esés rohamát és erejét. A szerencsétlen, kinek jóformán csak nyelve maradt épen, ezer kintól gyötörtetve jajgatott és sohajtozott mindaddig, mignem néhány átmenő, meglepetve ezen szokatlan jajgatás által, némi kutatás után az ifjut megbénultan föltalálta. Hazája felől s szerencsétlensége körülményeiről kikérdeztetvén, az egész dolgot nyiltan elbeszélte s azután kocsin Utrechtbe vitetett, hol a város kormányzója Colemburg János az eset szokatlansága által fölizgatva, szigoru nyomozás után elfogatta s megkötöztette a boszorkány urnőt, akinek, minthogy a kormányzó hatalmában volt, eszébe sem jutott tagadni a dolgot s mindent bevallott.“ Eddig ez.

Mit hozhat fel ezen tények ellenében a szemtelen Vier vagy Godelmann, oraculumaival Lutherrel és Melanchtonnal egyetemben? Talán azt fogják mondani, hogy a búkóros nő csak hivé azt s meg volt csalatva? de akkor hogyan sérült és bénult meg ezen ifju annyira? De talán ő tetteté magát? de hogyan és honnét vitetett a nádasba, ha nem ama földalatti rejtekből; s honnét a földalatti rejtekbe, ha nem hazulról? Ha nem mozdittatott ki helyéből, hogyan vitetett Oostbrouck-ból ama nádasba? ha magától ment oda, honnét keletkezett tagjainak illy sulyos és általános sérülése? Talán azok is búkórosok valának, kik az ifjut a nádasban megtalálták s az utrechti kormányzó elé vitték? Oh szemtelen megátalkodottság! Személj inkább, oh olvasó, ezen elbeszélésben először egy uj módot vagy jelet, azaz a szénatartónak átkarolását kenés nélkül; másodszor hogy az ördögök bizonyos meghatározott helyeket szoknak kiválasztani, ottan gyülésciket és összejöveteleiket tartandók: a mult évben ugyanis ama Vaulx János, ki Strassburgban lefejeztetett, bevallá, hogy az egyetemes gyülések fő helyei közöl egy az utrechti határban vagyon s hogy ő maga is Stabuleto-ból egyszernél többször vitetett oda. Lásd továbbá, miként a boszorkányok nemcsak magok vitetnek a levegőben, de az ördög segélyével másokat is vihetnek vállaikon. Végre hogy ostobaság ama kegyetlen gonosztevők könyörületességére támaszkodni. Mennyivel biztosabb lett volna ezen ifjura nézve magát a Jézus szent nevével és a kereszt jelével felfegyverezni s

ekként az egész gyülekezetet szél módjára szétkergetni! Egyedül maradt volna a földalatti rejtekben, az igaz, de ekként csakis egy hosszasb ut fáradalmainak tette volna ki magát. Számos illy példákat tudnék felhozni, mellyek feljegyezve találtatnak a Daemonom. czimü munka II. könyvének 4 ik fejezetében, Torquemadánál Dial. III, Binsfeldnél De operis memb. I, 12., Comasconál Lucerna inquisitorum sat.

Ezen példákból egy felette erős bizonyiték vonható ki. Ha azok, kik csupán kiváncsiságból kenték meg magukat, egyik helyröl valósággal a másikra vitettek, nagyon világos, hogy ez nem egyedül amaz elvetemült nők képzelődésében és örültségi rohamában történt meg; sőt midőn némellykor a gyülés véletlenül feloszlott, asztalok és ezüst edények találtattak ottan, mellyeket később tulajdonosaik fölismertek, és ama nők bevallák, hogy ők vivék magokkal azokat a gyülekezetbe. Azután a boszorkányok pontosan megnevezik a helyeket, ételeket és más egyéb dolgokat; körülirják a növényeket, sövényeket, folyamokat, mezőket és házakat; ha nem viselnek álarczot, asztaltársaikat fölismerik, gyakran köszöntik s az uton találkozván velök beszédbe ereszkednek; nem ritkán láttatnak a gyülekezetbe menni s onnét visszatérni; mindannyian egyhangulag ugyanazon dolgokat vallják s megegyeznek egymással még a legcsekélyebb részleteket illetöleg is. Ugyanazt erősitik mások, kik az ő tévelyeiktől és büneiktől teljesen mentek. Ugyanazt vallják a bünösök még a máglyán is, hol a hazugság mit sem használhat, s akkor is, midőn a kinzások már végöket érték. Haszontalan és hamis dolgokban nem tehető fel illy egyhangu és szilárd állitás, sem pedig összhangzás olly nagy számu, helyre, időre, korra és müveltségre nézve egymástól annyira különböző egyének között; mert mindenkinek megvagyon saját gondolkozási modora, s az egyik egészen másként képzel valamit mint a másik, s nem is birnak mindannyian egyenlő agyszerkezettel és képzelettel, ami szükséges volna az illyes képek előállitására, s végre illy egyhanguság nem képzelhető a hazugságban. Ezen érv véleményem szerint minden el nem fogult embert meggyőzhet.

Azért én ezekből azt vonom ki, hogy a szóban forgó átszállitások négy módon történhetnek meg: 1-ör csupán gondolatban, amelly a szentirásban lélekben való átvitetésnek mondatik, s illyen volt Ezechiel látványa: És mintha kezét nyujtotta volna ki, megfogott engem fejem üstökénél és fölemelt engem a lélek az ég és föld közé, és engem Jeruzsa-

lembe vitt isteni látomásban; az utolsó szavak ugyanis megszoritják az előbbiek értelmét, hogy azt ne gondoljuk, miként ezen átszállitás hasonló volt a Habakukéhoz, amellyről Danielnél tétetik emlités. 2-or Néha saját lábaikon mennek a gyülekezetekbe, amint azt Remigius és Binsfeld beszélik. 3-or Miként már emlitém, valósággal átvitetnek az ördög által és pedig testileg s egyik helyről a másikra. 4-er Az is megtörténhetik, miként az illetők magok sem tudják, vajjon testben vagy csak gondolatban vitettek-e át, amint az sz. Pállal történt amaz isteni elragadtatásában.

P. Giovanni Maldonatonál a boszorkányokról azt találom feljegyezve, hogy midőn testileg akarnak átvitetni, gyermek-zsirral készitett kenőcscsel kenik meg magokat; de midőn csak álomban kivánnak jelenlenni a gyülekezetben, akkor bal-oldalokra szükséges fekűdniök; midőn ismét ébren akarják látni a gyülekezetben történt dolgokat s olly világosan, mintha ottan volnának, akkor az ördög segélyével bizonyos sürü gőzt bocsátanak ki szájokból, a mellyben mint egy tükörben látják az ottan véghezvitt dolgokat. Talán erre czélzott a stabuleto-i hirneves Vaulx János, midőn azt mondá az inquisitoroknak, hogy nem tudja megkülönböztetni, vajjon testileg vagy csupán képzeletben volt-e jelen a gyülekezetben.

Egy ellenvetés marad hátra, melylyel néha némellyek elé szoktak állani. Egy tudományos bölcsész és hittudós azt kérdi, miként történhetik az, hogy a testtel nem biró angyal, valamelly testet helyéből kimozdithat? Erre azt felelem, hogy evégre nem szükséges bizonyos uj s az Istentől nyert erő, miként Párizsi Vilmos gondolta; sem pedig egy külön erő vagy mozgató hatalom, miként Aureolo vélte; s azt sem kell mondani, hogy az angyal csupán akaratának és értelmének ereje által bármilly terjedelmü testet helyéből kimozdithat és pedig oda hová akarja, s olly gyorsasággal amint neki tetszik, mert ez véghetetlen erő volna. De azt felelem, miként az angyal egy meghatározott, előtte ismeretes s erejét meg nem haladó sulyt igenis megmozdithat helyéről s átvihet csupán akaratának ereje által, és pedig olly gyorsasággal s olly rövid idő alatt, amelly az angyal ügyességének és a mozgásba hozott test természetének megfelel; olly formán miként az erős szél tova viszi a levegőben a tollat s végre bizonyos helyen hagyja s elhagyván az megállapodik. Igy mikor az angyal Habakuk prófétát vivé, ennek csak haját érinté; de azért nem lehet mondani, hogy a hajzat maga képes lett volna megbirni a testet, hanem igenis az angyal ereje, melly az akarat parancsa által az egész testre lőn alkalmazva. Ugyanazért ha az

angyal mérsékelni akarja tevékenységét annyira, hogy az átvitel gyorsasága ne mulja felül az átvitetett erejét, az átszállitás nem fogja kifárasztani az embert; ha pedig ezt nem akarja, akkor okvetlenül ki kell fáradnia az embernek a levegőben történt gyors átszállittatásának következtében. Ebből fölismerjük, miként nem helyes Remigius azon megkülönböztetése, miszerint a jó angyalok által eszközlött átszállitások nyugalmasak és nem fárasztók az emberre nézve; ellenben a rosz angyalok által eszközlött átszállitások fárasztók, alkalmatlanok és rémletesek. Mert, jóllehet magam is hiszem, hogy az többnyire ekként történik, mindazáltal az ördög, ha akarja, fáradság és alkalmatlanság nélkül is átszállithat valakit, amint ez világos azon példákból, mellyeket Torquemada felhoz (Dial. III,). Vaulx János is illyesmit állit, átvitetéseiről szólván. Annyi azonban bizonyos, hogy az ördög által eszközlött emez átszállittatások telvék veszélylyel és rémülettel.

L) 490-ik laphoz.

V. Sixtus bullája a csillagjóslat s a bűvölések felett.

— Sixtus pápa, az Isten szolgája, örök emlékül.

Jóllehet Isten, az ég és föld teremtője, akit magát szivvel mindenhatónak hiszünk az igazságra, szájjal pedig vallást teszünk róla az üdvösségre, a saját képére és hasonlatosságára teremtett embert észszel ruházta legyen fel, amelly azonkivül hogy a hit isteni fénye által megvilágositva az emberi értelmet felülmuló hittitkokat fölfogja, saját természete erejénél fogva, noha csak nehezen, még sok más fönséges dolgot is kikutat és megismer, mindazáltal, hogy az ember, e kevély teremtmény, fel ne fuvalkodnék tudományában, de félné és földre borulva imádná teremtője megmérhetlen fönségét, egyedül a maga számára tartá fön a jövő dolgok ismeretét; mert csak ő, kinek szemei előtt minden tárva vagyon, hat be az emberek gondolataiba és szemléli az ő jövő tetteiket; egyedül ő idézi maga elé azon dolgokat, mellyek még nem is léteznek, csak ő látja azokat, mintha a jelenben megvolnának; végre örökkévalóságában csak ő tudja és csodálandó bölcseségével ő rendezte el a jövő századokban megtörténendő ama dolgokat, mellyeket értelmünk gyöngesége nem ismer, de még az ördögök sem láthatnak előre. Ugyanazért a Szent-

lélek Izaiás prófétánál szánalommal nézi a jövendömondó bálványok hamisságát és gyöngeségét, s azok könnyelmüségét, kik ezen szavakkal tisztelik meg őket: „Hirdessétek, amik jövedők lesznek ezután, és megtudjuk, hogy ti istenek vagytok;“ s az uj szövetségben Urunk, Krisztus Jézus, a jövő eseményekről kérdezősködő tanitványait eme komoly felelettel utasitja viszsza: „Nem tartozik hozzátok tudni az időket vagy alkalmakat, mellyeket az Atya önhatalmában rendelt el,“ amelly által megfékezi egyszersmind összes hiveinek kiváncsiságát is. Az események előrelátását illetőleg pedig, azokat kivéve, mellyek a természetes okokból szükségképen vagy legalább többnyire származni szoktak, nem létezik valódi mesterség vagy tudomány, s az, melly létezik, csalékony és haszontalan, s csakis a gonosz emberek ravaszsága és az ördögök csalárdsága által vagyon behozva. Ezek tettei, tanácsa és segélye által jő létre mindenféle jövendölés, vagy mert határozottan felszólittatnak a jövendő dolgok feltárására, vagy mert saját gonoszságuk- s az emberi nem elleni gyülöletöknél fogva alattomban sőt az emberek akaratán kivül a jövendő dolgok hiu kutatásába avatkoznak és erczkednek, ekként az emberek elméjét az eshetőségek csalékony megjövendölése által behálózandók s mindenféle istentelenségbe bele keverendök. Ezen dolgokat pedig nem valamelly isteni bölcseség vagy a jövendő dolgok valódi tudománya segélyével ismerik meg, de finomabb természetök belátó tulajdona által s más olly módokon, mellyekhez lanyhább elménk föl nem ér. Mi kétség sincs tehát benne, miszerint a jövő eshetőségek és véletlen okozatok hiu kutatásába és előre látásába csak azért bocsátkozik az ördög, hogy csalárdsága által a nyomorult embereket az üdvösség utjáról elvonja s a kárhozat törébe ejtse.

Ez igy lévén, némellyek nem fontolják meg ezen dolgokat ugy amint kellene, s a hamisakat követve sulyosan megbántják az Istent, midőn magok tévedeznek s másokat is tévutra vezetnek. Ilylyenek főleg a régiség csillagjósai, az ugynevezett mathematikusok, születésjóslók, planetariusok (csillagjóslók), kik a csillagzatok és csillagok hiu s csalékony tudományát üzve s az isteni gondviselésnek a maga idejében nyilvánulandó rendjét szemtelenül megelőzni törekedve az emberek születését és származását a csillagok menetéből s a csillagzatokból mérik, s a jövő, jelen vagy mult titkos dolgokat a gyermekek születéséből, születési napjából vagy más haszontalan észleletekből, az idők és perczek megkülönböztetéséből itélik meg s

vakmerően megitélni és meghatározni vélik mindegyik ember állapotát, életfolyamát, a különféle méltóságokat, vagyonosságot, gyermeket, üdvösséget, halált, utazásokat, küzdelmeket, ellenségeskedéseket, börtönöket, gyilkolásokat, a különböző veszedelmeket s más szerencsés és szerencsétlen eseményeket, kitévén magokat ezáltal a tévely és hitetlenség veszélyének; sz. Ágoston, az egyház legragyogóbb fénye, azt állitván, hogy aki ezen dolgokat észleli, becsben tartja, hiszi, házába fogadja, óhajtja, vétkezett a hit vagy keresztség ellen, s ekként méltán kárhoztatja és feddi őket az Apostol eme szavaival: „A napokat megtartjátok és hónapokat, az időket és esztendőket; féltelek titeket, netalán hiába munkálkodtam legyen közöttetek.“ Ezen felette könnyelmü és vakmerő emberek tehát lelkök romlására, a hivek nagy botrányára, a keresztény hit hátrányára a jövő eseményeket s mindazon jövendő dolgokat, mellyeknek szerencsére vagy szerencsétlenségre be kell következniök, s az emberi cselekvényeket, s végre mindazt, mi az emberek szabad akaratából származik, a csillagzatoknak és csillagoknak tulajdonitják, és ezeket bizonyos hatalommal, erővel ruházzák fel és annyira elbizakodnak ezen előrelátásaikban, hogy szerintök az előrelátott dolgoknak csak igy s nem másként lehet megtörténniök; és ezen okból elég vakmerők mindezen dolgokból véleményeket, előjeleket, jövendöléseket készitení, magoknak jóstehetséget igényelni és avval nyilvánosan kérkedni; amellyeknek azután a müveletlen és együgyü s más felette hiszékeny és eszélytelen emberek olly hitelt adnak, hogy teljesen meg vagynak győződve, miként a megjósolt dolgok bizonyosan be fognak következni; amelly vakmerőségök ezen hazug mestereknek, ugyszintén ezen szerencsétlen tanitványok tulzott hiszékenysége felette sajnálatra méltó. Mert jóllehet a szentirás által értesitvék, nem fogják föl az ember fönségét, kinek az ég, a csillagok, s a nap és hold, eme legfényesebb testek, Isten rendelete szerint nem parancsolnak de szolgálnak. Illy értelemben beszélt Mózes az Isten népének ezt ama tévelytől való óvakodásra intvén: „nehogy fölemelvén szemeidet az égre, lássad a napot és holdat és az égnek minden csillagait, és tévedéssel megcsalatván, imádjad és tiszteljed azokat, miket Urad Istened minden nemzetek szolgálatára teremtett, mellyek az ég alatt vannak.“ És csoda-e, hogy a csillagok az embernek szolgálnak? A legnemesebb értelmi lények az angyalok magok nem szolgáló szellemek-e, azok szolgálatára lévén rendeltetve, kik

az üdvösség örökségének részesei lesznek? Isten ugyanis annyira szereti ezen eszes juhokat, hogy, mint sz. Ambrus mondja, nemcsak püspököket de angyalokat is rendelt ezek védelmére; sz. Jeromos is gyönyörüen nyilatkozik e tekintetben: „Nagy méltósággal vagynak felruházva a lelkek, kiknek mindegyikök örzésére már születésöktől kezdve egy angyal vagyon rendeltetve;“ s ha az angyalok örzik az embereket, mit tehetnek az ő örizetök és védelmök ellenére a csillagzatok, mellyek az angyalokkal semmiképen sem hasonlíthatók össze? Nem mellőzhetjük itten az egyház kitünő tudorának Nagy Gergely pápának véleményét, ki komoly és erőteljes szavaival meggyőzte tévelyökről az eretnek priscillanistákat, kik azon véleményben valának, hogy az emberek a csillagok befolyása alatt születnek: „Távol legyen (mondá ő) a hivek szivétől azt mondani, hogy a végzet valami legyen, miután egyedül az Alkotó, ki az emberek életét teremté, tartja azt fön, s nem is alkottatott az ember a csillagok szolgálatára, de a csillagok az ember szolgálatára.“ És ha az állana, hogy a csillag végzetszerü az emberre nézve, állani kellene annak is, hogy az ember az ő szolgálatára vagyon rendelve. Adná Isten, hogy tudnák és fölfognák ezen dolgokat, és engedelmeskednének az Isten parancsainak, ki a Leviticus-ban ezt mondja: „Ne térjetek a varázslókhoz, se a jövendőmondóktól valamit ne tudakozzatok, nehogy megfertőztessetek általok;“ mert akkor bizonyára nem fürkésznék olly szorgalommal azon dolgokat, mellyeket a keresztény és igazi jámborság számüz és kárhoztat, s nem engednék magokat azok által olly nyomoruan rászedetni és behálóztatni.

Találkoznak még bizonyos hiu és kiváncsi vagy jobban mondva gonosz és vallástalan emberek, kik olly aggodalommal fáradoznak a jövendő és más titkos dolgok megismerése körül, hogy azokat megjóslandók és kikutatandók ezerféleképen vétenek az Isten törvénye ellen; mert némellyek nem rettegnek a föld, viz, levegő, tüz, nevek, kéz, halottak s más babonaságok és varázslások segélyével a jövendölés mesterségét gyakorolni, bizonyára nem anélkül hogy az ördögökkel összeköttetésben állanának s velök titkos szerződésre léptek volna; vagy pedig őket, vagy a koczkák gabona- és babszemek általi sorsvetést felhasználva. Mások ismét az elvénült s a kereszt győzelme által lerontott bálványozás némelly maradványait megtartva bizonyos jóslatokhoz, varázslásokhoz s más hasonló jegyekhez és hiu észleletekhez folyamodnak, a jövendő dolgokat megtudandók. Vagynak azután ollyanok, kik a halállal egyességre s a

pokollal szerződésre lépnek, kik hogy a titkos dolgokat megtudhassák, kincseket találhassanak vagy más gonoszságokat elkövethessenek, lelkök romlására az ördöggel nyilt szerződésre lépve a büvészet mesterségének istentelen varázslásait, eszközeit és méregkeveréseit használják fel, köröket és ördögi betüket csinálnak, eléidézik az ördögöket vagy tanácsokat s feleleteket kérnek tőlök és nyernek is, könyörgéseket intéznek hozzájok, tömjénfüsttel vagy illatszerekkel s más áldozatokkal kedveskednek nekik, tiszteletökre gyertyákat gyujtanak, a szent dolgokkal sőt magokkal a szentségekkel is visszaélnek, imádják, térdhajtással s különféle gonosz tiszteletnyilvánitásokkal üdvözlik őket, gyürüket csinálnak vagy csináltatnak, vagy pedig tükröket és kis üvegeket, hogy, mint ők gondolják, megkössék vagy bezárják az ördögöket, azután tőlök feleleteket kérendők és nyerendők. Mások ezenkivül az ördöngös testekben, vagy őrjöngő és a gonosz szellemtől megszállott nők által az ördögöktől a jövendő dolgokról vagy titkos tényekről tudakozódnak, ekként hiábavaló és hazug feleleteket nyerendők azoktól, kiknek Urunk az evangeliumban hallgatást parancsolt. Más boszorkányok ismét, de leginkább némelly elvetemedett s egészen a babonaságnak élő nők vizzel tölt üvegecskékben vagy valamelly tükörben égő szentelt-gyertyák között szent és fejér angyal nevezet alatt imádják az ördögöt vagy pedig körmükben vagy tenyerökben, mellyeket mindannyiszor olajjal kennek meg, kérik a csalárdság ezen fő mesterét, hogy bizonyos káprázatok, képek és látványok segélyével tárná fel előttök a jövő vagy titkos dolgokat, vagy más varázslások és babonás szertartások által a hazugság amaz atyjától a jövő és titkos dolgokról tudakozódnak s ezeket másoknak megjövendölni igyekeznek. És amillyen a gonoszság a fent érintett személyeknél épen ollyan annak a vége, vagyis mindazok, kik jóslanak, ugyszinte azok, kik a jövendőről kérdezősködnek, gyalázatosan kigunyoltatnak és bolonddá tétetnek az ördög csalárdsága által.

Minthogy tehát csakis az Isten tulajdona előre látni a jövendő dolgokat, mielőtt azok megtörténnének, ebből szükségképen következik, hogy a csillagjósok és a többi emlitettek, kik isteni kinyilatkoztatás nélkül jövendölni, vagy a jövő dolgokat bármelly módon eltalálgatni merészkednek, igazságtalanul és szemtelenül olly tulajdont követelnek maguknak, amelly kizárólag az Istené. Azáltal pedig, hogy általok az ember ruháztatik fel avval, ami egyedül a Teremtőé, sulyosan megsértetik az isteni fölség, megvesztegettetik a hit tisztasága, s megmételyeztetnek és romlásba döntetnek a drága véren meg-

váltott lelkek. És noha a trienti zsinat határozata következtében készitett Tiltott könyvek lajstromában jóval előbb a többek közt megparancsoltatott, miként a püspökök őrködnének, hogy a csillagjóslattal foglalkozó könyvek s más olly értekezések és vélemények, mellyek a történendő dolgok jövendőlgetéséről szólanak, a hivek által ne tartatnának és olvastatnának, kivévén azonban ama véleményeket és természetes észleleteket, mellyek a hajózás, földmüvelés és gyógyászat előmozditására irányozvák, ellenkezőleg mindazon könyveket, mellyek a föld, viz, kezek és halottak általi jövendöléseket foglalnak magokban, vagy jóslatokat, boszorkányságokat, varázslásokat és büvöléseket tartalmaznak, dobatnák el és semmisittetnék meg a nép által; mindazáltal az érintett tévelyek, romlottságok, gonoszságok és visszaélések eddig nem valának teljesen kiirthatók, ugy hogy némelly helyeken és igen számos egyéneknél még nagyobb erőre vergődnek fel azok, azon vélemény tápláltatván, hogy minden dolgok telve volnának jóslásokkal, varázslásokkal és különféle babonaságokkal.

Mi tehát, kiknek főpásztori hivatalunknál fogva kötelességünk a hitet sértetlenül s a maga épségében fentartani, atyai szivünk mélyéből olly mértékben óhajtván a lelkek üdvéről gondoskodni, amennyire csak az az isteni kegyelem hozzájárulta mellett lehetséges, kárhoztatván és roszalván mindenféle jóslatokat, mellyeket az emlitett kiváncsi és istentelen emberek a hivek tévutra vezetése végett tenni szoktak; kivánván továbbá, hogy a keresztény vallás ama szent egyszerüsége főleg pedig Teremtőnk, az Isten fő hatalmáról, bölcseségéről és gondviseléséről szóló hit épségben s amint illik a tévely minden szenyétől ment maradjon; akaratunk lévén még ezenkivül akadályokat gördíteni ama hamis hivékenység s az utálatos jóslatok, babonaságok vagy istentelenségek és erkölcstelenségek tanulmányozása elé, hogy igy méltán elmondathassék a keresztény népről, ami Isten régi népéről irva vagyon: „Nincs varázslás Jákobban sem jóslás Izraelben"; jelen, örök időkre fenálló rendeletünk által apostoli tekintélyünknél fogva rendeljük és parancsoljuk, hogy valamint a csillagjósok, mathematikusok s mindazok ellen, kik jövőre az érintett csillagjóslat mesterségét gyakorolandják, kivévén ha az a földmüvelés-, hajózás és gyógytanra vonatkozik, vagy azok ellen, kik az emberek születéséből olly jóslatokat tesznek, mellyek a jövő esbetőségekre, véletlenségekre, vagy az ember akaratától függő cselekvényekre vonatkoznak, felszólalnának s tiltakoznának, miként azokat egész bizonyossággal ne állitsák; ugy azon, akár

a férfi- akár pedig a nőnemhez tartozó egyének ellen, kik a fentebb emlitett kárhozatos, hamis, hiábavaló és veszedelmes jósló mesterségeket vagy tudományokat gyakorolják, üzik, tanitják vagy tanulják: vagy azok ellen, kik az illyes jósolásokat, varázslásokat, babonaságokat, boszorkányságokat, büvöléseket, s a más fentebb érintett utálatos gonoszságokat és istentelenségeket üzik vagy bármi módon azokba elegyednek, bármilly magas állásu, rangu vagy állapotu személyek legyenek, ugy a püspökök, főpapok, szerzetes főnökök s az illető községek lelkészei, mint az egész világon müködő hitnyomozó szék tagjai, hamindjárt előbb nem is léptek vagy nem léphettek fel hasonló esetek ellen, most a legnagyobb szorgalommal nyomozzák s egyházi és más tetszésök szerinti büntetésekkel a legszigoruabban büntessék.

Eltiltván mindazon könyveket, munkákat és értekezéseket, mellyek a csillagjóslattal s a föld, viz, levegő, tüz, nevek, kezek, halottak, s büvészek általi jósló müvészettel foglalkoznak, ugyszinte azokat, mellyek jóslatokat, boszorkányságokat, varázslásokat, jövendöléseket s egyéb istentelen büvöléseket és babonaságokat tartalmaznak, megparancsoljuk, hogy azokat, mint a fentebb érintett Indexben megbélyegezetteket, az ebben kiszabott büntetések terhe alatt semmiféle keresztény ne olvassa s magánál ne tartsa, hanem köteles legyen azokat a püspököknek s a községi lelkészeknek vagy az emlitett inquisitoroknak kézbesiteni. Hasonlóképen ugyanazon tekintélyünknél fogva rendeljük és parancsoljuk, hogy az érintett inquisitorok mindazokat, kik hasonló iratokat maguknál tartanak vagy olvasnak, szabadon perbe fogják, perbe foghassák s megfelelő büntetésekkel sujthassák és megfékezhessék, daczára minden evvel ellenkező pápai vagy bárminemü kibocsátványnak és rendeletnek.

Hogy pedig jelen soraink annál könnyebben mindenkinek tudomására juthassanak, rendeljük, hogy azok a Laterán egyház s az apostolok fejedelme templomának ajtain ugyszinte a virágmezőn (Campo-di-fiore) kifüggesztessenek, s ha majdan levétetnek, nyomatott másolataik ugyanazon helyekre ragasztassanak. Ezenkivül jelen rendeletünk által valamennyi tisztelendő testvéreinknek, patriárcháknak, primásoknak, érsekeknek, püspököknek, községi lelkészeknek és főpapoknak, ugyszinte a hitnyomozó szék bárhol lakó inquisitorainak meghagyjuk s a nekünk fogadott engedelmesség erejénél fogva megparancsoljuk, hogy ezen levelünket vévén vagy arról magok vagy mások által tudomást nyervén, azt egyházaikban s minden parochialis templomban kihirdessék, illetőleg hihirdettessék, és pedig

nemcsak mostan de később is évenkint egyszer, vagy ha szükségesnek látnák többször is. Minthogy pedig felette nehéz volna jelen levelünket mindazon helyekre eljuttatni, mellyekre annak érvényessége kiterjed, akarjuk, hogy annak kivonata, melly valamelly közjegyző aláírásával s a római szék és egyetemes Inquisitio vagy pedig a curia valamelly főpapjának pecsétével el vagyon látva, mindenütt s mindenki előtt ugyanazon hitellel birjon mint az eredeti maga.

Senki se merje azért jelen rendeletünket, parancsunkat, tilalmunkat és akaratunkat megsemmisiteni, vagy annak közzétételét vakmerő módon gátolni. És ha valaki azt megkisérleni merészkednék, tudja meg, hogy a mindenható Istennek s az ő szent apostolainak Péternek és Pálnak haragját fogja vonni magára. —

M) 550-ik laphoz.

Katholikus Reformterv.

A müncheni könyvtárban kéziratban egy emlékirat létezik, mellyet Egidio di Viterbo bibornok, sz. Ágoston rendü remete, az egyház elfajulásáról s a módról, melylyel az reformálható, VI. Hadrián pápához intézett. A bevezetést elhagyva, a többit ide iktatjuk:

— Pontificiam potestatem vel ex illo apud christianos sacrosanctam usque fuisse omnes autumant, quoniam divini eam fuisse instituti compertum habemus. Quandoquidem servator noster Jesus Christus ad Patrem migraturus, ejus vices Petro demandans, clavium potestatem ei tribuit, quarum symbolo illud sibi concedi videbatur, ut reserandi et claudendi, dimittendi et retinendi jus sibi soli et successoribus ejus competeret. Quod sane munus quoad caste et integre per viros Dei summosque pontifices actum est, ecclesiasticae dignitatis jura omnia feliciter adeo cesserunt, ut, parvis et exiguis auspiciis, Christo tamen redemptore nostro instituente, orta, in amplissimam majestatem elata sint, utroque quoque tam dimittendi quam retinendi officio rite et per summam pietatem exercito. At ubi vel dimittenda retineri vel retinenda dimitti in hominum magis quam Dei gloriam coepta sunt, deficiente operantium fide et integritate, maxima quoque tum dignitas tum auctoritas imminui coepit; quod cum crescentibus

temporibus etiam invalescat, illud procul dubio nisi occurratur demum efficiet, ut passim ab omnibus nihili habeatur. Quapropter, ut unde prima mali labes originem traxit, inde quoque auxilium sumatur, ipsarum clavium potestatem primo restituendam, et quae per eorum abusum irrepserunt, corrigenda et oblitteranda censerem.

Qua in re illud primum consideratione dignum videtur, ut alterius clavium, cujus absoluta est potestas, licentiosus nimis et immodicus usus retineatur; alterius vero, cujus opus est prudens rerum discursus et discretio, jam ipsa rubigine exesae, revocetur: in quibus quum per summam licentiam utrimque peccatum est, omni studio laborandum est, ut utriusque actus quoad poterit melius exerceatur. Id vero factu admodum facile fuerit, si adhibitis in consultationem viris probitate, doctrina et integritate claris, nec non romanae curiae gnaris, illud primum decretum fuerit, quae nulli, quae passim, quae nonnisi praerogativa aliqua et insigni dote claris concedenda fuerint, quaeve omnino rejicienda. Est enim, quamquam ea sit alterius potestas clavium ut omnia possit, non ex aequo tamen omnia omnibus permittenda sunt, discretionis et maturae considerationis clave reclamante. Eumque pontificis summi opus in haec duo maxime absumatur, ut justis supplicantium libellis subscribat, et gratiosis petitionibus annuat; quae justitiae auxilium et remedium postulant, nec contrahenda et nec ultra fas laxanda ullo pacto censentur, propterea quod legibus et decretis sibi cautum est. Quae vero ad ecclesiasticae potestatis gratiam confugiunt, quum multas patiuntur difficultates, ideo regulis et terminis quibusdam praefinienda et circumscribenda sunt, quod feliciter et commode satis attingi poterit, si primorum, mediorum et postremorum temporum conditiones scrutati, quoque pontificum cura et diligentia pleraque ad hanc rem tentata fuisse, quae vel temporum malignitate vel corruptela minime perfici potuerunt. Videbatur porro ad hujus rei effectionem vel id maximum momentum habiturum, non solum quae recte constituta fuerint ut inviolabiliter serventur cavere, sed etiam quae proximis et recentioribus temporibus... sunt, quoad fieri poterit corrigere, et ad honestiorem formam redigere, atque illa praesertim quae per summam impudentiam efflagitata, contra pontificiae auctoritatis dignitatem verius extorta quam impetrata videri possunt. Hujusmodi sunt beneficiorum accessus, atque ii maxime, qui absque possidentis et domini consensu fiunt. Cujus quidem rei abusus quid aliud quaeso est, quam alienae vitae insidiatorem occultum efficere, a quo difficillime quisque praecavere possit? Quomodo enim ab his, qui vitae nostrae inhiant, tuti erimus, quos nec

de facie novimus, nec in nostrum caput ab Ecclesiae praeside sibi quidquam indultum intelligimus? Quae res etsi semper suspecta et periculi plena fuit, nostra tamen aetate, qua avaritia et ambitio passim grassantur, perniciosa habetur. Quod eo magis omni studio cavendum fuerit, quo diligentius per sacras sanctiones nec non jurisconsultorum omnium sententia futurae successionis expectatio detestatur.

Necessarium praeterea foret, beneficiorum quas dicunt unio-nes, nisi secundum juris dispositionem, prorsus prohibere atque antiquare; nec eas solum, quae effectum adhuc sortitae non sunt, quod et aliis quoque pontificibus ab assumptione sua peculiare est; verum et eas quoque, quae ad effectum suum deductae sunt, nec in earum numero sint, de quibus jura expresse loquuntur. Cujus quidem abusus origo duas videtur habuisse causas. Quarum altera fuit monachorum immoderata ambitio, qui eorum monasteriis et mensis in omnibus christianae ditionis regionibus unitas habent infinitas poene parochiales ecclesias: hinc illud commodi potissimum trahentes, quod pinguioribus et lautioribus mensis fruuntur. Unaquaque parochialium interim neglecta, atque uni tantum monacho aut sacerdoti, eoque ad nutum amovibili vix commissa; cui etiam parce adeo et sobrie pro victu suo providetur, quod saepius aliunde cogantur turpiter et contra disciplinam et mores ecclesiasticos stipem in necessarios usus quaerere. Altera presbyterorum inordinata tum avaritia tum ambitio, quibus cum non sit satis quod ad tria et quatuor incompatibilia dispensentur, saepius nulla existente rationabili causa, plura etiam incompatibilia beneficia beneficiis uniunt; ex quo illud primum absurdissime consequitur, ut capellas, praebendas, prioratus, canonicatus et hujusmodi non parum multa incompatibilia unus obtineat, adeo ut nec ipse numerum facile promptum habeat, atque in colligendis fructibus alphabetica tabula indigeat; multis interea honestis et virtuosis sacerdotibus in clericalis ordinis opprobrium hostiatim mendicantibus. Cujus rei enormitas hoc etiam loco admonet ut quae sub commendae titulo conceduntur beneficia, nequaquam in futurum concedantur, nisi quatenus juri dispositioni accesserint de jam concessis etiam aliquid cogitantes. Et quoniam praedictis erroribus omni studio obviandum est, quum in ultimo Lateranensi concilio contra pluralitatem beneficiorum decretum sit, expediret constitutionem restituere, eamque inviolabiliter observari facere.

Esset praeterea, quod jam inolevit, compositionis turpissimus quaestus omnino rejiciendus. Nam si quae gratis accepimus, gratis quoque dare ab ipso vitae magistro praecipimur, quae, bone

Deus, tanta est vel impudentia vel habendi sitis, ut pretio indicto ea redimenda proponamus? Quomodo namque ea fuerit gratia, quae nonnisi auro exoratur, nulla etiam personae vel petitionis habita ratione, ex quo illud apertissime consequitur, ut nisi auro interprete non audiantur? Cui quidem negotiationi compositionis nomen dedere, moderatione nomenclaturae rem turpissimam et a sacris canonibus detestatam significantes. Quis enim, quae spiritus sunt, et in animarum nostrarum expiationem excogitata, maximo stomaco ad cauponariam tracta esse non indignetur? Quae res, non injuria, adversus romanam ecclesiam apud principes maximam conflavit invidiam; haereticis quoque ansam egregiam praebuit de romanis pontificibus obloquendi, nec non ad impugnanda ecclesiastica instituta et ceremonias atque sacramenta nebulonibus quibusdam argumentum.

Quapropter ad hujusmodi labem prorsus tollendam opportunum valde esset Datarii facultates consultius moderari, nec ullo pacto ferre, ut quas antidotas appellant, concedant; quarum inventione et permissione illud extat nobile inventum, ut jus quaesitum nullo auxilio defendendum eripiatur. Sicut et illud quoque absurdissimum et injurium sibi permittitur, quod sub quacumque die ac hora possit gratiam libellis dare in apertissimam fraudem impetrantium, qui maximis dispendiis et laboribus ad urbem veniunt, vel procuratores suos mittunt, ut postmodum Datarii arbitrio vel unico calami tractu tantam patiantur jacturam. Quae res profecto acerbissima est, et maximam sapit crudelitatem; adeo ut mitius agi cum feris judicem, quam cum hujusmodi monstris, quae et a pauperibus et a pinguioribus avide adeo exsugunt sanguinem.

Beneficia quoque reservare nec necessarium, nec absolute honestum putaverim. Itaque reservationes mentales seu pectorales, et quas in nullius favorem fieri dicunt, nullo modo concedendas censeo. Et praesertim cum magna non subest ratio aut causa, et cum insignibus personis et de Ecclesia benemeritis non concedantur; has vero nonnisi raro, et per maturam considerationem. Quae ubi semel concessae fuerint, nullatenus revocandae videntur, nisi ad complementum exierint: quod hanc habet maximam utilitatem, quia litium maeandros illos et anfractus, quorum vorticibus plurimi rapiuntur, maxime tollet. Quae res adeo universam curiam et orbem agitat, ut vix unum aut alterum invenias, cujus beneficia litium et fori incommoda non subierint: quod quantum loculos et nervos animumque hominum atterat, nullus est qui nesciat.

Ut vero per summum quae ad gratiam attinent, considerentur,

necessarium fore videtur ut, praeter eum qui tempore subsignandis gratiis praesidebit, aliquot etiam referendarii deputentur, qui hujusmodi gratiosorum libellorum curam suscipiant, quorum officio id maxime injungatur, ut qui modum vel a jure vel ab honesta consuetudine praescriptum transgrediuntur, ii non expectata signatoris vel pontificis censura rejiciantur. Horum vero numerum praescribere curiosum magis quam necessarium videri poterit; illud tamen utile et opportunum valde censeatur, ut ad minorem quam sunt numerum redigantur. Multi namque confusionem pariunt, rerumque exactam discussionem impediunt: itaque ex omnibus delectum habere oportet, ita ut auctoritate, doctrina et probitate potiores recipiantur.

Et ne in his quae gratiose Ecclesia indulget, incommodi aliquid suscipiatur ab officialibus, quorum vel hoc maximum est studium ut unde possint pecuniam quovis modo corrodant, necessarium fuerit aliquot deputare harum rerum peritos, qui diligenti examine officiorum institutiones investigent, nec non eorum auctoritates et facultates ab origine ipsa illis concessas, atque per temporum successiones nulla depravatione labefactatas. Inveniuntur namque eorum plurima, quae ipsa pecunia in praesides et auctores eorum ad illicitas facultates eis concedendas coegerunt. Unde plurima deinceps emanarunt retia ad aurum captandum, nec nisi ad quaestum excogitata, nulla necessitate aut honestate suffulta: quae omnia aequo libramine maturoque consilio tractata, facillime moderari et antiquari poterunt, illud prae oculis potissimum habentes, ut reipublicae christianae commoda particularibus officialium utilitatibus praeferamus. Nonnihil etiam juvabit si quae in ultimo Lateranensi concilio sancita sunt, circa clericalis vitae honestatem et mores, ab omnibus quidem probata, sed a paucis admodum servata, suscipi cogantur, ea ubi esset opus corrigendo et ex usu moderando.

Verum quum hujuscemodi officiorum reformatio, quantumvis utilis et necessaria, multos tamen offenderet et mali haberet, atque officiales praesertim, quibus grave dubio procul esset census sibi imminui eorum quae propriis pecuniis comparaverint; idcirco ne cuiquam inferatur injuria, atque peritorum medicorum industriam secuti, quo minori incommodo et dolore possumus, aegro consulamus, conveniens esset damnum hoc et jacturam aliquo ingenio reponere, in quo et sanctitas tua laudem et gloriam, reliqui vero satisfactionem maximam capere poterunt. Quod vero in rem esse videri posset, hujusmodi est, quod in beneficiorum vacationibus cujuscumque loci, dioecesis aut dignitatis et redditus promovendorum exactissima haberetur ratio,

nec solummodo hominum sed beneficiorum quoque, ita ut primo habita consideratione loci, si haberentur ejus loci non immeriti homines, eis conferrentur. Et ne beneficiorum incompatibilis numerus redintegretur, promovendo aliquem ad pinguius beneficium vel honestius, efficere ut qui prius obtinebat dimitteret, et ita per gradus et qualitates hominum et secundum merita ad ampliora illos provehere. Illud semper ante oculos habentes, ut si ejus loci, in quo situm est beneficium, vel cives vel incolae idonei fuerint, ad id non postponantur alienigenis, posita et doctrinae et sufficientiae paritate; in quo non tantum uni, sed universae provinciae gratificari videbimur. Incivile namque profecto videri posset, ut qui piis eorum oblationibus atque laboribus et impensis suis ecclesias aliquas erexerunt et dotarunt, ad suorum qui cultui divino vacent sustentationem, tam pio proposito fraudentur, ubi penes eos fuerint qui hujuscemodi ministerium condigne tractare valeant. Huic itaque ordini inhaerentes, illud commodi primum subsequetur, quod quilibet pro meritis per occasionem temporum in dignitate et censu auctior factus melius habebit, et in dies majora sine difficultatibus sperare poterit. Quae cum saepius et indesinenter fieri contingat, cum semper et continue per vacationes multae fiant expeditiones, illud secundo afferent utilitatis, quod officiales redditus suos augebunt, accrescentibus eis expeditionibus, et ita compensari videbuntur damna quotquot ex gratiarum moderatione prius percepisse queri poterant, citra alicujus damnum aut injuriam per summam justitiam et aequitatem, quae omnia tuo pontificis optimi arbitrio contrahi et remitti poterunt.

Ut autem in universum dicam pro ecclesiasticae rei dignitatisque conservatione tam in his quae ad gratiam quam ad justitiam et imperium attinent, illud pro generali regula tenendum est, atque inter omnia maxime necessarium, ut in omnibus et quibuscumque officiis, administrationibus et praefecturis ii demum deligantur, qui optimi, industrii, fideles et apti ad id judicantur. Sic enim singulis officiis, administrationibus et praefecturis optime cautum fuerit, dum quisque, quae suae fuerint partes, et optime et integre impleverit. Quod si neglectum fuerit, atque id tantum actum ut hominum, hoc maximum suborietur incommodum, ut officialis rem suam agens tantum caeteros omnes perimat et perdat: quod semper evenisse experientia ipsa rerum magistra didicimus, quoties dignitates et administrationes hominibus, non homines dignitatibus administrationibusve dantur.

Et quum ecclesiasticae quieti multas quandoque praebeat molestias, ejus auctoritatemque imminuat, quae honesta quidem et lau-

dabilia habuere exordia, sed per abusum temporum hominumque arrogantiam intollerabilia facta sunt, hinc est quod cum concessionum, indultorum et concordatorum sive conventionum causa, quae regibus et principibus christianis honestissima ratione et pio affectu tam suscipientis quam concedentis eo nunc demum deventum sit, ut spiritualium rerum et ecclesiarum jura pro majori eorum parte extra Pontificis et apostolicae sedis facultatem sint, ita ut saeculares principes, jam nullo habito respectu vel discrimine cum hominum tum ecclesiarum et beneficiorum, ea pro arbitrio quibuslibet conferant, et ad sequendam eorum voluntatem pontifices compellantur; idcirco pro ecclesiasticae dignitatis et libertatis tutela, atque in honorem Dei et pontificii ordinis illud maxime necessarium foret, ut quae laxa nimis manu et oscitanter quodammodo principibus super ejusmodi per alios pontifices concessa fuere, quaeve nullam habeant rationabilem necessitatem aut causam, contrahantur et constringantur, quae in abusum abiere interim corrigentes: quod nullo labore piis quibuscumque principibus suaderi et persuaderi poterit, cum non sit verisimile venerandam eorum matrem Ecclesiam, quae ipsos in veritate lucis regeneravit, ab eis dehonestari et exauctorari posse, ac in his praesertim, quae pleno jure ad ipsam pertinent. Quod eo minus moleste ipsos laturos putandum fuerit, quo apertius et re ipsa intuebuntur quod supra diximus, incolas et eorum locorum cives, in quibus beneficia et ecclesiae sitae fuerint, modo idonei sint, aliis praeferri. Quamquam vel hoc maxime eos ab hujusmodi ecclesiasticarum rerum abusu deterrere poterit, quod in animarum suarum damnum et praejudicium id committant. Quae res quanto majoris est momenti et ad ecclesiasticam libertatem revocandam opportunior, eo majori et maturiori indiget consideratione et examine. Et quia omnis ab extremo ad extremum transitus difficilis est, ideo haec primum moderanda maxima dexteritate forent, ita tamen ut istud agentes ea antiquandi signum contemplemur. Cujus rei jactura et indignitas tanta talisque profecto est, ut siccis oculis subire nequeant. Id enim vel ex eo natum non obscure intelligimus, quod praeteritorum saeculorum avaritia et caecitas in pontificibus insana adeo fuit, ut momentaneo poene eorum commodo aliquid a principibus consequentes allecti, perpetuam Ecclesiae sedisque apostolicae jacturam tantam posthabuerint privilegiis, indultis et hujusmodi vinculis et laqueis Ecclesiam captivantes, atque deformi naufragio eam subjicientes.

Non minori praeterea indignitate ecclesiasticam rem afficiunt, quae de indulgentiis indecore et per summam imprudentiam

passim peccata sunt, eas nullo habito delectu invulgantes, ita ut plurimi etiam vel inviti querantur ad eas adigi: quod quantum ecclesiasticae dignitati et auctoritati officiat, quae scandala hominibus ponat, quantum de rebus nostris male sentiendi ansam porrigat, plus patet quam cujusquam indigeat probatione. Quapropter et earum abusus omnino corrigendus fuerit, illud in primis agentes, ut quae Fratribus minoribus observantibus concessae sunt, prorsus revocentur: quum illud incommodi primum habent, quod eorum usu ordinaria episcoporum jurisdictio non modo vilescit, sed funditus evertitur; deinde nimia haec et indiscreta veniae facultas peccandi licentiam pariens, incentivum quoddam est delinquendi, superioresque ad contemptum non modicum deducit. Idem de facultate confessionalia concedendi existimandum puto: quo maxime privilegio Sancti Spiritus xenodochion insolescit, nec non alia quoque loca, quibus sola lucri ratione, nulla prorsus conditione apposita, hujusmodi indulta fuere: quae postmodum ministrorum nequitia et avaritia ad tantam vilitatem pervenerunt, ut cum in plerisque locis, tum apud Germanos, nullus pene sit quantumvis vili et sordido loco et conditione natus, qui confessionale non habeat, in maximum superiorum suorum contemptum, et omnium scandalum, atque in animarum suarum perniciem et perditionem, de quo expertus aliqua loquor. Hujusceimodi vero indulgentiarum revocationis facilitatem et necessitatem vel ex hoc magis probans, quod annus saecularis utilibus expiationibus rite dicatus jam instat, quo adventante jam receptum est ut omnes hujusmodi facultates et concessiones suspendantur: quo anno elapso, quod super his statuendum penitus sit per multam considerationem cognosci poterit, quibus, quomodo, quantum, quando et quousque indulgere conveniat discutientes, prout sanctitatis tuae prudentiae et benignitati visum fuerit.

In postremis autem Ecclesiae et summi pontificis curis basilicae apostolorum Principis restauratio reponenda non fuerit, cujus aedis vastitas et neglecta ruina maximae impietatis et ingratitudinis arguere nos potest erga eum, qui vera fuit fidei petra, rerumque nostrarum amplissimum columen et fundamentum. Quapropter ad id omnibus viribus quisque pontifex eniti debet, ut quo potest citius et honestius hujus templi structura perficiatur, quod nullo pacto vel difficile vel arduum videri debet. Nec enim deerunt tantae pietati ad cogendam pecuniam honestissimi modi: atque inter caeteros is maxime promptus et expeditus esse videtur, ut per apostolicae sedis nuncios ad hoc ipsum emissos singuli rogentur principes, ut quotan-

nis pro pietate sua rerumque affluentia et dignitate certam huic fabricae offerant pecuniarum portionem, per eorum ministros sive oratores, in hunc usum erogandam, ita ut unicuique pro portione sua liceat cum architecto seu aedificii praeside rationem ponere, manifesteque cognoscere num in alios absumpta sit usus. Sanctitas quoque tua, sacrumque Collegium eandem sequuti rationem, vel potius eorum exemplo caeteros commoventes, in annos singulos et ipsi juxta eorum census mature cognoscendos se dignam oblationem faciant, omnibus ingeniis cavendo ne hujusmodi pecuniae alio convertantur. Id quod magnifice et splendide, nec minus pie ab omnibus factum fuerit; unde et merito venientia tempora, et nepotes cuncti celebrabunt. Cui si, quod speramus, pater beatissime, animum adjeceris, illud dubio procul futurum fuerit, ut in hac domini specula, qua positus es, inter homines adhuc agens utramque Hierosolymam etiam sudore tuo exaedificatam conspicias, dum compositis moribus vitaeque norma tradita, in hominum mentibus coelestem, in terra vero aequata coelo machina, maximis sumptibus et laboribus, in augustissima forma terrestrem intueberis; quae cum perfeceris, merito felicitatem tuam omnes praedicabunt.

Huic alia se infert ut difficilior, ita gloriosior cura, nec ullo pacto dissimulanda vel praetereunda, quae maxime te, pater sancte, postulat, universamque Ecclesiam. Nam cum annis jam super centum florentissimum illud Boemiae regnum ab Ecclesiae matris sinu miserum aberret, quod non absque totius Ecclesiae omniumque principum christianorum ingnominia et nota recenseri potest, necessarium est ut pereuntibus fratribus et sociis, maximaque gregis olim dominici parte etiam per sanguinem nostrum opem feramus, ne quando cum rege nostro rationem ponentes, fraudem ei fecisse videamur, cum illud propheticum minime impleverimus per quod dicitur: Quia quos dedisti mihi, non perdidi ex eis quemquam. Nam quos olim catholicae Ecclesiae luce Christus regeneravit, quomodo in umbra mortis perire permittere possumus, cum a principibus et populis vere christianis circumsedeantur? magno etiam eorum dedecore et periculo: quae res non eas forte patitur difficultates, quas inanis opinio sibi fingit. Nam in celeberrimo illo apud Viennam conventu, in quo ser. imperator Maximilianus et Pannoniarum rex, ejusque filius ad praesens Pannoniarum et Boemiae rex, nec non Polonum rex, atque omnes fere Germaniae illorumque regnorum principes, una cum duobus reverendissimis cardinalibus Strigonensi et Curcensi olim, nunc Salzpurgensi, nec non omnium fere principum christiano-

rum oratoribus interfuerunt (mens. jul. 1515), dum illic nuncium apostolicae sedis agerem, memini me plurimos ibidem illius regni proceres et nobiles viros vidisse, atque ab eis his auribus audisse, se iniquo admodum animo hujuscemodi ab Ecclesia alienationem suam ferre. Cujus rei etiam apud me, qui apostolicam hanc sedem referebam, miserabiles querelas deposuerunt, illud quodammodo querentes, quod sanabile alioquin illud eorum vulnus negligeretur, nullis interim auxiliis adhibitis: quod quia multo affectu ab ipsis exprimebatur, non absque magno dolore intelligi poterat. Intuebar enim eos suavitate matris Ecclesiae affici, desiderioque ad ejus gremium redeundi: quae si vera sunt, ut ego sensuum meorum testimonio vera assero, quis pudor est aut quae negligentia, ne dicam impietas, opem quodammodo poscentibus non ferre, eisque suppetias non ire, cum necdum de ipsis conclamatum et ad sanum ulcera coire possint? Huc vires, huc animum, huc opes, huc dignitatem et auctoritatem tuam converte, qui triplici redimitus diademate Christum refers, qui vere ejus episcopus et speculator esse cupis; atque ab ea, in qua positus es, specula abeuntes retine, errantes dirige, lapsos erige, aegros cura et pereuntes serva. Haec tua sit laurea, Thracibus devictis potior, deliciis omnibus suavior, auro, gemmis vitaque ipsa charior. Nam quid Turcha nos timeat, quid stulte ei tot saeculis minamur ut devictus veram pietatem agnoscat, si qui dudum nobiscum versati sunt et propemodum nati, a nobis abstrahuntur, et interim negliguntur? Sit satis superque huc usque nostrae indulsisse negligentiae. Numquid et ultra torpebimus, et egregia corporis nostri membra in interitum dabimus, ut serpente tabe, pestis cetera conficiat? Nullam jam patiuntur tempora ampliorem moram, jamque eo redacti sumus, ut non pietate, honestate aut charitate, sed necessitate ducti id agamus. Interpellat et provocat atque instat potentissimus itemque acerbissimus hostis, qui nuper Pannoniae fines intravit: Belgradum oppidum munitissimum, et per quod in universam regionem facilis patet excursus, magna vi, multaque strage in ditionem redegit, sic ut sit ejus arbitrii in Christianissimum regem impetum facere. Quod adeo majori subjacet discrimini, quo ejus rex necdum per aetatem verum regis munus implere potest. Pueriles namque annos non excedit, proceresque regni et principes, una cum ecclesiasticis hominibus multiplicibus laborant seditionibus; ita ut res ipsa in apertissimo sit discrimine, praesentissimumque postulet auxilium, de quo vel ab hoc Ecclesiam sollicitam esse oportet, quod, ut audio, rex ipse ex testamento patris sub pontificis tutela positus est.

Occurrendum igitur est tanto periculo, nec inepte quidem, primum hoc si probabitur modo, ut eo mittatur legatus, vir doctrina et prudentia insignis, nec non rerum gerendarum peritus; unaque theologi aliquot et concionatores, qui per regem de tuto accessu cauti, ad principales ejus loci urbes emissi, assidue concionantes, ad veram pietatem eos trahant, quod ex his quae tunc, dum ibi agerem, intellexi, audivi et vidi, non difficile putarem. Interim et per idem tempus procuranda esset sincera ecclesiasticorum et principum secularium redintegratio, in hoc maxime signum rem omnem dirigendo, ut in gratiam redeuntes, unitis animis et viribus in Turcham essent fortiores; ad ejus impetus saltem retundendos et arcendos, cui utinam in tempore aliquem obicem opponere valeamus! Esset autem ad hujus rei perfectionem summopere utile et necessarium, ut mutua esset intelligentia inter Poloniae regem et magnum magistrum ordinis Teutonicorum, ante pace aut induciis inter ipsos pactis, ad hoc ipsum conversi et considerantes, ut per quamlibet occasionem eorum alterius aut utrorumque viribus et armis libere possemus uti adversus hostem, in eventum quod contra eum indiceretur bellum a Christianis vel pro eorundem tutela ita expediret. Ad quod maxima esset ipsius Poloniae regis opera, tum ob ejus singularem virtutem et potentiam, tum ob id quod Pannoniae regi patruus existit. Quibus rebus vel in ordinem compositis, Moscovitarum finitimorumque populorum ratio ineunda esset, ut et ipsi veram amplexantes pietatem, sociis armis nobiscum adversus communem hostem jungerentur; quod si miseratione divina ad effectionem deduci posset, satis dubio procul virium ad invadendum, nedum ad repellendum hostem nobis esset, atque adeo ut ad recuperandi Constantinopolitani imperii spem erigi possemus; quod aliquot ante seculis christianorum principum discordiis, non sine magna jactura, respublica christiana amisit.

Et quum de principibus eorumque discordiis et simultatibus aliquid diximus, locus admonet ut de Caesare et Gallorum rege, qui per multum sanguinem dudum obstinatis animis disceptant, aliquid dicamus, qui quum intra Italiam atque extra numerosis exercitibus se se invicem petant, illud fore minantur, ut caeteris principibus alterutrius arma et fortuna sequutis, per maximam stragem miserabilem exitum res sortiatur, et cadmia victoria afflicti, illud apprime eveniat, ut victores a victis non dignoscantur, attritis et attenuatis utrorumque viribus, opibus at armis: quod quanto futurum sit universae reipublicae detrimento, quantumque virium communi hosti allaturum sit, nemo est qui non intelligat. Quapropter maxime necessarium esset legatis ad utros-

que, nec non ad Angliae potentissimum regem destinatis, per eos omni studio et opera inter ipsos pacem componere, vel saltem longiores inducias utriusque animos et arma ad Ungariae defensionem omni exhortationis genere convertendo; quod ideo sanctitati tuae magis proprium et minus difficile futurum est, quum quod uterque tibi deferat, omnes plane intelligunt. Et ut obiter in hujuscemodi tractatione maximi momenti res non praetereatur, per eandem legationem, et eam maxime quae ad Caesarem destinabitur, elaborandum fuerit, ut perniciosa illa lutheriana pestis funditus evellatur, ad ea quae jam per Caesarem contra ipsam edicta fuerunt prosequenda intenti, ita ut si possibile fuerit monstri illius memoria prorsus excidat.

Circa justitiae administrationem plurima occurrunt, quae restituenda et reformanda videntur, quae tanto majorem exigunt curam et sollicitudinem, quanto justitia ipsa, virtutum regina, sola beatas et felices eas reddit urbes, in quibus incorrupta habetur et viget, sine qua nec ulla hominum societas, nec ulla vitae honestas consistit. Quamobrem de hoc primo laborandum esset, ut cardinalis qui pro tempore praesidebit, in subsignandis justis supplicantium libellis is eligatur et deputetur, qui probitate, doctrina, judicio et affabilitate conspicuus sit, ad laborem firmus, ad studia promptus, ad audiendos collitigantes procuratores et advocatos patiens, gravis et benignus, et super omnia muneribus incorruptus, nec habendi avidus; cui certus assistat in negotiis referendariorum numerus juxta juris dispositionem, qui quum excrevit in taediosam et nimiam multitudinem, ideo quemadmodum in his, qui de gratiosis referunt libellis supra diximus, resecandus, doctioribus, melioribus et peritioribus retentis: quod si numerum a canonicis legibus praescriptum excedere liberet, duodenarium non transgredi opportunum esset. Quibus officio suo per summam integritatem fungentibus, illud maxime laudandum esset, quod sanctitas tua private aut in cubiculo nulli prorsus libello subscriberet, sed omnes ad praesidem justitiae rejiceret, ne ullis fraudibus aut erroribus quidquam minus legitimum, quod saepius visum est, exiret, quum apud pontificem aliud agentem discussioni aut examini rerum propositarum non sit locus aut tempus: quae res non observata, inextricabilibus difficultatibus causas promit, maxima summorum pontificum molestia, quod experientia rerum magistra nobis indicat. Quod si quispiam vel quia quae justa sunt sibi denegentur, vel quae injusta adversario concedantur, conqueratur de praeside, et de his qui referunt, illud agendum esset ut ejus querela per referendarium coram pontifice proponeretur, in his diebus qui pontificiae signaturae decreti sunt, in qua

et cardinalis ipse praeses et referendarii conveniunt; et ibi tunc materia discutiatur, agnoscendo num juste an injuste quicquam per signatorem actum sit: quod si inviolatum servetur, ipsius justitiae administratio quantum ad signaturam optime et debito modo procedet.

Quantum vero ad alia urbis tribunalia, quibus jus est sententiam dicere, solertiori quoque cura providendum est, et primo circa tribunal Rotae, quod est fere totius orbis universale judicium, pontificisque manus dextera, cavendum esset, ut, si qui in ea sunt vel quandoque futuri sint, juris scientiae ignari, inepti, iniqui aut corruptibiles, eximantur, in eorum locum meliores sufficiendo. Verum quia id maximae esset notae cuicumque id contingeret, ut inde amoveretur, et credibile sit ab unoquoque hujusmodi dedecus deprecatum iri, per quosque possent intercessores, nec facile esset rogantium preces et importunitatem a sanctitate tua sustineri, illud revocandum in usum esset, quod alias optime provisum fuit, ne cuiquam episcopo liceret in Rota causarum auditorem esse, et ut ejus locus qui ad episcopalem dignitatem vocatus esset statim vacaret: quo ingenio, si qui essent qui ad id munus minime apti viderentur, ne insigni adeo nota damnarentur, possent ad episcoporum ordinem vocari; nec incongrue quidem: possent namque qui ad judicandum incommodi sunt, ad episcopalem dignitatem, tametsi magnam, opportune accedere, secundum eorum gradum et benemerita ad majorem vel minorem episcopatum eos promovendo: quod si qui propter eorum demerita et injustitiam inde rejiciendi fuerint, tunc honeste satis cum eis actum esset quomodocumque eos amovendo, ne ulterius male agendi facultas ipsis esset, et ut eorum exemplo caeteri in officio melius et rectius persisterent.

Porro consentaneum et condecens valde esset, ut his ipsis auditoribus Rotae certa statuerentur salaria ultra ea quae a notariis consequuntur emolumenta, quinquaginta puta ducatus quolibet mense. Nec tamen eorum ut dicunt propinae et sportulae eis essent subtrahendae, quamquam probandum esset, ut iis modus et limitatio quaedam imponeretur, atque illud maxime praecaventes ne causae immortales fierent. Horum notariis, his quoque qui ad registrum deputati sunt, opus est etiam occurrere, illud decernentes, ut ipsi et non per substitutum suum exerceant officium, et praecipue in examinandis testibus; et ut ipsa registri scriptura et solutio, quam pro mercede sua exigunt, moderetur et limitetur: quae jam plures annos nulla ratione crevit, quod manifeste deprehenditur, si pretia notariorum computentur. Nam quae superioribus annis aureis quingentis nummis vendebantur, nunc super duomillia nummum aureorum emuntur; tantum

exactiones et extorsiones excrevere, adeo invaluit contra publicam utilitatem quorundam sitis et avaritia. Res profecto abominabilis et detestanda! Itaque illud apostolica sede et pontifice dignius videri potest, ut hujusmodi officia vilescant; et viliores sint judicaturae, quam per multorum ac infinitorum pene hominum expilationem majoris sint pretii.

Eodem modo de tribunali auditoris Camerae quoque dicendum arbitror, cui tot et tantae concessae sunt facultates, et super facultates tot et talia permittuntur, ut quod prius quatuor millia ducatibus vendebatur, nunc triginta ematur, adeo quaestuosum effectum est. Quapropter multa detrahenda, inhibenda et moderanda ipsi auditori essent, nec aliquo pacto pati, ut praeter facultates suas quicquam ageret; quod et de ejus notariis simili modo faciendum erit, prout supra.

Vicarius quoque potificis quum et ipse jus dicendae habet sententiae, quantum ad ejus facultates considerandus et reformandus erit, singula ad pristinas ejus institutiones redigendo.

De senatore Urbis et reliquis Capitolii judicibus, penes quos urbanarum rerum omnium et civium jus est, eadem fere consideranda sunt: nam et ii omnes ab eorum institutionibus maxime lapsi sunt, multaque ipsis quae vicis suae fuerant, adempta; plurima quoque extra eorum privilegia et concessiones in abusum et desuetudinem abierunt. Quapropter reformandae eorum constitutiones essent, et statuta confirmanda, subtractis et amputatis redundantibus, et quae minus opportuna sunt ad integram et solidam justitiam cuncta disponendo.

De Urbis quoque gubernatore, quae persona est ecclesiastica, non parum multa etiam cogitanda essent, qui ab elapsis non multis temporibus multas occupavit sibi et in civilibus et in criminalibus facultates, per inconsideratas pontificum concessiones, quod legitimis suis temporibus minime agebat. Erat enim proprium ejus munus caetera tribunalia speculari, ac omnes eorum ministros in officio ac intra justitiae limites continere, quamdam veluti censuram agens. Cujusmodi officium ut restituatur, Romani maxime cupiunt. Quinimo in his quae vacante sede a Collegio et futuro pontifice petebant, vel hoc in primis posuerunt.

Ut autem de Urbis tribunalibus generaliter dicatur, illud maxime expedire videtur, ut singulorum origines, institutiones, jurisdictiones, statuta et concessiones, quae optima primum fuerunt, sed decursu temporis depravata sunt, et ita id ferente aetate, quae prona ad ma-

lum nullos ordines emaculatos servat, alterata et corrupta, ut ab eorum auctoribus et conditoribus vix agnosci possint, ad tirannidem pene conversis his, quae ad justitiae tutelam excogitata fuerunt, turpis quaestus gratia, nec alia de causa quam cum multiplicem magis majorique auctoritate fultam hujusmodi magistratus vel officia emungendi argentum habuerit facultatem, majori etim pretio venundentur: quae res profecto rem omnem publicam et urbes pessumdat et evertit. Verumtamen cum nullum sit inconveniens secundum varietatem temporum humana quoque variare consilia, si primaeva illa magistratuum et officiorum puritas et integritas permanere non posset, cum aliquod tempori et consuetudini prudentiorum sententia omnino indulgendum sit, non improbarem ut aliquid remitteretur, sed caute et moderate, ac eo tandem modo ne ad expilationes et injustitiam aperta fenestra videretur aut ansa porrecta, quod magis prudentia tua, quum in rem praesentem veneris, quam alicujus censilio firmari poterit.

Circa autem modum gubernandi, quae sub ecclesiastica ditione immediate sunt, multa equidem occurrunt, quae maximo indigent tum consilio tum rerum usu. Et primum quidem ordinariae legationes hae sunt: Avinionensis, Patrimonii, Perusinae marchiae et Bononiensis. Optime consultum de his videbitur, si nec perpetue, nec ad alicujus vitam fiant aut tribuantur, sed ad biennium tantum, atque his demum cardinalibus, qui sanctitatis tuae judicio ad eas habiliores et commodiores videbuntur. Qui, si hac accedente conditione pauperes quoque et exigui census fuerint, magis opportuni existimentur: eis enim ad dignitatem sustentandam per biennium optime cautum fuerit, intra quod tempus, prout eorum exigent merita et virtutes, de vacantibus beneficiis provideri poterit. Necessarium autem arbitror, ut qui hujusmodi legationis onus suscipiunt, id propriis humeris subeant; quod ad ejus provinciae ornamentum et quietem maxime conducturum puto. Vitatis his incommodis, quod ministrorum et subdelegatorum opera, ad quos non immediate pertinet subditorum ratio et cura, incurrere necessarium fuerit.

Hoc idem in omnibus arcium et urbium oppidorumque praefectis et gubernatoribus, nec non ceteris officialibus per ecclesiastica loca deputandis, ut non ultra quam ad biennium concedantur, id quoque hominibus probis et ad id commodis, quorum actiones et officia, ut dirigantur et recte impleantur, omnes interim et singulos ab injuria vindicando, illud ad unguem omnino observandum proponerem, ut quilibet officialis, tam urbanus quam qui extra urbem officium exercent, in urbe sufficientes exhiberet vades et fidejussores de legitima

officii exercitatione, et de parendo per censores contra eos judicato. Nam censores ejusmodi instituendos omnino censeo, quibus jus sit omnes querelas et libellos adversus officiales omnes et magistratus audiendi, et contra eos sententiam dicendi per summum jus, qui in fraude deprehensi aut delati, calumniam non diluissent: quod ad continendos in officio homines multum referret. Nam quos honesti et justitiae ratio non continet, poenae et Rotae timor cohiberet, atque hoc efficeret ne diutius quisque in malo perseverare posset. Justi vero et aequi observatores integrique homines sic maxime dignoscerentur, atque pro eorum meritis auctiores commoditatibus et honoribus in dies fierent, quorum emulatione plerique etiam traherentur, et exemplo tum bonorum tum malorum caeteri ad bene agendum excitarentur.

Quoniam vero pro rebus exiguis et parvi momenti qui essent laesi et oppressos se cognoscerent, Romam petere nihili curarent; qui autem gravius vexati essent, propter paupertatem vel itineris incommoda dispendium hoc urbem petendi facile ferre nequirent: idcirco huic incommodo opportuno auxilio occurrentes, ne quis alterius inopia tutum se arbitretur, opus esset, ut in ultimis sex biennii mensibus censores et quaestores et qui ad id deputati fuerint, singula quaeque Ecclesiae oppida lustrantes, cunctis se se exhiberent, facultatem singulis praebentes libellos et querelas porrigendi; qui confecto super his processu de singulis referrent ad syndicos seu censores.

Quum autem his temporibus nostris apostolica sedes aere alieno gravata, opibus et redditibus suis exhausta admodum reperiatur, cum ob multa, tum ob novorum officiorum institutiones a Leone X. factas, quibus Ecclesiae redditus et proventus magna ex parte assignati fuerunt in receptarum pecuniarum compensationem, e quorum numero sunt quas portiones ripoe appellant, et ejusdem praesidentiae, cubicularii, scutiferi et milites sancti Petri, quae omnia a Leone X. instituta sunt, et capiunt centum et triginta millia ducatus ex redditibus Ecclesiae in singulos annos; nec ejusmodi officia debeant in grave praejudicium eorum, qui suas pecunias exposuerunt, abrogari et annullari, atque sub apostolicarum literarum fide pontificisque tot hominibus non liceat fraudem facere: quod tamen quantum ad officiorum abolitionem alias per Paulum II. tentatum fuit in abbreviatoribus de Parm. minori, atque a nonnullis aliis pontificibus in aliis officiis, ut referunt Platina in Paulo II. et Volaterranus in Sixto IV. et Alexandro VI; hoc vero turpissimum et dignitate pontificia maxime indignum esset, nec nulla aequitas ferre posset: ad quod illud

dubio procul consequeretur, ut pontificibus futuris nulla prorsus haberetur fides, nec eis de caetero facile foret in apostolicae sedis necessitatibus quantumvis urgentissimis aliquid ab aliquibus accipere: quamobrem Ecclesiae et apostolicae sedis indemnitati, nec non officialibus consulentes, illud agendum esset in primis, ut unus vel duo ex cardinalibus deputarentur, una cum hominibus probis et computandi arte peritis, qui omnes ecclesiastici status redditus et proventus intelligerent, atque manibus ipsis a Leonis X. assumptione ad ejus obitum de pecuniis et redditibus omnibus pro tempore pontificatus sui receptis et expensis rationem et computa tractarent et cognoscerent, intelligentes exacte quid, quantum et quomodo, quare et quibus ministris dispensatae fuerint, recepti et expensi rationem afferentes: quo cognito, illud certe mihi persuadeo fore ut multa intelligerentur, quae hujus sedis debita multum allevarent et minuerent. Cujus rei diligens exquisitio hoc etiam commodi afferret, quod in futurum hujus sedis bona et redditus non adeo impudenter et per summam licentiam introverti possent, illo jam declarato quod essent hujus injuriae et rapinae oculatissimi vindices.

Ut autem Ecclesiae redditus in officiis novis absumpti restituantur, opportunum esset ad extinctionem animum applicare, citra tamen officialium damnum, hoc modo ut vacantia non ulterius alienentur, sed per obitum extinguantur. Extinctorum autem redditus et emolumenta apostolicae Camerae accrescant, de quibus sanctitatis tuae arbitrio postmodum disponatur. Eveniet porro, ut non multo temporis decursu vacantibus fere omnibus, Ecclesiae redditus redintegrentur.

Est et alius modus ad hoc, nec judicio meo improbandus, ut scilicet cum vacantibus beneficiis hujusmodi officia commutentur, ad emolumenta et census proportione habita, nec non personarum qualitate, dignitate et sufficientia considerata. Et quum inter hujuscemodi officiales aliqui sunt uxorati, pueri atque alias ad clericandum inhabiles, iis pensionibus satisfieri recte posset, aut eorum fratribus ac filiis ad obtinenda beneficia aptis et capacibus de proportionata beneficiorum summa providere, prout melius visum fuerit; quamvis eisdem quoque incapacibus aut clericare nolentibus assignari etiam possent pensiones non intitulatae, et qui loco beneficii non essent, nec propterea ad officium et quotidianas preces tenerentur: talium enim pensionum capaces sunt uxorati et irregulares, qui nihil nisi temporalia habent. Atque iste esset, judicio meo, certus et facilis ad officia, ut possint ea etiam vendere aut aliis cedere. Eodem modo conceden-

dum esset, ut, pro una vice tamen in vita vel articulo mortis, hujusmodi pensiones possent transferri.

Alio etiam modo afflictis Ecclesiae opibus, ejusque paupertati occurri posset, maxime abs te, pontifex, qui auctoritate et probitate apud principes illustris es, induci et perfici posset, ut, quemadmodum apostolica sedes concedit privatis praelatis, quorum ecclesiae sunt oneratae debitis, ad certum tempus ecclesiarum vacantium in eorum dioecesi fructus primi anni percipere, ita sanctitas tua in ecclesiae propriae, hoc est universalis subventionem, disponeret, ut ex omnibus beneficiis vacantibus, praeter ea quae ad eorum expeditionem in curia persolvuntur, primi anni fructus sibi reservarentur, quibus per breve tempus coactis et retentis, tantum pecuniarum haberetur, ut officia extingui et debita cassari possent: nullo interim sensibili aut gravi damno beneficiis aut provinciis affectis, quorum sanctitas tua absolute est dominus, ea potestate, ut possit eorum redditus et proventus quomodocumque in libitos usus convertere. Qua in re nulla a principibus aut a populis difficultates haberi verendum esset, cum ejusmodi pecuniarum seu fructuum exactio nisi ad officiorum extinctionem conversa fuerit. Ex quo magna consequitur utilitas omnibus provinciis, quibus non esset opus in eorum expeditionibus tot officialium crumenas implere: id quod si diligentius consideretur, quicquid omnibus allaturum sit commodi, facile quisquis perspicere potest.

Posset et illud decerni quod, officialibus a Leone non institutis non liceret officia hujusmodi vendere aut in alios transferre. Ex quo eveniret, ut per obtinentium obitum facile extinguerentur, citra eorum injuriam, tum ex eo quod benignitate pontificis usque ad eorum vitam conservata videri possent. Ad quod forte nulla obligant jura, quia pontifex ex ejus dispositione futuro successori legem non imponit, sed quod facere debet solum judicat; tum etiam quia talia de jure per ipsos officiales vendi non possunt. Et quamvis videamus illa quotidie vendi, hoc tamen est mera pontificis gratia et indulgentia dantis licentiam: verum si hoc non concederet, non propterea diceretur intulisse eis injuriam.

Posset praeterea sanctitas tua interim quod officia extinguuntur, exigere in omnibus provinciis ab universo clero tam saeculari quam regulari, caritativum quod dicunt subsidium. Nam cum ipse sis universalis episcopus christianae Ecclesiae, non est inconveniens, maxima incumbente necessitate, illud idem petere, quod particulares ecclesiae a particularibus eorum ecclesiis postulant.

Si quando emitterentur ad religionum seu monasteriorum visitationem aliqui visitatores prudentes et rerum periti, qui tamen de eorum Ordinibus non essent, bonis utique viis ac rationabilibus per aliquot annos agentes, illud certe efficeretur, ut pro imminentibus Ecclesiae necessitatibus non mediocris pecuniarum summa cogeretur.

Quod si officialibus etiam aliqua feuda officiorum loco concederentur, plurima officiorum extinguerentur. Sunt enim multa oppida, castra, villae, et hujusmodi plurima, ex quibus parum aut nihil percipit Ecclesia, quae si in duas aut in tres generationes concederentur, multos invenient permutatores cum eorum officiis. Idem quoque de officiis dico, quae in terris Ecclesiae per singulos annos distribuuntur, ut sunt praeturae, capitanatus, arces et similia, quae officialibus ad eorum vitam concedi possent, dimissis officiis; ita tamen ut pro eorum administratione sindicatui, ut supra meminimus, nihilominus subjacerent.

Essent et alia non parum multa examine et consideratione matura consulenda et corrigenda, quae quum in volumen excrescerent, sub his quae dicta sunt comprehendi poterunt, vel per consequentiam ad ea derivari. Quamquam et quaedam supersint, quae commodius coram et vivis verbis exponi, quam litteris committi desiderant; quorum ego rationem, si Deus annuerit, tum demum inibo, cum mihi dabitur praesens praesentem sanctitatem tuam venerari. Cujus desiderio incredibili cum universa haec romana ecclesia, totaque Italia teneatur, ego vel in primis eram, quod honestius aut utilius leniri posse non videbar. Quandoque absenti quoque utcumque poteram adesse, cogitationes meas, quando alia non possum officii obsequia in sanctitatem tuam dirigens, quae quum ad publicae christianae pietatis utilitatem, apostolicaeque sedis dignitatem, nec non beatitudinis tuae gloriam conversa sunt, non dubito quin summa benignitate abs te suscipiantur . . . . . ."

N) 551-ik laphoz.

VI. Hadrián pápasága.

Girolamo Negronak néhány akkori levele élénken festi azon benyomást, mellyet VI. Hadrián pápasága Rómára tett. Néhány töredéket itt közlünk azokból:

— Az, amit a hirnök mond a pápáról, a következő: Először is ami az általa felvett nevet illeti, ön, mint hiszem, már tudni fogja, hogy VI. Hadrián, erre nézve már felelevenittetett a Sándor pápára készitett verspár:

Sextus Tarquinius, Sextus Nero, Sextus et iste,
Semper et a Sextis diruta Roma fuit.

Mondja továbbá, hogy óhajtja a békét s a keresztények ügyét rendbe hozni, evégből a törökök ellen háborut akarván inditani, s hogy nagyon számit a mi velenczei urainkra, kik iránt sok jó indulatot mutat. Hogy mindennap hajnalban misézik s hogy nagyon szereti a kerteket, amiért is tudakozódott a Belveder-ről; s mondja, miként el akarja azt zárni, hogy ne volna többé nyilvános. Hogy erőteljes ember, jóllehet ugy h ordja vállait mint egykor San Giorgio bibornok; hogy szeret gyalogolni; és koráról, hogy május 7-én fogja hatvannegyedik évét betölteni. Hogy felette makacs ember, különösen pedig a vallási dolgokban. Mondja, hogy egyik unokaöcscsének egy hatvan aranyat jövedelmező javadalmat adományozván s azután egy száz arany jövedelmü megüresedvén, miután az ezt tőle kérte volna, magához hivatá őt s a legkeményebb szemrehányás között azt mondá neki, miként a hatvan aranyat jövedelmező javadalom elég volna arra, hogy belőle megéljen. De nem birva ellenállani a sok rimánkodásnak, neki adá a száz arany jövedelmü javadalmat, hanem előbb oda kényszerité őt, hogy mondana le az elsőről; mert nem akarja hallani, hogy valakinek egynél több javadalma volna; és gyakran akként nyilatkozik, hogy a javadalmakat akarja ellátni emberekkel nem pedig az embereket javadalmakkal. Isten tartsa meg őt ezen szándékában s adjon neki erőt annak valósitására; de attól tartok, hogy amint egyszer ezen Lethe vizéből ivott, elfeledi mindezen üdvös gondolatait, főleg azért mert Natura non tolerat repentinas mutationes....

— A pápáról szállongó eme hirek következtében visszatértünk Rómába, félretévén minden, döghaláltóli félelmet. Ugy hiszem, hallotta már ön, hogy ő szentsége hajón Speziába érkezett, s innét Genuába körülbelül husz mérföldnyire; s vizen kell jőnie egészen San Paoloig, innét pedig San Pietroig; mostan el fogván maradni a Laterán egyházba való bevonulás majd a döghalál miatt, melly a szomszéd kórházban s ezen vidékeken uralkodik, majd azért mert nincs pénzünk, ami ismét egy másik döghalál. Hanem az érintett ünnepély Mindenszentek napjára fog halasztatni. E város végre szaba-

dabban kezd lélekzeni annyi viszontagságai után, s majdnem általános itt az öröm ; mondom, majdnem, mert azok, kik a meghalt pápa után élősködtek, természetesen nagyon fájlalják veszteségöket....

Mondják, hogy a pápára ötezer javadalom adományozása vár. A pápa mult vasárnap azaz e hó 17-én misézett Genuában s némileg megvigasztalá ama szegény várost, melly kisarczoltatása következtében annyi kárt szenvedett....

A pápa jöttéről elterjedt eme kedvező hir majdnem egészen elfeledteté a döghalált; mindazáltal minden nap körmenetek tartatnak s valamennyi képek, feszületek és szentek körülhordoztatnak, amint az illyen esetekben szokás, és mondják, hogy számos nagy csodák történtek. A többek közt, hogy a Boldogságos Szüz egy képe, melly a Santa Maria in Portico egyházban tartatik, a Zsidótéren körülvitetvén, egy zsidó nő cum averteret oculos, coeca facta est; s hasonlóképen egy zsidó avertens oculos, cervice stetit inversa; s többé nem is ment az vissza helyére. Egy anyának pedig egy beteg fia lévén, azt a szent Ágostonról nevezett Boldogságos Szüznek ajánlá fel s azonnal egészséges lett s most mindennap magával viszi a körmenetre. A körmeneteken nagy sokaságu félig meztelen fiatalok magokat ostorozva írgalomért kiáltoznak; ugyszintén férfiak hasonlóképen öltözve és cselekedve, mindnyájan igy kiáltoznak misericordia; utánok az öreg asszonyok mennek egy csoportban s kezökben égő gyertyákkal, ugy siránkozván, mintha naponként százak hullanának el az utczákon. Lássa ön, minő csodálatos a nép emez áttérése a graeca superstitione ad sanctissimam religionem. A bika bálványozásának tévelyétől annyi és olly könyörgésekhez tértek át, hogy nagyobb ajtatosság akkor sem vala tapasztalható, midön az emberek ezrenként hullottak ...

Pápánk hosszu és fáradalmas hajózás után folyó hó 28-án, melly sz. Ágoston napja volt, tizennyolcz gályával Ostiába érkezett, husz hajót még hátrahagyván. Ő szentségével, de más hajókon, érkezett meg nyolcz bibornok is, kik különböző kikötőkben vétettek fel, hová az ő üdvözletére siettek. Az emlitett nap reggelén megérkezvén tehát Ostiaba, 19 órakor mindnyájan lóra ültek és San Paoloba mentek, hol a pápa azon éjszakát a szerzeteseknél tölté. A portua-i kapunál, melly San Paoloba vezet, a rómaiak egy szép diadalivet kezdettek készíteni, amellyre már ötszáz aranyat költöttek. Ennek müvészei, Portio iker-testvérek, a megboldogult Porcaro püspök öcscsei valának. Ő szentsége értesülvén erről, megparancsolta,

hogy a munkát ne folytassák, az illy diadalivek pogányokhoz s nem keresztényekhez és szerzetesekhez lévén illő; s igy a munka bevégzetlen maradt.

Nagy vita támadt a bibornokok és pápai ministerek között afelett, hol koronáztatnék meg a pápa. A bibornokok nagyobbrészt azon véleményben valának, hogy a pápának San Paoloban kellene megkoronáztatnia, hogy ekként megkoronázva és pápai öltönyben vonulna be Rómába; azonban a pápa ügynökeinek azon véleménye győzött, hogy ő szentsége a szokott helyen azaz a Sz. Péter lépcsőzetén koronáztatnék meg; és igy másnap reggel valamennyi bibornok s az egész udvar kilovagolt San Paoloba. A pápa csendes misét mondott régi szokása szerint egy nap sem mulasztván el misézni; azután lement a kolostorba, hol összegyülve valának a bibornokok, kik rendben mindnyájan kezet csókoltak neki, anélkül hogy egy szót szólottak volna. Azután együtt a templomba mentek a nagy oltárhoz, s néhány könyörgés elmondatván, a pápa egy, az oltár megett levő pápai székbe ült s a bibornokok egyenkint hódolatára mentek mindannyian, akként amint az a kápolnában szokás. Ez megtörténvén, a pápa és a bibornokok a sekrestyébe vonultak s ottan mintegy fél óráig gyülést tartottak, mellyben — mint mondják — ő szentsége elöször is megköszönte megválasztatását; azután késő megérkezésének okait adá elő, végre pedig a bibornokokat azon szivességre kérte fel, hogy a számüzötteknek és gonosztévőknek ne adnának menhelyet palotáikban s engednék meg, hogy a poroszlók a törvény végrehajtásának tekintetéből házaikba bemehessenek s igazságot szolgáltathassanak, és hogy mindenki tenné le a fegyvert; amibe mindnyájan egyhangulag beleegyeztek. Ez meglévén, lóra ültek, a pápa pedig elfoglalván székét a komornyikok és fegyverhordozók által egészen a San Paolo kapuig vitetett s itt leszállván székéről, lóra ült, a szentség előtte vitetvén, ut moris est, s Rómába a vaticani palotába vonult. A diszmenet középszerü sőt nagyon szerény volt, részint azért mert a pápa természeténél fogva nem kedvelli az illyes dolgokat, részint pedig mert az udvaronczok mindnyájan ki valának merülve Leo pápa fényüzése és a sok bukás következtében; mindazáltal kimondhatatlan volt az öröm s a nép ujongása ollyan, hogy a pápa a tömeg kiáltozásai és az ágyuk minden oldalról hallható bömbölései közepett azt sem tudta, mellyik világban volna. Sok római nőt sirni láttam az örömtől.

Másnap a katonaság állott ki, amelly sokkal fegyelmezettebb volt mint Leo pápáé. Azután e hó utólsóelőtti vasárnapján ő szent-

sége loco solito et solitis caeremoniis megkoronáztatott. Az ünnepély dictis de causis nagyon szerény volt, s a nép a döghaláltóli félelem miatt igen kevés, ugyanezen okból még számosan most is a külvárosokban tartózkodván.

Most miután ön a pápa megérkezéséről értesült, hátra van, hogy természetéről értesüljön, amit azon előrebocsátással irok le, hogy ha ő csakugyan az, aminek mutatja magát s mások hirlelik, mert in animis hominum multi sunt recessus, multae latebrae, ut praeclare noster Cicero admonet, és főleg ezen papokban, kik patiuntur metamorphosim, ugy hogy pásztorokból gyakran farkasokká lesznek. Közel van erre a példa Leo pápában, ki olly jó névvel lépett a pápaságra s azután olly rosz hirben vált meg attól.

A jelenlegi pápát először is igen igazságosnak mondják s hogy inkább tul szigoru mintsem könnyelmü, ami majdnem közönséges szokás az ultramontánoknál. Azért Olaszország valamint egy részről földi paradicsom, ugy más részről nyájassága és nem tulságos szigora miatt az angyalok lakhelyének tartatik; és én ezt nem magamtól mondom, de excellentiád is tudja, hogy a régi irók alkalmasint ezen okból nevezték a többi népeket csaknem minden kivétel nélkül barbároknak. És ha a görögök el is hárítták magokról e nevet, annak bizonyára nyájasságuk és finomságuk volt az oka. És excellentiád jól tudja azt is, hogy ma Rómában a görög nők tartatnak az udvariasság és kedvesség kutfejének. Beszélik, hogy a pápa Portercole-ben megpillantván egy férfi ruhába öltözött nőt, azonnal megparancsolá, hogy egy ingre vetkeztessék őt, és ezen szavakat mondá: Deus fecit illam mulierem, illa autem vult esse mas? faciamus ergo ut neque habeat habitum maris, neque foeminae. Minden tudományt kedvel, különösen pedig az egyháziakat, s nem szenvedheti a tudatlan papot. Idejét ekként osztja fel: mindennap hajnalhasadtakor kel fel s mindjárt mondja a reggeli zsolozsmákat, azután misézik s ennek végeztével egy óráig audiencziákat ad; ezután mérsékelten reggelizik és pedig mindig egyedül, azután egy órát alszik s felébredvén elmondja az officium hátralevő részét s ez megtörténvén az ebéd idejeig audiencziát ad. Csak két flamand komornyikja van, kik ostoba és márványhideg emberek; felette kevés cselédje van s mit sem gondol a szolgákkal; amiért is midőn néhány bibornok arra kérte volna őt, hogy szolgákat fogadjon, mindnyájoknak azt felelte, hogy mostan nem teheti, mert előbb tisztázni akarja az egyházat adósságából s

csak akkor fog gondolni másra. Másnap Leo pápa lovászai kebelökből egy követet választottak, ki a többiek nevében ő szentségéhez ment; a pápa azt kérdé tőle, hányan voltak Leo pápánál, mire ő azt felelte, hogy százan valának; ő szentsége erre, mint mondják, keresztet vetett magára s azt mondá, hogy neki négy lovász nagyon elegendő, mindazáltal megtart tizenkettőt, hogy ekként több lovásza legyen mint a bibornokoknak, ugy hozván az illem magával. Egy szóval általános vélemény róla, hogy jó pénztárnoka leszen az egyháznak, amellyre Leo pazar bőkezüsége után valóban nagy szükség van.

Ábrázata igen kedves és egyszersmind komoly; legfölebb hatvan éves embernek látszik, noha mint mondják hatvannégy éves; mindig latinul beszél és pedig türhetően . . .

Petruccio kormányzó halálát már bizonyosan hallá ön; ő egy uj Tarquinius Superbus nevét hagyta hátra maga után. S minthogy már emlitést tevék róla, nem hallgathatok el egy esetet, melly zsarnokoskodása alatt történt s amelly napjainkban felette nevezetes. Ezen jó kormányzó vétkes vágyakat táplálván egy sienai polgár neje iránt, a férjet lázadási bűntény ürügye alatt bebörtönözteté, s embereit a nőhöz küldé, ennek tudtára adandók, hogy férje állapotának meghallgatása végett a kormányzónál jelennék meg. A nő gyanitván a valót, hogy t. i. a kormányzó csakis őt akarná birni, elhatározta inkább meghalni mintsem Petruccio kezébe jutni; és eltitkolván ezen gondolatát, időt kért a zsarnok poroszlóitól, hogy elkészülhessen s felöltözhessék, s szobájába menvén titkon mérget vett. A poroszlók látván, hogy a nő nagyon késik, bementek a szobába s őt egészen feldagadva és félholtan találták s igy a legnagyobb zavarban eltávoztak. A nőnek övéi segélyére mentek és mentve lőn. Ezen eset annyival inkább méltó az emlitésre s annyiban majdnem eléje teendő a Lucretia tettének, hogy ezen nő, egy nyilvános s hires római kéjhölgynek az ön előtt is bizonyára ismeretes Imperiának leánya volt. A dolog nem uj; de a kormányzónak közelebbi halála eszembe juttatván azt, jónak láttam ide iktatni, hogy ön a nevezetes tények közé bejegyezhesse.

A pápa ma San Gregorio-ba lovagolt. Minden pompát mellőzve és a nélkül lovagol ki, hogy arról a bibornokoknak valamit szólana, kik meghallván, hogy a pápa kilovagolt, utána futnak olly módon mint a szolgák uraik, a bibornokok után. És ez nekünk tetszik; mintha csak boszut állottunk volna ezáltal rajtok . . . .

Egyik döghaláltól megmenekülvén egy másik nagyobba ju-

tottunk. Ez a pápa senkit sem ismer; semmiféle kegyet nem osztogat: omnia sunt plenissima desperatione. Ezen állam sok oknál fogva ugyis csak egy tü hegyén áll, s adja Isten, hogy ne légyünk kénytelenek Avignonba futni, ottan a carpentras-i püspök nyugalmát és tanulmányait háboritandók, vagy pedig ad ultimum oceanum, a pápa hazájába. Én nagyon közelállónak látom ezen egyházi monarchia felbomlását, amellyen nemcsak hogy nem segitenek söt inkább evégre általunk olly uj gépeket alkalmaznak, hogy nisi Deus succurrat, actum est de nobis.

Legujabban a következő tréfát csinálták a pápával. Egy bolognai ember tudatá ő szentségével, hogy egy olly titok birtokában volna, melly az egész keresztény világra nézve felette fontos, s hogy ha ő szentsége módot nyujt neki, miként Bolognából Rómába jöhessen, meghallhatja azt. A pápa a közbenjárónak, Vianesio urnak, ki a Mediciek házi barátja és kegyencze, azt válaszolá, hogy csak jöjön, s megparancsolá, hogy az utra neki tizenkét darab arany küldessék. Erről az illető levélben tudósittatott, mire azt válaszolá, hogy az utiköltség nem elegendő, ő ugyanis öreg és szegény ember, s igy azt óhajtaná, hogy a visszatérésre szükséges költsége is fedezve legyen. A pápa ugyancsak az érintett Vianesio-nak megyhagyá, hogy küldene neki a magáéból huszonnégy aranyat, mellyeket ő majdan visszatéritend. És igy elküldetvén a pénz, a bolognai ember megérkezett. Amint ez megérkezett, Vianesio ur jelenté a pápának, hogy a kérdéses egyén itt van s kérte egyszersmind ő szentségét, hogy pénzét téritené meg. A pápa erre azt mondá Audiamus prius hominem, s egy szóval nem akarta neki megadni huszonnégy darab aranyát. Végre a bolognai ember bevezettetvén a pápához, nagy titokban azt mondá neki: „Szentséges atya, ha ön le akarja győzni a törököket, szükséges egy hatalmas tengeri és szárazföldi hadsereget teremtenie,“ s mást nem mondott. A pápa erre haragra lobbant, a bolognai ember pedig eltávozott. Később a pápa igy szólott Vianesio urnak (ki még mindig bizalmas embere, és ő szentségével jött Spanyolországból): Per Deum, iste vester Bononiensis est magnus truffator; sed truffavit nos expensis vestris; és ekként nem akarta neki megadni huszonnégy aranyát. Értesiteni akartam önt ezen tréfáról, amelly szóról szóra igaz. . . .

— Itt az egész udvar elégedetlen a fejedelem nehézkes természete miatt, aki ezenkivül a kegyekben felette fukar, jóllehet ez tapasztalatlanságából, a ministerek iránti bizalmatlanságából s tulságos

lelkiismeretességéből származik, félvén a botlásoktól. Igaz, hogy eddigi kevés aláirásai mindannyian igazságosak, s épen nem hallható, hogy kezei közöl valami tulzás jöne ki; de ez nem elégiti ki az elkényeztetett udvart. Ő róla is el lehet mondani, amit Cicero Catoról mond: Hic dicit tamquam in Platonis politia, non in Romuli foece, sententiam. Némi homályt vet rá, hogy a cremonai püspökséget huszezer darab aranyért az anconai bibornoknak adta. De ezen emberek azt mondják, hogy a hitetlenek elleni hadi vállalat létesitése végett szabad volna még a gyermekeket is eladni.

E napokban érkezett meg két uj könyv Luther Mártontól, egyenesen a pápának czimezve, mellyekben az illető sok roszat mond czen udvarról . . .

A pápa másnap tizenötezer darab aranyat adott ki ex conditionibus foederis. Tegnap azaz koronáztatásának napján a bibornokok szokás szerint a palotába misére összegyülvén, szobájába hivatá őket s velök egy rövid consistoriumot tartott, mellyben négy püspökséget adományozott, hármat Spanyolországban, egyet Némethonban; és ekként mindenkit meggyőzött, hogy nem vala olly roszul, miként a közönség hivé. Mindazáltal nem akart kimenni a kápolnába misére, egy kissé gyöngélkedvén. Az Isten éltesse öt legalább addig mig Olaszország rendbe jö . . .

— Most jó korán megkezdem önt Rómába hivni, elzárván az utat számos mentségei előtt, mellyekkel ön eléállani szokott, értvén ottani pereit és foglalatosságait s az itteni döghalált és Hadrián szomoru korát, amellyben csakugyan nem vala tanácsos önnek ide jönnie, honnét annyi jóravaló ember eltávozott. Most már leveleiben azt mondja ön, hogy tulesett ama bizonyos perein. Itt a lég felette egészséges s olly fejedelmünk van, ki az akademiát visszaállitá s aki a becsületes embereknek jobb reményeket nyujtandó s magáról jobb véleményt terjesztendő mint aminővel bibornok korában birt, ami Sadoleto főpapunkat hivta meg titkárul s már három napja, hogy a hirnök a brevekkel együtt hozzá elutazott.

Aloyonius ur beszélte el nekem, mit őmaga már előbb mástól hallott, t. i. Orlandini florenczi nemes lefejeztetését, e valóban uj és különös dolgot. Mondá, hogy az emlitett nemes bizonyos florenczi polgárral fogadván, hogy Medici bibornok nem leszen pápa, midőn megválasztatásának hire megérkezett volna, a nyertes felszólitá a vesztő felet fogadásának teljesitésére, mire ez azt válaszolta, hogy előbb tudni akarja, ha vajjon törvényesen választatott-e meg. Ezen

szavaiért bevádoltatott. Az octovir urak megboszankodván, hogy ezen férfiu a második pápaság alatti boldogságukat kétségbe vonni merészkednék, őt elfogatták s azonnal lefejeztették. Pedig már öreg ember volt s a következő hónapban a confaloniere hivatalra vala lépendő, különben a Medici pártnak mindig barátja volt; és azt mondják, hogy a pápa mielőtt utóljára Florenczből elutazott volna, neki némelly szükségei fedezésére nyolczszáz aranyt kölcsönzött. Vere sapiens Plato, qui exemplo Socratis ad rempublicam non accesserit. Ezen dolog, mint hallom, nagyon bántotta a pápát, s ha a florencziek ezen szerencsétlen kivégeztetésével kissé késnek vala, ő szentsége bizonyosan megszabaditotta volna őt.

O) 630-ik laphoz.

Nyilvános erkölcstelenségek.

Annak, ki az olaszok történelmét nem az adomákért s nem szónoklati gyakorlat vagy bölcseleti feladvány gyanánt akarja tanulmányozni, ama kor erkölcsi állapotának megismerése végett egy, eddig egészen elhanyagolt kutfőt ajánlok. Ezek pedig a püspökök által egyházmegyéikben véghezvitt szemlékről (visitatio canonica) felvett jegyzőkönyvek, mellyek ma a törvényszéki irattárakban léteznek; és az egyházmegyei zsinatok reform-határozatai. Alkalmam volt azok némellyikét átkutatni, s nekem ugy tetszik, hogy az akkori élet hü rajzát, az akkori fényüzést, előitéleteket és bünöket találtam fel azokban.

Egy másik érdekes adatot Affo tár elénk Vita inedita di Pier Luigi Farnese czimü munkájában; és ez egy valódi vád, mellyet a kevéssel előbb Pármában megtelepitett jezsuiták a herczegnél ama város erkölcstelensége ellen emelnek. Ime itt közöljük azt egész terjedelmében:

Méltóságos herczeg!

„Az Isten fia, ami Megváltónk szent és diadalmas nevéről, Jézusról nevezett szerzetnek tagjai, Isten ő felségének méltatlan szolgái és excellentiád hiv és alázatos jobbágyai, herczegségedbe helyez-

vén bizodalmukat s remélvén, hogy gátot vetend azon sok erkölcstelenségnek, mellyek az Isten megbecstelenitésével, a lelkek kárhozatával és gyakran a test s vagyon vesztével fővárosában Pármában és egész tartományában uralkodnak, könyörögnek herczegséged előtt, nem tekintve azt, mi erre vonatkozólag a mi méltóságos kormányzónk által már megtétetett, herczegséged kibocsátványai és tiltakozásai által szintén orvosolná e bajokat, elrettentvén a kihágókat s ugy intézkedvén, hogy minden gonoszság kiirtatnék, különösen pedig az alább elősoroltak, vagy azok egy része, amint excellentiádnak tetszeni fog, mindegyikre olly büntetéseket szabván, aminőket czélszerüeknek vél. De mindenekelőtt az ért esedeznek excellentiád előtt, hogy eszközölné, miként az érintett kicsapongók minden személy-válogatás nélkül szigoruan megfenyittetnének. Mert keveset vagy épen mitsem ér a rendeleteket kibocsátani, ha azokat az ember meg nem tartatja; sőt inkább csak nevetség és guny tárgyaivá válnak azok a nép előtt, amint ezt alulirt kérelmezőknél sokkal jobban tudja excellentiád, kinek kegyeibe ők a legmélyebb hódolattal ajánlják magukat, kérvén az Istent, hogy herczegséged dicső államát gyarapitsa, magasztalja és boldogitsa. Egyszersmind értésére adják excellentiádnak, hogy ezen kegyelem kérésére semmi más tekintet, de csakis az Isten dicsősége s lelkiismeretök sugallata által indittatának, az érintett szerzet a többek közt kötelességének tartván, az emlitett városban uralkodó kicsapongásokat a fejedelemnek és kormányzóinak tudomására juttatni, egyedül a lelkek üdve és a közbéke óhaja által vezéreltetvén erre. És mindez a mindenható Isten dicsőségére és tiszteletére s herczegséged fent nevezett államának boldogitására.

„Az alább elésorolt rendetlenségek, néhány azok közöl, melylyek herczegséged e fővárosában és tartományában uralkodnak:

„Először is, az Isten csekély mérvbeni szeretete és félelme. Ez pedig felismerhető több körülményből de különösen abból, hogy az ő házában azaz a templomban épen ugy üzérkednek az emberek mint nyilvános helyeken, csak ugy beszélgetvén ottan, mintha országos vásáron volnának; és nemcsak a közügyekről de jobbára profán és aljas dolgokról, az isteni tisztelet tartama alatt minden tisztelet nélkül ide s tova járkálván, sőt egészen az oltár mellé menvén, épen akkor midőn az Ur teste és vére a Mindenhatónak bemutattatik, mintha csak törökök, mórok vagy zsidók volnának; ami valóban szentségtelen dolog és elegendő arra, hogy az Isten igazságos boszuját felköltse. Ugyanazért jó volna megtiltani, hogy a templomokban

legalább az isteni tisztelet alatt senki járkálni ne merjen, s eszközölni, hogy az Ur felmutatása alatt mindenki letérdeljen, miután ezen idő alatt legtöbben állanak, semmi tiszteletet vagy buzgóságot sem mutatván.

„Továbbá a borzasztó káromlások, mellyek minden helyen s csaknem minden rangu személyeknél uralkodnak és pedig olly nagy mérvben, miként bámulni kell, hogy ez egy maga elő nem idézi ezen város és vidéke teljes elpusztulását, sőt hogy a föld meg nem nyilik s mindnyájokat a pokolba nem sülyeszti.

„Továbbá hogy az emberek az Isten tiszteletére és dicsőségére szentelt ünnepnapokon dolgoznak és üzérkednek, és pedig épen ugy mint köznapokon; sőt nagyobb roszakat és bünöket is elkövetnek s különösen harczjátékokat és tánczvigalmakat rendeznek, főleg városokban, amellyekből azután sok egyenetlenség és ellenségeskedés sőt gyakran vérontás is származik. Azért jó volna eltiltani, hogy mostantól fogva ezen dolgok legalább a városokban ne üzettessenek, hogy az illetők ne kocsikázzanak, hogy a boltok az emlitett ünnepnapokon ki ne nyittassanak, s egyszersmind minden olly munka szüneteljen, mellyet az anyaszentegyház ezen időre tilt.

„Továbbá léteznek némelly magán vendéglők ugynevezett korcsmák, mellyekben folytonosan kártya- és koczkajáték üzetik sőt néhányban kéjhölgyek is vagynak, s amellyekben naponkint mindenféle emberek megfordulnak ottan dobzódásokra, játékokra és más erkölcstelen dolgokra elfecsérelvén azt, mit családjokkal együtt kellene elkölteniök, s éjjel-nappal pazarolván a drága időt és pénzt, nagy szivfájdalmokra hozzátartozóiknak, különösen pedig atyjoknak és anyjoknak, miután egy nap alatt elharácsolják azt, mit egy héten keresnek sőt még ennél többet is. Ezenkivül gyakran össze is verekednek. De még roszabb ennél az, hogy a mindenható Isten és Megváltónk káromlása között verekednek össze; s valamint a kath. anyaszentegyház kötelessége szerint feladatának tartja a zsolosmaórákban az isteni fölséget dicsérni és magasztalni, ugy ők feladatuknak tartják szent nevét tőlök telhetőleg kigunyolni, ollyakat mondván, mellyekre a világ legnagyobb gonosztevője, sőt az emberi nem ellensége sem volna képes. Amelly istentelenség leginkább az em litett ünnepnapokon vitetik véghez s azon időben, midőn mindenki az isteni tiszteletre volna köteles menni: valóban méltó ezt megfontolni s még inkább akadályozni, minden helyen betiltván a tilos játékokat, amellyekkel némellyek valóságos nyerészkedést üznek.

„Továbbá hogy herczegséged érintett fővárosában és tartomá-

nyában számtalan olly egyháziak és világiak találtatnak, kik ágyasságban élnek. Vagynak ezeken kivül még házasságtörők is, kik a férjek boszantására az ő nejeiket élik; ami hasonlóképen nem türhető. És pedig annyival inkább, minthogy ez gyakran nem történhetik meg azok rokonainak gyalázata nélkül; ezenkivül sok roszra különösen pedig gyilkosságra vezethet. Ugyanazért tanácsos volna ezt meggátolni, legalább akkor midőn a dolog már nyilvános, nehogy illy sérelmek panaszra adjanak alkalmat; s eltiltani még az éjjeli mulatságokat is, miután ezek a botrányon kivül gyakran sok rosznak okai szoktak lenni.

„Továbbá számos suhanczok kövek és más eszközök segélyével valóságos csatákat szoktak csinálni a közutakon, annyira miként azonkivül hogy közölök sokan megsebesittetnek és pedig gyakran sulyosan, attól lehet tartani, hogy egykor szülőik kapnak majd hajba. Azért jó volna ennek is gátot vetni.

„Továbbá némelly izmos ficzkók egész napokon át tétlenül ácsorognak a városban, főleg a piaczon, ahol néhányan közölök nyilvánosan játszanak; vagy pedig másutt hol nekik tetszik, különösen pedig a templomok melletti téreken s épen akkor, midőn azokban az isteni tisztelet tartatik; és ezen helyeken fajtalan beszédeikkel s irtózatos káromlásaikkal nagy zajt csinálnak. Ekképen ülik meg az ünnepeket az illyes emberek, nem is számitva a botrányt és rosz példát, mellyet sokaknak főleg pedig az ifjaknak és gyermekeknek adnak. És meg kell vallani, hogy már számosan tévutra vezettettek, mert igen sokan vagynak, kik az emlitett helyeken s a nevezett gazficzkók társaságában játszanak. Azért jó volna az illyes játékokat az emlitett szent és nyilvános helyeken eltiltani és eszközölni, hogy az érintett munkaképes naplopók dolgoznának, ha pedig nem akarnának, számüzetnének a városból mindaddig, mig ottan henyélni szándékoznának. Az emlitett játékok az érintett szent és nyilvános helyeken el volnának még tiltandók az egész tartományban, mert ugyanaz vagy még roszabb történik a városokban és falvakban is.

„Továbbá hogy évenkint végtelenre rugnak az előforduló károk száma vagy az ezek miatt támasztott panaszok s illyképen sok szegény inségre jut, tulságosak lévén az ezekre szabott büntetések. Ugyanazért sokan nyerészkedést üznek avval, ugy hogy husz krajczárnyi kárból sokan husz forintot sőt többet is bevesznek. Ezenkivül a szegények sok munkától megfosztatnak, kénytelenek lévén, magokat az illy vádak ellenében védelmezendők, a városban gyakran megjelenni, és igy mindenképen kárt szenvednek. Ugyanazért üd-

vös dolog volna ide vágó törvényeinkben mind ezt, mind pedig más ottan találtató rendetlenségeket kijavitani. De különösen az emlitett károkra vonatkozókat már csak azért is minthogy ezek általános kárára vagynak az országnak, azáltal hogy igy sok munka elmulasztatik, miután ezen okból számos paraszt jelenik meg naponként a városban, akik ha a dolog nem igy állana, azon idő alatt munkájokat végezhetnék.

„Továbbá hogy a város utczáin és különböző részein rosz életü személyek laknak, akik állandó botrányára vagynak és rosz példát adnak a tisztességes nőknek s különösen a leányoknak; azért jó volna, hogy e végre a város valamellyik távol eső részében egy közhely jeleltetnék ki, hogy igy a város többi része tisztán maradna s a tisztességes nők ne hallanák és látnák azon gyalázatosságokat és undokságokat, mellyek jelenleg éjjel-nappal hallhatók és láthatók, s amellyek olly nagy botrányt okoznak s egyszersmind az illetőknek olly rosz példával szolgálnak.

„Továbbá hogy egy idő óta olly kevés gond fordittatik a halálra itélt szerencsétlenek lelki üdvére, akik jóllehet bünösök (amint mi is mindnyájan azok vagyunk), mindazáltal szintén keresztények. Azért igen jó volna, ha evégre egy erényes életü pap választatnék, ki annak idejében meggyóntatná azokat, kik jövőre halálra fognak itéltetni, s nem hagyatnának a véletlenre, amint ez már évek óta történni szokott. És pedig azért, mert a gyónás nagyon fontos dolog s a végső perczben nagy nehézségekkel jár különösen pedig azoknál, kik azt évről évre elhagyogatták. Ugyszintén üdvös volna, hogy azok hullái eltemetésével valaki bizatnék meg; többször megtörtént ugyanis, hogy minden szertartás nélkül temettettek el, mintha csak oktalan állatok voltak volna. Végre eszközölni kellene, hogy a szegény foglyoknak ünnepnapokon szent mise tartatnék, mint ez azelőtt szokásban volt, föltévén, hogy az jelenleg nem tartatnék. Amelly dologban excellentiád, ha kedve ugy hozná magával, számos elődünktől értesitést nyerhet.

„Továbbá van ezen városban igen sok uzsorás, kik különféle aljas módokon a szegény polgárokat főleg pedig a fiatalokat vagyonukból tökéletesen kizsebelik s ekként gyakran lelkök vesztét is okozzák. Azért igen üdvös dolog volna ennek valamiképen gátot vetni s különösen vagyonvesztés büntetése alatt az illyetén uzsoráskodást mindenkinek eltiltani; az alkuszokat vagy keritőket pedig excellentiád tetszése szerint különböző testi büntetésekkel illetni.“

P) 637-ik laphoz.

Renata ferrarai herczegnő.

A jelen könyvben alkalmunk volt Renata franczia herczegnőről s II. Ercole ferrarai herczeg nejéről szólani, ki a reformatióhoz szegődvén Ferrarában egy protestans egyházat alapitott. Ez ellen a herczeg panaszt emelt a franczia királynál s a következő levelet intézte hozzá, melly jelenleg a párizsi nemzeti könyvtárban létezik. Egész terjedelmében közöljük azt, némileg ezáltal is bebizonyitandók azt, mit az ujabb vallási viszályok által okozott családi egyenetlenségekről mondottunk :

„Fölség, csókolom Fölséged kezeit s a legnagyobb alázatossággal kegyeibe ajánlom magamat.

„Fölség, noha jól tudom, miként a mostani idők ollyanok, hogy pirulnom kellene a gondolatnál Fölségedet házam kellemetlen helyzetének részleteivel untatni, mindazáltal azon benső tisztelet, melylyel Fölséged iránt viseltetem, ugyszintén Fölséged jósága és bölcsesége bátoritásul szolgál nekem s azon reményt költi bennem, miként Fölséged azonnal megbocsátja alkalmatlankodásomat, mihelyt megismertetem szerencsétlen állapotommal, mellyet a fölséges franczia királyi ház iránti állandó tiszteletemnél fogva mindeddig titokban tartottam, daczára annak hogy jól tudtam, miként hallgatásom, más, ebből származó bajokat nem is emlitve, árulás volna a vallás és házam becsülete ellen; ugyanazért nehogy unalmas legyek hosszu beszédemmel, a lehető legnagyobb rövidséggel adom elő Fölségednek a házamnál történt dolgokat.

„Fölség, nőm, a herczegnő, ki huszonöt év előtt jött velem Olaszországba, a legbuzgóbb hive volt a kath. vallásnak, annyira hogy egész élete, beszéde, bánásmódja, szóval, minden cselekedete által olly biztos jelét adá jóságának, hogy mindenki épült azon, s felismerhető volt, hogy királyi vérből származott s a legkeresztényebb udvarban és társaságban neveltetett. De kevés idő multával rá hagyván magát beszéltetni némelly gaz lutheranusok által, kikkel — amint azt Fölséged nálam jobban tudja — ma már telve volna a világ, ha a keresztény fejedelmek ezt a legnagyobb szigorral nem akadályoznák, mondom, ezen lutheránusok által tévutra vezettetve nőm változtatni kezdé vallási meggyőződését s lassankint annyira bele merült ezen uj és istentelen vallásba, hogy egy idő óta mit sem törődik a sz. misével, gyónással és áldozással, mellyek Isten és az

anyaszentegyház által annyira parancsoltatnak s arra hogy keresztényileg éljünk olly igen szükségesek. Ezt bizonyitja azon körülmény, hogy a mult napokban legkedvesebb szolgája Hippolito de' Putti, ki már hosszabb idő óta betegeskedett, életveszélyben forogván, amint végre meg is halt, nőmet, a herczegnőt, háromszor vagy négyszer figyelmeztettem, hogy őt okvetlenül gyóntattatná és áldoztatná meg, ekként elháritandó azon botrányt, hogy ez mint eretnek halna meg, ami bizonyosan neki rovatnék fel vétkül, az egész világ azon véleményben lévén róla, hogy a kath. vallás nincs inyére. De a herczegnő semmi módon sem volt birható erre, sőt némileg gunyt üzött jó indulatu figyelmeztetésemből, azt mondván, hogy a nevezett Hippolito igen jó lábon áll az Istennel s nincs szüksége semmiféle gyónásra. Látván tehát nőm eme makacsságát, melly az Isten dicsőségét és házam becsületét olly nagy mérvben koczkáztatná, a mi Urunk Krisztus Jézus szerelmére s gyermekeink jó hirnevére ezerszer és ezerszer könyörögtem s rimánkodtam előtte, hogy fordulna el az illyes eretnek tanoktól s ne engedné fejét elkábbittatni jöttment, istentelen és gaz predikátorai által, akik szavainak ugy sem lehetne hitelt adni, miután azok részben már az Inquisitio előtt állottak s tévelyeiket a város házánál nyilvánosan visszavonták; hanem ehelyett követné inkább boldog emlékü fönséges atyjának és anyjának vallását, amellyet a fönséges királynő, Fölséged anyja s az ő nővére egész élte fogytáig a többi nagy fejedelmekkel együtt olly hiven megtartott, felhozván előtte mindazon érveket, mellyekkel meggyőződésének megváltoztatására és ama kárhozatos nézeteinek elhagyására birhatni gondolám, mellyeket már több évek óta házam becsületének és nyugalmának nagy sérelmére s alattvalóim és szolgáim boszankodására lehetőleg titkoltam és türtem, azon reményben hogy magától jobb utra térend, anélkül hogy nyilvánosságra kellene hoznom azt, mit mind a franczia királyi család, mind pedig saját házam becsületének érdekében mindenki előtt titokban tartani óhajtottam volna. De látván, hogy a dolog naponta roszabb fordulatot veszen s hogy nőm udvarában még karácson napján sem tartatik szent mise; továbbá kárhozatosnak tünvén fel előttem, hogy két nagy leányom, kiknek egyike tizennyolczadik, másika tizenhatodik évében jár, ezen hamis vallásban neveltessenek, amelly ha azt egyszer magokba szivták és üdvösnek tartják, kivált anyjok példája és meggyőződése után, nálok is azt eszközölné, hogy örökké mint eretnekek és lutheranák éljenek, ami az Isten dicsőségének sérelmén kivül még azon bajt is vonhatná maga után, hogy a keresztény fe-

jedelmek velök házasságra lépni kétségeskednének, annyival is inkább hogy anyjok eretnekségének hire az én nagy gyalázatomra egész Olaszországban el vagyon terjedve: feltettem magamban, miként nőmnek a lehető legszelídebb modorban kijelentendem, hogy határozott akaratom, miként leányaim rendesen szent misét hallgatnának, a következő husvétre meggyónnának s megáldoznának, egyszóval, a jövőben ugy élnének mint én és ő, midőn Francziaországból Olaszhonba jött; s nagyon kértem őt, ne tenné magát ellenkezésbe ezen szent és igazságos akaratommal. Ő azonban mindezek után sem akart abban megnyugodni, sőt egykedvüleg azt felelte, hogy a mise bálványozás volna, e nyilatkozatát még más illetlen szavakkal kisérvén, mellyeket nem merek sőt szégyenlek ismételni; továbbá jelenlétemben leányait arra buzditotta, hogy e tekintetben nekem ne engedelmeskednének, hanem folytatnák megkezdett életmódjokat, egyszersmind arról igyekezvén őket meggyőzni, hogy az én hitem s a többi keresztény fejedelmek vallása nem volna igaz, és mindezt olly indulatoskodással s önhittséggel tevé, hogy ha valaki hallotta volna őt, engemet türelmesebbnek kell vala tartania Jóbnál, Felséged iránti tiszteletből olly szavakat is elszenvedvén tőle, mellyeket semmiféle férj nem volna hajlandó eltürni. De ez még nem volt elég; a következő napon ugyanis egyik udvari káplánomat elküldém, hogy leányaimnak szent misét mondana, ez azonban elutasittatott, anélkül hogy neki a szent misét elvégeznie megengedtetett volna, daczára annak hogy előtte való estve magam figyelmeztetém a herczegnőt, miként e tekintetben föltétlen engedelmességet követelek s ha ellenkezni találna, megbánatnám vele. Ugyanazért, kényszeritve látván magamat ezen bajt egyik vagy másik módon orvosolni s inkább szelid mintsem szigoru eszközökhöz kivánván nyulni, felkértem Lodeva püspök urat, kit udvaromban tartok s mint Fölséged követét tisztelek, hogy sziveskednék nőmet felkeresni s őt érintett szeszélyei elhagyására birni, kijelentvén előtte, hogy minden vonakodás haszontalan, én erősen el lévén határozva arra, miként leányaim ugyanazt tegyék amit én; azonban nőm, amint erről későbben igen kellemetlenül értesültem, daczára annak hogy az érintett püspök ur egész buzgósággal és ismételten eljárt volna emlitett megbizatásában, teljességgel nem volt eltérithető kárhozatos meggyőződésétől, ami, elképzelheti Fölséged, minő rendkivüli szivfájdalmat okozott legyen nekem. Ugyanazért nem tudván már ezen kellemetlen és személyemre gyalázatot hozó dologban mást mit tenni, különösen pedig nőm nem akarván hallgatni három legrégibb franczia udvaronczaira sem, kiket Lodeva püspökön és orvosom Brasavolán kivül hozzája

küldöttem, hogy öt ezen ördögi szándékáról mindenképen s amenynyire lehet békés uton lebeszélnék: a nagy hét közeledtével elhatároztam, hogy rokonom Julia herczegnő, az urbinoi herczeg nővére, ezen fiatal s igen buzgó kath. hölgy által tudtára adom, miként azon esetre, ha leányaimnak nem engedne rendesen szent misét hallgatni, a szent gyónást és áldozást elvégezni, azokat elveszem tőle s egy időre egyik nővéremnél, egy igen tiszteletre méltó apáczánál fogom elhelyezni, hol az érintett Julia herczegnő társaságában ezen szent napok alatt katholikusokhoz illően élnének s ottan maradnának, mig rólok másként nem gondoskodom. És ekként nőm látván, hogy ha ezen illő és szent dologban velem ellenkeznék, leányait könnyen elveszitheti, bele látszott nyugodni abba, hogy leányai szent misét hallgatnának, meggyónnának és megáldoznának; de később mindez annyi sirás, akadékoskodás és pörpatvar után történt meg, hogy ki nem mondhatom, a többek közt nehézséget támasztván az általam kijelölt gyóntató atya személye ellen is, ki különben példás életü és tudományos pap, s akit mint született francziát azért választottam ki ezen hivatalra, hogy már ezen körülménynél fogva is kevésbbé gyülöletes volna nőm előtt sőt mindenkinél inkább képes lenne rá üdvösen hatni s őt a jó utra visszaterelni. De egy szóval, az egész ellenkezőleg ütött ki mint reméllém, mert miután ez vonakodott leányaimat olly módon meggyóntatni mint nőm akarta, ez nemcsak hogy mitsem hallgatott rá sőt ördögnek látszott őt tartani, s amint hallom nem szünt meg ama szegény leányokat zaklatni és szokásos rábeszéléseivel bujtogatni, nyiltan kimutatván, miként neheztel rájok s nincs velök megelégedve, mivel nem akarnának neki engedni s megmaradnának a rosz vallásban, mellyet a multban épen ő annyira szivökre kötött. Ebből meggyőződvén, miként azt, ami jó történt eddig, azon félelem, hogy leányait elveszthetí, mintsem akaratának és meggyőződésének változása okozá, teljesen lehetetlennek találom, hogy érintett leányaim eretnek anyjok mellett katholikusok maradjanak, s tudom, hogy utóljára is kénytelen leszek azokat tőle elvenni s keresztény társaságba adni, feltévén, hogy nőm más gondolatra nem jő, s az igaz vallásra vissza nem tér.

„Mindezekről kötelességemnek tartám Fölségedet mint uramat és pártfogómat értesiteni, hogy ekként tudomással birjon szerencsétlenségemről s felköltsem részvétét azon visszás állapot iránt, melly most Fölséged leghivebb és legkészségesebb szolgája házában uralkodik, ki épen azon oldalról zaklattatik, honnét vigasztalást várhatna. Miután pedig azt hiszem, hogy Lodeva püspök ur vagy épen nem

fogja ezt Fölségednek megirni, vagy ha igen, nem fogja annak egyes részleteit elősorolni, nem akarván olly dolgot felbozni, amelly által érintett nőm neheztelését vonhatná magára, lelkem mélyéből kérem Fölségedet, kegyeskedjék egy jeles s az illy tárgyakban jártas hittudóst küldeni, ekként ama nagy bajt orvoslandó s mindent elkövetendő avégre, hogy az emlitett herczegnő iszonyu eretnekségéből kiragadtassék. Azon esetre pedig, ha Fölséged, nem akarva a világnak még több beszédre alkalmat adni, jobbnak és czélszerübbnek látná akaratát nőmmel levélben mintsem az emlitett hittudós által tudatni, a legalázatosabban kérem Fölségedet, tegye azt olly melegséggel, hogy az érintett herczegnő meggyőződjék, miként őszintén s minden tartalék nélkül visszatérvén az igaz vallásra, azonkivül hogy én mint eddig ugy jövőben is szeremcsémnek tartandom leányaimat nála hagyni, azáltal magához felette méltó, Fölségednek pedig több tekintetnél fogva igen kedves dolgot cselekszik; valamint másrészről lássa be azt is, hogy megmaradván kárhozatos meggyőződése mellett, Fölséged által egészen el fog hagyatni mint ollyan, ki méltatlan volna arra, hogy a legkeresztényebb franczia királyi ház tagjának tartassék s ottan neve felemlittessék. Ne ütközzék pedig meg Fölséged, ha tisztelettelteljesen arra kérem, hogy irandó levelében erős kifejezéseket használjon, mert én a többi urakkal együtt, kik vele e tárgyban beszéltek, olly makacsságot és megátalkodottságot találtam nőmben, miként nem vagyok biztos, hogy hacsak Isten szent kegyelmével közbe nem lép, mindezek által rá hagyná magát beszéltetni s önkényt hátat forditana érintett eretnekségének. Ugyanazért ha Fölséged elhatározná magát nőmnek az emlitett okból irni, kérem egyszersmind, hogy tenné kötelességévé Lodeva püspök urnak, miként Fölséged levelének értelmében szintén beszéljen nőmmel, és pedig olly erélyességgel, minőt az ügy fontossága követel, amellynél az Isten dicsősége, a fönséges franczia királyi család s az én házam becsülete forog kérdésben. Elképzelheti Fölséged, milly sulyos rám nézve e helyzet; annál inkább biztosithatom tehát Fölségedet, hogy bármiként is intézkedendik ezen szent és üdvös dologban, a legmélyebb köszönettel veszem azt, s örökre hálás leszek érette.

„És most, miután magamat ujból Fölséged magas kegyelmébe ajánlanám, azon esedezéssel zárom be levelemet, hogy engedje Isten Fölségednek minden vágyai teljesülését. Ferrarában 1554-ik évi marczius 27-én.

R) 706-ik laphoz.

Don Carlos fogsága.

A bécsi könyvtárból kevéssel előbb ezen uj adatok jöttek napfényre:

Jelentés Don Carlos ausztriai herczeg fogságáról.

Szombaton, január 17-én visszatért a király azon helyről, hová a karácsoni ünnepekre rendesen vonulni szokott; annyi nappal később mint más években, ahány Vizkereszt és sz. Antal napja között vagyon. A következő vasárnapon, melly 18-ra esett, titokban tudatá Lerma gróffal s a herczeg kamarásával, don Diego Mendozával, hogy a következő éjjel a herczeg szobájába vezető ajtókat nyitva hagynák s őt magát ébren tartanák. Santoro és Bernate palota-segédeinek megparancsolván, hogy szögeket és kalapácsokat vennének magokhoz, ezek és négy államtanácsos t. i. Feria herczeg, Ruy Gomez ur, don Antonio prior és don Louis de Quezada kiséretében gyertya és fegyver nélkül háziasan öltözve éji tizenegy órakor a herczeg szobájába lépett, ki háttal az ajtónak két kamarásával beszélgetett. Ő Fölsége, mielőtt a herczeg őt észrevette volna, az ágyfőből magához vette és Santaro kezébe adta a herczeg kardját és tőrét, ki ekként megzavartatván felállott az ágyra s kérdé atyját, életétől vagy szabadságától jött-e őt megfosztani. „Egyiktől sem" felelé a király, „csendesedjél"; ezután palota-segédeinek, kik a szögeket és kalapácsokat hozták, megparancsolá, hogy az ablakokat szegezzék be. Ekkor a herczeg a tüzbe akará magát vetni, melly a szobában nagy lánggal égett; de don Antonio prior visszatartá őt; azután a gyertyatartókhoz rohant, de mind ezek mind pedig a vasmacskák és más illyes eszközök eltétettek előle. Akkor atyja lábaihoz veté magát, kérvén ezt, hogy ölné meg őt, ki szokásos higgadtságával arra inté a herczeget, hogy csillapodjék le. Ezután visszavitetvén őt ágyába, szobájából minden szekrényt és iratot kihordatott, s a herczeget átadá a négy államtanácsosnak különösen Feria herczegnek, mint testőrsége főnökének, s esküvel kötelezé őket, hogy jól őrködnének a herczeg személye felett.

19-én azaz hétfőn a király összehiván országa tanácsosait, külön-külön mindegyiket értesité ezen eseményről, szükségesnek és

czélszerünek mondván azt, amint arról annak idejében bővebben értesülendnek, és titoknokainak megparancsolá, hogy erről a tartományokat tudósitsák.

A négy emlitett ur 25-ig őrizte a herczeget, ami ezután magára Ruy Gomez urra bizatott, hat lovag adatván mellé segitségképen t. i. Lerma gróf, don Juan de Mendoza, don Gonzal Harcon, don Pedro Manrique, don Bernard Donarides és don Juan Borgia, Spinosa emberein kivül naponként kettő lévén közőlök szolgálatban.

A herczegnek csak egy szoba hagyatott fön, az, melly torony név alatt ismeretes, magas, kicsiny és róstélyos ablakokkal; a többi szobák Ruy Gomez urnak adattak át, s hogy annál kényelmesebben őrizhesse a herczeget, ő Fölsége ugy akarta, hogy nejét is oda vigye.

A király ezen elhatározása okául leginkább a herczeg elmezavara vagy szoros korlátok közötti tartásából származott kétségbeesése tartatik, több jel oda mutatván, hogy a herczeg menekülni szándékozott Spanyolországból, és hozzáteszik, hogy ha a herczegnek innét kimennie sikerül, atyja és anyja halálával bitorolni szándékozik vala a trónt; mondják továbbá, hogy azután Portugálba volt menendő, hol a király és bibornok által pártoltaték, innét pedig Flandriába. Evégből élő szóval sokakat lekötelezett magának, de titkát senkinek sem árulta el, kivévén don Juant, ennek kellvén vala őt hajóhadával Spanyolhonból elvinnié, s talán Pescara őrgrófot. S azt gyanitják, hogy a király ezek egyike által értesittetett a dologról; ő Fölsége azonban csak négy hónap multával szánta el magát ezen elhatározásának végrehajtására, miután előbb valamennyi templomban kérte volna az Istent, hogy őt sugallja és vezérelje.

A herczegtől szolgái és lovai mind elvétettek s a király, királynő, a herczegnő és don Juan között osztattak fel. Mondják, hogy Feria herczegnek el kell az udvarból mennie, némellyek szerint Sevillába mások szerint pedig Olaszországba sat.

Madrid január 26. 1568.

A Katholikus király levele don Parafan de Rebeira alcala-i herczeghez s nápolyi alkirályhoz.

Elrendelvén, hogy a mi kedves és szeretett fiunk, don Carlos herczeg ő fenségének személye letartóztassék s háztartásában más rend hozassék be, miután e változás olly fontos volna, jónak láttuk

önt erről értesiteni, hogy tudná meg ön, miként az, ami történt, igazságos alapon és sürgős okoknál fogva történt, hogy ezt tenni kötelességünk volt s más eszközhöz nem is nyulhattunk, hogy ez legczélszerübb, az Isten dicsőségére legalkalmasabb, a közjóra pedig leghasznosabb leszen, amellyet valamint eddig szemünk előtt tartottunk, ugy ezután is szem előtt tartandunk, amiről ön annak idejében, midőn szükséges leend értesittetni fog.

Madrid 1568-ik évi január 22-én.

Én a király.

Ezen tényre vonatkozólag, mellyet az akkori pasquil-irók s a későbbi drámairók annyira elferditének, jó felütni Forquevaulx Franczia ország spanyolhoni követének levelezését Raumer Történelmi levelek a XVI. és XVII. század felett czimü munkájában. Ez a többek közt azt beszéli, miként don Carlos nyiltan kimutatá atyja iránti gyülöletét, annyira hogy gyóntatója nem akarta őt feloldozni; hogy féltékeny volt don Juánra, sőt kisérletet tett ennek meggyilkolására.

Ha meggondoljuk, hogy II. Fülöp élte tavaszán harminczegy éves korában vette nőül a még akkor egészen gyermek infans jegyesét, s hogy Eboli herczegnő félszemü volt, teljességgel nem csodálhatjuk, mint az szokás, Schiller és más irók történeti hüségét, kik e tárgyat drámailag dolgozták fel. A müvészet hamis irányt vesz, midőn saját teréről lelépve, ahhoz fog, mit egy másik nagyobb tökélylyel és könnyüséggel s a maga eszközeivel képes létrehozni. Igy jár a költészet midőn történelem akar lenni; és a fenforgó esetben drámailag szükséges volt don Carlost a türelmesség és szabadság példányképévé tenni, holott minden más volt inkább, csak az nem.

Schillert már megelőzte az angol Otway, ki 1676-ban egy szomoru-játékot irt e tárgyról. A cselekvény épen az nap kezdődik, mellyen Madridban II. Fülöpnek Erzsébet franczia herczegnőveli egybekelése ünnepeltetik. A király már félti nejét, mielőtt elhálta volna őt, a nő pedig elvesztett kedvesét siratja. A király felfedezi féltékenységét Gomez-nek, ki azt szítja, saját hasznára reméllvén azt fordithatni. A két szerelmes találkozik; don Carlos megvallja szerelmét a királynőnek, ez nem titkolja előtte a magáét s kezét nyujtja a herczegnek, ki azt elhalmozza csókjaival, — „Szeress tehát nemeslelkü herczeg, de tartsd meg tisztán szerelmed lángját, szüziesek legyenek vágyaid, hogy midőn mint csupa lélek és csupa

szerelem a mennybe jutunk, ottan pirulás nélkül találkozhassunk. Ah de miért vagyok olly zavart? Gyenge kezdek lenni, nem tudok tovább ellenállani. Félnem kellene ezen édes varázs hatalmától, ha nem volna erőm távozni."

Posa őrgróf szintén barátja az infansnak; s vele, Gomezzel és don Juánnal megjelenik a király a harmadik felvonásban s igy kiált fel: „Hatalmas Isten! mi által ingerelhettem fel haragodat, hogy ennyire meglátogatsz öreg napjaimban, miután fiatalságomban annyira kegyeltél! Nőmnek vérfertőzése fiammal! rettentő gondolat!..." Gomez, ki azt állitja, hogy látta volna, midőn don Carlos a királynő kezét megcsókolá, megbizatik a király által, hogy a vétkeseket büntetné meg. De Posa őrgróf védelmökre kel, párviadalra hivja az árulót, ki azok becsületét bemocskolá; vele tart don Juán is, de nem képesek a király gyanuját enyhiteni. Posa figyelmezteti az infanst és királynőt a felettök lebegő veszélyre, mire Erzsébet igy felel: „Hogyan? a király féltékenynyé lett volna? én azt hivém, jobban bizik erényességemben. Igaztalan gyanui csakhamar mutatkoztak, mert már a menyegző napján nyilvánitani kezdé azokat, előbb az éjnél, mellyen az elhálás bekövetkezendő vala." Ekkor azt tanácsolja don Carlosnak, hogy utazzék el, de ez vonakodik. Alig hogy ez eltávozott, belép a király s beszélgetve találván Posá-t a királynővel, dühbe jő, megparancsolja, hogy fogattassék el s fenyegeti a királynőt, ki neki örök gyülöletet esküszik. Azért megrendeli, hogy ez is börtönöztessék be; s midőn don Carlos véletlenül számon kéri a királytól, miért bánnék igy a királynővel, őt is elfogatja; de don Juan közbenjáróként lépett fel mellettök. Az infans keserü szemrehányásokat teszen atyjának, megvallja söt dicsekszik előtte hogy szereti a királynőt; mire a király dühbe jövén megparancsolja, hogy a királynő számüzessék, azután lecsendesülvén, megöleli őt, szerelmet esküszik neki s megigérteti vele, hogy don Carlost többé nem látandja, és eltávozik, ezt a királynővel hagyván. Itt azután egy szerelmi jelenet következik.

Don Carlos elhatározza magában, hogy Flandriába megy, de előbb látni kivánja a királynőt. A poroszlók megérkeznek, hogy ezt a király parancsára elfogják; de don Juan saját felelősségére felfüggeszti az elfogatást. Don Carlos bejut a királyné szobáiba, bizván Eboli herczegnőben, ki ugy tetteté magát, mintha a herczeg hive volna. A királynő kötelességévé teszi neki, hogy engesztelje meg atyját, ő megigéri, de azalatt a királynő termébe megy. Gomez értesittetve Eboli herczegnő által, bejelenti a királynak, hogy don

Carlos és Erzsébet együtt vagynak. Posa megjelenik, a király megparancsolja Gomeznek, hogy ölje meg őt, és az megteszi. Flandriába szóló sürgönyöket találnak nála, mellyeket az infans nevében ő maga készite; eközben belép don Carlos, a királynő jelenlétében atyjától bocsánatot kérendő. A felingerült atya felelet helyett a sürgönyöket s Posa hulláját mutatja neki. Don Carlos kétségbeesve kihuzza kardját azután elveti; a királynő mentegetni akarja őt, a király emiatt dühbe jő s végre megparancsolja Eboli herczegnőnek, miként a királynőt mérgezné meg, hogy hosszas kinokban vegye el érdemlett büntetését.

Az ötödik felvonásban a király azt üzeni a királynőnek, hogy don Carlos várja őt; de midőn megérkezik, a féltékeny férj karjai között találja magát. Ez őt feddi és dorgálja s kijelenti neki, hogy meg kell hallnia; ő elfogadja azt de ártatlannak állitja magát s már érzi a méreg hatását. Eközden Eboli herczegnő, ki Gomez neje, férje által don Juánnál találtatván, általa halálosan megsebesittetik, s haldokló perczeiben megjelenvén a szinpadon felfedezi Gomez fondorkodásait s a királynő ártatlanságát, és meghal. A király hasztalan igyekszik megmérgezett nejét megmenteni; don Carlosnak erei nyittatnak meg, s a vér foly a szinpadon; és meghalnak egymás mellett, a király pedig törével átdöfi Gomezt.

Ezen mészárlás valóban szerencsétlen kifejlés; azonban Posa és Eboli herczegnő sokkal fényesebben de egyszersmind egészen eszményileg vagynak vázolva a német költőnél. Ez Don Carlos-át Bauerbach-ban irta képzelődés- és munkában töltött élete közepett s Wollzogen urhölgy barátságát élvezve, ki neki ezen menhelyet nyujtá. Lyrikai tehetségéről, melly által lelkesittetett, eléggé tanuskodhatik a következö hely, melly egyik barátjához irt leveléből vagyon kivéve: „A reggel hüs levegőjében önre és Carlos-omra gondolok. Lelkem egy fényes és homály nélküli tükörben szemléli a természetet, s ugy tetszik nekem mintha gondolataim valóságok volnának. A költészet egy magasztos barátság, egy platoi szerelem képzelődésünk teremtménye iránt. Nekünk hőseink barátjainak kell lennünk, miután velök kell reszketnünk, ténykednünk sirnunk és kétségbeesnünk. Igy én álmaimban Carlossal beszélek, vele bolyongom be a vidéket; lelke Shakespeare Hamletétől, vére és idegei Leisewitz Gyulától, élete és ihlettsége tőlem van.“

S) 741-ik laphoz.

Szent Bertalan éji vérfördő.

„A katholikusok, a harag és gyülölség emez emberei, készek lévén minden erőszakra, a babonaságot az ész ellenében védelmezendők, s nem tudván másként az igazság hóditó hatalmának ellenállani, elhatározták a máshitüeket Francziaországban egészen kiirtani, egyetértvén ebben a pápa, II. Fülöp és IX. Károly.“

Körülbelül igy formuláztatott a mult században a sz. Bertalan éji szerencsétlen vérengzés története, s kedvező anyagot szolgáltatott ez a királyok és papok elleni rágalmakra, amelly két hatalom tulajdonképen csak egyet tett a bölcsészek zavart fejében.

Kevésbbé elemző századunknak, amelly t. i. kevesebb hitelt ad az állitásoknak s inkább a tényeket mérlegeli, természetesen vizsgálat alá kellett vonnia ezen Voltaire-féle hitágazatokat; és mindenekelőtt bevallja, hogy ama tény egyike azon feladványoknak, melylyek a történelmet a kétkediségbe hajtani leginkább képesek.

Előlegesen volt-e az elkészitve és kifőzve? Tanácsolta-e azt valóban II. Fülöp IX. Károlynak és Katalin királynőnek már hat vagy hét évvel a végrehajtás előtt? előre átgondolt tervök vala-e ezeknek a protestáns pártot bizalmában és biztonságában elaltatni? vagy, miként a katholikusok akarják, csak egy népfölkelés, egy mulékony lázadás vagy olly erőszak volt-e az, mellyet a király az elkeseredett sokaság boszuját kielégitendő, saját tekintélyével szentesitett? Már az akkori irók minden ponton ellenkeznek egymással.

Péréfixe azt állitja, hogy e vérengzés következtében egész Francziaországban százezer egyén veszett el: katholikus püspök lévén, nem állott érdekében azok számát fölcsigázni. A hugonotta Sully hatvanezerre teszi számukat; De Thou, a katholikusok iránt ellenséges indulattal viseltető bölcsészek párthive, harminczezer meggyilkoltat számlál fel; La Popelinière huszezerre, a kálvinisták martirologiuma tizenhat-ezerre, Masson tizezerre szoritja össze azok számát; Caveirac abbé végre bebizonyithatni véli, hogy az áldozatok száma nem haladná meg a kétezeret. Sázezer és kétezer, valóban nagy különbség!

Az előleges kifőzés szintén nem kevésbbé homályos. Az első katholikus irók, Papirius Masson s Camille Capilupi szerint hosszas, folytonos és mély titokba burkolt vala az. II. Fülöp, midőn a véreng-

zés hirét vette, nagy örömet tanusitott. Udvaronczai közöl sokan azt hirdeték, hogy a csapás nem a királytól de a néptől jött, miután a kálvinisták a nép dühének váratlan csapásai alatt hullottak el; de „e szavakra (mondja a franczia követ, ki az egész társalgást hiven eléadja) haragosan rázta fejét a spanyol király, kigunyolta az e véleményen levőket, s kijelenté, miként ő az eretnekek megbüntetését ő felsége mesterfogásának tulajdonitja, mellyet ügyességével kigondolt s hatalmával végrehajtott.“ Rómában is olly benyomást okozott az mint II. Fülöpnél, miután Capilupi római nemes IX. Károly franczia király mesterfogása a lázongó hugonották ellen czim alatt egy jól szerkesztett iratot bocsátott közre az összeesküvésről, annak kitöréséről és következményeiről, sajnálatra méltó de egyszersmind szükséges s kötelesség parancsolta eseménynek nevezvén azt. Könyve telve van amaz elvetemedett politikával, melly akkor Olaszországban és külföldön uralkodott, s a dolgok olly meztelenül és annyi rosz akarattal vagynak abban eléadva, hogy némely komoly történetirók azon gyanut táplálták, miként a kálvinisták magok iratták volna e munkát olasz nyelven, az által ellenfeleiknek ártandók.

A hirneves latin irályu Muretus, ezen uj Cicero a humanisták véleménye szerint, a pápa előtt e vérontásról egy dicsbeszédet tartott, mellynek egy helyét dagályossága bizonyitékául ide iktatjuk: „O noctem illam memorabilem et in fastis eximiae alicuius notae adjectione signandam, quae paucorum seditiosorum interitu regem a praesenti caedis periculo, regnum a perpetuo bellorum civilium formidine liberavit? Qua quidem nocte stellas equidem ipsas luxisse solito nitidius arbitror, et flumen Sequanam majores undas volvisse, quo citius illa impurorum hominum cadavera evolveret et exoneraret in mare. O felicissimam mulierem Catharinam, regis matrem, quae cum tot annos admirabili prudentia parique sollicitudine regnum filio, filium regno conservasset, tum demum secure regnantem filium adspexit! O regis fratres ipsos quoque beatos! quorum alter cum, qua aetate caeteri vix adhuc arma tractare incipiunt, ea ipse quater commisso praelio fraternos hostes fregisset ac fugasset, huius quoque pulcherrimi facti praecipuam gloriam ad se potissimum voluit pertinere; alter, quamquam aetate nondum ad rem militarem idonea erat, tanta tamen est ad virtutem indole, ut neminem nisi fratrem in his rebus gerendis eoque animo sibi passurus fuerit anteponi. O diem denique illum plenum laetitiae et hilaritatis, quo tu, beatissime pater, hoc ad te nuncio allato, Deo immortali et divo Ludovico regi,

cujus haec in ipso pervigilio evenerant, gratias acturus, indictas a te supplicationes pedestris obiisti! Quis optabilior ad te nuncius adferri poterat? aut nos ipsi quod felicius optare poteramus principium pontificatus tui, quam ut primis illius mensibus tetram caliginem, quasi exorto sole, discussam cerneremus!" (I. köt. 197 l. Ruhnken-féle kiadás).

Ferencz toscanai herczeg 1572-ik évi november 20-ról igy ir Vasarinak: „Örömmel értesültünk nemcsak önnek Rómába lett megérkezéséről, de egyszersmind azon kegyekről és kedvezésekről is, mellyekben ön ő szentsége által részesittetett, ki igen okosan azt akará, hogy a királyok termében föltünjék egy olly üdvös és nevezetes esemény, minő Francziaországban a hugonották kivégeztetése volt." Gave-nél, Müvészek levelezései, III. 343.

1817-ben Tasso-tól egy értekezés jelent meg a franczia dolgokról, mellyben szerző helyesli és dicséri ama vérontást. Az Archivio storico czimü munkában (függel. III. köt. 169 lap) huszonhét levél vagyon közölve, mellyek e tárgyban Emmanuel Philibert savojai herczeghez intéztettek. Az egyik, melly Santo Solutore apáttól való s Rómában 1572-ik évi september 5-ről kelt, a többek között ezeket mondja: „Itten e hó 2-án kedden terjedt el Coligny s több pártvezére halálának hire, kik Sz. Bertalan napján Párizsban megölettek; amelly dolog igen nevezetes és felette kedves eseménynek tartatik a pápa sőt mindenki által. De mindenkinél jobban örvendezett efelett a lotharingiai bibornok, ki a franczia követ társaságában azonnal a pápához sietett s egész részletességgel elbeszélte neki az esetet, jóllehet ekkor még sem a pápának, sem a bibornoknak, sem más valakinek nem érkeztek levelek Párizsból, ugy hogy e tekintetben még általános kétség uralkodott. Ma azonban Salviati nuncius urnak Párizsban a mult hó 28-ról kelt levele közli az egész esemény menetét, amelly mint a király- ország- és vallásra nézve felette hasznos cselekvény általános tetszéssel találkozott; de még jobban tetszett volna, ha ő felsége, mint Alba herczeg Flandriában tevé, saját hirnevének sérelme nélkül a szokásos formák megtartása mellett rendes per utján hajtotta volna azt végre. Mindazáltal dicsőség ezekért az Istennek s őszinte jó akaratért köszönet ő felségének."

Papirius Masson, Sorbin egyházi szónok s a spanyol irók legnagyobb része arról panaszkodnak, hogy az eretnekség lángja egy csapással nem oltathatott el; és azt hiszik, miként nemcsak hogy be nem szenyezik IX. Károly emlékét sőt elismerést és tiszteletet tanusitanak jámborsága iránt, midőn összegyüjtik mindazon tényeket,

mellyek annak bebizonyitására szolgálnak, hogy a vérontás szándékos volt, sokáig érleltetett s régtől fogva előkészittetett.

A jelenkori katholikus irók boszusan utasitják vissza azon föltevést, hogy ama vérontás előre ki volt főzve, szükségesnek látván lemosni Krisztus követöinek homlokáról e véres és gyalázatos foltot, s rágalmazásról vádolják Capilupit, Massont és De Thou-t. Az érveket, mellyekkel a többi történetirók s főleg Lingard él, a nimes-i Caveirac, e tudományos, vitatkozó pontos és hibátlan iró s a katholicismus buzgó hive, szolgáltatta, ki kisded Értekezésében, az érvelés e remekmüvében, erőteljesen és elmésen állit fel néhány érvet s nagy ügyességgel fejti ki a történelmi körülményeket.

Szerintök az összes katholikus hatalmak összeesküvése a kalvinismus ellen merő agyrém; s IX. Károly azon pillanatban, midőn Coligny Maurevert által megöletett, azon ponton állott, hogy Spanyolországnak hadat üzenjen, már régtől fogva meghasonlás létezvén a két udvar között. II. Fülöp uralma Belgiumban nagy veszélyben forogván, mitől sem félt annyira, mint attól, hogy a legkeresztényebb király ezen ellenségeskedések által az ő helyzetének nehézségeit nevelni fogja. Másrészről, mondja Caveirac, ezen verés szomorujáték végrehajtásában nem található fel az egyöntetü eljárás, sem a terv egyszerüsége, melly elkerülhetetlenül szükséges leendett, ha előleges elhatározás létezik vala; és ezen esetben az udvar nem mulasztotta volna el ugyanazon napon Francziaország valamennyi városának összes protestánsait megöletni; holott épen ellenkezőleg a vérontás különböző napokon nevezetesen Meaux-ban augusztus 25-én, Charité városában 26-án, Orleáns-ban 27-én, Saumur- és Angers-ben 29-én, Lyonban 30-án, Troyes-ban september 2-án, Bruges-ben 11-én, Rouen városában 17-én, Romans-ban 20-án, Toulouse-ban 25-én, Bordeaux-ban oktober 30-án történt meg. Látva ezen különböző időket, azon véleményre kell az embernek jutni, hogy a fanatismus példája hozta legyen létre ezen különböző keltü öldökléseket, s hogy a vérontás ugy terjedt el Francziaországban, mint a meggyujtott puskapor lángja azon vidéken, mellyen az egy hosszu vonalban elhintve volt.

A többi feladványok nem kevésbbé szinte vita tárgyai: kit terhel a vérontásért a felelősség? a királyt s őrségét-e, miként Voltaire s az egész álbölcseleti iskola követelik? vagy pedig a népet-e, miként a részrehajlatlan De Thou állitja?

Egyrészről azok, kik a főurak összeesküvésében hisznek s akik elvetik azon föltevést, mintha a vérontás egy nagy s előre kifőzött népfölkelés eredménye volt volna, Capilupi-t, Brantome-t, d' Au-

bigné-t, Condé Emlékiratait s általában az összes protestáns irókat idézik. Nem akarván megengedni, hogy a franczia nemzet zöme fel lett volna ingerülve az eretnekek ellen, az összeesküvés tervét egy kisded titkos bizottmánytól származtatják, mellyet a spanyol befolyás alatt Katalin királynő, Tavannes és Birago alakitának; és azt állitják, hogy nem csak az alsó népréteg de még a főurak legnagyobb része sem ismerte a vérontás tervét. Ezt bebizonyitandók, IX. Károlynak egyik udvaronczával tartott beszélgetésére hivatkoznak, melly szerint ez a király előtt elárulván, hogy az udvar határozatairól az anjou-i herczeg által értesittetett, IX. Károly által haragosan utasittatott el, ki azonnal magához hivatván testvérét, megfeddé azt csacskaságáért. Némellyek, mint Tavannes atyja Emlékirataiban, azt állitják, hogy csak a lázadás fejei szándékoltattak megöletni s hogy a nép dühe tette a vérontást egyetemessé. Mások De Thou példája után indulva azt erősitik, hogy az egész párt megsemmisitése tervbe vétetett.

Ekként a sötétség azon mérvben növekedik, amellyben e történelmi feladványról a homály leplét lerántani igyekezünk. Ha a kálvinista irókat, Chénier szomorujátékát s Hume történelmét kérdezzük, egy kegyetlen koronás fő, egy olasz származásu királynő s ezek néhány gonosz megbizottja csinálták az egészet. Ha ellenben Lingardra hallgatunk, az egész nemzet részes e büntényben; amelly véleménynek nagyon kedveznek az ama korban megjelent apró munkácskák, mellyek majd versben majd prózában a köznép örömérőll beszélnek. Ezeket hallva, IX. Károly nem ragadta magával korát, de magával ragadta őt kora:

L' Éternel Dieu véritable,
Qui descouvre tous les secretz,
A permis de droit equitable
Les perfides estre massacrez;
Car la dimanche vingt quantrième
Furent tués plus d'un centieme,
Fauteurs de la loi calvinienne;
Depuis on a continué
De punir les plus vicieux,
De ceux qui avvient remué
Toute la terre, voir les cieux.

Cappler de Vallay, a fentebbi rimek szerzője, bizonyára elég rosz költő volt, s igy ezen versezet nem igen árultatott volna Párizs

utczáin, ha az a szenvedélyekkel összhangzásban nem áll s a tömeg vérszomjas dühének közlönyül nem szolgál. Illy utálatos költemények csak illy alkalmakkor engedtetnek meg; s minthogy a nemzeti visszahatás illy baromias és undoritó modorban ébredt fel, sok erélyt és összhangzást kell abban föltennünk. A Marmite renversée des hérétiques, s Juste vengeance de Dieu sur les hérétiques czimü munkák a nép dühéről tanuskodnak; és ama kor metszvényei, a katholikus gyilkosok tiszteletére vert érmek, a szószékekből a tömeghez intézett beszédek, a Liga s az összes nép kegyetlenkedései mind meg annyi próbák amellett, hogy e büntett nem csupán néhány összeesküvőt, de a nemzet zömét terheli.

De előre. Vajjon a vallási vakbuzgóság vagy a hatalom dicsvágya volt-e a vérontás rugója? Voltaire száza da bölcsészeivel egyetemben az egészben csak vakbuzgóságot lát, holott De Thou, La Popelinière, D'Aubigné, Tavannes s az Emlékiratok azon szerzőinek legnagyobb része, kik az államügyek vezetésében résztvettek, mindenekfelett a kálvinista párt vakmerősége- s Coligni tengernagy és hivei összeesküvéséről panaszkodnak, amelly IX. Károly által vérben fojtatott volna el. Ezen föltevés szerint, mellyet Caveirac, De Thou és Lingard támogatnak, a vallásnak mi része sem volt volna a mészárlásban. És valóban nem látjuk, hogy a titkos tanácsban, melly azt elrendelte vala, bibornokok, püspökök vagy papok ültek légyen, de csupán politikai férfiak, kik egy megromlott nő által hagyák magokat vezettetni, s akik a machiavellismus elveiben neveltetvén fel nem sokat törődtek a vallás tisztaságával, erkölcsük és lelkök meg lévén vesztegetve. És ha, mondják ezen irók, megszoktuk e vérontást a katholicismus müvének tekinteni, az csakis Voltaire szavai folytán történik, kinek minden eszköz jónak látszott, ha avval az általa gyülölt vallást meggyalázhatta. Lingard és Caveirac tehát nem látnak mást e bünténybe mint egy párt általános megsemmisitését, s a király boszujának végrehajtóiban egyedül politikai gyilkosokat, és nem vallási dühöt, nem gyilokkal és kereszttel felfegyverkezett kezeket. A kálvinisták mint felségsértők s fellázadt alattvalók vagyis mint ollyanok vesztek el, kik királyuk ellen felkelve, azt fenyegetésekkel akarták saját akaratuk teljesitésére kényszeriteni, s a csapás, melly által sujtattak, hasonló volt a kardhoz, melylyel Sylla egy nap hatezer rómait végeztetett ki.

Ha ezen nézpont első tekintetre valószinünek látszik is és elfogadható megfejtését adja egy rendkivüli eseménynek, sok más érv ellene szól; ezek pedig a katholikus fejedelmek szerencsekivánatai,

mellyek Europa egyik végétől a másikig hangzottak, az ünnepélyes hálaadások Rómában, a XIII. Gergely által rendezett körmenet Sz. Márk egyházából a sz. Lajos templomába s az ezen esemény emlékére veretett érem. De Caveirac azt állitja, hogy mindezen öröm- és hálanyilvánitások egyedül azon okból tétettek, mert azon hir vala elterjesztve, hogy egy nagy összeesküvés fedeztetett fel, melly a hugonották s főleg pártvezérök Coligny által a király élete ellen szövetett.

A kálvinisták azt állitják, hogy ezen összeesküvés merő rémkép s nyomoru ürügy volt, s hogy Coligny-nak minden szavai és tettei egy hü alattvalóhoz illők valának. A király II. Fülöp leselkedései ellenében résen állott; s ha a kálvinista nemesek felfegyverkezve valának, igen természetes, nem lehetvén az üldözöttektől kivánni, hogy egész nyugodtan oda tartanák nyakukat a hóhérnak. Az egész Guise család, az anya-királynő és az udvar, a nép és papság mind halálos ellenségök lévén, ki veheti nekik rosz néven, hogy védelmi állapotban tarták magukat? A trónnak nem volt mit félnie a protestans Colignytól, de igenis a lotharingiai család katholikus herczegeitől. Mondják még, hogy a protestantismus gyenge lábon állván, annál nagyobb szükség volt a hugonottákra nézve védelmi állást foglalni el az ellenségek ellen, mellyek által környeztetének.

A katholikusok azt felelik, hogy a tengernagy feje volt egy évcken át szakadatlanul folytatott lázadásnak, mellynek czélja vala Francziaországot fölforgatni, annak királyát gyámság alá juttatni s vallását megváltoztatni. És valóban nem szervezett e ő az egész országban egy nagy protestans egyesületet, melly legkisebb intésének is engedelmeskedve, őt Francziaország második királyává tevé? nem állottak-e rendelkezésére a tartományokban kormányzók, adószedők, főnökök, helytartók, alhelytartók, tanácsosok? Mellyik alattvalónak van joga magát az ország második urává feltolni? mellyik fejedelem türte volna ezen veszélyes és tilalmas vetélkedést? Ime mit gondolt e tekintetben IX. Károly s hogyan fejezte ki magát Schomberghez intézett levelében:

„A tengernagy hatalmasabb volt nálam s alattvalóim részéről több engedelmességre számithatott mint én, bitorolt nagy tekintélyénél fogva tetszése szerint fellázithatván és fegyverbe állithatván azokat ellenem, amint azt több izben megmutatta. Illy hatalmat ragadván magához alattvalóim felett, én nem nevezhetém többé magamat korlátlan királynak de csupán államaim egy része urának. Ha tehát

az Istennek tetszett engem tőle megszabaditani, csak dicsérnem és áldanom lehet őt azért, hogy az emlitett tengernagyot és büntársait illy igazságos büntetésben részeltette. Lehetetlen lévén őt tovább türnöm, elhatározám szabad menetet engedni a büntető igazságnak, melly sujtóbb vala ugyan mint ohajtám, de ezen körülmények között kikerülhetetlen."

„Ő felsége (mondja Belliévre) egy izben beszélgetvén hiveivel, kik között én is ott valék, azt mondá, hogy midőn ennyire fenyegetve látta magát, haja szálai felállottak." A tengernagy által okozott ezen rémület jeleit feltaláljuk Brantome-, Tavannes- és Montluc-nál is, kik mindannyian az udvarnál befolyásos férfiak valának.

Ki ne tartotta volna vakmerőségnek, előre kifőzött zsarnokságnak, elviselhetetlen és sértő kérkedésnek Coligny-nak fejedelméhez intézett eme szavait: „Felség, vagy üzenjen hadat Spanyolországnak, vagy mi leszünk kénytelenek üzenni Felségednek?" Nem törekedett-e ő Katalin anyakirálynő hatalmát megsemmisiteni? Ekkor ezen nő, ki csak azért élt, hogy uralkodhassék, fenyegetve látván magát, minden eszközt felhasznált ellenségei megsemmisitésére, támogattatva néhány udvaroncza különösen pedig Tavannes buzgalma által. Egyszer az utóbbinak azt mondván a király, hogy alattvalóinak egyike tizezer embert ajánlott fel neki a németalföldi háborura, ő gyanitván, hogy egyedül Coligny tehetett illy ajánlatot, ekként felelt: „Felség, azon alattvalójának, ki önhöz e szavakat intézte, le kellene üttetnie fejét; minő joggal ajánlja fel ő önnek azt, ami az öné? Biztos jele ez annak, hogy ő azon embereket megvesztegette és magának lekötelezte, s hogy ő az ön hátrányára vezére pártjának, s hogy ő ön ezen tizezer alattvalóját magáéivá tette, szükség esetén azokat ön ellen felhasználandó."

Ismételjük röviden a feltett kérdéseket.

I. Tuloztattak-e ama napokban elkövetett iszonyatosságok?

II. A protestánsok mint lázadók vagy mint eretnekek vesztek-e el?

III. A vérontás véletlen volt-e vagy kiszámitott? a hóhérok külső nyomásnak engedtek-e vagy pedig saját akaratuknak és vérszomjoknak?

IV. Végre a tömeg tekinthető-e bünösebbnek vagy a vérontás inditói? a bün nemzeti-e vagy egyéni? politikai-e vagy vallási? az udvarnak rovandó-e az fel vagy a kornak?

Minő volt Europa helyzete és a nemzetek egyetemes mozgalma? A mult pártemberei, hivek őseik vallásának hitágazataihoz,

mindenütt erélyesen küzdöttek az ujitás, a protestáns kétely s a vallásszabadság párthivei ellen. Ezen kétféle érzelem szenvedélyes, erős és bünökben gazdag izgalmakban tört ki. Ha a katholikus Spanyolország az eretnekséggel gyanusitottakat a piaczon égeté meg, a keresztségismétlők Münsterben az Isten nevében nőket, öregeket és gyermekeket gyilkoltak le; ha a Sorbonne tudorai halálra itélték azt, ki hitvallásukat tagadá, Calvin máglyára küldé Servet-t, ki a sz. Háromság titkát nem az ő modorában fogta fel. A protestans felfogással a fölszabaditás és szabadság eszméje egyesittetett; a katholikus hittel a tekintély és engedelmesség eszméje kapcsoltatott össze. Róma, Párizs és Madrid, a katholikus vallás eme székhelyei, dühöngtek Wittemberga, Bázel és London ellen; és ekként egész Europa két táborra volt oszolva, az egyik hiv a multhoz, másik a jövőhöz, melly küzdelem, erőszak, ujitások és sanyaruságok nélkül nem szokott megszilárdulni.

A franczia nép zömére nézve a katholicismus erkölcsi élet, a mult és jövő szentesitése, az ősök hite s összes jogainak biztositéka volt; a spanyol nemzetre nézve pedig maga a nemzetiség, a mórok hatalma alóli felszabadulás, Columbus, Vasco-Gama és Pizarro zászlója vala az. Mennyi nyugtalan, rémletes, vérengző s mindenre kész szenvedély támadt fel ekkor, midőn Luther ujitása a szellemeket áthatva a katholicismus, a közép osztály eme benső hite s a harcz embereinek leghathatósabb ösztönzője ellen háborut inditott! Mindaz, mi az egyik boldogságát, a másik támaszát, reményét vagy dicsvágyát képezé, egyesült akkor; a köznapi értelmiségek, a félénk vagy jó indulatu lelkek, ugyszinte azon férfiak serege, kik a hitet eléje teszik az okoskodásnak, megrémült; a nagyok, gyengék, szegények, a közép osztály emberei, a müvészek reszkettek, s Europa minden vallása egy közös zászló alatt haladt.

Másrészről ezen mozgalom hizelgett az emberi szellem szabadságának. A tudósok, kiknek felette tetszett, hogy hitöket vizsgálat alá veheték, a kisebb fejedelmek, kik örültek, hogy a megunt s alkalmatlan tekintélyt nyakokról lerázhaták, a vállalkozó szellemek, kiket az ujitás felette vonzott, némelly királyok, kik az uj egyház fejévé tevén magokat, azt reméllék, hogy szinte pápák leendnek s az oltárok ellen más oltárokat emelendnek, egy protestáns tábort képezének, melly annyival rémletesebb vala, mennyivel inkább érezék, hogy minden oldalról erősebb és erősebb ellenállásra találandnak.

A két párt mindegyike különböző szinü politikai zászlókat tüzött ki. Francziaországban a vidéki nemesek, kik az egykor hatal-

mas főuraktól származának s a VI. Károly uralkodását követő idők mozgalmai által hübéri tekintélyöktől megfosztatának, az uj vallásban bizonyos függetlenséget, elszigeteltséget s fensőséget véltek feltalálni, amelly rájok nézve igen hizelgő volt. Anélkül, hogy a trónnak és népnek határozottan hadat üzentek volna, olly állást foglaltak el, hogy ugy az egyiket mint a másikat megtámadhassák. Egyaránt félelmesek rangjok, hadmüvészetök és vitézségök ugyszinte összeköttetésök és tekintélyök által, egy szövetséget alakitának, mellyet a közös hit köteléke füzött egybe, s amelly egy megromlott és ingatag udvarra nézve olly rémletes vala. Ezen nemesekhez csatlakoztak a tudósok is, kik kálvinistákká levén, ekként elszakadtak a nemességtől, melly őket magától eltaszitá, s a néptől, mellynek tudatlansága iránt megvetéssel viseltetének. Szellemi fensőbbség, jellem-emelkedettség, gőg, dicsvágy s talán egy kis irigység valának az elemek, mellyek Francziaország protestáns pártjában egyesültek.

A vér tüstént folyni kezdett, mihelyt e két tömeg egymással összeütközésbe jött; ekkor megkezdődtek a bünök; fejedelmek, papok, nép mindannyian egyszerre vétkesekké levének, az első sérelmet mindegyik rész ellenfelének tulajdonitván. Kezdetben csak kölcsönös vádakkal és szemrehányásokkal illeték egymást, később az eszmeharczot anyagi küzdelem váltá fel, melly nagyon szaporitá a hullákat. A történetirók elég szerencsétlenül majd a protestansok majd a katholikusok ügyéhez szegődtek; Varillas és Voltaire, mindketten egyaránt igaztalanok, a részrehajlatlan utókor itéletére hivatkoztak, melly egy mérlegre veté őket s mindkét oldalon vértől pirosló fegyvereket látott s ezen élethalál-harczban nem egy felekezet büneit, nem egy udvar hibáit, nem a vakbuzgóság izgatásait hanem az emberiség állandó és változatlan szenvedélyeit ismerte fel.

Megadatván az első jel a vassy-i vérengzés által, mellyért a felelősséget egyik párt a másikra tolni igyekszik, a dél-francziaországi protestánsok azonnal iszonyu kegyetlenségeket követtek el a katholikusokon, a közép-francziaországi katholikusok viszont nem maradtak tétlenül, s igy a két párt egymás bántalmazásában és öldöklésében versenyezett. És mellyik fél volt a győztes? mellyik nyerte el a gyilkosság pálmaágát? bajosan lehetne megmondani. Ha az áldozatok kevesebben valának a katholikusoknál mint a protestansoknál, oka hogy a nagy többség katholikus volt. Egyik rész a lázongásban, másik a dühben volt megátalkodott. 1567- és 69-ben Nimes utczái katholikus vérrel öntöztettek; Michelade név alatt volt ismeretes a vidéken ama vérontás, mellyet a protestansok 1567-ben sz. Mi-

hály napján irtózatos szabályossággal vittek véghez; midőn t. i. a katholikusok a város házába bezáratva olly módon öldöstettek le, melly nagyon hasonlitott a franczia forradalom alatti septemberi mészárlásokhoz. Egyenkint az egyház sirboltjába taszittatván le, az ottani rájok várakozó rajongók által tördöfésekkel végeztettek ki; az oszlopokra és toronyablakokba pedig fáklyákat tartó emberek állittattak, hogy megvilágitanák ezen mészárlást, melly esteli tizenegy órától reggeli hat óráig tartott.

Ugyanezen bünténeyk ujittattak meg különböző alakban egész Francziaországban, anélkül hogy határozottan meg lehetne mondani, mellyik párt kezdeményezé a vérengzést. Ott hol a protestánsok voltak többségben, a katholikusok győzettek le, hol pedig kisebbségben valának mint pl. Párizsban, a katholikusok voltak előnyben. Maurevert megölte Colignyt, Poltrot meggyilkolta Guise herczeget. A hugonották kényszerittetve védelmök tekintetéből egymással szorosan egyesülni, ekként a trónt és udvart a végletekre hajtották, s illy formán a király egyikét sem képviselé azon érdekeknek, melylyek a tömeget olly erős izgalomban tarták; a királyi korona mellett jobbra-balra két más korona emelkedett ki, egyik a protestantismusé Coligny fején, másik a katholicismusé a Guise herczegekén. Az elerőtlenedett udvar fegyverkezni kezdett s a ravasz Medici Katalin csodálatosan képviselte ama század pogány politikáját. Ekként az egyik oldalon az udvar nyájassága, kéjelgése, kicsapongása és erkölcstelensége, a másikon a protestánsok harczias szigora, lázadási dühe s felülmulhatlan szilárdsága, itt a nép fanatismusa, amott a katholikusok felgyuladt buzgalma vala feltalálható. A trón gyengeségénél fogva majd az egyik majd a másik párttal szövetkezve, látszólag mindig tiszteltetve de voltaképen mindig megvettetve részes vala mindazon bünökben, mellyeket elfojtania kell vala, részes a lázadásban, mellyet nem büntetett, részes a sz. Bertalan éji vérengzésben, mellyet a katholikusokkal egyetemben főzött ki.

Ha a dolgok illy állásában azt mondották volna az udvarnak: „Hogy hatalmad visszaszerezhessd, szükséges a protestáns vallásra térned“, az udvar protestánssá leendett. Kicsapongó udvar vala ez, mellyben a király maga szigoru katholikussága daczára is egy keresztényhez olly kevéssé illő életet viselt. Csak tánczok, álarczos menetek, olasz szakácsok által készitett vendégségek, éji dalolások, látogatások a csillagjósoknál, párviadalok s elpuhultságok (Pasquier kifejezése szerint v é r b e m á r t o t t g y ö n y ö r v i r á g o k) valának itt találhatók. Illyen volt azon udvar élete. IX. Károly és az őt

környező főurak lelki erejöket testi gyakorlatokban, ostobaságokban és szokatlan különczségekben nyütték el. A király fogadott egyik udvaronczával (De Chaulsnes), hogy egy év lefolyása alatt képes leend saját lábujját megcsókolni; komoly vala pedig e fogadás, s az erre vonatkozó irat a párizsi királyi könyvtárban Bethune kéziratai között ma is fellelhető. Medici Katalin semmi fáradságot nem kimélt, hogy ezen kicsapongási dühöt s ezen erkölcsi különczködést és féktelenséget még inkább nevelhesse, előnyösek lévén azok czéljaira nézve.

A protestáns és katholikus hatalmasságok mozgalmai szinte bele vegyültek e zürzavarba; ezek is amazok is oda törekedtek, hogy a franczia udvarnál tulsulyra vergődhessenek, s evégből annak ellenkező tanácsokat osztogattak, mellyek meg is hallgattattak azon szándékkal, hogy alkalmilag követtetni fognak. De a vágyak, fondorkodások és hő óhajtások szükségképen alá valának rendelve az események menetének, mellyeket senki sem láthatott előre. Miért feledik el még a legbölcsebb történészek is azon közönséges közmondást, hogy az ember tervez, az Isten végez?

Az udvar felboszankodván a kálvinisták szaporodásán, eleinte eszközöket keresett, mellyek által tőlök megmenekülhetne, azután halasztgatta a dolgot, később pedig alkudozásba bocsátkozott velök, eközben majd ostromolván őket, majd ismét hizelegvén nekik. Meg akarta őket nyerni, vallásszabadságot ajánlván nekik; de elrémitve fenyegetéseik által visszaesett kétségbeesésébe, melly visszavezetvén őt első gondolatára t. i. a kálvinisták kiirtására, utóljára is oda kényszerité, hogy a vérontáshoz folyamodjék. De vajjon hét egész éven át törte-e fejét az udvar e vérontáson? bizonyára nem. S vajjon gondolt-e arra már a bayonne-i értekezés alkalmával? kétségkivül igen; s ha nem is volt az szabályozott összeesküvés, mindenesetre volt egy határozatlan tervezet, mint azt az akkori történetirók bizonyitják, minők Tavannes, Castelnau, Le Laboureur, Matthieu, Calignon, La Noue, Adriani, Davila, Famiano Strada. „A két udvar (mondja Strada) az eretnekség kiirtására egymásnak kölcsönösen nyujtandó segélyt, ugyszinte a Francziaország vallási bajainak orvoslására alkalmazandó gyógyszereket illetőleg tökéletesen egyetértett.“ Adriani, ki mint hiszik, Cosmo toskanai nagyherczeg magán hirlapjából gyüjté egybe történelmi adatait, világosabban beszél: „Végre is abban állapodtak meg, hogy Alba herczegnek a katholikus király véleménye értelmében Bayonne-ban adott tanácsai fognak követtetni; és fölismertetvén, hogy csakis az összes hugonotta pártvezérek halála által le-

hetne czélt érni, megujittatván Párizsban a szicziliai vecsernyék, ezen tanács 1572-ben foganatosittatott, mihelyt arra a kedvező alkalom megérkezett.“ Davila szerint, ki a királyné bizalmát birta, az eretnekség kiirtására szolgáló eszközök Bayonneban állapittattak meg; és midőn Alba herczeg mindenekfelett azt ajánlotta volna, hogy a pártvezérek közöl egyetlen egy se kiméltessék meg, egy lazacz-fő többet érvén száz békánál, a királyné azt felelte, hogy „végső szükség esetében ezen eszközhöz nyulna, előbb azonban megpróbálná a vérontást kikerülve a hugonottákat békés uton és szelidséggel vezetni vissza az egyház kebelébe.“ Ezután elváltak, folytatja az emlitett iró, kölcsönösen segélyt igérvén egymásnak, de fentartván magoknak, hogy az előforduló körülmények szerint szabadon müködhessenek s terveiket aszerint változtathassák. „A bayonne-i értekezletben (mondja Tavannes) elhatároztatott, hogy a két fejedelem kölcsönösen védendi egymást, fentartván a kath. vallást, legyőzvén a lázadókat s elfogatván és kivégeztetvén a lázongó pártvezéreket.“ Le Laboureur, Castelnau értelmezője, azt mondja, hogy „a hugonották figyelmeztetve valának az ellenök kötött szövetségről, melly a bayonne-i értekezlet után csakhamar kitörendő vala.“ Pasquier azt állitja, hogy ezen értekezés után a kálvinisták gyanui mindinkább növekedtek s ezen pillanattól fogva elhatározák, hogy hadseregöket lehetőleg erőssé és félelmessé teendik.

Mit görditsünk a protestánsok és katholikusok ezen állitásának ellenébe? Talán azt, hogy a fejedelmek szövetsége egy eredmény nélküli terv vala; hogy az 1570-ki béke-kibocsátvány az egyetemes kibékülés őszinte vágya által hozatott létre; hogy a hugonották viszszaéltek az irányokban tanusitott engedékenységgel; hogy Henrik navarrai királynak Margit franczia herczegnővel kötött házassága még nagyobb vakmerőséggel töltötte el őket? Legyen ugy, de mindez teljességgel nem rontja le az idézett tanubizonyságokat. Politikailag szólván szükséges és természetes vala, hogy a katholikus fejedelmek egymással szövetkeznének amaz eretnekség megsemmisitésére, melly legdrágább érdekeiket fenyegeté; és ezen szövetség valóban sikerült is, de kezdetben nem vala az egyéb egy tökéletlen és bizonytalan tervnél. Másrészről természetes vala az is, hogy az eszélyességi és emberiségi tekintetek vagy talán a személyes félelem is gátot vetnének a Bayonne-ban fogamzott terv valósitása elé; s végre sok bizonytalanság, ingadozás, habozás és ellenmondó lépések után végső szükségben a legkegyetlenebb erőszak vétetett foganatba, amelly már régtől fogva tanácsoltatott, főzetett, s majd elvettetett

majd ismét előrántatott, de mindig utólsó menedéknek tekintetett. Természetes vala, hogy némelly szinlelő és elzárkozott jellemek soha nem vesztenék el szemök elől az egyszer kitüzött czélt.

A kalvinismus, melly most a külviszonyok békebirájává leve, melly Francziaországban a tartományok municipalis függetlenségét s a hübériség fénykorát felébreszté s a királyt Párizs városa polgárainak lefegyverzésére kényszerité, kétségkivül nem szándékozott sem a királyt meggyilkolni, sem pedig a monarchiát felforgatni, de félelmes hatalma mindinkább növekedett s a katholikusokra és az udvarra nézve folytonos rémület tárgya vala az. A németországi protestánsok támaszul szolgáltak nekik, de másrészről a municipalisták, a párizsi kereskedők, az udvar főurai s a nők majdnem valamennyien egyidejüleg felkeltek e párt ellen. Coligny a királyhoz irt egyik levelében sok sérelmekkel áll elé; de ki meri mondani, hogy panaszai igazságosak valának? Az igért pénz nem adatott meg neki; a katholikusok bántalmazzák a protestánsokat, az illető tisztelet nem adatik meg neki, az élelmi szerek megtagadtatnak tőle s övéi közöl legujabban ketten megöletnek. Föltévén, hogy mindez igaz s hogy az udvar jó hiszemmel volt légyen, fékezhette-e ez a nép dühét? annyival inkább, hogy a protestánsoknak engedélyezett kedvezmények sérelmesek valának a nagy többségre nézve. Hizelgésekkel halmoztattak el s ugyanakkor féltek tőlök: iszonyu helyzet, miután semmi sem veszélyesebb mint félelemmel tölteni el azokat, kiknek kezökben a hatalom van.

A hugonották 1548-tól 1559-ig megteremték hadi erejöket s megállapitották egyházi szónoklataikat. Üldözés által akarták őket megsemmisiteni, előbb vérpadra küldvén Anne Dubourg-ot, azután kegyvesztetteknek nyilvánitván a kálvinista pártvezéreket. A lothringiai ház az amboisei összeesküvés altal megtámadtatva, sok főt a porba hullatott. A harmadik osztály közbe akará magát vetni és mérsékelni egyrészről a kálvinista mozgalmat, másrészről pedig az igazhitüség üldözését: hasztalan kisérlet, melly 1560-tól 1561-ig tartott, anélkül hogy valamit használt volna. Közelegvén a háboru, mig a régi katholikus társadalom felingereltetett az engedmények által, mellyeket az udvar az uj hitnek tett, a kálvinisták távolról sem voltak megelégedve ezen engedményekkel. A vassy-i esemény, a saintmedardi botrány, az elfoglalt templomok s megzavart egyházi szónoklatok, a felgyujtott kolostorok és apátságok jelezték ezen iszonyu polgárháborut, melly egészen 1562-ig tartott.

És ezen évre vonatkozik a bayonnei hires értekezlet. E kor-

szak utolsó történésze Capefigue megengedi, „hogy a hugonották megsemmisitése bármelly módon az érintett értekezésben terveztetett és állapittatott meg.“ A kálvinisták olly erőseknek tartattak, hogy az udvar megsemmisitésökről gondolkozott. „Az ügyesség mit sem ér“ igy kiáltott fel IX. Károly L' Hopitál kanczellár jelenlétében; minthogy a heves gondolkozásu és gyenge király, már ekkor egészen Alba herczeg és Medici Katalin befolyása alatt állva, a vérontáson törte fejét, mellynek végrehajása több bizonytalanságba és akadályba ütközött.

A harmadik rend oda irányzott müködései, hogy a kibékülés megtörténjék, az eskü megtartassék, s az egyik fél erőszakoskodása a másik résznek pedig makacssága mérsékeltessék, nem akadályozhatták meg a második vallásháborut, melly 1566-tól 1570-ig tartott s mindössze annyit eredményezett, hogy a kálvinistákat a hadviseléshez hozzá szoktatá s a nép ingerültségét nevelé. A kálvinisták Párizsban a polgárháborura teljesen szervezvén magokat, ekként elsajátiták a harczias vakbuzgóságot. A római udvar egészen hatalma alá kerité a franczia udvart és V. Pius Europa összes fejedelmeinek irt, őket IX. Károly támogatására birandó. Hasonlitsuk már most össze a katholikus vallás fejének szavait Alba herczeg, II. Fülöp, Medici Katalin és IX. Károly szavaival, és látni fogjuk, hogy a sz. Bertalan éji vérengzés csak végső kitörése vala egy válságnak, mellyet a dolgok szükségessége s az ellenpártok helyzete régtől fogva előkészite.

1570 körül a kedélyekben bizonyos szellemi forradalom kapott lábra, melly azokat a békéhez vezette, mindkét fél egyaránt ki lévén fárasztva a haszontalan és véres küzdelem által. A fellengző egyének morogtak, a polgárok sértve érzék ezáltal magokat, s a hugonották kedvetlenül tevék le a fegyvert. A király egymásután engedve az erőszak, békülés, nyilt harcz vagy közbenjárás benyomásainak, aszerint amint a Guise herczegek, a harmadik rend, Róma vagy a kalvinismus által sugaltatott, végre is a hugonották felé kezde hajlani. 1572 végén minden körülmény a béke valósulására látszott összemüködni, s a több év óta főzött nagyszerü vérontás terve meg volt ugyan még, de IX. Károly nem törődött többé avval. Csak akkor ébredt ez ismét fel, midőn a protestantismus Henrik navarrai királynak Margit herczegnővel kötött házassága után még nagyobb hatalomra tett szert; midőn a király a szigoru, gőgös és engesztelhetetlen hugonották által ugyszólván ostromoltatva látta magát; midőn a párizsi nép boszura gyult, látván, hogyan vonulnak be mintegy diadalmasan vá-

rosukba a protestánsok, anélkül hogy misére járnának s régi székesegyházukba belépnének; ekkor a nép minden reménye Guise Henrik herczegben, a katholikusok pártvezérében öszpontosult s minden gyülölet Colignyra s az ennek tanácsát követő királyra háromlott.

Ezen időtől fogva egy titkos félelem szállotta meg a kedélyeket, s Montluc Emlékiratai-ban nem habozik bevallani, hogy a hugonották akkor nagy veszélyben forogtak. „Értesülvén az udvari ujságokról, mindennap ismétlém magamban, hogy a hugonottáknak tulságosan hizelegnek, s ez zajt fog csinálni.“

Valóban azon percztől fogva, hogy az udvar a köznép ingerültségét, a protestánsok dicsvágyát, saját veszélyes helyzetét s az önkényt ajánlkozó kedvező alkalmat felismerheté, vissza kelle emlékeznie a vett sérelmekre s ujból fontolóra vennie a Bayonne-ban nyert tanácsokat. És ekkor történt, hogy Coligny a huszonharmadik évébe lépő királynak felajánlá párthivei segélyét, ezáltal magát anyja gyámsága alól kivonandó. Az anyakirálynő tudta ezt s véglegesen eszközlője leve azon eseménynek, mellyet a katholikus polgárság egyetemesen óhajtott. Minden oldalról tudósitások érkeztek az Orange és Rouen városokban elkövetett gyilkosságokról, s mig az anyja által türelmében kifárasztott király még mindig a komoly és szigoru erkölcsü Coligny befolyásának engedett, a nép vért szomjazott s a katholikusok elméjét azon gondolat foglalkoztatá, milly könnyen kiirthatnák mostan minden ellenségöket. És ne szánakozzunk-e a gyenge, fiatal és heves véralkatu királyon, ki illy válságos helyzetbe jutott?

A végzetes percz megérkezett, s az olasz történetirók az állitják, hogy a fiu és anya egyaránt vétkesek volnának; de a franczia történészek felmentik IX. Károlyt, ekként a bün egész sulyát Katalinra háritandók. Egynémelly tény Károlyt is hibásnak látszik mutatni. Davila magasztalja Károly tettetését, ki „előbb az idegen seregeket Francziaországból eltávolitotta, hogy igy a felekezet pártvezéreit annál teljesebben megsemmisithesse.“ Matthieu, Mézeray és Griffet atya ugyanazon véleményben vagynak. „A király (mondja Matthieu) elhatározta megboszulni a korán, vallásán és koronáján ejtett sérelmeket s gyökerében kiirtani a pártoskodást s megsemmisiteni annak fővezéreit. A szinlelés leple alá takart eszélyesség és a féltékenyen titokban megőrzött elhatározás hozták létre ezen kegyetlen és végzetteljes napot.“

Itt a diplomacziai jelentések felette érdekesekké lesznek. Még fönvagynak azon levelek fogalmazványai, mellyek a franczia udvar

és La Mothe-Fénelon között váltattak, ki Londonban egy, Katalin és Erzsébet között kötendő egyezmény fölött alkudozott, ugyanakkor ezt az anyakirálynő egyik fiának, az anjoui vagy Alençon herczegnek eljegyezni törekedvén. Egyszer csak az alkudozások kellő középén kiüt a vérengzés, anélkül hogy erről előbb legkisebb említés tétetett volna, melly képes leendett a gőgös királynő boszankodását mérsékelni. A tény hirére Fénelon megirja zavarát a franczia udvarnak és kérdi, hogyan vonhatná ki magát abból. Sürgönyei azonban elfogattak, s ezek egyikében igy ir: „Je croy, sire, qu' il a esté fort à propos que le dict seigneur Quillegrey et monsieur Wilson . . . ayent veu la dicte lettre, affin d' oster aux ungs et aux autres l' impression qu' ilz avoient que ce fust ung acte projecté de longtemps, et que vous eussiez accordé avecques le pape et le roy d' Espaigne de faire servir les nopces de madame votre soeur avec le roy de Navarre à une telle execution, pour y attraper à la foys tous les principaulx de la dicte religion assemblés; ce que la dicte lettre monstre combien vostre intention a esté eloignée de cela, et combien le cas a esté fortuit et soubdein."

Ezt irta september 2-áról, 24-ről pedig: „Elle (Erzsébet királynő) s' est advancée dix ou douze pas pour me recepvoir, avec une triste et sévére mais toujours fort humayne façon ; et m' ayant mené à une fenestre à part, aprés s' estre ung peu excusée du delay de mon audience, elle m' a demandé s' il estoit possible qu' elle peut ouyr de si estranges nouvelles, comme on les publioit, d' ung prince qu' elle aymoit et honoroit, et auquel elle avoit mis plus de fiance qu' en tout le reste du monde. Je luy ay respondu, sire, qu' à la vérité je me venois condouloyr infiniment avec elle, de la part de vostre majesté, d' ung extrême et bien lamentable accident, où vous aviez esté contrainct de passer, au plus grand regret que de chose qui vous fust advenue despuis que vous estiez né au monde. Et luy ay racompté par ordre tout le faict, selon l' instruction que y' en avois, adjoutant aulcuns advertissementz, que j' ai extimé bien nécessaires pour luy faire toucher que, par l' apréhension de deux extrêmes dangers, qui estoient si soubdains, qu' il ne vous avoit resté une heure entière de bon loysir pour les remédier ; et dont l' ung estoit de vostre propre vye, et de celle de la royne votre mére, et de meisseigneurs vos fréres, et l' autre d' un inévitable recommencement des troubles, pire que les passez, vous aviez esté contrainct, à vostre plus que mortel déplaysir, non seulement de n' empescher, mais de laysser executer en la vie de monseigneur l' amiral et des siens ce qu' ils préparoient

en la vostre, et courre sur euls la sédition que leur estoit déja dressée etc.“

Chateaubriand mint római követ megszerezte XIII. Gergely pápának Salviati nunciussal folytatott levelezéseit s közlé sir James Mackintosh történetiróval, ki azokat History of England czimü müvében felhasználta. Lásd még Sismondi Histoire des Français czimü munkájának XII. kötetét. Ezekből kitünik, hogy a nuncius a mészárlás végrehajtásának pillanatában sem ismerte a franczia udvar terveit.

Ha nem tudta azt a pápa, talán értesitve volt arról II. Fülöp?

Midőn a francziák Napoleon alatt Spanyolországba betörtek, a simancas-i irattárból magukhoz ragadák II. Fülöpnek francziaországi ügynökeivel folytatott levelezését; mindenki megtekintheté s főleg Capefigue fel is használta azt Histoire de la Reforme, de la Ligue et du règne d' Henri IV. czimü müvében; de az egészből az tünik ki, hogy II. Fülöp hasonlóan mitsem tudott az érintett fondorlatokról.

Másrészről Ossat bibornok egyik levelének egy helye oda mutat, hogy csakugyan létezett legalább valamelly titkos összebeszélés; ő ugyanis 186-ik levelében azt mondja, hogy midőn a pápai udvarnál Henrik navarrai király és Margit herczegnő közötti házasság felbontását sürgetné, VIII. Kelemen elbeszélte neki, miként az érintett házasság tárgyalása alkalmával mint Alexandrino bibornok francziaországi pápai követ titoknoka a franczia udvarnál volt és emlékezik, hogy az érintett követ minden követ megmozditott, hogy IX. Károlyt ama házasság jóváhagyásáról lebeszélje. „Mais le roi le prit un jour par la main, et lui dit: Monsieur le cardinal, tous ce que vous me dites est bon, et en remercie le pape et vous; et si j'avois quelqu' autre moyen de me venger de mes ennemis, je ne ferois pas ce mariage, mais je n' ai point d' autre moyen que cestuy-ci. Ajouta sa sainteté que, lorsque la nouvelle de la Saint Barthélemy vint à Rome, le dit cardinal Alexandrin dit: „Loué soit Dieu, le roi de France m' a tenu sa promesse.“

Jól van, de akkor hogyan egyeztetjük össze IX. Károly állitólagos tervezését életével? Köztudomásu dolog ugyanis, hogy akkor Coligny-val benső viszonyban élt s kevéssel a sz. Bertalan éji vérengzés előtt hozzá intézett leveleiben keserü panaszokra fakad a királyné, az őt környező olasz kegyenczek s a szolgaság egy neme ellen, mellynek kénytelen vala magát alávetnie. Csakis heves és állhatatlan természetével lehet mindezen ellenmondásokat megfejteni. Ká-

roly, ugy amint a történelem által elénk rajzoltatik, anyja kormányával s a hugonottákkal elégedetlen, emellett türelmetlen, heves, nyugtalan s a legerőszakosabb és legellenkezőbb határozatokra is képes lévén, egyrészről megigérhette a hugonották kiirtását, másrészről Coligny-nak támogatását és barátságát, azután pedig e kétes helyzetben bizonytalanul habozva egész dühhel hozzá szegődhetett a vérontás tervéhez. Semmi sem tünteti fel jobban lelke ingadozását, mint azon szavak, mellyekre akkor fakadt, midőn Coligny meggyilkoltatásának hire füleibe jutott: „Az Isten szerelméért, tehát már nekem soha nem leszen egy jó órám sem?“

Hogy Medici Katalin és az anjoui herczeg Maurevert-t megbizták légyen Coligny meggyilkolásával, be van bizonyitva magának a herczegnek vallomásaiból, mellyek Villeroi-nak a Petitot-féle gyüjteményben megjelent Emlékirata végén közlött jelentésében olvashatók. Azt állitja ugyanis, hogy ő anyjával egyetértve gyilkoltatta meg Coligny-t, miután ennek mesterkedései folytán a fiatal király szivére minden befolyásukat elvesztették; de miután a kisérlet az ő hátrányukra ütött ki, elhatározták azt ismételni, és pedig nem titokban, miután ez már most lehetetlen vala, hanem nyiltan. Evégből a hugonottákra egy összeesküvést fogtak s avval rémiték el a királyt, ki beleegyezett a mészárlásba, kikötvén Coligny életének megkimélését. Midőn azonban még jobban fölingerlék, „il jura par la mort Dieu, puisque nous trouvions bon qu'on tuât l'amiral, qu'il le vouloit, mais aussi tous les Huguenots de France, aufin qu'il n'en demeurât pas un qui lui dût reprocher après, et que nous y donnassions ordre promptement. Et sortant furieusement, nous laissa dans son cabinet, où nous avisâmes le reste du jour, le soir et une bonne partie de la nuit ce qui sembla à propos pour l'exécution d'une telle entrepise... Or, aprés avoir reposé seulement deux heures la nuit, ainsi que le jour commençoit à poindre, le roi, la reine, ma mère et moi allâmes au portail du Louvre joignant le jeu de paume, en une chambre qui regarde sur la place de la basse cour, pour le commencement de l'exécution, où nous ne fumes pas longtemps, ainsi que nous considérions les événemens et les conséquences d'une si grande entreprise, à laquelle, pour dire vrai, nous n'avions jusqu'alors bien pensé, que nous entendimes à l'instant tirer un coup de pistolet, et ne saurais dire en quel endroit, ni s'il offensa quelqu'un; bien sais-je que le son seulement nous blessa tous trois si avant dans l'esprit, qu'il offensa nos sens et notre jugement, épris de terreur et d'appréhension des grands desordres qui s'alloient lors commettre; et pour y obvier, envoyames soudainement et en toute diligence un

gentil-homme vers monsieur de Guise, pour lui dire et expressement commander de notre part qu' il se retirât à son logis, et qu' il se gardât bien de rien entreprendre sur l' amiral, ce seul commandement faisant cesser tout le reste, parce qu' il avait été arrété qu' en aucun lieu de la ville n'entreprendroit rien qu' au préalable l'amiral n' eust été tué: mais tot aprés le gentilhomme retournant, nous dit que monsieur de Guise lui avoit repondu que le commandement étoit venu trop tard, que l' amiral étoit mort, et qu' on commençoit à exécuter par tout le reste de la ville."

A történetirók nem vették figyelembe ezen nyilt vallomást, melly a talányt teljesen megfejti. A király hirtelen változása maga legjobban tanuskodik nyugtalanságáról és ingatag jelleméről, mellyeket előbb jeleztünk. Ime előttünk áll az ember, ki megigéri a hugonották halálát, megbocsát nekik, háborut indit ellenök, azután karjaikba veti magát s végre azon kikötés mellett, hogy egy se maradjon életben neki szemrehányást teendő, azt akarja, miként mindnyájan megölessenek! Nem leszen-e minden világos e dráma személyeinek helyzetéből, érdekéből és előéletéből? Katalin IX. Károlyban a természeti hajlamokat és vad ösztönöket fejtette ki; és valóban vagyon valami állati hirtelen és dühös rohamaiban, mellyek önviseletét jellemzik.

Ő nem foglalkozik többé az események menetével, hanem a kétségbeesett érzéketlenség egy nemébe esik s udvaronczainak és anyjának engedi át a mészárlás kivitelét; ami vétkes közönyösségének meglepő bizonysága. Nyolcz vagy kilencz órával az öldöklés előtt a navarrai királylyal, Condé herczeggel és más főurakkal a lakosztálya alatt levő kovácsmühelybe ment, hol ő egy ingre vetközve, vagy egy fekete zubbonyt öltve magára gyakran dolgozgatott, s ottan szokás szerint dologhoz látott, kiosztván a munkát munkásai között, anélkül hogy a legkisebb jel által elárulta volna a rémletes titkot, melly lelkét terhelé. Ugyancsak illy iszonyu közönyösséget találunk egyik levelében, mellyet a vérontás után közvetlenül római követéhez Ferrails urhoz intézett, s amellynek három lapját jelentéktelen apróságokkal megtöltvén mintegy utóirat gyanánt oda füzi: „Egyuttal arról is tudósitom önt, hogy a tengernagyra egyik ellensége rá lövén, ez a városban nagy zavart idézett elő, mellynek következtében sokan megölettek."

Guise herczeg a népmozgalmat rendezte, Katalin pedig a királyi sereget használta fel czélja kivitelére. A gréve-i városház harangja adta az első jelt, a Saint-Germain l' Auxerrois viszonozta azt,

s a polgárok megkezdék az öldöklést; IX. Károly magatartása rendkivül szenvedőleges volt, a polgárok pedig azon engesztelhetetlen dühhel hajták végre szerepöket, mellyet a vér látására felingerült sokaság rendesen tanusitani szokott.

1842-ik évi junius 4-én Gachard ur a brüsseli tudományos akadémia előtt a sz. Bertalan éji vérengzésről egy jelentést mutatott fel, melly Alba herczeg tollából eredt s a mons-i államirattárban találtatott. II. Fülöp eme németalföldi helytartója épen Mons-t ostromolá, midőn az ér ntett mészárlásról értesittetett, s azonnal egy jelentést irt arról, mellyet azután mindazokkal közlött, kiket a dolog érdekelhetett. Boussu grófnak Holland kormányzójának ezt irá:

„Monsieur le Comte,

Je vous envoye avec ceste la relation des choses succédées à Paris et en France, qui sont admirables et vrayment significatives que Dieu est servy de changer et reduyre les choses comme il cognoit convenir pour la conservation de la saincte foy et augmentation de son sainct service et sa gloire; et, après tout cela, ces choses viegnent si merveilleusement à propos en ceste conjuncture, pour les affaires du roy nostre maistre, que plus ne pourriont: dont ne pouvons assez remercier sa divine bonté, et ay bien voulu que sceussies le tout, pour le communiquer à touts bons subjectz de sa Majesté, afin que de tout Dieu soit loué . . ."

Igen érdekes olvasni a jegyzéket, melly ezen levelét kisérte. Ime az eredetiben:

„Le 22 d'aoust 1572, sortant l'admiral du Louvre, a Paris, vers la maison, pour disner, lisoit une lettre; et, en passant pardevant la maison d'un chanoine, qui autrefois avoit esté receveur du seigneur de Guise, fust tiré d'une arquebousade chargée de quatre balles, avec laquelle on luy emporta le doigt près du poulx de la main droicte, et la main gauche en la palme de la main passant par le bras, luy rompant tous les oz, vint sortir deux doigts plus hault que le coulde. De cette maison la porte de devant estoit serrée, et celle de derrière ouverte, où il y avoit un cheval d'Espagne, sur lequel se sauva celui qui l'avoit blessé. Quand l'admiral se sentit blessé, avec ses Huguenots délibera de tuer le roy et messieurs ses frêres et la royne, disant que ce mal venoit par eulx; détermina incontinent joindre iiij^{m} hommes aux faulbourgs Saint-Germain, laquelle chose estoit facile de faire toutes les fois qu'il eust voulu: mais il ne le

peult sy secrétement exécuter, que le roy et la royne le sceurent; car aiant l'admiral mandé le roy de Navarre en son logis, luy tint telz on pareil propos: Monseigneur, je croys que vous sçavés, combien j'ay esté serviteur à monseigneur votre pére et à feu monseigneur votre oncle le prince de Condé; et, comme je désire persévérer en la mesme bonne volonté en votre endroict, comme estant maintenant blessé à la mort (car les balles estoient empoisonnées), je suis déliberé faire mon testament avant mourir, et vous laisser le royaulme de France pour heritage; et lui descoura les moiens par luy apprestés.

„Aiant le roy de Navarre entendu le tout, retourna à son logis, où étant fort triste et mélancolique, prevoiant le grand désastre de son frère le roy et aultres, fut tellement sollecité de par sa femme, qu'il lui déclara incontinent ce qu'avoit délibéré le dit admiral: ce que par elle entendu, aprés plusieurs remostrances de s'abstenir de souiller ses mains au sang du roy son beau-frère, elle en feist incontinent le rapport au roy et à la royne sa mère.

„Ainsy, le jour Saint-Barthelomy, xxiiij-e dudit mois, à une heure de nuict, entrèrent en la maison du dit admiral les ducs de Guise, d'Aumal, le chevalier d'Angoulesme, et aulcuns de leur suite entrèrent en la chambre du dit admiral, où ceulx de l'admiral avec leurs espées s'y mirent en deffence; mais furent incontinent deffaicts. Voiant cecy, l'admiral se revint à son lit, faindant estre most, mais il fust tiré hors par le bras blessé. Comme monsieur Cousin le pensoit jecter de hault de la fenêtre en bas, il mist son pied contre la muraille, qui fust cause que ledit Cousin luy dist: Eh quoy! fin renard, faindez-vous ainsy le mort? Ce disant, le précipita en la court de la maison, où estoit attendant le duc de Guise, auquel il dist: Tenés, monseigneur, voilà le traistre qui a faict mourir vostre pêre. Ce qu'entendu par le dit de Guise, il approcha l'admiral, et luy tint telles parolles: Vous voila doncq, meschant; jâ à Dieu ne plaise que je souille mes mains en ton sang; et luy donnant un coup de pied, se retira de luy. Incontinent survint quelcun qui luy donna un coup de pistollet à la teste. Ce faict, commençoit à le traisner sur une claie par la ville. Un gentilhomme luy coupa la teste d'un couteau, et la mettant au bout de son espée, la portoit par la ville, criant: Voilà la teste d'un mechant, qui

fait tant de maulx au royaume de France! Et, comme ceulx du parlement taschoient de ravoir le corps dudit admiral, pour exécuter la prémiere sentence donnée contre luy durant les troubles, il fut tellement desmembré que jamais on n'en sceut recouvrer pieces. S'ilz eussent attendu iiij heures à ce exécuter, l'admiral eust faict d'eulx ce que lesdits princes feirent de luy, et eust tué le roy et messieurs ses fréres. En ceste instance furent en la maison de la Rochefoucault, où ils feirent le mesme, et de tous les aultres qui vinrent en leurs mains, el tuèrent Bricquemault, marquis de Retz, Lespondillans, Teligny, et jusques au nombre de lxij gentilzhommes tous principaulx, lesquelz ont esté tirés aux rues. Du mesme, les Catholiques saccageoient tous les Huguenots de ladite ville, et les devestoint en la rivière. Aussy la garde du roy alloit par la ville et és maisons des Huguenots les tuans, et achevérent si bien, que devant peu de temps ilz en mirent en pièces plus de iij-m. Les gentilzhommes principaulx furent jectez au puis aux Clercqs, où on jecte les bestes mortes.

„A Rouen ont été tuez dix on xij-m Huguenots; a Meaux et Orléans, tout à este despesché. Et comme le seigneur de Comicourt estoit pour retourner, il demanda à la royne-mère responce de sa commission; elle luy dict qu'elle ne sçauroit respondre autre chose, sinon ce que Jésus-Christ respondist aux disciples de Saint Jean, et luy dict en latin: Ite, et nuntiate quae vidistis et audistis: caeci vident, claudi ambulant, leprosi mundantur, etc.; et luy dict qu'il n'oubliast point de dire au duc d'Alve: Beatus qui non fuerit in me scandalizatus, et qu'elle tiendroit toujours bonne et mutuelle correspondance avec le roy catholique.“

A párizsi városházi irattárok azt bizonyitják, hogy Saint-Cloud, Auteuil és Chaillot szomszédságában csak az 1572-ik évi september 13-át megelőző nyolcz nap alatt ezer-száz hulla temettetett el; augustus 24-től september 5-ig szükségképen sok másoknak el kelle temettetniök és pedig nagy számmal

..... furent par eau
Envoyés à Rouen sans bateau,

mikénť egy akkori krónikairó s buzgó katholikus magát kifejezi.

Hogyan egyeztethető ez össze Caveirac halott-lajstromával, ki kétezerre szoritja össze a sz. Bertalan éji vérengzés áldozatainak számát? Péréfixe előadása szerint egész Francziaországban százezer egyén veszett volna el: nagyitás! Azért mi, noha lehetetlennek

látszanék az áldozatok számát pontosan meghatározni, hajlandók vagyunk azt a három emlitett komoly katholikus történetiró, Adriani, De Serres és De Thou bizonysága nyomán harminczezerre tenni.

Az Alba herczeg fentebb érintett jelentésére beküldött válaszok közöl jónak látjuk a legkitünőbb főpapok egyikéét Groesbeck Gellértét közleni :

„Monsieur,

„J'ay cejourd'huy receu, avecq celle de Vostre Excellence du 29 du passé, la confirmation et particularité des avenues de Paris et de France du 24 dudit mois, par la copie ou escrit qu'il a plu à icelle m'envoyer avec sadite lettre: dont de toute affection la mercie, et povons vrayment dire, en conformité de ce qu'elle en escrit, que est une ouverte signification de notre seigneur Dieu, de vouloir disposer les choses à plus grand repos pour son service, la conservation de notre sainte foy catholique, et l'anéantissement de toutes hérêsies et sectes y contraires: pour auquel effect je ne lasseray de, avec tous bons Catholiques et amateurs du bien et repos publique de dessoubs mon administration (auxquels communiqueray ladite particularité), supplier continuellement sa divine Mayesté, qu'elle doint, a votre Excellence en parfaicte sancté longue et heureuse vie, me recommendant humblement en la bonne grâce d'icelle. De Liége, le 2 septembre 1572."

Az angers-i tudományos értekezlet 1843-ban a többek között azon kérdést is kitüzte, Minő része volt a politikának a sz. Bertalan éji vérengzésben? Alfred de Falloux bebizonyitani törekedett, hogy abban a vallásnak nem volt része, de igenis Katalin politikájának; az angers-i irattárakból vett okiratokkal az encyclopaedisták sok állitását meghazudtolja; azt erősiti, hogy tervezés nem létezett; hogy bekövetkezvén az eset, annak intézői egy előre nem látott tényhez illő hamarkodással és habozással müködtek; és ami ide vonatkozólag felette fontos okmány, idézi a hatóságokhoz Párizsból menesztett rendeleteket, mellyek előbb egyszerü öldöklésről, azután a hugonották összeesküvéséről sat. szólottak, egyszóval a Párizsban lábra kapott közvélemény szerint változtak. Szerinte azon tény egész sulya Katalinra nehezednék, ki habozott, vajjon a katholikusokat gyilkoltassa-e le, mint Guise herczeggel tevé, vagy pedig a hugonottákat; mert ez nem vallási ha-

nem az alattvalók és fejedelem, a monarchia és pártok közötti kérdés vala.

Sokan felkeltek ellene, őt megczáfolandók; és ő felelt azoknak, igy zárván be válaszát: „Ti azt mondjátok, hogy ezen vérengzés háta megett a vallás állott; én pedig azt mondom nektek, hogy a kedélyek akkori hangulatában csakis a vallás maga akadályozhatá vala meg azt . . . Tegyétek föl, hogy ama fondorlatokkal és fajtalanságokkal teljes udvar helyett az evangeliom uralkodott volna, tegyétek föl, hogy a világ hatalmasainak törvénye helyett az Isten törvénye lett volna érvényben; tegyétek föl, hogy Katalin és IX. Károly helyett Castiliai Blanka és Lajos ülnek a trónon: s akkor kérdelek benneteket, mondjátok meg lelkiismeretetekre, megtörténhetett volna-e a sz. Bertalan éji vérontás?“

Falloux később e tárgyat bővebben kifejté a Correspondant czimü folyóirat 1843-ik évi folyamának egyik czikkében, mellyben a már felhozott érveken kivül a katholikus párt lelkének, a lotharingiai bibornoknak távollétére támaszkodik, aki épen a mészárlás előestvéjén utazott el Rómába. Felhozza továbbá La Mothe-Fenélon és több városok kormányzóinak s főnökeinek levelezéseiket, amellyekből kitünik, hogy a mészárlás véletlen volt, s hogy az udvar folytonosan habozott rendeleteiben, azon udvar, melly a katholikusok és protestánsok közötti ingadozása által hozta létre ama nagy büntényt.

Már most micsoda politikai eredményei valának e bünnek, melly egyszerre előrekészitett és véletlen, lázadás és összeesküvés vala? Mindenekelőtt nem lehete mind meggyilkolni ezen gonosz eretnekeket, a navarrai király eme párthiveit, nem mindazon tartományi nemeseket és lovagokat, kiknek emlékébe a régi hübéri harczok olly elevenen be valának vésve: a czél tehát nem volt elérve; s mig Spanyolország és Róma egymással szövetkeztek, a politikusok viszont a hugonottákkal egyesültek és fegyvert ragadtak. Sőt inkább a sz. Bertalan éji vérengzés ahelyett hogy előnyös lett volna a trónra nézve, ártott annak, miután az északi hatalmasságok egyszerre mindannyian fegyverbe állottak s ugyanakkor megalakult a Ligue; eszerint tehát a bün — mint gyakran — most is azt sujtá, ki elköveté.

T) 789-ik laphoz.

Erzsébet jelleme.

Erzsébet a vele egy időben élő ugyszintén a későbbi nemzedék véleménye szerint egyike vala a legnagyobb és legszerencsésebb angol fejedelmeknek. A békés csend, mellyet majd fél századon át fen tudott tartani államaiban, akkor midőn a szomszéd népek belviszályok által zaklattattak, érv gyanánt hozatott fel kormányának bölcsesége és erélyessége mellett; a spanyol király elleni sikeres ellenállása pedig, továbbá a sok kár, mellyeket ama hatalmas fejedelemnek, az annyi ország urának okozott, ugyszintén szárazföldi seregének és hajóhadának vitézsége, mellyet ezek a franczia, flandriai, spanyolországi, nyugat- és kelet-indiai hadjáratokban tanusitottak, mind összemüködtek arra, hogy a világ magas fogalmat táplálna szárazföldi és tengeri haderejéről. Angolország, midőn ő a trónra lépett, a másodrangu államok között foglalt helyet; midőn pedig meghalt, Europa első nemzetei között székelt az.

Két oka vala ezen emelkedésnek. Az egyik, bár távolabbi, a vállalkozási szellem a kereskedelem terén, melly már Mária uralkodása alatt lendületnek indult, Erzsébet kormányzása alatt pedig a fejedelem pártfogása és a nagyok közremüködése következtében lehetőleg növekedett. Annak előnyei ugyanis nem csupán a kereskedelem- és tengerészettel foglalkozó osztályra szoritkoztak; de ujból és nagyobb mérvben áthatott az minden elmét s uj erélyt öntött minden osztályba: az eszmék tágasbodtak, az egyesek erői tevékenységre ébredtek, s némellyek meglepő szerencseinek példája hatalmas ingert adott a nemzet lelkületének és iparának. Minden foglalkozásu emberek vagyon és függetlenség után törekedtek s mindnyájan ki akartak tünni saját jólétök elömozditásának terén.

A másik ok a ministerek által a külső udvarok irányában követett politika egy nemében keresendő, amelly, az igazat megvallva, nem volt összeegyeztethető a becsülettel és jó hiszemmel, mindazáltal eredményeiben felette szerencsés vala az. Azok ugyanis mindig azt lesték, hogyan hinthetnék el a szomszéd népek között az egyenetlenség magvait, hogyan éleszthetnék ellenállási viszketegöket s támogathatnák forradalmi törekvéseiket. Skóthonban a korona tekintélye csaknem teljesen megsemmisült; Francziaország példátlan fejetlenség-, szegénység- és szerencsétlenségbe sülyedt; Spanyolor-

ság aggodalommal látta kincseit mindinkább kimerülni s hadseregét Flandria védgátjai és fövénytorlatai között évről évre elveszni. Ezen hatalmasságok sülyedése ha nem is föltétlen legalább viszonylagos jó vala; mert a többi fejedelmek hanyatlásával az angol királynő hirnevében és hatalmában emelkedni látszott.

Lehetetlen meghatározni, minő mértékben volna Erzsébet és tanácsosai között felosztandó egyik vagy másik tény érdeme vagy vétke. Sok dologban a királynő csak az ő szemeikkel látott s az ő füleikkel hallott; mindamellett világos, hogy belátása vagy lelkiismerete gyakran kárhoztatá tanácsaikat. Néha ministerei hosszas vitatkozás után engedtek bölcseségének vagy makacsságának; máskor a királynő félt saját véleményétől vagy épen szenvedélyesen ragaszkodott ahhoz; legtöbbnyire azonban kölcsönös engedmények között jött létre az alku. Ugy látszik ez utóbbi esetnek volt helye a tegtöbb nagyfontosságu határozatokban, különösen a szerencsétlen skót királynőre vonatkozólag, Erzsébet valószinüleg tettetéshez folyamodott és Stuart Mária elleni féltékenység- vagy gyülöletből müködött; de ha kárhoztatjuk is őt ezért, másrészről figyelembe kell vennünk az őt környező egyének mesterkedéseit és cselfogásait, a hamis tudósitásokat, mellyekkel őt elaltaták, a képzelt veszélyeket, mellyeket koholtak, s az Angolországban készitett sürgönyöket, mellyeket az idegen udvaroknál levő követei által mint ezek itéletének és megfontolásának gyümölcsét a királynő kezeibe juttattak.

Erzsébet ezen szokásos habozása pedig részben azon tudatának tulajdonitandó, hogy ő maga is gyakran illy mesterkedésekhez folyamodott; jóllehet másrészről okunk van hinni, hogy az lelkületének vele született gyengesége vala. Ugy látszik, hogy tanácskozni gyönyör, határozni pedig kín vala rá nézve. Tanácsot bárkitól az idegenektől ugy mint a benszülöttektől, udvarhölgyeitől ugy mint ministertanácsa tagjaitól egyaránt szivesen fogadott sőt maga kikérte azt; de természetes bizalmatlankodása habozásra készteté őt, s minden, szolgálatára kész buzgalomban valamelly önző idokot gyanita. Azért hónapokat, néha egész éveket mulni hagyott anélkül, hogy valamiben megállapodott volna; ha pedig ez már megtörtént, ugyanannyi fáradságba és ügyességbe került őt határozata mellett megtartani, mint annak elfogadására birni. A ministerek magán érintkezéseikben gyakran panaszra fakadtak a királyné ezen gyengesége ellen; a nyilvános életben azonban mindent elkövettek, hogy azt mások előtt eltakarják s a bölcseség látszatával ruházzák fel azt, kit egymás közt bolondosnak tartottak.

A habozáson kivül volt Erzsébetben egy más tulajdonság, melly épen annyira vagy még jobban elrémité tanácsosait és kegyenczeit, t. i. a szorgoskodás saját jövedelmeit nevelni, s a vonakodás pénzétől megválni. Mert noha nem lehet tagadni, hogy a takarékosság egy fejedelemben kiváló dicséretre méltó erény, ministerei azonban azt álliták, hogy az urnőjöknél fukarsággá vagy inkább fösvénységgé fajult. És valóban fizetéseik olly csekélyek valának, s a királynő olly szük kézzel osztogatá adományait, hogy tisztviselőinek becsületesebbjei saját vagyonukat emészték fel az ő szolgálatában. Mások ellenben a hivatalok- és a királyné pártfogásának áruba bocsátása vagy a bérletek által olly nagy kincsre tettek szert vagy olly fényesen és pazarul költekeztek, hogy az majdnem példátlan vala az alattvalók között. Később azon eset következett be, hogy ministertanácsának a külügyekben követett politikája határtalan kiadásokba sodorták őt. Ismételt fellépései annyi tartományainak lázongói irányában, egy állandó hadsereg tartása Hollandban, hosszu háboruja Spanyolországgal s többszöri erőlködései Tyrone lázadásának elnyomása végett mind meg annyi okai valának a kincstár kiürülésének, amellynek megtöltésére nem valának elegendők a koronai jövedelmek, még a rendkivüli adópótlékokkal, kölcsönökkel, birságokkal és elkobzásokkal együtt sem. Fukarsága a szükségek szaporodásával még inkább növekedett, ami összes vállalataira nézve nagyon káros vala; hadjáratainak költségei szükkeblüséggel s felette rövid időre valának számitva; és a jelen kiadásoktól való félelem később iszonyu költekezést vont maga után.

Egy igen elmés idegen Erzsébetet, még mielött királynő lett volna, tulságosan gőgösnek és fenhéjázónak irta le; amint pedig a trónra lépett, kedvteléssel fitogtatta saját fensőségének érzetét, az alatta állók megvetését s a bátorságot a veszélyek közepett, mellyek a Tudorok sajátos tulajdonai valának. Ugy látszik, mintha elfeledte volna, hogy valaha anyja volt; de arra hogy egy hatalmas fejedelem leánya vala, büszkén emlékezett s másokat is gőgösen emlékeztetett. Nyilvános ünnepélyek alkalmával egész pompájában jelent meg, kisérve az állam fő tisztviselöi s udvaronczainak és palotahölgyeinek szine által, kik mindnyájan vakitó fényben usztak. Udvara leirását olvasva, az ember valamelly keleti fejedelemnő palotájába képzeli magát ragadtatni. Midőn Hentzner látta őt, egy vasárnap termeiből az udvari kápolnába vonult. Legelől számos nemes, báró, gróf s a térdszalag rendjének lovagjai lépdeltek, ezek után a kanczellár kezében a pecsétekkel, két nemes között jöve, kik a királyi pálczát

és a kardot vitték. Most Erzsébet követé őket s bárhová veté szemeit, az ottlévők letérdeltek. Ő ekkor hatvanötödik évében járt; fején vörös álhajat hordott, mellyet arany korona fedett; a korvéste barázdák szembetünők valának ábrázatán; szemei kicsinyek, fogai feketék, orra kiálló vala; melle pedig befedve mint hajadon királynőhöz illett. Utána egy nagy sereg fehérbe öltözött kisasszony jött, mindkét oldalról pedig egy csoport nemes ur környezé, mindannyian fényes egyenruhában öltözve s kezökben aranyozott alabárdot tartva.

Később az utazó az étterembe ment, hová két nemes lépett be az asztalt rendbehozandó, más két nemes ismét a királynő ezüst tányérját, a sót és kenyeret vitte be oda. Midőn az asztalhoz közeledtek s attól eltávoztak, mindannyian három térdhajtást csináltak. Azután két nő jött, az egyik hajadon a másik férjezett, kik ugyanazon szertartásokat vitték véghez: az első a tányért kenyérrel és sóval megdörzsölte, a másik pedig egy-egy darab hust adott az őröknek, kik a különféle étkeket felhordák; ezalatt a terem tizenkét trombitától és két dobtól visszhangzott. De a királynő e napon magában ebédelt; amiért is kevés idő mulva beléptek az udvarhölgyek s a legnagyobb tisztelettel és ünnepélyességgel leszedték az asztalról a tányérokat s a benső szobákba vitték azokat.

Mig egyébiránt a királynő nyilvánosan és palotájában illy fénynyel övezé körül magát, mig a legkevélyebb nemesekkel is érezteté a távolságot, melly közötte s közöttök létezett, szivesen enyelgett és barátkozott a köznéppel. A vidéken mindenki bármikor szabadon bemehetett hozzá, s nem idegenkedett a parasztok darabosságától és alkalmatlankodásától; kérvényeiket nyájasan fogadá el, vonzalmukról tanuskodó kifejezéseikért köszönetet mondott s alkalmat keresett, hogy velök beszédbe ereszkedhessék. Illy módon az országban tett körutjai, jóllehet ezekre csupa mulatságból vállalkozott, igen hasznosak levének politikai czéljaira nézve, és a nép szeretete özönlött feléje, mindinkább növekedve nyájassága és udvariassága következtében, melylyel azon grófságok magán lakosai irányában élt, hol időnként tartózkodni szokott.

De miután Erzsébetet a trón fényében szemléltük volna, nézzük meg őt a házias életben. Szellemi tehetségei kitünőek valának; jeles mesterek vezetése alatt képezte magát s jobban ismerte az irodalmat mint az akkori időben élő nők legnagyobb része. Valamint nővére Mária, ugy ő is öt nyelvet beszélt; de amaz nem mert olaszul beszélni s nem vala képes a szentirást görögből ugy forditani

mint Erzsébet. Mondják, hogy a spinetten igen jól játszott s a legnehezebb zenedarabokat is érté; de legfőbb gyönyörét a tánczban találta, amellyben olly kellemet és élénkséget tanusitott, hogy mindenki által csodáltatott. Még utólsó éveiben is megtartá az iránti előszeretetét; ritka nap volt, mellyen az udvari fiatal nemesek fel ne szólittattak volna a fejedelemnő előtt tánczolni, sőt hatvankilencz éves korában sem idegenkedett a táncz egy nemét Norfolk herczeggel ellejteni.

Hiuságának sok próbáit birjuk. Ritkán történik, hogy a nők olly szemtelenek legyenek, miként saját kecseiket nyilvánosan magok dicsérjék; s mindazáltal Erzsébet országában kihirdettette, hogy eddig készitett arczképeinek egyike sem mérkőzhetik az eredetivel; hogy tanácsosai kérelmére elhatározta legyen egy ügyes müvész által magát élethiven lefestetni, s ezen arczképét mihelyt elkészül kedves alattvalói örömére közrebocsátani; és szigoruan megparancsolta, hogy arczképét akár festve akár aczélmetszésben ujból kiadni vagy régi arczképeit másoknak mutogatni vagy nyilvánosságra bocsátani senki se merészelje mindaddig, mig azok a királyilag jóváhagyott másolat szerint ki nem javittatnak.

Az udvaronczok csakhamar észrevevék, mennyire szereti a fejedelemnő a hizelgést. Azért ha tetszeni akartak neki, csodálták őt, s bármilly émelygősek valának is a bókok, a királynő hálásan fogadá s bőkezüleg jutalmazá azokat. Mindemellett nem elégittetett ki dicsvágya sőt inkább nagyban növekedett ezáltal. Kora válpontját meghaladva is ugyanazon hódolatot követelte egykori bájai iránt, mellyben fiatal éveiben részesittetett; és mindazok, kik róla beszéltek, oda törekedtek, hogy szépsége iránti csodálatukat keleti tulzásokkal teljes kifejezések által nyilvánitsák.

De bármilly fellengzően vélekedett is a királynő saját személyéről, nem látta feleslegesnek a külső ékeket is igénybe venni. Halálakor ruhatárában két- mások szerint háromezer ruha és számos ékszerek találtattak, mellyek nagyobb részét azoktól kapta ajándékba, kik valamelly kegyet kértek tőle, továbbá az udvaronczoktól neve és ujév napján s azon nemesektől, kiknek házait jelenlétével megtisztelé. A londoni püspök szigoru gondolkozása szerint ezen hiu piperevágy nem illett már korához; amiért is egyik beszédében a földi pompától a mennyei kincsekre akará terelni figyelmét. De a királynő kinyilatkoztatta udvarhölgyei előtt, hogy ha a püspök még egyszer e tárgyat érinteni merné, a mennyországba küldi őt,

vagy püspöki pálcza és köpeny nélkül hagyja őt e földön bolyongani.

Ami vérmérsékletét illeti, ugy látszik, atyja haragos természetét örökölte. A legkisebb figyelmetlenség, a legcsekélyebb ingerlés képes volt őt dühbe hozni. Beszéde minden időben telve vala esküvésekkel, a harag pillanataiban pedig átkozódásokkal és ocsmányságokkal. De nem is érte be mindig puszta szavakkal; mert nem csak a körüle levő udvarhölgyek hanem az udvaronczok s a legtekintélyesebb államtisztviselők is érezték keze sulyát: Hatton gallérát nyakáról letépte, a főudvarmestert pofon ütötte, Sir Matthew-t pedig, mivel ennek negélyeskedése a ruházatban őt boszantotta, leköpte.

A parlamentben, mellyet először hitt össze, azon óhajtását nyilvánitá, hogy sirkövére a szüz királynő czim vésetnék; de annak, ki nem sokat ad a becsületre, utoljára is el kell vesztenie azt. Nem sok idő telt bele, hogy meghitt viszonya Dudley gróffal gyanus beszédekre adott alkalmat. Kezdetben nagyon bántá ez őt, de később a szenvedély minden becsületérzést kioltott benne annyira, hogy vélt kedvesének az egész udvar szeme láttára saját hálószobája mellett jelelt ki lakást; amelly illetlen tettével megmutatá, hogy teljességgel mit sem törődik hirnevével, s minden szeméremből kivetközött. De Dudley, noha ő volt a legkedveltebb, nem egyedül maga tartatott kedvesének; vetéltársai valának Hatton, Raleigh, Oxford, Blount, Seymour sat.; s később az a vélemény uralkodott róla, hogy ledérkedéseit még akkor is folytatá, midőn a kor fagya bujasága tüzét kioltotta volna. Az udvar utánozta a fejedelemnő erkölcseit, s azon hely volt, hol, Faunt szavai szerint, mindenféle kicsapongás a legnagyobb mérvben uralkodott, vagy ahol — Harrington szerint — csakis a bujaság hamis istenének, Asmodeusnak szerelme vala feltalálható.

Erzsébet egész hévvel fentartá az atyja által megállapitott kormányelveket t. i. a feltétlen hatalmat a fejedelemben s a vak engedelmességet a népben. A tan, melylyel Baco kanczellár Erzsébet első parlamentjét megnyitá, az ő uralkodása alatt minden utódai által következetesen érvényben tartatott; ha a királynő a két kamara tanácsát kikéré, ez szabad választásból s nem kénytelenségből történt s egyedül avégre, hogy törvényei ekként a nép előtt kedvesebbek legyenek, nem pedig azért, hogy azok beleegyezése által némi erőt nyerjenek; a királynő előjogainál fogva mindazzal bir, ami az ország kormányzásához megkivántatik; tetszése szerint felfüggesztheti a fenálló határozatokat vagy ujakat adhat ki, mellyek törvény ere-

jével birnak. Véleménye szerint a parlamentek legnagyobb haszna abban rejlett, hogy a pénzsegélyt megszavazzák, a kereskedelem aprólékosságait szabályozzák s a részletes és helyi érdekek felett határozzanak. Az alsó kamarának vitatkozásaiban szabadságot engedett, de megkivánta, hogy ez illedelmes szabadság legyen, azaz igen-t vagy nem-et mondhasson; és azok, kik ezen illedelmen tulmentek, királyi neheztelésének egész sulyát érezték.

Egy idegen, ki Angolországban mint követ tartózkodott, azt beszéli, hogy Erzsébet alatt az igazságszolgáltatás roszabb lábon állott mint elődei alatt. Nem vagyunk azon helyzetben, hogy illyes összehasonlitást tehetnénk, de tudjuk, hogy kormányának első évében Cecil politikája alacsony származásu egyéneket emelt az első biróságokra; hogy nagyon sok panasz vala hallható zsarnokságuk, csikarásaik és kapzsiságuk miatt; s hogy a parlamentben egy békebiró olly állatnak mondatott, melly egy tuczat csirkéért kész volt az illetőt egy tuczat törvény alól felmenteni; de a magasabb törvényszékek feddhetlenségéről sem alkothatunk magunknak valami különös fogalmat, ha meggondoljuk, hogy a birák a királynő tetszése szerint elmozdithatók valának, s hogy ő maga is elfogadta az ajándékokat, sőt kegyenczeinek és udvarhölgyeinek is megengedte, hogy magán személyek pereiben tett közbenjárásuk jutalmául az érdeklettektől illyeket elfogadjanak.

A mai napig fenálló biróságokon kivül valának még Erzsébet idejében más törvényszékek is, mellyek önkényes szerkezete nem volt összeegyeztethető az alattvalók szabadalmaival. Illyenek valának a magas Commissio a vallási kihágásokra nézve; a csillag-kamara, melly felette sulyos büntetéseket szabott amaz igen széles és határozatlan bünre, a királyi tekintély megvetésére; és a katonai törvényszékek, mellyek iránt a hirtelen természetü és gőgös királynő különös hajlamot tanusitott. Bárminő dolog, melly habár a legtávolabbról is lázadásra czélzónak tartathatott, elegendő volt arra, hogy a vétkes a hadi törvények alá vettessék; illyenek valának: valamelly hajóhadi vagy szárazföldi katona tiszt megölése, lázitó könyvek becsempészése vagy sok olly egyén összejövetele, kik láthatólag önfentartásukra szükségelt eszközökkel nem birtak. Igy 1595-ben azon ürügy alatt, hogy a csavargók London környékén a szokásos büntetések által meg nem fékeztethetnének, Wylford-nak megparancsolta, hogy a legismeretesebbeket és legjavithatatlanabbakat a hatóságok által összeszedesse s a hadi törvények értelmében felakasztassa.

Egy másik türhetetlen sérelem volt a királynénak amaz, önkényileg elsajátitott hatalma, hogy csupa szeszélyből vagy haragból bezárathatá vagy fogságra vettetheté mindazokat, kik neheztelését magokra vonni szerencsétlenek valának. Az illy egyéneknek meg volt parancsolva, hogy mindennap jelenjenek meg az államtanács előtt mindaddig, mig ellenkező utasitást nem kapnak, vagy hogy saját házokban zárkozzanak el, vagy valamelly más egyén őrizete alá adattak vagy a közbörtönökbe vettettek. És ezen állapotban maradtak, aszerint amint a királynénak tetszett hetekig, hónapokig, évekig, szóval mindaddig, mig vagy azáltal hogy magukat a királyné akaratának aláveték, vagy barátaik közbenjárása által, vagy végre bizonyos, egyesség utján megállapitott jelentékeny összeg árán szabadságukat visszanyerniök nem sikerült.

A királyné nem fukarkodott alattvalói vérével. Azon határozatokon kivül, mellyek a vallási véleményeket halállal bünteték, uralkodása alatt uj felségsértési és honárulási esetek állittattak fel, s a birák készsége tág alkalmazást adott ezen rendeleteknek. 1595-ben néhány mesterlegény, kik Londonban társaik kiszabaditására összeesküdtek, a csillagkamara által lázadási büntény miatt halálra itéltetett; 1597-ben pedig egy csoport oxfordi paraszt a sövényzetek lerombolása és a szántóföldeknek előbbi állapotukba való visszaállitása végett összecsődülvén, valamint ezen kihágás ugy az előbbi is, amennyiben a törvény végrehajtásának meggátlását czélozák, a birák által lázadási bünténynek nyilvánittatott s ekként valamint az emlitett mesterlegények ugy ezen oxfordi parasztok is fölségsértési büntetésben marasztaltattak el.

Mondják, hogy takarékossága jótétemény vala alattvalóira nézve, s hogy a parlament által részére megszavazott pénzsegély kevés s hosszu uralkodását tekintve felette csekély vala. Mi nem tudjuk, miként lehetne ezen összegek mennyiségét kimutatni, de azt igen, hogy sokkal meghaladták azok az előbbi kormányok által igénybe vett pénzsegélyeket, kivált ha ide számitjuk még a behajtott pénzbirságokat, a bérletből bejött nyereséget s a kényszerkölcsönöket; mire vonatkozólag Nauton világosságba helyezé, hogy azon adósságok, mellyeket a királyné saját nevére felvett s amellyek halála után fizetetlenül maradtak, többre rugtak azoknál, mellyeket ősei az ő kormányát megelőző száz év alatt csináltak vagy csinálhattak.

A történetirók, kik annyira magasztalják Erzsébet aranykorát, ragyogó szinekkel festék népeinek uralkodása alatti boldogságát.

Evvel szemközt lehetne állitani a nemzeti nyomor irtózatos képét, mellyet az akkori katholikus irók olly elevenen ábrázolának; azonban valamint amazok ugy ezek is felette keskeny szempontból itélték meg e tárgyat. A vallási egyenetlenségek két, majdnem egyenlö számu ellentáborra t. i. elnyomókra és elnyomottakra oszták a nemzetet. A büntetö törvények következtében számos régi és gazdag család tönkrejutott, uj családok keletkeztek helyettök, kik szintén részesülvén a zsákmányban, természetesen csak magasztalhaták a dolgok azon állapotát, mellynek vagyonukat és hatalmukat köszönheték. De az ö boldogságuk nem volt egyszersmind a nemzeté, hanem igenis egyik félé a másik fél hátrányára.

Világos, hogy sem Erzsébet sem pedig ministerei nem fogták fel a polgári és vallási szabadság jótéteményeit. A kiváltságok, mellyeket a királynö olly nagyra becsült, már régen elveszték minden érvényöket; a törvények, mellyeket a lelkiismeret jogai ellen életbe léptetett, nem piszkolják többé a törvénykönyv lapjait, s az események kétségen kivül helyezék, hogy az önkényes uralom eltörlése épen olly jótékony befolyással van a trón szilárdságára mint a népek boldogságára.

Lingard, *Angolország Történelme*, VIII. könyv.

U) 1017-ik laphoz.

Galilei tudományos élete.

[1]) — Galilei azon napon született [2]), mellyen Michelangelo meghalt, mintegy világos elöjeléül annak, hogy a müvészetek, Olaszország eddigi dicsösége, kénytelenek most már a jogart a tudományoknak átengedni, s hogy megkezdödött a bölcselet uralma. A halhatatlan müvészek, X. Leo századának eme dicsöségei, készitéк

---

[1]) Libri, *Hist. des sciences mathématiques en Italie.*

[2]) Született Pisában 1564-ik évi február 18-án 24 orakor; s ugyanazon napon 23 órakor halt meg Rómában Michelangelo. De nem igaz, hogy azon a napon halt volna meg, amellyen Newton született; ez ugyanis 1642-ik évi deczember 25-én született, amelly nap a Gergely által kijavitott naptár 1643-ki január 5-ének felel meg; holott Galilei 1642-ik évi január 8-án halt meg. C.

elő ezen átalakulást a természet tanulmányozása által, melly mindig kalauzuk volt, s a szép érzetével, mellyet olly magas fokra csigáztak kortársaik között, s amelly minden időben felette nagy befolyással volt az értelmi tehetségek kifejlődésére. De az átmenet nem lehetett egy pillanat müve. Ama lángoló képzelődésü és csodasovár férfiak mindenek felett a csodás dolgok után futottak s a bölcseletbe is átvivén a lelkesültséget a tudományokban maguknak egy költészetet alkottak; elfeledvén a szigoru és egyszerü igazságot, melly szemeik előtt feltárult, egy vakitó s igen gyakran csalékony fény után kapkodtak. Egyedül Lionardo da Vinci, ezen épen olly nagy müvész mint mély gondolkozásu férfiu, kutatá át vizsga szemeivel a természeti bölcselet minden részét s bizonyára utat tört volna a tudományok ujjászületésére nézve, ha ahelyett hogy fölfedezéseit azok befogadására nem igen hajlandó száza elől elrejti, nyilván hirdeti és egy iskolát alapit vala. A XVI. század legnagyobb bölcsei képesebbek valának a tömeg tekintetét magokra vonni s annak babonaságait czirógatni, mintsem az igazságot felismerni. Nézzük Tartaglia t és Cardano-t, kik annyit tevének a betüszámtan előhaladására nézve: az első az utczákon trombitaszó mellett hozatá nyilvánosságra fölfedezéseit, s kikiáltók által szólittatá fel a közönséget feladványok tételére; a másik, e vakmerő szellem, ki mindent össze akart zuzni s még az égiekkel is perbe keveredett, egy megtestesült ördög vala, ki éhhalálra kárhoztatá magát, csakhogy egyik jövendölése beteljesedjék. Nem tudjuk, vajjon Kepplernek halhatatlan törvényeit bámuljuk-e inkább, vagy azon sajnálatra méltó tévelyeit, mellyektől iratai hemzsegnek. Porta, a titkok ezen fáradhatatlan fürkészője, Giordano Bruno és Campanella, kik kínpadon szenvedtek meg véleményeik nyiltságáért, beható szellemökkel sok fontos igazságot felfedezhetének; de ezen eredmények csak egyéni erőlködéseknek valának köszönhetők, s munkáik daczára, a természeti bölcselet nem volt megteremtve, nem állittatott fel arra való nézve bizonyos módszer, a tévely össze volt vegyitve az igazsággal, s nem ismertettek a szabályok, mellyek az elmének a természet tanulmányozásában kalauzul szolgálhattak volna. Alig vagyunk képesek felfogni, miként történhetett az, hogy azon emberek, kik a müvészetek és tudományok terén olly csodálandó belátást tanusitottak s olly finom izléssel birtak, minden vizsgálat nélkül magokéivá teheték a legtévesebb nézeteket, sőt a tévely és igazság iránt teljesen közönyösöknek látszának. Valamint az ó- ugy a középkorban, Keleten ugy mint Nyugaton a természet csodás tüneményei fürkésztet-

tek inkább mintsem az igazság, melly köznapiasnak s a bölcsészek figyelmére méltatlannak tartatott. Csak későbben ismertetett fel, hogy a legszokatlanabb tüneményeket általában ugyanazon okok hozzák létre, mellyekből az általunk naponta észlelt okozatok származnak, s hogy ezek megfejtése végett az előbbieket szükséges tanulmányozni. Ezen rendkivüli és nem gyakori tények, mellyek a képzeletet annyira meglepik, sok ideig foglalkoztaták az elméket; s a tudós, ki életét a félcsodák fürkészésében és megfejtésében tölté el, lealjasitani hitte volna magát egy kő esésének tanulmányozása által, amelly tünemény a természet fő törvényeinek felfedezésére vala vezetendő. Nemcsak hogy két természettan vala elfogadva, az egyik magas és valódi, amint azt Porta nevezé, a másik közönséges; de még azon föltevés is uralkodott, hogy a kiválóbb tünemények különös okoknak köszönik származásukat s hogy a földünkön müködő erők nagyon különböznek azoktól, mellyek a többi égi testeket kormányozzák. A kapocs ezen hiánya s ezen hamis eszmék, melylyek a természetes okok sokasitására s a tüneményeknek egymástóli elválasztására olly nagy befolyással valának, akadályokat görditének a természeti bölcselet valódi alapjainak meghatározása elé. A természettanban jogtalanul szereplő ismeretlen tulajdonságok s Aristoteles tekintélye, mellyet oskolája annyira támogatott, erős gátokat állitának fel, mellyeket szükséges vala elháritania annak, ki elé akará mozditani a forradalmat, melly a tudományokat átalakitandó volt.

Ezen rendkivüli forradalom Galileinek, eme halhatatlan lángésznek, a tudományok valódi ujjáalkotójának köszönhető, ki olly sok szép felfedezést tett vagy előkészitett, s aki méltán kiérdemelé az utókor háláját azért, hogy kiküszöbölé oskolájából a tévelyt s megteremté a természeti bölcseletet. Előtte a legkitünőbb férfiak képteleneknek látszának a tévelyt az igazságtól megkülönböztetni, s csakis a rendkivüli után kapkodtak; azután a fő gond oda lett irányozva, hogy a természettanban a tévelyek kikerültessenek, és azon mértékben amellyben az ő befolyása érezhető vala, mindinkább kisebbedett azon elmék száma, kik némelly tényeket vizsgálat nélkül megengedtek. Ellenfelei a régi tanokhoz ragaszkodtak; de Olaszországban valamint Europa többi részében elfogadtattak Galilei elvei, amennyiben azok a tudományok előhaladására befolyással valának. Különösen jellemzi e kitünő lángészt a tények kritikája; a tudományos bölcselet az ő müve; nemcsak természettudós és csillagász de nagy bölcsész is volt, s azért mondá, hogy több évig tanul-

mányozta a bölcseletet mint ahány hónapig a mathematikai tudományokat. Mások hasonlóan kiszámithatták volna a testek esését s felfedezheték vala Jupiter drabantjait; de vetéltársai közől senki, még talán Keppler s Descartes sem valának képesek ugy mint ő egyedül az igazság fürkészésére szoritkozni. Szükséges ezt jól megjegyezni, mert ugy látszik, hogy Galilei lelkülete nem értetett meg helyesen.

Az illy tanulmányokban kevéssé jártas irók elég igaztalanul azt állitották, hogy a tudományok ujjászületése Baco nak volna köszönhető; holott akkor Galilei a világ minden nemzetéből összesereglett hallgatói ezreinek már tizenöt év óta fejtegeté tanszékéről uj bölcseletét; felfedezé a sulyos testek esésének törvényeit; kifürkészé, hogy egyenlő hosszuságu ingák ugyanazon idő alatt ugyanannyi lengéseket tesznek, s feltalálta a hévmérőt sokkal előbb mintsem az angol kanczellár bölcseleti munkáinak közrebocsátását megkezdette volna. Mielőtt a Novum organum megjelent, Galilei már kiadta Compasso di proporzione, Nuntius sidereus, Discorso sui corpi gallegianti és Storia delle macchie solari czimü munkáit; feltalálta a távcsövet és nagyitó üveget, felfedezte Venus változásait és Jupiter drabantjait s meghatározá az erőmütan alapjait, szóval, a természettan s természeti bölcselet minden ágával foglalkozott, s odáig ment, hogy maga ellen lázitaná a peripateticusokat s az Inquisitio által elitéltetnék. Mit tett Baco a tudományokra nézve? A csodálandó szabályok, mellyek irataiban elszórvák, s amellyek összes ismereteink alapjául az észleletet czéloztak felállitani, teljességgel nem akadályozák őt, hogy azok alkalmazásában ne csalódjék; tagadta a föld forgását s hol tudományos tárgyakról értekezik, az általánosságoknál állapodott meg, anélkül hogy valamelly felfedezéshez eljutott volna; bámulandó tapintatossággal jelelé ki az utat, mellyen haladni szükséges vala, de ő maga egy lépést sem tett előre, mig ellenben Galilei felfedezésről felfedezésre lépdelt, egyesitvén a gyakorlattal a szabályokat s lerontván a régi előitéleteket. Baco befolyása különösen a XVIII. században vala érezhető, s az empirismus és érzékelő iskola annak egyedüli eredményei; de a mult század nagyszerü tudományos forradalma létrejöhetett, anélkül hogy ő részt vett volna abban. Ezen forradalom Galileinek köszönhető, s annak, ki erről meg akar győződni, elegendő az irókat olvasni, kik a XVIII században legnagyobb befolyással voltak a tudományok ujjászületésére nézve. Mindannyian Galileit emlegetik, az ő felfedezéseire támaszkodnak, magokévá te-

szik bölcseletét, mig ellenben Baco-t csak ritkán idézik. Kétségkivül a legnagyobb elmék egyike vala ez, de müveinek fontossága csak akkor ismertetett fel, midőn a természeti bölcseletben már be vala végezve a forradalom, mellyet ő létrehozni akart. A természettudósok és mérnökök kényszeritve lévén a peripateticusokkal harczra szállani s üldözéseiknek ellenállani, sokáig azt hivék, miként az észszerü bölcselet ellenök van s alkalmasint az egyik oka annak, hogy Baco-tól idegenkedtek. Galilei oda törekedett, hogy rendszerét elvont modorban terjeszsze elé s megelégedett annak kijelentésével, hogy neki nem vala más könyve mint a természet, mellyben mathematikus betükkel az egész bölcselet irva van. És valóban a skolasztitikusok legyőzése tekintetéből, nagy ügyesség vala részéről, hogy könyveik ellenébe a mindenséget állitá fel, ahelyett hogy a tekintélyt tekintélylyel ostromolná.

A feledhetetlen szolgálatok, mellyeket Galilei a bölcseletnek tett, magának Baco-nak hazájában is nyiltan hirdettettek; és Hume, eme kitünő történetiró és bölcsész, nem habozott Galileit Baco felé állitani s kijelenteni, hogy az angol bölcselet dicsőségét főleg hazája nemzeties szellemének köszönheti, mert Angolország, szerencsésebb lévén mint Olaszhon, jeles embereit pártolhatá életökben s szabadon tisztelheté haláluk után.

Galilei Pisában született 1564-ik évi február 18-án egy florenczi családból, melly a köztársaság idejében jelentékeny szerepet játszott, de amellynek nemességén kivül mi vagyona sem maradt. Atyja Vincenzo Galilei jártas volt a görög és latin irodalomban, s értett a zenéhez, amelly téren több becses munkát bocsátott közre. Galilei Florenczben neveltetett s gyermekségétől fogva nagy hajlamot mutatott az erőmütanra, mindig gépminták készitésével foglalkozván. Atyja, ki kereskedésre szánta fiát, a latin nyelvre Borghini által tanittatá, kinek középszerüsége épen nem akadályozá a tanitványt abban, hogy gyors előmenetelt tegyen. Tanulmányozta a latin remekirókat, azután a görögöket és saját szorgalma által nagy jártasságot szerzett magának Athene és Róma nyelvében. Ezen tanulmányok nagyon elősegiték ama bámulandó irály elsajátitását, amellynek a toscanai bölcsész egyrészben emelkedését köszönheti. Előhaladása a tudományos nyelvekben és logikában, mellyet egy vallombrosai szerzetes vezetése mellett tanult, hajlama a festészetre és erőmütanra, kitünő ismeretei a zenében olly magasra csigázták az atya reményét, miként felhagyván azon szándékával, hogy fiát gyapju-kereskedőnek neveltesse, azt akarta, hogy ez a gyógyászatra adja magát, ez lévén az

egyedüli tudomány, a mellynek terén szerencséjét megállapithatni reméllé.

Mindenekelőtt szükséges figyelembe venni, miként egyesülhetett annyi tehetség egy emberben, kinek rendeltetése vala a tudományok terén bevégzett forradalmat létrehozni s ugyanakkor századának első irójává lenni. Kitünő festészek mint pl. Bronzino és Cigoli méltónak tarták öt arra, hogy tanácsát kikérjék, ugyanekkor a legügyesebb lantos és legelmésebb vitatkozó vala ezen különös lángész, ki képes vala a természeti bölcselet legmagasabb igazságai felett elmélkedni s egyszersmind egy vigjátékot rögtönözni. Anélkül hogy Olaszországból ki kellene mennünk, Dante, Poliziano, Lionardo da Vinci, Galilei, Magalotti, Redi s mások számosan elegendők annak bebizonyitására, hogy egy kiváló elme erös akarattal párosulva minden akadályon diadalmaskodik, s hogy az illy fajtáju férfiak egy időben az emberi tudás bármellyik ágában is kitünhetnek.

Galilei a gyógyászat tanulmányozása végett tizenhét éves korában a pisai egyetembe küldetvén, ottan a bölcseletre adta magát, meily akkor a metaphysikai és mathematikai tudományokat foglalta magában. Tanárai peripateticusok valának s Aristotelest fejtegeték; egyedül Jacopo Mazzoni tanitá Pythagoras tanait, s ez vala Galilei kalauza, ez oktatá öt a természettanra, ameddig ez azon időben haladt, s Galilei már érté az általánosságokat és gyakorlati alkalmazásokat, mégmielőtt a mathesis becses alapelveit elsajátitotta volna, amellyeket azután soha nem mulaszta el a természeti bölcselet tanulmányozására alkalmazni. Eközben kutató szelleme megelőzte az éveket, s mikor még a gyógyászatot tanulta, egy alkalommal a pisai székesegyházban egy, szél által mozgatott függő lámpa vonta magára figyelmét, s ugyanakkor azt tapasztalá, hogy a nagy és kis lengések észlelhetőleg egyenlő időközökben következtek egymás után. Ezen észleletet, mellynek olly fontos következményei valának, a felfedező mindjárt akkor alkalmazni kezdé a gyógytanra, s az ütér verése gyorsaságának megmérésére.

Galileit egy különös körülmény vonzá a mathematikai tudományokhoz. Atyja ismeretségben állott Ostilio Ricci áldozárral, ki a nagyherczeg apródjait a mértanra tanitá s aki tanitványait, miután az udvar télre Pisába költözött, ide követé. Alig érkezett meg Ricci Pisába, Galilei sietett öt meglátogatni, de nem sikerült öt látnia, mert egy, az idegenek előtt zárva levő teremben az apródoknak előadást tartott. Többször ismételte látogatásait de sikertelenül, mert a tanár mindig tanitványainál volt, minek következtében a terem ajtajához

állott s kivülről onnét hallgatá az eléadást. A mértan olly tudomány vala rá nézve, melly elméjét képes vala teljesen elfoglalni. Gyakran elment ezután is a palotába s ezen sajátságos leczkéket két hónapig hallgatá. Megszerzé ekkor magának Euclidest, s azon ürügy alatt, mintha egy nehézség megfejtésére kérné őt, tudatá vele, milly módon jutott a mértan tanulmányozásához. Ricci büszke lévén illy tanitványára, buzditá őt, hogy tartózkodás nélkül látogassa előadásait, s késznek nyilatkozott az előtte netalán felmerülő nehézségek megfejtésére.

Galilei ekkor betölté tizenkilenczedik évét s annyira leköté figyelmét a mértan, hogy minden más foglalatosságát abbanhagyá. Atyja értesülvén fiának előbbi tanulmányai iránti meghidegüléséről, anélkül hogy annak okát ismerné, Pisába ment, őt azok folytatására ösztönzendő; de milly nagy vala csodálkozása, midőn tapasztalá, hogy fia a mértan iránt most jobban lelkesül mint valaha. Hasztalan erőlködések után megengedé neki, hogy kizárólag a természettudományokra adja magát, Ricci pedig egy Archimedessel ajándékozá meg őt. A fiatal mathematikust annyira lelkesité a hirneves syracusai mérnök iratainak olvasása miként más kalauzt nem is használt, azt mondván, hogy az, ki őt tanulmányozza, bátran járhat a földön s az egekben. Ezen mester vezetése mellett óriási haladást tett; husz éves korában tökéletesité a szilárd testek sulypontjának elméletét; s minthogy tudományának hire már terjedni kezde, a számos családdal terhelt Vincenzo Galilei segélypénzt kért fia számára, de a nagyherczeg azt megtagadta. Galilei ekként szegény levén és senkitől sem támogattatván nem sokára kénytelen vala az egyetemet elhagyni, anélkül hogy tudorrá avattatott volna.

Mindazáltal neve mindinkább hiressé vált: huszonnégy éves korában levelezésben állott a hirneves csillagászszal Clavius atyával, Ortelius geographussal és más tudósokkal, kik tehetségeit méltányolni képesek valának. A leghevesebb csodálója és leghasznosabb barátja Del Monte örgróf volt, ki őt kora Archimedesének nevezte s róla azt állitotta, hogy a siciliai mérnökön kivül senkit sem ismer, ki vele mérközhetnék. A mathematikusok Galilei érdemét munkáiból méltánylák, mellyeket kéziratban tett közzé, szegényebb lévén mintsem hogy azokat kinyomathatná. Miután Del Monte és fivére a bibornok hasztalan fáradoztak volna őt Bolognába tanárrá neveztetni, barátainak 1589-ben sikerült végre számára Pisában a mathematikai tanszéket kieszközölni, melylyel hatvan scudo évi fizetés vala össze-

kötve. Ekként Galileinek egy napra husz garasa volt, mig a gyógyászat tanárai tizenkét ezer franknyi évi fizetést huztak.

Jóllehet előadásai nem nyomattak legyen ki, a fenmaradt töredékekből tudjuk, hogy Galilei határozottan Aristoteles ellen nyilatkozott. Benedetti, középszerü velenczei tudós, bölcseleti erőlködésekkel be akará bizonyitani, hogy a testek ugyanazon magasságról ugyanannyi idő alatt esnek le. Galilei támogatá ezen állitást s a tapasztalat segélyével megerősitvén azt, bebizonyitá, hogy a testek esésénél a gyorsaságok arányban állanak az időkkel s hogy a mozgó test által befutott térek ugy aránylanak egymáshoz mint a gyorsaságok négyzetei. Ezen tételek alapjait képezik a mostani tudománynak, mellyet Galilei huszonöt éves korában fejtegetett.

Nyomozásaiban a tapasztalatot és okoskodást hivta segélyül, s testeket hullata alá a pisai görbe toronyból, amelly illynemü észleletekre igen alkalmas vala. A tanitványok és tanárok, kik ezen szép tapasztalatoknál jelen voltak, teljességgel nem valának azokra előkészülve, s mondják, hogy felingerülve Aristoteles ezen hatalmas ellenfele iránt, öt több izben füttyökkel fogadák. Megjegyzésre méltó dolog, hogy ezen felfedezések, mellyek a Florenczben mai napig kiadatlanul heverő Dialoghi czimü munkájában soroltatnak elő, csakis kevéssel halála előtt bocsáttattak általa sajtó alá. Többször ismétlődni látjuk e tényt Galilei életében, de másrészről szivesen közlé másokkal felfedezéseit, mellyeket ki nem nyomatott, s gyakran panaszkodnia kelle, hogy némellyek visszaélnek bizalmával. Hogy a világ nem igyekezett öt minden találmányaitól megfosztani, oka abban keresendő, miként némellyek ezek közöl olly rendkivüliek valának, hogy azok, kik ezek elsajátitását megkisérelhették volna, tévelyeknek tarták azokat.

Galilei ezen első Párbeszédeiben (Dialoghi), mellyek egy részét az ötven évvel később ismertetett Discorsi sopra due nuove scienze czimü munkájába is beszötte, az inga lengéseiről, a testek függélyes és lejtős sikon való eséséről s a mozgás alapelveiről értekezett.

Ekkor, valamint a középkori századokban, a tanárok bizonyos meghatározott időre szerződtettek; és Galilei szerződése három évre vala kötve, s noha felette csekély vala fizetése, családjának szorult helyzete kivánatossá tevé rá nézve kötvénye megujitását. Mindazáltal a tudomány és igazság iránti szeretetből teljességgel nem habozott jövőjét koczkáztatni.

Giovanni de' Medici, I. Cosmo természetes fia, ki magát kitünő

építésznek és mérnöknek tartá, egy sülyesztő gépet talált fel, amellynek megbirálásával Galilei bizatván meg, ő nem mulasztá el annak hiányait felfedezni. Ezen nyiltság sérté a feltalálót s panaszt emelt ezért a nagyherczegnél; és minthogy a Toscanában létező peripateticusok valamennyien támogaták azt, Galilei azon veszélynek látta magát kitéve, hogy tanári hivatalától felmentetik. Engedett a viharnak s Florenczbe vonult; de a fentebb emlitett Del Monte őrgróf mindent elkövetett, hogy Páduában megnyerje számára a mathematikai tudományok tanszékét, melly most az erőmütan átalakitása körül magának érdemeket szerzett Moleti halála által üresedésben állott. A nagyherczeg minden kedvetlenség nélkül bocsátá el azon férfiut, kinek érdemeit nem ismeré, s Galilei az 1592-ki év nyarán Velenczébe költözött s öregségében kedvtelten beszélé el, hogy podgyásza, mellyet Florenczből magával vitt, nem nyomott száz fontot, noha minden vagyona abban volt. Miután egy kis ideig Velenczében tartózkodott volna, átment Páduába ottan előadásait megkezdendő; s az akkori irók egyhangulag azt állitják, hogy leczkéi nagy tetszéssel fogadtattak. Egy nehéz és csak kevesek által ápolt tudomány hallgatására annyi növendéket vonzott maga köré, hogy azok száma még a páduai egyetemnél is rendkivülinek tartatott, noha ez akkor annyira hirhedt és látogatott volt. Az első években itt készité Trattato delle fortificazioni, Gnomonica, Trattato della sfera és Trattato di meccanica czimü munkáit; de noha e munkák másolatát bárkivel is szivesen közlé, ha azt kivánta, s jóllehet előadásaiban nem szünt meg azok lényegét fejtegetni, egyiket sem bocsátotta sajtó alá. Az erőmütanról irt értekezése, amellyre a képzelt gyorsaság elvét alkalmazta, amellyet ő tekintett először a gépek egyensulyának általános tulajdonsága gyanánt, csak negyven évvel később bocsáttatott közre franczia nyelven Mayenne atya által; az erőditésekről szóló értekezése csak századunkban került sajtó alá; Gnomonica czimü müve elveszett, a gömbről irt értekezés pedig noha neve alatt bocsáttatott közre, nem tőle van, miután nemcsak olly véleményekkel találkozunk abban, mellyek az övéivel homlokegyenest ellenkeznek, de még olly okoskodással is, amelly az ő gondolkozásmódjával egészen összeférhetlen. Ezen közönyösség munkái kinyomatását illetőleg s azon készség, melylyel azokat bárkivel is közlé, nagyon jellemzik Galileit; és szükséges e tényt jól megjegyeznünk, hogy annál biztosabban ostromolhassuk azok igényeit, kik felfedezéseit bitorolni megkisérlék.

Életirói beszélik, hogy Galilei páduai tartózkodásának első

éveiben egy, magában felette fontos müszert talált fel, mert egy volt az első példák közöl arra, hogy valamelly természeti tünemény bizonyos ok hatékonyságának megmérésére alkalmazható; azaz a hévmérőt, mellynek szerkesztése sokaknak tulajdonittatik, de ugy látszik, hogy az egyedül öt illeti.

Eddig a természeti okok valamint azon erők hatékonysága, mellyek a természetes testekre hatnak, mindig az általok eléidézett érzés szerint határoztatott meg, amelly meghatározás teljességgel nem lehetett szabatos, miután ezen benyomások közötti viszonyok megmérése végett egy más müszerre lett volna szükség. Már pedig az emberek csakis tökéletlenül tartván meg az egymást követő benyomások emlékét, minden összehasonlitás lehetetlenné leve még ugyanazon egy egyénnél is, nem is emlitvén, hogy mérés a viszonyok megmegállapitása nélkül nem történhetik. Ami a különböző egyének által érzett benyomásokat illeti, mi mód sem létezett azok összehasonlitására. A közönségesen észlelt tünemények között egy sincs fontosabb a melegnél; mindazáltal Galilei-ig nem ismertetett olly eszköz, mellynek segély ével a légmérséklet meghatároztathatott volna, és e tekintetben az ember mindössze annyit tudott: melegem van, fázom. Ezen nagy természettudós felfedezvén, hogy a levegő valamint általában minden test a meleg által megritkul, ha pedig meghül, előbbi térmét foglalja el, ezen felette egyszerü észleletre fekteté a müszert, mellynek czélja vala a légmérséklet változását a szem előtt érezhetővé tenni. Ez pedig egy csekély átmérőjü üvegcsőből állott, mellynek egyik vége nyilt vala a másik pedig egy gömbben végződött. Kevés vizet öntvén abba, a cső végét egy vizzel telt edénybe bocsátá, függélyesen tartván a müszert. A külső lég nyomása következtében a folyadék a csőben maradt s ime kész vala a hévmérő. Valamelly meleg testet közelitvén a gömbhöz, a belső levegő kiterjedt s a csőben alá bb nyomta a folyadékot, melly a lég meghülése után ismét fölebb szállt. Galilei, hogy észleleteket tehessen, egy fokmérőt kapcsolt a csőhöz; mindazáltal e müszer nem vala fokokra osztható, minthogy hiányozván rajta a két állandó pont, a két illy eszközön tett észleletek egymás között összehasonlithatók nem valának. És épen ezért inkább hévkémlelő mintsem hévmérő vala az. Ezenkivül légsulymérő gyanánt szolgált, minthogy a folyadék a légsulyának változásai s a belül végbement kigőzölgések szerint a csőben emelkedett vagy alászállt. Távol állott még ez a jelenlegi hévmérőktől, mindazáltal a valódi természettan, a suly és mérték természettana azon napon jött létre, mellyen e müszer feltaláltatott, s mig

a természetes okozatok vagy a testek tulajdonságainak megmérésére eddig kitalált müszerek csakis kiváncsiság tárgyai valának s jóformán sohasem használtattak, addig a hévmérő mindennapi használatnak örvendett, Galilei befolyása következtében, ki sohasem szünt meg sürgetni a mértéknek a természeti bölcseletbe való behozatalát, s ki egész életén át olly müszerek feltalálásán fáradozott, mellyek a természetes okozatok észleletére és megmérésére alkalmasak volnának.

Ezen felfedezés Baco-, Fludd-, Drebell-, Santorio- és Sarpinak is tulajdonittatott; de kétségbevonhatlan bizonyitékok amellett tanuskodnak, hogy Galilei hévmérőjét 1597-nél előbb készité, s egy hiteles tényből kiviláglik, hogy nem később mint 1603-ban annak hatályosságát Castelli atya előtt bebizonyitotta. Sagredo leveléből kiderül, hogy Galilei ezen hiv barátja már 1613-ban észleleteket tett Velenczében a Galilei által feltalált hévmérővel s felette fontos eredményeket vivott ki annak segélyével a légtünettanra nézve. Igaz, hogy Galilei munkáiban nem található fel annak leirása; de ismeretes dolog, hogy sok müve elveszett, s azután csodálni sem lehet, ha a világrendszer feletti felfedezései által elfoglalva figyelmen kivül hagyta azon müszer leirását, mellyet olly sokakkal közlött. Ezenkivül nem kell elfeledni, miként egy tanárnak müvei közzététele végett nem szükséges azokat kinyomatnia, miután tanszékéről hirdeti és igy a világnak átadja azokat. Husz éven át illy módon hozá Galilei nyilvánosságra felfedezéseit; s egy hirneves tanár szavai, kinek hallgatására Europa minden részéből tódultak az ifjak, bizonyára bámulatos gyorsasággal terjedtek szét. Ami az inga feletti s Pisában eszközlött tapasztalataival történt, ismétlődött a hévmérőt illetőleg is, amellyről másoknál csak sokkal későbben tétetik emlités. Baco 1620-ban Vitrea Kalendaria czimü müvében arról mint már ismeretes dologról beszélt; Fludd, ki Olaszországban utazott s 1605-ben Angolhonba visszatérendő vala, csak sokkal később kezdé közrebocsátani müveit; Drebell, kinek sok bámulatra méltó felfedezés tulajdonittatik, 1621-ben leirta ugynevezett hévmérőjét, amelly voltaképen csakis olly készület volt, mellynek czélja vala bebizonyitani, hogy a levegő a meleg által kiterjed; mindazáltal, ugy látszik, hogy lemásolta légyen Porta Pneumatici czimü munkájának a hévmérőre vonatkozó helyét. Mindezen szerzőknél előbb vagyis 1612-ben a Medicina Statica czimü müvéről ismeretes Santorio irta le e müszert; Sarpi végre, ki nyomtatásban megjelent munkáiban soha sem szólott arról, ugy látszik, 1617-ben foglalkozott avval.

Ezen időszakok elegendők arra, hogy az elsőbbséget Galileinek biztositsák; mindazáltal nem kevésbbé igaz marad, hogy a találmány mások által tétetett közzé, s hogy az ő müveiben nem igen tétetik arról említés. Ugyszinte nem emlittetik azon iró neve sem, ki azt először ismertette meg; csakis Porta Pneumatici czimü munkájának olasz forditásában, melly 1606 ban jelent meg, érintetik a hévmérő egy neme; de nagyon csalódnék, ki ezen felfedezést Portának akarná tulajdonitani, szokása lévén ennek mások találmányait leirni, anélkül hogy azok szerzőit idézné. Azután meg az emlitett hévmérő nem is érintetik e munka első kiadásában, melly 1601-ben jelent meg, s igy valószinü, hogy a szerző ezen időközben jutott némi tökéletlen ismeretéhez azon müszernek, mellyet Galilei Castelli atyával 1603-ban ismertetett meg.

Sokáig időztünk e pont felett, nem csupán fontossága miatt, de azért is, hogy ezen egy példával feltüntessük, minő alaptalan igények emeltettek Galilei ellen. Szerencsére a páduai hirneves tanárnak csakis barátai tanubizonyságára volt szüksége, hogy tulajdonát visszszaszerezze; igen gyakran pedig némelly tudósok, kik irataikat Galilei müveinek közrebocsátása után szerkeszték, nem követelték maguknak az elsőbbséget, az ő felfedezései már akkor általánosan ismeretesek és elterjedtek lévén.

Ezen kitünő észlelő nemcsak a természettan és elméleti erőmütan hanem a gépészet tanulmányozásával is foglalkozott. 1594-ben a velenczei doge-től szabadalmat nyert egy általa feltalált vizépitészeti gépre s kevéssel később az arány-mutató körzőt találta fel, melly felette hasznos a mérnököknek, s egyszersmind annak használatára sokakat betanitott.

1599-ben egy mestert vett magához, általa különféle müszereket készittetendő. Miután azokat egész Europába szétküldözte volna, 1606-ban le is irta, s ezen időszakban kisérlék meg némellyek azokat maguknak elsajátitani. Ezek közé számittatik a milanoi Baldassare Capra, ki 1607-ben egy illyes müszer leirását bocsátá közre. Galilei, ki egy csillagászati kérdésben már 1604-ben megtámadtatott Capra által, panaszt emelt találmányának ezen elsajátitása ellen, s egy bizottmány neveztetett ki az ügy megvizsgálására. Galilei világosan bebizonyitotta, hogy ama munka az övének utánzása s egy avatatlan kéz csakie vastag hibákat toldott ahhoz. E vitatkozásban első példáját adá ellenállhatlan vitatkozási képességének, mellyet később a peripateticusok ellen használnia kelle, leginkább a socratesi modorral

élvén s majd gunynyal majd a mértannal fegyverkezvén fel, rendesen megszégyenité ellenfelét.

Ezen vitatkozásról kiadott hiteles jelentésből kitünik, miként Capra a mértan elemeit sem ismerte, és különösnek tetszhetik, hogyan vala képes a toscanai bölcsész illy ellenféllel küzdtérre lépni; de valószinüleg Capra háta megett egy félelmesebb ellenség rejtőzött, kit Galilei nem nevezett meg; ezenkivül igen szerette a vitatkozásokat, nem csak azért, mert ezekből uj erőt meritett, de még azért is, mert helyzetében, Aristotelest birálgatva s mindent átalakitani akarva, rendszerének diadalra juttatása végett kénytelen vala a megtámadásokat visszaverni s a kihivásokat elfogadni.

Galilei a hat első év eltelte után tanszékében ugyanannyi időre s felemelt fizetéssel megerősittetett, s oktatása olly sikerdus vala, miként Éjszak különböző fejedelmei hallgatására siettek, igy a többek közt Gusztáv svéd király is. Tanitványai folytonosan olly számosak valának, hogy a termek elégtelenek valának azok befogadására; mi több, tudvágyuktól ösztönöztetve asztalához szegődtek, s minthogy asztaltársainak illy nagy számához képest elegendő abroszai és asztalkendői nem valának, papirossal pótolá ezeket. Előadásai a nyilas csillag felfedezéséről rendkivüli hatást idéztek elő, de egyszersmind heves ellenzéket támasztottak ellene. Ezen előadásokban czéljául tüzte ki Aristoteles ellenében bebizonyitani, hogy az egek nem romolhatatlanok, miután változni képesek. Ezen csillag, melly tizennyolcz hónapon át vala látható, azután pedig eltünt, némellyek által egy, az egek alsó táján levő fénynek, mások által pedig egy régi csillagnak tartatott; Galilei azonban bebizonyitotta, hogy valóban csillag volt az s előbb sohasem láttatott. Ellenmondottak neki e tekintetben Cremonino és Delle Colombe, vakbuzgó peripateticusok, ugyszinte Capra is. Előadásai, mellyeket e tárgyban tartott, nem bocsáttattak sajtó alá, s csakis kivonatban olvashatók azok Galileinek az arány-mutató körzőre vonatkozólag Caprához intézett válaszában.

Kora fiatalságától kezdve Filolaus és Kopernik rendszerét fogadá el [1]), s 1597-ben egy levelet intézett e tárgyban Kepplerhez, ki válaszában arra ösztönzé őt, hogy nézeteit Németországban tegye közzé; ő azonban nem követé e tanácsot, mint mondá, attól félvén, hogy Kopernikhez hasonlóan nevetség tárgyává tétetik. Ezen válasz

---

[1]) A szövegben megmutattuk, hogy ez nem igaz. Galilei, midőn Kepplernek irt, harminczhárom éves volt. C.

már csak azért is figyelmet érdemel, hogy feltünteti, minő népszerütlenek valának akkor a tudományok; Németországban ugyanis a halhatatlan lengyel csillagász a bohózatokban mint bohócz szerepeltetett, Galileinek pedig gunynyal kelle találkoznia, midőn fönséges igazságait a közönség előtt hirdeté. Nem sok idő mulva az uj műszer, mellyet készite s először ő irányza az ég felé, azon helyzetbe tevé őt, hogy rendszerének nagyobb valószinüséget kölcsönözhessen. Galilei mindinkább növekedő sikerrel folytatá előadásait Páduában, anélkül azonban hogy a természettannal s erőmütannal felhagyott volna. A testek esése, az inga lengéseinek egyidejüsége, a szilárd testek sulypontja, a delejesség elmélete felváltva foglalkoztaták őt. Eszleletei, mellyek Leibnitz figyelmét is felkölték, megérdemlenék, hogy a tudósok által ma is tanulmányoztassanak és ismételtessenek, miután ugy látszik, hogy nagy nehézségeket támasztanak.

1609-ben Galilei müködése egyszerre más irányt vett. Velenczében ugyanis azon hir terjedt el, hogy Flandriában Nassaui Móricznak egy olly műszer mutattatott be, melly a távoleső tárgyakat mint közelieket láttatná, anélkül azonban, hogy a müszer alakját illetőleg valami tudomásra jutott volna. Galilei értesülvén erről sőt a hir valóságáról egy Párizsból érkezett levélből meg is győződvén, egy egész éjjel gondolkozott a felett s másnap a távcső, melly róla neveztetett el, készen volt. Ezen müszer, melly csakhamar annyira tökéletesittetett, hogy a tárgyak felületét ezerszer nagyitaná, Velenczében igen nagy zajt és általános lelkesedést támasztott; a tanács elhatározá, hogy Galilei tanszékét egész életén át ezer forint fizetéssel megtartaná; a velenczei tornyok telve valának emberekkel, kik távcsöveken az Adrián vitorlázó hajókat szemlélték; s a velenczeiek ezen eszköz segélyével meglepni vagy kikerülni reméllék elleneiket.

Ezen felfedezést maga beszélte el Galilei, ki e tekintetben nem tulajdonitá magának az elsőséget, de mindig azt állitá (s állitásait kortársai is támogatják), hogy sejté annak titkát és tökéletesité szerkezetét. A nassaui gróf müvésze csakhamar elfeledtetett s Europa minden részéből Galileitől kértek távcsöveket. Hiteles adatok bizonyitják, hogy a hollandi müvésznek, ki első készité a távcsövet, alig sikerült odáig jutnia, hogy annak segélyével a tárgy átmérőjét ötször nagyitsa; sőt még 1637-ben sem tudtak ottan olly lencséket készíteni, mellyeken át Jupiternek különben olly könnyen látható drabantjai észlelhetők lettek volna; amelly tény maga megállapitja Galilei kétségbevonhatlan jogát a távcső feltalálásához, melly nélküle

egy tapasztalatlan müvész kezei között sokáig egy haszontalan eszköz maradandott.

A velenczei tanács a távcső segélyével a tenger, Galilei pedig az ég feletti uralmát vélte biztosithatni. Épen olly egyszerü mint termékeny eszme vala távcsövét a csillagok felé irányozni. Eddig azon nézet uralkodott, hogy az egek egészen sajátos tüneményeket tárnának fel előttünk s hogy a csillagok természetök- és távolságuknál fogva az emberi látáson kivül esnek. Igen szép nap vala az tehát ama bölcsészre nézve, midőn megmutathatá, hogy az ember képes átlépni azon sorompókat, mellyek őt az égtől elválasztják.

Galilei első távcsövét 1609 május havában készité; s noha annak tökéletesitésére sok időt kelle forditania, olly szorgalmat fejtett ki e tekintetben, hogy tiz hónapnál kevesebb idő alatt közzé tevé ezen találmányát, melly már eddig is a legszebb csillagászati felfedezéseket eredményezé. Késedelem nélkül a holdra irányozván távcsövét, ottan a földünkön levőknél magasabb hegyeket, ugyszinte üregeket és darabosságokat vett észre; de azért nem hagyá magát a hold és föld között létező hasonlóság által tévutra vezettetni. Fontolóra vevé, hogy egy égi test, mellynek felülete minden ponton majdnem tizenöt napig marad setétségben, miután a nap által ugyanannyi ideig volt volna megvilágitva, szükségképen olly légmérsékleti változásoknak vagyon alávetve, hogy azokat semmiféle olly szerves lény, minők földünkön találhatók, ki nem állhatná. Galilei ezen első észleleteit különféle tanárok és a jezsuiták is birálgaták, de nem érték azokat, s ellenkezésök által a nagy csillagászt észleleteinek megujitására és folytatására kényszeriték. Majd harmincz éven át a hold nevezetes felfedezések tere volt rá nézve, amellyek közöl mindenekfelett kiemelendő az ingás ama neme, mellyet a csillagászok l i b r a t i o-nak neveznek.

Galilei a hold körüli első észleleteinek közzététele után csakhamar érdekesebb felfedezésekkel szaporitotta azokat. Felismervén, hogy a tejut nem egyéb mint apró csillagok halmaza s hogy az állócsillagokat az üveglencsék nem nagyitják, 1610-ki január 7-én Jupiter három drabantját, hat nappal később pedig a negyediket fedezte fel. Kevés idő mulva meghatározá azok pályaját s köralaku mozgásuk idejét s azok elsötétedéseit a hosszuságok meghatározására alkalmazta. Felette fontos feladvány volt ez a hajózásra nézve, s annak megoldása már régen foglalkoztatta a tudósokat. Jóllehet Galileinek oka volt a nagyherczegre neheztelni, halhatatlanitani akará a

családot, mellynek olly kevéssel tartozott, Jupiter drabantjait Medici-csillagoknak nevezvén el.

Közrebocsátván munkáját, melly olly érdekes és váratlan észleleteket tartalmazott, Galilei Saturnussal kezde foglalkozni; de távcsövének tökéletlensége, melly nem eléggé nagyitott, nem engedvén meg neki, hogy a gyürü alakját megkülönböztethesse, azt hivé, miként ennek két része, mellyek ugy tüntek fel előtte mint a bolygó tömegén levő test, egymással összefüggésben volnának, s ugyanazért ezen csillagot hármas-testünek tartá. Ezen észleletét egy betücsere (anagramma) segélyével tevé közzé, de senki sem találta azt ki, s II. Rudolf császár maga is megfejtését kérte annak.

Felfedezései, mellyek bámulatos gyorsasággal követék egymást, ugyanegy időben vetélkedést és irigységet, Galilei barátjaiban csodálatot, ellenfeleinél pedig nagy zajt támasztottak. Uj bolygók vagy legalább drabantok felfedezése végett számos kisérletek tétettek, de sikertelenül, s az illetők látva tehetetlenségöket, nagy szavakkal olly csillagok felfedezését hirdeték, mellyek teljességgel nem valának ujak. A nagyherczeg gazdag ajándékokkal nyilvánitá tetszését a páduai tanárnak; a franczia király arra kéreté őt, hogy a felfedezett csillagokat róla nevezné el; a költők magasztalák a hirneves csillagász felfedezéseit, s Jupiter drabantjai bálokban és álarczos menetekben ábrázoltattak. E különféle tények eléggé mutatják, milly hatást idéztek elő e felfedezések minden osztálynál; ennek daczára a peripateticusok határozottan tagadták azokat. Hogy meggyőződjenek, csak vizsgálódniok kelle, de az egyik nem akará a távcsőt szeméhez illeszteni, a másik pedig azt állitá, miként az illyes felfedezés nem egyéb mint valamelly ördögi szemfényvesztés, mellyet a távcső kristálya hoz létre.

Ugy látszott, hogy Galilei, most már csodálatos munkálataiért a hirnév fénykörétől övezve, saját lángelméje által szerzett kényelmében élve, hatalmas és hiv barátoktól környezve, Paduában véglegesen megtelepedett s elhatározta legyen ezentul a velenczei köztársaság uralma alatt élni, mind azért, hogy egy államban sem nyilvánithatná olly szabadon bölcseleti véleményeit, mind pedig azért, hogy nehezére esnék két hiv barátjától, Sagredo- és Sarpitól megválnia. Sagredo, csodálva a nagy csillagászt és eltelve lelkesedéssel az uj természettan iránt, soha sem szüt meg őt egész tekintélyével és családja befolyásával támogatni. Sarpi, a történész, kedvelte és egész elragadtatással ápolta a tudományokat; foglalkozott a csillagászattal, betüszámtannal, természettannal, boncztannal s része volt kora

néhány legfontosabb felfedezéseiben. A nagy tisztelet, mellyben mint hittudós és államférfiu részesült, nagy befolyást biztositott számára Velenczében, s azt ő arra használta fel, hogy Galileit a megtámadások ellenében megvédje. Jóllehet mindezen indokoknál fogva Galileinek Páduában kellett volna maradnia, azon helyrehozhatlan hibát követé el, hogy visszatért Toscanába; okai nem ismeretesek, de feltehető, hogy kifárasztva a tanitás által, melly idejének nagy részét igénybe vevé, szabadulni ohajtott attól, s ez nem sikerülvén neki Páduában, a nagyherczeggel kivánt összeköttetésbe lépni. Hogy az első lépés mellyik részről tétetett, nem tudatik. Galilei már több izben arra használta a szünnapokat, hogy néhány hónapot Toscanában töltsön; ezen kirándulásai alkalmával bemutattatott az udvarnál s a nagyherczeg fiainak eléadásokat tartott. Ezen ismételt utazások bizonyára felkölték benne a szülőföldje iránti szeretetet, melly rendesen élénkebb annál, ki attól huzamosb ideig távol lenni kénytelen. Másrészről a Mediciekben felébredt az óhaj viszszahivni Florenczbe e hirneves férfiut; s miután elhagyák akkor, midőn támaszukra szüksége lett volna, osztozni akarának dicsőségében akkor, midőn már pártfogásukra nem szorult. De mindemellett sem valának tulságosan bőkezüek, s hosszu alkudozások után Galilei, ki olly csodálatra méltó felfedezéseket tett s annyi mást előkészite, 1610-ik év julius 10-én a nagyherczeg mathematikusává és bölcsészévé neveztetett ki, de csekélyebb fizetéssel annál, mellyet Páduában huzott, vagy amelylyel a pisai egyetemi tanárok bármelyike is dijaztatott.

Galilei ezen elhatározása kellemetlenül érinté a velenczeiket. Sagredo, ki ekkor keleten utazott, visszatértekor egy levelet intézett a nagy csillagászhoz, elutazása feletti neheztelését adván tudtára. Azon előrelátással és tapintatossággal, mellyek a velenczei főnemességet mindig olly annyira jellemezték, értésére adja barátjának, hogy milly eszélytelenséget követett el ezáltal, hogy távozik egy szabad országból, mellynek kormányférfiai a legnagyobb előzékenységgel viseltetének iránta, s egy fiatal és állhatatlan fejedelem önkénye alá veti magát és pedig egy olly országban, hol a jezsuiták annyira hatalmasak. Sarpi, e mély belátásu politikus, még tovább ment; meghallván ugyanis, hogy Galilei ellenfeleit meggyőzendő Rómába készül, megjövendöli, hogy a föld mozgásáról szóló tétel rövid időn vallási kérdéssé válandik, s hogy a nagyherczeg mathematikusa kénytelen leend állitását visszavonni.

Galilei 1610-ik év september közepén tért vissza Florenczbe s

kutatásait olly szorgalommal folytatá, hogy néhány nap alatt felfedezé Venus változásait, amit a csillagászokkal egy betücserébe burkoltan tudatott. Kevéssel később a Mars látszólagos átmérőjében és fényében észrevett jelentékeny változásokat adá tudtára a világnak. A napfoltokat már Páduában felfedezte s azokat Sarpi és más tudósok által is észleltette. Ezen észleleteit Toscanában is folytatta s 1611 tavaszán, Rómában való tartózkodása alkalmával, figyelmeztete azokra számos egyéneket s bibornokokat, kik kiváncsiak valának megismerni ezen ujságokat az égen, mellyet a peripateticusok makacsul megromolhatatlannak hirdettek.

Az általános bámulat, mellyet ezen felfedezés olly időben támasztott, midőn azon vélemény uralkodott, hogy az ég és csillagok ollyanok, aminőknek szemeink előtt mutatkoznak, s azon hatás, melylyet Rómában a földnek Galilei által meg nem engedett mozdulatlansága körüli viták okoztak, felkölték néhány befolyásos egyházi férfiu figyelmét, kik attól tartottak, hogy az, mit Galilei általok is észleltetett, a csalódás egy neme volna, melly nem igen egyezne meg az egyház hitágazataival. Bellarmin bibornok négy jezsuitához közöttök Clavius csillagászhoz fordult, tőlök e felfedezések feletti véleményöket kikérendő. A válasz, melly közzététetett, tudatá, hogy akkor az uj észleletek nem vettettek el. Galilei dicsőséggel halmozva csakhamar visszatért Toscanába. Rómában barátokat és csodálókat hagyott hátra maga után s egy akademiát (de' Lincei), melly minden téren a határtalan haladást tüzte ki czéljául s vezéreül e nagy férfiut választá; de egyszersmind irigy ellenségeket is s egy, titokban forrongó gyanakodást, melly mindinkább nagyobbodva végre nyilt üldözésben vala kitörendő.

Valószinüleg Rómából való visszatérte után találta fel Galilei a nagyitó üveget. Ezen müszert, mellynek felfedezése későbbi tanubizonyságok alapján a magdeburgi Zachariás Jánosnak tulajdonittatik, s amellyet mint egészen uj dolgot Drebell 1619-en Angolországban látott volna, Galilei már legalább hét évvel előbb készité. Viviani irja, hogy 1612-ben küldött egyet a lengyel királynak. Ezen időpont kétségbe vonatik ugyan, de számos, azon évben megjelent munkák bizonyitják, hogy a nagyitó üveg ismeretes volt Olaszországban; minek következtében Galileitől az elsőbbséget elvitatni teljességgel nem lehet. Egyébiránt ugy látszik, hogy csak 1624-ben tökéletesité ő e müszert, s akkor adá neki azon alakot, mellyet olly hosszu időn át megtartott.

Jóllehet Galilei nagyon szerette volna csillagászati észleleteit

folytatni s megkezdett munkálatait bevégezni, hirtelen elvonatott azoktól. A nagyherczeg, ki igen kedvelé a tudományokat, sürgősen sok tudóst gyüjte maga köré, kik némelly természettani és bölcseleti pontokat megvitatnának. Ezen összejövetelek egyikében a peripateticusok azt vitaták, hogy a folyadékba mártott test alakja volna főképen befolyással annak fenuszási képességére. Galilei, ki már kora fiatalságától kezdve foglalkozott a viznyugtannal, az ellenkezőt állitá, s ezen vitatkozás adott létet Discorso sui corpi che galleggiano e si movono nell' acqua (Értekezés azon testek felett, mellyek a vizen fenusznak vagy abban mozognak) czimü munkájának. Ezen könyvben, amelly ellen keserü és igaztalan birálatok bocsáttattak közre, Galilei nemcsak hogy megállapitá a vizen fenuszó testek egyensulyának valódi elméletét, de ellenfeleinek megfelelendő, számos, általa észlelt érdekes tényeket idézett, amellyeket a természettan valódi elveivel fejte meg. Lagrange kijelenté, hogy Galilei ezen munkájában a képzelt sebesség alapelvéből kivonta a viznyugtan fő tételeit.

Néha-néha Grazia, Delle Colombe, Coresio, Palmerini, tudatlan peripateticusoktól, kik csakis hirneves ellenfelök megtámadása által lettek ismeretesekké, ostromoltatva, Galilei nem felelt egyenesen. Tanitványa és barátja Castelli cassinoi szerzetes, ki a viznyugtan körüli irataival vergődött nevezetességre, vállalkozott egy válaszra, mellyet valószinüleg Galilei irt. Ezen vitatkozás épen nem akadályozá öt csillagászati munkálataiban.

A vizen fenuszó testek felett irt értekezésében már emlité ő a napfoltok felfedezését, amellyekből ezen égi testnek saját tengelye körüli forgását következteté; s köztudomásra hozta Venus változásait s az időt, melly alatt Jupiter drabantjai ezen bolygó körül pályájokat megfutják. De Scheiner jezsuita három levelet hozott forgalomba, mellyekben magának tulajdonitja az érintett napfoltok felfedezését; minek következtében Galilei a Lincei-féle akademiának átadá Storia delle macchie solari (A napfoltok történelme) czimü munkáját, amelly a birálók kezei között sokáig hevervén, csakis 1613 elején jelent meg. Az előbeszédben az emlitett akademia tagjai Galilei részére követelték az elsőbbséget, ki szerintök e napfoltokat Rómában többeknek mutatá. Galilei ezen iratában kitejté észleleteit s visszautasitá Scheiner téves nézeteit, ki az iskolákban elfogadott ama sarkigazságból indulván ki, hogy a nap tömör és változatlan test, azt mondá, miként a foltok nem egyebek mint a nap körül forgó csillagok. Galilei elsőbbségét, amelly mellett olly meg-

győző próbák tanuskodnak, teljességgel nem lehetne kétségbe vonni; mindazáltal ha nem is ő volt volna az első, ki e foltokat felfedezte, tulszárnyalta vetéltársait azon fontos következtetések által, mellyeket azokból a nap természeti alkatára és tengelykörüli forgására vonatkozólag kivonni tudott. Galilei e tüneménynek mai napig ismeretlen okát illetőleg minden föltevéstől tartózkodott; ennek daczára azonban emlitett müve méltó a tudósok figyelmére is; s aki ezen különös tünemények megfejtését akarja fürkészni, minden más szerző mellőzésével olvassa Galilei iratát, ki azok külsejének és mozgásának fő körülményeit képes vala felfedezni.

Galilei az igazság utján nem haladhatott illy gyorsan anélkül hogy magát nagy veszélyeknek tenné ki. A peripateticusok a tudományos vitatkozásokban sarokba szorittatván, a vallás féltékeny érveihez folyamodtak. Mondók, hogy Galilei egy idő óta sajátjává tevé a föld mozgásának elméletét; s jólleh et ezen véleményét nyiltan nem vitatá, nem szünt meg tanitványait és barátait annak megnyerni. Mig tehát ezen nézet csak föltevés alakjában vitatott, a római udvar nem tartá szükségesnek abba elegyedni; s noha maga általában az ellenkező tan hive volt,[1]) Cusa biborosoknak meg vala engedve, hogy a föld mozgását állitsa, ugyszinte Kopernik-nek is, hogy egy, a pápának ajánlott munkájában annak elméletét nyilvánosságra hozza. A közönség akkor még nem lévén képes ezt felfogni, a föld mozdulatlanságának tana köré csoportosult; Galilei pedig egy ideig azért hallgatott, mert Kopernik emlitett véleményéért nevetség tárgyává tétetett. A római udvarnak nem vala miért aggódnia, s megveté a tehetetlen kisérleteket; de a toscánai bölcsész végre a nagy szellemek példájára a tömeg jármát széttörve, bátorságával, lángelméjével és az igazság iránti lángoló szeretetével megváltoztatá a közvéleményt, s minthogy tekintélye és befolyása által a tudományos férfiakat nézetének megnyerte, Ptolomäus rendszere és Aristoteles bölcselete egyidejüleg romba dőlt. Galilei ekkor szinte kitéve látta magát azon üldözéseknek, mellyekben azok, kik a bölcselet átalakitását megkisérlék, rendesen részesittettek.

Már Páduában való tartózkodása alatt erős harczokat kelle vivnia az ottani egyetem tanáraival s a jezsuitákkal. A szerzetesek felekezete közönyös maradt, sőt bizonyos körülmények között támogatásra talált azoknál az ujitó. Nem igy állott a dolog Toscanában, hol a pápa és papság befolyása alatt álló Mediciek gyakran feláldozák sa-

[1]) Jól megjegyzendő: az udvar és nem az egyház. C.

ját érdekeiket és barátaikat azok boszujának. II. Cosmo becsülte Galileit, de fiatal lévén s emellett a régi bölcselet és a pápa hivei által környeztetvén, nem merte őt pártfogolni. Mindazáltal, mig ő élt, a valódi bölcselet nem volt kitéve heves üldöztetéseknek; de halála után s a regenssége alatt Galilei sok kellemetlenséget vala kénytelen tapasztalni, anélkül, hogy a kormány őt másként mint gyáva kérelmei által védeni akarta volna.

Jóllehet a papságból sokan ostromlák Galilei tanait, ezen megtámadások elszigeteltek valának, s felfedezései még a Jézus-társaságának csillagászai által is megerősittettek. Rómának nem lehetett inyére ezen ujitás [1]), mindazáltal habozott résztvenni olly kérdés vitatásában, melly tisztán mathematikainak látszott; de csakhamar bele vonatott abba a régi bölcselet párthiveinek lármája által, kik a keresztény tanok legbuzgóbb védői s egyszersmind az egyház legerősebb támaszai valának [2]). Ugy látszik, hogy a vallási üldözés első jelei Toscanában mutatkoztak, s a florenczi érsek, a fiesole-i püspök és a pisai egyetem gondnoka voltak annak inditói. Igaz, hogy Foscarini és Castelli atyák s Ciampoli főpap felkeltek Galilei védelmére, s hogy Conti bibornok teljesen közönyösnek mutatkozott a föld forgását s Ptolomäus föltevését illetőleg; de nem sok idő telt bele, hogy némelly szerzetes testületek Galilei ellen erélyesen felszólalván, hevességök által mindenkit magokkal ragadtak. Caccini atya nyilvánosan szónoklatokat tarta Florenczben a nagy csillagász ellen, felállitván abban, hogy a mértan pokoli mesterség, s hogy a mathematikai tudományok mint az eretnekségek kutfejei minden államból számüzendők. Beszédét sz. Lukács eme szavaival kezdé: Galilaei férfiak! mit álltok, az égbe nézvén? Ezen eszelősködők tudatlanságával csak vakbuzgóságuk versenyezhetett; nem szüntek meg ismételni a Predikátor könyvének A föld örökké áll és Józsue könyvének A nap megállott szavait, mig másrészről a nevét sem ismerték azon szerzőnek, kinek tanait kárhoztaták. Galilei válaszolt és keveset törődött ellenfeleivel. Leveleiben, mellyeket barátaihoz irt, s amellyek másolatai nagy gyorsasággal terjedtek szét, mindenekfelett azt akará bebizonyitani, hogy eddig a szentirás roszul értelmeztetett, és sok ügyességgel megmutatta, miként azon esetben, ha Józsue érintett szavai betüszerinti értelemben vétetnének, a nap

---

[1]) És miért? C.

[2]) Azon vélemény, melly mainap Bellarminról táplláltatik, meghazudtolja ezen és más rágalomteljes gyanusitásokat, mellyeket a szerző itten elésorol. C.

inkább megrövidült mintsem meghosszabbodott volna. Ezen hittani viták, mellyek nagy veszélyt hozhatának arra, kinek azokban igaza volt, még jobban felingerlék ellenfeleit, s köztudomásu dolog, hogy Galilei összes iratai közöl egy sem volt annyira eltiltva, mint azon levél, mellyet 1615-ben Krisztina nagy herczegnőhöz intézett, s amellyben a kérdést hittani vizsgálat alá vevé. Ezen levél, melly csak sokkal későbben bocsáttatott közre, egy mintája a vitálytannak, s a Lettres provinciales czimü munkával vetélkedik.

A római udvar figyelemmel kisérte e vitatkozásokat s nem akarta, hogy a szentirás értelmezése világiakra hagyassék. Itt rejlett a dolog veleje, miután nem hiányoztak egyházi férfiak, kik a föld mozgásának elmélete iránt kedvezően valának hangolva, de mindnyájan azt követelték, hogy annak értelmezése az egyházat illetné. Mindazáltal Bellarmin bibornok, e tekintélyes hittudós, azt állitá, hogy Kopernik rendszere ellenkezésben állana a hittel; s minthogy Galilei a biztatások daczára attól félt, miként az kárhoztatnék, a nagyherczeg ajánló levelével ellátva Rómába ment, azt ottan megvédendő.

Megérkezése alkalmával mindjárt látta, hogy a dolgok tovább fejlődtek, mint eleve képzelé. Egyik levelében, mellyet 1616-ban a nagyherczeg titoknokához, Picchena urhoz intézett, megemlité az ellene szórt rágalmakat s reményét fejezé ki, hogy sikerülend neki azokat eloszlatnia. Hiu remény! Pártfogói, a bibornokok, a legszebb igéretek daczára egyik a másik után mindnyájan elhagyák őt. A szerzetes testületek fejei, kik már Toscanában ostromlák, Rómában voltak, hogy megkezdett munkájokat bevégezzék; s noha Caccini atya Galileivel való találkozása alkalmával magát formaszerint mentegette s képmutatóan azt szinlelte volna, hogy vele kibékülni kiván, nem szünt meg titokban szitani az üldözést, mellyet ellene a szószékről megkezdett. Galilei a Lincei-féle akademia elnökétől, Cesi herczegtől támogattatva, az okoskodás és tapasztalat segélyével bebizonyitani igyekezék Kopernik rendszerének igazságát; de heves makacssága s az igazság győzelme iránti epés buzgalma sokat ártottak neki. Orsini bibornok, az egyetlen, ki e rendszer védelmére a pápánál szót mert emelni, hidegen fogadtatott, sőt utoljára hallgatásra kárhoztatott. Végre a könyvizsgáló szék 1616-ik évi marczius 5-én eltiltá Kopernik könyvét mindaddig mig ki nem javittatnék, ugyszinte Foscarini atyának Galilei érdekében kiadott iratát, s általában mindazon munkákat, mellyekben a föld forgása állittatott.

Galilei semmiféle munkát nem bocsátott közre e tárgyban, s

azért a határozat rá nem is vonatkozhatott; mindazáltal azon hir terjesztetett, hogy a toscanai bölcsész köteles tanát visszavonni és bünhödni. Galilei e kószahirt megczáfolandó, Bellarmin által egy bizonyitványt adatott ki magának, mellyben ki volt mondva, hogy ő semmi módon sincs kárhoztatva; de tudtára adatott egyszersmind a pápának a könyvvizsgáló szék által kibocsátott amaz itélete, mellynél fogva a föld forgása a szentirással ellenkezőnek nyilvánittatott s ugyanazért annak állitása eltiltatott.

Ezen itélet, melly a csillagászathoz teljességgel nem értő férfiak által hozatott, [1]) minden reménytől megfosztá Galileit. Ezenkivül a pápa olly világosan ellene nyilatkozott, hogy Guicciardini toscanai követ Rómában kötelességének tartá a nagyherczeget azon veszélyekről értesiteni, mellyeknek Galileit védve magát kitehetné. A levél, mellyet a követ e tárgyban irt, épen olly aljas mint érdekes. A kárhoztató itéletről s az ezt eléidéző körülményekről beszélvén azt mondja, hogy Róma éghajlata igen veszélyes, főleg „egy olly pápa alatt, ki gyülölettel viseltetik a tudományok és nagy elmék iránt, s aki sem az ujitásokat sem pedig az elmésségeket nem türheti, annyira hogy mindenki utánozni igyekszik őt, és azok, kik valamit tanultak, ha eszök van, tudatlanoknak szinlelik magokat, hogy ekként gyanut ne keltsenek s az üldöztetést kikerüljék.“ Mondja továbbá, hogy különösen a szerzetesek ellenségei Galileinek, s hogy ezek Rómában tartózkodván zavarba hozhatnák a toscánai kormányt, melly eddig a romai udvar iránti készsége által magát annyira megkülönböztette. Kéri azért a nagyherczeget, hogy szólitaná fel testvérét, a bibornokot, miként távol tartaná magát a tudósoktól, és ismétli, hogy a pápa annyira nem szereti azokat, miként mindenki tudatlannak igyekszik látszani, s minő veszélyes volna az uj bibornokra nézve, ha Galileit pártfogása alá venné!

A pápa, kit Guicciardini ekképen rajzolt le, V. Pál volt. Galilei, ki a Kopernik ellen hozott itélet után is Rómában akart maradni, ottan az igazság iránti szeretetétől tüzelve a föld forgását vitatandó, alkalmasint megadta volna makacsságának árát, ha a nagyherczeg el nem határozta volna Galileit a veszélyből kiragadni. Egy levél, mellyet saját titoknoka által iratott neki, s amellyben ellenségei nem igen kiméletesen emlittettek, végre rábirta Galileit, hogy visszatérjen Toscanába.

---

[1]) De akik, mint szerző mondja, ezen tudományban jártas egyének véleményét kérték ki. C.

Galilei ekkor megujitá ajánlatait, mellyeket a hosszusági fokoknak Jupiter drabantjai segélyével leendő meghatározására vonatkozólag 1612-ben a spanyol királynak tett; de husz évi alkudozás után arról kelle meggyőződnie, hogy módszere nem értetett meg; nem volt szerencsésebb Hollandiával sem.

Az inquisitio itélete s a gyülölet, mellynek ki vala téve, még jobban megerösiték őt azon szándékában, hogy találmányait nem hozza nyilvánosságra, s csakis arra szoritkozott, hogy barátaival levelekben közlé azokat, mellyek azonnal lemásoltattak s egész Europában szétterjesztettek. A három üstökös föltünése 1618-ban bizonyára uj tárgyat szolgáltatott neki az elmélkedésre; de beteg lévén akkor s nem is akarván magát ujabb fondorlatoknak kitenni, ide vágó eszméit csakis barátaival, a többek között Mario Guiducci-val, a florenczi akademia elnökével közlé. Guiducci az üstökösökről egy értekezést adott ki, mellyben Grassi jezsuita atyát vette birálat alá, ki Galileit utólsó csillagászati felfedezéseire vonatkozólag nem idézte. Ezen megtámadása a különben olly hatalmas szerzetnek méltán rettegéssel tölté el az iró barátait. Grassi válaszolt s a tanitvány háta megett a mestert kereste. Galilei ekkor, ámbár beteg volt, feleletül Saggiatore czimü munkáját irta, melly a Linceiféle akademia szabályai szerint, mellynek Galilei fő éke vala, a társaság felügyelete alatt Rómában nyomatott ki. A felingerült Grassi élczesen válaszolt; s olly ellenféllel látván magát szemközt, minővel a tudományos vitatkozás terén még talán soha sem állott, azáltal vélte magát megboszulhatni, hogy uj ellenségeket támasztott neki.

Guiducci értekezése és Galilei Saggiatore czimü munkája oda irányozvák, hogy elvessék a régi bölcsészeknek különösen pedig Aristotelesnek az üstökösökre vonatkozó állitását s hogy valószinübbnek bizonyitsák be azon véleményt, miként az üstökösök csak látszatok, mellyek a csillagok kigőzölgései által hozatván létre, a légkörben szétszórvák s a nap által megvilágitvák, s miként azoknak a földtöli távolságát a parallaxis segélyével nem lehetne meghatározni mindaddig, mig be nem bizonyittatnék, hogy az üstökösök nem az észlelő helyzetétől függő tünemények, minő pl. a szivárvány. Jóllehet Galilei mindig óvatos volt a föltevéseket illelőleg, ugy látszik, hogy az utóbbi vélemény felé hajlott. Igazat szólva, a három üstökös feltünése idejében, 1618-ban, még hiányoztak a tények, s egészségi állapota arra kényszerité őt, hogy mások észleletére támaszkodjék, akik egyedül magok döntheték el a kérdést. Most már e véleményt elfogadá Rotman, a hessen-casseli tartományi gróf csillagásza és Tycho-Brahe ba-

rátja, ugyszi nte Snellius hollandi mathematikus, ki a sugártörés valódi törvényének felfedezése által tünteté ki magát; később azt vitatá a danczigi hires csillagász Evelius s magáévá tevé Cassini is, de csak azért, hogy később annak hátat forditson.

A Saggiatore nem dogmatikus mü, de csupán vitázó irat, melly utólérhetlen elmésséggel vagyon szerkesztve, s innét magyarázható Grassi haragja. A jezsuiták, kiknek gyülölete Galilei irányában ezen vitatkozások következtében mindinkább növekedett, mindent elkövettek, hogy e munkát egy szentirási idézés miatt eltiltassák; de nem sikerült nekik. Még a körülmények szülte érdekeltség megszünte után is felette vonzó e munka, szerzőjét mély gondolkozónak, nagy irónak és szellemdus férfiunak tüntetvén fel az. Telve igen fontos természettani észleletekkel, olly bölcseleti tanokat is tartalmaz, mellyek később Descartes-nek tulajdonittattak; s legyen elég evégre a Cartesianismusban olly hiressé vált amaz elvet idéznünk, hogy az érző tulajdonságok nem a testekben de bennünk léteznek.

A Saggiatore közrebocsátását különféle körülmények hátráltaták, s midőn az 1623-ban megjelenendő vala, a bibornokok Barberinit választák pápává, ki VIII. Orbán nevet vett föl. Három évvel előbb Barberini latin verseket irt Galilei dicsöitésére, s azután is mindig barátjának mutatá magát; amiért is a Lincei-féle akademia neki ajánlotta a Saggiatore-t, s Galilei Rómába sietett a keresztény-ség uj fejét üdvözlendő, ki szivesen fogadá öt, ajándékokkal tisztelé meg s fiának évpénzt igért, melly azonban egy ideig késett. Galilei visszatérvén Florenczbe, a pápa egy breve-t küldött a nagyherczegnek, mellyben a toscanai bölcsész tudományossága és buzgósága felett nagyon dicsérőleg nyilatkozott.

Galileinek más czélja is volt ezen utazással. Jóllehet Kopernik könyvének kárhoztatása következtében hallgatásra volt kényszeritve, soha sem szünt ő meg a föld forgását állitani s egy idő óta egy ide vágó munkán dolgozott. Barberininek pápává lett választatása reményekkel tölté el őt, s Rómában való tartózkodása alatt több izben érinté e tárgyat, tel akarván deriteni, hogy a föld forgása nem volna eretnekség; azonban szép szavakon kivül mit sem nyert. Florenczbe visszatérvén, főleg az emlitett munka bevégezésén fáradozott, mellyben az e tárgyra vonatkozó eszméit kifejteni szándékozott. A pápát kedvező hangulatában megtartandó s a bibornokokat kibékitendő 1628-ban és 1630-ban még más két utat tett Rómába. Első izben birálat alá bocsátá Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo (Párbeszéd a világ két nagy rendszere felett)

czimü munkája kéziratát, mellyet épen akkor végzett be, s amelly szokás szerint a Lincei féle akademia felügyelete alatt Rómában volt volna kinyomatandó, ha Cesi herczeg halála jeladás nem lett volna ama hirneves társulat feloszlására [1]). A kézirat több izben megvizsgáltatott a főpalota-mester és különféle birálók által, kik több helyen ki is javiták a szöveget; mondják, hogy a pápa maga is átolvasta volna azt és szinte javitásokat tett volna abban; végre a mü jóváhagyatott s kinyomatása megengedtetett; de Cesi herczeg halála után egy, jóval nagyobb akadály jött közbe. A pápa ugyanis egészségi szempontból igen erős őrvonalat állitott fel államai határain, ekként megakadályozandó az akkor Toscanában uralkodó ragály átszármazását, és igy Galilei, munkája nyomatása felett őrködendő, Rómába nem mehetvén, megnyerte, hogy azt Florenczben nyomathassa ki, hol az 1631-ben csakugyan megjelent, ujból jóváhagyatva a különféle birálók s a florenczi inquisitio által. Ezen alkalommal itt is megtörtént, ami későbben gyakran ismételtetett a könyvvizsgálók által, kik valamelly munka megvizsgálásával valának megbizva, t. i. jóváhagyták azt, anélkül hogy észrevették volna, mennyire ellenkezik azon eszmékkel, mellyeket védeni akartak. Ezen párbeszédben, melly négy napra vagyon felosztva, beszélők gyanánt Galilei barátai, Sagredo és Salviati, amelly utóbbinak elvesztését siratá, s egy Simplicius nevü peripateticus vagynak felléptetve. Minden, a föld forgása mellett felhozható érv elé van itt terjesztve Sagredo és Salviati s megczáfolva Simplicius által. A két első fönségesen okoskodik, de valahányszor azon ponton vagynak, hogy gyenge ellenfelöket tönkre teszik, kétségbevonhatlan fensőbbségök daczára végre is engednek. Ezen eredmény, melly csodálatot kelt az olvasóban, sejteté ama titkos és ellenállhatatlan hatalmat, melly uralmát a logikára és okoskodásra is kiterjeszté. Az egészben nagy müvészet és finomság rejlik; s igy nem csoda, hogy a könyvvizsgálók azt fel nem fogták. Ugy látszik azonban, hogy a munka jóváhagyására leginkább az olvasóhoz intézett figyelmeztetés birta őket, amellyben nagy dicsérettel emlittetik a Rómában évekkel előbb kiadott határozat, s az mondatik, miként annak bebizonyitása czéloztatik, hogy az nem tudatlanságból származott, miután ama városban már jóval előbb helyes ügyismerettel vala e tárgy megvitatva; mert nem csak a lelkek üdvére szolgáló hitágazatok, hanem a szellem haladását elémozditó elmés találmányok is jőnek ki onnét.

---

[1]) Nem. Még ma is fenáll az. C.

Ezen Párbeszéd nemcsak Kopernik és Ptolomäus két csillagászati rendszerének taglalását foglalja magában, de ezenkivül még az erőmütan alapjait is; mellesleg számos tünemények tárgyaltatnak abban, mellyeket Galilei először észlelt s amellyekből uj következtetéseket vont. Győztes birálata ez a természeti bölcselet összes régi rendszereinek; s ugyanazért nem lehet csodálkozni az általa eléidézett iszonyu hatás s a peripateticusok haragja felett. Ama kor legnagyobb tudósai sietve nyilváníták szerencsekivánataikat Galileinek emlitett Párbeszéde alkalmából, melly annyi vitatkozást támasztott, s amelly ellen a régi tanok párthivei annyi iratot bocsátottak közre. Ezen dicséretek, ezen viták, mellyek Galileire nézve rendesen diadallal végződtek, még inkább felingerlék a türelmetlen szerzeteseket, kik nem késtek a római udvart e könyv veszélyességére figyelmeztetni. . . .

(Az üldözés részleteit kihagyjuk, elé lévén azok adatva a szövegben).

Galilei bátorsága nem hazudtolá meg magát az üldözések közepett sem, s alig hogy bebörtönöztetett és Sienába érkezett (1633), ismét megkezdé munkálatait s ott tartózkodásának öt hónapi ideje alatt folytatá a szilárd testek surlódása feletti kutatásait; de az, mit e tárgyban irt, elveszett. Midőn egy év elteltével a pápa megengedte volna neki, hogy Florencz közelében egy falusi lakban tartózkodjék, azt tüzvén ki börtöneül, hiheté, miként ellenségei némileg lecsendesedtek; de a szigor csakhamar megujittatott, minthogy a városba leendő elhelyezését vagy legalább barátai elfogadására engedélyt szorgalmazván, azon rendeletet kapta, hogy jövőre minden kérelemtől tartózkodjék, mert különben ismét a hitnyomozó szék római börtönébe tétetnék át. Ezen válasz, melly azon nap kézbesittetett neki, midőn az orvosok tudtára adák, hogy három leánya közöl az, ki szenvedéseit enyhitendő fogságában vele osztozott, csak néhány óráig él, elrémité őt; mindazáltal bár a kor, viszontagságok és betegségek által megtöretve, élte végső napjait is uj munkákra és elmélkedésekre szentelé; s noha 1637 végén tökéletesen elveszté szeme világát, nem szünt meg bámulatra méltó iratokat toll alá mondani, s olly növendékeket képezni, minők Torricelli és Viviani valának, kik öröklék dicsőségét s folytaták felfedezéseit.

Szerencsétlenségei közepett minden körülmény összeesküdni látszott ellene. Családi életében számos csapások érték; fia, kiért olly nagy áldozatokat tett, a kicsapongásnak adta magát; ő maga arcetri-i magányában senyvedett, s a nagyherczeg, ki őt ottan meg-megláto-

gatá, nem engedé meg neki, hogy az inquisitio által számára kimért határt átlépje, legfölebb ismételten néhány üveg borral ajándékozá meg, melly a hirneves öreg egészségére jótékonyan hatott, s amelly nem vala neki eltiltva. A szerzetesek szünet nélkül üldözék őt s egyetlen irata kinyomatását sem akarák neki megengedni; bárhová küldé munkáit, Rómából rendelet érkezett oda, azok kinyomatását eltiltandó. Hasztalan veték mellette közbe magokat a világ felvilágosodott férfiai [1]; elnyomói nagyon hatalmasak valának s mit sem tehetének ellenök. Az igazság érdekében felszólalók között legkitünőbb helyet foglal el Francziaország; de azért itt is veszélyes vala Galilei védelmére kelni, mert Richelieu a föld forgása ellen nyilatkozott s a Sorbonne-ból számüzetni akará e tant. Ennek daczára azonban Gassendi nem félt a florenczi hirneves vak tanait sajátjává tenni; Mersenne leforditá iratait s a szerző érdemei kiemelésével közrebocsátá; Carcavi, ki utóbb XIV. Lajos könyvtárnoka lett, müveiből egy kiadást rendezett; Diodati, ügyvéd a párizsi parlamentben s szerzője a biblia egyik forditásának, melly annak idejében olly nagy zajt támasztott, soha sem szünt meg őt nyilvánosan védelmezni; Noailles gróf Discorsi e dimostrazioni matematiche sopra due nuove scienze (A két uj tudomány megvitatása és mathematikai bebizonyitása) czimü munkájának kinyomatására vállalkozott; amelly mü örökre becses marad s teljesen megfelel czimének, minthogy itt találhatók fel első izben a mozgás tudományának valódi elvei; és amelly csak ugy láthatott napvilágot, hogy a kézirat titokban elcsempésztetett szerzőjétől.

Mindazáltal Galilei összes barátai közöl egy sem tanusitott annyi barátságot, mint Peiresc [2], e nevezetes tisztviselő, ki az összes emberi ismeretek haladása iránt táplált buzgalmától lelkesitve a tudomány minden ágából csodás gyüjteményeket szerze egybe, melylyek azonban később elhányattak vagy elhanyagoltattak. Ifjuságában Olaszországban utazván, egy ideig Páduában tartózkodott, ottan Galilei eléadásait látogatandó; ezenkivül az ottani tudós férfiakkal, a többek közt Aleandro-, Pignorio- és Pinellivel társalogván, egyike leve Galilei legszenvedélyesebb csodálóinak. Visszatérvén Francziaországba, a világ valamennyi tudósával levelezésben állott,

---

[1]) Olly beszéd ez, mellynek mi alapja sincs, valamint a hizelgésnek sem, melly utána következik, s amellyben szerző tényekkel hazudtolja meg saját gunyiratát. C.

[2]) Hát Castelli florenczi szerzetes, ki folytonosan társa volt? C.

amelly egyikévé leve a XVII. század tudományos mükincseinek, s amelly sok ideig elhanyagoltatva, utoljára is meg fog semmisülni, anélkül hogy az abban foglalt kincs hasznositattnék. Midön Peirescnek tudomására jutott, hogy hirneves barátja üldöztetik, bizalmas ismerőséhez Barberini biborno khoz fordult, arra kérvén őt, hogy eszközölné ki a pápánál, miként legalább nyugodtan hagynák meghalni ama férfiut, ki nevét annyi bámulatos felfedezés által halhatatlanitá. A tehetsége- és jelleméért egyaránt tisztelt tisztviselő s a katholika valláshoz őszintén ragaszkodó s ezt nyilván tanusitó férfiu ajánlata, ugy látszik, nagy benyomást tett VIII. Orbán lelkére, ki őt személyesen ismerte és nagyra becsülte, mindazáltal alig válaszolt neki. Hasztalan jövendölé meg Peiresc egész nyiltsággal és bámulatos szabatossággal, hogy ezen üldözés örökös folt leszen VIII. Orbán pápaságán, s hogy az utókor azt Socrates elitéltetéséhez fogja hasonlitani. Galilei, jóllehet már vak volt, élte utólsó napjait távol minden vigasztalástól egy falusi lakba belebbezve kénytelenittetett tölteni, nem engedtetvén meg neki barátait elfogadni vagy azoknak irni, remegve gondolatait bárkivel is közleni, félvén, hogy az inquisitio tőrébe esik [1]). Sem vaksága, sem aggsága, sem a római udvar szigora nem vala képes őt csak egy perczre is elvonni mély és termékeny elmélkedéseitől, ugyszinte attól sem, hogy tanitványait azon igazság kutatására lelkesitse, mellyet még ellenségei tanubizonysága szerint is olly hatályosan hirdetett, s amellynek végre vértanuja lön.

Hol találunk más példát, mióta a világ világ, hogy egy ember hajlott kora, vaksága és üldöztetése daczára képes legyen értekezéseket és mathematikai müveket bocsátani közre, mellyekről Lagrange azt mondá, hogy azok szerkesztése egy rendkivüli lángelmét igényelt, s hogy azokat sohasem lehet eléggé becsülni? Midön a hirneves öreg 1642-ik év január 8-án sirba szállt, dicsősége bátran kihihatá ellenei dühét; mert ha emléke meg is hurczoltatott volna a sárban, mint Rómában akarták [2]), s ha munkái mind megsemmisittettek volna is, mint megkisérlék, lángelméje müve többé nem veszhetett el. Ő teremté meg a természeti bölcseletet; az emberek tőle tanulták el, hogyan kell tanulmányozni a természetet; végre egy virágzó iskolát hagyott hátra maga után, melly olly növendékekből állott, kik bálványozák az ő emlékét s magokba szivták az ő szabályait, s akiknek,

---

[1]) Francziaországot emelendő mindig Olaszhont becsmérli; és aki ezeket irja, olasz! C.

[2]) Épen olly aljas mint képtelen rágalom. C.

hogy hirnévre vergődjenek, csak az ő dicső nyomait kelle követniök. Csakhamar Galilei halála után az ő hamvaiból szülemlett azon társulat, melly magát Kisérleti Akademia (Accademia del Cimento) név alatt halhatatlanitá.

Köztudomásu dolog, hogy Galilei találta fel a hévmérőt, az aránymutató körzőt, a nagyitó-üveget; hogy egy bizonytalan hir nyomán feltalálta és tökéletesitette a távcsőt, s hogy első irányozván az ég felé e hatalmas műszert felfedezé Jupiter drabantjait, Venus változásait, a nap foltjait s tengelykörüli forgását, a hegyeket a holdban s ennek ingadozását (libratio); hogy az inga lengései egyidejüségének felfedezése után ezen észleletét az idő megmérésére s a zenére, Jupiter drabantjai feletti észleletét pedig a hosszusági fokoknak a tengeren leendő meghatározására alkalmazta; hogy megállapitá a viznyugtan alapjait, megalkotta az erőmütant azáltal hogy a testek esésének elméletét bebizonyitotta s a képzelt sebesség elvét a gépek hatásának kiszámitására alkalmazta. Ezen tények mind fel vagynak emlitve életirói által s följegyezvék valamennyi irodalom-történetben; de nem vehető ki onnét, hogy Galilei a természeti bölcselet valamennyi ágával foglalkozott s hogy külön értekezéseket irt a láttanról, a testek összeütközéséről, a delejességről, az állatok mozgásáról, s hogy ha ezen iratok elvesztek légyen is, azok lényege más müveiben feltalálható. Már csak meglévő munkáit olvasva is fogalmat alkothat magának az ember az ő mély belátásáról és bölcseségéről, mellynek segélyével a legközönségesebb tüneményekből is olly különös és váratlan következtetéseket vala képes kivonni. Azt állitván, hogy minden könyvek között legszebb a természet s hogy aki azt fürkészi, bizonyára feltalálandja az igazságot, mit sem hanyagolt el, ami itten eléje tárult. Egy darab fa, melly a velenczei arsenál egyik szögében hagyatott, egy fürt szőlő, mellyet a nap egy mezőn megérlelt, egy lámpa, mellyet a szél ide s tova hintázott, hasznos és mély buvárkodásokra szolgáltatott neki anyagot. Hála neki, hogy ezen első észleleteinek emlékét fentartá számunkra; hogy megmutatá, milly véletlen által vezettetett azokra, mert bölcseleti kutatásai nemcsak hogy rendkivül érdeklik és könnyedén megnyugtatják az elmét, de egyuttal megóvnak bennünket a vaksorsban való hittől, amellynek a legnagyobb felfedezések létöket köszönni látszanak; ezenkivül pedig még hasznos példáit tárják elénk azok a felfedezés módszerének s az észlelés nagy mesterségének. Igaz, hogy munkái, az irály tökéletességétől eltekintve, ha egész figyelemmel olvastatnak, mi rendkivülit sem látszanak feltárni, olly egyszerüek és világosak azok; de épen e te-

kintetben bámulatosak, miután ámbár akkor irattak, midőn az ismeretlen okok általánosan el valának fogadva, s a világ előzetesen (a priori) okoskodott, mégis olly egyszerü logica találtatik s a józan ész elvei a természeti bölcseletre olly helyesen alkalmaztatnak bennök, hogy az ember inkább egy jelenkori hirneves iró mintsem olly férfiu munkáinak tartaná azokat, kit mindenfelöl sötétség környezett, s aki szünet nélkül diadalmas tévelyek ellen vala kénytelen küzdeni. Csak is korát tekintetbe véve s iratait vetéltársaiával összehasonlitva képes az ember felfogni, minő nehéz vala akkor az általa elsajátitott egyszerüség, s milly elrejtettek és magasztosak valának akkor a mai nap általánosan elterjedt igazságok. Ezenkivül számos észleletek, mellyeket ő irataiban az utókornak átadott, s amellyek alig vétettek észre, későbben más tudósoknak fontos elméletek alapjaiul szolgáltak.

Jóllehet Galilei a mennyiségtant csupán olly eszköznek tekintette, melly a természetes tünemények megmérésére s a szerző okok megvizsgálására mindenekfelett alkalmas volna, mindazáltal mint mérnök is kortársai élén tündökölt. Ha nem is tett volna egyebet, mint hogy meghatározta a menteléki (hyperbolicus) görbét, mellyet egy esésében nem merőleges vonalat követő test ir le, ez már maga elég leendett őt halhatatlanitani. De ezenkivül Galilei feltalálta még az eloszthatlanok számitását is; s ha e tárgyu kutatásait nem is bocsátotta közre, annyi bizonyos, hogy megelőzték azok a Cavalieriéit, ki e tárgyu munkálataiért annyira magasztaltatik; és csakis az üldözések akadályozák őt meg azon nagy munka bevégzésében, melylyen már jó idő óta dolgozott s amelly az eloszthatlanokról szólandott. Foglalkozni kezde ő a valószinüségek számitásával is. Megoldani igyekezvén egy feladványt, melly a számok osztásában gyökerezik, az elhelyezéseket igen helyesen megkülönbözteté az összevetésektől, s leveleiből kitünik, miként sokat foglalkozott azon kényes és mai napig megoldatlan kérdéssel, mi módon számithatók ki a hibák mértani viszonyban vagy számtani arányban, amelly kérdés a valószinüségek számitását s a politikai számtant egyaránt érdekli.

Ami az alkalmazott mennyiségtant illeti, a természettanban annyi elmés észleletet tett, hogy hasztalan kisérlenők meg azokat elészámlálni: itt egy találmány a lég sulyának meghatározására, amott kutatások a sugárzó meleg körül, melly, mint mondja, anélkül hat át a levegőn, hogy azt megmelegitené, s hogy az különböző anyag a fénytől, mellynek pillanatnyi terjedését nem hiszi. Módszere a testek tapadásának mérlegelését illetőleg, s észlelete, melylyel a rezgések

arányát meghatározta azáltal, hogy azokat a folyadék felületén képződő hullámok átvágásának segélyével érezhetőkké tette, ugyszinte a föld delejessége s azon erő körüli eszméi, melylyel egyik test a másikra hat, méltók a figyelemre. Felfedezvén e tényt, melly bolygó rendszerünk képződésének megfejtésére nézve olly nagy fontosságu, hogy a csillagok, mellyekből az áll, épen olly formán forognak, mint a nap saját tengelye körül, amelly forgás felfedezése szinte neki köszönhető, azon mozgást, mellyet a föld a hold társaságában a nap körül tesz, hasonlónak tartá ő ahhoz, mellyet egy változékony hosszuságu inga valamelly mozdulatlan központ körül tenne. Ki tudja, meddig jutott volna a világ-rendszert érdeklő ismeretek dolgában s mennyivel gazdagitotta volna még a természettan és természeti bölcselet összes ágait, ha lángelméje szabad röptében nem akadályoztatik? Ezen elmés eszmék, mint termékeny csirák, mind megsemmisitettek a nagy bölcsész irataival [1]).

Galilei tehát ugy tünik fel előttünk, mint a legnagyobb és legmagasztosabb szellemek egyike, ki az égből e földre szállt. Nagy csillagász, nagy mérnök, teremtője a valódi természettannak és erőmütannak, átalakitója a természeti bölcseletnek s ugyanakkor Olaszhon leghirnevesebb iróinak egyike, ki még vetéltársait is kényszerité bevallani, hogy az ember egyszerre mérnök és szellemdus férfiu lehet. Ünnepelt költő és vigjáték-iró, telve költői ihlettségel és elmésséggel, s mint illyen Torricelli-vel együtt néhány vigjátékot is szerkesztett, csak az kár, hogy sohasem adta ki azokat; kitünteté magát az elméleti s gyakorlati zenészetben, ugyszinte a festészet terén; példányképe és fejedelme vala a XVII. század tudósainak, minők Torricelli, Viviani, Redi, Magalotti, Rucelaj, Marchetti valának, kik tőle tanulták el, hogyan kell a tudományokat és irodalmakat egyenlő lépéssel és szerencsével fejleszteni, s akiknek szabályaik az emberi tudás összes ágaiban alkalmazást nyertek. —

Eddig Libri idézett könyvének forditását vagy kivonatát adtuk, ki azonban ritkán emelkedik felül az elemzésen, kivévén hol haragos szenvedélye elragadja; ugyszinte a nagy férfiu megitélésében sem adja elé annak a valódi bölcselet azaz a mély s helyes gondolkozás és okoskodás körüli egyetemes érdemeit. Ezen hiányt Terenzio Ma-

---

[1]) A mellyekről — evvel ellenkezőleg — tudjuk, hogy legnagyobb részben ma is léteznek s mindenki megtekintheti azokat a nagyherczeg Palatina könyvtárában, honnét nem sokára sajtó alá bocsátatnak.

miani szavaival pótoljuk, ki Rinnovamento della filosofia antica italiana czimü munkájában igy nyilatkozik Galilei módszeréről:

— A Lionardo da Vinci által nyitott utra lépett a nagy Galilei, ki hivatva vala az olasz ujjászül etést dicsőségesen bevégezni. Nagyon csalódnának azok, kik ugy vélekednének, hogy Galilei mindezt rendkivül szerencsés természetének ösztöne s nem a bölcseletből meritett világosság s az emberi elmék állapota feletti hosszas és megfontolt kutatása által hajtotta végre. Ezeknek Galilei tulajdon könyveivel akarunk felelni, mellyek száz helyen is tanubizonyságot tesznek arról, milly hosszasan elmélkedett légyen a módszer felett. Midőn azon szerencsétlen gondolatra jött volna, hogy Toscanába visszatérve a Mediciek szolgálatába állana, s nem csupán mathematikussá de egyszersmind bölcsészszé is kivánná magát kineveztetni, ezen kérése mellett azt hozta fel indokul, miként több évig tanulmányozta a bölcseletet mint hónapig a mathematikai tudományokat [1]). Saggiatore czimü munkájában tudatja velünk, miként fedezte legyen fel, hogy a testek másodrendü tulajdonságai csakis az érzékeny anyagban tartózkodnak, s a külső anyag részéről nem egyebek mint puszta nevek; ugy hogy eltávolittatván az állati, mindezen tulajdonságok megszüntetnek s megsemmisittetnek. Midőn pedig az erőkről, az ürről, a térről, az okokról és más fensőbb általánosságokról értekezik, olly elmeélt s olly megszokott biztosságot tár elénk, hogy meg kell győződnünk, miként alaposan áttanulmányozta ama tárgyakat s különösen a szabályozó elveket, amellyek mindegyikét a tények- és beható itéletének próbaköve alá vetette.

De fő terve vala neki a módszert átalakitani, enélkül a tudomány egyik ágában sem remélvén haladást; ezért irta [2]), „hogy ő a bölcselet roszul hangolt orgonája egyik sipjának hangolásán fáradozik; s valóban nem is leszen ez összhangzó mindaddig, mig hangolatlanul hagyatik azon négy vagy öt sip, mellyek a hangot a többieknek adják.“ És épen négy vagy öt módszeri hiba uralkodott Galilei idejében, mellyek nagyban zavarák az elméket és tanulmányozásokat, minő vala például a hajlandóság a tekintélyben való bizalomra; amiért is boszusan kiálta fel bölcsészünk: „a tudományok terén ezer véleményének tekintélye nem ér fel egyetlen egy elmé-

---

[1]) **Venturi**, *Memorie di Galileo*. Modena 1818, II. köt. 1 l.

[2]) **Galileo**, *Opere*. Pádua 1744; *Delle macchie solari*, Bologna 1655.

jének szikrájával; s hogy nagyon igaz Alcinous azon mondata, miként arra, hogy bölcselkedjünk, szükséges szabadnak lennünk.“ [1]) Ugyszinte ama másik szokás ellen, mellynél fogva az ismert dolgok felett észrevételek tétettek s vitatkozások tartattak, ellenben az ismeretlenek teljességgel nem nyomoztattak, hasonló boszusággal igy nyilatkozott: „a gőg valamint a gyávaság képtelenekké teszik az embereket arra, hogy uj és igaz következtetéseket fürkészszenek és ezekből uj bizonyitásokat alakitsanak, s könnyebb nekik alapelveket feltalálni s a különböző helyeket összevetni.“ Másrészről tapasztalván, miként Aconzius, Valla, Nizolius, Telesius és Campanella szabályai nem volnának elegendők arra, hogy az elméket a régi rosz szokásoktól elvonják, azon meggyőződésre jutott, hogy vele is hasonló történt volna, valahányszor munkája az igaz tanainak s a jó módszernek közzétételére és nyomozására szoritkozott volna, anélkül hogy azokat uj példákkal támogatná. És hogy e tekintetben igen bölcsen járt el, kevés idő mulva megmutatá Cartesius, ki az észelvi (rationalis) bölcsészek számos és uj szabályai ellenében közzétevé és ismét szokásba hozá az előzetes (a priori) bizonyitásokat, a valóságok gyanánt vett elvontságokat s az elméletekül elfogadott föltevéseket.

Más oldalról belátta Galilei, miként bizonyos módszeres tudomány nem létezhetik, anélkül hogy előbb egy értelmi tudomány alapittatnék, s hogy azon idő megérkeztéig nincs más hathatós segédeszköze az embereknek, mint egész odaadással a józan ész dogmáihoz visszatérni. Ugyanazért szándéka volt a természetes módszer szeretetét és gyakorlatát visszaállitani, annak szabályait világosan körvonalozni, s végre azt ismét a nép örökségévé tenni s annak uralmát a sokaság határozott segélyével örökiteni. Ezen harmadik terve következtében leginkább a szokratikai módokhoz ragaszkodott, és valóban sohasem szokott pythagoras-féle gőggel bölcselkedni, de mindig rendkivüli egyszerüséggel és kellemes otthonossággal; a nehéz és rejtélyes dolgokat alkalmas hasonlatok által mindenki előtt világosakká tette, amiért ő maga megirta, hogy „azt szokták róla mondani, miként vele született tehetségénél fogva a felette csekély, könnyü és világos dolgok segélyével képes vala az igen nehezeket és elrejtetteket megmagyarázni.“ Hasonlóképen ellenfelei érveit és elveit elfogadván, nagy ügyességgel arra használta fel azokat, hogy

---

[1]) *Lo Spettatore*; *Dialoghi di scienza nuova*; és másutt.

általok őket ostromolja és sánczaikból kiszoritsa. Nemcsak egyszerüen de egyszersmind csinnal és ékesszólással irt, s az irodalom segélyével a szép és igaz, finom s naiv érzékéhez vezette az ifjakat. Semmiféle tanulmány nem vala alkalmasabb az elméket rendes kerékvágásba hozni s rosz hajlamaiktól elvonni, mint a természet-tudományok, azon okból hogy semmiféle álbölcselet és szóburok nem képes a tények bizonyosságával mérközni; s azt mondá, hogy a nyilvános tapasztalat minden emberi okoskodásnak eléje teendő; s hogy a logika igen kitünő eszköz annak megtudására, vajjon a már feltalált bizonyitások következetesen haladnak-e, de tökéletesen képtelen valami ujat felfedezni; ugy hogy ellenfeleit, a peripateticusokat magokat is kényszerité az észlelethez folyamodni s tapasztalatokat tenni, amint azt Berigardio pisai körei tanusitják. Ezenkivül a a természet-tudományok alkalmat szolgáltattak és reményt nyujtottak bámulatos felfedezésekre, mellyek képesek valának az emberi tudvágyat sőt a nép kiváncsiságát is felkölteni; és csakugyan igy történt, mert a távcső feltalálására, az ég uj rendszerére s a mozgás uj kisérleteire felébredtek a tömegek és kiváncsiak lettek még többet tudni. A másik előny a Galilei által nyujtott példákból származott, és ez abban állott, hogy mindenkit meggyőzött arról, miként a természet csodái minden egyes számára tárva állanak s hogy nem hiányzik az anyag az elmélkedésre, csak tekintsünk körül vagy nyujtsuk ki kezeinket. Ekként feledékenységbe hozá a bölcsészek ama felette veszélyes közmondását, hogy az egyes apróságok nem képeznek tudományt; és több izben megjegyzé, miként kutatásait olly tárgyakon tevé, mellyek hibásan közönségeseknek s haszontalanoknak tartattak, és hozzátevé, hogy ellenfelei e tekintetben magával Aristotelessel ellenkeznek, „kiben csodálnunk kell, hogy semmiféle dolgot, melly bármi módon méltó volt a figyelemre, nem hagyott vizsgálatlanul.“ Végre a természet-tudományok iránti szeretetből, mellynek terjesztésén Galilei annyira fáradozott, azon haszon származott, hogy magok a tények, mellyek e téren föltevésünk ellenére bekövetkeztek, az elme legbiztosabb kalauzává levének, mert téves következtetéseire figyelmeztetvén azt, arra kényszeriték, hogy napról napra óvatosabb legyen s majd észleleteit majd pedig okoskodásait módosítsa. És épen az vala Galilei legfőbb óhaja, hogy mindenki lelkébe beoltsa a körültekintést s a lassu és érett megfontolást. Ő a kételyt a találmányok atyjának s az igazság utjának nevezé; és azt állitá, miként az az emberiség sorsa a szellemi dolgok körül, hogy minél kevésbbé érti és tudja azokat, annál határozottabban

szeret azokról beszélni; ellenben az ismert és átérzett dolgok sokasága lassubbá és habozóbbá teszi azt az itélethozásban. Mert azon tudományról lévén szó, mellyre az ember csak az okoskodás utján képes eljutni, ő azt tartá, hogy minél nagyobb tökélyre vergődik az, annál kevesebb következtetést fog tanitani, annál kevesebbet fog bizonyitani.“ Ugyanazért igen gyakran meg kell elégednünk egyszerü válaszokkal „és szükséges tudnunk, miként könnyebb dolog valaminek hamisságát kimutatni, mint igazságát bebizonyitani; ugyszintén „elégedjünk meg a természeti lényegek néhány tulajdonságainak ismeretével.“ A lényegek kutatását lehetetlenségnek s hasztalan fáradságnak tartá ő. Hasonlóképen nevetségeseknek tüntek fel előtte azon rokonszenvek és ellenszenvek, titkos tulajdonságok, befolyások és más, a bölcsészek némellyike által használt müszavak, mellyek csakis az igazi felelet elpalástolását czélozzák s voltaképen annyit jelentenek: Én nem tudom. Galilei ezen elvei azután azt eredményezék, hogy mig kortársai a természettanban keresték a metaphysicát, ő teljesen vonakodott azon dolgok megfejtésébe bocsátkozni, mellyekben az érzékeknek hasznát nem veheté s az okoskodások elegendők nem valának. Sőt midőn a végtelenekről, az örökkévalóról, az eloszthatlanokról s más illyes metaphysicai dolgokról beszélt, nyiltan kijelenté, hogy nagyon csalódunk akkor, midőn azokat érteni véljük. Midőn azonban az égi rendszernek általa rendezett egyetemes fogalmából igen valószinü gyanitásokat vont ki, nem nevezé azt vakmerőségnek. És innét van, hogy a jelenkori tudományok, bár végtelenül eléhaladtak legyen is, soha nem kapták őt tévedésen, kivévén egy-két pusztán gyanitólagos véleményében.

A módszer egyik részét sem hagyá példa és szabály nélkül. Az üstökösökről szóló értekezésében megmutatá, miként kelljen a téves értelmezéseket kiküszöbölni, a gyanitások becsét mérlegelni s a hasznos föltevéseknek helyet adni [1]). Több értekezésében különösen pedig vitázó irataiban azt tanitá, miként gyüjtetnek egybe s miként mérlegeltetnek a hasonlóságok s ezek összeségéből vagy jobban mondva az azonossághoz való közeledésökből hogyan juthat el az ember az igazság ismérvéhez. Tanitá továbbá, hogyan osztandók fel és korlátozandók a tanulmányozások, kikerülvén e tekintetben száza da hibáját, melly az encyclopaedicus ismeretek s az egész teremtés ábrándos megfejtése után futosott. Mindazáltal Galilei nem mulasztá el az egyetemes igazságok kutatásáig s bámulatos

[1]) *Macchie lunari; Discorso sulle comete;* és másutt.

elméleteinek végső összekötéséig emelkedni; de a tapasztalatot az okoskodással igen helyesen egyesitve, találmányait mindig tudományos formába önteni igyekezett, és Senecával a világ-egyetem valódi alkatába hatni óhajtott; és semmiben sem találta annyira s olly gyakran kedvét, mint ha az egész sulyegyentant egyetlen egy elv uralma alá gyüjté össze. Nem mulasztá el továbbá élesen megróni azon iszonyu visszaélést, mellyet a kémlelő bölcsészek a végokok elvével elkövetni jónak láttak, és kimutatá, milly veszélyes legyen azokat meghatározni; különösen pedig rendkivüli önhittségnek s egyszersmind nevetségesnek tünt fel előtte némelly emberek ama törekvése, mellynél fogva saját eszméiket a szépről, jóról, tökéletesről és más illyesekről a világegyetembe átönteni óhajtották [1]). Aki könyveit figyelmesen olvassa, lehetetlen meg nem győződnie bizonyitási módszerének mélységéről s éles elméjéről, midőn az okoskodásokból az előzményeknek hajszálig megfelelő következtetéseket vont ki. Szokása vala neki mondani, hogy „az ember a bizonyitásoknál szükségképen vagy kétségtelenül helyesen vagy menthetetlenül hamisan következtet.“ Ugyancsak ő azt is tudatja velünk, hogy a távcső bámulatos felfedezésére egyedül az okoskodás segélyével jutott el. Ebből látható, mennyivel jogosabban és igazságosabban mondhatta volna el Galilei Baconak ama nevezetes szavait, hogy „a tapasztalati módszer egyesittetvén végre az észszerüvel, ekként a halandó értelmi lények közt a béke létrejött“ [2]).

Ezen szabályokra osztá fel Galilei a természetes módszert, mellynek alapjai véleménye szerint még most nem valának vitatás alá vehetők; ugyanazért igy nyilatkozott ezeket illetőleg [3]): „ugy látszik, igaznak bizonyul be Plato azon mondata, hogy a mi tudományunk nem egyéb, mint bizonyos visszaemlékezés az általunk igen jól átérzett s magában világos tételekre.“ A módszer szabályainak gyakorlati alkalmazásában pedig olly tökéletes volt, hogy semmiféle kor és egyén nem tudott annál jobbat felmutatni. Ami ismét oskolájának az észlelet, tapasztalat és okoskodás rendezése körüli tapintatosságát illeti, ugy hiszszük, egy jelenkori munka sem érte azt utól. Galilei korában nélkülözhetlen eszélyességnek tekinté a természeti tüneméuyek határán tul nem lépni, mert az elmék akkor még nem valának odáig fejlődve, hogy azokat az észelvi tanok tüs-

---

[1]) *Nunzio sidereo.*

[2]) *De augmentis scientiarum, Praef.*

[3]) Bardi-hoz intézett levelében.

kés vitatkozásaiban koczkáztatni lehetett volna. Egyébiránt hosszasan értekezett erről Hobbes angol bölcsészszel [1]), ki evégből Florenczbe utazott, a tiszteletre méltó öreg tanácsát kikérendő. És ez kijelelé neki a módszert, mellyet követnie kelle, hogy szemléleti elméletei a mértani bizonyosságot megközelíthessék; Hobbes azonban később a következtetésekkel föltevéseket vegyitett össze s felette könnyed nyomozásokat tett az értelem fejlődésének történelme felett.

V) 1045-ik laphoz.

A vérkeringés felfedezése.

A visszerek billentyüinek felfedezése az acquapendente-i Fabrizio paduai tanárnak tulajdonittatik. És noha Berengario már ezek némellyikét leirta, Silvio, Vesal és más boncztudósok ekörül más észleleteket tettek, Fallopio pedig e ponton hátraveté a tudományt, tagadván hogy azok léteznének, mindazáltal senki sem tevé általánossá e felfedezést Fabrizio előtt, ki azt 1574-től kezdve nyilvános előadásaiban, később pedig De venarum ostiolis czim alatt 1603-ban megjelent munkájában hirdeté. Valamint Harvey felfedezése, ugy ez is Paolo Sarpi szerzetesnek tulajdonittatott, de mindakét föltevés alapnélküli.

Galenus és az ő tanai nyomán haladó boncztudósok közvéleménye szerint az üteres vér a szivből a végtagokba foly s ugyanazon vezetékeken oda ismét visszatér, mig a visszeres vér ugyanazon módon a májba hajtatik, honnét hasonlóképen visszahajtatik. Igen helyesen mondatott, hogy azé a felfedezés érdeme, ki azt bebizonyitja; s nincs is gyülöletesebb feladat vagy visszásabb okoskodás mint kisebbiteni a nagy férfiak dicsőségét azáltal, hogy a régibb munkákból felkutatunk valamelly kétes vagy elszigetelt kifejezést, ekként az emberinem valódi oktatótól az eredetiséget elvitatandók.

Illy szellem vezérelte Dutens tollát is Origine des découvertes attribuées aux modernes czimü munkájában. Elismerés azoknak, kik valamelly tudományban egyetemes eszmékig emelkedtek, ha mindjárt nem követék is azokat, de ne történjék ez

---

[1]) **Targioni**, *Notizie degli aggrandimenti delle scienze fisiche*, II. köt.

azok hátrányával, kik, anélkül hogy az előbbiekről tudomással birtak volna, az okoskodásból és észleletből hasonló elveket vontak ki, s ezekből fontos következtetéseket származtatának. Pascal Montaigne-nek egy elmés észrevételét idézi, mellynél fogva az olly embert, ki valami jót mond, szükséges próbára tenni, mert gyakran megtörténik, hogy nem érti azt. Aki féltékeny a jelenkori bölcseletre, mint pl. Dutens, örömest elfogadja a sötét régiség eme nyomozóit, kik azután az irigyek, roszhiszemü emberek és gondolkozni nem szerető tömeg által egekig magasztaltatnak. A kérdésben forgó pontot illetőleg, azon helyek, mellyeket Dutens Hippocratesből és Platoból idézett, ugy látszik, mintha csakugyan a valódi vérkeringést jelzenék eme szavakkal περίοδος és περιφερομένου αἵμαΐος; de a többiek, különösen pedig Nemesius püspök szavai, mellyekre állitását alapitja, nem fejeznek ki mást mint a vér folyását és visszafolyását, ezt pedig az akkori közvélemény a sziv összehuzódásából és kitágulásából hivé származottnak. Illy módon csalatott meg Coleridge is Giordano Bruno néhány sora által, mellyekben a vér keringésének leirását vélte látni, holott azok csak a vér ide s tova folyását jelentik, amelly mozgás magából a véredény-rendszerből is származhatott.

Mi példákat hoztunk fel (VI. könyv 266. lap) Senecából és a Cabalá-ból, hol a vérkeringés érintetni látszik. Portal Histoire de l'anatomie czimü munkájának I. kötetében a 273-ik lapon Levasseur-ből (Vassaeus) egy helyet idéz, melly azt mutatná, hogy ez már ismerte a vérkeringést; de aki figyelemmel olvassa azt, csakhamar észreveszi, miként ő, valamint Galenus is, azt hivé, hogy a sziv válaszfala át volna lyuggatva, s a vér és életerő ezen lyukacskákon át közlekednék. Sprengel A gyógyászat történelme czimü munkájában nem teszen erről említést. Andrés (Origine et progrès de toutes les litteratures, XIV. köt. 37. l.) egy Reyna nevü spanyol állatorvos jogait vitatja, ki 1552-ben megjelent könyvében, mellynek azonban ugy látszik korábbi kiadása is létezett (Libro de maniscalcheria hecho y ordinado por F. de la Reyna), kevés de világos szavakkal, legalább Andrès olasz forditásában, azt állitja, hogy a vér köralakban a test minden tagjait átfutja. Én nem tudom, látták-e mások is e könyvet, mindenesetre jó volna megnézni az eredetit, mert, ugy látszik többen ismerték ezen igazságot, anélkül azonban hogy azt felfogták volna.

E tekintetben általános hit volt

1-ör hogy a visszerek tartalmaznák és származtatnák át a vért, melly a test táplálására vala szolgálandó;

2-or hogy a vér forrása a máj, itt készül s vegyül az össze a bélfodor-visszerek által ide szállitott tejnedvvel, s innét terjed szét az egész testben ;

3-or hogy a felhágó üres visszér közvetlen összeköttetésben áll a lehágó üres visszérrel, egy ágat bocsátván a sziv jobb gyom rocsába, az által a vért a tüdő táplálása végett ebbe vezetendő;

4-er hogy a sziv bal gyomrocsa vagy levegőt vagy levegővel vegyült vért tartalmaz, melly oda azon számos likacsokon hat be, mellyek a sziv jobb és bal vájulatai között levő válaszfalon léteznek ;

5-ör hogy azon levegő vagy levegővel vegyült vér az ütereken átmegy s foly azokban, ekként az egész testnek erőt és életet kölcsönzendő;

6 or hogy azon levegő vagy léggel vegyült vér behat a sziv hátulsó gyomrocsába és pedig a visszeres ütér segélyével, amelly azt a tüdőtől nyerte;

7-er hogy ugyanezen visszeres ütér a tüdőbe származtatja át ama tisztátalanságokat, vagy piszkos anyagokat, mellyek a szivben, az élet-meleg eme tüzhelyében, képződtek.

A Harvey-nek tulajdonitott felfedezés abban áll, hogy az üterek közlekednek a visszerekkel, s hogy ezen utóbbi edényeken át az egész vértömeg a szivbe visszatér. Ezen egyetemes vagy rendszeres keringésen kivül egy másik is létezik, melly a tüdő általi keringésnek neveztetik, amellynél a vér a tüdőn keresztül vitetik s a megfelelő visszerek által visszaadatik, mielőtt az egyetemes vérrendszerbe juttatnék; olly formán, hogy átfutja a szétágazó edények mindkét sorozatát, a mellyek mindegyike a szivből jő ki s visszamegy ugyancsak a szivbe, de nem ugyanazon az oldalon ; ezen szerv bal oldala, melly vájulatánál fogva gyomrocsnak neveztetik s az üteres vért a nagy ütérbe hajtja, és egy más vájulat által, melly fülcsének mondatik, a tüdő-visszerekből befogadja azt, ami már a tüdőn keresztül ment, egy szilárd fal által van elválasztva a jobb oldaltól, melly hasonló vájulat segélyével a vért az összes visszerekből, a tüdő-visszereket kivéve, magába fogadja s a tüdő ütérbe hajtja. Nem szabatos elnevezés tehát a tüdő-vérkeringés, az egész testben csak egy keringés lévén.

Nagy figyelmet gerjesztett Servet Mihály Christianismi restitutio czimü munkája és pedig nemcsak rendkivüli ritkasága s azon szomoru sors által, mellyet irójára vont, de különösen egy nevezetes helyével, mellyben a szerző, mint némellyek követelik, a

vér keringését leirta volna. Ebből kétségtelenül kitünik, hogy Servet világosan ismerte a tüdő-vérkeringést s a vér élenyülését a tüdőben; de általános vélemény, hogy Servet csakis a tüdő-vérkeringést ismerte. Portal szerint csupán erre szoritkozik az ő felfedezése, és Sprengel is azon véleményben van, hogy ezen tul nem ment. Andrès (idézett munkájában a 138. lapon), ki nem orvosi tekintély de ismerte a gyógyászati könyveket s különben felette részrehajló honfitársai irányában, ugyanazt mondja. Ha valamellyik iró általánosabb módon fejezi ki magát, azt kell hinnünk, hogy nem különbözteté meg a két keringést.

Mindaz, mi Servet munkájában a keringésre vonatkozik, a következő pontokba foglalható össze: 1-ör A sziv az üterek és az ezekben levő vér által bizonyos éltető erőt küld szét a közlekedő visszerekbe. 2-or Ezen életerő éltcti a májt s a visszeres rendszert általában. 3-or A máj hozza létre a vért s a visszerek által átszármaztatja a sziv üregébe, életerőt nyerendő a kis keringés által, mellyet Servet tökéletesen érteni látszik. Ha igy értetik e hely, akkor a vér egész keringése az, hogy kijövén a májból a vért az üres visszér által a szivbe viszi és ezenkivül magában foglalja a kis keringést. Servet, ugy látszik, azon ponton volt, hogy felfedezze a keringést, de az életerő átszármaztatása feletti eszméi elvonták figyelmét magának a vérnek eme nagy mozgásától, mellyet később Harvey felfedezett. Világos, hogy azon vérmennyiség melly az életerő kidolgozása által a szivbe küldetik, Servet szerint nem más, mint az, mellyet a máj az alsó üres visszérbe származtat; de az igy bevezetett vért ő ugy képzeli, mint amelly forgását a tüdő által rendesen végezi. Különösnek látszik, hogy Servet, jól tudván, miként a sziv válaszfalának létezése, p a r i e s i l l e m e d i u s mint ő nevezi, Vesal által is megerősittetett (jóllehet a boncztudósok nagy része még egy ideig a Galenus által vitatott átlyuggatás mellett maradt), s hogy ennek következtében lennie kelle valamelly más eszköznek, melly a vért a sziv bal részéből a jobba származtatná, mégsem látta be, hogy ezen közlekedés fentartása végett egy edényrendszerre volna szükség.

A cremonai Realdo Colombo kétségen kivül ismerte a tüdő általi vérkeringést, s felfedezéséről szólván azt mondja, miként eddig még senki sem vette észre vagy tette irásba e tényt. Annyi bizonyos, hogy ő nem ismerte a rendszeres vérkeringést s az sem tudatik, miként osztá fel a vért. Ide vonatkozó nevezetes helye (De re anatomica, VII. könyv, 177. lap. 1559-ki kiadás), mellyet sem Por-

tal-nál sem Sprengel-nél nem találok felje gyezve, igy hangzik: „Inter hos ventriculos septum adest, per quod fere omnes existimant sanguini a dextro ventriculo ad sinistrum aditum patefieri; id ut fieret facilius, in transitu ob vitalium spirituum generationem demum reddi. Sed longa errant via; nam sanguis per arteriosam venam ad pulmonem fertur, ibique attenuatur; deinde cum aëre, una per arteriam venalem ad sinistrum cordis ventriculum defertur; quod nemo hactenus aut animadvertit, aut scriptum reliquit, licet maxime et ab omnibus animadvertendum.“ Azután egy megjegyzést tesz, melly Servet figyelmét sem kerülte ki, hogy t. i. a tüdő-ütér nagyobb kiterjedésü, mintsem a tüdők táplálására megkivántatnék. Értekezését, melly csak halála után 1559-ben nyomatott ki, évekkel előbb kellvén készitenie, Servet idézett helyét nem ismerhette; ezenkivül pedig a vérkeringés fogalma nála bizonyos boncztani észleletekből származik, mellyek semmi összeköttetésben sem állanak a Servetéivel, ki inkább az életszeszszel mintsem a vérrel foglalkozik.

Colombo számos kisérleteket tett élő testeken, s a tüdőről beszélvén, ezeket mondja (XI. könyv): „Pulmonis usus est ob cordis refrigerationem, et factus praeterea fuit pulmo ad inspirationem atque expirationem, et ut voci deserviat. Atque hos omnes pulmonis usus noverunt, qui ante me scripsere; praeter quos ego alium addo maximi momenti, de quo ne per transennam quidem meminere. Est autem praeparatio, et pene generatio vitalium spirituum, qui postmodum in corde magis perficiuntur. Aërem namque per nares et os inspiratum suscipit; nam asperae arteriae vehiculo per universum pulmonem fertur, pulmo vero aërem illum una cum eo sanguine miscet, qui a dextro cordis ventriculo profectus per arterialem venam deducitur. Vena enim haec arterialis, praeterquamquod sanguinem pro sui alimento defert, adeo ampla est, ut alius usus gratia deferre possit. Sanguis huiusmodi ob assiduum pulmonum motum agitatur, tenuis redditur, et una cum aëre miscetur, qui et ipse in hac collisione, refractioneque praeparatur, ut simul mixtus sanguis et aër per arteriae venalis ramos suscipiantur, tandemque per ipsius truncum ad sinistrum cordis ventriculum deferantur; deferantur vero tam belle mixti atque attenuati, ut quasi extrema imposita manu vitalibus hisce spiritibus, reliquum est ut illos ope arteriae aortae per omnes corporis partes distribuat. Non vereor quin novus hic pulmonum usus, quem nemo anatomicorum hactenus somniavit, incredulis atque Aristotelicis paradoxon videri debeat . . . Tu vero, candide lector, experire obsecro in brutis animantibus, nam illis arteriam venalem illiusmodi

sanguinis plenam invenies, non aëre plenam, aut fumis, ut vocant, si Deo placet, capinosis, etc."

Colombo tehát utat nyitott a nagy keringés felfedezésére, bár ő maga nem fedezte fel legyen azt. Az ő nyomain haladtak Guido Guidi és Giulio Cesare Aranzio, amelly utóbbi formaszerint tagadta a sziv válaszfalának likacsosságát, s azáltal hogy a koszoru-üterek rendeltetéséről kérdezősködött, olly feladványt állitott fel, melly utóbb a való felismerésére vala vezetendő. Mind ő, mind pedig mások azon hit által valának feltartóztatva, hogy a máj a vérkészités szerve volna, s ennek következtében innét indulnak ki a visszerek, amiért is a tápláló vér csatornáinak tekinték ezeket. Innét származott azután ama vélemény, hogy a máj-visszeres rendszer teljesen független a szivüteres rendszertől, s ugyanazért senkinek sem jutott eszébe a tökéletes köralaku keringés. A májnak ezen müködéstől való megfosztása Cesalpino érdeme. Ezen tehetségdus férfiunak, ki egyetlen egy tárgyat sem hagyott nyomozatlanul, több, különböző tárgyu de leginkább a növények feletti értekezésében egy helye van, melly az előbbieknél sokkal közelebb áll az egyetemes vérkeringés szabatos eszméjéhez, s amelly sokakat arra inditott, hogy Harvey felett neki adják az elsőséget. Portal azon helyre támaszkodva, mellyre czéloztunk, szintén ezekkel tart, de mások azt bizonyitják, hogy Cesalpino zavart és tökéletlen fogalommal birt a visszerek müködéseiről. Sprengel, ki kezdetben hajlandóbbnak látszik Cesalpino jogait elismerni, ugyanazon következtetéshez jut; s miután Cesalpino nevezetesebb kifejezéseit az olvasó elé tárta volna, erre bizza, hogy magának e tekintetben véleményt alkosson; egyébként könnyen észrevehető rajta, hogy Cesalpinot nem olvasta. Az olaszok több méltánylással szólanak róla; igy pl. Tiraboschi és Corniani, kik különben nem orvosok, minden habozás nélkül elismerik Cesalpino jogait, ugyanakkor Harvey iránt igaztalan észrevételekre hagyván magokat ragadtatni.

Cesalpino Quaestiones peripateticae czimü értekezésének helye közelebb áll az igazsághoz, mint Harvey előtt bárkié: „Idcirco pulmo per venam arteriis similem ex dextro cordis ventriculo fervidum hauriens sanguinem, eumque per anastomosim arteriae venali reddens, quae in sinistrum cordis ventriculum tendit, transmisso interim aëre frigido per asperae arteriae canales, qui iuxta arteriam venalem protenduntur, non tamen osculis communicantes, ut putavit Galenus, solo tactu temperat. Huic sanguinis circulationi ex dextro cordis ventriculo per pulmones in sinistrum eiusdem ven-

triculum optime respondent ea, quae ex dissectione apparent. Nam duo sunt vasa in dextrum ventriculum desinentia, duo etiam in sinistrum; duorum autem unum intromittit tantum, alterum educit, membranis eo ingenio constitutis. Vas igitur intromittens vena est magna quidem in dextro, quae cava appellatur, parva autem in sinistro ex pulmone introducens, cuius unica est tunica, ut caeterarum venarum. Vas autem educens arteria est, magna quidem in sinistro quae aorta appellatur, parva autem in dextro, ad pulmones derivans, cuius similiter duae sunt tunicae ut in caeteris arteriis." És De plantis (II. fej.). „Nam in animalibus videmus alimentum per venas duci ad cor, tamquam ad officinam caloris insiti, et adepta inibi ultima perfectione, per arterias in universum corpus distribui, agente spiritu, qui ex eodem alimento in corde gignitur."

Mindezekből világos, hogy a XVI. század némelly boncztudósai azon ponton valának, miként feltalálják a törvényt, melly a vér mozgásait szabályozza; s egyikök ide vonatkozó beszéde olly erős, miként igényeit visszautasitandók, kénytelenek vagyunk azon megczáfolhatatlan tényhez folyamodni, hogy nem hozott fel próbákat tana bebizonyitására s nem olly módon adá azt a világ tudtára, hogy általános figyelmet ébresztett volna. Midőn Harvey az egyetemes keringés tanával eléállott, ugy hirdeté azt mint valamelly szokatlan dolgot, s azt hivé, hogy ollyannak fog az tekintetni. Azok, kik az eredetiség érdemét tőle elvitatni törekedtek, a régi munkákat kutaták, ottan e felfedezés nyomait feltalálandók, és azon hirt terjeszték, hogy Harvey Paolo Sarpi szerzetes iratait lopta meg; de azt nem tapasztaljuk, hogy őt ezek, mint némelly jelenkori irók, Levasseur és Cesalpino munkáinak lemásolásáról vádolták volna.

William Harvey a vér keringését Londonban 1619-ben kezdé tanitani; de Exercitatio anatomica de motu sanguinis et cordis czimü munkája csak 1628-ban jelent meg. Mondják, hogy ezen igazságra a billentyük végokai feletti elmélkedés által vezettetett, mellyeket mestere, az acquapendente-i Fabrizio, a visszeszerekben észrevett, s amellyek ugy valának alkotva, hogy a vérnek a végtagokba való visszafolyását megakadályozzák. Fabrizio maga, ugy látszik, nem igen sokat törődött a billentyük ezen alkatával; s bizonyos, hogy mi fogalommal sem birt a keringésről, miután azon véleményben volt, miként a billentyük arra valók, hogy a vérnek a lábak és kezek felé folyamként leendő folyását s csupán egy testrészben való összehalmozódását meggátolják. Harvey ezen szerencsés gyanitást az érlekötések eredményei ugyszintén az állatok vér-

mozgása feletti hosszu tapasztalataiból vont következtetések által megerősité.

Portal szemére veti Harvey-nek, hogy mi említést sem tesz Servet-, Colombo- és Cesalpino ról, noha ezek őt ugyanazon az uton megelőzték. De okosan senki sem teheti fel, hogy Harvey Servet kérdéses helyét ismerte volna. Ami Colombot illeti, a szemrehányás iszonyu igaztalanság, miután Harvey Exercitatio anatomica de motu sanguinis et cordis czimü munkájának előszavában, megjegyezve, hogy az eddigi boncztudósok majd mindnyájan Galenussal azon hiedelemben valának, miként az ütérverés és lélegzés gépezete ugyanaz volna, háromszor is kivételt tesz Colombo-ra vonatkozólag s a legvilágosabb módon neki tulajdonitja a tüdő vérkeringés elméletét: „Pene omnes hucusque anatomici, medici et philosophi, supponunt cum Galeno eumdem usum esse pulsus, quam respirationis.“ Sőt még akkor is, midőn az egyetemes keringés tanát egyenesen tulajdonának nyilvánitja s a világot bámulatra inditandó azt mint rendkivüli dolgot mutatja be, a vérnek a tüdők általi átszármaztatásáról szóló tant Colombo-nak, mint mondá, ezen felette tapasztalt boncztudósnak tulajdonitja, és előszavában megjegyzi, quomodo probabile est (uti notavit Realdus Columbus) tanto sanguine opus esse ad nutritionem pulmonum, cum hoc vas, vena videlicet arteriosa (hoc est, uti tum loquebantur, arteria pulmonalis), exsuperet magnitudine utrumque ramum distributionis venae cavae descendentis (16. l.). Harvey nem teszen említést Cesalpinoról, mindazáltal e nagy tudós iratainak elterjedése s még inkább nevezetes helyeinek Renzi által eszközlött összevetése oda mutat, hogy ismerte őt.

Valóban csodálni lehet, hogy Servet, Colombo és Cesalpino nem látták legyen világosabban az általok megállapitott tény következményeit, miután igen nehéz volna felfogni a kis keringést a nagy nélkül. Ezen hiány azonban megfejthető, ha tekintetbe veszszük, hogy ha az általok felfedezett igazság nem puszta gyanitás vala is, mindazáltal a próbák, mellyeken nyugodott, nem valának elégségesek; és ennek érzete habozásra készteté s akadályozta öket ezen következtetések kihozásában, mellyek ma megczáfolhatatlanoknak tünnek fel. Az első nyomozók kutatásai a bölcselet minden ágában hasonló okok által valának feltartóztatva.

Zecchinelli tanár (Delle dottrine sulla struttura e sulle funzioni del cuore e delle arterie, che imparó per la prima volta in Padova G. Harvey da Eustachio Rudio, e come esse lo guidarono direttamente

a studiare, conoscere e dimostrare la circolazione del sangue. Pádua, 1828) ezen felfedezést Olaszország számára követelvén vissza, ekként zárja be beszédét: „Mellyek valának a kérdéses tárgyban a hamis és helyes vélemények, mellyekre Rudio Harvey-t oktatá s amellyek ez által kijavittattak vagy elfogadtattak? mellyek valának az általa pótolt hiányok? És mondott e Rudio olly lényeges dolgokat, melylyeket Harvey elhanyagolt?

„Rudio hamis véleményei e következők valának: 1-ör hogy a vér a májban képződik. Ezen tévelyt Harvey is fentartá. 2-or hogy a vér a sziv jobb gyomrocsából a balba a közép válaszfal likacsain megy át. Harvey ezt kijavitá; de nála már előbb Berengario, Vesal, Servet, Colombo. 3-or hogy a beszitt levegő a tüdőkön keresztül a tüdő-visszérbe megy, ez által pedig a bal gyomrocsba; azaz hogy ezen visszér levegőt tartalmaz. Harvey azt mondja, hogy egyedül vért tartalmaz; de ugyanezt mondá és bebizonyitá Colombo (s bátran hozzátehetjük, Cesalpino), sőt maga Rudio is mondá, hogy az ritkás vért tartalmaz. 4-er hogy a sziv bal gyomrocsában képződnek a szeszek (spiritus) és tisztátalanságok, ezek a tüdő visszéren át visszatérendők, amazok a nagyütéren keresztül kitakarodandók. Harvey kigunyolja ezen véleményt s kérdi, mit akar ezen elválasztás; de Cesalpino épen igy kigunyolta azt, s ugyanezen kérdést tette. 5-ör hogy ezen szeszek az ütereken át az egész testbe szétmennek. Harvey elveti a szeszeket, azt állitván, hogy csakis vér megy oda, de Rudio szintén mondá, hogy szeszes vér megy oda.

„Rudio helyes véleményei a következők valának: 1 ör hogy az üteres visszérnek ütér-, a visszeres ütérnek visszér-alkata vagyon. Harvey csaknem szerzőjévé teszi magát ezen észleletnek, noha az Cesalpino volt. 2-or A sziv billentyüinek rendeltetése az, hogy kinyiljanak s bezáródjanak, ekként a vérnek és szeszeknek vagy a szeszes vérnek szabad menetet engedendők, azután pedig azok visszafolyását megakadályozandók. Harvey tőle tanulta el először az érintett billentyük eme rendeltetését, ugyanakkor midőn a test visszereiben levő hasonló billentyük létezését (Fabrizio 1574-ben fedezte fel azokat), s igy az előbbiek rendeltetéséből kivonta az utóbbiakét. 3-or A vérnek a sziv jobb gyomrocsából a tüdőkbe való folyása nem csupán ezek táplálása de még más czél végett is. Ezen másik czélt, miután azt mások mondák ki, Harvey elhallgatta. 4-er A szeszes vérnek az ütereken át az egész testbe való folyása, oda meleget, életet, tápot szállitandó. Harvey szándékosan mellőzte ezen utmutatásokat, ekként azon régi tévelynél maradandó, hogy az üterek egye-

dül szeszt tartalmaznának. 5 ör Hogy az ütérverési képesség a szivből az üterekkel a hüvelyeken át s nem a vájulaton keresztül közlekedik. Harvey azt állitá, hogy ez a vájulaton át történik, s azt hiszem Rudionak volt igaza. 6-or Hogy az élő testek bonczolására, az érlekötésekre s a véredények felmetszésére utalt, ámbár csak könnyedén. Harvey e kisérleteket foganatositotta, de erre őt a Colombo és Cesalpino által mondott dolgok ösztönzék s ezek és kedvező helyzete gyámoliták abban. 7-er Hogy, jóllehet csak felületesen, érinté, miként a májban levö üterek és visszerek egymással közlekedésben állanak. Harvey elhallgatá, hogy mások is szólának már ezen közlekedésekröl.

„Rudio hiányai valának 1-ör Hogy nem emlité, miként az üteres visszér terjedelmesebb mintsem a tüdők táplálása végett szükséges volna. Harvey felhozza ezen terjedelmességet, de ő azt Colombotól (hozzátehetjük Cesalpino-tól) vagy talán Servet-től tanulta. 2-or Hogy nem mondá meg, miként a tüdőkben a vér az üterekből a visszerekbe ezen edények közlekedése folytán megy át. Harvey magának tulajdonitja e felfedezést, melly azonban a Servet-é volt, s Cesalpino által még jobban kifejtetett, ki keringésnek nevezte el a vérnek a sziv jobb gyomrocsából a balba való átmenetét, ugy hogy ezen utját a tüdőkön át tenné meg. 3-or Hogy nem beszél tisztán a vérröl, melly az üterekben foly, de mindig összezavarja azt a szeszekkel, meleggel, lélekkel. Harvey azt állitja, hogy az üterek egyedül vért tartalmaznak; de már ez a boncztanból különösen pedig az élő állatok felmetszéséböl előbb be vala bizonyitva, mintsem Rudio munkáját irta volna. 4-er Hogy mit sem mond azontul, amit a vérnek vagy szeszeknek az ütereken át a test minden részébe való folyásáról felhozott, s amit a májban levő üterek és visszerek közlekedéséröl csak ugy könnyedén érintett. Erre vonatkozólag figyelembe veendő az, mit Cesalpino a vérnek a visszereken át a szivbe való visszafolyásáról (Quistioni 3, 4, 5 del. lib. V.) mondott.

„A Rudio által emlitett s Harvey által mellőzött lényeges dolgok: a lélek szenvedélyeinek hatása a szivre, az idegek müködése, a sziv rostjainak sajátságos természete sat.

„Harvey valódi érdemei Rudio-nak ama könnyedén oda vetett szavaiból származnak, hogy az üterek és visszerek közlekedésben állanak. Mellyek valának tehát ezen érdemek s nem homályosittattak-e el azok némelly hibák által? Hiba volt Harvey részéröl 1-ör hogy előszavában sőt azután is a régibb szerzőknek majdnem egyedül hamis tanait számlálta elő és pedig sokat minden szükség nélkül,

csupán azon czélból, hogy ellenök kikelhessen, holott elegendő volt volna hallgatnia; hogy továbbá ollyanokat is megczáfolt azok közöl, mellyek már mások által meg valának czáfolva, s mások javitásait sajátjai gyanánt adta ki. 2-or Hogy számos helyes tanok szerzőiről mélyen hallgatott, és azokat saját találmányaiként terjeszté elé. 3-or Hogy ámbár az élő állatok felbonczolása, az'érlekötések s a vérvezető edények felmetszése által eszközlött kisérletekre mások utbaigazitásai nyomán jutott, még sem emliti, hogy azok nem saját gondolatai valának, de ugy beszél az általa végbevitt kisérletekről, mintha azok saját agyában fogamzottak volna meg. 4-er Hogy munkájában épen ellenkező rendet követ, mint követnie kelle, ha őszintén akar eljárni: elő kellett volna t. i. adnia a mások által tanitott helyes dolgokat és elhallgatnia a hamisakat, mellyek mások által már megczáfoltattak.

„Erdemei: 1-ör Felismerte a visszerek billentyüinek rendeltetését, jóllehet azt a sziv billentyüiéből vonta ki, amire először Rudio által tanittatott. Ez tehát következtetés és nem felfedezés. 2-or Kisérleteket tett élő állatok felmetszésével, amelly által, mint mondja, uj és hallatlan dolgok ismeretére jutott, jóllehet ezekre már mások is utaltak, valamint a felmetszéseket is mások ujmutatásai után eszközlötte. Ez mások állitásának megerősitése, utánzása vagy ha ugy akarjuk kiterjesztése, de nem felfedezés. 3-or Hogy észrevette, miként az üres visszérből a vér folytonosan a szivbe megy és pedig olly mennyiségben, hogy az annyi idő alatt a táplálékok által nem nyujtathatik, ugy hogy kevés idő alatt az egész vértömeg átmegy a sziven; s hogy a vér az ütereken át folytonosan az egész testbe foly és nagyobb mennyiségben mint a táplálásra megkivántatnék, vagy annyi idő alatt az egész tömeg által nyujtathatnék. Ez észlelet, összevetés és okoskodás következménye, de nem felfedezés. 4-er. Hogy az érlekötések s a visszerek felmetszése által bebizonyitá, miként a vér, melly az ütereken keresztül a test minden részébe átfoly, innét a visszereken át visszatér a szivbe. De ezen kisérletekre mások ujjmutatásai nyomán jutott, s részben mások által hajtattak azok végre. Ez csupán kivitel és mások véleményeinek megerősitése, de nem felfedezés. 5-ör Az ő valódi és igen nagy érdemei de nem felfedezései valának: kihozásainak szabatossága és szilárdsága, a kisérleteknél tanusitott ügyessége és szorgalma, észleleteiben mutatkozó figyelme és éleselméjüsége, okoskodásainak helyessége, következtetéseinek világossága és igazsága, sok uj és fontos közbeszőtt észrevételei, mindenben pedig állhatatossága.

„Csak egyetlen egy felfedezés marad Harvey számára, a többiek mások által lévén érintve és felfedezve, az t. i. hogy meghatározá, miként megy át a vér a végső üterekből az első visszerekbe, azaz megmutatá a közlekedési módot a végső üteres s az első visszeres edények között. De ugy látszik, ő maga nem vágyott ezen felfedezésre, miután azon gyanitásra szoritkozik, hogy az érintett közlekedések majd közvetettek majd közvetlenek s mindakét módon történnek; és e tekintetben azon sajátságos eszméje volt, hogy a közvetett közlekedések a test likacsain át (per carnis porositates) jönek létre. Nagyon fájdalmasan esik ezen hirneves férfiu hátrányára megjegyeznem, miként nemcsak hogy a keringés elnevezése nem az ő találmánya, mint ő állitja, miután azt már Cesalpino is használta, a vérnek a szivből a tüdőkbe s ezekből amabba való folyását jelezvén általa; de nem az ő találmánya még Aristoteles egyik eszméjének a vér köralaku mozgására való alkalmazása sem, miután ezen alkalmazást megtette már Aquinoi sz. Tamás (De motu cordis, Velencze 1593) Sic enim est motus cordis in animali, sicut motus coeli in mundo ... est autem motus coeli circularis et continuus), midőn a Stagirita tanait fejtegette."

A sienai Giacomo Barcellotti 1831-ben szintén irt egy munkát a vér keringésének felfedezéséről, amellyben sok tudománynyal és részrehajlatlansággal megvitatja, mit tett Cesalpino s mit Harvey; és bebizonyitá, hogy az olasz felfedezte és leirta a tényt, az angol feltalálta annak okait és bizonyitékait, s munkáját ezen szavakkal zárja be: „Cesalpinoé a dicsőség, hogy az ő agyában fogamzott meg a vérkeringés eszméje s ő irta azt le először, a Harvey-é pedig, hogy biztos és kétségbevonhatlan tények által ő bizonyitá be azt határozottan és világosan." És ezvel egy részről megerősité Olaszországot a felfedezés dicsőségének birtokában, másrészről pedig szabatosan kijelölte Cesalpino és Harvey érdemeit, kezdettől fogva azt állitván, hogy többre volna becsülendő az, ki csekély eszközökkel valamelly felfedezést tesz, mint az, ki több ismeretes eszköz segélyével azt tökéletesiti. Az első ismeretlen dolgot vagy igazságot talált fel; a másik csak látott vagy feltalált dolgot ismert fel és igazolt be, és talán jobban megkülönbözteté azt.

Vége a tizenötödik könyvnek.
